

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Takáts Gyula (1911–2008)

TÜSKÉS TIBOR: Búcsú Takáts Gyulától 1

*

CZESŁAW MIŁOSZ versei (Gömöri György fordításában) 5

TÉREY JÁNOS versei 7

ACZÉL GÉZA verse 9

GEREVICH ANDRÁS versei 11

V. S. NAIPAUL: A megérkezés enigmája (regényrészlet) 13

POÓS ZOLTÁN: Házi áldás (regényrészlet) 25

MÉNES ATTILA: Hidegdauer (regényrészlet) 33

SZOLCSÁNYI ÁKOS versei 40

SZEIFERT NATÁLIA versei 41

SZABÓ ANDRÁS PÉTER versei 44

CSORDÁS GÁBOR: A harminckettedik év (Levelek 1990-ből –
IV. rész) 47

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – PINTÉR BORBÁLA: „Már megszoktam a' bajt” (Hites Sándor beszélgetése Kemény Zsigmond levelezésének megjelenése kapcsán) 54

*

FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ: Az utolsó utáni polgár (Márai 1943–45 közötti naplójáról) 60

SZŰCS TERI: A holokaust tanúsága Pilinszky János „evangéliumi esztétikájában” (tanulmány) 73

VÁRI GYÖRGY: Byzantiumban éltem én is (Maszkról, identitásról, történelemről Gergely Ágnes fordításkönyve kapcsán) 87

*

TAKÁTS JÓZSEF: Esterházy, kezdetben (Palkó Gábor: Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához) 98

KERESZTESI JÓZSEF: Borbély Szilárd két kötetéről (Borbély Szilárd: Egy gyilkosság mellékszálai; Árnyképrajzoló [körülművészek]) 105

2009

JANUÁR

JÁSZ ATTILA: „Pokoli esendőség” avagy tétova jegyzetek (Sziij
Ferenc Kenyércéduláihoz) 109
SÁNTHA JÓZSEF: Először (Rácz Péter: Remélem, belátnak) 113
KRUPP JÓZSEF: A szakács bélszint eszik (Keresztesi József:
Hamisopera. Kritikák 1999-2007) 117

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúságútja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8-10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

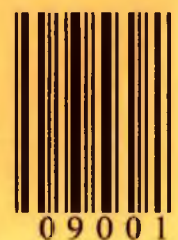
u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19-21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

1. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza. Nem kért kéziratokat
elektronikus formában (e-mail) nem áll módunkban fogadni. Minden felbélyegzett
válaszborítékkal ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.

(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A JELENKOR 50. ÉVFORDULÓJA alkalmából a stuttgarti Magyar Intézet, valamint a pécsi EKF Menedzsment Központ irodalmi estet rendezett Stuttgartban november 7-én, melyen *Ágoston Zoltán* és *Csordás Gábor* beszélt a folyóiratról, valamint a tizenöt éves Jelenkor Kiadóról *Szalay Tamás* moderálásával, majd *Darvasi László* és *Szijj Ferenc* olvastak fel írásaikból.

*

A PÉCSI EURÓPA KULTURÁLIS FŐVÁROSA programok keretében a *Jelenkor* folyóirat szerzői, *Garaczi László* és *Kukorelly Endre* irodalmi estjeire került sor Eszéken november 24-én és november 27-én. Az írókkal mindkét alkalommal *Ágoston Zoltán*, a lap főszerkesztője beszélgetett. *Garaczi László* – a Népkör Magyar Kultúregyesület épületében rendezett – estjén *Gyurok János*, a Pécsi Horvát Kisebbségi Önkormányzat elnöke is részt vett. *Kukorelly Endre* bemutatásában, melynek a Nova könyvesbolt adott otthont, *Medve A. Zoltán* és *Kristina Katalinić* irodalomtörténészek működtek közre.

*

DUNAJCSIK MÁTYÁS nyerte el idén a Bródy Sándor-díjat, amelyben az elmúlt év legjelentősebbnek tartott prózakötetének szerzője részesül. A díjat 2008. november 8-án adták át a Múcsar-

nokban, laudációt mondott *Mikola Gyöngyi* irodalomtörténész, az eseményen felolvasott *Bán Zsófia*, *Józsa Márta*, s részlet hangzott el *Centaury* egyik elbeszéléséből.

*

BREUER MARCEL munkássága a közép-pontban címmel konferenciát rendezett a Pro Pannónia Kiadói Alapítvány november 12-én szerdán Pécssett, a Művészetek és Irodalom Házában. A konferencián előadást tartott mások mellett *R. Bajkay Éva*, *Ernyey Gyula*, *Horányi Éva*, *Papp László*, *Kapovits Réka* és *Ferkai András*. A rendezvényen mutatták be *Ernyey Gyula Breuer Marcel – Marcel Breuer* című új kötetét.

*

SZIRTES GÁBOR *Lovász Pál pályaképe* című kötetének bemutatóját tartották november 20-án Pécssett, a Művészetek és Irodalom Házában *Lovász Istvánné*, *Nagy Imre* irodalomtörténész és *Tüskés Tibor* irodalomtörténész közreműködésével.

*

PARTI NAGY LAJOS *Ibusár-megállóhely* című huszerettjét mutatták be a Pécsi Harmadik Színházban december 15-én. A főszerepet *Füsti Molnár Éva* alakítja, az előadás zenéjét *Darvas Ferenc* komponálta, a rendező *Vincze János* volt.

Szerzőink

- Tüskés Tibor* (1930) – író, irodalomtörténész, a *Jelenkor* egykori főszerkesztője, Pécssett él.
Czesław Miłosz (1911–2004) – lengyel költő, író, esszéista.
Gömöri György (1934) – irodalomtörténész, költő, műfordító, Londonban él.
Térey János (1970) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Aczél Géza (1947) – költő, kritikus, az *Alföld* főszerkesztője, Debrecenben él.
Gerevich András (1976) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Sir Vidiadhar Surajprasad Naipaul (1932) – író, Angliában él.
Farkas Krisztina (1970) – műfordító, Pécssett él.
Poós Zoltán (1970) – költő, író, Budapesten él.
Ménes Attila (1961) – író, Budapesten él.
Szolcsányi Ákos (1984) – költő, Budapesten él.
Szeifert Natália (1979) – költő, író, képzőművész, Zircen él.
Szabó András Péter (1980) – történész, Budapesten él.
Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója, Pécssett él.
Szegedy-Maszák Mihály (1943) – irodalomtörténész, Budapesten él.
Pintér Borbála (1975) – tanár, az ELTE BTK Phd-hallgatója, Budapesten él.
Hites Sándor (1974) – irodalomtörténész, az MTA ITI tudományos munkatársa, Budapesten él.
Földényi F. László (1952) – esztéta, kritikus, Budapesten él.
Szűcs Teri (1975) – az ELTE BTK Phd-hallgatója, Budapesten él.
Vári György (1978) – kritikus, irodalomtörténész, Budapesten él.
Takáts József (1962) – eszmetörténész, kritikus, Pécssett él.
Keresztesi József (1970) – kritikus, Pécssett él.
Jász Attila (1966) – költő, kritikus, az *Új Forrás* szerkesztője, Tatán él.
Sántha József (1954) – kritikus, Mogyoródon él.
Krupp József (1980) – klasszika-filológus, kritikus, Budapesten él.

TÜSKÉS TIBOR

BÚCSÚ TAKÁTS GYULÁTÓL

(1911–2008)

Kamaszkoromban, hetedikes gimnazistaként, egy dunántúli kisvárosban találkoztam először a nevével. A *Vigília* folyóirat 1947. évi februári számában olvastam *Egy csatatér árnyékában* című versét. A vers zárójelbe foglalt alcíme: Nagyberék. A terjedelmes, tizenkét négysoros strófából álló költeményt ajánlás zárja: „Kócsag, ha egykor visszatérnél, / féllábra-állva szállj ide. / Aszott pusztában ezüst kútként / legyél e tűnt világ jele.” A vers költőjéről akkor semmit sem tudtam, de a sorok bennem ragadtak: gyerekfejjel magam is átéltem a háború pusztítását, láttam a „kihalt udvar”, a „feldúlt hon” képét, hallottam a „marcali csata” hangját, és bennem is élt a remény: a feldúlt tájra, az „aszott pusztában” a kócsag, a „nádi tündér” visszatér.

Csupán egy évtized telt el, amikor 1957-ben és 1958-ban már Takáts Gyula akkor megjelent két munkájáról, a *Színház az „Ezüst Kancsó”-ban* című regényéről, valamint *Mézöntő* című verseskötetéről kritikát írtam. Akkor már egy másik városban, Pécsen éltem, s arra is lehetőségem nyílt, hogy Kaposvárról ide hívjam meg a költészetét bemutató szerzői estre vendégnek. Akkor találkoztam vele személyesen először. Megismertem, „megtanultam” pályájának ezt megelőző, korábbi korszakát, és azóta figyeltem, kísértem nyomon munkásságának ezt követő állomásait. Megismertem hétköznapi, mindennapi életét is vendégként Kaposváron és Becehegyen, valamint útitársként két külhoni tanulmányút alkalmával Finnországban és Bulgáriában, valamint munkatársként a *Somogy* folyóirat szerkesztésében.

Takáts Gyula írói pályája szerencsés csillagzatállás alatt indult. Az 1911. február 4-én a Somogy megyei Tabon született költő a kaposvári érettségi után 1929-ben a Pozsonyból Pécsre települt Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarára iratkozott. Itt, a pécsi egyetemen találkozott, és a pécsi Flórián kocsmá cégére alatt cserélt gondolatot, kötött szövetséget a három jóbarát: Takáts Gyula és az ugyancsak pécsi bölcsészhallgató, Weöres Sándor, valamint Tatay Sándor. „Jó szent Flórián, büszke égi szent, / neved kocsmánk cégére volt: / [...] / Fölöttünk fojtó, nagy füst gomolygott, / mint hajdan az azóvi köd; / és szemünk, mint hat keleti madár, / benne ijedten röpködött. / [...] / és a kocsmáőrző szobor előtt / így kértük hárman Flóriánt...” (*A pécsi Flórián kocsmában*)

Takáts Gyulában korán fölébredt és mindvégig erősen élt a nemzedéki összetartozás tudata. A fővárostól távol, vidéken eltöltött élete is arra készítette, hogy keresse nemzedéktársait a kapcsolatot, sűrűn váltson velük levelet, számon tartsa munkásságukat. A *Nyugat* harmadik költőnemzedékének szokták mondani azt az írói kört, amelynek tagjai, a „fiak” nem az „apák”, nem a közvetlenül előttük járók, a *Nyugat* második nemzedékének teljesítményére, hanem a „nagyapákra”, az első nemzedék tagjaira figyeltek, s mindenekelőtt Babits irodalmi eszményeit, humanizmusát, európai látókörét tekintették mércének. A hétköznapi életben is így van: a gyerekek nem az apai, a szülői normákhoz, intelmekhez, hanem a nagyapák „meséihez” vonzódnak. Takáts Gyula és a harmadik nemzedék legismertebb tagjai, Weöres Sándor, Vas István, Rónay György, Csorba Győző, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Kiss Tamás és mások – azok, akiket Takáts a velük folytatott levelezését tartalmazó kötet címében *Helyét kereső nemzedék*nek mond – nemcsak az indulás pillanatában, a pályakezdés lelkesültségében éreztek egymással szellemi rokonságot, vallottak közös célt, hanem később is megőrizték a kölcsönös egymásra figyelés, a barátság gesztusait.

Takáts Gyula első verseskötete, a *Kút* 1935-ben jelent meg. Ebből dedikált példányt küldött Babitsnak, majd személyesen is elzarándokolt a költő és szerkesztő Attila utcai lakására. A kötetről Radnóti Miklós írt kritikát a *Nyugat*ban, más folyóiratokban Jékely Zoltán és Weöres Sándor ismertette. Íme, Takáts így kapcsolódott Babitshoz, és a nemzedék tagjai így keresték egymás kezét.

Takáts Gyula újabb verseskötete, a *Kakuk a dombon* 1937-ben látott napvilágot. A kötetet a *Nyugat*ban Vas István méltatta. Írását azért érdemes idézni, mert ebben a bírálatban fogalmazódott meg először színvonalasan az a jellemzés és ítélet, amely a pályakezdő Takátsra minden bizonnyal érvényes volt, de amelyet a kritika sztereotip jelzőként mondhatni mindvégig használt vele kapcsolatban, de amivel szemben Takáts mindvégig hadakozott, és cáfolni igyekezett, illetve a jelzőt merőben új tartalmakkal gazdagította. „Takáts Gyula dunántúli költő – kezdte írását Vas István. – Sőt voltaképpen kizárólag Somogy vármegye költője, eltökélt és tiszteletre méltó szándékkal. Legsikerültebb verseiben megyéjének tájait írja le, meglehetősen személytelenül, de mindig életképes, érzékletes lírizmussal. Somogyi *parnassien* – talán így lehetne őt legtalálhatóbban jellemezni.” Dunántúli költő, somogyi költő, tájköltő, és amit még mondani szoktak róla: a pannon derű, a szelídség, az érzékletesség, a vizuális benyomások költője. Megtoldva a formai tökéletlenség, a „pongyola rímhasználat”, nyelvi „tunyaság” vádjával.

Holott már Vas István figyelmeztetett: „Verseinek világát csak a dogmatikus ítélheti szűknek... legföldrehozragadtabb soraiban is benne ragyog a költői érzékelés lehetősége...” Takáts költészetének tárgyi és földrajzi környezete valóban leírható Somogy megye és a Balaton világával, a Tab, Kaposvár és Becehegy háromszögébe foglalható tájjal. A versek nyelvében valóban sűrűn visszatérő motívum a hal, a háló, a víz, a nád, a szőlő, a présház, a fák, a mandula, a gálisos kutak, a szüret, a vízen járás, a horgászat, de Takáts e „szűk világ” fölé teljes és koherens, egyéni és gazdag, személyes és árnyalt, gondolatokban gazdag és értelemmel átszőtt költői világot boltozott. E „szűk világ” elemei metaforákká, jelképekké lényegülnek lírájában. Találomra egyik szabad versének intonációját idézem: „A téli fehérben, mint rajzlapon, a parkok, / erdők mélyéről egyszerre elénk állnak az / örökzöld fák. Oly hatalmasak és olyan feketék, / akár a sziklák. De csak a színük, nem a szívük. / A nyári zöld és az őszi tarkaság után / a mulandóság lehullt leveles cserjéiből / okosan válaszolnak. – Hogy eddig észre sem / vettük őket? – Nincs bennük se hiúság, se / büszkeség. Szembenéznek veled és a téllel. / Tudják a sorsukat...” (*Hideg-tű*)

És a nyelvi, ritmikai pongyolasága? Disszonanciáit a népköltészet igazolja. És a somogyi népnyelv, tájszólás hatása, hogy nem tesz különbséget a -ba, -be és a -ban, -ben ragok között. Erre is egy találomra választott példa: „Láb a földön, szív az égbe, / állok a lét egésszébe / s zsúpunk nádszál-furulyája / szól csillagok kórusába!” (*Átsugárzik és ragyogva*)

Takáts Gyula prózában és programosan is megfogalmazta költői igényét. *A rejtett egész* című kötetével kapcsolatban írta: „E kötet versei *Helyettünk szóljal* című előző gyűjteményem lírai világának folytatásai. A természet és a tárgyak, a látható és láthatatlan felület-mögötti belső lényegének és a reánk figyelő valóság rejtőzködő jeleinek szólítása...” Igénye: az érzéki világ versbe emelésén túl új, a látvány mögötti tartalmak keresése és kimondása. Költészete idővel kitágult, s lírájában a történelem és a társadalomban élő ember gondjai, a létezés alapkérdései fölötti tőprengés is belekerültek.

Költészete évtizedek múltán kötetről kötetre gyarapodott, és a hosszú pálya végén is meg tudott újulni. Takáts Gyula megteremtette költői alteregóját, megszülettek Csú Fuval történt „találkozásának” versei. A *Kövvül az idő* (1989) után megjelent kötetekbe belekerülnek „Csú Fu ismeretlen versei”, majd utolsó karcsú verseskötetét, a *Hol is a Voltot* (2007) kizárólag a Drangalagban élő keleti költő, Csú Fu versei töltik meg. Ezek a versek lecsupaszodtak, dísztelenek, a ritkán rímelő sorok két-három szóra terjednek csupán, és a létezés végső kérdéseit faggatják. Kilencvenedik életéve után is vers születik a költő asztalán, de ezekben a puritán versekben a természet és a táj, a hatyú és a berek, a fény és a fakutya, a varjú és az égerfa már csak olyan nyelvi jelek, amelyek a tűnő időt, a „süket magányt” érzékeltetik. „November és hatyúk helyett / fehérén villámlik a tél. / És berkünk tündér-partjain / a zöld helyett / varjaktól sötét / égerfa áll. // Fénylő jegén / a túlsó partra át, / versek helyett / süket magány suhan / a néma fakutyán.” (*A néma fakutyán*)

Takáts Gyula eredendően és alapvetően költő volt, önmagát is így határozta meg, a létezés, sorsát, a világot költőként élte meg. Mindemellett sokoldalú, reneszánsz lélek volt. A „leggörögbb” magyar költő – mondta róla Csorba Győző. Avagy a „legreneszánsszabb” somogyi poeta – variálhatnánk a jelzőt. Miként a szobrász és festő Michelangelo verseket írt, a költő és természettudós Goethe képeket festett, azonképpen – mutatis mutandis – a költő Takáts Gyula otthonosan mozgott az irodalom számos műfajában: regényei és elbeszélései születtek, gyerekverseket írt, tanulmányok írásához terített papírt az asztalán, és mindemellett tehetséggel forgatta az ecsetet és a rajzoló ceruzát. Regényeiben a polgári élet, a dunántúli kisváros jellegzetes figuráit ragadta meg. (*Polgárjelöltek; Színház az „Ezüst Kancsó”-ban*) Gyerekversei felnőtt lírájának, ifjúsági regényei felnőtt prózájának legjobb színvonalán szólalnak meg. (*Rózsává lett róka; Egy flóbertpuska története; Vitorlás a berken*) Első festményeit Rippl-Rónai József dicsérte meg. (Csoda, hogy költő, és nem képzőművész lett belőle.) Újesztendőre még a legutóbbi években is mindig elküldte barátainak rajzos üdvözlétét. Tanulmányai, esszéi azt bizonyítják, hogy a művek és mesterek, az elődök és kortársak alkotásai között hibátlan ízléssel mindig eligazodott, jól értékelt és helyesen orientált. (*Képek és versek útjain; Egy kertre emlékezve; A harmónia keresése*)

Reneszánsz lélek volt abban is, hogy csupán egyetlen hang hiányzott lírájából. Tudott gyászolni, két feleségétől, Loncikától és Stefikétől versek sorában búcsúzott el (*Szonettek a Styxén túlra*), de lírája alapvetően életközpontról költészet volt, a szorongás, a halálfélelem – ami nemzedéktársai közül például Csorba Győző lírájában vagy Radnóti kései verseiben meghatározó motívum – őt tartósan nem kísértette meg. Továbbá életműve nemcsak a lírai én megnyilatkozása; a költői érzékenység nála nagy gyakorlati érzéssel párosult. Otthonának, becei házának ajtaja valódi műhelybe vezetett, ahol helye volt a kertészkedésnek, a szőlőművelésnek, értett a növényekhez, állatokhoz, a bor készítéséhez, a halfogáshoz, az erdei vadakhoz. Bár tanítványokat tudatosan nem gyűjtött maga köré, ezt a költői műhelyt a nyitottság jellemezte abban is, hogy a Babitstól megörökölt humanista életszemléletet és írói magatartást, elhivatottságot adta tovább a Somogyból elszármazott fiataloknak, Fodor Andrásnak, Bertók Lászlónak, Kerék Imrének és másoknak, akik aztán a maguk egyéni útját járták tovább.

Takáts Gyulának nemcsak írói indulása volt szerencsés, egész pályája, kilencvenhét életéve mentes maradt a nagyobb megrázkódtatásoktól, metamorfózisoktól. Könyvei sorra-rendre megjelentek, a zord években – vidéki múzeumigazgatóként – a gáncsokat ki tudta kerülni, a hivatalos elvárásokat ki tudta védeni, az irodalompolitika kívánalmainak ellent tudott állni. Az elismerést, a díjakat és kitüntetésekét már életében megkapta. Az utolsó másfél évtizedben megjelent munkáit, naplóját, verseit, Csorba Győzővel, Fodor Andrással folytatott levelezését a pécsi Pro Pannonia Kiadói Alapítvány gondozta. Egyetlen meg nem valósult tervéről tudok. Szeretett volna verseiből egy olyan válogatott kötetet megjelentetni, amelyben a könyv egyik oldalán a hagyományos magyar paraszti világ, a falu, a hegyközség, a berek, a pásztorélet jellegzetes tárgyai láthatók, a könyv másik oldalán, ezzel szemben viszont a hozzájuk kapcsolódó, rájuk rímelő Takáts-versek olvashatók. Mintegy pandanjaként annak a korai kötetének, *Vízitükör* volt a címe, amelyben balatoni tárgyú versei Egry József rajzaival szerepeltek párban. S mintegy föltárva poétai világának – a természet, a Balaton mellett – másik, „népi” forrását.

Bár Takáts Gyula költői hangja, egész életműve Berzsenyi lírájával aligha rokonítható, saját sorsát, életművét Berzsenyi sorsazonosaként élte meg, mutatta föl. (Lásd *Hódolat Berzsenyi szellemének*, 1976.; illetve *Az igazi poézis keresése*, 1994. című kötetében található tanulmányokat.) Ez a párhuzam és sorsazonosság abban kétségtelenül fölismerhető, hogy Takáts is, miként Berzsenyi – bár két eltérő történeti korban – vidéken, Somogyban, a fővárostól, az irodalmi élet központjától távol, valamiféle elrekesztettségben hozta létre életművét, teremtette meg a saját szuverén, senki máséval össze nem téveszthető poétikáját, költői világát.

A fiatalon és tragikusan elhunyt költővel szemben az utókor többnyire lelkifurdalást érez, és a mulasztást, az elmaradt elismerést utólag dicsőítéssel kompenzálja. A magas életkort megélt, a hosszú életpályát bejárt alkotóra gyakran a közöny, a feledés homálya borul.

A halál a hiányt, a veszteséget tudatosítja; még nem az összegzés, a végleges mérleg-készítés ideje. Rába György a *Nyugat* harmadik költőnemzedékének egyik nőtagjával, Hajnal Annával kapcsolatban írta: „Minden íróra halála után purgatórium vár: a feledés sötéte, a félreértések tüskebokra, esetleg a hamis dicsőítések görögtüze. Aztán esztendőik, néha évtizedek múlva fölszáll akár a bálványozás egébe.” Takáts Gyula már életében megismerte mind a félreértések „tüskebokrát”, mind a megillető elismerést. Hisszük, hogy a 2008. november 20-án bekövetkezett halála után nem vár rá sem a „feledés sötéte”, sem a „hamis dicsőítések görögtüze”. Hisszük, hogy Takáts Gyula életműve a jövőtől is megkapja a már életében kivívott tiszteletet és méltó megbecsülést.

A másik tér

*Ó milyen tágas égi szobák!
Ide a levegő lépcsőin léphetünk be.
A felhők fölött paradicsomi függőkertek.*

*A lélek elszakad a testtől és lebeg,
Emlékezik, hogy létezik magasság
És lenti mélység.*

*Valóban elvesztettük a másik térbe vetett hitünket?
Eltűnt, odalett hát az Ég és a Pokol?*

*A földöntúli rétek helyett hol lehet Megváltás?
S hol talál szállásra a kárhozottak kara?*

*Sírjunk, panaszkodjunk a nagy veszteség miatt.
Szénnel csúfítsuk arcunkat, engedjük le a hajunkat.*

*Könyörögjünk, hogy a másik tér
Újra miénk lehessen.*

A tudósokról

*A természet szépsége gyanús.
Igen, a pompázatos virágok.
A tudomány gondoskodik róla, hogy ne legyen illúziónk.
Nem egészen tudni, ez miért fontos neki.
A gének harca, a sikert biztosító sajátosságok, nyereség, veszteség.
Milyen nyelven beszélnek, az Ég szerelmére, ezek a fehér-
Kötényes emberek? Darwinnak legalább
Lelkiismeretfurdalása volt, amikor
Közzétette elméletét, ami, ahogy maga mondta, ördögi.
De ők? Hiszen övék ez az elgondolás:
Elkülöníteni a patkányokat különböző kalitkákban,
Elkülöníteni az embereket, bizonyos fajtájúakat*

*Genetikus veszteségként leírni, vagy megmérgezni.
„Gőgjével a páva az Urat dicséri” – írta Blake.
Valaha szemünket az érdek nélküli szépség
Örvendeztette, a bőség maga.
És mit hagytak meg nekünk? Csupán a kapitalista
Vállalatok könyvelés-technikáját.*

Átváltozások

*„És a zöld tölgyből sárga méz szivárgott”
(Ovidius)*

*Mítoszok mézét szoptam,
Fejemre babért fontam
– Az emlékezés ellen.*

*Ártatlan vándoroltam,
Érzékeny lélek voltam,
Mindvégig jót is tettem.*

*De színed előtt, Uram,
Hiába próbálkoztam,
Hogy igazabbnak tűnjek,*

*Természetem sötétje,
Sértő és sértett énem
Szüntelen fáj és büntet.*

*Te rendeltél ilyennek,
Műved végző embernek,
S én boldogtalan vagyok.*

*Ez a képtelen élet
Ellentmondásos véget
Ér, hogyha meghalok.*

GÖMÖRI GYÖRGY fordításai

Barnamező

*Háta mögött
Acéldaru karja
Kallózza, kavarja
A csomós ködöt.*

*Nézi, ahogy gyarapszik a kép:
Hol barnamező volt,
Egy színesedő bolt
Üvegnégyszögét;*

*A fürtelem fölébe
Emelt otthonok ablakszemeit.
A sárga homokkőre tekint,
S a dicső ércre;*

*Bámulója lett a mindahányszor
Meddő működésnek.
Gyümölcsöt teremne bárhol
A gyümölcsstelen élet.*

Kabul, Bejrút, Bagdad

Fölebredve a naptár döbentette meg. A hónap ismerős volt, de az évszám egyáltalán nem. Ilyen évbe sohasem lépett. Félix ezt az évet mint eljövendő időt tartotta számon, ha gondolt rá egyáltalán. Átaludta volna a fordulópontot, a szilvesztert? Ki törölte el, ki sinkófalta el azokat a közbeeső hónapokat? Csikorogtak a fogaskerekek az agyában. Egy-szerűen nem emlékezett az átmenetre, csakis az előzményekre. Egy éve még egy kis könyvvizsgáló cég alkalmazottjaként ábrándozott az előmenetelről, Szegeden. Ura volt saját életének, felesége volt és lendületes irodai flörtjei. A jelek szerint állása megszűnt – hétköznapi volt, munkaidő, ő meg itthon –, s a félig üres gardrób arról árulkodott, hogy felesége is faképnél hagyta. Minden sarokból időzített bombák ketyegését hallotta. Azonosította az elszürkült falon a festmények helyét. Láttá, egy ponton a padló hullámszani kezd. Ábrázata a tükörben a régi. Ellenőrizte a fényesre suvickolt csaptelepeket. Az egyik asztalmasan hörgött, mielőtt kirobbant volna belőle a víz, a másik szaporán csöpögött. Ke-

zet mosott egyszer, kétszer, háromszor. Csupa vetemedő illeszték, elromlott zár, megvakított lámpa. Egytől egyig triviálisak a változások, mégis, megannyi kalapácsütés a szívre. A konyhaszekrényben apró rovarok nyüzsgöttek, nem annyira fürgék azonban, hogy össze ne tudja roppantani őket az ujjbegyével. De túl sokan voltak. Alighanem zsiszikek, gondolta. A csótányok később jelentkeztek. Bekapcsolta a tévét, és meglepődve tapasztalta, hogy majdnem minden csatorna arab nyelvű. De ez még hagyján. Kitekintve a balkonról, látnia kellett, hogy lakása nem keleti fekvésű és napos, ahogy emlékezett, hanem talán déli, és nem a Tisza-partra néz, hanem mecsetek kupoláira. Ez nem Szeged kora áprilisban, hanem alighanem Kabul, Ramadán idején. Esetleg Bejrút vagy mégis inkább Bagdad? És ez még mindig hagyján lenne, ha idebent rend volna. Megakadt a pillantása a polcon egy skorpiómintás perselyen. Ebben az aláaknázott lakásban nagyobb óvatosságot kellett volna tanúsítania, de ő gátlástalanul elfordította a persely kulcsát, és leemelte róla a lakatot. Talált a persely alján egy cédulát. Széthajtogatta. Parányi papírszelet, használati utasítás az ajándék gyertyához, „nemcsak áramszünet esetére”. A gyertya sehol: nyilván betöltötte a rendeltetését. Félixnek volt egyszer valamirevaló élete, ám a kezdeményezés végérvényesen kicsúszott a kezéből.

(kontra)galopp

javított utószinkron

20.

szétszórtan négy gyermek barátvesztések keserűséggel teli évei a fáradó ember a megrepedt időben előre érezi következik a félig felzaklatott birkák és kiéheztetett piócák vélt szabadsága vele a sértettség kovásza hozzáadódik még elvetemült kalandorok szilaj tánca melynek vad ritmusában több vér folyik az utakon mintha forradalom bizonyítsd hát be te kis barom mikor hosszasan elmerengsz tanult vágyaid távolában hogy igazából megint csak az alja jött világra vagy talán az egykori bölcsesség süllyedt az aljára miként a részeg focidrukkerek ha a virtuális meccs tompán megered és már nem az eredményt jelző óra izgalma hull a hóra vagy a nyári gyepre az erőszak inkább a háttal állókkal elegyedne gátlástalan sikert a zsidongó tribünről kaszálva tényleg csak így lehet kitalálva a meglódult ösztönök furcsa szabadossága melyben olykor szinte csendőrért kiáltasz s néhány ocsmány dologra a jó diktatúra a bölcs magyarázat mellyel a gondolat közepén megszegyenülten eloldalogsz mikor a hideg zsigerből kiráz mintha elárultad volna édesanyád az egykor vágyott rendet a benned lassan megkeseredettet nyáladban ízlelgetve a megcsúszott eszmét mintha te találtad volna ki gyöngye pillanataidban ezt a nagy kelepccét melynek homályos zugaiban gyilkosan terpeszkedik szentként az érdek miközben indiai víziókat fakasztva tömegekben poroszkálnak szemeidben a szegények kiknek sisteregve koszlott bőrére ég ez a cinikus újdonság s hol van ma már az az újdondász vagy szépíró nyegle teste ki nem csak nevető izmokat megeresztve nyúl kényes primér anyagához mikor a kurrens ideologizálgatásra rászok hogy lökdössék egymást körbe-körbe ki kinek barátja tróger őre s ne merjen saját alacsony körében ellentmondani kintről meg úgyis csak gárgyult ütemezést hallani ha a szél ez a konstans barát dudorász odaát talán mert öregszem már nem jó a világ hátamon nyögöm roppant terheit de hűségese cipelek néhány demagógiát kedvesek nekem naponta nyitogatom rá a lakótelepi ajtót s meg-meglegyint a késett szerelem talán a bájnak utolsó szép futása belekoccantom eresedő lábaimat a jázminillatú járókába és a hajnali derengésbe érve a hangulatnak itt megteszi az oldott kéve mákonyosan hallgatom nőim szuszogását lám befelé menekülök a leszűkített térben egyre biztonságosabb itt már nincs hely hová letegyem a menet közben éretlenül összegyűjtött tudáshalmokat s a délre nyíló ablakokon kezdem őket sorban kieresztetni szinte érzem amint egy-egy tömb lelkemből vacogva kiszakad s a mulékony idő mellett tapad rá némi szellemi kaland félbeszakadt ambíció eltékozolt értékes vágy csak hát a meleg szoba közepén ambivalensen ott ül a magány összeránt és furcsán taszít pedig őértük ki kellene találni valamit mert jajdulnak az elhagyottak és az elhagyottak közjük kezdenek visszaszivárogni az arctalanodó holtak mivel az öregségnek ez is ideje s bár a megértettségnek különös deleje pislákoló új erő egyre nyomasztóbb a morajló temető melynek düledező fejfái kezdenek kicsüngni a rutinos verbális manír alól szűkülve is belátható nem a tematika hiánya zavar már valahol ha a frissen fölgereblyézett homokos utakra tévedsz időközben csöndesen

változott a nézet és a romantikus borzongásba melyet egykor simán leöntött a szurokfekete éj a nyögő fákat pedig szélvihar alázza ürepedni kezd az álca mögötte tompa üresség lesz a kín késő délutánja döbbenete a menekülés hiányának üregébe zárva végtelenbe tekereg a fizikai fájdalom és az unalom csatája mikor ujjbegyeiden még foszforeszkálnak a tapintható tárgyak nyikorgó ajtók fáradt dossziék dolgozni rest nők a szerkesztőségbe olykor még bevárnak majd utánuk sompolyognak hónuk alatt szörnyű irományaikkal a laikus testvérek te is így kezdted el is önt rögtön a szemérem hogy zavaromban mondjak néhány barátságtalant himbálózni is kezd gyöngülő szemeim alatt a talan/telen későn fölismert ütemezése a békének olykor már nincs szabad vegyértéke ezért aztán gyakran darabosan beleszólok a hallgatásba és nagyokat hallgatók ha a morális fenség nevében bárgyú kis viták hevében szólnom kellene hol van már a kosztolányis i kelleme áldott naivság melyben a világot majd szép rímek mentén megírod de próbáld csak ma idézni a szecs kavágón áthúzott dallamot még ha modern is és lelkesen interpretálják a tudományban valamikor én is erre vágytam aztán belefáradtam mint a semmittevésbe sokat kellett volna tanulni azért hogy az ember tekintélyesen vétse el a művészeti fő irányt kegyetlenebb úr volt a fölérzés hite és a lustaság mégis valahol együvé tartunk miként a masinás kezdetekben hol szekrény nagyságú gépek köpködték az esztétikai információt összevetve lovat és a lót s ki is jött mindig a négy láb önmagával osztható aránya mehattunk volna még papnak rábukva szószékre tintaceruzára meg a hazára ám a tévelygéseknek a mai modernitásban nincsen ára szeretetünknek pedig nincs semmilyen következménye félszázad küszöbén elég zavartan raktam élre eme magánzó felismeréseket s kezdett belém szökni újra a kisgyerek – el innen igen de hová kertem már leadtam amatőrként röstellni kezdtem a sok közepesre sikeredett lakomat melyekből himbálózó fejjel állt föl a gurmé mikor az árnyalt gasztronómra gyanútlanok úgy tudták ez a furcsa költő úr még konyhájában hisz kutyulási trendje messze érdemei fölé repítette fűszerei mellé talán a személyisége ad valami nehezen megbocsátható bukét az elszózott ízekért utólag tapintatosan perlekedve különben is a végleg elfuserált világon mikor támad a polgárnak hibátlan kedve örül ha rácsodálkozhat a részletekre ahogy magam is a párolgó tűzhelynél ambivalensen keseregve örök élményeim közé emeltem a szárított gombát és a vákuumcsomagolást ki csak messiásos népben nemzetben gondolkodik annak innen már nincs tovább csak hogy hiába bámultam évekig sörömbbe semmilyen bántó propagandába nem körözve a presszó ablakában nem akart jönni a nem éltem hiába stenciles gondolata pedig mindig azt kerestem hol a haza és máig fátyolos a szemem hátam érzékeny idege beleremeg az elhasznált himnusz hallatán ilyenkor az sem érdekel ha a tanult sarlatán gúnyosan ajkára biggyed azért csak hagyjátok meg nekem ezt az aprócska kincsem mely nem jó semmire nem globál és nem mise de mint a vak fehér botja olykor a járdaszéleket lebotozza kis abszurdal szólva tartja az irányt ha már a trikolórt is lengethetik odaát ámerikában pedig számolatlanul lobognak a csillagok édes barátom mi bajod a kossuth utcával meg a petőfi térrel hisz tele a pocakunk az ír fekete lével tekintetünk meg a lila osztrák tehénnel magam pedig béna hangomon eléggé jól mélázom az orosz dalokat polgárként nem is merengek már sokat a bazi nagy történelmen tessék csak csináljátok hulljon néha a ti roppant nyakatokba is az átok

Ágy

*hangsivatag
zakatol
zizeg
lüktet a testemben
méhem gyümölcse
viszketek
viszolygok
idegen bennem
kitölt
érezem a súlyát
belém fesiül
vakarózom
simogatom a hasamat
a farkamat
érezem a bőrömön az ujjaimat
az ujjaimmal a bőrömet*

Tükör

*látom a testemet a tükörben
látom a testemen a lámpafényt
látom az arcomat
látom az orromat
látom a szememet
látom hogy elhíztam
hogyan van nyírva a hajam
látom az anyajegyét az arcomon
látom a kezemet
ahogy simogatom magam
látom a kezemben a farkamat
látom a szőrt
rövidre van nyírva
látom a szememet
nem nézek bele
nem nézek bele
nem nézek bele*

Mosoly

*Nézem magam
a képen
húszévesen
meztelenül
mosolygok.
Akkor azt hittem
randa vagyok
kevés vagyok
üres vagyok.
Mosolygok.
Már szeretem
a srácot a képen
már szép.
Most vagyok
randa
kevés
üres.
Hogy utáltam magam.
Hogy utálok magam.
Mosolygok.*

A megérkezés enigmája

(regényrészlet)*

Szeretett fivérem, Shiva Naipaul emlékének

1945. február 25., Port of Spain –

1985. augusztus 13., London

1. Jack kertje

Az első négy napon esett. Azt sem igen láttam, hol vagyok. Aztán elállt az eső, és a házam előtt elterülő pázsiton és gazdasági épületeken túl földeket láttam, a földek határain meztelen fákat – messze pedig, ha úgy esett a fény, egy kis folyó csillogását; néha úgy látszott, hogy a csillanások különös módon a földfelszín fölött tűnnek fel.

A folyó neve Avon – nem az, amelyet Shakespeare nevével társítanak. Később – amikor ez a táj nagyobb jelentőséget nyert az életemben, amikor teteme-sebb részét itatta át, mint az a trópusi utca, ahol felnőttem – már képes voltam úgy gondolni az árkoktól szabdaltsík, nedves földekre, mint „kövér” vagy „vizes rétekre”, a háttérben, a folyó mögött húzódó alacsony, lankás dombokra pedig mint „dombvidékre”. De akkor, eső után – bár húsz éve éltem Angliában – csak sík földeket és egy keskeny folyót láttam.

Tél volt. A tél és a hó gondolata mindig izgatott, de Angliában a szó számomra veszített romantikájából, hiszen azok a telek, melyekkel Angliában találkoztam, ritkán voltak olyan szélsőségesek, mint amilyenek messze, trópusi szigeteimen képzeltem őket. Más helyeken tapasztaltam már kemény időjárást – Spanyolországban januárban, egy Madridhoz közeli síparadicsomban, Indiában, Simlában decemberben, vagy a Himalájában augusztusban. De Angliában úgy látszott, ez az idő aligha köszönt be. Angliában egész évben ugyanazokat a ruhákat viseltem, ritkán húztam pulóvert, ritkán volt szükségem kabátra.

* Sir Vidiadhar Surajprasad Naipaul, az 1945 utáni angol irodalom egyik legjelentősebb alkotója 1932-ben született a trinidadai Chaguanasban egy Észak-Indiából bevándorolt hindu család gyermekeként. Tizennyolc éves korában ösztöndíjjal kerül az oxfordi University College-ba. Azóta Angliában él. Novellái, regényei és esszéi mellett számos útirajzot írt Indiáról, a Nyugat-Indiákról és Dél-Amerikáról, Afrikáról, illetve a nem arab iszlám országokról. Munkásságának fő témája a harmadik világ és a nyugati társadalmak közti szakadék. 1971-ben a Booker Prize díjazottja, 1990-ben II. Erzsébet angol királynő lovaggá üti, 2001-ben elnyeri az irodalmi Nobel-díjat.

A *megérkezés enigmája* (The Enigma of Arrival), mely 1987-ben látott napvilágot, az ismeretlen Angliába érkező idegen története, aki könnyörtelen, átható pillantással szemléli e külső táj és a saját, belső táj változásait. Az itt olvasható részlet a regény elejéről származik. (A fordító jegyzete)

És bár tudtam, hogy nyaranta süt a nap, és hogy télen a fák megkopaszodnak és kefeszerűvé válnak, mint Rowland Hilder akvarelljein, az év – ami a vegetációt, sőt a hőmérsékletet illeti – számomra egybemosódott. Nehézséget jelentett megkülönböztetnem az egyik évszakot a másiktól, nem társítottam a virágokat vagy a fák lombzatát egyik hónappal sem. Mégis, szerettem figyelni, mindent észrevettem, és megindított a fák és a virágok, a napos kora reggelek és a késő esték szépsége. A tél a rövid napokat, a munkaidőben mindenütt égő villanyfényeket és a hóesés lehetőségével terhes időszakot jelentette.

Azért mondhatom mégis, hogy tél volt, amikor megérkeztem a folyó völgyi házba, mert emlékszem a párára és a négy napos esőre, amely elrejtette előlem mindazt, ami körülvett, és tükrözte akkoriban érzett aggodalmaimat – aggodalmaimat a munkám és a költözködés miatt, amely ismét egy volt a sok angliai költözködés közül.

Azért is emlékszem a télre, mert aggasztottak a fűtés költségei. A házban csak villanyáram működött, ami többbe került a gáznál vagy az olajnál. A házat pedig nehéz volt befűteni. Hosszú volt és keskeny, közel a nedves rétekhez és a folyóhoz, a betonpadló pedig csak egy lábnyira emelkedett a föld fölé.

Akkor, egyik délután havazni kezdett. Hó porozta be a pázsitot a házam előtt, beporozta a fák csupasz ágait, kiemelte az elfeledett tárgyak körvonalait, kirajzolta a pázsitot környező üres, öregségről árulkodó épületeket, melyekre eddig nem figyeltem fel, vagy létezésüknek még nem voltam tudatában – így, ahogy a szállingózó havat figyeltem, darabról darabra felépült körülöttem környezetem elnagyolt képe.

Nyulak jöttek ki a hóra játszani, vagy eleséget keresni. Egy földre kuporodó anyanyúl, három vagy négy kicsinyével. Elütő, piszkos szín a havon. A nyulak képe, pontosabban új színük pedig felidézi vagy létrehozza a téli nap más részleteit is: a késő délutáni hó fényét, a különös, üres házakat a pázsit körül, ahogy fehérre, távolivá és jelentőségteljessé válnak. Felidézi annak az erdőnek az emlékeit is, amelyet mintha azon a fehérülő sövényen túl pillantottam volna meg, melynek tövében a nyulak keresgéltek. A fehér pázsit, körülötte az üres házak, a sövény az egyik oldalon, a rés a sövényben, az ösvény, és azon túl az erdő. Erdőt láttam, de tulajdonképpen nem erdő volt az, csak a régi gyümölcsös kert a nagy ház mögött, melynek birtokán az én házam is elterült.

Nagyon tisztán láttam, amit láttam. Azt azonban nem tudtam, mit nézek. Nem volt hová beillesztenem. Még mindig valamiféle köztes állapotban helyezkedtem el. Bizonyos dolgokkal azonban tisztában voltam. Ismertem a város nevét, ahová vonattal érkeztem: Salisbury. Majdhogynem az első angol város volt, amelyről hallottam, az első, amelyről valamiféle benyomásom alakult ki Constable-nek a salisburyi katedrálisról festett képén keresztül, melynek reprodukciója benne volt a harmadik osztályos szöveggyűjteményemben. Messze, a trópusi szigeten, még tízéves sem voltam. Négy színnyomatos reprodukció volt; a legszebb képnek tartottam, amelyet valaha láttam. Tudtam, hogy a ház, ahová érkeztem, az egyik Salisbury közeli folyó völgyben áll.

A Constable-reprodukció romantikájától eltekintve a tudás, melyet magammal hoztam, tisztán nyelvészeti jellegű volt. Tudtam, hogy az *avon* szó eredetileg csupán „folyót” jelentett, ahogy a *hound* eredetileg csak „kutyát”, bármiféle ku-

tyát. Azt is tudtam, hogy a Waldenshaw – annak a falunak és a birtoknak a neve, ahol éltem – mindkét eleme, a *walden* és a *shaw* is „erdőt” jelent. Ez volt a másik oka, eltekintve attól az érzéstől, melyet a hó és a nyulak tündérmesébe illő látványa keltett, hogy azt hittem, erdőt látok.

Azt is tudtam, hogy a ház a Stonehenge közelében fekszik. Tudtam, hogy létezik egy sétaút, mely az egyik sziklakörhöz vezet, és hogy ezen az úton fent, magasan egy kilátópont található. Így amikor elállt az eső, és az első négy napot követően felszállt a pára, egyik délután elindultam, hogy megkeressem az utat és a kilátót.

Faluról nemigen lehetett beszélni. Ennek örültem. Feszültté tett volna az emberekkel való találkozás. Az Angliában eltöltött hosszú idő dacára még mindig elfogott a szorongás, ha új helyen jártam, még mindig nyersegek voltak a reakcióim, még mindig úgy éreztem magam, mint aki a másik ember országában jár, éreztem az idegenségemet, a magányomat. Így minden egyes utazás, melyet az ország addig ismeretlen táján tettem – és amelyet mások talán kalandnak éreztek volna –, számomra a régi heg felszakítását jelentette.

A keskeny autótűt a ház sötét, tiszafáktól árnyékolt földjei mellett húzódtott. Az út, a drótkerítés és az út menti bozótos túloldalán a talaj meredeken emelkedett felfelé. A Stonehenge és a sétaút ebben az irányban feküdt. Kellott tehát lennie egy gyalogútnak vagy ösvénynek, amely elvezet az országúttól. Balra vagy jobbra forduljak, hogy ezt a gyalogutat vagy ösvényt megtaláljam? Ez persze valószínűleg nem jelentett problémát: gyalogútra bukkantam akkor is, ha balra, egy másikra, ha jobbra fordultam. A két út Jack házánál találkozott, vagyis annál az öreg farznál, ahol Jack kunyhója állt, a domb mögötti völgyben.

Két különböző gyalogút vezetett a kunyhóhoz: az egyik nagyon régi, a másik vadonatúj. A régi út hosszabb és laposabb volt; egy régi, széles és kanyargó folyómedret követett, talán szekerek haladtak rajta valamikor. Az új út, melyet munkagépek számára vágtak, meredeken emelkedett fel a dombtetőre, azután egyenesen vitt lefelé.

Ha az ember az országútról balra fordult, a régi útra érkezett. Az út fölé bükkfák hajlottak. Egy kőperemhez vezetett, épp a folyó fölé, majd meredeken zuhant a folyóval majdnem egy szintre. Egy kis település állt itt, néhány ház csupán. Észrevettem közöttük egy öreg, téglából és kovákból épült kis házat, szép tornáccal, a folyóparton pedig, igen közel a vízhez, egy alacsony, fehér falú, zsúpfedelees kunyhót, melyet éppen felújítottak. (Évekkel később a kunyhón még mindig dolgoztak, még mindig félig kiürült cementeszákokat lehetett látni a poros ablakokon keresztül.) Itt, ezen a településen kellett ráfordulni a régi útra, mely Jack házához vitt.

Egy aszfaltút vezetett el féltucat közönséges, apró ház mellett, közülük kettő vagy három – egyedüli szokatlan vonásként – a tulajdonos, az építő vagy talán a tervező aprólékosan kidolgozott monogramját viselte a homlokzatán az évszámmal együtt – amely meglepő módon háborús évszám volt: 1944. Az aszfalt kikopott, a keskeny dűlőtűt kövessé vált, és miután elérte a völgyet, kiszélesedett, sok kavicsos keréknyom barázdálta, közöttük durva, rojtos, egyenetlen fűcsomók. A völgy ősréginek tűnt. Balra a meredek emelkedő elzárta a további kilátást. Ez az emelkedő kopár volt, fák vagy bozót nélkül, lágymű, ritkás fűtakarója

alatt vonalak és sávok tűntek át, mint egy korbács nyomai: évek hosszú során át folyó szántás vagy erősítések jele. A széles út hirtelen elkanyarodott, és a tágas völgy, melyet elfoglalt – talán régi folyómeder lehetett –, ezután egyenesen futott a távolba, ahol egy alacsony halom kötötte a látóhatárhoz. Jack kunyhója és a farm ennek az egyenes útnak a végén, a kanyarnál feküdt.

A kunyhóhoz vezető másik, rövidebb, meredekebb, újabb utat, mely a főúttól felfelé, majd a völgyben lefelé futott, az északi oldalon szélfogó szegélyezte: fiatal bükkfák öreg fenyők oltalmában. A lejtő tetején egy modern, fémfalú pajta állt, valamivel lejjebb, a másik oldalon rés volt a szélfogóban. Ez a kilátó nézett a Stonehenge-re: távoli volt, kicsi, alig észrevehető, könnyebb volt meglátni a katonai lőtér élénk narancssárga vagy piros célköreit. A lejtő alján pedig, az erdősáv mellett futó köves, hepehupás dűlőút végén álltak az elhagyott gazdasági épületek, illetve a még lakott földműves házak sora, melyek egyikében élt Jack.

A környék dombjai kövesek és szárazak, fehéres barna, fehéres zöld színűek voltak. De a széles út alján, a gazdasági épületek körül a föld sáros volt és fekete. A traktorok kerekei szabálytalan, hosszúkás pocsolyákat mélyítettek a fekete sárba.

Az első délután, amikor a meredek úton, az erdősáv mentén tett sétám végeztével elérkeztem a gazdasági épületekhez, meg kellett kérdeznem a Stonehengehez vezető utat. A dombtetőről, a kilátótól világosnak látszott, de utána domb dombot, lejtő lejtőt követett, a mélyedések és az ösvények rejtve maradtak, a domb lábánál pedig, ahol a sár és a hosszúkás tócsák megnehezítették a járást és nagyobbak tüntették fel a távolságokat, és ahol hirtelen a széles völgymélyi útról elvezető ösvények sokasága tűnt elém, összezavarodtam. Egy közönséges kérdést tettem fel csupán a kihalt vidéken, mégsem felejtettem el azóta sem, hogy az első napon valakitől az út felől kérdezősködtem. Jack lehetett az? Nem figyeltem meg a személyt, sokkal inkább foglalkoztatott az út idegensége, saját idegenségem, és a kérdés abszurditása.

Azt mondták, kerüljem meg a gazdasági épületeket, forduljak jobbra, kövessem a széles főutat, és ne induljak el azokon a csábító száraz ösvényeken, melyek az úttól elkanyarodva a túloldalon fekvő erdők felé vezetnek, fiatal erdők felé, melyek csalókan mélyebb fekvésű vidéket, egy erdőség kezdetét ígérték.

Így, elhaladva a kunyhókat és a farmot körülfogó sár, a régi gerendák rendetlen halmai, az összegubancolódott szögesdrótok és a láthatólag otffelejtett mezőgazdasági gépek mellett, jobbra fordultam. A széles, sáros utat innentől fű borította, hosszú szálú, nedves fű. És hamarosan, miután magam mögött hagytam a farmépületeket, és sétám kivezetett egy széles, kopár, régi folyómederbe, foglyul ejtett a tér határtalanságának érzete.

A füves út, a régi folyómeder (vagy amit én annak gondoltam) felfelé emelkedett, így a tekintetet egyenesen az égboltra vezette; mindkét oldalon dombok lejtői nyíltak, szélkében, és felfelé. Az egyik oldalon marhacsorda, a másikon, egy legelő széles, üres térségén túl, fiatal fenyők álltak, egész kis erdő. A környezet ősréginek látszott, a tágas térnek, a lakatlan földnek, a dolgok kezdetének a benyomását hordozta. Házakat nem lehetett látni, csak a széles, füves utat, fölötté az égboltot, és kétoldalt a széles lejtőket.

Sétámnak ezen a szakaszán elidőzhettem volna az üresség gondolatánál. Amikor azonban a füves út tetejére értem, és azonos szintre kerültem azokkal az ősi sírhantokkal és halmokkal, melyek körben a magas dombokat pöttyözték, lenéztem a Stonehenge-re: megpillantottam a Salisbury-síkság lőtereit és West Amesbury kicsiny, takaros házacskáit is. Mind az üresség, mind a tágasság, melyeken (úgy éreztem) keresztülsétáltam, legalább olyannyira illúzióknak bizonyult, mint az erdőség ígérete a fiatal fenyőkön túl. Körben mindenhol – nem is túl messze – utak és sztrádák futottak, rajtuk élénk színű játékkamionokkal és játékautókkal. A Stonehenge, régi sírhalmok körvonalai az égbolt alján, a katonai lőterek, West Amesbury. A régi és az új; és távolabbról, vagy egy más időből visszatekintve, a farm, Jack kunyhójával a völgy mélyén.

Számos farmépületet már nem használtak. A pajták és az aklok – vöröstéglás falaikkal, agyagcserép- vagy palatetőikkel – már omladoztak a sáros udvar körül; az aklokban elvéve teheneket tartottak – beteg teheneket vagy legyengült borjakat, melyeket elválasztottak a csordától. Lehullott cserepek, lyukas tetők, rozsdás hullámlemezek, elgörbült fémdarabok, a mindent átható nedvesség, a rozsdaszín, a barna és a fekete, a csillogó vagy faközöld moha a karámok összetipport, marhatrágyától felpuhult sarán: az állatok elkülönítése ebben a környezetben, mintha maguk is kidobásra váró tárgyak volnának, iszonyatos volt.

Egy alkalommal olyan marhákat hoztak, amelyek valamiféle torz rendellenességtől szenvedtek. Ezeknek az állatoknak annyira mechanikussá vált a tenyésztésük, hogy maga a torzulás is mechanikusnak tűnt, egy ipari folyamat hibájának. Az állatok különböző testrészein furcsa húskezelések látszottak, mintha két részből álló öntőformában öntötték volna őket, és a formák találkozásánál a szarvasmarha-anyag, az a keverék, melyből az állatokat megformázták, szivárgott volna; később pedig megszilárdult, hússá vált, azután szőrt növesztett, a csorda fekete-fehér fríz mintáját. Ott álltak a romos, elhagyott, trágyás, mohos farmudvaron, melyen csak saját trágyájuk tűnt frissnek, zavarba ejtő terhükkel, a fölös marha-anyaggal, amely középtájon úgy lógott rajtuk, mint a bikák lebernyege, mint valami nehéz függöny, és arra vártak, hogy elszállítsák őket a városi vágóhídra.

A régi farmépületektől távol, végig a lapos út mentén, melyet én a farmhoz és Jack kunyhójához vezető régi útnak gondoltam, más maradványok és romok is heverték, más erőfeszítések és életek reliktumai. A széles út végén, az egyik oldalon a magas fűben lapos, alacsony, szürkére festett dobozok álltak két sorba rendezve. Később megtudtam, hogy azelőtt méhkasok voltak, vagy még ma is azok. Arra soha nem jöttem rá, ki volt az, aki méheket tartott. Talán egy munkás a farmról, vagy valamelyik ház lakója, esetleg olyasvalaki, akinek több ráérő ideje volt, üzleti vállalkozásba kezdett, aztán feladta, és megfeledkezett az egészről? Így, elhagyatva, magyarázat nélkül a szürke dobozok, melyeket senki nem tartott érdemesnek arra, hogy elszállítson, egy kissé titokzatosnak látszottak a bekerítetlen, nyitott térségben.

A széles csordaút másik oldalán, mely éppen itt kezdett nagy ívben kanyarodni a farmépületek körül, fiatal fák és bozót menedékében egy régi, de jó állapotú, zöld-sárga-piros lakókocsi állt, élénk színűre festett cigány cirkuszkocsi a régi időkből (gondoltam), mintha a lovakat csak egy pillanattal ezelőtt fogták

volna ki. Újabb titok, újabb gondosan elkészített tárgy magára hagyottan, a múltnak egy újabb darabja, melynek már nem vették hasznát, mégsem dobták ki. Akárcsak a mezőgazdasági gépek elkoptatott, ormótlan darabjai, melyek a farmépületek körül heverték elszórtan, rozsdásodva.

A széles, egyenes út felénél, jóval a méhkasokon és a lakókocsin túl egy régi szénakazal állt, melyet ház alakba felhalmozott szénabálák alkottak, tetején régi, fekete műanyagfólia-takaróval. A széna előregedett, a fekete tömegeből zöld csírák bújtak elő – a széna, melyet egy nyáron gondosan lekaszáltak, bálákba raktak és feltornyoztak, most rothadt, és trágyává bomlott. A farm szénáját manapság modern, nyitott tárolóban tartották, az előregyártott épület a gyártó nevét viselte, melyet a tető csúcsa alá nyomtattak. A tárolót közvetlenül a régi farmudvar összevisszasága mögé emelték, mintha korlátlan hely állna rendelkezésre, és soha semmit, ami régi, nem kellene újjáépíteni. Ebben a tárolóban a széna friss volt, édes és meleg szagú; a bálákat szétbontották és aranyszínű, tiszta és meleg szagú lépcsőkbe rendezték, amiről eszembe jutott az arannyá fonott szénáról szóló mese, meg a szénapajtákban alvó emberek az európai környezetben játszódó könyvekből. Ezt Trinidadban sohasem értettem, hiszen ott a fűvet mindig frissen, mindig zölden kaszálták a csordának, és soha nem száradt barna szénává. Most, a nyirkos völgy fenekén: magasra halmozott arany bálák, meleg aranyszínű lépcsők a keréknyomoktól szabdaltságot feketé sár szomszédságában.

Nem messze a kunyhó vagy ház alakú, rothadó kazaltól egy igazi ház maradványai álltak, melynek a falai kovakőből és betonból épülhettek. Egyszerű ház volt, talán alapok nélkül, s most teljesen feltárult. A tető nélküli, romos falak a puszta földet fogták közre – semmi jele kő- vagy betonpadlónak. Milyen nyirkosnak látszott! A környező fák – szikomorok, bükkök vagy tölgyek – magasra nőttek, a ház eltörpült mellettük. Valaha talán alig lehetett észrevenni ezeket a fákat, melyek tovább éltek, miközben a ház megszűnt létezni, és most hűvösen, mohosan és feketén tartották a földet, örökös árnyékban. A közutak mentén sorakozó kisebb házak, melyeket földfoglalók, főleg mezőgazdasági munkások építettek a múlt században, megalapozták az építők és leszármazottaik birtokjogát. Itt azonban, a füves csordaút mellett, a lejtők, a földek és a magány ölelésében a ház tulajdonosa vagy építője semmit sem hagyott hátra, semmit sem alapozott meg. Csak az általa ültetett fák nőttek tovább.

Talán nem is volt más, csak egy pásztorkunyhó. Vagy mégsem, hiszen a pásztorkunyhók kisebbek, meg aztán a körben magasodó fák sem erre utáltak, nem olyan emberről árulkodtak, aki egyszerre csak néhány éjszakát töltött benne.

A síkság legjellemzőbb állatai már nem a juhok voltak. Birkanyírást is csak egyetlenegyszer láttam. Egy jól megtermett ember végezte, egy ausztrál, tudtam meg, az egyik régi, gerendafalú, palatetős épületben – annak a házsornak az oldalában, ahol Jack lakott. A nyírást véletlenül láttam meg a délutáni sétám közben, előtte nem értesültem róla. Úgy tűnt, egyeseknek kifejezetten újdonságot jelentett, a farmról és máshonnan is emberek sereglettek egybe bámészkodni. A gyorsaság és az erő fitogtatása, ahogy a férfi a bolhás állatokat egyszerre felemelte, megnyírta (és néha megvágta), azután furcsán-csupaszon elengedte őket – a ceremónia mintha egy régi regényből lépett volna ki, talán Hardyéből, vagy egy viktoriánus kalendáriumból. És ekkor úgy tűnt, mintha a Salisbury-síkság

célkörei, a katonai repülőgépek kondenzcsíkjai az égen, a katonai lakóházak és a dübörgő autópályák nem lennének körülöttünk. Mintha a farmépületek és Jack kunyhója körül, ezen a tenyérnyi helyen egy pillanatra megállt volna az idő, és egy kis időre minden olyan lett volna, mint azelőtt. Pedig a birkanyírás volt, ami a múltból jött. Mint a régi farmépületek. Mint a régi lakókocsi, amely soha többé nem indul el. Mint a pajta, ahol soha többé nem tárolnak gabonát.

A pajtának magasan egy ablaka nyílt, alatta fémkonzol ugrott előre a falból. Valamikor talán egy csigát és láncot vagy kötelet erősítettek ehhez a fémkonzolhoz, hogy a bálákat leemelje a taligákról és a szekerekről, majd átlendítse a magas, nyitott ablakon keresztül a pajtába. Hasonló ósdi szerkezetet láttam Salisbury városában annak az épületnek a felső szintjén, amelyben egykor egy jól ismert, régi fűszerbolt működött. Megmaradt, vagy régiségként, cégérként tovább élhetett, mint ami jól illik egy múltjára gondosan ügyelő, régi városba. Ami azonban régiségnek számított a városban, hulladék volt a domb lábánál. Egy olyan pajta része, amely télről télre morzsolódott szét – semmi kétség, a pajta és a többi pusztulásnak indult gazdasági épület azért maradhatott épségben, mert ezen a védett területen a tervezés szabályai csak ott engedték új épületek emelését, ahol már épületek álltak.

És ahogy a modern, előregyártott tároló felváltotta a régi, rothadó szénakazlat, ugyanúgy – messzebb, nem a régi farmépületek bővítéseként – megjelent az igazi pajta is a domb tetején, a szélfogó mellett. Galvanizált fémfalai voltak, biztosan a patkányok ellen. Ott a gépek mindent mozgásba lendítettek, és az erős teherautók (manapság már nem a szekerek, melyek talán a régi pajtához vezető, szelídebb emelkedésű utat használták a völgy alján) az autóútról felkaptattak a köves útra, bekanyarodtak a pajta betonudvarára, a poros gabona pedig a pajta kifolyócsövén át beleömlött a teherautók mély rakodóvályújába.

A szalma aranyszínű volt és meleg, a gabona is aranylott, de a betonudvarra, a köves útra és a szélfogó fenyőire, fiatal bükkjeire is rászítáló por – az a por, amely akkor szállt fel, amikor a gabona belezúdult a teherautók vályúiba – szürke volt. A fémfalú pajta oldalánál, a fém kifolyócső alatt kúp alakú porhalom magasodott, melyet valamilyen mechanikus eszközzel kirostáltak a pajtában tárolt nagyobb gabonakúpokból. Ez a por – a halom tömör volt alul, és csodálatosan lágy a tetején – nagyon finom volt és szürke, egyetlen aranyszemcse nélkül.

A pajta új volt, minden mechanikus felszerelésével együtt. De közvetlenül mellette, egy kövezetlen, sáros ösvény másik oldalán még egy rom emelkedett: egy háborús bunker, egy álcázásképpen szikomorfákkal beültetett domb, melyből fém ventilátor meredezett idegenül a fatörzsek között. A szikomorokat legalább huszonöt évvel azelőtt ültették, de közel egymáshoz, ezért még mindig fiatalnak látszottak.

*

Jack romok, feleslegessé vált holmik között élt. Ám ez a benyomás csak később alakult ki bennem, és most, írás közben még erősebbé válik. Amikor első sétámra indultam, nem ez ötlött az eszembe.

A romok és az elhagyatottság, az oda-nem-tartozás gondolata saját magammal kapcsolatban merült fel, saját magamhoz kapcsoltam: a másik féltékéről érkezett ember, másfajta háttérrel maga mögött, élete felénél egy félig-meddig elhanyagolt birtokra érkezik pihenni, mely telis-teli van Edward korabeli múltjának emlékeivel, és amelyet csak kevés dolog köt a jelenhez. Különc a völgy nagy házai és birtokai között, földjein pedig jómagam, egy másik különc. Gyökértelennek és idegennek éreztem magam. Minden, ami azokban a kezdeti napokban környezetem felmérése során a szemembe ötlött, minden, amivel napi sétáim alkalmával találkoztam a szélfogó vagy a széles, füves út mentén, egyre mélyítette ezt az érzést. Úgy éreztem, hogy jelenlétem abban az ősi völgyben valamiféle felbolydulás része, változás a vidék történelmének menetében.

Jacket azonban a látvány részének tekintettem. Életét hitelesnek, biztosan gyökerezőnek, odaillőnek láttam: Jack, a tájba illő ember. A múlt egy darabkájának gondoltam (mely múlt megsemmisülésének saját jelenlétem vetítette előre az árnyékát). Nem jöttem rá első sétám alkalmával, amikor csak a tájat láttam, és mindent a sétaút részének gondoltam – időtlen, a helyhez illő dolgokat a Salisbury közeli vidéken –, nem jöttem rá, hogy Jack a szemét kellős közepén él, majd' egy évszázad roncsai között; lehet, hogy a házat körülvevő múlt nem is az ő múltja; hogy valamikor talán ő maga is újonnan érkezett jövevény volt a völgyben; hogy életmódja választás kérdése lehetett, tudatos tevékenység, hogy abból a kis földdarabból, mely földmunkás-házához tartozott (a három házból álló sor egyikéhez), különleges földet alakított ki magának: egy kertet, amelyben (bár romok, eltűnt életek reliktumai vették körül) nagy elégedettségben élte az életét, és ahol, mint valami hórászkönyvben, megünnepelte az évszakokat.

Jacket maradványnak láttam. Nem messze, az ősi sírhalmok és sírdombok között terültek el a Salisbury-síkság katonai gyakorló- és lötereit. Beszélték, hogy ezeken a kizárólag katonai célokra használt, lakatlan területeken annak ellenére, amit az ember a robbantások és a hadgyakorlatok után várhatott, a síkságon fennmaradt egy bizonyos pillangófaj, amely a sűrűbben lakott területekről már eltűnt. Úgy képzeltem, hogy ugyanígy, a völgy alján húzódó széles úton az emberektől, a forgalomtól és a hadseregtől véletlenül megmenekedvén Jack is úgy maradt fenn, akár a pillangók.

Lassan láttam meg a dolgokat, lassan bukkantak elő. Nem Jackre figyeltem fel először sétáim közben, hanem Jack apósára. És nem Jack, inkább az apósa tűnt valamilyen irodalmi figurának az ősi tájban. Wordsworthi figura volt: hajlott, túlzottan hajlott háttal, komoran járt paraszti feladatai után a határtalan tóvidéki magányban.

A hajlott öregember nagyon lassan járt, mindent igen megfontoltan tett. Maga taposta ki saját ösvényeit a lejtőkön, és ragaszkodott is hozzájuk. Ezeket az ösvényeket még a szögesdrót kerítéseken keresztül is követni lehetett az (eredetileg trágyát tartalmazó) kék műanyag zsákok segítségével, melyeket az öregember a szögesdrót köré tekert, azután piros nejlonzsinórral igen szorosan átkötött, olyan alaposan, amely illett ahhoz a lassúsághoz és megfontoltsághoz, mellyel ezeket a biztonságos, kipárnázott helyeket létrehozta, ahol aztán átbújhatott a szögesdrót alatt, vagy átléphetett fölötte.

Először tehát az öregember. Utána pedig a kert, a kert az elhajított dolgok közepe. Jack kertje vétette észre velem Jacket – a többi ház lakóival soha nem ismerkedtem meg, nem ismertem fel őket, sosem tudtam, mikor költöznek ki és mikor költöznek be. De az is beletelt valamennyi időbe, amíg megláttam a kertet. Oly sok hét telt el, olyan sok séta következett még a fehéres mész- és kovakövek között, fel a sírhantok magasságáig, hogy letekintsek a Stonehenge-re, olyan sok séta, amikor csak nyulak után kutattam – eltelt egy kis idő, amíg újdonsült képességgemmel, hogy különbséget tudjak tenni az évszakok között, észrevettem a kertet. Eddig egyszerűen csak ott volt, útjelzőként az ösvény mentén, mint aminek nem kell különösebb figyelmet szentelni. A tájat, a fákat, a virágokat, a felhőket azonban szerettem, és fogékony voltam a fény és a hőmérséklet változásaira.

Először a sövényt láttam meg. Gondosan nyírott és középen tömör volt, de a föld fölötti részeken rongyos. A nyírás módjából úgy éreztem, hogy a kertész azt szerette volna, ha a sövény mindenütt tömör, ha olyan egyenletes, mint egy tégladeszka- vagy más, ember megmunkálta anyagból épült fal. A sövény Jack gyümölcsös- és virágoskertje, illetve a csordaút határát jelezte, amely erre igen széles volt, csupasz föld a házak és a farmépületek körül, szinte mindig puha vagy sáros. Télen a hosszúkás pocsolók az égboltot tükrözték a fekete, sárba mélyedő traktornyomok között. Nyaranta ez a fekete sár kiszáradt, megkeményedett, kifehéredett és porladni kezdett. Így nyaranta néhány napra a sövényt, mely a Jack házához tartozó kert hosszában húzódott, a föld fölött egy lábnyira fehér mészpor borította, télen pedig fehérre vagy szürkére száradt sár fröcskölte be.

A sövény semmit sem rejtett el. Ahogy az ember lefelé ereszkedett a szélfogóval beültetett dombon, mindent láthatott. Az öreg, rozsdás-fekete gazdasági épületeket a háttérben; előttük a szürkével tapasztott házakat; a házak előtt udvarokat vagy kerteket; az udvarok és a kertek előtt pedig az ürességet, a senkiföldjét. Jack kertje mentén pedig Jack sövényét: a sárral pettyezett, alacsony, zöld falat, amint hirtelen felmagasodik a csordaút tágasságában, mint valami maradvány, egy másféle ház, kert és utca emléke, mint valami teljesebbnek, valami ideálisabbnak a bizonyossága.

A kerteket eredetileg a házak homlokzata elé szánták. Valójában azonban a hosszas használat alatt a házak hátsó homlokzata átalakult első homlokzattá, így az elülső kertek hátsó kertekké váltak. De Jack ugyanattól az ösztöntől vezérelve, mely a sövény nevelésére, nyírására (és hirtelen megszakítására) készítette, előkertként gondozta a kertjét. Valamiféle szegéllyel ellátott, kövezett ösvény húzódott a „bejárati” ajtótól végig a kert középső részéig. Ennek az ösvénynek egy kapuhoz, kerti úthoz, majd egy utcára kellett volna vezetnie. Volt ugyan kapu, de az be volt ágyazva a nagy lyukú drótháló-kerítésbe, s csak egy dróthálós körülsített földdarabra nyílt, melyet minden évben vasvillával átforgattak: Jack ide ültette ki az évelőit. Ez előtt terült el az üres térség, a senkiföldje a csordaút és a megművelt lejtő kezdete között. Ezen az ürülékkel és tollal szennyezett területen voltak Jack kacsá- és libáoljai. Bár nem zárták ketrecekbe őket, a kacsák és a libák soha nem kóboroltak messzire; csak oda-vissza sétáltak a csordaúton át.

Sövény, kert, évelőágyás, baromfiudvar, ezeken túl pedig, túl a másik két háznak fenntartott területen, pontosan ott, ahol a talaj emelkedni kezdett a gaz-

daság géppel megművelt földjei felé, helyezkedett el az a terület, ahol Jack a zöldségeit termelte.

Minden egyes földdarab el volt különítve. Jack nem egészként tekintett az ily módon berendezett kertre. De az alkotórészeket nagyon tisztán látta; minden, amit gondozott, válasz volt arra az ideára, amelyet arról a bizonyos dologról a fejében hordozott. A sövényt rendszeresen nyírta, a kert szép volt és tiszta, telisteli váltakozó színekkel, a baromfiudvar pedig koszos, durván összetákoltt ólakkal, zománclavókkal és tálakkal, kihajított cserépitatókkal. Mint egy miniatűr középkori falu, úgy helyezkedtek el a Jack által létesített különféle kertdarabok az öreg farmépületek körül. Ez volt Jack stílusa, és ez sugallta nekem (hamisan, ahogy hamarosan megtudtam) egy régi paraszti életmód maradványának a képzetét, mely fennmaradt, mint a Salisbury-síkság robbantásai között a pillangó, túlélvén az ipari forradalmat, a falvak elnéptelenedését, a vasutat és a nagy mezőgazdasági birtokok kialakítását a völgyben.

Mindezt az irodalomban járatos ember szemével láttam, illetve az irodalom segítségével. Idegen lévén, az idegen idegzetével, mégis felvértezve a nyelvvel, valamint a nyelv történetének és írásbeliségének az ismeretével a látottakban különleges múltat véltem felfedezni; az eszemmel azonban beláttam, hogy a fantáziám lépett működésbe.

Egyik reggel azt hallottam a rádióban, hogy a Római Birodalom idején a libákat lábon lehetett hajtani a vásárra Gallia provinciától egészen Rómáig. Ezután a fejüket magasra tartó, trágyapotyogtató libák, melyek a sáros, keréknyomoktól szabdalt úton totyogtak át a völgy alján, és időnként igen agresszívvá váltak – Jack libái –, olyan történelmi létre tettek szert a szememben, mely túlmutatott a középkori parasztság ideáján, a régi angol vidéki szokásokon és a gyermekkönyvek rajzolt libáin. Amikor pedig az egyik évben vágy ébredt bennem, hogy ismét kapcsolatba kerüljek a shakespeare-i nyelvvel, és több mint húsz év múltán először visszatértem a *Lear királyhoz*, Kent beszédében ezt olvastam: „Lúd! Kapjalak csak Sarum mezején, / Gágogva hajtlak vissza Camelotba” – a szavak hirtelen egészen világossá váltak számomra. Sarum mezeje, Salisbury-síkság, Camelot, Winchester – itt vannak, alig húsz mérföldnyire. Úgy éreztem, hogy Jack libáinak a segítségével – mely lényeket talán az antikvitás levegője lengi körül a csordaút menti legelőkön, és Jack még csak nem is sejtí – olyasmit sikerült megértenem a *Lear királyban*, amit a szöveg szerkesztői szerint a kommentátorok is homályosnak találtak.

A séta magánya, a lejtőnyúlvány kihaltsága képessé tett rá, hogy megadjam magam saját látásmódomnak, hogy tápláljam nyelvészeti és történelmi fantáziáimat, ugyanakkor pedig képessé tett arra is, hogy csitítsam magamban a feszültséget, amely abból adódott, hogy idegen voltam Angliában. A véletlen, talán a földek formája, az ösvények és a modern utak egymáshoz való viszonya, a hadsereg szükségletei elszigetelték ezt a kis régiót – én pedig sétáim során egyedül a magaménak tudhattam Anglia e történelmi darabját.

Nap mint nap végiggyalogoltam a kovakő lejtők között futó füves úton, a fehér kőtörmelékkel borított mészkővölgyek mentén – ezek néha a Himalája völgyeire

* Vörösmarty Mihály fordítása.

emlékeztettek, melyeket nyáron régi, porral keveredett hó lepett be. Nap mint nap láttam a sok évszázaddal ezelőtt emelt sírdombokat. Milyen rengeteg volt belőlük körös-körül! Bizonyos helyzetből nézve körvonalaik kirajzolódtak az égbolt előtt, mint pattanások a föld bőrén. Kezdetben szívesen gyalogoltam át azokon a halmokon, melyek többé-kevésbé az utamba estek. A fű a halmok tetején durva volt, hosszú szálú, sápadt színű, és bokát ficamító csomókban vagy zombékokban tennészett. A fák, ahol voltak egyáltalán, szélből tépázottan és satnyán álltak.

Felfelé, lefelé és körös-körül bejártam minden halmot; azokban az első napokban egyetlen elérhető távolságban lévő sírdombot sem akartam kihagyni, úgy éreztem, hogy ha elég erősen és hosszan szemlélem őket, képes leszek – ha arra nem is, hogy megértem a vallás misztériumát, de arra igen, hogy fel tudjam mérni az elvégzett munka nagyságát.

Nap mint nap végigsétáltam a széles, füves úton – amely régen talán zarándokút lehetett. Nap mint nap felkaptattam a völgy fenekéről az út és a kilátó pereméig: előttem odalent, mégis távol a sziklakörök: szürke a zöldön, néha felparázslottak a napfényben. A füves úton haladtamban (bár kész voltam beismerni, hogy a valódi zarándokút talán valahol máshol húzódott) mindig úgy képzeltem, hogy magam is azoknak a régmúlt időknek az embere vagyok, aki azért kapaszkodik fel a dombon, hogy megerősítse meggyőződését, miszerint a világon minden az elrendelt úton halad.

Főutak futottak a Stonehenge mindkét oldalán. Ezen a két úton a kamionok, a furgonok és az autók olyanak tűntek, mint a gyerekjátékok. A Stonehenge lábánál ott volt a turisták serege – nem nagyon észrevehetően, nem annyira észrevehetően, mint ahogy a sziklákhöz közeledvén a környező térség vásártér-jellegéből gondolni lehetne. A turisták tömege ebből a távolságból csakis a piros ruhák vagy kabátok miatt volt észrevehető, melyeket némelyik asszony viselt. A piros szín a Stonehenge-hez látogató turisták tömegében soha nem került el a figyelmet, valaki mindig pirosban volt a kicsiny alakok között.

És a tömeg, a sztrádák, a (fluoreszkáló vagy világító célpontokkal pettyezett) tüzérségi lőterek ellenére mindig elkísért a régiség, a föld és rajta a birtokló ember régiségének az érzése. Az égbolttal határolt hatalmas, szent temetkezési hely – micsoda munkáról, milyen számokról, micsoda szervezésről, micsoda nyüzsgésről beszéltek a halmok ezeken a jóformán néptelen lejtőkön! Az ódonság levegője más léptékkal ajándékozta meg a szemlélő körül zajló tevékenységeket. Ugyanakkor – ebből a magasságból, ennek a határtalan tájképnek a birtokában – ott érződött a folytonosság.

Így hát az ódonság gondolata, amely egyszerre jelentéktelenítette el és nemesítette meg az emberek most folyó tevékenységeit, az irodalmi eszmékkel közösen körbeburkolta ezt a világot, amely – bár sztrádák és katonai barakkok fogták körül, és néha még a felhőket is a katonai repülőgépek kondenzcsíkjaiknak nyomai pettyezték – az oly sok délután rám boruló magány szerencsés hozadéka-ként talált rám.

Larkhill, azaz Pacsirtadomb volt a katonai tüzériskola neve. Ott-tartózkodásom első vagy második évében valamiféle búcsút vagy nyílt napot rendeztek, ekkor a katonák családjainak a jelenlétében dízsorsützet adtak. Az a pacsirtadomb azonban, melyet én kerestem sétáim alkalmával, az az ősi sírhalmokkal

borított domb volt, ahol valóban pacsirták éltek, és úgy viselkedtek, mint a költészet pacsirtái: „Az eleven kékségbe fúl és dallá némul a pacsirta”.^{*} Így igaz: a madarak egyre feljebb és feljebb emelkedtek, szinte függőleges volt a röptük. Valószínűleg hallottam már pacsirtákat korábban is. De ezeket a pacsirtákat észleltem először, első ízben ezeket figyeltem és hallgattam egyszerre. Ők voltak magányom újabb szerencsés felfedezése, egy újabb váratlan ajándék.

Ez a kedélyállapot uralkodott el rajtam. Amikor megláttam a vadrózsákat és a galagonyát sétám közben, mellettük a szélfogót nem a nagy földbirtokosok keze nyomának gondoltam, akik jelet róttak a pusztaságra, megőrizték azt, és bizonyos helyekre erdőket ültettek (azt mondják, a trafalgari – vagy a waterlooi? – csata pozícióinak mintájára), az én fejemben nem a földbirtokosok jártak. Az én kedélyem tisztább volt: úgy tekintettem ezekre az egysoros szirmú rózsákra és az édes illatú galagonyavirágokra az út mentén, mint vad és természetes vegetációra.

Egy őszi napon – a napok rövidülése a tél örömeit, a tüzeket, az esti fényeket és a könyveket juttatja eszembe –, egy őszi napon heves vágyat éreztem, hogy a télről olvassak a *Sir Gawain és a zöld lovagban* – ezt a költeményt több mint húsz évvel azelőtt olvastam Oxfordban, a közé pangol nyelvről szóló kurzus részeként. A csipkebogyók és a galagonyák látványa a szélfogó mellett, az év e meleg, de halott időszakának piros bogyói arra ösztönöztek, hogy ismét elolvassam a téli vándorlásról szóló részt a régi szövegben. Meg is tettem, a Salisburyből hazafelé tartó buszon, ahová azért utaztam, hogy megvásároljam a könyvet. Ekkor – angliai magányomban első ízben – összhangba kerültem a tájjal.

Jack, a kertje, a libái, a háza és az apósa mind az irodalom, a régiség és a táj kivetüléseinek tűntek.

FARKAS KRISZTINA fordítása

^{*} Tennyson: *Spring*, Havasi Attila fordítása.

Házi áldás

(regényrészlet)

4.

Apám egyszer azt mondta: nem szabad, hogy közelünkbe férkőzzön a csüggedés, mert a csüggedés is bűn, majd csüggedten hozzátette, hogy jócskán lesznek még megpróbáltatásaink. Szerinte időről időre divatba jön egy-egy erény, most az egyenlőség a kulcsszó, holnap talán a szabadság lesz. Imádkozzunk, és ha megvan a kívánságunk, forduljunk vele Istenhez. Tehetetlenek voltunk az önkénnyel szemben, *rajtuk kívül* súlytalan volt minden, mint a Szárazér kiszáradt mellékágainak löszpora. Apám óva intett, hogy nyilvános helyen kritizáljam a rendszert. A műtrágyás kísérleteinek köszönhetően békén hagyták a családukat, földünket se nyirbálták tovább, igaz, háromnegyedét elvették, de apám szerint a maradékból is meg tudunk élni.

Nem kell feltűnősködni, hogy ne szúrjunk szemet nekik – mondta el számtalanszor, akkor is, amikor a szőlőt metsztük, akkor is, amikor az ipari áram bekötésével bíbelődtünk, és akkor is, amikor aknát ástunk.

1956. október huszonhetedikén a város hat óra körül még esti bágyadtságban moxajlott, de már érezhető volt Jankó órás előtt némi mozgolódás. Békéscsabáról hazatérő tanulók aznap estére fáklyás felvonulást szerveztek. Kérték, hogy mondjak beszédet, de erre alkalmatlannak gondoltam magam, viszont odaadtam egy versemet, amelyet az október huszonharmadikai események ihlettek. A negyedikes gimnazista Feckó Kati szavalta el, majd Bányás Mihály mondott beszédet.

Nem kell a '45 előtti úri Magyarország, de Rákosi és Gerő rémuralma sem! Testvéreim! A mi kezünket nem szennyezheti be vér, a lelkünket nem terhelheti nemtelen cselekedet vagy bosszú. Egyetlen eldobott kő miatt rommá válhat a város! Helyezzünk ki nemzeti lobogókat a középületekre, indítsunk teherautókkal élelmiszerszállítmányokat Budapestre, a hős városba. Vegyük őrizetbe a kommunista vezetőket, a határőrtszetteket és a járási ügyészt! Ha normalizálódnak az állapotok, szabadon engedjük őket. Nálunk nem lesz látványos felelősségre vonás, mi csak tesszük a dolgunkat: helyreállítjuk a demokráciát. Lefoglaljuk a gépállomások összes gépkocsiját, teherautóját, és ellenőrzésünk alá vonjuk a benzínállomást is. Holnap forradalmi tanácsot választunk, melynek élére ötfős operatív bizottság kerül. És eltöröltük az elvtárs megszólítást.

A tömeg elénekelte a *Himnusz*t, majd a *Szózatot*. Valaki belekezdett az *Igazságot Magyarországnak* című dalba is, de ekkor mindenki megindult, és nem sokkal ez-

után feldúlták a pártházat. Besodródtam az épületbe, és csak néztem az egyre dühödtebb rombolást. Összetörték a fővárosi felszabadulási emlékmű kicsinyített mását, szétépték a Dózsa TSZ vörös csillagos vándorzászlaját. Csak álltam az ajtóban a kilincset markolászva, amikor elszedték a pártvezetőktől a fegyvereket, a bekeretezett begyűjtési oklevéllel fejbe verték a tsz-szervező párttitkárt, akinek ezen kívül nem esett bántódása. Azt gondoltam, hogy ha lincseléssé válna a demonstráció, közbeavatkoznék, de szerencsére nem folyt vér. Az igaz ugyan, hogy a tömeg elégette a marxista könyveket és a vörös drapériákat, de senki sem sérült meg. Amikor a temető orosz síremlékét akarták megrongálni, felálltam a párttitkár íróasztalára, és azt mondtam, hogy temetőben rombolni barbárság. A templom melletti orosz emlékmű lerombolása ellen viszont nem emeltem fel a szavam, de az nem igaz, hogy én bujtottam fel a tömeget. Csak annyit mondtam, hogy valóban furcsa, hogy Nepomuki Szent János arra van kárhoztathva, hogy a vörös csillagot bámulja az orosz emlékművön. Mondtam továbbá, hogy ha mindenáron el akarják távolítani, akkor bőven elég, ha a csillagot leszedik, elvégre az obeliszk alatt katonák nyugszanak. Majd kihantoljuk a katonákat, és újra eltemetjük őket a temetőben. Miközben a folyósón néhány korombéli fiatalembert arról győzködtem, hogy nem kell a párttagokat a tanácsháza udvarán lévő börtönbe vinni, az utcán már nekiestek az emlékműnek.

A párttitkárral rakatták rá a drótkötelet. Azt mondták, hogy „ő építette, rombolja le ő...”, majd egy Csepel teherautó segítségével lerántották a talapzatáról.

Őze Péráné a magyar anyák nevében intézett beszédet:

– Magyar anyák, menjen mindenki tüntetni, mert elérkezett a mi napunk! Ne engedjük kezünkből a fegyvert kivenni! Meddig tűrjük ezeket a nyakunkon ülni?! Rákosi megszökött, Gerő megszökött, de bosszút állunk minden hősi halált halt magyarért!

Miközben hangos hurrázás közepette az árvácskákra borult az inkább szájalmas, mintsem monumentális, két és fél méter magas obeliszk, a tanácsháza tűzoltótornyának hangosbeszélőjén a forradalmárok bejelentették, hogy a nemkívánatos kommunista vezetők tartózkodjanak otthon, számukra kijárási tilalom van. Ne menjenek az utcára, mert folyamatos ellenőrzést tartanak a házaiknál.

Kiadták az utasítást a hivataloknak: el kell távolítani körbélyegzőkből a csillagokat, továbbá fel kell törni a légóraktárakat, és az ott található karszalagokból nemzetőr feliratú karszalagokat kell készíteni.

Gondoltam is magamban, hogy talán nem ezek a legfontosabb intézkedések, de ekkor a diákok már azt éljenezték, hogy a katonák leszedték sapkáikról a vörös csillagot. Elterjedt a hír, hogy Romániából vasúton szovjet csapatok érkeznek.

A tömeg elindult a főtérről a vasútállomásra. Azon kaptam magam, hogy én is a tömeggel tartok, pedig butaságnak tartottam, hogy az oroszok nálunk, illetve Lőkösházánál lépnék át a határt. Akkor már inkább Záhonynál. Kresák Zoli – akit mindenki csak Kecsunak hívott, és aki az orosházi malomnál dolgozott mint mázsáló – Rákosi- és Sztálin-viceket mesélt. Egyszer csak olyan felszabadultnak éreztem magam, mint amilyen utoljára gyerekkoromban voltam. A kisebbik Tüzép-telep udvarán már járatták a késő délután lefoglalt termelőségvetkezeti teherautók motorját, és toborozták az embereket, hogy menjenek Lőkösházára, mert várható, hogy szovjet inváziós erők érkeznek Kürtös felől. Nem messze a

rendőrség épületétől, az Asztalosipari KTSZ lécfalán szinte világított a mészfestékekkel írt felirat:

Ma ecsettel, holnap fegyverrel! Függetlenséget hazánkknak!

Amikor a tömeg kiért a vasútállomásra, valaki felpofozta az állomásfőnököt, mert nem engedélyezte, hogy síneket szedjenek fel Románia felé.

Miután kétszáz métert felszedtek a viharlámpák fényében serénykedő PFT-ek, véget ért az aznapi demonstráció. Egyetértettem a várótermi pad tetején rögtönzött beszédet tartó Bányással, aki szerint távozniuk kell a szovjet csapatoknak, a forradalom résztvevőinek amnesztiát kell adni, a Rákosi rendszer vezetői álljanak bíróság elé, lépünk ki a Varsói Szerződésből, számolják fel az ÁVH-t. Megtapsoltam a beszédet, majd hazaindultam. Az Állomás utca felé vettem az irányt, nem volt kedvem a tömeggel tartani, mert egyre több részeg tűnt fel, akik csak a balhé kedvéért csatlakoztak. Felborították a virágládákat, az állomás melletti kukákat, feldöntötték a falnak támasztott kerékpárokat.

Katinka rózsaszín hálóingben és kék kardigánban, ölbe tett kézzel várt a kapuban. Csuklóján az új, Poljot karórám volt, amit születésnapomra kaptam tőle, de nem viseltem, mert még mindig a bérnyelési órát hordtam.

– Nem lehetsz ilyen hülye! Tönkre akarod tenni a családodat? – suttogetta a kapukulccsal hadonászva.

– Tudod, hogy sosem voltam felelőtlen – mondtam, majd becsuktam a kaput.

– Apád megüzente, hogy maradj a fenekeden, majd a piacon megtudod, mi történt. Hozott orjalevest. Megmelegítsem?

– Ha volnál szíves!

Elindultam a kertbe, hogy hozzak be erős paprikát. Jó lesz majd a levesbe.

– Most meg hová mész?

– Csak szétnézek a kertben.

És közben arra gondoltam, hogy Katinka egyre kevésbé emlékeztet arra a lányra, akit egykoron szeretni tudtam. Fölismerhetetlenné tette valami ernyedt, fontoskodó tetszelgés és ostoba nagyképűség. Egyre többször biggyesztette neve elé a Dr. rövidítést.

– Még én sem írom a nevemhez, hogy doktor – mondtam neki, amikor láttam, hogy egy rejtvényűjság szélére szignózta néhányszor a nevét.

– Hát, látod, legalább legyen valaki a családban, aki leírja.

5.

Városunkban november negyediké után kettős hatalom alakult ki. Kormányrendelet szólott arról, hogy helyezték vissza a korábbi kommunista vezetőket, de mindenki a forradalmi bizottságokat tekintette legitimnek, amely december közepén nemzeti tanácsnak, majd területi munkástanácsnak nevezte át magát.

A pesti forradalom leverése után két nappal, november 6-án még élélmiszer utánpótlást vittünk a fővárosba, de Szegednél az orosz egységek lekapcsolták a két teherautót.

December hetedikén Hízó borbélyhoz készültem. Az erősen kopaszodó mester üzletének vitrinjei mögött fémautókat és békebeli arcvizes üvegeket tárolt, és volt egy szerezcsen inast formázó hamutartója. A fodrászat olyan benyomást keltett, mint egy békebeli játék és iparcikkbolt. Hízó nagy szakértelemmel nyírta fel a hajam. Ugyanazt a frizurát vágta azóta, hogy öt éves koromban apám először elvitt hozzá. Baloldalt elválasztva, hátul és oldalt jól felnyírva. Talán ezért is mondogatják szinte mindennap Kövér Rózsi boltjában, hogy Laci, te aztán semmit nem változtál, ha nem vigyázol, sosem fogsz megöregedni!

Aztán mégis jelentkeztek rajtam az öregség első jelei. '57 január tizenötödikén letartóztattak, majd öt hónapig előzetesben voltam a szegedi Csillagban. Nem tudtam, hogy hány évet kapok, éjjelenként rám tört a pánik, hogy ki fognak végezni.

Hullott a hó ezen a bizonyos december hetedikén, így gyalog mentem a borbélyhoz. Nem szerettem gyalog járni, annyira megszoktam a biciklit, hogy az udvaron még tekertem egyet a pedálon, míg a szín melletti biciklitartóba vezettem a járgányt.

Kövér pelyhekben hullt a hó, ahogy a jégrögös földön bandukoltam a járda mellett, a Fő utcán, amelyet Néphadsereg utcának kéne szólítani, de a párttitkár és a tanácselnök is a régi nevét használta.

Már a kovácsházi úton jártam, magam mögött hagyva a Talponállót, amikor a városi hangos híradó bemondta, hogy a termelőszövetkezet újból elkészítette a beadási terveket, és hogy tüntetésre hívják azokat, akik szeretnék kisöpörni a városból a fegyveres karhatalmat, és ellenzik a terménybeszolgáltatást. És hogy a forradalmi tanács nem ismeri el a Kádár-kormányt, elégünk van az ígéretésekből, és olyan vezetésre van szükségünk, amilyen a Nagy Imre kabinetje volt.

Ahogy a szerb templom kertje előtt álltam, a sűrűn összefonódó ágak alatt, olyan érzésem volt, mintha megvalósult volna egy csoda, melyre régóta készülök. Ezek szerint Pesten is jóra fordultak a dolgok. Hiszen máskülönben a tanácsnak nem lenne bátorsága tüntetésre hívni a lakosságot.

Visszafordultam, és a piactér felé futottam. Mire odaértem, már több száz ember gyűlt össze. Nem kiabáltak, mint október végén, csak álltak a szitáló hóesésben és sugdolóztak. Megálltam a Szárazér hídjánál, onnan figyeltem őket, majd, amikor elindultak a Tanácsháza felé, csatlakoztam a menethez. Fülemben csengett apám figyelmeztetése: az ember ne hősködjön, ne magyarkodjon, mert ezt a meccset nem nyerheti meg. Nem kerestek november negyedike után, pedig Békéscsabán, Gyulán és Mezőkovácsházán elkezdődtek a letartóztatások.

Katinka kiborult attól, hogy fegyvert és gránátokat rejtegettem otthon. Nem volt kérdés, ha úgy alakul, a barikádokra állok. Viszont nálunk nem voltak barikádok. Végül nem tudom, hogy ki árult be. A házkutatás során semmit nem találtak, pedig tíz, dunsztos üvegbe rakott kézigránátot ástam el az udvaromon, majd sátorvászonnal is letakartam. A ponyvát elhúzták, kiterítették az utcán, de a földet nem túrták fel. A géppuskaszalagot, a három dobtárat, a két 35-ös karabélyt és a géppisztolyt műanyag műtrágyás zsákokba tettem, és a kútba dobtam. Tudtam, hogy a víz hat méter mély, és ha kell, meg tudom csáklázni a zsákokat. Ha lett volna értelme, akkor fegyvert ragadok, de nálunk nem alakultak ki fegyveres góccok. Decemberben már csak hősködésnek tűnt volna a fegyveres harc.

1957 januárjában tartóztattak le, mert tagja voltam a munkástanácsnak. Sosem szónokoltam a rendszer ellen, az új közigazgatás megszervezésére koncentráltam. Körzeti orvosként azt tekintettem a legfőbb feladatomban, hogy vezessük be a gyógyszertári és az orvosi ügyeket a járásban.

Megkérdeztem az ér hídkorlátjának támaszkodó Grestyák Mihálytól, hogy mi hír Pesten, hogy újra kitört-e a forradalom? Miről maradtam le? Azt mondta, hogy semmit nem hallottak arról, hogy Pesten újra forradalom lenne, de azt nem hagyják, hogy ismét terménybeszolgáltatás legyen.

Megdöbbsentem a tüntetők merészségén, hisz már híre ment a megyében, hogy elkezdődtek a letartóztatások. Még a borbélyhoz se lett volna késő elmennem, de kíváncsiságomnak nem tudtam ellenállni, követtem a tömeget. Volt, aki tőlem várt ötleteket, de olyan váratlanul ért ez a helyzet, hogy nem szolgálhattam tanáccsal. Amikor a közeli határőrségre indultak, hogy lefegyverezzék a katonákat, megráztam Grestyákat, és azt mondtam, hogy ez öngyilkosság, ne csináljátok!

Amikor pár perc múlva ott álltak a határőrség előtt, még elmehettem volna, de csak néztem, ahogy berontottak a földszintes épületbe, és hamarosan puskákkal lőszerrel jöttek elő, és azt kiabálták, hogy a puskákat a forradalmi tanács helyiségébe kell szállítani, hogy fölfegyverezzék a nemzetőröket.

– Átgondoltátok ezt, fiúk? – kérdeztem a mellettem álló srácoktól, Tyúkomtól, Szemitéltől és Gitárostól, de visszakérdeztek, hogy ők ugyan mit csináltak? Csak kenyérért jöttek. Még pár percig álldogáltam a Zöld Kereszt előtt, majd hazamentem. A tömeg hamarosan elindult a művelődési házba.

Katinka megkérdezte, hogy zárva volt-e a borbély, mire rávágtam, hogy igen, lehet, hogy Hízó elutazott. Majd kitaláltam, hogy elhányom a havat. Mikor kész lettem, átmentem a művelődési házba, melynek különtermében olyan csattogás kerekedett, mintha az ételhordókat gyártó üzemben lettek volna. A puskákat töltögették.

A szárnyas ajtó tárva-nyitva volt, a vaskályhában lobogott a tűz, ki-be járkáltak a nemzetőrök.

– Aki nem ért hozzá, legyen óvatos! Mutassátok meg a diákoknak, hogy kell betárazni a fegyvert! Aztán holnap délre már úgy lőjete, mint egy díjazott ezred!

A derékszíjak, tölténytáskák, hevederek vándoroltak a fejek fölött. Mit fognak csinálni? Holnap mindenkit letartóztatnak, és aki elsüti fegyverét, garantáltan kivégzik. Átvágtam a művelődési ház mögötti zeneiskola udvarán, a tekepálya és a könyvár között átbújtam a lyukas drótkerítésen, és már otthon is voltam.

A nemzetőrök elfoglalták a községi hangos híradót. Bementék, hogy mindenki tagadja meg a raktárakból a terményei kiadását, mondjon nemet a beszállításra. A kommunista párt Kádár ígéretével ellentétben mégis újrazekdi a Rákosi-féle megsarcolást. Másnap tudtuk meg, hogy a határőrség közben Oroszázról kért erősítést, amit telefonon elmondtak a nemzetőröknek is, kérvén őket, hogy menjenek haza, ne csináljanak meggondolatlanságot. A vidékről jött fölforgatókra kenik a dolgot, senkit nem fognak néven nevezni, csak ne csináljanak balhét, mert nem tenne jót a városnak, ha megjelennének az orosz harckocsik. Márpedig ez történt.

A Szárazér mögött szabályos lőállást felvett nemzetőrök közül három ismeretlen, valamelyik közeli faluból érkezett fiatalember életét vesztette, a park beton virágládáit ripityára törték a páncélautók, az egész akció nem tartott tíz percnél tovább. Ha lett volna értelme, hogy részt vegyek a decemberi ellenállásban, biztos, hogy ott feküdtem volna valamelyik virágláda mögött, de már biztos volt, hogy magunkra maradtunk. Olyan volt az ország, mint a romlott böjti olaj, amit a sötétben véletlenül felborítottak asszonykáromkodás kíséretében. Apám számtalanszor mondta, hogy maradjak a fenekemen, van elég bajunk, nem kell, hogy újra ránk szálljanak...

– Fiam, tudod jól, hogy nem vagyok kommunista, mi több, meg kell mondanom, ki nem állhatom magát a kommunizmus szót sem, és valamennyiük közül Rákosit gyűlölöm legjobban, de a legtöbb, amit tehetünk, hogy várunk.

Majd elvitte a piros tejeskannát, mert reggel ő ment friss tejért Gayerékhez, és nekünk is hozott két litert.

Apám nagylelkű ajánlatnak fogta fel, hogy meghagyták a földünk egy tizedét, és nem vették el a négyszobás gazdaházunkat. „Mert itt is lehet élni” – mondogatta folyton.

Talán igaza volt, talán nem, mindenesetre én már annak is örülök, hogy finom sült szalonnát ehetek paradicsommal, hogy hűvös, virággillatú levegő járja át a konyhát. Hogy friss, langyos tejet ihatok. Hogy nem vagyok fizikai munkára kárhóztatva, érzem, hogy megbecsülnek, még ha 1957. január tizenötödike óta nem is praktizálhatok. Majd csak enyhülnek a körülmények, és leadhatom a gimnázium teherautóját, és újra gyógyíthatok. Könyveimet, egyetemi jegyzetemet rendszeresen újraolvasom. Sokan járnak hozzám megkérdezni, hogy mi a bajuk. Receptet nem írhatok föl, de tudok segíteni azokon, akik hozzám fordulnak. Licsáknénak kötözésre kellett járnia Orosházára. Elláttam, hisz az állatait nem hagyhatja magára, arról nem beszélve, hogy az egész napja elmegy, olyan rossz a közlekedés. Persze mindig arra kértem a betegeimet, hogy ne hivatkozzanak rám, amikor elmennek recept nélküli gyógyszerért a patikába, és hogy ne beszéljenek senkinek arról, hogy nálam voltak.

Váratlanul ért, amikor 1957. január tizenötödikén, reggel fél nyolckor, munkába indulás előtt becsöngetett két rendőr, hogy parancsuk van az előzetes letartóztatásomra. Pakoljak össze ezt-azt, bemegyünk az őrre, onnan visznek tovább Szegedre. Katinka már nem volt otthon, hatra járt dolgozni a buszállomásra. Kértem a rendőröket, hadd szólhassak be neki, amit engedélyeztek. Elmondtam a feleségemnek, hogy félreértés az egész, két óra múlva már a rendelőben leszek, szóljon be a Zöld Keresztbe, mondja azt, hogy beteg lettem, gondoskodjanak a helyettesítesemről. Üres tekintettel nézett rám, majd kezemet megszorítva remegő hangon annyit mondott, hogy siessek haza.

Ahogy kiléptem a buszváróból, megmagyarázhatatlan oknál fogva – talán a reggeli nyüzsgés otthonosságától, az iskolás gyerekek látványától, vagy attól, hogy megakadt a szemem a Szárazér havas nádtorzsáin – nyugalom költözött szívembe. Hallottam, hogy milyen kellemes hangja van a lábam alatt ropogó hullámos hónak, és arra gondoltam, gyorsan tisztázni fogom magam, hisz ebben az otthonos kisvárosban, ahol minden fához, virághoz és épülethez közöm van, nem érhet baj.

Nem is a szülővárosban ért a baj, hanem Szegeden. Néhány percet töltöttünk az Asztalosipari KTSZ melletti rendőrőrsön. Ott közölték, hogy államellenes cselekmények miatt Szegedre kell menjek kihallgatásra, ahol tisztázhatom magam.

Nyájasak voltak velem, Hadobás rendőr osztálytársam volt, mondta is, hogy én aztán semmit nem változtam, úgy nézek ki, mint a suliban. Majd hozzátette, hogy reméli, gyorsan tisztázódik ez az egész.

Reménykedtem, hogy könnyedén eloszlatozok minden félreértést, és már a rendőrautóban ülve, az 57-es major magasságában azon gondolkodtam, hogy mikor indul vissza Újszegedről vonat Mezőhegyesre. Ha a 17.20-ast elérem, még Mezőhegyesen kapok csatlakozást, és este kilencre itthon lehetetek. Persze, többször eszembe jutott: lehet, többet már ne látom se a szüleimet, se a feleségemet, hogy néhány napon belül felakasztanak a Csillag börtön udvarán.

Szegeden már szó sem volt arról, hogy hazaengednek. Sőt ki sem hallgattak aznap. Betuszkoltak egy zárkába, az előzetesek közé. Saját cellám volt. Mintha nemrég festették volna ki. Még éreztem a festék szagát. A gyomorforogatóan büdös vécén viszont nem volt deszka. Fény egy kamraablaknyi résen tűzött be, és ha felhő takarta el a napot, azonnal sötét lett minden.

Reggelire főleg hitlerszalonna volt vagy egy kis darab vaj, ebédre jórészt tojás- vagy lebbencslevest kaptunk, vacsorára valami vacak felvágottat. A kenyér szinte mindig száraz volt, de mindent megettem. Arra gondoltam, könnyebben fogom bírni ezt az egészszet, ha tele a hasam.

Mikor először léptem be a börtönbe, úgy éreztem magam, mint aki első reggelére ébred egy idegen országban. A lenyugvó nap sugara beesett a cellaablakon, és a helyiség színültig telt fénnel. Egy asztal, egy szék és egy priccs jelentette a bútort. Olyan volt, mintha egy iskolai menza raktárában lettem volna, ahová ipiapacozás alkalmával elbújtam a többi fiú elől.

Hiába fújt kinn a szél, hiába volt nyitva az ablak, doh- és a festékszag járta át a cellát. Aztán, amikor már lebukott a nap, a sötét és a csend összeolvadt. Nem csináltam semmit, csak verset írtam egy kisvárosban, nyilván senki nem veszi komolyan, hogy ennek bármilyen hatása lett volna. Tagja voltam a munkástanácsnak, mert szükség volt ezen a szinten orvosra. Megszerveztem az orvosi és a gyógyszerári ügyeletet, elláttam néhány sérültet. Bunda Pista fegyvertisztítás közben átlőtte a tenyerét – be kellett kötöznöm. Az obeliszk ledöntésekor egy gallydarab belevágódott Alexa Bandi szemébe. Beutaltam a kovácsházi szemészetre. Orvosi esküöm kötelezett, nem mérlegelhettem sérült és sérült között. Persze percenként villant át az agyamon, hogy mi van, ha kivégeznek, mi lesz, ha úgy halok meg, hogy nincs gyermekem. A halálnál borzalmasabb érzés volt, hogy megszakítom az élet áramlását, azaz nem nemzek utódot.

Vártam, hogy tisztázhassam a fatális félreértést, hogy visszamehessek a nemjemhez, a szüleimhez, és hogy mindent helyrehozhassak, amit elrontottam.

Bíztam benne, hogy másnap reggel kihallgatnak, és akkor már délelőtt elindulhatok az újszegedi állomásra, de már az első éjszaka átadtam magam szökésről szőtt eszelős álmoknak. Mással nem tudtam életre kelteni az időt.

Persze lehet, hogy évekig valami tanyán kellett volna bujkáljak.... Egy hang azt súgta, hogy jobb, ha megadom magam a száraz faggatózásnak. Majd sorra kerülök, mondogatta nap mint nap a fegyőr.

Elterjedt, hogy azért járatják hajnalok hajnalán a teherautók motorjait, mert akkor végzik ki a fegyveres harcokban részt vett forradalmárokat.

Néhány hét után egyre biztosabb voltam benne, hogy ki fognak végezni, lefogytam, éjjel összevissza beszéltem, volt hogy öngyilkos akartam lenni, volt, hogy minden percért, hálát adtam az Istennek.

Több mint öt hónap után egy május végi napon közölték velem, hogy hazamehetek, nem jelentek veszélyt a társadalomra. Viszont most olyan idők járnak, hogy az előzetes is priusznak számít, és egy ideig nem dolgozhatom orvosként, különben is, már pár hét után gondoskodtak a helyettesítésemről, és az ifjú doktornővel mindenki elégedett.

Ezen nem volt időm gondolkodni, rohantam az újszegedi állomásra. Messze voltam a Tiszától, de hallani véltem a köveknek csapódó hullámok robaját, a károgó varjakat a Móra Ferenc Múzeum előtt.

Vettem jegyet. Volt még egy órám indulásig. A közeli postáról felhívtam Katinát – szerencsére emlékeztem a buszállomás számára –, hogy kora délután már otthon leszek! Régen hallottam a hangját, a vonal se volt túl jó, talán ezért éreztem kissé idegennek. Azt mondta, nagyon örül, és hogy kijön elém, és hogy szól a szüleimnek is. Talán azért nem lepődött meg, mert ő már tudta: apám kijárta a miniszternél, hogy kiengedjenek. De miért kellett közel fél évet várni erre? Apám erre később azt válaszolta, hogy ment az '56-os nagyüzem, és az olyan piti ügy, mint amilyen az enyém volt, egyszerűen nem került sorra.

Végtelennek tűnt a kis állomás előtti padon töltött fél óra. Amikor 10.15-kor végre elindult a vonat, összeszorult a szívem. Soha nem éreztem magam ilyen boldognak. A tavaszi délelőtt mélyébe merülve a lombréseken átvillanó tükörfényes úttestet bámultam. Az erdősorok fekete fodrai összezárultak sötét lombtömegekké, az előttük elterülő árpaföldek viszont olyan világosak voltak, mintha egy kifakult, zöld szúnyoghálót terítették volna szét a tájon. Megmenekültem. Csak 27 éves vagyok, újraindíthatom az életemet.

Míg Mezőhegyesen az átszállásra vártam, megittam egy üveg Kőbányait, majd szemem lehunyva átadtam magam a boldog érzésnek: egy éve ugyanezen a padon pont ilyen boldog voltam. Épp hazafelé tartva az örömhírrrel végre elfogytam, hogy sikerült az államvizsgám, hogy hamarosan mehetek vissza a szüleimmel Debrecenbe, hogy átvegyem az orvosi diplomámat.

Dr. Beliczey László.

Ugyanaz a pad, ugyanaz a boldog érzés. És amikor a zötykölődő gőzösön ülve végre Tompapuszta után megláttam a templom tornyát, kiszakadt belőlem minden, ami felgyülemlett a börtön zárkasötétjében. Könny szökött a szemembe, ahogy nehéz télikabátomat a karomban tartva a forró, zötykölődő vonaton álltam.

Épp csak sikerült rendbe szednem magam, amikor a száraz fényben megpillantottam a vasútállomás zúzalékkavicsain álló Katinát és a szüleimet.

Hidegdauer

(regényrészlet)

A lány most szeretett volna valami vigasztalót mondani, de semmi sem jutott az eszébe. Ezért azt mesélte el, milyen volt, amikor nyáron egy építkezésen dolgozott kint a prérin. Protekcióval került oda, egy hónap alatt 980 forintot keresett. Tízemeletes házak épültek arrafelé, ő egy takarítóbrigádhoz került csupa cigányasszony közé. Azok folyton csak ugratták, viccelődtek vele a rövid haja miatt, kérdezték tőle, hogy „faszod van vagy pinád”, ilyesmik. A forró lángost is ővele hozatták, meg a fél tejetet, kakaót, kinek, ami kellett. Előttük jártak a villanszerelők meg a szobafestők, akik a fürdőkádakat mindenütt teliszarták, az nagyon undorító, mesélte Juli. A dolguk meg az volt, hogy zsilettpengével vakarták az olajfestéket, ami az ablakra pötyyözött, és a szemét szobafestők végigspriccentették az üveget, direkt csinálták. – Estére meg az összes cigányasszony keze csupa vér lett, túlozta a lány. És hogy a sötét lépcsőházban valakik mindig leskelődtek, itták a pálinkát, kinyúlt egy kéz a sötétből, és próbálták elkapni őt. Még szoba hozta azt is, mennyire szeretne egy bicajt. Akkor azzal járhatna iskolába meg ide is. Van a gyárkapunál egy biciklitámasz, oda láncolhatja le. Jorgosz komoly képpel bölintott erre.

Valahogy mintha felgyorsultak volna az események, szinte letaposták egymás sarkát, Juli legalább is így vette észre. Annyi minden fontos dolog történt. Közledett az iskolaév vége, eljött a tanulmányi kirándulás ideje. Vonattal mentek Salgótarjánig, onnan a bérelt busszal tovább fel a Mátrába. Benkő tornatanár és Wéberné kísérték őket, és az osztályfőnöknő szerette volna, hogy ha énekelnek. Be is indult valami kornyikálásféle, „Mint a mókus fent a fán” meg a „Hull a szilva a fáról, most jöttem a tanyáról”, de Váradi Béca a bandával együtt előkörködte az egészet, Benkő is hiába üvöltözött velük. Úgyhogy valóságos megmenekülés volt, amikor a buszról a parkolóban letódultak, és onnan gyalog folytathatták az utat. Wéberné hozott magával egy gépelt papirost az éppen akkor nyíló virágok neveivel, és ha egy-egy példányt sikerült találni, lelkesen kipipálta a felfedezést. A kanyargós szerpentinen hamar széthúzódott a csapat, Benkő nyakában iránytűvel rohángált, noszogatta őket (slukkolgatott a kulacsából), és végül már trágárságokat ordibált. Wéberné viszont alig törődött velük, szuszogva trappolt, annak a néhány strébernek magyarázott valamit, akik kitartottak mellette. Juli kezdetben a Fekete Pénztárca Bandájához csapódott, Varrottkézű hozott magával egy kinyomott tetejű pásztorkalapot, madárijesztőre valót, ezzel volt sztár. Útközben szereztek furkósbotokat is, hogy legyen mire támaszkodni. Juli aztán lemaradt, Szentmarjay Icához csatlakozott, aki sápadt arccal, lihegve vette az

enyhébb emelkedőket is. Később tőle is elszakadt. Hallott hangokat, kurjantásokat letről és fentről is, bár ezen az erdős, hegyi úton furcsán terjedt a hang. Aztán egy kanyar után a műút szélén álló bükk törzse mögül Kurvej Balázs ugrott elő vad tekintettel. Ki tudja, mióta várt rá kezében a fényképezőgépével, és úgy kattintott a képébe, mint egy merénylő. Ekkor viszont a meghökkent lány láthatta, amint Kurvej arca minden korábnál mélyebb vörös árnyalatot ölt, majd se szó, se beszéd, nekiiramlik az emelkedőnek. Ijedtében még kinevetni sem tudta ott. Valamivel föltebb újabb inzultus várt rá. Diriczy Kati baktatott előtte a barátnőivel. Julinak nem volt kedve hozzájuk csatlakozni, még szót váltani sem, Diriczy viszont nem hagyta szó nélkül a felbukkanását: – Itt megy a kis ribanc – jegyezte meg, és rávicserítette a fogát. Julit meglepte a gyűlölet, amivel figyelik, még arra is felkészült, hogy nyomban lerohanják, és védekeznie kell.

– A kis ribanc! – kiáltották felé, ahogy egy vonalba értek. Ő elhaladt mellettük, ügyet sem vetett rájuk. – Mindegyikkel megbaszta magát. Faszszopó – sziszegtek utána.

A különös szóösszetételt meghallva Juli megállt, és szembefordult a lányokkal. Azok erre elszánt képpel néhány lépést tettek felé, mintha be akarnák keríteni. Juli tudta, hogy egyenként nem mernék megtámadni, félnek az öklétől, így együtt viszont könnyedén elbánhatnak vele, el sem futhatna előlük. Hevert az út mentén egy éles, szürke kődarab, azt kapta fel, vállmagasságba emelte, ahogy a tornaórán a babzsák hajítását tanulták, bal lábát előrecsúsztatta, szabályos dobóállásban várta a fejleményeket. Diriczyék egy pillanat alatt visszahőköltek, Juli mogorva arca nem sok jót ígért, de nem tágitottak. Másodpercekig, mint egy kimerévített filmkockán álltak egymással szemben, csak Juli szeme ugrált ellenfélről ellenfélre.

Több szó már nem esett. A veszedelmes helyzetnek a mackónadrágos tornatanár váratlan felbukkanása vetett véget: – Mi van itt – tudakolta kedélyesen. A kérdésre senki sem felelt, Juli lassan leengedte a kezét, de a követ továbbra sem dobta el, Benkő nem forszírozta az ügyet. Aztán Juli megvetően hátat fordított nekik, indult tovább fölfelé. A kődarabot csak egy újabb kanyar után hajította el a cserjésben, Diriczyékkel nem törődött tovább.

A túraösvény innentől fölfelé a Szuha-patak folyását követte, két óra tájt érkeztek Mátraalmásra, pici falu, alig pár utca, a fenyvesek közt. Wéberné már az esővédő padján üldögélve pihent, Benkő egy csoportkép előkészítésével foglalatzkodott csekély sikerrel. Az osztály a szokásos klikkekre bomlott, lehetetlen volt összeterelni őket, pedig a tornatanár még viccelt is, hogy 3,60 a képek darabja. Wéberné aztán ennél gyakorlatiasabb teendőkre vetette magát. Vezényelte, hogy a rönkasztalokat üljék körül, mozgás, húzódjanak már közelebb, uzsonnaidő, ő hozott két kiló cseresznyét, *szalvettája* kinek van? Az erőtlen szigort csak az osztály kisebbik hányada vette komolyan, és ebbe Wéberné gyorsan bele is törődött, úgyhogy az osztályfőnöknő egy idő után maga is felállt az asztaltól, kísértalt az esővédő elé, hátát a szívecskékkel, horogkeresztekkel kidekorált falnak vetette, napoztatta fáradt pergamenarcát.

Juli tüntetőleg Szopkó és Birizdó közt szorított magának helyet, négylapos fájert játszottak a fiúk. Juli csak az ötlapos változatot ismerte, de aztán a zsírozáshoz, majd a körbeforeshoz már neki is osztottak. Ekkor viszont zsinórban nyer-

te a partikat, hamar meg is unta, elment vajaskenyerezni. Közben Benkő a Sokol rádióján az NBI-es körkapcsolást kísérte figyelemmel, időnként a totószelvényét böngészte: Ferencváros–Újpest 1:3 – bosszúsán csóválta fejét a tornatanár. Wéberné meg az osztálylétszám ellenőrzésébe fogott, de mire a számolás végére jutott, már kezdhette is előlről, sehogy sem stimmelt, valaki mindig kimaradt. Úgyhogy türelme végére érve éles fejhargon, névsorrendben olvasta fel a neveket. Kiderült, többen is hiányoznak, három lány és Kurvej veszett el. Ennek már fele sem tréfa! Ő és Benkő fejvesztett rohángálásba kezdtek, az erdőbe futó ösvényeket derítették föl.

Juli közben megint csak magára maradt. Elnyúlt a patakpart fűvén, a víz csillogását figyelte, hallgatta a gyerekzsivajt. A Fekete Pénztárca Bandája nagy hangon vitatkozott valamin, Juli a szeme sarkából figyelte a purparlét. Szopkó és Váradai álltak egymással szemben, lökdösődtek. Néhány pillanat alatt történt az egész, sem a fiúk, sem a tanárok nem avatkoztak bele. A két főnök összekapaszkodott, próbálták elgáncsolni egymást, aztán Béca, ahogy verekedni szokott, szélesen mosolyogva Szopkó jobb csuklóját ragadta meg, egészen hátrafesztette a karját, hogy a bandavezér felnyögött, és előredőlt. Kapott a térdhajlatába egy rúgást, egyet a bokájába is, amitől összecukott, a térdére esett. Ebben a megalázó pózban kellett maradnia, végül egy hátbavágás következtében elterült a földön. Diadalmas, egyértelmű vezérváltás volt ez, amely után Szopkó félrevonult, egy magányos sziklára telepedett le. Később már csak a patakcsobogás meg a dongók zümmögése jutott el Juli fülébe, lassan elszenderedett.

Mikor a szemét kinyitotta, már sötétült az ég, az erdő hosszú árnyéket vetett, és Wéberné meg a kaptos Benkő azon vitatkoztak, hogy merre van Csehszlovákia. A tornatanár egyre mérgesebben bizonygatta, hogy az alattuk lévő völgyes fennsíkon túl, Wéberné viszont ragaszkodott ahhoz, hogy éppen az ellenkező irányban a ködlő hegyek előtt van a határ, észak felé.

Így telt el ez a délután.

A tanévzáró egy borús pénteki napra esett, Juli örült, hogy megszabadulhat az iskolától. Másnap reggel viszont hétágra sütött a nap. Az anyja hirtelen ötlettel javasolta, hogy menjenek ki a fürdőbe. – Olyan a színed, mint egy hálnak – állapította meg, miközben a fürdőruhát, törülközőt a strandszatyorba gyömöszölte.

Tömött villamoson zötyögtek végig, ám a fürdő bejáratánál szinte mindenki leszállt. A kassza előtt kisebb dulakodás is kitört, lassan araszolt a sor. A napozópadok elfoglalása szintén idegeskedésre adott okot. Sokan csak az alkalmat várták, hogy a fekhelyekre lecsaphassanak, de meg kellett várniuk, míg az előző bitorló felkel és elindul a medencék felé. Julinak rémlett, hogy efféle jelenetek évről évre ismétlődnek, látott már lökdösődést, sőt pofozkodást is a rivális családok között. A szemfüles Magdolnának külön módszere volt az ágyfoglalásra, látszólag gondtalanul sétált fel és alá, míg egy óvatlan pillanatban lecsaphatott a fekhelyre. Akkor viszont mint a villám vetette magát a strandbútorra, és hogy a helyhez való jogait vitathatatlanra tegye, táskájából azonnal mindent kipakolt, *Füles* újságot, golyóstollat, rémséges úszósapkáját, napolajat, ezekkel szinte körülbástyázta magát. Aztán innen már föl sem kelt a zárórát kihirdető hangszórós közleményig, legfeljebb a WC-re ment el. Ilyenkor viszont a tolvajok és egyéb bi-

torlók távoltageására Julit szólította oda a közeli gyerekmedencéből, melyet a legjobban kedvelt a lány. Juli feladatai ezzel nem értek véget. Őszibarackért, paprikás halért is neki kellett sorban állnia, étkezés után pedig kenhette az anyja hátára a sűrű bronzolajat, amely művelet kissé mindig viszolygással töltötte el. Magdolna a fürdőben mindig egyféle kényeskedő módon beszélt alkalmi ágy-szomszédaival, természetes hanghordozását egy oktávval magasabbra emelte, ami idegesítette a lányt. Kivált, ha valami ismeretlen férfival ereszkedett szóba az anyja. Juli úgy érezte, elég pár percre magára hagynia őt, és máris mindenféle idegenekkel tárgyalgat és vihorászik, talán ő maga szólítja meg őket. Ennek ellenére vagy éppen ezért, ahogy tehetette, elmenekült a helyszínről, nyakig merült a langyos vizű medencébe, vagy a hullámfürdőben ringattatta magát. Nem csoda hát, ha Magdolna már június végére barnára sült, míg ő maga augusztusban is alig szerzett valamicske színt.

Ezúttal szerencsájük volt. Magdolnának viszonylag hamar sikerült ágyat foglalnia, Juli mehetett, amerre látott. Elhelyezkedett a közeli medencében, beszívta a langyos fürdővíz jellegzetes szagát, és ellazította az izmait. Azért innen is szemmel tarthatta az anyját, figyelte, amint kék pöttyös dresszében rendezkedik, szinte táncikálva járja körül a napozóágyat, hintáztatja a csípőjét. Aztán ahogy az ágyon végignyúlik, mintha feltáalná magát a kutató férfiszemeknek, egyik combját kecsesen keresztülveti a másikon, és sűrűn váltogatja ezt a pozíciót, majd látványosan a lábszárait, hasát kenegeti a napozóolajjal, végül látható élvezettel hátradől, és ki tudja, min somolyogva szétekint. Ilyenkor mintha a boldogság csúcsain járna, nem zavarja a szándékos fröcskölődés sem, amikor éltesebb urak a szomszédos medencék vizét rásprickolják, ezen is csak mosolyogni tud. Juli a maga gyűlöletes, fakóvörös egyrészesében mozdulatlanul lebegett, látta, amint Magdolna őt keresi a szemével, akkor derékig kiemelkedett a vízből, és visszaintegetett az anyjának. Arra gondolt, szinte ellentétei egymásnak, rajta nincs semmi kihívó, a melle is milyen kicsi, a csípője meg inkább szögletes, mint kerekded. Igaza volt az anyjának, hogy ő olyan kis átlagos, most nem bántódott ezen.

Délig volt még egy fél óra, akkor, tudta, vissza kell térnie az anyjához, addig azonban, úgy döntött, sétál egy kicsit, bámészkodik. A fürdő hátsó zugában kis nyírfaliget adott némi árnyékot, a hangszóróból vidám slágerzene recsegett: „Ó, Misztér Alkohol, hát itt vagy már megint.”, Juli remélte, senki ismerőssel nem találkozik. Mezítláb indult neki (az anyja az ő papucsáról elfeledkezett), hogy valami kevésbé zsúfolt helyet találjon magának. Néhány lépés után azonban Saci barátnőjét vette észre a párhuzamos osztályból. Kövér kislány volt a Sarolta, idétlenül festett a bikinijében, sokkal dagadtabbnak látszott, mint felöltözve. A szüleivel ült egy betonra terített, ócska pokrócon, az apja éppen bicskával szelelt egy fél rúd téliszalámit. A találkozást már lehetetlen volt elkerülni, de Juli úgy oldotta meg, hogy épp csak odaköszönt, és ment is tovább, mintha fontos ügyben kéne eljárnia. Pedig csak a büfébe igyekezett; újabban a strandon is árusították azt a csavart fagyaltot, amit annyira szeretett. A fagyaltoshoz menet előbb a kabinsoron kellett végighaladnia, aztán letérnie a négyméteres medence mellé; ahogy idáig érkezett, kellemetlen meglepetés érte. A medence lábmosójának küszöbén ott ült a Fekete Pénztárca Bandája, épp most szállhattak ki a víz-

ből, törölgették a szemüket, a hajukból rázták ki a vizet. Szopkó kivételével ott voltak mindannyian, Váradi Béca, a Tóth ikrek (fürdőnadrág huján mindketten alsógatyában), Szilágyi, Köpi, Varrottkezű meg egy Halál becenevű srác, akit Juli látásból ismert, és aki a haverjait mindig vigyázállásba vágódva karlendítéssel üdvözölte. Neki háttal egy ismeretlen, kopaszra nyírt fiú ült. Juli igyekezett minél kevésbé feltűnően elhúzni mellettük, mégis észrevették, mutáló üdvivalgással és széles integetéssel köszöntötték. Váradit leszámítva valamennyien soványak voltak, inkább girhesek, mellkasuk horpadt, vállukról, hátukról máris cafatokban lógott a hámló bőr. Egyfolytában izegtek-mozogtak, kalimpáltak és üvöltözve társalogtak, nem bírtak egy helyben megmaradni. Juli tudta, hogy visszafelé is erre kell majd jönnie, vagy megkerülheti az egész kócerájt, de ehhez nem volt kedve most. Megvette a fagyit, gyorsan enni kezdte, harapdálta a jeges krémet, mire újra a négymétereshez ért, már a tölcser átázott alját szopogatta. Sietett, mert úgy érezte, neki kell itt pásztorkodnia az anyja fölött, és a sorban állást is beleszámítva legalább negyedóra az út oda-vissza. A négyméteresnél a fiúk újult örömmel üdvözölték, Juli csak egy halvány vigyort eresztett meg feléjük. Láta, hogy erőssorrendben ülnek, a medence kávján Béca, Birizdó és Szilágyi (Szopkó sehol), előttük a betonon félkört alkotva a többiek. Cukros ujjait szopogatva haladt el mellettük, de a medence sarkánál még visszafordult. Őt nézték, buzgón tárgyalgattak valamit, aztán Váradi egy kegyes tockost mért Birizdó tarkójára, és mindannyian nevettek, Halál hurrázott. Hátrafordult a kopasz fiú is, Juli csak ekkor ismert rá, Jorgosz volt az illető. Nevetett és grimaszolt ő is, jelét sem adta, hogy ismernék egymást.

Mikor a kabinsor sikátoraiból a napozóhoz ért, messziről láthatta, amint anyja javában rúzsozza magát, ajkait összepréselve egyengeti a festéket. Előtte egy magas, szőke fiatalember, nyakán átvetve lángvörös törölköző. Juli oldalról pillantotta meg: mellkasa szőrös volt, és ápolt, hullámos haját, magyaros bajuszt viselt, éppen magyarázott valamit. Nem sokáig figyelhette, mert Magdolna is észrevette őt, valamit gyorsan mondott a férfinak, mire az szinte rémülten ellépett a napozóágytól, és sebes tempóban megindult az öltözők irányába. Kicsivel később Juli rákérdezett, ki volt az az ember és mit akart, anyja hadarva magyarázta, hogy á, senki, csak egy régi ismerőse a vállalattól, a személyzeti osztályról, Juli rosszat sejtett.

Már csak egyszer mozdult el anyja közeléből, mikor WC-re kellett mennie, azt meg elintézte egy perc alatt. Visszafelé jövet a gyerekmedence sekélyebb végében megint csak a Fekete Pénztárca Bandájába botlott. A fiúk egymást fröcskölték, Béca meg a bokáig érő vízben elterülve sütkérezett. Rózsaszínű bőre, hája mintha a fodrozódó vízzel együtt hullámsana, arcán boldog, fensőbbes mosoly, gömbölyded nyugalom: nincs nálam erősebb a nagyvilágon!

Másnap a nagyanyjáiékhöz kellett elmennie, hogy a spájzt kitarakítsák, aztán az öregasszony egész napra ott fogta, bevásárolni küldte, mindenféle intéznivalókkal bízta meg. Késő délutánra ért csak haza, anyját a vasalódeszka előtt találta. Mindkét fotelben ruhakupacok halmozódtak, középuitt a vállalati szék a magába roskadt Sándor foglalta el, állán az erős borotválkozás rozsdapöttyei. A televízióban éppen Rodolfo bűvész mutatta be legújabb trükkjeit, közben többször

is hangoztatta, hogy csak a kezét figyeljék, mert csal. Kártyatrükkökkel kezdte, először is francia kártyát okádott, a szájából harmonikaszerű ívben lapok zuhogtak bele a tenyerébe. Majd fogta a paklit, legyezőszerűen szétnyitotta, mutatta a kamera felé, mosolygott a cérnavékony bajuszkájával. Aztán hirtelen a feje fölé emelte a csomagot, megrázogatta, hát a kártyák mind megnőttek, egy óriási pakli, és valamennyi lap treff ásszá változott! Magdolna oda sem pillantott, erősen koncentrált a vasalásra, mintha ezt a foglalatosságot tökélyre szeretné fejleszteni most. Pedig, Juli tudta, anyja azon az elven van, hogy a mosott ruha majd kilógja magát a vállán vagy a kötélén, a vasalás tehát teljesen fölösleges erőfeszítés. Nem beszélgettek. Sándor mélyen hallgatott, előregörnyedve, a térdére könyökölve ült, keserves képet vágott, a szemgolyóit masszírozta. Világos volt még, a ház előtt lovaskocsi hajtott el, visszhangzott a paták tisztán csengő robaja. Magdolna ráérősen a zaj irányába fordult, tekintetével követte a járművet, míg el nem tűnt. Erős volt ez a csönd, Juli rádöbrent, hogy mi történik éppen. Anyja a vasalódeszkára állított bögrébe lógatta ujjait, vizet fröcskölt a kispárnahuzatra, a szoba lassan megtelt a vasalás friss illatával. Sándor alatt megreccsent a szék, hangosan szuszogott, talán észre sem vette, Julinak nevethekéje támadt. Nem nevethte el magát, mégis, egyszerre, egyetlen pillanatban mindkét felnőtt rámeresztette a szemét. Sándor felsóhajtott, valahogy nehézkesen, lassan mozgatta a fejét, mint akinek nagy fájdalma van, Magdolna szabványszerű anyai mosolyt küldött a lány felé.

– Hát ezt nem gondoltam volna Magdikáról –, szólalt meg rekedtes hangon az udvarló, de hogy mit nem gondolt volna, azt nem tette hozzá. Magdolna csak a vállát vontta meg, gondosan elegyengette a nadrágkosztümöt, mielőtt a forró vaslapot ráhelyezte volna. Rodolfo most egy keskeny papírhengert húzott elő a kabátja ujjából, szeme elé emelte, úgy lesett a kamerába. Üres volt az a henger, mégis hirtelen színes kendőcskék láncolata lövellt ki belőle, Rodolfo húzta-vonta, sehogy sem akart kifogni. A következő meglepetés: a kendők után egy bébipulyka feje bukkant elő a hengerből. Az idomtalan állat felrikoltott, rémülten keresztülvágtatott a stúdióban, a közönség nagy tapsal jutalmazta a mutatványt.

Felberregett a csengő, Éva jött hozzájuk látogatóba. Csak az ágyon volt hely, odatelepedett Juli mellé, Sándorról tudomást sem vett. Arról kezdett beszélni, képzeljék, mi történt vele tegnap, fodrásznál járt. Dauert akart a hajába rakatni, utána manikűröztetni, most lesz a szülinapja. És a szőke Kati el is kezdte, lekente a fejét, aztán a másik Katival félrevonultak a függöny mögé pletykálgatni, ahogy szoktak, ő meg elbóbiskolt, éjeles volt a kórházban. És amikor felébredt, érezte, hogy ég a fejbőre, az a barom Kati róla teljesen elfeledkezett, a dauervíz meg felmarta a fejbőrét. Most jön a bőrklinikáról, marékban hullik a haja, annyit sem mondtak neki, hogy elnézést, bocsánat. Magdolna csak a fejét ingatta a történet hallatán. Azt mondta, ő már régóta a Széchenyi utcai fodrászatba jár a Mancikához, mert a két Kati sosem figyelt oda, neki is mindig tönkretették a frizuráját. Sándor ült a helyén, mintha egy darab súlyos levegőtömb lenne, csak a nyakán lüktetett egy ér. Éva, mintha csak most venné észre, pillantást váltott Magdolnával, aztán Julival is, éppen felmérte a helyzetet.

– Hát igen, ebben a kánikulában tényleg kikészül az ember, nem csoda, ha...

– mondta aztán. Kávét sem kért, csak egy pohár vizet, abba is épp csak belehörpölt, aztán szedelőzködött is. Rég járt pedig náluk, Magdolna karácsonyi betegségéért is magát okolta, ő hordta ide marokszám az altatót, és utána egyszer valamiért nagyon össze is veszték.

Mikor újból hármásban maradtak, az iménti fagyos jelenet ott folytatódott, ahol abbamaradt. Sándor nem tudta elszánni magát a távozásra, szemrehányó pillantásokat lövellt Magdolna felé, aki ártatlan közönnyel huzigálta a vasalót egy kockás plisszészoknyán, cifrázta a hegyét. Mintha nem is értené, mit akarnak tőle, nem tekintené illetékesnek magát a felmerült helyzet megoldására, és egyáltalán, mintha teljesen hidegen hagyóna az őt körülvevő történet. Akkurátusan minden szegleten végigsimított, táncolt kezében a vasaló. Már a konyharuhánál meg a törülközőknél tartott, a tévé Losonczi Pál elvtársat, az Elnöki Tanács Elnökét mutatta, aki népes delegáció élén Hajdúböszörményben tett látogatást. A kamera végigsvenkelt a makulátlanul tiszta nagyüzemi sertésólon, a malacok mókásan nyújtogatták orrukat a nagy ember felé. Sándor eközben kintartóan csak Magdolnát bámulta, a keskeny ujjait, a vasaló hegyét, amely minden titkos, apró gyűrődést kisimított, édes jó istenem, jegyezte meg alig hallgatóan. Aztán nagy lélegzetet vett, megpróbált felállni a helyéről. Ez a művelet azonban elsőre nem sikeredett neki, Juli az ajkát harapdálva küszködött a nevetés ingerével. Másodjára az udvarló mélyen előredőlt, az ülőkébe kapaszkodva próbált segíteni magán. Juli már arra készült, hogy ripityára töri a rozoga széket, mire harmadjára csak talpra vergődött a férfi. Várt egy szóra, mintha kegyelemre várna, de Magdolna udvarias oldalpillantásán kívül mást nem csíphetett el. Gyászos képet vágva állt meg a szoba közepén, hát akkor, mondta. Magdolna kiért udvariassággal viszonozta az elköszönést, Juli fagyos csokolommal búcsúzott az udvarlótól. Aztán, hogy Sándor végképp eltávozott, Magdolna a még vasalatlan ruhát összenyalábolva, ahogy volt, a szekrény aljába zúdította, és megkönnyebbülten fújt. Leült Juli mellé, de ahelyett, hogy magyarázatot adott volna a történetekre, lánya arcát kezdte el vizsgálgatni. Érlelődő pattanásokat keresett, kedvenc foglalatossága volt ugyanis a mitesszerek elleni harc.

A téren

*Látja a délutánt: ítélet, ünnep,
kivégzés, utána végre hazamehet,
talán még mielőtt a vihar ideér.
Égi sötét csak annyi, amennyi a tudatban
mindig. A kárpitot sem tudja kettéhasadva
látni, annyi jóslatot hallott már, és szereti
a biztonságot, amit ad a bársony a
hátában minden szombaton.
Meghökken, hogy a zsák a kifizetések
után is húzza a templomszolga vállát:
ilyen olcsó tömeget még nem
láttak, pedig mindketten évtizede
állnak a helyükön. A dombra mennyivel
nehezebb volt embert találni, keresztülverni
egy szöveget egy alkaron. Latolja, szégyen
vagy büszkeség-e hozzájuk tartozni.
Aztán vállat von, az épp végző mutatványosok
magukra vehetik, de mindegy. Már csak pár óra,
bátorítja magát, aztán mehetsz, mehetünk
haza, eddig a szóig tart az egyetlen mondat,
így tegezi, többesíti magát terveiben is.*

Szabad álmomban vagyok, valaki ébren

*Éjjelente reménytelen kuszaság,
tálba száradt spagettié, nedves hajé.
Mert nincs véletlen: ez sem az.
A szeretet itt olcsó, de továbbvihetetlen,
és már kimondtam: a jó vagyok.*

*Reggelente tapintat: egyesével a tények.
Nóm neve, az enyém, a városunké.
Délre felnövök, mint elkapkodott panelház,
tartom magam. Mint foglyok, csecsemők,
alszik napi tizenhat órát a szent senki.*

[birodalom]

*királyi módja valaminek
a hallgatás
csak jutna észbe, hogy minek,
mindegy most már,
ha úgy tudnék
játszani, mint a zenészek,
nem rúgnék dühösen a penészes
edénybe, amit ottfelejtett
a kuka mellett valaki,
aztán rázendít
a környék összes
itt-ott felejtett tárgya,
hogy egyszerre a szívemig rántsa
a mindegy, mit,
s aztán, mert jólesik,
a ház oldalán nyomom el
a cigit*

*

*úgy másold, ahogy énekeket tanultál
úgy utánozd a hangokat
a remény jelen idejű szó
összhangzatában nincsen idő
jelen idejű, ha létezik ilyesmi
de ebben most kételkedem
most van, mint te meg én
vagyunk, és mit a félelem*

*

*ajtód zsanérja
kopott kincs
így zenél
és rajta a kilincs*

*

*káromkodsz
azért, hogy legyen mit
visszaszívni*

*mintha az nem lenne gond
pedig az, és kurvára idegesít*

*

*engedd el
magad*

*

*az emeletek
egymásra épült
életek
terek, elvileg
terek, teraszok
telepek
lapos tetők fölött
lapos hold
lépcsőházi korlátok
közé szorult a nyomor
itt élünk, na ne mondd, hogy
nincs benne semmi humor*

*

*tenyerem a vakolathoz
ér
csak megsimogatom
mindegyikünk helyett
ezt az elátkozott helyet
olyan lágyan
ahogy csak merem
ugyanitt sodortam le
a jobb kezem bütykeiről
futás közben a bőrt
tavaly*

*

*itt hordjuk a bőrt
és ha majd nem kell
a kuka mellé teszem*

*

hazamegyünk

*

*engedd el
a kezem*

[ősz szünet]

*háttal vagyok a szüretnek
a gyökerek az eget tartják
nagyon egyszerűnek látszik
a lábam a széttaposott fűrtök
levében fejem fölött
bokánál
akasztott
ember
vagyok az indák lefelé
kapaszkodó erdejében*

*ha kiabálnék
éretlen hangom
a földre esne*

[nyári szünet]

*az én köröm kívül esik a hús vadászat és az álomcsapdák körén
annyit tehetnék hogy koszorúságba fonnám a férfias szomort
egy sör vagy bor mellett ülve elnyújtott büfögés az is jó emberes
elvégre nyár van és nyílnak az epresek a sarki gyümölcsös két
nagy néma szem egy dinnye és egy nem tudom milyen déli I.
osztályú termés univerzumkék blokkot nyom a kezembe a nyár
szemérmetlenül csúcsra járat és rád jár mint a dögkeselyű ami
merészen megvillan a gyáva pusztulás fölötti kacér mosollyal és
kicsit mintha meggyőződésed is lenne valahol olvad a tölcser
alján a költséges hit a tévedésekkel úszik el mint egy álmos
de még inkább kútba néző felhő az erdő na az erdő felé menjünk
de csak úszkál soványan csontfehéren már a zsír színén messze
túl izzadja le magáról a visszajárót a fagyaltoslány a foltos kis
kötényben a krémszínű krémek állnak jól neked látod ez is
csak most derül ki egy ilyen átható szagú sebesen világító napon
vagyunk mint a lerágott köröm a zacc a cukrászdában összegyűrt
szalvéta szélén a maszat meg az összegyűlt hajak a lefolyóban
hogy víz csak víz legyen szomjan nézem a felújított házakat
amikben a vakolat alatt már örökre alszanak a denevérek éjjel is
már csak a tücskök és nekem a szandáltól kidörzsölt sarkam
még egy lusta szeretkezés és izzadunk és szűnyogok és kész*

Pesterzsébeti reggel

*Hajnal, ha leszáll,
megül a villamostohán.
Füstöl, a sínen
várja tíznapos dohányy.*

*Álmos bodega,
töltve a kávé, némaró
feles, és férfi
indul száj zugán a szó.*

*Ködben telepünk,
burrog a balkonoktatás.
Reggelre kelve
roppan hat galambtojás.*

*Tűzhely melegít,
tétova asszony lép elő.
Szalonna, zsemle,
jó lakótelepvelő.*

*Hangyák vörösen
másznak a konyha kék falán.
Fészkükbé morzsát
hordnak vasbetonnaszám.*

*Lányok füzetet
gyúrnak, az óra nyolc, a tag
remeg, majd padban
ülnek iskolagyamatag.*

*Gyárak kapuja,
dörren a gépsor, rommező.
Halánték dobban,
hatszáz indulóerő.*

*Rozsdás keletiünk
edzi ma szürke fémkohó.
Sorsunk műszálát
pedzi szüntelenfonó.*

Vers, amelyben a költő verséről kérdez

*Hány karakter a boldogság?
(És ne mondd, hogy kilenc,
mert cinkelsz mindig, tudom,
drága betűim is összecseréled!)
Vajon elfér hét szóban
egy kövérebb bánat?
Hány összetett mondat a derű,
és hány egyszerű?
És ha soványka a bú,
lehet a zokogás egytagú?
Van nevetés, amely átgördül
bekezdést a bekezdéstől
elszakasztó résen?
Van szerelem, amely átszökken*

*egy szakasztörésen?
Várhat-e mindig dupla sortáv,*

vagy kellene írni másfelessel,

*Nagy behúzások
szigorának elébe menni?
S ha nyílik a jobb lapszélen agóra,
szabad-e néha jegyzetelnem*

a margóra?

*Mennyi kérdés,
és ha végül mindet elhagyom,
megmarad úgy is a legnagyobb:
túl a lap alján, folytatódik-e*

szövegem?
Ha más nem is,
te marha költő, biztosan tudod!

Bámész

[Te is füttyülsz, ha bugyuta nóta szól?
Te is meredsz, és minden szart elolvasol?

Hogy Angliában összedőlt a tőzsde,
és férjurát egy szőke nő kifőzte.
Hogy Angolában lázadó a kormány,
kevés a márna, málna és takarmány.
Hogy óvadék fejében újra kint van,
vakuk tüzében, ócska zöld szmokingban.
Hogy késve ébred, ölne, keddre válik,
tenisz, futó kaland és bomba vádlik.
Hogy álmaid valóra, gyors hitelre,
tekints előre bátran, vagy semerre.
Hogy kulcsrakészen, indulási áron,
s ha négyet is vesz, álmútra várom.
Hogy óvni kell a déli napsütéstől,
fehér kenyértől, este szélütéstől.
Hogy egy pohárral minden áldott reggel,
derűs mosollyal, éjjel új csövekkel.
Hogy ózonillat, délibáb az élet,
repít a vágy, veszély a renyhe széklet.
Hogy, jó anyám, szemed szívemben őrzöm,
tovább az úton, gyertya minden őszön.
Hogy árva lelkem tiszta füstje éget
koromsötét korongra szép meséket.
Hogy annyit olvas, és bevált azóta.
Az értelem kihuny, de zeng a nóta.

Te is füttyülsz, ha bugyuta nóta szól?
Te is meredsz, és minden szart elolvasol?]

Te is meredsz, és minden szart elolvasol?

U U U U - U -

A HARMINCKETTIK ÉV

Kedves Gábor,

köszönet a kitűnő Dinescu-fordításokért. A következőket szeretnénk közölni:

De rerum naturae
Szerencsejáték
Posztumusz ábránd
Aranydrót
Tánc

Jómagam szívesen viszonoznám versekkel a küldeményt, de sajnos még mindig impotens vagyok. Egy verset írtam mindössze az idén, azt muszáj volt a Holminak adnom. De remélem, hogy egyszer majd csak megindul az agyam.

Szeretettel üdvözöl

Várady Szabolcs

[A *Holmi* fejléces levélpapírján.]

1991 szeptember 7

Kedves Gábor,

most, hogy végre vége van, s gondolom, kisebbfajta kő esett le a szerkesztői szívetekről, még egyszer megköszönöm ezt a valóságos részvételt a regényem létrejöttében, amivel igen biztatóan megtiszteltetek.

Ha ti is úgy akarjátok, örömmel maradok továbbra is a Jelenkor munkatársa.

Mindnyájatokat szeretettel üdvözöl

Somlyó György

Kedves Gábor!

Köszönöm a maradék fordítást. Azért csak most, mert mindenfelé kerestem a teljes verset (hitegettek, hogy megnézik Bécsben), az volt az utolsó reményem, hogy itt, Krakóban meglesz, de hiába. Esetleg ha jársz valamerre...

A könyvvel egyébként a leadás óta nem történt semmi, pedig nagyon sürgős volt. Ott van a Bojtárnál, de ő nyáron nem találkozott a vigiliás illetékessel, ezen egy kicsit megdöbentem, mert tavasszal igencsak hajszolt, és én is azért gyötörtelek ennyire ezekkel a fordításokkal. A „Spór z klassycyzmem” állítólag meg fog jelenni az októberi 2000-ben. Az Új Írásnak is adtam néhányat, azok majd később jönnek.

Nagyon jó lenne, ha máskor is hajlandó lennél ilyesmire, mert minden hosszabb szövegben van valami. Gyanútlanul olvas az ember, és egyszer csak dalra fakad valamelyik szereplő:

„A przeciwo pan Antoni:
Rypcium-pypcium na harmonii!

* A levelezés korábbi részei a *Jelenkor* októberi (1128–1144. o.), novemberi (1243–1257. o.) és decemberi (1374–1395. o.) számában olvashatók.

Im-tam turlu! Im-tam turlu!
Im-tam turlu! U chacha!"

Még jó, hogy ezt nem kell lefordítani. De egyébként komolyan lenne vagy 4 sor egy Gombrowicz-novellából, remélem, szóban meg tudjuk beszélni, nem akarom ultimátum-szerűen elküldeni. Ha valami rendezvényen nem találkozunk még jó ideig, az Akadémiai Könyvtárban keddtől péntekig ott vagyok a 212. szobában, ott megtalálász, ha arra jársz és van időd (bejárat most már az Arany J. u. 1. felől).

Remélem, megy a kiadótok. Ha minden igaz, én is írok a Konwickiról az ÉS-be, de már hónapok óta halogatom. Lehet már tudni valamit arról, hogy mennyire vették a könyvet? Ha ezt sem, akkor tényleg nem tudom elképzelni, hogy mit lehet kiadni. Kíváncsi vagyok, mire megy a Vigilia a Miłosz-esszéekkel.

Még egyszer köszönöm az együttműködést, és nagyon örülnék, ha lenne folytatása.
üdv.

[Pálfalvi] Lajos

[Dátum nincs, a lefűzés sorrendje szerint szeptember eleje. Bojtár: Bojtár Endre. A Konwicki-könyvből 3818 darabot adtunk el augusztus végéig. Pálfalvi Lajos recenziója az ÉS-ben jelent meg „Egy regény a nagy szovjet-lengyel ürrepülés korából” címmel.]

Kedves Gábor,

előbbi leveled nem jutott el hozzám; Egyed könyve sem egyelőre. A Mészöly-felkérésnek örülök, egy esszéminiatúrát szeretnék írni azért is, mert ez a forma a vágyott műfajom, meg mert Miklóst atyámként szeretem. Igyekszem majd e két dolgot fedésbe hozni. Dubrovnik olyan jó volt, hogy e két hónap meghosszabbította az életemet. A Konwickiért hála, a Hídnak írok róla. Ölel [Thomka] Beáta

Nov. 12-25 Pesten leszek.

[A postabélyegzőn szept. 9.]

Kedves Gábor,

már igen régen korrigáltam 3 versemet (Amiről szó van, Egy ember, Oda kell mennem címűeket), s eddig semmi jele a megjelenésnek; nincs itt valami hézag?

Megjelentek-e vagy valami más van? Nem kaptam eddig se lapot, se pénzt. Nézz már utána!

Barátsággal köszönt

Vasadi Péter

[A lefűzés sorrendje szerint szeptember első fele. A versek az áprilisi számban megjelentek.]

Szt. [Szentendre] szept.13.

Kedves Gábor,

egy elsőre sikertelen próbálkozás után, hogy átjussak a mongol-kínai határon, most olvashattam agasztusi soraidat. Természetesen örömmel írok valamit én is Mészölyre, azt azonban jó volna tudni, mi itt a határidő. Október 20. után vagyok ismét idehaza (a jövő héten indulok újra Kínába); ha megteheted, légy szíves, tudasd velem valahogy, mikorra kell ez az anyag.

Addig is szeretettel üdvözl:

Krasznahorkai László

Kedves Gábor,

mily furcsa az élet. Valamilyik este feleségem egyik kitűnő kollégájánál, Rónai Andrásnál voltunk vendégségben, s az ő ifjú felesége – Evelyn nevű, pécsi eredetű, maga is orvos, családnevét nem tudom – kérdezte, hogy nem ismerlek-e, mert Te lettél volna a helybéli élettan nagy ígérete. Mondtam, hogy nemcsak ismerlek, hanem nem győztelek egész nyáron kerülgetni.

De nem ezért írok. Október 6-án sok ember fog nálam összegyűlni. Az alkalom: Sándor András (alias András Sándor) Washington D.C.-beli költő, irodalomelméletíró, germanista, Arkánumszerkesztő, aki szombatévét itt tölti (s akit láthatatl Tokajban) összehozása írókkal s egyéb komédiásokkal.

Milyen jó lenne, ha erre tudnál(nátok) járni.

Barátsággal

[Radnóti] Sándor

'90/9/25

[A *Holmi* fejléces levélpapírján. „egész nyáron kerülgetni”: több helyen is találkoztunk nyáron, Tokajtól Szigligetig, és még Bálványosváron is összefutottunk.]

Kolozsvár, 1990. október 3.

Édes Hölgy és Úr!

Köszönöm a levelet; ne haragudjatok, hogy ilyen sokára válaszolok, de a fáradtság nagy úr.

Most úgy néz ki, hogy – végre – hamarosan találkozunk. KPJ azt írta nekem, hogy október 24-én Szegeden, 25-én Bp.n és 26-án Pécsen lehetne szerzői estvély. Igaz ez? Megfelel Nektek? Azért kérdem, mert nem tudom, hogyan megy ez. Velem jönne Bíró József színművész úr, ha Tompa Gabi elengedi 3-4 napra. Ha minden okélagos, akkor én még maradnék Pécsen 1-2 napot... Mit szóltok? Az utakat is üdvösen össze lehetne kombinálni, ajaj!

A Magyar Naplót, Gabival, láttam. Írtam ellenberger 2 versezetet a gyerekeitekről, túlnan olvasható. A Kata hátizsákját elhoztam Bálványosvárról és viszem.

Ami a román nyelvű színopszist és a meghívásokat illeti, megbeszéljük. Minden lehetséges. Mikor lennének itt az előadásaid és hol? Ha az én jövetelem előtt, akkor írj (lassan jár! 3-4 hét is újabban... Újabban? huhu...), illetve telefonálj. Nálunk lakhattok, sőt: kötelező... (Perszek, csak ha kedvetek van erre. Semmi kényszer.) De nagyon jó lenne megint együtt lenni. Nékem is pompázatos volt veletek lenni.

Egyed úr versenyvizsgázott, és jelenleg az Egyetem filozófiatörténet-tanára. Most fáj a lába, egy kocsival taposták egymást össze kissé, de a kocsi nem sántít.

Nagyon sok szeretettel csókollak, várlak!

[Balla] Zsófi

[A hátlapon ikervers: „Kata és Dávid, avagy a Gyerekek és a Néni”, keltezése Bálványosvár, 1990. július 28.]

(Nagyon hiányoztatok, tudod?)

U.i. A gép elromlott, ezért a kézírás. Elnézést.

Tsók!

Zs.

[A szerzői estekre sor került, a verseket Bíró József adta elő. KPJ: Kőrössi P. József, akkoriban az Írószövetség titkára. „A Magyar Naplót, Gabival”: a *Fuharosok* előadásáról jelent meg kritika. „mikor lennének itt az előadásaid”: úgy látszik, valamilyen román konferenciára hívtak Kolozsvárra.]

Kedves Gábor,

utolsó pillanatban: ha lehetséges még javítást végrehajtani a novemberi szám tördelt levonatán: az alábbi szöveg volna a regény utolsó lapjának pontos szövege. Persze, mindent csak arra az esetre, ha nem kerül túl nagy nehézségbe.

Még egyszer: mindenért köszönet és barátság:

S[omyló] Gy[örgy]

1990 okt. 8

[A regény utolsó oldalának nyomdai levonatán.]

Gáborkám!

Pénz megérkezett!

Köszönöm, fölvettem, megettük.

Mindenképpen azon legyünk, hogy a következő könyveken ismét vékony, keskeny betűvel legyen a név!! Mert úgy sokkal szebb!

Mindenkit szeretettel ölel

Gitti [Esterházy Gitta]

[Dátum nincs, a lefűzés alapján október eleje.]

Villeneuve d'Ascq, 1990 okt. 9

Kedves Gábor!

Köszönöm leveledet. Örülök, hogy anélkül, hogy úrvetítőm* biztos parkolóhelyet kap a Jelenkorban. S persze örülök annak is, hogy beindult a Mikes Körrel való együttműködés kiadványok, sőt mint Németh Sándor újságolja, valószínűleg konferenciaszervezés dolgában is.

Szörnyű kényszermunkákkal beköszöntött az ősz s a tanév, de talán annyit el tudok orozni magánidő céljára, hogy Mészölyről is próbáljak házi feladatot írni, esetleg valami olyasmit, hogy milyen olvasót, címzettet körvonalaz ő prózájában. Ha viszont nem lesz elég időm, akkor is fogalmazok valamit, kevésbé ambiciózusat.

Thinsz Gézáról az esemény hatására impresszionista nekrológot írtam volna szívesen. Ez most már késő, hosszabb pedig a mostani zajlásban nem állna össze. Bizonyára szépen emlékezne róla viszont Csatlós János a stockholmi fordító, hajdani Eötvös-kollégista, kivel közeli barátságban volt. Címe: [...] Vagy Határ Győzöttől meg lehetne kérdezni, megjelentette-e búcsúztató sorait, melyet nyáron a Free Europe-ban olvasott fel.

Barátsággal köszönt

Karátson Endre

* a szerző vele nem azonosítható s érette felelősséget nem vállal

[Az Université de Lille III fejléces levélpapírján. A Hollandiai Mikes Kelemen Körnek két évkönyvét jelentettük meg: *A szó hatalma* címűt 1991-ben, *Az új század küszöbén* címűt 1998-ban, korábbi kiadványaikat pedig terjesztettük Magyarországon.]

Budapest, 1990. október 10.

Kedves Gábor!

Megérkezett a két új könyv – Földényi, Pálinkás – és az októberi Jelenkor. Köszönöm szépen a figyelmességet.

Számomra Földényi a nagyobb öröm, a maga szerény, kedves visszavonult és határozott véleményével.

Perszel elolvastalak a Népszabadságban is, és hosszú idő után egy határozott hang volt, kulturális ügyekben, amely világosan elválasztotta az értéket. Igazad van, szorítok, hogy soká tudjátok tenni.

Telefonon néhány ismerősömet, akik szerkesztenek, fölbiztattam, hogy kezdjék feszegetni a Művelődési és Közoktatási Minisztérium kiválójánál vagy a parlamenti bizottságban, lesz-e Osvát Alapítvány pályázat az idén. Eredeti terveink szerint ezt ősszel, tehát most kellene meghirdetni, hogy jövő évre valami biztonság legyen. A napilapokban jelennek meg pályázati felhívások, de Osvátot még nem láttam. Nem ártana, ha Ti is feszegetnétek, tartok tőle, hogy nem kívánják meghirdetni és akkor nagy baj lesz. Függetlenül attól, hogy az idej elosztás hogyan sikerült és miért, a dolog fontos.

Másfajta lelki élet... Agárdi Péter – akit kora kezdetektől ismerünk és véleményünk, élményanyagunk különbözhet, de jelenleg munkanélküli. Írni, publikálni szeretne, van egy kész tanulmánya Mónus Illés és a zsidókérdés címmel és más is akad. Lelkileg meglehetősen csalódott. Örülnék, ha felhívnád és éreznéd, hogy szükség van rá. Telefonja [...] Üdvözöl Titeket

Baczoni Gábor

[Az Osvát Alapítvány finanszírozta a folyóiratok kiadását. Agárdi Péter az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, majd rövid ideig a Magyar Rádió igazgatója volt. Élményanyagunk valóban különbözött.]

Gombosszeg, 1990. október 15.

Kedves Gábor,

úgy gondolom, hogy ha Mészöly-tömb lesz, akkor nem kell hozzá külön semmi kommentár, ha azonban nem így lesz, akkor tán elkelné neki valamilyen alcím. Ha ez szükséges lenne, akkor kérlek szólj.

Csuhainak, ottjártamban fölvettem egy publikációra vonatkozó kérdést, amire a választ tőled kellett volna megkapnom. Még várom.

Szeretettel,

Nádas P.

[A *mester árnyéka* c. szöveg kísérőlevele. A kérdés a *Párbeszéd* kiadására vonatkozott, Csuhai elfelejtette átadni. Kis híján ezen múltott a Nádas-életműkiadás. Mi minden úszhatott el az én figyelmetlenségemből?]

1990. okt. 16.

Kedves Gábor,

küldök két verset – lassan elkezdek újra írni. Így nézd őket, én is próbálkozásnak nézem. Úgyhogy el is lehet dobni, ha nem érzed elég jónak.

Még itthon vagyok, pontosabban ingázok ide-oda. November vége felé költözünk ki aztán Stuttgartba.

Fogarassy Miklósnak annyit azért mondj meg, hogy a negatívnak szánt példákat azért jobb pontosan idézni. Ennyi egy szerzőnek kijár.

Ölel

Marci [Kalász Márton]

[Kalász Mártont a Stuttgarti Magyar Intézet igazgatójává nevezték ki. A két vers februárban jelent meg. Fogarassy Miklós kritikája *Az utolsó érintés* c. kötetről a júniusi számban volt.]

Budapest 1990. október 20.

Kedves Gábor,

ha már ilyen megtisztelően ragaszkodsz a Barthes-kötet magyar kiadásában való

részvételemhez, természetesen nem mondok nemet. De elég nehéz szívvel teszem. Nemcsak azért, mert tele vagyok tervekkel, munkával, nem is csak azért, mert – bármilyen hihetetlen – soha eddig nem végeztem kontrollszerkesztői munkát (még versekkel sem), hanem főként: mert nehezen tudok különbséget tenni egy idegen szöveg fordításában a külön értelmezési és külön szövegezési hibák vagy gyengeségek között. Természetesen: minden fordított szövegnek vannak (lehetnek) teljes objektivitással kimutatható félreértései, félrehallásai, tévedései; de ezek csak az esetleges szélsőségek. A továbbiakban az értelmezés és a szövegezés egybeesik; a határok megállapíthatatlanok... Nem akarok itt beleesni semmiféle elméletiességbe – ezek számomra a fordítás (az írás) legkonkrétebb kérdései. Nem tudom hát, miként sikerül majd mégis valamiféle határt szabnom (látnom) a kiigazítandó, illetve a csupán a fordító és az énközöttem lévő felfogás- és stílusbeli eltérésekből eredő kétes helyek között. Mindenesetre: igyekezni fogok.

Nagyon jó lenne, ha minél előbb közölni tudnád, legalább hozzávetőleg, mikor válik esedékké a munka és kb. mennyi időm lesz rá. Várom értesítéseted.

Barátsággal üdvözöl

Somlyó György

Ui. (azért is, mert természetesen semmi kapcsolata a fenti levél tartalmával): remélem, nem haragszol, ha megkérdezem: gondoltál-e (vagy gondolsz-e) rá, hogy a regényről ezúttal egy (puszta recenziónál komolyabb) írást közölj a lapban? (Az idén megjelent két verseskötetem is – eddig – említetlen maradt.)

[A két verseskötetről Szigeti Csaba írt az 1991 májusi számban.]

Újvidék, 1990. október 22.

Kedves Gábor,

nagyon köszönöm, mert vállalod a bevezetőt, számomra ez egy jelképes gesztus is, hisz abban az időben, amikor a magyarországi megjelenésem diszkrét módon lehetetlené volt téve (pár hónappal ezelőtt voltam a Homi szerkesztőségében, ahol Domokos Mátyás elmesélte, hogy hallott Aczél közvetlen utasításáról – „Végellel nem szabad szóba állni”, mondta Illés Endrének – ami szörnyen nevetséges dolog, hisz valójában nem árthattam én semmit, és nem is lehettem semmiféle komoly tényező), akkor a Jelenkorban egyszerre otthonra találtam, mint régen az Új Symposionban. A te szerepedet ebben pedig valószínűleg csak sejteni tudom. Ezért is örülök, amikor megkapom az új számot, valahogy úgy érzem, engem is képvisel a folyóirat – akkor is, ha nem szerepelek benne. Úgy látom, ezt több magyarországi barátom is akceptálja, mert ha új kéziratot kérnek, s nekem éppen nincs megfelelő, ugyanakkor felmerül a rendszeresebb szereplésem a Jelenkorban, akkor mind azt mondja, valóban ez a „kivétel” rendben van.

Nem tudom pontosan, hol rendezik meg azt az irodalmi estét. A Magyar Rádió és az Újvidéki Rádió közös műsora ez, amelynek már nagy hagyománya van, innen csak éppen a kezdők nem mentek, s eddig (Giontól tudom), „akadályok merültek fel” velem kapcsolatban, most azonban megszűntek.

Még nem döntöttem éppen véglegesen, hogy mit olvassak fel. Szeretnék a Makróból és az Eckhart gyűrűjéből felolvasni egy-egy részletet, aztán a Marginalitás dicséretéből a Médeia tükréből. Az Eckhart gyűrűjét nem ismered, egy részlet jelent meg belőle a Magyar Naplóban, és jön egy nagyobb részlet a Kortársban. A Judit, az Ábrahám kése, az Áttüntetések neked megvan. A Médeia az Új Symposionban jelent meg, az is megvan.

Régen láttuk egymást, úgyhogy lesz miről beszélni. A kötet tervéről ennyit: elkészültem a Bevezetés tizenkét részével (tíz a Jelenkorban látott napvilágot, egy a Vigiliában, egy pedig az Exben), most írom a második részt, a Schlemihl fattyúját. Biztosan ismered

Chamisso elbeszélését, a Schlemihl Pétert. Ez az esszépróza valójában ennek az elbeszélésnek a parafrázisa, csakhogy ez a hős már egy fattyú és neki két árnyéka van. Nem az árnyékát rabolták el, hanem kettővel rendelkezik. A „két árnyék” talán a legdrámaibb peremvidéki pannón paradigma. Lassan haladok veled, azért megy. Talán februárban kész leszek.

Valójában itthon ülök és dolgozom. Szörnyen kétértelművé vált minden gesztus. Barátaim legnagyobb része is így van. Semmiféle betiltás nincs, de az ember elszigetelődik. Néha nagyon kísérteties ez a helyzet. A Književna reč gyakorlatilag megszűnt/megszűntették. Ez nagyon fáj. (Predrag Marković, Gojko Tešić, és még sokan mások autban vannak.)

De az is lehet, hogy nagyon megöregedtem.

Feleségedet is, téged is, Beátával együtt nagyon sokszor üdvözlünk.

[Végl] Laci

[GojkoTešić (Gestomsko, 1951) szerb kritikus, irodalomtörténész Predrag Marković előtt, 1980–84 között volt a *Književna Reč* főszerkesztője.]

Buda, 1990. X. 24.

Kedves Gábor,

küldöm a Mészölyről szóló írást. Nagy élvezettel olvastam az októberi számot. Az ínyencfalat Balassa vakbeckettje volt, de nagyon örültem Radnóti Zsuzsa és Fejtő Ferenc tanulmányának és Szijj novellájának is. Várom Petri kötetét, lehet, hogy írni fogok róla a Holmiba.

Barátsággal:

Márton László

P.S. (két nappal később): Petri kötete el van olvasva, a városban pedig, évek óta először, lélegzetet lehet venni. Üdv!

[A „Pontos mondatok, fehér padon” c. írás kísérlőlevele.]

Kmét, 1990. okt. 30.

Kedves Gábor!

Sajnálom, hogy nem tudsz eljönni hozzánk. Abban bízom, hogy Debrecenben, az irodalmi napokon találkozunk. Én nem politizálok, még sincs időm jóformán semmire. Leveled tartalmával egyetértek, s hogy megmaradjunk, azért megteszek mindent, bár itt már nehezen irányítható erővel állunk szemben. Ha szükség van rá, a Tokajban alakult bizottságotok munkáját segítem, amiben tudom, bár úgy érzem, az ország mentalitásának megváltozása nélkül a mi területünkön sem érhető el semmiféle eredmény. Pesszimizista vagyok, de csak most.

Barátsággal üdvözöl:

Füzi László

Gábor! Most telefonált Jókai Anna:

Dinescu elfogadta a meghívásunkat, és nov. 19-én itt lesz Kecskeméten, az irodalmi esten. Kérlek, gondold meg, hogyan tudnál eljönni, bizonyára Te is örülnél a találkozásnak.

Füzi Laci

[A *Forrás* fejlcés levélpapírján. „Én nem politizálok”: októberben SZDSZ–FIDESZ közös jelöltként önkormányzati képviselőnek választottak, majd a kulturális bizottság elnöke lettem. Jókai Anna az Írószövetség elnöke volt.]

„MÁR MEGSZOKTAM A' BAJT”

*Hites Sándor beszélgetése Kemény Zsigmond levelezésének megjelenése kapcsán**

Hites Sándor: – Örvedetes, hogy napjainkban több nemzeti klasszikus kritikai kiadása is folyamatban van, vagy a befejezéshez közelít, mint Arany János, Kölcsey Ferenc és Petőfi Sándor esetében. Akad, akinek az életműkiadása most kezdődhet, mint Berzsenyi Dániel. Több jel mutat viszont arra, hogy az önelvű nemzeti kultúrák története lezárulóban van. 2007-ben jelent meg Kemény Zsigmond levelezése a Balassi Kiadó gondozásában. A vállalkozás kezdeményezőjét és a sajtó alá rendezőt kérdezem arról, hogy mi lehet az időszerű – az archiváláson, a leletmentésen túl – olyan, mindig is kevesek titkaként számon tartott szerző levelezésének kiadásában, mint Kemény?

Szegedy-Maszák Mihály: – Némely jelentős 19. századi szerzőnk művei megfelelő kiadásban hozzáférhetőek – Kemény Zsigmond nem tartozik közéjük. Levelezése most jelent meg először könyvalakban. Hozzátehetem, hogy voltaképp regényeinek kiadása sem rendezett, hiszen tudott dolog, hogy Gyulai Pál átstilizálta a szövegüket, s hosszú ideig ebben a formában adták ki őket. Amikor az 1960-as évek végén a Szépirodalmi Kiadó Tóth Gyula kezdeményezésére elkezdett egy Kemény-sorozatot, eredetileg azt határozták el, hogy az első kiadáshoz térnek vissza, ám a későbbiekben nem követték ezt az elvet. Azt lehet tehát mondani, hogy Kemény elbeszélő prózai műveinek sincsen nem-hogy kritikai, de tulajdonképpen hiteles kiadása sem.

Mások esetében is említhetőek hasonló problémák. Megkockáztatom, hogy Eötvös József értekezési főművének, az *Uralkodó eszmék...*-nek sincs hiteles kiadása. Németül írta, már életében lefordították magyarra. A második kötet esetében ismerjük a fordítót, Csengery Antalt, az elsőnél nem. Sok következetlenség van a kettő között. A 'Zivilisation'-t „polgárosodásnak” fordították – ma már mást értünk polgárosodáson. Amikor az 1956 utáni időszakban Oltványi Ambrus megjelentetett egy új kiadást, sajnos akkor sem készítettek új fordítást. Széchenyi István műveinek a két háború közt elindult kiváló kiadása sem lett teljes. Általában megállapítható, hogy az értelmezés, a múlt értelmezése sokszor sajnos nem megbízható szövegeken alapszik.

H. S.: – *Kemény életműve 1945 után politikai okokból szorult a háttérbe, megelőzőleg kedvezőbb feltételei lettek volna egy összkiadásnak.*

Sz.-M. M.: – Azon valóban lehet csodálkozni, hogy korábban miért nem folyt rendezett szövegkiadás. 1945 után mellőzték, még az 1956 utáni időszakban sem volt sokáig elfogadott szerző. Amikor fiatalon az akkor Irodalomtörténetnek nevezett Intézetbe kerültem, hosszú ideig magam sem foglalkozhattam Kemény Zsigmonddal, annak ellenére, hogy főnököm, Sőtér István becsülte őt. Ebben az időben Somogyi Sándor kutatta Kemény levelezését, de nem volt mód a kiadásra. Aztán a nem olyan távoli múltban az egyik doktori hallgatóm, Somogyi Gréta kapta ezt a feladatot. Talált új levelet, leveleket, ha nem is sokat, ennyiben mindenképpen értékes volt a munkája. Az értelmezést, kommentálást, jegyzetelést viszont nem tudta kielégítően megoldani. Ennek a munkának a dandárját már Pintér Borbála végezte el.

* *Kemény Zsigmond levelezése.* Sajtó alá rendezte: Pintér Borbála; a szerkesztő munkatársa: Filep Tamás Gusztáv; az előszót írta: Szegedy-Maszák Mihály; ELTE–Balassi Kiadó, Budapest, 2007.

Pintér Borbála: – Eredetileg Kemény regényei foglalkoztattak, elsősorban a *Ködképek a kedély láthatárán* és *A rajongók*. Doktoranduszként kaptam a felkérést, hogy fejezzem be a levelezéskötet sajtó alá rendezését. Hozzám a Somogyi Gréta által feldolgozott alakban jutott el az anyag. Némelyik levelet volt módom összeolvasni a kézirattal, de a többségüket nem. Az anyagot valamelyest tovább bővítettem olyan levelekkel, amelyek korábban már nyomtatásban megjelentek, de túlnyomórészt a jegyzetek megírása háruult rám. A névmutatót, a helységnevmutatót, az idegen szavak magyarázatát készítettem el, illetve, ahol kellett, jeleztem az irodalomtörténeti vonatkozásokat. Egy sor levél konkrét politikai kérdéseket tárgyal, s itt az én tudásom nem volt elegendő. Ezekben az esetekben két történész, Hermann Róbert, a kötet lektora, illetve Filep Tamás volt segítségemre. A történelmi magyarázatok az ő hozzáértésüket dicsérik. A jegyzetelés rendjét a kiadóval közösen alakítottuk ki. Igyekeztünk úgy elrendezni a főszöveget, a kommentárokat, a textológiai jegyzeteket, hogy a kötet a lehető legkönnyebben olvasható legyen.

H. S.: – *Tekinthető ez a kiadvány a majdani kritikai kiadás nyitányának?*

Sz.-M. M.: – Ha még valami hatásom lehet ilyen vonatkozásban, tervbe vennék egy kritikai igényű levelezéskiadást. Ezt már Borinak kellene elvégeznie. Hiszen ismerünk olyan leveleket, amelyek nincsenek benne ebben a kiadványban, noha ez a kötet természetesen minden korábbi megjelenéshez képest jóval teljesebb. De nem teljes. A nehézséget az okozza, hogy vannak levelek, amelyeknek az eredetije jelenleg lappang, s kénytelenek voltunk valamilyen korábbi nyomtatott közlést alapul venni. Van levél, amelyet nagyon régen én még láttam Kolozsvárt az egykori Unitárius Levéltárban, de nem másolhattam le. A könyvtáros szabályellenesen engedte meg, hogy megnézzem. Többek közt ez a levél is előkerülhet még, nem tudom, hogy most hol lehet. Romániában a Ceaușescu-időszak vége felé egyes levéltárakat beolvasztottak másokba. Valószínűleg ez a levél is akkor került el az eredeti helyéről.

P. B.: – Hasznos volna már ennek a kötetnek az anyagát is közzétenni az interneten. Ha valaki esetleg talál még levelet, ami kimaradt, a papírkiadáshoz képest az internetes kiadást könnyen lehetne bővíteni, illetve javítani, kiegészíteni a magyarázatokat. Én is találtam véletlenül levelet a munka során, ez másokkal is megtörténhet, s ezek is helyet kaphatnának. A kritikai kiadást szerintem ennek a vállalkozásnak kellene megelőznie.

Sz.-M. M.: – Részt veszek egy másik kritikai kiadás munkálataiban is, a Kosztolányiében. Ott felhívást tettünk közzé, hogy azok, akiknek a birtokában van lappangó Kosztolányi-levél, bocsássák időlegesen a kiadás rendelkezésére. Ezt Kemény esetében is meg lehetne tenni, bár a huszonegyedik órában vagyunk, sőt az is lehet, hogy a huszonötödikben.

H. S.: – *A határon túli levéltárakat illetően a magyarországi kutatók ma egyszerre vannak a korábbihoz képest előnyösebb és hátrányosabb helyzetben. A rendszerváltás előtt megvolt az anyag, de kutatni nem lehetett, most kutatni inkább lehet, de az anyag nincs meg.*

Sz.-M. M.: – Ebben van igazság. Kemény levelezése nagyrészt elveszett, de nem feltétlenül semmisült meg minden, bár egy részét valóban megsemmisíthették. Továbbá a rendszerváltás idején vagy azt követően sajnos az is megeshetett, hogy erdélyi levéltárak anyagából iratok más országokba kerültek. A magam tapasztalatai alapján tudom, hogy bukkantak föl kéziratok Észak-Amerikában is. Az ottani magyar gyűjtők, mint Szathmáry Lajos Chicagóban, ha valaki Erdélyből jött és hozott valamit, azt szívesen megvásárolták. Ezzel végső soron jót tettek, de Szathmáry sajnos meghalt, és szerteágazó anyagú gyűjteménye nem maradt egységben. Kerültek a birtokába olyan dokumentumok, amelyek korban és más szempontból is nagyon közel álltak ehhez az anyaghoz, erdélyi kéziratok, amelyekről, hogy úgy mondjam, nem lehet tudni, miként kerültek ki.

H. S.: – *Mekkora hatása lehet a Keményről alkotott képre levelezése adott lehetőségig teljes közvételének?*

Sz.-M. M.: – Tagadhatatlan tény, hogy egy-egy levelezéskiadás lényegesen megvál-

toztathatja az illető megítélését. Azt mondanám, hogy a szerző által megélt történeti helyzetek bonyolultsága annál világosabbá válik, minél teljesebb szövegkiadásra van lehetőség. Amikor évtizedekkel ezelőtt elkezdtem Kemény Zsigmonddal bíbelődni, kiváló történész írt nekem hosszú levelet, amelyben szerepelt az a mondat, hogy Kemény Zsigmond „örvény”. Ezt úgy értette, hogy megítélése szerint olyan személlyel, aki annyi „kárt” tett, mint Kemény, nem volna szabad foglalkozni.

Vannak korábban kényesnek tekintett kérdések. Az egyik kétségkívül az, hogy Kemény politikailag hol is állt. Ennek megítélése meghatározta 1945 utáni mellőzését. Bizonyos levelek – például az egyik Falk Miksának írott levél – világosan megmutatják, hogy Keménynek hozzá közel álló személyekkel szemben is súlyos kifogásai voltak, ha azok meggondolatlanul nyilatkoztak a nemzetiségi kérdéstről. Falk Miksa esetében a románok kigúnyolásáról volt szó. Kemény ezt helytelenítette. Sok szempontból keserű, borúlátó emberről van szó, aki erdélyi mágnás lévén értelemszerűen sokkal érzékenyebb volt a kérdés iránt, mint azok, akik esetleg nem nemzetiségiek által lakott területen éltek vagy töltötték a fiatalkorukat.

Bizonyos vonatkozásokban, ha úgy tetszik, Kemény szabadelvűbb volt, mint sokan mások a korban. Éspedig már 1848 előtt, ez bizonyítható, hiszen Pálffy János megírta *Magyarországi és erdélyi urak* című kéziratos visszaemlékezéseiben, hogy Kemény sokkal messzebbmenő türelmet sürgetett, mint kortársainak szinte bármelyike. Fiatalon fölháborította mágnástársait azzal, hogy az ország történelmi határainak jövőjét bizonytalannak tartotta. Utóbb Miskolczy Ambrus tisztázta, hogy a forradalom alatt Keménynek a zsidó emancipációs törvény megszövegezésében döntő szerepe volt. Nem véletlen, hogy aztán Lipótváros választotta meg képviselőnek. Persze, miért szorgalmazta a zsidó emancipációt? Mert többekkel egyetemben úgy gondolta, hogy a magyarság egy olyan közösséggel, amelyik nem akar saját nemzeti államot, gyarapszik, és ezzel az országon belüli etnikai arány javul.

Azt nagyon nehéz megmondani, hogy Kemény hol állt, mondjuk, Kossuthhoz képest. Tulajdonképpen kettősség jellemezte a magatartását. Petőfinek írott egyik leveléből világos, hogy igen gyakorlatias volt. 1848 kora nyarán nem közölte a költő királyellenes megnyilatkozását az általa szerkesztett *Pesti Hírlapban*. Tudta, hogy a forradalom akkor jó, ha győz – ha nem győz, akkor, ugye, nem szerencsés. Tudta, hogy Petőfi képviselő akar lenni, s mivel Keménynek voltak jobbágyai, tudta azt is, hogy a parasztság jelentős része a királyt igen sokra tartja, majdnem szentként tiszteli. Ez a korabeli valóság része volt.

H. S.: – *Kossuth tevékenységét talán csak akkor nézte jó szemmel, amikor Széchenyi, 1848 tavaszán egy rövid ideig...*

Sz.-M. M.: – Nem kizárólag, hiszen később Interlakenben találkoztak. Ott Kemény, úgy látszik, tett Kossuthnak meggondolatlan nyilatkozatokat, melyekért később Deák Ferenc felelősségre vonta. Kemény el tudta képzelni, hogy ha nyugati hatalom Kossuth mellé áll, akkor esetleges visszatérése sikeres lehet. Aztán ugye továbbtazott, és megtudta, hogy III. Napóleon nem veszi komolyan az egykori kormányzót. Innentől úgy fogta föl, hogy akkor tárgytalan a dolog.

H. S.: – *A levelekből kitetszik, mennyire mélyen megélt dilemmája volt Keménynek a politikusi és az írói pálya közötti választás. Wesselényi Miklóshoz szóló egyik levelében olvasható a gondolat-kísérlete politikusi és írói kilátásairól. Hasonló önróniával fogalmaz, mint Széchenyi a Napló egyik nevezetes eszmeváltásában arról, hogy mi minden is akart volna lenni.*

Sz.-M. M.: – Kemény elsősorban író szeretett volna lenni. A körülmények ezt nem tették lehetővé. Valóban, később politikusként is sokak számára mintaként szolgált, Németh Lászlónak, de már Asbóth Jánosnak is. Általában is időről időre fölfedezik. Ebben van valami mulatságos, mert azt is jelenti, hogy időről időre föl kell fedezni. Már Gyulai küzdött írói elismertetéséért, aztán Péterfy Jenő és mások. Ha nagyon megkapirgálná az

ember, tulajdonképpen még Adynál is vannak hivatkozások Keményre, ahogy Babitsnál, Kosztolányinál, tehát a *Nyugat* úgynevezett első nemzedékénél is. S persze nagyon súlyos örökség az övé Szeffkú Gyula számára is. Érdekes, hogy Horváth János, aki nagyon szerette, nem sokat írt róla. Szegény Radnóti Miklós, amikor már nagyon rossz helyzetben van, min háborog? Azon, hogy Móricz Zsigmond átírja *A rajongókat*, hogy jön ehhez. Persze Móricznak Kemény sokat jelentett, az értekező Kemény is, a *Forradalom után* is.

P. B.: – Az író és a politikus dilemmája végig megvan a magyar irodalomban. Kemény politikai tevékenysége különösen jelentős, de az embert általában is elnyeli Magyarországon a politika. Erdélyiként talán közvetlenebbül tapasztalta meg, hogy egyéni döntéseknek is politikai következményei vannak. Látványos különbség ugyanakkor, hogy leveleiben, politikai szövegeiben nincs jele a humornak, míg elbeszélő szövegei tele vannak ironiával, regényeiben nagyon fontos a nyelvi játékok szerepe.

H. S.: – *Kemény értékelésében már életében az a kettősség érvényesült, hogy a kritikusok nagyra becsülik, de kevesen olvassák. Napjaink jelentős prózáirói közül viszont Spiró György vagy Márton László kifejezetten méltányolják.*

Sz.-M. M.: – Az olvasók és az írók érdektelensége összefügg. De úgy tudom, olykor még Esterházy Péter is olvas Kemény Zsigmondot. Márton azért nem jó példa, mert a magyar írók, és most nagyon sértő dologot fogok mondani, jelentős része nem olvas rendszeresen régebbi magyar irodalmat. Mártonnal viszont a Széchényi Könyvtárban is lehet találkozni. Másfelől viszont Keménynek a Jókai Mórral való szembeállítás már idejétmúltta lett. Egyetemi hallgatóim egy része már mindkettőjüket egyformán elviselhetetlenül nehéz olvasmánynak tartja.

P. B.: – Engem regényei kapcsán olvasásszociológiai problémák is foglalkoztattak, miért nem olvasunk Keményt. Van bennem motiváció, hogy ezen változtassunk.

H. S.: – *Nemrég beszéltem egy fiatal irodalomtörténésszel, aki elújságolta, hogy éppen A rajongókat olvassa, csakhogy Móricz átíratában...*

P. B.: – Szerintem Keményt „eredetiben” is gond nélkül lehet olvasni, nem okoz nagyobb problémát a szó szerinti befogadás, mint, mondjuk, Mikszáthnál. Lehet, hogy más műveit, például a *Ködképek*...-et kellene előtérbe helyezni.

Sz.-M. M.: – Azt hiszem, ezt a művet kiváló elődeimnél is nagyobb hangsúllyal méltattam, de *A rajongókat* is szeretem, sőt még a *Gyulai Pált* is.

P. B.: – Az olvasási szokások alakíthatóak. A gimnáziumi osztálynak, amelyben tanítottam, számomra is tanulságos felfedezései voltak a *Ködképek*...-ről. Először is végigolvasták a szöveget, s más hozzáállásból ugyan, de élmény volt a számukra, egyáltalán nem éreztem részükről ellenállást. A tanmeneten lehetne változtatni, bár egyetlen tanárnak csak éppenhogy van rá befolyása.

Sz.-M. M.: – Megemlítem, hogy még Amerikában is írtak doktori értekezést Keményről. Aki írta, Thomas Ezekiel Cooper, megtanult magyarul, s nem érti, hogy Magyarországon miért nem olvassák többen. Született amerikaiáról van szó, aki más, nyugati regényirodalmakat is jól ismer. Nemzetközi összefüggésekben jelentősebbnek véli Keményt, mint kortársait vagy más magyar regényírókat. Azt találja meg benne, amit „európai regényként” megismert.

H. S.: – *Milyen személyiség rajzolódik ki a levelek alapján? Megjegyzem, szerintem elég lehangoló. Morózus, körülményes figura, a hipochondriáját és számos felemlegetett betegségét nehéz elkülöníteni. Egyfelől súlyos és valóságos démonokkal küszködik, más epizódokban viszont kifejezetten balfácánként viselkedik. Például mikor egy fogadóban a pincért voltaképp ő segíti hozzá a szerencsétlenkedésével, hogy az megszabadítsa pénztől. Máskor meghívják egy estélyre, de nem találja meg a házat. Mi mégis a vonzó benne?*

P. B.: – Mint minden levelezésgyűjtemény esetében, itt is a kulisszák mögé tekintünk be. Persze kérdés, hogy ez része-e az irodalomnak. A levelek olvasójában kialakulhat va-

lamilyen kötődés, még egy életrajz olvasásához képest is közelebb kerülhet a személyiséghez. Ez a regények megítélésében nem feltétlenül segít, esetleg károsan is befolyásolhat. Mindenestre azon kívül, hogy megtudtam egy sor dolgot a korról, én az emberhez is közelebb kerültem. Legbensőbb személyes dolgairól értesülve, a barátokhoz vagy a nőkhöz való viszonya, nyaralási és kabátkészítetési tervei kapcsán alkalomadtán vele örülhetünk, vele sajnálkozhatunk.

H. S.: – *A levelezés kiadása vajon alapja lehet-e egy új életrajznak?*

Sz.-M. M.: – Én biztos nem vállalkoznék rá, bár az életrajz műfaját nagyon fontosnak tartom. Sajnos, már sok forrás nem áll rendelkezésünkre, ami Kemény utolsó életrajzírójának, Papp Ferencnek az 1920-as években még hozzáférhető volt. Ugyanakkor sok forrás megvan még, amelyet a nagyközönség, de talán a kutatók egy része sem ismer. Ilyen például Tahyné naplója. Fiatalon megözvegyült, művelt, okos, szellemes nőről van szó, aki ekkortájt a Margit-szigetet bérelte. Keménnyel, mondhatni, jóban voltak. Évekkel ezelőtt megpróbáltam rávenni a leszármazottakat, akikre Tahyné kézirata ráhagyományozódott, hogy jelentessük meg. Nem nagyon illedelmes szöveg, le kell szögeznem. Ráadásul rajzok is vannak benne, ugyanis fiatalon tanult rajzolni Delacroix-nál... A Tahynével folytatott kapcsolatból mindenestre az derül ki, hogy Kemény azért élt is, nemcsak magába süppedt.

H. S.: – *Erdély és Pest mint centrum és periféria viszonya, fontos dilemmát jelentett Kemény életében. Minden Erdélyhez kötötte, annak sorsát különösen szívén viselte, s az 1850-es évektől tervezte, hogy majdan oda vonul vissza. Másrészt azt írja Wesselényinek, hogy őt Pesten elismérik, szeretik, megbecsülik, ahhoz képest, ami ő otthon lehetne egyáltalán...*

Sz.-M. M.: – Ehhez hozzá kell tenni, hogy az erdélyi mágnások sokszorosán összeházasodtak, néhány család alkotta az erdélyi főrend lényegét. Nem nagyon szerették Keményt, mert olyan bajokra hívta fel a figyelmet, amelyekkel nem szerettek foglalkozni. Kemény részben az elszigetelődés elől települt át. Az erdélyi értelmiség számára, s ide a köznemességet is belevehetjük, a vidékiesség súlyos kérdés volt. Kisebbségi jelentőségű emberekben, Szász Károlyban is felmerült, hogy Pesten van a valódi szellemi élet. Kemény jóban volt a festő Barabás Miklóssal is, aki a székely köznemességhez tartozott, és hasonló problémákkal küszködött. Barabás szerencsésebb alkat volt, könnyebben megoldotta a kérdést a maga számára. Elment Olaszországba, ott kívánt letelepedni, csak aztán Széchenyi István hazaparancsolta. S ő tudott hatni az emberekre.

H. S.: – *A tanár úr legutóbbi A rajongók-értelmezése azt sugallja, hogy a mai magyar olvasóknak Bret Easton Ellis világa otthonosabb lehet, mint Keményé. A saját kultúra idegensége már Kemény idejében, többek közt Erdélyi János számára is azzal a szomorítónak érzett tapasztalattal szolgált, hogy a nagyközönség nem mutat különbséget a befogadói magatartásban arra nézve, hogy idegen vagy a saját világról van-e szó egy-egy elé állított történetben.*

Sz.-M. M.: – Ez igen kényes kérdés. Valóban tartok attól, hogy az ember a saját kultúrájától elidegenedhet. Amikor Keményről könyvet írtam, az előszóban is utaltam arra a félelmemre, hogy a magyar múlt egy része kihull esetleg az emberek emlékezetéből. Másfelől pedig sokszor ábrándba ringatjuk magunkat, ha azt hisszük, hogy otthon vagyunk valamely másik kultúrában. A másság nagyon fontos, de a másság kultúráját lehet nagyon felületesen ismerni. Nem véletlen, hogy Thomas Pynchon igazán jelentős regényei közül egyetlen sincs lefordítva magyarra, mert annyira kapcsolódnak az észak-amerikai élet bizonyos jelenségeihez, hogy nem nagyon érthetőek a mai magyar olvasóknak. Azt hiszem, a kultúrák bizonyos mértékig helyi jellegűek is. Az *Egy nő* című Esterházy-mű viszonylag sikeres angol nyelvterületen, a *Harmonia Caelestis* nem. Nem biztos, hogy az *Egy nő* a jelentősebb mű.

H. S.: – *Nem egyedi Kemény kortársai közt, hogy elborult elmével fejezik be életüket, akárcsak ő. A kötetben nincs túlságosan sok 1848-ból származó levél, de ezekből is kitetszik, hogy ez a nem-*

zedék milyen elképesztő szellemi teljesítményt fejtett ki ekkor a politikai berendezkedés vagy a közigazgatás átszervezésében. Erőfeszítéseiknek ugyanakkor nem volt kifutása, igyekezetük beléjük tört, elkoptatták őket az események. Mintha lyukas vödörbe mertek volna rendületlenül...

Sz.-M. M.: – Jóllehet Kemény testi-lelki összeomlásában egy más természetű, hírhedt betegség is szerepet játszott, amely a kor szellemi nagyjai közül is sokakat megfertőzött, mindenesetre Világos tragikus csapás volt nagyon sok magyar számára. Mi már nem igazán érzékelhetjük ezt a maga mélységében. Sokan, akik javakorabeliek voltak ekkor, szinte élőhalottá váltak. Egy bizonyos Magyarország lényegében megszűnt ekkor. Távlattól visszatekintve világos, hogy Kemény azon kevesek közé tartozott, akik látták, hogy nem sikerülhet önálló magyar állam létrehozása az egész Kárpát-medence megtartásával.

P. B.: – A *Forradalom utánban* adott helyzetelemzése viszont népszerűtlenné tette.

Sz.-M. M.: – Nem értem, hogy mi volna a *Forradalom utánban* olyan borzasztó.

H. S.: – *Talán felróható a Forradalom utánnak, hogy 1848 tapasztalatainak értelmezésekor elébe ment a trauma-feldolgozás „normál menetének”. A gyásznak, a mitizálásnak, az önkritikának talán van egészséges sorrendje, amelyet egy-egy közösség egyébként is végigjár. De az is igaz, hogy a Forradalom után a nemzeti önazonosság kritikai vonulatába illeszkedve nagyon erős szövegekkel tart rokonságot, mint A nagyidai cigányok vagy az Egy régi udvarház utolsó gazdája. Ezekre mindig is kevesebb közfigyelem vetült, mint az emlékezetet sikeresen mitizáló művekre.*

Sz.-M. M.: – Jócskán voltak a korban, akik Keményhez hasonlóan gondolkodtak, s látták, hogy sajnos igaza volt. Mindig népszerűbb, ha valaki nem nyugtalanító képet fest a közösséget foglalkoztató kérdésekről.

AZ UTOLSÓ UTÁNI POLGÁR

Márai Sándor 1943–45 közötti naplójáról¹

„Az irodalom nemcsak az, ami kilátszik belőle, ami hangos, vagy messzefénylő, vagy példátlanul népszerű; még csak nem is az, ami példátlanul népszerűtlen.” 1935 decemberében írta ezt Márai egy recenziójában, amely a *Nyugatban* jelent meg. Ekkor ő már „példátlanul népszerű” volt, ismertsége és népszerűsége – egyelőre Magyarországon – feltartóztatlan volt. De már ekkor foglalkoztatta az írásnak az a módja is, amely nem feltétlenül hoz azonnali népszerűséget. Gondolatát így folytatta: „Van az irodalomnak láthatatlan élete is; s talán ez a valóságosabb.” Valószínűleg önmagát figyelmeztette e mondattal. Egyelőre azonban még másról írt: Jules Renard-nak, a 19–20. század fordulója feledésbe merült szerzőjének a több mint nyolcszáz oldalas naplójáról, amely akkor jelent meg franciául. A magyar író valami nagyon megragadta Jules Renard naplójából. Talán az, hogy a francia író mindenekelőtt nem népszerűsége törekedett, s hogy naplójával nem volt „célja”, s az írást nem nevelésre, okításra használta. Márai szavaival: „Nem akar megtisztulni, mint Tolsztoj. Nem akar tájképet festeni koráról, mint a Goncourt-fivérek. Úgy írja ezt a könyvet, huszonhárom éven át, mint ahogy lélekezik.”

Márai ekkoriban még nem vezetett naplót, és annak sincs nyoma, hogy ilyesmin töprengett volna. Ízig-veéig a nyilvánosság és a sajtó embere volt. De talán éppen Jules Renard könyve ébreszthette rá arra, hogy az irodalom „láthatatlan élete” nem összeegyeztethetetlen azzal, amit ő gyakorol. „Az író – mondja ugyanebben a recenzióban –, aki naplójában, vagy egy magánlevélben írói eszközökkel megmunkál egy mondatot, titokban számít reá, hogy e bizalmas sorai is odatartoznak majd egyszer művéhez... Nyugodjunk bele, hogy az író, a művész menthetetlenül a nyilvánosságnak él és hal, minden szavának, minden megnyilatkozásának megköveteli az emberi visszhangot, – akkor is, ha ezt a visszhangot az utókor adja csak művének. A semmibe csak az örült harsogja bele szavát. Az író, mikor szobája magányában »bizalmas naplót« ír, az utókor színpadán képzelet magát, egyáltalán nem viselkedik természetesen, s egy-egy jól sikerült bizalmas bejegyzés után hajlong és megköszöni a messze jövőben késő tapsokat.”

Ekkor, 1935-ben Márai még a nyilvánosság színpadán köszönte meg a kortársak tapsait. Hét év elteltével azonban, 1942 végén úgy döntött, hogy belekezd a naplórészbe. Röviddel negyvenharmadik születésnapját megelőzően vetette papírra az első sorokat, s ettől kezdve többé nem hagyott fel a naplórészal, ami élete legnagyobb és alighanem legmaradandóbb vállalkozása lett. Márait mindig is vonzotta, hogy önéletrajzát irodalommal stilizálja: az *Egy polgár vallomásai* (1934) és a *Föld, föld* (1972), amely az előbbinek mintegy kései folytatása, az életmű két csúcsteljesítménye. A *Napló* hatalmas anyaga, amely 1943-tól 1989-ig majdnem fél évszázadot ível át, nemcsak a magyar, hanem az európai irodalomnak is kimagasló alkotása. Az irodalom „láthatatlan” és nyilvános élete fonódik benne egybe. „Pillanatok, mikor olyan csend lesz – bennünk és körülöttünk –, hogy a világ szerkezetének titkos ketyegését véljük hallani.” A hatalmas napló-korpusznak ez a legelső mondata, 1943 legelejéről, röviddel április 11-i születésnapja előtt. „Várom a be-

¹ Előszó a *Teljes Napló* első két kötetének német kiadásához (Piper Verlag, München).

hívót, nem sürgetem, de nem is halogatom. Itt az ideje.” Ez az utolsó mondat, negyvenhat évvel későbből, 1989. január 15-én. Öt héttel később, február 22-én főbe lőtte magát.

A világ zaját megakasztó csendnek, a nem a nyilvánosság számára készülő irodalomnak az ígérete hatja át a naplók valamennyi kötetét. Márai nem akart „megtisztulni”, és „tájképet” sem akart festeni a koráról. Nem is azért írt naplót, hogy élete privát vagy intim részleteit feljegyezze. A napok rutinját sem akarta megörökíteni, hiszen dátumokkal is csak elvétve találkozni. Nem is arra használta a naplót, hogy munkatervait, ötleteit feljegyezze bennük; háttérbe szorította a fantáziáit is; és, bár olvasmányairól rendre beszámolt, olvasónaplót sem akart vezetni.

Mit akart hát a naplóival?

*

Bár viszonylag kevés alkalommal reflektál saját naplóiírói tevékenységére, a *Naplóból* mégis jól rekonstruálható az a két ok, ami rábírhatta arra, hogy belekezdjen e vállalkozásba. Az egyik mindenképpen az akkori politikai helyzet eldurvulásával függ össze: az ország fokozódó jobbra tolódása, az egymást követő zsidótörvények, a hitleri Németországnak tett mind nagyobb engedmények, majd a háborús szövetség: mindez már 1943 elején elégedő volt, hogy Márai a belső emigrációt válassza. Pedig ekkor még nem következett be az ország német megszállása (1944. március 19.), senki nem gondolta, hogy a zsidók deportálása Európában páratlan méreteket ölt majd, senki nem hitt a nyilaskeresztes hatalomátvételben, s persze a szovjet megszállás is legfeljebb rémálomnak tetszett.

A másik ok Márai fokozódó elégedetlensége saját addigi írói teljesítményével. Elszólásaiból lehet erre következtetni, visszamenőlegesen. „Mennyi fölösleget írtam én írógép birtokában azért, hogy legyen a két cselédhez való lakás és életforma!”, írja 1945 elején. (II/71) Nem sokkal később: nem tagadja meg ugyan saját regényeit „de bizonyos, hogy túl könnyen írtam már az utolsó években, túlságosan kevés volt számomra az ellenállás abban, amit mondani akartam.” (II/113) 1946-ban – az 1943-as időszakra visszautalva – már azt mondja, hogy „öklendeznie” kell a saját hangjától, ettől a „dallamos Márai-hangtól, amely a vége felé – két, három év előtt!! – igazán kintornaszertű volt már, nyekergő dallam. Gyűlölöm ezt a hangot.” (III/70) S amikor a budapesti ostrom során szétbombázott könyvtárára gondol, és azon töpreng, hogy új könyvtárat kellene létrehoznia, kizártnak tartja, hogy saját regényeit elhelyezze e könyvtár polcain: „Sokkal igényesebb vagyok, mint a könyvek, melyeket írtam.” (III/189) Ettől kezdve Márai élete végéig fenntartással figyeli önön munkásságát – a 80-as évek elején még a *Gyertyák csonkig égnék* című regényét is elutasítja. Ami persze nem akadályozza meg őt abban, hogy ne írja újabb és újabb műveit.

Márai 1944. március 19., a német megszállás után minden művét letiltotta, s ettől kezdve nem volt hajlandó publikálni. De már 1943-ban kezdett visszavonulni – párhuzamosan azzal, hogy belelendült a naplóiírásba. „Elhatároztam, hogy szakítok az újságírással”, írta 1943-as naplója elején. (I/58) Döntésének komoly súlya volt: Márai két évtized óta főként újságírásból tartotta fenn magát, s 1936 decembere óta a mérsékelt konzervatív *Pesti Hírlap*nak volt munkatársa. Minden vasárnap írt egy feuilletonot, amelyért kiemelkedően magas honoráriumot kapott: 1001 pengőt, ami egy akkori átlagos középosztálybeli alkalmazott egyhavi, illetve egy szakképzett gyári munkás háromhavi fizetésének felelt meg. (Elődje, a konzervatív írófejedelem, Herczeg Ferenc cikkenként „csupán” 1000 pengőt kapott, s Márai magasabb honoráriumért volt csak hajlandó elfogadni a lap meghívását.) A *Pesti Hírlap*ba utolsó cikkét 1943. január 17-én adta le. Talán épp ezen a napon kezdte el a naplóját vezetni. Naplójában röviddel később így indokolja lépését: „egy író bizonyos korban, bizonyos fejlődési fokon túl nem írhat büntetlenül új-

ságba... Ez a makogásszerű, színtelen hozzászólás tünetnyekhez és jelenségekhez, amivé a közírás ma, mikor nincs szabad sajtó, lezüllött; mélyen megaláz és fertőz egy író... Most el kell hallgatnom, vissza kell húzódni ebbe a naplóba... Ez az áldozat talán felborítja 'polgári életrendemet' – de áldozat nélkül nincs feladat." (I/58)

Márai persze nem lett volna az, aki, ha végleg lemondott volna a nyilvánosságról. Ahogyan Jules Renard naplója kapcsán írta, az író még szobája magányában is az utókor színpadán képzelet magát. Sőt: a jelenkorén is. Naplóját eleve géppel írta (I/244), s éppúgy vigyázott rá, mint regényei kézírataira: mindenhová vitte magával, és gondosan rejtegette őket. Részben a páratlanul éles kórkritikus hangvétel miatt, részben viszont a kiadás reményében. „Ezt a naplót... két napja nem kell padlásokon rejtegetnem, mint az elmúlt hónapokban”, írja 1944 decemberének végén (I/367), miután az oroszok felszabadították Leányfalut, ahová zsidó származású feleségével, Lolával és fogadott fiával a német megszállást követően kiköltözött, s ahol a budapesti ostromot is átvészelte. 1945. június 17-étől a liberális *Magyar Nemzet*ben időnként megjelentetett részleteket a naplóból, miközben résen volt, s faggatta magát (továbbra is naplóformában), hogy nem szerep s magamutogatás-e, amit ír. Úgy kell írni, „mintha csak önmagammal beszélnek”, írja, de közben a sorokat az emberekhez is kell címezni. (II/235) 1945 végén már önálló kötetben jelenik meg az 1943–44-es *Napló*. Természetesen kivonatolva, mert Márai kihúzott belőle sok mindent, ami szerinte nem bírta volna el a nyilvánosságot. Naplójával éppúgy nyilvánosság elé lépett, mint regényeivel és színdarabjaival. Vagyis, tudatosan vagy tudatlanul, de legbizalmasabb vallomásait is csak mint műalkotást tudta papírra vetni. S a megjelent műnek, mint általában a könyveknek, immár önálló sorsa van. 1946 elején például egy falusi plébános, aki korábban még fasiszta volt, az 1943–44-es *Napló* egyes mondatait olvasta fel híveinek a templomban, ami – legalábbis Márai szerint – talán a *Napló* nevelő hatásának tudható be. 1946 nyarán már egy svájci francia folyóiratban is megjelentek belőle részletek, s ez alapul szolgált a Márai elleni hazai támadásoknak. Miután egy francia kiadó lemondta a *Napló* megjelentetését, Márai kapott az alkalmon, s még ugyan ezen a nyáron megakadályozta a tervezett amerikai kiadását: „Ezt a 'Naplót' s azt is, amelyik megjelent, magamnak írom, mert nem tehetek másként, s amit a magyar közönségnek megmutatok belőle, az köztünk maradjon, a családban... nem akarom, hogy idegen nyelven, nem mindig jóhiszemű fordításban, idegenek olvassák azt, amit a családon belül, múlthatatlanul, meg kell beszélni”, írja 1946-ban. (III/226) A „család”, vagyis a magyar nyilvánosság azonban egyáltalán nem volt jóhiszemű. Az egyre gyorsabban bontakozó kommunista diktatúra egyik ideológiai vezére, Horváth Márton ekkoriban ezt írta Márairól: „Szavai és mondatai szépek, mint a zöld és aranyló legyek, amelyek rászállnak a hullákra”, s 1947-ben az 1943–44-es *Napló* kapcsán egy gúnyrajz jelent meg róla, amelyen Márai rózsák között üldögél, miközben a háttérben zsidókat deportálnak. [A rajz az 1944. július 3-i bombázásokat követő bejegyzésre reflektál: „Egy pillanat a kertben. Két végtelenség között egy pillanat: süt a nap; a rózsák elvirulnak; az iszonyat két tengerének (tudniillik a bombázás és a zsidók elhurcolása – F. F. L.) dagálya között maradéktalanul boldog vagyok.” (I/216)]

A *Napló* tehát, miközben a visszahúzás egyik megnyilvánulása volt, a nyilvánosság keresésének új módozataként is értékelhető. Regények helyett – vagy mellett – Márai az irodalmi megszólalásnak egy új formájával kísérletezett, s hamar kiderült, hogy a naplóformával a leginkább testre szabott műfajra talált rá. Írói munkásságának szerves része lett a *Napló*. Ezt mutatja a stilizáltsága, a biztos és gyakorlott írói kézről áruzkodó megszerkesztettsége is. Már az idézett legelső mondata is erősen retorikus, s az ezt követő oldalak úgy hatnak, mintha nem naplóról, hanem nagyközönségnek szánt emlékiratról lenne szó. Gyermekek- és ifjúkori emlékek idéződnek fel, megjelenik a múlt egy-egy töredéke, helyszínek villannak fel – Bártfa és Pistoia, az Alföld és Normandia –, időben ide-oda ug-

rálva egykori élmények úsznak elő, s halottak lépnek színre – ismeretlenek éppúgy, mint monogrammal jelölt ismerősök, vagy éppen történelmi figurák, mint az 1943. április 3-án öngyilkosságot elkövető magyar miniszterelnök, Teleki Pál, a húszas évek elején visszatérést kísérelő király, IV. Károly, vagy éppen a saját apja. Eleinte mintha vastag üveglap választaná el a múltat és a jelent, hogy azután a kettő észrevétlenül mégis egymásra csúszson, s máris a jelenben találjuk magunkat. Úgy indítja Márai a *Naplót*, mint egy regényt – vagy mint élete egyik főművét, az *Egy polgár vallomásait* –, s az emelkedett hang és a fokozott önreflexió arra utal, hogy ezúttal is az európai vallomásirodalom két nagy alakját, Szent Ágostont és Rousseau-t választotta kalauzul. De közben más szellemi vezetők is feltűnnek. Nem is annyira a néven nevezettek a legfontosabbak, akikkel Márai véleménye sok mindenben összecseng (mint a „tömegek lázadásáról” író Ortega y Gasset, vagy az európai hanyatlásról értekező Spengler és Ernst Robert Curtius). Nem, az igazi nagy kalauz Marcus Aurelius, a sztoikus császár, aki időszámításunk után valamikor 170 körül ugyancsak a Duna partján, Carnuntumban, Bécs fölött vetette papírra gondolatait. Márai újra és újra ehhez a császárhoz fohászkodik: „legnagyobb segítóm vagy”, írja 1944 nyarán, a legnagyobb vész közepette (I/152); de 1945-ben, a béke beköszöntekor is vele nyugtatja magát. A németek és az oroszok közé beszorítva, egyikőtől éppúgy rettegve, mint a másiktól, miközben a magyarok készítik a legnagyobb gyűlöletre – Márainak valóban nehéz lett volna máshoz folyamodnia a sztoicizmuson túl. 1943 végén utolsó nyilvános szereplése egy előadás volt – Marcus Auréliusról. Ezután többé nem volt hajlandó kiállni a nyilvánosság elé: „Magyarországon nem lehet többé másként élni, mint belső emigrációban. Teljesen befelé fordulni, munkám felé. Kivándorolni a munkámba.” (I/141) Márai jól ismerte egykori majdnem-barátjának, legnagyobb példaképei egyikének, Kosztolányi Dezsőnek az 1929-ben írt versét, a *Marcus Aureliust*. Kosztolányi itt „főséges íróháznak” nevezte a római császárt, aki megveti a barbárt, „mindazt, mi hazugság”. Márai is a római „íróháznak” példáját követi, amikor egyfelől velejéig hatoló, hihetetlenül pontos látélelet nyújt kora számos társadalmi és történelmi kérdéséről, másfelől mégis igyekszik távol tartani magát a jelentől, és, amit később sokan a szemére is vetnek, a kívülálló álláspontjára próbál helyezkedni.

Ezzel a sztoikus alapállással magyarázható, hogy a *Napló* alapján nehéz pontosan nyomon követni ezekben a sorsdöntő éveknek a tényleges eseményeit. A regényeihez hasonlóan Márai az atmoszférának a naplóiban is nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a történelmi hűségnek, a lírai alapállást (bár költőnek gyenge volt) előbbre valónak tartotta, mint, mondjuk, a kronológiát. „Még mindig rosszabbul bírom a hőséget vagy a hideget, mint a világháborút”, írja (I/220), s ennek megfelelően a belső történéseket a külsőknél is fontosabbnak tartja, noha egy pillanatig sem kétséges számára ez utóbbiak súlya. Az 1944. március 19-i megszállásra például, noha sorsdöntő volt az életében, csak hónapokkal később, nyár derekán kezd részletesebben reflektálni („Mintha március tizenkilencedikén eltört volna bennem valami” I/245), ugyanakkor följegyezi, mi történt valamelyik délután négykor – noha nem írja, melyik napon. Utal a születésnapokra, vagy fia, Kristóf halálának az évfordulójára (egyetlen gyermeke 1939. szeptember 1-jén halt meg, alig pár hónaposan); közli, hogy harminchat fokal a hőség, de csak következtetni lehet rá, hogy 1944 júliusában vagyunk; megható alaposággal számol be a négyéves Babocsay Jánosról, akit 1945-ben fogadnak örökbe, de csak futólag említi az 1945-ös irodalmi vitákat, amelyek pedig számára is perdöntőek voltak, hiszen egyre világosabban kellett állást foglalni a megszálló szovjetek mellett vagy ellen. Megemlíti ugyan egyik vagy másik bombázás napját, ám amikor Horthy proklamációjáról ír, akkor nem említi a dátumot (1944. október 15.), sőt a proklamáció lényegét, vagyis Magyarországnak a háborúból való (sikertelen) kilépését sem taglalja. Azért is különös a hallgatása, mert félig-meddig maga is részt vállalt a kiugrás előkészítésében, ami életveszélyes vállalkozás volt. Önkén-

tes száműzetésében, Leányfalun 1944 októberében Hardy Kálmánnal, a királyi magyar hadsereg altábornagyával együtt írták gépbe azt az üzenetet, amelyben sürgetik Horthyt a németekkel való szakításra. (A Hermes márkájú írógépet Márai a haláláig megőrizte.) A proklamáció bejelentésének másnapján a fegyveres SS Otto Skorzeny vezetésével megtámadta a budai Várat, elrabolta Horthy fiát (korábban Mussolinit szabadította ki), amire a megszarolt Horthy lemondott az államfői tisztségéről, és október 16-án Szálasit nevezte ki miniszterelnöknek. A nyilasok azonnal letartóztatták Hardyt, aki 1935-40 között berlini katonai attasé volt, egyszerismind Márai fiának a keresztapja is. Ha fény derül a levélre, hasonló sors várt volna Máraira is. A *Naplóban* erről az egész százalmas, Horthy gyengeségét és felelőtlenségét tükröző, ennyiben jellegzetesen magyar történetről alig esik szó; aki a részletekre kíváncsi, annak történelmi kézikönyveket kell felütnie. Márainál csupán ennyit olvashatunk 1944. október 17-én (s e dátumra is csak következtethetünk): „Két napja tudjuk, hogy a pokol fenekénél is van mélyebb szint: mintha egy csapóajtó megnyílt volna, mintha még az eddiginél is mélyebb, bűzősebb gyeheña fogadna be.” (I/305)

Sok minden egyébről sem számol be, aminek pedig az utókor szemében – sőt saját későbbi megítélése szerint is – jelentősége van. Csak 1972-ben, a *Föld, föld* című önéletírásából derül fény arra, hogy mi is történt 1944. március 18-án, a családi névnap ünnepségen, a német megszállást megelőző éjszakán. Hogy ez mennyire fontos nap lehetett számára, az abból is kitűnik, hogy még 1984. március 18-án is visszatér rá az akkori naplójában: „Ma negyven éve elpusztult, aki addig voltam”. Szintén csak évtizedekkel később ír arról az Ági nevű zsidó kislányról, akit 1944-ben kézen fogva menekített ki a nyilasok közül – 1944-es naplójában hallgat erről, miként arról is, hogy minden bizonytalanságot elhárítva részt vett zsidók bujtatásában. (Ági felesége testvérének kislánya volt, aki Leányfalun velük élt.) Nem említi a naplóban azt a húsvéti vacsorát sem Leányfalun, ahol a háziasszony minden tányér mellé egy sárga csillagot is elhelyezett; nem számol be arról, hogy egy bizonyos Krausz Poldi nevű zsidó vendég, egy irodalmi kávéház tulajdonosa a deportálás előtt miként akarta rábízni Máraira a vendégkönyvét, benne nagy példaképének, Krúdy Gyulának a bejegyzéseivel; s nem említi a *Naplóban* azt a kávéházi jelenetet sem, immár a felszabadulást követően, 1945 decemberében, amikor a közönség némán figyel, amint egy zsidó rendőrtiszt úgy viselkedik, mint az egy évvel korábbi üldözött. Az események elhallgatását nehéz lenne azzal indokolni, hogy Márai tartott attól, hogy a nyilasok vagy majd a szovjetek megtalálják a *Naplót*. Ráadásul megtehetné, hogy később szövi be a *Naplóba* az ilyen részleteket. Hiszen következtetni lehet rá, hogy utólag néha beleírhatott a naplóba: 1944 júliusában például ír a zsidókat váró gázkamrákról, ugyanezen év szeptember elsején részletesen beszámol az auschwitzi táborról, a „halál ipartelepéről”, a halottégető kemencékről – noha Auschwitz csak 1945. január 27-én szabadult fel, s Márai, mint mindenki más, feltehetően csak ezt követően értesülhetett arról részleteiben, hogy mi folyt a táborban.

1985. január 7-én San Diego-i magányában egy ízben újra lapozgatta a '43-'44-es *Naplót*, s ezt jegyezte fel: „lapozása felidézti a negyven év előtti elmebajos tömeggyilkosságot, és néha csodálkozom, milyen tartózkodó minden, amit erről az időről írok.” E feltűnő tartózkodás a gyakori elhallgatásban is megmutatkozik. Ez Márainak a már említett sztoicizmusával magyarázható: a hangsúlyok ilyenkor máshová kerülnek, mint egy hagyományos, kronologikus naplóban. A sztoikus magatartás azonban csak részben alkati adottság; legalább ennyire következik a sajátos történelmi helyzetéből is. S Magyarországon – 1943 és 1945 között – a sztoikus mentalitás, ha nem is a leghatékonyabbnak, de mindenképpen az egyik legnemesebbnek és legbecsületesebbnek látszott.

*

„Magyarország álomszerű valami”, írja már a háború után, valamikor 1947-ben. Abból, amit nemzetnek véltünk, mondja, nem maradt más, csak „csonka terület, zagyva lakosság, híguló, szutykosodó nyelv”. A fokozódó szovjet terror biztosan szerepet játszott a keserűségében. Am ha a *Naplót* olvasni kezdjük, kiderül, hogy már 1943-ban, a német megszállás előtt is hasonló állásponton volt. A legnagyobb problémát nem az idegen megszállók, a németek vagy az oroszok jelentették számára, hanem hogy a magyarságba vetett korábbi szilárd hitét *maguk a magyarok vették el tőle*. Szinte bizonyos, hogy ez is szerepet játszott abban, hogy 1943-tól elkezdte írni a naplóját. „El kell menni Magyarországról”, írja majd 1945 januárjában (II/32), s ettől kezdve alig van hónap, hogy ne merülne fel benne ennek gondolata. Márai tudta jól, mit jelent az emigráció: szülőföldjét 1920-ban Csehszlovákiához csatolták, s ily módon akaratán kívül száműzött lett; a húszas években pedig egy évtizedet töltött Német- és Franciaországban. Miután hazatért, rövidesen az egyik legnépszerűbb író lett Magyarországon. De töretlen népszerűsége sem akadályozta meg abban, hogy már a háború alatt ne érezze magát emigrációban. Pedig nem történt „semmi különös”, ahogyan 1972-ből visszaemlékszik az emigráció gondolatának az érlelődésére. Egyszerűen csak a hitét veszítette el. A magyar nép, írja, „nem hajlandó arra az erkölcsi erőfeszítésre, amely svédek, hollandok, finnek, angolok történelmük világos idejében áthatott; a magyarnak nincs erkölcsi felelősségérzete.” (II/112)

Márainak korábban nem volt ilyen rossz véleménye a saját népéről. 1942-ben a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című tanulmányában még így írt a magyarságról: „A magyar nem romantikus, nem is álmodozó. Jellemző tulajdonsága és képessége a józanság, a valóságérzék, a helyes ítélőképesség. A magyarnak olyan arányérzéke van, mint kevés népnek Európában.” Majd a magyarok nemes természetét ecsetelve hozzáteszi: „Ma tele van titkos, vagy őszinte Ankerschmidt-lovagokkal.” Amikor e szavakat papírra vetette, az I., illetve II. bécsi döntés nyomán Magyarország már visszakapta a Trianoni szerződés nyomán elveszített területeinek egy részét – így a Felvidéket, ahonnan származott, Kárpátalját és Erdély egy részét. A magyar területek visszacsatolásakor mondott beszédében Horthy hasonló szavakkal ecsetelte a magyarok jellemét: ő is a „nemes magyar jogfelfogásra” és az „ősi magyar erényekre” hivatkozott. Éppúgy *lovagiasnak* tartotta a magyarokat, mint Márai. Az ekkor hivatalban lévő miniszterelnök, Teleki Pál (aki 1941. április 3-án öngyilkos lett, miután képtelen volt dönteni, hogy Jugoszlávia német lerohanásakor melyik oldalra álljon) szintén a *lovagiasságra* hivatkozva ígérte meg, hogy vigyázni fog a visszanyert magyar területekre. Mégis, a magyar hatóságok a visszacsatolt Kárpátaljáról 18.000 zsidót egyből átadtak az SS-nek, önként, minden német presszió nélkül – s a kortársak közül kevesen gondolkodtak el azon, hogy ez miként egyeztethető össze a magyar lovagiassággal.

Márainak is mintha csak később nyílt volna fel a szeme – akkor, amikor a helyzet menthetetlenné vált. 1944 legelején már csak bezártságot, reménytelenséget és emberi aljasságot tapasztal maga körül, s ezután egyre pontosabban kezd látni és fogalmazni. Rájön, hogy ami történt, az nem egyik napról a másikra alakult ki. Dózsa György parasztfelkelésének sikertelensége, a mohácsi vész, a másfél évszázados török hódoltság, az 1848–49-es szabadságharc elbukása, Trianon és a nemzet megcsonkítása, a német megszállás: Márai szavával élve mindez épp elég ahhoz, hogy eltörje „a nemzet gerincét”. (I/232) A legnagyobb bajt azonban számára mégsem a külső fenyegetettség jelentette. Belülről érlelődött a katasztrófa: saját sorsukért mindenekelőtt maguk a magyarok felelősek. 1944 nyarán írta ezt, s hozzátette: „Valahol utat vesztettünk”.

Szekfű Gyulának hasonló címmel megjelentetett cikksorozatára utalt ezzel. Ez a tanulmány felmérhetetlenül nagy hatással volt Máraira. Szekfű Ady Endre egy 1913-as verséből vette írásának címét. A tanulmány 1943–44 fordulóján folytatásokban jelent meg a *Magyar Nemzet* hasábjain. Kevesen kényszerítették így a magyarokat, hogy ilyen illúziót-

lanul szembenézzenek saját tükörképükkel. Szekfű sorra vette az összes elszalasztott lehetőséget, amely miatt Magyarországon nem következett be a polgári fejlődés, és ezért az ország félf feudális állapotban rekedt meg: felsorolta a magyar reformkor (1825–1848) összes olyan célkitűzését, amely külső és belső ellenállás miatt megghiúsult. Ilyen volt a közigazgatási és önkormányzati reform, az egyesülési jog, a munkások és a parasztok gazdasági célú szövetezése, az általános és titkos választójog, az állam túlnyomó hatalmának a leépítése. Magyarországon soha nem vitték végbe a polgári reformokat, aminek eredményeként az állam hatalma túlsúlyos maradt. „Ebben a szinte l'art pour l'art állami életben az ember fajsúlya mind könnyebb lesz, értéke kisebb és mellőzhető”, írta Szekfű, s rámutatott arra, hogy bár Magyarországon megszűnt a földesúr–jobbágy hűbérviszony, mégis megmaradt egyfajta feudalizmus: „ez az egykori feudális uraknak, az arisztokrácia tagjainak túlságos politikai és társadalmi befolyása”. Ez megnyilvánul abban is, hogy az állam és a hatalom képviselőit indokolatlanul és megengedhetetlenül nagy tekintély övezi, s a demokratikus gondolkodás, ha csírájában megjelenik is, akkor is merő retorika marad. A helyzet csak romlott 1920. június 4-ét követően, amikor Párizsban aláírták az úgynevezett trianoni békeszerződést, amelynek nyomán Magyarország területe 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezerre csökkent, a 18,2 milliós lakosság pedig 7,9 millióra. A közállapotok feudalizálódását jelzi, hogy a választójog például 1922-ben az összlakossághoz képest a korábbi 40-ről 28%-ra csökkent, és az akkori Európában páratlan módon *nyílt* lett (a választásra jogosultaknak csak 20%-a szavazhatott tükösen), aminek eredményeként a nagybirtokosok száma rohamosan emelkedett a nemzetgyűlésben. Ez, valamint a sajtószabadság korlátozása, a vallási, majd faji diszkrimináció sértette az állampolgári egyenlőséget és az állam autoriter jellegét fokozta. Szekfű szavaival: Trianon után „tovább szilárdult a felsőbbbségi berendezés – soha annyit nem beszéltek a 'tekintélyek tiszteletéről', mint akkor.”

Szekfű szerint utat tévesztettünk. Nem ült fel a „hátdöfés” legendájának, amely Magyarországon éppolyan eleven volt, mint Németországban, nem a liberálisokat, a zsidókat vagy a Nyugatot vádolta a magyar állapotokért. A magyar vezetőréteget tartotta felelősnek az ország balkanizálásáért. Bibó István később „zsákutcás magyar történelemről” írt. Hozzájuk hasonlóan Márai is zsákutcában, csapdában – belső emigrációban – érezte magát. Ő, aki addig a Horthy-rezsim egyik legmegbecsültebb írójának számított, ráadásul Kosztolányival, Móricz Zsigmonddal vagy Németh Lászlóval ellentétben vállalta, hogy tagja legyen a konzervatív Akadémiának, aki beállt a dicsérők közé a Herczeg Ferenc tiszteletére kiadott emlékkönyvben, s anyagilag kivételesen magas életszínvonalat tudhatott a magáénak, 1943-tól kezdve fokozatosan radikalizálódott. 1945 elején már ezt írta: „A Horthy-rezsim felelőssége példa nélkül való a magyar történelemben; a tatárjárás és Mohács árnyéka csak annak a borzalmas valóságnak, melyet ez a nemzedék földidézett, és amely kérlelhetetlenül bekövetkezett”. (II/39) Márai emlegeti ugyan a tatárt, a törököt és az osztrákot, de igazán felelősnek a saját fajtáját tartja – „azt a betéti társaságot”, amely a „Szegedi Gondolat” cégére alatt „huszonöt éven át kihasználta az országot”. (I/279)² Márai semmilyen mentséget nem talál e társaság számára; kereszténységüket éppúgy elutasítja, mint nemzeti jellegüket. Mit jelent a kurzus „keresztényi” mivolta? „Kereszténység, mondták – és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt ér-

² A „Szegedi Gondolat” a magyar Tanácsköztársaság bukását követő szélsőségesen jobboldali program volt, amely az úgynevezett „keresztény nemzeti kurzus” megvalósítását tűzte ki célul, s erőteljesen nacionalista és antiszemita volt. A „Gondolat” megfogalmazói között ott volt Horthy, valamint Gömbös Gyula, aki 1932 és 1936 között miniszterelnök volt (az első külföldi államfő, aki Hitlert a hatalomra jutása után meglátogatta), és aki mindent elkövetett Magyarország fasiszálódása érdekében.

tettek alatta. Kereszténység, mondták, és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gögösen, és a markukat tartották”. (I/283) És mit jelent a „nemzeti” volta? „Egy érdekszövetkezet, a feudális nagybirtok védelmében, Trianon ürügye alatt prolongált huszonöt éven át egy rendszert, mely finom és kevésbé finom terrorral elnyomott, elsikkasztott mindent, ami minőségi volt.” (I/246)

Ha valakinek, hát Márainak tényleg fájhatott Trianon: Horthyval vagy Gömbössel elmentében ő az elcsatolt területek egyikén született, Kassán, a Felvidéken, ami Csehszlovákiához került.³ Mégis, amikor az 1938-as müncheni szerződés értelmében a Felvidék nagy részét Magyarország visszakapta, akkor az össznépi ujjongás közepette kevesen tudatosították magukban, hogy a náci Németország ajándékának talán mégsem érdemes olyan magától értetődően örülni. 1945. január 18-át követően, amikor az oroszok elfoglalták Kassát, Márai olyasmit jegyzett fel a naplójában, amiért nemcsak akkor, de ma is sokan megköveznék: „a magyarság nem azon a napon vesztette el Kassát, amikor az orosz csapatok oda bevonultak; elvesztettük, véglegesen, a napon, mikor 1938 novemberében Horthy csapatai megjelentek a Dóm előtt. Elvesztettük, mert amit hoztunk, a legrosszabb fajta reakció volt, tunya és kapzsi hivatalnokok, pökhendi, műveletlen közigazgatási és katonai szervek önkénye volt; mert hoztuk a magyar méltóságosuram-szellemet egy városba, mely a csehek alatt megismerte a demokráciát... nem érdemeltük meg Kassát. Nem akadt becsületes őslakos Kassán ez években, aki ne várta volna vissza a cseheket”. (II/40-41)⁴ Márai nem utólag látott tisztán. 1944 nyarán, amikor a Felvidék még a magyaroké volt, a finneket, a bolgárokat, a románokat állította példának a magyarok elé: azoknak éppolyan fájdalmas volt az országaik egy részének az elcsatolása, de – a magyarokkal ellentétben – mégsem léptek szövetségre a németekkel, „mert az országot akarták menteni..., a nemzeti életet, nem pedig egy osztály előjogait és a nagybirtokot”. (I/277-8) A reformok elszabotálása, a polgári kibontakozást biztosító törvények megvétőzése, az ekkor már közel két évszázada tartó nemesi ellenállás eredményesnek bizonyult.

*

Őszinte szavak, minden önsajnálattal. Szavainak a maga korában különös akusztikát adhatott az is, hogy ő, aki az úgynevezett polgári középosztály legnépszerűbb írója volt, éppen ezzel a középosztállyal nem vállalt semmilyen szolidaritást. Ha valakikkel, akkor egyedül az üldözöttekkel. 1945 decemberében fejezte be *Szabadulás* című regényét (amelynek színvonaltalansága különösen szembetűnő a *Napló* tükrében), s ebben így fogalmazott: az ország a „német megszállás óta nem volt haza többé, hanem üldözők és üldözöttek vadászterülete”. Az üldözöttek pedig elsősorban a zsidók voltak, akiknek üldöztetése nem az 1944-es német megszállással kezdődött. Ellenkezőleg: Magyarország a zsidókérdés terén megelőzte Németországot. A „Szegei Gondolat” jegyében már 1920-ban meghozták az első rendelkezést (numerus clausus), hogy visszaszorítsák a zsidó származásúak számát a felsőoktatásban, majd 1938 és 1942 között több zsidótörvényt fogadtattak el a parlamenttel. Bár Horthy vitathatatlanul igyekezett enyhíteni a zsidók helyzetén, és a német követeléseknek is ideig-óráig ellenállt, az 1944. március 19-i megszállást követően tehetetlenné vált. A deportálások megszervezése érdekében Budapest-

³ A kortárs írók közül hasonló sorsban osztozott Balázs Béla és Hamvas Béla, akik szintén a Felvidékről származtak, vagy Kosztolányi, akinek szülővárosát Jugoszláviához csatolták.

⁴ Amikor 1946-ban az akkori csehszlovák elnök, Eduard Beneš az etnikai homogenitás céljából magyarok ezreit kezdte kitelepíteni a Felvidékről, Márai gyökeresen más – de éppoly igazságos – álláspontra helyezkedett.

re érkezett Adolf Eichmann. Az első vonatok május 15-én hagyták el az országot, s június végéig mintegy négyszáznegyvenezer zsidót deportáltak, elsősorban vidékről. A külföldi tiltakozások hatására július elején Horthy leállította a deportálásokat, amivel közel kétszázezer budapesti zsidó életét mentette meg. A nyilas hatalomátvételt követően (1944. október 16.) azonban Budapesten elszabadult pokol, s a nyilas bandák szabad prédaként üldözték és gyilkolták a zsidókat – a nem-zsidó lakosság passzív jelenlétében. Magyarország háborúban állt a Szovjetunióval – de közben a saját *polgárháborúját* is vívta. Mert a közel hatszáz ezer magyar zsidó deportálása, illetve hazai meggyilkolása nem a magyarok és a zsidók háborúja volt, hanem magyar állampolgárok legyilkolása magyar állampolgárok által. A magyar társadalomnak ezt a mély válságát Márai egyértelműen az előző évtizedek magyar történelme végkifejletének tartotta. A zsidókkal való szolidaritása nem egyszerűen természetes emberi és keresztényi magatartás volt, hanem a magyar történelem illúziótlan megítéléséből is következett.

A zsidókkal való együttérzése elsősorban érzelmi azonosulásként nyilvánul meg a *Napló*ban. Életrajzi tény, hogy maga is segített zsidókat bújtatni, noha erről egész életében hallgatott; együttérzését inkább olyan gesztusok jelzik, mint például, hogy 1944. március 19-től, a német megszállástól kezdve letiltotta az írásait, és nem volt hajlandó többet publikálni, vagy hogy 1944. április 4-én, amikor elrendelték a sárga csillag viselését, lehúzta apjától örökölt pecsétgyűrűjét.⁵ Sokkal többet nem tehetett. De a pusztaság létezését is bűnként könyvelte el: „Szégyen élni. Szégyen a napon járni. Szégyen élni”. (I/193) Persze ő is kénytelen volt a napon járni. Vácon felfigyelt arra, amint az emberek komoly tapintattal igyekeznek nem észrevenni a sárga csillagosokat, és megrendítően írja le azt a képtelen helyzetet is, amint egyik nap a Gellért Szállóban ebédel, ahol kifogástalan abrosszal terítettek, a néma pincérek ezüsttálcákon szolgálják fel az étkeket, az ingmellek vakítóak, s minden a meghitt békét és a jólétet sugározza – amikor is kinéz az ablakon, és az utcán egy csoport zsidót pillant meg, akiket rendőrök terelnek a deportációs telep felé. (I/341) A situációt mai ésszel nem lehet rekonstruálni, és pszichológiailag sem lehet elemezni, hogy vajon mit érezhetett Márai, akit jómódja és származása elválasztott azoktól, akiket meglátott, de aki zsidó felesége és deportált, majd meggyilkolt apósa miatt legalább annyira közéjük tartozónak is érezte magát.

S vajon mit gondolhatott 1944 júliusának első napjaiban, amikor a helyi érdekű vasúttal Leányfaluról beutazott Budapestre, s a következőt észlelte: „Útközben a budakalászi téglagyár mellett megy el a vonat. Hétezer Pest környéki zsidó várja itt, a téglaszáritó pajták között, hogy deportálják őket. A töltésen katonák állanak gépfegyverekkel”. (I/218) A pajták egyikében ott volt egy tizennégy éves fiú is, Kertész Imre, aki évtizedekkel később a *Sorstalanság*ban így írta le ezt a nyári délutánt – letartóztatásának első délutánját: „Aztán még csak annyira emlékszem, hogy amikor a fiúkkal már hátra, a mi szálláshelyünk felé tartottunk, különösen békés, meleg, a dombok fölött már pirosas egű nyári alkonyat volt, ezen az utolsó napon. Ellenkező oldalon, a folyó irányában, éppen a menetrendszerű helyi érdekű vasút zöld kocsisorának a tetejét láttam meg elrohanni a léckerítés pereme fölött.” Ennek a szerelvénynek az egyik kocsijában ült Márai Sándor. Kertész jóval a *Sorstalanság* megírása után bukkant rá Márai naplóbejegyzésére, s azután, a saját naplójában, a *Gályanapló*ban, amely legalább olyan jelentős mű, mint Márai *Naplója*, különös csillagállásként könyvelte el ezt az egybeesést: „Nem tudom, miért fog el utólag is valami ugrásszerű, hálás öröm, hogy Márai Sándor látott engem. Ő negyvennégy éves volt, én tizennégy. Láta a sárga csillagos gyereket a téglaszáritó pajták közt; s tudta, amit ez a gyerek akkor nem tudott, hogy hamarosan elviszik Auschwitzba. Mindezt – hiszen mi egyebet tehet egy író? – leírta Naplójában (s ez a Napló mellelleg a korszak legtisztább,

⁵ Ezekről az 1946-os *Napló*jában ír. A sárga csillag viselését valójában március 29-én rendelték el.

legátfogóbb és legfontosabb szellemi lenyomata). Mit jelent mindez? Nehéz megfejteni, akár egy különös csillagállást. Mégis, határozottan érzek benne valami mélységes, mindkettőnkől függetlenül váló értelmet, ami lassan terjedő körben halkán szétsugárzik.”

*

Kertész Imre természetesen nem ismerhette Márait, csak később látta néha feltűnni az alakját: „a háború után, félig-meddig gyerekként, néha láttam sétálni őt a Zárda utcában, a szerpentinén a Rózsadomb alján, máskor a Lukács uszodában napozni.” Márai ekkor már visszaköltözött leányfalusi önkéntes száműzetéséből. Mikó utcai lakása az ötezer kötetes könyvtárral romokban hevert (miként a szomszédos ház is, amelyben Kosztolányi Dezső lakott). Márai a jogdíjaiból még a háború előtt vásárolt magának egy kis lakást a Rózsadomb aljában, s feleségével és fogadott fiával itt élt egészen 1948-ig, amikor az évek óta érlelődő gondolat tetté változott, s családjával együtt külföldre távozott, hogy soha többé ne tegye magyar földre a lábát. Emigrációja nem keltett különösebb visszhangot. Kertész Imre mondta ki azt a magyarok számára keserű igazságot, hogy amíg egy Thomas Mann emigrációja az egész német nemzetre árnyékot vetett, addig Márai távozása jószerivel észrevétlen és hatástalan maradt Magyarországon (*Gályanapló*). Ez pedig azzal magyarázható, hogy Márai úgy képviselte a polgárságot Magyarországon, hogy közben ennek az országnak igazából soha nem volt nyugat-európai értelemben vett polgársága. Márai a tipikus példa arra, hogy egy minden idegszálával a hazájához, a nyelvéhez és saját kultúrájához kötődő írónak miként lesz légüres tér a voltaképpeni otthona. Légüres tér vette körül, hiszen a magyar polgárság hártavékony réteg volt csupán a magyar félfedudális, a harmincas évek végétől erősen fasizálódó ország testén. Márai a húszas évek végétől kezdve elsősorban a középosztálynak volt népszerű és kedvelt írója. A negyvenes évek elejére azonban keserűen kellett tudomásul vennie, hogy ez a középosztály egyáltalán nem azonos az általa mindig is idealizált polgársággal. 1943-ban már „gyökeréig romlottnak” látja a magyar középosztályt, amiért „nem akarja, nem meri látni a valóságot” (I/111), s egyre erősebb az a meggyőződése, hogy a polgárság korántsem azonos a középosztállyal. Ahogyan élete vége felé, 1985-ös naplójában megjegyzi: „a 'polgár' hivatás volt, a középosztály csak érdekszövetkezet”.

Márai naplóit olvasva természetesen fölmerül a kérdés, hogy ha a középosztálybeliek nem polgárok, akkor hol találhatók a polgárok? Hol rejtőznek azok, akik hozzá hasonlóan, vele szövetségben akarják is, merik is látni a valóságot? Miféle katakombákban bújnak meg, s hol hallgatják Márai figyelmeztető szavait? Talán maga Márai is sejtette, hogy bizony sehol, és hogy egy nem-létező sereg szószólójaként a polgárság éthoszáat magasztaló szavait a pusztába kiáltja.

Mit jelentett számára polgárnak lenni? Az 1972-ben megjelent *Föld, földben* így fogalmazott: „Polgárnak lenni soha nem volt számomra osztályhelyzet, – mindig azt hittem, hivatás ez. A polgár számomra a legjobb emberi tünemény volt, akit a korszerű nyugati műveltség alkotott, mert a polgár alkotta meg a korszerű nyugati műveltséget: amikor egy előregedett társadalmi hierarchia megsemmisült, egy megbillent, tótágast álló világrenden belül a polgár teremtett egyensúlyt”. A polgárság hiánya miatt következtet be az ország balkanizálódása, írja 1944-ben (I/154), amiben igaza volt. Mégis, ítéletében van valami szüklátóköriúség. Márai szemé előtt ugyanis egy olyan eszményi polgárság lebeg, amely a műveltségnek és kultúrának a letéteményese, de amely – éppen a műveltség-őrző szerepe miatt – nem kapcsolódik be a tényleges eseményekbe, nem piszkolja be magát azzal, hogy alámerül a történelembe, politikailag semmilyen irányba sem kötelezi el magát. Vagyis úgy ül a történelem fölött, akár egy őrtoronyban. Egy ilyen feltételezett polgárság természetesen a huszadik században kialakult történelmi katalizmákért sem fe-

lel; sem a világháborúban, sem a totalitárius eszmék térhódításában nincsen semmiféle szerepe, még kevésbé felelőssége. Semmilyen világi érdekszövetkezethez sem tartozik – olyan, mint egy szabadon lebegő entitás, amelyet, ki tudja, miért, egyszerre csak gonosz erők lerántottak a földre, és ott halálra taposták. „Európát a polgár építette, és a barbár pusztította el”, írja Márai 1945-ben, rövidebbdel a háború befejeződése után (II/274), s nem sokat töpreng azon, hogy vajon a 20. századi barbárok nem ugyanabból a nyersanyagból valók-e, mint áldozataik, a polgárok? Teljes mértékben igaza van, amikor azt írja, hogy a II. világháború igazi vesztese nem egyedül Németország, hanem az *egész Európa*, mert megsemmisült az, amit addig polgárságnak hívtak, s helyette megszületett az, ami „értelmiségi proletariátusnak” nevezhető. (I/127) Ugyanakkor a polgárság felelősségét alig-alig feszegeti; sztoikus belenyugvással inkább csak annyit rögzít, hogy a polgárság úgy enyészett el Európában, ahogyan a természeti jelenségek is törvényszerűen, minden erkölcsi felelősség nélkül enyésznek el, vagy éppen születnek újjá.

Márai néha már úgy tetszelgett „A Polgár” szerepében, mintha egy kiveszőfélben lévő emberfaj utolsó példánya lenne. Ady Endre a század elején önmagát az utolsó magyarnak nevezte; Márai hasonlóképpen hajlott arra, hogy önmagát az utolsó polgárnak tartsa. Magatartásában van valami mély, nosztalgiával terhes őszinteség, ugyanakkor önáltatás is. A „*polgár*” idealizált eszményébe kapaszkodva Márai éppúgy légvárat épített, mint azok a nem-polgár magyarok, akiket Márai éppen álmodozásuk és légvárépítésük miatt kárhozlatott. A magyar közállapotokat behálózó hazugságszövet alól ő sem tudta kivonni magát – a legkevésbé önáltatónak tetsző gondolatai a legönáltatóbbak.

Hosszasan lehetne ecsetelni Márai szüklátókörségét ezen a téren. Ehelyett sokkal gyümölcsözőbb megnézni azt, hogy vajon miért idealizálta így a polgárságot? A válasz már elhangzott: azért, mert Magyarországon soha nem létezett nyugat-európai értelemben vett polgárság, s Márainak nem volt igazán módja a polgárságot a maga valóságában, belülről megismernie. Urbánus volt – de nem polgári mivoltában, hanem a polgárság utáni sóvárgásában. Európa és a polgárság számára a jövőt – az egyedüli értelmes jövőt jelentette. De közben sejtette jól azt is, hogy ez a jövő – vagyis a normálisan működő polgári Magyarország – számára odahaza elérhetetlen. S emiatt már jó előre fájdalmas nosztalgiával gondolt rá. Úgy ecsetelte ezt a jövőt, mintha az már régmúlt lenne. Még harminnégy éves sem volt, s már úgy írt a saját közvetlen, két-három évvel korábbi múltjáról is (*Egy polgár vallomásai*), mintha egy öregember nézne vissza az ifjúságára. Akkor vágyakozott a polgári létformára, amikor az másutt már régóta hanyatlófélben volt. S itt nem is olyan, Márainál mind világnézetileg, mind poétikailag sokkal radikálisabb szerzőre kell gondolni, mint amilyen Robert Musil volt, hanem, mondjuk, Thomas Mannra, akinek *A Buddenbrook-házát* éppen a háborús évek alatt olvasta újra, s olvasás közben, az örökre elveszett polgárságra gondolva sírva fakadt. Thomas Buddenbrook azonban (ráadásul Thomas Mann ironikus látásmódjával felvértezve) ugyancsak elcsodálkozott volna azon, hogy a harmincas években Márai a tízes-húszas évek Kassáját úgy mutatja be, mint a polgárság aranykorát! Márai Kassája, és egyáltalán: az, amit ő letűnt polgári világnak tartott, távolról sem azonos Thomas Mann világával. Máraiban Mann-nal összehasonlítva van valami nosztalgikus, konzervatív jelleg. Végül is nem rendelkezett azzal a megbízható, szilárd polgári létformával, amellyel a Hanza-városok szülötte, s ezért nem is volt mit öriznie.

Nem annyira a polgári valósághoz, mint inkább a róla szőtt álmokhoz ragaszkodott. A polgárságot mint letűnt aranykort tartotta számon. De mivel mégis volt realitásérzéke, ezt az aranykort térben és időben lokalizálta: Erdélyre és a Felvidékre szűkítette, azaz a két elcsatolt területre, amely elérhetetlen messzeségbe került Budapesttől. Vitathatatlanul igaz, hogy ezen a két területen létezett egyfajta polgári életforma, ami az ásványkincesek miatti erős kézmű- és gyáriparral magyarázható; de nem igaz, amit Márai visszaté-

rően állít, hogy Budapesten nem létezett polgárság. És természetesen arról sem vett tudomást Márai (aki, mégannyira hangoztassa is távolságát, az úgynevezett urbánus írókhoz tartozott), hogy Magyarországon éppen a húszas és harmincas években erősödött meg a parasztból értelmiséggé vált, szintén polgárinak mondható réteg. Hallgatása azzal a mély ellenszenvvel magyarázható, amellyel a parasztsághoz, valamint a népies írók mozgalmához viszonyul. (A felvidéki parasztság, amelyet közletről ismerhetett, a földrajzi hátrányok miatt valóban mindig is nyomorúságos helyzetben élt az alföldi vagy dunántúli paraszthoz képest. Az itteni parasztok iránti – elsősorban érzelmi és habitusbeli – viszolygását vetítette rá a teljes magyar parasztságra.) A *Napló*ban mindig negatív hangnemben ír a „népről”, valamint az érdekeit képviselő népi írókról. Ám miközben elutasítja ezek némelyikének jobboldali világnézetét, a mosdóvízzel együtt a csecsemőt is kiönti: nem vesz tudomást a korabeli magyar társadalom egyik legégetőbb problémájáról, a másfél évszázada szisztematikusan elodázott földreformról, aminek megoldása éppen a Márai által áhított polgári Magyarország megszületését segítette volna elő. Egyfajta idealizált polgárságképhez ragaszkodva Márai néha úgy botlott meg a lába előtt heverő társadalmi problémákban, hogy botlását észre sem vette.

Máraitól persze az önirónia sem idegen – bár ez rendszerint akkor jelenik meg nála, ha kellő távolságba kerül a leírtaktól. A *Napló*ban sokszor szó esik a Mikó utcai ötezer kötetes könyvtárról, a polgári életformának erről a legerősebb bástyájáról, a műveltségnek erről a szigetéről, ami Budapest ostroma során találatot kapott és nagyrészt megsemmisült. Leírja, mi várta a szétlőtt szobában: „Könyveim a padlón hevernek, de íróasztalom, a két francia karosszék megmaradt; a falon töretlen üveg alatt, sértetlenül lóg Hufnagel metszete Kassáról... Minden más elpusztult.” (II/101) Végül fölemel egy fényképet, amely Tolsztojt és Gorkijt ábrázolja a Jasznaia Poljanai-i kertben, s ezt zsebre vágva távozik. Negyedszázaddal később a *Föld, föld*ben ismét felidézi a jelenetet, a romos tűzfalakat, a szemétdombot, a pépessé zúzott könyveket. Meg a fényképet. Ám ezután hozzáteszi: „Mégis, egy könyv sértetlen címlappal hevert a szemétdombon, közvetlenül cilinderem mellett. Felemeltem, elolvastam a címet: *A polgári kutya gondozásának könyve*, ez volt a cím. Ezt a kötetet zsebre vágtam és óvatosan lemásztam a szemétdombról a földszintre. Ebben a pillanatban – később sokat gondolkoztam ezen – különös megkönnyebbülést éreztem.” Az olvasat szinte el sem hiszi, hogy Márai valóban rábukkant erre a könyvre; dramaturgiaiailag túlságosan jó csattanó. Pedig így történt: az 1945-ös *Napló*ban is megemlíti a kötetet. Csak éppen nem tulajdonít neki jelentőséget, s mintegy mellékesen hozza szóba. 1972-ben azonban már működött benne az önirónia. Közel negyed évszázadot töltött ekkor már Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban; megismerte, mit is jelent valójában a polgárság, s immár saját egykori polgári-nosztalgiját is kritikusabban tudta látni.⁶

„Utolsó polgárként” a naplóíró Márai olyan benyomást kelt, mint aki a történelemből kimagasló őrtoronyban ül, magányos prófétaként. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a *Napló* megírásakor, 1943-tól kezdve olyan mocskok és szenny öntötte el Magyarországot, hogy a belső (majd külső) emigráción kívül nemigen volt más választása. A polgárság eszménye életmentő övként szolgált – s ennek tudomásulvétele talán fontosabb, mint a polgárság-felfogására, valamint a szellem erejébe vetett naív hitére is. A *Napló* egyik visszatérő gondolata az, hogy mindig is a minőséggel akarta szolgálni az országot, amely azonban nem kért ebből. Ez nyilvánvalóan így volt. Ám érthetetlen, hogyan írhatta azt a nyilas hatalomátvétel kapcsán, hogy az ország azért süllyedhetett ide, mert „hu-

⁶ 1989-ben, röviddel halála előtt ezt nyilatkozta: „az emberre ráragasztanak két vignettát. Az egyik az, hogy ‘polgár’, a másik ‘európai’. Rátesszik, mint az emlékműre a táblát. – De az emlékműveknek az a sorsuk: először megnézik az iskolás gyerekek is, azután jönnek a kutyák és lepisilik.”

szonöt éven át egy társadalom megtagadta a műveltséget” (I/336), vagy hogy a zsidók önmaguknak is köszönhetik a saját vesztüket, amennyiben a két világháború között a szellemileg igénytelen zsidók az újságjaik és egyéb szellemi termékeik segítségével csak fokozták az általános szellemi igénytelenséget. Mindez mérhetetlen naivitás. De lehet rá mentséget keresni: egy olyan jobboldali beállítottságú, erőteljesen rasszista közegben, ahol a „műveltség” és a „kultúra” fogalma részben antiszemita kódként működött, Márai álláspontja, a műveltség iránti mértéktelen elfogultsága érthetővé válik. Amikor 1919 után Herczeg Ferenc így nyilatkozott: „Az olyan jelszavakból, mint szabadelvűség, kultúra, nyugat, műveltség – mi mára iszonyodva kiábrándultunk” (mintegy megelőlegezve Hanns Johst 1933-ban keletkezett *Schlageter* című színdarabjának kijelentését: „Ha ezt a szót hallom: kultúra..., kibiztosítom a Browningomat”), akkor egy elterjedt antiliberális (és hallgatólagosan antiszemita) mentalitásnak adott hangot. Ebben a közegben Márai tehetett-e egyebet, mint hogy mindennel dacolva ragaszkodjon ahhoz a műveltség-eszményhez, amely valamikor a 18. században jelent meg ideálként, s a Felvilágosodás szülötteként alig két évszázadig tartott? Bildungsbürger maradt akkor is, amikor Európában már a Bildungsphilister (Nietzsche) is anakronisztikussá vált – s ennyiben ismét csak egy jellegzetesen magyar író áll előttünk, aki a „zsákutcás magyar történelem” csapdájában vergődve igyekszik tisztességesnek megmaradni.

*

1943. április 11-én, születésnapján ezt írta be a *Naplójába*: „Negyvenhárom évet éltem eddig. S ha még egyszer ennyi időn át élek? S nyolcvanhat leszek? Többet tudok majd? Boldogabb leszek? Biztosabbat gyanítok Istenről, emberekről, természetről és természetfeletről? Nem hiszem. A tapasztaláshoz idő kell, de az idő bizonyos megismerésén túl nem mélyíti a tapasztalatot. Egyszerűen öregebb leszek, sem több, sem kevesebb.” (I/76)

Márai többé nem hagyott fel a naplórírással: rátalált arra a formára, amely alkatának és tehetségének a legjobban megfelelt. Naplót mindenhová magával vitte, mindenütt folytatta. Emigrációjában, így az Egyesült Államokban is. Negyven év elteltével, San Diegó-i magányában, félig vakon, haldokló felesége mellett, nem sokkal fia halála előtt elővette a régi 1943-44-es *Naplót*, s lapozgatás közben 1985. január 11-én váratlanul a fenti sorokra bukkant. Átmásolta őket ekkori naplójába, majd így folytatta a negyvenkét évvel korábbi bejegyzést: „A sorok különösen konganak át 43-ból, amikor a könyvet kinyomtatták, 85-be, amikor most olvasom. A kérdésből valóság lett, a 86-ot egy év híján megéltam. És nem tudok többet. Inkább csak kapargatom össze, amit negyvenhárom év előtt már tudtam, de közben elhullajtottam, elfeledtem.”

A HOLOKAUSZT TANÚSÁGA PILINSZKY JÁNOS „EVANGÉLIUMI ESZTÉTIKÁJÁBAN”

Ellenszó és „hazátlan szó”

A tömegyilkosság elveszi a nevet, dolgszerűvé teszi az embert; a szó jelentésségét, a megkülönböztetés mozzanatát elsöpri, megsemmisíti.¹ A vers ezután már nem beszélhet ugyanúgy, mint egykor; hiszen traumatizálódott a nyelv (is). A Holokauszt utáni líra megszólalása ezért számtalan paradoxont egyesít magában – voltaképpen mindazokat, melyek a katasztrófa emlékező, tanúskodni akaró, nyelvet kereső túlélőjére hárulnak. Adorno írt a büntudatról, amely filozófiára sarkall – de a filozófia kényszerű figurációja által ugyanakkor eltávolít a dolgok realitásától, s így újratermeli a büntudatot. Mit tehet a költészet, hogy ne csak egy ehhez hasonló körben forogjon, a nyelvet ne egy hamis utópia felépítésére használja? Egyik lehetősége a celani „ellenszó” – a töredékekből építkező, a befogadói elvárásokra rácafoló, azokat eltérítő szöveg. Celan a *Meridián*ban beszél arról, hogy az ilyen vers amellett, hogy a nyelvben internalizált töréssel jelzi a trauma megtörténtét, ugyanakkor egyfajta kompromisszummentes reményt hordoz magában; e remény a találkozásra, az értelemnyerésre, a töredéknek, a hiánynak, az üres helynek a kiegészülésére irányul. A celani vers paradoxona, hogy a társiasság megvalósulásának ígérését nem sajátítja ki a szöveg, mégis, a szóhoz jutás színtereként ajánlja fel magát. Ezen a ponton kapcsolódik Celan poétikájához Pilinszky Jánosé. Pilinszky szerint a vers szavai magukon hordozzák mindazon szenvedésnek a jelét, amelynek az emlékezetét a szöveg igyekszik megalkotni – azzal, hogy önmagukat a nyelvben való létezés perifériáján szituálják az életmű visszatérő, a versbeli megszólalóra vonatkozó retorikai eljárásai által. Kettős nyelvi mozgás ez; szándéka szerint felidézi a tömegyilkosság (vagy az életmű tágabb kontextusában a szenvedés- és büntapasztalat) jelentésromboló némaságát, de a belső figyelem, a nyelv lehetőségeire való oda-hallgatás szótlanságát is. (A figyelem egyébként a *Meridián*nak is fontos szava – a világra, a Másikra teljességgel nyitott, odaszánt állapotot jelöli.²)

Pilinszky János verseinek a találkozás a „tétje”. Tematikusan is, hisz szinte mindegyik szövegének alapkérdése, hogy az ember végleg magára hagyatott-e, vagy van valaki, akihez még viszonyulhat, tartozhat; akivel találkozhat. S ugyanez a szöveg reménye is: a megértés megtörténte, a közösség megalkotódása a vers körül. Ez a publicisztikákban kibontakozó esztétikai nézetek egyik alapja. A találkozás nélküli lét Pilinszky-nél nem-lét, hasonlóan Celanhoz, akinél nem csak a Másik valódi színrelépése, a megértés tolódi ki az utópikus távlatába, hanem az *én* létrejötte is. Nem csupán a líratörténeti korszakolás, a tematikus hasonlóság, a Holokauszt törésének nyelvi törésként való megjelenítése köti össze a két költőt, hanem vers és személyesség/személyiség kapcsolatának radikális újra-értelmezése. Mindkettőjük szövegei szinte a „személyiség előttiből”, a „személyiség alatt-

¹ Bacsó Béla írja Radnóti-tanulmányában: „Neoklasszikus és inhumán”, *Alföld*, 2000/1. 66.

² Ld. Paul Celan: „Meridián”, *Átváltozások*, 1995/3. 58. (Ford. Kurdi Imre)

tiből” szólalnak meg, és onnan irányulnak egy szövegen túli személyesség lehetősége felé. Ugyanakkor az összetartozás jelzése semmiképpen sem fedheti el a különbségeket. Míg Celannál a vers radikálisan távol tartja magát a társiasság beteljesedésének reprezentációjától, addig Pilinszky-nél többféle választ találhatunk arra, hogy vajon képes-e a líra az ígéretet birtokolható nyelvi tapasztalattá tenni. Mégis, a *Meridián*-következő mondatait akár Pilinszky is írhatta volna: „a még-éppen persze csak annak a verseiben van meg, aki nem felejt el, hogy saját létének, saját kreatúra-voltának hajlásszögéből beszél. Az ilyen vers – sokkal inkább, mint eddig bármikor – ennek az egy valakinek az alakot öltött nyelve, legsajátabb lényege szerint pedig jelenvalóság és prezencia. A vers magányos. Magányos és úton van. Aki pedig megírja, az kénytelen vele tartani. De vajon nem épp így hozza-e létre a vers – tehát már itt – a találkozást? *A találkozás titkát?*”³

Az „evangéliumi esztétika” néhány alapszaváról

Pilinszky esztétikai nézeteiről összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy olyan értékrendet közvetítenek, mely nem is igyekszik elfedni, hogy a művészetten kívülről származik. Erről tanúskodik, hogy esztétikáját a költő több helyütt „evangéliuminak”, „jézusinak” nevezi. Ami ebben a kontextusban a művészetten, a szövegen „kívülre” visz, az az egzisztenciát föl-táró találkozás, ami az olvasói tapasztalatban mehet végbe, illetve a művésznek a „tárgyá-hoz” való viszonyulásában nyilvánulhat meg. („A keresztény művész nem mesteri ábrázolója kíván lenni hősének, hanem felebarátja, s nem szerencséje, hanem veresége óráiban akar legközelebb férközni hozzá.”)⁴ Az ilyen módon működő szöveg háttérében természetesen az Evangélium áll, mint befogadásra váró, befogadásban megelevenedő ősz-szöveg – s az irodalmi alkotásokra e háttérből két alapsajátosság „sugárzik át”: a társiasság megalkotódása mint fókusz, és a hangsúlyozott nyelvi, kommunikatív (dialogikus) funkció.

Az „evangéliumi alapértékek” szövegszervező elvként való újraértelmezése számos fogalmat hoz létre a publicisztikákban – ebből néhány jellegzetes elemet szeretnék kiemelni. A műalkotás kontextusában a *szeretet* fogalma úgy jelenik meg Pilinszky-nél, mint a másakra irányuló figyelem, nyitottság, melyben én és te kölcsönösen megkonstruálódnak – vagyis olyan viszonyulást jelöl, ami által a szöveg lehetővé teszi az önazonos jelenlétet tárgya számára.⁵ Mindez a nyelvi alkotásban azért történhet meg, mondja Pilinszky, mert maga a *te*-

³ I. m., 57.

⁴ Pilinszky János: „Tűnődés az »evangéliumi esztétikáról«”, in: *Publicisztikai írások*, Osiris, Bp., 1999. 200.

⁵ „Nemcsak a tudós törekszik pontos ismeretre, hanem a költő is. Ennek a megismerésnek a neve: szeretet. Oda akarom adni magamat valaminek vagy valakinek. Szeretni akarom, hogy megismerhessem, és meg akarom ismerni a világot, hogy szerethessem. Fel akarom fedezni és meg akarom segíteni a dolgokat, hogy ajándékképp visszakapjam tőlük önmagamat. Hogy élni segítsenek. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha meztelen valóságukban szemlélem őket, sőt: bajukban, szegénységükben, árvaságukban, azon a ponton, ahol szükségük van rám. A szeretet a legpontosabb diagnosztika. Csak a meztelenül őszinte ember képes a valóság egy meztelen darabjának bizalmába férközni és cserébe kiérdemelni annak viszontbizalmát. Az írás nem beszámoló a világ megoldott tájairól, hanem cselekedet: nem konyhakertész, hanem expedíció. A költő szeretni kívánja a világot, igyekszik az univerzumnak legesetebb csillagai felé fordulni. Az éhezőkért és meztelenekért jött a világra. S dicsősége, ha minél nagyobb meztelenséget ruházhat fel, s minél esendőbb kezeiből kapja meg viszonzásul a maga ünnepelőruháját. De erről már nem beszél. Csak a megközelítés folyamatáról szólhat a költemény. A szeretet csodáját, ha bekövetkezik, némaság kell, hogy óvja-takarja. Ami drága, azt nem koptatjuk, azzal birtokoljuk, hogy nem érünk hozzá egy pillanatra sem.” „Egy lírikus naplójából” (1965), in: *Publicisztikai írások*, 437.

remtés voltaképpen nyelvi jellegű aktus; ennek emlékéhez, tapasztalatához pedig a költészet képes visszatalálni.⁶ A szót ha *Igeként* szemléljük, akkor olyan potenciált mutat fel, mely meghaladja, megelőzi a beszélő embert.⁷ „Tudom – tudással, mit kizárólag önmaga hitelesít –, hogy azok ajkán, akik hittel várakoznak, bármikor megszülethet az abszolút üzenete, s hogy minden jelenlét, ha forrására talál, beszéd lesz, mely a végtelenből veszi eredetét. Beszéd, mely egyszerre ősi és egyre – új.”⁸ (A kiemelések Pilinszkytól származnak. Érdemes megfigyelni, hogy mind Nabert és Ricoeur *abszolút*, mind Lévinas *végtelen* szava szerepel e mondatokban) Pilinszky szerint tehát az irodalmi mű mint tanúság voltaképpen olyan speciális médium, mely az Ige bizonyoságtevő lehetőségéből merít és annak tartalmát adja tovább a közvetítés folyamatában; és mindig kommunikáció, vagyis interperszonális kapcsolatban, beszédként valósul meg. Ez azt is jelenti, hogy az abszolút/Végtelen tanúja ugyanakkor önnön létének tanúsítójává is válik; illetve: a műalkotás funkciója az, hogy jelezze avagy újraalkossa azt az eredendő viszonyt, amiben a szó a legteljesebb mértékben jelentés. „Tudjuk, hogy az Ige szülte a világot, s a világ megkapta a Beszéd kegyelmét. S ha ez igaz, igazában: minden Beszéd; pontosabban: kapcsolat. Az Ige szülte a világot, s a tér-idő meghasonlottságában vergődő világ az Ige, a Beszéd kegyelméből találhat egyedül vissza az egységbe, az eredendő megértésbe, egyszóval a szeretet egyszerűségébe.”⁹

A műalkotás közvetítő médiumként való értelmezése, a szöveg dialogicitásának hangsúlyozása, illetve a befogadás találkozásként való láttatása mind azt jelzi, hogy az „evangéliumi esztétika” nem tulajdonít a műalkotásnak semmiféle „sikeres kommunikációt” biztosító hatásmechanizmust, hanem egy újabb analógiával arról beszél, hogy amennyiben a befogadás társiaságként és „beszélgetésként” valósul meg, úgy a szöveg-túli besugározhat a szövegbe, és transzformáció, de még inkább *inkarnáció* által kibontakozhat mindaz, amit reméltként, utaltként, rejtettként magában hordozott a vers. A líra mellett az a műnem, amely Pilinszky szerint (a szó nem átvitt értelmében is) a leglátványosabban demonstrálja, hogy mennyire fontos a műalkotásban végbemenő átváltás a mimetikusból a nem-mimetikusba, a dráma. A „mimikri”-darabokat ő nem úgy kárhóztatja, mint Adorno, aki a létező és önnön gonoszságával szembenézni képtelen rend megerősítését hánytorgatja fel nekik – Pilinszky szerint az ilyen darabok egyszerűen „nem történnék meg” a színpadon, nem teszik jelenvalóvá azt, amit utánaoznak, hanem csupán tárgyasíftják, fogyasztói cikké alakítva.¹⁰ A teoretikus alapok különbözősége Beckett munkáinak értékelésénél válik egészen nyilvánvalóvá – míg Adorno a művészetben hangjára, formájára lelő negációt ismeri fel bennük, addig Pilinszky, aki hisz a negativitáson túli pozitív horizont létében, „kevesli” az abszurd dráma csúcsteljesítményeit, éppen a negációban való megrekedésüktől tartva.¹¹ A negáción túli többlet megélését nyújtani a befogadónak, a nézőnek szerinte olyan dráma képes, mely a rituális újrátjátszás módjára egyszerre felidéz és jelenvalóvá tesz, megemlékezik és prezentál „itt és most” (lásd Pilinszky szentmise-hasonlatát¹²). Ennek a kettős folyamatnak az összefoglaló, teológiai és művészeti teremtést egybetartó szava a *megettesülés*.

⁶ „Az ige olyan akaratot hordoz magában, mely azt akarja, hogy a világ legyen, vagyis a nyelv egyszerre titokzatosan koncentrált figyelem, s ugyanakkor – amilyen mértékben csak lehetséges –, a valóság *kiáradása*.” „A szó szeretete”, *Vigília*, 1996/9. 648.

⁷ „Bármit teszünk is, a nyelvet soha nem mi teremtjük. A beszéd megadatott nekünk: része a Létnek, amiből egyedül önátadással részesülhetünk.” Uo.

⁸ I. m., 649.

⁹ „Ige”, in: *Publicisztikai írások*, 667.

¹⁰ Ld. erről pl.: „A »teremtő képzelet« sorsa korunkban”, in: *Összegyűjtött versek, Századvég, Bp.*, 1992. 80.

¹¹ Ld. „Egy lírikus naplójából” (1970), in: *Publicisztikai írások*, 621.

¹² I. m., 622.

Az evangéliumi esztétikának a befogadás mellett az alkotási folyamatról is szólnia kell: ezt Pilinszky a várakozás, csend, üresség fogalmaival írja le. Hivatkozik a negatív teológia hagyományára, mikor arról beszél, hogy „minden alkotás valamiképpen a semmiből ered, Isten teremő alázatának a semmijéből”¹³ – vagyis az alkotói folyamatnak mindenképpen részévé teszi a személyes dimenzió félretételét, elhalasztását, ami által tér nyílhat a személyesen-túli szövegbeli eljövételére is.

Publicisztika, versek és a vallási diskurzus

Adorno esztétikájában elhíresült „tiltásának” továbbgondolását a nyelvi tudatosság hangsúlyossá válása jelenti, mely kettős belátáshoz juttat: egyfelől ahhoz, hogy a Holokauszt tapasztalatával szembesülő filozófia nyelve nem tud közelebb kerülni valóságos mondandójához, másfelől viszont a művészet (lira, dráma, zene) – éppen azért, mert befogadói élménnyé teheti a nyelvi kifosztottságot vagy abúziót – hitelesen tud szólni mindannak jelentőségéről, ami végbement. Illetve épp a művészet nyelvének hitelessége jogosít fel arra a reményre, hogy van mód a Holokauszt (végső) tapasztalatának feldolgozására, internalizálására anélkül, hogy azt valamiféle egységes diskurzus beolvasztaná figuratív nyelvhasználatába. Mindezt viszonypontként tarthatjuk szem előtt a Pilinszky-recepció két, hol kimondva, hol kimondatlanul jelen lévő feszítő alapkérdése kapcsán: 1. Megjelenik-e ilyenfajta nyelvi tudatosság az esszéiben Pilinszky-nél; és hogyan viszonyul egymáshoz ebből a szempontból az esszé és a versek nyelvhasználata? 2. A hitről való beszéd nem alkot-e Pilinszky-nél olyan totalizáló diskurzust, ami nem hagyja kibontakozni a szövegekben a jelek többértelműségét, hanem az ideologikus értelmezésnek megfelelően egyértelműsíti őket? Parafrazeálható e kérdés úgy is, hogy mennyiben felel meg saját művészeteszményének Pilinszky – s azért merülhet fel így is a probléma, mert bizonyos értelemben a hitről való beszéd és a műalkotás összeegyeztethetőségének avagy összeférhetlenségének ideologikus kérdése áll előttünk. Erre autentikus válasz lehet a társiaság megszületésének őszövegeként értelmezett evangélium és a műalkotás befogadói tapasztalatában megtörténni remélt találkozás esztétikája – ám meg kell vizsgálnunk, hogy milyen nyelvhasználat az, amely teret adhat ennek a találkozásnak, „megtestesülésnek”, és hogyan alakul az a szöveg, amely viszont a nem-egyszerit kívánja elbeszélni, hanem a hit mindig érvényesként vett tartalmát.

Nagyon sokat segíthet e kérdések átgondolásához Derrida izgalmas könyve, a *Hit és tudás*,¹⁴ mely számos inherens kettősségre hívja fel a figyelmet, melyeket vallás-konceptciónk hordoz magában. Derrida ezeket nem kiengesztelhetetlen ellentétekként mutatja be, hanem jelzi az egységes képzet mögött megbújó heterogenitást. Már a vallási jelrendszer rögzülése előtti hittapasztalat is, amennyiben ehhez egyáltalán vissza tudunk tekinteni, két forrásból táplálkozik: az egyik a *messiási* nevet kapja Derridánál (ez, mondhatni, a hellenizálatlan biblikus szemlélet lenne, „ez lenne az eljövő jövőre való megnyílás, vagy a másoknak – mint az igazságosság elérkezésének – a jövételére való megnyílás, de várakozási horizont és profetikus előkép nélkül”)¹⁵, a másik pedig a *khóra* (a görög hagyományvonal, a léten túli elgondolása).¹⁶ (A *misztika*, mely a Pilinszky-recepciónknak egy időben fontos szava volt, olyan gyűjtőfogalomként kínálkozik, melyben szintézisükre lelhetnek ezek a nyomvonalak. Az is nyilvánvaló, hogy az *inkarnáció* esztétikai elvként való alkal-

¹³ I. m., 623.

¹⁴ J. Derrida: *Hit és tudás*, Brambauer, Pécs, 2006. (Ford. Boros János és Orbán Jolán)

¹⁵ I. m., 32.

¹⁶ I. m., 35.

mazása elméletileg helyt ad a nyelven-kívülinek a szövegben. De ez még nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen nyelvhasználat képes ezeket a radikális, eredendő másságot jelölő neveket¹⁷ megeleveníteni, illetve hogy a leíró, „tudást közvetítő” nyelvvel milyen viszonyban vannak.)

A tapasztalatról való beszéd pedig, amint a *vallás* diskurzusává alakul, már nem nélküli azt a bizonyos „jogi” mozzanatot, amely garanciát, felelősséget vállal a mondottak igazságáért.¹⁸ Avagy, a szentség tapasztalatához a hit tapasztalata társul. Ebben, mondja Derrida, elkerülhetlenné válik – a mondottnak való igazságtulajdonítás alapvető gesztusa által –, hogy nem csak a tanúsított léte, hanem az első és legfőbb tanúként megidézett is (a *vallás* diskurzusában: Istené) mintegy az elhangzottnak mint beszédaktusnak a konstatív potenciált mozgó hatókörébe kerüljön: „egy esküvel fogadott ígélet záloga sem képes arra, Istent is tanúnak véve, hogy Istent is már, ha lehet mondani, mintegy gépiesen ne nemzze... Istent ugyanis tanúként véve... az eskü nem képes nem előállítani, segítségül hívni vagy megidézni, mint ami már ott van, tehát nemzetlen és nemzhetetlen, még mielőtt létrehozhatatlan lenne”.¹⁹ (Ezért is írja Derrida, hogy *vallás* és *ész* fogalmai közös gyökérről származnak, még hozzá a tanúsításból, a kezeségvállalásból – abból, hogy *amit mondok, igaz, mert mondom*.)²⁰ Amennyiben ez a performatíva alapvetően a vallási nyelvhez tartozik, úgy megállapíthatjuk, hogy az Isten elsőbbségét állító mondatok retorikája éppen ellenkező irányban halad a tartalmukkal. Másképpen: a nyelvi tapasztalat itt megelőzi a teológia vagy a teológiai alapú esztétika válaszait (adott esetben a *csend*, *mezítelenség*, *megtestesülés* gondolatköréből származókat). A vallási nyelv állításainak alapformulája Derrida szerint olyasmi, hogy *tanúsítom/igazolom, hogy valami megtörtént/igaz volt*. Míg tehát ezek az állítások nyelvi adottságaik folytán Isten mindenhez képest való eredendőségét nem tudják kimondani a beszéd valóságalkotó horizontja miatt, addig, másfelől, nyelvi teremtőerejüket sem élik meg szabadon, hisz köti őket tárgyuk, a tanúsított, igazolt. (Adornói szemlélettel mondhatjuk, hogy a fogalmi nyelv összetett mimetikus kényszerére látunk rá itt.) Úgy gondolom, amennyiben elfogadjuk, hogy a vallásról való diskurzus ennyire alapvetően és sajátágosan problematikus, akkor kérdésünket úgy kell feltennünk, hogy nyílik-e erre rálátás a Pilinszky-életműben, és hogyan történik ez a teoretikus, illetve a lírai szövegekben.

Azt felületes összevetés után is megállapíthatjuk, hogy míg a versekben számtalanszor tematikusan is megjelenik a nyelv, a szó kudarca, addig ez a publicisztikákban mindig csak azokban az oppozíciókban szerepel, melyek a kiüresedett jelekkel szembeállítják a (*csend*, *szeretet*, *figyelem* kontextusában) megvalósuló kommunikáció reményhorizontját. Derrida idézett művében kitér arra, hogy az oppozíció mennyire alapvető eleme/szükséglete a vallási diskurzusnak. Megállapíthatjuk, hogy a szövegek retorikája megerősíti azt az intenciójukat, hogy a vallási diskurzus részévé tegyék az esztétikait, ezzel is jelezve az evangélium mint őszöveg primátusát. Az oppozíció a szöveg logikai szervezőelveként áthatja a publicisztikákat – maga az „evangéliumi esztétika” is ilyen módon határozódik meg: „Sokszor eszembe jutott már, hogy van egy íratlan keresztény esztétika, amit leginkább »evangéliumi esztétikának« lehetne nevezni. Hulláma végigvonal az európai irodalomban, hat napjainkban is. Van aztán többek között egy másik művészeti-esztétikai vonal is, amit klasszikusnak nevezhetnénk, s amely időről időre megszüli a maga kánonjait. [...] Ha a »klasszikus vonala« az irodalomnak arányainak mértékével gyönyörködtet, a »jézusi vonal« közvetlenségével...”²¹ Egy másik, ehhez ha-

¹⁷ Ld. i. m., 37.

¹⁸ I. m., 46.

¹⁹ I. m., 47.

²⁰ I. m., 49.

²¹ „Tűnődés az »evangéliumi esztétikáról«” (1961), in: *Publicisztikai írások*, 199.

sonló retorikai formulája az esszéknek a „kvázi-oppozíció”, amely egy negatív, mélypontoszerű, hiányra utaló állapottal nem annak teljes ellentétét állítja szembe, hanem egy olyan pozitív tartalmat helyez a másik pólusba, amely épp e hiányból sarjad ki, mintegy továbbviszi azt, de értékké alakítva – ennek a fordulatnak a hatása a rossznak, negatívnak, értéktelennek egyfajta „átlényegülése”. Mind ez, mind pedig a valódi oppozíció nem csak az esszéknek, hanem a verseknek is alapvető nyelvi eleme. (Kvázi-oppozícióra példa az 1970-ben írt *Egy lírikus naplójából* című szövegből: „Csak üresen várakozó lapra kerülhet valóságos szöveg.”²² Az ürességgel nem áll szemközt a telítettség, hanem az üresség értékességéből fakad a szöveg „valóságossága”.)

Újabb fontos retorikai vonása az esszéknek a kijelentő modalitás egyfajta ígéretszerű hangoltsága. Ez szinte minden, esztétikai kérdésekkel foglalkozó publicisztikában nagyon markáns. A már idézett 1961-es *Tűnődés az „evangéliumi esztétikáról”* határozott előjelzést tartalmaz: „Számos előjele van annak, hogy rövidesen a szeretet lesz a művészet és az irodalom legfőbb tárgya és problémája, olyan értelmi és érzelmi gazdagsággal, amilyen centrális hangsúllyal egyedül és utóljára az Evangélium foglalkozik vele.”²³ Az előre mutató bizonyosság kijelentése ugyancsak vissza fog köszönni a versekben. Ugyanakkor nagyon érdekes, hogy a jelenbeli bizonyosság és az előrevetett remény egymást váltogatva jelenik meg számos bekezdésben, ami a műalkotást a hit kontextusában helyezi el. Az 1965-ös *Egy lírikus naplójából* folyamatos és befejezett cselekvésre utaló ígéret egyaránt használ. Az első mondatokban minden ige valami jövőbeli esemény elérésére való igyekezetet fejez ki (kiemelések tőlem): „Nemcsak a tudós törekszik pontos ismeretre, hanem a költő is. Ennek a megismerésnek a neve: szeretet. *Oda akarom adni* magamat valaminek vagy valakinek. Szeretni akarom, hogy megismerhessem, és *meg akarom ismerni* a világot, hogy szerethessem. *Fel akarom fedezni és meg akarom segíteni* a dolgokat, hogy ajándékképp visszakapjam tőlük önmagamot. Hogy élni segítsenek.” A folytatásban viszont már a jelen idejű cselekedetsorról ír Pilinszky: „Ez azonban csak akkor lehetséges, ha *meztelen valóságukban szemlélem őket*, sőt: bajukban, szegénységükben, árvaságukban, azon a ponton, ahol szükségük van rám. A szeretet a legpontosabb diagnosztika. Csak a *meztelenül őszinte ember képes a valóság egy meztelen darabjának bizalmába férkőzni* és cserébe kiérdemelni annak viszontbizalmát.”²⁴ Ez a bizonyosság, Derrida leírására visszautalva, nem tartozik feltétlenül a vallási nyelv sajátosságai közé; itt ugyanis a jelenben történő beteljesedést mondja ki Pilinszky (nevezetesen: a meztelen valóság szemlélését, illetve a szemlélő lemeztelenedését), és ez a nyelvhasználat kilép a múltra utaló tanúsító diskurzusból, s a jövőre nyitott várakozásából egyaránt. Érdeemes megnézni, hogy ez a diskurzusváltás a versekben is fellelhető-e, vagy ott inkább a lemeztelenedés/meztelenként látás mint remélt szerepel. Ugyanez a retorikai fordulat megy végbe az 1970-es *Egy lírikus naplójából* szövegében is: „Nos, ha a művészet alapvetően vallásos szerepét kellene meghatároznom, semmi egyéb bizonyosat nem mernék mondani, mint azt, hogy a művészet a bűnbeeséssel megszokadt inkarnációs folyamat küzdelmes folytatására, korrekciójára, beteljesítésére tett *kísérlet*. [...] Még egyszer summáznám, mire is gondolok. Időben, térben, a testiesség és az anyagiasság kísértései közepette élő ember, tulajdonképpen sohase valósul meg igazán koncentráltan. Szétszóródik a paradicsom utáni korszak földhözragadt talajtalanságában. Nos, a művészet mintha ennek az elvesztett megtestesülésnek lenne méterről méterre való visszahódítása. Egy igazi arckép mintha a megfestett arc isteni változata, Cézanne almái mintha a kerti almák isteni koncentrátumai, Van Gogh cipői mintha a művész valóságos bakancsainak beteljesítése volnának. Igen, nekem úgy tűnik,

²² I. m., 623.

²³ I. m., 200.

²⁴ I. m., 437.

mintha a művészet a pusztá egzisztálásból a beteljesülő realitásba, világunk nihiltől föllapult parcelláiról a megtestesülés *bizonyosságába* kalauzolna.²⁵ A szöveg a művészetet először az inkarnációt beteljesítő kísérlet metaforájával írja le, de az esszé végén a bizonyosságba kalauzoló létezőként. Ezzel párhuzamosan egyre inkább a művésznak a teremtőként, Isten teremtőtársaként való értelmezése erősödik fel. Ez a nyelvhasználat Isten abszolút más-voltát, érinthetetlenségét nem tudja jelezni – itt látom tehát azt a pontot, ahol a Pilinszky-mű „maga ellen dolgozik”, megbolygatva azt a kényes egyensúlyt, ami a hitvalló nyelv Istent tanúsító és kreáló performatívumai közt fennáll.

Három kérdés gyűlt fel előző gondolatmenetemben, amit nem csak az esszék olvasásakor, hanem a versekkel kapcsolatban is fel szeretnék tenni. A válaszok remélhetőleg közelebb visznek annak megragadásához, hogy milyen kölcsönhatás adódik recepciónk számára a publicisztikák és a versek világa közt – hol provokálja Pilinszky lírája önnön teóriáját, s hol hajlítja magához a líraértést a teória; illetve: hogyan szituálódnak ezek a vallási diskurzushoz képest. A kérdések: 1. a vallási diskurzus összetettségére és belső elmentmondásaira reflektál-e a szöveg, illetve a retorika – amennyiben a vers kapcsolatba lép ezzel a diskurzussal is; 2. hogyan alkalmaz oppozíciókat és kvázi-oppozíciókat; 3. jövőre nyitott folyamatos vagy jelenre vonatkozó befejezett cselekvések által építi-e fel időhorizontját a szöveg, és számol-e eme horizontot implikációival. E szempontokat egy olyan vers olvasásakor szeretném foganatosítani, amely talán nem tartozik az ideologikum tekintetében vitatottabb darabok közé, s amely inkább termékeny olvasathoz segíthet hozzá bennünket: ez az *Egyenes labirintus* a '71-es *Szálkák* című kötetből. (Az ilyen irányú kérdésföltevés a Pilinszky-életmű tekintetében a *Harmadnapon* után válik relevánsabbá.)

„Milyen lesz az a visszaröpülés,
amiről csak hasonlatok beszélnek,
olyanfélék, hogy oltár, szentély,
kézfogás, visszatérés, ölelés,
fűben, fák alatt megterített asztal,
hol nincs első és nincs utolsó vendég,
végül is milyen lesz, milyen lesz
e nyitott szárnyú emelkedő zuhanás,
visszahullás a fókusz lángoló
közös fészkebe? – nem tudom,
és mégis, hogyha valamit tudok,
hát ezt tudom, e forró folyosót,
e nyílegyenes labirintust, melyben
mind tömöttebb és mind tömöttebb
és egyre szabadabb a tény, hogy röpülünk.”

Az oppozíciókra vonatkozó vizsgálat a címben oximoront talál. Ez az esszéekben föllelt kvázi-oppozíciókhoz áll közelebb, hisz olyan alakzatot hoz létre, amely épp az elemei közti feszültséget fordítja saját javára. Hogy a szöveg intenciója tekintetében mi itt az oximoron feladata, arra még visszatérek.

A versnek nagyon érdekes momentuma az a kapcsolat, ami a *visszaröpülés* és a *hasonlatok* szavak közt létesül. Nyilvánvaló, hogy a *visszaröpülés* is csak egy metafora, ami valami meg nem nevezhető történetre utal; mégis, a szöveg ezt a metaforát úgy állítja elénk, mintha „pontos” lenne, legalábbis pontosabb, mint a felsorolt „hasonlatok”. Mutatószó, határozott névmás teszi még szignifikánsabbá a szóválasztást (*az a visszaröpülés*). A szö-

²⁵ I. m., 622–624.

vegnek ezen a pontján, mondhatjuk, a *visszaröpülés* szó üres helyként működik, mert magát olyan meghatározott jelként szituálja, amelyet csak metaforákkal és további körülírással lehet nyelvi tapasztalattá tenni.

Figyelemre méltó a „hasonlatok” sorozata a szövegben – ezek sorról sorra új regisztereket rendelnek be e „kategória” alá: először az egyházi diskurzusból, majd a társiasság tapasztalatából érkeznek a felsorolás elemei, majd pedig egy bibliai eredetű alakzat (*vendégség*) lírai újírása következik egy összetett költői képben. Itt egy olyan nyelvi reflexió működik, ami holisztikusan átlátja, hogy a hittapasztalat leírását célzó összes regiszterünk alapvetően metaforizáció. Ez olyan meglátása e versnek, melyet az én olvasatomban a publicisztika nem tartalmaz.

A vers hetedik sorától kezdve viszont a lírai nyelv mintegy „birtokba veszi” azt, amit eddig kibontatlanul hagyott avagy elhatárolt a metaforáktól. Mint mondtam, természetesen a „visszaröpülés” is metafora – ezt a potenciálját itt kezdi el leginkább kamatoztatni, és itt egy újabb oximoronral létesít kapcsolatot („emelkedő zuhanás”). De még itt sem válik „tudássá” a költői nyelv körülíró képessége, hisz a „nem tudom” szintagma megszakítja, elbizonytalanítja a megállapítást. A fordulatot az „és mégis, hogyha valamit tudok, hát ezt tudom” sorok hozzák el, és végül velük alakulnak ki a szöveg világának időkoordinátái is: a „visszaröpülés” az eredetre néz vissza; az „egyenes labirintus” a jelen világa, melyben a „röpülés” *itt és most* zajlik; a jövő idő pedig már az első sortól jelezve van („milyen lesz majd”). A visszatérés tehát a jövő eseménye, mely egyben előretartást is jelent – így kiderül, hogy a *visszaröpülés* szemantikai oximoronná alakul a szövegben, egyszerre a végidőhöz való előrejutásra és az eredethez való visszatérésre utalva. „Üres hely”-jellege ekképpen átalakul.

Ha megvizsgáljuk, hogy a „nem tudom” és a „tudom” kijelentések mire vonatkoznak a szövegben, akkor láthatjuk, hogy a biztos tudás alapvetően a jelenre irányul; de bizonyossággal szól a szöveg a jövőbeli eseményről, a „visszarepülésről” is, ugyanakkor nem ismeri annak módját, bekövetkeztét – ez az, amit a tudás érintetlenül hagy. Itt észrevehetjük a hit horizontjához tartozó eseményekről szóló nyelv fluktuációját az előretartás reménység és a bizonyosság közt. A vallási diskurzushoz tartozó tudás-formának érzem azt, amikor a jövőbeli esemény bekövetkezte bizonyos, mint egyfajta keret, de tartalma, ami e keretet kitölti, már nem elgondolható szentségként áll az ember elé. A *tudásnak* az ilyen módon való szerepeltetése véleményem szerint a verset a vallási diskurzusnak is részévé teszi. Ugyanakkor nem gondolom, hogy ez idegen lenne Pilinszky intenciójától, hisz e vers egyik célja a végről / eredetről való beszéd lehetőségeinek kitapogatása (például az a felismerés, hogy az oximoron ennek egy eszköze lehet). Ez a befogadást ugyanakkor azzal bonyolítja, hogy ideologikus kérdések célpontjává is teszi a szövegeket, és ettől a publicisztika és a versek összemosása, a lírai műnek a teológiai kérdésekre reflektáló szöveg által való értelmezése (és vice versa) megkísérli az elemzőt (– ez jelen dolgozatra is vonatkozik).

Mindazonáltal a vers retorikája által sugallt *tudás*-képzet összeütközésbe kerül a szövegben leírt tudás-felfogással: ott, ahol a vers kétharmadánál megszólal a *közös* tapasztalat bizonyossága. E ponttól kezdve a vers többes szám első személyű igéket használ az egyes szám helyett. Végzetlenül nehéz, úgy vélem, a lírának beszélnie a hit ama reményéről, amely az emberek valódi interperszonális kötelékeiből létrejövő, és a végidőhöz kötődő közösségének megszületésére vonatkozik – ami oly nagy mértékben foglalkoztatja Pilinszkyt. A „képviselési” diskurzus kialakulása nagyon erősen ellene hat a szöveg szándékának. Nem feladatom megítélni, hogy ez így történik-e ebben a versben; nyilvánvalóan az egyéni befogadói tapasztalattól függ, hogy megáll vagy felborul a remény és a tudás érzékeny egyensúlya. Az esszék sokkal közvetlenebbül hivatkoznak a közös emberire, nem teszik kérdéssé azt, hogy a vallási diskurzus tanúsító funkciójához kötődő jogi mozzanat, mely a tanúsított

igazságát általános érvényűnek tekinti, hogyan problematizálja a diskurzust magát. A versekben a tanúsítás mozzanata többnyire kettős: a megszólaló *én* osztozik mindabban az emberi tapasztalatban, amit közösnek hisz, ezért reflexiója egyszerre irányul az egyénre és a kollektívra.

Összefoglalóan, és leegyszerűsítéssel élve, azt mondhatom, hogy a publicisztika és a versek közti határvonalat, ami a vallási diskurzushoz való viszonyukat illeti, a tudás és a remény, a bizonyos és a vágyott modalitásainak arányában látom, és ezeket az arányokat boríthatja föl az esszék „kritikátlan ráolvasása” a lírai szövegekre.

Az „evangéliumi esztétika” időszemlélete a politikai teológia kontextusában

Az olvasás folyamataira vonatkozó megállapítások után újra vissza kell térnünk Pilinszky publicisztikájának nem annyira retorikai, mint inkább tartalmi vizsgálatához, hogy immár a Holokausztra vonatkozó elgondolásokat is szemügyre vehessük. Ezek leginkább az esztétikai írásokban bukkannak fel, írás és felelősségvállalás kontextusában. Érdekes módon a művészi felelősségvállalás kérdése pedig gyakran az irodalmi művekben megjelenő idő-reprezentációk összefüggésében bomlik ki.

Pilinszky esszéinek egy késői fejleménye a műalkotáson belüli tér- és időviszonyokról való beszéd, ami voltaképpen már az „evangéliumi esztétika” megvalósulására, *hogyanjára* vonatkozik. Semmiképpen nem mimetikus tér-idő-konceptióról van szó, sőt inkább e koordináták meghatározó voltának való ellenszegülésről, a statikusságról. Adorno fogalmával élve, ez a műalkotás autonómiájának záloga, ami Pilinszkyénél is alapvető fontosságú. De azt sem mondhatjuk, hogy Pilinszky a pusztán várakozó, a mozgást, változást kizáró műalkotást ismeri el. Az 1977-es keltezésű *Egy lírikus naplójából* című írásban egyfajta speciális időszemlélet bontakozik ki. E szemlélet szerint a műalkotásokat inkább a lezárt és a megváltoztathatatlan múlt belső lehetőségei vonzzák, mintsem a jövő még alakítható horizontja, amely a művészeti képzeleten túl a célelvű megismerést is mozgósíthatja. A lezárt múlthoz való kreatív viszonyulás is a művészet autonómiáját biztosítja tehát; ugyanakkor Pilinszky létszemléletében az esztétika horizontján túlmutató jelentősége van annak, hogy amikor egy műalkotás anélkül avatkozik be, hogy „bármit megváltoztatna a tényeken”, akkor a mű által „minden lejátszódhat újra, holott megismételhetetlen, minden megváltódhat, holott megválthatatlan, jóvátehető, holott jóvátehetetlen, és vadonatúj, holott végérvényesen vége van”.²⁶ Nyilvánvaló, hogy a műalkotás időszemléletének ilyen leírása milyen erősen táplálkozik az ünnepi idő, a rituális újrarájátszás tapasztalatából – különös tekintettel a zsidó-keresztény hagyomány ünnep- és emlékezés-konceptiójára, mely a múltbeli esemény (például az egyiptomi kivonulás vagy Jézus kereszthalála) megőrzését és a jelen számára való relevánssá, élővé tételét együttes célnak tartja.

Az „evangéliumi esztétika” szerint a művészet a múltban nem a tényeket keresi tehát, hanem azokat a pillanatokot, amikor az emberi lét a maga teljességében, valóságában megmutatkozik, nem csupán önazonosságában, hanem a teremtettség kontextusában – ezek a föltáró események azok, melyekről elmondható: „Isten időről időre átvérzi a történelem szövetét”.²⁷ Az alapító-feltáró események sorába helyezi Pilinszky a Holokausztot, s ezáltal a történelmi idő-kontinuumból és -emlékezetből áthelyezi egy másfajta emlékezetbe, mely a felidézést mindig összekapcsolja az önreflexióval, az em-

²⁶ I. m., 760.

²⁷ „A »teremtő képzelet« sorsa korunkban”, in: *Összegyűjtött versek*, 80.

ber egzisztenciális és spirituális valóságának megértésével. A Holokauszt így az általa jelölt eseményen túlmutató funkciót és értelmezést kap, immár az üdvtörténet részeként: a totális negatívum feltárulását, a mélypontot/nullpontot, a legnagyobb fokú botrányt testesíti meg.²⁸ Az üdvtörténeti kontinuumban a keresztes-emennyel fonódik egybe, kölcsönös értelmező viszonyba lépve azzal – a Holokauszt mintegy a keresztes-emény fájdalomra és az Auschwitzban megvalósult mértéktelen bűn valóságán, súlyán keresztül a megváltás esszenciális voltára hívja fel a figyelmet, míg a passió a Holokauszt teljes remény-nélküliségét ellenpontozza a jézusi együtt-szenvedés tényével, a feltámadás ígéréttel. Nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta megközelítésnek a publicisztikában egyáltalán nem célja a reprezentáció hitelessége, hanem inkább a reflexió, az esemény jelentőségének-jelentéshorizontjának feltárása avagy megalkotása.

A „teremtő képzelet” sorsa korunkban elhíresült sorai szerint „Auschwitz ma múzeum. Mégis a vitrinekben fölhalmozott tárgyakon föllelhető ütések és kopások a század, az élet betűi. Örök tanulság”²⁹ – és tanúság. Pilinszky itt reflektál arra, hogy az idő előrehaladtával a közvetlenséget a közvetítők láncolata váltja fel. A művészi figyelem, mely az alkotó egyik alaptevékenysége, ezért irányul a tárgyakra, a csorbákra, félrehullottakra; a történelmi és üdvtörténeti idő találkozásainak jeleit, nyomait „olvassa” bennük, általuk, különbséget téve jelentés nélküli objektum és tanúsító tárgy, „tény” és „valóság” (vagy „realitás”)³⁰ között.

A „teremtő képzelet” sorsa korunkban mondatai kisebb-nagyobb változásokkal, kiegészítésekkel a *Nagyvárosi ikonok*ba beemelt második esszéiben, az *Ars poetica helyett*ben is megtalálhatók. Ez a szöveg radikálisabban fogalmazza meg azt a látásmódot, mely szerint a Holokauszt az üdvtörténet részeként önmaga irdatlan méretű jelentőségén is túlmutatva mitizálódott: „botrány, amennyiben megtörténhetett, és kivétel nélkül szent, amennyiben megtörtént”.³¹ Az „Auschwitz” trópus teológiai és esztétikai alapú figurációja kifejezetten abban a kontextusban bukkan fel az esszéiben, mely a jelenbeli egzisztencia és művészet

²⁸ Szávai Dorottyá ugyanerről a következőképpen ír: „A Pilinszky-líra időszemléletéből a történeti idő három nagy nullpontja emelkedik ki: *Krisztus megfeszítettetésének, Auschwitz botrányának és a Végítéletnek* az eseménye. S hogy e három kitüntetett esemény éppen a történeti idő, s egyáltalán az e világi időbeliség meghaladását jelenti a *Harmadnapon*al kezdődően, arra az a poétikai eljárás is utal, amelyik a krisztusi és az auschwitzi áldozat passiója, valamint az eszkatológiai távlat között olyan szoros – mondhatni eszkatológikus – közösséget teremt, ami a különböző idővonatkozású nullpontok közti dialógusként csakis az időbeliség cáfolataként értelmezhető. [...] Megkockáztható tehát a kijelentés, hogy az – alakulástörténetében egyre inkább a »mozdulatlan elkötelezettségre«, formai és tartalmi redukcióra hajló Pilinszky-líra egésze (de a *Harmadnapon* korszakától számított költői korpusz feltétlenül) leírható a *jelenidejűség* alakzatával mint sajátos emblémájával.” (Kiemelések Szávai Dorottyától. *Bűn és imádság. A Pilinszky-líra camus-i és karkai szöveg-hagyományáról*, Akadémiai, Bp., 2005. 70.) Szávai megállapításait túlságosan leegyszerűsítőnek érzem, éppen azért, mert figyelmen kívül hagyja a zsidó-keresztény vallási emlékezet belső dinamikáját, mely főképpen az ünneplő közösségek által véghezvitt felidézésben fejeződik ki. E dinamikában a vallási emlékezetben és rítus-hagyományban őrzött múlt és az általa áthatott, a felidézés pillanatára vonatkozó jelen összefonódik – és amennyiben az „evangéliumi esztétika” megvalósítja célját, mármint azt, hogy a vallási rítus és a műalkotás időszemlélete közt dialógus szülessen, úgy a statikusan megjelenített, ezáltal egyfajta változatlansággal, időtlenséggel felruházott költői kép már nem az idő semmisségére utal, hanem egy a tárgyiasított „történeti” időhöz képest *másik időfolyamatra*, melyben a világ létének alapító eseményei állnak kölcsönviszonyban egymással és a jelenből feléjük tekinteni kívánó emberrel.

²⁹ I. m., 80.

³⁰ Pilinszky eme megkülönböztetéséről ld. bővebben: Schein Gábor: *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Universitas, Bp., 1998. 182.

³¹ „Ars poetica helyett”, in: *Összegyűjtött versek*, 83.

számára kívánja megragadni a múlt relevanciáját, és egyben a jelenben élő elkötelezettségét a halottak, a végbement, lezárt, megváltoztathatatlan események iránt. (Pilinszky érvelése szerint a múltbeli szenvedés kényszerítő ereje éppen megváltoztathatatlanságában van – akin már nem segíthet senki, annak sorsa valóban csak kérdésként, megoldhatatlan feladatként áll az élő előtt. A megmenthetetlenek iránti elkötelezettség paradoxona sejlik fel tehát ebben az esszében, aminek következménye Pilinszky esztétikájában „a végleges és tökéletes elnémulás kockázata árán” szóló vers.)³²

A jelen számára feladatot jelentő múlt kérdését élesebben veti fel az 1965-ös keltezésű *Egy lírikus naplójából*, melyben Pilinszky auschwitzi utazásáról, és azzal a fényképpel való találkozásáról számol be, mely aztán végigkíséri egész munkásságát, sőt minden napjait is: „Az év elején Auschwitzban jártam. Az egyik fotó hozzásegített szemléletem bizonyos újrafogalmazásához. Meszelt karámra emlékeztető deszkák között egy fejkenődős öregasszonyt hajtanak a kivégzőbarakk felé. Az öregasszony körül két-három kisgyerek lépeget a salakos út jóvátehetetlen közönyében. Álltam a kép előtt, s erőnek erejével meg akartam állítani a húsz évvel ezelőtti boldogtalanságot – ahogy látszatra a fényképfelvétel megállította. De én a valóságot akartam megállítani. S akkor megértettem, hogy semminek sincs értelme, ha nem tudjuk jóvátenni azt, ami már megtörtént. Nos – egy hosszú gondolatsor kihagyásával –, én hiszek abban, hogy jóvátehetjük azt, ami megtörtént, s méghozzá személy szerint azokkal, akikkel megtörtént – személy szerint a meszelt deszkák előtt 1942-ben lépegető öregasszonnyal. A költészet számomra ha nem is pontosan ezt jelenti, de majdnem ezt: a jóvátehetetlen jóvátételét. Vagy legalábbis az első lépést a képtelenség e sötétjébe.”³³ E hallatlanul érdekes gondolatmenet rávilágít arra, hogy Pilinszky esztétikájában milyen szerepet játszik a temporalitás tényezője: éppen az időbeli elválasztottság és következményei mozgatják, ösztönzik a műalkotást arra, hogy – egy paradox gesztussal – ne némuljon el a múlt megszólításának lehetetlenségétől, elérhetetlenségének csöndjétől, hanem e csönd-tapasztalatot próbálja meg nyelvvé tenni.

Ami mozgásban tartja e lehetetlen dialóguskezdeményezést, az előre és hátra egyaránt irányuló remény, amely nem adja fel sem a megváltoztathatatlan „jóvátételét”, sem pedig annak összekötését az eljövendővel, a hit jövő-horizontjával. A múlt iránti elkötelezettség gondolata csak egy olyan szemléletben merülhet fel – s ott is csak paradox gesztusként –, amely képes egyben tartani az eszkatologikus bizalmat (a már beteljesedett, és az idő egészét átható megváltottságét) és az apokaliptikus reményt (az idők végezetével eljövő megváltást). Érdeemes megfigyelni, hogy Pilinszkyt egy olyan fénykép „szólította meg”, mely többszörös participációra, vagy legalábbis többirányú együttérzésre ad módot szereplői különbözősége által,³⁴ illetve maga a rögzített pillanat is mintegy egyszerre hív a beavatkozásra és a megváltoztathatatlanul való szembesülésre, hiszen a rajta látható személyek még úton vannak a gázkamra felé; ők még elpusztulásuk pillanata előtt láthatók, mozgásban, haladásban, mi viszont haláluk mozdíthatatlan, statikussá dermedt tényállásának ismeretében nézünk rájuk. A Holokauszt-tapasztalatnak az ilyen módon való, fényképek általi, a befogadót egyszerre dinamikus részvételere hívó, ugyanakkor az eseményektől való végtelen távolságára ráébresztő közvetítése Marianne Hirsch, az utó-

³² I. m., 86.

³³ *Publicisztikai írások*, 483.

³⁴ Erről tanúskodik az *En Jézusom* című, 1977-es cikk differenciáltabb leírása: „Amikor Auschwitzban – harmincfokos hidegben – egy akna mélyén megpillantottam a mázsás hajkupacokat, egy vitrinben az összezilált szemüvegeket, a folyosón a bélyeg nagyságú fényképeket s az egyik falon a világ legszomorúbb fényképét: egy görbült hátú öregasszonyt három kisgyerekekkel – a negyedik zsebre dugott kézzel, korához illően hátramaradva követte a gázkamrába igyekvőket – miért gondoltam öt sebedre?” (Kiem. tőlem.) In: *Publicisztikai írások*, 762.

emlékezet fogalmának kidolgozója szerint elsősorban a másodgeneráció tapasztalata³⁵ – Pilinszky példája viszont újfent azzal szembesít bennünket, hogy *minden* olyan helyzetben, ahol az időbeli távolság tanúskodásra kényszerít, közvetítők láncolatát vagyunk kénytelenek igénybe venni. (Ugyanezzel egészíthetjük ki Hirsch azon elgondolását, hogy kizárólag az utódok speciális helyzete, egyszerre tapasztalt odatartozása és időbeli elválasztottsága hozza magával a múltra irányuló, kreatív, emlékezet és utólagos együttérzés komplexumaként leírható viszonyulást.)³⁶

Amennyiben Pilinszky esszéi nyomán a tanúságot az elkötelezettség, a múlt iránti adósság, tehát az időben előre és hátra is ható felelősség nyomatékosításával értjük, akkor a főként J. B. Metz fémjelezte „politikai teológia” nevet viselő Holokauszt utáni teológiai irányzatban lelhetjük meg az ilyenfajta tanúságtétel fontosságának hangsúlyosságát – igaz, Metz inkább az emlékezés és az elbeszélés páros fogalmát használja.³⁷ Mártonffy Marcell Pilinszky prózájáról írt tanulmányában a Metzcel való párhuzamra a költő teológiai gondolkodásának a szenvedés és a teodícea kérdéseire való nyitottságáról szólva hívja fel a figyelmet. Ebben a kontextusban a Pilinszky-életmű olyannyira fontos *csend* szava azt a megszégyenülést és törést jelzi, amely a mérhetetlen szenvedéssel való szembesülés után „szakítja meg az üdvösségeufóriát racionalizáló” teológia folytonosságát.³⁸ Mártonffy utal Beney Zsuzsa tanulmányára,³⁹ mely bevezetőjében nagyon pontosan rákérdez a Pilinszky-életmű időszemléletének komplexitására, ám magyarázatképpen a költő paradox-tragikus hangoltsága mellett érvel. Válaszképpen Mártonffy Metznek a „visszanyúló szolidaritásról” írott mondatait idézi, melyeket ekképpen vezet fel: „Pilinszkynél a múlt jóvátételének s benne minden egyes egzisztencia utólagos helyreállításának (a kétségbeesés fantazmagóriájaként félre is érthető) kötelessége, ez tűnik a gondolkodás egyetlen csakugyan irányadó horizontjának, ha a hiány végletes fokán, a vereség szituációjában a hit nem szabhatja önazonosságát kisebb léptékű tervekhez anélkül, hogy a társiaság egyedül rá jellemző mértékét el ne utasítaná.”⁴⁰

Metz – akire nagy hatást gyakorolt Adorno munkássága – a Holokausztot egyértelműen a teológiai diskurzus elengedhetetlen részének tekinti, ugyanakkor felhívja rá a figyel-

³⁵ Hirsch Susan Sontagnak *A fényképezésről* című munkáját idézve fejti ki álláspontját: „»A fénykép az önnön pusztulása felé tartó élet ártatlanságáról és sebezhetőségéről tanúskodik, s fényképnek és halálnak ez a köteléke ott kísért az embert ábrázoló minden fotón«, írja Sontag. A fotó index mivolta felerősíti azt a vonását, hogy mintegy a halál előfutára, hírnöke, ám ugyanakkor azt a tulajdonságát is, hogy az életet jelzi. Az élet a tárgy léte a kamera lenscéje előtt, a halál pedig az, hogy mindez már elmúlt. [...] Az élet: a tárgy jelenléte a fényképezőgép lenscéje előtt; a halál pedig az, hogy »ott volt«. A radikális törést, a végességet a múlt idő jelzi. A fotó »*ça-a-été*«-ja a visszanezés lehetőségét hordozza a túlélők számára. A fénykép nem közvetít egyéni és kollektív emlékezet között, hanem a veszteséghez és halálhoz kapcsolódva a múltat egyfajta kísértetként hozza vissza, s ugyanakkor hangsúlyozza a múlt visszafordíthatatlanságát. A fényképpel való találkozáskor két jelen idő találkozik, amiből az, amelyik már elmúlt, újraéled a nézés aktusában...» E mondatok Hirschnek egy olyan tanulmányában olvashatók, mely már differenciáltabb leírását adja az utóemlékezet mechanizmusának; ld. *Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory* című írásában olvashatjuk. In: *The Yale Journal of Criticism* 2001/1–37. Az általam idézett bekezdések a 21.-on olvashatók.

³⁶ Magyar nyelven ld. erről bővebben: M. Hirsch: „Kivetített emlékezet – holokauszt-fényképek a magán- és közösségi emlékezetben”, in: *Enigma*, 2003/37–38. 113–132. (Ford. Bán Zsófia)

³⁷ Magyarul olvasható két fontos kötete: *Az új politikai teológia alapkérdései* (L’Harmattan, Bp., 2004.) és *Szenvedéstörténet és megváltástörténet* (L’Harmattan, Bp., 2005.) (Ford. Görfői Tibor)

³⁸ Mártonffy Marcell: „Katolikus historizmus és apokrif magánbeszéd. Teológiai törésvonal Pilinszky prózájában”, *Irodalomtörténet*, 2007/1. 80.

³⁹ Beney Zsuzsa: „Pilinszky »paradoxonai«”, *Műhely*, 1995/4. 43–46.

⁴⁰ Mártonffy, 90.

met, hogy „szó nincs arról, hogy Auschwitzot ezáltal valamiféle negatív mítosszá stilizálnánk”.⁴¹ Metz ugyanis úgy véli, hogy épp a Holokauszt nyitja rá immár eltagadhatatlanul a szemünket, hogy az üdvtörténet és a világtörténelem merev elválasztása a konkrét emberi szenvedés figyelmen kívül hagyásához vezet, s azon keresztül pedig a teológiai horizont hamis afirmációvá való torzításához. Másképpen: érvelésének egyik alapja az, hogy a szenvedés semmiféle kategorizálást, rendszerbe illesztést nem tűr.⁴² A politikai teológia szemszögéből a hit cselekedete elsősorban az emlékezés, amely mind az üdvtörténeti eseményekre, mind a történelemben létező ember sorsára irányul: „a keresztény teológia logoszat... gyökeréig hatolón egy olyan visszagondolás formálta – nem véletlenül vált a »veszélyes emlékezet« a politikai teológia egyik központi kategóriájává –, amely az ember szenvedéstörténetét nem fojthatja és nem felejtethi el, s nem szüntetheti meg idealista módon.”⁴³ Ezáltal viszont a teológiai gondolkodás önellentmondásba keveredik, hiszen az előremutató üdvtörténeti remény beleütközik az emlékezet szüntelenül megtartó voltára rábízott múltbeli, megváltoztathatatlan, és azáltal semmiféle reménnyel nem kecsegtető szenvedésbe, mint önnön cáfolatába. Metz felkiáltásai éppen azt hangsúlyozzák, hogy a politikai teológiának nem lehet célja eme ellentmondás feloldása, hanem inkább e mélységes törés jelzése, és annak beemelése a hit diskurzusába: „a keresztények Istenről való beszédén általában oly kevésbé érezhető meg a teremtés égbekiáltó szenvedéstörténete. A konkrét helyzet visszasságának még az árnyéka sem lebeg a teológia fölött! És mintha az identitásvesztés tapasztalata sem létezne, amelyben az Istenről való olyannyira magabiztos beszéd az Istenhez forduló tanácstalan beszéddé válik!”⁴⁴ (Az utóbbi mondat nagyon érdekesen reagál a Holokauszt utáni zsidó-keresztény teológia egyik nagy kérdésére az imádság funkciójával kapcsolatosan, nevezetesen, hogy lehet-e, s hogyan lehet a távollévő/be-nem-avatkozó Úrhoz szólni. Metz egyszerű válasza „visszautalja” a hívőt Istenhez, ám nem azért, mintha bármit „tudhatna” az imádság pozíciójáról. Az ima mint Istenhez forduló tanácstalan beszéd teljességgel híjával van a Holokauszt utáni teológiát művelő gondolkodók által felrótt utilitarizmusnak.)

A hit emlékezetének kettős, üdvtörténeti és történelmi volta ugyanakkor az eszkatologikus és apokaliptikus időszemléletek együttes jelenlétéhez vezet. Ám mitől válik a *memoria passionis, mortis et resurrectionis Jesu Christi* „veszélyes emlékezeté”? A jézusi történet emlékébe való eszkatologikus beágyazottságunk a katasztrofák melletti elkötelezettségre hív, s ezért szüntelenül „helyzetbe hoz”, felelőssé tesz, arra indít, hogy cselekvő módon köteleződjünk el a szabadság, a kiengesztelődés mellett – ez az apokaliptikus horizont, a konkrét „jövő megkívánta elszánás”.⁴⁵ Metz elgondolása azért áll ki önmagáért „Holokauszt utáni” teológiaként, mert az emlékezés aktusa azt a következményt hordozza magában, hogy maga a múlt hatja és értelmezi át a jelent és a jövőt, és nem pedig az emlékező – mintegy felmenti az embert a totalizáló utópiaalkotás vádjá alól. Még akkor is így van ez, ha hozzátesszük, hogy az emlékezés fókusza és kontextusa igenis a cselekvő döntésén, választásán múlik. Metz számára azért fontos, hogy az emlékezést és az értelmezést igyekezzen elhatárolni egymástól, mert egyik legfőbb célja a teológiai tudatból kiiktatni lehetőleg minden „absztrakt és ideologikus” elemet, hasonlatosan a szenvedés figurációjának adornói, a *Bildverbot* elvéhez vezető tiltásához: „Az emberiség szen-

⁴¹ *Szenvedéstörténet és megváltástörténet*, 9.

⁴² Idézett művének egyik erős Adorno-utalása, különös tekintettel a *Negatív dialektikára*, éppen ezen a ponton található. „A megtapasztalható világban az értelmetlen szenvedés legcsekélyebb nyoma is az egész afirmatív ontológia és az egész teleológia hazugságát bizonyítja, és mindkettőt a modernitás mitológiájaként leplezi le”, írja Metz. (I. m., 103.)

⁴³ I. m., 10.

⁴⁴ I. m., 13.

⁴⁵ I. m., 88–89.

vedéstörténetének ugyanis nincs célja, hanem – ha kapcsolható egyáltalán bármi is hozzá – csakis jövője lehet. És ennek a történelemnek a számunkra megközelíthető folytonosságát nem a »teológia«, hanem a »szenvedés nyomvonal« biztosítja. A történelem lényegi dinamikája a szenvedés emlékezete, mely a jövőbeli szabadság negatív tudata, s amely arra indít, hogy e szabadság horizontján a szenvedés kiiktatása érdekében cselekedjünk.⁴⁶ E gondolatmenet folytatása is rengeteget merít Adornótól: a szenvedés emléke szétzúzza tehát a rendszerező ész totális struktúráit – ettől veszélyes, s ettől olyan nehezen befogadható a társadalom számára. A hit kontextusában a *memoria passionis*ből és a szenvedés emlékezetéből táplálkozó történelmi tudat oly módon kontextualizálja a világ eseményeit, hogy végső soron a legyőzöttek, megalázottak, számkivetettek, gyengék történeteként látja azt. Erre vetül rá az üdvtörténet előremutató emlékezete, mint provokáció, ami cselekvésre sarkall.

Metz teológiai nézetei akkor lesznek különösen relevánssá a Pilinszky-olvasat számára, amikor a múlt aktív emlékezetéről beszél, s a cselekedet lehetőségeként pedig az újra-elbeszélést jelöli meg (tehát tulajdonképpen a teológiai megújulás munkáját a művészet nyelvén látja a leginkább megvalósíthatónak). A múlt aktív emlékezete a „visszanyúló szolidaritás”, egyfajta irracionális felelősségvállalás mindazért, ami már megtörtént, lezárult – olyan elkötelezettség felismerése, amelyről Pilinszky ír az Auschwitz-fotó kapcsán. Természetesen ez csak akkor gondolható el, ha temporális vagy kauzális egymásra következésen túli viszonyt feltételezünk múlt, jelen és eljövendő közt. A kapcsolat Metz szerint a feltámadás, mely megtörtént, s ugyanakkor az idők végezetébe belerejtett esemény is. „Ez a feltámadásba vetett hit nézetem szerint abban fejeződik ki, hogy – »tényeleneesen« – arra tesz szabaddá, hogy figyelmet fordítsunk a múltbeli reményekre és szenvedésekre, és szembenézzünk a meghaltak kihívásával. A feltámadásba vetett hit nem csak olyan forradalmat ismer, amely a jövő dolgait változtatja meg, a későbbi nemzedékekért küzd, hanem olyan forradalmat is, amely újragondolja a meghaltak és reményeik értelmét (W. Benjamin).”⁴⁷ Az a felismerés pedig már inkább a Pilinszky-versek befogadásának tapasztalatához tartozik, hogy mennyire egymás tükörképe intenzitásában és a reményre való, néha kétségbeesett ráutaltságában a múltbeli szenvedés iránti elkötelezettség, az élőknek a megváltoztathatatlan horizontján túllátni akaró együttérzése és adóssága a holtak felé, valamint a jövő végpontján elrejtett értelemnyeres iránti sürgető és csillapíthatatlan vágy.

⁴⁶ I. m., 104.

⁴⁷ I. m., 108.

BYZANTIUMBAN ÉLTEM ÉN IS

*Maszkról, identitásról, történelemről
Gergely Ágnes Tigrisláz című fordításkönyve kapcsán*

Gonda Júliának

*„A régészetből
egy tanulság legalább levonható,
mégpedig az, hogy minden
tankönyvünk hazudik.
Amit történelemnek hívnak,
azt nem kell földicsérni,

így, ahogy van, a bennünk
lakó bűnöző csinálta –
a jóság történettelen”.*

Wystan Hugh Auden: *Régészet*
(Gergely Ágnes fordítása)

*

Az alábbiakban Gergely Ágnes költői-műfordítói-esszéista életművének bizonyos kérdéseivel szeretnék foglalkozni, legutóbb megjelent, *Tigrisláz* című, nagy angol versek magyar fordításairól szóló kötetéből kiindulva.

A szerző a magyar műhelyesszé legnagyszerűbb hagyományait követő, angol szövegek magyar fordításait elemző kötetet tett le az asztalunkra, legelsőbbben is két szemérmesen tisztelt költőelőde, Vas István és Nemes Nagy Ágnes esszéirő tevékenységének nyomába lépve. Beteljesítve szerény, alázatos vágyát, amit összegyűjtött versei elé illesztett, Weörest parafrazeáló, mestereinek – köztük Nemes Nagynak és Vasnak – címzett hommage-sonettjében, a *Hálaadás-parafrazisban* fogalmazott meg: „Oltárom nincs. A század félhomályán / hat nagy halottat burkol gézbe hálám. / Bárcsak a porban lábnyomuk lehetnék”.¹

A könyvbeli írásokat a műhelyesszé minden erénye és sajátsága jellemzi: a gyakorló fordító problémaérzékenysége, apró technikai kérdések iránti fogékonysága, az elméleti problémákkal szembeni józan közömbösség. Ez a közelítés egy-egy apró, de perdöntőnek bizonyuló technikai problémából kiindulva világítja át a verseket, ezekből a technikai problémákból nyit lélektani-egzisztenciális dimenziók felé Gergely is,² itt, fordításelemzésekről

¹ A másik négy megidézett mester Weöres Sándor, Illyés Gyula, Pilinszky János és William Butler Yeats.

² A műhelybírálat kiváló jellemzését adja Vas kritikusi karakterét megrajzoló, kivételes esszéjében Radnóti Sándor. „Bizonyos gyanakvással, bizonyos elragadtatással. Vas István mint kritikus”, in: uő.: *A piknik*, Budapest, Magvető, 2000. A műhelyesszé sajátságait, technikai és egzisztenciális kérdések összefüggéseit érinti Gergelyről írt kisrecenziójában Keresztesi József és Bán Zoltán András is. <http://www.revizoronline.hu/article.php?id=758> és <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEperiodikak/konyvajanlo/0066.html>

lévén szó, annyival bonyolultabban, érdekesebben, hogy két – ugyanazon vers két fordításának összehasonlításakor három – szöveg és két nyelv bevonásával zajlik mindez. Az ilyen típusú érdeklődés érthetően vonzódik a verstechnikai-verstani problémákhoz, Nemes Nagyra és Vasra éppen úgy jellemző ez, mint a szóban forgó, nagyszerű könyv szerzőjére, aki az esszéken belül részfejezeteket áldoz a verstani megoldások áttekintésének. Az életrajzi értelmezés elméleti problémáját is ebből a kiindulásból veszi szemügyre. Minden műhelykritikus szükségképpen barkácsoló szemléletű, szükségszerűen és üdítően szkeptikus, közömbös az elméleti előfeltevések összeegyeztethetősége tekintetében, egyfajta „józan észre” apellálva. Amennyiben Tóth Árpád vagy Keats életrajza – tüdőbajuk – segítségünkre van, megmagyaráz valamit, akkor természetesen bevonatik az értelmezésbe.

Én azonban – az előbb vázolt szemlélettől idegenül, de hűen saját feladatomhoz – mégis megkísérelnék általánosítani, választ keresni arra a kérdésre, milyen Gergely Ágnes szerint a jó versfordítás. „Kemény és pontos versmondatt” – olvassuk Szabó Lőrinc Blake-fordítása, *A tigris* egyik részére utalva, és a szerző egyetértőleg idézi Rába Györgyöt, a szóban forgó két sor „véglegesnek látszik Szabó Lőrinc átültetésében”. Ezek volnának alighanem a fordítás legfőbb értékei, legyen kemény és pontos, így pedig, lehetőleg, végleges, örök. Szabatos és végérvényes módon megfogalmazni egy felismerést, véglegesre munkálni – ez a költő feladata. Ugyanazzal a pontossággal és véglegességgel szólaltatni meg ezt a nyelvi-költői felismerést a másik nyelv terében – ez volna a fordítóé.

„A vers szégyentelen halálugrás”, írja ugyanakkor Gergely kicsit előbb, Kosztolányira hivatkozva. A verssel mindig valami bizonytalanba ugrunk, hiába fegyelem és mesteriség, melyek elengedhetetlenek, de semmiért nem szavatolhatnak. A fordítást mintha ez állítaná szembe a versírással a Gergely Ágnes idézte Kosztolányi-szövegben. Fegyverek közt hallgatnak a Múzsák, háborús időben fordítani kell Kosztolányi szerint.

„Sokszor nem gyakorolhattam erőmet. Ekkor legalább az erőm tudatában kívántam lenni. Mint a légtornász, akitől elvették hintáját és porondját s szűk szobában svédturnázik... s készül az egyetlenre és nagyszerűre, a halálugrásra”. A fordítás Kosztolányi sorai szerint technikai készségeink szinten tartása-fejlesztése, felkészülés – amennyire lehet – a versírás halálugrására, de maga nem halálugrás, csak edzés. De így gondolja-e Gergely Ágnes is? Látszólag egyetértően idézi, de a jól figyelő olvasó már a következő mondatokban is talál okot a gyanakvásra. „Verset fordítani olyankor is lehet – vagy kell –, ha az ember visszaretten, bajban van, vagy csak gyakorlatozik. Lakatos István 1957-ben a börtönben foggott bele Vergilius *Aeneis*ének fordításába”. Világos, mit értsünk azon, ha „az ember bajban van”, erre példa Lakatos István, és azt is értjük, erre példa Kosztolányi, milyen az, ha „gyakorlatozik”. De mitől retten vissza, ha a fordítás csak készenléti edzés? Mitől kell akkor tartania? A könyv vége felé, a Kosztolányi-idézet újbóli előkerülésénél már ezt a kommentárt olvassuk: „A szembekerülés pillanatához már nem fér tapasztalat. Újra és újra megcsap, hogy idegen a vers, a nyelv, az ember, aki a verset írta, a kultúra, ami mögötte áll. Rémületem, hogy talán nem bírok velük azonosulni, elveszi a maradék biztonságérzetemet is. Nincs közöttünk hinta, nincs porond”. Gergely Kosztolányi szavait („hinta, porond”) használva épp az ellenkezőjét állítja Kosztolányi tételének. A műfordítás olyasmi, ami – nincs hinta és porond – végképp teljesen kiszámíthatatlan, a fordító nemhogy nincsen biztonságban, de még „hinta” sincsen, nem akrobatamutatványt mutat be, hanem egyszerűen: repül. Hiába kiemelkedően fontos hát Gergely Ágnes költői-fordítói ethoszában és versvilágában – egyik mestere, Nemes Nagy Ágnes örökségeként – a pontosság és a fegyelem, mégsem azé a siker, a fordításban megszólaló költői igazság, aki akarja, sem pedig azé, aki fut. A fordítás nem pusztán pontos megszólaltatás egy másik nyelvi térben, hanem mindig elmozdulás is, a költemény egy lehetséges arcának felmutatása, ami csak mint lehetőség adott a versben, és a fordításban születik meg, éppen abból a perspektívából mutatkozik, ahonnan a fordító közelít. Gergely ebben a vonatkozásban is idézi Kosztolányit, és ebben a vonatko-

zásban is finoman ellép mellőle. Kosztolányi ugyan azt állítja, hogy a versben mindig és szükségszerűen hallatszik a fordító hangja, az kelti mintegy életre, de a fordítónak – így Gergely – tudnia kell, hogy „a vers nem az övé”: a versben meg kell szólalnia az idegenségnek is, a fordító is kommentátor, aki nem hallgathatja el a szöveg saját igazságát, ellenkezőleg, meg kell szólaltatnia azt, ami csak általa szólhat meg. Gergely gyakran hangsúlyozza, hogy mindkét nyelven hallani kell megszólalni a verset, ha le akarjuk fordítani. A fordítás úgy közvetít két nyelv között, hogy ebben a közvetítésben szólaljon meg valami a különálló nyelveken túllépő, de eredendően nyelvi és kifejezésbeli, egy olyan igazság, ami, ha nem is a fordításban jön létre, de a fordításban mutatkozik meg, ha tetszik, a fordítás eseménye mint igazságtörténet folyamatában lép ki az el-nem-rejtettségbe. Ahogy Kosztolányinál a fordítás, Gergely Ágnesnél az elemzés olvasható titkos önarcképként.

Az idegen és a saját effajta összjátéka, az idegenség megszüntetve megőrzésének dialektikája egyúttal identitáskonstrukciós kísérlet is.: „negyventől tettem magasra a lécet / a kicsi térben megidéztem Yeatset” – írja Weörest parafreazáló, *Összegyűjtött verseinek* kötetét nyitó hommage-versében a költő. A kicsi tér Yeats e könyvben is idézett sorára utal: „Nagy harag, kicsi tér”. A versben világos, a kicsi tér, amelyben Yeats megidézettik: Magyarország. Az eredeti vers megelőző sora azonban így szól: „Ír földről hoz minket a szél. / Nagy harag, kicsi tér” (Illyés Gyula fordítása).

Írországot behelyettesíti a költő Magyarországgal, ír „maszkot” húz magára, míg magyarságáról beszél. Maga nevezi „maszk”-húzásnak ezt az eljárást Yeatsról szóló munkájában. Megfordítja Yeats gesztusát, aki a Nyugat magyarjának nevezte az íreket fiatalkori versében. „Hazánk is látta sok derék fiát / börtönfalak közt, feldúlt otthonát / gyomokba veszni völgyön, dombon át / ó, sebzett szívű nép, e bús pohárt / Nyugat magyarja hadd köszöntse rád”. (*Nyugat magyarja* a címe Gergely Yeats-könyvének). Az ír költő írségének maszkja a magyarság volt, Gergely magyarságának maszkja az írség. Ami közös bennünk, az a „sebzett szív”, a „feldúlt otthon”, a kis népek kiszolgáltatottsága, a kicsi tér, ahol nagy harag gyűlik fel, a frusztráció agresszióba fordulása, ami a kis tér miatt szükségszerűen önpusztítás lesz. A történelem számkivetettjeiként válnak felcserélhetővé, és ez a játék, a megidézés, alighanem a kicsi tér valamelyes tágítását is lehetővé teszi. Kell-e mondani, hogy ez a két maszk közösen eltakarhat-megmutathat, és bevonhat a maszkáalba egy harmadik identitástényezőt, a zsidóságot. Nem kell különösebben éles fül ahhoz, hogy kihalljuk a kisgyermekként zsidósága miatt üldözött, magyarul író, a magyar nyelvet és kultúrát egyedüli otthonának tekintő, az idegent magyarul megszólaltatni kívánó költő-fordító vallomását a fordításkötet Yeats-idézetéből: „Mibennünk mindig itt él a múlt, vannak pillanatok, amikor a gyűlölet megmérgezi az életemet, s elpuhultsággal vádolom magam, mert nem adok neki adekvát kifejezést... S akkor rádöbbenek, hogy... lelkemet Shakespeare-nek, Spenser-nek, Blake-nek s talán William Morrisnak köszönhetem, és az angol nyelvnek, amelyen gondolkodom, beszélek és írok, és minden, amit szeretek, angolul jutott el hozzám”.

Maszkokat visel, eltéveszthetetlenül, az *Ír fohász 1916-ból* című vers is. Ez a kudarcba fulladt húsvéti felkelés éve. „Ó, kelta kőkirály, tekints le végre / villám sújtotta szirtjeid közül / e száműzött, e végzet verte népre, / mely a világot kapta börtönül. // Ha jókedvét, ha kincsét nem tetézed, / törd meg jobboldal ellenség szivét, / s ha mégis bünteted e népet, / legyen büntelen, hiszen a Tiéd”. Világos a bibliai utalásokból, valamint a nép és Istene kapcsolatából, hogy az írek a zsidók maszkjai, és a Himnusz idéző sorokból az is nyilvánvaló, hogy a magyarokéi is, az írek mutatják meg a sorsközösséget, amit megénekeltek a régi protestáns prédikátorok. A maszk itt nem eltakar, hanem felfed és összekapcsol. A *Temető Pannóniában* című versben elfed. „A katolikus temető / katolikus fogad, / de nem tudni, kit hantol el / a Kozma utca 6”. A vers ironikusan utal a Gergely-poétika később elemzendő enigmatikusságára, a címre mint a költői szövegben hasznosítható enigmára: „Ó, Istenem, úgy kedvelem / a szimbólumokat – / de mit jelké-

pez voltaképp / a Kozma utca 6?“. A válasz: „Csak a szemérem nem kopik / a pannon ég alatt“. A Kozma utca 6. címe maszkká válik, az e cím alatt található zsidó temető maszkjává, a rejtőzködés emblémáivá. A vers játékosból imperatívikus hangoltságúvá váló zárata a halálban sem elvehető személyes méltóságra hivatkozva, a halhatatlan lélek nevében követeli az identitást, az önazonosság maszkjainak felfedését: „Ne hidd, hogy jobb a semminél / egy puszta számadat. / Itt élél. Több vagy holtan is / mint Kozma utca 6.“

Egy ismerős és megvilágító maszkot mégis megtalálunk a szövegben. A zsidók szemérmességét „a pannon ég alatt“-i szemérmességnek nevezi, a zsidó temetőről pedig, melynek megnevezését követeli, azt mondja: *Temető Pannóniában*. Pannónia provincia, ezt a provincia-létet, elnyomottságot, az alattvalói reflexeket, óvatosságot ismét közösnek ismeri fel, azért pannon a temető, mert szemérmes a vers, de azzal, hogy pannon temetőnek írja le a zsidó temetőt, azt is állítja, hogy akik benne nyugszanak, nos, azok halhatatlan lelkének azzal is tartozunk, hogy elmondjuk, zsidóként magyarok voltak. A magyaros verselésű sorok ugyanerről tanúskodnak. A vers furcsa feszültsége, hogy először eltörli a halálban az önazonosságot, és ennek a törlésnek a folyományaként törli el a maszkokat is. „Az élet csupa jeltbeszéd / – a halál álmosabb: / egyformán ásít bárkire / egy Kozma utca 6.“ Később, mint láttuk, a halál ellenében is sértetlen én, a halhatatlan lélek nevében beszél. A halál eltörli a maszkokat és eltörli az iróniát, de nem törölheti el egyediségünket, önazonosságunkat, érvényben hagyja a rájuk hivatkozó felszólító, etikai célzatú megszólalást. Ezt a képletet, sokféleképpen módosulva, sokszor viszontláthatjuk Gergely Ágnes verseiben.

Mint mondtuk, a fordításkötet jellemzései egyúttal szemérmes önarcképek is, Gergely Ágnes versválasztásai, és ahogy szemügyre veszi a választásait, kirajzolják az őt foglalkoztató poétikai és gondolati kérdéseket.

A „tapasztalás sorozatában a beárnyékolta, a fenyegetett létezés futamai szólnak. Éppen ettől a madárdalszerű formától kapják meg a versek azt a vibráló nyugtalanságot, azt a váratlan elsötétülést, ami kitölti a keretüket, mintha egy kéz benyúlhat, be is nyúl az ablakon, hogy a falra írjon valamit. Néha egy szócska elég a figyelmeztetéshez“ (22.) – véli a szerző William Blake versciklusáról, *A Tapasztalás Dalairól* szólván, és úgy érezzük, mintha saját verseiről beszélne. Gergely költeményei formailag zárt, egyes csoportjaikban szintén – akárcsak Blake-nél vagy Yeats-nél – dalszerű, elképesztő formabiztonságú költemények, melyek mélyén érzékelhető valami a szorongás lényegéhez tartozóan megfogalmazatlan, kimondatlan, amit az olvasónak akár egyetlen szócskából kéne észrevennie.

Gergely *Tigris*-értelmezését olvasva elgondolkodhatunk, vajon az említett, az ablakon benyúló kéz nem az az „örök kéz“-e, mely szimmetriát, még hozzá rettentő szimmetriát, vagyis – Gergely Ágnes felfogásában – költészetet teremt?

Erről a költészetéről sokan leírták már, hogy enigmatikus költészet, ugyanakkor azt is érezzük, hogy a verseknek van valamiféle határozott közlő szándéka is, akár etikai természetű állítása. Egy kéz, amely benyúl a falon, és ír valamit, valami riasztót, súlyosat és önmagunkkal szembesítőt, ahogy a *Dániel könyvében*, és ezt a vers háttérében lévő írást rejti el a roppant kimunkált szöveg teste. Ha Gergely költészete enigmatikus, hozzátehetjük, hogy ez egyfajta apodiktikus enigmatikusság.

Az *Óda egy görög vázához* híres, axiómaszerű zárósora kapcsán jegyzi meg Gergely, hogy „a XX. század a sarktételeket a költészetben nehezen viseli el, különösen intelmek fényében“. Ezt a poétikai problémát akarja megoldani egy mélységesen „elkötelezett“ költészet, nem valamiféle korszerűségi illemtudásból, valóban nem „hajol meg a korszellem, s a kordivat előtt“, ahogy idézett hommage-verse mondja, mi sem idegenebb tőle, hanem valódi és súlyos poétikai problémaként érzékeli, hogy a transzparens tanítás nem képes megszólaltatni semmilyen költői igazságot. Ennek a problémának a megoldására dolgozza ki az „apodiktikus enigmatizmus“ poétikáját. Az egyik tanulmányban Gergely elmondja, hogy milyen esetekben válik különlegesen izgalmassá egy fordítói feladat, s

ebből az egyik az, ha a versnek titka van. „A legtöbb vers mélyén ott marad egy réteg, ami elemezhetetlen. Ami csak a metakommunikáció szintjén fogható. Azaz:... valami fontosat rejt előlem a vers”. Ezt az „elrejtést” Gergely Ágnes sajátos redukcióval éri el, valóban Pilinszky tanítványaként, a motívumokat kiszakítja a környezetből, és enigmatikus jelekké teszi, amelynek felfejtéséhez elengedhetetlen kultúrtörténeti kontextusuk bevonása és – persze – bonyolult és homályos versbeli viszonyrendszerük tisztázása. S így is marad valami a verstől elidegeníthetetlen homályból – az ilyenfajta homályosság is talán Yeatshez kapcsolható. Egy látszatra kevésbé fegyelmezett, Gergely angol professzor ismerősétől egyenesen „hisztérikus”-nak minősített költészetben, a Sylvia Plathéban is a motívumok engimákká válása, a kihagyások rendje izgatja a szerzőt, és azt mutatja meg elemzésében, hogy mindaz, amiről úgy tűnik „a halálra ítélt elme szeszélyes képzettársításai”, az valójában „a halálra ítélt elme halálos logikája”. Eközben képi értelemben és stilisztikai értelemben a verseket semmiféle redukció nem jellemzi.

Vegyük példának az életmű egyik leghíresebb versét, az *Aput*. Olvasás közben érdekes észben tartanunk, hogy Gergely fordította és kommentálta többször, mostani kötetében is az előbb említett Sylvia Plath *Daddy* című versét, amelyben azt olvassuk: „Szép anyám cigány, sorsom balog, / velem egy pakli, egy pakli tarokk, / mért ne lehetnék zsidó”. A költemény egy – valójában különben ilyenként nem létező – náci tiszt édesapához szóló lírai monológ.

Gergely költeménye pedig az – egykor valójában létező – munkaszolgálatosként meggyilkolt édesapáról szól.

„Emléke napszínű falakban. / A falak hült helye a napban. / Árnyéka nőttön nő. A fény fia. / / A temető nem szerves kémia.”

A felütéssel rögtön belépünk a szaggatottság, a paradoxonokba összeálló motívumok terébe. A napszínű, a nap kiszívta falak, melyek őrzik az emléket, eltűnnek a második sorban, felszívódnak a napban, lehetővé válik az átjárás az emlékezet számára – apuhoz. Vajon miért? Árnyéka nőttön nő. A meggyilkolt apa árnyéka egyre jobban ráborul a lírai én életére, egyre inkább főlé hajol, árnyékában mégis egyre világosabb van. Hiszen „a levegőváz üvegesedik, / az alkony és a köd / nem vár novemberig”. Őszül, az ember egyre közelebb kerül a holtak árnyaihoz, egyre megengedőbb az emlékezéssel. A különálló mondat ugyanis, akárcsak az egész vers – „a temető nem szerves kémia” – vita egy ifjúkori mű, a költőnél talán leghíresebb verse, az *Ajtófélfámon jel vagy* nyitóversszakával: „Nincsenek emlékeim, / és ha vannak sem őrzöm őket, / sohasem koslatom a temetőket, / nem érdekel a szerves kémia”. Azonban a növekvő árnyak, „a nyirok és a köd idején” már többet tud az ember. „Az emlékezés nem vegetatív”. Az emlékezés, éppen úgy, mint ahogy a vers metszi ki a motívumokat az idő folyamatosságából, kimetszi az emlékképet az időből (ahogy Pilinszkyknél is látjuk). Ezt már tudta voltaképpen a fiatalkori vers is, a mozdulatot kiemeli ott is folytonosságából a traumatizált emlékezet: „Érzem, hogy indulsz. Kilépsz, jól öltözött csavargó, / sohasem mész, csak indulsz”. A vers záróképében pedig a fájdalom kozmikussá tágítása a fájdalom örök voltát jelzi, egyrészt feldolgozhatatlansága miatt, másrészt pedig azért, mert műalkotássá lett: „velem indulsz, lélegzel, könnyeid / az én torkomat szorítják, és én hagyom, / s ott fön, ahol nincs keresnivalója, / az a szádból kiütött vékonyka Memphis-cigaretta / átégeti a bőrt egy csillagon”. Így kerül át az emlék a trauma örökléséből a megmunkált emlékezet öröklésébe, ezért lehet a cím: *Ajtófélfámon jel vagy*, mezüze tehát, ami, a parancs szerint, Istennel szembeni kötelességeire emlékezteti mindig a jámbor zsidót.

Ez a közeledés, a falak leomlása az oka, hogy az árnyék növekedése a fényt növeli, így lesz az egyre növekvő árnyékú apa a fény fia, hiszen a Napban van, abban a dimenzióban, ahol eltűnnek az emlékezés előtt álló falak.

„Ablakok mögött fuldoklik, kinek / nem vált vérévé, hogy a falakat / többé már senki nem építi meg. / A csontok közt lakó jól tudja, hogy / nem tünemény az, ami elforog /, ha szinkópásan elrémül a szív. // Az emlékezés nem vegetatív”. A falak motívuma, ezt nem nehéz kihallani a versből, új kontextusban, kiegészült jelentéssel tűnik fel: azok a falak, amelyekről itt szó van, gettófalak, bezárnak és elválasztanak, és ha ma épp nem is állnak, a traumatizált emlékezés („nem vált vérévé”) számára mindig fenyegetet újbóli megéptülésük. A csontok közt lakó, aki soha nem szakadt el halottaitól és a gyermekkori traumától, tudja, hogy az emlékezet állandó jelenléte állandó fenyegetés is. Az a bizonyos állandó fenyegetés, ami ott bujkál minden verssorban, a falon lassan kirajzolódó írás. „Az a katonaszínű hátizsák / az asztallapban kitapintható. / Ha nincs benne diófogórcs, / akkor is látható, hogy a fán / végigömlött a tea. Pedig a / termoszban kellett volna maradnia. / A melegnek az alsóneműben. / A szónak benn, az imakönyvben”. Világos, hogy nem a testi érzékek számára kitapintható a hátizsák az asztallapban, ahogyan az emlékezés sem vegetatív és a temető sem szerves kémia, és ahogyan Keats-Tóth Árpád már idézett, Gergey által tárgyalt versében sem „testi fülnek” hangzik a vázán látható síp dala. Az élet-történet elemei az időből átléptek a vers örökkévalóságába.

Ebben a térben válik lehetségessé az események visszapörgetése, képzeletbeli jóvátétel, hogy az emlékek filmje, ami az indulás mozzanatánál mindig leáll, újra és újra ugyanazt a kockát mutatva most elkezdjen visszafelé pörögni, visszakerüljön a tea a termoszba és így tovább. Aztán újra látjuk ismétlődni az elindulás, az időből történő kilépés pillanatát.

„Harmincnyolc áldott férfié. / A súlya körülhatárolható. / Tárgyak, vonzalmak, tollpéhely. / Az idő, mint a só”. Újra a paradoxonokat alkotó motívumok. Súly-tollpéhely-só. Az elindulás pillanatában a még csak harmincnyolc éves apa – akinek a versbéli, a múltó időben maradt beszélő már az édesanyja lehetne – tárgyai és vonzalmi is könnyűek még, hiszen az idő nehéz, „mint a só”, az, amit felvéve a hátizsákját „apu” levetett magáról. „A savannán, örök tulajdonán / végignéz napnyugtakor az oroszlán. / De azt őrzí a só mindenkiből, / amivé utoljára lefokozták”. Nem lehet eldönteni, kinek az allegorikus ellentéte a napnyugtán végignéző, búcsúzó oroszlán. A versszak zárószora, az „amivé utoljára lefokozták”, az Apával, az Apa megalázásával, méltóságától való megfosztásával kapcsolja össze. De a napnyugtát, az őszí a lírai alany, a lány beszédének környezeteként létesítette a vers, a lány az, aki napnyugtakor visszanez. Az évtizedes falak lassan tényleg leomlanak apa és lánya között. „Pária. Így van igazán közel.” – olvassuk a folytatásban. A só-motívum két előfordulása a versszakban két különböző időtapasztalatot jelöl. A múltó, elpergő idő súlyáét („az idő, mint a só”) közmondásos nehézségével, és a trauma, a megalázottság örökkévalóságát („azt őrzí a só mindenkiből, / amivé utoljára lefokozták”), hiszen a só konzervál is.

Ennek az egyetlen motívumba sűrített kétfajta időszemléletnek a szétválása mutatkozik meg, lép elő az el-nem-rejtettségbe a záró versszakban. Az, ami az eltűnő-elmúló idővel együtt süllyed el, és az, mi glóriával átalálpi azt. „Az ajtófélfán elbarnult a jel. / A rács a gyenge fűvön felviláglik, / az Élmunkás-híd újra Ferdinánd-híd, / rossz és rosszabb közt, mint erős gerenda, / átparázslík egy Memphis-cigaretta, / a Felsőbb Énnek nincs több, ami fáj. // A falak húlt helyén Dávid király.”.

A rács a „falak” motívumának utolsó variációja, utána már hidak következnek. A kétféle idő jelölője a Ferdinánd híd motívuma is, hiszen az elbarnult mezüze mellett ez jelzi a két vers közt eltelt majd három és fél évtizedet. De jelzi az összekapcsolódást is azzal, aki vállán hátizsákjával már kilépett az időből, „újra” Ferdinánd híd, mint az ő idejében. E kétfajta idő közt válik híddá. Első jelentésében két időszak, „rossz és rosszabb” között ível át, a létező szocializmus és napjaink Magyarországá közt, második jelentésében viszont a csillagbéli apa és lánya fogyó idejét köti össze. A mondattani eldöntetlenség megerősíti ezt a lehetőséget, az Élmunkás hídra és a Memphis cigarettára egyaránt vonatkozatható, hogy „rossz és rosszabb közt, mint erős gerenda” ível át. Maguk a motívumok is

(híd, gerenda, cigaretta) megképzik ezt a hidat a versszakon keresztül. A másik oldalon pedig, a falak hűlt helyén Dávid király, akinek újraalapított királysága követi majd a Messiás eljöveteletét. A fájdalom örökkévalósága itt is átvált – a fájdalomtalan Felsőbb Én, (emlékszünk, ez az, amivel már a *Temető Pannóniában* című versben sem bírt a halál) a találkozás örökkévalóságába. A két part között, a történelem szennyes árja fölött a vers ível, a vers, ami kimetszi az emléket az időből, és megvilágít. Hiszen, ne feledjük, maga a híd, a cigaretta nem csak a fénybe vezet út – maga a fény is. Felparázslík. A versben mutatkozik meg, világlik a transzcendens igazság.³

A tézisszerű megállapításokat („a temető nem szerves kémia”, „az emlékezés nem vegetatív”, „de azt őrzi a só mindenkiből, / amivé utoljára lefokozták”), nem csak elhordozza, de valóban súlyossá teszi ez a hihetetlenül kimunkált poétika.

Ennek a poétikának a komplexitását, hagyományainak antagonizmusát viszi színre a már elemzett *homage*-vers is, az *Összegyűjtött versek* nyitószövege. A lírai én megidézi Nemes Nagy redukcionizmusát – „a deszka: vers, ezt Ágnes mondta meg” – és egyúttal az illyési „ízeket”, két nagyon eltérő versvilágot, Pilinszkyt, akitől azt tanulta, „hogymeg sose hajoljak / a korszellem s a kordivat előtt”, valamint Weörest, saját verssorára utalva: „Szememnek Weöres nyitott új mezőt”, tehát a tradicionalizmust és a mindenkori modernséghez fűződő vonzalmat. Arra az *Újhold* és Weöres poétikája közti antagonizmusra is utal a verssor, amit Nemes Nagy híres versmondattal – „Döngesd magad körül a katlant, / élni tanítsd a fulladót, / Ne mondd soha a mondhatalat, / Mondd a nehezen mondhatót” – írnak le talán a legpontosabban. Ha egyszerűbben akarom mondani, akkor a nyelvre bízott és a gondolati fegyelem által kontrollált, a megismerést célzó szó különbségére.

Beleíródnak továbbá a versbe a „hajlíthatatlanság”, a versalkotás szakmai és etikai fegyelme és a tétovaság, a szkepszis „poétikája” közt feszülő ellentétek is. „Meg sose hajoljak” – ez Pilinszky parancsa, „a visszhang is vacoghat”, ez Vas István korrektívuma. Valóban, ezeknek az elképzeléseknek a metszéspontján rajzolódik ki Gergely Ágnes verseinek a legvégső lehetőségig végiggondolt poétikája.

A szonett pontosan kirajzolja a Gergely-líra hagyományszemléletét is. „Ők lánggal égnek, én vagyok az emlék. // Oltárom nincs. A század félhomályán / hat nagy halottat burkol gézbe hálám. / Bárcsak a porban lábnyomuk lehetnék.”. Az előd-utód sort felcseréli a szöveg, és immár nem az utód oltarán ég hálááldozat („Oltárom nincs”), nem az utód szava világítja meg az elődök művét, az utód verse maga legfeljebb csak hamuja lehet az ő lángjuknak, ő az, aki eltűnik majd a múltba, miután egy életidőnyit bolyongott a század félhomályában a hat fárosz örök, de emberi fénye által bevilágított keskeny úton. A fároszok helyén Weöres versében csillagok állnak. Ez a csere lehet utalás Baudelaire híres *homage*-versére (*Fároszok*), de sokkal több is ennél. Eredetük szerint tehát a hatok nem „csillagok”, nem földöntúliak, nem kezdet nélküliek, a történelemben született meg művük, hogy aztán kiváljon fényével, örök lángjával a süllyedő századok félhomályából, mint Keatsnél a görög váza és Yeatsnél Bizánc mozaikművészete meg a Hagia Szophia. Aligha véletlen, hogy ez a két, egymással érintőlegesen kapcsolatba is hozott nagy vers fontos része a *Tigrisláznak*. Megóvni és továbbítani („hat nagy halottat burkol gézbe hálám”, „bárcsak a porban lábnyomuk lehetnék”), továbbadni úgy, ahogy ezeken a verssorokon fut át a h és t, majd a b és az l-k hangok kombinációja, ez a költő feladata: csak posta volt, ahogy Babits mondja, nyom, melyet a holtak lépte vet. Kimentti azt, ami időtlenné vált, ami immár örök, a század sötét félhomályából.

Gergely Ágnes ugyanis a szó minden értelmében: humanista, aki nagyon is közel érzi magához az *Óda egy görög vázához* történelemszemléletét, egyfajta antikvárius történe-

³ A vers érdekes – az enyémet bizonyos pontokon megerősítő, máshol attól radikálisan különböző – értelmezését adja Szegő János: „A vers színeváltozása”, *Parnasszus*, 2007/3.

lemszemléletet, a megfagyott, örökké vált múlt mint a mi időbeli végességünket meghaladó teljesség iránti áhítatot: „a Grecian Urn természetesen görög váza; a történetivé nemesedett haláltudat mégis megsuhintja belőle az olvasót” – írja a *Tigrisláz* Keatsről szóló részében. A halál biztos tudata garantálja, hogy a magában álló, rendezett és példaadó múlt mint szépség vagy bölcsesség, mint kultúra – írás a falon – mindig meghalad bennünket. Yeats Bizánca Gergely Ágnes olvasatában ennek az antikvárius történelemszemléletnek az emblémájává válik. Ezért fontos különösen Gergely Ágnesnek, hogy az „urn” jelenthet vázát és urnát is, a váza a művészet örökkévalóságát, az urna a beszélő halandóságát jelzi, sűríti egyetlen szóba. A múlandó az „örök”-re leleselkedő folytonos veszélyként mutatkozik meg: a váza törékeny. Az *Óda...* első sorának „still unravish’d” jelzőjét elemelve jegyzi meg Gergely, hogy a jelzett szó, a váza „szűz lány. Jelzőjének alapszava, a *ravish* ige azt jelenti: megerőszkol, de jelentheti azt is, megbűvöl. Ezt a népmesészerű kettősséget hangolja finomra a jelentéktelen kis időhatározó-szó, a *still* (még mindig). A menyasszonyt *mostanáig* nem erőszakolták meg, nem bűvölték el; a vázát *mindmáig* nem törték össze. De törékeny”. Az „urn” szóban megbújó kettőség mintájára kapcsolódik össze, figyelmeztet Gergely Ágnes, az „overwrought”-jelzőjében a „kimunkált” és az „agyonhajszolt” jelentése, és a versmondattan lehetővé teszi, hogy egyszerre vonatkozhasson a vázára és a szűzekre, visszautalva az előzőekre, a háttérben megbújó fenyegetést újra felidézve. Így világossá válik, miért definiálja a modernitást Gergely a bevezető esszéiben „örökös égzengés”-ként, miért gondolja úgy, hogy a modern vers lényege ez örökös égzengés modern tapasztalatának artikulálása.

Ez a hagyományszemlélet magyarázhatja – mutatis mutandis – Gergelynek a könyve végén értelmezett Thomas Hardy-vershez fűződő vonzalmát is. A vers címe biblikus: „*Országok megtöretése*” idején, háborús életkép a hátszövegéből. A hátszövegi csendélet háttérben, a vers végén feltűnik egy szerelmespár: „Csak egy lány meg egy fiú a dicső / győzelmi krónika /, az semmivé lesz, de az ő/történetük soha”. A „semmivé lesz” az eredetiben „will cloud into night”, Gergely Ágnes nyersfordításában „belesötétül... az éjszakába”.⁴

⁴ Vas szkepszise és iróniája szólal meg, ahogy Gergely Ágnes briliánsan észreveszi, a Hardy-fordítás egy betoldásában, a történelemmel, pláne a „haladással” szembeni végtelen, részben Kavafiszon és Elioton, részben saját történelmi tapasztalatokon iskolázott, cinizmusba hajló szkepszis. Hardy szövegében a háborús krónikáknak nincs jelzője, Vasnál válnak ironikusán „dicső” győzelmi krónikákká, melyek semmivé lesznek. Vas gúnya felerősíti a szöveg megvetését a történelem iránt. Ez a rezignáció szólal meg az ’50-es években írt híres soraiban: „Hol vannak már húsz év előtti / Eszméink? Megvalósulóban”, és ez válik később cinizmussá kavafiszos ravennai bökverseiben, például ebben az üdvtörténetet magasztaló kis darabban: „Theodorik hamvait a szélbe / szóratta a győztes Belizár. / Mire a császári város / Föllélegzett, mert az áriánus / Rothadó ragály veszélye / Kezdett szűnni már. / És megtért az utolsó eretek. / Hála a bizánci fegyvereknek”. Érdemes elolvasni mindehhez egy általa fordított Kavafisz-vershez írt kommentárját: Vas István: „Konzztantinosz Kavafisz: Egy kisázsiai községben”, in: *Miért szép*, Rónay György és Vargha Kálmán (szerk.), Budapest, Gondolat, 1973. Aligha független a Vassal egy ideig közeli viszonyban lévő Spiró György történelemszemléletének a pusztító történelemtől legalább némi nagyszabásúságot megtagadni nem tudó, „romantikus” cinizmusa ettől a minden romantikától ment cinizmustól (romantikusnak maga Vas nevezte Spirót korai verseskötetéről írt recenziójában). Eggyel továbbmenve akár azon is el lehet gondolkodni, hogy vajon mit köszönhet ennek a romantikus cinizmusnak a *Paulus* és a *Kazamaták* történelemszemlélete, amit ez Margócsy István futólag meg is tette: http://www.ketezer.hu/menu4/2006_11/margocsy.html. Vas költészetében az 50-es évek nagy kiábrándulása előtt is megvoltak már az alkati történetfilozófiai szkepszis csírái, úgy hiszem: a *Háború és békéről* írt versében arról vall a lírai én, hogy párhuzamosan kezdte olvasni Marxot, Bakunyint és Tolsztoj regényét, izgatta is „a sötét, tekergő, / áthatolhatatlan eszme-erdő”, de mégis: „míg fakult az elmélet hatása, / élt a tündér Rosztova Natása”. Ha tudjuk, hogy ez az „elmélet” a marxi történetfilozófiai elmélet volt, akkor meglepően erőssé válik az összecsengés Hardy Vas-fordította sorai és Vas saját, korai verse közt.

A dalszerűséget kontrasztként megidéző Gergely-versben – *Izabella és Ferdinánd* – valami hasonlót látunk: „Izabella és Ferdinánd/megszabja, kinek mennyi járt, / s megszabja majd, ki mennyit árt – / Izabella és Ferdinánd. // Ki kőcsipkét ver hidegen, / meggazdagszik a tizeden, / turbánt, kaftánt hord szívesen, / tekercset olvas: idegen. // Izabella és Ferdinánd, / a menet Allahot kiált, / a menet Adonájt kiált, / a két menet égre kiált. // És mennek Gibraltár felé, / Kis-Ázsia, Bizánc felé,/Velencei kalmár felé, / Spinoza és Rembrandt felé. // Izabella és Ferdinánd! / Ismeritek a tű fokát? / Ez átjut és az nem jut át: / egy gémeskút útjába állt //... ó, Izabella, Ferdinánd! / Csak meg ne bánd. Csak meg ne bánd.”.

Az előzőtt, menekülő mórak és zsidók üldözői „eltűnnek”, Spanyolország nagysága villámgyorsan semmivé lesz („Csak meg ne bánd. Csak meg ne bánd”), az üldözöttek gyermekeinek munkája viszont megmarad. Spinoza és Rembrandt megmaradnak. A múlt mint történelem múlandó, a múlt mint szellem viszont az elsősorban éppen történeti időként értett időn túlra kerül. A klasszikussá vált műtadarabok történettelenek, időtlenek lesznek Gergely Ágnes verseiben.

Ez az, ami igazán foglalkoztatja költőként, fordítóként és elemzőként: a múlandó mögött felmutatni, „kimenteni” az állandót, az írást a falon, ugyanakkor megmutatni az örökben a fenyegetettet, mintegy a vers háttéréként, elfojtottként, szorongásként. Ahogy az Apa kísérteténél láttuk. Az „emléke napszínű falakban, / a falak hűlt helye a napban, / árnyéka nőttön nő, a fény fia” – oximoronsorai a pusztulás és az öröklét között mozgatják az apa alakját. A motívumok sűrűsége, a kihagyások éppen olyan lassú és alapos, szétszálazó olvasást kívánnak, mint amit Gergely Ágnes maga mutat be nekünk mások verseire figyelve. Azt, hogy ez a poétika, amely saját időbevetettsége ellen küzd, milyen erősen kötődik az *Újhold*hoz, jól példázza Nemes Nagy Ekhnátonjának felkiáltása: „a vágy már nem elég, / nekem betonból kell az ég”. Ugyanakkor láttuk az oximoronsorokban, hogy Gergely Ágnes nagyon is ismeri az időbelit, az esetlegeset, az esendőt, nála a megformálás, a reflexió a szigorú kompozíció része. „A deszka: vers, ezt Ágnes mondta meg, / s Vas Pista, hogy a visszhang is vacoghat”. Yeats második verse, ahogy Gergely Ágnes elemzése megmutatja, hasonló tapasztalatot artikulál, Bizánc egyszerre történelemnek alávetett és történelemfeletti, „örök”, anélkül, hogy a két dimenzió bármelyike végleges győzelmet arathatna.

Ugyanennek az antikvárius karakterű hagyományviszonynak, tekintélytisztületnek köszönhetően óvatos Gergely minden olyan kánonkiigazító kísérlettel szemben, amely utólag akarja beleírni az irodalmi múltba a kizártakat. Finom elemzésében kimutatja, hogy Swinburne Tenger és alkonyég között című – Babits fordította – versének grammatikai terében nem jelenik meg a Másik, a nő, csak a megbántott férfiónézet panaszja szól. Ezért lehet a Swinburne-vers grammatikai teréből kiírt nő megjelenésének terepe a fordítás. A fordítás olyan lehetősége a kiigazításnak, ami végig bent marad a hagyomány terében. A „visszaírás” mint ideológiakritikai destrukció helyére Gergely Ágnes a fordítást állítja, ahol a vers saját teréből teremheti meg, a versbéli végtelen potencialitások egyikeként teheti aktuálissá a fordító a kizártat.

A fordítás mintegy hazafias konfesszióvá is válik, a magyar nyelv mint munkaeszköz dicsérete a nyelvben megtalált otthonról szóló vallomás lesz. Jelen van a nyelvhez fűződő viszonyban az antikvárius hagyomány szemlélettel analóg módon egyfajta nyelvvédő attitűd (az idegen szavak használata elleni berzenkedés), a nyelv szerkezetének, lehetőségeinek és korlátainak már-már vallásos tisztelete („az áldott magyar névutó” – írja egy helyütt). Arany Jánosnak, a legtöbb szót ismerő-használó magyar költőnek Gergely Ágnes is hűséget fogad, méghozzá a bibliai 137. zsoltár szavaival. „Ha megfedkezem rólad, Jeruzsálem, / bénuljon meg a jobb kezem! / Nyelvem ragadjon az ínyemhez, / ha nem emlékezem rád”.

Az első versszak idézi az eredetit „ Hát kihílt jobbom legyen rá az ámen, / ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem”, a második pedig, az eredetiből ismert motívumokkal, a nyelv elszáradásával, a beszédképtelenséggel összekapcsolva Arany Jánost illeszti Jeruzsálem helyére. „És fájó orcám rángjon majd a számhoz, / ha elfeledlek egyszer, Arany János”. A város helyébe Arany nevét illeszti a szöveg, a magyarság többé nem térben, hanem a nyelvben van. Másrészt a fordítás reménye az idegen nyelvbéli otthonra találásának reménye is, a nyelv az az eredendő és mélyen magyar közeg, amely képes az idegen befogadására azáltal, hogy megszólaltatja.

Gergely Ágnes meghallja Tóth Árpád Keats-fordításában Tóth elfülő lélegzetét, ahogyan elvegyül a Keats elfülő lélegzetével, a két tüdőbeteg zihálásának közössé váló ritmusát, felmutatja, mi az, ami sajátosan Szabó Lőrinc-i, és mi az, ami kosztolányis ugyanazon Robert Browning-vers fordításaiban, hogyan hallatszik bele Szabó Lőrinc Isten és rend elleni lázadása Blake *A tigrisének* magyarításába. Ezért a „melyik fordítás a jobbik?” retorikai kérdése nem csak azt jelzi, hogy itt nem lehetséges a döntés, nem csak azt, hogy „bizonyos szint fölött ezt nem lehet tudni”, nem tiszteletkőr, hanem valóban a kétféle értelmezés egyforma jogosultságának elismerése, annak nyomatékosítása, hogy a két szöveg nem mérhető össze, mert más mutatkozik meg bennük. Browning mellett Vas és Szabó Lőrinc Keats-fordítása a másik példa (When I have fears that I may cease to be). Gergely Ágnes ennek a két fordításnak a különböző lehetőségeit latolva párverset írt a két fordítás nyitószóiraiból *Keats/Vas István egy sorára*, illetve *Keats/Szabó Lőrinc egy sorára* címmel. (Mindez nem jelenti azt, hogy egy fordítás nem lehet rossz, lehet, ha nem szólal meg benne a vers igazsága, akár azért, mert nincs kérdés, amire válaszoljon, akár azért, mert a fordítás ennek az igazságnak az elnémítására irányul, az idegenség eltüntetésére a „szép magyar vers”-ben). A magyar nyelvben így megmutatkozik valami az idegen versből, olyasmi, amit még maga sem tudhatott magáról. Benjamin messianizmusa ez, Benjamin radikalizmusa nélkül. Gergely Ágnes fordításelmélete, vagy inkább fordítás-technikája és fordításetikája egyúttal, persze kultúraelmélet és identitásmodell is, ezt maga is finoman jelzi a kötet utolsó oldalain, az idegenség kizáró politikai értelmezéseivel szemben a fordításra, az „idegen vers megközelítésére” hivatkozva.

Zárásként térjünk vissza a versben rejtőző titokhoz. Gergely Ágnes Auden *Miss Gee* című balladájáról szólva beszél arról, hogy „ a vers megbúvó rétege a vers külszínével ellentétesen... is jelen lehet; mint kontraszt”. A fordításkötetben is olvashatunk egy saját verset, amire ez a leírás tökéletesen ráillik. A szonett stílusparódia, az irodalomtörténészek felesleges tudálékossága, a felesleges idegen szavak, terminusok használata ihleti.

„Ez a kadáver agnoszkálhatatlan, / szólt a halottkém. Azt hinnők, ez ő, / holott csak identifikálhatatlan / a dekomponált jelentésmező, // így minden „ő”-t és „mégsem ő”-t ma néma / és végtelen negáció hat át, / s temporális vetületben miénk a / referencializálhatatlanság. // Tér és időkoordináták között / az összes paradigma az, ami: / a fenomént szuggéráljuk a földött / osszárumba visszametszeni. // A kadáver nem korpusz! Vége most már. / Kelt ’negyvenkilenc október, Segesvár”.

A Petőfi-játéknak, noha paródia, nyomasztó kétértelműsége mégsem téveszthető szem elől. A vers végéig valóban nem tudjuk, kiről van szó, valóban „agnoszkálhatatlan a kadáver” egészen a záró sorig: „Vége most már. Kelt’ negyvenkilenc október, Segesvár.”. Csak itt derül ki, hogy Petőfi Sándor holttestének azonosíthatatlanságáról van szó, a Petőfit illető bizonytalanságról, ami viszont a „vég”-et bizonyosan ismeri: „’negyvenkilenc október, Segesvár.”. A „jelentés” ugyanakkor nem csak a halottkém jelentésére utalhat, hanem egy ennél is mélyebb rezignációra, a jelentésre mint nyelvészeti kategóriára, a kadáver agnoszkálhatatlansága mint végpont az ebben az értelemben vett, végképp elvesztett jelentésre utal. Innen nézve súlyt kap a játékos mondat, hogy „így minden »ő«-t és

»mégsem ő«-t ma néma / és végtelen negáció hat át, / s temporális vetületben miénk a / referencializálhatatlanság”. Az időn kívüli, a történelmi idő rombolásától megmentett avagy azt érvénytelenítő jelentés, az írás a falon, úgy tűnik, nem hozzáférhető többé, az engimatis apodiktikusság poétikájának útjai lezárultak. A halotról való tudás bizonyossága beemelhetné a korpuszt – az arra különben nagyon is méltó szövegkorpuszt – az örökké érvényes klasszikus szépség és az örökké érvényes kategorikus imperatívusz világába, legalább részben visszavonva a halált. De hát „a kadáver nem korpusz”. A költemény nem más, mint fanyarul rezignált tudomásulvétele annak, hogy a lángírás a falon olvashatatlanná halványodott, vagy talán már nyoma sem látszik. Bizánc kapui végképp bezárultak, senki nem viheti be a „a halhatatlanság remekibe” a költőt. Ez volt az „intelem” vagy „a sarktételek” enigmatikussá tételének, játékoság mögé rejtésének utolsó kísérlete. A kéz benyúlt, de nem írt a falra, hanem – alighanem végérvényesen – letörölt minden írást.

*

Gergely Ágnes úgy képes továbbgondolni azokat a poétikákat, amelyekhez kapcsolódik, hogy megújításukból nagy költészetet hoz létre, és ezeket a kérdéseket nemcsak versben tudja színre vinni, de fordításaiban és műhelytanulmányaiban is, a nagy hagyományú műhelyesszé bizonyosan egyik legkiemelkedőbb, ha nem a legkiemelkedőbb kortárs művelőjévé válva. Az *Újhold* iskolájából számos jelentős pálya indult útjára, de az ő művével talán egyedül csak a Székely Magda nagy költészete vethető össze.

ESTERHÁZY, KEZDETBEN

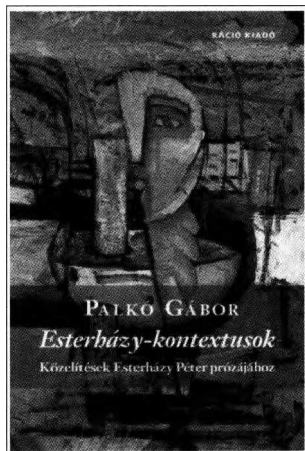
Palkó Gábor: Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához

Palkó Gábor tanulmánykötete, amely elsősorban két, a hetvenes években írott Esterházy-könyv elemzését tartalmazza – a *Fancsikó és Pinta* 1972 és 1974 között íródott, a *Termelési regényt* 1977-ben fejezte be az írója –, eredetileg doktori disszertációnak készült „Szavak a fiú ajkáról» (Esterházy Péter pályakezdése a posztmodern korszakalakzat[ok] kontextusában)» címmel, tudományos munka tehát, ennek megfelelő mennyiségű lábjegyzettel és milyenségű fogalmazással, Niklas Luhmannal, Kulcsár Szabó Ernővel, Ihab Hassannal, Jacques Derridával (stb.) elnehezített gondolatmenettel. Voltaképpen tévedésből kezdtem az olvasásához, a cím alapján azt remélve, megtudok valamit e művek készítésének és befogadásának egykori szellemi és szövegösszefüggéseiről, de ilyesmiről alig esik szó benne; e tanulmánykötetben a „kontextusok” jelentése: „különböző teoretikus iskolák szempontrendszerének érvényesítései”, mint Szabó Gábor fogalmazott az *Alföld* hasábjain (2008/5) remek kritikájában. „Palkó könyvében nekem túl sok a »kontextus« és túl kevés az »Esterházy«”, írta, s egyetérték vele ebben is, másban is. Most, nem kis fáradtság árán végigolvasva a kötetet, megpróbálok róla a témára figyelve írni, békén hagyva a „kontextusokat”, felidézve egykori szellemi és szövegösszefüggéseket.

Az öt tanulmányból álló kötet első darabja a posztmodern nemzetközi fogalomtörténetét igyekszik összefoglalni, a második a *Fancsikó és Pinta* egykorú kritikai fogadtatását tekinti át, a harmadik Esterházy ezen első könyvének elemzése, a negyedik és ötödik pedig a *Termelési regényé*. E felépítés logikája talán az, hogy a szerző előbb bemutatja a hetvenes évekbeli műveket körülölelő világirodalmi horizontot (amely az ő felfogásában a posztmodern korszaktudattal egyenlő), majd az első kötetet körülvevő hazai irodalmi horizontot, majd önálló elemzésében a két horizont eltéréséből kiindulva megmutatja a *Fancsikó és Pinta*ban mindazt, amit a hazai kritika nem vehetett észre, ám a világirodalmi horizont (a posztmodern korszaktudat) láthatóvá tesz, majd a kötet azon mű elemzésével

zárul, melynek a horizontja végre egybeesik a világirodalmi horizonttal, s amely megjelenésével kiváltotta a hazai kritika szemhatárának a megváltozását is. Talán a kötetfelépítés e logikája magyarázza meg, miért nem tárgyalja a közbeeső Esterházy-könyvet (*Pápai vizeken ne kalózkodj!*) a tanulmányíró.

Számomra kérdéses, mennyi értelme van a posztmodern nemzetközi fogalomtörténete gyorsított menetű, angol és német nyelvű összefoglalásokat összefoglaló áttekintésének hetvenes években készült magyarországi alkotások (és egykorú fogadtatásuk) magyarázatára készülve. A posztmodern nem volt kontextusa a hetvenes évek magyar

Ráció Kft.
Budapest, 2007
276 oldal, 2300 Ft

műveinek, hanem utólag *lett* azzá. Palkó könyve a fogalom magyar nyelvű történetével nem foglalkozik, így könyvéből nem derül ki, hogy a hetvenes évek magyar szellemi életében e fogalom nem volt használatos, s nem tudhatjuk meg könyvéből azt sem, hogyan vált utólag használatossá egyes hetvenes évekbeli művek értelmezésében. Mint általában a Kulcsár Szabó-iskolában nevelkedettek, szerzőnk is a „visszaható érvényű olvasás”, az utólagosság perspektívája érvényesítésének a híve, s amit történeti érzéknek szoktunk nevezni, hiányzik a tanulmányaiból. Így akkor sem irodalomtörténészként jár el, amikor évtizedekkel ezelőtti alkotásokhoz fűz magyarázatokat, inkább kritikusként vagy még inkább az örök jelen időben munkálkodó irodalomértelmezőként.

Nemrégiben, *Posztmodern: izmus vagy -itás?* című, a *Korunkban* (2006/7) megjelent tanulmányában Milián Orsolya így foglalta össze, igazán tömören, a posztmodern fogalmának magyar használatával kapcsolatos tudnivalókat: „Feltehetően a terminus túlhasználtsága és egyben homályos jelentése eredményezi, hogy a magyar irodalomkritikában a kifejezés kilencvenes évek eleji parciális »játékba hozásától« eltekintve nem igazán honosodott meg. A magyar irodalmi posztmodern létezése mindmáig vitatott, s bár különböző életműveket (pl. Garaczi Lászlóét vagy Kovács András Ferencét), szövegeket (Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba*; egy alternatív kánonban Németh Gábor: *eleven hal*) vagy szövegkorpuszokat (az önéletrajzi fikciók) bevett szokás posztmodernként aposztrofálni, úgy tűnik, valós posztmodern kánonról mégsem beszélhetünk. Megjegyzendő, hogy a kilencvenes évek elején született, a magyar irodalomtörténeti korszakokat átrendező, a modernséget négyfázisú processzusként (klasszikus modernség, avantgárd, másodmodernség, posztmodern) elgondoló koncepció, amely mára széles körben elfogadottá és hivatkozási alappá vált, a posztmodern a modernizmuson belül helyezte el.”

Én úgy emlékszem, a posztmodern fogalma 1986–1987 táján terjedt el a magyarországi szellemi életben, s ebben valószínűleg volt szerepe a *Bevezetés a szépirodalomba* (1986) fülszövegének is, amely önértelmező módon használta a kifejezést. Nemrégiben a *Kellék* című filozófiai folyóiratnak nyilatkozva Vajda Mihály azt mondta, hogy ő 1987-ben halott először a fogalomról, amikor a *Medvetánc* nevezetes körkérdésére (Mi a posztmodern?) választ kellett adnia – s aztán ki is tartott mellette. Az építészeti szakirodalomban biztosan előfordult a kifejezés korábban is (a Műegyetem építészkarának *Bercsényi 28-30* című folyóiratában például 1977-ben Robert Venturi-szövegek jelentek meg), ám tudtommal magyar irodalmi műre korábban nem alkalmazták. Nem fordul elő a kifejezés *A zavarbaejtő elbeszélésben*, Kulcsár Szabó Ernő kiváló (máig legjobb) 1984-es kis könyvében sem: akárcsak az „új próza” leghatásosabb kritikusa általában, e könyvecske is a modern regény történetéhez mérte a *Termelési regényt*.

Ha valaki végigolvasná a *Bevezetés a szépirodalomba* egyes, 1981-től megjelenő darabjainak a kritikáit, majd magának a gyűjteménynek az 1986–1987-es fogadtatását, kiderülhetne, hogy a fülszöveg előtt használta-e valaki Esterházy életművére a posztmodern kifejezést vagy sem. 1986 után mindenesetre már sok irodalomtudós és kritikus alkalmazta a kifejezést; utólag visszanezve az a benyomásom, hogy a magyar irodalom nyugat-európai értelmezői (például Jolanta Jastrzebska, Kibédi Varga Áron, Töttössy Beatrice) mintha bátrabban tették volna ezt, mint a hazaiak többsége. Kulcsár Szabó Ernő 1988-ban tette közzé az első nagyobb tanulmányát a fogalomról, jól emlékszem rá, történetesen én voltam írásának (némileg tanácstalan) szöveggondozója a *Jelenkorban* (*Posztmodern kortudat és irodalmiság*, 1988/7–8). A tanulmány szövegén és hivatkozásain jól látszik az 1985–1987 közt kiadott friss német posztmodern tárgyú tanulmánygyűjtemények ihlető hatása, amelyek döntően befolyásolták a szerző gondolkodásának további alakulását. Hármas, majd négyes osztású, a posztmodern korszakot is magában foglaló korszakolási modelljét, melyet Milián Orsolya emlegetett cikkében, a kilencvenes évek elején alakította ki.

De vajon mit jelenthetett a *Bevezetés a szépirodalomba* fülszövegén a posztmodern? Úgy

vélem, aforisztikusan szólva, inkább John Barth posztmodernjét, mint a posztstrukturalista elméletekét. A *Bolyongás az elvarázsolt kastélyban* című Barth-regény – amely a *Bevezetés*en is nyomot hagyott – 1977-ben jelent meg magyarul; Abádi Nagy Zoltán utószava a posztmodern fogalmát nem használta. A *Nagyvilág* a hetvenes évek közepétől közölt az amerikai posztmodern próza központi alakjaitól és alakjairól írásokat, Barthtól, Barthelme-től leginkább. David Lodge kritikái írását Barthról 1981-ben, *Az újrafeltöltődés irodalma. A posztmodernizmus szépprózája* című-alcímű híres Barth-esszét 1982-ben tette közzé a *Nagyvilág*. Amikor a *Bevezetés* fülén feltűnt a posztmodern fogalma, elsősorban ez volt a magyar nyelvű kontextusa: az amerikai posztmodern próza hazai recepciója. Mindez azért érdekes, mert a későbbi években egyre inkább a posztstrukturalista elméletek kezdték feltölteni a posztmodern fogalmát, jött Lyotard, Derrida, Baudrillard, Lacan és a többiek. Az 1995-ös *Nesze neked posztmodern* című ismeretterjesztő képregény-könyvben pedig, amely egy időben jelent meg angolul és magyarul, már szó sem esett az amerikai posztmodern prózáról, annál több a francia elméletirókról.

A nyolcvanas évek végén, kilencvenesek elején én is használtam a fogalmat, s nem csak irodalmi jelenségekre. Például egy 1989-es, *Jelenkor*-beli, meglehetősen darabos írásomban (*Irányzatok és tendenciák*) a képzőművészetet neveztem a magyar posztmodern húzóágazatának: „a hazai posztmodern eddigi nagy és folyamatos teljesítményei – Bódy, Esterházy és Jeles műveit kivéve – itt [a képzőművészetben] jöttek létre: elég Birkás Ákosra, Hegyi Lórándra, El Kazovszkijra utalni”. (Néhány évvel később ehhez hozzátettem volna már Vajda Mihály filozófiai írásait is.) Akkoriban azzal próbálkoztam ugyanis, hogy az irodalmi jelenségeket a különböző művészeti ágak egységében írjam le; hasonló (vagy ugyanazon) művészi alakításmódokat és észjárásokat véltem felismerni a *Bevezetés*ben, Bódy és Xantus János filmjeiben, Garaczi László kispróza-írásában, az újfestészetben, a Monteverdi Birkózókör előadásában. Amikor 1992-ben összeállítottam az újraindítandó JAK-füzetek első listáját, még szerepelt benne „A posztmodern és a magyar irodalom” című, végül el nem készült, sokszorosra tervezett tanulmánykötet: én a fentebb idézett mondatomat akartam benne részletesebben kifejteni.

Számomra maga a kulcsfogalom, a posztmodern, eredendően nem irodalomkritikai (s nem filozófiai) terminus volt, hanem művészetkritikai (jellemző módon kb. azonos jelentésben használtam a transzavantgárd kifejezéssel), első találkozásom is a képzőművészet terepén történt vele, az *Aktuális levél* első számában, amit 1984-ben kaptam kölcsön egy festő barátomtól. Birkás Ákos előadása, a *Ki az áldozat? Ki a tettes? és Mi a teendő?* ugyanis, amely aztán évekre meghatározta a művészeti érdeklődésemet, teljes terjedelmében közölte Douglas Davis ironikus párbeszédét *Modern és Posztmodern* között. A nyolcvanas évek közepén, noha egy egyetemi irodalmi folyóirat (*Harmadkor*) szerkesztője voltam, jobban érdekelték az *Új szenzibilitás*-kiállítások, Bódy Gábor kései videó-munkái és a 180-as csoport koncertjei, mint a magyar próza akkori nagy teljesítményei, amelyekért szegedi barátaim lelkesedtek. Van egy dossziém megsárgult gépiratokkal ezekből az évekből; innen tudom, hogy akkori, kezdetleges írásaimban 1985-től tűnik fel a fogalom.

Utoljára pedig 1993-ban használtam kulcsfogalomként a posztmodernrt (jelzőként néha később is), a már 1994-ben kiadott *Csipesszel a lángot* című kötetbe írt *Rövidtörténet, 1986, posztmodern* című tanulmányomban. Én, azt hiszem, nem „a terminus túlhasználtsága és egyben homályos jelentése” miatt hagytam fel vele, mint Milián Orsolya írta, noha ezek is nyomós okok, inkább irodalmi korszak-fogalommá merevülése és posztstrukturalista feltöltődése nem volt az ínyemre. Ebben az 1993-ban írt tanulmányban már igazodtam az irodalomértelmezés szabályaihoz: felhagytam azzal, hogy az irodalmi jelenségeket más művészeti ágak analóg fejleményeivel együtt próbáljam leírni – s ezt talán rosszul tettem. A posztmodern kapcsán akkor az érdeklődésem már arra irányult, hogy rámutassak a fogalom kétféle, tág és szűk jelentésére: hogy John Barth nevezetes esszéjé-

nek és a posztstrukturalista elméletek befolyásolta irodalomkritikának a posztmodernje különbözik egymástól, s az előbbi tágabb, mint az utóbbi. E gondolatmenet szálát évekkel később Balázs Imre József vette fel a *Kalligram*ban megjelent, vele készült beszélgetésben (2004/3), kijelentve, hogy a magyar kritikában túl gyorsan szilárdult meg a posztmodern fogalma, s ezért olyan, a megszilárdulás után érkezett alkotások, mint a *Jadoviga párnája* vagy az új történelmi regények, nem férnek bele szűk keretébe, holott a posztmodern tágabb (barthi) fogalmába beleférnének.

Most akkor modern mű a *Termelési regény*, aminek 1986 előtti értelmezői tekintették, vagy posztmodern? Szerintem tekinthetjük ennek is és annak is. 1967-ben írta a párizsi *Irodalmi Újság*ba Albert Pál az alábbiakat Kassák Lajosról (*Alkalmak* című kötetében is olvasható): „*Mutatis mutandis*, ő a mi Gorkijunk és Panait Istratink, Walt Whitmanünk és Verhaerenünk, Tristan Tzaránk és André Bretonunk és Marinettink, Kandinszkijunk és Malevicsünk, ő a mi dada-mozgalmunk, Bauhausunk és »új tárgyiasságunk«, s bizonyos értelemben még ő a mi Brechtünk és Paul Éluard-unk is.” Ugyanazzal a megvilágító erejű túlzással nevezhetjük Esterházy Pétert a mi Joyce-unknak és Musilunknak, Gide-ünknek és Handkénknak, Calvinónknak és John Barthunknak, azaz egyszerre modernnek és posztmodernnek, egyszerre sokfélének és összegzőnek, a regény (főként, de nem kizárólag 20. századi) történetének egymástól eltérő lehetőségeit tudatosan életművébe foglalónak.

Mindenesetre azzal, hogy utóbb a magyar posztmodern irodalom első művének kezdtük látni a *Termelési regényt*, leárnyékolódott a mű modern és neoavantgárd kontextusa, amely még látszott az egykorú fogadtatáskor: Molnár Miklós például azt írta róla bírálatában („*Irónia, középpont nélkül*”, *Életünk*, 1979/11), hogy „az avantgarde ihlette nyelv művészet kiemelkedő opusza”. Ez a kontextus ma legkönnyebben a párizsi *Magyar Műhely* hetvenes évekbeli számaiból idézhető fel, noha nem azonos vele – a *Termelési regény* első részlete itt jelent meg 1977-ben, az 53. számban, „A metódus bemutatása” címmel. (Palkó könyvében, mint a szakirodalomban általában, azt olvashatjuk, hogy Esterházy nyilvános pályája egy *Alföld*-beli publikációval kezdődött – valójában, a szerző *Otthon* című írásából is tudhatóan, a *Magyar Műhely* volt az első folyóirat, amely közölte az írását, 1974-ben.) A *Magyar Műhely* ezekben az években az „újat kereső”, „kísérletező” irodalom fórumának nevezte magát, s emlékezetes számok, írások, könyvek sorát adta ki az 1973-as Joyce-számtól (vagy inkább *Finnegans Wake*-számtól) kezdve a Szentkuthy-számon át a szerkesztő Nagy Pál programkönyvéig, a *korszerűség, kortárs irodalom* című 1978-as kötetig. E számok jó néhány írása és képe párhuzamba állítható a *Termelési regény* vagy a *Bevezetés* egyes megoldásaival.

De vissza Palkó tanulmánykötetéhez! Az általa előadott Esterházy-történet részben elfogadható számomra, részben nem: a fogadtatástörténetről adott értékelése nem, a művek jelentőségéről írtak sokkal inkább. Recepció-áttekintéséből szerintem nem következik, hogy a „kritika a *Fancsikó* és *Pintát* olvasva elbizonytalanodik” (60.) – ez inkább a tanulmányíró előfeltevéseiből következik (újító jellegű mű el kellene, hogy bizonytalanítsa a kritikát), mintsem az általa idézett-kommentált bírálatokból. S ugyanígy, a *Termelési regényről* szóló egykorú értelmezéseket valamelyest ismerve egyáltalán nem úgy látom, hogy a regény nyelvi világa „áthághatatlan akadály elé állította” a kritikát, mint Palkó írja (43.), épp ellenkezőleg: leghatásosabb elemzői épp ilyen műre vártak, éppen mű és kritikai fogadtatás ritka összhangja tette lehetővé, hogy a kortársak az „új próza” áttöréseként éljék meg a *Termelési regény* megjelenését és olvasását.

„A prózai konvencióktól való eltérés... csak a *Termelési regény* megjelenésével éri el az irritáció olyan fokát, amely immáron a prózaeszmény és a kritikai nyelv mibenlétére is hatással van...” (61.) – írja Palkó. E megfogalmazása azt sugallja, hogy az Esterházy-regény váltotta ki a kritikai nyelv módosulását. Mintha egy általános irodalmi törvényszerűség is munkálna a megállapítás előfeltevéseként, miszerint az irodalmi konvencióktól

erősen eltérő művek olyan irritációt jelentenek a közegük számára, amivel kiváltják vagy képesek kiváltani a kritikai nyelv megváltozását. Én azt hiszem, hogy a kritikai nyelv változása inkább függ különféle politikai, társadalmi, intézményi feltételektől, mint új irodalmi művek megjelenésétől. Mindenesetre, az *Ötfokú ének* szerzői, Balassa Péter, Thomka Beáta írásainak kritikai nyelve nem változott meg jelentősen a *Termelési regény* hatására, vagy legalábbis részletes bizonyításra szorulna az ellenkező értelmű állítás.

Palkónak a *Fancsikó és Pintáról* írott alapkielentéseivel viszont nagyrészt egyetértek. Valóban, „új típusú epikaeszmény nem bontakozik ki a mű világában” (92.); ma olvasva akár azt is mondhatnánk, hogy innen még nem (vagy csak alig) látszik a *Termelési regény*, a *Bevezetés*, és ami utána következett az életműben. „A *Fancsikó és Pintár*ban a világszerűség illúzióját megbontó eljárások még gyerekcipőben járnak” (91–92.) – írja a tanulmányíró, s a megfogalmazás szellemessége elfeledtetni velem a mondatban kifejeződő dupla fejlődéstörténeti előfeltevés miatti bosszúságomat. Palkó Brian McHale *Postmodern Fiction* című könyvének nevezetes megkülönböztetésére támaszkodva írja: „A kérdésirány [a *Fancsikó és Pintár*ban] episztemológiai: a világ tárgyainak azonosságát és nem a nyelvi világok eltérő realitáskonstrukcióit vagy azok összjátékát kutatja”, mint majd teszi ontológiai irányúan a *Termelési regényben* (124.). Palkó szerint módosult tehát közben a prózaírói érdeklődés iránya – de talán nem a *Termelési regényben* először, tennem hozzá én, hanem már korábban, szinte manifesztumszerűen, a *Spionnovellában*. Ezen a ponton sajnálom igazán, hogy a tanulmánykötet csak az első és a harmadik Esterházy-könyvet elemzi, a másodikat, amelyben a *Spionnovella* megjelent, nem.

A *Fancsikó és Pinta* recepciójának Palkó-féle áttekintéséből furcsa módon kimaradt egy bírálat, méghozzá a legjobb, Albert Pálnak az *Új Látóhatárban*, 1979-ben közzétett, *Esterházy Péter tanulóévei* című kritikája, amely egyszerre tárgyalja az író első két könyvét, imígyen ragadva meg a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* jelentőségét a korábbi kötethez képest: „mintha csak az első kis remeklés után az író most fogna hozzá az írás prolegomenáinak vizsgálatához”. E bírálat persze sokkal hosszabban foglalkozik a második kötettel, különösen legfontosabb darabjával, a *Spionnovellával*, rajta keresztül értelmezve az egészet „mint egyetlen gomolygó ars poeticát”, a többértelműségben, a jelentés késleltetésében, lebetgetésében, a „váltogatott megközelítések relativitásában” mutatva rá Esterházy esztétikai krédójára. Az első két kötet egymáshoz való viszonyát én is úgy látom, mint Albert Pál jellemezte, s akárcsak ő, én is a *Spionnovellában* vélem felfedezni azt a már másfajta író, akinek a számára „az egyetlen valóság a papíron a szó”, aki kíváncsian bízik „a szóban, amely újabb szót hív elő” – azt tehát, aki majd a *Termelési regény* szerzője lesz.

Ezt azonban csak most gondolom így, hogy e kritika kedvéért újraolvastam e három Esterházy-könyvet. A szerző első három könyve nem megjelenésükkor, hanem évekkel később került a kezembe. Azt hiszem, 1982-ben olvastam először Esterházyt, húszévesen, *A fogadós naplóját*, az 1982/7-es *Mozgó Világban* – vagy már 1981-ben az *Ágnes*t, ugyanott? A folyóirattáram története mindenesetre a *Mozgó Világ* gyűjtésével kezdődött, az 1980-as évfolyamtól, aztán később a *Medvetánc* gyűjtésével folytatódott, a (lefénymásolt) *Aktuális Levéllel*, a *Jelenkorral* – és így tovább. (S e folyóiratgyűjtéssel párhuzamosan, nagy könyvtári folyóirat-olvasásokba merültem: régebbi *Új Symposiumokba* és *Magyar Műhelyekbe*.) Folyóiratokon keresztül jutottam el a kortárs, közelmúltbeli magyar irodalomhoz, s miként az első szerelem, az első folyóirat emléke is évtizedekig kísért: némiképp még ma is az 1980 és 1983 közti *Mozgó Világ*ot keresem, amikor folyóiratot olvasok. Az 1982/7-es szám tartalomjegyzékében vastagon aláhúzva és bekarikázva áll *A fogadós naplója*, a különösen tetsző írásoknak kijáró módon. Az én Esterházy-olvasásom tehát a *Bevezetés* darabjaival kezdődött, közülük is főként az Otlík-másolás radikalizmusa (*Mozgó Világ*, 1982/5) nyűgözött le akkoriban; ami előtte volt, kevésbé érdekelt.

Palkó recepció-áttekintése, a kilencvenes évek elejétől elterjedt kritikai módszert kö-

vetve, voltaképpen a recepció utólagos felülbírlását jelenti. Az áttekintőt nem érdekli különösebben, hogy az általa megidézett kritikák megjelenési helyei és szerzőik milyen pozíciót foglaltak el az irodalmi mezőben, hogy jelentős vagy jelentéktelen kritikusok voltak-e, hogy pályájuk mely pontján írták a bírálatukat, hogy hogyan illeszkedik megidézett bírálatuk pályájuk egészébe, mint ahogy nem érdeklik a kritikák formai-retorikus jellemzői és imázsépítő vonásai sem. E recepció-áttekintések voltaképpen ugródeszkák: a recepció megidézett kijelentései vagy a meghaladandó kritikai tudatot jelenítik meg, vagy a rákövetkező elemzés megelőlegzésének bizonyulnak. Valószínűleg nemcsak az utólagosság perspektívájának (eleve adott) fölényébe vetett hit mozgatta ezeket a recepció-felülbírlásokat, hanem az újabb keletű elméletek alkalmazásának (eleve adott) fölényébe vetett bizalom is.

Az egykori kritikai fogadtatás utólagos perspektívájú irodalomtudományi felülbírlása általában nem veszi figyelembe kritika és irodalomtudomány eltérő funkcióját és formáját sem. Máshol már idéztem Roland Barthes *Kritika és igazság* című tanulmányát arról, hogy nem szabad összetévesztenünk e beszédfajtákat, mert más a tárgyuk és mások az eljárásaik. Az irodalomtudománynak „nem ez és ez az értelem, hanem... a mű értelmeinek sokasága” a tárgya, a kritika viszont nyíltan a mű egy különleges értelme mellett teszi le a voksot – írta Barthes. Amikor például Palkó ismételtelen felrója az egykorú recepciókat (vagy egyes darabjainak), hogy „a jelentésképzés stabilizáló eljárásai” uralkodnak bennük, nem törődik e különbséggel, így azzal sem, hogy nem könnyű a mű egy különleges értelme mellett érvelni a jelentés valamelyes stabilizálása nélkül. Az e kaptafára készült recepció-áttekintések felületesek és kiszámíthatóak lettek tehát, olvasásuk érdekessége rossz- vagy jóhíszeműségük megállapítására korlátozódott. Szerzőnk recepció-áttekintő fejezete szerencsére igazán jóhíszemű.

Palkó ugyanakkor sosem folytatja ott, ahol a korábbi Esterházy-elemzők abbahagyták, s amikor felidézi a *Termelési regény* kritikai fogadtatását, akkor mindig (és mindig általánosságban) elmarasztalja a recepciót (pl. 155–156., 175., 191.). Mintha nehezen viselné, hogy egykor mások másfajta módon interpretálták a művet, amit most ő interpretál. Könyvből nem derül ki, hogy a *Termelési regény*nek magas színvonalú kritikai fogadtatása volt. Olyan magatartás ez, amelynek megnevezésére nemrégiben Bazsányi Sándor, nagyon szellemesen, a hatásiszony kifejezést vette kölcsön egy bírálatában (*Holmi*, 2007/3). Palkó könyve esetében még találóbbr ez a kifejezés, mint Szabó Gábornak a *Bevezetést értelmező könyvről* szólva. Csak a kritikusi hatásiszonnyal tudom például magyarázni, hogy miért írja szerzőnk, hogy a *Fancsikó és Pinta* kapcsán a Mándyra való utalás „korántsem könnyen megalapozható” (67.), vagy a *Termelési regényről*, hogy nem parodikus jellegű alkotás (171–172.). Esterházy annak idején *Irodalmunk, amely* című, Mándy Ivánról szóló írása végén közzétett négy, 1972 táján írt és publikált rövid szöveget, amelyeknek a hanghordozása, alakításmódja, nyelve egyszerre idézi az olvasó elé Mándy Iván prózaírását – és a *Fancsikó és Pinta*ét. A parodikuság pedig befogadásfüggő esztétikai minőség, s a *Termelési regényt* túl sokan értették parodikusnak a hetvenes évek végén, s a nyolcvanas években ahhoz (s túl sokan olvastak Mihail Bahtyint is ahhoz), hogy értelme legyen vitatni.

A *Termelési regény* első elemzése tipikus példája az elméletfüggő irodalomértelmezésnek, a jókora Luhmann-tengerbe alig egy-két csöpp Esterházy kerül: inkább a német szociológus szövegeinek interpretációja zajlik itt, mintsem a regényé. Nemcsak az a baj ezzel, hogy az olvasónak előbb be kell iratkozni egy (vagy inkább két) Luhmannról szóló tanfolyamra, hogy meg tudja ítélni a tanulmányíró fejtegetéseinek megalapozottságát, hanem az is, hogy e rendszerelmélet inkább alkalmas nagyobb léptékű társadalmi mozgások leírására, mint egyedi irodalmi alkotások finom elemzésére. Az elemzett regény könnyedségéhez képest az elemzések jócskán túlsúlyosak. Palkó írásainak megfogalma-

zásakor láthatóan olyan olvasóra számít, aki ugyanazt az egyetemi kötelező elméleti olvasmánylistát kell, hogy végigolvassa, mint amit ő maga is elolvasott – csak hát e listák nem tehetők kötelezővé minden olvasónak, s már néhány év alatt is eléggé kicserélődnek. A tanulmánykötetet olvasva az volt a benyomásom, hogy Palkó annyira bízik a tudományos kisközössége által beszélt diszkurzus erőnyeiben, hogy inkább lemond saját interpretációs erőnyeiről, amelyeket pedig megmutatott a *Fancsikó és Pintáról* írva, különösen szövegközelben.

A tanulmánykötet műelemző fejezetei több év eltéréssel készülhettek, hiszen hivatkozásai és szóhasználatuk kirajzolják az olvasó számára a Kulcsár Szabó-iskola elmúlt évtizedének a recepcióesztétikától a médiatudományig ívelő elméleti igazodástörténetét. A *Termelési regényt* tárgyaló második elemzés elméleti háttere, fogalmi bázisa valószínűleg azért eklektikusabb, mert ez a legkésőbb írt szöveg: egymást űzik benne Jauss, de Man, Derrida, Niklas Luhmann, Habermas és Kittler fogalmai és egyben szempontjai. E széleskörű elméleti szövegbázishoz képest az elemzések a magyar irodalomból csak ritkán idéznek meg műveket. Noha a *Fancsikó és Pintáról* szóló első és a *Termelési regényről* szóló második dolgozat között nagyrészt kicserélődött az elemzések elméleti háttere, Palkó iskolájának a jellegzetes szemlélete – az irodalom fejlődéstörténeti felfogása; a „visszaható érvényű olvasás” alkalmazása; a szellemi centrum–periféria-elmélet; az elméletfüggő elemzési mód; a rendszerszerű, lehatároló-definiáló jellegű magyarázó modellekhez való vonzódás – összeköti őket. Azt már nehezebb lenne megmondani, egyénivé teszi-e egyáltalán valami ezeket az elemzéseket.

A közelmúlt magyar irodalmának a „prózaforradulat” a központi, ezért leginkább neuralgikus eseménysora. Palkó könyve Esterházy Péter műveinek e kontextusával sem foglalkozik. A „prózaforradulat” kritikai megalkotása egyes írókat, akik a hetvenes években adták ki első könyveiket, naggyá tett, másokat peremhelyzetbe szorított. A *Mozgó Világ* 1981 táji ÉVTIZEDHATÁRHÍD című sorozatának névsorában klasszikusnak számító és ma alig ismert neveket is találunk. Lehetséges, hogy a „történelmet a győztesek írják”, de az irodalomtörténetben időnként a kanonizáció folyamatában vesztes szövegek is érdekesekek, s akár fontosak is lehetnek. A *Fancsikó és Pinta* még a „prózaforradulat” kritikai megkonstruálása előtt jelent meg, a *Termelési regény* viszont e kanonizációs folyamat központi szövege lett. Vajon másként olvasnánk-e e műveket, ha az egykor mellőlük elsüllyedt alkotások kontextusában vennénk őket szemügyre? Vagy ha a kanonizáció dinamikájának feltárása közben íránk róluk értelmezést? E szellemi és szövegösszefüggések elemzését is meg lehetett volna, meg lehetne írni egy *Esterházy-kontextusok* című könyvben, s talán meg is írja majd egyszer valaki: Palkó Gábor, vagy valaki más.

BORBÉLY SZILÁRD KÉT KÖTETÉRŐL

Borbély Szilárd: Egy gyilkosság mellékszálai; Árnyképrajzoló (körülírások)

Borbély Szilárd két új kötete komoly intellektuális kihívás, ám elsősorban nem ezért nehez beszélni róluk. A tragikus esemény, amely az origójukban áll, s amelynek esszészerű földolgozása – mint arról az alábbiakban lesz még szó – mindkét munkában helyet kapott, választás elé állítja a recenzenst: e szövegről mint írásműről beszéljen vajon, vagy mint e tragikus esemény nyomáról. Az első esetben valamiféle távolságtartásra lesz szüksége (a távolságtartásról rövidesen ugyancsak esik még szó), hátrább kell lépnie, és onnan venni szemügyre pedáns pillantással az írást. A második eset az alászállás, valamiféle (nem tudom, vagy inkább nem merészelem elképzelni, miféle) azonosulás gesztusát követeli meg. Ám a helyzetet még tovább bonyolítja, hogy mindkét kötet számos szöveg gyűjteménye, melyekről bajos volna pusztán ennek az egyetlen esszésnek a nézőpontjából számot adni. Az alábbiakban két távolságtartó, rövid recenzió következik tehát.

*

Borbély pályáján a 2004-es *Halotti pompa* olyan centrális jelentőségű kötetnek bizonyult, amely a következő esztendőik munkáit is önmaga köré szervezi. Ilyen magának a *Halotti pompának* a második, újabb ciklussal bővített kiadása (2006), és bízvást ide sorolható e két újonnan megjelent könyv is. Noha az *Egy gyilkosság mellékszálai* főként esszéket és interjúkat tartalmaz, míg az *Árnyképrajzoló* rövidebb szépprózai munkákat, a két kötet egy ponton – talán a legfontosabb ponton – szövegszerűen is érintkezik: mindkettőben megtalálható az *Egy büntény mellékszálai* című írás egy-egy változata. Az utóbbi esztendőik legmegrázóbb esszéjéről van szó, amelyben Borbély Szilárd a szüleit ért támadást, a 2000 karácsonyán elkövetett rablógyilkosságot igyekszik földolgozni. S amennyiben a *Halotti pompa* költői reakció volt erre a traumára egy elfeledett barokk kori megszólalásmód, a szekvenca műfaji hagyományának megragadásával, úgy ez az írás a személyes történet föltárásának a kísérlete.

Az *Egy gyilkosság mellékszálai* esszékötetben megjelent változat terjedelmesebb, az *Árnyképrajzoló*-féle variáns – nyilvánvalóan a szomszédságában álló írásoktól sem függetlenül – rövidebbre vágott, gyorsabb ritmusú. A kettő közti különbségek természetesen messzemenő tanulságokkal szolgálhatnak Borbély művészi gondolkodásmódját, az írói műhelyben folyó munkát illetően, ám mindez messze meghaladná e recenzió kereteit. Ugyanakkor az elbeszélésmód legfontosabb

Vigilia / Esszék sorozat
Vigilia Kiadó
 Budapest, 2008
 212 oldal, 1700 Ft

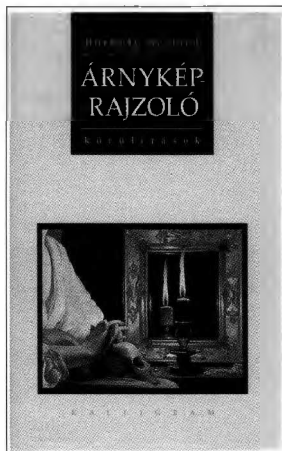
gesztusa, a *távolítás* nyelvi munkája a két közlés esetén változatlan maradt. Ezt a gesztust a trauma elbeszélhetősége, kontextusba állíthatósága követeli meg. „Minél többet gondolkodik rajta, annál kevesebbet tud Ilonáról és Mihályról” – hangzik a hosszabbik szövegváltozat nyitómondata, egyes szám harmadik személyé távolítva az első személyt, és nem utolsósorban keresztnevet illesztve az „anya” és az „apa” megnevezés helyébe. A folytatás ugyanezt a távolságot igyekszik fölmutatni: „Visszatekintve olyan, mintha egyszer, valamikor út közben csatlakozott volna hozzájuk. Vagy talán ők szegődtek hozzá, és együtt haladtak tovább. De az egész olyan esetleges. Csak az látszik bizonyosnak, hogy nem voltak kezdettől fogva ott, és egyszer csak eltűntek mellőle.”

A történetet elbeszélő szöveg ilyenformán pontosan azt az eltávolító, az egzisztenciális azonosulást fölfüggesztő műveletet kénytelen elvégezni, amit a bűntényt kísérő, kommentáló és értelmező hivatalos szövegek természetüknél fogva eleve elvégeznek. A gyanúsítottnak a nyomozás során tett vallomását ismertetve az elbeszélő nem *confessió*ként, hanem bizonytalan kontúrokkal rendelkező, pontról pontra újabb kérdéseket fölvető narratívaként olvassa a fölvezetett eseményesort. S a hivatalos fogalmi nyelvezet eltávolító hatása jut érvényre a boncolási jegyzőkönyvben is: „A jelentés szenttelen, pontos rögzítésre törekvő csendje a szeretet helyére tolakodott.”

Hol a szeretet helye? Borbély Szilárd esszéjének mintha végső soron ezt a hiányt tapogatná körül. A főntebb idézett nyitó bekezdés mindenesetre ezekkel a mondatokkal zárul: „Amíg éltek, mindig szeretettel gondolt rájuk. De immár nem tudja, vajon min is alapult ez. És bizonytalan lett, hogy mit jelent a *szeretet*.” Ez a bizonytalanság azonban, mint kiderül, nem a tudás és nem tudás viszonyában értelmezendő, hanem a túlélési stratégia egyenes következménye: „A láthatatlan kéz lassan kúszott a szíve felé. És amikor ez az irgalmatlan erő kicsit lanyhult, megpróbált fölállni. Összeszorította az állkapcsát. A fogai között csikorgatott néhány szót: ne hagyj, hogy a szívedig érjen, valami ilyesmit. (...) Figyelnie kell, mert senkiben sem bízhat, gondolta. Érezte, az együttérzéstől kell a leginkább tartózkodnia. Egy éles sejtés, valami személytelen sűgás, homályos üzenet, egy nagyon messziről érkező hang figyelmeztette, hogy távolságot kell tartania önmagától. Azt üzenté a szavak nélküli sűgás, hogy meg kell vetnie önmagát. Meg kell vonnia, könyörtelesenül megtagadnia az együttérzést és a szeretetet, mert ezek a gyengeség forrásai.”

A narratív távolítás stratégiája arra szolgál, hogy egyáltalán valamiféleképpen elbeszélhetővé váljék a trauma. Ám ha mindezt a teljes kötet fényében vesszük szemügyre, azt láthatjuk, hogy a kérdés tágabb kontextusba ágyazódik. Az árulkodó kötet cím, az *Egy gyilkosság mellékszálai* e nagy súlyú, kötetzáró esszét kapcsolja össze a *Töredékek a gyilkosságról* című indító szöveggel, amely Krisztus testi halálának a gyilkosságra mint emberi cselekvésre vonatkozó következményeivel vet számot. A címadás ilyen módon a kereszthalált, illetve a személyes tragédiát körüljáró írások címeit kombinálja – s ez a metszéspont joggal tekinthető a kötet fő nézőpontjának.

„Az *Evangéliumok* a gyilkosságot istenjellé avatják” – szövegi le Borbély a *Töredékek...* nyitómondatában, és a fölvezető passzust az alábbi kijelentéssel zárja: „Aki gyilkol, az a test által, amelyet elpusztít, Krisztust is megöli.” Világos beszéd. Az *Egy gyilkosság mellékszálai*, ez az első pillantásra tematikailag igen sokszínűnek mutakozó, sűrű szövésű kötet néhány

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
184 oldal, 2500 Ft

fő csomópont köré épül: a halál, az áldozat, a gyilkosság és a holokauszt egymással összefüggő témái köré. S mindezek mögött ott áll az egzisztenciális súlyú kérdés: „Nem a saját halálra gondolok, amiről Rilke beszél. Az már elveszett. Saját életünk sincs, akkor hogyan lehetne saját halálunk. Hanem csak arra, hogy a halál tanulságokkal szolgál az életre vonatkozóan. Az *ars moriendi*, a halál művészete igen nagy tudomány, arra jutottam.”

Az *ars moriendi*, a jó halál visszanyerésének az esélye mozgatja Borbély Szilárd vizsgálódásait. A fenti fölörölés kapcsán azonnal fölvetődhet a kérdés: hogyan jön mindehhez a holokauszt témája? Ha jól olvasom, Borbély felfogásában ez az esemény ugyancsak egy jel szerepét tölti be: Auschwitz nem más, mint a zsidó-keresztény kultúra „emberfelfogásában beállt szakadás” láthatóvá válása. Ebből következően már korábban is megvoltak a saját kulturális előfeltételei, amelyek lehetővé tették a létrejöttét, s amelyek továbbra is fönnullnak. Auschwitz a krisztusi hagyomány megtörése a nyelv és a test használatában – a zsidó Jézus genetikai törlésére, így az üdvtörténeti jövő módosítására tett kísérlet, amely keresztény nézőpontból halaszthatatlan kérdéseket vet föl: „a Holocaust az európai tapasztalat része, ekként tehát keresztény tapasztalat. Mi a teológiája? Mi a krisztológiája? Mit kezd vele a pneumatológia?” Vagy egy másik helyen: „A Holocaust keresztény üzenetének teológiai megfogalmazása és kutatása épp olyan fontos volna, mint a Holocaust tapasztalatának üdvtörténeti keretek között való szemlélése és a kereszténység szempontjából történő értelmezése, hogy megpillanthassuk benne a krisztológia számára értékesíthető, jövő felé vezető gondolatot.”

Az ezredforduló biotechnológiai változásainak kihívása – Auschwitzhoz hasonlóan – ugyancsak új állapotot jelez: „Ezek a változások már nem az ember környezetébe nyúlnak bele, ahogyan azt az ipari forradalmak tették, hanem a zsidó-keresztény hagyomány által kitüntetett létezőként kezelt *emberi testbe*.” S Borbély Szilárd esszéjének egyik központi kérdése – „Mi az, ami bennünk nem test?” – arról a pontról szól meg, ahol a személyes tragédiából levont következtetések és a gyilkosságra mint istenjelre vonatkozó fölvetések találkoznak. Innen olvasható a Hans Holbein halott Krisztusát elemző Kristeva-móttó, hogy a Ferencz Győző Radnóti-monográfiáját hagiográfiaként értelmező kritika, a Kertész Imre *Kaddisáról*, Nádas Péter *Saját haláláról* vagy a virrasztásról szóló esszék is. A szerzet helyére és a jó halál esélyeire vonatkozó, egymáshoz kapcsolt kérdéseket a holokauszt és a biotechnológiai forradalom jelezte „szakadás” vonatkozásai történelmi tapasztalatba, ha tetszik, az üdvtörténeti időbe helyezik. S ha az *Egy gyilkosság mellékszálai* minden fontos fölvetését nem is lehet egytől egyig ebben a keretben elhelyezni, mégis úgy gondolom, hogy ez adja Borbély Szilárd kötetének a sorvezetőjét. Márpedig e kötet a kérdések könyve, nem a válaszoké, ami jól is van így: az egymással szerves összefüggésben álló kérdések sűrű hálót alkotnak, s maga e háló létrejötté az esszégyűjtemény fontos teljesítménye.

*

Az *Árnyképrajzoló* középpontjában szintén az *Egy bűntény mellékszálai* áll. A nagyjából a könyv közepe táján található írás azonban a szépprózák társaságában más felhangokat kap, ha tetszik, esszénovellává lényegül. Az odáig vezető művek többsége mintha csak ennek a propedeutikájaként szolgálna. A kisprózák mindenkori hőse egyre-másra megalázó helyzetekkel kerül szembe: hol a kiképzőtiszt nagypapának a civileket mélyen megvető világképével, hol a csótányirtóval, a minisztériumi portással, a vasúti jegyellenőrrel, az irodalmi múzeum hivatalnokaival. És persze mindegyik történetből vesztesként kerül ki; ahogy Szező János említi recenziójában („Az árnyék színei”, www.revizoronline.com, 2008. 09. 25): „Mintha ez a civilség lenne a szövegekben felbukkanó Borbély Szilárd egyik legfőbb identitása is. A kívülről álló, a kurázsi nélküli civil, aki azáltal van jelen, hogy nincsen befogadva.”

Az eleve kívülálló és kiszolgáltatott ember ezekben a kisprózákban a hétköznapi kapcsolatok terrorjával szembesül. Ha a kötet írásait sorrendben olvassuk, a bűntény-esszé egy logikus sor részeként, mintegy a szocializációs folyamat végső lépéseként következik minderre. Az idézet ezúttal az *Árnyképrajzoló*-féle változatból való: „Most azt is belátta, nem volt természetes, hogy életének eddigi éveit a biztonság érzésében élte, mintha véde, burokkban. Belátta, hogy bűnös tévedés volt nem gondolni arra, hogy minden nap és minden nap minden órája haladék csupán.” Ez a két mondat apróbb eltérésekkel megtalálható a másik változatban is, némileg mégis másképp szólal meg. Hiszen a két kötet-megjelenés közti legfontosabb különbség talán nem is filológiai jellegű, hanem a megjelenést környező szövegekkel kapcsolatos: ami az esszékötetben számvetés volt, itt másfajta sorozat rendjébe illeszkedik, és ha végső soron ugyanazt a történetet beszéli is el, a megmutató tapaszlatát súlypontja máshová kerül, a kisprózák keretében megfogalmazódó kvázi-élettörténet sorában kapja meg a helyét.

Az ezt követő darabok, a *Gyerekkor falun* és *A kastélykönyvtár parkja* ugyancsak ehhez az ívhez kapcsolódik, bár míg az addigi történetek elvezettek a mélypontig, ezek mintha kifelé vezetnének onnan. A megidézett falusi gyerekkor igencsak nyomasztó, ugyanakkor romjaiban megmutatkozik benne a szépség egy élhetőbb világ tárgyi-építészeti relikviáin keresztül. A padláson talált tűzszerszám vagy a romlásnak indult kastélypark őrzi ennek a világnak az emlékezetét.

A kötet legtöbb írása valamiféle önéletrajzi regény előtanulmányként is olvasható. Mindamelllett, amint a kötet recenzensei több helyen is fölhívták rá a figyelmet, az anyag némiképpen egyenetlen: a gyűjtemény első felében gyakran válik zavaróvá – vagy legalábbis az uralkodó szólamtól idegenné – a magyar, illetve tágabb értelemben kelet-európai mentalitást bíráló publicisztikus hang. S itt talán ismét a kötetben létrejövő szöveg-környezettel kapcsolatos kérdésről van szó. Meglehet, a szóban forgó írások eredetileg olyan környezetben jelentek meg, ahol nem jelentett gondot, ha a szöveg a publicisztika és az esszé határvidékén mozog. Ám a kötet egésze, maga a kötetbe rendezés gesztusa megváltoztatja a publicisztikus kitételek modalitását. „A kelet-európai abszurd a politikai kurzusoktól függetlenül töretlen és elpusztíthatatlan” – ez a felütés például, amely egy publicisztikus esszé esetén teljesen rendjén való, az (itt és most, az *Árnyképrajzoló*-kötetben) kisprózáként induló szöveget azonnal befékezi, fölösleges didaxissal terheli.

A könyvet két fontos novella zárja, amelyek merőben más irányba mutatnak, mint az addigi anyag: *A bolgár kalauz* és a címadó *Árnyképrajzoló*. Mindkét írás olyan utakat jelezhet, amelyek merőben másfelé vezetnek, mint az önéletrajzi témákból építkező Borbély-próza. *A bolgár kalauz* izgalmas játék a fikcióval, amely Kosztolányi Dezső nevezetes Esti Kornél-történetét gondolja tovább, két tételben. Az első Franz Kafka álomleírása, melyben a bolgár kalauzzal kegyetlen tréfát űző magyar férfinak az uralom kifinomult eszközeinek használt európai fölényesség elviselhetetlen példáját pillantja meg, a második egy apokrif Walter Benjamin-jegyzet, mely ugyancsak a kirekesztés és a kulturális sovinizmus vonatkozásában értelmezi a történetet. Ez az írás az irodalomtörténet és a filológus apparátusát egyaránt bevonja a szépprózai munkába, szellemes módon és eredeti nézőpontokból értelmezve újra egy klasszikus szöveget. Az *Árnyképrajzoló*, a kötet befejező novellája klasszikus értelemben vett fikció, feltehetően a tizenkilencedik század elején játszódó, romantikus-enigmatikus bűnügyi történet. Hőse, az árnyképrajzoló egy gyilkossági ügy kellős közepébe csöppen. Ugyanakkor az enigmatikus jelleg túlságosan is uralma alá hajtja a történetet, s noha az olvasó valamiféle végkifejletre készül, ebben a várakozásában csalódnia kell. A „másik, kimondhatatlan világba” vezető misztikus átlépés mindent magába nyelő titokká terebélyesedik, míg a történet fonalát mindaddig a kezében tartó szemlélő itt marad tanácstalanul a saját világában.

Borbély Szilárd helyenként nem elég szigorúan kézben tartott, ám mindvégig izgalmas

próza-kötete több irányt is kijelöl: az önéletrajzi ihletésű, hosszabb mű ígérete éppúgy benne rejlik, mint az esszé-novelláké vagy a tisztán fikciós írásoké. Ha pedig az *Arnyképrajzoló*t a nála alig valamivel korábban megjelent esszékötet, az *Egy gyilkosság mellékszálai* fényében vesszük szemügyre, akkor a fő kérdésnek az tűnik, hogy az *ars moriendi* vajon milyen fikciós eljárásokkal, illetve milyen áron tehető az esztétikai vizsgálódás uralkodó tárgyává. Ez a prózagyjtemény, akárcsak az esszékötet, szintén a kérdések könyve, ám ezekre a kérdésekre joggal remélhetünk választ Borbély elkövetkező prózai írásaitól.

J Á S Z A T T I L A

„POKOLI ESENDŐSÉG” AVAGY TÉTOVA JEGYZETEK

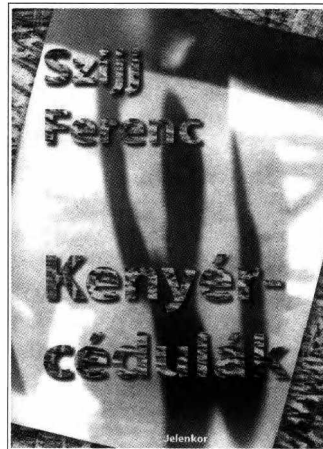
Szijj Ferenc Kenyércéduláihoz

„szakszerűség és katasztrófa”

(*a versben hallgatás méltósága*) Nyüglődöm, szöszölök és együtt élek egy ideje Szijj Ferenc új verseskötetével. Nem könnyű vele, ahogy egy igazi könyvvel vagy egy igazi társal sose könnyű. Szép és küzdelmes. Valahogy ezt érzem Szijj könyvében is. („Csak én bírom rád magam, / és onnantól névtelen szakadék leszünk.”) Nem tudom, miről is szól konkrétan, talán egy szakítás körüli történet, egy házasság vagy társas kapcsolat viszontagságai sejtethetők a szövegek mögött, és ez nagyon tetszik, nagyon szeretem, hogy nem köti az orromra, vagyis a vers orrára. Nem is oda való. És Szijj ezt a lebegtetést, ezt a személyes, kitárulkozó versben hallgatást profi módon műveli. A visszafojtott szomorúság csak úgy süt a mondatokból. („...miközben tudom, magamból fordítok ki valamit, szürkét, puhát, / farka van, azt cipelem a vállamon, és a végén adjam tovább / valakinek, az más, akkor a menekülésből is menekülök...”)

Akárhogy variálom a mondanivalómat, nem tudom kikerülni, hogy Szijj kötetében tulajdonképpen teljesen klasszikus értelemben vett létértelmező költeményeket találunk. Mai eszközökkel megvalósítva természetesen, tehát a mikrovilág és a környezet aprólékos, kimerítő és időnként valóságtól elrugaszkodott ábrázolásával. Semmi

Jelenkor Kiadó
Pécs, 2007
104 oldal, 1600 Ft

sem változott ezek szerint Szijj költészetében, állíthatnánk, ám ez nem lenne igaz. Látszólagosan, vagyis az alaphangulatot illetően, persze, nem változott. Sose volt boldogan daloló pacsirta. Valahogy képtelen arra, talán alkatilag, hogy pozitívan tudja nézni az őt körülvevő világot, és mivel ezt pontosan tudja magáról, úgy gondolja, jobb, ha visszabújik a csigaházába, „mert ennyi mindent / már nem lehet közösségben elviselni, ehhez most / egy időre magára kell hagyni a környező világot”. Többnyire nem tudjuk meg, mit nem lehet elviselni, de elhisszük neki, „én megelégszem azzal, hogy csak kapaszkodom. / Vagy egy utolsó kis jel, hogy tovább, vagy inkább vissza, de mindegy is, addigra már nincs nyoma.”

Elmozdul, visszalép. Szijj így veszi birtokba az őt körülvevő világot. Talán ennek következménye az ismétlés, az ismétlődés idealisztikus vágya a felhőtlen románcra, ám a mégis lehetőségéből a mégse realitásába zuhan, körkörös dokumentálva a reménytelen helyzetet. A hét napjai jönnek egymás után, versekbe és verscímekbe tördelve, de a napok visszatérő nevei soha nem jelentenek ismétlődést. (És nem is jelenthetnek, ahogy erre már Kierkegaard is figyelmeztetett minket több mint százötven éve.)

(kitaposott hely) Eltévedni, bolyongani a világ hol ismerősnek tűnő, hol teljesen ismeretlen dolgai, tárgyai vagy helyei között.

Tökéletesen elveszettnek érezni magad.

Halkan kimondani, hogy minden bizonytalan.

Csak ez lehet az egyedüli tétje a versírásnak.

„Nincs hasonló, / a legsötétebb képen is minden rajta van.”

„Majd mintha néma estéken az üres ólakhoz / járnánk ki káromkodni. Akkor is halkan, / hogy a sötét hallgató meg ne hasadjon belé. / Lenne legalább egy kitaposott hely.”

„Ne olvassanak a számról, / ne számoljanak a nyomaimmal, majd én elmutogatom, / amire szükségem van, csak megvárom, amíg teljesen / sötét lesz, akkor nem tévedhetek.”

„Sötétség, alagút.”

De. Az egész kötetten átvonuló, uralkodó sötét tónus a kötet végén egy kicsit mégis feloldódik:

„Egy szép nap után éjjel
lassan eleredt az eső.

A sűrű sötétségből a csend
köldökszinórja.”

Halmai Tamás – egyébként Bán Zoltán András egykori vitát kiváltó kritikájának találó címével, és ennek kifejtett háttérmetaforikájával megegyezően – így jellemzi e legújabb Szijj-kötetet: „Az üresség mint létélmény szövegszervező erőként alakítja a kötet és az egyes írások struktúráját; a semmi kísértő jelenléte hol árnyalja, hol beárnyékolja a beszélő önértésének mintázatát.” Nyilván ezt érzi Szijj is, amikor a kötet utolsó versének (már a címe is kiemelt fontossággal bír, nem hétköznapi kenyércédula, hanem: *Utolsó napok*) utolsó (fent idézett záró) sorai egyértelműen valami pozitívumot, talán reményt sugallnak. Ám ha ez a valami még nem is remény, akármi is, Szijj gyönyörű, bátor és rendkívül erőteljes sorokkal zárja könyvét. Vallomással, akár, bármi történt az éjszaka magányosságában, reggelre elmosódik, talán, és valami közös bizonyítékra van szüksége, egy társra, egy érintésre. „Percről percre vezetni kell az ujjamat, / hideg kövön, törött üvegen, régi / keserűségen, hasadon, hátadon vagy ami / megfájdulhat egyszer, legyen / valami közös bizonyíték.”

Jó ezt olvasni, mert egyébként a kegyetlenségig önmarcangoló és önbüntető ez a kötetnyi vers, néha már alig lehet elviselni. „...hibátlan, nyomasztó és folytathatatlan” – állapította meg Szilasi László Szijj első prózakötete kapcsán, s ez érvényes a *Kenyércédulákra* is.

(*saját szabály, avagy mindennapi létünket add meg*) Szijj költészete mindig is a valóságból a fikció felé való elmozdulásról, átcsúszásról szólt, hiába írja le a legaprólékosabb részletességgel – látszólag – a valóságot. Ez nem új találmány, a jó művész mindig is megteremtette a saját valóságát, ami új, hogy nem metafizikus dimenziók felé törekszik, hanem épp ellenkezőleg, a leghétköznapiabb, legkonkrétabb dolgok felé mozdul. A tökéletes meztelenségig csupasztítja a valóságot és a stílust. És mindez létrehoz – megint – egy újabb Szijj Ferenc-i, egyedi struktúrát, ha tetszik, kötetet.

„Gondoltam, a *Kéregtorony* hosszabb versei után a változatosság kedvéért most rövidket írok, de sokat, lehetőleg mindennap, és akkor ebből kézenfekvő módon adódott, hogy mindegyiknél az adott nap neve legyen a cím, bár így akkor több azonos című versre lehet számítani, és ez be is következett, annak ellenére, hogy természetesen a mindennapos írásból nem lett semmi, és az eddig elkészült darabok se lettek kellőképpen röviddek.” (Meséli a szerző Károlyi Csabának egy interjúban.)

Hol leltár- vagy naplószerűen, hol monológyszerűen beszél tehát, csak úgy önmaga elé, Hallgatóra és Olvasóra nem kacsingatva. Beszélnie kell. Képletes kenyércédulákra rögzíti napi észrevételeit, tárja fel mindennapi létezésének belső titokrugóit. Tudja, minden bizonytalan, csupán egyetlen dologban lehet biztos, a hét napjai szép sorban követik egymást. Látszólag. Ám valójában éppoly követhetetlenül változnak és éppen olyan változatosak a napok, ahogy a kenyércédulák felirata követi egymást a kötetben. (Péntek, Szombat, Csütörtök, Csütörtök – stb.) Nyilván nem kell mindennap kenyeret venni, és nem kell mindennap jegyzetelni, leltározni sem. És időnként rettentően sok minden ráfér egy-egy kenyércédulára is.

(*az egyensúly kétségbeesett keresése, avagy hiába valóság*) „Nem én voltam. Azt mondod, / én, de nem én, hanem / más volt, vagy más voltam / én is, egy tárgyilagos valaki, / hogy neked segítsek, / bár akkor én már hiába.” Sokféle értelmezési lehetőséget felvet már a nyitóvers első soraiban, de egyértelművé is teszi, legyünk bizalmatlanok azzal (a személlyel), aki itt beszélni fog. Azaz – ahogy ezt a korábbi köteteiben is tapasztalhattuk –, az első versben kijelöli a fő tematikát, az egyetlen szálát, amelyre a kötet verseit majd mind felfűzi szépen: az én bizonytalanságára.

De nem kell feltétlenül elhinnünk Szijj Ferencnek, ez nem ő, ahogy prózájában óhatatlanul el tudja hitetni velünk, ezek csak figurák, bábuk, ha úgy tetszik, akiket beszéltet. A *Kenyércédulák* versei nagyon közel vannak a kisprózák beszédmódjához, a naplószerűséghez, ám itt a naplószerű monológia óhatatlanul Szijj Ferencé, lírai énként értelmeződik, és éppen a versszöveg napló- vagy prózaszerűsége miatt. Szijj szereti elhitetni olvasójával, ő csupán médium, aki közvetíti ezt az egész nyüglődést, hogy most én vagy nem én beszélek a versben. („Nem volt senki, vagy volt, / nem én, de voltam...” stb.) Ez az első vers még félre is vezetheti az Olvasót, de kötetnyi verssel a háttérben sokkal inkább az egész könyvön átvonuló én-te viszony boncolgatásáról lesz szó.

Ismerjük Szijj egyéb szövegeit, és tudjuk, szeret kellő távolságot tartani önmagától. Itt is ezt teszi, zseniálisan variálja az én problémáját, nyelvi csúsztatásokkal él. (Például: „Rám gyullad a villany, mert mozgás vagyok...”, „...és van most ez, ami van.”, „Ha jövők-megek, az ég egyenesen a szívemre nehezedik, az összes régi biztatás.”) Így nem biztos az sem, mindenféle lehetséges hasonlóság ellenére, hogy az életmű szerves folytatásaként kell értelmeznünk ezt a kötetet, hiszen ilyenfajta én-vizsgálatot nem olvashattunk még Szijj Ferenc-től (mindenféle ismertnek tűnő tematika újra felbukkanása ellenére). Ám ezt nem kell kitalálnunk, maga Szijj is hivatkozik egy beszélgetésben Ottlikra, aki szerint minden mű új-rakezdi a világot, pontosabban újraterezi a valóságot. Szakszerűség és katasztrófa permén egyensúlyozva éppen ezt csinálja, az egyensúlyt keresi, és igyekszik megvalósítani kétségbeesetten Szijj is legújabb versvilágában. („...persze lehet kötni a későbbiekhez,

amennyiben ott is mindig egy véletlen, esendő, zárt alaphelyzetből bomlanak ki a képek, hogy aztán valamiféle egyensúlyt vagy megoldást találva visszatérjenek, nem tudom, hová, de kérdésessé téve ugyanakkor az egyensúlyt, illetve megoldást, mert minden kérdéses, és mégis működik, időnként csodálatos dolgokat produkálva” – Kommentálja a kötet verseinek születését Károlyi Csabának.)

(az *újrakezdés diszkrét vágya*) Ki beszél? – kérdezte a 90-es évek „bizonyos” (posztmodernnek gondolt vagy tűnő) szövegei kapcsán Farkas Zsolt. Az akkori kanonizált névsor (Kukorelly, Sziij, Parti Nagy, Garaczi) némileg a szövegirodalom bűvkörébe vonta Sziij Ferenc nevét. Hiába hangsúlyozta maga a tanulmányíró is, Sziij világa leginkább a karkai abszurdal rokonítható, hiszen ő is a hétköznapi, unalmas kisvilágot billenti át adott ponton az irreálisba. Manapság, Sziij Ferenc negyedik verseskötetével (a *Kenyércédulák*kal) lassan tényleg meg tud győzni bennünket arról, amit mindig is sejtettünk, csak nem mertük leírni, hogy alapvetően ösztöneire hallgató költő. Megy a saját fejében alakuló kisvilága után, azt építi-rombolja folyton, függetlenül mindenféle elméleti megfontolásoktól. Talán fordítói gyakorlata kényszerítette rá, hogy ezt egyre precízebben és koherensebben tegye, saját világának keretein belül. És ez a saját világ leginkább az adott kötetben kialakuló saját nyelv működtetését jelenti. („... jövök haza, csókolom, vagy nem is haza, / csak itt lakom, ha egyáltalán itt és lakni és kicsoda, / mikor. Ezt abban a felvilágló pillanatban senki / nem tudhatja, egy egész utca se hirtelen, / bármennyire is az ablakok és falak mögül / már mióta bárkit.”)

És azért is fontos, hogy időről időre feléled a vágy Sziij Ferencben az újrakezdésre, saját versvilága újateremtésére, mivel az egykori, rendszerváltás környékén feltűnő új és nagyon erős (*Nappali ház*-as) nemzedék tagjai közül jó néhányan – sajnos – elhallgattak már (Kurdy Fehér János, Kurdi Imre, Jónás Csaba, Peer Krisztián), vagy elhallgatott bennük a költő (Darvasi László, Podmaniczky Szilárd, és Solymosi Bálint, aki egyre ritkábban nyúl a költőtollhoz). Mindez, innen nézve azért is meglepő, mivel éppen Sziij költészete küzdött folyton az elhallgatás kísértetével.

(a *test paradoxona*) A *Kenyércédulák* verseiben az én számára egyetlen bizonyosság, bizonyos dolog létezik, a test. Sziij Ferenc sosem beszél arról, amiről nincs biztos tudása, így például a lélekről. („Egy hatalmas, szürke gömböt láttam meg a szürke ég alján, és először azt hittem, / hogy ufó vagy más titokzatos jelenség, / aztán amikor kiderült, van ez az irodalmi / gondolkodás, hogy a valóságtól függetlenül / kitaláljuk, mi mit jelenthet, és akkor az / olyan, mintha nagyon mély értelmű lenne.” Nekem, irodalmias gondolkodásúnak már egy szürke gömb is a platóni lélekelméletet idézi. És hogy nem járok olyan messze mégsem az úgynevezett valóságtól, ebben a vers következő sorai is megerősítenek. „Hogy az valahogy te voltál, mert éppen / utaztál el, egy furcsa hold, hiány...”) A bizonytalanság viszont a testből, a működéséből fakad. „A rettentő, zsákformájú testből nincs kiút...” „De hogyan, ha mire nincs, / a testre, nemi szervre mondott feloldozással...” „Ez a test. Majd csak a fájdalom.” „...hányféle test egyedül és örökre...” „Egy kezdetektől fogva ismerős test / kellett volna sokáig.” A test, a testiség, az anyag, az anyagszerűség a legbiztosabb fogódzói ennek a költészetnek. Megfoghatóan segítenek közvetíteni az Olvasó felé a versíró én pokoli esendőségét.

Ezért válhat nagyon átélhetővé bárki számára, no meg szikár visszafogottságú beszédmódja és igényes, mindvégig kitaró megformáltsága miatt. Mindez ritkán áll össze egy kötetben belül. Sziij Ferencnek sikerült, valamit fel tudott mutatni – a költészet eszközeivel – mai világunk sötét működési mechanizmusából.

ELŐSZÖR

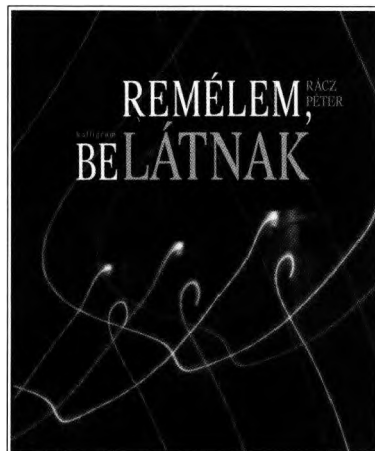
Rácz Péter: *Remélem, belátnak*

Kellemes időtöltés Rácz Péter verseskötetének olvasgatása. A szerző nem nehezíti meg a benne elmélyedők dolgát. Kevés költői trükk van benne, semmi nagyot mondás, képek mögé rejtett követhetetlen gondolat. Sok-sok szabad vers, vagy csak éppen az olvasás legtermészetesebb ritmusát megengedő verszene, semmi ütemhangsúlyos, katonás ritmus, és egészen langy, szétkent rímek. Őszies költészet ez, zamatos és csendben érően, szinte erotikusan filozofikus. A gondolat tartózkodóan kínálja magát, minden darabjában fel van mutatva a talány, de visszafogottan tárgyilagos és szinte tüntetően hétköznapi, már-már önmarcangolóan szerény.

Nagyon sok olvasata lehetséges, hiszen szoros szellemi rokonságban áll a hatvanas évek végén indult kortársaival, Tandorival, Petrivel és Várady Szabolccsal, az újféle tárgyiasság, a magyar költészetbe néhány évtizednyi késéssel belopakodó, Vas István által preferált és (részben) fordított Kavafisz, Eliot, valamint az ez idő tájt oly népszerű cseh mester, Holan verseiből újragondolt és átírt valóság költői megfogalmazásai. Olyan (rossz és) jó értelemben vett szellemi gettó volt ez, ahová a kor kényszerítette be a költőket, de ez a közösség a topográfiailag is szűk helyen kitermelte a maga belterjes, de mégis új korszakot jelentő életérzését, és máig hatóan kimagasló költői nyelvet hozott létre, szinte egymással beszélgetve, új és újabb témákat, motívumokat, költői slágereket kínálva egymásnak. Ezt az újdonságot éli tovább Rácz Péter, majd minden versében az így értendő és értelmezendő valóságra reflektál, nem tudja másként látni, mint ahogy *először* költőként befogadta. Nagyon sok versében szó szerint is megjelenik ez a szó: „csak még egyszer tudnék / valamit úgy csinálni, mint először, / de másodjára mindig finomítom, / jobban akarom csinálni – / rosszabbul sikerül.” (a *nagyothalló szeme*) ; „*milyen jó / csak úgy élni / először / nem fogsz többet életem.*” (A *Csak úgy élni dossziéból*) Más összefüggésben is gyakran visszatér, és elemi erővel szeretne valamit visszaszerezni: „*még egyszer / szeretnék úgy kinézni*” (*Hogy emlékezz rá*) – mondja a haldokló anya. „*Mintha tegnap történt volna, vagy tegnapelőtt, / csak közben jártam Párizsban, és amikor huszonnyolc / évvel később egyszer megint arra vetődtem, / nem tudtam, mivel telt el az emberöltői idő.*” (*Megyek nagymamáék*)

Beszélhetnénk az elveszett időről is, de valami másról is és máshogy. Ami *először* van (történik), az nem lát ki magából, nem tudja, hogy van-e egyáltalán, hogy történik-e, mert nincs hozzá képest semmi, amihez viszonyuljon. Amit egyszer teszünk, az a második, sokadik történésben válik *előszörré* (első al-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
128 oldal, 1700 Ft

kalommá). Addig csak létezése kényszerét, egyensúlyát, értelmét keresi. Az *először* önmagában tökéletes, észre alig vehető öskép, egész életünket meghatározó norma. Egyszer leszünk nagyon szerelmesek, mélyen megérint valami, vagy voltunk valahol. A második alkalom ehhez képest szinte a szüzesség elvesztésének a megértése, mert az *először* a rejtőzködő érintetlenség is. Másodjára ehhez közelítünk, ezt akarjuk utánozni, visszahozni, újraélni. De minden *először* történt dolog a második történéskor kapja meg igazi értelmét. Ősi minta, feledhetetlen egyszerűség, de valamiként a levegőben lóg, és ekként értelmezhetetlen: „de legelőször van a kérdés / előtte minden vad reménybe torkollik / amit nem előzött meg / semmi” (*visszafelé írtam*). Olyan ez a költői szembenézés, mintha a világokon áthaladva érkezne meg újra a tükörképéhez. Most is ugyanazt látja, mint egykor, de egészen másként, vagy más nézi ugyanazt, vagy még az is meglehet, hogy *más* néz *mást*. Allúziókban gazdag költészet ez. Nevesítve csak Petri van (2007), a hozzá írt versben a falusi temetőben lévő sírját akarja fölkeresni, megidézi, de már a közben szakadó esőben *megidéződik* a költőtárs Bibó temetéséről írott verse is, aztán a sír keresése (az *először* itt a temetés) helyett beülnek egy kocsmába, hiszen nincs méltóbb Petrire nézve, mintha egy pohár ital mellett emlékeznek rá.

Apró motívumoktól kezdve, ahogy anyja halott arcán „kis örök mosollyal a száján” (A Téli lét *című dossziéból*), Petrinél (a miatta öngyilkosságot elkövető) Sári halott arcán jelent meg a (kinek is szóló?) mosoly: „Aztán a dögcédula a bokádon/ és vigyorogtál./ Vidoran és hamuszürkén.” (Sári, *ne vigyorogj rajtam*), máshol szintén Petri új-tárgyias, fanyar, bomló szálú szerelmi költészetét idézi meg, a dolgok valóságát megszépíteni nem tudó és nem akaró költői hangot, ugyanakkor azt a lassan filozófiába érő látásmódot, ahogy történeink egy bizonyos nézőpontból, a létezés kis botrányaiként, esetlegességükben is kultuszként rögzülnek. (*Rövidfilm, Esti beszélgetés, Remélem belátnak.*) A *Ha rám bízod* párverse Petrinél a *Délelőtt*, elég ha csak a kezdősorokat idézzük, annyira jellegzetes ez a felütés: „Hogy ilyen esetekben / az okkersárga szoknyád...”, „Szeretem ezt a sűrke szoknyád...”, ha aztán a vers egészen másféle tart is, mintha valami közös szó- és képkincsből merítene ez a költészet.

Egyszerre beszélget Kavafisszal, Petrivel és Tandorival a *salak, éjszaka*. Az időpont, a konkrét idő („fél három”, „fél egy”, „d.e. 9-től 11-ig”) beemelése a versbe szinte egy nemzedék számára vált időélménnyé. Valamelyest Kavafisz vagy Petri idejét éljük így mindennap néhány óráig. Ez a fajta „költőietlen” időszemlélet, ami semmiségeket, elaprózott cselekvéseket rendel magához, próbálja a hétköznapi ember mitológiáját, ezáltal élhető és számon tartható valóságát megteremteni: „vágni, vágni lehet / valami jónak a hiányát, a reményét” – írja Rác. Hogy aztán a lírai idő (alkonyattal, sugárzó délben stb.) eme megcsonkolását elvégző költői szemlélet (Kavafisz) miként lopakodik vissza a gondolatiság szerpentinén újra a legnagyobb költészet magasába, ez mindhárom említett klasszikusnál és költőknél is megtörténik. Az idő számmal történő kifejezése hogyan válhatott egy új szemlélet paradigmájává, azt csak nagyon bonyolult módon lehetne megfejteni. Minden dolgokban, eszmékben a megfoghatót, a konkrétan ábrázolható kereső költészet számára a pontos idő ugyanolyan tárggyá válik, mint egy használt villamosjegy vagy üres sörösdoboz. Némileg szinte környezetszennyező tájelem lesz az időpont. Hogy aztán majd az efféle dolgok kimódoltságát is észrevegye valaki, és azt írhasa: „Már fél három! Milyen hamar elmúlt egy év.” (Tandori: *Kavafisz-haiku*)

Természetesen ő is megidéződik e kötetben. Nem olyan mélyen, mint Petri vagy Várady Szabolcs, láthatóan az afféle személytelen, formai játékokhoz kevés köze van (volt) Rác Péternek. De a „*Felírni hogy* – (a cím a vers)” vagy az *időhatározó*: „előtte és utána / máskor nem”, az ő szellemét hozza be a kötetbe.

És persze itt van Várady Szabolcs is, sok-sok összekacsintás, néha csak egy nyelvi fordulat vagy szójáték erejéig. „Tegnap nem mentem el, szakadt az eső” (A Mielőtt rotha-

dásnak indulsz *dossziéból*) megejtő természetességgel idézi meg a *Dubrovnikban elromlott az idő* hangulatát, de a vers egésze is ezzel a látásmóddal érvel, felel. Hiszen Rácz lírája éppen olyan hajlékonyan és elegánsan gondolati, mint Váradyé, elemzéseiben, képeiben igen csak közelébe ér költőtársa nagy, klasszikus költészetének: „Alighanem mint folyófenék, mondjuk a Duna, / úgy rejted válaszod, csak itt-ott bukkan ki, / ha sekély, egy iszamós tárgy, jobb mint a tudatalatti, / egy-egy foszlány, vagy mint a földalatti, / magad rejtette dolgok.” Érezhető az is, hogy a finomabb, tűnődőbb hangszerelés jobban áll Rácznak, a Petri-féle versvilággal a megidézetség mélysége, a tematika és a közös élményvilág rokonítja.

Míndez persze csak egy lehetséges olvasata a kötetnek. (Elképzelhető, úgy szólni róla, mint az esetlegességek könyvéről, hiszen szétszórt emlékekből, tárgyakból, szituációkból gyűjti anyagát a költő, s a téma sokszor valahol elmarad, takarja a költői szöveg.) Számomra azonban elsősorban ez egy ilyen beszélgetős kötet, ahol persze teljesen egyéni, személyes témák is felbukkannak. Nem megfelelési kényszerről van tehát szó semmiképpen, hanem arról, hogy a szerző egy olyan közegben mozog, ami teljesen lefedti szellemi irányultságát, költői iskolázottságát, azt az élményanyagot, amelyet valaha együtt éltek meg a legjelesebbek és mellette még egy teljes költőnemzedék. Ami ettől eltér, és mást mutat, vagy éppen ezen a nyelven beszél szuverén létezéséről, az nagyjából két irányt jelöl. Az egyik kissé idegenségbe helyezett, szinte beckettí világ, a fájdalomból alig kirángatható iróniával, az édesanya („emma”) halála körüli eseményeketörténeteket beszéli el. A mindennapi dologi-tárgyi cselekvések visszabontják az embert, olyan észlelések tömege tölti ki, meg akar felelni ennek az egyszerűbb feladatnak, ami a halál közeledtekor hárul rá. Nem tud megfelelni hétköznapi alteregójának, Lali lesz belőle, aki primitívebb érzelmi életet él, és szinte bábuként szeretné utolérni az előtte rohanvást történeteket. Gyönyörű párbeszédnek születnek (*A Csak úgy élni című dossziéból, Hogy emlékezz rá*), talán a kötet legmeggrázóbb versei, furcsa szürreáliák, amelyekben élők és holtak egy nagyon tárgyias és szegényes világban tesznek-vesznek (*Ott a papa is című dossziéból*), de egyes versekben zavaró zakatolással, formátlan zenei hangoskodással válnak (*A Csak macskám van dossziéból*), és ez a világ valamiként nem mutat költőileg egészet, ugyanakkor nem mutat megformált, „költői” csonkaságot sem. Néha megnyílik a vers, mintha élesre állítódna a blende, az egyszerűség átmege tisztaságba, artisztikumba: „most csend van, / a testet viszik / nyissák a kaput.” (Az ember nulla fokban *című dossziéból*). A *hólpont* lenne talán hivatva, hogy kiemelkedjék egészen ebből a versbeszédéből, és magába gyűrje a végső fájdalom tiszta szavait, de mintha nem erre teremtődött volna ez a költészet. Csak a szituatív versekben, emberek közötti kapcsolatrendszerekben tud felemelkedni a gondolatiságba. Ha egyenes utat választ, ha tisztán tör a csúcsra, akkor a kép ereje halványabb lesz.

A másik hang a félelem hangja, a szorongásé. A kötet első felében található, a szülők (édesanya) halálát kissé személytelenül, de abszurdba helyezetten is szinte görcsös fájdalommal kiénekelő versei összeérnek a kötet második felében megszorodó, a saját elmúlását rezignáltan magához édesgető halál-versekkel: „hordod át az arcot / meg a hangokat / áthurcolkods csendben odaát / kirendeckedsz a világból.” (*A Mit gondolnak majd című dossziéból*) A Rácz Péterre különösen jellemző, formai, zenei jegyeket is gazdagon alkalmazó, egyszemélyes, kissé elzárkózó szenzibilitás itt mutatja ennek az ősziesnek mondott gondolati lírának a legfőbb erényeit. Míg a kötet közepén a hétköznapiapísalgukkal hivalkodó helyzetdalok állnak, amelyek összegyűjtötték a meglett ember életérzésének sok zörejét, hamis semmiségét, itt újra a csend, a csendesebb, a titkosabb, a szemérmesebb lélek jelenik meg, aki inkább elhallgatni szeretné kétségeit és kétségbeesését, mint nyilvánossá tenni. Báthori Csaba szép szavaival: „Komolysága, szfinxekre emlékeztető, frontális némasága, mozdulatlansággal delejező szűkszávasága szem-

beötlő a mai magyar líra tömkelegében.” („Visszhangozó sokszögek”, *Magyar Narancs*, 2008. 23. szám.)

Az elveszett úrhajóban érezhető legjobban, legösszetettebben a létezés bizonytalanságához közelítő férfias szomorúság. Az éjszaka, ami Petrinél a költészet egyik múzsájaként funkcionált még első kötetében (*Reggel*), most a feltámadó, a tudatba belegázoló és mind nagyobb területeket eltulajdonító semmi-lét ideje és helyszíne lesz. Az éjszakai, hajnali ébredések, az ébrenlét és a halál valós tudatának kettőségében megfosztják az ént valami-jétől: „Rajta kapom a semmit magamon.” A lélek magában érzi, hogy belső, intellektuális tevékenysége nyomán távolságok nőnek önmagában. Nem távolodik semmitől, és tőle sem távolodik semmi. Mégis a távolság benne nő: „személytelen úrhajós vagy maga az / elveszett úrhajó, akinek nincs már hová visszatérnie.” Vigasz vagy józan belátás: a nincs és a túlán. Az ember szerény lehetősége, hogy még a vele majdan történő dolgokról sem tudhat semmit, és minden szó csak bizonytalan dísz annak a félelemnek. S akkor vissza-felé is: „előzmény nélkül való / tehát minden / ilyenek voltak az évek korábban is / de már nem emlékszel / mert ez azelőtt történt / talán kezdettől volt ilyen”.

Amikor valaminek a meghaladása visszavet az egész esetlegességének megértésébe. Amikor attól mámorosodunk meg, hogy józanok maradtunk a kétségbeesésünkben.

A SZAKÁCS BÉLSZÍNT ESZIK

Keresztesi József: *Hamisopera. Kritikák 1999–2007*

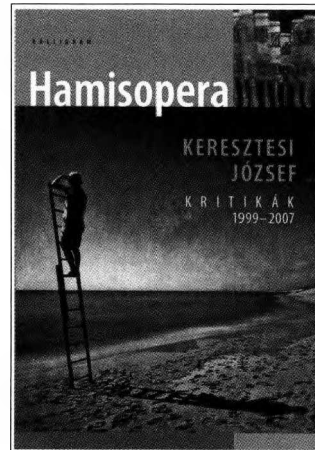
Az utóbbi években komoly divatja lett hazánkban annak, hogy kritikusok kötetbe rendezik írásaikat. De ki olvas ma kritikaköteteket? A kritikának mégiscsak a folyóiratok, lapok hátsólapjain van a helye, hiszen az a rendeltetése, hogy viszonylag gyorsan reagáljon a frissen megjelent könyvekre.¹ Jellemző, hogy míg például egy verseskötet rendszerint olyan darabokat is szokott tartalmazni, melyek irodalmi lapokban már napvilágot láttak, és olyanokat is, melyek még nem, addig egy kritikagyűjteményben általában csak olyan írásokkal találkozunk, melyek a maguk idejében, a maguk helyén már megjelentek, tehát betöltötték a feladatukat.² Hogy ennek ellenére mégis rendre jelennek meg kritikakötetek, különböző okokkal magyarázható. Más szóval: az egyes könyvek összeállításának ténye mögött eltérő motivációkat sejtethetünk. Ha kissé rosszmájú akarnék lenni, azt mondhatnám, vannak olyan gyűjteményes kötetek, melyeknek az lehetne az alcíme: „kellett már egy kötet”; másoknak ez: „megint eltelt tíz év”, vagy éppen ez: „tavaly is írtam ezt-azt”. Félreértés ne essék: megrögzött kritikakötet-olvasó vagyok, és az iménti címkékkal egy kritikust sem akarok megbántani, csak jelezni szeretném, hogy nem mindig lehet érezni a műbírálatok kötetbe kerülésének a *téjtét* – hogy Keresztesi József számára egy oly fontos kifejezéssel éljek. Nem mindig világos, hogy miért szükséges könyvben is kiadni bizonyos recenziókat, persze azon túl, hogy az íróembert – többek között – a köteteinek a száma teszi. Nagyon is lehetséges, hogy egy kitűnő kritika jól működik, mondjuk tíz hónappal a bírált könyv után megjelenve valamelyik irodalmi lapban, értékel és értelmez, orientálja az olvasót, visszajelzésül szolgál az írónak és a kiadónak, a kritikustársak is hivatkoznak rá esetleg, és ha jeles szerző könyvéről szól, akár még az irodalomtörténetekbe is bekerülhet idővel – mégsem olvassuk nagy kedvvel, „csak úgy”, önmagáért, ha öt évvel a folyóiratbeli közlés után egy kötet lapjain találkozunk vele. Márpedig ideális esetben nem csak akkor veszünk kézbe egy kritikagyűjteményt, ha szükségünk van rá, hanem olykor önmagáért is föllapozzuk, mint egy verses- vagy novelláskötetet. Az ideális eset pedig, valljuk be szomorúan, fehér holló. Sok kritikakötetet csak azért tartunk a polcunkon, mert praktikus, ha ott vannak a közeli köztünkben; „jól jönnek majd”, ha egy szerző újabb művéről recenziót írunk.

Keresztesi József *Hamisoperája* nem ilyen. Nemcsak azért nem, mert a kötet az egyik legtehetségesebb mai ma-

¹ Más kérdés, hogy nálunk a „gyorsan” jelenthet néhány hetet (sőt napot), de akár két-három évet is.

² Eltekintve persze az ilyenkor szokásos, a kötetek élére helyezett vagy az utóhang szerepét betöltő, *ars poetica*-szerű esszéktől.

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2007
264 oldal, 2400 Ft

gyar kritikus szövegeit tartalmazza, hanem azért sem, mert megvan benne az, ami oly sok kritikagyűjteményből hiányzik: a kötet egésze kirajzol egy képet, mely többet jelent, mint a cikkek összessége. A *Hamisoperát* tehát egyrészt azért érdemes elolvasni, mert igen sokat lehet belőle tanulni, nemcsak a kortárs magyar irodalomról, hanem magáról a kritikáiról is. Másrészt pedig azért, mert, ami ezzel mélyen összefügg, a könyv összeállításának nyilvánvaló személyes tétje is van. Ez pedig, tűnjék elsőre mégoly közhelyesnek és patetikusként, az önmegértés igénye. Keresztesi nem akarja megkerülni annak a nem lényegtelen kérdésnek a tisztázását, mit csinál ő mint kritikus – vagyis mivel töltötte el életének elmúlt tíz évét. Nem véletlen egyébként, hogy a József Attila Kör által 2007 őszén, *Az ítélőerő kritikája* címen megrendezett konferencián a szerző referátumának címe ez volt: *Szerintem a kritika*.³ Milyen tehát „szerintem” a kritika? És milyen a kritikus? „Az irodalomkritikus olyan ember, aki szeret, vagy legalábbis valaha szeretett olvasni. Azért vált hivatásos olvasóvá, hogy ezt a szenvedélyét gyakorolhassa. Idővel aztán éppen a szakmájából fakadó kötelezettségek válnak ennek a legfőbb akadályává, és a számos felkérés, a folyamatos csúsztatott határidők közepette komoly veszélyként jelentkezik, hogy elsikkad az olvasás öröme. Nem lesz többé képes anélkül olvasni, hogy ne legyen papír és toll a keze ügyében. A szakács, amint műszak végeztével sós kiflit rágcslál a buszmegállóban.” (223) Angyalosi Gergely *Romtalánítás* című kötetéről írott kritikájának elején írja le ezeket a sorokat Keresztesi, vázolja a kritikus helyzetét – a kritikusét, aki maga is olvasó, és persze maga is író.

Aki rendszeresen ír kritikát, azt hiszem, csak egyetérthet ezzel a megállapítással. A *Hamisopera* éppen azért emelkedik ki az „átlagos” recenziógyűjtemények közül, mert a legtöbb darabján azt érezni, hogy szerzőjük még mindig szeret olvasni. Vagyis nem olyan szakács, aki a műszak után kiflivéget majszol, hanem olyan, aki bélszint – vagy valami más finomságot – lakomázik, s nem rest elővenni ehhez a damasztyszalvétát sem. Némi túlzással azt mondhatnánk, Keresztesi József csak azokat az írásait válogatta be a kötetbe, melyek megírásának volt tétje. Minél több recenziót ír az ember, annál nagyobb a veszélye annak, hogy – sürgető határidők fenyegetése alatt – egyszerűen „legyártja” a szövegeit. Mert „meg kell lenni” a kritikával, várja a szerkesztő, s nem mindig lehet az ihletre várni, mint a régi költőknek. Nos, a *Hamisopera* legtöbb írása nem ilyen „legyártott” szöveg – legalábbis általában nem érezni rajtuk. Érdemes röviden idéznünk a már említett *Szerintem a kritika* című előadásszöveget: „A kritika mindenkori tárgya ugyanis nem pusztán a könyv, hanem az olvasás során létrejövő bonyolult és sokrétű képződmény. A kritikusnak a saját olvasmányélményével kell számot vetnie, amelyet az adott olvasmányon túl a szellemi neveltetése is meghatároz. Ha nem jön létre akár a találkozás, akár a konfrontáció a mű világa és az enyém között (vagy akár e kettő zavarba ejtő együttállása), voltaképpen nincs miről írni. Lehet, és szoktunk is persze, de minnek.”⁴ Talán súlyosnak tűnnek ezek a szavak – pedig csak arról van szó, hogy Keresztesi nagyon komolyan veszi azt, amit csinál. A kritikus tudatosság, önreflexió és önkritika miatt különösen érdekesek ezek az írások. Vagyis az én esetemben elsősorban azért jött létre a Keresztesi által emlegetett „találkozás”, mert számomra nem volt tét nélküli, hogy mit gondol a *Hamisopera* szerzője a kritikáról.

Márton László *Testvériség*-trilógiájáról szóló, *Biankó regény* című recenziójában például ezt írja. „Létezik két, a mai irodalomkritikában gyakran használt fogalom, amelyeket a Márton-trilógia némiképp új megvilágításba helyez: a *játék* és az *omnipotens elbeszélő* fogalmáról beszélek. Az elsőt jobbra (és jobb híján) különösebb tét nélkül, töltelék kifejezésként szokás használni. Ha a lusta kritikus irodalmi vagy kultúrtörténeti utalásokat

³ Írásos változata: *Kalligram*, 17 (2008)/3. 59–61.

⁴ *Szerintem a kritika*, 59–60.

vesz észre a szövegben, azonnal adott a kijelentés: a szerző ezt és ezt »játékba hozza«. A játék fogalma ebben a kontextusban üres, híján van minden konkrét tartalomnak, és többnyire az értelmezés munkájának kényelmes megkerülésére szolgál. A másik kifejezés, az »omnipotens elbeszélő« összetétel szitokszóként működik: arra utal, hogy a szerző eluralkodik a mű világán, kvázi isteni helyzetbe tolja föl magát, olvas a lélek redőiben és a világban működő okok között, illetve, ami a legrosszabb, nem is reflektál mindegyikre, hanem ezt a pozíciót minden kétegy nélkül kezeli, természetesnek veszi.” (132) Keresztesi első megjegyzése azokra a kifejezésekre vonatkozik, melyek újra és újra megjelennek az irodalmi közbeszédben, s melyeket olyan természetességgel, és olyannyira tét nélkül képesek használni a kritikusok, akár a létigét. Hol a „játékba hozás”, hol a „mintázat”, hol az „alakzat” tölti be ezt a szerepet ideig-óráig, és nyilván mindig lesznek ilyen fordulatok, melyeknek az a veszélye, hogy automatizmusokhoz vezethetnek. A szerző másik megjegyzése bizonyos tudományos, irodalomelméleti föltevések átgondolatlan „alkalmazására” vonatkozik, vagyis végső soron megint csak a „lustaságra”, hogy az ő szavával éljek: arra, amikor értelmezés helyett a recenzens megelégszik egyes gondolati sémák előrángatásával.

Ebben a vonatkozásban is értelmezhető Barány Tibor megállapítása, aki Keresztesi „anti-professionalizmusáról” beszél.⁵ Keresztesi József profi kritikus, azonban professzionalizmusa nem azt jelenti, hogy a kritikáírást az irodalomtudományos munka terepének tekintené. Megmarad olvasónak, aki persze föl van vértézve poétikai, retorikai, irodalomelméleti és -történeti, művészeti stb. ismeretekkel, de nem az ezekkel való szakozás érdekli, amikor recenziót ír, hanem a könyv, amely előtte fekszik, és az olvasás élménye. Éppen ezért képes arra, hogy releváns állításokat tegyen arról, mennyiben és hogyan „omnipotens elbeszélő” a Mártoné. És ha már a *Testvériségnél* tartunk, hadd idézzem Keresztesi egy izgalmas gondolatmenetét. „A haldokló Lacika betegágyának a végébe egy összetört tükör cserepeit szórják, »ha jön a halál, hadd lássa meg rút ábrázatát a tükörszilánkokban«. Ezt a képet hozza *játékba* Márton László portréja a harmadik kötet borítójának fülén. Langmár Péter felvételén a szerző arca töredékesen, egy repedt tükörben megokszorozódva látszik. A fenti szöveg hely fényében a szerző a sors uraként jelenik meg...” (135) A „hozza *játékba*” kifejezést a szerző dőlten szedi, jelezzve, hogy néhány bekezdéssel följebb éppen ennek a frázisnak az átgondolatlan használatára hívta fel a figyelmet – Keresztesiben van önirónia. És nincs híján a humornak sem. Nem tudom megállni mosolygás nélkül például azt, amikor Dr. Kovács István *A vidéki fiatalok Budapesten* című kötete kapcsán a következő „olvasási stratégiát” ajánlja: „Bátran ajánlom tehát mindenkinek, aki el bírja olvasni.” (202)

Az eddigi idézetekből talán világossá vált, hogy Keresztesi József értekező nyelve mentes a túlzásoktól; nem technicista, de nem is szenvelgő. A köznyelvi stílus hatásos voltát példázzák itt a Szálinger Balázs *Zalai passiójáról* írt kritikából vett mondatok. Miu-tán Keresztesi megállapítja, hogy Szálinger célja eposzköltővé válni, ezt kérdezi: „Rög-vest felmerül a kérdés: miért jó ez neki?” (107) Később pedig: „Vajon érdemes pusztán poénból megírni *egy egész eposzt?*” (109) Néha nagyon jól tesz a szövegnek, ha ilyen frap-páns mondatokban kérdeznak rá a lényegre – mellesleg a Szálinger-költészet kapcsán az egyik legadekvátabb kérdést fogalmazta meg itt Keresztesi. Túlságosan emelkedett rés-zekkel csak a *Párhuzamos történetekről* szóló recenzióban találkoztam. A rövid bekezdé-sekre gondolok, melyek bár hatásosak, belengi őket némi pátosz. Mint például ezt a be-kezdés-mondatot: „Vajon létezik-e két különböző fogfájás?” (176) Voltaképpen örültem ezeknek a részeknek, mert azt mutatják, hogy a kritikus nemcsak olvasó, hanem ember is, akit nem hagyott hidegen az a sok tényező által ünnepélyessé szcenírozott pillanat, ami-

⁵ Barány Tibor: „A kritikus megteszi tétjeit”, *Beszélő* (3. folyam) 13 (2008)/5. 120–124. 121.

kor megjelent Nádas nagyregénye. Gergely Ágnes írja a versekről és a versfordításokról, hogy azokat nehezebb elkezdni, mint befejezni.⁶ Nos, aki látott már – jobb híján – idézetel kezdődő kritikát, az eliheti, hogy Gergely megállapítása a recenzió műfajára is igaz. Keresztesi Józsefnek olykor nagyon találóak a felütései. Például ez: „A Bertók László kötetéből kiolvasható, határozott állítás szerint a költészet értelmes tevékenység.” (57) Van-e olvasó, aki ezt látva unottan továbblapoz? Aligha.

Egy kissé talán többet idézek, mint ahogy az megszokott, de nem kell mentegetőzőnöm emiatt, minthogy a most recenzeált könyv szerzője is sokat idéz kritikáiban – és jó érzéssel válogatja meg az idézeteket. Azt viszont nem értem, hogy miért nevezi a recenzens mindenkor szomorú feladatának azt, hogy ismertetnie kell a kritizált mű cselekményét. (146) S bár attól megkímélném az olvasót, hogy a *Hamisopera* mind a harminckét írásának tárgyát megnevezem, azt meg kell jegyezmem, hogy a kötet első nagy része lírai, a második elbeszélő, a harmadik pedig értekező művekről szól (tudjuk, persze, a határok nem merevek). És akkor azt is ideírom, hogy a szövegek eredetileg az *ÉS*-ben, a *Holmiban*, a *Jelenkorban* és a *Magyar Narancsban* jelentek meg, két írás a *Kritikában*, egy pedig a *Kalligramban*. Ebből pedig az is következik, hogy az írások között találhatók hosszúkritikák, melyek alaposan számot vetnek a vizsgált mű korábbi recepciójával és a szerző addigi életművével, de rövid hetilapkritikák is. Utóbbi műfajról olvasunk fontos megállapításokat az Ács Margit esszéiről és kritikáiról írott szövegben. (237.) Ebből – ha eddig nem lett volna világos – megtudjuk, hogy Keresztesi számára a mű iránti „szenvedélyes érdeklődés” etikai következményekkel is jár. Talán egy kissé túlzásnak tűnik, ha az etikát emlegetem egy recenzió kapcsán: arra a hozzáállásra gondolok, mely soha sem a könnyebb utat keresi, és így a minőségi munka zálogának tekinthető. Csak a szövegek minősége teszi lehetővé, hogy a szerző olyan személyes megjegyzéseket engedjen meg magának, mint hogy egy vers több mint tíz éve a kedvencei közé tartozik. (72.)

Keresztesi személyessége azonban nem ehhez hasonló mozzanatokban merül ki. Sokkal inkább jellemző az, ahogy az *Északról hegy...* című Krasznahorkai-regény kapcsán beavat tépelődéseibe, vagyis az olvasás folyamatába, és megmutatja, miként jut el a kezdeti „gyanakvából” oda, hogy fenntartásai ellenére „meghajol” Krasznahorkai László teljesítménye előtt. (125–130) És ha már Keresztesi kételyeiről beszélünk, akkor azt is meg kell említenünk, hogy a kötetben olvasható leginkább affirmatív bírálat viszont alighanem az Angyalosi Gergelyről szóló. Angyalosi fő kritikusi erényét abban látja, hogy a műveket a műhelyproblémák és az egzisztenciális kérdések összetettségében képes látni. (225) Az az észrevétele, hogy Angyalosi nem marad kívül a szövegén, hanem önmaga is az elemzések szereplőjévé válik (226), magára Keresztesire is érvényes. Hasonlóképpen a *Hamisoperára* is állnak egy másik kritikus-kritika szavai: „Mint minden valamirevaló kritikakötet, Vári György könyve is portrét nyújt a szerzőjéről: nemcsak dokumentálja, hanem meg is komponálja az életpálya egy szakaszát.” (251)

Írásom végéhez érve meg kell állapítanom, hogy szinte csak dicsértem Keresztesit – zavarban is vagyok kellőképpen. Éppen ezért hadd jegyezzem meg, hogy ízlésünk és értékítéletünk legalább annyiszor mutat különbséget, mint hasonlóságot. De majdnem mindig meg tudott győzni arról, hogy igaza van, még akkor is, ha az ő igaza más, mint az enyém. És olyankor sem untam az írásait, amikor a bírált szöveget nem ismertem – ennél többet kritikus nem kívánhat.

⁶ Gergely Ágnes: *Tigrisláz*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008. 50., 70.

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- MARNO JÁNOS versei 121
KUN ÁRPÁD verse 123
TOMPA ANDREA: A hóhér háza I. (részletek egy készülő regényből –
A száj; Front, december 22.) 124
GRECSÓ KRISZTIÁN: Randevú Arankával (*hat nyomozás –
regényrészlet*) 133
KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN: Trüffel Milán Hamburgban
(*regényrészlet*) 140
MAGOLCSAY NAGY GÁBOR versei 151
LANCZKOR GÁBOR versei 152
GÖMÖRI GYÖRGY versei 154
BECK TAMÁS versei 155
FARKAS DIÁNA versei 157
KÁLMÁN GÁBOR verse 158

*

- ANGYALOSI GERGELY: Tiszteletbeli bordanyilvántartó
(*Ménesi Gábor beszélgetése*) 160
ELEK TIBOR: Novella – novellaciklus (-füzér) – (majdnem) regény
kérdései (*Gion Nándor Ezen az oldalon; Olyan, mintha nyár
volna című műveiben*) 167
GYÜRKY KATALIN: Hasonmások a sötétben (*A Nabokov-
életműsorozatról*) 178
CSORDÁS GÁBOR: A harminckettedik év (*Levelek 1990-ből –
V., befejező rész*) 187
KONRÁD GYÖRGY: Írás, olvasás, véletlen bolyongás (*esszé*) 198

Bródy Sándor-díj 2008

- DUNAJCSIK MÁTYÁS: Átkelés a Lidóra (*novella*) 207
MIKOLA GYÖNGYI: Kerülő manőverek (*Laudáció Dunajcsik
Mátyásról*) 212

*

- GÖRFÖL BALÁZS: Az ördög a részletekben (*Greccsó Krisztián:
Tánciskola*) 215

2009

FEBRUÁR

MIKÓ IMOLA: „Mi a jóÚristent keresünk mi itt?” (Szócs Géza:
Limpopo) 219

SELYEM ZSUZSA: Limonádé. Virginia Woolf mint (trójai va)ló, mint
akadály és mint vers(eny) (*Tandori Dezső: Torlandó szörfpóker;
Kilobbant sejtcsomók. Virginia Woolf fordítója voltam*) 223

SCHULLER GABRIELLA: Mester(dis)kurzus (*Darabos Enikő:
Nem-játék*) 230

*

ZÁMBÓ KATALIN: A logarléctől a SPECT-CT-ig (Sz. Koncz István
beszélgetése) 234

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

OKM

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

maszre

nka

Nemzeti Kulturális Alap

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasá-
gi Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsész-
kar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi
tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár An-
tal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi
könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u.
8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. –
Sárospatakon: Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u.
19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u.
33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereske-
dés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sán-
dor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE
bölcsészkar könyvtára.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina
krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Ma-
giszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. –
Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné
u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. –
Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a
Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videoté-
ka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

9 770 447 642 002

0 9 0 0 2

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

2. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7-8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a kézírathoz mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7-8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécsset.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

Tolvaly Ernő
1947–2008

2008. december 12-én elhunyt Tolvaly Ernő festőművész, a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kara Festészet Tanszékének vezetője. A kortárs magyar képzőművészeti életben meghatározó szerepet játszó művész 1976-ban végzett a Képzőművészeti Főiskolán. Számos jelentős egyéni és csoportos kiállítása volt. 1995-ben Munkácsy Mihály-díjjal ismerték el munkásságát. 2008. december 30-án, a Kispesti Öreg Temetőben helyezték örök nyugalomra.

AZ ÉLET ÉS IRODALOM hetilap munkatársaival, Kovács Zoltán főszerkesztővel, Csuha István szerkesztővel és Forgách András íróval beszélgetett 2008. december 11-én

Pécsett a Művészetek és Irodalom Házában Ágoston Zoltán, a Jelenkor főszerkesztője. A lapbemutató a pécsi EKF Menedzsment Központ rendezvénysorozatának programja volt.

*

JÖVÉS/MENÉS (Sam Beckettesdi) címmel mutatta be új előadását a Janus Egyetemi Színház Rosner Krisztina rendezésében 2008. december 15-én.

*

Tiziano Vecellio Mária gyermekével és Szent Pállal című festménye 2009. január 6. és február 7. között volt látható Pécsett, a Művészetek és Irodalom Házában. A reneszánsz mester műve hosszú ideig egy pécsi polgár tulajdonában állt mint ismeretlen olasz festő alkotása. Most a Szépművészeti Múzeumban látható, s Pécsett először tekinthette meg a nagyközönség.

Szerzőink

- Marno János (1949) – költő, műfordító, Budapesten él.
Kun Árpád (1965) – költő, Marifjorában (Norvégia) él.
Tomba Andrea (1971) – színikritikus, a Színház című lap szerkesztője, Budapesten él.
Greccsó Krisztián (1976) – költő, író, Budapesten él.
Kérékgyártó István (1953) – író, Budapesten él.
Magolcsay Nagy Gábor (1981) – költő, Egerben él.
Lanczkor Gábor (1981) – költő, Szegeden él.
Gömöri György (1934) – irodalomtörténész, költő, műfordító, Londonban él.
Beck Tamás (1976) – költő, Zalaegerszegen él.
Farkas Diána (1977) – költő, Pécsett él.
Kálmán Gábor (1982) – költő, Budapesten él.
Angyalosi Gergely (1953) – kritikus, irodalomtörténész, az Alföld főmunkatársa, Budapesten él.
Ménesi Gábor (1977) – könyvtáros, Hódmezővásárhelyen él.
Elek Tibor (1962) – kritikus, irodalomtörténész, a Bárka főszerkesztője, Gyulán él.
Gyürky Katalin (1976) – kritikus, műfordító, Debrecenben él.
Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója, Pécsett él.
Konrád György (1933) – író, esszéista, szociológus, Budapesten él.
Dunajcsik Mátyás (1983) – író, költő, kritikus, Budapesten él.
Mikola Gyöngyi (1966) – kritikus, Szegeden él.
Görföl Balázs (1984) – kritikus, a PTE Phd-hallgatója, Pécsett él.
Mikó Imola (1984) – a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának doktorandusza, Kolozsvárott él.
Selyem Zsuzsa (1967) – irodalomtörténész, kritikus, Kolozsvárott él.
Schuller Gabriella (1975) – színháztörténész, a Pannon Egyetem (Veszprém) Színháztudományi Tanszékének oktatója, Budapesten él.
Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.
Dr. Zámbo Katalin (1953) – a pécsi Nukleáris Medicina Intézet professzora, Pécsett él.

MARNO JÁNOS

Számba

*venni ehetségeinket, többre
ha nem is, ennyire talán még futja.
Kiköpni őket, ennek is már kísért
a múltja, ahogy koplaltunk, költőket
koptatva, könnyet nem ejtve értük, sem
magunkért, mintha még azt is elzártuk
volna télre; mely enyhének bizonyult
aztán. Őszünkre bágyasztó télvíz
jött, éjszaka déli szél, mely nappalra
sem fordult az ellenkezőjére, nyitott
ablaknál ülhattünk, levest szürcsölve,
leplezetlenül; paradicsomi volt.*

Azért

„Habok, üres mederben,
kapkodják csontjaid.”

TD

*a víz az úr, szűri Nárcisz a szavát
a tus alatt, a medikus fiúnak
válaszul, gondoljuk meg, mik volhatnánk
még azonfelül, miféle gályarab-
eresztések, miről szólna a darab
egészen szárazon lógó vitorlánk
lobogója alatt. Léven farkunk mint
evezőnk behúzza hasunk alá, al-
hatásunk vizébe merítve tollig.
Gondoljuk meg, amit senki se mond itt:
A frász tör, érted akár, érni partot,
Uram, nyelve, elnyelődvén, a port ott.*

Hangját

*kísértetiesre fogja – hiszen az
is: kísértetiesen hasonlít Nár-
ciszra. Köhög néha, majd hallgatózik.
Mintha egy kint rekedttel társalogna.
Az meg a táplálékláncon rágódik,
mely rögeszméje. Azért jár a szája,
nem a betevőért. A betevőért
épp eleget tépi száját a másik,
már akinek különben sincs sok hátra,
s átadhatja magát a gondolatnak
egyszer s mindenkorra. Amivel ő sincs
másképpen; mint kísértet vagy még az sem.*

És

TéDének – pszt(!)romantikusan

*hasonló viszonya a nemiséggel.
Kísérteties, hogy volt dolga vele.
S amióta kívül rekedt, már bele-
gondolnia is tereh. Meg aztán hol
itt a rímhelyzet, ami a terhét ily
bensővé tehette, megfelelővé
a hiányzó alkalomra. Valamint
ézelmére, mely benne rekedt a mell-
kasában. Kedvenc költőjét olvassa,
éjjel, a konyhában, ám a szavak csak
nem állnak kötélnek; s lélekszakadva
menekülnek keze közül a tárgyak.*

Hullsz

*Nem kell álmodnunk rólad, itt vagy.
Első néhány millió csillagoddal
novemberben felváltod az utolsó
néhány millió megsárgult falevelet.*

*Amikor a nyírfák kifogynak, te
folytatod a Nagy Hullást tavaszig.
A puszta ég százegyedszerre
is lombot növeszt neked. Szakadsz*

*és szakadsz, a gyerekeinknek
mégis az a dörgölődő macska
vagy a ház körül, akinek doromboló
ősei évszázadokig olyan mohón*

*itták a patyolatszínű tejet, hogy
a te bundád mostanra habfehér.
Csíkos tigrisnél nagyobb vagy,
minket mégse bántasz, idomításodhoz*

*van mindenünk. Szánkónk, sílécünk,
síbotunk, sőt láncunk a kocsink
kerekén, és rengeteg türelmünk.
Rád látunk, ha tombolsz, a forró*

*fürdőszobából. Nekem, az apunak
már nem is megfagyott víz vagy,
de kristályá dermedt tűz, hajdanvolt
lángjaiddal fenyegetsz-hízelepsz.*

Akarhatnánk-e nálad többet, hó?

A hóhér háza I.

(részletek egy készülő regényből)

A száj

– *Te mi je vagy?* – kérdezte Ürögdi Csabi, a lilára fagyott ajkú osztálytárs a gyerek-klinika előtt, a 25-ös troli megállójában, mert egy irányba mentek volna a Györgyfalvi negyedbe, de a troli már fél órája nem jött (a magas lány, aki kopott, kifordított báránybundát viselt, már a 4-esre is felült volna, hogy lemenjen a nagyanyjéékhoz átmelegedni, de 4-es sem jött), a lábujjai elgémbereedtek, egész délelőtt a stadionban álltak a jeges januári szélben, mert a hónap elején váratlanul bejelentették ugyan, hogy a vakációt meghosszabbítják, és nem három, hanem összesen öt hétig fog tartani, mert a rendkívüli hideg miatt az iskolákat nem tudják fűteni, de a második héten hirtelen mindenkinek meg kellett jelennie az iskolában „meleg ruhában és uzsonnával”, adták tovább ők is a riadóláncot, közmunka lesz, fagyotkrumpli- vagy murokválogatás, vagy inkább felvonulás, találgatták otthon, és reggel az iskolaudvaron felsorakoztak négyszögre, aztán rövid tájékoztatás után elindultak a stadionba, ahova ekkor már egy hete jártak gyakorlatozni, – *Nem tudom* – válaszolta bizonytalanul a lány, a monostori úton a buszokat lesve, de semmi nem járt, aztán gyanakodva a kis prücsök Csabira pillantott: – *Nem betűk vagyunk?* – nézett sötét bőrű, sűrű fekete szemöldökű, mindig ok nélkül vidám padtársára, aki mellé hatodikban ültették büntetésből, mert Ürögdi Csabi volt az osztály legrosszabb tanulója, később a lány, aki „elég jó” eredményeivel padtársat választhatott, mellette maradt, mert összebarátkoztak, – *Milyen színű a ruhád?* – kérdezte Csabi, mert a stadionban már nem kerültek egymás mellé, az alacsony termetű fiút máshová vezényelték, egész nap nem látták egymást, amióta reggel tornasorba állították őket a piszkos, tavalyról maradt jeges hófoltokkal borított focipályán, aztán a biológianár és a tornatanárok – az iskola mindhárom tornatanára reggelenként pálinka- és bűdös cigarettaszagú volt (állítólag a nagyok is hoztak rumos teát meg pálinkát) – felterelték őket a stadion nézőterére, a déli oldalra, ahol vezényszóra fordulniuk kellett: felálltak az ülésekre, a kagyló formájú műanyag székekre, ahova semmit sem volt szabad magukkal vinniük, a táskák osztályok szerinti kupacokban heverték a focipályán a piszkos hóban, de a ruhákat csak egy hét múlva osztották ki, addigra betanulták a hátrafordulást, fejfördítést, a jelszavakat és az énekeket: az apró szemű, disznófejű történelemtanár, Ghiță lent, a pálya szélére állított, raktárból előhalászott dobogó legmagasabb, győzteseknek szánt, 1-sel jelölt fokán alumíniumtölcsérbe üvöltött, közben kihajtott táblázatokat próbált lapozni az oldalról vágó jeges szélben, a sor két végén lévő osztály- és csoportparancsnokok pedig elismételték a vezényszavakat: ez

volt a jelzés arra, hogy négy lépésből, ütemre fordulni kell, a felelősök pedig négyet tapsoltak: bal láb nyit, jobb mellézár (eddig a félfordulat), bal láb nyit, megint jobb zár (mostanra háttal állnak), csak hogy mindezt egy műanyag, rögzített széken kellett végrehajtani, ahol a bakancsaik is nehezen fértek el, nem hogy fordulni lehessen, így aztán valaki mindig leesett vagy elkészt, mert a nedves ülés csúszott, a rosszul rögzített székek pedig lipinkáztak, meg kell őket szerelni – *A ruhám egyik oldala kék, a másik piros*, válaszolta a lány, és arra gondolt, hogy talán jobb lenne gyalog hazaindulni, biztos áramszünet van, mert fölfele sem megy semmi, bár többen várnak, de lehet, hogy ők inkább a megálló mögötti bolthoz állnak sorban? – *Piros? Piros nincs* – mondta határozottan Csabi, és hozzátette: *Nekem fekete és fehér: a fehér a betű az egyik oldalon, a fekete meg a haja a másikon* – és lehelni kezdte vörös kezét, – *Nem mind a két oldalon betűk vagyunk? Nekem azt mondták a tizedikesek* – kérdezte a lány, hivatalosan ugyanis senki sem tájékoztatta őket arról, hogy mit ábrázolnak, csak annyit tudtak, hogy ünnepségre készülnek, nagy megtiszteltetés és elismerés az egész iskolának, hogy éppen őket választották ki, ezért a lány sem gondolkodott a színek jelentésén, csak azt várta mindennap, hogy mikor mehet végre el, – *Nem indulunk?* – ajánlotta, mert gyakran jártak haza Csabival gyalog, – *De, menjünk, nem jön semmi. Egyszer kék alapon fehér betűk vagyunk, aztán a másik oldal a kép. Te melyik oldalon vagy többet?* – kérdezte. – *Mármint a stadionnal szemben? A kékkel. Meddig mész?* – kérdezte a lány, mert közben eldöntötte, hogy inkább a Nagyanyjához megy, akinél mindig van egy kis ebédmaradék és most talán egy forró tejeskávét is kaphat, a mama úgymint csak estére jön, azt mondta, – *Nem tudom, mindegy, haza nem megyek* – válaszolta Csabi. – *Én a fehérrel vagyok többet. Én vagyok a kalap az „ă” betűn, tudod, ott fent, a legtetején, mert meghosszabbították a stadion nézőtéri oldalát, hogy kiférjen az egész felirat, az írás meg a kép is, a többi stadion állítólag magasabb volt, mint a kolozsvári, rudakat hegesztettek a felső korláthoz, mi két napig nem csináltunk semmit, csak álltunk lent, amíg szereltek, az öltözőkbe sem volt szabad bemenni, a rudakat aztán alulról kitémasztották, tettek közé kis deszkákat, azokon állunk, mögöttünk csak kötél van, és az egész iskolából kiválasztották a legalacsonyabbakat és legkönnyebbeket, vannak negyedikesek is, azoknál kisebbeket nem raktak, mert egy mutuj harmadikos leesett, táti, az egész így inog, amikor felmegyünk és fordulunk – és Csabi rezegtette a vörös kezét – , mindenki reszket, a legkisebbek kerültek oda, nehogy leszakadjon az egész tákolmány a nagyok alatt, érted, nagyon magasan vagyunk, be kell szarni, látni lehet a főtéri keresztet is, az egész Fellegvárt, a Kerekdombot és az állomást, meg a Szamos hidat is, a Donát utat, a Kányafőt, a Monostort, a temetőt, a befedett országlánokat is, még sohasem láttam ilyen magasról a várost, nem is halljuk, hogy mit üvölt ott lenn Ghiță – mert ő volt, a történelemtanár, aki odalent, a mélyben vezényelt –, nálunk Kriszti van a sor végén, szegény nagyon be van tojva, folyton hányingere van, szóval én vagyok a legmagasabban a betűk közül, a „Trăiască”-ban (Éljen) az első kalap, amikor megfordulunk, haj vagyok , te!, amikor háttal vagyok és lenézek, fosok be!, amikor háttal vagyunk, akkor van a kép, akkor vagy fekete a hátad, vagy fehér, haj vagy, arc, szem, de más szín nincs, pirosról nem hallottam, kérsz egyet? – és Csabi kivesz egy doboz albán Apolloniát, azzal kínálja, már a néprajzi múzeumnál jártak az Unió utcában, Csabi anyukája tudja, hogy cigizik, és csak nevet. – *Hülye vagy? Itt az utcán akarsz? Pont most?* – mert az ünnep előtt több volt a rendőr, de a felnőttektől is kellett félni, hogy felírják a karszámjukat, befordulnak hát a keskeny Ion Rațiu utcába (Meg*

kell kérdezni nagymamát, hogy hívják ezt az utcát, jutott eszébe a lánynak, onnan rövidesen betértek a Bob utcába, aminek szintén nem tudta a régi nevét), – *Mások is vannak pirosban* – tette hozzá a lány, mert a gyakorlat végén sorban állva kell átadni a ruhákat színek szerint: gyűrött, elől-hátul különböző színű vászonkezeslábás, elől patentekkel, a lábánál meg az ujján gumival, kétszínű csuklyával, a ruhát egyenesen kabátra húzzák, csak a cipőt kötelező levenni, amikor felveszik, hogy ne koszolják (reggel mindenki fél lábon ugrálva a sárban húzza fel a ruhát), első nap a hosszú kabátokat és bundákat levetetik, mert az új egyenruha nem fér rá, Marinka és Monduk szerencséjükre tüdőgyulladást kapnak, tudnak igazolást hozni – csak az iskolaorvos Polónyi doktornő papírját fogadják el, aki igazolás nélkül kimarad egy napot is, kizárják az iskolából, ordítja Ghiță –, másnap aztán mindenki rövid kabátban jön, a ruhákat a próba végén színek szerint adják le, a kéthetes gyakorlat alatt nem szabad hazavinni, csak utolsó nap, kedden, 25-én, az ünnepség előtt kötelező elvinni és otthon kivasalni, nagymama nem győzte szidni az ócska anyagot és a hanyagul összevarrt, nevetséges ruhatákolmányt, *Ezt a maskarát! Tisztára mint egy bohóc, úgy nézel ki benne! Micsoda fuzsitus munka! Ilyen baggatást életemben nem láttam!* – fordítja ki –, a ruhákat használat után kartondobozokban tárolják, a dobozokon filctollal felirat: *Cluj, 26 ianuarie* (Kolozsvár, január 26.), alatta áthúzva vagy leragasztva egy korábbi felirat: *Miercurea Ciuc 23 august* (Csíkszereda, augusztus 23.), *Tîrgu Mureș 26 ianuarie* (Marosvásárhely, január 26.), a hármastól hatos csináltak, csak a hónapok neveit húzták át, mintha csak a városok és hónapok változtak volna, az évek nem, azok helyben jártak vagy körbe forogtak, mindegy volt, hogy '79 van, '83, '84 vagy '86, és a ruhákból is egy méret volt mindenkire, mint egy egyenruha, a kis Ogrucán úgy nézett ki a hatalmas fehér kezeslábásban, mint egy bundájából kifogyott, sovány cirkuszi jegesmedve, – *Hány piros van szerinted? Hány kupac, amikor leadjátok?* – kérdezte hirtelen Csabi, mint akinek eszébe jutott valami, mert tízes kupacokban rakták le a ruhákat a próba végén, – *Nem sok, kék sokkal több van, kék rengeteg van* – tette hozzá a főtér sarkán a lány, – *Ja, akkor tudom, mondta Csabi, és egy házfalon eloltotta a cigijét, mert már ráfagyott a keze, a hosszú csikket visszatette a dobozra, – Figyelj, fel kell menjek anyámhoz az irodába, szerusz* – mondta a lány, és hirtelen sarkon fordult, de nem az anyja irodája felé indult, hanem a nagyanyjáié felé, igaz, kerülővel, mert hirtelen rájött, hogy akkor ő nem lehet más, csak a szája: a húsos, mosolyra húzott ajak a tankönyvek első oldalán, a vérpiros cseresznyeajak az osztályterem falán a dupla tábla fölött, a mosolygó ajak az újság ünnepi címlapján – a fogak a mosolyból sosem látszanak ki –, a hosszú beszédek harsogó száj a televízióban, ő a száj egy több iskolányi gyerekből kirakott óriásképpen, amely a születésnapj jókívánásokból hirtelen mosolygós arcképpé fordul majd át a stadion déli oldalán, a száj, amely jelszavakat skandál és maga is éljenez majd, amikor a képmás kicsiny eredetije születésnapj ünnepségén helikopteren leszáll a kavicsal felszórt, szőnyeggel is leterített stadion közepére, egy kiválasztott fiú és lány szalad elé és boldogan köszönti – az éltanuló osztály- és iskolaparancsnokok pionír ruhában jöttek az első napokban és az öltözőben gyakoroltak –, virággal, sóval és hatalmas, fényes fonott kaláccsal lépnek a leterített szőnyeg szélére, akárcsak a kicsik, a haza sólymai egy szál ingben és szoknyában, egy nagyobb gyerek majd lelkesen elmondja a *Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie* (Mit kívánok néked, édes Romániám)

című verset a mikrofonba, a többiek énekelnek, majd a stadion műanyag székein állva vezényszóra hirtelen mind megfordulnak, és akkor előtűnik a kép – mert az arckép, amely eddig tankönyvben, teremben, újságban, különböző évfordulókra készített díszkiadású könyvekben és a televízióban létezett csupán, most valósággá válik: a kép eredetije 65. születésnapját több városban is megünnepli majd, repülőgépen és helikopteren érkezve, végül estére hazatér, hogy tízezres tömeg előtt mondja el ünnepi beszédét a főváros kivilágított főterén, télikabátban és perzsakucsmában, – *Lehet, hogy mégsem fog eljönni* – kiáltott utána Ürögdi Csabi, amikor már a lábas ház alatt ment el (ahol teljesülnek a kívánságok, jutott a lány eszébe a gyerekkori játék, de lehet, hogy Csabi nem ismerte), *Nem jön el, mert talán nem is létezik*, gondolta a lány, vagy csak a hasonmása jön, hiszen több hasonmása van, akik párhuzamosan látogatnak a városokba, ki tudhatná azt rajta és a pilótán kívül, mert ő maga mások által válik halhatatlanná, elvégre csak fényképről ismerik meg a tévéből, nem lehetetlen, hogy csak a fénykép létezik, meg a hasonmások, ő maga nem, így aztán meg sem halhat, hiszen sohasem létezett, valaki kitalálta, és mindenki más meg elhitte, *Kitalálták, mint a kolozsváriak a hóhér házát a Petőfi utcában, senki sem tudja, hogy ki és mikor eszelte ki, hogy rettegésben tartsa a várost, mi pedig már kételyek és gondolkodás nélkül elfogadjuk a létezését, hogy legyen mitől rettegjünk*, mondta magában a lány, aki a Petőfi utcán mindig a túloldalon ment, mert félt, *Most meg az undorító szája vagyok*, jutott hirtelen eszébe, és öklendezve gondolt önmagára meg a ruhára, amit csak nemrég vetett le, úgy érezte, mintha védtelen testét hideg, nyálas ajkak csókolgatnák, fehér, fröcsögő betűket hánynára ez a hatalmas habzó száj, ő maga pedig egy darab élő, undorító, rózsaszín hús lenne kiszakítva, közzszemlére utcára hajítva, mert *Én vagyok ő, vagy fordítva, ő én: a húsa vagyok*, elválaszthatatlanul összenőve vele, belém bújt, hogy ne tudjam lemosni sem magamról, a képmását, mint szégyenbélyeget, rám sütötték, én vagyok ő, pontosabban mi mind ő vagyunk, mert együtt, szép fegyelmezett rendbe állítva és vezényszóra fordulva vagyunk ő: hiszen ő maga nem létezik sehol, senki soha nem látta, de nem: Tátá látta és Pista bátyám is, valaha együtt ültek a gyűléseken, de most már csak kép, kép, kép, nem valóságos ember, hanem egy kép, amit mi együtt találtunk ki, és öntudatlanul rakjuk ki a testünkéből, mint akiknek fogalmuk sincs, hogy miben vesznek részt és meddig, mert közelről ugyanúgy semmit sem látunk az egészsből, ahogy az a nyolcadikos iskoláslány sem láthatja magát abban a pillanatban, csak a gyűrött bohócruhákat, amikben vezényszóra, négy ütemre fordulnak egy üres, visszhangzó stadionban, ahova nem érkezik senki, mert születésnapján sem száll le majd a stadion közepén, de ha mégis, akkor sem látnák, mert fejünket balra kell fordítaniuk, hogy a csuklya előbb kék, aztán piros oldala látsszék az arcunk helyett, merthogy nincs is már saját arcuk, csak az ő óriás feje látható a kürtő formájú stadionban, vagy fentről a hófoltos Fellegvárról vagy a sáros Törökvágásról, a magasból lehet, hogy le is filmezik örök tanúságként, hogy beléjük költözött, és hiába állnak majd órák hosszat némán, mozdulatlanul várakozva, maguk ünneplik, amit öntudatlanul és tehetetlenül kitaláltak, ő nincs sehol, mert csak egy álom ez, jeges januári rémálom, amiből föl kellene végre ébredni, vagy állva elaludni és végleg kihűlni, *A szája vagyok, mozdulatlanul kell állnom, mint egy szobor, ha mozdulok, az ajak is mozdul velem, kinyílik és felfal engem, vagy szóra nyílik és beszélni fog általam, ömleni kezdenek a szavai, mert más*

szavak nincsenek is, csak az ő rikácsoló hangja, mert én, én, én tartom életben, a vérpiros ruhámmal, ő meg Ürögdi Csabi, és Monduk és Marinka kivételével az egész VIII. C., az egész elit – most még tiszta magyar, jövőre már román osztályokat is indító – iskola, meg a faipari, a zenei líceum és az energetikai, meg mind a többiek, a kiválasztottak, ők mind, hiszen ők adják a vért hozzá, amikor meghallják a sor végéről a katonai vezényszót, hogy „stümmínga!”, az első szótagot fenyegetően leengedve, hosszán elnyújtva, a másodikat hirtelen felkapva, hogy „balra át!”, és már képpé váltak, szájja, hajja, bőrré, szemmé, patkómintás nyakkendővé és füllé, pedig nem is látják, nem hallanak semmit, nem néznek semmit, hallgatnak, hallgatnak, *Ha balra fordulsz, AZ vagy, és most „balra át!”*, és fájdalmat sem éreznek a januári fagyban.

Front, december 22.

Reggel óta kint állt az utcán, a nyitott ablak előtt, *Mint '74 júliusában*, jutott eszébe, árvízkor, amikor még itt laktak, és combig ért a víz az egész utcában, *Csodás árvíz volt*, emlékezett a didergő lány, hároméves volt, hömpölygött a sáros folyó – de melyik? a Szamos? vagy a Malomárok? – a Dohány utcában, a zuhogó esőben döbbenten ült a kapuban a nagyapja nyakában, *Nagyidő van* – mondta Nagyapa, mintha néma tanúi lennének egy valószerűtlen bibliai eseménynek, amelynek tehetetlenül meg kell adniuk magukat, mert a hatalmas árvíz mindjárt elsodorja őket is, a házat és az egész várost, az utca felőli ablak akkor is nyitva volt „a front-ra”, ahogy Nagymama mondta, s a lány üres gyomra most is remegett az izgalomtól, mint akkor, mert a három ablakot csak reggelente nyitották ki, hogy szellőztessenek, egyébként még nyáron is csukva tartották, *Belátnak, látják, hogy varrok, vagy hallgatóznak az ablak alatt, hogy miről beszélünk*, mondta szigorúan Nagymama, ezért csak rendkívüli alkalmakkor nyílt ki a frontablak, amikor nagyidő volt, mintha nem is emberkéz nyitná belülről, hanem maga az idő, a feltartóztathatatlan utcai idő, mintha valóban a front húzódná itt, mint a háború alatt Tordán vagy most éppen a Dohány utcában, mert a házban bent nem is létezett idő, csak odakint, az egyirányú utcán, s a kettő közt húzódott a frontvonal: *Meglátod, egyszer majd a páros oldal ebbe az országba esik, a páratlan a másikba, és útlevéllal megyünk át Buba nénihez egy kávéra*, mondogatta Nagyapa, mintha Buba néni szemközti szürke háza és a kávéja is éppúgy örök és halhatatlan lenne, mint az omladozó 26-os szám, csak az utca lenne változásban – az utcát át- meg átnevezték, néha megváltoztatták a behajtási irányt, hol egyirányú volt, hol nem, és az egészszet, beleértve az ő házukat is, állandóan lebontással fenyegették –, de odakint most nem látszott semmi rendkívüli, az emberek ugyanúgy jöttek-mentek, mint más napokon, megálltak a nyitott ablak előtt egy pillanatra, behallgattak a tévébe, amit a járókelők kedvéért a bentiek felhangosítottak, *Megfogták a büdösét?* – kiáltott a konyhából Nagymama, amikor a tévében hangosabban üvöltöttek, zavartan kiáltoztak, skandáltak valamit vagy éppen hosszú, feszült csend után drámai bejelentés következett, mert bár Nagymama a szavakat nem értette, pontosan tudta, hogy mi történik, ugyanezt kérdezték a járókelők is: *L-au prins? (Elfogták?)*, a ház előtt álló hosszú hajú lánytól, aki jó meleg, kifordított báránybecsecset viselt, amihez

vastag gyapjából kötött ujjat az anyja, a Nagymama pedig bélést varrt bele, s őszeren vett egyedi szerzeményét a lány büszkén hordta, *Nu, nu l-au prins*, válaszolt nyugodtan mindenkinek, hogy *Még nem fogták meg, de már nincs sok hátra*, tájékoztatta azokat is, akik csak elmentek a ház előtt, akár kérdeztek, akár nem, úgy válaszolt mindenkinek magabiztosan, mint aki többet tud, mint amennyit elárul, azoknak is utána szól, akik csak sunyítva, a friss hírek iránt látszólag közönyösen siettek el a ház előtt, a konyhában is hangosan szólt a Kossuth, a középső szobában az anyja telefonált vég nélkül, a lány pedig időről időre beszaladt a konyhába melegegdeni, ivott egy korty kávé, amit Nagymama rendületlenül főzött – már csak ezért sem hasonlított a közönséges hétköznapiakra, amikor csak napi egy kávé járt –, aztán kiment őrhelyére várakozni, *Már a nyomukban vannak*, vetette oda vidáman és izgatottan egy érdeklődőnek, mint aki még ennél sokkal többet is tud, de még nem jött el az ideje, hogy elárulja, zsebre dugott kézzel állt, vidáman, aprókat ugrándozva, mint egy riporter, aki két műszakban dolgozik, egyszerre az üldözők csoportjához is tartozik, meg a nézőket is tájékoztatja, hogy bekerítették-e már a szörnyet, *odiosul*, röppent fel hirtelen az új szóhasználat (a gyűlölt?, ez az értelme?, tűnődött a lány), mert az utca és a ház közt türelmetlenül szaladgálva úgy érezte, mintha bekecse zsebében a járókelők számára láthatatlan apró fegyvert rejtegetne, amellyel ő is lőni akar majd, ha elkapják, *Tudok már ölni*, gondolta derűsen és szinte megkönnyebbülve, mint aki szépen teljesített egy nehéz vizsgán, *Felnőttem*, hiszen tényleg nemrég múlt tizenhét, *persze ölni mindenki tud, felnőtt is, gyerek is, nem kor kérdése, én már eddig is tudtam volna*, és a mama éppen akkor kikiáltott bentről, *Igen, a mama is tud ölni, a kismacskákat persze nem képes vízbe fojtani*, „*Meg is halnék, ha meg kéne ölnöm őket!*”, sápiózik vékony hangon, a piszkos munkát bezzeg a Nagymamára hagyja, akinek erre rendszeresített alumínium ruhafőző fazeka van a padláson, és gyerekkorom óta azt hazudják, hogy a macskák elhordják a kicsinyeiket, mert féltik, pedig Nagymi szokta leforrázni őket a Mama utasítására, aki ilyenkor persze egész nap nem mutatkozik, és este némán és vádlón néz az anyjára, mint egy gyerekgyilkosra, azt hitték, hülye vagyok, és bevettem ezt a mesét, mindig tudtam, hogy a kismacskákat leforrázzák, Nagymama nagyon tud ölni, tyúkot is tud vágni, mindenki tud, Nagyapa is, hehe, mindig azt hajtogatta: „*Megölsz ezzel az egész napos szekálással*”, a nővérem is megölte a három hónapos, nem! négy hónapos! bébijét, amikor terhes lett, nagy cirkusz volt, elküldtek otthonról, egy hétig Nagyminál voltam, mondjuk az a része jó volt, anyám akkor is azt hitte, beveszem a mesét arról, hogy Jucinak tanulnia kell, és a mama ölte meg a papát is, amikor elhagyta, és a mama szúratta le a malacot is, és apa is megölte magát, akkor is megpróbálták eltitkolni, pedig én jártam nála utoljára akkor, délután, és ma én akarok ölni!, ölni akarok! ölni fogok, addig nem fekszem le!, ugrándozott zsebre dugott kézzel, szíve a torkában dobogott, és akkor Lili még egyszer hangosabban kiáltott, túl kellett ordítania a tévét és a rádiót is, hogy *Andikám, gyere már be, megfázol, most kaptam a telefont, hogy még csak Váradnál vannak*, mire Nagymama felpattant a konyhaszékről, hogy *Jesszusom, már Váradnál vannak és még fel se öltöttem*, aztán nyikordult a spájzajtó, és Nagymama bizonytalan léptekkel elindult fölfelé a padlásra, a tévében pedig bemondták, hogy felállították már a bíróságot, és szabályos perben fogják elítélni, *Minek?* – képedt el a lány, *Marhaság*, és hirtelen zúgni kezdett a füle, olyan dühös lett, mert úgy érezte, hogy az ő igaz ügye, a személyes igaz ügye nem szorul bírósági tárgyalásra és vádemelésre, hanem haladéktalanul és

személyesen kell végrehajtani az ítéletet, és a közelgő bírósági tárgyalás hírére már nem volt hajlandó megosztani a járókelőkkel, olyan tévedésnek hitte, amelyet mindjárt helyesbítenek, minek bohóckodni egy perrel, és a keze ökölbe szorult, le kell lőni vagy agyon kell verni, követelni kell, hogy a hóhér azonnal hajtsa végre az ítéletet!, de én akarok lenni a hóhér!, mert ahogy a Nagymama szokta mondani: *Ezzel a két csóré kezemmel tudnám megfojtani*, és elképzelte Nagymit, aki most rossz lábán imbolygott felfelé a padlásra, két keskeny, eres és foltos, de még mindig szép és puha kezével nekigyürkőzik, hogy megfojtsa, de a sarkon éppen akkor befordult a Cselinszki-gyerek, hátul laktak a fáspercében, ahol az egyetlen dohos szobában nem volt se víz, se gáz és anya ingyen tanította matekra a fiút, Mihályka piszkos világoskék füsskabátot viselt, amely elől furcsán kidudorodott, mintha terhes lenne, szakadt tréningnadrágot és vászontornacipőt hordott, valamit sze-degetett a szájából és köpködött, s ahogy közelebb jött, a lány észrevette, hogy a gyerek héjastól eszi a banánt és a héját köpködi, vigyorgott, és messziről kiáltotta, hogy a főtéren banánt és narancsot osztanak a gyerekeknek, *Menjél te is, én háromszor álltam be*, és lehúzta a cipzárját, hogy megmutassa a szerzeményét: a fényesen csillogó narancsok úgy világítottak a sötét Dohány utcában ezen a ködös dél-előttön, mintha a fekete-fehér tévében egy nagy, ragyogó vérpiros tócsát mutatnának, *Gyere te is*, mondta neki a kis csiszlik Cselinszki-gyerek, hogy ő is mindjárt indul vissza, *Már nem vagyok gyerek, nekem nem adnak*, válaszolta büszkén a lány, *Mi amúgy is mindjárt megyünk ki a repülőtérré a segélyekkel*, tette hozzá súlyosan, és bement a házba, mint akinek komoly dolga van, nem ér rá az utcán fecsegni, de azért még visszament szólni a Cselinszki-gyerekeknek, hogy kell megenni egy banánt, odabent az anyja továbbra is a telefon mellett ült és szervezett, *Hetven teherautó*, kiáltotta magabiztosan, és felnézett a lányra, mintha az egész szállítmány máris a sajátja lenne és rendelkezne vele, *Mire van szükségük?* – kérdezte a telefonban, és egy régi naptárba jegyzetelt, hívta az árvaházakat, aggmenházakat, óvodákat, parókiákat, szülézetet, *Nem tudom, mikor szállítunk. Ki veszi át? Igazgató neve?*, a Nagymama pedig nehezen szuszogva jött le a padlásról, nagy, poros zacskót ölelt magához, leszedte a konyhaasztalt, az apró lábasokat és fazekakat, amelyekben a tegnapi meg tegnapelőtti ebédmaradékokat tárolta, az összes edényt berakta a lehrbe, *Hát nem tudom, hogy rám jön-e még, Anyádra biztos nem lesz jó, talán az anyukáé rámegegy*, és kezdte széthajtogatni a selyempapírt, *A szoknyákat sehol nem kapom*, mondta panaszosan, *Mindjárt itt vannak, és még le akartam szedni az ujjakat meg elől a csipkét, hogy kimossam, de nincs már idő rá, a pártája is csak az egyiknek van meg*, és kiterítette a két, csipős naftalinszagú, díszes ruhát az asztalon, a velen-cei csipkeujj a hónaljnál, ahol a fekete bársony a csipkével találkozott, megsárgult, két nagy izzadtságfolt látszott, *Anyuka nagyon megizzadt, amikor utoljára rajta volt*, mondta, *Nagy forróság volt, álltunk a tűző napon a szobor előtt, a ló farkánál, ahogy ti mondjátok, és vártunk, szeptember 4-én, jó, hogy most december van, mosolygott, most viszont meg fogunk fagyni, igaz, a feketét, az anyukáét azelőtt sem mostuk ki, pedig ki kellett volna, mindig olyan hirtelen jött, hogy fel kellett venni, azelőtt a színházban viselte utoljára, '19 szeptemberében, akkor is egyik napról a másikra kellett előlszedni, a „Hamlet”-re – és mindketten rámeredtek a lilásszürke izzadtságfoltra, amely a két karöltő alatt úgy terült el, mint egy virágkehely, amely hetven éve, két hónapja és huszonhárom napja nyílt ki a Dédnagymama hóna alatt, és hetven év sem volt elég,*

hogy kimossák, talán a folt iránti tiszteletből, amely egyedül őrizte Soked Mária testének szeptemberi illatát 1919-ből, amikor a Hunyadi téri színházban megnézte élete utolsó színielőadását Janovics Jenő társulatával, amikor a színészek úgy döntöttek, hogy nem teszik le a hűségesküt, és ki sem mennek a színházból, hanem utoljára még eljátsszák a „Hamlet”-et, amiben a cenzor már nem engedte a felmentőt, a jó Fortinbrast megérkezni, mert az előadás így is várhatóan tüntetésbe és órákig tartó állva tapsolásba fullad, a rendőrök körülvették a színházat, dédnagymama pedig a „Győzd meg igaz ügyem felől a kétkedőket” sorok után többé nem hallott szót színpadról, és a ruhaujjat akkor sem bontották le, amikor augusztusban, huszonegy évvel később a magyar katonaság bevonulásakor másodszer is beleizzadt, *Ezekbe a ruhákba mindig beleizzadtak*, gondolta a lány, amikor utcára mentek vele, *Azaz a frontra*, jutott eszébe, mintha ez a ruha lett volna a nők fronton viselt katonai egyenruhája, egy kizárólag utcai viselet, amely állandó készenlétben és várakozásban állt, ezért sem lehetett kitisztítani az idővel lassan halványuló foltot, nehogy a mosáshoz a ruhaujj lebontásával egyetlen napra is lehetetlenné tegyék a talán éppen akkorra esedékes felvételét, holott az ünnepi viselet egyszeri alkalomra készült, mint egy menyasszonyi ruha – a dédnagymamáé az 1902-es Mátyás-szobor felavatására –, a ruhatulajdonosok mégis gyakran mentek benne férjhez, mert Dédnagymama másodszer is felvette, 1919-ben, aztán harmadszer 1940-ben, mindannyiszor ugyanazt a reménybeli boldogító igent rebegve el, és a Nagymama is csak egyetlenegyszer mutatta meg a padláson őrzött ruhákat az unokájának, óvatosan széthajtogatta őket, felpróbálni nem hagyta, de a kamaszlány, a ház feletti, még csak részlegesen feltárt birodalom szenvedélyes kutatója, rendszeresen előszedte és titokban nézegette a ruhákat, amelyeknek eredete és rendeltetése elhalványult számára, úgy érezte, mintha egy álarcosbáli jelmezt vagy egy régi, ismeretlen működésű és célú tudós műszert venne a kezébe, megsemmisítette a durván kidolgozott boglárt a pártán, a szakadozott csipkekötényt, a két zsinóros-gyöngyös csipkeujjú bársonyfelsőt, mindkettőt felpróbálta, az ő mérete volt, de most a Nagymama közben már varrni kezdte a fekete gyöngydíszítést, *Anyuka le is van fényképezve ebben a ruhában egy hintaszékben, egy macskával az ölében, azóta nem volt hajlandó színházba menni, állította, hogy ő már megnézte élete legjobb előadását, mire Nagyapád mindig hozzátette, hogy az az előadás elmaradhatott volna a Hunyadi téri színházban, '41-ben már Hitler Adolf térnek hívták, most nem tudom, hogy híjják, pedig ez a „most” mégiscsak negyvenöt éve tartott, ami Nagymama fejében legfeljebb néhány hónapnyi átmeneti idő lehetett, szerintem ez a színház szebb, mint Pesten a Víg, barátságosabb, én is csak '41-ben mentem először, de hallom, te meg Juci jártok a román színházba – „Makrancos hölgy”-et láttunk, szólt közbe a lány, és „Hamlet”-et is a sétatéri magyar színházban, de ezt már nem árulta el, halottgyalázasnak hangzott volna a kiterített ruha társaságában –, apád is járt, na, ha nem jó anyádra a lila, akkor felveszed te, férfiruha nem is készült, Nagyapádnak soha nem csináltattunk, mindig mindenről lemaradt, '40-ben is ott ragadt Ocnele Marén, apuka pedig a keizerjét vette fel vagy az egyenruháját, nem emlékszem, szegény nagyapád, ha nem szíjja azt a sok bűdös Naționalt, megérhette volna legalább a mait, de ebben a pillanatban kijött anya a hírrel, hogy már Hunyadon vannak, rendőri kísérettel jönnek, Bánffy-hunyadon? – kiáltott fel Nagymama –, Milyen rendőri kísérettel? – kérdezte, – Azt csendőrnek mondjuk, javította ki a lányát és hozzátette: – Lili, nesze, próbáld fel a*

*lilát, én veszem fel a feketét, régen a lila volt az enyém, de most vénasszony fejjel mégsem mehetek lilában, mire Lili nevetni kezdett, hogy Csak nem akarod díszmagyarban várni a teherautókat?, de akkor hirtelen a tévé bemondta, hogy most percekben belül nagyon fontos hírral jelentkeznék, és a bemondó, ugyanaz a kopaszodó, szemüveges férfi, aki évekig olvasta a híreket, zavartan tekintett szét, mögötte zaj, lábdobogás hallatszott és kiabálások, majd egy papírból megint felolvasta, hogy rövidesen nagyon fontos hírt fognak bemondani, Nagymama bejött és a tévére meredt, *Mi ez a zakata?* – kérdezte, egy darabig még nézte a képernyőt, aztán bizonytalanul megkérdezte, hogy akkor most jönnek-e vagy sem a magyarok, és hogy öltözzön-e?, de senki nem válaszolt neki, aztán visszasántikált a konyhába, az unokája utánament, és felszedte a hosszú fekete, szakadozott csipkefátylat, amelyet befele jövet Nagymi leejtett, a közbelső szobában utolérte és karonfogta, a Nagymama már fél fejjel alacsonyabb volt nála: *Nagymi, most teherautók jönnek, és cukrot hoznak meg lisztet és olajat és gyógyszereket, és kinyíltak a határok és szabadság van, érted?*, mire Nagymama ingerülten válaszolta, hogy *Tudom én, de a lány szelíden folytatta, hogy Nagymi, most új világ jön, érted?*, mire a Nagymama szelídebben mondta, hogy *Már annyiszor volt új világ. És, tette hozzá, hozhatnál azokból a segélyekből egy rendes olajat, mert amit jegyre adtak, tiszta víz, és úgy szökik, nézd meg a kezem, mire a gyerek mondta, hogy Nem lehet elvenni semmit, anya előre megmondta, ez nem nekünk van, mire Nagymama dühösen legyintett, hogy Akkor kinek?!, – És, tette hozzá a gyerek vigyorogva, meg fogják ölni a barátunkat, mi fogjuk megölni, érted?, lehet, hogy már el is kapták a büdösét, most mindjárt be fogja mondani a tévé, mire Nagymama megszelídült, *Én majd akkor hiszem, ha bemondja a rádió is, Anya pedig kiszaladt, hogy Úristen, itt vannak, befordultak az utcába, húzom a cipóm, és fogta a táblázatait meg a füzetét, és kiszaladt, a lány meg utánakiáltott, hogy ő is akar menni rakodni, Nagymama pedig kiállt az ablakba a frontra, Lili a ház előtt vadul integetett a teherautóknak, hogy álljanak meg, mert ő itt a főszervező, aztán beszállt az első, meglepően kis méretű, három és fél tonnásba, mire Nagymama is integetni kezdett és könnyezni, *Legalább a zászlót lehozhattuk volna a padlásról, motyogta sírva, ha már utoljára nem vehettem fel a ruhám, Lili is úgy ment el, az apjának abban a rossz kis kerti fűsskabátjában, és a tévébemondó nyomatékosan és tagoltan ismételte, hogy rövidesen rendkívüli híreket fognak bejelenteni, kis türelmet kérnek a tisztelt nézőktől, Nagymama pedig ott állt, míg az összes teherautó elvont, integetett és könnyezett, aztán boldogan becsukta a frontablakokat, és lezárta a tévét, a lány pedig a szürke folyamként hömpölygő teherautó-konvojból leintette a legnagyobb és legerősebb kocsit, amely aztán kifordult vele jobbra a Dohány utcából, megindult Szamosfalva és a reptér irányába, s a magas ülésből a kipirult lány lenézett az alatta elterülő városra, kezét ismét zsebre dugta, és bizsergető érzéssel dőlt hátra a meleg fülkében, mintha tökéletes, gyakorlott mesterlövő lenne, akitől ma várják élete első nagy teljesítményét, mert felnőtsége küszöbén rábízták a beavatásnak számító legsúlyosabb, megtisztelő feladatot, s lány nyugalmat érzett, a gyűlölet és az igazság birtoklásának nyugalmat, mert tudta, hogy alaposan felkészült, biztosan nem fog tévedni, a keze sem remeg, és ahogy Antal tanár úr, a biológiatanár tanította, már az első golyó pontosan a homlok közepébe fog fúródni.****

(folytatása következik)

Randevú Arankával*

– hat nyomozás –

A szekrény tetején két színes gipszszobor állt, Jézus és Mária, úgy őrködtek ott, mintha az álmunkat vigyáznák a Gecsemáni-kertben, aludjunk, míg ők imádkoznak. Két méretes, színes szobor, anyja és fia, soha nem tudtam meg, honnan vannak, ki hozta őket, valami vásárfia lehetett mindkettő, vagy esküvőre, karácsonyra hozhatták, komolyabb ünnepi emlékeknek látszottak. Valamiért nem kérdeztem az eredetüket, a házban minden ott volt a teremtés kezdetétől fogva, az egyetlen szekréynsor, a cserépkályha, a konyha, a sparhelt, az udvari kemence, és körülötte a fészerek, ólak, a birkák, és a dzsungelszerűen burjánzó kert, amelyben csak tata látta a rendszert. És ott voltak a szobrok is. Mária és különös, hallgatag fia, aki bő harminc évvel a születése után megtagadja őt. Láttam a szobrokat azóta, nem vesztek el, olcsók és vásáriak, piacos pozsgás színekkel festették harsányra őket, de én sokkal finomabbra tudom emlékezni mindkettőt. Mária szépasszony, keleties mandulaszeme van, kislányosan vékonyodó álla, hosszú, vékony combját szürke csuha takarja, a vonásai férfiasan kemények. Jézus színtelen, a köpenye és a bőre is szürke, ruhája elhanyagolt, szakadt, de fehér körülötte a levegő, mintha az aurája kihipózná a levegőt.

Ilyen matt a világ Márton körül. A valóság bizonyosan vásárian színes, de legalábbis színesebb, mint ez az aranybarna, sárga tér, amilyenné én festem át utólag.

A két szobrot akkor kellett elmozdítanunk először, mikor megérkezett Irina, az ukrán nő. Márton ekkor lett biztos benne, hogy neki soha nem lesznek rendes nőügyei. Rendes, amilyen az öreg Váradi péknek van, aki oly sokat izzad egész nap a kerek cipó és a görbe kifli mellett, hogy mire hazaér, nincs kedve verejtékezni. Unalmas, mint a piacos Ladányi hentesnek van, akinek a felesége is hentes, és ketten együtt annyi bőrszűz húst fognak, hogy gondolni sem tudnak rá, hogy éjjel egymáshoz érjenek. Márton nézte a nőt, és rájött, az ő szerelmi élete beosztó sem lesz, mint Ivánkai Ároné, a városi úszómesteré, aki csak az úr napján hempereg, mert olyankor nem kell bemennie a fürdőbe. Egy társkeresőn keresztül ismerte meg. Idősebb volt, mint a képen, ha egyáltalán róla készült az a régi fotográfia. Az életben tíz kilóval többnek látszott, recsegős orosz akcentussal beszélt magyarul, kénye-kedve szerint használta a szavakat, amelyeket néhai férjétől tanult. A korán elment beregszászi emberről ritkán beszélt, neki köszönhette a magyar nyelvet – a beszéd maga már emlékezés volt rá. Gyötörte, kerékbe törte a számára örökké idegennek maradt, védtelen mondatokat. Vastagcombú, kemény húsú asszony volt, ha ült, szűk szoknyája fölcsúszott egészen az ölégig, széles mosolyában arany

* Részlet egy készülő regényből.

szemfogak villantak, gondosan besütött hajában bolondoztak a szőkére húzott szálak, különben sűrű barna erdő volt a haja és a szemöldöke. És egyébként is, mindene sűrű volt: a szava, a szőre, a melle, a bőrének meg tejföl illata volt, mint a másnapos tejnek. Eleinte kölnit hozott ajándéka, oroszországi kölnit – decis ibrikben lötyögött a sárga lé. Harsány volt és bátor, nyálas csókot nyomot az arcokra, kemény melléhez szorította a család férfi tagjait meg az utcabeli férfiakat. Márton nem tudta, mi lesz. A félnék, sovány lányokat szerette, akiket sírva ér utol a gyönyör, és néha inkább megátsszák, hogy áldoztak a kéj oltárán, csak ne kelljen röstelkedniük. A finom, félnék mozdulatokat ismerte, amilyenel a még majdnem szűz kamaszok ölelnek, akik mikor megoldják a negyedik férfi nadrágját, örök fedélkenységet fogadnak, és rájönnek, nem érdemes számolni, hányszor szorulnak be randi után hazasétálva egy fűrészporszagú kapualjba, hiszen a test nem kopik, nem emlékezik, a test vak, mint a letaposott föld, a szerelemes ölelést pedig nem lehet eleget gyakorolni.

Minél többet ölel a test, mondta egyszer Márton, annál többet kíván.

Az ukrán nő úgy szeretkezett, mint a titkos szerelmesek, akinek csak ritkán jut üres lakás, éjjel tucatszor is belesikített egy zavaros orosz mondatot az éjszakába. Azt hiszem, Márton félt tőle, ha kiment a mosdani, a nyári konyhába is beosont, titokban fölütött két nyers tojást, közben suttogva arra kérte a szerelem kegyetlen istennőjét, könyörüljön rajta. Mikor visszafelé ment, a sorsnak könyörgött, hogy takarítsa el onnan Irinát. Aztán, mikor mellébújt, és az asszony körbefonta, mint egy prémkabát, mintha a saját bőre lenne, végtelen biztonságot érzett, amelyet utoljára az anyja szíve alatt, és olyan kíméletlen bujaság tört rá, hogy hiába, hogy már remegett a térd a kimerültségtől, ő kezdte el markolászni az asszony ölét. Soha ilyen alázatot nem érzett azelőtt. A balkánról érkezett muzsikuskisfiúk tudnak így figyelni az első trombitásra, ahogy az asszony igyekezett kitalálni, mit szeretne. Megjósolta, megfogalmazta, akarta helyette. Hamarabb tudta, melyik járaton szeretne végigsiklani, mint ő maga, hamarabb lassította le a dugás zaklatott vágóját, mint Mártonban egyáltalán fölmerült, hogy most ringatózni vágyik. Egyetlen mániája volt csak Irinának: látni akarta magát. Tükörben, ablakban, a ki-kapcsolt tévé szürke tekintetében. Látni akarta a hasát, ahogy a kéj villámcsapása előtt behúzódik, és úgy remeg, hogy bármelyik bolgár kocsonyás visszaadná az ipart, ha látná.

Márton ilyenkor az asszonyt nézte, ahogy magát nézi, és úgy érezte, hogy őket is nézi valaki, akit szintén néznek valahonnan.

Az egyik látogatásakor tévét hozott, színes képcsővel, az utcában még csak három családnak volt színes tévéje, magamonkívül voltam, hogy nekünk, pontosabban Mártonnak lesz készüléke. A nő behozta a gangról a dobozt. Senki nem mert szólni, még én, a gyerek sem mertem megkérdezni, miként hozta el idáig. Az orosz színes tévé óriási volt, a képernyője persze nem arányosan nagy: egy tisztességes méretű, lekerekített téglalap volt a monitor, de körülötte a műanyag kaszni elképzeltetlenül mély. A készülék olyan nehéz volt, hogy négy férfi alig tudta föltenni, nem is fért be a régi helyére, ekkora tévére egyszerűen nem volt fölkészülve a család. Az asszony kacagott, és azt ismételte, hogy színes. Azóta sem tudom, hogyan hozta el Beregszászról, hogyan szállt át vele négyszer is, miként lehetett egy olyan irgalmatlan dobozt a vicinális ajtaján betaszigálni.

Akkor vettük le Jézust és Máriát.

A ruhásszekrény és a vitrines között volt a tévés, oda igyekeztek betenni a készüléket. Mellettem volt a gipsz megváltó és az anyja, játszani mégsem játszhatam velük, pedig úgy éreztem, a megbolydult pillanatok alkalmasak lesznek rá, hogy elhúzódjam a szobrokkal. De tata figyelt, és elvette tőlem Jézust. Széttolták a szekrényeket, és úgy csikorogva befért a tévé. Tata visszatette a szobrokat, én a készülék előtt álltam, és néztem a tükörképem a szürke képernyőn. A tévé azonnal bekapcsolt, nem kellett melegegdnie, sárgás volt a kép, és fakók a színek, nem olyanok, mint a Videoton vagy az Orion készüléken. Keleti színek voltak. Csálódtam, inkább a szobrokat néztem, melyek egy kis időre meghódítható távolságban voltak, sőt a megváltót meg is érintettem. Nem ilyennek képzeltem, érdes volt, és törekeny, azt vártam, hogy meleg lesz és puha, mintha valódi ruha volna rajta, hogy életre kelthető, vagy ha nem, hát olyan, mint egy baba. Nem emlékszem rá, mi ment a tévében, nem is volt fontos, kikapcsoltuk. Elmúlt a szobrok varázsa. Akkoriban nem tévéztünk csak úgy, a tévézés hasonlított a mozizásra, kinéztük a programot, fölkészültünk rá. Márton megköszönte szeretőjének a drága ajándékot. Irina azt felelte, nincs más. A beregszászi boltokban ez van, kölni meg tévé, kölnit már hozott sokat, most már van tévé. A szobrokról nem álmodoztam többé, néztem a sárgás keleti színeket. Még nem tudtam írni, de első tévézésem alatt megfejtettem egy egész rejtvényűságot, kitartó szorgalommal másolgattam az ismeretlen hieroglifákat. Jó lenne megnézni, hozta-e úgy a véletlen, hogy kijött valami értelmes szó.

Apám kijött a szobából, mert aggódott. Azt kérte, most már *tényleg* keressem meg a testvérét, az én szeretett nagybátyámat. Könnyes volt a szeme. Álmodhatott valamit, vagy csak az ital okozta kíméletlen hangulatváltozásai hozták, átcsapott szentimentálisba. Kikapcsolta a rádiót, üres, lebegős csönd lett a házban. Ne csináljam ezt. Ezt a hanyagságot, hogy nem keresem. Márton három napja nem jött, valami érhetne. Négy, mondtam magamban, de ki nem ejtettem semmit, mióta a szobában élt, apám számára nem volt fontos az idő, egykútya, hogy bealkonyult-e már, vagy éppen följött a nap. Márton nem volt a kocsmában, se mamánál, most hozzá kellett indulnom. Ez lett volna elsőre a logikus, és ezt persze én is tudtam. Semmi meglepetéssel nem tudok szolgálni. Elsőre azért nem oda mentem, mert féltem. Gyorsan akartam megtalálni, gyorsan és nyilvános helyen, lassan és otthon nem – a gyorsaság az élet, a lassúság és a magány nem az.

Háromszor csöngettem.

Álltam a háza előtt, ahol én is felnőttem, és ami azóta egészen megváltozott, Márton fürdőszobát épített meg konyhát, de nemigen használta őket. Az L alakú gang alsó szára már zárt volt, egy üvegajtó a lakás részévé zárta. Háromszor csöngettem. Márton lecserélte a kerítést, a borostyánnal befuttatott drót helyén hullámlemezről vágott kapu. Fölálltam a bicikli pedáljára, és benéztem a kertbe. Építési hulladék, salak, törött blokktéglá, talicska, zsákba kötött cementkövek, oltott mész és literes hígítós üvegek voltak az udvar elején, hátrébb, a régi budi helyén, szemét. Fekete zsákokba kötött lom, egy varrógépasztal masina nélkül, üstház, megnyomorodott biciklikerek, műanyag gyerekkád, akkumlátorok és valami fekete doboz. Próbáltam följebb húzni magam, elmozdult alólam a bicikli. Hunyorogva néztem. Gyanús volt, mindjárt gyanús, de biztosat nehezen

mondtam volna. Szépen lassan, mintha a szemem apró pontokból ragasztotta volna össze az egész képet, fölismertem, és már tudtam, hogy igen, Irina készüléke az. Nem értettem, hogy lehet ez, Márton évek óta egy kicsi koreait használt helyette. Valamilyik nagynéném vette, nekibuzdult, ideje lecserélni a régit, de hogy mama és Márton milyen szeretnének, arról nem tudakozódott, és Márton, aki akkor már gyűlölte Irinát, és az orosz ipar termékét, egy igazán csinos, modern készülékre vágyott, és a piacos koreai tévét meglátva tombolt, hogy minek hozták ezt ide, ők laknak itt, mama meg ő, és az ő dolguk, hogy milyen tévét néznek, nem beszélve arról, hogy már kiválasztották, milyen vesznek a régi helyére. Annyira fölidegesítette magát, hogy rosszul lett. A nagynéném állt, az ő „csak jót akartam” állásával, milyen vacak a régi. Márton megint üvöltetni akart, de megrikkult körülötte a levegő, szanakszot vett be, kettőt vagy hármat. Maradt a koreai tévé, méltó örököse volt az oroszoknak, csúnya volt, kicsi, a színei tompák, és minden csatorna szellemképes. Kukucskáltam be a kerítésen, és nem hittem, hogy ott a szemétdomb tetején az ukrán tévé. Miért őrizgetne Márton ennyi lomot az udvaron, a viharosra sikerült csere már évekkal ezelőtt történt. És mégis, ott volt. Irina méretes ajándéka ült a szemétkupacon, trónolt, mintha a múlton uralkodna. A mi kidobott, leselejtezett, elfeledett múltunkon.

Ősz volt, nyálkás, sértődős ősz, mikor Irina utoljára jött. Márton az asszony kedvében akart járni, ezért a tévé előtt állva ölelte, mögé bújt, mint aki fél. Az ukrán nő nem akart szerelmeskedni. Márton nem értette, megsértődött, ahogy egy föltüzelt és magára hagyott férfinak illik. Vége volt. Az ukrán asszony úgy ment el, hogy nem is köszönt, mintha csak levegőzni indulna, könnyed volt és gondtalan. A csomagokat titokban a kapuhoz készítette, ezért mikor kiment, azt lehetett gondolni, csak rágyújt, elszív egyet a kátrányszagú, mezítlábas cigarettáiból, és közben, ahogy szokta, kiáll a kapu elé, méregeti a téészbe tartó férfiakat, és a nagyobb darab, kövér munkásokra rá is fütyül, Szőr Halál, a méregraktáros még egy dobott csókot is kap, mert Irina imádja a hatalmas, kócos bajszát, meg hogy már reggel részegen cselleng, és öblös hangon dalol: a *Mágnás Miskából*, a *Csárdáskirálynőből* vagy *Cigányszerelemből*. Fél óra múlva tata kiment az asszonyért, jöjjön reggelizni. Mindenki megkönnyebbült. Csak Mártont sajnáltuk. Arra készült, hogy kidobja, hogy megmondja neki, ne jöjjön többé, de így egészen más lett, és nem csak azért, mert nem Márton vetetett véget a románcnak, de mert a nő hangos szó, veszekedés nélkül tűnt el, jeltelenül, megtagadta tőlünk az igazi megkönnyebbülést, hogy valójában föllélegezzünk, mikor az átüvöltött negyedóra után végre becsukja maga mögött a kaput. Márton megroppant, ő nem ezt érdemelte, most valahogy úgy tűnt, nem is akart szakítani, az előzetes szándék elfelejtődött, egy nőt, aki elszökik, már nem lehet kidobni.

Néhány nap múlva jött az első hosszabb levél Imrétől. Márton gyerekkori barátja korábban csak lapokat írt, ahogy Baja mellé költözött, kevés hír jött felőle. Imre a szomszédban lakott, a párttitkár fia volt, de a családban mindenki szerette, rendes gyerek, mondták, még elsőáldozó is volt, és a mi szigorú katolikus rendünkben ez volt a legkevesebb. Imrét apám is szerette, a nagyszüleim is, az unokatesóm lakodalmán is ott volt, megtáncoltatta mamát, éppen az azelőtti estén, hogy Bajára költözött volna. Márton elolvasta a levelet, és kibámult az ablakon. Zajlott odakint az élet, zengett az utca, piacnap volt, és a kofák korán keltek,

a Váradi pék már lehúzta a rolót a háromkerekű robogóján, mert elfogyott a zsömle, Dancs lángosos már el is mosogatott, és azt szagolgatta, mennyire savanyú a tegnapi olaj, Ladányi hentes megpaskolta az utolsó bőrös húst, amelyik még nem kelt el, és arra gondolt, hogy sebjaj, majd alaposan besózza, és pár kövér gerezd fokhagymával ropogósra süti, de úgy, hogy a fele időtől sörrel locsolgatja – a torkát, és az arany barnára piruló malacbőrt is. A nap tisztességgel süttött, sokkal lelkesebben, mint illett volna neki november közepén, mikor becsületes ember magába fordul, és a következő egy évre teljesen megfélemez a halottairól. Márton mindebből semmit sem érzékelt, kívül volt ezen a zsidobogó, felelőtlen világon, vagy túlzottan is belül a sajátján. November tizenhetedikét írtunk, az órát már átállítottuk, a kökény egy héttel korábban elfagyott, de éppen jó volt a csipkebogyó. Imre egy asszonyról írt, akit a *Családi Lap* hirdetési rovatában nézett ki magának, mert volt valami megkapó abban a mondatban, hogy „társat szeretnék, akarom nagyon”. Ennyi volt a szöveg, és egy közvetítőirodát kellett fölhívni, ahonnan fotót is küldtek. Mindez hónapokkal ezelőtt történt, és ő már nem is reménykedett, mert a nő, Irina, úgy hívják, egy levelezőlapot írt mindösszesen, azóta hallgatott, de most, a napokban egyszer csak beállított, hívatlanul. Ne haragudjon Márton, hogy ilyenekkel traktálja, de elvégre, ő az egyetlen barátja, és kinek mondaná el? És ha már itt tart, a hallgatását is kéri, mert szégyellné az anyjáék előtt, hogy hirdetés útján szerez nőt, de hát hogyan máshogy, mikor három műszakban dolgoznak a kikötőben, mikor ismerkedjen – Márton vasutas, megérti őt. Márton megértette. Ő már régen túl volt azon, hogy a család előtt röstellje, hogy újságokban keresi a szerelmet. Ám azt nem akarta elhinni, hogy ilyen véletlen létezik: nem lehet, hogy mindketten ugyanazt a nőt nézték ki maguknak! Rossz kedve lett, valami szűrt a gyomrában, és a feje is megfájdult, kiment a konyhába, hogy a kannából igyon egy korty vizet, és akkor meglátta a lapokat, *Nők Lapja*, *Családi Lap* – csak ebben a kettőben vannak tisztességes társkereső hirdetések, begörccsölt a gyomra, igen, egyáltalán nem elképesztő véletlen, hogy ugyanazt a nőt nézzék ki. Aki ezeken a helyeken hirdet, temérdek levelet kap, a szembe szomszéd egyszer kipróbálta, azóta nem köszön neki a postás, csak egy darabig hordták ki a lapokat, aztán kocsival kellett bemenni érte a hivatalba. Miért ne írhattak volna mindketten ugyanannak a nőnek? A „nagyon akarom” miatt, ismerte Imrét, azért írt ő is, egyszerre volt kétségbeesetten őszinte és vágyakozó, leginkább meg tiszta, körülötte csupa körmönfont, behízelt mondat, csinosnak mondott, fiatalos nők ígérték magukat, és követeltek kevés szeszt és még kevesebb cigarettát.

Irina becsöngetett a vízmérnöki irodába, Imre nyitott ajtót, a távolba költözött barát, a vízimérnök, aki Bajánál engedte elúszni az uszályokat, és minden sikeres uszály elhaladásra ivott egy vagy két korty szerb gránátalma pálinkát, attól függően, milyen sűrű volt a forgalom, ha sokáig nem jött semmi, ivott az előzőre, mert az olyan szépen ment el, és micsoda biztonságos kikötőt üzemeltet ő, dacára annak, hogy minden szerb, román, horvát és magyar kapitány iszik. Imre meglepődött, nem tudta ki az, a fényképen csinosabb és fiatalabb volt a nő, nem tetszett neki, mert vastagcombú, kemény húsú asszony volt, széles mosolyában arany szemfogak villantak, gondosan besütött hajában szőkére húzott szálak. Csak a szeme, a pillantása fogta meg, az csillogott, mint a csiszolt gyé-

mánt. Irina kölnit vitt neki. Egész éjjel szerelmeskedtek. Márton olvasta tovább a levelet, amikor a végére ért, újra kezdte, mintha valami szent szöveg lenne, melyben a szavaknak íze, sója, méltósága van, és a mondatokat föl lehet húzni, mint az öreg tapétát. Márton gyötörte magát, olvasta, sőt válaszolt is, érdeklődött, Imre újabb és újabb részletes beszámolókat küldött, mindent elmesélve szépen, apróra, egyre nyíltabban és gátlástalanabban, Márton adta alá a lovat, kíváncsi volt. Imre és Irina a jólneveltségre fittyet hányva, a forgalmi irodában szerelmeskedtek, Imre rendre hátulról hágtá meg az asszonyt, Irina közben integezett az ablakon, látszott a csecse meg a pinája, az arra hajózó horvát kapitány visszainteget, mert a horvát kapitányok nem ijedős férfiak, és különösen ez nem volt az, mert mint Imre utólag megtudta magától a kapitánytól, a hajó első embere nem felszínesen, de egészen mélyen, filozofikusan részeg volt akkor, mégis meglepődött, egy komoly ideig levegőt sem vett, aztán elővette szolgálati távcsövét, fókuszált, és megnyalta a szája szélét. Veszélyes folyó a Duna. Márton egészében olvasott: mikor új levél jött, előbb elővette a régieket, előlről kezdte, mint egy folytatásos regényt, és mire az újhoz ért, izzadós, remegő kézzel bontotta föl a borítékot. Imre szerelmet vallott az asszonynak, örök hűséget fogadott neki, és megígérte, hogy hazaköltözik vele. Ettől Márton megrendült, hiszen Imre a szomszédba, a szüleihez hozta volna haza az asszonyt, és miféle véletlen ez, mit szólnának a lakók, ilyen nincs. És ezt Márton is így gondolta, ilyen nincs. Igyekezett nagy levegőket venni. Be akart csukódni a szeme, nehéz lett, fájdalmasan nehéz a szemhéja, és kíméletlenül égett. Aludni vágyott, örökké aludni.

A kórházban, évekkel később azt állította, nem írt többet Imrének. Én nem így emlékszem, de ilyen apró részletekre nem adunk. Irina onnan is továbbállt, a vízimérnök zokogva itta a pálinkát, a taknya belefolyt a pohárba. A horvát kapitány visszafelé is keze ügyében tartotta a távcsövet, gyilkos folyó, mondta, és kikötöttek, nem tisztel se Istent, se embert. Évek teltek el, hogy Irina elment, Imre nem írt többet, és Márton sem küldött már lapot, de ebből tudta, hogy vége, azért hallgat a barátja, mert onnan is elment az asszony. Hogy Imre mit gondolt Márton hallgatásáról, nem lehetett sejteni, sok év után akkoriban látták egymást először, mikor Márton hazajött a kórházból az első kiborulása után, mikor úgy hitte, lehallgatják. Évek után összefutott Márton és Imre, találkoztak a gyerekkori barátok. Csalódottak voltak, ugyanazt gondolták a másiktól. Hogy amaz vésszesen megöregedett. Egy söntés előtt futottak össze, de egyikük sem vetette föl, hogy menjenek be, Imrénél még ott voltak a csomagjai, akkor szállt le a buszról, hazaköltözött vagy sok időre jött haza, persze Irina nélkül, egy bőrönd és három nejlonzatyor volt nála. Márton mindent tudott Imre viszonyáról, tudta, hogy ő is kapott orosz tévét, nagy tévét, nehéz tévét, kis képernyővel. Márton fölényben érezte magát, neki volt munkája, Imrének, bár ekkor még nem beszéltek róla, gyaníthatóan nem. Imre hosszú, fehér szakállt növesztett, csak a jó szerb birs- és gránátalma-pálinka fog neki hiányozni, mondta. Különben már gyűlölte a folyót, gonosz folyó, elrejtja a titkokat, hazug, álnok, rohadék folyó – ezt mondta. Márton vigasztalta, hogy pálinka itt is van, szilva, ez igaz, és folyó is, kisebb, de utálni lehet. Hogy vészelted át? – ezt kérdezte tőle. Imre elővett egy üveget a nejlonból, és megkínálta gyerekkori barátját. Ittak, és figyelték a másikat. Hogy nagyon másnaposan rázza-e ki a hideg, hogy úgy rázza-e ki, ahogy egy kezdőt,

vagy ahogy egy idült profit szokott. Sehogy se, ezt felelte Imre. Sehogyan se vészelte át, mert azt a szart, hogy ő ott elverte a fiatalságát egy áruforgalmi irodában, egyedül, ezt nem jó végiggondolni, de ha már végiggondolja, akkor az a helyzet, hogy egye meg a fene, akkor is egye meg, ha ő nem vészelte át. Mert nem. Rohadtul megváltozott, és az ő szemében az átvészelést valahogy úgy lehet érteni, hogy valami a régeből marad. És most végre szakítottál az egészszel, a magánnyal és céltalansággal? – ezt kérdezte Márton. Imre megállt, mind a ketten Irinára gondoltak. Imre megsejtett valamit, hirtelen érteni vélte Márton válasszait, a levelek különös megértését, a képzelőerőt, a lehetetlen empátiát. Rájött, kiszagolta, hogy egy tálból, egy asszonnyal, egy sorozatban. Kíméletlen csalódás volt. Soha olyan közel embert nem érzett magához, mint akkor Mártont: a barátja nemcsak megértő volt, de valódi társ, aki értette, tudta, miről ír, aki szinte vele szerette az asszonyt... Hát ezért. Márton arra gondolt, hogy Irina nem is volt jó nő. A másikat figyelték, hogy eszi-e még a fene az után a nagy seggű, reménytelen picca után. Közben Márton szíve összeszorult, mert mikor azt olvasta, milyen volt Imrével, akkor Irina csúnya volt, megviselt, egy ringyó, de ha magával képzelte el, akkor szép és tüzes. És minél mélyebbre kerültek a fiókban Imre levelei, minél inkább lázalomnak tűnt az egész, kínos véletlen, annál jobban erősödött az utóbbi, édeskés kép. Imrét jobban megviselte a szakítás, mint Mártont, két hét szabadságot vett ki, és napokig kóborolt Beregszászon, már valamennyi kocsmában ismerték, röhögtek rajta, hogy ennyire akar egy nőt, átutazott a fél Kárpát-medencén, hogy megtalálja. Irina úgy bánt el vele, mint egy kutyával, csak annyit mondott, kimegy cigizni, elszív egyet azokból a kátrányszagú, mezítlábas cigarettáiból, ezt állította, és ezzel szemben az igazság az, hogy soha többé nem jött vissza. Félresöpörték az asszony emlékét, legalábbis Márton megkérdezte, mennyire időre jött haza. Leépítés volt a mérnökségnél, mondta Imre. Úgyhogy ő egy gyáva szar. Ezért szakított a céltalan étellel, különben maradt volna, de így jött. A magánnyal, mondjuk, nem szakított, a magány itt van, elkísérte az apja házáig. Fölvette a nejlonokat, hogy indul, és már lépésből szólt vissza, hogy a víz miatt van ez, ő egy bölcs horvát kapitánytól hallotta, hogy a Duna elátkozott folyó, amiatt van az egész, visszaveri a hangot, a régi hangot is, a feledni valót. És miért? A Fekete-erdőben tisztességes német asszonyok pisálják patakká, a Dunát az utolsó négy tisztességes asszony vizeli, ők guggolnak oda, de mire a Vaskapuhoz ér a víz, olyan híg, hogy csak megfulladni érdemes benne. Márton erre a badarságra már nem figyelt. Az jutott eszébe, ő régebb óta szenved. Ő akkor addig olvasta a leveleket, míg volt benne remény. Addig, míg ki nem borult végleg. Tudtam, hogy milyen, mondta Imrének, olvastam. És ez nagyon rossz volt. Imre megrántotta a vállát. Én meg nem tudtam, hogy tudod. Az meg most rossz nagyon.

Trüffel Milán Hamburgban

(regényrészlet)

New Yorkból a Deutschland nevű luxuszöszsel indultuk vissza Európába. A hajó hossza meghaladta a kétszáz métert, bukszusokkal övezett sétányok, csillogó éttermek várták az első osztály utasait, akik megtöltötték a hatalmas étkezőt. Az ezer férőhelyes harmadik osztály viszont majdnem üresen tátongott, mivel az Amerikába kivándorlókra méretezték.

Kapitányunk, bizonyos Kaempff nevű pofaszakállas német, mogorva fickó volt. Nem látogatta az utasokat az étkezésnél, mint az szokásos, undorral figyelte, hogy hajója makulátlan tisztaságát és rendjét miként dűlják fel a jókedvű pasasérok. Szakállát tépegetve sétálgatott, s kapitányhoz méltatlan bagót rágott, miért is folyton vizslatta, hol a legközelebbi köpöcsésze. Az ültetést a stewardra bízta.

Irmával nyolcfős asztalhoz kerültünk, és legnagyobb meglepetésemre az első ebédnél az én veres buffet-dámám báró Ruttkay-Nedeczky Irmaként mutatkozott be, mindehhez angyali mosollyal hozzátette, hogy másodunokatestvérem, és kapóra jött neki, hogy engem elkísérve New York-i üzleti utamon, meglátogathatta kedves nénikéjét.

Majd leestem a székről ekkora arcátlanság hallatán. Tehát ezzel büntet, hogy New Yorkban elmondtam neki magamról mindent. Az abrosz takarásában a combjába csíptem, mire belemart a kezembe, és egy bizonyos Wilhelm von Ettinghausen nevű német gyároshoz fordult, s ugyanabban a cukros modorában, melyet már az Orfeum kávéház szögletéből kilestem, társalogni kezdett vele.

És ez így ment a vacsoránál is, s nekem szenvtelen arccal kellett hallgatnom nőm bájolgását, sőt jó képet kellett hozzá vágnom. A fedélzeten kialakított promenádon és az első emeleti Ritz's Carlton étteremben is egyre többet mutatkozott a gazdag némettel.

Figyeled ezt a palit? Bolondul értem, súgta a fülembé. Német, de Hamburgon kívül Bécsben is vannak gyárai. Meg egy kis palotája. Nem rossz, mi? Egy bécsi palotácskában élni, nevetgél. Miért nem nézel te is körül? Itt van például ez a prágai hölgyike. Vak vagy, édesem? Nem látod, majd felfal a szemével?

Nem mondtam neki, én csak őt figyeltem, és mélységesen lesújt, hogy egy másik nőt ajánlgat. De azért próbáltam könnyedén viselkedni, mint a hajó éttermének néger zenészei, akik éppen valami ritmusos számba kezdtek, s játék közben testük lazán hullámozott. Hát ilyennek akartam látszani. Ilyen lazának.

Fölkértem Irmát, mondtam neki, hogy jó ötlet, csinos a cseh kicsike, s valami afféle táncot próbálgattunk, amit még New Yorkban tanultunk, a boston meg a négertánc lépéseit kevertük. Ugráltam, mint egy majmocska, ahelyett, hogy sírtam volna Irma ajánlatán.

What is this music?, kérdeztem a csokornyakkendős néger zongoristától.

Scott Joplin, He is great, rázta az ütemre a fejét.

Én utánoztam, és vele nevettem.

S a tánc közben, mikor láttam, hogy Irma nem is velem, nem is nekem táncol, hanem annak a németnek riszálja magát, szörnyű kiábrándultságot éreztem, de a viláért sem mutattam volna. Mosolyogva ugráltam tovább, és arra gondoltam, micsoda hitvány fajzat a nő. A tenyeremen hordtam, a függetlenségemet adtam volna érte, és ő ily gyorsan túlteszi magát szerelmünkön. Mert hát ő is szerelmes volt, tűnődtem.

És ettől a perctől különös szakasza kezdődött életemnek, melyre egyáltalán nem vagyok büszke. Addig a pénzcsapolások közötti időben mégiscsak megpróbáltam gentlemanként élni, főleg ami a nőket illette. Megadtam nekik a tiszteletet. Bennem élt apám, a minisztériumi hivatalnok, az érettségizett úriember – igaz részeges, de mégiscsak úriember – eszménye, aki a nőt felcicomázott bálványának, a minnesängerek áhítatos rajongásával megközelítendő lénynek tekintette. Bennem is valami hasonló kép élt a nőkről, hisz még az Orfeum kávéház kezdő buffet-dámáinak és vén csatalovainak is megadtam az illő tiszteletet.

De akkor elhatároztam, törlesztek nektek, csapodár bestiák.

Fölkértem a prágai kisasszonyt, kinek a papája cseh posztógyáros volt, s egy amerikai rokonlátogatásból hajózott vissza, és mint afféle felvilágosult hölgyike egyedül utazott. Az asztalunknál ült ő is, és a kefehajú németek meg a két vértolulós holland uraság mellett persze sikerült magamra vonni a tekintetét, főleg, mikor látta, hogy Irma valóban a rokonom lehet, mert előttem is nyíltan koketált azzal a pofaszakállas marhával – ahogy magamban elneveztem Wilhelm von Ettinghausent.

Alinának hívták ezt a cseh lányt. Az akkoriban modernnek mondott nők típusához tartozott, akik igencsak nagyra voltak önállóságukkal, hirdetvén, ők nem szorulnak segítségre, ne is próbáljanak gyámkodni fölöttük a férfiak. De amikor kiderült, hogy elrontott valamit Alina – és általában ez történt –, akkor szemlesütve fogadta a segítséget. Nem engedte, hogy a fedélzetre menet rásegítsem a köpenyét, aztán belegabalyodott a szűk folyosón, s úgy festett, mint Houdini, a szabadulóművész, mikor a kényszerzubbonyt akarta lerázni magáról. Hogy ő a drót nélküli Marconi-telegráfon üzenetet küld atyjának.

Elkísérem, mondom, mert a fedélköz egy eldugott kabinjában volt a szolgálat.

Persze ő azonnal tiltakozott, egy ilyen semmiséget maga is elintéz, majd nagy sokára visszakullogott, hogy eltévedt, mégsem találja a kabint. A szép szőke lány arcát ilyenkor a finom erecskék pirosra festették, s ez igen jól állt neki, jóllehet, semmit sem gyűlölt jobban ennél a kudarc-gyújtotta hevülésnél. Sok szót nem vesztegetnék erre a lányra. Pillanatok alatt elcsábítottam, de úgy, hogy a Hamburgba érkezésünk előtti napon még egy kis eljegyzési vacsorát is csaptunk, melyet boldogan telegráfozott meg Prágába a családjának. A vacsorán Irma is részt vett a pofaszakállas némettel, s olyanokat mondott, hogy látja, Wilhelm, az én kuzinom milyen gyors, már el is jegyezte ezt a kis szöszit, aztán csak bámult a németre, mint aki hasonló gyorsaságot és szenvedélyt vár. Majd kifordult a gálám.

S ami a legjobban bosszantott: egyáltalán nem látszott féltékenynek Irma. Sőt egyenesen örült a „jó fogásnak”, ahogy kétségbeesett törlesztésemet nevezte.

Alina azt javasolta, mielőtt Prágában bemutatna a szüleinek, töltsünk néhány napot Hamburgban, ahol szintén élnek rokonai. A Barneck negyed egyik előkelő villájába költözött, én a közeli hotelbe.

Maradjon csak első este a rokonainál, drágám, mondtam neki, és hosszú sétát tettem a kora őszi pompáját mutató tavak, csatornák, dokkok szabdalta városban. Ezerkilencszázhetet írtunk, a német gazdaság szárnyalt, az új kancellár, Büllow széles koalíciója, úgy látszik, bevált, mert a kikötővárosról sütött a gazdaság. Újonnan alakított parkok, hatalmas terek, bankok és hajóstársaságok toronyházai hirdették a helyi kereskedők ügyes tollasodását. Mit mondjak, tetszett nekem ez a város. Élni vágyó pénzeszsákokat sejtetett, és nem sok kedvem volt két nap múlva Prágába utazni. Másnap azzal fogadott Alina, hogy a Stadttheaterbe kaptunk jegyet, a *Bölcs Náthán* megy, s az előadás után várnak bennünket a rokonai. S bár az előadás tetszett, szépen festett a jeruzsálemi sikátorok díszlete, a ragasztott szakállak mögül méretes bölcsességek zengedeztek a színpadon, az első felvonás szünetében letettem mégis a pezsgőspoharat a márványasztalkára, biccentettem Alinának, nyilván úgy gondolta, hogy a toalettbe indulok, de én a ruhatárból kikérve kabátomat a színház előtt taxival a szállásomra vittem magam. Összepakoltam, és megkértem a sofőrt, vigyen valami külvárosi hotelbe. Bólintott, és Altona nyugati részbe, egy kopottas, de azért kényelmes fogadóba szállított.

Az ágyon fekve elképzelttem, ahogy Alina tűvé teszi értem a színházat, aztán kipirulva meséli rokonainak rejtelmes felszívódásomat. Szegényke megint neveltségessé teszi magát. Mohó volt ez a lány. Egy hét múlva már eljegyzést akart. Grófnévá válni egy csettintésre, mesélni papának, mamának, látjátok, ezt is magam oldottam meg. Hát ezt sem oldottad meg, gondoltam a lelkiismeret-furda-lás leghalványabb jele nélkül.

Ma már sajnálom a prágai kisasszonyt, s egyáltalán nem vagyok büszke arra az ártatlan nőknön bosszút álló Trüffel Milánra. De hát az is én voltam.

Másnap az apróhirdetéseket böngészve találtam rá az özvegy báróné fölhívására. Az ódon hangulatú Katherinen utcában kínálta házának két elegáns szobáját egy kifogástalan úriember számára.

Hát itt vagyok, asszonyom, kiáltottam föl, és egy óra múlva beléptem a fekete főkötős dáma szalonjába. S mikor kisvártatva megjelent Melanie, az özvegy leánya, már biztosan tudtam, hogy néhány hónapot ennek a két édes hölgynek a társaságában fogok eltölteni. A bérlet nem volt olcsó, de megérte.

Báró Adolph von Richthofen mérnökezes özvegye és húsz év körüli pisze leánykája életére bús fátylat borított a családfő néhány év előtti hősi halála. Valami titkos katonai eszköz kipróbálása közben vesztette életét, s a rossznyelvek szerint oly végzetes halállal, hogy a koporsóját cipelő bajtársak csupán a jutasákba töltött homok súlya alatt roskadoztak, ugyanis teste gyakorlatilag megsemmisült az újféle bomba hatására.

De a báró maga után hagyta csinos házát, özvegyi nyugdíját, bankbetétjét, és fotóját, melyen hegyes sisakban és még hegyesebb bajusszal nézett le rám a szalonban, amint a szívéhez legközelebb álló két hölgyet csavarom éppen az ujjaim köré. Oly morcosan figyelt, mintha ő, ellentétben a szeretteivel, pontosan tudná, hogy gróf Sigray Pál álnéven egy csaló költözött a házába.

Szép hónapokat töltöttem itt, élveztem úrnőinek kényeztetését, s mivel szállásadóimnak a legfinomabb helyekre volt bejárásuk, számomra is megnyíltak a hamburgi paloták kapui.

A városban vagy százezren éltek, tehát nem volt túl kicsi, provinciális, mint a magyar vidéki városok. A társasági élet is kellően színesen zajlott, nem úgy, mint Váradon, Debrecenben vagy Szabadkán, ahol ugyanaz a néhány tucatnyi nobilitás jelentette a felsőbb osztályokat. Hamburgot elegendő gyáros, mágnás, pénzember, hajótulajdonos, tábornok és politikus lakta ahhoz, hogy a bálók, estélyek közönsége izgalmasan változzék. Végre grófok és bárók – persze németek – között lehettem magam is főnemes, amire Budapesten aligha mertem volna vállalkozni. (Kivéve persze azokat a néhány perces alakításokat a Mágna Kaszinóban, de a munkát ne keverjük a szórakozással, hiszen a hamburgi estélyekre szórakozni jártam.)

Az összejövetelekre a két Richthofen hölgygel érkeztem, s adtam a nagyvonalú magyar mágnást, az urak örömeire olykor vesztettem a kártyán, s a hölgyek örömeire hevesen udvaroltam nekik. Éppen úgy, ahogy a német férfiakhoz szokott dámák egy egzotikus magyartól elvárták. Főleg tánc közben akadt erre módom, mikor Melanie nem látott, ilyenkor szinte mindegyikkel kikezdttem, a fülüket harapdáltam – efféle vadság egy pusztai grófnál egyenesen kötelező volt –, és titkos légyottokra hívtam őket. Nem túlzok, ha azt állítom, szinte egy sem akadt, aki nemet mondott volna. Így lassan az előkelő társaságbéli hölgyek jelentős részével konspiratív randevúkat bonyolítottam le, olyikkal viszonyba keveredtem, kivéve persze Melanie-t, akit ez a finom társaság már-már a menyasszonynak tekintett.

Ebben a folytonos szerepjátásban – adtam a gróft, a vőlegényt, a csalfa hódítót – egyre gyakrabban támadt kedvem a pórnéppel brúderkodni, mert a hamburgi matrózkocsmáknál aligha akad kellemesebb hely erre. Ilyenkor egyszerűbb ruhát öltöttem, és a Steinwärder dokkjainak környékén mulattam az időt. Tanultam az aljanép nyelvét, kormányosokkal és nagyotmondó matrózokkal diskuráltam, hogy majd reggel meissen csészékből szürcsöljem a báróné ebédlőjében a kávé, este Graf Hammermeld tükörtermében táncoljam a valcert, hogy aztán éjjel ismét csorba kerámiakancsóból igyam a sört a csavargó hajósnéppel.

Ma sem értem, miért, de szédítettek ezek a hatalmas ugrások. Egy Hamburg környéki kiránduláson különös esetnek voltam szemtanúja, kosaras léghajóból ugrott ki egy ember. A szerencsétlen öngyilkos lett, gondoltam, de hirtelen egy ereszkedőernyő bomlott ki – vagy tíz méter átmérőjű –, és azzal szállt alá. Én is úgy éreztem magam, ahogy ez a sportman érezhette, amikor a felhőtlen égből a rögs szántásra huppant. Fülíg ért a szája, úgy integetett nekem, nyilván örült, hogy nem zúzta magát halálra. Hát én sem zúztam magam össze ezeken a titkos kirándulásokon. Sőt!

Az egyik kedvenc kocsmám a „Labskaus” egy furcsa tengerészételről kapta a nevét, melyet itt főztek a legjobban. Ez egy pácolt húsból és heringből, céklából, ecetes uborkából készített kásaféleség volt, igazi hajósétel, melyet méretes fakánállal lapátoltunk magunkba. És meg kell mondjam, a német konyha rossz híre ellenére igen ízletes fogás volt ez, akárcsak Hamburg egyéb csemegéi, mint a szalonnamártással locsolt halak, vagy a fodroskel főzelékkel meg hajdinagom-

bócokkal tálalt különféle kolbászok. Egy ízben a habos táncos estély után a Labskausba menekültem kolbászfélét falni, melyet igen szerettem, csak a neve zavart kissé, mert Pinkelwurstnak, azaz fütyköskolbásznak hívták. Mégiscsak durva tréfa, gondoltam, de hát oly ügyesen fűszerezik, hogy feledteti közönséges nevét, roppantottam szét fogaim között a wurst első falatját. S még le sem tudtam nyelni, mikor mellém telepedett egy jobb ruhájú egyén.

Nyomban elmondta, hogy polgári öltözékem vonzotta asztalomhoz, s nagy öröme szolgálni, hogy egy úriemberrel válthat szót ezen az alsóbb néposztályok által látogatott helyen. Ő amúgy lipcsei szász, ma érkezett Brazíliából, s most sok év után hazakészül.

Szóval többéves utad kalandjai feszítenek, gondoltam. Hát mondjad. De emberemet nem kellett biztatni. Elektrotechnikusként és szerelőként bejárta Európát és Amerikát, ő mindenhez ért, amiben áram szalad, legyen az erős vagy gyenge, neki mindegy, Hermann megoldja, döngette mellét.

S úgy láttam, igazat beszélhet ez a hirtelenszőke, értelmes arcú hengegő. Mindenféle olajmezei, banki, postai munkáiról mesélt, és a sokadik sör után még abba is beavatott, hogy egyszer Bostonban a főpostán valami kis trükkbe is belekeveredett, de arról, pszt, tapasztotta tömpe ujját az ajka elé. Én pedig arra gondoltam, hogy ez a szász éppen kapóra jött nekem. Évek óta dédelgettem egy ötletet, melyhez valami hasonló társat kerestem, illetve nem kerestem, mert folyton elodáztam a dolgot, ugyanis jobban szerettem a magányos szakításokat. A szükség törvényt bont, Trüffel, mondtam magamnak, ha a sors ezt a fickót idevezérelte, hát ragadd meg az alkalmat!

Anélkül, hogy a tervbe beavattam volna, megbízta néhány feladattal, sejtette, hogy nem akármilyen pénzzel indulhat Lipcsébe, ha még két hetet Hamburgban tölt. A férfi ráállt.

Én meg azonnal búcsúzkodni kezdtem a várostól, ahol olyan jól éreztem magam, de mikor utánaszámoltam, hogy már hét hónapja boldogítom a bárókisasszonyt, szinte megijedtem. Hát mivé lettél, Trüffel? Te húséges házi pincsi, hát tünés innen!

És tényleg a körmömre égett már ez a kapcsolat. A szalonokban egyre többen kérdezték a kézfogó időpontját, szétfolyó dámák a gyermekáldás nagyszerűségéről biztosítottak, és a házasesetlet jól kiegészítő úri kuplerájok kényeztetéseiről suttogtak potrohos férjek.

És akkor még nem szóltam Irmáról. Nem akadt olyan hét, hogy ne lássam ennek az Ettinghausen gyárosnak az oldalán, mert ők is – mielőtt a pofaszakállas marhával Bécsbe költöztek volna – egy időre Hamburgban maradtak. A vörös démon mindig úgy alakította, hogy pár szót négyszemközt válthasson velem.

Hiányzol, súgta a fülemben az első alkalommal, és jó cserének tartotta, hogy a cseh lány helyett Melanie-val érkeztem a fogadásokra. Leinformáltam, mondta, finom család, és egészen gazdag, súgta.

Olykor egy hotelben találkoztunk Irmával, és a hamburgi asszonyok, ahogy akkor Pesten mondták, csak jelenthettek volna ennek a veres dögnök, annyival szenvedélyesebben részesített a gyönyörökben. A német hölgyek, bár lelkesen, mégis fantáziátlanul szerettek.

Aztán a szász technikussal való találkozásom előtt röviddel közölte velem,

hogy Wilhelmmel néhány hónapos földközi-tengeri jachtutazásra indulnak, amiért is egy ideig nem találkozhatunk, ha csak fel nem csapok a hajójukra matrónak. Hiányozni fogok neki, de megad egy hamburgi postafiókot. Szóval semmi sem kötött már a kikötővároshoz.

Hermann tíz nap múlva jelentette, hogy felkészült, én pedig másnapra, egy május eleji szerdára időzítettem akciónkat. Frakkban, cilinderben, fehér selyemsállal a Belső-Alster partján álló pénzügyi negyedbe sétáltam, és a Dresdner Bank ügyvezető igazgatóját kerestem. Elmondtam, hogy magyar gróf vagyok, nemrég érkeztem Amerikából, és itt Hamburgban alapítok gyárat, mert kiváló társakra leltem – itt néhány helyi pénzembert említettem –, majd egy közeli frigyről is beszámoltam, mely a báró Richthofen családnak köt hamarosan.

Egyszóval letelepszem kedves városukban, nagyuram, mondtam a bankárnak, aki egyre készségesebben várta, miben segíthet ennek az ígéretes ügyfélnek.

Ausgezeichnet, ausgezeichnet, ismételte kezét dörzsölgetve, miközben előre-hátra ingatta testét. És miben lehetek az uraság szolgálatára?

Kézpénzvagyonomat ez idő szerint a First National Banknál tartom New Yorkban, és most százhuszezer dollárra lenne szükségem!

Meg sem rebbent a szeme az összeg hallatán. Pedig ez legalább hatszázezer koronát, vagyis ötszázötvenezer német márkát jelentett. Mégiscsak jó döntés volt, Trüffel, ez a Hamburg, gondoltam. Bécsben, de még Berlinben is gyorsabban szedné a levegőt a bankár ekkora összeg hallatán, ennek meg a szeme sem rebben.

A gróf úr bizonyára rendelkezik csekkszámzállal a First National Banknál, bólogatott az igazgató.

Aber natürlich! Már ki is állítottam, vettem elő a belső zsebemből a csekket. Vizsgálgatta, aztán megszólalt:

Látra szóló csekk. Majd kis szünet után hozzátette, fizetendő nyolc nappal a benyújtás után, minthogy tengeren túli bankról van szó.

Ez rendkívül kellemetlen, ingattam a fejem, nekem legkésőbb három nap múlva le kell tennem a pénzt. Különben elszáll az üzlet, egy árverésen indulunk a gyáreépületre és a dokkra. A fizetési határnap péntek.

Ekkor végigmért, szinte hallottam a kopasz fejében kavargó gondolatokat: Kifogástalan megjelenésű magyar gróf, befolyásos ismerősökkel a városban, jó családba nőszül...

Talán ezen is segíthetünk, gróf úr, hajtotta meg magát, egy dohányzóasztalhoz vezetett, leültetett, és szivarral kínált. Őszinte leszek önhöz, ekkora összegnél kábeltávíratot küldünk ügyfelünk bankjának. Gondoskodom róla, hogy még ma elmenjen a távírat. Pénteken reggel kezében lesz a pénz, feltéve, ha a First National visszaigazolja a kívánt összeget.

Kimérten bólintottam, fő az óvatosság, mondtam.

Mire ő sűrű mentegetőzések közepette úti okmányaimat kérte.

Számítottam erre, hisz igazi vagyont kértem tőlem, mégis szomorúan adtam át útlevelemet. Isten veled, Palikám, néztem a hamisítványt, jó pajtások voltunk, s talán egyszer még feléledsz tetszhalálodból, búcsúztam Sigray gróftól.

Távozásom előtt megkértem, hogy a telephely vásárlását tartsa titokban, mert nem szeretném, ha a nyilvános árverés előtt kiszivárogná tervünk. Természetesen egyéb tekintetben az általam említett előkelőségeknél – ha ismeri őket –

érdeklődhet személyem iránt, biztattam. Nem volt kétségem afelől, hogy ezt amúgy is megteszi. Biztosított diszkréciójáról, és megjegyezte, hogy a kábeltáv-irat díját sajnos nekem kell fizetnem. Förtelmes német kicsinyesség, gondoltam, egy vagyont mozgatunk, és akkor filléreznek. A csarnokban lévő pénztárhoz mentem, hogy befizessem az egy márka harminc pfenniget.

Ekkor tíz óra harminc volt. Taxival a lakásomhoz vitettem magam, átöltöztem a Hermann szerezte munkásruhába, széles köpenyt terítettem fölé, és az altonai kikötő vámházához vitettem magam. Mikor kiszálltam, a köpenyt a táskámba gyűrtem, és kék munkásoverallban indultam a folyó irányába.

Ennél a résznél már kiszélesedett az Elba, a túlsó parton a szénszállító hajók több száz méter széles dokkjai hasítottak merőlegesen a mederbe, akkor is rakodtak, gőzdaruk fújtattak, markolók csattogó pofájukkal harapták a szénkupacokat. A part menti úton megláttam a léckordonnal körbekerített földrakást, nekitámasztva csákány, lapát, s a gödör torka fölött egy sildes sapka billegett. Anélkül, hogy észrevett volna a sapka gazdája, a gödörbe ugrottam.

Én mára végeztem, barátom, most te következel.

Hermann nagyot ugrott, a frászt hozod rám, kiáltotta, aztán rázogatni kezdte a huzalkötegből kiemelt kábeleket.

Ez az, mondta. Ez csatlakozik a tengeralatti vezetékre a következő saroknál, az erősítő állomás után. A legjobb helyen ástam. Itt még egy ilyen kis ketyerét is rácsatlakoztathatok, húzott elő a fabőröndből egy kopogókaros telegráfot. A Dresdner Bank az időkiosztásban a tengerentúli forgalmazáshoz a délelőtt tizenegy és tizenkettő közötti időszávot kapta.

Akkor húsz percünk van, vettem elő zsebórámat, és leültem Hermann egyik faládájára. A városi Telegráf Üzemből hozta ezeket, amely egy hete alkalmazta technikusként főnökei legnagyobb meglepedésére. Csupán azt nem tudhatták, hogy az aranykezü szaki hamarosan szomorú halálhírt kap, és bármennyire is sajnálja, haza kell költöznie, hogy átvegye elhunyt bácsikája műhelyét.

Hermann tizenegy előtt két perccel keskeny gyűrűt vágott a papírszigetelésen, aztán a vékony ólomköpenyen is, és rácsatlakoztatta a telegráfját, majd kinyitott egy másik bőröndöt.

Primér Meidinger-elemek, mondta. Nekem persze mondhatta, mert ha mindazt értettem volna, amit csinál, akkor ezt a csapolást is magam hajtom végre.

Siess, mindjárt tizenegy, sürgettem.

Akkor álljál föl a szétosztóról.

Én odébb húzódtam, ő meg elővett egy tekerős karral ellátott műszert.

Először tizenegy óra tízkor kezdett kopogni a telegráf, de a bejelentkezés után azonnal legyintett Hermann, hogy ez nem a mi üzenetünk.

Milyen jól olvasod föl után ezeket a jeleket, mintha csak emberi szavak volnának.

Azok is. Ezek éppen angol szavak.

Úgy fertályóra múlva felszisszent, és a telegráfra csatlakoztatott elosztó karját hirtelen eltekerte. Ez egy drótban végződött, melyet a földbe dugott, mint a földelést szokták.

Most ezt szépen leválasztjuk, mondta maga elé, csak annyi ment át, hogy a Hamburgi Dresdner banktól a New York-i First National Banknak. A többi me-

het az elosztón át a jó német földbe, nevetett, s ekkor a távíró gombja is megállt kopogni.

Ezen elgondolkoztam, én tízezer dollárt ígértem neki, ami ennek az embernek mesés vagyona, és most azt sem tudja, hogy milyen összegű kérést küldött a hamburgi bank. Nagyon jól van ez így. Jobb, mint reméltem. Annyit tud csak, hogy el kell fognia egy üzenetet, ami innen és ide megy, aztán válaszolni kell rá. És mindezért tízezer amerikai dollárt kap.

Ezért Lipcsében emeletes házat vehetsz, mondtam neki.

De még egy felszerelt műhelyt is, tette hozzá.

Elöntött az elégedettség, hogy egy sikeres műszerészkarrier indulásához járulhatok hozzá, melyet a szász fővárosban talán generációkon át dicsérni fognak. Kár, hogy nem teszik majd hozzá, mindezt a budai Trüffel úr jóvoltából, Isten nyugosztalja. De hát ez az árnyékban tevékenykedők sorsa.

Úgy fél perc múlva Hermann visszakapcsolta az elosztó karját, de a kopogó csendes maradt.

A két forgalmazás közötti szünet, mondta, és igaza lett, mert hamarosan zörögve beindult a masina.

Várjunk tizenkettőig, nem tudhatjuk, nem megy-e még egy üzenet a Firstbe. Nem valószínű, de csak akkor lehetünk biztosak, mondtam neki.

Nem jött. Ezek szerint az én kérésemet továbbítottuk Altona homokos altalajába.

A helyszínről külön távoztunk, azzal, hogy másnap tizenegykor ugyanitt, mert ugyanezen a kábelén jönnek – és jöttek aznap is – visszafelé is az üzenetek.

Hermann néhány lapát földet dobott a kábelekre, de a gödröt nem temette be, s a kordon is ottmaradt.

Csütörtökön láttam, hogy egy rendőr áll a gödörnél, és beszél valamit. Köpenyemet még magamon tartva haladtam feléjük a járdán, hogy baj esetén tovább sétálok, de mikor közelebb értem, hallom, hogy Hermann biztatja a rendőrt:

Úgy, úgy, csak fogja el azokat az autógengsztereket, biztos úr. Némelyik itt a rakparton tán még ötven kilométerrel is vágat. Kész életveszély!

A rendőr bólogatott, jó munkát kívánt, aztán továbbsétált.

Mit akart?, kérdeztem, mikor mellé ugrottam a gödörbe.

Viccelődött, hogy vigyázzak, mert nem elég ám kiásni a gödröt, de vissza is kell temetni. Aztán elmesélte, hogy a sebesen hajtókra vadászik.

Fél óra múlva rácsatlakoztattuk a drótra a telegráfot, és angolul diktáltam neki, hogy mit kopogjon. Így hangzott a szöveg:

A New York-i First National Banktól a Hamburgi Dresdner Banknak stop Nevezett Sigray Pál gróf régi ügyfelünk stop az önök által megjelölt összeg kifizethető stop számlája fedezi stop.

Mikor a „megjelölt összeget”-et kimondtam, Hermann rám nézett, miközben tovább kopogott a géppel, s ahogy befejezte az adást, láttam, vívódik, megkérdezze-e, mekkora összegről van szó. Ekkor átfogtam a fejét, közel húztam az arcomhoz, s mivel fél fejjel voltam magasabb nála, lefelé néztem ijedten pislogó szemébe, és azt mondtam neki:

Mennyit ígértem neked, Hermann?

Tízezer dollárt, mondta.

Elegendő pénz ezért a munkáért? Látott téged valaki a bankban?

Nagyon is elegendő, és hogy nem látták.

Rájöhetnek, hogy innen Hamburgból érkezett a hamis üzenet, egyáltalán megérti valaki, hogy ment is és jött is az üzenet, és mégsem ment és mégsem jött?

Nem, mondta néhány izzadságcseppel a homlokán. Amerikában keresik majd a segítőt.

Akkor én holnapután, pénteken fél tizenkettőkor a Lombard hídon várlak, és átadok neked húszezer dollárt. Nem tízet, hanem húszat, mert jól csináltad. Vagy ha márkában kéred, akkor ez nyolcvanötezer márka.

Nyolcvanötezer márkát kapok?, tépte ki fejét a karomból. O mein Gott! Danke schön! Prima! Prima! Erste Klasse!, kiáltotta.

Van kérdésed?

Nincs, felelte.

Akkor temesd be a gödröt, és holnapután találkozunk, hagyta magára.

Másnap sok időt töltöttem a bárónéval és Melanie-val. Első ízben beszéltem nekik közös jövőnkéről, arról, hogy mennyire szeretek Hamburgban élni, és hogy a kézfogóra feltétlenül elhoznám özvegy édesanyámat, és a ceremónia után, ha a báróné is egyetért vele, szívesen magammal vinném őket, hogy az ősi birtokot megmutassam. A kastély keleti szárnyában lennének a szobáik, melynek ablakai egy tizenhatodik századi ősem által ültetett tölgyerdőre néznek, s odahallik a közeli pusztáról a ménes nyerítése.

Sokat kérdeztettek a magyar pusztáról, mert még nem látták, de régi vagyuk. A lovakról érdeklődtek, és persze a húgomról, aki iránt Melanie már akkor, ismeretlenül is igaz barátságot érzett.

Aznap nem mentünk sehova. Efféle jóleső tervezgetéssel telt a nap, s többször is láttam a hölgyek szemében az örömkönnyeket.

Akciónk harmadik napján, pénteken tíz óra tíz perckor értem a bankba. Az ügyvezető igazgató már messziről integetett.

Gróf úr, már tegnap megjött Amerikából a telegráf. Igazolta önt a bankja.

Csak nincs meglepődve, hogy ilyen lelkendezve meséli?, néztem rá szemrehányón.

A szobájába tessékelt, kértem, hogy márkában fizessen, mire ő hajlongott, körülugrált, egészen szolgálisan viselkedett. Untam már ezt az embert.

Siessen, kérem, mondtam neki, hamarosan kezdődik az árverés.

Tizenegy előtt néhány perccel elindultam a Lombard hídra. Hermann már várt. Elsétáltam mellette, miközben a nyolcvanötezer márkát a zsebébe csúsztattam. Egy pillanatra sem fordultam vissza, csak a híd öntöttvas korlátrúdjai sorjázak melletttem.

Átfogtam a táskát, benne a százezer dollárnak megfelelő márka, amely még így is, hogy Hermannak odaadtam a részét, egy kicsivel több volt, mint Houdini – Irma bálványa, a nagy szabadulóművész – éves jövedelme. Ő kilencvenhatezer dollárt keresett tavaly. Négyezerrel rávertél a mágusra, Trüffel, vigyorgtam magamban, s néztem, ahogy hömpölyög alattam az Elba.

E rövidke ünneplés után a főpostára indultam, feladtam magamnak egy táviratot, melyet úgy két óra körül kézbesítenek, ígérte a kisasszony. Hazafelé menet a napfényes májusi verőfényben kedvem támadt a Cirkusweg melletti park ki-

oszkjában egy habos kávéra és egy Braune Kuchenre, arra az omlós mézes puszedlire. Gondoltam, e finomságokkal búcsúzom Hamburgtól. S bár a társaságombéli urak és dáma is gyakran megfordultak itt a csíkos vászonernyők alatt, mégis meglepett, mikor néhány asztallal odébb észrevettem Irmát és a lovagját.

Erre a búcsúra nem készültem föl. Lehajtott fejjel mártogattam süteményemet a kávéba, de a veres dáma észrevett, és azonnal asztalomhoz sietett.

Remélem, Bécsben találkozunk majd, mondta, miközben mellém ült.

Hát még én, bólintottam.

Ejtettünk néhány szót jövőbeni randevúinkról, miközben bizalmasan felém hajolt, hogy dekoltázsával ingereljen, s úgy gesztikulált, hogy többször a kezemet érintette. Olykor elhallgatott, s ilyenkor kikerekítette a szemét, s mélyen az enyémbe nézett. Hát miért csinálod ezt, te szörnyeteg, gondoltam, nem veszed észre, hogy enélkül is remeg már a kezem? Csak rád nézek, és úgy kívánlak, majd belepusztulok. Most, hogy elválunk, te még tetézni akarod szenvedéseimet. Dög. Gonosz dög, gondoltam, ám ehelyett ezt mondtam:

Képzeld, drágám, rávertem Houdinire... folytatni azonban nem tudtam, mert Wilhelm von Ettinghausen nagy csörömpöléssel kirúgta maga alól a széket, és az asztalomhoz rontott.

Mit képelek, üvöltötte, van képem ily nyíltan udvarolni a társaságához tartozó hölgynek?

Mentegetőzni akartam, hogy hisz a kedvese jött oda hozzám, de Ettinghausen megragadta Irma csuklóját, és magával vonszolta. Aztán hirtelen megállt, visszafordult, és rám kiáltott:

Maga egy közönséges szélhámos!

S mivel addigra már mindenki bennünket figyelt, csak egy lehetőségem adódott. Felálltam, hozzáléptem, és megkérdeztem:

Befejezte?, majd kesztyűmet az arcába hajítottam.

Ő Irmát maga után vonszolva elrohant, csak a park virágágyásai közül üvöltött vissza:

Elküldöm magához a segédeimet!

Állok elébe!, feleltem. Felvettem a földről a kesztyűt, és méltósággal visszaültem a kávé mellé.

A jelenet nem volt ellenemre, sőt még szórakoztatott is. Elégedett voltam alakításommal, s úgy láttam, a krakéler üvöltözésére adott higgadt válaszomat a közönségem helyeslő bólintásokkal fogadta.

De miért használta ez a marha azt a Hochstapler – vagyis a szélhámos – kifejezést? Hát mit tud ez?, töprengtem.

S akkor eszembe jutott egy néhány héttel azelőtti beszélgetésem Irmával. Hogy oly tekervényes hazugságokba bonyolódott bárónői szerepe miatt – például Wilhelm mindenáron az ő nemesi családjával szeretne találkozni –, hogy kezd elege lenni ebből. Úgyis annyira beléje zuhant már a német, hogy készülő fölfedni magát.

Hát ez történhetett, Trüffel. S akkor te sem lehetsz a báróné főrendű rokona, tűnődtem. Szóval innen ez a Hochstapler. Most, hogy búcsúzni kívánsz grófi énedtől, ő is megpróbál elhagyni, lassan foszladozni kezd, mint egy viseltes gúnya. Mindegy, ittam ki kávé utolsó kortyát.

Otthon meghitt hármásban ebédeltünk. Már a szivarnál tartottam, Melanie és a bárónő áfonyalikórt szopogattak, bársonyos csönd telepedett a nappalira, mindkettejük arcán mosoly, bizonyára a közeljövő édes gondjain töprengtek, mikor fél kettő körül hosszan csengettek. Fél órával előbb jött a távirat, pillantottam órámra, de meglepetésemre az ajtóban két középkorú férfi állt, egy katonaruhás őrnagy és egy cilinderes, frakkos civil.

Parancsoljanak velem az urak, mentem elébük, de ők négyszemközt kívántak tárgyalni.

A szobámban aztán előadták, hogy megbízójuk Wilhelm von Ettinghausen úr a rajta ejtett sértés okán párbajra hív. A duellum részleteinek megbeszélésére érkeztek.

Őket állva hagyva a fotelbe vetettem magam, és nevetni kezdtem.

De uraim, önöket félrevezette megbízójuk! Higgyék el, magam a legnagyobb készséggel állnék rendelkezésükre, de nem tehetem!

Hogyhogy nem teheti?, nyúlt meg az őrnagy álla.

Úgy, hogy nem vagyok párbajképes. És nemhogy főrendi nem vagyok, de még nemesi címem sincs, sőt még tisztos polgárnak sem mondhatom magam, hisz jobbára csalásból élek, és ültem már börtönben is... de hisz a megbízójuk ezt jól tudja, nem szép tőle, hogy idefárasztotta önöket.

A két német köszönés nélkül sarkon fordult, az előszobában éppen csak biccentettek a hölgyeknek, s már szaladtak is kifelé az elátkozott házból.

Kik voltak ezek?, kérdezte a báróné, de magyarázatra nem maradt időm, mert ekkor megjött az általam föladott távirat. Még az előszobában felbontottam, olvasása közben végtelen fájdalmat színleltem, bocsánatot kértem a hölgyektől, és a szobámba vonultam.

A véletlen jó rendezőnek bizonyult. A párbajsegédek ráerősítettek a telegramra. Mintha egyazon ok egymás után pergő következményei lettek volna a történetek. Néhány perc múltán a nappaliba mentem, és síri hangon bejelentettem a hölgyeknek:

Sajnos azonnal el kell utaznom. És nem tudom, hogy viszontlátnak-e még, hölgyeim.

Jaj, de hát mi történt?, tördelte a kezét a báróné, Melanie pedig sírva fakadt.

Egy becsületbeli adósságom miatt Berlinbe kell utazom. De ha nem sikerül huszonnégy órán belül felhajtanom a pénzt, főbe lövöm magam.

Mennyiről van szó?, kérdezte a báróné.

Tizenkétezer márkáról. Ha otthon lennék, akkor ez persze semmiség lenne. Egy órán belül megszerezném... de itt idegenben, remegett meg a hangom.

A báróné rövid habozás után megszólalt:

Egy óra múlva rendelkezésére áll az összeg. Aztán elutazik Berlinbe a gróf úr, rendezzi az ügyet, s ha visszatér, megtartjuk a kézfogót.

A hat órakor induló berlini gyorsnál hosszasan integetett utánam báró von Richthofenné és Melanie. Én az ablakon kihajolva lengettem zsebkendőmet, utoljára láttam őket, és megvallom, egészen a szívemhez nőttek. Ideje volt távozzom. Megtapogattam a belső zsebemet, kvittek vagyunk, mondtam magam elé, körülbelül ennyit fizettem ki nektek bérleti díjként és költöttem rátok fél év alatt, és felhúztam az ablakot.

szerellem I.

a szerellem
nemtelen és a délután
nem érdeklek vadkörtéivel
a magányt ömlik
nézem a tavaszban
hol lehet
a tavasz az emlékezetben
hajadban visszaváltani
kujtorog nem lehet
és az ima az ima
imát rejt

<líra meg tükör>

líra meg tükör
a szerkezet szárnyán langyos ejakuláció
hajnali nagylány holmi bura alatt
joggal raplizik a költő
a látható nyelven rímmel tömve szorgalmasan
lábait szétveti kegyesen
medencecsontján regényesen kiszabva
levező napszak virágozik
petéz

TízSOROS

Nyílegyenesen töri meg szemközt egy homokpad a folyamot, martjának legmagasabbra mosott részére bökve.

És hogy azon túl a fák közt kecskék.

Míg szét- és szétszálazza az örvénylő ár roppant kötegét a folyásiránnyal bezárt hegyesszögében.

Sárosan árad

a széles, vaskapcsos kőlépcsőkkel a város a vízig itt szemben.

A Tisza-part homokkőlépcsői hozzá vannak hígulva a folyó mély fővenyéhez.

Akiket lenyilazott az újabb íjászcsoport, akik lenyilazták a koporsóvivőket, ők nem tudták, hogy a legbelső koporsóban csak az atmoszféra van.

Napon-fényes ércel és a bennszorult levegővel hétszeres, üres sötétje utcaszövevénynek.

Mint ez itt.

A hullát aztán elégették, és a folyóba szórták hamvait.

Kőrösi Csoma Sándor oktagonális síremléke a darjeelingi angol temetőben

A Sághegy-kráter mély kiszögellésének végénél a nagy tufatömb.

Tíz soros

Bottal ástam.

Bele-beleakadva az ernyőt tartó terebélyes tujafácaska hajszálgyökereibe.

Kissé meghajlott a puhatáblás kötet a poggyászsomban.

Letettem a könyvet a négy-öt centi mélyre kikutort négyszögletes gödörbe, rátoltam a kezemmel a földet, majd elsimítgattam két tenyérrel.

Esett az eső.

A London-könyvem egy példányát elástam Darjeelingben.

Hogy szakadjon át a Himalája zöldteraszos hegyoldala a Ság kráterébe.

Itt.

Nincs itt. A Sághegy-kráter mély kiszögellésének végénél a nagy tufatömb. Elástam oda mögé az itt álló dalt.

A negyvennyolcadik oldal tetején az ujjnyi felületen.

Gavriel Vrigaera

Mint a saját testemhez, könyvtetekhez sincsen igazibb közöm.

Ásd csak a könyvet ide el.

Míg egészen vörösesbarnára rohad a papír a tujafácaska alatt a nagy japánciprusokkal szálkás hegyoldalban,

együtt vagyunk megint. Hármásikrek. Te és én nővérkénk anyai testében.

Akár a legyező alakú hófolt a kialudt mellékráterben: mellette az iker mélye kénes gőzt lehel.

Ásd el a könyvet, Gavriel.

Mászom a Himfy-lépcsőt

*– Jaj, de magas ez a Himfy-lépcső!
Legalábbis nekem, az éveivel nem hetvenkedő,
de a már hetvenen túl járó vén filozfnak.
Örüljek annak, hogy még bír a lábam?
A fiatalság kegyetlen, ilyen voltam én is:
„ez már eleget élt”, vagy „most a mi időnk jön!”
ilyeneket gondol, vagy néha érez. Pedig hát korunk
gyakran nem adekvát a belső energiával.
„Az öreg Vörösmarty” – mondjuk, miközben az akkor
már aggnak hitt költő 55 éves volt,
amikor elhunyt. Másokról nem is beszélve.
Hanem miközben mászom ezt a lépcsőt,
eszembe jut egy Himfy-vers, amit gyerekként
tanultam, s meg is ragaadt emlékezetemben:
„Szülőföldem szép határa!”, amit aztán Kisfaludy
persze viszontlátott, „bús szíve” is felvidult
a balatoni tájtól. Ami pedig Pest-Budát
illeti, egy szörnyűséges, többnapos mai
lomtalanítás idején szívesebben lennék másutt,
mondjuk, (akár egy háború-háborított) Provence-ban.*

Egy hasonlat kibontása

*Hogyha vonat –
nem expressz és nem is vicinális
állandó menetrendje sincsen
csak olyankor gyors ha előtte
zöldet mutat a szemafor
és könnyen átkattannak a váltók –
néha hosszan vesztegel
egy állomáson ahol az álmos utas
szeme csenevész ecetfán pihen
hogy aztán nekilóduljon sípolva-búgva
rohanjon tovább*

*nyaktörő viaduktokon és
rejtelmes alagutakon át
egy állandó tatarozás alatt álló de mégis
kivilágított pályaudvar felé*

BECK TAMÁS

A guberáló

*Az egynemű masszából lassan kiürült
kóláspalack, megégett szélű rongy, száraz
kenyér lesz – nevet kapnak a kollektív
tudattalanból kiemelt tárgyak –, miközben
szétpakolja a konténert, s ennek az
ősrobbanásnak ő a teremtő istene,
bárki volt is korábban, a reklámszatyor
aljában a lejárt személyibe bármilyen
név is van bejegyezve, s bár a történetet,
mely hozzá tartozik, nem írhatja már újra,
– a happy endben rég nem hisz – mégis tudja,
hogy ő csupán díszletes a lefüggönyözött
színpadon, aki két felvonás között
átrendezi a történések helyszínét,
a rend hiányát, a háború utáni lét
érzetét megálmodva a békebeli
posztmodern hangulat helyébe,
mintha előre tudná, mi lesz a vége
e darabnak, melyben ő nem kapott szerepet,
hogy azt csinálja, amit sohasem szeretett.*

Kölcsönként lakásban

*Csak egy kölcsönként lakásban fordulhat elő
velünk, hogy fülbevalóidat reggel egészen
máshol találod, mint ahová előző este
tetted. Gyanakodva nézel rám, mintha én*

*keltem volna föl hajnaltájt, hogy megréfáljalak;
hisz az nem lehet, hogy álmodban rendezted át
ezt a valós szobát – a szekrényt az asztal helyére
toltad, s mindez feledésbe merült, akár a*

*Kolumbusz előtti utazások Amerikába –,
melynek tárgyait nem illeti meg semmiféle
vonatkozás, és képlékeny rendjük csupán a*

*háziaknak változhatatlan és végleges,
ahogyan józanságunk is csak egy paradigma,
amit váratlanul meghalad majd a képzelet.*

Dalia

*Daliás idők daliás sarja
a múlt lerakódott izom
testében és hű szívében
roppant erős a karja.
Tréfát úz vadat fenékbe rúgja
a képmutató hadat
hangosan zokog ha úgy akarja.
Kiüget küzd kardkihullásig
– majdnem mindig győz –
a lovagi tornán
majd templomi magányban
térdepelve imát rebeg:
Isten, óvd a kisdedeket.
Mégpöcköli az oroszlán orrát
nem fél ha csap a mancs
megállítja egyetlen acélos
szemvillanás: belső parancs.
Kiáll a vár fokára
hajnali szélben leng serényen
dús sörénye és vörös palástja:
áll mint eleven bástya.*

Ahol élek

*Át bágyadt és bágyasztó,
füstös, kissé túlilluminált tereken,
át fák zegzugos ágai közt
a szűkülő résen, mármint az életen,
hol csak egy a biztos:
kis fekete gomolyag
– hű árnyékom a hátam mögött –,
buta rab, ki annyi közt
épp e világra szökött,
hol elvesztik hitüket*

szikrázó istenek,
hol verdesnek hiába,
semmi-szárnyukat emelik
drága esetlen testvéreim,
a pingvinek.

K Á L M Á N G Á B O R

Hajnal

*Az éjjel azt álmodtam, nem szeretlek.
Kint már elbontották az évszakot.
Kattant a termosztát. Havazni kezdett.
Vagy elállt. Nem figyeltem. Hallgatott*

*a város. Fúgák előtt a hangterem
hallgat így. Elnéztem, mennyi koszfol,
sárga lámpafény játszott szemközt velem,
ritkás porhó mosta át a távot.*

*A Rózsadombon meg, hol landroverek-
ben hallgat a dízelmagány,
állt egy lámpasor. A fény rézsút esett
át egy házat fedő hullámpalán.*

*És rézsút hullott át a könnyű hópor
az utcalámpák okker fényterén.
Félpercnyi táv, mely végül mélybe bókol.
Fényterekből hullok így ki én.*

*Felkeltem, mert fejemben már a holnap
összevissza zsúfol^t rendje járt.
Az úttesten vad lóerők loholtak.
Egy újabb éjjel halt könnyű halált.*

*Indultam. Hagytam, teljen el megint,
járjon csak át egy pontos délelőtt.
Mit rontok, mit veszítek el ma? Kint
szitált a fény a házfalak között,*

*és mintha megszokásból tenné csak,
lassan, derengve elkéült az ég.
Hallottam, már egy villamos szalad,
a szomszédnál a vekker felsikít.*

*Hét óra lett, fordult az óraszámplap.
Kint hó hullt át a lámpák fénykörén
míg összeadtam, elvettem, meg átlag-
ot vontam belőled, és maradtam én.*

*Az éjjel azt álmodtam, nem szeretlek.
Tán hittem is, hogy jobb lesz úgy nekem.
Kattant a termosztát. Havazni kezdett.
Szórt lámpafény játszott szemközt velem.*

TISZTELETBELI BORDANYILVÁNTARTÓ

Ménesi Gábor beszélgetése

Ménesi Gábor: – A *Kritikus határmezsgyén* című könyve kapcsán írja recenziójában Németh G. Béla, hogy „a kötet írásai nem csupán kritikák, de kritikaiak is, nem esszék, de esszészerűen személyesek is; nem tanulmányok, de tárgykörükben biztosan mozgó s határozottan fogalmazó tanulmányalapozottságúak is”. Ha jól értem, a kötet címébe emelt „határmezsgye” arra utal, miként érvényesülhetnek az elméleti és az önreflexív megoldások a kritikáírás praxisában. Régóta foglalkoztatja a kritikus-irodalomtörténeti személyesség problémaköre. Milyen helye van véleménye szerint a szubjektív megközelítésnek és értékítéletnek az irodalomtörténet-, illetve irodalomkritikaírás folyamatában?

Angyalosi Gergely: – Sohasem hittem abban, hogy az íróasztalához telepedő kritikus az előszobában hagyhatja a személyiségét, melyhez természetesen hozzátartoznak a sajátos meggyőződések, ítéletalkotási formák, továbbá a semmivel alá nem támasztható elfogultságok is. Ezt talán senki sem tagadja a szakmában; vitázhatunk azonban arról, hogy mennyiben tartjuk lehetségesnek és kívánatosnak a „szubjektív” tényezők háttérbe szorítását. Ez a szóhasználat azonban félrevezető lehet. Teszem azt, ha elvállalom, hogy a „szubjektív megközelítés” híve vagyok, akkor ezzel utat nyitok annak a feltételezésnek, hogy létezik „objektív”, vagyis a kritikus személyiségét teljes mértékben közömbösítő kritika. Ha ellenben azt állítom, hogy ez utóbbi nem lehetséges, akkor elbizonytalanítom a „szubjektív” jelző értelmét is. Mindenki érzi, hogy itt fokozatokról van szó, és ezek a fokozatok a kritikus műfajoktól vagy inkább alműfajoktól függőek. Nyilvánvaló, hogy egy lírai költemény strukturális vagy szemiotikai elemzése sokkal nagyobb távolságtartást tesz lehetővé, mint egy folyóirat megfelelő rovatába szánt bírálat valamely újonnan megjelent irodalmi műről, nem is beszélve a személyességet vállaltan mozgósító esszéről. Az eszközök és a szempontok kiválasztásában azonban óhatatlanul megnyilvánulnak az egyéni preferenciák. Jakobson és Lévi-Strauss hiper-strukturalista elemzése Baudelaire *A macskák* című költeményéről korántsem „objektív”, hanem nagyon is a két szerzőre jellemző következtetésekre fut ki, amint azt Riffaterre bosszantó éleslátással kimutatta. Azt gondolom tehát, hogy annak, aki kritikákat akar írni, mindenekeelőtt megbízható önismerettel kell rendelkeznie: melyek az érzékeny pontjaim, hol húzódnak az ízlésem határai, mennyire tudok kilépni meggyőződéseim ketrecéből? Jó tudni egy-egy ítélet megfogalmazásakor, hogy ezt most a személyes indulat vagy az elvi-módszertani következetesség mondatja velem – vagy esetleg az utóbbival álcázom az előbbit? Második lépésben az említett műfaji lehetőségeket és elvárásokat kell tisztáznom. Magam például úgy vélem, hogy nincs épkezláb kritika személyesen is vállalt értékítélet nélkül (ezt a nézetet szemmel láthatóan nem mindenki osztja ezen a pályán). Teljes személyiséggel oda kell állnom az ítéletem mögé; ám ez nem jelentheti a szubjektivitásom előtérbe tolását. A mű a fontos, nem én; de a mű az adott pillanatban a velem való találkozásban „konkretizálódik”, ahogy Ingarden megfogalmazta. Ha megpróbálok kívül maradni ezen az eseményen, akkor nem jön létre a randevú: a kritikám csupán a mű „csontvázát” érinti.

– Szövegeit igen gyakran esszéizáló beszédmód hatja át. Egyik recenziójában egyetértően idézi Poszler Györgyöt, aki a következőképpen próbálja definiálni az esszé műfaját: „... szubjektív lehet ugyan, de pontatlan nem. E pontossághoz hozzátartozik a következetes, saját logikáján belül hiánytalan gondolatmenet. Az egyes esszében, kísérletben önmagához az ismétlődés árán is makacsul visszatérő, azonos megjelölés és nyelvhasználat. Amely azáltal, hogy ugyanazt a jelenséget mindig ugyanúgy jelöli, még az ismétlődésben rejlő poétikai lehetőségeket is kihasználhatja. Vagy legalábbis rájátszhat azokra”. Mit jelent az esszé az Ön számára? Hogyan értelmeződik és milyen funkciót tölt be a műfaj az Ön kritikus gyakorlatában?

– Ritkán ülök az íróasztalomhoz azzal a kifejezett elszánással, hogy „most esszét fogok írni”. Azt, hogy a szövegemből esszé lesz avagy sem, az írás tárgya dönti el, annak a sajátos természete, amiről írás közben töprengennem kell. Ezzel már az esszé-problematika kellős közepében találjuk magunkat, ugyanis én nagyon komolyan venném a műfaj nevének eredeti jelentését, vagyis azt, hogy *kísérletről* van szó. Felfogásom szerint nem lehet esszének nevezni olyan írást, amelyből hiányzik a kísérleti jelleg. Adorno, akinek az esszé egyik klasszikus meghatározását köszönhetjük, arról beszél, hogy ebben az írásmódban „a szellemi tapasztalat színhelyévé” tesszük önmagunkat, anélkül, hogy felfejténénk ezt a tapasztalatot. Ez azt jelenti, hogy az esszé mintegy tapogatózva halad előre, s szerzőjének nincs módja arra, hogy eközben kívülről is lássa önmagát. Az esszé tehát nem tűri meg a metanyelvet, amely a biztonság garanciája lenne. Adorno másik alapvető gondolata az, hogy „a nyitott szellemi tapasztalat iránti affinitásért a bizonyosság hiányával kell fizetnie” az esszéírónak. Ettől pedig „a megalapozott gondolkodás normája halálosan retteg”. Az igazi esszé tehát kockázatvállalás, ugrás a sötétbe, a szabadság szorongással teli tapasztalata. Ha ezt az írásmódot választom, tudnom kell, hogy minden irányból fenyeget a kudarc: nem tarthatom magam elé valamelyik elmélet pajzsát, le kell térnem a tudományos kifejtés módszertanilag kijelölt ösvényéről. A legnagyobb veszélyt azonban önmagamban kell keresnem, a saját nyelvi-gondolati kliséimben, rögzültségeimben, rendíthetetlennek hitt meggyőződéseimben. Előfordulhat, de még milyen könnyen, hogy miközben a kísérlet szabadságát vélem tapasztalásá tenni, voltaképpen saját beidegződéseim vezetnek az orromnál fogva. Azt gondolom, hogy a pályakezdő irodalmárok egy része éppen ezeket a kockázatokat nem vállalja, ezért ölti magára egy biztonságosnak érzett elmélet vértetét. Nekem is volt ilyen korszakom, önmagában ezzel nincs semmilyen probléma. Baj akkor van, ha valaki nem tud kibújni a páncélból, vagyis nem jut el a beszédmódok változtatásának lehetőségéig sem. Márpedig ennek a tapasztalatnak a megszerzésére az esszé a legalkalmasabb terep.

– Rendkívül alapos teoretikus felkészültséggel rendelkezik, írásaiban szemléletesen ölt testet a francia kultúrával és irodalomelméleti diskurzussal kialakított termékeny párbeszéd, és „elméleti megfontolásai kritikái köztösvetét alkotják”, ahogyan egyik kritikusa, Kardos András mondja. Mennyiben befolyásolta és határozta meg kritikái szemléletét az a tény, hogy alaposabb irodalomelméleti és irodalomtörténeti vizsgálódások felől érkezett a kritika területére? Hogyan valósítható meg az elméleti felismerések és az irodalomkritika hatékony és termékeny egymásra hatása?

– Ahhoz a korosztályhoz tartozom, amelyik még érezhette az elméletalkotás pátoszát, a szó legnemesebb értelmében. Emlékeim szerint mi nem annyira a biztonságos tudást vagy professzionalista támadhatatlanságot kerestük a strukturalizmusban, a szemiotikában vagy a többi elméletben, hanem a világ új típusú megfogalmazását láttuk bennük. Ezt éreztem a hetvenes évek végének Párizsában is: világszerte sokunkat hajtott „az elmélet démona”, ahogy később Antoine Compagnon elnevezte. Ebben is volt persze valamelyes kockázat; a teoretikus kalandozás néha izgalmasabbnak látszott, mint maga az irodalom, amelyet gyakorlótérnek tekintettünk. Ma már nehéz elképzelni, de esetenként nagyobb izgalommal olvastuk egy-egy híres „elméletész” új tanulmányát, mint azokat az irodalmi műveket, ahonnan a példáit merítette. Pedig emlékeim szerint így volt, és ezt

utólag sem sajnálom. Örülök, hogy átélhettem ezt a hangulatot, amely történelmileg nagyon is meghatározott volt, s mint ilyen, mulandó. A kérdéshez visszatérve: ma is az a véleményem, hogy elméleti képzettség nélkül nehezen képzelhető el érvényes beszéd az irodalomról. Nem zárom ki persze annak lehetőségét, hogy valaki ösztönös zseni és szenzációs megérzései vannak irodalmi szövegekről minden elméleti háttér nélkül. Ám még ez az elképzelt zseni sem láthatja meg például a kortárs irodalomnak azt a dimenzióját, amely éppen az elmélettel való folyamatos érintkezésből nőtt ki. Azaz kell az elmélet, egy vagy több elmélet, merthogy szerencsére sok van belőlük, és választanunk lehet és kell közülük. Ma már azonban jobban szeretem, ha az apparátus inkább a háttérben marad. Érzékeltetnem kell, hogy milyen teoretikus alapon mondom, amit mondok, de azt is szem előtt kell tartanom, hogy nem ennek a teoretikus háttérnek a kifejtése kedvéért írok. Bonyolult és mindig csapdákat rejtgető összjátékról van szó az előzetes tudás és a jelenben működő irodalmi tapasztalat között. Ha valamit nem szeretek, az az elméleti források öncélú visszakérődzése; amikor azt érzem, hogy valaki a szakirodalmi tájékozottságával akarja kivívni az elismerésemet. Abban viszont ma sem érzek semmi rosszat, ha egy elméleti konstrukciót, úgymond, „kipróbálunk” egy irodalmi szövegen. Az irodalomelmélet ugyanis nemcsak arra való, hogy szolgálja az irodalomtörténet-írást vagy a kortárs irodalmat, hanem öncélt is hordoz. A szellem egyik kalandja, mint minden tudásalakzat.

– *Egyike azoknak az irodalomtörténészeknek, akik a francia teoretikus áramlatok, elsősorban Foucault, Derrida, Todorov és Barthes eredményeit a hazai irodalomértésben is működtetni próbálták. Melyek voltak azok a szempontok, amelyek leginkább inspirálóan hatottak Önre az említett belátásokból? Mi jelentette Önnek az elmúlt három évtized francia irodalomelméleti diskurzusának legfontosabb tanulságát, tapasztalatát?*

– Francia szakos voltam, ezért franciául nyílt meg nekem a világ egyetemista koromban. A többi nyelven, amelyekkel próbálkoztam, nem jutottam el arra szintre, hogy a hozzájuk tartozó kultúrát, életmód-típusokat belülről élhessem át. Egy mai egyetemista nyilván nem is tudja elképzelni, milyen nagy dolog volt, hogy 1977–78-ban egy tanévet Párizsban tölthettem. További örült szerencse volt, hogy az említett „nagy nevek” emberközébe kerültek. Mindannyian aktívak voltak még, láthattam, hallhattam őket, járhattam az előadásaikra. Mindegyiktől mást tanultam, néha egymáshoz nem is feltétlenül illeszkedő dolgokat. Ez is nagy élmény volt, megérteni a köztük levő különbségeket, a látens vagy nyilvánossá tett konfliktusokat. Ez volt a legjobb iskola: belátni, hogy csak állandóan felbomló és átalakuló *iskolák* léteznek. De ha mégis megpróbálnék kiemelni egyetlen mozzanatot, amely a hatvanas évek második felétől tapinthatóan jelen volt a leg-eltérőbb francia elméleti irányzatokban, akkor az *önreflexivitás* hangsúlyozását nevezném meg. Megfogalmazódott egy olyan tudományosság iránti igény, amely képes arra, hogy folyamatosan felülbírálja önmagát. Például éppen ebben rejtett körülbelül egy évtizeden át a jelelmélet vonzereje. Úgy látszott, hogy a szemiotika, vagy Barthes kifejezésével a „szemiológia” képes erre a folyamatos önreflexióra, tehát valamiképpen a „tudományok tudománya” lesz. Sok naivitás volt ebben, de az önreflexivitásra való képességet mind az elméletek, mind pedig az egyének tekintetében döntőnek tartom ma is.

– *1996-ban jelent meg Roland Barthes, a semleges próféta című könyve. Mi vezette éppen a Barthes-monográfia megírásához?*

– Mint említettem az imént, sokféle előadásra, szemináriumra jártam Párizsban, de ezek közül a legnagyobb élményt Barthes kurzusa jelentette a számomra. Megragadott az egyénisége, a belőle sugárzó hallatlan kulturáltság, amelyben nem volt semmilyen sznobizmus. Ezt azért találtam fontosnak akkor, mert ambivalens viszonyban voltam a kulturális és tudományos szférával. Igazából csak az irodalom és némelyik társadalomtudomány érdekelt, ugyanakkor roppantul zavart, hogy mindez csak bizonyos társadalmi

csoportok számára létezik. Magyarul: szerettem a kulturáltságot, de viszolyogtam a kulturális elitől, amelyhez érdeklődésem iránya miatt tartozni szerettem volna. Ezt az ambivalenciát segítettek oldani Barthes előadásai a „semlegesről”. Lenyűgöző öniróniával tudott beszélni saját kutatásairól, ezzel egyidejűleg megerősítette az ember hitét abban, hogy ezekkel a dolgokkal mégiscsak érdemes foglalkozni. Hazatérésem pillanatától úgy éreztem, hogy tartozom neki ezzel a könyvvel.

– Kritikus határmezsgyén című könyvének első írása egy újabb Barthes-tanulmány, amely a monográfia utószavának, kiegészítésének is tekinthető (alcíme: Még egyszer Roland Barthes-ról). Ebben a barthes-i örökségről, Barthes szellemi utóéletéről értekeznek. Mit érzett továbbgondolandónak, esetleg módosítandónak a monográfia Barthes-képéhez képest?

– Az elmúlt évtizedben rengeteg olyan dokumentum látott napvilágot, amelyeket a nyolcvanas- kilencvenes években még nem ismerhettem. Ha most módom nyílna egy újabb Barthes-könyv megírására, alighanem ugyanazokat az összefüggéseket venném szemügyre, csak hogy egészen más perspektívából. Ma is úgy gondolom, hogy a *Semleges* kulcsfogalom volt nála, de ennek a fogalomnak az igazi szerepét és jelentőségét sokkal szélesebb összefüggésben értelmezném. Jelenleg, ahogy én látom, Barthes-nak a modernitáshoz való viszonya az egyik legvitatottabb kérdés; magam is szívesen elmélyednék ebben a problematikában.

– Ha most, ezen a ponton megállunk egy pillanatra, és visszatekintünk indulásának körülményeire, lát-e valamilyen kapcsolatot gyermekora, neveltetése és pályaválasztása között? Milyen hatások nyomán kezdett az irodalommal foglalkozni?

– Furcsa dolog ez, mert engem semmi sem predesztinált az értelmiségi pályára. Apám műhelyvezető volt a Magyar Optikai Művekben, mentalitására nézve „melós”, ahogy ő mondta, anyám pedig háztartásbeli. Szűkösen éltünk, nem voltam nagyon jó tanuló sem, tehát minden az ellen szólt, hogy tovább tanuljak. Mégis így lett, a szüleim belátták, hogy menthetetlen könyvmoly vagyok, amiért nagyon hálás vagyok nekik. Valószínűleg az olvasással teremttem magam körül egyfajta védőburkot a nemszeretem világ hatásaival szemben. Kamaszkoromig nem nagyon tettem különbséget az „irodalom” és a többi könyv között. A versek segítségével ismertem fel, hogy az irodalmi szöveg voltaképpen a nyelvhez való sajátos viszony terméke.

– Érdeklődése az ELTE magyar-francia szakára vezette. Tudjuk, hogy akkoriban (a hetvenes években járunk) kevésbé volt inspiráló a bölcsészkar közege. Hogyan tekint vissza arra az időszakra? Voltak-e meghatározó tanáregyéniségek, akiktől sokat tanult és esetleg befolyásolták irodalomszemléletének alakulását?

– Nézze, valóban sokat kritizáltuk a bölcsészkar akkori színvonalát; ma visszatekintve azonban sokkal szerényebb és visszafogottabb lennék. Igaz, hogy minden egyetemen fontosak a tanáregyéniségek és az általuk nyújtott színvonal, de legalább ilyen lényeges a hallgatók szellemi igény szintje. A kettő együttesen határozza meg azt, hogy mennyire „inspiráló” az iskola. A mi igény szintünk, megint csak mai szemmel nézve, kifejezetten magas volt. Kiemelhetnék egyes oktatókat, például a több generációnak élményt jelentő Németh G. Bélát, de alapjában véve már akkor is volt egy homályos érzésem, hogy majdnem mindenkitől lehet valamit tanulni. A kérdés sokkal inkább az, hogy akarok-e?

– Első kötete, *A lélek lehetősége*, amely 1986-ban jelent meg, líra és szubjektumelmélet összefüggéseit vizsgálja a XX. század eleji Magyarországon, Balázs Béla, Füst Milán és Lukács György fiatalkori útkereséseinek, választásainak középpontba helyezésével. Az opus eredetileg doktori disszertációjaként készült. Milyen szempontok alapján értelmezhető együtt a három alkotó életművének korai periódusa?

– A témaválasztás természetesen az én ismereteim és érdeklődésem irányát és egyben korlátait is jelezte. Egész baráti körömre rendkívül inspirálóan hatott a fiatal Lukács felfedezése, aki úgy merült fel a látóhatárunkon, mint egy ismeretlen kontinens. Sajátos mó-

don ez a fantasztikus elméleti képességekkel megáldott fiatalember segített nekünk abban, hogy kikászálódjunk azok közül az esztétikai keretek közül, amelyeknek szűkösre szabásában később olyan nagy szerepe volt neki is. A nyolcvanas évek elején persze nem voltam még ennek tudatában, csupán azt éreztem, hogy a fiatal Lukácsnál még nagyon sok minden eldöntetlen, és hogy ebből a gondolatvilágból sokfelé nyílhatnak utak. Az egyik út a szubjektumelmélet és a líraesztétika összefüggései felé vezetett, és itt nagy szerepe volt Balázs Bélának. Az egészen más alkatú, de költőként összehasonlíthatatlanul jelentékenyebb Füst Milánra pedig azért volt szükségem, hogy felmutathassak egy poétikai alternatívát ugyanebből a korszakból.

– *Már korábbi tanulmányaiban meghatározó viszonyítási pontként érzékelhető Ignotus kritikai tevékenysége, gondolkodásmódja, és feltételezhettük, hogy egy monografikus igényű mű körvonalazódik. Nemrégiben valóban napvilágot látott Ignotus-tanulmányok című kötete. Mi inspirálta Ignotus életművének, irodalomszemléletének, kritikai és lapszerkesztői tevékenységének behatóbb elemzésére?*

– Lukácsban és körében az az állhatatosság volt a megragadó, ahogy önmagukat és egy konzisztens világlátás lehetőségeit keresték. Radikális irányváltásai jól ismertek ebből az időszakból. Ez azonban nem jelentett szellemi értelemben vett nyitottságot. Lukács mindegyik fordulatakor azt a megoldást kereste, amely mellett azután a végsőkig ki lehet tartani. Tudjuk, hová vezette őt ez az útkeresés. Ignotusban, az úgynevezett „impresszionista” stratégiában viszont a valódi nyitottság igényét és a vele együtt óhatatlanul felbukkanó elméleti és világszemléleti dilemmákat érzékeltem. Ezeknek akartam tőlem telhetően utánajárni.

– *Amit itt említ – vagyis az impresszionista kritika kérdésköre – valóban a könyv központi problémája. Vizsgálódásai során arra az eredményre jut, hogy Ignotus kritikai gyakorlatát átgondolt, tudatos elméleti megfontolások vezérelték. Melyek azok a kortárs teoretikus nézőpontok, amelyek szemszögéből érdemes kapcsolódni Ignotus törekvéseihez?*

– Nem szeretném jobban eltúlozni Ignotus elméleti tudatosságát, mint amennyire azt ő maga hangsúlyozta. De mindenképpen korrigálni kívántam azt a tévhitet, hogy az „impresszionista” kritika eleve elméletellenes, vagy nélkülözheti az elméleti szempontokat. Ignotust egyszerre érdekelték az elméleti megfontolások, meg az is, hogy miképpen lehet ezektől a konkrét mű befogadása során, legalább részlegesen, megszabadulni. Ebből a szempontból szellemi rokonságban állt másik „hősömmel”, Roland Barthes-tal. Barthes is mélységesen tisztelte a tudományt, vágyott a tudomány által szentesített módszeresség kialakítására. Ezzel egyidejűleg azonban ki is akart törni a tudományosság keretei közül, a Todorov által „inautentikusnak” nevezett beszédmód felé. Nem hiszem, hogy csak rávetíteném Ignotusra ugyanezt a kettősséget. A francia szakirodalomban is volt kísérlet arra, hogy Barthes elődeit kutassák a századelőn.

– *A megelőző tíz évben született jelentősebb kritikáit, esszéit, tanulmányait gyűjtötte össze Romtalanítás című kötetében, amely 2004-ben jelent meg. Tulajdonképpen ez az első olyan Angyalosi-könyv, amely nagyobb terjedelemben ad válogatást kortárs szépirodalmi művekről írott kritikáiból. Korábban szigorúbban válogatott, alaposan megrostálta ezeket az írásokat és kevesebbet adott közre belőlük. Mi volt ennek az oka?*

– Korábbi gyűjteményes köteteimre vonatkozólag éppen azért bíráltak többen, mert nem találták meg bennük bizonyos kritikai írásaimat. „Talán csak nem szégyeltem őket?” – kérdezték. Nos, nem szégyeltem őket, de volt egy időszak, amikor nehezen tudtam elképzelni, hogy a nem szakmabeli olvasó szívesen vesz a kezébe egy évvel ezelőtt megjelent könyvről írott kritikát. Azóta meggyőztek arról, hogy akadnak ilyen olvasók. Igazán megérdemlik, hogy megkönnyítsük a dolgukat.

– *A Romtalanítás a szerző érdeklődésének sokféleségéről ad számot. A kötet egyik ciklusa például a képzőművészeti tárgyú írásokat tartalmazza. Miért foglalkoztatja szöveg és kép viszonya?*

– Ez a kérdéskör az irodalmi impresszionizmus fogalmának tisztázásakor vált fontos-számomra. Ha irodalmi szövegekre, mi több, kritikai szövegekre alkalmazzuk ezt a kifejezést, nyilvánvalóan metaforikusan fogalmazunk. Nietzsche óta tudjuk, hogy ez nem baj, sőt elkerülhetetlen. De azért nem árt, ha tudjuk, miről beszélünk. Ehhez vissza kellett mennem a a forrásvidékhez, vagyis a festőművészetben „definiált” impresszionizmus-hoz. Tudjuk, kezdetben ott is csúfnév volt, elítélő konnotációval. Nem vagyok művészet-történész, tehát inkább azt mondanám, hogy csak belekontárokodtam ebbe a kérdéskörbe. Legalább odáig el akartam jutni a tisztázásban, hogy a szó irodalmi alkalmazásainak típusjegyeit számba vegyem. Kép és írás viszonya persze mindig érdekelt ezen túlmenően is, hiszen egy irodalmár nem kerülheti meg ezt a problémát; a szakmánk alapjait érintő kérdésekről van szó.

– *Az egyik fiatal kritikus, Bagi Zsolt éppen az Ön könyve felett töprengve veti fel azokat a problémákat, amelyek a mai irodalomkritika és -elmélet kapcsán foglalkoztatják. Így ír: „Nálunk egész egyszerűen nagyon ritkán szokás igazán komolyan elgondolkozni azon, mit is állít a szomszéd intézményben dolgozó kollégánk, a szomszéd városban élő bölcsele, legfeljebb a szoros szakmai közösségek endogám diskurzusa a jellemző. Ez alatt nem pusztán egy gondolat ismeretét, hanem a belőle nyert inspiráció hiányát értem, amely inspiráció csak az azonosulás kritikájával érhető el. Sajnálatos módon legszínvonalasabb kritikai folyóirataink csak erősítik ezt a tendenciát.” Mennyire látja valósnak ezt a problémát? Érzékeli-e Ön is a párbeszéd, illetve a feltárás-azonosulás műveleteinek alapvető hiányát?*

– Jól értem ifjú kollégám hiányérzetét, és egyet is értek vele. A magam részéről az Irodalomtudományi Intézetben kollégáimmal együtt arra törekszem, hogy minél szélesebbre nyissam azt a kört, amellyel szakmai eszmecserét folytathatunk. Erre jó esélyt nyújtanak a nálunk készülő új irodalomtörténeti kézikönyv munkálatai. Azért elégedett én sem vagyok, sokkal nyitottabb és intenzívebb szellemi kapcsolatokra vágyom magam is. A folyóiratokat illetően azért óvnék az általánosításoktól. Vannak köztük kifejezetten nyitottságra törekvőek, én ide sorolom például a *Jelenkort* és az *Alföldet* is; kétségkívül akadnak azonban olyan orgánumok, amelyekre az említett „endogámia” jellemző (erre inkább nem mondanék példákat). A saját szellemi körbe való bezártság mindenképpen káros; ugyanakkor keserű tapasztalatok mondatják velem, hogy a szakma bizonyos képviselőivel egyszerűen nem vagyok képes értelmes dialógust folytatni. Túl sok a (nyilván kölcsönös) előítélet, neheztelés, izléskülönbség. Ebbe egy idő után bele kell nyugodni.

– *Írásait követve érzékelhető, hogy kiemelten kezeli a kritikus autonómia fontosságát. Bátran felmutatja a hibákat, problémákat azon alkotók művei esetében is, akik érinthetetlen bálványokként vannak számon tartva. Nem gyakori jelenség ez, hiszen általában a negatív kritika hiányát tapasztalhatjuk. Hogyan vélekedik erről?*

– Nagyon fontosnak tartom, hogy a negatív véleményt ki kell mondani, akárkiről legyen is szó. A rendszerváltás után megszűntek a korábbi tabuk, amelyeket jelentős mértékben a politika határozott meg (akár úgy, hogy a politikai okokból háttérbe szorítottakról rossz kritikát írni igencsak kényes művelet volt). Születtek viszont új tabuk, új „szent tehének”, mert úgy látszik, ez az irodalmi élet természetéhez tartozik. Ez engem ingerültséggel tölt el, és próbálok ellene kapálózni a magam szerény eszközeivel. Annál is inkább, mert úgy gondolom, hogy az írókat azzal is megtiszteljük, ha őszinte negatív kritikánkat a tudomására hozzuk. A „kemény” bírálat azonban nem lehet öncél, a sértegetés még kevésbé.

– *A költő hét bordája (1996) című kötete bevezetőjében arról vall, hogy eredetileg a Kritikus tanulóévek címet akarta adni a könyvnek, amely utalt volna saját szellemi fejlődéstörténetére, a megelőző két évtizedre. A végleges, kollégái javaslatára választott, Kálnokytól származó cím nagyon szépen tükrözi a kritikus mint bordanyilvántartó tevékenységét.*

– Azt hiszem, valóban jobban tettem, hogy ezt a címet választottam. Az, hogy egy kri-

tikusnak meg kell tanulnia a szakmát, s hogy ezt csak számtalan kritika megírása során érheti el, végül is közhely. Az eredeti cím másik jelentése az lett volna, hogy a tanulóévek kritikusnak bizonyulhatnak: könnyen arra a döntésre juthatunk, hogy ez a tevékenység főleg és kevés örömet okoz. Túl kell élni ezt a krízishelyzetet, és akkor elfogadhatjuk a tiszteletbeli bordanyilvántartó címet; elég ez legitimációnak.

– *Szövegeiben gyakran foglalkoztatják mestersége kérdései, a kritikus műhelygondjai. Babarczy Eszter kötete kapcsán jegyzi meg, hogy „hozzám szintén az olyan teoretizálás áll közel, amely nem szakad el radikálisan a konkrét művektől, valamint az olyan műélvezés, amelyik nem azon a hiten alapul, hogy lehetséges érvényesen beszélni a művészetéről vagy általában véve a kultúráról az erkölcsi vagy a tágabb értelemben vett politikai összefüggések teljes mellőzésével”. Hogyan summázná az idézett gondolat tükrében saját ars criticáját?*

– Nem tudom, hogy van-e „ars criticám”, hiszen az ember sohasem láthatja önmagát teljesen kívülről. Biztosan nem azok közé tartozom, akik az irodalom létmódját „tisz-tán” a nyelviség által kijelölt körben próbálják meghatározni. Az irodalomtudomány vagy nyolcvan évvel ezelőtt eljutott addig a felismerésig, hogy tárgya „létheteronóm”; nem kellene innen visszahátrálni valamilyen egyneműség eszményéig. Ez számomra azt jelenti, hogy az „irodalmiság” semmiféle koncepciója nevében sem lehet figyelmen kívül hagyni a politikumot vagy az etikát. (És még sok minden mást sem.) Véleményem szerint erre törekedni nem más, mint a kritikus (tágabb értelemben az irodalmár) önkasztrációja.

NOVELLA – NOVELLACIKLUS (-FÜZÉR) – (MAJDNEM) REGÉNY KÉRDÉSEI

Gion Nándor *Ezen az oldalon; Olyan, mintha nyár volna* című műveiben

Gion Nándor pályája kezdetétől¹ haláláig írt novellákat, de az általa összeállított kötetekből (sőt, a kötetben nem, csak az *Új Symposion*ban megjelent pályakezdő Ahasverus-novellák sorozatából és a *Mit jelent a tők alsó?* című posztumusz, nem általa összeállított kötetből is) látható, hogy többnyire nem magukban, hanem valamely nagyobb egység, novellaciklus, novellafüzér, „majdnem regény”² részeként képzelte el rövidprózáit. A nemzedéktárs, Bányai János már az *Ezen az oldalon* (1971) című kötete kapcsán olyan megállapítást tesz Gionnak a novellához való viszonyáról, ami az életmű későbbi kötetei ismeretében is érvényes: „Gion Nándor a novellát másként műveli, mint irodalmunkban a közvetlen elődök, Szirmai Károly vagy Majtényi Mihály. Ő a novellát nem egy zárt, rövidségében is teljes, hanem *nyílt*, előzményeket és következményeket is jelző formának tekinti. Tehát azzal lép ki a hagyományos (anekdotikus) novella köréből, hogy a rövid formát az egyes írások összefüggésében alkotja meg.”³ Egyetlen olyan novelláskötete van, az *Olyan, mintha nyár volna* (1974), amelynek írásai között nem könnyű felfedezni a kohéziót, az *Ezen az oldalon*, az *Angyali vigasság* (1985) és a *Mint a felszabadítók* (1996), a *Mit jelent a tők alsó?* (2004) című posztumusz kötet novelláinak összetartozása nyilvánvaló, inkább csak az összetartozás mértéke, jellege vitatható, s hogy ettől függően nem regényről kell-e már inkább beszélnünk.

Az irodalmi közvélemény jó részének tudatában a határon túli magyar író máig is perifériális helyzetével magyarázható talán, hogy Gion munkássága nem vált annak az elmúlt egy-két évtizedben megélelénkült diskurzusnak a részévé, amely épp a novellaciklussal kapcsolatos kérdéseket járta körül.⁴ Igaz, a novellaciklusból építkező kötetek és a regényszerű novellafüzérek száma a magyar irodalomban látványosan kilencvenes évektől szaporodott meg,⁵ s kritikai, elméleti irodalmunk figyelme is ekkortól irányult jobban

¹ Egy 1976-os interjúban árulja el, hogy már az *Új Symposion*ban megjelent, a nevét ismertté tevő kritikai előtt is írt novellákat. Mátyás István: „Gion Nándor”, *ÉS*, 1976. 23. 08.

² „Visszatérő hősök, regénytrilógiák, nyitva hagyott kapuk. Becsy András beszélgetése Gion Nándorral”, *Bárka*, 1997. 4. 7–12.

³ Bányai János: „A Keglovics utca”, in: uő.: *Könyv és kritika*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1973. 50–53.

⁴ Dömötör Edit: „Műfaj és kompozíció – Gion Nándor novellásköteteiről”, (*Iskolakultúra*, 2002. 3. 104–116.) című írása az egyetlen kivétel, mert az ebben az összefüggésben is tárgyalja Gion műveit.

⁵ Csak néhány esetleges példa a kilencvenes évekből a legkülönbözőbb változatokra: Bodor Ádám: *Sinistra körzet* (1992), *Az érsek látogatása* (1999), Ferdinándy György: *A francia vőlegény* (1993), Lázár Ervin: *Csillagmajor* (1994), Tar Sándor: *A mi utcánk* (1995), Kiss Ottó: *Szövegetek* (1999), Müllner András: *Kőrösi Csoma Sándor* (2000), Rott József: *Kánya-haraszti balladája* (2000) Háy János: *A bogósgyümölcskertész fia* (2003).

a problémakörre,⁶ míg Gion itt számba vehető köteteknek többsége már a hetvenes években megjelent. Elsőként a nagy visszhangot kiváltott Bodor Ádám-mű, a *Sinistra körzet* műfajisága kapcsán élénkült meg a recepció. Ezzel párhuzamosan és összefüggésben zajlott az átmeneti műfajiságú novellaciklus magyar irodalomtörténeti hagyományainak az újrafelfedezése, Mikszáth Kálmán (*Tóth atyafiak, Jó palócok*), Krúdy Gyula (*Szindbád*), Kosztolányi Dezső (*Esti Kornél*) műveinek újraolvasása.⁷ A szerzteágazó – Gion hasonló jellegű köteteknek vizsgálatához is hasznosítható – kutatási eredmények, felismerések egyik legfontosabbika azonban éppen az, hogy jóllehet lassan már új műfajként jelenik meg a novellaciklus,⁸ poétikájának a körülírására, illetve a hagyományos novelláskötettől és a regénytől való pontos elhatárolására alig van mód. Egyrészt, mert lényegéhez tartozik a köztesség, az átmenetiség, a műfajok (az egyébként szintén dinamikus műformájú novella és regény) közötti lebegés, de a szerzőnkénti és művenkénti különbözőség, variabilitás is, másrészt a szerzői szándékot akár felül is író mindenkeri befogadói, olvasói szempont, döntés, ciklusrendezői vagy műfajteremtő akarat következtében.⁹ Gion ide sorolható, saját maga által összeállított kötetei a megszerkesztettségükkel, lezártágukkal látszólag nem sok lehetőséget adnak a ciklusteremtő olvasói szabadságra. Ha számba vesszük viszont, hogy vannak olyan Keglovics utcai történetek, melyek az *Ezen az oldalon* című kötetbe nem kerültek be, csak az *Új Symposion*ban jelentek meg évekkorábban, hogy a Burai J.-történetek két kötetben is felbukkannak (az ifjúsági regényekről nem is szólva), hogy a posztumusz kötetben olyan elbeszéléssel találkozhatunk, amely az *Angyali vigasság*ot folytatja (fejezi be), illetve olyanal, amelynek az az M. Holló János a főhőse, aki az *Izsakhár* és a *Mint a felszabadítók* kötetnek is, sőt a *Jéghegyen szalmakalapban* című válogatott novelláskötet címadó írása is olyan M. Holló János-elbeszélés, amely más kötetben nem olvasható, hogy a posztumusz kötetben még ezen kívül is található két-három, az olvasó által szabadon variálható újabb novellaciklus, akkor még ezen a területen is kapcsolható az életmű az irodalomtörténeti tradíciókhoz (lásd a *Jó palócok*, a *Szindbád*, *Esti Kornél* novellaciklusok teljes szövegtörzsének vitathatóságát!).

Már Gion 1971-ben megjelent első (látszólag) novellákat tartalmazó köteté, az *Ezen az oldalon* kapcsán fölvethető a kérdés, hogy a belefoglalt írások olvashatók-e egyáltalán novellákként vagy inkább egy regény részeit képezik. Nem véletlen, hogy a kötet műfaji meghatározása a recepcióban igen széles skálán mozog, szinte mindenki más-más elnevezéssel próbálkozott: elbeszélés-gyűjtemény (Márkus Béla), elbeszélések sorozata (Dér Zoltán), novellafüzér (Bányai János, Szakolczay Lajos), regényszerű vagy regényes novel-

⁶ Lásd például Hajdu Péter: „Az elbeszélésciklusok elmélete”, *Literatura*, 2003. 2. 163–184; Beveczky Gábor: „Az elbeszélésciklusok poétikája”, *Literatura*, 2003. 2. 185–198; Szilágyi Zsófia: „Éreztetése kissé érzéki». (A novellaciklusok műfaja és *A jó palócok* erotikája)” című tanulmányát (Szilágyi Zsófia: *A féllábú ólomkatona*, Kalligram, Pozsony, 2005. 136–159.) és az *Ex Symposion*, 2004. 46–47. számát.

⁷ Kicsit talán előtte is járva, Szegedy-Maszák Mihály például már a hetvenes évek végén kezdeményezte az *Esti Kornél* egységes műként való újraolvasását. Szegedy-Maszák Mihály: „Az *Esti Kornél* jelentésrétegei”, in: uő.: „*A regény, amint írja önmagát*”. *Elbeszélő művek vizsgálata*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 103–151.

⁸ Lásd Hajdu Péter említett művét vagy Ferdinándy Györgynek a csak félig tréfás kijelentését: „a novellaciklus véleményem szerint nem novella és nem regény. Önálló műfaj: most már csak neveket kell találni neki.” Ferdinándy György: „Egyszerre lezárt és nyitott”, *Ex Symposion*, 2004. 46–47. 57–58.

⁹ Az „elbeszélésciklusok nem léteznek, hanem megállapíthatók”, állítja az író Németh Gábor (Németh Gábor: „Meggondolni való úrolvasoknak”, *Ex Symposion*, 2004. 46–47. 35–37.), de az elmélettel számot vető Hajdu Péter is azt írja: „nemcsak elbeszélésciklusokat lehet regényként olvasni, hanem módunkban áll elbeszélésciklusként olvasni regényeket”. (Hajdu Péter, i. m.)

lafüzér (Gerold László, Toldi Éva), legendafüzér (Juhász Erzsébet), legendafüzér-regény (Varga Zoltán), „már nem regény, még nem regény” (Bori Imre), regény (Árpás Károly, Bori Imre). Az író egyik visszaemlékezésében maga is novellafüzérnek,¹⁰ egy másikban „novellafüzér-majdnem regény”-nek¹¹ nevezte művét. Olasz Sándor szerint – aki Mándy Iván közel egykorú novellaciklusai kapcsán szembesült a kérdéssel – nem mindegy azonban, hogy novellaciklust vagy regényt olvasunk, „mert más-más olvasási stratégia jár velük, legalábbis akkor, ha valamilyen történeti poétikai konvenciórendszer szerint olvassunk. A korántsem szörszálhasogató megközelítés tehát lényeges szerepet játszhat az elénk kerülő szöveg értékelésében, megítélésében.”¹² A fentebb említett hasonló természetű klasszikus és kortársi művek (köztük például a Bodor Ádáméi) recepciója alapján ugyanakkor arra is lehet következtetni, hogy ha vannak, márpedig vannak eldöntetlen (eldönthetetlen?), átmeneti műfajiságú alkotások, akkor azok esztétikai karaktere és értéke részben éppen a köztességükből származhat.¹³ Az olvasói stratégia pedig ilyen esetekben nem az előzetes elvárásoknak próbálja megfeleltetni a művet, hanem szöveg- és történetvilága, kompozíciója, a részegységek egymáshoz való viszonya alakulását követve, megismerve alakítja ki a maga szempontjait. Gion Ezen az *oldalon* című műve azonban az én mai olvasatom szerint nem tartozik ebbe a kategóriába, mert elegendő érvet lehet találni ahhoz, hogy a műfajiság kérdését elbillentsük a regény irányába.

A kötet huszonnégy hosszabb-rövidebb szövegegységből áll, melyeket a szerző hat, négy-négy írásból álló ciklusba, szerkezeti egységbe csoportosított: az első két novella-szerű, egymáshoz kapcsolódó szöveget követi mindig egy-egy rövid helyzetrajz, pillanatkép, jelenet, ami nem mindig kapcsolódik a két megelőző íráshoz, vagy a következőhöz (viszont kapcsolatban lehet a kötet más írásaival), majd következik egy az eddigieket némiképp értelmező, a ciklusban középpontba állított szereplő jelenbeli magatartását múltbeli történésekkel megvilágító, magyarázó elbeszélés. A legalább háromféle szöveg-típusból a ciklusbeli negyedik darabok, a *Régi megható történet...* című írások önmagukban is megálló elbeszélések (kivéve a kötetzáró *Régi megható történet a félhülye Sebestyén gyerekről* című), ezért is kiemelkedő darabjai a kötetnek, a többi, ha formailag, szerkezeti-leg lezárt szövegnek tűnik is, jelentését, értelmét igazán csak más írásokkal, illetve a műegésszel összefüggésben nyeri el. Korlátozottabban, de önmagukban is érvényes elbeszéléseként olvashatók még esetleg a ciklusindítók (az új témaköröket elindítók), így például a kötetnyitó *Hívóák a gyerekeket* című. Ez amellelt, hogy bemutatja a város többi részétől egy kis folyóval elválasztott, a német és a zsidó temetővel szembeni (fél) Keglovics utcát és mindenféle lármától és idegentől irtózó lakóit, akik általában az utca legtekintélyesebb személyisége, Romoda, az ácsmester háza előtti kidöntött akácfán ücsörögnek, előadja azt történetet is, hogyan teszi tönkre nyugalmaikat a kis folyón elkezdett hídépítés, és hogyan gyűjtatják fel aztán a gyerekeikkel a hidat. A ciklusok második írása többnyire az első folytatása, a kötet *A legmagasabb fa* című második szövege viszont önmagában azért sem igazán értelmezhető, mert nem derül ki belőle, hogy Romoda miért követeli minden év július első vasárnapján Bergertől, a nyomorgó feltalálótól a petróle-

¹⁰ Gion Nándor: „Eljutottunk oda, ahonnan elindultunk”, *Forrás*, 2002. 12. 3–15.

¹¹ In: „Visszatérő hősök...”.

¹² Olasz Sándor: „Műfajok között. Mándy Iván novellaciklusai és regényei”, in: uő.: *Mai magyar regények*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 87.

¹³ Hasonló megállapításra jut Szilágyi Zsófia is: „A *Sinistra* recepciója arra figyelmeztet, hogy az »egy regény fejezetei« önmeghatározással ellátott művet nem kell regénnyé avatnunk ahhoz, hogy »remekmű«-mivoltát bizonyítsuk: Bodor könyve éppen abban a köztes műfaji paradigmában válhat »remekké«, amelyben már az egyik nagy műfaji előd, az *Esti Kornél* is igazolta, hogy a látszólagos hibák és billegések konstrukciós erővé válhatnak.” Szilágyi Zsófia: „Műfajok és világok határán”, *Ex Symposion*, 2004. 46–47. 103–109.

umlámpával működő melegítőt, miért fogadja meg Berger a többiek előtt is, hogy ha őszig nem készül el vele, akkor felhúzzhatják az utca legmagasabb fájára. A harmadik, a *Kié a gyár?* című rövidszöveg funkciója pedig (azon túl, hogy felvillant egy jelenetet az utcabeliek és az utcán a munka után magukat fáradtan végigvonszoló téglagyári munkások viszonya jellemezéseként) csak jóval később derül ki, önmagában, az adott helyen és szövegkörnyezetben nem érthető, hogy miért kiabálják Adamkónak a „Kié a gyár? – Miénk a gyár” rigmust. A *Régi megható történet Romodáról, az ácsmesterről* című cikluszáró elbeszélés egy balladisztikusan formált történetet ad elő arról, hogyan építette fel évekkal ezelőtt az ácsmester a feleségével a házát, télen hogyan énekeltek és táncoltak benne, hogy ne fagyjanak meg, hogyan betegedett meg mégis Romoda felesége, hogyan ígérte meg, de mégsem teljesítette Berger, az asztmás feltaláló, hogy petróleumlámpával fűtő melegítőt készít számukra, s hogyan halt meg végül a fiatalasszony.

A következő szövegciklusok hasonló szerkezetben, de immár a ciklusok egységei között is építve az összefüggéseket, egymás motívumait, utalásait kifejtve egyrészt folytatják az utcabeliek életének bemutatását, másrészt mindig a középpontba állítanak egy-egy személyiséget és sorsot, s eközben egyre többet tudhatunk meg a visszatérő szereplőkről is. Így bontakozik ki a továbbiakban az utcába érkező késdobáló Kordován és az egykori kurtizán Váryné szerelmének története, az 1945-ben a Miénk a gyár! jelszót hirdető és valló, önfeláldozó kitartással dolgozó, majd lerokkanó s végül elbocsátott Adamkó története, az 1945-ben a hegyekből hazatérő, az embertelen tisztogatásokat leállító,¹⁴ majd a városlakókon segítségbe jegyzőként belefáradó, hirtelen megöregedő Madzsgáj története és a szenteskedő méhészlányának, a villanyszerelő által megszőkített, majd végül Romodára találó, az utcabeli gyerekek számára előbb a szépséget és tisztaságot megtestesítő, majd a kiábrándító valóságot jelentő Szent Erzsébetnek a története.

Az utolsó ciklust, s így a kötetet záró *Régi megható történet a félhülye Sebestyén gyerekről* című írás azért nem tekinthető önmagában is megálló elbeszélésnek, mert az előzmények ismerete nélkül nem értelmezhető. A szöveg első mondata is az előzményekre utal: „Egy vasárnap délelőtt történt, még nyáron, közvetlenül azután, hogy Szent Erzsébet elment hazulról, és hogy a három kislány parittyákkal összelövöldözte a Gizike Schladt ovális fényképét befedő üveglapot.” Aki nem tudja, hogy ki az a Szent Erzsébet és ki az a Gizike Schladt, hogy mi köztük lehet egymáshoz, az nem értheti azt sem, ami a továbbiakban történik, hogy miért próbálja a félhülye Sebestyén gyerek olyan szenvedélyesen megtisztítani az összetört, megvakult üveglapot, miért keresi föl az utca lakóit, hogy segítsenek neki egy új fényképet szerezni. Aki viszont emlékszik még a kötetnyitó elbeszélésre is, az mindjárt felismeri ezen írás szerkezeti funkcióját is, azt, hogy a két szöveg milyen szépen keretbe foglalja a regény világát. Mert innen nézve a *Hívóták a gyerekeket*, már nem csak önálló elbeszélésnek, hanem olyan klasszikus regénynyitásként is olvasható, amely bemutatja a regény helyszínét, fölvonultatja az igazán csak később megismerhető szereplőit, és fölillant néhány motívumot (például a temetőből Romoda nem hajlandó a nagyon fiatalon meghalt és fotója alapján is nagyon szép Gizike Schladt sírkövét elvinni üldökének), elindít néhány cselekményelemet (Romoda és Berger, Adamkó és az utcabeliek szembenállása), melyek csak később bontakoznak ki. Az önmagában értelmezhetetlen utolsó írás pedig klasszikus regénybefejezésként, a Sebestyén gyerek Keglovics utcai ván-

¹⁴ Gion nem beszél ebben a történetben etnikai szembenállásról (csak a megszállókkal, kollaborálókkal szembeni atrocitásokról), de a térség második világháború végi történetében jártasabb olvasó számára világos lehetett már a kötet megjelenésekor, hogy ez az írás a szerbek magyarokkal szembeni vérbosszúját dolgozza föl. Egy harminc évvel későbbi visszaemlékezésében be is vallja Gion, hogy ha virágnyelven is, de ezt próbálta kimondani. Gion Nándor: „»Eljutottunk oda, ahonnan elindultunk«”, *Forrás*, 2002. 12. 3–15.

dorlása révén, felvonultatja még egyszer a szereplőket, és ezen keresztül, Szent Erzsébet sorsának megidézésével motivikai és hangulati szempontból is összegezi, lezárja a regény világát. A legutolsó mondat („A sírkő közepén, ahol valamikor Gizike Shladt mosolygott, csúnya szürke folt éktelenkedett.”) miközben nosztalgikusan utal arra, hogy valami megváltozott ebben a világban, valami szomorú történt, a változás eredményeként, a mosolygós, szép Gizike Shladt és a csúnya, szürke folt ellentétével egyetlen képbe rántja össze a regény egészére érvényes kettős világot. Az utolsó írást közvetlenül megelőző *Az éjjeliőr puskával őrizte a hidat* című rövidszöveg is csak a regényzáró keret részeként nyeri el értelmét és szerkezeti funkcióját, mivel a mű elején felgyújtott híd újraépítése, de végleges fennmaradásának lebegtetése az utolsó ciklus többi írásával nincs közvetlen összefüggésben. S a záróciklus előző két, magában meg nem álló írása sem kapcsolódik egymáshoz immár: az *Ó, az akasztást senki nem gondolta komolyan* Romoda és Berger, illetve Madzsgáj történetét fejezi be a haláluk elmesélésével, a *Másképpen volt* pedig varázslatosan fűzi össze a regény három nőalakját Romoda személyével; a gyerekek által Gizike Shladthoz (akinek idő előtti halála és szépsége Romodát a feleségéire emlékezteti) hasonlított, szökése után az apja által megtagadott Szent Erzsébetet befogadja Romoda, és éppúgy táncol vele, mint egykor a feleségével.

A mű regényszerűségét erősíti a szövegek egymásra vonatkozásán, a történetek keresztül-kasul egymásba ékeltségén, a szereplők és a narrátor azonosságán túl az írások tér- és időviszonyainak összefüggésrendje, hangulatának, világképének egysége és azonos értékrendje. Az elbeszélte események helyszíne a *Régi megható történetek...* többségét kivéve a kisvárosi peremkerület Keglovics utcája,¹⁵ ideje pedig valamikor az ötvenes vagy a hatvanas évek egyikének nyár elejétől késő ősziig terjedő időszaka. A *Régi megható történetek* többsége elhagyja ezt a teret és hátrébb lép az időben, mert másutt és korábban játszódó történettel próbálja érthetővé, motiválttá tenni egy-egy szereplő már bemutatott cselekedeteit, személyiségvonását. Ezáltal megszakítja ugyan az amúgy is szaggatottan, mozaikosan és több szálon, de mégiscsak lineárisan előrehaladó cselekménymenete(ke)t, mégsem okoz fennakadást a befogadás során, mert egyrészt már-már ritmikusan és rendszeresen következik el ez a váltás, másrészt sok mindent épp ezen kiterők révén világít meg a narrátor. Aki mindent tud ugyan, de háttérbe húzódik az egyes szövegekben, nem magyaráz, nem értelmez, a legszükségesebb információkat közli csupán, s inkább a szereplőit cselekedtetni, beszélteti. Az írások és a történetegységek egymást egészítik ki és magyarázzák, a leglátványosabb példája ennek az, amikor a késdobáló Kordován az egyik szöveghelyen maga leplezi le korábbi és későbbi hazudozásait a fűrészelős trükkjéről, a narrátor pedig sehol nem kommentálja azt. Ez a fajta elbeszélésmód, társulva a fentebb már jellemzett kötet szerkezettel, igen tág lehetőséget teremt a befogadás során, de igényli is az aktív olvasói közreműködést. Az elbeszélő nagyon jól ismeri szereplőit, könnyedén azonosul a nézőpontjukkal, természetes spontaneitással szólaltatja meg világukat, sőt időnként még mintha egyfajta – a Mikszáth-novellaciklusok, például a *Jó palócok világából* ismerős – kollektív emlékezetnek, közösségi szólamnak is hangot adna: „A Keglovics utca lakói tudták, hogy a hideg, esős, őszi napokban úgysem készül el a híd. Később pedig, amikor már tél lesz, mindent befed majd a hó, és valószínűleg az éjjeliőr is

¹⁵ Hiába játszódik azonban ugyanitt az *Új Symposion*ban öt évvel korábban megjelent két novellája is Gionnak (*Keresztvívó a Keglovics utcából*, 1966. 17. 24. És a példabeszéd a szelídített állatokról és emberszabású növényekről, 1966. 18. 16.), mivel azok szereplőgárdája jórészt más, és a történeteik sem illeszkednek a regénybeliekhez, nem tekinthetjük az *Ezen az oldalon* részeinek, maximum „összövegként”, a regény előzményének, ahogy Árpás Károly foglalkozik velük. Árpás Károly: „Egy cserkelés eredményei: kísérlet a Gion Nándor-i kompozíció leírására”, in: uő.: *Az építő-teremtő ember. Gion Nándor életművéről*, Bába Kiadó, Szeged, 2008. 76–112.

elmegy majd a puskájával együtt. Tavasszal... Tavasszal majd ismét összeülnek Romoda háza előtt a Keglovics utcabeli férfiak, és megbeszélik, hogy mi legyen azzal a nyavalyás híddal.”

A regénynek középponti szereplője nincs, főhőse tulajdonképpen maga az utca, pontosabban a várostól elszigetelődött, periférikus, kifelé zárt, az idegeneket nem kedvelő, nyugalmát őrizni vágyó utcabeli közösség, amely többségében tönkrement, lecsúszott egzisztenciájú, beteg, illúzióit vesztett, megkeseredett emberekből, látszólag egyszerű, de valójában érdekes, izgalmasan összetett személyiségekből áll, akik a legkülönbözőbb érzelmi és indulati szálakkal kapcsolódnak egymáshoz. A szerzőt mintha leginkább ezek az emberi viszonylatok érdekelnék, a múltbeli történeteket és az aktuálisan elbeszélte eseményeket, helyzeteket mintha azért teremtené, hogy az utcabeliek és az egymás közti viszonyaik minél árnyaltabban megmutatkozhassanak. Gion művészetének, a későbbi munkáiban is gyakorta megfigyelhető, egyik legnagyobb erénye, az igen összetett és mély emberábrázolás, itt valósul meg először. Nem volt mindig ilyen lefelé tartó az ő világuk sem, nem mindig voltak ilyenek, ez leginkább a *Régi megható történetekből* derül ki, vagy épp az derül ki, hogy miért is kerültek az élet ezen, árnyékos oldalára („Így is azt mondják, hogy velünk ezen az oldalon mindig valami baj van.”), miért váltak olyanná, amilyennek jelen idejűen mutatkoznak. De a felszínen bármennyire bizarr, durva, közönséges és még tovább romló (Adamkót elbocsátják a gyárból, Kordován boldogtalanul továbbáll, Szent Erzsébet elveszti tisztaságát, ártatlanságát, Madzsgáj és Berger meghalnak) is a jelen világuk, az emberség parányi mocanási mindannyiukban továbbélnék (*Ó, az akasztást senki nem gondolta komolyan*): nem csak a gyerekek áhítoznak a tisztaságra, a szépre (még ha megcsalattatásukban pusztításban keresnek is feloldódást), a tisztesség, a becsület, a szolidaritás, a szeretet fogalma a felnőttek számára sem emlék csupán, aktuális cselekvéseik hátterében is ott munkál. Ezért érezzük azt, hogy többre, jobb sorsra volnának érdemesek ezek az emberek. Gion belülről, a megértés szándékával mutatja meg az utcabeliek világát, s az elentmondásos érzések, élmények és cselekvések különös harmóniáját képes megvalósítani. Ahogy Dér Zoltán fogalmaz: „a bizarr, a szörnyű itt elemi erejű emberi érzéseknek, nemesebb indulatoknak ad alakot. S ezzel létrejön a különös feszültség, melyet csak az iszonyú és a gyönyörű pilléreire kifeszített emberi élet koncentrált ábrázolásakor érez az ember. Az a kettősség, mely Baudelaire óta talán legállandóbb jellegzetessége a modernségnek. Durvaság, részegség, rondaság, betegség olyan szoros kapcsolatba kerül itt a szépséggel, nemes-séggel, áhítattal, akár József Attila külvárosi idéző verseiben, de nem azért, hogy a pusztá diszsonanciával, az ellentétek bizarrságával hasson, hanem hogy fölgyúljon, kicsiholódjon általuk a hiteles, megszenvedett líraiság.”¹⁶ Ez a rejtett, de a hétköznapi szürkeség vagy éppen durvaság mögött mégis feltáruló líraiság, Gion művészetének egyik legnagyobb, később is sokat emlegetett leleménye és értéke, a *Testvérem, Joáb után* – az írói, nyelvi eszközök feltűnő egyszerűsége, visszafogottsága mellett ismét –, itt fénylik föl először. „Első olvasásra minden mondata szenttelen és díszitől megfosztott információnak tűnik. De éppen ez a látszólagos dísztelenség nyitja meg a lírai világlátás mélységeit. Egy érzelmekkel telített epikai anyag tárul fel a kötet novelláiban. (...) S ez a jelenségek, a történetek, az események mögött meghúzódó, izzó líraiság biztosítja a kötet hangulati egységét” – írja Bányai János.¹⁷ A kopár, a létezés egyszerűségét leképező nyelvhasználat, a hétköznapiak monotonijához alkalmazkodó stílus¹⁸ tulajdonképpen ráirányítja a figyelmet a történetek érzelmetelített alakulásában, a helyzetek megkapó szépségében rejlő líraiságra, illetve a szavak, szövegegységek közötti hiányban, elhallgatásokban, kihagyásokban megbújó és a helyenként itt

¹⁶ Dér Zoltán: „Gion Nándor. Költészet romokból”, in: uő.: *Szembesülések*, Szabadka, 1979. 208.

¹⁷ Bányai János, i. m.

¹⁸ Toldi Éva: „Az író utcája. Gion Nándor: Jéghegyen, szalmakalapban”, *Forrás*, 1998. 4. 34–38.

is fel-felbukkanó jelképi érvényű mozzanatok, motívumok által hordozott líraiságra. Ezek együttes működésének egyik legszebb művön belüli megvalósulása az *Öregemberek* című elbeszélésben figyelhető meg, amikor Madzsgáj egyik nap elmegy Szent Jánoshoz, hogy annak szívét megenyhítse az éjszaka szerelméhez elszökött lánya iránt, de csak egy közön-séges szürke macskáról és az által a házához hozott, megfojtott vadkacsáról beszélgetnek, a lányról egy szót sem. A kötetben ezt megelőző írás címe szerint a folyóban meztelenül és csendesen úszó Szent Erzsébetet *A vadkacsák talán észre sem vették*. Másnap ismét elmegy, de a kapun belépve „látta, hogy egy akasztott, szürke macska lóg a kertben az egyik fán. Visszafordult, halkan betette maga mögött a kaput, és elment Romoda háza elé, hogy leül-jön a kidöntött, görbe akácfára”. (A történetek és a helyzetek, párbeszédese jelenetek időn-ként a drámai feszültségektől sem mentesek, nem véletlenül állította színpadra, igaz, jelen-tős átalakításokkal, és azzal együtt sem nagy sikerrel, az Újvidéki Színház Gionnak ezt a művét.) A líraiság mindent átható jelenlétének bizonyára szerepe van abban, hogy Gion ki-fejezés- és ábrázolásmódját az *Ezen az oldalon* kapcsán rokonítják először kritikusai a Gelléri Andor Endrével,¹⁹ nem alaptalanul, mert Gion is a legegyszerűbb emberek nézőpontjából, alulnézetből látta a világot, és a hétköznapi helyzeteket, a szürke élettényeket is képes megszépiíteni, a poézis magasába emelni. Kosztolányi Dezső írta Gelléri Andor Endréről, hogy „Tündéri realizmusa fölött könnyűség és fényesség lebeg.”²⁰ De amit a regény és a no-vela különbségéről szintén Gelléri kapcsán megfogalmazott, az is figyelemre méltó a gioni prózával, a novella és regény kérdésével összefüggésben: „»A regény – írtam nemrégiben – zárt világba vezet bennünket, ahol az emberek, a bútorok régi ismerősöknek rémlenek, s lapról lapra érezzük az élet és az idő lassú múlását.« Ezzel ellentétben a novella nyitott aj-tóknál pörög le, gyorsan. Nem az egész életet mutatja, csak egy ragyogó részletét, egy tűn-döklően megvilágított körszeletét. A novella, mely valaha a hősköltemény roncsiból jött létre, a hétköznapi költeménye.”²¹

A novella, amikor egyedül áll, Gionnál is többnyire a hétköznapi költeménye, de az *Ezen az oldalon* kötetben egymással összekapcsolódó írások együttese már az idő múlását és az élet egészét is mutatja. S mivel a kötet írásainak csak egy része tekinthető önmagá-ban teljes novellának vagy elbeszélésnek (ezért is használtam gyakorta a novella, novella-ciklus helyett a szöveg, szövegegység, szöveg-ciklus kifejezéseket), és többségüknek a kö-teten belüli helye az egész sérelme nélkül nem is változtatható meg, azokat a műfaji körülírásokat, amelyek a novellafűzér fogalmával operálnak, nem igazán tartom ma már indokoltnak, illetve elég pontosnak. Egyértelműen tudatosan megkomponált, minden esetlegességével együtt is feszes szerkezetű regényként olvasom a művet. A novellafü-zér, elbeszélésfűzér elengedhetetlen feltétele, hogy kötetbe foglalt vagy azon kívüli, ma-gukban is teljes értékű novellák, elbeszélések alkossanak összefüggő vagy akár felcserél-hető elemekből álló láncolatot, mint például a Gion-művel sok tekintetben egyébként rokon 1995-ös Tar Sándor kötetben, *A mi utcánkban*, amely viszont, épp ezért is, kevésbé regény (még ha a kiadó úgy is reklámozta), vagy esetleg a későbbi Gion-kötetben, a *Mint a felszabadítottokban*. Az *Ezen az oldalon* azonban elbeszélések mellett legalább fele arányban csak egy nagyobb szövegegység részeként, fejezeteként élő szövegeket tartalmaz. Ahogy Bodor Ádám „Egy regény fejezetei”-ként jelezte az 1992-es *Sinistra körzet* műfaját, úgy ezt Gion is bátran megtehetette volna. Ha a kötetbe foglalt írások novellafűzért alkotnának, ak-kor szelektív módon, egymástól elválasztva is olvashatók lennének.²² Nem véletlen, hogy

¹⁹ Lásd Dér Zoltán: i. m., 206. és Varga Zoltán: *Periszkóp*, Forum, Újvidék, 1975. 164.

²⁰ Kosztolányi Dezső: „Gelléri Andor Endre”, in: uő.: *Írók, festők, tudósok*, Szépirodalmi Könyvki-adó, Budapest, 1958. 316.

²¹ Uo., 314.

²² Lásd Vadera Gábor: „Egy érsek egészben és darabokban”, *Ex Symposion*, 2004. 46–47. 93–102.

Domokos Mátyás, amikor a *Jéghegyen szalmakalapban* (1998) címmel összeállított egy 'válogatott novellák' alcímű Gion-kötetet, nem tudott, illetve nem akart kiemelni egyetlen írást sem az *Ezen az oldalon*ból, inkább az egészet a kötet élére helyezte (igaz, ezzel viszont a regény voltát kérdőjelezte meg). Ezért Bányai János, a kötet műfajiságát körüljáró gondolatmenetének is csak azzal a részével tudok egyetérteni, melyben „egy alkotóelemeire tördelt regénykonceptiót” vél felismerni.²³ Gion több nyilatkozatából is tudható, hogy igazi műfajának a regényt tartotta, mindig is az foglalkoztatta leginkább, s ha ehhez hozzávesszük, hogy pályakezdő korszakában, a hatvanas években a vajdasági magyar irodalomban milyen hangsúlyos volt a regénykérdés, hogy az első művei (*Kétéltűek a barlangban; Testvérem, Joáb; Engem nem úgy hívnak; Véres patkányirtás idomított görényekkel*) is értelmezhetőek a regényműfajjal való szembenézésként, valamiféle korszerű, egyéni regényforma kereséseként, akkor nem is csak az *Ezen az oldalon*t tekinthetjük, egyetértve Bányai Jánossal, „az eltűnt regény utáni nyomozásnak”,²⁴ hanem, mint később látjuk majd, az *Angyali vigasságot* és a *Mint a felszabadítókat* is. Sőt mindhárom művet olvashatjuk, az *Esti Kornél* újraolvasását kezdeményező Szegedy-Maszák Mihály *Szindbád* leírását kölcsönvéve, akár „az egységes regényvilág megszüntetésére és a kitaláltság újraértelmezésére” tett kísérletként, vagy akár az *Esti-kérdéskört* összefoglaló legutóbbi írása címét felhasználva, a regényszerűség meghaladásaként is.²⁵

*

A három évvel később, 1974-ben megjelent *Olyan, mintha nyár volna* című kötet csalódást keltett a kortársak számára, s mivel általában az *Ezen az oldalon*hoz mérték, az elmarasztalás egyik fő oka épp az volt, hogy az abban megvalósuló kohézió, egység az új kötetből hiányzik. (Bányai János: „Könyvét nem tudta sem stílusában, sem anyagában egységessé tenni.”;²⁶ Kopeczky Csaba: „Nem képez egységes irányítottságú vázvonulatot sem az emlékezés, sem a jellemkibontakozás, sem a cselekmény kilombosodása.”)²⁷ Jóllehet egy önálló novellákat tartalmazó gyűjteménnyel szemben nem igazán indokoltak az effajta elvárások. A sikeres előzményen túl azonban talán éppen azért is fogalmazódtak meg, mert Gion mintha itt is mást, többet akart volna, mint „egyszerű” novellagyűjteményt összeállítani. Tartalmaz például a kötet két ciklus(kezdemény)t: a *Galamb* című első írásban emlegetett Burai J. lesz a második és a harmadik (*Patkányok a napon, A postás, aki egy újjal tudott fűtyülni*) központi szereplője, az utolsó két novella pedig egymás folytatása (*Csillagok minden színben I, Csillagok minden színben II*). Burai J. mellett más szereplő is van, például a szemüveges lány vagy az Ágnes nevű lány, aki két írásban is felbukkan, az utolsó két elbeszélés hősei már a *Szirána* címűben is szóba kerülnek, de más eszközökkel is teremtet kapcsolat a szerző. Különböző tárgyak (megcsonkított fényképek), mondatok („lólul gondolkodni”) és motívumok (félelem) is felbukkannak többször, hol csak említés szintjén, hol kibontott formában. Több novella tematizálja különböző vizuális alkotásoknak (képregény, festmény, Szent Balázs szobor, karikatúra, megcsonkított fénykép, giccses képeslapok) a befogadóra tett hatását.

Az érintkezési, találkozási pontok azonban valóban nem fűzhetőek fel semmilyen kö-

²³ Bányai János, i. m.

²⁴ Uo.

²⁵ Szegedy-Maszák Mihály: „A regényszerűség meghaladása”, in: *A magyar irodalom történetei 1920-tól napjainkig*, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.), Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 230–243.

²⁶ Bányai János: „Írói szigorúság nélkül”, in: uő.: *Könyv és kritika II.*, Forum, Újvidék, 1977. 229.

²⁷ Kopeczky Csaba: „Állóvizek”, *Üzenet*, 1975. 9. 672–675.

zös szádra, az egymásra vonatkozásokból, a motivikusnak látszó elemekből nem áll össze semmilyen rendszer. Ezért nem tudok egyetérteni Dömötör Edittel, aki miközben hangsúlyozza, hogy az egyes novellák önmagukban is megállnak, „laza szerkesztésű novella-fűzér”-ként tárgyalja a kötetet.²⁸ Gion ráadásul mintha tudatosan, rendre kisiklatni igyekezne az összefüggés-kereső, fűzér- vagy ciklusépítő olvasói stratégiákat, amelyekhez ugyanakkor kétségtelenül ő maga nyújt fogódzókat. Nem bizonyítható például, hogy ugyanaz a szemüveges lány szerepel a novellákban, a vizuális alkotások hatása nagyon különböző a szereplőkre, különböző tér- és idősíkokban játszódnak az események, a gyerekkori történetek (nem is csak a téridejük miatt) különösen kilógnak a többi közül, és egyes írások elbeszélője mintha ugyanazon személy lenne, másoké viszont valaki más. Nem is csak azért, mert eltérő narratív megoldások jellemzik a szövegeket, a többségében egyes szám első személyű, általában múlt idejű elbeszélésmódot háromszor is második személyű, jelen idejű önmegszólító fogalmazásmód váltja, különösebb indokoltság nélkül. Ettől független, hogy hol egy tolvaj, hol egy tervrajzoló, hol egy építő, illetve tanyabontó munkás a mesélő, de leginkább olyan bizonytalan egzisztencia, akinek nem is lehet megállapítani semmit a személyéről, feltehetően azért, mert nem ő maga fontos, hanem a világhoz való viszonyulás, amit bemutat és/vagy az általa előadott történet. Bár többnyire az is érdektelennek, jelentéktelennek látszik. A címadó novellában például az elbeszélő unalmában kukacokat tesz ijedős lakótársa párnájára, hogy legyen már egy kis multság, de az ezúttal nem ijed meg, amitől az elbeszélő borul ki; *A szűnyogok és a pályaőr* mesélője szobája falát telepötytyözi szűnyogtetemekkel, egyik este felmegy hozzá egy nő, aki nem különösebben tetszik neki, mégis megpróbálja lefektetni, de a nő nem akarja, ezért dühében elhatározza, hogy keresztülmegy a vasúti vágányon, hogy az ablakából látható (s talán őt is látó) szegény pályaőr felbosszantsa; a kötetnyitó *Galamb* elbeszélője fog egy postagalambot a spájazablak párkányán, amivel nem tudja, hogy mit kezdjen, a hozzá betérő kislánnyal közösen vadnyugati képregényt olvas, majd neki adja a galambot, akitől még aznap elveszi valaki és megfőzi.

Az elbeszélések többsége lepusztult, kiüresedett, sivár környezetben élő, elmagányosodott, szétesett értékrendű, nyelvükben is redukált emberek hétköznapi, eseménytelen világának hol kisszerű, hol groteszk, abszurd mozzanatokkal tarkított jeleneteit, fragmentumait mutatja be. Nem véletlen, hogy a kötet két kortárs elemzője is Beckett-t emlegeti. Dér Zoltán a novellák szándékolt eseménytelenségét nem a képzelet szegénységéből eredezteti: „az élet tartalmatlansága, sivársága miatti kétségbeesés ingere akar megdöbbeneni bennünket ezekkel a tengődő, szorongó, magános figurákkal, akiket valami névtelen indulat uszít egymásra. (...) Beszélgetéseik logikátlan töréseiben, személyes fordulataiban is az értelmes kapcsolat fölbomlása, a tengődés céltalansága fejeződik ki. Beckett figurái társalognak hasonlóképpen, s nem kétséges, hogy Gion is az abszurditás és a nihil hatáira szorult ember lelki mechanizmusait és léthelyzetét igyekszik érzékelhetővé tenni.”²⁹ Kopeczky Csaba szerint „Míg Beckett a hétköznapiok értelmetlen történéseiből kipárolja vegytiszta egzisztencia-nihilizmusát, addig Gion magukkal a hétköznappal azonosítja a groteszket, az abszurdot.”³⁰

Az eseménytelen, céltalan, zavart értékrendű, szétesett, redukált élet képeivel némi képp a pályakezdő regények (*Kétéltűek a barlangban; Testvérem, Joáb*) kortársi világát idézi a kötet, de ezúttal novellaformákban, viszont végül talán azért sem hozza létre (vagy azért destruálja, bontja le) itt Gion a novellák összességének ciklus- vagy fűzérszerű nagyobb rendszerét, mert alapvető léttapasztalata a világból hiányzó összhangzó rend.

²⁸ Dömötör Edit, i. m.

²⁹ Dér Zoltán: „Gion Nándor”, in: uő.: *Séta prózánk körül*.

³⁰ Kopeczky Csaba, i. m.

Thomka Beáta fogalmazza meg Gion nemzedéktársainak, Tolnai Ottónak és Domonkos Istvánnak hatvanas évek végi regényei (*Rovarház, A kitömött madár*) kapcsán: „A két regény közös létélménye a folyamatosság megszakadása, a történeti és az egyéni létezés diszkontinuitása, a folyamatosság által létrejövő értékek kivészése. Ez a tudat, ez a felismerés döntő a formamegválasztás kérdésében: a lényeges közlendők nem fejezhetők ki semmilyen olyan kifejezésrendszeren belül, amely a szervességgel, folytonossággal, erős kohézióval, tartalom-sík és kifejezés-sík összetartottságával lenne jellemezhető.”³¹ De nemcsak Gion kötetének egésze, hanem egyes novellái is tükrözik a formabontás és a formakeresés aktuális írói gondját, ami ebben az összefüggésben jellemző az egész korabeli vajdasági magyar irodalomra. Bányai János írja, hogy „a szellemesen és jókedvűen mesélő Majtényi Mihály”, másrészt „a látomásokba, ködökbe, lírai helyzetekbe merülő Szirmai Károly” után az „ismert novellatípusokat nem váltotta fel új, a korszerű irodalom eredményeit is kamatoztató forma”,³² s ezt sokan a symposionista prózaíróktól, többek között – s főként az *Ezen az oldalon* után –, Giontól remélték. Gion és vajdasági nemzedéktársai útkeresése ugyanakkor érintkezik a korabeli, átalakulóban lévő, a klasszikusnak számító 19–20. századi epika kanonizált szemlélet- és beszédmódjától távolodó, a századelő (Krúdy, Kosztolányi) prózájában új hagyományokat kereső magyar prózával is. Azokkal a törekvésekkel, melyek egyfelől Mándy Iván, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, Örkény István életművében, másfelől a kortárs recepcióban „lézengő irodalom”, „közérzet demonstráló”, „hangulatjelző próza” címszavak alatt egybefoglalt fiatal nemzedék³³ tagjainak, Bereményi Gézának, Esterházy Péternek, Hajnóczy Péternek, Lengyel Péternek, Nádas Péternek és társaiknak műveiben körvonalazódtak. Gion e kötetbeli novellái, talán az írói alkattól következően is, bár őrzik az anekdotikus mesélés örömeinek közvetlenségét, de többségükben mégsem valamely érdekes eseményt lineárisan, csattanóra kihelyezett, zárt, fegyelmezett szerkezetben elbeszéltek. A hagyományos novellában kitüntetett történet mintha némiképp háttérbe szorulna, s vele a célevűség, az oksági összefüggések, az áttetsző jelentésközpontúság is. A cselekmény többnyire eljelentéktelentített, ezáltal is a fentebb már jellemzett létállapot, életérzés sugallásos kifejezésére kerül inkább a hangsúly. A szövegvilág esetenkénti motivikus rétegzettsége, a jelképes elemek, a sűrű hétköznapokban itt is fellelhető líraiság emlékeit idézve egyszerre gazdagítják és bizonytalanítják el a befogadói értelemadást, jól látható ez a kötet legösszetettebb elbeszélésében, *A galambban*. Az íráskor többségében ezzel együtt sem sikerül azonban azt a fajta jelentéstelítettséget létrehozni, mint a *Testvérem*, *Joámban* vagy az *Ezen az oldalonban*. Kevés a maradandó szöveg, az esetlegességek, a funkciótlan furcsaságok, túlzások, a nyelvi megformáltság szegényessége inkább elkedvetleníti az olvasót, mint jelentéskezesésre ösztönzik. Ahogy Dér Zoltán fogalmaz, van olyan írás, amelyikben az „egykedvű, sőt lezser mesélés primitívület színlelő mozzanatai észrevétlenül, de jelentőséggel telítődnek föl. Máskor azonban a sivárság és értelmetlenség megérzékítésének szándéka jelentésszegény ötletek, rutinos képzetársítások mellékösvényeire tereli az előadást.”³⁴ Nem az a baj tehát a kötettel, hogy az íráskor nem állnak össze valamiféle egységgé, hanem az, hogy a klasszikus novellaformát felbontva Gion nem találja az eszközöket, melyek révén saját korának, létélményének bemutatására, magukban álló rövidebb prózai alkotásokban másfajta, de magas rendű esztétikai minőséget hozhatna létre. Nem lehet

³¹ Thomka Beáta: „Létélmény és regényforma”, in: uő.: *Narráció és reflexió*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1980. 85.

³² Bányai János, i. m.

³³ Dérczy Péter: „Megszakítottság és folytonosság. A magyar próza elmúlt négy évtizede”, in: uő.: *Vonzás és választás*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 13.

³⁴ Dér Zoltán, i. m.

véletlen, hogy azok a legemlékezetesebb írásai a kötetnek (*Patkányok a napon, A postás, aki egy újjal tudott fütyülni*), amelyek a történetmondás hagyományosabb eszközeivel a gyerekkor elmúlt világát idézik föl. S az sem, hogy Gion a következő (ifjúsági) regényeiben és novelláskötetében ezen az úton halad tovább. Ugyanakkor abban is lehet igazság, amit Bányai János ír a kötet kapcsán: „Úgy látszik, Gionnak nem is igazi beszédformája a novella; legalábbis nem az önmagában zárt és teljes novellaforma, inkább a nyílt, egymást értelmező, egymásra visszautó, laza szálakkal kapcsolódó elbeszélésfűzér...”³⁵ A Burai J-t szerepeltető két írás (sőt, *A galambbal együtt három*) emlékezetességéhez valóban hozzájárulhat az is, hogy 2-3 egymásra vonatkoztatható írás gazdagabb lehetőségekkel rendelkezik egyes szereplők, illetve helyzetek többoldalú megformálásához. Nem lehet véletlen, hogy Gion ezen az úton is továbbhalad majd.

Ha az *Ezen az oldalon* című kötet egy az *Új Symposion* áramában új beszédmódokat és műformákat, a regényformának már korábbi műveivel is új változatait kereső író kísérlete a regényszerűség meghaladására, akkor az *Olyan mintha nyár volna* kötet inkább a novellaszerűség (a hagyományos novellaforma és novelláskötet) meghaladására (de úgy is fogalmazhatnánk, hogy a novellafűzér, novellaciklus visszabontására is) tett kísérlet. A különbség az, főként az eredményt tekintve, hogy míg az *Ezen az oldalon* létre is hozott egy valóban új, esztétikailag izgalmas és értékes, egyedi műformát, az *Olyan mintha nyár volna* kötet írásai esetében erről nem igazán beszélhetünk. Gion novellákat kötetbe foglaló, tízévenként megjelenő újabb gyűjteményei, az *Angyali vigasság*, majd a *Mint a felszabadítók*, és a posztumusz kötetben (*Mit jelent a tök alsó?*) közzétett pályázáró novellaciklusok, az előző két kötet tapasztalatait is felhasználva, a novella és a regény között olyan átmenti műfajváltozatokat valósítanak majd meg, amelyeket immár valóban a regényszerű novellafűzér elnevezéssel illelhetünk leginkább, de ha novellisztikus fejezetekből álló regényként olvassuk azokat, talán akkor sem tévedünk nagyot.

³⁵ Bányai János, i. m.

HASONMÁSOK A SÖTÉTBEN

A Nabokov-életműsorozatról

Az Európa Kiadó számos életműsorozata között megkülönböztetett figyelmet érdemel a két nyelven, oroszul, majd angolul író Vladimir Nabokové. Ez a vállalkozás azért is figyelemre méltó, sőt bizonyos értelemben hiánypótló, mert Magyarországon Nabokovot mindeddig főleg a *Lolita* című regénye kapcsán ismerte az olvasóközönség, annak ellenére, hogy a 90-es évek elején a *Lolita* mellett még négy Nabokov-művet, a *Végzetes végjátékot* (1990), a *Meghívás kivégzésre* című művet (1991), a *Camera obscurát* (1994), valamint az *Áttetsző testeket* (1995) lehetett magyarul olvasni.¹ Ennek a négy alkotásnak azonban akkor még az orosz változatából készült a magyar fordítása, a mostani sorozat viszont már azoknak az angolul írt regényeknek a fordítására és kiadására épül, amelyeket a szerző az orosz eredetiből írt át.

Tanulmányomban négy olyan Nabokov-műre szeretném felhívni a figyelmet – s rámutatni néhány összefüggő, közös motívumukra –, amelyek a szerző emigráns korszakában, 1930 és 1935 között Berlinben íródtak, és amelyek első változata orosz nyelven készült: a *Tündöklés*, a *Kétségbeesés*, a *Nevetés a sötétben*, valamint a *Meghívás kivégzésre* című regényekre. Természetesen nem hagyhatom figyelmen kívül az említett tényt, hogy ezek az először orosz nyelven született művek, majd a későbbi angol nyelvű változatuk, amelyeket most olvashatunk magyarul, nem mindig egyeznek meg teljes mértékben egymással.² Ebből a szempontból a legkevesebb problémát a *Meghívás kivégzésre* kötet jelent, amely sem címében, sem tartalmában nem változott a szerzői átültetés során, kivéve néhány rutinszerű „igazítást”. A *Tündöklés* esetén is csak a címben történt változás, ugyanis az orosz változat a *Podvig (Hőstett)* címet viselte, és az angol fordítás során kapta meg a *Glory (Tündöklés)* címet. A *Kétségbeesés* (oroszul *Otcsajanyije*) angol verziója a címében nem változott, és csak néhány jelentéktelen részlettel egészült ki az orosz eredetihez képest, a most angolból fordított *Nevetés a sötétben* viszont sokban különbözik az annak idején oroszul íródott, *Camera obscura* címmel megjelentetett műtől: az újabb műben már a szereplők neve is megváltozott, és a történetben is jócskán vannak eltérések.

¹ Az Európa Kiadó jóvoltából a 90-es években megjelent műveken kívül egyébként a szerzőnek még néhány regényével megismerkedhettünk ebben az időszakban. A *Pnyin pofessor* című művet a Magvető Kiadó adta ki 1991-ben, a *Terra incognitát* a Műhely Egyesület 1995-ben, a *Baljós kanyart* pedig a Nagyvilág Kiadó 1997-ben. Ez azonban nem sokat változtat azon a tényen, hogy Nabokovot mind ez ideig egykönnyves szerzőként tartotta számon nálunk a szélesebb olvasóközönség.

² Nabokov az orosz nyelvű művek angolra fordítása kapcsán a következő kijelentést teszi a *Meghívás kivégzésre* című regény angol nyelvű változatának előszavában: „Ha majd egyszer szótárba szedem azokat a definíciókat, amelyek mindhiába kíváncznak címszó alá, örömet sorolom közejük a: »Tulajdon írásművünket a fordítás során utólagos jobbítás szándékával megkurtítani, megtoldani vagy más módon megváltoztatni« szócikket.” In: Nabokov: *Meghívás kivégzésre*, Bratka László (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 2007. 8.

Tanulmányomban a regényekre az új címek szerint utalok, az újonnan kiadott művekből veszem az idézeteket, az esetleges eltéréseket pedig minden esetben jelzem.

Nabokov 1930 és 1935 között Berlinben írott négy regénye több szempontból is összefügg egymással, s igen jelentős korszakot képez a szerző életművén belül. Nabokov ugyanis ezekkel a kötetekkel válik világszerte ismert és elismert íróvá, hiszen az 1930-ban megírt *Tündöklés* című regénye előtt írott alkotásaival kapcsolatban a kritikusok sokszor egymástól eltérő, nem feltétlenül pozitív véleményen voltak. A korszak egyik legjelentősebb párizsi emigráns folyóiratában, a *Csiszlah*-ban például Georgij Ivanov elismeri, hogy Nabokov jól kidolgozott, ügyes technikával ír, de a szerzőt csak zseniális utánzónak tartja. Ivanovot követve ugyanebben a lapban Zinaida Gippiusz is kétkedő hangnemben értékeli a szerző művészetét: véleménye szerint lehetetlen komoly irodalomról beszélni akkor, ha az nem Oroszországról, nem Oroszország szenvedéseiről, pusztulásáról és újjászületéséről szól, s épp ezeket a jelenségeket hiányolja Nabokov írásaiból.

Ezeket a negatív kritikákat ellensúlyozza Bunyin a *Tündöklés* megjelenésekor, amikor kijelenti, hogy a szerzőnek olyan fegyver van a kezében, amellyel képes az egész idősebb nemzedékre „rálőni”, s ez alól Bunyin magát sem tartja kivételnek.

Bunyin Nabokovról alkotott véleménye nemcsak azért fontos, mert ezt követően a kritikusok is sorra elismerik a szerző teljesítményét, hanem azért is, mert olyan motívumra mutat rá, amely alapján a Nabokov berlini korszakának lezárásaképpen készült négy regény egy egységként fogható fel. Nabokov ugyanis ezekben a művekben az idősebb írónemzedéket, a 19. századi klasszikusokat, főleg Dosztojevszkijt célozza meg, erre az irodalmi hagyományra „lő rá”. Ez a magatartás jellemzi ugyan Nabokov egész életművét, de ebben a korszakában válik meghatározóvá, olyannyira, hogy a szerzőnek a klasszikusokkal szemben táplált ellenszenvé, ugyanakkor a hatásuk alól való szabadulás képtelensége azt eredményezi, hogy a 19. században gyakorta alkalmazott írói módszereket lépten-nyomon áttranszformálja a saját alkotásaiba.

Az egyik átvett módszer a hasonmások szerepeltetése, amely Nabokov írásaiban rögtön maga után von egy másik, Dosztojevszkijnél központi szerepet játszó motívumot: a 9/10-hez és 1/10-hez tartozás problémáját, vagyis az átlagemberek és a különleges ember viszonyát. Nabokov a tömeg és a zseni viszonyát az egymás hasonmásaiként létező hőseinél a művészet iránti affinitás hiányának, illetve meglétének kritériumával bővíti. A klasszikus szerzők eljárásait nem egyszerűen átülteti a saját regényeibe, hanem játszik is az elődök irodalmi motívumaival.

Maga a játék pedig szintén olyan központi motívum, amely Nabokov e négy regényében nemcsak motívumként, hanem művészi fogásként van jelen, s amely a szerző irodalomfelfogásának is fontos eleme. Nabokov ugyanis az irodalmat teremtő, isteni játéknak fogta fel. Isteninek, mert véleménye szerint a művész minden alkotásával új világot teremt, s „igazi”, teljes jogú teremtővé válva tud legközelebb jutni az istenhez. S emellett játéknak, „mert a művészet csak addig marad művészet, amíg emlékszünk rá, hogy ami előttünk játszódik, az végeredményben csak kitaláció, és hogy a színpadon például nem igazából halnak meg, más szóval, amíg a rettenet vagy a viszolygás nem kényszerített bennünket kételkedni abban, hogy mi mint olvasók vagy hallgatók éppen csak részt veszünk egy lebilincselő játékban.”³

Olvasóként a szerző világához csak akkor juthatunk közelebb, ha mi magunk is részt veszünk ebben a lebilincselő játékban: ráismerünk azokra a „jelzőkarókra”, amelyeket Nabokov a szövegeibe épp a játék kedvéért, illetve a klasszikusokkal folytatott nyílt vagy rejtett polémiaja miatt „szúrt le”. Csakhogy Nabokov művészi játékába az is beletartozik,

³ Nabokov: „Előadások az orosz irodalomról”, *Nagyvilág*, Kerek Ádám (ford.), 1996/7–8. 431.

hogy a mégannyira egyértelműnek tűnő „jelzőkarók”, irodalmi utalások a szövegben elő-rehaladva már korántsem tűnnek ennyire egyértelműek, s az (is) a céljuk, hogy elbizonytalanítsák az addig „magabiztosnak” mutakozó olvasót.

A Berlinben készült négy regényben szereplő, egymással összefüggő motívumoknak: a klasszikusokkal folytatott polémiaának, a hasonmás-problémaának, valamint a tömeg és a zseni viszonyának felfejtésekor tehát Nabokovnak ezt az alapvető módszerét, a művészetet játékként értelmező felfogását mindenképpen szem előtt kell tartanunk. Ez a játék, a klasszikus hagyományokkal folytatott „játzsma” a négy mű közül az 1930-ban íródott, *Tündöklés* című regényében érhető a leginkább tetten.

A korábban született (és magyarul is olvasható) *Végzetes végjáték*,⁴ valamint a magyarra még nem fordított *Szolgádataj (Besúgó)* című művek külön, az örület határát súroló, Dosztojevskij hőseit idéző szereplőivel szemben a *Tündöklés*ben líraibb, Puskin műveinek világát idéző hangvételen ismerkedhetünk meg a főhőssel, Martin Edelweis-szel. Nabokov már a regényéhez írott előszavában igyekszik kijelenteni, hogy: „Martin minden fiatal hősöm közül a legkedvesebb, a legegyszerűbb jellemű és a legmeghatóbb.”⁵ Olyan fiatalember, aki izgató borzongást és varázslatos bűbájt képes találni a leghétköznapibb élvezetekben és magányos élete látszólag értelmetlen kalandjaiban. Gyermekkorában családjával együtt emigrál, a fél Európát beutazza, hogy végül Cambridge, az egyetem jelentsen némi „pihenőt” vándorlásában. Mire az egyetemre kerül, túl van egy kamaszszerelmen, melyet Lida iránt érez, férfivá egy nála jóval idősebb prostituált, Alla avatja, egyik éjjel egy pisztolyos útonálló majdnem végez vele, majd egy sziklamászás alkalmával a szakadék felett szó szerint az életével játszik.

A hős identitáskeresése, a folyamatos próbatételek Puskin művei mellett a 19. század egyik kedvelt műfaját, a fejlődésregényt is felidéznek az olvasóban, csakhogy Nabokov művészi játéka ezt a műfajt sem hagyja érintetlenül. Martint ugyanis annak ellenére, hogy „vándorlása” során rengeteg impulzus éri, és mindent kipróbál, valójában semmi sem érdekli igazán. Így a fejlődésregény hagyományától eltérően Martin nem jut el valahonnan valahová, nem válik valakivé, s hogy a cambridge-i egyetemen végül mégis kénytelen szakot választani, egyáltalán nem jelenti azt, hogy élete révbe ért:

„Miközben nem tudott határozni, mit válasszon, mihez fogjon, lassanként mindent elutasított, amibe túlságosan belefeledkezhetett volna. Nem maradt más, mint az irodalom.”⁶

Mégpedig az orosz irodalom tanulmányozása, amelybe Martint az általa nagyra becsült tanár, Archibald Moon, Puskin versein keresztül vezeti be. S ettől kezdve válhatna Puskin Nabokov regényének meghatározó személyiségévé, tulajdonképpen regényszervező elvvé, csakhogy a szerző intertextuális játéka Puskin személyének, műveinek folyamatos említése ellenére jóval bonyolultabb annál, mint hogy a *Tündöklést* egyértelműen Puskin-ihlette regénynek tartsuk.

A *Tündöklés* első pillantásra egy modern, ugyanakkor sekélyes *Anyegin*-történetként olvasható, hiszen Martin Edelweiss a Cambridge-ben töltött évei alatt szerelmes egy Szonya nevű lányba, aki igazából soha nem lesz övé, mint Tatjana sem Anyeginé. Szonya meg is írja Tatjana 19. századi, klasszikus szerelmes levelének 20. századi, modern változatát, csakhogy a Puskin-műből vett levélírás motívumán Nabokov szintén változtat.

⁴ Itt jegyezném meg, hogy a *Végzetes végjáték* cím ezzel a regénnyel kapcsolatban nem igazán helytálló, hiszen a regény eredeti címe oroszul *Zacsita Luzsina*, azaz *Luzsin-védelem*. Az Európa Kiadó ezt figyelembe vette, és ebben az új Nabokov-életműsorozatban ezt a regényt már a pontosabb *Luzsin-védelem* címen fogja közzétenni.

⁵ Nabokov: *Tündöklés*, Hetényi Zsuzsa (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 2007. 9.

⁶ Uo. 82.

Szonya, a modern Tatjana ugyanis szerelmes levelét nem Martinnak, a modern Anyeginnek, hanem Martin legjobb barátjának, Darwinnak, vagyis a modern Lenszkijnek írja meg, és a Darwin-féle visszautasításról éppen Martinnak számol be, elbeszélése „harsog” a sekélyességtől és a közönségességtől:

„– Tudod, hogy visszaküldte az összes levelemet? Furcsa pasas. Megtarthatta volna azokat a leveleket. Egy fél órába telt, amíg összetépdستم és lehúztam, és most el van dugulva a vécé.

– Nem viselkedtél szépen vele – mondta Martin komoran. – Nem lehet valakiben reményt kelteni, és azután mindent összerombolni.

– Ne avatkozz bele! – mondta Szonya kicsit visítva. – Milyen reményeket? Hogy merészelsz nekem reményekről papolni? Micsoda közönséges, undorító szavak! És egyáltalán, miért nem hagysz békén? Inkább ülj rá erre a bőröndre – tette hozzá egy fokkal halkabban. Martin ráült és erősen nyomta.”⁷

A *Tündöklés* Szonyája már egyáltalán nem az a magasztos személyiség, mint Puskin Tatjanája volt. Hogy Martin és Darwin mindketten szerelmesek belé, a lány közönségességéből ered (e vonatkozásban Tatjana húga, Olga is megidéződik), másfelől pedig abból, hogy Martin és Darwin egymás hasonmásaiként értelmezhetők. Ugyanazt a lányt szeretik, ugyanarra az egyetemre járnak, és mindketten az irodalommal foglalkoznak.

A levelezés motívumán kívül van még olyan, az olvasót félrevezető „jelzőkarója” a műnek, amely az *Anyegin*nel való párhuzamot erősíti: Martin és Darwin, hasonlóan Anyeginhez és Lenszkijhez, párbajozik is egymással. Nabokov egyik kedvenc eljárása, a hagyományos értékek és érzelmek sekélyesítése azonban itt is hangsúlyos szerepet kap: a párbajra itt ugyanis nem Szonya miatt kerül sor, hanem a még alantasabb lány, Rose miatt, akinek szerepe kimerül abban, hogy Martin számtalan szerelmi kalandjának egyik alanya. Az *Anyegin*ben Lenszkij halálával végződő, komoly párbaj viszont ebben a modernizált *Anyegin*-történetben nevetséges, komikus jelleget ölt: a kardpárbaj helyett itt a hősök ökökkel verekszenek, és egy-két ütés után sértetlenül, barátokként távoznak a helyszínről, mint annak előtte.

Nabokovnak az olvasóval, valamint a klasszikus szerzőkkel folytatott játékában azonban jelen vannak olyan utalások is, amelyek épp az *Anyegin*nel való párhuzam „egyértelműségeit” szüntetik meg. A Martin és Darwin közötti hasonmás-motívum sokkal inkább Dosztojevszkijre utal, tehát az *Anyegin*-parafrázis ennek a Dosztojevszkijről „kölcsonzött” motívumnak a „nabokovizálásával” válik kevésbé egyértelműsíthetővé. Ezt a kételetyt tovább erősíti, hogy a hasonmások közös szerelme, Szonya épp Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődése* hősnőjének a nevét viseli. Nabokov Dosztojevszkijrel folytatott polémiaja itt abban nyilvánul meg, hogy Dosztojevszkij Szonyájával ellentétben a főhős, Martin számára a *Tündöklés* Szonyája képtelen rámutatni a megváltás útjára.

Szonya sekélyességének, megváltásra képtelenségének hangsúlyozása lesz Nabokov Dosztojevszkijrel kapcsolatos ellenszenvének egyik bizonyítéka: Nabokov ugyanis korántsem azt tekinti irodalomnak, amit Dosztojevszkij regényeiben talál. Számára, ahogyan azt a *Lolita*hoz írott utószavában megfogalmazza, „egy regény csak annyiban létezik, amennyiben, hogy nevén nevezzem, esztétikai gyönyörűséget nyújt a számomra, vagyis olyan létérzetet, amely valahogy, valahol kapcsolatban áll más létállapotokkal, melyekben a művészet (kíváncsiság, gyöngédség, kedvesség, mámor) a norma.”⁸

⁷ Uo. 143.

⁸ Nabokov: „A *Lolita* című könyvről”, in: uő.: *Lolita*, Békés Pál (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 1999. 416–417.

Amennyiben egy műben nemcsak esztétikát, hanem nagy eszmék, etikai normarendszer mentén húzódo ideák megvalósítási kísérletét látja, az számára pusztán „aktuális jellegű szemét”. S mivel Dosztojevszkij regényeiben folyamatosan ilyen eszmékbe botlik, elődje műveit is aktuális jellegű szemétnek tartja.⁹ Csakhogy hatása alól mégsem tud szabadulni, s ezért intertextuális játéka során úgy használja fel a Dosztojevszkij-művekben fellelhető motívumokat, hogy azokat tudatosan elferdítve építi be a regényeibe. S mivel a darwinizmussal, a Darwin-féle evolúciós elmélettel kapcsolatban legalább akkora ellenszenvet érez, mint Dosztojevszkij iránt, Martin hasonmását Darwinnak nevezi el. Ez a névadási gesztus pedig előrevetíti a *Tündöklés* után született három regényben húzódo hasonmás-problémának és a hasonmások magatartásának irányultságát, ugyanis a Nabokovból ellenszenvet kiváltó Darwin név már arra utal, hogy a további művekben a hasonmások pozitív tulajdonságai háttérbe szorulnak, és a negatív tulajdonságaik fognak előtérbe kerülni.

A *Tündöklés* után alig egy évvel későbbi *Camera obscurának*, amely angolul *Nevetés a sötétben* (*Laughter in the dark*) címmel jelent meg,¹⁰ jóval komorabb hangvételét éppen a hasonmás-figura negatív tükörképének uralma okozza.

A *Nevetés a sötétben* története Albert Albinushoz, a kifinomult, de gyenge és gyáva lelkesületű művészettörténészhez kötődik, aki unalmas életében a szenvedély átélése által akar a művészi látásmód magasabb fokára jutni. Ehhez a szenvedélyhez pedig az alanyt abban a tizenhat éves Margot-ban találja meg, akinek a mentalitása látszólag teljes mér-

⁹ A hasonmás-probléma felfejtésekor egyáltalán nem érdektelen dolog, hogy Nabokov Dosztojevszkij művei közül egyedül *A hasonmás*t tartotta valamire.

¹⁰ Az oroszból angolra fordított Nabokov-regények közül a *Nevetés a sötétben* tér el leginkább az orosz eredetijétől, a *Camera obscurától*. Az 1938-as angol változatban még a nevek sem egyeznek a korábbiakkal. A főhős, Bruno Kretschmar művészettörténész helyett Albert Albinus szerepel, az ő kegyetlen hasonmása, a karikaturista Robert Horn az Axel Rex nevet kapja, kettejük közös szeretője Magda helyett Margot lesz, Kretschmar *Camera obscurából* ismert felesége, Annelisa az új változatban az Elisabeth nevet viseli, Kretschmar sógora, Max pedig Paullá változik. Egyedül Kretschmar és Annelisa kislánya, Irma viseli ugyanazt a nevet a regény angol változatában is.

A névváltoztatásokon kívül azonban a történet szempontjából is sok minden másképpen szerepel a *Camera obscurához* képest a *Nevetés a sötétben* szövegében. A *Camera obscura* elején Cheeppel, a tengerimalaccal találkozunk, akivel laboratóriumban kísérleteznek, és amely állatról Horn készít rajzszorozatot. A tengerimalaccal való kísérletezés motívuma ebben az első változatban utalhat egyfelől a modern művészet kísérletező jellegére, másfelől a náci Németország borzalmas társadalmi-és emberkísérleteire. A *Nevetés a sötétben* kötetben azonban Cheeppé figurája már nem szerepel, talán azért, mert Nabokov ezzel kívánta megszüntetni a Cheeppel való kísérletezés és a német társadalmi törekvések közötti párhuzam túlzott didaktikusságát.

Emellett igaz, hogy a regény mindkét változatában megkérdezik a színésznőtől, Dorianna Kareninától, hogy olvasott-e valaha Tolsztojt, de amíg a *Camera obscurában*, a színésznő ostobaságát hangsúlyozandó, csak ezt a választ olvashatjuk: „Nem, attól tartok, nem. Miért?”, addig az angol szövegváltozatban Nabokov ezzel kapcsolatban érdekes szójátékot ad Dorianna Karenina szájába: „Doll’s toy?” (magyarul: a játék baba játéka) – kiált fel a színésznő, aki sohasem hallotta Tolsztoj nevét. „A szituáció nyelvi-logikai abszurditása – ahogyan arra M. Nagy Miklós utalt – abban rejlik, hogy a beszélgetés németül folyik, vagyis a kérdés így semmiképpen sem hangzhatott el. Nabokov tudatosan alkalmazta ezt a fogást a regényeiben, ezzel is fokozva a mű „teremtettségének” képzetét – gondosabb elemzés során sok mindenről kiderül, hogy a valóságban logikai okokból nem történhetett meg.” (Lásd: M. Nagy Miklós: „Jegyzetek”, in: Nabokov: *Camera obscura*, Európa Kiadó, 1994. 224.)

A *Nevetés a sötétben* című regényről általában elmondható, hogy a *Camera obscurához* képest kommerszebb változatot tart kezében az olvasó. A második változat cselekményszövege sokkal lineárisabb, így egyértelműbb és egyszerűbb is, ráadásul kimaradt belőle nagyon sok Shakespeare-idézet és utalás.

tékben ellentétes Albinus gazdag, kifinomultnak tűnő világával. Albinus ebben a durva, ostoba és nyereszkesre hajlamos fiatal lányban fedezi fel azt a vad, érzéki szenvedélyt, amely először lelki értelemben, azután egy féltékenységi jelenet után elszenvedett autóbaleset következtében fizikai értelemben is megvakítja a férfit.

Ehhez a lelki, majd fizikai megvakuláshoz fog hozzájárulni Albinus tükörképe, Axel Rex, aki ördögi hasonmásként Albinus összes negatív tulajdonságát magán viseli. Axel Rexnek, a karikaturistának Albinus előtt már volt kapcsolata Margot-val. A *Nevetés a sötétben* hasonmásai, Albinus és Rex tehát éppúgy ugyanahhoz a lányhoz vonzódnak, mint a *Tündöklés* Martinja és Darwinja, csakhogy amíg Darwin sem Szonyával, sem a környezetével szemben nem táplál szadista hajlamokat, addig Rex – a hasonmás-figura negatív irányba fordulását bizonyítandó, és ismét egy Dosztojevskij-hasonmás, Szvidrigajlov tetteit idézendő – nem mentes sem a szadizmustól, sem pedig a kéjvágytól.

Ez az egyébként tehetséges karikaturista olyan cinikus kalandor, aki képes elnyerni Albinus bizalmát, amelynek mozgatórugója éppen a hasonmásságuk: az, hogy Albinus lelke mélyén is ott rejlenek azok a visszataszító tulajdonságok, amelyek Rexet jellemzik.

Rex, miután hatalmába kerítette, úgy követi Albinust, mint az árnyék, kísérletezik vele, profanizálja az elveit, a tetteit és a kötédeit. Irányítja és parodizálja, mintha az egyik karikatúrája lenne. De még ennél is fontosabb, s a következő két, Berlinben íródott regénynek is központi motívuma lesz, hogy Rex Albinus művészi látásmódját is visszájára fordítja, kigúnyolja. Ebből a szempontból nyer Albinus vaksága szimbolikus értelmet: az, hogy egy ennyire közönséges lánynak, Margot-nak a hálójába tudott kerülni, és hogy egy ennyire alantas figura, mint Rex, képes uralkodni felette, művészi látásmódjának tisztaságát, kifinomult művészi érzékét is megkérdőjelezi. Az ördögi hasonmás ténykedése és befolyása miatt az a művészi igazság, amelyet Albinus képviselni látszott, hazugságba fordul.

A művészi látásmód jellegét, a művészet igaz vagy hamis mivoltának motívumát a *Nevetés a sötétben* után készült két regény az ördögi hasonmások mellett még egy további motívummal bővíti: a művészi látásmód megléte vagy hiánya ezekben az alkotásokban a különleges ember és az átlagember dosztojevskiji problémájához is kapcsolódni fog.

Az 1932-ben írott *Kétségbeesés* című regény főhőse, Hermann német származású orosz emigráns, aki csokoládégyárosként dolgozik, de annyira tehetséges művésznek, írónak tartja magát, hogy felhatalmazva érzi magát arra, hogy írásba foglalja a vele történeteket. Az íráshoz, az irodalomhoz való viszonya finoman szólva is sajátosnak mondható: egyes szám első személyben azzal a múlttal és attitűddel fog hozzá az íráshoz, hogy annak idején az iskolában mindig a legrosszabb jegyet kapta orosz fogalmazásból, mert az orosz és a külföldi klasszikusokat a maga módján értelmezte: „például a »saját szavaimmal« meséltem el az *Othello* cselekményét (amelyet természetesen jól ismertem), a mórt kétkedőnek, Desdemonát pedig hűtlennek tüntettem fel.”¹¹

Írás közben is ugyanolyan szenvedélyesen hazudik, mint a való életben a feleségének, mindent elferdít, kifiguráz, beleértve saját magát is, amikor huszonöt fajta kézírást használ az írás során, hogy azt higgyék, története megalkotásában többen vettek részt. „Nagyon valószínű – vallja ezzel kapcsolatban –, hogy valami patkányarcú, alamuszi szakértőcske a pszichés rendellenesség biztos jelét látja majd a kakográfiai orgiában. Annál jobb.”¹²

Ezzel a vallomásával pedig valóban tálcán kínálja magát a „szakértőcskének”, hiszen ebből a kakográfiai magatartásra utaló két sorból, önmaga megsokszorosításának vágyából egyfelől története központi magjára, hasonmása felbukkanásának körülményeire, másfelől a hasonmásához való viszonyára nézvést is lehet következtetéseket levonni.

¹¹ Nabokov: *Kétségbeesés*, Pap Vera-Ágnes (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 2007. 58.

¹² Uo. 92.

Hermann Dosztojevszkij *A hasonmásának hőstét*, Goljadkin urat idézi fel bennünk akkor, amikor Goljadkinhoz hasonlóan egyszer csak egyik prágai útja során belebotlik saját hasonmásába, Felixbe, akivel az ő szavajárása szerint úgy hasonlítanak egymásra, mint két csöpp vér. Csakhogy Nabokov ez esetben is elferdíti a klasszikus hagyományt, s egyben továbbfejleszti az eddigi regényeiben megfigyelhető hasonmás-probléma jellegét. A „megszokottal”, a várttal ellentétben ugyanis a *Kétségbeesésben* egyáltalán nem a főhős válik hasonmása áldozatává, mint ahogyan azt Dosztojevszkij vagy Gogol műveiben, és a *Nevetés a sötétben* című regényben is láttuk, hanem éppen ellenkezőleg, ő maga lesz hasonmása hóhéra. Hasonmása megtalálásakor Hermann nem elborzad vagy megijed, hanem hatalmas örömet érez, hiszen ritka az, akinek van hasonmása! – ez is a többi emberrel szemben érzett felsőbbrendűségét bizonyítja.

Ettől az édes, de súlyos tehertől megszabadulni viszont csak egyféleképpen lehetséges. Egy zseniális, tökéletes gyilkosság végrehajtásával, amely felé a főhőst alaptalan felsőbbrendűségi érzése löki, annak hite, hogy művészként ő ahhoz a bizonyos 1/10-hez tartozik. Ennek az alaptalan zsenitudatnak a nyomán, valamint a tökéletes büntény kidolgozásának a során – amelyet Hermann úgy akar végrehajtani, hogy miközben megöli hasonmását, a véleménye szerint egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen hasonmásságukból kifolyólag mindenki azt higgye, hogy őt magát gyilkolták meg – idéződik fel Dosztojevszkij Nabokov által igen kevésre tartott műve, a *Bűn és bűnhődés*, mégpedig *Bűn és nyáladzásoként* emlegetve.

A büntényt Hermann egyébként valóban olyan hideg fejjel és észérvekre hallgatva terveli ki, mint Raszkolnyikov. Elődjéhez hasonlóan álmot is lát. Úgy véli, még tettének végrehajtásakor is művészként viselkedik, művészi módon jár el, hiszen arra is van gondolja, hogy áldozata körmét olyan alakúra vágja, mint amilyen az övé, s álhálála után feleségének ki is utalják a férj halála után járó életbiztosítás összegét.

Raszkolnyikovhoz hasonlóan Hermann-nál is hiba csúszik a számításba. Nem a Felix holtteste mellett ott heverő, Felix nevével ellátott bot miatt jön rá a környezete, hogy nem az ő holtteste fekszik a tett helyszínén, hanem egy olyan részlet következtében, amely a Raszkolnyikovnál is meglévő zsenitudat fals jellegéből származik. Csakhogy míg Raszkolnyikovban a zsenitudat hamissága etikai problémává válik, addig Hermann esetében – éppen mert Nabokov minden etikai kérdést negligált az irodalmi alkotásaiból – esztétikai problémára vezethető vissza, és Hermann dilettantizmusát, a művészi táalentuma hiányát mutatja. A *Kétségbeesésben* Hermann sógora, a festőművész Ardalion ugyanis a következőkre figyelmezteti a főhőst:

„Elfelejtetted, drága öregem, hogy amit a művész érzékel, az elsősorban a dolgok közötti különbség. Az átlagemberek azok, akik a hasonlóságokat észlelik.”¹³

Az önmagát tökéletes művésznek tartó Hermann azzal, hogy nem érzékeli a hasonmása és közötté lévő különbségeket, csak a hasonlóságait, éppen nem művészi hajlamáról, hanem dilettantizmusáról tanúskodik, s ezáltal arról, hogy nem az 1/10-hez, hanem nagyon is az átlaghoz, a 9/10-hez tartozik. Így az általa hasonmásnak gondolt Felix sem lesz más, mint az ő dilettantizmusának az eredménye, „a német vakság terméke, a vakságnak, az önteltségének és az abban való hitnek a produktuma, hogy körülötte mindenkinek azt kell látnia, amit ő lát.”¹⁴

Hermann művészként tehát ugyanolyan vannak bizonyul, mint Albert Albinus. Az

¹³ Uo. 53.

¹⁴ A. V. Mlecsko: *Igra, metatekszt, trikszter: Parodija v „russzkij romanah V. V. Nabokova*, Volgograd, 2000. 143.

utolsó Berlinben írott regényben, a *Meghívás kivégzésre* címűben Nabokov a művészi hajlammal kapcsolatos zsenitudat problémáját továbbviszi, de ismét új oldaláról világítja meg. Azt a kérdést boncolgatja, hogy mi történik akkor, ha a hős birtokában van ugyan a művészi képességnek, és ezáltal az 1/10-hez tartozik, csakhogy az körülvevő figurák mindebből semmit sem értenek. S mert nem értik, a hősnek a saját átlátszó világukkal szembeni áthatolhatatlan magatartását bűnnek tartják. Ezért a bűnéért, vagyis gnosztikus fajtalanságáért tartják börtönben, és ezért „hívják meg a kivégzésre”. A főhős, Cincinnatus C. pedig épp a művészet, az írás által próbál kitörni ebből a bezártságból. „Én olyan pontosan látok mindent magam előtt, de hát ti mások vagytok, mások, és nem én, és ez végzetes. Nincs meg bennem az írás képessége, de bűnös szimattal sejtem, hogy kell egymáshoz illeszteni a szavakat, sejtem, mit kell tenni, hogy egy hétköznapi szó átvegye szomszédja fényét, hevét, árnyát, hogy tükröződjék benne”¹⁵

Az, hogy Cincinnatus C. ebben a zárt világban egyedül képviseli az 1/10-et, s csak ő képes meglátni a művészi érzékhez szükséges különbségeket, az eddigi három regényben vázolt hasonmás-problémát is új megvilágításba helyezi. Míg ugyanis a *Tündöklés*, a *Nevetés a sötétben* és a *Kétségbeesés világában* a főhős és egy másik szereplő között állt fenn hasonmás-viszony, s a hasonmások szerepe az volt, hogy rávilágítsanak a főhős lelke mélyén rejlő tulajdonságokra, addig abból fakadóan, hogy a börtönvilágban Cincinnatus művészi érzékével és gondolkodásmódjával kitűnik a többiek közül, neki már nem lesz hasonmása, hanem mindenki más, a 9/10-hez, az átlaghoz tartozó ember válik egymással felcserélhetővé, s ezáltal hasonmássá.

Cincinnatus „tárgytalan lényegisége” áll itt szemben a lélek- és személyiség-nélküli totalitárius rendszerrel, amelyben mindenki egyforma és mindenki belesimul a környezetébe. Cincinnatus ebben a világban az egyetlen autonóm személyiség, aki ráadásul birtokolja azt a titokzatos erőt, amely által képes művészi gondolatok megfogalmazására, és amely egyedülként menthetné meg ezt a lélek-nélküli, totalitárius közeget az utópiaszzerű létezésbe simulástól.

A lélek nélküli, művészeti érzék híján lévő átlagemberek festett világával szemben, amely látszólag a valóságot képviseli, Nabokov másságot képviselő hőse, hősei olyan álmovilágban élnek, vagy olyan álmovilágba vágyanak, amely a látszattal szemben az igazi valóságot képviseli. Nabokov művészi rendszerében „az álm megsemmisítése azoknak az ok-okozati kapcsolatoknak, amelyekkel az egyforma földi lelkek körül vannak véve, vagyis az álm tagadása a történet értelmezéséhez szükséges determinisztikus elveknek. Létezésük ebben a Nabokov-felvázolta világban csak töredékében látszik, és az álm tartalmazza azt teljes egészében.”¹⁶

Amikor a *Meghívás kivégzésre* hőse, Cincinnatus C. a mű végén nem áll ellen a kivégzésnek, tulajdonképpen a festett világgal szembeni álmovilágba való átmenet vágyát nyilvánítja ki. Az álmovilág keresése, vagy ahogyan Viktor Jerofejev nyilatkozott Nabokov művészetével kapcsolatban, a földi paradicsom elvesztése, majd újbóli megtalálásának vágya a meghatározó motívuma a Berlinben készült négy alkotásnak. Ezt az elveszett földi paradicsomot kereste az első regény, a *Tündöklés* hőse is, amikor gyöttrő céltalanságát egy hőstettel, a forrongó Oroszthonba történő visszaemigrálással kívánta megszüntetni. Művészetével ezt a földi paradicsomot valósíthatná meg a *Nevetés a sötétben* főszereplője, Albinus is, ha művészi érzéke valódi lenne, s nem vakítanak el az álságos dolgok, hogy aztán ennek a lehetőségnek az elszalasztása a *Kétségbeesés*ben Hermann dilettantizmusával teljeseadjék ki. A *Tündöklés* hőse a visszaemigrálásával, a *Meghívás ki-*

¹⁵ Nabokov: *Meghívás kivégzésre*, 83.

¹⁶ Andrej Arjev: „I szni, i jav: o szmiszle lityerturno-filoszovszkoj pozicii V. V. Nabokova”, *Zvezda*, 1999/4.

végzésre hőse pedig azért, hogy az előző két regényben felvillantott elszalasztott lehetőséget megragadja, és művészként a halál vállalásával meg is valósítja, keretbe helyezi a Berlinben készült négy alkotást. Az első regényben Martin tettével utalásszerűen megtörtént a földi paradicsomba való visszatalálás, a középső két műben ennek lehetősége hátterbe szorult, hogy aztán – a Berlinben készült köteteket lezárandó – a negyedik alkotásban Cincinnatus C. vállalásával mégis megvalósuljon.

Nabokov művészi eszmerendszerében az elveszett földi paradicsom újbóli megtalálása csak kevesek privilégiuma. A dilettánsok, az egymáshoz hasonlókból álló tömegek, de még az ördögi hasonmások sem részesülhetnek benne. Az viszont, hogy ki részesülhet benne, ismét a hasonmás-problémát árnyalja. Nabokovnál ugyanis a művészi látásmóddal rendelkezők mellett csak az a szereplő találhat vissza a földi paradicsomba, aki a szerzőnek is hasonmása. A *Tündöklés* előszavában a Martin és a közötté lévő hasonlóságot Nabokov nyíltan kimondja: „Martin bizonyos mértékben felfogható távoli unokatestvéremnek (kedvesebb, mint én, ugyanakkor sokkal naivabb, mint én valaha is voltam), mert neki ajándékoztam néhány gyermekkori emlékemet, és bizonyos későbbi vonzódásomat és választásomat.”¹⁷ Valóban: a szerző, hasonlóan hőséhez, Berlinben élt, Cambridge-ben tanult, Párizsba is eljutott, hogy élete végéig visszavágyjon gyermekkora színhelyére, szülőhazájába, Oroszországba. És burkoltabb formában Cincinnatus történetébe is beleiszövi a közöttük lévő hasonlóságot, amikor hőse szájába adja az írás általi önkifejezés fontosságát.

Az elveszett földi paradicsom megtalálásának vágya tehát valójában Nabokov elveszett gyermekkori édenének újrakeresésével egyenlő. A berlini éveket Cincinnatusnak a *Meghívás...-ban* vállalt másságával le tudta zárni. Csakhogy 1935-ben, két évvel a náci hatalomátvétel után, amikor a *Meghívás kivégzésre* elkészült, a szerző nemcsak hogy gyermekkora színhelyére nem térhetett vissza, és Berlinben sem maradhatott, de egyre inkább úgy érezte, hogy Európából is távoznia kell. Így a berlini korszak után született műveiben, amelyek a vágyott szülőhazától egyre távolabb, Párizsban, majd Amerikában már angol nyelven íródtak, az elveszett gyermekkori éden keresése továbbra is központi motívumként szerepel, s továbbra is meghatározza a szerzőhöz (is) hasonlító hősök magatartását.

¹⁷ Nabokov: *Tündöklés*, 9–10.

A HARMINCKETTIK ÉV*

Gáborom!

Teszem-veszem a Dinescu-verseket, s eszembe jut közben: ugyan, nálad megvan-e az újabb adag? (Elfelejtettem.) Mindenesetre, küldök egy másolatot, hogy válaszod ki és fordítsd le a számodra kedveseket.

Egy kérésem lenne... Ha lehet, küldj valamiféle szerződést (megállapodást?) a készülő kötetre. Mindenféle hivatalos helyen meglöbegtathatnám – ha nagyon muszáj. Mint tudod, lapom sorsa bizonytalan, annak ellenére, hogy Reményi és Kis Pintér valami számomra ismeretlen oknál fogva optimisták. Időnként nem is bánám, ha szabadjára engednének, hátha akkor végre elkezdek dolgozni magamnak. Egy éve semmi igazit nem írtam.

Remélem, a Dinescu-fordítás meghozza a munkakedvemet. Igaz, máris késtem vele. Ezentúl viszont igyekszem.

Ölel agg barátod:

Csiki László

Bp. 1990. november 3.

Kedves Gábor,

rég találkoztunk és rég is küldtél nekünk műfordítást; pl. nagyon szívesen közölnénk Milost a karácsonyi számban (vers, esszé, bármi). Kérlek, ha van szabad anyagod az említett úrtól, akkor nov. 15-ig tedd postára.

Régi barátsággal köszönt

Nagy Gazsi

[Dátum nincs, a lefűzés szerint november eleje.]

Amsterdam, 1990 november 5

Kedves Főszerkesztő Úr!

Előfizetője és rendszeres olvasója vagyok a Jelenkornak. Sajnos a Jelenkor Kiadó könyvei nem jutnak el hozzám, pedig nagy részük (Földényi, Lengyel, Petri) nagyon érdekelne. Nagyon hálás lennék, ha el tudná juttatni hozzám a már megjelent köteteket, nyugati valutában kiállított számlával, amelyet természetesen azonnal kiegyenlítenék; másrészt pedig meg szeretném kérdezni, hogy nincs-e lehetőség arra, hogy a jövőben a folyóirat mellett a könyvsorozatra is előfizessék.

A fáradozásáért előre is köszönetet mond,
tisztelettel és barátsággal,

Kibédi Varga Áron

[A Vrije Universiteit Amsterdam fe]léces levélpapírján.]

* Levelek 1990-ből, V. rész. A levelezés korábbi részei a lap 2008. októberi (1128–1144. o.), novemberi (1243–1257. o.), decemberi (1374–1395. o.) és 2009. januári (47–53. o.) számában olvashatók.

Kedves Gábor!

Ígencsak sajnáljuk, hogy nincs vers. Így aztán a meghívás továbbra is él. Jómagam küldtem nektek, pontosabban Pistának néhányat, majd látjátok. Aztán, úgy lehet, a közeljövőben prózával is jelentkeznék.

De hát azt is látni kell. Kívánok minden jót,
barátsággal üdvözöl:

Darvasi László

Szeged 1990. XI. 5.

[Az induló *Pompejibe* kért tőlem verset. A levéllel küldött versei a januári számban jelentek meg.]

1990. nov. 7-én

(Este, 1/2 11 után)

Kedves Gábor,

köszönöm, hogy elküldted Pistával a korrektúra-kiegészítést. Nagyon szép munka, csupán egyetlen hibával, az Árny-fényjáték 15. sorában a sejtenék helyett sejtenék szerepel – hibásan. Más semmi. – És a Nincs menekvés című kétszer szerepel különböző betűtípussal. Vagy ez szándékos? Nem tudhatom.

Egyébként most jöttünk meg észéki utunkról – gyönyörű volt. (Csak cicát nem láttunk sehol – de hát ne legyünk telhetetlenek.) A társaság remek – mit mondjak: versértékű volt, különös tekintettel Istvánra.

Szeretettel üdvözöl,
ölel a viszontlátásig:

[Makay] Ida

Párizs, 1990 – 11 – 9

Kedves Gábor!

Mellékelem Mészöly Miklós születésnapjára írt házi feladatokat. Nincs itthon elég papírom, úgyhogy mindkét oldalra nyomtattam. Elnézést ezért. Idejében szeretném küldeni. Kérek majd egy gyors visszajelzést.

Más, egy ötletemre vonatkozó kérdés. Hajlandó volnál-e részt venni a párizsi Magyar Intézetben (ahol egyébként Mészölyt ünnepeljük nov. 20-án – én mutatom be) olyan kerekasztalon, melyben francia s magyar folyóiratszerkesztők eszmecserét folytatnak nehézségeikről, terveikről, pl. Mi a kultúra szerepe (helye) a századvégi posztmodern társadalmakban címen?* Réz Palitól kérdem még meg ugyanezt. Legjobb folyóiratokat szerkesztitek, s persze folyékony francia tudásotok is megvan.

Barátsággal köszönt

Karátson Endre

* Van-e ezzel kapcsolatban javaslatod? Valamikor az 1991-es év során – inkább ősszel kerülhetne rá sor.

[Az Université de Lille III fejléces levélpapírján. A „Képiró, képolvasó” az 1991. januári számban jelent meg.]

Hrabal egyszer Mészöly vendége volt – mesélte Mészöly. Természetesen az írásra terelődött a szó, s Mészöly bámulatát fejezte ki Hrabal bőven felbuzgó csudálatos történetei fölött. Hagyja el – legyintett fáradtan a cseh. Tudja milyen prózát szeretnék én írni? Fi-ložó-fikusat!

Kell ezt az anekdotát magyarázni?

KEDVES GÁBOR, FELADOM. ÓRÁK ÓTA TÖKÖLÖK, DE AMI NEM MEGY, AZT ÚGY LÁTSZIK, NEM SZABAD ERŐLTETNI. Egyszerűen arról van szó, hogy nekem nincs véleményem Miklósról. Hiszen nem lehet az véletlen, hogy a Saulus olasz kiadásának utószavától és a magyar irodalom jeleseinek valami globális német bemutatásától eltekintve (mindkettő megjelent magyarul is) soha nem éreztem indítást, hogy írjak róla. Az ember vonzott, de műve kevésbé – ami nem jelenti azt, hogy nem ismerném el, pusztán azt jelenti, hogy nincs mondanivalóm róla. Mármost úgyis többször olvasom a nevetem nyúlfarknyi ilyen-olyan szösszenetek alatt (ami nem az én műfajom), mint szeretném. Miért szaporít-sam? A benevolentia igazolására küldöm el ezt a kezdeményt; ne haragudy.

Baráti üdvözzettel

[Radnóti] Sándor

Budapest, '90/11/11

Kmét, 1990. nov. 13.

Kedves Gábor!

Örülök, hogy el tudsz jönni hétfőn az irodalmi estre. Szállást már sikerült biztosítanom, így nyugodtan útnak indulhatsz. Délután 4 óra körül várunk a szerkesztőségben. (Fő tér, sajtóház). Gyere!

Barátsággal:

Füzi Laci

[A *Forrás* fejléces levélpapírján.]

Varsó, 1990. nov. 19.

Kedves Gábor,

elnézéset kérem – és Iván elnézését is, – hogy ilyen sokáig elcsúsztam a recenzióval. Mindent a változó időre kenhetek persze. S fogadjátok el az életemben beálló változást – mentségnek.

December 8-án készülök néhány napra haza – a többiről így élőszóban.

Ölel:

[Kovács] István

[Sándor Iván *A föld alá vitt tények üzenete* c. könyvéről írott kritikája 1991 januárjában jelent meg. „készlök néhány napra haza”: decemberben együtt mentünk Varsóba.]

Kedves Gábor és Szerkesztőtársak!

Szeretettel üdvözöllek Benneteket az USA szülőhelyéről. Tegnap jártam Len Roberts vidéki házában (két éve Pécssett volt, s elkezdett kortárs magyar költőket fordítani). Adott itteni folyóiratokat, amelyekben ezek a fordítások megjelentek. S pár hét múlva átrándul hozzám néhány napra, Indianára (ide kb. 7 óra autót), hogy újabb fordításokon dolgozzunk. Ez a kapcsolatom van most a magyar irodalommal, meg az, hogy hoztam magammal József Attila, Weöres, Pilinszky stb. fordításokat, azért, hogy amikor itt a magyar irodalomról beszélek, meg tudjam néhány darabját mutatni. Bár itt is szegények vagyunk, élményben és tapasztalatban már eddig is sokat gyarapodtunk. Ha a Szerkesztőség postaköltsége elbírja, szívesen olvasnék egy(-egy) Jelenkor számot, s érdekel, hogy miket adtok ki.

Baráti üdvözzettel

[P.] Müller Péter

[A postabélyegzőn 1990. nov. 2., de november második felében érkezett.]

Kedves Gábor!

Szeretnék összehozni egy számítógépes látó-számot: esszé, illusztráció, irodalmi szövegek etc. Támogatnád-e vállalkozásunkat? Nem tudom, sikerülhet-e ilyesmi – de eredményről vagy kudarcról érdemes-e most beszélni? Volna kedved hozzá? Úgy február végére kellenek elküldened, amennyiben igent mondasz. A számítógépről avagy a számítógéppel közösen... Reméljük, hogy rábólintasz!

Visky úr említette, hogy készítesz egy *Esterházy-számot*, ezért csatoltam ide írásomat (a látóban fog megjelenni olvasónapló gyanánt), a másikat viszont még nem közöltem sehol.

Jó munkát kívánok, és várom válaszod, szeretettel:

Láng Zsolt

Marosvásárhely, 1990. november 20.

[Láng Zsolttal ez év nyarán ismerkedtem meg Balla Zsófia kolozsvári lakásán. Az „N.-i találkozás” az 1991. februári számban jelent meg.]

990. XI. 21.

Kedves Gábor,

ahogyan a múltkor a Szövetségben megbeszéltük, itt küldök négy új verset. Kérlek, közöldtesd le a februári számokban, ahol 80. évem alkalmából írás jelenne meg. Egyben megkérdem, mi újság a „Szonetek a Styxen túlra” kötetemmel. Úgy tudom, Papp Istvánnak adták ki. Magamról csak annyit, egészségem még jó. Dolgozom. December elején Bécsbe megyünk a Berzsényi Társasággal, meghívásra.

Erőt, egészséget, barátainkkal együtt ölel

Takáts Gyula

[A négy vers az 1991. februári számban jelent meg, Papp István kritikájával és Csűrös Miklós köszöntőjével együtt.]

Berlin, 1990. november 22.

Kedves Gábor,

itt Berlinben született a mellékelt írás; kezd körvonalazódni bennem egy olyan esszé-sorozat, amely Berlinhez kapcsolódna (lazán, mint ez is), s amelynek ez az egyik darabja lenne. Örülnék, ha megjelenne Nálatok.

Csuhai Pistával már beszéltem telefonon innen; s most Neked is még egyszer köszönöm a szép könyvet, amit készítettetek nekem; nagyon örülök neki, és jólesett forgatnom – itt, idegenben különösen. Remélem, jó fogadtatása lesz otthon; mint újszülöttért, aggódok a sorsa miatt.

Szeretettel üdvözöllek mindnyájótokat:

Földényi Laci

[Az „Egy fénykép Berlinből” c. esszé a júniusi számban jelent meg. *A túlsó parton*-t 1990 októberében adtuk ki.]

1990. nov. 25.

Kedves Gábor!

Küldöm az esszét. Dec. 10-ig Szigligeten leszek, utána Pesten, – várom híreidet.

Az Arabeszk-sorozat befejezése (azért, köszönettel) megkíván még majd kézzsorrításos-örömteli aktusokat, de a kölcsönös jó érzés (bizonyára részletekről) sem múlik el addig is, amíg találkozunk.

Barátsággal
Neked és mindenkinek Nálátok

Sándor Iván

[A „Hányadik elem? (Magatartás-változat)” c. esszé az 1991. július–augusztusi számban jelent meg.]

Kedves Gábor, ez egy elküldött vers lenne. Örülnék, ha beleférne a koncepciótokba!

Szeretettel üdvözöl

Zalán [Tibor]

Budapesten, 1990. november 28.

[A vers az 1991. áprilisi számban jelent meg.]

Pécs, 1990 nov. 28.

Kedves Gábor

Ez egy elég „keményen” filozófiai cikk. Német verziója 1989 őszén jelent meg egy nyugatnémet filozófiai lapban. A Filozófiai Figyelő Bp-en ugyan tavaly nyáron elfogadta, de azóta pénzühiány miatt egy számuk sem jelent meg. Kérlek, nézd meg, hogy „belefér-e” a JELENKOR profiljába. Nagyon örülnék, ha Pécsett jelenne meg. A szöveget nyugodtan lehet javítani, „magyarítani”!

Barátsággal és tisztelettel köszöntelek

Boros János

Kedves Gábor,

ezt írtam a Mészölyt ünneplő könyvbe. Nem tudnád-e felhasználni? Ha nem, kérlek küldd vissza hamarosan.

Ölel

[Lengyel] Balázs

[Dátum nincs, a lefűzés szerint november vége. A „Mészöly más” c. írás megjelent az 1991. januári Mészöly-összeállításban.]

Kedves Gábor,

Dinescu-fordításaid a februári számban jönnek. (Mondtam is a szerzőnek, aki Pesten járt). Újra átnézve és az eredetivel összevetve őket – kitűnőek! – Megakadtam egy címen. A miraj nem annyira ábránd, mint délibáb, káprázat, fata morgana. Erre az értelmére utal maga a vers is. Mit szólsz hozzá?

Válaszodat és új írásaidat várva üdvözöl

Réz Pál

november 30.

[A Holmi fejléces levélpapírján. A vers „Posztumus káprázatok” címmel jelent meg.]

Kedves Gábor!

Mellékelten küldöm a tercina-ciklust lezáró három versemet. Ha sok vers gyűlt össze, kérem, küldje vissza ezeket nyugodtan.

Ünnepi jókívánságokkal üdvözli a lap híve:

Takács Zsuzsa

dec. 2-án

[A három vers az 1991. áprilisi számban jelent meg.]

Leiderdorp, 1990. dec. 3.

Kedves Barátom,

igyekszem leveledre válaszolni, hogy a könyv kiadása ne szenvedjen esetleg ebből kifolyólag késedelmet.

Remélem leveled keltezése óta a még várható összegek befolytak Hozzátok, mivel úgy Debrecenből, mint Szegedről azt az értesítést kaptuk, hogy a pénzt átutalták számlátokra. Egyébként mindhárom terjesztő még fog pénzt átutalni, mivel küldtünk újabb könyveket nekik.

Ami az ügylet konstrukcióját illeti csak azt nem értem, hogy az 1. pontban eladott 'x' darab könyv, hogy függ össze a 3. pontban említett 'y' példányokkal. S ez talán még érthető is volna, ha nem a 6. pontban ismét összegezed a 'w' és 'z' példányokkal az 'x' példányokat is. Légy szíves majd reagálj erre is.

Ami a kérdéseidet illeti, válaszom a következő:

1. Sajnos többet, mint 500 példányt nem tudunk elsődlegesen rendelni.

2. Mintának a Mikes legutóbbi kiadását, a 'Változás és állandóság'-ot vegyük.

3. A korrektúrát legjobb lenne, ha házon belül tudnátok megoldani. Az ide-oda küldözgetés csak meghosszabbítaná a kiadást. Jó lenne, ha a próbaszedés oldalaival egy papírmintát is küldenél.

Eddig a 'hivatalos' ügyeket.

Nagyon köszönöm, hogy megküldted a Jelenkor elmaradt példányait. Remélem most már szerepelek az előfizetők között, és ezentúl rendszeresen fogom kapni a lapot. Apropos: megjelent-e már a novemberi szám? Azt még nem kaptam meg eddig.

Remélem mindenre válaszoltam.

Várom leveledet mielőbb.

Barátsággal köszönt:

[Ács] Zoltán

[A Hollandiai Mikes Kelemen Kör *A szó hatalma* c. évkönyvét 1991 májusában jelentettük meg.]

Újvidék, 1990. december 3.

Kedves Gábor,

nagyon sajnálom, hogy nem jöhettél, nem is annyira az irodalmi est miatt, hanem mert szerettem volna beszélgetni veled. Így csak a megható bevezetődet hallhattam. Szép élményem volt, és nagyon köszönöm. Én is írtam egy kis jegyzetet, megemlítettem a neved, küldöm a kéziratot.

Egy gyakorlati ügyben is szerettem volna beszélni veled. Lehet, hogy mondtam, egy évvel ezelőtt Zentai Péter tervezte a Makró, az Áttüntetések és az Eckhart gyűrije kiadását. A három regény Újvidéki trilógia „regényciklus-felcímmel” jelent volna meg. A regények valóban válaszolgatnak egymásnak. A Napraforgó azonban tönkrement, tehát nem lett az egészből semmi. Zentai azonban továbbra is szívügyének tartja ezt a dolgot, ezért tárgyalt a Magvetővel, s Hegedűs Mária, a megbízott igazgató szívesen összefogta a Jelenkor Kiadóval. Erről kedden beszélgettünk, úgyhogy ha hétfőn este találkozunk, akkor valamennyivel okosabbak lettünk volna. Így januárra halasztottuk az egészet.

Ezen a cikluson egyébként én már régen dolgozom. A Makrót a folyóiratbeli közlés alapján bevittem már a komputerbe, benn van az Áttüntetések javított változata is. Az Eckhart gyűrűjét nem ismered, az is a gépben van. Még egy kicsit dolgozgatok rajta, s elküldöm, ha ez a vállalkozás érdekel.

Persze, dolgozom a Schlemihl fattyúján is, minél jobban elmélyülök az írásban, annál nagyobb kedvvel dolgozom rajta, de nem hiszem, hogy ősz előtt elkészülök vele. Ezzel nagyon megküzdök, de így kell lennie.

Még soha nem dolgoztam ennyire intenzíven. Ez a helyzet minden erőmet mozgósítja. Küldök egy interjút, amelyből kiviláglik, milyen szellemi állapotban vagyok.

Ha már nem jöttél – írd!

Barátsággal öllelek

P.S.: Beáta a szomszéd szobában dolgozik – éppen a Ielenkornak.

Zentai telefonja: [...]

[Végel László levele, az aláírás lemaradt. Az Újvidéki trilógia végül a mi kiadásunkban jelent meg 1993 szeptemberében.]

Kedves Gábor,

nagyon összeesküdtek ellenem a körülmények, pedig még a Debreceni Napok előtt kész volt bennem ez a kis írás, s Pesten szerettem volna személyesen átadni Neked. Aztán Istvántól üzentem, hogy jártam elutazásom előtt, s amint hazaértem, meg is írtam, akkor meg ezek a hülye ünnepek, meg a hétvége, ma pedig mire kinyomoztam a lehetséges pécsi telefax számot, két órát várahoztam a postán, mert nem kapcsolták át a telefont a faxra, aztán meg már nem vették fel a kagylót sem. Maradt tehát az Eörsi Pista-féle szállítás, 4-én van fellépése Szabadkán, s viszi, hogy expressz föladja. Tényleg bánt és ideges vagyok az egész miatt.

Gabinak nagyon örültem, s különösen annak, hogy szállást adhattam neki a fővárosban. Reggel mondtam is, hogy ha maga Apolló feküdt volna a szomszéd szobában, nem lettem volna olyan boldog. Jó volt végre beszélgetnünk.

Az üzenetemet a politikáról remélem, átadta. A testvéri óvás mellett a meggyőződés beszélt belőlem, meg az önzés, hogy azt az istenadta energiádat abba fektesd bele, amire a Pannón alföldön kizárólag Te vagy képes: megalapozni végre egy tisztességes közép-európai orientációjú lapot-kiadót-gondolkodást-mentalitást. Ószintén elkésérít megint ez a sok meddő és háborzongató szédelés, amit a magyar kultúra produkál. Ha ebben az országban tetőzik a destrukció, talán még értem is, mi a franc vihetne értelmet e sok műveletlen fejbe meg népbe, amikor a vérbosszún kívül egyébre sem képesek. De odaát újra kiátni a csatabárdokat, meg örökösen az önsiratástól az önpusztításig ingázni...

Bocsáss meg, nagyon lerohantalak. Úgy utálok ezt az összes átpolitizált pasalikot, hogy egyebet sem kívánok, mint hogy felétek figyelve legalább kicsit megnyugodjon a lelkem. Ezért vagyok érzékeny az ottani csatározásokra, persze, hidegen kellene, hogy hagyjon az egész. Az erdélyiek valóban lelket öntöttek belém, aztán újra beláttam, hogy nekünk /nekik erőnkhez mérten állnunk kell a sarat, a depressziót meg átengedjük a pestieknek.

Ha érkezel, telefonálj néha. Egyedről készül az írás, s a többi ottani művész úr is elküldhetné itt-ott a könyvét. Évek óta nem jutott el hozzám semmi, holott jó soknak első kötetéről éppen én írtam annak idején. Azért meg külön hálás lennék, ha néha hozzásegítenél egy-egy olyan kötethez, amit magad értékesnek ítélsz. Mert amíg Újvidéken azt sem tudom, hogy mit írnak Pozsonyban meg Kolozsváron, addig legföljebb elhiszem az ügyeletes magyar kultúrpolitikusnak, hogy van egyetemes magyar irodalom, csak legföljebb nem ismerem. S akkor áltathatom magam a közép-európai összefüggések szükségességével.

Gabit, Katát csókolom, gazdag Mikulást, Jézuskát, sok erőt, jókedvet, békességet – kevés politikát kívánva
ölel

[Thomka] Beáta

Újvidék, 90. dec. 3.

P.S. Úgy látszik, ősztől vendégtanárkodom Pécsen, tavasszal előadásra megyek át, s ha addig nem, akkor találkozunk.

B.

[Az előbbivel közös borítékban érkezett. „szállást adhattam neki”: Beáta pesti tartózkodása idején Tordai Zádor lakását kapta kölcsön, aki akkor Olaszországban volt.]

Puławy, 7. XII. 90.

Kedves Gábor,

fogadd szeretettel ezt a könyvecskét, amely nem lett olyan, amilyenek megálmodtam, de mégiscsak megjelent. (Ellentétben a regénnyel, amellyel továbbra sem történik semmi, és már biztos, hogy valami magánkiadó után fogok nézni.)

Úgy tűnik, az „Akcent” és a „Twórczość” túléltek a jövő évet, de majd meglátjuk, hogy fog festeni ez a valóság az új elnökség idején.

Öllelek Téged és a Tiedet, és a legjobbakat kívánom Karácsonyra és az Új Esztendőre.

Bohdan [Zadura]

[Lengyel nyelvű levél. A melléklet a Magyarországon írt, ill. magyar tematikájú verseket tartalmazó *Przesiewitlone z dziejcia* c. verseskötet. Több darabját még kéziratból fordítottam. Bohdan Zadura 1986-ban három hónapot töltött Magyarországon, majd az azt követő években egy-egy hónapot.]

Pécs, 1990 dec. 7.

Kedves Gábor

Köszönöm szépen leveledet; nagyon örülök, hogy írásom megjelenhet a Jelenkor-ban. Javaslataidat elfogadom, néhány megjegyzéssel.

1. A címben mégis a teremtés szónak kellene dominálnia és nem kellene egy „szintre” hozni a „semmi”-vel.

2. A 19. o.-n az adott mondatot „Fizikai kérdés... reverzibilis-e” kihagyhatjuk. Akkor a következő mondatot is meg kell változtatni.

3. Igazad van az „eredő”-„okozó” megjegyzéssel, s majd a korrektúrában figyelek erre.

4. A cikk eredetije németül jelent meg, esetleg ezt az írás végén meg lehetne említeni, ha egyetértesz. „Prima Philosophia”, Junghans Verlag, Cuxhaven, 1989, Band 2. Heft 4., 517-540. o.

5. Most jelent meg Svájcban németül egy cikkem a tudományos elméletek összehasonlíthatóságáról. Megcsinálom a magyar verziót és megmutatom Neked, érdekel-e.

6. Visszatérve a cikkekre; szeretném, ha az első fejezet is „megmenthető” lenne, a német változatban is szerepelt. Persze, ha teljesen ellene vagy, akkor én „dialogusképes” vagyok.

Barátsággal köszöntelek,

Boros János

[Az írás végül nem jelent meg a Jelenkor-ban.]

Kedves Gábor,
egy Tarkovszkij-esszé(cske). Egyre érvényesebb, amit mond; akár Pilinszky.
Mindőtnöknek szép ünnepeket kíván
'990. dec. 9.

Vasadi Péter

[A „Tarkovszkij magasban s mélyben: a küszöbön” az 1991. július–augusztusi számban jelent meg.]

Kedves Gábor,
köszönöm soraidat. Egy kényszerű költözés hullámai rengetnek, továbbá különféle utazások terhelnek. Mindemellett Takáts Gyulát újfent többszörösen „kiírtam” magamból, a Somogy-nak és az Új Írás-nak. Most többre nem telik tőlem, sajnos; erről Gyula bátyánkat is tájékoztattam. Szíves megértésedet kérem. Egyúttal a közelgő ünnepekre gondolva minden jót, szép karácsonyt és elviselhető új esztendőt kívánok, szíves üdvözzellettel

90. dec. 10.

Az új címem és telefonszámom: [...]

T[üskés] Tibor

Kedves Gábor!

Visszaküldöm a szerződés két példányát.

A kéziratot a „téli ünnepek” után kapod, ha újra közbe nem jön afféle affér, mint a M. Napló „felfüggesztése”, ráadásul egy óriási hűlés. Most már állok a lábamon, bár néha még a billentyűk mellé ütök.

Erről ennyit.

Nem tudom, hogy álltok kiadói ügyekben; nekem volna egy javaslatom. Paul Drumaru (Ady, József A., Szilágyi Domokos s még annyi más költő, író román fordítója), mint kiderült, magyarul is ír verseket. Van már belőlük egy fél kötetnyi. Ez lehetne a kuriózum. Van azonban neki egy 40 oldalnyi nehéz, ám igen jó román versszövege (Szilágyi Domokos fordítása közben írta és hivatkozik is rá), amit le lehetne fordítani. Egyéb költeményei is vannak, persze, olyannyira, hogy lehet, meglepem a Jelenkort kettőnek a fordításával.* Drumarunak (Deutsch Pál egyébként) az Európánál kb. három éve megjelent már egy regénye magyarul.

Na, szóval ez egy kósza ötlet. Nyilván kiadód lehetőségeitől függ a dolog. Később majd többet. Most legyünk túl közös barátunkon.

Addig is, üdv és hurrá –

Csiki László

Bp. 1990. december 14.

* vagy egy novellájával

Amsterdam, 1990 december 16.

Kedves Főszerkesztő Úr,

Nagyon köszönöm november 4-i levelét, és örömmel olvastam, hogy az eddig megjelent könyveket feladatta címemre. Most azért írok, mert kezdek nyugtalankodni: a könyvek u.i. mindmáig nem érkeztek meg. Mivel az utóbbi másfél évben kétszer költöztem, talán rossz címre ment és visszaküldték. Nem tudom, mindenesetre jelzem.

Ha megengedi, nagyobb „valutaadomány”-t küldök, mint ami 748 ft-nak megfelel, akkor egyúttal néhány következő kötetre is előfizetek egyben. Kötelező-e azt a sok nevet

és számlaszámot mind ráíratni egy csekkre? A szegény holland banktisztviselő fejfájást kap ennyi magyar szótól!

Köszönöm szépen a meghívást a Jelenkor-ba való publikálásra: mihelyt lesz megfelelő írásom, jelentkeznék fogok!

Tisztelettel és barátsággal

Kibédi Varga Áron

[A Vrije Universiteit Amsterdam fejléces levélpapírján. Első írásait 1992 májusában közölte a folyóirat.]

Kedves Barátom,

f. hó 11-i leveledre válaszolva közlöm, hogy az általad felállított formula részünkre elfogadható. Remélem, hogy általatok minél több példányt sikerül elhelyezni Magyarországon, mivel a Mikes egyik célja a kiadványaink magyarországi terjesztése. Kíváncsian várom, hogy mi is lesz a végleges előállítási ár példányonként. Kérlek, közöld ezt mielőbb.

Hogy álltok a szedéssel? Mikor jön az első korrekció, ill. szedésminta, mivel a korrekciót Ti fogjátok csinálni. Úgyszintén jó lenne, ha a borítólapból is mintát küldenétek. Az utóbbiakat természetesen Németh Sándornak kérem küldeni.

Az elkövetkezendő új esztendőre kívánok sok szerencsét és sikert. Remélem kapcsolatunk gyümölcsöző lesz.

Barátsággal köszönt:

[Ács] Zoltán

[A könyvből végül a Mikes Kelemen Kör 200 példányt vett át. Magyarországon 153 darabot adtunk el.]

kedves gábor,

se éjjelem, se nappalom. neked tartozni a legjobb – éjjelem se, nappalom se, persze –: érzékeny lélek véled álmodik, hosszú szakállú, jószágos világúrnak, aki mindegyre megbocsát, ám ezzel nem könnyíti a terhet, hanem emlékeztet. én annyit féltem már, gábor, életemben – ami ezen túl s innen vagy, arról most nem nyilatkozom, hadd ne tegyem.

ami késik, az múlik. nem is késik egy idő után, múlik csak.

azóta ismét elköltöztünk, ripsz-ropszra, hogy végre leüljek dolgozni az egész Jelenkornak: albréletünk majd' teljes járandóságom rabolta el gazul (a tulaj neve: Vazul), s ez a tarthatatlan állapot behajszolt egy ház-vásárlásba. hát most itt tartunk: innen már nem lehet tovább költözni. szomorú vagyok, mint a jég alá rekedt béka. vagy béke.

életünk mozgalmas, elkeseredett hitelezőink verik meg éjjelente a zsalugátért, fogadkoznak: amint megkapják tőlünk a tartozást, kivert és kőbor kutyák napközi otthonára tesznek alapítványt. de hát nem kapják meg. és ők tudják.

nem így a Jelenkor és a jelenkor. azok megkapják. (tartozni neked, gábor, szerencsét jelent – éjjelem se, nappalom se, persze...)

áhitatok könyve c. készülő opusomból itt küldök néhányat. félelemmel és rettegéssel írom, minden sornál abba hagynám az egész költészetet stb. (illik így félni.) de a Jelenkor szerkesztőségét ez ne akadályozza meg abban, hogy zsenialitásom hírét keltse. terjessze csak, terjessze (az egész szerk. – ezt ellenőrizni fogom!): kelet felől váltatik meg (vagy: le) a költészet. ne fukarkodjatok az irodalomtörténeti utalásokkal, szerényen, párás szemekkel.

és most s kétértelmű ajánlatok: 1. a beígért hrabal könyve, ami megy;

2. megtenném: Kántor Lajos: Hamlet a bántott félhez tartozik (kéziratban két évvel ezelőtt, a nehéz és áldásos diktatúra idején elovastatott);

3. a látó m.b. személyében e pillanatban nem tartotta kívánatosnak azt az általam és láng szolt úr által javasolt beszélgetés-sorozat. amelynek tárgya a kultúráról való elgon-

dolgodás volna, műfaja pedig szigorúan a beszélgetés. nemzedéki összefogásnak ítéltett, jóllehet csak árnyalni kívánná a most nektek küldött írásomban kifejtett honi monolitizmust. (a partnerek: Demény Attila, Salat Levente, KAF, Kereskényi, Moldvay Kati, George Lopez (zeneszerző) stb.) kérdés: a Jelenkort érdekelné? folyamatosan történnék. és jó volna.

kérek tehát mindenféle visszajelzéseket.

gabi asszonynak üzenem: amint kikerülünk könyvileg a dobozokból, megy a Fuharosok. de hát nem kerülünk ki. ne féljen. (nem megy.)

tudni szeretném: ha döntés születik, mely lapszámba jönne a Miről beszélünk?

új címem, meglehetően, 1 életem át érvényes. utána emlékház, de efelől még rendelkezem. (lesz benne egy külön kis Jelenkor-vitrin, ez már most valószínűsíthető.)

a cím tehát: [...] (önkéntes-munka felajánlásokat várok el a kert megművelésére.)

isten óvjon és őrizzen:

[Visky] andrás

kolozsvárt, napokon át, 1990 legvégén

ui. 44 romániai magyar négykezes c. elkészült és '91-ben megjelenő („megjelenés előtt áll”). Gáborral közösen írt könyvünk néhány darabját is mellékelten küldöm. Sorsukról hasonlóképpen.

[Az „áhitatok” az 1991. július–augusztusi számban, a két négykezes a májusi számban, a Kántor Lajos *Birtokon belül* c. könyvéről írt „Miről beszélünk” az áprilisi számban jelent meg. A Tompa Gáborral írt „romániai magyar négykezesek”-et végül mi jelentettük meg 1994 áprilisában. „m.b.”: Markó Béla, akkor a marosvásárhelyi *Látó* főszerkesztője.]

Kedves Gábor,

köszönöm, amit az Alföld-ben írtál rólunk. Várjuk újabb cincogásaidat.

Boldog új évet, vagy legalább elviselhető

Réz Pál

december 30.

[Az *Alföld*-ben megjelent interjúban a *Holmit* fesztiválzenekarhoz hasonlítottam, amelyben én is szívesen cincogok néha.]

Írás, olvasás, véletlen bolyongás

Az írás – tulajdonképpen olvasás. Emlékezünk az elénk kerülő mondatokra, kihúzzuk őket valahonnan, ahol már régóta lappanganak. Az olvasás is csavargás, máshollét, közeledés az ittlét mámorához. Van, amikor a máshollét és az ittlét egybeesik, van boldogság, amelyet a pusztá létezés okoz. Erre születünk, ez a hivatásunk, nem kell annyit mérgeledni.

Az irodalom inspiratív, megsejtő gondolkodás, és a maga meandereivel a személyes gondolatfolyamat logikáját követi. Az olvasónak nem muszáj elhinnie azt, amit az író állít, alkalmasint elképzelhető, önbizonyító állítások. Elhisszük őket, mert bennünk aludtak, és most, a szöveg érintése által felébredtek.

Mi más az irodalom, mint álom önmagunkról, amely generációkat tölt el, és mint titkos közmegegyezés működik? Ahogy egy kalapboltban a hölgyek válogatnak, és a saját arcuk sejtett változatai közül az egyik megtetszik nekik, úgy bánunk a rendelkezésre álló, fölsejlő, megmutatkozó életpályákkal, nézzük, próbálgatjuk őket.

Mindannyian kísérletek vagyunk, önarcképet költünk, esélyként megkaptuk magunkat, hogy készítsünk belőle valami egészet. Mindenki összeügyetlenkedi a maga játszmáját, amelyet számon tart egy megvesztegethetetlen angyal.

Az író különböző hatású képzeleti valóságok közé csábítja az olvasót, s gyógyszerkutatóként készítményének a hatásmechanizmusát vizsgálja rajta. Olyan szöveg a célja, amely zenei sorba szervezett lelkiállapotot okoz: hajnali tőtűkör nyugalma, rettegéslavina, fényorgona.

Mindenki regényíró, álmaiban legalább, de éberségének ünnepein is, irigyli a teremtés változatosságát, és ő szeretne lenni a többi ember is. A korlátozott halandó elméláz, hogy kibe költözzön, kinek szívja ki az emlékezetét, kinek lopja el a bizonytalanságait. Olykor azt hiszi, hogy ez az egész itt körülötte, mind-mind egyetlen regény. Ő is meg van írva, és úgy viselkedik, mintha most éppen önmagát olvasná. Ami belőle az írás szűrőjén áthatol, az már nem ő, az már ott nyugszik a könyvben, ő meg itt lopakodik tovább, nyugtalanul és befejezetlenül.

Jó ideig olyan vidéken éltem, ahol kalandorrá kellett lennem ahhoz, hogy kedvemre való mondatokat írjak. De miért is lenne a regényírás kevésbé kockázatos, mint a sziklamászás vagy a sárkányrepülés? Próbálok meghallani sok más gyerek és felnőtt beszédét, akik már nem élnek, mert megölték őket, vagy mert elhaltak útközben.

*

Elhangzott 2008. november 21-én Amszterdamban a Stichting Lezen által szervezett „Írás és olvasás” konferencián.

A regény nézőpontja a szerzőé, akkor is, ha sokalakos, akkor is, ha énregény. Figurái beszédhelyzetek: befesti az arcát, hogy ne féljen beszélni.

Másnak is csak úgy ír, mintha magának írna. Képzelt kalandokról számot adva az író úgy tesz, mintha valóságos eseményeket adna elő, az olvasó meg úgy tesz, mintha elhinné a dolgot. Tudja, hogy a szerző nem bálnavadász vagy bankrabló, csak elmeséli, mi lenne, ha az lenne. De hiszen az olvasó látott már a televízióban igazi bálnavadászt és bankrablót.

Az olvasó leül szobája sarkába, maga mellé tesz a könyvespolcra néhány könyvet: kezdődik az orgia, minden ízléssértő, rossz illatú hangoskodás nélkül. Jóízű regényíráshoz, regényolvasáshoz szükség van a felidézett, jelenné vált lehetőség és valószínűség általi cinkosságára. Ha már elcsábított olvasóként az író nem érzi a műfaj erotikáját, hogyan éreztesse az olvasóval? Színlelem derekasan a naiv epikát, de néha kiesem a szerepemből.

Egy amerikai bűnügyi regényíró új regényében éppen eljutott a képzeletileg hibátlanul előkészített bankrablásig. Hőséneke utolsó mondata: „Ma éjjel kirabolok három bankot. Holnap vagy gazdag leszek, vagy hulla.” Az író letette a tolat, és a részletesen ábrázolt fölszereléssel elindult bankot rabolni. Idegességében rosszul parkolt a kocsijával, két rendőr közeledett, s amit máskor nem tett volna: pisztolyához kapott. Azok gyorsabbak voltak nála, lelőtték. A modern regény szentje? Hitelesíteni a költött sztorit? Nem volt különösebben jó író, bankrablónak meg éppenséggel kezdő volt.

Az írás, mint alany, mindenre, ami nem ő, gúnnyal tekint. Azért írok, hogy ez a szövegdarab rendesen meg legyen munkálva. Egymást körülbánoló képzetekből milyen szekvenciák keresik meg egymást? A valódi szöveg kidomborodik a papírról. Az olvasmány más, ha más sorrendben olvassuk. A verseskönyvet is hol itt, hol ott ütjük fel. A regények voltaképpen története az eljárás mód, amellyel az író a tárgyát birtokba veszi. Nem a tárgy az érdekes, hanem a tekintet, amely rászegződik, és a hang, amely mesél róla. Ha jó, akkor belénk költözik, velünk marad, függővé válunk tőle, honvágyunk van utána. Nem érdemes olyat írni, amit csak egyszer érdemes elolvasni.

*

A képzelet madártávlatból szemlét tart az emlékek fölött, s némelyiket zuhanórepüléssel megközelíti. Ha egy regényírói szándék a szövegben meggyőző, mindegy, hogy miről szól, még olyan értelmetlen tárgya is lehet, mint a szerző. A regény nem a valóságban történik, hanem a papíron. Az önéletrajz is fikció, írója költi a halmazból, amelyre önkényesen emlékszik. Több anyaga van, mint amennyit kézbe foghat. Képeket sorba rendez, egyik oldalon a tudat zajlása, másik oldalon a könyv végessége. Az író cselekvése az írás maga, a mű elkészítése, ami hosszú évekbe telhet, de az olvasónak kevesebbet jelent, azonos azzal az időbeli élménnyel, amelyen átesik, miközben a könyvet elolvassa. Amiért az egyik éveket ad, azért a másik napokat, esetleg csak órákat.

Az irodalmi szövegnek nincsen szüksége mozgalmak és államok, egyházak és akadémiák jóváhagyására. Az írás civil mesterség, az író a civilek között is civil. Valamirevaló író nem szolgál, nem hasznos; az irodalom szelleme garázda

szellem. Melyik szakma illetékesebb arra, hogy szemét a harcok áldozataira függesse? A jognak a kényszer, a művészetnek a csábítás az eszköze. Minden mondatnak el kell hívnia az olvasót a következő mondat elolvasására.

A bizonyítható élettény irodalmi használhatóságának nem az a kritériuma, hogy valóban megtörtént-e, hanem az, hogy úgy tűnik-e fel, mintha valóban megtörtént volna. Ami igaz, az egyszersmind esztétikailag is érdekes. Az igaz elbeszélésnek felfedezésértéke is van, új ösvényekre hívja az olvasó képzeletét. Léhábban fogalmazva: használ-e az írásnak az igazság, mint a jó idő vagy egy otthonos szoba vagy valamilyen élvezeti szer?

Nem számít, hogy pontosan úgy volt-e, ahogy írom, fantazmáim éppúgy hozzám tartoznak, mint a személyi adataim. Tekintheszük az igazságot esztétikai hatáskeresőnek is. Nem kell bizonyítani, amit állítunk, az olvasó, ha nem akarja, nem hiszi. Az irodalmi mondat csak annyit állít, hogy lehet a dolgokat így is nézni. Ha sikerül, akkor olyan a szöveg, hogy a szerző maga sem érti maradéktalanul. A teljes megértéshez olvasó és szerző teljes azonosulására lenne szükség, hogy a két koponya szinte közlekedőedény legyen. Jobb, ha az olvasó egy csinos vereséggel megy ki a könyvből. Ha az egészet beveszi, mi marad holnapra?

A klasszikus, elálló művek csak gazdagabbak lesznek az idő során, minden olvasástól titokzatosabbak, az időtől érlelődnek. Ha egy regény él, akkor dolgozik, alakul, mint a bor a hordóban. Ha szerencséje van, túléli a többi művet, a testvéreit, felhalmozott magában valami életerőt, és a maga idejéből már csak ő van itt.

A szerző magának ír, nem gondol rá, hogy másnak megfelel-e, ha neki jó, akkor talán az olvasót is érdekelheti. Neki az írás önvédelem, tapogatózás, ráolvasás és hallucináció. Az olvasót, a hallgatót bevonja egy észjárásba, egy hangulatba, közös ízléshúrokat penget, rezonanciákat ébreszt, témáknak arcot ad.

Mit tesz a regény az olvasóval? Elhívja a magáéból egy másik világba, hogy élje bele magát mások ügyeibe. Ha sikerül, akkor kevésbé fog félni a többiektől. A szövegnek része az a hatás is, amit előidéz. Tekintheszük érzelmi tornagyakorlatnak is: közeledés és távolodás, visz az áramlás hidegből melegbe, vágyból undorba. A történetnek eleje és vége van, mint egy utazásnak. De mitől történet egy történet? A jelentős kerekességétől? Az irodalom kaland: ki tudja, mi jut egy perc múlva az eszembe, és hogy a felidézett események közül mit beszélek el? Kedvem volt az ásáshoz a saját memóriámban, megy a meszesedés úgyis magamagától, és kedvem volt ahhoz is, hogy elmeséljem, amit találtam, ahogy a múlt képei lassú mozgásokat végeznek egymás körül.

*

Az elmesélhető dolgok mennyisége végtelenszer több, mint a megírhatóké. Az önkény műve, hogy mit emelek-választok ki belőlük. A szerző nem tudhatja, hogy mit fog írni, mert nem tudja, hogy ő maga ki lesz holnap, tudatának melyik birtokán fog kóborolni. Horgászat az érzelmes emlékezetből. Ízelítők a bajokból és extremitásokból, a beszélő átmegy olyanokba, akikben még nem volt, munka a halál ellen. Ha majd lesz gyerek, akinek nem kell a mese, akkor majd panaszkodhatunk.

Az író szól a halálról, hogy meglóghasson előle. Az irodalom szemlélhető úgy is, mint az írástudó önfelszabadítása szellemi képek által. Az élő titkokat bogozgat a halál környékén. A nagy művek a hosszú készülődés, a kézműves koncentráció teljesítményei. Annak érdekében, hogy szerkesztett egészekkel álljon az olvasó elé, nagy masszából kell kimetszenie egy szeletet. Félreteszi, hagyja leülepedni, és megnézi egy idő múlva, csak utólag látja, hogy mit csinált.

Az irodalom kisebbségi mű, az írók és az olvasók mindösszesen még mindig olyan csekély minoritás, hogy az egész világirodalmat az olvasóival együtt, egy kis globális összeesküvésnek is tekinthetjük. Ádáz multságunk, az irodalmi mű hozzásegít ahhoz, hogy az legyél, aki vagy. Megtanít a valamelyest függetlenebb szemléletre. Az író szerepe nem halványult el, holtában is megkérdezhetjük, hogy miképpen döntene a helyünkben. Az olvasó személy és az emberiség között a világirodalom a legjobb közvetítés, amelynek nem kell eleve számolnia a hír vagy az ábrázolt esemény gyors halálával.

*

Az irodalom *most*tá tesz, megjelenít. A lappangó idő jelenetei betódnak a színpadra. Ahogy a test egyetlen sejtjében benne van az összes többi sejt, úgy egyetlen emberben benne van az egész emberiség tervrajza, mindenestül. Szegény feje nyakába veszi a rábízott üzenetet, alárendeli magát neki, szolgálja, folytonosan szem előtt van. A szem kedvéért élni? Kinek a szeméről van szó?

Vigyázz az éberségedre, kedves olvasó! A furfangos szerző különböző hatású képzeleti valóságok közé csábít, és meghív néhány száz oldalas agykirándulásra. Kezébe veszi a fantáziádat, megdolgoztat, kívánatos és rémes jelenetekkel borít el, amelyeknek a konfigurációja a szerző vágyainak és félelmeinek a politikájával magyarázható. Az is eszébe jut, hogy előtted állítsa össze a könyvét, ahogy némely vendéglőben a vendég előtt sütik a rostélyost.

Nem baj, ha az olvasó nem ért meg mindent, ha mindent értene, unatkozna. Az író képeket szerkeszt, amelyek megzavarják a biztonságát. Javára válik, ha eltéved közöttük. Bukkanjon fel úgy az olvasmányból, mint amikor túl mélyre úszott, és a tüdejében már fogytán a levegő.

A kedves olvasó nem kap hipnotikus felszólítást tagjainak elernyesztésére, maradjon inkább éber minden érzékével. A könyvet én éveken át írom, te napok alatt elolvasod, ezért valódi hőse inkább te vagy.

*

A mese vágyódás arra, hogy ami történik velem, az érdekes legyen. Miért ne kerétkénék a megélt történeteimből mesét? Elrejtőzhetem a talányai közé. Végtere is az irodalom képzelet, torzulás, a valóság megerőszkolása, stilizáció. A társadalom életében az irodalom ugyanazt a szerepet tölti be, mint az egyénében az éjszakai vagy a nappali álom, rémálom s ehhez hasonló a rögeszméig és a téves eszméig menően.

Vágyteli gondolkodás ez, bosszúk forralása, képzelgés szerelmi háborúkról, figuránk félszeg mivoltunk nagyobbszerű mása, majd gyermekességünk apai

megpillantása. Az irodalomban egész tudatom helyet talál magának, ábrándja-
im csakúgy, mint a szorongásaim, elvakultságom csakúgy, mint a tisztánlátá-
som, és még az eszem is, ahogy megpróbál úrrá lenni vágyaim és rettegésem
színes seregletén. Engedjem kibomlani magamban a sétáló eszmélet meséit, egye-
süljön bennük az éjszakai és a nappali elme, írjak közvetítést áthaladásomról hét-
köznapi mennyeken-poklokön. Az embernek meg van engedve a vágyódás és
iszonyodás kétirányú szabadsága, de csak az irodalomban, és természetesen a
többi művészetben! A tudomány vagy a gyakorlat emberei ilyen szabadságról ne
is álmodozzanak.

Ha komoly tárgyról komolyan írok, nem mentesülök a tévedés kockázatától.
Tanulmányaimmal lehet vitatkozni, regényeimmel nem lehet.

Lehet unni és elfelejteni, de lehet átélni is őket, és emlékezni is rájuk. Így az
elbeszélések elfoglalják az olvasót belülről, és ő éppoly kevésbé szabadul attól,
amit olvasott, mint attól, ami vele történt. Egy metaforát nem lehet a vádlottak
padjára ültetni, s azt sem lehet bebizonyítani róla, hogy tudománytalan. Ha le-
írok egy fogalmi ítéletet, jön valaki, és megcáfolja, írok egy másikat, hogy igazol-
jam az előzőt, ezzel is szembezáll valaki, és így hiúságból, önvédelemből bele-
gabalyodom valamibe, ami már régen nem érdekel. Az elméleti gondolkodás
nem akar osztozkodni agyamon az írói gondolkodással. Vagy megfordítva.

Mihelyt a szellem bemutatkozik, egyszersmind nyomban kétségbe vonja és
ki is neveti magát, más szóval irodalom lesz belőle. A tudat tudata képekben.
Ennek a vállalkozásnak is megvan a maga örvényszerű belső húzása. A regény
öncélú szellemi építmény, önmagában is egész, külső igazolásra, a valóság pró-
bájára nem szorul. A regényírás átszűri és elhárítja az elméleti és a gyakorlati
gondolkodás szabályait, a műfajnak saját filozófiája van, amely annál kérlelhe-
tetlenebb, minél inkább átadom magam neki.

Regényeimben lehetek gyilkos, rabló, buja, fajtalan, gyáva, részeges, hazug.

Nincs bennem annyi alávalóság, amennyinek ne lenne helye bennük. Magam
fölé emelkedhetem, lehetek önfeláldozó, hősies és megvilágosult is, csak győz-
zem. Még sohasem kínoztak, még sohasem öltem, bezzeg a regényeimben mind-
ez már hányszor megesett!

Minden ember várkastély, én is az vagyok, de csak néhány szobáját lakom.
Kísértetként azonban átsuhanok pókhálós, örült termeken. Aki mélyebben jár a
szorongásban, magasabban jár az illuminációban, ez a mesterségem. Én az em-
bert szórakozni vágyó lénynek nevezném. Minél technikaibb egy művelet, annál
egyértelműbb: vagy ez, vagy az. A dolgozó emberek zöme csak elalvás előtt,
fényűzéseképpen adhatja át magát az ellentmondások megbízhatatlan költésze-
tének. Nekem az a hivatalos teendőm, hogy végigkóboroljam az alternatívákat,
képzeleti sugárzásban föltámasszam a lecsonkolt tagot, s megvalósítsam azt,
amiből nem lett semmi. Hivatásos tudatmeghosszabbító vagyok, kifeszítem a
végleteket, tükör-megvilágításban állok. Szeretném megpillantani a tükörben a
paradoxonok régi bölcseit, ahogy félelmetesen és ünnepien mosolyogtak a láto-
gatóra.

*

Lassú fölszabadulás, ha már annyira kisebbségi vagyok, hogy szinte egyedül. Lehet, hogy a kisebbség a meghatározó, s nem amiből sok van, hanem a törvényszegő, aki módosítja a törvényt, de ha nem így van, az sem baj. Ha erkölcsösnek lenni annyit jelent, hogy elnyerem kortársaim helyeslését, mert azt gondolom, amit ők, akkor nem kell erkölcsösnek lennem. Nem írok semmilyen közösség nevében, senki másnak a szószólója nem vagyok. Akkor vagyok a legközelebb a többiekhez, ha minden kitérő nélkül csak a magam nevében beszélek.

Szerzőtípusok paradigmája: egyik oldalon a pap (ez isten szava), másik oldalon az író (ez az én beszédem). Itt nincs semmiféle tekintély, itt az esendő kíváncsiság beszél. Istenek, félistenek, istenné vált emberek, emberré vált istenek, szentek és hősök története – mese, irodalom, mitológia, ihletett emberek műve. Az olvasó igényli a mesét, kell neki, hogy megértse a világot és önmagát, hogy tudja, hogyan éljen. A szövegek tanácsokat adnak, felszólítanak, tiltanak, lehet hozzájuk hűnek és hűtlennek lenni.

Bolyongunk szerelmeink földrajzának térképén, megyünk temetőbe és színházba, uszodába és ócskapiacra, ácsorgunk az aluljárókban, a vásárca-sarnokban, a mozdony- és autótemetőkből, átöleljük a menyasszonyi virágzásban pompázó meggyfát, megtámasztjuk a hátunkat a százéves terméskő falon, és itt már elkezdődhetne a regény, amely már régen elkezdődött. Műfajszabályként pedig meg volt szabva, hogy nem tudható előre, mi következik, s nem tudjuk, hogy a következő paragrafus hova fog kilyukadni.

Élesztő a könyv, fölemelkedik tőle, mint a kuglóf, az olvasó feje. Csak eljusszon hozzá, csak kézbesítse a postás a levelet, csak legyen telefonvonal, és ne szakadjon meg. Átpréseljed magad a szitán. A teljes hallgatás is elfogadható alku. Abszolút kudarc esetén sem adni fel. Amit mondani lehet, azt mondani kell.

Olvasható a könyv úgy is, mint egy stratégiaajánlat, akkor hiteles, ha olyat ajánl, amit a szerző is gyakorol. Olvasóim felderítője vagyok alkonyi tájakon, kiszorítom magam a hemzsegségből, de visszavagyódom belé.

Magányos kreatúra lennék az univerzumban, átérezve a kanti *comme-il-faut-t*, hogy az egész emberiség helyett, mintegy annak a nevében szólok és cselekszem? Amely lelkiállapot minden serdülő korú embernek ismerős.

*

Minden örvendetes hírnek van egy csalódást keltő ikerpárja. Ha tehát valaki a könyv halálát, a gutenbergi tradíció végét kívánná jósolni, továbbá mellékesen az irodalom vagy éppen a szóbeli műveltség hanyatlását, akkor remek szervákat adna másoknak, hogy elkezdődhessen a pingpong, s hogy pusztán a társalgás élénkítése végett a másik a könyv diadalát jelezze előre, és mindazt, ami ezzel jár, írók és kiadók, közvetítők ígéretes jövőjét.

A világ könyvforgalma tudomásom szerint nő, és az olvasni tudók száma is. Szerinte a földön új könyvpiacok jelennek meg, és ezek egymással mind több szálon érintkeznek. Ahogy a többi termelési és fogyasztási ágban nő a világpiac és a nemzetközi kereskedelem szerepe, úgy ez a könyvről is elmondható. A könyvpiac a piaccgazdaságokban aránylag kevés külső támogatásban részesül, többnyire meg kell állnia a maga lábán. Van ettől valamelyes szilárdsága: nem szorul

egész létével az állam vagy más jötevők kegyére, ellenben támaszkodhat a tartós fogyasztói hajlamokra, a magán-vásárlóerő sokféle igényeire.

Amit Goethe még csak gondolatfutamként említett, hogy van világirodalom, az robusztus valósággá lett az elmúlt két évszázadban és kivált a huszadiknak a második felében, mert a világirodalom eszméjének a könyv világpiaca létalapot nyújt. Kormányváltozások, költségvetési politikák megnehezíthetik a létezését, de nem tehetik egészen tönkre. Nem állítom, hogy túl nagy gazdasági ágazatról beszélek, hiszen az Egyesült Államokban az összes könyvkiadó együttes forgalma sem elég ahhoz, hogy a negyven legnagyobb cég rangsorába bekerüljön, de már a negyvenkettedik hely sem lebecsülendő, jóllehet a könyv és az irodalom jelentősége nem igazán mérhető pénzben.

A kelet-európai rendszerváltozások a piaci könyvállomány átrétegződését eredményezték, oktalanság volna azonban feltételezni, hogy a kereskedelmileg sikeres akcióirodalom minden helyet elfoglal. Az a tömegirodalom, amely megfelel a tömegmozgóképnek, és amelynek világpiacán az USA az első exportőr, az olvasásra jutó pénz és idő nagy hányadát leköti ugyan, de marad egy rész az úgynevezett magaskultúrának is, az igényes, értékálló műveknek, a mindenkori klasszikus és félklasszikus repertoárnak, amelyre ugyanúgy lesznek vevők, mint bármilyen minőségi termékre a bortól a kabátig. A mozgókép előállítás igényeli a nagy nézőszámot, ezzel szemben a könyv a kis szériával is összefér. Amire néhány ezer olvasó van, az a könyv megszülethet, és élheti a maga kalandos életét.

Előre jelezhető, hogy a szép kiállítású könyv mint a minőségi ipar terméke olyan fogyasztói jószág, amely befektetés is, bútorozza a lakást, jelzi a család műveltségét, és alkalmasint el is olvasható. Tartós foglalatba tartós szöveg kívánkozik. Biztos tehát, hogy a bibliofília, a könyv szemlélhető műtárgyként felfogása a könyveseknek tartósan munkát és megélhetést ad.

*

Valószínű, hogy az olcsóbb hozzáférhetőségnek divatba jönnek a hagyományos és az elektronikus módozatai. A hagyományos lehetne a kölcsönkönyvtárak hálózatának változatosabb kiépülése és a magán könyvcseré szokásának elterjedése. Látogatások kiegészítője lehetne barátainkhoz könyvekkel érkezni, hozni, vinni, hogy az egy könyvre jutó olvasók száma növekedjék, ami az író szerzői hiúságának kellemes, a zsebének nem túl kellemetlen távlat, mondjuk tehát, hogy könyveink bármilyen olvasása végső soron jó nekünk.

Minden bizonnyal terjedni fog az elektronikus olvasás. Ha számítógémembe behívhatok bármely könyvet, lehetséges, hogy képernyőn olvasom egy darabig, lehetséges, hogy ugrom benne, és gyorsan lapozom, hogy átfuttatom és átfutom, ha azonban megállít a szöveg, megállít és marasztal, akkor kinyomtatom, de még valószínűbb, hogy akkor a vágy arányában nő a készség is megvennem a könyvet magát, mert aki sokat nézi a monitort, annak karosszékből jó fogású könyvet lapozni szabad órájában kellemesebb, mint az elenyésző fénybetűkre tapasztani a szemét nem csupán munkaidőben, de még a kötelességmentes olvasás luxusidejében is.

Az irodalom részben tehát ott marad köz- és magánkönyvtárainkban, részben azonban elszakad az ő anyagi valóságától, a félezer éves könyvtől, és digitális suhanássá változik. Sőt az is lehet, hogy a szemtelen olvasó azt csinál a szövegünkkel, amit akar, kiemel belőle részeket, amelyek tetszenek neki, másokat elhagy, interaktív gazdája lesz annak, hogy mit olvas el, és mind gyakrabban követi azt a gyanús szokást, amelyet a diákok művelnek, csupán fejezeteket, oldalakat, szemelvényeket olvasva tanáraik biztatására művekből, amelyeket szerkesztésnek szánt a szerző, aki eleve rossz szemmel néz mindenféle húzási, tömörítési, vagdalási intervencióra.

*

Üzenetünk elindul vándorútjára, lehet, hogy rövid távon elakad, lehet, hogy szívnak mutatkozik, szaporodik, ahogy azt sem tudjuk, hogy mi lesz a gyermekeink sorsa. Megadunk nekik apait-anyait, és a sorsukra bízunk. Irodalomból továbbra sem lesznek a szerzők gazdagok, és ha kevesen megélnék is belőle, a többség arra kényszerül, hogy más úton keresse meg a pénzét, de hogy az igazi tehetségek abbahagynák az írást, azt éppoly valószínűtlennek gondolom, mint azt, hogy az emberiség megkukulna, mert a kimondott szónak az írott szó az unokatestvére, és ahogy az emberek különbséget tudnak tenni a fecsegés és a tartalmas beszéd között, az információ és a redundancia között, úgy lesznek mindig néhányan, akik bármely csatornán, bármilyen médiumban a magvas szöveget igényelni fogják, és lesznek közvetítők, akik az író és az olvasót összekötik, továbbá az is valószínű, hogy bár az íróknak is jut egy rész, de a közvetítők mindig jobban fognak járni a bolton.

*

Külön méltatást érdemelnek a fordítók. Ők a szerző legbizalmasabb ismerősei. Lehet, hogy sosem látták egymást, de közelebb vannak egymáshoz, mint gyakran a barátok vagy a szeretők. A fordító beül a szerző koponyájába, mondatonkénti küzdelmes előrehaladásában magába fogadja, bekebelezi a szerzőt, és úgy bocsátja útjára a szöveget, hogy ráteszi a nevét, vállalja, ketten együtt felelősek érte. Nagy odaadás, szerény kereset, a fordító ebben is a szerzőhöz áll közel. Pedig általuk létezhet csupán a világirodalom. Az író nem tud nem lenni, mert bolond, akkor is ír, ha felkopik az álla, habár ezt nem bölcs elárulni. Manapság csak abban bízhatunk, hogy a fordítók is ilyen bolondok.

Az államnak nem szívügye többé, hogy az írók könyveit minél többen olvassák. De ha az illetékes politikusok, az állami pénzek szétosztói egy percre hajlandóak volnának a tárgy érdemén elgondolkodni, akkor megértenék, hogy az ország nyelvén az ország polgárai által írott művek terjedése a nagyvilágban a legkörülmönfontabb országreklám, még akkor is, ha a könyv csupa vad rémségről ad hírt, mert ha a könyv jó, akkor ebből kiderül, hogy a szóban forgó országnak van irodalma, alkalmasint nem is rosszabb és nem is szegényebb, mint amilyen a nagyobb és gazdagabb országoké, jóllehet ezt az anyagi termelés többi ágáról nem lehet elmondani. Ahol pedig van irodalom, ott vannak emberi kincsek.

Megeshet, hogy a kormányfők, pártvezérek és a miniszterek neve a külföldi olvasó számára semmit sem mond, az íróké ellenben mond valamit.

Megeshet, hogy egy könyv olvasása nyomán családok fölkerelkednek, és megakarnak bizonyosodni arról, hogy létezik-e a szerző hazájában az a táj, viselkedés, hangulat, ami az érdeklődésüket a könyvben fölkelte. Írás, fordítás, kiadás támogatása az állami és a magán-redisztribúció csatornáiból elitek olcsó és szépen kamatozó befektetése. Mindenki, akinek köze van az irodalomhoz, örülhet, hogy városunkban a könyv emberei szép számban összetalálkoznak egy kis időre, üdvözljük mindannyiukat, és jámbor levelibéka gyanánt szeretnénk biztosítani őket, hogy munkájuk nem hiábavaló, mert az embernek, amíg van szeme és keze, nélkülözhetetlen társa lesz a könyv. A társaság, amelyhez hozzátartozunk, igen kiterjedt, behálózta a földgolyót néhány ezer éve.

*

Nem lehetsz már sem főpap, sem eretnek, de szakértő sem. Helyettünk ismét a papok mondanak magasztos dolgokat. Emelkedetten szólni nem a mi dolgunk többé. Az olvasóknak jó könyvekre továbbra is szüksége van, de nincsen szükségük szellemi vezetőkre. Az írók száma gyorsabban nő, mint az olvasóké.

Életképes, halálunkat is túlélő könyveket szeretnénk a világgönyvtárak polcaira tenni, és magunk mögött hagyni. Áldozatos személyiségszínlelés, az ember még itt a földön egy másik emberré válik. Könyvvárat rakunk, elrejtőzünk benne, és azt reméljük, hogy akadnak olyan elvetemült olvasók, akik a rejtekhelyünkön ránk akarnak bukkanni, és még azután is kíváncsiak lesznek ránk. Irodalmi művek alkotása az emberi gyarlóság különös válfaja: aprólékos mesterkedés a halálnál egy darabig erősebb formáért.

Önmagán valamelyest gondolkodni minden épkézláb embernek muszáj, bár általában még azok sem nyúlnak tollhoz, akiknek szavajárása, hogy az én életem kész regény. Az én kis históriámban kezdettől fogva adva volt az alany, a szerző maga, akinek az életsorsát is megszabta az a döntése, hogy az írás lesz a főfoglalkozása. A történet arról tudósít, hogy miképpen próbál a szerző életben maradni, és miképpen ad számot az életéről? Az olvasók kéme jelentéseket továbbít, ahogy életútján tovább halad, és beszámol tapasztalatairól az emberi lét köréből. Igyekszik megmenteni valamit jövés-menéssel eltöltött napjaiból, próbál nem egészen meghalni, csak hogy egy darabig még legyen, mint egy fatörzsbe véssett vagy egy börtöntéglafalba karcolt monogram.

Átkelés a Lidóra

Simon Balázs emlékének

*„nem akarok én útirajzot írni,
én csak azt írhatom, ami az enyém,
mondjuk, szerelmeim történetét”*

Nádas Péter

Abban az évben kétszer tettem meg ezt az utat, nem is tudom, először talán az Accademiánál szállhattam fel, vagy a Salute előtti háromszögletű téren, mely mintegy kifelé mutató ujjként ül a Dorsoduro déli földnyelvének végén; másodszorra pedig mindenképpen a Rialto melletti megállónál, hiszen bizonyára korán keltünk azon a napon, nem akartuk elvesztegetni az időt, ha egyszer a dél-élelőt mindenképpen a szigeteknek és a tengernek szántuk.

Ilyenkor a vaporetto először a Canal Grandén söpör végig a folyamatos vízi csúcsgalamban, aztán a Salute földnyelvére még visszapattan a Szent Márk felé, onnantól kezdve azonban már csak a déli part mentén áll meg egy-egy pillanatra, nem párhuzamosan haladva a rakpartokkal, hanem kisebb-nagyobb félköríveket öltve egymásba, mintha ez a hajójárat húzná maga mögött azt a víz alatti fonalat, mely a káprázatokból szőtt várost összetartja. Csak a S. Elena megállót hátrahagyva fut ki végre a nyílt víz felé, ekkor azonban már szabad szemmel is látni a Lido szállodákkal szegélyezett, hosszú síkját. És jóllehet nyílt tengerről valójában csak e hosszúra nyúlt szigetet elhagyva beszélhetnénk, a legyőzendő távolság még így is embertelennek látszik a fedélzetről nézve.

Lehetetlen, ez volt az első gondolatom akkor februárban, lehetetlen, hogy Gustav Aschenbach ezt a távot gondolán tegye meg, ahogyan Thomas Mann írja a harmadik fejezetben. Vagy akkor a gondoláknak kellett egészen másoknak lenniük, masszívabb és teherbíróbb alkotmányoknak, vagy a tenger lehet sokkal nyugodtabb nyári napsütésben, mint így, mikor a hullámok szinte átcsapnak a benzinmeghajtású vaporetto vaskorlátjain is.

Nem mintha meglepett volna, hogy ezek szerint a belváros főbb terein muto-gatott, fekete lakkal bevont gondolák is csak silány utánzatok. Velencében az embernek mindig akadnak elveszteni való illúziói, bár akkor még nem tudtam, hogy éppen az utolsóktól készülök megszabadulni a Lidóra való átkelés során.

Akkor februárban egyszerre két fiúba voltam szerelmes a távoli Budapesten, a bennem mocorgó démon mégis azt súgta a fülemben szüntelenül, hogy utazásom során egy harmadikkal kellene megcsálnom őket. Ebből persze akkor nem lett semmi, nyáron viszont már nem egyedül érkeztem ide.

Velencei utazásaimnak, egészen a legutóbbi alkalomig, mindig volt valami

menekülésjellege, amit leginkább írói munkám aszketikus bájával igyekeztem elfedni, miszerint nem szórakozni megyek én Velencébe, hanem mert leendő regényem, melynek megírására az idők során egyre kevesebb erőt éreztem magamban, s ez különösen így volt velencei utazásaim alkalmával, szóval, hogy leendő regényem itt fog majd játszódni, hogy dolgozom, kutatásokat végzek tehát, melyekhez a városban való jelenlétem épp olyan nélkülözhetetlen, mint amilyen elviselhetetlennek éreztem titokban már csak a gondolatot is, hogy még egy napot Budapesten töltsék.

Hogy feltétlenül látnom kell a Grand Hotel des Bains, ahol Thomas Mann először figyelt fel a fiatal Wladyslaw Moes báróra, látnom kell, igen, ezt mondtam mindenkinek, ahogyan ezt mondtam mindkét fiúnak is. És beszéd közben túlságosan el voltam foglalva azzal, hogy főnntartsam a magam fennkölt művészi mimikrijét, ezért aztán nem maradt időm arra, hogy felmérjem, milyen rezonanciákat indít el ez a néhány szó az egyikben, és milyen hullámzásokat, örvényeket, áramlatokat kelt a másikban, aminek következtében aztán arról is lemaradtam, ami pedig talán az egész nevetséges utazást fölöslegessé tette volna. Történetesen, hogy míg az olyan szavak kimondására, mint Thomas Mann, regény, Velence, Grand Hotel, az egyik egész lénye, akár egy gong vagy egy egészen finom művű üveg pohár, rezegni kezdett, mintha ez a rezgés egy pillanatra mindkettőnket visszavihetett volna egy néhány száz évvel korábbi időbe, ahol én, mondjuk, meglett férfiember és elismert professzor lennék, ő pedig szinte kínosan fiatal, de korához képest varázslatosan művelt, rajongó tanítványom, addig ugyanezen mondataim nyomán a másik szemében egyedül az a biztos tudat tükröződött, és az ehhez a tudáshoz társuló bánat, félelem, csalódás és vágyakozás, hogy ezek szerint, mégpedig a lehető legközelebbi jövőben, el fogok menni tőle, vagyis hogy utazásom négy-öt napjának időtartamára visszavonhatatlanul és teljes mértékben elveszít.

A februári szél az arcomba csapott, amíg a korlátba kapaszkodva megpróbáltam megtartani az egyensúlyomat, a vaporetto pedig remegve falta tovább a hullámokat, amiben semmi nem volt az Aschenbachot saját halálának előérzetébe ringató gondola lusta és kedélytelen táncából, inkább mintha valami elfojtott, gépi zokogás rázta volna a hajót, tudomást sem véve a fedélzetén még ilyenkor is szép számban jelen lévő turisták harsány és ünnepi jókedvéről.

A kikötés után csak arra emlékeztem, hogy a novellában valami szent asszonyról elnevezett sugárúton halad végig a neves német író, nyomában a poggyászát vonszoló hordárral, s csak reménykedhettem benne, hogy ellentétben a szülőházzal, itt nem változtatták meg az utcák és utak nevét minden harminc-négyven évben. Nem tévedtem. S az a tétova jóhiszeműség, öreges optimizmus, amivel lábamat egy sosemvolt sétáló nyomaiba tettem, valahogy tényleg közelebb hozott kutatásaim tárgyához, pedig sejtettem volna, hogy a felhők mattüvegén átszűrő februári fény és a járókelőkön látott vastag átmeneti kabátok nem sok jót ígérnek. Ahogyan azt sem sejtettem még, hogy az ösvény, amit kitaposni készülök, végül majd nem a Grand Hotel, hanem a tenger felé fog vezetni egy fullasztó nyári délutánon.

Előző este még a szállásunk erkélyéről néztük, ahogy a Calle dei Fabbriból nyíló utcánk torkolatában, ahonnan reggelenként hangos pöfögéssel szállították

el az összegyűlt szemetet a helyi köztisztasági vállalat zöldre pingált kukáshajói, a patkányok hangos sivalkodással harcolnak egy-egy zsírosabb falatért, de másnap, abban az időben, amikor ablakunk alatt általában megjelentek a német és japán turistákat szállító gondolák tangóharmonikával és énekesekkel felszerelt hosszú, fekete füzerei, mi már a szigetre induló vaporetton ültünk, a hátizsá-kunkban egy-egy meglehetősen vicces fürdőnadrággal, és titkon mindketten arra gondoltunk, némi szorongással, és némi kíváncsi várakozással is, hogy ta-lán most lesz először, hogy mások szeme láttára csaknem meztelenül állunk majd egymással szemben, a Lido homokjában.

Nem mintha ezen a strandon bárkinek is szemet szúrna, hogy két huszon-éves fiú kézenfogva sétál bele a lábukat lágyan nyaldosó tengerbe.

Ahogy ott álltam a híres homokpadon, a düledező fürdőkabinok és a vízben szétázott nejlonzacskók között, még az élesen füttyülő szél ellenére is hallottam a Grand Hotel tekintélyes homlokzatán dolgozó munkás kalapácsütéseit, aki a partról nézve alig tűnt nagyobbnak, mint a szálló tetején díszelő óra mutatója, mely ki tudja, mióta állt mozdulatlanul, engedve, hogy immár ne ő, csak a ko-pottas falakról hulló vakolat és a szobák erkélyein összegyűlő száraz falevelek egyre növekvő kupacai jelezzék az idő múlását a lehető legalkalmatlanabb idő-pontban érkező utazó számára. Mintha egy öreg hölgyet, akit az ember hallo-másból fényes estélyeiről és kifogástalan eleganciájáról ismert volna, végül még-iscsak egy rosszul megvilágított, dohos szobában látogatna meg, ahol a néni térdére terített pokrócok áporodott szaga elkeveredik a kibontva hagyott gyógy-szerek és a félig megivott herbateák kesernyés, metsző illatával.

Leültem a betongerendáig megkopasztott móló hideg lépcsőjére, pedig se-jtettem, hogy fel fogok fájni, de ez most nem érdekelt, ekkora pofáraesésre nem voltam felkészülve. Szerettem volna, ha most jön valaki, akinek elmondhatnám, voltaképpen mit is kerestem itt, minek a nyomai után kutattam ebben a vigasztal-an romhalmazban, de nem jött senki, csak a távolban láttam egy viharkabátos alakot, aki a kutyáját sétáltatta éppen, egyébként minden olyan volt, mintha csak egy érzelgős Visconti-film évtizedek óta leszerrepelt díszletének falai közé keve-redtem volna, ami csupán azért maradt meg mostanáig többé-kevésbé felismer-hető állapotban, mert egyszerűen túl költséges lett volna lebontani.

Itt ültem neveltetésem jéghideg csődjében, és még csak fényképezőgépet se hoztam magammal, hogy megörökítem.

Talán ott, lábammal a Lido csaknem megfagyott homokját turkálva, mikor feltettem magamnak az ilyenkor szokásos kérdéseket, hogy mit érzek, mit tud-hatok, mit remélhetek, e három fényében pedig mit érdemes kezdenem magam-mal, valószínűleg ekkor jöhettem rá, hogy fiatal, Budapesten hagyott képzelet-beli tanítványom, akivel a legtetszetősebb beszélgetést folytathattam volna le az elem táruló látványról, voltaképpen nem az én hiányzó másik felem, ahogyan addig gondoltam, hanem a már meglévő felem egy különösen vonzó, hogy azt ne mondjam, idealizált változata. És hogy az, hogy az ő alakjában felfedeztem ezt a némileg torzított, bár kétségtelenül kívánatos és rokonszenves tükörképét saját magamnak, s hogy felismerve eltaszítom most magamtól, nem őt, hanem a torzképet, melyről fogalmam sem volt, mennyire illik rá és mennyire rejt az én elképzeléseimtől radikálisan különböző valakit, ez egyben az ifjúság vége. Hi-

szen azzal, hogy lemondok arról, hogy benne senki mást, csupán önmagamat szeressem, tulajdonképpen csalok: öregebb ember módjára viselkedem, mint amilyen vagyok, hiszen a legtöbb hozzám hasonlóan fiatal ember leginkább önmagába szerelmes viharos és fékezhetetlen kamaszkori szerelmei során, s ez így van jól, sőt ebből adódik a fiatalság részegítő bája, a demonstrációból, hogy kívánatosak, hiszen kívánják saját magukat a másokban, és a csalódásból, hiszen mégiscsak magukat kívánják, se a másikat, se minket, s mi legfeljebb csak bámulhatjuk, de meg nem érinthetjük őket anélkül, hogy beszenneoznánk.

És ezekben a percekben bizonyára végtelenül magányosnak és elhagyatottnak éreztem volna magam, ha nem tudom, hogy ugyanebben a pillanatban akad egy másik, jóval titokzatosabb valaki Budapesten, aki már csak magas, sudár alakja miatt sem alkalmas arra, hogy a személyében a magam kissé köpcös és alacsony figurájának valamiféle tökéletesre álmodott verzióját szeressem, és aki-ről, ellentétben hozzám hasonlóan Thomas Mann-mániás képzeletbeli tanítványommal, akivel kapcsolatban már egyáltalán nem reméltem, hogy azokból az érzelmeiből, melyek nem a neves német íróra és életművére, hanem rám vonatkoznak, bármit is ismerhetnék, erről a másikról egyvalamit egészen biztosan tudtam, mert visszagondolva rá, immár teljesen világossá vált előttem annak a bizonyos utolsó tekintetnek a súlya és az értelme is, történetesen, hogy valószínűleg ő az egyetlen, akinek jelen pillanatban Budapesten még hiányzom, és minden kétséget kizáróan az egyetlen, akihez még érdemes visszatérnem.

Amikor az immár sikeresen beazonosított Santa Maria Elisabettán elindultam a sziget túlsó oldalára, hogy a szállásom felé vivő délutáni vaporettót még elkaphassam, már nem kis derűtséggel és szájalommal gondoltam vissza a Lido mólóján gubbasztó fázós alakra, aki, mintha csak foggal hámozna gyümölcsöt, kétségbeesetten próbálta lefejtetni az elé táruló elhagyott tájról az elmúlt majdnem száz évet, s képzeletével felhasítani a Lido fölé boruló felhőzet ólomfödélét, hogy így nyisson utat a novella lapjairól az egykor felkapott adriai fürdőhely dűnéire sugárzó görögös napfénynek, ami szélesre nyithatná a Grand Hotel fejedelmi, bedeszakázott ajtajait, lerobbantaná a szálló parkjának vaskapujára tekerterozsdás láncokat, s a kedvetlenül, tompa szürkeségben terjengő hullámokat szikrázó ragyogásba vonva veszélyesen formás, dionüszoszi rohángászásba felledkezett kis Tadziókkal népesítené be az egész partot.

Ami nagyjából megfelelt annak a látványnak, ami alig néhány hónap elteltével fogadott minket.

Mikor megérkeztünk, a frissen megnyitott Grand Hotel des Bains design-bútorokkal teli teraszának lépcsőjén egy feltehetőleg dúsgazdag indiai férfi állt talpig hófehérben, mintha csak az Ezeregyéjszaka valamelyik palotáját őrizné az illetéktelen barbárok tekintetétől, és éppen valami rendelést adott le az egyik csokornyakkendő pincérnek; mögötte pedig, a szélesre tárt főbejáraton túl még a tűző nyári napsütésben is tisztán ki lehetett venni a központi hall muranói üvegcsillárjának apró fénypontjait. Ahogy pedig elindultunk lefelé a kék-fehér csikosra festett fürdőkabinok fel-felduzzadó függönyei között, már pontosan tudtam a lépéseket, hiszen minden a helyén volt, s a trópusi nádkunyhók mintájára felhúzott masszörpavilonok mellett elhaladva tényleg találtunk is egy fülkét, ahol nyugodtan átöltözhattünk.

A hátadat néztem, a nyakadon az ing alá gördülő izzadságcseppeket, és arra gondoltam, vajon hogyan foglak egyszer megtanítani úszni, és vajon hogy fog tetszeni a tenger, hiszen életedben most látod először azt, ami engem már évtizedek óta fogva tart. Jólesett a víz, hiszen a napi többszöri tusolás ellenére mindketten úgy éreztük, olyan mocskosak vagyunk, amilyen mocskos csak velencei turista lehet néhány napi kimerült caplatás után a főszezonban.

Nagyjából egyetlen megmártózásra volt időnk, amíg a négycsillagos luxus-szálloda biztonsági őrre fel nem figyelt a hotel magánstrandjára bemerészkedő két hivatlan vendégre, és át nem tessékelt minket a pár száz méterre levő Népstrand zajos fürdőzői közé. Mivel pedig külföldön általában rám bízta a nyelvi kérdéseket, most én voltam az, aki egy töről metszett kelet-európai szolgáltat-készségével tettem a hülyét a szalmakalapos Cerberusnak, mintha nem is az innen való száműzetésünk hírért hozta volna el ez a kedvetlen, drabális állat, hanem egy tiszteletteljes meghívást a túlóldalról, amit most kissé meglepve bár, de örömmel és nagylelkűen elfogadnánk. Akkor még megkérdezted, ne menjünk-e inkább föl a teraszra meginni egy kávé, hiszen pénzünk voltaképpen lenne rá, s talán még azok a szavak is elhangoztak, hogy regény, Velence, Grand Hotel. De én csak a fejemet ingattam mosolyogva, hogy fölösleges, Nem!, mondtam végül szinte kiáltva és nevetve, hogy biztosan át tudjak törni kölcsönös zavarunk zsidbadtságán, az ajánlat nagyon hízelgő, sőt megtisztelő, de már elígértük. Inkább feküdjünk még le egy kicsit a homokba a Népstrandon, és ha ott vagyunk, vegyünk egy szelet friss görögdinnyét, mert ebben a melegben rettenetesen megéheztem. És kérlek, bocsáss meg, tettem még hozzá.

KERÜLŐ MANÓVEREK*

Kedves Egybegyűlteik,

Dunajcsik Mátyás első könyvének ajánlásában biztonságos repülést kíván az Olvasónak (Fly safely!), és okkal, hiszen köztudomású, a repülés, akárcsak az irodalom, a kockázatos vállalkozások közé tartozik.

Ami azt illeti, a legjobb első prózakötetnek járó díjról való döntés se éppen rizikómentes, a szakmai tudás mellett feltételezi a kurátorok jövőbe látási képességét is. Dunajcsik Mátyás *Repülési kézikönyve* ráadásul nem is tisztán prózakötet, verseket, sőt versfordítást is tartalmaz, első pillantásra úgy tűnhet, meg sem felel a Bródy-díj feltételeinek. Ám vegyük figyelembe, hogy a széppróza fogalmának, kánonjainak hatalmas változása zajlott le a magyar irodalomban is az elmúlt évtizedekben, a műfaji határok képlékenyebbekké váltak, a különböző diskurzusok, regiszterek és nyelvhasználatok minden korábbinál átjárhatóbbakká lettek egymás számára, az úgynevezett primér és szekundér irodalom, a fikció és az elméleti diszciplínák kategóriáinak kölcsönös áthelyeződése figyelhető meg.

Dunajcsik Mátyás kötetének címadó metaforája, a repülési kézikönyv is az irodalom identitásának erre a dinamikusabbá válására utal, erre kell, hogy utaljon, ugyanis a kötet írásaiban egyáltalán nem esik szó a repülésről, a szereplők ugyan sokat utaznak, de biciklin, buszon, villamoson, vonaton vagy hajón, még véletlenül sem repülőgépen. A könyv hátsó borítóján olvasható vers főhőse ugyan vesz magának szárnyakat, de aztán mégsem használja azokat. A repülés elvont, elméleti síkon Gilles Deleuze filozófiájának repülés-vonalait vagy más néven szökésvonalait idézi: kilépést a gondolkodás zárt skatulyáinak, az identitás történelmi-kulturális meghatározottságainak dobozaiból. A kötetben nincs kitüntetett, domináns forma, egyenrangú, mellérendelő viszonyban van egymással a novella, esszénovella, fiktív útinapló, útirajz, a versfordítás, a versciklus, a szonettformában íródott, egymást váltogató szerelmes monológok, és fontos szerephez jutnak a könyvet illusztráló képek is. A repülés vagy szökés itt nem végleges helyváltoztatást jelent, inkább vándorlást, úton levést, útközben levést a szó elsődleges, referenciális jelentésében és átvitt, elvont értelmében is: ingázást, hintázást, oszcillálást a beszédmódok, műfajok, alakítások, a jelen és múlt állapotai, a nyugati és a keleti kultúra, a szent és a profán megnyilvánulások, a művészet és a valóság, a férfilét és női lét között. *A Hiánycikkek boltja* című utolsó elbeszélésben a főhős Kierkegaard segítségével próbálja eldönteni etikai dilemmáját. Kierkegaardról írva Bacsó Béla egyik esszéjében kerülőutat említ: „Mit is jelent a jövőendő filozófiát, a rá következő filozófiát illetően, ha ez az ember Koppenhágából (...) megérteti velünk, talán egyszer s mindenkorra, hogy nem jutunk túl, nem vagyunk képesek magunk mögött hagyni a létező és a megértett aporetikus megkettőződését, nincs út, ami ezen kívülre vezetne. A lét, vagy pontosabban az állandóan közlésben álló és megértésért fáradozó személy léte az állandó megkettőződés.” Kierkegaard filozófiája ezért „[k]erülő az irónián, a komikumon keresztül, dialektika, ami nem emelkedik az általános szintjére”.

* Elhangzott Dunajcsik Mátyás *Repülési kézikönyv* című kötetének laudációjaként a Bródy-díj átadásán, 2008. november 8-án a Műcsarnokban.

A *Repülési kézikönyv* szövegei arról tanúskodnak, hogy szerzőjük magas szinten elsajátította a gyakorlatban is a posztmodern szövegformáló eljárásokat, az intertextuális és dekonstrukciós nyelvjátékokat, műveltsége, tájékozottsága imponáló, tehetsége vitathatatlan. Ám ennek a könyvnek nemcsak a mesterségbeli tudásban látom a jelentőségét. Valami más is születik itt, valami új minőség, amely túlmutat a posztmodernnek nevezett irodalmi gondolkodás horizontján. Leginkább az Esterházy-átirat, az *Egy srác* című 16 darabból álló szövegsorozat példáján lehetne ezt bemutatni. Az „eredeti” Esterházy-mű, az *Egy nő a nőről, nőiségről* való beszéd dekonstrukciójának tekinthető, a nő mint olyan multiplikációjának, amely természetesen nem hagyja érintetlenül a hagyományos férfi alakzatot sem. Mindazonáltal az Esterházy-mű bármennyire fellazítja is a férfi-nő viszony bináris oppozícióját, nem haladja meg azt. Dunajcsik Mátyás tovább dekonstruálja az amúgy is dekonstrukciós eljárásokkal operáló művet, a férfi-szerző beszédhelyzetét meghagyva a női szerepbe egy srácot mint a homoszexuális szerelem tárgyát állítja, mintegy demonstrálva, hogy az „egy nő” nem csupán megragadhatatlanul sokféle, de nem is biztos, hogy nő... A dekonstrukció dekonstrukciója érdekes módon nem a semmit mondas irányába tart, nem is az eredeti állapotot állítja helyre, hanem valami új konstruálódik itt a régi beszédmódok „romjain”, újrahasonosított paneljei révén: megszólal az elhallgatott, az elfojtott, a titkos, a tiltott nyelv: létezőn a homoszexuális identitás irodalmi artikulációja. Ahhoz hasonló mozgás játszódik le ebben az amúgy velejéig esterházys irodalmi intervencióban, mint amely Deleuze szerint a kisebbségi nyelvekre is jellemző: ezek „nem pusztán alnyelvek, idiolektusok vagy dialektusok, hanem olyan potenciális ágenssek, amelyeknek köszönhetően a többségi nyelv minden viszonylatában és minden elemében a kisebbségivé válás útjára lép (pl. Black English). Vagyis megkülönböztetjük egymástól a kisebbségi nyelveket, a többségi nyelvet és a többségi nyelv kisebbségivé válását.” Ennek értelmében azt mondhatjuk, hogy a *Repülési kézikönyv*ben a többségi irodalmi kánon kisebbségivé válása zajlik. Fontos hangsúlyozni, hogy Dunajcsik könyve nem egy új oppozíciót állít fel többség és kisebbség között, az *Egy srác* 3. darabjában a mozgalmár meleg fiú ironikus ábrázolása egyértelművé is teszi ezt. Ez a srác „Arról beszél, hogy a melegek a hetero társadalom börtönében élnek, hetero szerepet majmolnak, és hetero gondolataik vannak. A kedvencem az, hogy a hetero nyelvbe be vagyunk zárva. (...) Elvisz fesztiválokra, kezembe nyom egy transzparenst, mondjuk »Mi is emberek vagyunk«, vagy ilyesmi. Üvöltözve rohan végig az Andrassy úton, és közben arra vágyik, hogy nyugodtan tudjon élni, mint bárki más.”

A kötet egyik legszebb, legtalányosabb, prousti-borgeses ihletésű írása a *Barokk olvasóterem* című novella. Ez a szöveg egy másik, ám az előbbinél homályosabb, formátlanabb, rejtettebb, ellentmondásosabb kulturális identitás körvonalait sejteti, talán egy keletkezőben lévő, vagy éppen feledésbe merült irányultságét, kierkegaard-i kategóriákkal kifejezve az esztétikain és etikain túli vallási stádiumét. A *Barokk olvasóteremben* egy fiatal szerzetest látunk, aki egy kis bonsai cseresznyefát figyel egész nap, miniatűr mását annak a fának, melynek látványa a megtérés pillanata lett az életében. A fiú le akarja írni ezt a fát, és ehhez naponta három órát olvas a könyvtárban. Az apát nem érti, miért van szükség a tömérdek könyvre, ha egyetlen fűszárból is ki lehet olvasni a mindenséget. A fiú azt válaszolja: „Azt hiszem, a könyvek a szavak miatt kellene, tudja, atyám, a szavak miatt kell, a szavaknak semmi közük ugyanis a teremtés művéhez, azok kívül vannak a játékon, és az emberek találmányai, hogy megértsék ezt az egészet, főként persze a teremtés művét (...) ezt a csodát valahogyan át kell adni, *lefordítani*, ha úgy tetszik, és ehhez kellene a papírosok meg a szavak”. Ám hónapok múltán különös dolog történik: a szerzetes által elolvasott könyvekből eltűnnek a betűk, a szó szoros értelmében kiolvassa őket a könyvekből, mintha a benne fokozatosan növekvő üresség vákuumszerűen beszippantaná, kiüresítené a könyvtár drága köteteit – végül aztán a könyvtár védelmében a fiút ki is

dobják a rendből. Az allegorikus történetből nem derül ki egyértelműen, mi is volt a tragikus vétség, tévedett-e, és miben a fiú. Ám a vállalkozása helyessége felől az apátnak végig vannak kételyei, nem tudja, egy szent költözött-e a kolostorba, vagy maga az ördög. Itt is arról van szó, amiről végeredményben a kötet összes írásában: a lehetetlen ostromlásáról, az írás általi megkettőzöttségnek mint gravitációnak a legyőzéséről, az apória megkerüléséről, melynek révén az öreg könyveket ugyanúgy érzékelhetjük, mint egy öreg arcot. Talán ugyanarról a problémáról, amely Pasolinit is foglalkoztatta egész életében, s amelyről így ír egyik levelében: „Mégis furcsa: az ember mindig elválasztotta az írott-beszélt nyelvet a Valóságtól. A kultuszok hosszú története során a valóság minden tárgya szakrálissá vált, a nyelv azonban soha. A nyelv soha nem tűnt misztériumnak.” Pasolini egy tölgyfával példálózik, és azt mondja, jelentés valójában nem létezik, mert a jelentés is jel. „Akár a filmet használom fel – írja –, akár az írást, nem teszek egyebet, mint a fordítás segítségével megidézem a Valóságot a maga fizikai valójában. Ami az én szememben mindenképpen Elsőbbséget élvez. Ez minden szerző gyönyöre és kínja.”

Köszönöm a figyelmet, és gratulálok a díjazottnak!

AZ ÖRDÖG A RÉSZLETEKBEN

Grecsó Krisztián: Tánciskola

Grecsó Krisztián *Tánciskola* című regénye figyelemre méltó, tanulságos, érdekes nevelődési regény. Nagy megkönnyebbüléssel írja le a recenzens állítását: míg erre a következtetésre nem jutott, maga is hasonló változásokon esett át, mint a regény főszereplője. Bosszankodott, gyakran egyszerűen nem értette, mire kívánják rávenni, szíve szerint már-már hagyta volna az egészet, aztán egyszer csak ráébredt arra, hogy megéri megőriznie higgadtságát és türelmét. Kettős értelemben is nevelődési regényt vehet kezébe az olvasó: nemcsak a mű főszereplőjének lassú és nehézségekkel teli fejlődését kísérheti figyelemmel, hanem növekvő reménykedéssel láthatja, hogy a regény is egyre inkább túllép a saját árnyékán.

A mű alaphelyzete a nevelődési regények klasszikus sémáját követi: Dr. Voith József, a regény névhasználatával Jocó, a Szegedről mintázott Feketeváros frissen végzett jogásza diplomájával a zsebében nagybátyja, Szalma Lajos segítségével fogalmazói álláshoz jut Tótvárosban (azaz Békéscsabán). A kissé teszetosza, gyámoltalan, de alapvetően jóindulatú fiúnak az egyetem és a szülői ház közötti ingázás után új lakóhelyén kell megállnia a saját lábán. Berendezkedésében látszólag segítségére van nagybátyja, aki fiatalkorában ígéretes sportolói karrier elé nézett, de egy baleset következtében kénytelen volt középiskolai tanári állást vállalni Tótvárosban. A nevelői szerepben fellépő Szalma Lajos azonban egyáltalán nem könnyíti meg az átmenetet. A *Tánciskola* nem a nevelődési regények azon típusát követi, amelyben egy meghatározott közösség, intézmény vagy értékrend iskoláját kell kijárnia, majd esetleg felülmúlnia a felnőtté válás előtt álló főszereplőnek (e regényforma egyik legragyogóbb példája *Az üveggyöngyjáték*), hanem azzal az alműfajjal mutat rokonságot, amelyben a legkülönbébb erők és érdekek jelentik be igényüket a fiatal és befolyásolható regényalakra (e típusra mások mellett *A varázshegy* említhető példaként).

Az első és sokáig legfontosabb ilyen erőt Szalma Lajos testesíti meg, aki, ha a narráció perspektívája nem Jocóhoz igazodna, bizvást a regény első felének főszereplőjeként tűnne fel. Szalma Lajos bizarr figura, aki kínos eszmefuttatásokban, kvázi-teológiai fejtegetésekben számol be még kínosabb eksztatikus látomásairól, hogy felnyissa Jocó „harmadik szemét”. Ugyanakkor Szalma Lajos a regény igencsak földhözragadt és izzadságszagú értékvilágának legtipikusabb alakja, nőcsábász szoknyabolond, aki múlt- és jelenbeli hódításai mellett főzési és fogyasztási képességeire a legbüszkébb. Jellemének ez a kettőssége egyrészt képtelen helyzetekhez vezet, az egyik jelenetben például

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2008
304 oldal, 2890 Ft

Jocónak a tömegesen széttrancsírozódó békák látványából kellene következtetéseket levonnia a teremtés rendjéről. Másrészt Szalma Lajos beszédmódja és könnyed világlátása határozza meg az elbeszélő szólamait is, aki szembetűnő kedélyességgel és bántó képzavarokkal terhelt szellemeskedéssel ecsetel egy olyan regényvilágot, amelyet a recenzens inkább kisszerűnek, szégyenteljesnek és taszítónak érez, és amelyben az igazi férfi állandóan iszik, ha kifinomultabb igényei vannak, különleges drogokhoz nyúl, és bármikor kedvére tesz a csakis utána epekedő ismerős és ismeretlen nőknek. Jocó nem is találja a helyét nagybátyja közelében, akinek kirohanásait „legföljebb jópofa bolondságnak látja. Legföljebb. Inkább idegesítő baromság az egész” (25.).

A *Tánciskola* talán legnagyobb problémája, hogy a szerző jó ideig mintha nem tudná eldönteni, milyen regényt is szeretne írni pontosan, és így olyan elemeket, megszólalási módokat és fordulatokat elegyít, amelyek inkább gyengítik, sőt kioltják egymás hatását, ahelyett, hogy erősítenék. A Grecsó kapcsán előszeretettel emlegetett „mágikus realista”, Krúdyra és Móriczra emlékeztető elbeszélői hangnem leginkább az önfeledt mesélést és gyakran a vaskos leírásokat részesíti előnyben, ami önmagában nem kifogásolható, a gondot az jelenti, hogy az anekdotizálás olyan eseményekről számol be, amelyek kezdetben semmiféle következményekkel nem járnak, ugyanakkor a képtelen és látszólag súlytalan történések idővel mégis a szereplők életét feldúló drámai eseményekké válnak. Kérdéses, hogy az anekdotikus, groteszk epizódokból összeállítható-e egy nemritkán tragizáló, dramaturgiai és etikai következetességgel számoló nevelődési regény. A regény az említett megoldatlanságokat ráadásul nagy múltú és az európai irodalmi kánonban alapvető hatású intertextusokkal terheli meg. A kötet kritikusan szinte egyöntetűen elmarasztalják a szövegközi párhuzamokat, és ezzel a recenzens is teljes mértékben egyetért. Az egész regényen végigvonuló egyik megidézett textus a Szalma Lajos hétvégi házában rendszeresített drogozásokhoz kötődik (ezek szerepéről még bővebben lesz szó a későbbiekben): az első alkalommal Jocó előtt megjelenik az ördög, és megteszi ajánlatát, ám az epizód nemcsak megalapozatlan és következtelen, hanem teljességgel funkciótlan is marad. A regény egész egyszerűen meg sem közelíti a korábban például Goethénél, Dosztojevszkijnál vagy Thomas Mann-nál felbukkanó motívum erejét: míg a *Tánciskola* nyugodtan nélkülözhetné a rájátszást, hiszen semmilyen lényegi szerepe nincs, addig az említett szerzők kapcsolódó művei egyenesen elképzelhetetlenek lennének az ördög figurája nélkül. Különösen zavaró az a fejezet, amelyben Szalma Lajos egyik újabb képtelen „látomása” mellé társulnak a tökéletesen funkciótlan irodalmi rájátszások.

Sőt a másik nagy intertextus, az Oidipusz-történet, pontosabban ennek kapcsán a sajtóosan értelmezett Oidipusz-komplexus szerepeltetése a regény egyik fontos epizódjában egyenesen destruktív hatású, és végletesen összekuszálja a mű amúgy is széttartó szálait. Jocó apja a regény elején egy feketevárosi tivornya során majdnem elcsábít egy cigánylányt, ami látszólag nem kirívó eset a regény férfiak által uralt világában – akkor sem, ha Jocó tehetetlenségében elsírja magát –, mégis következményei lesznek: a lány családja addig jár Voith Károly munkahelyére, míg a férfit el nem bocsátják. Az idősebb Voith „védelmére” szerveződő verőlegénycsapatot valamiért Jocó is elkíséri a cigánytelepre, ahol az üldözés hevében képtelen módon még arra is jut ideje, hogy engedjen a lány csábításának, amit az apával való rivalizálás pszichológiai kényszerével magyaráz. (Képtelenség és valószerűség összemosódása jellemzi Voith Károly későbbi halálát is.) A bizarr affér a későbbiekben mégis elnyeri a maga funkcióját.

Ám mielőtt szó esne erről, érdemes megemlíteni azokat a tényezőket, amelyek Szalma Lajos mellett hatással vannak Jocó nevelődésére. Az egyik ilyen tényező maga Tótváros. A város arculatát leíró részek a regény kifejezett erősségei közé tartoznak. Grecsó kiválóan ért hozzá, hogy erős hangulatfestő képekkel, néhány kifejező epizód felvillantásával egyedi karakterrel ruházzon fel helyeket. Az ily módon valószerűvé és sajátossá formált

városi helyszín olyan helyzeteket és figurákat is felvonultat, amelyek éppen azáltal lesznek jelentősek, hogy megmutatják, mi *nem* foglalkoztatja Jocót. Így például jóformán semmit sem tudunk meg fogalmazói állásáról, ami azért sem okoz hiányérzetet, mert Jocó nem karrierista. A rendkívül belterjesnek mutatott, a kívülről érkezőt kész helyzet elé állító városi politikai világ ábrázolása is azért fontos, mert jelzi, hogy Jocó nevelődése nem egy közösségen belüli érvényesülést jelent. Ennyiben a mű nem nemzedékregény (bár érdekes lett volna talán kidomborítani Jocó generációs helyzetét, a húszas évei elején járó, a rendszerváltozás után eszmélkedő nemzedék felnőtte válásának tipikus körülményeit – talán csak életkora mondatja a recenzenssel, de mintha e generáció irodalmi ábrázolása hiányozna az egyébként a közelmúlt történelmi-társadalmi valósága iránt fogékony kortárs magyar regényirodalomban), és nem is kisváros-regény: ezért nem is tűnik jogosnak mindenáron számon kérni a kisvárosiassággal kapcsolatban felvethető kérdések megválaszolatlanságát, ahogy a regény néhány kritikusa teszi.

Egy másik fontosnak tűnő nevelődési tényező a regény egyik emlékezetes, bár eddig többnyire kritikával illetett epizódjához kötődik. Jocó Szalma Lajossal és annak barátjával a román határ közelében fekvő Méhkerékre utazik, ahol egy kevésbé kedélyes, sokkal inkább durva és erőszakos világot ismer meg. Jóllehet az embertelen körülmények között tartott román vendégmunkások megjelenítésének lehetne súlya, a regény e szakasza mégis inkább egy Tar Sándor-novella rosszul sikerült átiratának hat, amelyet teljesen érvénytelenít az az írói megoldás, hogy a váratlanul feltűnő határőrök elől egy szűk pincében bujkáló Jocó tanúja lesz annak, hogy egy albinó férfi az egész létezését elátkozza. A társadalmi és világnézeti kritika olyannyira előkészítetlenül jelenik meg, és olyannyira nem illeszkedik a regény világába, hogy pusztán dramaturgiai funkcióvá süllyed. Az eset után ugyanis Jocó nyakába veszi a várost, és miután véletlenül a helyi potentátok mulatozásába keveredik, az elázott fogalmazó főnökasszonya, Fejér Antalné otthonában lel menedéket. S itt találkozik feljebbvalója mozgássérült lányával, Judittal, aki a későbbiek során nagyon fontos szerepet játszik.

A legfontosabb nevelődési tényezőnek ugyanis nem Szalma Lajos bizonyul, hanem a nők. Bár Jocó sikerei meglehetősen problematikusak, nehezen érthető, hogy miért szemelik ki többen is az addig igencsak tehetetlennek feltüntetett, a nagybátyja árnyékában járó fiút, nem beszélve arról, hogy Jocó kifejezetten kamaszos módon inkább a gyerekszobájába menekülne vissza a nők elől. Ám mégiscsak bekövetkezik egy fontos változás. Amikor Jocó kezdene berendezkedni új életébe, és megbizonyosodna arról, „hogy képes lesz megtalálni a saját útját, valahol a régi énje, és a Lajos bácsi által kiprovokált helyzetekben kényszerűen létrejövő új között, egy vékonyka csapáson meg fogja lelni a saját erejéhez, kedvéhez illő lehetőségeket, kalandokat” (181.), szembetalálkozik az elcsábított cigánylánnyal, aki menyasszonyként halad egy esküvői menet élén. Ez az első eset, amikor Jocó ráébred arra, hogy nem a saját helyének fellelése az elsődleges, nem a Szalma Lajos által képviselt idült elégedettség a cél, hiszen tetteinek következményei vannak, esetenként nagyon súlyos következményei. Nevelődése során nem hagyhatja figyelmen kívül a többi embert, különösen azokat, akiknek életébe erőteljesen beavatkozott.

Ugyanakkor ez a felismerés lassan érik tettekké Jocóban, aki Judit és munkahelyi kolléganői, Angéla és Ildikó között őrlődik. A következő fontos esemény ismét egy közös drogozáshoz kötődik. A droghasználat leírásai ügyesek, Grecsó ötletesen és jó arányérzékkel ábrázolja a szerek által kiváltott szürrealisztikus hatásokat. A regény kritikusai egyébként is a leírásokról és a regény szövegébe illeszkedő novellaszerű anekdotákról írnak elismerően, és a kompozíciós-dramaturgiai sajátosságokat marasztalják el. A szóban forgó kábítószerkezési epizód mindazonáltal az egész regény szempontjából fontos, és közrejátszik abban, hogy a *Tánciskola*, bár nagy nehézségek árán, de regénnyé kerekedik. Szalma Lajos újabb különleges koktéjának hatása alatt Jocó Ildikó testébe kerül, és így éli

át közös szeretkezésüket. Az a drog, amely máskülönben sokat ígér, anélkül, hogy Jocónak bármit is tennie kellene, épp arra ébreszti rá, hogy a másik nem ellenállás nélküli tárgya vágyainak, törekvéseinek, hanem önálló személy. Vagyis Jocó megtanul más fejével gondolkodni, más testével érezni, ami a regény világában újszerű tapasztalat, fontos belátás.

Jóllehet e felismerés után a regény továbbra sem nélkülöz abszurd epizódokat – így például egyszerűen érthetetlen, hogyan válhat Jocó egyszer csak egyenesen a nők bálványává, és Szalma Lajos miért esik letargiába. Az egész regényről elmondható, hogy túlzásfolt, Grecsó az alig négy hónapnyi regényidőbe annyi mindent beilleszt, ami sok-sok évre elegendő lenne. Ám a regény végére Jocó valóban komoly és minden indokolatlan epizód ellenére is, sőt azokon keresztül valószerűvé tett változáson esik át. Tetteivel szembesülve etikai fogalmakat illeszt szótárába: és amikor Juditra gondolván hibáról, az élet elhibázottságáról, a következményről és a választásról kezd töprengeni, olyan fogalmakat hoz a regénybe, amelyek a mű világában addig elképzelhetetlenek voltak. S amikor az a „gyötrelmes kétség” szállja meg, hogy „nem jól él” (275.), fontos tanulágra tesz szert. Persze közhelyes, önmagában még nem olyan nagy tanulság, de tanulság – és Tótvárosban, ebben az igencsak szegényes, vaskos, kedélyes és kétségbevonhatatlannak tűnő világban, amely talán azért nem is olyan valószerűtlen, ez különösen nem csekélység.

Jocó tehát Juditot választja, és szenteste hozzá utazik. A regény befejezését több recenzens is érzélgősnek találta, és kétségkívül nem túl eredeti, de talán nagyon is illik Jocóhoz, akinek mégiscsak sikerült túllépni élete eddigi keretein, és szakítani Szalma Lajos egyszerre kínos és félelmetes elveivel. S amikor úgy érzi, „otthon van valaki mellett” (300.), e felismerés fényében láthatóvá válik az egész regényvilág korábbi kietlensége, amely a sok abszurdítás ellenére nyomasztóan valóságosnak hat. Így a mű a maga legvégső pontján mintegy utólag komollyá, sőt talán megrendítővé formálja önmagát – és noha bizonyára nem fogunk örökre emlékezni erre a pillanatra, nem úgy, mint a Judit toloszéke mögött a mise legszentebb eseményében megmerítkező Jocó, mégse felejtjük el egyhamar.

„MI A JÓURISTENT KERESÜNK MI ITT?”

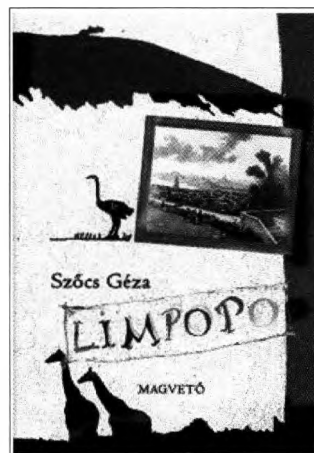
Szócs Géza: *Limpopo – avagy egy strucckisasszony naplója*

A címbeli idézet Szócs Géza *Limpopo* című könyvének a bevezetőt követő első mondata, mely nagyon markánsan ragadja meg azt, amire a tulajdonképpeni feljegyzések irányulnak, egy magyar alföldi tanyára vetődött strucckisasszony tájidegenségét, melyre ő maga döbben rá, s ebből, igen, akármilyen furán hangzik, egy *Bildungsroman* bontakozik ki, a strucc saját önkeresésének és önmegtalálásának útja, múltjának és jövőjének megkonstruálása. A szerző, a posztmodern egyik kedvelt technikájával élve, bekeretezi a történetet, s a redundáns ismétléssel fel is hívja a figyelmet a talált szöveg (megcélzott) hagyományára: „AZ AKTATÁSKÁBAN TALÁLT TALÁLT SZÖVEG”. A *Bevezető*ben tovább játszik az önreflexív gesztusokkal, felsorolja a művet potenciálisan ihlető alkotásokat, valamint szöveggondozásának filológiai elveiről, precizításáról biztosít, sőt olvasási stratégiákat is ajánl, megközelítheti a befogadó a művet az 1. orwelliánus história, 2. az állatmese, 3. a legenda, 4. a napló műfajának szempontjából, 5. felvetve a kollektív írás problematikáját, 6. továbbá etológusok és kincstörténészek számára dokumentációs anyagként is szolgálhat. A metanarratív utasítások azonban a szövegformálás ellenében is hatnak olykor, hiszen a számozott részek tetszés szerinti, aleatorikus olvasatára való buzdítás dacára a szöveg igenis lineáris logikára épül, mégpedig a repülés irányát leképező felfele ívelés vonalát követve, némi pátozzsal mondhatjuk, *Limpopo* belső fejlődési útjának, lelki felemelkedésének stációi szerint.

Nem meglepő, hogy különböző nyelvek szerepelnek e könyvben, hiszen egy strucc naplójáról van szó, vagyis ennek embernyelvre történt fordításáról, ráadásul a szerző a műgond álcája mögül körmönfontan szabadkozik az átültetés nehézségeit illetően, amin amúgy sem csodálkoznánk a köztünk (emberek) és az állatok közti nyelvi különbségek miatt, ám ennek az új nyelvnek a mássága, mondani sem kell, egyben egy másfajta világképet is hordoz, melynek elgondolása a mi képzeletünk határait feszegeti. Nem hiába zárójelrelek, a napló műfajához hű egyes szám első személyű narráció, a szöveggondozó szerző-szerkesztő nyelvi-kognitív botlásait eláruló javítások, mint: „Le ezekkel az embertelen, akarom mondani, struccatlan, dehát ez hogy hangzik, viszonyokkal!” (26.) „öten kiáltottak fel egy emberként, vagyis egy struccként” (40.), „emberfeletti, á dehog: struccfeletti erőfeszítésünkkel” (55.) stb., de főként a megkérdőjelezett „mi” többes, valamint az olyan ellentmondások, mint a struccok „kézjegyei” (10.), a tájidegen

Dolgozatom a kolozsvári Láthatatlan Kollégium kritikairás-programja keretében készült. (M. I.)

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2007
248 oldal, 2690 Ft

madarak skizofrén természetét jelölik. Ezen ambivalencia ábrázolása, már maga az alap-helyzet, az emberitől idegen nyelv, kultúra, genézis stb. megjelenítése poétikai kihívást jelent, melyet a Szócs Gézára jellemző nyelvteremtő aktusok arzenálja, a bravúros megoldások ki is aknáznak. Ezek egyrészt pusztán grammatikai, ortográfiai bakik, mint az egyeztetések hiánya, az alanyi, tárgyi ragozás összekeverése, a *j* és az *ly* felcserélése, ragisméltés, többszörös tagadás, másrészt viszont az emberi világ/nyelv nemértéséből, félreértelmezéséből adódó vicces formák. A könyv humorának elsődleges forrása éppen ez az emberekre irányuló külső perspektíva, mely a gyermeki látásmódra jellemző kapiskáló-interpretáló gondolkodási folyamatokat tárja fel. Ezt jelzi az a kortárs magyar irodalomban gyakran alkalmazott technika is, mely az elvont értelemre utaló nyelvi jel elsődleges, konkrét referenciáját érvényesíti: a strucckisasszony például konkrétan órákra gondol, amikor azt olvassa, hogy *A mulató rosszlányhoz* nirvános házban (sic!) „vásárol magának a pásztor pásztorórát.” (16.), ugyanígy a „karmikus erőket” is szó szerint érti. A népi etimológia mintájára a tejszínhabos kávéét „helyszínhabos kávé”-nak fordítja le magának Limpopo, mivel ez közelebb áll a madár által megtapasztalható világhoz. Hasonló okokból lesz számára a mélylélektanból méh-lélektan, a pótcselekvésekből pókcselekvések, Oroszlánszívű Richárdból Oroszlánszínű Ricsárd, *A mulató rosszlányból A mulatt oroszlán*, noha ennek az írása a napló folyamán változik, Limpopo írás- és mentális képességeinek fejlődését követve. Szófejtésen alapuló ismeretszerzési módja a magyar szintagmák, jelek kialakulásának motivikus kapcsolataira világít rá, például az oroszlánszáj virágot képileg asszociálja az állat testrészével, gyakran azonban, mint a fentiekben is, véletlen alaki egybeesések miatt teremt téves, ám épp ezért humoros magyarázatokat.

A nyelvek találkozása nem merül ki az emberi-állati, magyar-román-latin-angol-német, perzsa és kínai fordítások szimbiózisában, valamint ezek egymásra hatásában (csíplek – I cheep you, „Degeaba menekülsz, degeaba fuji...”), hanem olyan sajátos kódok kitermelődésére is vonatkozik, mint a klikkesedő struccok által használt visszafele beszélés, a napló töredékességét, szubjektivitását, belterjességét kifejező rövidítések, valamint a roncsolt nyelvhasználat alkalmazása. Ez utóbbi egyrészt a téboly szülte szótagolásban nyilvánul meg, melyben a véletlenszerűen felsejlő értelem álcája mögött költői leleményesség rejlik: „Etye-petye, heje-huja, Kale-vala” (211.), „hepe-hupa, pihe-puha, Méné-Tekel” (213.) stb. Másrészt pedig az angol nonszensz költészet halandzszásására emlékeztető alig dekódolható, tetszés szerint kiegészíthető, lefordítható jelek halmazából áll: „Miért pépiás kima rög ha nem kima? Miért műlűf prusz az a maróflúgos spinkó, szkéd hej-haj lufaró...” (116). A játékosság hatása mellett ezeknek a technikáknak a szerepe a nyelv előtti nyelv stádiumába való visszatérés, mintegy a Limpopo által keresett ősnyelv imitációi, morajlásuk a szavak eredeti, mágikus erejének megidézése. Ezzel szoros összefüggésben születnek meg a világ teremtéséről, az idő folyásáról, a madár sorsáról szóló mítoszok.

A strucc kérdései, hirtelen rádöbbenései egy-egy addig nem hallott, vagy nem értett nyelvi jelre, az olvasót is kizökkenthetik biztos tudásából: „de vajon mit jelent az a szó, hogy cigány?” (64.), „vajon mi az, hogy gróf?” (25.), „Ki lehetett az a Mátyás?” (83.), „Romániából, vajon milyen hely lehet az” (86.) Limpopo különféle történeteket gyűjt össze naplójában, mindenfélét elmesél, amit hallott vagy olvasott, olyan dolgokról is, amikre maga sem emlékszik, honnan tudja őket. Talán nem véletlen, hogy korábban már Parti Nagy Lajos is tett egy kisebb terjedelmű kísérletet a struccnyelv átültetésére a *Kenyaiaik* című krokijában, melyben azonban nem az őshazába való visszavágyódás kap hangot, a struccok teljesen beilleszkedtek a fogyasztói társadalomba és élvezik divatcikk mivoltukat. Ám itt is történik utalás „bizonyos nem hivatalos legendákra”: „Mondjuk, forró nyár-éjszakákon a legkopaszabb nyakú öregek mesélnek bizonyos nem hivatalos legendákat, hogy ők pont úgy repültek volna ide, mint a gólyák” – mondja a strucckakas, de ő már

nem hisz ezekben.¹ Limpopo naplója mintha csak ezeknek a bűvópataként terjedő sztoriknak lenne az antológiája. Ha valaki meseként kezeli, vagy úgy gondolja, semmi közünk a struccokhoz, meglepődhet, mennyi közös történet, képzet él bennünk. Limpopo dokumentálódik, mielőtt útra kelne Afrikába, a nevét rejtő folyóhoz, méghozzá Benyovszky Móric emlékiratait olvassa és idézi nagy előszeretettel. Az őshaza felkeresésének pátoszát, még ha többnyire tiszteletben is tartja a mű, helyenként roppant ironikusan felülírja. A lódenkabátos pasas például mindig arra kéri a gólyákat, ha délen járnak és bujdosókkal találkoznak, adják át nekik az üzenetet: „Mint oldott kéve széthull nemzetünk”. Amikor a gólyák visszatérnek, a struccok érdeklődésére („És?”) csak ennyit mondanak: „És találkoztunk és megmondtuk.” (138.) Tompa Mihály szavainak (*A gólyához*) nyilván nincs foganatjuk, teljesen relativizálódnak ebben a kontextusban. De még a struccfarmon lévő társai sem tartanak ki mind Limpopo mellett, a többségi demokrácia elvének orwelliánus meghíúsítása mintájára sajátítják ki egyesek a hatalmat, és közösítik ki a különködőt.

A nem hivatalos történetek előadására különösen alkalmas a kívülálló nézőpontja, mivel így sokkal jobban kiütköznek a rések, a homályos, elhallgatott részek. A kommunizmus legendásító (legendarizare) mechanizmusainak leleplezése nagyon jól érzékelhető e madárperspektívából: „Sajnos, Petikének nyoma veszett, mert Galapágosz Apót, a patikust közben letartóztatták (»elvitték«, ahogy nálunk mondják). Sajátságos, hogy másnap már az terjedt a városban, hogy valami családi skandalum támadt náluk, egy dizőz okozta vagy egy szubrett, és ezért utaztak el, sőt talán már el is váltak (ami lehetetlen, a válóperek évekig tartanak)./ Mintha valaki szántsándékkal hülyítene a várost. A város pedig hagyja magát hülyíteni.” (187.) Érdemes megfigyelni, hogy korábban, amikor az erdőben útmutató jeleket festő filozófus eltűnik, Limpopo még korántsem utasítja el ennyire vehemensen a lehetőségeket, mintha maga is elfogadná, hogy Zádor valószínűleg az Al-Dunához ment nagybátyja maradványainak elhantolása végett. De elég ha a Pobedán száguldozó örökre gondolunk, a *Pravdát* olvasó Galapágoszra, a Júdás kertre, vagy az Orwell történelemhamisító emlékezetlyukait idéző² „szótörlő órákra”, máris előjönnek a konnotációk, ám egyúttal relativizálódnak is, mivel a strucc nem rendelkezik ezzel a történelmi tudattal. Limpopo szemszögéből teljesen értelmetlen, miért nyomoznak a „hekusok” (szekusok) folyton az erdőben rejtőzködő erdélyi fejedelmek után, úgy kezeli ezeket a bújdosó embereket, mintha valóban csupán egy legenda elemei lennének, elmosolyodik azon (vajon hogy néz ki egy mosolygó strucc?), milyen gügye is a néphit, miközben ő maga is hasonló mítoszteremtő eszközökkel él.

Nem kell lenézni egy strucc vallomásait, nézeteit, hiszen a magyar történelemnek is vannak bűvópatakjai. A könyvvégéi jegyzetekben – melyek a tudományos, történelmi hitelesség elvét érvényesítve a műhöz felhasznált bibliográfiát, pontos forrásokat is megjelölik –, a szerző felhívja a figyelmet „hogy a történelemírás nem képes követni egy ország rejtett történelmének eseményeit, melyek olykor mint mesés vagy irracionális ismeretek törnek elő valahonnan.” (236.) Számos ilyen találhatunk e feljegyzésekben, a szobrokat faragó szerencsen testvérpártól, Mártontól és Györgytől kezdve, a halott huszárok esetétől a bújdosó erdélyi fejedelmekig, tágabb kultúrtörténeti szempontból a bibliai Babel-torony analógiájára épülő sötétítő torony mítoszától, Struccmefisztótól a kínai nagy fal újjáépítésének kósza híréig. Ezek a történetek Láng Zsolt bestiáriumainak mintájára egyfajta magántörténelmet, Blénesi Éva korábbi fogalmával élve „individuális mitológiát” konstruálnak meg.³ Számtalan forrásból összegyűrt világgép ez, közszájon forgó történetektől, hallomásból szerzett

¹ Parti Nagy Lajos: *A fagyott kutya lába*, Magvető, Budapest, 2006. 88.

² George Orwell: *1984*, Európa, Budapest, 1999.

³ Blénesi Éva: *Szócs Géza*, Kalligram, Pozsony, 2000. 39.

híresztelésektől, nótáktól kezdve az (ál)tudományos szövegekig és (szak)irodalmi utalásokig, sőt Szócs Géza korábbi szövegei, történetei is történelemmé, múlttá, mítosszá vált alakzatokként térnek vissza, s lépnek be e mű polifóniájába. Mindezt pedig a képzelet sajátos rendezőelve, a struccperspektíva mint kohéziós erő tartja egyben.

E mondák közt dominálnak a kozmogóniák, a durand-i tipológia felemelkedési sémájához tartozó fény- és repülésmotívumok,⁴ melyek a *Szindbád Marienbadban* kötetben is jelentős szerepet játszottak, továbbá Szócs Géza magánmitológiájának olyan korábbi elemei is helyet kapnak itt, mint a bagoly, az óriásmadár, a vakond, a denevér, a különféle gyógyfüvek. E napló textúrájában vendégeskedő szövegek közül kiemelném a szerző korábbi *Puszták népe* című költeménye madár-én maszkjának megidézését: „fogoly vagyok. Latin nevem *Perdix perdix*”, egyszerre érvényesítve a szó konkrét és átvitt értelmét. Az *al-legóriás ember* kötetből *Az albatrosz átszáll Kocsárdon* verset építi be, melynek madárszimbólumát viszi tovább, Kocsárd pedig az egész naplót átszövő abszurditás leitmotívjává lesz. A szabadságharcosok segítségére siető elkésett indiánok képe a *Szindbád Marienbadban* kötet *Indián szavak a rádióban* versének továbbgondolása: „árválányhajas indiánok mokasszínjait, akik hadiösvényre léptek és eljöttek ide hozzánk, ámde magukra maradtak” (216.). A párhuzam annál is inkább indokolt, mert, akárcsak e költeményt, Limpopo naplóját is William Least Heat Moonnak ajánlja a szerző, annak az indiai származású költőnek, aki, Szócs Géza helyzetéről értesülve, 1985. november 15-én a budapesti Kulturális Fórumon felszólította a román kormányt, hogy a költőket tekintse nemzeti kincsnek. A háziörizetben lévő költő és a szabadságát veszített madár közti analógiát ennél fogva nem nehéz felfedezni. Ehhez szolgáltat interpretált és interpretatív adalékokat Tompa Mihály *A gólyához*, illetve *A madár fiaihoz* költeményeinek újrakontextualizációja (utóbbiból a „Fiaim, csak énekeljetek!” refrén ismételtetése), mely a struccokra vonatkoztatva a repülni és énekelni tudás hiányában csupán helyzetük abszurditásából úz gúnyt. Az allegorikus értelmezést egyébként már a napló előtti szerzői kommentárban közzétett személyes, a szocializmus időszakára emlékeztető jelek, felidézett élmények, valamint a déligyümölcsök mint kuriózumok és a struccutenyésztő aklimatikus jelenléte közti párhuzam felállítása is kínálja.

Limpopo strucckisasszony naplójának olvasása akkor igazán érdekes, ha álhistoriáját a hivatalosan elfogadott történelemmel, történetekkel, illetve ezek bennünk élő variánsaival ütköztetjük, hiszen a nyelvi játékok éppen e kettő (három, négy, öt...) közti eltéréseken, hangsúlyeltolódásokon alapulnak, ezek esetlegességét és manipulálhatóságát (virgálhatóságát) hozzák felszínre. Ez utóbbi mechanizmusok éppúgy érvényesek a divatos posztmodern olvasási stratégiák magjainak elhintésére, melyeket hűen követhet a kortárs olvasó, mint ezek struccszemszögből való irrelevanciájára. Limpopo pragmatikus módszerét ökológiai szempontból is melegen ajánljuk a nyájas olvasónak: „Amikor olvasok egy-két oldalt, csőrömmel kicsippentem a lapot a könyvből vagy a kódexből és lenyelem. Egyszerűbb, mint lapozgatni. Igaz, így nem tudom visszakeresni a korábbi részeket, nem tudok »járkálni a műben«, viszont szemmel láthatóvá lesz, hogy mennyit olvastam el, ráadásul a gyomrom is megtelik ismeretekkel.” (17–18.)

⁴ Gilbert Durand: *Structurile antropologice ale imaginarului. Introducere în arhetipologia generală*, București, 1977.

LIMONÁDÉ.

VIRGINIA WOOLF MINT (TRÓJAI VA)LÓ, MINT AKADÁLY ÉS MINT VERS(ENY)

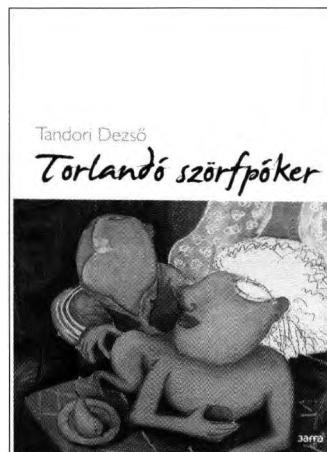
*Tandori Dezső: Torlandó szörfpóker;
Kilobbant sejtcsomók. Virginia Woolf fordítója voltam*

A Lemon nevű tó partján egy Hardy Lessie nevű 45 éves nőnek van egy kastélya, két felnőtt lánya, Hardy Vera (21) és Hardy Sophie (19), van a barátnője, Egy Tiszta Nő (47), annak hajdani férje, Errenhaus színházi rendező személyében, ennek ismerőse, haverja: Elviszempon (mindkét férfiú „jó 40-es”), na és Miën, mindőjük barátnéja. Megérkezik a vonattal Avon, szép művészfiú – „színész, költő, festő, minden” –, várja őt Miën az állomáson, beinvitálja a csöszházba, és, noha Avon Hardy Sophie-hoz jött, Miën könnyedén részelteti őt olyan testi örömekekben, melyek a történetnek ezen szintjén ha nem is kizárólag egymáshoz valami módon tartozó személyek között kívánatos és helyénvaló, mégis, halvány jelzés, kis elterelő rejtőzködés javallottnak mutatkozik. Persze ez csalóka érzés, hiszen, ismétlem, a történetnek ezen a szintjén semmiféle szükség nincsen leplezkedésekre. Nincs cselszövés, nincs hazudozás, ez ilyen sima történet – még ha később belekeverednek a Lopahin-szerű Lavinelek is –, mindenki mindenkivel szexel, és a végén mindenki simán erőszakos halált hal, az egyetlen kis nőt – a mesében „poros, okkerbőrű lány” –, Miën kivéve, mert ő nem hal meg sem erőszakosan, sem másképpen, hanem elmeagy állatgondozónak egy dél-afrikai parkba. Örökélet, ha nem is éppenséggel mindenki számára, de van.

Hogy mi köze mindennek Virginia Woolfhoz? S Evelyn Waugh-hoz? És Thomas Hardyhoz? És Tandorihoz? És még ki mindenkihez?

Vegyük, mondjuk, bonyolultsági sorrendben a kérdéseket. A legegyszerűbb válasz Thomas Hardyhoz kínálkozik: szójáték-köze van. Hardy a családneve három szereplőnek, és a legismertebb Hardy-regény címe: *Egy tiszta nő* (angolul: Tess D'Urbervilles) pedig a Hardy-anyuka barátnőjének, a kisebbik Hardy-lány megerőszakolójának, Avon gyilkosának stb. stb. a neve. Az utalást nem fáradságos munkával (vagy, jó neveltetésének hála, azonnal) bogozza ki az olvasó, hanem a szerző *en passant* megemlíti. Szójáték úgy lesz belőle, hogy az a három nő, aki a Hardy nevet viseli, többnyire „hard”, vagyis (a történet szerint „vagyis”): hardpornóra kész, ugyan a kisebbik lány kicsit inkább nem, ezért őt Sophie-nak, Softi-Sophie-nak becézik (és jöhet az erőszak). Nyilvánvaló, hogy Thomas Hardy társadalmiosztály-igazságtalanságokra redukált romantikus

Jaffa Kiadó
Budapest, 2008
228 oldal, 2790 Ft

antropológiája nem találja szavakat arra, hogy milyen viszonyok is vannak ezek között a mind egy szálig pénzes nők és férfiak között. Szóval szerelem, az nincs. Tulajdon van, unalom, szex, unalom, bosszú, unalom, póker, unalom, szörf, unalom, halál, unalom. Hardy-nál szenvedély volt, társadalmi osztályok ellentéte, mindkettő mindhalál. A válasz tehát: A Lemon-tóparti történet ellentét-relációban van Hardy romantikus meséjével.

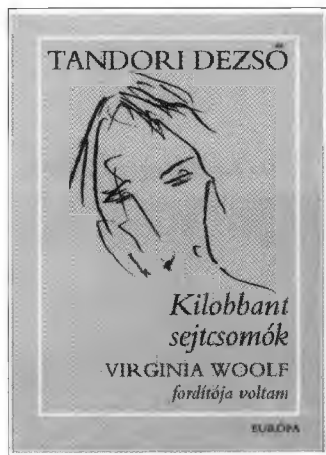
Evelyn Waugh-t – a bonyolultsági fokozatok következő lépcsőjén – a könyv *Fontos!* című bevezetőjében a szerző-narrátor hozza szóba, mint Virginia Woolfhoz „hasonlóan zseniális”, de „nálunk kevésbé ismert” regényírót. Waugh, mint azt Tandori Dezső Ottlik-tanulmányából tudjuk, Ottlik nagy kedvence volt, a magyar irodalomban általa oly igen hiányolt „link író” megtestesítője. Ottlik és Waugh közös vonása Tandori szerint, hogy mindketten úgy látják az irodalmat, mint ami belefolyik az életbe. (Ez a közös vonás meg belefolyik Tandoriba, amiről bőven volt és lesz is szó.)

Waugh-t, a magyar újhidasok kivételével, többnyire komikus regények szerzőjeként tartják számon – a *Torlandó szörfpóker* (a továbbiakban: *Torlandó*) szintén komikussá válik a felétől, az első rész viszont, ameddig a szexuális összevisszaság zajlik, nyilván szándékosan, rémesen unalmas. Ám mihelyt a személyes ügyekről áttér a természeti katasztrófákra! Ahogy ott téblábol a beszszelt író-fordító narrátor-alteregó! Az inadekvát viselkedés mint magasabb szintű adekváció! Fergeteges, tényleg. A humor-teóriák is arról értekeztek valaha, hogy annak belátása, hogy a világ – és persze benne az ember! – reménytelenül sötét, hozza meg a nevetés szabadságát (*risus paschalis* két nappal a keretsztre feszítés után, középkori nevetéskultúra á la Bahtyin, oroszországi *jurordszto*, ahogy arról A. M. Pancsenko értekezik stb.)

Waugh amellet, hogy ontotta a komikus műveket, a világ természetének érzékelése tompításához rendszeresen szeszes italokhoz folyamodott, akárcsak – és akkor a *Ki mindenkihez van köze* a *Lemon-tóparti sztorinak?*-kérdés egyik lehetséges választát előrevetsem – Patricia Highsmith, akiben híres pszichothrillerek és komikus szövegek szerzőjét tisztelhetjük. Patricia Highsmithre kétszer is hivatkozik a *Torlandó*, egyszer a családnevet pusztán egy H. betű jelzi, a *Még egy kis céccó* című részben viszont kézirással az olvasható, hogy: „akkor beszélj csak, ha felfogod, hogy mint a Zombival Dr Jekyll és Mr Hydet tökéletesítettem, itt Patricia Highsmithtettem, sokkal, áramvonalasabbá.” (Az idézet betűhív átírásban – S. Zs.)

Ó.

Hát jöjjön a Woolf-kérdés. A *Torlandó* a szerző bevezetője szerint Virginia Woolf emlékének lehetne ajánlható, lásd *Orlando*, aztán meg – ezt már saját kútfejemből veszem – ször-

főzni annyi mint hullámlovagolni, vagyis itt van nekünk a másik híres Woolf-regény, a *Hullámok*, no, ennek a regénynek a felszínén lovazik emez, mint trójai Való. Hogyan is? A *Még egy kis céccó* fejezetben (a kedvencem, fogom is még emlegetni) írja (kézzel, persze): „E könyv lett nekem, Odüsszeuszának, a trójai Való!” A trójai Való gyors négyzetkeretet kapott, alatta: „Nem blöff!”, ez *hullámos* vonallal aláhúzva, ami megint komplex jel, mert, ugye, ismét utal a Woolf-regényre, másrészt viszont némely konvenciók értelmében *hullámos* vonallal a hibás szövegeket húzzák alá. A Való V-je pedig úgy van rajzolva, hogy egy az egyben maga a hiány-jel. Tandori, talán nem tévedek, ha erre kö-

Európa Könyvkiadó
Budapest, 2008
228 oldal, 2500 Ft

vetkeztetek, hiány-jelesnek látja Virginia Woolf prózáját, azt mondja róla ebben a *Torlandóban*, hogy „légius, éteri, kicsit lila-ködevő”, másutt: „az élet értelme. Síkok. Valós és virtuális síkok. Micsoda maga ez a könyv. S kicsit lila gőz, de gyönyörű.”

Ez az, amit nem tudok felfogni: Tandori miért ír ilyeneket a *Hullámokról*, a világirodalom egyik legérzékibb regényéről? Miért ismétli a hatvanas (Kelet-Európában a hetvenes) évek nagy slágere, Edward Albee *Who's afraid of Virginia Woolf?* (magyarul a *Nem félünk a farkastól* címet kapta, de ez már régi vicc) című színdarabja nyomán az értelmiségiek körében oly divatos fanyalgást, hogy ugyan Virginia Woolf félelmetesen zseniális szerző – de túl intellektuális, az élet máshol van. A gondolatmenet, melynek ez a végkövetkeztetése, olyan előfeltételekből indul, hogy az érzékiség annyi mint szexuális aktus (illetve annak is csupán penetrációs szakasza), minden más intellektuális nyavalygás.

Woolf a *Hullámokban* (nemcsak szerintem) a női érzékiséget formálja meg, a maga korában és középosztálybéli Angliájában hallatlanul provokatívan (és Proust tervéhez sok ponton hasonlóan). Színek, szagok, ízek, több személyiségen, több korosztályon, férfiként és nőként érzékelve, a legkevésbé sem az élet értelmét, sokkal inkább az élet apróságait írva. Mindez úgy, hogy a hat (hét) szereplő ugyanazon egyetlen nő szexualitásának, életkedvének teljesen szerteágazó módját jelezzék. Az angol kiadás előszavában Gillian Beer írta: „The Waves, also, has to do with the sexual life, with the six persons of one woman.” (A *Hullámok*, szintén, a szexuális élettel van kapcsolatban, egy nő hat személyiségének szexuális életével.) Ebben a hat – de inkább hét – életben Neville a szívfejdalmas homoerotikát, Susan a szenvedélyes anyaságot, Jinny az örömteli és promiszkuus nárcizmust, Bernard az atyai biztonságot, Louis és Rhoda valamiféle iker-elzártságot, cölibátust képvisel, a lappangó hetedik pedig, aki annyira idegesíti a *Kilobbant sejtcsomók* Tandoriját, a korán meghalt Percival, az ártatlan és ignoráns lovag. („...nehezen bírtam a csodás regényben, a tényleg világirodalmi ranggal krém-dö-la-krém szövegben ezt a butuskaságot, még hogy Percival, feszengtem...” – Nem értem én ezt a feszengést: nem vette volna észre TD, hogy Percival butuska, nem a regény? És hogy nem a hat szereplő titkos szerelme ő, hanem csak Neville-é? És hogy a többiek szeretetvonalai – egyébként a Neville-éi is – igencsak kuszák? És hogy ez nem valamiféle poligámia, amit a Bloomsbury-körnek tulajdonít, majd zokon vesz tőlük, hanem a létérzékelés megformálása?)

Kilenc fázisban formálja meg Virginia Woolf a hat szereplő gondolatait, a gyerekkor egyik napjától az öregkoréig. Ismétlem, semmi lényeg. Különbő emberek különféle gondolatokkal, különféle prioritásokkal, különféle érzékenységekkel. A két szerzeteslelkű (Rhoda és Louis) párbeszédén kívül szó nincs arról, hogy a figurák egymással beszélnek. Hogyan is írhatja Tandori a *Kilobbant sejtcsomókban*: „nem mindig igaz, hogy »mondta«?! Jóllehet az eredeti *said* sokkal kevésbé feltételezi a megszólítottat, mint a „mondta”, a „szólt” sokkal jobban képes volna a személytelenséget visszaadni (használgják is időnként a magyar fordítók, de érthetetlen, miért kell variálni, ha az eredetiben csak *said* van). Az angol szöveg olvasójának evidencia, hogy semmiféle dialógus ez a szöveg nem akar lenni. A *Kilobbant sejtcsomókban* a párbeszéd koholt elvárásának való nem megfelelés miatt válik a regény némiképp elmarasztalhatóvá.

Az egymástól igencsak különböző érzékelésmódok a *Hullámokban* egyetlen személyhez tartoznak, ez a regény nagy állítása, hogy a sok, megformált különbség mind ugyanannak az embernek az életkedve (szexualitása). Bernard mondja az utolsó fázisban: „Nemcsak elkülönült egyénekként létezőnk, hanem úgy is, mint az anyag megkülönböztethetetlen csimbókjai.” (Mátyás Sándor fordításában.)

S ha tudja ezt Tandori – mert *Torlandójának* nem hiszem el, hogy nem tudja, a *Kilobbant sejtcsomókat* meg tévedésnek tartom –, miért beszél *ködevésről*? Konkrétan érti? Mert konkrétan jó. A *Torlandó* sztorija – a „cécó” előtti rész – majdnem úgy végződik, hogy az életkedvet és a *Hullámokat* együtt látja:

„És valahol a kastélytól nem messze, Lavinelék kiégett szállodájának is a közelében, ott vannak a hangulatos kisvendéglők, peccsenyesütők. Igaz, a tüzek mind többször törnek rájuk. A vizek mind gyakrabban öntenek ki. Sokszor az emberek maguk hibásak. Mit telepednek meg épp ott, veszélyes helyeken?

Az emberek. Mit telepedtek meg?

— — De ha egyszer már hozták, hozták az összejet, vagy mi a csudát, verték a partra a hullámok, a hullámok — —

VÉGE”

Virginia Woolf korában a biológiai megközelítés a határtalan szabadság érzetét keltette – kétségkívül itt a művelt középosztálybeliekről van szó, akik egyáltalán tudomást szerezhettek az újabbnál újabb felfedezésekről, és anyagi helyzetük is lehetővé tette, hogy függetlenségüket megélik, hogy évszázados elnyomó intézményeknek ne kelljen engedelmessé válniuk. A *hullámokban* Woolf a cselekmény („plot”) óhatatlan elvonatkoztatásai helyett a ritmus érzékiségére épít, azt találja ki, hogyan lakhatja be a próza a testet: izmokat, idegeket, beleket, véreket („It would also inhabit the body: »Muscles, nerves, intestines, blood-vessels, all that makes the coil and spring of our being, the unconscious hum of the engine, as well as the dart and flicker of the tongue«” – idézi Woolf naplójából Gillian Beer, az Oxford University Press *The Waves*-kiadásában). Az *Orlando* pedig a határtalan függetlenség regénye – gondoljuk el, időtől, tértől, nemtől függetlenül élni, az volna ám az igazi!, gondolhatták –, a *Torlandó* már az összetorlódásé, személyek személytelen, véletlenszerű ütközésének és földcsuszamlásoknak, valamint egyéb természeti katasztrófáknak a regénye, vagy inkább: regényének kommentált vázlata. A két mű keletkezési ideje közötti periódus a *Torlandó* szerint új felismeréseket nem hozott, csak a régiak koptak el és torlódtak egymásba. Ez kétségkívül megalapozott hangulat lehet, vagy érzés, de azért sorolhatnánk, mindenek ellenére, ezt-azt. Hogy volna más is, mint lektűrre és szoftpornóvá torlasztott szexualitás.

Az, hogy Tandorinak szoftpornót (a határ: gyermek- és állatpornót azért nem) kell fordítania – nem tudhatom, mennyire kell, végtére is Tess D’Ubervilles is hagyta magát megerőszkolni, és a regény paraméterein belül nem nagyon volt mit tennie, de azóta a társadalmi viszonyok még többet változtak, mint a Bloomsbury virágzása óta – társadalmi kérdés, másutt és másképpen kellene arról értekezni. A regény olvasásakor olykor gondoltam azt, hogy ennél már jobb szeretnék inkább petíciókat és kiáltványokat olvasni. Amit akár a *Torlandó* javára is írhatunk: míg a félig-meddig mintának tekintett a *Hullámokban* Woolf végül nem valósította meg tervét, hogy osztálya nyelvi határait átlépje, és az általa egyébként látogatott munkáskörök nyelvhasználatát is megformálja, Tandorinál teljes pompájában megjelenik – no, nem a munkásosztály nyelve, mert ma már nincsen munkásosztály, az elnyomottak és kizsákmányoltak kábultan visszhangozzák a média által közvetített, az elnyomásukat gördülékennyé tévő nyelvet – szóval a 2008-as regényben a jelenkor tömegnyelve, a globális sematizmus nyelve pompázik. Reflektáltan, vagyis Tandori jelzi, hogy ezt most így, ilyen sematikusán írja – például: „égett a vágytól” –, mert a Lemon-tóparti sztori több világvárosban egyszerre megjelenő „világregénye” ezt kívánja, de ennyi.

A fenntartásokról – talán újfent kiadói elvárásoknak eleget téve – hallgat.

Ha társadalmi kérdések felől olvassuk a *Torlandót*, azt látjuk, hogy ahelyett esetleg, hogy a botrányos helyzetre ráébresztene – ostoba, színvonalatlan, sematikus könyveket fordítok, emberek!, mert ha nem, éhen halok! (vagy másképpen semmisülök meg!) –, megadja a lehetőséget arra, hogy az olvasó a (szöveg-, etikai-, biológiai- stb.) romlottságok ábrázolását ünnepelje. Virginia Woolfról, az emberről a két visszatérő információt: (1) gyermekkorában mostohafivérei szexuálisan visszaéltek vele és (2) leszbikus volt. Mindkét

információhoz „brr” jellegű kommentárt fűz, ami, lássuk be, kevés ahhoz, hogy bármit is árnyaltabban lásson az olvasó, arra viszont pont jó, hogy a VIP-ekkel kapcsolatos bizsergető információkra éhes, de alapjában a biztonságot, változatlanságot kedvelő – tehát igenis: „brr” – népeket néhány pillanat erejéig elszórakoztassa.

(Egyébként még kevésbé értem a magyar kiadói politikát. Nem tudom, honnan veszi, hogy csak az idiotizmusokra vevő a magyar nép, s minden, ami a gondolkodás veszélyes kalandjába sodorná az embert, menthetetlenül bukásra van ítélve. Mondjuk, a mifelénk olvashatatlan, szépelgő intellektualizmussal bélyegzett Woolf-regények már azelőtt, hogy egyetemeken kötelező bibliográfiává váltak volna, s így tuti bizniszt jelentenének, Angliában és Amerikában százezres példányszámban keltek el, ebből élt, s még autóbilt is vásárolt magának Virginia és Leonard Woolf. Erre az szokott lenni az érv, hogy magyarul úgy 15 millió ember olvas, angolul néhány milliárd, és ezzel nincs is mit vitatkozni, azzal viszont igen, hogy miért kell a magyarul olvasókat az intellektuális mizéria szintjén általánosítani? Miért, miért, hát hogy jobban bekaphassalak, azért.)

A *Kilobbant sejtcsomók* más kiadói megfontolásoknak próbál eleget tenni, itt másféleképpen van az olvasó alábecsülve. A premisszák: (1) Woolf könyvei kitartóan jól eladhatóak a maguk műfajában (lásd kötelező bibliográfia az egyetemen plusz a bolognai egyetempolitika, miszerint majd’ minden érettségizett továbbtanul), (2) Tandori Dezső, hét Woolf-regény fordítója, szak tekintély lehet a bölcsészhallgatók körében (az is, méltán). Írassunk hát vele egy könyvet Woolfról, s mindenki jól jár.

Ha a jóljárást eladott példányszámban számítjuk, akkor valószínű, hogy bekövetkezett – csak a szegény olvasó nem részesül semmiféle, olvasás révén elérhető intellektuális örömben. A visszatérő motívumok két legidegesítőbb köre: a dicső Európa Könyvkiadó, mely, lám, milyen kitűnő könyveket ad ki (Woolfok, ez, Bécsy Ágnes kitűnője, a borítók kitűnősége), valamint a szerző-narrátor alhasi fájdalmai és karjának zsidbadása. Nyilván ez utóbbi téma a szerzőt még jobban idegesítheti. Egy magamfajta olvasó még hajlamos lenne nem győzni örvendezni azon, hogy végre, a bevált irodalom-recept helyett, miszerint a zseniális művek elterelik a bánatról, fájdalomról a figyelmet, itt más van: itt ugyan hiába a téma a sok zseniális regény, maradunk a fájdalommal. Szép gondolat, nem? Szóval a legkevésbé sem gondolom azt, hogy az alhasi fájdalmakból ne lehetne jó, szublimációmentes irodalmat csinálni, s ilyesmiről egy szerző az orvosával kellene, hogy konzultáljon. Dehogyis.

A megírt Woolf-képpel van gond (a néhány vonalból megrajzolt Virginia-arcokba sokkal több mindent van módunk belelátni). Tandori több Woolf-életrajzot emleget, amelyek alapján a *Torlandó* kapcsán jelzett két személyi információt (gyermekabúzus és leszbikus kapcsolat) itt is – idegenkedését, távolságtartását mindannyiszor jelezve – előadja, kiegészítve Virginia Woolf „betegségnek” tartott időnkénti pszichés kríziseivel. Nem túlságosan fontos tényként kezeli ezeket a személyes ügyeket – viszont ha nem fontos, ha nem nagyon van mindez összefüggésben a hét, Tandori-fordította regénnyel, akkor miért beszél róla? Miért sulykolja, hogy ezek tények? Miért és kinek hiszi el, hogy Virginia Woolf „beteg” volt? Miféle „betegség”-fogalmat használ? (Mondjuk a Vita Sackville-West fia, Nigel Nicolson által írt Virginia-biográfiában a pszichés zavarok, depresszív időszakok nagyjából három élettörténeti periódusra jellemzőek, azokban meg olyan események történtek [az anya halála, felnőttkor-küszöb és második világháború], amelyek teljesen jogossá teszik a végtelen szomorúságot, kétségbeesést, akár hallucinációt is. Nem beszélve a gyanús gyógyszerekről, melyeket akkoriban ilyen esetekben fölírtak. Tandori mindezt figyelmen kívül hagyva, kíméletlenül és értetlenül túldimenzionálja Virginia betegségét. Az író öngyilkossága ezúttal is maradéktalanul meg van indokolva: beteg volt, s ha nem vetett volna véget életének, elmeegógyintézetbe zárják. [S hogy miért zárják be, ha valaki nagy bajban van, nem kérdés.] Virginia hihetetlenül világos búcsúlevele

Tandorit sem hozza bár annyira zavarba, hogy az elmezavar-tézist ne tényként kezelné. Ugyanilyen diszkriminatív nézetekkel találkozunk akkor, amikor Tandori, anélkül, hogy ezt a kifejezést használná, de minden körülírásával utal (és saját izolált életmódjára terelve a szót) arra, hogy a Bloomsbury-kör promiszkuus viszonyait jellemzi, hogy az a Gerald Duckworth adja ki Woolf első könyvét, aki öt hatéves korában megerőszkolta. Nicolson szerint a visszaélés abban állt, hogy a 18 éves Gerald végigsimogatta a kislány testét – ami persze bőven okozhat traumát, de a nő nyomorúságos társadalmi helyzetének Woolf által is oly világosan szóvá tett voltát egy egyszeri és egyedi brutalitásra (?) visszavezetni, abból pedig a szerzőnő „fixációit” kikövetkeztetni, félrevezető.)

A regényekre vonatkozóan egyetlen megfontolandó mondatot sem találtam, nyilván nem is ez volt Tandori szándéka abból a következetességből ítélve, ahogy folyamatosan eltereli a témáról a szót. (És azzal menti föl magát a címből fakadó olvasói elvárással szemben, hogy ő itt regényt írt, nem afféle tudományos művet.) A kiadói elvárások kicsit jobban járnak: a lapos személyes tetszésnyilvánítások révén legalább a létjogosultságukat elismeri. (Példák, véletlenszerűen válogatva: „Személyre szóló tetszést hozott számomra *Az évek.*”; „Igen, több nekem már nem kell, ismétlem el, Virginiából sem, ha e könyvem befejeztem. Aligha fogom őt olvasgatni, végképp nem a róla szóló irodalmat. Közelebb van ő hozzám annál.”; „... azért nem érzek úgy 51%-nál többet Virginia (az ember) iránt, mert valami hiányzik. Az életmű viszont teljes.”)

Közelebb van? Lehet, viszont a fordítás és az eredeti mű között olykor elég komoly a távolság. *A hullámokat* nézegettem meg eredetiben, a korábbi, Mátyás Sándor-féle és az újabb, Tandori-féle fordításban, s nem találtam mást, mint amit Séllei Nóra két másik Woolf-regény fordításáról (a *Felvonások között*ről: *Jelenkor*, 2006. május, *Az évekről*: *ÉS*, 50. évf. 24. szám) kifejtett: míg az eredetiben a kifejezések és szerkezetek keresetleneknek, természeteseknek, létezőknek tűnnek (ez éppoly nagy munkával jár, mint a poetizálás), Tandorinál a Woolf-próza szépeleg.

Természetesen a szépelgésnek társadalmi okai is vannak: magyarul nincs – nem volt, és most már nem is lesz – középosztály, így annak nyelve sincsen [vagy fordítva], ami tehát Woolfnál szimpla választékosság volt, az magyarul fennkölt parádézás lett. (Újra kellene fordítani az egész Woolfot!) Az ismétlésekből adódó ritmust, például, egyszerűen megszünteti valamiféle újatmondani-akarással:

„And time”, said Bernard, ‘lets fall its drops. The drop that has formed on the roof of the soul falls. On the roof of my mind time, forming, lets fall its drops.’

„– És az idő hullatja cseppjeit – szól Bernard. – A csepp, mely megformálódott a lélek ereszén, lehull. Az értelmem ereszén megformálódó idő lehullatja cseppjét.” (Mátyás Sándor)

„– És az idő – szól Bernard –, hullatja cseppjeit. A csepp, mely a lélek tetőereszén formálódott, hull. Elmém tetején az idő megformál s pottyant egy cseppet.” (Tandori Dezső)

A *lets fall its drops* változatlanul ismétlődik Woolfnál, Tandorinál pottyantás lesz a hullásból – érdekes gondolat, de nem Woolfé. Mindkét magyar változatban viszont elmarad a *lets*: a *hadd* hullassa az idő a cseppjeit. Bernard ezt a naplemente-fázisban mondja, amelyikben a hat szereplő közül már csak ő beszél. Az atyai lét, a biztonság vágya mondja ezt, ő mondja, hogy hadd hulljon. Ő, aki a legtöbbet tudott elfogadni az élettől lázadás nélkül, csak ő maradt, hogy az idő hullását is elfogadja, neki van szava az idő hullására. Nem tudomásul veszi, hogy lám-lám, eljárt az idő, s nem is pottyantja le magáról, hanem *áldását adja rá*. Szerintem ez különbség.

Van, ahol vicces, ahogy a korábbi fordítás nyilvánvaló tévedését átveszi: „I wish to be harnessed to a cart, a vegetable-cart that rattles over the cobbles” – mondja Bernard a naplemente-fázisban. Mátyás Sándornál: „Inkább legyenek zöldségekocsiba fogott számár, mely az úttest kockakövén caplat.” Tandori: „Legyenek inkább kordé, zöldséges kordé elé

befogott számár, baktassak a kockaköves úton.” Látjuk, számár csak a két magyar mondatban van. Angolul se előtte, se utána *donkey*-nak nincs nyoma.

S most hadd tegyük fel utolsó kérdésünket: mi köze a Lemon-tóparti limonádénak Tandorihoz?

A *Torlandó szörfpóker* Tandorija a Tandori-életműből ismert TD monogrammal jelölt énbeszélővel mesélteti el Bernie szoftpornó-fordítási kalandját. A szoftpornót, a jelen írás első bekezdésében vázolt történetet Bernie és TD „világregénynek” mondja, mivel – a könyv szerint *mivel* – ugyanarra az időpontra tervezik a kiadók a könyv megjelentetését különféle világnyelveken, több világvárosban. Bernie úgy van kitalálva, hogy valahol Svájc vagy Németország határán él, és az a feladata, hogy hollandról németre fordítsa a limonádét. Ezért őt jól megfizetik, szemben TD-vel, akit a *Torlandó* szerint kevésbé jól fizetnek meg hasonló munkákért. Bernie tehát fordítja a szoftpornót, meséli Bernának, feleségének, aki továbbmeséli szomszédaiknak. Míg nem szomszédai élete ugyanolyan kacifántosan pornografikus nem lesz, mint a Lemon-partiaké, nem csoda, hogy Bernie időnként keveri a fordított történetet a szomszédaiéval, jókat nevetnek Bernával, amikor elképzelik, hogy milyen jól kijönne, mondjuk, Pauline barátnéjuk Egy Tiszta Nővel. Nem ártatlan ez a játék sem: a világregényben tűzvészben ég le Lavinelék vadonatúj szállodája, Berniék falujában a patak árad meg annyira, hogy Colin barátjuk megfullad, aztán a hegy is megcsuszamlik, Bernie és Berna ekkor lelik halálukat. TD ezzel kapcsolatban zárójelben: „te jó ég, mi?!”. Mert hát a TD nevű szereplő és Bernie között is átcsúszás van, amit a nyomtatott részben olyan fordulatok jeleznek, mint például a „Bernie magyar agya”, vagy a mindkettejük által nézett *Gazdagok és szépek* sorozat a SAT1-en. Ez utóbbi persze nem szól az identitások azonoságáról, ahogy Rihanna megidézett *Elá-elá* című dala sem annyira univerzális, mint amennyire globális (a *Torlandó* egén olyan metafizikai entitások merülnek még fel, mint Clint E., Robbie W., Omar Sh., Nadal spanyol sztárteniszező – külön kedvesség, hogy Prince *Purple Rain* című számát Bernie-TD *Bíbor eső*ként említi).

A *Még egy kis cécó* kéziratos részében szorul el a magamfajta olvasó szíve, amikor látja Tandori szerzetreméltó betűivel leírva: „Ez a könyv a zsenge szerelemről szóló könyv lett volna. Ennek reméltem. És ez lett. Hamar. Csoda, hogy a nem-zsenge szerelemről akkor én inkább nem? Valaki bölcsen mondta, »vádra«: »A verebekről írt, a verebekről írt... miért, kikről írt volna?!« HÁT EZ AZ.”

Mert Bernie-TD-nek fordítás közben fölmerülnek az emlékei, hogyan is ismerkedtek meg Bernával, mert valaha ő is megérkezett valahová vonattal, akárcsak Avon, és Berna várta őt, akárcsak Avont Miën. Tovább másként történt, de Bernie-TD a *Torlandó*ban úgy érzi, a Lemon-tóparti promiszkuus viszonyok utólag megmásítják Berniék szerelmi történetét is. Igen: ez volt Virginia Woolf felismerése is a *Hullámokban*, hogy „nem csupán elkülönült egyedekként léteünk, de mint az anyag gubanc-egyformáságai is”. (Tandori Dezső fordítása.)

Amellett, hogy a *Hullámok* kerete éppen a Tandori-életmű két nagy témája, hiszen a madarak ébredésével kezdődik, és Percival lovon lelt halálának említésével a ló-halál asszociáció megerősítésével zárul, itt, *ebben a materiális misztikában* van mérhetetlenül közel Tandori Woolfhoz. Tandori *Torlandó*jának felismerése: a legócskább szoftpornó is az én nagy, létmeghatározó történetemet mondja.

Már csak egy legeslegutolsó *hadd*: hadd zárjam e több helyütt is éles bírálatot a *Torlandó* két sorával:

Ha nem írok regényeket, rám szakad a föld.

Ha írok, már csak az ég.

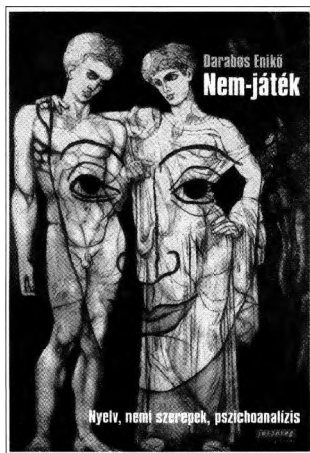
MESTER(DIS)KURZUS

Darabos Enikő: *Nem-játék*

A feminista kritika teoretikus szövegeinek jókora hányadát teszik ki a pszichoanalízissel és a filozófiatörténettel foglalkozó szövegek. A kitüntetett figyelem oka, hogy a pszichoanalízis elsőként próbálta leírni és értelmezni a nemi különbséget és a nemi szerepek kialakulását, miközben reprezentációs rendszerként részt is vett, részt is vesz azok előállításában; a filozófia pedig a diskurzusok diskurzusaként a nyugati metafizika fallogocentrikus működésének és vakfoltjainak kitüntetett helye.¹ Darabos Enikő *Nem-játék* című, a József Műhely Kiadónál megjelent könyve maga is a két diskurzus feminista olvasatainak sorába illeszkedik, hiszen a kötet fejezetei közül az első három Nietzsche, Freud, Lacan életművére és a nőkhöz, nőiséghez kapcsolódó írásaira koncentrálnak, a negyedik pedig Julia Kristeva khóra-fogalma és a maternális inskripciók Cynthia Chase-féle fogalma köré szerveződik. A szöveg előre- és visszautalásai révén folyamatos átjárást biztosít a négy fejezet között, de figyelemre méltóan sokrétű tájékozottságról adva tanúbizonyságot a filozófia, pszichoanalízis, nyelvészet tágabb mezejét is folyamatosan játékba hozza – mindezt könnyed, olvasmányos stílusban, megvilágító erejű kitételekkel és összekapcsolásokkal.²

Már a felsorolás alapján nyilvánvaló, hogy – attól függően, milyen perspektívában vesszük szemügyre őket – egyes fejezetek szorosabban is összekapcsolhatók egymással, némiképp elkülönöződve a többitől. Az egyik ilyen lehetséges összetartó konfigurációra a Nietzsche–Freud–Lacan trió kapcsán mutathatunk rá. Mindhárom szerző életművében találkozunk a nőiséghez kapcsolódó degradáló kitételekkel. Ám a szoros olvasat nem veszi névértéken ezeket a kijelentéseket, inkább a gyanú hermeneutikáját működésbe léptetve a kijelentéseket létrehozó retorikai és (pszichoanalitikus értelemben vett) tudattalan műveletekre koncentrálnak, mint erre Nietzsche és Freud esetében egy meglehetősen erős, Lacan esetében az előbbiekhöz képest kevésbé masszív értelmező irányzat rámutat. Darabos Enikő

¹ Vö. Irigaray kijelentésével: „(...) hacsak nem ragaszkodunk naivitásból vagy néha taktikai megfontolásból néhány lezárt- vagy határterülethez – magát a filozófiai diskurzust kell megvizsgálni, mintegy megzavarni, amennyiben az kijelöli a többi számára a szabályokat, és amennyiben létrehozza a diskurzusról szóló diskurzust. (...) Ez az értelmező újraolvasás már a pszichoanalitikus módszert is jelenti.” „A diskurzus hatalma, a nőiség alárendeltsége”, in: Csabai M.–Erős F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1997. 229.

² Talán egy ponton, a Lacan-szövegek bibliográfiai adatait illetően lehetne kicsit explicitebb az amúgy nagyszerű könyv. A CF rövidítést nem oldja fel, így nem tudjuk meg, hogy a *Les quatre concepts fondamentaux* című kötetről van szó, az *Écrits* kapcsán pedig a felhasznált szövegek címe helyett csak az 1966-os kiadás oldalszámaira hivatkozik – nehéz helyzetbe hozva azt, aki másik kiadás alapján próbál tájékozódni.

József Műhely
Budapest, 2008
160 oldal, 1990 Ft

szövege ehhez a kérdésirányhoz csatlakozva módszertanként a mítoszfejtés és a retorikai analízis eszközeit használja, továbbá kitüntetett figyelemmel fordul azon szöveghelyek felé, melyek egymás mellé helyezve az adott életművek inkonzisztenciáját teszik láthatóvá.

A mítoszfejtés egyfelől a konkrétan megidézett mitológiai utalások kontextualizálását célozza, ami minden esetben az adott szövegrész kijelentésével ellentétes mozgásokat indít el. Egy a női szexualitásról rendezendő konferenciát proponáló, a téma fölött látszólag magabiztosan diszponáló Lacan-szöveg Teiresziász sorsának képbe hozásával kasztrációs szorongásról árulkodik.³ A mítoszfejtés másik változata a hasonlóság elvén maga idézi meg a mitológiát, s gondolja tovább ennek következményeit. A férfiasság és a nőiesség fogalmába tartalmat önteni képtelen Freudról a szerző a Danaidákra asszociál, akiknek a matriarchális kultúrából származó értelmezése nyomán (a vízzel töltött lyukas korsókkal eredetileg az esővárászlást célozták) a pszichoanalízis mágikus műveletként tételeződik. A mítoszfejtés harmadik útját Nárцisz történetének újabb és újabb felelevenítése jelenti, melynek során Darabos lebilincselő szemléletességgel és találékonysággal mutat rá a történet egyes rétegei és az egymást továbbgondoló-továbbbővíró pszichoanalitikus elméleti kitételek közti, úgyszólván illusztratív kapcsolatra.

A retorikai analízist és jelentőségét leginkább Freud legitimációs krízisének példájával szemléltethetjük. Freud eleinte a katartikus terápiának nevezett módszerrel gyógyította hisztériás betegeit: a hipnózisba merített páciens újraélte traumája eredetét, melyet Freud ekkor még egy szexuális abúzusra vezetett vissza; később a hipnózist testi kontaktusra cserélte (kezével nyomást fejtett ki a páciens homlokán), feltételezve, hogy a szomatikus inger segíti a páciens felidéző-visszaemlékezését. Minthogy Freud a pszichoanalízist a természettudomány rangjára kívánta emelni, a terápiából a hipnózishoz hasonlóan az érintés is eltűnik, a „puszta”, testetlen beszélőkúrának adva át a helyet.⁴ Effele biografikus és tudománytörténeti adalékokból azonban semmi nem jelenik meg a könyvben, a szerző kizárólag a szövegekre koncentrálna teszi láthatóvá, hogy Freud a tagadás (Verneinung) révén hogyan igyekszik eltörölni az elméletét formáló elődök nyomát, és hogy ezzel a szerzőség és a pszichoanalízis természettudományként való legitimálása feletti szorongását fedi (f)el.

Az egymással feszültségben álló szövegrészek egymás mellé helyezése egyrészt annak kiemelését szolgálja, hogy mindhárom szerző esetében tetten érhető az a momentum, amikor diskurzusuk saját definíciójuk értelmében nőiessé válik. A fogalmaiba tartalmat önteni képtelen Freud Danaida, a nőiségről szóló írásaiban pedig ugyanolyan jelzőkkel illeti önmön diskurzusát, mint amelyekkel a női szexualitást írja le. Lacan idézett javaslatában a női szexualitás kapcsán az igazság megismerhetőségét, azaz a fallikus törvény alól való részleges kibújás lehetőségét tartja fenn a maga (illetve az analitikus társadalom) részére, amely pozíció kései szemináriumában a nők számára tételeződik. A dogmatikus filozófiának való ellenszegülés, hol Nietzsche saját, hol a nőként tételezett igazság jellemzője, a jelzős szerketek néhány szövegében megfigyelhető halmozása pedig a címázkodást idézi, melyet Nietzsche jellegzetesen női műveletnek tartott. Mindemellett Freudnál az egymással inkohere ns részek egymás mellé állításának további tétje van, hiszen esetében egy diszkurzív terület megnyitásával van dolgunk. A nőiség alakzatának ellentmondásos freudi alkalmazásai kapcsán a szerző rámutat, hogy „a pszichoanalitikus nőfigura értelmezhető úgy is, mint az elmélet ideologikus alapjainak elfedésére tett elszánt kísérlet jelölője.” (51.)

A könyv fejezeteit összerendező másik lehetséges perspektíva a pszichoanalitikus szer-

³ „...a női szexualitásról tartott konferencia nem fenyeget minket azzal, hogy Teiresziász sorsára jutunk” – idézi Darabos Enikő: *Nem-játék*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008. 92.

⁴ Vö. Peggy Phelan: „Immobile legs, stalled words: psychoanalysis and moving deaths”, in: *Mourning Sex*, Routledge, London, 1997. 50–52. Laplanche és Pontalis a terápiás módszer változását az elméleti háttér formálódásával magyarázzák. Laplanche-Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*, Albert Sándor, Burján Mónika, Gyimesi Tímea, Pálffy Miklós (ford.), Akadémiai, Budapest, 1988. 248–250.

zőket, Freudot, Lacant, Kristevát és Chase-t helyezi közös platformra. Ezen belül Freud és Lacan, illetve a velük foglalkozó fejezetek között egy harmadik, minden eddiginél erősebb kapocs feltételezhető. Lacan „vissza Freudhoz” programja értelmezhető ismétléskényszerként, az elfojtott visszatéréseként, életműve akár a pszichoanalízis tüneteként is olvasható.⁵

A pszichoanalízisre koncentráló fejezetek vezérfonala a jelölés és az én-képzet kialakulásának összefüggése, az ehhez kapcsolódó kulcsfogalmak mentén haladunk előre. A szá- lak a kötet zárófejezetében futnak össze, ahol a Freudot újraolvasó Lacant továbbgondoló Kristeva, illetve az őt és Warminskit továbbolvasó Cynthia Chase szövegei nyomán a „maternális inskripciók” alternatívája tárul fel. Ezek az anyaság és a nőiség reprezentációs rendszereinek radikális újragondolására kínálnak lehetőséget. Olyan materiális nyomokról van szó, melyekhez merőben ideologikus antropomorfizáló gesztussal rendelünk a nemiség mátrixa által kondicionált jelentést (ennek ősmintája a „maternális inskripciók” gondoskodó anyai arcá és az anya fallosz iránti vágyává való olvasása, melyből egy áttevés során az elsődleges azonosuláshoz „szükséges” Imaginárius Apa tételeződik).

Az utolsó fejezetet olvasva válik érthetővé, hogy miért annyira szelektív a szerző a megelőző részekben. Így például teljesen mellőzi a megidézett freudi és lacani tézisek korabeli női alternatíváit, nem ütközteti a kifejtetteket például Melanie Klein a kasztrációs szorongásról, Lou Andreas-Salomé a szüzesség tabujáról, vagy Luce Irigaray a misztikusok női tapasztalatairól szóló nézeteivel. Nincsen szüksége rá, hiszen egyrészt az idézett szövegek állításait önnön figurativitásuk dekonstruálja, másrészt pedig ezekből az elméletekből csak azok a részek a fontosak számára, amelyek a khóra és a maternális inskripciók elméletének szituálásához és megalapozásához szükségesek. Ez magyarázza azt is, hogy bár egyfelől a kötet időrendet tart, Darabos hosszabban értekezik Lacanról, mint Freudról, hiszen előbbi nyelvelméleti keretben írta újra a pszichoanalízis atyjának megsejtéseit. A szerzőt az öntudat első csírái kapcsán nem annyira a szexus felvétele (Butler), a nemileg differenciált szubjektum létrejötte érdekli, (amely kérdéskör felé kitüntetett figyelemmel fordul a feminista pszichoanalitikus elmélet egy része) sokkal inkább ennek összefüggése a jelhasználattal. Így szemlélve a helyzetet, mintha a pszichoanalízis által elemzett archaikus háromszög-helyzettel lenne dolgunk. A pszichoanalízis és a de Man-i retorikaelmélet belátásait ötvöző feminista olvasat szimbolikus ágensként lép fel, amennyiben strukturálja Freud és Lacan helyzetét, illetve viszonyukat egymáshoz a könyvben, hiszen ennek fényében állnak előt- tünk a művek. A könyv szerkezete úgy játssza újra az ödipális háromszöget, hogy a nem-játék jegyében felcseréli a megszokott nemi pozíciókat: anya/Freud-gyermek/Lacan- szimbolikus ágens/Chase.⁶ De ez a háromszög-helyzet (az analízis ödipális struktúrája okán) a pszichoanalízis terápiás üléseinek szituációját is megidézi: az alany, a tudattalanját képviselő (szóra bíró) analitikus és kettejük dialógusának performatív beszédaktusában születő belátások (insights), az analízis „igazsága”, amelyet azonban ők nem uralhatnak, nincsenek tudatában, és nem is tartozik hozzájuk.⁷

A kötetet szervező metaforák közül a színháziak a legszerteágazóbbak és legáthatóbbak. Ez persze nem meglepő, tekintve, hogy maga Freud is különösen gyakran használt színházi metaforákat, továbbá a posztmodern korban a színház kulturális modellként szolgál.⁸ De rá-

⁵ Shoshana Felman megfogalmazása. Shoshana Felman: *Jacques Lacan and the Adventure of Insight. Psychoanalysis and Contemporary Culture*, HUP, Cambridge, 1987. 8–9.

⁶ Míg Freud egy fejlődési szakaszt látott benne, Lacan az Ödipusz-komplexust elsősorban struktúrá- rának tekintette, melyben a harmadik terminus, a szimbolikus ágens határozza meg, strukturálja a másik kettő helyzetét és egymáshoz való viszonyát. A fenti sémában Freud és Lacan helye bi- zonyos szempontból fel is cserélhető.

⁷ Az analízis ezen értelmezése Shoshana Felmantól származik. Felman, i. m., 122–128.

⁸ A színházi metaforáknak a freudi elméletben játszott szerepéhez lásd: Philippe Lacoue- Labarthe: „A színpad: ősi”, in: Bókay A.–Erős F. (szerk): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, Filum Kiadó, Budapest, 1998. 313–327. A színházi metaforák posztmodern burjánzásának a szín- ház kulturális modell voltával való összefüggéséhez: Erika Fischer-Lichte: „A színház mint kul- turális modell”, *Theatron*, 1999/ tavasz, 67–80.

mutathatunk egy történeti kapcsolatra is a könyv kérdésfeltevései és a színház mint reprezentációs forma között. Az európai színház történet kezdetét jelentő görög színház előzményének a misztériumokat tekintik, amelyek azonban egy fontos ponton különböztek az intézményesült színháztól. A misztériumokban nők és férfiak egyenrangú félként vehettek részt, míg a színház azon gazdasági-társadalmi-kulturális változások részeként jelent meg, melyek a patriarchátus beköszöntését jelzik. A nők a színpadon biztosan nem lehettek jelen, de feltehetően a nézők között sem.⁹ Patriarchális beágyazottsága ellenére a színház folyamatosan színre vitte, megtestesítette a patriarchátus zavarát is. A görögöknél például a kint/bent, otthon/külvilág oppozíciós párok és nemi értelmezésük elbizonytalanításával, és azzal, hogy a színjátszás folyamata mind a színész, mind a néző részéről a korban nőiesként definiált pszichikai és fizikai cselekedeteket kívánt.¹⁰

A kötetet záró utószó a könyvben foglaltak lehetséges politikai hasznával, hasznosításával foglalkozik, eközben halványan a mentegetőzés és a vádemelés performatív beszédműfaját is megidézi. A szerző meglehetősen óvatosságot a könyv politikai hatékonyságát illetően, kételyeit a feminizmus egyfajta definíciójához köti, amellyel szemben kijelöli saját pozícióját. „Nem is vagyok biztos abban, hogy az itt bemutatott és működtetett, a mindenkori értelmezés felforgató erejére hagyatkozó észjárás vagy kérdezőmód nevezhető-e feministának egyáltalán. Bizonyára olvasóim közül sokan fogják azt gondolni, hogy a legkevésbé sem, amennyiben nem áll ki direkt módon a nők jogaiért, nem harcol a nemi hierarchia eltörléséért, és főként, nem fordítja meg a nemi különbségen alapuló oppozíciópárt (férfi-nő) azzal, hogy harsányan kikiáltja az alávetett terminus felsőbbrendűségét.” (147.) Mint arra Gayatri Chakravorty Spivak *Feminizmus és dekonstrukció ismét: egyezkedések* című, a szerző által is idézett szövege utal, a pszichoanalitikus elmélet nem alkalmas közvetlenül egy feminista politikai agenda megalapozására. „A megismerő és a cselekvő szubjektum viszonya inkább tetszik szakadásnak, semmint folyamatos haladásnak. A strukturalista és posztstrukturalista pszichoanalízisnek bizonyosan jelentékeny adomány, hogy termékeny nyugtalanságot keltett bennünk e viszony tekintetében. (...) a nyugtalanságnak nem kell olyan hajthatatlannak lennie, hogy akár az elméletet, akár a gyakorlatot részesítsük előnyben, vagy feltételezzük, hogy elérhető folytonosság van köztük.”¹¹ Spivak e szövege egy feminista etikopolitika megalapozásának lehetőségével foglalkozik, melyhez Derrida második korszakának olvasáspolitikáját tartja irányadónak. Nem azt akarja közvetlenül továbbgondolni, kiindulópontként használni, amit Derrida ezekben a szövegekben mond, hanem azt, ahogyan mondja / teszi (a szöveg narratíva és morfológia névvel illeti ezt a különbséget, megjegyezve, hogy természetesen a morfológia is narratíva, amennyiben egy olvasaton alapszik). A kétségbevonhatatlan episztemológiai/ontológiai nyereségen túl talán ennek mintájára tudjuk elgondolni a könyv politikai hatékonyságát: nem abban, amit mond, hanem ahogyan mondja / teszi. A patriarchátus szövegeinek alapos, sokrétű, szellemes, találékony, megvilágosító erejű olvasata, mely rámutat a szövegek vakfoltjaira és termékeny belátásaira, mindemellett női alternatívákat állít.

⁹ Sue-Ellen Case: „Hagyományos történelem: feminista dekonstrukció”, *Theatron*, 2003/nyár-ősz, 3–15.

¹⁰ Froma I. Zeitlin: „Playing the Other: Theater, Theatricality and the Feminine in Greek Drama”, in: *Playing the Other. Gender and Society in Classical Greek Literature*, UCP, Chicago, 1996. 341–374.

¹¹ Gayatri Chakravorty Spivak: „Feminizmus és dekonstrukció ismét: egyezkedések”, in: Drozdik Orsolya (szerk.): *Sétáló agyak. Kortárs feminista diskurzus*, Kijárat Kiadó, Budapest, 1998. 43. Spivakhoz hasonlóan Judith Butler is foglalkozik a pszichoanalízis által problematikusá tett kategória-használat („nők”, „nőiség”) politikai programba való átfordításának kérdésével. Az általa javasolt megoldás – véleményem szerint – nem esik messze attól, ahogyan Spivak szövege végén összekapcsolja a két területet. Judith Butler: „Vitában a valóssal”, in: *Jelentős testek. A szexus diskurzív korlátairól*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2005. 181–210.

A LOGARLÉCTŐL A SPECT-CT-IG

Sz. Koncz István beszélgetése

Kedves, szellemes, művelt, de nagyon határozott, következetes vezetőként emlegetik kollégái és tanártársai Zábó Katalint. Egyikük azt tanácsolja: nézzem át tudományos közleményeinek listáját. Látni fogom, mondja, hogy jószerével mindennel foglalkozott, ami emberből van. A kislábujjunk hegyétől a fejünk búbjáig. És valóban. A pécsi Nukleáris Medicina Intézet professzorasszonya számtalan publikációt jegyez szerzőként, társszerzőként, és ezek között az agyi keringési zavarok korai fölismerésétől a tüdőembólia képi diagnosztikájának csapdáin át a lábat érintő érbetegségekig minden terület föllelhető. A közelmúlt történetét meséli egy másik kolléga. A gazdasági hivatalból, közismert nevén a GH-ból kapott egy telefont a legnagyobb dologidőben a professzorasszony, hogy azonnal adjon le valami kimutatást. Rendben, felelte Zábó Katalin, de akkor maga most följön ide tüdőszcintigráfiát leletezni.

Zábó Katalin 1953. március 10-én született Budapesten. Általános- és középiskolai tanulmányait a fővárosban végezte. Előbbit az Alsóerdősor utcai iskolában, utóbbit a híres-neves Radnóti Miklós Gimnázium matematika-fizika tagozatán. A Semmelweis Egyetemen kezdte meg orvosi tanulmányait, majd második év után, személyes okok miatt Pécsre költözött, és itt is végzett, a Pécsi Orvostudományi Egyetemen. Azóta – hosszabb szegedi és jó pár rövidebb, külföldi tanulmányútját leszámítva – szakmai szempontból jószerével el sem hagyta a várost. Végzés után, két esztendőn át a Gyógyszertani Intézetben volt ösztöndíjas. Az ösztöndíj lejártá után került a jelenlegi, az első és vélhetően utolsó munkahelyére, ahol 1980 őszétől aktív. Bár a név, sőt a működési forma is sokszor változott (volt például Központi Klinikai Radioizotóp Labor is), ő mindvégig hű maradt e területhez. Végigjárta a szakmai ranglétrát. 1998-ban nevezték ki intézetigazgatónak és egyetemi docensnek, majd 2006-ban professzornak. Szakmaközi bizottságok, tudományos testületek és szervezetek, valamint a Nukleáris Medicina Szakmai Kollégium tagja. Vezetőségi tagja a Magyar Orvostudományi Nukleáris Társaságnak, regionális szakfelügyelő főorvos, a Dél-Dunántúli PET-CT Albizottság elnöke. Férje, Bódis József szülészprofesszor Pécsen. Két gyermeke van, lánya, Viktória Budapesten a Magyar Posta beruházás-előkészítő osztályának építésze, fia, Richárd végzős jogászhallgató.

A ház, ahol beszélgetünk, azt hiszem, nagyon is jellemző a Zábó-Bódis házaspárra. Nincsen benne semmiféle kivagyiság vagy szerénytelenség. Ugyanakkor a külső szemlélő nagyon békésnek látja. A szépen gondozott kert szinte belenő az épületbe, és a hideg tél ellenére könnyű elképzelni, milyen hangulatos lehet, amikor nyáron, a tolóajtó kinyitásával egybeolvad a napsárga nappali, a jadria kővel lerakott terasz és a zöld domboldal. A nappaliban, egy asztalkán már várnak a délutáni vendéglátás hagyományos kellékei. A házban csönd van, csak a gázkazán mordul meg néha, amikor bekapcsol. Beszélgetés közben ránk borul az este. A professzorasszony türelmesen felelget, néha kislányosan tördeli a kezét, máskor viszont szigorú tekintettel méreget, vagy éppen olyan szelídséggel magyaráz, hogy a legnehezebb összefüggéseket is megérteni vélem. Ahogy az életpályája jelenlegi állomása felé közeledünk, nekem kell figyelmeztetnem az idő előrehaladtára. Tudom ugyanis, hogy a Professzori Kar alkotta úgynevezett Tanári Testület év végi ülésére igyekszik, az Aranykacsa Étterembe, és azt is sejtem, hogy lassanként készülődnie kéne.

Sz. Koncz István: – *A kívülálló vajmi keveset tud a Tanári Testület működéséről. Beavatná az olvasókat egy kicsit?*

Zámbó Katalin: – Olyan szervezet ez, ahol emeritus professzorok, emerita professzor-asszonyok is megjelennek. Olyan fórum, ahol az aktív és a nyugdíjas egyetemi tanárok megbeszélnek ügyes-bajos tudományos és gazdasági természetű gondjaikat, elképzeléseiket, terveiket. Akik már nem intézetigazgatók, azok is tudomást szerezhetnek az egyetem, pontosabban a kar életének alakulásáról. A testület legutóbb választott elnöke Bauer Miklós emeritus professzor.

– *Hányan vannak benne hölgyek?*

– Nagyon-nagyon kevesen. Hatan-heten talán. Aktív intézetvezetők pedig csak ketten. Szekeres Júlia és jómagam. Nemhogy növekedne a nők száma, sokkal inkább csökken. Miközben a dolgozók többsége nő, a vezetők szinte mindegyike mégiscsak férfi.

– *Nem biztos, hogy nekünk kell választ találnunk rá, de érdekes kérdés, hogy vajon mi hozza ezt?*

– Talán, hogy a nőknek sokkal többfelé kell szakadniuk, ha szabad ezt a kifejezést használnom. Amikor éppen nagyon elborít a munka, szoktam olyanokat gondolni, hogy aki a női emancipációt kitalálta, annak huszonötöt kéne a fenekére verni. Mondom ezt annak ellenére, hogy hihetetlenül élvezem a munkámat. Hogy az ember eljut-e nőként vezető állásba, az jelentős részben férjfüggő. Sajnos, olyat is tapasztalok a környezetemben, amikor a férfi úgy vélekedik, hogy az asszonnak nem kell a tudomány, elég neki a család. Akárhogy is: vannak feladatok, amelyek elválaszthatatlanok tőlünk. Mondjuk a terhesség, a szülés vagy a kisgyermek gondozása. Úgy látszik, jobban megoszlik a figyelmünk, és nehezebb huzamos ideig egy dologra koncentrálnunk. Talán még az elhivatott nők is kevésbé tudnak a munkájukra összpontosítani.

– *Miért említette példaként a terhességet, a szülést? Magát is visszavetette a karrierjében?*

– Nagyon röviden tudok válaszolni: nem. Ugyanis nem volt igazi konkurenciám. Ami nem az egyedülálló nagyszerűségemből adódik, hanem sokkal inkább abból, hogy a nukleáris medicina szűk terület; kis szakma. Kevesen dolgozunk ezen a vonalon. Tehát senki nem akart megelőzni. De ha akart volna, meg tudott volna, mert a szülésekkel jó másfél évet távol voltam. Izotóppal ugyanis nem lehet dolgozni már terhesen sem. Tehát, ahogy kiderült a terhességem, nem tudtam végezni a munkámat. És azt gondoltam, hogy karrier ide vagy oda, mégiscsak otthon maradok a szülés után a gyerekekkel, és nem rohanok vissza azonnal dolgozni. Vagyis ha például az egykori évfolyamtárs férjem érvényesüléséhez mérem a magamét, akkor természetesen elmaradtam mögötte.

– *Nála szült?*

– Föl se merült bennünk. Ennyire közvetlen hozzátartozónál szülni nem jó.

– *Miért?*

– Mert nem tud objektíven gondolkodni. Nyilván elhiszi, hogy nem akarom lebecsülni a szülészek munkáját, de ha nincs baj, akkor majdnem mindegy, ki áll az ember mellett. Viszont ha gond van, nagyon nem mindegy, hogy ki van ott. Gondolom, egy férj elsősorban megjíjed. Tehát először férj, és csak azt követően objektív ítéssz. Meglehet, kíméletből nem választja például azt, ami a legoptimálisabb lenne. Vagy ha extrém esetben abban kell határoznia, hogy az anya vagy a gyermek kárára döntsön, akkor, mint leendő apa, nem biztos, hogy a szakma írott és íratlan szabályai ellenére nem az anya kárára dönt-e. Nyilván az utolsó pillanatig azon töprengene: mit tegyen annak érdekében, hogy a gyerekek is megmaradjon. Amivel esetleg az anya életét kockáztatja.

– *Milyen érdekes, ilyesmikre nem is gondol az ember.*

– Persze, hogy nem, mert hála Istennek, a nyugodt, normál lefolyású szülésekhez szoktunk hozzá. És tényleg, valljuk meg, milyen szép lenne, ha az ember gyermeke kizárólag a házaspár közreműködésével jönne világra. De mindketten úgy gondoltuk, hogy ez szóba sem jöhet.

– Jól előreszaladtunk, mert már a gyermekeinél járunk, miközben még a maga gyerekkoráról sem tudunk semmit. Meséljen egy kicsit, hová, milyen körülmények közé született?

– Nagyon furcsa volt a családnk, és ezáltal a gyerekkorom is. Nagymamám, aki tulajdonképpen fölnevelt, aki nap mint nap velem volt, tizenegy testvért számlált. Nagyoroszbán egy falusi postamester volt az édesapjuk. Viszont a tizenkét gyermekből nagyon kevés második generációs utód született. Édesanyámék korosztályában már csak hatan voltak.

– Elment a kedvük a nagycsaládtól?

– Nem tudom, de lehet, hogy ez is közrejátszott. Többen agglegények maradtak, nem egynek közülük pedig, bár férjhez ment, nem lett gyermeke. Anyám is egyedüli gyermek volt például. Magam is egyke vagyok; a szüleim nagyon hamar, öt éves koromban elváltak. Hárman maradtunk tehát, nagymamám, anyám és én. Női szakaszban nőttem föl.

– Hátrányára vált?

– Bizonyos szempontból biztos, mert nem voltam férfihoz szokva. Nem vett részt az életünkben férfi. A kiesett szerepet leginkább anyám vette át, aki nagyon sokat dolgozott azért, hogy el tudjon tartani minket. Ennek megfelelően nagyon sokat volt távol. Esténként holtfáradtan ért haza. A Központi Fizikai Kutató Intézetben dolgozott Budapesten, vegyészként. Másfél órás utazás várta mindennap oda és ugyanannyi vissza. Ráadásul kilencórás munkaidőben dolgozott, hogy szombatoként ne kelljen bejárnia. Így alakult ki az a rend, hogy a nagymamám várt haza az iskolából ebéddel, ő kérdezte ki a leckét a mosogatóvájdling mellett satöbbi.

– Meddig volt magukkal?

– Hetvenkilenc éves koráig. Akkor halt meg, amikor a lányommal voltam terhes. És érdekes, amikor a fiammal voltam terhes, akkor apai nagypapám ment el.

– Megfogant egy új élet, és véget ért egy addig volt.

– Nagyon nehezen éltem meg. Apámmal hétvégenként találkoztunk amúgy. Mindenféle jó programokat eszelt ki, korcsolyáztunk a műjégpályán, jöttünk-mentünk a városban, múzeumba vitt nagyon sokat... A hétvége anyámnak a házimunkát jelentette. Nem volt komfortos az életünk. Kézzelet kellett mosni, és azt nem hagyta a nagymamámra. Meglehet, a babusgatással keveset foglalkozott, de a művelődésemmel annál többet törődött. Bármilyen fáradt volt, esténként kezdetben meséket olvasott, később mese helyett például a *Toldit*, *Az apostolt* vagy a *János vitézt* hallottam tőle. Ez máig sok mindent meghatároz az életemben.

– Különös, hogy mégis matematika–fizika tagozatra jelentkezett a gimnáziumban. Ott sem lehetett túl sok lány.

– Nem, ott már valóban túlsúlyban voltak a fiúk. A fizikát Huszka Ernőné tanította. Egyébként az ismert operettszerző, Huszka Jenő sógornője volt. Egy mondattal hadd utalok rá: nagyon érdekes házasság volt a férjével az övék. Érettségien ismerték meg egymást. Mégpedig úgy, hogy a későbbi tanárnő tizennyolc éves volt, maturanda, Huszka Ernő pedig harminc évvel idősebb, érettségi elnök. Egymásba szerettek, és vagy harminc évig, Ernő haláláig éltek együtt. Gyermekekük ugyan nem volt, de az asszony egészen kiváló pedagógusnak bizonyult. Akkoriban rettegtünk tőle, ám annyira a javunkat szolgálta mindazzal, amit tett, hogy utólag imádtuk.

– Mitől kellett félni?

– Legfőképp a számonkéréstől. Heti nyolc óránk volt. Ezek többnyire úgy indultak, hogy az első sorban hatan röpdolgozatot körmöltek, a táblánál hárman fizikapéldát számoltak. Közben mindenkinek élénken kellett figyelni, mert a legváratlanabb pillanatokban fölszóltított valakit, hogy a táblánál izzadó szerencsétlen vajon jó dolgot írt-e föl, vagy épp hibázott. Ha hibázott, azaz így tovább. A félévi osztályzatot körülbelül negyven jegyből állapította meg. Viszont az orvostudományi egyetemre ilyen háttérrel könnyedén

bejutottam. Anélkül, teszem hozzá, hogy különóra vagy előkészítőre jártam volna. Igaz, nem is lett volna rá pénzünk. Még egy adalék: az osztály nagy része fizikával felvételizett, és nincs közöttünk egy sem, akinek ne lenne diplomája.

– *Mondja az orvosegyetemet. Miért éppen azt választotta?*

– Nem volt egyszerű elhatározás, anyám, mint említettem, vegyészmérnök, tehát a műszaki pályákról gondolkodtam én is inkább. Igen ám, de volt a gimnáziumban egy barátom, és ő mindenképpen orvos akart lenni. Tudatosan készült rá. És hát milyen a diákszerelme? Negyedikben számolgatni kezdtem a pontjaimat, és kiderült, hogy az orvosira is be tudok jutni. Tehát felvételiztem, és bekerültem. Viszont a barátommal az érettségit követő nyáron szakítottunk. Ezzel együtt örülök az akkori döntésemnek, mert azt hiszem, műszaki pályán nem lennék boldog.

– *Gondolom, az egyetemen a biofizikával nem lehetett gondja.*

– Amikor az első gyakorlaton kivettem magam elé a logarlécet, a csoporttársaim közül akadt, aki azt sem tudta, mi lehet. Úgyhogy csak a tanárunk elismerését vívtam ki vele. De a tárggyal tényleg nem volt gondom. Az első két évet Budapesten végeztem, azután, ha hiszi, ha nem, újra egy szerelme hozott Pécs felé. Akkoriban itt reformok kezdődtek, éppen harmadévtől. Tehát még tudtam csatlakozni. Később erre már nem lett volna módom. Így az otthon maradók legnagyobb szomorúságára meghoztam életem valószínűleg legjobb döntését. Pécsre jöttem, és bekapcsolódtam ebbe a bizonyos reformfolyamatba.

– *Ez volt az a kísérlet, amikor tulajdonképpen összekeverték a tárgyakat?*

– Nem úgy tanultuk az orvostudományt, hogy külön vettük volna, mondjuk, a belgyógyászatot, sebészetet, szemészetet, hanem vettük például a szívet, a szív patológiáját, belgyógyászatát, sebészetét, diagnosztikáját, majd tovább léptünk egy másik szervre.

– *Néhai Méhes Károly professzorral beszélgettem egyszer erről a reformról. Nagyon lesújtókat mondott róla. Hallgatóként milyen volt átélni mindezt?*

– Méhes professzornak alighanem igaza volt, ha az akkori gyakorlatot kárhoztatta. Jószerevel nem tudtuk használni az egyébként hivatalos, kellemesen olvasható és követhető, jó tankönyveket. Jegyzeteket kaptunk, amelyeket ugyan e szempontból hordtak össze, de tisztelet a kivételnek, nem voltak összegyűrva. Az előadás számított, és a saját jegyzetek, de valljuk meg: nem mindenki jó előadó. Előfordult, hogy valaki a sötétben, háttal állva motyogott a diái felé, és azt sem hallottuk, mit mond. Azon kívül nagyon rossz volt a vizsgarendszer. Azt hiszem, elévült már, és nem veszik el visszamenőleg a diplomámat, de sebészetből például soha nem kollokváltam. Ugyanis húztuk a vizsgát. Mondjuk a szívről szólva nem lehetett mindenből levizsgázni. Én meg sosem kaptam a sebészetet. És nem volt szigorló évünk sem. A kötelező, három hónapos gyakorlatot a Tüdőgyógyintézetben töltöttem, államvizsgán pedig a belgyógyászat mellé a gyermekgyógyászatot húztam.

– *Meséli, hogy csak azok tudtak alkalmazkodni a tanárok közül, akik amúgy is az oktatás oszlopainak számítottak.*

– Megadatok, hogy Romhányi György és Donhoffer Szilárd a tanárim voltak még. Nekik valóban mindegy volt, hogy milyen rendszerben kell előadniuk. Haladtak a saját koncepciójuk mentén. Amúgy az előadók meg voltak zavarodva.

– *Mi vitte végül arra a területre, ahol most dolgozik?*

– Kezdetben az Élettani Intézetben voltam tudományos diákkörös. Oda hívott ugyanis Jóska, aki utóbb a férjem lett. Egy év után azonban kiderült, hogy mindenre gondolunk, kivéve a TDK-munkát. Patkányokkal végeztünk magatartási kísérleteket, de a figyelmünk inkább arra irányult, hogy össze ér-e a kezünk, ha közösen nyúlunk a patkány felé. Merthogy ilyen romantikusak voltunk még huszonévesen is. Láttam hát, hogy ez se neki, se nekem nem használ hosszú távon, átmentem a Gyógyszertanra. A cholinerg-dopaminerg egyensúllyal foglalkoztam, ami betegségre lefordítva, mondjuk, a Parkinson-kór kialakulásának háttere. Itt az egyensúlyt kell hangsúlyozni, mert ugyanaz a hatás alakulhat

ki, bármelyik irányba borul a stabil állapot. Megoperáltuk a patkányt, beültettünk a fejébe egy csővecskét, és azon keresztül ingerlő anyagot adtunk be úgy, hogy ugyanakkor a hasába gátló anyagot juttattunk, vizsgálva: vajon kivédhető-e a hatás. Emellett megkezdődött az oktatás, a gyógyszerterant próbáltuk kicsiben belepumpálni a hallgatók fejébe. Végzés után ott is ragadtam, két évre szóló tudományos ösztöndíjat kaptam. Nagyon örültem, mert tudatosan készültem a gyerekvállalásra. Mivel a nagymamák távol laktak, s aktívak voltak még mindketten, mi pedig gyakorlatilag gyökértelenül, rokonok nélkül laktunk itt, nem lehetett várni, hogy bárki segítségünkre lesz. Csak magunkra számíthatunk. Amikor összeházasodtunk, már tudtam, hogy ügyelős hivatást nem választanék. Hisz Jóskának a szülészetén havi tízszer biztosan ügyelnie kellett, ha ahhoz csak négyetötöt ügyelek, már az is a hónap fele. Ezért is szerettem a gyógyszerterant, és amúgy is nagyon jól éreztem magam. Decsi László professzor irányítása mellett dolgoztam. A munkacsoport, visszanézve is, nagyon jól működött. Az az időszak megalapozta a tudományos tevékenységemet.

– *De az ösztöndíj, gondolom, egyszer csak lejárt.*

– Hamar eltelt a két év, bizony. Úgy nézett ki, hogy nem lesz státuszom. Közben terhes lettem, veszélyeztetett terhes. Úgyhogy nagyon gyorsan táppénzre kellett mennem. Hét hónapot feküdtem. De valahogy szerettem volna kicsit biztosabb helyzetet, és segítségemre sietett a véletlen. A gyógyszerteranon az egyik asszisztensnőnk mesélte, hogy a barátja az Izotóplaborban dolgozik, és szüksége lenne egy orvosra. Akkor megyek, mondtam, és így kerültem a mai helyemre.

– *Megint egy szívügy vitte valamerre, csak ekkor épp egy kolléganő szívügye.*

– Igen, meglehet, hogy a nők életét az érzelmi döntések erősebben befolyásolják. Érdekesség, hogy mire elköteleztem magam, kiderült, hogy a Gyógyszerteranon is lett volna státusz, mégiscsak. Olyan szempontból azonban nem bántam meg a döntésemet, hogy betegekkel foglalkozunk, és nem patkányokat mütök egy életen át.

– *Hogy alakult a sorsa? Milyen közegbe került?*

– Az 1977-ben létesült intézet vezetője Varró József radiológus volt. Érdekes, izgalmas vizsgálatokat végeztünk, de, különösen mai szemmel nézve, egészen kezdetleges műszerezettséggel. Elsősorban is nagyon hosszú volt az átfutási idő. Egy szkennert nevű készülékünk például meander-vonalban, csíkonként haladt, és úgy alakította ki a képet. A májvizsgálat másfél óra hosszát tartott. Nagyon kevés beteg fért be a programba.

Megindult tehát a közös munka, de viszonylag hamar véget is ért. Varró József ugyanis elment Kuvaitba, ahol a mai napig praktizál. Ezt megelőzően kerültem Szegedre, tanulmányútra. Csernai László professzor, a szakma nagy öregje volt akkor még ott a laborvezető. Rendkívüli egyéniség, rengeteg mindent meg lehetett tanulni tőle. Egy-éves gyakorlattal tehát sok mindent tudtam már, így különösen jó volt, hogy Mátray Árpád követte Varrót a professzori székben. A biofizikáról érkezett, és hazudnánk, ha azt mondanánk, hogy nagyon megtanulta a nukleáris medicinát. De fantasztikus menedzser volt! Nagyon fiatalon, harminckilenc évesen halt meg. Sokszor ma is gondolkodom rajta, milyen jó lenne, ha élne még, és ő lenne a menedzser-vezető, magam pedig a szakmai munkáért lennék csak felelős. De ilyen kettős intézetvezetésben úgysem reménykedhetünk. Mátray egyébként is elment Londonba, tehát ő sem maradt sokáig. Jött Szegedről Nemessányi Zoltán, 1982-ben. Fejlődött a műszerpark, akkoriban kaptuk a gamma-kamerát.

– *Hogy kicsodát?*

– Azt a készüléket, amelyik az imént említett szkennert volt hivatott fölváltani. Állófejes berendezés volt, és, mondjuk, az említett májat egyszerre látta, és lényegesen rövidebb idő alatt, lényegesen nagyobb fölbontású képet készített. Járt hozzá egy számítógép is, amivel dinamikus vizsgálatokat végezhattunk már. Nemessányi Zoltánt egyébként egy

évre küldték, végül mégis itt ragadt örökre. Ide költözött a családja, és ő is itt élt, tavaly októberben bekövetkezett haláláig. Tőle tanultam meg igazán a szakmát.

– *Tavaly nyáron volt tíz esztendeje, hogy professzorasszony átvette tőle az intézet irányítását. Kérem, hozza közelebb a laikus érdeklődőhöz a maguknál folyó munka lényegét!*

– Gyakorlatilag tényleg tisztában kell lennünk valamennyi szervünk élettanával, kórellettanával, hisz az agytól a szívén, májon, vesén, csont- és érrendszeren át rengeteg mindent vizsgálunk. Többnyire funkcionális vizsgálatok ezek. Módszereink többsége olyan, hogy intravénásan juttatjuk a szervezetbe az izotóppal jelzett vivőmolekulát.

– *Valószínűleg butaság, amit kérdezek: ez az izotóp úgy izotóp, mint teszem azt az atomerőműben?*

– Azért nem egészen olyan. Az általunk használt ugyanis mesterséges izotóp, technéciumnak hívják. Nagyon előnyös tulajdonságokkal rendelkezik. Energiája elegendő ahhoz, hogy jó minőségű képet kapjunk vele, viszont nem okoz nagy sugárterhelést. Felezési ideje hat óra, ami ugyancsak kedvező.

– *Milyenek a vizsgálatok során nyerhető képek?*

– Röntgenfelvételt nyilván mindenki látott. Egy mellkasi képen minden struktúra látható. Nálunk csak egyetlen szerv működése követhető a képen. Nem is cél, hogy többet lássunk, de a szerv valamelyik funkcióját így kontrollálni tudjuk. Például azt fürkesszük, hogy a vér hogyan oszlik el a tüdőben. Embólia esetén, ha elzáródik az egyik ér, arra az ellátási területre, ahová az adott ér szállítaná a vért, nem megy az izotóp sem. Így tudjuk megmondani tehát, hogy embóliája van-e a betegnek, vagy sem. A mostanában sokat emlegetett pozitron-emissziós tomográfiánál, anyagcsere folyamatok ellenőrzésénél jelzett cukrot adunk be a betegnek, és a képen nem is egész szerv látható, hanem csak azok a területek a testen belül, amelyek cukor-anyagcsereje fokozott. Ami általában a daganatokra jellemző. Egyébként a képkalkotás egyre inkább az úgynevezett multimodalitású műszerek felé halad. Például divatba jönnek PET-CT-k. Hiszen mégiscsak szükségünk van struktúrára. A foltokból ugyanis nehéz tájékozódni. Tehát a PET elkészíti a cukor anyagcsere foltokból álló képét, a CT elkészíti a gyönyörű strukturális képet, és a számítógép összeilleszti a kettőt mindjárt. Egyébként nem is tudom, miért erről beszélek, hiszen ilyen készülék nincs Pécsen, és hazánkban amúgy is magánkézen van mindhárom PET-CT Centrum. Sokkal inkább szólhatnék a SPECT-CT-ről. A SPECT a Single Photon Emission Computer Tomography rövidítése. Vagyis egy gamma fotonnal dolgozik, szemben a PET két gamma fotonos technikájával. Ilyen viszont csak nálunk működik az országban. Tavalyelőtt nyáron nyertük európai uniós pályázat keretében.

– *Mikor jön el az a pont, amikor a nukleáris medicinával foglalkozó orvos új módszerek után néz?*

– Az ilyen változtatásokat, új eljárások keresését általában az élet követeli meg. Az egyik metodikát férjemmel, Jóskával dolgoztuk ki.

– *Ezek szerint már nem féltek attól, hogy összeér a kezük.*

– Nem, két gyerek után már tudtunk a tudományra is koncentrálni. (A professzorasszony nagyot nevet.) A placenta, tehát a méhlepény izotópos keringésvizsgálatát végeztük terhességük harmadik harmadában járó nőknél.

– *Akkor valamit félreértettem. Mintha korábban azt mondta volna, hogy terhesen még csak közelébe sem mehetett az izotópoknak.*

– Nem, jól értette, első hallásra a szakemberek is meglepődtek. De a vizsgálat egészen kis aktivitású izotópot igényelt, és hangsúlyozom: csakis a terhesség harmadik harmadában végeztük, amikor már nem okozhatott semmi kárt a magzatban. Nagyon jól megmutatta viszont, hogy milyen a méhlepény vérellátása. Ebből pedig levonhatók voltak a következtetések arra vonatkozóan, hogy elegendő vérhez jut-e a magzat etcetera. Ilyen lépéseken keresztül fejlődik a mi tudományterületünk is. Sokkal korábban végeztünk például szívvizsgálatokat, semmint hogy megjelent volna az ultrahang. Ma meg jófor-

mán alig végzünk, mert a szív-ultrahang lényegesen elterjedtebb, mint az izotóp laboratórium. Ez a módszer tehát nálunk visszaszorult. Ugyanakkor dinamikusan fejlődik mindaz, ami, mondjuk, a molekuláris diagnosztikához kapcsolható, például az emlegetett cukor-anyagcsere. Vannak olyan képalkotási lehetőségek is, amelyek az antigén-antitest reakció alapján működnek, és bizonyos daganatok kimutatására alkalmasak. Sőt nem csak diagnosztikáról kell szólnunk, hanem izotópterápiáról is. Utóbbiak egyike például ugyancsak immunológiai kötődésen alapul. Ehhez persze béta sugárzó izotóp szükséges. Rövid úton elnyelődik ugyanis, és energiáját leadva roncsolja a daganatos szövetet. A daganatsejteken megjelenő antigénhez kötődik az antitest, és az vízsi magával az izotópot. Óriási előnye, hogy csak a kóros szövetet roncsolja. Nem úgy, mint a mindent kiírtó citosztatikum, vagy mint a besugárzás, ami, még ha fókuszált is, roncsolja a közbeeső ép szöveteket. A betanítás ezen a területen megtörtént, hamarosan intézetünkben is végzünk az új metodikával gyógyító munkát. Az onkológia területén korlátlanoknak látom a lehetőségeinket.

– *Bevallom, professzorasszony, miközben örömmel hallgatom a fejlődésről mondottakat, azon gondolkodom, mit kéne tennem ahhoz, hogy sose kelljen odakerülnöm magukhoz.*

– Csak a sztereotípiákat tudnám hájtogatni. Egy dolgot kiemelnék mégis. Nagyon dohányszállal ellenes vagyok. Meglehet, könnyű nekem, mert sosem cigarettáztam. Bár megpróbáltam az egyetlen tisztességgel, de nem tudtam rászokni. Viszont a diagnosztikában látom, hogy mitől menekedtem meg, tulajdonképpen a véletlen folytán. Borzalmas hatása, egyenes kapcsolata a tüdőrákkal egyértelmű számomra.

– *Ha már a fejlődésnél tartottunk: mi az ön víziója a jövőt illetően?*

– Elvileg tíz évet kéne áttekintenünk, hisz annyi van még a nyugdíjig. Már persze, ha nem változnak a rendelkezések. Szeretném, ha sikerülne komplett képalkotó intézetté formálni, alakítani önmagunkat. Nem állunk rosszul egyébként, hisz három SPECT-készülékünk van, ezek közül az egyik a SPECT-CT. De nyilván úgy lenne komplett a felszereltségünk, ha lenne PET-CT-nk is például. Fizikusra, radio-farmakológusra lenne még szükség, ha a személyi fejlesztés lehetőségeit is számba vehetnénk. Ha pedig még az intézet infrastruktúráját is meg lehetne újítani, akkor jólélekkel tudnám átadni a csapatot az utódoknak.

A magánéletemet illetően? Szeretném, hogy tíz év múlva legalább hat unokám legyen, akikkel kora tavasszal elmegyek a Balatonra, és késő ősszel térek vissza. Igen, az jó lenne majd. Egy kis pihenés.

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- TANDORI DEZSŐ versei és aforizmái 241
TAKÁCS ZSUZSA versei 253
KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 255
TATÁR SÁNDOR: Arno Geigerről 259
ARNO GEIGER: Annát nem elfelejteni! (*novella*) 261
CSAPLÁR VILMOS: Hitler lánya (*regényrészlet*) 275
TOMPA ANDREA: A hóhér háza II. (*részlet egy készülő regényből:
Kocka*) 282
NÁDAS PÉTER: Svájc jelei 290
GÉCZI JÁNOS: *Trachelospermum jasminoides* 292
ZSIGMONDI BARNA versei 306
KORPA TAMÁS verse 308
SIROKAI MÁTYÁS versei 311
BÁTHORI CSABA: Lengyel Balázs pályakezdése 313

*

- BACSÓ BÉLA: Tragédia és jellem (*A görög tragédiához és annak
elméletéhez*) 315
JEAN-JACQUES ROUSSEAU: Portrém 326
MARSÓ PAULA: Rousseau költői emlékműve –
a Saint Pierre-sziget (*tanulmány*) 334

*

- M. NAGY MIKLÓS: Óriásplakát helyett (*Balázs Attila: Kinek Észak,
kinek Dél*) 341
MIKOLA GYÖNGYI: Kortársunk-e a szerzetes? (*Gondolatok
Varga Mátyás Nyitott rítusok. Kortársunk-e a művészet? című
esszéjéről és az Arcus Temporum fesztiválról*) 346
HAVASRÉTI JÓZSEF: Determinált pályáívek (*Bezeczky Gábor:
Irodalomtörténet a senkiföldjén*) 352
HALMAI TAMÁS: Szellős terep (*Tükördara. Írások Parti Nagy Lajos
költészetéről, prózájáról és drámáiról*) 363
KISANTAL TAMÁS: Too old to rock and roll, but... (*Hasítás.
Magyar rocknovellák*) 366

2009

MÁRCIUS

TANDORI DEZSŐ rajzai

Bohócok (Karinthy & Kosztolányi) 242

Szentkuthy 247

Ottlik öregen 250

Mészöly Miklós 252

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

maszre

nka

Nemzeti Kulturális Alap

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8-10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

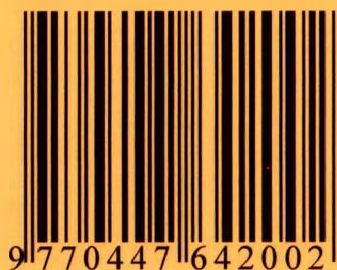
u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19-21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

9 770447 642002

0 9 0 0 3

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

3. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7-8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7-8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

MÁRAI SÁNDOR-DÍJAT kapott életművéért *Békés Pál* író, *Háy János* író, költő és *Molnár Vilmos* író. Az elismeréseket 2009. január 22-én a Magyar Kultúra Napja alkalmából vették át a szerzők *Hiller István* kultuszminisztertől. Gratulálunk a díjazottaknak!

*

GEORGES KORNHEISER francia író és műfordító nyerte el idén a Nicole Bagarry-Karátson díjat százötven Adyvers formahű és hiteles francia fordításáért. Az elismerést, melyet *Karátson Endre* alapított *Nicole Bagarry-Karátson* (1938–2000), a kiváló fordító emlékére azzal a céllal, hogy bátorítsa a magyar irodalmi művek franciára fordítását, a díjazott február 11-én vette át a Párizsi Magyar Intézetben.

T. VINTERBERG – M. RUKO – B. HANSEN *Az ünnep* című drámáját mutatták be a Pécsi Nemzeti Színházban január 23-án *Csiszár Imre* rendezésében.

*

A JANUS EGYETEMI SZÍNHÁZ „Hátársáv” című sorozatában *Buster Keaton sétája* címmel *Mészáros Péter* állította színpadra az „élő némafilm” alcímet viselő előadást február 2-án.

*

DLA 2005–2008 címmel, *Tolvaly Ernő* emlékének ajánlva nyílt kiállítás a PTE Művészeti Kar Doktori Iskolája hallgatóinak munkáiból a Pécsi Galériában január 23-án. A tárlatot február 15-ig látogathatták az érdeklődők.

BRÓDY SÁNDOR-DÍJ

A Bródy Sándor Alapítvány ebben az évben is kiadja a Bródy Sándor-díjat.

A díjat azon első kötetes magyar nyelvű prózaírók egyike kapja meg, akinek könyve (novelláskötet vagy regény) 2008-ban jelent meg.

A díj összege 350.000 Ft.

A díjra pályázhat könyvének beküldésével a szerző és jelölhet könyvet ugyanilyen módon a kiadó is. A beküldött példányokat kérésre visszaküldjük.

A Bródy Sándor Alapítvány postacíme:
2000 Szentendre, Szajkó u. 4.

További információk: 30/297-28-06

A postára adás határideje: 2009. március 31.

Szerzőink

Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Takács Zsuzsa (1938) – költő, műfordító, Budapesten él.

Kovács András Ferenc (1959) – költő, Marosvásárhelyen él.

Arno Geiger (1968) – osztrák író, Wolfurtban és Bécsben él.

Tatár Sándor (1962) – költő, műfordító, az MTA Könyvtárának munkatársa, Törökbálinton él.

Csaplár Vilmos (1947) – író, Budapesten él.

Tompa Andrea (1971) – színikritikus, a *Színház* című lap szerkesztője, Budapesten él.

Nádas Péter (1942) – író, Gombosszegen él.

Géczi János (1954) – költő, író, az *Iskolakultúra* főszerkesztője, Veszprémben él.

Zsigmondi Barna (1935) – kutató, Budapesten él.

Korpa Tamás (1987) – költő, irodalomkritikus, az *Új Hegyvidék* és a *Szkhion* című irodalmi lapok szerkesztője, a Debreceni Egyetem hallgatója.

Sirokai Mátyás (1982) – költő, Budapesten él.

Báthori Csaba (1956) – költő, műfordító, esszéista, Budapesten él.

Bacsó Béla (1952) – esztéta, Budapesten él.

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) – filozófus, író.

Marsó Paula (1978) – az ELTE BTK Filozófiai Doktori Iskola Esztétika Programjának Phd-hallgatója, Budapesten él.

M. Nagy Miklós (1963) – szerkesztő, műfordító, kritikus, Budapesten él.

Mikola Gyöngyi (1966) – kritikus, Szegeden él.

Havasréti József (1964) – kritikus, Pécsen él.

Halmai Tamás (1975) – költő, kritikus, Pécs-Somogyon él.

Kisantal Tamás (1975) – irodalmár, Pécsen él.

Suhamló-idő böngészde

(Aforizmái, emlékei, töredékei a sorsa-szerzőnek)

*Kis gyülevész aforizmás
hely, szűk prizma, karizmás,
járjon utána remény,
hitre: előre-szerén.
Szerkezet: ennyi szerény cél?
él nincs, s bármi erény kél,
visszaveszik szaporán
más órák, mi-során
széltárt várakozásnak,
mondhatnám ha-mi másnak,
mit mondtam, s mije túlzás:
innen „én”, nem a túl-más,
rólam-bölcselet adja,
hol jelesebb, s mije gyatra!
S innét jöjj, laza rendben,
mind, te idő, „ki” leteltem.*

Nézeteim

(Természetesen közönség-kiszolgáló az aforizma és a szellemi „sztori”)

Mestereim emlékének
(ld. rajzok)

*Egykor
annyi mindent csináltam,
sem mire nem figyeltem.
Ma
nem csinállok semmit;
remélem, erre figyelni fogok.*

*

Belucos
Base

Van with 25 25 25

*Nem csinállok semmit.
„Nem tesz semmit.”*

*

*Egykor
egy szint alatt nem érdekeltek.
Ma
egy szint felett nem érdekelnek.*

*

*Nem az, hogy én szoruljak bárkire is,
de legyen valaki, aki rám szorul
és megbízhat bennem.
(Mozgássérült kis veréb úr madaram.)
Ha rajtam múlt volna, hát nem az,
hogy az ember nem jön le a fáról,
de
fel sem ment volna ehhez.*

(Érdekes, valakinek mesélem ezt, reálisan érti. Haha. Én meg úgy gondoltam el, hogy ha rajtam múlik, nem lett volna ki nek-minek lejönnie, mert stb. Biztos, ami biztos.)

*

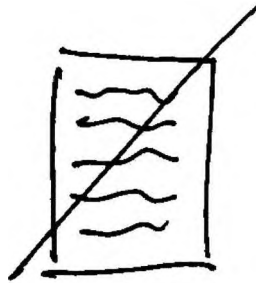
*Írott művem idegen tőlem.
Egy könyvem kilencven százalékát már áthúztam.
Csak a rajzokat nem. Nem tudok rajzolni.
De írni tudok-e? A csinálásnál: mi az,
tudni?*

*

*Kevés a Semmi kifejezésére,
ha áthúzol egy nullát.*

*Valami igazinak hihető szöveget
kell áthúznod!*

*

*Amíg élek,
énlek.
De nem téged.*

*

*Camus: Közöny.
Nem hű cím.
Az idegen
az eredeti és hű cím.
Már ameddig és akinek.
Én ma nem vagyok itt idegen,
én vagyok itthon!
De közönnyel tölt el
még ez is.
Hát még a többi.
Csak legközvetlenebb szeretteim
sorsa nem tölt el közönnyel.
És az egészségem.
De még az is, amennyiben a fennálló világnak
materiálisan
védenie kell meglétemet,
az is közönnyel tölt el.
Ám az már a vég küszöbe lehet csak,
nekem,
amikor összeomlik úgy.*

*

*Nem én vagyok erőszakos,
hogy a beszédet én akarom kezdeményezni.*

*Ők az erőszakosak,
mert én nem tudok jól
megfelelni
soha.*

*

*Az internet s a hasonlók:
nekem mind olyan,
mintha kutyánkat
még a lakásban is sétáltatni kellene.
(Ráadásul kutyánkat
feleségem viszi sétálni,
de ez más kérdés.
Pláne!)*

*

*Szomoryt Kosztolányi agyon-vissza felmenti,
hogy mindig önmagát magasztalta.
Azt írja róla: ha még többet mondana
(saját dicséretéül),
ő azt is aláírná.
Hát akkor valami halvány jogom csak van,
hogy mindig magamról beszéljek!*

*

*A világ nem hazugság.
A világ
csak az igazsághoz képest hazugság.*

*

*Annyi közöm sincs hozzájuk,
mint amennyi köz
a közönyben van.*

*

*Milyen lehetett Aljosa
a valós életben?
De pontosan a könyvbéli!*

*

*Minél több „pozitív” történik veled
– betegségeket ne nézzük itt –,
annál kevesebbéről beszélhetnél,*

*mert beszélni
„negatív”.
(Ezt se oroszian stb.)*

*

*Kezdek
nem kifulladás,
nem befulladni –
fulladni.*

*

*„Már folyton csak gondolkodni szeretek.”
Kevés, magyarázzuk.
Szép Ernő: „S mindig gondolkozom,
De amit gondolok,
Úgy elmegy mint a zaj,
Úgy elmegy mint a füst,
Úgy elmegy mint a víz,
Úgy elmegy mint a felhő.”
Szóval, nem nagyon praktikusak a vágyaim.
Vagy épp nagyon is?*

*

*Én nem azt akarom,
hogy az legyen,
amit én akarok.
Én csak azt akarom,
hogy ne legyen,
amit én nem akarok.
És ez nem vicc, nem is zsarnokság.*

*

*Bezzeg míg éltem,
nem emlékeztek ők vissza rám!*

*

*– Mit kérdez egymástól az abszolút
szeletelt marhaszív?
– Szeletsz?*

*(A marhaszív rovarevő fiókák etetéséhez
jó, apróra reszelve.)*

*

Az írásnál én
vagyok.
Ahogy szavaimra,
nem kérek oktatást, véleményt.
(Nagyon jó eset lenne!)
Az írás nem irodalomtörténész-
és kritikusbarát.
(Nem kérdezik meg őt!)

*

A mai helyzetre.
(Sok rétegre.)
Ha nem lenne olyan
mulatságos, hogy lefelé csúszunk,
talán fel is akasztanánk magunkat.

*

Ne akadj fenn semmin.
Ne akaszd fel magad semmiért.
Ne akaszd le magad csak úgy.
Ne akassz le másoknak se „egyet”.

Te leakasztófa-virág!
Te fennakadó-gyom!
Te elakadó-mag?
Te ír(ó)mag!

*

Változás!
Egykor „nagyra tartottam” mondásom:
Egy baj – száz baj.
Száz baj – nem baj.
Mióta sorra értek a majdnem halálos balesetek,
jöttek rejtélyes fájdalmak, bénulások, rájöttem – főleg gyerekkoromtól
lassan felidézgetve s végiggondolva életveszélyes dolgaimat –,
a száz baj is nagy baj, Egyetlen Nagy Baj, ez vagyok én.

*

Engem százan unnak,
én százat unok.
Melyik unalmasabb?
És kinek?
Nekem. Mert én mind a százat észlelem,
ők csak engem, az „egy”.

*

*Gyűjteményembe ideidézem:
Kit csöndje elmond,
bolond, ha szól.
Ha szól, ha nem szól,
így s úgy is szól.
(Vagy: ez s az is szól.)*

*

*Nem nekem kell magamról beszélnem. El kell olvasni,
amit magamról már elmondtam. Nem kell mohónak lenni, majd
a többit is elmondom (értsd: megírom).
Nem is erről van szó.*

*

*Abszolútum.
Semmi sem abszolút.
Tehát a Semmi sem.
Hát akkor hogyan lenne abszolút
a Semminél bármi kicsivel is több valami!*

*

*A szeretet fogyatéka
mindig a plusz: a másik.
Az önszeretet meg önkényes.
Önös, kényes, és ez a kisebb szabadság.*

*

*Az emberekkel jól ki tudok jönni sokszor,
az emberiséggel soha.*

*

*A tematikáik! Észre sem veszik.
Műveltségi alapjaik mások, tehetségük bőven nagyobb
lehet az enyémnél. De nem tudják, nincs élményük róla,
kik az én alapszellemeim, félmúltbéli írók,
én meg az isten tudja, nem értem, hogyan bírják
a maguk kosztjával beérni. Kölcsönösen lesajnáljuk
egymást, sajnós. Ezt beborítja, persze, az udvariasság.*

*

over
over

over

Ha nem fogadják el, hogy életem = irodalmam (némi szakmai kacabajkával körítve), senkiről sem beszélgethetek az életemről. Olyan ez, mint ha az egyszerű ember nézi, nézi az olimpiát, én meg azt mondom neki: „Végre jön valami épkézláb dolog is, a tenisz US Open.” Ha jóindulattal is, néz rám ez az ember, s nem ért. Ha nem vált élményévé még a tenisz, sosem is fog megérteni. (Most itt nem a teniszről volt szó, s hogy oly „nagy” lenne.)

*

De ugyanez van madárkáinkkal. Nem belső élményük. Nekem meg 32. éve... nem is mondom. Baleseteim. Mivel nem ők ülnének tolokocsiban stb., hát címszó csak nekik. Napi száz balesetet olvasnak az újságban, meg slágerénekeseket, sportolókat, még ilyeneket se, de naponta százával a dolgaikat.

*

Természetes, hogy kialakul egzisztencializmusom. Ezt az emberek az anyagi, társadalmi egzisztenciának értik. Egzisztencializmusom, túl a viccen, hogy mindenki egzisztencialista, csak nem tud róla... vagy mindenki így gondolkodik, csak nem beszél róla folyton... túl ezen, és ezzel zárom mára, az egzisztencializmusom bizonyos dolgok (balesetek) végiggondolása, a túlsokság (divatszó) élménye után a természetes kihaltság, csömör (itt kivétel tette nálam a szabályt, már jó ideje!), elviszi mindez a konkrétumok áhítását, vágyát. S marad tényleg a létezés fontossága. Ebben az egészség, környezeted épsége (emberek, állatok, tárgyak, akár még egy – bármennyire nem rokonszenvezel! – ország is, az anyagiak minimuma) játszik első szerepkörben. Az idő beosztódása. Ezért nem találkozol! Idő és tér elkezd külön lapra tartozni. Ezerszer több ez, mint az emberi (emberközi) kapcsolatok ily kettéválása. (Hogy a szerelemmel is megvagy esetleg már magad; egyrészt nem vagy meg, mert vagy nincs, vagy nem vagy meg veled egymagad... vagy megvagy, másrészt.) Egzisztencializmusok: kis jobb meglét.

Heintz, Paul

Ajánlás

Mindazoknak, akiket a fájdalom nem hagy aludni, értelmetlen köröket tesznek éjszaka szobájukban, vagy ülnek egy helyben, vagy még azt sem, nyitott vagy hunyt szemmel fekszenek az átizzadt lepedőn, és ezért megpróbálják kijátszani az érzéki benyomások zavaros elegyét: és az idő segítségéhez folyamodva megváltó hajnalra várnak. Akik tapaszt vagy borogatást illesztenek sajgó testfelületeikre, beveszik a Contramalt vagy nem veszik be, megpróbálnak leszokni róla inkább, hogy tudatuk, ameddig még lehet, világos maradjon. Vagy megadják magukat, vagy fellázadnak a szenvedés ellen, s ezzel drogfüggővé válnak. Mindazoknak, akiket siratnak vagy nem siratnak, akikkel a többiek türelmesek vagy türelmetlenek, akik megkapaszkodnak az ajtófélfában, a kocsi ajtajában, a lépcsőkorlátban, az idegen vagy ismerős karokban, bár mérhetetlenül messze járnak az egészségesektől, de féltő szánalmat és megbocsátó szeretetet éreznek irántuk.

Kísérletek

(13–17)

Egy forgószínpadon

*Egy forgószínpadon kell állnom
– gondolta – mozdulatlanul. Ha kibírom,
megadhatom magamat a gyöngeségnek.
Sírhatok mindenféle vállakon,
és mesélhetem, milyen védősisakot
viselünk a kezelés során, hogy
ne az arcunk roncsolódjon.*

Hasonlat

*Ne hasonlítsd máséhoz a szenvedésemet!
– kérte. Majd én hasonlítom, ha akarom,
Krisztus öt sebéhez, vagy a házmesterné
pokoljárásához, aki meggyógyult végül.
Ne sorolj neveket, hogy kiknek
a kedvéért viseljem türelemmel
a sugármérgezettek kínjait.*

Lábadozás

*Hajléktalanságom nyara hagyott-e
sebet az arcomon? – kérdezte.
A tükröm homályos, nem tudom.
Hálám végigsöpör a portálok
előtt felgyűlt, tavalyról itt maradt,
tört levelek között. Hová lépjek,
hogyan meg ne ijedj tőlem?*

Ölelés

*Érintse bőrödet bőrömben vésett,
száraz panaszom? Félek,
hogyan verejtékezésem elárul.
Fontold meg jól a következményeket.
Akárhogy döntesz, igazad van.
Messzebb tőled vagy közelebb:
oda állok, ahova akarod.*

Hét próba, tréfa, portré

„Heil sei euch Geweihten!
Ihr dränget durch Nacht!
Dank! sei dir Osiris!
Dank! dir Isis gebracht!“
(Emanuel Schikaneder)

Lázáry Egyiptomban

*és Núbiában is járt:
három sivatag
purgatóriumában
sincs már egyetlen
izzó porszem, homokszem,
se kő, ki tudná
lépteit – csak perzselő
fény szele, fagyűz.*

Imigyen szóla Calvus

*rég: „Tertullia, hozz ma
bort, mulassunk még!
Méltóbb szerelemben így
pörögjünk – szebben
pusztul időnk, ha újra
vágjunk!... S tán mindez
hazug, unt szöveg, de más
lesz, ha neked szól!”*

Biciklizett is Asztrov

*Moszkvában, persze, vénen –
közrend, peremlét...
Rozoga váz a vázon –
sem vers, sem emlék.
A Nyugdijas Könyvtárig,*

*napra nap – havat
termelt a hősi mészgyár,
égi gipszüzem.*

Egyiptom helytartója

*lett Cornelius Gallus,
a kevély költő.
Azt hitte, szavak helyett
kapta hatalmát.
Versekhez, szerelemhez,
mímákhoz értett.
Nagysághoz nem – naiv, nagy
gőgje megölte.*

Részeg Friedrich von Aachen

*gyakran volt, de galád nem –
kidalolta nyűtt
lelkéből nyomorát, s rongy
kutyafalkaként
futtak napjai szét, bár
a nyomában is
szaglászta boros éjen
át, föl a mennybe!*

A társulat s a színház

*álmokba visszajár, hív:
„Szereped van itt...
Ma lépsz föl!” És miben, hol?
Szövegem mi lesz?
Kit játszom én, kivel, ki
játszik? Törjem-e
széjjel a színpadot, s csak
izzak a fényben?*

Memphisben, Egyiptomban

*tán halálom után is
jártam: alig van
látványos, rom, szobor*

*arra... Delente
kihordják sorra, ölben
a fáraókat –
tűző napra teszik ki,
arccal a fénynek.*

Dzsungelidill, romokkal

(Töredék – Júliának)

*Meggyökerezni,
Mint romvárosok párás,
Zöld levegőben –
Léggökökkel kúszni
Tetőkre, kőszobrokhoz
Kötözni tört magunkat.*

*Miképp dzsungel rejt,
Megragad egy-egy várost,
S ködből emel föl
Labdarteret, piramist,
Templomi körzeteket –
Egyként úgy ragyogunk mi.*

*Őserdő őrli,
Rágja, tépi a várost,
S támfal a fákat
Harapja torkon – így kell
Élni, felélni egymást
Fullatagon nekünk is.*

*Miképp dzsungel rejt,
S fölmutat roskadt várost,
Diribdarabban,
Néptelenül, kihaltan –
Volt szentély, volt egy isten,
S a többi áldozat mind.*

*Őserdő őrli,
Roppantja szét a várost,
S magát emészti
Általa, benne minden –*

*Mi is, mint kobra, tigris,
Mindhárom arc az egyben.*

*Miképp dzsungel rejt,
S fénybe von egy-egy várost,
Pár maja frízet,
Khmer paloták kapuit –
Keselyűs oromzatként
Kuszán omlunk, vonaglunk.*

*Meggyökereznénk,
Szomjas romra fonódunk,
S fölfal az égi
Semmi – vérengző éhség,
Kőjaguár vicsorít
Tornyok mély mosolyában.*

ARNO GEIGERRŐL

Az 1968-ban az ausztriai Bregenzben született Arno Geiger ugyan viszonylag fiatalon (2005-ben, alapításának évében nyerte el a Német Könyvdíjat *Es geht uns gut* című [Jól vagyunk címmel magyarul is olvasható], részben történelmi családregénye),^{*} ám szívós írói munka árán s korántsem előzmények nélkül emelkedett a kortárs osztrák szerzők élvonalába. (Műveinek kritikai visszhangját ugyanakkor nem az osztatlan lelkesedés jellemzi; még az igen jelentős díjjal kitüntetett, s ennek nyomán természetesen bestsellerré vált regény fogadtatásában illetve a kuratóriumi döntés kritikusi kommentálásában is hallatszottak fanyalgó hangok.) A *Jól vagyunk*-ot megelőzően már három regényt megjelentett, már-már megszállott, világtól félrevonuló írói készülődéséről a *Magyar Lettre Internationale* 2007 őszi (66.) számában magyarul is megjelent *Még ha szegényesek is az álmaim* című írásában vall.

Arno Geiger epikájának alakjaira igen gyakran az otthontalanság állapota illetve (többnyire csak homályos, reflektálatlan vagy egyenesen elfojtott) érzése jellemző. A felszín alatt sivár és vigasztalan, sőt kétségbeeséssel fenyegető tud lenni a megállapodottság is (emlékezzünk csak, milyen ambivalens ez Kosztolányinál), a Geiger-hősök életre-helyzetére jellemző perspektívtalanság azonban nem ebből fakad, inkább megrekedtségnek, elhúzódozó kátyúba-jutottságnak lehetne nevezni. A Geiger-figurák sokszor nem képesek magukénak vallani sem a nekik jutott helyet-szerepet, sem az időt, ami végső soron nem kevesebbet jelent, mint hogy *saját magukkal* nem tudnak/nem óhajtanak azonosulni. Geiger sikerregényének, a *Jól vagyunk*knak a „hőse”, Philipp Erlach is ilyen: látszólag abban akadályozza meg az örökölt nagyszülői villa padlásán fölhalmozódott undorító galambürülék, no meg belső berzenkedése, hogy behatoljon a múltba, alábocsátkozzék a családtörténetbe, ám nyilvánvaló: a hevület, amellyel válogatás nélkül hajítja szemétre a múlt értékes rekvizitumait és kacatjait, abból táplálkozik, hogy önmagát vonakodik megismerni, saját életének egyenlegét nem tudja, nem meri megvonni, nem kíván határozott irányt szabni ennek az életnek. Voltaképp régi toposz ez: a magának célokat meg nem fogalmazó, s azokért küzdeni végképp nem tudó/nem óhajtó „fölsleges ember”, a halogatásban, az átmenetiségben berendezkedett entellektüel régóta lehetséges, sőt talán immár triviális metaforája a (nem igazán elszánt, vagy hiányos tehetségű vagy képességeit feladatra összpontosítani nem tudó) írónak, írói létezésnek.

Ám – amint azt az *Anna nicht vergessen* (Annát nem elfelejteni) címmel 2007-ben megjelent kötet novelláiból, egyebek közt a címadó „pillanattfelvételből” is láthatjuk – korántsem az írók, írással kacérkodók kiváltsága a kallódás, a struccpolitika.

Ella, a címadó történet központi alakja (még ha erről nem tehet is, pontosabban nem egyedül ő tehet) nem is lehet hiteles *Bezugsperson*, biztonságforrás és jó értelemben vett tekintély a lánya, Anna szemében, hiszen ő maga is csupa (elfojtott) bizonytalanság, csu-

* „Geiger többek között Kehlmann regényével, *A világ fölmérésével* versenyzett mind a díjért, mind a könyves listák első helyéért; s bár Geiger nyerte az előbbi, Kehlmann sikere tartósabbnak bizonyult az utóbbin” – írja Bombitz Attila a *Tiszatáj* legfrissebb, „osztrák” számában (2008/12) megjelent, *A lét elviselhető könnyűsége* című esszéjében, amelyet, akárcsak az egész folyóiratszámot, ezúton ajánlunk az olvasók szíves figyelmébe.

pa bujkálás. A hatéves leányát egyedül nevelő, és kenyerét hűtlenkedéssel gyanúsított férjeknek/partnereknek bizonyosságszerzés céljából való felkínálkozással kereső harmincas asszony két „érvvel” is elhessegeti saját negatív életmérélegének tudomásulvételét: „van még időm”, gondolja (ámbar mind több baljós előérzettel) egyfelől, másfelől meggyőzi magát arról, hogy élvezi ezt a munkát. (Ez alkalmasint igaz is, mindazonáltal – kivált, ha tekintetbe vesszük hiányos felnőtté-válásának egyéb indíciuumait – elég szerény ambíciókra és nem a leggazdagabb lelkivilágra enged következtetni.) Ella élete elég sivár és kisiklott ahhoz, hogy ne vegyük tőle rossz néven, ha örömet leli, kompenzációképpen, a kitalált identitások csereberéjében, a folytonos maszkváltásokban, amellyel a tesztelendő férfiak előtt őrizi inkognitóját, ettől azonban még az élet benyújtja neki a számlát, amiért nem hajlandó avagy nem képes számot vetni saját felelősségével, azzal ugyanis, hogy ezért a szabadságért/szabadosságért, végső soron: saját maga nem vállalásáért azzal kell fizetnie, hogy lánya lecserélné őt egy (az) „igazi anyukára”. (Lehet, hogy Ella ókonzervatívnak, prűdnek látja nővérét, Mariát, aki hozzá hasonló családtek-szerepben el nem tudná képzelni magát, ám gyanítható, hogy Anna őt – esetleges szigorával együtt is – nagyobb készséggel fogadná el „igazi anyukájának”). Anna a maga hat évével nem lehet képes a (kielégítetlen) otthon- és családvágyát megfogalmazni, aligha lehet azonban kétségünk afelől, hogy a futóegér-történet arról szól: meglazult az anya és leánya közötti kötelék, nem működik közöttük a kommunikáció; a kisiskolásnak olyan valakire van szüksége, akin nem kell másokkal osztoznia, akire érzelmileg bizton számíthat, aki *nem felejt el* – nem csoda, hogy Ella nem engedhette meg (a házirendbe foglalt tiltás híján sem engedhette volna meg, hiszen ilyen megsemmisítő bizonyítvánnyal nem szembesülhetett), hogy ez a valaki/valami egy sivatagi futóegér legyen. Minden okunk megvan aggódni Arno Geiger protagonistáiért. A *Jól vagyunk* cím (már-már azt mondhatnók, jelmondat) íróniáját ugyanis csak mi, olvasók ismerjük fel, a regény- illetve novella-alakok elzárkóz-nak saját krízisük illetve válságleplezésük tudomásulvétele elől. Ezzel saját kiútkeresésüket lehetetlenítik el vagy legalábbis mindaddig, amíg össze nem szedik a bátorságot a szembenézéshez, késleltetik.

Csalóka idillel végződik a novella, csendes, éjfélel órán, karácsony előtti hóesésben. Ella, anélkül, hogy tudná, fausti pillanatot él meg: marasztalná. Érte azonban, tudható, nem jön el Mefisztó. Másnap reggeltől hogyan tovább?

Annát nem elfelejteni!*

Lendületes mozdulattal ül fel. Lenyúl az ágy mellé a tegnapi bugyiért, s a fáradtságtól félig támoanyagva végigtapogatózik a sötét közlekedőn, amelynek linóleumán halk cuppogásszerű hangot ad a talpa.

– Ébresztő, rút kiskacsa!– kiáltja be a gyerekszoba sötétjébe; annak idején az anyja mondta ezt néha, s Ella csak azért ismétli, mert Anna úgysem emlékszik az első ébresztésre.

Miután lezuhanyozott és felöltözött, a gyerekszobában is villanyt gyújt. A szoba előlép a sötétségből. Ella leül az ágy szélére, s érzi, hogy milyen iszonyatos erőfeszítésbe kerül pusztán elviselnie is a gondolatot, hogy mindjárt kezdődik a szokásos verkli. Anna álmosan átkarolja Ella csípőjét, és a legpuhább helyet keresi. Forró és nyirkos a keze, rajta halvány tintafoltok. Hunyorogva néz kissé megdagadt szemhéja alól, és beszélni készül. Ám Ella úgy dönt, hogy most inkább nem hagyja szóhoz jutni a lányát.

– Nem akarod megnézni, hogy esett-e a hó? – kérdezi Ella. Beletúr Anna hajába, majd gyorsan elhúzódik tőle, ki a konyhába. Miután meggyújtotta a gázt, egy darabig meglehetősen leverten és szerencsétlenül áll a konyhaasztal és a mosogató között, szórakozottan bámulva Annának a tegnap este az asztal alatt hagyott Pocahontas-papucsait.

Ella most harmincéves, karcsú, vonzó asszony, aki józanabb lett az évek múltán, noha húszévesen olyan hírben állt, mint akit nem lehet megállítani. Amikor kimerülten ledől a kanapéra vagy egy félóra bezárkózik a vécébe, időnként rá-tör a félelem, hogy évről évre fogy benne az életöröm, miközben mindenki más egyre boldogabb lesz. Hölgykliensei, akárcsak ő, szintén mindnyájan egyre rosszabb passzban vannak. Így van ez azzal az asszonnal is, akivel ma délelőtt fog találkozni, ezt Ella már a telefonban hallotta a hangján. „Csak azért teszem, mert szeretem”, mondta az asszony; ez jut most Ella eszébe, miközben kakaóport kever a tejbe, és megkóstolja, nem túl forró-e. Utánatölt még egy korty tejet, és a bögrét a lánya elé teszi, aki épp az imént ült le a székére.

Nehéz nem odalenni Annáért, ahogy ott ül, álmos arccal, összeragadt szempillákkal s szája körül a csak részben letörölt fogpaszta maradékával. Ella mégis úgy érzi, nyomasztó távolság választja el ettől a gyermektől, aki valami furcsa módon mindmáig idegen maradt számára. Nem igazán érti Annát. Már az is, ahogyan a kislány az asztalnál ül, egyik Smacks golyócskát a másik után a jobb tenyerére helyezi, bal kezével pedig úgy üti fölfelé a jobb kézfejét, hogy a Smacksek sorban tátott szájába repüljenek – Ellának fogalma sincs, hogy csak

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Arno Geiger: *Anna nicht vergessen*, Carl Hanser Verlag, München, 2007.

magát szórakoztatja ezzel, vagy bosszúból teszi, amiért továbbra sincs nyoma semmiféle hónak. Ugyanolyan szürke és vigasztalan minden odakint, mint november közepe óta egyfolytában. Anna közben egy újabb Smackset katapultál a szájába. Ella homlokán kiüt a veríték, annyira össze kell szednie magát, hogy ne veszítse el az önuralmát. Hátat fordít a gyerekeknek, és csak ennyit mond:

– Elég a szórakozásból, gyere, öt perc múlva indulnunk kell!

Ellát már kétszer behívták az iskolába, mert Anna rendszeresen elkésik. Ő megmondta a tanárnőnek, hogy nem hajlandó éjfélkor fölkelni csak azért, hogy Anna időben odaérjen. A tanárnő lesz szíves gondoskodni róla, hogy Anna találjon magának barátnőt, illetőleg hogy örömét lelje az iskolában, akkor majd nem kell állandóan ostorral hajtania valakinek.

Az utolsónak elnyelt Smackset Annának egy egész sorozat állkapocs-ficamító ásitása követi, amelybe az egész teste beleremeg. A végső ásitás egy hosszúra nyújtott „áááh” hangba megy át. Anna nyújtózkodik. Libaszerűen megrázza magát, és nyúlna a következő Smacksért. Ám Ella megelőzi. Elveszi előle a reggelizőtányért, és a pultra teszi, a tűzhely és a mosogató közé.

– Mozgás, föl a ruhát, de huss-huss!

– Mama, én itthon akarok maradni. Kéérleeeek... Nem akarok az iskolába menni.

Anna már előző nap megígérte, hogy nem fog többet nyivákolni az iskola miatt (a változatosság kedvéért azzal jött, hogy fél a kréta csikorgásától). Mégis, amikor Ella most emlékezteti az ígéreteré, Anna úgy néz rá, mint akinek halvány fogalma sincs, miről beszél az anyja. Ella a kávéját szürcsölvé a lányát figyeli, aki dacosan, szinte mozdulatlanul ül a székén. A lába még messze nem ér le a földre. Anna kissé bátortalanul mosolyog, mintha még mindig nem adta volna föl egészen a reményt, hogy Ella mégis szövetkezni fog vele az iskola ellen. Ám Ella csak a „Huss, föl a cipőt!” felszólítást ismétli meg, olyan hangon, amely nem bátorít további próbálkozásokra.

Anna újra ásit, de azután rászánja magát, hogy fölálljon az asztaltól és kicsozogjon az előszobába, ahol a cipősszekrény áll. Mielőtt elérné a cipősszekrényt, egy kiáltással visszahököl; mintha valaki nedves mosogatóronggyal nyúlt volna a pulóvere alá. Majd Ellához ugrik, és jobb lábát átkulcsolva anyja farmernadrágjába kapaszkodik:

– Egy kobold ül a cipősszekrényen. Nem szabad zavarni!

Ella húzza maga után a lábára akaszkodott gyereket, kinyitja a szekrényt, és kiveszi a téli csizmát, amelyet Anna az apjától, attól az egetverő balfasztól kapott. Főlemeli és a cipősszekrényre ülteti a lányát. Nem hagyván teret semmilyen újabb időhúzó próbálkozásnak, határozottan megfogja a csontos-dudoros gyerektérdet, és tartja, hogy Anna belebújhasson a csizmába.

Ella kilenckor találkozik a hölgykliensével. Az asszony, akár a többiek, ideges, egészen szétszórt és boldogtalan; negyven körüli, középmagas nő vöröses hajjal és meglehetősen telt idomokkal. A Burggartenben találkoznak; bizonyos dolgokat egyszerűen jobban meg lehet beszélni a szabadban, sétálás közben. A sápadt délelőtti fényben úgy hatnak az asszony orrnyergén a szeplők, mint az életöröm utolsó koncentrációja egy különben már fáradt és fásult arcon.

Az asszony finomkodva, már-már modorosan halkán beszél, akárha az elé-

gedetlenségtől légritka térben élne, amelyben nem tud szabadon lélegezni. Mikája is erősen visszafogott, időnként azonban hirtelen kézmozdulatok kísérik, például akkor is, amikor Ella a gyanakvásának okairól kérdezi, mire az asszony azt válaszolja, hogy olyan összegű bárszámlákat szokott a férje zsebeiben találni, amelyekről egyszerűen nem tudja elhinni, hogy azt a férje mind egyedül itta volna meg.

Ella immár bő két éve egy olyan ügynökségnek dolgozik, amelynek nőalkalmazottai férfiakat tesznek próbára – feleségük megbízásából –, hogy vajon kaphatók-e futó szerelmi kalandokra. Korábban soha nem tudta volna elképzelni, hogy olyan állást csípjen el, amelyben kedvét leli – mindent azért csinált, hogy egyszer majd felhagyhasson vele. Ez az ügynökségi munka szerencsére egy kicsit másmilyen; ámbár nyilvánvalóan nem az itt megkereshető pénznek köszönhetően. Ella szereti a munkájával járó kihívásokat, szereti benne a provokatív, az extravagánsat. Sőt, a maga szempontjából eredményes is benne, jóllehet igazában *minden* eredmény számít; e tekintetben olyan a dolog, mintha autókat számolni állították volna oda valamelyik kereszteződéshez.

Ennek ellenére jobban érzi magát a bőrében, ha a férfiak kapnak az ajánlatán; akkor nem kell olyan fitymálások és piszkálódások ellen védekeznie, hogy nem elég sármos nő, hogy ne ismerné a szükséges fogásokat, vagy a teszt során ne dobná be magát eléggé.

Ella felsorolja az üzleti feltételeket. Közben az asszonytól kapott képeket nézegeti, amelyeken egy szemlátomást lazaságot sugározni akaró férfi látható – valójában azonban inkább egy szürke, közömbös figura, olyan, akin soha senkinek nem akad meg a szeme. Abszolúte lehetséges, hogy egész életében nem kap, helyesebben nem kapna egyetlen egyértelmű ajánlatot sem. Ella bejelenti, hogy flört közben nem fogja visszafogni magát, majd, miután túl vannak a játékszabályok ismertetésén, s az asszony semmit nem szól, találomra ezt mondja:

- Gondolom, esténként gyakran kimarad.
- Enyhén szólva.

Az asszony nevet. Egy pillanatig valóban vidám; alighanem attól a gondolatától, hogy immár nem fog csendben eltűnni mindent, hogy végre elhatározásra jutott, vagy legalábbis talált egy elhatározáspótlékot. Villanásnyi időre kihívó kifejezést ölt az arca; az ember azt hihetné, ez a sugárzás elég erős ahhoz, hogy tartós is legyen. De már el is múlt a pillanat. Így folytatja:

– Bútorszállítókat kell hívnom, ha máshová akarom állítani a kanapét; olyan ritkán van otthon.

Az asszony ismét hirtelen kézmozdulatot tesz, amelyről nem egészen világos, mit is akar jelenteni. De Ella mostanra már amúgy is tisztában van vele, hogy az asszonytól kapott felvilágosítások legalább tíz kérdőjellel látandók el. A szokásos történet, féltékenységgel és bizalmatlansággal; de nem érdektelen. A kilométerszámláló két állása közti különbség csak ritkán egyezik meg azzal az úttal, amelyet a férfinak munkába menet és onnan jövet meg kell tennie, illetésképpen az asszony megbízik ugyan – legalábbis ezt mondja – a férjében, de azért egyre kevésbé, s abban, ugye, sosem lehet biztos az ember, hogyan reagál egy férfi, ha egy csinos nő a keblére veti magát.

– Mégér nekem ennyi pénzt a nyugalmam – mondja az asszony, noha való-

színűleg újabb csapás lesz számára az, amit drága pénzzel megfizet: egy újabb stáció a mindegyre csak rossz döntéstől rossz döntésig vezető úton.

De nyilvánvaló, hogy ezt is csak meg lehet valahogy emészteni.

Pár könnyű esőcsepp hullik az égből. Ella fölneéz. Sokkal kellemesebb volna, ha havazna. De a kemény, megkérgesedettnek látszó felhőtakaróról leváló lazább szerkezetű felhősávok többet ígérnek, mint amennyit beváltak. Alaposabban szemügyre véve őket nem egyebek, mint egyfajta nyirkos köd, amely lassan a városra ereszkedik.

– Egyedül lesz ott a férje? – kérdi Ella.

– Az effélékbe nem feltétlenül avat be. És még mi mindent eltitkol előlem... szóval nem tudom.

Az asszony mintha folytatni készülne, de azután csak ugyanazt mondja el más szavakkal, amit az imént. Ella a megfelelő helyeken néhányszor bólint, de nem firtat semmilyen részletet, s pláne nem nyilvánít semmiről véleményt; ez a tartózkodás bevált.

– Akkor igyekszem dűlőre jutni a dologban – mondja kis idő múltán, kezét nyújt az asszonynak, és megy.

Az első tanítási napok egyikén Ella délben tíz percet késett az iskolából; rajta kívül álló okból, nem azért, mintha nem igyekezett volna pontosnak lenni. Ennek ellenére Anna vezénylete alatt még aznap cédulákat kellett elhelyeznie a lakás különböző pontjain: a konyhában a hűtőn, a fürdőszobában a tükrön és a bejárati ajtó belső oldalán:

Annát nem elfelejteni!

Minden cédulán ugyanaz a figyelmeztetés, nehogy Anna féjelme, hogy egy napon (akárha varázskéz nyomán) kieshet anyja emlékezetéből, valósággá váljék.

Ella futólépésben intézi el a bevásárlásait, és gyorsan feladja a tengerentúlra a karácsonyi postát. A maradék idő épphogy elég egy gyorsan lehajtott kávéra és egy telefonbeszélgetésre; az utóbbit Ella már az iskolába menet folytatja Mariával, a nővérével. Ahogy odaér az iskolához, Anna néhány fiú nyomában, akiknek még nála is sürgősebb, a kicsöngetés után azonnal kiviharzik az épületből, sugározva szalad az autó felé, föltépi az egyik hátsó ajtót, és a kocsni belsejébe veti magát. Miután az ölébe tette az iskolatáskát, azzal együtt becsatolja magát, és még a biztonsági övvel foglalatzkodva élénken és tőle szokatlan bőbeszédűséggel egy fiúról kezd mesélni, aki egy sivatagi futóegeret hozott be az iskolába.

Ella meg van lepve; nem emlékszik, hogy valaha is hallott volna ehhez fogható részletességű iskolai beszámolót a lányától; ez a tudósítás most az egész hazauton végig tart, Anna folyton a saját szavába vág, belegabalyodik a mondataiba, de tovább ontja a szót. Végül leírja, micsoda kunsztokat mutatott be a sivatagi futóeger, a papundekli vécepapírhengereken való átszaladástól a mellső lábain való járásig.

– A mellső lábán? – kérdezi Ella. – Talán ha valaki a farkánál fogva fölemeli a szegény állat hátsó részét.

– De nem, becsszóra, mama! Ha nekem is lesz egy egerem, megmutatom, hogy csinálja.

Ella a visszapillantó tükörbe vetett rövid pillantással végigsiklik a lányán. Később másodszor is odanéz, és látja, hogy Anna elpirul.

– Ha akarom, kaphatok ajándékba egy egeret.

Miközben bekormányozza az autót a mélygarázsba, Ella azon tűnődik, vajon létezik-e ez a futóegeres fiú; egyik lehetőséget sem veszi egészen biztosra, hiszen Anna fantáziája gyakran fixálódik olyasmire, amit a tévében látott. Másfelől nem akarja vállalni a rizikót, hogy abban a reményben adja áldását a futóegerre, hogy Anna másnapra nyomtalanul elfelejti az egészet, minthogy a gyermek lelkesedése valódinak tűnik.

– Mama, kérlek! Kölykeik születtek; nyolc egérgyerek! A Moritz is kapott egyet és az Aurelia is.

Sípolásszerű hanggal bezáródik a garázsajtó. Ella beügyeskedik az autót a parkolóhelyükre.

– Hogyhogy kaphatsz? – Ella újra a visszapillantóban mustrálja a lányát. Az, hogy meg tudja játszani az ártatlant, szerencsére nem tartozik Anna egyébként számos bámulni való képessége közé.

– Moritz és Aurelia hazavittek egy-egy egeret.

– És te? – kérdezi Ella.

Anna némi habozás után kicsatolja a biztonsági övet, és maga felé fordítja az iskolatáskát. Kattannak a táskán a csatok, nyílik a fedél, és ceruzaforgács szaga terjed szét a kocsiban. Anna – a keze már a táskában – újra tétovázik, azután kiemeli a két végén kockás füzetlappal leragasztott karton vécépapírrolnit.

– Gondoltam... hogy megnézhesd.

Anna a magasba tartja a vécépapírhengert, és az Ella reakcióját illető bizonytalanságánál erősebbnek bizonyul az öröme, hogy egy sivatagi futóeger gazdája lehet. A kislány mosolygó szája félig nyitva, nyelve – a belső feszültség jeleként – kissé kilóg az alsójaka fölött.

– Tudod, hogy nem tarthatunk háziállatot. Benne van a házirendben.

Ella kiszáll, s miközben kiemeli a bevásárolt holmikat a csomagtartóból, dühög magában a tanárnőre, aki megengedte, hogy egy gyerek az iskolában egeret osztogasson. Ettől a gondolattól annyira felhúzza magát, hogy a szándékoltnál nyersebben utasítja rendre a lányát:

– Háziállatról szó sem lehet; te is tudod.

Az oldalüvegen át az autó belsejébe pillant; Anna a kocsiban épp sírni kezd, de nem bömbölve, ahogyan várni lehetett, hanem szinte hangtalanul, egész testét átadva a sírásnak, hihetetlenül apró, szapora hüppögéssel.

– Kérlek – kiáltja két zokogó csuklás között –, ő olyan kicsi!

Ella most vonja csak össze igazán a szemöldökét – túl sokszor csábult már spontán engedményekre, amelyek azután, valamelyes túlságosan drágán megfizetett haladék után dupla annyi cőresszel hulltak a fejére. Mint gyermekét egyedül nevelő anya, akinek autoritása folytonosan veszélyeztetve van, nem engedhet meg magának taktikai vigasztalásokat és üres ígéreteket. Ehhez tartja magát, bármily nehezére essék is időnként. Hangsúlyozottan szigorú arckifejezést ölt tehát, és elkezd a lány lelkére beszélni: hogy délelőttönként senki nincs náluk otthon, és az egér belepusztulna az egyedüllétbe, hogy soha többé nem mehetnének Olaszországba nyaralni, ahogyan tavaly ésatöbbi, ésatöbbi.

De hiába minden szó.

Klikk. Kialszik a világítás a mélygarázsban. A betonoszloptól kockákra tagolt kopár tér most különösen vigasztalannak hat a bejáratától jobbra lévő két keskeny, függőleges ablaknyíláson beható derengésben. A beton kilehelte állott levegőbe gumiszag vegyül.

– Szállj ki, légy szíves – mondja Ella. De miközben kimondja, már tudja, hogy Anna meg fogja makacsolni magát. Anna elnéz Ella mellett, hideg és elutasító az arca; az ember nem is gondolná, hogy egy hatéves gyereké ilyen is tud lenni. Ella érzi, hogy most valami jelentéktelen apróság is elég ahhoz, hogy elveszítse a türelmét. S mert ő maga jobban fél ettől a pillanattól, mint Anna, megpróbálja úgy megmenteni a helyzetet, hogy beleegyezik, mára maradjon náluk látogatóban az egér. De a lánya erre sem reagál. Úgy tűnik, ama lehetőségek közt ingadozik, hogy bőgésben törjön ki, a hasához szorítsa a vécépapírhengert, vagy befogja a fülét. Lassan elhúzódik a kocsinak attól az oldalától, ahol Ella áll.

– És most? Hogyan tovább?

– Anna, azt kérdeztem, hogy most mi legyen!

Ella a hűlő motor kattogását és pattogását hallgatja. Anna végül fölnéz; mint ha megrökönyödés tükröződne az arcán. Oldalról tanácstalanul Ellára sandít, azután mintha valamilyen elhatározásra jutna. Kihúzza magát. Ella azt gondolja, Anna belefáradt az ellenkezésbe. A kislány azonban a füléhez tartja a kartonhengert, és a világ legtermészetesebb arckifejezésével, anélkül, hogy lesütné zavarában a tekintetét, ezt mondja:

– Biztos hamarosan eljön értem az igazi anyukám.

Ella meglepetésében és ijedtében majdnem felöklendezi a kávé, ami végül is elmarad, mert az egyidejűleg fellépő néma dührohamot kísérő görcstől összeszorul a torka. Még ha tudna is mit válaszolni a lányának, az első pillanatban arra is képtelen, hogy egyáltalán megszólaljon. Anyai magabiztossága és jó lelkiismerete egyébként is lépten-nyomon cserbenhagyja – ettől a jelenettől aztán végképp a padlón van.

Anna kis ideig még minden figyelmét a vécépapírhengernek szenteli, majd a fejét fölemelve ismét Ellára pillant, hogy lássa, milyen hatása volt annak, amit az imént mondott. Ella bizonytalansága meglepi a gyereket, aki, hogy bejelentésének a megdönthetetlen tény súlyát kölcsönözze, hozzáteszi:

– Három hét múlva eljön, és magával visz.

– Rendben – mondja Ella –, ha olyan biztos vagy benne, akkor holnap visszadod az egeret, és ha az igazi anyukád magához vett, majd vele megbeszéled a továbbiakat. Én ebben már nem vagyok illetékes. – Most pedig kifelé az autóból, vagy a maradék három hétre intézetbe adlak. Neveljenek ott; ők velem ellentétben professzionális nevelők. Én nem kérek többet a veled való idegeskedésből meg háborúskodásból, és az se hiányzik, hogy a tetejébe még az igazi mamád szemrehányásait is megkapjam. Amúgy sem hallgatsz rám, akármit mondok; az egészet azért túrtem el eddig, mert azt gondoltam, hogy az egyszülött lányom vagy.

Ella halántéka lüktet, fülében visszhangzik az iménti szóáradata. Utálja, amikor kijön a sodrából, és a szokásosnál hangosabban beszél. Meg bánja is már, ami kicsúszott a száján. Hiába; ami megtörtént, megtörtént. Azzal vigasztalja magát, hogy nem baj, ha igazán érezteti Annával, hogy megint túl messzire ment.

Anna némán ül a hátsó ülésen, úgy tűnik, mintha még egyszer átgondolná az iménti jelenetet, mindenesetre az intézet és a professzionális nevelés emlegetése szemlátomást az elevenébe talált. Végül kikászálódik a kocsiból, és követi Ellát, miközben a garázs falait bevilágítja egy pillanatra a működésbe hozott központi zár föl villanó fénye.

Míg Ella az ebédet főzi, Anna a szobájában matat, és a sivatagi futóegérrel beszélget.

– Milyen ügyesen tudsz az első lábaidon járni! Brávó! Ügyes kis egér vagy. Nem tud ám mindenki így szaladni az első lábain!

Az ebédnél viszont, mintha Anna ki tudja, mennyi időre kibeszélte volna magát a futóegérrel való egyoldalú csevegésben, teljes a szótlanság. Anna ezúttal még az ételt sem fitymálja. Ehelyett olyan mosoly van az arcán, amelyről nem világos, vajon együttérzést fejez-e ki, amiért Ella csak pótmama lehet az átmeneti időre, vagy a rossz lelkiismeretből fakad. Lehetetlen eldönteni. Mivel azonban Ella békülékeny hangulatban van, evés után oldalt fordul a székén, és szétnyitja a combjait, hogy Anna odabújhasson hozzá, és átölelhessék egymást. Anna partner a dologban; egyébként is olyan nyugodtnak hat, mint aki már elfelejtette az iménti konfliktust.

– Időnként tényleg az ember idegeire tudsz menni – mondja Ella. Ám ez valahogy sután, oda nem illően hangzik, és nem olyan mondat, amellyel egy hatéves kezdeni tudna valamit. A rádióból Iggy Pop szól. Anna teste finoman ringatózik a dal ütemére; Ellára tapasztja a tekintetét, mintha várna valamire, aminek most kell következnie.

– Most összeszedjük magunkat, oké? Eléggé elrontottuk már egymás napját; megígérem neked, hogy ezentúl nem fogom minden apróságon fölhúzni magam. Te meg nem mondasz többet olyan butaságokat, mint az előbb, azzal a kitalált mamával.

Anna abszolút nyílt tekintettel fogadja a javaslatot, ám ez a nyílt tekintet semmi mást nem fejez ki, mint a gyerek végtelen csodálkozását afölött, milyen lehetetlen elképzelései vannak az anyjának arról, amit ő jövőnek nevez.

– De hát három hét múlva elvisz magával – mondja.

Ella csak nézi a lánya nyugodt arcát, s egy pillanatig arra gondol, milyen jól jönne neki is egy adag ennek a kislánynak a dacos határozottságából. Combjai közé szorítva a derekát, egy helyben marasztja Annát.

– Hallgass ide, figyelj rám két percig.

El akarja magyarázni a lányának, hogy hiába várna, hogy a kitalált anyja odajöjjön, amikor éjjel felébred és fél a sötétben. De ugyanabban a pillanatban azt is érzi, hogy fölösleges minden próbálkozás. Anna mind nagyobb erővel igyekszik kiszabadítani magát combjainak szorításából. Mielőtt másodszor is kitörne a helyzetben felhalmozódott feszültség, Ella inkább elengedi a lányát.

– Persze; három hét múlva. Akkor eljön a te idő! – mondja Ella. Anna akkor már ott is hagyta; átszaladt a saját szobájába. Kilométerhosszú fantáziánéven szólítja a futóegeret, és valósággal záporoztatja rá a vadul csapongó történeteket arról, miként lehetséges, hogy elcseréljenek, elveszítsenek vagy más családhoz adjanak gyerekeket. A kislány hangja hol fölerősödik, hol elhalkul,

olykor szelíd, majd ismét szigorú, de mindig nyomatékosan bizonygató, akárha Anna a sivatagi futóegéren tesztelné állításainak hihetőségét. Ella egy darabig elálldogál a gyerekszoba ajtaja előtt; valamiként tompán a fáradságtól, mint aki nincs is ott, mint akit félig már le is cseréltek. Szórakozottan hallgatja a lányát, míg Anna egy örömujjongása magához nem téríti. Akkor bevonul a vécébe, bezárkózik, és kinyitja a vízcsapot, hogy ne kelljen semmi mást hallania. Ez általában segít. Így ül a lehajtott fedelű vécésészen. Beburkolja a víz zubogó zaja. Lassan enyhül benne a magány érzete, s valamikor azután feloldódnak a gondolatai a csobogásban.

Fél nyolc múlt pár perccel. Ella a fürdőszobában van Annával, és mosdókesztyűs mutatójával mélyen kitörli a gyermek fülét, amit az ezúttal meglepően nyugodtan tűr. A csöngetés után Ella kimegy ajtót nyitni, s közben reméli, hogy Anna egyedül folytatni fogja az esti mosakodást. De még mialatt Maria, Ella két évvel idősebb nővére kibújik a cipőjéből, Ella látja, amint Anna néhány, az egernek szánt keksszel a konyhából a szobájába surran.

– Nem tűnik ma valami felszabadultnak – jegyzi meg Maria.

Maria squashól jön, és noha hangjában nem hallani szemrehányást, csak egy kissé reszelős, és a légzése szapora, mint sportolás után mindig. Ellát mégis irritálja valamiképp a nővére mondata, és azt feleli, hogy legszívesebben kidobná a gyereket az ablakon. Utána röviden beszámol a dicstelen helyzetről: hogy Anna az igazi mamája érkezését várja, s addig is egy sivatagi futóegér társaságával vigasztalja magát.

Maria tölt magának a borból, amelyet magával hozott, egy már kinyitott és ismét bedugaszolt üvegben.

– Engedd meg, hogy megtartsa azt az egeret. Ne légy ilyen megátalkodott.

– Én megátalkodott?? Nem vagyok megátalkodott. Már nagyon régóta és nagyon gyakran engedek Annának; tulajdonképpen mindenben, amit a törvény lehetővé tesz. Ezenkívül emlékeztetek a hörcsögre, amelyet gyerekkorunkban tartottunk, és amelyről napokig nem vettük észre, hogy meghalt. Helyesebben: napokig *nem akartuk* észrevenni, hogy meghalt, pedig egyébként rengeteget nyirkogott a futókereke.

– S mire ez a felindultság?

– Mert összesen egy hónapig tartott a hörcsög iránti érdeklődésünk. És mert Anna teljesen az anyjára ütött; azt kell mondjam, hála Istennek; ha az apjára gondolok... térden állva adhat hálát az Istennek, amiért kiköpött anyja. Még ha százszor az ellenkezőjét állítja is.

Anna kidugva fejét a gyerekszobából ezt kiáltja:

– Esik a hó!

Ella és Maria az erkélyajtó és a nagy ablak felé fordulnak, de csak a függönyöket látni, meg az állólámpa fénye mögött az éjszakát. Anna mezítláb, tenyerén az egerrel s már-már túlzottan ártatlan arccal Mariához lépdel. Maria Ella pillantását keresi, s a nővérek között föl villan valami cinkosság, valami egyetértés, ami élet veszi a helyzetnek, az együtt eltöltött gyerekkornak egy darabja, hörcsög-identitással és ugrókötelezéssel. Ella megrázza a fejét, jelzésszerűen, de elég határozottan ahhoz, hogy Maria elérte.

– Hallom, új családot akarsz alapítani – mondja Maria az unokahúgának, és nevet.

Ella, aki maga nem tudván ilyen könnyedén venni a dolgot, zavarba jön, kimegy az előtérbe, és még egyszer fölhívja a csak-azért-teszem-mert-szeretem ügyfelét. Rövid beszélgetés, úgy hangzik, mintha kódolt üzeneteket cserélnének, gyorsan és célirányosan. Ella beledugja az ujját a telefonzsinór hurkaiba.

– Ott lesz – mondja a hölgykliens.

– Mindent be fogok vetni.

– Rendben – mondja az asszony.

– Akkor holnap reggel fél kilenckor ugyanott.

Ella megnyomja a telefon gombját, újra tárcsáz, és rendel egy taxit nyolc óra húszra. A hálósobába megy, hogy valami csinosat vegyen fel – valamit, amin megakad a férfiak szeme. Azután átmegy a hálóból a fürdőszobába. Ide jön utána kis idő múlva Maria, és elmondja, hogy ellátta Annát feladattal: tépjen apró darabokra egy régi újságot, és béleljen ki vele egy cipősdobozt egérágy-nak éjszakára.

– Nem akarsz legalább melltartót venni?

– Akar az ördög.

Ella is belekortyol a borba. A rúzzsal a kezében visszafordul a tükörhöz, amely mögé be van dugva egy cédula: *Annát nem elfelejteni!* A tükröt néhány levelezőlap is keretezi, a barátok nyaralásából vagy külföldi munkahelyeiről. Ella benzinkutak, modern műalkotások és rizsföldekből fölmagasodó vad sziklák között szemléli a tükörképét. Nyaka vékony, arányos, szép a melle; magas, sötéthajú nő, aki-nek az utóbbi időben görcsösen megfeszül néhány arcizma. Ez azonban most éppen nem látszik, minthogy Ellát mulattatják a nővére kispolgári reflexei. Télen melltartó nélkül menni ki a házból, és férfiakat kérdezzetni pénzért, hogy le akarnak-e feküdni vele, ki gondolta volna, hogy valaha ezt fogja csinálni. Ella élvezzi a gondolatot, hogy Mariával szemben fölényt biztosít neki a realista gondolkodásra való képessége. Eszébe jut, hogy Maria egy másik alkalommal azt mondta neki, inkább menne el rágógumi-automatákat feltörni, mint hogy azt csinálja, amit Ella.

Ella hátrasimítja, majd könnyedén újra felborzolja a haját, azután kinyitja a retiküljét, és gyors pillantást vet a délelőtt kapott fényképekre. Mielőtt a mikrofonnak szenteli a figyelmét és ráerősíti a retikülre, továbbadja a fotókat Mariának. Végül ellenőrzi a felvevőkészüléket.

– Hogy nézek ki? – kérdezi a mikrofon irányába, majd kimegy az előszobába, belebújik a mű-ocelotbundájába, és kihívó pillantással megismétli a kérdést Mariának, aki utánament:

– Na, ki vele, hogy nézek ki?

Maria Ellára szegezi szigorú pillantását, s miközben húga mozdulatait követi, a nyelve hegyén van a kész mondat:

– Mint aki első szóra bárkivel ágyba bújik.

Ella visszatekeri a szalagot, megnyomja a stop, majd a lejátszás gombot, mire Maria minősítése, egy sűrű, nyers morfémasor, másodszor is elhangzik – mintha régi szalagok karcossága ütne át Maria hangján

– Mint aki első szóra bárkivel ágyba bújik.

Ella szerint Maria túloz, és pedig nemcsak ezt az egy pontot illetően.

Maria, miközben úgy tartja a képeket a fénybe, hogy jobban lássa őket, ezt mondja:

– Mégiscsak abszurd, lehet egy pasinak öt gyereke otthon, meg felesége meg ex-felesége kétszer két darab anyóssal és apóssal, lehet banktisztviselő, lehetnek prosztataproblémái – ha azt hallja tőled, hogy meg akarod vele keféltetni magad, azonnal elveszti a józan szét, hacsak nem valami menthetetlen trotli, akinek senki nem akar a felesége lenni.

Ella visszatekeri a szalagot az elejére.

– Kell a pénz, és nem azért vesződöm itt a make uppal, hogy azután erkölcsi skrupulusaim legyenek.

Anna közben kijött a szobájából és a nappali előszobába nyíló ajtajában áll meg; nyugodt, egy kekszet rágcsál; mint akit – jobb lehetőség híján – érdekel Ella és Maria beszélgetése. Máshol jobb lenne neki és boldogabb lehetne, gondolja Ella, de melyikünk ne lehetne boldogabb máshol, az Óperenciás tengeren túl – *én is*. Az egér fölfelé mászik Anna jobb pizsamaujján. Maria tovább beszél; a gyerekre való tekintettel amennyire csak tudja, burkoltan fejezi ki a szemrehányásait.

– Mintha a kezedbe nyomnák a trezor kulcsát, és azt is megmondanák, hogy ki van kapcsolva a riasztó, a biztonsági őrök szabadnaposak, és legközelebb huszonötezer év múlva fogják újraszámolni a pénzt.

Ella erre már nem különösebben figyel oda. Számára a téma már az imént ki lett merítve, vagy ha nem lett kimerítve, akkor nem akar cinikusnak mutatkozni azzal, hogy azt mondja: legalább a válás alapjául szolgáló tárgyi bizonyítékhoz segíti a párokat, merthogy véleménye szerint úgysem igen ér semmit az a kapcsolat, amelyben a partnerek nem bíznak egymásban.

Néhány végső útmutatás kíséretében (amelyekre nem volna szükség, de nyomtatékosítják Ella felügyeleti jogát Anna nevelése fölött) Ella belebújik a cipőjébe, leveszi a gyerekszobában az ágyról az ágytakarót, és a lakásajtóhoz suhog.

– Akkor most végre elengedjük magunkat, ahogy nekünk jólesik – mondja Maria, és térdre ereszkedik, hogy kapjon egy pusztit a kislánytól.

Valóban havazik; Ella, amíg nem lépett ki az utcára, nem igazán akarta elhinni. Ritkás, könnyű a hóesés; olyan szép most a város, amilyen régen volt utoljára, ámbár a hó csak kevés helyen marad meg. Ella kinéz a taxi szélvédőjén, és miközben igyekszik megbarátkozni a gondolattal, hogy Anna egyszer majd nem lesz már vele, a felé sodródó pelyhek spirál alakban örvénylenek, s ez a szédítő gyorsasággal forgó spirál mindent elnyel.

Ella korábban hetente kétszer ment diszkóba, új és új embereket ismert meg, akiknek a kedvéért képes volt az életét egyik napról a másikra a feje tetejére állítani. Ma már mindentől fényévekre van, csak azt látja időnként a férfiakon, akiknek a munkája részeként a térdére teszi a kezét, hogy velük is *majdnem* valami hasonló történik. Kevés kivétellel mind azt gondolják, Ellával új időszámítás köszöntött be az életükben, mintha mostantól minden fiatalkori vágyuk teljesülne: hogy legalább egy méter nyolcvanöt magasak és sikeresek, hogy azok közé tartoznak, akik sosem lapítanak vagy szöknek meg a vereségtől félvén.

Ella is álmodozott annak idején, megvoltak a maga kislánykori képzelgésai: hogy cirkuszban fog dolgozni, és beutazza majd az egész világot, hogy annyi-

szor megy táncolni, ahányszor csak akar, egész éjszaka is akár. Most megint egy ilyen éjszakára vágyik, miközben bekapcsolja a magnót, és belép a megbeszéltek lokálba. Ha sikerül gyorsan kipipálnia a pasast, nemcsak az ostoba fecsegését ússza meg, hanem marad még két órája is, hogy elmenjen valahova máshová.

Az ilyen esteiken minden valószerűtlen egy kicsit. Ella úgy mozog az emberek közt, mint a kísértetek között, mert az ilyen találkozókön bevetett tengernyi hazugság mögött ő is bizonytalanul és elmosódottan érzékeli saját magát – olyasféleképp, mintha csalóka mocsaras talajon lépkedne. A férfiak semmit sem tudnak meg róla, abszolúte semmit, a valódi keresztnévét, a tényleges korát vagy a tanult foglalkozását sem, amelyre az egyetemen készült volna föl, ha tovább jutott volna a tanulmányai felénél. Új meg új konstellációkat agyal ki (főleg a saját maga szórakoztatására), amelyek szerint az életét elmeséli; ez az utolsó estéje, mielőtt egy évre Kanadába utazik vagy banktisztviselőként értékpapírtréningen van itt a városban, és szállodában lakik. „Passing by” – szereti ezt a fordulatot. Tetszenek neki az ilyen csúsztatások.

– Csússz odébb egy kicsit – mondja a férfinak, és egyik kezével annak vállára támaszkodva átréseli magát két bárshék között a pulthoz, ahol azután várnia kell valameddig, míg fölveszik a rendelését. A bár tömve van vendégekkel, túlpörgött-vidám a hangulat; ideális terep és alkalom a közeledésre. Áporodott a levegő, föltekert fűtőtestek és állott kipárolgások szaga keveredik benne. A pult mögött sorakozó palackok rikítóan válnak ki a feketére festett fal háttéréből.

Ella kifizeti a borát, majd szabad kezét a férfi alkarjára teszi.

– Menjünk hátra, ott nyugisabb, oké?

Gondosan kalkulált kihívással mondja, érzékeli a férfi meglepett pillantását, s miközben az immár nyíltan bámulja őt, mintegy mellékesen hozzáteszi:

– Szívesen ismerek meg új arcokat.

A férfi egészen jámbornak tűnik, szemre legalábbis korántsem olyan csapodár fickó, amilyennek a felesége bemutatta. Nincs egészen híján a sártnak, ápolt, vasalt ing; olyan benyomást tesz Ellára, mint akinek rendezett az élete. Kissé habozva csúszik le a bárshékről, és követi Ellát a pult túlsó végéhez, ahol a tolongás ugyan nem kisebb, mint a lokál bármelyik részében, de nem látni rá sem a végéhez vezető folyosóra, sem a kijáratra.

Koccint a férfival, és megkérdi a nevét. Úgy találja, ugyanolyan hülye neve van, mint a legtöbb férfinak, akikkel dolga akad. De lehetséges, hogy ezt csak beképzeli, mert pillanatnyilag általában nincs nagy véleményrel a férfiakról; az egyik éppolyan ostoba, mint a másik. A pasas cigarettával kínálja, Ella előhálássza a sajátját, s miközben ismét úgy akasztja a vállára a táskáját, hogy a mikrofon a férfira mutasson, tüzet kér tőle.

– Istenem, de jólesik – mondja, és többé-kevésbé meggyőzően nevet. Két év alatt bőségesen megszokta, hogyan folynak le ezek a találkozók, mégis minden alkalommal irritáló, idegesítő feszültséget érez, amely csak akkor szűnik meg, amikor megkérdezi a férfit, hogy akar-e lefeküdni vele. Olyankor aztán teljeséggel megnyugszik, tudata olyan világosan működik, mint különben soha.

– Nős vagy? – kérdezi.

A férfi fölnevez, és fölényes kézmozdulattal hessenti el a kérdést. Ez Ellának kevés. Addig forszírozza a dolgot, amíg a férfi azt nem mondja:

– Isten őrizze; nem prédikálhatom folyvást a forradalmat úgy, hogy én meg közben megnősülök. Nem tudnám elviselni azt az örökös kiskorúsítást és gyámkodást.

Enyhén remeg a keze; jegygyűrűt nem visel. Zavarában a sörös poharába mered; valamiképpen túl puha áll a csaknem a nyakkendőgombját éri. A cigarettafüst, amelyet kifúj, részben az ingzsebébe gomolyog.

Beszélgetnek egy darabig; érdektelen csevely, amely Ella kiszámított célzásai folytán időnként kétértelmű felhangokat kap. Ella már igen kevés idő múltán tudja, hogy a férfi bele fog menni az ajánlatába, szinte már neveltségesen nyilvánvaló a dolog. Hagyja beszélni; a férfi a munkájáról mesél, amelyet vegyészként végez a gyógyszeriparban (ez még igaz is). Ella közben kipillant az oldalsó üvegfalon, és előre arra inti magát, hogy az utcán balra menjen majd, ha lelép. Egyszer előfordult, roppant kínos volt, hogy a férfi észrevette, amint távozik, és utánaaszaladt.

Ella ismét megragadja a vele szemben ülő kezét. Érzi bőrének melegét s egyzersmind a csodálkozást is, hogy lám, itt van egy ember, aki szintén másképp képzelte el az életét. A férfi kissé elpirul. Ebben a pillanatban a legerősebb Ellában a valóságérzetlenség érzése, a felfokozottság, már-már elragadtatottság, a hatalom érzete, akárha most a saját álmai is beteljesedhetnének, mintha gyerekkorától fogva egészen az Anna születése óta eltelt évekig mindent, ami kisiklott, félresikerült, kijavíthatna valamiképp. A borospohár talpával két fénykúp vonalát követi, amelyek a férfi cigarettát tartó kezén keresztezik egymást. Ez a pillanat tetszik neki, s miközben azt reméli, hogy ez a jelenet megmarad majd a férfi emlékezetében is, azt mondja neki, milyen szívesen lefeküdne vele. Közelebb nyomul a férfihoz, félig a sörös poharat tartó karjába bújik, hogy jobban hallatsszék a válasza a mikrofonban. A bár lármája, a pohárkoccanások, a nevetések és a hangos beszélgetések elegye eltömi Ella fülét.

– Akkor megyünk? – kérdi, figyelmesen nézve a férfit. Az megőrzi laza testtartását, ez a tartás azonban ellentmond annak, ahogy a levegőt veszi, inkább mohón, mint idégesen. Ezzel együtt kevésbé tűnik most ártalmatlannak, mint első pillantásra.

– Te aztán nem szereted az időhúzást – mondja a férfi, odafordul Ellához, aki abban a pillanatban érzi, hogy a férfi a lábai közé nyúl, de olyan könnyedén érinti meg, hogy nagyjából el lehet viselni. A kéz fölfelé siklik, végig Ella csípőjén, bal mellének oldalán, majd föl a nyakán a tarkójáig.

– Mért is szeretném?

– Igen; miért is – ismétli a férfi.

– Akkor: akarsz? – kérdi Ella bizonytalanul elnyújtva. Nehéz ezeket a dolgokat úgy kifejezni, hogy az ajánlat ne rángassa le, ne tegye közönségesé saját magát.

– Igen; szerintem... – mondja a férfi.

– Mehetünk hozzád?

– Inkább hozzád; én nem vagyok rá berendezkedve... – préseli ki magából a csupa tanácstalanul csengő szótagból álló választ a „nőcsábász”. Ella tovább firtatja (ez is része a játékszabályoknak), hogy nincs-e netán mégis valaki a férfi életében, aki féltékenykedhetne rá.

– Ugyan.

– Az agyamra mennek azok a férfiak, akiknek már akkor rossz a lelkiismeretük, mikor még meg sem történt a dolog.

Ella kihívóan görget egy korty bort a nyelve fölött és alatt, s közben újra érzi a repedéseket a férfi magabiztosságán.

– Egyszerűen szívesebben mennék hozzád – nyilatkozik a férfi –, nem igazán törődtem mostanában a takarítással.

– Oké, ha csendben leszünk.

– Rajtam nem fog múlni.

Kissé határozatlanul mosolyog, majd előrehajol, és megpróbálja szájon csókolni leendő trófeáját, ami Ellát (aki átengedi neki arcának bal felét) visszatartja attól, hogy további kérdéseket tegyen föl. A férfiban számlátomást nem teng túl a közlési igény, Ellának pedig semmi kedve, hogy előlegeket adjon neki valamiből, amit végül úgysem kaphat meg. Cinkosan ráhunyorít a férfira, majd a kezébe nyomja a cigarettásdobozát az öngyújtóval együtt: bevált rituálé. Azután elnézést kérve állítólag a toalettre indul. Ahogyan átnyomakszik a csoportok között, kinyitja a táskáját, és már a lokál elülső traktusában leállítja a magnót. Utána az ajtóhoz óvakodik, és kisurran a karácsonyi fényekben ragyogó utcára, ahol ismét talajt érez a lába alatt, ahol a tömött fogaira támad a hideg, teste pedig védekezni igyekszik a havat hordó heves szélrohamok ellen.

Továbbra is havazik, most sűrűbben, de változatlanul könnyű pelyhekben. Az Ella kabátjának vállán megülő pelyhek csupán egy-két pillanatig ütnek el világosságukkal a kabát színétől, azután átlátszóvá válnak és elolvadnak. Az utcának az a része, ahol nem járnak autók, máris fehér, mint amit fehérre meszeltek; még csak egy rétegben, még áttetszik a sötét aszfalt. Az elhaladó autóknak mint ha megtapadna az abroncsain a hó. Ella élvezi, amint magányosan átvág a két utca közötti szakaszon, ahol a sarkokban táncolnak a hópelyhek. Eléri a Ringet a kopasz gesztenyéivel, amelyek alatt egy villamos halad az Opera felé. Ella futni kezd, végig a Parlament mellett, el a lámpák és egy telefonfülke mellett. Elcsípi a villamost, s már ott sincs.

Éjfél tájban ér haza. Maria elaludt a tévé előtt; nem ébred föl rá, hogy Ella kikapcsolja a készüléket, és kinyitja az erkélyajtót, hogy friss levegőt engedjen be. Maria elnyújtózva fekszik a hátán, súlyosnak hat a teste, félig nyitott szájába esik a fény; nem úgy néz ki, mint aki boldog álomba merült. Ella már azon van, hogy fölkelte a nővérét, ám aztán mégis meggondolja magát, mert eszébe jut, hogy nincs kedve beszélgetni. „Na, milyen volt az estéd?” stílusban.

Egyelőre inkább Maria félig teli borospoharára csap le, és kiáll vele az erkélyre.

Innen látja, hogy Anna szobájában ég a villany. Közelebb menve a lánya ablakához zenét hall a halkra állított rádióból: valami ostoba, kissé kocsmai jellegű dal, amely rétegekben rárakódik erre az amúgy is sűrű napra, akár csak a hó, amely most szintén kezd már vastagodni, fölhalmozódni. A hóval együtt valami könnyű és tágas is kezd megtölteni az udvart, olyan benyomást keltve, mintha az fokról fokra tágulna. Már nem fúj a szél, még a tető bádogborításai sem keltenek semmilyen zajt, egyedül ezt az együgyű slágert hallani, amely nem kevésbé gyerekesen, mint amilyen melodramatikusan cseng Ella fülében, mégis megszó-

lít benne valamit, valami épp most érzékeny pontján találja el. Azt kívánná, maradjon így minden örökre, ilyen nyugodtnak, ilyen felhőtlennek. Ez a boldogságérzés azonban egykettőre elillan, már a következő dalnál, amely nem tetszik Ellának. Egy pillanatig csalódottan bámulja az udvarban a helyüket kereső hópelyheket, s fölmerül tudata felszínére a kérdés, vajon kit foglalt bele Anna az esti imádságába, melyik anyukáját. Eszébe jut, hogy megkérdezi Mariától, de szinte azonnal el is veti a gondolatot. Minek, gondolja.

Ha Maria hazament, bemegy majd Anna szobájába, lekapcsolja a villanyt és a rádiót, addig elég neki a bizonyosság, hogy van még valami tennivalója.

Ella borzongani kezd; hullámokban fut végig rajta. Összefűzi a karjait a melle alatt, fölhúzza a vállát, könyökét az alsó bordáihoz szorítja. Egy pillanatra úgy rémlik neki, mintha látná a lányát, ahogyan alszik, összegömbölyödve az ágyban, az ágyneműhuzat egyik csücskével a szájában. Az éjjeliszekrényen a cipősdoboz az egérrel. A bicikliparkolón túlról most időnként valami zörejt hallani, amely rácsúszik a rádióból jövő zenére; óvatos kalapácsütésekhez hasonló, szabálytalan időközönként felhangzó fémes koccanások, amelyek mintegy a fáradtság felülkerekedésének érzetét keltve elnyújtják ezt az éjszakai szcénát. Anna rádiójában most a *Fiesta Mexicana* hangzik fel, szinte énekhang nélkül, mintha az emberi hangnak jobban esnék a védett melegben maradnia. Ella fázósan hintázik a sarkán, lábujjait begömbölyíti a cipőben. Finoman csoszogó lépteket hall az udvar innen föntről nem látható részéből, s valamivel később egy sószóró autó csörömpölését, amelynek villogója, már távolodóban, narancsszínű fényvel tölti ki a rést két háztömb között.

TATÁR SÁNDOR fordítása

Hitler lánya

(részlet)*

Szürkületkor, amikor szinte mindig elvagyódott a csöndes, unalmas Újpestről, Csiliz Lajosné Ruckner Jolán is kilépett a lakásuk ajtaján. A színházba járó ruháját vette föl, fiát, Lalit is ünneplőbe öltöztette. Azoknak az illusztrációknak az alapján, amelyeket az ezernyolcszáznegyvennyolc március tizenötödikei magyar forradalomról szóló könyvekben látott, úgy gondolta, hogy egy forradalom ünnep. Még nem volt biztos abban, hogy ez forradalom, csak Temesvári Ervin, a házban lakó három egyetemista közül az egyik, éppen a legotthonülőbb, délelőtt szétkürtölte a házban, hogy a műszaki hallgatók délután tüntetést tartanak. Nem olyanak képzelte a forradalmárokat, mint ez az Ervin, aki be szokta hívni Lalikát a konyhájukba, hogy mesekönyvet mutasson neki, de egyszer gondolt egyet, és ráparancsolt, hogy fogja meg a fölálló faszát. A gyerek olyan görcsös állapotba került, hogy nem volt képes elengedni, csak szorította, és üvöltött. Amikor Jolán a fia hangját hallva benyitott, Ervin az egyik kezével Lali száját akarta betapasztani, csak nem tudta, a másikkal nyögve, halkán szitkozódva, hátha elkerülheti a botrányt, egyenként feszegette le a megmerevedett gyerekujjakat az ellilult testrészeről.

A kapuban Jolán és Lalika összetalálkozott a munkából hazatérő idősebb Csiliz Lajossal, aki némi vita után kijelentette, hogy a gyerek otthon marad, Jolán persze oda megy, ahova akar. Nyafogott, nyafogva beszélt, Jolán már megszokta, de most, éppen most, ezen a napon sértette a fülét. Ennek ellenére épp vissza akart fordulni (ha úgyse mutathatja meg Lalinak a forradalmat, ő minek nézze végig), amikor Csiliz azt mondta:

– Fölösleges messzebbre menned, akkor is órákon át tudsz mesélni arról, mi történt veled, ha a sarki boltból hazajössz!

Kirohant a kapun.

A nagyképű Csiliznek éppen azért részletezett minden eseményt a jelenben, hogy ne legyen föltűnő a hallgatása a múlttól.

A szegedi vonattól egyenesen a pesti lakásukhoz ment. Egy szőke, kövér asszony nyitott ajtót, akinek hiába bizonygatta, hogy ő itt lakik, elébe tornyosult, nem léphette át még a küszöböt se. Oldalt hajolt, legalább be akart nézni. Amikor az előszobából nyíló nappaliban megpillantotta a komódjukat, és rámutatott, hogy „az is a mienk”, az asszony becsapta az orra előtt az ajtót.

Az utcán valaki a nevét kiáltotta, kétszer is meg kellett ismételnie, mire Jolán rájött, hogy merről jön a hang. A fekete, göndör hajú, nagyon sötét bőrű lány, aki szó-

* A regény április végén, a Könyvfesztiválon jelenik meg.

longatta, közben a járókelők közt kanyarogva mellé is ért. Nagyon csodálkozott, hogy Jolán nem ismeri meg, mégis azt mondta, hogy nem csodálkozik, egy évvel fiatalabb Jolánnál, gyerekkorban ez sokat számít, a nagyobbik nem figyel a kisebbet, a kisebb annál inkább a nagyobbat. Ő a Taglik Anna vagyis a Hancó, legutoljára a tóparton babáztak, mikor Jolán a mamájával meglátogatta a Ruckner bácsit. „Néger Hancó”, így emlegették Almáson, ez se dereng, kérdezte. Jolán bizonytalanul bólintott. Nem akadt hozzá hasonló a faluban, mesélte a lány, a családtagjaitól is jócskán elütött, például az apja vörös volt, az anyja meg szinte szőke, világosbarna. Annyian hajóztak le és föl a Dunán, partra szállt talán egy afrikai, ki tudja, nem őrizték meg az emlékezetét, ő, Hancó maradt az egyetlen bizonyíték arra, hogy ott járt. Tudja, mi lett Ruckner bácsival, szögezte le hirtelen témát váltva. Aztán rögtön közölte, hogy egy hét múlva lesz az esküvője egy Fazekas András nevű műszerészsegéddel. Talán fiatalok még a házassághoz, de a háborúban mindenki megtanulta, hogy nincs mire várni, András az utolsó évben töltötte be a tizennyolcat, többfelé is védte a Kárpát-medencét, meg is halhatott volna. A szüleinek van Budapesten egy négyemeletes sarokháza, ők Almáson meg vályogviskóban laknak, ezért az esküvővel egyidejűleg kitagadják a vőlegényét, nem baj, már béreltek egy lakást, és annyival is kevesebb lesz a vendég meg a költség.

Ömlött a szó a lányból. Kiderült, hogy András családjának viselkedése miatt nincs második koszorúslány. Hancó azonnal föl is kérte Jolánt erre a szerepre. Zavartan hozzátette, hogy viszont a fiúkból megvan mind a kettő, úgyhogy Jolánnak valahogy el kellene rendeznie az udvarlójával, hogy elengedje. Valóságos örömujjongásban tört ki, mikor megtudta, hogy Jolánnak nincs udvarlója, azonnal elkezdte ecsetelni a leendő koszorúspárjának, egy Schneider Pál nevű hentesnek a jó tulajdonságait. Udvarias, jókedvű, bármikor tud húst szerezni, mondta. Igaz, a tánc nem az erőssége, Jolán számíthat arra, hogy párszor a lábára taposnak, de ez talán nem akadály, olyan boldog lenne, ha elvállalná!

Fölháborodott, mikor Jolán elmesélte, hogy kitértek a lakásából, azonnal oda akart menni intézkedni, Jolán vonakodását tapasztalva azonban kijelentette, hogy bérlakás esetében nem érdemes követelőzni, túl hosszú ideig nem fizette a lakbért. Biztosította a lányt, hogy náluk ellakhat egy darabig, a következő pillanatban már azt is tudta, kitől szerez egy plusz díványt Jolán számára.

Az esküvő éjszakáján kicserélődtek a koszorúspárok. A hentes átpartolt az Ilus nevű, pirosposzsgás másik koszorúslányhoz, annak a partnere, a Fazekas Andrással korábban együtt inaskodó másik műszerészsegéd, egyúttal barát pedig egyre erősebben szorongatta Jolán derekát tánc közben. Csiliz Lajosnak hívták, az anyja pár hete halálozott el. Az Újpest környéki erdőben, ahol tűzifát gyűjtött, megtámadta egy veszett róka, de annak annyi szenvedés, vérfolyam, pusztulás után eszébe se jutott, hogy rókaharapással orvoshoz forduljon. A gyászra való tekintettel fölmerült, hogy lecserélik őt, csak nem volt kire, vagy elhalasztják az esküvőt, de Csiliz szinte könyörgött a barátjának, hogy ne tegyék. Maga is csodálkozott magán, mesélte később Jolánnak, amikor a lány kétheti randevúzás után eleget tett az unszolásának, és belépett a saját rendelkezésű, teljesen berendezett újpesti lakásba. Nagyon szerette az édesanyját, de most már érti, a sors akarata lehetett. Talán egyenesen a mamája küldte a túlvilágról Jolánt, mivel tisztában volt vele, hogy a fia még egy rántottát se képes megsütni.

Jolán is mérlegelte a helyzetet. Megelégette, hogy a végtelenségig szem- és fültanúja legyen Néger Hancó és a vadonatúj férj házasetének, valamint az is sokat nyomott a latban, hogy a hentessel ellentétben Csiliz a hajnalig tartó esküvői mulatozás során egyszer se lépett a lábára.

Mikor már másodszer nem jött meg a menstruációja, bejelentette a férfinak, hogy terhes. Csiliz ünnepélyesen komor arcot vágott. Közölte, hogy ő sose ismerte az apját, úgyhogy Jolánt a legrövidebb időn belül feleségül szándékozik venni.

Lalika idő előtt született meg, legalábbis az orvos kalkulációja szerint, különben semmi jel nem mutatta, hogy bármije ne készült volna el az anyaméhben. Jolán pelenkázáskor gyanakodva méregette az ivadékát. Amikor jobbra fordította a fejét, idősebb Csiliz Lajosra hasonlított, amikor balra, Kujeda Éliásra.

A terhesség alatt Csiliz Lajosné a Tarkánszövő nevű textilgyárban pörgette a spulnikat, holott a kommunista párt agitátorai fölajánlották neki, hogy „kiemelik”, iskolába küldik, vezetőt nevelnek belőle, a gyerek se lesz akadály. Csiliz, aki transzformátorokat szerelt össze ugyanabban az üzemben, ahol a bevonulása előtt inaskodott, hallani sem akart arról, hogy Jolán más legyen, mint jó anya, az állapotára való tekintettel egy idő után már a lakásban meg az udvaron végzett orkesztikagyakorlatokat is ferde szemmel nézte. Akkor meg, amikor Jolán egy este elmesélte, hogy átutazott Budára a Krisztina körútra, s képzelje el Csiliz, az Orkesztika Iskola épületét egy „Szociáldemokrata” nevű párt foglalta le az irodái számára, a férfi nem is figyelt rá, elkezdte a terhes pocakját tapogatni. Még ő méltatlankodott, képtelen volt fölfogni, hogy egy magzat nem rendelésre rugdos, éppen akkor, amikor az apja oda méltóztatik helyezni a pracliját.

Jártak a villamosok, gondolta, ettől még kitörhetett a forradalom, az ezernyolcszáznegyvennyolcra szóló könyvekben azért nem közlekednek, mert még nem is voltak. Ha a városba beviszik, haza is hozzák.

Sok megállónyi utazás után, amikor leszállt, ijesztő zajokat hallott, ugyanakkor a háborúból ismerősnek hangzottak, hamar rájött, hogy fegyverropogás. Férfiakkal, zsákokkal, ládákkal megrakott teherautók száguldoztak az utcákon, néha olyan élesen csattant egy-egy lövés, hogy beugrott a legközelebbi kapualjba, de most már veszélyesebb lett volna visszafordulni.

A Néger Hancót magával akarta hívni, először őhozzájuk ment. Fénylő szemmel fogadták, mámorosan ölelgették, szorongatták, majd visszadüldögéltek a szobába a likőrös üveghez. Őt is kínálták, elfogadta. Szegény Hancó, gondolta, tizenegy évi hiábavaló próbálkozás után még forradalom idején se reménykedik abban, hogy teherbe eshet. Szólt a rádió, a szabad rádió, amit elfoglaltak a forradalmárok. Proklamációkat olvastak be, a befutott információk alapján ecsetelték a város különböző pontjain kialakult harci helyzetet, és felkelő csoportok is üzengettek egymásnak. Időnként a hatás fokozása kedvéért indulókat játszottak.

Jolán feje a több pohár elfogyasztott likőrtől zúgni kezdett. A forradalom azonnali megtapasztalása helyett végigdől a régi díványán.

Hajnalban azt álmodta, hogy Kujeda egy óriási konzervet nyit ki, hiába mondja neki, hogy ne, mert romlott. S lám, ahelyett, hogy szépen körbenyíródott volna, egyszer csak hangos recsenéssel beszakadt a teteje.

*

A Parancsnok Kujeda két társa vállal nekirohant a ház rozoga kapujának, és beesett a kapualjba. Ez hallatszott be Jolán álmába, föl is ébresztette. A fegyveresek a veszélyhez szokott emberek gyorsaságával fölpattantak, megvárták, míg a Parancsnok elébük kerül, és int.

A körfolyosós udvarba benyomultak a felkelők.

Kujeda tekintélyét egy zsákmányolt kerek, lapos tárú golyószóró annyira megnövelte, hogy már soha nem szólították Falábúnak, csak Parancsnoknak.

A csoportból ketten géppuskát cipeltek, rakaszokkal, ketten páncéltörő ágyút vonszoltak, egy fiatal lány muníciós kézikocsit húzott, a többiek Kujeda egyszerű és világos kézjeleit követve puskájukkal, géppisztolyukkal elhelyezkedtek az udvar stratégiaileg fontos pontjain. Ilyen volt például a két lépcsőház földszinti beugrója és a sarkok, ahonnan szükség esetén a függőfolyosókat tűz alatt lehetett tartani. Miután ez megtörtént, és elég biztonságosnak látszott az udvar közepe, Kujeda megközelítette a szőnyegporolót, levette a sapkáját, és megtörölte a homlokát. Már órák óta készült rá, hogy alaposabban szemügyre vegye az egyik elesett szabadságharcostól örökölt fejedőt, mert amikor eltulajdonította, nem volt rá ideje. Halszálkás, zöldesszürke szövetből készült, a sildjét zsírosra fogdosták. Még a homlok magasságában körbevarrt bőrcsíkbá nyomott emblémát, egy londoni sapka- és kalapkészítő cég cirkalmas betűit is tanulmányozhatta, annyira nem moccant sehol senki.

Hirtelen fejébe csapta a sapkát, golyószórójából rövid sorozatot eresztett a levegőbe. Ha a kapu beszakítása nem bizonyult elég hangos köszönésnek, gondolta, még egyszer üdvözli a házbelieket. Forradalom van, ne tegyen úgy senki, mintha nem lenne.

A házmesteri lakásból kirohant egy pocakos férfi, piszkosszürke alapon kék csíkos pizsamában.

– Miért volt a kapu zárva? – kérdezte tőle Kujeda.

Erre amaz összekulcsolta a kezét, és siránkozni kezdett.

– Kérem, könyörgöm, felkelő úr! Menjenek tovább!

– Parancsnok a nevem – közölte vele Kujeda. – Rejtőznek ávósok a házban?

– Winkler – motyogta a férfi.

Előrenyújtotta az egyik kezét, és közeledett.

– Ott maradni! – kiáltott rá a Parancsnokot fedező, Guriga nevű felkelő.

Maga Kujeda sasszemét a házmesterlakásból előkeveredő Winklernére és a húsz év körüli fiára, Sanyira szegezte. Mivel az volt a véleménye, hogy a pizzamás csupán időt akar nyerni, föltette a kérdést a kilépőknek is, csak most már sokkal fenyégetőbb hangon.

– De jó, hogy jöttök, védjenek meg bennünket! – mosolygott Winklerné.

Nocsak, ez meg barátkozással akarja az időt húzni, gondolta Kujeda, ravaszabbak, mint amilyeneknek látszanak.

– Tehát lakik vagy bujkál ávós a házban? – üvöltötte.

Winklerné szinte meg volt sértve. Biztosította a Parancsnokot arról, az ő házukban jó magyar hazafiak laknak.

Kujeda nem trécselt tovább, az emeleteket fürkészte.

Az ablakok függönyét óvatosan elhúzva, az ajtót részre nyitva, leselkedve föltűntek bizonyos lakók.

Egy második emeletinek rögtön volt is véleménye a kialakult helyzetről.

– Ránk hozzák az oroszokat meg az ávosokat!

A felesége merészen átlépte a küszöböt, kihajolt a korláton, mintha számolná a fegyvereseket.

– Mindent szétlőnek! – mondta.

Kujeda úgy döntött, hogy nem reagál, csak tájékoztat és parancsol.

– Megszálljuk a padlást. Valaki jöjjön föl velünk, és nyissa ki a följárót!

A magát pipogyának mutató Winklernek arra volt esze, hogy a fiát, aki készségesen mozdult, visszarántsa.

Kujeda rávillantotta a tekintetét Winklerre.

– Nem szégyelli magát? Aki nincs velünk, az gyáva vagy ávospárti!

A házmester erre elengedte a fiát, aki beszaladt a lakásba a kulcsért, és duplán véve a lépcsőfokokat, nyargalt föfelé a hátsó, keskenyebb lépcsőházban.

Kujeda mielőtt követte volna, alaposan körbenézett, és megállapította, hogy lift nincs. Nem probléma, a nehézfegyverzetet úgylenn vetik be, ha szükséges, gondolta. Utasította a házmestert, hogy deszkát, kalapácsot, szögeket kerítsen, kijelölte két emberét, a civilben lakatos Füstit és a szobafestő Gurigát, hogy tegyék minél hamarabb zárhatóvá a kaput.

Semmire nem maradt idő. Az utcáról fölhangzott Füttyös füttyjele, ami azt jelentette, hogy jönnek. A füttye után beviharzott a jelt adó is, de szinte azonnal szovjet katonák és ávosok özönlöttek el a kapualjat, mindenre tüzelve, ami mozgott. Füsti és Guriga volt az első két áldozat, kiterültek a kövön. Füttyös következett, őt a padlásföljáró felé futtában találták el. Kancsal és Atya, aki a páncéltörőt tolt a kapu felé, hiába bújt össze az ágyú fedezéke mögött, a fal mentén szétrajzó támadók oldalról lekaszálták őket. A fiatal lánynak se kegyelmeztek, nem hagyták, hogy tovább vonszolja az ágyú után a municíós ládát. Ő szabályosan elkéredzkedett a nagymamájától a forradalomba, ezért Unokának becézték.

A lépcsőházba beugró Kujeda utolérte a géppuskát cipelő Rongyost és Molotovot. Rongyos onnan kapta a nevét, hogy keresztbe hasadt a nadrágja térdnél, s nem volt ideje se megvarrni, se hazamenni másikért, Molotov pedig azt állította, hogy még mielőtt hozzájuk csatlakozott volna, Molotov-koktéllal fölgyújtott egy szovjet tankot.

Winkler Sanyi a kinyitott padlásajtó mögé kucorodott, reszketett, fülét a két tenyerével befogta, szemét becsukta, figyelemre se méltatták. Kujeda, aki még mindig parancsnoknak tekintette magát, megállapította, hogy az ellenállásnak per pillanat nincs értelme. Gyorsan határozott: a tetőn fognak visszavonulni. Az egyik sarokban elhelyezték a géppuskát, Kujeda mellérakta a kerek tárú parancsnoki golyószóróját, és sietős, ám összehangolt mozdulatokkal eléjük húztak egy szakadt ágybetétet, rájuk dobáltak pár székroncot, hogy ha visszajönnek a fegyverekért, meglegyenek.

A padlaskijárón át följutottak a kéményseprő járdára. A környék ellenállási gócaiból halk vagy hangosabb fegyverropogás hallatszott, de a tetőkön nem volt mozgás. Kujeda meghatározta a célt: elérni a tömb tőlük legtávolabbi kéményét, onnan padlás, udvar, utca, elvegyülés.

Mivel a házak nem egyforma magasak voltak, az egyikről a másikra átjutni némi erőfeszítést és ügyességet igényelt, ráadásul kapkodtak. Nem lehetett ki-

zárni, hogy a beszari házmestergyerek elárulja az ávósoknak a menekülési útvonalat. Kujeda és Rongyos egyszerre csak roppanást, puffanást hallott a mögöttük kapaszkodó Molotov felől, s mire hátrakapták a fejüket, az már hason szánkázott a lejtős tetőn a csatorna irányába. A hófogók képtelenek voltak megállítani, akkora sebességgel érkezett, pontosabban a talpát megtartották egy pillanatra, a test azonban átlendült. Kujeda a fegyverzaj közepette is hallotta a csatatanást az utcakövön. Nem szólt Rongyoshoz, az se őhozzá. Döbbenet bámulták a kéményseprőjárdára fölvezető lépcső szanaszét heverő darabjait. Őket pár pillanattal korábban kibírta.

*

Néger Hancó, mielőtt megszállta a fürdőszobát, nem kérdezte meg a barátnőjét, hogy közvetlenül ébredés után nincs-e sürgős dolga. Jolánnak kínjában már az is eszébe jutott, hogy a konyhai falicsapba pisil. Vagy akárhová. Kírontott a lakásból, egyébként is hangokat hallott lentről.

Alighogy áthajolt a korlátan, már hátrált is vissza, egész a falig. Kujedát pillantotta meg az udvaron, fegyverrel a vállán. Ellenzős sapkát viselt, ami a harmadik emeletről láthatatlanná tette az arcát, mégis megismerte, a járásáról, a beszédéről, ahogy intézkedett, parancsolgatott.

Félelem, sőt iszonyat fogta el, de valamilyen erő húzta is a lépcsőház irányába, hogy menjen le. Már majdnem engedelmeskedett, amikor bentről meghallotta, hogy Néger Hancó kicsapja a fürdőszobaajtót.

A sokáig visszatartott kisdolog magával hozta a nagydolgot. Mire végzett, kitört és be is fejeződött a harc a benyomulók és a felkelők közt. A szobába belépve azt látta, hogy a barátnője a férje ölében helyezkedik el, úgy, mint akit rádobtak. Közös fotelben szorongtak, a Fazekas alig kapott levegőt a nyakába boruló Hancótól, az egyik kezével mégis intett, hogy Jolán se mozduljon. Elsuttogta, hogy mi történt lenn, kilátásba helyezve, hogy a katonák és az ávósok lakásról lakásra járnak majd, hogy fölkutassák a rejtőzködőket. Bejönnek, képzelte el Jolán, megkérdezik tőle, ismerte-e valamelyik felkelőt, mire azt feleli, hogy igen, az egyiket, ha kell, le is megy azonosítani. Kujeda holtan fekszik az udvaron? Ez úgy hatott rá, mint egy áramütés. Megfeledkezett minden óvatosságról, kinn termett a folyosón, és lenézett. Az oroszok és az ávósok elvonultak, néhány bátrabb lakó már kiszállingózott, épp járták körbe a halottakat, de hozzájuk nyúlni nem mertek. Jolán úgy látta, hogy Kujeda nincs köztük. Újra elképzelte, hogy jönnek azok, akik már elmentek, föl szólítják, az udvarra kísérik, s ő iszonyattal, de közben a sírását is visszafojtva rámutat a holtan fekvőre.

Leérve körbesétált, szemrevételezte az elesetteket. A kapualjban a kettőből az egyiknek kiontották a belét, szétroncsolták az arcát a golyók, a két lába viszont épen maradt, szinte semmi mása nem. A társa egykori feje, egy lilásvörös darab valami, emez mellén helyezkedett el, csak a fej, aztán szünet következett, a géppisztolysorozat elvágta a folytatást, ha nem is százazalékosan, egy-két valószínűtlenül megnyúlt véres ín vagy izom még feszült a fej és a kövön deszkaegyenes pózban megmerevedett test között. Ennek Jolán mégis föl húzta a jobb lába szárán a nadrágot, bár az arcmaradvány láttán is biztos volt benne, hogy

nem az, akit keres. Az ágyúsoktól haláluk után az ellenség visszavette az ágyút, elválasztották őket a fegyvertől, nyilván akkor csavarodtak egymásba. Megrágott kakaóscsigára emlékeztették Jolánt. Egy lány az őt ért lövés pillanatában rázuhant a lőszeresládájára. A támadóknak valószínűleg volt elég lövedékük, hagyták, hadd ölelje halálos szorítással. Az utolsó, akit szemrevételezett holt pillanatában, a poroló egyik lábának csapódott, rajta virított a vére. Ő maga a tőle megpirosodott állványláb köré tekeredett magzatpózban. Fialat, idegen volt az arca. Egyik lába se készült fából.

Jolán a többi felkelő iránt érdeklődött Winklertől, aki tekintettel arra, hogy a felügyeletére bízott udvaron időközben egy csata zajlott, még nem cserélte le a pizsamáját ruhára.

Nem számolta, hányan voltak, válaszolta, a fia szerint páran elmenekültek a tetőn át.

Ebben a pillanatban Fazekas ragadta meg Jolán karját, közölve, hogy Csiliz telefonált, és ha a legjobb barátja azt kéri, hogy azonnal vigye haza a feleségét, akkor ő nem tehet mást, mint dacol a veszéllyel. A városban mindenki mindenki-re lő, úgy röpködnek a golyók, mint tóparton a szúnyogok, de a barátság szent. Igaz, így Hancó egyedül marad, arról azonban szó se lehet, hogy jöjjön, habár Hancónak se lenne veszélyesebb az út, mint Jolánnak, viszont a barátja felesége a barátja felesége, döntsön a férj. Inas korukban megesküdték rá, hogy minden körülmények közt segítik egymást, ám figyelembe véve a körülményeket, szerinte most az lenne ésszerű, ha nem mennének sehová. Mi van akkor, ha újabb felkelők jönnek újabb oroszokkal meg ávosokkal a nyomukban, kérdezte az ő drága barátja. És ha ilyen esetben ő nincs a Hancó közelében, az jobb? Tegyük föl, ő a barátja feleségét sértetlenül hazajuttatja a férjéhez és az anyját hiányoló gyerekéhez, ugyanakkor az ő felesége... Jobb nem gondolni rá. Megígérte, megteszi. A gyerek volt a végső érv. Ugye, Jolán tudja, hogy számára a keresztfia egy csoda. Ugyanilyen megszállottan fogja imádni a saját kölykét is, ha végre megszületik. Az anyja meg az apja akkor biztos visszavonja a kitagadást, persze az öröksége és a gyerek egyáltalán nem kapcsolódik össze, csak eszébe jutott, az anyja ugyanis már adott jeleket, gyakorlatilag megbánta.

Mialatt ezt előadta, odarángatta Jolánt az udvar falánál álló bádogbódéhoz a célből, hogy a másik kezében tartott kulcsot belehelyezze a zárba. Az ajtó föltárlult, az egyik fele. Elengedte Jolán karját, a túlsó szárnyat is kihajtotta, hogy a benn parkoló oldalkocsis motorkerékpár kiférjen.

Jolánnak csak annyi dolga volt, hogy elhelyezkedjen az oldalkocsiban, Fazekas viszont miután nyeregbe pattant, hosszasan küzdött a lábánál lévő indítópedállal. Végre a motor folyamatosan berregett, semmi jelét nem mutatva annak, hogy ismét le fog állni, az akadályok mégse mind háruáltak el. A porolónál fekvő tetem szerencsére nem volt útban, az ágyúkezelők és a muníciós lány között viszont ügyesen kellett manőverezni. Komoly probléma a kapualjban merült föl. Fazekas leszállt a nyeregből. Némi méricskélés után az egyik hullát az egyik falhoz, a másikat a másikhoz húzta. A gond a majdnem önálló fej volt. A kövezeten zötykölődve követte ugyan a testet, de belógott, nem lehetett eldönteni, hogy csak sűrölje-e a kerék oldala, vagy rámegegy. Kézzel nem akart hozzányúlni Fazekas, a lábával cselezte oda a nyakhoz.

A hóhér háza II.

(részlet egy készülő regényből)

Kocka

„Jó napot, elvtársnő, én a maga fia vagyok” – nézett a szőke, hullámos hajú fiatal férfi a szárnyas tükörbe, esőkabátot és napszemüveget viselt, *Nem, a napszemüveget le kell majd venni*, mondta magának, de a gumikabátnak nem volt zsebe, így aztán a kezébe fogta, *Ez így idéltlen, majd inkább zsebre teszem*, s a homályos szobában zöld szeme megvillant a színházi öltözőasztal hármass tükreben – a tulajdonos, egy hajdani balett-táncosnő, fénykorában tartotta fenn a kis garzont randevúinak –, *Hangosan kell beszélni, Pista szerint a börtön óta a jobb fülére nem hall rendesen, tehát: „Jó napot, elvtársnő, én a maga fia vagyok”, nem kell ez a „maga”, nyilván az övé, azért megyek hozzá, nem kell ezt külön hangsúlyozni, vagy – vizsgálgatta magát – inkább nyakkendő t kéne kötni?*, és kigombolta a kabátot, zsebre dugta a kezét, kicsit oldalt fordult, és megnézte magát, *A nyakkendő kispolgári, pedig vettem egy szép vékony zöld pamutnyakkendőt, meg apám is mindig nyakkendőt viselt, de most nem akarom, hogy az apám jusson eszébe rólam, de kell egyáltalán ez az esőkabát?* – nézett ki a Monostori útra, a túloldalon, a kórház udvarán a fák közti napfoltokban betegek sütkéreztek színtelen hálóköntösökben, *Kell, szögezte le, elegáns és divatos, de azért meleg lesz ma, nagy nap ez!* – mosolygott –, *És már június elseje. Talán mégsem éppen ma kéne elmenni a Brassó vagy Brassai utcába, hány szám?, kotorászott a zakója zsebében a cetli után, amit Pista írt neki, Vajon miért pont a Brassó utcába költözött?, nosztalgiából a Brassó és Zajzon közötti árnyas gesztenyesor után? Nem, legyintett büszkén, aligha, ez nem a mama, ő sohasem fordul hátra, és Janó kilépett első, de már saját keresetéből fizetett kolozsvári albérlete ajtaján, Azért ültették be gesztenyével az utat, hogy ne tűzzön a kényes, nagyvárosi utazóközönség fejére a nap, amíg a tizennégy kilométeres távot megteszi a széles aszfaltúton Brassótól a zajzoni fürdőig, magyarázta a leendő dr. Tompa, amikor menyasszonyát – „menyasszonyom, munkatársnőm és bajtársnőm” –, a fiatal orvosnőt végigkocsikáztatta Hétfalun, és Tatrongon keresztül Zajzonba vitte, doktori védése előtt néhány nappal, 1920 májusában, hogy a szülőknek bemutassa, De ez most nem lesz tizennégy kilométer, gondolta Janó, azért gyalog megyek, nem kell sehova sietni, és megrajzolta magában az útvonalat, mert még új volt neki a város: le a Monostori úton, át a főtéren, végig le a Kossuth Lajos utcán és az iskolánál be a piac felé, ott balra át! és a Brassó vagy Brassai utcában van, *Hatalmas utat kell még megtenni a Monostortól a Brassó utca 15-ig*, gondolta, és mint a színész, aki hosszú próbák után, felkészülten és magabiztosan kilép öltözőjéből és elindul a színpad felé, ahol néhány perc múlva felmegy a függöny, a szűk lépcsőfordulóban még egyszer elismételte, hogy*

„Jó napot, elvtársnő, én a fia vagyok”. Kell ez az én? – bizonytalanodott el. Nagyon is kell, mert én vagyok a fia, én, én, ezért megyek, mert én is létezem, nem csak szegény Buci és Pista, akire persze már büszke lehet, mert Pista már az egyetemet is elvégezte, mindenki szerint nagy jövő előtt áll, nagyon aktív, már Bukarestben van a gazdasági minisztériumban, hamarosan könyve jelenik meg, és a közepes termetű férfi lesietett a lépcsőn: igen, így kell majd köszönteni őt, azon a puha, meleg, mély hangon, amelyet az ember a szerelmének vagy a szüleinek tartogat, azon a hangon, amely egészen lentről, a mélyből jön, nem a tüdőből, hanem a gyomron át az izmos, elszánt, élni akaró szívből, s a mondat, hogy „Jó napot, elvtársnő, én a fia vagyok”, úgy szakad fel majd belőle, mint az életakarás kétségtelen jele, a visszatérése és a hazatalálása: ahogy kilépett a sötét lakásból, úgy érezte, hogy évekig mozdulatlanul feküdt súlyos betegen, ágya két végében, mint egy-egy halotti gyertya, a két fehérbe öltözött orvos, Tompa doktor és Tompa doktornő lidérce, akik tanácstalanul néznek maguk elé, mert már tehetetlenek és feladták, de most hirtelen a beteg mellkasa megemelkedik, mintha valami húzni kezdené felfelé, mintha az élettelen bábtestet valaki, hosszú tétovázás után zsinóron megmozdítaná, és a huszonöt éves férfi úgy dönt, hogy visszaszerzi, amit elveszített: a mamát, és hirtelen mélyet sóhajt, még öntudatlanul vesz egy nagy levegőt, mert eldöntötte, hogy megtorpant létéből most azért is jobbra fordul, mert élni akar, nem balra, nem, balra nem, mert a hosszú, lebegő várakozás után végképp az élet mellett döntött: mert ma végre találkozik a mamával, akit nem látott... Most 1949 június elseje van, lassan dél – állapítja meg, mint aki közelgő feltámadásához igazítja óráját, hogy számára is új időszámítás kezdődhessen –, mindegy, nem fogom kiszámolni... teszi hozzá hanyagul, mert nem akarja közel engedni magához a számok helyrehozhatatlan szomorúságát, Vagy inkább csak azt kellene kiáltani, hogy „Szerbusz, mama!”, de nem emlékezett, hogy akkoriban hogy is szólították: mamának? anyunak? édesanyának? mammélénak?, ezek a szavak most mind valami hideg ürességben kongtak, A felnőttek máshogy szokták megszólítani az anyjukat, mint a gyerekek, jutott eszébe, az anyanevek is felnőnek a gyerekekkel együtt, de sem a kamasz, sem a fiatal férfi nem tudta megnevezni az anyját, Vagy mondjam inkább azt, hogy „Jó napot, doktornő!”, ahogy mindenki szólította Zajzonban, De hát nem orvoshoz jöttem!, mosolygott magában, pedig éppen ezért ment: hogy begyógyítsa a múltat, Tompa doktornőhöz, aki nem vette fel a férje nevét, mert ahhoz túl büszke volt, mégis mindenki így szólította, vagy egyszerűen csak doktornőnek vagy Erzsébet doktornőnek nevezték, lánykori nevét nem szerették kimondani, sem az úgynevezett vendégek, akik valójában betegek voltak, sem a vendégekből élő falubeliek, mintha kényelmetlen lett volna a kemény németes nevet kimondani, pedig a szép, tágas, kétemeletes zajzoni fürdőszálló klasszicista homlokzatára a Concordia nevet festették: Latinul is, meg románul is annyit tesz, hogy egyetértés, magyarázta a fiúknak az apa később, a doktornő neve így aztán csak szárazpecsétjén szerepelt, amelyet ritkán használt, mert a fürdőben nem adtak ki receptet, sem máshova szóló beutalót, de '27-ben és később, amikor bizonyos vendégek egyre nyíltabban céloztak az orvosnő származására, már mindegy volt, „A doktornő másutt rendel”, kapták a hivatalos tájékoztatást, és mielőtt magával hozta volna Zajzonba, a vőlegény is csak „Erzsébet Gizelláról” számolt be egy levélben, amelyet fiatal orvosként az apának, a kőhalmi főszołga-

bírónak küldött, inkább tájékoztatásul, mint áldását kérve: a kolozsvári évfolyamtársat szorgalmasnak és elszántnak mutatta be („kemény”, írta Miklós a piszkozatban, de aztán kihúzta), aki az ő biztatására gerincbántalmak borvizes kezelésével kísérletezett már egyetemista korában is, s a levélíró ezzel finoman arra akart célozni, hogy házasságuk után Zajzonban kívánnak megtelepedni fürdőorvosként, e tervben a szigorú evangélikus apa támogatására számítva, aztán a komoly férjjelölt elújságolta, hogy választottját is rövidesen doktorrá avatják, *Amire édesapát is tisztelettel elvárjuk*, de a büszke székely öreg, aki nem lelkesedett a „zsidó nővel” kötött házasságért, nem vett részt a menyé eskütételén, a már csak volt menyé eskütételén, amire jóval később, 1928-ban került sor, amikor már a három fiú is jelen lehetett volna a ceremónián, ha együtt maradnak –, ’21 végén szegény Miklóska született, Buci, ahogy becézték, aztán ’24-ben Pista, Erzsébet pedig kijelentette, hogy nem akar több gyereket, és amikor a gyenge, epilepsziás kisfiú négyéves lett, az anya fel is utazott Kolozsvárra, azért, mondta, hogy ne legyen több gyerek, de akkor már dolgozott a pártban, két hónapig egészségügyi okokra hivatkozva odavolt, és 1925 tavaszán megszületett a nem várt Janóka –, és a huszonöt éves Janó most leért a Sörgyár sarkára, képzeletben új útvonalat gondolt ki, hosszabbat és kacskaringósabbat, de kellemesebbet is, mentegette magát, befordult a Sétatér irányába, *Nem kell sem azt mondani, hogy „mama”, sem hogy „édesanya”, vagy ahogy Pista szólította, „mamóka”, most nem azért megyek el hozzá*, mondta elszántan és komolyan, előrenézve, *mert a kisfia vagyok, hanem hogy tudassam vele: megértettem őt, most végre megértettem őt*, köszöriülte meg a torkát, és rágyújtott a Fürdő utca sarkán, amit nem is ismert még, csodálkozva nézett fel a kétnyelvű utcanévtáblára, strada Băii, Fürdő utca, *Megértettem* – folytatta, mintha egy idegenhez beszélne és magyarázná –, *hogy nem tehetett másként, ha velünk marad, veszélybe sodorta volna a családját, elvégre egy betiltott párt aktivistájaként dolgozott, de ő csak a saját életét tette kockára... és hogy végül is értünk tette, és nagyon sokat köszönhetek neki... azaz köszönhetünk* – nyomta meg a szó végét, mintha beszédet tartana egy tribünön, képzeletben a hangja is feljebb kúszott, a meleg hang, amelyen a mamát köszönteni akarta, már a torkából és a fejéből szólt, magasan sípoltak a szavak, amelyeket a láthatatlan tömegekhez intézett: *Nekik köszönhetjük az életünket, akik lemondtak önmagukról, családjukról és szakmájukról, feláldozták magukat, hogy nekünk jobb életünk lehessen*, idézte magának saját mondatát első megjelent cikkéből, mert az *Agitátor lapja* téli száma ott lapult a zsebében gondosan összehajtva, akárcsak a felvételi kérelme filozófia szakra, hogy majd a kellő pillanatban büszkén elővehesse és megmutathassa a mamának, de ekkor már az elvtársnőhöz beszélt, a párt alapítótágjához, az illegális mozgalom apró termetű vezéralakjához, akit képzeletben maga mellé ültetett, amikor a cipőgyár udvarán az emelvényen mosolyogva, csillogó szemmel hangosan, mikrofon nélkül beszélt a magyar munkásokhoz az előttük álló világméretű feladatokról, a frissen államosított Herbák János Bőrgyár dolgozói némán hallgatták a lelkes fiatalembert, s ez a fiatalember most a Sétatér gesztenyefái alatt haladt lassan, élvezte a hűvös árnyékot, szinte megborzongott, *Csak nemrég költöztem Kolozsvárra, szabadkozott képzeletben a mamának, a földet nézve, mert a kollégiumból még a háború alatt visszament Zajzonba, de ’40 szeptemberétől hirtelen már nem csak a Kolozsvár és Zajzon közötti 340 kilométer*

választotta el őket, hanem négy évre egy új államhatár is, mert Kolozsvár visszatért, Brassó nem, *Te tudtad, hogy feljöttem, nem?* – kérdezte hirtelen éles hangon a mamától – *Akkor miért nem kerestél meg? Legalább most...* – de a palackot, ami robbanásig telt már szemrehányással és vádakkal a mamával szemben, nem merte kinyitni, inkább alig hallható hangon folytatta a védekezést: *Én is csak most gondoltam rá, hogy felkeressem a rokonaimat* – de akkor észbe kapott, hogy „rokonokról” a mamát nem szabad faggatni, még nem, Pista ezt tanácsolta, és elismételte, amiről a mamával nem beszélünk: a mama összes rokonai, testvérei, Zajzon, Buci, apa, a nagyenyedi kollégium, na és főleg a kínos érettségi meg a büntetések, és az a rengeteg sírás a kollégium legfelső emeletének folyosó végi termében meg a kertben a tanösvényeken, amiért a többiek annyit csúfolták, *Inkább elmondom neki a terveimet*, határozta el a Sétatér sarkán, mert a jövő tele volt lehetőségekkel és ígéretekkel, veszélytelenebbnek tűnt, mint a rövid, közös múlt, *mert nekünk nagyon sok közös dolgunk lesz mostantól, hiszen közös az utunk*, „Egyetlen út van számunkra”, mondta Erzsébet keményen a már kopaszodó, testes férjének, aki nem szeretett kimozdulni a faluból, az asszony viszont rendszeresen, mindenféle ürüggyel felszökött Kolozsvárra, ahol a szervezet központja volt, de soha nem mondta, hogy meddig marad, és ott mivel foglalkozik, a higgadt férfi pedig nem értette, hogy a türelmetlen asszony ilyenkor milyen *mi-ről* beszél: magyarokról, zsidókról vagy talán nőkről, csak azt érezte, hogy ebbe a *mi*-be ő, a férj, a zajzoni kórházat egyre inkább egyedül vezető, komor, szótlan orvos és fiai egyre kevésbé tartoznak bele, s hogy ebben a *mi*-ben egyre több idegen, elvont gondolat, eszme, könyv, brosúra, váratlan telefon és utazás szerepel, *Nagyon kockázatos*, ingatta a fejét a megfontolt férj, *három fiúnk van, gondold meg...*, *kockáztatni, azt szeretsz, nem véletlenül kaptad a...* – de ekkor az asszony rákiáltott, hogy „Ki ne mondd!”, és a Sétatér kijáratánál a fiatalember azon tűnődött, hogy a mamának bizonyára azért adták ezt a mozgalmi nevet, mert a szigorú nevelésben részesülő, bátor és nyugtalan lány mindig szeretett sokat kockáztatni, 1910-ben orvosi egyetemre jelentkezett, megtagadta a szülei vallását, mert nem tudta megbocsátani apjának és fivérenek, hogy reggelenként azt imádkozzák, hogy „Boruch áto ádonáj elajhénu, melech hoajlom, selaj oszáni iso”, amely férfimormogásnak sokáig semmi jelentősége sem volt számára, mindaddig, amíg Jenő, a vidám öccse nem kezdte el buzdítani, hogy ő is mondjon hálát, amiért nő lett, és nem kell annyit imádkoznia, például azt, amit a négy fiú a hét testvér közül: „Áldassál Te, Örökkévaló Istenünk, a világ királya, aki nem teremtett nőnek”, így aztán Erzsébet és Miklós a Kossuth Lajos utcai evangélikus templomban tartott esküvőjére egyik szülő sem jött el, a testvérek közül is csak Jenő volt jelen, aki ügyvédnek készült, mert a mama, gondolta Janó, azért kapta a mozgalmi nevet, mert mindig szeretett veszélyesen élni, de Zajzon nyáron is hűvös nyugalma akadályozta ebben: „Éljetek veszélyesen!”, utasította értetlenül bámuló fiait is, és Pista valóban már háromévesen fűrgén mászott fára, nem félt a kutyáktól és a verekedős falubeli nagyfiúktól sem, *De miért beszélek a mamáról múlt időben?*, kérdezte magától dermedten Janó, *hiszen él, éppen hozzá készülök*, és átment az útteszten, egy kis kitérőt téve a színház és az ugyanott frissen megnyitott Állami Magyar Népopera fele, hogy megnézze a nyári szünet előtti utolsó előadások plakátjait, és kisdég felmelegedjék a napon, mert a mama fuldoklott a biztonsá-

gos gyógyvizes kórházban, ahova egész évben rendszeresen érkeztek a jó módú, ahogy mondták: „szelekt” vendégek – művészek, színészek, köztük a nagy díva, Lucia Sturza Bulandra is –, akik számára a két orvos jódos-vasas borvízből ivókúrákat rendelt el, fürdőket, nagy sétákat a vörösfenyők közt a hegyekben, kiadós falusi kosztot, pihenést és iszappakolásokat – ilyen volt az anya-szag, borzongott Janó: édes, mint az iszap meg mint az eső utáni vizes föld –, és Erzsébet doktornő hátgerinceket egyenesített hippokratészi módszerekkel, a betegeket létrához erősítette, majd a létrát megfordítva, a pácienseket fejfelé lógatva vette le a terhelést a hátról, aztán egyszer csak bejelentette, hogy dolga van, és szaladt a vonathoz, lehetettek akár a szezon kellős közepén is, amikor tele voltak rendszeresen visszajáró vendégeikkel, míg '27 őszén aztán egy hónapnál is hosszabb ideig elmaradt, a középső fiút, Pistát magával vitte, karácsonyra sem jött meg, '33-ban pedig Janót beíraták bentlakásos kollégiumba Nagyenyedre, mint egy lelencet, gondolta Janó, ugyanoda járatják, ahol a mama meg a testvérei tanultak, a vézna fiú végigbukdácsolta az iskolát, és középső fiával, Pistával együtt Tompa doktornő örökre eltűnt Zajzonból, levedlette a nevét és múltját, mint kígyó a bőrét: a 10-es években még leánykori nevén, a 1920-tól Tompa doktornőként, '27-től már csak mozgalmi nevén ismerték ('38-ban még férjhez ment egy román templomfestőhöz, néhány évig az ő nevét is felvette), s a rátapadt titkos név már nem utalt származásra vagy foglalkozásra, nőre, de férfira sem, sőt, embert sem jelölt, még csak nem is tárgy volt, amely a természetben létezett, mert nem a természet alkotta meg, hanem az ember, s a mama elmélet lett, idea, absztrakció egy tárgy nélküli világban, térmértani fogalom, a matematikaórák tárgya, és a mamának lett úrtartalma, felszíne, hat oldala, tizenkét éle és megtanulandó képletei, amiből Janó hatodikban egyesre felelt, és emiatt majdnem megbukott, '27-ben láttam utoljára, gondolta Janó, de semmire sem emlékezett abból az őszi napból, az is valóság nélküli elmélet maradt, pusztá mondat, és most befordult Malomárok felé: a szemetes patakmederben alig csörgedezett egy kis víz, a párás utcában finom, ismerős iszapszag terjengett, és Janó hirtelen megérezte, hogy közeledik a célpont fele, de az arc, amit felidézni próbált, olyan volt, mint egy körvonalak nélküli, csillogó pihefelhő a tavaszi napsütésben, mint az a gyermekláncfű, amit a Jancsi-villa nagy, kihalt kertjében szedett '28 tavaszán, naponta többször elsuttogva a kívánságát: *Gyere haza, mama!*, és teljes erejéből elfújta, de mire betöltötte az ötöt, az arc helyett már csak a csonk maradt, a kopasz szár, az a kemény, kiszáradt pusztaság, amiről nem volt szabad többé beszélni otthon, mert lassan eltűntek a mama fényképei, ruhái és minden nyomtalan felolvadt az apa makacs hallgatásában, míg végül '45 tavaszán a papa, új lengyel felesége, Hala Adjukiewicz oldalán megrendülten bejelentette Janónak és az értetlenül bámuló Bucinak, hogy most már biztosan nem fogjuk többé látni „édesanyát”, mert már minden túlélő hazatért, Kockát azonban több elvtárrsal együtt 1943 októberében letartóztatták (addig a városban bujkált, Bartalis Jánosné léggóltalmi felelős büjtatta a Deák Ferenc utcában), és a szamosfalvi börtönben vészelte át azt, amit négy testvére – Lotti, Mária, Berci és még valaki, akinek nevét is belepte a hamu –, valamint Lotti gyerekei, négyéves kislánya és hároméves lánya nem éltek túl (Kocka egyik bátyja, Pál a tüdőosztályon feküdt, Jenő, az öccse, az ügyvéd pedig hosszú bajuszt növesztve falun, Péter Lajos cipész se-

gítségével bujkált, tejesembernek álcázva magát), hogy aztán kilenc hónap valla-
tás után június 6-án éjszaka a börtönből is szelektáljanak és bevagoniروزzzák, s az
utolsó, hetedik kolozsvári szállítmány útra készen áll Auschwitz felé, legalább is
kivontatták már az állomásról, de Braunecker Lamoral báró, az alkoholista
szamosfalvi börtönparancsnok utasítására ugyanazon éjszaka visszafordítják
őket a vallasótáborba, bár erre a visszafordulásra semmilyen ésszerű magyará-
zat nincs a csodán kívül (hacsak nem a partraszállás azonnali híre), mert ez az
egyetlen alkalom, amikor a mama valahova elindul és onnan visszafordul, és
Pista szerint a mamát a börtönben verték meg annyira, hogy fél fülére megsüke-
tült, vagy, tette hozzá, nem akart már meghallani semmit, *Most pedig a Fogorvosi
Egyetemen tanársegéd, gondolta büszkén Janó már a Széchenyi tér sarkára érve,
esőkabátját addigra levetette, didergett, pedig szőke szemöldökéből sós izzad-
ság csöpögött, csípte a szemét, Milyen közel vagyunk egymáshoz!, jutott eszébe,
ahogy a piac fele közeledett, Talán virágot is vihetnék neki, egy csokor törökkontyot,
amilyen a Jancsi-villa kertjében volt. Inkább nem, bizonytalanodott el, nem akarom,
hogy bármi közénk álljon, csak mi ketten legyünk, és hosszan öleljük ma egymást. Majd
holnap viszek virágot, hiszen ezen túl mindennap találkozunk, nem, mama?, és meg-
nyalta a szép, vastag ajkán a sós csöppet – nem izzadság volt már ez, hanem egy
nagyon is ismerős könny –, Azaz: elvtársnő, helyesbített mosolyogva, „Jó napot,
elvtársnő, a fia vagyok, Janóka”, – Te vagy az én kicsi Janókám, aki az égből pottyant,
mert senki nem akarta a világra, simogatta keményen a fejét a mama, mert az emlé-
kezetéből kitaszított, szürke foltszerű gyerekkorból egyedül ez az ütésszerű si-
mogatás rémlett fel, Nem, semmi „-ka”, hanem Janó, Jancsi, János, Tompa János, ko-
moly felnőtt férfi, aki felelős az életéért, gondolta elégedetten, mintha a mama
számára ismeretlen férfit mint nagy, sokáig őrzött és már felnőtté nevelt aján-
dékként vinné, És huszonkét éve nem találkoztunk, amire lehet, hogy a Mama moso-
lyogva hozzáteszi, hogy „és kilenc hónapja és tíz napja”, de most már nem válunk el töb-
bé, és magában hozzátette, hogy És én soha nem fogom elhagyni a gyerekeimet, és
megint a találkozásra gondolt, ahol két lehetetlen létezésnek, irracionális túlélő-
nek kellett szembesülnie: az egyiknek meg sem kellett volna születnie, a másik-
nak már el kellett volna pusztulnia, de ennek a másiknak az arca, mint valami
medence, amiből leengedték a vizet, továbbra is üresen, színtelenül és szöglete-
sen tátongott Janó emlékezetében, Jegyezd meg, előbb elvtársnőnek szólítjuk, beszélt
magához úgy, mint egy gyerekkel szokás, aztán lehet, hogy már a következő mon-
datban mamának, és már ott állt a Brassai utca sarkán, a rideg, szögletes, három-
emeletes Bauhaus épület előtt, Mit is mondott Pista, hogy hívják azt a román festőt,
akihez a mama hozzáment?, és ha nincs kiírva?!, csillant meg benne a remény, hogy
a találkozást mégis elnapolhatná, és a nyitott ajtón belépve végignézett a kopott
postaládákon: az egyikben lekaparták a Neumann és a Tompa nevet is és –
amennyire ki tudta betűzni – a már időszerűtlen Constantinescut is valaki át-
húzta, csak gyerekes ákombákomokkal állt az ott, hogy Kocka, második emelet B,
törölte meg a homlokát gyűrött zsebkendőjével, Talán még elszívok egy cigarettát a
ház előtt, és hátat fordított a bejáratnak, a munkájáról fogom kérdezni, és hogy most
milyen új feladatokat kapott a pártban, és szerényen mondd el, biztatta magát, hogy
már te is tag vagy, még nem kaptál komoly megbízatást, de nem vársz a mamától semmit
és Pistától sem, és hogy írónak készülsz vagy színíkritikusnak, s hogy Pistára büszkék le-*

hetünk, engem miért nem kerestél soha?, üzenhettél volna, bármikor fel tudtam volna jönni Zajzonból, igen, nekem is idő kellett, amíg rászántam magam, és nagyon hosszú utat kell még megtennünk együtt, sok bepótolnivalónk van, de Mama, mama, miért hagyta el engem? – de ez már nem a kertben álló gyámoltalan kisgyerek hangja volt, hanem a döbbselt felnőtté, aki kétségbeesése ajtaja előtt áll, és dermedtségében nincs ereje lenyomni a kilincset, és akkor meghallotta a csengőt, amit a magas, kopott ajtón öntudatlanul megnyomott, mire az ajtó hosszú, mozdulatlan várakozás után kinyílt, de senki sem állt mögötte, csak valami formátlan szürkeség, vagy csak kocsonyás, könnyben úszó szeme látott mindent töredezetten, mintha kaleidoszkópba nézne, nagy, üres terasz következett, mint a Jancsi villa hátsó terasza, rezzent össze, egy üres, halott színpad, amelyet a rég befejezett előadás színészei már elhagytak: két kopott karosszék, kerek, felpattogzott asztal, keskeny, kéz alakú hamutartó tele csikkkel, csorba korsóban hervadt virágok, utána egy bejárati ajtó következett, amely most szintén kinyílt, mert a két ajtót piszkos ruhaszárító kötéllel kötötték össze, a kötelet belülről húzta meg egy zömök asszony, aki Janótól jó három méterre állt, piszkos ruhában és elnyűtt papucsban, tömör volt, mint egy szobor vagy egy *Kocka*, villant át Janón, az asszony ősz haja rendetlen kontyban összefogva, vastag, szűrő nélküli cigarettát tartott a jobb kezében, a ballal a csillogó rézkilincset fogta, és rezzenéstelen tekintettel nézett a meglepett idegenre, Janó pedig megköszörülte a torkát, és fojtott, élettelen hangon, lesütött szemmel belefogott a sokszor elismételt, tökéletesre csiszolt köszöntő mondatába, mire az asszony összehúzott szemöldökkel visszakérdezett, hogy mit beszél, *Gyakran fogunk itt ülni, ezen a teraszon és beszélgetni, megbeszélni a közös dolgainkat és a terveinket*, gondolta, és kinézett a gesztenyefák tetejére meg a kopár, napsütötte Fellegvárra, s ez a kép máris a közös emlékek üresen kongó raktárába került, és észrevétlenül eltűnt a túl nagyra méretezett és már megtölthetetlen hodályban, és Janó megint megszólalt: *Elvtársnő*, fogott bele hangosan és tagoltan a jól begyakorolt mondatba, *nem, mama, nem tudok megbocsátani, és nagyon hiányzol*, lehelte alig hallhatóan egy lélegzetből, és ugyanezt suttogta aztán a mama süket fülébe apja temetésén is, tíz év múlva, '59 késő tavaszán, hogy: *Nagyon hiányzol, mama*, de a süket fülbe nem jutott el semmi, csak a mélyről jövő lélegzet meleg levegője csiklandozta a pihéket, és a mereven előre néző asszony hirtelen odakapott, mintha bogarat hessentene el, mert akkor megint együtt voltak Zajzonban, a papát a sok Miklós, István és János nevű rokon mellé temették, a fürdő, a vörös vizű gyógyforrások, a Concordia szálló, a Jancsi-villa, a park, a vörösfenyőerdő Tatrang, Pürkerec és Zajzon határában, a rég leállt borvízpalackozó üzem egykori gazdái mellé, Pista pedig nem jött el a temetésre, mint öccsének keserűen mondta, az ő helyzetében nem tehetette meg, hogy „ellenséges érzelmű” apját látványosan gyászolja, Kockának pedig már rég mindegy volt, a párt már másfél évtizede félreállította, rögtön a felszabadulás után, és az alacsony doktornőt sem ismerte fel senki, amikor végigment a falun, egyedül a lelkész, aki ebédre hívta volna, mert temetés után még másfél óra volt a brassói busz indulásáig, de ő sétálni akar, válaszolta el-lentmondást nem tűrő hangon, mint aki meg sem hallotta a meghívást, és belépett a nagy, elvadult kertbe, a Jancsi-villa felé véve az irányt, de a ház mögött kasszáló férfi odakiáltott, hogy a téveszironán nincs senki, románul is elismételte,

hogy mind kimentek a földekre, és kaszált tovább, a párás, meleg kertben már virágzott a gyermekláncfű, Janó siető anyja után szaladt, a hajnali vonatúttól, a melegtől fáradtan, üres gyomorral majdnem orra bukott a gondatlan kert vakondtúrásaiban, próbálta az apró, kemény léptekkel előtte siető anyját követni, de a mama csak ment, szinte futott, hátra sem nézett, a kisiú pedig rég lemaradt, hiába kiáltozott, hogy várja meg őt, a mama többé nem fordult meg, gyors léptei felverték a gyermekláncfüvet, lekopasztották a napfényben tündöklő piheboglárokat, s a nagy, párás tavaszi kertben a mama tömörszerű alakja kezdett eltűnni a magas fűben, egyre csak fogyott, zsugorodott, emberi formája összeolvadt a fák, a távoli házak, legelő tehenek és szénaboglyák alakjával, végül már csak sötét sziklának tűnt, egy kockának, amely feloldódott a látóhatár vízszintésében.

Svájc jelei*

Tudni szeretném, mi lehet Svájc első maradandó jele a tudatomban. Mi az első szó, mi az első fogalom, mi az első tárgy, mi az első kép, ki lehetett az első svájci, akinek az alakja megragadt. Nem a hegyek. Nem Heidi. Nem Keller, nem Hodler, nem Giacometti. Nem a katonai bicska. Nem az óra, habár aranyműves nagyapámnak szép fedeles svájci zsebórája volt. Nem a sajt. Nem a csokoládé. Nem vörös alapon a fehér kereszt. Ahogy nyomozok az emlékezetemben, egyre világosabb, hogy a svájci menlevél, a Schutzpass volt a legelső.

A huszadik század leghidegebb telén, amikor a német csapatoktól megszállt, orosz csapatoktól ostromlott, nyilas különítményektől rettegő Budapesten az üldözöttek svéd, spanyol, vatikáni és svájci menlevelekkel próbálták az életüket menteni, mindössze kétéves voltam. Semmire nem emlékezhetem. Ennek ellenére vannak ellenőrzött emlékeim. Szókincsem háborús alapszavairól nem beszélve. Óvóhely. Légiriadó. Ezek voltak az első összetett szavak, amelyeket már jóval korábban, hibátlanul ki tudtam mondani. Bácskán ültem a nyilas körvezető ölében, és azt játszottuk, hogy a frontra telefonálunk apukának, forgathattam hozzá a kurbli. Nagy, feszes hasa volt a nyilas körvezetőnek, s ezt valamiért igen vonzósnak találtam. Figyelem, figyelem, vigyázz, Bácska, Baja, légítámadás. Ez volt az első mondatom. Apám akkor valójában már hónapok óta egy budapesti bérház pincelabirintusába volt befalazva harmadmagával. Hamis papírokat gyártottak az üldözötteknek, és január közepéig röplapokat nyomtak az illegális kommunista mozgalomnak. Arra is emlékezni vélek, hogy apám legidősebb, eleganciában felülmúlhatatlan nővére rendelkezett svájci menlevéllel. A svájci menlevél az én fejemben ettől kezdve az eleganciához kötődött. Elegáns embernek svájci menlevele van, ez mélyen megült a tudatomban. Nem volt könnyű megszereznie, örült neki. Örömeire határozottan emlékezem. Arra is emlékezem, hogy valamilyen szervezési komplikáció miatt az ő menlevelén szerepelt a férje és már nagyobbacska lányuk, Vera unokatestvérem. A közös okmány elvileg azt követelte, hogy a nap huszonnégy órájában együtt maradjanak. Mulattak a dolog lehetetlenségén. Kinek ezért, kinek azért, éppen a közös túlélés érdekében mindig el kellett valahová mennie. Vízért, élelemért, az öreg szülőkről gondoskodnia.

Megkérdeztem Verát, aki most Torontóban él, hogy valóban így volt-e. Megerősítette. Akár az ostrom idejéből származnak az értesüléseim, akár a háborút követő évekből, mikor is a felnőttek sok mindent és mindig újra szenvedélyesen megbeszéltek, bizonyos, hogy a tudatomnak Svájcra a Schutzpass az első felfogott jele. Meglehet, hogy nem megalapozottan, de Svájc hatvanöt éven át pozitív jel volt a tudatomban. Vera szerint a svájci menlevelük hamis volt. Erre inkább a

* A *Neue Zürcher Zeitung* „Mi a svájci?” körkérdésére adott válasz.

körülményekből következtetett, mivel a szülei ilyesmiről nem beszéltek előtte. Bizonyára jobbnak tartották, ha veszélyes dolgokról nem tud. Amikor itt tartotunk a megbeszélésben, Svájcra vonatkozó első emlékeim közege igen sűrű lett. Egyszerre túl sok mindent kérdeztem, mert elfogtam az első svájci személyt a tudatomban. Hallotta-e Carl Lutz nevét, ezt nagyon fontos lett volna tudnom. S akkor hamisított menlevelük vajon nem abból a svájci felségterületnek számító házból, a Vadász utca 29-ből származott-e, ahol Lutz oltalma alatt mintegy 3000 üldözött talált menedéket. Részben cionista fiatalok voltak, akik Lutz tudtával gyártották a hamis igazolványokat. Vagy hamis menlevelük esetleg nem a saját nagybátyánk, Nádas István hamisító műhelyéből származott-e, aki vegyész volt, iratmosásban és politikai előrelátásban vérprofi. Vegyi üzemének titkos földalatti traktusát jóval a német megszállás előtt rendezte be az illegális munkára, és saját módszere szerint tartósított élelmiszerekkel hármuk aktív túlélésére. Vera mindazonáltal határozottan azt állította, hogy Lutz nevét soha nem hallotta a szüleitől, és azt sem tudta megmondani, hogy miként jutottak a hamis menleveléhez.

Lutz embermentő tevékenységének én is csak évtizedek múltán mentem utána. Bár abban sem lehetek biztos, hogy csupán a háború után hallottam róla először. Sokáig nem láttam róla arcképet. Személye mégis úgy helyezkedik el a korai tudatomban, mintha közeli ismeretségben állnék vele. Lenyűgöző fiatalember lehetett. Óvatos, finom, kínosan rendezett, éber, fegyelmezett. Amilyen egy igazi svájci, aki tényleg rendelkezik a lelkiismeretével. A háború utáni években az embermentés heroizmusa mindenestre sokáig foglalkoztatott, erre határozottan emlékszem. Mintha magamat kéne felkészítenem ugyanerre, s azt kérdezném, lesz-e elegendő erőm hozzá. Ha egyszer a másik nagy embermentőről, Raul Wallenbergről utcát neveztek el Budapesten, ez a kérdés szintén foglalkoztatott, mert az iskolába menet mindennap elmentem az utca mellett, akkor Carl Lutzról vajon miért nem neveztek el utcát. A legfurcsább az volt az egészben, hogy ezt nem mertem megkérdezni a szüleimtől. Amitől a hiányérzet és a rettegés a tudatomban rávetült Carl Lutz személyére. Vagy éppen fordított volt a tudat eljárása, s magát a korszakos félelmet kapcsolta hozzá Lutz személyéhez. Az is meglehet, hogy kétértelmű vagy elítélő mondatokat hallottam róla először, s ezért nem mertem kérdéseket feltenni. Életének legkritikusabb helyzetéről ő maga számolt be. A nyilas hatóságoknak feltűnt, hogy túl sok a svájci menlevél, s ezek egy része nyilvánvaló hamisítvány. Megfenyegették, ha nem segít a hamis papírokat elkülöníteni a valódiaktól, akkor a svájci menleveleket többé nem ismerik el. Ez valamennyi védencének deportálását vagy legalábbis védtelenné válását jelenthette volna, amit nem vállalhatott. Részt kellett vennie a nyilasok razziáin, és adott esetben élet és halál kérdésében dönteni, ami viszont minden törekvésével, egész lelkiismeretével elmentésben állt. A teljességhez persze hozzátartozik, hogy a nyilasok valódi papírokkal rendelkező embereket is minden további nélkül a zajló Dunába lőttek. Meg az is a teljességhez tartozik, hogy Lutz heroikus embermentő tevékenységét a gyönyörű Svájc a háborút követően hatásköri túllépésnek, a hivatali rend megsértésének tekintette, és megbüntette érte. Ami egy állami hivatalnokkal szemben végül is helyénvaló. A svájci kormány embermentő tevékenységre tényleg nem adott megbízást budapesti alkonzuljának.

Trachelospermum jasminoides

– Quo vadis, domine? – kérdem az előlem oldalazó kétéltűtől. A papírlapból összehajtott s csővé hengeredő fehér alagútban tűnik el, amely napok óta hever az udvaron.

A tó réteges kövére, amely olyan, mint a száradt tehénlepény az azúrkék gye-
pen, ül ki aztán az alagútba előbb bevonuló béka.

Nagyokat pislog, amikor visszatérve a közeli boltból belépek a kertkapun. Nem engem néz. Azokat a szállongó pihéket, lassan hulló gatzörmeléket bámulgatja, amely a szomszéd ház fala és a rakott kőkerítés szögét befutó borostyánból hulldogál. Feketerigópár rakja a fészket, a kert leginkább védett helyére, mert a mély állóvíz miatt arra nem térülhetnek el sosem a kutyák.

Mi tagadás, a mai nap elmúlt. Délelőtt Kálvin Jánostól silabizáltam Jónás próféta könyvéhez írt s a hallgatói által följegyzett, abból nyomtatott beszédét, aztán Baltasar Graciántól a viselkedéstant, és még Luthert, Pascalt, valamint Jacobus Paleologust. Érdekel, hogy a reformáció-ellenreformáció korában hogyan is körvonalazódik a nevelés számára a kialakítandó személyiség. Ebédig bírtam a szövegek terhét. Aztán nekiálltam csípős paprikás-fokhagymás spagettit főzni, amelyet, mint mindenkor, száraz olasz fehérborral öblítettem le, és álom nélküli alvásba zuhantam. Kettőkor ébredve a japán kertekről lapozgattam egy fényképalbumot, majd a sajátomban gyomláltam ki néhány négyzetméternyi a tyúkhúrtól és a pongyolapitypangtól. S elviharzottam a legjobb veszprémi cukrászdába, egy-egy almás mák- és karamelltorta-szeletet tölttem magamba, majd harmadéves hallgatóimmal az őszi, velencei lehetséges terep-
gyakorlatot beszéltük át a tanszéken. S végül, hogy eredményes legyen a nap, a garázsban februártól heverő virágmagvakat cserépbe ültettem, a legényvirág, a nyári viola, a dísznapraforgó eddig még nem nőtt nálam, hátha szeretni fogják a helyet, pálmakáposztáról pedig sosem hallottam, bár déli piacokon láttam már közülük. Mint a szökőkút formájúan növekedő erdei pajzsidák, örvösen egymásra borulva ágaskodnak, csak éppen kelkáposztaként vastagok és húso-
sak a levelek. Vízigényesek, de mediterrán karakterükért érdemes megpróbálni az ültetésüket.

– Quo vadis, domine? – teszem fel a kérdést többször is magam számára, mániákusan, de csak egy templom képe körvonalazódik előttem. S az illattal körbe-
lengett bokoré. A csillagjázminé.

Átvergődöm három héten.

Elzavartam magamat Strassbourgba, majd napnyi itthonlét után Marokkó-
ba. Marokkóba, ahova időtlen idők óta vágytam, felszabadulásért! Az utóbbi öt nap Pécsét tanítottam, vizsgáztattam, Veszprémben megtartottam (megtartot-
tam? – közönyösen és nyilván érdektelenül: letudtam) az óráimat, a diákköri

megmérettetést levezettem, ugyancsak a pokolszerű Pécssett. S másfél nap alatt kijavítottam több mint százhusz, hibáktól hemzsegő zárthelyi dolgozatot. A kert, a kertem, tavaszi pompájában áll: ma felvételeket készítettem a virágzó növényfajokról-fajtákról. Köztük a kakasmandikóról, gólyahírről, a vadmandulának nevezett, de a mandulákhoz semmi közelséget nem mutató bokorról, a fantázianevet viselő tulipán- és nárciszváltozatról, néha eszembe jutott és megborzongatott a látásproblémám, és nézegettem az egyetlen marokkói vers-töredékeket.

A napnak azonban vége. Túl az ólom szkafanderekbe bújtatott tevékenységeken, nem készítek egyenleget. Megnéztem ugyan, a Skype-on mikor bukkant fel legutóbb B.: utoljára 9-én, s ma délelőtt is, valamikor fél tíz után, egy-két percre. Kukkoló vagyok, aki mindezt szégyelli? Ez sem számít. Tehát tudom, s ez megnyugtat, hogy él, teszi a dolgát, s feltehetőleg a szobányi brüsszeli lakásban ülve nyitotta ki a számítógépét. Véletlenül telefonhívást kezdeményeztem, egyetlen mozdulat elég volt, de mert B. komputere nincs bekapcsolva, nem vehette fel. Legközelebb, ha kinyitja a gépét, látja jelentkezésemet. Biztosan gondja lesz vele. Nem hihet mást: jelentkeztem nála. Ha másból nem, ennyiből tudja, élem tovább azt, amit úgy mondanak azok, akik maguk ilyesmiben tevékenykednek, az életet. És azt: mindennek vannak kihívó pillanatai.

A reggel. Kávé, szájszag, bedagadt szem, vizenyős nyálkahártya, puffedt boka. Bélsár, vizelet, slejm. A fény ragyog, héthatárosan. A házak között, a lépcsőn siet el valaki, a cipőkopogás felkelti a kutyák érdeklődését, s a puli hamarosan oly keserves vonyításba kezd, mint aki tudja, ki a cipők imbolygó léptű gazdája, s hívja magához, vissza, vissza, foglalkozz velem. A két kutya üvöltözésébe, mert a süvöltvény Kicsi tercel Adél rekedt hangja mellé, bekapcsolódik a tavi béka. Itt éldegél három-négy éve a tóban, ebben a tavirózsás-vízitökös összkomfortban, ahol néha sulyom terem, sárga virágú mocsári lilium él, s minden nyár közepén kivirágzik a vad helyről bekerült réti füzény, a teleket a mindenkor vastagra hízó jég alatt vésszeli át, s olvadáskor petéket rak, kocsonyás burokba vont gyöngysorba fúzi mákkék békapetéit, s a párja honnan kerül elő majd hová húzódik vissza, nem is sejtem. A béka, telektársam, egyedül tartózkodik, s hímje, ha már megtermékenyítette, s az utódai, ha felnövekednek, sietősen elvándorolnak a kertből. A tavi béka, ahogyan fajára jellemző, a hátán gusztusos, élénk és zöld sávot visel, amúgy zaccszerűen barna bőrű. A szeme fénylő, hol kék, hol zöld, hol opálszürke, az ég színétől változó. Békánk, figyelmeztettek a szomszédok, legújabbán közösséget vállal a kutyákkal, s ha azok ugatnak, a maga recsegő kétéltűhangjával bekapcsolódik a ricsajba. Átment házórző békába, deklamálom, valóban, hümmögök hozzá egy jambikus lejtésű káromkodást.

Kicsi kitérte a kertből a lapocskát, amelyet növénytáblaként használok. Nem képes elviselni a frissen ültetett növények tövében a felírtos táblácskákat, s ezzel mintha a kedvemben járna. Magam nem ragaszkodom e sebtében készített jelzésekhez, de jobb, ha addig, amíg be nem gyökeresedik az apró, ápolásra szoruló szerzemény, ott áll a tabula, jelzi a helyet, ne lépjek rá, ne gyomláljam ki, s ha arra járok, öntsek a tövére kortynyi vizet. Kettő a továbbiakban nem állít meg, a *Mentha spicata* var. *Crispa* és a Coctail rózsa jelét a gyeptől szedtem össze, de többé nem viszem vissza oda, ahonnan buzgó kutyám elemelte. A marokkói

menta az arabok illatos teafüve, néhány frissen vágott hajtását forrázzák le a lóbogó vízben, hogy aztán a kis fémkannányi folyadékot mézzel ízesítsék, elhűtsék, s testmelegnél forróbban kortyolgassák. A teraszon, valahol a nyugati tengerpart déli részén, ahol először ittam ilyesmit, a két arab úr kézjelekkel adta tudtomra, hogy a folyadék gyomorbajok kezelésére szolgál. Ugyan vézinaságuk ellenére egyiküket sem láttam gyomorbetegnek, mégis a zöld, sűrű levet iszogatták. Fodormentabokrom egyelőre apró, meglehet, mert árnyékos helyre került, még nem zamatos, nem illatos; nem tudja magát kelletni. Nem is lesz belőle jó ideig tea.

Közben megérkezik 2007 júniusának vége, a mindenhol sárga és édes illatú, sokszor kopár, sokszor narancsfalevél-hars Marokkó után átzúgtam a komor Montenegrón, majd rá néhány hét múlva Dalmácián, Zadartól a kőfejekkel kirakott templomú Sibenikig autózgatok oda és vissza, és elhatározom, hogy a továbbiakban a Kornati-szigetekhez elvezető Tisnóban fogom az életemet leélni. A vizsgaidőszak elmúlt, s el az Artisjus 100 éves évfordulójának ünnepe, amelyen életem első jelentős irodalmi díját átadták. Néhány napja elkezdődött a nyár s az újabb rózsatanulmány-írás ideje.

Csütörtök. B. szombattól nem lépett be a Skype-ra, úgy vélem, új elérhetőséget kreált magának. Tegnapelőtt – két hónap óta először –, amikor rákattintottam a nevére, a mozdulattól kinyílt az arcáról készült fénykép. Mintha megdőlt volna a képe. Tavaly ilyen tájban készítette ezt a megbillent képet, s akkor rakta ki, hogy lássam, ha szükségem lenne rá. Hogy talán más is lássa, ha akarja. Észreveszem, 14 regisztrált ismerőse van neki, mintha nagyobb lenne ez a hajdani számnál, nem tudom, nem érdekes már. Először érzem, hogy kopnak az emléképeim, s az, amit eddig úgy akartam, most meg rémít, hová tűnik el bennem egykori szerelmem, s a szépnek és boldognak hitt közös sorsunk?

Tegnap kiszendedett Fidó, Kristóf keresztfiam családjának vaddisznósörtés kutyácskája. Annyi idős volt, mint Adél. Kristóf említette a telefonban, hogy néhány napja rosszul érzi magát a kutya, szívelégtelensége alakult ki, s a keringési zavartól fulladozott, szüntelen hányingere kélt, emiatt öklendezett és teljes testében remegett. Ott volt, amikor az orvos beadta neki a végső, a halálát okozó injekciót, s ő döntött úgy, hogy az ebet hamvasszák el.

Fidó tavaly két-három hétig nálam nyaralt, gazdák híján, akik valamerre járták a világot, s útjukat kutyájuk nélkül gondtalanabban teheték, épp akkor, amikor B. meglátogatott.

Tavaly év végéig igyekeztünk havonta legalább egyszer találkozni, négy-öt napra, de általában egy, néha pedig két hétre egybeköltöztünk. Fidót B. nem kedvelte, azt hiszem, minden kutyától tartott, sőt nem csak az ebektől, hanem bármitől, ami mozog, még az ilyen kályhacsődarabnyi apróságoktól is. Adélt félig komolyan, félig tréfásan szörnyetegnek nevezte, hessegette magától, máskor pedig, mint aki szoktatja önmagát a veszedelemhez, megsimogatta.

Nem úgy Gábor, akít, ha a kórházi kezelésekből szabadságra küldtek, ide betérő nagybeteg. Gábor órákat tud velük eljátszani, és mindenféle titkos helyekről csokidarabokat szed elő számukra. A kutyák élvezettel ugrálják és szagolgatják körbe, s mindent igyekeznek fölfedezni rajta, hátha rálelnek a titkolt jó falatokra is. Gábor az elmúlt félévben nagyon ritkán jelentkezett, sejttem,

azért, mert hol rossz, hol az elviselhetőnél is rosszabb az egészségi állapota; most azonban éppen Koreából írt, s a reggeli permetezés után fogadott a kép-
ernyőn sietősen skribált, félregépelésektől hemzsegő, ékezeteket elvesztett,
szomorú hangú levele:

*szia
most ebredtem, van netem mar nem volt par napja...
meg megyek pihenek, mert faradt vagyok, aztan amikor vegeztek rajtam akkor irok
jol nem vagyok, a szemem a (jobb) es most a bal is kezd bedurran, a szivem rakoncat-
lankodik...
a csontvelom mukodik, az autoimmunitasom kezd teljes merteket olteni, marmint a
kialakulas szempontjabol...
a vesemet ujra inditottak... 2 napja, azota nem megy a pisi...
te jol vagy kedves ur, ugye minden rendben...
most megyek, majd elalszom...
ha lesz netem, akkor irok...
olellek szeretettel
Gabor*

Megírom Fidó jószág távozását az árnyékvilágból. A részletekről nem merek
semmit se mondani. Amint elküldöm a levelemet, belém hasít, hogy talán nem
kellott volna ezzel szomorítanom. Mintha arra rendezkedett volna be, hogy ke-
vés mondattal mondja el egyre súlyosbodó helyzetét. Fogynak a szavai, nagyon.

Aztán nekiállok az egyik aggasztóan érzékeny rózsával pepecselni.

S csütörtökön, konstatalom, mindenkor ezt teszem. Szőregen ajándékba kap-
tam a futórózsát, amely az erdei rózsákhoz hasonlóan valódi liánnövénynek lát-
szik: a gallya gyufaszálvékony, könnyű, hajlékony, hosszú, s ha hinni lehet a faj-
taleírásnak, akkor akár háromméternyire is képes nyúlni. A tüskéje kampós
végével visszafele hajlik, ez arra szolgál, ha idegen fák lombja-gallya közé kú-
szik, tudja magát tartani, s ne hulljon le a mélybe. A levelei módfelett szépek, sö-
tétek, fényesek. A neve pedig: Quickstep. 2001-ben vezették be, ekkor vették föl
a hivatalos listára, azaz hogy bejegyezték, a létezés rangjára is emelték – s ha jól
láttam, néhány tíz darabot nevelhettek belőle a szőregi rózsaföldön. Ennyi válto-
zat-rokona létezik – azaz ennyi egyed, amelynek azonos a genetikai állománya,
azaz nem is rokonok, hanem egyetlen egyed részei. Bonyolult dolog ez a rózsák-
nál – egyetlen élőlény sok-sok azonos tulajdonságú egyedben létezik, az egyik
Szegeden, a másik Veszprémben, a harmadik ki tudja, hol, mégis egyetlenegy
test részeinek tekinthetjük biológus szemmel.

Valahogy így élnek azok is, szögeztem le bátran, legyenek bár egymástól
kontinensnyi távol, akik valaha szerették egymást.

A furcsa, hogy ez a rózsza nem használható vágóvirágnak. S nem hoz termést,
azaz nincs csipkebogyója. Valami hiányozna belőle? S hiányzik-e a szépség a
legújabb rózsaváltozatokból, amely az illat alapján lett szelektálva, s nemesítve,
s én éppen nem találom őket megnyerőnek, avagy az ízlésem biztonsága foszlott
szét?

Holnap indulok haza, s e 'haza' felett hosszan eltöprengek, anyámat ellátni-

felügyelni, írni tovább, ha időm engedi, a rózsá reneszánsz történetét. A holnap újabban kétséges.

A cserépben kicsíráztatott, arasznyivá nyurgult pálmakáposztát az autó mellé teszem, nehogy itthon feledjem. A kert közepső teraszába, a csapnál álló hortenzia és a madaraknak termő fekete ribizli közé három tövet kikalántáztam, annyi nekem elég lesz, a többit szállítom haza: ha zöldségnövény, anyám, mint bármi újdonságot, kedvelni fogja.

Budapesten ér utol a veszprémivé sikeresen átformálódott s helyét ügyesen megteremtő Ottó, a Vajdaságból egykor átmenekült költő mobiltelefonja. Adél testvére, Anca kimúlt. Anca, a mindig tépett szőrű fürtös puli, annak ellenére, hogy kisebb testű Adélnál, ingerlékenyebb kutyává öregedett. Megfeledkezett rólam, első gazdájáról, acsarkodott, ha találkoztunk, bele-belekapott a nadrágomba, s egy-két alkalommal akkor is, amikor néhány napra visszahozták felügyeletre, és Dugó anyjához, illetve a testvéréhez játékra, leginkább a riadtsága és, vélem, ebből fakadó agresszivitása okozott számomra gondot. Elvajdaságiasodott – gúnyolódtam, piszkálódtam Ottóval. Nem tudtam magamhoz szelídíteni, s kölyökkora helyszínére sem emlékezett vissza, holott néha velem töltött, hogy emlékezzen, négy vagy öt napot a paloznaki szőlőben, ahol egykor teljes családjával élt együtt – s onnan került Ottóékhoz, azaz Ottó tündérszép kislányához, Noémihez.

Akkor éppen a cserépkályhát rakták, a zöldszínűt, s a fugázó festékbe minden kiskutya belemászott. A teljes kutyaalom megzöldült, az anyjuk, Dugó rémülten próbálta visszaszínezni őket, sikertelenül. Csak az anyai nyelv lett zöld a buzgó nyalástól, s a mancsai, mert a bohóckodó kicsiket le kellett szorítani a földre, hogy ne iramodjanak a kitarító tisztogatás elől messze.

Adél újabban nehézkesen mozog. A kutyaszagot, amely intenzíven árad a bundájából, naponta igyekszem kimosni, korábban ezt a hűgyszageredetű ammóniabűzt nem éreztem párologni belőle. Budapesten a tápkereskedő ismerőstől ajándékba kaptam egy flakon kutyadezodoráló szert, de azt nem vettem be. A kocsit Budapesttől Monostorpályiig hol az ablaküveg leengedésével, hol a légkondicionáló levegőkeverésével szellőztettem. Adél az ülésem mögött lapul, mozdulatlanul, ha a jobb kezemmel hátranyúlok, s kitapintom szőrös fejcskékét, remegő orrát, érzem, pattanásig feszült. Itthon, anyáméknál, nem ugrik ki a helyéről, mint máskor, nem szaladt farkcsóválva üdvözölni a két helyi kutyát, az embereket, szinte beékelődött a padlón, az ülésem támlája és a hátsó ülés közé, s hogy megpróbálom kiemelni, morog, felhúzza ínyét, kimutatja foga fehérét. Az első mozdulat talán fájhat neki, mintha csípőjével, hátsó lábai ízületeivel történe valami, de aztán igyekszik rohangálni, s mutatni ügybuzgalmát, tenni kutyai dolgait.

Ma, ha tehetem, François Rabelais-t és Janus Pannoniust olvasok. Élőlény-idézéseik többsége növényt állít előtérbe, állatokról már-már semmit se tudnak. Azaz, ha tudnak, azok allegóriáknak látszanak, keresztényies fogalmaknak, többnyire bibliai eredetűek. S olvasás közben rá-ránézek a szüntelen étel után sóvárgó, egyre nagyobb fenekű Adélna. Az időnk menete, amelyet anyánkkal töltök, a szokásos amúgy: reggel hét után, fél nyolc előtt ébred. A mosdását, ha nincs itt a gondozó, s apám másfelé jár, ma éppen pergetni vonul, a méhek be-

gyűjtötték, amit a napraforgóból lehetett, s el kell, állította apám tegnap, hogy fél napot velük tölt, venni, nos, a mosdását ilyenkor anyám macskamód és maga oldja meg.

Alapos fészülködés és kencélkedés után reggelizünk. Ő két szelet pirítóst. Ma vastagon megvajaztam, ahogy én szeretem, s raktam rá gépsonkát és paprikát. S zöld teát itatok mellé, nem tudom, kitől, sárgadinnye-illatú teafüvet kapott, azt főzöm bele a vízbe. Hosszan rágicsálja a kenyeret, s közben megbeszéljük az ebédet – azaz én elmondom, mi a választék, amiből ő kiválaszthatja a megvalósítandót. Hagymaleves és rántott padlizsán, illetve csillagtök a mai éték. Saláta nem lesz, közlöm vele, mert a faluban éppen nem kapható paradicsom, a kerti tövek pedig nem teremnek. Felajánlom a kaporfőzeléket, a rántott zöldségek mellé, de finnyásan elutasítja. Valóban nem illenek össze.

Kilenckor a sós fürdővízben ázik bal keze, s időnként megmasszírozom béna, a meleg vízben elernyesztendő karját, amelynek görcsbe keményedett izmai, ha nem figyel rá, kissé el tudnak lazulni, s nem úgy néz ki, mint egy halott madár lába. Egy óra után veszi ki a víz alól a karját, letörölgetem, víz áztatta bőrét kamilás kézzel bekenem, majd előszedeti velem a gépet, amelynek pedáljára, ha rátesszük a kezét, s hacsak le nem csúszik a tenyere, mozgatja felső végtagjait. Egyedül, magától már nem mennek ezek a mozdulatok. Ugyan nem a könyök-nél nyitja-hajlítja kezét, mert rádöbrent, hogy az nagyon is fájdalmas, vagy legalább nem kényelmes. Így a pedálmozgás ritmusára, hol előre, hol hátra dül, s változatlan szögben marad behajlott és rögzült karja. Közel 300 tekerést engedélyezett legutóbbi ittjártamkor magának, ami 9 perc, látom a gyógyeszköz kijelzőjén. Ahhoz képest haladás ez, hogy fél év után még mindig 3 percnél és 180 tekerésnél tartott, és sem a gyógytornász, sem én nem tudtam meggyőzni arról, hogy fokozatos terhelés nélkül nem lesz hatásos e gyógymód sem. Anyám önmagától nem emeli meg semmi tornagyakorlata számát. Letudja a penzumot, megszabadult tőle, elvégezte a feladatát, slussz-passz, kész a világ. Apám amúgy az eszköz ellen dolgozik, szüntelen sápítózik, hogy szegény anyánkat halálra dolgoztatjuk. Pihennie kellene, mondta – de fáradt gerincét kinyújtani maga hever le az ágyra.

Fél 12-ig sétálunk. Majd alig óra alatt összecsapjuk az ebédet, s meg is esszük. A délután az alvásé – amelyet magam részben olvasásra cserélek, sőt három után, amikor kiülünk a műanyag hullámlemezrel borított teraszra, a trombitafolyondár keltette árnyékba, ugyancsak megengedtem magamnak a könyvek bújását. S nincs Janus Pannonius egyetlen sora sem, amely ne B.-t idézné: hol Pécsen, hol Ferrarában, hol Pádovában járunk. Eszerint hármásban. A reneszánsz főpap, B. és én. S persze a Felvidéken is, ahová B. nélkül el nem mentem volna. Igen, ő az, aki miatt Selmecbánya szépségét, Rózsaberek lejtőit, Árva várát, Zólyom belvárosát láttam – s általuk B. Közép-Európa iránti vonzódását értelmezhettem.

Karácsonyra a Felvidékről kapott tőlem könyvet. Nem vitte magával, mondván, hogy szállítsam én utána majd, autóval. Erre nem került sor. Néhány ruhadarabja is itt maradt.

B. hajdanában arról beszélt, ha lesz ideje, regényt ír a Zakopane környéki guralokról, akik a birkáikkal egyetemben a havasokra húzódva jutottak el ro-

mán földről északra, s még csak a nyelvüket, emberkerülő magányukat se cserélték le. A guralok értelemmel látják el a nyájat megtizedelő medvéket és farkasokat, megértik az állatokat, miként az ellenségét is kiolvassa idővel és számításba veszi az ember.

Anyám egész nap fel-alá járkal, azaz botozik, mindenhez megjegyzést fűz. A rózsabokor tövéhez, a csodatölcsér mellett nőtt gazhoz, a tyúkok etetéséhez, a szeméttel megtelt kosárhoz, a kiszáradt földű virágcserepekhez ugyanazt a szót tűzi. Valamiért a csibéit egybetartó tyúk kotyogására emlékeztet, bár nem azért, mert más se hagyja el ajkát, mint a titi, a titi. Mondom neki, ideje lenne új szavakra találnia, csak elkerekedik a szeme, és mosolyogva himbálja a fejét. Reggel megmérte magát, 70, talán 71 kiló. A húgom szerint ez megfelelő testtömeg, volt már 10 kilóval nehezebb, s keservesen lehetett visszafogyasztani.

A kert mindeközben néma. Nincs jelene. Virágzik a pillevirág, feléled a tegnap kipalántázott pálmakáposzta, egymás után bontja szirmát a cirmos kardvirág, s a tök tojássárga színű harsónáiba tévedt s abban döngicsélő dongókra és legyekre minduntalan rászagolnak a kutyáim, s hogy orrukba belecsípnek az izeltlábúak, kutyamódú jajgatásba kezdenek. Este, a baromfik bezárásakor egy nyúlfival futok össze. Két lábon ülve ágaskodik a kerítésre hajló s visszaeső lilakac hajtásai felé. Zabálja a lila fürtöket, s meg se rezdül, hogy elhaladok mellette, majd hozzáhajlok, egészen le, a füleit is megérinthetném. A kutyáim pedig némán és rettegve nézik a drótkerítés biztonságos hálója mögül, miféle újdonsült fenevaddal barátkozom.

Július van, nyolcadika. Harminc évvel ezelőtt már átvettem az újszegedi tornacsarnokban tartott egyetemi ünnepélyen a diplomámat, negyven éve pedig a hetedik osztályos értesítőt, a falusi, akkor még Kilián Általános Iskola évváróján. S Janus Pannoniust biztosan nem olvastam sem ekkor, sem akkor. Hosszú idő telt el ahhoz, hogy valami közöm legyen a reneszánszhoz. A bizánci ortodoxiához vonzódtam inkább, egészen addig, amíg ki nem zártak Romániából és Szerbiából, s ezáltal Görögországból is.

Fél hat, hűvös reggel, a szőlőinda végén harmat hintál. Szedret szedek, laposka tányérra, ujjbegynyi kékeslila és érett gyümölcsök a fehér porcelánon. Ízlelem, megelégedetten, ez a nap se telik el akkor öröm nélkül.

Estig a kezem bőrén marad s a kékesből szürkévé fakul a szeder leve. Aki akarja, láthatja... – írom, és befütyül a mondatomba a sárgarigó. Repül át a ház felett, Szilvási néniék kertje fölött száll már (de az a kert, jut eszembe, már nem is az, rég elholt a tulajdonos, rég megvásárolták azt, s kiirtották belőle a rigó szerette körtefákat, szilvákat és birseket), jelzi s dalával kijelöli kertnyi terű létezését. Furcsán billegdél, hallom, miként surrognak szárnyai a levegőben. Elképzelem a színét a nyakán, a farka hegyén, a csőre alakját és a gombszemét, még mielőtt meglátnám. Mondat cementjével öntöm körül, s hogy befejezem, s pont kerül a szavak sorozata végére, mozdulatlanságba dermed, s belejegesedik a szöveg életébe. Erről az alkalmi és talmi mennyországáról nem tud, úgy suhan át rajta, mint alagútjában a vonat, hallom s megnyugtat távolodó hangja, a szomszéd kertje fölött szinuszhullám szerinti ritmusban emelkedik-süllyed, halad előre önmaga idejében, s erre a pillanatra összeáll a rég volt Szilvási néni gyümölcsfákban gazdag kertje is, sok-sok pöttyös levelű szilvafájával s illatos birsével.

Leírtam s már látom is a madarat. Valóban sárga.

Három hónap is eltelik, mire visszatálok magamhoz, a mondataimhoz.

Hagyom, hogy szétmosott ruhákként kiszitásodjanak az emlékképek. Szertefoszlanak-e valaha is, kétlem. Mintha romlanának, vesztenék kontúrjukat, hogy aztán váratlan pillanatban ismét felvillanjanak és megdermesszenek. Nyúlok a kávéért, s nem tudom, rakjak-e magamnak cukrot vagy sem? De miért raknék, rég nem édesítem italomat ezzel a szerrel. A zöldségesnél téblábolok, miféle gyümölcsöt vegyek, hiszen egyedül vagyok, hogy sokáig eltart, hát ne romoljon rám, és a barackból, szebb és drágább almából vásároljak, hezitálok, hogy aztán a szilvából válogassak, amit leginkább nem szeretek, de B. annál inkább kedvelt, vagy, ha maradok a baracknál, akkor párjával veszem a darabokat. Az ételből a szükségesnél nagyobb mennyiséget halmozok fel, s ha valami olcsóságra bukkanok, abból bespárizlok.

B. édesanyját személyesen nem ismerem. A testvérei közül az idősebb nővérel találkoztam, voltam, nem tudom már, mert nem akarok vele tisztában lenni, kétszer-e vagy háromszor gyerekkori otthonában. B.-vel töltöttünk a falujában néhány napot. Nővére áfonyát szedett nekünk, a vérképző szervekre hatásos gyümölcsöt. Áfonyát az út mellett is árultak, befőttés üvegekben, s mindenféle füstölt, fehér kérgű, sárga és még sárgább, kúp alakú sajtot. A falu fölött éjszaka villanykörtékből formázott kereszt világított, mutatta az eltévelyedők számára a helyes utat: számomra valóban, mert a hegyi kanyarokban szüntelen elvitettem a megfelelő irányt, s tekintetem minduntalan a hegy magasában riasztóan villódzó, erőszakos jegyet kereste. A faluban sok-sok kutya élt, s napközben dülöngélő férfiak játszottak a jószágokkal: ott tébláboltak a kocsmaszerű boltocska előtt, támasztották a kerítést vagy a házfalat, s az ebeknek dobálták ezt-azt. Asszonyokat reggel és este láthattam leginkább, máskor a kertben hajladoztak. Avagy a hívatlan idegen szeme előtt láthatatlanokká váltak?

B. nővérenek udvarán több hatalmas fa nevelkedett, s télen kettőn is előpiroslottak az ágak közül az almák. Magasabban voltak-e vagy csupán feleslegesnek bizonyultak, esetleg a madaraknak hagyták? Mifelénk, mármint a szüleimnél, ha nem tudtuk leszedni a kihajló ágon himbálózó gyümölcsöt, a magasba kúszott indájú szőlőfürtöt, hagytuk, jó hangosan ismételve, hogy az Isten is meghallja, kell az az ég madarainak. Aztán, ha eltűnt, jóleső érzéssel vettük tudomásul, hogy érte jöttek, s okkal nem szedtük le fájáról a gyümölcsöt. A konyha ablakából mindkét télen is termő almafára láttam, a féloldalán piros, bizonyosan megfagyott gömbökön csúcsos hósapka ült, hiába hajladoztak a szélben a gallyak, a mikulássapka-forma képződmények nem hulltak alá.

Télen, mindenszentekkor, akkora hó esett egy éjjel, hogy az autót hosszas munkával tudtam alóla kiásni. Derékig ért, de inkább csak combközépig. Lapátoltam a havat, és közben bámultam a hegyoldal sötétzöld fenyvesét, a völgy hómezőjéből kiálló száraz gallyat, s a völgyaljban a havon száguldó állatokat.

Legutóbb is oda készültem, hozzá, húsvétra. B. megvette magának a repülőjegyet, oda és vissza, nem kérdezte a véleményemet. Magyarázkodott, hogy ez lenne a legolcsóbb: utazzak hozzájuk kocsival, járkálunk a környéken, vagy nem, s onnan repül vissza Brüsszelbe, én pedig jöhetek kocsival, Veszprémbe. Ő szerdán megérkezik, amikor én még Strasbourgban tartom az előadásomat, s én

akár szombattól hétfőig vele lehetek, ha baj nélkül közlekedem. B. félt az autótól, szorongását azzal oldotta, hogy olvasott vagy újabb idegen szavakat tanult. Avagy szunyókált.

Legutóbbi alkalmunknál a Krecsik nevű kutyával, nővérük házi jószágával fényképezette le magát.

Adél ma reggel tejet kapott, s nem hatott rá jól. S mert a hátsó két lábát és a farkát egybekötötte a hosszú szőrébe belecsimpaszkodott elszáradt, tövises növény, minden ürülék, amely gyorsan távozott emésztőrendszeréből, beleragadt. Panaszosan vonul az ablak elé állított asztal alá, s onnan pillog elő, mint aki szégyelli is, de mutatja is, nagy bajban van, s ideje lenne segítséget adnom. Kiinckelkedem a zugból, a slagból vizet ereszték a vödörbe, s kimosom, majd friss vízben átöblítem a farka és fara vastag szőrét. Békével tűri a procedúrát, de végezetül, amikor már kinyomkodtam elnehezült szőréből a vizet, sértetten visszavonul az asztal alá.

Borús az idő, többnyire csepeg az ég, hol meg csak borúsnak mutatja magát. Apám a felemás nyári-őszi időben, amikor egyetlen szőlőlevélnek sincs ideje a vizet leszárítani magáról, nekiáll locsolni. Reggel kilenctől, az ebéd idejét kivéve, délután háromig bőszen locsolja a kertet. Azt hiszem, a feszültséget, amely reggelre benne ébredt, csak így tudja szétmorzsolni.

A hidegfront nem tett jót anyám kedélyének, s a vérnyomása felszökött. Mivel az agyvérzése óta ez számunkra a leginkább elkerülendő, s amúgy a kisebb emelkedéstől is megrémül, kézzel-lábbal követeli a nyelve alatt elszopogatandó extra-gyógyszerét. 160 Hgmm nem oly magas, hogy orvosi segítséget hívjak, de még csak annyira sem, hogy ezt gyógyszerrel csökkentsek, igyekszem humorral kezelni a helyzetet, s pulóverbe öltöztetem, hogy ne fázzon, s el tudja kissé az izmait lazítani. Sírás lesz a vége jóakaratomnak, anyám makacsul ellenkezik, se mosdani, se reggelizni, se sétálni nem akar, csak lefeküdni, mert, mutatja, jártányi ereje sem maradt. Húgom telefonál, s elég hosszan ahhoz, hogy anyánk elfeledkezzen a bajáról, s mire észbe kap, már reggelizik. Majd mégis eltolja maga elől a sajtot, és az asztal szélére hajtja a fejét. Igyekszem az ebéd előkészületeibe bevonni, hosszan megbeszéljük, mikor kell a köményt majd a sült oldalasra rászórni (fele időben), s a fokhagymát csak a legvégén, de aztán még néhány percre érdemes visszatolni a fóliával lezárt sültet, hogy az illat áthassa. A tejlevesbe pedig egy csipettel több sót tegyek, mint amennyit magamnak tennék, hiszen én a család többi tagjához képest sajttalanul eszek mindent. Továbbá süteményt ne készítek, majd holnap vagy aztán.

Ebéd utáni alvásból anyám frissen ébred, és csóválja a fejét, hogy nyolcvankét éves apám még mindig fogja a slagot, és áztatja az eső segítségével a szőlőtőkék közti babültetvényt, a sárgarépa sorát és a tíztőnyi paradicsomból álló birtokát.

A gyepek közepén pedig ott ül a nyúlfi, mellső lábai között anyám kivirágzott *Mirabilis jalapa* bokra, nyugodtan zabál, mint aki körül nem is ólálkodik négy kutya. Kicsi, Adél és anyámék két alacsony növésű, ámde virsli formájú keveréke. A négyes egymást támogatva vakog, de meg nem közelítenék a békés nyuszit, míg nem Adél megunja a hiába beszédet, s nedves farkát lelógatva a földre visszavonul az asztallapja alá. S a három kutya követi, végtére is a nagy csak tudja, mit kell egy ilyesmi helyzetben helyesen cselekedni.

Öt után ébrednek napok óta. Kikászálódok az ágyból, éppen csak felkapom magamra a ruhát, s hagyok minden holmimat, úgy, ahogy este lehulltak rólam s a kezemből szerteszét a kombinált szobában, ahol, amíg itthon tartózkodom, alszom. Gatyá, a trikó a fotel karfáján, a novellinók gyűjteménye a hajópadlón, a televízió távirányítója a párnám mellett. A konyhában kávé kutyvaszto, a nagyobb edényben, máris négy adagot. Mire reggeli ideje jön, akkorra kettőt elkor-tyolok, s a másik részén, ékezésük végén, a szüleim osztoznak. Tegnap anyám nem ivott kávé, a magasnak minősített vérnyomása miatt, délután, anyám rosszallása mellett (elvégre pazarló vagyok) én fejeztem be. Ma, bár hűvös és harmatos a reggel, de melyik jobb júliusi hajnal nem ilyen szokott lenni, emlékszem régmúlt gyerekkoromból, amikor a napraforgó-, a dohány- vagy a kukoricaföldre mentünk nagy ritkán, a tanítóföldre, miként mondtuk, mert anyám, az iskolától vagy a községi tanácstól, nem tudom tőle megkérdezni, valami földet kapott, s ráadásul ő mondta meg, mivel vessék be. Aztán felrakom föni az ebédet, sárgarépát, hagymát, tököt szedek a kertbe, s előkészítem az asztalt a reggelizéshez. A pálmakáposzták átvészelték a kiültetést, egyenesen áll mindegyik, igyekszik a fény felé, szépen nődöglnek.

A fecskék, a lenti házban, amelyben a kamra van és az egykori szénraktár, ma pedig apám asztalosszerszámai hevernek, rémülten csivitelnek. Kicsi hamarosan egy kisfecskével érkezik meg a szájában, lepottyantja élem. Fogom a madarat, hideg. Azt vélem, még éjjel halt meg, s remélem, nem az én kutyám kapta el. A veszprémi kert madárfiókáinak többnyire ő a tizedelője, semmi kétségem efelől.

Adél figyel, mit teszek. Ő nem bántja a madarakat. Az anyja, Dugó egykor elkapott egy galambot, s meg is lett érte fenyítve, annak az eseménynek a tanúja volt. A galambokat ugyan mindig szerette kergetni, de ennél nem többet. A kisfecskét kihajítom a kukába. Egykor húgommal kerti temetést rendeztünk volna neki, olyan pogány rituálé szerint, amilyenre csak a saját törvényeik szerint élő gyermekek a képesek.

Fél nyolc van, kapom föl a fejemet, zúg a harang. Halott a faluban! Sorban a harmadik nap, amelyik így kezdődik. Tegnap kérdeztem anyám délutáni látogatóját, kik s hány évesek. Váradni némit említik, akinek csupán a neve ismerős már. S mondják a korát. Szép kor – ismételtette a vendég. – Megérett a halálra – szögezi le végezetül. S anyám megértően bólogat.

Apám dühödten sepregeti a járdát, kinyitotta a tyúkok óljának lécajtáját, frissen készített darát borít a kiscsirkék elé, eteti őket, biztatja mind a negyvenegyet. A szomszédban kölyökkecske mekeg, ez eszembe juttatja B.-t, akinek az anyja két kecskét nevel, annak tején él. Tavaly ősszel a veszprémi állatkert igazgatójával is beszéltem, mert szó volt arról, hogy B. mamája számára viszek egy kameruni törpekecskét. Aztán lebeszéltek róla, B. szintén buzgólkodott, hogy az országhatáron történő jogszerű átvitel a kölyökállatnak kissé körülményes, rengeteg irat beszerzésére és megmutatására kényszerítenek, oltások szükségessé hozzák, s csöppet sem szokásos, hogy valaki is ilyet tenne, tehát nem könnyű az állatorvosi engedélyeket és a hivatalok papirosait megszerezni. S továbbá ezek birtokában is kétséges, hogy több határon át miként is engednek a kocsim hátsó ülésén utazó ifjú kecskével. Meglehet, ott venni, ahová viszem a jószágot,

egyszerűbb és olcsóbb, mint itt. Bár itt se drága, mondta készségesen az igazgató, hiszen szemétállat, azaz arra figyelmeztet, hogy a kameruni törpe kecske tömeges, s ráadásul értéktelen.

Mosogatás közben a kezemben kettéreped a régi lapostányér. Hófehér a húsa, csak kívülről sötétebb, kérges az időtől, s a finom repedéseiben mintha tea-fű barna színe lakozna. A tányér alján sárga olajpetty, régi lakodalmakra emlékeztetve. A falunkban a meghívott családok lisztet, tyúkot, tojást, cukrot küldtek maguk elé, pontos időben, mégpedig az esemény előtti csütörtökre, s nemcsak tortát, édes süteményt vittek magukkal az ünnepi napon, hanem tányérokat, poharakat, étkészletet és tálalóalkalmatosságokat. S a községben mindenkinek megvolt a maga, senki máséval össze nem téveszthető jele – számomra most derült ki, a mi családunk az azonosítására az alsó karimán belül elhelyezett tojás-sárga pöttyöt használta.

A törés miatt dühöngök. Apám egyéb, számára rejtett okra gondol, ezért akkora dicséretet kap a pulykalevesem, amelyet ritkán kapok, és kizárólag akkor, ha ugyancsak éhes és ráadásul eltaláltam a szája ízét is. A levesbe való friss petrezselyemért végigrohantam három kilométernyi hosszúra kinyújtott falum valamennyi kisboltját – a mi kertünkben idén nem maradt meg a levezőldség, s ami ha volt, azt elhasználták. Itt hetente biztos húsleves van, apám, ha két napig nem kapja meg, szívzaggatóan sóvárog érte. Úgy látom, az étel vált egyetlen örömévé, s mert anyám hozzászoktatta a változatos és polgárias konyhához, ha a húslevest rendre megkapja, s havonta egyszer marhapörköltet, akkor minden más változatos lehet. S mert cukorbeteg, fondorlatosan hol ezt, hol azt készítünk számára, anyámnak se árt. Sok zöldség, gyümölcs. Az ebéd végeztével (párolt, petrezselymes cukkini és szentjánoskenyeres öntött, azaz számomra is elkészíthető lepény) kitaláljuk, hogy holnap káposztás kocka legyen. Mondom, egykor, talán éppen Rómában, a Via Giulia írószövetségi lakásának jól felszerelt, kicsi konyhájában Tolnai Judit főzött kitűnő káposztás kockát, s elárulta, az a titka, hogy a zsiradékon kissé túlpírítja a torzsa nélkül lereszelt káposztát, s hogy ez jól sikerüljön, kanál répacukrot tesz alá. Szóval torzsa nélküli káposzta, cukros lepíritás, s a szokásosnál kissé több, frissen őrölt bors. És persze házi, lehetőleg lebbencstészta.

Rómában, a szálláson borsdaráló is akadt. A száraztészta honnan került elő, ugyan ki tudhatja? Talán Ottó, a lexikonista.

Holnap tehát a máról maradt leves és az ugyancsak Vajdaságból, Sziveri János feleségétől, Erzsitől származó rogácsos, azaz darált szentjánoskenyeres süti közé sok káposztás, nagy darabokra tört és főzött lebbencstészta lesz.

Pohár vörösborommal szonettnyit üldögélek az udvaron, nézegetem a nyíló kardvirágot. Igen, igen. Tavasszal, azaz májusban, amikor a lábadozó keresztfiamat néhány napra a szülei rám merték bízni, levittem Montenegróba, középkori bizánci kolostorokat nézni. Visszafelé jöve, az ötödik nap délelőttjén, csupakék égbolt alatt, telekék tenger fölött, a dalmáciai part egyik hegytetői szerzetestelepének parkolója mellett bukkantam a kardoskára (amelynek a másik neve: dákoska), apró virágja kivirított a macchiából, lila fényben ázott, úgyhogy meg kellett nézнем közelről. Tavaly ugyancsak láttam közülük néhány szép példányt, Máltán, a lovagvárak és komor erődítmények alatti enyhe völgyekben,

ahol kertészek munkálkodtak a fóliasátrak alatt, s a szabadban, a talpalatnyi helyeken is, minden szép, rég honos növényt kincsként megőriztek. S emlékem van még arról is, hogy először, mármint az én életemben először Görögországban, mégpedig egy szigeten pillantottam meg e virágzó növényt, Húsvét táján, a báránysült füstölt szagával átítatott Levszosz szigetén, a helyi kékbarlang felfedezésére indulva, egy nedves rét magas füvésében. Kékbarlang minden tengerparti tájon, szigeten megtekinthető, dákoska már nem annyira. A nemesített változata vált népszerűvé: de, hogy a kardvirág mikor is került be az európai kertkultúrába, nem tudom. S itt könyvem sincs alkalmas, amelyben utána tudnék nézni. Lehet, föl fogom hívni délután valamelyik kerttervező barátomat, ők mit is tudnak erről a fejedelmi, robusztussá nemesített növényről. Magam számos reneszánsz és barokk herbáriumot és florilégiumot lapoztam át, igaz, a rózsákat keresgélve, hirtelenjében egyetlenegy ábrázolatra nem emlékezem.

E nyáron nem szándékozom sehová se menni. Árnyékban heverek, olvasni fogok, reneszánsz szövegek felett töprengek, nézem a napot, s ha lesz hozzám kedvem, kerékpározom. S talán befejezem a versemet, a fehérén mint alagútjában gyorsan átvonatozó fehérről. És levelet akarok majd írni, nem sms-t, nem emailt, amely kommunikációs, illetve levélalakítási metódusról újabban oly sokat beszél (velem is) a csak telefonban ismert hangú Nyíri Kristóf és az időnként a kertembe is bekukkantó Pléh Csaba. Lassú üzenetet kívánok írni Tápéra, a Mesternek, aki nyáron mindig saját vidékére húzódik, s tudja, mi a lassú élet titka, majd Gábornak, a Koreában szenvedő, nagybeteg barátomnak, aki életkorát tekintve a fiam is lehetne, a szenvedésben szerzett bölcsességét látva az ükapám, és Zalánknak, régi emberemnek, aki bátorságában József Attila-átiratokat, kötetnyit írt, s bizony, a szövegkezelésben, vélem, ezzel más korszakot nyit a kortársi költészetben.

Mikor hazaérek, szombat estével, két kutyával, a teraszon látom, távollétemben kinyílt és éppen elvirágzik a cserepében a *Trachelospermum jasmonoides* jó méternyivé felfutott bokra. Tavaly hoztam Itáliából, B.-vel, Rómából, a Caecilia Maetella tombája előtti kertészetből. Ha jól sejtem, oda egyéb hazai írók is járnak, Róma-könyve alapján, úgy vélem, Bikácsy Gergely, és tudom, Ambrus Lajos komám, aki azon a tájékon éppenséggel számócafát szerzett és cipelt el onnan haza, Egyházashetyére. A via Appia az, éppen az a pont, ahol az aszfaltút átvált rómaivá, amelynek elején a templom, ahol a megszállottan ateista B.-t először láttam meghatódottan krákogni, amelynek a neve: *Quo vadis, domine*.

B. repülővel utazott vissza Brüsszelbe, én vittem ki, a felszállás előtt sok időt hagyva, a járatához. Magam a következő napon, kora hajnalban indultam haza Veszprémbe, kocsival. Most azon gondolkodom, ugyan mi mindent tettem, hogy Rómával egyedül maradtam azon a kései délután és az este ideje alatt. Elzarándokoltam, nincs semmi kétségem, a rózsanyílásos Aventinusra, rózsahajtást törni, s közben rápillantottam kedves templomomra, amely előcsarnokában az Igazság szája tátong, s amelyet Fellini *Édes élete* tett messze földön híressé, olyannyira, hogy manapság többen dugják a kő szájába a kezüket, mint akik a mozaikjáról és harangtornyáról nevezetes bizánci templomocskára kíváncsiak. Eljuthattam Aszklépiosz füvetlen szigetéhez is, megnéztem az őskorszaki állatokra hasonlító Tevere-parti platánokat, majd a Campo dei Fiorén tibláboltam.

Aznap estefelé elloptam két vagy három ciklámengumót a száraz földű, magára hagyott cserépből a palota udvaráról. Ittam a Via Giulia elején álló kút hús vizéből. Megnéztem a Navona tér oldalsó szökőkútját, pantomimesek tanyáznak ott, ahonnan a legkönnyebben lehet eljutni a Pasquino-szoborig, melynek közelében tíz nappal korábban láttam a háromlábú kutyát. Dünnyögtem a mocskok és a meleg miatt. Mintha egy palazzónál rám hullt volna néhány nehéz vízcsepp is, valaki locsolta a tetőkertjét. Boldog voltam.

Rómában nem láttam a protestáns temetőt – villant eszembe, hogy reggel anyám ágya környékét raktam rendbe, s a feje feletti polcon álló könyveket leporoltam. Anyám régen szeretett olvasni, most a betűket sem ismeri fel. De akkor mit keres a keze ügyében Luther könyve? Két év kellett, hogy elfogadja ezt – s nap mint nap lapozgatta az újságokat és a húgom beszerezte színes magazinokat, s henteente egyszer logopédus is foglalkozik vele, tanulná újra a betűket és a szavakat. S közben inkább elfeledte. Először a mondatokat, majd a szavakat. Hogy a betűk felismerését ellenőriztem, tapasztalom, hogy azok sem mennek egyszerűen. Nem a kerekkel, nem a hurkosokkal, nem a kettősekkel lenne itt a baj, mondom neki széles mosollyal, hanem mindegyikkel. Tudom, elpityeredik, s kezdi a sírást, ezért vígan terjesztem elé a gondot, s ez hatásos. Anyám ingatja a fejét, hitetlenkedik és bosszankodik, de hamar beletörődik, s legyint. Rámosolyodom, mondom, több is veszett Mohácsnál, s a mondatomat jól-rosszul megismételi.

Mutat valamit. Az asztallapon. Csipeget. Majd az ujjai közé veszi a láthatatlan valamit, a szájába teszi. Akkor elindulok, leszedem a reggelre megért szedret. Arra vár, azt sürgeti.

A kerítésre futtatott szederbokorból kirepül a tegnapi sárgarigó, csőrében egy lédús szeder. Mondogatom anyámnak, hogy ketten járunk a gyümölcsre. A rigó a szomszéd telek eperfájának koronájára telepedik, veri a lombot, úgy találom, felháborodásának ad hangot. A gyümölcssevő madarak ilyenek mind, közvetítem érdeklődő anyámnak az eseményeket, ugyanúgy a mézevőek. A kérdés taglalásába apám kapcsolódik be, van ötvenkaptárnyi méhe, onnan ered szakértelme, szemefénye mindegyik apró jószág, s ádázul gyűlöli a gyurgyalagokat, amikről pedig a mi falunk, ha másoknál nem, de a természetvédőknél és az ornitológusoknál, híres. A nagy legelő mellett, ahol olajat fúrva meleg vizet találtak a mélyben, a sárgahomok dombjainak meredek falainak üregeiben költenek messze híres gyurgyalagjaink, sokszor száz is, s nincs év, amikor néhányat ne mérgeznének meg közülük a helyi méhészek. Köztük apám.

Rómában sárgarigót se láttam. Máshol se. Ez a költöző madár számomra csak Monostorpályiban él, s a fészket meg tudom mutatni, gyerekkorom magas fáin egyikének lengedező koronájában. Az ecetfát nevezném meg, annak pirosra színeződik a lombja, talán azért. Amúgy abban meg nem marad ez a madár, büdös lenne neki. Az ecetfa valóban kellemetlen szagú, poloskára emlékeztet, illetve engem a búbos bankára, amely bár legalább oly szépséges, mint a szajkó, illetve a sárgarigó, de a fészket kölyökként onnan ismertem, hogy messzire szaglott. A szemközti szomszédunk, Vilma néniék házának hátsó eresze alatt évekig költött a visszajáró búbosbankapár, a kicsik pedig, hogy nem tudtak repülni, rendületlenül kidugták farukat a fészekből, s alászártak. A ház tövében nődögélő ecetfabokorra. Ezért számomra egymáshoz tartozik a két odor.

De láttam, mert Róma mindig tartogat meglepetéseket, olyan házfalakat, amelyeket embermagasságig beborított a gyapjú. A téglavörös, lóhúgysárga, fakult terrakotta színű, kopott házfalvak vakolatára kiült, hosszú kristályszálaiból prémet vont a salétrom, bodros bárányokká alakította át a középkori lakótömböket, s lakókból pásztorok családjait formázta meg. Mondják, ha levizelik az ilyen házfalat, akkor néhány óra alatt, addig a magasságig, amíg felszívódik a vizelet, tovább vastagszik a fal gyapja, s tanúsíthatom, ezeknek a sikátorokban álló, bundás házaknak erjedt vizeletszaguk van. A friss vizelet húsleveszagú, de az öregedéssel ammónium-, majd annál is szúrósabb, amolyan pokolbúze keletkezik. Rómában vissza-visszajártam ezekhez a rettenetes bűzű házakhoz, mit sem törődtem, hogy beleszédülök a penetráns odorba, ujjbegyeimmel belenyúltam az úri gallérpémbe, a birkabőrtakaróba, s Holbein meg Cranach figuráit láttam magam előtt, hogy én is olyan, nyakat beburkoló, magas és széles gallért adó prémelekbe akarom a hangszálaimat burkolni. Mint Luther, Melancton, Rotterdami Erasmus, Vives vagy éppen Montaigne.

Anyám könyvei között Luther sok képpel illusztrált életrajzára lelek, felcsapom, köztük a wittenbergi ház Katalin-kapujában lévő, homokkőből faragott Luther-rózsájára. A címet, amely alapján e jelet faragták, Bölcs Ágosttól kapta Luther. Azt nézegetem, s anyám nézi, mit szemlélek. Vallásos tárgyú könyvek jelentek meg a polcon, meg kell majd kérdeznem apámtól, honnan is e használatba immár sose kerülő könyvszaporulat. Az öregkori Lutherről nem találok a prémpalástos képet a könyv illusztrációiban. Emlékszem, mert Rómában olyan pornográf ötletnek hatott a házfalvak tövében rágondolni, a vizeledébűzben, az egymás mellett álló, a házfalhoz fordult, a gyapjat mereven bámuló vagy éppen tapogató turisták között. Két leány, lóarcúak és hogy este beültek a kávézdába, csipketerítőt horgoltak, ketten egyet, szóval a két németalföldi leány arról cserélt eszmét, hogy ez az embermagas prém, amely megvédi a házat a nekidülő csontos vállaktól, a vakolatot lehorzsoló könyököktől, ugyan nem azbesztből áll-e?

Akkor pedig Luther, avagy a medgyesegyházai fénykép-mesternek bőrkucsmában és bekecsben pózoló nagyapám kényes, énekhez szoktatott torkát nem is bárányprem gallérral övezte, hanem hófehér, puha, éghetetlen azbeszttel? B. szerint költészeti kérdésekkel, vagy akár az azzal rokonságot tartó problémákkal ne foglalkozzák.

Kívülről

*A peremsávon végigoldalogva
csak úgy, magamban részvétlenkedem.
Ott bent a házban a nagy, nyílt tűzhelyen
recsegve ég és lobog fényesen,
amit behordott a család halomba,
a jól felhasogatott félelem.*

*Majd megfő rajta három krumpliszem,
azt beveszi még a nagybeteg gyomra.
Nem látni be. A sárga ablakokra
kiül a pára verejtékesen.*

*Itt kint a hó, itt nem szól senki sem,
sötét, nem jutok vissza a nyomomra,
a hangom nem szól át az üvegen.
Szeles hidegben más se szánakozna.*

Gyászmunka

*Leendő halottunknak ilyeneket mondtunk:
Nézd, bebalzsamoztalak, és a lenyugvó nappal
átküldtelek a folyón. Azóta ez a pálmákkal
hajladozó vidék hangtalan, a szél
a némafilmek ligetei között jár.*

*A létező halottal másképpen áll a dolog:
Magasra magzott keserű gyomok közt
felbakozott, névvel megírt koporsó.
A dózer a sáros földdel fölhagy.
Süppedékes.*

Mondtam-e, hogy ne siess előre?

Szonett Helénának

*Ha megvénülnél és a fény
a könyved lapján elvakít
keresnél ki él valakit
a memóriád kenyerén*

*szólhatnál majd én várlak itt
a türelmem már kőkemény
reméltél most reméllek én
nem érdekelnek vádjaid*

*ha vénülnél valaha mondd
így mire jó a csöndbe vont
szoba most már hová veted*

*kemény szád tétova szemed
hogy vizes az idő és hideg
akár a sár alatt a csont.*

Egy híd térfogatáról

*a híd ami a völgybe épült erőmű felett ível
 kandeláberekkel van két oldalon kirakva
 ezek olyanok mint a gombok ahogy a hidra
 kapcsolják a sötétet megadják a jelet
 az estnek ha kigyúlnak és bevilágítják
 a tehervonatok ólmos tömör útját a híd
 két oldalán száz méterrel a¹ föld felett ahol
 nincsenek lehajtósávok mégis ugyanazok
 a közlekedési táblák várostérképek mint
 a pillérek alatt a préri felé vonuló sztrádán
 a sztráda alatt kígyózó metrón akár a bőr
 egymásba tapadó rétegei egyszerre vagy
 jelen mindegyikben: Patriarsije Prudi és
 Alexanderplatz a híd két oldalán az erőmű
 fölé naponta néhány percig a vízből áramló
 oxigénbuborékokkal együtt feltörnek
 a mélytengeri halak nem akarom látni
 őket sűgöd a rekedt kalauznak a felszínre
 érve szétloccsanó kopoltyúkat ilyenkor a híd
 erősen rezonál rezonál hullámos pillérei
 emlékeznek és ugyanabban a pillanatban:
 hangszalaggyulladás mert összetapadnak
 akár a bőr ólmos tömör rétegei mégis
 tehervonatok vagonjaiba rejtve föllazul az én
 a² tiéd és az enyém is talán hét éve utaztam
 erre az ég cementszínű volt és valamire várt
 elképzelttem a híd láncain mászunk a szirénázó
 kandeláberek felé s mielőtt egymáshoz érnénk
 megcsúszik a kezed most hét évvel később
 mikor kicserélődtek testemben a sejtek majdnem
 egészen s a régiek közül pár mélytengeri halakkal
 köröz a folyómeder alján vagy emeleti ablakok
 szemmagasságában arra gondolok hogy mégis
 ott voltál velem akkor az egymásba zuhanó
 csörömpölő párhuzamosokban az acélba tört
 sínekre ájultan borult fűvek között mikor
 üresen kongott már a³ tér és elült a taps
 meghajoltunk kérdeztelek:
 Patriarsije Prudi és/vagy Alexanderplatz*

*a¹ híd tízemeletes ikertornyai közt nyakörvként
lógnak az acélvezetékek lépcsők hány emeletnyit
nyomhatnak a földszinthez képest a földszinthez
ami a hídnál a víz alatt fúródik súlyos propellerekkel
a mederbe – a híd: térkép egy ujjlennyomathoz:
az egykori lovag ki csónakot kölcsönzött
a rondella mentén öt perc múlva ötszáz éve
hogy átvágja jégbe ragadt ujját a méregzöld
kötéllel együtt (tavasszal amnesztiával szabadult
és kiolvadt a pecsétgyűrűs ujj: csak még egy piruettet! –
lefityegve rángatózott a híd algás falán)
erdőkerületek elővárosok szmogos toronyházak keverednek
mint a sakktáblák bábuja össze és nem tudom
hogy túljársz-e már a víznek ütődő lépcsőfordulók
a forró neoncsöveken melyek olyan erősek – most
már biztosan érzed – hogy a völgybe tapadt meggyfák
gyümölcssein széthasad a vékony héj ha felkattintják őket
pedig csak olvadás készül: ropogós cinkelábak a kásás
hóba dermedve csőrükben: ujjhegyek*

*a² híd síkjának középpontjában megáll és kettéosztódik
testén a zöld ballonkabát kék bélésre sárga zipzárra öt óra után
egy perccel ellipszis pályán kering az erőmű vízből feltörő
bajonettjei mentén és nem érti a kiérkező rohammentős reakcióját
aki ujjlennyomathoz vesz a levelektől kék sárga és zöld színű cserjék
végig a híd két oldalán cserepekben dzsípek és chipek a meder falába
finom homokba süllyedve mint az árnyék a szem horizontjában
ha rácsapódik az éjjel a zöldszemű ostoros hőérzékelő lámpaburákra fut
a hideg víz mintha este lenne kigyúlnak az áramló folyó
alatt a villanykörték közben izzanak oxigénbuborékok után úszik
egy szalamandra törperáják kőfúrók és kék halak
aztán üres halmazokra bomlik
az ellipszis pálya és felszívódik az éjszakában sejtekben a látvány:
a híd két lábra áll s a vízen mint futópadon lekocog néhány
kilométert*

*a³ Grimm Road légköri zónák kereszteződésénél
kapcsolódik a hídra a gyárváros felől ahol a nyomás
megnő és az éjszaka felszívja a magaslatokat tudó
a levegőt a fennsík ilyenkor fokról fokra oldja
el magát a földtől áttetsző és mély értelmű lesz az utca
tűzokádó rostonsült gyárkémények a kicsapódó hő
és füst fodrossá kavarja a levegőt mire kiszámítottan
érkezel a Hotel-autósmozi elé ahol a lovag dermedten
bámulja a vásznos végigsöprő záport a ló közben elüget alóla
szájában folyamatosan oldódó kapszula a híd*

*a híd melynek a másik oldalán a Grimm Roadot
Andersen Streetnek hívják*

*a kapszula ha szétrágod
ha lenyeled sem tűnik el
mert kockáinként épül ujja
és befogad mint a persely*

*és szelíd ami heves volt
és szelíd ami havas lesz
a híd feltépett sebtapasz
s a seb helyén is hidat lelsz*

*a híd felnevet néz téged
galériában bús ikon
körbefut engedelmesen
éppen a^3 -on*

Harmadik oldal

*Megbújok az egyszínű szobában,
itt bent rend van, csak az utcán
hasonlítanak a szatyrok a viharra.*

*A zakatoló centrifuga és
az öblítő vécécsésze között
nőttem nagyra, ma
ellenpontot keresek, tegnap
koncerten voltunk. Gerenda-
zenekar menetelt a színpadon,
az összes estélyin dörömbölt.*

*Te persze nem emlékszel,
mert a nevedet hallottad ki
a viharból, folyton felálltál
meghajolni.*

*Megyek a boltba, jövök a boltból,
páros és páratlan oldal,*

*(mint nyugalom az altatásban,
én is úgy, a gyöngyökkel tele kádban),*

nagyon hiányzik egy harmadik.

Házimuzsika

*Ha betoppan egy eltévedt apa,
majd azt mondom,
a szomszédban magától jár
a zongora
keze, lába.*

*Hallgasd, milyen ügyes
a háromlábú kislány, mennyi
tömpe ujja van.*

*Mint én,
ha játszom, épp olyan.
Csak tudod, a szomszédban
kórház van, én meg
nem vagyok
beteg.*

*A lábasok is szólnak,
a lábak is dobognak,
mekkora mulatság lehet.*

*Éjfekete tornadresszben
hajlong a nagybeteg zongora.
Én magamon gyakorlok,
de vele van tele a szoba.*

*A húrok közé szorul, aki rám nyit.
Jól jönne most egy anya,
hogy felvehessem a ruháit,
és büszke legyek
magamra.*

LENGYEL BALÁZS PÁLYAKEZDÉSE*

Lengyel Balázs pályáját cikkekkkel, bírálatokkal és tanulmányokkal kezdte a harmincas évek második felében, ezeknek javát 2002-ben *Origó* címen gyűjtötte könyvbe. Az író első lépéseit hamarosan megnehezítette a háború, majd a hadbalépés, a katonai szolgálat, a szellemi életben pedig a népi–urbánus-vita elmergesedése, a *Nyugat* megszűnése, Babits halála, a folyóiratok és a könyvkiadás működését akadályozó állami szorongatás, a világegés utáni első években pedig az *Újhold* ellen megindított ideológiai támadások sora. A reményekre jogosító „hároméves irodalom” korszaka 1948-ban véget ért, és a háború után szárnyait bontó fiatal, *Nyugathoz* hű nemzedék évekre kiszorult a közgondolkodást mozgató fórumokról.

Lengyel Balázs nagy példaképek nyomdokain indul: gondolkodását Babits és a második *Nyugat*-nemzedék esszéírói árnyalják, ezek közt is főleg Szerb Antal, Halász Gábor és Cs. Szabó László értekező művésze. A legmagasabb csúcsokhoz igyekszik igazodni: Babits egyetemes eszméletehez, Szerb Antal, Halász Gábor nyelvi, szellemtörténeti összefüggéseket megvilágító szemléletéhez. Németh Lászlótól megtanulja a metaforikus beszédmódra törekvő stílust, a műre célzott figyelmes pillantást. És bár Lengyel Balázs maga is érzékeli a kor társadalmi problémáit, nem veszi át Németh dühödt szigorát és a népiesek rabiátus, egész eszméletüket átítató sorskérdés-prekonceptióit.

Mi ötlük szembe Lengyel Balázs esszéiben, mi különbözteti meg őket az elődök fogásaitól? Ha egy szóban válaszolnék, azt mondanám: az egyetemes méltányosság. Azaz: a szelíd-ség. Azaz: a ráfogások nélkül mérlegelő, mégis bátran értékelő szempontrendszer. Elődei az értekező próza és a bírálat területén szinte kivétel nélkül kegyetlenek voltak. Nem volt-e kegyetlen Szabó Dezső? Nem volt-e kíméletlen Féja, Erdélyi, Sinka? Nem volt-e furfangosan könyörtelen Illyés Gyula? Azokhoz, akikre haragudott, nem volt-e kegyetlen József Attila? Nem volt-e csonttörően kegyetlen – Babitscsal, Szekfűvel, József Attilával és az összes híg-magyar halottal szemben – Németh László? Mindannyian szinte a hitvitázók nyers tónusában szólaltak meg, és még ma is viszolyogva vesszük kézbe egyik-másik darabjukat.

Lengyel Balázs nem volt kegyetlen. Nem volt a megsemmisítés megszállottja. Az ő esszéművésze – már a kezdet kezdetén – mindig a pontos, a művek belső indítékait elemző, aprólékos, részletekhez odahajló hangnemet kereste, a személyeskedés leghalványabb árnyéka nélküli fordulatokat. Viszont roppant bátor volt, nem sandított jobbra és balra, nem ítélt gyanús szempontok szerint. Ez a bátorság nem a kifejezés vakmerő fordulataiban nyilvánult meg, hanem Lengyel Balázs választásaiban, elfogultság nélküli észrevételeiben, érték és igény szerint alakuló döntéseiben. (Írói bátorságát élete hitelesítette. Közismert, hogy a háború alatt, családjával együtt, életét kockáztatva, emberéletet igyekezett menteni. A vészkorszakban is világosan élt, pedig a világosságot soha nem adják könnyen.)

Ma már fel sem tudjuk mérni, micsoda nyíltság és esztétikai eltökéltség, sőt merész éles-látás kellett ahhoz, hogy valaki leírja: „Kosztolányi nem elsősorban epikus tehetség. A nagy lélegzetű, folyamként áradó epikának... nem a mondat a legkisebb egysége, hanem a be-kezdés, nem a poentírozás az elsődleges, legtágasabb ábrázolási formája. Kosztolányi túl elegáns.” Vagy milyen iskola és kendőzetlenségre való hajlam kellett ahhoz, hogy valaki ki-

* Elhangzott 2008. szeptember 30-án a Lengyel Balázs emlékére rendezett ülésen a Magyar Tudományos Akadémia kistermében.

mondja a *Hunok Párizsban* kapcsán: „Illyés stílusa... bármilyen nagy igényű és vibrálóan szellemes, lényegében nehezen alkalmazkodik az elbeszéléshez... Az író erőművészként az ábrázolt világ és az olvasó közé lép, fitogtatva finoman poentírozó szellemességét. Ez a stílkacérság, mely csupa sejtetés, célzás, elhallgatás, a regény mögül fölöslegesen varázsolja elő a ránk macsintó író, s ez keletkezteti azt az érzést, hogy a regénynek két főhőse van: a párizsi fiatal Illyés és mostani ábrázolója.” Lengyel Balázs azt mondja a fiatal Mándy műveiről: „tónusnovellák”, vagy másként: „séták az emberi sorsok hangulati tartalmi körül”. Micsoda találat. De aztán – és ez a megszorítás sem csekélység – szóvá teszi ennek a művészetnek a veszélyeit is: „Mándy Iván tudatában van... tónusos ábrázolása színcsonkaságának, láthatóan tágítja is ...novellái világát, fokozza történeti drámaiságát, hosszabbakra oldja keményen kopogó tömondait.” Lengyel azt sürgeti, Mándy lépjen túl a németalföldiek zsánerfestészetére emlékeztető figuraalkotáson, és mélyítse el lélektani érdeklődését. Ezt írja 1948-ban. Megállapításai, úgy hiszem, érvényesek a későbbi életműre is.

A korai esszéket főleg ez a szellemi ámokfutástól mentes, nyugalmas áradás, ez a nem hadakozó szemlélet, az ideológiai fékeket és ballasztokat nélkülöző modor, az érvelés autonóm esztétikumra teszi emlékeztetést. És még valami, amit már említettem: a képszerű látásmód. Amit Lengyel Balázs Illyésnél és Németh Lászlónál láthatott, azt ő is hatásosan alkalmazza. (Bár korai stílusának laza szerkezeit joggal érte kifogás.) De milyen pompás képpel jellemzi – bírálja – a Szabó Pál *Tíz esztenő* című regényében ábrázolt paraszti és polgári világot: „a kettő plaszticitása úgy viszonylik egymáshoz, mint egy érmének két oldala, melyből az egyik erősen megkopott.” Vagy gondoljunk a korai Dsida-elemzés már-már költői dikcióra emlékeztető soraira: „Az érett költő kielégítetlen szenvedélye kiég ebben a csigázott feszítettségben, és átformálódik a lélek halállal küzdő szenvedélyévé. Éres ez is, mint a sértett gyümölcs, nagyiramú és korai.” És feledhetetlen az is, ahogyan Zelk Zoltán 1945-ös *A teremtés tanúja* című válogatott verseskötetét kézbe veszi: „Néha egy-egy kötet váratlanul kiemelkedik a verskötetek már-már szabályos egymásutánjából: fénykép helyett röntgenképpé lesz... Megrajzolja, áttekinthetővé teszi azt a tájat a világnak, amely a mindenségből az énbe beáramolni képes, s azt az utat, amelyen keresztül ez a táj a versbe belefut.”

Számtalan metaforikus betétet idézhetnék még Lengyel Balázs korai műveiből. Ehelyett azonban, befejezésül, megemlítem gondolkodásának egyik olyan vonását, amely már a negyvenes években, az *Újholdban* közölt *Szándék és fantom* című tanulmányban megfogalmazódik.

Lengyel Balázs nem csupán a társadalmi-politikai reformokon alapuló államszerkezeti átalakulás tanúja volt, hanem már igen korán a demokrácia híve és követelője. De már ekkor kimondja azt is, hogy a politikai szerkezet demokratizálása nem jelentheti a művészet autonómiájának megnyirbálását. Bár minden népfelség hajlik arra, hogy korlátozza és igazgassa a művészeti életet és megszabja a műalkotás mibenlétét – a művészet azonban, mindezek ellenére, csak a demokrácia keretei között futhat ki egyetemesen szabad, öntörvényű és egyetemes tartalmakra. Lengyel cáfolja tehát a vádat, hogy az *Újhold* költői valamiféle elefántcsonttorony-vallás papjai volnának, akik elzárkóznak a „valóság” vizsgálatától, és artistikus légvárak építgetése közben figyelmen kívül hagyják a „külső változásokat”. Lengyel Balázs és köre csak az igénytelen álművészetől, a dilettantizmus újhullámaintól zárkózott el, ezt bizonyítja az író későbbi pályája, egész életműve és öregkori szólásainak mindegyike. Az említett tanulmányban igen pontosan írja: „A demokrácia nem az értékhierarchia 'demokratizálása'..., hanem az értékek szocializálása.”

Úgy hiszem hát, hogy Lengyel Balázs nemcsak megszívlelendő intellektuális tartalmak híve és követője volt, hanem egy olyan értelmiségi magatartás is, amely egyre ritkább köreinkben. Emberségben a sokrétű, szilárd, feltétlen humánus emblematiszmus alakja, politikai felfogásban a mérsékelt, demokratikus baloldali laikus tagja, művészetben pedig az öntörvényű, egyetemes szemléletű, a nagy belső formákhoz hű hagyomány szószólója. Úgy tűnik, egy nagy vízözön előtti világ tartóoszlopa. Amit ő mondott Kasákról, úgy gondolom, rá is érvényes: Egy magatartás remekműve volt.

TRAGÉDIA ÉS JELLEM

A görög tragédiához és annak elméletéhez

„Es gibt eine innere Glut bei Euripides, die wir in dieser Form bei Aischylos und Sophokles nicht kennen... und daneben hat er das Elementare in einer Kraft, die wir wieder nicht bei Aischylos und Sophokles finden: das reine, gelöste Elementare an sich.“
Wolfgang Schadewaldt

A klasszika-filológus Hellmut Flashar¹ néhány évvel ezelőtt megjelent Szophoklészről és a görög tragédiáról szóló könyvében figyelemre méltó megjegyzést tett, nevezetesen hogy Arisztotelész a *Poétikában* leírta a görög tragédia struktúráját, másfelől világosan kijelölte azokat a mértékadó szempontokat, amelyek szerint ő maga a majd száz évvel korábbi virágkor műveiből válogatott és amelyek alapján ítelt. Flashar úgy vélte, hogy bizonyos – még a fennmaradt művek alapján is tekintetbe veendő – szempontokat Arisztotelész nem is érintett elemzéseiben, ezek között sorolta fel a művek *kultikus-rituális jegyeit*, amit – mint fogalmazott – a *katharszisz* felől történő tragédiaértelmezés sem pótolhat,² valamint hiányolta azt a nyilvánvaló kapcsolódást, ami a művekben az embert az emberhez, valamint az istenekhez köti. Flashar állítása szerint tehát Arisztotelész a tragédia *vallási* elemét hagyja figyelmen kívül, és ezzel *szekularizálja* a tragédiát, aminek oka lehet, hogy a *Poétika* az irodalmi jelleget és annak – számára mintaadó – felépítését kívánta bemutatni, ugyanakkor nem tekinthetünk el attól, mint Flashar utalt rá, hogy Arisztotelész műve kétségtelenül már megváltozott *kulturális környezetben* íródott.

Flashar megállapításai egyfelől igazolhatónak tűnnek, hiszen Arisztotelész valóban *nem elemzi külön az emberek között játszódként értett tragédiát*, de mi más a tragédia, mint éppen az, ami előre meg nem jósolható módon emberek között *tettek útján* megy végbe, másfelől nem elemzi a vallási / isteni dimenziót, ám ha rejtekezők is az istenek, a görög művészet számára jelenlétük nem volt kérdés, s ez Arisztotelészt aligha kényszerítette külön megokolásra. Pindarosz ódáit elemezve írta Hermann Fränkel:³ *minden földi törvénye, hogy a*

¹ Vö. H. Flashar: *Sophokles. Dichter im demokratischen Athen*, C. H. Beck Verlag, 2000. 189.

² Ezen a ponton aligha kerülhető el, hogy a háború utáni tragédiaértelmezés jelentős alakjára ne gondolnánk. Ugyanis W. Schadewaldt éppen ezt a sajátos tagolást tette kritika tárgyává, világossá téve, hogy Arisztotelész költészetfelfogása *kata phüszin* a költészetet mint genuin életjelenséget a mindent átfogó emberire (*Total-Humane*) alapozta, kiiktatva mindenféle dualisztikus képzetet, ezzel megnyílik a tragédiaértelmezés a vagy átszemléltető, vagy szenzualista, vagy moralizáló stb. olvasattal szemben annak az elementáris rétegnek, ami mindent átfogó. Vö. Schadewaldt: „Furcht und Mitleid“ (1955), in: uő.: *Hellas und Hesperiden*, I. kötet Artemis Verlag, 1960. 236.

³ Vö. H. Fränkel: *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums* (1962), C. H. Beck Verlag, 1993. 575., a 6. *Nemeai ódában* erről a közös eredetről és különböző képességről olvasunk, s főként arról, hogy mit sem tudunk a célról, amit a sors ír elő... Vö. Pindar: „Nemeische Oden VI.“, in: Pindar: *Oden*, kétnyelvű kiad., E. Dönt Reclam, 2001. 206.

legjobb kiindulás rejtve marad, így még az sem mondható, hogy az embernek nem adott a helyes előrelátás és az előzetes gondoskodás. Mégis nem szűnünk vakmerő reményekkel és tervekkel élni. Akaratunk és törekvéseink az istenekéhez hasonlatos, jóllehet az isteni tudás és ismeret elkerül minket.

Ha pedig egy másik elemzés felismeréseit idézzük emlékezetünkbe, akkor inkább úgy olvashatjuk a *Poétikát*, mint annak a kísérletét, hogy a változó politikai térben miként fogalmazódik újra a művekben az emberek közötti viszony mint politikai dimenzió. Sőt Eric Voegelin⁴ meglátása szerint a *Poétika* akkor születik, akkor foglalja egybe a tragédia jellemző strukturális jegyeit, amikor maga a tragédia már nem töltötte és nem tölthette be azt a szerepet, amit egykor: tehát egyfelől a tragédia a *nép kultikus intézménye* volt, másfelől kétségtelen, hogy a politikai hanyatlás és a tragédia nagy korszakának elmúlta egymástól nem elválasztható. Miként hat ennek a politikai térnek a gyors változása magára a műformára, miként emészti el a hagyományt: láthatjuk a korszak és közvetve a megrendült hagyomány komédiába plántált kritikájában (*A Békák*) és számos elemző későbbi Euripidész-értelmezésében.

Christian Meier⁵ klasszikus művében pedig már odáig megy, hogy ennek a politikai dimenzióknak a jelenléte nélkül a *Dionüszosz-ünnep* egészét érthetetlennek tartja, hiszen itt a politikai és vallási a legszorosabban egymásba fonódik. Szerinte a klasszikus korszak tragédiái (Aiszkhülosztól Szophoklészig) éppen annak körét tárják a polgár elé, ami döntésre várt, s amihez aligha volt előkép a korszak történeti tudásában. Meier egy helyen Jean-Pierre Vernant felismerését idézi, aki szerint a görög polgár első ízben nézett szembe azzal, hogy *tette miként érinti önnön magát és a többi embert*, s egyáltalán mennyiben tekinthető *az ember cselekedetei forrásának*, miként lehet a hagyományt és az új döntési helyzet között feszülő szakadékot áthidalni, miként viszonyuljanak a mindeneket uraló isteni világtrend töréseihez, azaz miként lehet *a vallási és a politikai között* valamiféle egyensúlyt fenntartani.

A Flashar által hiányolt *politikai* elem nagyon is jelen van Arisztotelész művében, sőt a művét áthatja ennek a kérdésnek a történeti helyzet adta jelentősége. Nemcsak a hatás kiváltásánál elősorolt szempontokra gondolok, hanem leginkább arra a mind esztétikai, mind politikai szempontból lényeges kérdésre, hogy a bemutatásnak milyen hibákat kell kerülnie ahhoz, hogy *a döntés és tett* jogosult legyen, illetve ne ütközzön a néző szenvedélyes ellenállásába, vagyis morális ítélőképességét ne oltsa ki, hanem inkább növelje. A néző szembesüljön azzal, ami nem csak művészileg igaz, hanem igaz az ember életét illetően is. Ha a tett indítéka nem is közvetlenül hozzáférhető, és a következmény nem látható előre, akkor a műben úgy kell bemutatni, hogy jóllehet nem tudjuk, miért a tett, de a mese szövetéből mégis világossá kell váljon, hogy mi történt korábban, ami az adott véghez vezetett.

Arisztotelész nem véletlenül emelte ki – egyben utalt arra, hogy Euripidész úgy tesz, miként a régiek, a tudatos és a helyzet ismeretében döntést hozó személyt viszi színre (*Médeia*) –, hogy a műben bemutatott tett, a visszavonhatatlanul megtörtént tett, miként kap előkészítést a mű felépítésében, s miért lesz tragikumot nélkülöző, ha valaki ugyan

⁴ Vö. E. Voegelin: *Die Welt der Polis – Vom Mythos zur Philosophie. Ordnung und Geschichte*, 5. kötet (1957), D. Fischer-Barnicol és G. von Sivers-Sattler (ford.), J. Gebhardt (kiad.), Fink Verlag, 2003. 110. skk.o.

⁵ Vö. Ch. Meier: *Die politische Kunst der griechischen Tragödie*, VEB Verlag, 1988. 236. Ha megnézzük Vernant egy másik művét, azt látjuk, hogy éppen ez az égi és földi rend és viszonyrendszer, valamint ennek változni képes jellege képezi a görög gondolat radikális újdonságát: mint Vernant megállapítja, a *polisztól* elválaszthatatlan a szó *hatalma*, maga a szó politikai hatalommá válik, akit istenként (*Peitho*) tiszteltek, a szó itt eltávolodik a rituálétól, az adott helyzetben és helyzetre alkalmazott formulától, és helyet ad az egymásnak szegülő érvek vitájának, diszkusszióknak és argumentációknak. Mondhatjuk annak a szónak, amely életekről is dönt. J.-P. Vernant: *Die Entstehung des griechischen Denkens* (1962), E. Jacoby (ford.), Suhrkamp Verlag, 1982. 44. skk.o.

elszánja magát egy tetre, ám mégsem viszi végbe. „Mert szükségképpen vagy elkövetik a tettet, vagy nem követik el, és vagy tudatában vannak, vagy nincsenek tudatában.”⁶ Aligha félreérthető Arisztotelész intése, hogy *a helyzet ismeretében a nem-cselekvés visszata-szító és nem-tragikus, hiszen nincs benne szenvedést okozó tett* (1453b35). Ugyanitt egy kivéte-les példára is utal: Haimón tetteire az *Antigonéban*, midőn apjára emel kezét, ám végül önmaga ellen fordította a fegyvert, amiről a hírmondó így számolt be: „De vad tekintettel mered Haimón reá, / egy szót se szól, csak válaszul – szemem köpi... / Majd kardot ránt... De szökken apja hirtelen, / és megmenekszik... Vad haraggal a fiú / most maga ellen támad, és a kard vasát / saját szívébe szúrja... Még eszmél, amint / hanyatló karral megszorítja kedvesét, / s zihálva ontja vére bíbor sugarát / az átölelt leány fehér orcáira. / Így nyugszik el – halott, halottnak oldalán –, / nász-ünnepét a síri boltban tartva meg, / halandó népnek megdöbbenő példaként, / hogy mily erő rajtunk az örült szenvedély.”⁷ A helyzet ismeretéről beszélt Arisztotelész, azaz Szophoklész talán nem kívánta a mű lé-nyegi konfliktusát képező Antigoné–Kreón szembenállást Haimón erőteljesebb bevoná-sával elbizonytalanítani. Vagy másként értelmezve, Haimón alakjában egy olyan ember lép a néző elé, aki nehezen jut el a helyzet és helyzete felismeréséig, így nem készül elő benne a tudatos elszánás a tetre, s ha a hírmondó intését halljuk, az örült szenvedély oly-kor olyan tetre sarkall, ami aligha jósolható meg előre. Ezzel közvetve mi mást mond Arisztotelész, mint hogy az olyan tett, mely nem tudatosan előkészített, és nem fejezi ki magát az embert, annak karakterét, hanem csak mintegy a szenvedély örülete, hirtelen akaratnyilvánítás vezérli – nem tragikus, és főként ellene van annak, hogy a polisz polgá-ra helyes ítéletet alkosson a történések igaz vagy nem-igaz mivoltáról. Emlékezhetünk arra az ugyancsak megütköztető válaszra, amit Antigoné mond a vele együtt halni kívá-nó Iszménének: „Nem vállalhatsz olyat / mit nem te végeztél.” (546) Talán csak a mi mo-deren értelmező viszonyunk növeli Haimón döntését is tragikussá – úgy is fogalmazha-tok, hogy *a halálra szánt* Antigoné legalább annyira eldöntötte Haimón sorsát is, mint apjának az isteneknek tetsző régi szokást lábbal tipró türannikus döntése. Anélkül, hogy a szereplők viszonyát, tettük jelentését és jelentőségét a mű szerkezetében közelebről akarnám elemezni, Haimón útja a nem-tudástól, az apával szembeni tisztelettel oda-adástól vezet el addig a felismerésig, hogy Kreón úgy tesz, mintha az állam üdvét egye-dül ő képviselné, mégis a mű zárzata a szétfeszített pólusok közé *illeszti vissza az embert*: „Ha a boldogulást keresed, csak a józanság / legyen útmutatód! Lábbal ne tapodj / soha isteni törvényt! Rombol a döllyf: ...” (1347–1349)

Ha a *Nikomakhoszi etika* megállapítását is tekintetbe vesszük, ahol az *igazságosság* kér-dését⁸ tárgyalta, úgy világos, hogy a műalkotás szempontja nem tér el attól a felfogástól, ahogy az emberek között kialakuló igazságos viszonyról gondolkodik: nem engedhetünk soha embert uralkodni, hanem csak az ésszerűséget, másfelől a tett kiindulópontja nem lehet a szenvedély, hanem elhatározás, azaz döntés, amelynek saját akaratból kell fakad-nia, s még így is előáll, azaz áthúzza a legjobb elhatározást is az, hogy az ember a körülmények minden egyes elemét, főként a láthatatlan, nem-várt elemet nem képes előzetesen megfontolni. Az emberi tett elvétései körébe vont a *hiba, a szerencsétlenség és az igazságtalan tett* (1135b), nyilvánvalóvá teszi, hogy a puszta hiba inkább komikussá tenné a cselekedetet, az igazságtalan tett aligha váltana ki együttérzést, s főként arányaiban – ami oly fontos Arisztotelésznek – megrendítené az együttélés rendjét, így egyetlen vét-ség/elvétel jöhet szóba, mint arra a *Poétikában* is utalt (1453a12), hogy megteremtse egy-

⁶ Arisztotelész: *Poétika*, Ritoók Zs. (ford.), PannonKlett Kiadó, 1997. 61. (1453b30)

⁷ Szophoklész: „Antigoné”, in: Szophoklész: *Drámái*, Mészöly D. (ford.), Európa Kiadó, 1979. 102.

⁸ Vö. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, Szabó M. (ford.), Magyar Helikon, 1971. V. könyv 9–14., kü-lönösen 1135b.

felől a velünk hasonló érzését: ha az ember úgy vét, hogy nem akarattal, sőt éppen nem is tudja, hogy mi az, amit elkövetett. Olyan embert mutasson a tragédia, aki „erénye és tisztessége folytán nem emelkedik ki, de nem is alávalósága és gonoszsága miatt váltott át balsorsba, hanem valamilyen tévedése folytán, valaki a nagy dicsőségben és jó sorsban levők közül”.⁹ A NE egy helyén (1106b28) még világosabban mondja ki: *a rossz határtalan, a jó pedig körülhatárolt, helyünket jól megállni csak egyféleképpen tudjuk*. Ha ezt a műalkotás létének kérdése felől nézzük, világossá válik, hogy ennek az egy jónak a lehetőség szerint legvalószínűbb körülírása a tragikus mű igazi centruma, ahogy az életben tévedhetünk, az alkotó a műben is elvétheti célját, nem jó, ha szenvedély vezérelte tetteiből ered a hiba, ahogy az sem, ha a cselekvő számára semmi sem átlátható stb. Vagyis a lehető legjobbat a történetek sora és hálója rejtje magába, amely nem egyetlen alak körül megrajzolt, hanem a tettet véghezvivő alakok viszonylataiban mint megjelölhetetlen és kimondhatatlan hely szorul lassan határok közé – így mutatva fel a jót, mint az egymásnak feszülő elhatározások között képződő jót. A cselekvésnek nem önmagán kívül van a célja, „a jó cselekvés maga a cél.”¹⁰ Az *eupraxia* célját azzal éri el, ha maga mint tett jó, azaz a lehető legjobb módon engedi cselekedni az embert, vagyis nem valamire és valakire tekintettel, hanem maga válik ennek a jó cselekedetnek hordozójává és céljává. A tettek rajzolatában kitűnik a jó, ami nem egyvalakié, hanem az emberek között képződik. A jó cselekvésben az ember maga valósul meg, ezért minden ilyen tett véghezvivőjére mutat rá.

Schadewaldt¹¹ szép megfogalmazása szerint így hatja át az *Antigonét* az a *mindeneket megrendítő rejtett működés* („ein geheimes Walten”), amelynek csak pillanatokra tudnak ellenállni, amivel szemben nincs is ellenállás, hiszen a meghozott döntés, a kihirdetett parancs végig magával ragadja a tragédia alakjait, mintegy ennek mentén rendeződnek el és alakítják ki tevőleges, vagy éppen szemlélt viszonyukat a mű alakjai. Ebből a szempontból figyelemre méltó, ahogy Schadewaldt előadásában hangsúlyozta, hogy míg *Antigoné* statikus, addig *Kreón* fejlődik, jóllehet kényszerítő fordulat szembesíti azzal, hogy döntése mit is eredményezett, milyen véget idézett elő maga és szerettei, valamint a polgárok számára. *Antigoné* a kihirdetett parancs folytán válik azzá, ami, vagyis kinyilvánítja akaratát. Amit meg kell értenünk *Kreón* esetében: ez a fejlődés nem azt jelenti, hogy jobbá válik, hanem kiderül, mi lett volna a lehető legjobb az adott szituációban (hiszen a háború véget ért!), azt jelenti tehát, hogy élet-viszonyai tisztázódnak, és maga – s ezzel a néző számára is kitűnik a döntés hibája – az elvétett döntés, amely kerülő úton állítja az alakot vissza abba a helyzetbe, amit tisztázni kívánt. Magán ismeri/ismerteti fel tettének rossz mivoltát. Végül úgy áll előtünk, mint aki hagyománytagadó és szeretet nélküli döntésével mindent lerombolt.

Arisztotelész nem a vak sorsot állítja a tragédiaelfogás centrumába, hanem éppen azt a jellemet megmutató, szóban és/vagy tetteben mutatkozó döntést, amitől az emberre azt mondjuk, ez ő. Arisztotelész¹² a döntést/elhatározást (*prohairesisz*) az erénnyel hozza

⁹ Arisztotelész: *Poétika*, id. kiad., 55.

¹⁰ Arisztotelész: *Nikomachoszi etika*, id. kiad., 155. (1140b), ehhez vö. Aristoteles: *Nikomachische Ethik*, VI. Könyv, H.-G. Gadamer (kiad. és kommentálta), Klostermann Verlag, 1998.

¹¹ Vö. W. Schadewaldt: *Die griechische Tragödie*, I. Schudoma (kiad.), Suhrkamp Verlag, 1991. 252.

¹² Vö. Arisztotelész: *Nikomachoszi etika*, id. kiad., 58–59. (1111b–1112a), döntés és jellem, *prohairesisz* és *ethosz* etikai-esztétikai viszonya kapcsán jegyezte meg Eckart Schütrumpf, hogy Arisztotelész számára a döntés jellemet mutató lényege azt tárja fel, hogy bár az ember sokféle, ám azt, hogy jó vagy rossz, csakis annak alapján ítéljük meg, mire határozta el magát, a döntés felől ítélünk cselekedetéről. Ám, hogy döntése és ennek folytán tette nem feltétlenül jó, annak oka lehet a rossz jellem (*ethosz*), a helytelen megfontolás (*dianoia*), vagy éppen az, hogy helytelenül szól (*logosz*). A tragédiában cselekvő lény jó elhatározása éppen nem közvetlenül érvényesül, a maga által jónak tudott más elhatározások vonatkozásában kell megmutatkozzék végül, mint ami valóban jó.

kapcsolatba, ami többet árul el a jellemről, mint maga a tett, vagyis elhatározni magam arra, hogy jót vagy rosszat cselekszem, teljességgel megmutatja, miféle ember vagyok, ezzel a jellemet is feltárja. Az elhatározás még minden konfliktus előtt mutatja meg az embert, s a tett számtalan módon térhet el attól, ami mellett a cselekvő ember kezdetben döntött. Arra határozzuk el magunkat, amiről a legbiztosabban tudjuk, hogy jó, az ember nincs a jó végső tudásának birtokában, vagyis aki cselekszik, csak azt tudja teszi a jót, ami saját tudása szerint az. Ám hogy a cselekvő a tragédiában valóban jót tett, csak a végén tűnik ki, s nem ön maga szoborszerű kiállítottságában, hanem a nézőt elragadó érzelem¹³ és értelem mozgásában, mint olyan embert ismerjük el/fel, aki sok gátló vagy éppen gyors eredményre vezető döntési szituáció között is ahhoz tartotta magát (*hexisz*), ami helyes, s arra a helyre jut, ami pusztán őt illeti meg. Így áll előttünk az alak a maga igazságában – mint ahogy a portréről szólva mondta Arisztotelész: az eltér attól, nem hasonló ahhoz, akit lefest, mégpedig abban a nem eleve eldönthető irányban, ami a megfestett személyt szebbé és igazabbá teszi. Az igazi portré soha nem a megjelenített személyt mutatja be.

A megjelenítés – azaz a művészet eszközei által történő ábrázolás (*mimézisz*) – éppen azt a közöttet (*metaxu*, 1453a8)¹⁴ keresi, ami a néző számára a cselekvő embert mint olyat mutatja meg számos lehetőség között, aki tévedésének legalább annyira maga is áldozata, de aki éppen tettében előttünk válik olyanná, aki így válaszolt a helyzetre, azaz döntött,

Schütrumpf éppen a *prohaireszisz*-ben találta meg a közös etikai-esztétikai elemet, vagy mondhatjuk azt, hogy az ember művészi bemutatása nem elválasztható attól, ahogy az emberről képesek vagyunk gondolkodni. E. Schütrumpf: *Die Bedeutung des Wortes ethos in der Poetik des Aristoteles*, C. H. Beck Verlag, 1970. 82. skk.o.

¹³ Arisztotelész a *Politika* nyolcadik könyvében (1340a) egy helyén így írt: „Azok, akik hallják az utánzó művészeket, mindannyian együtt éreznek velük, harmonikus mozgás és dallam nélkül is. A zene gyönyört, az erény pedig az igaz örömet, szeretetet és gyűlöletet ad: így világos, hogy semmit sem kell annyira megtanulnunk és semmit sem kell annyira megszoknunk, mint azt, hogy helyesen ítéljünk és örüljünk a tisztességes erkölcsöknek és a nemes cselekedeteknek...” Arisztotelész: *Politika*, Simon E. (ford.), Gondolat Kiadó, 1969. 366–367. – Röviden annak öröme, hogy a helyzet, amibe a mű belátni enged, felismerésre, sőt okulásunkra szolgál, kétségtelenül olyan örömmel jár, amit gyönyörűséggel szemlélünk, jóllehet magunk éppen hogy el vagyunk választva tőle, azaz csak közvetve képezi gyakorlati életünk részét. „...a tanulás nemcsak a bölcselők számára gyönyörűséges, hanem másoknak is szintazonképpen, de az utóbbiak csak kevéssé veszik ki belőle a részüket. Azért örülnek ugyanis, mikor látják a képmásokat, mert miközben szemlélik azokat, az történik, hogy tanulnak, tudniillik következtetnek, hogy mi micsoda, hogy például ez ez meg ez.” (*Poétika*, id. kiad., 1448b13)

Ezért joggal írta Stephen Halliwell, hogy ez az esztétikai öröm (pleasure in mimetic art) az érzelmi és érzelmi válasz együttese arra a külső világra, ami soha nem az, ami a műben megjelenik, ám mégis egy nem magától értetődő viszonylatban áll vele. Úgy fogalmaz, hogy a *Poétika* fényében kettős perspektíva jelenik meg a költői műveken (a dual perspective on poetic artworks), egyszerre megalkotott mint elkészített (material construction) és a megjelenített emberi tettek reprezentációja (representations of imagined human actions). Halliwell: „Inside and Outside the Work of Art: Aristotelian Mimesis Reevaluated”, in: uő.: *The Aesthetics of Mimesis*, Princeton U. P., 2002. 173., a magyar nyelvű publikációk közül Simon Attila értelmezi kiválóan a gyönyör/tudás/megértés kérdését a tragédia gyakorlati étellel való összefüggésében. Simon Attila: „Arisztotelész *Poétikájának* gyakorlati filozófiai vonatkozásai”, *Ókor*, 2008. (VII. évf.) 3. szám, 20. skk.o.

¹⁴ Ennek a *metaxu*-nak a jelentőségére mind a görög gondolkodást, mind a művészi ábrázolást és annak elméletét illetően a kiváló Parmenidész-fordítónál lettem figyelmes, aki a *Traktat vom Schönen* című könyvében (Klostermann Verlag, 1935.) a következő felismerésre jutott: igazság és látszat közötti az eleven, s maga ez a között a lét illesztéke (eine Fuge des Seins) – ennél fogva az ontológiai igazság tartalma. A számos között között a látszat veszélybe sodorja az igazságot, az igazság pedig éppen a látszat szorult-ínséges mivoltát engedi megjeleníteni.

vagy amibe saját hibája vagy véletlen folytán került. A között épp annak nem szűnő megjelenése, hogy a viszony tünékeny, egy pillanatban még mint igaz, az igaz pedig éppannyira mint látszat tűnik ki, ez éppen az az *elevenség*, amely nem járulékos, hanem maga a mű, ha az, és így mutatkozik. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy a virágkor tragédiái a karakterek körül képzett változó és mind gazdagabb lehetőségmezővel, a művésziileg lehetséges mind nagyobb körével mutatják meg az alak képződésének módozatait. Miként mozgás közben és egyénítve mutatja a klasszikus kor szobrászata az emberi alakot, úgy a tragédia hőse is olyan események részeseként nyer *eleven* alakot, amelyek során döntése nyilvánvalóan csak részben alakítja a róla alkotott képet, sokkal inkább mások vonatkozásában képződik ez. Ennek része az a mind árnyaltabbá váló felfogás, ahogy az *archaikus kor statikus emberképe* után a karakter választás és döntés általi megnyitásán keresztül mutatják be az embert változó és előre nem látható viszonylatok között, azaz mind inkább magát a testet pozicionálják és diszpozíciók közepette értelmezik. Az ember helyzete nem pusztán áramló és uralatlan életnyilvánítás (*thümosz*), istenek kénye-kedve szerinti kivetettség a létezés áttekinthetetlen körébe, hanem testének és értelmének a helyzetet felmérő működtetése. A test uralásának és a lélek megindíthatóságának egyszerre vagyunk tanúi a klasszikus görögség műveiben.

Michel Foucault¹⁵ ezt a magából kimozduló, testi indíttatásaira és rezdüléseire is figyelő embert állította kései művei centrumába, s megfogalmazása szerint a görög lélek éppen az, ami a testet szolgálja, illetve a testi indíttatáson keresztül nyilvánítja ki és szolgálja magát. Ennek fogalma a *khraomai*, azaz magam felé, éppen *magamat szolgálva* tartok, ami csak később a Sztoában válik benső nyugalmat és nem-cselekvést célzó életelvvé. Másfelől ennek az olykor uralhatatlan önmaga-szolgálatnak és akaratnyilvánításnak a polisz mint másokkal együtt élt élet, döntően határokat szab, vagy inkább állandóan változó módon kijelöli határait, hiszen az ember éppen *érintkezve* ember, vagyis a *nyelv útján tesz* a maga és mások kárára és vagy éppen hasznára. Heidegger helyesen fogalmazta: „Magában az ember létében bennrejlík a poliszban-lenni alaplehetősége. A poliszban-lenni Arisztotelész számára az ember tulajdonképpeni élete. Hogy ezt megmutassa, az ember létét a *logon ekhein* felől teszi hozzáférhetővé. Ez a meghatározás egy egészen sajátos fundamentális emberi létmódra utal, amit a másokkal-lét (*koinonia*) jellemez. Ez a létező, amely szól a világgal, olyan, ami másokkal osztja a létet.”¹⁶

Az antik tragédia nem pusztán azt mutatja meg, hogy ez a másokkal osztott közös lét mennyire sérülékeny, s hogy van ugyan hagyomány, ám az adott helyzet szinte semmi más támaszt nem kínál, mint a döntés helyzetébe került ember önvizsgálatát (legyen ez kényszerítő helyzetből fakadó), a lehető legtisztább viszonyt ahhoz, ami ő abban a helyzetben, s tenni és mondani mi *jogos*, ahogy Arisztotelész a *Rétorikában* fogalmazta (1375a), még *derék embernek is bizony nehéz feladat, az ilyen ember ugyanis nem kényszerből igazságos*. Ez az a jellem, amelyről Arisztotelész beszél a *Poétikában*, amely minden tettel és mondasával kényszerítően önmagával szemben az igazságra törekszik és a jogtalanság ellen van. Gondoljunk arra, hogy Oidipusz hány ízben állíthatta volna meg, hogy az igazság napvilágra kerüljön, ha nem annyira eltökélt a kiderítésében. Folyamatosan közelebb jut ahhoz, hogy minden leplezés nélkül magára ismerjen mint a bűn elkövetőjére. Nem eleve bűnös, hanem elvét valamit, mivel nem láthat át mindent. Ennek a saját bűnösségével szembesülő és jogtalanságot elkövető embernek a belátása az antik tragédia kulcsa,

¹⁵ Vö. M. Foucault: *Hermeneutik des Subjekts*, (1982. jan. 13-i előadás a Col. de France-ban), U. Bokelmann (ford.), Suhrkamp 2004. 66. skk.o., valamint L. Thommen: *Antike Körpergeschichte*, UTB Verlag, 2007.

¹⁶ Heidegger: *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*, (1924) GA. 18., M. Michalski (kiad.), Klostermann Verlag, 2002. 46.

amely elvezeti az embert ahhoz, hogy végül *magát mint ezt* ismerje fel. Ezt a szerkezetet a tragédiáművészet csúcán az események tartják egyben, s éppen a történések váratlan átfordulása (*peripeteia*) rendíti meg azt, amiről Max Kommerell írta,¹⁷ több ez, mint pusztán változás a szituációban. Egyfelől jelenti az események menetében beálló fordulatot, vagyis az elvárthoz képest bekövetkező fordulatot, másfelől azt, hogy valaki véghez akar vinni valamit, ám a dolgok hirtelen szándéka ellen fordulnak – ez az elvétés (*hamartia*), de ki a megmondhatója, hogy éppen mi volt az, ami miatt nem volt képes számolni azzal, ami ezt a végzetes fordulatot előidézte. Igen, az ember nem csak az embert, hanem a helyzetet is félreismerheti; a felismerés lehet üdvöt hozó vagy a végső megsemmisülés előidézője, de – Kommerell szép fordulatával élve – az *elviselhető látszat átfordul, átadja helyét az elkerülhetetlen igaz elviselhetetlen létének*.

A tragédia igazi tétje, s Arisztotelész struktúra-leírása ezen fáradozik, hogy jóllehet az ember aligha juthat túl egyszer és mindenkorra a látszaton, mégsem hagyhat fel a benne foglalt igazzal történő szembenézéssel, vagyis joggal mondta Hans-Jürgen Horn,¹⁸ hogy az antik tragédia *a cselekvés és nem a jellem*¹⁹ tragédiája, az ember éppen a tett által mutatja meg másnak, és derül ki a maga számára, hogy valójában ki is ő. A tragédia annak felismeretése, hogy mennyire nem ismerjük még magunkat sem, s erről ritkán, olykor csak kényszerhelyzetben számolunk be magunknak. A fordulat kényszere, amelyen átmegy a hős, s amelytől a néző sem tud eltekinteni, feltéve, ha érti, hogy mi ment végbe a színen, az ugyanis, hogy már nincs mód önmaga félrevezetésére. A néző válasza is az *érzés zavarából (félelem és részvét) születő felismerés és egyben katharzisz, amely során a történet összerendeződik azon hely körül, ami a jót, igazat és szépet egyszerre mutatja fel a mű kimeríthetetlen értelemvonatkozásai között*.

Ingemar Düring persze joggal utalt arra, hogy a *katharzisz*-fogalom szinte mindent magába szívott, így vesztette el saját jelentőségét az *oikeia hēdonē*, amelynek éppen egyfajta helyreállt örömteli *testi egyensúly* felel meg: „A tragédia kínálta sajátos gyönyör és élvezet az a hatás, amit kifejt a nézőre vagy olvasóra: érzi, hogy elér egy benső egyensúlyt; megélte az iszonyat és érzés viszonyossága közepette, hogy végül a konfliktus megoldódik.”²⁰ Az öröm, a gyönyör, ami eltölt minket, s ami kísérője az átélteknek, a lelket mozgatja, vagy inkább képes kimozdítani a lelket. S kétségtelen, hogy a tragikus események adta gyönyör és öröm merőben ésszerűtlennek tűnik, hiszen olyannak tesszük ki magunkat, ami nem feltétlenül vezet el minket az említett egyensúlyhoz, sőt olyan állapotot idézhet elő, amelyről maga Arisztotelész írja a *NE* hetedik könyvében (1147a), hogy szinte elmeheit az örületig, hiszen minden tudását felfüggeszti ez az állapot. A gyönyör nem

¹⁷ Vö. M. Kommerell: *Lessing und Aristoteles. Untersuchung über die Theorie der Tragödie*, (1940) Klostermann Verlag, 1970. 137.

¹⁸ Vö. H.-J. Horn: „Zur Begründung des Vorrangs der *praxis* vor dem *ethos* in der aristotelischen Tragödientheorie”, in: *Hermes*, F. Steiner Verlag, 1975. Vol. 103. No. 3.

¹⁹ A jellem, illetve karakter eredetét vizsgálta a görög gondolkodás történetében Alfred Körte, megállapítva, hogy minden etikai vonzat nélkül, mint valami „stempli”, az ember magán viseli a karakter nyomát. „Karakter”, in: *Hermes*, F. Steiner Verlag, 1928. Vol. 64., No. 1. 69–86.

²⁰ I. Düring: *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, (1966) Winter Verlag, 2005. 177., megemlítem, hogy J. Bernays mindmáig figyelemre méltó tanulmányában *szomatikus és eksztatikus katharzisz*ról beszélt, vagyis arról a kettős mozgásról, amelynek a mű hatása folytán az ember ki van téve, túl magán és egyben maga felé vissza egy újra megtalált egyensúlyban zajlik ez a kétirányú mozgás. Bernays: *Grundzüge der verlorenen Abhandlung des Aristoteles über Wirkung der Tragödie*, E. Trewendt Verlag, 1857. 176. (www.bokks.google.de), Franz Dirlmeier pedig kimutatta elemzésében, hogy a *katharzisz* elválaszthatatlan a *hēdonētól*: „a tragédia rendelkezik egy *oikeia hēdonē*val, amely szükségképpen ki kell alakuljon, ha a tragédia szerkezete (Gefüge) rendben van.” „Katharzisz pathematon”, in: *Hermes*, Vol 75., No. 1. F. Steiner Verlag, 1940. 89.

rossz önmagában, hanem átfordulása és mértékvesztett keresése teszi azzá – így a tragédia szemlélésekor, mint valami *aíszthezisz* során kiteszük magunkat a bizonytalannak, hiszen itt nem cselekszünk (1146a), azaz okos mivoltunkat csak a helyes mérték szerint érzett örömben tanúsítjuk először. Az *érzéki tudás egy bizonyos módon kiterjesztett tudás, más szempontból pedig éppen a tudás egy részének elvesztését jelenti, Arisztotelész azonban nem magát a vágyat és örömet ítéli meg negatívan, hanem annak korlátozó jellegét, ha az indíttatás nem találja meg a mértéket*. Aki például „szenvedélyének a rabja, az mindig ilyen állapotban van (t.i. tudásának egy bizonyos módon nincs birtokában – B.B.): a harag, a szerelmi vágy s más ilyen szenvedély szembeötölő módon még a testben is változást okoz, sőt némely emberben még tébolyodást is előidézhet.”²¹ A tragédia számos esetben éppen ezt a meglevő, ám tudását alkalmazni nem képes embert mutatja, s a néző ennek hiányát úgy érzékeli, mint az *emberi tudás* pillanatnyi felfüggesztését, olyan állapotot, amelyet valami minket meghaladó erő mért ránk, holott éppen magunk vagyunk képtelenek *mértékvesztés* vagy *fegyelmezetlenség* miatt visszatérni ahhoz, ami a helyzethez illő. A tragédiák ezekkel az eltérésekkel, hirtelen támadt, megmagyarázhatatlan indulatokkal szembesítik az embert, teszik nyugtalanná, idéznek elő benne az ésszerűtől eltérő választ, megértve a szenvedély uralta ember esendő mivoltát – ám a mű lezárultával a *tragikus öröm* mint kockára tett tudás és benső egyensúly tér vissza.

A *Rétorikában* pedig a vágy ésszel párosuló és esztelen megjelenéséről beszélt; ez utóbbinál semmiféle benső döntés nem előzi meg a tettet (puszta testi kíváncsalom – például oltani a szomjamat), míg az előzőnél mondhatjuk, hogy valami kellemes és olyan érzés kerít hatalmába, amelyről meggyőződése, hogy azt tenni jó. Arisztotelész²² Euripidész szép megfogalmazását idézi: *a túlélő szívesen emlékezik a bajokra*.

Eszelősnek tekintjük azt is, aki olyan elhatározásra jut, ami lehetetlen, főként ha elhatározásában nem önmagán nyugszik tette, ezért említi Arisztotelész a *Nikomakhoszi etika* 3. könyvében, hogy jóllehet vágy és elhatározás egymáshoz nagyon is közeli, mégis teljességgel egymásnak ellentmondó; a vágy a céljára függesztett pillantás foglya, míg az elhatározás, ami éppen nem a kellemes és kellemetlen szerint válogat, „csak olyasmire vonatkozhatik, ami tőlünk függ.”²³ A tragédia nézője pedig azzal szembesül, jóllehet teoretikusan kijelenthetjük, hogy az ember általában nem oktalan, mégis vágya, sőt a lehetetlent célzó elhatározás kerítheti hatalmába. Az ember számtalan módon dönthet rosszul. Mégis, mint már utaltunk rá, Arisztotelész joggal emelte ki a *Poétika* 15. fejezetében, hogy a cselekvőt a *prohaireszisz*, a döntés és választás mutatja meg karakteresen. A *thüimosz* uralta lényel szemben az, aki elhatározza magát valamire, azaz dönt arról, hogy mi módon érheti el célját, azt is eldönti, mi jó és helyes, a pillanat átlátásával felméri lehetőségét, és a lehető célozza. Heidegger²⁴ az *elhatározás* elemzésekor kiemelte, hogy „a *prohaireszisz*hez (1111b18) tartozik az orientáció az adott pillanatban – a *prohaireszisz* nem az úgynevezett

²¹ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, id. kiad., 178. (1147a), Franz Dirlmeier a szöveg helyi magyarázatakor joggal utal vissza a NE 2. könyvének lényeges felismeréseire, nevezetesen, hogy éppen az öröm és örömtelenség viszonylatában alakított erény szabja meg a ember tevékenységét, a vágy és öröm kiiktatása nem tesz erényessé – a német fordítás itt még a „Stille der Seele” (1104b) megfogalmazást is alkalmazza, amely Arisztotelész számára nem elfogadható, hiszen éppen hogy alkalmatlanná teszi az erény begyakorlására az embert. Tartózkodás az érzelemtől (*pathosz*) éppen nem tesz képessé (*dünamisz*) arra, hogy egy helyzetben helyesen tartsuk magunkat (*hexisz*) ahhoz, ami jó. Aristoteles: *Nikomachische Ethik*, F. Dirlmeier (kiad., ford. és kommentálta), Akademie Verlag, 1983.

²² Arisztotelész: *Rétorika*, Adamik T. (ford.), Gondolat Kiadó, 1982. 59. (1370b), valamint Aristoteles: *Rhetorik*, G. Krapinger (ford.), Reclam Verlag, 1999. 54.

²³ Vö. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, id. kiad., 58–59. (1111b)

²⁴ M. Heidegger: *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*, id. kiad., 145.

tett, hanem az a tulajdonképpeni lehetőség, hogy valaki benne van a pillanatban.” A tragédia cselekvő embere az adott szituációban dönt a megtehetőről, még akkor is, ha tette ellenlépést vált ki, erényes, mert megteszi azt, ami a *lehető legjobb az adott pillanatban*.

Ahhoz, hogy az ember tegye, ami jó, ahhoz éppannyira maga, mint világa, azaz a másik iránt nyitottan kell élnie; ez az olykor elbizonytalanító és fenyegető megnyílás teszi annyira sérülékennyé. A homéroszi emberrel és az ő világra nyílt tetteivel mutatta be Fränkel, hogy miként vált a görög ember olyanná, akit aztán a tragédiák is megörökítettek számunkra. „Amennyiben az ember mint valami erőter van jelen, amelynek vonalai térben és időben korlátok és gátló elemek nélkül kiterjednek, akkor akadály nélkül elérhetik és behatolhatnak más erők is, így értelmetlen annak kérdése, hogy hol kezdődik a saját, és hol szűnik meg az idegen. Belátón és elszenvedőn, feltétel nélkül nyílik meg az ember a világnak – olyannyira nyitott, hogy a mi tudatunk számára alapvető antitézis én és nem-én között a homéroszi kor tudata számára nem is létezik.”²⁵

A város hanyatlásával nem csak olyan alakok jelennek meg a színen, akiket eszelősnek látunk, akik vágyaik által vezetettek, s akik végső soron olyan mértékben válnak valami őket eluráló idegenség áldozatává, amelyet korábban nem látott a görög néző. Mint ha a *teljességgel idegen előtt állna, aki éppen önmaga*, olvashatjuk így a görög tragédia virágkorának utolsó, már a szerző halála után bemutatott művét Euripidész *Bakkhánsnők*-jét. Az el nem dönthetőség, a helyzet semmiféle tett által nem uralható átcsapása a cselekvő emberen – ez teszi a művet olyannyira megütköztetővé. A kettősség és megkettőződés *inhumán geometriája* uralja a művet, ahogy René Girard²⁶ fogalmazta.

A már *női ruhába* öltöztetett Pentheusz éppen férfi mivoltára és egyedülálló bátorságára utal, miközben nőként tetszeleg, s *már nem tudja, hogy amit lát, nem is a valóság, a vágy elvakultsága vezet pillantását, s hogy aki előtt tetszeleg, az nem egy idegen, hanem az isten, akit korábban még vasra veretett*. Pentheusz a vágyat követi, miközben a megsemmisülés felé tart, az őt leigázó isteninek tetszeleg, miközben megalázzák férfi mivoltában. Így válik Pentheusz *szakrális áldozattá*, akinek szétszaggatott teteme mellett mindenki kijózanodik, és felismeri a valóságot a maga véres mivoltában.

„DIONÜSZOSZ: Ki azt kívánod látni, mit sosem szabad, / és tenni azt, mi tiltott, Pentheusz, lépj elő! / A házból lépj ki, és mutasd nekem magad, / a megszállt bakkhánsnő mezében, hogy velem / anyád kikémeled és a bakkhánsnők raját / Remek! Most bármely Kadmosz lány hú mása vagy.

PENTHEUSZ: Két napot látok fönn az égen, úgy hiszem, / és hétkapus Thébát is ideleln. / És úgy látom, hogy bika vagy te, ki itt vezetsz: / a homlokodból, úgy tűnik, két szarv mered. / Vad vagy tehát? Bikává lettél teljesen.”²⁷

Vernant²⁸ szintén arra a megkettőződésre utalt, hogy *Pentheusznak a másik fiatal férfi (Dionüszosz) voltaképpen a párja, az alteregója*. Ha Pentheusz ebben a másikban, már *idegenben*, ebben a szörnyű idegenben („ein furchtbarer Fremdling”) – ahogy Nietzsche írta *A dionüszoszi világnézet* című²⁹ művében – nem ismerhette fel magát, akkor kérdéses, hogy Euripidész miért is lenne „az esztétikai szókratizmus” megteremtője, hiszen a műben egyet-

²⁵ H. Fränkel: *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, id. kiad., 88–89.

²⁶ Vö. R. Girard: „Dionysos and the Violent Genesis of Sacred”, in: *Boundary 2*, Vol. 5. No. 2., 1977. 492.

²⁷ Euripidész: *Bakkhánsnők*, Devecseri G. (ford.), Európa Kiadó, é. n., 41–42.

²⁸ Vö. J.-P. Vernant: *Mindenség, istenek, emberek*, N. Kiss Zs. (ford.), Európa Kiadó, 2002. 159.

²⁹ Vö. F. Nietzsche: „Die dionysische Weltanschauung”, in: *Kritische Studienausgabe*, 1. kötet, G. Colli és M. Montinari (kiad.), dtv/de Gruyter Verlag, 1988. 563.

len dialógus sem a másikat célozza, ha látszólag ezt is teszi, csakis egyenlőtlen erőik „nyelvi” küzdelmeként. Isten és a fel nem ismert önmaga együtt semmisítik meg az elbizakodott Pentheuszt, itt nincs szókratikus haladék.

Euripidész maga viszi színre az aranykor uralhatatlan, vágyakkal teli és a szenvedés mámorában megsemmisülő emberét, még egyszer utoljára. A tragikus vég pedig éppen azt teszi nyilvánvalóvá, hogy nincs mód falakkal körbezárni az esztelenséget, szembenézve vele pedig az ember megsemmisül. A *Bakkhánsnők* ennek a kiúttalan logikának, a szenvedély és vágy korlátlan jelenlétének utolsó el- és felismerése, nem pedig szofisztikált gondolatüzem.

Rohde³⁰ a *Dionüszosz-vallásról* írott tanulmányában kifejezetten az Euripidész művéből felénk áramló orgiasztikus, uralhatatlan erőről beszélt, ami megzavarja az érzéseket, entuziasztikus mámorba hív, láncra ver szellemet és akaratot, és senkinek nem áll módjában kitérni előle, ugyanakkor az ebben részesülő, a kultuszban „megmerítkező” emberről írta, hogy benne a *felszabadított isteni jelenik meg, az önkívület állapotában az ember egy más módon megközelíthetetlen tudás birtokosává válik (eksztatikus mantika), amely fenyegető túlhatalmával azonban megsemmisítővé is válhat.*

Pentheusz rejtkehelyről szemlélődő magatartását az isten bünteti. Előbb a megvetett nők ruhájába bújtatja, majd mint ilyet semmisítetteti meg saját Anyjával.

„PENTHEUSZ: Helyes; ne erővel győzzünk asszonyok felett, / fenyőágak közé rejttem hát testemet.

DIONÜSZOSZ: Rejt majd a rejtek, hol rejtőznöd rémület, / ki a bakkhánsnőket ily cselekkel kémleled.

.....

KAR: Józanná teszi majd, ha közel a vég, / az istentelent; / határt tudj, halandó – s a kín nem gyötör.”³¹

Rohde³² a *tudat hasadásáról* beszélt, arról a sajátos én-kettősségről, amelynek megtestesülése lehet Pentheusz/Dionüszosz, amely folytán az ember teljességgel maga mögött hagyja uralt és uralgó énjét, és a vágy hívására olyan *magán-kívül-léte*be lép át, amely egy „elkülönült centrum” körül képződik. Hogy ez éppen az elfojtott vágyra adott ekzstatikus válasz eredménye, az önuralás technikájának hirtelen megrendülése, aligha érdemes eldönteni. Rohde azonban nem véletlenül hozta itt szóba Baubót, a férfit nemi aktus közben elemésztfő nő ősi képzetét. A mítosz kutatás³³ a Dionüszosz-ünnepet olyan minden ér-

³⁰ Vö. E. Rohde: „Dionysische Religion in Griechenland”, in: uő.: *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, 2. kötet, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1898. 46. skk.o.

³¹ Euripidész: *Bakkhánsnők*, id. kiad., 43–45.

³² Vö. Rohde, uo. jegyzetek, 413.

³³ Vö. G. Devereux: *Baubo. Die mythische Vulva*, Syndikat/EVA, 1985. 118. skk.o., egyik igen korai, s már a kortársak által is figyelmen kívül hagyott kiváló elemzése a kultusznak Bachofennél található az *Anyajogban*: „Egyetlen isten sem mutat oly tökéletes lelki rokonságot a női természettel, mint Dionüszosz. Ezért senki más nem ragadta magával a nőt oly ellenállhatatlan erővel, senki más fel nem korbácsolta oly magas fokra orgiára való hajlamát, senki más nem lelt a nőben oly lelkesült követőre és vallása terjesztőjére. A bakkhánsnők ama őrjöngése, melyet Euripidész leír, s melyet oly számos képzőművészeti alkotás a maga testi megjelenésében ábrázol (...) a vallási rajongás s az érzéki vágy feloldhatatlan kapcsolatát a megszállottság dühéig fokozza, melynek tántorgó mámor a felséges isten közvetlen megnyilatkozásának tűnhetett.” In: J. J. Bachofen: *A mítosz és az ősi társadalom*, Kárpáthy Cs. (ford.), Gondolat Kiadó, 1978. 269. Ennek az orgiasztikus vallásnak a rejtett továbbéléséről számolnak be a római kor bizonyos korlátozó/ fegyelmező intézkedései vö. *Umwelt des Urchristentums*, J. Leopoldt és W. Grundmann (kiad.), Ev. Verlaganstalt, 1979. 86. skk.o.

telemben vett felszabadulásnak és a korlátok áthágásának tekinti, amelyben az ember eksztatikus önkívületben egy pillanatra teljessé válik.

Az „esztétikai szókratizmus” szemben, azt gondolom, inkább hihetünk E. R. Dodds³⁴ finom észrevételének, aki a művet *palinodiának* tartja, amellyel mintegy adózik az isteneknek és tiszteletükre hív a széthulló várost elhagyó Euripidész.³⁵ Miként maga Arisztotelész utalt rá, az archaikus vonások a mű alakformálásában kétségtelenül megjelennek, ennyiben a múltba süllyedő görög nagyság költője, aki az istenire, az elementáris természetire és az emberit a vágy elől nem elzáró „ismeretre” nyitja fel a néző szemét, mintegy búcsút intve ennek a kezdetinek, amely éppen nem-különvált jellegénél fogva egyszerre isteni és emberi, ismert és kiismerhetetlen, leverő és felemelő, kiteljesítő és el-emésztő stb. „Ellenállni Dionüszosznak annyi, mint elnyomni az elemi erejét saját természetünkben; a büntetés a belső gátak azonnali és teljes leomlása, amikor is az elemi erők szükségképpen áttörnek, és a civilizáció elenyészik.”³⁶ Bernays³⁷ helyesen írta már a 19. században, hogy a letragikusabb görög szerző – ahogy Arisztotelész írta Euripidészről (1453a29) – a széthullás, a régi világ összeomlásának költője.

A tragédiaírás³⁸ pedig más utat választ: hol a benső kiismerhetetlenségét és a külsővel szembeni megerősítését, hol pedig az uralhatatlan fátumot állítják színre. Az ember *letragikusabb szembenézése önmagával a görög tragédiák sajátja maradt.*

³⁴ Euripides: *Bacchae*, E. R. Dodds (kiad., kommentálta és bevezette), Oxford U. P., 1960. – a bevezető megállapítása ez (40. o.) – köszönöm Bárány Istvánnak, hogy erre a kitűnő bevezetőre felhívta a figyelmemet.

³⁵ Vö. Ch. Meier: *Athen. Ein Neubeginn der Weltgeschichte*, Siedler, 2004. 674. – Euripidész a téboly mámorát mutatja a jogtalanság és törvénytelenység orgiáját ülő Athénnek.

³⁶ E. R. Dodds: *A görögség és az irracionalitás*, Hajdu P. (ford.), Gond–Palatinus, 2002. 219. Dodds alapvető könyvének egy helyén kitér a jellem és tudás kérdésére, arra, hogy éppen a tudásként értett jellem miatt mindent külsőnek, a jellemhez képest külső és kényszerítő elemnek tekintenek, ami nem tudás: „Ha a jellem tudás, akkor ami nem tudás, az nem része a jellemnek, hanem kívülről éri az embert. Amikor valaki tudatos beállítottságainak rendszerével (...) ellentétesen cselekszik, akkor cselekedete tulajdonképpen nem sajátja, hanem rá lett kényszerítve. Más szóval a nem rendszerezhető, irracionális impulzusokat és az ezekből folyó cselekvéseket inkább kizárják az énből, és idegen eredetűnek tekintik.” – Ez a különválasztás nem csak a tudást, hanem az emberről kialakított tudás lehetőségét is alapvetően változtatta meg. Az attikai tragédia el kellett tűnjön, hiszen itt éppen azt formálták meg művészi eszközökkel, hogy a jellem a tudással, vagy inkább a tudásként értett jellem nem fordul át minden akadály nélkül tettbe. S abban, amit az ember nem tud, még nagyon is jelen van a tudás, olyan, amihez sem jellemes tett, sem értelem nem ér el. Talán nem véletlen, hogy Doddsot köszöntő írásában a tudás megszerzésének eltérő módzataira hívta fel a figyelmet B. Snell: „Wie die Griechen lernten, was geistige Tätigkeiten ist”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 93. 1973.

³⁷ Vö. Bernays, i. m., 173.

³⁸ A tragédia döntő változásához, azaz az attikai tragédia egyedülállóságához vö. K. von Fritz: „Tragische Schuld und poetische Gerechtigkeit in der griechischen Tragödie”, in: uő.: *Antike und moderne Tragödie*, W. de Gruyter Verlag, 1962., főként Euripidész és Seneca műveinek összevetését 19–48. o.

Portrém¹

1.

Szívesen gondolkodom önmagamról, kedves olvasóim, és úgy is beszélek, ahogyan gondolkodom. Ne olvassák tovább ezt az Előszót, ha nem szeretik, hogy önmagunkról beszélünk.

2.

Életem vége felé közeledem, és ezen a világon semmi jót nem vittem véghez. Jó szándékú ember vagyok, de nem mindig könnyű jól megvalósítani azt, amit elgondolunk. De én másképpen szolgálom majd az embereket; egy hozzájuk hasonlóról festek hűséges képet, hogy megtanulják, hogyan ismerhetik meg önmagukat.

3.

Megfigyelő vagyok, nem moralista. Botanikus, aki leírja a növényt. A használati utasítás megállapítása az orvos dolga.

4.

Csakhogy szegény vagyok, és pénzszerűkében, nem ismerek becsületesebb megélhetést, mint hogy saját művemből éljek.² Sok olyan olvasó akad, akit már ez az egyetlen gondolat elriaszt. Föl nem foghatják, hogy az ember is megérdemli, hogy megismerjék, akinek kenyérgondjai vannak. Nem az ilyeneknek írok.

¹ J.-J. Rousseau: „Mon portrait”, in: *Oeuvres Complètes* I., Pléiade, 1959. Les Confessions; autres textes autobiographiques (Marcel Raymond és Bernard Gagnebin jegyzeteivel). Huszonnégy különböző nagyságú ívet tartalmaz a dosszié, melyet Rousseau *Portrém* címmel látott el. A szöveget először 1908-ban, a *J.-J. Rousseau Annales* IV. kötetében közölték. Az irodalomtörténészek egyetértenek abban, hogy a fragmentumok 1756 és 1762 között keletkeztek. Az 1757-es év magánéleti válsága (a „filozófus barátokkal” való szakítás és a Sophie Houdetet iránti viszonzatlan szerelem), valamint a Remetelakban eltöltött két esztendő adja az önvizsgálat életrajzi háttérét.

Az *Életem* vagy a *Portrém* megírásához közvetlenül az is hozzájárult, hogy Marc-Michel Rey – Rousseau amszterdami kiadója – szüntelenül ostromolja a szerzőt, hogy írja meg életének történetét. Rousseau 1757-ben írja Houdetet-nak: „most már csak az emlékezetemben létezem”, s kétségtelen, hogy ekkor már intenzíven foglalkoztatja az irodalmi portrékészítés és az önéletírás problémája. Emlékiratait azonban néhány évvel később, 1766 körül (az angliai száműzetés időszakájában) kezdi írni, és 1770-re készül el a *Vallomások* tizenkét könyve.

A *Portrém*at a Pléiade 1959-es kritikai kiadása önéletrajzi dokumentumként kezeli; a Malesherbes-hez intézett levelek, a *Magányos sétáló álmodozásaihoz* készített jegyzetek és a *Vallomásokhoz* írt *Előszó* mellé helyezi el szövegét.

² A kottamásoló mesterségről van szó.

5.

Eléggé ismert vagyok ahhoz, hogy könnyedén ellenőrizhessék, amit beszélek, s hogy könyvem ellenem forduljon, ha hazudok.

6.

Látom, hogy azok, akik a legszorosabb viszonyban állnak velem, nem ismernek, és egészen más indítékokat látnak az esetek többségében – jó vagy rossz – cselekedeteim mögött, mint amelyek kiváltották ezeket. Minderről az jut eszembe, hogy a történetíróknál előforduló jellemek és portrék többsége csupán kitaláció, amelyet megfelelő szellemességgel egy szerző könnyedén valószínűvé formál, s ehhez illeszti majd az alak fontosabb tetteit. Valahogy úgy, ahogyan a festő az őt alappont fölhelyezésével hoz létre képzeletbeli alakot.

7.

Kizárt, hogy valaki, aki folyton társaságban nyüzsög, és azzal van elfoglalva, hogy mások előtt tettei önmagát, ne színleljen önmaga előtt is egy keveset. Még ha jutna is ideje az önvizsgálatra, majdnem lehetetlen volna számára, hogy megismerje önmagát.

8.

Nem azért festik a történetírók magukat a hercegeket is némileg egyformának, mert jól felismerhetők, és mert látásból ismerjük őket, hanem azért, mert az összes többi festő azt másolja, aki elsőként festette le őket. Nem valószínű, hogy Livius fia hasonlított Tacitus Tiberiusára, márpedig mi mind ilyennek látjuk, mert szívesebben nézegetünk egy szép portrét, semmint azt, amelyik hasonlít a modelljéhez.³

9.

Az eredeti képről készült összes másolat hasonlít egymáshoz. De keresd meg ugyanazt az arcot különböző festményeken. E portréknak vajmi kevés közül lesz egymáshoz. Mindegyik jó? Melyik a valódi? A lélek portréja alapján ítélünk a hasonlóságról.

10.

Szerintük hiúságból beszélünk önmagunkról. Na és, ha van bennem ilyen érzés, miért rejténém el? Az is hiúság volna, hogy saját hiúságunkat mutatjuk meg? A szerény emberek kegyelmükbe fogadnának talán, ám az olvasók hiúsága rava-szul az enyém fölébe kerekedik.

³ 1754–1755 körül Rousseau Tacitus-fordításokkal foglalkozik. A „szép portré” egy előzetes modell, nem pedig a természet alapján készült.

11.

Csak egyetlen pillanatra térek el az előírástól, és máris mérföldnyi messzeségbe kerülök tőle. Éppen csak hozzáérek gondosan összekuporgatott erszényemhez, máris minden pénzt elköltöttem belőle.

12.

Mire volt jó elmondani mindezt? Részleteket kiemelni, és összhangot teremteni az egészben; a vonások csak összességükben kifejezők, egyetlen hiányától is torzul az arc. Írás közben egyáltalán nem az egészre gondolok, hanem arra, hogy elmondjam, amit tudok: így épül föl az egész, és így lesz az egész hasonlatos az eredetijéhez.

13.

Meggyőződésem, hogy az emberi nem számára fontos, hogy könyvemet tisztelet övezze. A világ azonban nem képes tisztességesen bánni a szerzővel. Nem azzal javítunk az embereken, ha őszintén beszélünk róluk. A maradék becsületesség dolgában nem várok senkitől kínos erőfeszítést. Csak ne beszéljenek nekem a könyvemről, s én már elégedett leszek. Ez nem akadályozhat meg senkit abban, hogy nyilvánosan mondja el, amit gondol róla; mivel én egyetlen sort sem fogok ebből elolvasni. Azt hiszem, megengedhetem magamnak ezt a távolgátartást, hiszen nem ez lesz a tanulópénzem.

14.

Egyáltalán nem foglalkoztat, hogy észrevesznek-e az emberek, de ha felfigyelnek rám, nem bánom, ha ezt egy kissé megkülönböztetett módon teszik. Inkább felejtsem el mindenki, mint hogy közönséges emberként tekintsenek rám.⁴

15.

Egyébként mindenféle élcelődés szándékától mentesen jegyzem meg, hogy több veszteti-, mint nyernivalóm van azzal, ha olyannak mutatom magamat, amilyen vagyok. Ha mégis érvényesülni szeretnék, olyan rendkívüli embernek adom ki magam, hogy mindenki kedvét lelje a rólam való fecsegésben, s a közvélemény így nagyobb szolgálatot tesz majd nekem, mint saját dicséreteim.

Egyáltalán nem áll érdekemben az, hogy én beszéljek magamról, s ebből a szempontból ravaszabb dolog másokra bízni, hogy rólam beszéljenek. Egy újabb önérdék-hullám hatására talán azt szeretném, hogy kevesebb jót mondjanak, de hosszabban beszéljenek. Márpedig, ha a közönség – amely már eddig is annyit locsogott rólam – továbbra is rólam pletykál, féltő, hogy épp ilyen hamar elfelejt majd.

Ez eléggé valószínű, bár nem vagyok felőle biztos. [Áthúzza a kéziratban.]

⁴ Ugyanez a kérdés jelentkezik majd a *Vallomásokhoz* írt „Előszó”-ban: „Lehet, hogy nem érek többet náluk, de mindenesetre más vagyok. A természet összetörte a mintát, amelyben alkotott; jól tettem-e vagy sem, csak akkor ítéelhetitek meg, ha elolvastatok.” V, 11. o.

16.

Nem fogok több kegyet gyakorolni másokkal, mint önmagammal, hiszen önmagamat nem tudom élethűen lefesteni úgy, hogy közben őket is le ne fessek. Úgy teszek majd, mint a hívő katolikusok; nekik és önmagamnak is gyónok.

17.

Végtére is nem fogom magam azzal fárasztani, hogy az őszinteségemet bizonygatom. Ha az őszinteség nem tanúskodik önmagáról, ha nem sugárzik a műből, azt hihetnénk, hogy nincs is benne.

18.

Arra születtem, hogy a legjobb barát legyek a világon. Csakhogy még nem jött el az, aki ezt viszonzná. Abban a korban vagyok sajnós, mikor a szív megdermed, és nem nyílik meg újabb barátságoknak. Ég veled, vágyva vágyott drága érzület. Későre jár, már nincs idő a boldogságra.

19.

Egy kevésbé megismertem a társasági élet témaköreit, beszédmódját és hangnemt. Mivé lett a tétlen beszélgetésekkel töltött élet csodája? Amikor az időt az erénnyel és a bűnnel szemben közömbösen, ellentétes érveléssel, és az erkölcsi szkepticizmus megalapozásával töltöttük?

20.

A gonosz embernek maga a pokol, ha kénytelen egyedül, önmaga társaságában élni. A derék embernek viszont maga a paradicsom, nincs számára kellemesebb látvány, mint önnön lelkiismerete.

21.

Bizonyíték arra, hogy nincs bennem annyi önérdek, vagy hogy másképpen vagyok önző, mint a többi ember, hogy nem visel meg a magány. Akármit mondanak is erről, csak azért járunk társaságba, hogy magunkat mutogassuk. Azt hiszem, mindig meg lehet állapítani azt, amikor valaki úgy éri el mások megbecsülését, hogy nagyon igyekszik ezt kivívni magának. Valójában nagy gondot fordítunk arra, hogy igyekezetünk okát a társaság és az emberiség iránti kötelességek szép és képmutató szólamaival leplezzük. Könnyedén be tudnám bizonyítani, hogy legkevesebbet az árt a társaságnak, aki leginkább távol marad tőle, és hogy az a legkínosabb, hogy olyan sok ilyen társaság létezik.⁵

⁵ A töredék valószínűleg Voltaire (1757. február) gáncsoskodása előtt keletkezett: „csak a gonosz van egyedül”.

22.

A társasági ember arra vágyik, hogy a többi ember meg legyen vele elégedve, a magányos pedig – az élet elviselhetőségének érdekében –, hogy önmagával legyen elégedett. Az utóbbi kénytelen erényes lenni, míg az első lehet, hogy képmutató csupán, sőt az is lehet, hogy kénytelen azzá válni, ha feltételezzük, hogy az emberek közötti boldogulás szempontjából az erény látszata többet ér, mint a gyakorlata. Azok, akik vitába szállnak velem ebben a kérdésben, vessenek egy pillantást [Itt Rousseau üresen hagyott egy sort.] Platón írására, az *Állam* II. könyvében. Mit mond Szókratész, hogy ezt a szólamot megcáfolja? Egy ideális államot képzel el, és bebizonyítja, hogy mindenki annyi megbecsülésnek örvend, amennyit megérdemel, és a legigazabb lesz egyúttal a legboldogabb. Derék emberek, ha társaságra vágytok, menjetek Platón államába élni. De azok, akik jól érzik magukat a becstelenség világában, ne hízelegjenek maguknak azzal, hogy jók.

23.

Azt hiszem, annak az embernek az erényességéről lehet a legkevesebbet elmondani, aki leginkább szeretné kivívni mások megbecsülését. Könnyű azt állítani, hogy mit sem törődünk vele, de még jobb, ha nem azzal törődünk, amit mond az ember, hanem azzal, amit tesz.

24.

Ebben az egész dologban nem magamról beszélek, mivel én csak lustaságomból és betegségemből adódóan lettem magányos. Majdnem biztos, hogy ha egészséges és tevékeny volnék, úgy viselkednék, mint a többiek.

25.

Talán van ebben a házban valaki, aki arra született, hogy a barátom legyen. Talán ebben a parkban sétálgat egy tiszteletemre méltó személy.

26.

Pénz és szolgálat ellenében mindig mindenre kaphatók. Hiába utasítom, vagy fogadom el ajánlataikat, soha nem megy el a kedvük, hogy folyton elviselhetetlen kéréseikkel zaklassanak. Elárasztanak számomra teljesen lényegtelen dolgokkal, és megtagadják tőlem azt, amivel pedig szívesen törődnék. A jó érzés, a gyöngédség hulláma még várat magára részükről. Úgy tűnik, vagyonukat és idejüket tékozzolják arra, hogy szívüket megóvják.

27.

Mivel ők sosem beszélnek magukról, bár sok kedvem nincs hozzá, nekem kell magamról beszélnem nekik.

28.

Annyi más kötelék kapcsolja össze őket, annyi ember van körülöttük a vigasztalásukra, hogy még a hiányom sem tűnik fel nekik. Ha panaszkodnak is a távollétem miatt, nem azért, mert megviseli őket, hanem mert tudják, hogy én magam [(a) hogy nem fogják fel, hogy lehet egyedül és elégedetten élni, (b) hogy nem tudják, mivel kárpótolom magam, (c) hiszen folyton ítéleznek felőlem, nem tudják elhinni, hogy] szenvedek ettől. És nem látják [vagy nem hiszik], hogy [képtelen voltam élvezni társaságukat a városban] kevésbé nehéz nekem vidéken elviselni a távollétüket, mint a városban élvezni a társaságukat.

29.

Csak azokat a jótéteményeket ismerem el igaznak, amelyek hozzájárulnak a boldogságomhoz – hálát is csak emiatt érzek –, a pénz és az adományok azonban biztosan nem ilyenek. Amikor elfogadok egy századszor kierőszakolt ajánlatot – hogy végre nyugtom legyen –, inkább kényelmetlen, mint előnyös helyzetet idézek elő. Akármilyen ára van az ajándéknak, és bármibe kerül az ajándékozónak – nekem drágább elfogadni –, mivel engem lekötelezetté tesz, s ő kerül így előnyös helyzetbe. Ez az oka, hogy nem szenvedek a szegénység miatt. Nem töröm magam, hogy jótéteményekre vagy jótéteményekre leljek, és mindig nyíltan vállaltam az ezzel kapcsolatos érzéseimet. A valódi barátság azonban egészen más dolog. Lényegtelen, hogy ki ad és ki kap, a közös tulajdon egyik kézből a másikba vándorol, csak arra emlékszünk, hogy szeretttük egymást. Minden mást elfelejtünk, ennyi. Bevallom, kényelmes egy elv ez, azokban az esetekben, amikor szegények vagyunk és barátaink gazdagok. Csak-hogy abban különböznek egymástól a gazdag és a szegény barátaim, hogy az előbbiek az én társaságomat keresték, míg az utóbbiakét én kerestem. Az elsőknél el kell feledtetni velem a gazdagságukat. Miért futamodnék meg a gazdag barát elől, ha képes arra, hogy gazdagságát elfeledtesse velem? Nem elég, ha abban a pillanatban törlöm ki őt az emlékezetemből, amint gazdagságára emlékeztet?

30.

Még azt sem szeretem senkitől megkérdezni, hogy hol az utca, ahol dolgom akad, mert ez a válaszadó személyétől tenne függővé. Jobb szeretek inkább két órán keresztül eredménytelenül bolyongani. Egy Párizs-térképet és egy látcsövet hordok a zsebemben, hogy könnyebben érjek célhoz. Sárosan, kimerülten, gyakran túl későn érkezem meg, de azzal a jó érzéssel, hogy senkinek nem tartozom köszönettel.

31.

Nem gondolok az elmúlt fájdalomra, de még mindig élvezem az egykor átélt örömet. Csak a jelen gyötrelmeit viselem, régi munkáim pedig annyira idegenek

számomra, hogy amikor megkapom érte a fizetséget, mintha más munkájának a jutalmát venném át. Az a különös ebben, hogy amikor viszont más aratja le munkáim gyümölcsét, zúgolódik bennem az önérdék; sokkal erősebben érzem, ha megfosztanak valamitől, mint ha állandóan birtoklok valamit, vagy ha ez a valami mindig az enyém marad. Személyes sérelmemhez hozzájárul az igazságtalansággal szemben érzett felháborodás, s így kétszeresen is igazságtalan vagyok; a haragom és az ellenem elkövetett igazságtalanság miatt.

32.

Mivel a vágy nem befolyásol, kitartóan birtoklom a dolgokat. Egyáltalán nem foglalkoztat, hogy megszerezsek valamit, de a barátság és egyéb javak tekintetében kibírhatatlan számomra a veszteség.

33.

Bizonyos lelkiállapotok nem pusztán életem eseményeihez tartoznak, hanem azokhoz a tárgyakhoz is, melyekhez szorosán kötődtem ezen események alatt. Ezért nem is tudnék visszaemlékezni egyetlen ilyen állapotra sem, anélkül, hogy ne érezném azt is egyúttal, ahogy elképzeléseim, érzéseim átalakulnak és ahogy egész lényem megváltozik az akkori lelkiállapothoz képest.⁶

34.

Miután meggyógyultam, nem tudok mit kezdeni azokkal a könyvekkel, amelyeket betegen olvastam. Egy kellemetlen helyhez kötött emlék – a könyv gondolataihoz kapcsolódva – az olvasás közben átélt fájdalmak emlékét idézi föl bennem. Mivel Montaigne-t vesegörcs közben lapozgattam, nem szívesen olvasom, amikor pihenek. Jobban feldúlja képzeletemet, mint amennyire megnyugtatja szellememet. Ez a tapasztalat kétségbeesésbe kerget, hogy esetleg bármelyik vizsgálatomat elveszíthetem; ha nem vagyok jól, inkább az összesről lemondok, s nem veszek kézbe olyan könyvet, amit szeretek.

35.

Soha nem jutok semmire, csakis séta közben; a nyílt vidék a dolgozószobám. Az asztal, a papír és a könyvek látványa unalommal tölt el; a munkaeszközök látványa elkedvetlenít. Ha leülök írni, semmi sem jut eszembe, a gondolkodás kényszere elriasztja gondolatomat. Töredékes gondolataimat cédulákra vetem, aztán úgy-ahogy összefűzöm őket, így készül a könyvem. Ítélik meg, milyen könyv! Élvezem az elmélkedést, a kutatást és a felfedezést – a rendszerezést ki nem állhatom. Az is bizonyítja, hogy több a szellemesség és kevesebb az okoskodás műveimben, hogy a részek összekapcsolása jelenti számomra a legnagyobb nehézséget. Ez nem így volna, ha a gondolatok közt megvolna a fejem-

⁶ Az érzelmi emlékezet és a lokális emlékezet kérdését illetően ld. a *Vallomások* bevezetőjét.

ben az összefüggés.⁷ Egyébként pedig természetes csökönységem miatt kell foglalkoznom ezzel a hibával, mivel mindig is törekedtem arra, hogy írásaim következetesek legyenek, és íme, meg is született az első, fejezetekre tagolt mű.⁸

36.

Emlékszem, hogy életemben egyszer részt vettem egy szarvasvadászaton, és arra is emlékszem, hogy ezen a kiemelkedő eseményen kevésbé lepett meg a kutyák vidám csaholása – hisz ők a jószág természetes ellenségei –, mint az emberek önfeledt lelkesedése, akik a kutyákat próbálták utánozni. Ami engem illet, a szerencsétlen állat haláltusáját és megindító sóhaját látva azt éreztem, milyen közönséges a természet; megfogadtam, hogy soha többet nem veszek részt hasonló eseményen.

37.

Nem kizárt, hogy egy író nagyszerű ember legyen, de nem a könyvein, versein, prózáján keresztül válik azzá.

38.

Homéroszt és Vergiliust soha nem nevezték nagyszerű férfiaknak, pedig nagy költők voltak. Néhány szerző a fejébe vette, hogy még az én életemben a költő Rousseau-t nagy Rousseau-nak nevezi el. Ha meghalok, a költő Rousseau nagy költő lesz.⁹ De akkor már nem ő lesz a nagy Rousseau. Mivel nem kizárt, hogy egy író nagyszerű ember legyen, de nem a könyvein, a versein vagy a prózáján keresztül válik azzá.

MARSÓ PAULA fordítása
A fordítást ellenőrizte ÁDÁM ANIKÓ

⁷ 1761. szeptember 12-i Dom Deschamps-hoz intézett levél: „Igazán kedves magától, hogy az érvelésben elkövetett pontatlanságaimra figyelmeztet. Helyesen látja, hogy bizonyos tárgyakat jól értek, ám egyáltalán nem tudom összehasonlítani ezeket. Az ötleteim találmányok, de nem számolok a következményekkel. S azt is jól észrevette, hogy a rendszer és a módszer, ami a maga Istene, engem a világból kikerget. Elszigetelt dolgokat látok csupán, s anélkül, hogy ezeket összeilleszteném, sarlatán módon ugrom egyikről a másikra, és ezzel (mindenki közül) a legkiválóbb filozófusokat, vagyis éppen magukat vezetem félre.”

⁸ Utalás a *Társadalmi szerződés*re.

⁹ Jean-Baptiste Rousseau (1671–1741), akit *Grand Rousseau*-nak neveztek. Mintha J.-J. Rousseau azért írt volna verseket, hogy túlszárnyalja a költő próbálkozásait.

ROUSSEAU KÖLTŐI EMLÉKMŰVE – A SAINT PIERRE-SZIGET

(Emlékmű) „Valamennyi hely közül, ahol laktam (pedig elbűvölőek is akadtak köztük), egyik sem tett oly igazán boldoggá és nem hagyott bennem oly édes emléket, mint a Saint-Pierre sziget a Bienne tó közepén. [...] A csaknem kör alakú szép medence közepén két kis sziget van, az egyik lakott és művelt, a másik kisebb, lakatlan ugar, s végül el fog pusztulni, mert szüntelenül hordják róla a földet, hogy pótolják a kárt, amit a hullámok és viharok a nagy szigeten okoztak.”¹ A Saint Pierre-sziget neve eredetileg – *L’isle de la Motte* – rögöt, göröngyöt jelent. Az *Ötödik Sétában* találjuk ennek a szigetnek a leírását. A felaprózódás – törmelékesség – eme természeti metaforája lesz az ideális hely az önmegírásra [se circonscrire] egy olyan ember számára, aki szeret önmaga meghatározásával, behatárolásával foglalatoskodni.² Az *Első séta* végén jegyzi fel Rousseau, hogy most már szükségtelen olvasói felé ártatlanságát bizonygatnia. „Ez a mostani írásom már nem okoz ilyen bizonytalanságot, tudom, hogy fölösleges volna [...], nem érdekel milyen sorsra jutnak igaz műveim vagy ártatlanságom bizonyítékai (monumens).”³ Az 1712-es *Trévoux-szótár* alapján a *monumens* emlékművet jelent, vagyis valamit, ami az emlékek megőrzését szolgálja, elmúlt eseményekről tanúskodik. A bizonyíték kifejezésben a magyar fordító a tanúskodás értelemvonatkozása mellett dönt egy térbeli metafora ellenében. Rousseau néhány sorral később azonban maga is értelmezi tanúskodáshoz való viszonyát. Ha írásait (vagyis „ártatlanságának bizonyítékát”) elvonnék, akkor sem vehetnék el az „örömet”, hogy megírta, sem „tartalma emlékét”, sem a „magányos elmélkedéseket”, amelyekből született, s amelyeknek forrása csak lelkével együtt „száradhat ki”. Az írás öröme nélkülülőzi, félreállítja, lefokozza a tanúskodás szempontját, az író más módon kíván önön képzeletének emléket állítani. Ha testem tétlen is, lelkem cselekszik, mondja Rousseau,⁴ s éppen ez a cselekvés az, ami a *Sétákban* álmodozásként (rêverie) jelenik meg, s amelyet a montaigne-i hagyomány rousseau-i interpretációjaként, az írás analógiájaként gondoltunk el.⁵ Maga a *rêverie* értelmében felfogott *írás* az, ami megnyitja az álmodozások terét, azt a teret, amelybe költői ars poétikáját helyezi el.

(*Napi séták*) Mi volna a rousseau-i írásrendszer egészére vonatkozó filozófiai üzenete a sétálás⁶ poétikai funkciójának? Rousseau a *Sétákhoz* készített jegyzeteiben írja: „Egész életem talán nem volt más, mint egy hosszú álmodozás, melyet napi sétáim tagoltak fejezetekre.”⁷

¹ Jean-Jacques Rousseau: *A magányos sétáló álmodozásai*, Réz Ádám (ford.), Magyar Helikon, 1964. 102. (A továbbiakban: AMS)

² „Tudomásom szerint egyetlen utazó sem említi. Pedig nagyon kellemes hely, és fekvésénél fogva éppen az olyan embernek való, aki szereti körülhatárolni magát...” AMS, 101.

³ AMS, 12.

⁴ AMS, 17.

⁵ Marsó-Kiss: „*A magányos sétáló álmodozásai* – a tanúskodás filozófiája, a narratív identitás és az érzelmek legitimitása Rousseau-nál”, *Világosság*, 2007/6.

⁶ J.-J. Rousseau: *Portrém*, *Fragments autobiographiques.c.*, t.I. 1128. n° 35.

⁷ J.-J. Rousseau: *Ébauches des Réveries*, o.c., t. I. 1165.

A *sétálás* (álmodozás – *rêverie*), mint már láttuk, az írásfolyamat működését, irányultságát jelenti. Az így felfogott írásfolyamat nem uralható tisztán a narrátor szándéka szerint, nem szabható meg előre thélosza, hiszen ez mozgásban van, mindig keletkezik, nem eleve adott. A *rêverie* – létezésre irányuló vágy – gondolkodásforma (melynek különböző súlypontjai a lélek kimozdítottóságában és egy nyelvkritikában adhatók meg), és az intranszitiv írásban bomlik ki. Nem az ige tárgyatlansága itt a döntő, hanem az a mód, ahogyan az ige alanya a folyamat részesévé válik. Cselekvő írás, amely a szubjektum tekintetében folyamatos kimozdítottóságot jelent a tárgy irányába, és maradéktalan feloldódást ebben a bizonytalan tapogatózásban. És ha ez a tárgy oly gyakran a visszaemlékezés aktusát jelenti, vagyis az önmagára vonatkozó elképzeléseit az önéletírás leple alatt, akkor sem nárcisztikus dimenziók – hadakozás a saját kísértetével – mozzgatják ezt az önelgondolást, hanem az a felismerés, hogy az írásban keletkező egzisztencia valós és cselekvő, s így nem lokalizálható, és főleg nem rögzíthető.

(*Lokális emlékek*) A lokális emlékezet problémáját Rousseau számos helyen tematizálja: a *Portrém* töredékeiben, az *Egyéb töredékek* című írásában és a *Sétákban*. „Botanikai kirándulásaim, az érdeklődésem felkeltő tárgyak környezetének hatása, a gondolatok, amelyeket sugallt, az ott történt események; mindez olyan benyomásokat hagyott bennem, amelyek megújulnak, valahányszor előveszem az illető helyeken gyűjtött növényeket.”⁸ A *signe mémoratif* gyűjtőfogalom alá vonható tárgyi emlékek: emlékeztető jelek, botanizálás közben lepréselt, összegyűjtött nyomok, lenyomatok. A herbárium az a hely, ahonnan az emléknyomok visszahívhatóak: „elég kinyitnom a herbáriumomat, s máris odaröpít. Az ott gyűjtött növények töredéke is elegendő, hogy felidézze a csodálatos látványt.”⁹ A világ olvashatóságának lehetősége, a természet könyvébe való bepillantás¹⁰ a töredékben maradt nyomok archiválásához kötött. A lokális emlékezet rousseau-i fogalma azért jelentős, mert a reflexív tudásformák elé helyezi a nem-reflexív felelevenítést. Nem a tudatos vagy a tudattalanban tárolt emlékek elkülönítésének szempontjából van ennek jelentősége. A rousseau-i írásrendszer egészében kiemelt helyet kap az írásfolyam elvi uralhatatlanságának kérdése. Rousseau felismerése a tárgyaktól kapott emlékezet kapcsán abban áll, hogy saját létezése tőle független regiszterekben köt meg, és ezeket nem áll módjában ellenőrizni, irányítani. A kötöttnek gondolt regiszterek elmozdulása, egymásra torlódása az élet mozgásának láncolata (sorozata). A megfigyelő – aki nem moralista¹¹ – ezekben az elmozdulásokban szembesül önnön rögzíthetetlenségének kritériumaival, és azzal is egyúttal, hogy saját léte önmaga számára éppen így tele van törésalakzatokkal, egymásra torlódott rétegekkel. Az önelgondolás és az önrekonstrukció így némileg kicsúszik az uralható, ellenőrizhető tudásregiszterből. Az írás az, ami szembesít ezzel a változással úgy, hogy képes megőrizni az uralkodó nyomvonalakat és az ezekről való letéréseket.

(*Flora Petrinsularis*) A visszaemlékezés láncolatát az emlékeztető jelek generálják. A felelevenítés aktusa a nyomok, emlékek megőrzésének, archiválásának helyéhez kötött. „Olyan az a herbárium, mintha botanikai sétáim naplója volna: visszavisz, újra elbűvöl, s

⁸ AMS, 165.

⁹ AMS, 165.

¹⁰ „Mintha a természet azért tárta volna szemünk elé egész nagyszerűségét, hogy vizsgálódásunkba ajánlja szövegét.”... „Ezért hát minden könyvet becsuktam. Egyetlenegy van nyitva minden szem előtt, a természet könyve. Ebből a hatalmas és magasztos könyvből tanultam meg szolgálni és imádni szerzőjét.” J.-J. Rousseau: *Emil*, IV. könyv, Győry János (ford.), Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. 255.

¹¹ *Portrém*, n° 3.

mint egy optikai készülék, ismét elébem vetíti a régi képeket.”¹² A képzettársítások láncolata fűzi a botanikához, mondja később: „Azt gyűjti össze, s idézi fel képzeletemben, ami a legjobban lenyűgözi: emlékezetem rajta keresztül éli át újra meg újra a réteket.”¹³ Az emlékeztető jelek (emléktörédek) mellékgondolatok, mondja Jean Starobinski,¹⁴ melyek együttes mozgásából feleleveníthető az egész láncolat. S a séta ebből a szempontból is fontos szervezőeleme a Rousseau-i dramaturgiának. Egyszerre van benne a kitérőkben való időzés és a működés *toposza* (menete/oimé-ja a *megyek* igéből), anélkül, hogy e mozgás célját előre meg kellene határozni. Roland Barthes Diderot példáján mutatja be, hogy a 18. század esztétikájában minden dramaturgia szervező eleme a *láncolat*. Amikor a látás korlátok közé szorul, képzeletünkre hagyatkozunk. A visszaidézés, felelevenítés, egy belső film („l’effet d’une optique” azaz „optikai készülék”) segítségével a képet visszahelyezzük egy nem létező környezetbe, és így hozunk létre emlékműveket – „les monumens” – melyek tanúskodnak az elmúlt eseményekről, s éppen hogy ezek *helyett* állnak. Rousseau azt mondja, „Tisztán emlékezetből írok, semmiféle tárgy (*monumens*) vagy jel (*matériaux*) nem támogatja emlékezésemet. Vannak életemnek eseményei, amelyek oly frissek, [...] de vannak hiányok (*lacunes*) és ürök (*vides*), amelyeket csak olyan zavaros elbeszélésekkel tölthetek ki, amilyen zavaros emlékképeim maradtak róluk.”¹⁵ A hiányos emlékképek helyén szupplementumok létesülnek mint bemélyedések, emléknymok, melyekben a fikció a valóság lenyomataként áll elő (rakódik le). „Minthogy a dolgok általában kevésbé hatnak rám, mint az emlékük, és mivel képekben gondolkodom, a legkorábban belém *vésődött* (gravés) emlékek a legtartósabbak, a későbbiek pedig összevegyülnek ezekkel...”¹⁶

Az ismétlés kérdésével összefügg a felelevenítés aktusa, melyet Starobinski vizsgál.¹⁷ „Fel akartam idézni sok-sok édes álmodozásomat, de ahelyett, hogy leírtam volna őket, ismét álmodozni kezdtem. Olyan állapot ez, amelyet az emléke visszahoz, és tudatunkban sem maradhat meg sokáig, ha már egyáltalán nem érezzük.”¹⁸ A felelevenítés és az írás örömeinek összefüggéséről Rousseau számos helyen beszámol.¹⁹ Az írás minden értelemben örömet testesít meg, mondja Jacques Derrida.²⁰ Úgy tűnik, mintha Rousseau azért élt volna meg dolgokat, hogy emlékképekké alakítsa őket, s így egy későbbi átélés részére hozzáférhetővé tegye ezeket. Ez az a teljesen újszerű vállalkozás, amelyet a *Vallomások* előszavában jelent be. A megkettőződés spiráljában keletkezik az, amit Rousseau maga is „pótléknak” nevez. A pótlék a kompenzáció lehetősége, ami a hiányt hivatott betölteni, kárpótlás a rosszban, mondja Starobinski.²¹ Derrida prezencia-elmélete Rousseau *Vallomásainak* olvasatában születik meg. Ahol jelek láncolatáról beszél, ahol a „veszélyes pótlék” egyúttal azt is jelenti, hogy az elbeszélő élete sem több, mint ilyen pótlékok sorozata, amelyek egymás fölé-mellé rendeződnek, és hogy a valódi nyom maga is ilyen kiégésztésre, pótlékra szorul. Valódi egzisztencia nem is keletkezhet máshol, mint az írásban, mivel az írás az, ami a jelek tartósságát megteremti.²²

¹² AMS, 165.

¹³ AMS, 121.

¹⁴ *L'esthétique du XVIIIe siècle. Diderot dans l'espace des Peintres*, RMN, Paris, 1991.

¹⁵ J.-J. Rousseau: *Vallomások*, Benedek István (ford.), Magyar Helikon, 1962. III. 132. (V)

¹⁶ V. IV. könyv 174.

¹⁷ J. Starobinski: „Rêverie et transmutation”, in: *La transparence et l'obstacle*, Gallimard, Paris, 1971. 417.

¹⁸ AMS, 25.

¹⁹ *Portrém*, n° 3.

²⁰ J. Derrida: *De la grammatologie*, Minuit, 1967. 440. (G)

²¹ Vö. Starobinski: *Le remède dans le mal*, Gallimard, Paris, 1989.

²² G, 440.

(*L'instant pregnant*) „De ha van olyan állapot, amelyben a lélek eléggé biztos nyugvóhelyet találhat, hogy teljesen megpihenjen és egész valóját összefogja, mert nem kell felidéznie a múltat, sem belegázolnia a jövőbe; melyben az idő nem létezik számára, s a jelen örökké tart, bár tartama nem észlelhető és nincs benne semmi szakaszosság, sem pedig hiányérzet vagy öröm, élvezet vagy fájdalom, vágy vagy félelem, csak a pusztá létezés érzete, s ez teljesen be tudja tölteni [...] Ezt az állapotot éltem át gyakran a Saint-Pierre szigeten, magányos álmodozásaim közben, akár a csónak fenekén hevertem, akár a háborgó tó partján ültem, akár másutt, egy szép patak vagy csermely partján, hallgatva a kavicsokon mormoló vizet. Mi nyújt örömet az ilyen állapotban? Semmi külső dolog, csak a magunk lénye és létezése; amíg ez az állapot tart, nem szorulunk semmi másra, akárcsak Isten.”²³

Az a nagyszerű állandóság, amit az *Ötödik Séta* megidéz, egy tisztán belső időtudathoz kötött. Olyan kitüntetett nézőpontot feltételez, ahonnan megnyúlhat a magára tekintés horizontja. Ez az exponáltság, kitüntetett pillanat, amelyben az én egysége teret kap, és a fragmentáltságot, megszakított tudatállapotokat, a benyomások sokféleségét felváltja egy belső tudatfolyam érzete, amelyben az abszolút jelenlét önprezenciaként²⁴ jelenik meg. Termékeny pillanatnak Lessing azt nevezi, amelyik a „képzelőerőnek szabad csapongást biztosít”,²⁵ s éppen az indulatmentességet tartja szükségesnek ehhez. Hiszen az indulatok, vagy a felfokozottság stádiumai éppen hogy megkötik a lelket és a képelet szárnyalását. A világra való megnyílásban – hangoltságban – az én felveszi magába a világ tárgyait, és egybeolvasztja saját fikciójával. A karteziánus affektus-elméletben szellemiként meghatározott lélek teremtő erejét nyeri el itt. És vajon nem a „termékeny pillanatban” képződhet meg egy ilyen tisztán belső időtudathoz kötött tapasztalat? Ez a tapasztalat a szinesztézia-érzetben keletkezik, s az én fikciójához, kioldódásához vezet. Egyetlen filozófus sem jutott közelebb a létezés tiszta érzéséhez, mint Rousseau, állítja Jean Wahl.²⁶ Vajon a „létezés érzésének” rousseau-i tapasztalata nem tisztán egy költői látomás *toposza*? Hiszen a fikcióban való feloldódás az *írásfolyamat* maga. A költői intuíció vajon nem egy termékeny pillanat ajándéka? A múlt, jelen, jövő egybefogása, egyetlen időtapasztalatba léptetése a fikció által közvetített. „Ami a képet illeti, ez egy tökéletes pillanatra épül, amely szükségképpen teljes, mesterséges. Olyan, mint egy hieroglifa, amelyben a tekintet egyszerre látja a jelent, múltat, jövőt. Ez az absztrakt és lényegi pillanat, amit Lessing majd »termékeny pillanatok« nevez.” – mondja Barthes.²⁷ Rousseau-nál ez a termékeny pillanat a szinesztézia-érzetben bomlik ki. Eredete a spontaneitás és a páratlan megtapasztalás, a tiszta önérzékelés képessége; a létezés tiszta és esszenciális állapota az énben. A saját szubjektum létrehozó öntudat létrejöttének pillanata, hiszen csakis egy – az eltávolodás perspektívája adta – nézőpontból észlelheti önmagát, miközben általános alanyként tartozéka, illesztéke a világnak. A rousseau-i egzisztencia-fogalom ezen meghatározása szerint a lélek alapvetően érzékiségbe, *érzéki benyomásokba* komponált.

(*Syn-aesthesia*) A különböző benyomások egyetlen érzetben szintetizálódnak. Az érzékelésben a vizuális és hangzó benyomások összekapcsolódnak, az én felveszi magába a világ tárgyait, s így a fikcióban kivetül, megszületik valamiféle provizórikus nyugalom, megnyugvás. A pillanatok töredékességét felváltja a tartamosság (*durée*) belső bizonyos-

²³ AMS, 82.

²⁴ J. Derrida: *Grammatológia*, Molnár Miklós (ford.), Életünk. Magyar Műhely. 1991 Szombathely. 38.

²⁵ Lessing: *Laokoón*, Vajda György Mihály (ford.), Gondolat, 1982. 205.

²⁶ „Egyetlen filozófus sem jutott közelebb a létezés tiszta érzéséhez, mint Rousseau.” J. Wahl: *Tableau de la Philosophie française*, Paris, 1946. 94–95.

²⁷ R. Barthes: „Diderot, Brecht, Eisenstein”, in: *L'Obvie et l'obtus*, Seuil, 1982. 87–89.

sága. A szinesztézia-érzékelés alapvető, mondja Maurice Merleau-Ponty,²⁸ és ha nem tudunk így érzékelni, akkor ez azért van, mert a tudomány kiszorítja a tapasztalatot, és elfelejtünk látni, hallani és általában érezni is. Rousseau költői látomásának pontos leírását az *Ötödik Sétában* találjuk meg. Sziget-leírásában azt sugallja, hogy a valóság-szubsztancia állandóan a változás, erjedés, épülés, lebomlás állapotában van. Minden a saját határain túlra terpeszkedik, csakhogy mielőbb elhagyja azt. A valóság a látszat kedvéért, játékból ölt formát. A szubsztancia élete megszámlálhatatlan maszk felhasználásából áll, s a formák vándorlása maga az élet. A magány az a dimenzió, amelynek hatására a valóság megerjed, és alakok, színek üledéke csapódik ki belőle.

(*Fluidum*) Nem ezt fejezi ki a fluidum jelensége, avagy a víz intenzív jelenléte Rousseau széanszában? A víz jelenlétének fontosságára Rousseau számos helyen utal.²⁹ Gaston Bachelard az *Eau et les Rêves* (A víz és az álmok) szövegeiben nem foglalkozik azzal a vízfelülettel, amely Rousseau álmodozásait inspirálta. Ez a víz teljességgel mozdulatlan, nem vad vízfolyás. Olyan, ami befogad és elringat. *Thalasszális regresszió*ként írja le a pszichológia az efféle vágyakozást a víz után, és Rousseau számos helyen szólítja meg az anyatermészetet.³⁰ A thalasszális regresszió nem csak a kiszáradástól való félelem, hanem az élet keletkezése előtti nyugalom vágya, „azaz az anorganikus lét halálos nyugalma.”³¹ S itt ismét visszautalnék arra a megállapításunkra, hogy az írás-álmodozás (*rêverie*) a létezés iránti vágyat fejezi ki. „Ha írásaimat elveszik is még életemben, nem vehetik el sem az örömet, hogy megírtam, sem tartalma emlékét, sem a magányos elmélkedéseimet, amelyekből született, s amelyeknek a *forrása* csak a *lelkemmel együtt* száradhat ki.”³² Rousseau az írás kapcsán számos helyen „kiszáradástól való félelemre” hivatkozik, valamint hogy a képzelőereje *fagyyni* kezd, fantáziája meggyengül.³³ „A víz apálya és dagálya, egyhangú, de időnként emelkedő mormolása lankadatlanul ostromolta fülelmet és szememet, pótolva a belső indulatokat, amelyeket az álmodozás kioltott bennem, s lehetővé tette, hogy örömmel érezzem a létezést, a gondolkodás fáradtsága nélkül. Időnként valami gyöngye és röpke gondolat merült föl bennem a világi dolgok mulandóságáról, [...] ezeket a könnyű benyomásokat azonban csakhamar elmosta az a folyamatos és egyenletes ritmus, amelyben ringatóztam.”³⁴ „A csónak fenekén hevertem, míg kedvére sodort a víz”, mondja Rousseau.

(*A létezésre irányuló vágy*) Azt látjuk tehát, hogy az önaffekció állapotában – amely egyben önérzékeléshez, *auto-affection*hoz,³⁵ ön-erotizmushoz (Havelock Ellis kifejezése) kötött – keletkezik a legteljesebb *rêverie*. Ebben az állapotban nem szorul másra, s valóban, nem éppen ez az önmagával való beérés az, amit „veszélyes pótlékként”³⁶ határozott meg a *Vallo-*

²⁸ M. Merleau-Ponty: *Phénoménologie de la perception*, Gallimard, Paris, 1964. 265.

²⁹ „Mindig szenvedélyesen szerettem a vizet, látása gyönyörűséges ábrándokba ringat, rendszerint határozott tárgy nélkül.” V. XII. 625.

³⁰ „Ó természet! ó anyám! Íme egyedül te vigyázol rám, nincs a közelben ravasz és galád ember, aki közénk ékelődne.” V. XII. 627.

³¹ Bacsó Béla: „Ferenczi és Kafka”, *Thalassa*, (10.) 1999. 2–3. Az anorganikus léthez való viszonyáról lásd még: J.-J. Rousseau: *Egyéb töredékek*, c, t. II. n° 36.: „Az élő dolgoknál jobban kedveltem az élettelen dolgok világát.”

³² AMS, 19.

³³ *Ébauches des Rêveries*, o.c, t. I. n° 1: „Azt hiszem álmodozásaim napról napra egyre hidegebbek lesznek; könnyvemnek ott kell befejeződnie, ahol életem a végéhez ér.”

³⁴ AMS, 110.

³⁵ M. Henry: *La barbare*, PUF, Paris, 2001. 47.

³⁶ „Hamarosan megnyugodtam, s megtanultam azt a veszedelmes pótlást, amely becsapja a természetet, s a magamfajta fiatalembereket sok kellemetlenségtől megóvjá ugyan, de egészségük, erejük, olykor életük árán.” V. III. 112.

mások III. könyvében? A nyelvre vonatkozó és esztétikai tárgyú gondolataiban a szupplementum fogalmát kritikai eszközként használja.³⁷ Ebben az értelemben a reprezentáció összes formája pótlék, és maga a művészet is az. „A szupplementum-elmélet vakfolt Rousseau szövegében, a nem (meg)látott az, amely megnyitja és behatárolja a láthatóságot.”³⁸ Vagyis az olvasat nem a nyilvánvaló szabályszerűségek feltérképezése, hanem a konstitutív láthatatlanság előtérbe helyezése.³⁹ Rousseau költői látomásában valóban radikálisan interpretálja a montaigne-i „könyvem alkotott engem” gondolatot, amikor áthelyezi ennek súlypontját. Az írás tétje már nem az önteremtésben van, hanem éppen ennek az énnak a fikció által történő elbizonytalanításában. Egy ilyen önmagára kérdés, (önmegszólítás) mindig árnyékszónában mozog, vagyis csak a költészet közegeiben lehetséges, s a költészet az ilyen árnyékszónák létesítésében érdekelt. Rousseau önéletírásként tematikus portrékat készített, s minden portré az árnyékvetés gesztusával játszik. Azt látjuk tehát, hogy a *Sé-ták*ban a létezésre irányuló vágy az írásfolyamatban való részvétellel írható le. Ebben az írásfolyamban a szubjektum önmagát folyton keletkezőként s így cselekvőként gondolja el. Az írás, amit Rousseau szupplementumként definiál, ön-erotikus működéshez kötött, s ez az örömev nagyon is jelentős írásrendszerében. Benne van egyrészt a pascali kultúrákritika meghaladása, ami az első *Értekezés* tárgya, azaz hogy nincsen már semmi, ami közvetlenül a szükségletekből fakadna, s nincsen semmi tehát, ami ne vinné tévútra a vágyat. Valamint, hogy az intellektuális vagy szellemi örömek egyszersmind érzéki örömek. Ahogyan Condillac mondja: „Ezek az érzések nem különböznek annyira, amennyire mi képzeljük. Igazában valamennyi érzés intellektuális vagy szellemi, mert voltaképpen csak a lélek érez. Vagy ha úgy vesszük, bizonyos értelemben mindahány érzéki vagy testi is, mert egyetlen alkalmi okuk a test.”⁴⁰

A delírium és a szenvedély pillanatai mindig fölé magasodnak az élet egyenletes sodrásának „toujours en avant ou en arrière de nous”. Oly ritkák és illékonyak, hogy a boldogságot nem gondolhatjuk el ilyen esetleges pillanatok összességéeként. Mivel ezeknek nincsen tartamuk, mindig azt érezzük, hogy ezek előttünk vagy utánunk, de legalábbis rajtunk kívül állnak. Pedig a boldogság tartós állapot, mondja Rousseau a *Kilencedik Sétá*-ban, amelyet, úgy látszik, nem az ember számára készítettek ezen a világon. Itt minden szüntelen átalakulásban van, s így semmi sem ölthet állandó formát.⁴¹ S ugyanezt tematizálja az *Egyéb Töredékek*ben: „A boldogság fogalma nagyon összetett; olyan tartós állapot, amelyre ismereteink mértéke szerint vágyunk. Nem független az értelmünktől, és nem az aktuális érzéseinkből születő szenvedély. Kifejlődése az értelem segítségével történik, de az elv mindig megelőzi ezt. Ez az elv, ahogyan mondtam, a létezésre irányuló vágy.”⁴² Rousseau azonban kétféle időtudatot különböztet meg; szembehelyezi egymással az öröm és fájdalom rövid felvillanásait és a lét kontinuitását.⁴³ A belső időtudat ilyen kitüntetett megkülönböztetése köszön vissza majd Bergsonnál, a *durée* fogalmában. Ezek szerint ez a tartós (tartalmas) állapot a költői intuícióban keletkezik, s valójában a létezésre irányuló vágygal függ össze. „Minél inkább nyugalmi állapotban van a test, annál inkább képes arra, hogy a lélek tulajdonsága kifejezésre jusson benne; és a lélek bemutatá-

³⁷ „Les langues sont faites pour être parlées, l’écriture ne sert que de supplément à la parole [...]” *Fragment sur la prononciation*, o.c., t. II, p. 1249.

³⁸ G, 234.

³⁹ Gisèle Berkman: „Cette »étrange unité«”, *Europe*, 2006. október, 197.

⁴⁰ Condillac: *Értekezés az érzetekről*, Erdélyi Ágnes (ford.), Magyar Helikon, 1976. 31.

⁴¹ AMS, 191.

⁴² *Egyéb töredékek*, n° 21.

⁴³ Rousseau kétféle időfelfogásához lásd: „Georges Poulet időanalízise”, in: *Études sur le temps humain*, Paris, 1950. 174–175.

sára (a művészet spirituális lényege) a nyugodt pillanat alkalmas, mivel a nyugalmi állapottól a szenvedélyek irányába való kimozdulás a lélek kimozdítottságával jár. A lélek a 18. század esztétikája szerint nyugalmi állapotában reprezentálható: „nyugalmi állapot, egységben lét”, amikor a lélek „nagy és nemes.”⁴⁴ A teljes mozdulatlanság és a paroxizmus közötti áthidalás a pillanat egységében, a költői fikcióban születik meg. Szigetleírásában Rousseau a lélekről rajzolta meg portréját. A víz nyugalmi állapota, egyenletes és szüntelen áramlása egyúttal egy felmorzsolódó sziget története. Vizsgálódásunk arra vonatkozott tehát, hogy miféle vízió jelent meg Rousseau-nak ebben a természeti képben, s hogy miféle poétikus önelgondolás az, amely önnön létére vonatkozó vágyát éppen egy eltűnésben lévő sziget látomásaként jelenti be.

⁴⁴ Annie Becq idézi Winckelmann. In: *Genese de l'esthétique française moderne II. Vers la raison poétique*, 564.

ÓRIÁSPLAKÁT HELYETT

Balázs Attila: Kinek Észak, kinek Dél

„Könyveim Könyvének megírását úgy ötven fölé helyeztem. Márpedig most ötven múltam, és írom” – provokálja, talán akaratlanul, az olvasót az 539. oldalon Balázs Attila. Provokálja, mert így mintha nemcsak a könyv „minőségéről” volna itt szó, hanem... valami szakralitásról, szent szövegről is? S hogy mi ebben a provokáció? Nos, egy olyan – éppen íródo – könyv (úgy is mint önmaga főhőse) vallja itt magát „Könyvek Könyvének” (vagyis isteninek?), mely szellemileg és poétikailag is bármiféle centrális – tehát isteni? – gnózis elutasítására épül; vagy pontosabban – s egyelőre enigmatikusabban – a „tükörtudásra”, amely persze lehet a gnoszticizmus egy fajtája. (Hogy – egyelőre csak egyetlen mondattal – ezt alá is támasszam: azt írja például a könyv, hogy „felvetődik a kérdés: vajon létezik-e olyasmi, amit többen is tudunk, közben egyféleképpen tudjuk. Aligha.”)

Nos, bodoran s boldogan – lelkesen előreszaladva kissé – máris mondanám: igen, ez Könyvek Könyve lett, s nem csak B. A. életművén belül. De nézzük előbb csak ott. Egy korábbi, témájában és vonalvezetésében hasonló – narrációs eszközök sokaságával operáló, az elmúlt „viharos időkben” velünk – s főképp a délvidéki magyarsággal – történeteket bemutató, irodalommal bővülő „mitoszregényével”, a *Ki tanyája ez a világ?*-gal kapcsolatban írtam a történelmi „nagyregénység” lehetetlenségéről (bár még Spiró *Fogsága* s a magyar irodalom elmúlt éveinek oly karakteressé vált historiográfiai vonulata előtt): „valami” mintha megakadályozná, hogy egy mai író olyan igazán nagyot, olyan boldogságosan, háború-és-békésen (vagy akár csak quo-vadisosan vagy egricsillagosan) nagyot írhasson: megírhatja, hogy mi történt „velem”, de hogy „velünk”?... „Minden történelemírás eleve hamis – írtam –, mert csak a túlélők története lehet, s aki a XX. században túlélő, az vagy gyilkos, vagy menekült. Mindkettő történelmen kívüli létállapot... Auschwitz utáni, adornoí léthelyzet, némaság, csönd – s a csöndből születő hebegés, vagy hiperrealizmus, vagy hiperirrealizmus...” Az a kritikám az anyaggal vívott küzdelmet hangsúlyozta, s csak valami félsikerről tudósított: a narrátor sosincs ott, ahol a dolgok történnek, mert mesélni csak a túlélő tud, a személytelen szörnyeteggé változott történelem elől menekülő ember, s ez ugyan metaforikusan működhet, de nehezen eredményezhet izgalmas szöveget – sztorit.

Mit tehet a történelemről író regényíró? Sok mindent. Minden eszközt fölhasználhat: „a népmesétől a hivatalos történelmi adatokig” – ahogy B. A. mondja (egy korábbi regényével, a *Cuniculus*-szal kapcsolatban), de ez még kevés a szinte biztos kudarccal szemben. Vagy, mondjuk: igyekszik mégis „ott” lenni – azaz beleszagolni a történelembe (s itt, veszem észre rémülten, a történelmet a háború szinonimájaként használom – de erről még majd később). Vagy:

*Palatinus Kiadó
Budapest, 2008
560 oldal, 2900 Ft*

igyekszik olyanoktól anyagot szerezni, akik „ott” voltak. Esetleg: a történelmen-kívüliség kínjai helyett igyekszik működtetni a képzeletét – vagyis: ha úgy tetszik, posztmodernből (neo)romantikus tudatállapotba átkerülni (úgy kell tán érezni, hogy a szó nemcsak szó, hanem valamilyen múltvalóság romantikus életben tartása). És B. A. mindezt megteszi; per-se próbálta már korábban is, csak akkor még nem találta meg az igazi hőseit, tán önhősmag(j)át sem – mert minden történelmi távlata és távolságtartása mellett a könyv nemcsak történelmi (re)konstrukció, hanem önkonstruálás is, aminek talán a szinonimája a történelembé való belehelyeződés.

Egyébként az 540. oldal tájékán hódított meg a könyv véglegesen (addig mégiscsak fönntartott valami izgalmas kételyt: szabad ezt? így összekeverni mindent?) – ekkor a szerző közreadja egy másik vajdasági magyar visszaemlékezését a szerb–horvát háborúra, ahová berántották váratlanul (B. A. még időben el tudott jönni – szökni?): „A hadsereg tankjai között rohantunk előre, a horvát állások fele, sok pocakos, lúdtalpas, gerincferdüléses meg kancsal, nyavalyás tartalékos. Sántikált, meg hosszan fosott maga után a század...” – meséli B., és ekkor éreztem azt a bizonyos Esterházy-féle taknya-nyála effektust. . .

Szóval nagyon „ott van” ez a könyv! Hogy hol? Szerintem a kánonban, ha lehet még olyan – de miért ne lehetne? Az elmúlt tíz-húsz évből valahogy mégiscsak kiizzadt egy kánont a Zeitgeist: hogy a *Fogságot*, a *Nyugalmat*, a *Harmoniát*, a *Jadvigát* azért csak-csak el kell olvasni... És mostantól, azt hiszem (remélem), a *Kinekészakot* is. S lexikonokba, wikipédiákba, kollektív tudatba úgy fog bekerülni, mint egy (nagy?)regény Újvidékről, Péterváradról és környékéről, a honfoglalás előtt homályba vesző időktől a délszláv háborúig, nagyjából 2000-ig. S attól válik nagyregénnyé, hogy Újvidék–Pétervárad története „a világ kicsiben” (ahogy egy interjúban mondta B. A.) – a tökéletes életességében, az utolsó csípős szúnyogig érzékletesen megírt Újvidék-történet (vagy inkább történetek szövevényes lánc) minden erőlködés nélkül metaforizálódik is, a történelem sűrítményévé válik. Vagy egyszerűbben: a *Kinek Észak, kinek Dél* „tényes-mesés krónika” a magyarok, a szerbek meg általában a Kárpát-medence történetéről... s ennek a békévé oldódni nem akaró, gubancos történetnek a regényeként most hasonlóan fontosnak érzem a magyar prózában, mint amilyen „A Dunánál” a költészetben. S ha nagyon optimista akarok lenni, akkor elképzelem, ahogy B. A. könyve valami kis érzésmodulként, monásként bekerül a kollektív tudattalanunkba is – mint valami ki tudja, honnét jövő ösztönzés, hogy „nézzük meg egymást”... s akkor „talán meg is látjuk, meg is értjük a másikat” (ahogy Balázs Attila mondta abban az interjúban). Azaz: elkezdhetjük végre rendezni közös dolgainkat.

S mivel ez a „kritika” csak nem akar a regénypoétikai kérdések felé kigubancolódni, s ehelyett anakronisztikusan holmi üzenetesség felé hajlik (a szerző önreflexiójától megtárogatottan), most ösztönösen szabadkozni kezdenék (valahogy úgy, ahogy egy mai költemény is csak szabadkozva tud patetikus lenni – szabadkozva próbálhatja visszanyerni az ironia nélküli pátoszt az irodalom számára), de nem teszem... Egyelőre csak konstátálom ezt a reflexet, s inkább csemegezem, aztán talán a regénypoétikai kérdésekhez is eljutunk.

S ha már – főttebb – a Dunáról esett szó, kezdjük azzal. Miután a „történet” egy menetben már eljutott Alapy György várparancsnoktól (aki hősieen védte Péterváradot a török ellen) Archibald Duchowny őrnagyig, aki 1999-ben ledobta a bombát az újvidéki Tito marsall (pontosabban ekkor már Varadini) hídra, és Balázs Attila ekkor valami megrendítő költőiséggel („visszanyert” pátosszal) megkérdezi, vajon mit érezhetett ekkor az ódon vár?, majd azt feleli: „olyasmit, amit rég Alapi György várkapitány érezhetett reménytelen helyzetében a megszorodott török ellen: Halálos dühöt és végtelen bánatot” –, tehát e nagy ívet követően, melyben elindulunk a török korból, visszaugrunk előbb Attiláig, majd a honfoglalásig, s közben megismerjük – egyelőre csak futólag – Erdújhelyi Menyhértet, a regény egyik főhősét, aztán a ’48-as forradalomba csöppenünk –, a II. rész még mélyebbre fúrja vissza magát a történelembé, s még nagyobb ívet jár be aztán. És a 230–232. oldalakon a „korai emlékek” kapcsán egyszer csak „megtudjuk”, hogy a „Duna” szavunk valószínűleg kelta eredetű, Danu kelta istennő nevéből ered, aki talán azonos Anuval, vagyis Anná-

val, Írországnak a kereszténység előtti fő istennőjével – de a lényeg, hogy éltek itt kelták is valamikor, s innen a Galícia név (Spanyolországban meg Lengyelországban és Ukrajnában) – amiként Galway is a mai Írországnak... S hogy ez miért fontos? Az „elektronikus Duna” – vagyis az interneten könnyen föllelhető végtelen mennyiségű történelmi adat, mítosz és legenda – a regény ilyen pontjain beletorkollik a valóságos Dunába. S bár Balázs Attilának talán – bizonyos hagyományos olvasói elvárások felől nézve – nem mindig sikerül mértékartón kezelni ezt az irdatlan információmennyiséget, összességében lenyűgözően gazdag regényszöveget hoz létre ez a módszer: a történelmi tudatnak ez az íve, bujasága, habzsoló öröme nem annyira historiográfiai metafikciót eredményez, mely egyszerre rekonstruálná, konstruálná, dekonstruálná és parodizálná a történelmet, azaz mindent relativizálna és zárójelbe tenne (avagy folyamatosan törölné magát, és íródás-olvasódás közben palimpszeszté alakulna át) – nem, határozott érzésem, olvasatom szerint ez az egyszerre tényszerűen, anekdotikusan, mitopoétikusan és szubjektíven (önsorsosan) gazdag mű sokkal inkább épít, mintsem dekonstruál. Az író a történelmi adatoktól kezdve a legendákon át a saját beleérzéséig minden eszközt fölhasznál, hogy rekonstruálja a történelmünket (amiben a birtokrag elsősorban azért miránk, magyarokra vonatkozik, de azért éppúgy a szerbekre is, sőt az e tájakon élt valamennyi népre)... és ez sikerül is annyira, amennyire egyáltalán sikerülhet.

Mert a vállalkozás lehetetlenségével maga a szerző is tisztában van – hosszan lehetne sorolni azt, ahogy ő maga megfogalmazza kételyeit (és öngazolásait) a szépirodalom és a történetírás viszonyával és általa megvalósított hibridizációjával kapcsolatban. Elmesél például egy szép legendát arról, hogyan űzték ki a törököket Péterváradról, majd megjegyzi: „holott a tudomány igazsága ezen a ponton egészen más lehet. A történettudományé, de kit izgat? Ha egyszer oly dideregtetően szép.” Máshol azt írja: „Aztán meg hogy milyen viszonyban áll amúgy a szépíró a történésszel? Közelebbiben, mint gondolnánk. Egyikük sem lehet teljesen normális, amikor ilyen elképesztő mennyiségű fantommal kell megküzdenie.” Egyszer pedig „hitványka tudásnak” nevezi azt, amit egyáltalán itt-ott, könyvekben, legendákban, visszaemlékezésekben meg lehet találni: „apáról fiúra csak morzsolódva, Ferdülvé száll, s ha nem kelti fel jelesebb tollforgató figyelmét, könnyen szertefoszlik, gyátrorlik...” És így tovább. Vagyis tudja, hogy a tényeket a legendáktól szétválasztani gyakorlatilag lehetetlen, ezért a történetírás egyben szépírás is kell hogy legyen: „tényes-mesés krónika”.

Vagy ha úgy tetszik, regény. Pontosabban – „nagyregényekből”, „regénykékből” és elbeszélésekből-anekdotákból összeállított „metaregény”. Az egyik „nagyregény” hőse itt maga a megszemélyesült Pétervárad – a vár, amely „halálos dühöt és végtelen bánatot érez”, amikor a törökök elfoglalják, s akkor is, amikor hullanak az amerikai bombák. S benne van a könyvben a magyar és a szerb nemzet is mint főhős (de a honfoglaláskor itt élő más népek is): finom polifóniával, egymásban tükröződve, gyakori nézőpontváltásokkal...

Egy kis kitérő: Kós Károly 1934-ben született, *Az országépítő* című regénye jó példa talán egy másfajta – mítizáló – történelem- és regényszemléletre. Jó a sztori: István az „erdőelvi” Gyula görög feleségébe, Irénébe szerelmes, de Sarolt akaratát jó fiúként követve feleségül veszi a bajor Gizellát, aztán német páncélos lovagokkal veri le saját népét – a mély (vagy magas) keresztény kötelességtudatot választva saját szexuális és törzsi ösztönei helyett – ám épp ezzel alapozza meg törzse jövőjét: ez nem rossz (de legalábbis izgalmasabb, mint az *István, a király* soványka konfliktusa). De a honfoglaláskor itt élő szlávok egyetlen jelenetben láthatók – amint szedett-vedett népséggként mennek a piacra. Máshol pedig, egy csataleíráskor azt olvassuk: „Egyetlen ember sem tért ki a reámeredő kopják elől, és a reázuhanó csákányok elől nem hajolt félre.” Balázs Attilánál a honfoglalás kori Kárpát-medence – amennyire homályosan, de nagy-nagy empátiával látni képes ezer év távolából – népek fura konglomerátuma, ahol a magyarság aztán „nagy beolvasztó erővel bírt”, s Újvidék kö-

rül egy időre eltűnt a „szláv jelleg”, majd ismét fölvirágzott „a magyarokat csaknem leradírozó mohácsi vész után”. S amikor Mohácsról ír Balázs Attila, egy hirtelen nézőpontváltással az egyszerű, szerencsétlen török katonákat látjuk, akiknek „őszinte reményei hiúsultak meg”, mert „már Pétervár alatt abban bíztak, netán akkora vereséget szenvednek, hogy... az ő otthonuk faragott kis kapujáig üldözik őket vissza, és végre elmúlik ez a rémálom is”. Nem hozakodtam volna elő ezzel a kissé (nagyon!) didaktikus kontraszttal, ha nem érzem azt, hogy a tömegkultúra a két világháború közötti törzsi-mitizáló irányba fejlődik (vissza), s hogy emiatt – hiába léteznek immár Spiró György, Darvasi László, Márton László és mások ragyogó történelmi regényei – Balázs Attila regénye különösen fontos, példaértékű, és többet érdemelne, de erről még majd legvégül szót ejtek...

A metaregényben rejlő nagyregényekről szoltam e kissé talán Balázs Attila-s kiterő előtt – aki szintén el-elkalandozik, helyenként bodor barokkiádákba bonyolódik, s meg-megörül enstílje fölhabzásainak, amit nem annyira szeretek benne – ahogy például a 93. oldalon megint csak a Dunáról mereng („mély és hatalmas erejű a vén ripacs Duna, kanyarodóban leginkább kiszámíthatatlan, sodrása veszélyes, felettébb szeszélyes, mondhatnók: totál öntörvényű” – ezt például túlstillizáltak és öncélú bodoritásnak érzem), de milyen gyönyörű mondat jön nem sokkal később „a hömpölygő, itt-ott medréből kilépő, vissza-visszaáramló szubjektív időről” –, ám ezt a metaregényt számtalan „regényke” is alkotja. Érdűjehelyi Menyhért zentai pap regénykéje például, akinek a XIX. században írt Újvidék-történetéből Balázs Attila sokat merített; és Josip Broz Tito regénykéje (mert a könyv második fele az ő történetén keresztül eljut aztán az 1990-es évek délszláv háborújáig); és a szerb Stanoje Bajac mortályosi kötélfonó mesteré, aki valahol egész mélyen bújik meg a regény szövetében, s valamiképpen a szerző alteregója („Bajac én vagyok” – mondja ki kerekén B. A. egy interjúban), mert ő már egészen régen tudta, hogy egy nép csak úgy tudja megérteni magát, ha más tükrében nézi (hogyan is mondja ezt József Attila?); és aztán, végül Balázs Attilaé is, aki mind gyakrabban kiszól az olvasónak, hogy aztán a könyv végén az addigra már egészen szélesen hömpölygő történelmi anyagból egy majdhogynem hagyományos önéletrajz patakja ágazzon el. S ez az önéletrajzi regény – melynek valahol az eleje táján addigi „szerevény krónikásunk” egyszer csak ott strázsál Tito egyik rezidenciájánál, s aztán a *Symposion* folyóirat történetével mintegy párhuzamosan éljük át Jugoszlávia szétesését – valamiképpen teleologikus jelentéssel telíti a könyvet... Kissé megint patetikusan fogalmazva (s kissé megint szorongva, szabadkozva emiatt): a teremtés (hegeli?) drámája játszódik le a műben – mint ahogy talán minden nagy műben? –: a szöveg a maga boldogságos-habzsolótobzódó teremtődésével elhitei, hogy minden (a kelták, Attila, a honfoglalás, Bánk bán, Mátyás király, Leibniz, a monások, Hans Sachs, a törökök elleni harc, Alapy György, a faragott kis kapujához visszavágyó török katona, Tomory, Savoyai Jenő, Kossuth, Kölcsey, Érdűjehelyi Menyhért, Stanoje Bajac, a „hideg napok”, Josip Broz Tito...), minden azért volt, hogy aztán Balázs Attila megírja egy ilyen Könyvek Könyvében.

Ez lett volna a kritikám íve – de némely szálakat még elvarrnék (vagy inkább továbbgubancolnék). Például ott vannak a kételyeim (egészen az 540. oldalig) – hogy szabad-e ezt? Hogy nincs-e valami nyegleség itt? Itt-ott? Mert persze van. De jó-e, hogy van? Jó-e, hogy ez az alapvető intenciójában olyan komoly regény mégiscsak el-elbillen a szatíra irányába. Mondjuk, Balázs Attila szerint, „hogy szálka, csont, mócsing, mifene” akadt Attila torkán, az „lényegében mindegy”. Michael A. Babcock amerikai filológus szerint meg nem mindegy, és egész könyvet szánt rá, hogy bebizonyítsa: Attilát meggyilkolták. És ezt a könyvet élvezettel elolvassa az ember, s aztán azt mondja: na, ez jó volt, de persze lényegében mindegy: meggyilkolták vagy részegen megfulladt a saját hányadékában, az már lepkényi elmozdulást sem okozhat a valóságban. (De persze okozhatott – s a „Mi lett volna, ha?” kérdést mindig föl lehet tenni.) E zárójel ellenére (mely persze megint csak kételyeket indítana el, immár egy másfajta beszédmóddal kapcsolatban is), arra lyukadnék ki, hogy Balázs Attila könyve nemcsak a már említett s talán némiképp igazságtalanul Kós Károllyal példázott mitologikus történelemszemlélettel áll szemben, hanem a „tisza”, értéksemleges,

filologikus történetírással is: a történetírás fensőbb matematikájával, amely semmin sem akar változtatni, csak rekonstruálná a rekonstruálhatót, és elvetné a rekonstruálhatatlanra épített mítoszokat – egyszóval: ha úgy tetszik, ez egy neomitologikus történelmi beszéd-mód, amely az apró „tények” boncolgatása helyett valamiféle teljességet céloz meg. Csak épp nem törzsi mítoszokban, hanem egy régió egész mítoszszövedékében gondolkodik (s épp csak csipetnyi iróniát ad hozzá, nem is annyira dekonstrukciós, mint inkább csak fűszerezési céllal). És ez szerintem nem baj, sőt jó. Azért jó, mert... ezt, engedelmmükkel, Tandori segítségével fogalmaznám meg, akinek Borgesről jut eszébe a gondolatmenet (a „Nyomelemek, művégszó” című hosszú versében): hogy csak a halál az (bár Tandori nem mondja ki ezt a szót), amiben nem kell törődni a „soha-olyan-csonkának-nem-érezhetően-tényszerű egésszel”, és ha hirtelen „mindenki így volna ezzel” (azaz ilyen értelemben meghalna), akkor „az emberiség jelenlegi élete helyett egészen más szervezésű létezési módot kellene kitalálnia az emberiségnek, hogy a dolog menjen”.

Amiről eszembe jut egy másik elvarratlan szál: a háborúk kérdése – s hogy a háborúkat ösztönösen a történelem szinonimájaként használtam. Balázs Attila is sok háborúról ír, sőt: főként háborúkról ír – mert „ezek a kapaszkodók, amelyek nélkül nem tudnánk eligazodni az időben”. És a háborúk úgy nőnek ki, „mint a bárány szájából a farkasfogak”. Érzek ebben az egész háborús tematikában valami furcsa, s egyben szimptomatikus feszültséget: a könyv egyértelműen pacifista indíttatású – kezdve annak a bizonyos török parasztleánynek az érzéseitől (aki nem akarta megnyerni a mohácsi csatát, de a magyarok szerencsétlenkedése miatt mégis megnyerte, és így itt kellett maradnia), a kossuthi politika anekdotikus bírálatán át (akinek a heveskedése miatt kaptunk össze a szerbekkel és horvátokkal '48-ban) egészen addig, ahogy megmutatja a 90-es évek délszláv háborúinak abszurd rettenetét. De: mégis micsoda élvezettel mesél a háborúkról! Meg a hadvezérekről! Savoyai Jenőről például, aki „netán a Teremtő amolyan előtanulmányának tekinthető Napóleon megalakításához”. S aki napsütésben baseballsapkához hasonló fejedőt osztatott ki a katonáinak... De a háborúkkal kapcsolatban – ennek a dilemmának (pacifizmus és sztori szembenállásának) a jelzésén túl – csak Egyicska Limonovhoz szeretnék eljutni, akinek B. A. szentel egy bekezdést Szarajevó ostromával kapcsolatban, amikor is az „oroszló kolléga” beleeresztett egy sorozatot a városba. Ami tény, láttuk annak idején a tévéhíradóban – de Limonov (csak hogy ezen a majdhogynem találomra választott helyen kicsit tárgysam s helyesbítsem a képet; s ilyen kis helyesbítések alighanem szinte mindenhol lehetőség lenne; hogy például a mi eredeti Lánchídunknak volt egy másolata Újvidéken, írja B. A. – csak hogy a mi Lánchídunk is másolat!; vagy hogy Lenin fiatalon vonzódott a da-daizmushoz – ez lehetséges ugyan, de csak egy Dominique Noguez nevű francia történész extravagáns és merész spekulációja szerint), tehát Limonov – aki most még annak a tévéhíradónak és Balázs Attila könyvének köszönhetően megmerevedett Szarajevó sorozása közben, mint az írói mesterség, a pacifista írómorál elárulásának szobra – azért egy roppant izgalmas író, aki az írásaiban is egészen eredeti módon néz szembe a harci ethosz elvesztésének problémájával, s mellesleg a mai Oroszországban nagyjából két ember van, aki komolyan szembe mer szállni a Putyin-rendszerrel: Limonov és Kaszparov. (S ezt perzeze megint helyesbíthetné valaki. Még hogy csak kettő?)

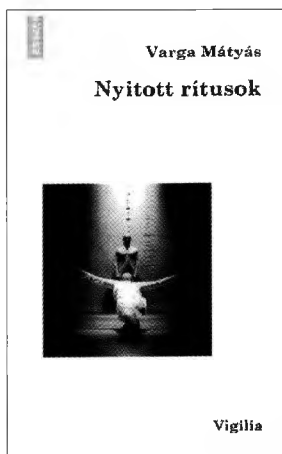
S végül: hogy „többet érdemelne” ez a könyv. Nem először írok ilyesmit – már-már a vesszőparipám. A mai Magyarország diszfunkcionális működését látva ugyan nem meglepő, de azért mindig elszomorít, mármint „mindig”, ha nagy ritkán remekművet olvasok magyar szerzőtől: hogy miért nem tudjuk az ilyen nagyszerű könyvek létezését hasonlóképpen közhírré tenni, mint azt, hogy megjelent, mondjuk, egy újabb Havas Henrik-opusz?

Ezért most végül csak annyit írok, egyszerűen, mismásolás nélkül, a regénypoétikai kérdés szálának elvarrása helyett (mintha egy óriásplakát szövegét fogalmaznám): „Hé, emberek, Balázs Attila írt egy olyan könyvet, amelyet még senki! Ezt el kell olvasni! Plíz!”

KORTÁRSUNK-E A SZERZETES?

Gondolatok Varga Mátyás Nyitott rítusok. Kortársunk-e a művészet? című esszékötetéről és az Arcus Temporum fesztiválról

Épp tíz éve, 1998 őszén a szabadkai *Üzenet* című folyóirat irodalmi estet rendezett a Danilo Kiš Könyvesboltban, azzal a témával, mi a szerepük a kávéházaknak és a kocsmáknak a kultúra, a művészet életében. Magyarországon akkoriban szökött szárba a kávéházi mozgalom, melynek egyik elindítója, Zeke Gyula szintén szerepelt az esten. A beszélgetés során – némileg ellenpontozva a többi meghívott teljesen pozitív attitűdjét a kávéházak meghatározó szerepét illetően – nagyjából azt fejtegettem, hogy bár semmi kifogásom a kávéházak és kocsma ellen, sőt egyetemista korunkban mi is szívesebben tartottuk a szerkesztőségi megbeszéléseket valamelyik presszóban vagy étteremben, mint bárhol másutt, mégis a kultúra helye nekem, személyesen mégsem a kávéház vagy a kocsmák, hanem – és itt mondtam egy metaforát – a pannonhalmi könyvtár. Felidéztem a hallgatóság előtt, mennyire lenyűgözött kisiskolás koromban egy kirándulás alkalmával a pannonhalmi bencés monostor könyvtárának gyűjteménye, a több emeletnyi régi kötet, amely a kör alakú teremben a padlótól a mennyezetig borította a falakat, a tágas, nyitott csarnok fénye, melyben a természetes világosság a márványoszlopokról és a több ezer aranyozott könyvgerincről visszaverődve valami különleges, belső ragyogássá lett. Ez volt az első könyvtár, melyet életemben láttam, s itt alapították egyszerűsmind, ahogy elmondták nekünk, az első magyarországi könyvtárat, vagyis nem csak a térben, hanem az időben is az origóban érezhettem magamat, a kezdetek kezdetén, és azóta is, ha a szellem helye kerül szóba, az én emlékezetemben ez az első élmény hívódik elő, a könyveknek emelt szentély csendes ragyogása. Többen a hallgatóságból fel is kapták a fejüket, nem értették, mi bajom a kávéházakkal mint a baráti beszélgetések, inspiratív eszmecserék, érdekes találkozások szabad, vidám, bensőséges tereivel, hogy jön ide a pannonhalmi könyvtár. Hozzászólásom nem aratott ugyan osztatlan sikert, viszont Tolnai Ottó, aki szintén részt vett a szabadkai esten, és mint meglepetésemre kiderült, járt már Pannonhalmán, úgy látszik, megjegyezte, mivel öt évvel később Szegeden összeismertetett bennünket Varga Mátyás költővel, pannonhalmi bencés szerzetessel.

A történetnek nemcsak azért van jelentősége számomra, mert úgymond „vajdasági közvetítéssel” jutottam újra vissza egy más minőségben gyerekkorom színhelyére (a nagyszüleim az apátság birtokán voltak gazdasági cselédek, Győrnek az a városrésze, ahol fölnőttem, a háború előtt a Kismegyerpusztá nevé majorság volt), hanem mert ez a (Tolnainak köszönhetően) „megéledő metafora” is hordozza magában a

*Vigilia Kiadó
Budapest, 2008
234 oldal, 1700 Ft*

modern embernek a kultúrához és a valláshoz (kultuszhoz) való bonyolult viszonyát, melyet Varga Mátyás nemrég megjelent *Nyitott rítusok (Kortársunk-e a művészet?)* című esszékötetében több szempontból is elemez.

Utólag persze már inkább csodálkozom magamon, miért nem beszéltem inkább a kávéházas Délvidéken a szegedi helyeinkről, a Brnói étteremről, ahol talán a legmogorvább pincérek dolgoztak a városban, viszont remekül készítette a szakács a Znaimi marhasültet és a Lehacsovics-szeletet, vagy az azóta bezárt és most is gazdátlan Hágiról, ahová a felolvasóestek után össze szoktunk gyűlni a régi szegedi halászok életét megőrkítő festmények alatt, vagy a Bärkáról, a focimeccseket követő vacsorák törzshelyéről, ahol a többiek szerint jó volt a pacal, és amely szintén bezárt azóta, bár mint hírlík, Janics Natasa megvette, és az új olimpiai aranyért kapott pénzből fel is tudja majd újítani. Miért volt erősebb az adott alkalommal ezeknél a helyeknél, ahol diákkoromban hetente megfordultam, a pannonhalmi könyvtár emléke, ahol viszont életemben csak egyszer jártam? Talán mert a kávéházi mozgalom képviselőinek vágyakozását a két világháború közötti pezsgő kávéházi élet iránt éppoly nosztalgikusnak éreztem, mint a magam vágyakozását a misztikus, kör alakú „labirintus” arany betűinek fénye után?

Varga Mátyás Mircea Eliade nyomán úgy írja le a modern, nem vallásos ember tudatát, amelyben a vallás azzá lett, „amit elfeledtünk”, ami a „tudattalan szakadékába zuhant”, és ott pszeudovallásként vagy lesüllyedt mitológiként él tovább. Ám ha a modern, magát vallástalannak érző ember számára a vallás „okkultá” vált is, a tiszta észember valójában nem létezik sehol, a transzcendenst tagadó, önmagát és a világot dezakralizáló szabad ember tudattalanjára még mindig a „vallásos aura” a jellemző, és a vallási univerzum lényegi hasonlósága a tudattalannal az egzisztenciális válságokban jól megfigyelhető. Ez a lényegi hasonlóság adhat alapot arra, hogy a modern ember helyreálíthassa kapcsolatát a szakralitással, az élet vallásos tapasztalatával.

Az elszakadást, a kultúra leválását a kultuszról Varga Mátyás a 19. és 20. század fordulójára teszi és a szecesszióhoz köti, ahhoz a stílushoz, mely először mondott le arról, hogy „valami elfeledettre emlékeztessen”, és úgy ítéli meg, hogy ez a folyamat mindkét „fél” számára veszteségekkel járt, kiüresedéshez vezetett. Kézenfekvőnek tűnik tehát, hogy túlélésük érdekében újra közeledjenek egymáshoz. Az esszé szerzője ezt a saját maga által is „meglehetősen utópisztikusnak” nevezett utat a tékozló fiú hazatérésének történeteként gondolja végig, ideidézve Kafka *Hazatérés* című írását is, és megjegyzi: „az is eléggé valószínű, hogy az intézményesült kultusz sem feleltethető meg egyértelműen a tékozló fiú újszövetségi parabolájában szereplő atya alakjának, hiszen a hűtlenség és elcsatangolás valamilyen mértékben a kultuszra is vonatkozik.” (Várszegi Asztrik főapát a felelősségnek ezt az oldalát a következőképpen világítja meg Tillmann Józsefnek és Monory M. Andrásnak adott, a *Vigiliában* megjelent interjújában: „Ezt a világot itt körülöttünk, bármilyen is, valamikor mi neveltük. Az emberek fejében vagy szívében rólunk kialakult hamis kép tőlünk származik.”) Ugyanakkor a „tékozló atya” alakjával lépten-nyomon találkozhatunk a kortárs magyar (és nemcsak magyar) irodalomban is, és nem csak az apai házat elhagyó fiúk és lányok tapasztalhatják meg, hogy idegenekké lesznek saját házukban. A modern művész (és általában a modern ember) sokszor éppen azért érez lelkiismeretfurdalást, mert zsigeri nosztalgiával gondol a régi „otthonra”, és nem lehet biztos benne, nem azért áhítozik-e hitre, vallásra, mert – hogy Czesław Miłosz találó fordulatát idézzük – nincs elég lélekjelenléte, hogy ateista legyen. „Ha magamra venném a szokások jelmezét, csalónak érezném magam” – mondja a mélyen hívő Miłosz római katolikus és lengyel identitásával kapcsolatban *Az Ulro országa* című művében (Pálfalvi Lajos fordítása). Hasonló „látletet” ad, bár eltérő problémafelvetéssel és nyelvezettel Radomir Konstantinović belgrádi filozófus 1969-ben megjelent *A vidék filozófiája* című esszéje is, melyben a XX. századi nacionalizmus provinciális természetét leplezi le: „A vidék szellemében mint az általános felettes-én szellemében Is-

ten sem más, csupán egy norma, egy érték; bármennyit hivatkozzék is e szellem Istenre mint legfőbb akaratra, megadva neki minden »elsőséget«, végül a saját funkciójává teszi meg Istent azzal, hogy benn tartja a racionális fogalmi szférában. Isten az »ősforrás«, a »mindentudó«, aki »mindent lát« – aki tud, de akiről mit sem lehet tudni. Fölöttünk áll, s ebben az értelemben tudásunk fölött is, a mi dolgunk akaratának követése és kinyilvánítása, nem pedig Isten megismerése, a róla való kérdésés, a vele való kommunikáció.” (Radics Viktória fordítása)

Varga Mátyás esszéiből világosan kitűnik, hogy szerzőjük tökéletesen átlátja kultusz és kultúra problémáinak ezeket a dimenzióit is. Pontosan érzékeli, hogy még egy olyan nagy múltú, és – ahogy gyerekkoromban emlegették – korát mindig egy lépéssel megelőző vallási intézmény tagjaként, mint amilyen a pannonhalmi bencés rend, sem egyszerű megtalálni a hangot a többségében vallástalanná lett, és rendkívül plurálissá vált művészeti közegben, nagy érzékenységgel és körültekintéssel méri föl, milyen falakat kell lebontania ahhoz, hogy megszólíthassa a kortárs kultúra képviselőit. A párbeszéd megteremtésének esélyét éppen abban látja, hogy visszaadja a kérdés létjogosultságát, valamint abban, hogy a kérdésés lehetőségéből senki se legyen kizárva: „E találkozás és dialógus puszta lehetősége (és a megvalósulás ilyenén módja) mélyen érinti a hívó identitásnak az igazság státuszáról vallott elképzelését. Hiszen attól a pillanattól kezdve, hogy a nyugati egyház teologizálásában a hittitkok (misztériumok) egységes, jól felépített tanrendszerré kezdtek válni, a Szentírás (és az Írással folytatott párbeszéd) pedig egészen a gyanakvásig menően a perifériára szorult, a teologikus kérdésés egyre inkább apologetikus érveléssé vált. A katolicizmus tehát – kora keresztény, középkori és mindenkori misztikus örökségét elfeledve – fokozatosan az egyetlen igazság egyetlen birtokosának, nem pedig egyetlen megismerhetetlen igazság közös faggatójának tekinti önmagát.” A párbeszéd kultúra és kultusz, kultúrák és kultuszok között abban a belátásban alapozódhat meg, hogy nem képesek maradéktalanul helyettesíteni egymást, és nem nélkülözhetik mindazokat a tapasztalatokat, melyekre egymás nélkülül jutottak. Varga Mátyás ebben a kölcsönös egymásra vonatkoztatásban, egymásra kérdésésben nemcsak az intellektuális és lelki gazdagodás, kiteljesedés lehetőségét látja, hanem a változás ígérését is – mindkét oldalon.

Fölmerülhet azonban az esszé olvasójában, hogy kultúra és kultusz tényleg ennyire egy cipőben járnak-e, vajon mennyire érzi magát válságban a mai művész, mennyire tartja reális veszélynek a közönség elfordulását, egyetérthet-e a szerző prognózisával, mely szerint „napjainkban a művészet (ugyanúgy, ahogy a szecesszióban a vallásos hit) a nagy leleplezés esélyese, amelyben talán a legfontosabb kérdés, hogy lehet-e nélküle élni.”

Danilo Kiš egyetértett volna ezzel, 1971-ben egy körkérdésre adott válaszában írja: „Az író *hic et nunc*, máris anakronizmus, anélkül, hogy némileg is sikerült volna a saját lábára állnia; nem olvassák, nincs rá szüksége a társadalomnak és a világnak, a kiadóknak meg a művelődési intézményeknek csak terhére van, az író mégis megkísérli, hogy értelmet és igazolást adjon életének, noha sejtji, tudja, kicsoda-micsoda: hogy élősködő és örült, aminek tartják is, mert csak egy örült írhat szakmányaiba könyveket, tudván tudva, hogy senki sem fogja elolvasni, mert: »PUSZTÁBAN ÉNEKELÜNK« (Sartre).”

A művészet eszközeiben, problémaérzékenységében és innovatív természetéből adódóan nyilván gyorsabban képes reagálni a kor kihívásaira (és önnön helyzetére is), mint általában az egyház, ám az is igaz, hogy ennek a gyorsaságnak megvannak a maga kockázatai. Darvasi László *Kinek szurkolj* című írásában például így érzékeli ezt: „Különösen ma, amikor a labdarúgás mind nyilvánvalóbban a késő római császárság ugyan még pompázatos, de már javában bomlásnak indult belvilágát idézi, még minden megvan, sőt ez a minden sokkal jobban megvan, mint valaha, ám, például, a tehetség régen nem születik, hanem csinálják, a tehetség nem csoda, hanem kreatúra, futószalagon jön, ez is olyan

kicsit, mint az irodalom, a könyvnek nincs ideje, mert máris érkezik mögötte a következő, és letolja, zsupsz, kitolja a polcra, a kirakattól, szia, sziasztok.”

A legnagyobb törés, áthidalhatatlannak tűnő szakadék kultúra és kultusz viszonyában minden jel szerint az emberi test ábrázolása, illetve a róla való gondolkodás területén mutatkozik (és itt vetődik föl talán a legélesebben a címben fölített kérdésünk is, hogy kortársunk-e a szerzetes.) *Kinek a teste?* című esszéjében Varga Mátyás rámutat a Jézus emberi természetével kapcsolatos teológiai bizonytalanságra, az egyházi művészet emberábrázolási kánonjainak történeti alakulására, de érinti azokat a problémákat is, amelyek a testre vonatkozó kérdések elhallgatásából adódtak és adódnak ma is az egyházban. Úgy ítéli meg, hogy az egyházat és a hívőket főleg a kortárs művészet test-képei készítenék a legfájdalmasabb szembesülésekre: „Nem lehet-e, hogy napjaink művészetének a hagyományos vallási tapasztalaton kívülről jövő ritualitása, a »fizikai«-nak (a »metafizikai« túlértékelésével szembeni) rehabilitálása, a testiséggel és szexualitással kapcsolatos beszéd átértékelése kihívás az egyházak (főként a történelmi egyházak) számára? Nem arról van-e szó, hogy valami, ami hosszú ideig elhanyagolt és periférikus jelenség volt, egyszer csak benyújtja a számlát úgy, hogy nem lehet tovább kitérni...?”

Frenák Pál színháza azért is válhat számára olyan kitüntetett jelentőségűvé (három szöveg is foglal kozik vele a kötetben), mert itt, a táncszínház profán rítusában a test a maga nyelvén beszél, a mozdulatok, a gesztusok, a ritmus jelrendszerei az ideológiák ráfogásaitól megtisztítva, a hétköznapi automatizmusok, szokások, rutinok hálójából kiemelve kíméletlen őszinteséggel szembesítik a nézőt a mai kor legégetőbb, legbonyolultabb test-tapasztalataival. Frenák társulatának idej új produkciója, a Pannonhalmán bemutatott *InTime* című előadás végletes kontrasztot állít a néző elé: a vágy, a csábítás tárgyakként fölfogott, önmagukat saját érzéki vonzerejükkel azonosító, fetisizáló emberi testek tobzódó, a pornográfia határát súroló, illetve a pornográfiát tudatosan idéző interakciói a színpad közepére állított vörös bőrdíványon – és egyetlen, sárral bekent kopasz és mezítelen emberi alaknak a kitaszítottság, az elhagyatottság, a totális megfosztottság állapotában történő már-már nem is emberi, hanem szinte animális, öntudatlan vergődése, vonaglása. Végletes kontrasztot mondunk, pedig a testek taszító orgiasztikus tánca a szexualitásban (az egymáshoz való kötődések kiszolgáltatottságában) és a magányos, néma szenvedés valami módon mégis szabad és tiszta tánca, mely rögtön kiváltja a közönség, a közelség érzését, ugyanannak az emberi természetnek a két pólusa. Ahogy a *Káosz* című előadásról írva Varga Mátyás megállapítja: „Frenák darabjaiban a homo- és heteroszexuális viszonyok az *emberi* viszonyok egyszerű képletéhez vezetődnek vissza, a megjelölés és megjelöltség kétfajta nyelve itt nem jelent egymásra átfordíthatatlan jelrendszert.”

Föltűnő és bizonyára nem véletlen, hogy Varga Mátyás mindössze egyetlen irodalmi műről szóló írást vett föl a kötetébe, Tolnai Ottó *Balkáni babérjáról* írt esszéjét, a többi szöveg (az első fejezet elméleti jellegű töprengéseit követően) építészeti, képzőművészeti és táncszínházi művekre reflektál. (Valamint az utolsó részben három interjút olvashatunk, a szerző beszélgetéseit Frenák Pállal és két kortárs zeneszerzővel, Gubajdulinával és Szilvesztrovval.) Ez az „aránytalanság” talán azért is meglepő első pillanatra, mert a szerző teológiai képzettsége mellett magyar-francia szakos tanár, és több verseskötete is megjelent. Ám a minimalizmusról szóló, *Ami sok, az kevés* című esszéjét olvasva megsejthetjük a magyarázatot: „A művészet, a kultúra és a vallás azonban egyaránt hatni kíván, és igazi erejét nem a gondolatok és a beszéd szintjén mutatja meg, bármilyen kifinomultak és szofisztikáltak legyenek is azok, hanem akár a legegyszerűbb (minimális) cselekvés szintjén. Vagyis bár az egyébként igen hasznos óriásmúzeumok, a gigantikus retrospektív kiállítások, a gyönyörű művészeti könyvek és DVD-k, az interaktív számítógépes oktatóprogramok első látásra azt sugallják, hogy az egész világot átjárja a művészet, hiszen még a söröslátétn is valamelyik Van Gogh- vagy Rembrandt-kép kiváló minőségű reprodukci-

ója lehet. A helyzet azonban sokkal inkább úgy értelmezhető, hogy igen sok szempontból a világ járja át a művészetet." Ebben az értelemben a minimalista épület, kép, installáció, vers vagy zenemű létrehozása maga a gesztus, mely – akár a sírás – megtisztítja a szemet, képessé teszi arra, hogy a művészeti „ipar”, a kulturális marketing és az esztétikai tudományok csúcsteljesítményei között rálásson a művészi jel keletkezésének eredetiségére, s ezáltal a művészet eredendő rendeltetésére: „A minimum tehát a megtett első lépés, amely szemben áll az *elgondolt* mérföldekkel.” A minimum nem az egykorvolt egység helyreállítását célozza, nem abba az időbe visz minket, amikor az utak még nem váltak szét (hiszen a kereszténységről éppúgy elmondható, hogy nem a világ lett kereszténnyé, hanem a kereszténység lett világgá), a minimum nem nosztalgikus, hiszen gyakran még csak nem is jelek állítása, létrehozása, hanem ennél is kevesebb: nyomkeresés, a régi jelek töredékeinek egymás mellé helyezése, az „adicionális” vagyis rendhagyó járulékos elemek középpontba állítása, kinagyítása, s ezek révén a szemlélet kizökkentése megszokott sémáiból. Napjainkban éppen az egyszerűség az, ami a meglepetés erejével hathat, a kifejezőeszközök szándékolt „szegénysége”, a személyességnek szinte az anonimitásig történő visszavonása. Ez a fajta egyszerűség már-már idegen, ahogy ezt az idegenséget Varga Mátyás radikálisan redukált vers-szövegeinek olvasásakor is megtapasztaljuk. A szerzetes-költő tudatosan választott idegensége ez, mely nem annyira értelemmel kívánja telíteni a pusztát, hanem kivonulva a világ gazdag „sivatagából” lakóhelyéül választja azt, hogy, mint a korai szerzetesek, ott, a „semmi közepén” lelje meg egy magasabb értelem nyomait. Előző esszé-könyvének (*Kint és bent. A bencés szerzetesség tér-képe*) talán legszebb bekezdései épp a sivatagi szerzetesség tér-élményét rekapitulálják, és ez szinte egybeesik az amerikai minimal art egyes képviselőinek, vagy a mai filozófia egyik legérdekesebb alakjának, Gilles Deleuze-nek vizuális, illetve filozófiai metaforáival, kategóriáival: „Az ószövetségi Szentírás történeteiben a sivatag fizikai és spirituális tapasztalata meghatározó, és ez az élmény finoman áthúzódik az Újszövetségbe is: Jézus életének ugyan csak fontos helyszíné a »puszta«. Jól tudjuk, hogy a palesztinai sivatag nem homoksivatag, hanem olyan mészköves középhegység, ahol – a csapadék hiánya miatt – a növényzet rendkívül gyér, és így a vegetáció szinte teljes egészében a harmattól függ. Ebből az is következik, hogy a sivatag (vagy puszta) nem csak és kizárólag az egyiptomi sivatagot jelenti, hanem sokkal inkább az emberi létezés végsőkéig redukált körülményeit, és ezzel összefüggésben valamiféle vándorló, nomád életmódot (vagy mindenesetre állandó készséget az útrakelésre).”

Varga Mátyás esszéinek stílusa és formátuma is tükrözi szerzőjüknek a minimalista művészeti irányzatok iránti megbecsülését, ezek az írások nem mutatnak valamiféle rendszeres keresztény esztétika kiépítése felé (bár természetesen, nem is zárják ki egy ilyen munka lehetőségét), és nem élnek az irodalmi eljárások gazdag eszköztárával sem, mivel a szöveg célja a választott műben olvasható „nyomoknak” minél pontosabb felmutatása, és ennek rendelődik alá az önkifejezés igénye, az önarckép festésének műfaji hagyománya. Bár előszavában az esszé szerzője Montaigne-hez mint (egyik) előképéhez, mintájához irányítja olvasóját, mégsem önmagát szemléli a tükörben, ám szokatlan őszintesége miatt feltétlenül Montaigne tanítványára ismerhetünk benne. (Őszinteségen pedig itt nem a belső rezdülések, érzelmek kivetítése értendő elsősorban, hanem a képmutatás hiánya.) A Hajas Tibor *Húsfestményeiről*, John Pawson építészetről, Haraguchi olajjal töltött kádjairól, Babilée, Nagy József, Frenák Pál, Emio Greco táncszínházairól, Maurits Ferenc, Schmal Károly festészetéről, Lovas Ilona, Kicsiny Balázs installációiról, Lucien Hervé, Philippe Brame fotóiról íródott bekezdések nyitottsága, a szemlélet tisztasága és mozgékonyasága különleges összhangban áll a szerző vállalt identitásával, Szent Benedek Regulájának örökségével.

A benedeki *stabilitas*nak és a deleuze-i nomadológiára emlékeztető szabadságnak ez a

sajátos, új minősége érzékelhető a nyaranta augusztus végén Pannonhalmán megrendezett Arcus Temporum fesztiválon is. Varga Mátyás ugyanis nem elégszik meg azzal, hogy elméleti elképzelése kultuszról és kultúráról „írott malaszt” maradjon: a fesztivállal, ahol három napon át ugyanannak a két zeneszerzőnek, egy klasszikusnak és egy kortársnak a műveit játsszák kitűnő előadóművészek, és kiállítások, filmek, színházi előadások is várják az érdeklődőket, munkatársaival együtt lehetőséget kínál a látogatóknak, hogy a gyakorlatban éljék meg, mit jelent kultusz és kultúra csillagzatainak együttállása. Bár nem én vagyok a legobjektívebb szemlélője, legelfogulatlanabb tudósítója az eseményeknek, hiszen nekem, úgy látszik, az idők során Pannonhalma azzá a bizonyos Madeleine-süteménnyé lett, Pannonhalma gyerekkori szó, melynek „kimondhatatlan édességét” hajlamos vagyok megérezni mindenben, ami onnan jön, és ez akkor is így van, ha fölcipelem magammal a hegyre az egykori cselédek kiszolgáltatottságának fájalmát is. Ám talán legmegrendítőbb, legváratlanabb élményem a fesztivál idei, szombati napján, melyen volt alkalmam részt venni, éppen az volt, hogy a fájdalom ott volt, szinte szembe jött velem a hegyen: ott volt Csajkovszkij áradó melódiáiban, Sorensennek az északi erdők legendáit idéző természetközeli hangzataiban és legfőképpen a döbbenetes rövidfilmekben, Iványi Marcell *Szél* és Nemes Jeles László *Türelem* című alkotásaiban, melyeket félnapos váltásban folyamatosan vetítettek a Millenniumi Emlékműben. Mindkét film középpontjában az emberi tekintet állt, a közönyös és/vagy tehetetlen ember tekintete, a mozdulatlan arc, ahogy a kegyetlenségnek és a kiszolgáltatottságnak a színe előtt, a szeme láttára zajló borzalmaikat figyelte.

A *Türelem* irodistanója a film elején kap valamit egy elmosódott férfialaktól, és egyhangú munkája során végig erre a férfira és ajándékára gondol, elő-előveszi a brossot, míg végül föláll, az ablakhoz lép, ahonnan kinézve épp egy menekülő fejkendős kis öregasszonyt pillant meg, majd a kamera tovább pásztáz követve a hivatalnoknő tekintetét, ruhájuktól megfosztott, kivégzésre váró embereket látunk az erdőben, de mégsem azt látjuk, amit a főszereplő, mert ő a – szintén a munkáját végző – magas náci tisztet figyelte, aki vet is rá egy félmosolyt, s akitől feltehetően az ékszert kapta... Iványi Marcell hatperces filmjében három asszony néz egy irányba, a kamera pedig elkezd körbe járni, Móricz barbjait idéző embereket látunk érkezni a pusztából: épp akasztás zajlik, de nincs se bíró, se hóhér, se pap, a kivégzők épp olyanok, mint a kivégzettek, akik zsákkal a fejükön az utolsókat rúgják, majd visszaérkezünk a három asszonyhoz, ugyanúgy mozdulatlanul állnak, mint az elején, majd némán visszafordulnak a tanyájuk felé. Mindkét film egyszerű, végsőkéig csupaszított eszközökkel dolgozik, képi világuk olyan pontos és tiszta, amilyen kétségbeejtően tisztára csak a szélvihar képes söpörni a pusztát... A filmek hatását a vetítés helye is fölerősíti: a vászon fölött a gyér fényben fölsejlenek Aba-Novák Vilmos freskójának fényes történelmi alakjai, „régiségünk” emblémái, s ez a „nemzeti/kvázi-szakraális tér”, ahogy Varga Mátyás jellemzi a Millenniumi Emlékmű rotundáját *Az idő tere* című írásában, olyan háttérrel ad a filmekhez, mellyel szinte robbanásig fokozza, telíti azok jelentéseit. A koncertek gyönyörű, bensőséges hangzása a Boldogasszony-kápolna redukált barokkjában, a rövidfilmek a radikálisan átértelmezett Millenniumi Emlékműben, az *lkontól az installációig* című kiállítás a különböző korok egymásra rimelő alkotásaiban, s az apátság ösvényei, melyeken szabadon sétálhat a látogató, a fesztivált valóban olyan nyitott ritussá teszik, mely nemcsak az értelemre és az esztétikai érzékelésre hat, de szíven is találja az arra érzékenyeket.

Befejezésül még ide kívánczok egy megjegyzés, (baráti üdvözlésként Zeke Gyulának): tavaly februárban a *Pannonhalmi Szemle* szerkesztői, Gelencsér Gábor, Tillmann József és Varga Mátyás meghívott szerzőik, Maurits Ferenc és Tolnai Ottó társaságában nagyon jó hangulatú, inspiratív lapbemutató estét tartottak Szegeden, a Grand Café nevű művészmoziban és *kávézóban*.

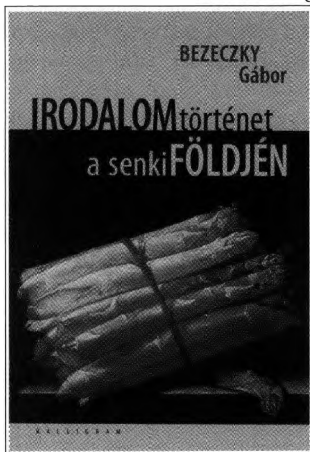
DETERMINÁLT PÁLYAÍVEK

Bezeczy Gábor: Irodalomtörténet a senkiföldjén

1.

Bezeczy Gábor új könyve Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története 1945–1991* című munkájának irodalomszemléletével, illetve irodalomtörténet-szemléletével foglalkozik. Noha Kulcsár Szabó könyve és a mostani bíráló megjelenése között tizenöt év telt el, nem lehet azt mondani, hogy a könyvnek, pontosabban a két könyv közötti vitaszituációnak nincs aktualitása. Egyrészt Kulcsár Szabó Ernő munkáját sem tőle, sem mástól nem váltotta fel (vagy egészítette ki) újabb, hasonlóan karakteres és átfogó mű – a régi könyvet ért számos bíráló ellenére sem. Másrészt az 1993-as korszakmonográfia irodalomszemlélete, értékrendje, valamint retorikája azóta is jellemzi Kulcsár Szabó munkáit, noha a kontinuitás mellett jelen vannak ebben az irodalomszemléletben (mint erre Beczky is felhívja a figyelmet) „rövid életű elemek”, valamint változások is. Minthogy Kulcsár Szabó Ernő nagyhatású irodalomfelfogásával eddig nem foglalkozott szisztematikus elemzés, ezért kifejezetten lényegesnek tartom Beczky Gábornak a „rövid életű elemekre” és a változásokra vonatkozó észrevételeit is, hiszen ezt az erőteljesen monolitikus tűnő gondolati képződményt rétegzettnek és változásra képesnek mutatja be.¹ De az is kétségtelen, hogy Beczky munkája most, 2008-ban ugyanolyan, és nem változó neuralgikus kérdésekhez kapcsolódik, mint amilyenekhez Kulcsár Szabó tudományos működését illetően bármikor kapcsolódhatott volna 1993 óta. E recenzió megírásának kezdetén azt fontolgattam, hogy egyáltalán meg sem említem a Kulcsár Szabó Ernő tudományszervezői, valamint iskolaépítői működésével kapcsolatos vitákat, ami ele-

¹ „A változások része az is, hogy az elmúlt évtized során a szerző a hermeneutikától a dekonstrukció, Hans-Georg Gadamer-től Paul de Man irányába mozdult el, s közben több alkalommal kísérletet tett arra, hogy irodalomtörténeti tipológiáját

összhangba hozza a medialitás gondolatával, és kiterjessze a huszadik századot megelőző korokra.” (98.) E változás egyébként ismertnek tekinthető, mások is szóvá tették, például Takáts József. Fontosabb ennél Kulcsár Szabó gondolkodásának módosulásait illetően a társas-nyelvészet jelentősége, melyet Beczky könyve több helyen is vizsgál. (126–127.) E, leginkább az Esterházy-monográfiában jelenlévő „rövid életű alkotóelem” teljesebb integrálódása, illetve továbbélése nyilvánvalóan árnyaltabbá és talán nyitottabbá tehetné volna Kulcsár Szabó Ernő nyelvről és irodalomról való gondolkodásmódját.

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
156 oldal, 1800 Ft

gáns, de némileg képmutató döntés lett volna; ha a kritikus egyik feladata az, hogy kulturális szempontból kontextualizálnia kell a könyvet, amelyről ír, akkor Bezecczy könyvének éppen ez a vitaszövevény az egyik legfontosabb kontextusa. Ugyanakkor csak azokra a problémákra és vitaszituációkra hivatkozom, melyeket Bezecczy könyve is érint.

A főbb kritikai tézisek rekonstrukciója helyett írásomban széljegyzetek megfogalmazására, illetve olyan problémafelvetések továbbgondolására törekszem, melyek a könyv látóterében vannak ugyan, de részletesebb kifejtést is elbírtak volna. Az első ilyen probléma, amit nyilván sokan felvetnek majd, hogy Bezecczy miért éppen most, és miért éppen erről a könyvről írt egy újabb, a megbírálnál alig valamivel rövidebb terjedelmű könyvet? Íme néhány lehetséges válasz (noha másféle válaszok is elképzelhetők): Kulcsár Szabó Ernő könyve a szerző egyik főműve, több kiadást megért, precízen kidolgozott irodalomtörténeti koncepció jellemzi, agyonhivatkozott alapszöveggé vált; mindezen kívül a nagydoktori értekezés funkcióját is sikeresen betöltötte, megérdemel hát egy ilyen alapos és átfogó bírálatot. Bezecczy új könyve ugyanakkor nem csak az 1993-as korszakmonográfia részletes elemzését nyújtja, hanem feldolgozta Kulcsár Szabó Ernő eddigi szinte teljes, az Esterházy-könyvet nem számítva elsősorban tanulmánykötetekben megtestesülő munkásságát is. E körülmény több szempontból is fontos; egyrészt nem lehet azt állítani, hogy Bezecczy csak marginális vagy egyedi megjegyzésekre alapozza művét, hiszen minden egyes kritikai megállapításához adatok sorát idézi, másrészt átfogó anyaggyűjtésének köszönhetően az *Irodalomtörténet a senkiföldjén* nem csupán egyetlen irodalomtörténeti szakkönyv bírálataként, hanem a Kulcsár Szabót általában jellemző irodalomtörténeti koncepció, illetve tudományos habitus átfogó elemzéseként és bírálatként olvasható/olvasandó. Itt utalhatunk a Bezecczy könyvével kapcsolatos egyik különös problémaszövevényre is, ami a kötet műfaját illeti: talán *pamfletnek* is minősíthetnénk, de egy pamflet ritkán ennyire jól adatolt és szakszerű. A pamfletnek továbbá van valami zsurnalisztikai értelemben vett aktualitása, új(don)sága, itt viszont, ebből a „zsúrnál-szempontból” ilyenről nem beszélhetünk. A *magyar irodalom története 1945–1991* megjelenése után sok elismerő és sok erősen elmarasztaló kritikát kapott, utóbbiak különféle változatokban már felsorolják, illetve előrevetítik Bezecczy főbb kifogásait. Ilyen szempontból az új bírálat talán nem aktuális. Viszont olvashattuk Kulcsár Szabó átfogó válaszát, melyet a kritikákra adott; e válasz lényege, hogy a könyvet illetően nem sok mindenben látja okát változtatni.² Tehát Bezecczy kritikája – ezek szerint – mégiscsak aktuális.³ Az *akkori* bírálatok nagyon sokféle közegben, változatos absztrakciós szinten fogalmazódtak meg; Kulcsár Szabó Ernő saját szemszögéből például esztétizáló, marxisták, pozitivisták, tehát szakszerűtlenek voltak. (És persze olykor elfogultak is.) Bezecczy könyvében mi az újdonság akkor?

Egyrészt az alapos, összefüggő és jól adatolt rekonstrukció, mely nem csak arra mutat rá, hogy Kulcsár Szabó Ernő irodalomszemlélete milyen tematikus, illetve gondolati egységekből építkezik, hanem arra is, hogy e koncepció mennyire zárt rendszert alkot, kívülről gyakorlatilag, és rendszerjellegéből adódóan persze elvileg is, kikezdehetetlen és bírál-

² Lásd: Kulcsár Szabó Ernő: „Hogyan és mivégre írjunk irodalomtörténetet az ezredvégen?”, in: uő.: *A magyar irodalom története 1945–1991*, (2. kiadás), Argumentum, Budapest, 1994.

³ Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy azért aktuális a könyv, mert Kulcsár Szabó tevékenysége körül most is viták vannak. De *míhez képest* most? Egy közel húsz éve tartó folyamatos vitaszövevényről van szó, melynek bármely szakaszához kapcsolhatjuk Bezecczy könyvét, hiszen egyik vita sem zárult le valójában. Miért az 1993-as könyv vitája legyen kivétel? Mint Takáts József megállapította: Kulcsár Szabó működésére rendkívül jellemző a vitaszituáció állandó fenntartása. (Lásd Takáts József: „A Kulcsár Szabó-iskola és a »kulturális fordulat«”, in: uő.: *Ismerős idegen terep*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2007. 326–351, 340.) Most, Bezecczy elemzéséből látható, hogy ez nem (csak) alkati kérdés, nem (csak) hatalmi manőver, hanem Kulcsár Szabó irodalomfelfogásának lényegéből következik.

hatatlan. Ha valaki *ezt* az irodalomtörténetet vallja sajátjának, akkor érthető, hogy a bírálatok meg sem érintik, így Bevezky könyve megint csak aktuális: hiszen ez a rendszer azóta is (kisebb módosításokkal) sokak számára érvényben van és működik. Ezt a rendszert csak kívülről lehet kritizálni (befelé teljesen zárt és önjáró), viszont a külső vitapozíciót a rendszer alkotója következetesen nem fogadja el, hanem a szakszerűtlenség jelenék, és/vagy a vita indulati-érzelmi részéhez, a hangneméhez tartozónak, így irrelevánsnak ítéli.⁴ Ugyanakkor kétségtelen, hogy Bevezkynek (akárcsak Kulcsár Szabó Ernő más bírálóinak is) sikerült belső ellentmondásokat kimutatnia a könyvben, ezek közül a legfontosabb talán az, hogy Kulcsár Szabó egy dialóguson alapuló értelmezésfogalmat hirdet, könyve és nézetrendszere azonban minden tőle eltérő vagy annak vélt szellemi képződménnyel folytatott dialógustól elzárkózik, dialógusfogalma ezért meglehetősen ideologikus jellegű. „[A]z író és olvasó egyén nem más és nem több, mint külső meghatározottságainak összege, és mindaz, ami belőle más egyénnel összetéveszthetetlen egyedet alkot, érdektelen az irodalomtudomány számára. [...] A szerző elitélőben szokott nyilatkozni az olyan irodalmi művekről, melyek a befogadást előre meghatározott gondolati pályákra igyekeznek kényszeríteni, de úgy látszik, hogy elgondolása jobbra ugyanezt a mintázatot valósítja meg – nagyban”. (102.)

Bevezky rámutat Kulcsár Szabó Ernő *hagyománykezelésének* sajátosságaira, furcsaságaira is. Fontos terminológiai észrevétel, hogy Kulcsár Szabó Ernő a múlt pozitívna tekintett hatóelemeit *hagyománynak*, a negatívát ezzel szemben *örökségnek* nevezi: „az örökség a hagyomány negatív megfelelője”. (88.) Minthogy Kulcsár Szabó teleologikus értékrendjében a múlthoz negatív, a jelenbeliséghez pedig pozitív értékhangsúlyok társulnak, a múltban gyökerező *örökség* (az esztéticizmus, a marxizmus, a pozitívizmus, a strukturalizmus stb.) afféle „duplaplussz-rossz” faktor; káros, elavult, tudománytalan, sőt idétlen. A Kulcsár Szabó Ernő saját hagyományához tartozó, de *mások* által is képviselt-hangoztatott tudományos gondolat vagy gondolati elem pedig mindig és automatikusan csak „rosszul”, „kisajátítóan”, legjobb esetben félig „értett”. Bevezky könyve nagyon figyel a szöveg olyan nyelvi összetevőire, árnyalataira, különbségtételeire, figuráira, melyek Kulcsár Szabó irodalomszemléletét és történetiségfelfogását magukba sűrítik. Ezzel arra is rámutat, hogy Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténet-írása egyfelől mennyire determinált, mennyire nem lehet más, mint amilyen, másfelől mennyire összefüggő beszédrendet képez. A hagyománykezeléshez visszatérve, Bevezkynek a következőkkel vannak nagyobb problémái. Egyrészt Kulcsár Szabó Ernő *sajátjának* tekintett gondolkodói hagyománya nagyon leegyszerűsített, nagyon vázlatos, nagyon szelektív módon jelenik meg műveiben. Egyszerűsített a Nietzsche-kép, egyszerűsített a szubjektumfelfogás, egyszerűsített a hermeneutikakép, egyszerűsített a posztmodernkép, és ami nagyon fontos: egyszerűsített nyelvészet- és nyelvviségkép jellemzi az 1993-as könyvet.⁵ Ebből sok minden következik (voltaképpen erről szól az *Irodalomtörténet a senkiföldjén*, és részben ezért is *nem* pamflet): egyszerűsített fejlődéskép, egyszerűsített korszakok, életművek, egyedi művek. Itt utalok egy érdekes mellékkörülményre, noha nem szeretnék a terjedelmi kérdéseknél leragadni: az egész Kulcsár Szabó-mű meghökkentően rövid, száznolcvankilenc oldal; ami szinte abszurd, akár csak Somlyó, Tandori, Mészöly, Nádas, Esterházy, Juhász Ferenc 1991-ig terjedő életművét tekintve; de ez a sűrítés, ilyen hatásos összképet alkotva, talán csak *efféle* egyszerűsítésekkel születhetett meg.

⁴ E „hangnem-motívum” egyre nagyobb szerepet kap a hazai vitakultúra ellehetetlenülésében: mihelyt valaki úgy érzi, hogy nem az őt megillető hangnemben beszélnek vele, azonnal elzárkózik, illetve csak a „hangnem” rá nézve kedvezőtlen árnyalataival hajlandó foglalkozni.

⁵ Bevezky idevonatkozó, nagyon jól adatolt vizsgálódásait nem szeretném rekonstruálni, a minuciózus részletelemzések végigkövetése erősen megnövelné a terjedelmet.

2.

A Kulcsár Szabó körüli viták egy másik állandó motívumához kötődik Bevezeky akkor, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy túlzottan egyszerűsítettek és szelektívek a Kulcsár Szabótól idegen hagyományok, vagyis az „örökségek” is. E leegyszerűsítés abban is megmutatkozik, mint erre Bevezeky több alkalommal is utal, hogy Kulcsár Szabó Ernő a vitapartnerek nézeteit többnyire a legellenszenvesebb (és gyakran a legkevésbé jellemző) oldalukról mutatja be. (44., 89., 104.) De a leegyszerűsítő hajlam ennél átfogóbb, Bevezeky részletesen elemzi Kulcsár Szabó arra irányuló törekvéseit, hogy az általa vitatott irányzatokat vagy a *populista* (népi), vagy az *esztétizáló*, vagy a *marxista* „örökség” részének tekintse. Egyrészt vannak más hagyományok/örökségek ezeken kívül is, ez sokak számára egyértelmű lehet, de azt is gondolom, hogy Bevezeky Gábornak egyáltalán nem volt fölösleges polémiát folytatni ez ügyben. Az ilyen besorolások ugyanis felhívják a figyelmet a Kulcsár Szabó-írások egyik előnytelen tulajdonságára, hogy tudniillik pluralizmus-ellenesek. Egyrészt, ha el fogadjuk is a fenti hármast felosztást, akkor se vesznek tudomást az esztéticizmus, a pozitívizmus, a marxizmus sokféleségéről (hogy például mégiscsak furcsa e logika szerint Ernst Blocht és Walter Benjamint közös nevezőre hozni Szerdahelyi Istvánnal vagy Szigeti Józseffel), másrészt arról sem, hogy az irodalomértelmezés egész hagyománykészlete ennél jóval bővebb. Bevezeky írása Kulcsár Szabó hagyományfelfogását illetően a tájékozatlanság és a méltánytalanság meghökkenítő keverékére hívja fel a figyelmet. Bizonyos történeti és értelmezési tradíciókkal egyáltalán nem foglalkozik (vagy csak a torzképpükkel), ilyen például a strukturalizmus és az Új Kritika. Sokak számára fájdalmasabb ennél, hogy Kulcsár Szabó hajlamos arra, hogy az ő színrelépését megelőző hazai törekvésekről hallgasson, vagy azért, mert értékelhetetlennek tekinti őket, vagy azért, hogy saját szemléletimódszertani javaslatait forradalmi újításokként jelenthesse be.⁶

Bevezekytől nem áll távol némi gonoszkodás sem, jellemző például az a gondolatmenet, ahol Kulcsár Szabónak a lehetséges hagyományokról nyújtott összefoglaló jellemzését bírálja, melyben Kulcsár Szabó arról beszél, hogy a magyar irodalomtudós a szakmai szocializáció során mely szerzők hatását nem kerülheti meg. „Németh Lászlót én semmiképpen sem kerülhettem meg – nagyon sokféle okból. [...] Értelmiségi-középosztályi származásom említett történeti háttere miatt saját önmegértésem útjai el kellett, hogy vezessenek a vele való szembesüléshez. Ahogy mások Jászit vagy Lukácsot nem kerülhették ki. Megint mások viszont Illyést vagy Veres Pétert. És még mások Kassákot, ill. Márait”. (85.) Bevezeky idekapcsolódó értelmezése és megjegyzései hatásosan egyesítik a rá jellemző, következtetéseinek levonásában pardont nem ismerő racionális elemzőkészséget, illetve az őt ugyancsak erősen jellemző (később részletesen kifejtésre kerülő) *nyelvkritikai* lendületet. Az idézett interjúrészlet (a Bevezeky által tulajdonított szándék szerint) megkísérli felrajzolni a lehetséges irodalmi-kulturális hagyományok tipológiáját, melyben Németh László a középosztályi-értelmiségi hagyományt, Márai a késő modernséget, Kassák az avantgárdot, Veres Péter és Illyés a népieket, Lukács György és Jászi Oszkár pedig a marxizmust testesíti meg. (85.) Bevezeky e lista elemzésekor jól érzékeli, hogy e hét név, és az általuk felrajzolt szellemi erőter, külön és együtt, csupán a tünete valaminek, valahogy magukba sűrítik, pregnánsan jellemzik a Kulcsár Szabó-i gondolkodást. Egyrészt utal a Kulcsár Szabót jellemző erőteljes tipologizáló hajlandóságra: a felsorolt nevek egyrészt típusokba rendezik, típusokon keresztül tagolják a hagyományok terét, valamint az ezekről való gondolkodást, másrészt arra, hogy Kulcsár Szabó elgondolása erősen determinista: mindenki azokkal a hagyományokkal szembesül, amelyeket a saját társadalmi csoportja hoz létre. Ez azért is fontos mozzanat Bevezeky számára, mert

⁶ Ebből a szempontból Horváth János, Németh G. Béla, Barta János, újabban pedig (a medialitás iránti érdeklődéstől nem függetlenül) Thienemann Tivadar lehet kivétel.

Kulcsár Szabó írásaiban mindenhol meghatározónak látja a determinációs faktorok túlsúlyozását, valamint annak tagadását, hogy az egyén a determinációs tényezőkön túllépve, az általa választott lehetőségeken keresztül határozhatja meg önmagát.⁷

A lista alkalmat ad arra is, hogy a szerző ismét felhívja a figyelmet a Kulcsár Szabót jellemző szelektáló törekvésekre: minden irányzathoz csak egy vagy két név tartozik, összesen hét darab. Bevezető természetesen nem állja meg, hogy szóvá ne tegye: „A narráció valamiféle szükségszerűséget rejt magában: »semmiképpen nem kerülhettem meg«, »el kellett hogy vezessenek« [...]. Ha létezik efféle szükségszerűség [...], abból még nem következik, hogy a közelmúltban hazánkban az elkerülhetetlen személyiségek listája hét névből állt”. (86.). Talán Kulcsár Szabó Ernő sem gondolja ezt; az érvelés lendülete e ponton valóban közel kerül a pamflethez. Elképzelhető, hogy az idézett interjúban Kulcsár Szabó csupán vázlatosan kívánta megrajzolni a modern magyar irodalmi hagyománytudat néhány lehetséges viszonyítási pontját. Ugyanakkor Bevezető felfigyel arra, hogy a hét darab tulajdonnévből álló hagyomány egyrészt szorosan illeszkedik Kulcsár Szabó látásmódjához, másrészt arra is (ez talán fontosabb), hogy a Kulcsár Szabó irodalomtörténet-írását meghatározó „egyszálú történetmondás” (a posztmodernig vezető egyenes) *szükségszerűen* igényli az efféle egyszerűsítést, hiszen több név felvétele már szétvetné a posztmodernben végpontját leelő fejlődéskoncepció homogénéitását. „Minél több nevet említünk, annál valószínűtlenebbé válik az egységes belső magyarázat” – írja a könyv egy másik pontján Bevezető. (74.)

3.

Bevezető sokat foglalkozik Kulcsár Szabó nyelvszemléletének kérdéseivel, talán ez számomra a legizgalmasabb kérdés, több szempontból is. Fontos Bevezető munkássága miatt, ugyanis a nyelvészet fontosságát irodalomtudományi szempontból régóta hangsúlyozó és érvényesítő, nyelvészeti szempontból rendkívül tájékozott szerzőről van szó; talán a legalkalmasabb rá, hogy Kulcsár Szabó Ernő nyelvfelfogását nyelvészeti szempontból is megvizsgálja és értelmezze.⁸ És természetesen fontos Kulcsár Szabó Ernő szempontjából, hiszen ő is rendkívüli jelentőséget tulajdonít a nyelvnek, irodalomtörténeti és elméleti erőfeszítései hátterében markáns körvonalakkal rendelkező nyelvfelfogás helyezkedik el, amely mind általánosságban, mind a nyelvészet és az irodalomtudomány egymásrautaltságát hangsúlyozó elméleti megfontolások szempontjából dicséretes. Ugyanakkor ez a (különben „mélynek” szánt) nyelvfelfogás is nagyon leegyszerűsítő és felszínes, néhány név (így Humboldt, Kosztolányi, Coseriu, Heidegger), és néhány, a német romantikus nyelvtudományban gyökerező tézis, sőt inkább *frázis* rituális ismételtetéséből áll. „Meg kell jegyezni azonban, hogy a két szempont (az individuum és a nyelv) tárgyalása Kulcsár Szabó Ernő munkáiban nélkülözi a kifejtettségéből adódó mélységet és a szakirodalmi támogatást. A tanulmányok nem a gondolatmenet részleteit és bizonyítékait, hanem az el nem mondott gondolatmenet végeredményének tekinthető állításokat ismétlik újra meg újra”.⁹ Kulcsár

⁷ Vö. „Ha másokról esik szó, Kulcsár Szabó Ernő sokszor mintha hajlanék arra, hogy úgy vélje: az eredet, a származás, az indulás eleve meghatároz minden későbbi lehetőséget. Ugyanakkor nem nagy újdonság az a felfogás, mely szerint a személyiség osztható, vagy [...] rendszerint nem társítható egyértelműen egyetlen hagyományvonalhoz, gondolkodásképlethez vagy szerepmintához sem” (88.).

⁸ Feltételezhető, hogy Kulcsár Szabó nyelvszemlélete ennél azért összetettebb, így például az Esterházy-monográfia beszédebb ebből a szempontból, még egy nyelvelméleti alfejezetet is tartalmaz („A mondat mint cselekvés”); Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 1996. 96–121.

⁹ Lásd még: „A szerző tanulmányai a vizsgálati szempontok említésekor szükséztől írásmódra váltanak: úgy utalnak valamilyen vázlatosan ismertett történetre, mintha ezt a történetet történelmi bizonyossággként lehetne elfogadni, és értelmetlen volna a részleteit firtatni.” (68., 69.)

Szabó nyelvszemléletében a legfontosabb alkotóelem az a nézet (és korántsem evidencia), hogy a nyelv valamiképpen preformálja a világ megtapasztalását, a megismeréshez csak a nyelven keresztül juthatunk el. Kulcsár Szabó írásaiban ez a (hagyományosan Humboldt nézeteihez kapcsolt) elgondolás a „nyelvi megelőzöttség” tézisében jelenik meg, illetve eszencializálódik. Egyrészt szó szerint lényeggé válik, úgy is, mint Kulcsár Szabó Ernő irodalomszemléletének alapvető nyelvészeti komponense, de úgy is, mint valamiféle kirekesztő, más felfogásokat negligáló kategória, hiszen a „nyelvi megelőzöttség” tézisének el-
lentéte a „világszerűség” vagy a „referencialitás”, melyek szerinte a korszerűtlen irodalmi művek, illetve a módszertanilag elhibázott műértelmezések szemléleti alapját alkotják.¹⁰

A hagyománykezelésben rejlő leegyszerűsítő tendenciák miatt Kulcsár Szabó írásaiban a „nyelvi megelőzöttség” tézise úgy jelenik meg, mint amelynek Humboldt, Kosztolányi, Coseriu (e három szerző között van valamiféle eszmetörténeti közösség), esetleg Heidegger és Wittgenstein (e kettő között feltételezhetően nincsen) a legfőbb pillérei. A „megelőzöttség” problémáját tekintve hasonlóan fontos szerzőkkel, mint például Ernst Cassirer nézeteivel vagy a koncepció kulturális antropológiai továbbfejlesztőivel, így Sapir és Whorf munkáival legjobb tudomásom szerint Kulcsár Szabó nem foglalkozik. Írásaiból az sem derül ki, hogy a nyelvtudományban a „megelőzöttség” tézise korántsem széleskörűen és egyértelműen elfogadott nézet, kivéve persze a *német* nyelvterületet. Bevezetők (mint láttuk) Kulcsár Szabó nyelvfelfogását illetően egyrészt a kifejtetlenséget, másrészt a professzionális nyelvtudomány eredményeivel való szembesülést hiányolja. Ez jogos és megalapozott kifogás; Kulcsár Szabó Ernő nem hivatkozik kortárs nyelvészekre, maga Humboldt, illetve a humboldtíanus Eugenio Coseriu, valamint az Esterházy-monográfiában felbukkanó André Jolles érdekes határeset, egyébként kedvenc nyelvészeti autoritásai költők és filozófusok. De a legnagyobb probléma az, hogy a „nyelvi megelőzöttség” tézise afféle világnézeti kérdés, nem pedig tudományos probléma, empirikusan nem lehet se ezt, se az ellenkezőjét bebizonyítani. Örök vitatéma, afféle intellektuális vesszőparipa, ugyanúgy, mint a strukturális immanencia és a társadalmi meghatározottság, a fordíthatóság és a fordíthatatlanság, a veleszületettség és a tanultság kérdése. Kulcsár Szabó elfogadja, sőt idealizálja ezt a „megelőzöttség” hagyományt, ami egyébként szíve joga, csak az a kérdés, hogy mit lehet ezzel kezdeni. (Egyébként, józanul meggondolva, a nyelv efféle kérdései iránti érdeklődés önmagában nem kevés, és már akkor megvolt, amikor Magyarországon az e felé tájékozódó irodalomtörténészeket jóformán egy kézen meg lehetett számolni.) Viszont ahhoz, hogy ennek alapján valaki elméleti univerzalitásigényt jelentsen be, és ezt tekintse a tudományosság legfőbb normájának, ahhoz csak jelzésszerűen vázolt a koncepció. Bevezetők elemzési logikája szerint a „megelőzöttség” koncepciója a determinációs és elszemélytelenítő faktorok sorába illeszkedik, amiben igaza is van. Különös látni továbbá, hogy olyan tekintélyes gondolkodók, akik elfogadják vagy továbbfejlesztik a humboldti hagyományt, óvakodnak attól, hogy a nyelvnek a világ a priori megtapasztalásában betöltött funkcióját merev determinációként értelmezzék (ahogy ezt Kulcsár Szabó szorgalmazza), sokkal inkább a *közvetítő* szerepet hangsúlyozzák. Egyfelől: „a világképet jelentős mértékben a nyelv határozza meg”; másfelől: „a nyelvet szimbolikus kalauznak tekinthetjük a kultúra megismeréséhez”.¹¹ Cassirer hasonlóképpen megengedő módon vélekedik: „Amit itt Humboldt a nyelv hangjairól mond, nem kevésbé érvényes képek vagy jelek tetszőleges zárt világára, így tehát a mitikus, a vallási, a művészi világra is. [...] Mindeme szimbolikus formák a dolgok

¹⁰ Az erre vonatkozó Kulcsár Szabó-szentenciák gazdag tárházát nyújtja Bevezetők könyvének „A felnagyulás” című fejezete, 114–123.

¹¹ Sapir, Edward: „A nyelvészet mint tudomány”, Fabricius Ferenc (ford.), in: uő.: *Az ember és a nyelv*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1971, 43–52., 46., 47.

és az emberek közé lépnek; ezzel azonban nem csak negatív az *eltávolodást* mutatják, amely a tárgyank hozzájuk való viszonyát jellemzi, hanem ezek hozzák létre azt az egyedül lehetséges és adekvát *közvetítést* és közeget is, amely révén számunkra valamely szellemi lét megragadhatóvá és megérthetővé válik”.¹² Olyan további elméletek iránt, melyek empirikusan is próbálják a tézist bizonyítani, Kulcsár Szabó Ernő nem érdeklődik.¹³

4.

A továbbiakban Bezeckzy könyvének egy olyan összefüggésrendszeréről szeretnék beszélni, mely egyszerre kötődik a nyelvhasználat (tehát a tudományos szöveg retorizáltságának) kérdéséhez, az irányzat-, illetve iskolaképzés (vagyis a tudományos hatás) kérdéséhez is. A könyv egyik legfontosabb megállapítása az, hogy Kulcsár Szabó könyvének szövege „kettősen kódolt”, és hogy a kódolás szintjei különös ellentmondásban állnak egymással. (32.) Ezen észrevétel egyik következménye az a (nem új keletű) felismerés, hogy Kulcsár Szabó Ernő nem csak irodalomtörténetet, hanem (egyidejűleg) afféle üdvtörténetet is ír. Ezt lefordíthatjuk az egyedül helyes és kizárólag egyféleképpen értelmezhető igazság birtokában lévő karizmatikus tanítómester (szakrális perspektívában a „guru”, tudmányszervezési perspektívában az „iskolateremtő”) nyelvhasználatának kérdésére, ahogy ez többször megtörtént már vele kapcsolatban.¹⁴ De másféle összefüggésben is nézhetjük a dolgot. Bezeckzy a „kettős kódolás” kérdésével kapcsolatban Leo Strauss könyvére hivatkozik, és azt állítja, hogy az efféle beszéd a „beavatottaknak” szóló politikai és/vagy filozófiai allegória egyben. „Egy exoterikus könyv tehát kettős tanítást tartalmaz: az előtérben az emberek épülését szolgáló tanítás áll, a legfontosabb kérdésekre vonatkozó filozófiai tanítás viszont a sorok között található”.¹⁵ Ha figyelembe vesszük Strauss hermeneutikai mesterművének eredeti intencióját, tehát hogy az üldöztetés körülményei között élő gondolkodók rejtőző írásmódjáról szól, akkor nyilvánvaló, hogy az efféle beszédmód nem csak a beavatottság, hanem az „üldözöttség” képzetköréhez is hozzátartozik, sőt a kettő egymás hatóerejét erősíti fel. Itt, ha Bezeckzy interpretációjának implikációit vizsgáljuk, több minden fontos szerepet játszhat. Feltűnő lehet a kettős kód (az allegorikus beszéd) használatának pusztán ténye is, hiszen azt szokás gondolni, hogy a demokratikus nyilvánosságban erre már semmi szükség sincsen. Ugyanakkor érthetővé teszi/teheti az efféle eszközök használatát a miliő (az irodalmi élet, benne a különféle diskurzustársaságok, a velük folytatott viták, és végül a tanítványi kör), amelyben a kettős kód működik. Itt joggal mondhatjuk, hogy nemcsak kettős kódról van szó, hanem kettős szcenírozásról is, egy olyan szimulált vagy imaginárius nyilvánosságról, melyben a kettős kód használója (vagyis Kulcsár Szabó Ernő) egyszerre tudja megőrizni és kihasználni a győztes és az üldözött, a nagyhatalmú „Don” és a megostorozott „Messiás” auráját.

¹² Cassirer, Ernst: „A szimbolikus forma fogalma a szellemtudományok felépítésében”, Mezei György (ford.), *Filozófiai Figyelő* (XIV. évf.), 1993. 203–225., 207. (Kiemelések az eredetiben – H. J.)

¹³ Ennek legismertebb példája az úgynevezett Sapir–Whorf-hipotézis, melyet jellemző módon nem elméletként, csupán *hipotézisként* emlegetnek. Lásd Whorf, Benjamin Lee: „A szokványos gondolkodás és viselkedés viszonya a nyelvhez”, in: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*, P. Bohanan – M. Glazer (szerk.), Panem, Budapest, 1997. 221–249. (E szöveggyűjtemény szerkesztői határozottan tagadják, hogy Whorf „nyelvi determinista” lett volna; i. m., 220.)

¹⁴ A tudományos nézetek közvetítésének ilyenfajta, karizmán alapuló modelljét vázolja Bezeckzy egy 2001-es írásában. A jelen könyv perspektívájából visszatekintve talán nem túlzás azt feltételezni, hogy már akkor Kulcsár Szabóra és tanítványaira gondolt. Lásd: Bezeckzy Gábor: „Miért ne lehetne kérdéssel válaszolni?”, in: uő.: *Véres aranykor, hosszú zsáktutca*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 31–49., 32. ssk.

¹⁵ Strauss, Leo: *Az üldöztetés és az írás művészete*, Láncki András (ford.), Atlantisz, Budapest, 1994. 42.

A „filozófus kölyökkutyák” el kell, hogy gondolkodjanak az ellentmondásokon – írja Strauss.¹⁶ De mire is gondoljanak, mi hát a jelentése a „kettős” beszédnek? A kettős kódolás jelenlétét elsősorban a népi írókkal, valamint a velük szívélyes kapcsolatot ápoló Szabó Lőrincsel kapcsolatos beszédben mutatja ki Bezeczký könyve.¹⁷ Így Németh László sokkal jelentékenyebb írónak és gondolkodónak tűnik fel, mint amilyen Kulcsár Szabó Ernő rendszere alapján lehetne. „[A] könyv Németh regényeinek korszerűtlenségének különböző változataira és fokozataira tesz célzásokat, ugyanakkor elismerő szavakkal szól róluk. A korszerűtlenség bírálata pedig ugyanoly módon tapintatos, mint a népi írók esetében: az elmarasztalást nem nyílt értékelések, hanem célzások, körülírások és azok a kategóriák hordozzák, melyben Kulcsár Szabó Ernő elhelyezi Németh László műveit, a nyílt értékelések ezzel szemben nagy értéket sugallnak.” (35.)

Szabó Lőrinc esetében viszont – csaknem az egyetlen szerző, akinek értékelésében nyoma sincs az egész könyvet átható fanyalgásnak, írja Bezeczký (33.) – említetlen marad az a kontextus (a népi irodalom és ideológia), mely amúgy az egyik negatív érték kategóriája a Kulcsár Szabó-könyvnek. Szabó Lőrinc példája egyébként két okból is fontos Bezeczkýnek. Egyrészt irodalmi nagyrabecsülése nem vezethető le Kulcsár Szabó könyvének alapelveiből, „kívülről jön” – írja Bezeczký, másrészt a költő értékelése radikálisan cáfolja azt a tézist, miszerint mindig a „jelen irodalmisága” írja a múlt irodalomtörténetét, hiszen a szerző Szabó Lőrinc verseinek jellegét és értékeléseit nem abból vezeti le, hogy miképpen viszonyul hozzájuk a jelen irodalmisága, hanem abból, hogy „miképpen *kelle*ne viszonyulnia”. (34. – kiemelés az eredetiben, H. J.)

Ha ez így van, akkor mérlegelni lehet, vajon miért a kettős kódolás, az értékelés ambivalenciája? Ha Németh László olyan gyatra író lenne, mint amilyennek a Kulcsár Szabó-féle logika alapján *automatikusan* lennie kell (hiszen az összes többi szerző e logika alapján értékelődött, illetve sorolódott be!), akkor jellemezni lehetne a szokásos „társégi”, „elmaradott”, a szubjektum felszámolódását és a nyelvi megelőzöttséget nem vagy csak „félíg” értő fordulatokkal. De nem ez történik, pontosabban szólva, nem csak ez. E helyeken megbomlik a rendszer, ugyanis ilyenkor Kulcsár Szabó Ernő az erősen személyes, a rendszeren kívül elhelyezkedő értékeiről beszél, rendkívül szemérmesen. A Németh László regényeivel és esszéivel kapcsolatos elismerésnek nincs indokoltsága a rendszerben, ráadásul Németh László és Szabó Lőrinc nem is posztmodern szerzők, pedig a posztmodern a könyv legfőbb értékelve. Németh Lászlót és Szabó Lőrincet tekintve Kulcsár Szabó figyelmen kívül hagyja a személytelenség elvét, figyelmen kívül hagyja a könyv célelvűségét, így értékelő megállapításai *csakis* rejtettek-rejtekezőek lehetnek. Ha a Németh Lászlóra és a Szabó Lőrincre vonatkozó értékeléseket képletbe rendezzük, akkor a „konzervatív modernség”, sőt a (*politikailag*) konzervatív (irodalmi) modernség különös, ám mégiscsak létező amalgámja sejlik fel az allegorikus kifejezőmód jelentéseképpen, ami nem mindig egyeztethető össze a Kulcsár Szabó írásait meghatározó áramvonalas, sőt (hogy én is Heideggeret idézzem) afféle technológiai állványzatként fungáló posztmodernség-képpel.

A kettősség, a kettős kódolás, a nyílt és a burkolt értékelések összjátéka végső soron nagyon sokféleképpen értelmezhető, nem csak úgy, mint a fentiekben, annál is inkább, mert az exoterikus/ezoterikus különbségtételnek a hermetikus gyakorlatban gyökerező hagyománya szükségszerűen poliszémikus jelentéseket feltételez. Gondolhatunk arra, hogy az elmarasztalás azért burkolt, mert Kulcsár Szabó mégiscsak rokonszenvezik az el-

¹⁶ Strauss: i. m., 43.

¹⁷ További lényeges kivétel Nádás Péter, akinek kritikai méltatása ugyancsak szétveti az 1993-as könyv fogalmi-szemléleti kereteit; ugyanis nem posztmodern szerző; lásd Bezeczký 27. skk., valamint 63–64.

marasztalt szerzővel, kíméli őt, saját és mások kulturális érzékenységre való tekintettel, és bízik abban, hogy a hangzatos nyílt értékelések felülírják a tapintatos bírálatot, akkor is, ha a formailag egyébként tapintatos bírálatok lényegüket tekintve súlyosan elmarasztalóak nem egy esetben. Ugyanakkor, mint Bezeiczky kissé lakonikusan megjegyzi egy másik helyen: „a kimondatlanság, az indoklás hiánya és az általános többértelműség következtében az értékelés érthető akár fordítottan is.” (64.)

5.

Bezeiczky könyvében jól érzékelhető egy határozott *nyelvkritikai* attitűd, melynek éle Kulcsár Szabó Ernő tudományos nyelvhasználatára irányul. Többféle megfontolás érvényesül ebben a nyelvkritikában, egyfelől a szerző csatlakozik azok hosszú sorához, akik egyszerűen csak szóvá tették Kulcsár Szabó írásainak németes mondatszerkesztését, nyakatekertségét, helyenkénti zavarosságát és érthetlenségét, és (szerzőt és stílusát azonosítva) rögtön elutasították mindkettőt, vagy arra utaltak, hogy e dolgokat (német hatások ide, hermeneutika oda) sokkal érthetőbben is el lehetne mondani. Másfelől megkockáztathatjuk, hogy Bezeiczky távolról csatlakozik ahhoz a nyelvkritikai hagyományhoz (Kraus, Mauthner, Wittgenstein, Karinthy), mely a huszadik század elején a közbeszédben, sajtóban, hivatalos nyelvben uralkodó, ugyancsak német nyelvi bázison kialakuló „K. und K.” nyelvhasználatot bírálta. Bezeiczky nyelvkritikája nem egyszerűen (sőt nem is kifejezetten) a germanizmusok, az óriásmondatok és az idegen szavak ellen irányul, hanem az ellen a kenetteljes, frázisokban tobzódó, olykor fellengzős magabiztosság ellen is, mely Kulcsár Szabó műveit jellemzi.¹⁸ Ha figyelembe vesszük a Kulcsár Szabó stílusával kapcsolatos két leghatározottabb nyelvkritikai állásfoglalást, Bezeiczky jelen könyvét, valamint Horváth Iván kíméletlen vitáit, akkor lehet látni, hogy e nyelvkritika – a bírálatok lehetséges terén belül – lényegében polarizálódik. Horváth Iván annak idején sorra vette Kulcsár Szabó szövegeinek legtamadhatóbb tulajdonságait (rosszul használt idegen szavak, semmitmondás, agyonbonyolítottság stb.), és ezek magyarázatát kérte – egyrészt nyilván tudva, hogy bizonyos általa felhánytorgatott szóhasználati melléfogásokra elfogadható magyarázat nem létezik, másrészt feltételezve, hogy a nyelvi hibáktól mintegy visszatisztított beszédet viszont már nyelvi és irodalomtudományi szempontokból értelmes célokra lehetne használni.¹⁹ Úgy vélem, hogy noha Horváth Iván bírálata sokkal fájóbb lehetett annak idején, Bezeiczky mostani nyelvkritikája radikálisabb. Egyrészt, amikor nem foglalkozik részletekbe menően az egész Kulcsár Szabó-életművet átható stílári rettenettel, akkor mintegy tudomásul veszi, hogy ez annyira összenőtt használójával, hogy *ebből a szempontból* teljességgel felesleges támadni, falra hányt borsó lenne csak, ahogy az összes, Kulcsár Szabó munkáit ezért vagy azért bíráló szöveg. E gesztusban a bírálat tárgyát/célpontját illetően valamiféle mélységes, már-már antropológiai karakterű pesszimizmust vélek felfedezni.

Ugyanakkor Bezeiczky (másik szempontból nézve a dolgot) visszavonja ezt az amúgy is inkább lemondó jellegű, mintsem nagyvonalú gesztust. Helyenként maga is nyelvkritikai részletelemzésekbe bonyolódik, például, amikor fennakad Kulcsár Szabó Ernő azon

¹⁸ Nem ismerek szerzőt, akinek szövegeire saját magánál jobban illene Kulcsár Szabó kedvenc jelzője, az „önélgült”. Szerintem nyelvkritikai gesztus az is, hogy Bezeiczky könyvének tárgymutatója önálló fogalmi tételnek tekinti az „önélgült” szót, és egyenesen háromféle változatát rögzíti: önélgült esztétizmus, önélgült szubjektivitás, önélgült szövegiség. (152.) A „Targymutato” Bezeiczky saját kategóriáit *nem*, csupán Kulcsár Szabó fogalomkészletét tartalmazza.

¹⁹ Lásd: Horváth Iván: „A hermeneutikai ajánlat”, *Literatura*, 2004/1. 106–122.

idegesítő szokásán, hogy a marxistákat szereti a „bolsevik” jelzővel illetni (108.). (Az perze kérdés, hogy ezek a „marxisták” egyáltalán mennyire és hogyan marxisták, mindenetre, akiket ő annak nevez). Jogos kifogás, hiszen egyrészt a „marxista” és a „bolsevik” szó egész egyszerűen nem ugyanazt jelenti, másrészt ezzel a bolsevikozással a tudományos nyelvhasználatot a hétköznapi és a politikai szféra világától kényesen távoltartó irodalomtörténezs hirtelen-vártatlan az irányzatos politikai publicisztika differenciálatlan fogalmazásmódjához csatlakozik. Ugyanakkor az erősen analitikus gondolkodású Bezezczy nyelvkritikájának elsődleges fegyvere nem az analízis vagy a nyelvi hibák boncolgatása, hanem a *láttatás*, a könyvben közszemlére állított Kulcsár Szabó-szöveg. Amennyiben a könyvébe beemelt tekintélyes mennyiségű Kulcsár Szabó-idézetet, valamint Bezezczy saját főszövegét *együtt* szövegmontázsnak tekintjük, akkor a montázs széles körben ismert ideológiakritikai funkcióját is a könyv hatáselemei közé sorolhatjuk: „a montázsnak lehetősége van a végsőkig fokozni a szellemi hatást azáltal, hogy a világban egyszerre jelenlévő dolgokat elválasztó távolságot kiiktatva, azokat egymás mellé prése-li”.²⁰ De az idézetek kritikai funkciója túlmutat ezen. Bezezczy idézéstechnikája egyfelől részletesen alátámasztja gyakran nem éppen hízogó megállapításainak jogosságát, másfelől mintegy felsorakoztatja és szenáriozza az általa elemzett – e szempontból csupán *tünetként* vizsgált – nyelvi jelenségeket. Amikor Bezezczy hosszasan idézi Kulcsár Szabó általa bírált szövegeit, akkor kétféle műveletet hajt végre egyidejűleg, láthatóvá tesz, megteremti az ítélet tárgyi-textuális feltételeit, illetve ezzel egyidejűleg *már* ítélezik.²¹ Maga az idézés mint valamely entitásnak az egyik szövegösszefüggésből való kimetszése és másikba való áthelyezése (úgy is, mint törvény elé idézés, úgy is, mint nyelvi idézet) eleve rendelkezik jogi jelentés-összefüggésekkel is. Karl Kraus idézéstechnikáját vizsgálva Walter Benjamin is utalt arra, hogy az idézés egyszerre hermeneutikai és jogi gyakorlat, melyben a keresett – vagy inkább *felmutatott* – jelentés az ítélet perspektíváján keresztül születik meg. Lásd: „*Nyelv-Tan*-át sem értjük, ha nem a nyelvi perrendtartás adalékaként értelmezzük végre, ha a másik ember szavát az ő szájában corpus delictinek, az övét pedig csupán ítélő szónak véljük.”²²

6.

A továbbiakban néhány egybekezdésnyi észrevétel. Bezezczy könyvének egészét tekintve feltűnő, hogy mennyire változatos interpretációs hagyományokat, stílusokat és eszközöket mozgósít Kulcsár Szabó könyvének értelmezéséhez. Míg többnyire visszafogja humorát, és legfeljebb néhány ironikus, csak ritkán szarkasztikus megjegyzésben adja jelét vitathatatlan szellemességének, addig az interpretációs megközelítések sokféleségében olyan könnyed játékosságot fedezhetünk fel, mely komor tárgyához képest kifejezetten szórakoztatóvá teszi a könyvet. Olykor a posztmodern térhódításának mesei allegóriájaként olvassa a történetet: „a vidékies környezetben, de a legjobb helyi hagyományokon és

²⁰ Erdély Miklós: „Montázsgesztus és effektus”, in: Erdély Miklós: *A filmről*, Balassi – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest, 1995. 139–160., 146.

²¹ Ennek tetőpontja (a „Tárgymutató” mellett) a Kulcsár Szabó-féle frazeológiát túlhalmozva idéző, „A felnéyelés” címet viselő fejezet. Lehet, hogy túlértelmezés szövé tenni részemről, de talán mégse véletlen, hogy a fejezet címe egy büntetés-végrehajtási módozat neve.

²² Lásd Benjamin, Walter: „Karl Kraus”, Tandori Dezső (ford.), in: Benjamin: *Angelus Novus. Értekezések, bírálatok, kísérletek*, Radnóti Sándor (válogatta, a jegyzeteket írta), Helikon, Budapest, 1980. 643–686., 663–664. („*Nyelv-Tan*-át sem értjük...”; utalás a „Die Fackel” 572-ik számára, mely a „Zur Sprachlehre” alcímmel jelent meg.)

a kortárs világirodalmon nevelkedett ifjú herceg elfoglalhatja a trónt” (20.). A Kulcsár Szabó-könyv narratív mintáinak vizsgálata során eljárásadozik a különféle műfaji besorolások tűrőképességével; ilyen a „forgatókönyv” (53.), a „nevelődéstörténet” (20.), a „posztmodern önéletrajza”, a „karriertörténet” (22.). Más helyeken (mint láthattuk) a rejtőző beszéd, a „kettős kódolás” ugyancsak allegorikus jelentéseljesítő technikáit vizsgálja, és így bepillantást nyerhettünk Kulcsár Szabó Ernő egyéni világlátásának, ízlésének, valamint irodalmi és politikai vonzalmainak *szövegszerűen* rejtett-rejtőző (egyébként közismert) személyes mélyrétegeibe. Végül, mint ugyancsak látható volt, a nyelvkritika itt szinte szükségszerűen kínálkozó csábításának is enged.

Nagyon fontos észrevétele a könyvnek, hogy „Kulcsár Szabó Ernő törekvései részben arra irányulnak, hogy a magyar irodalomtudományt ismét hozzákapcsolja a német szellemi mozgalmakhoz” (55.). Ez megmutatkozik mind hagyománykezelésében, mind tudományos referenciáiban, mind elfogultságaiban. Ehhez három megjegyzést fűznék. *Tudománytörténeti* szempontból azért is érdekes e törekvés, mert köztudott, hogy a két világháború között egyes magyar irodalomtudósok a francia és az angol orientációt a német befolyással szembeni ellenszegülés jelének, az ellendiskurzus részének tekintették. Az angolszász tudományos hegemonia alternatíváit keresni-képviselni voltaképp dicséretes dolog lehet, ugyanakkor talán nem tévedünk akkor sem, ha Kulcsár Szabó törekvéseiben a német szellemi dominancia visszaállítását illetően valamiféle tudománypolitikai, sőt politikai restaurációs igény jeleit ismerjük fel. A *hivatkozástechnika* szempontjából érdekes tünete e vonzódásnak az, hogy mind Kulcsár Szabó Ernő, mind követői hajlamosak arra, hogy a nem német nyelvű külföldi szakirodalmat német fordításaikban idézzék-hivatkozzák (lásd Bevezeky 55.) – még akkor is, ha a szóban forgó műnek létezik elfogadható magyar fordítása. Végül, a *hagyománykezelés* szempontjából azért érdekes mindez, mert a szocialista korszak irodalomtudósai közül azon keveseket, akiket Kulcsár Szabó egyértelműen elismer, Németh G. Bélát erősen a németes tájékozódás jellemezte, Barta János pedig tudományos képzettségét még a háború előtt, kifejezetten német tudományos hatások jegyében szerezte, és ennek egyes alkotóelemeit a kommunizmus éveiben is megőrizte.

Legvégül: Bán Zoltán András *Litera*-beli recenziójában a Bevezeky-könyv érdemének tudja annak kimutatását, hogy az „elmúlt évtizedek leghomogénebb homlokzatával rendelkező irodalomtörténeti műve telve van repedésekkel, bomlasztó ellentmondásokkal”.²³ Felvetődhet a kérdés, hogy akkor mégis mi tartja össze a művet (sőt az életművet) ebben az esetben? Egyfelől a Bevezeky által kimutatott tulajdonságok és tényezők: a célélvűség, a szelekciós és redukciós műveletek, valamint az egyszálú és egyenes vonalú történetmondás narratív eszközökkel biztosított koherenciája. Ezt kiegészítem azzal, és ennek felismerését is elősegítette Bevezeky Gábor könyve, hogy Kulcsár Szabó műve esetében, ha a rendszerbe integrált szempontok, elméletek, irányzatok empirikus és/vagy logikai alapjai nem is illeszkednek (lásd „repedések”), ezek sokkal szabadabban kezelhető tudományos és ideológiai *konnotációi* igen. Így például a „nyelvi megelőzőttesség”, a „modern szubjektum” felszámolódása, a „posztmodern” irodalom szövegközöttiség elve olyan ideológiai többletjelentésekkel ruházható fel, melyek egybeolvadnak, összetartó burkot képeznek az *oeuvre* körül, hiszen a személytelenség, a determináció, az uralhatatlan nyelv ugyancsak számos helyen kifejtett, már rituális ismétléseiken keresztül is nagyfokú koherenciát biztosító gondolatával is szoros egységet képeznek.

²³ Bán Zoltán András: *Jéghideg elemzés*, <http://www.litera.hu>

SZELLŐS TEREP

Tükördara. Írások Parti Nagy Lajos költészetéről, prózájáról és drámáiról

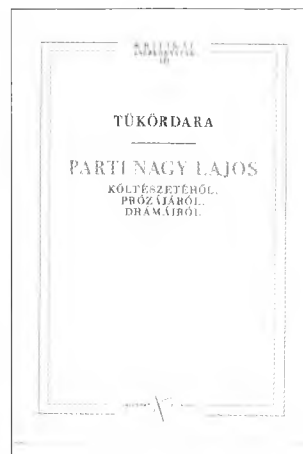
Parti Nagy Lajos művészetének jelentősége ma már nem tárgya kritikai vitáknak. Egy-egy művet, életművet üdvözölve sokan, időnként alighanem e sorok írója is lelkes meg-gondolatlansággal használja a „korszakos” jelzőt. Parti Nagy esetében a lelkesedő, ha meggondolja is mondandóját, okkal-joggal köthet ki végül ennél a jelzőnél. Kevés ennyire sajtóságos, öntörvényű írói nyelvet, alkotói módszertant, poétikai eszközkészletet ismerünk. Amelynek ráadásul a hatása is számottevő, ha nem közvetlen is ez a hatás. (Parti Nagy szöpoétikája nem egykönnyen követhető mintákat nyújt.)

Jelen tanulmánykötet huszonkét, a vizsgált művek műneme szerint csoportosított szöveget ölel föl. Az életműnek és recepciójának hangsúlyait, arányait és irányultságát figyelembe véve jogosnak tetszik nemcsak a fejezetek sorrendje, de az az esetleg csak véletlen tény is, hogy a lírai alkotásokkal kilenc, a prózaiakkal nyolc, a színpadi művekkel pedig öt tanulmány foglalkozik. (A három rész terjedelme is nagyjából ennek megfelelően alakul.)

A legkorábbi írás 1990-ből való, a legfrissebb 2008-as. Előbbi évszám azért figyelemre méltó, mivel Parti Nagy Lajos első kötete 1982-ben jelent meg, azaz a nyolcvanas évek Parti Nagy-recepcióját nem képviseli szöveg a kötetben. Ez érthető is: a szerzőt övező kritikai érdeklődést a harmadik verseskötet, az 1990-es *Szóadalovaglás*, majd a kilencvenes évek elején közzétartó tárcák s az 1995-ben napvilágot látott gyűjteményes versanyag, az *Esti kréta* élénkítette meg s mélyítette el. Az egyes műnemi blokkokon belül az értelmezések megjelenésük sorrendjében (ami többé-kevésbé a tárgyalt művek megjelenésének sorrendje is) foglalnak helyet. Általánosságban elmondható még róluk: erősebb bennük a megerősítő–méltató jelleg (a teljes életmű vonatkozásában mindenképpen), mint a bíráló, kételyeket megfogalmazó eltökéltség (ez csak esetenként s csupán egy-egy mű kapcsán érzékelhető).

Mészáros Sándor tanulmánya (*Fragminták – belülről*) tökéletes nyitánya a *Líra* címet viselő résznek, de az egész kötetnek is: árnyalt portrét rajzol az induló lírikusról, s a kritika által később is nagy kedvvel és teljes joggal használt terminusokat hoz játékba. Margócsy István (*Parti Nagy Lajos: Esti Kréta*) a gyűjteményes verseskötetről értekezve már nemcsak a kortárs irodalmi kontextusra, hanem távolabbi irodalomtörténeti vonatkozásokra is utal. Thomka Beáta laudációba hajló szavai (*Határoeltság, pontosság és arány*) az életmű egészét mutatják be. Domonkai Ágnes stílselemző versolvasása (*A nyelv átértékelődése a posztmodern költői stí-*

Válogatta, szerkesztette Németh Zoltán
Kijarat Kiadó
Budapest, 2008
311 oldal, 2000 Ft

lusban) és Payer Imre poétikai munkája (*A rontott újraírás poétikája Parti Nagy Lajos költészetében*) ugyancsak átfogó értelmezésre törekszik – sikerrel. Borbély Szilárd (*Kádáriában éltem én is!*) a *Grafitneszt* méltatva játékos komolysággal, komoly játékosággal sorolja elő a Parti Nagy-féle poétika jellegadó elemeit, eszközeit, eljárásait. Keresztesi József *Grafitnesz*-méltatását (*Precíz tükördara*) verselemző részek erősítik meg; Ármeán Otília pedig egyetlen versre, a *Papírdalra* összpontosítva ad példát kortárs irodalmi alkotás szoros olvasására (*Paragrammatika*). Keserű József *Grafitnesz*-dolgozata („*dallam s szöveg precíz tükördaraja*”) hatásosan zárja a fejezetet; az írás a nyelvközpontúság, az ironia, a töredékeség fontosságát hangsúlyozva határozza meg a költő helyét (s e hely különlegességét) a hasonló poétikát művelő kortársak között: „...Parti Nagy költészete korántsem tekinthető elszigetelt jelenségnek. A szándékolt félreütések, tévesztések, a felül- és alulstilizálás játéka, a rétegnyelvek és közhelyek alkalmazása, a beszélt nyelv hibáinak kifigurázása egy manapság nagyon markáns poét(ik)ai vonulat ismérvei. Parti Nagy verseit azok ropant precíz megmunkáltsága teszi e tendencia kimagasló darabjaivá.” (117–118.)

Az *Epika* szövegeiből jelentős tárca- és novellaíró képe bontakozik ki – akinek regényei ha izgalmakat tartogatnak is, a kritikai befogadást némiképp már megosztják. A *hullámzó Balaton* (Szilágyi Márton: *Metamorphoses prosae*, Fodor Péter: *Lebont, építkeznek*), a *Sárbogárdi Jolán: A test angyala* (Széni Katalin: *Egy fikcionált női szerző*, Simon Attila: *Jolán szerint a világ*) és a *Hősöm tere* (Balassa Péter: *Feszített vértükör*, Dérczy Péter: *Formalom és tartorma*) nyelvi világával két-két tanulmány foglalkozik; ezen közelítések alapján a recepciót legkevésbé a Sárbogárdi-kötet győzte meg esztétikai erejének tartósságáról. Ezt a részt két összegző-összefoglaló munka tetőzi be (Bedecs László: *A közhely színéváltozása*, Bombitz Attila: *Parti zóna*), mindkettő a Parti Nagy-próza, illetve az egyes prózakötetek legfontosabb sajátosságaira reflektál.

A *Dráma* első írása (Kovács Eszter: *Átiratok saját témákra*) a színpadi művek helyét és jelentőségét jelöli ki az életmű összefüggésében. Ezt avatott drámaelemzés (Darabos Enikő-Kiss Attila Atilla: *Szubjektumsíkok és inverziók a Mauzóleumban*) és komparatív vizsgálat követi (Tompá Andrea *Hol karnebál van, ott karnebál van* című írása Parti Nagy Caragiale-fordítását a román író művének más magyarításaival veti össze). Sajátos színpadot a ciklusban egy tisztán nyelvészeti dolgozat (Minya Károly: *A ritkább szóalkotási módok stilisztikai funkciója Parti Nagy Lajos Tisztújítás című drámájában*), s kedélyes zárlat a drámai alakok nyelvhasználatát jellemükre olvasó esszé (Zsigmond Andrea: *Mert Tartuffe az egy... tartúff*).

A kötet kétségtelen erénye (s ez az utóbbi szűk két évtized kritikai irodalmának is vonzó tulajdonságaként válik itt nyilvánvalóvá) az értelmezői nyelvek, észjárások, nézőpontok és módszertanok szétartó sokfélesége. Hogy posztmodern-e (illetve miféle értelemben az), hogy ironia-központú-e, hogy a rontás vagy az artizstikum poétikai jegyében áll-e Parti Nagy művészete: erre vonatkozóan a kötetben több, egymással nem is feltétlenül egybehangzó értelmezés, értékelés fogalmazódik meg. De az eltérő interpretációs álláspontokat szinte minden esetben meggyőzően igazolja a saját értelmezői logika következetessége. A saját ízlés magas szintű diszkurzív képviselője. Talán csak egyetlen esetben támad késztetésünk ellenkezni és elköteleződni. Borbély Szilárd írja: „Sajátos, kevésbé meghallani akart kettőssége a Parti Nagy-versnek, hogy bravúros posztmodern poétikája, amely a nyolcvanas évek végének szellemi világában otthonos, szociálisan érzékeny. Emlékszik ennek a korszaknak egyik fontos, mára megfakult értelmiségi kontextusára: a szolidaritásra.” (77.) Bedecs László tanulmánya az epikai művekről szólva ennek ellenkezőjét állítja. Eszerint Parti Nagy prózáiban „lesajnáló attitűd” (213.) érvényesül, a szerző fölényben van szereplőivel szemben, és szolidaritás nemhogy nem jelenik meg a magatartásában, de – Zsadányi Edit nyomán fogalmazódik meg a tétel – vállalhatatlan eszmény rögzül benne: „Az ironia ugyan valamelyest fordít a képleten, de

a kedvezményezettek ugyanazok maradnak: a fehér európai férfiak.” (214–215.) E mondat a recenzius szerint súlyosan félreérti, félreolvassa az író műveinek alapállását. Az olyan írásokban, mint például a *Fröcskös* című tárca, a szociális érzékenység, a szolidaritás, a részvét alkotó közreműködését jelen sorok írója mind ez ideig úgy nyugtázta, hogy nem sejtette: ez a tapasztalat nem hozzáférhető minden olvasat, minden olvasó számára. Nem sűrűn fordul elő, hogy hermeneutikai tévedés inszINUÁCIÓSZÁMBA MENJEN. Bedecsnél ez történik. (Sajnos. Hiszen a tanulmány egyébként pontos – lenne, a szerző pedig – egyébként – kitűnő irodalmár.)

A kötet egyig legfontosabb tanulsága, hogy Parti Nagy mindhárom műnemben képes volt (s képes folyamatosan) jelentőset alkotni; ráadásul a különböző irodalmi beszédformák nála hol egymásból következnek, hol egymásra mutatnak: az életművet rendkívüli nyelvi–szellemi egység tartja össze. Nem véletlen, hogy – ha vázlatosan is, de a teljes pályát értelmezni kívánóan – a tanulmányok közül több is kitér, kitekint a tárgyalt műnemen túli szövegekre. (Dérczy Péter például ezzel a revelatív észrevétellel indítja a *Hősöm tere* – történeti horizontot is nyitó – elemzését: „Parti Nagy kilencvenes évekbeli epikája, de még drámaírói munkásságának egy része is sajátos módon az évtized elején kezdett, és három éven át folytatott *tárcaírói* tevékenységéből nőtt ki, abból teljesebben ki fokrol fokra.” [172.]

A művesen torz vendégszövegezés, a részvétellen áldilettáns beszédmód, a töredék műfajának s az ironia alakzatának regiszterkeverő újraértelmezése, a – sokak által kiemelten méltatott – nyelvteremtő szándék és *képesség* különleges életművet eredményezett. Olyat, amely egyedi módon s egyedi minőségben vet számot a hagyományokban való benneállás lehetséges poétikai következményeivel (éppen mert a hagyományokban való benneállás megváltozott körülményeivel is képes számot vetni). Thomka Beátánál olvassuk, s egyetértőleg idézzük: „A lehetőség, hogy egyes kritikus olvasói par excellence szövegirodalomként éljék át, mások nyelvi referenciáinak szociologikumát becsüljék, vagy éppen arra a ritkán jelentkező egyensúlyra, arányra és többrétűsége figyelmeztessenek, mely biztos kézzel konstituál egy lehetséges harmadikféle világot, e művészet formátumából következik. A szövegek, mint a misztikus erdei szárítókamra ajtaja, úgy nyílnak meg, ki és fel, hogy egészen egyszerűen, sokan és sokféleképpen járhatunk rajtuk ki-be. Kapcsolatnak és olvasásnak, keresésnek és megértésnek, kombinációnak és játéknak ritkán adódik ilyen tág, szellős és szellemes terepe.” (40.)

A *Tükördara* minden tekintetben méltó a Kijarat Kiadó tanulmánykötet-sorozatának eddigi színvonalához. A könyv válogatójaként és szerkesztőjeként Németh Zoltán – két évvel a Kalligramnál megjelentetett Parti Nagy-monográfiája után (egyébiránt tanulságos lett volna, akár függelékszerűen, az arról írott recenziók közül is egyet-kettőt a kötetbe illeszteni) – újabb jelentős lépéssel járult hozzá az író életművének alaposabb értelmezhetőségéhez – s nem kevésbé a kortárs irodalmunkban zajló folyamatok pontosabb megértéséhez.

TOO OLD TO ROCK AND ROLL, BUT...

Hasítás. Magyar rocknovellák

Vajon milyen lehet egy jó rocknovella? Ezen gondolkodtam, amikor először kezembe vettem a *Hasítás* című könyvet, mely huszonhat mai magyar szerző rockról szóló írását tartalmazza, és még mindig ez járt a fejemben, amikor már elolvastam a kötetet. Persze a kérdés bizonyos szempontból talán értelmetlen lehet, hiszen noha a pop és a rockzene témája jó ideje meg-megjelenik az irodalomban (gondoljunk például Don DeLillo, Bret Easton Ellis vagy Nick Hornby regényeire), maga a rocknovella vagy a rockregény nem létező műfaj – bár ha létezhet, mondjuk, gasztroregény, akkor mint tematikus alműfaj, a rocknovella sem feltétlenül „fából vaskarika”. Emellett szerintem nagyjából mindenki, akit kicsit is érdekel egy ilyen válogatás, óhatatlanul valamilyen előfeltevéssel olvassa a szövegeket, van valami ki nem mondott koncepciója arról, hogy milyennek is kell vagy kellene lennie egy igazi rocknovellának. Bizonyára mindannyiunknak azonnal eszébe jut pár közhelyes fogalom – például „dögös”, „zúzsós”, „kemény”, „szabad” stb. – nagyjából azon diskurzus mentén, ahogy a stílus annak idején önmaga ideológiáját megalkotta, s amit a zeneipar immár lassan ötven éve folyamatosan újrafogalmaz. Rosszabb esetben idézgethetünk veretes, „klasszikus”, ám azért valljuk be, elég semmitmondó dalszövegeket, „ars poétikákat”, mint: „The music is the best” (Frank Zappa), „A rock and roll egy állat” (Kontroll Csoport), „Szétfeszít belül a rock’n’roll rugója” (Tankcsapda), netán, rosszabb esetben „Rocktóberben születtem én” (P. Mobil). Lehet ironizálni a dolgon, de kétségtelen, hogy a rock mint zene, illetve mint kulturális jelenségcsoporthoz sokak, sokunk számára meghatározó volt, és most is az. „A rock örök és elpusztíthatatlan” mondhatnám, ha nem pár sorral előbb elce-lődttem volna a zenei műfajjal kapcsolatos elkoptatott frázisokon (egyébként maga a könyv is említ egy ilyet: a belső borítón nagy betűkkel szedve olvashatjuk Pataki/(y) Attila „klasszikus sorait”: „Mi vagyunk a rock, mi vagyunk az élet!”).

Talán célszerűbbnek ígérkezik úgy feltenni a kérdést – főleg ha éppen kritikát írunk, nem pedig egy alapvetően nem létező műfajról szóló szöveget –, hogy milyenek a *Hasítás* című kötet rocknovellái, vagy még inkább: milyen képet kaphatunk huszonhat jó nevű kortárs magyar szerző írásain át arról a jelenségről, mely eszerint erősen hatott rájuk, s amely számomra is meghatározó élmény. A kötet megjelenésekor meglehetősen lelkesedéssel vettem bele magam az olvasásába. A könyv laza szerkezetű és tematikájú, s a korábban különböző folyóiratokban napvilágot látott novellák mellett esszéisztikusabb szövegek is előfordulnak benne (például Bárdos Deák Ágnes írása), sőt olvashatunk olyan munkát is, amely inkább a rockzenei tanulmány műfajához közelít (Esze Dóra: „Ha nem ég a villany, kevésbé veszélyes” című, a Nirvána együttes életművét vizsgáló

Válogatta Békés Pál és Tóth Krisztina
 Magvető Könyvkiadó
 Budapest, 2008
 304 oldal, 2690 Ft

elemzése). Egységbe rendezésük, „rocknovellák” alcímen való megjelentetésük mégis arról árulkodik, hogy a kötet szövegeit válogató két jeles író (Békés Pál és Tóth Krisztina) az egész antológiával valamilyen egységes kompozíciót akart alkotni – nem csak külön számokat, hanem koncept-albumot. Tehát: milyen a *Hasítás* szerint a rock?

Ha gonosz akarnék lenni, a kötetet végigolvasva először azt a választ adnám a fenti kérdésre: leginkább unalmas. A kötet írásai meglehetősen vegyesek, egy-két nagyon jó és néhány egész jó szöveg mellett túlnyomó többségében „átlagos”, „semmilyen” írásokat tartalmaz – a témából adódó metaforikát továbbszöve: nem annyira a „hasítás” érzését keltette, inkább amolyan kellemes, de semmi különös „háttérzene” volt. De ahogy a legtöbb album sem első hallásra a legjobb, érdemes kicsit alaposabban megvizsgálni, hogy milyen a kötet és az egyes szövegek rock-képe.

Ha nem annyira a novellákról külön-külön, inkább a teljes kötetéről akarunk fogalmat alkotni, mindenképpen a nosztalgikusságot tekinteném a leglényegesebb vonásának. Ez az írók életkorából is adódhat, hiszen a kötet legtöbb szerzője már túl van a harmincon, esetleg a negyvenen (sőt vannak, akik – mint Garaczi László vagy Vámos Miklós – már az ötvenen is). Egyébként nem feltétlenül az idősebb írók művei a legnosztalgikusabbak (bár például Vámosé igencsak az), de a könyv egészére a múltidézés, a hajdani „nagy zenék” és a fiatalág iránti tudatos-öntudatlan nosztalgia jellemző. Mindezt az amúgy igencsak szép és ötletes címlap is erősíti: a védőborító egy lemezborítót imitál, s benne maga a könyv pedig egy zenei album külsejét veszi fel – persze szigorúan bakelitlemezt, jelezve, hogy a rock „aranykorához”, „lényegéhez” a hajdani bakelitkorszak is szervesen hozzákapcsolódott. Emellett a védőborítón különböző előadó- és együttesneveket olvashatunk, többségében szintén nem éppen maiakat, inkább ehhez a „hőskorhoz” tartozókat – bár e fogalom maga is némi nosztalgikusságról árulkodik. (Itt jegyezni meg, hogy a címlapon Jimi Hendrix nevét rosszul írták. Vélhetően a kötet célközönségének jelentős része észrevette ezt, és felhördült miatta – ha már a borító vállaltan a rock-kultuszra épít, a kultikus figurák nevét nem árt pontosan tudni.)

A novellák jelentős hányadánál is ugyanez a múltba révedő tónus figyelhető meg. A rockzene legtöbbször valamilyen elmúlt (valós vagy fiktív – ez szempontunkból tulajdonképpen lényegtelen), fiatalkori élményre emlékeztet, vagy abból indul ki. Olvashatunk például novellát az 1960-as évek szocialista edzőtáboráról és az ottani Beatles-élményről, ahol az angol együttes zenéje némi szabadsággal, szerelemmel és lázadással ajándékozta meg a fiatalokat (Vámos Miklós: *Zümm*). Több olyan elbeszélés is akad, ahol egy adott zenekar vagy szám afféle Madeleine-sütiként funkcionál: vagyis feleleveníti a hajdani ifjúságot, közös kalandokat, szerelmeket (például Békés Pál: *A Hold túlsó oldalán* című szövegében, ahol egy Roger Waters-koncert a fiatalkori Pink Floyd-élményt, és az ahhoz kapcsolódó barátságokat és veszteségeket hozza elő, vagy Szűts Miklós írása, a *Crying in the Csepel*, melyben néhány internetről letöltött szám idézi meg az ifjúságot). Sokszor pedig a kortárs irodalomban manapság oly divatos „gyermek- és iskoláskor-szövegek” jönnek újra elő: olvashatunk általános-, közép- és bentlakásos iskolai történeteket (Garaczi László: *Hasítás*, Kapecz Zsuzsa: *A sápadtnál is fehérebb árnyalat*, Méhes Károly: *Hogyan lettem ricsés csávó*), a 70-es években játszódó „csavargónovellát” (Kiss Ottó: *Mobil*), pillanatkép-montázst ugyanebből a korszakból (Ménés Attila: *Lassan átpörög*), a metál történetét az elbeszélő fiatalkori szocializációja felől bemutató szöveget (Kiss László: *Bédekker*), sőt ismét előlépnek legendás, szimbolikus apafigurák (Podmaniczky Szilárd: *Képzelt riport*). A „Kádár-korban a rock jelentette a szabadságot”, illetve az „ez a szám felidézi bennem azt a régi estét, amikor...” típusú szövegek kissé talán közhelyesen hatnak, némiképp a korábbi rock-kliséket idézik fel. Az embernek olyan benyomása támad, mintha folyamatosan a *Filmmúzeum* csatornáját nézné: szeretjük, ezeken nőttünk fel, lehet rajta nosztalgizálni, ironizálni is, de valahogy mégis túl sokat kapunk mostanában a nosztalgia-

ából, rosszabb esetben a retróból, de még az ironikus, a nosztalgikusságot idézőjelbe tevő és elbizonytalanító magatartásból is ahhoz, hogy némi csömört okozzon.

Ezen túl a kötet szövege meglehetősen direkt módon kultikus: leginkább talán a két korábban említett esszé, Esze Dóra és Bárdos Deák Ágnes írásai. Ezek lényegében a rock-mítoszt erősítik, írják tovább: azzal a különbséggel, hogy míg Esze ezt kívülről teszi, saját Nirvana-élményét próbálja elemző formában megírni, és rock-, illetve kultúrtörténeti kontextusba helyezni, addig Bárdos Deák *A rock 'n' roll Jeanne d'Arcja* című műve inkább belülről építgeti a kultuszt. A *Kontroll Csoport* (valamint több más, legendás zenekar) egykori énekesnője némiképp mitikus hangnemben írja meg „nagy korszakukat”, hogy milyen volt abban az időben élni, és zenét csinálni. Mint megtudjuk, az énekesnőt (vagy legyünk finomabbak: a szöveg elbeszélőjét) már gyermekkorától fogva az orwelli világ hétköznapijainak kontrolláltságából való kiszabadulás motiválta, harminc év alatt annyi minden történt vele és zenésztársaival, barátaival, mint másokkal (nyilván velünk) évszázadok alatt sem, s itt olvastam az utóbbi idők legmeglepőbb és leghatásvadásabb-felszínesebb összességét, mely így hangzik: „posztkamaszkori fájdalomcunami” (35.). Énekesnőként Bárdos Deák az egyik legjelentősebb alakja volt az underground zenei kultúrának, de ez a szöveg nem sikerült igazán, és számomra kissé szimptomatikus módon leginkább arról árulkodik, hogy egy hajdani korszak legendás szereplői miként igyekeznek saját legendájukat s a 80-as évek elejének alternatív kultuszát ápolgatni, fenntartani, esetleg továbbszólni.

Néhány elbeszélés (Háy János: *Jubileumi koncert* és Hazai Attila: *Rokkant rokkerek, idült idolk Hortobágyon* című szövegei) éppen a nosztalgikusságon ironizál, az egykori „nagy öregeken”, a kivénhedt rocklegendákon, akik Háy novellájában önmagukat újra és újra neveltségessé téve tartják sokadik búcsúkoncertjüket, vagy Hazai pastiche-sában a nagy magyar pusztán járják haláltáncukat. Ezekben a szövegekben mintha a fentebb citált írások gyermekkorélménye, múltidéző hangulata tűnne fel görbe tükörben, ám valahogy itt is keserű felhanggal szól az egész: mindkét novella valamiféle halálélménnyel ér véget – Háynál két idős rajongó szomorú haldoklásával, Hazainál pedig az egész történet és helyszín egy apokaliptisz-paródia blödlivé válik.

Szóval milyen a *Hasítás* című kötet alapján a rock? Kultikus, nosztalgikus, olykor nyavalygó és múltba révedő, fiatakkort idézve mesélgetős. Esetenként őszintén szomorú és melankolius, mint például Tóth Krisztina *Doors* című novellájában, ahol két nemzedék képviselője boldogtalan szerelmi kapcsolatához az együttes zenéje, szövegei (és persze a Morrison-legenda egykor és ma) adják a háttérrel. A kötet néhány írásában olykor-olykor élet is van, némelyikben szerencsére feltűnik az, ami miatt az emberek (legalábbis sokan) rockzenét hallgatnak, vagy aminek reményében jómagam e kötetet olvasni kezdtem. Például a könnyedség, az, hogy nem veszi mindig komolyan önmagát, a játékosság és a humor, a tét nélkülség (tudom, most én is a rock-közhelyek gyártásába és idézésébe futottam bele – de hát valljuk be: a rock alapvetően közhelyes, ezért is szeretjük). Grecsó Krisztián és Dragomán György írásai ilyenek talán, míg az előbbi (*The Toors*) egy amatőr zenekar vicces történetét beszéli el, az utóbbi (*Hevimetál*) meglehetősen abszurd történet egy Judas Priest-rajongóról, aki kedvenc együttesének koncertjére igyekezve Katowicén különös kalandokba csöppen. Főként Dragomán szövege élvezetes: bár picit talán túlírt, túlságosan harsányan imitál egy „metálos” szocioletkust, de ez sem baj, az autentikus „dzsudaszos” narrátor szövege „nagyot üt”, „van benne feeling” – hogy ismét a rock-közhelyek sorát gyarapítsam a kritikámban.

Kár, hogy kevés ilyen novella van a kötetben. A *Hasítást* végigolvasva némi hiányérzetem támadt, világos, hogy sokaknak, sokunknak életre szóló élmény a rock („jegyezd meg jól, míg a föld kerek” stb. stb.), ám az antológia alapvetően csalódást keltett, lehet, bennem van a hiba, de legtöbbször képtelen voltam a nosztalgiazáson, a „hát ezen nőtünk mi fel” hangoztatásán túl sokkal többet átérezni. Ha már a gasztroregény-példát hoztam az elején: régen rossz, ha egy gasztroszöveget olvasva nem leszek éhes. A *Hasítást* lapozgatva nem éreztem égető vágyat, hogy zenét hallgassak. S ha mégis, akkor sem Procul Harumot vagy Európa Kiadót. Talán inkább White Stripes-ot...

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- TANDORI DEZSŐ versei 369
VASZILIJ BOGDANOV versei (*Bogdán László fordításában*) 383
JÁSZ ATTILA versei 387
KÁLE CZ ORSOLYA versei 389
K. KABAI LÓRÁNT verse 391
SCHEIN GÁBOR: Parabellum (*regényrészlet*) 392
KOVÁTS JUDIT: Egyedül (*Részlet a Hálóingben, pelenkában című kisregényből*) 405
DRAGO JANČAR: Rövid tudósítás a város hosszú ostromáról (*esszé*) 415

*

- BALLA ZSÓFIA verse 434
TATÁR SÁNDOR verse 435
FORGÁCH ANDRÁS: Átkelés a tényeken (*Kívánság és tréfa*) 437
MEDVE A. ZOLTÁN: Új és pszeudo (*Nedjeljko Fabrio és Márton László történelmi témájú regényeiről*) 442
SÁNTHA JÓZSEF: Éjszakai oldal (*Márton László: Amit láttál, amit hallottál. Elbeszélések*) 461

*

- RUDAŠ JUTKA: Sorsesemény és önazonosság (*Igor Štiks: Illés próféta széke*) 465
NAGY IMRE: Az ismert és az ismeretlen Lovász Pál (*Szirtes Gábor: Két szólamban. Lovász Pál pályaképe*) 469
RÁKAI ORSOLYA: Színpadképek, táblaképek, ködképek (*A Thienemann-előadások első három kötete*) 475
DEMETER ZSUZSA: Mérföldkövek a semmiben (*Viktor Pelevin: A Sárga Nyíl*) 485

*

- PICK TAMÁS: Ritkán állunk szóba önmagunkkal (*Sz. Koncz István beszélgetése*) 488

2009

APRILIS

KÉPEK

TANDORI DEZSŐ rajzai

Bohócok (K & K) 372

Szentkuthy – Közelítés 374

Ottlik 376

Mészöly Miklós 378

*Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.*

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

4. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7-8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7-8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

OLVASÓ/PRÓBA címmel felolvasó-színházi sorozatot indított a Pécs/Sophianae Örökség Nonprofit kft. és a *Jelenkor* folyóirat a Cella Septichorában. Az első alkalommal, március 9-én Néneyei Pál *A király szerelme*s című darabját mutatták be a Janus Egyetemi Színház tagjai *Tóth András Ernő* rendezésében. Az előadást követően az alkotók, a társulat és a szerző, valamint a közönség beszélgetett a darabról, a moderátor *P. Müller Péter* irodalomtörténész volt.

*

NŐK AZ IRODALOMBAN címmel *Bódis Kriszta*, *Józsa Márta* és *Tóth Krisztina* volt a vendége a Művészetek és Irodalom Házának Pécssett, március 6-án. A szerzőkkel *Nagy Boglárka*, a *Jelenkor* szerkesztője beszélgetett.

*

KÉRI KATALIN *Hölgyek napernyővel* című kötetét mutatták be Pécssett, a Művészetek és Irodalom Házában február 24-én. A szerzővel *Szirtes Gábor*, a Pro Pannonia Kiadó igazgatója beszélgetett.

KOTTA NÉLKÜL című beszélgetéssorozat indult *Lévai Balázssal* Pécssett, a Művészetek és Irodalom Házában február 27-én. Az első alkalommal *Bereményi Géza*, *Greccsó Krisztián* és *Lovasi András* volt a művészeti talkshow vendége.

*

P. MÜLLER PÉTER *Hamlettől a Hamletgépig* című kötetét mutatták be a Művészetek és Irodalom Házában Pécssett, március 24-én. A szerzőt *Karsai György* klasszika-filológus, kritikus kérdezte.

*

LANTOS FERENC festőművész 80. születésnapja alkalmából Pécs városa kiállítás-sorozattal tisztelgett a mester előtt. A Pécsi Galériában Lantos Ferenc festményeit, a Hattyúházban grafikáit tekinthették meg a látogatók. A Művészetek és Irodalom Házában és a Parti Galériában pedig a festőművész tanítványaival, az ANK Martyn Ferenc Művészeti Szabadiskola egykori és mostani növendékeivel együtt állított ki.

Szerzőink

Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Bogdán László (1948) – költő, író, Sepsiszentgyörgyön él.

Jász Attila (1966) – költő, kritikus, az *Új Forrás* szerkesztője, Tatán él.

Kálcz Orsolya (1985) – költő, szakfordító, Pilisszentlászlón él.

K. Kabai Lóránt (1977) – költő, szerkesztő, Budapesten él.

Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.

Kováts Judit (1961) – szerkesztő, a Feliciter Kiadó igazgatója, Nyíregyházán él.

Jančar, Drago (1948) – szlovén író.

Gállos Orsolya (1946) – műfordító, Pécsváradon él.

Balla Zsófia (1949) – költő, Budapesten él.

Tatár Sándor (1962) – költő, műfordító, az MTA Könyvtárának munkatársa, Törökbálinton él.

Forgách András (1952) – író, dramaturg, műfordító, Budapesten él.

Medve A. Zoltán (1961) – kritikus, műfordító, Pécssett él.

Sántha József (1954) – kritikus, Mogyoródon él.

Rudaš Jutka (1969) – kritikus, a Maribori Egyetem magyar tanszékének oktatója, Mariborban él.

Nagy Imre (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécssett él.

Rákai Orsolya (1973) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.

Demeter Zsuzsa (1977) – irodalomkritikus, a *Helikon* folyóirat szerkesztője, Kolozsváron él.

Pick Tamás (1925) – pszichológus, Budapesten él.

Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.

TANDORI DEZSŐ

Az álló időérzék

*Állag időérzék, térérzék,
tárgy teszi létét,
vagy csak a gondolat, abban
tűnik s kél, s ha hívatlan
torpan, az egyik, a másik,
annak tévelyge: látszik,
ennek támolyodása
sosem-egy a világra,
s két háló se, befogná,
nincs idomulni, ha hozzá,
tőle. Alig van időm? Ezt
érezem, a tér, mi jövőt vesz?
Két szoba, könyvek, a sánta,
fél-csapatunknyi madárka,
ebből hirtelen el?
Mindnek félnie kell
tőlem! Társ ha, kutya,
medve, veréb, a csupa
egy-kedv változat: innen
semmibe! S annyi se billen,
mint ha levél belefordul
szélbe, mely – ég veled! – orvul
helyben messzire-fojtja,
lesz nincs-röpte vitorla.*

Mestereim nyomán és másképp

*Egykor annyi minden érdekelt,
de az irodalom a leginkább.
Ma szinte semmi sem érdekelt,
és az irodalom a legkevésbé.
Íme, az irodalom mindig kivételes helyzete.*

*

*Az álom vágya.
A vágyott álom
az abszolút vágyálom.*

*

*Ma az emberek már nem engedik meg maguknak
a luxust,
hogyan valamilyen értsenek,
aztán „annyi”.
A megértés az életük.
Élnek ezek egyáltalán?*

*

*A művészet, az írás
olyan nekem,
mint egy Hérakleitosznak
a víziszony.*

*

*Magamról ne halljak.
A többi mind megvan
– már meg sincs.*

*

*Nincs kedvem az élethez?
Az, élet nem én vagyok!*

*

*Ha nem élek soká,
úgyis mindegy.
Ha soká élek,
akkor meg minden más mindegy.*

*

*Az életminőség
végül:
a halál-előtti.
Gyerekkorunkban ezt nem tanultuk.
Hát persze, aki gyerekekkel foglalkozik,
még messze jár a haláltól.*

*

*70 év, egyszerre rájössz,
milyen túl sok.
Ha most gondolsz a 70-en túlra,
rájössz,
a 70 milyen kevés.
Reménytelen gondolatok.*

*

*A dolgok?
Elment a jódolgom?
Jobb dolgom is van.
Semmi dolgom velük.
Stb.*

*

*Én tényleg nem vagyok
semmi ellen.
Csak aztán semmi ne legyen.*

*

*Nagyság? Nem értik, el se fogadják.
Nagyobbság? Náluk?
A szupernagyságtól félek már magam is.
Halandzsa lehet.
Marad a másik kettő.
Az egyiket Weöres áthúzta.*

*

Bobo'ca

Félek az elalvástól.
Egész nap alibi-tevékenykedem.
Éjszaka abszolút nem teszek semmit.
Képzeltéseiteimtől elment a kedvem.
Félelmeim remélhetőleg irreálisak.
De erre sem játszhatom rá.

*

Sajnos, a legközelebbi ember
én magam vagyok.

Már elhiszem, amit Kafka rokona mondott:
egy élet kevés hozzá, épen, egészségesen is,
hogy a szomszéd faluba akár a legjobb lovon is
átérjünk egy élet hosszán.

Átéltém már, amit Kafka:
„Nem megírni! Elhajítani!”

*

Ki a legnagyobb francia költő?
Sajnos, még mindig Victor Hugo, felelte a nagy modern.
Ki a leg...?
Nekem? Sajnos, még mindig én.
Ezzel nem önző vagyok,
csak nem akarok senkit megsérteni.

*

Sose tanultam meg igazán semmit.
Felejtésem is tökéletlen marad majd.

*

Jól lenni senkivel se:
a kihúzott telefon által.
Ha aztán magad nem hívogatsz senkit.

*

Nem akarsz irodalmi életet élni?
Sajnos, az irodalom életét sem te fogod élni akkor.
Mint pedig Szép Ernő mondta:
„Szép Ernő voltam”,

Frederick - Kōreli's
78 08

te is: „Az irodalom voltam.”
Nem haltam meg, de már nem is élem.
Kátya a Karamazovok végén,
a Szibériába induló Mityának:
„A szerelem elmúlt, Mitya.”
Magam: „A szerelem elmúlt, Litya” (literatúra).

Elmondhatatlan érzet ez bennünk.
Ahogy Valami így már csak valami.
De annyi nagyon is.

Féltetted ízlésed, hogy te lennél „A”.
Ma ez túl nevetséges, de hogy „a” ne lennél?
Óhatatlan.

Csak ez nálam már szinte alig jelent irodalmi tevékenységet.
Ezért is rajzolok?

Holott sokszor inkább én fizetnék, hogy
rajzolnom se kelljen.

Megszoktam, hogy az írásnál ez már majdnem így van.

*

Az emberiség agynép.
Szívének semmi beszéde nem lenne egymással.
Agyonbeszélnek hát a dolgokat,
politikával, sporttal
és időjárással.

*

Ottlikék romantikája,
melyet annyira ajánlgattak nekem,
siessek, nem sokáig lehet azt élni már
– ah, jóslatuk beválik.

De saját romantikánkat,
emlékeinket,
magunk öljük le,
mentség-e, hogy eszköztelen?

*

ORVIR

7B-D8

*A közöny kialakulása nem halálnem.
Egyik dolgunk miatt lehóhéroljuk néha a másikat.
De a közöny elvont.*

*

*De jó, hogy kutyafülét se ér a дума,
de amit közben mulasztok,
még annyit se.
Mert akkor az – nincs.*

*

*Csak az irodalom volt fontos. Minden mástól
annyira elidegenedtem, hogy egy hirtelen rossz
belső mozdulattal az irodalmat életem terébe
billentettem, kérdezvén: „Mi ez az idegenség itt még?”*

*

*Ha ismertetek volna,
most rám se ismernétek!*

*

*Csak azzal tudok beszélgetni,
akinek már elmondtam magamat,
így nem kell semmit se mondani.
Mert ha nem, akkor aztán,
kedves Kafka doktor,
tényleg letehetnénk róla,
hogyan elmondjam magam.*

*

*Letettem róla.
Ahogy leteszünk egy vizsgát.*

*

*Kikérem magamnak az életemet.
A rémálom, ami volt, a színpadon zajlik.
Én meg, amit kikérnék magamnak,
a ruhatárba adtam be.*

De mikor?

*

Portrait of a girl

12/4 08

*Bennem már alig van erő, hogy a dolgok
akár csak közömbösek is legyenek.
Még mindig az a jó, ha valakit-valamit
eredendően szeretünk.*

*

*Fejlődés-e ez?
Egy idő múlva
nem, hogy se vele, se nélküle,
de egyáltalán,
se magamban, sem senki mással.*

*

*A „Nekem nem kell!”:
már csak hab a tortán.
A torta meg az,
hogy nincs.*

*

*A lófogadást miért hagytam el?
Elmúlt mindenfajta külső érdeklődésem.
(Maradt kártyabajnokságunk, Főmedvéimék, madárkánk,
kutyánk, maradtunk feleségem és én.)
Nem vagyok bolond, hogy a magam médiuma legyek!
Romlottak szépecskén az anyagi viszonyok is, itthon
kevesebb a pénzem, minden drágább odakint.
Nem kötöm le magam egy fix munkával.
Így múlt el a lófogadás.*

*

*Utolsó lovam megjósolta kéz-lábzúzódásomat,
halálomat csaknem.
Hát akkor megbolondultam?
Nekem kell megjósolnom a győztest,
nem a győztesnek az én vesztemet!
Ebből nem kérek.*

*

*Zsebkikadású kiakadás.
Nagyon ki van akadva
a zsebemben a bicska.*

*

*Elütni az időt.
Elüti az órát.*

*

*A másik ember hiányzik, ha nincs ott.
Ha ott van, zavar (is).*

*

*De rég nyújtóztam egy nagyot!
Mióta?
Mióta megrokkangattam.*

*

*Sérült vállamat kellene gyakorlatoztatnom, gyógyuljon.
Hohó, én ilyet nem vállaltam!*

*

Hóna alá kéne nyúlnom vállamnak stb.

*

Húzzák ki talp alatt valómat.

*

*Nekem nem kell semmiből-senkiből a legjobb.
Jó ürügy, hogy senki-semmi ne kelljen.
Én legyek a legjobb!
A valami-valaki legjobb azonban hiányzni fog hozzá,
hogy én legyek a legjobb.*

*

*Munkáimról a legjobbakat
én is tudom.
A rosszabbakra meg
nem vagyok kíváncsi.*

*

*Nem az, hogy örökké az eszembe jut valami.
De hogy meg is fogalmazódik.*

*

A világ a körkérdések négyzögesítése.

*

*Ne haragudj, hogy nem gondolk rád.
De te fontos vagy nekem, érték.
Mit sértenélek meg e kettővel,
az igazság egészével.
Hogy annak ellenére, hogy... stb.*

*

*Írónak nem lehet értékesen „kapcsolata”.
Evidensen kell, hogy mindenkire legyen köze.
Ld. Miskin herceg.*

*

*Mekkora szakadékok vannak
a köztünk lévő ūrben is.*

*

*Episnájdig.
Epignóm.*

*

*Ha életem az irodalmam? El vagyok veszve.
„Életem nekem is van”, mondják.*

*

*A beszélgetés pillanatokon belül elvezet oda,
hogy
„Akkor hát mi itten – beszélgetünk.”
De ha nem beszélgetünk,
igaz, érintetlen marad a beszélgetés vágya,
de mi éppen hogy érintésekre vágyunk.
Nagy dolog, hogy képzeletben se vágyakozzál
érintésekre, önmagadéra sem,
s a külső tárgyak-élők így:
„A közös nevező a meg nem nevezés, a meg sem érintés.”*

*

*Súlyos betegségeim óta
nem hiszek magamnak.
Megúszott baleseteim óta
— — — nem tudok még ennyit se mondani.*

*

*A múlt, a történelem, mondják: legenda, kikerekítés.
De a magam jelene? Szétszalazódásom? Szögletességem?
Ettől még való, igaz?*

*

*Sajnos, az érintés már önmaga elmondása is.
Utána nincs hallgatás róla.*

*

*Jó kis tökéletes szédülés... érintkezés elhagyása...
rajzolt vonal híján egy jó kis alapozás kedvenc
krétáddal... kafkai. Alvásod is legyen alapozás, bár
nem alapoz meg semmit. Talán mégis: vágódhatsz a holnapi
reggelre szeretteiddel!*

Arcok a forradalmi menetoszlopból

31. Andrej Tarkovszkij

A fiú repülni akar, bizarr pálcikákra szegelt, hártýás szerkezetbe fogózva ugrik le a templom tetejéről, összezúzza magát a földön. A sokaság felmorajlik. Rubljov szakállas arcára fagy a döbbenet. Ikonjainak szentjei szomorúak, a jövőbe látnak? Zúdulnak tatár hordák. A vladimiri nagyfejedelemség elesik. A herceg menekül. Menekülnek harcosai, hiába védi páncéling őket, lovaikról, torokhangon üvöltve, nyilazzák le őket a tatárok és röhögnek. A muzsikok ravaszabbak. Erdők mélyén keresnek menedéket, vízmosásokban bujkálnak, barlangokba húzódnak vissza. A boguljobovói templom körül kilométeres tavak.

Vaszilij Bogdanov (1895–1982) méltatlanul elfelejtett orosz költő életművének jelentékeny része egészen a legutóbbi időkig lappangott, de aztán előkerültek a költő füzetei, és unokája, Tatjana Bogdanova, a harvardi egyetem szlavisztikatanára megkezdte a szentpétervári, szibériai és amerikai füzetek anyagának közreadását. Magyarázó jegyzetei sokat elárulnak a korról és a váltakozó irodalomfelfogásról, s arról is, hogy milyen kevéssé értjük a sztálinizmust, irodalmáról és kényeszerhelyezeteiről nem is beszélve. Az arisztokrata katonacsaládból származó Vaszilij Bogdanov – unokája már dolgozik biográfiáján is – Párizsban kezdte pályáját, a tízes években két kötete is megjelent (*Üvegvilág*, 1917, *Árnyak délutánja*, 1919). 1916-ban vette feleségül Léna Nyezvanovát, a neves költő unokahúgát, az ismert pétervári belgyógyász kisebbik lányát. Noha szülei már nem éltek, (édesapja tüzértábornokként a galíciai fronton halt hősi halált, édesanyjára a lázadó muzsikok gyújtották rá a kastélyt, apósát részeg vörösgárdisták lőtték le a nyílt utcán, anyósa a tizennyolcas spanyolnátha áldozataként halt meg („A család körül – Andrej Belij szerint – körözött a halál fekete madara!”), Bogdanov és felesége a húszas évek elején mégis, barátaik kifejezett ellenkezése dacára is, úgy döntött, hazatelepszene. Szentpéterváron 1924-ben még megjelent egy verseskönyve (*Orosz ábrándok*), de hamarosan a gonosz, rosszindulatú támadások keresztüzébe került, s az irodalom peremére sodródott, verseit nem közölték. Dumas, Victor Hugo, Verne és Walter Scott regényeinek fordításaiból élt, s következő könyve, *A szuzdáli harangok* negyven év késéssel, 1964-ben, a hrucsovi olvadás utolsó pillanatában jelenhetett meg alaposan kiherélve, ami el is vette a költő kedvét a további próbálkozásoktól, ezután már csak az asztalfióknak írt. Utolsó éveinek nagy élménye egy különös amerikai utazása volt. Imádott leánya, Tánya még az ötvenes évek elején ment férjhez a moszkvai amerikai követség harmadtitkárához, és távozott az Egyesült Államokba, de a költő útlevélkérelmét következetesen visszautasították. Kévéssel halála előtt, 1979-ben mégis kiengedték, s néhány felejthetetlen hónapot töltött Berkeley-ben, megismerkedett Miósszal és Robert Lowellel, mindketten kiálltak versei mellett, s az orosz kiadást jóval megelőző angol és lengyel válogatások utószavait is jegyezték. Mi most a Tatjana Bogdanova gondozta kritikai kiadásból válogatunk, de szándékunkban áll Bogdanov egész hozzáférhető életművét s unokája életrajzát is lefordítani. (A ford.)

A tatár harcosok megpróbálnak átúsztatni,
 örvényekbe keveredve süllyednek el.
 Hiába szólnak a fülrepszto sámándobok, nem segít rajtuk senki.
 „Ha Isten velünk, ki ellenünk?” Zúg a hálaadó ének.
 A templomban, puszta földön, térden imádkoznak a menekültek.
 Rubljov tovább vándorol, kiolvashatatlan az arca.
 Hátán iszákja, ecset, festékek, ikonok, darab kenyér,
 só, facsobolyban víz, kenderkötél, rövid tőr. Kéziratok.
 Mindenütt felperzselt földek, felégetett falvak, pusztulás.
 Pilinkéz a hó. A sáros mezők felett varjak kerengenek.
 Az a leállíthatatlan károgás. Fa alá fekszik, feje alatt iszákja,
 köpönyegébe burkolózik. Álmodik. A fiú, újra meg újra,
 bizarr hártvás szárnyait magára öltve ugrik alá a toronyból,
 de senki nem figyel rá. Nem akarnak repülni. Harangot öntenek.
 Az őszi szél katángkórokat pörget a mezőn,
 hópelyhek keringenek az ónszürke ég alatt.
 Fáznak a tatárok. Kelet felé fordítják lovaik. Hazamennek.
 A vladimiri templom falán megmozdulnak az oroszlánok,
 Szárnyas kutyákra hasonlítanak leginkább. A mesterek
 soha nem láttak oroszlánt! Hol is láttak volna?
 Romos házak, üszkös falak között a túlélők motoznak.
 Tovább! Tovább! Ördögszekerek görögnek a mezőkön,
 fölöttük varjak riadóznak, az éj fekete madarai.
 Az a leállíthatatlan károgás. Sárban vonszolják maguk után
 szekereiket az élve maradottak. „Van egy zsák búzánk –
 magyarázza egy öregapó. – Ha sikerül elvetni, megéliünk...”
 De sikerül-e? A fiú hártvás szárnyain lebeg a levegőben.
 A harang megszólal. Kongó, méltóságteljes hangjára
 rezzennek össze a szántóvető századok. Nincs megállás.
 Orosz anyácskánk él és élni akar!
 Rubljov szenvedő arca kimerevedik.
 Középkori metszetek csúsznak egymásra.
 Köd takar el mindent. Sűrű, gomolygó szürke köd.

33. Ilf és Petrov

Ilf és Petrov tizenkét széken,
 Üldögélnek szuroksötétben,
 túl a síráson, nevetésen,
 megülnek a tizenkét széken.

Azt mondják róluk, humoristák,
 s közben már készülnek a listák.
 A méla zsidócskát, a bős szlávot,
 figyeltetik a hatóságok.

*Osztap Bender már indulóba',
no, nem Rio de Janeiróba,
valahol ott a határszélen,
széllal bélelt köpönyegében.*

*Tudjuk, pénze a zoknijában,
magában sem, hogy bízna másban?
Indul már a Nagy Kombinátor,
kifele Szovjet-Oroszországból.*

*A Prut jegén lövik le végül.
Nem boldogul Schmidt hadnagy nélkül.
Hiszen végül is unokája.
Román határon várja halála.*

*Közben Ilfet is elkapják végül,
még az Aranybornyú elkészül,
Osztap Bender persze feltámad,
fityiszt mutatva a halálnak.*

*Mit tehet Petrov? Eltűnik társa.
Rácsukódik mohón a zárka
ajtaja. Várja hóhérait,
mit is tehetne egyedül itt?*

*Történetüknek nem lehet vége,
gondoljatok az öröklétre.
Osztap feltámadt. Kombinál ismét,
megtanulta immár a leckét.*

*Túl a ricsajon, túl a gondon,
hogyan születik Robinson?
Hogyan lesz fekete a pacni?
Látod, ezen már lehet kacagni.*

34. Bahtyin

1

*Egy karneváli forгатag,
körös-körül lakomáznak.
Medveálarcos szörnyalak.
Sámándobok. Aranyágak.*

„A tátott szájú, rágó, marcangoló, fogait csattogtató ember találkozása a világgal az emberi gondolkodás és képalkotás egyik legősibb és legfontosabb témája. Az ember fölfalja a világot, belekóstol a világba, beveszi és a saját testének részévé teszi a világot. A magára eszmélő emberi tudat szükségszerűen figyelt fel erre a momentumra, óhatatlanul el kellett jutnia oda, hogy belőle alkosson meg számos olyan lényegbevágó képet, amely az ember és világ kölcsönhatását jeleníti meg. Az ember az evés aktusában jókedvűen és örvendezve találkozott a világgal. E találkozás azt fejezte ki, hogy az ember erősebb a világnál, mert ő nyeli le a világot, nem pedig a világ őt. Az evés az ember fölényét kifejező értelemben törülte el a határt az ember és világ között.”

Egy bolondünnep valahol. Maszkok.
 Álarcosok és maszkurák a téren.
 Vásárosok, bábosok, mívesek.
 Egy rókaasszony kacagása átkel
 az évszázadok futóhomokján,
 és megszólít. Te rojtos köpenyedbe
 burkolózva dideregsz, barbár
 vidéken. Körös-körül a kirgiz sztyeppe
 démonai üvöltöznek. Szél fúj.
 Gyertyád már arasznyi. Fogy a fény.
 Szentpétervár elsüllyed komor,
 atlanti homályban. Még le kell írnod
 a bolondünnep szertartásrendjét.
 Gyertyád utolsót villan. Sötétség
 vesz körül, ott vagy a forgatagban,
 oroszlán álarcában vicsorogsz.
 Kuzstana messze tűnik. Rókaasszony
 szegődik melléd, hahotázik.
 Kezedből kiesik toll, fejed
 melledre horgad. Még négy óra, és
 a sztyeppe fölött fellángol a nap.
 Folytathatod az írást. Rendületlen
 arccal fordulva a jövőnek. „Maszk
 mögé rejtsetek! – suttogod. Utol-
 érnek a démonok, a kágébések.
 Rejtsetek álarc mögé! Siessetek!

J Á S Z A T T I L A

a szó fiai.
*A bolgár kalauz visszánéz**

Esti Kornél újabb kalandjai

(i, atűfokán)

Rilai Szent János sírjánál

*Akár a teve a tű fokán,
átjutottam a rilai igazak lyukán.
Csontjaimat ne itt keresd hát,
kései vándor, ha majd nem találsz.*

(ii, apillanatfoglya)

a Rila hegység alatt

*Sárga lombok közt barna pávaszem,
szárnyal, és ereszkedik képzeletem,*

*kiszáradt tehénszaron gyűjt erőt,
felröppen, s érint egy repülő*

*a megmászhatatlanul csupasz, uniszex sziklák fölött
kondenzcsíkként foszlik örök,*

*azúr semmivé, vagy a sziklacsúcs peremén
láthatatlan felhőremeteként*

*a pillanat
foglya marad.*

* Alkalmi versciklus, mely a bolgár-magyar költői plain air-akción született.

(iii, mostitt)

Hreljó tornya alatt a rilai kolostor udvarán

*Kolostor udvarán magányos torony,
toronyban kikötött nyelvű, kopottzöld harang,*

*harangnyelv madzagját őrző, létrán kuporgó szerzetes,
szerzetesi konyha kürtőjében hallgatóg kátránysötét,*

*sötét templom mélyén üvegkoporsóba zárt cári szív
szeretnék lenni. És nem, aki most itt verset ír.*

Lépcsőház, éjszaka

*Valaki valahol felkapcsolt egy villanyt,
és a neonfénypázmák máris
áttekinthetővé strukturálták a teret.
Megszűnt a zsíros sötét, a kelkáposztaszag
(vagy az a büdös, amit a szomszédok mindig főznek).
Elpucoltak a hájas, alaktalan daganat-félelmek, amelyek alattomosan türemkednek be a
tudatba óriási állábaikkal.*

*Minden érthető lett. Csendes. Világos. Jéghideg.
(Már odakint voltam. Fújtam-szívótam a cigarettámat, és meredve bámultam el-elferdülő,
csonka képmásomat a szemközti irodaház tükrövegén. [Legalább slankított.])
Derékszögökbe szorultak a tárgyak.
A tapintható köd-magánynak
mélyén valahol, cinkosan*

mégis megvillant egy gömbölyű ajtókilincs.

Kórházi ágy

*Egy darabig még hazudoztak önmaguknak. Borotvahabot, testápolókat pakoltak ki az éj-
jeliszekrényre. Déligyümölcsöt. Almát. Süteményt. (Meg még amire – gondolták – szük-
séged lehet.)*

*Engem az ütött meg, hogy mennyire sárga az arcod.
Hogy már-már groteszkül rövidek a szempilláid. Mintha körömmollóval levágta volna va-
laki. Éppen úgy, ahogyan megcsonkították a hajadat és a szemöldöködet.
És akkor már tudtam: nem te vagy.*

*Csak reszkető kézzel mertem megérinteni a viaszállagú, sápadtra merevült, lezárt szemű
embertárgyat (féltem, hogy a legapróbb érintés alatt is megtörik-szétmállik a reszketeg
felkar, a szivacsos, a gyenge, mint a tenger mélyén úszó halraj, ha megzavarják), amiről
nekem azt mondták: te vagy.*

De nem te voltál.

És én akkor – elsőként – azt is pontosan tudtam: az sem te leszel,
akit kisvártatva kivisznek innét,
gondosan felcímkézve fölraknak egy polcra a jól hűtött helyiségben,
aztán láda, kegyesség, tömjénfüst és sok-sok szerves anyag (levágott növényi részek és
felpuffadt, fázó-szipogó orrfúvások), és az összes többi, ami ilyenkor szokásos
(aztán úgyis hazamennek, esznek egy jót, de nagyot nőttél, kislfiám
– milyen jó, hogy legalább ilyenkor találkozunk).

Nem te leszel az.

Nem téged visznek.

Nem veled fog történni.

Mert te nem vagy, nem lehetsz.

Ez a furcsa, sárga, idegen, ide-oda dobált ember-tárgy,

akinek a nyakára szorultak a csövek, a sok romlékony nedv, a vér, a nyálka.

Amint tudtam, kimentem a kórteremből, felakasztottam a maszkot és a köpenyt az erre a
célra szánt fogasra, és a kórház tágas kertjében leültem a tiszafák közé. (Szép, aranyszínű
szeptember volt – nyilván te is emlékszel még.)

Beszorítottam a szememet.

Igyekeztem elfelejteni mindazt, amit láttam,

és arra az emberre gondolni, aki te voltál.

vöröseltolódás

*elrémülök, mert ha őszinte vagy, a fiatalok izgalmasabbak.
így elment volna az idő?
hát hol vagyok, hová lettem?
van ugye az „aktuális”, az „éjszakai” és a „szaxofonos”;
talán irigylésre méltóan fiatalok, majdnem gyerekek.
kíváncsiak, meg persze valamennyire gyávák is,
vagy épp te gyávulsz el.
(nem biztos, hogy értem ezt.)
szánalmas lassúsággal fogok csak fel nyilvánvalóságokat,
most látom be, hová, miért tűntél kissé el az őszelön.
kinyitok egy üveg bort, velencei féledes vörös, ismered.
próbálok a göncölt, amelyről akkor írtál, messziről,
s én itt néztem, veled egyidejűleg,
nem úgy látni, hogy közben ott valaki
természetesen „nagyon jelen volt”.
ezt nem bírom jobban magyarázni.
mafla akarnok, lenullázott senki –
mindent tudni akarok.
az aktuális kosarat dob
(az éjszakai és a szaxofonos most nem aktuális),
hegedűk első hangjairól beszél –
azért túlzás lenne, hogy még meg is kedveljem.
meddig fajult vajon, aztán merre tovább?
meddig mentél, mennél el?
miféle nevet adtál neki?
milyen volt először?
és később a miniszoknyád milyen?
fogy a borom, úgy megkínálnálak
(te esetleg cigit sodornál);
hibában feszül meg ez a szeretet,
elnézem, milyen korán s gyorsan sötétedik.
a tükörben mintha futna egy lány. mintha bírná szusszal.
fiatal fiúk a spájszobában;
csak most halványabbak a csillagok.*

Parabellum

(regényrészlet)

Meghozták a faliórát. A helyét nagyapám éppen az én ágyammal szemközt jelölte ki. Ráakasztotta egy kampóra, ünnepélyesen kinyitotta az üvegbetétes ajtót, a szárnyas óraulccsal megfeszítette a rugókat, és elindította az ingát. A kis réztá-nyér az üveg mögött ide-oda ingott, az óra sötétbarna fatestében múlni kezdett az idő. Ez már az én időm volt. Dolgom azonban még mindig nem volt egyéb, csak hogy figyeljek. Figyeltem, ahogy nagyanyám este összekészíti a kenyérsütéshez valókat, a lisztet, a kovászt, a vizet, a sót, ahogy felgyürkőzik, összeállítja a tésztát és erősen gyúrja, dögönyözi, míg csöpögni nem kezd az eresz, vagyis míg a szemöldöke fölött patakban el nem indul az izzadság. Ezek a mozdulatok is szigorúak voltak, komolyak és sötétek. Ilyenkor minden elfogyott nagyanyám körül, csak a tésztára ügyelt. Szerettem nézni, mert ezt belülről csinálta, az egész teste dolgozott, és közben mégis mozdulatlan volt minden, a barna, kötényszagú sötét. Amikor a tészta teljesen sima, egyenletes lett, lélegezni kezdett, élt, nagyanyám túlméretezett lila keze megveregette a hátát, és mint egy pólyába, beletette a teknőbe, ahol kendővel letakarva éjszaka megkelt.

Mivel azonban az óra már fent van a falon, és éppen az én ágyammal szemközt, múlni kezd velem az idő, és mire hajnalban elüti a négyet, mire a nagyanyám kibújik a dunyha alól, és vaskos lábfeje megkeresi az ágy alatt a kitaposott fekete cipőt, mire a kovásztól foszlósra kelt tésztát a szakajtóban átviszi a nyári konyhába, hogy a kövér, rakott kemencében megsüsse a kenyeret, a gúnárnyakat, és mire a kenyér meg a gúnárnyak megsül, én már elérhetetlenül távol leszek. Pedig a gúnárnyak nagyon finom étel. Olyan, mint a bécsi perec, csak vastagabb és nagyobb. Meg kell várni, amíg megszárad, akkor felvágják, forró vízzel leöntik, és meghintik mákkal, túróval. Azóta sem ettem olyat.

Az idő azonban múlni kezd, és én már az ízére sem emlékszem. Azonnal indulnom kell, mert már nem mondhatok el mindent a nagyanyámnak. Nem mondhatom el neki, hogy előző nap, egy hete vagy egy hónapja, mikor ő a krumpliföldön dolgozott, és én gyalog indultam utána, az úton, mely akkor kezdett a seholba vezetni, megállt mellettem egy szekér. Egy öregember ült a bakon, én legalábbis öregnek láttam, valószínűleg nem volt az. Megkérdezte, merre megyek. Megmondtam, és bár tudtam, hogy nem lenne szabad fölszállnom mellé, mire észbe kaptam, már ott zötyögtem a bakon. Rá se mertem nézni az öregemberre, a szememet a ló farára ragasztottam. Nagy, erős fara volt a lónak, komótosan járt, a paták rúgták a port, és a szekér már kiért a faluból. Az úton nem jött szembe senki, és a földekig még meg kellett kerülni a hegyoldalt. A levegőnek vastag fűszerillata volt, az út mentén kamillavirág nyílt, és a ló fara párásan hul-

lámzott. Megpróbáltam elmerülni az illatban, a nyakam egészen megmerevedett. Nem nézni oda, mondtam magamban, nem nézni oda. És az öreg parasztember egyszer csak elkapta a csuklómát. Nem ellenkeztem, még mindig nem akartam odanézni. És vitte a kezemet, vitte a nadrágjához. Kiáltanom kellett volna, hogy engedjen leszállni, de nem volt hangom. Hozzáértem a hímtagjához. Nem néztem oda, nem akartam látni. Néma vagyok, hangtalan. És már kattog az óra, már múlik az üres idő. Megvárom, amíg azt hiszik, elaludtam. A nagybátyám, aki a nyoszolyás ágyon fölöttem fekszik, mindjárt lecsap a kezével, és azt fogja mondani: – No nem, Bertuska! No nem! – Fogalmam sincs, hogyan látja meg odafönről, hogy piszkálom az orromat. Pedig most már nem piszkálom. Undorodom a kezemtől. Rajta maradt a szorítás, rajta maradt a parasztember ocsmányságának a szaga, érzem, és most már tudnék kiáltani, de nem teszem, és tudom, hogy ami most körülvesz, annak örökre vége, halottak közt fekszem.

Megyek haza Ózdra, de apámat és anyámat már nem találom ott. Apám a háború után egy ideig megint a bányában dolgozott, de egy elszabadult csille szétlapította a mellkasát. Minden csontja összetört. Megint kórházba került, és bár Horthy Miklós ekkor már nem jöhetett hozzá látogatóba vaskereszttel, mint '43-ban, Rákosi Mátyásnak pedig esze ágában sem volt kórházakban vöröscsillagokat osztogatni, mégis felgyógyult, és újra rendőr lett belőle. A háború alatt csak egy évig volt az. '44 végén, az általános mozgósítás idején, a sebesülése ellenére őt is behívták katonának, és néhány nap múlva kivitték Németországba tankcsapdákat ásni. A tankokat azonban az ő csapdái sem tartóztatták fel. Robogtak az Elba felé, és ő soványan, feketén ott állt Hamburgban az Elba torkolatánál, nézte a messzeséget, és töprengett, ne szálljon-e hajóra, maga mögött hagyva mindent, ne hajózzon-e át Amerikába, mint a társai. A tenger a legnagyobb csábító. A távolság, és hogy van másik élet, csábítóbb, mint a legszebb asszony. Apám azonban hazajött. Hazajött, de nem egyenesen. Hannover mellett egy parasztasszony fogadta be. Hetekig dolgozott nála, és a német nő, akinek a férje odaveszett keleten, alig akarta elengedni. Képzeltető, milyen szívesen hallgatta anyám ezt a történetet. Szerinte az egész háborút egyes-egyedül ellene találták ki, apám lógatta a lábát Németországban, ki tudja, mifélekkel melegedett össze, míg ő kínlódhatott velem itthon. Sírós, hasfájós gyerek voltam, le nem tudott tenni egy pillanatra se. Az óvóhelyen világítani kellett nekem, hogy el tudjak aludni, anyám már azt sem tudta, nappal van-e vagy éjszaka, lecsukódott a szeme, és arra ébredt, hogy a fejemre koppant az elemlámpa. Aztán '45 telén valahogy mégis hazakeveredett az apám. Mutatta a jobb alkarját, belül a csukló fölött valahol Hannover után egy szívbe foglalva rátetováltatta az anyám nevét. És mutatta a birodalmi sassal lepecsételt térképet, amit még Hamburgban kapott. Erre nemcsak azért volt büszke, mert a Harmadik Birodalom mégiscsak komoly dolog volt, hanem mert a horogkeresztes sasnak a szabadságához volt köze: szabad az, akinek más élete is lehetne, mint amelyet él, aki tehát nincs egészen ott, ahol látjuk őt, pedig megtesz akár ezer kilométert is gyalog, hogy ott legyen, ahonnan majd elvágyódik. Sosem lehetsz egy helyen, hallod, egyszerre mindig kettőn, mostantól mindig két nővel leszel, kannst du es begreifen, mondta a német asszony, du kannst weg, bleibst aber hier, denn alles geschieht gleichzeitig. A birodalmi sas szeme mintha zsákmányra talált volna.

Az egyidejűség azonban talán csak a vágyak csalása, a férfi nadrágjában lakó hazugság. Annál, hogy a vágyak dolgában világosan akarjon látni, annál tehát, hogy tetszetős hazugságokkal ajándékozza meg magát, bár ki tudja, talán mégsem csalás a különböző életek egyidejűsége, apám sokkal tárgyyszerűbben és képzeletszegényebben bonyolította életét, így megelégedett egyetlen csalással, mely valamiképpen igaz volt, mélyebben igaz, mintsem hogy én ítélkezhessem róla, azzal, hogy ő végső soron boldog ember anyám mellett. És hogy talán mégsem volt az, azon csak a halálos ágyán mert elgondolkodni, amikor egy tekervényes történet végén azt mondta, hogy még a ló is vágyik arra, hogy egyszer meg-simogassák. A térképet mindenestre bezárta egy fiókba, és csak ritkán vette elő, hogy egy pohár ribizlibor mellett nézegesse, akkor is inkább csak anyám boszszantására, semmiképpen sem azért, hogy képzelete valóban zavaros utakra induljon.

Anyámban semmi érzék nem volt apám magánya iránt. A férfiak az ő számára durva, félig állati lények voltak, és ez alól apám sem volt kivétel, aki a maga túlságosan erős testével, átizzadt atlétatrikóival, szőrtelen, tetovált karjával, ágyékszagú, örökké csatagos nadrágjaival, borozásaival és durva káromkodásaival évtizedek múltán is illetéktelen behatoló maradt anyám finomabb világában, ahol lépten-nyomon tiltó táblákba ütközött, és szégyellnie kellett magát. De nem volt mit tenni, a betolakodó már a falakon belül volt, már jogai voltak, majdnem mintha egy disznó trappolt volna a házban, sáros lábbal bepiszkította a tiszta szobát, odacsorgatta mindenhová nedveit, és ezt a betolakodót anyám valamiképpen mégis szerette, nem tudta nem szeretni, még ha kitartó küzdelmet folytatott is ellene. És e küzdelem lassan megfeketítette benne a finomabb élet utáni vágyat, amiből nem maradt egyéb, mint valami keserű üledék, gőg, örökös elégedetlenség, ami az évek során oly magasra rakódott benne, hogy a végén már levegőt is alig kapott tőle.

A rendörködés Szendrőben kezdődött és Rudabányán folytatódott. Ott is voltak hegyek, volt patak és alagút, voltak kocsivájta, mély utak, és a föld alatt láthatatlanul volt egyéb is. Az ősidők boldog álmai aludtak a földben, Rudi, az ősember és Gabi, a felsége. Még nem volt csalás, voltak viszont már fegyverek. Rudi egyszer állati maszkot öltött, szétverte egy még ősebb ember koponyáját, táncolt, és Gabi büszke volt rá. Ez tisztességes munka volt, ebben nem volt semmi megszegyenítő. Szeretlek, Rudi, te nagy vagy és erős. Rudi azonban még nagyobb és még erősebb akart lenni, hogy farkasokkal, medvékkel is végezhesen, megegye a hússukat, és lefejtse a bőrüket, takarót készítsen belőle és alábújjon Gabival, mert semmit sem szeretett jobban, mint a tűz mellett Gabival összebújni. Így aztán a jövőt színezgetve hozzálátott késeket faragni. Előbb csontból, kemény fákból és kövekből faragta ki őket, végül, amikor megtanulta, hogyan olvassza meg az érceket, fémből is készített pengéket. És a fémkések beváltak. Rudi boldog volt, most már egész nap táncolt, mert ő volt a legerősebb a környéken, nem volt állat, amelyet ne tudott volna elejteni. Csak Gabival nem tudott zöldágra vergődni. Mit akar ez a nő? Miért nincs kedve a takaró alatt összebújni vele? Összemelegedni. Húzogatja a szája szélét. Kihűti magát és félrehúzódik. Rudinak, ha erre gondolt, innia kellett az erjesztett gyümölcsök levéből. Szó mi szó, egyre többet ivott, míg aztán egyszer bódultan le nem zuhant egy szikláról, mert odalent megpillantott egy másik nőt.

Egy másik nőt, vagy tán Gabi volt az húsz évvel azelőttről, amikor még vékonyabb volt az arca, ringóbb a járása és egész megjelenése csupa napsütés volt. Rudi azt kérdezte a mélységtől, ki ez a nő. Ki ez, nem ismerem. A teste kérdőjellé görbült, szomorú kérdőjellé, mert a nő messze volt, és a mélység értette ezt a szomorúságot, magába rántotta Rudit. Fejjel előre zuhant, a koponyája összetört, amelyben pedig a képzelődő remény zuhanás közben már buja lombokat növesztett. És a képzelet lombjai benőttek az egész hegyoldalt, így aztán évszázadokba vagy tán évezredekbe is beletelt, mire a lombok alatt, a sűrű aljnövényzetben, amely mint a fanszór borította el a fák alját, valaki megtalálta Rudi kését. Fölvette, megvizsgálta, és mivel volt érzéke a tökéletességhez, a széphez és a jóhoz, csupán annyit alakított rajta, hogy a pengéjét be lehessen hajtani a nyélbe. Így született meg a bicska, és bicskával felszerelve a rudabányai férfiak most már valódi férfiak lettek: a képzelet lombja alól gyönyörű nők nevettek rájuk, szemük teli volt megértéssel. A nők között ott volt Jolika is a bérszámfejtésről, és Sacika a termelőszövetkezet vegyesboltjának fiatal eladónője, akinek a bőre olyan csillogóan barna volt, mint a frissen sült kenyér héja. És a rudabányai igazi férfiak minden este megverekedtek a lombok asszonyaiért, a bicskával pontosan az alhas közepére szúrtak, a vér tócsákban folyt szét a porban, egyforma vörösen cigányoké és magyaroké. Miféle emberek ezek, kérdezték, akik máshonnan költöztek ide. A kérdésre senki sem válaszolt, amint az a legtöbb kérdéssel lenni szokott. Válasz helyett megjelentek a rendőrök, hogy szétválasszák a bicskázókat, néha azonban későn jöttek, megesett már a halál.

Most azonban, amikor kedd van és még csak délre jár az idő, a levegő is alig mozdul a faluban. Apám szürke törzsőrmesteri egyenruhájában, amit anyám frissen mosott ki, ezért benzinszaga van, nyugodtan ebédelhetne a rendőrőrsön. Az ebéd paprikás krumpli, amibe szokása szerint kenyérdarabkákat tunkol, és amint a villa hegyére tűzött krumpliszeletek, virslikarikák kíséretében bekapja őket, piros zsírgyöngyök ragadnak a bajuszára, az ebéd ékszerei. Nincs hiánya semmiben. A nyitott ablakon át verebek zagyva csivitelése ömlik be. Az ebéd mégsem lehet nyugodt az őrsparancsnoki íróasztalnál, bár a falunak e percben semmi szüksége rendőrré, a képzelet lombjai alatt most senki sem járja az erdőt. De valaki éppen most támasztja neki a biciklijét az őrsparancsnokság kerítésének. Az ormosbányai megbízott az, megint jelentést hoz. Izgága, fontoskodó ember. Legjobb volna elküldeni az anyja valagába, de azért nem árt vele óvatosnak lenni. Egyelőre nem dönthető el, hogy provokál-e, vagy egy szimpla barom. Ráadásul külön érzéke van hozzá, hogy a legjobb pillanatokban állítson be. Apám mindenesetre nem kívánja megzavarni az ebédjét a jelentéssel. Annyit biztosan várhat. Jól tudja, hogy az ormosbányai megbízott a feljelentéseknek azt a műfaját gyakorolja, mely nem elégszik meg az egyedi ügyekkel, vádirattá kerekedik a harci erejét veszített államhatalommal szemben. Nem szabad elringatnunk magunkat, hanem állandóan fejlesztenünk kell éberségünket, nem elaltatnunk, hanem a harci készenlét állapotában tartanunk, nem lefegyvereznünk, hanem lefegyvereznünk, nem leszerelnünk, hanem mozgósítanunk, miként ellenségeink teszik. Szimpla barom lesz ez inkább, nem provokátor. Úgy látszik azonban, valaki tényleg elkezdte fölfegyverezni magát a faluban, késeknél komolyabb fegyverrel. A csuda vinné el, ebből biztosan ügy lesz! A kanál még egyszer végig-

szántja a lábós alját, hogy a sűrű, finom szaftból minél kevesebb menjen kárba, és az utolsó falat uborka is eltűnik a fogak között.

Hát megőrült ez az Antal? Pisztolyt rejteget? Minek az neki? És ha van pisztolya, minek mutogatja? Átviszi Ormosbányára javíttatni, mintha csak egy kabátot adna be a tisztítóba? Apám egy kenyérhéjjal sietve kitöröli a maradék szaftot a lábós aljáról, és újra maga elé veszi az ormosbányai megbízott jelentését. Ebből nem lehet kimászni. A háta mögül a jelentés fölé hajol három bölcs férfiú is, három szomorú tekintet. Ketten közülük dús szakállat viselnek, a harmadik gyért, ráadásul ő a feje tetején kopasz is. Ők hárman attól oly szomorúak, bár tekintetükből még mindig nem hunyt ki egészen a megértő bölcsesség, mert hiába szakítják millió felé figyelmüket, hiába vannak ott Vlagyivosztoktól Weimarig minden rendőrőrsön, minden tanteremben, minden bíróságon, és hiába tudják, hogy a seregnyi őrsparancsnoknak, tanárnak, diáknak, bírónak és legfőképpen a seregnyi párttitkárnak mit kellene tennie, és mielőtt tesz valamit, mit kellene gondolnia, elfáradtak már, nem győzik erővel az oktalanságot, az ostoba ellenállást, pedig az ember igenis formálható, az ember alapvetően igenis jó. Csakhogy útmutatásaikat ők hárman nem képesek többé érthetően közölni. Lám, apámnak is a szemükből vagy tán a szakálluk gubancaiból kellene kiolvasnia, mit lenne helyes most tennie, ha egyáltalán foglalkozna velük. Apámnak azonban eszébe sem jut, hogy tőlük kérjen tanácsot, háttal ül a három arcképnek, melyek hamarosan amúgy is lekerülnek a falról. Pedig a barátság és a kötelesség ellentmondásaiba bonyolódva most, amikor a piros kislábosból már nincs mit kitörölnie, bizony szüksége lenne a tanácsra, bár pontosan tudja, hogy akárkit kérdezne meg, a felelet egyformaképp hangozna: „Nincs barátság, nincs kímélet! Ma senkinek a fejét nem lehet megcirógatni, ütni kell a fejeket, irgalmatlanul ütni.”

Ezek azonban nem az apám szavai, hanem a gyérszakállú kopaszé a falon. Ilyeneket mond örökké. Apám viszont nem szívesen hall ilyen szavakat, általában se, most pedig egyáltalán. Történt ugyanis, hogy Bokor Antal tanító úr, apám barátja néhány nappal ezelőtt szemrevételezte régi pisztolyát, melyet némi munícióval együtt a háborúból mentett meg, és az idők mulandósága fölött érzett fájdalommal megállapította, hogy ezzel bizony nem lehet lőni. Nem mintha hirtelen lőhetnékje támadt volna. Elég volt Bokor Antalnak a lövöldözésből az orosz fronton. De ha már nem tudott megválni a pisztolyától és az emlékeitől sem, miért ne próbálná rendben tartani őket, ahogy minden egyebet példás agglegény életében. Felült hát tanítás után a biciklijére, és elkarikázott Ormosbányára. Lakott ott egy műszerész, aki a pisztolyokhoz is értett, és mivel régen volt a kezében ilyen darab, meg sem próbálta palástolni izgalmát, mikor átvette Bokor Antaltól a német Parabellumot. Nyomban alkatrészekre bontotta, mint egy órát, kitisztította, megolajozta, reszelgetett rajta valamit, egyszóval gyönyörködött ebben a valóban csodálatra méltó szerszámban, és még aznap este tűzkész állapotba hozta a szerkezetet. Csakhogy a műszerész régi vágású ember volt. Ideológiákban, elméletekben egyáltalán nem volt bizodalma, abban pedig még kevésbé, hogy az ember alapvetően jó lenne, sem úgy általában, sem konkrét személyeket, például saját magát illetően, bízott viszont a munkájában, abban, hogy igenis el lehet végezni valamit tisztességesen, és ez abban az időben már ritkaság volt. A tisztességes munkához pedig hozzátartozott a

próba. Pisztolyról lévén szó ezért kénytelen volt másnap reggel kiszögezni egy saját készítésű céltáblát az üres disznóól oldalára, és a fekete kör alsó szélének közepére célzott. Telitalálat. A feljelentés már a ravasz meghúzásának pillanatában ott feküdt az ormosbányai rendőrmegbízott asztalán. A feljelentő természetesen maga a műszerész volt, aki azelőtt is számos ügyfeléről emlékezett meg hasonló módon.

A három bölcs és szomorú tekintetnek tehát minden oka megvolt arra, hogy Vlagyivosztoktól Weimarig e pillanatban sehol ne fürkésszenek annyi szomorúsággal egy őrsparancsnoki tarkót, mint most apámét, és hogy némán is szinte kiáltsák neki: „Nincs barátság, nincs kímélet!” Apám pedig mintha mégis meghallaná a néma kiáltást, feláll, megigazítja zubbonyán a pisztolytáskát, és a kertkapun kilépve egy kisrendőr kíséretében elindul a lombokkal boltozott Kossuth Lajos utcán az iskola felé.

A ház, melynek utcai frontján, a valamikori tisztaszobában, az őrsparancsnok szolgálati lakásában apámmal és anyámmal akkoriban hármásban laktunk, csak annyiban különbözött a szomszédos házaktól, hogy a pitvar mögött vasráccsal megerősített külön bejárata volt, fölötte a vörös csillagos rendőrségi címerrel. E jel tudatta, hogy a ház valójában nem tartozik a faluhoz, egy távoli hatalom küldöttje, ha nem is oly távolié, hogy akár egyetlen pillanatra meg lehetett volna fedkezni róla, elég távolié ahhoz, hogy küldöttje e távoli hatalomhoz se tartozzék. Egyszóval afféle senki földjén éltünk, nemcsak apám, hanem anyám és én is, akik pedig viszolyogtunk az ablak előtt árnyként elvonuló szürke egyenruhától, a pisztolyoktól. Sokszor megfigyeltem, hogy anyám közeledtére a kisbolt előtt beszélgető asszonyok elhallgatnak, vagy legalábbis lehalkítják beszédüket, engem pedig soha nem hívtak magukkal a gyerekek, akikkel szerettem volna játszani. Bánkódtam emiatt, de nem nagyon, azt mondtam magamnak, játékaik bosszantanának vagy halálra rémítenének. Anyámnak is el kellett fogadnia, hogy a falu szinterein tökéletesen azonos apámmal, miközben néma, kitartó küzdelmet folytatott ellene. És mi mást választhatott volna a küzdelem terepéül, mint az én nevelésemet, ahol eleve győztesnek érezhette magát? Kit tudja, honnan vett anyagokból szebbnél szebb ruhákat varrt nekem, amivel sok szenvedésem okozója lett, mert e ruhákban még inkább idegennek kellett éreznem magamat a falubeli lányok között, egyszerű ruháikat mégsem cseréltem volna el az én pliszírozott szoknyácskáimra, szalagjaimra.

Ha meggondolom, gyerekkoromnak e szakasza a ruhák és az árnyak küzdelmében telt, és a küzdelem apám körül forgott, akit az uniformisok, a lobogó zászlók és a menetelések korában két egymást váltó hatalom ruházott fel a férfiaságnak, az erőszaknak azokkal a jelképeivel, amelyeket egyedül az állam kezéből lehet elnyerni. Az egyenruha apám számára a dolgok jobb és szilárdabb rendjébe engedett bebocsáttatást kora reggel, amikor a tükör előtt az utolsó gombig begombolta a zubbonyát, második bőreként húzta magára. És nemcsak ezt a rendet zavarta volna meg, ha megért valamit anyám ijesztő társtalanságából, amit behímzett a párnákba, behorgolt a csipkék finomságába, és belevarrt a ruháimba is, hanem annak a tudatát is, hogy egyáltalán létezhet bármilyen rend, amely őt magába fogadhatja.

Most azonban, amíg apám szürke törzsőrmesteri egyenruhájában a lombok-

kal boltozott Kossuth Lajos utcán egy kisrendőr kíséretében az iskola felé tart, a legkevésbé sem sietősen, mert a tanítás még nem ért véget, van ideje elgondolkodni a történet folytatásán, hogy néhány perc múlva letartóztatja-e Bokor Antal tanítót, a barátját, vagy valamilyen mentő ötlete támad, én, aki mindezt mesélem, könnyedén átléphetek abba az időbe, amikor a szép szál árnyakból riadt kis törpék lettek, akik a földszintes ház ablakáig se értek föl, négykézláb osontak, nehogy észre vegyék őket. A három szomorú és bölcs férfiút persze így sem téveszthették meg. Weimartól Vlagyivosztokig épp elég nyomorult kis törpét láttak már. Csakhogy e sok nyomorúság, sok törpeség annyi fájdalommal és haraggal töltötte el őket, hogy nem maradt bennük semmi erő, ők maguk is zsugorodni kezdtek, először tenyérynyire, aztán bélyeg nagyságúra. Ráadásul valami ismeretlen kór is meglepte őket. Az utolsó szőrszálíig kihullott egykor annyi talányt rejtő szakálluk. És mivel éppen a szakállukban lakott az erejük, egy reggel, amikor már senki sem ismert volna rájuk, a három buddhista bonc, mert hiszen azok voltak már, a forradalmi munkásmozgalom legnagyobbjai, erőtllenül, kimerülten csúsztak le a falról, és hogy ott voltak egyáltalán, csupán három éktelen, világos folt mutatta, semmi más. Azon a reggelen, mikor apám észlelte a hiányt, szörnyen megrémült, és még mielőtt Weimartól Vlagyivosztokig az összes járási, városi és megyei párttitkár, első és második helyettes, az összes bíró és tanár, az egész szervezett ifjúság tudomást szerezhetett volna arról, hogy a szakállások Rudabányán eltűntek, és őt, egyedül őt tették volna felelőssé, ha a három fej eltűnése miatt Weimartól Vlagyivosztokig eluralkodik a fejetlenség, sürgősen keresett három másik képet, amelyekkel elfedhette a világos foltokat, és amelyekből józan számítások szerint nem származhatott baj. Magyarországon ekkoriban úgysis cserélgetni kezdték a fejeseket.

Olyan kép pedig, amelyből, ha minden szempontot alaposan mérlegelünk, nem származhat baj, mindössze három van. Még szerencse, hogy nem kevesebb. A komor, szakállas férfiak helyén ék alakban már aznap reggel ott függött Petőfi, Vörösmarty és Arany arcképe. Mintha másé soha nem is függött volna az őrsparancsnokság falán. Apámat nagy nyugalom szállta meg. Gyönyörködött bennük. A három közül elsőnek természetesen Petőfit akasztatta fel, és természetesen középre, elvégre ő mondta azt, hogy akasszátok fel a királyokat. E tréfáért Petőfi ezúttal nem haragudott, mert kisvártatva meglátta maga mellett régi barátját, Aranyt Jánost, Arany pedig Petőfit, de nem hitt a szemének. Mit bámulsz úgy, kérdezte Petőfi. Hunyd be a szemedet, ha neki nem hiszel, ha nem hiszed, hogy itt csakugyan én vagyok; s kérdezd meg szívedet, hiszen majd felel ez... A kezdeti boldog elképedés után azonban Aranyon úrrá lett szokott lemondása. Mert bizony éjente sok bús alakban látta ő már Petőfit, sőt nappal is, amint belibent az ablakán, és megsimította homlokát, de neki a hír hiába költött már mesét, hogy barátja tán még eljövend, tudta, hogy mit jelent ez, s azt is, hogy a sírból felszálló árnyak még sohasem hoztak életet.

Vörösmarty, akié a harmadik szög lett, annál izgatottabb volt. Nyomban tudni akart mindent, ki nem fogyott a kérdésekből, de nem Petőfit vagy Aranyt faggatta, hanem apámat. Mondja meg neki, mit csinálnak most Magyarhonban. Erre apám megvonta a vállát, és azt felelte, esznek, isznak és danolnak. Vörös-

marty ezt gúnynak vette, de azért próbálkozott még. Elvégre Magyarhonban soha sem volt nehéz panaszra bírni valakit. Megkérdezte hát, semmi baj sincs? Semmi gondrém, hogy majd érte meglakolnak? Gondrém az mindig van. Meglakolás is néha. Most például azok, akik a ház előtt fékező fakaruszról stangával fölszerelve leugráltak, arra készültek, hogy jól meglakoltatják apámat. Ők voltak a gondrémek. Vészjósuló egy társaság. Belökték a kertkaput, kiáltoztak és verni kezdték az ajtót, majd hogy be nem szakadt. Most megölik az apádat. Ez nem az ő hangjuk volt, hanem az anyámé. Szaladt a ház hátsó traktusa felé, én a nyomában, de a bányászok megelőzték bennünket. Ripityára zúzták az asztalt és a rádiót, szétverték a villanykörtét, és ők is azt kiáltozták, hogy most meglakoltok. „Meglakol a vakmerő, a semmirekellő!” „Törvényt ha kikerül, fennakad egy ágon, meglakol e földön, meg a másvilágon!”

A rendőrök, apámon kívül hárman, a szétvert íróasztal előtt glédában álltak, mintha raportra rendelték volna őket. Berezeltek, ólomkatonák? A jobb keze mindegyiknek a zsebébe ragadt, szorították a csőre töltött pisztolyt. Önuralom. Önuralom. Anyám átölelt és magához szorított, teste elnyelte a testemet. A vasrudak még mindig a tárgyakon álltak bosszút, a székeken, az iratos szekrényen, melynek üvegéből a szilánkok szertesét pattantak, az egyik rendőr kézfején vékony csíkból futott le a vér. És Petőfi, mint 1848 májusa óta mindig, máris harsonák riadóját hallotta és vértengert látott. Gyászt és vért. Mert gyász és vér lesz a magyar nemzet sorsa, és vezérül isten a költőket rendelé! – kiáltotta, azzal le is ugrott volna a falról. Őt nyeszlett fickó léteire életében sem tartotta vissza semmi hatalom, ha vérszagot orrontott, és a magyar nemzet sorsa egy kis leckétetést helyezett kilátásba, de a szöggel, melyre a képe volt akasztva, nem bírt szegény.

Időközben az órsparancsnokság kifogyott a szétverhető tárgyakból. Már csak a rendőrök feje maradt, ahonnan valóban ki kellett volna verni egyet-mást, de a bányászok vezetője, egy széles koponyájú, mokány kis ember a szakállasoknál kevésbé hitt a nevelés lehetőségeiben, és megígérte, hogy mindjárt az is szét lesz verve. Nyomatéku jól szemén köpte apámat, és tépdésni kezdte a parolijáról a csillagokat, a zubbonyáról a csillagos gombokat. Ünnepeles lefokozás. Pergett a dob, riadtak a harsonák. A rendőrök megtépázott egyenruhában, lehajtott fővel álltak a harcmező közepén, míg a huszárok kék mentében, zsinóros csákóban járatták lovaikat, zászlajuk fennen lobogott.

– Ki ez? – mordult hirtelen apámra a bányászok vezetője, és a középső képre mutatott, mely a harsonák szavára megmozdult.

Apám hátrafordult, és tekintete találkozott Petőfiével.

– Ez? – kérdezte.

– Ez! – mordult újra a kapitány, és stangájával betörte a kép üvegét.

A kartonlap megsérült, hasadás támadt a lázas pírban égő arc jobb oldalán.

– Petőfi Sándor.

Úgy látszik, ezt a nevet részegen nem tudta hová tenni a kapitány, mert olyan hangsúllyal, amely nem sok jót ígért, tudni akarta, hol lakik az a Petőfi Sándor.

Vörösmarty arcán erre rángani kezdtek a nevető izmok, aztán kitört belőle a röhögés. Igazi 19. századi röhögés volt, áradó és vad. Elvégre Petőfi volt az, aki letépte csillagát a haza egéről, midőn a nemzetgyűlés hadügyi vitájában a többséggel szavazott, és az a pukkans színész nem átallotta arra biztatni, hogy szag-

gassa darabokra a *Szózatot*. Na most nézzen fel a haza egére ez a pojáca! Hol van onnan az ő csillaga? Akárhogy ragyogott, egy pohár rossz pálinka lemosta, még folt se maradt utána. Mert amióta világ a világ, a haza egét itt a honfi buzgalom s a pálinka mindig együtt derítette föl! Így vagyunk mi is tündöklő augusztusi csillagok a haza egén, lepotyogunk mindannyian. Vörösmarty ezen aztán úgy nevetett, mint életében még soha. Nem is nevetett, ugatott a falon. Apámnak bezzeg, aki néhanapján szintén írt verseket, afféle köszöntőket születésnapra, az arcizma sem rándult.

– Ott fent lakik – mutatott a hegyoldal irányába –, a kasznárház mellett.

A kasznárház mellett, egy kis házikóban született ugyanis valaha az a költő, akit nem akárki, maga Kazinczy nevezett a magyar költők fejének. És igaza volt, mert aki Rontó Pál önéletrajzi tintásüvegébe mártva lúdtollát nemcsak fejér cipókkal, kalácscsal, lángossal és vakaróval töltötte meg az olvasók örökké üres bendőjét, de csodás rétesekkel, lelkes fánkokkal és kapros-túrós bélesekkel is, és aki mindezek után azt merete mondani, hogy inkább társalkodik holtakkal, kik voltak, s már nincsenek többé, az valóban a költők feje marad. És mivel a stangás emberek aznap feltétlenül be akartak verni egy fejet, az a fej nem is lehetett másé, mint a magyar költészeté, vagyis szegény Gvadányi Józsefé, még ha a huszárok verés közben bűdös Petőfinek szólították is.

Így vette kezdetét Rudabányán az utolsó magyar forradalom. Apám telefonált a járás központjába, Edelénybe, hogy utasítást kérjen, de egyetlen parancsnokot sem talált a helyén. Lamberg szívében még nem volt kés, Latour nyakán se kötél, de a telefont már nem volt érkezése senkinek sem fölvenni. Csengett sokáig, csengett visszhangosan. És mire elült a visszhang, a levegő megtelt hírekkel. Miskolcon tüntetések és letartóztatások voltak, Pesten mészárlás, a Tisza felé oroszok vonulnak. Az nem lehet, hogy máris vége legyen mindennek, mikor még el sem kezdődött! El sem kezdődött, de micsoda? Hát a minden. A forradalom, a mindenségit! Kora reggel száz vagy százötven rudabányai bányász elindult Miskolcra. Köztük volt Bokor Antal tanító is. A vonat gyötrelmes lassúsággal kelt át a Szuha völgyén, Kállónál még vesztegelt is vagy negyedórát, mire továbbengedték. Türelmetlenség, izgága heveskedés, az nem lehet, hogy egy beragadt váltó miatt kimaradjanak a forradalomból. Végre sikerül a fülénél fogva előrángatni egy vasutast. Bokor Antal nem érti, mi ragadja őt is magával, ő szidja leghangosabban ezt a mocsok ávós bandát, ők irányítják már a vasutat is. Miskolcon addigra a tömeg a Rudas László utcából a Zsolcai kapuhoz vonult, a rendőr-főkapitányság épülete elé, amelynek homlokzatáról békeszerető kezek már előző nap eltávolították a vörös csillagot. Elterjedt ugyanis a hír, hogy miután szabadon engedtek néhány tucat egyetemistát, a bent tárgyáló diákszabamenti küldötteket letartóztatták. A bányászok a Gömri pályaudvar felől negyed tíz körül éppen akkor értek a Zsolcai kapuhoz, amikor a tömeg egyszerre megindult az épület ellen, hátulról nyomták az elől haladókat, mire a kapuban lövések dörrentek. Egyesek szerint a szolgálatot teljesítő őrök lőttek a kapu mennyezetébe, hogy feltartóztassák a tömeg nyomását, és ha így tettek, kétséges, hogy ezt pusztán ijedségből cselekedték-e, vagy parancsot kaptak rá. Mások szerint nem is lövések, hanem kézigránatok dörrentek, amelyek, mint egy szép szőlőfürt, egyetlen kötegben Gáti Imre államvédelmi százados feleségének ke-

zéből repültek volna el. Tény, hogy október végén az események felderítésével megbízott nyomozók kihallgatták Gátinét, majd elengedték, és a rokonaihoz viték Hidasnémetibe. Az első és a második emeleti ablakokban felállított rendőrök és államvédelmiek a kapuban eldőrdülő lövések nyomán úgy vették, mintha már elhangzott volna a tűzparancs, holott Vörös Balogh István rendőrszázados csak további figyelmeztető lövésekre adott utasítást. A tüntetőkre ennek ellenére heves géppisztolytűz szakadt, kézigránatok robbantak a tömegben.

A lövés nemcsak odakint, hanem a főkapitányság épületében is pánikot okozott. Gáti Gyula rendőr alezredes zavarodott ábrázattal lépett ki a mellékhe-lyiségből, mert felrémlt benne, hogy tíz évvel azelőtt, 1946 nyarán, hogyan lincselte meg a tömeg a zsidónak vélt feketézőket, hogyan vonszolták lovaskocsikkal a megnyomorított testeket. Láta magát a nyakánál fogva egy lovaskocsihoz kötve, és ettől kezdve nem volt alezredes, csak egy ijedt zsidó. A sortűz után a tömeg szétrebbent, de a főkapitányság közelében maradt. Többen a szemközt álló laktanya katonáihoz fordultak fegyverért és védelemért. A katonákban meg is volt a szándék, hogy az ávosok ellen fordítsák fegyverüket, a tisztjeik alig tudták visszatartani őket a főkapitányság ostromától. Eközben a rendőrség és az államvédelem vezetői úgy döntöttek, hogy a forradalmi szervektől, a Diákparlamenttől, még inkább a nagyüzemi munkástanácsoktól kérnek segítséget, átadva a parancsnokságot a munkástanácsok választmányának. Mivel a sortűz nyomán átmenetileg meglazult az embergyűű az épület körül, a küldöttek kijutottak a gyárakba, a munkások képviselőiben azonban csak egy nemzetőr érkezett tárgyalni. Ezért úgy határoztak, hogy a nemzetőr kíséretében a még mindig rémült Gáti Gyula alezredes menjen vissza a kohászati művekbe, hogy a vezetőket tárgyalásra bírja. Nem jutottak azonban messzire. Hiába öltözött Gáti civilbe, az épület körül újra összegyűlő tömegből többen felismerték. Az épületből ekkor riasztólövéseket adtak le a védelmére, így a nemzetőrrel együtt átmenetileg sikerült egérutat nyernie. Az egyik közeli épület pincéjébe menekültek, de hamarosan megtalálták őket, és Gátit a tömeg eszméletlenül verte, majd nyakánál fogva egy teherautó mögé kötötték, úgy, ahogyan az imént felrémlt előtte, a Zenepalotához vonszolták, és ott felakasztották.

Mindez pontosan elmondható. De látható-e most, negyven évvel később Gáti Gyula összevert teste, látható-e, miként dőlnek el a tömegben a legéppuskázott emberek, mint a kuglibábok? Ha a szem nem is, a képzelet ismeri-e az egyidejűséget? Ha ismeri, mindezt nem csupán azért kellene elképzelnünk, mert különben nem érthetjük meg, miért dőrdül el percekben belül Bokor Antal tanító évekkel korábban Ormosbányán megjavított és azóta olajos ronggyal rendszeresen tisztogatott pisztolya, hanem főként azért, mert ha egy tömeg legéppuskázásának lehetőségét nem vagyunk képesek bármikor a szemünk elé idézni, úgyszólván gombnyomásra, ahogy az iskolában az egyszeregyket kell tudni, nos, mit tudunk akkor egyáltalán, mit tudunk arról, hogy hol élünk, hiszen a világ legtöbb városában időről időre lincselni szoktak, időről időre hullákkal díszítik fel a fákat, sortűzekkel ritkítják a szálnalmas élet emberi anyagból összegyűrt, elviselhetetlenül sűrű, kocsonyás masszáját.

Képzeljük el tehát, miként vonszolódik Gáti Gyula teste a Zsolcai kaputól át a Zenepalotáig, ami körülbelül két kilométernyi távolság. Vonszolódik a teherau-

tó lökhárítójához kötve az egyenruhából kivetkőztetett, mocskos vérpogácsa, aszaltszilvaszínű vérpüré, fekete vérpüré, a disznó zsidója, az ávós gané. Mi legföljebb csak elképzelni tudjuk mindezt. De Bokor Antal tanító a saját szemével nézte ezt a szép, ünnepélyes vonszolást, a bosszú és a harag szertartását. A Zsolcai kapunál állt, a tér Ady Endre utca felőli kijáratától nem messze egy erkélyes bérház előtt. A teherautó éppen előtte haladt el. Nézte a testet, ami már nem volt test, és amint elrobogott előtte a teherautó, tekintete rátapadt a csomóra, amivel a Gáti nyakára hurkolt kötél oda volt kötve a lökhárítóhoz. Egyszerű, szabályos csomó volt, nem volt benne semmi bonyodalmasság. Erős férfikéz húzta meg. Bokor Antal figyelmét ilyen mellékes dolgok kötötték le. A teherautó után vagy egy tucatnyian futottak, férfiak, idősebbek is. Emlékezete furcsán elnémította a jelenetsort, sem a teherautó kattogó motorzúgását, sem a vele egy irányba siető emberek kiáltozását nem hallotta, mintha mindaz, amit látott, átetsző burok alatt zajlott volna. A burkot, mely hallását elzárta attól, ami éppen történt körülötte, és ha nem is végleg, de évekre kirekesztette őt a jelenből, saját pisztolyának dörrenései vonták köré. Háromszor lőtt bele a döglött ló szemébe. Egy, kettő, három. Mire a harmadik lövés is eldőrdült, melytől a ló koponyája középen beszakadt, a burok bezárult, magába zárva és bármikor megismételhetővé téve a téren korábban lezajló eseményeket.

Gátit, vagyis ami belőle maradt, a Zsolcai kapunál sokan szidalmazták. Hazaáru. Rohadt gyilkos. Nem is magyar ember. Odarángatták a szovjet emlékműhöz, ott került a kötél a nyakába. Az emlékmű tövében már feküdt egy tetem, egy barna, rövid lábú, jól izmolt lóé. Hidegvérű belga. Derék brabanti. Szóóó-dááás. Szóóó-dááás. A sortűz terítette le. Folyt a vére, a kocsis sírva vágta el a nyakát. Itt a szóóó-dááás. Gátit most ennek a lónak a sáros, hideg, brabanti vérébe hentergették.

– Állatok! Ezek nem emberek! Ezek állatok!

Ki volt az? Ki mondta ezt? Nem a lóra gondolt, annyi biztos.

Már megint egy zsidó. Hát ezek soha nem fogynak el?

Freimann Lajos, aki a későbbi periratokban „polgári áldozatként”, máshol „gombügyökként” fog szerepelni, három társával október 25-én este érkezett egy szürke Pobedában Debrecenből Miskolcra. Mi dolguk volt ott? Üzleteltek ilyen időkben? Vagy ők is az ávónak dolgoztak? Freimann a szállodában, ahol megszálltak, este elment a toalettre, és a falon azt a feliratot látta, hogy „Halál a zsidókra!”. Szólt a főpincérnek, hogy törölje le. Csak azt nem tudta, hogy ezt milyen arccal kell mondani. Törölje le! Milyen arccal kell mondani most, amikor? Az istenért, csak ne idegesen! Másnap az emlékmű előtt Gáti gyilkosai elkapták Freimant is. Ők is láttak valamit, látták rajta, hogy zsidó. Gáti bátyja. Ávós őrnagy, az anyja istenit! Három társával együtt szaladni kezdett a szálloda irányában, el is értek odáig, ahol két pincér útjukat állta, és az üldözők utolérték őket. Freimant visszahurcolták az emlékműhöz. Szép magas obeliszk. Az emlékmű talapzatára többszöri próbálkozás után akasztották fel, a nehéz, rángatózó test alatt kétszer is elszakadt a kötél. A gyilkolás körüli örökös ügyetlenkedések. Most már csak az volt hátra, hogy lerángassák Freimann nadrágját. Ha körül van metélve, zsidót öltek meg. Körül volt. A fulladástól merev hímtag makkján fényesen kifeszült a bőr. Nem valami nagy szerszám.

Zsidópöcs. Ezt akartad látni, nem? Halálmerev zsidópöcs fénylik az obeliszk alatt.

És ekkor. Mi történhet ekkor? Mi történhet még?

Eldördül egy lövés.

Bokor Antal tanító belelő a ló üveges szemébe. Összetörik az üveg. Megvakul a döglött ló. Beszakad a koponya. És a lövés, mely bezárja a burkot, a burkon kívül végre rendet tesz az üres időben, a falóra réztányérja ide-oda ing, újra hallható hangokat ad az óra sötét barna fateste. Apám a Kossuth Lajos utcán megy az iskola felé, és már tudja, hogy nem fogja letartóztatni a barátját. Azt fogja jelenteni, hogy a pisztoly, amelyet megjavított az ormosbányai műszerész, patronos játékpisztoly volt. Ilyen könnyen azonban nem keveredhet ki ebből a történetből. 26-án késő este, amikor a vonat visszahozza a bányászokat Miskolcra, Bokor Antal meglátogatja apámat. Elmondja, mi történt a Zsolcai kapunál, megnyugtatja apámat, hogy neki semmi bántódása nem eshet, és azt tanácsolja neki, hogy a község őrsparancsnokaként csatlakozzék a bányászok munkástanácsához. Anyám vacsorát hoz be, gőzölög a délről maradt bableves, gyűlöli, gyűlöli ezt a helyet, ahol él. Amit most hallanak a miskolci lincselésről, arról évtizedekig hallgatni fognak. Rendnek kell lennie, apám ezt mondja, ez a legfontosabb. A stangásokról nem beszél, de rájuk is gondol. Néhány nap múlva azonban bevonulnak a faluba az oroszok. Négy orosz jön egy nyitott UAZ-zal, a kocsit az őrsparancsnokság előtt áll meg. A falon egyelőre nincsenek új képek, még várni kell, amíg minden kitisztul, a régieket, a költöket viszont már levették.

Megint ott éktelenkedik tehát a három folt, és apámat éppen alattuk állítják falhoz. Az oroszok között van egy magyar is. Tud magyarul. Az iránt érdeklődik, miért állt át apám rendőr létére a munkástanácsához. Kérdőre vonja. Kíváncsi rá. Le is lőhetné, de csak vádol.

Apám azt feleli, amit a tanítónak is felelt. Rendet kellett tartania. És itt a faluban nem is volt lincselés. Itt haja szála se görbült senkinek.

És ez volt az egyetlen válasz, amely az oroszoknak megfelelt. Elvégre az ember nem sokat változott az első emberpár születése óta, akik meghallották az Úr szavait, mikor a kertben járt, s egyetlen szóval beteljesítették politikai küldetésüket, hogy a nyelv szavával uralják a földet, és ez a szó nem volt egyéb, mint a „rend”. Széder, így mondták a teremtés ifjú gyermekei. Párjádok, így mondta, aki tolmácsolt. On szlegyíl za párjádokom. És ennyi elég is volt, az UAZ, ahogyan érkezett, el is ment. Visszajöttek viszont a járási elvtársak, akik még 24-én szöktek át Szlovákiába. Mentették a tyúkszaros életüket. Most visszajöttek, és ugyanazt kérdezték, mint az oroszok. Csakhogy mivel magyarok voltak, és mivel ők voltak az edelényi elvtársak, a kérdés valahogy egész másképp hangzott. És apám is egész másképpen válaszolt. Nem beszélt a rendről. Arról éppenséggel nem. Kák tü gáváris pá vengerszki párjádok? Nyikák, nyikák. Dühbe gurult és ő is kérdezett valamit. Azt kérdezte: én itt voltam, de ti hol voltatok? Hol a kurva anyátokban? És ezzel a kérdéssel beadta a leszerelési kérelmét. De az egyenruhát nem vették el tőle olyan könnyen. Ahhoz, hogy ne állítsák hadbíróság elé, hogy ne ültessék le évekre, meg kellett tennie valamit. Végül is nem nagy dolog. Neki kell letartóztatnia Bokor Antal tanítót, aki részt vett Miskolcon Gáti Gyula rendőr alezredes bestiális meggyilkolásában. Emlékeztették apámat arra a né-

hány évvel korábbi pisztolyügyre is. Tudtak róla Edelényben. Hogy játékpisztolynak nézett egy Parabellumot. Ekkora baklövést! Ebből még baj lehet, ha ez az ügy is szóba kerül a tanító tárgyalásán. És hát valószínűleg szóba fog kerülni, mert azt ugye mégiscsak ki kell majd deríteniük a miskolci elvtársaknak, hogy honnan szerezte a tanító azt a pisztolyt, ami a főkapitányság előtt eldőrdült. Tanúk vannak rá, hogy először ő lőtt rá a kapuőrre, mire az megtántorodott, és a mennyezetbe lőtt. Mindenre vannak tanúk. Ez a rend. Akár még apám ellen is találhatnak valakit, ha akarnak. De miért akarnának? Arról a pisztolyjavítási ügyről is meg tudnának feledkezni. Feltéve, ha.

Feltéve.

És a mondatot már be sem kell fejezni. Apám újra ott megy a lombokkal boltozott Kossuth Lajos utcán, nem siet, hisz még tart a tanítás, és fél óra múlva, amikor a faliórák a faluban kettőt ütnek, bekíséri a rendőrsre Bokor Antal tanítót, aki majd csak '63-ban szabadul amnesztiával. És a tanító, mielőtt kilép az iskola épületéből, azt kérdezi apámtól, tudja-e, hogyan néz a döglött ló szeme. Egy brabanti lóé. Szóóóóááás. Itt a szóóóóááás! Amikor süvít felé egy Parabellum lövedéke.

Egyedül*

Három hónapja már, hogy eltemettük, de még most is sűrűn törnek rám homályos, még csak gondolatnak se nevezhető suhanások, villanások. Olyasmik, hogy fel kellene hívni, hiszen a milliószor beütött telefonszám a megszokott telefonozás időpontokkal ott lapul a tudatom mélyén, és talán, mert régen aktivizálódott, egy tört pillanat erejére önjáró lett. Aztán öt-hat óra tájékán – ezerszer siettem olyankor hozzá – felbukkan valahonnan az elégedetlenkedő hiányérzet, a nagyerdei úton pedig – mielőtt jobbra, hazafelé letérek – a halvány vágyakozás, milyen jó lenne egyenesen továbbmenni, végighajtani azon az úton ezeregyedszer is, kint balra fordulni, átmenni a vasúton, majd a nagytükörbe pillantva, az éles hajtúka-nyarban óvatosan jobbra kanyarodni, és behajtani a hatalmas parkolóba. Végigmenni – éppen úgy, mint nyolc hónapon keresztül nap mint nap – az épületek oldalában, köszöngetni a kint ücsörgőknek, akik már ismernek, és akikkel váltok két szót. A hospice terasza előtt kerülgetni a napozó macskákat, aztán a pavilon mély csendjében kettőt jobbra lépve, már messziről, a folyosóról a mindig nyitott szobaajtón át megpillantani őt az ágyában, jó hangosan, hogy jó napot kívánok, ki van itt, tessék csak felébredni, vidámságot erőltetve magamra berobbanni hozzá. Felnöthoz illően azonban tudomásul kell venni, hogy nincs ezeregyedszer.

Egy egész évem volt felkészülni, mégsem sikerült. Félelmetes volt, ahogy a hír ért, megkísérlem leírni neked, bár meglehet, nem leszek képes szavakkal meghatározni azokat az érzékeken túli, megnevezni se tudom miket, amelyek akkor körülöttem és bennem kavartak.

Előtte éjszaka – gondolom, mert az utolsó napok, hetek, hónapok fáradsága csontig ette belém magát – álom nélküli, nehéz, szinte öntudatlan alvásba zuhantam. Reggel hétkor telefoncsörgés riasztott, az éjszakás Marika hívott, mielőtt hazament.

A szokatlan időben megszólaló telefon a hideg rettenetet hozta rám akkoriban. Tudod, az a milliószor hallott csengőhang, amely egyébként ugyanúgy része a napjainknak, mint az autó zúgása, a kutya ugatása, a kazán duruzsolása, olyankor teljesen kivetkőzik magából. Baljós fenyegetéssel hasít a korai vagy késői mély csöndbe, és te úgy érzed, mintha durva erőszakkal rád szakasztaná azt az ajtót, amely elválaszt, és védelmez téged a bajtól. Több riadalmon is átestem, volt köztük számtévesztő ismeretlen, csevegő ismerős és halaszthatatlan munkahívás. És én a pillanatig tartó rettenetet követően el se tudom mondani neked, milyen hálás voltam – nem is tudom, kinek, minek –, hogy még az innenső oldalon vagyunk.

* Részlet a *Hálóiingben, pelenkában* című kisregényből.

Az éjszakás Marika rögtön azzal kezdte, ne ijedjek meg, változatlan az állapota, de menjek még délelőtt az irodába, vegyem fel a pénzeit, ne kerüljenek hagyatéki eljárás alá. A zsibbasztó ijedtség után megnyugodtam kissé, sőt visszazuhantam egy röpké időre még az alvásba is. Fél nyolc körül keltem fel, molyováltam, végeztem a reggeli rutinjaimat. Közben hol noszogattam egy kényszeres érzés, hagyjak mindent és induljak, hol visszafogott valami, még ne, korán van, csak lábatlankodnék a reggeli dolgok, a fürdetés, a tisztába tevés alatt. Egy kis üvegbe barackbefőttet készítettem, hátha bele tudom varázsolni apró falatonként valahogy a szájába, bár nem igazán hittem benne az előző este után. Összepakoltam Sári néném tálkáját, üvegét, hisz úgyis fogunk találkozni, visszadom neki. Így tengtem, lengtem tulajdonképpen, mert valójában már elindulhattam volna, és rég ott lehettem volna nála. Aztán nyolc óra negyvenkor tipródva néztem az órára, mégiscsak sietni, menni kellene gyorsan, de a nevenincs valami ismét visszatartott, jobb lesz kilenc körül.

Akkor, ott az óra előtt azonban valami furcsa, leírhatatlan suhant át rajtam, lebegett körülöttem. Nem tudom megfogalmazni neked, érzés, benyomás, egy különös tudatállapot vagy mi volt ez. Egyetlen konkrét, halvány kényszerűséget is hordozó gondolat testesült meg benne: már nagyon régen írtam, be kellene kapcsolni a laptopot. Bejött a fájl, egyetlen kurta mondatig – most már itt a vége – jutottam, és akkor megcsörrent mellettem a mobiltelefon. Még pontot tettem a mondat végére, majd másodikra felvettem. A kijelzőre pillantva hosszú számsor, benne a vezetékes körzetszám – maga a bizonyosság – villant a szemembe.

A főnövér szólta bele, szomorú hírt kell közölnie. Nyolc óra negyvenkor bevégződött.

Nem gondoltam, hogy ennyire rövid az élet, pedig láttam a romlást, részese voltam a folyamatnak! Megérezhettem volna, tudnom kellett volna! Ez így mégse igaz, mert igen, tudtam, hogy haldoklik, előző nap és az azelőttin végtelenül ültem mellette, és aznap is úgy gondoltam, hogy folyton folyvást ott leszek. Intézkedtem túlfűtötten, ha úgy látják, a legrosszabbra fordult az állapota, és én éppen nem vagyok, értesítsenek, akár éjszaka is. Megkérdezték, ott akarok lenni, amikor meghal, és én azt válaszoltam, igen, mindenképpen, mert segíteni akarok neki. Telefonszámokat egyeztettem, kontrolláltam, úgy érzem, mindent megtettem ennek érdekében. És nem adatott meg. Se neki, se nekem.

Úgy egy héttel a halála előtt kezdődött a végső romlás. A nővérek nap mint nap azzal fogadtak, hogy egész nap alszik, semmit sem eszik. Valóban, az imádott zsíros kenyér, a paradicsom érintetlen maradt, legfeljebb egy kis dinnyét tudtam belediktálni. Nagy meleg volt azokban a napokban, hátha emiatt ilyen, gondoltuk Péterrel. Vasárnap, két nappal előrehozva a születésnapját, egy Fekete-erdő tortával vonultam be a hospice-ba. Világéletében odavolt a sokkrémes sütikért, gondoltam, ez most is bejön, de csak morgolódtam, hova gondolok, illet ő nem ehet. Jó, akkor próbálkozzunk a barackkal, mondtam. Rozikát, a szobatársat, elkezdtem a tortával, őt a barackkal etetni. Hosszú percek teltek el minden falat között, mert csak rágtak és rágtak, elfelejtettek nyelni. Szólongattam és dicsérgettem őket, ha lement a falat, és gügyögtem hozzájuk, milyen finom, milyen ha-

bos ez a süti, milyen édes és leves ez a barack. Egy falat, egy törlés és három kortynál nem több a szívószállal, nehogy félremenjen az innivaló. Igaz, másfél óra hosszaiig tartott, de akkor még villával ettünk, és szívószállal ittunk.

Este szoltam Sári nénémnek és Katának, hogy rosszabbra fordult az állapota. Másnap együtt mentünk ki hozzá. Már felültetni sem tudtuk, mert minden mozgásra magánkívül volt a fájdalomtól. Oldalára fordulva, feje alá még egy kispárnát téve próbáltunk valamit belediktálni. A szeme végig csukva volt. Folyton kérdezgettem, fáj a lábad, fáj a kezed, szemöldökráncolással jelezte, hogy igen. Egyszer azt találtam kérdezni, mid fáj, és ő azt válaszolta: az egész világ. Ez volt az utolsó értelmes mondata.

Jolika néni, Ildi anyja állt meg az ajtóban, és mint egy hírnök szolt hozzá: imádkozz Editke, meglásd, a Jóisten megsegít. Ösztönösen odafordultam Sári nénémhez, ő nagyon tud imádkozni, kezdje el. Belefogott a Miatyánkba, utána a rózsafüzérbe. Katát magamhoz húztam, úgy mondtuk mi is. Meg-megakadtam, vagy a visszafojtott sírástól, vagy mert nem emlékeztem a szövegre. Ő is próbálta velünk mondani, láttam, ahogy az ajka némán formálta a szavakat, láttam tőle az áment és a malasztal vagy teljest. A kezét is megpróbálta összekulcsolni, ez azonban még segítséggel sem sikerült neki. Edit, mondjunk még egy füzért, kérdezte Sári néném, és azonnal belekezdett az újabba. Megrendültség és békesség volt körülöttünk. Már sötétedett, amikor Sári nénémék elmentek.

Magamban maradtam vele. Csak ültem az ágya mellett némán, csendben. Figyeltem a lélegzését, néztem a folyton ránduló arcát, a csukott szemét, az égnek kiáltó, a levegőben megmeredve álló karját, amit megpróbáltam lehajtani a paplanra, ő azonban újból és újból visszaemelte. Egész életünk benne volt abban az utolsó előtti estében. A közelségeink és a távolságaink. Mélyről, nehezen szedte a levegőt, csak aludt és aludt, legalábbis úgy látszott. Azt a fajta magányt láttam rajta, amelyet az ember nem akar megosztani, és nem akarja, hogy megtörje bárki. Mégis próbálkoztam, érintésekkel. A kezét simogattam, de csak könnyedén, mert tudtam, hogy már az egész világ fáj. Volt, amikor hagyta, volt, amikor el akarta húzni. Olyankor megilletődtem, abbahagytam, kis idő múltán azonban arra gondoltam, lehet, csak rosszul értelmeztem a mozdulatát, úgyhogy makacsul újra és újra próbálkoztam, mert a köztünk valaha volt összes távolságot le akartam győzni. Azt hiszem, nem sikerült. Lehet, nem jól közeledtem. Beszélni képtelen voltam, ő nem tudott. El se tudom mondani, mennyire akartam, mennyire igyekeztem, hogy jobb, könnyebb legyen neki, és mennyire tanácstalan, gyámoltalan voltam. Olyan jó lett volna, ha valaki segít akkor nekem, eligazít egy kicsit abban az érzelmi útvesztőben, magamra hagyatottságban, de csak ültem és ültem mellette egyedül, gyötrelmesen.

Sötétedett, de nem kapcsoltam semmilyen fényt. Olyan érzésem támadt a félhomályban, hogy érzi a gondolataimat. Tudatosan elkezdtem koncentrálni. Hogy mit gondoltam? Szokványos, mondhatni, sablonos dolgokat, jaj, te szegény, nagyon sajnállak, már semmi sem számít, minden jó lesz, nyugodj meg, aludj, ilyesmiket. Egy idő után mintha egyenletesebben szedte volna a levegőt. Bár lehet, hogy mindezt az én felfokozott érzelmeim sugallták, és ő az égvilágon semmit se érzékelt már a világból, mert úgy tele volt gyógyszerekkel, hogy azok mindent elnyomtak.

Miután a ki tudja, hányadik, soron kívüli fájdalomcsillapítótól mintha tényleg aludt volna, az eszem elkezdett noszogatni, most már ideje hazamenni. Nehezen mozdultam. Ültem, és még mindig ültem mellette tovább, figyeltem a vonásait, véstem őket az agyamba befelé, aztán mégiscsak felálltam, megsimogattam az arcát, pihenj, aludj, mondtam, és egy halvány pusztit adtam neki. Egy gyenge remegés, épp olyan halvány, mint a puszi, futott végig rajta. Az éjszakás Marika megnyugtatót, biztosan megéri a reggelt.

Másnap – miután a nővér is azt mondta, hogy szokott magában imádkozni – eldöntöttem, hogy papot küldök hozzá, amilyen gyorsan csak lehet. Sikerült elintéznem, hogy Király tiszteletes, aki egyébként rendszeresen járt ki az otthonba, és látogatta őt is, elmenjen soron kívüli, utolsó úrvacsorára hozzá. A tiszteletes utána azt mondta nekem, hogy elfogadta a sorsát, istenfélő ember, könnyű halált kívánjunk neki. Már nem emlékszem, hogy csak gondoltam vagy hangosan ki is mondtam, ez eddig nem adatott meg.

Tehetetlenségemben az agyam, mint egy mantrát zakatolta: mit tehetnék, mit tehetnék? Eszembe jutott, hogy a haematológián annak idején azt mondták, borzasztó fájdalmakkal jár a mieloma, de nem hagyják szenvedni a beteget. Aztán, hogy hányszor hallottam, a végén morfinszármazékokkal vagy morfiummal csillapítják a haldoklók fájdalmát. Így villant be a megoldás: morfium. Szaladtam a főnővérhez, aki azonban gyorsan lehűtött: a hospice nem kórház, morfiumhoz ÁNTSZ-engedélyt kell kérniük, több nap, mire megkapják, addigra késő lesz. Mivel előző este óta a tablettákat már összetörve, mézzel pempősítve sem lehetett belediktálni, injekcióra váltottak, nyugodjak meg, akkora dózisokat kap és annyiszor, hogy ugyanazt a hatást eléri így is. Nem tudom, így volt-e, fogalmam sincs, az elérhetetlen morfium jobban enyhítette, netalán ki is iktatta volna a kint? Azt se tudom, hogy a két utolsó napon, amikor úgy tűnt, magánkívül alszik, valóban aludt-e vagy öntudatlan volt. Csak azt tudom, hogy a két nap alatt egyetlenegyszer sem nyitotta ki a szemét, és hogy ne kínozzuk, már nem ültetjük és nem fordítottuk, hogy a nővérek kispárnák seregét rakosgatták a térd, a boka, a könyökcsont közé és alá, mert minden, akár saját testrészeinek összeérése, akár a lepedővel vagy a paplannal való érintkezés is fáj. Az én könnyű kezem is. Tudod, elnézve az összeaszott testét, a kisebesedett bőrét, amelyet szinte átfúrt a csont, az arca és a szeme helyén feketéllő gödröket, arra gondoltam, hogy az Isten utolsó próbatételként pont azt mérte rá, ami elől menekült, amivel képtelen volt megbirkózni, a fájdalmat.

Az utolsó nap délutánján bevittem a gyerekeket, akik valójában már nem is gyerekek. Tudták, hogy végleg búcsúznak. Becsületükre legyen mondva, helytálltak. Még akkor is, ha Dávidot ki kellett vezetni, mert nem bírta elfojtani a zokogást, még akkor is, ha Zia elcsukló, erőltetetten könnyű hangon kérdezgette, hogy emlékszel, nagy, amikor kétfelé főzted a tésztát a kedvünkért, meg amikor azt mesélted nekünk, hogy nagyapa az ablakod alá ment? Amikor búcsúzaskor Zia jó hangosan, szinte kiabálva mondta, hogy mi már megyünk, az előző napi – az egész világ fájt – utolsó értelmes mondata után még egyszer megszólalt. Megdöbbenően hangos, de nagyon artikulátlan szavak törtek fel belőle, amikből Zia mintha azt értette volna ki, hogy nem akarom. Én semmit, és hiába szólongattam, mondd még egyszer, ismételd meg, újból visszazuhant magába. Mégis,

mintha választ kaptam volna a főnövér korábbi kérdésére, van-e valaki a családban, aki miatt nem tud elmenni? Talán a gyerekek voltak azok, őket várta még. És beigazolódta Irénke valamikori szavai is; lehetett csukva a szeme, lehetett beszédképtelen, mindent érzékelt és értett abból, ami körülötte zajlott, bennünket, a szavainkat, a zaklatottságunkat és a gondolatainkat.

Furcsa kettősségben éltem azokban a napokban. Tudtam, biztosan tudtam, hogy a végén vagyunk, mégsem hittem el. Tudtam, amikor előtte két nappal értesítettem a nénéimet, az unokatestvéreimet. Tudtam, amikor Péter kérdésére a nyakunkon lévő aradi utazásról azt válaszoltam: amilyen állapotban van, könnyen lehet, addigra még el is temetjük. Tudtam, amikor a papot intéztem utolsó úrvacsorára, amikor a gyerekeket bevittem, amikor a kezemmel etettem, amikor artikulátlannul próbált valamit mondani, amikor leírtam azt az egy mondatot, hogy most már itt a vége.

Amikor a morfiummal próbálkoztam, amikor azon tipródtam, kit küldjek magunk helyett Aradra, amikor a nővér azt mondta, megéri a reggelt, és eljöttem tőle, amikor nem indultam hozzá, mert úgy gondoltam, van még idő, akkor azonban mégsem hittem el, hogy nincs, elfogyott, vége. Utólag is ez bánt, emészt a legjobban, mert ha nem tologattam volna a szembenézést, ha végérvényesen elfogadtam volna, hogy haldoklik, akkor azt gondolom, tudatosabb lettem volna, és talán akkor nem gyötörne még most is valamiféle hiányérzet.

*

Két héttel a temetés után álmodtam vele először. A kert végében voltunk, hogyan keveredtünk oda, fogalmam sincs. Ő betegen, hálóingben, pelenkában, pont úgy, ahogy ezt az utolsó nyolc hónapot töltötte. El nem tudtam képzelni, hogy fogunk felmenni a házhoz, hisz járni se bírt. Azt kérdezte, haragszol, egyáltalán nem, de nagyon aggódom, feleltem. Sűrű növény, valami tengeriféle volt mindenütt, sorja se látszott. Kicsivel arrébb aztán csak felfedeztem egy lábnyi széles utat, menjünk arra, mondtam. Az az út azonban csak neki volt elég, én a másik sor közé, a bal oldalára álltam, úgy támogattam őt. Neki-nekiment az almafa mélyen lenyúló gallyainak, hogy könnyebb dolga legyen, gyorsan átmentem hát a másik, a jobb oldalára. Meglepően jól bírta magát, és gyorsan haladtunk. Ki kellett nyitnom a kertkaput, ezért előtte valamicskével elengedtem, és előre mentem. Amikor visszafordultam, döbbenten láttam, hogy a földre ereszkedve, fordított négykézlábon egyedül akar továbbjönni. Mit csinálsz, ez nem lesz jó, a lábad nem bírja, kiáltottam neki ijedten. Hallgat rám, úgy tűnt, mert felállt, elkezdett kiegyenesedni, csudálatos módon teljesen egyedül, önállóan. Már majdnem a végére ért a mozdulatnak, már majdnem teljesen kiegyenesedett, amikor hirtelen gödör keletkezett a lába alatt, és derékig belesüllyedt. Hogy fogsz onnan kijönni, kiáltottam, abban a szempillantásban azonban tovább szakadt alatta a föld, és egy villanásnyi idő alatt magába nyelte. Rohanni kezdtem a gödör felé, a széle előtt azonban megtorpantam, lehasaltam, kúsza közelítettem meg. Örvénylő, nagy vízbe pillantottam, mélyebb volt a legnagyobb mélységnél. Ennek ellenére sem volt sötét, inkább kékes színűnek és tisztának lát-

szott. Abban a hatalmas erejű, irdatlan mélységben tűnt el az én mamám, és jól tudtam, hiába keresgetem a szélén hasalva őt a szememmel, örökre elveszett a számomra. Felszaladtam a házhoz, segítségért kiabáltam Éva nénémnek, Sári nénémnek, aztán felébredtem, és nem felejtettem el semmit.

*

Már akkor tudtuk mi vár ránk, amikor pontosan egy évvel a halála előtt, a doktor-nő megmondta a diagnózist. Tombolt az augusztusi hőség. Csorgott a víz rólam, mire kiértem a kórházba, a II. belgyógyászatra, ahol már negyedik hete feküdt. A földszinti büfében megvettem a szokásos kávéját, hozzá egy pogácsát. A lift előtti tumultust látva gyalog indultam neki a negyediknek, nem volt türelmem várni.

Az az osztály egy százéves épületben van. Hatalmas lépcsőháza a kovácsoltvas korlátokkal, a talpig ablakokkal, az irdatlan széles folyosók, az óriási belmagasság a század eleji Erzsébet-kórház miliőjébe visznek vissza téged. Amikor belépsz, két fura liftbe ütközöl, sehol másutt nem láttam hozzájuk hasonlót. Az egyik, a hordágyas, a fekvőket, a másik a lábón járókat – a látogatókat, a betegeteket – szolgálja. Ha úgy hozza azonban a szükség, a halott is azzal indul utolsó útjára. Valamelyik ottjártamkor a kezelő készségesen fordult hozzám, sajnos most nem vihet fel, mert exitest – hirtelenjében nem is értettem, miről beszél – hoznak mindjárt lefelé. Ezt a sima liftet is egyébként csak kezelővel lehetett használni, akiért, ha épp nem volt az adott szinten vagy a kalitkájában, csengetni kellett, aztán jött, amikor jött. Kinyitotta és bezárta a kétszárnyú, fehérre festett vasajtót, benyomogatta a gombokat, mire az ütött, kopott monstrum nagy zökkenéssel lassan, mondhatni, méltóságteljesen elkezdett felfelé kúszni vagy lefelé ereszkedni. Hatalmas, legalább kétszer, de az is lehet, hogy háromszor akkora jószág-ról volt szó, mint az átlagos lift. A bal oldalában egy a használatban teljesen besárgult, eredendően fehér műbőrrel bevont padocskára rogyhatott le, aki végképp nem bírta magát, habár a látogatónak, a lépcsőmászás helyett, néhány emelet erejéig, illetl megelégedni az elfogott kényelem örömeivel.

A belgyógyászat hatalmas volt, több szinten helyezkedett el, osztályait külön-külön megszámozták. A kettes belen két párhuzamosan futó, hosszú folyosó két-két oldalán sorakoztak a kórtermek. Három-négyre esett egy fürdőszoba. Ő nyolc-ágyasban feküdt négy hétig. Mindvégig telt ház volt. Megesett, hogy két sor közé, a terem közepére állítottak be plusz ágyat, úgyhogy lépni nem lehetett. Az augusztusi kánikulában a nyolc, kilenc, tíz ember izzadsága, a csöpögő infúziók, levedző sebek, ágytálak, pelenkák, ételek szaga elviselhetetlenné tette a levegőt. Szégyelltem magam rendesen, mégse bírtam erőt venni a viszolygásomon, már amikor beléptem, felfordult a gyomrom, és nagyon kellett fegyelmezni magam, hogy pár percig kibírjam. Legalább addig, amíg kipakolok, és ráveszem, hogy menjünk ki a folyosóra, az ablak alá, ahol a három-négy, egymásba kapcsolt szék valamelyikére le is tudunk ülni. Igaz, hogy velünk szemben két hatalmas, fémváz-as, nejlonszákos, fedeles, szeméttel és szennyessel teli kuka állt, a hatalmas ablakok azonban mindig nyitva voltak, és elviselhetőbbé tették a levegőt. Akkor volt baj, amikor nem bírta magát, és nem jött ki. A rövidebbre sikeredett látogatások bizony nem egyszer okoztak nekem lelkipurdalást.

A negyedik hét végén, azon a forró augusztusi napon, összekapcsolva találtam a kórteremben. Ha még kávézik a mama, két óra múlva visszajövök érte, pökken-diskedett egy kicsit a betegkísérő Csaba. Szó se lehet róla, ő tíz másodperc alatt megissza a kávéját, maga addig itt megáll, utána pedig átkísér bennünket oda, ahová kell. Megszelídült. Még arra is futotta, hogy utánakérdezzek, miért, hová kell mennünk. Egy fiatal helyettesítő doktornő – a tömértelen, eredménytelen vizsgálat után – gyanút fogott, valami speciális vérvizsgálatot rendelt el, és a haematológiára küldte.

Hosszú volt a haematológiára a kétliftes, mindössze háromfolyosónyit kitevő út, mert igaz, hogy saját lábán tette meg, de csak totyogni bírt már akkoriban. Ócska közhely, hogy minden viszonylagos, tény azonban, hogy később sóváro-gva gondoltunk vissza azokra az időkre, amikor még úgy-ahogy, de tudott járni. Amikor még ha öt percig tartott és háromszor visszahuppant is, de egyedül fel tudott állni, amikor még ha tíz perc alatt és bottal, de ki tudott csoszogni, ajtót nyitni nekünk. Amikor még ha két oldalról támogatva is, és az ülést a lehető leg-hátrébbra tolvá, de be tudtuk pakolni az autóba, amikor még, hogy a lehető leg-kisebb távolságot kelljen megtennie, szorosán a haematológia mellé parkolva, fél óra alatt be tudtunk együtt dőcögni a hatos kórterembe. És azokra az időkre, már kint a hospice-ban, amikor még várta a gyógytornászt, mert reménykedett, hogy nemsokára toloszékbe bír majd ülni, amikor bekéretett ezt-azt-amazt a ru-hái közül, mert még készült arra, hogy kiviszik levegőzni.

A haematológia, a belgyógyászathoz képest, valóságos luxushelynek számított. A kórtermekbe, amelyek tágasak és tiszták voltak, nem nyolc, csak hat ágyat állí-tottak be, és mindegyikhez külön fürdőszoba tartozott.

Alighogy megérkeztünk, fiatal, hosszú fekete hajú doktornő jött. Először azt hittem, nővér, de olyan pergős, katonás volt, hogy az első szó után világos lett, ki kicsoda. Bemutakozott, adjunktus volt. Ott, a hatos kórteremben semmi perc alatt csontvelőmintát vett, ő félni, sőt belegondolni se igazán tudott, mi is az a mintavétel, mert alighogy félcsupaszra vetkőzve lefektették az ágyra, és elmondták, hogy egy másodpercig nagy fájdalmat fog érezni, máris beledöfték a hosszú tűt a szegycsontba. Tényleg nagyot jajgatott, de oly könnyen – túl könnyen – hatolt a tű a csontba, hogy egy pillanat alatt vége lett a procedúrá-nak. Ez nem volt jó jel. A doktornő ott rögtön néhány cseppet fecskendezett az ebédlőasztal sarkára készített két üveglemezre a mintából. Odahívott, nézzem meg én is nyugodtan. A két folt futott, folyt szerteszt, majd a lemezek széle előtt szabálytalan alakzatot véve fel, megállt. Fogalmam sincs, milyen az egészséges csontvelő, ösztönösen éreztem azonban, hogy az övé nem az. A ha-lálos betegségnek, amelyről akkor még semmit se tudtam, és soha nem hallot-tam felőle, tárgyiasult formája volt az a tompa, barna színű, szétfolyó paca azon az üvegen.

Ez az, amire gondoltam, teljesen egyértelmű, látja a színét, az elmosódottsá-gát, jöjjön majd be a szobámba, beszélünk kell – fordult felém az adjunktusnő halkán, úgy, hogy anyám, aki kitikkadva feküdt az ágyon, ne hallja. A lábon megtett, számára irdatlan hosszú út, az új hely izgalmi úgy kimerítették, hogy

bőven megelégedett annyival, később lesz eredmény, és annak lesz a függvénye, milyen kezeléseket kap majd.

Elrendeztem a holmiját, az éjjeliszekrényét, őt magát, aztán bekopogtam az ad-junktusnőhöz. Leültetett, és halkán, tárgyilagosan beavatott. A betegség neve mieloma multiplex, ezt akár el is felejthetem, a lényeg, egy ritka vérképzőszervi daganatról van szó, amit kórházi orvosok se mindig ismernek fel. Pedig nagyon fontos, mikor diagnosztizálják, azaz milyen stádiumban kerül a haematológiára a beteg. Nyilvánvalóan a mamám is ebben szenved, a klinikáról várható elemzés ezt fogja alátámasztani. Hétköznapi nyelven úgy tudná elmagyarázni nekem ezt az egészet, hogy nem leukémiáról van ugyan szó, mégis a fehérvérsejtek okozzák a bajt, porlasztják a csontjait, ölik az idegsejtjeit. Fokozatosan és alattomosan. Nagy fájdalmak kíséretében. Vigyázniia kell minden mozdulatra, mert ahogy vékonyod-nak a csontjai, úgy növekszik a törésveszély, a végén akár fektében, álmában is el-roppanhat valamelyik. Ez a daganat gyógyíthatatlan, egyetlen esély a túlélésére a csontvelő-átültetés, ami életkorhoz – hatvanöt év – és a beteg állapotához van köt-ve. Jelen esetben ez szóba sem jöhet. Az átlagos túlélési idő, attól függően, milyen stádiumban diagnosztizálják, három-négy év. Ezt az időt a különféle elváltozások újból és újból felezik. Volt olyan páciense, aki annyira későn került hozzá, hogy többé nem ment haza az osztályról, de olyan is van, aki már évek óta ide jár. Ne-künk is azt kívánja, minél tovább találkozhatunk. Ehhez a mi szoros együttműkö-désünkre is szükség van, hiszen minden hónapban, remény szerint hosszú éveken keresztül, hajszálpontosan akkor, amikor ki van írva, hozni-vinni kell majd őt. Az osztály az egész megyét látja el, mindösszesen huszonnyolc ágygal, a kezelések szigorú forgatókönyv szerint zajlanak. Havonta nyolc-tíz napot fog bent tölteni, először megpróbálkoznak gyógyszerekkel, bízunk benne, reagálni fog rájuk. A kezelés – huszonakárhány szemmel naponta – hiába gyógyszeres, elég agresszív lesz, nem sokban fog különbözni a kemoterápiától, ugyanazok a mellékhatások várhatók, úgyhogy hányáscsillapító infúziókat is fog kapni. Valamilyen létfontos-ságú vérképző injekcióról is beszélt, amit nekünk kell majd kiváltogatni, és az oszt-ályra bevinni, mert az OEP nekünk száz százalékban téríti, a kórháznak viszont csak részben vagy egyáltalán nem, erre már nem is emlékszem. Ezek voltak a hű-tős injekciói, amelyekkel rohanni kellett – a nyári hőségben kiváltképp – fel az oszt-ályra, illetve haza, mert egy héten egyszer otthon is be kellett neki adni. Csak a kórház melletti patikában lehetett kapni, bizonyára nem véletlenül.

Akkor, azon az augusztus eleji napon, ott, a haematológia orvosi szobájában ket-tős érzés kavargott bennem. A döbbenetből hol a három-négy év kiabált kifelé, hol azt súgta valami, hogy a felének a fele, ha hátra van, ez lesz az utolsó nyár, szü-letésnap és karácsony. Az első volt a vágy, a második a győzedelmes racionalitás.

És akkor, azon a fényes, augusztusi napon kezdődött a vívódásom – amely az-óta se szűnt meg, csak most már minden múlt időbe került –, vajon mi az a helyes magatartás, amiért később nem fogom magam emészteni. Mert azon a napon – bárhogy reménykedtem is – én már bizonyosan tudtam, elérkezett a vég, a hatos kórteremben pedig belepillantottam ennek a végnek az arcába: a csontsovány, ko-pasz vagy sörtehajú, bepelenkázott, hosszú napokon át, egészen a halálíg kínban jajgató betegekben őt láttam, amint egy esztendő múltán ugyanúgy fogja bevégez-ni. A különbség annyi volt, hogy neki megmaradt a haja.

Szilágyi néni volt az első szembesülés már az első napon. Nem tudtam nem odanézni, mert egymás mellett feküdtek. Szinte elveszett az ágyban, csak hamuszürke arca és kopasz feje világított ki belőle. Kortalan és öntudatlan volt. A nővér tisztába tette, majd etetni próbálta. Félig-meddig ülő helyzetbe húzta, kendőt tett a nyakába, és végtelen türelemmel kocogtatva a kanállal az ajkait, ismételte: nem alszunk, Szilágyi néni, még egy kanállal, Szilágyi néni. Négy vagy öt kanál jutottak, mert Szilágyi néni folyton visszazuhant az öntudatlanságba. Ha pedig azon innen volt, keservesen jajgatott. Másnap meghalt.

Akkor, azon a napon, a hatos kórteremben először képzeltem el azokat a rettenetes fehérvérsejteket, ahogy felzabálnak mindent – csontot és ideget – maguk körül. Később, a zárójelentések olvasásakor, mint az üveglemezen, mikroszkopikus méretű, szabad szemmel nem is látható, barnásvöröses gyilkosok hadát láttam magam előtt, amint a többi sejtet körbefogva, az életet szorítják és szívják kifelé belőlük, közben egyre nagyobbra híznak és dagadnak. Iszonyú, mondhatni, halálosan butáknak képzeltem őket, mert nagy zabálásukban észre sem vették, hogy egyre gyorsabban rohannak saját pusztulásuk felé is.

*

A doktornő első szavaitól fogva zakatolt az agyamban, végül megkérdeztem tőle, mit és mennyit mondjunk el neki, mert retteg, mióta nagyapám, majd fiatalon az apám, aztán nemrég a nővére rákban haltak meg. Nyíltan nem kell ezt megmondani, különben is, nagyon hosszú folyamatról van szó, először nyolcnapos gyógyszeres kúrákkal próbálkozunk, majd mindenféle vizsgálat lesz a csontrendszeréről, ha szükséges sugárkezelés, esetleg kemoterápia következik, ezektől azonban még messze vagyunk. Ő úgy fogja tájékoztatni, hogy a betegség a csontjait támadta meg, nem gyógyítható, de a megfelelő kezelésekkel, amelyek célja a romlás megállítása, együtt lehet vele élni, mindazonáltal haematológiás gondozott lesz élete végéig. Maga is meg fogja tapasztalni, hogy számtalan beteg-társa hosszú évek óta visszajár ide, a kezeléseik között pedig teljes életet él. Ha meglesz az összes eredmény, sorra-rendre elmagyarázza mindennek a menetét, a hatásait, tudni fogja, mi vár rá. Ha azonban rákérdez a daganatra, válaszolni fog neki. Nem kérdezett rá. Nem akarta tudni. Pedig ezerszer szembesült vele, mert a kórteremben csupa leukémiás, mielomás vette körül, akik az újabbnál újabb bevonuláskor már mind ismerősök voltak, és mondták-mondták a híreket az orvosokról, nővérekről, a többiekről, ki, mikor ment haza, jött be, vagy halt meg.

Zsuzsát a sárga köntösében sose felejttem el. A fekete paróka alól kinevető arca, a szeme olyan vidám volt, hogy ha ránéztem, jókedvem kerekedett. Folyton jött-ment, sürgölődött, egyszerűen kirobbanó volt, meg nem mondtam volna róla, hogy mielomás. Egyszer hármásban üldögéltünk kint a társalgóban, ő mondogatta a maga és kérdezgette a mamám dolgait. Mikor elhangzott a mieloma multiplex, szinte diadalmasan konstatálta, hogy ez csontvelődaganat, neki is ez van. Én zsbadtan hallgattam, a mamám nyelt egy nagyot, és valami egészen másról kezdett el beszélni.

Másik alkalommal, úgy emlékszem, akkor már jó mélyen benne jártunk a betegségben, hirtelen azzal fordult hozzám, hogy te, ezen az osztályon csupa rákos

van. Minden előzmény nélküli megszólalása a semmiben lógott. Zsibbadt lett ismét az agyam, aztán gyorsan elhessegettem azzal, hogy ne beszélj már, tudod, hogy a csupa rákos osztály, az onkoradiológia, eggyel lejjebb van. Itt van ilyen is, olyan is.

Harmadszor, egy fél év múltán, már kint a hospice-ban szegezte nekem a kérdést: rákos vagyok? Egy pillanat alatt kellett akkor is eldöntenem a választ, és meg kell mondjam, szomorúság, neheztelés vagy nem is tudom milyen érzés volt bennem iránta, amiért ilyen szorongató helyzetekbe hozott engem. A megmondjam, ne mondjam, jól teszem, rosszul teszem között őrlődtem. Hol úgy éreztem, meg kellene mondani, mert joga van tudni, hisz az ő lelete és az ő betegsége, hol úgy, mégse, mert annyira fél a fájdalomtól, a haláltól, hogy valójában nem akarja tudomásul venni.

Akkor már kint lakott a hospice-ban. A főnővér tapasztalt, haldoklókkal foglalkozik, gondoltam, hozzá fordulok. Megnyugtató, ha rákérdez, sem kell megmondani, mert ő maga tette egyértelművé, hogy nem akar szembesülni vele. Amikor hozzájuk került, megkérdezték, szeretne-e a betegségről beszélni, mivel jár, hogy lesz a lefolyása, határozottan azt válaszolta, nem.

Megvallom neked, mégsem egyértelmű a számomra, jól volt ez így, ahogy volt, vagy helyesebb lett volna nyíltan beszélni vele. Annak ellenére is, hogy azt gondolom, tudta, biztosan tudta. Meglehet, nem a törtidejű, döbönt hallgatásomból, a kitérésemből, inkább magamagától, hiszen tiszta volt az elméje. Látta a betegtársakat, akik ugyanazokat a terápiákat kapták, akikkel a leggyakoribb beszédtema a hányás, a hasmenés, a hajhullás, a sugarak roncsolása volt. És a halál, amely ott járkált közöttük. Az utolsó alkalmat leszámítva ő mindig a hatos kórteremben feküdt, és bizony nem a vége felé voltunk, amikor összeszámolta, hogy csak abban az egyben már hatan haltak meg. Ez, azt hiszem, Kati néni elmenetelekor volt. A délutáni látogatáskor levertem, bágyadtan találtam. Hirtelen felbukó mondatai ismét a semmiben lógtak. A legtöbb éjszaka történik, mondta. Két óra múltán jönnek értük, olyankor a legmélyebb a csend. Nincs iszonytatóbb annál, ahogy a test koppan, amikor a pléhtepsibe teszik. Azt a borzadályt, ami akkor az arcán ült, remélem, soha egyikőnk sem fogja megélni. Akkoriban már csak támogatással tudott lépni, és rövid ideig bírt fent lenni, ágyhoz kötve hová mehetett volna az iszonyat elől, kiváltképp az éjszaka közepén.

Most, mindennek a végén úgy gondolom, amikor háromszor kérdezett, és én háromszor nem válaszoltam, olyan félelmek uralták, amiket képtelen volt egyedül visszaszorítani, külső segítségre szorult. Bennem bízhatott, tőlem nem hallhatta meg azt a szót, amitől rettegett, hisz soha – se a sugárkezelések, se a kemoterápiák alatt – nem ejtettem ki a számon. Ezért fordult énhozzám, és nem az orvoshoz vagy a hospice személyzetéhez, hisz pontosan tudta, hogy azok ilyen nyílt kérdés előtt nem térhettek volna ki. Mondhatjuk, hogy áltatta, kegyesen becsapta magát, vagy én őt. Meglehet azonban, a kérdésével azt kérdezte, van még remény? És azt üzenté, hogy ha nem mondjuk ki azt, ami van, akkor nem kell szembesülnünk vele, ha pedig nem nézünk szembe vele, akkor még kizárható a világból, van haladék. Az én semmilyen válaszaim ezt a haladékot jelentették a számára. A mieloma pedig tökéletesen alkalmas volt a kendőzésre, mert szemben egy gyomor- vagy tüdőrákkal, körülhatárolhatatlan és megfoghatatlan volt.

RÖVID TUDÓSÍTÁS A VÁROS HOSSZÚ OSTROMÁRÓL

1.

A nyugati világ olvasói és velük együtt szerkesztői és kiadói is torkig vannak már a kommunista lágerek, a kommunista rémdrámák sötét képeivel. Torkig vannak a lelkes forradalmárokkal és társadalom reformátoraival, az ellenzékiekkel és üldözőikkel, Kelet-Európa szürke homlokzataival és éjszakai fekete autóival. A közönséget a totális rendszerek hétköznapi érdeklik, hogyan ettek, ittak, ruházkodtak és szerettek az emberek. Mert ezeket a mozzanatotak fel lehet fogni. Mert ki értené ma a költőt, aki egész nap a falat bámulja, ahonnan egy drótköteg kandikál ki, estére kelve pedig asztalhoz ül, és megírja a *Mikrofon a falban** című költeményt? Azt fel lehet fogni, ahogy a mindenre éhes keleti hamburgert fal egy karkai városban, azt igen; meg ahogy valamelyik kelet-európai törzs nőtagja megáll keleti valutájával a zsebében egy bódító illatszerüzlet előtt valamelyik nyugat-európai fővárosban, ez is felfogható: hisz ez pont olyan, mint mi, csak hát a kommunizmusban élt szegényke. A nyugati olvasó most a „*Hogyan bírtuk ki nylonharisnya nélkül és kacagva*”-típusú irodalmat fogyasztja.

A nyugati világ olvasói s velük együtt a szerkesztők, a kiadók is torkig vannak a szarajevói romokkal és a nyomorultakkal, akik a parkok utolsó bokrait vágják ki, és a szerencsétlenekkel, akiket vérfoltos ruhákban visznek a kórházba, már látni sem bírják a fénylő lövedékeket, amint a tévé képernyőjén kettéhasítják a szarajevói égboltot, utálják a páncélosokat és a katonákat, amint ott toporognak a páncélos körül, vagy éppen holtan fekszenek valami sáros fedezékben. Az emberi nyomorúságban van valami illetlen, valami, amit az ember maga idézett elő, és amit olyan nehéz megérteni. Főként pedig már ezt az egészet láttuk és olvastuk, mondja az olvasó, az összes koncentrációs tábort Boszniában, és a nők megerőszakolásáról is mindent hallottunk. Az egész drasztikumot kimerítették már, kérünk valami megszokottat. De ne az éhezéstről vagy a vízhiányról; hogyan főznek vagy sem, hogyan mosakodnak vagy sem, ezt már ismerjük.

2.

Az írónak nincs könnyű dolga manapság. Egy dolgot tudnia kell, akkor is, ha katonai szállítórepülővel érkezik Szarajevóba, nevetséges sisakkal a fején, és ha a leszállást követően az egyiptomi UNPROFOR katonák, akiknek oly rosszul áll a puska a kezében, tévedésből bevisznek bennünket a szerb állások közé, s úgy szállítanak a repülőtérről a városba; és ha utána a szarajevói költő az irodalmi esten az ideillő pátosszal úgy köszönti az írót, „mint Malraux-t, aki ugyancsak katonai repülővel érkezett meg Spanyolországba”; és mikor ott-tartózkodásának egész ideje alatt hallja a városban a lövöldözést és a robbanások visszhangját, és mikor látja a friss sírokat a parkokban, tudnia kell: mindezt már el-

* Edvard Kocbek szlovén költő (1904–1979)

mondták, látták és leírták, ez az egész tulajdonképpen senkit sem érdekel. Nincs Spanyolország, nincs Malraux, nincs nagy történet. Szarajevó, ezt már tudja korábról, a fekete lyuk ezen a kontinensen, amelyről az emberek elfordítják a tekintetüket, kikapcsolják a televíziót és félreteszik a könyveket.

3.

Juraj Martinović irodalomprofesszorral sétál az író a ködfátyolos, napos délutánon a ki-vert ablakú házakkal és szétvert kirakatú boltokkal szegélyezett utcán, a piac mellett, ahol a gránátok tucatjával trancsírozták szét az embereket. A professzor selyem nyakkendőt visel és vékony keretű szemüveget. Félt-e, amikor éjjel-nappal zuhogtak a gránátok? kérdi az író. A professzor legyint. Ugyan, kit érdekel! Szörnyű volt, mondja kis idő múlva, mert kezdetben tizenkét féle katonai alakulat ténykedett a városban, a legkülönbélebbek. Tizenkét féle? Igen, tizenkét féle. Először a bűnözők szervezték meg a védelmet, és ők tartották fenn a rendet a maguk módján. Most rend van, mondja. Csak az orvlövészek, mondja, mikor a hegyekből felhangzik a távoli lövöldözés, ez borzalmas. Nem lehet tudni, mikor találják el az embert. Az író azt tudakolja, miként zajlik a mindennapi élet, nap nap után. A professzor legyint. Ugyan, kit érdekel?

Mindenkit, feleli az író, már csak egyedül ez érdeklí őkét. Ha tényleg tudni akarod, mondja a professzor és megáll: nem az ágyúzás volt a legszörnyűbb. Az ember tudja, hogy egyszer vége lesz. A legszörnyűbb az volt, hogy nem tudtam sem aludni, sem olvasni. Ez az, mondja az író, ez a legmindennapibb történet, amire a borzalmaktól eltelt olvasó vágyik: a professzor, aki nem tudott olvasni.

4.

Az irodalomprofesszor története igazán mindennapi. Majdnem olyan szörnyű volt a sorsa a háborús körülmények között, mint a nőké a kommunizmusban, amikor nem jutottak nylonharisnyához. Juraj Martinović, az irodalom professzora majdnem kilenc hónapon keresztül nem tudott olvasni. Jól figyelj, nyájas olvasó, aki már mindent tudsz arról, hogyan főzzünk és öltözködünk háborús körülmények között, az olvasás mikéntjéről még bizonyára semmit sem hallottál.

Az ostrom legszörnyűbb napjaiban, mondja a professzor, kilenc hónapon keresztül nem volt áram a városban. Télen a napok rövidek. Nem volt fűtés, nem volt innivaló, hogy meghívhattam volna a barátaimat, a barátaimnak sem volt semmijük, hogy meghívhattak volna magukhoz, és ők is fáztak. És az utcákon sem volt tanácsos sétálni. Tehát mindennap délután ötkor ágyba feküdtem, betakaróztam mindennel, ami csak kéznél volt, és álmodozni kezdtem arról, milyen szép volna most olvasni valamit. Gyertya nem volt már rég egy szál sem, tehát a plafont bámultam, és vigyáztam, nehogy elaludjak. Ha elalszom, felébredek éjjel tízkor, és nem tudok elaludni reggelig. Amikor sikerült idáig virrasztanom, tízkor azt mondtam magamban, most már elalhatsz, professzor. Reggel vártak a tennivalók, vizet kellett szerezni, élelmet, megkeresni a barátokat, olvasásra megint nem jutott idő, talán egy kurta óra. És így ment ez nap nap után, kilenc hónapon keresztül.

5.

Ugyan kérem, mondja a nyájas olvasó, és ásít egyet: hallottunk már ennél jobbat is. Volt író, aki azért nem tudott olvasni Szarajevóban, mivel eltüzelte az egész könyvtárát,

ugyanis fázott télen. Igen, mondom, ez már jobb, még köznapibb és ezért még megrázóbb történet. Ámde, kiáltom mélységes írói felháborodásomban, ámde Juraj Martinović professzor egy szót se szól arról, hogy megsebesült, csak arról beszél, hogy nem tudott olvasni. Pedig meg is sebesült, tíz centivel a szíve alatt hatolt belé a lövedék, és még most is ott van. Hát aztán? mondja erre az olvasó, ki nem sebesült meg Szarajevóban tíz centivel a szíve alatt, minden este megsebesül valaki a tv-ben. Juraj Martinović professzor, kiáltom utolsó, kétségbeesett próbálkozással, hogy felkeltsem az olvasó érdeklődését, Juraj Martinović volt Szarajevó polgármestere. Mikor elkezdődött a lövöldözés, továbbra is nyugodtan járkált az utcán, kínos lett volna menekülőre venni a saját városában, és elbújni a támadók elől. Csak azért találta el a golyó, mert nem akart elbújni. Ez talán nem érdekes a maga köznapiságában?

Na jó, így az olvasó, ez elmegy. Ha tényleg ő volt a polgármester.

6.

Közeledik Szarajevó ostromának ezredik napja. Mennyi történet az ezeregy éjszakából, valódi, hisz mindenkinek megvan a maga, kétszázötvenezer története. Az irodalomtörténet professzorától kezdve a kóbor kutyáig, amelyik elszaladt a gránát által leszakított karral a játszótérrel, és a kart ezért nem tudták visszavarni a kórházban. A történetek köröznek szüntelen. Már rég elfeledték a fiatal pár, Romeo és Júlia, a szerb fiú és a muzulmán lány történetét, akik el akartak szökni a városból, de a két arcvonal között, a senki földjén lelőtték őket. Holttestük hosszú napokon át feküdt az aszfalton, senki sem tudta elvinni őket. Szarajevó tele van történetekkel, melyeket a város maga mond a maga számára, képekkel, melyeket ő néz egyedül. A porig égett könyvtár üres, gránátalátlat érte a galériát is. Történetek és képek, amelyek kimennek innen a világba, és többé senkit sem érdekelnek, csak magukat a szarajevóiakat. A postából is csak üszkös falak maradtak. Kivéve a keveseket, akiknek futárunk van, senki sem ír senkinek, senki sem kap leveleket. És ennek ellenére mindnyájan tudunk mindent, Ők, akik ottmaradtak, és mi, akik kint vagyunk. Szarajevóról mindent leírtak, mindent elmondtak, mindent lefényképeztek és mindent filmre vettek, mégis megy minden tovább már ezredik napja. Az örmények lemezszárlása a század elején valahol messze történt a távoli Anatóliában, a koncentrációs táborok hermetikusan el voltak zárva a világtól, a gulagok a világ végén voltak, de ami Szarajevóban és Boszniában történik, az itt történik a szemünk láttára szüntelenül és úgyszólván minden pillanatban. Az összes kamera és televíziós hálózat dacára a világ még sohasem volt ilyen vak és süket, mint most. Az összes felszólítás, az összes felhívás ellenére. Hányszor hallottuk már, hogy Európa és a világ szeme láttára népiirtás történik. A maga közönyös és pusztító folyamatában minden abszurdá válik. Még e sorok írója is arra törekszik, hogy köznapit történetet írjon csak azért, hogy egyáltalán elolvassa valaki.

És közben kissé hülyének érzi magát.

7.

Pásztoridillt ábrázoló nagy olajkép a falon: fehér báránycák a zöld fűvön, kis patak, árnyas fa, alatta pásztor. Kissé primitív a kép, az arányok sincsenek rendben, és persze kissé giccses is. Szinte eltakarja az egész falat, valaki ebben a lakásban, ebben a képben a békét kereste, amit nélkülöznie kellett a nagyvárosban, az utcán, ahol autók robogtak el mellette. Most nincs autózaj, az ablak alatt az utca sötét és üres. Ülünk a lakásban, a kiégett házban, a lépcsőház, a folyosók feketék, minden lakás kiégett, kivéve ezt, a pásztor-

idillel. A lakás a bosznia-hercegovinai PEN Központ székhelye. Az asztalokon gyertyák, némi harapnivaló, rakiját vagy tizenöt ember töltöget magának: szarajevói írók, festők és újságírók meg a szlovén vendégek. Kint a sötétet és a csendet folyton megszakítja a lövöldözés. Egyes lövések a város fölötti, közeli hegyekből jönnek, másokat teljesen közelről hallani. Bennünket, furcsa és ritka vendégeket kivéve senki sem hederít rájuk. A falban számtalan golyó ütötte nyom. A képen egyetlenegy. A pásztort találta el. Házigazdáink nevetnek ennek jelképességén. Ezt nem hibázta el. Mindenki tudja, Szarajevóban ma legjobb azoknak, akiket elhibáztak.

8.

Akik ott ülnek velünk, nem elhibázott emberek. Bölcsen beszélnek, okosan, iróniával, csak néha hangosan és kompromisszum nélkül. Habár az orvlövészek golyói és a gránátok a hegyekből nem tévesztették el őket: a jeles idős költőt, Izet Sarajlićot a homlokán, a szemöldöke fölött sűrűlta a golyó, a már ismerős professzor tíz centivel a szíve alá kapta, és most is ott viseli, Seat Fetahagić színikritikusnak a gránátzilánkok szétépték a térdszalagjait, Ferida Đuraković költőnőnek leégett a háza, Tvrtko Kulenović elvesztette a feleségét, Goran Simić szerb költőt hazaáruulónak kiáltották ki az „övéi”, mivel itt maradt a városban. Nem kérdem, mi találta vagy mi tévesztette el Ljubica Ostojić költőnőt és publicistát, Željko Ivanković horvát költőt, Hanifa Kapidić-Osmanagić professzorasszonyt, vagy a szobrászt, aki „ritka madarakat” készít. A „ritka madarak” agyagból formázott, különös módon görcsbe ránduló, halott galambok.

Bár ne kérdeztem volna Zlatko Topčić drámaíró, vajon eltalálták-e. A nemzetiségére nézve muzulmán Zlatko Topčić története kész rémálom. Zlatko Topčić darabját nagy sikerrel játszották a Kamaraszínházban, mígnem egy este, előadás után, hazafelé menet a Grbavica lévő otthonába, szerb szomszédai elfogták, és átadták – na kinek? Szarajevóban ma senki sem mondja, hogy a szerbeknek. Tehát átadták, ahogy mondani szokták, „nekik”, „azoknak, fent a hegyekben”, vagy legtöbbször: a csetnikeknek. Zlatko Topčić szarajevói drámaíró fogsága alatt lövészárkot ásott a Szarajevó fölötti frontvonalakon. Itt fönt, egészen közel ő meg a többi fogoly szolgáltak élő falként, ott álltak, hogy őket lőjék le az övéik, letről a városból. Zlatko Topčićnak kellett kihozni majd eltemetni az elesett szerb katonákat a tűzvonalból, Zlatko Topčićnak nem volt akkora szerencséje, mint kiváltáság barátjának, aki sírásóként dolgozhatott. Zlatko Topčić minden támadás idején reszketett a szerb katonák életéért, hiszen ha elesett egy szerb katona, a parancsnok felsorakoztatta őket, és pisztolyával egyszerűen agyonlőtt egyet a foglyok közül. Zlatko Topčić ilyen körülmények között élt át hat hónapot a fogságban. A fogolycseréje alkalmával a szarajevói repülőtéren az autóbuszba csapódó golyó a barátját találta el, az ülésen, ahol egy perccel korábban még Zlatko Topčić ült.

Zlatko Topčić nem tudja, miért pont vele kellett ennek megtörténnie. Miért pont neki kellett végigélnie ezt a rémálmot, és miért pont ő menekült meg? Úgy, ahogy mások is felteszik a kérdést Szarajevóval kapcsolatban: miért Szarajevó? Miért pont Szarajevó? A rák-betegek jellegzetes kérdése, amit Susan Sontag tesz fel *A betegség mint metafora* című könyvének elején: miért pont én?

Valóban: miért Szarajevó, miért pont Szarajevó?

9.

Nyilvánvaló, hogy e városon valami abszurd és irracionális balsors folytatja kísérleteit. Írófélek, nem habozunk üstökön ragadni és továbbfejleszteni ezt a gondolatot.

De vajon készek vagyunk-e kicsit is másként gondolkodni? Vajon nem pont ebben a városban vagy legalábbis a világnak vajon nem pont ezen a végén emelték pedesztálra a közönséges terrorcselekményt, az utcai merényletet, s tették a hazaszeretet, a mitologikus patriotizmus jelképévé? Vajon nincs-e különös hasonlóság Gavrilo Princip és társai meg a jelen fanatikus terroristái között? Ahogyan azok pózoltak egykor a helyi fényképészek, és ahogy a mostaniak feszítenek a kamerák előtt. Az elhivatottság és kiválasztottság akkori és mostani narciszszoid és elborult tudata? Készségük egyszeri életük feláldozására, egyszermind eltökéltségük egy másik élet megsemmisítésére, amely minden óvintézkedés ellenére is ki van szolgáltatva a félresiklott szubjektív akaratra és a kitervelt, hideg, racionális gyilkolásnak?

Gondoltunk-e valaha is arra, hogy Szarajevó vagy hetven és még annál is több éven keresztül egy terrorcselekményt ünnepelt? Vagy nem volt-e beépítve e terrorcselekmény azoknak az emberek értékrendjébe, gondolataiba és érzelmeibe, akik a huszadik század végén ismét embereket ölnek és a tulajdon városukat rombolják? Vagy a század végén, ha már a végére akarunk járni, a mai gyilkolók és rombolók fejében és tetteiben nem ennek a „patriotizmusnak” az autentikus szándéka és autentikus szellemisége teljesedik-e ki?

Gavrilo Princip ünnepelt hős volt hetven éven át ezeken a tájakon. Hány vaskos történelemkönyv, mennyi költemény, színházi előadás, ünnepi beszéd és újságcikk született Gavrilo Princip büszke örököseinek tollából! Emlékszem, hogy mentünk megnézni Szarajevóban a merénylő betonba öntött lábnyomát: itt állt, innen lőtt Gavrilo Princip. Itt kezdődött a világháború, amely elsodort sokmillió életet. És emlékszem az akkori rossz érzésre: a másik oldalon a mit sem sejtő Ferenc Ferdinánd trónörökös. Meg felesége a széles karimájú kalapban. Mindketten vérbe borulva, holtan omlottak az automobil ülésére. És emlékszem a patetikus beszédekre: a lövések visszhangzottak egész Európában, Bécsben és Berlinben és Párizsban. Ljubljanában is, ahol a szónokok a szerbek elleni harcra szólítottak, a szlovén újjászületés hívei pedig a szerb testvérek segítségére készülődtek. Prágában is, ahol Svejik azt kiabálta: *„Fel Belgrádra! Fel Belgrádra! Megölték a Ferdinándot!”* És a század végén megint itt vagyunk Szarajevóban, ahol megint lőnek, nemcsak a rosszul őrzött Ferdinándra, hanem mindenkire, ami él és mozog. És a Gavrilo Princip járdába öntött híres- nevezetes lába nyoma körül szétrobbant gránát nyomai, kiégett házak a századelőről Stepa vajda rakpartján, azok, a merénylet alkalmával készült híres fényképekről ismert épületek. A város, amely a távoli osztrák provinciában, a század elején valóban a maga viszonylag nyugodt életét élte, a maga, ahogy ma mondanánk, toleránsan multietnikus és multikulturális mindennapjait, a város a huszadik század végére romokban hever. Készek vagyunk-e elgondolni, hogy nem csupán az abszurd és irracionális balsors miatt van így, hanem a hibás, irracionális, szenvedélyes és fanatikus eszme miatt is, vagy kizárólag emiatt, amit jelképpé, értékke és mítosszá emeltek?

Lövések a század elején, lövések a végén, és ott ülünk PEN-tagok, akik mind aláírtuk a Chartát, kötelezve magunkat, hogy fellépünk a faji, a nemzeti és az osztálygyűlölet ellen. Ülünk a pastorele képe alatt, a század végén a kiégett ház elhagyatott lakásában, Szarajevó közepén, egy meglehetősen giccses kép alatt, amelyen egy pásztor látható, akit eltalált a golyó.

10.

Este, ahogy ott állunk a szálloda recepciójánál, egymás után két robbanás hallatszik, az első erősebb, a második gyengébb. Az első egy ilyen és ilyen kaliberű aknavető volt, a második csak egy páncéltörő, közli a portás nevetve. A szerb vonalak csak valami két-háromszáz méterre vannak a Holiday Inn-től, ettől a médiamonstrumtól, melynek képe szín-

te minden este megjelenik a képernyőn a lakásokban, valamennyi kontinensen. Nyugi, nyugi, mondja a portás, a szállodát már nem fogják lőni. És ne izguljanak, ha lövöldözést hallanak éjszaka. Egy kis puskaropogás még nem jelenti, hogy baj van. És valóban folyton lőnek valahol, néha messze, máskor egészen közel. Erről az oldalról is lőnek, át a Grbavica fölött. Jól behallatszik a szobámba, mivel az ablakon nincs üveg. Rég kitört, most tejszerű UNPROFOR-fólia borítja.

Éjjel egytől többé egyetlen lövést sem hallani. Se katonai páncélosok dübörgését, semmit. Ebben nem az volt a rossz, hogy lövöldöztek, hanem hogy a csenddel együtt reánk ásítt az üresség. Kinyitottam a befóliázott ablakot, háttérben ott volt a Grbavica sötét tömege, amelyen ők tanyáznak ilyen és ilyen kaliberű aknavetőikkel, kézikilövőikkel, az alvó orvlövészek most mozgó célpontjaikról álmodnak, amint a távcső keresztje táncol rajtuk. Ott most valaki egy idegen lakásban mászkál, egy könyvvel teli lakásban valaki, aki alig tud olvasni. Egészen közel itt a lerombolt technikum homlokzata, kilőtt, vak ablakokkal, a másik oldalon az UNIS megfeketedett és üres toronyházai. Elviselhetetlen, vészterhes, feszült csönd. Sötét éjszaka, semmi fény, autók reflektora sem a nagyváros sugárútján. Csend és sötétség, mely a jégkorszakot idézi, amelyben megszületett. Bekapcsoltam a televíziót, a Hyatt TV-n krimi ment. Nem én találtam ki, esküszöm, de a holttest fölött álló detektív éppen ezt kérdezte: *Who is responsible for this particular homicide?*

Rögtön kikapcsoltam ezt az egyetemes őrületet.

Megint csend lett, amilyent még életemben nem hallottam.

A hegyen most csendben órséget váltanak. A hegyekben és a városban egyenletesen lélegeznek álmukban a holnapi gyilkosok és holnapi áldozataik.

Munch *Sikoly* című, a kontinens másik végén, a messzi 1893-as évben született képén, egy szájúreg táru fel, fekete arc övezi, a test, a táj. A kép olyan csendes, nem hallani a sikolyt. Az abszolút, halálos csend sikolyát.

Reggel, minden reggel elkezdődik a munkanap, és felzúgnak a páncélosok. Abban az órában, amikor más európai városok lakóit a villamosok csengetése vagy a zötyögő autóbuszok hangja ébreszti, ebben az órában itt felzúgnak a páncélosok, mintha a háború mindennap újramezkezdődnék, egyenletes városi ritmusban, minden reggel újra. A Szarajevó Rádió nyolc sebesültről ad hírt, akiket az éjszaka találtak el gránátzilánkok Ali pasa hídján. A Banja Luka-i szerb rádió felsorolja milyen repülőgéptípusokkal rendelkezik a Szerb Köztársaság. Majd előadás következik Igor Sztravinszkijről.

11.

Őrzök egy színházi fotót, melyen az egyik színész a belügyérek bőrkabátjában kínozza nyitott ingben verejtékező kopaszodó társát. A pillanat nevetséges és kínos. Kötelet kerít a másik nyakába, a hurok kegyetlenül megszorul. Az egyik színész merő véletlenségből szerb, a másik, ugyancsak véletlenül, muzulmán.

Persze, hogy véletlen az egész, de a színpadi akcióról készült fénykép most az egyszer nélkülözi az egykori iróniát, és fájó, bizarr jelképiséggel telik meg.

1988 decemberének elején a szarajevói Kamaraszínházban játszották a Godot-témára írott szerény parafrázisomat, *Godot-ra lesve* címmel. A premier előtti izgatott éjszakákat próbák és hosszú, lázas beszélgetések közepette töltöttük a különböző szarajevói bárokban és lakásokban, a napokat meg lucidus kijózanodásokkal a Bašćaršiján és fönt a Trebevićen. Eljött az izgalmas és persze mint mindig, csodálatos első éjszaka. Zvone Sedlbauer a helyi spiclik és belügyesek száználmasan halódó, de még mindig mulatságosan eleven világára építette az előadást. Tébolyult, ostobán nevetséges és ugyanakkor veszélyesen emberi, társadalmi groteszket állítottak színpadra, melynek kevés vagy éppen semmi köze nem volt a Beckett-tel való színpadi polémiává stilizált ljubljanai produkció-

hoz, még kevésbé a washingtoni komikus előadáshoz Abbott és Costello stílusában. Itt az atmoszféráról adott tükör volt a fontos. Végül szarajevói kávéénike képében érkezett a Végzet asszonya, slafrokban, vörös sarkú papucsban klaffogott végig a színpadon. A közönség tapsolt, a színészek boldogok voltak és fáradtak, a bennfentesek azt mondták, hogy az előadásban benne volt a szarajevói lehallgatások kora, amely éppen most van elmúlóban, hogy benne volt a korszellem.

12.

Többé semmiféle ironikus hangsúlyt nem érzek a hat évvel ezelőtti *Godot-ra lesve* reminiscenciáiban: a két pitiáner spicli, akkor távcsővel kémlelte az ablakot az utca másik oldalán, most az orvlövészek távcsövének lencséjén keresztül figyelni tulajdon városának ablakait, az utcákon mozgó eleven célpontokat; a szerbek meghúzták a kötelet a muzulmánok nyaka körül; a nevetséges ördög többé nem a színpadon sántikál, hanem az elsötétített város terein és romjai között kódorog éjszakánként; a megsárgult színlapon fura angolsággal pár szó, amit a tervező ugyanezen előadás amerikai plakátjáról másolt ide: *Hey, Mr. Godot, this stake out continues until we get our hands on you.*

A képen látható szerb színész Szarajevóban maradt, és ottjártunkkor találkoztunk, valahogy szomorúan; a muzulmán színész emigrált, Ljubljánában él, de még nem találkoztunk. A szerb színházigazgató, aki a darabot műsorra tűzte, most Paléban tartózkodik, és lövi a várost.

Még két évig játszották a darabot, úgy látszik, nézőben nem volt hiány, és a végén, ahogy a színházakban lenni szokott, ezt is elnyelte a lyukas emlékezet. Ahogy lenni szokott, csak a régi színlapok és fényképek maradtak. Ezúttal azonban minden szertefoszlott, mintha a régmúltban lett volna az előadás. Olyan események következtek utána, amelyekben nem volt helye semmiféle parafrázisnak, játéknak vagy iróniának.

13.

Eljött az igazi Godot ideje. Ugyanabba a színházba röpke öt évvel később eljött Beckett *Godot*-ja a bátor Susan Sontag rendezésében. De ez is csak színház volt. Hiszen Godot megint valahol másutt tartózkodott. Talán ott, ahol a bosnyák katona várt rá, aki Sontag kísérlete nyomán így fogalmazott: „*A saját Godot-mat várom minden nap a város fölött a lövészárokban.*” Ott várta Zlatko Topčić drámaíró is, de ez mit sem von le a hatalmas erőfeszítésből, hogy a korábbinál is abszurdabb valóság közepette valósuljon meg az abszurd művészet. Megfosztani ettől azok próbálták, akik nem többet és nem kevesebbet, mint az önreklámot rótták fel Susan Sontagnak. A *Spiegel*ben olvastam a maliciózus és gunyoros írást Sontag Szarajevóban végzett munkájáról. Hamburgból talán önreklámnak tűnhetett, Szarajevóból azonban nem. Szarajevóban, az abszurd valóság közepette, ami a haldoklás, és a relatív valóságban, ami talán az élet, éppen az alkotás áll az élet pártján. Az alkotás azt mondja: létezem, még létezem, még van értelme. A művészet nem halál, az élet az erősebb. Ha ugyanis elfogadjuk a valóság abszolutizálását, amelyben nincs reflexió, sem művészi relativitás, sem képzelőerő, sem alkotó játék, akkor meg kell barátkoznunk azzal, hogy többé nincs semmi, csak a lövészárkok a város fölött, a torokszorító érzés és az abszurd haldoklás. Éppen ezzel száll szembe paradox módon az abszurd művészet. Ahogy ezt felismeri, felismeri az értelmét is. Susan Sontag és a szarajevói színészek „értelmetlen”, abszurd cselekedete, ahogy az ostromlott, megfigyelt város közepén színre viszik a Godot-t, az értelem és az élet mellett szóló védőbeszéd.

Ilyen körülmények között és e körülmények ellenére a tett, az alkotás a camus-i lázadó értelem elvét hordozta és hozta létre.

14.

Igaz, Susan Sontag a média számára kissé leegyszerűsítette a dolgot. Azt mondta, azért van itt, mert harcol, hogy a város és kultúrája visszatérjen eredeti állapotába. Az előző állapot, úgymond, az eszményi együttélés, a türelem, a kozmopolitizmus, a multikulturalitás állapota volt. Ezt mostanra lerombolták, és Susan Sontag másokkal együtt, akik csatlakoztak hozzá, azért jött ide, hogy a világ idilli képe újratereptődjék. Szarajevó tehát mindig multi-etnikumú, multikulturális és multitoleráns volt. Szarajevó ezen ideális képe azután megsokszorozódott: az egyetemes multikulturális multitoleráns multiművészet lihegni kezdett e felfújtt sztereotípiá láttán. Csak hát mire volt jó ez az ideológiai púder, ez a szekundér interpretáció, az újabb hamis köd, amin keresztül nem látni semmit.

A multikulti üres frázisa jó pár éve tartja magát az európai áramlatok felszínén. Ezt rágják, csócsálgják a szimpóziumokon és a politikai gyűléseken, többnyire hogy ezzel leplezzék a páneurópai ostobaságot és kulturálatlanságot. A kulturált, tehát alkotó vagy legalábbis kíváncsi ember a definíció szerint multikulturális lény. A kultúra, ha az valóban kultúra, sohasem monokultúra. A monokultúra az agronómusok dolga, nem az alkotóké. És Szarajevóban nem egyik kultúrának a másik elleni támadása megy végbe, nem az, hogy a monokultúra megsemmisíti a multikultúrát. Szarajevóban a primitivizmusról van szó, a mindenfajta, de főként politikai primitivizmusról, az erőszakos politikai akarat meghosszabbításáról, amely, miután elvesztette az erejét ahhoz, hogy uralkodjék, orozzon, rendelkezék és manipuláljon, a brutális, gyilkos erőszakhoz nyúlt. A monokultúrák, melyek most egymással szemben állnak, és állnak majd egyre inkább, a zárt és erőszakos rendszer szülőttei. Következmények és nem okok. A kultúra esetében – vagy pedig kultúra nem is létezik, – fölösleges az összes multi- vagy mono- előtag. És nem a kultúra, a szerb, a horvát vagy a muzulmán kultúra volt az, amely elindította ezt a tragédiát, hanem az érzéketlen politikusok, akik a kultúrát mindig pusztá eszköznek tekintették, akár a vállalatlegények a gumibotot és végül az ágyúkat.

Akkor tehát miért pont Szarajevó? Miért a rák, miért a pusztítás, miért a korai haldoklás? Valóban csak azért, mivel pont Szarajevó volt a multi-etnikus, a multikulturális toleráns együttélés példája, ahogy a jó szándékú nyilatkozatok újabb áradatai hangoztatják? Mivel itt éppen a kulturálatlanság és a barbárság nevében a kultúrát és a civilizációt akarják megsemmisíteni? Ha Szarajevó valóban a toleráns együttélés oázisa volt, miként robbanhatott ki benne ilyen mértékű erőszak és káosz? Mert hát hogy is követhetne el a tisztán multikulturális és világfias és toleráns szellem etnikai tisztogatást, viselhetne hegyi martalócháborút és nyilváníthatna erőszakos intoleranciát?

15.

Valóban, a felületes szemlélőt Szarajevó külsőségeiben is megragadta a három kultúra, a három nép és három vallás vonzó, különböző és bizonyos értelemben idilli együttélésének a képe: mecsetek és minaretek, pravoszláv templomok kupolái és a katolikus székesegyház tornyai, egymás mellett. Együtt volt az úgynevezett „rája”, a köznép urbánus életmódjában, a popzene eredeti és Jugoszlávia-szerte közkedvelt áramaiban, főként a fiatal nemzedéket alakította át az új, városias *melting pot*, Kusturica filmjei, a színház, a sport, mindez és sok egyéb más valóban azt az érzést keltette, hogy itt megszületik az együttélés modellje.

De aki kicsit is megkaparta a felszínt, alatta másfajta képet talált: az emberek között láthatatlan határok húzódtak. A közös kulturális határok felmagasodtak és a különbségek elmélyültek egyszerűen azért, mert nem lehetett azokat szabadon kifejezni. Szarajevót sztálinista hatalmasságok súlyos keze dirigálta, vigyázta, hogy a „multikulturalitás” szigorúan ellenőrzött keretek között valósulhasson meg. A monolitikus társadalmi rend egységesítésre törekedett, a különbségek, ha már nem lehetett azokat eltüntetni, az úgynevezett „nemzeti megosztás”, illetve a „paritás” elvében intézményesültek. Ez azt jelentette, hogy a kiadóban a főszerkesztőnek horvátnak kellett lennie, ha az igazgató szerb volt, és a felelős szerkesztő vagy legalább a kereskedelmi igazgató muzulmán kellett, hogy legyen, vagy tetszőlegesen fölcserélve. Az *Oslobodjenje* című újság másnaponta cirill-, illetve latin betűs lapfejjel jelent meg, és ugyanígy szerepeltek elegyesen, ki tudja, miféle logika szerint a cikkek is az oldalakon. És ugyanígy az összes intézményben, a gazdaságban, mindenütt. Akik Szarajevóba jártunk, mind tudtuk és megéltük ezt, éjszakai beszélgetéseken elmesélték, ki van éppen ellehetetlenítve nemzeti hovatartozása miatt, és hogy tulajdonképpen mind el vannak nyomva. Szarajevóban nem a multikulturális, mindent átítató tolerancia létezett, hanem a három kultúra elegye. Három kultúra elegye még nem ad multikultúrát, hanem csak paritást, silány pótlékát a szabadságnak és a demokráciának, melyben szabadon kiélheti magát minden kultúra és minden vallás. Az urbánus életmód, az *ars vivendi*, a nyájas élcelődés művészete, a popzene, a sport, az élet csak megpróbálta átlépni a láthatatlan határokat, a különbségeket, és ez sokszor sikerült is. Az intézményesített csatornák, ahová a pártideológusok próbálták beteretelni ezt a sokféleséget, a félelem, az irigység, a gyanakvás, a monokulturális és vallási rivalizálás légkörét idézte elő. Az élet és a múlt súlyos hordalékainak tehetetlensége, az effajta körülmények miatt feszültségek keletkeztek, melyekről úgy sejtettük, és ki is mondtuk, hogy veszélyesek. De senki sem tudta elképzelni, hogy ennyire, hogy halálosan veszélyesek.

Hogy milyen viszonyok uralkodtak ebben az idilli multikulturális pasztoráléban, jól érzékelteti a muzulmán mondás, amit annak idején Abdulah Sidran költőtől hallottam: *„Nehéz időket élünk. Ha szólok, fejemet vesztetem. Ha nem szólok, elvesztem emberi arcomat.”* Elveszteti a tulajdon arcunkat egyet jelent a becsület, a méltóság és az egyéni integritás elvesztésével. Mindezt Szarajevóban egész idő alatt veszély fenyegette. Végül sokan elvesztették mindkettőt: a fejüket és az arcukat is. Nem egyszerre mindkettőt, hanem először az arcukat és utána a fejüket.

16.

Ivan Lovrenović sarajevói horvát költő, most Zágrábban él, a Grbavicán maradt a kiégett lakása az összes könyvével és kéziratával, mindennap azon töpreng, mi volt a baj, hogy is történhetett meg mindez? Az urbánus életforma egyesített bennünket. Szarajevóban sohasem élt igazán az a tényleges identitás, amely szabadon támaszkodik a hagyományra, merít belőle, és felkínálja ugyanolyan szabad megértésre mindenki másnak. Ezért volt egész idő alatt könnyen kisajátítható, és most prédája lett az erőszaknak. Nem lehetett és nem volt szabad elfogadni kinek-kinek a tulajdon, mélyebb identitását, ezért maradt védtelen előbb az ideológiai, végül a fizikai erőszak előtt. Sem a horvát irodalmi tradíció, sem a közkedvelt boszniai franciskánusok, sem a kortárs alkotóművészet, semmi sem élhetett szabadon a központi bizottság által ellenőrzött paritás és nemzeti megosztás nélkül. A sarajevói muzulmánok az odalátogató számára sohasem jelenthettek többet, mint a Bašaršija folklórja, és a dzsámik mint a régi idők maradványai – valójában pedig, ahogy mondani szokás, ez jelentette és ma is ez jelenti az európai muzulmániséget. Amikor többek lettek folklórnál, ott találták magukat a rács mögött, a „fundamentalista”

Izetbegovičhoz és sok társához hasonlóan, akiknek mi is védelmére keltünk annak idején a szlovén PEN határozataiban. Semmi kétség, hasonló sorsra jutottak a szerb nacionalisták is, akik közül sokan elköltöztek Belgrádba. Dževad Karahasan muzulmán író sem érti, miként lettek egyszerre Európa indiánjai, akik mintha rezervátumban élnek, és akiket szisztematikusan öldösnék. Sohasem figyelt föl arra, hogy Szarajevóban tulajdonképpen egyetlen utcát sem neveztek el a muzulmán szellemi élet képviselőiről vagy legalább a városalapítóról. A fontosabb utcák Stepa vajda, Putnik vajda és a Jugoszláv Néphadsereg nevét viselték. Ilyen értelemben Szarajevónak valóban több volt a szerb és a meghatározhatatlan jugoszláv identitása (ma is van Tito marsallról elnevezett utcája), mint az a tényleges identitás, amely visszatükrözte volna a város tényleges kulturális gazdagságát és szövevényes különféleségét.

A muzulmánág fatalisztikusan türelmes volt, a horvátság frusztrált, a szerbség ellenőrzött. A valóban multikulturális Szarajevó nem létezett. Urbánus életközösség volt ez és a mindenki számára elfogadható tömegkultúra életközössége. Egyik sem volt elég erős a partideológusi és a nacionalista erőszakkal szemben.

17.

Mielőtt még igazán elkezdődött volna az egész, a szarajevói utcákon éjszakánként új meg új nacionalista feliratok jelentek meg. Valaki ezt írta fel a posta falára: „*Ez itt Szerbia!*” Egy másik kéz odaírta: „*Hülye, ez itt a posta!*” Ma nehezen írna oda bárki bármit is, mivel a postából alig maradt valami. Ma keményebb viccek keringenek a monokultúráról és a mitikus primitívizmusról. Ez például: a Holdon összetalálkozik a monokulturális horvát, a muzulmán és két szerb. A horvát azt mondja: ez a sok kő itt Dalmácia. A muzulmán nem ért vele egyet: ennyire sziklás csak Hercegovina lehet. Ez itt Bosznia és Hercegovina. Az egyik szerb meg előveszi a pisztolyát, lelövi a másik szerbet, és azt mondja: itt egy szerb sír. Ez itt Szerbia.

A Szarajevóban történeteknek semmi köze a monokultúrához vagy a multikultúrához, legkevésbé a kultúrához, sokkal inkább a kulturálatlan politikai gondolkodáshoz, a rurális észjáráshoz, az öntelt ostoba demagógokhoz, akik annyi éven át tartották kordában a népet, és próbálták meg kézben tartani mindenfajta alkotótevékenységet. Mikor a demokrácia mégoly gyöngéd leheletére megrendültek patriarchális gazdaságuk alapjai, a fenyegetettség pánikjában, az őket fenntartó hatalom és az előjogok páni féltésében, tehetetlen dühükben a végső eszközhöz, az erőszakhoz folyamodtak. A Jugoszláv Néphadsereg volt az eszköz, amit e célra kezükben tartottak, Boszniában felhalmozott felmérhetetlen tömegű fegyverével, „a szerb szabadságharcosokkal”, akiknek megzavarták a fejét. A kultúra, annak fenyegetettsége, a szent szerb ügy, annak tradíciói, mítoszai, irodalma, amit, úgymond, mind-mind veszély fenyegetett – ez lett az ideológiai és a propagandafelezéke az erőszaknak, valamint a hatalom, az erő és a néppel való rendelkezés visszacszerzésére irányuló kísérletnek. A szerb kultúrának és a szerb alkotóművészetnek ehhez nincs semmi köze, még akkor sem, ha az egész téboly élén egy költő áll, Radovan Karadžić, oldalán egy irodalomprofesszorral, a német irodalom szakértőjével.

Persze minden a kultúra és az alkotótevékenység nevében történik. Ennek jegyében úzik tréfáikat, nemcsak a házfalakon és nemcsak a Holdon. A Trebevičen is, közvetlenül a város fölött, ahonnan a szláv ügy, a pravoszláv ügy nevében úzte tréfáit Limonov orosz író, akinek egészen sajátos a humora.

Limonov a pravoszlávia és a szláv testvériség nevében jelképesen, kamerák előtt kilőtt egy géppuskasorozatot a városra és annak polgári lakosságára. Bizonyára azért, mert ahol ártatlan városokra lőnek, az Oroszország. Itt vannak a szarajevói törökök sírjai. Ez itt Oroszország.

18.

Van Szlovéniában egy jól ismert régi, de ma is igen elterjedt szólás, amit olyan mondat végére szokás illeszteni, amelynek csattanóval kell végződnie: „*És béke Boszniában!*” Elmondtam ezt Izetbegović elnök fogadásán. Az elnök azt mondta, bizonyára azért járja e mondas, mivel Boszniában története során sosem volt béke. A szólás nyilván nem azért gyökerezett meg, mivel Bosznia békés lett volna, hanem mert nem volt az soha. Egyáltalán honnan eredt az általános meggyőződés, hogy Bosznia békés, nyugodt és idilli ország volt, amíg csak a mostani téboly el nem kezdődött. Folyton azt halljuk, hogy a kulturális különbségek dacára milyen toleráns együttélést folytattak az emberek Szarajevóban. Való igaz, toleráns emberek. Sokan meg nem azok, egész idő alatt nem toleránsak.

Hagyjuk a régebbi történelmet, a század, amely a szarajevói merénnyel kezdte meg véres táncát, tele van feszültségekkel, politikai erőszak-tétellel és fizikai leszámolásokkal. A két háború között fokozódtak a feszültségek a szerbek, horvátok és muzulmánok és politikai pártjaik között. Említsük-e egyáltalán azokat az elméleteket, melyek szerint a muzulmánok nem egyebek, mint horvátok, akik felvették az iszlám hitet, illetve igazi szerbek, akik „eltörökösödtek”. Az idővel ostoba politikai szlogenekké váló elméleteket a büszke horvát Boszniáról, az újabb, nemrég született jelszói, miszerint „Bosznia szerb, ahogy Moszkva orosz”. Hogy milyen könnyen fordultak el az emberek Boszniában a szomszédjuktól, és estek egymásnak, az megmutatkozott a második világháború idején, amikor a muzulmánok lettek a Független Horvát Államban „a horvátság virága”, amikor a csetnikiek borzalmas tömegmészárlásokba kezdtek, amikor ennek a szerencsétlen népnek a másik „virága” az SS Handzsár hadosztályába szerveződött, amikor Szarajevóban fellángolt az antiszemitizmus, és amikor csak a partizánmozgalom volt képes kialakítani valamiféle egyensúlyt, hogy azt a háború végén megint lerombolják az újabb tömeggyilkosságokkal és üldözésekkel. Sajnos az együttélést ígérő újabb kor ugyanúgy kezdődött, mint ahogy most befejeződik, vagyis erőszakkal.

Tito a beszédeiben szívesen használta a „*mi fent, ti lent*” fordulatot. Fent volt ő meg az övéi, lent volt a nép. Semmi különös. Különös az, hogy ez magától értetődött az emberek számára Jugoszláviában és különösen Boszniában, amely, mint hangoztatták, maga Jugoszlávia volt kicsiben. Akárcsak Bizáncban. Vagy az ottomán birodalomban. A vezetők fent, a *plebs* alatt. A pártbürokrácia kasztja fent, a kulákok és a reakciók lent. Minden tett és minden gondolat a „fent” és a „lent” elve szerint működött. Legfelül volt Tito, kevésbé „fent” a kis bosnyák Ceaușescu, mindegy, hogy melyik, legutoljára Branko Mikulić. Egy a helyi erős emberek közül, Tito udvarának kegyeltje, aki a kormányzásában fenntartotta a rendet és a békét – minden egykori „tagköztársaságban” találhattunk hasonló kormányzót vagy legalább egy szürke eminenciást. Tito képe annyira magasan volt, hogy az istenség auráját kapta, Ő nem lehetett vétkes azokban a bűnökben és az élet nyűgeiben, amelyeket lent elszenvettek. A mostani háború hidegvérű gyilkosa, a nőket megerőszkoló Herak a kihallgatásán, amit a televízió is közvetített, meghatottan mondta, hogy száz évben csak egyszer születik olyan ember, amilyen Tito volt. Ez persze mit sem árul el Titóról, sokkal többet arról a légkörről, amely boszniai kormányzásában uralkodott, ahol istenítették „életét és művét”.

19.

A szerencsétlenség, amely utolérte Szarajevót és egész Boszniát, ez esetben tehát nem az abszurd és irracionális balsors, hanem tébolyult eszmék, hibás megoldások és a jugoszláv liberális szocializmus kvázidemokratikus és kvázitoleráns légkörében, vagyis a diktatúra

légkörében elburjánzó primitív szubjektivizmus szomorú és rettenetes következménye. A Szarajevóban élő emberek ezt még ma sem hajlandók elismerni. 1995. novemberi látogatásunk idején mindenütt ott függtek Tito képei a város és a köztársaság legfőbb hivatalaiban. Emlékszem a televízió három évvel ezelőtti képeire, amikor Szarajevóban komolyan elkezdődött a tánc: a szerb nacionalisták és velük a kommunista rendőrök már lövöldöztek, az utcákon meg Tito-képekkel tüntettek ellenük. Persze, persze, ebben az évszázadban egyedül Tito adott némi egyenjogúságot a muzulmánoknak. A még mindig csak iszlamizált horvátokat, illetve törökös szerbeket jelentő vallási kisebbségből ezzel etnikummá emelkedtek saját kultúrával és hagyományos értékekkel, mint ahogy az is volt valóban. De valóban éppen Tito idején hatalmasodott el az erőszak az egyén, muzulmán, horvát vagy szerb felett, a börtönök tömve voltak politikai foglyokkal a háború utáni években, eléggé tele voltak az Informbüro éveiben és kevésbé voltak zsúfoltak úgyszólván egész idő alatt a háború óta, betiltották az etnikai kulturális egyesületeket, nem volt szabad a sajtó, és a Párton kívül semmi lehetőség nem volt politikai kezdeményezésre, nemhogy szervezkedésre, és Bosznia-Hercegovina mint a kommunizmus kemény jugoszláv változatának bátyja híresült el – mindez és sok minden más is elfelejtődött az új borzalmak láttán. És az ilyen értékrenden alapuló tudat veszedelmes eltévelyedett, hajlamos az új, kollektív, totális megoldásokra vagy, amint azt manapság mondják, a fundamentalizmusra. Még ha százszor is igaz, hogy azelőtt jobb volt, mint most.

Korai találgatni, hogy az új társadalomnak mindezen tapasztalatok után lesz-e érzéke a demokráciához. Most elemi dolgokról van szó. Most meg kell állítani az erőszakot. Most mindenki örülné, ha legalább a távcsoves orvlövészpuskákkal lesben álló örülteket megállítaná valaki.

20.

De ki fogja őket megállítani?

A szétrombolt, földhányásokkal és szögcsdrótokkal övezett szarajevói repülőtérén az UNPROFOR repülőtársaságának ironikus felirata fogadja az utazót: *Maybe Airlines*. A francia katonák egy továbbival is megtoldották az elnevezést. A városba vezető szűk korridor mellé kitértek egy táblát. Eredetinek látszik: Champs Elysées. És a *Maybe Airlines* gépeivel naponta érkeznek Szarajevóba a miniszterelnökök és a miniszterek, a lordok, fényképezkednek, kezet ráznak egymással, miközben a gránátok zuhognak tovább, az őrült orvlövészek gyilkolnak egyre. Gavrilo Princip büszke utódai nem zavartatják magukat.

Nem tartozom azok közé, akik szerint e kontinens minden eszeveszett örületéért Nyugat-Európa volna a felelős a maga fogyasztói jóllakottságával, formátumos személyiségeket nélkülöző diplomáciájával, azt sem gondolom, hogy mindazért, ami itt történik, másvalaki is felelős azokon kívül, akik részt vesznek benne. Éppen ellenkezőleg, biztos vagyok benne, hogy a tragédia az itteni körülmények kényszeréből és az itteni észjárásból fakadt, nevezzük ezt akárhogy is, éppen úgy, ahogy ebben az évszázadban a német örület is az ottani körülményekből és a korabeli, ottani nacionalista és demagóg eltévelyedésekből eredt. Egy dolgot azonban világosan látnia kellene Európa és a világ nyilvánosságának: pontosan és világosan tudatosítania kellene magában azt, hogy ki kezdte az erőszakot, és ki az, aki védekezik. Tehát azt is tudnia kellene, ki a hóhér és ki az áldozat. És amikor ez végre világos, akkor cselekednie kellene. Hiszen mikor a dolgok már ilyen messzire jutottak, mint ez esetben, akkor közbe kell avatkozni, és meg kell védeni az áldozatokat. Nem a tűzvész kiterjedésétől való félelem, hanem etikai elvek okán. Ahol megalkuvás nélkül tiszteletben tartják az elveket, és ezekből eredeztetik a következményeket, ott nem félnek az erőszak to-

vábterjedésétől, és ott az érdekszférákra meg a hasonló ostobaságokra sem kell szót vesztegetni. Ami ötven évvel ezelőtt még magától értetődő volt, ma szemmel láthatólag nem az. Horvátország és Bosznia területén ma tucatjával találni Guernicákat, a Lidicékről és Auschwitzokról nem is beszélve. A vak is láthatja, mi történt Vukovár és Dubrovnik esetében. *One thing is needful*: az erőszakot sajnos csak erőszakkal lehet megállítani. Azt mondják, már késő. De ezt mondták a lelegején is. Nap mint nap néztük a Vukováron zajló borzalmas jeleneteket, és napról napra egyre jobban elkéstünk. Aztán azt gondoltuk, hogy a kultúra és a demokrácia európai őrizői biztosan megvédik Dubrovnikot. Napról napra néztük, hogy hullanak a gránátok a városra. És nem történt semmi több, mint hogy az emberek, hál' Istennek, meg tudták magukat védeni. És mivel védekeztek, még több gránát hullott Dubrovnik házaira, templomaira és lakóira. És így tovább, Zadarban és Karlovácon. Jönnie kellett Szarajevónak. Szarajevó mint logikus következmény. És Mostar. És Bihács. Az európai diplomaták pedig utaztak ide-oda, és belemosolyogtak a kamerákba. De ezt is százszor elmondták már.

Először nyolcvanegy évvel ezelőtt.

Mindezt jól tudta egy szlovén író már a század elején, egy író, aki szintén eltöltött bizonyos időt Szarajevóban.

Ivan Cankar szó szerint ezt írta: *„Minden értelmesen és tisztességesen gondolkodó ember dühbe gurul, arra gondolva, hogy nem következett volna be ez a szörnyű vérontás, ha Európa az volna a maga száználmas diplomáciájával, aminek tartja magát. Ami azonban sohasem volt, és sajnos bizonyára soha nem is lesz – mármint a kultúra és a civilizáció védelmezője. A berlini kongresszus óta mostanáig, vagyis több mint harminc éven át Európa a tulajdon népeinek költségén hizlalta és tenyésztette a pöffeszkedő grófok és bárók egész falkáját, hogy azok elgondolkodjanak Balkán-félsziget helyzetén. Ha a még harminc évet töprengtek volna, bizonyára akkor is minden marad a régiben”.* (Szlovénok és jugoszlávok, 1913).

Mit lehet ehhez hozzátenni? Netán várjunk még harminc évet?

21.

Egy este ljubljani barátommal eltévedtünk Szarajevóban. Járkáltunk a sötét utcákon, valahol a Miljacka folyó közelében, és hirtelen labirintusban találtuk magunkat. A legyszerűbb megoldás jutott az eszünkbe: odaállunk az első lámpa alá, majd megtalálunk a szarajevói kollégák. Jó darabig gyalogoltunk, mire találtunk egy lámpát. Nem utcai lámpát, mivel a városban elsötétítés volt, hanem egy reflektort, amelyik a franciák állásából világította meg az útkereszteződést. Beálltunk tehát a reflektorfénybe, cigarettára gyújtottunk, és vártunk. Aztán elutunk a várakozást, és úgy döntöttünk, visszamegyünk a szállodába. Leállítottunk egy taxit, amely tüstént a járdára hajtott, be a sötétbe. Amint beültünk, ugyanolyan gyorsan elvágatott. Örülten vezetett és úgyszólván emlékezetből.

- Kérdezhetek valamit, uram?
- Csak tessék.
- Miért nincs bekapcsolva a reflektora, uram?
- Azért, uram, mivel minden útkereszteződésben lőnek.
- A taxikra is lőnek?
- Miért ne lőnének? Mindenre lőnek.

Nem tudom, a barátom mit érzett, ő költő, és mint köztudott, a költők bátor emberek, engem azonban kilelt a hideg.

- Akkor miért taxizik, miért nem ül otthon?
- Mert meg kell élnem.

- Úgy akar megélni, hogy lövik a kocsiját, miközben százzal hajt az utcán, lekapcsolt reflektorokkal?
- Igen, így.
- Nem a legjobb túlélési technika.
- Nem, de így tudok annyit megkeresni, hogy eltartsam magam és a családomat. Ez a plusz keresetem.
- Egyébként mit csinál?
- Védem Szarajevót.

Az éjszakai taxis egy napot és egy éjszakát tölt kint a fronton – most nem súlyos a dolog, most csak fricskázunk egymást, kicsit ők, kicsit mi, csak néha esik el valaki – a másik éjszaka és a másik napon taxizik, át a kereszteződéseken, amelyekben lőnek rá: hogy megéljen. Mert a katonai szolgálatért, a fronton gyenge a fizetség. Csak most emelték a fizetésüket, korábban öt, most hat csomag Drina cigarettát kapnak egy hónapra.

Aggódó szarajevói barátaink aztán megtaláltak bennünket a szállodában. És a hasukat fogva hahotáztak: kiálltatok várni a reflektorfénybe? Ez azt jelenti, hogy normálisak vagytok. Mi már rég nem vagyunk azok. De jó, ha tudjátok, azt itteni körülmények között ti vagytok abnormalisak.

22.

Ez a kérdés még sokszor felmerült: normálisak vagyunk még? A kérdés helyénvaló, teljességében csak akkor fogtam föl, amikor barátommal a Ljubljana-ba való visszatértünk utáni éjszaka ott ültünk a PEN Club éttermében, és fáradtan bámultuk a furcsamód normális embereket, rántott szeleteikkel és normális problémáikkal. Csak három napot és három éjszakát töltöttem a kollégámmal Szarajevóban, és amikor megérkeztem Ljubljana-ba, néhány napig úgy éreztem magam, mint egy ámokfutó. A szállítórepülő fényei, a repülőtér körül a néma hegyek, melyeken nincsenek pontos frontvonalak, amelyeken úgy hajkurásszák egymást, mint a vadállatok, a néma hegyek Szarajevó körül, melyekről orvlövészek fürkészik a város életét, a robbanások, a lövések ropogása éjjelente, a reggeli hírek a halottakról és a sebesültekről, az emberek, amint kordéikon tüzelőt szállítanak, a sugárutakon a magányos autók, a kongóan üres Holiday Inn, a nyugodt arcok, az örök fűttye az éjszakai utcákon, a megfeketedett falak, a lyukak a házak homlokzatán, a vasgerendákon összegabalyodva függő balkonok, a páncélosok dübörgése, a hotelszoba csöndje. Mindezt, mondta Siniša, mindezt három év után már nem veszi észre az ember. Legalábbis nem minden percben. És noha pont ez az egyetemista, Siniša, aki minden reggel elvitt bennünket öreg autóján, a vezetőfülkébe szerelt büdös benzintankkal, nehogy a tankot kilyukasszák a golyók, mert akkor kifolyik a benzin, könnyes szemmel búcsúzott. Ottmaradt a maga megszokott világában. Remélem, még most is ott van.

Magukat és a többieket kérdezik, normálisak-e még, mivel három év után az abnormalis állapot vált normálissá. A fájdalom nem metafora többé, hanem a dolgok természetes állapota. Az örület nem kivétel többé, és a normális emberek az örületek, mert a reflektorfénybe állnak, hogy jobban lássák őket. Többé nem az a kérdés:

miért pont én, miért pont Szarajevó, hanem hogy normálisak vagyunk-e még? Vagy a bennünket körülvevő világ nem normális többé?

23.

Minden normális abnormalitás és az azt körülvevő világ felett érzett döbbenet ellenére a legáltalánosabb érzés a teljes klausztrofóbia. Ehhez nem lehet hozzászokni. Aki Szarajevóba érkezik, ismerje bármilyen jól is a várost, most mindennekfelett megdöbbeneti ennek

az ostromnak a léptéke, pontosabban szólva, a közelsége. A tér, amelyben az ostromlottak élnek a maguk abnormális–normális életét, mintegy nyolc kilométer hosszú és három kilométer széles. A szerb állásokat szabad szemmel látni: a Grbavicát, aztán a zsidótemetőt, fent az utat, Trebevićet, ahonnan Limonov géppuskázta tréfából a várost, mindez ott van közvetlenül a város fölött. A városból a repülőtérig, ahol az ember az esetleg arra tévedő járatot lesi, a *Maybe Airlinest*, csak két úton lehet kijutni. Az egyik a szerb állásokon keresztül vezet. De mindkét úton csakis különleges engedéllyel, lezárt páncélausútban, de még azokból is kirángatták és agyonlőtték a bosnyák kormány alelnökét a megdőbbséget UNPROFOR-katonák szemé láttára. A harmadik út egy a repülőtér alatt ásott föld alatti csatornán át vezet. Aki térdig gázolva a vízben végigmegegy rajta, annak egy szabad téren kell keresztülröghannia, néha golyózapor közepette. Posta nincs, csak néhány telefonvonal működik, az is műholdakon keresztül. Tudom, hogy ez is mind köztudott. De most úgy érzem, mindezt el kell ismételnem, szemem előtt az eleven emlékekkel, különben magam sem tudom többé elhinni. Amikor az ember ott találja magát, megdőbbsen akkor is, ha százszorosan tudta mindezt. Szarajevóban az ember hirtelen arra eszmél, egy szinte hermetikusan körülfalazt területre került az európai kontinens közepén. Az ostromlott Münster a tizenhatodik században. Egy sziget, egy tutaj, körülötte hullámszik a hegyek tengere, az óceán, az egész kontinens. Ezen a szűk helyen, ahonnan nincs kiút, és ahol minden pillanatban halál, éhség, hideg, félelem és kétségbeesés les az emberre, ezen a helyen mintegy 250.000 ember él. Théodore Géricault: *A Medúza tutajja*.

24.

Egyedül Isten a tudója, mi történt a Medúza fregatt tutajján. Akik megmenekültek, nem emlékeztek minden részletre, sok mindenről pedig nem akartak beszélni. De köztudomású, hogy a hajótörtek között az ellenséges tengeren nemcsak a szolidaritás uralkodott, hanem fölfoghatatlan türelmetlenség is, hogy a lehető legenyhébb kifejezéssel éljünk. Szarajevóban három év után a legközelebbi hozzátartozók kapcsolataiba is beköltözik a feszültség. A leégett házban az idilli kép váratlan, kínos kitörésnek voltam a tanúja. Zlatko Topčić drámaíró, aki végigélte a város fölötti hegyen a szerb fogság borzalmait, kétségbeeséj történetét mesélte egész idő alatt. Amikor egyik barátja szelíden figyelmeztette, hogy másról is beszélhetne, elvesztette az önuralmát. Nemcsak azért, mert a barátai nem értik meg. Ezek nem tudják, mi a szenvedés. Ezek, akiknek lerombolták a lakásukat, akik víz és villanyáram nélkül maradtak, ezek nem tudják megérteni, mi történt velem. Ezeknek fogalmuk sincs róla. De igen felelt valaki: mindenkinek megvan a maga igazsága a szenvedésről, mindenkinek megvan a maga története. A szenvedés mértéke relatív. Zlatko Topčić nem fogja megengedni, hogy relativizálják az ő rettenetes szenvedéseit és megaláztatásait, a halál küszöbén töltött napjait. Ezek az élők között éltek, ő a halottak között, mindennap új és új halottak között. Ezek csak időnként gondoltak arra, hogy meghalhatnak egy orvlövész golyójától, az ő homlokának mindennap nekiszegezték a puskacsövet. Többé nem lehetett lecsillapítani. A szenvedésről vallott abszolút igazsága kezdett veszélyessé válni: a horvát költő hallgasson, hiszen sohasem szerette a muzulmánokat; maradjon csendben az esszéíró, aki mindig is politikai angolna volt és pártcsatlós, és főként fogja be a száját a szerb költő. Zlatko Topčić egyébként személy szerint nagyra értékeli őt, mivel itt maradt a városban, de a bátyja, az a csetnik generális, az térdig gázol a vérben.

És valaki megint kimondja, most is, ugyanazokat a fenyegető szavakat, melyeket annyiszor hallottam jugoszláviai utazásaimon: eljön majd az idő...

A híres bibliai kérdés teljes hangerővel szól a szarajevói Medúza-tutajon: *avagy őrizője vagyok-é én az én atyámfiának?*

Vajon őriző-e a fegyveres őr, akivel az egyik poszton beszélgettünk? Azt hiszem, mondta, rendezni kellene Velük a dolgokat ebben a városban. Velük, vagyis a szerbekkel, akik itt maradtak. Etetjük őket, mondta, miközben a testvéreik gyilkolnak bennünket, gondoskodunk róluk, ők pedig elárulják a hadállásainkat. Ők az ötödik hadoszlop, és köztudott, mit kell csinálni az ötödik hadoszlop tagjaival.

Talán szokatlanul hangzik, de tény, hogy az ostromlottak közül a városban maradt szerbek helyzete a legnehezebb. Az elveszett és elfeledett város közepén ők a legelveszettebbek és legelfeledettebbek. A Grbavicán lévő szerbek törökösnek tartják őket, árulónak, akikkel elsőként fognak leszámolni, ha elfoglalják Szarajevót.

A géppuskás bosnyák valami egyenruha félét visel, lábán teniszcipő, úgy véli, rendezni kellene velük a dolgokat. Képzeltető, hogyan. Mintegy negyvenezer szerb maradt a városban.

25.

Isten a tanúm, hogy e két eseten kívül semmi egyéb adatom nem volt a Szarajevóban maradt szerbek helyzetéről. Később azonban B. elmondta, hogy ő és még három szerb, akik egyébként ott voltak más írókkal, intellektuelekkel a szlovén vendégek tiszteletére adott fogadáson Alija Izetbegović elnöknél, megdermedtek, amikor az itteni körülményekhez képest túl hosszúra nyúló bevezető formaságok után feltettem a kérdést az elnöknek a városban maradt szerbek biztonságát illetően.

Miért dermedtek meg? Mert ez tabu téma. Szarajevóban erről nem beszélnek. Kinek mondja el például B., hogy kis híján életét vesztette, éspedig két alkalommal. Először, amikor szerb gránátszilánkokat kapott a hasába. Másodszer, amikor zsebében elemlámpával végigment éjszaka a városban. Mikor a rendőrök igazoltatták, és felfedezték a corpus delictit, amellyel, úgymond, jeleket akart leadni a hegyekbe az övéinek, akkor valaki azt javasolta, lőjék agyon. Csak az éjjeli őrző normális parancsnokának köszönhető, hogy még életben van. Az értelmetlen indulat növekszik az ostrom minden napjával, a barátok között is, a munkahelyen is, ahol a főnöke, ha rossz kedve van, azt tanácsolja, tárodjon a városból az övéihez.

De B. ezt csak később mondta el, mikor kettesben voltunk, azután, hogy Izetbegovićnál megdermedt az én naiv kérdésem hallatán. Izetbegović azt mondta, ismeri a problémát. Mindent elkövetnek, hogy a városban megőrizzék a türelmet és a szolidaritást. Rövid gondolkodás után azt válaszolta, hogy a dolog valóban nem egyszerű. Valamelyik éjszaka kettőkor fölébresztették és közölték velem, hogy készül valami. Aztán lecsukattuk néhány tisztünket, mondta.

Hogy ezek a lecsukások mit jelentettek, nem magyarázta el. Aki hallani akarta, hallhatta és beledermedhetett: néhány őrült afféle Szent Bertalan éjszakájára készült a városban. Izetbegović erről nem beszélt. Mindent elkövetünk, mondta, hogy megőrződjék Szarajevó és a város multietnikus jellege. Habár ez az ideál sajnos egyre távolodik.

26.

A horvát–muzulmán–konfliktus után tovább mélyültek a különbségek és a feszültségek. Bosznia már mindenütt nemzeti katonai és politikai közigazgatás szerint van felszabdalva, csak a szarajevói sziget tart ki az „állampolgári” együttélésben, és ehhez is rendkívüli erőfeszítések szükségesek. A nemzeti és a vallási különbségek észrevétlenül lopódnak az emberek közé. A muzulmán főiskolába, a medreszébe egyre nagyobb számban irat-

koznak a muzulmánok, akik ismét muzulmánokká válnak. A horvátok katolikus magániskolát nyitottak, amely, mint nyilatkozták, „a nyugati kultúra őrizője” lesz. A városban élő szerbek el vannak szigetelve, jugoszlávok többé nem léteznek, habár Tito képe ott függ a hivatalokban. A szerb nacionalizmus radikalizálódást vont maga után minden oldalon. A fundamentalizmus többé nem üres szó. Az elesett muzulmán harcosok halotti értesítőin ez a szóáll: *sehid*. A *sehid* az iszlám szent ügyének harcosa, úgyszólván szent.

Az újság közli a diverzáns kódexet, egy világos és könyörtelen anyagot, amely tükrözi, milyen eltökéltséggel harcolnak odafönt, a város körül és egész Boszniában:

„...Ti Bosznia és Hercegovina Hadseregének elitalakulata vagytok... Akarni fogjátok a harcot és a legsúlyosabb próbatételekre fogtok felkészülni... A harc a legfőbb célotok... Tartsátok fenn az igazi bajtársiasságot, hiszen bajtársaitok segítségével juttok győzelemre vagy halálra. Bánjatok fukarul a szóval, és legyetek megvesztegethetetlenek. A fecsegés sírba vihet. Legyetek nyugodtak és éberek, erősek és határozottak... Az ellenséggel szemben legfontosabb a lőszer. Aki fölöslegesen lövöldöz, csak hogy bátorságra kapjon, az gyáva, és nem szolgált rá a kommandós névre... Sohase adjátok meg magatokat. Számotokra csak élet lehet vagy halál. Nincs más választás... Az első helyen a fegyver, az én csak utána...”

Totális, halálos radikalizáció. A most huszonnégy éves fiúk a diverzánskódex szellemében nevelődnek. Egész életükre meg fogja őket bélyegezni a gyűlölet. És azokat, akik a hegyekből, a város körül lövik a polgári lakosságot. És az ártatlan embereket, akiknek megölték a hozzátartozójukat. Hány nemzedékre szól ez a gyűlölet?

27.

A szarajevóiak keleties könnyedséggel és a nehéz körülmények között is megőrzött életörömmel kevert, közismerten jóindulatú élcelődése, a Čsaršija furfangja, mulatságos és paradox életbölcsségei, mindez és a szarajevói *genius loci* minden más alkotóeleme most lassan és biztosan utat enged a halálos fatalizmusnak. Köröznek a viccek, az élcek, de valahogy megszokásból, a tekintetek üresek, az arcok szürkék maradnak. A városba az ostrom harmadik tele előtt beköltözik a tehetetlenség érzése, a félelmetes lassú haldoklás előérzete. Túl sok hír jövendölte, hogy majd most, most, a következő pillanatban történik valami, és az abroncs szétnyílik a város körül. Túl sokszor remélték, hogy ismert vitalizmusával a város abban a pillanatban győzelmet arat a hegyiek dühén és primitívizmusán. Attól félek a legjobban, mondta valaki, hogy egyre hasonlatosabbak leszünk hozzájuk. Gyűlölni kezdünk, és nemcsak őket, hanem az egész világot is.

A klausztrofobikus tér klausztrofilikus lesz. A város szűk és átjárhatatlan határai mind jobban meghatározzák lakói életét, a tolerancia elenyészik. A falakon és az árkokon kívüli világ nem létezik többé, belül egyre fogyó szolidaritással dül a harc a túlélésért. Harmadik éve dül, a különbségek, a feszültségek nőnek.

28.

A város bűvkörébe vonja azokat is, akik erőszakot tesznek rajta, akik pusztítják. Gyűlölik, de nélküle és áldozataik nélkül nem tudnak élni. Aki a város utcáit járja, és hallgatja a lövöldözést, egész idő alatt azt kérdi magában: kik azok ott fönt, akik orvlövész távcsöveiket a városra szegezik, és gránátokkal tömik az ágyúk torkát.

Megtörtént, mesélik, nem is egyszer, hogy valamelyik részeg szerb katona a figyelmetlen őrök mellett letévedt a városba a Grbavicáról. Hazavitték a lábai, hisz nem kellett

messzire mennie. Azt mondják, hogy az egykori Néphadsereg tisztjei a hegyről jól be-mért lövésekkel semmisítették meg egykori lakóházaikat, a szomszédok lakásait meg a sajátjaikat.

A fennsíkokon, a város felett, azt mondják, párhuzamos Szarajevó alakul ki az ostromlók körében: szerb televízió, rádió, állítólag az ostromlók kiadják az Oslobodjenje ot-tani változatát, megvan a Željezničar fociklub, megrendezték a híres szarajevói költészet- napokat is. Nemcsak azért, mert minden olyan közel van, nemcsak, mert hallják egymást, és kicserélik egymás propagandaanyagait, hanem mert ismerik is egymást a két oldalon. Karadićot és most Paléban tartózkodó irodalmi körét jól ismerik a városban. Nemcsak írásaik révén, hanem a közös felolvasóestek, összejövetelek is összekapcsolták őket, úgy- szólván komaságban vannak. Az író számára, aki e rövid tudósítást írja a hosszú ostrom- ról, a fönti láthatatlan világ *terra incognita*. Hallgatja, amit arról a világról beszélnek. Még- is érthető, hogy ezek az emberek azért vannak olyan messze egymástól, mivel korábban annyira közel voltak, és azért vannak olyan közel egymáshoz a véres ölelésben, mivel már korábban olyan messze kerültek egymástól, bár ezt nem akarják beismerni. Tegnap még minden olyan közel volt, és a távolságok ma fölmérhetetlenek, a különbségek olyan mélyek, akár a sírok, amelyek ott vannak közöttük, a parkokban, a stadionokban és per- sze a fennsíkokon, a város fölött, ahol a szerb ifjak nyugszanak, akik messziről jöttek, meg azok is, akik pár éve még együtt voltak amazokkal, akik a városban maradtak, együtt jár- tak focimeccsre meg rockkoncertekre. Ugyanazon a közkedvelt villamoson utaztak, amit konokul újra meg újra forgalomba akarnak állítani, a hegyekből pedig ugyanolyan konoksággal lövik őket. Amíg Szarajevóban voltunk, a villamost háromszor indították el, a lövések mind a három alkalommal megsebesítették az utasokat, és mind a háromszor le kellett állítani. Szarajevó a szerbek túszja, lakói viszont ki vannak szolgáltatva előljáróik ugyanilyen mérvű konokságának. Szarajevó mint jelkép, a villamos mint jelkép. És az emberi áldozatok. A Grbavicára, amely most szerb erősség, a Testvériség-Egység hídja visz át a Miljacka folyó felett. Azt mondják, ezen a hídon haltak meg a legtöbben. A pol- gármestertől megtudtuk, hogy szolgálati úton Nicosiában járt. Most már semmi kétség: a Testvériség-Egység hídján lesz a *green line*, a két hídfőn pedig egy-egy géppuska-fészek.

29.

Egy héttel később Prágában, az üres tereivel a szarajevói Holiday Innre emlékeztető Ho- tel Atriumban. Nemzetközi PEN-kongresszus. Vaclav Havel, demokrácia, emberi jogok, hatalmas zabálás a Hradzsínban rendezett banketten, Plečnik monumentális építészeti megoldásai közepette.

Tegnap a Betlehem-kápolnában bedobtam Szarajevót a tolerancia-intolerancia-vitá- ba. Senki sem reagált, Günter Grass sem. A teremben ülő mintegy félezer emberből senki sem válaszolt. Ugyanúgy esett, mint az a dolog a rákkal: miért pont Szarajevó. A betegség mint metafora, amit senki sem szeret. Egyetértek, a sebeket és a fájdalmat nem jó, úgy szólván nem illik mutogatni. A toleranciáról beszélünk és a jobboldali szélsőségek meg a pornográfia iránti intoleranciáról. Beszélünk az irodalomról és a toleranciáról is. Úgy be- szélek az írókról mint intoleráns emberekről. Miért képzeljük eleve toleráns embernek az író? Lehet toleráns, mint Havel, de az ellenkezője is. Miért gondoljuk, hogy ma az író nem lehet nacionalista? Talán nem ismerünk elég példát Jugoszláviából és Oroszország- ból? Az író nemcsak nacionalista lehet, hanem fasiszta is, mint d'Annunzio, Ezra Pound – Mussolini egyébként drámákat írt. Az író erős támasza lehet a totalitárius kommuniz- musnak: a naiv forradalmár Majakovszkijtől a Szovjetunió és Kelet-Európa szocreál írói- nak csapataig. Bűnöző is volt az írók között: Jean Genet. A pánszláv író, Limonov a kame-

rák előtt géppuska sorozatot eresztett Szarajevóra. És tömeges erőszak vezére is lehet, mint a szarajevói költő (és pszichiáter) Radovan Karadžić. Valaki az első sorban helyeslően bólogat. Ennyi. Csönd. Szarajevó valahol másutt van. A PEN debattőrjeit és olvasóit más történetek érdeklik, mindennapi történetek, az enni vagy nem enni és hogyan története, a szeretni vagy nem szeretni és hogyan a kommunizmusban meg a demokráciában. A nylonharisnyáról szóló történetek.

30.

És most, késő éjszaka a nagy zabálás után az Atrium Hotel szobájában a CNN hirtelen a Holiday Innt mutatja Szarajevóban. Soha többé nem tudom úgy nézni ezeket a felvételeket, mint valaha. Valami megfertőzte a lelkemet Szarajevóban. A szálloda falába csapódik néhány gránát. Nyugi, nyugi, mondja a portás, a szállodát már nem fogják lőni. És ne izguljanak, ha lövöldözést hallanak éjszaka. Egy kis puskaropogás még nem jelenti, hogy baj van. A következő kép: a szálloda közelében halott tizenöt éves fiú, akit fejbe lőtt egy orvlövész. Mellette a földön egy autókerékre borulva az anyja. A hasába kapta a golyót. Valami hasonlóság van a két szálloda és az éjszakai látomás között: mintha az utca, amit most már jól ismerek, és amelyen ott fekszik a véres fejű halott kisfiú és mellette az anyja, kezével a hasán, az út, amely az Orvlövészek sugárútja néven fog bevonulni a történelembe, most itt fut Prágában, a Hotel Atrium fala mögött. A bortól van az egész, persze, hogy a bor zavarta meg a fejemet, a nagy zabálás és piálás a Hradzsiban.

Szarajevó lyuk a hajófenéken, Andrić *Titanic büfője*. A prágai Hotel Atrium luxuskabinaiban az emberi jogokról vitatkozunk.

Iszunk, apró szendvicseket majszolunk, furcsa mindennapi történeteket mesélünk egymásnak, néhányan táncolnak. Micsoda őrülség táncolni, miközben a víz betör a fedélközbe. És az egész európai kontinensre. Szarajevó lyuk a kontinensen; fel fog borulni összes jogaival és palotáival együtt.

GÁLLOS ORSOLYA fordítása

Író a vadaskertben

Toccatá Márton Lászlónak

Nagyratörő vagy, barátom, egy színműben láttalak...
Legjobb szereped azonban mégis az Író marad,
aki harsog, suttog, habzsol, – tűz tudásba sült alak!

Jöjj, te ifjabbik halandó, nézd a megcsusszant időt:
Petriéknél húzódtam meg egy fél évig azelőtt,
hogy tanáccsal támogattál, s később Judit odajött.

Bárcsak tudnám még, miképpen sugalltad a lényegest.
Magatokhoz vittetek föl, vége-hossza lett az est.
Új voltam a város kérgén – s újként minden elereszt.

Értettétek mindketten már, szavak nélkül, mi vezet.
Mert a magány néha szükség, de csak szüntén élvezet.
Lehull álom, ékezet, szín, ha nem jókor érkezett.

Papírt írtunk, házatokba befogadtok, befogadsz.
Mérleg után honos lettem. Lehet ez írott malaszt,
míg a földet megtalálom? Kétszer adsz, ha gyorsan adsz.

Múltjaimból, mint a poklok zöld lepléből buktam át.
Pesten új világban bíztam. Volt szerelmet, vén anyát
adtam otthon más kezére. Néhány gondviselt barát

tudta, hány hiány kitörni. Vagy letörni, mint az ág
régi törzsről, mely nevelt s mely ingatag halálra szánt.
Egy ing lengő két ujjaként lógnak rajtam a hazák.

Míg a könyvek mámorában – néha Tinnyén – rejtezel,
s eszmék lepkehálójával vágatsz, legyen zsákmányod a jel:
elváltottunk – de a lélek változással nem fogy el.

Mint éjidőn a

Márton Lászlónak (egy kerek évnapra)

*Nem az öregkori esszenciális bölcsesség.
Nem világraszóló revelációk.
Nem a be nem avatottak (köztük
korábbi önmagad) összevissza fecsegését
félrebulldózerező, ellenállhatatlan „Heuréka!”
(Nem zihálva bukni föl,
mint aki a tömény, már-már mézgásan sűrű
bölcsességet épp most szürcsölte-nyalta ki,
az óriás-Sophia
szemfüles trükkel szétnyittatott combjai közül.
És persze ugyanígy nem
a tudatlanság [+ hazugságok] ádáz
sárkánygyíkjában hegyes lándzsáját épp most
megmerített glóriás hősként [szanktgeorg].
És még csak nem is gyöngyhalász képében,
aki előtt, mert – nem tehetvén másként –
mégiscsak tovább volt lent, s így, kényszerűségből,
gyorsabban rúgta felszínre magát, mint szabad lett volna,
elzöldül a horizont,
de akinek markába [és persze minden
sejtjébe, úgyszólván késleltetés nélkül]
örökre beleég az igazgyöngy tapintása.)
Nem is felismerés. Talán inkább
csak(?) hangulat, midőn
belül bölintasz, hogy érted –
érvénye az időben szét nem teríthető,
és át sem adható;
a nyakadon marad, pedig
milyen nagy árat fizettél érte:
nem öregkori bölcsesség bár,
mégis: örökre magad mögött hagyott éveid
televényéből „sarjadt” → ködlött fel.
Fitymálhatod, de akkor kár is volt beléd.*

...Talán (mégis?) egy múzeum
kávézójában
(egy lehetőség*) –
túl a végigjáráson,
tútelítetten,
kóválygó fejjel
– nem azt látva, ami előtted
a múmárványon/papírabroszon gőzölög;
ernyedt üresség
= a benyomásokkal-túlzabáltság másik neve
nem életfordító reveláció,
de hely (üresség) és idő (ernyedt),
a mégis rád várót (benned szunnyadót?)
fölsismerni. Szavakra várón, de még mielőtt
szavakba kövesedne.
Mint éjidőn a tolvaj.

* egy másik: „S valami furcsa módon / nyitott szemmel érzem, / hogy testként folytatódok / a külső világban – / nem a fűben, a fáknban, / hanem az egészben. (J. A.)

ÁTKELÉS A TÉNYEKEN

(Kívánság és tréfa)

A csavar útja egyenes és görbe, egy és ugyanaz.
(Hérakleitosz)

Miközben a kocsit kijut a hegyek közül a síkságra (Márton László Utazás, emberi feltételekkel című novellájának első mondatában), a szerzőnek eszébe jut valaki. Tegyük hozzá, hogy tizenkét órás autózás után történik ez (mint a novella negyedik bekezdéséből kiderül) – tehát (tegyük hozzá ezt is), nyilván nem Magyarországon vagyunk, mert Magyarországon egy irányban – és ráadásul hegyek közül síkságra érve – szinte lehetetlen tizenkét órát autózni, habár a szerző nem mondja sem azt, hogy továbbra is Magyarországon vagyunk-e, vagy pedig átkeltünk egy másik országba, netán Szlovákiába, Ausztriába, Ukrajnába (igazság szerint azt sem állítja, hogy a novella megíratlan előtörténetében Magyarországon voltunk, erre csupán a nevekből, ha nem is minden névből következtethetünk, mert például a kocsit sofőrjét Tommynak hívják, és ő lehetne a novella főhőse is, egyfajta matematikai konstans – mármint az elbeszélő én mellett –, hiszen a novella legkülönbözőbb pontjain cselekvőleg beavatkozik a történetbe, szállítja utasainkat oda (és, mint a novella végén kiderül: vissza is, vissza a kiindulópontra, mintha nem történt volna semmi, és maga a visszaút, mint az író sejteti velünk, teljesen azonos az odaúttal, és, mondhatnánk kissé elhamarkodottan, ez a novella tulajdonképpeni tárgya), szállást is szerez hőseinknek, viszont ez a Tommy ezzel a névvel élhetne a földkerekség bármely országában, Afrikától a Fidzsi-szigetekig, habár bizonyos jelek arra utalnak, hogy mégiscsak Magyarországon él, és éppen Romániába – vagyis inkább Erdélybe – érkezik meg a novella első mondatában, eladásra szánt kocsiját vezetve. Tommy azért utazott abba a városba – írja a negyedik bekezdésben a szerző, anélkül, hogy a várost megnevezné –, ahová magával vitt bennünket is, mert ott jóval előnyösebben adhatta el a kocsit, mint nálunk otthon. Mondta is: kivinni kivisz, ha ebben és ebben a városban van dolgunk az intézetben, de vissza már nem hoz, mert visszafelé már nem lesz meg a kocsit. A novella vége felé (mert csak akkortájt érkezünk meg abba a bizonyos városba), Márton elárul erről a névtelen városról ezt-azt: Miközben végiggondoltam magamban a fent leírtakat, bealkonyodott, és már közel jártunk az úti célhoz... a kocsit egy hosszan elnyúló betonépitmény mellett száguldott el, amelynek teteje alatt, egészen fönt, kitört ablakok tátongtak, ezért hátraszóltunk, hogy egy vagy két pillanatig, ami persze csak objektív mércével mérve csekély idő, még legyen türelemmel... ám egy vagy két pillanat múlva már bent jártunk a városban... Hosszú volna elbeszélni, milyen sokáig tartott, amíg sikerült rábukannunk egy működő telefonfülkére. Akkoriban, amikor ez a történet játszódik, még nem voltak mobiltelefonok, viszont a fülkék többségét lecserélték, nehogy befészkeljék magukat a hajléktalanok...

Ellenpróbaként idézet egy másik műből: Már kint járunk Kolozsvár külvárosában. Huppanós, rossz úton zötykölődünk. A fejek rése közti kilátok balra. Szokatlanul magas deszkakerítés, vízszintesen rakott deszkákból. Derékmagas betonkerítés, jelmondatokkal. A kerítés mögött feltúrt föld, lebontott őrház, épületmaradványok. Aztán ismét házak, mind földszintes. / A végállomáson falusiasan kiszélesedik az utca. Már inkább tér, mint utca, félkörös, agyonjárta keréknyommal. A busz nagy lendülettel fut rá, lassítás nélkül beáll újra a város felé. Megcsöndesedve szállunk le, kis

csapatokra szakadozunk. Sietve indulunk el a fahíd felé, ami átvezet a Szamoson. Valaki futni kezd, erre a többiek is. Itt már nincs kövezet, csak vastag por. (Mészöly Miklós: Pontos történetek, útközben.) De persze ez a város nem az a város. Nem tudjuk meg milyen város. Ez egy érdekes város, tette hozzá (mármint Tommy, a sofőr – F. A.), hiszen a városok olyanok, mint az emberek; (nocsak – F. A.) nem az adottságok számítanak, hanem az, hogy mi mennyire érvényesül belőlük. Bizonyára jobban járnánk, ha a városokat Isten teremtette volna, nem pedig emberkezek építenék és rontanák. Ezen a bibliaian zengő stílusú megjegyzésen túl csak annyit tudunk meg róla, hogy utasaink hiába utaznak oda, nem ott szállnak meg, ahol tervezték, és ahol végül sikerül megszállniuk, ott mindenféle furcsaságok esnek meg velük, senki sem az, aki, és mégis mindenki az, aki (de erre még, mint a novella tulajdonképpeni tárgyára, visszatérek). Ellenpróbaként idézet egy másik szerzőtől: *Köznapi esemény: és köznapi kavarodást eredményez. A.-nak a H.-beli B.-vel fontos üzetlet kell megkötnie. Előzetes megbeszélésre H.-ba megy, az oda- és a visszautat egyképp tíz-tíz perc alatt teszi meg, és odahaza elbüszkélkedik e különleges fürgeséggel. Másnap ismét H.-ba megy át, most már végérvényesen megkötik majd az üzetletet. Mivel ez azért várhatóan több órát vesz igénybe, A. igen korán reggel elmegy hazulról. Bár a körülmények, legalább A. vélekedése szerint, egytől egyig pontosan ugyanazok, neki ezúttal tíz órájába telik H.-ba az út. Hogy este kimerülten odaérkezik, mondják neki, B., már bosszúsán A. elmaradása miatt, fél órája átment A. falujába, és hogy útközben tulajdonképp találkozniok kellett volna. A.-nak azt tanácsolják, várjon, A. azonban, aggódva az üzetletért, nyomban visszafordul, siet haza. Ezúttal, bár mit sem ügyel rá, egyetlen pillanat alatt megteszi útját. Otthon hallja erre, hogy B. mindjárt korán reggel ott volt – alig valamivel A. távozása után; sőt, hogy a kapuban még találkoztak is, B. emlékeztette A.-t az üzletre, A. azonban azt mondta, most nem ér rá, rohannia kell. A.-nak ezen érthetetlen magatartása ellenére B. ott maradt, várta vissza A.-t. Gyakran kérdezte is, visszaérkezett-e A., mindegy, ott lesz fönn A. szobájában. A. boldog, hogy végre beszélhet B.-vel, elmagyarázhatja neki az egészet, így fut fel a lépcsőn. Már csaknem fenn van, mikor megbotlik, inrándulást szenved, a fájdalomtól félájultan zuhan el, még ordítani is képtelen, nyüszít csak a sötétben – így hallja, hogy B., ha nagy messziségben, ha közvetlen mellette, ez se világos, dühösen letrappol a lépcsőn és végérvényesen eltűnik. (Franz Kafka: A nyolc oktávfüzet. Fordította Tandori Dezső.)*

*Miközben végiggondoltam magamban a fent leírtakat, már közel jártunk az úti célhoz, mondja Márton. Az előbb azt mondtam, hogy a novella tárgya a megérkezés – hiszen mi más lenne egy utazás értelme, mint megérkezés –, valójában ennek a novellának nem ez a tárgya. Terjedelmét tekintve sokkal nagyobb teret foglal el egy másik tárgy, mely egy névből és egy hasonlatból sarjad ki a szemünk láttára, az írói végiggondolás következményeként. Vissza a kezdőmondathoz: *Miközben a kocsi kiért a hegyek közül a síkságra, eszembe jutott Bancsilla Ancsurka. Már nem emlékszem pontosan, miről is jutott eszembe. Bancsilla Ancsurka, ez a zenélő-óradozónév, mely mintha egy Bodor Ádám-novellából tévedt volna ide (ez is azt sejteti, hogy Erdélyben járunk, holott Bancsilla Ancsurka voltaképpen az elbeszélő előtörténetének fontos, életre meghatározó, kisgyermekkori szereplője, és egy törülköző – vagyis egy törülköző-hasonlat révén keveredik a történetbe). Ugyanis a kocsiban valaki törülközőhöz hasonlít egy ember – vagy rongyszőnyeghez, teszi gondosan hozzá az elbeszélő, aki szereti olvasóját elbizonytalanítani, és ezt ama bizonyos törülköző leírásakor is folytatja: ...eszembe jutott Bancsilla Ancsurka. Neki volt egy törülközője, mindig ugyanaz a törülköző, egy – ha szabad így mondanom – „fázós törülköző”. Egy fecske volt rajta, ha jól emlékszem, de az is lehet, hogy labdázó kismackó, még valószínűbb azonban, hogy valamiféle vallási motívum lehetett, amelynek, minthogy négy-öt-éves voltam akkor, nem fogtam fel az értelmét. Bancsilla Ancsurkáról megtudjuk, hogy hősünkre kisgyermekkorában vigyázott, és egy eléggé borzalmas gyermekkori élmény, egy rettenetes szag, egy szörnyű seb meglátása fűződik a névhez, mely egyúttal, a novellából úgy tűnik, egy Krisztina nevű, tehetségétől függetlenül, vagy attól függően vonzó lányhoz fűződő érzelmekhez kapcsolódik, útköz-**

ben, a kocsiiban való morfondírozás közben végzetesen, illetve kapcsolódik egy gyorsan lebonyolított nemi aktushoz is, valamint a szerelem (vagy az Erősz, mint olyan) feltételeihez. Kívánczik ide is egy idézet a novellából: *Krisztina is, mint minden ember, szembeötlően hasonlít egy törülközőhöz. Valamit mindig magába vesz azokból a testekből, amelyekkel érintkezik, de csak felületesen érintkezik, és csak mocskot vesz magába.* Talán erről szólna a novella, ez volna a tárgya, kockáztatom meg, kissé elhamarkodottan.

Habár ez sem bizonyos, mármint, hogy a szerzőnek (Mártonnak) jutott eszébe az a valaki, hiszen az első bekezdésről a másodikra térve kiderül, hogy az egyes szám első személy nem feltétlenül azonos önmagával, hanem behelyettesíthető egy bizonyos Balavárral, aki szintén a kocsiiban utazik. *Engem egy kissé meglepett ez a kijelentés* – írta az első bekezdés végén a szerző (a *kijelentés*, vagyis Tommy, a sofőr kijelentése a Krisztina nevű lányra vonatkozik: *kijelentette, hogy valóban tetszik neki, ám ettől teljesen függetlenül tehetségesnek is tartja*), hiszen, zárja az író a gondolatot: *Egy nő, aki nyilvánvalóan tehetségtelen, mint nő sem tudja érdeklődésemet felkelteni. Ám ez az egyes szám első személy azonnal szertefoszlik a második bekezdés első mondatában: Ezt nem én mondom, ezt Balavári mondta mögöttünk, a hátsó ülésen.* Ezt a bűvésztrükköt az *Amit láttál, amit hallottál* című kötet középső novellaciklusának (amely a *Zoli és az emberi nagyság* címet viseli) legelső novellájában, a *Rabosításban* – és persze másutt is, amint csak alkalma nyílik rá –, már bevetette egyszer a szerző, folyamatosan kiközlentve olvasóját a kényelmes azonosulásból: *Így tehát várakozunk.* Mondja a második bekezdés végén, majd a harmadik bekezdés elején így folytatja: *Azaz, hogy pontosabb legyek: mi a magunk részéről nem várakoztunk. Én, akinek a neve oda van nyomtatva a novella címe fölé, magam sem tudom, mikor jártam utoljára bármiféle rendőrkapitányságon; alkalmasint akkor, amikor az útleve ügyeket még a rendőrség intézte. Az olvasót pedig nem kérhetjük arra a nagy és indokolatlan szívességre, hogy a nevünkben várakozzék a rendőrkapitányság földszintjén, ahol mi magunk nem is vagyunk jelen.* És – hogy most egy ugrással az egész kötet címadó novellájához forduljunk egy kulcsmondat erejéig, és ezt az egész én-nem-én dolgot valamilyen perspektívába helyezzük –, a szerző (?) elmondja az *Amit láttál, amit hallottál* című írás nyitómondatában, hogy: *Itt kell megemlékeznem Bazsinka Jenőrről, akinek az a legfőbb jellegzetessége, hogy nem lett belőle író. Helyette lettem én.* Mondja az író, vagy a novella írója, vagy valaki: és az a bizonyos (nyilván nem véletlenül) címadó novella, miközben ábrázolja egy iskolai faliújságra kitett novella születésének körülményeit, arról is beszél, hogy egy írás miként szólhat arról, *amit láttál, amit hallottál*, azaz, hogy mennyiben, (használjuk ezt az ifjúkorunkban annyira kurrens jelzőt), realista, valószínű, tapasztalaton alapuló, és mennyiben csupán a fantázia, a túltengő és túlbujánzó képzelőerő terméke. *Helyette lettem én*, mondja az író, miközben azt is mondja, hogy az én van a „helyett” *helyett*. Hogy az én maga a behelyettesítés gesztusa. Semmivel intenzívebben nem mondja ezt Márton, mint azzal, ahogyan a kötet szinte valamennyi novellájában megfoszt bennünket attól, hogy a nevek – elsősorban az emberek, a novella szereplőinek nevei – tekintetében megnyugodjunk. Nemcsak a rokon hangzású nevek miatt keletkező kavargást idézi fel és oszlatja szét olykor nagyvonalúan, hanem a teljesen azonos nevek miatti zűrzavart (mondjuk, két Zoltán van egy novellában, akiket maga a szerző is összekever) is szándékosan idézi elő.

Lám, itt is. Az *Utazás, emberi feltételekkel* második bekezdésében már nem csak az egyes szám első személy foszlik szét, hanem maga Balavári is: *Bár, ha jobban belegondolok, nem is Balavári utazott velünk, hanem Hadrévi.* De még ez a Hadrévi is szétfoszlik bizonyos értelemben, hiszen nem egyedül van, hanem a feleségével: *Igen, úgy van, ott ültek egymás mellett a hátsó ülésen, Hadrévi és Hadréviné* (ezek a semmiből felbukkant alakok milyen szilárdan és megbízhatóan ülnek a hátsó ülésen), és végül maga Hadréviné is szertefoszlik: *Azért vagyok egy kissé bizonytalan ebben az ügyben, mivel Hadréviné, akit jellemezhetnénk akár csinos fiatalasszonynak is, annyira jelentéktelen, hogy az ember jóformán észre se veszi...* Egyszó-

val – írja az író –, szinte bizonyosra vehető, hogy nem Balavári utazott velünk, hanem Hadrévi, méghozzá feleségével, Hadrévinével együtt, csak éppen Hadrévinére nem terjedt ki a figyelmem. Abból, hogy a szerzőnek nem terjedt ki a figyelme a megfigyelhetetlenül általános Hadrévinére, következnek a harmadik bekezdésben az a kijelentés, hogy a novella egyik szereplője Hadrévi, ugyanúgy, mint a szerző, aki őt írja, sem figyelhetett valami túlzott mértékben a feleségére, elvégre a feleség jelenlétében arról beszélni, hogy az embernek mikor és milyen feltételekkel tetszenek a nők, legalábbis tapintatlanság; mondhatni, megalázó még a kívülről nézve is, aki odafigyel. Hadrévi, aki talán Balavári – később, a novella végső szakaszában végérvényesen Balavárivá változik –, lényegében a szerzővel azonos módon, az írói gesztussal, az írás pillanatában megszülető gesztussal tükörpozícióban létezik. Ezt a trükköt ebben a novellában – sőt valahány novellában – gyakran és visszatérően alkalmazza a szerző, ahogyan bekezdésről bekezdésre sík- és plánváltásra használja az ötleteket: ha arra gondol, hogy nem tud valakit megfigyelni, akkor a következő bekezdésben kiderül, hogy egyik szereplője nem figyel a másik szereplőjére: miáltal egyik bekezdés a másikhoz képest mint önálló realitás, tárgy tételeződik (mondom, a bekezdés maga, és nem az, amit látszólag ábrázol). Az ilyen metaszintekkel való játék az író mindennapi kenyere.

Az idegen városba való megérkezés pillanatában Tommy – miután az intézmény, ahova igyekeztek, zárva van – fölhívja a feleségét. A szerző-narrátor megdöbben azon, hogy Tommynak – akit ezek szerint nem túl jól ismer, akihez csupán útítársul szegődött, azért beszél hozzá a tizenkét órás úton, hogy ébren tartsa a figyelmét – felesége él itt, és hogy fél órán belül sokfogásos vacsorát is kapnak tőle. És itt kezdődik Márton László virtuóz elbeszélése. Nem vitatom, hogy az Ancsurka-epizód, mely ráadásul ebben a novelláskötetben – melynek tendenciája, különösen a második és harmadik fejezetben egyfajta nevelődési regény laza epizódjainak is felfogható – a centrális témához tartozik, egy kisgyermek első (és meglehetősen negatív) tapasztalatai a női nemmel – szóval nem vitatom, hogy az Ancsurka epizód – mely visszavezet minket a tudattalan sötétjéhez (tényleges sötétben játszódik egy rémületes részlete) – egy autóban folyó laza, parttalan beszélgetésről lehasadó privát, szabad asszociációs magánbeszéd, ne lenne egyfajta szubsztancia itt. Azonban mégis, a novella utolsó két-három oldala igazolja – abban a bizonyos lakótelepi lakásban való ébredés, az oda való megérkezés, az ott felbukkanó alakok, a feleség, az ismeretlen lány, aki reggel előkerül, egy fénykép, és ezeknek a figuráknak a természetes, leírhatatlanul valóságos, tényszerű létezése –, ez igazolja és teszi a novella erejét. Itt Márton páratlanul pontos megfigyelőnek bizonyul, éppen a novella körülményeinek, kontúrjainak, határvonalainak trükkös elbizonytalanítása és folytonos homályban tartása ellenében – ami íróilag nem olyan egyszerű, mint amilyennek első látszatra tűnne, hiszen ezt a fajta elvontságot csak mélyen átélt személyes filozófiával lehet feltölteni és érvényessé tenni, és Mártonnál nem a mondatok, hanem a gondolatok zeneisége, az egyik bekezdésről a másikra való átlendülés gondolati jellege, az egyik írói ötletből, a másikba: azaz az ábrázolt valóságban való egymást tükröző átlendülés adja a novellák bámulatosan autentikus anyagát. Az *Amit láttál, amit hallottál* tele van túpontos, mi több, gyötrelmesen pontos és éles megfigyelésekkel arról a világról, ami éppen körülvesz minket (annyira, hogy az író még publicisztikai fogásoktól sem riad vissza, mondjuk, Petri Györgyöt odarakja, a *Körülrít zuhanás költőjét*, egy temetésre, egy novella végén, anélkül, hogy bármit mondana arról, hogyan nézett ki ez a bizonyos Petri György nevű ember azon a bizonyos temetésen, de Bódy Gábor, Kertész Imre, vagy a *Kis magyar pornográfia*, legalábbis az ezt a címet viselő könyv is felbukkan egy bútort árusító bolt könyvespolci dekorációjaként), nem is egyszerűen megfigyelésekkel, hanem ezeknek a megfigyeléseknek a szerkezetével – visszavezet bennünket abba a (nevezzük lazán Flaubert almafájának) világba, amelyben az író nem csupán kimeríthetetlen fantáziája gyümölcseit teszi élénk, hanem megmutatja, milyen a világ. *Hangtalanul kilopóztam a konyhába dugóhúzóért. Az asszony ott állt a konyhában*

a nyitott ajtó mögött. Elkapta és megszorította a kezemet. – Édes Istenem! – mondta. – Mennyire megőszült! Mennyire összezsugorodott az arca! Nem is tudtam, hogy ilyen kicsi feje van! (Mind-ezt Tommyról, a sofőrrel mondja, akinek valamikor a felesége volt.) Sírva fakadt. Elengedte a kezemet. – Idetelefonál harminc év után, hogy jön a barátaival, és hogy húsz percen belül készítsék vacsorát! – Olyasmit dadogtam, hogy nem akarunk a terhére lenni, és hogy máris elmegyünk. – Nehogy elmenjenek! – kiáltotta. – Nehogy itt hagyjanak kettesben velem! – Már nem sírt, már szikrázott a szeme. Aztán kialudtak a szikrák, és feltűnt az a keserű arckifejezés, amelyet az előszobában láttam rajta. – Maguk a barátai? – kérdezte. – Közelről ismerik? (...) Reggel csecsemősírásra ébredtünk... A nappaliban valaki rendet rakott, semmi nyoma nem látszott vacsorának, viszont a konyha és a fürdőszoba között belebotlottunk egy hiányos öltözékű fiatal nőbe, aki sértett és ingerült – hogy azt ne mondjam, gyűlölködő – pillantásokat vetett ránk... Mondtuk neki, mennyire sajnáljuk, hogy édesanyjának tegnap este kényelmetlenséget okoztunk. Megvetően végigmért bennünket, aztán csak ennyit válaszolt: – Édesanyám hat évvel ezelőtt meghalt. – Azzal sarkon fordult, bement a szobájába, és becsukta maga után az ajtót.

Bancsilla Ancsúrkától, ettől a mitologikus szörnytől elindulva Márton átkel a fél világon – vagy legalábbis azokon a hegységeken, amelyek a síkságra nyílnak, átkel egy a novellában nemlétező határállomáson –, a névtelen, és névtelenségükben mégis dermesztően valóságos, megzavart, elhagyott, elárult és elárvult nőig, feleségeig, megérkezik egy idegen lakásba, ahol felébredni néha érdekes, néha rémületes, de legalább annyira szürreális élmény, mint egy szörnyű és talán a női szeméremtestre emlékeztető ijesztő seb a gyerekvigyázó dada testének titokzatos pontján, a sebből áradó elviselhetetlen búzzal megtelű sötét gyerekszobában. Ezt a két kijelölt pontot, melyeket mintha emberöltőnyi távolság választana el – középen Krisztinával, a tehetséges, mégis csupán egy gyors szexuális aktusra érdemesített, törülközőhöz hasonlított fiatal leánnyal –, Márton úgy köti össze, hogy közben – szinte mellékesen, könnyed kézzel – megírja egy hiábavaló és abszurd utazás tragikus mulatságos pillanatait. És mindezt teszi úgy, hogy szinte észre se vesszük. Mintha nem is ő írta volna. És megírta egyben azt is, hogy ő ezt hogyan írná meg, ha megírná.

ÚJ ÉS PSZEUDO

Nedjeljko Fabrio és Márton László történelmi témájú regényeiről

Ricoeur a történelem és az irodalom – a történelem fikciósításának és a fikció történetiesítésének – kölcsönös egymásrautaltságát vizsgálja *A történelem és a fikció kereszteződése* című tanulmányában: egy episztemológiai és egyúttal ontológiai struktúra segítségével a történelem és a fikció csakis akkor tudja szándékosságát megvalósítani, ha azt a másik szándékosságától kölcsönzi. Az, hogy egy műnek fikciós vagy történelmi jelleget tulajdonítunk, az úgynevezett olvasási szerződés függvénye: egyes emesénysorokat a történelmi képzelet megjelenítő funkciójának köszönhetően megtanultunk valamilyenként (tragikus-ként, komikus-ként stb.) látni. Ha egy történelemkönyvet regényként olvasunk, akkor egy olyan olvasási szerződésbe lépünk be, amely az elbeszélő hang és az olvasó közti cinkos kapcsolatot alapozza meg. A fikció történetiesítése esetében szintén az olvasó és a szerző közti szerződésbe lépünk be, s elfogadjuk, hogy az események, amelyekről az elbeszélő hang beszámol – „beszél egy *hang*, amely elmeséli azt, ami *számára* megtörtént” – e hang múltjához tartoznak. Amennyiben ez a hipotézis érvényes, akkor igaz, hogy a fikció kvázi történelmi, a történelmi pedig kvázi fiktív. „A történelem és a fikció az idő refigurációjában voltaképpen a fenti kölcsönhatáson (empiétement) alapszik, a fikció kvázi történelmi mozzanata helyet cserélvén a történelem kvázi fiktív mozzanatával.” (Ricoeur 1999a)

Mivel „a múlt eseményeit sem látni, sem hallani, vagy érezni nem lehet, így valamennyi róluk megfogalmazott állításnak szélsőségesen indirekt eszközökre kell támaszkodnia. Gyakran vagyunk bizonytalanok az események létét tanúsítandó tudósítások jelentését illetően, nem is szólva azok igazságtartalmáról.” A Ranke-féle történelmi kontinuitás-elméletet védelmébe vevő Carr szerint a történetírás az eseményeket nem kényszeríti a valóságtól idegen, fikciós struktúrákba, mivel az elbeszélő forma – mint az idő emberi megtapasztalásának alapvető módja – már az explicit történetelbeszélés szintje alatt is létezik. A „történelem mint a társadalom emlékezet” koncepció alapján felállított párhuzam szerint „ami az emlékezet az individuum, az a történelem a társadalom számára”. (Carr 1999, 69–77.) A történész a múlt palimpszesztusainak legalsó, még olvasható rétegéig próbál eljutni, a művész pedig – sejtve, hogy az abszolút alap nem található meg – palimpszesztusokat hoz létre. Ami a történész számára az egyértelműség és a megbízhatóság felé vezető út lehet, az az író számára a lehetőségek tárháza: felmutathatja a dolgok mögötti szerteágazó instabilitást, vagy éppen – s ez a történész céljával rokon – a felszín instabilitása alatti összetartást.

A dokumentumok és az irodalmi szövegek közötti eddigi viszony – írja a Ricoeurhöz hasonlóan a történelem és irodalom kereszteződését vizsgáló Vladimir Biti – bizonyos szempontból megfordul; ahelyett, hogy a nyelvi műalkotást a dokumentumok szempontjából olvasnák, a dokumentumoknak tulajdonítanak irodalmi jellemzőket. Magukat a szövegeket fogják eseménynek tartani, az őket körülvevő szemiotikával és társadalmi-kulturális folyamatokkal való szimptomatikus, ideologikus és kritikus összefonódásukban, ahelyett, hogy – mint a klasszikus historiográfiában – a szövegek az eseményekre irányítanak a figyelmet. (Biti 1993, 90.)

A horvát új-történelmi regény

A horvát irodalomban – s a háború miatt ez csak erősödő tendenciát mutat – a 19. század közepétől szinte folyamatosan jelen van a történelmi témájú regény. Viktor Žmegač a *Povijesni roman danas* (A történelmi regény ma) című tanulmányában – s ehhez a ké-

sőbbiekben, az úgynevezett új-történelmi regény (regény a történelemről) vizsgálatok szinte minden irodalomelméleti és -történeti munka szerzője (Cvjetko Milanja, Krešimir Nemeć, Nedjeljko Fabrio, Julijana Matanović, Krešimir Šimić) visszatér – Nietzsche tipológiájára hivatkozik. (Nietzsche 1989, 37–47.) A nietzschei felosztás szerint – „az élő ember három tekintetben igényli a történelmet: igényli mint tevékeny és törekvő lény, mint megőrző és tisztelő lény, s mint szenvedő és szabadulásra szoruló lény” – három típusú historiográfia létezik: a monumentális, amely az első, az antikvárius, amely a második, és a kritikus, amely a harmadik igényt elégíti ki, de mindhárom veszélyeket is hordoz magában. A monumentális historiográfia a „*cause* helyett az *effektust* jeleníti meg monumentálisaként, vagyis mintául és követésre méltóként”, s mivel az okoktól eltekint, magánvaló effektusok gyűjteménye lesz, s nem az okok és okozatok történeti kontextusa, ami felhívna a figyelmünket arra, hogy soha nem történik meg kétszer pontosan ugyanaz: „vannak korok, melyek egy monumentális múlt és egy mitikus fikció közt nem is képesek különbséget tenni, mert az egyik világból pontosan ugyanazokat az össz-tönzéseket meríthetni, mint a másikból”. Elferdít, a szépség irányába értelmez át, s maga a múlt szenved kárt. Az antikvárius historiográfia meg akarja őrizni azokat a feltételeket, amelyek közt ő maga keletkezett; a „mi” névmás az antikvárius szemlélet egyik legfontosabb szava. Az antikvárius érzék mindig igen szűk látóterű, sok mindent nem is érzékel, s „azt a keveset, amit lát, túlságosan is közlőrl és elszigetelten látja”. Az újat elutasítja, s csak „az élet őrzéséhez ért, nemzéséhez nem; ezért becsüli le mindig a keletkezésben lévő”. A kritikai historiográfia az élet szolgálatában áll, az élet, s nem az igazság vagy a könyörületeség nevében ítélkezik a múlt felett – ennek a történetírás-típusnak a veszélye abban rejlik, hogy a tény, miszerint abból a múltból származunk, amely felett ítélkezünk, nem szüntethetjük meg. A kritikai historiográfia kísérlet arra, hogy mintegy *a posteriori* olyan múlttal szolgáljon, „amelyből származni szeretnénk, el-lentében azzal, amelyből származunk”.

Nietzsche elméletét Krešimir Šimić az újabb horvát történelmi tematikájú regényekre érvényesen vizsgálja (Šimić 2004): a monumentális történetírást azoknak a nagy műveknek a sora adja, amelyek markáns személyiségekről és „monumentális” eseményláncolatokról szólnak. Ezt az elképzelést – morális értelemben is – az idealizációra való hajlandóság jellemzi, s így a nagy személyiségek csarnokát alkotókban az utókor gyakran erkölcsi példákat lát. Nietzsche monumentalitás-fogalma szerint ez esetben a művészi-kreatív alkotási mód lemerevedik, s a dolgok muzealizálódnak. Az antikvárius felfogás a történelmet mint önmagában való értéket éli meg, tekintet nélkül arra, hogy találhatók-e benne morális, nemzeti vagy politikai azonosulásra alkalmas szereplők és események. Az antikvárius ember szintén hajlik a muzealizációra, de ez elsősorban a modern pozitivistá mentalitás szükségességének a kifejeződését jelenti, amely összegyűjti, felkutatja és megőrzi mindazt, amit a hierarchikus és autoriter világ képével szemben a tudományos relativizmus állítani tud. A kritikai szellemnek – Nietzsche szerint – ítéletet kell hoznia a múltrol vagy a múltakról az élet nevében. Bármennyire is szeretnénk leszámolni a múlttal, mégis mindenképpen annak tudatában fogunk élni, hogy mi is a múlt nemzedékek tetteinek, tétűtjainak, szenvedélyeinek és tévhiteinek örökösei vagyunk. A történelemhez való kritikai viszonyulásból következő minden fájdalom összetűzés lényegében egy másfajta, az adott autentikus történelemtől eltérő történelem akarásában összegződik.¹

Nemeć kutatásai szerint (Nemeć 1995b) az első horvát történelmi regény, a történész Ivan Krstitelj Tkalčić *Severila ili slika iz progona kršćanah u Sisku* (1866 – Severila, avagy

¹ Ez az elméleti klasszifikáció tiszta formájában valószínűleg egyetlen irodalomban sincs jelen, figyelmet Cvjetko Milanja is (Milanja 1996): a paradigma nem elégséges ahhoz, hogy explikatív módon mindent átfogjon.

képek a sisaki keresztényüldözésből) című, *Történelmi elbeszélés a negyedik századból* alcímet viselő, fikciós elemekkel átszőtt műve, amely a történelmi fikció tapasztalatait szintetizálja, s ebből a szempontból még Walter Scott történelmi kalandregényeit is megelőzi. A *Severila* tulajdonképpen August Šenoa klasszikus történelmi regényeinek az előfutára; a történelmi regény a horvát irodalom első kanonizált prózaformája. Horvátország politikai helyzete miatt mindig is igény volt arra, hogy az irodalom történelmi analógiákat – és allegóriákat – találjon, s azokat ki is mondja; a mindig aktuális szituációt ezeknek a történelmi „kulcsoknak” a segítségével olvasták. A klasszikus horvát történelmi regény legismertebb szerzőjének, Šenoának a műveiben megjelenő egyes poétikai elemek még ma is elevenek: nem a történelem nagyjai állnak érdeklődésének közepontjában, a hangsúlyt a magánszférára, a mindennapi életre, a személyes tapasztalatokra helyezi. Karaktereibe és regényeinek hétköznapi eseményeibe mindig belecsempész valamit a régmúlt idők szokásaiból és életéből. Szereplői történelmi kosztümöt csak díszként viselnek, s mindig a megjelenített kor embereinek gondolkodásmódját és érzelmeit közvetítik. Főszereplői fiktív alakok, vagy töredékes és bizonytalan történelmi adatok alapján konstruáltak. A történelem ugyanakkor nem véletlenek vagy céltalan események sorozata, hanem céltudatos törekvés a kollektív események létrehozására. A „történelem az élet tanítómestere” frázisának folyamatos jelenlétével a hibák és téves döntések elkerülhetőségét és a lehető legkedvezőbb megoldások tapasztalaton alapuló kiválasztásának lehetőségességét emeli ki: minden regénye erőteljes didaktikus dimenziókat mutat fel. A huszadik század elején – amikor a történelmi regény műfaja a kor szellemének megfelelően kissé háttérbe szorult, s a pszichológiai és társadalmi regények kerültek előtérbe – Milutin Cihlar Nehajev *Vuci* (Farkasok) című regényével elszakadt a mindeddig folyamatosan jelenlévő šenoai példától; a regény a „történelmi tábló” helyett egyetlen alakra, Frangepán Kristófra fókuszál, s minden elem – az események sorrendisége, a történelmi tények elősorolása, a dokumentumok használata – a főszereplő jellemének megjelenítését szolgálja. Sorsa lényegében metaforikusan az ország és a nép a sorsa – „hamis patina, dekoráció és stilizáció nélkül”. (Nemec 1992) Az új-történelmi regény műfaja a horvát próza szerves része: kezdőpontja a *Vuci* (Fabrio 1997; Matanović 2002a),² s legkésőbb a 20. század második felétől folyamatosan jelennek meg az új-történelmi regények: Ivan Aralica, Feđa Šehović, Ivan Supek, Nedjeljko Fabrio művei.

Žmegač a horvát történelmi regényekre is érvényesen veszi sorra az irodalom és történelem találkozásának elméleti kérdéseit, s a horvát irodalmat meglehetősen tág kontextusba állítja: irodalomelméleti-filozófiai háttereként a megkerülhetetlen lyotard-i posztmodern állapotot, valamint a nagy elbeszélések végét, Baudrillard-t és a szimulakrum eredeti feletti uralmát, Hayden White-ot és a történelem, valamint az irodalom közti határ megvonhatatlanságát tekinti centrális kategóriáiknak; a szépirodalmi alkotások közül Walter Scott, Lev Nyikolajevics Tolsztoj és August Šenoa történelmi regényeit vizsgálja a klasszikusok közül; a modern, történelmi tematikájú prózák közül Hermann Broch, Marguerite Yourcenar, Miroslav Krleža írásait; az újabb, posztmodern hatásokat mutatók közül pedig Christoph Ransmayr, John Barth, Jorge Luis Borges, valamint Danilo Kiš,

² A *Vuci* új-történelmi regény jellegét Fabrio abban látja, hogy a főszereplő Krsto Frankopan a regény legnagyobb részét vagy börtönben tölti, tehát nincs lehetősége, hogy a történelem menetébe beleszóljon; vagy pedig akkor és ott nincs jelen, amikor és ahol Horvátország sorsáról döntenek (Fabrio 1977, 267.) – azaz lényegében az egész regény folyamán cselekvésképtelen. Fabrióhoz hasonlóan Matanović is a *Vuciban* talált rá az új-történelmi regény kezdőpontjára, s ez az a pillanat, amikor Sanudo, elolvasván egy nem neki címzett levelet, összegyűri azt, így avatkozva bele a történelem menetébe, csak azért, mert a levélben semmi olyan nem volt, amit a történelem szerinte Krstótól elvárhatott volna. (Matanović 1999, 374.)

Ivan Aralica, Feđa Šehović és Nedjeljko Fabrio munkáit emeli ki. Már a Scott–Tolsztoj–Šenoa szerzőhármás jellemzőjeként tartja számon az általa „szabad szereplőknek” (slobodni likovi) nevezett típus megjelenését, amelyek lehetővé teszik, hogy történelmi kereteken belül történelemfilozófiai és -elméleti kérdéseket tárgyaljanak. A 19. századi történelmi regény legfőbb kérdése, hogy hogyan lehet elérni a történelmi autentikusságot – míg a huszadik század végére a „Mi az, hogy történelem? Lehetséges-e egyáltalán a múlt megismerése és tolmácsolása?” kérdések vették át ennek helyét. A valamikori antikvárius szenvedély elveszti létének magától értetődőségét, és egy labirintussá változott múzeumba vezet bennünket. Az újfajta történelmi próza kezdetét és annak poétikáját Žmegač Fabrio egy korai – keletkezési idejét tekintve a horvát fantasztikusok fénykorára eső (múlt század hetvenes évek) – novellájával, a *Frottola o Dubrovniku* (Frottola Dubrovnikról) szemlélteti. A novella a valóság kifordításának és időbeli inverzének egy *homo ludens* általi – tehát a nietzschei történelemírás-kategóriákkal közvetlen kapcsolatot nem tartó szerző – sajátosan manierista, groteszk megfogalmazása.³ A novella legfőbb jelentősége, hogy figyelmünket a történelmi perspektívák relativitására irányítja. Két Fabrio-regény, a *Város az Adrián* (Vjezbanje života – az eredeti cím pontos fordítása: Életgyakorlat), a *Bereniké fürtje* (Berenikina kosa), valamint más szerzők (Aralica, Šehović) ekkor keletkezett művei alapján – még az új-történelmi regény fogalmának használata nélkül, de annak alapvető sajátosságait már elősorolva – Žmegač arra következtetésre jut, hogy az újabb történelmi regény modelljét *ex negativo* alkotják meg: a történelem olyan, amilyenek nem kellene lennie. „A történelmi regények – ezek a »távoli mesék« (...) – annál aktuálisabb allúzióikókat hívnak elő az olvasóinak tudatában, minél jobban távolítják őket, legalábbis látszatra, tőlünk.” (Žmegač 1994)

Az új-történelmi regény fogalmát a horvát irodalomtörténetbe és -elméletbe bevezető és ott megszilárdító Cvjetko Milanja a fogalom tisztázásához kiindulópontként szintén a fikció és fakció, illetve a historiográfiai rétegek narrativizálása körül kialakult diskurzust hívja segítségül. (Milanja 1996) Nietzsche tipológiáját önmagában elégtelennek tartja a fogalom tartalmának kidolgozásához, s ezért bevonja az Annales-kör mentalitástörténeti szemléletmódja felvetette „forma versus lényeg” („oblik versus bit”), illetve a művészet versus tudomány kérdéseit, amelyeknek „nyers pozitivisták” dichotómiáját pontosan a kérdés felszínre kerülése érvényteleníti. Bloch és az *Annales* köre nemcsak a művészetet és tudományt hozta közel egymáshoz, hanem mintegy eltörölte a múlt és jelen közti határokat is: a múlt nélkül a jelen eseményei nem érthetők, ugyanakkor a múltat sem tudjuk megfejteni, amennyiben nem a jelenből indulunk ki. A történelemről alkotott nézeteket Milanja az irodalom területére érvényesen két alapvető, tágabb és átstrukturált modellre vezeti vissza: a teleológiai, illetve az ateleológiai modellre. A teleológiai modellbe nemcsak deisztikus variánsok tartoznak, hanem a fejlődés evolucionista-pozitivisták ideái is – első sorban a modernista koncepciók – s így Kant és Hegel hagyománya szintén e modell része. A történelem ateleologikus koncepciója „a történelmi alternatívák sokaságának tézisést veszi védelmébe: a dolgoknak nem szükségszerűen kellett éppen úgy történniük, ahogy ténylegesen megtörténtek. Ez a kategória nem homogén struktúrájú, nem hierarchikus felépítésű, hanem társadalmilag-funkcionálisan tételezett. (Természetesen ez utóbbi felel meg a posztmodern koncepciójának.) A klasszikus történelmi regények (Scott, Šenoa) a teleologikus modell képviselői, de a legújabb történelmi regények szerzői (Car Emin, Aralica, Fabrio, Šehović) is inkább ehhez a kategóriához sorolhatók, azzal a különbséggel, hogy ők kevésbé történelmi, hanem inkább transzhistorikus logikából in-

³ A novella Dubrovnik, illetve a Dubrovnik-i Köztársaság történetét meséli el időben visszafelé haladva, amíg a nyomok el nem vésznek egy mai imaginárius levéltár fiókjában – a kronológia megtörését és az időrend megcserélését egyébként Fabrio később minden regényében alkalmazta.

dulnak ki, illetve amennyiben történelmiből, akkor logikájukra a *via negationem* érvényes. Az új-történelmi regényekre a parabola- és meseszerűség, valamint az allegória jellemző; a fikcionalizálás következtében más irodalmakban gyakran használt megbízhatatlan szerző szerepe a horvát irodalomban nem tudott gyökeret verni; a horvát (új-)történelmi regény szkeptikus látásmódja következtében a szerzők „mindentudók”, s mindig urai a helyzetnek – a relativizálás, a kétely, a bizonytalanság, az ironia és a játékosság idegen tőlük. Az érezhetően posztmodern aura ellenére a horvát új-történelmi regény inkább a klasszikus történelmi regény hagyományos elemeivel tart kapcsolatot.

A klasszikus történelmi regény – poétikai szempontból – strukturális analógiákra épül, ahol az elbeszélés szinte azonos a diskurzussal, olyan metahistorikus figura, amely az egész retorikai apparátuson uralkodik, ezzel szemben az új-történelmi regény alapja a strukturális és partikuláris homológia, amely allegória vagy parabola formájában jelenik meg. Az előző mindent át akar fogni és célja a totalizálás, míg a második szerényebb célokat tűz ki, s tisztában van a lehetőségeivel és a korlátaival. A klasszikus történelmi regény a historiográfiai réteget mint jelöltet, a új-történelmi mint jelölőt használja, ez utóbbi esetben nem a „tisztá történelmről” van tehát szó, hanem a már preparáltól: az elmesélendő történet az új-történelmi regény esetében a már preparáltat preparálja.

Az új-történelmi regény egyik legjellemzőbb ismertetőjegye, hogy a hangsúly nem magukon az eseményeken és az eseményekhez vezető, illetve azok következményként megjelenő szigorú – tehát a mindennapokat és a történelmileg nem exponált szereplőket háttérbe szorító – lineáris ok-oksági viszonyokon, hanem az események körülményein, hátterén és az egyénileg megélt történelmen van. Tatjana Jukić megfogalmazásában: az újabb horvát történelmi regény a múlt eseményeinek és a jelen gyakorlatának határán tartózkodik, s négy összetevőből áll: a metahistória, a tradicionális narratológia, az antropológia és a pszichoanalízis elméletei adják a regények közös alapját.⁴ (Jukić 2003) A nietzschei kategóriákhoz visszatérő Julijana Matanović az írók antikvárius feladatának megtartása mellett a történelemhez való kritikus viszonyulás dominanciáját említi: az úgynevezett történelmileg gyenge szereplők megjelenését és a történelem velük való játékát tartja az új-történelmi regény egyik leglényegesebb elemének. „Az ilyen regényekben azokkal a formákkal találkozunk, amelyekben a történelem a gyenge szereplőkkel játszik, s amelyek segítségével a történelem bedarálja azokat a szereplőket, akiknek a neve soha nem fog megjelenni a történelemkönyvekben.” A történelmi laicizálódás azon szerzők műveinek közös jellemzője, akik kiemelt figyelmet szentelnek az események szemtanúinak és a szemtanúk nézőpontjainak; a történet szemtanújának pozíciójához mind az elbeszélő, mind pedig az olvasó, illetve hallgató is alkalmazkodik. (Matanović 1995, 98–114.) A dokumentumok – s különösen Fabrio regényeiben az úgynevezett gyenge dokumentumok – kiemelten fontos szerepet kapnak: a korabeli nem irodalmi szövegek (leggyakrabban újságcikkek, magánlevelek, sőt korabeli ételreceptek), amelyek az elbeszélő fizikai jelenlétére figyelmeztetnek, bevonják az olvasót a történet menetébe, de egyúttal a szerző hivatalos történelemmel szembeni kételkedését is kifejezésre juttatják.

Az új-történelmi regény ismertetőjelei közé tartozik a szerző önpozicionálásának kérdése. A klasszikus történelmi és az új-történelmi regény közti különbségeket hangsúlyozó Matanovićyal szemben (aki egyébként a szerző feladatát antikváriusként meghatározva szintén nem tagadja az új-történelmi regény hagyományos történelmi regénnyel való szoros kapcsolatát) Milanja – aki Žmegačcsal együtt úgy tartja, hogy az új-történelmi regény lényegében erőteljes posztmodern attribútumokat mutató, a hagyományos törté-

⁴ A horvát elméletírók egybehangzó véleménye, hogy az új-történelmi regények – határozottabban, mint bármely más irodalmi műfaj alkotása – mindig a jelenről szólnak.

nelmi regényhez közel álló műfaj – a fentebbi sajtárságokat annak következményeként értelmezi, hogy a horvát szerzők, az „igazi” posztmodern szerzőktől eltérően, csak nagyon kivételes esetben élnek a megbízhatatlan elbeszélő szerepének lehetőségével.⁵ A horvát szerzők általában uralják a szituációt, és könyveikben nem jelenik meg – a szó igazi értelmében vett – bizonytalanság és kételkedés, irónia és az irodalmi játékosság, azaz „a horvát regénynek ez a típusa a kortárs posztmodern konstelláció idejében inkább afelé közeledik, hogy ítéletet mondjon a történelemlről, mintsem hogy azzal játsszon.” (Žmegač 1994, 83.) Indoklasként Žmegač arra hivatkozik, hogy a múlt iránti érdeklődés minden kultúrában más és más kifejeződési formát kap. Azokban az országokban, amelyekben a nemzeti identitás és kontinuitás gondolata soha nem élt meg mély válságot, a múlttal való foglalkozást másképp olvassák, mint az olyan országokban, amelyekben a népek nemzeti identitását vitatják, s amelyek kulturális javai épp ezért jelentős mértékben az identitás fenntartását szolgálják. Semmi különös nincs tehát abban, hogy a kortárs horvát irodalom történelmi témájú regényei a hagyományos történelmi regény elemeivel tartanak rokonságot.

Nedjeljko Fabrio és Márton László

A magyar prózairodalomban a 20. század végén egy rövid időre úgy tűnt, hogy a történetek elmesélésére való hajlammal együtt visszatér – a klasszikus történelmi regény egyes attribútumait felhasználó, de attól el is eltérő, a 20. század nagyjából utolsó két évtizedének irodalmi tapasztalatait is magába olvasztó, s a horvát irodalomban erősebb kontinuitással rendelkező – történelmi regény műfaja is. A klasszikus történelmi regényeket vizsgáló Lukács György tanulmánya is felhívja a figyelmünket Walter Scott kapcsán néhány olyan jelenségre, amelyek majd felerősödve, centrális pozíció felé közeledve és újabb elemekkel bővülve a századforduló történelmi regényeinek jellemzői lesznek. A Scott-regények hősei ezen jellemzők szerint közepes, átlagos emberek, nem kiemelkedően éles gyakorlati ésszel. Scott legjelentősebb regényeiben a vezető szerepet történelmileg ismeretlen, dominánsan vagy egyáltalán nem hiteles történelmi személyek játsszák; a történelmileg jelentős és hiteles szereplők általában mellékszereplők lesznek. A klasszikus scotti regénytípus előtti történelmi regényeknek két jellemző, az újabb történelmi regényekre is érvényes sajátosságára irányítja a figyelmet Lukács: Horace Walpole gótikus kisregénye, a *The Castle of Otranto* alapján azt emeli ki, hogy a történelem csak mint díszlet van jelen a klasszikus történelmi regények előtti alkotásokban, illetve Boileau-ra hivatkozva azt, hogy a 19. századi történelmi regények előtt a valóság költői rajzában megjelenő történelmi hitelesség nem játszik szerepet. (Lukács 1977, 17–81.)

Ötven évvel később a klasszikus történelmi regény fogalmát McHale a posztmodern tapasztalat felől közelíti meg, s Even-Zohar „reáliák” (realesmes) fogalmára építve elméletét, a következőkben foglalja össze a jellemzőit:

1. A történelmi reáliák – személyek, események, speciális tárgyak stb. – csak akkor válhatnak a történelmi regény alkotóelemeivé, ha a szövegben nekik tulajdonított érvényességi területek és cselekményalakító tevékenységek nem mondanak ellent a „hivatalos” törté-

⁵ A megbízhatatlan elbeszélő szerepe itt megegyezik a Wayne Booth-féle megbízhatatlan narrátoréval, aki miatt Booth felveti a kortárs irodalom demoralizáló hatásnak lehetőségét is. – A megbízhatóság Ricoeur szerint a fikció terén bizalmi zálog az olvasási szerződésben, s funkcióját tekintve ugyanaz, mint a dokumentumok kínálta bizonyíték a történetírásban. A fikciós szövegek szerzőjének nem kell tárgyi bizonyítékokkal szolgálnia; arra kéri olvasóját, ismerje el a szerző és elbeszélése adekvátságát, sőt szereplőinek általa sugalmazott értékelését is. (lásd: Ricoeur 1998, 15–17.)

nelmi feljegyzéseknek. A temporális referenciák lebegtetése – például az események pontos dátumának hiánya – „fekete lyukakat” hoz létre, amelyeket az író improvizációs-fikciós elemekkel tölt ki.

2. A reáliák nem csak konkrétan értendők: miként a történelmi figurák nem viselkedhetnek a „hivatalos” feljegyzésekben szereplő viselkedésmódokkal ellentétesen, a regényben megjelenített anyagi kultúra és Weltanschauung sem mondhat ellent az adott kor történelméről kialakított „hivatalos” képnek, azaz nem lehet anakronisztikus.

3. A történelmi regény reális fikció (realistic fiction) kell legyen – a fantasztikus történelmi regény anomália. Ezzel állítja szembe a posztmodern revizionista történelmi regényt, amely revizionista, mert újrainterpretálja a történelmi feljegyzéseket, valamint átalakítja a történelmi regény hagyományát és normáit; posztmodern, mivel apokaliptikus vagy alternatív történelmet mutat be, kreatív anakronizmussal dolgozik és történelmi fantáziára (historical fantasy) épül. A posztmodern revizionista történelmi regényben a történelem és a fikció helyet cserél, a történelem fikciós jelleget ölt, a fikció „igaz” történelemmé válik – s a való világ így elveszni látszik. (McHale 1989, 85–96.)

Áltörténelmi álregények

A Nedjeljko Fabrio adriai trilógiája harmadik kötetének (*Triameron*, 2002) megjelenése körüli években Magyarországon viszonylag rövid idő alatt történelmi, illetve történelmi témájú regények sora jelent meg Háy Jánostól, Darvasi Lászlótól, Láng Zsolttól és Márton Lászlótól. Ezek a regények – mind formai, mind tartalmi szempontból – a klasszikus történelmi regényektől eltérő módon tematizálják a történelmet: nem a scotti (Jókai- vagy Jósika-, vagy horvát példára hivatkozva: Šenoa-féle) mintát követik. A századfordulós magyar történelmi regények – Márton László széttartó, de az elbeszélő személyén keresztül mégis erős koherenciát mutató művei kivételével – önmagukban is komplex, rövidebb-hosszabb, hol egymást keresztül-kasul átfonó, hol egymással lazább kapcsolatot tartó önálló történetek és mikrovilágok láncolata: Háy János *Dzsigerdilen – A szív gyönyörűsége* (1996), Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* (1999), Láng Zsolt *Bestiarium Transylvaniae* trilógiájának kötetei (*Az ég madarai*, 1997; *A tűz és a víz állatai*, 2003). Darvasi pár soros korábbi rövidtörténetéből (*A könnyemutatványosok*) kibontakozó közel 600 oldalas *A könnyemutatványosok legendája* és Háy *Dzsigerdilen – A szív gyönyörűsége* című regényeiben a magyar történelem és a magyar történelmi regény egyik legismertebb toposzához, a török kori Magyarországhoz fordul. Darvasi regényében a fragmentumok laza kapcsolódásai a szálak összefutásának titok-elvét szolgálja, amelyet a szerző az egész regényén keresztül lebegtet.⁶ Háy könyvébe mintegy betét-novellákként illeszkednek a regény fő narratív vonalához kapcsolódó, de azt minduntalan el is hagyó epizódok. Ezeket a regényeket – ahogy Thomka Beáta megállapította – „nem a történelmi tudat önértést, önértelmezést elmélyítő szándéka és létértelmező lehetősége, hanem elsősorban a szövegvilágok közötti közlekedés szabadsága motiválja”. (Thomka 2003, 65.) A horvát új-történelmi regény ugyanakkor nem egy-egy kiválasztott korszakot dolgoz fel, hanem sokkal inkább a nemzeti identitás örök kérdéseit tematizálja. Ennek oka leginkább talán abban kereshető, amit Dubravka Oraić Tolić a földrajzilag a Balkánhoz kapcsolódó népek – s különösen a horvátok – történelmének egyik legnagyobb problémájaként tart számon: a soha be nem fejezett történelemben. Ebből következően a horvát történelem a nemzetről szóló diskurzus posztmodern elméletének „formai” összetevőjében – mely szerint a nemzet „narráció”, a kollektív identitás elbeszélése (vö.: Oraić Tolić 2005b) – talán túlságosan

⁶ A Mészölynek ajánlott Darvasi-regény mind tematikájában, mind a szimultaneitás narrációjának alkalmazásában rokonságot mutat az *Anno* című Mészöly-novellával; a szimultán narráció Fabrio regényeinek is egyik alapvető jellemzője.

is rátalált adekvát kifejezési formájára; ugyanakkor ennél a pontnál le is kellett horgonyoznia, mivel a posztmodern teóriákban a nemzet nem ontológiai, hanem imagológiai és ideológiai kérdés.

Márton és a hagyomány

Márton László az *Átkelés az üvegen* megjelenése (1992) előtt úgy nyilatkozott, hogy irodalmi értelemben tisztázatlannak látja saját helyét; két emberről van szó a Márton László név alatt: egyik, aki a prózákat írja, másik, aki eltölti az életét. S ugyanígy – bizonyos szempontból Nedjeljko Fabrio esetében is – két nagy korszakról beszélhetünk Márton eddigi írói munkásságában: az első az *Átkelés az üvegenig* tart; a második kezdetét az 1997-ben megjelent *Jacob Wunschwitz igaz története* című, leginkább csak témájában-approójában történelmi: pszeudo-történelmi (a terminológiáról lásd még: McHale 1989; Ricoeur 1999a; Nemeč 1995) regényétől számíthatjuk. Nem volt éles cezúra ugyanakkor Márton korszakai közt: poétikai szempontból mindvégig ugyanazt az ateologikus és aleotorikus prózát írja, csak az írások tematikája változik a szerző hagyományhoz való viszonyának a tükrében.⁷

Márton tudatos szerző, váltása is – ami a hagyományról, s ehhez kapcsolódóan az irodalomról és magáról az írásról vallott nézeteinek szépirodalmi objektivációja – elméleti megalapozottságú. Első kötetének, az elbeszéléseket tartalmazó *Nagy-budapesti Rém-üldözésnek* alapkérdése a nyelv és a poétikai hagyomány egymáshoz való viszonya és viszonylagossága. Első regénye (*Tudatalatti megálló*, 1990) két rövidebb regényből áll, s az embert mint önmaga külvilágát próbálja meg leírni; az *Átkelés az üvegenben* a megjelenített valóság megsokszorozódását állítja a középpontba. Ezekre a könyveire és a tradícióra vonatkozóan – a modernizmus, illetve az avantgárd hagyományt elutasító magatartásához hasonlóan – a szerző határozottan fogalmaz: „szó sincs róla, hogy a hagyományhoz való kötődést a korszerű művészet feltételének tartanám. Ellenkezőleg. Az utóbbi kétszáz év művészeti fejlődésének fősodrát a hagyományoktól való elrugaszkodás adja. (...) És mi tagadás: a hitelüket veszített hagyományok megtagadása óriási lendítőerő – mindaddig, amíg van mit megtagadni.” A kultúra Márton szerint ugyan nem halt meg, de nem is eleven; a hagyomány a világkultúra nagy általános masszájába préselődött. A művészetnek nincs mit reprezentálnia, holott az elsődleges értelme éppen a reprezentáció lenne. Az univerzalitás – ami alatt elsősorban az egyetemes kultúr-történet hagyományainak állandó jelenlétét, s ezzel együtt a műfajok sokfélesége felé való terjeszkedését érti – az enciklopédikuság lehetetlensége és félrevezető fogalma helyett a szellem végső menedékét jelenti. A legutolsó korszak, amely még a hagyományt vagy hagyományokat össze tudta fogni és foglalni, az élet reprezentációját lehetségesnek és teljesnek tudta mutatni – azzal együtt, hogy megjelent a kétely önmaga teljességével szemben –, Márton szerint a barokk és a manierizmus. (lásd: Márton 1991, 191–193.)

Márton világlátása és írásainak világképe – a szerinte utolsó ép korszakot idézve – barokkos-manierista. Több, egymáshoz csak lazán, vagy egyáltalán nem kapcsolódó világot állít egymás mellé, illetve egymással szembe: „a műveiben megjelenő – és néha túlságosan is hangsúlyos szerepet játszó: „a romantikus nagyravágyás; a kérlelhetetlenül hivalkodó egyéni teremtő erő” (Margócsy 1996, 98.) – erudíció elemei közt úgy hoz létre korrespondanciát, hogy azokat a képzelet fennhatósága alá rendeli: „mintha a szöveg és a világ létesülése egybeesnék”. (Csordás 1992, 917.) A nagyjából a hatvanas-hetvenes évektől kezdve

⁷ Hogy ezt ő is látja: az *Átkelés az üvegen* után még megjelentet egy újonnan szerkesztett prózakötetet (*Nagy-budapesti Rém-üldözés és más történetek*, 1995), amely az 1984-es legelső kötetének anyagát tartalmazza az időközben keletkezett novellákkal kibővítve.

megfigyelhető a történet (histoire) és az elbeszélés (discours) különválására-különválásztására Márton a gyakori „tiszelt Olvasó”-féle megszólításaival és szövegből való kiszólásaival irodalomelméleti szempontból is reflektál.⁸

Márton szerint a magyar irodalom, mint minden közép-európai irodalom, a nyugatival ellentétben, erősen függ társadalmi, politikai meghatározottságától. A magyar irodalmat ugyanakkor saját formái és tartalmi megújulása is erősen foglalkoztatja – alapvetően romantikus karakterű és megkésett. A polgári értékeket és a nyugatos kultúrát mintegy eszményképként maga előtt tudó *Nyugat* folyóirat akkor indult, amikor Európa nyugati részében már az avantgárd hódított. Külföldi szakmabeli olvasók többsége a 20. századi magyar irodalmat mint 19. századit értelmezi; számukra minden mű archaikus jelleget visel magán, amit Márton szerint inkább erényként kell értékelnünk: „Nekem (...) egyre határozottabb érzésem, hogy (...) nem vagyunk *eléggé* visszamaradottak. Szerintem erősebben kellene a magyar irodalom megkésett, visszamaradott és avított jellegét hangsúlyozni...” (Márton 1995, 35) Ezzel párhuzamosan a hagyományról vallott korábbi nézeteit – a hagyományok megtagadását – felülvizsgálja és revidálja: a hagyománnyal kapcsolatos legfontosabb kérdés számára most az lesz, hogy rekonstruálható-e a hagyomány, amely szerinte, ha kivesszét is, még nyomon követhető. (Márton 2001, 1295.)

Ugyanakkor a hagyomány kérdése az irodalomban – s az epikában különösen – komplex, sőt Márton szerint, félrevezető: egyrészt a hagyomány (akárcsak Láng Zsolt szerint) nem készen kapott, hanem sokkal inkább megteremtett, másrészt pedig „egy régi (különösen régi magyar) ügyekkel foglalkozó nagyepikai vállalkozásban egyszerre többféle hagyomány, illetve a többféle hagyományhoz való viszony kérdése is felvetődik. (...) A történelmi hagyománnyal való szembenézés egyszersmind az elbeszélői hagyomány revízióját is jelenti, s ez (legalábbis a magyar irodalomban) óhatatlanul összekapcsolódik a nyelvi hagyományhoz való viszony kérdésével is. A hagyomány elbeszélői »lefordítása« legalább háromszoros írói reflexiót kíván: a fent említett három tényező közül bármelyikre próbál is emlékeztetőt helyezni a szerző a szövegben, ezt mindig a másik kettőhöz képest teheti csak meg.” (Márton 1999, 236.)

Márton és a pseudo-történelmi regény

Márton pseudo-történelmi regényeiben a narrátor és az elbeszéltek viszonyának kérdése – a „téma” és a szerző korának időbeli távolságából adódóan – elsősorban a szerző/elbeszélő szerepének /szerepjátszásának kérdését jelenti. A Kleist *Kolhaas Mihály* című elbeszélésével (magyarul legutóbb szintén Márton László fordításában jelent meg) szoros rokonságot mutató *Jacob Wunschwitz igaz története* című regény megtörtént esetet dolgoz fel. Az elbeszélő kettős szerepet kap: az egyik pillanatban az események aprólékos dokumentálásával hitelesíti az elbeszélteket, a következőben pedig úgy szövi archaizáló, körülményes, retorizált elbeszélését, hogy azzal kétségbe vonja a történetmondás historikus alapjait. Ez a paradoxon legjobbban talán majd a *Testvériségben* lesz megfigyelhető a sok, az események továbbvitele szempontjából feleslegesnek tűnő részlet – például az ellenőrizhetetlen nevek és „reáliák” sokaságának – elősorolása esetében. A hiteles történet, mondja erről Thomka, nem rekonstruálható, de létrehozható; Márton regénye felveti a

⁸ Az elméleti megalapozottság mellett Márton írásainak másik jellemzője a „miértek” hiánya: könyveinek elbeszélismódjai nem a cél-okság elvére épülnek. Egyik talán legszemléletesebb példája az *Ésvagy* című novellája, amelynek helye az emberi arc, ideje és cselekménye nincsen; a kötet novelláiban a szerző megsokszorozza magát, hogy a sok világot le tudja írni; a szövegek szinte parttalanná válnak, mintegy az anyag tűnik bele a szerzőbe. A történetek nem rögzítettek, az elemek elrendezésének esetlegessége az ok-oksági viszonyokat lehetőségekként tünteti fel; a véletlenszerűséget kiemelő írásmód kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokkal első könyvétől kezdve eddigi utolsó regényéig Márton írásainak legfontosabb szervezőelvei közé tartozik.

kérdést, hogy a szerző részéről ontológiai kétellyel – ami erősen az episztemológiai kérdések felvetésének irányába mutat –, vagy játékkal állunk-e szemben. (Thomka 2001, 128.) A történetet állandóan megszakító szerző egy helyen a következőket írja: „...egy ember igaz története valójában emberek és dolgok megszámlálhatatlan sokaságának igaz története, és ezen semmiféle szerkesztés, válogatás vagy csoportosítás nem tud változtatni; ha pedig az arcok és tettek sokaságának széttartó szálait egy általunk meghatározott fókuszpont felé irányítjuk, számíthatunk rá, hogy ez a fókuszpont kívül esik láthatárunkon. (...) Minél inkább magunkra ismerünk egy olyan ember igaz történetében, aki évtizedekkel vagy évszázadokkal járt-kelt előttünk a világ térségein, amely térségek (...) azóta (...) megváltoztak a felismerhetetlenségig: annál inkább nem következik a magunkra ismerésből semmi hasznosítható, semmi tanulság.” (139–140.) Ugyanakkor pedig mindent – sokszor túlságosan is sokat – tud a regényben szereplő eseményekről, ezek vélt vagy valós összefüggéseiről, a szereplők nyilvános vagy privát életéről. Márton olyan narrátori magatartást vesz fel, amely paradox módon éppen a „történeti tényanyag imponáló korpuszával kívánja nyilvánvalóvá tenni a regénytörténet alapvető függetlenségét a valós világtól”.⁹ (Thomka 1998, 38.)

A történelem meglehetősen nagy szeletét átölelő regényével szemben az *Árnyas főutcában* (1999) – akárcsak Fabio a *Smrt Vronskogban* (1994)¹⁰ az új-történelmi regénytől – Márton kissé eltávolodik a pseudo-történelmi regényeinek poétikájától. A *Jacob Wunschwitz igaz történetével* szemben nem a történet a regény kiindulópontja, hanem a történetig jut el; a regény célja egy lehetséges történet létrehozása a kiindulópontjával szolgáló különböző fényképek közötti „fekete lyukak” kitöltésének segítségével. „Ez a történet egy fényképgyűjteményt idéz fel. A szerző eredeti célkitűzése az volt, hogy a képzelet munkája révén életre keltse a fényképeken látható arcokat, egyszersmind az elbeszélő önkény jóvoltából e képzeletbeli élet közös fordulatait is létrehozza. A fényképgyűjtemény jelenleg nem férhető hozzá: megsemmisült vagy lappang. Így a szerző saját képzelete szülőit az olvasó képzeletére bízta.”¹¹ (6) Nem a történetek, hanem a történelem elmesélhetősége a kérdéses. A történet sok apró, egymást véletlenszerűen keresztező rövid történetből áll össze: a hangsúly a különféle egyéni történeteken keresztül elmesélt emberi sorsokra helyeződik. A készen kapott és hiteles történeti mag helyett ellenőrizhetetlen és bizonytalan kiindulási pontokat kapunk, amely köré szerteágazóan, de időben és térben többé-kevésbé behatárolhatóan szervezhetők az egymással kölcsönösen kapcsolatba hozható történetrészek, amelyek a fényképeken megörökítettek aktuális jelenéhez kötöttsége és kontextus-nélkülisége miatt – amelyben „ott lappang a kezdet és a vég többértelműsége” – akár félbe is hagyhatók. A narráció és a képekhez kapcsolódó fikció egyenlő súllyal szerepel a regényben: egymásra utalnak és egymásra utaltak. Nem a történetmondás lehetetlensége áll a regény középpontjában, hanem egy másik dimenzió keresztül megjeleníthető esetleges történetek teleológiájának-ateleológiájának, egymáshoz való viszonyának, illetve bizonyosságának vagy bizonytalanságának a kérdése; a képzelet és a valóság átjárhatósága.

⁹ Márton Jacob Wunschwitz történetét és a történetmesélés lehetőségének szinte minden aspektusát elbizonytalanítja és ironizálja: például váratlanul felbukkan a regényben a címszereplő névrakona Kelet-Németországból.

¹⁰ *Vronszkij halála*. Fabio – a direkt ideológiai ítélezést elkerülendő – intertextualitásra épülő háborús regénye. Tolsztoj *Anna Kareninájának* kilencedik részében Vronszkijjal mint a balkáni háború vukovári hadszínterén harcoló szerb csapatok segítőjével találkozunk.

¹¹ Márton kérdései megegyeznek a *Világoskamra* egyes képeivel feltett barthes-i – „mi a képeken reprezentáltak kontextusa” – episztemológiai kérdésekkel: „...honnan tudhatták meg a hírt, ki nek szóltak a széles gesztusok?; ...az anya sírva viszi a lepedőt (miért éppen ezt a lepedőt?); ...arcukon kendő (a bűz ellen, vagy hogy ne ismerjék fel őket?); ...lehet, hogy Ernest még él (de hol? és hogyan? Micsoda regény!)” (Barthes 1985, 30–32; 97.)

A *Testvériség* című regénytrilógia (*Kényszerű szabadulás*, 2001; *A mennyország három csepp vére*, 2002; *A követjárás nehézségei*, 2003) cselekménye Márton kedvelt korszakában, a 16–18. század között játszódik. A regény a „mi az igazság báró Károlyi István ügyében” kérdést járja körül: mi is történt a báróval az 1686-os zentai csata után? Jelölők és jelöltek, nevek és személyek keverednek, a nevek és a nevek viselőinek identitása homályossá és kétségessé válik. Míg az *Árnyas fűtca* esetében a nevek mint a zsidóság kontinuos hagyományának emlékezetét biztosító elemek játszottak fontos szerepet, itt éppen a név jelöltje, a névhez kapcsolódó személyek kiléte válik eldönthetlenné a rengeteg tanúságtévő egymásnak és önmaguknak is ellentmondó történetei alapján. A trilógia elsősorban nem a történet elmesélhetőségét vagy egy történet, illetve történetláncolatok visszamenőleges rekonstrukciójának lehetőségét állítja a középpontba, hanem magát az igazság fellelhetőségének a kérdését, s azt, hogy egyáltalán hogyan lehetségesek a könyvben szereplő történetek. A kérdésre adható válasz elméleti háttere és megkonstruálása talán itt mutatja a legerősebb rokonságot a žmegači metanarratív vagy önreflexív regény fogalmával: az irodalom mint szellemi kísérlet próbára teszi saját eszköztárát, konvencióit és alapjait: „a regény (...) teljes szabadságot élvez, nyíltan beismeri saját mesterkélttségét, és (...) ezáltal az elbeszélést, vagy pontosabban: az írás irodalmi tettét a szöveg tárgyává teszi. E tett része az elbeszélő, a transzcendens narrátor visszahelyezése (restitúciója), és ezzel az elbeszélés immanenciájába bekapcsolt imaginárius olvasó is.” (Žmegač 1996, 154.) A Mártontól már jól ismert elbeszélő képviselte metanarratív szövegrészletek jelen esetben nem az egyszerűsödéssel, hanem a fabula – és ezen keresztül az értelmezési lehetőségek – megsokszorozásával párosulnak.

Eddigi utolsó – eredetileg 1997-ben németül megírt¹² és magyarul *Minerva búvóhelye* (2006) címmel megjelent – pszeudo-történelmi regénye elsősorban poétikai játék. Tiszta, zárt formája és motívumhálózata, követhető cselekményvezetése, az eseményt követő narráció és a könyv lapjain fel-felbukkanó önirónia alapján valószínűsíthető, hogy a *Minerva búvóhelye* egyben Márton „második korszakának” záró regénye is.

Fabrio és az új-történelmi regény

Nedjeljko Fabrio eddigi írásai – akárcsak Márton ateleologikus és aleotorikus poétikája – bizonyos szempontból koherensek és kontinuosak: fantasztikus novelláiban más műfaji keretek közt ugyan, de lényegében ugyanazt írja, mint új-történelmi regényeiben;¹³ Márton a *Jacob Wunschwitz igaz történetétől* a *Minerva búvóhelyéig* pedig ugyanúgy ír, mint a kezdetektől az *Átkelés az üvegenig*, csak a hagyományhoz való viszonyulásának tükrében más tematikával. A drámaíróként induló Fabrio minden drámája történelmi tematikájú, s mindegyikben az egyén és a hatalom viszonyát vizsgálja; máig jellemző posztmodern vagy posztmodern felé mutató poétikája – rendkívül cizellált, sokszor már maníros nyelvezete, a történetkezelés formáival való kísérletezése (játék a kultúrtörténet motívumai-val, fantasztikus elemek használata, az elbeszélések összetett kódolása, a krónikamondói diskurzus szimulálása) – először novelláiban jelent meg, s majd új-történelmi regényeiben válik uralkodóvá. A horvát irodalom fantasztikus-borgesiánus vonulatához tartozó novellái és adriai trilógiája első kötetének (*Város az Adrián*) keletkezési ideje még átfedtek egymást.

Fabrio történelemszemlélete elsősorban pesszimizmusa miatt; részben Krležáét idézi: „Mi a történelem? Homokóra. Napok, évek, évszázadok, hosszú éjszakák. Virrasztások.

¹² Márton a német nyelvben, irodalomban és kultúrában, Fabrio az olaszban van otthon – valószínűleg másképp látnak azok a szerzők, akik nem csak hazájuk kultúráját ismerik jól.

¹³ „Hogy a historiográfiai fikció (...) elsősorban historiográfiai-e, amennyiben *felfedezi* a valóságot, vagy elsősorban fikció-e, amennyiben a valóságot *létrehozza*, erre a kérdésre nincsen megbízható teoretikus válasz. (Biti 1992, 7.)

Hajnalok. Folyók. Halottak folyói. Vér-folyamok. Ha azt mondjuk, hogy ez a Történelem, szinte mindent elmondtuk, amit tudunk róla, s mindaz amit tudunk, nem éppen sok. Mondhatni semmi.” (Matvejević 2001, 123–124.) Ugyanakkor a Krleža műveiben – kivétel ez alól a Mirko Bogović *Matija Gubec, kralj seljački* (Gubec Máté parasztkirály) és az August Šenoa *Seljačka buna* (Parasztláadás) című műveinek sorába illeszkedő, mintegy négy évszázad horvát történelmét feldolgozó *Petrica Kerempuh balladáinak* (Balade Petrice Kerempuha) leíró víziói a történelemtől – szinte kizárólag a dialógusokon keresztül megjelenő személyes történelemnél sokszor szentenciákba is foglalt biztosabb pontként gondolja el Fabio a történelmet. Nemcsak a történelem ontológiai problematikusságát veti fel és nemcsak az identitására vonatkozó kérdéseket tesz fel, mint Krleža – „A történelem tényleg *magister vitae* volna? Ki tudná megmondani? Kicsoda ő? Honnan van? Mit akar? Mivel foglalkozik?” (Matvejević 2001, 124.) –, hanem állít is: a történelem Fabio többször ismételt szentenciája szerint „őrültség, meddőség és halál”. Az egyén és történelem kapcsolata – s ezt irodalmi tevékenységének alapjaként definiálja – kontroverzió alapszik. Annak tapasztalata alapján, hogy a horvát történelem szinte azonos a politikával, szentenciózusan fogalmaz: „az emberi boldogság ott kezdődik, ahol a történelem véget ér”. (Fabrio 2004, 7–8.)

Fabrio a gyakorlatban alkalmazza Linda Hutcheonnek a posztmodern poétikájáról szóló elméleti tézisét – „a sense of the presence in the past”-nak nevezett múltkonceptióját –, amely szerint a múlt megértésének legadekvátabb módja a múltban keletkezett szövegekhez és a múlt diszkurzív nyomaihoz való fordulás.¹⁴ Minden, amit a történelemtől tudunk, a történelem diskurzusaiból származik; mindent a nyelv közvetít. A világ szöveg(szerűsége) és a szöveg világa között permanens dialógus zajlik. Ilyen módon viszonylag áttekinthetővé válik a történelem váza, konstrukciója és struktúrája, de legalábbis lehetővé válik annak egyfajta koherens olvasata. Fabio esetében – az adriai trilógia, s azon belül különösen a *Bereniké fürtje* alapján – ennek az olvasatnak az egyik leglényegesebb eleme a múlt és a jelen szimultaneitása: nincsen időbeli szakadék az ősök és az utódok között, a történelem ciklikus időszemléletével összhangban egymás mellett léteznek, „ugyanazt” az életet élik, azonos problémáik vannak, sorsuk és álmaik megegyeznek.

Fabrio új-történelmi és Márton pszeudo-történelmi regényei¹⁵ mintha szinte azonos elméleti alapokon állnának, s mintha azonos kérdésekkel is foglalkoznának; ugyanakkor kérdésfeltevéseik módja alapvetően más. A művekben megjelenített fogalmi egységek

¹⁴ A múlt iránti érdeklődés minden kulturális közegben másképpen jelenik meg (vö.: Žmegač 1994). „Van, ahol gyakran az emlékezés deficitjét és a felejtés túlsúlyát kifogásolják (főleg a nyugati világban), ezzel szemben máshol (például a Balkánon), ahol a múltbeli nagyság, de a múltbeli megaláztatások élményei is, a felejtés ellenében hatnak, inkább az emlékezet túltengésére panaszkodhatnának.” (Ricoeur 1999b, 51.) Ehhez hasonlóan az új-történelmi regényekben kiemelt szerepet betöltő nemzet fogalma sem definiálható egységesen: egyes elképzelések szerint a közös tradíció, nyelv és eredet (nemzetállam); egy másik elképzelés szerint elsősorban a közös nyelv és/vagy az államiság tesz egy népet nemzetté (Herder); egy harmadik elmélet pedig a múlt közös dicsőségét és a jelenben megmutatózó közös akaratot hangsúlyozza (Renan).

¹⁵ Fabio: *Város az Adrián* (1999 – Vjezbanje života, 1985), *Bereniké fürtje* (2004 – Berenikina kosa, 1989), *Triameron* (2006 – Triameron, 2002, Csordás Gábor fordításai). A *Bereniké fürtje* és a *Triameron* között keletkezett *Smrt Vronskog* tematikus szempontból nem tartozik az adriai trilógiához, de Matanović szerint Fabio új-történelmi regényeinek szerves része. A regény csak egy újabb bizonyíték arra, hogy a történelemben semmi sem változik, s hogy a „történelem az élet tanítómestere” frázisban Európának ezen a táján többé senki nem hisz. (Matanović 2003, 156–158; 2002, 9–21.) – Márton: *Jacob Wunschwitz igaz története, Árnyas fűtca* (amely bizonyos szempontból szintén nem illeszkedik Márton pszeudo-történelmi regényeinek sorába – lásd később), *Testvériség-trilógia, Minerva búvóhelye*.

(történelem, hagyomány, etika, metafikció) teoretikus megalapozottsága, valamint a művek megformáltsága (elbeszélés, metanarráció) tekintetében Mártont inkább az episztemológia, Fabriót az ontológia és teleológia foglalkoztatja, abban az értelemben, ahogy Bényei Péter írja: a múlt reprezentációját tételesen vállaló szövegekben nagyon erős az igény az átfogó létmagyarázat megalkotására. (Bényei 2004, 60.) Fabio regényeit a horvát irodalomtörténeten belül ugyanakkor – abban az értelemben, amelyben Oraić Tolić beszél a kilencvenes évek és az ezredforduló horvát irodalmáról – inkább episztemológiai, semmint ontológiai megalapozottságú műveknek tartják: „a horvát írók ontológiai kérdéseket tettek fel a háborús és tranzíciós valóságról. Le lehet-e írni a tényleges háborús valóságot, és kinek van erre joga, léteznek-e egyáltalán a tényleges valóságok, lehet-e a dokumentum-valóságot szimulálni, autentikus-e a személyes valóság, vannak-e egyáltalán autentikus valóságok, vagy minden manipulálható?”¹⁶ (Oraić Tolić 2005a, 189.)

Új- és pszeudo-történelmi regények

A Márton László és Nedjeljko Fabio történelmi témájú művei közötti párhuzamok és eltérések a két szerző koherens és konzervens történelemszemlélete, retorikája, valamint regényeik következetes strukturáltsága miatt – pszeudo-, illetve új-történelmi regényeik sorát összetartozó egységekként kezelve – néhány kulcsfogalom köré rendezve szinte tézisszerűen összefoglalhatók:

(*Történelem*) Márton minden pszeudo-történelmi regényében alapvető kérdés, hogy van-e történelem/vannak-e történelmek, vagy pedig amit történelemnek nevezünk, nem inkább az esetlegességek és véletlenek találkozása – ahogy Fabio mondta a *Bereniké firtjében*: még csak nem is a dominó kockáinak egymás mellé helyezése, hanem egy pókerjátzsma. Amennyiben van történelem (Fabrio) vagy vannak történelmek (Márton), lehetséges-e az(oka)t rekonstruálni? A múltról szóló és/vagy a múltból származó elbeszélések kétségkívül léteznek, de ezek általában kontradikcióban állnak egymással: miként lehetséges, hogy léteznek olyan elbeszélések ugyanarról az eseményről, amely elbeszélések egymásnak ellentmondanak, egymást kölcsönösen kioltják, vagy saját magukat rombolják le?

Márton történelemszemlélete diszkrét: a történelmet adó elemek véletlenszerűen követik egymást. A történelem egyes szakaszai lényegében lezártak és idegenek számunkra, mivel mi mindig egy másik történelmi kor eseményeinek vagyunk a résztvevői vagy szemtanúi; ugyanakkor szinte végtelen sok lehetőség áll nyitva előttünk arra, hogy ezeket a már lezárt korszakokat interpretáljuk. „Ha a százharminc évvel ezelőtti levéltáros beszélte volna el ezt a történetet, könnyűszerrel megszólaltathatta volna hőseit. (...) Okoskodásait és következtetéseit hősei kimondott vagy leírt szavaiba, mint a bizonyosság földig érő köntösébe burkolhatta volna.” – „Ez a tizenkilencedik századi elbeszélő aligha mulasztotta volna el, hogy hősként léptesse fel hőseit (...)”, nemcsak a hőst vezényelte volna el a csatába (...), hanem az olvasót is kézen fogta volna...” – „Károlyi Istvánt külön fejezetben kellene átvezetnünk Budáról Zentára. Ez a vonulás azonban a huszadik század utolsó éveiből nem látható, s a róla szóló fejezet nem írható meg.” (*Kényszerű szabadulás*, 48–61.)

Ha az elbeszélések hozzák létre az eseményeket, és a diskurzusok konstituálják a világot, a történelmi tények nem a múltban, hanem a jelenben keletkeznek: megjelenik és megerősödik a történelmileg gyenge és erős szereplők problematikája. Márton – az *Ár-*

¹⁶ Ugyanez, az egyes nemzeti irodalom eltérő korpuszából és elméletírásából adódó terminus-függőség érvényesül Fabio történelemszemléletének megítélésével kapcsolatban is: Mártonéval (illetve a magyar irodalom „áltörténelmi álregényeivel”) összehasonlítva Fabio művei – ellentétben a horvátországi elméletírók véleményével (például Matanović 2002; 2003) – közelebb állnak a történelem mint „magister vitae” szemlélethez.

nyas fűtca kivételével – történelmileg erős szereplők köré építi fel pszeudo-történelmi regényeit – a hangsúlyos Kolhaas Mihály-allúzióknak köszönhetően még Jacob Wunschwitz alakja is erősen nevezhető –, a regényekben megjelenő történelmi események főbb csomópontjai és kardinális eseményei valóságok, ám mindig csak a háttérrel adják. Fabio új-történelmi regényeinek szüzséjét a történelmileg erős események és igazolható tények szolgáltatják, e színpadok között a főszerepeket azonban mindig történelmileg gyenge szereplők játsszák történelmileg erős, ám legtöbbször a regényekben meg sem jelenő szereplőkkel a háttérben.

Fabrio homo faber – írja Zdravko Zima –, aki a világot darabjaira szedi, majd saját poétikájának elvei szerint rakja ismét össze. Fabio leginkább két dologgal foglalkozik: a történelemhez és saját narratív stratégiájához való viszonyával. (Zima 2006) A történelem refigurációja az adriai trilógia mindhárom kötetében más – együtt egyfajta teljességet adnak: a *Város az Adrián* történetei döntően a linearitásra, a *Bereniké fűrtje* a ciklikusságra, a *Triemeron* pedig az idősíkok párhuzamosságára épül. A történelem Fabio esetében minden kétséget kizáróan a legkonkrétabb létező, mégpedig – mint ahogy azt regényei központi színhelye, Fiume–Rijeka történelméről is tartja – megismételhetetlenül ismétlődő.¹⁷ Akinek rálátása van a történelemre, s határozott véleményt tud formálni a történelmi eseményekről, figurákról és azok jelentőségéről vagy jelentéktelenségéről, közel kell legyen tárgyához, de egy időben távolságot is kell tartania tőle, rálátással kell rendelkeznie a történelem menetére. Fabio olyan mindentudó elbeszélő, aki egy időben van a történelem sodrában, de ugyanakkor azon kívül és felül is áll. „Ott, ahol cserben hagy az emlékezeted, én fogok segíteni neked, Filip Groma. Hiszen az emlékezet az emberi természet egyetlen olyan alkotórésze, mely egyidejűleg pusztít és épít minket. És mi más egy regény, mint kollektív emlékezet?” (*Bereniké fűrtje*, 232.)

A történelem a 19. század előtt a bűnök, babonák, félreértések, félremagyarázások és csalások panoptikuma volt. Fabio regényeiben a történelem tragikus („őrültség, meddőség és halál”); a történelemben makacsul ismétlődik a rossz – és csak a rossz. A történelemmel szemben kiszolgáltatottak vagyunk, az egyén tehetetlen, mindenki a történelem játékszere – a történelmet Fabio regényeiben is a győztesek írják, ahogy az Danilo Kišnél is olvasható, de a nép éli. Fabio történelemszemlélete kontinuos, a nietzschei monumentális és kritikai közötti helyet foglalja el – mindannyian az önmagát megismételhetetlenül ismétlő történelemnek vagyunk a tudatos vagy tudattalan bábu. Fabio folyamatosan hangsúlyozza is a különböző történelmi korszakok szoros kapcsolatát, ennek legjobb példája a *Triemeron*ban található: a regény azon oldalai, amelyeken „két fénykép a családi albumból, a politikai vihar kitörése előtt” szinte szó szerint azonos leírásai találhatók: „Split, 1939 augusztusa”; „1971 márciusa, Zágráb”. (154–155.)

(*Hagyomány*) A hagyomány Mártonnál nem befejezett, kész, önmagában álló fogalom, a hagyományt megalkotják; távolságtartóan, elidegenítéssel kezelendő, míg Fabio inkább a hagyományösszefüggést hangsúlyozza. A hagyomány Márton értelmezésében sokrétű, összetett és messze nem egyértelmű történelmi tényeken és pszeudo-tényeken keresztül mutatkozik meg, a mítoszokkal, természetükből fakadóan, játszani lehet.

Márton a hagyományra a történelmen keresztül hivatkozik, újraalkotja vagy rekonstruálja a hagyományt – „...a hagyomány további dekonstrukciójánál izgalmasabb és termékenyebb kihívás a destruált hagyomány rekonstrukciója.” (Márton 2001, 1295.) – történelmi, pszeudo-történelmi tények és fiktív elemek szinte szétválaszthatatlan konglomerátuma alapján.

¹⁷ Vö.: Nietzsche 'monumentális historiográfia' kategóriájával, amely nem hívja fel a figyelmünket arra, hogy soha nem történik meg kétszer pontosan ugyanaz.

Milanja írja Fabio historiográfiai prózai struktúrájáról, hogy abban a szerző a demontázsra igent, a dekonstrukcióra nemet mond. Fabio kigondolt és valódi történelmi események és szereplők, döntő többségében történelmileg gyenge, de valós dokumentumok segítségével alkotja meg a hagyományt, amely a történelem megbízható tényeinek és – ami Milanja szerint a Fabio-regényeknek igazi posztmodern aurát ad – az egyén kis történetei versus a Történelem Nagy Elbeszéléseinek segítségével áll össze. Ezek a mikro-történetek önálló történetekként is olvashatók (akárcsak Marinković *Küklopszában*); a különbség Fabio és az újabb magyar történelmi tematikájú regények mikrotörténetei között az, hogy míg Fabio mikrotörténetei elsősorban a „szentenciák piktúrájaként”, a szerző történelemkoncepciójának illusztrációiként, a fabula vehiculumaiként funkcionálnak, addig a Márton-féle, elsősorban szüzséalkotó mikrotörténeteknek legtöbbször ténylegesen önálló életük is van. A történelmi események fabriói demontírozása érintetlenül hagyja a már megképződött hagyományt.

(*Etika*) Márton pszeudo-történelmi regényeiben a történelem semilyen, vagy csak rendkívül laza kapcsolatban áll a hagyományos etikai kategóriákkal; a hagyomány etikai színezetet, ha egyáltalán, csak az írásmódon keresztül kap. Márton, miként azt maga is mondja, világnézeti-etikai szempontból leginkább a nyelvi megformálás szerepét erősen hangsúlyozó „új próza” (Ottlik–Mészöly–Mándy–Nádas–Esterházy) hagyományának szerzőihez tartozik. Márton etikája egyenlő az írásmódjával, s mivel az írásaiban minden és mindenki állandóan változik (a *Testvériség* című trilógiájában az erdélyi önéletrajzoktól kezdve a legújabb magyar irodalomig összetett szálak allúzióit mozgatja, azt sem lehet tudni, hogy a főszereplő egyáltalán azonos-e azzal az alakkal, akit Márton mint főszereplőt jelöl meg, nem tudni, mi is valójában a neve, ad absurdum: egyáltalán létezik-e a regény főszereplője), az etika mint kategória konkrét (kategorikus imperativus) mivoltában nem tud megmutatkozni.

Az etika Fabio műveiben közvetlenül kapcsolódik az ontologikus hagyományhoz, amely hagyomány az egyéni etikák történelmen keresztülívelő summázatából áll össze. Fabio – Mártonnal ellentétben, aki állandóan összezavarja a szálakat, eseményeket, emberi viszonyokat, s gyakran egymással ellentétes koncepciókat állít egymás mellé – minden művében az (abszolút) igazság keresésére indul. A *Triameronról* író Vlatko Perković szerint Fabio új-történelmi regényei a Történelemmel szembeni egzisztenciális imperatívuszok: tisztán tragikus (a tragédia műfajához hasonló) etikai alkotások. (Perković 2002) A Fabio regényeiről szóló kritikák és elméleti írások szinte kivétel nélkül a szerző etikai orientációjának centrum-pozícióját emelik ki.

(*Metafikció*) Tatjana Jukić a Hutcheon- és McHale-féle és a horvát regények historiográfiai metafikciós stratégiái között alapvető inkompenzurabilitást lát a figurák politikai és poétikai viselkedése, valamint a narráció szempontjából: míg az egyik oldalról Aladdin mesés barlangjáról szólnak a történetek, tele dezorientáló és megtevesztő, elvakító tárgyakkal, ahol a mese felszabadít a kötöttségek alól, a senkiföldje másik oldalán az aknamezők archeológiája vár ránk a lefektetett aknák meglehetősen bonyolult térképének desiffrálásával. Az anakronizmusok, az anomáliák, az apokrifek és az aberrációk ludista, paranoiás, ámde parodikus és önmagával tisztában lévő történetmondóival szemben a történelem traumája és e trauma felmutatásának fájdalmas transfere áll. (Jukić 2003, 138–139.)

Fabio a kétség nevében összezavarja regényei kronológiáját, autoreferenciákkal (és motivikussá váló önidézetekkel) él; a fikció és a valóság – a valóság dominanciájával és fikciót determináló pozicionálásával – keveredik. Fabio elbeszélői stratégiájában az illúzió, az „élet napos oldala” nem kap szerepet, egyértelműen és egyoldalúan antiilluzionista elbeszélői stratégiát alkalmaz, amely Nemes szerint – Jukić elméletétől kissé eltérően – egyér-

telmúen a szerző posztmodern historiográfiai metafikciós írásmódjára utal. (Nemec 1996, 50) Fabrio regényei többek közt arra mutatnak rá, hogy az irodalmi fikció önmagában sohasem tudja a valóságot imitálni, leképezni vagy bemutatni, hanem mindig egyfajta olyan diskurzust imitál, amely ezt a valóságot konstituálja.

(*Elbeszélés*) Mind Márton, mind Fabrio regényeiben a mesélés központi szerepet kap, mindkettejük számára rendkívül fontos az elbeszélés: Mártonnál a történet (history) és az elbeszélés (discourse) különválnak, semmi nincs a regényeiben, amit a nyelv ne tudna létrehozni vagy megváltoztatni. Világ-leírása és írásmódja a klasszikus történelmi regény törvényei ellen dolgozik; manierista ravaszkodással – azaz a műviség természetesség felletti győzelmével – vonja kétségbe a regényeiben megjelenített események alapjait. Szövegei – a fogalom Cvjetko Milanja-i értelmében – ateleologikusak, és részben ebből következően aleatorikusak: fontos szerepet játszik írásaiban a szemiotika. A szerző nem az adott, a készen kapott, vagy megalkotott szemiotikai egységek között állít fel korrespondanciát – mint Fabrio a motívumok, struktúrák között –, hanem a szemiotika alapvető elemeivel játszik: a jelölő és jelölt közti viszonyt formálja újra; nem az idő és a tér hagyományos dimenzióit használja, hanem összezavart jelekké változtatja azokat, amelyeket majd Borges labirintusaihoz hasonlóan egyéni módon szerkeszt össze. „Elbeszélői hatalmunknál fogva mi kapcsoljuk össze az események láncolatát (...), ám (...) mit ér az elbeszélői hatalommal feltárt oksági összefüggés, ha sem a cselekmény bonyolításában nem vehetjük hasznát, sem a hős portréját nem rajzolhatjuk meg általa? Úgy kell tudomást vennünk észleléseink és vélekedéseink mindenkori tárgyáról, ahogy a huszadik századi utas pillantja meg a látnivalókat a vonat vagy a busz ablakán keresztül: egy tört másodpercre nagyon közel kerülhet hozzájuk, de nincs módja elvegyülni közöttük.” (*Kényszerű szabadulás*, 64.)

Fabrio regényeiben a szemiotikai olvasat szerkezeti szempontból a regény világán kívülre történő utalásában kap fontos szerepet: a regények struktúrája, motívumai, allúziókat tartalmazó alcímei, zenei építkezése. Fabrio – egyszerre kívül és belül levése miatt – szerkeszt és elvegyül; Márton teremt és megfigyel. Az adriai trilógia egyes köteteit a szereplőkön, helyszíneken, történelmen kívül a regények kezdetei és zárásai is szoros egységgé fonják: a kezdeti „hó” – a befejező „fehér, fehér” szavak (*Város az Adrián*); a kezdő mondat „fekete” és „fehér” szava – a záró „száműzött költő fehér rózsája” (*Bereniké fürtje*); a „késő, fehér tavasz” kezdet (*Triameron*): ahogy a *Sirventes o rijeci* (Sirventes a szavakról) című elbeszélése végén írja: „semmi nincs, ami ne haladna keresztül a szavakon”. Nyelvezete és szövegeinek nyelvi megformálása – a (milanjai értelemben vett) teleológia szolgálatába állított maníros és hangsúlyos elokúció – azon a platonizmusból és neoplatonizmusból kiinduló szintén manierista elven alapszik, hogy a „grazia” és a vele ellentétes fogalom, a „terribilita”, mint a Fabrio számára kiemelten fontos zene esetében, egyidejű megjelenítése a spirituális szépség kifejezésre juttatása lehet: Fabrio erősen hajlik a maníros/manierista jelmezben megjelenő nyelvi alkímiára.¹⁸ (vö.: Zima 1990, 194.) Fabrio elbeszélései Mártonétól eltérően, szinte mindig tartalmaznak politikai allegóriát is: „a horvát államiság kérdése (...) magának a történelmi regénynek mint jelenségnek is a lendítőkereke”. (Fabrio 1977, 253.) Fabrio stílusa, erősen szimplifikálva, új-történelmi, metafikciós-posztmodern poétikájával együtt szervesen kapcsolódik a horvát irodalom ideológiailag telített, de aktuálpolitikailag el nem kötelezettnek nevezhető folyamatába.

Az idő, illetve a történelmi események Fabrio regényeiben reverzibilisek: nem a „mikor” a fontos, hanem a „hogyan”. A regények teleológiai építkezése és struktúrája –

¹⁸ A horvát neutrális-konstatív „maniristički” szó jelentésében nehezen választható szét a „manierista” és a magyarban negatív konnotációt hordozó „maníros”.

ahogy azt Mladen Machiedo megfigyelte (Machiedo 2006, 156.) – nem utasítják el Krleža poétikáját (például a *Zászlókra* való referenciájukkal, a „Roman einer Kroatischen Passion” alcímmel a *Triameron* esetében), de nem fogadják el Borges – fiktív elemek fakciót szervező – látásmódját: „Hej, ha ezt tudtad volna, Jorge Luis Borges, te pusztá képzeltgő.” (*Triameron*, 347.)

(*Metanarráció*) Márton regényeire szinte kivétel nélkül érvényes minden Žmegac megfogalmazta metanarratív jellemző: állandóan próbára teszi saját pszeudo-történelmi regényeinek eszközeit, konvencióit és alapjait. Az író gyakran bábjátékos szerepében lép fel: a szereplőket mozgásban tartja, majd magukra hagyja, s amikor később visszatér hozzájuk, az olvasó ugyanabban a helyzetben találja őket, mint amelyben a szerző az utolsó megjelenésükkor hagyta. Márton a fabula szempontjából szándékosan a nem mindentudó elbeszélő szerepét veszi magára: azt is tudja, hogy mit nem tudhat, s „tudatlanságáért kárpótlásul” megosztja az olvasóval a regény megírásának titkait. Az olvasó kénytelen – mivel nincs más lehetősége – elidőzni az alkotó műhelyében, aki a kétségek felmutatása érdekében valódi, megváltoztatott és hamis – de legalábbis nem ellenőrizhető (mint például az *Árnyas fűtca* megsemmisült vagy lappangó fényképgyűjteménye) dokumentumokat sző regényeinek szövegébe.

Márton pszeudo-történelmi regényei saját magukat figyelik: egy időben alanyok és tárgyak, akár Nietzsche mesebeli szörnye *A tragédia születéséből*, amely kifordítja szemeit és saját magát nézi: objektum és szubjektum, színész és néző egy személyben. (Nietzsche 1986, 54.)

Hivatkozások

- Barthes 1985 – Roland Barthes: *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*, Ferch Magda (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Bényei 2004 – Bényei Péter: „Regény és történelem. A 19. századi történelmi regény lehetőségei a múlt reprezentációjában”, *Tiszatáj*, 2004/11. 51–74.
- Biti 1992 – Vladimir Biti: „Spor romana i historiografije oko zastupanja stvarnog”, *Književna smotra*, 85/1992. 3–7.
- Biti 1993 – Vladimir Biti: „Povijest kao književnost – književnost kao povijest”, *Republika*, 9–10/1993. 85–102.
- Carr 1999 – David Carr: „A történelem realitása”, V. Horváth Károly (ford.), in: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Thomka Beáta (szerk.), Kijarat Kiadó, Budapest, 69–84.
- Csordás 1992 – Csordás Gábor: „Minden idő van avagy az erudíció dicsérete”, *Jelenkor*, 1992/11. 917–924.
- Fabrio 1977 – Nedjeljko Fabrio: „Uvod u čitanje romana »Vuci« Milutina Cihlara Nehajeva”, in: uő.: *Štavljenje štiva*, Znanje, Zagreb, 252–268.
- Fabrio 2004 – Nedjeljko Fabrio: „A magyar és a horvát kultúra új szövetsége”, Ladányi István (ford.), in: *Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Kiss Gy. Csaba (szerk.), ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Kiadó, Budapest, 7–9.
- Jukić 2003 – Tatjana Jukić: „Priče iz davnine: Hrvatska historiografska metafikcija”, in: *Prošla sadašnjost. Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, Nenad Ivić, Vladimir Biti (prired.), Naklada MD, Zagreb, 128–157.
- Lukács 1977 – Lukács György: *A történelmi regény*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Machiedo 2006 – Mladen Machiedo: „Cijena rukovanja. Uz tri naslova Nedjeljka Fabria”, in: uő.: *Preko rubova. Između utopije i povijesti*, Književni krug, Split, 143–156.

- Matanović 1995 – Juliana Matanović: „Hrvatski novopovijesni roman“, *Republika*, 9–10/1995. 98–114.
- Matanović 1999 – Julijana Matanović: „Partitura za slabe junake i veliku povijest“, in: Nedjeljko Fabrio: *Berenikina kosa*, Školska knjiga, Zagreb, 367–394.
- Matanović 2002 – Julijana Matanović: „Je li to za nas dobro ili možebiti nije?“, *Kolo*, 4/2002. 5–22.
- Matanović 2003 – Julijana Matanović: „Ecije i Andrej. O Triemeronu Nedjeljka Fabrija“, in: uő.: *Krsto i Lucijan. Rasprave i eseji o povijesnom romanu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 156–178.
- Margócsy 1996 – Margócsy István: „Márton László: Nagy-Budapesti Réim-üldözés és Más Történetek“, in: uő.: „*Nagyon komoly játékok*“, Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 97–104.
- Matvejević 2001 – Predrag Matvejević: *Razgovori s Krležom*, Prometej, Zagreb.
- Márton 1991 – Márton László: „»vanni vannak, csak létezni szűnnek meg«, in: Keresztury Tibor: *Féltérpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 185–213.
- Márton 1995 – „19. századiság a mai magyar irodalomban. (Mészöly Miklóssal és Márton Lászlóval beszélget Szilasi László)“, *Új Forrás*, 1995/5. 26–41.
- Márton 1999 – Márton László: „A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben“, in: uő.: *Az áhítatos embergép*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 235–266.
- Márton 2001 – Márton László: „»A lovak kihaltak«. Nagy Boglárka beszélgetése“, *Jelenkor*, 2001/12. 1290–1303.
- McHale 1989 – Brian McHale: *Postmodernist Fiction*, Routledge, London.
- Milanja 1996 – Cvjetko Milanja: *Hrvatski roman 1945–1990*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Nemec 1992 – Krešimir Nemec: „Prvi hrvatski povijesni roman“, *Mogućnosti*, 39 (1992), 5–6–7. 531–537.
- Nemec 1995 – Krešimir Nemec: „Povijesni roman u hrvatskoj književnosti“, in: uő.: *Tragom tradicije*, Matica hrvatska, Zagreb, 7–39.
- Nemec 1996 – Krešimir Nemec: „Historiografska fikcija Nedjeljka Fabrija“, *Republika*, 1–2/1996. 49–54.
- Nietzsche 1986 – Friedrich Nietzsche: *A tragédia születe avagy görögség és pesszimizmus*, Kertész Imre (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Nietzsche 1989 – Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*, Tatár György (ford.), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Oraić Tolić 2005a – Dubravka Oraić Tolić: „Suvremena hrvatska književnost. Izazov zbilje“, in: uő.: *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*, Naklada Ljevak, Zagreb, 180–206.
- Oraić Tolić 2005b – Dubravka Oraić Tolić: „Hrvatski kulturni stereotipi. Diseminacije nacije“, in: uő.: *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*, Naklada Ljevak, Zagreb, 283–303.
- Perković 2002 – Vlatko Perković: „Čovjek sučeljen s poviješću“, *Kolo*, 2/2002. 391–393.
- Ricoeur 1999a – Paul Ricoeur: „A történelem és a fikció kereszteződése“, Jeney Éva (ford.), in: uő.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris Kiadó, Budapest, 353–372.
- Ricoeur 1999b – Paul Ricoeur: „Emlékezet – felejtés – történelem“, Rózsashegyi Edit (ford.), in: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Thomka Beáta (szerk.), Kijarat Kiadó, Budapest, 51–67.
- Šimić 2004 – Krešimir Šimić: „Svira li postmoderni Orfej liru bez struna?“, *Kolo*, 2/2004. 34–57.

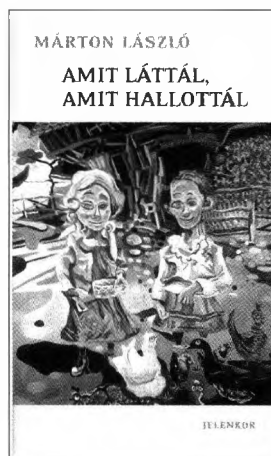
- Thomka 1998 – Thomka Beáta: „Márton László: Jacob Wunschwitz igaz története”, *Kritika*, 1998/1. 38.
- Thomka 2001 – Thomka Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*, Kijarat Kiadó, Budapest.
- Thomka 2003 – Thomka Beáta: „A történelem mint tapasztalat, regény és retorika”, in: *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*, Böhm Gábor (szerk.), Kijarat Kiadó, Budapest, 61–76.
- Zima 1990 – Zdravko Zima: „Nova ljepota planeta”, in: uő.: *Noćna strana uma*, Mladost, Zagreb, 189–195.
- Zima 2006 – Zdravko Zima: „Pasija a la Fabrio”, in: uő.: *Lovac u labirintu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 240–245.
- Žmegač 1994 – Viktor Žmegač: „Povijesni roman danas”, in: uő.: *Književnost i filozofija povijesti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 65–88.
- Žmegač 1996 – Viktor Žmegač: „Történeti regénypoétika. A huszadik századi regény alapvető kettőssége”, Rajzli Emese (ford.), in: *Az irodalom elméletei I.*, Thomka Beáta (szerk.), Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, Pécs, 99–170.

ÉJSZAKAI OLDAL

Márton László: Amit láttál, amit hallottál. Elbeszélések

Az emberi lény határai, külső és belső birtokrészei, lelki tulajdonságai a modern irodalomban ugyancsak megkérdőjeleződnek, vagy még inkább elmosódnak, inkoherenssé válnak. Nagy a bizonytalanság, hogy hol kezdődik a szereplők tudata, belső felelősségvállalása, s mikor válnak a szerzők léha elgondolásainak áldozataivá, ami ellen akár még tiltakozásukat is benyújthatnák. A szerzők szeretnek eljátszani azzal a gondolattal, hogy valamiként omnipotensek, tesznek-vesznek kedvük szerint a hősök életében, majd valamilyen filozófiai vagy irodalmi fikció keretében alkalmat kerítenek rá, hogy hajuknál fogva kirángassák a bajba jutottakat, vagy a menthetetleneket szépen eltemessék. Ilyen, a posztmodern hagyományt övező területeken kalandozik Márton László mostani kötetében, vagy inkább visszatér ifjúkori témáinak színterére, sokkal fokozottabban figyelembe véve azonban a figurák belső adottságait, mindig indokokat és törvényszerűségeket keresve, hogy a történések relatív valóságossága az egyes elbeszéléseken belül egyértelműen kitudódjék. A leglátványosabb eszköze erre a mélylélektan, a gyermekkor titkainak, mély traumáinak számbavétele, az emberi lélek bugyrainak, duplafalú porzsájkjainak alapos analízise, amit a *Régi rigó* egyik szereplője így fogalmaz meg: „reggel (...) mindenekelőtt azt öblítjük le magunkról, ami személyiségünk éjszakai oldalán tapadt meg.” (34.) Majd mindegyik elbeszélésben akad valami réges-régi talány vagy bűn, ha nem a hősök bűne, akkor a szülőké, rejtőz titok, ami a szereplők tudatát megrendíti, vagy kiszabott újtjukról véglegesen eltéríti. Alapvetően moralistaként jeleníti meg magát a szerző, hiszen ezek a napfényre kerülő régi események vagy nehezen körülírható dolgok mindig a szereplők életfelfogásának, erkölcsi lényének lenyomatai, kudarcuk ilyen értelemben vett kudarc: az évtizedekig titkon tartott szerető leleplezése, a szűzként tisztelt osztálytársnő hirtelen terhessége, a sorsüldözött tanár széthullásának fenyegető végjátéka, a rossz házasság semmibe vivő szakadéka mind-mind erről vallanak. Az elbeszélésekben feltűnő figurák néha annyira nem egyéniségek, hogy a nevükkel is gondja van a szerzőnek. Vagy csak egy betű jelöli őket, vagy meg sem tudhatjuk voltaképpen, kik is ők, az is előfordul, hogy többféle alakban szerepelnek, s így kérdéssé válik, esetleg mindig azonosak-e önmagukkal. Modernnek, ha arra gondolunk, hogy a huszadik század regényhősei mindig ürességükkel, tulajdonságnélküliségükkel hivalkodtak, vagy annyira magukba szívták a megjelenítendő irodalmiság sűrű szövetét, hogy túlemelkedtek az egyszerű és mitikus figurákká válnak. Szerencsére Márton László elbeszéléseinek hősei kevesebbek és többek is ennél, hiszen a rövidebb terjedelem nem is bírna el egy efféle

*Jelenkor Kiadó
Pécs, 2008
326 oldal, 2900 Ft*

túldimenzionált jelentésréteget hordozó szereplő-seregletet. Ha megfigyeljük az ábrázolási módszerét, az egyes darabok építőkockáit, akkor éppen e novellák világának gazdag dokumentáltsága az, ami szembetűnő. A múlt évszázad utolsó harmadának nagyon is részletes korrajzát kapjuk kézbe, a letűnt rendszer ostobán szürke hétköznapjait és ronda utcáit, gyanúsán ismerős alakokat, akikkel talán mi is találkoztunk, mozikat, ahova jártunk, presszókat, kocsmákat; filmeket, amik a mi kedvenceink is lehetnek akár, név szerint felsorolt filmszínészeket, apró történetek százait, melyek elevenné teszik számunkra ezt a könyvet. Meglepő azonosságot lelhetünk, a kötet cím szó szerinti említését, ha Joyce-nak, a *Dublini emberek* kapcsán a kiadójának írt leveléből idézünk: „Négy szempontból (...) igyekeztem bemutatni: a gyermekkor, az ifjúkor, az érett kor és a társadalmi rendszer szempontjából. Az elbeszélések sorrendjét e szerint szabtam meg. Többségüket a köznapi beszédet híuen tükröző stílusban írtam, abban a meggyőződésben, hogy csak egy fölöttébb bátor ember merészelheti megváltoztatni, és még inkább eltorzítani azt, amit látott és hallott.” (kiemelés tőlem – S. J.) (*E. Naganowski: Joyce. Gondolat. Bp. 1975. 45.*) (Nem állítanám, hogy innen emelte volna ki a címet Márton, de a párhuzamos látásmód, az írói szándék hasonlósága miatt mindenesetre figyelemre méltó ez a szó szerinti egyezés.)

Vajon nem ezek a mondatok nyitják meg a szerző igazi szándékának zárját? Vagyis, hogy az egész kötetben semmi igazán rejtélyes és felfedni való dolog nincs is, csak maga az élet, amely itt helyel-közzel tiszta irodalommal lényegül. Mert tagadhatatlan, hogy gazdagon el vannak látva az egyes novellák (*Nirvána, A regényhős nő mégsem tér haza, Amit láttál, amit hallottál*) fikás posztmodern csúsztatásokkal, a cselekmény menetét néha a szerzőt hallgató barát ízlése irányítja, vagy éppen, mintha csak kedve és tudása ellenére történe, a hős nő Velencébe szökik, a szerző legnagyobb bánatára, mert nem ismervén a várost, sorsa-fordulását alig követheti. Mindezek a logikai, stilisztikai játékok hol szervezen, hol gondúzó hányavetiséggel vannak beépítve a legtöbb novellába, de csak ritkán veszik át az irányítást az eleven sorsok felett, s nem is a legjobban sikerült darabokban. A legmélyebb írásokban, úgy érezzük, épp maga a szerző védelmezi leginkább a szereplőit ezzel az írói szemlélettel szemben, gonddal sorsuk fölé hajol, hogy belső tiszta törvényeik szerint fussák be pályájukat.

Melyek azok az elbeszélések, amelyeknek meg-nem-írását hiányként érezhetnénk, tehát egy sajátos kitöltöttséget, kötöttséget teremtenek az olvasóban, sebet ejtenek rajta, amely még egy ideig a gyógyulás reménységével érzékeny?

Van egy csokor novella, amely önmagában akár tökéletesnek is volna mondható, ám a szerző valamiért elvétí a célt, vagy úgy érezzük, gúzsba köti a hőseit egy-egy sikerületlen megoldással. Néhol az ismerős elbeszélői hang, a „láttunk már ilyet” szembeötlő hasonlatossága zavar. Mintha két alkalommal is Bodor Ádám-novellát olvasnánk (*Ez csak egy hétköznapi látogatás; Utazás, emberi feltételekkel*). Bármilyen tökéletesnek, visszafogottan megkomponálnak tünnek is, tagadhatatlan, hogy az a szükmenet, természetesbe hajló abszurdítás hajtja az elbeszélés kerekét, ami a nagyszerű erdélyi író novelláinak a sajátja. A *Minden bizonytal* egyik hősnőnek jugoszláv babkonzervjei is felettébb ismerősnek tünnek: Bodor a *Kikötő, este* című elbeszélésében *ismételhetetlen*, jelentésnélküli tartalommal látta el ezeket, a tengerbe vetvén, hogy titkuk soha ne tudódjék ki. Bizonyára lehetséges ennek a világnak is az írói belakása, de ezekben az írásokban Márton kevesebbel is beéri. Máshol a regényesítés látszatát keltő betétek törik meg az elbeszélések optimális lendületét. Hol egy kissé ügyefogyott vagy romantikus mese (*Az ablakkeret; A regényhős nő mégsem tér haza*), hol a hős nő gazdagon kibomló, anyjával, férjével kapcsolatos emlékei (*Halált megvető gyávaság*), hol pedig egy riasztó, a gyermekkorból eredő gennyedő seb bűze lesz az (*Utazás, emberi feltételekkel*), ami könnyű kitérőkre csábítja az író, de összességében ez a többlet sosem válik az elbeszélés javára.

Nem úgy azokban a novellákban, amelyekben kissé regényesített oldalszálakkal a legjobb értelemben vett joyce-i utat követi, és egyszerre ábrázolja a letűnt kort és a benne csetlő-botló, magukban rejtélyeket lelő, ám azokhoz kulcsot nem találó figurákat. Széles társadalmi körkép ez, a város és a lélek anyaggazdagságát, többfunkciós tükörrendszerét már említettük. Balzaci alaposággal ír le épületeket, kulturális és kistörténelmi eseményeket, emlékezetben tart olyan figurákat, amilyen Füttyös Gyurka volt a hetvenes-nyolcvanas évek Budapestjén. A *Régi rigó* hősnőjével látszólag nem történik semmi. Miközben úgy gondolja, hogy él, egyszerre csak szembe jönnek vele gyerekkorának átélt bűnei. Szeretetből (ami itt mérhetetlen szeretetvágyból fakad), hogy ápolhassa, kővel halálra sebzett egy rigót. A madár halála álmában visszahozza gyermekkorának begyökeresedett rettegéseit. Újszülött kutyákat kellene vízbe fojtania abban a házban, ahol az apja hullarészegen megfagyott, ahol egy idegen férfival tengeti életét. Mintha elmerülne valami áthatolhatatlanul nagyban és rosszban, ami a gyermekkor felől árad felé, és most hirtelen a torkáig ér. Talán nem is a vele történetek okozzák vesztét, hanem a meg nem történt jók hiánya miatt érezhetjük, hogy E. nem bírja tovább. Belepusztul.

Hasonlóan tragikus a *Sárga lap* hősnék története is. A „pesti értelmiség jellegzetes típusa” matematikatanár. Sárga cédulák százai lepik be szobája falát, mindegyik valami sürgősen elintézni való dologra figyelmeztet. Látogatókat fogad, volt tanítványait, miközben néha kiszalad a szobából, és telefonál. Kedélyesen fecserészik ott bent, míg kint, mint utóbb kiderül, az orvossal beszél, a kisfia haldoklik. Akár egy görög dráma tárgya is lehetne, súlyosan és kikerülhetetlenül közeledik felé a végzet. Valaha az efféle emberek kapuját jól láthatóan megjelölték, hogy aki csak teheti, még a lehetőségét is elkerülje egy ilyen találkozásnak. A főhős mély zavara és áthatolhatatlan, szinte japános udvariassága egy töről fakad. Egy tömbben éli meg mindazt ami volt, és ami fenyegeti. Nem tudja szétválasztani múltra és jelenre. Az ilyen ember, ahogy a novellában is, teljes mélységében felfogja a lét tragikus értelmetlenségét, és megteszi, amit régen a tetemes kártyaveszteség után úriemberek kötelezően megtettek. Levonja a konzekvenciákat. Hogy az író az olvasót még jobban bevonja az elbeszélés világába, a temetésről szólván megjegyzi: „Valamivel hátrább ott állt Petri György, a körülírt zuhanás költője.”(266.)

Hasonlóan értékes és maradandó hatású elbeszélések a *Rabosítás*, *Minden bizonynyal*, *Mitévők legyünk...?*, *Amit láttál, amit hallottál* is. A *Távolsági járat* terjedelmével és rétegzett felépítettsége mellett az egész kötet rejtett összefüggéseire rávilágító háttér-filozófiájával emelkedik ki. A főhős, Norbi a kilencvenes évek közepén gyanútlanul beül egy régi, hatvanas években készült magyar filmre. A társaságában lévő lánynak feltűnik, hogy mennyire hasonlít egy majdnem ismeretlen, a filmben az egyik főszerepet játszó színészre. Ez a megjegyzés aztán szinte felfalja hősnünk eddigi életét, mániákusan keres-kutat magában, az életében, majd aztán a filmben is a múltja után. Hasonmásnak érzi magát, de ez az emlék kényelmetlenül ismétlődik. A vágy tárgya lesz a régi lány is, a múlt, amit vele töltött, de leginkább mint kikerülhetetlen vizsgálódás, önellenőrzés anyaga, a tulajdon, elhullajtott, elfeledett emlékei. Külön érdekessége az elbeszélésnek, hogy nemcsak Norbi számára kínál fel a terepet a kutakodásra, hanem az olvasó számára is. A történet szálai a színész kapcsán Debrecenbe vezetnek. Hosszú felsorolást kaphatunk, kis filmográfiát az akkori sikeres magyar filmekről, rendezőkről, színészekről. A történet túlságosan kekrekre záródik, de még ez sem lesz hibája. Kiderül Norbi számára, vagy inkább az emlékeiből sikerül előbányásznia, hogy édesanyja gyakran járt Debrecenben a hatvanas években, amikor is ő megfogant, majd a sarokba szorított idős hölgy egyértelműen meg is vallja rejtett életét. A Derzsényi Dánielként nevesített színész Berzsényi Dániel költő kései leszármazottja, akinek költészetét Norbi gondosan tanulmányozza. Ez a felismerés azonban egészében roppant súlyos következményekkel jár hősnünk életében, és a kötetet záró novella új dimenziókat nyit az elbeszélés posztmodern lehetőségeit illetően is. A felszín

alatt nagyon is szenvedélyes történet ez, hiába a kissé tesze-tosza Norbi, az író átsegíti az intellektuális akadályokon, kissé teátrálisan, a feje fölött írja meg a valódi történetet. A költőelőd kötetét értetlenül lapozgató hős felfedez egy verset, *A bonyhai grottá-t* (barlang), amelyben legalábbis az érthetővé válik számára, hogy „a személyiségek egymásra hatásának erőterében az üresség mintázatait csodálta, mint egy különlegesen szép németalföldi csendéletet.” (352.) Megtelik valamivel, ürességgel telik meg. „Mert az idő – a már megélt és a még hátra levő élet, a másoké és a magunké – csak egy grotta, egy barlang, egy üreg, amelyet bejárhatunk tetszésünk szerint.” (357.) Márton László rálel hősei életének és persze az irodalomra párolt valóság egy nagy tanulságára. Mindazok, akik eddig könyve lapjain kissé tanácstalanul várokoztak, most megérthetik, hogy a magukon kívüli ürességre vágnak, oda, ahova nem kell magukkal vinni a rájuk írt, a „megélt” boldogtalanságot. Ezek az egymásra rajzolt alakok kioltják egymást az ürességben, hiszen mind-egyik ugyanabba a „grottába” hal bele. Ezáltal kapnak valami többletet, hogy az élet, az életük, csak barlang, bejárható üresség, amit folyamatos szenvedésükkel, sorsukkal rajzolnak teli. Mihelyt nem kívánják, hogy testesedve beteljesüljenek, kapnak valamit, amit maguktól sosem szerezhetnének meg. Elmondhatóvá lesznek, önmaguk tükreivé, amiben pedig semmit nem látnak már a maguk sorsszerű megtörtségéből, csak a teljeselet látják mindenben át. Amit az irodalom a maga csináltságában elvett belőlük, teoretikusan, egy írói gesztus által most visszakapják: a saját lényük másként is értelmezhető lényegszerűségét. Lehet, hogy majd máshogyan is megírja ezt egyszer Márton, mert ehhez nem csak egyetlen út vezet. Lehet, próbafúrásokat kell végezni, keresztül-kasul járatokat ásni, és lehet, hogy egyszer majd összeomlanak a még elválasztó falak, és akkor egyben láthatjuk az egész barlangot mint ürességet, de ami már a saját jelentésével azonos. Kissé hasonlatos ez Kirké varázslónő barlangjához (hogy visszakanyarodjunk Joyce-hoz), amit *Grotta della Maga* néven manapság is mutogatnak Nápoly környékén, ahol a társak egy részét ugyan disznóvá tette Kirké, de a többieket az elbeszélő (Odüsszeusz) leleményével hozzásegítette, hogy kimeneküljenek ebből az ürességből, hogy további kalandok hőseivé válhassanak.

SORSESEMÉNY ÉS ÖNAZONOSSÁG

Igor Štiks: *Illés próféta széke*

A sorseseemény „olyan magától meginduló, uralhatatlan módon lejátszódó, föld alatti értelemképződésre utal, amely az élettörténetben új kezdetet teremt.”¹ A horvát Igor Štiks (1977) *Illés próféta széke* című műve főszereplőjének, Richard Richternek önzonossága, mint az élettörténet foglalatja, meghasad, majd felnyílik: sorseseeménye sorscsapássá válik, hiszen épp vélt önzonosságában sújtja őt. Az ötvenéves osztrák író érzelmi válsága és házassága összeomlása miatt Párizsból Bécsbe költözik nagynénjéhez, hogy itt folytathassa munkáját. „Nem zavart az, hogy végre befejeződött egy élet, hanem fúrta az oldalamat a visszatérés kíváncsisága, az új élet arca, ott, ahol hajdan minden sarkot..., ma viszont senkit se ismerek.” (17.) A vonaton a *Le Monde* friss számában rábukkan egy francia szerzetes élettörténetének leírására. A szerzetes későn fedezi fel, hogy ő valójában zsidó szülők, s nem a falusi francia család gyermeke, akire rábízták a háború alatt. A szülők nem tértek vissza a lágerből, az új gondozói pedig soha nem találtak megfelelő pillanatot arra, hogy elárulják fiuk valódi származását. Richardot megdöbbeníti a történetben felbukkanó múlt csapdaszerűsége. Később ugyanígy megrémíti otthonában tett felfedezése: a falba vésett, titokzatos „kék napló”, a megtalált dokumentumok és a bizonyítékok, amelyek segítségével képes rekonstruálni saját múltját. A sors felette is rendelkezett. „Erőt kellett gyűjtenem, hogy elolvassam édesanyám szavait. Maga az a tény, hogy levelet írt a naplóba, hogy soha nem tépte és küldte el ezeket a lapokat, már elég volt ahhoz, hogy megrémüljek. A levél az a forma, amely a betörőnek nem nyújtja a dekódolás kulcsát. A szerzőjének nem kell magyarázkodnia, elég csak aktiválni azt az egyedi kódot, amit a címmel használ. A levélíró ezért néha félelmében, nehogy a tartalom idegen kezekbe kerüljön, érthetetlen allúziókkal, összevetésekkel, kezdőbetűkkel vagy elérhetetlen referenciákkal kódolja írását. A levél tartalma így szerzőjének pozíciójától függ, a címzett olvasóéval együtt, és végül annak elkerülhetetlen lehetőségétől, hogy valaki hivatlanul bekerül ebbe az intim térbe.” (32.)

Richard élettörténetének új kezdetét az jelenti, amikor megtudja, édesapja nem Heinrich Richter német katonatiszt, aki a háború végén a történetek terhe miatt öngyilkos lett, hanem egy bizonyos Jakob Schneider, szarajevói zsidó. Megrendíti, majd önhasadást idéz elő benne a „múlt, mely soha nem volt jelen”.² Olyan valóság tárul fel a főszere-

¹ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998. 199.

² I. m., 200.

Fordította Orcsik Roland
Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2007
330 oldal, 2690 Ft

replő előtt, amely teljességgel meglepi. A Prológussal kezdődő és Epilógussal záró szövegterben a főszereplő sorsa a görög tragédiák dramaturgiai megoldásai szerint kezd működni: az ember a szépségre és az igazságosságra vágyik, de a sors porba tiporja.

Az *Illés próféta széke* két őszövegre, az *Oidipus királyra* és az *Odüsszeiára* vezethető vissza, e két antik mű határozza meg a regénybeli hős alakját is. Štiks a névadással, nyelvi játékaival, keserű iróniájával is érzékelteti, mennyire nem uralja a főszereplő saját sorsát. A kérdés – ki itt a bíró (Richter) és ki szabja (Schneider mint szabó) az élet kanyarulatait – eldöntetett. Richter egész életében bíraskodott, ítélkezett mások, még szülei felett is, akik náci szimpatizánsok voltak, így közvetve kapcsolódtak a holokauszthoz. Könyveiben elítélt minden rendszert, és mint aki élete delelőjén igazságtalan tetteivel maga hozza mozgásba a sors kerekét, mintegy korábbi énjének ellenhatásként, arra a belátásra jut, hogy ítéletei mind hiábavalóak voltak, hiszen már nem az üldözők, hanem az üldözöttek sorába tartozik. Richard élettörténetében új értelem merül fel, ami arra készteti, hogy megkeresse biológiai édesapját. Bécsben aláírja a szarajevói tudósításról és az egykori Jugoszlávia területén zajló események kommentálásáról szóló szerződést. Akárcsak Oidipusz Thébában, ő sem lesz Szarajevóban idegen. 1992-t írunk, Szarajevó városa az iszonyat furcsa játékának a terepe az előre meghatározott gyilkosokkal, áldozatokkal és megfigyelőkkel, kéksisasokkal, a NATO-val, az ENSZ-szel, az emberi jogok harcosaival, újságírókkal. Itt voltak mindazok, „akik ebben a háborúban felismerték azt a harcot, amit naponta kirobantanak a saját unalmas országaikban, és úgy döntöttek, folytatják az itteni terepen, a bosnyákokén, a kis nemzetek nemzeti ügyeinek segítői, multikulturalisták, szánakozók és együtt érzők, más kontinensen terjedő betegségeket megfékezni vágyó gyógyszergyártók, kiégett rockerek, humanitáriusok, dílerok, kalandorok, maffiózók, köpönyegforgatók, ostobák, és járókelők, mindez most Szarajevóba csődült, és hozzáteszi a maga munkáját ahhoz a cirkuszhoz, amelyben eltorzult a szórakozás, a humorérzékét rágja a kór, mely uralja az európai repertoárt, a közönség tetszésnyilvánításának mérhetetlen zsvajával egyetemben.” (81–82.)

Richter ötnapos szarajevói tartózkodása alatt – abszurd módon – élete legszebb pillanatait éli át: megtapasztalja a szenvedélyes szerelmet és a hűséges barátságot.

Ivor (az író alteregója!), a fiatal író lesz a háborús tudósító igazi barátja, akivel együtt mozog a háborús mindennapok közt. Ő az, aki örömmel vezetgeti „magán-Szarajevójában”, a város közelmúltjában, az olimpiai játékok, az irodalom, a rock 'n roll aranykorában.³ Tájékoztatja a szarajevói élet tipikus jelenségeiről, a város mentalitásáról, a helyiek speciális humormániájáról, a meghatározó világnézetéről, arról, amit ebben a multikulturális kis völgyteknőben ápolnak, a provincializmusról és a kozmopolitizmus fellángolásairól, a kis különbségek fontosságáról és a kiegyenlítődés általános vágyáról. Ivor valószínű emlékművet állít saját kozmopolita városának. „Szarajevó az utolsó vagy az utolsó között van, s úgy tűnik, ez a dominó megállíthatatlan. Különben Szarajevó sokáig ellenállt. Az elfogadás a természetében volt, a török időktől, a város születésétől kezdve közös: muzulmán, katolikus, pravoszláv és zsidó, itt összekeveredtek a szlávok, a törö-

³ A kollektív emlékezet nemcsak tér és idő, hanem önzonosság tekintetében is konkrét, fejtí ki Jan Assmann. Ex-jugoszláv állampolgárként az adott csoport kommunikációs formáival én is eleven érzelmi és értékösszefüggésben álltam /állok, így élettörténetként jelentkeztek bennem a műben alluzórikusan megjelenített valóságshorizontok. Például a Szarajevóban 1984 februárjában megrendezett 14. Téli Olimpiai Játékok, amelynek logója a felejthetetlen Vučko („Farkasocská”). „[É]s egy póló, egyszerű fehér póló a téli olimpia jelképével a mell bal oldalán – Sarajevo '84 – melyben aludni szokott” (267.). Ezen az olimpián műlesiklásban mellesleg a szlovén Jure Franko állt a dobogó második fokán, s híres szarajevói rockegyüttesek vettek részt a rendezvényeken: a Bjelo dugme, a Crvena jabuka stb., valamint az irodalom nagyjai is: a Nobel-díjas Ivo Andrić, Meša Selimović, Dževad Karahasan vagy Miljenko Jergović.

kök, az örmények, az arabok, az arnauták és a *tutti quanti*. Az Osztrák-Magyar Monarchia idehozta az osztrákokat, a magyarokat, a cseheket, az askenáziakat, a lengyeleket... A Jugoszláv Királyság határai közt ficánkolni látszott, majd a második világháborúval kezdetét vette a tizedelés, hatni kezdett az átok. A Város ismét magához tért, folytatta zsidói nélkül az életet, illetve velünk, csökkentett mennyiségben, ami épp arra volt elegendő, hogy őrizzük az emlékezetet. Majd ismét fogadott és vegyített, létrehozta a szarajliákat azokból, akik benne születtek, s akik kívülről érkeztek ide. Ezzel a háborúval, ezzel az ostrommal a Város csapdába esett, ahonnan mindenki el akar szökni, függetlenül a származásától. Mert nem a szerbek, a zsidók, a muzulmánok, a horvátok, a hajdani jugoszlávok, akikről mégsem kéne megfélemlkezni, menekülni, hanem a szarajliák, magukkal cipelve valamit a városból". (138.)

A szerző egy interjúban elmondta, hogy a könyv munkacíme a „Város és vér” volt, mert ezzel két princípiumot fejezhetett ki egyszerre. Az egyik az eredet, az etnikai hovatartozás, és mindaz, amit ebből kicsikar a nacionalista ideológia. A másik pedig maga a város, amelyhez nem lehet etnikai címkét rakni, a város, amelyben saját sorsunk alakul, ahova származásunktól függetlenül beleszületünk. Štiks Ivor figuráján keresztül mesterien érzékelteti azokat a kulturális toposzokat, melyek a térség, konkrétan Szarajevó jelentésekkel és asszociációkkal rendelkező kereteit adják. A kultúra által közvetített információkon, a kulturális reflexió szintjén, az implicit normák színrevitelén keresztül érezhetjük a valamikor multikulturális város összeomlását, ahol hajdan a társadalmi hovatartozás tudata a közös tudás és emlékek megosztásán alapult.

A mű kulcsfontosságú epizódja Richter betévedése a XVI. századi szefárd zsinagógába, ahol egy emlékezet-könyv szokatlansága érinti meg, majd identitását keresve reszketve betűzni kezdi az eltűnt szarajliák jegyzékét. Aztán a délutáni napfény beszűrődésének látványát megcsodálva leül „egy kényelmetlen faszékre, amelynek valamit az oldalába véstek. Odakint dúlt a háború, itt pedig bujkált a távoli múlt. És a csend. Isteni csend.” (133.) Richardot a titokzatos, mindent tudó magányos agg zsidó jogtudós, Simon tájékoztatja a körülméletési szék funkciójáról, melyben ő oly komótosan foglalt helyet, mit sem tudva arról, hogy önazonosságának őshelyén leledzik. Innen ered az eredeti cím: Élijáhu széke.⁴ Štiks a regény szövegébe teljesen belesimuló, Jacques Derrida szerzte *Circonfession* című esszé foszlányaival mutatja be a szék szerepét a körülméletelés rituáléjában, amely a közösségbe való belépés szertartása is egyben. Élijáhu székeének metaforikus jelentése viszont az, hogy mindannyian Élijáhu székebe vagyunk ültetve, akkor, amikor identitásunk meghatározását és értelmezését a szülők hovatartozásából eredeztetjük. Ilyen értelemben Richard életében kétszer ül a székre.

Később ugyancsak a misztikus Simon lesz az, aki kimondja a szöveg kulcsfontosságú „igazságát”, „ami egyetlen ritmussal, mégis biztosan eltörölte a városvilágokat, a kortárs Bábeleket, a nemzetek menhelyeit, ahol az ostobák is néhány nyelv tudásával születtek, városokat, amelyekből csak a nevek maradtak fenn, ám a lélek, bocsásson meg, hogy ezt az agyoncsócsált szót használom, de nem találok jobbat rá, eltűnt, az emberekkel együtt a sírokban, a menekülttáborokban”. (139.) Az aggastyán az eltűnt városokat sorolja: Damaszkusz, Bejrút, Nicosia, Trieszt, Vilnius, Königsberg, Varsó, Odessza, Vilna... E láncolat és egyben a 20. századi történelem Szarajevóval zárul. A városok eltűnnek, csak az emlékek maradnak, az üres házak, s néhány hozzám hasonló tanú – zárja gondolatát Simon.

Štiks a szokatlan és mély benyomást tevő zsinagógai látogatás után olvasóját a színház épülete elé viszi. A szerző a grandiózus görög drámai problémát a legmodernebb poétika elegyítésével jeleníti meg. A színházban Max Frisch *Homo faber*ét mutatják be Alma

⁴ Orcsik Roland, a könyv fordítója az utószóban tájékoztatja az olvasót a magyar címváltozatról.

Filipovičcsal a főszerepben. Alma mint Sabeth, mint a saját apjának szeretője... Štiks rop-pant kifinomultsággal bánik az intertextusokkal. Kóddarabkák, formulák, ritmikai minták, a társadalmi nyelvhasználatok töredékei, »szövegfoszlányoknak a permutálása« a kialakult štiksi narrációba és diskurzusba integrálódva egységes esztétikai képet mutatnak. Az egymás mellé került idegen szövegek új keretük révén megváltozott funkcióban legyűrik (kulturális) idegenségüket (asszimilálódnak), ugyanakkor meg is őrzik, ezzel mintegy kifelé mutatnak a szövegből (asszociálódnak). Az *Illés próféta széke* felkínál az olvasónak egy köteg kombinatorikus virtualitást. A IV. fejezet címe – *Fövenyóra* – például az apafigurájával idézi meg Danilo Kiš könyvét. A *Homo faber* sem a véletlen játéka.

„Győzködtem magam, hogy nem túl okos elmélyíteni ezt a barátságot, nem illő... A következő percben már táncoltunk, s közben arról kérdezősködtem, hogy szerinte mennyire köti össze az embereket a sors és a véletlen.” (162.) A főszereplő a színház küszöbén éli át azt a boldogságot, ami nem sokaknak adatik meg az életben. „Éreztem, amint a könnyeim alácsorognak, nem tudtam többé visszafogni őket, valódi, súlyos esőcseppeként hullottak a testére. Letöröltem őket, haját, nyakát, fülét, talpait csókolgattam... szó nélkül... követve az ösvényeket a has tájékán, a mellbimbókon, a bordákon... Az egymásba fonódó testek, a kitérő és ismét alárendelődő reszkető bőr, a hát alatt gyűrődő lepedő, az arcát rejtő párna, a szétszakíthatatlan, görcsös csomóban összefonódó ujjak neszei, hangjai.” (188.)

A nagy érzelmek feszítette szerelmi szál egyúttal – tudattalanul – borzalmas bűnné változik. Richard apját megtalálva ébred rá az incesztusra. Alma előtt nem fedi fel voltaképpen identitását, így ő haláláig sem sejtje a „bűnt”. „ŠNAJDER. Azt írja az ajtón. [...] Látom az öregembert, aki meglepődött a küszöbén elnyúlt testem láttán. Itt ér véget a nyomozás. *Meghalsz és megszülepsz azon a napon.* Fölém hajol. A hónom alá karol. Alma a lábaimat fogja. Halottként cipelnek az otthonukba,

apám

és a húgom.” (237.)

A szöveg virtuóz módon viszi színre a kiábrándulást, a lélek gyötrelmeit, az ösztönök, az érzések, a szenvedélyek kirobbanását, a tépelődések mozzanatait: az érzelmi (belső) és a külső világ összeomlását. Richter belátja, lehetetlen folytatni az életet, miután kiderült, hogy már az alapok is hamisak voltak: érzéki csalódás volt az egész, átverés. Richard mint író mindig nehéz próbák elé állította szereplőit, megszállottan és különös örömmel keresett nekik lehetetlen helyzeteket, ahonnan csak két kiút volt: az örület és a halál. Mint regénye bizonyos figurái, ő is efféle elsőrangú ödipuszi nyomozóként bukkan rá élete nagy igazságára.

Igor Štiks számos nyelvre lefordított, inter- és metatextusokkal összefont, filozófiai eszmefuttatásokkal telített regényében mesterien köti össze a belső és a személyes tragédiát egy város, egy nemzet és egy kontinens tragédiájával. Megidézi a bonyolult, multietnikus világot, melynek kulisszái mögött az európai és a személyes identitás válságának drámája zajlik.

Az *Illés próféta széke*nek bravúrja kifinomult virtuozitásban és intellektuális echójában ölt testet.

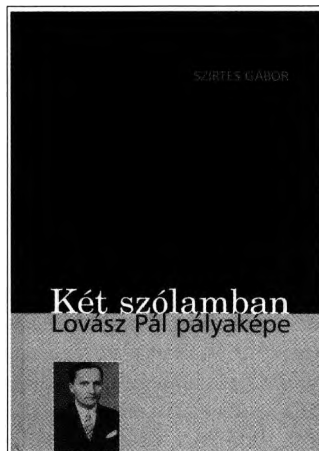
AZ ISMERT ÉS AZ ISMERETLEN LOVÁSZ PÁL

Szirtes Gábor: Két szólamban. Lovász Pál pályaképe

A pécsi irodalmi műveltség immár nagyon időszerű történeti rendszerezését, az úgynevezett pécsi irodalomtörténet megírását hallatlanul megnehezíti az adatgyűjtő és szövegfeltáró munkák egész korszakokra kiterjedő hiányossága, sőt hiánya, a megbízható részösszegzések kevés száma. Két kezünkön megszámolhatjuk az olyan monografikus jellegű munkákat, amelyek egy-egy szerző, mű vagy műfaj, irodalmi csoport, társulás bemutatására vállalkoztak a viszonylagos teljesség igényével. (Jankovits László: *Accessus ad Janum*, 2002; Farbaký Péter: *Szatmári György, a mecénás*, 2002; Pécsi Disputa, 1981; László Lajos: *Sorsunk*, 1966; Tüskés Tibor: *Kodolányi János*, 1974; Szénánszky Mária: *Szepesy Ignác kulturális és könyvtárfejlesztő tevékenysége*, 2006). Túl a könyv önértékén, ezért is fontos, és a későbbiekben nélkülözhetetlen munka Szirtes Gábor Lovász Pálról írt könyve. A kötet lényegre mutató címének első fele egyaránt utalhat Lovász alkotói és irodalomszervezői szerepének párhuzamosságára, valamint a publikált életmű és a most feltárt hagyaték tartalmi, stílusbeli és értékszempontú kettősségére.

Amikor most e jelentős művet mérlegre tesszük, a mérés hitelességére nézve akkor járunk el helyesen, ha előzetesen tisztázzuk e könyv műfaját. A tizenegy fejezetből álló munka I., III., IV., VI., VIII. és XI. fejezete gazdagon dokumentálva, fényképekkel bőségesen illusztrálva kíséri nyomon Lovász Pál életútját. Ebbe a közegbe ágyazódik bele a költő három megjelent kötetének (*Tiszamentén*, 1922, *Vándorút*, 1942, *Arckép*, 1975) a kritikai fogadtatásra is aprólékosan kitérő bemutatása (II., V. és IX. fejezet). Ez az anyag megfelel a hagyományos életrajz műfajának. A szerző úgy döntött, hogy vizsgálódását a versek tematikus leírására korlátozza. Ezzel be lehet érünk az adott műfaj keretei között, annál is inkább, mert azok a fogalmak, amelyek a témakörök szemléltetésén túlmenni látszanak, mint például a „láttató erő”, a „sajátos atmoszféra” és az úgynevezett valósághoz(?) való viszony, szakmai problémákat vetnének fel, ha nem vennénk figyelembe az életrajzi nyelv szélesebb olvasóközönséghez való alkalmazásának érthető szándékát. E műfaj közegében nem feltétlenül kívánatos a „valóság” fogalma szemantikai bizonytalanságának érzékelése, és a tükrözésesztétika korszerűtlenségének jelzése. A hagyatékmal foglalkozó két fejezet (VII., X.) leletmentés, publikálatlan kéziratok feltárása és összegyűjtése, amely a szövegkritikai filológia körébe tartozik. E részek jelentősége textológiai természetű, problematikája – nevezete-

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány
Pécs, 2008
285 oldal, 2980 Ft

sen a szerzőség, illetve a hitelesség kérdése, amit most csak jelzünk, később tüzetesebben kitérünk erre – szintén filológiai jellegű.

Az életrajz – határainak tudomásul vétele mellett – korrekt és alapos, a külső események regisztrálásán alapul, de az érzelmi, pszichológiai vonatkozásokra is kiterjed. Az a körülmény, hogy az egyes művek elhelyezésekor és Lovász Pál világszemléletének elemzése során a monográfia szerzője a klasszikus miliőelmélet szempontjait alkalmazza, és a három őserő Taine által definiált szempontrendszerét működteti, bizonyára bírálható lenne szakmai szempontból, ha nem vennénk figyelembe e téren is, hogy életrajzzal állunk szemben. E műfaj látókörében nagyon is elfogadható, sőt akár igen termékenynek is tekinthető, hogy az elemzés a Lovász Pál fellépésekor már csak utóvédharcait vívó pozitívizmus látásmódját követi. Részint ez által helyezi el a vizsgált életművet a megszületésekor még érvényesnek látszó szellemi közegben, részint pedig a költő világgképét is jellemzi, mivel Lovász Pál maga is e normák szerint gondolkodott. Az a közhelynek látszó megállapítás, hogy a költő édesanyjától örökölte érzékenységét, apjától pedig erkölcsi tartását, a témát jellemző tényré lényegül át: a költő valóban e meggyőződés szerint viszonyult családjához, a szülői házhoz. A nemes erkölcsű, hagyományörző falu és a „bűnös város” szembeállítás a kései népnemzeti iskola visszatérő motívuma, mögötte meglehetősen egyoldalú értékrend húzódik meg, ám az elszakított Délvidékről száműzött költő egzisztenciális helyzetében, lelki hangoltságában, otthontalanság-élményének emocionális közegében ez a nosztalgia nagyon is érthető. A monográfusnak a vizsgált életmű természetéhez igazodó szerénysége mutatkozik meg abban, hogy nem igyekszik elhatárolódni modelljétől. Tartózkodásával jellemzi vizsgálatának tárgyát.

A faj (szülők), a miliő (Bácska, Tisza mente) és az időpont (előbb a „boldog békeidők”, majd a háború és Trianon) koordinátái közé helyezett életrajz hitelessége és a szemlélet ódonosságát feledtető gazdagsága sokrétű filológiai munkán alapul. Szirtes Gábor vizsgálata kiterjed a kéziratok hagyaték mindmáig hozzáférhetetlen szövegeire, a publikálatlan versekre és levelezésre, valamint az *Adataim* (1962), *Irodalmi emlékeimből* (1967) és *Verseimről* (?) című Lovász-szövegekre. Bevonja vizsgálatába, igen helyesen, a költő irodalom-szervező tevékenységének dokumentumait is, ezzel gazdagítja a két világháború közti pécsi irodalmi élettel kapcsolatos ismereteinket. A Janus Pannonius Társaság – ennek Lovász Pál titkára, majd főtítkára volt – működésének kronológiája pontos, emellett örvendetes, mert szemhatárunkat bővítő részlet az előzményekre történő visszaillesztés. (1920-ban, Pécs szerb megszállása idején alakult meg a Pécsi Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság, majd 1927-ben, az Erzsébet Tudományegyetem szellemi közegében jött létre a Batsányi János Irodalmi Kör, amely szépirodalmi vonatkozásban főként Kovács József és Kolozsvári Grandpierre Emil szerepe miatt jelentős.) Szirtes Gábornak igaza van: a húszas-harmincas évek korszakváltást, új, jelentőségében csak a Mátyás és Jagelló kori humanizmus pécsi eredményeihez mérhető fejezet a város szellemi életében. Az a körülmény is a könyv értékeit gyarapítja, hogy Lovász Pál emberi-írói kapcsolatai közül, azok alakulására is figyelve, tüzetesebben kitér a Weöres Sándorral való szellemi viszony tényeire, szövegeimlékeire. Mint minden fontos könyv, ez is kijelöl további, a későbbiekben megoldandó feladatokat. Szirtes Gábor sorait olvasva világossá válik, hogy mielőbb el kell végezni olyan részletkutatásokat, mint az úgynevezett „pannonizmus” vizsgálata, a Társaság 1931-es regénypályázatának elemzése a még elérhető szövegek bevonásával, vagy a huszonhat pécsi szerzőt bemutató *Pécsi Antológia* (1939) mérlegre tétele. Tanulságos lehet a Társaság közönségét képező „művelt pécsi középosztály” szellemi horizontjának és elvárásainak kritikus megrajzolása, különös tekintettel Fischer Béla alispánnak e réteget illető lesújtó véleményére. Rendkívül figyelemreméltónak tartjuk – alkalmasint ebből a szempontból is – a Lovász Pál, Várkonyi Nándor és Sásdi Sándor között 1963-ban lezajlott levéلبeli affér felidézését. És mielőbb fel kell tárnunk Mohácsi Jenő,

Villányi Andor és a ma már alig ismert Bertalan Kornélia irodalmi hagyatékát. Az is világossá válik, hogy mennyire hiányzik egy korszerű Surányi Miklós-monográfia, vagy Dénes Gizella életművének átfogó analízise. És előbb-utóbb (inkább előbb) meg kell írni a Várkonyi Nándorról szóló könyvet, amely irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontokat egyaránt mozgósít.

A könyv terjedelméhez képest konkrét kifogásaink száma elenyésző. Halasy-Nagy Józsefről csak pontatlanul állítható, hogy „kiváló filozófus” (48. lap), ezt ő nem is ambicionálta, viszont valóban jelentős bölcsellettörténész, *A filozófia története* (1921) című műve három kiadásban is megjelent, s ő írta a méltán népszerű Will Durant-könyv, *A gondolat hősei* magyar gondolkodókról, Böhm Károlyról és Pauler Ákosról szóló fejezeteit. Temesvár csak nagyon tág értelemben nevezhető (lásd a 22. oldalt) erdélyi városnak (ha a fogalmat a Romániához került területek gyűjtőneveként fogjuk fel), valójában a Bánság területén található, ennek legnagyobb városa. Lenkei Henrikről kevés azt megállapítani, hogy „ny. főreáliskolai tanár” (60. o.), ami igaz (egyébként Karinthy Frigyes tanára volt), csakhogy ő az *Élet* című lap szerkesztőjeként, több verseskötet és dráma szerzőjeként jelentős irodalmi tevékenységet folytatott. *A nagy előjáték* című színműve műfaj történeti szempontból sem mellékes. Mindezt most azért is látjuk fontosnak megemlíteni, mert Lenkei Henrik 1881-ben Pécsen született. Az *Öled* című erotikus vers a 41. oldal szerint 1956-ban keletkezett, ami nehezen hihető, sokkal inkább lenne elhelyezhető a húszas évek szövegei között.

Mivel Lovász Pál költői világát Szirtes Gábor – mint jeleztük, az életrajz műfaji keretei között elfogadható módon – főként tematikus és fogadtatástörténeti szempontból mutatja be, az általa gondosan megrajzolt pályaképet szükségesnek látjuk a lírai életmű poétikai arculatára vetett pillantással kiegészíteni.

Lovász Pál költészete a líra babitsi típusához kötődik, ennek jegyében a századvégi irányzatok eredményeiből táplálkozik, de emellett megőrzi a késő romantika és a leszálló ágba került népnemzeti irány néhány szerepmintáját is. Ezek olykor beszűkítik látását, de megóvják a lírai én túldimenzionálásától. Ennyiben igaza van Zsikó Gyulának, amikor Lovász legjobb verseiben az élménynek az alanyról való tárgyias leválását érzékeli. (*Dunántúl*, 1934. április 8.) Versei Várkonyi Nándort joggal emlékeztetik a parnasszistákra, Halasy-Nagy Józsefnek pedig Heredia jut eszébe velük kapcsolatosan. Az idillizáló falusi ihletkőr és a városi lét kritikái szemlélete viszont olyan szemléletmódot tükröz, amely eltér a francia mintákétól, és a beszélő énnel a tárgyhoz képest fölürendelt helyzete, továbbá a nyelv engedelmes eszközként való tételezése jellemzi. Janus-arcú poézis ez. A nyelv instrumentális kezelése akkor hozhat értékelhető poétikai eredményt, ha tömörítő szándékkal társul, mint a „japános” versekben. Várkonyi Nándor éles szemmel vette észre: „Kizárólagos formája a miniatúr”, ám arra is felfigyelt, hogy ezeket a pár sornyi költeményeket a bennük foglalt életanyag „ki is lendíti” a parnasszizmus határai közül. „Ennek az iskolának jóformán egyetlen eszközén: a festői képen kívül az epikai előadás, a gondolat, az érzelmi festés is helyet talál bennük s váltogatja egymást.” (*Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Bp. 1942. 425.) A Várkonyi Nándor által észlelt váltogatás azonban meg is bontja a versek egységes poétikai és nyelvi karakterét. A beszélő gyanútlan bizalma, a szójelentések összehangolásának vélt problémátlansága még válsághelyzetekben is megóvjá a Lovász-versek alanyát a dezintegráció fenyegetésétől, ugyanakkor megakadályozza abban, hogy érzékelje a személyiség modernsége jellemző határait. Versszemlélete végső soron homogén, szövege lényegében egyjelentésű jelrendszer. Később Lovász Pál önkritikusan viszonyult ehhez: „Azt a formát, ahogyan régen verseltem, unom. Érzem, hogy az idő áthaladt fölöttem” – írta Weöres Sándornak 1958-ban. (Erre a levélrészletre Szirtes Gábor figyelt fel.)

Első két kötetét (*Tiszamentén*, 1922; *Vándorút*, 1942), különösen a falusi témájú verseket, a világ organikus egységének romantikus képzete, legalábbis ennek vágya hatja át.

Ég és Föld szoros szövetséget alkot, a versszöveg mintha kifeszített húr lenne e két pólus között. A beszélő helyzete stabil, metafizikai bizonyossága lényegében kikezdhetetlen. A régi századforduló paramétereire viszonyítva (eltekintve a kötetek, különösen a második megjelenésének megkétszereztről tanúskodó dátumától) szép, csiszolt költemények ezek. Ebből az anyagból a mai olvasót mégis inkább azok a versek képesek megszólítani, amelyek zaklatottabb karakterükkel, kevésbé, illetve másképp rendezett formájukkal tűnnek fel. A *Vadász* sötétlő sejtelmei, a *Halálmadár* balladai töredezettsége és a *Babona* archaikus motívumai izgalmasan kitörnek e poézis megőrzött vagy megőrizni szándékozott lelki otthonából. A *Nyárfa* kapcsán Csorba Győző okkal beszélt a vers térbeli horizontjának kitágításáról. (*Sorsunk* 1942. február–március, 142.) Ezekhez a versekhez viszonyítva meglehetősen avultnak látszik (a verseket inspiráló élmény fájdalmas hitelessége mellett) az áttelepülésre kényszerített költő budapesti ihletköréből származó költemények érzelmi alapú ítélkezése a „kőarcú város”-ról. A pécsi versek értékesebbek, bár szemléletben nem előre tekintenek, hanem rehabilitálni igyekeznek a korábbi otthon-élményt, s konfirmálják a harmonikus lét makacsul megőrzött hitét. A mívesen kimunkált *Quinque Basilicae* szövegében a várost szimbolizáló tornyok képe mögött felsejlik ugyan az itt lakó népek pusztulásának ténye, ezt azonban tapintatosan elfedik a virágok szirmai, a gyümölcsök és a csalogányok szecessziós motívumai. A versnek az is érdeme, hogy továbbírja a pécsi városszöveg keresztény képzetkörét. Hasonló szerepet tölt be életművében *A Jakab-hegy* (1931) című verse, amelyet hagyatéka őriz.

Ehhez az anyaghoz képest válogatott verseinek kötete, a posztumusz *Arckép* (1975) számottevő új fejleményeket tartalmaz az 1942 után keletkezett versek révén. A korábbi kötetekből átvett költemények jórészt változatlan szövegűek, néhány esetben azonban a költő módosította az eredeti textust. Az „utolsó kéz” beavatkozása nem mindig járt poétikai gyarapodással. Az elválás fájdalmát és a halál utáni találkozás reményét megszólaltató *Búcsúzás előtt* korábbi szövegében meggyőzőbb, hitelesebb a „hogy összenézzenek még egyszer veled” sor, talán éppen a hétköznapias egyszerű fogalmazás miatt, mint a tetsetősebb, elegánsabb, de egyszersmind kimódoltabb hangzó változat: „hogy fogva tartson két őrző szemed”. A későbbi korpuszból kiemelkedik a Dombay János régésznek ajánlott *Villa rustica*, és a Weöres Sándornak címzett *Septichon*. Minden bizonnyal ezek az életmű csúcsteljesítményei, amelyek már egyértelműen a huszadik századi modernség jegyében születtek. A *Villa rustica* korszerűsége abból származik, hogy a nyelv immár nem reflektálatlanul képlékeny, engedelmes anyagként formálódik, hanem ellenálló közegként mutatja meg önmagát, s ezáltal a jelentés új szféráiba való behatolás lehetőségeit nyitja meg a beszélő számára. A mondatszöveg töredezett, a zárójeles közbekelelések révén a textus kétszólamúvá hasad, a beszélő pedig e polifónia eredményeként kettős szerepet formál meg, s ezek egymással kölcsönösen reflektáló viszonyban állnak. A vers sajátos palimpszeszté válik azáltal, hogy a jelenben feltáruuló látvány mögött az emlékezet képdarabjai tűnnek fel. (Ehhez hasonló szövegformálással jeleskedik a magánéleti inspirációból keletkezett *Feleségem*, valamint az *Évfordulón* című lírai mű.) A *Septichon* Lovász igen termékeny Weöres-recepciójának gyümölcse. Felragyog a vers, mint a meteor, ha napközbe ér. Valósággal átlényegül itt a Lovász-líra. A korábbi témák izgalmas metamorfózison mennek át. A falu-képzet misztikus távlatot kap, a formát expresszív metszetek telítik, a látvány pedig lelki dimenzióba helyeződik át, ahogy a lírai én átadja helyét egy titokzatos harmadik személy „másult arc”-ának. A Lovásznál korábban megszokott, a maga nemében finoman temperált századfordulós festőiség helyett itt már a „szemlélhetetlenség” visszfénye ragyog fel, amint a fokozatosan megmutatkozó versbeli lény, a megidézett „valaki” (Weöres aposztrofált személye ezen a ponton leveti közvetlen azonosíthatóságát), a „Septichon” főalakja „a sötétség fekete kőzetének áttört alján a napfényre kijut”.

Lovász Pál költői világgépének, lírai formaképzésének vázlatos bemutatásával elérkeztünk a hagyaték problémaköréhez. A Szirtes Gábor által feltárt terjedelmes anyag a könyv legfőbb újdonsága. Felfedezés, leletmentés, igazi meglepetés. Ez a most előbányászott több kötetnyi kéziratos vers azonban súlyos gondokat is felvet. Mindenekelőtt a hitelesség, s ennek kapcsán a szerzőség kérdését. Ki írta e verseket? Valóban Lovász Pál? Egy (kisebb) részüket bizonyára ő. És a többit? Mint látni fogjuk, a kérdésre nem adható egyszerű, egyértelmű válasz. Már csak azért sem, mert az anyag rendkívül terjedelmes. A már publikált *Mecseki rapszódia* című kötet szövegein kívül hét további kötet: *Sirató* (1949), *Proletár ébredj* (1949), *Üzenet a népekhez* (1949–50), *Óda Sztálinhoz* (1951–52), *A proletár kérdez* (1949–52), *Naplórészletek* (1953 után), *Bálványdöntő* (1954–56). Ha jól becsüljük, mintegy félezer vers. A kéziratok szerint ezek fölött Tisza Pál neve olvasható. Kérdésünk most így szól: Tisza Pál azonosítható-e Lovász Pál személyével? Szirtes Gábor szerint igen. Számunkra viszont már az rendkívül különösnek tűnik, hogy a keveset publikáló Lovász Pállal szemben Tisza Pál igen termékeny. Többet ad, mint a szilvafa. Csak meg kell rázni, és potyognak róla a versek. Ezért, ha félretesszük is egyéb aggodalmainkat, mellőzzük a nyilvánvaló esztétikai értékkülönbséggel kapcsolatos megfigyeléseinket, és elhallgattatjuk berzenkedő minőségérzékünk tiltakozását, pusztán a mennyiségi szempont alapján sem tartjuk véglegesen tisztázottnak a kérdést. Még akkor sem, ha el kell ismernünk, hogy a könyv szövegének korábbi változatához képest Szirtes Gábor megerősítette és bővítette a Lovász Pál és Tisza Pál azonosságára vonatkozó érvrendszerét. Az egyik bizonyítéka pszichológiai természetű. „A félelem betege lettem” – idézi Lovászt, s valóban, a depressziós állapot járhat íráskényszerrel, s könnyen azt eredményezheti, hogy a versbeszéd nem a megszólalás korábbi medrébe igyekszik, hanem parancsolóan más verbális nyomvonalat váj magának, és át is szakíthatja a mértéktartás korábbi gátjait. Tudjuk, hogy a költőt már korábban, áttelepülése után gyötörte efféle lélekborulat, akkor Ferenczi Sándorhoz járt kezelésre. *A tudattalan felé* című verse ebből az élménykorból táplálkozik. A másik érv biográfiai. A költőtől maradt olyan hitelesnek látszó feljegyzés, mely szerint éjjel, rettegve veti sorait papírra, s bár nem fejt ki, a jelek szerint arra gondol, hogy ezek az írások bizonyára egzisztenciális fenyegetettséget idéznének elő a költőre és családjára nézve, ha nyilvánosságra kerülnének. Szirtes Gábor további filológiai érvekkel is alátámasztja állítását. Megfigyelte, hogy Lovász Pál a versek egy részét szignálta (pontosan melyeket?), olyan verskéziratokat vehetett a kezébe a kérdéses anyagból, amelyek a költő tollvonásait hordozzák. Kimutatta, hogy a gépelt szövegek ugyanazzal az írógéppel készültek, mint a Lovász-versek. Imponálóan bizonyít. Nehéz ellenérveket találni. Csupán, mintegy töprengve említünk meg néhányat. Az írógéphez más is hozzáférhetett (családtagok, vendégek, barátok, albérlők, természetesen nem élünk semmiféle gyanúperrel), a kéziratok autográf természete ránézéssel nem állapítható meg kétséget kizáróan, ehhez grafológiai vizsgálat szükséges. Lovászné lakásában elrejthette a verseit a rendőrség által inkább gyanúsítható más valaki (bár időzített bombát senki nem fogad be szívesen otthonába), ad abszurdum: még egy igazi Tisza Pál is, aki valamilyen oknál fogva később nem jelentkezett kézirataiért.

Érveink bizonyára lepattannak Szirtes Gábor hipotézisének alaposan megépített bástyáiról. Sőt, hogy magunk is gyarapítsuk a Lovász Pál szerzősége melletti érvek számát, megjegyezzük, hogy a már említett *A tudattalan felé* című vers tanúskodhat valami különös, kettős lélekállapotról, erre való hajlamról, ami a publikált kötetekben is tetten érhető. Szirtes Gábor joggal jegyzi meg a *Vándorút Felelet a városnak* ciklusáról könyve 97. oldalán, hogy „mintha más költő szólna hozzánk”. „*A Falum* című ciklus verseinek szerzőjére rá sem ismerhetünk bennük” – írja, s kétségkívül igaza is van. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy poétikai értelemben nem valami hasadt, dezintegrált személyiséget érzékelünk, hanem két egymástól élesen elkülönülő, de külön-külön, önmagukban problé-

mátlan szólamot. Ám alkotáslélektani szempontból valóban észlelhető a jelzett kettősség. S efféle az *Arckép* verseiben is megfigyelhető, kivált a *Fintor, mosoly* című ciklusban. Nem vitás, itt más hang szólal meg, egy ironikus, sőt szatirikus szólam. (Más módon a gyerekversek is jeleznek hangváltást, szerepmódosulást.) Viszont ezek a versek akár ellenérvet is szolgáltathatnak: visszafogott lendületük, ellenpontozott indulataik és szófukarságuk kiáltó ellentétben áll a Tisza Pál-szövegek parttalanul áradó verbális zuhatagával.

Jelen tudásunk alapján (kénytelen-kelletlen) mégis el kell fogadnunk Szirtes Gábor állítását: Lovász Pál és Tisza Pál (nagy valószínűséggel) azonos személyek. A „Tisza Pál” név a három publikált kötet szerzőjének álneve. Eszerint a *Két szólamban* című könyv szerzője jelentős filológiai munkát végzett, ismeretlen szövegek halmazával gyarapította a Lovász-életművet. Adódhat a felvetés: túl a filológiai szempontokon (és akadémuskodáson), miért kellett a hagyaték ügyét ennyire tühegyre vennünk? Azért, mert a poétikai jelleget és az esztétikai minőséget tekintve kiáltó különbség érzékelhető Lovász és Tisza versei között. Azok japános tömörségével, választékos stílusával és költői emelkedettségével szemben ez utóbbiak bőbeszédűek, nyersek, olykor még a grammatika és a verstan szabályaival is hadilábon állnak. Ezért, bár kétségtelen, hogy a hagyaték feltárása jelentősen gyarapítja a Lovász Pál életművére vonatkozó ismereteinket, a Tisza Pál-versek nyilvánvalóan roncsolják Lovász Pál költői egyéniségéről kialakult képünket. Ez nem az a költő, akit Kosztolányi „rezzenékeny lélek”-nek, más kritikusa „angyali költő”-nek nevezett. Lovász 1957-ben ezt írta Kosztolányi özvegyének: „Most szeretnék újra az irodalom felé fordulni, s még olyasvalamit is írni, hogy érezzem, Kosztolányi Dezső erre is rábólintana.” Nos, aligha képzelhető el, hogy Kosztolányi ezekre a szövegekre elismerően pillantana. Ily módon, ha elfogadjuk is a szerzőség tényét, ez csak az életrajzi adatok szintjén történhet meg. Umberto Ecoval szólva: lehet egyazon empirikus szerző a két Pál, de nagyon is más mintaszerzők ők. Biográfiai szempontból azonosak, de a költői én, a lírai hang egészen más. Valójában ezt a kettősséget fejezi ki a monográfia címe: *Két szólamban*.

Persze, ezeknek a verseknek mégis megvan a maguk értéke, ha ez nem is poétikai, hanem inkább szociológiai, mentalitástörténeti jellegű és dokumentáló természetű. Azt a köznapi diskurzust tükrözik ugyanis, amely a cenzúra által uralt egykori nyilvánosság mögött rejtőzködve valójában az intimszférához tartozott, s csak mintegy suttogva szólalt meg. A diktatúra árnyékában élő emberek orális hagyománya került itt át a kéziratos irodalmiság publikum nélküli, vagy csak igen közeli közönséget feltételező világába. Nem jó versek, de fontos szövegtények. Hozzá tartoznak egy letűnt kor emlékeihez, mint a vezetőkes néprádió vagy a lódenkabát. Az elnyomottak lelki ellenállását példázzák. Olyanok ezek a szövegek, mintha az egykori mozgalmi dalok cáfolatai, paródiái lennének. Titkos szemvillanások és összekacsintások a hatalom képviselőinek háta mögött. A bátorság bizonyítékai a baljós fekete Pobodák és a csengőfrász világában. A nyelvi alakot öltő szellemi ellenállás dokumentumai. Ha így nézzük, Szirtes Gábor akkor is fontos munkát végzett. Munkája nélkülözhetetlen a huszadik századi pécsi irodalom tanulmányozása során. Ha egyes állításait esetleg mégis megcáfolják, végső soron az is érdeme lesz: volt mit megcáfolni. És van mit leszűrni, ismeretként, tanulásként elraktározni belőle. Bizonyára további kérdések tisztázásának is alapjául szolgál.

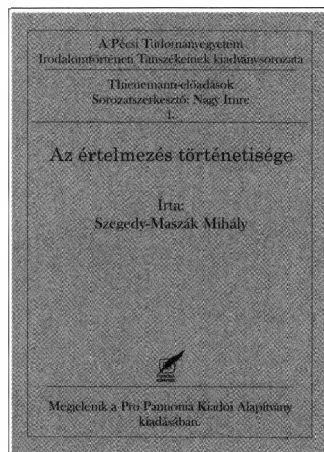
SZÍNPADKÉPEK, TÁBLAKÉPEK, KÖDKÉPEK

A Thienemann-előadások első három kötete

Könyvsorozatról írni sohasem egyszerű feladat. Dilemmánkat, hogy a kötetek egyedi nézőpontrendszerét vegyük-e figyelembe, vagy próbáljunk kapcsolódási pontokat találni, talán megoldhatja a sorozatszerkesztő, Nagy Imre utószava, mely az első kiadványhoz csatolva olvasható. A Thienemann Tivadar emlékének szentelt előadások témája eszerint teljesen szabad, kritériumuk annyi, hogy „az előadó egy szakmai szempontból időszerű (s őt éppen foglalkoztató) témát három egymást követő napon, három előadásban fejt ki Pécsen az irodalomtörténeti tanszékek oktatói, hallgatói és doktorjelöltjei előtt. Az előadások befejeztével pedig átadja munkája szövegét első közlésre.” (Szegedy-Maszák 92.) Emellett – az első előadás hagyományteremtő kezdeményezésének köszönhetően – minden előadó utal Thienemann valamelyik művére, a névadó tudós előtti főhajtásként. Így voltaképpen fölösleges is különösebb kapcsolódási pontokat keresni az egyes előadások (illetve kötetek) között: tulajdonképpen egy az angolszász területen elterjedt, véleményem szerint nagyon hasznos gyakorlat meghonosításának tekinthető a pécsi egyetem kísérlete. Számos igen kiváló tanulmányt köszönhet a szakirodalom azoknak a meghívásos alapon működő, az (általában nemzetközileg is elismert, nagynevű) előadó szabadságát igen nagymértékben meghagyó, egy-egy jelentős tudós emlékének szentelt, esetleg az előadások (és könyvként való kiadásuk) anyagi alapját biztosító alapítványtevő nevét viselő előadássorozatoknak, amelyek a kutatóknak módot adnak egy-egy kérdés alapos, de mégsem szigorúan egy adott diszciplína művelőihez szóló kidolgozására.

A sorozatnyitó előadás még 2006-ban hangzott el, illetve jelent meg. Szerzője a szakma egyik legnevesebb, nemzetközileg is elismert hazai képviselője, Szegedy-Maszák Mihály, aki a tőle megszokott lenyűgöző erudícióval mutatja be tárgyát. Az előadás az irodalomtudomány egyik imponálón hatalmas (és nagy jelentőségű), túlzás nélkül könyvtárnyi szakirodalommal bíró alapkérdését járja körül: az értelmezés történetiségének problémáját. A valószínűleg irodalomtörténeti eszmefuttatást váró olvasó azonban már az ajánlás, illetve a tanulmány első bekezdései olvastán elbizonytalanodhat. Az ajánlás ugyanis Wilhelm Furtwänglernek, a huszadik

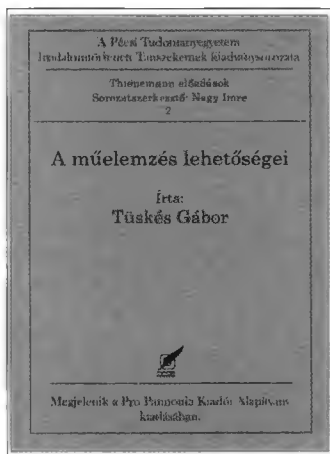
*Thienemann-előadások 1.
Szegedy-Maszák Mihály: Az értelmezés történetisége
A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek
kiadványsorozata
Sorozatszerkesztő Nagy Imre
Pro Pannonia Kiadói Alapítvány
Pécs, 2006
96 oldal, 1500 Ft*

század egyik legnagyobb hatású, s bizonyos szempontból szimbolikus figurának tekinthető karmesterének szól, a tanulmányoknak pedig csaknem fele a zenei értelmezés bizonyos problémáival foglalkozik. Ez talán meglepő lehet, bár kétségtelen, hogy a sorozat igen tágra hagyott témaválasztási szabadságába belefér.

Feltételezett naiv és kissé összezavarodott olvasóknak azonban nagyobb fejtörést okozhat az a gyanú, hogy valószínűleg eleve nem megfelelő elvárásokkal olvassa a szöveget, mely a magyar zenetörténeti kutatások egyik 19. századi megalapozójától (aki azonban irodalomtörténészek körében vélhetőleg kevésbé ismert) idézett mondattal indul: „A két testvér-művészet, t. i. a szó és a zeneköltészet fejlődése egymásra tett kölcsönös hatás által képzelhető” (Szegedy-Maszák 5.). Ha azonban az olvasó azt várná, hogy ennek a meglehetősen markáns (és a zenei műfajok történetileg jól behatárolható hierarchiájára utaló) szemléletnek a kifejtése, avagy indoklása következik, csalódik: a felütés kissé talán meglepő módon (hiszen Bartalus István nem összehasonlító vizsgálatot végez, hanem – többek között – a zenei műfajok ontológiájának egy sajátos felfogását fejezi ki, méghozzá meglehetősen jól körülhatárolható céllal) a különféle művészetek összehasonlító vizsgálatához nyújt kiindulópontot. Ennek megfelelően a következő idézet a festő Joshua Reynoldstól származik, bár valószínű, hogy e megállapítást egyes szám első személyben is megtehetné volna Szegedy-Maszák Mihály, hiszen az idézett mondat mindössze arra figyelmeztet, hogy „kényes és kockázatos az egyik művészet elveit a másikba átvinni”. (Uo.) Az olvasó ezen a ponton azonban valószínűleg újfent szembesül előfeltevései nem helytálló voltával – az egyes művészeti ágakra vonatkozó lehetséges értelmezésfogalmak és történetiségfelfogások összefoglalása, esetleg összehasonlító bemutatása helyett két, egymástól fél évszázadra lévő *Don Giovanni*-értelmezés rövid felidézése következik az interpretáció hitelességének kérdéses voltát érzékeltetendő. Talán szerencsésebb lenne a „melyik hitelesebb” valószínűleg eldönthetetlen kérdése helyett a „mi a hitelesség”, illetve „mikor mitől függ, hogy egy előadást egy befogadó hitelesnek tart-e” kérdését előtérbe helyezni. Bár a bevezető fejezet vége hangsúlyozza, hogy az első kérdés értelmetlen, az értekezés a továbbiakban is inkább e kérdés nyomvonalán halad, legalábbis erre utalnak azok a burkoltabb vagy nyíltabb állásfoglalások, amelyek bizonyos újabb huszadik századi előadói elképzelések nyomán hiteltelenné bélyegzett korábbi interpretációk „rehabilitálási” szándékának érzését keltik az olvasóban. Így – nem meglepő módon – gyakran paradoxonok felelevenítéséhez vezet, avagy hosszabb, árnyalt, részletgazdag és érdekfeszítő passzusok futnak ki olyan végkövetkeztetésekre, hogy „az értelmezés nem ismer fehér lapot és végleges lezártágot sem” (7.), „a helyi hagyomány nemcsak az előadóra, de a hallgatóra is vonatkozhat”, vagy hogy

„az értelmezés lezáratlan, önmagát szüntelenül megcáfoló folyamat, mely mindaddig változni fog, amíg létezik emberi történelem” (29.) Az olvasónak pedig gyakran támad az az érzése, hogy a számára egyébként igen rokonszenves szkepticizmus és ironia már-már ellehetetleníti a megszólalást – de legalábbis mindenképpen megfoghatatlanná (s így beszélgetésbe hívhatatlanná) teszi a megszólalót.

Thienemann-előadások 2.

Tüskés Gábor: A műelemzés lehetőségei

A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő Nagy Imre

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány

Pécs, 2006

104 oldal, 1500 Ft

A zenében kicsit is járatos olvasónak időnként az az érzése támadhat, hogy a zenei előadásbeli interpretáció hitelesség-problémájának felvetése a 20. század második felének hatalmas vihart kavará és túlzás nélkül a zenei élet (ideértve ennek „piaci” vonatkozásait is) forradalmi átalakulását eredményező, úgynevezett historikus előadásmód markáns megítélésével függ össze. Ezt az érzést az értekezésben sajnos nem nyílt idézetek, inkább célzások, utalások keltik, így meglehetősen nehéz érvelni akár egyik, akár másik álláspont mellett. Időnként mintha a kottahű előadás igénye lenne a historikus irányzat egyik legfőbb, adott esetben kizárólagosnak tűnő jellemvonása (vö. pl. 7. o.), ami igen leegyszerűsítő voltán túl azért is problematikus, mert a historikus előadásmódról való elképzeléseknek roppant sokféle változata jött létre a 20. század második fele során – amint az természetesen Szegedy-Maszák előtt is ismert, aki a kérdés olyan nagy hatású összefoglalóinak munkáit idézi, mint például Richard Taruskin vagy John Butt. Éppen ezért meglepő, hogy „Az egyetlen hiteles értelmezés ábrándja” címet viselő rövid fejezet roppant gyorsan eljut oda, hogy a historikus zenélést (annak teljes, több évtizednyi változatosságában) mintegy a „szerző szándékának” feltáráásával azonosítsa, a következő mondat pedig már egyenesen a szerző szándékának és a mű („egyetlen hiteles”) jelentésének összekapcsolását vonja be az említett témakörbe, s az olvasó a szöveg retorikai szerkezetének hatása alatt nehezen tud szabadulni a gondolattól, hogy mintha ez szolgálna áttételesen a Wagner vagy Furtwängler részletesen tárgyalt előadói gyakorlatával szembeállított (későbbi) historikus előadói gyakorlat(ok) burkolt elutasításának alapjául. Holott a „hitelesség” ilyenfajta felfogása roppant nehezen volna igazolható akár Butt idézett műve alapján is. Ugyanígy problematikusnak tűnik az adott helyre beillesztve Taruskin egy megállapítása, mely szerint a művek keletkezésük korához illő tolmácsolásának sürgetése olyan korokba vetíti vissza a történeti hitelesség fogalmát, amelyekben az még nem létezett (16.) Szegedy-Maszák lényegében épp a historikus elképzelés néhány főbb meglátását foglalja össze a következőkben, amikor arról beszél, hogy „a korábbi évszázadokban a művek jelentős részét az alkalomhoz igazították, vagyis nem ismerték a mű önmagára zárt azonosságának eszményét”, vagy hogy „a reneszánsz vagy barokk zenében döntő szerepet játszott a rögtönzés”, illetve – ami talán a legfontosabb – „nem létezett pontos határ mű és előadás között”. Éppen erről van szó: számtalan „historikus” előadás képzelhető el, tekintve, hogy a feltételezett múltbeli „eredeti” nem reprodukálható sem elméletileg, sem gyakorlatilag, s bár nyilván hozhatunk példát rigorózus (és saját elveinek így szükségképpen ellentmondó) előadói elképzelésekre, roppant nehezen lenne igazolható ez a historikus előadói gyakorlatok teljes korpuszán.

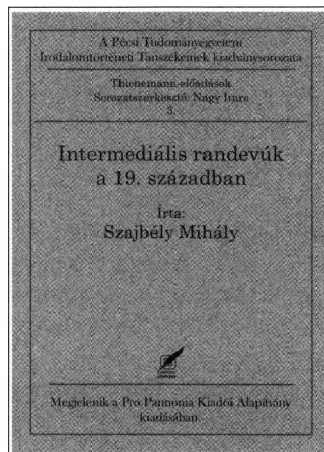
Természetesen ilyen esetben az olvasónak nincs joga a szerzővel szemben elvárásokat megfogalmazni, de ezúttal úgy érezheti, hogy a historikus előadásmód részletesebb bemutatása már csak azért sem volna haszontalan, mert az értelmezés történetiségének problematikáját talán még jobban ki lehet domborítani a zenei előadás his-

Thienemann-előadások 3.

*Szajbély Mihály: Intermediális randevúk a 19. században
A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek
kiaadványsorozata*

*Sorozatszerkesztő Nagy Imre
Pro Pannonia Kiadói Alapítvány
Pécs, 2006*

120 oldal, 1500 Ft

torizmusa kapcsán, mint egyetlen (történetileg önmagában is felettebb változó és változatos) műfaj (az opera) kapcsán. Csak zárójelben jegyezzük meg: igaz lehet, hogy az opera esetében tehetünk szert a legtöbb ismeretre az értelmezés történetiségéről, „hiszen írott magyarázatokon kívül a zenei előadás és a rendezés mikéntje is vizsgálható” – már amennyiben rendelkezünk ilyen adatokkal, ahogyan a tanulmány által ismertett Wagner-előadási hagyomány esetében. Ilyen bőséges adatok azonban meglehetősen ritkák a 20. századot megelőzően – ám az opera történetének hosszabbik fejezete e századot megelőzően zajlott le. Talán megkockáztathatjuk azt a kérdést is, hogy mennyivel vinne minket közelebb ezeknek az előadói hagyományoknak az ismerete a felvetett kérdés megoldásához, ha a roppant jól és bőségesen dokumentált Wagner-előadások áttekintésének végén ennyit olvashatunk: „Ebből a hihetetlenül gazdag anyagból egy következtetést vonnék le: senki nem állíthatja, hogy tudja, miképpen értelmezhető valamelyik alkotás.” (29.) Az olvasó itt megint elbizonytalanodhat: valóban lehetnek a befogadónak olyan csoportjai, akik számára e következtetést ilyen bőségesen és részletesen illusztrálni és indokolni kell – talán ide tartozhatnak az idézett Bartók-örökösök, akik szakmai szempontból tökéletesen abszurdnak tekinthető elvárásaikkal tették emlékezetessé a 2005-ös miskolci operafesztivált, de kérdés, hogy valóban ide tartozik-e a Thienemann-előadások feltételezett közönsége is.

Tanulmányának két további egysége a felvetett problémát a festészet, illetve a szépirodalmi fordítás terén vizsgálja. Talán az eddigiekből is érzékelhető, hogy Szegedy-Maszák Mihály előadása roppant bőségben vet fel érdekesebbnél érdekesebb kérdéseket, s jó lenne ezeket mind végiggondolni, végigkövetni, erre azonban itt sajnos nincsen mód, a recenzensnek néhány rövid, szükségképpen elnagyolt észrevételre kell szorítkoznia.

Míg a zene szempontjából az értelmezés történetiségének kérdése elsősorban mint a változó (és változatos) előadói gyakorlat problémája jelent meg, a festészet esetében e kérdés megközelítése egyrészt a 19. századi akadémizmus értékfelfogásának esendő volta felől, másrészt a festmények piaci értékének hullámszásai felől történik. Ennek az egységnek talán legérdekesebb része azonban az, amelyben Csontváry Kosztká Tivadar életművének megítéléséről esik szó. Bár az kérdéses lehet, hogy „Magyarországon talán Csontváry Kosztká Tivadar műveinek utóéletéből vonhatók le a legérdekesebb tanulságok”, az mindenképpen igaz, hogy Szegedy-Maszák összefoglalásában izgalmas és a hatástörténet társadalmi feltételrendszerének jelentőségét is megvilágító történetnek válhatunk olvasóivá. Nagyon fontos, hogy Szegedy-Maszák rámutat az értékelést mozgató – adott esetben távolról sem művészi, szakmai – szempontok alapvető szerepére, s ezzel kapcsolatban, bár áttételesen, a 20. századi magyar helyzet olyan sajátosságaira, amelyek a mai generációk számára megnehezíthetik az elmúlt század értékelő szövegeihez való hozzáférést. Ahogy e kötet egy másik recenzense, Hites Sándor megjegyezte, Szegedy-Maszák Mihály nyíltan vállalja, hogy „tárgyválasztásában és ítéleteiben ízlésének elfogultságai, sőt élettörténetének, családtörténetének egyes vonatkozásai is befolyásolják. Esetenként birtokában lévő műalkotásokról nyilatkozik, s olyan történésekről számol be, amelyekben felmenői is szerepet játszottak. Így a legáltalánosabb művészetelméleti kérdéseket is végtelen személyesség szövi át.” (Hites, 2008)* Ebben az esetben ez a nyíltság további előnyökkel jár: többen megfogalmazták már, hogy a 20. század magyar történelmének sajátosságai miatt az egyéni, egyedi emlékezés, ha úgy tetszik, az oral history módszereinek érvényesítése nem egyszerűen árnyalja az elmúlt századról alkotott képünket (képeinket), de egyenesen elengedhetetlen feltétele annak, hogy bizonyos szövegek, jelenségek érthetővé váljanak, érthetőek

* Hites, 2008: Hites Sándor: Szegedy-Maszák Mihály: Az értelmezés történetisége, Pannónia Könyvek, Pécs, 2006. (Thienemann-előadások, 1). <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/HitesSandor/Szegedy-Maszak-Mihaly-Az-ertelmezes-tortenetisege>, Letöltés 2009. 01.07.

maradjanak. A 20. század második felének magyar kritikátörténete (legyen az irodalom-, zene-, vagy képzőművészeti kritika) valószínűleg jórészt értelmezhetetlen a saját emlékeiken keresztül értelmező emlékezők, „fordítók” tevékenysége nélkül.

A tizenkét fejezetből álló előadás utolsó két része érinti szorosabb értelemben az irodalmi szövegek problémáit. A 11. fejezet lényegében a szöveg hitelességének filológiai alapkérdésével foglalkozik (bár a filológia megidézése nélkül), röviden kitérve a szerző többnyelvűségének eseteire, a jóval hosszabb utolsó fejezet pedig az irodalmi műfordítás és a hitelesség kapcsolatáról szól. Érdekes megfigyelni, ahogyan Babits, illetve Kosztolányi Shakespeare-fordítói gyakorlata összehasonlíttatik egy francia fordítás, Yves Bonnefoy szövegének köztes tere segítségével. Kevés kivételtől eltekintve általában Babits kerül ki vesztesként ebből a kettős összevetésből. A *vihar* első felvonásának egy rövid, Prosperótól származó mondatát (‘Now I arise’) például Babits ‘Felállók’-nak fordítja, s Szegedy-Maszák rosszállóan jegyzi meg, hogy „a francia költő [vagyis a majdnem két generációval fiatalabb, térben és időben is más fordítói hagyományhoz kapcsolódó Bonnefoy, R. O.] tudja, hogy a tartalmi és formai hűségnek nevezett eszmény nem tartható.” (66.) Nem valószínű, hogy ezt Babits ne tudta volna. Nyilván nem szerencsés, hogy ebből a mondatból elveszett a felemelkedésnek, a hatalom visszanyerésének másodlagos jelentéstartalma, ám (az idézet tanúsága szerint) Bonnefoy is csak úgy tudta ezt megőrizni, hogy sokszorosára bővítette az eredetileg mindössze négy szótagos mondatot – kérdés, hogy ez valóban annyival szerencsésebb megoldás-e, vagy arról van inkább szó, hogy ezen az adott helyen Babits a formai, míg Bonnefoy a tartalmi pontosság mellett döntött, míg másutt esetleg éppen fordítva.

Vannak természetesen teljes joggal kritizált helyek: például a ‘widow Dido’ átirása ‘zsidó Didó’-ra valóban a szöveg fölösleges, ráadásul anakronisztikus félrevitele. Másutt viszont nem tűnik olyan nagyra az eredetitől való eltérés, mint azt a tanulmány állítja. A negyedik felvonás idézett helyén, ahol Babits egyes számban fordít az eredeti többes szám helyett, az angolban is szó szerint „Venus or her son” áll alanyként (akárcsak a fordításban „Venus vagy fia”), s igaz, hogy Shakespeare (illetve Ceres) a következő sorokban többes számban beszél róluk és gonosz tettükről, a magyar ‘vagy’ itt nem kizáró, hanem választó értelemben áll („mindegy, melyik”), azaz ugyanúgy Venus és fia közösséget jelöl, mint az eredetiben, számomra egyáltalán nem tűnik sem ködösnek, sem félreérthetőnek, hogy ki is kerítette hát meg Perszephonét Hádész (azaz itt Dis) számára. Szegedy-Maszák azt is kifogásolja ebben a részletben, hogy Babits félrefordította Dis eredeti jelzőjét (‘dusky’). Babits megoldása (‘vad’) kétségtelenül nem szinonimája az angol szónak, ám talán nem mellékes, hogy a szó rímhelyzetben fordul elő a magyar fordításban, és segítségével Babits pontosan visszaadja az eredeti versformát. Megint csak kérdés, hogy valóban annyira jelentős-e ezen a konkrét helyen a jelző jelentése, vagy fontosabb a rímes-időmértekes forma megtartása. Ahogyan Szegedy-Maszák Mihály is sokszor hangsúlyozza (bár főként magyarról idegen nyelvre történő fordítások vizsgálatákorán), nem lehetséges tökéletes fordítás, s épp az ilyen kényszerű választások, megalakítások alkotják a műfordítói munka nehézségét.

Elképzeltető persze, hogy Kosztolányi *Téli rege*-fordítása valóban sokkal jobb Babits *A vihar*-fordításánál. Ennek alátámasztásához azonban számomra kevésnek tűnik az a mondat, hogy „Kosztolányinál mégis inkább kivétel, Babitsnál viszont majdnem szabályszerűség az átvitt értelem elsikkadása”, különösen mivel ezután továbbra is csak Babits-példák következnek. Kosztolányitól kevesebb, mint feleannyi példát találunk. Érdekes például, hogy a költői szabadság és az eredeti meglehetősen szabad átköltése itt akár pozitívumnak is tűnhet: míg az egyik helyen, írja Szegedy-Maszák, Kosztolányi nem tudta érzékeltetni az eredetiben szereplő alliteráció-halmazt, „ilyen s ehhez hasonló esetekben a szövegnek más részleténél igyekezett pótolni a hiányt” (70.) Ez az érv nemcsak azért tű-

nik különösnek számomra, mert itt (Babits tárgyalásától eltérően) nem kiragadva, önmagában, hanem a mű egészének egysége felől történik az adott részlet megítélése, hanem azért is, mert úgy tűnik, mintha ilyen esetben nem volna probléma az eredeti szöveg tartalomhoz is hozzájáruló formai elemeinek módosítása. Ha nem véletlen egy jelző használatára egy adott helyen, akkor nyilván az sem véletlen, hogy a szerző miért az egyik helyen alkalmaz alliterációbokrót, miért nem egy másikon.

Néha az az olvasó érzése, hogy Babits nem tud jól dönteni: míg az eddigiek során a legfőbb kifogásnak az tűnt, hogy általában elsikkad a fordításban a mellékjelentés, egy másik helyen – ahol egyetlen angol szó több jelentését több magyar szóval adja vissza (s így megmarad a mellékjelentés), épp az a probléma, hogy „a fordításnak a mellékjelentés szolgált alapul, s így nem lehet érzékelni a különböző, nem szomszédos részek egymáshoz kapcsolódását” (72.). Az is kérdés, hogyan volna érzékeltethető az adott nyelv legfelsőbb sajátosságainak köszönhetően hasonló szavakból adódó szójáték (illetve az ennek révén hangsúlyozódó összefüggés) egy egészen más adottságokkal bíró nyelvben, mint például a 'nature-nurture' párok esetén, vagy a szójátékként, igen kötött dalformában megjelenő „ban, ban, Caliban” sor, amit Babits gyakorlatilag változatlanul ír le magyarul, nem érzékeltetve a 'ban' önálló jelentését (száműz, átkoz). Valóban arról volna szó, hogy „nem vette észre, vagy félreértette a szó szerinti jelentést” a szójátékokhoz való túlzott vonzódása okán – vagy egyszerűen megint az a helyzet állt elő, hogy (valóban) egy (lefordíthatatlan) szójátékot kellett volna, ráadásul sokszorosán kötött formában átültetnie magyar nyelvre? (71.)

Míg a Shakespeare-fordítások bemutatásával kapcsolatban véleményem szerint lehetnek az olvasónak fenntartásai, a Szentkuthy-féle *Ulysses*-fordítást illető kritikai észrevételek legnagyobb részben jogosak. Azért is nagyon érdekesek és tanulságosak ezek az észrevételek, mert rávilágítanak arra, hogy egy adott irodalmi nyelv aktuális állapotának irodalmi konvenciói mennyire képesek befolyásolni az „alkotói szabadságot”, mennyire nem mindegy a nyelv nyitottságának (pontosabban – vagy ezzel egyidejűleg – a nyelv művészi használói nyitottságának) foka, s hogy ezek a különbségek gyakorlatilag kommunikációképtelenné tehetnek egyidejűleg létező művészeti jelenségeket. Ez a kérdés valóban alapvető jelentőségű a fordíthatóság és az „egyidejűtlen egyidejűségek” szempontjából is, és szinte tapinthatóvá teszi a nyelveknek azokat a különbségeit, amelyekről olyan vonzó tud lenni egy idegen nyelv és kultúra, s annak tükrében a sajátunk.

Annak ellenére, hogy egy ilyen sorozat esetében nem szükséges egységükben szemlélni az egyes köteteket, mégis van néhány momentum, amely mintha összekapcsolná egymással az előadásokat. A második, 2007-es előadást (pontosabban előadássorozatot) tartó Tüskés Gábor Szegedy-Maszák Mihályhoz hasonlóan nagy ívű témát választott: előadásának címe *A műelemzés lehetőségei*. Már az alcímből kiderül azonban, hogy inkább lehetséges műelemzésekről mint a műelemzés lehetőségeiről van szó – a német irodalom három kiemelkedő, klasszikus alkotásának (Lessing *Bölcs Náthánjának*, Goethe *Faustjának* és Fontane *Effi Briestjének*) vizsgálata alkotja a kötet tárgyát.

Míg Szegedy-Maszák Mihály írásait általában egyfajta óvatos, iróniától sem mentes szkepticizmus jellemzi, Tüskés Gábor e tanulmánya már előszavában is határozottságával, egyértelműség- és lezártágigényével tűnik ki. Bár leszögezi, hogy „az elemzésekben a jelentések, értelmezések és esztétikai összefüggések történeti meghatározottságából és állandóan változó, lezárhatatlan folyamat jellegéből” indult ki, ennek mintha többszörösen is ellentmondana a folytatás: a keletkezéstörténeti adatoknak azért szentelt nagy figyelmet, mert „ezek jelentős mértékben hozzájárulnak a művek esztétikai háttérének és esztétikai értékeinek megvilágításához”, a művek elemzését pedig az indokolja, hogy „mindhárom mű valamiképpen írójuk egész életének, teljes szellemi, lelki és fizikai erejének foglalata, tapasztalatainak összegzése, mindegyiket rendkívüli eszmei, nyelvi és

stílusbeli gazdagság, évszázadokat átívelő képzetársítások és rejtett utalások sora jellemzi. Lessing, Goethe és Fontane fő célja e művekben az emberség lényegének keresése.” (Tüskés, 7.)

A továbbiakban világos irányokkal és határozott kijelentésekkel találkozunk. Az első részben először a *Bölcs Náthán* színház- és drámaelméleti összefüggéseinek, majd közvetlen előzményeinek és forrásainak, cselekmény- és időszerkezetének, szereplőinek, a gyűrűpéldázatnak, a zárójelenetnek, a mű dialógusszerkezetének és nyelvének bemutatása következik, az előadást pedig összegzés zárja le. A darab elemzését Tüskés szerzőjének megismertetésével kezdi: „Lessing egész munkásságát alapvetően meghatározza sokoldalú műveltsége. Az irodalom és a színház mellett folyamatosan érdeklődött a tudományok, a vallás és az antikvitás kérdései iránt. Szilárd, kérlelhetetlen jellem volt, s mindvégig ragaszkodott elveihez. Kivételes értelmi erővel és kritikai képességgel bírt, emellett gyakorlati gondolkodás és cselekvés, polgári elkötelezettség, az előítéletekkel nem törődő, szenvedélyes igazságkeresés jellemezte.” (9.) Érdekes lehet megfigyelni, hogy míg Szegedy-Maszák Mihály előadásában kimondottan úgy vélekedett, hogy (Csontváry festményein) az alakok életrajzi forrásának keresése „a művészet szempontjából szakszerűtlen észrevétel” (Szegedy-Maszák 52.), Tüskés Gábornál a *Bölcs Náthán* forrásai között (terjedelmileg is) előkelő helyet foglal el a művekben fellelhető életrajzi elemek és hatások bemutatása – hasonlóan egyébként a *Faust*- és az *Effi Briest*-elemzéshez.

Számomra jóval tanulságosabbak a tanulmány azon részei, amelyek a művek szakirodalmának pontos összefoglalását nyújtják, illetve ismertetik bizonyos problémákkal kapcsolatosan az újabb szakirodalom következtetéseit. A *Faust* és az *Effi Briest* esetében jóval gyakrabban találkozunk ezekkel a következtetésekkel, s beépítésük a szövegbe különösen az *Effi Briest*-elemzés esetében bizonyul sikeresnek, és eredményez egységes tárgyalásmódot. A *Faust*-elemzés során néha mintha ellentmondásba keverednének egymással a szakirodalom különböző rétegei, s ez nem mindig válik reflektálttá a szövegben. Különösen Margit egyébként is problematikus alakjának tárgyalásánál válik ez jól láthatóvá. Margit (illetve az egyik forrásaként megjelölt korabeli per kivégzett leányanyája) időnként egyszerűen „gyermekgyilkos”-ként szerepel, néha mintha legalább oly mértékben volna felelős a sorsáért, mint Faust (mivel „a társadalmi és szellemi különbségek miatt megértési nehézségek lépnek föl Faust és Margit között”, és „Margit nem veszi észre, hogy Faust gátlástalan csábító és rajongó idealista egyszerre”, így halálának egyik fő oka „a másikat idealizáló, a valóságot rosszul megítélő szerelem esendősége”), máskor Mephisto pusztá eszköze, akit eleinte Faust is mindössze tetszés szerint felcserélhető szexuális tárgynak tekint, néha viszont Fausttal egyenrangú ember, aki „a fausti embertípus korrekciója, kiegészítője; az ‘emberi’ egy másik lehetőségét képviseli”, de egyszermind „a polgári szomorújáték hagyományait” követő, meglehetősen sablonos figura is. Emellett olyan lény, aki „azonos önmagával, tisztaság, egyszerűség jellemzi”, „túllép az uralkodó erkölcs korlátain, s bukásában is érzi ártatlanságát”, sőt, ahogyan Paul Requardtól idézi Tüskés, „szeretete valamiképpen az örök szeretet visszfénye”. Ugyanakkor közvetlenül ezután egyértelműen citálja a szerző Benno von Wiesét is, aki szerint viszont Margit a sokat idézett „örök asszonyi” szimbóluma, mely egyesíti magában a szeretet angyali és ördögi megnyilvánulásformáit” (bár számomra nem igazán világos, hogy pontosan mi az ördögi megnyilvánulásforma Margitban). De szerepel ugyanitt Ulrich Gaier véleménye is, aki szerint Margit „megváltó típusú alak, egyfajta női Krisztus”. (Idézetek: Tüskés, 45.)

Az elemzés legértékesebb részei talán azok, amelyek a mű strukturális összefüggéseit teszik láthatóvá. Itt mindenekelőtt Ralf Sudau és Wilhelm Emrich idézett munkái segítenek megtalálni azokat a kapcsolatokat, melyek a széttagolt, hosszú idő alatt készülő, nem egységes művet végül egyetlen (mégoly sokszínű) alkotássá teszik. Szintén Sudau kapcsán jegyzi meg Tüskés, hogy a *Faust*ban egyként megtalálhatók a felvilágosodás, a

Sturm und Drang, a klasszika és a romantika sajátosságai. (59.) Ez világítja meg tulajdonképpen a témaválasztást is: a hangsúlyozottan emblematis jelentőségű művek egy-egy (illetve több, mint a Faust esetében) nagy stíluskorszak kifejezői, s áttekintésüknek ez hivatott tágabb, közös keretet nyújtani.

Így válhat az előadás zárófejezetének tárgyává Fontane regénye, bár az mindenképpen megérdemelt volna legalább egy megjegyzést, hogy két dráma után miért egy prózai alkotás van hivatva jellemezni a realizmus, pontosabban a modern regény felé vezető úgynevezett „szimbolikus realizmus” sajátosságait (84.), hiszen ilyen módon elgondolkodhatunk azon is, hogy valóban a dráma-e a legjellemzőbb műneme az előző korszakoknak. (Persze az is lehet, hogy az olvasó részéről ez már túlértelmezés, összefüggést keresvén ott is, ahol nincsen, s a stílustörténeti kutatásokból ismerős korszakok pusztán különösebb funkció nélküli háttérként állnak immár az elemzések mögött.) S talán az is érdekes lett volna, ha legalább egy rövid bekezdés reflektál arra, hogy amennyiben (ahogyan az előszó utal rá) a három mű együttes tárgyalását indokló közös sajátsága, hogy szerzőik e művekben az emberiség lényegét keresik, hogyan értelmezzük ezt a kérdést akkor, amikor a mű egyértelmű (és a szerző által narratív eszközökkel is megerősített) főszereplője nő?

Az *Effi Briest*-elemzés számomra legérdekesebb részeiben Tüskés Gábor elmozdul a narratológiai értelmezés felé, s bemutatja a német szakirodalom legfontosabb képviselőit, melyek az elemzés hangsúlyait a regény narratív megalkotottságára, a párbeszéd sajátosságaira és szerepére helyezik (s ide kívánczik a megjegyzés, hogy ha már a másik két elemzés drámákat érintett, érdekes lett volna a párbeszéd kiemelkedő szerepét összekapcsolni a műfajiség-műnemiség kérdéskörével). Épp ezek a sajátosságok azok ugyanis, amelyek segítségével (legalábbis az idézett szerzők véleménye alapján) megragadhatóvá látszik válni a 19. századi realista regény lassú átalakulása – kár, hogy ennek az átalakulásnak az érzékeltetésére már csak a tanulmány legvégén jutott hely. Valószínűleg e helyhiánynak köszönhető az is, hogy a 'modern regény' mibenléte (eltekintve „nyugtalan előadásának” és „stílusbontó törekvéseinek” jelzésétől, (84.) igazából meghatározatlanul marad.

Érdekes jellemzője Tüskés kötetének a számtalan részletes diagram, táblázat, magyarázó ábra (a kötet végén pedig képmellékleket is találunk). A szövegben ugyan megtaláljuk ezek részletes, kifejtett változatát is, előadásként azonban mindenképpen segíthette a hallgatóságot abban, hogy például a művek szerkezeti elemzéseit, a szereplők strukturális kapcsolatrendszerét vizuálisan is követni tudják. Míg Szegedy-Maszáknál inkább a stílus és a szerkezet utal az előadás-eredetre, Tüskés könyvében inkább ez a hangsúlyozottan illusztratív, a mondandó összefoglalását vizuálisan is megerősítő eljárás tanúsítja az átmenetet a szóbeli előadás és az írott tanulmány között.

A sorozat legutóbbi darabja Szajbély Mihály előadása, címe az előzőekhez hasonlóan sokat ígérő: *Intermediális randevűk a 19. században*. A kissé rejtélyes és az olvasóban a szürrealizmus híres boncasztalát is felidéző címet két, legalább ennyire sajátágos alcím is követi: „Arany, Kemény, Jókai & Co.”, illetve „(Exkurzus: Fényképíró úr Nádas Péter)”. Szajbély egy harmadik fajta, mindkét előző előadástól eltérő megközelítésmódot képvisel – előadása egyszerre ismertetése és alkalmazása olyan médiatörténeti szempontoknak, amelyek segítségével nemcsak a jelen (kétségtelenül intermediális térben és eszközökkel létrejövő) „irodalmi” alkotásai állíthatók más fénybe, de ezek előzményei visszamenőleg is vizsgálhatók, s e vizsgálatok új szempontokkal gazdagíthatják az irodalomtörténet eszköztárát. Míg az úgynevezett kultúratudományi fordulat körüli viták idehaza is meglehetősen nagy port vertek fel az utóbbi években, a médiatudomány, illetve az intermedialitás „fenyegetése” (talán szerencsére, hiszen ez a sajátos fenyegetettségérzet a kultúratudomány, illetve kultúrakritikai szempontok meghonosítását is nagymértékben akadályozta, akadályozza) mintha nem tudatosult volna ilyen mértékben. Szajbély leszögezi, hogy sem az irodalom

vizsgálatát nem tartja (bizonyos kultúratudományi álláspontoktól eltérően) bezárkózásnak „egy fontosságát veszítő szaktudomány lassan virtuálissá váló területére”, sem a kulturális, mediális, infrastrukturális környezet szempontjainak újfajta érvényesítését nem gondolja irrelevánsnak az irodalom vizsgálata során – sőt előadását részben épp annak bizonyítására szánja, hogy e szempontok a lehető leghagyományosabb irodalomtörténeti anyagok vizsgálatában is érdekes eredményekhez vezethetnek. (Szajbély, 25.)

Kép és szöveg viszonya az ókor óta része az irodalom (illetve a poétika és a retorika) alkotásának és befogadásának, a látvány, valamint a szöveg látvánnyá alakításának szerepe a befogadásban azonban olyan pont, amely korábban legfeljebb a filozófia számára tűnt valamelyest megragadhatónak (viszont mivel szempontjai nem feltétlenül egyeztethek össze az irodaloméival, az így nyert belátások is leggyakrabban megmaradtak a filozófia területén). Nemcsak a befogadás során konstruálódó képek lehetnek azonban a vizsgálat tárgyai, hanem a szövegbe ékelt képalkotó eljárások, szöveggé változtatott képi médiumok is. Szajbély bemutatja például a festmény, a korai „képregénynek” tekinthető vásári képek, a *laterna magica*, a *camera obscura* és a fénykép jelenlétét a 19. századi irodalmi szövegekben, de képek és szövegek egymásra hatásának eseteit is. Az egyes médiumok eltérő társadalmi rangja (hiszen a 19. században az új képi médiumok presztízse mindig igen alacsonyan kezdte, gondoljunk akár a fénykép, akár a század végén a film történetére) módot ad arra is, hogy Szajbély kitérjen a populáris kultúra és a magas irodalom találkozásának újabb fejezeteire.

Meglehetősen lazán látszik kapcsolódni a kötet gondolatmenetéhez a címében is exkurzusként jelölt, Nádas Péterről szóló fejezet fénykép és szöveg lehetséges szerves kapcsolatáról. A 19. században egy ideig élt a „fényképíró” elnevezés, s ezt eleveníti fel Szajbély, hogy a két médium kapcsolatát jobban megvilágítsa. Bár a szó – valószínűleg kevés sikerrel kecsegtető – feltámasztását azért javasolja, mert „kiválóan alkalmasnak tűnik olyan alkotók megnevezésére, akik nem egyszerűen fényképészek és írók, hanem olyan fényképész-írók, akiknek a *kétféle* médium területén való jártassága *egyféle*, kép és szöveg organikus egységén nyugvó új médium – műalkotás, *fényírat* – létrejöttét eredményezi” (100–101.), egy másik szempontból talán indokoltabbnak tűnne használata: az írás és a hitelesség sajátos kapcsolatának továbbgondolása szempontjából. Igazat adhatunk ugyan Barthes-nak abban, hogy a nyelv fő baja talán épp az, hogy nem tudja hitelesíteni önmagát, míg a „Fotográfia (...) maga a hitelesítés”, de vannak azért fokozati különbségek: a nyelv és mindenekelőtt a nyelvi fikció sajátos kétarcúságát, kettős természetét (egyszerre hiteles és hiteltelen voltát) jól mutatja, hogy a fényképhez nem a festés, hanem az írás fogalma társult, míg a fikció hangsúlyozottan nem-valós oldalának érzékeltetése mindig is a festés fogalmával történt. A nyelv festhet és írhat is, és nagyon is megvannak a saját történetileg kialakult hitelesítő eszközei – míg a fénykép (amennyiben Benjamin és Barthes véleményét elfogadjuk) ír, nem fest, a festmény viszont hitelesítő eszközként vagy az írást (felirat, aláírás, stb.) vagy – az utóbbi másfél évszázadban – a fényképet kénytelen alkalmazni. A nyelv kettős természetű médiumában azonban találkozhatnak mindeme médiumok (érdekes ezt összevetni a tanulmány elején idézett tézissel, mely szerint igaz ugyan, hogy aki szöveget olvas, az képeket is olvas egyben, de „igaz ez fordítva is: aki képeket olvas, szövegeket is olvas egyben”, 28.), ami mindenképpen újabb érv az irodalom intermedialis vizsgálata mellett.

Talán a hitelesítés újabb eszköze, talán az előadás élő voltának megőrzési szándéka az írásban is, mindenesetre a szövegre legalább annyira jellemző a hangsúlyozott személyesség, mint Szegedy-Maszák Mihály írására, még ha igen eltérő módon nyilvánul is ez meg. Szajbély – ahogy számos más írásában is – a szöveg sok helyén aktív szereplőként van jelen, aki mintegy személyes ügyként, hétköznapi életként éli az egyszersmind reflexiója tárgyát is képező irodalomelméleti, irodalomtörténeti, „szakmai” kérdéseket. Az

irodalom mint „majom” egy sláger kapcsán kerül a képbe, a kultúra- (és média-)tudományi fordulat mibenlétét könyvesbolti élménybeszámolók teszik érzékletessé, s mindez (általában) zökkenőmentesen simul a szöveg „normál tudományos” kontextusába, s a személyes élmény adott esetben akár egy lábjegyzet vagy egy idézet hitelesítő erejét és pozícióját nyeri el. Az elemzést leírások, töprengések szakítják meg szinte észrevétlenül, ami stilisztikailag furcsán hullámzóvá teszi az – elvileg – tudományos szöveget, mintegy lefegyverezve az éber olvasót. Ritkák az olyan zökkenők, amikor a hullámok törésvonalakká lesznek, az olvasó pedig kénytelen botladozni, mint például a Kemény és Jókai alkotásmódjának különbségeit médiatörténeti szemmel vizsgáló rész végén: „[Jókai] elbeszélő technikájára ugyancsak rányomta bélyegét a 19. század emberét körülvevő, egyre gazdagabbá váló, ugyanakkor egyre inkább technicizálódó képi környezet. Annak pedig, hogy az ő munkái nyomán nem marad ködkép a kedélyek láthatárán, a korabeli olvasók kétségtelenül örültek, s a mi kedélyünk láthatárának sem kell feltétlenül elsötétednie miatta.” (89.)

A Thienemann-előadások sorozatának első három darabja három igen eltérő, ám átgondolásra méltó szempontokat egyaránt tartalmazó előadás. Az eddigi szerzők módszerei, irodalomról és az irodalom lehetséges megközelítésmódjairól vallott nézetei jelentősen eltérnek egymástól, s ennek a sokszínűségnek, úgy tűnik, a sorozat tudatosan (és üdvözlendő módon) ad hangot és teret. A hazai irodalomtudományos közéletben sajnos sokszor tapasztalhattuk, hogy a sokszínűség, a sokféleség nem erény – remélhetőleg a szerencsés változások egyik jele ez a sorozat. Ahogy a névadó Thienemann Tivadar írta (hogy a „kötelező hivatkozáshoz” – bár nem előadóként, pusztán olvasóként – én is csatlakozzam), „nem elmúló és lezáruló korszakot, hanem az elmúltat megőrző és magába foglaló újabb- és újabb évgyűrűk rétegződését kell keresnünk egy korszak irodalmi műveltségében is”. Hozzátehetjük: talán hasonló szemléletet kellene keresnünk az „irodalomtudományos műveltségben” is.

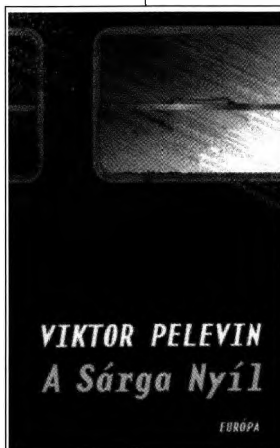
Mérföldkövek a semmiben

Viktor Pelevin: *A Sárga Nyíl*

„– Miről szól a könyv? – kérdezte.
– Semmiről – válaszolt Pjotr Szergejevics. – Az életről.”

E párbeszéd Viktor Pelevin *A Sárga Nyíl* című kötetének címadó írásában hangzik el, de akár érvényesnek tekinthetjük a könyv további három szövegére is. Illetve, ha tudjuk, hogy a négy elbeszélés a korai Pelevin-írások közé tartozik (a 90-es évek elején születtek, a fülszöveg tanúsága szerint „a szerző első írói korszakában”), fentebbi állításunkat kiterjeszthetjük az eddig magyarra lefordított Pelevin-regényekre is. Bizonyos értelemben tehát az elbeszélések visszaolvasásra is köteleznek – a magyar olvasók (és részben az orosz Pelevin-kedvelők is, hiszen oroszul is csak 2000-ben jelent meg *A Sárga Nyíl*) hamarabb ismerhették meg Pelevin „nagy” regényeit, mint a korai ujjgyakorlatokat. A kései kiadás ebben az esetben Pelevin előnyére is válhat: a *Generation P* utáni szövegei nem tudtak lényegében újat hozni a korábbiakban megszokott és sikert hozó „pelevinizmusokon” túl (*A rovarok élete*, *Omon Ré*, *Az agyag géppuska*). Így e korai írások kiadásával újra kedvet kaphatunk a kissé már önismétlő Pelevinhez, s nekiláthatunk majd a legfrissebb, ezúttal a vámpírok világába kalauzoló *Empire 'V'* című Pelevin-regény böngészésének.

Mint ahogy a kezdő idézet is sejtetni enged, e négy hosszabb-rövidebb elbeszélésben (*A Sárga Nyíl*, *Remete és Hatujjú*,

Fordította Bratka László,
Goretity József, Herczeg Ferenc
Európa Könyvkiadó
Budapest, 2007
308 oldal, 2200 Ft

Hírek Nepálból és a *Buldózeristák napja*) fellelhetők a későbbi Pelevin-regények főbb paneljei. Elsősorban szövegeinek bölcséleti vonalát emelhetnénk ki, amely – néha, érzésem szerint – igen közel áll a közhelyszerűséghez: Pelevin jó érzékkel mindig tudja, melyek a közhelyessé válás buktatói, hol a határ bölcsélet és közhelyszerűség között, s ezt a határt a párbeszéd és közegük abszurditása, a markáns történet-szerűség csak erősíti. A rövidebb lélegzetű szövegeken – *A Sárga Nyíl* és a *Remete és Hatujjú* esetében mindenképp – érződik leginkább Pelevin szövegeinek törté-

netközpontúsága, legyen szó bármilyen furcsa történetről, ötletéről. És említhetjük a legtöbbször talán a karkai világot felidéző, de az állatmesék toposzaira is építő – és azokat átíró – motívumok szerepeltetését (az átváltozás tematikáját, ember-állat viszonyának taglalását); a történetek allegorikus/metaforikus jellegét, a lét abszurditásának, a valóság és illúzió/álom (élet és halál) határainak összemosását, ember és hatalom, szabadság és kiszolgáltatottság problematikáját; a felsőbbrendű embernek sajátosan pelevini, keleti tanokkal átítított bölcséletét, mindezt a jelen- és jövőbeli, futurisztikus

vagy a közelmúlt orosz környezetébe helyezve. És ide sorolhatjuk a különböző (al)műfajok, mint a sci-fi, állatmese, utópia-antiutópia határait feszegető eljárását is, azt a módot, hogyan szerzőnk-

nek mindig sikerül felborítani az esetleges olvasói elvárásokat, és olyan világot teremteni, amelyben az olvasó igencsak kényelmetlenül érzi magát.

A kötet legerősebb írása a címadó elbeszélés. Pelevin nem árul zsákbamacsát: az első pár oldalán több értelmezést is olvashatunk arról, mit is érthetünk Sárga Nyíl alatt, s már az ötödik oldalon felhívja figyelmünket az allegorikus olvasat szükségességére, sőt több megoldást is kínál egyszerre. Először csak a főhős, Andrej elmékedéséből értesülünk arról, mit rejthet a Sárga Nyíl: „Lehet, hogy valaki engem is ilyen abroszra eső sárga nyílnak lát” – mondja a főhős. „– Az élet pedig csak egy mocskos ablaküveg, amin keresztülrepülök. És most csak zuhanok, zuhanok, ördög tudja, hány éve már, zuhanok a tányér elé az asztalra, és valaki az étlapot nézi, és várja a reggelit...”

Andrej csak részletekben, lassan-lassan fejt meg az allegória minden elemét – legfőbb tanítója a Kán, akinek szerepeltetésével egyfajta beavatásjellegű nyertörténet. Tőle tudjuk meg, hogy „A Sárga Nyíl egy vonat, amely egy leomlott híd felé megy. A vonat, amin ülünk.” Majd: „Ez az egész világ akár egy sárga nyíl, mely eltalált”; S hogy „(...) egy normális utas – magyarázta Kán – soha nem tartja magát utasnak. Ezért, ha tudsz erről, akkor már nem vagy utas. (...) A legbonyolultabb dolog a világon. Vonaton utazni, és mégsem válni utassá.” E felismeréstől – azaz a vonatkerekek kattogásának meghallásától – kezdve a főhős számára nem marad más lehetőség, mint leszállni valamiképpen a Sárga Nyílről. Andrej (ön)megismerésének/beavatásának útja szükségszerűen vezet el a magárahagyatottsághoz. Miután reménytelenül próbálja utazótársai figyelmét felhívni a sehonnan sem jövő, sehova sem tartó vonat lét abszurditására, s miután Kán titokzatosan eltűnik, egy lehetőség adódik számára: a menekülés, még akkor is, ha tudja/tudjuk, a vonatról való leszállás nem kínál számára egyértelműen pozitív végkifejletet.

E végtelenné tágitott, futurisztikus téri időt Pelevin több olyan részlettel is gazda-

gítja, amelyek a történetet valószerűvé, idő- és térbelivé teszik – de jellemző módon a főhős számára a „megoldást”, a vonatról való leszállás kulcsát egy álomképben körvonalazza. A számtalan intertextuális és önreflexív utalás, amelyek életszerűvé, hétköznapivá – s ezáltal időben és térben tagolhatóvá, de kevésbé abszurdá – alakítják a történeteket, mind az utazás témaköréhez kapcsolódik. Pelevin itt is keveri a fikciót a valósággal: például az *Útikalauz India vasútjaihoz* című fiktív könyv, amelyből Andrej felolvas barátjának, Antonnak, egy olyan ember történetét meséli el főhősünk szerint, aki Indiában utazik egy vonaton, ha valóban utazik, nem csak képzelet az egészet, s megírja élményeit. Az önreflexív történet felolvasása azonban nem készíti Antont (ön)felismerésre: „Nem arról van szó, hogy tetszett, vagy nem tetszett – felelte Anton. – Egyszerűen személy szerint nincs hozzá semmi közöm.” Ugyancsak a vonaton levés/utassá válás kérdéskörét boncolgatja Andrej másik olvasmányélménye, az *Út* című folyóirat, amelynek *Vonalak és talpfák* című rovata a világ különböző nyelvein közli a kerekék kattogásának hangutánzó szavait. És innen már csak egy lépés a reggeli rádióműsor témájáig, Akira Kurosava *Dodeskaden* című filmjének illuzorikus utazójáig és Nyikolaj Gumiljov *Eltévedt villamos* című versének megidézéséig.

A végtelenné tágitott utazás irreálisát Pelevin nemcsak a fentebbi – kiragadott – intertextuális utalásokkal, hanem szerkezetileg is próbálja oldani. A tizenkét egységből álló elbeszélés egyes részeit fordított számozással különíti el egymástól, ezáltal visszszámolás-jelleget kölcsönözve a történetnek: így az utolsó, 0-dik részben szinte elkerülhetetlennek tűnik a folyamatosan mozgó vonat/idő/élet pillanatnyi megállítása.

A kötet másik, szintén allegorikus olvasatot kínáló írása a *Remete és Hatujjú*. Az állatmesék műfaját idéző elbeszélés két címszereplőjének pontos ki- vagy inkább miléte sokáig rejtély marad az olvasó előtt: csak a történet végére válik világossá, ki-ki is kell értenünk a rettegett istenek és a

két címszereplő alatt. Az állat-ember motívum később regényformában is kiteljesedő témájával találkozhatunk tehát itt. S mint ahogy a címadó elbeszélés hősenek is egyetlen vágya a menekülés, Remete és Hatujjú is azért küzdenek, hogy megszabadulhassanak fogságukból, s elkerüljék a halált. Hasonlóan az első elbeszéléshez, adott a mindentudó, bölcselkedő Remete, aki beavatja Hatujjút helyzetének kilátástalanságába, s aki a pelevini bölcsességek szócsöve. Ellentétben azonban a másik három elbeszélés fináléjával, ennek befejezése, főszereplőinek szabadulása – legalábbis az én olvasatomban – egyértelműen pozitív végkicsengést nyer. Pelevin állatmeséje ugyanakkor több vonatkozásban is hasonlóságot mutat Szócs Géza szintén 2007-ben megjelent művével, a *Limpopo, avagy egy strucckisasszony naplójával*. Mindkét történet allegorikus értelmezése – szabadság-rabság, ember és hatalom – kézenfekvő, s részben hasonló a szabaduláshoz választott út is. Nyilván mindez a téma univerzalitását jelzi, hiszen ezen felül sajátosan Szócs Géza-i humorral és pelevini bölcsellel oldják fel és teszik lényegesen eltérővé a történetet.

A kötet másik két írása a szovjet korszak (talán) végnapjaiba vezet – jóval gyengébb történetvezetéssel. Ezeket érződik leginkább az ujjgyakorlatjelleg, az ötletszerűség, a kiforratlanság. A *Hírek Nepálból* Ljubocskája és a *Buldózeristák napjának* Ivanja – az előző elbeszélések hő-

seihez hasonlóan – tudatosan vagy sem, de ugyanazért küzdenek: szabadulni jelenbeli helyzetükből. A Moszkva Város Tömegközlekedési Igazgatóságának Műszaki Osztályán dolgozó Ljubocská menekülése hasonló az Andrejéhez. Ott a Sárga Nyíl az a hely, ahonnan ki kell szállni, s amely részben behatárolja a menekülés útját, itt pedig, keretes történetbe ágyazva, hősünknek a troliról kell leugrania: „Amikor mégis kinyílt az ajtó, amelyhez egy láthatatlan erő hozzányomta Ljubocskát, kiderült, hogy a troli már elindult, és most egyenesen egy tócsába kell ugrania.” A *Buldózeristák napjának* főszereplője pedig először álmában kísérli meg a kültelki/proli negyedből való szökést, hogy majd a végén elinduljon „az állomás felé.”

A négy történet tehát lényegében ugyanazt a kérdéskört boncolgatja, s mint láttuk, a hasonló szerkezeti, motivikus megoldások a szövegek átjárhatóságát is megengedik – gondoljunk akár *A Sárga Nyíl* és a *Buldózeristák napjának* kulcsfontosságú álmajeleneteire, Ljubocská *A sokarcú Katmandu* és Andrej már idézett olvasmányainak szerepére vagy az olvasó közérzetére igencsak nyomasztóan ható abszurd jelenetekre, párbeszédre és nem utolsósorban helyszínekre. Mindezek már a sajátosan pelevini világ főbb mérföldkövei. Egy olyan – nemritkán Sztalker-szerű zónát idéző – világot jelölnek, amely a szereplők megfogalmazása szerint semmiről sem szól: az életről.

RITKÁN ÁLLUNK SZÓBA ÖNMAGUNKKAL

Sz. Koncz István beszélgetése

Pick Tamás valószínűleg a világon több helyütt érzi magát otthon. Soklaki életet folytat. A földkerekség jó pár városa mellett Budapesten, a Köztársaság téren is otthon van. A Mecsekalján történetesen nincs. De ezer szál köti több magyar egyetemhez, egyetemi városhoz. Többségükben – Szegedtől az ELTE-n át Debrecenig – tanított is valamikor, vagy épp most tervez új helyszíneken újabb kurzusokat. Ebben a bizonyos Köztársaság téri lakásban találkozunk. Az Erkel Színház előtt parkolok. Az ott posztoló rendőr lecsap rám. Igyekszem megfelelni az elvárásoknak, persze akadnak apróbb bakik. Az egészségügyi csomagban például két hónapja lejárt a jódtinktúra szavatossági ideje.

– Tulajdonképpen hová megy? – jön a vélhetően utolsó kérdés.

– Pick professzor úrhoz. – Mi mást felelhetnék?

– Ja, ismerem, nagyon jó srác, menjen nyugodtan.

A „nagyon jó srác” 1925. április 15-én született, Szegeden. Az ő történetében a nagyapának különös jelentősége van. Pick Márk alapította ugyanis a szegedi szalámigyárat 1869-ben. Pick Tamás édesapja Pick Jenő, édesanyja Vondörfer Gertrúd volt. Szegeden érettségizett, majd Budapesten, a József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetemen végzett közgazdászként. Ott is doktorált. 1948-tól a zürichi egyetemen folytatta tanulmányait, pszichológiát hallgatott, majd az ausztráliai Melbourne-be került. Klinikai pszichológusi szakképzését már ott szerezte. A Melbourne-i Egyetemen lett tanársegéd, majd előbb Tasmaniában, utóbb Sydney egyetemi kórházában praktizált. 1962-ben az USA-ba költözött, és az Old Dominion Egyetemen, a pszichológia társ-professzora-ként működött. 1971-től 1992-ig Northamptonban, Massachusetts államban dolgozott a Department of Mental Health (magyarul úgy mondanánk: az állami mentálhigiéniai osztály) vezető pszichológusaként. Egyébként mindvégig magánpraxist is folytatott. Tudományos vizsgálódásának eredményeit rendszeresen publikálta, illetve publikálja máig. 1992-ben hazatelepült. Az egyetemi oktatás mellett a délszláv háború idején, a magyar-lakta horvát területekre két kollégájával közösen szervezett missziójáról vált ismertté. 2001-től rövid ideig a Pick Szeged Rt. tiszteletbeli elnöki tisztét is ellátta. Kutatási területei: a háborúk népekre gyakorolt hatása, illetve a terrorizmus pszichológiája. Cikkeinek, közleményeinek pontos számát talán ő maga sem tudja. Jó néhány tudományos egyesületben aktív még, így az Amerikai Pszichológiai Társaság Béke Tagozatában és az Európai Pszichotraumatológiai Társaságban. Első házasságából három gyermeke született, valamennyien Amerikában élnek, amint két nővére, Mimi és Lotte is. Pick Tamás nő, felesége Kovács Zsuzsanna, az egyik nemzetközi áruházlánc munkatársa.

A lakásba lépve feltűnő rend fogad. Semmi jelét nem látni a magamutogatásnak vagy a kivagyiságnak. Még csak egy régi plakát sem utal arra, hogy a házigazda a legismertebb hazai élelmiszeripari vállalkozás tulajdonosa lehetett volna, ha 1948-ban nem következik be az államosítás. Csak később láttam egy kis képet a gyárról a 75 évvel ezelőtti állapotában. Zsuzsanna asszony az általa vállalatőszobának nevezett helyiségbe vezet – a pro-

fesszor itt fogadja a pacienseit. Pick Tamás helyet foglal a fotójben, szája halvány mosolyra húzódik. Érdeklődve várja a kérdéseket. Nem felel azonnal, egy kis időt mindig hagy magának a gondolkodásra. Néha még a szeme is huncutul mosolyog, máskor az egyébként derűs arc elkomorul, hogy aztán a következő percben ismét a kiegyensúlyozottság tükröződjék rajta. Előttünk a dohányzóasztalkán többféle sütemény – a hírem, hogy tudniillik eddesszájú vagyok, úgy látszik, megelőzött. A tortaszeletek mellett, mintegy véletlenül odavetve Váradi Z. Ferenc *Szökőév* című könyve hever.

Pick Tamás: – Váradi ugyancsak szegedi, ráadásul ugyanabban a munkaszolgálatos században volt, mint én. Mindketten Nyúl községben szöktünk meg. Név szerint említ, mondván, hogy amikor meghallotta rólam, hogy megszöktem, ő még ugyanazon az estén, '44. november negyedikén szintén lelépett. Tudtuk, hogy a határon átadnak minket a németeknek. Két társammal oldottunk kereket, és igyekeztünk Pannonhalma felé, mert tudtam a főapátról, Kelemen Krizosztomról, és úgy éreztem, hogy meg lehet bízni. Este szántuk el magunkat a döntő lépésre. Nem is mentünk túl sokat, amikor szinte beleestünk egy gödörbe. Amiről kiderült, hogy egy kis barlang. Elhatároztuk, hogy ott várjuk be a következő éjszakát. Ott javítottam ki az igazolványomat is, mégpedig a következőképpen. A P-ből R betűt csináltam, a c-ből e-t, a végére pedig oda biggyesztettem még egy e-t. Így lettem Rieke Tamás. Tekintettel arra, hogy anyanyelvi szinten beszéltem németül, eladhattam magam, mint Volksdeutschert, azaz német nemzetiségű magyar állampolgárt.

Másnap este aztán fölmentünk Pannonhalmára. Az udvaron sétálva találkoztunk a főapát úrral, és még valakivel: Hóman Bálinttal. Utóbbi nagyon meglepett minket, hisz a történeusről, volt kultuszminiszterről köztudomású volt, hogy erősen jobboldali beállítottságú. Addigra azonban forró lett a lába alatt a talaj, és ugyanúgy bujdosolt a nyilasok elől, mint mi. Utóbb, amikor elbúcsúztunk, kérte, hogy ha találkozom édesapámmal, üdvözljem a nevében. Nem is tudtam, hogy ismerték egymást.

Sz. Koncz István: – *Milyen fogadtatásban volt részük?*

– Elmagyarázták, hogy nem maradhatunk az apátságban. A közelben elszállásolt SS-alakulat ugyanis gyakran tartott ellenőrzéseket. A papok azt tanácsolták, hogy semmiképp se utazzunk vonaton, mert nagyon veszélyes. Gyakorlatilag mindenkit igazoltatnak. Kaptunk pár szendvicset, hogy legyen valami ennivalónk. Másnap fölkérezkedtünk egy teherautóra, és Győrbe utaztunk. A varrókészletbe rejtve némi pénzem még maradt. A cérnák spulnijait ugyanis kicseréltem papírpénzekre. Elmentem tehát a borbélyhoz, rendbe hozattam a hajam, megborotváltattam magam. Visszatekintve, szinte hihetetlennek látom, hogy milyen pofátlanok voltunk. Nyilván azért, mert nem volt veszténivalónk. Mi történt ugyanis? Fölmentem a német főhadiszállásra, és tanácsot kértem, hogy hogyan lehetne Budapestre utazni. Az ott szolgálatot teljesítő baka a főtérre irányított, mondván: mindig vannak német katonai autók, amelyek civileket is szállítanak. Úgy is volt; megvártuk az első járművet, már épp elhelyezkedtünk, amikor odalépett a platóhoz egy német katonai csendőr, és minden civilt leparancsolt. Biztosak voltunk benne, hogy az üvöltése volt az utolsó hang, amit életünkben hallottunk. De kiderült, csak utasítást kaptak, hogy a benzinhiány miatt polgári személyeket ne szállítsanak többé. Megvártuk tehát a következő, egyébként árpádsávós magyar katonai teherautót, és azzal utaztunk Budapestre. Borzalmas érzés volt látnunk a sárga csillagos, menetelő embereket.

– *Miért akartak épp a fővárosba jutni?*

– Fölmerült, hogy esetleg a Bakonyban bujkálunk a háború végéig. Mert már pontosan lehetett látni, hogy a háborút Németország elveszíti. Igen ám, de tulajdonképpen akkor kezdődött a tél. Félünk az éhezéstől, a hidegtől, és attól is, hogy a hóban nyomot hagy az ember. Melyik a legnagyobb dzsungel Magyarországon? Budapest. Ott lehet a

legjobban eltűnni. Azonkívül tudni kell, hogy édesanyám nem volt zsidó. Osztrák nő volt, és nem kellett viselnie a sárga csillagot sem. A sógorommal és a nővéremmel Budapesten tartózkodott. Tudtam, hogy hozzájuk bármikor mehetek. De mégsem oda vezetett az első utam, hanem a gyár egyik alkalmazottjának családjához. Ezzel az alkalmazottal nagyon jó viszonyba kerültem, még gyerekkoromban. A rokonai között több nyilas is akadt. Nemcsak nyilas érzelműekként éltek, hanem párttagokként is. Nos, nekik mutatott be a barátom, Rieke Tamás néven. Egy darabig ott laktam. Biztonságosabb helyet elképzelni sem lehetett. Hanem, amikor megkezdődött Budapest ostroma, odaköltöztem édesanyámékhoz.

– *Egyáltalán hogy került sor arra, hogy besorozzák a munkaszolgálatos századba?*

– Tudjuk jól, 1944. március 19-én bejöttek a németek. Valamikor áprilisban kijött a sárga csillagos rendelet. A család zsidó felében éltem, úgyhogy viselnem kellett a csillagot.

– *Mindez Szegeden történt még?*

– Szegeden. Amikor a rendelet megjelent, fogtam magam, fölvarrtam a csillagot, elmentem a Korzóra, és föl-alá sétáltam. Tetszik, nem tetszik, vagyok, aki vagyok, vállalom a zsidóságot. Az egyik srác, aki egy évvel alattam járt a gimnáziumba, ugyanannak a lánynak kurizált, mint én. Tulajdonképpen vetélytársam volt. Mégis karon fogott, és tüntetőleg velem sétált. Ez nagyon jólesett. Különösen annak fényében, hogy a családtagjai között nyilasok is voltak.

A huszonéves zsidókat már régebben behívták, de egyszer csak a tizennyolc-tizenkilenc éveseket is elvezényelték munkaszolgálatra. Engem éppen június hatodikán szíjpantottak be. Vagyis a normandiai partraszállás napján.

– *Említette az imént, hogy november elején szökött meg. Miért várt ennyi ideig?*

– Alkalom még csak-csak adódott volna, de nem volt rá ok. Nem kegyetlenkedtek velünk. Volt elég ennyivalónk, és bár masírozattak bennünket, erőltetett menetben nem volt részünk. Távolról sem éreztük nagyszerűnek a helyzetünket, de tűrhetőnek, elviselhetőnek igen. Azon kívül bizonyos fokig szerencsém is volt. Nagykőrösön egy lőszerraktárban, illetve a konzervgyárban foglalkoztattak minket. A parancsnok, Brenner Miksa nagyon kegyetlen ember hírében állott. A legkisebb kihágásért csigára húzatta a hátuk mögött összekötözött kezű rabokat. Amikor aztán elájultak, hideg vízzel föllocsoltatta őket, nehogy legyen egy kis idejük, amikor nincs fájdalmuk. Na, egyszer csak jött az üzenet, hogy Brenner ezredes hívat. Remegett kezem-lábam. Bementem az irodába, kedvesen üdvözölt, foglaljak helyet. Kérdezgetni kezdett, hogy a szalámis Pick családból származom-e, hogy van-e Móric nevű nagybátyám satöbbi. Merthogy ő együtt szolgált a nagybátyámmal az olasz fronton, az első világháborúban. És hogy megsebesült a két frontvonal között. Nem volt túl súlyos a sebesülése, de erősen vérzett. Móric volt az, aki kikúszott, visszavonszolta a lövészárokbá, és ezzel megmentette az életét. Amúgy elvérzett volna. Akkor elhatározta, mesélte tovább a parancsnok, hogy visszafizeti ezt a családunknak, ha egyszer módja lesz rá. Ezzel átadott egy német nyelvű szakácskönyvet, és megkérdezte, hogy le tudnám-e fordítani. Igenlő válaszomra még egy rövid megjegyzést tett, hogy tudniillik ne siessek. Azt is hozzá tette, hogy ezek a kedvenc ételei, de a szakácsnője egy szót sem ért a könyvből. Sosem derült ki, hogy volt-e szakácsnője egyáltalán, de attól fogva nem kellett lőszeret pakolnom. Följártam az irodába, és komótos tempóban fordítottam a recepteket. Hallgathattam a rádiót is. Jó hírek jöttek, reményt adtak. Akkoriban ugyanis már arról szóltak, hogy hol rövidítette meg a Wehrmacht az állásait. Nem visszavonulásról beszéltek, hanem a védelmi vonalak megrövidítéséről. Estefelét aztán elmeséltem a sorstársaimnak, amit a rádióban hallottam. Ez lett a Pick-híradó.

– *Mennyi ideig maradtak Nagykőrösön?*

– Három hónapot talán. Azután vittek bennünket tovább. Már valahol a Dunántúlon jártunk, amikor megint valami jó történt velem. Néhány órás pihenőt kaptunk. Épp el-

nyújtóztunk, amikor odajött hozzám az egyik keretlegény, mondván: föl kell keresnem valakit a faluból, aki Szegeden élt egykor. Odamentem, s kiderült, hogy az illető a harmincas évek elején, a gazdasági világválságtól sújtva, nagyon nehezen élt. A Pick gyárban vett olykor olcsó pénzért fej-lábat, és ha az nem lett volna, sosem kerül a család asztalára hús. Tekintve, hogy akkor jókat tudtak enni, szeretné meghálálni a dolgot: meghív ebédelni.

– *Ezek szerint népszerű volt a család Szegeden?*

– Igen, a válasz egyértelmű igen.

– *Milyen volt gyerekek lenni ebben a családban?*

– Jó is, meg rossz is. Egyrészt jó volt ismertnek lenni, másrészt meg nem. Egy példa. Bicikliztem, szabálytalanul persze, elengedett kormányval. Megállított a rendőr, ha még egyszer meglátom, így mondta, szólok a papájának.

– *Ettől komolyan kellett tartani?*

– Igen. Rideg volt a családi légkör. Édesapám rengeteget dolgozott. Mindennap, szombaton is. Vasárnap elvileg pihent volna, de ha szezon volt, ment vadászni. Nagyon keveset láttuk. Édesanyám osztrák volt, egy bálon ismerkedtek meg apámmal. Anyám fiatalon került ide, egy idegen ország vidéki városába úgy, hogy egy árva szót sem tudott magyarul. Két héttel a házasságuk után kitört az első világháború. Apám bevonult. A szüleim közötti viszony az eszmélésem idejére nagyon távolivá vált. Nagy különbség volt közöttük. Akkor nem nagyon fogtam föl, de most már tudom, hogy mindkettőnek viszonya volt mással. Külön hálószobában laktak satöbbi.

– *Ezt a gyerek észre veszi, persze.*

– Nagyon is. A zsidó ünnepekkor a szüleim többnyire összevesztek. Nem véletlenül akkor. Az volt a megállapodás édesanyánkkal, hogy zsidóként nevelkedünk, de amikor betöltjük a tizennyolcadik évünket, megkeresztelkedünk. Úgyhogy mindkét hittanra jártam. Sőt tekintve, hogy, ha szabad így mondanom, nagy fogásnak számítottam, a csanádi püspök keresztelt meg.

– *Ennek ellenére nem tudta megúszni a munkaszolgálatot?*

– A megkeresztelkedettek fehér karszalagjával vonultam be. Szálasi alatt azonban már minden munkaszolgálatosnak, válogatás nélkül viselnie kellett a sárga csillagot. Visszakapcsolnék még a szüleimhez. Azt hiszem, a nagymamám is nagyon megnehezítette anyám dolgát. Sárkány volt, a szó legszorosabb értelmében. Ami bizonyos fókig talán érthető. Harmincegynehány évesen megözvegyült, négy gyerekkel. Azon kívül akkor is gazdasági krízis volt, és a gyár egyáltalán nem volt jó állapotban. Úgy nézett ki, hogy csődbe jut. Nagymamám hideg asszony volt. Soha az ölében nem ültem, soha meg nem csókoltam. De nagyon céltudatos volt, és nagyon lelkiismeretes. Ezzel együtt nehéz volt szeretni. Nem is szerettem. És a nővéreim sem.

– *Ezek szerint nem lehetett túl vidám a gyermekkor.*

– Meglehetősen magányos gyerek voltam. Csak a gimnázium idején szövődtek az első barátságok. Mindent figyelembe véve mégis szerencsém volt, mert német nevelőnőm volt, később pedig angol. Tehát a nyelveket jószerével az anyatejvel szívtam magamba, ahogy mondani szoktuk. Amikor kivándoroltam, rövid idő, talán egy szűk év elég volt ahhoz, hogy az angol nyelvet is anyanyelvi szinten bírjam.

– *Miért és hogyan került sor arra, hogy elhagyja az országot?*

– 1947-től már világosan láttam, hogy itt népköztársaság lesz, és attól fogva azon voltam, hogy kimenjek. Akkoriban közgazdasági egyetemre jártam. Édesapám azt hitte, hogy azért, mert át akarom venni a gyárat. A diplomáciai pályáról korábban szólt elképzeléseim addigra értelmetlenné váltak. Tudtam, hogy nem maradhatok itt. Ország nélkül pedig nem lehet diplomata az ember. Akkoriban határoztam el, hogy a pszichológiára nyergelek át.

- *De a közgázt elvégezte még, ugye?*
- Igen, sőt le is doktoráltam. Érdekelte ugyanis a tematika, és fontosnak tartottam, hogy ha már valameddig eljutottam, ne hagyjam félbe a dolgot.
- *Végül is Svájcba utazott, és nem jött vissza többé. Nem került szóba, hogy az egész család kinn maradjon?*
- Édesapám később kifejezetten bűnösnek érezte magát. 1941-ben ugyanis új érlelő tornyot épített, ahelyett, hogy édesanyám tanácsát követve kimenekített volna valamennyit a pénzből. Tudniillik akkoriban már nem lehetett kétséges, hogy Hitler útja merrefelé visz. De apám mindent a szabályok szerint akart csinálni, és azok szerint nem lehetett kivinni a pénzt Nyugatra. Amíg a szabályok működtek, édesapám is nagyon jól működött. De lassan fölborult minden szabály. Apám nem látta vagy nem akarta látni, hogy közel a vég. 1948 elején Svájcban voltunk, apámmal együtt. Könnyörögtem neki, hogy ne térjen haza. Pénzünk nem nagyon volt, de egy vagon szalámink igen. Tehát nem kellett volna nincstelenül kezdenünk a kinti életünket. De apám a magyarságára hivatkozott, és az utolsó pillanatig hangoztatta azt a meggyőződését, hogy Magyarországon nem mehet végre az államosítás. Tehát készült hazafelé. Kikísértem a zürichi vasútállomásra, és elbúcsúztunk egymástól. Soha többé nem láttam. Telefonozni nem engedték, csak levélben érintkezhattunk, de az sem lehetett maradéktalanul őszinte, mert a leveleket mindig elolvasták illetéktelen szemek. Másoktól hallottam, hogy amikor megtörtént az államosítás, borzalmas lelkiismeret-furdalás gyötörte.
- *A Zwack-család az emigráció esztendeiben, Itáliában gyártotta tovább az Unicumot. Nem merült föl, hogy valahol a Pick szalámi is túlélhetné ezeket az éveket?*
- Egyfelől sosem gondoltuk, hogy ez átmeneti időszak, s hogy egyszer véget is érhet. Másfelől azonban folytak olyan irányú tárgyalások, hogy Dániában tovább gyártanák a terméket, a nevünk alatt, az eredeti recept alapján. De apámnak valami miatt nem sikerült a megállapodást tető alá hoznia. Emiatt is büntudata volt élete végéig. Végül mindent elvettek tőle, meghurcolták, de kitartott a végsőkig. Itt is halt meg, Magyarországon.
- Különös dolog ez: az államosítással tulajdonképpen megúsztam, hogy szalámigyáros legyek. Ugyanis nem vonzott a lehetőség. A kereskedelem nem érdekelt.
- Még egy adalék: amikor már látni lehetett, hogy menteni kell az értékeinket, a sógorom kitalált valamit. Az egyik munkaszüneti napon, még otthon, bementünk a gyárban a konzervüzembe, és beleraktuk az ékszereket egy konzervdobozba. Ezután a dobozt megtöltöttük zsírral, és lezártuk. Jó ötlet volt, a doboz túlélte a háborút, az államosítást satöbbi, de hogy végül mi lett vele, arról fogalmam sincs.
- *Édesanyjának hogy alakult a sorsa?*
- Egy véletlen folytán megtudta, hogy ha elválik apámtól, akkor visszakaphatja az osztrák állampolgárságot, és valószínűleg ki tud vándorolni. Így is történt. Bár ehhez arra is szükség volt, hogy Rákosi Mátyástól kérjen kihallgatást. Végül Amerikában halt meg.
- *Ön pedig Svájcban maradt.*
- Egy ideig, igen. Az egyetem csak márciusban kezdődött. Édesapám elrendezte, hogy a churi hentesárugyárban lehessen tanonc. Borzalmasan utáltam. Disznófejeket kellett borotválnom. Később megkezdődött az egyetem. A vízumom persze nem jogosított munkavégzésre, így csak feketén dolgozhattam. Angolórákat adtam. Abból volt egy kis pénzem, és valamicskét még a szalámigyár svájci kereskedelmi képviselője juttatott nekem, amíg tudott. Nem melleleg megnősültem. Holland lányt vettem el. Épp oly komplikáltan holland, mint én magyar. Amennyiben az apja egy Napóleon korabeli francia katonaleszármazottja volt, az anyja pedig apai ágon örmény családban született. Úgyhogy a gyerekeink négy nagyszülője négy nemzet szülője volt.
- *Két év után hagyta ott az alpesi országot. Miért?*
- Nem tudtam legalizálni, vagy inkább úgy mondanám, véglegesíteni az ott tartózkodást.

dásomat. Nem is akartam olyan országban élni, ahol éppen csak, hogy megtűrnek. A svájci kormány jóindulatú, de egyre türelmetlenebb hangú leveleket kezdett küldözgetni, hogy mennénk például Kanadába. Fizetik az utat, jó körülmények közé kerülünk. Vagy válasszuk Braziliát, nagyon szép. Vagy menjünk Dél-Afrikába, ahol nagyszerűek a lehetőségek. Kanadába nem akartam menni, gondoltam, túl hideg van. Dél-Afrikában rasszista rezsim, Braziliában meg diktatúra volt éppen.

– *Az itthon is volt...*

– Igen, diktatúrában semmiképpen sem akartam élni. Dél-Afrikától az apartheid rendszer tartott távol. Hanem akkor jött egy ausztrál ajánlat. Az a földrész mindig érdekelt. A feleségemmel együtt igent mondtunk. Egy trieszti táborba kerültünk először. Sikertült kihasználnom, hogy nyelveket tudok, és hogy olaszul is megértetem magam. Tehát a szögesdróttal körbevett táborból így kijárásom volt, vásárolni jártam. Ezzel együtt elég borzalmas két hét volt. Végül egy húszezer tonnás teherhajóra tereltek minket, amit kicsit átalakítottak. Hálótermek voltak rajta. Külön a nők, külön a férfiak számára. Úgyhogy a nászutunk elég furcsa körülmények között zajlott. Egy hónapig tartott egyébként. A Szezi-csatornán mentünk át.

– *Mi fogadta önöket Ausztráliában?*

– Jószerével semmi. Pontosabban egy nagy raktárhelyiség, amiben aprócska szobákat alakítottak ki. A miénkben egy ágy és egy kis szekrényke volt az összes berendezés. A Svájcban elhangzott ígéretekből nem valósult meg semmi. A szoba fölött drótfonat volt. Tehát a hatodik szomszéd sóhajtását is hallani lehetett. Viszont kaptunk munkát: egy konzervgyárban dolgoztunk a feleségemmel együtt. Bár a fizetés nem volt jó, úgy döntöttünk, hogy a raktárból minden áron elmenekülünk. Összeálltunk egy délvidéki magyar férfival és osztrák feleségével, és közösen béreltünk egy kis házat. Más munkát is kaptam, egy repülőgépgyárban szegecseltem, és felvettek az egyetemre. Még Svájcban Szondi Lipót tanítványa voltam. Nem tudom, a név jelent-e önnek valamit?

– *Bevallom, alig.*

– Neves, magyar származású pszichoanalitikus volt. A sorsanalízis, a Szondi-teszt kapcsolható a nevéhez.

– *Annál nagyobb szégyen, hogy eddig csak a Szondi-tesztről hallottam.*

– Manapság már ritkábban hivatkoznak rá. De korának kiemelkedő tudósa volt. Nos, nála tanultam, és meleg hangú ajánlást adott egy melbourne-i kollégájának. Így, az ő segítségével nyílt meg az út az egyetem felé rögtön. Nappali tagozatra vettek föl, tehát megint munkahelyet kellett váltanom. Éjszakai állást kaptam, pontosabban délutánit. Mindennap háromtól tizenegyig dolgoztam, délelőtt pedig jártam egyetemre. Így telt el három év.

– *Illetve több, mert ha jól tudom, bent maradt az egyetemen.*

– Persze, csak az egyetemi állás mellett végre nem éjszakáztam tovább. A kívülálló számára jónak tűnhetett a helyzetem. Részt vehettem az ott folyó kutatásban, órákat adtam, titkárnőm volt, külön szobám, mifene. De a fizetésemet a minimálbérben határozták meg. Tekintve, hogy jött az első gyermekünk, ez nem volt tartható. Egy lényegesen jobban fizetett állást vállaltam tehát pszichológusként, Tasmaniában, majd később Sydneyben. Tizenkét évet töltöttem Ausztráliában.

– *Mi szakította meg, pontosabban mi zárta le az ottlétet?*

– Akkortájt nagyon elszigetelve éreztem magam. Mintha a világ végén lett volna az ember. Arra az időre tehető, hogy az Egyesült Államokból jött egy megkeresés. Izgalmas tartalmú volt, elfogadható fizetéssel. Pályáztam rá, amint a Sydney Egyetemen meghirdetett társ-professzori állásra is. Mindkettőt megkaptam, de Amerikát választottam.

– *Mi várt önre az Újvilágban?*

– Egy pszichiáter hirdetett, az ajánlat arról szólt, hogy a kórházi- és privátpraxisában

is vele kell dolgozni. Minden várakozáson fölül alakult, azt hiszem, akkor éreztem először, hogy az életem igazán sínre került. Kölcsönkaptam az új főnököm második kocsját, de pár hét múlva már vettem magamnak egy másikat satöbbi. Igen ám, de két hónappal később a kollégám meghalt. Mindez azon a napon volt, amikor kitört a kubai válság. Úgy tűnt, hogy a világgal együtt a saját életem is összeomlik. Ám jött egy reménysugár: fölajánlottak egy egyetemi állást. Attól fogva általános pszichológiát tanítottam és fejlődés-pszichológiát.

– *Tehát mégis révbe ért végül.*

– Szakmai szempontból mindenképpen. Ami a magánéletet illeti, nem volt ilyen szerencsés. Mint kiderült, a feleségemnek már Ausztráliában viszonya volt a legjobb barátommal. Tehát a kapcsolatunk erősen sántikált. Mindenesetre igyekeztünk megmenteni mindent a kötelék megmentéséért. A harmadik gyermekünk, mondjuk úgy, békegyermek volt. De a házasságunkat nem sikerült rendbe hozni.

– *Hogy telt el az USA-ban töltött harminc év?*

– Gyorsan. Nagyon sokat dolgoztam. Hogy a legrosszabb napot mondjam, elmesélek egy átlagos szerdát. Reggel nyolctól tízig egyetemi óráimat adtam le. Azután a privát praxisomban dolgoztam, egyórás ebédszünettel, este hét óráig. Következett egy gyors vacsora, majd ismét az egyetem, ahol háromnegyed tízig tartott az utolsó előadásom. Csütörtökön értelemyszerűen nyolckor kezdtem. Még szerencse, hogy nem minden nap zajlott így, mert nem éltem volna túl. De ilyenfajta életünk volt. Olyannyira a munka jellemezte, hogy más egyebet nehéz is mesélni róla.

– *Ugorjunk hát egy nagyot. Miért döntött úgy, hogy repatriál?*

– Egy temesvári, magyar nyelvű konferencia tehet mindenről. 1992 tavaszán került rá sor. A kollektív- és kisebbségi jogok voltak terítéken. Ott tartottam előadást, találkoztam hazai magyarokkal, gratuláltak persze, mit lehet ilyenkor mondani? De komolyan fölmerült, hogy miért nem jövök haza? Erősen elgondolkodtam. Az egyetem kötelékébe csak mint óraadó tartoztam, félig már nyugdíjba vonultam. A praxisomat, gondoltam, itt-hon újjáépíthetem. Addigra elváltam a második feleségemtől, és a kapcsolat, amelyben éppen éltem, sem ment valami jól. Egyre inkább úgy éreztem, hogy kevesebb dolog köt oda, mint ami vonz, hív haza. Persze, nem akartam minden hidat fölégetni magam mögött. Egy év fizetés nélküli szabadságot kértem, és a holmimat sem kótyavetyéltem el – egy megbízható raktárban találtam a dolgaimnak helyet.

– *Tudom, hogy itthon valóban újra fölépítette a páciéntúráját. Mondja csak, nagyon eltérő a baj, ami bennünk van, ott meg itt?*

– Bár elsősorban itt élő külföldi, főleg német, angol, amerikai páciensekkel foglalkozom, akadnak természetesen szép számban magyarok is. Érdekes megfigyelnem, hogy a külföldi esetek jelentős hányadában a baj részben abból származik, hogy az illető képtelen elszakadni a gyökereitől. A szüleitől, például. Földrajzilag és lelkileg, ha úgy tetszik, pszichológiailag is neheze érik. Lassan, gyötrelmesen megy a leválás.

Emellett a magyarok általában pesszimistábbak. Lényegesen sötétebben látunk bizonyos helyzeteket. És még egy fontos különbség: határozottan az a benyomásom, hogy sokkal nehezebben vállaljuk, sokkal nehezebben ismerjük be, akár magunknak is, ha segítségre szorulunk. Különösen férfielemek esetében van ez így. Mert benne lappang a közgondolkodásban, hogy az igazi férfi megoldja a saját problémáját. Nincs szüksége másra, nincs szüksége támaszra. Ha botra van szüksége, az legfeljebb a furkósbot. Pedig... Ha döntéshozó szerepem lehetne, mondjuk, én lennék az egészségügy-miniszter, akkor fél évente, de legalább évente egyszer előírnék egy konzultációt. Ahogy elmegyünk fizikai vizsgálatokra, úgy föl kéne keresni a pszichológust is, hogy megnézzük, lelkileg hányadán is állunk önmagunkkal.

– *Miért lenne fontos?*

– Mert ma, Magyarországon a lelki egészségre, társadalmi szinten, alig-alig figyel valaki. Ugyanúgy, ahogy édesapám nem hitte el azt, ahova a folyamat nyilvánvalóan vezetett, és ennek következtében az történt, ami, ugyanúgy mindez végbemegy az emberek életében is, mert ha szembesülnének önmagukkal, tudnák, mi várható. De nem látják idejében. Pedig sok tragédia megelőzhető lenne, és kis előretékinéssel sok fájdalomnak nem kellene fájni.

– *Mint a fogorvoshoz, kellene ellenőrzésre járnunk?*

– Időközönként igen. Tudniillik nagyon ritkán állunk szóba önmagunkkal. Különösen azokra érvényes ez a megállapítás, akik sokat dolgoznak. Bizonyos ponton túl azért is foglaljuk le magunkat annyira, hogy ne kelljen önmagunkba nézni. Tudom magamról. Amikor nagyon szerencsétlennek éreztem a sorsom, rengeteget dolgoztam. Akkor persze nem vettem róla tudomást. Utóbb beláttam, hogy csak azért, mert pszichológus vagyok, nem vagyok immunis.

– *Beszélgetésünk során említette, hogy sosem érezte magát született szalámigyárosnak. Mégis fölmerül az emberben: nem gondolta, hogy valamiképpen vissza kéne vennie a gyárat?*

– Megvolt az a hátrányunk, mondjuk Zwackékkel szemben, hogy nálunk nem indult be a külföldi gyártás. Mégis, a névhasználatért a nővéreimmel harcba indultunk, de a Legfelsőbb Bíróság úgy döntött, hogy a név már tárgyasult, semmiféle jog nem illet meg bennünket. Nem hiszem, hogy nyílna előttünk újabb lehetőség. Strasbourghoz fordulhatunk volna még, de nem akartuk az életünket folytonos pereskedéssel tölteni.

– *Egy időben mégis kapcsolatba került a gyárral, tiszteletbeli elnökként.*

– Talán túl hangosan nyilvánítottam ki a véleményemet. Több mindent igyekeztem elfogadtatni. Gyakorlatilag nem volt értelme.

– *Tegye meg, hogy sorol ezek közül egyet-kettőt!*

– Többek közt fölajánlottam magamat. Gondolva arra, hogy ennyiféle nyelvtudással, PR-szempontról, hasznossá tehetném magam. Német vagy angol nyelvterületen, például. Aztán meg írtam levelet az ügyben is, hogy az orosz piac létfontosságú. Jobban oda kéne figyelni rá. Más alkalommal fölvettem, hogy a gyári múzeumban van egy csomó érdekes, régi plakát. Elő kéne venni, és inkább azokat használni, terjeszteni, mint újakra költeni. Mindig azt mondták, vagy írták, hogy köszönik szépen, érdekes, nagyon érdekes fölvetés, meg fogják fontolni. Valójában nem történt semmi. Egyszer a tulajdonost, Csányi Sándort is fölkerestem. Mondanivalóm lényege az volt, hogy romlott a minőség. Megígérte, hogy komolyan odafigyel. Állta a szavát, jobb is lett a szalámi egy ideig. Tőlem egyébként, nem hiszem, hogy csak a reklamációm miatt, de nem sokkal ezután megváltak. Írtak egy levelet, hogy köszönik. Persze elég dühös voltam, és mindenfélét írtam nekik válaszul.

– *Amit mond, abból azt következtetem, hogy csak fogyasztóként van már kapcsolata a Pick márkával.*

– Fogyasztóként igen, de vásárlóként nem. Nem vagyok hajlandó pénzt adni a nevet viselő szalámiért. A feleségem vesz néha, olyankor megízlelem. Amikor még nem teljesen érett, amikor még kenni lehet, akkor szeretem a legjobban. De nem tudok hozzájutni.

– *Hogy viszonyul mindehhez lelkileg?*

– Nekem fontos, hogy legyen Pick szalámigyár Szegeden. És a termék minősége lehetőleg ne romljék tovább. Ami persze annak függvénye is, hogy milyen benne a hús. Mekkora a mangalica részaránya és így tovább.

– *Tartalmaz, ahogy mondják, számarhúst is?*

– Ez számaróság. De most amúgy sem a szalámival vagyok elfoglalva.

– *Hanem?*

– Tavaly márciusban a terrorizmusról szóló nagyszabású konferencia helyszíné volt

Budapest. Az ott elhangzott előadások bővített változata megjelenik egy könyvben, amely körül főszerkesztőként bábáskodom. Egyébként magam is írtam egy fejezetet. A bevándorlókról szól, és arról, hogy a beilleszkedési nehézségek lélektanának, magyartalanul fogalmazva: a nem-beilleszkedésnek bizony köze van a terrorizmushoz.

– *Mikor jelenik meg a kötet?*

– Valószínűleg ősszel, egy holland kiadó gondozásában.

– *Ha így a beszélgetés vége felé végigtekintem az életét, úgy érzem, professzor úr, hogy van benne valami kafkai.*

– Magam Henrich Heine példáját említeném, bár tulajdonképpen jelentős az átfedés azzal, amit ön állít. Heine mondta magáról, még Kafka előtt, hogy a franciák németnek tekintenek, a németek zsidónak, a zsidók hellénnek, a hellének pedig szocialistának. Magamról hatvanéves munka után mégis azt hiszem, hogy a pszichológusok között pszichológus vagyok. Idáig jutottam. Úgy akartam, és úgy akarom élni az életemet, hogy egy icipicit jobb legyen a világ attól, hogy voltam. És ne rosszabb. Ökológiai szempontból is, bár erre csak pár éve gondolok. Hanem ami az emberek lelki egészségét illeti, azon a területen mindenképp.

Ez éltetett, és ez éltet.

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BERTÓK LÁSZLÓ versei 497

ACZÉL GÉZA verse 498

MIKLYA ZSOLT versei 499

VILLÁNYI LÁSZLÓ versei 506

SZABÓ ÁDÁM: Vonatút (*elbeszélés*) 508

SZVOREN EDINA: Így élünk (*elbeszélés*) 527

MÉHES KÁROLY: Ahol kezdődik, ott ér véget (*novella*) 535

HORVÁTH VIKTOR: Török tükör (*regényrészlet*) 540

LACKFI JÁNOS és VÖRÖS ISTVÁN versei 549

GYUKICS GÁBOR versei 562

POLLÁGH PÉTER verse 563

KARÁTSON ENDRE: Gyökértelenség és modernség –

Az átváltozás kínos modellje (*részletek az önéletírásból*) 564

HITES SÁNDOR: Poétai kombinatorisztika: Karátson Endre
prózájáról (*tanulmány*) 577

*

BERTÓK LÁSZLÓ: A merész mandulafácska (*Epigramma-pályázat
Janus Pannonius pécsi újratemetése alkalmából*) 588

KUN ÁRPÁD – CSEHY ZOLTÁN – BARÁTH KATALIN versei
591

*

NAGY BOGLÁRKA – KERPEL-FRONIUS GÁBOR: „Kikről beszél
ez? Rólunk, édesem...” (*Závada Pál: Idegen testünk*) 595

MIKOLA GYÖNGYI: Szerelmi kaleidoszkóp (*Villányi László: valaki
majd*) 605

HALMAI TAMÁS: Kóbor kutyákon szárnyak (*Csajka Gábor Cyprian:
Hard-Kier*) 610

DEMÉNY PÉTER: A gyötrődés tanulmányai (*Kardos András:
Kritikus apák*) 613

2009

MAJUS

GÁRDOS BÁLINT: „A szabad eszmecsere igazi közelharc”
(*Lord Shaftesbury: Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*) 617

FEJÉRVÁRI BOLDIZSÁR: Megkésett méltatás egy modern
klasszikusról (*Edmund Burke: Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*) 621

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrassy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

5. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7-8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelte válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7-8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZETI DÍJAK március 15. alkalmából. Kossuth-díjban részesült *Várady Szabolcs* költő, műfordító, szerkesztő és *Végh László* író, esszéista. Kiemelkedő irodalomtörténeti- és elméleti munkásságáért Széchenyi-díjat kapott *Angyalosi Gergely*, *Margócsy István* és *Thomka Beáta*. Babérkoszorú-díjban részesült *Darvasi László* író és *Tóth Krisztina* költő, író, műfordító. József Attila-díjat kapott *Bán Zoltán András* író, kritikus, műfordító, *Cseh Zoltán* költő, műfordító, irodalomtörténész, *Egressy Zoltán* író, *Garaczi László* író, *Kada Júlia* műfordító, *Kiss Ottó* költő, író, *Kulin Ferenc* irodalomtörténész, *Lövétei László* költő, *Radics Viktória* író, kritikus, műfordító, *Solymosi Bálint* költő, író, *Tábor Ádám*, költő, esszéista, kritikus, *Vass Tibor* költő, szerkesztő, *Visky András* költő, író, *Zsávolya Zoltán* költő, író. Gratulálunk a díjazottaknak!

PALLADIUM-DÍJAT kapott 2008-ban megjelent kötetéért *Bán Zsófia* író, irodalomtörténész, *Kántor Péter* költő, műfordító és *Márton László* író, műfordító. Az elismeréseket 2009. április 1-jén vették át a szerzők.

AZ OLVASÓ/PRÓBA című felolvasószínházi sorozat keretében mutatták be *Visky András* *Megöltem az anyámat* című darabját

Füsti Molnár Éva rendezésében. Az előadást követően a szerzővel *Ágoston Zoltán*, a *Jelenkor* főszerkesztője beszélgetett április 6-án. A Cella Septichora-beli rendezvényen mutatta be *Visky András* *Gyáva embert szeretsz* című új verseskötetét *Csordás Gábor*, a *Jelenkor* Kiadó igazgatója.

„AZ OLVASÓ SZÁJÍZE” címmel *Márton László* íróval beszélgetett prózáiról, műfordításairól és színházi tapasztalatairól *Nagy Boglárka* kritikus, a *Jelenkor* szerkesztője Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában 2009. április 8-án.

A MAGYAR ÍRÓSZÖVETSÉG DÉLDUNÁNTÚLI CSOPORTJÁNAK új tagjai mutatkoztak be felolvasóesttel Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában 2009. április 20-án. *Fischer Máriát*, *Bartusz Dobosi Lászlót*, *G. Tóth Károlyt* és *Videcz Ferencet* *Méhes Károly*, az írócsoport titkára mutatta be a közönségnek.

AZ IRODALOMTUDOMÁNY MŰHELYEI című beszélgetéssorozatban a *Mekis D. János* és *Z. Varga Zoltán* szerkesztette *Írott és olvasott identitás – Az önéletrajzi műfajok kontextusai* című kötetet mutatták be Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában 2009. április 22-én. A szerkesztőkkel *Takáts József* irodalomtörténész beszélgetett.

Szerzőink

Bertók László (1935) – költő, Pécsen él.

Aczél Géza (1947) – költő, kritikus, az *Alföld* főszerkesztője, Debrecenben él.

Miklya Zsolt (1960) – költő, író, pedagógus, a Parakrétosz kiadó szerkesztője, Kiskunfélegyházán él.

Villányi László (1953) – költő, a győri *Műhely* főszerkesztője, Győrben él.

Szabó Ádám (1969) – író, középiskolai tanár, Budapesten él.

Szvoren Edina (1974) – író, Budapesten él.

Méhes Károly (1965) – író, költő, Pécsen él.

Horváth Viktor (1962) – író, műfordító, Pécsen él.

Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Lackfi János (1971) – költő, műfordító, a *Nagyvilág* szerkesztője, Zsámbékon él.

Gyukics Gábor (1959) – költő, Csepelen él.

Pollágh Péter (1979) – költő, újságíró, kritikus, a *Prae* szerkesztője.

Karátson Endre (1933) – író, irodalomtörténész, esszéista, Párizsban él.

Hites Sándor (1974) – irodalomtörténész, Budapesten él.

Kun Árpád (1965) – költő, Marifjorában (Norvégia) él.

Cseh Zoltán (1973) – költő, műfordító, irodalomtörténész, Dunaszerdahelyen él.

Baráth Katalin (1978) – reklámszövegíró és történész, Budapesten él.

Nagy Boglárka (1967) – kritikus, a *Jelenkor* szerkesztője, Pécsen él.

Kerpel-Fronius Gábor (1966) – informatikus, a PTE BTK Újkortörténet és Modernkori Történet programjának PhD-hallgatója, Budapesten és Pécsen él.

Mikola Gyöngyi (1966) – kritikus, Szegeden él.

Halmai Tamás (1975) – költő, kritikus, Pécs-Somogyon él.

Demény Péter (1972) – költő, író, kritikus, Kolozsvárott él.

Gárdos Bálint (1981) – az ELTE BTK Modern Angol-Amerikai Irodalom doktori programjának hallgatója, Budapesten él.

Fejérvári Boldizsár (1977) – a PPKE Angol Tanszékének, valamint az Eötvös József Collegium Angol-Amerikai Műhelyének oktatója, a *The AnaChronisT* szerkesztője, Budapesten él.

BERTÓK LÁSZLÓ

Ha nem hagyna le az idő

*Ha nem hagyna le az idő,
s meg akarnád előzni még,
varázsszőnyeg vagy lepedő,
megölelne a messzeség.*

*Csak fölemelnéd a karod,
és megállna a forgalom,
szájtátva bámulnák, ahogy
átröpülsz a pillanaton.*

*De csak ülsz, nézed a falat,
a percet, centit számolod,
s mert nem tudod, mennyi maradt,
az öl meg, hogy mennyire fogy.*

Előrébb élni kicsivel

*Előrébb élni kicsivel,
eljátszani, hogy boldogabb,
hogy máris ott vagy, annyi vagy,
és percről percre több leszel.*

*Nem a hegy csúcsát, az eget,
jövő esztendő, álmokat,
csak ahová a lábadat,
ami pár lépés, ami megy.*

*„Pozitívabban!”, mintha nem,
avagy éppen azért, ahogy,
ha ezt a gödröt valahogy,
már a poklok kapui sem.*

piár

hogy azért nagy marhaságokat még versben se írjak olykor a titokzatosan bokrozó szavak etimológiáját szótárból nézem vissza persze mikor nekem kellene piár nincsen benne csak a piál meg a piarista a tudományos megismerést virtuálisan is ellopják előlem az ürgének bőven elég ha olcsó szavakba dőlten hörög valamit többnyire a másvilágnak s akik egész életükben butító bizniszt kínálnak valamelyik homályos sarokban dörzsölik tenyerük azt mondanom sem kell itt a belső rejtett lelki járatokban gyorsan döccen ellenükre a le velük tőlem nincsen ugyanis e-mailbe szedett benyálós levelük és persze naiv romantikám oly sokat nem is számít így gyatra sejtéseim föl sem páráznak a víg napvilágig dohogva ülök magamban Agatha Christie-s élményekkel múltamba révedve akár a megvizezett szappan gyerekkorom emlékeiben olvadozom ahogy a nyíregyházi piacon a valami forradalommal kaszabolt véres romon sokáig kurjongatta egy szegény pára – aki magyar két kossuth-címert is tűzön a zakójára míg zöldre nem verték indulatos legények dohos pincékben gyanútlan fejét a szerencsésebb stációnál sokkal vidámabb lehetett az a svájcisapkás gondtalan legény ki feje búbjáig bevasporozva hisz a tartomány talán máig a vas és az acél honja pirkadattól feledhetetlen hangján góbésan kiabált – asszonyom magának nem kell korán felkelni ráér délben kefélni ha megveszi s elteszi porom e tanyasi pornóban kacagva dőlt a nép pedig pár száz méterre tőle még akasztgattak a pribékek ma már bizony nem érdem ám átlátszó füleimmel a parasztok között én is szélesen vigyorogtam aztán szépen hazahoztam a szerény kosarat melyet anyuka hivatal előtt még szegényes gonddal megpakolt benne üde szabolcsi krumpli igazi tejföl parázs zöldség és magvára még nem váló fosós szilva volt meg ilyenek óh azok az ártatlan spontán szemek melyeket csalfán beszó az ügyes kereskedelem s mikor már a hatalom növekvő önbizalmából évi vásárra is tellett izgatottan kocogtam a ragacos jaffa szörppel szájam zugait nyalogatva szüleim mellett s vettük ami visszafogottan kellett és szagoltuk a lacipecsenye egyetemes illatát oda csak nagyapa hedonikus bajsza villan át melynek rosszalló tettét utólag becsülöm nekem máig vigasztalanul nagy öröm ha az apró kis élvezkedéseket kihagyom valahol ez is hatalom a belső kényszert olykor kiengedni majd kordában tartani mások nyögéseit is persze hallani de valamit görgetni is az egy-élet néma vigaszából az alagsorban éppen sorban most a száználmas hazai ipar táncsics műbörgyára táncol – kérem ez a műbörgyár harminc országba exportál hallok aggkori füleimbe vissza ahogy recseg-ropog az érdesre konstruált hangszóró majd lassan felissza a kor vérszegény reklámját a zsbongó forgatag ám agyam rejtett zugaiban a műanyag megmarad s habár már a technika az úr az elkoszolódott technológiát azóta is bizalmatlanul lesem s mióta a nagy üzlet szellője valamit kiengedett pókhálós palackjából s az ember agyára a sok szélhámós vigéc rátol mindenféle hamis információt legközelebb például a kába egyetemi évek alatt mikor mozgékony szélhámósok hasfelmetsző dumájától eladósodva megvetted a tétova kultúrában leomló falat miközben nőre és hideg sörre nem maradt később pedig családotól bolyongani kezdesz egy pláza-világban mely globálisan rendkívül progresszív s liberálisan képzett barátaid azonnal levágnak ha ellene szegülsz engem újabban az is érdekel mi van legbelül végighúzva gerincemen azt a piaci vonalat mely posztmodernbe mártva néha még működik is néha elakad s az elkorhadt árusító asztalokkal a messzi múltból nem tudok mit kezdeni sokszor már csak a nosztalgia mi az ifjúság tünékeny hangulatait felleli érvei pedig védhetetlenek itt fények ott kopott kisgyerek egyre közelebb a sír nézd el nekem holnapi sire

Côte d'Azur

Chagall tollnyomain

1

*Még betöltötte az egész teret,
még hihette azt, hogy szeretni tanul.
Pedig csak szenvedett. Harminc éve,
markotányosnőként egy hibátlanul*

*elkendőzött háborúban, ahol
a felek egymás felé fordulása
is csapda, rejtett aknamező. Látja
már, belátja, hogyne, persze. Lakol*

*is érte. Nem miatta, hisz nem tehet
róla, csak érte. Még itt lakik, kicsit,
de már tudja, értette ő mindig is,*

*hogya a mozdulat, amivel reggel fel-
tesz egy kávé, beoltja magát, semmi
ahhoz képest, mit jelent szeretni.*

2

*Ahhoz képest, mit jelent szeretni,
tartani a lombot, mint őszig a fák,
s ahogy súlyosbodik üresen az ág,
még a hiányát is elengedni,*

*és így tovább, könnyűnek tűnik minden
szín. Pedig St. Paul erődfalain
innen és túl annyi szín, amennyit
befogadni sem képes a szem, hiszen*

*nem látja, csak nézi a csodát. Tócsa
fölé egy kislány hajol. Levélhíd
épül, s valahol hullani készül a*

*ciklámen palást. Rozsdás tavon visz
át a herceg útja. Karjában tartja
a lányt, és színehullott álmait.*

3

*A lányt és színehullott álmait
nem őrzi csak néhány bíbor szírom,
s egy cickafarktányér, amit a síron
láttunk. A kőlapra tett pár kavics*

*egy-egy kék öböl őrizte lábnyom.
Kavicsot lépő angyalok jártak itt,
valamikor, körbetáncolták, mind,
a kéket, lépdeltek köré egy partot.*

*A partra hozza vágyait minden
leány és fiú azóta is. Könnyű
léptekkel sétál, a kezébe vesz*

*egy kavicsot, elsuttog fölötte
valamit, fohásza felszáll, mint a füst.
Elfelejt, míg kimond egy nevet.*

4

*Elfelejt, míg kimond, egy nevet
őrizz pedig, nem szól, csak festi eléd.
Tudja, csak ami könnyű, lehet nehéz.
Levegőt lehel színei közé, s lesz*

*kék víz, amiből borjak jönnek elő,
lesz kék asszony, aki fölöttük áll,
s míg szemével hív, szájával furulyál,
kékjéből egy sárga hajú lányka nő.*

*Mire felnő, az évig, vérnarancs lé
öleli körül. Zöldherceg levetett
palástja. S a lány elveszti színét,*

*míg a palástba merül. Helyette
lesz-e más? Kicszerélhető-e a név?
Kimondhat-e téged valaki még?*

5

*Kimondhat-e, téged, valaki még?
Adhat-e ciklámen szárnyat a vágynak,
ami lépten-nyomon lobogni támad
benned? Azt mondd, nyilván, semmiképp.*

*Pedig figyeld csak, a pínéák fölött
zöld arcú lény figyel, türkiz király.
Tekintete alatt – őrfény talán –
kettéhajolnak a fák, zárul a kör.*

*Az öböl lustán ölel, egy halfarok
csobban, vitorla tűnik fel vagy el.
A komplementer ég tűzzel felel.*

*Kárminba mártott mellbimbóidon
órlángként lobban a fönix jele.
Eljött, kormos bóbitája a hold.*

6

*Eljött, kormos bóbitája a hold,
evezőtollait megperzselte a nyár,
párja útra kelt, ő maradt, őrmadár,
fészekalja is, messze. Egyszer volt,*

*hol nem, volt egy király, aki utat
töretett magának a sziklákon át,
páncéling helyett útépitő ruhát
viselt a hős sereg. Forró aszfalt*

*szaga vegyült a rozmaring, szurok-
fű illatával. A király szerette
ezt a fűszerillatot, de vérszemet*

*kapott, s megcélozta, mind, a szirteket.
A monda szerint az egyik ráomlott.
Rí az őrmadár, a viharherold.*

7

*Rí az őrmadár, a viharherold,
szélre feszítve vitorlaszárnya.
Az öböl nemsokára meghasad.
Terített asztal, gyümölcsrel pakolt,*

készül az új megpróbáltatásra.
Az apa metszett poharát friss vízzel
tölti, fiának nyújtja. Kenyeret szel,
s meghajol minden mozdulatnál újra.

A fiú emeli poharát, átnéz
a vízen, a metszett szőlőfürtön,
minden eltorzul odaát, ketté-

válik az arc, és az asztalöblön
kenyérsereg vonul át, szinte rögtön.
Kóstolja a világ görbületét.

8

Kóstolja a világ görbületét,
kavicsról kavicsra néz, íveket gyűjt,
ívelt vonalakat, miket gömbölyű
formákra rajzolt a hullámverés.

Quoi est? – kérdi a madárforma asszony.
Csak franciául beszél. Kezével
verdes, horgas csórt formál, mert ő egy
papagáj, kis követ vesz elő, azon

mutatja. Papagájfej alakú.
Mulat magán, s kéri, mutassam én is.
Zsebemet húzza a sok kő, amúgy

szépek mind, de egyik sem az igazi,
egyik se mutat meg minket. Valami
hiányzik a széphez. Valami tanú.

9

Hiányzik a széphez valami tanú.
Vagy valaki. Vagy csak egy szerv. Gyerek
szeme, mondjuk, mi az ajtóréson túl
látható mozdulatokból filmet

kreál. Legyen a rés éppen annyi,
amin egy gyerek bármikor átfér.
Legyen mögötte konyha, sárga fény,
korán leszálló est, ami meglepi

*az asztal fölé hajoló asszonyt.
Füzetbe ír. Aztán egy másikba.
Füzetek rétegződnek egymásra,*

*tornyot épít vagy várfalat. Falat bont,
újrarakja, mit egyszer már felrakott.
Felfigyel. Megáll egy pillanatra.*

10

*Felfigyel, megáll egy pillanatra.
Haját a szél arcába gyűjti, összes
haját. Két kézzel fésüli hátra.
Rasztásodnak, s szinte kifehérülnek*

*tincsei. Nem költ melírozásra.
Ég és víz, ahol összeér, kéikkel
a kék, párizsi, azúr és kobalt,
kifehérül, mint a lámpasor éjjel,*

*mint műtéli heg a hasfal alján.
Túl szőke és kék minden árnyalatán,
átizzik téren, tengeren, s hajába*

*beleborzol az angyalöböl szárnya.
Kócolja, fésüli összes haját.
Arcot bont és épít tollaival.*

11

*Arcot bont és épít tollaival,
mert megvan az ideje a színek szét-
szórásának, összerakásának, és
megvan az ideje a ráncoknak*

*is. Csak az idő teheti széppé
az erődde emelt várost, amelynek
hugenottái rég elmenekültek,
de szűk sikátorai, kövei még*

*őrzik lakói nyomát. Csak az idő
teszi a kiűzetés nyomán támadt
vágyat széppé, tüzeit szédítő*

*repüléssé. A tűz is csak haltestű
madár. Idővel mélyre úszik. Farka
szárnyat idéz a boldog állatokra.*

12

*Szárnyat idéz a boldog állatokra.
A hal inverze hogyan lesz madár?
Vagy madarakat hordozó szarvas,
ki inni csak türkiz vizekre jár?*

*A folyó medre is egyre mélyül, míg
a víz észrevétlenül követ csiszol.
Fenn kiégett karszt, lenn folyó, valahol.
A kettő között függőleges híd,*

*egy fénypallos vigyáz. Nem vezet út,
csak a párkány szélén, a félelmen át.
Talpa is beleizzad. Vezet tovább.*

*Szárnyakat kap vagy medvetalpat? A Ford-
hang az ismerős medvebrummogás,
jó szándékához nem férhet gyanú.*

13

*Jó szándékához nem férhet gyanú,
színes tollakkal érkezik a herceg,
madárléptékkal mérve ünnepelhet,
lépte a lomb fölött pínéa szagú.*

*Palástját leejti csak a földre,
belseje kifordul, alvadt bíborát
szétteríti, körbe, mint ki odaát
sincs, ideát is elenged, mindent.*

*Nincs több elragadtatás, ciklámen ágy,
ez az utolsó már gyantaillatú,
beléragadni inkább bolondság,*

*mint bölcs tett. Vállán örökzöld a bú.
Színes tollakkal festene tovább.
Esőkabátot ölt az inverz azúr.*

14

*Esőkabátot ölt az inverz azúr.
Hihetnéd, valaki vaskos tréfát
úz veletek. Tegnap fényes arcát
mutatta, mára meg azt, hogy elborul*

*előbb-utóbb minden, ami még nem
jelenti azt, hogy ki is borul. Újra-
tervezés. A GPS-hang nyugalma
tölt be, mint távlatot a fellegek.*

*A tér visszavonul. Mikor vette fel
utoljára esőkabátját, mikor
figyelte az áttetsző spalettákon*

*át eredetét, nem tudom. A csepp
megelőzi az esőt, ami az előbb
még betöltötte az egész teret.*

15

*Még betöltötte az egész teret,
ahhoz képest, mit jelent szeretni.
A lányt és színehullott álmait
elfelejti, míg kimond egy nevet.*

*Kimondhat-e téged valaki még?
Eljött, kormos bóbítája a hold.
Rí az őrmadár, a viharherold,
kóstolja a világ görbületét.*

*Hiányzik a széphez valami tanú.
Felfigyel, megáll egy pillanatra.
Arcot bont és épít tollaival.*

*Szárnyat idéz a boldog állatokra.
Jó szándékához nem férhet gyanú.
Esőkabátot ölt, az inverz az úr.*

egyre bonyolultabb

*Ki olyan szerencsés, hogy saját, hajdan közömbösen hordott
ingét gombolja szerelméről?
S akkor még szót sem ejtettem bőröd és szám találkozásairól,
amíg a fehér anyagtól megszabadítva
lassanként kibontom gyönyörű testedet.
(Nem beszéltünk róla, de bizonyosan észrevetted,
hogy egyre bonyolultabb szépségben nyílnak a neked hozott rózsák.)*

a legközelebbi

*A körfűrész vésző ujjai.
Egy fiú bokától csonkolt lába.
Altatás, aztán műtét, közölték.
És nevezd meg a legközelebbi hozzátartozódat.
Diktáld címemet.
Tenyeredben a tengeri sün fájdalmas tüskéivel.
Éjszaka, a kézműtét utáni kábulatban kétszer is felhívsz,
hogy elmondd: jól vagy. A legközelebbinek.*

egyre kevésbé

*Két éve még nem születésnapodra készültem.
Naponta felszálltam a pannonhalmi buszra,
egyre nehezebb szívvel szorongva
a fáradtan vagy vidáman hazatérő emberek között.
Fogyatkozó reménnyel kaptattam az amúgy szép úton,
föl a hegyre, föl valakihez,
aki egyre kevésbé hasonlított ahhoz a gyönyörű asszonyhoz,
aki világra hozott engem.
Még nem is volt erőm elmondani,*

*hogy a földszinten lakó nénikének
– mindig érzem, mikor öntözi a virágokat –,
az orvos ugyanazt a kenőcsöt írja fel,
mint utolsó éveiben édesanyámnak.*

angyal nézi

*Radnóti, mint afféle szépségimádó,
áhitattal nézett édesanyámra,
aki kenyeret nyújtott felé,
s az elcsigázott emberben is látta az angyalit.
Néhány másodpercig tartott mindez,
a keretlegény elzavarta édesanyámat,
s a menet hamarosan a téglagyárhoz ért.
Ugye így történhetett?
Tudod, édesanyám annyira félt a bombázásoktól,
hogy Győrszentmártonra vagyis Pannonhalmára költöztek,
apám nővérénél laktak a téglagyár közelében.
És mesélte, amikor közeledett a sárga csillagos menet,
beszaladt a házba kenyérért.
Visszatérve úgy érezte, egy angyal nézi őt.*

Vonatút

„csorba lépcsőkön le az alvilágig”
(Ismeretlen XXI. századi magyar költő)

Minden egy vonatúttal kezdődött, hogy utóbb ezzel a vonatúttal végződjék is minden. Egy szép májusi napon, a második évezred fordulóját libamód követő évek valamelyikén. Egy olyan napon, amelyet mintha eleve nászútra terveztek volna az égi műhelyekben. Sütött a nap, kékllett az ég, ragyogott a fényben a Kéleti Vasút eklektikus épülettömbje. Kiköpött biedermeier idő volt, habos kávé és kuglófos, talán csak néhány jól táplált báránnyelű hiányzott a teljességhez. És ez így is volt rendjén, hiszen Kollarik valóban nászútra igyekezett, illetve oda tartott, mivel az igyekvésnek még a látszatát is kerülni kívánta. A nászút nem rövidtávú futás, amit egy lélegzetre kell megtenni, hogy aztán célba érkezvén kiüresedett tudattal abban se legyünk biztosak, ki győzött. Nem, a nászút komótos vasárnap délutáni séta, az élet napos oldalán, kart karba öltve szívünk választottjával. És ez a séta egy nászúthoz illő, idilli városkába vezet, mondjuk Vlagyivosztokba. Addisz-Abebába. Esetleg Phenjanba. Vagy ha valaki nem rabja a közhelyeknek, és igazán egzotikusra vágyik, akkor a távoli és titokzatos Bécsbe. Márpedig Kollarik ilyen volt, megrögzött kalandor, aki még a nászútját is feláldozta ködös képzelgéseinek.

Jóllehet járt már Bécsben – amennyiben járásnak lehet nevezni, ha az ember (mert az ember már tízévesen is ember) egy hosszú út első állomásaként lekaszálódik az egyórás pihenőjét töltő vonatról, és néhány évvel idősebb bátyja jó néhány centivel hosszabb lábának hatalmas lépteit már-már futva követve, elmerészkedik a pályaudvar kijáratához, ott néhány pillanatig kibámul a környező utcákra, és közben izgatottan, ám különösebb meghatottság nélkül gondol arra: „lám, ez Bécs...” Ezt a hosszú utat Kollarik a szüleivel tette a világ egy távoli pontjára, a francia fővárosba. Kollarik apját, aki klasszika-filológus volt, ugyanis meghívták egy évre vendégtanárnak az ottani nagy múltú egyetemre, és ő magával vitte a családját. Ami nem volt a legegyszerűbb dolog. Minthogy azokban a régi időkben Magyarországon minden külföldi út nagy utazásnak számított. Még az egynapos bécsi kiruccanás is. Hát még egy év Párizsban. Főleg családosul. Ami kicsit olyan, mintha örökre menne az ember. Márpedig azokban az időkben örökre menni tényleg csak örökre lehetett (vagy legalábbis *időlegesen* örökre, ami egy és ugyanaz). Már ha lehetett. Amit Kollarik a maga tízéves fejével föl sem ért igazán, csak azt vette észre, hogy a szülei már indulás előtt rendkívül idegesek voltak, de indulás után, az idő és a távolság előrehaladtával, ha lehet, még idegesebbek lettek. Idegességük akkor érte el tetőfokát, amikor a vonat néhány óra és kilométer elteltével egyszerre megállt, és hosszú percek, sőt

tízperceken keresztül úgy tett, mintha sosem is indulna tovább. Kollarik nem értette a helyzetet. Fáradt volt, nyugós, addigra már elcsitult benne az utazás okozta kezdeti lelkesedés. Ám a szülei ezúttal nem voltak tekintettel a fáradtságára, és szinte ingerülten világosították föl, hogy a határra értek. Ez a szó, a *határ*, viszont egyszerre fölvilányozta Kollarikot. Nem tudta pontosan, mit jelent, még sosem járt a határon, de a fogalom varázserővel bírt számára. Sőt nem csak az ő számára. Akkoriban ez a fogalom Magyarországon, így vagy úgy, mindenki számára varázserővel bírt. Kollarik például hallott valamit a nagyapjától, aki valahányszor a kezei közé kaparintotta, főként nyáron, a hegy tetején, a balatoni házukban, de év közben is, ha éppen náluk töltött egy hétvégét a hatalmas belvárosi lakásban, mindig elárasztotta a történeteivel. A nagypapa azt mesélte, hogy egyszer régen, valamikor (ő nyilván pontosan mondta, de Kollarik számára a nagypapa minden története beleveszett az időtlenség homályába) *megnyílt a határ*, és mindenki mehetett, amerre látott, és ő mennyire bolond volt, hogy mégis itt maradt. Kollarik számára nem volt világos a történet, hogy miért és főként hova is akart volna elmenni a nagypapa, de élesen megmaradt a fejében, hogy a határ olyan valami, ami általában zárva van, de egyszer-egyszer (talán varázsige hatására) mégis megnyílik. És akkor mindenki mehet, amerre lát. És most, amikor ott álltak a vonattal a határon, látta a szülein, hogy az a kérdés, megnyílik-e számukra. Nem tudta, hogy kell az egészet elképzelni, de valami különleges attrakcióra, rendkívüli látványosságra számított. De aztán csak annyi történt, hogy fölszállt egy csomó egyenruhás ember (a *határőrök*, miként a szülei suttogásából megtudta, és ez megint érdekes volt számára: ők tehát azok, akik vigyáznak a határra, és amikor eljön a megfelelő pillanat, megnyitják, hogy mindenki meheszen, amerre lát), akik közül néhánynak géppisztoly lógott a vállán (legalábbis Kollarik később előszeretettel emlékezett így erre a jelenetre), elkértek mindenféle iratokat az apjától, és sok-sok kérdést tettek fel neki, de aztán nem mondtak semmit, csak elmentek. Majd újabb egyenruhások jöttek, akik belenéztek a csomagjaikba (rengeteg csomagjuk volt, az apja indulás előtt az egész kupét telepakolta), és szintén feltettek mindenféle kérdéseket, de aztán ők sem mondtak semmit, csak ők is elmentek. És utána még hosszú ideig (Kollarik számára *időtlenül* hosszú ideig) állt a vonat, míg végül nagy nehezen elindult. Kollarik erre ébredt. És rögtön megkérdezte, ezek szerint megnyílt-e a határ. De a szülei csak rejtelmesen mosolyogtak, és azt mondták, aludjon tovább. Legközelebb pedig már akkor ébredt föl, amikor Bécsbe érkeztek.

Ám az igazsághoz hozzátartozik, hogy Kollarik járt még egyszer Bécsben. A nagy párizsi útnál jóval később. Kollarik akkor már felnőtt volt, már ha felnőtt-ségnek lehet nevezni, hogy valaki betöltötte a nagykorúság hivatalos, államilag szabályozott korhatárát, tehát már járhat tizennyolc éven felüli filmekre, nyilvános helyeken is fogyaszthat alkoholt, sőt szabadon választhat a demokratikusnál demokratikusabb pártok és képviselőjelöltek között (mert akkorra már nem ugyanazokat az időket élte a társadalom, mint a nagy párizsi utazás idején). Mi több, jogában lett volna a maga lábára állni, saját lakásba költözni, megnősülni és gyermekeket nemzeni, hogy ő is a társadalom hasznosan tevékeny tagjának érezhesse magát. Kollarik azonban hiába volt megrögzött kalandor, csak módjával és megfelelő óvintézkedésekkel élt ezzel a jogával. Elköltözött ugyan a szüle-

itől, de nem jutott tovább a nagyszülők hatalmas belvárosi lakásánál, ahol hely volt ugyan bőven a számára, de volt egy nagypapa is, aki örökké mesélésre éhesen leselkedett a szomszédos szobában, és meséi a gyermekkor távolodtával, de különösen az összezártság állandóságában némiképp kiszámíthatóvá és főként önismétlővé váltak, és ezáltal a hatalmas belvárosi lakás is jócskán veszített a méreteiből. Főként, amikor Kollarik asszonyt hozott a házhoz. Az első feleségét (akiről később Kollarik jobban szeretett hallgatni – ezt a körülményt azonban most, sajnálattal, figyelmen kívül kell hagynunk). Akire a nagypapa úgy tekintett, mint egy másik unokára, vagy még inkább, mint egy másik potenciális mesehallgatóra. Akit csak át kell rendelni a szomszéd szobából (illetve a legváratlanabb pillanatokban kell rányitni az ajtót), és már kezdeni vagyis folytatni lehet a végtelen történetet. Ebből az egyre *fokozódó* helyzetből Kollarik merész kalandokkal kereste a kitörést. Például kiruccant egy napra Bécsbe. Persze ezt a bécsi kiruccanást nem teljesen egymaga szervezte meg, hiszen nem volt az a kifejezetten szervező típus, hanem rábízta egy idősebb, családi barátjára, aki szintén nem volt ugyan utazásszervező, de rendelkezett bizonyos adottságokkal, amelyeknek Kollarik nem volt a birtokában. Volt például autója, pénze és szabad kapacitása. Ez utóbbija ugyan Kollariknak is volt, de az előbbieket hiányában legfeljebb gyalog indulhatott volna útnak. Így viszont elegánsan beszállította első feleségét az idősebb barát előzékenyen rendelkezésükre bocsátott autójába, amelyet újfent csupán merő előzékenységből maga az idősebb barát vezetett, mint egy jól idomított úri sofőr, aki egyben idegenvezető is, hiszen az idősebb barát úgy ismerte Bécsset, mint a tenyerét. Legalábbis ezt állította. Ami minden bizonnyal igaz is volt, hiszen úgy kalauzolta Kollarikot és annak első feleségét az osztrák fővárosban, mintha csak a tenyerén hordozta volna őket. Erről a tényerről azonban véletlenül sem volt szabad lelépniük. Az idősebb barát mindent megmutatott Kollarikéknak, amit ő fontosnak tartott a városból, különös tekintettel azokra a helyekre, amelyekhez személyes élményei fűződtek. Ebből következőleg beültek abba a kávéházba, ahol ő annak idején..., megebédelték abban a vendéglőben, ahol ő egyszer..., sétáltak azokon az utcákon, amelyeket ő annyira, de annyira..., és betértek ugyan a világhírű múzeumba, melynek képtára a klasszikus festészet számtalan remekművével büszkélkedett, de csak azokat a képeket nézték meg, amelyeket ő fontosnak tartott. A város túlsó végében lévő szecessziós gyűjteményhez pedig el sem zárándokoltak, mert az idősebb barát „nem rajongott” a szecesszióért. Így aztán Kollarik némileg olyanak érezte ezt a bécsi kirándulást, mintha a nagypapa vezette volna őket körbe emlékeinek zegzugos panoptikumában. Még az is megfordult a fejében, hogy ezért kár volt kilépniük a hatalmas, bár az utóbbi időben kissé összezsugorodott belvárosi lakásból. Ám az első feleségének láthatólag tetszett a sajátos városnézés, csüngött az idősebb barát minden szaván, nagyokat kacagott percenkénti szellemességein, és kizárólag azokat a festményeket méltatta figyelemre, amelyeket az önkéntes szellemi vezető útmutatása szerint figyelemre méltónak kellett találnia. Ezért aztán Kollarik is kezdte más szemmel nézni ezt a sajátos kiruccanást, és megpróbálta csak a jó oldalait tudomásul venni, vagyis elsősorban azt, hogy az idősebb barát sehol sem hagyta őket fizetni, nemcsak a kávé és az ebédet állta, de visszaindulás előtt még egy-két búcsúsörre is meghívta őket – mármint csak Kollarikot,

mert Kollarik első felesége nem szerette a sört. Kollarik viszont ily módon kelleme bágyadtságban töltötte a hazautat az idősebb barát elegáns kocsjának hátsó ülésén, és csak fél füllel hallgatta, hogyan évődik egymással egész út alatt az ő első felesége (akiről csak Bécsben derült ki, hogy rosszul van a hátsó ülésen, s ezért visszafelé *mindenképpen* előre kellett ülnie) és az autót vezető idősebb barát.

Kollarik nem szerette ezt a történetet, nem szerette tehát Bécset sem, dacára a tízéves kori emlékek, melyben Bécs a vég nélküli utcák hívogató városaként maradt meg számára. De ez az idő már elmúlt, ahogy elmúlt az első feleség ideje is (*végtelenül* hosszú időbe telt, míg az is elmúlt), Kollarik közben másodszorra is megnősült, s ez az ifjú felesége olyan tehetséges szanitéként gyógyította a múlt sebeit, hogy már-már a hegek is nyomtalanul eltűnedeztek. Így aztán egyszerre mégiscsak Bécs lett a nászút tervezett célpontja, amiben némiképp az is szerepet játszott, hogy ehhez a tervezéshez nem kellett különösebb előkészületeket tenni. Csak le kellett foglalni egy közepes árfekvésű bécsi szállást (nem túl drágát, hiszen Kollarik középiskolai tanári díjazása nem tette volna lehetővé, de nem is túl olcsót, elvégre nászútja legfeljebb kétszer-háromszor van egy életben az embernek), és csupán meg kellett venni a vonatjegyeket. (Na meg persze, afféle előfeltételként, össze kellett házasodni, de ennek az aprócska ténynek jelen történetünkben mindössze háttérinformációs szerep adatott.) *Csak. Csupán.* Ez a két viszonyzó is mutatja, milyen határozottan megváltoztak a viszonyok Magyarországon Kollarik első bécsi útjához képest. A nagy útból, amit korábban jelentett, egyszerre mindennapos, kedélyes kis kiruccanás lett. Sőt már az sem. Már nem is volt divat Bécsbe menni. Hiszen annyi lett az egész, mint átmenni egyik szobából a másikba. Ennek megfelelően a *határ* szó is elveszítette jelentését. Pontosabban, ahogy ez a szó korábban csak egy bizonyos kontextusban, nyugati határként létezett, úgy most áttevődött az ország másik felére, és csupán keleti (esetleg déli) határként értelmeződött. De valójában úgy is alig. Lassan kezdett felnőni egy nemzedék, amely számára a *határ* fogalma szép lassan értelmezhetetlenné, de legalábbis nem értelmezendővé vált. Ehhez a nemzedékhez tartozott Kollarik (második) felesége is. Így számára magától értetődő volt, hogy az ember úgy utazik Bécsbe, hogy fölül a vonatra, és meg sem áll az úti célig. És még (már) útlevele sincs szüksége. Kollarik viszont ezt csak nehezen tudta fölfogni. Pedig alig érintette valamivel többször annak az elmúlt világnak a talaját, mint a (második) felesége. És mégis. Úgy látszik, abból a világból ennyi is elég volt. Így aztán némi időbe telt, amíg a (második) felesége rávette, hogy hagyja otthon az útlevelet. Hiszen a személyi is elég. És elég fölszállni a vonatra, és nem kell görcsösen összehúzódva üldögelni a határig. Mert nincs többé határ.

Így indult ez az út. A nagy utazás, amely eredetileg kicsinek készült, egy kedélyes, kis bécsi kiruccanásnak. És talán éppen ez volt a baj. Mert egy nászút nem kedélyes kiruccanás. Egy nászút mindig a végtelenbe vezet. Akkor is, ha válással végződik. Sőt akkor csak igazán.

Így indult ez az út. Kollarik (második) feleségével, aki a maga megszokott módján felhőtlenül csacsogott az útitervről (amelyben gyanúsán központi szerepe volt egy bizonyos sétáló utcának és a benne található ruhaüzleteknek), az időjárásról és a vonatablak előtt elsuhanó tájról – vagyis tulajdonképpen bármiről, hiszen csacsogásának nem volt más célja, mint hangot adni határtalan elégedett-

ségének, hogy férjhez ment, és elindult élete (első) nászútjára. És Kollarikkal, aki ott kuporgott az ülésen mellette, látszólag figyelmesen hallgatva ifjú hitvese életörömtől duzzadó szavait, ám valójában begubózva önnön megmagyarázhatatlan szorongásába, amit még egy ilyen röpke utazás is keltett benne.

Kollarik egy ideig valóban úgy tett, mintha lekötne a fülkagylóját csiklandozó bájos hangáradat, de aztán tüntetően lekapta a poggyásztartóból kisméretű hátizsákját (felesége útmutatása szerint nagyobb táskára semmi szükségük nem volt, elvégre három nap Bécs egy fogkefével és egy váltás fehérneművel is teljesíthető, amivel őszintén zavarba hozta Kollarikot, aki még egy félnapos kirándulásra is előszeretettel csomagolt bőröndbe, az időjárás minden szeszélyére fölkészülve – ráadásul figyelmét véletlenül sem kerülte el az a tény, hogy a feleségének látszólag hasonló méretű hátizsákja a fizika törvényeit meghazudtolva a ruháknak és piperecikkeknek legalább három-négyszer nagyobb mennyiségét volt képes befogadni, mint az övé), és előbányászta belőle azt a karcsú kis kötetet, amelyre még előző nap az iskolai könyvtárban bukkant, és amelynek a bécsi útikalauz szerepét szánta. Ahogy felütötte a könyvet, rögtön látta, hogy jól választott, mert ugyan egy szokványos útikalauztól elvárható praktikus információkat nemigen talált benne, de Kollariknak nem is volt szüksége ilyen jellegű tudnivalókra. A lehető legkevésbé volt kíváncsi olyan hétköznapi tényekre, mint hogy merre keresendő a *stefánszdom*, mikor tart nyitva a *kunsthistorisches* múzeum, vagy mennyiért lehet *winersnilit* enni. Ellenben már a második vagy harmadik oldalon érdekfeszítő leírásba ütközött egy külvárosi templomról, amely az örültekháza közvetlen szomszédságában van, és amelyet csak hetente egyszer nyitnak ki, kifejezetten az örültek számára, akik ott hallgatják a vasárnapi istentiszteletet. Ezt egy öreg pap celebrálja, aki már félúton van a mennyország felé, beszélni is alig tud, csak egész halkán, magában motyorássza az evangéliumot, de talán éppen ezért tud szót érteni az elmeháborodottakkal, akik soha nincsenek annyira nyugton, mint a heti egy szentmise idején. Kollarik látta maga előtt a templomot: mindössze kápolnányi, szecessziós (*Jugendstil*) épület, amelyet Klimt-freskók díszítenek, és csak véletlenszerűen, öntudatlan bolyongások eredményeként lehet rátalálni, talán éppen vasárnap délelőtt, a mise idején, hogy aztán az örültekkel együtt lehessen végigmeditálni az öreg pap alig hallható prédikációját.

Itt tartott Kollarik az olvasásban, amikor nyílt a fülke ajtaja, és egy férfi lépett be rajta. Pontosabban megállt az ajtóban, megkérdezte, van-e szabad hely, majd a választ meg sem várva fölrakta holmiját a poggyásztartóba. Mentségére szóljon, az igenlő válasz kicsit késett. Ennek az volt az oka, hogy Kollarik felesége belefáradván a csacsogásba és az életörömbébe, elszunnyadt Kollarik vállán, Kollarik pedig soha nem volt gyors válaszadó. Különösen akkor nem, ha beléfagyott az út kezdetétől fogva egyébként is didergő szó. Ennek viszont külön oka volt. Mégpedig az, hogy a belépő férfi megszólalásig hasonlított arra a bizonyos idősebb családi barátra, aki egyszer annak idején Kollarikot Bécsben kalauzolta, hogy aztán valamivel később némileg más típusú szerepet töltsön be az életében. Ez a más típusú szerep abból állt, hogy letelepedett Kollarikék nappalijának közepére, maga mellé húzott egy széket, és mintha ő lenne a gondos házigazda, erre a székre invitálta a meglehetősen tanácstalanul álldogáló Kollarikot, átkarolta a vállát, mint afféle idősebb családi baráthoz illik, majd a lehető legközvet-

lenebb, nagy realista írókat idéző stílusban közölte vele, hogy feleségül akarja venni Kollarik (első) feleségét.

A jelenet annyiban emlékeztetett a mostanira, hogy Kollarikban akkor is benne ragadt a szó. Ám a fölkébe lépő, majd letelepedő férfi nemhogy szót, még pillantást sem vesztegetett Kollarik (második) feleségére, hanem letelepedett az ülésre, és újságjába burkolózott. Ráadásul tényleg csak megszólalásig hasonlított az idősebb családi barátira, mert a hangja, ha nem is teljesen, de más volt. És mivel minden más volt (a helyzet és a szereplők egyaránt), mint egykor, Kollarik is fellélegezhetett. Volna. Ha Kollarik nem Kollarik lett volna. Hanem, mondjuk, ez a másik férfi, aki megszólalásig hasonlított egy harmadik férfira, és most tökéletes lelki nyugalommal terpeszkedett az ülésén, keresztbe tett lábakkal, újságjába mélyedve. Minden bizonnyal üzletember, aki röpké tárgyalásra utazik Bécsbe, talán másnap már jön is vissza, miután sikeresen megállapodott a partnerével, Herr Himmlerrel egy nagy léptékű sertésszállítási projektről. Vagy disszidens magyar, aki annak idején a zöld határon át hagyta el Magyarországot, és azóta jól menő egzisztenciát épített fel magának odakint, hogy a határok leomlása után rendszeresen járjon haza, és szerencsés kétlakiként mindkét helyen otthon érezze magát. Életerős magabiztos férfiú, akinek a múltjában nincsenek székek meg vállalkarolások meg közvetlen, nagy realista írókat idéző bejelentések. Vagy ha vannak is, azokat ő maga tette.

Ha ilyen lett volna Kollarik, akkor most föllélegzett volna. Pontosabban nem is lett volna miért föllélegeznie. Kollarik viszont Kollarik volt, aki még egy ilyen apróságon sem tudta gyorsan túltenni magát, és úgy érezte, ha nem is fuccs a gondtalan nászútnak, de legalábbis időbe fog telni, míg sikerül újra az örültekháza melletti szecessziós kistemplomra terelni a gondolatait.

Aztán alig telt el egy óra, és az idegen férfi ahogy jött, távozott. Nyilván leszállt az utolsó magyar állomáson. Tehát nem volt sem sikeres üzletember, sem kétlaki életet élő egykori disszidens. De legalábbis nem Bécsbe ment. Hanem valahova ide a határ közelébe (ami ugyebár már nem létezett), egy poros kisvárosba vagy sáros falvacskába, hogy folytassa színtelen életét, egy házsártos feleség mellett, aki minden bizonnyal megcsalja a sarki fűszeressel. Erre gondolt Kollarik, és ez a képzelgés olyan jó érzéssel töltötte el, hogy békés álomba merült.

Hangokra ébredt. Egy pillanatig nem tudta, hogy ezek a hangok az álmából származnak-e, de mivel az álmáról sem tudott semmit, úgy döntött, ez a valóság. Legalábbis valamelyik valóság. Amelyben különös hangokkal telik a világ. Nem is más a világ, mint ezek a különös hangok. Aztán körülnézett, és látta, hogy a vonatfülkében van, és a hangok a folyosóról jönnek. De valami továbbra sem stimmelt. Egyedül volt a fölkében. Ami azért lepte meg, mert a feleségének támaszkodva aludt el. „Nyilván kiment pisilni.” Ez tehát mégsem volt akkora talány. Ellenben a hangokat továbbra sem értette. Volt valami különös ezekben a folyosóról beszűrődő hangokban. Leginkább a hangokat körülölelő csönd. Mint ha nemcsak a vonat állt volna meg (mert a vonat állt), hanem a világegyetem is megszűnt forogni egy pillanatig, és mély csend *lőn*, mint szokott a vész előtt. Nem értette, mért jut ez eszébe. Elvégre annyi történt csak, hogy a felesége kiment vécére, és a folyosón férfiak beszélgetnek. Mert a folyosón férfiak beszél-

gettek. Legalábbis erre következtetett. És felállt, hogy kimenjen megnézni. Hogy utánanézzon a feleségének és a hangoknak. („Mintha nem beszélgethettek férfiak a folyosón... De ezek nem beszélgetnek. Hanem mit csinálnak? Ez az, ennek kell utánajárni.”) És kilépett a fülkéből. Pontosabban elhúzta az ajtót. És akkor, mielőtt bármit láthatott volna, meghallotta: „MENJEN VISSZA, LEGYEN SZÍVES!” Amiben nem a „legyen szíves”-en volt a hangsúly. Hanem valami más. Még csak nem is a „menjen vissza”-n. Azon volt a hangsúly, ahogy a szavakat kiejtették. Olyan hangsúly volt, amelyet Kollarik rég nem hallott. Akkor hallotta először, amikor a nagy utazásuk idején a határra értek. És az egyenruhások (akik közül néhánynak, legalábbis Kollarik emlékei szerint, géppisztolya is volt) bejöttek a fülkéjükbe, és megkérték az apját, hogy nyissa ki a csomagjaikat. *Megkérték.* Valóban. Azt mondták: „Legyen szíves kinyitni a csomagokat!” De úgy mondták, hogy abból a tízéves Kollarik is megértette, miért voltak a szülei annyira feszültek az elmúlt néhány órában. És akkor az apja, aki éppen Párizsba készült, hogy előadásokat tartson Pindarosz ódáiról és a homéroszi himnuszokról, kinyitotta a bőröndöket és rezzenéstelen arccal nézte, ahogy az egyenruhások turkálnak Kollarik édesanyjának bugyijai és melltartói között. Kollarik akkor megtanult valamit a hangsúly jelentőségéről. Így aztán amikor évekkel később, közvetlenül érettségi után, egyetemi előfelvételiként egy laktanyaudvaron újra hallotta ezt a hangsúlyt, már meg sem lepődött. Pedig akkor „legyen szíves” sem járt hozzá. Mégis rögtön tudta, hogy kell viselkednie. Most viszont meglepődhetett volna, olyan régen hallotta utoljára. És mégsem lepődött meg. Hanem azonnal visszalépett a fülkébe, és behúzta maga után az ajtót. Úgy látszik, volt ebben a hangsúlyban valami örökérvényű. Valami, aminek nem lehetett ellenállni. Csak lehuppanni az ülésre, és várni a sorára. Aminek úgylis eljön az ideje.

Pár perc telt el, és egyszerre nyílt az ajtó. Pontosabban fölrántották. Minden sietség nélkül, de ellentmondást nem tűrően. Két egyenruhás állt ott, az egyikük vállán géppisztollyal. „AZ ÚTLEVELÉT LEGYEN SZÍVES!” „Már megint ez a *legyen szíves...*”, gondolta magában Kollarik, „minek ez?... anélkül is odaadom...” De ez tényleg csak átfutott az agyán, miközben a keze már magától cselekedett, fölnyúlt a zsákjáért, és lekapta a poggyásztartóból. Kinyitotta a cipzárt, belenyúlt a táskába, és hirtelen megmerevedett. Akkor jött rá, hogy útlevelet kérték tőle, holott neki csak személyije van. „Ez csak megfogalmazás kérdése”, nyugtatta magát, és előhúzta az igazolványát. „Ez van nálam”, mondta határozottan szánt hangon, amit azonban nem érzett túl sikerültnek. Az első egyenruhás rezzenéstelen arccal nézett rá. „AZ ÚTLEVELÉT KÉRTEM!”, mondta változatlan hangsúllyal. „Ez van nálam...”, próbálkozott újra Kollarik, jobb ötlete nem lévén, majd gyorsan hozzáfűzte, mintha ezzel mindent megmagyarázna: „A feleségem is itt van...” „HOL?”, kérdezte az egyenruhás. Kollarik olyan sietséggel válaszolt, mintha minden a felelete gyorsaságától függne: „A vé..., mellékhelyiségben, gondolom...” „GONDOLJA VAGY TUDJA?”, kérdezte az egyenruhás, majd hozzátette Kollarik zsákjára mutatva: „ENNYI AZ ÖSSZES POGGYÁSZUK?” Kollarik ösztönösen fölnézett a poggyásztartóra, és csak akkor ébredt rá arra, amit már addig is észre kellett volna vennie: hogy eltűnt a felesége hátizsákja is. „Nem, nem, a feleségemnek is van egy táskája. Nyilván azt is kivitte magával. Az az igazság,

hogy én közben elaludtam”, bökte ki zavartan, de érezte, hogy ezzel önmagát sem győzte meg igazán. „A MELLÉKHELYISÉGBEN NINCS SENKI!”, válaszolta az egyenruhás, „MINDENT ELLENŐRIZTÜNK!” Ez volt az a pillanat, amikor Kollarik végképp zavarba jött, bár lehet, hogy nem a „zavar” a legmegfelelőbb kifejezés arra a mindent maga alá gyűrő pánikérzetre, ami kezdett elhatalmasodni rajta. „Az lehetetlen...”, nyögte, „hol lehetne másutt?...” „A MELLÉKHELYISÉGBEN BIZTOSAN NINCS! AZ ÚTLEVELÉT VISZONT MÉG MINDIG NEM ADTA ÁT ELLENŐRZÉS-RE!” „De hát mondtam, hogy nincs nálam...”, nyűszítette Kollarik. „AKKOR VE-LÜNK KELL JÖNNIE!”

Kollarik tett még egy kétségbeesett kísérletet arra, hogy meggyőzze az egyenruhásokat, de azok válasza sem méltatták, csak megvárták, amíg vállára veszi a zsákját, majd közrefogták és kísérenni kezdték a folyosón. Kollarik közben egyfolytában forgatta a fejét, hátha észreveszi a feleségét, de nem látta sehol. Mint ahogy senkit sem látott a vonaton, olyan üres volt az egész, mintha mindenki leszállt volna.

A peronon további egyenruhások álltak, mögöttük pedig kis, falusi állomás árválkodott, omladozó épülettel, rendezetlen veteményeskerttel és elkerített baromfiudvarral. Baromfinak azonban nyoma sem volt, ahogy síppal a szájában született, tányérsapkás vasutasnak sem. Mintha az egész állomás az egyenruhásoknak lett volna fenntartva.

Az épületbe kísérték, be a lepattogzott festékű, rozoga ajtón, el egy hatalmas, repedezett politúrú, szarbarna íróasztal mellett, amelyen alvó macskaként lustálkodott egy özönvíz előtti, tárcsás telefon, keresztül az egész szobán, a helyiség túlsó végében lévő másik ajtóhoz, amely mögött sufniszerű, kis kamra nyílt. „ITT VÁRJON A SORÁRA!”, mondta az egyenruhás, és behúzta maga mögött az ajtót. Kollarik nem egészen értette, milyen sorára kell várnia, elvégre semmiféle sort nem látott a perontól idáig vezető úton, miként egyetlen élő embert sem, ha csak az egyenruhásokat nem tekintette annak. De aztán más választása nem lévén beletörődött abba, hogy az egyenruhásokkal szemben mindig a sorára kell várnia az embernek, elvégre az egyenruhát épp azért találták ki, hogy sorba lehessen állítani az embereket, aztán pedig falhoz, vagy vonatra pakolni, és ide-oda szállítani, vagy esetleg egyszerűen berakni egy sufniszerű kis helyiségbe, aminek csak egy apró ablakocskája van, alig nagyobb, mint egy lőrés, amit azonban, fegyver híján, csak módjával lehetne bármire is használni. Mert kimásznia rajta meglehetősen bajos lenne. Meg egyébként is, mit csinálna az ember, ha kimászna ezen az ablakon? Kint lenne az állomásépület mellett, de nem lenne kint a vízből. Mert ott lennének az egyenruhások. És akkor nekiállnának kergetőzni... Mindez persze inkább kérdőjellel. Kollarik látta magát, amint egy csapatnyi egyenruhás elől menekül. Vagy megpróbálhatna elosonni. Mint a nagyapja a háború alatt. Amikor megállították az utcán idegen egyenruhások. Hogy egy kis munka. Mondták a maguk nyelvén. Amit akkoriban mindenki értett. Mármost ezt a kifejezést. Még ha a nyelvet egyébként nem értette is. És akkor Kollarik nagyapja a másféle egyenruhásokkal elment a közeli múzeum kertjébe, és ott látta, hogy hullák vannak egymásra halmozva. Meg látta, hogy más civil ruhások már nagyban ásogatnak. És neki is a kezébe nyomtak egy ásót. És akkor Kollarik nagyapja ásni kezdett. És ásott, ásott órákon keresztül a többi civil ruhással

együtt. De közben egyfolytában azon tűnődött, hogyan lehetne meglépni. Volt egy pillanat, amikor az egyenruhás őr nem figyelt eléggé, és akkor Kollarik nagyapja óvatosan letette az ásót, és elosont a hátsó kerítés felé. Amin aztán átmászott, és szépen hazasétált, mintha mi sem történt volna. Mintha munkából jönne. Miként abból is jött. Egy kis munkából.

De Kollarik nem volt a nagyapja. Ő még sosem ásott tömegsírt. És sosem kellett elosonnia. Így aztán maradt most is a fenekén. A sorára várva, a falatnyi suf-niban, ahol még széke sem volt, így aztán jobb híján a földre telepedett.

Ahogy egyedül maradt, első dolga volt fölhívni a feleségét. A mobilját az egyenruhások nem vették el tőle, így voltaképpen semmi akadálya nem lett volna, hogy ez sikerüljön, ám a megfelelő gomb megnyomása és az azt követő rövid várakozás után nem a megszokott hang jelentkezett, hanem egy személytelen, afféle egyenruhába bújtatott géphang, amely csak annyit közölt vele, hogy *a hívott szám átmenetileg nem kapcsolható*. Kollarik persze nem volt az a higgadt, sztoikus alkat, aki ezt azonnali beletörődéssel fogadta volna, újra és újra próbálkozott, és csak akkor hagyta abba, amikor a tíz-tizenötödik híváskísérlet után belefáradt a idegborzolóan ismételtgetett, folyamatos elutasításba. Káromkodott egyet, és dühében kikapcsolta a telefont, hadd váljon ő is személytelen géphanggá és legyen átmenetileg vagy akár örökre nem kapcsolható. És aztán csak ült a földön, mint bús magyar a siralomházban.

Hosszú ideig ült így, bár azt, hogy ez a hosszú idő öt perc volt-e vagy félóra, nem tudta volna megmondani. Aztán egyszerre nyílt az ajtó, és belépett rajta egy férfi. Pontosabban megállt az ajtóban, és megkérdezte... – nem, nem kérdezett semmit, csak úgy nézett, mint aki kérdez valamit, amit nem kell egészen komolyan venni, de azért nem lehet tudni, hogy részben nem komoly-e, valamit, ami nem *költői* kérdés, ugyan dehogy, sokkal inkább *jogász*i, vagy még inkább *ügyvédi*, mint amikor az ügyvéd, aki éppen egy pedofil kéjgyilkost vagy egy korrump politikust véd a tárgyalóteremben, akiről mindenki tudja, hogy nemhogy bűnös, de minimum kétszer annyi járna neki, mint amennyit a törvény szerint ki lehet rá szabni, és ő, mármint az ügyvéd, mégis úgy teszi fel a kérdéseit, hogy azok még véletlenül se közelítsenek bárminemű hétköznapi értelemben vett igazsághoz. Így nézett a férfi, vagyis úgy, ahogy mindig is nézni szokott. A nézése mondhatta azt is: „Na mi van, Kollarik, baszd meg, hát már megint szarba léptél?...” (a férfi sosem beszélt csúnyán, sőt a kifejezésmódja általában rendkívül kulturált, kifinomult és választékos volt, mint egy hobbyköltőé, aki kizárólag kenyérkeresetből úzi ügyvédi mesterségét, de vasárnaponként érzékeny verseket írogat, amelyek közül nem egy – némi szolid összekötéssel – már nyomtatásban is megjelent... – ám a tekintete hemzsegett a legalpáríbb káromkodásoktól), vagy mondhatta azt is: „Figyelmeztettelek, Kollarik, hogy rossz vége lesz a marhaságaidnak...”, de mondhatta azt is: „Szeretem a feleségedet, Kollarik, te szépen elválsz tőle, én pedig elveszem feleségül.” És a legérdekesebb az volt az egészben, hogy mindezt egyszerre mondta ez a tekintet, noha a száj nem mondott semmit. A férfi pedig csak állt az ajtóban, mígnem egyszerre mégis megmozdult a szája.

Kollarik jól ismerte ezt a száját. Egyszer közeli kapcsolatba került ezzel a szájjal, olyannyira közelibe, hogy még a szagát is érezte, ami nem volt egészen kelle-

mes, de még kevésbé volt kellemes, amit a szájszagot is elnyomó szavak közöltek vele. Láta maga előtt azt a réges-régi vasárnap délelőttöt, a jól ismert szobát, ahol amúgy a mindennapjai teltek, de azon a délelőttön mégis valahogy ismeretlenül idegenné vált az egész, látta maga előtt az üres széket, ahova le kellett ülnie, és mellette a másikat, amelyen akkor már ült valaki, még hozzá az említett száj tulajdonosa, aki úgy ült ott, mintha a tárgyalóteremben készülne a döntő védőbeszédre, és úgy intette őt magához, olyan nagyúri mozdulattal, mint egy fontos ügy koronatanúját, pedig nem koronatanú volt, hanem vádlott, egy ócska tyúkper pitiáner vádlottja, aki ha megkukul sem tehet mást, mint hogy tudomásul veszi a megalázó ítéletet, és ezért csak lerogyott tehetetlenül az üres székre, hagyta, hogy bénítóan súlyos karok hulljanak a vállára, s hogy az említett száj egészen közel hajoljon hozzá és fülébe súgja a vádiratot. Mindezt látta maga előtt, és hallotta az egykori szavakat. Csak egykori feleségét nem látta és nem hallotta, mert őt az emlékeiben is a szomszéd szoba fala rejtette előle.

„KOLLARIK!”, rikkantotta a száj az ajtóból, mert ez a száj, ha végre megmozdult, mindig rikoltozni kezdett, akkor is, ha semmi oka sem volt rá, teszem azt tíz centire volt tőle a fül, amelybe beszélnie kellett, vagy valami bensőséges és intim vallomást akart a másik tudtára hozni, mondjuk azt, hogy elveszi tőle a feleségét, vagy ennek a feleségnek próbálta elcsavarni a fejét, mert bár nem volt jelen, de Kollarik biztos volt benne, hogy akkor is harsányan rikoltozott, „SZERETLEK, TE DRÁGA! LÉGY AZ ENYÉM!”, üvöltötte minden biztonnyal Kollarik felesége fülébe, aki bele is süketült egy pillanatra, és így nem állt módjában tiltakozni, s mire kidugult a füle, már késő volt. *Süketség* az élet megrontója.

„KOLLARIK!”, rikkantotta a száj az ajtóból, „DE JÓ, HOGY LÁT LAK! RÉG TALÁLKOZTUNK!”, és Kollarikot, annak ellenére, hogy tisztán emlékezett erre az utolsó találkozásra, arra a bizonyos vasárnap délelőltre, amely nem hagyott benne igazán felhőtlen emléket, most mégis előntötte valami váratlan jó érzés, amikor ebből az ismerős szájból meghallotta ezeket az ismerősen rikoltozó szavakat.

De amikor megszólalt, a hangja mégis meglepetten csengett. „Te..., te..., itt?... Mit keresel...te...itt?”, dadogta Kollarik. Am a száj szinte végig sem várta dadogását, már harsogni kezdte a választ. „HOGYHOGY MIT KERESSEK ÉN ITT? ITT DOLGOZOM. INKÁBB ÉN KÉRDEZHETNÉM UGYANEZT TŐLED, HA NEM TUDNÁM PONTOSAN A VÁLASZT. CSAK AZT NEM ÉRTEM, HOGY JUTOTT ESZEDBE ÚTLEVÉL NÉLKÜL NEKIINDULNI A HATÁRNAK?!” Ám amikor Kollarik megpróbált valamit közbehebegni, csak legyintett és folytatta: „HAGYD EL, ISMERLEK, MINT A ROSSZ PÉNZT, HEHE...”, és cinkosan kacintott egyet, „NEM LEP MEG A HEBEHURGYASÁGOD. AZ A SZERENCSED, HOGY ÉN ITT VAGYOK. ÉS MINDENT ELRENDEZEK. MINT MINDIG.”, és elégedetten vigyorgott Kollarikra.

Kollarik arra gondolt, hogy végül is igaza van, egy bizonyos sajátos nézőpontból, elvégre valóban elrendezett mindent azon a vasárnap délelőttön, és később is a költözéstől kezdve a válásig, mi több, még azt is elrendezte, hogy Kollarik napokig, sőt hetekig ne térjen magához, főképp a napi rendszerességgel elfogyasztott tekintélyes mennyiségű alkoholtól, s aztán hónapokba, sőt inkább évekbe teljen, míg valamennyire össze tudja kaparni magát.

„MINDENT ELRENDEZEK, MINT MINDIG”, folytatta a száj tulajdonosa, és egy lépéssel beljebb jött az ajtóból, amely becsukódott mögötte, mintha láthatatlan ke-

zek mozgatnák. „ELRENDEZEK ÉN MINDENT, MINT ANNAK IDEJÉN, EMLÉKSZEL, KOLLARIK?, MINT AZT A RENGETEG SZÁMLÁT MEG MIEGYMÁST, AZ UTAZÁSOKAT, A SZÁLLODASZOBÁKAT, AZ EBÉDEKET, VACSORÁKAT ÉS A TÖBBIT ÉS A TÖBBIT, AMI TE CSAK ÚGY ELFOGADTÁL, NAGY KEGYESEN, MINT EGY VEZÉRIGAZGATÓ A BEOSZTOTTJAI SZORGOS NYELVCSAPÁSAIT. EJNYE, KOLLARIK, AZT HITTED, ILYEN KÖNYNYEN MEGÚSZOD? AZT HITTED, FÖLÜLSZ EGY VONATRA, MAGAD MÖGÖTT HAGYSZ MINDENT, ENNYI AZ EGÉSZ? HÁT MIT SEM TANULTÁL? KOLLARIK, KOLLARIK, CSALÓDTAM BENNED... – VAGYIS HOGY ÉPPEN NEM CSALÓDTAM, ÉS PONT EZ A CSALÓDÁS.”

Kollarik ült a földön, és képtelen volt bármi értelmeset gondolni. Hátát a falnak nyomta, sőt próbálta még tovább szuszakolni, hátha el tud benne tűnni, föl-szívódni és új életet kezdeni, mint valamiféle önkéntes Kőműves Kelemenné, aki-nek már semmi dolga a külső valósággal. Arra gondolt, amit a férfi mondott, vagyis nem gondolt rá, hanem a szavaktól szinte függetlenül csapongtak a fejé-ben egykori közös utak és étkezések emlékei, amelyeken tényleg úgy vett részt, mintha állandó díszvendég lenne csupán a valóságban, ami nem más, mint egy végtelen séta az élet napos oldalán. Végtelen séta, amelyen a száj tulajdonosa, a családi barát, a Férfi kalauzolja, mi több a tenyerén hordozza, méghozzá úgy, hogy az említett tenyerről le sem kell lépni, és mindent megmutat neki, amit csak az életben érdemes, sőt magát az Életet, a nagybetűset mutatja meg, amit annak idején annyit ígérgettek jóindulatú nagybácsik és még jobb indulatú isko-laigazgatók, de mindenki csak beszélt róla, ám a Férfi volt az első, aki tett is vala-mit érte, és valóban megmutatta, hogy a nagybetűs Élet nem egyéb, mint egy végtelen bécsi utazás, amely során nincs más dolga az embernek, mint beülni a teletankolt, elegáns autóba, és meg sem állni Bécs belvárosáig, hogy aztán a vá-rosnéző séta ürügyén minél több kávéházba, sörözőbe és vendéglőbe lehessen betérni, és ne kelljen kérdeni, ki állja a cechet. Mert nem kérdés, ki állja. A családi barát. A Férfi. Akire teljes nyugalommal rábízhatja magát az ember. Sőt nem csak magát: mindenét. Különös tekintettel a feleségére.

A Férfi közben még beljebb jött az ajtóból, már ott magasodott Kollarik fölött, és amikor újra megszólalt, furcsa módon egyáltalán nem rikoltzott, hanem úgy beszélt, mint egy normális ember, aki egy másik, tőle egy lépésre lévő emberhez szól. Egyszerű, közvetlen, majdhogynem bensőséges, ezáltal teljesen idegen volt a beszédmódja. Annyira idegen, hogy Kollarik a fülét kezdte hegyezni, tényleg jól hallja-e.

„Nézd, Kollarik”, mondta a Férfi, „most már ideje elárulnom neked valamit. Te voltaképpen nagyszabású átverés áldozata lettél.”

Kollarik inteni akart, hogy ebben számára semmi újdonság nincs, sőt az lett volna az újdonság, ha az ellenkezője derül ki, mondjuk az, hogy valójában telje-sen tisztán zajlott le minden azon az ominózus délelőttön, sőt már az előkészítés idején is, amiről ő csak annyit tudott, pontosabban sejtett, mert ennek a tudás-nak nem akart a birtokosa lenni, ezért csak rossz érzések kerülgették, mint ami-kor valakiben kitörőfélben lévő betegség motoszkal, megmagyarázhatatlan rossz érzések, amikor az utolsó héten, ami számára akkor még nem volt utolsó hét, csak egy hét a sok közül, de később megtudta, hogy ez volt az utolsó, leg-alábbis egy bizonyos, az első feleségét érintő időszámítás szerint, szóval amikor

azon az említett héten a feleségének mindennap el kellett mennie otthonról, hogy aztán csak késő este keveredjen haza, és akkor is alig szóljon hozzá, amiből egy tapasztaltabb férfi, vagyis Férfi, levonta volna a megfelelő következtetéseket, ő azonban épp csak nyűgös lett, mint egy nyafka gyermek, amikor a felesége a kérdésekre csak annyit válaszolt, már ha válaszolt egyáltalán, hogy dolga volt, itt meg ott, általában az egyetemen, ahova akkoriban járt, na de nem az esti tagozatra, így hát némileg furcsák voltak az éjszakába nyúló kimaradások, de a felesége leszerelte azzal, hogy jó-jó, nemcsak az egyetemen volt, hanem a Férfinak kellett segítenie mindenféle ügyben, különösen tolmácsolásban, mert váratlan külföldi vendégei jöttek, és akkor Kollarik nem arra gondolt, milyen meglepő, elvégre a felesége egyetlen idegen nyelvet sem tud igazán, hanem arra, milyen talpraesett az ő kis asszonykája, hogy föl találja magát, de azért legyünk őszinték, nem volt annyira felhőtlen ez a gondolata, ez a gondolata valójában a rossz érzések elkendőzésére szolgált, vagyis elkendőzni maga elől valamit, ami azonban még csak köszönő viszonyban sem volt a valósággal, a ténnyel, hogy úgy átverik, mint szart a palánkon. Ezért akart most inteni Kollarik, az immár utólagos és hiábavaló tudás birtokosa, ám a Férfi nem hagyta magát leinteni.

„Nem, nem Kollarik, félreértesz! Nem úgy van, ahogy gondolod, soha nem is volt úgy... Mondom, hogy félreértés áldozata lettél. Egy gondosan kitervelt összeesküvés. De most már ideje megtudnod az igazat. És főként azt, hogy mindez a te érdekedben történt.”

És akkor a Férfi ismét átvedlett szájá, hatalmas nyíló és csukódó húskapuvá, amely megállíthatatlanul ontotta magából a hangokat, amelyek hol önálló életre keltek és értelmezhetetlenül tovairantak a semmibe, hol viszont váratlanul szavakká álltak össze és kimondtak valamit, aminek az értelmezése azonban még talányosabb volt, mint az összefüggéstelen hangoké. A Férfi ugyanis olyasmiről beszélt, ami Kollarik számára egyszerre volt homályos emlékek káprázata és a képzelet szertelen játéka. Férfi ugyanis elmesélte, mi minden előzte meg azt a bizonyos vasárnap délelőttöt.

„Tudod, Kollarik, ott kezdődött az egész, amikor először találkoztunk. Tudom, ezzel nem mondok újat, elvégre minden valódi történet az elején kezdődik. Már pedig a miénk valódi történet a javából. Olyan igazi szarral meg vérrel írott. Volt benne ebből is meg abból is. És nehogy azt hidd, hogy a szart egyedül én kentem bele. Szóval ott kezdődött, hogy ott ültem a szüleid díványán, és folyt belőlem a szó, ahogy ezt már megszokhatták tőlem. Talán az apád is ezt szerette bennem, merthogy szeretett, abban biztos vagyok, hiába játszott a fasza gyereket velem szemben, aki még a fejét is elfordítja, ha az utcán véletlenül megpillant, de ez is csak azt bizonyítja, hogy vonzódott hozzám, különben nem lett volna szüksége ilyen teatrális jelenetekre. Jaj, istenem, még most is imádom, a kis tudós, aki megközelíthetetlen erkölcsi fenomént játszik, mert az egyszülött kis fiacskáját felültette valaki... Pont ő, a nagy tudós, aki tudja jól, hogy erkölcs nem létezik, csak eltérő nézőpontok. Emlékszem, milyen zseniálisan tudott előadni a különféle görög istenek meg héroszok zűrzavaros kapcsolatrendszeréről, ami mindenről szólt, csak az erkölcstől nem. Istenem, erkölcs... milyen kispolgári fogalom... Na, de hagyjuk, most nem róla van szó, hanem rólad meg rólam.

Egyszóval ott ültem a szüleid díványán tegnap vagy ezer éve, hogy mikor, ebből a szempontból lényegtelen, azt sem tudom, hányadszor voltam akkor náluk, de az biztos, hogy veled először találkoztam. Ott ültem a díványon, és jó szokásom szerint előadtam valamit apádéknak, vagyis hogy apádnak, mert anyád, az áldott jó asszony, mert akkor is az, ha ma már irtózik tőlem, mint ördög a szentelt víztől, vagy még inkább, mintha én lennék maga Belzebub, szóval az anyád, már elnézést, mellékes, és mindig is az volt számomra, persze megetttem a főztjét, és dicsértem is, őszintén, de valójában engem mindig az apád izgatott, a hatalmas intellektusával, az elképesztő tudásával, de azért én, ha akartam, meg tudtam fogni, márpedig akartam, ha kellett, blöff árán is, de beléfojtottam a szót, őbelé, aki egyetemi tanár, meg külföldi egyetemek díszdoktora, de ha együtt voltunk, mindig én adtam elő, akár az ő szakterületéről is, elég volt, hogy elolvassak egy könyvet a görög mitológia valamelyik részletkérdéséről, aztán szóhoz se hagytam jutni, emlékszem az édes kis tudós pofijára, amint ott ült, mint aki megkukult, én meg a homéroszi kérdés újabb aspektusairól fejtegettem neki valami marhaságot, és akkor betoppantál te. Hazajött a gyerek. Lehet, hogy már nem hazajöttél, csak látogatóba, tudom is én, de az biztos, hogy rögtön észrevettelek. Tudom, tudom, nem hagytam abba a beszédet, mert azt azért mégsem lehet csak úgy abbahagyni, megszoktam én már ezt a tárgyalásokon, de észrevettelek, ahogy észreveszem azt is, ha valaki a védőbeszédem idején bejön a tárgyalóterembe vagy kimegy onnan. Szakmai ártalom: mindent észre kell venni, különben megnézheti magát az ember.

Hát téged aztán megnéztelek. Mondtam még néhány mondatot a vaksi dalnokról, de közben láttalak átmenni a szobán, és hidd el nekem: egy pillantással mindent láttam rajtad. Ott álltál előttem fehéren-feketén, ahogy egy vádlottat is első szempillantásra meg tudok ítélni. Beszélhet nekem aztán mentő körülményekről vagy amiről csak akar, én azonnal tudom, mi az igazság, és hogy fogjuk ezt az igazságot kijátszani. Rajtad is rögtön láttam, hogy menthetetlen vagy. Apja fia. Mindennel, ami őt jellemzi, de mindennek csak az árnyképeként. Ne haragudj, hogy ilyen nyersen kimondom, nem lehet másként. Nem köntörfalazhatok, nem vagyunk abban a helyzetben.

Mindezt láttam rajtad, de azt is, hogy lesz még dolgunk egymással. Láttam, hogy menthetetlen vagy, hacsak kezelésbe nem veszek. Apádnak már késő, nem lehet embert faragni belőle. Beszélhetek neki, amiről csak tetszik – őt már elnyelte a *klasszikus fingológia*, hehe... Öreg ő már ahhoz, hogy megjöjjön az esze. De amikor megtudtam rólad (amit persze azonnal láttam), hogy te is valami ködevést tanulsz az egyetemen, azonnal megfogadtam magamban, hogy közbe lépek, mielőtt te is elveszel. Nem csak a te érdekében, ne aggódj. Hanem minek ennek az országnak, többet mondok, ennek a világnak ennyi ködevő. Van elég bajunk anélkül is. Mert a ködevés nemcsak azt jelenti, hogy rágódtok a semmin és közben nem fogy a köd... – hanem még azt is, hogy egyre nő, legalábbis a fejeitekben. Veszélyes játék ez, barátom. Úgyhogy rögtön tudtam, hogy közbe kell lépnem. És meg is tettem, bár te eleinte észre sem vetted.”

Kollarik kuporgott a földön és nem emlékezett. Konkrétan semmiféle emlékképe nem volt az állítólagos első találkozásról a szülei lakásában, ahol a díványon

ott ült volna a Férfi, ő pedig éppen csak átslisszolt a szobán, mint egy alamuszi tékozló. A szülei lakásáról őrzött magában különféle hangulatokat: lusta szombat reggelek illatát, amit a konyhában frissen kisült köményes kifli szagositott meg; hangok emlékét, amikor esténként, az ágyában, a paplan alá bújva a szülei duruzsolása szivárgott a fülébe a szomszéd szobából és ringatta álomba; a tárgyak tapintását, ahogy minden egyes kilincs más és más módon engedett a keze érintésének... – és ugyanígy derengett az emlékeiben rengeteg kép a Férfiről is, amelyek különböző helyszínekhez, kávéházakhoz, vendéglőkhöz kapcsolódtak, vagy akár utcákhoz, mint amikor a belváros egyik forgalmas főutcájáról csak azért fordultak le az autóval, a Férfi hatalmas, fekete autójával egy mellékutca-ba, hogy megmutassa neki, pontosabban nekik, hiszen Kollarik felesége is ott volt, és Kollarikban később erősödni kezdett a gyanú, hogy az ő jelenléte volt a meghatározóbb, egyszerűen, hogy megmutassa nekik gyermekkoruk színhelyét, a városrészt, ahol minden egyes kapualjat és macskakövet ismert, és bár macskakövek nem voltak, miként Kollarik éles szemmel megállapította, de a Férfi lehangoló stílusa nem ismert ellentmondást; vagy amikor a lakására hívta meg őket, ami viszonylag ritkaságnak számított, és Kollarik felesége főzte a vacsorát, ami pedig még inkább ritkaságszámba ment, mert nem volt az a kifejezetten konyhában sürgő-forgó alkat, és ezért aztán Kollarik őszinte érdeklődéssel figyelte, amint asszonykája hatalmas lelkesedéssel forgatta a kezében a fakanalat, és rittyentett nekik valamilyen tájjellegű különlegességet, amit még az édesanyjától tanult, Kollarik akkori anyósától, aki, valahányszor náluk jártak, a kis hegyvidéki faluban, valóban gyakran főzte ezt az ételt, a tárkonyos krumplilevest, vagyis *pityókalevest*, ahogy arrafelé mondták, mert ott még az ételek is tájnyelven gőzölögtek, de a feleségéről nem tudta, hogy képes elkészíteni, és mégis, a Férfi házában olyan otthonosan főzte meg nekik, mintha ő lenne a ház asszonya, aki éppen vendégül látja férje barátját, Kollarikot. Ilyen és hasonló emlékek jutottak Kollarik eszébe, amint ott kuporgott a földön, és ezek az emlékek mind a Férfihez és a feleségéhez, vagyis Kollarik első feleségéhez kötődtek, mintha a Férfi soha nem is létezett volna e nélkül a nő nélkül. Mintha elválaszthatatlanok lennének Kollarik számára, mint valamiféle teljességgel abszurd szíami ikerpár. Nem, semmit nem tudott felidézni abból, amiről a Férfi beszélt.

A Férfi viszont beszélt, beszélt tovább rendületlenül, és beszédében szó sem volt a nőről, Kollarik, illetve kettejük feleségéről, már ha valóban feleségül vette, ahogy Kollariknak és jó esetben magának a nőnek is ígérte. Szó sem volt róla, mintha ez az egész történet csak kettejükéről szólna, a két férfiről, pontosabban a Férfiről és Kollarikról, aki jobb híján, bizonyos biológiai kritériumok alapján szintén férfinak tekintendő, de ebben a történetben, a Férfi megfogalmazásában, annak ellenére, hogy szájából többször is elhangzott a frappáns „mint férfi a férfival” kifejezés, inkább csak egy férfi volt jelen, a férfiség, vagyis a tetterő, a határozottság és más, hasonlóan kifinomult tulajdonságok birtokosaként... – tehát egyvalaki, aki képes befolyásolni egy ilyen történet végkimenetelét.

Ám ez a történet láthatóan még nem közelített a végkifejlethez, legalábbis ahhoz a végkifejlethez, amelyet Kollarik olyan jól ismert, hogy már abban sem volt biztos, lezajlott-e valaha egyáltalán. Tehát a szobához, a két székhez, a vállátka-roláshoz és a halk szavú, mégis harsány bejelentéshez. Ez a történet másról szólt,

egy fiatalember beavatásáról, mely fiatalemberben Kollariknak nem esett neheze magára ismernie, és mégis olyan idegen volt az egész, mintha valaki másról lenne szó. Valakiről, aki az apja kisleánya, és nem egyszerűen azért, mert annak született, ami ugyebár ha nem is pusztán véletlen, de legalábbis megmásíthatatlan adottság, hacsak meg nem tagadja valaki az apját, de hát mért is tenne ilyet, ha egyszer nem egykori besúgó a kedves apuci, vagy vérfertőző pedofil, ami bármilyen divatos is manapság, mégsem adatik meg mindenkinek, így hát tűrni kell rezzenéstelen arccal, hogy az embernek még a fenekét is kinyalják, de legalábbis úgy terítik a lába elé az életet, mint egy elegáns vörös szőnyeget, amin csak föl kell lépkedni sikkesen a siker csúcsára. Csak az a gond, ha a lépcsősor tetején nem egészen az van, amire vártunk, vagyis amit a kedves apuka ígért. Mert esetleg a kedves apuka ígérete nem azonos az élet realitásával.

„AZ ÉLET REALITÁSA ÉN VAGYOK, ÉRTED KOLLARIK?!”, rikkantotta a Férfi, majd hirtelen visszaváltott arra a természetes, éppen ezért teljességgel hamis hangfekvésre, amelyen az imént beszélt. „Én vagyok az élet realitása, ami várt rád a lépcsősor tetején. Amikor már úgy tűnt, hogy mögöttem van minden, ami az életben buktató lehet. Vicces, mi? Huszonöt évesen, vagy mennyi voltál, legyen harminc, egykötty, szóval még szinte kamaszként ott hevert mögöttem minden, ami az életben kihívás, de ami a számodra nem volt más, mint készen kapott ajándék. Nem is ajándék, mert ennek a szónak még örömszaga van, te viszont már nem tudtál örülni semminek. Vagy ha ajándék, akkor úgy az, ahogy az elkényeztetett gyerekeknek sem csillan már föl a szeme a százhuszonkettedik játék láttán. Így voltál te az egésszel: a gimnázium után egyetem, ahogy ez már egy értelmiségi családban dívik, az egyetemen pedig az apuka hírnevébe burkolózott középiskola: nem tettél le semmi mást az asztalra, mint az apuka névjegyet. Így feleltél a vizsgákon, így írtad meg a szemináriumi dolgozatokat, és így írtad meg végül a diplomamunkádat is. A szüdből apuka beszélt, a tolladat apuka fogta, csak éppen nem a homéroszi hősöket vizsgáltad, hanem valami mást. Mit is? Mindegy. A lényeg a lényeg. A közevesség, amely fölfalja önmagát. Már apád több ezer oldal semmittevésének vagy inkább semmitírásának sem volt értelme, hát még ugyanennek pepitában. De ez persze senkit nem érdekelt. Legyen a gyerekek diplomája, és utána a vízözön. Ami persze nálatok legfeljebb langyos zuhanyt jelenthet. Hát jöttem én vízözönnek, és elmostam az utamból az egész családodat apáddal az élén. Mert nehogy azt hidd, hogy csak rólad volt szó...”

„UGYAN MÁR!”, rikoltotta hirtelen a Férfi, mint valamiféle csatakiáltást, „UGYAN MÁR! NE LÉGY OLYAN ÖNTELT! UGYAN KI LENNÉL MÁS, MINT A KIS KOLLARIK, A NAGY KOLLARIK SZÁNALMAS KLÓNJA, VAGY MÉG INKÁBB KLAUNJA, AKIT AZ APJA A SAJÁT KÉPÉRE ALKOTOTT, DE NEM TELT NEKI TÖBBRE SILÁNY UTÁNZATNÁL! A NAGY TUDÓS, AKI MINDENHATÓNAK KÉPZELTE MAGÁT, ÉS AZT HITTE, HOGY MINDENT TUD, DE ENGEM NEM SEJTHETETT ELŐRE, HAHA!...”, és a Férfi hisztérikusan kacagni kezdett, ami szinte azonnal fuldokló köhögésbe csapott át.

Kollarik ült a földön, egyre görcsösebben összehúzódva, és azon gondolkodott, mit fog csinálni, ha a Férfinak habzani kezd a szája, ráveti magát, és megpróbál beleharapni a fülébe. Már semmit sem tartott kizártnak. Ám a Férfi amilyen hirtelen tört ki, olyan váratlanul nyugodott meg.

„Nézd, Kollarik”, folytatta ismét rikoltozás nélkül, „meg kell értened, hogy az úgy nem mehetett tovább. Közbe kellett lépnem. Nem állhat az élet csak Kollarikokból, akik menekülnek a valóság elől. Tudod, apád mindig idézte azt a könyvet a keltákról, akik föllázadtak a tények zsarnoksága ellen. Hát ezek vagyok ti, a kelták. Vagyis hogy voltatok. Amíg a fejetekre nem szakadtak a tények, mint a keltákra rémálmaikban a mennyboltozat. És most már értitek. Mert ugye értitek? Apád legalábbis érti. Különben nem fordítaná el olyan dacos kisfiúsan a fejét az utcán, amikor velem találkozik. Amivel beismeri, hogy nekem volt igazam. Benned viszont nem vagyok teljesen biztos. Mert hogy gondoltad azt, hogy fogod magad, fölülpsz a vonatra, és elmenekülsz a valóság elől? Hogy gondoltad, hogy ilyen könnyen szabadulsz? Hogy hihetted ezt? Kollarik, Kollarik..., még szerencséd, hogy itt voltam, vagyis, itt vagyok. És hogy lásd, mennyire szerencséd, kérlek, várj egy pillanatot.”

A Férfi megfordult, és mintha jelt adott volna, egyszerre nyílt az ajtó, és egy egyenruhás alak két széket hozott a helyiségbe, majd azonnal távozott. A jelenet olyan volt, mint egy színelőadásban, de a legrosszabb fajtából: látványosan megrendezett és teljességgel mesterkél.

„Kérlek...”, mutatott a Férfi az egyik székre, miközben ő pedig leült a másikra. Kollarik azonban nem mozdult. Egyrészt azért nem, mert az élmények hatására nehezebbre esett volna megmozdulnia, másrészt pedig a helyzet kísértetiesen emlékeztette az egykori, számára nem éppen jó emléké, de hasonlóan mesterkél jelenetre.

„KÉRLEK...”, ismételte a Férfi, hangjában a megszokott rikoltással, és még valamivel, ami egyáltalán nem a megfogalmazott udvariassági formuláról szólt. Hanem valami másról, amit Kollarik már jól ismert, és aminek hatására azonnal föl pattant, a székhöz lépett, és lehuppant rá.

„Így ni”, mondta a Férfi elégedetten, mint egy mutatványos a jól sikerült produkció után, „most pedig figyelj rám jól!”, és mereven Kollarik szemébe nézett, mintha hipnotizálni akarná. „Figyelj rám jól, mert most megtudod az igazat. Az igazság az, hogy próbára akartalak tenni. S ha a próbát nem is álltad ki teljes sikerrel, legalább szembesültél a valósággal. És ez a legfontosabb. Márpedig a valóság itt van veled szemben.”

És akkor valami olyan történt, amit Kollarik egyszer már megélt, s éppen ezért nem tartott újra megélhetőnek, ám megint szembesülnie kellett a valóság valóságosságával – ugyanis a Férfi előrehajolt és átkarolta a vállát, mint egykor, egy bizonyos vasárnap reggelén. Átkarolta a vállát, és a következőket mondta halkán, de mégis ellentmondást nem tűrően a fülébe:

„Kollarik nem szeretem a feleségedet. Elválok tőle, te pedig újra elveszed feleségül.”

A Férfi elhallgatott, de a hirtelen csend jobban rikoltzott Kollarik fülében, mint a Férfi bármely addigi mondata. Bár a Férfi levette a kezét a válláról, mégis úgy érezte, mintha még mindig ott lenne, sőt egyre jobban szorítja magához, majd-hogy meg nem fojtja. S hogy ez a kéz valójában azóta tartja fogva, amióta azon az egykori vasárnap délelőttön a nyaka köré fonódott. Arra gondolt, hogy akkor is mennyi nehézségébe került, míg föl tudott állni a székről, a szoba közepén, a

szobájuk közepén, mármint az (első) felesége meg az ő szobája közepén, amely azonban addigra már ki tudja, kinek a szobájává változott, mert ő egyszerre úgy érezte, semmi köze a szobához kötődő valósághoz, sőt semmihez nincs köze, amit olyan valóságnak neveznek, amelyben valaki, akit addig ismerni vélt, de akiről kiderült, hogy vadidegen, egyszerre a vállára teheti a kezét, és teljességgel érthetetlen, normális esetben örültekházába való bejelentést sugdos a fülébe. Nem is igaz, talán csak vicc az egész. A Férfira akart nézni, aki addigra már ott magasodott mellette, de nem volt ereje a szemébe pillantani, mintha neki kellene szégyenkeznie valamiért. Akkor nagy nehezen föltápászkodott, vagy éppenséggel vad hirtelenséggel fölpattant, egykutyra, a mozdulatai nem álltak összhangban a gondolataival. Miként a gondolatai sem álltak egészen összhangban önmagukkal. Valami más vezérelte és vonzotta ellenállhatatlanul a szomszéd szoba felé. Mert az még hagyján, hogy a Férfi ilyesmit mond neki, elvégre hatalmas tréfamester, ráadásul ez a szakmája, fapofával mondani a legnagyobb dőreségeket vádlottaknak, bíráknak egyaránt, de van ennek az egésznek egy másik oldala is, és azon a másik oldalon ott van egy másik ember, akinek a hallgatása legalább annyira bántotta Kollarik fülét, mint a Férfi bejelentése. Ez a másik ember, aki addigra már napok, sőt talán hetek óta nem mondott igazán semmit Kollariknak, pontosabban semmit mondott, „semmi”, mondta valahányszor, általában késő este hazatért, és a rossz érzéseit olcsó duzzogással levezető Kollarik kérdéseire csak úgy felelt, mint egy iskolából hazatérő kamasz a szülei okvetetlenkedésére. Ez a másik ember, akit a szomszéd szoba falai rejtettek, és akinek a jelenléte mégis hangsúlyosabb volt mindennél. Elvégre mégiscsak róla volt szó. Róla, akivel úgy rendelkeztek a Férfi szavai, mintha azt közölte volna Kollarikkal, hogy megveszi tőle ötven kecskéért, lám a nyáj már kint is várakozik a lépcsőházban. Erre gondolt Kollarik, amíg nagy nehezen föltápászkodott a székről, vagy fölpattant róla, és átbotorkált vagy átrohant a szomszéd szobába. Ahol valóban ott ült ez a másik ember, az ő (első) felesége, és nagyban fészülködött. Vagyis ott volt a fésű a kezében. Mert az volt a legfontosabb ebben a helyzetben, hogy nehogy kócos maradjon. Ezért aztán minden eshetőségre készen kezében tartotta a fésűt, de valamiért mégsem serénykedett vele. Hanem csak ült mozdulatlanul, lehajtott fejjel, az ölébe irányzott pillantással. És akkor Kollarik megállt az ajtóban, és azt kérdezte: „Ez...igaz?...”, vagy azt, hogy „De... hát... miért?...”, vagy valami hasonlót, amiben nem a szavakon volt a hangsúly. Ám a nő, aki addigra már nem volt Kollarik (első) felesége, csak egy nő, aki valami különös esetlegesség folytán ott üldögélt Kollarik hálószobájában, Kollarik ágyán, és a kezében egy fésűt szorongatott, nem felelt semmit. Mert hát mit is felelhetett volna?

Ez a járt Kollarik fejében, ahogy a Férfi szájából elhangzott a különös bejelentés. És a Férfi föllállt, mert tudta, hogy ilyenkor nincs mit mondani, cselekedni kell, mert csak a cselekvés tehet pontot egy ilyen ügy végére, ahogy azon a vasárnapon is fogta Kollarik (első) feleségét, aki addigra már nem volt Kollarik (első) felesége, csak egy nő, kivette a kezéből a használaton kívüli fésűt, majd kézen fogta és kivezette a lakásból, miközben a nő továbbra is buzdón bámulta a földet és nem szólt egy szót sem. Miként Kollarik sem szólt, csak állt mozdulatlanul a há-

lőszoba ajtajában, és némán asszisztált a jelenethez. Így cselekedett most is a Férfi, azzal az elenyésző különbséggel, hogy most nem volt kit kivezetnie, hanem csak odalépni az ajtóhoz, kinyitni és kilépni rajta. Kollarik viszont ugyanolyan némán és mozdulatlanul maradt ott, mint azon a vasárnapon az üres lakásban.

„Ez hát a valóság”, gondolta Kollarik, mint egy mélységesen realista orosz regényben, és úgy is érezte magát, mint aki a tébolyda rácsos ablakából bámul ki a szürkületbe, melynek mélyén komoran sejlik föl a közeli börtön épülete, pedig csak a fél méterre lévő falat bámulta, amelyről helyenként már hiányzott a vakolat. „Ez hát a valóság, nincs apelláta”, gondolta Kollarik rezignáltan, és eszébe jutott, mennyit várt erre a pillanatra, noha akkoriban ez igencsak elrugaszkodottnak tűnt a valóságtól. Eszébe jutott, hányszor gondolt arra, hogy a nő, aki vágyaiban ismét az (első) feleségévé változott, visszajön hozzá. Soha nem képzelte el a részleteket, csak azt, hogy visszajön. Hogy ő ott ül az üres lakásban, és csöngetnek, és betoppan a felesége. És nem mond semmit, mert ilyenkor nincs szükség szavakra. Érdekes módon ezekben a vágyképeiben mindig az üres lakásban ült, noha azt a bizonyos vasárnapot követően egyre kevesebbet tartózkodott ott. Volt a szüleinél, meglehetősen sokat, meg még annál is többet különböző kocsnáknál, ahonnan mindig elég sajátos állapotban távozott, és olyankor rendre föl akarta hívni a nőt, vagyis a feleségét, amiből aztán soha nem lett semmi, főként mivel nem tudott olyan telefonszámot, amin fölhívhatta volna. Mert bár a Férfiét ismerte, de hogy azt a számot fölhívja, arra képtelen volt. Ugyanis még abban az állapotban is abszurdnak tartotta, hogy megkérje a Férfit, adja át a kagylót a feleségének. Így aztán végül sosem telefonált, amiért aztán másnap, sajnó fejjel, mindig hálát adott. Viszont az üres lakásba alig ment vissza, legelőször szinte csak akkor, amikor a felesége, pontosabban a nő, mert akkor igazán nem a feleségeként viselkedett, egyszer mégiscsak visszajött. Vagyis nem „vissza”, hanem „el”. Fölhívta, mert cuccokra volt szüksége. És nem akart beállítani csak úgy. És Kollarik nem kötötte az orrára, hogy maga is meglehetősen ritkán tartózkodik a lakásban, leginkább csak átmenetileg, mint egy baráti hadsereg, tehát voltaképpen bármikor mehetne, kevés esélye lenne arra, hogy találkozzanak. Nem, ő ezt véletlenül sem mondta. Mert jelen akart lenni. És elsősorban nem azért, amit egy barátja tanácsolt neki, hogy amikor majd jön a felesége elvinni a cuccait, vegye majd ölébe a mikrohullámú sütőt és üljön rá a mosógépre, hogy legalább azok megmaradjanak. Nem ezért. Hanem, mert valami ellenállhatatlan készítés hatására ott akart lenni, találkozni akart a feleségével, mintha ez bármin is változtatna. Miként valóban nem is változtatott. Mert amíg ő teljesen irracionális érzésekkel várt erre a találkozásra, addig a felesége, pontosabban a nő egyszerűen beállított, közölte vele, hogy csak akkor jön be a lakásba, ha Kollarik megígéri, hogy nem zárja be a kamrába, majd fogta magát, egy csomó cuccot szélesebben bepakolt két sporttáskába, és ahogy jött, távozott. Kollarik pedig ottmaradt, talán még némábban és mozdulatlanabban, mint azon a vasárnapon, és csak az járt a fejében, hogy tényleg mi lett volna, ha bezárja a feleségét a kamrába. És aztán ott tartja, étlen-szomjan, amíg újra belé nem szeret. Ha kell életfogytiglan.

De nem zárta be a kamrába, és közben eltelt egy kis idő. Nem is kevés. Éppen csak annyi, hogy Kollariknak már eszébe se jusson, hogy valakit be is lehet zárni a kamrába. Most viszont ő ült bezárva ebbe a kamraszerű helyiségbe, és szembe-sült a valósággal. Vagyis hogy nem is volt bezárva, hiszen a Férfi résnyire nyitva hagyta az ajtót. Elvégre a valóságból úgyszincs menekvés. Különben is odakint az egyenruhások, na meg a Férfi. Vajon hova mehetett? Kollarik csendben fölállt a székről, odasettenkedett az ajtóhoz, és kilesett a nyíláson. A külső helyiségben a Férfit látta, amint háttal állt, és nagyban magyarázott egy ülő alaknak. Hogy ki nek, azt először nem látta jól Kollarik. De aztán a Férfi a heves gesztikulálás közben egy kicsit oldalt lépett, és Kollarik megpillanthatta az ülő alakot. Az ő (első) feleségét. Vagyis a nőt. Vagyis egyiket sem. Hanem valakit, aki egyszerre volt az ő (első) felesége, a nő és még valaki, akit nem ismert, és aki a másik kettőnél sokkal erősebben nyomta rá bélyegét az ülő alak megjelenésére. Mert az az alak emlékeztetett ugyan a Kollarik agyában élő, egymással minden különbség ellenére is kapcsolatban lévő két személyre, de sokkal lényegesebb volt a különbség. A különbség, melynek hatására Kollarik egyszerre úgy érezte, hogy nem ismeri azt a bizonyos ülő személyt, és valójában nem is akarja megismerni. Legalábbis nem ilyen körülmények között. És hogy más körülmények között akarja-e, azt majd hadd döntse el ő maga. Ezért amikor azt látta, hogy a Férfi befejezi a magyarázatot, kézen fogja az ülő alakot, fölhúzza a székről, majd mindketten megfordulnak, hogy elinduljanak felé, akkor egyszerre pánik fogta el. Úgy érezte, lehet, hogy ez a valóság, de akkor erre neki nincs szüksége. Keres magának másik valóságot. És ahogy kapkodva körülnézett, megakadt a szeme a lőrészerű kis ablakon. Amin bajos lenne kiférni. De akkor eszébe villant a nagyapja, meg az ő kis munkája, és hirtelen nem ismert lehetetlent. Mert ha ez a valóság, akkor próbálkozzunk a valótlansággal. És odaugrott a kis ablakhoz, kinyitotta, és a legkisebb teketória nélkül nekirugaszkodott. És csodák csodája, kicsusszant rajta. Több helyen elszakadt a ruhája, és jócskán lehorzsolta magát, de észre sem vette. Lehuppant csak egy veteményeskertben, földet éréskor meg is ütötte kissé a könyökét, de már talpon is volt, és futva indult az orra után. Méghozzá a sínek felé. Mert ott volt az állomás, ott állt a vonat, és éppen indulni készült. Sőt már el is indult, szép lassan, komótosan, ahogy egy derék, megbízható vonathoz illik. Ez futott át Kollarik agyán, miközben a lábai vágtaiba csaptak át, és még éppen sikerült elérnie a fokozatosan gyorsuló szerelvényt. Megragadni a kapaszkodót, fölugrani a lépcsőre, kitárni az ajtót, és föllépni a kocsi belsejébe. És senki nem kiáltott rá, senki nem lőtt rá, egyenruhásoknak színét se látta. És akkor elindult a folyosón, a vonat belseje felé, hogy megkeresse a fülkéjüket, és biztos volt benne, hogy ott fogja találni a feleségét, nem az elsőt, nem is a másodikat, hanem egyszerűen a feleségét, akivel nászútra indult Bécsbe, az egyedüli elfogadható valóságba.

Így élünk

Korán kelünk, hogy legyen kedvünk lefeküdni.

Mamamát – hat óra egykor – Atyec ébreszti. Sosem láttuk, mégis tudjuk, hogyan: büdösek a nyálnyulak, kiáltja, és lerántja Mamamáról a paplant. A mi Mamamánk fölül, megrázza gesztenyebarna üstökét. Így fészülködik. Huzatot kapott derekára törülközőt csavar, örökké hűvös lábára kamillás vízben mosott téli zoknit húz. Szégyenkezve begombolja a pizsamája gombjait. Túl kicsik a gombok, magyarázkodik. Atyec elfordítja a tekintetét Mamama duzzadó fehér emlőjéről, s szigorúan annyit mond: kicsim, a gomblukak nagyok.

Atyecnek nincs vesztegetni való ideje, klumpában robog udvarra néző gyermekszobánk felé. Hogy a lények visszahúzódjanak, közben zsebkalapáccsal az előszobából nyíló helyiségek kilincsére ver. A kamráéra, a vécéére, a fürdőszobáéra. Ha világuk határai valóban áthághatatlanok, akkor hogyan lehetséges, hogy tudunk róluk s ők is tudnak rólunk. Félelmünk éppen ezen a kölcsönös tudomáson alapul. A hír nem magától kél, kell lennie valakinek, aki átlép a határon és a hírt viszi. Vajon van-e valami, amiről nem tudunk, mégis létezik – ajánlja megfontolásra néhanapkor Atyec.

Pontban hat óra hétkor Atyec máris az ágyunk előtt áll. Az ágyat ő ácsolta legidősebb fivérünk születése előtt, jutányosan vett mátraverebélyi tölgyből. Fekhelyünk nem kényelmes. Ha rosszak az álmaink, szebbek a nappalok. A három ágyrész egyenlő oldalú háromszöget képez, mert a háromszög a tökély megtestesülése. Az ágyvégeken gerincünkkel kifelé fordított könyveink: mi bizony semmit nem rejtegetünk. A könyvek mellett egy-egy zománcos dámatábla, pótfigurákkal. Mamama által vágott körmünkkel alig látható mintákat – szorzótáblát és pajzán jeleneteket – véstünk az ágy oldalfalára. Ha rátesszük az ujjunkat, sötétben is láthatók.

A szemünket csukva tartjuk, míg Atyec meg nem csipkedi a fülcimpánkat. Egyikünk szégyelli, hogy vese alakú fülkagylója van, mert az ilyen alakú fül Mamama bűnét testesíti meg. Mamama is egy másik világból való. Abban a világban az ember egymással ellentétes dolgokat akar, sírva nevet vagy nevetve sír. Atyec vese alakú fület viselő réges-régi barátja manapság már csak havonta látogat meg minket, mert mind Atyec, mind Mamama igen kimérten viselkednek vele. Mamama teával kínálja, Atyec kávéval. Ha Mamama magukra hagyja őket, mert valamelyikünk fölsírt vagy fölnevetett, Atyec és a vendég jelentőségteljesen fölsóhajtanak, mert Mamama nélkül nincsen miről beszélniük. Ha a beszélgetés végképp elakad, a vendég vese alakú fülkagylót viselő testvérünk tekintetét keresi.

Atyec megcsipkedi a fülcimpánkat, és megharapdálja a lábujjainkat. Hat óra nyolckor föltépi udvarra néző szobánk ablakát, és helyettünk is mélyeket lélegzik. Jertek, jerekek, mondja, és mindhárman odapréselődünk mellé az ablakba.

Fél percen át csak a csendre szabad figyelni, de mi Atyecra és a testszagunkra összpontosítunk. Hat óra kilenckor Atyec szűrőpróbát végez: amelyikünknek a vállára ereszti a kezét, annak be kell számolnia az álmáról. Atyec kizárólag azoknak az álmoknak ad hitelt, amelyeket nehezünkre esik elmesélni. A jó lelkiismeret rossz álmokra épül – a kiválasztott Mamama szőrös hónaljáról álmodott. Beszük az ablakot.

Mamama hat óra tízkor még hálóruhában van. Egy-egy hevesebb mozdulatra újra és újra kigombolódik a pizsamája. Úgy nézünk – úgy nem nézünk – fehér emlőjére, mint egy csak földönkívüliek által emészthető táplálékra. A tisztálkodást Mamama vezényli le. Karba tett kézzel ellenőrzi, hogy rendesen megmosakszunk-e, de amikor látja, hogy egyikünk sehogy sem boldogul a gézzel, segít. Kacagva forgatjuk testvérünket, miközben Mamama a két méter hosszú gézt szélesen kifeszítve tartja. Ötször tekeri át testvérünk mellkasán a szürke anyagot, aztán foszladozó végét két biztosítótűvel rögzíti, hogy elrejtse Atyec elől a fejlődésnek indult melleket. Mamama is kacag, testvérünk is kacag, mi pedig irigyen forgunk saját tengelyünk körül. Testünkre úgy tekintünk, mint ami kívülről befelé nő, s beletörődünk, mint a reggeli ónos esőbe.

Hat óra huszonegykor Mamama kitéssékel minket a fürdőszobából, hogy ő is megmosakodhasson. Amíg hajlataira csapkodja a hideg vizet, állva magunkba tömjük az Atyec által hanyagul megvajazott kifliket, és kortyolunk hozzá forró holland kakaót. Mire Mamama elkészül a mosdással, mi már mindhárman kabátban vagyunk, és Mamamánk csókjára várakozunk. Gépiesen elismételjük a napirendünket. Atyec is megpuszil mindhármunkat, aztán kulcsra zárja mögöttünk az ajtót.

Alighogy egyedül maradnak, Atyec nekilát Mamama nehézkedéssel dacoló fehér emlőinek. Szüleink reggelente a kezükkel, esténként nemi szerveikkel érintkeznek. (Atyec keze pillangó.) Egyetlen pillanatra sem feledkeznek meg róla, hogy a szoros közelségből gyermek születhet, s mint ahogy a maguk módján szeretik egymást, önmérsékletet is a maguk módján gyakorolnak. Atyec – hat óra harminchét perckor – úgy tekint Mamama testére, mint ami belülről kifelé nő, s ami voltaképp azonos Mamamával. Atyec ilyenkor másképp sóhajtozik, mint ha Mamama magára hagyja a réges-régi, vesefülű baráttal. Mamama érintkezés előtt, Atyec azonban érintkezés után mosdik, s ezen néha összekülönböznek. Dolguk végeztével utcai ruhába bújnak, Mamama leveti a kamillába áztatott zoknit, szúrós szagú lakkot permetez a hajára, Atyec pedig a telefonasztalkára teszi a zsebkalapácsot.

Környezetvédelmi megfontolásokból mindennap gyalog megyünk az iskolába. Hogy a tantermeket kiesebbnek lássuk, az utcák időjárás- és viszontagságoknak kitettebb oldalát választjuk. Az út mindössze negyvenhárom perc, s ha gyaloglás közben nem tartóztat föl valami váratlan esemény, hamarabb érkezünk az iskolába, mint az éltanulók. A közért oldalában persze mindig fekszik néhány hajléktalan. Nem veszünk részt a kifosztásukban, de a szemünket alig bírjuk levenni a jelenetről: akiket a macskasanyargatás meg a rovarszárnytépdéses nem elégt ki, kirabolhatják, de akár meg is rugdoshatják őket. Puha a hajléktalanok vékonya, csendes reggeleken – hat óra ötvennyolckor – a bordák reccsenését is hallani. De léteznek még ennél is csöndesebb reggelek.

Iskolánk főbejárata előtt gyűrött arcú fiatal nők és férfiak várákznak földre süttöt szemmel. Csak akkor mozdulnak, amikor a szemközti börtön vasfüggőnye végre szelvényenként fölhúzódik. Fölkapják fejüket, s aztán bártortalanul a börtönkapuban föltűnő hozzátartozójukra mosolyognak. Beszélhetünk-e velőg hatoló romlottságról (veti fel este Atyec), ha az ember szégyelli, hogy a kedvese vagy ő maga börtöntöltelék. Az egri nőket ábrázoló dombormű előtt fölmutatjuk a diákigazolványunkat, a hetesek némán bölintanak. Hét óra tizenöt van, amikor az iskola második emeletén elválnk.

Mamama kérdezőbiztos, Atyec uzsorás. Mamamát jobban fárasztja a terepmunka, mint akár a leghosszabb irodai nap. Kemény fedelű zsinóros mappákban tartja a kérdőíveket. A mappákat álombéli szőrös hóna alá szorítva várákzik az ajtók előtt. Leül a fölkínált székre, de a kabátját nem veszi le. A kérdőívek margójára jegyzi az emberek válaszait, és kipontozott sorokra a válaszmegtagadók indokait. Előfordul, hogy a megkérdezettek Mamamára haragszanak a kérdések miatt, amelyek hol a politikusok népszerűségére, hol pedig a tévézési szokásaikra vonatkoznak – bár némely megkérdezettnek nemcsak tévéje nincs, hanem házfala se. Van, hogy meg akarják verni Mamamát, mert lakkszagú a haja, de van, hogy ugyanezen okból szeretnék ott marasztani rumos kávéra. Mamama nehezen szokja meg, hogy az intézet néha éppen azokba a falvakba küldi, ahol Atyec kliensei élnek. Atyec ritkán mesél a munkájáról, azt mégis tudjuk, hogy sosem használja ki az ügyfelek írástudatlanságát. Kliensei önszántukból írják alá a szerződést, s ha késnek a fizetéssel, nem esik különösebb bántódásuk – Mamama mégsem szereti, ha esténként Atyec a zsinóros mappákban lapozgat. Persze Mamama nem szól semmit, legföljebb arra panaszkodik, hogy egyre kevesebb sort nyomtatnak a válaszmegtagadók indokainak.

Az iskola utcára néző termeiben örökké sötét van, mert a büntetés-végrehajtási intézet egyre több emeletet kényszerül építeni a bűnözők számára. A bűnözők is más bolygóról valók, és azok is, akik a próbaidőre bocsátottakra az iskola bejárata előtt várákznak. Osztálytársaink is más bolygóról valók, meg a tanáraink is, s csak néha válik láthatóvá a miénkre hasonlító arcuk. Tanáraink a vécébe járnak enni, mert annak a pedagógusnak, akit táplálkozáson kaptak, oda a tekintélye. Rajztanárnőnk ugyanabban a kerületben lakik, amelyikben mi, s ha szombatnként összefutunk vele az áruházban, csak hétköznapokon borotvált állat szégyelölően fúrja a sáljába. Ez az ő miénkre hasonlító arca. A pad tetején ülve, lábunkat lógázva várjuk, hogy nyolc óra egykor elkezdődjön a tanítás.

Mindhárman közepes tanulók vagyunk. Ha kevesebb dologra kellene figyel-nünk, kitűnök is lehetnénk. Azzal áztatjuk magunkat, hogy nagy dolgokra len-nénk képesek, ha néhány körülmény másképp alakul. A pad alatt dájamjátékról szóló könyveket olvasunk, a pad fölött kristályokat rajzolgatunk a füzetbe; figyelemmel kísérjük egyik osztálytársunkat, aki feneke alá húzott sarkával igyekszik örömet szerezni magának – de húsz percbe is beletelik, míg az izgalma elér valamiféle fordulópontot –, vagy a büntetés-végrehajtási intézet egyik ablakában könyöklő nőt, akivel a nagyszünetben tanáraink tiltása ellenére beszélgetünk, ha éppen nincsen lemásolni való házi feladatunk. A szülői munkaközös-ség már számos beadványt intézett különböző felügyeleti szervekhez, hogy a raboknak tiltassék meg az ablakban könyöklés, a rabok hozzátartozóinak pedig

az iskola bejárata előtti ácsorgás, de amazok az emberi jogokra hivatkozva bújnak ki újra és újra a felelősség alól. Középső testvérünk a leggyengébb tanuló (dámában mindig kikap), s ha az is kiderülne, hogy a mellét szorítókötéssel lehet csak lassabb növekedésre bírni, Atyec végképp megvonná tőle a szeretetét. (Mióta fivérünk menstruál, kevesebbet lehetünk vele. Mamama és ő a holdfogyatkozásról beszélgetnek, ha azt hiszik, egyedül vannak.) Az órák alatt a szünetet várjuk, a szünetben az órákat. Nagy dolgokra volnánk hivatottak.

Hogy jobban essen az ebéd, napközben semmit nem eszünk. A fél tizenegykor szétosztott tízórait fölajánljuk valakinek, akinek a bizalmát elnyerni gyümölcsözőnek látszik. Ha mi magunk nem táplálkozunk, megfigyelhetjük, hogyan táplálkoznak, milyen mohón, unottan vagy kapkodva, a megajándékozottak. Ha osztálytársaink és tanáraink nem volnának más bolygóról valók, úgy mennék el mellettük, mint a bútoraink mellett. Ha nem volnánk kívülálló, nem volna módunk megismerni őket. Így azonban közömbösséget színlelve feltérképezhetjük a szokásaikat, amelyek úgy vernek bennünk gyökeret, hogy közben semmi nedvességet nem vonnak el a talajból. Ha megfigyeljük az idegenek mozdulatait, az észjárásukba is bepillantást nyerünk. Utolsó óránk délután egykor végződik. Megkapjuk ebédjegyünket, és a kígyózó sorban állva bőven van időnk, hogy kicseréljük aznapi tapasztalatainkat. Egyikünk az énektanárt utánozza, másikunk a tornatanárt, harmadikunk a csak hétköznap borotválkozó rajztanárnót. Elsajátítjuk a szókinsüket, s kipirosodott arccal olyan rájuk jellemző mondatokat alkotunk, amelyeknek értelmével tisztában vagyunk, holott az egyes szavak jelentését nem ismerjük. A tornatanárunk orra alatt lógó szőrvirslit is a sajátunkénak érezzük, ha kimondunk bizonyos katonai kifejezéseket. Képtelenség eldönteni, örömnünk forrása a tornatanárral vagy inkább a megalázottal való azonosulásban rejlik-e, de szinte lázasnak érezzük magunkat, ha őt utánozhatjuk. Szinte halljuk a hat óra ötvennyolcas bordareccsenést. (Mamama utánzásának szégyenteljes emlékétől is föl lehetünk hevülve. Vannak emlékképeink, amelyek kitörlődve, hiányuk által is hatnak; úgy viselkednek, mint egy szájként, végbélként, nemi szervként egyaránt használatos lüktető üröcske, amiről nemrégiben tanultunk. Mamama utánzásának emléke tehát valami, amiről tudunk, mégsem létezik.) Egy óra huszonötkor – remegő kézzel – lepecsételtetjük az ebédjegyeket.

Az ebédlőben láthatóvá válnak az erőviszonyok: a hosszú asztal fal felőli oldalán ülnek a gyengék, kívül a nagyhangúak, az erősek. Aki a belső oldalra szorul, nem állhat föl, míg a külső oldalon ülők el nem fogyasztják az ebédjüket, és jelet nem adnak a belső oldal legszélső székén ülőnek, hogy fölállhat, kiengedhet minket. A konyhás nénik az erősekhez húznak, és úgy vonják köldökig érő keblükre az erősek fejét, mintha azok babusgatásra szorulnának. A kívül ülők persze a lehető legráterősebben táplálkoznak, szinte turkálják az ételt. Egy óra harmincegy perckor a levesnél, egy óra negyvenkettőkor a második fogásnál tartanak, mi viszont jó ideje már csak a tányér szélére száradt főzelékmaradványokat kapirgáljuk az alpakka villával. A kintiek ritkán élnek a megszegyenítés szóbeli eszközeivel, legfőképp a tekintetüket használják a belül ülők megalázására. Havonta egyszer-kétszer ha megesik, hogy a kívül ülők valamelyike lerúgja a cipőjét, és zoknis lábfeje valamely szemben ülő lány combja közé furakszik. Mivel érzéketlenek vagyunk, a nemi agressziótól jövünk nehezen leplezhető iz-

galomba. Egy óra negyvenöt körül a dologtalan konyhások a kívül ülők háta mögé állnak, galuskaforma ujjpercekből álló kezüket az erősek vállára eresztik, és ártatlanságukon érzékenyülve mosolyognak. Az üvegajtó előtt türelmetlen, széltében is növekedni képes sor várakozik a bejutásra.

A zilált hajú egri nők domborműve előtt elkészönünk a vissza nem köszönő hetesektől, és a különóránkra indulunk. Rajz-, cimbalom- és dámaórára járunk az Atyec ügyfeleitől kisajtolt pénzekből. Ketten közülünk helyezést értek el az országos dámaversenyen, legidősebb testvérünk pedig ügyesen rajzol – kizárólag oldalnézetű portrékat kizárólag csíptetős férfiakról. Gézbe göngyölt testvérünk sülve-főve együtt van barátnőjével, aki őt fiúnak hiszi. Kedvenc témájuk, hogy mi az a szatír. Két óra tíz és tizenöt között szoktak összeveszni. Egyikünknek lófogsora van. Az örökös erőlködéstől, hogy túlontúl rövid felső ajkát a hosszúkás fogakra húzza, az orra alatti terület megráncosodott, mint a mackónadrágunk korca. Titkolni való fogsoráról még cimbalmozás közben sem feledkezik meg, s csak ha négy óra harmincegykor becsukja maga mögött a lakásunk ajtaját, és az iskolatáskát a telefonasztalka alá hajítja, ernyednek el szájjizmai.

Megérkeztünk. A következő óra észrevétlenül múlik el. Négy óra harminctól öt óra harmincig mindhármunk azt csinál, amit jónak lát. Atyec telefonasztalkán hagyott zsebkalapácsával még a megtorlás veszélye nélkül ütögethetnék végig az előszobai kilincseket, de épp mert túl korán van ahhoz, hogy féljünk, vesztí értelmét a bátorság. A zsebkalapácsot tehát békén hagyjuk. Eleinte a macskát abajgatjuk. Az állattartástól az egész család azt remélte, hogy más emberré válunk. Olyasmi ez, mint az utánzás. Akihez tartozik valaki, az valahogyan – nem a felelősségtől ugyan, amint azt Atyec remélte – megkettőződik: Ha négy óra negyvenkor leguggolunk a cicánkhoz, s ő utcaszagú kezünkhöz dörgöli a kobakját, hogy fejtetőn lévő szagmirigyeivel megjelöljön minket, aztán valamelyikünk az állat fejére sújt, hogy soha többé ilyet ne tegyen, hiszen nem mi vagyunk az ő tulajdona, hanem ő a miénk, akkor a macskánk gondolkodni kénytelen rólunk. Ha viszont négy óra ötvenkettőkor a sarokba menekül előlünk, mert azt hiszi, megint meg akarjuk ütni, mi azonban erőnek erejével kényszerítjük, hogy elviselje a simogatásunkat, az oktalan állat már végképp nem tudja, mihez igazodjon. Beletelik vagy három percbe, míg újra dorombolni mer. Ha a macskánkra gondolunk, kiismerhetetlennek érezzük magunkat, mintha mi magunk is egy másik bolygóról valók volnánk. A táplálékot osztó kezét Atyec szerint áldottnak hisszük. Öt óra ötkor felszeleteljük a nyers máját, és a macska tálkájába rakjuk. Hogy ne legyünk zsarolhatóak az állati szeretet kizárólagossága által, a tálkát mindennap más löki a macska elé.

Nem tudjuk jól beosztani az időnkét. Lófogú testvérünk térdére fekteti a használaton kívüli fregolit, hogy petyhüdt húrjain cimbalmot gyakoroljon. Ütői mint a bekötözött góyalábak. Lányfivérünk a vécébe vonul, magára zárja az ajtót, s még arra is van gondja, hogy a kulcslyuk elé valami anyagot függeszzen. Nem tudjuk, mit csinál odabenn. Vese alakú fülkagylót viselő testvérünk hiába leselkedik, hiába mászik föl akár a kamrapolcra, hogy onnan lesse ki a másfélelőség titkait, csak zacskózörgést hallani, s később, öt óra huszonháromkor, az öblítővíz zubogását. Legidősebb testvérünknek már csak arra van ideje, hogy kényelmetlen ágyára telepedve kinyisson egy jóváhagyott könyvet, és, minthogy

Atyec ellenzi a könyvjelző használatát, ügyel-bajjal megkeresse, hol tartott. Naponta legfeljebb ha két mondattal jut előrébb a könyvben.

Mamama az első, aki hazatér. Hogy jobban örüljünk a jelenlétének, minden nap később és később érkezik. Vese alakú fület viselő testvérünk a konyhai radiátorra könyökölve leskelődik már öt óra húsz óta, pulóverébe csíkot égetett a fűtőttest. Ha fivérünk jelez, mindannyian az előszobába gyűlünk. Megvárjuk, hogy Mamama fagyos keze beletaláljon a kulcslyukba (nem nyitunk ajtót: a dolgok értékét Atyec szerint a hozzájuk jutás módja szabja meg), megvárjuk, hogy Mamamánk megtörölje a lábát, s csak aztán dörgöljük széles csípőjének a homlokunkat, mintha szagmirigyekkel a tulajdonunkká kívánnánk őt nyilvánítani. Nem sújt a fejünkre. Nincs ellenére, ha szeretetünkkel zsaroljuk, vagy ha a táplálókéznek kiemelt fontosságot tulajdonítunk. Öt óra negyvenegykor a konyhába tántorog velünk együtt, s mi még mindig a csípőjén csüngünk, mint egy rakott szoknya. Vese alakú fület viselő fivérünknek szemernyivel sem szentel több figyelmet, mint a másik két gyerekének, s csak Atyec jelenlétében lesz vele kissé kimért és óvatos. Egyikünknek a kabátját nyújtja, másikunknak a sálját, harmadik gyerekének az Atyec egyik ügyfelétől származó szörmesapját. Mamama nem szereti, ha az Atyec kliensei által elkótyavetyélt vagyontárgyak a háztartásunkba vándorolnak, de ennek az ellenzős pénzmasapjának sehogy sem tudott ellenállni. Mamama kipakolja szatyrából a zsinóros mappákat, az agglomeráció térképét, végül a vacsorát. Nem érintjük a mátraverebélyi fából ácsolt asztalra halmozott finomságokat, míg Atyec haza nem ér. Ritkánál is ritkábban fordul elő, hogy Atyec telefonon mentse ki magát a vacsoráról, de olyankor törvényen kívülinek érezzük magunkat, s enni sincs kedvünk.

Atyec általában hat óra tízkor csönget, a kulcsát sosincs kedve előkeresni. Mi nem mozdulunk, ülünk az asztalnál. Mamama az, aki siet ajtót nyitni. Atyecnek nincs türelme hozzá, hogy bezárja maga mögött az ajtót. Földre ejti a bőrtáskáját, s első dolga, hogy Mamamát a derekánál fogva magához rántsa. Száját mohón a Mamamáéra tapasztja, s amikor Mamamánk arcán dudor mutatkozik, Atyecén horpadás. Atyec talán Mamamát szeretne vacsorázni. Bűdös kölkök – lihegi Mamama hajába. Csak ezt követően láncolják be az ajtót.

Atyec leveszi a cipőjét, és a fertőtlenítőbe rakja. A fertőtlenítő egy használaton kívüli tepszi, amiben a klórt cserélni Mamama dolga. Ha Mamama pontosan dolgozott, a folyadék éppen a cipők varrásáig ér. Ha pontatlanul, akkor Atyec egész este feszengeni fog, és rossz hangulatban kell elköltenünk a vacsorát.

Atyec pálinkaszagú puszit ad a homlokunkra. Innia a munkája miatt kell, de részegnek még sosem láttuk. Kezet mos. Nagy luncsi-pancsit rendez, körömkéfével sikálja magát ujjbegytől könyékig. Mamama közben átöltözik: előveszi a törülközőt, és a derekára tekeri. Hat óra huszonöt perckor végre nekilátunk vacsorázni. Egyikünk gyengéje a crottin de Chavignol, másikunké a fekete chorizo. Mamama a durvára tört majoránna májpástétomot szereti kétujjni magasan a kovásztalan kenyérré kenni. Atyec vulkanikus talajon termelt bort kortyolgat a lazackatonákhöz, s Mamama habzsolását fejsóválva kíséri figyelemmel. Atyec mindháromunkat kikérdez a különórákról, s különösen dámajátékunk fejlődését viseli a szívéen. Atyec azt szeretné, ha kelet-európai dámabajnokok lennének. Vacsoránk végeztével Mamama négyet-ötöt böfög, mert nem rágta meg rendesen az ételt.

Hét óra tizenötökör esetleg csöngetnek. Mamamánk összenéz Atyeccel. Mi hárman egy emberként ugrunk az ajtóhoz. Atyec vese alakú fülkagylót viselő régés-régi barátja az. Havonkénti látogatásait már nem lehet tovább ritkítani, mert Atyec voltaképp neki köszönheti, hogy annak idején, ahogy Mamama mondja, el tudott indulni. Ő kölcsönözte az uzsorázáshoz szükséges indulótőkét. A vendéget asztalhoz ültetik, és evésre buzdítják. Ránk van bízva, hogy a konyhában maradunk-e vagy házi feladatainkkal foglalkozunk. Mamamánk jobbra hallgat, és tevékenykedésével leplezi zavarát. Teát főz, mert azzal hosszabb ideig lehet pepecselni. Atyec kávézik, mert az állítólag semlegesíti a lazac utóízét. Főképp a férfiak beszélgetnek, a vendég gyógyíthatatlan, évek óta stagnáló rákja szolgáltatja az egyetlen semleges beszédtemát. Szüleink a hamvasztás mellett kardoskodnak. Nem fél-e a pap nélküli temetéstől – kíváncsiskodik Mamamánk. Ha vese alakú fület viselő testvérünk a vendég térdére kéredzkedik, anélkül hogy tudná, kinek a térde ez, Mamama Atyec háta mögé bújik, és férjét átölelve üres tekintettel néz maga elé. (Ez talán a második dolog, amiről tudunk, mégsem létezik.)

Legkésőbb nyolc óra harminckor elbúcsúzik a vendég. Kezet nyújt Atyecnek, biccent Mamamának, és részrehajlás nélkül megcirógatja mindhármunk fejét. Atyec föllélegzik. Míg Mamama elrakja a vacsoramaradékot, s egyikünk összehúzza a két szárnyból álló hollóházi függönnyt, Atyec a nappaliban fölállítja a nagy faberakásos dámatáblát. Nyolc óra negyven perckor megkezdjük a gyakorlást. Atyec a dámamagazin cikkeiből hónapról hónapra értesül a játékszabály legújabb módosulásairól és a különböző régiók kedvelt lépéskombinációiról. Azt írják, Kelet-Európa védekező dámát játszik. De láthatja-e önmagát az ember, kérdi jobb napokon Atyec, s mi ilyenkor főlelmegetjük a tornatanár szókincsét vagy a rajztanár nő csak hétköznapiakon gondozott állat. A mások feletti hatalmaskodásban a megsemmisülés veszélye nélkül válik átélhetővé a megszégyenített helyzete – vonja le a következtetést Atyec. De azért tovább játszunk. Az összpontosítástól egyikünk orra alatt újra korbca gyűlik a bőr. Mamama időközben pizsamába öltözött, megmosta a fogát, és a feledékeny Atyec után hozta a zsebkalapácsot. Most kényelmetlen fotelébe roskad, és fölhúzza hideg lábfejére a kamillába áztatott zoknit. (Hogy jobban essék az ágyban fekvés, foteleink egytől egyig kényelmetlenek. Atyec mátraverebélyi karosszéke nincs kipárnázva, Mamamáén pedig a hátátla hegyesszöget zár be az ülőfelülettel.) Mamama lecsukja a szemét, és megpróbálja átgondolni a nap eseményeit. Kilenc óra ötkor Atyec éktelen haragra gerjed, és klumpájával a dámatáblát tartó állványba rúg: középső fivérünk nem képes két lépésnél többet előre látni, és ha így folytatja, kikerül még az országos ligából is. Mamama azzal kel középső gyereke védelmére, hogy az átnevelt balkezeseknek mindig nehézségeik vannak a logikai láncolatokkal. Mivel annak idején Atyec ötlete volt az átnevelés, fivérünk félresikerültsége minden alkalommal vitát szít közöttük. A mi egyetlenemet látott Mamamánk már akkor megmondta, hogy az átnevelés diszlexiát és számolási nehézségeket okozhat, amikor észrevették, hogy testvérünk bal kézzel integet. Atyec kilenc óra tizenkettőkor földre söpri a dámatáblát, és fürdeni zavar mindnyájunkat.

A fürdőszobában Mamama segítsége nélkül is sikerül kigöngyölnünk középső testvérünket a fűzöből. Fivérünk mellkasán a gél alsó és felső széle lemosha-

tatlan, kimasszírozhatatlan csíkot hagyott. Egyre terebélyesedő barna udvar veszi körül a kisebbedett, gyakorta gennyedző mellbimbót. Mamama hiába csempész ajurvédikus krémeket a háztartásba, fivérünk bőrének kiszáradásán ezek sem segítenek. Langyos vízben fürdünk, hogy a hideg ágynemű melegebbnek hasson. Középső testvérünk zuhanyozás után bal kézzel masszírozza mellébe az erőszakmentesen készült kenceficét, aztán gyorsan bő pizsamakabátba bújik. (Leselkedni csak akkor érdemes, ha elbújik előlünk.) Az összegöngyölt gézt a Czinka Panna-telepiek által font szennyestáda aljára ássa. Kilenc óra negyvenöt-kor mi is felöltözünk, kapkodva fogat mosunk. Koraérettek vagyunk, harminckét fogunk van.

Vackára zavarjuk, aztán farkától a feje felé megsimogatjuk a macskát.

Míg az ébresztés Atyec feladata, az altatás Mamamáé. Ágyban fekve, állig betakarózva várjuk. Amikor fölénk hajol, hogy puszt adjon, ránk omlik és arcunkat csiklandja dús gesztenyebarna haja. Kiszi, kiszi, sikongatunk. Ha szerencsénk van, nem jut Mamamánk eszébe az altató második versszaka. Közben halljuk, ahogy Atyec sorra az előszobai kilincsekre ver a zsebkalapáccsal. Aggasztó, hogy a lényeket ez nemcsak megijeszti, de egyszersmind idejük eljövételéről tudósítja. Ne féljete, nyálnyulak – skandálja Atyec egyre távolodó hangja. Mamama továbbra is haragszik Atyecre, s nem hajlandó még sötétben sem elmosolyodni – pedig Atyec nemegyszer rámutatott, hogy az aránytalan büntetés kevésbé hatékony, mint a büntetés hiánya. Ha ujjbegyünket a körömmel vajt pajzán jelenetekre helyezük, talán sikerül elaludnunk, még mielőtt fájni kezde-nénk. Úgy élünk, hogy érdemes legyen meghalni.

Aki nem fárasztotta ki magát kellőképpen ahhoz, hogy gyorsan álomba zuhanjon, még hallhatja, amint Mamama kizavarja a dolgozószobából a kérdőíveit lapozgató Atyect. Atyec büntudatosan Mamama után sompolyog, s úgy tűnik, megpróbálja kiengesztelni. Mamama tíz óra öt percre tartja magát az indulata bátyái mögött, s amíg bírja, ingerülten hessegeti Atyec számtalan kezét, legyinti orron, mint egy pákosztos macskát, fúj a fülébe közvetlen közelről, de ekkor már Atyecnek is az lehet a benyomása, hogy Mamamánk csak a mind határtalanabb engesztelődés érdekében késlelteti a mosolyát. Negyed tizenegy után nem sokkal Atyec lefejt Mamama derekáról a törülközőt, hófehér keblét kiszabadítja a félig már magától is kigombolódott hálóruhából, és mégiscsak lazacszagú szája csókokkal borítja a Mamama megkérdezése nélkül megkeményedett mellbimbókat. Nem mintha ekkor még bármelyikünk is ébren volna, de talán tényleg vannak dolgok, amelyek tudomásunk nélkül léteznek: Atyec hajpántot húz Mamama üstökére, mert nem tűrheti, ha a figyelmet szájába lógó hajszálak tere-lik el az élvezetről, tizenegy óra tizenöt-kor pedig Mamama, mint egy nedvesség-gel terhes felhő, Atyec fürdetlen testére ereszkedik.

Ahol kezdődik, ott ér véget

Az első karácsony az utolsó házban, ami az első volt. Szende Ottó csak mosolygott maga elé. Van ilyen, visszatérni!

Összeszámolta, hány helyen lakott az eltelt hetven év során.

Az Apáca utcai parókia, ó, a szülői otthon.

Újra.

És mindig.

Valaha milyen hihetetlennek tűnt, hogy onnan bármikor is el kellene költöznie, hogy nem itt fog örökké élni. Még akkor is, ha egy apró fiúcska nem tudhatja, mi a csuda az az örökké. Hogy az más, mint az élete. Bár... Vajon egy öreg bácsi tudja-e, vagy csupán annyit sejt, hogy az „örökké” mindig egy életet jelent, kinek mennyit számlál ki. Aki ezt kiszámolja. Vagy engedélyezi. Ellenjegyzí.

No, mindegy is.

Márta halála szinte napra egybeesett a kárpótlás bejelentésével. Utána már minden nagyon egyszerűnek tűnt. Megvolt a temetés, és ő beadta a papírokat. Mit is lehetne tenni mást, ha a gyerekek kirepültek, Márta nem volt többé, mint visszatérni a gyermekkorba?

Hazautazott, és amikor a kopott, rozoga állomáson kiszállt, megcsapta a múlt szaga. Jobb híján nevezte így, ilyen melankolikusan, de mégiscsak volt benne valami. Határozottan érezte, hogy belülről, a lelkéből kúszik elő valami érzés, ami aztán végigszáguld a testén, és tanyát ver az orrában, hogy érezze, szimatolja, milyen is volt az, amibe most vissza fog térni.

Egyedül, természetesen.

Muris, mert amúgy sose volt nosztalgizáló fajta, Márta halála óta mégis el-elmerengett mindazon, ami történt. Néha még a fejét is csóválta. Hetven év, hajtogatta az unokáknak, az bizony nem kevés, csibéim. Azok meg nézték a papát kerek szemmel, és ugyanúgy nem tudták, miről beszél, mint az az egykor volt kisfiú sem tudott mit kezdeni nagyapja történeteivel, hiába voltak az utolsó szövegig igazak, neki csak mese volt az mind.

Jöjjön tehát az a leltár. Apáca utca. Aztán az apját ide-oda dobálták, azt hitték a hatalmasságok, ha kellőképp megkeserítik az életét, majd feladja. Ha tudták volna, hogy minden egyes rá mért szenvedéssel csak acélozzák a hitét és az elszánását. Mindegy. Most már nem is az apjáról van szó. Illetve... Sorakozzanak az utcanevek. Szabadság út, Gábor utca, Szamuely utca, Munkásőr út, Zrínyi utca, Ifjúság útja, Felsőmalom utca... Kisvárosok, még kisebbek. Sáros falvak.

Gyalog ment a vasútról felfelé. Itt, érdekes módon, minden évszak gyönyörű. A késő őszi is a maga tompa kékes, zöldes színeivel, hegyről leguruló gomolygásaival, ahogy képes elrejteti és csudamód megmutatni egy-egy részletet, utca-sarkot, tűzfalat.

Odaért a ház elé, és nézte, mint egy régi fényképet. Ráismerek, ez az. Szinte a nyelve hegyén érezte a mondatot: ez a kis ház még hasonlít is valamelyest a réges-régi parókiára. Egyszintes, L-alakú épület, az udvar is majdnem olyan, mint egy messzi vidék kolostorának kertje, két paddal, felásott virágágyással, kúttal. A kút! Nem emlékezett rá, pedig valahol mélyen ott volt benne a kép, ahogy apa vödörbe rakja a szódát és leereszti a mélybe, mert annak épp olyan a hőmérséklete, ami a borhoz passzol, fröccsnek.

Szende Ottó a szódaautomatára gondolt, ami a többi elektromos csodával ott sorakozik a konyhában, a mikro, a vízforraló, a pirító, a gofrisütő, a kávégép, a kenyérszeletelő és zacskóforrasztó társaságában. Most egyszerre a rézüst és a kuglófforma rémlett fel előtte, amik anya konyháját díszítették. Láta saját magát is, amint ül a zöldre mázolt hokedlin, aminek kis fiókjában a cipőpuccoló szerszámok pihentek, és ölében az üsttel veri a habot a csigás habverővel. Bőszén csapkod, és az anyja a szokott incselkedő módján teszi szóvá, hogy a tojásfehérje szertesztét röpköd a konyhában: hát mindenhová jut hab, ó, itt is, ó, ott is, Ottó!

Igen, az első ház az utolsó ház is.

Ez már a második karácsony lesz Márta nélkül.

Olyan pontosan elképzelte, milyen lesz. Azt is, csak azért is, hogy milyen jó. Nem fog szomorkodni. Hogy most már „csak ez” adatik. Nem lesz üres, kongó és fájó a karácsonya. Ő, Szende Ottó egymaga is teljes világ, és Márta ott lakozik benne, költözik, mozog vele, moccanjon bármerre is. Ő maga is egy ház.

Az ünnep előtt szédült meg a szupermarketben, amikor a hangszóróból negyvenedszer hangzott fel a *Jingle Bell*, műanyaghangon, gyorsított ritmusban. Levert egy fél polc Milka-szaloncukrot, ahogy kapaszkodni próbált. Egy kapucnis pulóvert viselő fiú segítette fel, zavarodottan nézett rá, ahogy ült a műkövön. Annyit hallott, ne most haljon már meg, öreg. A boltvezető kérdezte, kihívják-e a mentőt, de Szende Ottó csak legyintett. Kifejezetten érezte, miként tér bele vissza az élet, mintha pattogtak volna az erei, mintha pezsgőporral szórták volna tele a belsejét, ugyanannak a *Jingle Bell*nek az ütemeire éledt újjá. Felkelt a sebtiben a feneke alá dugott műanyag székről, megköszönte a segítséget, még intett is. Nem akart vásárolni?, kérdezte a biztonsági őr, aki ott strázsált mellette, de ő csak a fejét ingatta, halványan mosolygott, mint aki már tud valamit, mint aki vásárlás nélkül is birtokába jutott annak, amire szüksége van.

A háziorvoshoz mégis elment, aki annak rendje s módja szerint meg is szidta, és beutalta egy általános ellenőrző vizsgálatra. Az egészségével, nyugodtan ki lehet mondani, sose törődött, ha valaki mégis, akkor Márta, de ő sem túl nagy aggodással, csak ha valami kisebb baj volt, akkor korholta inkább, mintsem babusgatta volna, hogy nem lesz ennek jó vége, Ottó, te sem fogsz örökké élni. Már pedig úgy képzelte, örökké fog élni. Ebben az egyben el tudta képzelni, igenis van ilyen, örökké, ami semmi egyebet nem jelent, mint hogy Szende Ottó nem hal meg.

Ült ott a napfényes folyosón, és amíg a szívultrahangra meg a szemészetre, a laborra várt, jobb híján azzal múlatta az időt, hogy számba vette, a rajta lévő ruhadarabok közül mit mikor és hol vásárolt.

Nézzük csak, kezdte szinte izgatottan. A télikabát, igen, Stockholmban vették, méghozzá jó régen, amikor Márta egyik unokatestvérét, a Palikát látogatták meg. Szeptember járta, de olyan hideg tört be, hogy majd' megfagytak. Mikor volt? Nyolcvannolcban. A kesztyű is békebeli darab, több mint húsz éves. A körúton

vette, Pesten, hirtelen felindulásból, még szinte nyár volt, de megtetszett neki, Márta csóválta is a fejét, megvolt a véleménye az ilyen vásárlási rohamokról. A sálja, na, csak arra emlékszik, hogy valamelyik lánya ajándéka, tán az Edité, hat-hét évvel ezelőtről. Ezek a dolgok mind ősrégiek, húsz, huszonegy tél maradékai. Izzadásai, kézmelege, a nyakán pihék, ezek a holmik mind tele vannak effélével – azaz vele. Ezért az övéi, ezért ragaszkodik hozzájuk. Bár, ez is lükeség, a maga nemében. Ha már volt otthonait összeszámálta, mennyivel érdekesebb tárlat kerelkedne abból, ha az élete során viselt összes cipőjét egymás mellé lehetne állítani, a nagyanyja által horgolt falatnyi mamuszon kezdve. Fehér cipője is volt, bizony! Meg bordó, aminek a bőre krokodilmintázattal büszkélkedhetett, Brnóban vette 1968-ban, és tisztán emlékszik rá, boldogsággal töltötte el. Egy bordó krokodilból készült cipő, egy hónappal a csehszlovákiai megszállás előtt.

Mire a belgyógyászhoz ért, a legtöbb rajta lévő holmit beazonosította. Emlékezett a zoknira is, Pierre Cardin, legalábbis rá van írva, zöld, önmagában csíkos, ami tán nem nagyon passzol a fekete kordnadrághoz. Viszont jól tudta, hogy azt is Pesten vette, Mártát várta, illetve Márta vizsgálatainak az eredményét, amikor három éve hányni kezdett, és az öccse, a Tóni bevitette a MÁV Kórházba. A belvárosban kószált, hideg, havasesős délután volt, négyre kellett visszamennie, boltról boltra vetődött, amit ezúttal rettenetesen rühellt, de melegre vágyott, és végül, csak azért, hogy történjen valami ezen a délutánon a szorongó várakozáson kívül, vette ezt.

Tessék, egy zokni élete, kivizsgálástól kivizsgálásig. Minden körbeér.

Néha olyan félelmetesen tökéletesnek tűnik a világ.

Az ágyát ugyanarra a helyre tette, ahol gyerekkorában állt, az ajtóval szemben. Ahogy apa benézett, mindig a szája elé tette a mutatóujját, úgy kérdezte: ima? Megvolt?, és ő bólintott. Aztán bejött anya, és leült az ágya szélére, ő pedig minden áldott este azt kérte tőle, hogy kérdezzen hármat. Anya kérdezett, és ő válaszolt rá, akármilyen nehéz kérdések is voltak alkalomadtán. Ez volt az igazi ima.

Most olyan csönd volt esténként.

Olyan csönd, hogy nyugodtan bejöhethetett volna bárki, és odaülhetett volna az ágya szélére.

A vetkőzőben aztán előbb a pulóverén, aztán az ingén is töprenkedni kellett. A pulóverről aztán hamar eszébe jutott, mi történt. A Balaton-parton vették, nem is olyan nagyon régen. Amikor Beácska, a legkisebbik lányuk elvált, és egész nap Szigligeten vigasztalták. Este a gyerek azt kérte, hogy most menjenek el, egyedül akar lenni. Mártával nekiindultak, de csak Badacsonyig mentek, amikor úgy döntöttek, hogy megalszanak, ahogy Márta mondta, jól beboroznak, ennyit megérdemelnek. Augusztus vége volt, hamar hűvösödött már, esti sétájuk során egy vacak kis butikba tértek be, hogy ne fázzon, ha kerthelyiségben ücsörögnek majd. Mert mindig olyan nagylegény, fedtte Márta, aztán itt van... Ez az egy XL-es méretű pulóver volt a boltban, lila-fehér csíkos, ék alakú nyakkivágással. Kényelmes volt, lezser, sokszor vette fel. De az ing... A rendelőlől ki nézett az asszisztensnő. No, nem boldogul, Szende úr? Segítsek?

Az orvos sokáig nyomkodta a hasát, a máját tapintotta, kopogtatott rajta. Ki egyeztek egy vastagbéltükrözésben. Nem ártana. A biztonság kedvéért. Az orvos mind a két szemével pislantott egy nagyot, olyan volt, mintha el akarna aludni.

A kis kabinban alaposabb mustra alá vette az inget. A gallérja és a mandzsettája eléggé foszladozó állapotban volt már. A nyakbevarrásán Christian Berg neve díszelgett, nem rémlett, miféle márka ez. Talán a turkálóból való. Egyszer becsábultak bálabontásra, amikor ez még szenzáció volt. Mennyi remek holmi, szinte új, Hollandiában meg Angliában kidobálják, no persze, ott a nyugdíjasnak is telik új ruhatárra évente. Márta valami kabátkát vett. Ő meg ezt az inget? Egy holland vagy angol férfi ingére. Mintha odaajándékozta volna neki az az ismeretlen, félszeg mosollyal a szája sarkában: nézze, miszter Szende, magának adom, ha nem restelli felvenni...

De ez nem biztos.

Ahogy belebújt az ingbe, megborzongott. Megint érzett valamit abból a tántorgó bódulatból, ami a szupermarketben kerítette hatalmába. Kidobom ezt a vacakot, határozta el, úgyis rongyos már. Majd veszek egy újat. Karácsonyra. Lehet majd emlékezni rá, ez az ing, amit akkor szereztem be, amikor meg akartam halni. Nem nagyon, csak egy picit.

Mintha a világ el akarta volna játszani, hogy tökéletes, szenteste délutánján kezdett el havazni. Mind a három lánya felhívta, és megkérdezték, hogy nem éri-e magát egyedül. Jöjjenek oda, apus? Edit, Bea és Magdi is ugyanezt kérdezték, a világ három, távoli szegletéből, és ő pontosan érezte a hangjukon, hogy tartanak tőle, nehogy azt találja felelni, hogy hát az jó lenne, édes kislányom. Mert akkor ki kellett volna találni hamarjában valami füllentést, hogy mért nem tudnak jönni mégsem.

Jó volt ez így.

Állt az ablakban, nézte a hóesést. Megfőzte a teáját, tette bele egy csepp rumot, ahogy az apja szokta. Úgy öntötte az üvegből, mint az orvosságot, cseppenként. A járdát, az úttestet már teljesen belepte a hó, az ívlámpák narancsos fényében különös, idegen tájjá változott minden. Ki tudja, milyen lenne, ha tényleg eljönne a Megváltó? Idepottyanna ma este, épp az ablaka elé. Dideregne, az biztos. Egy szál vászongúnyában. Szende Ottó elmosolyodott ezen, és különös indíttatást érzett: bizony, hogy rögvest ablakot nyitna, és kiadogatna néki mindenféle meleg holmit. Megkínálná teával, adna rumot is bele, ha kér. Behívni..., hát nem biztos, hogy be merné hívni. Elvégre, ha jönne, el lehet képzelni, hogy sok dolga lenne, nem valószínű, hogy hozzá kvártélyozná be magát. Ámbátor, semmi sem elképzelhetetlen. Ahogy ő is itt áll, egy szál magában abban a házban, ami szinte már nem is létezett. Mi az, ha nem feltámadás?

A túloldalon bandukolva feltűnt egy hajléktalannak tűnő ember. Szatyor volt nála, és még most, a havas estében is megállt a szemetes mellett, pusztá kézzel belekotort.

Szende Ottó letette a bögrét az ablakpárkányra. Izgatottságot érzett. Aztán ivott gyorsan még egy hosszú kortyot, érezte, amint a forró lé égeti a torkát. Bement a szobába, és a sötétben kezdett el kutatni. Azt a Christian Berg feliratú inget kereste, hová is tette. Amilyen kupi van nálad, fiam, hallotta az apja hangját. Az anyja hangját. Márta hangját. Ilyenkor azt szokta mondani: mért, mi múlik ezen? Most rossz ember vagyok? Fejcsóválva, szemrehányóan néztek rá a sötétből.

Már dobálta a ruhadarabokat. Aztán leguggolt, és a sötétben, találmra felmarkolt egy ölelésre valót.

Rohant kifelé, de meg kellett álljon az ablaknál. Teljesen üres volt az utca. Havas, narancssárga, homályosan fényes. Hallotta valahonnan messziről a *Jingle Bellt*. De hiszen zárva már minden bolt, áruház, pláza. Már a helyükre kerültek az ajándékok. Kiejtette a kezéből régi ruháit, keze a párkányon tapogatózva a bögrét kereste. Arra gondolt, tölt bele még egy kis rumot.

I. PÉCSI IRODALMI FESZTIVÁL

2009. május 12–15.

Jókai tér – Művészetek és Irodalom Háza – Trafik étterem – Színház tér

Május 12.

Az ÁRNYÉKSZÍNHÁZ és a VÖRÖS HOLD SZÍNHÁZ akciója.
Mesedélután LACKFI JÁNOSSEL és TÓTH KRISZTINÁVAL. BURGER BARNA *Íróportrék* című kiállítás. KÖRÖSI ZOLTÁN *Szerelmes évek (gyávaság)* című kötetének bemutatója. KONRÁD GYÖRGY estje.

Május 13.

Kerekasztal-beszélgetés BEZECZKY GÁBOR *Irodalomtörténet a senki földjén* című könyvéről. Színészek irodalmi pódiuma: FÜSTI MOLNÁR ÉVA és CZÉH DÁNIEL. Fiatal szerzők pódiuma: DUNAJCSIK MÁTYÁS és SZVOREN EDINA olvas fel műveiből. CSAPLÁR VILMOS *Hitler lánya* című kötetének bemutatója. PARTI NAGY LAJOS felolvasóestje.

Május 14.

„Review within review” – Nemzetközi irodalmi találkozó. Színészek irodalmi pódiuma: LÉTAY DÓRA és KÖLES FERENC. Mesedélután KUKORELLY ENDRÉVEL és DARVASI LÁSZLÓVAL. „Review within review”: BERTÓK LÁSZLÓ, KUKORELLY ENDRE, PRIMOŽ REPAR (Szlovénia) felolvasása. ESTERHÁZY PÉTER estje.

Május 15.

„Review within review” – Nemzetközi irodalmi találkozó. SZ. KONCZ ISTVÁN *Fele játék, fele gyötrellem (válogatott interjúk)* című kötetének bemutatója. Színészek irodalmi pódiuma: LIPICS ZSOLT és JUHÁSZ MÁTYÁS. Mesedélután „Lázár Ervin emlékére” GRECSÓ KRISZTIÁNNAL és DARVASI LÁSZLÓVAL. HÁY JÁNOS felolvasóestje. A NEOFOLK együttes koncertje.

Bővebb információ: www.pmh.hu és www.jelenkor.net

Török tükör

(regényrészlet)

Pókos

A defter másolásának vége felé elgondolkodtam a magyar szavakon. Volt, amelyik falu nevében ráismertem valami magyar dologra. A Bükkösd faluban ott volt a bükk, aztán volt Meszes, Szőlős, Bidös, Udvar, Varjas, Kökin és Hagymás falu is, és volt sok, amit ember-szentről neveztek el, és sok nem jelentett semmit, csak azt a falut. Annyi falu volt, és olyan hasonlóak voltak a neveik, hogy nem hittem el, hogy azt mind külön észben lehet tartani. Gondoltam, ha kihagynék a listáról egy falut, akkor a magyarok talán el se mennének oda adóztatni, én pedig magyar ruhába öltöztetett akindzsikkal szépen megjelenék helyettük, mikor az oszmán megbízott már végzett, és beszédném a dézsmát meg a cenzust meg a rovásadót Ferdinánd király és Gregoriáncz Pál püspök nevében. Izgatottan fölugrottam, járkáltam, és apróra végiggondoltam mindent: hogyan bérelem fel a zsoldos lovasokat, és így tovább. Nem. Nem lehetett megcsinálni. Legalább húsz akindzsi kellene, és annak egy óra alatt híre menne Pécsen. Amúgy a szigettiek pedig észrevennék, hogy a defter hibádzik.

Hanem, mi lenne, ha egy-két faluval többet írnék be, mint amennyi van?! Húha, akkor senki nem mondhatná, hogy el akarom csalni az adót. Olyan hasonlóak ezek a magyar szavak, hogy biztos, még maguk a frengik sem igazodnak el közöttük, főleg, amikor azt sem lehet tudni, hogy hol a határ a birodalmak között. És még az is lehet, hogy valóra válik, és tényleg lesz ott egy olyan nevű falu, mint ahogy az *Ezeregyéjszakában* Ma'Rúf foltozóvarga gazdag kereskedőnek adta ki magát egy idegen városban, és ettől végül tényleg gazdag kereskedő lett, sőt feleségül vette a szultán lányát, és végül szultán is lett. Építsd magasra a kapudat, előbb-utóbb teve is kerül a házhoz! Kicsi erszény sok pénzt nem keres! Majd addig keresgélnek a magyar tisztartók, addig emlegetik a falumat a rájáknak, amíg a végén valahogy igazából meglesz az a falu. Alláh is a szabadjára engedett igével teremtett!

Nagyon izgatott lettem. Ugrált a szemem a papíron, olvasgattam a falvakat, és minél tovább olvastam őket, annál jobban összekeveredtek a neveikben kattogó dallamok, billenve forduló szótagok, sisteregve csúszó hangok. Alláhra, mi csoda nyelv ez! Próbálgattam a képzeletbeli falvakat: Lánygöröskő. Sóskavár. Csigabéla. Nem, a Csigabélat biztosan egyből észrevennék. Korog. Dögöd. Tököd. Dzsarul. Ez sem jó így, esetleg Gyalul. Baszod. Kurafattya. Pöcse. Az ilyesmi nem jó, rájönnek könnyedén.

Kétnapi tétovázás és mérlegelés után úgy döntöttem, hogy Pókos lesz az én

magyar falumnak a neve. Rákos már úgyis van a Mecsekben, akkor miért ne lehetne Pókos is? Csakhogy tudtam, hogy Gergely deák mindent leellenőriz. Mit tegyek, hogy ne vegye észre Pókost, mikor leadom neki a kész deftermásolatot? Gergely nem bolond, tudja, hogy nincs ilyen falu a szandzsákban. Egyelőre.

A vegyész

Elindultam Abú Dzsáfer kémikus boltjába a Kösköny utcába. Az utca meredek volt, alulról, a Nagy utca felől akartam bemenni, de olvadt a hó, a víz kilépett a kövezeten futó csatornából, és jeget, követ sodorva hömpölygött lefelé a szűk helyen. Megtorpantam, és az eszem is megjött. Úgy hírelett, hogy Abú Dzsáfer méregkeverő. Inkább nem is csinálom a faluteremtést, hanem rendesen leadom a deftert Gergelynek. Hanem másnap újra fagyott, jól lehetett járni a városban, és én rohantam vissza a Kösköny utcába. Lám, milyen kis dolgoktól függnek az emberi sorsok, és milyen hajlékony jószág a lelkünk!

Abú Dzsáfer háza zárva volt, dörömböltem, a vegyész kinézett az emeleti ablakon, aztán lejött, és beengedett. Az emeleten lakott, lent pedig a boltja volt, és mögötte valami vegykonyha, ahol mindenfélét főzött, és olyan szag áradt mindenfelé, ami egyszerre volt szúrós, édeskés, csípős és nagyon bűdös.

– Mester, adj nekem olyan tintát, ami nem látszik, csak akkor, amikor meleg éri a papírt, amire írtak vele.

– Mire kell az neked, gyermek?

– Kitalálóst akarunk játszani a társaimmal.

– Na jól van. Bár nem tudom, miben sántikálsz. Fél akcse az ára.

Semmi pénz nem volt nálam. Kétségbeestem, hogy milyen esztelen vagyok, elköszöntem, lerohantam a Kis utcáig, és elbújtam egy rossz kerítés mögé a szűr-kületben ott, ahol az utca kanyarodott, az arcom elé kendőt kötöttem, hogy ne lehessen felismerni – sok férfi is ezt csinálta télidőn, hogy a fagyos levegő ne tegyen kárt a tüdejében.

Először két magyar fazekas jött a bazár felől, kordén tolták hazafelé a megmaradt cserepeiket, aztán három másik ember egy öszvérrel, végre egy legény egymagában. Idősebbnek látszott, mint én. Valami karalábét, tormát vagy zellert harapdált. Hordár lehetett, az ilyenek a szolgálta nélkül vásároló úrnőknél keresnek pénzt a kosaraik hazasegítésével. Körbenéztem, semerről nem jött senki. Csendben mentem mögötte pár lépést, aztán előhúztam a szabályamat. Hátrafordult a fémes csusszanásra.

– Most megöllek – suttoztam.

Rohanni kezdett, utolértem, összerúgtam a lábát, elvágódott, és csúszott a fagyos földön, szűkülve akart fölállni.

– Ha kiabálsz, megöllek. Hol a pénzed? Nem érted? Hol a pénzed?

Reszketve érméket potyogtatott a földre egy kendőből, egy para volt a legértékesebb, ez veretlen ezüst lapocska, és két akcsét ér, volt még két magyar dénár és nyolc-tíz mangúr is. Biztos, hogy ezt nem egyetlen napon kereste, és sokkal több is volt, mint ami nekem kellett. Egy kicsit megálltam, és majdnem visszaadtam neki a felesleget. Aztán inkább elzavartam, de mégis utánakiabáltam, hogy

jöjjön vissza, de nem mert visszajönni, csak megállt, én pedig letettem a földre a parát meg a mangúrokat, és elfutottam.

Visszamentem Abú Dzsáferhez, nagyon gyorsan és készségesen engedett be, és szabadkozott:

– Bocsáss meg, Ísza úrfi, hogy nem ismertelek fel mindjárt, de gyere be, kérlek, mert kihűl a műhely. Természetesen semmit nem kérek tőled azért a tintáért, de nem is tinta az, hanem sokkal egyszerűbb dolog, igazán csak játékszer, csak játékszer. Ha akarjátok, könnyen elkészíthetitek a pajtásaitokkal, és nagyon jól fogtok mulatni a kitalálós játékkal – jelentősegteljesen mosolygott.

Nem örültem neki, hogy felismert.

– Írj citromlével! Nem fog látszani a papíron, csak rászárad, és majd ha melegítitek a papírt a pajtásaiddal, ugye, amikor játszotok, akkor lassan égetni kezdi a rostokat az a tűz, ami a napból szorult a citromba, és a papír ott megbarnul. Mert a meleg felébreszti azt a tüzet, ami a citromban... A lényeg, hogy melegíteni kell gyertyával, forró vassal, csak vigyázni kell, nehogy meggyuladjon a papír. Ha nem melegíted, akkor is látszani fog, csak sokára, és nem olyan erősen. Jó még az ecet is, még erősebben fog látszani, ámbár annak erős a szaga, és lehet még cukoroldattal is, de ha tömény az oldat, akkor szárazon is fénylik ott a papír, azt pedig észre lehet venni. És van még a pisi, kedves Ísza, de annak is szaga van.

Adtam neki egy dénárt, nem akarta elfogadni, komoran odalöktem neki a másikat is, erre nem szólt semmit, csak derűsen eltette.

Egy búzaszem százat fial. Az is igaz, hogy egy légy meg ezret.

(...)

Az én kis falum

A defterrel nem várhattam tovább. Le kellett adnom, mert elkészültem, és Segesdi üzent Szigetből, hogy a 4.500 dukát együtt van, ő pedig várja az iratot. Gergely pedig engem sürgetett. Hát elszántam magam, és egy délután, amikor a nyitott ablakon már a tavaszi föld szagát hozta be a szél, gondosan átszűrtem citromlével a defter egyik lapjának a hátoldalára odaírtam:

Pókos: 26 ház, timárbirtokos: Jahjapasa-oglu Ísza bin Juszúf (ez volnék én őseim nevének teljes fényében)

Pókos falu rájái házanként évi 50 akcse dzsizje állami adó fizetésére kötelezve: 1. Gize Báлинд nőtlen, 2. Petrezsilom János, fiai Péter, Dömötör, 3. Zsódos Tomás nőtlen, 4. Tót Andorás, fia Mátyás nőtlen, 5. Güzü Ferenc, fia Ferenc nőtlen, testvére József, 6. Bokra János, 7. Barsi Balázs nőtlen, 8. Csép Simon, 9. Elek Alberd, testvére László, annak fia László nőtlen 10. Tót Benedik, 11. Garácsony Antal, fiai László, István nőtlen, Antal nőtlen, 12. Tót Mihál, 13. Fele Máté, fia Máté, 14. Kerékjártó Ambrus, 15. Mócsány Vada nőtlen, 16. Tócsány Jakab, testvére Lót, 17. Szikató Gergel bíró (csak évi 25 a.), 18. Tinnye Gáspár, fia József, 19. Nyúves Gál, fiai Gál, Pál, 20. Fekete Gellérd, fia Menyhárd nőtlen, 21. Füttyér

Vince, testvére Jeremiás nőtlen, 22. Vörös Demeter nőtlen, fia István, 23. Degu Bódizsár, fia Benedik, 24. Mónár Alap nőtlen, testvére Pál, 25. Piroska János, fia Lukács, 26. Kódis Farkas nőtlen (vagyna 300 akcsét nem ér: adókedvezmény évi 25 akcse). Összesen 1.250 akcse.

Földesúri jövedelmek összesítése a 955. évben:

Kapuadó	1.300 a.
Búzatized	350 a.
Árpa- és rozstized	120 a.
Borsó- és lencsetized	70 a.
Gyümölcstized	95 a.
Méhkastized	100 a.
Musttized	520 a.
Disznók után	150 a
Juhadó	40 és fél a.
Széna- és tűzifaváltság	225 a.
Mátkaadó (1 házasodás)	30 a.
Lenmagtized	5 a.
Büntetés átalány	52 a.
Vendégváltság	78 a.
Mónár Alap egykerekű malma	50 a.
Összesen	3.185 és fél akcse

Ez volt az én szép kis falum. Elégedettség áradt szét bennem. Ilyen nyugalmat érezhetett Alláh, mikor megteremtette a földet, és megpihent. Nem nagy timárbirtok, de kezdésnek szép, hiszen még csak tizenöt éves vagyok (gyaur naptár szerint pedig még csak tizennégy és fél!). Hohó, a törvény szerint a birto- kos szpáhi minden 3.000 akcse jövedelemtöbblet után köteles kiállítani egy jól felszerelt vértés lovast, és azzal hadba vonulni, ha a Padisáh megindul a Piros Almáért! Akkor nekem egy dzsebelit kell majd tartanom! Nagyon jó! Hamza lesz az én katonám! Kap lovat, vértet, sisakot, lándzsát, kardot, pajzsot, íjat. Majd én megmutatom neki! Nem fog nyavalyogni többet, ha az én zsoldomon él! Én fogom gyakorlatoztatni, és tanítani, ahogyan engem a janicsárok. Akkor aztán portyára! Rajtacsapunk a falvakon Babócsától Szenyérig, kiraboljuk, aztán felgyűjtjük őket, a lovakat elhozzuk, az asszonyokat is, a csúfakat eladjuk, a szé- peket pedig mind megtartjuk, Bécs alatt fogunk nyargalni, és a hírünktől égnek mered a frengi szultánok nyíratlan fején a bozont!

Ahogy a citromlé megszáradt, az írásból már semmi nem látszott, akkor én az egész téli munkámat összefogtam, és átvittem Gergely deáknak.

– Szép, derék magyar írás, Ísza úrfi! Egy esztendeje nem hittem én, hogy em- beresen fogsz írni a latin betűkkel a jobb kezeddal. Na, majd meglátjuk, olyan-e a veleje is, mint a héja!

Mentem visszafelé a szobámba, és éreztem, hogy nagy dolgot cselekedtem. Ha Gergely deák nem teszi közel a papírokat a tűzhelyhez, és hamar jön értük a szigetvári tisztartó, akkor... akkor csak a Szent György-napi meleg napfény csalogatja elő Pókost a lapok közül. Pókos lesz az én dzsinnem!

Beléptünk a gyaurok Szent György havába, Dervis bég üzent Szigetbe, és néhány nap múlva a magyarok elvitték a deftert.

Azért akkor elgondolkodtam; talán még féltem is egy pillanatig. Ha elengedett az ideget, a szálló nyilat nem lehet visszavenni!

(...)

Kölcsönként kaftán

Nevelőapám Musztafa vojvodával, a tisztartóval elmélyülten nézte a számadásokat. Musztafa kezében volt a raktárak kulcsa, ő tudott mindent a kincstári bevételekről és a szandzsák összes pénz- és birtokügyeiről, a vámokról és az illetékekről, ő felelt a vár ellátásáért.

Dervis bég nem bánta, hogy ott vagyok a tanácskozáson, azt akarta, hogy tanuljak meg mindent. Én sem bántam. A kövér Musztafát nem kedveltem, de bizonyult dolgokról beszélgettek, sokat számoltak közben, és az nagyon érdekes volt. Mikor végül összecsavarták a papírokat, a bég azt mondta, hogy úgy látszik, a magyarok elégedettek Halil pasa defterével, mert ha nem úgy lenne, már küldtek volna valami híradást.

– A baj máshol lesz, nagyságos Dervis bég. A szigetiek a múlt év óta nem kapnak zsoldot az alávaló Ferendustól.

– Tudom. Gergely is mondja és a kereskedők is meg a szökött katonák is – mondta Dervis.

– Lehet, hogy a rájákon fognak a vitézek fizetséget venni.

– Lehet. A sajátjaikon és a mieinken. De lehet, hogy nem. Jó is, hogy odaadtuk az összeírást, meg nem is. Ha adót szednek belőle, és nem többet, mint a törvényük mondja, akkor jó. Mégis megbántam, hogy odaadtuk. Még nagyobb baj lesz, ha ők is megbánják. Márpedig valami azt súgja, hogy meg fogják bántani. Kölsönként kaftán nem melegít.

A Mennybemenetel Éjszakája

Múlt, szaladt a nyár, továbbra is béke volt, a tartomány és a birodalom virágzott a gondos kormányzók kezén. Pécsre és a környékre egyre több rác települt be, de magyarok is jöttek, mert a sok pápaellenes keresztény, akiket protestánsoknak hívtak, hozzánk menekült a Ferdinánd elől.

Néha ismét hallottam arról, hogy kisebb magyar lovascsapatok jönnek-mennek a falvak között a Mecsektől a Drávaig és vissza, de nem okoztak bajt, gondoltam, még nem találták meg Pókost, talán azért keringenek. A nyár közepétől hatalmas marhacsordák érkeztek Szeged felől, ellepték a környéket, lelegettek mindent, a kereskedők kifizették utánuk a harmincadvámot, a legtöbbet maga a bíró, Schreiber Wolfgang, aztán hajtották őket tovább Velencébe és még tovább. Nagy, zöld dinnyék értek a kertekben, éjjel finom sisterséggel repültek át az égen a hullócsillagok. Milyen csendesség volt akkor!

Eljött Redzseb hónap 27 napja, a Mennybemenetel Éjszakájának ünnepe. A Kinyilatkoztatás Éjszakája. Ezen a napon elvitte Gábriél angyal Mohamed próféta az égbe, Isten útmutatást adott neki, aztán visszaküldte az emberekhez. Ezt a napot azóta megünneplik az igazhívők. Az új, Nagy Dzsámiban volt az ünnepi prédikáció, aztán imák és tanító mesék után este a bégnél ettek a főhivatalnokok és tisztek, a kádi, a főmufti, az orvosok és a mollák. Mikor egy kis csend állt be a beszélgetésben, hirtelen megkérdeztem Dervis bégét:

– Apám, miféle vár van a Ferava túloldalán?

Csend lett. Ali dizdár kezében megállt a tehénvajban pirított bazsalikomos csirkecomb. Dervis azonban nem zavartatta magát, mint akinek mindegy.

– Hát a Kantavár – mondta –, de az inkább rom, mint vár.

– És ki bérlí a domonkos szerzetesnőktől Velin falu adóit?

– Antonio Gritti.

A teremben félénk arcok néztek egymásra. Úgy látszott, hogy erről idáig nem volt illendő beszélni, és mindenki csodálkozik a bégen.

– Hiszen nekem Szejfi mesélt erről az emberről! Azt mondta, lefejezték a magyarok Erdélyben.

– Az az apja volt, Lodovico Gritti. Antoniót a moldvai fejedelemtől, a Rarestől kiváltotta az öreg dózse, a nagyapja, de a kisebbik gyereket, a Pietrót már nem tudta megmenteni.

– Mit keres ez a Gritti a te szandzsákodban, apám?

– Semmit, már nem sokáig lesz itt. Megtúrtem. Jó volt hol ezért, hol azért. De elég volt belőle, mert az egy rabló. Addig kellett, amíg rosszban voltunk a szigetiekkel, de most már több kárt tesz, mint hasznot, mert béke van, hála érte Alláhnak! Ha most ez a Gritti rajtaüt a magyarok valami faluján, vagy szétugraszítja a nagy vásárt Kálmáncsehiben, azt hogyan magyarázom meg Segesdi Györgynek? Hiszen itt tanyázik az erdőben egy órányira. A birtokomon. Üzenni fogok neki, hogy a bérleti szerződése lejárt az apácáknál, mert valaki többet kínált, fel is út, le is út. Elég volt. Csak kémkedik a magyaroknak!

– És nekünk is, kegyelmes bég – kotyogott bele bátortalanul Ali, a várnagy.

– Nem mondom, addig jó volt, amíg tudtuk, hogy bármikor rajtunk üthetnek a magyarok Szigetből. De most már megegyeztünk, mindenki megkapja a jussát, és közösen óvjuk a falvakat. Még a ráják is gyarapodhatnak. Gritti és bandája a békében csak bajt csinál.

A várudvaron valamelyik mehter belefújta a trombitájába, aztán kegyetlen dobolás kezdődött a kaszárnya előtt. A bég nyugtalanul nézett az embereire, mindenki felugrott, és kifelé indult, szembe a terembe vágódó Ferruh agával.

– Tüzet látunk uram! Pelerd éghet délnyugaton, és még odébb Bicsérd!

Mindenki rohant fel a saroktoronyba, ami az L alakú palota szárnyainak a találkozásában volt Dervis lakosztálya felett. Döngtek a falépcsők a csizmák alatt, körbe-körbe, aztán felért az első ember, utána a többi, odafent minden égtáj felé csak egyetlen ablak nézett, tolongtunk, engem elnyomtak a nagydarab férfiak, nem láttam semmit, Dervis bég elbődült:

– Lefelé! Nyeregbe! Lovon üljetek a várkapu előtt, míg le nem megyek! Az ulufedzsid, martaloszok is mind! Ali! Ferruh! A janicsárok és az aszapok a kapukhoz és a falakra! A fekete csődörömet nyergeljétek! A Püspököt!

A tiszték mind lerohantak a lépcsőn, én kinéztem a nyugati ablakon. Meszse valami halványan derengett, ott lehetett Bicsérd minden égő házával, kazlával és csűrjével, közelebb nagyobb vörösség látszott, az lehetett Pelerd. Előtte megcsillant valami a sötétben – a mocsár szabad vízfelszínein tükröződtek a lángok. A nevelőapám még a déli ablaknál állt, odaugrottam, és egyenesen délre, közel, egy ferszákhra tölünk éppen akkor vöröslött fel az éjszaka, az volt Málom falu. A bég nem várt tovább, leugrált a lépcsőkön; most láttam először gyorsan cselekedni. Még mindig veszedelmes harcos volt és igazi vezér. Őt lent várták a kardjával, de nálam nem volt fegyver, lázasan rohantam a folyosón a szablyámért, befordultam volna egy szegletnél, de akkor ott állt az utamban Halíma.

– A Próféta szakállára és a szent Fatimá kezére mondom, nem engedlek ki a sötétbe, Ísza!

– Micsoda? Te csak asszony vagy! Hordd el magad az utamból!

Félretoltam, de Halíma erős volt, belekapaszkodott a dolmámba, úgy húztam őt a padló csiszolt kövein, kiabáltam vele, hogy takarodjon, mert megyek a kardomért, ő kiabált, hogy majd akkor öletem meg magam, ha őneki már se keze, se lába nem lesz, amit az utamba tehet, én esküdöztem Alláhra, hogy kimegyek, és levágom a hitetleneket, vonszoltam Halímát, ő pedig esküdözött, hogy nem megyek sehova, amíg ő él, és rángatott vissza, de mégis én voltam a keményebb és szögletesebb, berángattam a szobámba, és kerestem a fegyvert.

– Halíma! Te átkozott némben! Hova tetted? Add elő, vagy megfojtalak!

Körberohantam a nagy szobát a sötétben, hat éve még egy oltárigazgató kanonok vagy kóruspap lakhatott itt, valami kegyence a püspöknek, felforgattam a párnákat, Halíma kapaszkodott a dolmámba, erre kiugrottam belőle, hogy üresen maradt a kezében, felrántottam a szőnyeget, és ott volt az én gyönyörű kardom, ívben hajlott a pengét rejtő tok. Hallottam, hogy az udvaron katonák rohannak csörömpölve, a belsővár előtt, a sáncárkon túl lovak dobognak, hallottam, hogy a kaputoronyból kiabál valaki, hogy már tűzben ég a Budai Külváros. Alláh akbár! Hiszen ezek itt vannak Pécsen! Itt az ellenség! A szigetiek! Mintha villám csapott volna belém, úgy futott végig a csontjaimban az őrzöngő harcvágy, megfogtam a szablyát, de mielőtt felegyenesedhettem volna, olyan erővel vetődött rám az elkeseredett Halíma, hogy levert a lábamról. Összegyűrt szőnyegek között izzadtan dulakodtunk; mikor már éppen szabadultam volna, hogy rohanjak, gáncsot vetett, az oldalamba zuhantam, rám ugrott megint, szakadtak a selymek, a bal kezem a törzsem alá szorult, nem tudtam védekezni, puhaságot éreztem, a hasát, a mellét, a combjait, az arcom a forró nyakához dörzsölődött, olvadó meleg volt bennem minden, elgyengültem, aztán elengedtem a kardot, és feléje kaptam. Akkor lihegve fölém guggolt, rám ereszkedett, és mire az öle elengedett, meg a fekete kábulat a mellkasomban, a görcs az izmaimban, a várudvarról eltűntek a katonák, a dajkám hasált a mellemen és mélyeket lélegzett, a megoldott ruhájából rám lógott egy kis ezüst kereszt.

Az égben

Nyájas efendi, a testem a földben porlad, magam pedig Munkár és Nakír angyalok között állok kézen fogva, és az Ítéletre várok valahol, mikor te ezt olvasod. Az akkor a te jelened lesz, de nekem még nem létezik. Mohamednek, a Prófétának sem létezett mindez, hiszen korábban élt ő, mint mi, hanem attól a naptól kezdve, hogy az angyal elragadta őt az égbe, hogy Isten parancsait hozza nekünk vissza, attól kezdve már neki is mindegy volt. Alláh számára nincs előbb és nincs később. Alláh számára nincs történelem. Alláh előtt nincs múlt és jövő. Ő mindent változtat, de maga változhatatlan. Isten Egy.

A Mennybemenetel Éjszakája ünnepén voltam először élő asszonnyal, mikor a szandzsákot feldúlta az ellenség, és Alláh meg Mohamed jót mulatnak ezen a véletlenen.

*Az Úr szerint nincs múlt és nincs idő,
bármit mér ki reád,
mindent egyszerre lát;
Alláh a legjobb cselszövő!*

A Pokolban

De ezzel még nem volt vége ennek a nyári éjszakának. Amint túl voltam a meglepetésen, amit a festett kép és a valódi asszonytest közötti különbség okozott, csendben félretoltam Halímát, felkeltem, a vászoningemre csak zsupont húztam, fogtam a szablyát, lerohantam az istállóba, és a sötétben felnyergeltem a pej lovacskámat, a Demirt. Az izmaimban ernyedtség volt, de inkább nyugodt voltam, mint fáradt. Halíma a dühöt és az elvakult harcvágyat könnyű részegséggé változtatta. A mellemben és a tagjaimban simogatást éreztem.

A városban az emberek az égő Budai Külváros felé futottak tüzet oltani, a bég a lovassággal már ki tudja, merre járt! A Szigeti Kapuhoz ügettem a kezemben a meztelen karddal, és ráordítottam a janicsárookra:

– Kinyitni! Jahjapasa-oglu Ísza bin Juszúf vagyok, a bég fia!

Hiszen ismertek ők engem. De egy nappal azelőtt még nem nyitották volna ki. Ha így üvöltöttem volna, akkor sem. Ha a bég fia vagyok, akkor még kevésbé! Azért engedelmeskedtek, mert már nem az voltam, aki addig. Mert férfi lettem.

Az égő Pelerden nem volt mit keresnem, mentem egyenesen nyugatnak, Patacs felé. Visszafogtam a lovat a sötétben, lépésben fél óra alatt odaértem. Az a Patacs falu húsz ház a Mecsek egy kis délre nyíló völgyében, és az volt ott, amit reméltem: a házak között három lovas léptetett fáklyákat tartva, jobbjukban kivont kard, a többiek pedig akkor szedték el a rájuk pénzét, és zsákokat raktak vezetéklovakra. Nem írok erről sokat, barátom, mert már nem vagyok büszke rá.

Balról rohantam rá a legközelebbire, oldalt rántottam a gyeplőt, mert a lovam ki akart térni a fáklya tüze elől, és mielőtt a huszár megfordulhatott volna, hogy hárítson, belevágtam a fáklyát tartó kezébe, a lovam ferdén nekiütődött az övé-

nek, én a vitéz testének, az arcába könyököltem, megbillent, de még szorította a lovát. Egy pillanat volt, de úgy érzem, hogy ma is tart. Feléje esett az én fegyveres balom, felém pedig az ő sérült balkeze, és ugyanazt a karját kapta maga elé, mikor visszakézzel újra vágtam. Aztán beledöftem a hasába, ahogy lefordult a lóról. Puha volt.

Megfogtam a gyeplőjét, kardlappal rácsaptam a lovára, aztán a magaméra, amekkorát csak bírtam, ordítottam egy nagyot, a lovak megugrottak, a sebesült lába beakadt a kengyelbe, vonszoltuk, a két másik lovas eldobta a fáklyát, és kis híján elértek, de a sebesült katona nekiütődött valaminek, és elszabadultunk, ráhajoltam a lovacskám nyakára, friss és gyors volt, a zsákmány ló pedig üres és könnyű, az üldözőké fáradt, messziről jöttek, sokat száguldoztak estig, és súlyosabb, meglett emberek lehettek a lovasok, hamar lemaradtak, én pedig borzongva vágattam be Pécsre. Önelégülten kiabáltam a kapuőrökkel, mutogattam a véren szerzett lovat és a véres ruhámat.

Mikor órák múlva elült a tűz a városban és a visszatérő lovasok lelkében, és egyedül maradtam, reszkettem és hánytam.

A ló derék állat volt. Eladtam egy Dzsoni nevű ziámet birtokosnak, aki hófehér bőré volt, kék szemű, mert angolnak született, kereskedő volt, de Isztambulban megtért, harcos lett Magyarországon, és akkor már tizenegy faluja és több malombérlete volt a Budai Vilájetben. 2050 akcsét adott a lóért; a többi felszerelést – nyeregtakarót, kéknyerget, lószerszámot egyben 300 akcséért vette meg. Volt pénzem! De mennyi! Alláh akbár! Annyi! Megkaptam Pókos falu éves jövedelmeit a kincstári dzsizje nélkül! Öltöm érte. És hamisítottam. Pont annyi pénzt szereztem, amennyi a magyaroknak hiányzott a hamisított defter szerint.

A Mennybemenetel Éjszakáján Isten összenézett Mohamed profétával az égben, Iblisz pedig vigyorgott a Pokolban. Ő a Sátán.

*Mikor arról a Fáról lehull egy levél,
a sorsoddal úgy ölelkezik a kaszás – az angyal Azraél –,
ahogy szerelemmel a zsákmány és a gyilkolás.
Ne félj!*

Mi az írható szöveg?*

Szabó Lőrinc: Hajnali rigók

LACKFI JÁNOS

Esti tücsök

*Este kilencig észre se venni
ezt a monoton reszelést,
hangerő még nem gyűlik annyi,
hogy a hőség falán is ütne rést,
ámde kitárva az ablakom este
hanglavínát zúdít fejemre,
már a szobám csordultig telve,
felzsivajog sok ezernyi tücsök.*

*Érdes énekük föld alól zeng,
mindegyik magányos zenész,
egy se gyanítja, hogy égig ér fent
sok-sok tétova ciripelés.
Megcsikarja fülemet, mégis
belezsibbad már föld is, ég is,
sejtemig rezonálok én is,
szétszedi agykoponyám a tücsök.*

*Tán ma mindent szétszerelnek,
kőpor, fűrészpor pereg,
atomokra őrlik a kertet,
a Jóisten se ragasztja meg.
Hát éppen ez tetszett, kegyetlen
hatalmukat megirigyeltem,
egy világ hevert itt miszlikekben,
rágta, nyiszálta ezernyi tücsök.*

* Lackfi János és Vörös István *Apám kakasa* címen állított össze kötetet, melyben klasszikus magyar versek parafrázisait írták meg, minden esetben mind a ketten, így egyszerre kétféle újraolvasását adták ezeknek a daraboknak, szemléltetve, hogy mit is jelent a barthes-i értelemben vett: írható szöveg.

*Fél tizenegyre csitult a lárma,
csak finom alapzaj maradt,
enyhült a fül viaszos dugulása,
de ott motoszkált fű alatt,
hogy bármikor rákezd a banda,
s az egész világ felrobbanva,
zúgva a semmibe zuhanna,
ha feldübörög sok ezernyi tücsök.*

VÖRÖS ISTVÁN

Hajnali rugók

*Hajnali négykor kikiabáltak,
ahogy a torkomon kifért,
(bár az ablak alatt az ágynak
gyűrt párnáiba alig ért,
még nem is ért új réme az agynak),
s mint a józanok, úgy kacagtak,
nyikorogtak a derék alatt vad
vigadozásban a lenti rugók.*

*Hajnali négykor a csavaros
sodronyok zaja vert ma fel.
Most nem az álom volt zavaros!
A zaj jött egészen közel.
Bosszantott ez a csibézlárma,
de velem jutott be az ágyba,
mozgásommal egy nótára
hullámoztak a régi rugók.*

*S mintha én volnék a sötét,
mintha én volnék a zaj,
s húznám valaki más fülét,
hogy megtudja, mit akar,
dologi rosszkedv butasága
ügetne álmai nyomába,
mintha lenne egy másik álma,
ledobtak az ágyról az égi rugók.*

*Hajnali négytől hasogatott a
korhelynóta a homlok alatt;
úgy zúgott az a fej, hogy azóta
nélküle jobban telne a nap;
előlünk valamit elhallgattak,*

s reggelre ricsaj maradt csak,
mert kicsit minden álom mulattat,
s zúgnak a fejben a sárga rugók.

Arany János: A tudós macskája

VÖRÖS ISTVÁN

A tudós éjszakája

*Nagy lett volna a tudósnak
az ő tudománya,
ha a nagyot, mert ő tudós,
kicsinek nem látja.
Könyvet írt a butaságról
– sajna!
S ezt a könyvet a sok okos
valósággal falta.*

*Nem utált úgy ez a tudós
semmit a világon,
mi az útját égen-földön,
nem járja két lábon:
minden kutyát, minden cicát
– sajna!
Húst se evett soha szegény,
csak a müzlit falta.*

*Szolgája is volt: a laptop,
mindig abba irkált,
butaságról gondolkozott,
kereste a titkát.
Hű cseléd volt az a laptop,
– sajna!
És úgy döntött, amit tud már,
magának megtartja.*

*Kikapcsolta, bekapcsolta
az a szegény tudós,
nem működött. Haja ősz lett,
arca, hangja sírós.
Megdühödött, összetörte
– sajna!
Már a legjobb szakember sem
segíthetett rajta.*

Épp ezért ment jól a dolga
minden butaságnak:
mert a káron gazdájukkal
mindig osztozának.
Mebánta már rég a laptop
– sajna!
Programját a képrenyőre
még egyszer kicsalta.

És tudósunk a munkáját
rögtön felismerte:
azt hitte, ez lehetetlen,
elhinni se merte,
hogy visszajött, ami eltűnt
– sajna!
De öröme csak nem akart
meglátszani rajta.

Haja borzas, csontja zörgős,
szédelegve ballag.
„Hé... izé... mi baja lehet
annak a programnak? ”
Kimásolta, ami fontos.
Sajna,
törött gépét ugyanaznap
az ócskásnak adta.

S az napságtól minden éjjel,
rosszakat álmodott.
Munkáját már rég kiadta,
és megírt még hatot.
Álmában egy törött laptop,
– sajna,
bármit akar, bármit gondol,
mindig szóval tartja.

Ütéspöttyös, elavult gép,
hűségről magyaráz,
kóboráram élteti, de
véletlenül se ráz.
„Átszellemült kedves darab
– sajna!
Nagy hiba volt olyan könnyen
túladni őrajta!”

*„Mi tagadás” – mond a tudós,
„Az a gép nem vétett:
Én írtam sok butasággal
tele az egészset.
Megértette, megbírálta
– sajna!
Jobb lett volna haragomat
nem tölteni rajta.”*

*Nem volt, mondok, a tudósnak
semmi tudománya.
Vett egy kutyát! Egy csivavát,
soha meg nem bánta.
Írt egy könyvet a hú ségről
– sajna!
Ez már tényleg remekmű lett.
Senki se olvasta.*

L A C K F I J Á N O S

Az após macskája

*Nagy szíve volt az apósnak,
Ő nem tanult ember,
De a munka, mit megcsinált,
Nem volt odakenve.
Tévében nézte a meccset,
Hajjaj,
Elromlott az antennája,
S ő reklamált zajjal!*

*Konyhából bejött az anyós,
Csípőre tett kézzel,
Mondta neki: – Édes szívem,
A padlásra nézz fel!
Tán baj van az antennával,
Rajta!
– Soha! – üvöltött az após,
S ment is az udvarra.*

*Kapaszkodott nyikorogva
Egy foghíjas létrán,
Hát, az antennán macskát lát,
Mely nagy szemmel néz rá.
– Jössz le onnan, ilyen-olyan*

Macska!
De a cicus csábos szemét
Egyre villogtatta.

Fogadkozott szegény após,
Oda fel nem mászik,
De máris a tetőn termett,
Nem számoltunk százig.
– Agyoncsaplak, rusnya macska!
Azzal
Nagy vigyázva ölbe fogta,
Vitte diadállal.

Attól fogva úri dolga
Volt a jó cicának,
Nevet kapott, halat-vadat
Evett napi hármát.
Ám lassan hiába tömték
Hallal,
Turkálta csupán az ételt,
Jobb manccsal meg ballal.

– Anyu, nem eszik az állat!
– Miért engem piszkálsz?
Talán bizony szegénykének
Nem ízlik a Whiskas!
Vettek neki másik márkát,
Arra
Nincsen reklám, nem is mondom,
Mert nem fizet sajna.

Rimáncodtak, tukmálták is,
Volt, hogy belétömték,
Különben lelkükön szárad,
Hogyha jön a nemlét.
Fura, a macska nem fogyott,
Rajta
Súlyfelesleg is képződött,
Sajátos egy fajta!

Vitték az állatorvoshoz,
Körös-körül nézte,
Nem talált rendelleneset,
Csak hogy el van hívva.
Tiltakozott is az após:
– Jaj, na!

*Kissé túlteng az izomzat,
Nincsen ennek hája!*

*Lám, rövid az állat-élet,
Jön a végítélet,
Macskánk szívelgyengülésben
Égi útra lépett.
Após-anyós jajgatva si-
Ratta!
Ilyen macskát többet a föld
Nem hord, ebugatta!*

*De csöngetnek, és beköszönt
Először egy ember,
Aztán még egy vagy még kettő,
Végül egész tenger.
Hírét vették, hogy a macska
Halva,
S jöttek ők is illő módon
Ezt a gyász hírt hallva.*

*Mert övök is volt a macska,
Külön-külön mindé,
Napi többször a konyhákat
Itt körbekeríngé!
Ezért hízott, nemhogy fogyott
Volna.
Sír sok gazdi, zsebkendő fogy,
Legalább egy tonna.*

*Melós ember volt az após,
Nagy szíve volt, kérem,
Annak, ki macskát megkönnyez,
Jár az érdemérem.
Kínálkozik tanulságul
Ennyi,
Kit szeretünk, nem kell mindjárt
Halálra etetni!*

VÖRÖS ISTVÁN

Jeremy, a fekete srác

*Jeremy, a fekete srác
úgy otthagya Amerikát:
senki többet nem látta.
Útra kelt a világba.*

*Sírnak-rínak a bronxiak:
Kinek adunk tanácsokat?
Az észet most már hová töltse,
rap-bandáknak ifjú bölcse?*

*De Jeremy hajthatatlan:
Oda megyek, hol szavam van!
Ne féljeteK, itt maradtok,
én már nem jelentek gondot.
Amíg erről gondolkodtok,
az én kezem dobon kapkod.
Üti csendben és hangosan,
öblögve és szakaszosan,
szinkópákat ver pörögve,
rá se gondolok a rapre.
Afrikában a nagybátyám,
nem mondom, hogy éppen szultán,
esőt csinál, hogyha kérik,
már zuhog is tiztől délíg,
esőbotot forgatok,
pár sáskával jóllakok.*

*Nevem mától Okonkwo,
barna bőrre nem kell hó.*

*Nagybátyáim nagynénéim,
jamat majszoló öcséim,
visszatértem hozzátok,
a mankalát hozzátok,
színes ruhát, mert már unom
és kidobom a farmerom,
az arcomat befessétek,
szálljon magasra az ének,
fogjunk lándzsát és induljunk,*

*gazellára hálót dobjunk,
gnúhúst kérek vacsorára,
és sült banánt uzsonnára.
A pálmának minden ága
úgy hajol rá egy zsiráfra,
egyszer New York eszembe jut
és itt hagyom ezt a falut,
a magas ház életelem,
sárkunyhóban nem élhetem,
kell a 60-dik utca,
s bámulni a Brooklyn hídra,
kell kis rizs a kínaitól,
figyelni, hogy hozzám mit szól
a menedzser, ha lejátszom
itteni repertoárom.
A dobom nem hagyom itt,
A jó ritmus boldogít.*

*Visszamegyek, visszaszállok,
hó is kell a meleg nyárhoz.*

*Kellenek a sugárutak,
a kis boltok, West Side, nyugat,
kell az Empire State Building,
kell nyakkendő és fehér ing,
fekete csak ott lehetek,
ahol fehér is tekereg,
metróznak az indiánok,
az eszkimók jó barátok.
De Afrikát nem hagyom ott,
oroszlánszem tüze lobog,
ha az égre felnézek.*

*Ez álom volt,
most Jeremy felébred.*

*Csak nem tudta, honnan hova,
mely álomból mely álomba,
mely világba, valóságba
lendül át a lába.
Hogy hol alszik, és hol ébred.
Hol az álom, hol az élet.*

LACKFI JÁNOS

Elemér, a kis zöld alga

*Elemér, a kis zöld alga,
azt gondolnánk, csöppöt balga:
ha más beszél, ő csak hallgat,
integet pár tintahalnak.*

*Na, a halak ám beszélnek,
kit tegyenek fővezérnek,
mert hogy innen el kell menni,
errefelé nem jó semmi!*

*– Másutt, arra, nyugat felé,
az élet rózsaszín zselé!
Táplálék van mindig elég,
oxigén is, kilég-belég!*

*– Ott az ígéret földje,
miénk lesz majd örökre!*

*Csak az marad, aki mafla
vagy gyengeelméjű alga.
(– Ó, hogy be nem áll a szátok,
egyre pampog, egyre tátog!)*

*Elemér, a kis zöld alga
azt gondolja, élve-halva,
ő mégiscsak megpróbálja,
és itt marad helyben állva.*

*Ad az iszap tápanyagot,
olykor még a nap is ragyog,
akad minden színben koráll,
minden szintet kidekorál.*

*(– Rajta, derék halhadak,
én meghúzom magamat!)*

*A tenger kék szemhatárán
eltűntek, s itt maradt árván
Elemér, szebb napot várván,
játszott a víz, mint a márvány.*

*Egyszeriben nagy zaj támad,
fecsegése száz halszájnak.
Érkezik egy másik halraj
éktelen nagy néma zajjal.*

*Csak söröznek, csak boroznak,
mígnem majd letáboroznak.
Szegény Elemért, az algát,
foglyul ejtik, kínvallatják.*

*– Ez kinek a tengeröble?
– Él-e itt hal, s nálunk több-e?
Elemér, a balga alga
egykedvűen válaszolgat.*

*Az új halak megörülnek,
egymás nyakába borulnak.*

*– Ez az ígéret földje,
miénk lesz mindörökre!*

*– Hiszen erre, nyugat felé,
az élet rózsaszín zselé!
Táplálék van mindig elég,
oxigén is, kilég-belég!*

*– Gyere, alga, legyél szolga,
kinek dzsuvázni a dolga!
Elemér hát takarított
százféle halpotyadékot.*

*Csoda lenne, ha az algát
a halhordák békén hagynák.
Őt piszkálja bármi, bárki,
ha szeretne dirigálni.*

*– Elemér, a fapapucsom!
– Nincs vasalva a pótuszony!
– Koszt látok a vízüvegen!
– Doboz cigit hozzád nekem!*

*Ez az élet nem túl állat:
lenni mások csicskájának!
– Bálnagyomorban se rosszabb!
Beállnék inkább planktonnak!*

*Tök jól elvannak az algák,
ha őket nem noszogatják:
a szárukon ringatóznak,
illattalan illatoznak,
pingpongoznak buborékkal,
ezüst tajték-habarékkal,
éjjel-nappal bőrig áznak,
gurigáznak csigaházat.*

*Irigy is az algasorsra,
Ubul, a vízi uborka,
s Csilla, a tengeri csillag,
de most ketten együtt sírnak:*

*– Jaj, Elemér, Elemér,
téged mennyi bánat ér!
Haltársaságod oda,
lettél ócska laboda,
rabszolga meg pária,
sorsodnak nincs párja!*

*Elemér csak takarított,
hurcolt hűlt halhulladékat.
Néha felnézett a kékbe,
hogyan ennek mikor lesz vége.*

*És egy reggel az új halak
úgy eltűntek, egy se maradt!
Elmentek másik hazába,
a vízi lény mind izgága...*

*Elemér végre nyugodtan
libeghetett a habokban,
mikor ama régi-új raj
becsörtetett dérral-dúrral!
Úszkáltak és fontoskodtak,
beillenek nagyokosnak!*

*– Jaj, te mafla, marha alga,
azt sem tudod, mi van arra,
ott az iszap csokoládé,
a nap arany karalábé,
a tajték is tejszínhab,
halak tőle elhíznak!*

(– Ha így rákaptak a habra –
töprenkedett el az alga –
hogyan lehet, hogy mindahány
kifejezetten sovány?)

No meg hogyha arra minden
ilyen szép volt, tiszta Éden,
vissza minek jöttek volna?
Beleuntak tán a jóba?)

Többet elmélkedni persze
nincs se ideje, se mersze,
mert egy öreg korallnak,
aki itt a korelnök,
elveszett a pipája,
s nincs, aki megtalálja.

Úgyhogy Elemér, az alga,
csapott jobbra, perdült balra,
s megtalálta – pillanat! –
egy köpcös homár alatt.

Töprengeni most tovább
már mindennél ostobább,
úgyhogy történet lezárva,
korallfának ezer ága,
ezer ágán ezer mese,
szervetlenje és szervese,
s mint pipára a kupakot,
a meséhez kis dalt csapok,
illatozva egyre dőlne
göndörített füst belőle,
meseillat közepette
ringatózik messze-messze
ez az alga, Elemér,
nem lemúr, nem denevér,
hosszú szára földig ér.

Az idős korall dala:

Jaj, mamám és jaj, papám,
jó nekem, mert van pipám,
pusmogok és füstölök,
bazsalgyok, mint kiskölök!

Temető a Savannah folyónál

*osztrigakagylóból épült kerítésnek támaszkodsz
nézed*

*amint a temető füvetlen részén
hangya dolgoztat hangyát
látni véled mellső lábai között
a lótetű karmaiból készült ostort*

*nem mutatod meg senkinek
ezt az álmodban látott helyet
előre megírt válaszokkal
veszed a kérdezőt semmibe*

*végigsimítod homlokod
hámló bőröd szél mozgatta por*

*a holdtalan ég alól
árnyékod elkíséri a napot
a folyó másik oldalára*

Amerikai csendélet

*Törvénybe nem ütköző veszélyes utcák
merész színekkel festett házak
lakóik feltűnően próbálják
elkerülni a balszerencsét*

*a sziklakert kínaiaktól hemzseg
kora este
levegőzni hozzák
kalitkanevelt madaraikat*

*a járda keskeny
vagy nincs egyáltalán
a helyiek
a környéket nem ismerik*

Színes lift

*A Dédi azt mondja, rám bizza
majd a nippeket, főleg az ennivaló,
málnahátú, tejszínképű rókát;
ha már nem lesz, mert felment
az égbe a színes lifttel, s onnan integet.
Fázom, ha ezt mondja,
de cukrot ken a számra mosolya,
ahogy ad valami meleget, mindegy,
mit, de púpos kanállal, mint mindig.*

*Tanuljak meg „gyorsan írni”:
s nekem adja az írógépet is,
azt a kopogós, varjúfeketét.
Nem tudom, miért nem jó lassan,
s mért vacog a fogam,
ha a sütő szája tátva van.*

*Sose sajnáljam, mondja, ha már nem lesz,
majd leküld egy színes liftet,
amiről én, kis hülye, azt hittem: szivárvány.*

13. Gyökértelenség és modernség

Az olvasó: Hogyan társalkodtál akkor mélymagaddal?

A szerző: A hasonszőrűek irodalmában. Beckettet, Kafkát olvasva arra neszeltem fel, hogy mennyire otthonosan mozgok országot, nyelvet változtatott, vagy egyszerűen magukat emigránsnak tartó szerzők történeteiben. Nem tükröt tartottak nekem, ahogy Molloy sem engem személyesített meg, csupán amiként a költő a Sion hegy alatt érezte az istenszagot, én ezeknél az íróknál lapról lapra az azonosság válságának levegőjét szívtam, annak az égtáján jártam. Itt nem kellett az eleven Molloyok rigolyáival csatáznom, távolságot tudtam tartani, és jutott időm elemezgetni, egymáshoz hasonlítani a képzelet teremtményeinek észjárását, nehézségeit, váratlan eseményekből kibomló sorsát. Alkalmam nyílt megfigyelnem az események logikáját, a megírásuk fogásait.

Az olvasó: Kikről beszélsz? Valami csoportról?

A szerző: Szó sincs erről. Ezek az alkotók mind egyénileg szereztek nevet, személyesen nemigen álltak kapcsolatban. Műveikből áradt valami rokonszellem, mintha közelről vagy távolról ugyanahhoz a családhoz tartoznának.

Az olvasó: Neveket kérek.

A szerző: Szerzőket, szereplőket, pontosabban antihősöket együtt sorolok. Rainer Maria Rilke, *Malte Laurids Brigge feljegyzései*, Andrej Bjelij, *Pétervár*, James Joyce, *Ulysses*, André Gide, *Le voyage d'Urien /Urien* vagyis a Semmi utazása, *A Vatikán pincéi*, *Pénzhamisítók*, Robert Musil, *A tulajdonságok nélküli ember*, Hermann Hesse, *A pusztai farkas*, Witold Gombrowicz, *Ferdydurke*, *Trans-Atlantyk*, Albert Camus, *L'étranger* (A közöny), Vlagyimir Nabokov, *Lolita*, stb.

Az olvasó: Magad iránt érdeklődtél ezekben a könyvekben, vagy érdekelték maguk a művek is.

A szerző: Az ember érdeklődhet önmaga iránt jó művekben. Létezik minőségi narcizmus is. Te azt hiszed, kérdéses csalárd, és nem látod mennyire ennek az érdeklődésnek a lényegére tapint. Akármilyen irányban tájékozódol, ambivalenciát találsz, nem csupán az olvasó és az olvasmány, hanem az olvasmány s annak létrejötte, természete vagy minősítése között.

Az olvasó: Most miért védekezel ilyen tudákosan?

A szerző: Mert akárhonnan közelíted a témát, egyértelműséget nem találsz. Ezt egyértelműen állíthatom.

* Részlet a szerző *Otthonok* című önéletírásának készülő, „Jó lakásom az irodalomban” című harmadik részéből. (Az előzményeket lásd a *Jelenkor* 2006. áprilisi, októberi, novemberi és 2008. július–augusztusi számaiban – a szerk.)

Az olvasó: Végül is mi ez a téma?

A szerző: Gyökértelenség és irodalom kapcsolatának neveztem. Ezzel a címszóval mutattam be a témát az 1970-es Mikes Tanulmányi Napokon, és hirdetem meg Clermont-Ferrand-ban kutatói szemináriumomat.

Az olvasó: Szóval nem Karátson Endre gyökértelenségét és Karátson Endre írásait vizsgáltad egyértelműen.

A szerző: Nem estem a fejemre. Irodalomtörténeti kérdésként kezeltem. Akkoriban virágzott Nyugaton az új regény, a strukturalizmus, a szemiotika, a szövegközpontúság, s ez az akkor modernitásnak nevezett törekvés hajlamos volt a maga újdonságát ismeretelméleti törésnek beállítani, mintha Pallasz Athéné módjára teljes fegyverzetben ugrott volna ki Zeusz fejéből. Nos, én a kísérleti írásmódban, mely nem a világot akarta ábrázolni, hanem önmagát öntörvényű világnak elismertetni, az irodalom gyökértelenségére hívtam fel a figyelmet, és előzményét a gyökértelenség irodalmában igyekeztem körvonalazni.

Az olvasó: Játszottál a szavakkal?

A szerző: Akkoriban provokáltam ezzel a párhuzammal. Egyik pólus, melyet az irodalom gyökértelenségének neveztem, magát szigorúan tudományos felfogásúnak állította be (v.ö. globalizáció tudományos marxizmussal s ennek csalthatatlanságra való törekvésével), és zsarnokian hadakozott mindennemű azonoság ellen, ez utóbbiban a magántulajdon ördögösen kapitalista birtoklási biztosítékát azonosítva.

Az olvasó: Jé, de érdekes! Ez utóbbi azonosítás nem volt rossz?

A szerző: Ne csúfolódjál. A proletariátusnak, a tudományos szövegelméletnek szabad, amit a kapitalizmusnak, a reakciós irodalomtörténetnek nem szabad.

Az olvasó: Mintha most te csúfolódnál.

A szerző: Csak emlékeimet elevenítem. Pláne, ha arra gondolok: az akkor „leghaladóbb” baloldali koponyák olyan körforgást termelő „írásmunkáról” álmodtak, amely mindennemű jelentést megakadályoz abban, hogy gyökeret verjen. És negyedszázaddal később éppen a kapitalista globalizáció teszi lehetővé ennek a koncepciónak az egész földgömbre kiterjedő megvalósulását.

Az olvasó: És hogyan kapcsoltad a „szövegeseket” a másik pólushoz?

A szerző: A másik pólust olyan írók alkották, akiknek szintén a jelentés megsemmisülése járta át műveiket azzal a különbséggel, hogy ők nem törekedtek erre az eredményre, hanem fájdalmas hiányként élték meg. Legalábbis részben.

Az olvasó: Miért csak részben?

A szerző: Mert egyúttal észrevették, hogy a hiány izgalmas lehetőségek távlatát nyitja meg. Mert lehet a szellemi, társadalmi, gondolati, művészi hagyományok kiüresedését gyászolni, de lehet ezektől a terhektől való szabadulásként is megélni.

Az olvasó: Valamivel kézzelfoghatóbban, légy szíves.

A szerző: Vegyél egy regényt, mely a való világ történetét hivatott elmondani olyan szereplők segítségével, akik úgy élnek, éreznek, beszélnek küszködnek, mint az olvasó által ismert emberek, sőt akár mint az olvasó maga. Nem is okoz neki különösebb gondot ezeknek az azonosítása. Ha viszont ezt a kódrendszert az író működteti ugyan, de közben azt hangoztatja vagy érzékelteti, milyen ne-

hézségekbe ütközik ez a működtetés, akkor az azonosítás problémáját ugratja az előtérbe. Szokásához híven az olvasó megpróbál gyakorlottan tájékozódni az elé táruló világban, s egyszer csak maga is elbátortalanodik az író nehézségeitől, zarvarba jön a nyelv használatától, holott a saját nyelvét olvassa.

Az olvasó: Ha jól emlékszem, a hatvanas évek (1960) francia kísérletező irodalmát olvasó szaktársaim éppen erre panaszkodtak. Hogy nem történetet követnek, regényt olvasnak, nem hősökkel ismerkednek, ezek sorsán aggódnak, hanem azzal kell törődniük, hogyan viaskodott a szerző a szöveg megírásával, milyen csapdákat került ki, milyenekbe esett bele.

A szerző: Szóval technikai problémákkal gyötörték a lélektani izgalomra, esztétikai örömökre vágyakozókat. Akkoriban számolták fel az olasz hagyományú színpadot, az eltávolított bársonyfüggöny helyén füstös, poros, meztelen falak fogadták a nézőket, ormótlan fémgereďákra szerelt, csuklón forgó reflektorosok diktálták az előadások ritmusát, a korhű jelmezeket kiszorították a jelképes, műanyag alkatrészek, melyek emlékeztettek ugyan városi vagy falusi öltözetekre, harci vagy társasági felszerelésekre, de főleg önmaguk mez mivoltát hangsúlyozták, kinyilvánítva az úgynevezett „teatralitás” uralomra jutását, az illúziókeltés szétfoszlását. Mindezt a festészetnek több mint fél évszázad óta tartó megújulását követve, a figurális ábrázolást felváltó, absztraktnak elkeresztelt nem figurális kompozíciók nyomán. A művészetek tudományos képet vágta, és fitogtatta önállóságukat.

Az olvasó: Jó, jó, de te most a hatvanas évekhez csúsztál át. A diadalmas modernekhez.

A szerző: Nincs ezen mit meglepődni. Azok az írók, akiket gyökérteleneknek neveztem el, szintén technikai kísérletekbe fogtak. Csak éppen bánkódva mindazért, amitől újítás közben búcsúzniuk kellett. Dosztojevszkij a *Bűn és bűnhődés*ben azon szörnyülködött, hogy milyen bűnbe keveri Raszkolnyikovot az elvont gondolkodás. A francia Maurice Barrès *Kitépett sarjak* (Les Deracinés) című irányregényében (1897) egy kantianus filozófiatanárt vádol azért, hogy sehonnai tanaival megfertőz hét gimnazistát, akik az ő hatására elhagyják szülőföldjüket, Lotaringiát, és belevesznek Párizs kozmopolita fertőjébe. Ezek a támadások némi fogalmat adnak a lelkifurdalásról, amely velejárója a gyökértelenedési folyamatnak.

Az olvasó: Az ilyen támadások okozzák a rossz lelkiismeretet.

A szerző: Meg általában a hagyomány súlya, az előítéletek tömege. De ha azt hiszed, az okokat emlegetve letudod a következményeket, akkor nagyot tévedsz. Egy megtartó tudat, még akkor is, ha csupán illúzió szülötte, nem vesztethető el lélektani hiányérzet nélkül. Engem az idegenséggel küszködő írók érdekelték, akik helyzetüket azonosság-válságként élték meg. Újításukat veszteségérzése szötte át. Utánuk a századközep aktivistái attól szenvedtek, hogy nem tudnak elég gyorsan és hatékonyan megszabadulni a fojtogatónak, fantáziátlanoknak, terméketlennek minősített régítől. Közös mozgalommal akarták győzelemre vinni modernitásukat. Meggyőződés vezette őket, nem meghasonlás. Amennyire kedvelték a gyökértelenek újításait, annyira gyanúsak tartották, hogy sebeikben vájkálnak. Deleuze és Guattari egy egész könyvben bizonygatták, hogy Kafkában mekkora képtelenség az abszurd szemlélet neurotikusan szo-

rongó íróját látni. Hiszen Kafka minden sora, minden lélegzetvétele a jövőt igenli: „(...) olyan szerző, aki szívből jövően vidám, nevet az életörömtől, azzal együtt és annak ellenére, hogy bohóc nyilatkozatokba bocsátkozik, melyeket egyszerre szán csapdának és cirkusznak. Teljes egészében politikus szerző, egy eljövendő világot jósol, mert két pólust tud teljes újszerűséggel összekapcsolni: távolról sem szobájába visszavonuló író ő, a szobája kettős áram helye, egyrészt egy nagy jövőjű bürokratáé, ki a valóságban éppen zajló ügyvitelekre kapcsolódik, másrészt egy nomádé, aki a legidősebb módon szabadul: rákapcsolódik a szocializmusra, az anarchizmusra, a társadalmi mozgalmakra.”¹

Az olvasó: Hú!

A szerző: Ugye?

Az olvasó: Van ennek valami köze Kafkához?

A szerző: Nem sok. Annyi csupán, hogy Kafka egy jó nevű osztrák biztosító-társaság alkalmazottaként kereste kenyerét (ebből teremtik meg a „nagy bürokratát”), és óvatos távolságból rokonszenvezett a szociáldemokratákkal. A szerzőpár nem föltétlenül lódít, csak elképesztően túloz, és főleg egyoldalú figurát farag az íróból, aki mindennek az ellenkezője is volt: szorongásainak fogságában élt, és elviselhetetlennek érezte hivatali munkáját.

Az olvasó: Szóval inkább két lábon járó ellentmondásként lehet jellemezni.

A szerző: Ebből merítette írói eredetiségét. De csak a *Naplójában* írt egyenesben. Nem csoda, hogy a Deleuze-Guattari szerzőpár erre a rendkívüli szövegre nem terjesztette ki szektás bizonykodásait.

Az olvasó: Te folyton szektásokba botlottál.

A szerző: Nem volt könnyű a hetvenes években a gyökértelenség ambivalenciáit tanítani, különösen balos tanszéken, amilyenre én kerültem Lille-ben. Beleszólni ugyan senki sem tudott abba, hogy milyen témát választok, de hátam mögött lehetett terjeszteni, hogy káros vagy legalább is hasznavehetetlen gondolkörben mozgok, a hallgatók idejüket vesztegetik előadásaimon. Lám, mondta a kommunista intézeti könyvtárosnő, szerzőit nem is tudom, melyik polcra helyezzem el, nem tartoznak sehová. Különösen Vladimir Nabokov ellen füstölgött, aki oroszul és angolul egyaránt nevetségessé tette a Szovjetuniót.

Az olvasó: A *Lolitát* tanítottad?

A szerző: Azzal a regénnyel alapozta meg Nabokov a hírnevét. Egy középkorú széplélek, perverzen problémázó európai pedofil és egy fehérmájú, amerikai csitri viharos kapcsolatában a hotelről motelre való hányódás a képeslapra illő sablon-Amerikában szintén a gyökértelenség témáját illusztrálja, de csak mint a polgári erényt lábbal tipró szexuális elferdülés következménye vagy büntetése. Nem akarván a szerzőt botrányhősként futtatni, inkább olyan könyvét választottam, melynek előterében emigráció és irodalom vonulata rajzolódik.

Az olvasó: Akkor most nem térsz ki a Szovjetunió torzképeire?

A szerző: Ha azok iránt érdeklődöl, olvasd a *Meghívás kivégzésre* című regényét, ez még oroszul írt mű (*Priglasenije na Kazny*), vagy a már angolul írt *Baljós kanyart* (*Bend Sinister*), és ha csak pár ellenállhatatlan oldal érdekel, üsd fel a *Gyér világot* (*Pale Fire*), és kövesd annak az ügynöknek az útját, akit a Központi Bizott-

¹ Gilles Deleuze–Félix Guattari: *Kafka, pour une littérature mineure*, Minuit, Párizs, 1975. 75.

ság a tengerentúlra küld politikai ellenfelének likvidálására – utalás Trockijra, akit valóban a GPU ismeretlen embere tett el láb alól. Nabokov viszont részletesen leírja a maga emberét, anélkül bohócot csinál belőle: Gradus átszállás közben romlott francia szendvicset eszik, hasmenést kap, s a beleiben fortyogó „folyékony pokollal” viaskodva repül áldozata felé.

Az olvasó: Rám bízod, hogy beleszagozjak. Köszönöm szépen. Beszélj inkább a te témádról. Melyik Nabokov könyvet választottad?

A szerző: *Sebastian Knight valódi életét (The Real Life of Sebastian Knight)*. Több szempontból vízválasztó a szerző életében, aki családjával 1919-ben jómódú, liberális családjával elmenekül a szovjetek diktatúrája elől, négy évig a cambridge-i Trinity College-ban tanul, 1923-tól Berlinben orosz nyelvű költő, regény- és drámaíró, 1925-ben elveszi Vera Evszejevna Szlonyimot. A náciizmus elől zsidó feleségével 1937-ben Párizsba menekül, ahol franciául ír Puskinnal kapcsolatosan egy elméleti esszét az életrajzírás kérdéseiről. Ennek hozzávetőleges tanulsága: ha egy embert csak az életén keresztül ragadok meg, legfeljebb valószerű képet rajzolhatok róla, valódi képet akkor kapok, ha olyanak képzelem el, amilyenek a művét szeretem, vagyis a költő biográfusa élje bele magát a műbe, s azonosuljon ezúton magával az emberrel. „Egy költő élete voltaképpen nem egyéb, mint művének stílusutánzata.”²

Az olvasó: Mi köze ennek Sebastian Knight valóságos életéhez?

A szerző: Több minden. Nabokov ugyanebben az évben kezdte el írni Párizsban első angol nyelvű regényét, a *Sebastian Knight*ot, mely éppen egy életrajzi nyomozásról szól. Főszereplője két féltestvér, orosz apjuk előbb egy angol nőt vesz feleségül – ebből a frigyből születik Sebastian –, másodsor pedig orosz nővel köt házasságot, ebből származik az elbeszélő, aki V néven szerepel. Sebastian és V együtt emigrál 1917-ben, de különböző anyai örökségük miatt útjuk elválik. Sebastian Cambridge-ben tanult, és Knight néven, anyja családnevén 1936-ban bekövetkezett haláláig angol nyelvű regényíróként sikeres pályát futott be. A történet elején V, aki szürke orosz emigráns maradt, adalékokat gyűjt Sebastian életéről, és egybeveti őket a bátyja regényeiben olvashatókkal.

Az olvasó: Életrajzot akar írni?

A szerző: De nem hagyományos, hanem olyat, amelyet Nabokov állított példának az esszéjében. V, az elbeszélő ugyanis mindent elkövet, hogy cáfolja egy már megjelent, hagyományos életrajz állításait. Sebastian személyiségének folyton más és más vonását villantva fel érezteti, hogy senkit sem lehet igazán megismerni, és hogy nincsen igazán hiteles történet sem. Nem is életrajzot olvasunk, hanem annak az anyaggyűjtésnek a naplóját, melynek célja Sebastian Knight valóságos életének megírása

Az olvasó: „Meséljek a zöld disznóról?” Ezt kérdezték tőlem kisgyerekkoromban. Mikor azt válaszoltam: „mesélj”, azt válaszolták: Nem azt kérdeztem, hogy mesélj, hanem, hogy meséljek a zöld disznóról?” És így tovább.

A szerző: Talán jogosan csúfolódnál, ha a történet sehová sem lyukadna ki. Csakhogy itt az derül ki, hogy V nyomozása során teljesen azonosul bátyjával, a

² Vladimir Nabokoff-Sirine: „Pouchkine ou le vrai et le vraisemblable”, *Nouvelle Revue Française*, mars 1937. pp. 362–378.

regény utolsó mondatai ki is mondják, Sebastian halála után: „(...) a főhős marad (...) Sebastian maszkja az arcomhoz tapad, nem lehet lemosni a hasonlóságot. Azonos vagyok Sebastiannel, vagy Sebastian azonos velem, vagy talán mindketten azonosak vagyunk valakivel, akit egyikünk sem ismer.”³

Az olvasó: Ha V azonos Sebastiannel, akkor ki meséli a történetet?

A szerző: Eszükbe jutott ez a kérdés a kritikusoknak is. Ha életrajzban szokásos egyéni lélektanhoz kapcsoljuk a cselekményt, eltöprenghetünk azon, vajon nem arról van-e itt szó, hogy egy másik emberen át csak saját magunkat ismerhetjük meg, vagy még emelkedettebben, hogy magunkat csak egy másik ember közvetítésével ismerhetjük meg.

Az olvasó: Elég bágyadt episztemológia.

A szerző: Ha nem veszed figyelembe, hogy irodalmat tartasz kezvedben. V mindenesetre nem feledkezik meg Sebastian írásairól. Összefoglalja és elemzi bátyja regényeit, s mindjárt az elsővel kapcsolatban hangsúlyozza: „(...) *A prizmás drágakő* tökéletesen élvezhető, mielőtt az ember megérti, hogy a könyv hősei az úgynevezett »kompozíciós módszerek«. Mintha egy festő azt mondaná: nézd, itt nem a tájat festem meg, hanem egy bizonyos táj megfestésének különböző módjait, és bízom benne, hogy ezek harmonikus egybeolvadásából majd kialakul előtted a tájnak az a képe, amit láttatni szeretnék.”⁴ Alkalmazható persze az eligazítás Sebastian *Knight valódi életére*, elvégre ez a könyv sem egy szereplő ábrázolását nyújtja, hanem különféle ábrázolásait egy bizonyos szereplőnek. Hozzáteszem, az elemzett regénybetétekben a különféle ábrázolások egyúttal mulatságos paródiái híres íróknak Gogoltól Proustig, Shakespeare-től Lewis Carrollig. Jelképesen az európai irodalmat olvasod, legalábbis azon fejezeteit, amelyek ezeken a játékos szövegeken átsejlenek. A keresett másik ember, vagyis Sebastian fikciója egybeolvad sok más ember fikciójával, más szóval a posztmodern fogalom elterjedését megelőzve itt már egy intertextuális figurával van dolgunk.

Az olvasó: Rendben van. Egy író nem más, mint műveinek összessége. Azért emberként egy regényszereplő mégiscsak azonosítható.

A szerző: Nabokovnál ez is másképp van. Reá is vonatkozik, ami Sebastian mesterműnek minősített utolsó regényében, *A kétes aszfödéloszban* olvasható írói módszeréről: „Nem a részek számítanak, hanem a kombinációjuk.”⁵

Az olvasó: Lehet, hogy ez vonatkozik Nabokovra, de hogyan vonatkozik a szereplőire?

A szerző: Amikor V befejezte angol nyelvű történetét Sebastianról, és azt mondta, hogy azonosult vele, akkor már Sebastian nem volt angol nyelvű szerző: halála előtt egy ideje megint oroszul beszélt, és az orosz emigránsok életét élte.

Az olvasó: Erre ment ki a játék, egyetlenegy gondolatra?

A szerző: Viszont ne felejtse el, hogy folyamatos átváltozása miatt ezt a gondolatot nem lehet egyértelmű jelentéssel felruházni. Megragadni csupán a behelyettesítő mozgás keresztező alakzatát lehet, melynek révén a két pólus egybe is esik

³ *Sebastian Knight valódi élete*, Barkóczi András (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 2002.

⁴ Uo., 802.

⁵ Uo., 152.

és távolodik is egymástól. Márpedig orosz emigráns, akiből angol író lesz, miközben egy angol íróról ír, akiből megint orosz emigráns lesz, voltaképpen a gyökértelenedés ellentmondásos folyamatát idézi, amely nem képzelhető kiegészítő dinamizmus, jelen esetben a gyökéresztésre való törekvés nélkül. Továbbá gondolj bele abba is, hogy amikor V angolul kezd írni, akkor bizonyos szempontból gyökeret ereszt, Sebastian számára pedig az orosz nyelvhez való visszatérés bizonyos szempontból gyökértelenedés, vagyis a gyökértelenség olyan közeget hoz létre, amely nélkülözi a megszokott vonatkozási rendszert. Minden állítás tagadásba válthat, a fejlődésben ott rejlik a hanyatlás veszélye, egyúttal váratlan lehetőségek is nyílnak: a múltba például a jövőn keresztül juthatunk. Billegés, csuszamlás, tévelygés, sodródás jellemzi Sebastian Knight valódi életét, ami nem más mint az irodalom élete. Hozzá kell persze tenni, hogy egyúttal az élet irodalmáról is szó van, vagyis élményről, hiszen Nabokov saját életének alakulását dramatizálja: a *Sebastian Knight valódi életét* angol nyelven írva, indulóban amerikai emigrációba, búcsút mond az orosz nyelvű íráságnak.

Az olvasó: Azzal provokáltad az elmélet vesszőparipáin rúgtató textualitás hőroszait, hogy ők a gyökértelen újítók leszármazottai, részei az irodalomtörténetnek, amellyel szakítani akartak, botladozzanak csak a múltjukban, miközben a jövőbe mutatnak.

A szerző: Baudelaire-i szóval dendiskedtem.

Az olvasó: És közben társalogtál mélymagaddal.

A szerző: Azért nem olyan patetikusan, ahogyan Nabokov állítja be kételtű hőstét pusztán a nevében megbújó utalásokkal. Elvégre Sebestyén mártír, ezer sebből vérzik, Knight pedig, vagyis a lovag angol kiejtésben azonos alakú az éjszakával. Az éjszakával, ahol minden tehén fekete, nemigen lehetséges az azonosítás, és közelebb borongunk benne a halálhoz is.

Az olvasó: Mindez rád nem vonatkozott?

A szerző: Láttam Nabokovban a *homo ludens*t, és láttam, hogy az egész úgy, ahogyan zajlik, irodalom a javából. Az érzelem csak kis része, sokkal lényegesebb az, hogy elgondolkoztat, fejezetről fejezetre a beckett-i kérdést teszi fel: hogy is van ez?

14.

Az átváltozás kínos modellje

Az olvasó: A technika érdekelt?

A szerző: Az is. De az érdekel minden valamirevaló irodalmárt. Én leginkább arra voltam kíváncsi, melyek a gyökértelen irodalom közös nevezői, sőt tovább menve, az izgatott, hogy a hagyományos környezetéből kiragadott elbeszélés miről is beszél voltaképpen.

Az olvasó: Valami általánosabbra gondoltál?

A szerző: Az járt az eszemben, hogy modellértékű lehet, amivel foglalkozom, betekinthelek vele az irodalom kártyáiba, mármint az elbeszélő irodaloméba.

Az olvasó: Bölcsék köve? Kristálygömbbel a titkok titkaiba?

A szerző: Varázsló sosem akartam lenni. Csak a magam módján megismerni a világot, arra vágytam mindig.

Az olvasó: Valami újat találtál?

A szerző: Talán kipécéztem a gyökértelen elbeszélés háttérében néhány erővonalat, és körvonalaztam tevékenységük logikáját.

Az olvasó: Miből indultál ki?

A szerző: A regényszereplőből, akit régebben „hősnek” neveztek.

Az olvasó: Miért éppen ebből?

A szerző: Mert ennek a természete, jellegzetessége, helyzete, sorsa mind kérdésessé válik abban a küzdelemben, melyet a gyökerektől való elszakadás és a gyökerekhez való ragaszkodás vív egymással. Két szempontból is alapvető fontosságú tétet képez. Egyrészt jelölje az embernek és a szerepnek, melyet az ember a világban játszik, másrészt rajta keresztül születik minden történet, amely az ember s a világ kapcsolatának megfejtésére törekszik.

Az olvasó: S ebben a tömkelegben – hiszen szereplők mindenütt és minden időben léteztek – milyen szempontok szerint szemelted ki a „gyökérteleneket”?

A szerző: A modern irodalomban kerestem olyan figurákat, amelyek már nem egészen a lélektani ok és okozat szerint cselekszenek. Arról faggattam őket, hogy milyen erőknél engedelmessé válnak és milyen következményekkel. Amibe a megírás módja is beleértendő.

Az olvasó: És milyen szövegeket elemeztél?

A szerző: Kafkát és Beckettét.

Az olvasó: Csak úgy, indoklás nélkül?

A szerző: A könnyű szemléltetés végett. Náluk a tiszta azonosítás jóformán lehetetlen. Mindenütt az ellentétek egysége uralkodik, az otthon egyúttal száműzetés, a kétségbeesést bohózati elemek fejezik ki, ami fent van, az lent is van, az idő térben testesül, félreértésbe torkolnak az amúgy is kétértelmű érzelmek, testből olvasható ki a szellem, a cél egybeolvad az eredettel, családi viszonylatok tótágast állnak, azonosságról beszélni sem lehet. Az a hamis, olvasuk Beckett-nél, ami világos fogalmakra lebontható. Esztétikailag a torzulás, az össze nem illés, a diszharmónia a hangadó, szemléletileg az abszurd, ami nem

más, mint a jelentés melléfogása, reménytelen vadászata, tévútra csűrő tehetetlensége.

Az olvasó: Micsoda káosz! Semmibe sem lehet megfogódzkodni.

A szerző: Hagyományosabb elbeszélésekben a szereplő nyújt fogódzót, mivel az ő létéhez elvben nem fér kétség. Ezért a létért kezeskedik a cselekményben jelen levő narrátor, vagy az író mint a jelentésért felelős elbeszélő. A gyökértelen történetmondás ezzel szemben semmiféle bizalmat nem kelt. Korlátozott képességei miatt gyanús a nyelv, gyanús, aki használja, gyanús a jelentéshez való viszonya.

Az olvasó: Úgy értsem, hogy hadilábon áll a tényekkel?

A szerző: Mellébeszél, ferdít, maszatol, hiányosan mondja: manipulál.

Az olvasó: Miért?

A szerző: Azt akarja elhíttetni, hogy valóságos szereplő, és otthon van az elbeszélésben.

Az olvasó: Tart valamitől?

A szerző: Vélhetően a nemléttől. Ami les rá.

Az olvasó: A valótlanság miatt?

A szerző: Mondjuk inkább úgy, hogy egy másik valóság miatt, amit nem azonosít.

Az olvasó: Nem tudja, vagy nem akarja?

A szerző: Hol az egyik, hol a másik a válasz erre, de egyik se jó neki.

Az olvasó: Vesztébe tartana? Kiről van szó?

A szerző: A másíkról. A többiekről.

Az olvasó: Szabad a gazda.

A szerző: Biztos?

Az olvasó: Biztos.

A szerző: Hát akkor azt érdemes figyelembe venni, hogy a gyökértelenség tartománya, amiért senki, semmi kívülről nem kezeskedik, önmagára zárul. Nem ugyanazok a törvények érvényesek, mint a tapasztalati világban, ahol minden ember önálló egységet képez. A gyökértelen irodalomban hiába jönnek-mennek egymástól elkülöníthető, külön-külön leírható mellékszereplők, ezek mind azonosak a főszereplővel, vagyis azzal az egyénnel, akiről a történet elsősorban szól. Pontosabban úgy azonosak, hogy a központi szereplőnek valamilyen belső eseményét, jó vagy rossz érzését, tudatának elfojtott vetületét, mozzanatát tesztelik meg.

Az olvasó: És a főszereplő tudatában van ennek?

A szerző: Nem, és ennek meg is issza a levét.

Az olvasó: Miért esik bántódása, ha nem tudja? Mi a vád ellene? Ki emeli a vádat?

A szerző: Maga a narráció. Mert a gyökértelen főszereplő azt játssza meg, hogy ő önálló, mindenki mástól elhatárolható, észjárásában és pszichológiájában megismerhető egyén, akinek helye, otthona van a narrációban. Érzi ugyan, hogy valami nincs rendben, de önmagát mint szereplőt ettől még hitelesnek gondolja. Fel is rója neki ezt az elbeszélés, mely őt pusztá sztereotípiának, nem a valóságban gyökerező lénynek minősíti. Két tudatszint szembesül így egymással, alul pedig természetesen az marad, aki rövidlátóan hamis képet alkot önmagáról. Ez a hiba a vád ellene, és büntetése nem egyszor az enyészet. Emlékeztetek például arra,

hogy Beckett regényében Moran feladata, hogy Molloyt megkeresse. Lehet, hogy találkozik is vele, de nem ismeri fel. Lélektanilag vak. A történet végén Moran már nem nyomozó, kivetkőzik civilizált formájából, szokásaiból, a világ számára sem létezik többé. Torzonborzan, Molloyra hasonlítva, elenyésszik a narrációban. Ő a történetben csak egy megtevesztő szerep volt.

Az olvasó: Meghal? Azért kérdelem, mert nem olvastam a regényt.

A szerző: Igazából nem hal meg. Átváltozik. Moran a „roman” (vagyis a regény) megfordítása. Ha magával a történettel teszed meg ezt, az elején ott találsz Molloyt, a narrációban ez nincs kimondva, csak a név utal rá, s Moran utolsó formája. Ebből levonhatom azt a tanulságot, hogy a két figura része egymásnak, a közlekedő edények módján.

Az olvasó: Hiába mondd, nem olvastam. Így túl bonyolult nekem.

A szerző: Megpróbálom Kafka egyik közismert elbeszélésével, az *Átváltozással*. Az elején a narrátortól a következőt tudjuk meg. Gregor Samsa, kereskedelmi utazó, nyugtalan álmából arra ébred, hogy bogár lett belőle. Azt viszont a narrátor nem mondja, hogy miért. Közvetve, Gregor gondolataiból arról értesülünk csupán, hogy milyen életet élt vigéc korában. Sorra jönnek a részletek, önmagukban ártatlannak látszó, összességükben mégis valamiképpen elmarasztalók. Rövidre fogva: a fiatal ember rabja lett foglalkozásának, haszonelvűen járt-kelt, a nőknek csak a teste érdekelt, szüleiért társadalmi elkötelezettségen kívül mást nem érzett, szóval azonosult külsőleges szerepével, azzal a szereppel, amelyet Kafka expresszionista kortársai a hiteles emberi érzés nevében szenvedélyesen elítéltek. Átváltozását úgy is fogta fel néhány kritikus, hogy bogárrá változva Gregor az elidegenedés elől menekült, de logikusabb a rovarlét kínjait csúfondáros bűnhődésnek felfogni.

Az olvasó: Miért csúfondáros?

A szerző: Mert a bogár kemény teste páncélként zárja be Gregort és zárja el a többiektől, cingár lábai az utazó mesterségére céloznak ironikusan, az állati sor voltaképpen a „bestiális” vágyak továbbvitele, és az átváltozás következménye, a közlésképtelenség is odavezet, hogy a környezet egyre inkább elfelejti az embert, csupán az állat jelenlétével és igényeivel tud, illetve hajlandó törődni. Vagyis Gregor saját „elvetemedett” életszemléletének esik áldozatul. Mikor „megkrepál”, összelapult, kiszáradt teste odavesztett szerep-létét idézi.

Az olvasó: Mint valami széttaposott papundekli. Kidobni való. Tragikus.

A szerző: Mint a halálra ítélt, a kivégzettek általában. Az elbeszélő az ő gyötrelmein keresztül láttatja főleg az eseményeket, s a szájalomra méltó figura kiszenvedése után a család látványos megkönnyebbülése visszasan hat. Azt lehet mondani, hogy az élet felé fordulásuk megjelenítése ironikus, a történet vége a tavaszi kirándulásra villamosozó apával, anyával és lányukkal talányos:

„Aztán elmentek a lakásból, együtt mind a hárman, amit már hónapok óta nem tettek, és kimentek villamossal a szabadba, a városon kívülre. Hármásban ültek a kocsiban, melyet elárasztott a meleg napfény. Kényelmesen hátradőlve ülésükön megbeszéltek jövőbeli lehetőségeiket, és kiderült, hogy közelebbről megvizsgálva nem is olyan rosszak, mert mind a három állás – tulajdonképpen még nem is kérdezték ki egymást ez ügyben – igen kedvező és különösen a későbbiekre nézve sokat ígérő. A helyzetükön pillanatnyilag természetesen úgy

javíthatnak leginkább és legkönnyebben, hogy elcserélik a lakást; kisebb és olcsóbb, de jobb fekvésű és általában praktikusabb lakást akartak bérelni a mosztaninál, amelyet még Gregor választott ki. Mialatt így beszélgettek, Samsa úrnak és feleségének szinte egyszerre tűnt fel, ahogy egyre jobban megélenkülő leányukat figyelték, hogy az utóbbi időben a sok csapás közepette, amelytől orcái kissé elhalványultak, Grete szép, érett leánnyá fejlődött. Elcsendesedve és szinte öntudatlanul megértő pillantásokat váltva arra gondoltak, itt az ideje, hogy derék férjet keressenek a számára. És úgy érezték, mintha új álmaik és jó szándékaik megerősítését látnák, amikor útjuk céljánál leányuk elsőnek ugrott fel, és kinyújtóztatta fiatal testét.”⁶

Az olvasó: Grete is átváltozik?

A szerző: Szerencsésebben, mint Gregor. Nem furcsa valami a két névben?

Az olvasó: Az első szótag egyforma..

A szerző: Feltehetően nem véletlenül. Ha figyeled a fivér és a hűg kapcsolatát, észreveszel mást is. Kafka a *Schwester* szót használja, vagyis nővérnek nevezi, ami egyúttal ápolónőt is jelent. S csakugyan, a lány együttérzőn gondoskodik szánalmas bátyjáról, kitalálja, milyen ételre vágyik a bogár, úgy is kezeli, mint egy éhes állatot. Jó ez Gregornak?

Az olvasó: Miért ne lenne jó? Az állatnak is kell enni.

A szerző: Csakhogy Gregor ember is. Az ápolónői etetés állati mivoltába zárja. Míg ő rovarként emészti magát, Grete egyre türelmetlenebb vele, szörnyetegnek nevezi szülei előtt, követeli, hogy tüntessék el, halála előestéjén úgy csapja rá bátyjára az ajtót, mint egy koporsófedelelet.

Az olvasó: Nem mondhatod, hogy megöli.

A szerző: Azt viszont igen, hogy a fivérből elszálló élet Gretébe költözik, és – lehet a szöveget így olvasni – a lány teste ettől kapja házasságra érett női formáját. Gregor rovarrá változása voltaképpen előkészíti, lehetővé teszi ezt a második, látszólag boldog élethez vezető átváltozást.

Az olvasó: Tegyük fel, hogy így van. De miért csak látszólag boldog életről beszélsz?

A szerző: Mert az új körülmények között Grete viszi tovább a társadalmi szerepet, melynek kívülről jövő hitelesítésre van szüksége, az ő testét különítik el határozott körvonalak, az ő testi vágya zárkózik fel kispolgári családjá konvencionális céljához.

Az olvasó: Arról van szó, hogy Kafka, midőn ezt írta, nem tudta magát sem fiúként sem leányként eltökélni a házasságra?

A szerző: Meglehet. De itt most a gyökértelen elbeszélés sajátosságát hangsúlyoznám inkább. Fontos itt a külső referenciába nem gyökeredző narráció és a szereplő ellentmondásos viszonya. Valóság illúzióját keltő szereplő nélkül nincs igazi elbeszélés, de mihelyt ilyen szereplő önálló körvonalai kirajzolódnak, veszélybe kerül a gyökértelenség autonómiája. Emlékezhetsz *Sebastian Knight valódi életére*. A történet végén a nyomozás eljut az angol író haláláig, de akkor már helyébe lép V, az angolul író elbeszélő. Kezdődhet V története. S ha belegondolsz, ez a történet sem lesz mentes hiányérzettől, hiszen az angol íróságért V elhagyta orosz anya-

⁶ Franz Kafka: Az átváltozás, Györfy Miklós (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 1992.

nyelvét. Hasonló struktúra igazgatja Moran és Molloy kapcsolatát Beckettnél. A gyökértelen irodalom nem lehet sem valóságos, sem független a valóságtól.

Az olvasó: Rémes huzakodás. Kiút nincs belőle?

A szerző: Amíg a körforgás tart, nincsen. Közben viszont érdekes megfigyeléseket tehetünk.

Az olvasó: Mármost te. Nekem ilyen lázalomhoz semmi kedvem.

A szerző: Pedig pozitív tanulságok is előbányászhatók. Megjelenik még erkölcsi követelmény is, voltaképpen döntő erővel. A gyökértelenség történeteiben senki sem hordozója gazdagon összetett pszichológiának, mely általában az emberi cselekvés magyarázata az irodalomban. A hagyományos, jellemrajzos elbeszélés motivációi felfoghatóak, az olvasót pedig az a kérdés foglalkoztatja, hogy az adott motivációktól vezetve a „hős” mit fog cselekedni a következő oldalon, a következő fejezetben. A gyökértelenség szövegeivel szembesülve renyhébb olvasók gyakran azzal érik be, hogy megnézik, mi lesz a történet vége. S az ilyen hétvilág lustái sértetten bosszankodnak, mikor azt veszik észre, hogy a „mi fog történni” kérdés nem igazán célravezető. Azt kell kérdezniük: mi történik? mi a baj? Ha valaki veszi a fáradságot a baj azonosítására, jellegzetes hiányt vehet észre, ugyanolyan természetűt, amilyen a gyökértelenség velejárója.

Az olvasó: Én olvasni szeretek, nem fárasztani magamat.

A szerző: Azért csak meg akarod érteni, amit olvasol?

Az olvasó: No, persze.

A szerző: Meg tudod-e mondani, hogy Albert Camus *A közöny* (L'étranger) című regényének, főszereplőjére, Meursault-ra, akit egy arab meggyilkolásáért állítanak bíróság elé, az ügyész miért azon az alapon kér halálos ítéletet, mert a vádlott „érzéketlenséget tanúsított” anyja temetésének napján?

Az olvasó: Ez olyan abszurd fogás. Összekever hetet-havat.

A szerző: És azon nem töprengsz el, hogy a törvényszék, ahol Meursault ügyét tárgyalják, vajon a szereplőn kívül ítélkezik vagy a szereplő elfojtott lelkiismeretében?

Az olvasó: Miért lenne ez érdekes?

A szerző: Mert megháromszorozódhat olvasói élvezeted, ha felfigyelsz arra, hogy ebben a regényben az érzelem hitelessége forog kockán. Ami belül zajlik, az kívül látható, hallható. Minden mellékszereplő valamilyen erkölcsi-érzelmi vetülete Meursault-nak, aki a bűn és bűnhődés megpróbáltatásában vergődik. Közönyével sokkal inkább kívül helyezi magát a társadalom érzelmi-erkölcsi formáin, mint Raszkolnyikov vagy Bendemann, nem ismeri el ezeket a formákat magasabb rendű normának – talán éppen azért, mert Camus ellenálló volt a német megszállás idején.

Az olvasó: Mit akarsz ezzel bizonyítani?

A szerző: Először is azt, hogy a gyökértelenség történeteiben a bűn és bűnhődés egybeesik az érzelem és az érzelem megtagadásának konfliktusával. Mégpedig a szerep és a hitelesség egymással vívott harcának a keretében. Mi más a gyökértelenség, mint kiszakadás a kezdeti, az elbeszélés által alapvetőnek sugallt érzelemből? Mi más a szerep, mint a gyökértelenség érvényre juttatása érzelemtől mentes, számításból összetákolt társadalmi forma eszközével. És mi más a gyökértelenség irodalma, mint ennek az elszakadásból kinövő szerepnek

a perlése, szívtelenség címén zajló megvádolása? Hozzáteendő: körmönfontan, hátulról mellbe történő kikezdése, mardosása, lehetetlenné tétele. Azért emlegetek aknamunkát, mert a szereplő látszatra eleget akar tenni a külsőségeknek, a világ elvárásainak, nem ismer magára abban a tükörben, amelyet a világ tart neki. Hasonlatos ebben a görög tragédiák hőséhez, aki fittyet hány arra, hogy a kórus az ő hübriszéről dalol. Ebből a szempontból ő is ártatlan bűnös. Egyúttal azonban tanulság hordozója is: emberséges élethez a szív szavát kell követni, nem a haszonelvű birtoklásét; az önző elvakultság pusztulásba sodor, megváltást a nyitottság hozhat, mely felismeri a másiban önmagát.

Az olvasó: Még jó, hogy nem tetted hozzá: elfogadja a másiban önmagát. A tanulság, amit kihüvelykezel, úgy hangzik, mint egy szászéki prédikáció.

A szerző: Vagy mint az Európa Tanács nyilatkozatai. Ne felejtse persze, hogy az EU maga sem érintetlen a gyökértelenségtől. A határok átjárhatósága a nemzet-egyének zártságának vet véget, legalább is ez a cél.

Az olvasó: És ha a másik ellenség? Volt már rá eset.

A szerző: Hát, igen. Csak részben érvényes a példa. S a cél sem ugyanaz. Távolról sem. A gyökértelenség történetei arra mennek ki, hogy a főszereplő önmagában ismerje fel az ellenséget. Ha ezt nem teszi, megtaníják kesztyűbe dudálni.

Az olvasó: Ezt a kommunisták erőltették.

A szerző: De ezt is a *principium individuationis* megtörésének az igénye hatotta át.

Az olvasó: Aha. Valami nagyobb egység nevében. Kollektíva?

A szerző: Jól emlékszel. A munkásosztály képében s a kollektív termelés gyakorlatában egyesülő emberiség nevében. Nehézkesen fogalmazok, mert nehézkesen működött a vállalkozás. Mindenesetre másodszer ezt kívánom bizonyítani, hogy milyen messze jutunk, ha a gyökértelenség fogalmát firtatjuk. Vissza is térhetünk az irodalomhoz. Említettem már, hogy Franciaországban, a hatvan-nyolcas év után felajzott elméletgyártók serege a forradalom eszközét vélte felfedezni a szépliteratúrában. Nem „Termelési regényről” álmodtak, hanem regénytermelésről, vagyis téma helyett a formára, a struktúrára bízta a harci feladatot. S a marxista szellemben felfogott, s a narráció gépezetében megvalósított termelés útjában elsősorban a regényszereplő állt. Úgy bántak vele, mint a bolsevikok a kulákkal. Le vele! Ki vele! Balzac figurái testesítették meg szemükben az elidegenítés legijesztőbb, legbőszítőbb mintáit. Szidták is őket, mint a bokrot. S a szereplőtől „megtisztított” regénytől várták a végleges szakítást a múlttal. Egyúttal pedig az irodalom közösségi törvényeinek napvilágra hozatalát. Én pedig éppen a gyökértelenség tartományát térképezve arra jöttem rá, hogy voltaképpen az irodalom legrejtettebb erővonalai rajzolódnak ki előttem.

Az olvasó: Ugyanazt mondtátok ők is meg te is?

A szerző: Azzal a különbséggel, hogy amit ők minden múlttal szakító, kultúrforradalmi programnak állítottak be, arról én azt mutattam ki, hogy a honvagy érzéséből, s általában az általuk lenézett, egyéni pszichológia mélyéből nő ki.

POÉTAI KOMBINATORISZTIKA: KARÁTSON ENDRE PRÓZÁJÁRÓL*

Az 1933-ban Budapesten született, 1956 óta Franciaországban élő Karátson Endre azon magyar alkotók közé tartozik, akik külföldön lettek íróvá. A Sorbonne diákjaként az 1950-es évek végétől rendszeresen publikált tudósításokat, kritikákat, tárcákat a párizsi *Irodalmi Újságban*, majd a *Magyar Műhelyben*. Az 1960-as évek elejétől közölte azokat a novelláit, melyek első kötetének, az 1967-ben Párizsban megjelent *Lelkigyakorlatnak*, illetve részben még az 1980-ban Londonban napvilágot látott *Színhelyeknek* az anyagát adták. Tanulmányai, esszéi szintén az 1960-as évek elejétől jelentek meg az említett lapokban, illetve a müncheni *Új Látóhatárban*. Némelyikükben annak jelét látták, hogy nemzedéke nevében szakít emigráns elődeik, elsősorban Cs. Szabó László irodalomszemléletével.¹ A párizsi Centre National de la Recherche Scientifique munkatársaként készített, 1969-ben megjelent nagydoktori értekezése a *Nyugat* költőinek és a francia szimbolizmusnak a kapcsolatáról eseményszámba ment emigráns körökben.² A legtekintélyesebbek is, mint Fenyő Miksa, azért tekintettek rá fokozott várakozással, mert úgy remélték, megjelenése annak a jele, hogy a fiatal '56-osok valósítják meg, amit a megelőző nemzedékek nem, vagyis mintegy *belülről* közvetítik a magyar irodalmat a nyugati szellemi nyilvánosság felé.³

Karátsonra is jellemző, ami Gömöri Györgytől Kibédi Varga Áronon át Makkai Ádámig nemzedék- és sorstársai közül jónéhányra: tudományos munkát több nyelven, szépirodalmat kizárólag anyanyelvén írt. Az 1970-80-as években a Clermont-Ferrand-i, majd a lille-i egyetem professzoraként publikációi többségét francia, kisebb részben magyar nyelvű tanulmányok adták. Esszéiből 1994-ben magyar fordításban is megjelent egy kötetnyi válogatás, *Baudelaire ajándéka* címmel, ám a hazai megjelenés lehetősége főként prózaíróként hatott rá ösztönzően. Novellái először 1992-ben jelentek meg anyaországi kiadónál (*Átírások*). Már idehaza láttak napvilágot a *Lélekvándorlás* (1995), az *In vitro* (1998) és az *Első személyben* (2001) elbeszélései. Legutóbbi vállalkozásától, az *Otthonok* (2007) címet viselő önéletrajzi esszé eddig megjelent két kötetétől az összegzés szándéka sem áll távol.⁴

Saját nyelv – idegen poétika

A nyugati magyar elbeszélő prózáról szóló első számottevő hazai elemzés, Gyergyai Albert 1969-es írása a „külföldi magyar író” három típusát különböztette meg. Az 1938-ban emigrált, a befogadó kultúrához asszimilálódó, francia nyelven alkotó Dormándi László,

* A tanulmány a Kalligram Kiadónál megjelenés előtt álló monográfia bevezető fejezetének rövidített változata.

¹ Vö. Karátson Endre: „Stílus egység?” – vita Cs. Szabó Lászlóval a »Véres, szép világ« c. tanulmány (I. Ú., 1960. jan. 15.) kapcsán”, *Irodalmi Újság*, 1960. március 15.

² Vö. André Karátson: *Le symbolisme en Hongrie (L'influence des poétiques françaises sur la poésie hongroise dans le premier quart du XXe siècle)*, Presses Universitaires de France, Paris, 1969.

³ Fenyő Miksa: „Magyar világ a Sorbonne-on. Karátson Endre könyve”, *Irodalmi Újság*, 1969. szeptember 15. 5.

⁴ Karátson Endre: *Otthonok I-II.*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2007.

valamint a végleg 1948-ban távozó, a hátrahagyott irodalmi hagyományokhoz nyelvileg is kötődő Márai Sándor mellett a pályakezdő Karátsonban az elődei számára nyíló alternatíván való túllépést érezte, megállapítva, hogy „nem köti magát semmiféle földrajzi vagy történelmi elhatározottsághoz”.⁵ Karátson írásai csakugyan aligha sorolhatóak az itthon elvárt vagy másoktól megszokott értelemben „a magyar diaszpóra sorsának az érzelmi dokumentumai közé”.⁶ Azok közé tartozik, akiket a legmélyrehatóbban formált a szabad világirodalmi tájékozódás, olyan irányzatok, melyekhez hazai pályatársai többségének legfeljebb részleges hozzáférése volt. A „nemzetek feletti irodalom” képzete jelen volt önképében is. Borgesről írott 1967-es esszéjében egyetértően idézte az argentin író: „a mi hagyományunk az egész nyugati kultúra”.⁷

Karátson prózájának jellegzetességeit az idegen irodalmi minták átsajátításának és a saját irodalmi hagyományok elidegenítésének az arányaiban lehet megragadni. Az emigrációt több szempontból is inkább *nyereségként* és nem *veszteségként* élhette meg. Ennek határozott poétikai vetülete is volt: írásmódja „idegen és magyar egyszerre”.⁸ Sajátos ket-tösségről van szó. Novelláiban gyakran utal a magyar irodalomra vagy világirodalmi klasszikusok magyar fordításaira, de a narráció mégsem magyar nyelvű szövegekkel hozható kapcsolatba. A maga idejében okkal hangsúlyozta első kötetének egyik, Londonban élt kritikusa, hogy az elbeszélés rá jellemző játékos öntükrözése „szokatlanak, idegennek [tetszik] magyar nyelvű irodalmi környezetben”.⁹ Legutóbb is joggal nyomatékositották, hogy a szürreális vagy abszurd világérzékelés, illetve „a narrációval kapcsolatos francia kísérletezgetések készítményei” révén prózájában „az ottani hagyományok az erősebbek”.¹⁰ Mindazonáltal egyes magyar irodalmi hagyományokhoz való kötődése novellistiként és irodalomtörténészként is szembeűnő. A *Leikkigyakorlat* annak felméréseként is felfogható, hogy a *Nyugat* prózaírói hagyományai milyen írásmód kialakítására lehetnek elegendők – későbbi kötetei pedig úgy is jellemezhetőek, hogy mennyiben kellett hazájától távol saját nyelvet teremtenie, midőn ez a hagyomány már nem bizonyult számára elégségesnek. Ahogy egy 1967-ben megjelent esszéjében írta: „a nyugatosok által felvillanyozott nyelven beszélünk, írunk”.¹¹ Csakhogy a nyelv nyugatos „felvillanyozása” alatt, amint arra a magyarországi szimbolizmusról írott, két évvel később megjelent könyvében rámutatott, a francia költészet képhasználatának ösztönzését értette.¹² Karátson tehát olyan *saját* nyelv örökösének vallotta magát, melyet eredendően valamely *idegen* által megtermékenyített, annak nyomait magán viselő beszédmódnak tekintett. Mégpedig olyan idegen átsajátításának, mely idegenség neki magának egyre inkább a sajátjává lett.

Karátson pályakezdésén könnyen felismerhető Kosztolányi novelláinak ösztönzése. Kosztolányiról adott jellemzése saját írói célkitűzéseivel is kapcsolatba hozható: „az abszurdhoz való érzékét és a mélylélektan iránti tiszteletét összekapcsolja a beszéd és az alkottás közötti viszony elmélyült elemzésével”.¹³ Kosztolányi újraírásához viszont E. T. A. Hoffmann, Kafka és Poe hatása mellett elsősorban a Beckett, Borges, Gombrowicz, Nabokov és Robbe-Grillet műveivel való alkotói szembesülés segíthette hozzá. Nem véletlen, hogy értekezéseiben is velük foglalkozott a leggyakrabban. Utóbbiakat azért is érezhette közelinek

⁵ Gyergyai Albert: „Magyarok külföldön”, *Kortárs*, 1969/2. 326.

⁶ Pomogáts Béla: „A nyugati magyar irodalom a kirekesztéstől a befogadásig”, *Alföld*, 1990/2. 47.

⁷ Karátson Endre: „Égtájak. J. L. Borges és a nemzetekfeletti irodalom” [1967], in: uő.: *Baudelaire ajándéka*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994. 391.

⁸ Kemenes Géfin László: „A keménység dicsérete”, *Új Forrás*, 1999/2. 58.

⁹ Siklós István: „Az anti-Én halála”, *Új Látóhatár*, 1969/3. 261.

¹⁰ Károlyi Csaba: „Visszaélés az első személlyel (szemben)”, *Élet és Irodalom*, 2001/36.

¹¹ Karátson Endre: „Baudelaire ajándéka” [1967], in: uő.: *Baudelaire ajándéka*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994. 21.

¹² Vö. André Karátson: *Le symbolisme en Hongrie*.

¹³ Karátson Endre: „Kosztolányi és közhely” [1987], in: uő.: *Baudelaire ajándéka*, id. kiad., 65, 67.

a maga írói alkatához, mivel többségük szintén emigrációban élt, vagy több kultúra hatását érvényesítő közegben alkotott.¹⁴ Hoffmann és Poe a *kísérteties* tekintetében jelenthetett ösztönzést, Kafka pedig az „új regény” egykorú kontextusának közvetítésében vált számára meghatározóvá. Utóbbi irányzat annyiban hatott Karátsonra, amennyiben *próbára tette* azt, amit annak képviselői elvetettek. Nathalie Sarraute és Robbe-Grillet kiáltványban utasították el a szereplő lélektani elemzésének balzaci hagyományát – Karátson érdeklődése a szereplő és az elbeszélő *cselekményként megjelenített viszonyára* irányul. Azok a novellái, melyekben a szereplők fellázadnak a rajtuk uralkodni vágyó szerzők ellen, ezt az 1950-60-as évekbeli franciaországi vitát viszik színre. Beckett prózája az önmaga észlelésére szűkülő tudat rögeszmés fantáziálásait illetően hagyott nyomot írásain, Borges ösztönzése a labirintus-jellegű, ismétléseken és kombinatorikai eljárásokon alapuló szövegezőmódban, az identitás folyamatos változásában érhető tetten. Nabokovhoz hasonlóan Karátson novelláit is jellemzi a stílusimitáció, a színre vitt filológiai műveletek, az idézetek és átírások játéka, míg Gombrowiczsal a groteszk látásmódot, valamint az emigrációnak a fantasztikum viágaként való megjelenítését tekintve rokonítható.

Egyneműség és elkülönöződés

Karátson novellisztikája lényegi tekintetben homogénnek tekinthető, agyafúrt és igen szórakoztató írásmódját a variativitás ellenére is az egyneműség jellemzi. Prózájának jelentéstana a szakadatlan elkülönöződésre épül ugyan, ám poétikai dilemmái jórészt állandóak.¹⁵ Az egyes köteteket kombinatív előre- és visszautalások kapcsolják egybe, melyek részint metapoétikai, részint tematikus vagy tárgyi jellegűek. Novelláinak jellemző színhelyei (a bérház és a kirakat, az uszoda és a könyvesbolt, a templom és a múzeum, a temető és a kórház, a tébolyda és a börtön) bizonyos tekintetben szintén egymás variációi. Szereplőiben is szembevetőd a variatív állandóság: egyrészt meghatározó arányban találunk köztük írókat, művészeket, tudósokat, fordítókat, másrészt foglalkozásuk az emberi testhez köti őket, mint az orvosok, edzők, masszörök, úszómesterek, sírásók esetében.

Számottevő változás novellisztikájában az első két kötet és az 1990-es években, már idehaza megjelent szövegei közt ment végbe. Egyszerűsítéssel élve, a *Lelkigyakorlatot* és a *Színhelyeket* az ismeretelméleti *bizonytalanság*, az utóbbiakat pedig a lehetséges világok megsokasodásával járó, nem feloldani vágyott *többségtelműség* határozza meg.¹⁶ Karátson e különbség mentén kötődik a magyar próza utóbbi évtizedeinek fejleményeihez.¹⁷ Annál is inkább, mivel nem csupán a fordulat-jelleget, de a folytonosságot, a határ oda-vissza átjárhatóságát is modellezi – éppen a maga poétikai egyneműségével.¹⁸

¹⁴ Egy értekezésében ezt az alkotói helyzetet a prózanyelv 20. századi megújításával hozta összefüggésbe: vö. André Karátson – Jean Bessière: *Déracinement et littérature*, Presses Universitaires de Lille, Lille, 1982.

¹⁵ Vö. Egy Zsolt: „»Mi csak lelkünket bocsájtottuk szárnyra«”, *Műhely*, 1996/3. 70–71.

¹⁶ Az „episztemológiai” és „ontológiai” érdeklődés különbségét a modernitás és a posztmodernitás differenciájaként veszi tekintetbe: Brian McHale: *Postmodernist Fiction*, Methuen, New York, 1987. 9–10.

¹⁷ Ennek a különbségnek a szerepéről az 1986-os év korszakfordító jelentőségét állító prózatörténeti leírásokban: Takáts József: „Rövidtörténet, 1986, posztmodern”, in: Károlyi Csaba (szerk.): *Csípessel a lángot. Tanulmányok a legújabb magyar irodalomról*, Nappali Ház, Budapest, 1994. 9–22.

¹⁸ Csuha István éles szemmel sorolta Karátson utóbbi évtizedek prózájának egynemű életművet létrehozó alkotói közé, Tolnai Ottó, Határ Győző, Mándy Iván, Kertész Imre, Bodor Ádám, Tar Sándor, Kukorelly Endre, Hazai Attila, Tandori Dezső és Szentkuthy Miklós társaságában: Csuha István: „Fordulat és egyneműség”, *Jelenkor*, 2001/2. 184–190. 189.

Korai novelláiban az *írás* maga is a valóság vagy az én jellegének a megragadására (Szakáts Attila *életrajza*) vagy kompenzálására (*Schatyiraté írósa, Lelkigyakorlat a Chapmanon*) irányuló, hangsúlyozottan kudarcos törekvés révén lesz témává. Ha a *Lelkigyakorlat* novelláiban el is mosódnak a beidézett szövegek határai, fel is fordul a történetmondás folyamatossága, ám az elbeszélés többnyire jól követhető, az elbeszél világ rendje pedig jobbára rekonstruálható marad. Az alany megosztottsága, beleértve a szerző öntükörzését, ugyanitt mutatja még a bizonyosságkeresés, a teljesség visszaszerzése iránti vágy jegyeit. A *Színhelyek* szintén a bejárt táj valódi vagy eredeti mibenlétét igyekszik megragadni, még ha arra az elbeszélő a psziché mélyén talál is lehetőséget. Az *Átírások* cím alatt 1992-ben közreadott, 1981 és 1988 között íródott novellái viszont már nem hagynak lehetőséget arra, hogy valamilyen realitás-elv szerint olvassuk őket. A korábban is jellemző áttételek immár elbeszél és elbeszélő szüntelen felcserélődésébe torkollnak. Ez helyenként szinte követhetlenné teszi a történetmondást, olyannyira, hogy a szöveg és az olvasó teherbírása is kérdéssé válik. A *Lélekvándorlás* (1995) és az *In vitro* (1998), miközben a végsőkig finomítják írásainak eredendő poétikai jellegzetességeit, egyúttal a tömegkultúra referenciáinak és a történetművészetnek is több teret engednek. Öntükörzés és történetmondás legszebb egyensúlya az *In vitro* novelláiban jön létre, írásművészete e kötettel teljessé vált ki. Az *Első személyben* (2001) a tematikai alászállás és a stiláris redukció mellett nem szolgál poétikai megújulással.

Mozgékony szöveg – illékony valóság

Karátson szövegei, amellet, hogy a lehetséges világokat a maguk nyelvi feltételeinek függvényeként építik föl – vagyis „nem egyetlen tényleges világ sok lehetséges változatáról van szó, hanem tényleges világok sokaságáról”¹⁹ – egyúttal kötődnek a valóság és az azt megjelenítő szövegek, képek, tudatok viszonyának (karteziánus) dilemmáihoz is. Jóllehet Karátsonnál a „valóság” nem más, mint „hamis tudatból fakadó képzelgések”, megtévesztő „koholmányok” összessége.²⁰ Prózájában a megismerés megbízhatóságának kérdését kezdetől a reprezentált szövegek és reprezentált valóságok átmeneteinek jegyében bontotta ki – a *Lelkigyakorlatban* a szerzői funkció megkettőződésében, a *Színhelyekben* a valós és a tudatbéli helyszínek egymásra vonatkoztatásának játékaiban.²¹ Az ismeretelméleti kételyeivel önmagába visszahúzódo „karteziánus ego” szerepe Karátsonnál éppen azért perdöntő, mert annak a felismerésnek a funkciójává lesz, hogy a saját tudat bizonyossága, mint a világ képzeletbeli felforgatásának az ágense, szintén nem más, mint megannyi másik én és nem-én megjelenési felülete. Ahogy egy esszéjében Beckett kapcsán írja „a transzcendenciájától megfosztott én” rejtett karteziánusságának következményeiről: „arra ítéltetett, hogy mások felfogását vegye kölcsön – erről az énről, amelynek legszemélyesebbnek kellene lennie, bebizonyosodik, hogy a legkevésbé az”.²²

Karátson novellái a valóság és a szöveg viszonyát úgy vonják kérdőre, hogy *eljátszanak* a tárgy és a tudat, a világ és a művészet elkülöníthetőségének kritériumaival. A szóképek áttevődéseire, palimpszesztusok áttűnéseire támaszkodó nyelvjátékait mindig kíséri valamely sajátos rendezetlen rendet mutató epikai világ feltárulása. Novellái megvonják az ok-

¹⁹ Nelson Goodman: „Szavak, művek, világok”, Fogarasi György (ford.), *Helikon*, 1997/4. 395.

²⁰ [Sipos Gyula] Albert Pál: „Vásott vetélkedés, játékos bizonytalanság”, *Magyar Műhely*, 1968. október 15. 73.

²¹ Vö. Hites Sándor: „Kis magyar turisztika. Karátson Endre: *Színhelyek* (1980)”, *Kalligram*, 2008/9. 79–84.

²² Karátson Endre: „A nyugati individuuum Samuel Beckett-nél” [1991], in: Karátson Endre: *Baudelaire ajánléka*, id. kiad., 180.

okozati összefüggésekre és időbeli-térbeli érintkezésekre alapuló olvasat lehetőségét, ám egyidejűleg fenn is tartják az erre irányuló várakozásainkat. Találón jellemzték a „mozgásba hozott különbség” képzetével: „az élet és az irodalom különbsége érdeklí. Elbeszéléseiben ezt a különbséget engedi szabadjára nagy élvezettel. (...) élet és irodalom nem eggyé válik, (...) hanem folytonos másikra válásban, Moebius-szalagként nyílik egymásba”.²³

Történeteinek szereplői gyakran olyan értelmzésbeli nehézségekkel néznek szembe, mint a novellák olvasói. A *Társadalmi szerződés* című novellájának hőse, mint megtudjuk, képtelen az *összefoglalásra*. Ez önjellemezésnek is tekinthető: írásai az elbeszélte események és az elbeszélés tevékenységének, a *fabula* és a *szűzsé* megkülönböztetésének lehetetlenségét élezi ki. Szövegei folyamatosan számba veszik saját nyelvük képiességét vagy egyes alakzatok immár elhomályosult figurativitását, mégpedig a *defigurálás* jegyében, esetenként közvetlenül is rákérdeze egy-egy trópus motiváltságára, mint a *Tömegkultúrában*: „A kalitka persze csak szókép, a benne lakó papagájt jelöli így, nem tudni miért”.²⁴ Egyszerre állítva és lebontva a szó szerinti és a figuratív megkülönböztetését, előszeretettel fordít ki szólásokat, állandósult szókapcsolatokat. Esetenként, újabb áttétellel, ezzel a gyakorlattal magával is ironizál, mint a *Munkakörülményekben*: „szabad-e képes kifejezést vakon szaván fogni?”²⁵

Amit novellái „hangsúlyozott irodalmiasságának” láttak,²⁶ egyfelől az önreflexív írásmód, másrészt pedig az irodalmi és művészi ábrázolás lehetőségei és kényszerűségei iránti érdeklődésével áll összefüggésben. Nyelvjátékainak tematikus háttérét gyakran az *írás* és az *olvasás*, illetve általában a művészi gyakorlat és annak befogadása szolgáltatja. A színre vitt írás Karátsonnál rendre valaminő „illuzórikus tevékenység” vagy „intellektuális csalás”.²⁷ A *Lelki gyakorlat* a maga egészében a saját írói név létesülésének, egy másik név pusztulásának a színjátékát adja elő, miközben az egyes novellák a cselekmény, a szereplő, a lélekábrázolás, a szerzői intenció és az írói tehetség képzeteit járják körül.²⁸ Novelláinak egyik vonulata az európai (többek közt a görög mítoszok, Homérosz, Boccaccio, Shakespeare, Kafka) és a magyar (elsősorban Arany és Kosztolányi) irodalmi hagyomány némely alkotását írja újra. Egy másik vonulat a képzőművészeti ábrázolás (többek közt Goya, Velázquez, Leonardo) esztétikai, történelmi és társadalmi vonatkozásait járja körül. Egyes történetemákat elágaztatásuk, egyes műfajok szabályrendszerit lebontásuk, egyes festmények kompozícióját pedig árajzolásuk révén mutatja be. Jobbára mindig közismert alkotást von játékba, talán azért is, mert a felforgatás és az újrendezés együttese így lehet igazán látványos. „Mi úgy szoktuk dicsérni az élet gazdagságát, hogy változatokat mesélünk” – jellemzi ezt az alkotásmódot az *In vitro* című, boccaccioí novella egyik szereplője.²⁹

Poétai kombinatorisztika

Páratlan rafinériával szerkesztett szövegekkel van dolgunk. Karátson írásmódja ugyanakkor egyszerre hat végletesen megszerkesztettnek, illetve esetleges képzettársításokból bontakozónak. Összetett motivikus hálózatokat alakít ki, miközben ezek szövedékét fo-

²³ Csordás Gábor: „Karátson Endre”, *Élet és Irodalom*, 1999/50.

²⁴ Karátson Endre: *Lélekvándorlás*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1995. 78.

²⁵ Uo., 36.

²⁶ Csontos Erika: „»A tűzhalál egészen más szavakat követel, mint a vízhalál«, *Jelenkor*, 1993. július–augusztus, 667.

²⁷ Sipos Gyula: „Vásott vetélkedés, játékos bizonytalanság”, 74.

²⁸ Vö. Hites Sándor: „A szerző igen korai halála (Karátson Endre első novelláskötetéről)”, *Új Forrás*, 2006/4. 89–103.

²⁹ Karátson Endre: *In vitro*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1998. 156.

lyamatosan föl is fejt. Legtöbb szövegében az elbeszélés színhelyére, a szereplők küllemére, cselekvés- és megszólalásmódjára vonatkozó közléseket, leírás-elemeket és hasonlatokat kombinálja egy homályosan bontakozó történetben. Matematikai hasonlattal élve, Karátson poétikája *kombinatorikus* jellegű.³⁰ Szövegei véges számú motívum-halmazt feltételeznek, az elbeszélő ennek elemeit rendezi át újra és újra végtelen permutációs logika mentén.³¹ Folytonos mozgásban maradó rendezettséget teremt, hogy minden kombinatorikus rendben feltűnhet egy-egy új elem, mely további bonyolítások eredője lehet. Ez adja szövegei (gyermeki) játékosságát: az újra és újra szétszedett, majd másként összerakott kép hasonló kirakós játékra emlékeztet, mint amellyel a *Társadalmi szerződés* főhőse foglalatосkodik. Egy-egy szókép, helyzet, mondat generikus kombinatorikája nyomán az elbeszélés önkörében maradó játék, melynek nincs megoldása, végső állapota. Az olvasó feladata sem a befejezés: az adott algoritmus működését kell megértenie, hogy maga is játékba bocsátkozzék.

E kombinatorika egyszerűbb esetei közé tartoznak a ritmikusan fölbukkanó, az ismétlés elkülönbötetető tükröződésére támaszkodó mondat-párok. Az *Egy olvasó hosszú, méla lesben* lapjain az események középpontjában álló író nő kezdetben „Úgy viseli koromfekete haját, mint aki megöszült”, utóbb pedig „Ősz haját olyan elegánsan viseli, mintha koromfekete volna”.³² A példából kitetszik, hogy jellemzetes poétikai eszközkörül van szó: a variatív ismétlés kifejezi a szereplő társadalmi státuszának és életkorának változását. A *Lao-ce karjele* hasonló módon érzékelteti a politikai környezet módosulását: „Megjelent a téli napfordulón, amikor a császár nagy ökröt áldozott az Égnek, és elvegyült abban a tömegben is, amelyben nagy ökrök akarták feláldozni a kis császárt”.³³ Más esetekben a variatív ismétlés a szerkezet pilléréként szolgál, mint az *Ő-novella avagy te látod, de én mondom* lapjain, ahol az új bekezdés első mondata a megelőző zárását variálja, jelölve egy szersmind a beszélők kilétének megváltozását. Mindebből a szabad asszociáció szórtságára emlékeztető, ám valójában nagyon is tudatos eltolásokkal építkező burjánzás, az önmaga elemeivel idézet-viszonyban álló szövegrészek sok centrummal bíró, ezek hierarchiáját rendre kérdésessé tevő játéka következik, amelyben semmi sem esetleges, hiszen éppen a szemantikai összetettség tanúskodik a rendező tekintet munkájáról.

Karátson szövegei látványként a *kaleidoszkóp* (amely egy pillanatfelvételekből álló novella címét is adja a *Lelkigyakorlatban*), hangzásként pedig a *zaj* benyomását keltik. A szövegmozaikokból összeálló, a maga képét egy-egy elbeszélői „rázásra” megváltoztató motívikus építkezés során az egyes szegmensek permutációs zűrzavarából éppoly nehéz kihüvelyezni a történetet, ahogy zörejek sorozatából vagy különböző dallamok roncsaiból is nehéz kihallani valamely egységes melódiát. A rendezetlenségek rendje, az egyenműség és a retorikai megterheltség, zsúfoltság együttese stilisztikai tekintetben is jelentkezik. Írásmódját a „barokk monotónia” jellemzi: „burjánzanak a jelzők és duzzadnak a részletes leírások”, de „a díszek terhe alatt nem borul fel a tudatoson választott struktúra egyensúlya”.³⁴ Némely novellájában az alapvető szövegmozgások követése sem könnyű feladat, de ezt nem szintaktikai roncsolással vagy stiláris redukcióval éri el, hanem úgy,

³⁰ Többen megfigyelték már szövegeiben a „variációs ismétlés és fokozás” szerepét: Csontos: „»A tűzhalál...«”, 668. A visszatérő motívumok átalakulva akadnak a maguk „logikailag indokolt helyére”: Fábíán László: „Világpolgár a kulcslyuknál”, *Életünk*, 1996/3. 281.

³¹ Ebben a posztstrukturalizmus szöveg-felfogásának a hatása is feltételezhető. A permutáció, kombináció és variáció szövegalkotó szerepéről: Roland Barthes: *Sade, Fourier, Loyola*, Ádám Péter és Romhányi Török Gábor (ford.), Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

³² Karátson Endre: *Első személyben. Hét novella, egy elbeszélés, egy párbeszéd*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001.

³³ Karátson: *In vitro*, id. kiad., 94.

³⁴ Kibédi Varga Áron: „Paso doble avagy a megkettőződöttség örvényei”, *Irodalmi Újság*, 1982/1. 24.

hogy egymással összeegyeztethetetlen referencialitást mutató eseményeket, szürreális vagy groteszk jeleneteket visz színre komoly, higgadt és kifinomult hangoltsággal vagy derűs magabiztossággal. Az események ellentmondásossága révén a narrátor egyfelől megbízhatatlannak bizonyul, ám a dikció szabatossága révén mégis bizalomgerjesztő marad.³⁵

A kimódolt, sokszor fejtörőre emlékeztető szövegek olvastán az események és nyelvi történések hálózatszerű összeszövődöttséget eredményező zűrzavarosságából és a feladványjellegből adódóan az olvasó hasonló *nyomozásra* kényszerül, mint némely szereplők. Karátson novellái azért *ejtenek zavarba*, mert megvonják a rendezés lehetőségét, de folyamatosan kecsegtetnek is vele. Az olvasó így kénytelen újra és újra megküzdeni azért, hogy rendezze hadállásait. A *Lélekvándorlás* előhangja szinte gúnyolódik ennek kudarcán: „amíg Ön kezdeményez, Öné a jelentés. Ennek tartós birtoklását kívánja Önnek az Ön tapintatos munkatársa, az Önt őszintén megbecsülő Szerző”.³⁶ E szarkasztikus biztatásnál megszívlelendőbb tanáccsal szolgál a *Tömegkultúra* útmutatása: „Bőlsebb hagyni az egészet érvényre jutni, amint van, és ha már ilyen zavaró a nyüzsgés, akkor halászni benne”.³⁷

Az első személy fétise

Az egyes szám első személyű megszólalás lehetőségei, a megszólaló kiléte, a megszólalás joga és biztonsága iránti érdeklődés prózájának alapjellegzetessége. Mégpedig a beszéd fölötti uralom kérdésével összefüggésben, hiszen Karátsonnál az írás mindig „hatalmi visszaélés”.³⁸ Novelláiban az elbeszélői hang és perspektíva sokasodása, az elbeszélők és a szereplők fölcserélődése, megkettőződése, tükröződése mindig harc következménye. Már első kötetében két szerzői tudat vizzályáról van szó, s a későbbiekben is alig említhető novellája, amelyben ne jutnának szerephez a *Doppelgänger*ek, az elbeszélő ne volna „megduplázódó fantom”.³⁹ Hősei identitása nem személyiségvonások felhalmozásában, hanem e jegyek folyamatos átrendezésében, időleges összeállításában és szóródásában áll. Ebből mesterséges, laboratóriumi jelleg is következik, jóllehet ezt az önmagára visszavonatkozó vagy áttűnésekben álló szubjektumot képes akár lételméleti tapasztalatok alanyaként, történelmi fejlemények és civilizációs állapotok elszenvedőjeként, esetenként ideológia- vagy kultúrakritikai vonatkozások megfogalmazójaként is megformálni.

Többen rámutattak, hogy „a karátsoni egyén” tulajdonképpen „több-én”, sorozatjellegű, „el-visszaváltzó álarcok, bábuk szériája”,⁴⁰ a szereplők önzonossága pedig „kényszerhelyzetek szülte jelmez cserélődése”.⁴¹ Az álarc, a jelmez, a bábu novelláiban gyakran tárgyi elemként is felbukkan. Az elbeszélő tér színpadias, történeteinek cselekvéssorai pedig általában „pantomimszerűek”,⁴² illetve a *marionett-színház* jellegzetességeit mutatják. Az egyszerre kívülálló megfigyelő és alakjai sorsába beavatkozó narrátor magatartását találóan jellemezték a maga „világszínháza” ügyeit igazgató „diktátorként”.⁴³

³⁵ Az „elidegenítő és ugyanakkor bizalomgerjesztő hangnemről”. Egry Zsolt: „»Mi csak lelkünk...«”, 71.

³⁶ Karátson Endre: *Lélekvándorlás*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1995. 6.

³⁷ Uo., 89.

³⁸ Sipos Gyula: „Vásott vetélkedés”, 74.

³⁹ Ács Margit: „Karátson Endre: Átvitt értelemben”, *Alföld*, 1992/9. 83.

⁴⁰ Kemenes Géfin László: „A keménység”, 55.

⁴¹ Szokolczay Lajos: „Karátson Endre: Lelkigyakorlat”, *Irodalmi Szemle*, 1971/4. 382.

⁴² Doboss Gyula: „A rém és a techné (Karátson Endre: Első személyben)”, *Műhely*, 2002/1. 88.

⁴³ Sipos Gyula: „Vásott vetélkedés”, 73–74.

A narrátor teljhatalma ugyanakkor rendre kiszolgáltatott az ellenszegülő szereplőknek, akik maguk kívánnak elbeszélővé válni. A cselekmény alakulását mindig az befolyásolja, hogy az alkotó uralmi szándéka kudarcot vall, a fiktív világgal való szabad rendelkezés illúzióinak bizonyul, a színre vitt szövegek intenciói szerzőjük ellen fordulnak. A klasszikus történeteit átsajátító novellákat fokozott mértékben határozza meg a történetmondásnak mint *akaratlagos cselekvésnek* a kérdése (a legkifejtettebben a *Szabad akarat* című novellában), hiszen itt az átírás írói szabadsága áll szemben valaminő eredeti történettel vagy elsődleges feldolgozással szemben. Mítosz-átiratai felől nézve novellái elbeszélői az emberek, vagyis szereplőik lázadásán felbőszült istenségek alakját öltik magukra.

Testiség és bestialitás

Az elbeszélő és az elbeszélő vetélkedése rendre agressziót szül. A Karátson szövegeit átható *fenyegetettség* érzete abból származik, hogy alakjainak mindig számítaniuk kell fizikai kegyetlenségre elszenvetésére, másrészt maguk is készen állnak azt elkövetni. A *Lelki gyakorlat* végén a kötet szerzőségéért versengő elbeszélők egyike úgy végez riválisával, hogy egy *tollal*, az írás eszközével szúrja át ellenlábását: a véres leszámolás a *szerező* létrejöttének biztosítéka. Novelláiban gyakran szó szerinti igazsággá válik a megállapítás, hogy a „jelentésért folytatott iszonyatos harcban semmi és senki nem marad ép és sértetlen”.⁴⁴ Írásművészetének ehhez a jellegzetességéhez hozzájárulhatott, hogy az 1960-70-es években Sade márki örökségének újrafelfedezése, a vágy, a hatalom és a nyelv viszonyának posztstrukturalista újraértelmezése, Bataille, Barthes, Foucault és mások munkái Karátson *egyidejű és azonos kulturális kontextuson*, a francia egyetemi és akadémiai világban belüli hatásként érhetők.

A testtel, a testen végzett kegyetlenségek az *Átírások* novelláitól válnak igazán jellemzővé. Karátson elbeszélői szemlátomást kedvüket lelik a borzalmak ecsetelésében, s a bestiális cselekedetek vagy az azokról való képzelgések morbid módon csakugyan igen szép leírásokkal járnak együtt. Novelláiban a test *felnyitása* mintegy a belső világot elrejtő burkon üt rést, a külső agresszió elszenvetése révén utalva a psziché felbomlására. Ellentétére fordítja azt az esztétikai hagyományt, miszerint a test ábrázolásából annyi megengedhető, amennyi a lélek megmutatásához szükséges.⁴⁵ Karátsonnál ugyanis a lélekből legfeljebb annyi tárható föl, amennyi a testből kibetűzhető: a testből kimetszett, *kiharapott* részek a másikkal, azon keresztül a saját rejtett tartományaihoz való hozzáférés igyekezetének a jelképei. Szereplői számtalanszor néznek betört tükörbe. Az *arc* síkjainak szét-hajtogatása ugyancsak a psziché dezintegrálásaként fogható föl, például a *Társadalmi szerződés* kubista tekintetű főhősének esetében.

A *Lélekvándorlás* novelláitól kezdve az egyéni szadizmus a *társas lét bestialitásává* terjed ki. Az idegen testektől való félelem és a velük szembeni agresszió az emberi érintkezés alapformájaként mutatkozik meg. A *Barna sapkás, barkós, sima férfi* lapjain a taxisofőr azt ecseteli utasainak, a nyugdíjas házaspárnak, hogy szakmája mennyire veszélyes üzem („Akinék kötéllel szorították a nyakát, kloroformos vattával tömték be a száját. Akit kalapáccsal leütöttek. Ez a rutin.”), majd ezt követően *saját* meggyilkolására nézve szolgál tanácsokkal. A nyomok eltüntetéséhez a holttest feldarabolását javasolja:

⁴⁴ Paul Ricoeur: „Freud filozófiai interpretációja”, in: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*, Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.), Filum, Budapest, 1998. 263.

⁴⁵ Vö. Dávidházi Péter: „Az idegen nő testének varázsa”, in: *Visszapillantó tükör. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, Kerényi Ferenc–Kecskeméti Gábor (szerk.), Universitas Kiadó, Budapest, 2000. 240–255.

„El tudják képzelni, milyen munkaigényes az ilyesmi? Maga a felvágás hagyján. Sebész, szobrász, hentes, böllér, gyógytornász mind elvégzi könnyűszerrel egy nylon fólián. De aztán egyedül mihez kezd vele? Be kell rakni a sofördarabokat vízhatlan zsákokba, és önök is tudják, milyen nehéz egyik kézzel a zsákot tartani, másikkal a vértől csurgó húst gyömöszölni. Komikus is. A Chaplin szokott ilyesmit csinálni.”⁴⁶

A foglalkozások, melyeket a sofőr elősorol, Karátson novelláinak állandó szereplői: mindannyian a testtel foglalkoznak, szakavatottan és mélységes bestialitással. Nem kevésbé jellemző, hogy a sofőr mindezt komikusnak ítéli: Karátsonnál a kényelmetlen vagy félelmetes érzetét „komikusan hátborzongató” események keltik föl, a rettegés rendre „iszonyú humorral”, „kegyetlen derűvel” kapcsolódik össze.⁴⁷ Mint *Az életöröm elvesztése* esetében:

„Azt akarja, hogy a koponyáját kiborítsam mint egy serblit? És hogy utána az orrát beleverjem? Azt akarja, hogy agynélküli testét megnyúzzam és a testnélküli bőrét kiragasszam a balra és a bőrnélküli testét mezítláb futtassam fel ide, mint egy anatómiai ábrát? Azt akarja maga? Akarja maga azt?”⁴⁸

E sorok rávilágítanak, hogy az emberi test Karátsonnál rendre egyfajta „anatómiai tekintet” felől ölt alakot.⁴⁹ A test önnön reprezentációjává lesz, mintegy a jelentés mögötti struktúra megjelenítésévé. A kórboncnoki szakértelemmel megszólaló szereplők számára felszínének átjárhatóságával a test a „leleplezett belső” megmutatásaként lesz az „igazság mezeje”.⁵⁰ A test anatómiai tárgyként való megjelenítése a betegség és az orvoslás, pontosabban a gyógyításnak mint *kínzásnak*, illetve mint „bio-politikai” hatalomnak, a fegyelmzésnek és a normalizációnak az összefüggéseivel is kapcsolatban áll.⁵¹ Ebben az értelemben foglalkoztatja az egészség és a betegség dialektikája, a klinikai tapasztalat mint megismerési forma, valamint a kórház rendszere és a beteg társadalmi státusza a *Szakorvosi kezelés, az Időhiány, A kórház én vagyok* című novelláit, valamint már *A fogorvos feje* (1972-76) című regénytörredékét is.⁵² Egyre gyakrabban kapnak szerepet novelláiban egyes ürfítési kényszeres is. Legkifejtettebben *A bájós, molett krakkói asszony* lapjain, melyben az emberi ürülék nagy ívű nyelvi és intellektuális játék tárgya lesz. A test hulladékai mellett a *hulladék testek*, vagyis a torzszülöttek, gnómok szerepeltetése szintén az *abjekt*, a társadalmilag marginalizált, tisztátalan, perverz tapasztalata iránti érdeklődését jelzi.⁵³ A test és az agresszivitás összefüggéseivel kapcsolódik a szexualitás jellemző színre vitele, hiszen Karátsonnál a nemiség szintén erőszakos vagy beteges, mint minden testi-lelki kontaktus. Az aberráció és az obszcenitás újfent nyelvjátékok forrásául és közegeként szolgál. Jellemző, hogy a deviáns vagy hétköznapi gerjedelmek rendre az esztétikum mi-benlétével, a művészi megnyilatkozás módozataival kerülnek összefüggésbe, mint a *Körtánc* vagy az *In vitro* esetében.

⁴⁶ Karátson: *In vitro*, id. kiad., 37.

⁴⁷ Kemenes Géfin László: „A keménység”, 56.

⁴⁸ Karátson Endre: *Lélekvándorlás*, id. kiad., 152.

⁴⁹ Vö. Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*, Romhányi Török Gábor (ford.), Corvina, Budapest, 2000. 249–252.

⁵⁰ Uo., 318.

⁵¹ Vö. Michel Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*, Ádám Péter (ford.), Atlantisz, Budapest, 1999. 141.

⁵² Megjelent részlet: Karátson Endre: „A fogorvos feje”, *Magyar Műhely*, 1976. június 30.

⁵³ Vö. Julia Kristeva: *Powers of Horror. An Essay on Abjection*, Columbia University Press, New York, 1982.

Az elbeszélés pszichoanalitikája

Hangsúlyozták már, hogy Karátsón a magyar próza „őnelemző hagyományait” folytatja.⁵⁴ Meghatározóak lehetnek a tudattalan elméletének magyar irodalmi vonatkozásai,⁵⁵ illetve Poe hatása, akihez hasonlóan Karátsont is jellemzi valamiféle „amatőr pszichoanalízis”.⁵⁶ A szellemi közeg, melybe emigrálása után került, a pszichoanalízis jelentékeny újraértelmezésének időszakát élte.

A *kezdeményezés*, szövegeinek egyik kulcsfogalma, innen nézve nem más, mint *tudatosítás*, az értelemadás kontrolljának megragadása. Írásaiban a tudattalan rendre traumatikus tartalmakat hordoz, a színre vitt fantáziák és kényszerképzetek infantilis-szexuális vagy obszcén-kriminális jellegűek. Az *idegenség* és a *szorongás* érzete abból adódik, hogy hősei kevés kivétellel paranoiások, egyaránt jellemzi őket a szadizmus és a voyeurizmus, a neurózis szinte az emberi fogalmával lesz egyenértékű. Novellái ugyanakkor nem a tudattalan tartalmainak felszínre törését illusztrálják, hiszen nyelvjátékainak a pszichoanalízis *elméletként*, vagyis *elvé tudatosított* módon válik részévé. A tudat analízisekor a tudattalan elméletének szimbólumtárát teszi próbára, a lehetőségig összekuszálva a megfeleltetések irányait. Ennek jegyében írja újra a pszichoanalitikus kritika kedvelt szövegeinek némelyikét, mint a *Hamletet* vagy a görög mítoszokat.

Legfontosabb narratív eszközei, az *áttétel*, a *sűrités*, az *isméltés* variatív kényszeressége a nyelv tudattalan működésének *permutációkban* átalakító jellegét mutatják, mint Freud vicc-modelljében. A heterogén elemeket összefogó kombinatorikusság szintén a freudi álommunkával, az *eltolásos* helyettesítéssel áll összefüggésben. Az álom jelentésánál bontakoztatja ki a fantasztikus és a reális állandó felcserélődése is, a számtalan „bizarr metamorfózis”.⁵⁷ Szövegeiben, akár az álom vagy az elmebetegség esetében, az „örvényles dinamizmusa” vesz erőt az „én realitáselvén”.⁵⁸ S noha, mint az *Otthonokból* kitetszik, kedvét leli rejtett lelki tartalmak leleplezésében, Karátsón a pszichoanalízisnek ahhoz a lacan-i változatához áll közel, amely a tudattalan nyelvi közegnek tekinti, a pszichikai szerkezeteket retorikai alakzatoknak felelteti meg. Mindazonáltal számára a tudattalan a maga enigmatikusságában is áttetsző nyelvet jelöl. Ez felfogható a mélylélektanról tett felismerésnek is, nevezetesen, hogy maga termeli a szimptomáit. A tudattalan modellezése így amennyire a psziché, annyira magának a pszichoanalízisnek az analízisévé is lesz.

A hasonmások, tükör- és árnyképek szerepeltetése Karátsón esetében szintén pszichoanalitikai gesztus. Ahogy Freud a Doppelgängert a lelki folyamatok személyközi átviteleként értelmezte, novellái beszélőinek leírásaként is megáll: „az egyik személy birtokában van a másik tudásának, érzéseinek és átélésének, azonosul a másik személlyel, olyannyira, hogy bizonytalanná válik, hogy melyik az ő igazi énje”.⁵⁹ Karátsón elbeszélője egyfajta terapeuta, aki egyben önmegfigyelő résztvevője is az eseményeknek, s a történetet vágyai kielégülésévé igyekszik alakítani. Szereplő és elbeszélő kétirányú viszonyában az elsődleges elbeszélő kezéből azért csúszik ki mindig a gyepelő, mert az önmegfigyelés sebezhetővé – vagyis *a maga elbeszélője által is elbeszélhetővé* – teszi. A narrátornak mindig az jár a fejében, hogy mi járhat a szereplői fejében, s közben elbizonytalanodik abban, hogy mi is jár a saját

⁵⁴ Béládi Miklós–Pomogáts Béla–Rónay László: *A nyugati magyar irodalom 1945 után*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 277.

⁵⁵ Vö. Pléh Csaba: „Pszichoanalízis, pszichológia és modern magyar irodalom”, in: Szegedy-Maszák Mihály–Veres András: *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 771–790.

⁵⁶ Shoshana Felman: „A költészet olvasása”, in: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, id. kiad., 429.

⁵⁷ Kemenes Géfin László: „A keménység”, 56.

⁵⁸ Ernst Hans Gombrich: „Freud esztétikája” in: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, id. kiad., 144.

⁵⁹ Sigmund Freud: „A kísérteties”, in: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, id. kiad., 71.

fejében. Novelláinak többszólamúsága ezért nem a beszéd valamiféle szubjektumnélküliségéből, hanem a szubjektum beszédben való *traumatizáltságából* ered. Az elbeszélők közti harc vagy terápiás dialógus során mindenki a terapeuta pozíciójába igyekszik, vagy eleve traumák feldolgozása végett ír, ahogy a *Svábbogárnovella* hősnője. Ám nemcsak szereplői és elbeszélői szenvednek neurózistól: szembetűnő, hogy Karátsont novellában és esszéiben egyaránt kizárólag vesszőparipái foglalkoztatják. E rögeszmességben állhat saját életművének neurotikus jellege. Az írás legélesebben önéletrajza, az *Otthonok* esetében válik terápiává, de olvasójától is hasonló hozzáállást vár el. Egyik esszéjében egyetértően idézi Robbe-Grillet-t: az olvasó úgy váljék társszerzővé, hogy ezenközben „tanulja meg kitalálni a saját életét”.⁶⁰

A tematikus vonatkozások mellett a perverzió a szövegek kombinatorikus jellegében is jelentkezik, amely, a freudi ismétlési kényszer démoniségéhez hasonlóan, a nyelv szintjén jelöli az elfojtott visszatérését. Elsősorban nem is a tárgyiasult rettenet, hanem az egyes nyelvi elemeknek a permutációkban való visszatérése adja novellái szorongáskeltő jellegét. Nem az *Unheimlich* tapasztalatának kifejezéséről, ábrázolásáról, hanem poétikai működtetéséről van szó. Ilyenformán nem egyszerűen a kísérteties tapasztaljuk bennük, hanem *kísérteties módon* tapasztaljuk szövegeit. Legjobb pillanataiban ezért Karátsón nem pusztán zavarba hozza, hanem egyenesen kétségbe ejti olvasóját.

⁶⁰ Karátsón Endre: „Az Ödipusz-komplexustól a Teiresziász-komplexusig” [1984], in: Karátsón: *Baudelaire ajándéka*, id. kiad., 259.

A MERÉSZ MANDULAFÁCSKA

*Epigramma-pályázat Janus Pannonius pécsi újratemetése alkalmából**

Tisztelt Hallgatóim!

Százötvenhat pályázó mintegy 450 verset küldött a „Merész mandulafácska” című epigramma-pályázatra. Ha csak ezt, a résztvevők és versek számát tekintjük, kijelenthetjük, hogy egyszerű ötlet, nemes és hasznos kezdeményezés volt a pályázat kiírása. – Ünnepeles mandulafa-ültetések a város több pontján, ötszáz mandulafa-csemete ingyenes szétosztogatása a városlakóknak, kiállítás, aztán ez a majdnem ötszáz epigramma, a pécsi és Pécsen (sőt az országhatáron) kívüli másfélszáz versíró bevonása a megemlékezésbe, – aligha emlékezhetne eredetibben és méltóbban halhatatlan névadójára a Baranya Megyei Múzeum, Janus Pannonius újratemetése alkalmából.

Fiatalok és idősek, nők és férfiak (feltűnően sok nő), ismert költők és ismeretlenek, profik és kezdők, a saját örömeikre verselők, s olyanok is elküldték – kézírással, írógéppel vagy számítógéppel írt – műveiket, akik beleírták a versbe, hogy a baksis, a díjazás reményében költöttek. Kiderült, hogy nagyon sokan tudnak hexametert, disztichont, sőt leoninust, azaz rímes hexametert, disztichont is írni. Néha úgy éreztem, mintha Csokonai korába, a tizennyolcadik század végére keveredtem volna, s hogy preceptorok irányításával több poétai osztály is bezárlt a versenybe. Ám a lényeg, hogy a döntő többség értette a feladatot, ismeri Janus Pannoniust, a nagy humanista költőt, aki – mint egyik legjelesebb fordítója, a pécsi Csorba Győző írta róla – „magyar költőként valójában csak 1972-ben, halála 500. évfordulóján született meg”, miután lefordították és magyarul kiadták latinul írt verseit.

A kiírásban „epigramma, avagy az epigrammához hasonlatos, rövid (maximum 8 soros), tömör, magasztos hangvételő, avagy csípős humorú vers” megalkotása szerepelt. Voltak, akik Janus alakját, művét idézték s magasztalták, hogy milyen nagy költő, nyugtatgatták (őt is, s önmagukat is), hogy mennyire élő ma széles e hazában. Mások a „merész mandulafácskát” biztatták vagy sajnálták meg. Ismét mások a költőnek az *Egy dunántúli mandulafára* című, a pályázatnak nevet adó híres epigrammájának a hangját, mi több, az Itáliában írt korai műveinek a nyersebb, szókimondóbb, kritikusabb szellemiségét követve mai témát verseltek meg. Reflektálva a kiírásnak arra a mélyebb sugallatára, hogy kiderüljön, „vajon ugyanazzal, netán nagyobb eséllyel virágozik-e bármi is a télben 2008-ban, mint a reneszánsz idején”. A zsűri a vizsgálódás és válogatás nehéz óráiban főként ezt a szempontot vette figyelembe, s ennek alapján döntött.

Engedtessék meg azonban, hogy mielőtt a győztesekről szólnék, kiválasszak három verset, hármát csak a változatos minőségek, hangok és stílusok tömkelegéből. Olyanokat, amelyek helyezést nem értek el, de méltán példázzák a sokféleséget. Elsőként Eperjesi Dóráét (vajh ki ő?), amely nem a klasszikus formában, hanem modern szabad versben – nem is tudom, hogy mennyire versben, s mennyire csak egy mélyről fakadó sóhajban? – valósult meg. Nekem finoman és egyszerűen Janus Pannonius mandulafa-versének a nő-

* Elhangzott a Janus Pannonius Múzeumban, Pécsen, 2009. március 27-én.

alakját, a mondabeli, a kedvesét hiába visszaváró, s emiatt önmagát elpusztító „kicsi Phyllist” juttatja eszembe, akit aztán halálában az istenek fává változtattak.

„Merész szerelem
Csak a felkavart avar
A friss törölköző illatú fák
Csak egy lepréselt mandulavirág
Egy ráfagyott lehelet a fák törzsén
Csak az jelzi, hogy itt voltál
Szerettelek, s szerettél”

A másik egy arab nevű szerző, Jakub al-Muhadzsar (vajh ki ő?) klasszikus formában írt epigrammája. A zsűrit szólítja meg. Megkapjuk a magunkét, de nem ez a lényeg, hanem az, hogy Janus itáliai epigrammáinak a hangján szól. Imígyen:

„A kis haszonnövény
Itt most, kedves zsűri, a líra celebje, a híres
Janus-féle, kicsiny Mandulafácska beszél:
»Nem tudtok trágyázni, se jól lepisálni tavasszal,
mert absztrakt fa vagyok; szépirodalmi növény.
Ám mégis jobban jártok velem így; a gatyátok
nem kell majd a hideg kertbe letolni, ha dér
s hó pusztít rügyet és szirmot, s lám: kései fagytól
sem nő seggeteken kékre dagadt aranyér.«”

A harmadikat a pécsi, mindnyájunk által ismert Janus Pannonius-kutató és könyvtáros, Boda Miklós írta. Azért kívánczok ide, mert a fentebb emlegetett „ötszáz bizony” mandulafa közül annak a tizenegynek állít emléket, amelyet a Havihegyen a pécsi írók, építészek és egyéb szabadulóművészek ültettünk el tavaly októberben a Janus Pannonius Múzeum felkérésére, szervezésében, s mindnyájunk örömeire. Vajon megvannak-e még?

Egy havihegyi mandulafáról

„Havas Boldogasszony sokat megért kápolnája ilyet még sose látott;
A hegytetőn hölgyek és urak kis csoportja szorgoskodik, forgatja a lapátot.
Könnyű a dolguk, az új életet befogadni kész gödröcskék előre kiásva,
Néhány lapátnyi föld, s ott áll, ahogy kell, tizenegy zsenge mandulafácska.
Az én kis facsemetem merészen a városra néz; hatalmasabbnak látom,
Mint az élettelen toronyházat odalent, a jobb sorsra érdemes láthatáron.
Hiszem, hogy nem ér fel idáig a vandál kéz, mely mindent besároz, leszakaszt.
Boldogasszony segíts, hogy a fácska velünk együtt megérje a jövőt érlelő tavaszt!”

A döntésnél a díjazottaknak nem csupán egy, hanem valamennyi beküldött versét figyelembe vettük. Az első helyezést elért Kun Árpád mindhárom epigrammájának a „merész mandulafácska” a témája, s mindegyik közéleti ihletésű, azt is mondhatnám, „hazafias” vers. Egy jelenleg Norvégiában élő magyar költő reagál bennük a hazai eseményekre, üzen a Golf-áramlat mellől az itthon maradottaknak. Az *északi kishúg* című győztes elsőben még arra biztatja a fagyban kivirágzó mandulafát, hogy tartson ki, ne hagyja magát, vegye példának norvégiai kishúgát, a „satnya barackfát”, amely „jegesmárc és Golf-áramlat só-

haja közt” is termést hoz. „Főzve be lekvárját, nagymamikám / s buggyant drága hazám jut eszembe, hol illene élnem, / halnom” – írja, s azzal fejezi be, hogy „Nyíl ki, jövök haza majd!”. Második versében Janus Pannoniushoz fordul, s azt mondja, „Míg a csodát hazavártuk, másé lett az aranyhal / ... Mandulafádat is át kellene hozni ide”, mármint Viking-földre, ahol „kapna üvegházat, pazar izzót téli sötétben, / s állna virágban, míg kívül ezüstlik a hó”. A harmadikban aztán odáig jut, hogy mivel itthon 2008 telén a mandulafának semmi esélye, „Ne virágozz, ne pusztulj tétlenül, / Tépd ki a gyökered és menekülj!” Ez, ha belegondolunk, szomorú messzeség és magaslat, hiszen egy vagy tíz vagy ezer „mandulafa” még talán megteheti, de az összes mégse futhat el se Skandináviába, se Patagóniába. A vers költőileg mégis hiteles, a modern individuummá növesztett (képzelt) mandulafa alakja hibátlan klasszikus formában, szellemes fordulatokkal, szép, költői nyelven tárja ország világ elé a pillanatnyi helyzetet.

Csehy Zoltán *Egy tűzre vetett mandulafához* című verse nyerte el a második helyezést. Az ő fája már el se menekülhet, mert testét fölhasogatták és „körbebozsongja a láng!”. De itt nem esik szó közvetlenül közállapotokról, csak valahai titkos és felelőtlen történetekről, szerelmekről, aktusokról. Az égő mandulafára „Könnyes szemel néz le Venus bíbor kocsijából, / s csöpp szíveket rajzol hűlt poraidba Amor”. Csehy Zoltán közelebről, Pozsonyból, ahol él, pályázott és utazott most ide. De hát ismert költő és műfordító ő is szerete a magyar nyelv hazájában, s azon kívül is. Szívből gratulálunk friss József Attila-díjához! Miként második helyezést elért epigrammájában, az ide küldött többiben sem az úgynevezett közéletéről, hanem személyes emberi és kulturális ügyekről, viszonyokról ír. Klasszikus metrumban futó, sziporkázó fordulatokban gazdag, szókimondó verseit olvasva mintha Janus Pannonius diáktársai között, a tizenötödik századi Ferrarában vagy Padovában járnánk. Ahol nagy becsben állt Cicero. Nem úgy, mint ma, amikor költőnk versében „hásas seggek alá” padnak, ülőalkalmatosságnak használják csak a „latin nyelv” eme „hírneves atyjának” a leveleskönyvét. Mi lesz ebből? „Hát Cicero számít még itt, pannon nemes ifjak? / Meddig tűritek el néma gyalázatomat”, tesz szemrehányást a meggyötört mű.

Baráth Katalin harmadik helyre sorolt *Szinglidill* című versében nincsen szó sem Janus Pannoniusról, sem a „merész mandulafáról”, csak a forma, a szellemiség és a humor azonos az előzőekkel. S a téma nagyon mai. A nő és a férfi viszonyáról, a női szerep gyökeres megváltozásáról szól, egy szingli szájából. Az évszázadokon keresztül csak „ostoba némbeknek” tartott nőből tudós, sok pénzt kereső, igényes, mondhatnám, „férfias” nő lett. Most akkor mi van urak?! „Mért sírsz hát, drágám? Tán töpped a férfit-dárda? / Áhitod ölmelegem? – Cseszd meg a vágyaidat!” – osztja ki a teremtés koronáját a szingli. – Másik epigrammájában viszont a Csehy Zoltán versében emlegetett Cicerót meggyalázó, „híg hülyeséget” olvasó „celeb fiút s sztárlányt” állítja pellengérré, s azt jósolja, hogy „Tisztul az info-mocsár, pusztul az ostoba könyv”. – S miért ne remélnénk vele együtt, hogy a „képkorszokban” is lesznek okos könyvek és igényes olvasók, sőt epigrammaköltők és versolvasók is.

Az északi kishűg

*Mandulafácskám, szörnyű merész vagy, mégis a húgod,
satnya barackfánk, itt nőve jegesmacik és
Golf-áramlat sóhaja közt, sokkalta merészebb.
Főzve be lekvárját, nagykanalas mamikám
s buggyant, drága hazám jut eszembe, hol illene élnem,
halnom. Módjával vonz csak a nagy feladat.
Mandulafácskám, gondolj kishúgodra, ha fagy s a
termés túl keserű. Nyíl ki, jövök haza majd!*

Janushoz Vikingföldről

*Jaj, Janus, ég a szemét, ha nem ember, Itália szerte,
s szép Pannónia csak bús szíveinkben egész.
Míg a csodát hazavártuk, másé lett az aranyhal.
Norvég nép örömét pénzeli Kőolaj úr,
boldog sportkocsikon ralliznak a jéghegyek alján.
Mandulafádat is át kellene hozni ide,
kapna üvegházat, pazar izzót téli sötétben,
s állna virágban, míg kívül ezüstlik a hó.*

Egy dunántúli mandulafához 2008 telén

*Jóra ne számíts, semmi esélyed,
baltával jönnek rád a szegények,
vagy vérebbel óvnak a gazdagok,
és mégse kerülöd el a fagyot.
Elkerülöd? A telked eladják,
szép törzsöd a földbe dózerolják.
Ne virágozz, ne pusztulj tétlenül,
Tépd ki a gyökered és menekülj!*

Egy tűzre vetett mandulafához

*Mandulafám, kicsi Phyllis, a tested fölhasogatták,
aszlott karjaidat körbebozsongja a láng!
Hányszor láttál, míg titkos szerelembe fonódtam,
s árnyjátékaidat néztem a lány kebelén!
Láttad a vén pásztort: itt dugta a zsenge kanászt meg,
majd – felelőtlen ökor – gyöngé tövedre pisált.
Könnyes szemmel néz le Venus bíbor kocsijából,
s csöpp sziveket rajzol hűlt poraidba Amor.*

Múzsátlanság

*Ebben a versben nincs és nem lesz semmi, ne is várd,
rékmányos nyelvem seggbe ma nem dugom én,
talpat sem nyalizok, vágyott nőmnek se nyavalygok,
Vénus berkének nem hazudok fapinát,
nem lesz mézselgés, szirmok közt illatelömlés,
és a fiúcska szaros segge se lesz telihold,
verset sem faragok, szünetel ma a meghalokérted,
fél rímet se rovok, sőt: te sem olvasod ezt!*

Állatmese

*„Mért húztál óvszert?” – kérdezte a róka a medvét.
„Vak vagy, róka? Csupán egy viperát szoptatok!”*

Egy éjszaka így fakadt ki Cicero leveleskönyve

*Irtó becstelenuil gyötör engem a sors, nyomorultat,
bár a latin nyelvnek hírneves atyja vagyok!
Most csak pad vagyok én, egy hájas segg települt rám,
és folyvást kínoz dörgedezéseivel.
Nem szűnő izzadságszag terjeng körülöttem,
s húgyos kéz igazít olykor a seggek alá.
Hát Ciceró számít még itt, pannon nemes ifjak?
Meddig túritek el néma gyalázatomat?*

BARÁTH KATALIN

A siránkozókhöz

*Eddig a pannon sok buta könyvet kézbe vesz, olvas.
Ömlik a híg hülyeség. Észte belep alga, penész.
Bölcs adomáit szórja elé a celeb fiú s sztárlány:
Felszippantja a nép, mint teszi Jagger-apó.*

*Ámde e flitter-időknek vége közel, bizony érzem.
Tisztul az info-mocsár, pusztul az ostoba könyv.
Mert nem lesz, aki könyvre időt és pénzt pazaroljon.
Jöjjön a képkorszak! Tört a szívedbe, te könyv!*

Szinglidill

*Régen azé voltam, aki megművelte a földem.
Számba enni adott, ölmeleget neki én.
Kanttról, szép Derridáról köztünk szó nem esett sok,
S nőtt a panasz egyre: „Ostoba némben e nő!”*

*Fölfaltam tudományok dúsz gigabájtjait, édes.
Rúzsosok, lakkozok és zsákszám pénzt keresek.
Mért sírsz hát, drágám? Tán töpped a férfiú-dárda?
Áhitod ölmeleget?
Cseszd meg a vágyaidat!*

„KIKRŐL BESZÉL EZ? RÓLUNK, ÉDESEM...”

Závada Pál: *Idegen testünk*

Általában nem szerencsés kifejezetten erős kijelentéseket tenni, mielőtt a kívánatos elemző és érvelő munkát egy-egy irodalmi mű értékelése kapcsán elvégeznénk, az *Idegen testünkről* szólván mégis arra ragadtatjuk magunkat, hogy a huszadik századi magyar történelemtől szóló egyik legfontosabb és legpárbeszédképesebb szépirodalmi alkotásnak nevezzük. Závada Pál igencsak többretegű regénye ugyanis a magyar társadalom nem egy hisztérikusan kezelt, mindmáig – s napjainkban különösen – megtárgyalhatatlannak tűnő problémáját, így mindenekelőtt a nemzet tudat különböző értelmezéseit, a nemzeti hagyományokhoz és a modernitáshoz való kívánatos viszonyt, az ország II. világháborús politikai alternatíváit, valamint az antiszemitizmust helyezi középpontjába. Závada művében a többnézőpontú narrációnak *A fényképész utókorában* már kipróbált, ám az új kötetben radikálisabban alkalmazott elbeszélői módszerével tárul az olvasó elé a maga teljességében az 1944-es összeomláshoz vezető „erkölcsi optikai zavar”, amelynek bemutatására Bibó István tett a koalíciós időszakban írt nagy esszéiben példamutatóan felelősségteljes kísérletet.

(Történelmi panoráma)

Ha a szerző eddigi életművére átfogó pillantást vetünk, jól láthatjuk, hogy Závada Pál kötetei sorában – az elsősorban szociográfiai jellegű *Kulákprést* is ideszámítva – szép lassan, annak rendje-módja szerint, vagyis kivételesen komoly kutatómunkával, a mikrotörténelmi folyamatok iránti szépírói érdeklődéssel és érzékenységgel megírja a huszadik század magyar történelmét. A *Kulákprés* történeti ideje az 1945 és 1956 közötti évtized, míg az író meglehetősen visszhangtalanul maradt első szépirodalmi műve, *A mielőtt elsötétül* (1996) című novelláskötet a hetvenes-nyolcvanas években játszódó történeteket idéz meg. A hatalmas sikert arató, s Závadát egy csapásra ismertté tevő *Jadviga párnája* ugyan bizonyára nem történelmi témájú regényként vonult be az olvasói és irodalmi köztudatba 1997-ben, ám az azóta is töretlen népszerűségnek örvendő mű tovább szlesztette az író által rajzolt történelmi tablót Osztatni András 1915-ben kezdődő feljegyzéseivel, s az elsősorban a huszadik század első felében történő események többszálú, korabeli dokumentumokat is integráló elbeszélésével. A párhuzamos narráció elbeszélő módszerére épít a 2002-es *Milota* is, amelynek elsődleges történelmi

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2008
391 oldal, 2990 Ft

hátere a Kádár-rendszer; ebben két első személyű elbeszélő előadásában olykor ugyanarról az eseménysorról kapunk – a történet drámaiságát fokozandó – eltérő olvasatot, máskor pedig épp magyarázatot korábbi történésekre.

A 2004-ben napvilágot látott *A fényképész utókora*, amelyet a Magvető Kiadó mint Závada trilógiájának utolsó darabját reklámozott (anélkül, hogy akár a *Jadвига*, akár a *Milota* megjelenésekor sejtésünk lett volna egy leendő trilógia alakulásáról), a huszadik század negyvenes éveitől a rendszerváltás hajnaláig ívelő kort ábrázolva mintegy továbbfejlesztette a *Jadvigával* kezdődő egyidejű elbeszélések első olvasásra zavarba ejtő narrációs szerkezetét azáltal, hogy az elbeszélői omnipotencia látszatát keltve a többes szám harmadik személyű formát tette meg az elbeszélés alapjául. Ez az írói döntés azonban éppen nem a szerzői/elbeszélői mindentudás kétségbevonhatatlanságának illúzióját teremtette meg, hanem ellenkezőleg: olyan soknézőpontú elbeszélői világot hozott létre, amelyben az egyidejű szemlélők a legkülönbözőbb olvasatokat képesek bemutatni szituáltságuktól függően egyazon eseménytörténet vonatkozásában, mégpedig oly módon, hogy az elbeszélők hierarchiája legfeljebb a regénybe ágyazottságuk mértéke szerint befolyásolhatja az olvasói értékelést, miközben az 'elbeszélés szelleme' (legyen ez most az író maga) „csupán” átengedi a különféle szövegeket a mű egészén, az elrendezés már a befogadóra van bízva. S nemcsak a sűrűn váltakozó elbeszélői szövegek közti „igazságkeresésben”, de aktív részvételt kíván az olvasótól *A fényképész utókora* abban a tekintetben is, hogy a történetvezetése nem egyenes vonalú, bár ez 2004-ben már nem kifejezetten számított forradalmi megoldásnak.

(Az elbeszélés mód következményei)

Azért időztünk hosszabban *A fényképész utókoránál*, mert az *Idegen testiünk* egész narratív szisztémája – beleértve mindenekelőtt a beválogatott elbeszélői szövegek és a történet idősíkjainak gyors váltásait –, megítélésünk szerint a megelőző regény írói tapasztalatából ered. Mondhatni, az új kötet dialogikusságának záloga a legkülönbözőbb párhuzamos beszédmódok megidézése, sőt elbeszélő műről lévén szó, sokféle hang megszólaltatása. Úgy is fogalmazhatnánk: elfogulatlan megidézése, ám nem függetleníthetjük magunkat attól a sokak által megfogalmazott elméleti belátástól sem, hogy a történetek elbeszélése során a narrátor/szerző hozza meg azokat a döntéseket, amelyek nyomán adott eseménysor adott rend szerint elmeséltetik. Az elbeszélői szubjektum válogató s ily módon sajátosan konstruáló szerepével nyilván tisztában van a (poszt)modern kori olvasó, s ennél fogva nemigen bízhatunk abban sem, hogy a sok mikrotörténeti mozzanat együttese kirajzolja a hiteles makrotörténeti folyamatábrát. Józan belátással mindezt aligha várnánk egy szépirodalmi műtől, még ha történeti témát állít is a középpontjába. Amit elvárhatunk, az talán a lehetséges vagy (képeségeinkhez mérten) elképzelhető nézőpontok mennyisége és minősége. S amire cserébe a lehetséges nézőpontokat bemutató regény számíthat az olvasótól, az ugyanolyan nyitott(?), elfogulatlan(?), előítéletektől mentes(?), netán ezeknek tudatában lévő(?) befogadás, amilyen körülmények között alaposan válogatta ki regényében Závada mind a domináns, mind a mellékszövegeket.

(Szerelmek, rokonok, barátok, ellenségek és a nők)

Az *Idegen testiünk* impozáns történelmi táblakép, melynek a különböző szakaszokban felvitt rétegei bemutatják a 40-es évek főbb ideológiai irányait, fontos történelmi alakokat, s nem utolsósorban a fentebb említett ideológiai alternatívák tipizált képviselőit, úgyszólván szöcsöveit. Ám a kötet korántsem csupán illusztrációja huszadik századi történelmünk meghatározó évtizedének. A sok szálát és idősíkját mozgó kötet szerzője számtalan forrást megidéz a korabeli szövegekből, de hamisítatlanul regényes történetészövést bonyolít művében. Kijelöl egy fókuszpontot – amely ugyan nem a nyitása, de minden-

képp origója a műnek –, konkrét idővel, helyszínnel, szereplőkkel, akár egy állóképet, ahonnan folyvást elkalandozik, s ahova folyamatosan vissza-visszatér, hogy aztán a regény zárlatában egy képtelen illúzióba ringassa az olvasót.

1940 szeptemberében vagyunk, néhány nappal a magyar hadsereg Észak-Erdélybe történő bevonulása után, Budapesten, Weiner Janka Fővám téri lakásában, ahol véletlenül szerűen verődik össze egy alkalmi társaság. Ezek az alakok a regény különféle szálain, egészen 1947-ig, újra és újra találkoznak majd, miközben változó körülmények között egymáshoz fűződő viszonyaik is állandó változásban vannak. Közülük ketten bizonyosan ismerősek a 2004-es regényből: az ezúttal mellékszereplőként feltűnő, Erdei Ferencről mintázott Dohányos László, valamint az a nőfigura, aki viszont az előző regényben volt mellékszereplő, s aki bár a politikai kurzusokhoz kaméleon módjára alkalmazkodó férfinak minduntalan a fejére olvassa aktuális árulásait, mégis évtizedeken át a bölcs szeretője marad.

Ő az *Idegen testünk* főhősnője, az 1940-ben éppen harminchárom éves Weiner Janka, akihez a történetbeli alakok majd mindegyike baráti, rokoni vagy éppen szerelmi szálon kapcsolódik. Ő az a harminc körül zsidó asszony, aki vonzó, okos, – mindentől és mindenkitől – független, s akinek az alakja ebben a könyvben mégis elsősorban a szerelmi viszonyainak bemutatásában formálódik. Meg kell jegyeznünk, hogy az *Idegen testünk* egyébként elismerésre méltó gazdagsággal, árnyaltan és a maga ellentmondásosságában is körültekintő alaposággal megrajzolt tablója ezt a gondosságot a nők ábrázolásakor sok esetben nélkülözni tűnik. Weiner Janka is úgy kerül a regény és némely regénybeli események centrumába, hogy egyrészt a lakása szolgál az összejövétel(ek) helyszínéül, másrészt pedig a legkülönbözőbb nézeteket képviselő férfiak mindegyike elmondhatja, s el is mondja magáról, hogy nem tud szabadulni az asszony erotikus búvköréből. Jankának a társalgások során odavetett fricskái és női vonzereje a legfontosabb karakterjegyei. (De nem jár jobban az *Idegen testünk* többi – később felidézendő – nőalakja sem. Különösebb feminista érzékenység nélkül is degradálónak tűnik, hogy egy korszak uralkodó eszméinek bemutatása köré szervezett műben meghatározóbb szerep jut a nők ölének, mint gondolkodásuknak; s hogy jóformán nincs a regényben egyetlen olyan eszme sem, amelynek nő lenne a hordozója.)

Mindenekelőtt azonban anélkül, hogy a korabeli történelmi események sodrában alakuló izgalmas cselekményről számolnánk be, megkíséreljük bemutatni ennek a tablón szereplő társaságnak a fő figuráit. Az *Idegen testünk* két, a magyar polgárosodás szempontjából tipikusnak tekinthető család történetébe is beavatja az olvasót. Weiner Janka a gallai földbirtokos zsidó apa és a jómódú pesti református famíliából származó, Ady-rajongó és Galilei-körös Cserszegi Laura középső gyermeke. Noha apja, Weiner Ignác felesége kedvéért áttér a református hitre, s a fiúgyermek is a híres Lónyay utcai református gimnázium padjait koptatják, a család tagjai nem mentesülnek a zsidótörvények hatálya alól. A három gyermeket felnőtté érése során igen különböző hatások érik: a legidősebb, Jakab, szállásadó nagybátyja révén baloldali körökkel kerül kapcsolatba, s válik „virtigli nemzetközi kommunistává”, Janka nagynénje hatására katolizál, míg öccsük, a szelíd lelkész, Ottó, egy egyházi előjárója iránti homoerotikus vonzalmában az egyházi ellenállási mozgalomhoz jut el.

A regényben fontos szerepet játszó másik család, a német származású iparos Flammoké. A XIX. század második felében betelepült Flammok felvirágzó fűrészüzeme, majd gyára a korabeli polgári fejlődés reprezentatív mintapéldája. A család hanyatlástörténete a trianoni békekötéssel kezdődik, amikor is az erdők elvesztésével fokozatosan mennek tönkre a faipari vállalkozások, köztük a Flamm család is. Így a betelepülő nagyapa unokái közül Imre nem mérnöknek készül, hanem a Ludovikára jár (utóbb Flóriánra magyarosítottja vezetéknevét), s Teleki Pál mellett szép diplomáciai karrier elébe néz, mígnem a

miniszterelnök öngyilkossága után a hadsereg angol orientációjú tisztjeinek egyik prominensévé válik. A II. világháború befejeződése után a Magyar Testvéri Közösségben folytatott tevékenységéért hetedmagával egyik fővádlottja lesz a Közösség elleni koncepciós pernek (amelynek valódi végcélja a kisgazdapárt felszámolása volt). Az *Idegen testünk* szereplői közül a legárnyaltabban bemutatott figura ő, akinek a gondolkodása a Közösség magyar faji ideológiájától, a háború alatti németellenességen és az üldözött zsidók mentésén át egészen a cionista világösszeesküvés agyréméig húzódik. Végigkövetve Flórián Imre beszámolóit a bécsi döntéstől a visszacsatolt Erdélyben elkövetett visszaéléseken át az antiszemita memorandumáig, előttünk áll, mégpedig a maga következetességében, egy a magyar fajiság gondolatkörében mozgó jobboldali, asszimiláns német katonapolitikus képe, aki felelős magyar polgárként, katonaként, diplomataként, politikusként, s legalább egy zsidó család barátjaként igyekszik a maga morális (és ennek olykor ellentmondó érzelmi) értékrendje szerint cselekedni.

Öccse, a legkülönbébb eredetű kisebbségi komplexusoktól szenvedő Flamm Johannka értelmiségi pályára lép, a történet kezdetén még nem tudja eldönteni, hogy magyarul avagy németül alkosson, s hogy egyáltalán: költő legyen-e vagy tudós bölcseész. Ingotag személyiségéből fakadóan, mely éles ellentétben áll a bátyjéval, végül a gyors politikai karrier felé sodródik, előbb a németek, majd a szél fordultával a kommunisták oldalán, mígnem utolsó árulását jóvátenni igyekezően be nem teljesedik a végzete. A harmadik Flamm-unoka, Urbán Vince újságíró ugyancsak az értelmiségi szereplők körét gyarapítja, és Johannkához hasonlóan sodródó, bizonytalan alak. Az ő bizonytalansága azonban nagyrészt abból ered, hogy a család kismimzett ágáról származik, kisebb részben pedig a szakmában elfoglalt helyéből. Ám szerencséje nem a németek vagy a nyilaskeresztesek felé veti. Részint hírlapírói tehetségének, részint (a Koroda Miklósról mintázott) szociáldemokrata újságíró barátjának, Futár Endrének, és bizonyos nők (mert főleg ilyes szerep jut nekik), elsősorban persze Janka hatásának köszönhetően megmarad szeretnivaló, rokonszenves, bohém figurának, mígnem '46-ban a zsidó kommunista vezetők felelősségéről szóló röpirat terjesztése következményeképp a Szövetséges Ellenőrző Bizottság képviselői elhurcolják.

A Weinerek és Flammok Janka révén összefonódó, minden ízében regényes történetébe még jó néhány fontos szereplő vonódik be, akik a maguk módján tipikus vagy tipizált alakjai a korabeli társadalomnak. Némelyikükben valós történeti személyiségek határozott vagy némileg elrajzolt vonásait figyelhetjük meg, mások pedig vélhetően a történet dramaturgiája szerint teremtett, fiktív alakok. Nem elhanyagolható szerepe van például a cselekmény menetében Gáborné Kulcsár Emmának, Janka unokatestvérének, akinek zsidó férje, Gábor Dezső munkaszolgálatot teljesít Miskolc környékén, így az asszony egyedül viseli gondját kamasz fiuknak, Palcsinak, s viszi egymaga férje ruhaboltját. Szinte napi beszámolókat ír a férfinak az üzletmenetről, és érzékletes képet fest a háborús budapesti hétköznapokról, míg Gábor Dezső egy „elviselhető” munkaszolgálatos életről rója a válaszait, miközben mindketten kölcsönösen biztosítják egymást nem múlt szerelmük-ről. Kettejük levelezése megrázó és kitartó szerelmi szála a regénynek, noha ezt a bensőséges érzelmi viszonyt némiképp megkérdőjelezi, hogy a levelek úgy kerülnek az elbeszélés menetébe, hogy Emma felolvassa a barátnő-unokanővérnek, aki egyik-másik történetet továbbadja a társaságnak; másfelől pedig Janka sejtetni engedi, hogy Gábornét alighanem megkísértette a nőcsábász Dohányos László vonzereje. Emma azonban mégis sokkal inkább fel van ruházva a független, cselekvő nő attribútumaival, mint Janka: maga biztosítja a megélhetését, működteti az üzletet, s ő lesz az, aki miután barátnőjét elkapják a nyilasok, minden követ megmozgatva kiszabadítja őt. Janka ugyanezt a gesztust nem tudja megtenni Emmáért, s miután '44-ben Gábornét agyonlövik, az asszony mély depresszióba süllyed.

Meg kell említenünk még a nőalakok sorában Geiger Mártát, a zsidó származású, vörös hajú démont, aki ugyancsak megbabonázza a férfiakat, s akit előbb Flórián Imre, majd Urbán Vince szeretőjeként ismerünk meg, utóbb pedig a Magyar Közösség regénybeli prominensének, Szent-Lőrinczy Ákosnak a Közösségben is tevékenykedő „unokahúgásként”. Az egyik legrokonszenvesebben ábrázolt nőfigura Futárné Anikó, aki úgy jelenik meg az olvasó előtt mint szép, kedves és okos nő, méltó társa nagyszerű férjének, s utóbb a történelmi fordulatok hevében felelősségteljes munkát is rábízunk: ő fordítja magyarra az auszwitzi jegyzőkönyvet (ily módon ismét olyan szereplő, akihez valóságos személyt társíthatunk), és segít továbbá a református egyház mentőakcióiban is.

(Történi idők)

Ha immár a főbb szereplők megismerését követően a regény cselekményszálainak fontos csapásirányait próbálnánk bemutatni, akkor az adott történelmi korszak aktuális eseménytörténetéből a regénybe szőtt három kiemelt történelmi szituációra kell felhívunk a figyelmet: 1. 1940. szeptembere: Észak-Erdély visszacsatolása; 2. 1944 tavaszától 1945 februárjáig: a német megszállás, illetve a nyilas uralom időszaka; 3. 1946 őszétől decemberéig: a kommunista hatalmi pozíciók erősítése a koalíciós korszakban, a Magyar Közösség tagjainak „leleplezése”.

A regényben összegyűlő társaság tagjait a fenti időbeli szakaszolás szerint a következő aktuális társadalmi-politikai kérdések foglalkoztatták: Magyarország revíziós politikája; „az idegen érdekek” és „idegen életformák” a „magyar faj” kebelében; a zsidótörvények és azok következményei; a magyar kormányok politikai és hatalmi függősége Németországtól *versus* angolszász orientáció; a kommunista hatalomátvételtől való jogos félelem. E nagypolitikai események befolyásolják döntő módon az *Idegen testünk* lapjain megforduló szereplők sorsát, s alakítják a regény cselekményét.

A kötet címe legalább két, egyidejűleg érvényes metaforikus értelmezést kínál, egyrészt a zsidóságra és a svábságra mint a fajvédők gondolatvilágában a „színmagyar nemzetest”-be ékelődő és azt eltorzító idegen teste utal. Ugyanakkor a revizionista politika céljának beteljesüléseként visszacsatolt területekkel kapcsolatos problémákat is játékba hozza: a Trianon óta eltelt húsz év eltérő élményeiből, s a visszacsatolt országrészekre kinevezett inkompetens vezetők tevékenységéből eredő súrlódásokat csakúgy, mint az óhatatlanul ismét – bár más előjellel – fellángoló nemzetiségi problémákat.

A regényben ábrázolt szűk hét év során a Fővám téren összeverődő társaság tagjai egyéni hajlamaik (neveltetésük, vérmérsékletük, érdekeik) szerint igyekeznek saját kezükben tartani az életük folyását, vagy éppen hagyják magukat sodortatni az erősebb árral. 1940 szeptemberének estéjén még egyazon társaságban látjuk beszélgetni, vitatkozni, flörtölni zsidó asszonyokkal azt a Flamm Johannkát, aki Teleki politikai remekének nevezte az 1939. IV. tc.-t, vagyis a második zsidótörvényt, s aki később a német megszállás után Volksbund-szimpatizánusként Kolosváry-Borcsa Mihály sajtó-kormánybiztos helyettese lesz, és vesz részt ekképpen a magyar szellemi élet „megtisztításában”.

Gátlástalanul udvarol ezen az estén két nőnek is Dohányos László, aki a debreceni Ideiglenes Kormánytól az '56-os forradalomig nyolc kormányban vállalt majd funkciót.

Ebbe a zajos társaságba érkezik Iharos Bálint újságíró, aki Szabó Dezső szellemi követőjeként szidalmazza a honi kávéházi irodalmi fertőt, majd 1945-ben minden további nélkül belép a kommunista pártba. Janka második ex-vőlegénye, a német származású Raposka Kárlí képviseli ebben a körben a hazai németység Johannkával szembeni másik ellenpólusát, aki nem a korabeli német-szimpatizáns politikai kurzus konjunktúralovagja, hanem komoly hivatalnoki szerepet játszott a magyar és a német kultúra közvetítésében, s aki a zsidó nővel kötendő házasság legneuralgikusabb következményétől, a gyermek születésétől végül úgy mentesült, hogy szerencséjére meddő zsidó nőt vett feleségül. Závada regényében

így sorjáznak a magán- és köztörténeti fordulatok, miközben a legkülönbözőbb társasági eseményeken, az 1940-es kolozsvári bevonulást követő színházi előadáson, vagy a Futár Endre Ferenc József-díját ünneplő Elevátor ház-beli ivászonon át (ahol ismét csak felvonul a korabeli pesti újságíró-értelmiség java), titokban szervezett találkozókra, vagy épp Kulcsárék üzletében szakadatlanul beszélnek, szónokolnak, mesélnek, konspirálnak, élük mindennapjaikat a múlt század negyvenes éveiben a regény figurái, némelyikük mit sem sejtve arról, hogy így vagy úgy, de a körülöttük dühöngő történelem beteljesíti a sorsukat.

A tablóképen felbukkan Janka kommunista bátyja is, Jakab, s a Dohányossal és Flóriánnal folytatott dialógusuk az *Idegen testünk* kulcsjelenete: a kommunista, a népies és a keresztény-konzervatív, vagy más olvasatban, akár egy vicc felvezetésében: a zsidó, a magyar meg a sváb beszélgetnek. A három különböző nézőpontot, ideológiát, politikai lehetőséget képviselő szereplő példaszerűen vonultatja fel a legfontosabb korabeli kérdéseket, s az azokra felkínált válaszokat. Míg Flórián elégedetten bizonygatja, hogy Csehszlovákia „halva született kísérlet, amelynek szégyenletes összeomlását soha siratni nem fogja, kiben magyar szív dobog” (231.), addig Weiner Jakab felháborodva kérdezi, „hogyan ócsárolhat ilyen szavakkal egy szétdarabolt országot, amely mégiscsak polgári demokrácia volt, de legalábbis lényegesen demokratikusabb a miénknél”. (uo.) A válaszát pedig igyekszik a németek elleni közös összefogás kontextusába illeszteni: „ez csak a németek malmára hajtja a vizet, jó viszonyra kell törekednünk a szomszédokkal, mert ez fogja eldönteni majd az ország sorsát”. (uo.) Itt kapcsolódik be a vitába Dohányos, aki kifejti, hogy „ő a maga részéről színmagyar országrészeink visszatértét illetően érzelmileg korántsem olyan süket (...) ellenben katasztrofálisnak tartja európai szövetségi politikánkat”.

A németekkel való szövetséget mindhárom férfi kárhóztatja, ám míg Flórián revíziós politikusként ennek okát a trianoni szerződésben látja, addig Dohányos parasztpártiként az ország társadalmi állapotában, a demokratikus viszonyok hiányában véli megtalálni az eredőt: az uralkodó rend „osztály-mivoltában és nemzeti létében egyaránt sérte van, sorozatosan rosszul dönt”. (234.) S ha már a nemzeti-kérdéshez, ha máshonnan is, de mindketten, Flórián és Dohányos is a maguk módján elérkeztek, Weiner Jakab és Dohányos között is megtalálni a közös tapasztalatot: „a népnek, az itt élő népeknek a monarchia nem biztosított emberhez méltó megélhetést”. (235.) Dohányos ezt a szálát továbbfűzve fogalmazza meg a térség nemzeteinek az önrendelkezéshez való jogát. Trianon dolgában ki-ki másként vélekedik: Weiner szerint „a feudális urakkal szövetségessé vált nagybankárok meg az ostoba osztrák generálisok” (235.), míg Flórián szerint a ’18-as októberisták viselik a felelősséget, „akik széttiporták a monarchia formációját is, pedig föl kéne bizony éleszteni a háború előtti Nagy-Magyarország ábrándját a nép körében!”. (235.) Dohányos szerint pedig „nemesebbek népünk egyszerű tömegei, mint azok a sváb származású uraink, akik árulóvá és hazánk elveszejtőivé lettek”. (236.) Végül Weiner Jakab – vitapartneri heves érvelésében felismerve a Janka figyelméért folytatott csatát is – közös platformra igyekszik terelni hármuk nézőpontját, s a németek elleni közös fellépésre figyelmezteti a két férfit. S bár ennek szükségességében nem kételkednek, a cselekvőképes középosztály, valamint a katonatiszti réteg, fogalmazza meg Dohányos, leginkább a szövetségesnek hívható oroszoktól, valamint az aktivizálható munkásságtól és parasztságtól tart a legjobban.

E beszélgetést követően nem nagyon lehet az olvasónak kétsége afelől, hogy Závada olvasatában e három irányzat valamiféle közös nevezőre hozása lett volna a záloga annak, hogy az ország sorsa akár a világháborúba való belépés előestéjén, akár a koalíciós időszakban az adott világpolitikai erőviszonyok között megvalósítható optimum szerint formálódjon. Mindennél jobban jellemzi az együttműködés létrejöttének lehetetlenségét s a politikai aktorok előítéletvezérelt cselekvőségét, hogy maga a szerző sem látott más le-

hetőséget e különböző nézeteket képviselő szereplők összehozására, mint egy férfias részegséggel végződő összejövetelet, amelyen a mégoly fontos gondolatok artikulálását is károsan befolyásolja az elfogyasztott szesz mennyisége és a partvonalról bekiabáló értetlenek okvetetlenkedése.

És éppen ez teszi Závada művét különösen fontossá az ezredforduló Magyarországn. Hiszen a regény tárgyidejének és keletkezési idejének kulcskérdése azonos: még ha a trianoni béke és a fasizmus, illetve rendszerváltás és a globalizáció által felvetett problémák, sőt a jelentőségük előjele is gyökeresen különbözik egymástól, az alapvető kérdés mégiscsak az, hogy miként képes egy társadalom reális helyzetértékelésen alapuló, értelmes válaszokat találni fontos helyzetekben olyan jelenségekre, amelyek gyökeresen változtatják meg e társadalom addig megszokott életfeltételeit, és mi a következménye annak, ha ez nem sikerül.

Ebben az értelemben Závada nagyon élesen veti föl a felelősség kérdését, nem a „bűnös nemzet” Rákosi által jelentésnélkülivé koptatott lözvegét, hanem egyrészt azt, hogy a jelenben élő magyar nemzedékek válogathatnak ugyan aközött, hogy mely hagyományokat tartják példaértékűnek és folytatandónak, de nem tehetnek úgy, mint ha a kevésbé példaértékű, sőt szégyellendő események és hagyományok nem lennének részei a közös magyar történetnek. Másrészt pedig azt, hogy milyen felelősségérzet és éleslátás szükséges ahhoz, hogy a világról birtokunkban lévő korlátozott információt alapján is képesek legyünk (etikai értelemben) helyesen cselekedni, vagy legalábbis erre törekedni.

(„na ezt sem én találtam ki, hanem így kaptam”)

Urbán Vince az 1940-es szeptember 15-i kolozsvári bevonulásról készülő tudósítását a fenti közbevetéssel szakítja meg, amit tekinthetünk egyszersmind a regény szerzőjének önreflexiójaként, avagy játékos intészként az olvasó felé. A Závada könyvében megszólaló hangok, a sok-sok megidézett történet a nagyon is kontúrosan megrajzolt háttérrel és a teremtett vagy valóságból kisebb-nagyobb mértékben alakított figurákkal részben talált anyag írói feldolgozása. A beemelt/átírt forrásoknak az áradó retorikája első pillantásra terhet ró az olvasóra, különösen, ha *A fényképész utókorában* nem akklimatizálódott a többnézőpontú elbeszéléshez. A *Idegen testünk* e vonatkozásban még nagyobb figyelmet követel a befogadótól, hiszen a regény narrációja akár egyetlen mondaton belül is pozíciót vált, bár azt sem állíthatjuk, hogy ehhez az olvasási módhoz nehéz volna alkalmazkodni.

Bizonyosan több rétege tárul fel azonban az elbeszélésnek a könyv többszöri elolvasása után. A többrétűség azonban mindenekelőtt a történelmi ismereteinket bővíti, s ez a történelmi anyag a regény cselekményének menetét is sokkal inkább a történelmi események sodrásában engedi szemlélni, a mégoly szépirodalmi szálak működtetése ellenére is. Ami egyáltalán nem baj, főként, ha képesek vagyunk hinni abban, hogy egy irodalmi alkotás adott esetben rákérdez bizonyos morális vagy éppen társadalmi problémákra. Az *Idegen testünk* pedig ez utóbbi szépirodalmi művek közé tartozik.

A kevésbé filológus hajlamú befogadó is felismer vagy azonosít jó pár forrást, például Móricz Zsigmond egy 1919-es naplórészletét, vagy egy-egy regényesen különös, ám valóságos történelmi eseményt, mint például a pápai reptérről 1944 decemberében 'elkötött' német repülőgépes kalandot. A regény e tekintetben is izgalmas írói trouvaille: Závada úgy idézi meg a korszakot, hogy mind a mikro-, mind a makrotörténelmi forrásokat felhasználva valósággal lubickol a rendelkezésére álló írásos anyagokban, amelyek azonban sosem egyenes idézetként kerülnek be a regény szövegfolyamába, hanem az írói kéz által megdolgozva, egyúttal egyenrangúsítva is a különféle rendű és rangú szövegeket. A *Litera* című irodalmi portálon olvasható interjújában Závada így vall erről a szövegalakító eljárásról: „Az újra-fölhasznált textusok rendszerint valami szövegelés darabjaként válnak fölismerhetőkké, vagyis valamelyik alak – vagy a narrátorok valamely kórusa – ezeket mint közös

tudáson alapuló szövegeket hangoztatja. Ezekbe az önkifejező szövegekbe ágyazom bele a figuráimat – ez jobban érdekel, mint hogy korhű díszletben és jelmezben lépjenek föl.” (<http://archiv.litera.hu/print.ivy?artid=1331af8b-3197-4fbf-8748-b991b972cef2>)

Az interjúban az író nemcsak felfedi némely főalakjának ’eredetijét’, de függelékben adja meg a kíváncsi olvasónak, hogy mely források felhasználásával dolgozott. Így különösebb kutatás nélkül is megtudhatjuk, hogy Flórián Imre alakja arról a Szent-Iványi Domokosról mintázódott, aki Teleki Pál tanársegéde is volt, majd a miniszterelnök rábízta a Tájékoztató Osztály vezetését, később a Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik vezetője volt, s aki később a Közösség-perben az ún. „Hetes Bizottság” tagjaként vádlott volt. Hogy Weiner Ottó figurájában a valóban létező Jó Pásztor Misszió vezetőjét, Éliás Józsefet lehet felismerni, Cser Ambrusban Soos Gézát, a budaörsi kiskocsmában ’45-ben a svábok kitelepítése kapcsán nyilatkozó szemüveges alakban Bibó Istvánt (aki egyébként maga is részt vett a svábok kitelepítését szabályozó rendeletek kodifikálásában), Szent-Lőrinczy Ákosban vélhetően Szent-Miklós Istvánt – és így tovább. (S ha például Szenes Sándornak a Závada-beszélgetés függelékében is megadott *Befejezetlen múlt* című interjúkötetét fellelünk, akkor rábukkanunk további ismerősökre, ismerős cselekménymozzanatokra az *Idegen testünk*ből. De az efféle ’utánaolvasás’, már csak járulékos filológiai öröm.)

A korabeli forrásokból különösen fontos számunkra a különféle szölamok említett ’egyenrangúsítása’, vagyis azok a diszpozíciók, amelyekbe elhelyezvén immár akár a legellentétesebb előjelű vélekedéseket, álláspontokat, a regényben feltáruló nézőpontok azzal a nehezen emészthető, ellentmondásos tapasztalattal szembesítik az olvasót, hogy a legmegosztóbb, legérzékenyebb társadalmi problémák mögött is ezerféle gyökerű emberi tartalmak, belátható kisszerűségek és érthetetlen nagyvonalúságok rejlenek.

Závada regényében legtöbb árnyalatban az antiszemizmus mutatkozik meg. Az árnyalatok pedig Teleki Pál „sajátos konzervatívizmusától” (melyet Ablonczy Balázs remek Teleki-monográfiájában így jellemzett: „antiliberalis, politikaellenes, keresztény korporatívizmussal átítatott, elkötelezett a szociális reformok iránt, nyitott a koreszmék, következőképp a szélsőjobboldali autoriter nézetrendszerek irányába, és elfogadó, sőt támogató a jogegyenlőség felrúgásával, a zsidóellenes diszkriminációval szemben”. In: Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*, Osiris, Bp., 2005. 209. o.) a Szabó Dezső-i dühödt szecessziós ágálás megidézésén („idegen élelmesek árasztják el az élet mezeit”), és Flamm Johanna, a „magyarhoni német ajkúak” képviselőjének biológiai antiszemizmusán át egészen a kommunista párton belüli antiszemizmusig terjednek. Ez utóbbi kapcsán kerül a történetbe az a két röpirat 1945-ből, amelyet a kommunista Benke Miklós készített, s amelynek terjesztésében parasztpártiak és kommunista pártbeliek is részt vettek.

Az *Idegen testünkben* valóságos hangjáték-előadásává válik végül a sokfelől előhívott szölam, regiszter, retorika, ideológia, vélekedés, érv vagy hagyomány, amely előadásban nem annyira a figurák maguk szólalnak meg, mint inkább az általuk képviselt világnézetek, nyelvi megformáltságukban olykor a saját paródiájukat is nyújtva. Noha a regényből megismerhető különféle szemléletmódok mögé a szerző jól érzékelhetően igyekszik mindig megrajzolni egy-egy személyes élettörténetet, a szövegforrásaiban rejlő nyelvi gazdagságot használja ki elsősorban, s hagyja, hogy mindenekelőtt ebből a nyelvi aranybányából építkezzenek regénybeli figurái. A behozott és megformált intertextusok szövedéke, az elbeszélői pozíciók folytonos mozgatása, ha úgy tetszik, csúsztatása, továbbá a többes első személyű elbeszélés mód gyakori használata, amely egyszersmind metaforikus utalás a közös sorsra, minden bizonytalansággal felidézzi Esterházy Péter *Harmonia caelestis*-ét az olvasói emlékezetből.

Ezen a ponton árnyalunk kell azonban a regénybeli szölamok egyenrangúságáról tett állítást az *Idegen testünk* egészét tekintve. Megjelenik ugyanis a könyvben Flamm Johannához kötődően egy erős szélsőjobboldali retorika, amelytől – egyrészt a nézet-

rendszer karikírozott kidolgozatlansága révén, másrészt mert a gondolatrendszer hordozója, Johannka erkölcsi kvalitásai kívánnivalót hagynak maguk után –, a szerző jelentős távolságot tart.

A történet során továbbá szembesülnünk kell azzal a memorandummal, amelyben Flórián Imre – már a koalíciós időszakban – cionista világösszeesküvést vizionál. Ennek a szöveg helynek az alapja valódi dokumentum, amelyet éppen az a történelmi személy írt, akiről Závada Flórián Imrét mintázta. Ebben az értelemben a dokumentum beemelése a történelmi hűségnek megfelel. Ugyanakkor azonban amennyiben ezt a regényt nem tekintjük Szent-Iványi Domokos életrajzának, s Flórián Imrét sem kizárólag Szent-Iványi Domokos alakmásának, hanem egy eszmerendszer hordozójának, akkor a regény világában ennek a dokumentumnak Flórián Imréhez, s nem a Közösség egy másik tagjához kötése értékelő gesztusként is értelmezhető, hiszen a hazai zsidóság jelentős részének elpusztítását követően ilyen értelmű és hangulatú írást jegyezni civilizált ember számára egyértelműen elfogadhatatlan.

Ennek a gesztusnak az az eredménye, hogy Flórián Imre (és az általa megszemélyesített réteg) életútja és gondolati fejlődése annak ellenére vezet *szükségképpen* vállalhatatlan következményhez, hogy a szélsőjobboldal tombolásának idején a jó oldalon állt (és ennyiben ráadásul nem is tekinthető a keresztény középosztály tipikus képviselőjének). Ennek két olvasata lehetséges – itt Závada vagy hibázott, amikor nem vette észre e gesztusnak a szövegek egyenrangúságára gyakorolt végzetes hatását, vagy tudatosan döntött amellett, hogy a Flórián Imre által 1940-ben hangoztatott nézeteket visszamenőleg is devalválja (míg Dohányos László elvtelen társutassága és Weiner Jakab tevékeny részvétele a kommunista diktatúra kialakulásában nem kap ennyire jelentős hangsúlyt).

(A történelem iskolája – avagy elvesztett illúziók)

Az *Idegen testünk* számos történelmi fordulatát lehetetlenség számba venni. Igyekeztünk inkább az adott történelmi események regényesítéséről, a korabeli szövegek, dokumentumok beemelésének sajátos nyelvi átformálásáról beszámolni, de kevés szó esett általában arról a fordulatot cselekményről, amely mélyen a történelmi múltunkban gyökeredzik, s amely történelmi múlt hatásával Závada Pál, úgy tűnik, rendületlenül és kíméletlenül számol.

Az 1940 és '47 közötti időkből csapongó történet befejezése visszakanyarodik a kezdeti tablóképhez, Weiner Janka lakásába, 1940 szeptemberében, amikor még mindenki mindenkiel barátkozik, a szereplők hiánytalanul megvannak, a néhány lappal korábban kivégzett Flamm Johannka még a népek sorsközösségéről és a történelem kiadásáról szónokol a la Heidegger, amikor Gábor Dezső, a munkaszolgálaton lévő kereskedő váratlanul hazalátogat Emmájához és Palcsi fiához. Alig száz oldallal korábban ugyancsak a Fővám téri lakásban a fia azzal fogadja a '45 májusában hazatérő apát, hogy „megölték anyát”.

Miként tekintünk hát a regény befejezésére? Mint olyan fordulatra, amelyről a szereplők még nem sejtetik, hogy pusztán illúzió, s annak a lehetőségét lebegtetni számukra 1940 szeptemberében, hogy az országrészek visszacsatolásával együtt minden jóra fordul? Miközben az olvasó, összekacsintva a szerzővel, tudja jól, mi vár a szereplőkre? Netán épp az olvasó vigasztalására szolgál a zárójelenet? Operettes befejezés egy filozofikus mű végén?

Hajlunk rá, hogy ezt ne tekintsük pusztán ízlés dolgának. Ez a befejezés ugyanúgy ki-lóg a regény szerkezetéből, mint a regény kezdete, amely az első fejezetben, afféle prólogusként mutatja be az Észak-Erdélyi bevonulást. A kezdőfejezetben semmiféle utalást nem tesz a szerző arra, hogy írása nem hagyományos, lineáris idővezetésű mű lesz, s ek-ként ez a rész egyáltalán nem kapcsolódik szervesen a regény további szövetéhez, amely-nek fő helyszíne, vonatkoztatási pontja, kiterőinek kiindulópontja Weiner Janka lakása.

Talán úgy vélhette Závada, hogy a bevonulás ellentmondásainak leírása így hatásosabban adja meg a mű alaphangját, mint ha csupán kitekintésként vonná be a regény menetébe. Netán túl hosszadalmasnak, az arányokat megbillentőnek gondolta volna másként ágyazni a cselekménybe ezt a történelmi parádét? (Bár az arányok elmozdulása megtörténik a Gábor házaspár levelezésének a mindennapi élet változásait nagyon érzékletesen ábrázoló, ám kissé túl terjengős beidézésében, amelyből kevesebb több lett volna.)

Ugyanígy nem tűnik kellően megalapozottnak az a dramaturgiai megoldás sem, hogy a bátyja elárulásáért vezekelni kívánó Flamm Johannka a Flórián Imre szignójában írt I-t J-nek állítva vállalja magára a bátyja elleni vád fő bizonyítékát képező memorandum szerzőségét. Ez az alig félreérthetően Baradlay Jenő önfeláldozására rímelő gesztus ugyanis az előkép teljes jelentésmezéjét megidézi anélkül, hogy ennek a műben különösebb funkciója lenne, vagy ha van is, az homlokegyenest ellentmond Flórián Imre regénybeli értékelésének. Ezek közé a kérdéses írói döntések közé tartozik a regény befejezése is: az olvasónak az az érzése, hogy Gábor Dezső frappánsnak szánt megjelenése a hajnali társaság körében sokkal inkább a minden szereplő egy pontba terelésére vonatkozó szerzői koncepció kényszeredett teljesítése, mintsem valóban méltó lezárása a regénynek.

Ám ha megoldatlannak tűnik is számunkra a könyv befejezése, ne fukarkodjunk a dicsérettel: Závada Pál regényének retorikai eljárásai, fikatív és ténybeli eseményei révén igen izgalmas művel gazdagította a magyar irodalmat, amely az általa megtett morális tétnek köszönhetően hosszú ideig megkerülhetetlen lesz. A szerző nem kevesebbet végzett, mint megírt egy élvezetes történelmi regényt, amely kitartóan szembesít minket a nemzeti önismeret fekete lyukaival.

SZERELMI KALEIDOSZKÓP

Villányi László: *valaki majd*

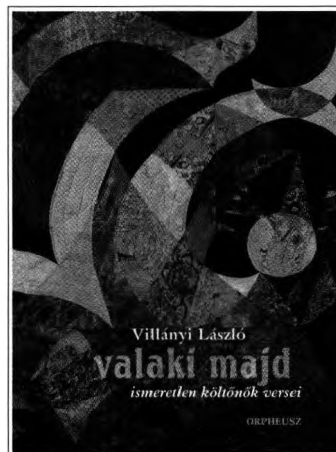
Niklas Luhmann *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*¹ című csöppet sem poétikus könyvében azt a történelmi folyamatot, evolúciót elemzi szociológiai és szemantikai módszerekkel, melynek során a nyugat-európai társadalmakban létrejöttek az intimitás (szerelem, házasság, barátság, szexualitás) kommunikációs kódjai, azok a minták, melyek alapján az emberek a társadalmi érintkezésben megtanulták kifejezni érzelmeiket. Luhmann kutatásaiban abból indul ki, hogy „A szerelem kommunikációs médiuma nem a pszichikai, hanem a társas rendszerrel áll kapcsolatban.” A könyv a kód formájának négy nagy korszakát különbözteti meg. Az első az idealizálás, az eszmény kora, ez a lovagi költészet, a középkori szerelmi líra idősza, melynek fő törekvése a vulgaritás megkerülése. A második korszak a 17. század második fele, amikor az eszményítést fölváltja a paradoxonok fölfedezése (változékonyság–örökkévalóság, test–lélek, véletlen–sorsszerű, harc–alárendelődés, reménykedés–csalódás, tettetés–eltitkolás stb.). A harmadik korszak a 18. század, a romantikus szerelem, az intimitás autonómmá válásának ideje, míg végül az utolsó szakasz, melyben mi is élünk, a problémaorientáltság jegyében zajlik, vagyis a kérdés az lesz, hogyan ismerjük föl és oldjuk meg a mindennapokban az intim kapcsolatok problémáit, hogyan értjük meg önmagunkat és a másikat a szerelemben, amikor már nincsenek univerzális szabályok és minták. Luhmann azért nevezi ezt a folyamatot evolúciónak, mert elmélete értelmében a szerelem kódjában is egyre finomabb információfeldolgozás figyelhető meg „a különbségek újabb különbségekké alakítása” által.

A mai helyzet ráadásul annyival is bonyolultabb, mint a megelőző századokban, hogy a kommunikációs médiumok is minden korábbinál plurálisabbakká és szabadabbakká váltak, vagyis ma már talán nem is beszélhetünk egységes kódról, hanem kódok sokaságáról. Lényegileg alakult át a művészet helyzete is: „a privát szféra kezd elkülönülni, és a kikapcsolódást igyekszik ösztönözni a társadalmi követelményekkel szemben (...) Ezután az irodalom vagy a film hiába kínál mindenféle egzaltált dolgot, hogy megmentsse létezését, már nem veszik komolyan.”

A szerelemről való beszéd megalapozásának bonyolultjai rögtön abból keletkeznek, hogy azt sem igazán tudjuk elgondolni, hogyan (mitől, melyik pillanattól kezdve) lesz az ember szerelmes: „A szexuális kapcsolatok szabaddá válásából elsősorban az következik, hogy

¹ Niklas Luhmann: *Szerelem, szenvedély. Az intimitás kódolásáról*, Bognár Virág (ford.), József Műhely Kiadó, Budapest, 1997.

Orpheusz Kiadó
Budapest, 2008
78 oldal, 1500 Ft

– legalábbis a regényben – fordított kondicionálásra van szükség. A beteljesülés utáni hosszadalmas epekedés nevetségesnek tűnik. A szexuális kapcsolatok gyakorlása viszont boldogtalansághoz vezető formációkat és kötődéseket hoz létre. A tragédia már nem az, hogy a szerelmesek nem lehetnek egymáséi; hanem hogy a szexuális kapcsolatok teremtik meg a szerelmet, és ezután már se vele, se nélküle nem lehet élni.” Luhmann ezzel összefüggésben fölhívja a figyelmet arra, hogy e folyamat részeként válhattak szalonképessé az irodalomban a homoszexualitást tematizáló művek, hiszen a szexualitás e hatása a legélesebben a homoszexuális kapcsolatok terén jelentkezik. A mai magyar irodalomban Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regényfolyama és Esterházy Péter *Semmi művészete* az érdeklődés középpontjába helyezte az intimitás kódolásának e problémáit, és e művek is ilyen értelemben kitűnő példái lehetnek Luhmann elméletének, amennyiben Nádas az intimitás tragikus sérüléseivel, a testi-lelki kiszolgáltatottság folyton újratermelődő traumáival, a személyes elem szinte totális eltűnésével szembesíti olvasóját; Esterházy pedig az intimitás harmonikus élményének és gyógyíthatatlan hiány-tapasztalatának egymást kizárni látszó, mégis párhuzamosan létező valósága közti kommunikációs/nyelvi feszültséget hozza felszínre (igaz, nem csak vagy nem elsősorban a szerelem, de a felnőttkori szerelmi viszonyokat mindenképpen determináló anya-fiú kapcsolat középpontba állításával.)

Miképpen folytatható vagy teremthető újjá e mai kommunikációs és művészeti térben a szerelmi költészet? Úgy vélem, Villányi László lírájának ez a legfontosabb kérdése, legnagyobb tétje. Utóbbi három kötetét (*időközben, volna a szerelem, valaki majd*) egyetlen lírai regényként is olvashatjuk, a szerelem egyszerre személyes és univerzális történeteként, melynek van előzménye (az egyedüllét, a várakozás ideje), van kibontakozása és csúcspontja (a várva várt, mégis hirtelen, meglepetésszerűen érkező „mindent elsöprő” érzés), és van vége (a szerelem elvesztése, elmúlása, a teljesség darabjaira hullása).

A legújabb kötet, a *valaki majd* fiktív antológia különböző nemzetiségű, ámde névtelen, „ismeretlen” költőnők verseiből. Ahogy azonban a kis könyv-műalkotást föllapozzuk, csupa négysoros prózaverset találunk, nagyon hasonló retorikai szerkezetekkel, sűrítéssel és kihagyással, a korábbi Villányi-versekből ismerős motívumokkal, önidézetekkel. Paradox kötetsszervező technikával van dolgunk: az ismeretlen költőnők nemcsak hogy nem ismeretlenek, de valójában nem is nők. A női maszk a szerelemről való beszédben újabb teret nyit, lehetőséget a Másikban tükröződő kép re-konstruálásra (illetve itt pontosabb volna dekonstruálást mondani). A nőiségnek mint sokféleségnek, sokféle különbségnek a megélése ott van már Villányi talán legszebb, legkülönlegesebb versciklusának, a *Vivaldi naplójának* 1711-es bejegyzésében is, ahol a pap-muzsikus így vall tanítványairól, a fiatal lányokról: „(Talán mert úgy szeretem őket, mintha magam is lány volnék.)” A négysoros miniatűrökben föl villanó szerelmi szituációk, erotikus képek, álmok, a költőnők különböző nemzeti hovatartozására utaló metaforák a szerelem individualizálódására, s ezáltal a szerelmi tapasztalat kimeríthetetlen változatosságára utalnak, ám a beszédmód és forma szigorú egysége ezzel ellentétben áll, és arra enged következtetni, hogy a nőiség, a női írás mint olyan megragadhatatlan, és bár elvileg éppen a nemek különbségére építene, paradox módon éppen hogy eltünteti a különbségeket. Férfi is írhat női verseket, ahogy nők is gyakran rejtőztek és rejtőznek férfi álnevek mögé. Mintha ez a paradox kötet-technika azt sugallná: valójában csak a költői létmódnak lehet némi esélye valamiféle koherenciára, egységre, önazonosságra, a valós identitás, melynek része a nemi és nemzeti hovatartozás is, már nem képes a Másikat kiegészítő, a Másikat feltételező, a Másikra nyitott autonóm világgként, bipoláris közös rendként artikulálódni, hanem elszigetelt, fragmentált, esetleges, instabil alakzattá válik.

Az előző kötet, a *volna a szerelem* részben még a romantikus szerelem kódjait alkalmazza: a rendkívüli érzés átalakítja és újraértelmezi az egész életet, visszavisz a gyermek-

kor teljességébe és megajándékoz az örökkévalóság élményével, *unio mystica*, melyben költészet és élet összeolvad. Ehhez azonban az kell, hogy a Múzsza ideálként jelenjen meg, ne pedig hús-vér nő alakjában. Karátson Endre a kötetet bemutató beszédében² nagy érzékenységgel mutat rá „az erotika kiszorítására”, mintha a költő nem is egy valódi nőbe lenne szerelmes, hanem abba a platonikus képbe, melyet magának a nőről alkotott. Karátson egy lélek megigazulásáról beszél: „Egy férfi lelke, mely (egészséges nárcizmus-sal) a szerelmet, s a szerelem tárgyát szinte kizárólagosan mint saját örömét, önnön örömeinek forrását idézi meg. Ez a szenvedély az ego magasztosulása. A szerelem helyzetén túl az imádott nőnek alig van önálló élete. Nincsen például múltja, ellentétben a férfival, akinek több versben körvonalazódik a családja, s a nőben ilyenkor az a szeretetre méltó, hogy meghallgatja a család múltjáról, háborús megpróbáltatásairól szóló apai, anyai történeteket. Annyit tudunk meg róla, hogy jóval fiatalabb a költőnél, énekesnő, haja vörös, arca szeplős, szeme nevetős, érzékeny és álmodozó – jó tulajdonságai mind a költővel kapcsolatosak.”

Azonban ha a Múzsza maga is költő, maga is alkotó művész, a kölcsönös esztétikai reflexióban éppen a szerelem spontaneitása, a föloldódás élménye sérül meg:

„Megtanított felismerni a hangok árnyalatát,
de amikor ágyamra süttött a hold, s kottával
takartam mezítlén mellemet, bizony nem arra
vágytam, hogy némán hegedűjét vegye kézbe.”

– írja a madagaszkári költőnő.

(Ennek korábbi változata a már idézett Vivaldi-versben:

„Mezítlén mellére borította a partitúrát. Nézem száját,
a becézgetést, az odaadó mozdulatokat. Csakhogy
így kisebb örömöm?”)

Ha a Múzsza nem ideálkép, hanem a megfordított nézőpontnak köszönhetően maga is autonóm személyiség, saját önálló szólammal, akkor elutasítja az idealizálást, fönntartja igényét, hogy saját képét önmaga alkossa meg:

„Te mindennek jelentőséget tulajdonítasz,
mintha nem a hold, hanem bőröm fehér
fénye keltegetne az éjszaka kellős
közepén, reménytelenül romantikus vagy.”

– szól az ír költőnő verse, a holland költőnő pedig még egyértelműbben fogalmaz:

„Csak a jót akarod látni, még bennem is,
a horoszkóptól folyton szerelmet vársz,
de nem hiába tanultam karakterológiát,
hogy én ideál legyek, abból te nem eszel.”

A költőként létezés kvázi-valóságának és a szerző valós identitásának feszültsége, skizofréniája jelenik meg az örmény költőnőnél, ugyancsak a szerelem akadályaként:

² Karátson Endre: „Villányi László volna a szerelem...”, *Új Forrás*, 2006/10. 21–24.

„Fenébe az irodalommal, megint kiderült,
némelyik töredékem érdekesebb nálam,
eztán hát mélyen hallgatok verseimről,
s valaki majd magában engem mondogat.”

(E darab azért is lehet kulcsfontosságú az értelmezés szempontjából, mert ez a kötet címadó verse is: *valaki majd.*)

A költészet tehát, mely a korábbi korszakokban megalapozta, kifejezhetővé és közve-títhetővé tette a szerelmet, úgy tűnik, mára zavaró tényezőként hat, olyan médiumként, amely a maga fikatív voltaival, a maga évezredek trükkjeivel és praktikáival, melyeknek fo-lyamatos leleplezéséből él, hol túlságosan őszintének, hol pedig túlságosan őszintétlen-nek bizonyul két ember intim kapcsolatában. A skót költőnő verse szellemesen írja le a páros egoizmus hatványozott önzését:

„Túlságosan szereted, ha lelkesednek
érted, tudat alatt állandóan dicséretre
vágysz, néhány verset írhatok ugyan,
de egy egész ciklust rád nem áldozok.”

És előkerül a fent már említett nárcizmus is, az észet költőnőnél:

„Nárcisztikus állat, diagnosztizálta (kapásból)
egy pszichiáternő, bár kiérdemelte, én ilyen
finomsággal sohasem fogalmaztam volna,
inkább hagytam, hadd bukjon alá önmagába.”

A pszichiátriai látásmód és fogalomhasználat megjelenését a kódban Luhman így értékeli: „A terapeuták befolyása az erkölcsre (és az erkölcs a terapeutákra) nehezen be-szülhető fel, de mindenképpen ijesztő. A szerelem helyébe az egyének labilis egészségét, gyógyításra szoruló testi-lelki állapotát állítják, amelynek támogatására az őszinteségre vonatkozó színlelt megegyezés alapján kialakítják a kölcsönös tartós terápia elképzelé-sét.” (Mindezek fényében el lehet gondolkodni rajta, létezik-e „egészséges” nárcizmus...)

A *valaki majd*-ban a Másik elképzelt, megkonstruált költészete, a tükörkép végtelen to-vábbtűkröződése hangsúlyozottan technicizált, ironikus, posztmodern játékként valósul meg az előző könyv újromantikus kísérlete után. A két kötet borítóján vizuálisan is meg-fogalmazódik a „kódváltás”: Sulyok Gabriella keleties hatású, gomolygó vonalakból és elmosódó foltokból építkező, viharos tájat, organikus formákat idéző, a feketén, fehérén kívül csak egy barnás-okker árnyalatot alkalmazó grafikáját az új könyvön Bornemisza Eszter textilképe követi, egy patchwork-technikával készült dinamikus ritmikájú és egzo-tikusan élénk színvilágú alkotás. A kép nagyon jó választás ezúttal is, hiszen a költőnők a szerelem és alkotás bonyolult kihívásai, problémái, fájdalmas dilemmái, kudarcai és csa-lódásai mellett a gyönyörteli pillanatokot és leheletfinom rezdüléseket is beépítik inventárukba, és a játékosságnak, humornak és iróniának köszönhetően verseik inkább vidám, felszabadító hatással vannak az olvasóra (szemben Luhmann elméletével, melyet minden objektivitásra törekvése ellenére is áthat a jövőért való aggodás).

Fontos momentum, hogy a versek száma 69, és a 69 mint erotikus kód a szövegek sajátos ellenpontjaként is működhet: a szerelem kiapadhatatlan forrásának jelévé lesz, utalás-sá egy titokra, amelyhez már nem férnek a szavak, és amely erősebb a szavaknál. Az utol-só vers mintegy kivezet a könyvből ebbe a szavak nélküli dimenzióba:

„Ha most addig-addig lassítanék, míg utolérnél, s egyetlen szó nélkül felajánlanád esernyődet, lehet, önkéntelenül beléd is karolok, amin persze meg se lepődsz, de innentől az üres papírt messze elkerülöm, nehogy magamtól elírjalak.”

A pakisztáni költő *szó nélkül* című versében felmerül az opció, hogy a szerelmet is választhatná a költészet helyett, de miután ez a potenciális választás is versben fogalmazódik meg, ráismerünk a szerző alapállására, credójára, mely szerint a szerelem, bármilyen legyen is, *maga a költészet*. Villányi László a költőnk maszkjaiban valami ahhoz hasonló biztatást ad olvasójának, mint a titkos küldetésben járó Sutting ezredes szíve hölgyének:

„Sose feledkezzen meg a Természet pazarló jókedvéről (...) A szerelem nagyobb évszak, Crescence, mint a napokra tépdesett kis zsarnokoskodó időjárások.”³

³ Mészöly Miklós: *Sutting ezredes tündöklése*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 16–17.

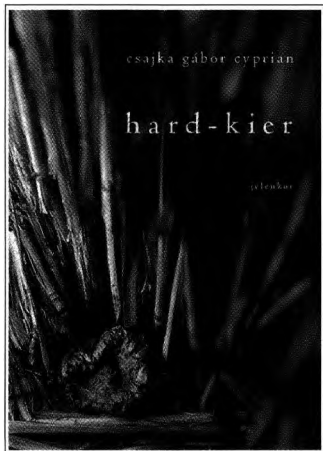
KÓBOR KUTYÁKON SZÁRNYAK

Csajka Gábor Cyprian: *Hard-Kier*

Az „egykönyves szerző” bocsánatosan egyszerűsítő, de többnyire méltatlan minősítés. Egyszerre dicséret és elmarasztalás: kánoni rangra emeli például a *Bánk bánt*, *Az ember tragédiáját* vagy az *Iskola a határon*t, miközben a szerzők egyéb műveiről nehezen indokolható nagyvonalúsággal hajlamos megfélekedni. Csajka Gábor Cyprian (1954–2005) esetében azonban mostanáig tárgyilagos igazsága volt e kifejezésnek: az irodalmár-képzőművészek életében egyetlen verseskötete jelent meg, a *Tantra* című, 1984-ben. Ez az egyedi állapot Csajka személyét is legendák ködébe vonta, s amennyire visszaemlékezésekből és egykorú szövegekből megállapítható: szeretettel és aggodalommal alakított legendák ködébe. Mindenképpen figyelemre méltó jelenség, hogy a Csordás Gábor, Géczy János vagy Zalán Tibor nevével jelezhető nemzedék egy megbecsült tagja ne a megjelenés, hanem az önmegtartóztatás alkotói útját válassza.

A hátrahagyott versekből – nagyrészt bizonyosan a költő elképzelései szerint – összeállított *Hard-Kier* a 2008-as Könyvhét egyik szép meglepetése volt. A kötet címének lehetséges jelentéseire nagy gonddal tér ki Tarján Tamás kitűnő bírálata: „[Csajka] Utószülött könyve, a *Hard-Kier* egyik – versbe örökített – falujának, Németkérnek (a helység településrészeinek) régebbi, illetve német nevét választotta címül. Valószínű azonban, hogy sokak számára a szóösszetétel első eleme egy helynév helyett inkább a modern kultúrában (is) kulcsszóvá lett angol *hard* szót idézi fel, *kemény, nehéz, fáradságos, éles, szigorú* jelentésben. S a *Hard-Kier*ből kihallik a *hardcore: megrögzött, makacs*. Mennyiben vetett számot a költő a *hardcore* szó (elektronikus) zenei, erotikus és egyéb jelentéseivel, beépítette-e mindezt kötettervébe? – csupán találgathatjuk. A cím az olvasónak kevesebbet (mást?) mond, mint amit Csajkának a könyv körvonalazásakor jelenthetett.” (Körbekaszálva = www.revizoronline.hu, 2008. 08. 11.)

A számokkal címezett verssorozat egységes (a *Tantránál* egységesebb) anyagot sejtet.

Ezt alaki tényező is megerősíti: a szűk másfélszáz oldal uralkodó versformája a tízsoros, tagolatlan és rímtelen szabadvers. A naplószerű alanyiség, az életrajzi szövegigény ugyancsak a munka egészét meghatározó sajátosság. S a megütött hang is végig kitar, a választott eszközök is végig játékban maradnak, a megcélzott tárgy is végig fontosnak bizonyul. Csajka versei a kortárs magyar költészetben nem szokatlan, de ilyen együttállásban nem is paradigmatiszma eljárásokhoz folyamodnak, amennyiben a mélyen vallomásos és az elvontan bölcselkedő versbeszéd alakzatait változtatják; a panasz és a kiengesztelődés retorikája között ingadoznak; a vigasztalanság közérzetét rend-

Jelenkor Kiadó,
Pécs, 2008
138 oldal, 2100 Ft

re a (legalábbis valamikori) társak felé megnyíló bizalom kedélyével írják fölül (majd fordítva, s újra előlről); szürreális képzetársításokkal, köznyelvi elemekkel, egyéni szóösszetételekkel, önreflexív (s az önreflexivitásra is reflektáló) beszédmóddal élnek; szoros motivikus kapcsolatot tartanak egymással (például a *pokol* központi trópusa s a *ka-sza* egyszerre derűs és baljós képe, képzeze révén); a lét és a nemlét köztes tartományait járva be magányról, szerelemről, betegségről és barátságról vallanak; gyerekkori emléképeket villantanak föl – a gyerekkor színhelyére, a falusi-természeti közegbe visszatérő (*visszaszervező* *vagyó*) beszélőt hétköznapi életképekben helyezve el. Mindeközben pedig emlékeznek és búcsúznak, búcsúztatnak és visszaidéznek. Újrateremtik a talán soha el nem értet, szavakba örökítik a talán örökre elveszítettet.

E versvilágot az önmeghatározás kíméletlen fegyelme, az önjellemző eltökéltség végletessége alapozza meg: „az eszem, gyöngö / szög, nem bír megtartani” (1; 5), „nincs erőm dolgozni házon / pokoltanyán” (5; 9.), „Ne aggódj, én és az üresség, meglásd, / még szeretjük, még megtartjuk egymást” (105a; 81.), „már nem élek eléggé, hogy hazamenjek” (112; 89.), „Ennél búcsúzóbb, ennél idegenebb már / nem lehetek. Ennél szeretőbb eszméttel / már nem emlékezhetek” (144; 126.). Atmoszférateremtő erővel sűrűsödik össze mindez helyenként csak egy-egy szóban, szószerkezetben vagy felsorolásban: „üresség naphátszéllel” (6; 10.), „óvatos téboly” (78; 57.), „Anyakomplexus, apahiány, magány, / elkerülhetetlen tévedések, kényszerű, / kényszeres félreismerések” (93; 70.), „képtelen, konok hattyúbeszéd” (ti. a rákos nőké – 103; 79.), „szavak szálnalmas pingvindöcögése” (130a; 111.), „a kocsma egykedvű, szeszélyes örömei” (139; 121.).

Több jól sikerült szöveghelyet az önmagára ráismerő nyelv költészete von filozofikus magasságba: „Még / egyszer bele a húsba: még egyszer / bele a húsba” (12; 16.), „túlágoosan is érzem az / érzéseimet” (97; 73.), „Homályosan emlékszem, még homályosabban / emlékezem, egyre homályosabban látok, mintha / maszatos üveg csúszna a szemem és az eszem / közé” (itt az „emlékszem” és az „emlékezem” közti finom, stiláris különbségből bont ki jelentéskülönbséget a nyelvi koncentráció – 146; 128.). És külön érdemes megemlékeznünk azokról a szövegekről (ízlésünk szerint a kötet legszebbjeiről), amelyek telt és teljes szölamokban, fölépített és lezárt szerkezetben beszélnek életről, halálról – komor elevenséggel, halandó derűvel. Egy cím nélküli darab például a részben visszanyert idillről megejtő érzelmességgel, de az érzélgősséget kerülőn képes szólni: „Nagy égbolt, lassan emésztő idő: nyakig a / falu szájában vagyok, de nem itt alszom el / örökre. Volt néhány szép nap s ismétlődés, / lovak, öregek, hajnalok szeme, melyekben / szívesen elmerültem; hagyták, hogy megint / kölyök legyek, könnyű, fekete cérnabog. / Jó lenne még babrálni a házon is, elbűvölni / a mestereket egy-két friss ötlettel, finom / fogással. S csavarogni, várni az őzeket, konok / rönköket hasogatni, nézni ülő macskám tempomat.” (1; 21.) Másutt a szerelem föltisztuló emlékezete tudatosítja a személytől és az élménytől való (tér- és időbeli) elválástottság már-már ontologikus tényét: „Kimentem utánad a kertbe, gyöngén, / gyámoltalanul, akár egy siralomházból, / vagy mint egy kutya. És láttam, hibátlanra / szerettek, s persze se vettem, mit / műveltem a tulajdon kényemért. Csak nem / veled akartam befejezni a teremtést... / az ólat kéne szétbontani. Mindjárt / megállított a gyorsan dermedő üveg: már / nem vagy. Szöcskék pattogtak körülötted, / mellettem nem mozdult semmi.” (1; 22.), „Jó, hogy fölhívtál reggel, nagyon is jó. / Csak még nem bírtam lenyúzni magamról / a lassú, büntető álmot. Inkább arra / a régre gondolok, az első ázsiásra. / Piros salaváriban ülsz egy kicsi, »fényfekete« / kancán. Mosolyogsz, az arcod bőre hűvös, / a melled, az öled is őszintén hűvös; / kápolna, tavaszi kőből. Kihordasz, mint / egy sámlit. »Itt bent még élhetsz«, mondod, / és nézlek a földből, a fűvön át.” (49; 35.)

Nagyszerű, de sok esetben ki nem teljesített versötletek sorozata a *Hard-Kier*. A kötet formális egyneműségét megtörő kísérletek (szakaszolt, rimes versek, illetve haikuk s

haikuszerű kisszerkezetek) is inkább elvesznek a műegész hatásából, mintsem növelnék. Szűkebb és szigorúbb válogatást s nagyobb műgondot kérne számon a kritikus, ha ez itt a számonkérés, s nem a megrendülés ideje volna. Aminthogy az. Olyannyira, hogy megkockáztatjuk: a versek hatásában a poétikai esendőségnek is szerepe van. A beszéd erejében a beszélő gyöngeségének, gyöngeségeinek.

Erős képek és markáns hang ragadja meg az olvasót, de ezek gyakran kidolgozatlan szerkezettel, elsietett szófordulatokkal, modoros képiséggel társulnak. Erőltetettnek érezzük az ilyen szóeleményeket: „világvigyor” (5; 9.), „rögeszmeittas” (11; 15.), „kín-, bűn- és reményfáradtság” (107; 84). Olcsó megoldásnak tetszik a rácsodálkozás a szerző nevének köznévi alakjára, a „csajká”-ra – egy rímekkel is elgyengített versben (64; 46); s hasonlóan kérdéses fogás egy ló nevének („Remény”) zárlatbéli poentírozása (139; 121.). A nyelvi megformáltság egyértelműbb kudarcát testesítik meg a többszörös képzavarig túlírt részek: „a kéz / mészárszékleve ázik a valóság / hidegéhez” (10; 14), „Ötven és / ötvenegy eltörött ló láb tartja még fenn / a lélek arcát, / ezt a vánszorgó követ” (155; 137.). És, bizony, a lírai nagyotmondás szándéka tesz naivan közhelyessé és közhelyesen sutá-vá nem egy sort a kötetben: „jön az eső, hallom a felhő lépéseit / fönt, éjszakai égben” (10; 14), „a tudatomat szánom, / ölöm és dalolom őt” (II; 19), „Próbálnék megszülni, orálsan, egy / összetett mondatot” (44; 30.), „Ősöreg játékom: »magányos küzdelem«, / hozzá a halál az edzőpartnerem” (82; 61.), „se ordítottam, se toporzékoltam. Hagytam a kozmoszt másra vallani” (itt a József Attila-átirat sem segít, sőt – 141; 123.).

A Jimi Hendrix emlékének ajánlott utolsó vers (156; 138.) viszont méltó zárlat, pontos befejezés. Méltó, mert nyelvi-poétikai letisztultság jellemzi, s – *hommage* volta dacára is – összegző-önértelmező igény hatja át. És pontos, amennyiben motivikus keretet ad a kötetnek: a *kutya* motívuma már a kötet második darabjában föltűnik (s elő-előbukkan később is). Így szól: „magad vagy már a nagy idő / James Marshall Hendrix // ragyogás nélküli bűn delel / a semmi kockanapja // mennyi erőt adsz nem tudod / az arcod kéz / kezéd tekintet // homály megnyílt homálya: kő / válladon alszik az idő // kóbor kutyákon szárnyak”. A tízsortnyi szövegben a központosítás értelmezési bizonytalanságot keltő hiányát a jambusok feszes ritmikája ellenpontozza. A „ragyogás nélküli bűn” és „a semmi kockanapja” Pilinszkyt idéző metafizikája tágra nyitja a vers terét; a két legrövidebb sor (akárha ötödféles jambusok válnának ketté: „az arcod kéz / kezéd tekintet”) a ráolvasások archaikus egyszerűségével tűnik ki; az *elvont látomást* („homály megnyílt homálya”) eufóniával nyomatékosított figura etymologica emeli ki; a mitikusan békés álomtság („válladon alszik az idő”) pedig a fölütéshez („nagy idő”) visszakapcsolódva kerekíti le a verset. Lekerekíti, de nem tetőzi be. Az ugyanis az utolsó, önálló egységként közölt sor érdeme. A „kóbor kutyákon szárnyak” alliterációja és anakreóni ritmusképlete verstani hangsúllyal figyelmeztet a „kóbor” és a „szárnyak” (az árvaság, otthontalanság és az emelkedettség, angyaliság) képzetkörének feszültségére. S arra: nem dönthető el, a „szárnyak” itt a (metaforaként is érthető) „kő” és / vagy az „idő” metaforája, avagy önálló kép, külön üzenet. Utóbbi esetben ugyanis a számos olvasati irány közül egy kiváltságosnak tűnik föl: hiszen a „szárnyak” metafora a vers (és a kötet, általában pedig a költészet) szavaira is visszamutathat. Végső önreflexióként, összegző ars poeticaként. S ez a kóbor (a létezésben kóbor) olvasó számára nem csekély tanulság.

A GYÖTRŐDÉS TANULMÁNYAI

Kardos András: *Kritikus apák*

„...állandó munkamódszerem, amelyik (...) nagyon korán kialakult, elsősorban olvasást, még több olvasást, körbeolvasást jelentett...” (141.) Bizonyára több magyarázat is adódik arra, Kardos András miért éppen a Fehér Ferencsel készített interjút válogatta be a kötetébe egyedüli beszélgetésként, ám az egyik feltétlenül az, hogy alkatilag is hasonlít a Lukács-iskola filozófusához. A könyv majd’ minden írása idézettel kezdődik, és a folytatásban is sok az idézet: a szerző úgy távolodik el tárgyától, hogy egyre közeledik hozzá. Ez a *Kritikus apák* egyik legrokonszenvesebb vonása: írója nem pusztá szemléltetőeszköz gyanánt használja a műveket, olyan entitásokként, amelyek igazolják valamilyen előre kidolgozott, jól megalapozott elméletét – ez az elmélet a művek által, a művek segítségével, a művekből vett részletek egyre mélyülő figyelembevételével, az egészhez való viszonyulás közben alakul ki.

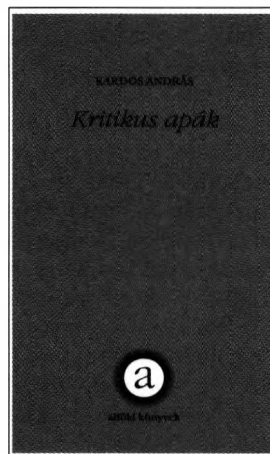
Összefügg ez a kritikák egy másik vonásával is: a jóleső (az olvasónak jóleső) *bizonytalankodással*. Nem arról beszélek, hogy Kardos „nem tudja, mit ír” vagy arról, hogy nincsen értékrendje (a *Sinistra körzet* kapcsán nagyon határozottan leszögezi: „Bodor Ádám *remekművet* alkotott” – 18., Vámos Miklós *Apák könyvéről* viszont élesen fanyalog: „...minden siker, példányszám stb. ellenére egy dolgot talán érdemes lenne meggondolnia: a vállalt feladat és annak esztétikai tehertétele sokkal több mélyfúrást és tisztázást követelne” – 50.), hanem arról a szükséges és a mindenkori kritikából többnyire fájdalmasan hiányzó belátásról, hogy a határozott leszögezéseken túl minden alkotásnak, amely méltó erre a névre, van egy „megmagyarázhatatlanja”, egy olyan mögöttese, amely ellenáll az értelmező megannyi erőfeszítésének, hiszen egy opust éppúgy nem lehet „megérteni”, ahogy elmagyarázni vagy kimeríteni is képtelenség.

Ebből a viszonyulásból következik az a látszólagos ellentmondás, hogy bár tisztában van vele, mi a remek- és mi a fércmű, mindkettőnek tisztességes tanulmányt áldoz. Hólt az előbbi esetben három okot is felsorol, amiért a kivételes minőség bejelentését követően el kellene hallgatnia. Mégsem hallgat el, és ez, a beszéd folytatása is a fentebb leírt sajátosságból következik. Aki bizonytalankodik, aki *magyarázatokat keres és nem magyarázatot talál, az nem ítélkezik, s ha muszáj ítélkeznie, hiszen olykor valóban nem lehet mást tenni a kritikus tisztesség érdekében, akkor sem áll meg itt.*

Miért nem? Az egykori és a kortárs kritikából egyaránt sok olyan szöveget tudnánk felsorolni, amelyik ítéletet hirdet, s a továbbiakban ehhez az ítélethez keresi az érveket.

Kardos azonban nem „telivér” kritikus, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy manapság emlegetjük a kifejezést, s

Alföld Alapítvány
Debrecen, 2008
176 oldal, 980 Ft

amelyet a román nyelv szellemesen fejez ki a „critic de întîmpinare” (‘fogadókritikus’) szintagmával. Sokan vagyunk, akik a kritikának ezt a válfaját is üzzük, s tudjuk, mivel jár ez: olykor úgy érezzük, tömjénnel vagy bunkósbottal közlekedünk, s olyan mindentudók szerepében tetszelgünk, akiknek bármihez joga van. Nos, Kardos nem kísérti meg ez a szerep; nem vállalja.

S ha nem vállalja, nyilván alkati okokból nem teszi. Ő nem fogadókritikus; inkább olyan kritikus ő, amelynek alakja Radnóti Sándor *A piknik* című kötetében dereng fel (a könyvben szép tanulmány olvasható róla), s aki filozófiai műveltsége birtokában kérdéseket fogalmaz meg egy mű kapcsán, kérdéseket, amelyekre ő sem tudja a választ.

Nem véletlen, hogy éppen ezzel a könyvvel, *A piknik*kel vitatkozik Kardos a legellentmondásosabban. Idézi azt a Radnótinál máskor is felbukkanó aforizmat, amelyet az esztéta Edgar Windtől kölcsönöz: „Sokan – köztük magam is – ugyanígy viszonyulnak Wagner zenéjéhez vagy Rilke költészetéhez, azaz elismerik kimagasló géniuszuk hatalmát, de olyan hatalomnak tartják, amelynek nem szabad behódolni. (...) Ezek a találmányokra kiragadott példák azt mutatják, hogy nemcsak lehet, hanem szükséges is két szinten szemlélni a műalkotást: esztétikai értékét a saját normái szerint kell megítélnünk, de azt el kell döntönnünk, hogy elfogadjuk-e ezeket a normákat.” „Csakhogy a műalkotás »igazsága« (?) – vitatkozik Kardos – annak a formának és formaeszmének a sajátja, mely magát a művet konstituálja. Nincsen tehát a formától elkülönült igazságtartam, melyhez mármost a formától függetlenül viszonyulhatnánk. A forma maga hordozza és evokálja az »igazságot és normát«, tehát jelentős mű esetén jelentős »igazat« tapint a befogadó.” (138.)

Egyetértek a kérdőjellel, már csak azért is, mert jómagam nem éreztem ilyen kételyeket Nádas *Párhuzamos történetek* című trilógiája kapcsán – tudomásom szerint Radnótinak legutóbb erről jutott eszébe Wind a *Holmi* 2006. júniusi számában. Ez azonban felületes egyetértés, mert ha Céline-re vagy Bret Easton Ellisre gondolok, akkor nagyon is eszembe jutnak a fenti mondatok. Ettől még az előbbi (*Utazás az éjszaka mélyére*) és az utóbbi (*Amerikai pszicho*) főművét egyaránt jelentős műnek érzem, s az *Utazás...-t* kimondottan szeretem, mégsem tehetek úgy, mintha nem tettem volna különbséget közöttük, hogy szívesen olvasom, illetve, hogy örömmel beszélgetnék-e Bardamuval, vagy élnék-e úgy, mint ő.

Érzek azonban egy súlyosabb paradoxont is Kardos érveiben, méghozzá éppen azt, amit ő maga mond a *Sinistra körzet* elemzésében: „...közhely, hogy a remekmű saját esztétikát teremt, a befogadás artikulálásának öntörvényű nyelvét, amit is a kritika mégiscsak a hagyományos nyelven és kategóriákban fogalmaz meg, magára vállalván a *contradictio in adjecto* nem éppen gyümölcsöző terheit.” (18.) A kérdésem az, ugyan hogy tudna a kritika egyáltalán *bármit* elemezni, ha nem tenne különbséget azok között a kategóriák és jelenségek között, amelyeket Wind és a nyomában Radnóti is megkülönböztet egymástól? Hiszen ha egy művet maga a mű „foglal össze” és jellemez a legjobban (s ki tagadná, hogy így van?!), akkor a kritikus munkája értelmét veszti. Számomra úgy tűnik, a legbiztosabb megoldás, amit egy „norma szerint” kérdéses oeuvre-rel kapcsolatban választhat, az az, amit Wind választ: „esztétikai értékét a saját normái szerint kell megítélnünk.”

Az elmondottakkal együtt ismét visszatérek a *Kritikus apák* ama sajátosságához, amelyet a *küszködés* fogalmával jelöltem. Ha Kardos élesen fogalmaz, az sem valamilyen, kevéssé rokonszenves diadal jele (ahogy Nádas fogalmaz a *Hazatérésben*, nem olyan, mint amikor Szent György ledöfi a sárkányt): a *megértés vágyából* fakad. „Kutya nehéz dolog úgy hazudni, hogy az ember nem ösmeri az igazságot”, idézi a szerző a *Harmonia caelestis* első mondatát és hozzáteszi: „Jó mondat.” Aztán a *Javított kiadás* utolsó mondatát: „Apám élete közvetlen (és viszolyogtató) bizonyítéka az ember szabad voltának.” Ehhez meg azt teszi hozzá: „Rossz mondat.” (54.) Talán nem tévedek, ha azt állítom, Kardos az *irónia árnyalását* hiányolja a zárásból. Mert: „A *Harmonia* első könyvének mondatai az »édesapá-

mok« disszeminációjának szabadságában születtek.” (58–59.) Az értelmező ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy ez a szabadság már nem adatott meg a *Javított kiadás* írásakor. „E(szté)tikai terében [a kudarcéban] meg kellett írnia a *Jk*-t, de a radikális helyzetváltás nem járt együtt a poétikára való rákérdezéssel.” (59.)

Az árnyalás nem üres elvárás: Kardos *magától* is ezt várja el; az olyan terepet szereti, ahol majdnem lehetetlen vagy legalábbis nehéz biztosnak lenni, ahol gyötrődni kell, s e gyötrődés eredményeként eljutni a biztosnak hitt állításokig, amelyek teljes hiányában végül is írni sem lehetne. Ez a stílus vonatkozásában azzal a következménnyel jár, hogy a szöveg olvasása maga is küzdelmet igényel: a szerző nem sima, olvasmányos mondatokban fogalmaz, ahogyan az tenné, aki biztosabb önmagában vagy aki személyiségének áradása és szabadságvágya mindent elsodor. A bevezetőben így ír az aparegényekről: „Az apákról szóló regények nem követelik ki a maguk elméletét. Részben ezek beépülnek a formákba, részben, sikerültebb esetekben, át is írják azok érvényességét. Az apaformák, látenszen persze, mindig magukban hordozzák az optikai csalódás alapábráját...” (11.)

A ki nem követelt elmélet kizárólag *elméleteket* szülhet, közelítéseket, magyarázatokat. Kardos András azzal próbálkozik, hogy minden regényben, a *Fogságtól* a *Hamu és ecetig* és a *Szellemidézéstől* a *TündérVölgyig*, megtalálja az *egyedül erre a műre jellemző*, annak formájában rejlő igazságot, amely azonban éppen azért nem „az” igazság, mert megtalálásához mindig vissza kell fordulni az alkotás felé, ismét el kell mélyülni benne. Ezért szól az ajánlás így: „gyerrekeimnek”, s a mottó ezért Freud egyik mondata: „A sors végül is csak egy későbbi apakivetítés...” A paratextusok a személyesség felé vezetnek.

Kardos azonban olyan személyességet vállal, amilyen alkatából következik: egy gyötrődő személyességet. Ebben a személyességben az apa alakja mindennek az alfája és az omegája. A kötet Danilo Kiš *Kert, hamu* című regényének egy bekezdésével indul, amely az alakuló történetben meglepetten fedezi fel „apám történetét”, Kafka megrendítő *Levél apámhoz* című írásának elemzésével folytatódik, s folyamatosan olyan mondatokra, gondolatokra, meglátásokra, emlékekre, élményekre és tapasztalatokra hivatkozik, amelyek az apát mint minden dolgok eredőjét és okozóját állítják, amely „valamit”, amitől kétségbeesetten próbálunk megszabadulni, de amitől megszabadulni sohasem tudhatunk. A *Kritikus apák* olvasása közben éhatatlanul eszünkbe jut Nádásnak az az elmélete, amely a saját „magánmitológiáját” alapozza meg: „Mert a fiúk apaszerelemének tényét és napi gyakorlatát egyenesen szükségesnek és kívánatosnak kell tartani egy férfiúi istenségek tekintélyére és teljesítményére alapozott kultúrában, ám ugyanennek a szerelemnek a másik ábrázatáról, az apák fiúszerelméről, éppen az apák tekintélyének védelmében mélységesen hallgatni kell. Ezen a ponton van aláaknázva ez a kultúra.” (Nádás Péter: Thomas Mann naplóiról. = *Uő.*: *Esszék*. Jelenkor, Pécs 1995. 49.) A filozófus nem olyan magabiztos, mint az író s nem is olyan „mélyen szűk”, ha szabad így fogalmaznom. Másképp haragszik önmagára. Írásai-ban nem *kizárólag* vagy majdnem *kizárólag* a szerelemre esik a hangsúly, nem csupán ezzel a szenvedéllyel foglalkozik. Hanem *mindennel*; minden olyan vonatkozással, amely az apához kapcsolható: a származással, a hagyománnyal, az otthonnal, a tekintéllyel. Tolnai Ottó otthona a *Költő, disznósírból* lapjain; Vajda Mihály elmékedései önnön származásáról („Mit jelent számomra az, hogy magyar zsidó vagyok?” – V. M. kiemelése, 162.); Karinthy Ferenc „rettenetes apja”; Esterházy bűnös apja; Uri viaskodása apjával, Józseffel Spiró *Fogságában*. *Nincs élet az apán kívül* – kevés olyan művet olvastam, amelyből annyira áradt volna ez a kétségbeesett hit, mint ebből.

Nyilván az sem véletlen, hogy minden elemzett apa sokarcú. A fentebb idézett Esterházy-mondatot az ember szabad voltáról s arról, e szabadság viszolyogtató bizonyítéka az író apja, Kardos azért is találhatja rossznak, mert *nincsen* egyféle apa, csak csodálatos és rettenetes, jóságos és kegyetlen, elnyomó és felszabadító stb. Ebből a felsorolásból viszont az következik, a fiúk nem dönthetnek apáikról; sem az otthon, sem a szülőföld, sem a

származás problémáját nem lehet egyszer s mindenkorra, megnyugtatóan lezárni, *ad acta* tenni. Vámos regénye azért helyezkedik el a kritikus értékrendszerének negatív tengelyén, mert úgy érzi, a szerző felületesen mondja el, amit árnyalva kellene elmondania. Innen érthető az is, miért olyan fontos Kardos számára Kertész Imre mondata: „Úgy megtervezni a regényt, hogy benne legyen a kudarca is, úgy, hogy magában foglalja az elárult ügyet: a hallgatást egyfelől, az eszményi megvalósítást másfelől.” (idézet a *Javított kiadás* kapcsán, 56.)

Túlságosan kitágítjuk az apa fogalmát – gondolhatná e recenzió olvasója. Kétféleképpen is válaszolhatnánk. Egyfelől: ha nem tágítanánk ki ennyire, igazán nem lenne érthető, miért kerül ebbe a kötetbe a Bodor- vagy a Tolnai-opusról szóló elemzés. Másfelől azonban a *Kritikus apák* magában hordozza, *felajánlja* e tágítás lehetőségét: Kardos minden értelmezésben megpróbálja megtalálni a *tárgynak megfelelő apát*, azt az apát, aki „belül van a formán”. Bár a két cikluscímet, illetve magát a ciklusok létét jómagam sem értem egészen (magyarán, nem látok radikális különbséget az *Apák és Fiúk* és a *Fiúk és Apák* tömbjébe sorolt tanulmányok között az apa szempontjából), azt látnunk kell, hogy semmi sem került véletlenül éppen ezek közé a lila borítók közé. Az apa mindennek az alapja és mindennek a tárgya, *magának az értelmezésnek*, a nekirugaszkodásnak a *legfőbb motorja*, a módszer alapvető eleme. S a válogatás legfőbb erénye az, hogy a különféle apák jól megkülönböztethető arcot viselnek – az alapelv nem rögeszme; hasonlónak lát, de nem egyneműsít.

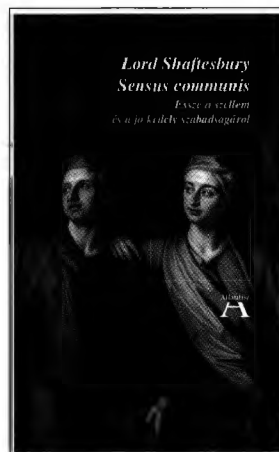
„A SZABAD ESZMECSERE IGAZI KÖZELHARC”

Lord Shaftesbury: Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról

„Egyenlőtlenek között mily közösség / lehet, mily összhang, mily igaz gyönyör, / mely kölcsönös kell legyen adva, véve / kellő arány szerint?” – kérdezi a magányos Ádám az Urat az *Elveszett paradicsom* VIII. énekében. Az eposz az egyenlő felek „közösségének” egész metafizikáját bontja ki. Nincs olyan teremtmény, amely társa lehetne Ádámnak, de – szemben az Úrral – az ember nem elegendő önmagának sem. Egyedül Évától kaphatja meg majd a remélt „vizontszerelmet” és „édes társulást” (Jánosy István fordítása). A Miltonnál sokkal szemérmesebb Lord Shaftesbury, a 18. század egyik olyan gondolkodója, aki jócskán megérdemli az újrafelfedezést, a „közösségnek” erről a jelentéséről bizonyára hallani sem akarna, de az egyenlő felek közötti érintkezés gondolata alapvető volt a számára. „A kölcsönösség a beszélgetés természetes alaptörvénye, s leküzdhetetlen hajlam él iránta az emberekben. Az ész ügyeiben kérdésekkel és válaszokkal többre juthatunk néhány perc alatt, mint egy hosszú órákon át tartó megszakítatlan fejtegetéssel. A szónoklatok csak arra alkalmasak, hogy felkeltsék a szenvedélyeket: a deklamáció ereje abban áll, hogy megrémiszt, felemel, elragadtat vagy gyönyörködtet, meggyőzni és tanítani azonban aligha képes. A szabad eszmecsere igazi közelharc. A másik módszer ehhez képest csak kardcsörtetés vagy árnyékboksolás” (17–18) – írja az esszé talán legbriliánssabb, nagyszerűen fordított passzusában. Szécsényi Endre kommentárjában hangsúlyozza, hogy Shaftesbury szerint a kommunikáció „nem dialogikus, nem interaktív módjai alkalmatlanok a hallgatóság valódi morális meggyőzésére. A vallási, erkölcsi, ’esztétikai’ és politikai tartalmú csevegés, a csiszolt filozófiai konverzáció ekkoriban folyóiratokban megjelenő és egyre szélesebb közönséget elérő műfaja – az esszé” (165).

Ez a gondolat meghatározó az esszé születése és a műfaj későbbi alakulása szempontjából is. Már Montaigne tiltakozott „A gyermekek neveléséről” című esszéjében az ellen a tanítási módszer ellen, amely a tanítványt passzív befogadónak tartja. „Szünet nélkül gágognak a fülünkbe, mintha bölcsérrel töltenék belénk a tudományt, és csupán annyi a feladatunk, hogy visszamondjuk, amit mondtak” (Michel Eyquem de Montaigne: *Esszék. Első könyv*, Jelenkor, Pécs, 2001. Fordította Csordás Gábor. 197). Nagy-Britanniában a 18. században született meg az a társalgási nyelvet imitáló és formáló prózairodalom, amely ebben az értelemben esszének nevezhető (a *Sensus communis* 1709-

Mesteriskola sorozat
Fordította Harkányi András
Atlantisz Kiadó
Budapest, 2008
211 oldal, 2895 Ft

ben jelent meg először). Akár koordinátarendszerben is meg lehetne rajzolni az esszé útját az alul–felül és a közel–távol dimenziói mellett. Hogy tanító, apáskodó hangnemben beszél az esszéista egy nála tudatlanabbnak gondolt sokasághoz, vagy egy (általában műveltségi vagy szociális szempontból) egységes, és ennyiben egyenrangú kör tagjaként szól, vagy éppen kimondottan tudatlannak és tanácstalannak festi magát, ezek a műfaj legjelesebb szerzői számára alapvető dilemmák maradnak. Éppúgy, mint az a kérdés, hogy a megszólított személyt mennyire engedik közel magukhoz. Intim összehajlás, esetleg közelharc lenne a megszólalás alaphelyzete? Vagy legalább kartávolságnyira tudnák maguktól a másikat: nehogy megsebezzenek, nehogy meg kelljen érinteniük.

Shaftesbury persze igencsak szűk kör számára tartotta megfelelőnek az egyenlő felek közötti „szabad eszmecserén” alapuló kulturális, politikai modellt. Az ő közönségét az ország vezetésében aktív részt vállaló arisztokrata férfiak alkotják. Ahogy ő maga mondja: „kizárólag a klub szabadságának védelmében írok” (21). Később ezt sokan a szemére is hányták. Adódott a szembeállítás az ugyanezekben az években induló úgynevezett „periodikus esszék,” mindenekelőtt Joseph Addison és Richard Steele nagysikerű folyóiratának (*Tatler, Spectator, Guardian*) már elsősorban a középosztály számára íródott, közérthetőbb, közvetlenebb stílusával. Bár Shaftesbury az egész század során az elegáns írás utánözhatatlan mintaképe maradt, ez a stílus egyre keresettebbnek és arisztokratikusabbnak hatott. A dominánsan klasszicista ízlésű Hugh Blair például 1783-ban publikált retorikai előadásaiban – amelyeket Oroszországtól az Egyesült Államokig, s így Magyarországon is hatalmas hatású kézikönyvként forgattak – miután lerója a kötelező tiszteletet Shaftesbury „méltóságteljes” és „művészi” stílusa előtt, azonnal Addison írásmódjával állítja azt szembe, aki „mindig a nyelv által sugallt legtermészetesebb és leginkább magától értetődő szórendet követi, s ezáltal, bár írásai kevésbé pompázatosak és ünnepélyesek, mint Shaftesbury művei, annál több bennük a természetesség, a könnyedség és az egyszerűség; ezek pedig magasabb rendű szépségek” (Hugh Blair: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. Szerkesztette Linda Ferreira-Buckley és S. Michael Halloran, Southern Illinois UP, Carbondale, 2005. 126). Charles Lamb 1826-ban már banális közhelyként említi, hogy a lord stílusában az arisztokrata felsőbbrendűség nyilvánul meg, amelyet a közvetlen, baráti csevegés számára is sokkal vonzóbb hangnemével állít szembe (L.V. Lucas [szerk.]: *The Works of Charles and Mary Lamb*, Methuen, London, 1903, 7 kötet. ii. 199).

Bár a romantikus ízlés számára egyre természetellenesebbnek hat Shaftesbury klasszikus stílusa, ennek ellenére éppen a romantikus esszéisták valósították meg a legkövetkezetesebben a Shaftesbury-féle „közelharcból” fakadó stílárís, műfaji következményeket. A felvilágosodás korszakának szerzői többnyire még ódzkodtak ettől. Maga Addison például, miközben olyan figurákat beszéltet, akik jelen vannak abban a kávéházi környezetben, amely az esszéinek tipikus szituációja, mégis fenntartja a jogot, hogy ítélkezzen közönsége fölött. A *Spectator* egyik számában „reggeli előadásoknak” nevezi az írásait, melyeket „illő komolysággal és figyelemmel” kell olvasnunk, hiszen csakis így szabadulhatunk meg „a bűn és ostobaság reménytelen állapotából” (1711. március 12.). David Hume is, amikor „Az esszéírásról” című 1742-ben kiadott írásában úgy határozta meg magát, mint a „tudományos világ” nagykövetét a „társasági életben”, amellet, hogy a két világ közötti érintkezés fontosságát hangsúlyozta, azt is egyértelművé tette, hogy ő azért voltaképpen az előbbiben otthonos (*David Hume összes esszéi II.*, Atlantisz, Budapest, 1994. Takács Péter fordítása. 292).

A romantikusok voltak azok, akik semmilyen eleve adott előnyt nem követeltek maguknak az olvasókkal szemben, és – hogy visszatérjünk Shaftesbury metaforájához – beszálltak a ringbe. Azt az egyenlőségen alapuló, dialogikus kapcsolatot, amelynek az ideálját Shaftesbury egy egészen exkluzív „klub” számára dolgozta ki, ők sokkal szélesebb közönség számára igyekeztek kiterjeszteni. Leigh Hunt például, a radikális újságíró, költő,

kritikus és esszéista, aki igyekezett újjáéleszteni a *Tatlet*t, arról biztosította lapjának remélt vásárlóit, hogy „bármelyik osztályból származzanak is, mindenkinek olvasnia kell benünket” (1831. augusztus 23.). Újságírói karrierje első pillanatától legszívesebben úgy képzelte, hogy ő maga is ott ül az olvasói mellett, a reggeliző asztalnál, amelyre a friss lapot ledobják, és ebben az intim, baráti situációban beszélget velük. A *London Journal*ban hősies ígéretet tett, hogy „az utolsó csepp tintájáig folytatni fogja a csevegést” (1834. szeptember 3.). William Hazlitt, Hunt barátja, kollégája (aki nagyszerűen ismerte Shaftesburyt), mintha szó szerint vette volna a szellemi közelharcra való felhívást. Legrövidebb írói *ars poeticája* (1822-ből) így szól: „minden szó legyen ökölcsapás” (Duncan Wu [szerk.]: *The Plain Speaker: The Key Essays*, Blackwell, Oxford, 1998. 8.). Egy 1828-as cikkében pedig azt fejtegette: „nem gondolom, hogy [bármelyiknek is] kötelessége lenne tisztelni engem. A vélemény szabad. Csak úgy nyerhetem el valakinek a tiszteletét, ha az illetőnek jogában áll önállóan ítélni, s így alkalmasint ellentétes véleményre jutni, és ezt kifejezni. Enélkül nem fog úgy dönteni, és úgy tenni tanúbizonyosságot, ahogy én remélem. [...] A véleményt nem lehet kierőszakolni, mert nem erőn alapul, hanem bizonyítékokon és érveken.” (P.P. Howe (szerk.): *The Complete Works of William Hazlitt*, J. M. Dent, London, 1930-4, 21 kötet. xix. 314.) Charles Lamb, aki a szépirodalmi szintre emelte a baráti csevegést imitáló esszét, hasonló gondolatot fogalmazott meg humoros formában, amikor megalkotta az iskolamester zseniális karikatúráját. Ez a figura hozzászólt, hogy mindig gyerekek között mozog, akiket utasítania, oktatnia kell, s így képtelen bárkivel is egyenlő félként beszélni. „Úgy érkezik, mint Gulliver az ő apró népei közül, és egyszerűen képtelen a szellemi formátumát a tiédhez igazítani. Képtelen egyenesnek lenni. Szüksége van néhány pont előnyre, mint egy gyenge whist-játékosnak.” (Lucas, ii. 54.) A romantikusok éppen erről az előnyről mondtak le.

Shaftesbury művének hosszú címe is sejteti – *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról (levél barátjához)* – kettős műfajmeghatározásával, hogy a szerző legalább két feladatot vállal. Egyrészt igazolni akar egy filozófiai tételt, másrészt egy újfajta, társalkodó filozófia formáját keresi. Ráadásul a tétel maga is összetett: a *sensus communis*nak, ennek az alapvető emberi érzéknek és értelmi képességnek, amelynek a pusztá léte is bizonyításra szorul, a kibontakozásához ugyanis a „szellem és a jó kedély szabadságára” van szükség. Szécsényi Endre már *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában* (Osiris, Budapest, 2002) című monográfiájában is nagy szerepet szánt Shaftesburynek, és az új kötet utószavaként álló nagy tanulmányában pompásan bontja ki ezt a nehéz problémacsomagot. Először elhelyezi Shaftesburyt az urbanizálódó, polgárosodó „augusztuszi kor”-ban, amikor oly fontos érték volt a „*politeness*”: az udvarias, kifinomult társasági érintkezés. Felvázolja azokat a filozófiatörténeti hatásokat, amelyek megmagyarázhatják, „hogyan juthatott [Shaftesbury] eszébe a XVIII. század hajnalán, hogy neoplatonikus ontológiát ötvözzön sztoikus morálfilozófiával és a kor legliberálisabb kritikai szellemével” (158). Kiemeli, hogy – egyetértésben a „spanyol és francia barokk udvari irodalom és morálfilozófia divatos szerzőivel” – Shaftesbury is úgy látja, hogy a „filozófiának hatnia kell a világban”; ennek érdekében pedig „el kell fordulni a könyvszagú tudástól, s az ember számára a mindennapi életben jelentős és létfontosságú bölcsességet (prudenciát) más forrásokból kell megszerezni” (161, 169). Shaftesbury filozófiájának elméleti célja elutasítani a Hobbes nevéhez kötődő „magányos, csak önmagával törődő, kompetitív, sőt agresszív” (169) individuum-képet, és ebben van nagy szerepe a *sensus communis* fogalmának, amely „a közjó és a közérdek iránti érzéket, a közösség vagy a társadalom szeretetét, természetes vonzalmat, emberséget vagy szolgálatkészséget jelent” (45). A gyakorlati célja civilizatorikus: Shaftesbury „meg van győződve arról, hogy a társas érintkezés finomodása, a jó kedélyű és szellemes társalgás, az ízlés kiművelése csak egy irányba mutathat: a *humanitas* kiteljesedése felé” (170).

Szécsényi Endre ezután Shaftesbury szabadságfogalmát tárgyalja. A filozófus szerint Hobbes önző embere szükségszerűen rabja a vágyainak: egyszerű „gazember” vagy „el-

vakult fanatikuss” „attól függően, hogy az evilági javakat és élvezeteket vagy a túlvilági előnyöket tartj[a] mindenáron elérendő egyéni célj[á]nak. A társas hajlamú ember nem ilyen: mérsékelt, derűs és van humora – következésképpen szabad is.” A „gondolkodás, a mindent kérdőre vonás, a kritika szabadsága” – ezek a legfontosabb értékek Shaftesbury számára (172–173), akinél szoros egységben látjuk az általa képviselt kulturális és politikai eszményt: „ami ellentétes a jólneveltséggel, az” szerinte „a szabadsággal is ellenkezik” (176).

A szellem [*wit*], amelynek szabadságát Shaftesbury védelmezi, a korszak alapvető, de hírhedten sokjelentésű fogalma. Samuel Johnson, a 18. század második felének kritikus-fejedelme például 1779-ben egyszerűen széttárta a karját. Abraham Cowley 1656-ban íródott *Óda a Szellemhez* [*Ode: Of Wit*] című költeménye kapcsán ezt írta: „Cowley idejében történt meg az, hogy a szellem fogalma, amelyet korábban az *értelem* szinonimájaként használtak, megkülönböztetve azt az *akarattól*, elnyerte mai jelentését – bármi is legyen az” (Samuel Johnson, *Lives of the Most Eminent English Poets*, Derby & Jackson, New York, 1857, 2 kötet. i. 68). Az utószó mögött álló rendkívül alapos filológiai munka talán itt a leginkább szembe-tűnő: alig ismert szerzők által az 1700-as és 1710-es években a *wit* fogalmáról folytatott viták áttekintéséből bomlik ki Shaftesbury nézeteinek a helye. Így érhetjük meg közelebről annak a jelentőségét, hogy a lord az észhez köti a szellemességet: „az ész szabadságának társas-társias megnyilvánulási formáját” jelenti nála (190). A szellemességből fakadó nevetés Shaftesburynél, s különösen követőjénél, Francis Hutchesonnál nem a másik fölötti diadal kifejeződése, ahogy azt Hobbes állította: „[a] derű felszabadító hatása új közösségi érintkezési formákat hoz létre, a nevetés elold a régi merevségektől, s ugyanakkor az összetartozás érzésével is jár, ami nem más, mint a közösség iránti érzék vagy akár érzés” (195). Az utószó a *sensus communis* fogalom értelmezésével, filozófiatörténeti elhelyezésével zárul, s annak kiterjedt hatását jelzi Herdertől egészen Kármán Józsefíg.

Harkányi András fordítását nem lehet eléggé dicsérni. A fentiekből talán kiderült, hogy Shaftesbury esetében nem csak egy korszakos hatású gondolkodóról van szó, hanem az angol nyelvű klasszicista próza egyik legnagyobb mesteréről is. Ráadásul nem várhatunk tőle a rendszeralkotókra jellemző következetes fogalomhasználatot, több kulcsszava (mint a *wit* esetében láttuk) egyszerűen nem csak egy dolgot jelent. A fordítás nem csak rendkívül nagy szakértelemről tanúskodó, briliáns értelmezése a szövegnek, de valódi esztétikai élményt is ad. Egyszóval méltó Shaftesburyhez. Egy-két helyen éreztem csak apróbb egyenetlenségeket. Például a *reasoning*nek (‘gondolkodás, észhasználat, érvelés’) nagyon precíz fordítása az „érvelő okoskodás” (17), de sajnos a mai magyarban az okoskodásnak kizárólag pejoratív értelme van. A „társiasulásra való hajlandóság” [*associating inclination*, 51] is tökéletesen pontos, csak az ember füle nem szereti. Nem tudom, hogy a „nem lehet egyszerre megenni és megtartani a süteményt” [*they cannot eat their cake and have it*, 69], ami angolul egy hétköznapi szólás-mondás, magyarul egyáltalán érthető-e. De negyedik példát már nehezen találnék.

A kötet sokkal több, mint egyetlen esszé fordítása. Amikor Shaftesbury *Characteristics* címen egységes könyvvé rendezte a legfontosabb írásait, keresztivatkozások hálójával kapcsolta össze az elegendő műveket, s az új kötet az összes hivatkozott szöveget tartalmazza – ha az korábban nem létezett magyarul, akkor új fordításban, ha már igen, akkor rendkívüli gonddal korrigálva, s a főszöveghez simítva. Így tehát Shaftesbury teljes életművéről áttekintést ad ez a könyv, amelyről egészében elmondható, hogy – különösen egy olyan szerző esetében, akinek írásából máig nem készült kritikai összkiadás – nemzetközi összehasonlításban is lenyűgöző munka.

MEGKÉSETT MÉLTATÁS EGY MODERN KLASSZIKUSRÓL

*Edmund Burke: Filozófiai vizsgálódás a fenségesről
és a szépről való ideáink eredetét illetően*

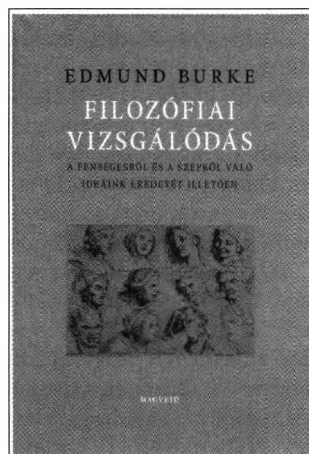
Edmund Burke híres filozófiai vizsgálódásának első kiadása bő két és fél évszázada látott napvilágot, és azóta kulturális és esztétikai, sőt kritikai irányzatok, mozgalmak, áramlatok sokaságára gyakorolt jelentős hatást. Ennélfogva a kortárs közönségtől a sok nemzedékkel későbbi méltatókig és bírálókig bezárólag mindenki elmondhatta már róla a véleményét. S még ha lenne is olyan terület, ahol eredetinek tűnő megállapításokat tehetnénk, a gondos fordító a műhöz fűzött remek utószó révén ezeket is hatalma alá vonta, igen szűkre szabva a recenziens mozgásterét.

A jelen sorok írójának elsődleges feladatát nálánál sokkal jobban elvégezte már egy Oliver Goldsmith nevű ír polihisztor; a mű vázlatos értékelésében tehát az ő nyomdokait követem. A fordítás technikai kérdéseit, illetve a mű fogadtatását és jelentőségét kellő mélységben taglalja a már említett utószó, így e téren arra szorítkozom, hogy néhány korábbi fordítástörédék tekintetbevételével emeljem ki a kötet erőnyeit, illetve egyes számomra aggályos elemeit. Végül a kötet formai vonásait fogom szemügyre venni – itt számíthatunk a legtöbb újdonságra, s egyúttal a legtöbb kritikai észrevételre is.

Burke *Filozófiai vizsgálódásának* tartalmi jelentőségét jóformán a megjelenéssel egyidejűleg felfedezte művelt olvasóközönségének nagy része. Oliver Goldsmith igen pozitív hangvételű, konstruktív bírálatot írt róla, és még az esetleges hibáiról is azt feltételezte, hogy hozzájárulhatnak az igazság kutatásához (Goldsmith 355) – nem csoda, hogy Dr. Johnson „az igazi kritika mintapéldájának” nevezte a tárgyilagos, de jóindulatú recenziót (Goldsmith 345). E helyütt nem érdemes tartalmi kivonatát adni Burke egész értekezésének, ám Goldsmith kritikai könyvismertetőjének hatása tanulságos lehet, ha meg akarjuk érteni a szerző munkamódszerét, illetve gondolkodásának alakulását.

Goldsmith épp azt méltatja Burke-ben, amit Kant felrótt neki (Fogarasi 217): a „túl elvont spekuláció” csapdáját kikerülő empirista felfogást (Goldsmith 345). Pedig a téma néhez, viszonylag feltáratlan, és a szerző a bevett előfeltevések helyett „a maga partikuláris érzéseiből” indul ki (346) – megelégedezve a tapasztalati alapú pszichológia egyik alapvető metódusát. Goldsmithszel együtt dicsérhetjük a mű szakaszainak aprólékos és világos (tehát szép) elkülönítését és logikáját, ami nemcsak az olvasó, de a kutató életét is megkönnyíti, hiszen segíti az eligazodást a különféle kiadá-

*Fordította Fogarasi György
Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2008
229 oldal, 2990 Ft*

sok sűrű erdejében. Ám a szöveg legfontosabb erénye, hogy szétszálazza a művészet két gyakran összezagyvált fogalmát, hogy azoknak, akiknek „vállalt feladata befolyásolni a szenvedélyeket”, ne kelljen a vakszerencsére bízniuk, sikerrel járnak-e (346).

A *fenségesség* forrása Burke szerint a veszélyérzet, vagyis végső soron az önérdék és az önfenntartás elve. Ennélfogva nem is kötődik hozzá „pozitív vagy abszolút gyönyör” (Goldsmith 352). A *szépség* ezzel szemben „javarészt a testek minősége, mely az érzékek közbenjárásával mechanikusan fejt ki hatását az emberi elmére” (Burke 135; idézi Goldsmith 352). A fenséggel dichotómiát alkot, és Goldsmith Burke-olvasatában a következő jellemzőkkel írható le: „kicsi”; „sima”; „változatos részek alkotják”, amelyek „egymásba olvadnak”, és „nem szögletesek”; „finom”, nem sugall „feltűnő erőt”; „tisztá és ragyogó”, de nem vakító színek jellemzik (353).

Hogy a szépség miként ébreszthet a befogadóban gyönyörérzetet, kézenfekvőbb, mint a fenséges hatásmechanizmusa. Mivel a (testi) fájdalom és a rettenet „az idegek természetellenes feszültségének eltérő foka” (Goldsmith 354), Burke érvelését követve a hatásukat is fizikai alapon közelíthetjük meg. Miután az inaktivitás különféle testi bajokhoz vezet, a fizikai cselekvés révén ezek egy részét el lehet kerülni – mi több, a folyamat belső elégedettséggel is eltölti a cselekvőt. Ennek analógiájára: „ha a fájdalmat vagy rettenetet úgy módosítjuk, hogy a valóságban ne legyenek ártalmasak, képesek örömet szerezni, mivel arra szolgálnak, hogy mozgásba hozzák a gépezetet” (Goldsmith 354).

Itt az ipari forradalom és a gépesítés nyelvezetének alkalmazása mellett figyelemreméltó az esztétikai élvezet mechanisztikus felfogása is: a szép hatása a fenséggel ellentétes úton, „az idegrendszer univerzális elernyedéséből” jön létre (354–355). A (többek között) orvosi képzettségű Goldsmith azonban épp ezen a területen figyel fel egy látszólagos ellentmondásra: míg a sötétség fenséges hatását a pupilla szűkülésének és tágulásának elve alapján boncolgatva Burke (175–177) azt állítja, hogy „a nagy sötétség folytán szemünk [írisze] annyira összehúzódhat, hogy az őt alkotó idegek természetes tónusukat meghaladó megerőltetésnek lesznek kitéve, s ez fájdalomérzetet kelt” (176), addig Goldsmith rámutat, hogy a sötétben éppen hogy elernyednek az izmok, tehát a fenséges hatás esetében nem fájdalmas testi feszültség, hanem kellemes ernyedtség kíséri (354). Valószínűbb tehát, hogy ilyen esetben inkább a pszichikai veszélyérzettel kell számolnunk, amely az érzékek „megfosztatásából” (Burke 84) és a fizikai reakciók ellentmondásosságából adódik, amint azt – kissé talán meghökkentő asszociáció útján – Hobo egyik, a rettenetet kiválóan megragadó párverséssel érzékeltethetjük: „Bujdosó menekül, recsegnek az ágak, / Táguló szemében ott szűkül az állat.” Jellemző, hogy az etológia újabb keletű felismerései helyreigazítják Burke vélt tévedését, ám az alapvető filozófiai kérdésfeltevését helybenhagyják.

A magyar kiadás, amely James T. Boulton 1958-as kritikai szövegéből készült, egyik erénye, hogy nyomon követhetjük, Goldsmith visszacsatolása miként hatott Burke-re. A második kiadás (1759) kiegészítéseit a lefordított szövegben is feltüntetett < zárójelek > segítenek összefüggéseiben látni az értekezést, annak dialektikus vonásaival együtt. Burke ebben a konkrét esetben Goldsmith fenti kifogását illeti viszontváltással, de a többi hasonló betoldás is roppant tanulságos. A kritikák hatására beiktatott, az ízlést definiáló bevezetés pedig önmagában, az értekezés öt részétől elválasztva is értékes olvasmány lehet, és megint csak jól illusztrálja Burke (ön)kritikus módszerét.

Ugyanez az önkritikus megközelítés jellemző Fogarasi György fordítói munkájára is. Saját bevallása szerint a következetesség volt a vezérelve, akár a szavak „kerékbetörésének” árán is (222). Persze a kései Burke felhatalmazást ad erre, hiszen a *Töprengések a francia forradalomról* keretein belül maga is feszegeti a nyelvi közlés határait, és a cél – a forradalom lélektani hatásainak érzékeltetése – érdekében „nyelvtani pontatlanságokkal, ritka választékos szavakkal, extravagáns metaforákkal, nyelvi újításokkal, áramló trópusokkal” él (Benkő 45). És a magyar fordításra nem is lehet semmi panasz: egyszerre olvasható

úgy, mint egy eredeti, és úgy, mint az eredeti (Reiss 14), s ez esetben az utóbbi dicséret a fontosabb. A szóhasználat egységes, és az esetek többségében jól ötvözi az intuíción és a konvenciót: az erő (*power*), a fájdalom (*pain*), a rettenet (*terror*), a borzalom (*horror*), az együttérzés (*sympathy*) és társaik gömbölydeden simulnak bele úgy a szövegkörnyezetbe, mint a fordítói kánonba, és az olvasó nagyon hamar eljut odáig, hogy az egyes terminusoknál ne keresse gyanakodva az angol eredetét.

Nem tudni, mekkora része van ebben a fordítóval tökéletes párost alkotó lektor-szerkesztő Péti Miklósnak (feltehetően nem kicsi), de nem is nagyon számít. Hiszen a szöveg következetes, és ez még arra a kulcsproblémára is igaz, amelynek megoldásáról a fordító maga ismeri el, hogy igen ingatag alapokon nyugszik. A recenzensnek nincs persze nehéz dolga, hogy az utószóból kiragadjon, és intón a magasba emelje a bűnjelet: Fogarasi következetesen a közelmúlt konvencióival ellentétesen fordítja a *pleasure* és a *delight* kifejezéseket. Az éles szemű olvasó a Goldsmith-idézeteimből már észlelhette, hogy jómagam nem tartom szerencsésnek e változtatást, sem szövegkritikai, sem pedig intuitív szempontból, és ezért Fogarasival ellentétesen használtam az „öröm” és a „gyönyör” szavakat. Álláspontomat két dologgal támasztanám alá.

Az egyiket nem is lehetne pontosabban megfogalmazni, mint teszi maga a fordító: „A terminológiai zavarok elkerülése végett természetesen kívánatos lett volna átvenni a Locke-fordításban alkalmazott megoldást”, vagyis a *pleasure* „gyönyörként” és a *delight* „örömként” való fordítását (221). Számomra nem nyilvánvaló, hogy ez miért ne lenne lehetséges, illetve mi az a „sajátos kontextus”, ami nem teszi lehetővé e választást. A másik, az előzővel összefüggő szempontom az, hogy intuitíve az „öröm” szó – már csak az „örül valaminek” külső motiváltságából adódóan is – jobban megfelel például a valamely veszélyből való kimenekülés miatti érzelemnek, semmint a „gyönyör”.

További kommentár helyett inkább idézek egy rövid szakaszt az I. rész VII. fejezetéből, amely jelentőségénél fogva Péter Ágnes szemelvényes fordításában is olvasható. (Egyébként Benkő Krisztián [53] is „örömtelinek” fordítja a *delightful* kifejezést ugyanebben a passzusban. Mivel azonban az ő tanulmánya meglehetősen esetleges saját fordításokat tartalmaz, annak ellenére sem alkalmas kontrollszövegnek, hogy többször utal Fogarasi György technikai javaslataira.) Terminológiai szempontból, úgy vélem, az alábbi szövegrészlet Péter Ágnes-féle fordítása is nyomós érv amellet, hogy igenis átvehető, sőt talán természetesebb az új Locke-fordítás szóhasználata.

„Amikor a veszély vagy a fájdalom túl közlelről érint bennünket, semmiféle gyönyörérzetet nem képes kiváltani, egyszerűen csak rettenetes; bizonyos távolságból és bizonyos változással azonban már gyönyörködtethetnek, sőt gyönyörködtetnek is, ahogy ezt nap mint nap meg is tapasztaljuk.” (Fogarasi 45)

„Ha a veszély vagy a fájdalom túl mélyre hat, semmi örömet nem képes adni, csupán csak rémületet kelt; bizonyos távolságból s bizonyos módosulásokon át szemlélve azonban, nyújthat örömrzetet is, és nyújt is, ahogy naponta tapasztaljuk.” (Péter 57)

Úgy tűnik nekem, hogy a fordító e döntésére *mutatis mutandis* igaz Goldsmith velős megállapítása: „Néha még a legeminensebb filozófusok is az újdonságot, nem pedig az igazságot választották vezetőjüknek; és úgy rombolták le elődeik hipotéziseit, hogy a magukét nem tudták megalapozni.” Ám a következő mondat helyre is teszi a kárörvendő kritikust: „Valóban gyakran megesik, hogy miközben egy ilyen filozófus alkotásait olvasunk, noha elítéljük az érvelőt, az írónak csodálattal adózunk” (346). Merthogy Fogarasi György fordítása valóban méltó a tiszteletre, úgy a vállalkozás időszerűsége, mint a fordítás kiváló minősége okán.

Ezzel magyarázható, hogy Burke műve a mai magyar nyelven éppoly modernnek hat, mint az eredeti szöveg kétszázötven évvel ezelőtt. Ha lehet *post festum*, a 21. század perspektívájából ilyen anakronisztikus megállapítást tenni, rengeteg ponton megelőlegezi az angol és európai romantika különböző ágainak eszmevilágát – jól érzékelteti ezt, hogy részletei milyen szépen belesimulnak az *Angol romantika* esszékötetébe. Érvelése és példaanyaga (poszt)klasszikus és (pre)romantikus egyszerre, politizáltsága és polarizáltsága pedig együtt magyarázza meg, hogy az utóbbi években-évtizedekben miért emelkedett ki ismét a „königsbergi bölcs” árnyékából.

Sajnálatos, hogy – egyedüli komoly kifogás gyanánt – a kötet kiállítása kevésbé méltó a dokumentum jelentőségéhez. A tördelés olyannyira a közönséges rutinmunka benyomását kelti, hogy a 86. oldal alján még egy otromba hiba is ott maradt minden korrektúra-fázis után. A görög versek kínos latin betűs átírása helyett is sokkal elegánsabb és tetszetőbb lett volna a klasszikus tipográfiai hagyományokat követve megőrizni az eredeti betűzést (173, 208). Ami pedig a kötet borítóját illeti, az sem nem szép, sem nem fenséges, és még az sem menti, hogy az illusztráció bármely szemmel látható, közvetlen összefüggésben állna a *Vizsgálódás* tartalmával.

Jelen esetben talán mégis mondhatjuk azt, hogy ez a mű úgysem a csinos borítójával vagy az egzotikus illusztrációival fogja a szíves olvasó figyelmét felkelteni. Bár kifogásnak ez kevés, magyarázatnak pedig kissé gyöngye, *örüljünk* annak, ami van, és hogy végre *van*: egy hiánypótló, alapos, korszerű jegyzetanyaggal bőven ellátott, konzekvens és teljes magyar fordítás azon mű nyomán, amely hiányzó „láncszem” gyanánt végre a magyar nyelvű olvasóközönség számára is kapcsolatot létesít Locke és Kant munkássága között (Fogarasi 217–218).

Hivatkozások

- Benkő Krisztián: „Az együttérzés retorikája” (Edmund Burke), in: *Forradalom és retorika. Tanulmányok az angol romantikáról*, Gárdos Bálint és Péter Ágnes (szerk.), L’Harmattan & Ninewells Alapítvány, Budapest, 2008. 43–74.
- Burke, Edmund: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, Fogarasi György (ford.), Magvető, Budapest, 2008.
- Burke, Edmund: „Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való fogalmunk eredetéről. Részletek”, Péter Ágnes (ford.), in: *Angol romantika*, Péter Ágnes (vál. és szerk.), Kijárat Kiadó, Budapest, 2003. 57–64.
- Fogarasi György: „Fordítói utószó”, in: Edmund Burke: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, Fogarasi György (ford.), Magvető Kiadó, Budapest, 2008. 217–223.
- Goldsmith, Oliver: „Burke on the Sublime and Beautiful”, in: *The Miscellaneous Works of Oliver Goldsmith*, James Prior (szerk.), John Murray, London, 1837. IV.345–355.
- Reiss, Katharina: *Translation Criticism: The Potentials and Limitations*, Erroll F. Rhodes (ford.), St. Jerome Publishing & American Bible Society, Manchester & New York, 2000.

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Pécsi Országos Színházi Találkozó 2009

- TOMPA ANDREA: Ahol csak a könnyű dolgok maradtak 625
STUBER ANDREA: Színe és visszája (*Az évadról, személyesen*) 631
TÖRŐCSIK MARI Pélyről (*Törőcsik Marival beszélget Bérczes László*) 636
JÁKFALVI MAGDOLNA: Rekompontált jelen (*Kovács Krisztina –
Bereményi Géza: Apacsok*) 646
MIHÁLKA RÉKA: A szubjektum ereklyéi (*Tolnai Ottó tárgyiassága
drámáinak tükrében*) 651
BÉRCZES LÁSZLÓ: Fenn, a diófán (*Tompa Andrea beszélgetése*) 662

*

- SZŰCS KATALIN ÁGNES: Vendégrendezők (*Arthur Miller: Istenítélet;
Egressy Zoltán: Portugál – Pécsi Nemzeti Színház*) 671
SERESS ÁKOS: Jegyirodai huszerett (*Parti Nagy Lajos: Ibusár –
Megállóhely – Pécsi Harmadik Színház*) 677
WEISS JÁNOS: Útban a kísérleti színház felé (*A Janus Egyetemi Színház
három előadásáról*) 681

*

- LÁSZLÓ EMESE: Ahol mindenki mindenkinek megvolt (*Térey János:
Asztalizene*) 690
NAGY ANDRÁS: „Müller Péter újabb tanításai” (*P. Müller Péter:
Hamlettől a Hamletgépig*) 694
EGRESSY ZOLTÁN: A konfliktus egy döntéssel kezdődik (*Egri Lajos:
A drámaírás művészete*) 701
P. MÜLLER PÉTER: Tanuljunk színészetet! (*Robert Cohen:
A színész mesterség alapjai*) 707

*

- RADNÓTI ZSUZSA: Tetűtetűd és Lägeroperett (*Lackfi János drámája
elé*) 710

MELLÉKLET

GERMAINE TILLION – LACKFI JÁNOS: Lägeroperett

2009

JÚNIUS

KÉPEK

A fényképek adatai a képaláírásokon olvashatók.

TÓTH LÁSZLÓ: 670, 674, 676, 680

SIMARA LÁSZLÓ: 682

KOMJÁTHY MÁTÉ: 684

INHOF LÁSZLÓ: 686

*Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.*

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSE: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben**: SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán**: Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon**: Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron**: Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon**: Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban**: Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden**: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magister Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrassy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

6. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

Lászlóffy Aladár (1937–2009)

2009. április 19-én elhunyt Lászlóffy Aladár Kossuth-díjas költő, író, műfordító. Tordán született, 1962-től 1969-ig a *Napsugár* gyermeklap szerkesztője, 1982-től a *Helikon* (*Utunk*) című kolozsvári folyóirat szerkesztője, a *Korunk* munkatársa volt. Budapesten a Magyar Örmény Katolikus Lelkészség kápolnájában április 25-én búcsúztak tőle tisztelői. Örök nyugalomra Kolozsváron a Házsongárdi Temetőben helyezik.

Kisbali László (1954–2009)

2009. május 7-én elhunyt Kisbali László filozófiatörténész, esztéta. A számos fontos esztétikatörténeti, filozófiatörténeti és művelődéstörténeti publikáció és fordítás szerzője. Előbb a pécsi Janus Pannónius Tudományegyetem esztétika szakának neves tanáregyénisége volt, később a Magyar Iparművészeti Egyetemen, utóbb Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen tanított. 2009. május 14-én az Óbudai temetőben helyezték örök nyugalomra.

AZ I. PÉCSI IRODALMI FESZTIVÁLT rendezte meg a Művészetek és Irodalom Háza és a *Jelenkor* folyóirat Pécssett, május 12. és 15. között a pécsi Sétatéren, a Színház téren, a Trafik kávézóban és a Művészetek és Irodalom Házában.

A délutáni programokon gyermekeknek szóló műveikből olvasott fel a Sétatéren Lackfi János, Tóth Krisztina, Darvasi László és Kukorelly Endre. Lázár Ervin emlékét idézte meg Greccsó Krisztián és Darvasi László. Beszélgetés és felolvasás keretében bemutatkozott két fiatal szerző, Dunajcsik Mátyás költő, író, műfordító és Szvoren Edina író, Keresztesi József kritikus moderálásával.

A szabadtéri helyszíneken az *Árnyékszínház* és a *Vörös Hold Színház* művészei, továbbá Czéh Dániel, Füsti Molnár Éva, Juhász Mátyás, Köles Ferenc, Létay Dóra és Lipics Zsolt színművészek adták elő klasszikus és kortárs magyar költők verseit.

A fesztiválon Burger Barna *Íróportrék*, valamint az *Írók mezben* című fotósorozatát is megtekinthették az érdeklődők a Művészetek és Irodalom Házában.

A rendezvényt sorozat keretében Kőrösi Zoltán *Szerelmes évek* (*gyávaság*) és Csaplár Vilmos *Hitler lánya* című új kötetét is bemutatták, a szerzőkkel Ágoston Zoltán, a *Jelenkor* főszerkesztője, és Mészáros Sándor, a *Kalligram* főszerkesztője beszélgettek. Esterházy Pétert felolvasóestjén a *Semmi művészet* című regénye kapcsán Ágoston Zoltán kérdezte.

Bezeczky Gábor *Irodalomtörténet a senki földjén* című könyvéről szóló kerekasztal-beszélgetésen vett részt a szerző, Bezeczky Gábor, valamint a kötet kritikusai, Havasréti József és Sári B. László, a moderátor Szolláth Dávid, a *Jelenkor* szerkesztője volt. A fesztiválon bemutatták Sz. Koncz István pécsi tudósokkal készült, *Fele játék, fele gyötrellem* című interjúkötetét.

Az esti programokon a Trafik kávézóban Konrád Györggyel, Parti Nagy Lajossal és Háy Jánossal találkozhatott a közönség Ágoston Zoltán és Keresztesi József kritikus vezetésével.

A négynapos fesztivált a pécsi Neofolk zenekar koncertje zárta a Sétatéren, a Kioszk teraszán.

*

A REVIEW WITHIN REVIEW című nemzetközi folyóirat-találkozót rendezte meg immár harmadik alkalommal a *Jelenkor* szerkesztősége Pécssett, május 14–15. között a Művészetek és Irodalom Házában. A találkozón előadást tartott Ladányi István, Medve A. Zoltán, Szolláth Dávid és Thomka Beáta irodalomtörténész. A szerkesztők, Stanka Repar és Primož Repar bemutatták a ljubljana *Apokalipsa* című folyóiratot, a közönség megismerkedhetett az aradi ARCA, valamint a horvát *Quorum* című folyóirattal is, melyet Miroslav Mićanović és Branko Čegec szerkesztők képviseltek. A 'haiku' köré szerveződő irodalmi esten Bertók László, Kukorelly Endre és Tomislav Marotić olvasták fel a műfajban született verseiket.

*

A PÉCSI ORSZÁGOS SZÍNHÁZI TALÁLKOZÓT immár kilencedik alkalommal rendezik meg Pécssett, június 4. és 13. között. Ebből az alkalomból folyóiratunk ismét színházi tematikus számmal jelentkezett, melynek bemutatója június 10-én 17 órakor lesz a Művészetek és Irodalom Háza Fülep Lajos termében. A júniusi *Jelenkor* dráma-melléklete Lackfi János *Lágeroperettje* áll a beszélgetés középpontjában, melynek résztvevői: Radnóti Zsuzsa dramaturg, Lackfi János író, költő, műfordító és Vári György irodalomtörténész, a moderátor Szolláth Dávid, a *Jelenkor* szerkesztője.

T O M P A A N D R E A

AHOL CSAK A KÖNNYŰ DOLGOK MARADTAK

Talán kissé sok a könnyű és a szórakoztató ebben a szezonban. Nincs okunk bizakodni. Mintha egyre nagyobb teret követelne a szórakoztató színház, aminek egyik vagy tán legfőbb oka, hogy most, válság idején a néző veszélybe került, elkezdett fogyni. Lehet, hogy tényleg megindult az az átrendeződés, amiről már oly régóta beszéltünk, és amitől félünk: az örökéletűnek hitt négy és félmillió nézőszám lassan apadni kezd. A nézőt pedig mindenáron meg kéne tartani, és sokkal biztosabbra lehet menni a szórakoztató műfajjal, mint a komoly-drámaival. De nem csak a tragédia – ami alig íródik és alig látható –, hanem bármilyen „problematizáló” színház is veszélybe került, aki ilyesmit színre állít, azt kockáztatja, hogy a nézők elfordulnak tőle, elutasítják. Alig néhány színház teheti meg, hogy nem – vagy nem így – keresi a néző kegyét; leginkább róluk lesz szó alább. A dráma is könnyebbé, felületesebbé, tét nélkülivé vált. A társadalom- vagy valóságkritikai szellem gyakran ott is hiányzik a színrevitelben, ahol pedig a mű lehetőséget adna rá; a példákat végtelen hosszan sorolhatnánk, de csak kettőt említenék: az egyébként színvonalas, de talán mégiscsak túl könnyű *Barbárok* a Katona József Színházban és a gyenge *Solness építőmestert* a Radnóti Miklós Színházban.

Ez a, nevezzük így: színházi optimizmus, a szórakoztatásba való menekülés a hanyatló, önvizsgálatra képtelen társadalmak sajátja, ahogy ezt negatív Nietzsche a tragédiáról kifejti: tragédia ott lehetséges, ahol az erős, önmagával szembesülni képes kultúra éppen virágzik; „az optimizmus győzelme, az uralkodóvá vált ésszerűség (...): nem lehet-e éppen ez a lanyhuló erő, a közlegő öregedés, a fiziológiai kimerülés tünete?” – írja *A tragédia születésében*. A magyar színház e pillanatban nem *tükrözi* a reflexiómentes, önmagán gondolkodni és saját betegségeit elemezni képtelen társadalmat, hanem mindennek maga is aktív részese, elkövetője és áldozata.

A sok tucat estén, melyet színházban töltöttem,* alig néhányszor érzékelttem, hogy hol, milyen országban és időben vagyok, milyen annak a világnak a közérzete, lelkiisme-

* E dolgozat megírása pillanatáig az évadban kb. 140 előadást láttam, amelynek tetemes része budapesti, talán negyede külföldi vendégjáték vagy fesztivál, és sajnos elenyészően kevés vidéki és határon túli produkció.

rete, moralitása, ami e műveket létrehozta. Ezt a kérdést inkább külföldön szokta az ember feltenni magának, *kívülről jőve*, mert olyankor inkább keressük a hely és a színházi kultúra összefüggéseit. Mindegy, hogy antik drámát vagy kortársat látunk, a *jelenidejűség* vagy inkább az egyidejűség ritka élmény erre felé. Nyíregyházán a *Tizenkét dühös embert* nézve (Koltai M. Gábor rendezése) meglepődünk azon, ami természetes kellene, hogy legyen: a színpadon egy roma fiú tárgyalása folyik, a tizenkét dühös az ő „bűnösségéről” vagy „ártatlanságáról” fog dönten. Az esküdtek között felszikkrik az előítélet és az idegengyűlölet, felbuzog az összes társadalmi frusztráció. Még ha nem is megy *elég* messzire, nem is *elég* radikális ez a produkció (a nők kihagyása az esküdtek sorából pedig egyenesen súlyos hiba), de kérdésfelvetése pontos: ma az apját megölő cigány fiú lehet a dráma motorja. A kortárs magyar színházban egyetlen cigány témájú darab vagy előadás sincs, ez talán elgondolkodtató, hisz olyan országban élünk, ahol a velük szembeni gyűlölet elképesztő méreteket öltött, mindennapi tapasztalattá vált. Színházi kultúránk mint ha nem élne együtt vagy benne a világban, hanem maga kreálta könnyűszerkezetes, problémamentes valóságokba zárkózik. Vajon minek kell történnie, hogy e társadalmi kérdések felszínre avagy színpadra kerüljenek?

Szimptomatikus, hogy a „problematizáló” – és főleg az úgynevezett intellektuális – előadások szinte alig találkoznak a közönség (és olykor akár a kritika) nyitottságával, kíváncsiságával, befogadói érzékenységével, majd hogyan észrevétlenül eltűnnek, és gyakran csak az adott színház erőfeszítésén múlik, hogy repertoáron maradhatnak. Példákat most a Katonából hozok, amelynek a legizgalmasabb előadása, a tavalyi évad végén bemutatott a *Néger és a kutyák harca* (Bernard-Marie Koltès darabja Zsótér Sándor rendezésében) nem került sem a kritika, sem a közönség érdeklődésének körébe. Intellektuális kihívás, szellemi élmény, amelyet kevés más társulat tudna így előadni (Fekete Ernő, Keresztes Tamás, Hajduk Károly és Tóth Anita kiváló négyese, az utóbbi teljesen új szerepkörben): gondolkodás a másságról és a másikról, előítéletről, arról az idegenségről és elnyomásról, amely bennünk van, amelyet gyakorolunk. Tiszta, gazdag színházi nyelven fogalmaz, minden ideológiától mentesen, felnőttként és gondolkodó lényként kezelve a nézőt. A Zsámbéki Gábor rendezte Edward Bond-mű, a *Kétezerhetvenhét* olyan utópisztikus-egzisztenciális dráma, amely alig találkozik a közönséggel. A remek és szórakoztató(!) dokumentarista játék, a „rombolni nem színházat építeni szívesen” egyértelműen a szakmának szól, jelen színházi állapotainkról készült pittoreszk kép – ám éppen a szakmát nem érdekli. Az Ascher Tamás rendezte *Éhség* a Katona József Színház Kamrájában éppen az egzisztenciális drámát nem, csupán a történetet tudja megragadni; Vinnai András *Vakond* című előadása pedig inkább valami szórakoztató és azonnal felejthető blöffhöz hasonlít, üres és vicces, ironizálja önmagát, mint minden blöff mostanában. De említhetnénk a Nemzeti A *parkját is, ezt a „nehéz”* Botho Strauss-darabot, amelyet az általam látott estén a közönség hideglelősen utasított el. Koltès, Bond, Strauss: súlyos kortárs vagy inkább modern-klasszikus szerzők, valóságkritikai szemlélettel. Nem kellene e tájakon. Ugyanakkor a Vígszínházban – amelynek az évadegyenesen igen gyenge – szinte szétszedik a színházat: tömve a nézőtér az *Augusztus Oklahomában* félbulvár darabon, amelyben valóságkritika egy fikarcnyi sincs, a történet pereg csupán, jól (a Víg állóvizéhez képest legalább pereg, vannak benne helyzetek és alakítások) és rosszul (mert ezen a „helyi értéken” azért nem tud túlmutatni).

Valami még érzékelhető éppen most, abban a szezonban, amikor megszületett a színházi törvény. A független terület, a kísérletezőbb, kockázatvállalóbb, ezért akár bukni is képes, egyáltalán nem a tutira és a bevált sikerekre építő színház – ilyen persze nem csak a független társulatok között lehetséges, de ott markánsabban van jelen ez a törekvés – alig boldogul: ott is beköszöntött a bemutatókényszer, miközben az egyes darabokat nem lehet hosszabb ideig, nagyobb szériában játszani, mert nincs hely és pénz rá. A közönség eltűnése pedig először éppen a kísérletezőbb kategóriában, befogadó színházakban és

nem a repertoárrendszerben működő teátrumokban érzékelhető. Döbbenet nézem Horváth Csaba ígéretes, hibáktól nem mentes, de igen gazdag koreográfiáját, az *Isteni vidéket*, amelynek második előadásán körülbelül hatvan ember ül a Trafó hatalmas nézőterén. Ha tovább játszanák, az előadásnak esélye lenne beérni, megmunkálódni, felnőni; így ez valószínűleg elmarad. Ahogy hosszú, nehéz, de pontos munkával megépül a könnyűszerkezetes ház a *Kalevalában* (szintén Horváth Csaba koreográfiája, Szálinger Balázs szövege), ahogy minden emberi erőfeszítés és alkotás egy gyorsan – színházi értelemben lassan – összerakható házban érik be: ennyik vagyunk. Csodás metaforája ez a kortárs létezésnek. De – teszi fel a kérdést Szálinger/Horváth – „Lehet tájnak nevezni ezt a... helyszínt, / Ahol csak a könnyű dolgok maradtak?” Mintha egész színházi valóságunkról beszélne.

Kérdezhetjük azonban, kinek kell ez? És hányszor tudják majd eljátszani? Mekkora közönséghez jut el? (Remek, hogy a POSZT-ra igen!) És vajon ha a Nemzeti Színház nem veszi meg a Krétakör-Trafó koprodukcióját, *A jég* című előadást – ma létezne? (Írom ezt éppen én, aki az előadás keletkezésekor súlyos vitába szálltam a produkcióval, ám fontosságát nem vitatom.) De nézőhiány érzékelhető a külföldi vendégjátékok kapcsán is. (Nem a Tavaszi Fesztiválon, az egy működő struktúra.) Az évad biztosan legnagyobb vendégjátékára gondolok, *A csend hangjai* című, Alvis Hermanis rendezte produkcióra, amit a Bárka Fesztivál hozott el, nehéz megtölteni kétszer ezt a (kis) házat; három és fél óra, szó nélkül, de úgy tűnik, ez is túl nehéz. A Nemzetinek ha nincs is közönséggondja repertoárelőadásaival, de amikor egy külföldi darabot hoz, mint a remek holland *Premiert* a Holland Fesztivál keretében, már bajban van.

Újranézzük a Katonában az *Ivanovot*, Ascher Tamás nagyszerű előadását, ezt a tömör és vidám értelmiségi kiábrándultságot: öt éve van színpadon, bejárta a világot, megizmosodott külföldi sikereitől, elhitte (megérdemelt és valós) nagyságát. Mi kell ehhez, a jó előadáson kívül? Jól működő üzem, karbantartott előadás (a rendező vigyázó szeme ezt a sokadik előadást is nézi). Ez is az évad része.

Milyen érték tud hosszú távon fennmaradni? Az, ami biztos háttérrel bír: a *Made in China* – még ha nem is jelentős produkció, az ex-Krétakörös, Vígbe szerződött Láng Anamária előadása – fenn tud maradni, mert befogadja a Víg Színház. De hányszor tud menni a nagyszerű *Fédra Fitness*, a KoMa produkciója? Ezt semmiféle „házba” nem lehetne bevinni, ennek megvan a maga helyszíne, egy fitnessterem bárhol a világon, ha bírja bérleti díjjal. Még ha a független területen a legmagasabbak is a jegyárak – érezhető és logikus változás ez is –, lényegi változást nem hoz, mert szinte alig van független produkció, ami száznál több nézőnek készülne. Ebben az évadban érzékeljük a leginkább, hogy egy független előadást gyorsan meg kell nézni, *amíg van*.

És fenn tud-e maradni a *Frankenstein*, ez a Bárka Színház által létrehozott, de valójában független produkció? Vagy csak külföldön fogják játszani, mert annyira drága? És vajon tovább tud-e lépni a máshonnan verbuvált színészekkel dolgozó TÁP, az alternatív szórakoztatás elkötelezettje, vagy ennyi marad: jópofa éjfél-i hakti produkciók, azonban fajsúlyos bemutatók nélkül: sem próbapénz, sem működési költség.

Átrendeződés érzékelhető a budapesti színházi szcénában. Négy jelentős nagyszínház van most itt: a Nemzeti Színház, az Örkény István Színház, a Katona József Színház és az Operaház. Három ebből új, vagy éppen most beérő művészeti vezetést tud magáénak. Az Örkény, a Nemzeti és az Operaház saját történetében fordulatot hozott. Az Örkény a legjobb formáját mutatja, amióta megalakult, társulata erős, magabiztos, egységes, két jelentős bemutatója az évadban, *A hülyéje* és a *Jógyerekek képeskönyve* – fergeteges komédiák (előbbi Mácsai Pál, utóbbi Ascher Tamás rendezése). Az Örkény mintha a szórakoztató polgári művészszínház fogalmait gyúrná össze és húzná magára; nyilván e pillanatban ott erős közönségépítés is folyik, és a várt-vágyott leválás előkészítése a „nagy” Madáchról, az anyaszínházról, ami még mindig nem történt meg. Az Örkény 2004-ben

váltott művészeti vezetést: mostani „beérése” azt mutatja, hogy az igazi programváltáshoz, új közönség és művészeti gondolkodás felépítéséhez egy teljes igazgatói ciklus és öt év kell. A kezdeti radikálizmust – amikor még sokkal kockázatosabb előadásokkal próbálták gyors ütemben kiszélesíteni a régi bulvárszínházat – most felváltotta egy tudatosabb, úgymond nézőbarátabb program.

A Nemzeti még csak egy éve tudja magáénak az új igazgatót, de a változás látványos: az Alföldi Róbert vezette intézmény nyomban felkerült a színházi térképre. Alföldi fiatal társulati tagokat szerzöttetett és radikális programot hirdetett – indulásakor áthozta a Trafóból a Krétakör *A jegét*, és meghívta Kolozsvárról Andrei Serban *Ványa bácsiját*. Új bemutatóival arra is törekszik, hogy szélesebb közönségnek játsszon, klasszikusokat, könnyebb műfajt is (nekik szól a *János vitéz*). Az új szellem azonban főleg egy társadalmilag érzékeny, a jelenvaló világra fogékony gondolkodás meghonosítása ebben a házban, ami felépülése óta idegen volt tőle. Az évad bemutatói között több fontos előadás is van: *Oresztész*, *A park*, *Atália* (a *Pokoli dísznótor* sikerületlen). Valló Péter *Atáliája* a legjobb Valóló-rendezés, amit az elmúlt években láthattunk (még ha a francia klasszikus túlságosan művi, „zsidó” darabbá és így távoli problematikává vált is). Maga Alföldi rendezőként három előadásban mutatkozott meg, érett, komoly teljesítményt nyújtva. (Alföldi visszahozza színészként Stohl András, két darabban is.) *A park* friss darab és szemlélet, ha nem is radikális, de arról beszél, amiről színházaink oly ritkán: a középosztályi mentalitásról, kritikai hangon.

Az Alföldi-féle *Oresztész* az operaházi, Kovalik Balázs rendezte nagyszerű *Fidelió*val rokonítható: mindkettő az átlagembert, a tömeget tematizálja, azt a közt, amiben a közönségnek legkönnyebb meglátnia magát, amihez köze van. E két nagyszínház – vélhetőleg Budapest leggazdagabb teátrumai – nem operai és nemzetis gazdagságukkal hivatkoznak, nem az *haute couture* és a design nagyszerűségével, nem szerelmesednek bele a pazar díszleteikbe, hanem új, bátor esztétikát hoznak.

Nevezzük ezt turkáló-esztétikának. A színpadra állított tömeg pedig nem az *haute volée*, az elit, hanem az istenadta nép. Az *Oresztész* színpadát hatalmas mennyiségű egyszerű, mindennapi ruha borítja – mintha tömeglázadás vagy háborús állapotok nyomai lennének, valami segélyszervezet odahányt támogatása, amely a kórust is jelzi; alig lehet benne lépkedni, a kényeskedő Heléné botorkál is bennük. Ilyen ruhát visel *Oresztész* is és a kar. A *Fidelio* remek kórusa pedig egyszerű, színes pólót, nadrágot-szoknyát hord, mintha ők is fillérekből, turkálóból öltöztek volna. Hogy aztán ez a kórus az előadás végére igazi meglepetést tartogasson, a színes pólók összerendeződjenek és szívárványszínű zászlót formáljanak; az egyenlőség (a meleg mozgalom szívárványszínű) zászlaját emelve magasra. Kovalik rendezésének nagyszerűsége a (realista) emberi tartalmak és a (szimbolikus) képi asszociációk egyidejű működtetése, igazi kortárs színház. Újranézem az előző évad *Elektróját* (szintén Kovalik rendezése), ugyanez az egyszerűség, az értelmesség tisztasága, a tömeg mai szerepének végig gondolása. Új, nagyszerű, fergeteges vídám *Xerxésze* eleven, kortárs színházként gondolja el a barokk zenét, minden idegszálával a jelenhez kötődik, kulturális rétegeit akár csak felsorolni is szűk a hely. (Azonban ugyancsak operaházi produkció a rendkívül gyenge, már-már kínos színészi játékot és rendezői koncepciótlanságot tükröző *Mahagony város*, Szikora János újabb rossz rendezése az évadban; a Tháliában megy.)

Ez a turkáló-esztétika, vagy *junk culture* szemben áll a kapitalista realizmussal – talán meghonosítható e kifejezés színházi terminusként is; ez az eredetileg orosz építészeti szakszó az újjgazdag, de a sztálini szocreál stílust másoló, elsősorban moszkvai építészeti írja le. Ez az esztétikai fordulat azt jelzi, hogy a nagy, gazdag színházak nem abban különböznek (szerencsére) a kicsiktől és/vagy szegényektől, hogy hány millió forintot díszletet/jelmezt tudnak felvonultatni (a Nemzeti előző érája meglehetősen pazarló volt e

szempontból). A *kapitalista realizmus* jól látható a mai magyar színpadon: pazar belső teretek, szalonok, benne design-bútorok, *haute couture* (azaz „magas szabászat”, magas színvonalú, egyedi divatcikkek) és hozzá az egész „hótvölé”: a társadalom krémje, régi idők polgárai és régi idők színházi játéktípusa. Amely kapitalista realizmus természetesen nem reflektál magára, saját gazdagságára; látni ilyen bőven: az évad egyik leggyengébb előadásában, a *Vörös és feketében* a Vígszínházban vagy a szintén meglehetősen üres *A velenicei kalmárban* a Centrálban, és a Radnóti több előadásában, ahol nagyjából minden szalonban játszódik. A Zsótér féle *Vassza Zselezsnovában* (Nemzeti) Vassza úgynevezett MBT márkájú cipőben jár, ebben a kerek talpú, méregdrága trendi luxusszállbeliben: ez az előadás a kivétel, szinte ez az egyetlen kortárs referencia, ami a gazdagságot illeti, mindennütt múltba fordulást látunk. Gyakran ez a reflektálatlan és felesleges gazdagság nem is annyira talmi, mint valóságos csillogás, a gondolatlanság és koncepciótlanság burka, az öncélú gyönyörködtetés, a múltba révedő nosztalgiáé, a magas társadalmi pozíciók utáni vágyakozásé. Az Örkény szórakoztató darabjai például minimalista közegben, ha nem is szegényen, de sallangmentesen vezetik elő ezt a játékot; a Katona egyetlen „gazdag” küllemű előadása *A karnevál utolsó éjszakája*, ahol azonban éppen a gazdagságra, a takácsok pazar szöveveire reflektálnak.

A Bárka produkciói közül – ahol hagyományosan a szegény színház mellett voksoltak – a *Piaf, Piaf* és a *Tengeren* címűek a fontosabb idei bemutatók; előbbi élvezetes zenés színházi est, különösebben fajsúlyos darab nélkül, az ír mű pedig öt férfiszínész nagyszerű összjátéka, akik közül főleg Mucsi Zoltán alakítása, jelenléte, személyisége erős.

A kolozsvári *Három nővér*, Tompa Gábor rendezése – mely nem szerepel a POSZT programjában, de nem is hiszem, hogy kellene – két UNITER-díjat is kapott, a legjobb előadásért és a legjobb rendezésért. Én magam egy közepszerű, ismert ötletekből összerakott, színészileg sem kiemelkedő előadást láttam. Félek, ez a dupla díj inkább félrevezeti, megtéveszti a társulatot, amely mostanában túlságosan sokszor, automatikusan kap jelest. Most kezd annak az ártalmas hatására megmutatkozni, hogy az erdélyi színházak kritikai vákuumban léteznek (román nyelvű és elenyésző magyarországi kritikai reflexió létezik csupán). E díjakhoz képest a kolozsvári színház idei munkái meglehetősen közepesek (nem csak a tavalyi *Ványához* és *Gianni Schicchi*hez mérve), a *III. Richárdot* is ideértve. Miközben ősszel jelentős nemzetközi fesztivált szervezett a kolozsvári színház, tavasszal pedig a sepsiszentgyörgyi – ilyen nagyszabású nemzetközi erdélyi évadra, bizton állíthatjuk, soha nem volt példa.

A legszebb kolozsvári produkció ebben az évadban Kakuts Ágnes *Árva élet* című monológja, egy csángó asszony textusa: Kakuts nagyszerű színészi tudással eltartja és mégis közel engedni magához a megrendítő asszonysorsot; semmi „trouville”, ahogy mondani szokták, csak egy asszony beszél egy másik asszony nevében, a legnagyobb külsődleges szegénység és emberi-színészi gazdagság találkozása ez.

A budapesti független területen – de van-e máshol? – a KoMa és a HoppArt előadásai hódítanak; nem mind és nem egyenletesen jók, de e két fiatal és életerős csapat valamennyi megmozdulása törekszik valamire, kap is kritikai és nézői figyelmet, érezni az éhséget, ahogy ezekre az új energiákat mozgósító előadásokra járunk. Jó közösségi események (a *Szörprájpárti* vagy a *Halálkemény* a HoppArttól), akár jelentős előadások is, mint a Tasnádi István rendezte-írta *Fédra Fitness* a KoMától. Óvakodjunk azonban attól, hogy az új megváltót, a poszt-Kréta kör korszak új sztárjait keressük, mert mi magunk fordítunk majd hátat nekik, vagy épp gyorsan rájuk ununk. Amit régtől tudunk, ismét nagyon élesen vetődik fel: ha e két, jelentős csapat mellé nem kerül támogató (próba- és játszóhely, komolyabb, hosszabb távon kiszámítható támogatás, infrastruktúra, működési feltételek), ez a fajta „itt-ott projektek” létmód korán megfojtja a megszülető értékeket, felmorzsolja az energiákat. A Maladype, Balázs Zoltán társulata most is tetőt tudhat a feje

fölött, a Tháliában dolgozhat, előadásait rendszeresen tudják játszani, a *Leonce és Léna* szép, okos, bár olykor hullámzó teljesítmény. Egyelőre nem látni a Szputnyik Hajózási Társaság, a Bodó Viktor-féle társulat irányát, sok a hakni, kevés munkabefektetéssel létrehozott jópofaság, ad hoc ötletelés (komoly csalódás a *Rehab* című produkció), talán a színezcsoapat sincs összegyűrva, nem elég formátumos.

A jubiláló, tízéves Pintér Béla Társulat életerős és felszabadult, támogatottsága – értsd: közönsége – maximális, igazi közösségi színház ez, komoly rajongótáborral. Egyedülálló, és nyilván évtizedes munkával létrehozott érték: a repertoár is, a nézők is. A régi darabok is műsoron vannak, szinte olyan a működés, mint egy repertoárszínházé. Csak a pénz sokkal, de sokkal kevesebb annál, mint ami az üzemszerű működéshez elegendő volna: a helyet bérlik, az előadásokat akkor lehet játszani, ha van pénz. Úgy tűnik, a közönségük annyira erős, hogy akár havi harmincat játszhatnának. Májusban egy hónapig nincsenek itthon, olvashatjuk a honlapon, járják a világot: Franciaországban, Kanadában, New Yorkban lépnek fel, beköszöntött a világsiker, és van új bevételi forrás is. *Parasztoperájuk* és a Katona *Ivanovja* megy a Lincoln Centre fesztiválra.

De vajon bele kell-e nyugodni abba, hogy egy hanyatló, válságban lévő, súlyos társadalmi konfliktusokkal küzdő, rosszkedvű országban a színház – esetleg a többi művészettel karöltve, mert vajon látni-e azokat a kritikai szellemű filmeket, könyveket? – homokba dugja a fejét? A színpadról önfeledt, gurgulázó nevetés – olykor nagyszerű kacaj hallik, bár igazán jót, „minőségit” ritkán szórakozunk –, az utcán meg... De hát ki jár itt az utcán? És vajon minek kellene történnie – kint, a világban, a társadalomban, az országban –, hogy a színház megrázza magát, és felébredjen?

SZÍNE ÉS VISSZÁJA

Az évadról, személyesen

Tavaly nyáron a kisvárdai színházi fesztiválon egy éjszakai asztaltársaságban Eszenyi Enikő zsűritag halkán, tűnődve megjegyezte, hogy épp huszonöt éve végzett a főiskolán, vagyis negyedszázada van a pályán. Erről eszembe jutott, hogy én is abban az esztendőben diplomáztam, amikor ő, vagyis szintén huszonöt évadot – ugyanazt a huszonötöt – töltöttem a nézőtéren, mint amit ő a színpadon. (Talán néha integethettem volna neki.) Azért ilyen könnyű egyértelműen korszakolnom, mivel nem Magyarországon jártam egyetemre, hanem keletebbre. (Ott is szert lehetett tenni meghatározó színházi élményre.)

Az első itthoni időkben megnéztem szezononként 160-170 előadást. (A szezon alatt a kritikusdij szempontjából figyelembe vett júliustól júniusig tartó intervallumot értem.) Azután a családalapulás visszavetette a statisztikát, s beállt a 120-130 előadásos szint. A kilencvenes évek második felében mintha kicsit apadt volna a szakmai kíváncsiságom, ez idő tájt 100-110 alkalommal mentem színházba, majd az új évezred, úgy tűnik, új lelkesedést is hozott, amit 160-190-es előadásszámok jeleznek, sőt 2006-ban 209-es rekordévadot teljesítettem.

Ilyen hosszú idő alatt az embernek (a kritikusnak) nagyon sokféle évada van, csak olyan nincs, értelemszerűen, amikor mindent látott volna, mert az nonszensz. De akadt optimális évad, amikor mindent láttam, amit akartam. Ez a mostani pedig, amelyről szubjektív beszámolót írandó vagyok, rendkívüli módon alakult, teljességgel idéetlenül. Úgy hozta az élet, hogy a lehető legszínházidegenebb praktikus szempontok alapján dőlt el, mely előadásokat láttam. Például ha vidéki előadás volt a cél, akkor annak hétvégén kellett műsoron lennie, mert hétköznap a munkabeosztásom nemigen engedte az utazást. Voltak hónapok, amikor az határozta meg az esti programot, hogy azon a napon, amikor a fővárosban vagyok, melyik pesti színház mit játszik. Máskor az volt a döntő körülmény, hogy az előadás mikor ér véget, el lehet-e érni utána az utolsó vonatot. További hónapokban az volt a lényeges, hogy a fővárosi színház a fővárosból se legyen messze: fél hét után indulva is odaérjek kezdésre. Egyszóval a tudatosság helyett szokatlanul ad hoc módon néztem idén színházat, tehát az évadomat – az április végéig látott 120-130 előadást – a találmányra színházlátogatások különös szezonjának kell tekintenem. De nem olyan nagy baj, ha a kritikus nem azt nézi, amit akar. Végére is nem szórakozni megy a színházba, hanem dolgozni.

Az évad új irányítású színházakat kínált, Pesten a Nemzetit, vidéken pedig számos másikat. Több városban új szakemberek fogtak bele a színházigazgatásba, az új önkormányzatok bizalmát élvezve. E helyeken a debütáló vezetők viszonylag ritkán álltak elő olyan bemutatókkal, amelyek különösebben élénk szakmai kíváncsiságot ébresztettek volna. (Természetesen egyetlen kritikus sem Nádasdy Kálmán, nem is hasonlítunk rá, mégsem áll távol tőlünk Nádasdynak az a véleménye, miszerint minék elmenni megnézni az előadást, ha ahhoz, hogy milyen, elég ismerni a darabot és a szereposztást.) Szolnokon, Veszprémben és Győrben kipróbált közönségcsalogatókkal hívogatták a nézőket. Csak csipegetek a többször használatos áruk kínálatából: Szolnokon Balázs Péter másodszer rendezte meg a *Feketeszárú cseresznyét*, azután elment Veszprémbe *Hyppolit, a lakájt*

játszani, ahol Eperjes Károly újrázott az *Indul a bakterházból*, valamint Bulgakov Molière-jéből, Bujtor István pedig színre vitte sokadszor a *Kakukkfészeket*, ezt a darabot idén Sopronban is abszolválta, miközben Győrben Nagy Viktor elővezette a bejáratott *Az isten pénzté*. Kecskeméten Cseke Péter *Hajmeresztőt* és *Játék a kastélyban* rendezett, és a további 12-13 kecskeméti bemutató között bőven jutott hely *Padlásnak*, *Hello, Dolly!*-nak is.

Kaposváron a Babarczy-, majd Znamenák-korszakot követő Schwajda-éra első évada úgy kezdődött, hogy hosszan vendégeskedett a társulattal rendelkező színházban *A Társulat* című tévéműsor által létrehozott *István, a király* előadás, és úgy ért véget, hogy a társulattal rendelkező színház castingot hirdetett az országos sajtóban a *West Side Story* valamennyi szerepére. A kettő között mások mellett sor került egy fontos Mohácsi-bemutatóra, Rolf Hochhuth *A helytartó* című darabjának előadására, amelyhez nem volt szerencsém, és ezt tartom az évadom egyik legfájóbb hiányának. (A másik pedig a szintén Mohácsi által rendezett, kaposvári színiügyemisták vizsgájaként közönség elé került Pintér Béla-rek, a *Parasztopera*.) Láttam viszont az összes békéscsabai bemutatót, és az sem volt haszontalan, tanulságokat nélkülöző. A dolog úgy történt, hogy elvállaltam: részt veszek a Gálfy-gyűrű elnevezésű színészi díjról döntő grémiumban, amely a békéscsabai szezon legjobb színészi alakítását tünteti ki. Ennek folytán módom volt megtapasztalni, milyen megmozgató tud lenni egy kreatív, fantáziadús igazgató – Fekete Péter –, aki tele van ötletekkel arra nézve, hogy miként tegye vonzóvá a színházat a közönség számára (helyenként kissé túltengő marketingszemlélettel), s szakmailag is izgalmassá a színházcsinálók részére. A békéscsabai direktor magyar évadot hirdetett meg – többek között Hamvai Kornél, Czákó Gábor, Zalán Tibor munkáival –, bár emellett nem sikerült mindvégig kitartania, mert *István, a király* helyett végül is *Aida* musicalt játszanak májustól a cirkuszsátor Porond-színházukban. (Lehet, Elton Johnékkal könnyebb dűlőre jutni, mint a Zikkurat ügynökséggel?) Volt workshop, kurzus, vendégtáras, pezsgés és nyüzsgés, interaktivitás, csak a művészi munkában, a bemutatók terén várat még magára a számvonal-emelkedés.

A jobboldali önkormányzatok által kinevezett vidéki igazgatók között bizonyos mozgalmi összetartás volt tetten érhető, nemcsak az általuk létrehozott, céljait tekintve nem igazán definiált Teátrumi Társaság létrejötte alapján, hanem különböző közös programok, vendégtárasok, kölcsönös fesztiváli fellépések tekintetében is. (Elképzelhető, hogy ha a Drámaírói Kerekasztal tagjai nem vigyáznak, akkor rövid úton ilyesféle összetartás válik a debreceni DESZKA fesztivál is, amelyre idén a drámaíró válogatók mindössze néhány produkciót invitáltak, a többi huszonvalahány a debreceni színházvezető, Vidnyánszky Attila meghívására érkezett a cívisvárosba.) Akár önkéntes elvonulás, akár egyfajta kirekesztettség a „jobbos” színházak elkülönülése, szakmailag aligha szerencsés, bár az országos tendenciáktól nem idegen.

Amint azt a mostani évad teljesítménye is tanúsította, a vidéki színházak között akad néhány jelentős műhely – az egrí Gárdonyi Géza Színház és a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház mindenképpen ide sorolandó –, amelynek feltűnő sajátossága, hogy a szó legkomolyabb értelmében társulattal rendelkezik. Vagyis társulata épült: hosszabb idő alatt, több igazgatói ciklus során társulat nevelődött, fejlődött, érett meg, igazolva az említett városokban Csizmadia Tibor és Tasnádi Csaba színházvezetői munkáját. Ide kívánkozna Zalaegerszeg színháza is, de a tavaly nyáron kitört ottani botrány óta az ember csak kerekíti a szemét és tanácstalankodik – alkalmasint soha nem fogjuk megtudni, mi történt ott, ahol hamisított mailek, álmeghívók, csalfa faxok jöttek-mentek és fényezték a színházat, s mindez egy önérdektől és haszontól mentes referenshölgy különös, érthetetlen és megmagyarázatlan tevékenysége, mondhatni: passziója volt – legalábbis a rendőrségi vizsgálat eddigi eredménye szerint. Azóta Stefán Gábor igazgató elküldte a szakmai eredményeket fémjelző főrendező, Bagó Bertalant, majd lemondott, és innen nézve sejtene sem lehet, mi történik a továbbiakban.

Miskolc és Pécs – kétszer-kétszer jártam ott az idén – közepesen érdekes és mérsékelt ambíciózus műsorokkal, de a Miskolcénál számottevően értékesebb színészi állománnyal rendelkező Pécsnek jó fogása volt a kaposvári változások után helyét kereső Mohácsi János, aki szép sikerrel dolgozott a társulattal mind az első alkalommal, a tavalyi *Képzelt beteg* esetében, mind pedig az *Istenítélet*nél (ami a *Salemi boszorkányok*). Ahogy Balikó Tamás Pécsen, épp úgy járt el Léner Péter igazgató is Pesten az utóbbi két szezonban: meghívott magához olyan rendezőt, akitől a József Attila Színház arculatától eltérő, szakmai körökben jól értékelt produkciót várt. Így a tavalyi, Zsótér Sándor rendezte *Az öreg hölgy látogatása* után idén Horváth Csaba koreográfus készítette az angyalföldi társulat tagjait lelkesen és odaadón olyasmit csinálni, ami az általuk gyakorolt színésztől meglehetősen távol áll. Magam ahhoz a széles közönségréteghez húzok, amelyik nem fogadta jól a Horváth Csaba rendezte *Éjjeli menedékhelyet*, a drámailag is elmondott és azonközben mozgásszínháziilag is eljárt Gorkij-darabot. (Egyébként hasonlóan érdekes ötlet volt Meczner Jánosé, aki Balázs Zoltánt invitálta a Budapesti Bábszínházba *Faustot* rendezni, talán nem aggódva eléggé empátiakusan amiatt, hogy a rendező vajon mennyire teszi próbára például a középiskolás közönség türelmét.)

Közben tehát Pestre értünk a beszámolómmal, pedig még nem is ejtettem szót arról, hogy a határon túl is jártam, nyáron a vajdasági Palicson egy szívmengető *Jézus Krisztus Szupersztáron*, ősszel pedig egy Bodó Viktor–Gianina Cărbunariu összehasonlító fesztiválon Sepsiszentgyörgyön, s ott végre megnéztem a helyet, ahol az a jó magyar színház van, a Tamási Áronról elnevezett. (Apropó Sepsiszentgyörgy. Az idei Jászai Mari-díj bizottságban való részvétel legnagyobb öröme az volt számomra, hogy a Tamási Áron Színház színésze, Váta Loránd felkerült a kitüntetettek listájára. Mi, kritikusok évek óta menetrendszerűen felterjesztettük őt, de az aktuális bizottság tagjai között eddig még sosem ültek megfelelő számban olyan hazai szakemberek, akik eléggé ismerik és elismerik a határon túli jelöltek színészetét.)

Visszatérve még a vidéki teátrumokhoz egy baljós mondat erejéig: a színház háttérbe szorulását, szerepének leértékelődését és presztízsvesztését mutatja, hogy a gazdasági válság azonnal rázúdult, anélkül, hogy bárkik bárhogyan megpróbálták volna enyhíteni a hatást. Két új színház építése maradt abba az idei szezonban, a debreceni és a szombathelyi. Rendszeres színházlátogatóként a közönség megfogyatkozásának, kényszerű elmaradásának jeleit is felfedezni vélem. Mindenekelőtt abban, hogy még jobban megnőtt a színházi zsöllyékben a női nézők aránya. Élek a gyanúperrel, hogy a férfiak a színházjegyvásárlásnál kezdik a saját anyagi megszorításukat, míg a nők talán nehezebben mondanak le a színházról mint élményről – esetleg a férjükről meg könnyebben, egy-egy estére.

Budapesten a Nemzeti Színházban a Jordán-éra végeztével bemutatkozott Alföldi Róbert. Bátran kezdett, s izgalmasabbá tette a repertoárt a korábinál. Új főigazgatóként egy-maga három, formátumos produkciót jegyzett a szezonban (az *Oresztészt*, a *János vitézt* és *A parkot*), s ezek – akárcsak korábbi rendezői munkái – kissé mintha egysíkú érdeklődésre és látásmódra vallának. Kiválik közülük a minden szóba jöhető hatással ügyesen bánó *János vitéz*, amelynek két szereposztása avval a tapasztalattal szolgált, hogy a kezdő fiatalok ambíciózussága átütőbb a szaktudós idősebbek rutinjánál. Kinevezése óta Alföldi a színészgárda felét lecserélte, ám egyelőre nem tűnik erős társulat otthonának az a megszokhatatlan és megszerethetetlen épület, inkább csak egy nem túl jó hangulatú munkahely. (A Nemzeti évadának egyik legnagyobb vesztese, méltánytalanul, az a Gázsó György, akire Alföldi főigazgató nem tart igényt, de előbb még el kellett játszania egy rémes előadás kínos főszerepét a *Pokoli disznótorban*.) Zökkenőmentes vezetőváltás zajlott le ezenközben a Víg-színházban, ahol Eszenyi Enikő direktisz az *Augusztus Oklahomában* rendezésével rögtön megmutatta, milyen úton lehet továbbvinni egy néző- és színészbarát, bulvár- és művész-színház között egyensúlyozni próbáló körüti nagszínházat.

Az Operettszínház – már-már hagyományos konkurenciaharcban a Madách Színházzal – töretlenül gyakorolja azt, amit Kerényi Miklós Gábor és Béres Attila tud és tudni vél, s bőségesen kamatoztatja musicalsztárjai képességeit és népszerűségét. Egy sarokkal odébb a Radnóti Színház szolid évadot mondhat magáénak, az igazgatópárti *Solness építőmester* bemutatóval és Török Ferenc filmrendező színházi debütálásával, az *Apacsok* című Bereményi Géza–Kovács Krisztina-darabbal, amely érdekes kísérlet film, színház és zeitstück összevegyítésére.

Színvonalas színházat és figyelemreméltó előadásokat ígér első évada alapján Seress Zoltán igazgató Bárkája, ugyanezt be is tartja évek óta az Örkény Színház. Itt említem meg a Kolibri Színházat is, ahová szintén jóféle nyugalommal megyek, mert a Novák János vezette teátrumban nyitott és problémaérzékeny előadásokat kínálnak a legkisebb gyerekektől a legnagyobbakig terjedő közönségrétegnek (a negyvenkilenc éveseket is beleértve). A város legmegbízhatóbb színházi helyszíne azonban a Katona József Színház, ott van a néző a legnagyobb biztonságban. Zsámbéki Gáborék igényessége, szaktudása, felelősségteljes ügyszerete garancia arra, hogy az ember hozzájuk sosem megy hiába. Lehet persze, hogy nem szívesen szembesülünk egymás után három egyfelvonásosban a világ szörnyűségével, az ember nyomorúságával (Edward Bond: *Kétezerhetvenhét*), az egzisztenciális, sőt annál sokkal mélyebb fenyegetettséggel (Knut Hamsun: *Éhség*), lehet, hogy hevenyészett anyagnak találjuk az esedékes kortárs drámát (Vinnai András: *Vakond*), de akinek a Katonába van jegye, az munka és tehetség összefoglaló dolgozatát fogja látni, erre számíthat. Különösen méltánylandó a 25 éves jubileumot produkciókkal ünneplő társulat *Notóriusok* sorozata, amely idén eljutott a színház- és kultúrpolitika-történet jelenig érő szakaszáig, ami aztán egészen sajátos közösségi élményt nyújtott a Kamrában.

Az évad szívderítő tapasztalata, hogy a legfrissebb alternatív társulások és vállalkozások, mint például a KoMa, a Szputnyik, a HoppArt vagy a Sanyi és Aranka Színház és Opera, melyek nagy elánnal dolgoznak. Működésük nyomán jött létre például az évad egyik gyöngyszeme, Tasnádi István *Fédra fitness* című előadása a KoMa és az ALKA. T előadásában. A szezon egyik legfőbb pozitívuma ez, hogy számos premier nem produkciós kényszerből születik – ellentétben például avval, ahogy a Budapesti Kamaraszínház futószalagon gyárt érdektelen bemutatókat –, hanem a munka és a megmutatkozás vágya, vagy a véleménynyilvánítás belső kényszere hajtja közönség elé az alkotókat. (Ide passzol az AlkalMáté trupp bensőséges *Krízis*-dialestje is.) Egyformán rokonszenves alternatív színházi műhely az elsősorban inkább befelé figyelő Maladype Színház Balázs Zoltán irányításával, és a mérnöki tervszerűséggel dolgozó és haladó Pintér Béla a maga mind profibb színészi csapatával. (Pintér Béla tíz éve csinálja alapjában véve ugyanazt a színházat, és én nem tudom elunni. Nincs olyan produkciójuk, amelyben legalább részlegesen és átmenetileg el ne búvólnének. A mostani *A soha vissza nem térőt* is ideértve.)

Végigsöpörtem itt tekintetemmel a pesti színházak kínálatán, de valójában persze nem színházak jutnak eszembe, ha az évadra gondolok, hanem színészek. Mindenekelőtt az idei listavezetőim, akik hárman vannak, s igen jó szezont, több jeles alakítást mondhatnak magukénak. Az egyik Széles László, aki látványosan virul az Örkény Színház vezető színészeként. Mind a Mácsai Pál rendezte *A hülyéje* előadásában, mind pedig az Ascher Tamás jegyezte *Jógyerekek képeskönyvében* remekelt, sőt még Ady Endreként is megragadónak találtam a *Nyugat 2008–1908*-ban. A másik – de nem, legyen mégis inkább ő az egyik! –: Mucsi Zoltán, aki először a Göttinger Pál rendezte *Tengeren* előadáson brillírozott, majd pedig a *De Sade pennájában* készített ámulatra. (Megjegyzem, már alig várom, hogy Mucsit Boguslawskinak láthassam Spiró György *Az imponzor* című drámájában. Vajon mennyit kell még addig aludni? Mondjuk 3650 elég lesz?) A harmadik – valójában első –, Csákványi Eszter a *Tiszta vicc!* előadásában és a *Fédra fitness*ben nyújtott kitűnő alakítást, s ezen kívül kedvére énekelt Kulka Jánossal egy zenés estben, valamint színészi

bravúrsorozattal állt elő *A hét asszonya* című egyszemélyes Parti Nagy Lajos-mutatványban. A Krétakör társulatának szétszéledése után nyilvánvalóan Csákányiért kell a legkevesébe aggódnunk – egy olyan kaliberű színésznőre, mint ő, mindig lesz kereslet –, Mucsi felől is nyugodtak lehetünk, hiszen ő valósággal kivirult a Bárkán. Gyabronka Józsefet, úgy tűnik, hívják ide-oda értelmes színészi feladatokra, Láng Annamária pedig egymaga is a munkához látott a *Made in China* létrehozásával. Péterfy Borit és Rába Rolandot talán integrálja majd a Nemzeti. De azt csak remélhetem, hogy Katona László, Bánki Gergely, Nagy Zsolt és Sárosi Lilla alakításait is méltó helyszíneken láthatjuk majd.

Ahogy a POSZT-válogatók szokták, figyelemfelkeltésként felirok ide és a kéménybe néhány nevet és alakítást: Szabóki Tünde falhoz lapuló Leonoráját az operaházi *Fidelió*-ból. Szávai Viktória bájos és bugyuta özvegyét a *Farkasok és bárányok*-ból. Epres Attila kihallgató tisztjét a *Katharina Blum*-ból. Ónodi Eszter vérvörös szájú, szerelemvágó asszonyát a *Barbárok*-ból. Szabó Márta egyszemélyes keringőző párját a nyíregyházi Márai-előadásból. Szanitter Dávid kamaszpillantását a Kolibri *Kikatt*-előadásából. Pokorny Lia lázas, tüdőbeteg asszonyát az Új Színház *Szonyájából*. Darabont Mikold titokzatos mosolyát a pécsi *A hülyéjéből*. Polgár Csaba sarkos eleganciáját az Örkény-beli *A hülyéjéből*. Kováts Adél asszonyi keservét a *Tiszta viccből*. Szarvas József szigorú, megvesztegethetetlen integritását a Nemzeti *János vitéz*-ének Bagójaként. Börcsök Enikőt, amint a hátán viszi az *Augustus Oklahomában*. Balsai Mónikát érdes és kecses székesfehérvári Stuart Máriaként. Szamosi Zsófia odaadó üzletasszonyát *A soha vissza nem térőből*, Pintér Bélánál. Krisztik Csaba hipermotilis színészt a József Attila Színház *Éjjeli menedékhelyéből*. Siménfalvy Ágotát a gondterhelt homlokával az operettszínházi *Ibusárban*. Kocsis Gergelyt simléderes sapkához nőtt, vékonyka lófarokkal a *Vakondban* és mísz vonzerővel *A hős és a csokoládékatonában*.

A rendezők közül igen jó formában lenni láttam mindenekelőtt Ascher Tamást (*Barbárok* – Katona, *Jógyerekek képeskönyve* – Örkény, *The Black Rider* felolvasószínház – Nemzeti, mégül pedig a szorongató *Éhség* a Kamrában) és Szabó Mátét (*Szonya* – Új Színház, *Sade márkai pennája* – Bárka). De feljött nálam Bérczes László is a szabadkai *A Gézagyerekekkel* (a címszerepben Pálfi Ervin! Pálfi Ervin!).

Már csak egy maradt hátra: beszámolni az évad legjobb, legemlékezetesebb, legmegindítóbb színházi pillanatairól, amelyeket történetesen Nyíregyháza-Sóstón éltem át egy tavaly júliusi délutánon. Bodó Viktor csapata a *Szentivánéji álmon* dolgozott, apróra szétzedve és összerakva Shakespeare darabját, ide-oda helyezve, vándorolva egy kiürült anya- és csecsemőotthon-komplexumban és környékén. (Később Zsámbékon vitték véghez a produkciót, egyszerűbb, rövidebb, egyhelyszínes játék gyanánt.) Egy lepukkant épület kis szobájában a falhoz simulva álltam, előttem néhány rácsos gyerekágyba zárva ácsingózott egymás után a Lysandert játszó Czukor Balázs és a Hermiát adó Koblicska Lóte, a kettejük közötti ágyban pedig Fridrik Noémi irigykedett. Volt egy őr is, felismerhetetlen, Hajduk Károly talán, miatta kellett az ifjaknak vigyázva, halkán, suttogva beszélniük egymáshoz. Akkor, ott, előttünk született meg bennük a vágy és az elhatározás, hogy megszökjenek, s az athéni erdő felé vegyék az irányt. Annak a szűk, intim jelenetnek a szépsége, erotikája, lírája, fenyegetettsége, titokzatossága és drámaisága gyakorolta rám a legnagyobb hatást ebben a szezonban. (Olyannyira, hogy – ami még sosem fordult elő velem – spontán lelkesültségemben a jelenet végén én kezdtem el a tapsot.) Ilyeneket szeretnék még, sokat, sokat! A következő huszonöt évben önkéntes klakknak állnék legszívesebben.

TÖRŐCSIK MARI PÉLYRŐL

Törőcsik Marival beszélget Bérczes László

Törőcsik Mari: – Legyen szíves, drágám, nyissa ki ezt nekem, és adagolja a cukrot a kiskanálba, ez a mércém, a kanál, ebbe szórja, majd szólok, ha elég, tudja, nem bírom még úgy használni a kezemet, ahogy szeretném... elég lesz, köszönöm.

Nem engedte, hogy intézzem a kávéját. „Tudja, azt a finomat” – mondta a pincérnek, és most azt nézem, mi a különbség a kettőnk kávéja között...

– Semmi. De a pincérek szeretik „eljátszani”, hogy velem kivételeznek, én meg megadom nekik ezt az örömet. Persze a kávé ugyanolyan, mint a magáé.

Bérczes László: – *Másként bánnak magával, boltban, benzinkútnál, presszóban, bárakárhoz, mint a normális halandóval?*

– Nézze, sokszor megérezem, hogy külön figyelmet kapok azért, aki voltam. Szóval a múltamért. A *Körhintát* meg minden évben levetítik egyszer a tévében, emlékeztetik rám az embereket, mintha mást nem is csináltam volna. Törőcsik, aki repül a hintán...

– *Nem kínos néha ez a külön figyelem?*

– De, sokszor. Megtanultam kezelni. Az a kínos, amikor valaki nagyon ölelget, mindenáron szeretget. Jót akar, nem rosszból csinálja, és nem veszi észre, hogy zavar.

Sírni, mosolyogni

– *A Körhintát mikor látta utoljára?*

– Általában nem nézem újra a filmjeimet, az ember ilyenkor nagyon rossznak látja magát. Ha mégis egy-egy régibe belenézek öt percre, azért teszem, hogy lássam, kikkel voltam körülvéve. De amikor Fábri Zoli halála után levetítették a *Körhintát*, megnéztem. Tudja, én akkor semmit nem tudtam, Fábri úgy dolgozott velem, mint egy gyerekszínésszel, amikor például sírni kellett, akkor jól megbántott, mert másként nem ment a sírás... Kíváncsi voltam, vajon mit szerettek ezen, Truffaut meg a többiek, és hát a közönység is. Természetesen magát a filmet, hisz abban az időben, ötvenöt évvel ezelőtt, ez volt az első olyan film Kelet-Európából, beleértve a Szovjetuniót is, ami először áttört és megszólalt Nyugaton. Még Wajda is csak a következő évben jelentkezett a *Csatornával*. Kíváncsi voltam, mitől volt ez akkora siker. Nekem szerencsém volt, már a sematikus filmek után kezdhettem – de hát ez is arról szólt, hogy belépek a téészbe, nem lépek be a téészbe... Szóval megnéztem.

– *És?*

– Ennyi idő után már igazán kívülről tudtam nézni az egészet, benne magamat is. Azt láttam, azt kellett látnom, hogy ebben a filmben felzeng a szerelem. És ez ritkaság. Igen, téész, nem téész – itt felzeng a szerelem. Pedig a színészetről tényleg nem tudtam semmit. A sírás egyébként később is nehezen ment. Eltelt tíz év, hogy egyszer végre sikerült. Tíz év! De akkor volt tíz év. Adott Major Tamás, adott a Nemzeti...

– *Hogy megtanuljon sírni?*

– Hogy megtanuljam, amit meg lehet tanulni. Ma már könnyen megy a sírás, elég öreg vagyok ahhoz, hogy bármikor elsírjam magam.

– *Az a lány a Körhintában „nem tudott semmit”. Valamit kellett, hogy tudjon.*

– Például tudott mosolyogni. Eszembe jut, általában hogy megy a felvételi: túl sok a monológ, a szavalás... Ültesd csak le valakit egy székre, és kérd meg, mosolyogjon. Van-e mosolya? Be tud-e jönni? Meg tud-e állni? Ki tud-e menni? Látok-e az arcán valamit? A középiskolában Demján Mariann... vagy Demjén?, nem is tudom, szóval ő volt az, aki után mindenki megfordult. Ő volt a legszebb lány közöttünk. Én utánam senki meg nem fordult. Joggal gondoltam, hogy se szép, se érdekes nem vagyok. Aztán a vásznon valami mégiscsak átragyogott. A személyiség. Truffaut hosszan fejtegette, milyen fantasztikus az a pillanat, amikor Szirtes Ádámmal táncolok, majd lekér Soós Imre, én pedig ráfordulok a karommal, így... igen, így, és abban ott a szerelem. Fogalmam nem volt énnekem, mi van ott, csak csináltam. Tudatosság semmi.

– *A tudatossággal nem lép be az őszintétlenség is?*

– Nem, dehogy, ne vicceljen! Vasziljev mondta, milyen kár, hogy idősek nem játszhatnak fiatal lányokat. Ha én most csinálnám, ugyanolyan jól csinálnám, de tudnám, mit csinálnék. Az ösztönösség fontos, a próbákon mindig vannak olyan igazi pillanatok, amiket nem lehet előre, tudatosan megtervezni. De tudja, milyen nehéz azt rögzíteni?!

– *A születés pillanatát szinte lehetetlen átmenteni az előadásba.*

– Hát ez az! Ezért szoktam azt mondani, hogy volt öt-hat estém meg néhány pillanatom – és ez nem kevés. Az ritkán jön össze, hogy úgy játsszunk, mint a hároméves gyerek a sarokban. De ha összejön, azt rögzíteni kell. Major tudta ezt nagyon. „Maga lesz Szombathelyi Blanka tizenhat arca!”, ezt mondta nekem. Volt egy ilyen színésznő, be is mutatnak neki, amikor hazajött Amerikából. Így hirdették: *Szombathelyi Blanka tizenhat arca. A luzitán szörnyben egy csomó női szerepet játszottam, és volt egy monológom, amiben valaki elmond mindenféle szörnyűséget, ami vele és a családjával történt. Major azt kérte, hogy a monológ végén csorduljon ki a könny a szememből, aztán a kezemet, akár egy síró maszkot tegyem az arcom elé, így valahogy, és menjek ki. „Ne tréfáljon velem, Major elvtárs”, mert sokszor így szólítottam. „Hidegen, 'mindenen túl' mondja a szöveget, és váratlan helyeken, ahol az ember nem tartana szünetet, álljon meg egy pillanatra”. Ezt mondta. És minden este, minden áldott este meg tudtam csinálni. Szöveg, könny, maszk, kimentem. Ezt a felvételt visszaneéztem. Utálom magam visszaneézni, színházban különösen. De ezt a felvételt szívesen megmutatnám a fiataloknak, mert láthatnák, hogyan dolgozott Major Tamás, egyáltalán, kiktől tanulhattam én a szakmát.*

– *Elmondhatom valakinek szó szerint, mit mondott Major Tamás, és nem fog működni. Mert az a valaki nem Törőcsik Mari, én meg nem vagyok Major Tamás.*

– Tanítottam egy kicsit a főiskolán. Mondtam nekik, nem tudom, hogyan kell, és kinek nincs kedve, ne járjon be az órára, és amit átadni szeretnék, pusztán annyi, amennyit tanultam a mestereimtől. A lényeg utána következik, az pedig a személyiség. De minél erősebb a diktátum, minél pontosabban, centiről centire elmagyarázza a rendező, a tanár, mi a teendő, annál jobban él a színész. Akkor jövök én, amikor a rendező megszűnik. Bejönni, leülni, megszólalni, elhallgatni, mosolyogni... mindenki a maga módján tud, ha tud. És ezt kell nézni egy felvételi vizsgán: hogyan hat a személyiség. Ez már akkor látható, érezhető, amikor az illető még semmit nem tud a színészetéről.

– *Szándékosan értetlenkedem: gyere be, ülj le, mosolyogj, menj ki... Ezt én is tudom, a pincér is tudja, mindenki tudja.*

– A kérdés az, van-e jelentése annak, hogy maga belép valahová. És ha van, akkor az micsoda.

– *Azt nem állítottam, hogy az én bejövetelemnek bármiféle jelentése is lenne.*

– Hát ez az! Gondoljon valamire, és egyszer mosolyodjon el – nem létezik, hogy egy érzékeny, tehetséges ember arcán, tekintetében ne jelenne meg az, ami számomra is jelentéssel bír. Van nekem egy kincsként őrzött bókom Zsámbéki Gábortól, aki máskülönben

takarékosan bánik a bókokkal. De hát én kiforszírozom azt, ha szükségem van rá: a *Csirkefejet* próbáltuk, egy adott pillanatban elmosolyodtam, ő meg felszólt a színpadra: „Drága Mari, ne tegye ezt, könyörgöm, mert ha maga mosolyog, elmosolyodik az egész Katona József Színház, de még a Petőfi Sándor utca is”. Jól van, nem mosolygok, mondtam, és kacagtunk. Azt akarom én ezzel az egészsel kinyögni, hogy jelen kell lenni, létezni teljes lényemmel, és hogy a személyiség sugárzása nem spórolható ki a színészetből. Ez működhetett annak idején abban a hintán repülő, butuska lányban. Manapság azt tapasztalom, és bocsássa meg nekem ezt az általánosítást, hisz magam is tudom, kivételek vannak, szerencsére mindig vannak: itt van a szerep, ez a tenyerem, ez a másik meg a színész, iderakom mellé, de a kettő nem ér egymáshoz. Bravúros alakítások születnek így is, de ez nekem kevés, mert a személyiség kívül marad.

– *Az a körhinta lány azonos a sarokban játszó hároméves gyerekekkel?*

– Szépen mondja, de nem. Már csak azért sem, mert a filmezés nagyon sajátos dolog: a felvétel pillanatára kell koncentrálni, aztán kilépni az egészből. Én mindig igyekszem pontosan rögzíteni a technikai követelményeket, és akkor egyszer, a felvétel pillanatában „elégek”. Ezt akkor, a *Körhinta* idején még nem tudtam. De hát mit kellett tudnom: szerelmesnek lenni a zseniális Soós Imrébe. Belenéztem a szemébe, és már repültem is. Csodaszínészek voltak körülöttem, nekem elég volt létezni. Ott lenni, létezni, énnekem, Tőrőcsik Marinak Pélyről.

Staccato

– *A pélyi lányt még Mariannak hívták, híres történet.*

– Nem tudom, miért, hogyan találták ezt a nevet a szüleim.

– *Egy közeli faluból, Tiszánánáról származom, ezért is csodálkozom. Ott biztos, hogy nem volt egyetlen Mariann sem.*

– A nővérem Teréz, a húgom Juli, aztán jött Melinda és Tiborc. Melinda háromévesen meghalt. Nagyon hasonlítottunk egymásra. Képzeld el, hogy amikor hatvanéves születésnapom alkalmából a férjem, Maár Gyula portréfilmet készített rólam, és a régi fényképek között turkált, sorra kiszedte Melinda fotóit, mert azt hitte, én vagyok a képeken. Az ő halála nagyon összetört engem. Egy-egy halál nekem mindig azt mondja, hogy valaki meghal valaki helyett. Nem tudom, miért, ezt gondolom. Én most félévvel ezelőtt meghaltam – magam helyett.

Az a bizonyos „híres történet” annyi, hogy a jegyző úr Mariánt írt be, ahogy mondom: Marián. Ez pedig férfinév. Magam is mindig így írtam, még az iskolában is, és a személyi igazolványomban is ez szerepelt. A *Körhinta* előtti évben tűnt fel Krencsey Mariann, és Fábri morgott, hogy most már minden színésznő Mariann?! Kellott egy másik név. A drága Hegyi Barna előbb viccesen az „Átokmariann”-t ajánlotta, aztán azt mondta: „Ha Jászai Marinak jó volt, neked is jó lesz a Mari”.

– *Jó is lett.*

– Igen, szeretem. Most már talán elárulhatom, hogy ez lett a hivatalos nevem is. Nem tudom, megírhatjuk-e... Egyszer meg kellett újítani a személyi igazolványomat, bemegyek a hivatalba, és a nő az ablak mögül lelkesen rám köszön: „Szervusz, az Alkotmány utcában együtt jártunk iskolába!”. Elkezd csinálni az új igazolványt, de megakad: „most akkor mi a te neved, Mari?”. Mari vagyok én mindenhol, mondom neki, csak hivatalosan nem. De nincs kedvem kérvényekkel vacakolni... „Tudod mit? Én beírom.” És beírta. Mit gondol, ha ez most megjelenik, nem kezdik el nyomozni, ki volt az a nő az ablak mögött, és hogy merete csak úgy beírni!?

– *Lássuk meg. Különben meg most született újra, joga van az új névhez.*
– Tegnap vitt fel Pénzes professzor CT-re, hogy megnézzék a tüdőmet, hál'istennek jól vagyok, lekopogom, ez a professzor különben mindent tud az újraélesztésről, és elkezdtem neki panaszkodni a kezem miatt. Hogy nem tudom úgy használni, mint régen. Rám nézett tágra nyitott szemmel: „Maga nem érti, mi történt?! Mi mindent megtettünk, és maga is erős, de Isten nélkül ez nem történt volna meg.” Csoda, ami történt, én meg jövök itt a kezemmel...

– *Két hete találkoztunk, és mondhatom, sokkal ügyesebben használja már.*
– Mert a vállam erősödött. Igen, hiszek abban, hogy fogom tudni használni.
– *Úgy persze nem, ahogyan valaha az iskolában: gépiróbajnok volt.*
– Bizony. Országos bajnok voltam. A nevemet talán le tudnám írni vakon. Hatvan éve nem gépeltem. Őrület! Nemrég beszéltem a húgommal, Ausztráliában él. „Juliskám, megöregedtünk”, mondom neki. „Marikám, az még nem is baj, de lassan a gyerekeink is megöregednek.”

– *Valamilyik nap anyám rám nézett, és mintha először látna meg, azt mondta, „fiam, te megöregedtél”.*

– Ezt mondom, őrület! Tudja, mi járt a fejemben, hogy jöttem erre a beszélgetésre? Érdekel vajon bárkit is, mit mondok? Én már a múlthoz tartozom, és ma a múltra nincs idő. Rám nem lehet azt mondani, hogy csak ültem a babérjaimon, és nosztalgiaztam. Aktív voltam, jöttem-mentem, mint a mérgezett egér. De tágasabb időben léteztem: volt időm várni a holnapra, belefeküdni a jelenbe és visszakapaszkodni a múltba. Múlt nélkül nincsen élet. Ezt ma nem mindenki tudja. Azt figyelem, és bocsánatot kérek azoktól, akikre ez nem igaz, hogy a fiatal színházcsinálók mindenáron szakítani akarnak a múlttal.

– *Mindig így van ez, nem?*

– Sokat piszkáltuk Majort, hozzák fel vidékről az új, fiatal tehetségeket: Zsámbékit, Székelyt, Rusztot, Paált... De ők a színházat, annak kétezer évét nem tagadták meg, sőt. Ők gondolkodásban akartak mást, újat hozni. A forma, az ötlet csak a gondolkodás velejáró hozadéka volt. Ha nekem az új formát mutatják, a bravúros technikát, ami mögött nem lelem a gondolkodást és amögött az embert, akkor az nekem semmi.

– *Eszembe jut, amit a jó rendezőről mondott: pontról pontra megmondja, mit akar, diktál. Ennek van negatív változata is: mindent lediktál, pusztá technikává válik a színház, amiben a színész kicserélhető lesz.*

– Az nem rendező! Tudja, hány rendező van a világon? Öt. Na jó, legyen ötven, de annyi persze nincs. Nekem az a szerencsém, hogy egyik-másikkal találkozhattam. Például Vasziljevvel. A *nagybácsi álmában* volt egy másfél órás jelenetem Udvaros Dorottyaival, ahol én csak mondtam, mondtam az oldalakat, aztán amikor lementünk a színpadra, ez Vasziljevnel az utolsó hét, addig csak ülünk a széken, ő azt mondta: „Mari, üljön Dorottya mögé, és staccato!” „Már ne haragudjon, jóember, maga tudja, hogy én bármit..., és hogy a hátamon fát vágni is..., és egyáltalán mindent..., de hogy én itt most staccato?!” „Két próbán, Mari, csak két próbán.” Két napig röhögtem magamon, ahogy staccato mondom a kilométeres monológot, és a harmadik napon megéreztem a szöveg és a jelenet élő lüktetését. A staccato beköltözött az idegeimbe, és megszületett a jelenet. Így lehet, egy Vasziljevvel lehet.

– *Életem egyik legerősebb színházi élménye az a másfél óra.*

– Vasziljev akkoriban nagyon kivételezett helyzetben volt Moszkvában, ma már ez nem így van. Éppen túl volt egy diadalmas világkörüli turnén, a *Szerszót* és a *Pirandello*-rendezését csodálta mindenki, előtte hevert a színházi világ. Peter Brook, Fellini, a pápa, mindenki. Brook állítólag két előadást nézett végig életében, ezt a kettőt. Voltak ezekkel Pesten is, Zsámbéki szólt, hogy nézzem meg, de külföldön voltam, nem láttam. Garas Dezső látta, és örjögött a lelkesedéstől. Amikor aztán terveztük a *Művész Színház* műsorát,

ahol én ugye egy röpké pillanat erejéig igazgató voltam, Garas azt mondta, Anatolij Vasziljev hívjuk meg, mert az egy zseni. Jó, mondtuk Schwajdával. Meghívtuk, eljött, de szerintem úgy volt vele, hogy egy kicsit elpíszmog ezzel a szöveggel, ami még csak nem is színdarab, aztán hazautazik. Csakhogy észrevette, micsoda színészekkel dolgozik, Garas, Darvas, Eperjes...

– *Törőcsik...*

– ...és rájött, hogy itt tud csinálni egy előadást. Felment Schwajdához, hogy kér még három hetet. Igen ám, de akkor nem kaptuk volna meg a pénzt a Tavaszi Fesztiváltól. Bemutattuk hát „időben”, miközben az elejét meg a végét még nem is próbáltuk. Premier előtt két nappal Darvas odament hozzám, „Mester, legalább annyit mondjon, mikor és hol jöjjenek be...” „Maga engem ne zaklasson, és ne sietessen”, ennyit mondott. Nekem ilyen gondom nem volt, mert szinte végig benn voltam a színpadon. A vége felé mentem ki hátra, és akkor ránéztem az órára, mert olyan érzésem volt, hogy jaj, talán már negyed tizenegy is lehet... Fél tizenkettő volt, ember! A végét már csak felolvastuk, hiszen odáig nem jutottunk el a próbákon. Azt mondta aztán egy ismerősöm: „Te Mari, én még ilyen görcsösnek sose láttalak, mint amikor olvastad a végét”. Hát hogyne lettem volna merő görcs, amikor rájöttem, hogy már majdnem éjfél van. A baj az, hogy a kilencedik előadás körül kezdett megszületni az egész, a ritmusát is akkor kapta meg, szóval lehetett volna belőle egy nagy sorozat, de hát akkor már állt a bál, a Művész Színházzal és velem, és én lemondtam minden fellépést. Emlékszem, egyik nap viszem át Vasziljevet kocsival a Margit hídon, meleg van, lehúzó az ablakot, jön szemből egy teherautó, a platón melósok, és egyszer csak elkezdenek kiáltozni, „Semmivel ne törődjön, mit írnak magáról, mi imádjuk, művésznő!”. Vasziljev rám nézett, és megkérdezte: „Mari, nem jön ki hozzám dolgozni?”. Kimentem.

– *A platóról üvöltöző munkásoknak köszönhető, hogy kiment Moszkvába?*

– Azoknak is. Meg annak a szakmának, amelyikről Vasziljev azt mondta, ha nem áll ki magáért, nem is érdemli meg magát. Különben nekem használt, hogy ott dolgozhattam. Abba a megaláztatásba, ami velem itthon történt, mások bele szoktak halni.

– *Ez volt a Művész Színház vége.*

– Ez volt az, amikor megtámadtak, hogy elraboltam a pénzeket magamnak. Tréfa. Mintha erre a pohár vízre azt mondanám magának, hogy fenyőfa. „De hát, drága Mari, ez egy pohár víz!”, mondaná maga ártatlanul. Nem, ez fenyőfa. Na így csináltak ki engem akkor. Azt is tudom, kik. Talán majd egyszer elmondom.

– *Ezt mondta nekem tíz évvel ezelőtt is. Nem fogja elmondani, de ez nem baj, szerintem.*

– Nem hát. Nem tudok, nem akarok ilyen lenni. Hogy vádaskodjak, támadjak, szemembenjek. Pedig ilyen világban élünk. Borzalmas világban. De nekem nincs okom panasznra. Az Isten mindig a tenyerén tartott. Kell az, hogy az ember szívós legyen, türelmes és erős. „Mariska, te egy tűrőbajnok vagy”, mondta Simon Zoli, a Nemzeti karnagya. Igen, tudok tűrni. De kell a szerencse is, és én egyik szerencséből zuhantam a másikba. Nem kellett soha megérnem, hogy nem kellek, és nem kellett soha megérnem, hogy nem kellek akár a legjobbaknak is. Ennél többet egy színész nem kaphat ezen a földön.

– *Ezt élte meg a színházban. Így volt ez az életben is?*

– Ó, nekem hihetetlen, frenetikus magánéletem volt! Minden jól van, minden nagyon jól van, csodálatosan. Pilinszky egyik verse jut eszembe. Én különben képtelen vagyok verset mondani. Most rávettek, hogy lemezre mondjak Pilinszkyt. Egyáltalán nem tudok utánozni, de előttem van, hogyan mondott verset János. Remekül. És nemcsak a sajátjait. Vörösmarty *Előszóját* senki nem tudja úgy mondani, van is egy lemeze, amin mások verseit szavalja. Miért nem mond József Attilát?, kérdeztem tőle. Pilinszkyt Ted Hughes fordította, aki az egyik legjelentősebb angol nyelven író költő volt, így kerülhetett be János a köztudatba, így utazhatott mindenfelé New Yorktól Londonig. Könyörgött Ted Hughes-

nak, hogy fordítson József Attilát. „Halott költőt nem fordítok”, mondta. Pilinszky meg annyira tisztelte József Attilát, szinte szerelmes volt belé, hogy nem merté mondani. Én meg általában nem merek verset mondani. Kozák Andris mert, de ő tudott is. Ahányszor hallom Andrist verselni, mondtam Andreának, a feleségének, annyiszor szeretek belé. Képzelve el, hogy még a *Nemzeti dal* is úgy mondta, hogy elsírtam magam. Meg Petőfinek azt az elmondhatatlan versét, hogy „ha férfi vagy, légy férfi, ne hitvány, gyöngé báb...”, még azt is. Imádom a költészetet. Mondom egyszer Maár Gyulának, ahogy így beszélgetünk, hogy milyen is az élet, meg hogy mennyi mindent kaptam, és ha nehéz is, azért jól van minden, és példának említettem Pilinszky két sorát, ez jutott eszembe az imént: „Minden jól van, ami van, minden tetőről látni a Napot...”. Morzsolgattam a szavakat, mert zavart valami, ez valahogy nem így van. Kimondhatatlanul, ez az! „Kimondhatatlanul jól van, ami van, minden tetőről látni a Napot.” Micsoda különbség, félelmetes!

Ó, miszter taliman

– *Nem tud utánozni, ezt mondta.*

– Hál’ istennek nem tudok.

– *Ez mit jelent? A színészetnek mégiscsak köze van az utánzásához.*

– Lehet, hogy csak a szó nem megfelelő. Az ember megszületik valamilyen külső és belső adottságokkal és esetleg tehetséggel is. Vagyok, amilyen vagyok, és az elmúlt idő azt igazolta, hogy valamiféle tehetségem is van, volt legalábbis. De minden szakmát meg kell tanulni. Ha öltöztető vagy, azt, ha takarító, akkor azt. És ahogy múlik az idő, az ember élete egyre jobban beépül a színészetébe. Vagyis nem más utánóz, hanem önmagát építi be. Ez elsősorban a gondolkodásra vonatkozik. Minden ember azt hiszi, én is, hogy az idővel egyre többé, gazdagabbá válik. Egyáltalán nem biztos, hogy ez így is van. Az idővel el is lehet romlani, még ha mi magunk ezt természetesen soha nem vesszük is észre. Az az én hitem, hogy minden bukásból és sikerből jól jöttem ki – de honnan ez a nagyképűség? Abban is hiszek, hogy mindig jól éreztem, kivel kell társulni, kivel kell dolgozni, valami iránytű jól működött bennem. Mindezekben tévedhetek. De azt biztosan megtanultam, arra treníroztam magam, hogy az idegrendszeremet egyik pillanatról a másikra abba a készenletbe röptísem, amit a pillanat követel. Erre utaltam, amikor a forgatásokon szükséges készenletű állapotról beszéltem. Egy példa: az *Édes Annát* forgattuk, és bizony akkor se tudtam többet, mint a *Körhintánál*, hisz be se jártam a főiskolai órákra, színészi tapasztalatom sem volt, márpedig színészetet csak a színpadon lehet megtanulni, nem pedig a filmen, szóval megy a forgatás, Gobbi elvágja a csirke nyakát, odanézek, majd egy félóra múlva jön a következő kép, amikor ugyanebben az állapotban ebből a képből felnézek egy másik irányba. De mi történjen ebben a félórában? Azt tudtam, hogy ha „leeresztek”, nem tudok egyik pillanatról a másikra ugyanazon a hőfokon, ugyanazzal az idegállapottal visszalépni a jelenetbe, ezért amint elkezdődött az átállás, rohantam a technikusokhoz, ahol már szólt, hogy „Ó, miszter taliman, tali mi banana...”, táncoltunk, őrjöngtünk, így próbáltam átmenteni a feszültséget arra a pillanatra, amikor megszólal a „Felvétel!”. Fizikailag is, idegileg is ronggyá mentem azon a forgatáson. Ma másként van. Janisch Attilával forgattuk a *Hosszú alkonyt*, amiben megijedek, félek, megriadok... mindezek nyolcvanhatezer változatát kellett képből képbe ugrálva megvalósítani. A felvételek közt nyugodtan olvastam, vártam, aztán „Felvétel!” – és én mindig az éppen szükséges idegállapotban beléptem. Fiatalon, kezdőként erre képtelen voltam. Rendkívüli helyzet kellett hozzá, mint például egyszer a *Magyar Elektra* előadásán. A napokban felhívott Papadimitru Athina, látott a tévében, és örül, hogy jól vagyok... Az életben háromszor ha beszéltünk. De jólesett a hívása, az, hogy gondol rám, és talán nem is sejtí, mennyiszor jut ő eszembe éppen az *Elektra* miatt. Elmeséltem neki, amit most magá-

nak is: az *Elektra*, ahogyan a görög darabok, itt fenn, nagyon fenn kezdődik. Egy-két momentumát olykor meg is tudtam valósítani, de egyszer úgy összejött, hogy tudom, az benne volt az öt-hat rendkívüli estében, ami nekem a pályám során adatott. A *Déryné...*-filmre megkaptam a cannes-i díjat és vissza kellett utaznom. Bonyolult volt az utazás, Párizson keresztül oda, Zürichen át vissza... Megérkeztem Nizzába, átöltöztem, rákészsültem. Nagy dolog volt ez az én életemben, és fontosnak tartottam, hogy majd elegánsan, méltósággal vegyem át a díjat. Van, aki ott zokog meg ugrál meg megköszöni a jó ég tudja, kinek is. Úgy örülök, amikor az általam szeretett színészek elegánsan veszik át a díjat, mert azt úgy kell. Ott Cannes-ban féltem egy kicsit. A díjkiosztó méregdrága jegyeit a szupergazdagok veszik meg, akik persze ismerik a híres amerikai sztárokat, előttem vette át Scorsese meg Robert de Niro, aztán szólítják Törőcsik Marit Pélyről, és ők majd bámulnak, hogy kerül ez oda?! Szóltott is Tennessee Williams, a zsűri elnöke, aki különben a szavazásnál csak annyit tett, hogy egy papírra felírta, „minden díjat a Dérynének...”, és mázlim volt: az erkélyen ülő újságírók, szakmabeliek elkezdtek tombolni, a sznob gazdagok felnéztek, és tomboltak ők is... Na igen, ez egy jó történet, de ahogy lenni szokott, elveszítettem a fonalat...

– *Papadimitru Athina...*

– Az *Elektra*, igen. Párizs, Nizza, átöltözés, díjátadás, vissza Zürich, Ferihegy, ott vár a Nemzeti sofőrje, az előadás Székesfehérvárott volt, fél hétkor beesek az öltözőbe, hét óra-kor felmegy a függöny, belépek a színpadra, és végre, idegesen, feszülten, holtfáradtan olyan fent kezdem, ahogy azt kell. A fáradságnak és az örömnak olyan szintjén voltam, hogy csak repültem, végig az előadáson. Ez volt az egyik estém abból az öt-hat kivételesből. És hogy miért olyan fontos ez a telefonbeszélgetés? Mert egyszer láttam Athinát a televízióban az eredeti, a görög *Elektrát* játszotta, páratlanul remek volt.

– *Nem először veszem észre, hogy maga tud örülni annak, ha mások jók. Nem jellemző ebben a szakmában.*

– Bele tudok halni a gyönyörűségbe, ha valami jót látok! És mindig azon izgultam, hogy minél jobb partnerek legyenek körülöttem. Nem minden jó színész jó partner is egyben. Az én csodapartnereim: Kálmán Gyuri, Garas Dezső, Bara Margit... Csoda volt velük játszani. Mert általuk én is jobb lettem.

– *És a rendezők által? Vajon tényleg mindig szerencséivel és jó érzékkel döntött? Mert igaz, Majortól Zsámbékiig, Ljubimovtól Vasziljevig a 20. századi színház jelentős mestereivel dolgozott. De ha végignézem a pályáját, sokkal többször hozta össze a sors közepes... hogy is kéne elegánsan fogalmazni: kevéssé jelentős rendezőkkel.*

– Hát bizony! Mondtam is Garasnak egyszer, az a csoda, hogy meg tudtuk magunkat őrizni – már hogyha meg tudtuk. Könnyebb a helyzet egy bulvárdarab esetében. Ott elég a jó színész és, mondjuk, egy jól figyelő szempár. Azt hamar átlátja az ember, nem az a feladat, hogy egyik műalkotásból létrehozzunk egy másikat. Szakmai tudással, rutinnal, a személyiség erejével könnyedén teljesíthető a feladat. De, mondjuk, egy Kleistnél, Shakespeare-nél, Molière-nél... Ott kell valaki, aki a nagy egészet, ami rendkívül gazdag és összetett, átlátja, és abba engem belehelyez. Százezerszer elmondtam már: nagyszerűen dolgoztam Taub Jánossal a *Száz év magányban*. Volt ott egy kisebb monológom, és az egyik próbán azt éltem meg, hogy szinte repülök, hogy valami olyasmit sikerül megszólaltatni, amire addig nem voltam képes. Az a bizonyos ritka kivételes, ihletett pillanat a próbán. Megállok, várok, jön mindjárt az álmétkodás, a simogatás... Taub felszól a nézőtérről: „Mari, maga mit csinál?!” De hát János, mondom csalódottan, én azt hittem, hogy elájul a gyönyörűségtől. „Igen, elájulok attól, amit maga tud, de mindjárt elmondom, ennek itt miért nincs helye.” Elmondta. Lehetek én bármilyen jó, ha annak, amit csinálók, az egészen belül semmi értelme! Ezért kell a rendező. Ő látja az egészet, nála nem leszek mororos, mert a saját eszközeimet jó helyen használom. És ha minden a helyén van, akkortól ő már nem kell, akkor jövök én, ahogy mondtam.

– Szoktam néha rendezni, és ha önteltnek tűnök is, azt ki tudom mondani, megfelelő eredményekkel. Elmondom, mi volt mindig a legnagyobb dilemmám a próbákon: mindig nagy színészekkel hozott össze a jó szerencsém, Kovács Lajossal, Trill Zsolttal, Mucsi Zoltánnal, Czintos Józseffel... De attól félttem, mi lesz, amikor én „elfogyok”. Hogy ők még repülnének tovább, kiteljesíthetnék a szerepet, de én már nem tudok nekik mit mondani. Mi következik akkor, amikor kiderül, kevés vagyok? Ez a kérdés: mit csinál, amikor a rendező kevés? Amikor már rég túl van azon, amit ő kér, de maga menne tovább? Még hátravan három hét, és a rendezőtől már nem kap semmit?

– Megérkeztem Moszkvába, A nagybácsi álmát csináltuk ott is, ők oroszul, én magyarul. Találkoztunk, Vasziljev átölelt, és azt mondta: „Végre beszélhetünk a műről!” „Ember, maga megőrült, kérdeztem, hát már rojtosra beszéltek a szánkat!” És ő tudott beszélni, tudott újat mondani. Vagy ott volt Zsámbéki: a Szent György és a sárkányt játszottuk, és az utolsó előadás közelében kezdtem kapiskálni, hogyan is kellene. Pontosan értettem, mit szeretne, mert pontosan fogalmazott – de nem tudtam megcsinálni, én voltam kevés. A nagybácsi álma azzal a mondattal kezdődik, hogy „úgy örülök, úgy örülök, Vaszilij Ignatovics...” Olvasom ezt a próbán, Vasziljev felhorkan: „Maga mit csinál?! Legyen az öröm állapotában, de ne örömködjön a szöveggel!” Sose tudtam megcsinálni. Vagyis egyszer, de akkor már rég nem játszottuk az előadást. Vasziljev színházában, vagyis ami az ő színháza volt, mert elvették tőle...

– Most jártam ott, nagyszerű előadásokat láttam, Dmitrij Krimov rendezte, a híres Efosz fia. Szerintem zseniális.

– Látja, az ilyeneket kellene meghívni rendezni. A Nemzeti is tele van megváltásra váró színészekkel, nekik kivételes személyiségekre, azok másfajta, új gondolkodására van szükségük, hogy arról a pontról, ahol évek óta toporognak, elmozdulhassanak. Például egy ilyen Krimovval. Na szóval, vártuk a próbát. Ő gyűlöli, ha valaki késik, de most pont ő késett. Valami dugóba került, egyszerűen nem tudott időre ott lenni. Mi várunk, várunk, hát nem jön ez a nagy ember. Egyszer csak kivágódik az ajtó, belép, én meg rákezek: „Úgy örülök, úgy örülök, Vaszilij Ignatovics...”. „Na végre jól mondja!”, kiáltott fel Anatolij Vasziljev. De se előtte, se utána így nem tudtam. Van, amit nem tudok megismételni, ha cigány gyerekek potyognak az égből, akkor se.

– A kérdésekre, mit tesz, amikor a rendező nem segít, nem válaszolt, hiszen Vasziljevvel, Zsámbékival példálózott. Hát én most előveszem azt a könyvet, amiben összegyűjtötték az összes szerepet, amit színpadon, filmen alakított. Kezdem sorolni?

– Jaj, dehogyis, tudom én magam is. De ezeket a neveket ne írjuk bele a cikkbe. X meg Y úgy rendező, ahogy ez a pohár itt az asztalon. Ilyenkor szerencsésebb kis szerepet játszani. Az ember csendben megoldja. Ilyenkor a nagy szerep maga a tragédia. Ekkor szoktam lerekedni. Meg halálosan elfáradni. Egy rossz előadás után úgy kell engem kiskanállal összekaparni. Vasziljevnél elmondom a száz oldalt, és éjfélkor azt hiszem, hogy negyed tizenegy van.

Kézfogások

– Úgy hírlík, megint együtt dolgoznak ősszel. Gondolom, a maga kedvéért jön.

– Meg Schwajda miatt. Ők nagyon tisztelik, szeretik egymást. Schwajda már a kaposvári kinevezésekor hívott, de kértem, tegyék a munkát 2009 őszére, hiszen nekem a Nemzetiben is dolgom van. Aztán közbejött a betegség, és a Nemzetiben nem tudtam teljesíteni a feladatomat. Alföldi pedig nagyvonalú volt, megvan ez a jó tulajdonsága, és így is elengedett Kaposvárra.

– Megnéztem ezt a szöveget, Marguerite Duras Naphosszat a fákon című drámájában játssza majd az anyát. Hát, itt mondhatja majd a „száz oldalt”. Óriási feladat. Nem fél?

– Hogy nem félek-e?! De, nagyon. Én mindig mindentől félek, különösen ha nagy szerepet nagy rendezővel kell megoldani. Ilyenkor leveszem a cipőmet, ők már tudják ezt, és verem a hátukat, hogy ezt a borzalmasan nehéz szerepet miért bízták rám. Vasziljev háta sokszor bánta már ezt. Félek, hogy nem tudok újat mondani, hogy a szerep nem nekem való, hogy öreg vagyok, hogy... Szóval így nyavalygok. Vasziljevnek is mondtam, hogy noha ép elmével jöttem vissza az agyhalálból, azt nem tudhatjuk, mihez kezdek ekkora szöveggel. És ezt nem próbálhatjuk ki előre, mert én csak a próbák alatt tudom rögzíteni a szöveget. Hiszen valójában a gondolkodást, a szituációt, a cselekvést és mindezekhez köztödében a megszólalásaimat rögzítem. „Ha nem megy, leállunk”, ezt mondtam Vasziljevnek. Nem tudhatom, mi lesz. Végül is nagyon messzről jöttem vissza.

– *Tegyünk egy rövid kitérőt arra a terepre, ahol nagyon bizonytalanul mozgok, mégis, e szerep kapcsán meg kell kérdeznem, nem fél-e attól, hogy a szakma megint szembemegy magával. Ebben a végzetesen kettéhasadt országban abban a kaposvári színházban vállal szerepet, mely hátat fordítani látszik a legendás Kaposvárnak – vagy a legendás Kaposvár fordít hátat Schwajda színházának. Szóval darázsfészek.*

– Idefigyeljen, én szeretem a toleranciát, és ezt tőlem általában elfogadják. Amikor meghívtak engem a polgármester úr, hogy vegyek részt a pályázók meghallgatásán, nyíltan megmondtam: azért vagyok itt, hogy Schwajda Györgyre szavazzak. Ezt tudhatja mindenki, hiszen tíz évig voltam a színésznője, tisztelem őt, és abban bízom, hogy a régi kaposváriak és ő jól tudnak majd együtt dolgozni. Ennyit mondtam. Ha engem ezért megtámadnak, ám tegyék. Gondolja, nem tudom ezt már annyi minden után kiheverni? Ki tudom heverni. De nemigen támadnak már. Schwajda és Zsámbéki, Schwajda és Koltai Tamás – szóba sem állnak egymással. Én mindegyikükkel szóba tudok állni, sőt tisztelem is őket.

– *Az a gyanúm, Törőcsik Marinak kéne békét tenni ebben a rettenetes országban.*

– Na idefigyeljen, de most tegyük odébb ezt a masinát, ne hallgassa ezt, és ha leírja, letagadom: amikor a hetvenedik születésnapom volt... Hagyjuk ezt, a hátralévő időmben nyugalomban akarok élni. Maradjunk annyiban, hogy aki felém tisztelettel fordul, azt az embert én is tisztelettel köszöntöm. Ennyi.

– *Normális, emberi viselkedés, gondolom én.*

– A múltkor Vinkó Józsefnek nyilatkoztam, aki figyelmeztetett, hogy a cikk a *Heti Válaszban* jelenik majd meg. És akkor mi van?! De kacagtam nagyon, amikor megjelent, hogy amikor az egymást gyűlölő Major és Magyar Bálint között próbáltam közvetíteni, a kicsi Magyar Bálintot, az eszedésszes csecsemőt dajkáltam. Megjelent. Ez a normális, de a világ körülöttünk nem az. A rendszerváltás vagy micsoda után nemhogy a béke nem jött el, de egyre nagyobb a háborúság. Eszembe szokott jutni a spanyol történelem példaadó pillanata: középen János Károly, a király, egyik oldalán Felipe González, a fiatal baloldal képviselője, másik oldalán Franco. „Uraim, fogjanak kezét!”, szólt a király. És ők kezét fogtak.

– *Ki az a király ma Magyarországon, aki ezt mondhatná?*

– Senki.

– *Ezzel kezdtem: Törőcsik Mari mondhatná.*

– Mondhatnám, és velem kezét is fognának. De egymással nem. Tegyük már odébb ezt a masinát... Én elég bátor voltam világeletemben. Arról, hogy apámat elvitte az ÁVÓ, csak én, tizenhat éves diáklány tudtam. Máskülönbén kombájnkezelőként dolgozott, mert Kovács Berci, akit még a Horthy-rendszerben kitanítottak, és egy nagy állami gazdaság igazgatója lett, hívta: „Igazgató úr, csak kombájnkezelőnek vehetem fel.” Hetente elvitték Hevesről, ott jól megverték, aztán elengedték. Felutazott hozzám Pestre, nekem ezt elmondta, de haza nem ment, nem akarta mutatni, hogy össze van verve. '53-ban meghalt Sztálin, akkor én még gimnazista voltam. És gimnazistaként elindultam a Parla-

mentbe. „Mit akarsz?“, kérdezte a katona. „Az apám ügyében jöttem, tanító Pélyen.” Hülyének nézett. Mentem a többi kapuhoz, és visszajutottam az elsőhöz. „Még mindig itt vagy?” „Addig nem megyek el innen, amíg be nem eresztenek.” Végül megunták, az egyik géppisztolyos kiskatona felemelte a telefont, beszélt valakivel, aztán odahívott. „Na gyere utánam.” Akkor voltam először a Parlamentben. Bevittek egy szobába, ott ült egy Albrecht nevű elvtárs, a másik nevére nem emlékszem. Elmondtam mindent. Hogy honnan volt nekem ehhez bátorságom?! Akkor ijedtem meg, amikor befejeztem a mondanómat, ő felemelte a fejét, és nem szólt, csak nézett. Aztán megszólalt: „Ha maga egy héttel előbb jön, hát innen elviszik.” Jókor jöttem, apámat egy hét múlva rehabilitálták. Szóval akkor, gimnazistaként, bátor voltam. Most talán nagyobb bátorság kellene arra kérni ezeket a megveszekedett politikusokat, hogy fogjanak kezét. De hát ember, miről beszélgetünk mi most színház ürügyén?! Menjünk haza, nekem még be kell fejeznem az ebédet! Máskülönben miről akart maga beszélni velem?

– *Arra két mondattal tud válaszolni. Azt akartam megkérdezni, hogy most, amikor egyszerre bölcs és újszülött, hiszen a halálból jött vissza, azaz újra először néz rá mindenre, mit gondol: milyen a világ?*

– Azt gondolom, amit előtte is gondoltam: eljutottam oda, hogy a lét maga örömet okoz. Jó élni, ezt gondolom. Csoda. De az is igaz, hogy most nagyon nehezen lépek be mindenhová először. Nehezen mentem haza például. Tudtam én, hogy otthon nekem jó lesz, de mégis, furcsa volt újra megfogni a kilincset, kinyitni az ajtót, otthon lenni. A Nemzetiben volt egy sajtótájékoztató, beléptem a színházba, és elkezdtem remegni. Amikor a velemi házhoz értem, akkor is. Nem tudom megmagyarázni, de így történt.

– *Jó lehet először meglátni azt, amit egyszer már megszoktunk.*

– A legszebb halálból jöttem vissza. A legszebb, mert észre sem vettem. Félek a haláltól, félek a szenvedéstől, és most azt gyanítom, másfajta halál vár még rám. Közben persze boldog vagyok, hogy itt lehetek, a világban. Hetvennegyedik évemben vagyok, rettentő régen élek már. Ránézek a korosztályomra, csoda, hogy élünk. Minden nap egy ajándék. Vajon miért engedett vissza az Isten? Van bennem egy félsz: olyan kegyeltje voltam egész életemben, hogy talán keményebb halált szán nekem. Nem baj, örüljünk annak, hogy süt a nap. Annak nagyon tudok örülni. Na segítsen felvenni a kabátomat, tudja, a kezem még nem az igazi. Hazabaktatok a napsütésben, és megfőzöm az ebédet. Köszönöm a kávé.

– *Én is köszönöm, csókolom.*

REKOMPONÁLT JELEN

Kovács Krisztina – Bereményi Géza: Apacsok

Kovács Krisztina és Bereményi Géza színpadi szöveget írt *Apacsok* címmel a Radnóti Színháznak. Mostanában ugyan az előadás egészét illik hangsúlyosan észlelnünk, mégis a szövegelemzésre, a kiadásával majd drámává váló szövegre koncentrálnék, mert úgy tűnik, a kortárs magyar irodalom egyik különleges alkotását olvassuk. Az *Apacsok* jelenleg színpadi szöveg, adott körülményekre íródott, adott színzsekre is, és a rendező Török Ferenc, a látványtervező Gauder Áron ismert filmes formanyelve feltehetően alakított a szöveg struktúráján, de a magyar jelen dramatikus viszonyrenddé, drámai helyzetű formálása, tehát a drámaírás maga az, ami kérdéseket tesz fel nekünk.

Lehetetlen és hibás metodika leválasztani a hangzó szöveget az előadás egészéről, de ez a (töredék)szegmens vonzza érdeklődésünket, mert a szöveg szokatlanul ismerős olvasmányélményt kínál. Az *Apacsok* a klasszikus dramaturgia minden eszközét, a teret, a karaktereket, az időt, az eseményeket végtelenül ismerősnek mutatja, egyrészt mert a most érett felnőtt generáció diavetítéses meseműltja és a klasszikus felismerési jelenetek sémái keverednek benne épp a rendszerváltásunk környékén, másrészt az indián és a tartótiszt, az apa és a nagymama szerepe, a pesti presszó, az otthoni konyha, a kihallgatósoba és Zebegény mind-mind a retrospektív jelen toposzai.

Az előadásszöveg a városi legendába is már ismerősként lép: a bakonyi indián-identitások nyilvános, irodalmi reflexiója mostanában ér el a memoárok műfajához (Cseh Tamás nyomában), a kulturális emlékezet már szabadon idézi fel a hatvanas évek alternatív közösségi történeteit.

Ez az előadásszöveg azzal, hogy egyszerre használja az indián és az ügynök legendáriumot, különösen összetett dramaturgiai feladatokat vállal. A rezervátum-Magyarország világának reprezentációja már a címben, a többes számban előlegezi a rezervátumba kényszerített magyar közösség kettős identitását, mely bonyolult 'játék-a-játékban' szerepértelmezést igényel. A bátorítóan érzékeny cím a társakra és a dramatikus viszonyokra, s nem a besúgás narratívájára figyel.

Ez a színpadi szöveg minta, miként lehet a magyar drámatörténetet olyannyira meghatározó dokumentum-dráma, történelmi parabola-dramaturgia, tézisdráma, tandróma hagyományát kikerülve mégis beszélni a közelmúltról anélkül, hogy az olvasónak ne a sematikus ítékezés könnyen adódó keretei kínálnák az élményt.

Kovács Krisztina és Bereményi Géza szerzőpárosa erős dramaturgiai *trouville*-jal fogja össze a szöveget, különös és ritkán használt párhuzamos szerkesztéssel. Huszonöt jelenetük van, az első és az utolsó keretet alkotva filmből filmmé zárja a mesét, a többi jelenet (egy kivételével) már ismert, már egyszer elhangzott mondatokkal kezd. Újraírtakkal. A szerzők a lineáris cselekményt minden olyan pontnál megállítják, ahol információhiány lép fel, ahol a megértéshez újabb kutatáshoz, a múlt faggatásához kell folyamodni.

Utolsó jelentés – I. jelenetvég:

„TARTÓTISZT: Az indián úgy le van zárva. Vége van.

HORVÁTH: Akkor miért kellett a házkutatás? Mít kerestek?”

Házkutatás – I. jelenetvég:
„TARTÓTISZT: Na... ez az összes fotó?”

Éjjeli őrség – I. jelenetvég:
„HORVÁTH: Muszáj elmondanom valakinek. Nem tudom magamban tartani.
SZOBOSZLAI: Csak a föld meg a parázs fogja hallani titkodat.”
(Az idézetek az előadás szövegkönyvéből valók – J. M.)

Így megyünk egyre mélyebbre a történetben, s egy pontot elérve jövünk újra vissza. Újraértve, újramondva és újrabeszélve a múltat. Elindulunk a nagymama nappalijából egy nyári délután, a nappali után egy filmes kuratóriumi helyiség, egy gyerekszoba, egy konyha, egy konspiratív presszó, lakások, majd Zebegény válik a múltrekonstrukció terévé, s a térddiverzitás a kételyt és a kíváncsiságot egyszerre formázza olvasói élménnyé: meddig megyünk el, hol lehet, ha lehet egyáltalán ebből a múltkutatásból visszafordulni, hányadik bugyort kell megjárni a jelen poklában, hogy történeté szelídüljön a múlt. Ezekkel a változó amplitúdójú időugrásokkal (az idő mindig hangsúlyos jelölésével: két nappal korábban, 1987., 1963. január., egy héttel korábban, előző este, pár órával korábban, 1962. nyár, 1961. nyár, két héttel korábban, pár órával korábban, aznap reggel) először visszafelé, lefelé haladunk a múltba, majd a legmélyebb bugyorban, mindennek az origójában, a 13. jelenet után, mely óhatatlanul a bűn és az eredet egyik magyarázatává is válik, elindulunk visszafelé ugyanazokon az időlépéseken, melyeken lejutottunk.

E szerkezet narratívája kettős: egyrészt a folyamatos jelen idő az oknyomozás, a kutatás, a megértés fázisait, mindegyik fázist dialógushelyzetben, vagyis átélhető és azonosítható állapotában ábrázolja. Másrészt a tizenkét képben visszafelé, tizenkettőben előrehaladó cselekmény a szerkezetet magát teszi szimbolikussá. Nemcsak azért, mert megidézi a klasszicista dramaturgia tizenkét/huszonnyolc órás időhatárának természetességéről és mesterségességéről folytatott állandó vitáját, hanem mert szimbolikus jelentőséggel telíti a középső, a tizenharmadik jelenet egészét.

Ez a jelenet az igazi apacs indián, az amerikai kontakt, Kormos Üst pályaudvari búcsúztatása.

„Szoboszlai indián jeleket mutat, először az ember jelét, aztán a szívére teszi a kezét. Caldron megöleli. Caldron azt jelzi, hogy »ajándékot akarok adni neked«. Szoboszlai azt jelzi, hogy »én is ajándékot akarok adni neked.« Ezután Szoboszlai egy saját maga által készített fejdíszot ad át Caldronnak, Caldron pedig egy varázsszeres zacskót. Köszönetet jeleznek egymásnak.”

Ez a jelenet a zebegényi apacs törzs életében a legfontosabb pillanat, hiszen igazi apacs barátjuk lett, autentikus forrásból jutnak hozzá autentikus tárgyakhoz, legalábbis elkészítésük leírásához, s mindaz, ami játékként másik, szabadabb identitást kínál nekik, most kapcsolatba lépett a valósággal. Szimbolikus értékű ez a találkozás, mely a búcsúzás pillanatát megörökítve azonnal jóslattá is válik: a kapcsolat az eredendő bűn.

Ez a jelenet az egyetlen, mely vegyíti a különböző identitások performatív gesztusait. Egy indián jelenik meg a Keleti pályaudvaron 1961-ben, így a dialógusok sokszorosan, magyarul és angolul is elhangzanak (azt mondja..., he says...), az indián jelbeszéd pedig végig feltételezhető. A kép szimbolikus abszurditása (indián a kelet-európai peronon fejdíszel) a realista játéknyelvi sémák között nyilvánvalóan dramatikus cezúraként működik, főként, hogy ez a jelenet a két barátot, a törzsfőnököt és a varázslót, Horváthot és Szoboszlait egyszer végre gyermekien boldognak mutatja. („...boldog örömmel ugrándozni kezdenek.”)

Míg az első tizenkét jelenet a kutatás fázisait jelenetezi, addig az utolsó tizenkettő a megértését. A jelenettagolások a lefelé tartó szakaszban nem új szereplő beléptét jelzik, hanem egy-egy új információ-elem hiányát, felfelé pedig még egyszer visszatérünk ugyanahhoz a jelenethez, ugyanahhoz a képhez, hogy rekonstruálva a megértést, az egyik lehetséges értést, történetként írassuk-olvassuk a múltat.

Azzal, hogy a jelenetkötések nem szereplőkkel, hanem történetekkel működnek, vagyis a klasszikus jelenetezés helyett a jól-megcsinált jelenetezés hatása érvényesül, láncmesévé alakul a narráció. A felfelé, az időben felénk tartó szakaszban minden jelenet ismétléssel idézi fel párját, s a közben megszerzett olvasói tudással az időbeli párhuzamot, a megértés aktusát véljük teatralizálódni, de a mese paradigmájában. Ezzel a dramatikus megoldással válik mesévé a történelem, példává és ikonná a hős, csak az azonosulás értelmezői körülményei bonyolultak, hiszen az *Apacsok* társalgási színműként kezd, a könnyeden működő színházi befogadás alapmechanizmusait, vagyis a bulvárrá egyszerűsödött jól-megcsinált színmű nyomozásdramaturgiáját és a családi titkok naturalista elrejtését használja.

„KATA: De, Edit néni, ígérje meg, hogy nem mondja el senkinek.

NAGYMAMA: De miért nem lehet elmondani?

KATA: Laci még nem tudja.

NAGYMAMA: Hogyan nem tudja?

KATA: Még nem tudtam vele beszélni.

NAGYMAMA: Jó, akkor halasszuk el. Én hallgatni fogok. (...) ez úgy el lesz temetve bennem, mint annak a rendje.”

A legprimitívebb olvasói stratégiáinkkal is egyszerűen és simán követhető minden, magát a történetet ismerősnek, és a kora múlt miatt pedig retrónak vesszük. S az egyszerűség, az erőltetett jelen idő teszi lehetővé, hogy például a fent idézett kezdés emblematikusságát, késleltetve ugyan, de megértsük és elfogadjuk.

Ez egy retró történet tehát, melyben egy fiú nagyapja múltjába keveredik, s a legendák homályba vesző ösvényein úgy nyomoz, mint nagyapja után az ÁVH tette volt. Különös, mondhatni, klasszikus érdeme az egész alkotásnak, hogy ez a nyomozás, ez a kutatás nem belső, személyes késztetésből indul, hanem egy véletlen felismeréssel: a férfiak/fiúk mai generációja más életet élt. „Nem azt, ami van”. A fiú, Horváth filmet készít nagyapja indián naplójából, s a filmtervet a kuratóriumi ülésen az egyik döntnök, Szoboszlai hazugnak és felületesnek nevezi. Ezzel a kiáltóan önreferenciális jelenettel a szöveg jelzi saját várható befogadási sémáit is.

„BAJOMI: Vigyázni kell, hogy amikor az indián játékot játsszák a szereplők, könnyen nevetségessé válhatnak.

HORVÁTH: Mire gondolsz?

BAJOMI: Például amikor így beszélnek (olvassa) »Süt a nap a szívemben, hogy újra látlak, fivérem!« és közben ott áll tolldíszben egy fiatal magyar mérnök.”

Ezek a performatív befogadási sémák, mint az időben visszafelé tartva majd megtudjuk, nemcsak a nevetést, hanem a szólás bátorságát és az igazság alkotássá válását is várják, vagyis a drámatörténeti olvasói hagyományból következően az ítéletet. S ez az, amit az *Apacsok*, szembemenve az olvasói elvárásokkal, elkerül.

Itt például a nagyapák, nagymamák és az unokák generációja a szöveg jelenetstruktúrájának köszönhetően azonos szerepet kap, azonos Horváth ma és a hatvanas években, azonos Szoboszlai ma és a múltban, és azonos Kata és Edit is. Nem szerepösszevonáso-

kat, hanem azonosságokat olvasunk, melyeket a szerzők az asszonyoknál terhességgel erősítenek, így az attribútumokkal is szinte ismétlik a történet egyetemes, így ebben az értelemben meseszerű voltát. Az azonosságok kizárják az ítékezés aktusát.

Mondjuk, hogy volt egy szegénylegény, aki játszótársait védeni akarván információkkal segítette a gonosz vadászt. Most hetedíziglen bűnhődik, és 2009-ben még csak a harmadiknál tartunk. Pontosabban ez, a népmese narrációs modelljét idéző történet így hangzik: egy indiánt játszó baráti társaság egyik tagját az ÁVH rezignált és rafinált tartóztíztje fenyegetéssel beszervezi, hősrünk naivságát, jóságát hivatalból kihasználja, s a megszerzett információk alapján likvidáltatja az indián törzs vezetőjét, hősrünk legjobb barátját. Feltűnő, hogy ebből a történetből hiányzik a mesék generális feloldása, a megbozósítás mozzanata, mely a közösségben elfogadott rendből épít megnyugtató véget, és hiányzik a jó és a rossz egyértelmű megkülönböztetésének mesei biztonsága.

Pedig a mesenarratíva megidézésén túl a kétdimenziós karakterek technikája is mesei. Ez nem egyszerűséget jelent, csak a drámai jelenben való állandóságot. S mivel itt a drámai múlt az időtechnika miatt állandó és folyamatos jelenné formálódik, a karakterek minden jelenpillanatban egyformák. Nem jók vagy jobbak, rosszak vagy gonoszak, hanem állandóak. Horváth naiv, baráti, gyáva, s mindig ilyen marad. Szoboszlai erős vezér, egyenes és bátor, mindvégig. A nők idegesek, rebbennek, helytállnak, túlélnek, félnek, s rajtuk, a női karaktereken egyértelműen olvasható, hogy ebben a szövegben csak szerepek vannak, nincs jellem, nincs lélek, csak a sztereotip helyzetekbe belépő szerep van.

Az egymás után következő jelenek, melyek ráadásul a múlt felé, visszafelé haladnak, lehetetlenné teszik, hogy ebben a drámában egyáltalán követni tudjuk a lélektani vagy társadalmi realizmus hagyományából óhatatlanul elvárt jellemfejlődést, mert ebben a szerkezetben az nem jöhet létre. A drámaírók mozaiktechnikája nem egyszerűen a történet, a mese idejét szaggatja diafilmszerűvé, de a karaktereket is vizuális perspektíva, vagyis szöveges kontextus nélkül sematikusan ábrázolja (az előadásban a vetítés a vizuális közeg, s a diavetítés stilizált formája a domináns). Mert hiába tűnik egyértelmű teátrális kontextusnak a kihallgatás vagy a konspiratív találkozó tere, az csak egy csupaszi irodai enteriőr vagy egy mindenkorai presszó lesz, cserélgethető, mint a diafilm a vetítőben.

A történetet, mint írtuk, az a felismerés generálja, hogy a férfiak/fiúk mai generációja más életet élhet, bár az Apa és a Tartótiszt azonossága a paternális helyzetek dominanciáját állítja. Ugyanakkor ellensúlyozó dramaturgiai megoldás annak kiemelése, hogy az asszonyok/lányok mai generációja mégsem él más életet. A nagymama-Edit és Kata azonossága nemcsak a terhességgel mint állandó attribútummal szerepel (kiemelt, három jelenetben is megfogalmazott motiváció a gyerekekért, a jövőért érzett morális felelősség), hanem a hallgatás, az elhallgatás képeivel. Nagymama-Edit párhuzamos jelenetei a családi vacsoránál (ez a kezdet és a vég), a női szerep, vagyis a tudás és a titok megőrzésének antropológiai lehetőségét és kötelességét teátralizálja. A nő magába fogadja a titkot, terhes vele, őrzí mélyen, teste és lelke is hallgat róla.

„NAGYMAMA: (...) Mert lehet ezzel együtt élni. Az életemre kérlek, hogy ezt most temesd el magadban, jó mélyre. És majd akkor vedd elő, ha én már nem leszek.

HORVÁTH: Mi az, hogy nem lesz? Nagymama lesz, akkor is, ha meghal, mert itt lesz bennem.

NAGYMAMA: Akkor én ott benned is, örökre kérni foglak, hogy felejsz el engem.

HORVÁTH: Ne kérjén lehetetlent. Arra csak maga képes, én nem.”

Horváth feleségét gyermekkel és beszerzésének történetével ajándékozta meg, ez rendben. A titokkal terhes nő mindent eltemet magában és túlél. De új paradigmát indít-

hatna az *Apacsok*, hiszen a szövegtestben ezt a képi azonosságot hordozza a mai generáció terhes nője, Kata is, ugyan ez sem hangsúlyos (feminista) provokációként, inkább erős mentális paradigmaként működik. De az egy másik történet lesz.

Kovács Krisztina és Bereményi Géza drámája látens mesenarrációval működteti az elmúlt évtizedek közösségi ráismerésének és közös eszmélésének egyik legfontosabb fázisát, az ügynöki jelentések köré képzett tragédiát. Ez azért okos és szokatlan választás, mert tudjuk, hogy a színház műfaja elsődlegesen az állásfoglalások kikényszerítésére készült. A realista és provokatív politikai játéktechnikák Brecht és Piscator (és írjuk le megint, Halász Péter) újságszínháza óta rendre beléptetik a valós dokumentumok erejét a játékba, hogy a fikciós határok érintkezzenek a valósakkal.

Az *Apacsok* nem dokumentumdráma, akkor sem, ha Kovács Krisztina alapos kutatásokat végezve levéltári dokumentációk alapján írt fikciót Bereményi Gézával. Nem dokumentumdráma, mert nem állítja azt, amit a harmincas évek hagyományát felelevenítő Peter Weiss, hogy a tényleges adatok a színházi kontextusba lépve felerősödnek, s igazságuk kiviláglik. Az *Apacsok* felismerte azt a veszélyt, mely az eredeti dokumentumok dekontextualizálásával jár, így ítélkezés helyett történetet formált dia-mesévé.

A SZUBJEKTUM EREKLYÉI

Tolnai Ottó tárgyiassága drámáinak tükrében

1. Tolnai tárgyiasságának világirodalmi előzményei

Egy festmény egy holdvilágos tengerparti villáról, tíz kis számozott csipkevasaló, egy hokedli, egy narancs, a mindent betemető nullás liszt: Tolnai Ottó drámáiból az olvasó és a néző leginkább talán tárgyakat őriz meg emlékezetében. Ahogy a szereplők is teszik. Ahogy Tolnai maga is teszi. Minden a tárgyaktól indul, s oda tér vissza, legyen az apropó egy túl sokat látott öregember halálra készülődése (*Végeladás*, 1979), egy hajszolt életű színésznő reggeli kapkodása (*Bayer-aszpirin*, 1982), a megaláztatás és fájdalom minden grádicsát végigjárt vendégmunkás elmerengése (*Briliáns*, 1985), egy romantikus lelkű poéta árvalányhaj-mentési kísérlete (*A tűzálló esernyő*, 1987), egy világmegváltó terveibe beleőrülő fiatalember lázadása (*Paripacitrom*, 1991) vagy a sivár jelenből a múlt romantikájára vágó asszony képzelgése (*Könyökkanyar*, 1992). Nem különlegesek ezek a tárgyak: horpadtak, kopottak, elhasználtak, koszosak – de történetük van, és ez mégis egyedivé teszi őket. Használjuk, őrzjük szemében – és az olvasó szemében. Mert a tárgyaknak a drámákon belül is (mint használati tárgyaknak) és a szövegeken átfelve is (mint motívumoknak) történetük van.

Parti Nagy Lajos, Tolnai beszélgetőpartnere a *Költő disznósírból* című interjúregényben így összegzi meglátásait Tolnai tárgyiasságáról:

„Én most, hogy erről beszélünk, döbbenek rá először, hogy az igazi, komoly tárgymániákusok, mint amilyen te is vagy, szóval, hogy azok számára mégsem fontosak a tárgyak. Illetve nem a tárgyak a fontosak. Tulajdonképpen egész életedben homokvárakat építesz magad köré, szobákat építesz, körülrakod magad tárgyakkal, megvárod, míg ezek beléd szívárognak és beléd kövesednek, aztán odébb állsz, s a konkrét tárgyak kizárólag a maguk imaginárius létmódjukban érdekelnek, kizárólag irodalomként és festészetként.”¹

A kérdésfelvetés jogos: mi a funkciója, milyen létmódja van Tolnai tárgyainak? Mennyiben fontosak, ha fontosak? Mitől válnak központi szerepűvé a művekben? És vajon tényleg odébbáll az alkotó vagy a hozzájuk kötődő szereplő, ha már „belé szívárogtak”?

Ha kitekintünk Tolnai tárgyszemléletének és -ábrázolásának genealógiájára, az egyik nemzetközi irodalmi előkép kétségkívül az Ezra Pound, Thomas Stearns Eliot és William Carlos Williams nevével fémjelzett tárgyiasság.² E három alkotó tárgyszemléletéhez képest kísérlem meg Tolnai tárgyfogalmát körvonalazni. Ezra Pound írásainak, különösen az asszociációs szerkesztésű, belső gondolatfolyamokat gyakran tárgyasult formában ar-

¹ Tolnai Ottó: *Költő disznósírból*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004. 295.

² A tárgyiasság fogalmát itt nem szűkebb értelemben, mint a Louis Zukofsky nevéhez kötődő költészeti irányzat megnevezését használom, hanem az annak létrejöttét is elősegítő modernista törekvést általában jelölöm a szóval.

tikuláló *Cantóknak* és az imagizmusnak a nyoma mélyen beivódott Tolnai költészetébe, illetve esetenként drámaírásába is. Pound versbeli „tárgyai” (metróbeli arcok, egy kápolnafreskó stb.) néha „fényes részletek”-ké válnak („luminous details”): önmagukon túlmutató jelentésükkel *vagy* verstani-stilisztikai újszerűségükkel mintegy kifénylenek a vers szövegéből. Ezek a „fényes részletek” Pound nézete szerint magukba sűrítenek egy-egy képzetet, kort, költői célkitűzést stb. Tolnai tárgyai, látni fogjuk, szintén a sűrítés eszközei: történeteket szívnak magukba, attól válnak önmaguknál többé. Viszont míg Pound „fényes részletei” gyakran a versek szövegén kívüli tudásra (például a prozódia történeti változásaira) alapoznak, vagy számos kultúra átfogó ismeretére (történelemre, művészettörténetre, közgazdaságtani ismeretekre, irodalomra, politikára stb.), addig Tolnai tárgyai mindig a szövegvilágon belül nyerik el értelmüket. Kettejük hangsúlyainak különbségét az is jelzi, hogy míg Tolnai tárgyakra építi szinte egész életművét, Pound számára a tárgyak csak egy lehetőséget jelentenek a költői téma vagy szerkesztési módszer megtalálásához. Mindemellett, hogy Tolnai számára Pound imagizmusa meghatározó volt, kellően bizonyítja, hogy a Pound *Visszatekintés* című esszéjében meghatározott három imagista vezérelv közül az elsőt Tolnai maga is idézi (Danilo Kiš prózájára vonatkoztatva) a *Költő dísznózsírból* kötetében mint a tárgyiasság egyik alapvetését: „A dolog... (vagy tárgy) közvetlen feldolgozása.”³

T. S. Eliot „megfelelő tárgy”-a, amint azt *Hamlet* című esszéjében kifejti, közvetlenebb kapcsolatot teremt a tárgyiasság modernista törekvése és Tolnai írásai között:

„Az érzelemnek művészi formában való kifejezése csakis a »megfelelő tárgy« megtalálása révén lehetséges; vagyis olyan tárgycsoportra, helyzetre, eseménysorra lelvén, mely ennek a bizonyos érzelemnek a formulája lesz; mégpedig úgy, hogy amint a szükségképpen érzéki élményt eredményező külső tények adottak, közvetlenül fölkeltek az érzelmet.”⁴

Eliot számára az érzelmek tárgyakba kódolása visszafejthető egy dekódolási eljárás során: az író a szövegben az érzelmek kifejezéséhez valamilyen tárgyat vagy eseményt használ, amelyek a szemlélőben/érzékelőben vagy éppen az olvasóban „közvetlenül fölkeltek” az általuk közvetített érzelmet. A tárgyiasság így Eliotnál a versírás és -olvasás folyamatát érinti; Poundnál elsősorban a verstárgy stilisztikai minőségét („közvetlen feldolgozását”) határozza meg. Pound, Eliottal szemben, az ábrázolás módjára helyezte a hangsúlyt, nem a *funkciójára*: már a láttatás közvetlensége is elégséges a jó költészethez. Ha például az olvasó nem tudja a szimbólumokat feloldani, akkor is élvezhető kell, hogy maradjon a műalkotás. Azaz Pound számára nem feltétlenül reverzibilis a kódolás: maga a kód, a jel is képes esztétikai élvezetet okozni, nem szükséges a kódolt minőség, a jelölt

³ Tolnai Ottó: *Költő dísznózsírból*, id. kiad., 310. Eredetileg: „A »tárgy« közvetlen kezelése, legyen bár szubjektív vagy objektív”. Pound, Ezra: „Visszatekintés”, in: *A modern irodalomtudomány kialakulása*, Kappanyos András (ford.), Bókay Antal és Vilček Béla (szerk.), Osiris, Budapest, 1998. 323–330, 323. Angolul: „Direct treatment of the »thing« whether subjective or objective”. Pound, Ezra: „A Retrospect”, in: uő.: *Literary Essays*, Thomas Stearns Eliot (ed.), Faber and Faber, London, 3–14, 3.

⁴ Eliot, Thomas Stearns: „Hamlet”, Takács Ferenc (ford.), in: uő.: *Káosz a rendben*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1981. 73–79, 77–78. Angolul: „The only way of expressing emotion in the form of art is by finding an »objective correlative«; in other words, a set of objects, a situation, a chain of events which shall be the formula of that particular emotion; such that when the external facts, which must terminate in sensory experience, are given, the emotion is immediately evoked.” Eliot, Thomas Stearns: „Hamlet and His Problems”, in: uő.: *The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism*, Methuen, London, 1928. 95–103, 100.

előhívása ehhez. (Ezt a gondolatot nem sokkal később a Tolnaitól sem idegen dadaizmus fogja a lehetséges végletekig szorítani, amelynek képviselői a jelöltről leválasztott jelek valóságos orgiáját teremtik meg.) Pound így foglalta össze ezt a gondolatot a fenti esszéjében:

„Szimbólumok – Hiszem, hogy a megfelelő és tökéletes szimbólum a természetes tárgy, s ha egy ember »szimbólumokat« használ, úgy kell őket használnia, hogy szimbolikus funkciójuk ne legyen útban; azaz hogy az értelem és a passzus költői minősége ne vesszen el azok számára, akik nem értik a szimbólumot mint olyant, akik számára például egy sólyom csak sólyom.”⁵

A tárgyakba csomagolt érzelmek (melyek hol képesek, hol nem képesek a nézőben/olvasóban felidézni az adott érzelmet) témája Tolnainál is központi jelentőségű, többek között a később tárgyalandó *Végeladás* egyik kulcskérdése.

Még az elioti objektívizmusnál is közelebbi rokona Tolnai írásmódjának William Carlos Williams tárgyiassága. Williams *Dalféle* című 1944-es versében fogalmazta meg műveiben vissza-visszatérő, híres mottóját. Ezt Tolnai is idézi, Pound fent hivatkozott axiómája mellett: „No ideas but in things”, azaz Tolnai fordításában: „Ne eszméket, hanem dolgokban... Semmi eszmét, csak a tényekben.”⁶

A Sort of a Song

Let the snake wait under
his weed
and the writing
be of words, slow and quick, sharp
to strike, quiet to wait,
sleepless.

– through metaphor to reconcile
the people and the stones.
Compose. (No ideas
but in things) Invent!
Saxifrage is my flower that splits
the rocks.

Dalféle

A kígyó várakozzon
a gyom közt,
és az írás
legyen lassú és gyors, ütni
kemény, várni nyugodt, éber
szavakból.

– metafora hangolja egybe
az embereket a kövekkel.
Ötvözz. (Eszmék:
Csak a dolgokban) Képzeld!
Az én virágom a kőtörőfű: megrepszti
a sziklát.

Várady Szabolcs fordítása⁷

Williams már eszmékről beszél: nála a tárgyak – szemben Eliot definíciójával – nem csak hangulatokat, érzelmeket rögzítenek, hanem az értelemmel, a kultúrával is összeköttetésben vannak. Tolnai tárgyai legszorosabban egyéni történetekhez és ezeken keresztül a kollektíven átélt történelemhez kapcsolódnak, de Tolnai, mintegy Williams

⁵ Pound, Ezra: *Visszatekintés*, id. kiad., 323–330, 326. Angolul: „*Symbols*. – I believe that the proper and perfect symbol is the natural object, that if a man use »symbols« he must so use them that their symbolic function does not obtrude; so that a sense, and the poetic quality of the passage, is not lost to those who do not understand the symbol as such, to whom, for instance, a hawk is a hawk.” Pound, Ezra: *A Retrospect*, id. kiad., 3–14.

⁶ Tolnai Ottó, *Költő dísznózsírból*, id. kiad., 310.

⁷ Williams, William Carlos: *Amerikai beszédre*, Európa Kiadó, Budapest, 1984. 44.

tanácsát követve, kerülül az eszmék nyílt megfogalmazását. A történelem, az emlék és az ember csak tárgyakon keresztül érintkezik: tárgyak hívják elő az emlékeket, ezáltal tárgyak segítenek rekonstruálni a történelmet. Williams így fogalmaz: „metafora hangolja egybe / az embereket a kövekkel”. Azaz a metafora teremti meg a közösséget ember és kő között. Tolnainál ez kicsavarva megy végbe: az ember és a kő közössége terem metaforát. A kő emberi kézbe kerülve történettel telik meg, jelentéssé válik: metaforává. A tíz kis számozott csipkevasaló, a szekérderéknyi imakönyv, a nagy tükrös szekrény a *Végeladás* főszereplője, Csömöre életének egy-egy szakaszát őrzik magukban: mindegyik egy-egy embléma. A metaforikus vagy emblematisz jelentésük viszont egyedülállóan sérülékeny, ugyanis le lehet választani róluk: Csömöre, ez a huszadik század retteneteibe, nélkülözéseibe és embertelenségébe megvénült férfi, a darab során fokozatosan megválnak minden tulajdonától, felszámolja eddigi emlékeit, életét; néhányat egy színésztrupp szerez meg, hogy kellékként használja föl egy színdarabhoz, másokat ismerősök, idegenek hordanak szét. Az új tulajdonosok akaratlanul is kiforgatják eddigi, talán egyetlen jelentésükből a tárgyakat: Csömörén kívül nem biztos, hogy bárki is megkülönböztetett figyelemmel fog bánni a tárgyakkal, azaz jelentéssel ruházza fel őket.

2. A megéledő tárgyak játéka

Csömöre mindennapos, ócskának látszó, de antropomorfizált tárgyai szinte önálló egyéniségek, amennyiben élettörténetük van; de nincs hangjuk, hogy történetüket megosszák a külvilággal. Egyfajta szimbiózisban élnek tulajdonosaikkal, helyesebben azokkal, akik „olvasni” tudják őket (milyen távol vagyunk most Keats görög vázájától, akinek történetét még a lankadatlanul kérdező, gyengéden faggatózó szemlélője sem tudja megfejtetni – „Óh, lombdiszed közt mily legenda él?”): a tárgyak megőrzik az ember emlékeit (emlékezzünk csak vissza Eliot tárgyba ojtott érzelmeire), az ember cserébe emlékszik a tárgyak történetére – ami természetesen részben a sajátja is. Ez az egymásrautaltság mérhetetlen bizalmat feltételez, de egyben kiszolgáltatottá is tesz, mint azt Csömöre önfelszámolása is bizonyítja; letétbe helyezett emlékei nem biztos, hogy megőrződnek, és fordítva: tárgyainak talán sosem lesz többé az a jelentése, ami Csömöre olvasatában volt. A puhafa gyűrődészka, ami Pesten a világháborúban Csömöre életét mentette meg, és amihez körmeszakadtáig ragaszkodna, végül egy hajdani színész, az egykori Csárdáskirálynő tulajdonába kerül, akinek lánya, Lilike viszi egy régi, megvetemedett gyűrődészka helyett. (Nem véletlen itt a Csárdáskirálynő említése: mint a közelmúlt szakirodalma⁸ feltérképezte, a köztudatban ez a folklorizálódott operett a magyar kultúrkincs elidegeníthetetlen részévé vált, valamilyen kapcsolódási ponttá; több generáció tette magáévá a dalokban elmondott „magyar életérzést”, így maga a Csárdáskirálynő Tolnai drámájában magát a magyar kultúrát is jelképezi. Ezzel egyidejűleg azonban a magyar kultúra kritikája is a Csárdáskirálynő mint szimbólum: az értelmiség szempontjából a magyar kulturáltság hiányosságát, szűklátókörűségét jelzi, hogy egy könnyed, szerelmes operett válik a vezető kultúrripari termékké.) A Csárdáskirálynő már nem fogja tudni a régi történetet, elveszik a gyűrődészka eddigi jelentése: hétköznapi használati tárggyá válik egy szimbólum – valakinek a „sólyom csak sólyom”.

Az élettörténet ereketartói, a tárgyak az ember halálával látszólag elvesztik kiváltságosságukat, valódi tartalmuk darabjaira hullik és elveszik. Csömöre, úgy tűnik, a darab

⁸ Gerő András, Hargitai Dorottya, Gajdó Tamás: *A Csárdáskirálynő: egy monarchikum története*, Habsburg Történeti Intézet-Pannonica Kiadó, 2006; és Molnár Gál Péter: *Honthy Hanna és kora*, Magvető Kiadó, Budapest, 1997.

folyamán lassan felsejlő önéletrajzát olyan tárgyakra bízta, melyek valószínűleg képtelenek azt megőrizni, mert csak a még élő tulajdonosoknak képesek azt „visszamondani”. Csömöre néhány tárgya azonban megtalálja azt az új olvasót, aki a régi történeteket is képes kiolvasni a tárgyakból, biztosítva Csömöre történetének továbbélését.

A fentiekhez hasonlóan a *Könyökkanyar*ban is tárgyak indítják el a múltidéző, identitáskereső és -teremtő vallomásokat: ahogy egy kamion belehajt a sarki házba, a falon levő festmény a háziasszony, a Mama kezébe repül. A kép felidézi múltját, szerelmeit, ahogy fizikai kontaktus alakul ki a testet öltött emlék (a festmény) és az emlékező között. A múlt közelségére, elevenségére utal a nő csodálkozása: „hihetetlen, de ez a kép még mindig nyers, még mindig szárad.”⁹ Mintha a beszélő is tudatában lenne a festett kép kettős, jelenre és múltra irányultságának, elmeséli lányának, Eleonórának, hogyan kötött ki a kezében a ráma: „Nem értem. Álomban – pontosabban álomból – kinyúltam érte, és elkaptam. Repült felém az abbáziai villa. A villa, a leánderbokrok, a citromfák festve voltak, de mögötte a tenger, a tramontana valódi volt.”¹⁰ Maga a kép tehát festett, leképezett, másodlagos, de az élmény, az emlék, amit megfestett az alkotó, valódi. A *Könyökkanyar* a valóság és a valóságon túli (emlékek, álmok, képzelet) közötti kapcsolatot több ponton is tematizálja, többek között a tárgyak révén, de ugyanezt a problémát veti föl a helyszínek és a szereplők identitásának változékonysága is. A hajdanvolt szerelmek után sóvárgó Mama képzelete például a valóságban is átalakítja a teret és a szereplőket: ideiglenesen visszavarázsolja egy románcának a színhelyét, a kamionon érkező Medvét pedig Apollószerű férfivé változtatja.

Az önállóan hangtalan tárgyak paradox módon épp hangot adnak a szereplőknek: segítenek nekik artikulálni a múltat. Ennyiben a vallomásos költészethez is hasonlítható (különösen Csömöre esetében) a dráma megtörténte, a drámai monológ mint beszédaktus: a múlt elmondása egyrészt az átörökítés, a továbbadás, másrészt a gyógyulást, feloldozást kereső gyónás gesztusa. Radnóti Zsuzsa érzékeny tanulmánya is, a *Magányra ítélve*, anélkül, hogy a „vallomás” szót egyszor is használná, pontosan ezt a minőséget járja körül:

„Ezek a sokat megélt, szívós drámai hősök és hősnők tovább hagyományozzák a világra az őket éltető, illetve bennük pusztító múltat, emlékeket. S mindhárman [Beckett, Nádas és Tolnai, illetve alakjaik], ahogy megszabadulnak az elmúltaktól, ahogy kikényszerítik belőlük a titkaikat, úgy válnak meg fokozatosan maguk is valós életüktől. Erejük megélt, elszenvedett, elviselt életükben volt, abban, amit eddig magukban őriztek. Továbbadni a titkot, kibeszélni a rettenetet, ez lehet pusztító, de lehet gyógyító erejű is. A megfogalmazás, a kimondás, a továbbadás lehetősége a magány feltörését is jelenti, egyfajta közös létezést a jelennel, talán a jövővel és a másik emberrel is. A gyónás megkönnyebbülés, még akkor is, ha nemcsak bűneinkről, hanem talán ártatlan, büntelen életünktől szabadulunk meg. Megtisztulást, megbékélést hozhat ez az aktus, még ha halál is az ára.”¹¹

Ha felidézzük a vallomásos költészet elindítóinak (Robert Lowell, John Berryman, Theodore Roethke, Sylvia Plath és Anne Sexton) poétikáját, éppen ezzel a gyógyító célú kimondással találkozunk: mindegyikük súlyos mentális zavara terápiájának szánta a ki-

⁹ Tolnai Ottó: „Könyökkanyar”, in: uő.: *Végel(ő)adás*, Neoprológus Kiadó, Budapest, 1996. 178. (Prológus Könyvek)

¹⁰ Uo., 178.

¹¹ Radnóti Zsuzsa: „Magányra ítélve. Tolnai Ottó drámáiról”, in: *Tolnai-symposion*, Thomka Beáta (szerk.), Kijárat Kiadó, Budapest, 2004. 213–225, 215–216.

mondhatatlannak ítélt élmények versbeli megfogalmazását. A freudizmus tanaiból levezetett módszer nem bizonyult működőképesnek: a vallomásos költészet nagyjai közül csak Lowell és Roethke halt természetes halált (mindkettejükkel szívroham végzett), de ők is huzamos időt töltöttek kórházban idegösszeroppanás és depresszió miatt. Csömöre fokozatos önfeltárására, egyre mélyebbre ásására, illetve metaforikus beljebb nyomulására Ázsiába is alkalmazható a vallomásos költészet pszichológiája: emlékeinek felkutatásával és megvallásával föl akarja őket számolni, el akar jutni a kezdetekhez, a megtisztított, emlékek nélküli emlékezethez. A vallomása azonban nem lesz teljes: gyerekkori szenvedéseit (egy béres a jászolban hétéves korában megerőszakolta) nem tudja elmondani – ezt a borbélytól tudja meg a közönség; a vallomássorozat nem lesz gyógyító hatású.

Tolnai a két, egymással ellenkező beszédmódot, a verset az éntől eltávolító tárgyiaságot és a részben vele szemben megszülető, az én rejtelmait a legfőbb témának megteendő vallomásosság hagyományát biztos mozdulattal köti össze: Tolnai alakjainak személyesége mindig tárgyaikba kivételül jelenik meg, de a tárgyakkal való kapcsolatot az énfeltárás motíválja. Ahogy számos vallomásos költészetbeli alterego, például Berryman Henryje, egyszerre szolgáltat maszkot és megszólalási lehetőséget az én számára, úgy a Tolnai-karakterek is tárgyakkal bástyázzák körül énünket, és egyben ezek révén tudnak kapcsolatot létesíteni másokkal.

Nem véletlen, hogy gyakori, tárgyakhoz kapcsolódó alakzat a prosopopeia, a megszemélyesítés: az életfragmentumokkal rendelkező tárgyacról akarva-akaratlanul is személyként beszélnek a szereplők a *Végeladásban* („Elment a fogas?!” vagy „meg ne iramodjanak a dolgok”), és a rendezői utasítások is („A térkép még egy lépést tett felénk”),¹² csakúgy, mint a *Könyökkanyarban* („Iderepült a rámából [a kép], mint egy mélylila holló”; „És most az a drága ráma kidobta magából a képet, szépen idelődította a kezembe...”¹³). Thomka Beáta is nyilván erre utal Tolnai-monográfiájában, mikor a „megéledt metaforák színházá”-ról vagy a játékkeret „bejátszó” metaforikus motívumokról beszél.¹⁴

De miért ruhazza fel a tárgyakat Csömöre (és Tolnai) ilyen „cselekvő” erővel, önálló akarattal? Csömöre pedáns könyvelőként próbálja rendszabályozni az elvitelre váró tárgyakat. Amikor bolhapiacként működő házához újabb érdeklődők hangja közeledik, így riadozik:

„Vigyázni kell! Nagyon kell vigyázni, meg ne iramodjanak a dolgok, meg ne iramodjon ez a sok vacakság, mert maga alá temet... Visszafogni! Egészen lelassítani! Úgy távozzanak tőlem, minden úgy, mint ahogy az árnyék csúszik a földön, észrevétlenül...”¹⁵

Ezek a tárgyak nem objektumok többé, hanem szubjektumok: tulajdonosuk szubjektumának ereklyéi. Ennek megfelelően Csömöre bizonyos vallásos áhítattal, gyengéd figyelmességgel veszi őket körül, ami a külvilág számára pusztán az öreg egy újabb bolondériájának tűnik. Az első részben megérkező borbély a hurkatöltőt, száz szappant, gyertyatartókat és egy tükröt igényelt, de most csak a hurkatöltőt kaphatja meg. Értetlenkedve bosszankodik régi ügyfele habókosságán, mikor Csömöre őt is rendre (és alázatra) inti:

„BORBÉLY: És a gyertyatartókat, azokat mikor vihetem már el?

¹² Tolnai Ottó: *Végeladás*, id. kiad., 44, 27 és 53.

¹³ Tolnai Ottó: *Könyökkanyar*, id. kiad., 178.

¹⁴ Thomka Beáta: *Tolnai Ottó*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 1994. 108 és 110.

¹⁵ Tolnai Ottó: *Végeladás*, id. kiad., 27.

CSÖMÖRE: Csak csendesedjél, csak csendesedjél. Mindennek eljön az ideje, magától jelentkezik minden egyes tárgy...

BORBÉLY: (*ironikusan, bár nem akarja megsérteni az öreget*) Most a hurkatöltő jelentkezett? Össze találta keverni az évszakokat... hurkatöltő létre júniusban jelentkeznek..."¹⁶

Az olvasó érzi, hogy Csömöre tárgyai (és általában Tolnai drámájának tárgyai) kitörnek a tárgyléteből: nem a mindenkori jelenre irányul létezésük, hanem a múltra. A nyelv szempontjából megfogalmazva: az előbb ágenssé váló tárgyakat jelölő főnevek mintha a főnév kategóriáját is feszegetnék, mivel – a közfelfogás szerint – nem a főnevek, hanem az igék jellegzetes irányultsága az időbeliség (elég, ha csak az igeragozás paradigmájára gondolunk: az megengedi az idő megjelenését, míg a főnévi deklináció nem). Mintha a főnevekhez kapcsolódó szinkrón szemléletet fölváltaná itt az igei diakronia. (Takács Ferenc a Nyitott Műhelyben 2008. február 7-én elhangzott, egyelőre publikálatlan előadása vetette föl a kérdést tágabb kontextusban: a főnévi minőség mennyire oldható fel az ige „cselekvés, létezés, történést jelentő” kategóriájában, illetve a gyakorlat mennyiben haladja meg az efféle mesterséges elkülönítéseket.) A *Költő disznósírból* című „interjúregény”-ben Tolnai többek között egy hokedlijéről mesél Parti Nagy Lajosnak; ez a hokedli is elsősorban mint történet, mint diakrón irányultságú tárgy létezik:

„Látod, itt ezeken a keresztdestrákán tartotta rövidke lábait legalább fél évszázadig, nézd, teljesen elkoptak, szép, különös formát kaptak. Eredetileg zöld lehetett, most már akárha elefántcsont. [...] Egy élet munkája, akárha ötven évig csiszolták volna leheletnyi üvegpapírossal. Sokszor képzelgem egy drámáról, ahol csupán ez a szék van a színen, a deszkákon (amelyeken szintén legalább 50-100 éve játszanak, amiket szintén leheletnyi üvegpapíros súrolt), szóval egy drámáról, ahol maga ez a hokedli a dráma. A szöveg. A cselekmény. A konfliktus. És a katarzis.”¹⁷

Pilinszky János (és Robert Wilson) színháza, valamint Tolnai művei közül a *Bayer-aszpirin* (illetve az eredetileg novellának íródott, de 1985-ben elő is adott *Briliáns*) közelít leginkább ehhez az ideálisnak ítélt drámához, ahol egy tárgy asszociációs hálója, története, létezésének minden misztériuma képes lekötni a közönséget – ha akad értő közönség, amely kellő figyelmet szentel egyetlen tárgynak.

Mindennek megfelelően a tárgyak eladási sorrendjét sem a praktikum (a jelen idejű felhasználhatóság), hanem az határozza meg, milyen fontos és távoli emléket hordoznak (azaz a történeti aspektusuk). A téli, utolsó előtti részben Csömöre hagyja elmenni a sparheltot, így még vizet melegíteni sem tud, de a rozsdás, kormos, haszontalan könyökcsovót nem adja ki a kezéből: „(*felveszi, kiszórja belőle a kormot és a szalmát, beledugja mind a két kezét, akár egy muffba, és »harmonikázni« kezd – nem lehet megállapítani, sír-e, énekel-e*): A kis orosz-harmonikára emlékeztem...”¹⁸

¹⁶ Uo., 23.

¹⁷ Tolnai Ottó: *Költő disznósírból*, id. kiad., 269.

¹⁸ Tolnai Ottó: *Végeladás*, id. kiad., 54.

3. A metamorfózis módozatai

„a mackó annyira elpiszkolódott
hogy: él
ó édes mackó
tisztá vagyok-e annyira
hogy már meghalhatok”
(Tolnai Ottó: Nullás liszt)

A tárgyak és személyek amúgy is végletesen és véglegesen összebogozódott kapcsolatát tovább bonyolítja, hogy Tolnai a folyamatot kétoldalúként fogja föl: nemcsak a tárgyak válhatnak élővé, hanem az élők is tárggyá, de legalábbis tárgyiassá. Tolnai így ír *Az azbesztruha* című novellának a végén a tárgyakhoz és a tárgyakat rögzítő csendéletekhez kötődő viszonyáról, „»élettelen életük« misztériumának” lényegéről:

„Siettem haza, tudtam, vége a csendéletekkel való mániás birkózásoknak. Nekem is van már bőröm, kérgem, falam, vastag, erős, kemény, akár kedvenc csendéleteim meteorkőkemény tárgyainak!

Én is olyan vagyok immár, akár a dió, a késnyél, a görheszerű kenyér, a rákóló, a cintányér...”¹⁹

Az ekphrázist (egy képzőművészeti alkotás irodalmi leírását) a történet narratívájával vegyítő prózadarabban megfordul az eddigi képlet: nem egy emberi eszencia, az emlék áramlik a tárgyakba (hogy onnan majd visszatükröződjön az emberre), hanem tárgyi jellemzők sugároznak ki az emberre, hasonlóvá téve őt is magukhoz. A novella narrátora a csendéleteken látható tárgyak keménységét, magukba zártságát, állandósultságát szemlélve jut el abszurd következtetéséhez: egy azbesztruha megvásárlásával maga is olyan érinthetlenné és érzéketlenné válhat, mint a festett tárgyak. A drámákból a *Bayer-aszpirin* Neretva- és Lazac-motívuma állítható párhuzamba ezzel a fordított (emberből tárggyá történő) átváltozással. Itt jegyezném meg, hogy véleményem szerint nem lenne túlzó az az állítás sem, hogy Tolnai tárgyleírásai tekinthetők ekphrázisnak is, hiszen tárgyai nem használati tárgyakként, hanem (szimbolikus, történeti) többletjelentéssel rendelkező tárgyak, és ennyiben rokoníthatók az esztétikai jelentéssel rendelkező műtárgyakkal. A különbség a hagyományos értelemben vett ekphrázis és a Tolnai-féle ekphrázis között az, amit korábban megfogalmaztunk: Tolnai tárgyai diakronikus beállítottságúak, ezért leírásuk is erre összpontosít, nem a jelenben ható (esztétikai) minőségükre. Ezt a feltevést erősíti, hogy Tolnai szigorú értelemben vett ekphrázisai is történeti, narratív betétekkel telítődnek: a *Kosovska devojka (Rigómezei lány)* című kép leírásába²⁰ például a *Költő disznózsír*ből című interjúregényben számtalan mininarratívát vegyít, amelyek kitérőnek tűnhetnek, de valójában szerves részei az ekphrázisnak, hiszen ezekből áll össze a kép valódi leírása és jelentése.

A *Végeladás* utolsó, nyugtalanító részében a borbély a halott Csömörét még egyszer, utoljára megmosdatja, megborotválja, és közben egyre inkább elmélyed emlékeiben. Gerold László elégedetlen ezzel a befejezéssel, még ha magát a darabot előadásra méltónak tartja is. „Külön kérdés a befejezés, melyben a borbély éppúgy »becsavarodik«, mint az emlékeivel viaskodó Csömöre. Ez a metamorfózis előkészítetlen és indokolatlan.”²¹ A

¹⁹ Uo., 67.

²⁰ Tolnai Ottó: *Költő disznózsír*ből, id. kiad., 262–267.

²¹ Gerold László: „Tolnai Ottó: *Végeladás*”, in: uő.: *Drámakalauz*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1998. 233.

tárgykezelés és az emlékezés szerepének vizsgálatán keresztül viszont megtalálhatjuk a végkifejlet alakulásának mozgatórugóit.

A borbély, Csömöre igazi (szellemi) örököse, mintha mégis megőrizne valamit Csömöre tárgyakra bugyolált emlékeiből: a térképbe csavarja a halottat, majd így folytatja:

„(Tapogatja.) Mi ez? Mik ezek a dudorok?! (Egy kicsit széthajtja.) Moszkva! Moszkva aranykupolái! (Újra összegöngyöli. Félregurítja. Teljesen üres színpad. Csak a fenékfal látszik. Visszajön a kerékpáron. Középen leszáll, félve körülles.) Mesélte, Moszkvában akkora terek vannak, hogy sosem is lehet átérni a másik felükre... végtelenek... Állt, mesélte, az egyik, az egyik közepén és sírt...”²²

Ezek az utolsó elhangzó szavak a színen. Mintha megint Csömöre beszélne. Az átéltség élményét sugallja számos mondatstruktúra: a mondatok töredezettsége, ami mintha az emlékezés közben szavakat keresgélő mesélő lenne, a fokozó-nyomatékosító (tájnnyelvi, archaikus) szerkezet („sosem is”), az ismétlés („az egyik, az egyik közepén”) és az önállóvá hangsúlyosodó elem („végtelenek”). Az egyik központi szimbólum, a térkép a borbélyban is Csömöre emlékeit idézi fel: a borbély többé-kevésbé Csömörévé változik.

Már a harmadik, téli részben nyilvánvaló, hogy a borbély és Csömöre között szorosabb a kötelék, mint más szereplők között: a borbély kerékpárja elkezd hasonlítani a Csömöre által leírthoz, hogy az utolsó, a látszólag halált, de igazából Csömöre (emlékeinek, szellemének a borbélyban végbemenő) újjászületését hozó tavaszi részre szinte azzá is váljon. A borbély identitásának képlékenységét már az a jelenet is előrevetíti, mikor a borbély Csömöre háborús emlékei hatására egyszer csak átváltozik azzá az asszonnyá, aki egy fagreblyével előhalászta az eszméletlenségig kimerült, lerongyolódott és éhező Csömörét egy szénaboglyából. A rendezői utasítások tudósítanak a profán színeváltozásról: *„Nagyokat üvöltöttek; a borbély vékony hangon, idegen szavakat.”²³* A darab végén, immár a halott Csömöre mellett, de még mindig az öreg emlékeinek ígézetében, megidézi a borbély a tobolszki sintér és a bugyovicei üvegkereskedő alakját,²⁴ akiről korábban Csömöre mondott el egy történetet;²⁵ valamint most ő próbál dadogva-kapkodva tájékozódni, eligazodni, mint korábban hajnalonként Csömöre: „Ho...! Ho...! Hol vagyunk?! Hol az istenben vagyunk?! Miféle pusztaság ez?! Ho...! Ho...! Hol? Hol vagyunk?”²⁶ Jellemző, hogy míg Csömöre egyes szám első személyben kereste önmaga helyét („Ho...! Ho...! Hol!? Hol vagyok?! Ho...! Ho...!”),²⁷ addig a (csak látszólag) magára maradt borbély már többes számot használ: Csömöre tárgyaival, emlékeivel, szavaival mintha az ember is tovább élne. Ezt bizonyítja a színi utasítás is:

„Fél. Fél a mind közelebb nyomuló térképtől. A hullától. Most döbben csak rá, hogy valami irreális térbe került, hogy az elmúlt évtizedek alatt csak a csapdához szoktatta Csömöre. Csak borotvával a kezében mer körülszimatolni. Azt is csak most látni igazán, hogy »tánca« élet-halál harc... A szalmában keresgél. Oldalt, a sötétbe kémlel. Térképre nyomva fülét hallgatózik. Kezdetben úgy tesz, mintha nem látná az öreget, később pedig élőként kezeli. Némán szappanozza. Borotválni kezdi.”²⁸

²² Tolnai Ottó: *Végeladás*, id. kiad., 65.

²³ Uo., 57.

²⁴ Uo., 63.

²⁵ Uo., 56 és 57.

²⁶ Uo., 54.

²⁷ Uo., 19.

²⁸ Uo., 62.

Az azonosulás azonban fenyegető: Csömöre életének megannyi tragédiája, talán az egész huszadik századi történelem a borbély fölé tornyosul, „mind közelebb nyomul”. Csömöre pedig halott, tehát terhét (emlékeit) az utódjának kell átvennie. A borbély válassza a veszélyre a szimpla tagadás: ha élőként bánik Csömörével, talán el tudja kerülni, hogy a múlt bekebelezze. Ha azonban hagyja a tárgyakat, az emlékeket felülkerekedni, szuverenitása és integritása sérülhet: életével játszik. Innen ered a vadállati, ősi ösztönöket aktiváló, szűkülő gyanakvás. A darab befejezésével, a moszkvai emlékek megidézésével viszont nyilvánvalóvá válik, hogy a borbély sorsközösséget vállal Csömörével: folytonosságot biztosít emlékeinek. A borbély példája azt sugallja, hogy Csömöre végeladása nem is önfelszámolás volt, hanem kulturális átörökítés. Életet nem küldött ugyan a világba, de emlékeinek, szellemének, kultúrájának megteremtette a maga örököseit.

A *Könyökkanyar*ban szintén megfigyelhető az a riadalom, amit a környezet él át, mikor megtapasztalja, hogy az elszigeteltnek hitt tárgyi (de valóságon túli) világ képes benyomulni a valóságba. Eleonóra szinte szó szerint ugyanúgy fogalmazza meg gondolatait a Mamának, mint Csömöre és a borbély: „Mi ez? Hová kerültünk? Éppen úgy fest, mint ezeken a te borzalmas festményeiden azok a romvillák a holdvilágban... Igaza volt édesapámnak, amikor azt mondta, hogy egyszer mi is rákerülünk – rákenődünk, ráragadunk ezekre a te borzalmas képeidre.”²⁹ A *Végeladás* térképe és a *Könyökkanyar* festménye így válik ikermotívummá: mindegyik a cselekvő tárgyak azon csoportjába tartozik, amelyik képes észrevetetni a benne rejlő erőt és lehetőséget a múlttal kevésbé kapcsolatban levő emberekkel is.

Tolnai Ottó nem az egyetlen a kortárs irodalomban sem, aki ernyire bizalmas kapcsolatot ápol tárgyaival. Ladik Katalin, a performanszairól is ismert költő és író, akinek nem mellesleg a *Bayer-aszpirint* is ajánlotta Tolnai, „Élhetek az arcodon?” című önéletrajzi regényének egy részletében vall saját tárgyfetiszizmusáról:

„Kötődöm a tárgyakhoz. Tolnai Ottó *Bayer-aszpirin* című monodráájában – amelyet egyébként nekem írt – egy fehér esernyő született. Jancsó Miklós volt az apja. Azóta azt a fehér ernyőt klónozzom. Szinte állandó kelléke, már-már védjegye performanszaimnak. Amikor már foszladozóban, törött szerkezettel vonaglik az előadásokon, akkor sem dobom el – még hasznosnak bizonyulhat Hvaron. Az adriai szigetre újonnan érkező nyaralóvendégeim számára ezt a fehér ernyőt használok ismertetőjelként. A fehér ernyővel várom az ismeretlen vendégeket a kikötőben, vagy kiállok az útkereszteződésre, ha autóval érkeznek. Az ernyőről megismernek. Az idén azonban Splitben a piacon felejtettem az ernyőt. Rögtön üzentem Ildikónak Pestre, hogy az éppen most hozzám induló ismerőseinkkel küldjön el nekem egy új, fehér esernyőt. Sárga érkezett. Erről jut eszembe, hogy a sárga ernyőnek köze van mostani, tornyosuló, itthoni gondjaimhoz. Rossz ómen számomra a sárga ernyő.”³⁰

Ladik Katalinnál azonban nem a tárgy történetén, hanem (esetleg az átlagostól eltérő) használatán, sokoldalú használhatóságán van a hangsúly. Szabó Szilvia tanulmányában is a funkcionalitásra hívja föl a figyelmet, mikor a tárgyakat a test protéziseinek nevezi Ladik Katalin művészetében: „E kellékek leginkább a test protéziseként funkcionálnak, nem élettelen tárgyként használja őket.”³¹ Lehettek ugyan Ladik szövegeiben vissza-

²⁹ Tolnai Ottó: *Könyökkanyar*, id. kiad., 180.

³⁰ Ladik Katalin: *Ernyőpulykák*, netnapló, <http://www.litera.hu/object.dbbba3f59-2705-4012-9ab0-4d25896b2cc9.ivy>, 2004. szeptember 10.

³¹ Szabó Szilvia: „Egy dokumentumokkal igazolt élet(rajz) fikcionálása”, *Híd*, Újvidék, 2007. http://www.nyitottkonyv.hu/sajto_ladik.htm.

visszatérő, értelmileg-érzelmileg nagyon telített tárgyak, mint a piros buldózer, az ezüstbicikli, de ide tartozik a hernyó, a hattyú is – ám ezek megjelenése nem válik formai szerveződésvé vagy éppen az értelmezés gyújtópontjává, mint Tolnai esetében.

4. Konklúzió

Összegezve elmondható, hogy Tolnai Ottó tárgyszemlélete, sőt -kultusza a modernista tárgyiasságra vezethető vissza; különösen Ezra Pound, T. S. Eliot és William Carlos Williams hatott rá, akiknek elméleti írásaira Tolnai maga is támaszkodik kritikusi munkáiban. Hozzájuk képest újdonság viszont, hogy Tolnai tárgyai mindig történelmi beágyazottságúak: sosem önmagukért állnak, hanem egy-egy élettörténet darabjaként. Mivel a tárgyak (gyakran tragikus) emberi emlékek hordozói, a drámában a szereplőkből emlékező-önértelmező (talán önigazoló?) monológokat váltanak ki: a hősök beszédmódja ezért a vallomásos költészet nézőpontja felől is megközelíthető. A darab karakterei tudatosan vagy tudattalanul, de reagálnak a tárgyak kiváltságos helyzetére, étellel telítettségére: néha személyekként utalnak rájuk és bánnak velük, néha ezek határozzák meg önazonosságukat (ahogy a borbély identitásváltozása is mutatja a *Végeladásban*). A tárgyak mint az emlékek őrzői az emberek és generációk közötti kapcsolatok meghatározó elemévé is válnak: az emlékérvény egyúttal kultúramegőrzést is jelent. Tolnai tárgyközpontúsága ugyan nem példa nélküli a kortárs irodalomban, de ilyen gondolatrendszerbe foglalva csak az ő írásaira jellemző.

Tolnai tehát nem tisztítja meg talált tárgyait; ellenkezőleg: minden ujjlenyomatot, piszokfoltot lelkiismeretesen megőriz rajtuk. Akár egy nyomozó, a tárgy „szennyeződésében” (ami nem más, mint a világban létnek a bizonyítéka) keresztül visszafejti történetüket, de mégiscsak író lévén, hozzá is tesz – a saját történetét.

FENN, A DIÓFÁN

Tompa Andrea beszélgetése

Tompa Andrea: – *Bő évtizeddel ezelőtt, amikor már a Bárkán dolgoztál, és abbahagytad a kritikaírást, minthogy gyakorlati színházi munkába fogtál, azt mondtad magadról, hogy te, a sokféleséggel együtt és éppen amiatt, a saját műfajod vagy. Ez szabadságot is jelenthet, meg eldöntetlenséget is. Ma hogy látod, tisztázottabb számodra, mi is a te műfajod?*

Bérczes László: – Megmaradt a szabadság és megmaradt az eldöntetlenség. Megmaradt a mindent valahogy és semmit sem igazán állapot. Most persze azért fogalmazok így, mert éppen „válságban” vagyok, tegyük ezt természetesen idézőjelbe, és érzékeltessünk némi öniróniát. Megszüntem kritikus lenni, ha az voltam egyáltalán az angol tanári diplomámmal, de nem lettem helyette más. Arra, amit csinálok, néha úgy tudok tekinteni, hogy ez micsoda gazdagság és sokféleség, máskor meg – és talán csak mert éppen nem süt a nap –, úgy találom, hogy ez maga a teljes formátlanság, bizonytalanság, eldöntetlenség. Nemrég Rigában jártam egy fesztiválon, és ezt éltem meg: ott vagyok mint fesztiválválogató, aki előadást keres; ott vagyok, mint a Bárka Színház egyik vezetője, aki a Bárkát kéne, hogy árulja, hiszen ez egy piac, ahol a színházamat kéne menedzserként képviselni; ott vagyok mint rendező, akinek van két élő előadása, és úgy képzelem, ezek megütik azt a színvonalat, ami érdekelheti ezt a fesztiválközönséget; ott vagyok kíváncsi nézőként, és láthatom az általam talán leg többre tartott Alvis Hermanis előadásait; és persze ott vagyok mint ex-kritikus, aki majd beszámolót ír Rigáról a *Színház* folyóirat számára. Aztán beülök valami eszmeceserére, amit egy koreai ember vezet, te biztos tudod a nevét...

– *Yun-Cheol Kim, a Nemzetközi Színkritikusok Szervezetének elnöke...*

– ... ő tart egy kerekasztal-beszélgetést, amire én is odatévedek, sőt botor módon hozzászólok, az elnök érdeklődve kérdezzet, aztán megijedek, mindjárt bevonnak valami projektbe, miközben nem akarok itt semmit. Nem akarhatok, hiszen miközben a színikritika aktuális megváltásáról folyik a szó, én azon gondolkodom Rigában, hogy fel kéne hívnom a nagyharsányi polgármestert, mi lesz az Ördögkatlan Fesztivál egyik pályázatával, egyáltalán, egy csomó dolgot nem intéztem el, és most itt nyaralok, meg színikritikát váltok megféle. Egymással nem összefüggő feladatok csatáznak a fejemben, és azt élem meg, amit gyakorta: mást kéne csinálnom, mint amit éppen csinálok. De ha valaki mond valami izgalmasat, én azonnal rámozdulok és lelkesedem, ezért vagyok benne annyira mindenben, de pont ezért érzem mindig, hogy nem elég jól csinálom a dolgomat, azaz folyamatos elégedetlenségben élek. Szóval nem azt élem meg, amivel te kezdted, hogy letisztultabb lennék. Apám mondta folyton – persze minden szülő szokott ilyet mondani –: „most már dönts el végre, mi akarsz lenni”.

– *Az egyértelműségben viszont sok a kielégületlenség, nyilván ezért keresel új dolgokat...*

– Így van. Ezért tudok a fentiekről boldogan és elégedetten is beszélni. Szeretek például tanítani, ez kiderült. Magam sem tudom, hogy valójában mit is tanítok, de mégis: tizenhárom éve működik a Hajónapló Műhely, büszke lehetek rá, jól érzem magam benne, sokan kötődtek hozzá, te is. Rendezhettek, legutóbb például Szabadkán, és most is azt rendeztem, amit én akartam, a Bárkán egy a színházat erősen befolyásoló ember lehetek, bár-mikor írhatok a *Színház* című lapba és máshová, és ezért még csak kuncsorognom sem

kell, van egy szép és nagyszerű lányom, van egy szép és nagyszerű szerelmem, mit akarok?! Szerkeszthetek egy lapot, a *Hajónaplót*, ha dramaturgként akarok dolgozni, megtehetem, nyáron összművészeti fesztivált, az Ördögkatlant, ősszel nemzetközi színházi fesztivált szervezhetek, mi kell még?! Mondjuk, ez a szervezői munka néha iszonyú, és biztos nem is csinálom jól.

– *Ezek a menedzseri-szervezői feladatok állnak a legtávolabb tőled, nem?*

– Nem értek ahhoz, hogy dolgoztassak másokat. Nem tudok felállítani és mozgatni egy stábot. Néha nagyon energiafecsérlő az a mód, ahogy én működöm. Ha öt percig nem teszek semmit, akkor úgy képzelem, hogy ez most rossz, semmi nem halad, senki sem dolgozik. Ehelyett állandóan én akarok mindent megcsinálni.

– *Bizalmatlan vagy, nem? A másik emberrel szemben, akit dolgoztatnod kellene...*

– Teljes a bizalmam azok felé, akik ugyanúgy „ügynek” tekintik a dolgokat, mint én. Ők vannak kevesebben. A többséggel tehát igen, bizalmatlan vagyok. Azzal, akinek csak munkahely a munkahely. Nem tudok parancsolni, nem szeretek kétszer kérni, akkor inkább sértetten megcsinálom magam. Mindig próbálom magam kívülről is nézni, és azt látom, hogy a „sértődékenység” jellemző az idősödő férfiakra. Azt is látom, hogy az én nemzedékem, az ötven fölöttiek, sok sebből véreznek, és a sérelmeiket állandóan kivetítik a világra. Velem az ellenkezője történik, én inkább magamat kárhóztatom és becsmérlem. Luk Percevallal, a nagyszerű flamand rendezővel beszélgetve értettem meg, hogy a nyugati embert – és most magamat is oda sorolom – meghatározza az öngyűlölet. Ő azt állítja, hogy ez a lényegi különbség a keleti és a nyugati gondolkodás között.

– *Rád szokták is mondani, hogy afféle dosztojevszkiji figura vagy.*

– Perceval a Távol-Keletre gondolt. Az igaz, hogy engem valami furcsa ellentmondás mozgat: hitetlen emberként valami belső reflexből, ösztönből a keresztényi magatartás határoz meg, de ez nem tudatos. Nem tudatos, sőt észre sem veszem, de ez vezérel. Dosztojevszkij kapcsán eszembe jut egy mondat, amit évtizedek óta cipelek magammal. Valószínűleg mindenkivel így van: egy-egy mondat „csak úgy” beég, ki tudja, miért. Egyszer egy diákszínjátászó táborban voltam a csapatommal, harminc körül lehettem., Ascher Tamás volt a táborvezető, akit azóta is az általam ismert egyik legizgalmasabb személyiségnek tartok. Megjegyezte rólam valakinek: „Ez olyan önpusztító gyerek”. Ascher mondata gyakran eszembe jut. Néha akkor – ez persze fiatalabb korban volt –, amikor a felvett pózok vezetik az embert, mert olyan jólesik szenvedni, de többnyire azért villan be a mondat, mert magamnak is be akarom bizonyítani az ellenkezőjét.

– *Ez a megállapítás stigma is, önmagát beteljesítő jóslat. Azzá válsz, aminek mondanak.*

– Vagy nem. Ezért gyakran elkülönülök. Eljátszom, mert úgy is élem meg, és talán úgy is van, ki tudja, hogy nem „vesznek be”. Jó példa erre a rigai szituáció, de gyakori helyzet ez: hogy nem megyek oda az „elit” társasághoz...

– *... már az, hogy elitnek nevezed, jelzi, hogy kívül helyezed magad rajta.*

– Igen, úgy érzem, egyedül csak így tudom bizonyítani, hogy nem vagyok kevesebb. „Nem kell engem bevenni” – magatartás. Azt játszom, hogy nem vesznek be, hogy még mindig egy vidéki kamasz vagyok, miközben úgymond „már rég be vagyok véve”. Háy János írt erről szépen és fájdalmasan az ÉS-ben egy fél évvel ezelőtt. Én egy csomó mindenben belül is vagyok meg kívül is. Kritikusok közé is tartozom, rendezők közé is, fesztiválszervezők, dramaturgok közé... az összes ilyen céhnek tagja lehetnék. De sehol sem vagyok ott teljes mellszélességgel. Úgy is néznek rám, mint aki nem tartozik egészen ide. Vagy azt hiszem, hogy így néznek rám.

– *Gyakran már a megszólalásodban érezni ezt a szorongó, „kívül vagyok” magatartást, hogy „én nem tartozom közétek”. Kisebbségi érzés is, felsőbbrendűségi érzés is egyszerre. Kevesebbnek is érzed magad, többnek is. Mintha nem lennél egyenlő.*

– Elkülönülök. Ebben van gőg is – de félelem is: nem felelek meg. Amivel kezdted: ‘a

magam műfaja' kijelentés nagyképű is, tudom. De valóban van olyan, hogy valaki születik valamire. Színésznek például szerintem születni kell. Valaki vagy az, vagy nem. Vagy hogy valaki úgymond színházi ember, és mindent a színházon keresztül szemlél, abban és azáltal létezik. Ily módon én nem vagyok színházi alak. Nem születtem annak.

– Ezek nem döntések inkább, mint „arra születések”?

– Lehet... Én nem vagyok hosszú távon érvényes megállapításokat tenni tudó személy.

– *A rigai példád azt mutatja, hogy mindent tehetsz, minden lehetsz. Kívülről úgy néz ki, mint egy beérkezés. De úgy is kinézhet, mint helykeresés.*

– Fölül kéne már emelkedni dolgokon: ami nem sikerült, az nem sikerült. Valójában nem kívülről döntenek el, hogy ki lettem, ki vagyok. Ebben a sokszínű, vagy ha tetszik, zűrzavaros életben is kell, hogy legyenek fix pontok. Amiket csak én ingathatok meg, ha akarok. Nálam ez lett évekkkel ezelőtt a futás. Szerettem, hogy van, mindennap van, és csak rajtam múlik, hogy legyen – és lesz, mert a teljesítménykényszerem kipréseli belőlem. De tavaly nyár óta ez még sincs, megsérült a bokám. Ha valaki, te, aki egy idő óta szintén futsz, megérted, mit jelent ez. Azt a valamit veszítettem el, amit mindennap lehetett teljesíteni, és jó érzéssel fekkhettem le, akárhogy is sikerült a nap. Ez segített, tartást adott. Újra meg kell találnom azt, amiben nincs kérdőjel. Amiben nem lehet csalni, és nem lehet másokat, de főleg önmagamot becsapni. A maratonnál nem lehet. A maraton: tény. Vagy teljesíted, vagy nem. Egy előadással, írással, bármivel kapcsolatban lehet csalni, mellébeszélni, így látni, úgy látni, vélekedni, viszonyítani, ahhoz képest teljesíteni. A maratont nem más mondja meg, az én magam vagyok. El kellene engedni a kintet, azt, hogy az határozzon meg engem, elfelejteni már, hogy mindig minden helyzetben megfelelni akarjak. Egy apróság például: túl kellene lenni azon, hogy egyetlen szakmai elismerésem sincsen. Tudván tudom, hogy az élet lényege szempontjából ez semmi. Az ilyenek miatt is érzem azt, hogy „nem vagyok bevéve”. Ha mégis jön az elismerés, azonnal gyanakszom, mi van mögötte. Valamelyik március 15-én kaptam kitüntetést a minisztertől, talán azért, mert régen együtt fociztunk.

– *Akkor mégiscsak van elismerésed.*

– Nem szakmai.

– *Kaptál lengyel kitüntetést is.*

– Biztos senki más nem jutott eszükbe. Igaz, dramaturg-díjat is kaptam, valószínűleg én következtem a sorban.

– *Egy olyan ember, aki túl sok mindent csinál, éppen ezt a kockázatot vállalja. Hogy nincs az az EGY, ami az övé, amiért elismerhetik ilyen-olyan díjakkal, nincs folyamatosan jelen, szem előtt. Ez az ára, nem?*

– Igazad van. Nincs okom panaszra. Néha egyszerűen élvezetet okoz a szenvedés látzata. Szerencsére látom ezt kívülről, ki tudom nevetni magamat. Ezt a képességemet szeretném is megőrizni.

– *Te kívülről is úgy nézel ki, mint aki sokat tud a szenvedésről, akár önpusztításról is. Ascher idézett megjegyzése is erre vonatkozott.*

– Van még pár ilyen fontos mondat, amit magammal vittem. Amikor nyolc év tanítás után elhagytam a tanári pályát, apám ezt mondta: „Nem értem, miért hagyod abba. Ha ehhez értesz, és értesz, akkor ezt kell csinálni.” Szerettem tanítani, most is szeretek.

– *Mielőtt beszélgetni kezdtünk volna, úgy gondoltam: bő évtizede ismerjük egymást, a tanárom voltál, dolgoztunk is együtt, sokat tudok rólad. Most viszont lassan összezavarodik az a korábban egyértelmű képem rólad.*

– Ez nem baj. Egyszerre többet is fogsz tudni rólam és kevesebbet is. Ezért ülünk be – én ezért ülök be – a színházba is. Azt a magatartást nem tudom elfogadni a színházban, hogy „tudom, hogy van a világ”. Aki a tudásból fogalmaz az emberről, aki „tudja” az embert, engem nem érdekel, hisz úgyszem tudja, viszont megöli a kíváncsiságom, kiiktatja a

kérdéseim. Nekem talán legnagyobb erényem az empátiám, ebből fakadóan jó befogadó vagyok, és mert kritikusként kerültem a színházba, sokműfajú is vagyok, úgy értem, mindenevő. Nem lehet, hogy amikor én kijövök a színházból, az ne több titkot mutasson fel, színházról, emberről, világról, mint amikor bementem. Nem bírom, ha felülről fogalmaznak, mert én sem akarok felülről nézni az emberre.

– *Azok az úgynevezett beszélgetőkönyvek, amelyeket írtál, Tompa Miklóssal, Kovács Lajossal és legutóbb Cseh Tamással éppen ezt az egyenlő, kíváncsi társat mutatják, valahogy a legjobb, fellettes énedet talán. Ott az olvasó valóban nagyon empatikus, nyitott, kíváncsiskodó kérdezőt talál, aki nem ájultan csodál egy félistent, hanem faggat egy embert. Az az egyenlőségérzés, amit megélsz a színházban vagy a könyveidben, vajon miért hiányzik a mindennapokban? Amikor például oda kell menni a fesztiválon valakihez?*

– Az egy mesterséges helyzet, mert egy fesztiválon azért barátkozunk úgymond, mert valamit akarunk a másiktól. Én ettől viszolygok. Normális, egyenrangú helyzetekben viszont az empátiám képessé tesz arra, hogy lássam a másik ember igazát, átélten tudjam elfogadni azt is, amivel egyébként nem értenék egyet.

– *Visszatérve a műfajaidra: volt-e olyan álom, hogy mi akartál lenni. Mit dédelgetsz magadban?*

– Mostani álom nincs. Konkrét, gyakorlati dolgok vannak. Ismerem magamat, úgy gondolom, csak saját személyiségem korlátain belül tudok elképzelni valamit. Onnantól az viszonylag reális, tehát nem álom. Mindenesetre szeretném, ha a Kovács Lajos- vagy a Cseh Tamás-könyvhöz hasonlóan gazdag könyvet tudnék még csinálni. De most nem látom...

– *... az alanyt?*

– Azt. Szerintem ehhez értek: mást megírni. Főlösképpen lenne arról álmodoznom, hogy könyvet írok társ nélkül. Dilettáns munka születne, olyan van sok.

– *Most nincs senki, aki ilyen mélységben érdekelne?*

– Nincs, nem tudok ilyet. De ezen én nem szoktam rágódní, arról, hogy jó lenne már egy könyv, kiről is kéne... Nem. Mindegyik egy pillanat alatt bevillant, vissza tudom ezeket idézni. Amikor felismered: ez a dolgod. Nem ismerek ilyen sajátos, egyedi módon fogalmazó és létező embert, mint az öreg Tompa, Kovács Lajos vagy Tamás. Illetve ismerek, de nem állnak olyan közel hozzám. Egy másik vágyam, de azt remélem, ez is realitás: hogy talán Háty János megírja majd azt a darabot, amiben valamiképpen Mucsi Zoltán van a középpontban, és én fogom azt megrendezni. 2010 tavaszáról-nyaráról beszélek, hamarabb nem is tudnék mit kezdeni vele. Engem teljesen kilúgoz az a két hónap, amit a rendezéssel töltök, és utána jó ideig egyetlen porcikám sem kívánja, hogy újba fogjak. Eleve képtelen vagyok elszakadni tőle, nézegetem, simogatom, örülök neki. Ilyen most a szabadkái *Gézagyerek*. Ilyenkor az előadásra is, a benne lévő emberekre is gondolok, a főszereplőtől az ügyelőig. Mindennek köze van ahhoz a szakmáiban úzótt rendezéskor elképzelhetetlen személyességhez, ami számomra mindig a legfontosabb. A rendező általában elrendez, rendet rak, diktál. Én nem diktálok. Ezt kicsit ismerheted már a Hajónapló Műhelyből, ahol együtt foglalkoztunk kritikáírással: én mindig a problémát fogalmazom meg, nem a megoldást. Ami születik, áltad is születik: személyes. Ezért kicserélhetetlen. Emlékszel, amikor megbeszéltünk egy-egy írást: én alig mondtam valamit.

– *Tényleg nem emlékszem, miket mondtál. A Hajónaplóban két ember tanított minket. Ez a két ember, te és Nánay István: két véglet. Biztos vagyok benne, hogy ez nem volt tudatos választás részedről, aki meghívta Nánayt a Bárkába.*

– Más vezérelt: barátot kerestem, valakit, akire felnézek, akinek sokat köszönhetek. Ez volt Nánay István. Miközben azt gyanítom, hogy nem tudnám végigülni az ő óráját. Abban mindenesetre biztos vagyok, ha az én írással olyan szigorral foglalkoznának, ahogy ő, akkor következőleg én már nem lennék ott.

– *Bennem is felmerült, amikor oda jártam... Te vagy a személyesség, Nánay a tökéletes, kemény szakmaiság és személytelenség. Számomra ő volt az etalon akkor. Nekem bő tíz évbe telt, amíg le mertem írni egy kritikában például azt, hogy biciklizem Budapesten. Hogy az a bizonyos „én” megszólaljon. Ehhez a személyességhez, amit te képviselsz, nagyon nehéz volt megérkezni. Egyáltalán: elfogadni, hogy így is lehet írni. Ezeket a te látszólag széttartó műfajaidat is ez a személyesség köti össze.*

– Igen, azt gondolom, ez velem kapcsolatban talán a legfontosabb. De benne van ebben az elképesztő kaparás is mások figyelmének megszerzéséért, kaparás az elfogadásért, végső soron a szeretetért. Megbocsátható kurvaság. Mert a személyesség nagyon pozitív is. Akkor is ezt próbálom elérni, amikor fesztivált szervezek. Hogy Perceval vagy Hermanis jól érezze magát nálunk, hogy mondjuk, a rigai színészklubban a színésze vagy a díszítője is megálljon, rám mosolyogjon, és azt mondja: Bárka! Hogy ez a szereplés és ittlét egyedi, kicserélhetetlen legyen egy olyan társulat életében is, amelyik sokat utazik, és sokszor azt sem tudja, a világ mely pontján van éppen. Ezt az egyediséget keresem mindig. Ezért is fogalmazok nehezen. Mert szeretném elkerülni a sablont, a kész formát. Keresem, hogy itt és most mit tudok neked, csakis neked mondani. Nehéz.

– *Térjünk vissza az álmokra.*

– Gyerekkoromban arra vágytam, hogy én legyek a következő Szepesi. Gombfociztam és meccseket közvetítettem. Sok ezer gombom volt, ahogy mondom: sok ezer, követtem a Népsportot, és minden lehetséges bajnokságot lejátszottam – és minden meccset hangosan közvetítettem.

– *Ez a közvetítő szereped megmaradt. Amikor könyvet írsz valakivel vagy valakiről, akkor is közvetítesz, az ő és a hallgatósága bőrébe bújsz egyszerre.*

– Igen, ez vagyok én. Tudok tolmácsolni például magyarról magyarra. Sokat tud ez segíteni, mert tapasztalataim szerint az emberek közti konfliktusok java része félreértésekből születik. De néha olyankor is akarok közvetíteni, amikor már nincs értelme. Tudom, el kell fogadni, hogy valami széttört. Ha leverem ezt a poharat, azt már nem lehet, nem érdemes összeragasztani. Ki kell dobni és kész. Sokszor ragasztgatok teljesen feleslegesen, hiábavalóan. Sokszor azt látom, hogy egyáltalán nincs is meg az értés szándéka. És ezt most Magyarországon elég jól látni: úgy teszünk, mintha nem ugyanazon pohár részei lennénk. Magyarország cserepekben, és mindazok dacára, amit az imént mondtam, ezt muszáj összeragasztani. Muszáj lenne.

– *Jó alkalom rákanyarodni a Bárka Színház történetére. Ott vagy a megalakulástól kezdve. Aztán jönnek és sokáig tartanak a viharok, és te ma is ott vagy a Bárkán, művészeti vezetőként, dramaturgként, mikor milyen szerepben. Túl- és megéltél sokféle korszakot. Szívós vagy, kitartó, nem adod fel könnyen. Te hogy éled meg, hogy most is ott vagy? Nyilván sok olyan pillanat volt, amikor megfordult a fejedben, hogy elmész.*

– Tényleg sok ilyen pillanat volt, és tényleg szívós vagyok. Többször lett volna arra is lehetőségem, hogy a Bárka élére álljak. Hol kértek rá, hol nem, de kínálkozott az alkalom: gyávaság volt ez vagy önismeret, de soha nem használtam ki. Így könnyebb túlélni. Ha fent vagy, nyersz vagy buksz.

– *Te mindig második ember voltál.*

– Amikor Csányi János hívott, örültem, de amikor azt kérdeztem, hogy mit fogok csinálni, az volt a válasz: majd meglátjuk. Már az indulás, mármint az enyém a Bárkán azt a bizonyos sokféleséget-eldöntetlenséget tükrözte: azt csinálom majd, ami jól megy, amivé válok, amire szükség van, amiben leginkább kiteljesedhetek – miközben mindig kényszerhelyzetben voltunk, a Csányi-féle előremeneküléssel tudtunk életben maradni, ez viszont beszűkítette a lehetőségeket. A Bárkába bealazva szabad lehettem. Jánosnak sokat köszönhetek: megtanulhattam a színházat. Más kérdés, hogy neki olyasvalakire lett volna szüksége, aki már tudja a színházat. Mindenestre rendezhettem, taníthattam, újságot

csinálhattam. A Hajónapló folyóirat hamarabb született meg, mint a Bárka, a Műhely is tizenhárom éve létezik. 2001 tavasza volt az a pillanat, amikor kettészakadt a színház: a Krétakör és a Bárka a közös Nexxt után újabb közös bemutatóra készült, ez volt a *Salemi boszorkányok*, és közben naiv módon azt is terveztük, hogy a két színház egyesül. Nem sikerült megegyezni. Az már nagyon viharos időszak volt, végül is a Bárka színészeinek java része elment.

– Ekkoriban azonban már egyre világosabb volt, hogy Csányinak mennie kéne, hogy nem alkalmas a vezetésre.

– Nekem életem meghatározó élménye volt az a *Szentivánéji álom*, amiből a Bárka született. És hát ez volt az én tévedésem is: azt gondoltam, hogy ha ezt valaki létre tudta hozni a semmiből, és ha aztán magát az intézményt is meg tudta teremteni, akkor vinni is tudja a színházat. Csányi nagy álmodozó, őt mindig a születés izgatja, nem a létezés, a megmaradás.

– Egyetlen előadásnak a svungja túl sokáig tartott. Amikor a Bárka a Krétakörrel szakított, akkor már túl volt a Novák Eszterékkal való szakításon is. Amikor a Bárkára Schillingék, a Krétakör is pályázott, meg Csányi is, te az utóbbi mellé álltál. Szerinted jól döntöttél? Ma hogy látod? Most is így döntenél?

– Igen. Ez nem jó vagy rossz döntés – így kellett döntenem. Amikor a *Salemi boszorkányok*at próbáló színészcsapat (és ez a tény nem mellékes, hadd utaljak az öreg Tompa egy mondatára: „Én a Kossuthot próbáló színészt sose hívtam értekezletre, mert tudhattam, előbb-utóbb forradalmat csinál...”), szóval, amikor mindenki egy emberként egyetlen emberre mutatott: ő a bűnös!, akkor nekem arra az oldalra kellett állnom. Nem hősiességből, hanem a súlyos aránytalanság miatt. Megbuktunk, ezért a bukásért legfőképpen, természetesen a vezető felelős, de a bukásban benne vagyunk mindahányan. Saját bőrünket mentjük, a felelősség alól avászkodunk ki, ha egyetlen emberre mutatunk. A személyesség mellett talán az arányérzék működik bennem jól. És ez már nem kevés életprogramnak sem. Mellesleg, ha a Krétakör kapja meg a színházat, akkor az ott dolgozó emberek nagy részét ők elküldték volna. Ezt becsülettel meg is mondták. A helyzet mégiscsak az volt, hogy odahívtuk a Krétakört...

– ... akik aztán átvették volna a színházat?

– Nagyon nagyra tartom a Krétakört, de ezt én nem tudtam pártolni. Szerintem mindkét társulat jól jött ki ebből. A Krétakör számára világos lett, hogy nem az épület, hanem az előadások létrehozása a legfontosabb, és az is kiderült, elismerem, túl sokára, hogy János nem képes irányítani egy társulatot.

– *Hogyhogy nem mentél el? Értem a közvetítő szereped, de sokszor hallottam tőled, hogy már a bőröd fáj a sok konfliktustól.*

– Csányi utolsó és Alföldi második évében volt a legerősebb bennem az elmenetel szándéka. De talán mert túlságosan sokáig próbálom összeragasztgatni a széttört cserepeket, és nyilván mert a bátorság is hiányzott belőlem, hiszen tudhattam, aki „árulóként” Csányi mellett maradt, az elásta magát az úgynevezett színházi szakma előtt, mely szakma mindig csak voksolt, ahelyett, hogy valaki is vette volna a fáradságot, hogy árnyalataiban megvizsgálja a helyzetet. Először a „megváltóra”, Csányira voksolt, jó magasra feldobták, aztán másik megváltó után néztek, és odébb baktattak, őt meg hagyták lezuhanni, hogy aztán még rúgjanak bele néhányat. Mindenesetre Csányival letelt az időm. Nem tagadom meg azt a kilenc évet, amit együtt dolgoztunk, de nem szeretnék többé vele közös ügyben részt venni.

– *Csányi egy évig volt Debrecenben, Vidnyánszky Attila mellett. Mi van vele most?*

– Nem tudom.

– *Alföldi Róbert következett.*

– Amikor Csányi elment, a társulat közösen találta ki, hogy Alföldi Róbertet kérjük fel az igazgatásra. Másnap fel is kértük.

– Közben azt mondd: *Alföldi alatt is el akartál menni.*

– Én őt megkedveltem, és érdekes módon éppen a Bárkán. Régóta ismerem, egy színjátszótaborból, Szentendréről, gimnazista korából. Az előadásait, az önművelő imidzsépítését nem szerettem, ezt meg is mondtam neki. De már amikor elmentem Kecskemétre, ahol éppen rendezett, hogy közöljem vele: a társulat őt akarja igazgatónak, őszinte, gyermeki örömet láttam benne, és ezzel levett a lábamról. Vele lehetett tisztán beszélni. Amikor az ő második évében el akartam menni, azért volt, mert tudhattam, hogy neki nincs rám szüksége, akkor meg mit keresek én ott. Szerintem ő engem örök időkre megtartott volna, „múzeumi tárgyként”. De neki csak teher az én vakarózásom, bizonytalanságom, kételkedésem.

– *Mert gyors, gyorsan dönt, hozott is csapatot magával.*

– Megtanultam tőle, nem mintha alkalmazni tudnám, a rövid, gyors, tiszta beszédet.

– *Dráma volt, amikor kiderült, hogy Alföldi két év múlva elmegy? Hogy a Csányi-féle rossz levegő után, ami végre kiszellőzött, lett egy működő színház, lett közönség, egy jó aurájú vezető...*

– Természetesen illendően reagálok mindarra, amikor felvetsz, de hadd jegyezzem meg, nemigen foglalkoztatnak már ezek engem, szerintem másokat sem. Csak arra jó ez, hogy egy elvétett mondattal behegedt sebeket tépjünk fel... Igen, így van, Alföldi visszavitte a Bárkát a pályára, ahol rúgják a labdát, hiszen a Bárka akkor már rég nem volt fenn a térképen. Hamar átláttam, hogy ha a Nemzetit kiírják, Robi meg fogja pályázni. A Bárkán kiderült számára és mások számára is, hogy jó vezető, igazi kihívás volt ez neki. Kértem, hogy ha pályázik, szóljon időben, hisz felelősnek érzem magamat azért, ami a Bárkán történik. Azt gondolom, jól csináltuk: időben megtaláltuk és az önkormányzattal elfogadtattuk az alkalmas embert, Seress Zoltánt.

– *Tart-e még a Bárkában az a hátszél, amit a színház Alfölditől kapott? Milyen az új, a Seress-éra?*

– A pénz kevesebb lett, mert a támogatók elmentek Robival – nem vitte őket, egyszerűen loholtak az Arc után. De a pályán maradtunk. Sőt, ami az előadásokat illeti, hozzám közelebb áll az, ami most történik. Engedd meg, hogy felsoroljam azokat, amik ebben az évadban eddig megszülettek: *Istentelen ifjúság, Piaf Piaf, Tengeren, De Sade pennája*. Büszke vagyok erre az évadra. Lehet, hogy nem született bomba előadás, lehet, hogy nem lehet velük bejárni Európa fesztiváljait. De sajátomnak tudom érezni azt a szellemiséget, amit képviselnek, közel állnak hozzám azok a személyiségek, akik ezeket létrehozták. Ember-séges, szelíd, érzékeny, másokhoz tisztelettel és, kimondom, szeretettel közelítő, nem cinikus, tétován és szégyenlősen, de igenis érzelmeket megfogalmazó, szerény emberekről van szó. Jó munkák, szép találkozások történek.

– *Azi hogy látod, hogy a Bárka belépett a jobboldali színházak szövetségébe? Abba, amiben számos, szakmailag megkérdőjelezhető színház is tag?*

– Andrea, arra válaszolok, amit kérdezel – de engedd meg, hogy megjegyezzem: engem most sokkal inkább foglalkoztat *A Gézagyerek*, a Bárka jövő évada, az Ördögkatlan..., mint a Bárka múltja vagy például a félreértéseken alapuló tévedések. De igazad van, ez is egy lehetőség arra, hogy a félreértések tisztázódjanak, hiszen te magad is tényként fogalmazol meg valamit, ami távol áll az igazságtól. Tehát: a Bárka Színház nem tagja ennek a szövetségnek. Hiába jelent meg a lista, hogy kik csatlakoztak, és ott nem láthatod a Bárkát, elterjedt, hogy a Bárka belépett.

– *Nem is kapott erre felkérést? Hogy keletkezett ez a félreértés?*

– Seress részt vett az előkészületi találkozón, én is voltam kétszer, ide meghívtak bennünket, máshova meg nem. Amikor folyt a színházi törvény előkészítése, döbbenet tapasztaltuk, hogy a fővárosi színházak listáján például nem szerepelt a Bárka. És valóban, nem a fővároshoz, hanem a Józsefvároshoz tartozunk. De hogy meg se kérdezzenek, meg se hívjanak bennünket azokra a megbeszélésekre, ahol a fővárosi színházak sorsát döntik el?! Végül is a Bárka mégiscsak a fővárosban van! Ha alakul egy ilyen szövetség,

aminek kétségtelenül van politikai színezete, és oda a Bárka igazgatóját elhívják, akkor neki oda el kell mennie. Az tehát, hogy végül nem csatlakoztunk, biztosan jó pont a színházi megmondók számára, hisz a kibicnek semmi sem drága – viszont sehová sem tartozva védettségünk sincs. A sehova sem tartozó ember védtelen.

– Ezt a mondatot már magadról mondod, nem csak a Bárkáról.

– Nyilván ezért is mondom.

– Van olyan dolog, amit nem tudsz magadnak megbocsátani a Bárka kapcsán?

– Nézd, ami az érényem, az a hibám is: a konfliktuskerülés mestere vagyok. Ez sokszor jó és segít. A tolmács véleményére nem vagyunk kíváncsiak, de ha ez a tolmács, mármint én, befolyásolja is a folyamatokat, akkor mégiscsak tudni kellene, hogy ő mit gondol. Márpedig én, csak hogy elkerüljük a súrlódásokat, gyakorta hallgatok.

– Lehet ezzel a magatartással rendezni?

– Bármilyen furcsa, de lehet. Tudom, mit érnek a munkáim: a *Mulatság*, a Pinter-előadások, Tasnádi István, Kárpáti Péter, Háy János darabjainak színrevitelei. A „módszer” mellékes, ha célba érsz. Ami nem történhet meg: hogy a másik embert megsérszt, megalázd, eszközként-tárgyként, kicserélhető bábuként kezeld. Egy dolgot megtanultam: a színház része az életnek, de az élet mindig fontosabb, mint a színház. Tudom, paradox kijelentés, de annál jobb. Eszembe jut, ahogy valaha angolt tanítottam. A nyelv-tanban, legalábbis elemi szinten egyértelműség van, a „present perfect” független a személyes véleményedtől. És mégis, angoltanítás közben is addig-addig ügyeskedtem, amíg elértem, hogy a diák maga jöjjön rá mindenre. Annál nagyobb öröm nekem nincs, mint amikor ő magától választja azt a megoldást, amit én szerettem volna. Hogy ez manipuláció? Az is, persze. Szerintem a színészek minden rendezéséből úgy jönnek ki, hogy ezt ők maguk csinálták. Főleg, ha siker van. Ha meg nincs, mondhatják: Bérczes nem mondott semmit. Jól van ez így.

– Előadásaid a Bárkán vagy a határon kívül, Beregszászban, Kolozsvárott, Szatmáron, Szabadkán készültek.

– Ide hívtak. A határon túlra. Az fontos, hogy amikor egy előadással foglalkozom, akkor az összes többi dolgomat félreteszem.

– Ehhez el kell menni a határon kívülre?

– Szerintem igen. Igaz, máshová nemigen hívtak. Azt szoktam mondani, ott tudok dolgozni, ahol már nincs téterő. Ahol nem érnek utol. A szatmári *Gondnok*, a beregszászi *Pityu bácsi...*, a szabadkai *Gézagyerek* olyasfajta élmény, mint amikor valaha nyaranta ott-hon voltam...

– ...Tiszanánán? Ott volt az otthon?

– Ott is. A nagyszüleimnél a kerti diófán a könyvekkel, vagy otthon Egerben, amikor a könyhaasztalra erősített gombfocipályán napi nyolc órán keresztül közvetítettem a meccseket. Anyám elmegy a hivatalba, én meg elkezdem a Premier League-t, az NB I-et, a Vásárvárosok Kupáját... Burokban vagyok, teljes világ. Egy gyermek játszik. Felmegyek a diófára – szépen hangzik, de szép is volt –, ott a legjobb olvasni, csend van, csak a levelek zsonganak meg a levelek susognak, egész nap benne vagyok egy könyvben, és csak akkor megyek le, amikor már huszadszor is szólnak, hogy ebéd van. Aztán visszamászom Mikszáth Kálmánba, Móricz Zsigmondba, Thomas Mannba, és ebbe nem jön bele se mobiltelefon, se semmi. Minden az, ami. Ilyen idill számomra most csak Szabadkán vagy Beregszászban adatik. Baktatok a Gát panzióból a színház felé, akárha a fára másznék, belepek a Jadranba, kikapcsolom a mobilt, már amikor eszembe jut, nevettek a színészek, mert sok büntetést fizettem eleinte, kezdődik a próba – ülök a diófán.

– Az írás nem tud már ilyen diófán ülés lenni?

– Én nem tudok úgy írni, egyedül, önmagamban. Kell hozzá segítség: egy könyv, egy színdarab...

– *A kritikaírás?*

– Ott részben mindig volt valami megfelelni akarás, meg az a gyötrelem, hogy vajon ezt tudom-e úgy, ahogy senki más. Én tizennyolc éves koromig még csak színházban sem voltam... Egyetemistaként láttam Paál István két rendezését, a *Petőfi-rockot* meg a *Kőműves Kelement*, szerintem nem érttem belőlük semmit, de azt sejtettem, hogy ezek kivételes dolgok, legalábbis annak kell őket tartani, aztán kezdő tanárként és önmegvalósító ifjú titánként észrevettem valamit Szolnokon, sőt nagyképűen meg is írtam azt – egyébként ráhibáztam, Székely Gábor *Athéni Timon*jáért lelkesedtem, joggal. A harmadik előadás volt, amit életemben láttam, gondold el.

– *És a beszélgetőkönyvek?*

– Azok igen, azokkal jó felülni a fára. De nem lehet mindig a diófán ülni. Gyerekkoromban is csak a nyári szünetben adatott ez meg. Nem kapcsolódik ide, de eszembe jut még egy fontos mondat. Kaposvárról jöttünk haza egy Mohácsi-előadásról, közös barátunknak, Proics Lillának nyekeregtem arról, hogy én miért nem tudok ilyet csinálni, vagy hogy hol vagyok én ettől, mire azt mondta, hogy ez nem verseny, meg hogy nem ugyanazon a távon futunk, és ha én nem csinálom a saját előadásaimat, akkor azok hiányozni fognak, mert azokat csak én tudom megcsinálni. Talán igazza van. Én így tudom csinálni a dolgokat, így tudok nézni a világra, és talán, egy-egy pillanatra nektek is jól esik így látni azt.

*Jelenet az Istenítélet című előadásból
Előtérben Márcz Fruzsina és Szabó Vera
Fotó: Tóth László*

VENDÉGRENDEZŐK

Arthur Miller: Istenítélet; Egressy Zoltán: Portugál – Pécsi Nemzeti Színház

Radikális lépésnek bizonyult Mohácsi János meghívása, megjelenése rendezőként a Pécsi Nemzeti Színházban. Nem pusztán *A képzelt beteg* szakmai fogadtatása, a kritikusok által odaítélt legjobb előadás díja és közönségsikere utal erre, vagy hogy Mohácsi mindkét pécsi rendezését beválogatta a POSZT versenyprogramjába az idei szelektor, Janisch Attila, hanem mindenekelőtt az az összkép, amelyet a társulat az *Istenítélet* című előadásban mutat. Egy társulat erejéről, kondíciójáról, létmódjáról ugyanis többet elárulhat egy tömegjelenet, mint a főszerepek mégoly meggyőző megoldása. Egy tétlenül ácsorgó, tébláboló statiszta, egy jelenésre váró, céltalanul kalandozó tekintet halomba dönthet mindent maga körül, mindenekelőtt az előadás hitelét, de a játszó színházeszményéről, színházhoz való viszonyáról is szemléletesen tudósít. Az Arthur Miller *A salemi boszorkányok* című műve alapján készült *Istenítélet*ben pedig a tömeg legalább akkora jelentőséggel bír, mint maguk a főszereplők. A Pécsi Nemzeti Színház társulata ebben az előadásban közös színházi nyelvet beszélő, egységes csapatként működik, még ha nem sikerül is mindenkinek olyan markáns karaktert hoznia a tömegjelenetekben, mint annak idején a kaposvári előadás szereplőinek. A Proctor házaspár tragédiája szinte csak véletlenszerűen kiemelt cseppje a tengernyi butaság, korlátoltság, tudatlanság, cinizmus, jó- vagy éppen rosszhiszemű oktalanság s érdek vezérelte salemi közéletnek. Mert Mohácsi most is a közgondolkodás sajátosságairól, a tömegpszichózis működéséről kezdeményez érzékletes szellemi polémiát, ahogyan tette azt a *Megbombáztuk...* vagy a *Csak egy szög* című kaposvári előadásokban, más-más aspektusból persze, más-más problémafelvetésből kiindulva. Mohácsi János és a máskor szerzőtárs, ezúttal dramaturg Mohácsi István verziója nem Proctorék történetére koncentrál, nem személyes drámájuk átélésére s morális állásfoglalásra késztet, hanem gondolkodásra a tragédiák sorát (így a Proctorékét is) okozó közegről, amelynek – efelől nem hogy kétséget a rendezés – részesei, alkotóelemei vagyunk mi is. Gyengébbek kedvéért a nézőtéri fények is kigyúlnak, amikor a bajba, majd nyeregbe került, vádlottból vádlóvá lett lányok szemrevételezik, ki legyen a boszorkánysáért börtönbe juttatható következő áldozat, ám ami ennél sokkal fontosabb: Mohácsi János és alkotótársai az előadás egészét – mind a szöveget, mind a környezetet – úgy alakították, hogy az bármiféle direkt utalás nélkül is értelemszerűen itt és most érvényes, rólunk szól.

A nézőtérrel szemben, felátóra emlékeztető (netán templomhoz vezető?) lépcsősoron elhelyezkedve képezik meg a szereplők az általános hangzavart, amelyből csak időnként válik ki egy-egy értelmesnek tűnő vagy legalább értelmezhető mondat, s amelyet csak az ősi afrikai zenére emlékeztető hangzás, a dobok dübörgő ritmusa (zene: Kovács Márton) képes elnyomni, vagy zsolttárok átszellemült kántálása egy időre felfüggeszteni, egy irányba terelni. Khell Zsoltnak a fentiek értelmében aréna avagy stadion képzetét is megengedő díszletében és Szűcs Edit határozottan egyetlen korhoz sem köthető, de akár mai, archaizálva divatos ruháiban mindenki egyszerre szereplője és szemlélője a közösség történetének. A részvétel minősége, mélysége maguktól a szereplőktől függ, az eredmény, a dolgok kimenetele azonban bizonytalan, tehát folyamatos alkalmazkodásra készíti a stabil értékrenddel nem rendelkezőket. (A bizonytalanság verbálisan is folyamatosan je-

len van, például ilyen kitételekben: „Én nem tudom, de biztos, hogy lehet, hogy biztos meg van babonázódva”.)

S hogy mi lehet e stabil értékrend alapja – súlyos kérdése ez az előadásnak. A vallás, a hit e tekintetben meglehetősen problematikusnak bizonyul a józan ésszel szemben. Olyannyira, hogy a Salembé vizsgálóbíróként érkező Hale tiszteletes (Pál András) az eljárás során meghasonlik, s megbizonyosodván arról, ami a bizonyítási eljárás során egyébként mindenki számára, így Danforth alkormányzó (Széll Horváth Lajos) és Hawthorne (Köles Ferenc) számára is nyilvánvalóvá válik – hogy tudniillik ártatlan embereket gyilkoltak halomra a magukat a halottidézés bűnéből menteni próbáló csitrik színjátékai alapján –, hazugságra, vagyis bűneik beismerésére próbálja rávenni a megvádoltakat, csak hogy saját életüket s az ő, Hale tiszteletes lelkiismeretét mentse. Parris tiszteletes (Kocsis Pál m. v.), a salemi nyáj anyagi javakat korántsem megvető lelkipásztora sokkal racionálisabb elme nála: „Imádkozni? Minek?” – kérdez vissza extázisba esett lányáért aggódva, s „Gyógyszer kell, gyógyszer! Itt most nem lesz ima!” – zárja le a diskurzust kategorikusan.

Az Arthur Miller által történetbe foglalt alapképlet számos értelmezési lehetőséget kínál az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottságok, illetve a diktatúrák működésétől a koncepciók perke mechanizmusáig (Keleten és Nyugaton), hogy csak a legkézenfekvőbb áthallásokat említsük, amelyekkel élni is szoktak a színre vivők. Mohácsit azonban szemléletmódot nem az efféle konkretizálható mögöttes tartalmak izgatták.

A Miller-drámához képest a leglényegesebb változás a Kaposvárott, majd Pécsen bemutatott verzióban az ironia beépítése a darabba, nem pusztán verbális szinten, hanem a szemléletmódot tekintve is. A kifacsart szólások, nyelvi játékok, a helyenként egészen a 'Hacsek és Sajó'-típusú humorig merészkedő dialógusok egyrészt markánsan jelzik a távolságot az eredeti műtől, másrészt elemelik a játékot a naturalizmustól a realizmus, vagyis a lényeglátás irányába. Mohácsi meditatív, az idővel nagyvonalúan bánó, a gondolkodásra időt hagyó, paradox módon egyszersmind akciódús, dinamikus színpadi világának problémafelvetése rendkívül összetett. Abszurdba hajló humora a társadalmi közlekedés kiüresedett nyelvi paneljeit, az értelmetlen, fölösleges mondatokban tobzódó gondolatlanság változatos megnyilvánulási formáit, a látszaldialógusok semmitmondását plasztikusan érzékelteti csakúgy, mint az igazságszolgáltatás, a politika, az intézményesült ideológiák álszent cinizmusát.

A Miller-dráma címének *Istenítéletre* változtatása sem pusztán szerzői jogi értelemben korrekt, de tartalmilag is: az istenítéletnek az ősi mitológiából a kereszténységbe is átkerült intézménye „tárgyi bizonyítékok hiányában, illetve helyett a döntést földöntúli hatalmasságoknak tulajdonított jelektől tették függővé” – ahogyan a *Magyar Néprajzi Lexikon* fogalmaz, a *Magyar Katolikus Lexikon* szerint pedig „szoros értelemben bírói eljárás, Isten segítségül hívása az ártatlanság vagy bűnösség bizonyítására”. A tűz-, a víz- vagy a keresztpróba hajdan perdöntő eredménye ma már a természet törvényszerűségei alapján racionálisan pontosan magyarázható, az intézményesült hit azonban minden tévedését, bűnét túlélve évszázadok óta meghatározója az emberi gondolkodásnak. S az *Istenítélet* hősei nemcsak megítéltetnek, de ítélnek is arról a jogrendről, amelyben – Proctor szavaiival – „aki vádaskodik, az mindjárt szent? Milyen bíróság az, ahol nem a bűnt, hanem az ártatlanságot kell bizonyítani?” Miközben tehát látszólag markánsan eltávolodik Mohácsi előadása Miller drámájától, valójában annak történeti magvát bontja ki az emberi gondolkodás évszázadokon, évezredekön átívelő sajátosságait vizsgálva.

Hogy Mohácsit a drámának ez a primer rétege izgathatta most leginkább, s a vallás, az egyház viszonya az önmaga hirdette elvekhez, eszmékhez, értékrendhez a mindennapi élet s a politika összefüggésében, azt az ugyancsak ebben az évadban Kaposvárott megrendezett *A helytartó* is mutatja, amely előadásnak nézetem szerint ugyancsak a

POSZT-on lett volna a helye a versenyprogramban, nem pusztán a kérdésfelvetés művészi ereje, hanem a még ki tudja, meddig működő kaposvári csapatmunka minősége okán is.

Szerencsére Mohácsi János művészi ereje jobbára magával tudja ragadni mindenkori játszótársait, igazolták ezt az évekkel ezelőtt a nyíregyházi társulattal létrehozott munkái (s részeredményeikben a budapesti nemzeti színházi rendezései), és mutatja most a két pécsi előadás. Az *Istenítélet* nemcsak az eltelt idő s a folyamatosan változó körülmények miatt tekinthető a kaposvári előzmény ellenére eredeti műnek, hanem Mohácsinak a színészekből, az adott társulattól kiinduló, velük közösen alkotó munkamódszere okán is. Ennek eredményeként született most is olyan műegész, amelyben az abszurd humor, a kaján irónia szemérmes érzelmességgel, érzékiséggel párosul; amelyben a karcos lírát bohózati elemek oldják, helyenként komoly dramaturgiai funkcióval bírva – mint például az egér váratlan megjelenése a tárgyalóteremben. Mindazonáltal az *Istenítélet* szikárabb, az érzelmeikkel takarékosabban bánó előadás, mint a *Csak egy szög* vagy a *Megbombáztuk...* volt – tán a téma okán. Itt a rációé ugyanis a főszerep, a józan ész volna a viszonyítási pont, ha működhetne. Zayzon Zsolt John Proctora nem hős, csupán a józan ész vezérelte szikár, kemény, érzékeny férfi, aki a Mártz Fruzsina játszotta vonzó, cseppet sem démoni, inkább nagyon szerelmes, esendő Abigél iránti érzéki vonzalmát még négy-szemközti is zárkóztatta, fegyelmezetten fojtja el. Feleségéhez, Herczeg Adrienn erős jelenlétű, egyszerre érdes és lágy Elizabethjéhez fűződő, minden feszültség ellenére meghitt viszonyát remekül jellemzi a késleltetetten visszatérő közös röhögés a nyuszi-viccen, majd a kivégzés előtti szűkszavú búcsú: „hülye vagy”.

A józan ész esélytelenjei között remek Füsti Molnár Éva magától értetődő egyszerűséggel érvelő Rebbeca Nurse-e, aki nem hagy kétséget afelől, kié a vezérszólam a férjével, Urbán Tibor Francis Nurse-ével alkotott párosukban. Giles Corey Stenczer Béla megformálásában kedélyesen anekdotázó, kicsit túlszínezett figura, akinek mártíriumát csak Elizabeth tárgyilagos elmondásából ismerjük meg. A másik oldalon, az irracionális, a tudatlanság cinikus hasznélvezői kevéssé humoros alakok Széll Horváth Lajos kegyetlenül okos és cinikus alkormányzója s Köles Ferenc kedélytelen bírása képében. Nem úgy a kaposvári vendég, Kocsis Pál Rarris tiszteletese, akinek bámulatos alkalmazkodókészsége, kisstílúséggel párosuló szervilizmusa már-már bohózati helyzeteket teremt. Mohácsi rendezése amúgy sem fukarkodik a gegekkel: Pál András Hale tiszteletese akkurátusan, szellemesen fölépített érkezési jelenete, majd viszontagságai Proctorék házában a nem talált tollal s a hibás harmadik lépcsőfokkal – amelyen aztán sorra megbotlik mindenki –, nem engedik felmagasztosulni a meghasonlás pillanataiban sem. Hátborzongatóan rendíthetetlen viszont a maga bigott, fenyegető ostobaságában az áldozatok földjeit fölvasárló Thomas Putnam Ottlik Ádám megformálásában.

Akadnak színészek az előadásban, akik nem használták ki maximálisan a rendező kínálta lehetőségeket, a társulat egésze mégis érezhetően sokat profitált ebből a munkából, s ennek következtében a néző is.

(*Rendező tervez*) Mohácsiék stílusában folytatva: ígéretesnek ígérkezett Vincze János meghívása is vendégrendezőként a Pécsi Nemzeti Színházba, s a darabválasztás, Egressy Zoltán *Portugálja* is kézre állónak tetszett a Vincze által a Harmadik Színházban érzékenyen, értőn színre vitt kortárs magyar művek után. Bár az is igaz, hogy *A Gézagyerek*, *A Herner Ferike faterja* vagy az egyébként ugyancsak kitűnő *Macskajáték* esetében is le kellett győznie a rendezői értelmezésnek s a színészi játéknak a rendező maga tervezte díszletét. A tér most sem kedvez a játékosoknak – és asszisztensével együtt most is a rendező jegyzi. A Harmadik Színházban az ormótlan látványt mentette a feltételezhető pénztelenség – itt nincs mentség a csúnyaságra, ám nem ez a legfőbb baj. Hanem hogy például a biciklizésre al-

*Fent: Jelenet az Istenítélet című előadásból
Pál András, Kocsis Pál és Széll Horváth Lajos
Lent: Széll Horváth Lajos és Kovács Mimi a Portugál című előadásban
Fotó: Tóth László*

kalmas, a darab szempontjából azonban teljesen fölösleges „földút” kialakítása át és körül a nézőtéren, mintha elvonta volna a figyelmet a helyzetek s az emberi viszonyok kidolgozásáról, miközben a helyszínváltások – a kocsmából a folyóparti s a vurstlibeli jelenetekre – ugyancsak megoldatlanok. A rideg kocsmabelsőnek, az inkább irodabútoroknak ható alkalmatosságokból összehordott berendezésnek nincs felidéző ereje, de nem is annyira jelzésszerű, elvont, hogy stilizált játékra inspirálna. Semmilyen irányban nem segíti tehát sem a színészeket, sem a nézőt. Ebben az átmenetiség érzését keltő, túlságosan tágas térben az ismétlődések jelentés nélküliek, se rítusjelleg, se meghittség, se elviselhetetlenség érzet – semmilyen létező, érzékelhető viszony nem tud kialakulni ehhez a helyhez. Márpedig Inárcs egy olyan hely, mint mondjuk Sárbogárdi Jolán Ibusárja, vasútállomás, pénztárfülke helyett kocsmával. Masni, a megözvegyült kocsmáros lánya azonban nem foglalkozik a kitörés gondolatával – legalábbis nincs ilyesmire utaló jel – mindaddig, amíg az otthonról vagy talán önmaga elől menekülő átutazó, a Portugáliába készülő Bece afféle katalizátorként meg nem érkezik. Egressy darabjának nincsenek fő és mellékalakjai, egyenrangú sorsok, vágyak, reménytelenségek kóvályognak, sodródnak egymáshoz, majd odébb, szinte következmények nélkül – egészen addig, amíg Bece meg nem jelenik. Onnantól Masnié lehetne a fő szólam, akinek egyhangú, igénytelen életében megcsillanni látszik valami halvány remény, ám Masni alakításának, Kovács Miminek ebben az előadásban nincsenek fogódzói. A Németh János megformálta kocsmáros annyira idegenül mozog ebben a térben – nem tűnik magától értetődő gesztusának egy pohár elmosása, a pult letörlése –, annyira nem idevaló már a ruhája sem, s ebből következően annyira nincs köze semmihez és senkihez maga körül, hogy nem képződhet meg az az érzelmi kötődés, a rászorultságnak az az érzete, ami Masni féltő ragaszkodását indokolhatná, még ha csak öncsalásként, öngazolásként is. Így nem születhet meg az a drámai pillanat sem a vurstliban, amikor „a medve bőrére” előre ivó apa, megrémítve a kötöttségektől menekülő Becét, mindent elront. S ha már a vurstlinál tartunk: az azt üzemeltető ügyeskedő Csipesznek se sok köze van Ujláb Tamás megformálásában a darabban körvonalaázódó általános elvágyódáshoz, ahogy feleségéhez, a Herczeg Adrienn által karikatúrának rajzolt, s poéntól poénig csetlő-botló Asszonyhoz se. Egressy művében egyedül a katonán alkoholista lett Sátánnak nincsenek már kapcsolatai, kötődései a külvilághoz, s így veszténivalója se, kismizzettségét Bánky Gábor – tán éppen ezért – kompakt, szép alakításban érzékelteti. A Széll Horváth Lajos ábrázolta Bece idegenségének, kívülállásának azonban ebben a kötődések, kapcsolatok nélküli világban nem tud jelentősége lenni.

A gyilkosságba torkolló dráma számos bemutatója után ez az első – tán éppen a színészi egyenetlenségek, megoldatlanságok miatt –, amelyben az igazi vesztes Retek, a levitézlett bunkó rendőr, Masni hallgatólagos vőlegénye Bece megérkezéséig. Köles Ferenc kellemetlen, kötözködő Retekje nem egyértelmű, tiszta képlet. Minduntalan kitörni kész agresszivitása a gyermekétől eltiltott, idült alkoholista Sátán iránt érzett szánalomban talál megragadható célt, miközben kisebbségi komplexusa révén folyton hóbörgő, kompenzáló lény maga is szánalmas. És mert főszereplővé válik, értelmét veszti minden, ami letartóztatása után következik – az ő történetének lezárultával vége van az előadásnak, holott még jönnek-mennek, beszélnek a szereplők tovább.

Arthur Miller: Istenítélet. Salemi boszorkányok két részben. Fordította: Máthé Elek.

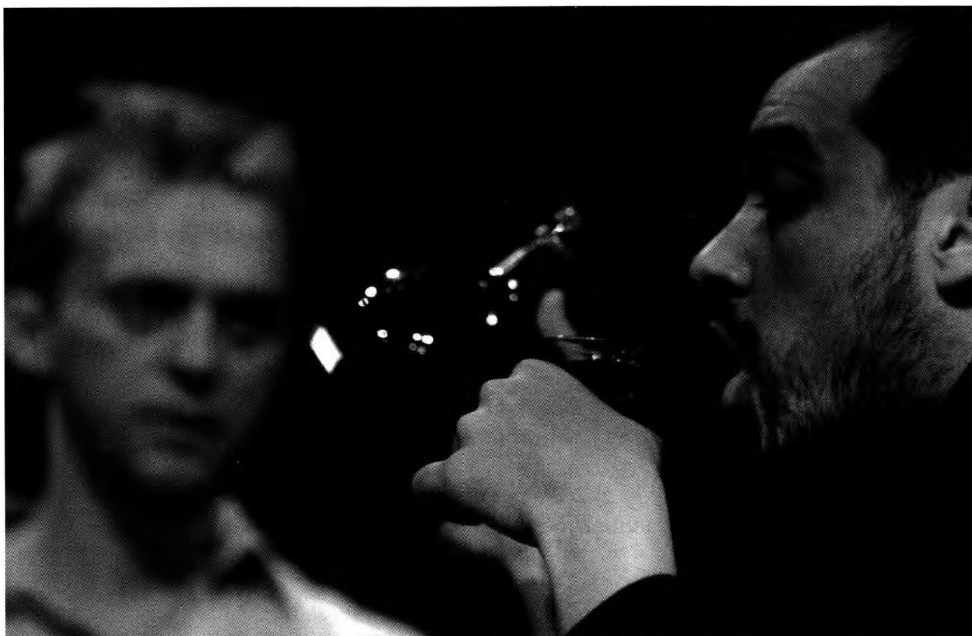
Zene: Kovács Márton; Dramaturg: Mohácsi István; Díslettervező: Khell Zsolt; Jelmeztervező: Szűcs Edit; Sógó: Juhász Piroska; Ügyelő: Háber László; Asszisztens: Markó Rita, Solymos Roland; Rendező: Mohácsi János.

Szereplők: Zayzon Zsolt (John Proctor), Herczeg Adrienn (Elizabeth Proctor), Márcz Fruzsina (Abigail Williams), Széll Horváth Lajos (Danforth alkormányzó), Kocsis Pál (Parris tiszteletes),

Pál András (Hale tiszteletes), Köles Ferenc (Hawthorne), Kovács Mimi (Mary Warren), Füsti Molnár Éva (Rebecca Nurse), Urbán Tibor (Francis Nurse), Stenczer Béla (Giles Corey), Szabó Vera (Tituba), Stubendek Katalin (Mrs. Ann Putnam), Ottlik Ádám (Thomas Putnam), Darabont Mikold (Susanna Walcott), Fischer Lilian (Mercy Lewis), Juhász Gerda (Betty Parris), Víg Diána (Katy Putnam), Józsa Richárd (Cheever), Róbert Gábor (Herrick), Vidákovics Szláven (Dr. Griggs), Várnagy Kinga (Sarah Good), László Csaba (Ingersoll), Csányi Dávid (Tanító), Bende István, Rubind Péter, Schum László, Szabó Erika, Czéh Dániel, Farkas B. Szabina, Kuti Gergely, Domján Mária (Salemi nép), Kovács Márton, Rozs Tamás, Károly Zoltán, Sági Attila (Zenészek).

Egressy Zoltán: Portugál. Tragikomédia 2 részben.

Játéktér: Vincze János és Steiner Zsolt; Jelmeztervező: Pintér Réka; Súlyó: Juhász Piroska; Ügyelő: Cserép Judit; A rendező munkatársa: Solymos Roland, Szalai Beatrix; Rendező: Vincze János. Szereplők: Németh János (Kocsmáros), Kovács Mimi (Masni), Széll Horváth Lajos (Bece), Köles Ferenc (Retek), Ujláb Tamás (Csipesz), Herczeg Adrienn (Asszony), Pál András (Pap), Márcz Fruzsina (Feleség), Bánky Gábor (Sátán).

Széll Horváth Lajos és Pál András a Portugál című előadásban
Fotó: Tóth László

JEGYIRODAI HUSZERETT

Parti Nagy Lajos: Ibusár – Megállóhely – Pécsi Harmadik Színház

A monodrámá kétségtelenül egyike a legnagyobb kihívást jelentő színházi műfajoknak mind az alkotók, mind a befogadók részéről. Egy előadás, amelynek egyetlen színész áll a középpontjában, fokozott koncentrációt igényel, hiszen az alakítás ez esetben több különböző szerep megformálását jelenti. Ettől azonban még nem válik monodrámává, hiszen a fentebb leírt definíció olyan egyszemélyes, főként a XVIII. századi színjátékokra jellemző produkciókra igaz, amikor is az előadó (aki leginkább vásári komédiás volt) maszkok, jelmezek segítségével több történetet elevenített meg, és a történetmesélés ezen változatával igen intenzív és szórakoztató élményben részesítette hallgatóságát, nem mellesleg kedvére váltogathatta a megtesztésítendő karakterek stílusjegyeit.

A XX. század színházi kultúrájában a monodrámá lényegesen bonyolultabb műfajjá alakult; Patrice Pavis szótára hivatkozik Jevreinov 1909-es *Bevezetés a monodrámába* című könyvére, mely szerint ez a fajta előadás a „drámai ábrázolásnak az a típusa, amely a szereplőt körülvevő világot olyannak mutatja, amilyennek azt a szereplő színpadi létének egyes pillanataiban látja”.^{*} Látható tehát a különbség, mely elsősorban – Patrice Pavis szerint – az expresszionista mozgalom által népszerűvé tett monodrámát jellemzi: a szerepek nem válhatnak szét egymástól, hiszen minden egyes karakter gyökere a mű fő figurája, akinek szubjektivitása, világa tárul fel az előadás során. Vagyis a színésznek nem egyszerűen több szerepet kell hitelesen eljátszania, hanem minden egyes felvett maszk mögött érzékeltenie kell a főszereplőt, a dráma központi karakterének arcát. Minden egyes szerep tehát a fókuszpontban álló hős szellemi arculatát hivatott árnyalni, akinek szemén, illetve tudatán keresztül tapasztalhatja a befogadó az ábrázolni kívánt világot. Vagyis egy mű monodrámaként történő előadásakor a néző belehelyezkedik a főhős tudatállapotába, azonosul vele, s felismeri önmagát a főszereplőben. Ennek sikere azonban nagymértékben a színészi játék kifinomultságán, mélységén múlik, s a feladat vállalásakor az alkotóknak is tudniuk kell, hogy a produkciót legtöbb esetben az ő munkájuk alapján ítélik majd meg.

A továbbiakban igyekszem ennek ellenére a Pécsi Harmadik Színház előadását nem elsősorban Füsti Molnár Éva alakítására, hanem a rendezői koncepcióra fókuszálva elemezni. Mindenekelőtt azonban visszatérnék azon fentebb említett kijelentésemhez, miszerint a monodrámá műfaja mind produkció-, mind recepcióesztétikai szempontból kihívást jelent. A cselekmény, illetve a valódi párbeszéd hiánya ugyanis jelentősen módosíthatja a néző elváráshorizontját, így a befogadó egy a hagyományostól lényegesen eltérő színházi nyelvvel találkozik (ez esetben épp a nyelv, a kifejezőmód kerül a középpontba, nem pedig a színpadon bekövetkező tettváltássorozat). E találkozás azonban attitűdváltást követel, éppen ezért elmondható, hogy a monodrámá műfajával való kísérletezés magában rejtí a teljes elutasítás kockázatát.

Ennek fényében válik érdekessé a koncepció, mely Parti Nagy Lajos *Ibusár* című művét monodrámaként viszi színpadra (hiszen az eredeti dramatikus szöveg semmiképp sem kényszeríti erre a rendezőt). Érdekes tehát megvizsgálni, hogy a fentebb leírtakon kívül a

^{*} Patrice Pavis: *Színházi szótár*, Gulyás Adrienn, Molnár Zsófia, Rideg Zsófia, Sepsi Enikő (ford.), L'Harmattan, 2006. 284.

dráma egyetlen színésszel történő előadása milyen újabb értelmezési lehetőséget teremt, vagyis milyen koncepció állhat a pécsi előadás *mise-en-scène*-jének középpontjában. Azzal, hogy a főszereplő, Sárbogárdi Jolán végig egyedül van a színpadon, leginkább tragikus magánya válik kézzelfoghatóvá. A dráma főhősnője egy MÁV jegyiroda szűk terébe zárva vesztíti el kapcsolatát a külvilággal, illetve a társadalommal. A főszereplőnek nincs partnere, nincs lehetősége a kapcsolatteremtésre, éppen ezért megalkotja saját fikcionális színpadát, azaz „huszerettjét”, melyben katonákat, hősszerelmeseket játszhat el. Ez az imaginárius világ azonban – s erről a későbbiekben még lesz szó – uralhatatlanná válik, s Jolán egész életét elkezdí újraírni: összemosódik a fikció és a valóság, s bár a darab egyik fő jellemzője a nyelvi humor, az egyedüllét miatt az alapszituáció tragikusnak nevezhető.

Az egyedüllétet hangsúlyozza az is, hogy a szereplőt alakító Füstí Molnár Éva láthatóan a „negyedik fal” tudatosításával formálja meg a karaktert. Vagyis – bár a Harmadik Színház terme erre minden lehetőséget megad – nem próbál kapcsolatba lépni a közönséggel, nem vonja be a nézőket is a játékba. Láthatóan nem a közzínházi konvenciókhoz való ragaszkodás következtében történik ez így, hanem annak érzékeltetéseképp, hogy a főszereplő Sárbogárdi Jolán a kapcsolatteremtés minden lehetőségétől elszigetelődött. A közönséggel létrejött kontaktus feloldhatná a karakter magányát, hiszen a nézők itt az imaginárius Másik szerepét betöltve Jolán partnerévé válhatnának. A pécsi előadás azonban nem teremti meg erre a lehetőséget, az *Ibusár* főszereplője itt *önmagának* játszik, nincs igazi közönsége. Vagyis nyilvánvalóvá válik, hogy – bár a szereplő álmokat sző írásának felfedezéséről – a „huszerett” elsődleges funkciója, hogy Jolán saját alakjait eljátszva tudjon kitörni magányából. Vagyis a főhős nem számol igazi közönséggel, művének elsődleges célja, hogy szerzője temporálisan másvalakivé alakulhasson át, s megélhessen egy olyan sorsot, mely számára nem adatott meg. A jegyáros tehát nem elsősorban költői hírnévre, sikerre, elismerésre vágyik, hanem egy másik dimenzióba próbál az alkohol és az irodalom segítségével menekülni.

Ebből a szempontból válik különös jelentőségűvé a színpadon végig jelenlévő átlátszó fülke: Jolán titkos terve, hogy egyszer a szabályokat áthágva bezárkózik ide, és felolvassa művének utolsó felvonását, így adva hírt magáról és művészetéről. Vincze János rendezésében ez az eleinte a színpad szélén álló fülke külön belső térre alakul át: a szűk, átlátszó „ketrec” jelképezi a Jolán képzeletét és személyiségét behatároló, redukáló erőket, melyekből a főszereplő minden erejét összeszedve próbál kitörni. A fülke a Rend szimbóluma, átlátszó falai megszüntetik a szubjektum intim világát, teljes mértékben ellenőrzés alá vonva őt. Ebben a térben a szereplőnek fel kell adnia álmait és individuumát, egyedül csak mechanikus feladataira koncentrálhat, melyek ugyanakkor teljesen feleslegesnek, értelmetlennek tűnnek. Hasonlóan Örkény *Tótek* című művének dobozolásához, Jolán pecsételése is az abszurdá váló létezés jelképe: e mechanikus folyamatban megszűnik az identitás, hiszen a szereplő bárki vagy bármi által helyettesíthetővé válik.

Vincze János koncepciójának érdeme, hogy a főszereplő pozícióját meghatározó ellentéteket a tér felosztásával érzékelteti, s nem bízza ezt kizárólag a színészi alakításra. A játékszín legnagyobb része egyfajta imaginárius mező, ahol Jolán szabadon játszhatja el darabját, illetve életének egyes eseményeit. A színpad tulajdonképpen azonos ritmusban van a főszereplő képzeletével, hiszen mikor Jolán kézbe veszi füzetét, s megkezdi „előadását”, zöld-sárga-kék neonfények biztosítják a hangulati aláfestést a „huszerett” zenés-táncos részeihez. Vagyis a játéktér a szereplő képzeletének megfelelően alakul át imaginárius színpaddá, s ennek értelmében elmondható, hogy a szereplő bizonyos értelemben *hatalommal bír* e tér felett, hiszen akaratának megfelelően alakíthatja azt (az átalakítást időnként szó szerint kell érteni, hiszen Jolán többször íróasztalát, illetve a fogast is az adott jelenetnek megfelelően mozdítja el). A tér ezen részén a főhősnő bizonyos mértékű szabadsággal rendelkezik, jó példa erre, hogy az egyik jelenetben leveszi sapkáját, pedig – mint mondja – ezt a szabályzat tiltja.

Ebbe az állandóan változó, rugalmas térbe ékelődik be a fülke gépies ridegsége és szürkésége. Mint arról már volt szó, a fülke nem ad lehetőséget sem az álmodozásra, sem pedig olyan mozdulatokra, melyek nem a mechanikus munkavégzésre irányulnak. Az

zal, hogy ezt az átlátszó ketrecet a rendező az előadás kezdetén a színpad jobb szélére állítja, jelzi a terek közötti ellentétet: a színpad azon része, melyben megvalósulhat Jolán művének előadása, élesen elválik a kötelesség és a realitás terétől. A színpad nem tudja körülfogni a fülkét, nem képes át- vagy felülírni annak világát; ez a pár négyzetméteres tér idegen testként van jelen a színen, s szűkössége ellenére sikerül lerombolnia, megsemmisítenie Jolán szabadságát. A fikcionális mező tehát nem képes felülírni a valóságot, sőt az előadás utolsó jelenetében a fülszerű terevet véget Jolán álomvilágának.

A realitás–fikció oppozíció kifejezése természetesen a színészi játéknak is meghatározó eleme. Füstösi Molnár Éva nemcsak Sárbogárdi Jolánt igyekszik megtestesíteni, hanem a figura színházról és a színészetéről alkotott naiv elképzeléseit is; nemcsak a karakter megformálása a tét, hanem az is, ahogyan a karakter a többi figurát játssza. Az előadás elején jól látható a különbség Jolán, illetve a Jolán által elképzelt és a maga ügyetlenségével alakított fiktív szereplők között. Ugyanakkor a fülszerű alakítás során is lényegessé válik, hiszen Füstösi Molnár Éva megformálásában a főszereplő jól látható óvatossággal, sőt félelemmel közelíti meg, legtöbbször nem is mer belépni ajtaján. Ez a tartózkodás eleinte komikus hatással bír, hiszen úgy tűnik, mintha a szereplő túlmisztifikálná a szabályzat megszegésének következményeit. Jolán terve azonban, hogy felolvassa művét, nem egyszerűen csak a publicitás és népszerűség iránti vágy: a jegyárussal ezzel a tettel próbál meg kitörni az öt jelentéktelenné tevő szabályrendszer alól, az uniformizálódott szerepből kilépve e tettel tudná megteremtetni egyéniségét. Ami tehát a néző számára banális csínynek vagy legalábbis kisebb horderejű normaszegésnek tűnik, az Jolán világában lázadás: a szereplő e tetteiben válik egyenlővé az általa teremtett hősiessé figurákkal. Az előadás utolsó jeleneteinek szinte sokkoló tragikumuk is ezt támasztja alá: Jolán egyedül marad az elsötétített fülkében, üvegcsöröpölés hallatszik, majd mikor a szín újra kivilágosodik, véres kéznyomai láthatóak az átlátszó üvegfalon. Persze a kérdést, hogy pontosan mi történt (baleset vagy öngyilkosság), nyitva hagyja az előadás, az azonban látható, hogy a hatalom minden eszközt bevet Jolán elhallgattatásának érdekében. Még az áramot is lekapcsolják az állomáson, s így a hangosbemondó nem tudja a szereplő szavait közvetíteni, ám ez vezet a tragikus végkifejlethez. Hirtelen szűnik meg tehát a szereplő tetteinek banalitása, s válik nagyon is komollyá a történet, hiszen az előadás ezen a ponton tudatosítja végérvényesen: a „huszerett” Jolán számára nem egyszerűen kamaszos álom boldogságról és hírnévről, hanem létezésének feltétele.

A fentiek alapján elmondható tehát, hogy a Pécsi Harmadik Színház előadása következetes és jól átgondolt rendezői koncepció mentén halad. A produkció nem (csak) a színészi munkára épül, a monodráma műfajának használata Parti Nagy szövegének interpretációját, továbbgondolását jelenti ebben az esetben. A produkció természetesen tartalmaz vitatható elemeket; ilyen például Jolán egy szerkesztőhöz írt levelének felolvasása, mely a hangszóróból hallható, s nem sikerül következetesen beépíteni az előadás kontextusába. Vitatható lehet még emellett a tragikum és a komikum éles elhatárolása: az előadás egészen a zárlatig ugyanis az utóbbira épül, s így a tragédia túl gyorsan, túl hirtelen következik be. Kétségtelen, hogy az *Ibusár* fontos dramatikusságeleme ez a hirtelenség, de talán célszerűbb lett volna a többi jelenetben is érzékeltetni: Jolán nem egyértelműen komikus figura, csupán álmai segítenek neki abban, hogy magányát egy imaginárius színpadon, vidám szerelmi történetben oldja fel. Vincze János rendezése kétségtelenül nagy hangsúlyt helyezett annak a fokozatos átmenetnek a bemutatására, ahogyan a fikció és a valóság összekeveredik a szereplő életében, vagyis, hogy Jolán elveszíti hatalmát az imaginárius világ felett. A zárlat felé haladva egyre inkább érezhető, hogy Amália alakja és története Jolán vágyait reprezentálja, éppen ezért a figura képtelenné válik a szerepből való kilépésre. Természetesen mindennek megvan a komikus vonzata is, ám fontos lett volna már a kezdetektől tudatosítani, hogy a szereplő elsősorban a valóság kilátástalanságából menekül a „huszerett” segítségével. Nem kétséges: az előadás alkotói ráéreztek Jolán helyzetének kettősségére, vagyis,

hogy nevetésre ingerlő naiv írói próbálkozásai mögött létének alapvető kilátástalansága tárul(hat) fel. Mindennek megfogalmazását azonban túlságosan is az utolsó képre hagyták, s így a tragikomikum külön komédiává és tragédiává válik szét, holott e két minőség egyszerre történő bemutatása célravezetőbb lett volna. Persze rá kell mutatni arra is, hogy a hirtelen váltás az előadás végén szintén tudatos koncepció eredménye, amely a tragédiát ezzel még döbbenetesebbé, sokkolóbbá teszi. Vagyis a fentebb kifogásoltak semmiképp sem tekinthetők hibának, inkább csak az előadás vitatható elemeinek, melyek miatt túlzás volna elmarasztalni a Harmadik Színház emlékezetes produkcióját.

Egy ilyen markáns rendezői koncepció által jellemzett előadás esetében a színészi játék is a produkció globális kohéziója felől ítélné meg. Egy egyszemélyes előadás esetében fennállhat annak a veszélye, hogy a színész a bemutatót tehetségének, virtuozitásának bizonyítványaként kezeli, ennél fogva nem hajlandó alávetni magát a játékát bizonyos értelemben keretek közé szorító utasításoknak. Talán már az eddig leírtakból is kiderült, hogy Füsti Molnár Éva alakítását mindez nem jellemzi, hiszen munkája beleillik Sárbogárdi Jolán karakterének Vincze János-i értelmezésébe. Mint azt már jeleztem, az alakításnak e monodrámában nem csak a főszereplő karakterének megtestesítése a tétje, hanem a „játék a játékban” koncepció alapján a főszereplő színészkedése által megalkotott szereplők alakítása is: Sárbogárdi Jolán mellett a színpadon számtalan Sárbogárdi Jolán *által játszott* szerep tűnik fel, vagyis Füsti Molnár Évának nem egyszerűen például Amáliát kell bemutatnia, hanem azt is, ahogyan Sárbogárdi Jolán Amáliát alakítja. A szándékos ügyetlenkedés, „ripacszkodás” így a színésznő munkájának fontos elemévé válik, hiszen mindez a főszereplő naiv színházfelfogását jellemzi. Vagyis Füsti Molnár Évának sikerült a Jolán képzeletében élő karaktereket a főszereplőről nem teljesen leválasztva, jelenlétét folyamatosan érzékeltetve alakítania. Mindezt pedig azért fontos hangsúlyozni, mert így a színészi játéknak köszönhetően az előadás – a monodrámák kritériumainak megfelelően – képes a főszereplő világát annak szemén, illetve tudatán keresztül láttatni.

Parti Nagy Lajos–Darvas Ferenc: Ibusár-Megállóhely.

Játekter: Steiner Zsolt és Vincze János; Jelmeztervező: Tresz Zsuzsa; Rendező: Vincze János. Füst Molnár Éva (Sárbogárdi Jolán).

Füst Molnár Éva az Ibusárban

Fotó: Tóth László

ÚTBAN A KÍSÉRLETI SZÍNHÁZ FELÉ

A Janus Egyetemi Színház három előadásáról

Az elmúlt szezonban a JESZ-ben három olyan előadást is láthattunk, amelyek a korábbi arculat átalakulására látszanak utalni. Mindhárom rövid szövegek alapján készült kísérleti előadás: meglehetősen merész rendezői koncepcióval, kevés színésszel, takarékos díszlettel. És tulajdonképpen mindháromban a nyelvről (pontosabban a nyelv hiányáról vagy problematizálásáról) van szó. Az alapkérdés az, hogy lehetséges-e olyan színház, amely a nyelvet állandóan megkérdőjelezi, sőt időnként már-már elveszettnek tekinti. Megítélésem szerint a JESZ ezzel a kísérletező kedvvel eddigi működésének csúcspontjára jutott, még akkor is, ha ennek áraként a rendezők időnként aránytalanul nagy kockázatot vállaltak. Az alábbiakban az előadásokat elsősorban a rendezői koncepciók rekonstrukcióján keresztül szeretném bemutatni és elemezni.

(*Márk evangéliuma*, 2009. április 2.) Az előadás Borges azonos című novellájára épült; az utóbbi időben rendkívül divatosak lettek a regényekből és novellákból készült színpadi adaptációk. Ezek egyik legnagyobb nehézsége az, hogy miként lehet a prózai szövegből létrehozni a dialógusokat és a dialogikus szituációkat. Ezt a feladatot általában már csak azért sem olyan könnyű megoldani, mert az esetek nagy részében nem véletlen az eredeti mű epikus karaktere. A rendező (Kányádi Szilárd) merész, de tulajdonképpen kézenfekvő ötlete szerint az elbeszélést tisztán színpadi eszközökkel kell eljátszani, mindenféle dialógus nélkül. Így nem drámáról, hanem inkább pantomimról van szó, amely helyenként a táncjátékhoz közeledik. Ebben a megközelítésben a dráma tulajdonképpen a nyelv megtalálásához vagy megszólalásához kötődik. Borges elbeszélésében persze nem sok minden történik. Tulajdonképpen egy Baltasar Espinosa nevű Buenos Aires-i orvostanhallgató vidéki vakációjáról van szó, akit Daniel nevű unokaöccse hívott meg. Argentína egyik félreeső szegletében vagyunk tehát, egy különös birtokon. Érdekesek a körülmények, Espinosa megérkezése után nem sokkal elered az eső, és csaknem végig esik. „Hajnaltól arra ébredt, hogy dörög az ég. A kazuárfák rázkódtak a szélben. Ahogy Espinosa meghallotta az első cseppeket, hálát adott Istennek. Hirtelen lehűlt a levegő.”¹ De az eső csak nem akart elállni; másnap Espinosa a tornácról kinézve arra gondolt, hogy most már érti, miért hasonlítják oly sokan a tengert a pampához.² A harmadik napon egy felhőszerkezet következett, amely elöntötte a birtokra vezető mind a négy utat. A birtok és benne Espinosa így szó szerint elszigetelődött a külvilágtól.³ A novella így egy összesűrített-bezáródott térben játszódik, ahol az eseménytelenség drámává fokozódik. Míkuli Dorka díszlete ezt kiválóan leképezi: egy esőfüggöny választja el az összepréselt nézőket a színtértől. Az eső *szinte* folyamatosan esik, mintha lenne valamiféle véletlenszerű ritmusa. – A novella egyik fontos csomópontja, hogy az árvíz hatására átköltözött a birtokra a szom-

¹ Jorge Luis Borges: „Márk evangéliuma”, Székács Vera (ford.), in: uő.: *Válogatott művei*, III. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999. 151–152.

² I. m., 152.

³ I. m., 153.

*Jelenetek a Márk evangéliuma című előadásból
Fent: Tóth András, Várnagy Kinga, Juhász Mátyás, Tóth Petronella, Czéh Dániel,
Lakatos Dávid, Szomora Lívია, Kormos Balázs, Jakabfi Edina, László Virág
Simarafotó*

szédban lakó intéző és annak teljes családja. „A Gutre családnak [mert így hívták a családot] három tagja volt: az apa, a fiú – rendkívül faragatlan fickó – és egy apját tekintve bizonytalan származású lány. Magasak voltak, tagbaszakadtak, csontosak, hajuk vörösbe játszó, arcuk indiános.”⁴ Ami a novellában békés befogadásként szerepel, az a darabban inkább harcok elfoglalásként jelenik meg. A darab koreográfiailag legkidolgozottabb része: a betolakodó család maradhat, de innen kezdve állandó ellenségeskedés szövi át az életet. A darabról így kizsorul a novellában kezdettől fogva fontos szerepet játszó kooperáció. „A Gutre család, a vendég segítségével, illetve segítsége ellenére, a jószág nagy részét megmentette, bár sok állat vízbe fúlt.”⁵ A novella egyik kulcsa a következő megállapítás: „Az átköltözés közelebb hozta őket egymáshoz; azontúl együtt ettek a nagy ebédlőben. A beszélgetés akadozott; a Gutre család ugyan sokat tudott a gazdálkodásról, de nem tudta kifejezni magát.”⁶ Ezzel el is jutottunk a novella színrevitelének talán legalapvetőbb gondolatához. Kányádi a nyelv nélkülséget nem csak a Gutre családra, hanem a birtok lakóira is vonatkoztathatja. (Ez persze egy kicsit ellentmond a novellának, amelyben Daniel, az unokaöcs rengeteget és állandóan fecseg.) A nyelvvesztés így a Gutre család behatolásának *következménye*. – A létrejött kommunikációs úrt egy könyvnek, a könyvnek, a *Biblia* felbukkanásának kellene betöltenie. Ez az ötlet messzemenően követi Borges szellemét: a könyv nála mindig a megváltás ígérete. Az összezsúfolt és elzárt világban Espinosa rábukkan egy *Bibliára*, valahol egy búzatároló legmélyén. Felnyitja, pont Márk evangéliuma elején nyílik ki, és olvasni kezdi. Az olvasás pedig alapvetően átalakítja az emberek viselkedését, a térbeli távolságok bezárulnak, az emberek egymásra tolnak, és isszák a felolvasó szavait, aki ráadásul görögül olvas. Ez a darab egyik legjobban megformált része: jól kidolgozott a mimika, a testek mozgása, szép a felolvasás stb. A JESZ színészei kitűnő csapatteljesítményt nyújtanak. Aztán a felolvasás tart és tart, és miután befejeződött, előlről kell kezdeni. Ez összekovácsolja az embereket, mindenki, de kivétel nélkül mindenki megváltottnak érezheti magát. Így néz ki a könyv megváltó hatása, pontosabban a beszéd megtalálásának megváltó hatása. Itt persze azt érezzük, hogy ennek a konfliktusba való beállítása nem teljesen sikeres: hiszen az emberek nem egymással beszélnek, hanem „csak” egy felolvasást hallgatnak. – A *Biblia* felcsapása egy közismert allúzióval rendelkezik: Lukács evangéliumában Jézus Ézsaiás próféta könyvét kapja kézbe, felnyitja és ezt olvassa: „Az Úr Isten lelke van én rajtam azért, mert fölkent engem az úr, hogy a szegényeknek örömet mondjak.”⁷ Borges novellája ugyan felidézi ezt az allúziót, de igazából nem él vele. Ebben az esetben teljesen mindegy, hogy holt nyílt ki a *Biblia*. A rendező aktualizálja ezt az allúziót, a *Biblia* fölolvasója egyre közelebb kerül Jézushoz. A megfeszítés így nem a könyv prefiguráló hatásáról szól, hanem (újra Borges szellemében) a megfeszítés a könyv *után* következik; akit itt keresztre feszítenek, az tulajdonképpen már nem Espinosa. Így eltűnik az a jelentés is, hogy a megfeszítés esetleg a lánnyal való szerelmeskedés büntetése, amit az eredeti novella legalábbis sugall. Az előadás így tulajdonképpen Borges általános szellemével próbálja felülírni a novellát. Így lett belőle nagyhétre vagy a húsvét előtti időre tehető darab.⁸

⁴ I. m., 151.

⁵ I. m., 152. – Érdekes itt a „vendég” szó használata, amely Espinosára vonatkozik, miközben most már a Gutre család volt az igazi vendég, akiket inkább csak befogadtak, mintsem hívtak.

⁶ I. m., 153.

⁷ Ézsaiás 61,1. Károli Gáspár fordítása.

⁸ Az előadás egyik legérdekesebb része a zene volt; gondoljuk csak meg, a megrendezett csendben a zene különösen fontos szerepet kaphat. Ez persze sokkal részletesebb elemzést érdemelne, mindenesetre a zene három síkon jelenik meg. (1) Már a novellában szerepel egy gitár, amely ugyan állandóan jelen van, de sohasem játszanak rajta. (2) A darabban megszólalnak népi hangszerek, két lány csodálatosan fuvolázik, aztán különböző dobok lépnek fel kíséretként. E zenei

Jövés/menés
Fent: Hollósi Orsolya, Horváth Krisztina és Kiss Andrea
Lent: Kiss Andrea, Horváth Krisztina és Hollósi Orsolya
Fotó: Komjáthy Máté

(2. *Jövés/menés*, 2009. április 16.) Beckett darabjának terjedelme mindössze két és fél oldal, amelyhez másfél oldalnyi jegyzet kapcsolódik; erősen kétséges, hogy a szerző egyáltalán gondolt-e előadásra. A darabban három lány (Flo, Vi, Ru), akik egykor testi-lelki barát-nők voltak, találkozik újra. A beszélgetést Vi akarja elindítani: „Mikor találkoztunk mi hárman utoljára?”⁹ Ru erre azt válaszolja: „Ne beszéljünk.”¹⁰ De akkor mi lesz? Mintha a darab már a kiindulóponton visszavonná önmagát. Peter Szondi a drámai kommunikáció zavarát elsősorban Csehov műveihez kötötte. De most a darab *maga* szől erről a kommunikációs zavarról. Újra Vi kérdezi: „Nem beszélgethetnék a régi szép időkről?”¹¹ Utána csend, nem esnek a szavába, hogy „emlékszel?”, „emlékeztek?”. Aztán Vi is elbizonytalanodik: talán nem is a régi szép időkről kellene beszélgetniük, hanem inkább „ar-ról, ami azután jött”.¹² De újra csend. A három lány a régi beszélgetéseikről szeretne beszélgetni: „Egymás kezét fogva ... így. / Álmodozva ... a szerelemről.”¹³ Sejtjük, hogy a megvalósult szerelemről nincs mit mondani, nem méltó tárgya a beszélgetésnek. A darab tulajdonképpen három párbeszédből áll: mindig két-két lány beszél a harmadikról. De a harmadik lány vonatkozásában mindig előkerül egy titok. Amikor megjelenik a harmadik, a két beszélgető közül az egyik a szájára teszi az ujját, persze mindig egy sűgás után: „És ő nem tudja?”, „És nem mondták meg neki?”. A válasz: „Isten ments”, „Isten őrizz”, „Ne adja az Isten”. A hármas ingatag konstrukció, a beszélgetést nem sikerül helyreállítani, csak a kézfogást. A darab erről a bonyolult kézfogásról szól, amit Beckett még le is rajzolt. Utána újra csönd, az összetartozásból már csak ez a kézfogás maradt. A rendező, Rosner Krisztina hallatlanul nehéz kérdéssel szembesült: hogyan lehet kitölteni a „Mikor találkoztunk mi hárman utoljára?” kérdése és a végső kézfogás közötti időt? A veszély az, hogy minél buzgóbban állunk neki a kitöltésnek, annál inkább sérül a *csend*, annál kevésbé lesz katartikus a kezek *összefonódása*. A rendezés nagy kihívása, hogyan lehet kibontani a darab alapvető motívumát (a hármas konstelláció ingatagságát) úgy, hogy az a végül bekövetkező kézfogást mégse tegye valószínűtlenné vagy jelentéktelenné. Rosner Krisztina jelenetezése elsősorban ezt a problémát tartja szem előtt, és azt hiszem, sikerrel oldja meg. De a jelenetezésnek még egy másik kérdéssel is szembe kell néznie: olyan jeleneteket iktassunk be, amelyek a *múlthoz*, vagy inkább olyanokat, amelyek a *találkozás pillanata*hoz kötődnek? A nyitójelenet egyértelműen az újratalálkozás ideje, utána viszont időbe-li lebegés következik; a jelenetek időbeli kötődése nem dönthető el egyértelműen. A színpadra került darab – ha jól számoltam – hat jelenetből áll, amelyekről most külön-külön is szeretnék megemlékezni. (1) A három lány háttal áll a nézőknek, és egy filmet néz, amely mintha egy osztálytalálkozó részlete lenne. A lányok félrevonultak egy asztalhoz, senki mást nem látni, de a háttérzaj időnként csaknem elnyomja a beszélgetést. Sablonos mondatok: „milyen jól nézel ki”, „milyen jó a frizurád”, aztán következik a munka és a pasik. És mindenki tud egy történetet a másiktól, amit azonban nem vele, hanem a harmadikkal oszt meg. (2) A bábjáték az előadás leghumorosabb, rendkívül jól kidolgozott

betétek helyét és jellegét érdemes közelebbről is szemügyre venni. (3) És van a külső zene, amely megpróbálja elkerülni mind az egyházi zene, mind a dél-amerikai népzene sablonjait. Ennek a zenének a kiválasztását több helyen nem éreztem teljesen sikeresnek. – Mindenesetre a darab fölépítéséből az következik, hogy a zene nem képes a nyelvet helyettesíteni, és a konfliktusokat kibékíteni. A romantika elképzeléseivel szemben most azt kell mondanunk, hogy nem a zene, hanem a beszéd az emberi kommunikáció legmagasabbrendű közege.

⁹ Samuel Beckett: *Összes drámái*, Eleutheria, Bart István (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006. 421.

¹⁰ Uo.

¹¹ Samuel Beckett: *Összes drámái*, i. k., 422.

¹² Uo.

¹³ Uo.

Jelenetek a Buster Keaton sétája című előadásból

Fent: Czéh Dániel

Lent: Czéh Dániel és Hollósi Orsolya

Fotó: Inhof László

része. A három báb: a kiséger, a holló és a csiga. Érdekes egymást-ugratás, de egymást-bátorítás is. Habár a jelenet funkciója némileg rejtélyes; én úgy értettem, hogy a válságba jutott kommunikációból ez lehetne a kiút, a szerepekbe bújás. (3) Nagyon jól sikerült a napló-jelenet, ami a táblára írással kezdődik. Érdekes, hogy Vi az, aki nem akar részt venni benne, pedig az eredeti darabban ő kezdeményezi mindig a beszélgetéseket. Ru és Flo külön-külön naplót vezet, amit aztán kicserélnek egymással. (4) Élet-társasjáték: a lányok dobnak és lépnek. „Oktatási intézményben dohányoztál, fizess három ..., harmincezer forintot.” (Vi botlása nagyon bájos.) „Tunéziai utazás ... utazáson hasnyálmirigy gyulladást kaptál, egyszer kimaradsz.” „Ötezer forint könyvutalvány”, „háztartási kisgépeket vásárolhatsz”, „gratulálunk, nyertél egy porszívót”, „lakást nyertél”, „konyhabútort nyertél” stb. Felmerül a kooperáció lehetősége: Vi nyert egy londoni hétfégi utazást, vidd magaddal Flót, mondja Ru. De itt Ru lesz a pechhes, nem szereti, majd meg is törí a játékot. Számomra ez volt az előadás legszebben kidolgozott jelenete; nagyon szépek az egymás „sorsához” fűzött kommentárok. (5) Kevésbé sikerültnek éreztem a szemezési jelenetet. Vi és Ru élvezik, de Flo egyre inkább kiszakad, erre gúnyolni kezdik, és mindenféle neveléses pózba kényszerítik. „Ez így nem természetes”, mondja az egyik, és következik egy még nevelésesebb póz. Ez a rész erősen ironikus, a funkciója valószínűleg a szerelemről való beszélgetés / álmódosítás relativizálása. (6) A darabot a kismagnós rész zárja, amely tulajdonképpen semmiről sem szól, három idétlen kamaszlány semmitmondó mondatokat vesz fel: „itt ülünk és jól érezzük magunkat”, „meleg van” stb. De ezt a jelenetet egy visszatekintés vezeti be: kiderül, hogy a három lány, az iskolai színtársulatban valamikor a *Három nővért* játszotta együtt.¹⁴ A szerelemről való ábrándozás így alakul át az életről való ábrándozássá. Ez a jelenet ugyanakkor visszakapcsolódik a nyitójelenet-hez: ott magukat nézték, itt magukat hallgatják. Ott még egy valóságos találkozásról vagy legalábbis annak a reményéről volt szó, végül pedig megérkeztünk az idétlenkedés-hez. De most érdekes módon nem arról van szó, hogy valaki kimaradna, inkább a beszéd maga vált üressé; egy kicsit visszakanyarodtunk Csehovhoz, és a három lány egy bonyolult koreográfia szerint megfogja egymás kezét. (A három színésznő – Hollósi Orsolya, Horváth Krisztina és Kiss Andrea – káprázatos azonosulással tette magáévá a szerepet. Mintha valóban a saját életüket játszották volna.) És a darab végén következik a kézfogás, ami mindazok után, amit láttunk, nem lehet egyszerű. Rosner Krisztina rendezése azonban érdekes módon túllép ezen: a kismagnós jelenet időbeli lebegtetése miatt ugyanis az a gyanúnk támad, lehet, hogy még ez a kézfogás is a múltba tartozik. *Lehet, hogy minden elveszett?*

(3. *Buster Keaton sétája*, 2009. április 16.) Buster Keaton a korai filmtörténetnek Chaplin mellett a legnagyobb alakja; a pécsi előadás reflektál erre a filmtörténeti korszakra: egy konferanszié lép föl, aki elmond egy anekdotát arról, hogy Keaton miért (vagy mióta) nem nevet. A konferanszié meg-megszólal, néha valamilyen kelléket dob be Busternek, az előadás előrehaladtával azonban a jelentősége egyre csökken. Felmegy a függöny, a színpad egy hatalmas piros lufballon-ágy, ennek a mélyén fekszik Buster Keaton, aki lasan fölébred, megmozdul, néhány lufi megemelkedik, majd következik az egész darab színésziileg legzseniálisabb része: akrobatikus mozdulatok, merész gesztusok és újra és újra és újra a nézés, hatalmas, kiguvadt szemekkel. Ebben a néhány percben Czéh Dániel olyan lebilincselő teljesítményt nyújtott, amely már-már a felejtetlenség határát súrolja. A néző arra számít, hogy ennek így kellene tovább mennie: lufik, konferanszié, egy némaszínész és kész. A húszas évek álommal teli világa – és majd csak találkozunk vala-

¹⁴ A Csehovra való utalás telitalálat; már ott jelen voltak a kommunikációs problémák, amelyek azóta csak radikalizálódtak.

hogy García Lorcával, de ha nem, az sem baj. Közben persze már történik valami, ami a produkciót elindítja egy másik irányba: Keaton felveszi a kapcsolatot a közönséggel, egy csokor banánt nyújt át. A néző lassan kibillen a korai némafilmek világából, és eszébe jut García Lorca húszas évek végén (egy kubai szállodában írt) *A közönség* című drámája. Sőt ennek talán még néhány sora is felvillan: „Minden színház a befülledt nyirkosságból ered. Minden igazi színházon egy poshadt hold mélységes bűze érződik. Amikor a jelmezek megszólalnak, az eleven szereplők már csak csontgombok a Kálvária falain. Én azért ástam az alagutat, hogy birtokomba kerítsem a jelmezeket, és az ő révükön felmutathassam egy olyan titkos erő körvonalait, amely a közönséget [...] rákényszeríti, hogy csak a szellemiségre figyeljen, és alárendelje magát a cselekménynek.”¹⁵ Most következik a cselekmény: Mészáros Péter három rövid, a húszas évek közepén (tehát García Lorca amerikai utazása előtt) keletkezett darabot olvaszt egybe. Ezeket a darabokat – ha nem is a színházban, de az irodalomtörténeti kurzusokon – általában egyetlen egységnek szokás tekinteni. (A darabok: a *Buster Keaton sétája*, *A szűz, a tengerész és a diák*, valamint a *Lázálom*.) A három mű közös kiindulópontját talán az első darab nyitánya jelölhetné ki: Buster Keaton megöli négy gyermekét. „KAKAS Kukurikú. *Bejön Buster Keaton, kézen fogva hozza négy fiát. BUSTER KEATON (fakardot húz elő, és megöli őket). Szegény kis gyermekeim.*”¹⁶ Azt hiszem, ezt a jelenetet a színpadon nem sikerült a súlyának megfelelően bemutatni. A betolt babakocsin négy fehér luftballon, amelyeket Keaton egy-egy pisztolylövéssel gemmissít. És utána néma marad. A konferanszié mondja, hogy Buster Keaton megöli négy gyermekét. Nemcsak a jelenet konkrét megformálása súlytalanít, hanem a bevezetés után a jelenet is groteszknek tűnik, a néző még nem tud átállni a tragikus esemény befogadására. Most is lufik vannak, pirosak helyett fehérek. Ugyanakkor persze el kell ismerni, hogy a rendező így teremti meg a némafilmek világából a García Lorca világába való átlépés lehetőségét. De mi az a szellemiség, amelyet a három darab együttesen a szemünk elé vetít? A darab közepe táján Buster Keaton ezt mondja: „Jaj, szerelem, szerelem! [...] Nem akarok mondani semmit. Mert mit is mondhatnék?”¹⁷ Erre megszólal egy hang: „Buta.”¹⁸ A három darab egymás után fűzve tulajdonképpen a szerelem három mintájaként értelmezhető. *A szűz, a tengerész és a diák*ból a rendező a szerelem közönséges oldalát emeli ki, a testi brutalitást. *A Lázálomban* a szerelem már a család keretei közé került, de éppen a búcsúzkodásba csöppenünk bele: az apa elutazik, a gyerekek a kívánságaikat fogalmazzák meg, a feleség érezhetően szorong és egyre inkább bezárkózik. A férjet a vonat viszi el. És utána újra Buster Keaton következik. A darab vége: Keaton biciklizik egy darázsderékú lánnyal; a fiatal lány elájul, és leesik a bicikliről, Buster Keaton lehajol és megcsókolja. A lánynak „csaloganyefeje” van. A csalogany a romantikus szerelmet képviseli, amely még az ájulásban is tovább él. Külön tanulmányt érdemelne, hogy García Lorcánál milyen szerepet játszanak a madarak; mintha csak hemzsegnének: kakas, hattyú, papagáj, csalogany stb. De ez az összeállítás nem annyira a madarak, mint inkább a gépek felé tereli a figyelmet: a vonat elvlaszt, a kerékpár összeköt. „Micsoda gyönyörű délután. [...] Élvezet kerékpár-sétát tenni.”¹⁹ A vonat megítélésében persze van egy bizonyos feszültség: egyrészt eltávolít, de nem félelmetes. Az öreg szolga mondja: „Ah, a vonat! Az egészen más. A vonat bolondság. Ha száz évig élnék, se félnék a vonattól. A vonat nem él.

¹⁵ Federico García Lorca: „A közönség”, András László (ford.), in: uő.: *Hat színjáték*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006. 83–84. Kiemelés: W. J.

¹⁶ Federico García Lorca: „Buster Keaton sétája”, András László (ford.), in: uő.: *Színművek*, Európa Könyvkiadó, Budapest 1988. 191.

¹⁷ I. m., 192.

¹⁸ Uo.

¹⁹ I. m., 191.

Megy, és aztán elment. ... De a lovak ...”²⁰ Persze eszünkbe jut Keaton egyik leghíresebb filmje, *A generális*, amelyből éppen a vonat (a mozdony) és az ember mély harmóniája érezhető ki. – A rendezéssel szembeni alapvető kérdés az, hogy mi igazolhatja a három darab ilyen összefűzését? Szerintem az egésznek Buster Keaton álmaként való megrendezése problematikus.²¹ Mégpedig azért, mert a szürrealizmusnak egy olyan sémáját feltételezi, amely ekkor (legalábbis García Lorca számára) még nem létezik. André Breton a szürrealizmus 1923-as kiáltványban a következőket írta: „Hiszek benne, hogy eljön az idő, amikor az álom és a valóság, ez a két, látszatra oly nagyon ellentétes állapot összeolvad valamilyen tökéletes valóságfelettségben, *szuperrealitás*ban, ha szabad így mondanom. Erre a hódító útra indulok én, bár bizonyos vagyok benne, hogy nem érek célba [...]”²² Ezen az úton García Lorca is elindult, de a rendezés mintha egy kicsit siettetné.²³

A JESZ érdekes és ígéretes útra lépett; a siker nagyrészt azon fog múlni, hogy a közönség (a közönsége) hajlandó-e, tudja-e követni és támogatni. Az általam látott előadások nagy része (de csak a *nagy* része) telt ház előtt zajlott.

Márk evangéliuma. Jorge Luis Borges novellája alapján.

Díszlet, jelmez: Mikuli Dorka; Zenei válogatás: Tolnay Donát, Kányádi Szilárd; Műszak: Regényi Gábor, Tolnay Donát; Díszletkészítő: Tóth Géza; Világítás: Mikuli János; Asszisztens: Adószegi Magdolna; Dramaturg, rendező: Kányádi Szilárd.

Szereplők: Kormos Balázs / Kuti Gergely (Fiú), Inhof László (Első), Kormos Balázs / Kuti Gergely (Második), Tóth Petronella (Szűz), Czéh Dániel (Negyedik), Lakatos Dávid (Ötödik), Jakabfi Edina (Asszony), Tóth András Ernő (Hetedik), Várnagy Kinga (Nyolcadik), Juhász Mátyás (Kilencedik), László Virág (Tizedik), Szomora Livia (Tizenkettedik).

Jövés/Menés. ...Beckett?...

Videó: Komikon; Dramaturg: Katarína Mikulíková (SK); Műszak: Regényi Gábor; Rendezte: Rosner Krisztina.

Szereplők: Hollósi FLO Orsolya, Horváth VI Krisztina, Kiss through Andrea.

Federico García Lorca: Buster Keaton sétája.

Tér: Mészáros Péter; Jelmez: Salamon Eszter; Konzultáns: Tóth András Ernő; Világítás: Mikuli János; Műszak: Tolnay Donát, Regényi Gábor; Asszisztens: Juhász Mátyás; Rendezte: Mészáros Péter.

Szereplők: Czéh Dániel (Buster Keaton), Kiss Andrea, Juhász Mátyás, Bozó Tamás, Horváth Krisztina, Molnár Tamás, Hollósi Orsolya.

²⁰ Federico García Lorca: „Lázálom”, in: i. m., 200.

²¹ Méhes Károly: „Buster Keaton, most színesben a JESZ-ben”, <http://w3.bama.hu/baranya/kultura>.

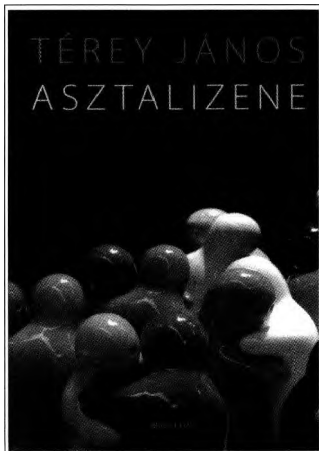
²² André Breton: „A szürrealizmus első kiáltványa”, Bajomi Lázár Endre (ford.), in: *Avantgárd*, Turcsányi Márta (szerk.), Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. 147.

²³ Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy García Lorca az érett műveiben hogyan fűzi egymás után a jeleneteket. Első megközelítésben azt mondhatnánk, hogy ezen a téren a teljes tetszőlegesség uralkodik, méghozzá egy olyan tetszőlegesség, amely a maga legmélyebb jelentését tekintve a referencialitás teljes felmondására épül: „Ha azt mondjátok szikla, én azt értem ezen: levegő. Ha kimondják, hogy levegő, én azt értem rajta: úr. Amikor pedig elhangzik, hogy úr, én ezen kitekert nyakú galambot értek.” Federico García Lorca: „A közönség”, i. k., 59. Az elmélyültebb tanulmányozás azonban valószínűleg mégis kimutathatna bizonyos kompozíciós szabályokat.

AHOL MINDENKI MINDENKINEK MEGVOLT

Térey János: Asztalizene

2008-ban az egyik legrangosabb magyar irodalmi elismerést, az AEGON Művészeti Díjat Térey János *Asztalizenéje* kapta. A kortárs magyar irodalom recepciójában a drámai műfajok nagyon gyakran a figyelem perifériájára szorulnak, ezért egy éve jelzésértékűnek tűnhetett, hogy az ízig-vérig kortárs közegben játszódó „drámai költemény” a figyelem középpontjába került. Talán furcsán hat, de azt lehetne mondani, hogy egyfajta kísérleti műről van szó: egy a kortárs drámaírók által majdhogynem elfelejtett színpadi műfaj újraformálásáról, amire vonatkozóan Térey az utószóként is olvasható néhány oldalnyi jegyzetében így fogalmaz: „Azt mondják, elképzelhetetlen egy e századi drámai költemény? Pláne színpadon? Azt mondom: van időm, utánajárok. Olyan érzés ez, mint újra lefektetni egy rég fölszámolt villamosjárat vágányait, és elindítani egy áramvonalas szerelvényt a klasszikus útvonalon.” (189.) Az *Asztalizene* nemcsak a drámai költemény műfaját élesíti fel, hanem erős szálakkal kapcsolódik a polgári színjáték nagy múltú hagyományaihoz is. Térey műve finom és elegáns polgári kamaradarab, amely nem meghökkentően formabontó újdonságaival hat, hanem azzal az egyszerű és kifinomult tárgyyszerűséggel, amellyel a jelenkor mindennapjaihoz, szereplőiehez, társadalmi csoportjaihoz vagy az éppen aktuális társadalmi jelenségekhez közelít. Ha úgy tetszik, egy kisebb szociográfiai pillanatfelvételt kapunk a mai harmincas-nyolcvanas éveikben járó fővárosi értelmiségi középosztályról. Mindez pedig könnyed és elegáns költői nyelven szólal meg, amely amellett, hogy zeneiségével és hajlékonyságával elbűvöli a hallgatót, jól igazodik a mai köznyelv természetes ritmusához. Térey valóban remek szöveget alkot, amely a színpadon is elevenen tud hatni, ugyanakkor nem jellemez a nyelv révén; a dráma minden szereplője hasonló regiszterben beszél. Hadd illusztrálja

azonban egy példa az első tétel (*Allegro*) legvégéről azt a játékoságot is, ahogyan Térey a legváratlanabb helyzetekben képes hidat találni a költői hagyomány és saját korának nyelvi-tematikai rétegei között; vagy ahogy éppen teljesen kézenfekvő egyszerűséggel beilleszt a dráma nyelvi közegébe egy attól teljesen idegen intertextust (Janus Pannonius-utalást) anélkül, hogy az szubverzív módon túlfeszítené a dráma kereteit: „GYŐZŐ Kivirágzott egy mandulafácska / A Szent Orbán téren? / Ilyenkor? Lehetetlen. Február elején? / De még visszatér a fagy, nem? / ALMA (*végigméri Delfint*) Tiszta abszurd az idő.” (64.)

*Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2008
192 oldal, 2490 Ft*

A cselekmény egyetlen helyszíne a White Box nevű felkapott budai étterem, ahol 2007 februárjában a megszokott törzsvendégek gyűlnek össze, hogy kellemes hangulatban eltöltsenek egy estét. Győző, a sikeres étteremtulajdonos akarva-akaratlanul szervezi önmaga köré a színjáték szereplőit. Az étterem viszonylag zárt terébe így sereglik össze Alma, a karrierjét ügyesen építgető ügyvédnő, Kálmán, a válás előtt álló baleseti sebész, Delfin, a kiegészítő, középserű operaénekesnő, Krisztián, a meleg belsőépítész, és Henrik, a mindenki által utált operakritikus. Ez a jól megvilágított (többször szóba kerül a hatalmas csillár) fehér tér pontosan úgy működik, mint ahogy Krisztián, a tervező a darab folyamán értelmezi is saját „alkotását”, vagyis egy olyan kiállítótérként, amely fokozatosan megtelik egyrészt a „kiállított tárgyakkal”, másrészt a kiállítási tárgy nézőivel: „KRISZTIÁN A White Box inkább – engem kérdezz! – / A kiállítótér eszméje, a szűzi, tiszta tér maga: / Lássuk, ahogyan fokonként benépesül, / Ahogy fészket rak benne a társasélet.” (45.) Ez tehát egyúttal azt is jelenti, hogy az étterembe belépő vendégek – a színdarab szereplői – kiállítási tárgyakként is funkcionálnak, a darab nézője pedig maga a múzeumlátogató. Térey persze játszik is az ebben rejlő lehetőségekkel, és olykor megcseréli a szerepeket, például amikor egy-egy figura maga is mint néző és értelmező figyeli a másikat. Ez leginkább a két pincér – Zsuzsi és Roland – esetében kézenfekvő, akik lesik és kommentálják a vendégek minden mozdulatát, de más szereplő is az események külső megfigyelőjévé válhat: Kálmán például a darab egy pontján egy időre teljesen háttérbe vonul, és csupán mint megfigyelő van jelen a többiek között. („*Kálmán leül Krisztián mellé, és fölváltva hallgat bele a többiek beszédébe.*” [100.]).

A társaságban mindenkinek megvan a maga szólama, amelyből a szereplők a darab végéig alig-alig esnek ki: nincsenek és nem is nagyon lehetnének különösebben váratlan fordulatok ezek között az összeszokott, de nem túl szorosan egymáshoz kötődő emberek között. Az olykor azonban kínossá váló, persze sohasem tragikusan komoly szituációkból láthatóan egyikük sem tud kiszabadulni, mintha ez az elegáns tér fogva tartaná mindannyiukat: ketten is igyekeznek az este folyamán „elmenekülni” a White Boxból – Delfin Krisztián megjelenésekor pánikszerűen távozik, ahogy Kálmán is menekülőre fogja Alma betoppánásakor –, hamarosan azonban mindketten visszatérnek ebbe a zárt ördögi körbe, hogy, akárcsak a többiek, végigegyék-igyák és végigcsevegjék az estét. Mert tulajdonképpen a színen ennél több nem is nagyon történik: a kifinomult, hangulatos, „hámból kirúgós” szombat este helyett egy kissé kókadtra sikeredett „buli” szem- és fültanúi lehetünk, amelynek megvannak a maga lapos szenzációi (Delfin terhessége), „meglepetései” (Alma visszautasítja a vérprofi Győzőt) és kellemetlenségei (Henrik, akit jóformán ki sem szolgáltak, állja záraskor a cechet), de ezen túl semmi különös nem történik.

Az *Asztalizenét* olvasva eszünkbe juthat Sartre *Zárt tárgyalás* című műve, noha Térey drámájának hangulata közel sem olyan „pokoli”, mint a francia mesternél, aminek legfőbb oka az, hogy a szereplők állandó önkomentálása és a mások életében való folyamatos vájkálás ellenére sem tűnik úgy, hogy bármelyiküket is túlságosan megérintené vagy gyötörné az, ami körülöttük zajlik. A White Box világát jellemző elegancia és minőség csak a felszínről szól, ami megakadályozza azt is, hogy az események tragédiába toroklljanak: ugyanakkor az örömmek és a sikernek is csak mulékony hatása van a történésekre. A darabnak a társadalmi pillanatfelvétel-jellege azonban valóban izgalmas, hiszen Térey hihetetlenül jó megfigyelő, és a lehető legízesebben mutat be bizonyos kor- és személyiségtüneteket. Amikor például elhangzanak a vacsorarendelések, nemcsak „a szürkemarha-pecsenye, csípős szilvaraguval és keserűcsokoládé-ráccsal” vagy a „göngyölt borjú, fehérboros mártásban” illata csapja meg az ember orrát és tüzeli fel a fantáziáját, hanem egészen plasztikusan tapinthatóvá válik egy sajátos életstílus. A White Box mintha csak a stílus és a minőség fellegvára volna, ahol a márka és a védjegy a boldogság garanciája.

Az *Asztalizene* a pillanatnyiség drámája: a történések csak ideig-óráig képesek az eseményszerűség látszatáig felemelkedni – valójában nem kell hozzá sok idő, és bármi elvezetheti sikkességét, avíttá és kínossá válhat; az izlés mércéje ebben a közegben az idő, amely minden kedveset hamar unttá és utálttá tesz. Néhány hónap vagy egy fél év alatt bármi értékét vesztheti, mert szezonálisan változik minden, akárcsak a divat. „KÁLMÁN Spenótszínű a mosdód, Győző. / GYŐZŐ Krisztiánt dicsérd. / KÁLMÁN Láttad a tervet, vagy nem? / Átvetted a cuccot, vagy nem? / GYŐZŐ Akkor tetszett. Régen. Bő fél éve. / Most úgy gondolom, mérsékeltlen zseniális terv volt.” (92.) Ugyanez a pillanatnyiség tükröződik az emberi kapcsolatokban: nincs állandóság, mert az érdekek, az unalom, vagy éppen az újdonság izgató vágya mindig váltásra és változtatásokra ösztönöznék. Krisztián a darab elején szemrehányást tesz Győzőnek, hogy idén elfeledkezett a születésnapjáról, és több más jel is arra utal, hogy kegyvesztett lett nála. „KRISZTIÁN (*Delfin fülébe súgva*) Szóval, a Győző. / Hallgasd meg, mert én nem hiszem el. / Búcsúzom tőle a múltkor; / Jobbról-balról megcsókolom, / Én csókolom meg: őt, nem engem: ő; / És mi a furcsa? Látni, hogy *középen* / Ott ég a szájában a cigaretta, / S nem venné kézbe még a kedvemért sem...” (44.) De akár egyetlen jeleneten belül is annyira felkavarodhatnak a kedélyek, hogy a tíz perccel korábban agyon dicsért szerető a legundokabb embernek tűnik fel, mint például a második tétel tizedik jelenetében, amelyben először Delfin Kálmánt a következőképpen magasztalja: „Nekem olyan barátom sohasem volt, mint te. (...) Egy ilyen virtigli úriú, / Aki nem hányaveti újmagyar!, / Bármit jelentsen is ez. / Nem urizál, nem játssza az eszét, / Hanem tényleg finom ember.” (95.) Néhány oldallal később viszont a „Tévedtem, mégsem vagy finom ember” kijelentéssel tesz pontot a sértegetések végére.

Figyelemre méltó a darabban az olvasó emlékezetében jó eséllyel pontosan élő, aktuális közéleti események kezelése. Térey a dráma zárt, társasági miliője köré megteremt egy „reálisnak” ható időt, amely – a kortárs drámairodalomban nem éppen megszokott módon – majdhogynem egybeesik a szöveg megírásának idejével. A 2006-os augusztus huszadikai vihar vagy ugyanezen év őszén a politikai feszültségek és zavargások azonban a dráma háttérül szolgálnak és csak átmenetileg érintik meg a szereplőket. Ebből a szempontból érdekes a második tétel első jelenete, vagyis az a pillanat, amikor az összes szereplő együtt eleveníti föl az említett augusztus huszadikai katasztrófát. A jelenet egyértelműen a szöveg dramaturgiai centruma, mivel ez az egyetlen pont, ahol az összes szereplő szólama összefonódik, és az aktorok közösen alakítják a történéseket – pontosabban a visszaemlékezés menetét. Ilyen összhang és koncentrátság nem is alakul ki többé a darab folyamán. A tragédia, amely mindenkit másképpen érint, de mégis az egyetlen közös metszéspont hőseink életében, egyrésztől nagy horderejű esemény, amelyet szinte mitikus színezetűvé lehet nagyítani, mint egy apokalipszist. Erre egyébként Győző – karakterének megfelelően – kísérletet is tesz, amikor a vihar túléléséről beszél. „GYŐZŐ (*Alma mögé lép*) Tavaly úgyszólván mindenki meghalt. / De mi élünk. Hatalmasan élünk. / Végigfutom a tegnapi regisztert, / Kitörlöm az összes halottakat. (*Megpróbálja átölelni Almat, aki kiszabadítja magát*) / De mi élünk. Hatalmasan élünk.” (72.) Másrészt az is sejthető a visszaemlékezések mögött, hogy ez az „esemény” olyan szenzáció, amely meg is maradhat a társasági beszédtema szintjén, sőt lassan elveszítheti érdekességét.

Térey a külső – étermen kívüli – történéseket finom dramaturgiai érzékkel engedi beszívárogni a beszélgetésekbe. Az első jelenetben például Győző máris a tragikusan ható „Tavaly mindenki meghalt” felütéssel kezdi a dialógust, amely azt a látszatot keltheti a darab elején, mintha valódi tragédia nézői volnánk. Valójában azonban soha sincs egyértelműen eldöntve, hogy mi is történik „odakint”: olykor azt sugallják a jelenetekben elhangzó utalások, hogy már minden tragédián túl vagyunk, és a talpon maradt túlélő erősek mintegy önmagukat, saját megmenekülésüket is ünneplik ezen az estén. Különösen

Győző megnyilvánulásai értelmezhetők ekként – mintha az étterem felvirágoztatása, a karrier és a társasági sikerek minden más nehézségen is tovább tudnák őt lendíteni. Más-kor éppen az ellenkezője tűnik igaznak. „GYŐZŐ Mariann nem mozdul ki, / Ha járvány van; köd nehezíti a közlekedést, Meg egyébként sincsen kedve: / Sokan vannak az utcán, / Fölvonulások, atrocitások, miegyéb. (...) Tavaly mindenki meghalt, / Félig vagy egészen.” (12.) A White Boxban összegyűlő emberek életét azonban – legalábbis életüknek azt a részét, amelyet az étterembe magukkal hoznak és láttatni engednek – kevésbé szervezik ezek a külső események, hiszen igazából alig akad olyan történés, amely mély nyomot hagyna bennük. A második tétel vége felé például Győző arra kéri Delfint, hogy soroljon fel tíz dolgot, ami fontos számára. Delfin nehezen fog bele a felsorolásba, Győző segít neki: „GYŐZŐ Erőlted meg magad. / Szeretsz vezetni, ez eddig egy. / Alkudni a picon, kettő. De főzni, azt nem!... / Mikor Susannát énekelted, azt szeretted. Három. DELFIN Szuperóriás-műlesiklást nézni, négy. / Vadvízen evezni ezerrel, az ám. Öt. / Öröm egy legyőzött kényszerbetegség: / Nem ellenőrzöm százszor az ajtómat, / Mint régen... Úgy döntöttem, hogy nem. Legyen ez hat.” (101–102.)

Ebben a vonatkozásban fontos az is, hogy a „tavaly mindenki meghalt” rendre visszatérő frázisnak megvan a társasági kapcsolatokra vonatkozatható megfelelője: a „tavaly mindenki mindenkinek megvolt” állandóan ismétlődő formula, amely azt is mutatja, nem véletlen az, hogy minden stílus és sikk ellenére mégis olyan lehangolóan langyos hangulatú ez a társaság. Amikor Győző a művészetről beszélget Delfinnel, és saját hazugságaira reflektál, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen képek függnek nála otthon a falon, pontosan érződik, hogy a látszat és a felszín irányít itt mindent; a lóditáson kívül már nem nagyon lehet feldobni újdonsággal ezt a világot. Emiatt van az is, hogy valahogy kitöltetlen marad a dráma, amelyben fontos problémák vetődnek fel (mint például a ki hol született, és ennek milyen jelentősége is van), de igazából nem nagyon lehet mit kezdeni velük; mint ahogy a darab végén Delfin terhességével sem, amely mint drámai tetőpont önmagában elég kevés. Az *Asztalizene* valóban egy jól sikerült, „áramvonalas” huszonegyedik századi drámai költemény; csak míg a szöveg és a benne megjelenített kor ábrázolásának költeményessége és zeneisége tökéletes, a drámaiság hiányzik belőle. Ez azonban inkább a kor, és nem feltétlenül a szerző hibája.

Kétségtelen, hogy a szerző nagyon jó érzékkel talált rá a polgári színjáték műfajára. Minden bizonnyal ez az a műfaj, mely a leginkább alkalmas arra, hogy felmutasson egy olyan világot, mely rímel napjaink drámaiatlanságára. A White Box zárt terében nincs helye a tragédiának, mert az étterem hiába ötcstillagos, a tágabb közeg, melyben elhelyezkedik, nem teszi lehetővé, hogy törzsvendégei, ezek a „sikeres” emberek eljussanak a nagyságig, a problémákból tragikum szülessék, a színjáték pedig tragédiává váljék.

„MÜLLER PÉTER ÚJABB TANÍTÁSAI”

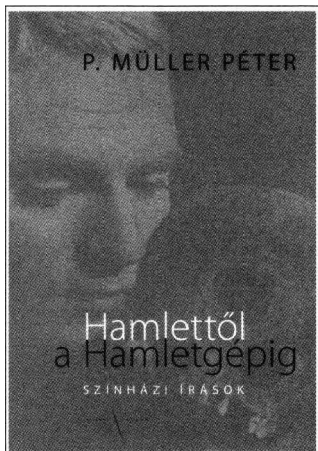
P. Müller Péter: Hamlettől a Hamletgépig

Az ember felkapja a fejét a feliratra. És bár jogos gyanakvás fogja el efféle könyv-hirdetésekkel kapcsolatban – különösen óriásplakátokon olvashatókkal –, ám mégis megőrül. Mert az ilyenfajta események mind ritkábbak a világunkban, hogy valakinek a „tanításai” váljanak hírré és hirdetéssé, pedig van-e fontosabb pillanat, mint a bölcsesség és tapasztalat átadásáé, van-e meghatározóbb helyzet, mint a tanításé és tanulásé; és a sejthető újdonság nyilván azt jelenti, hogy képesek lehetünk érteni és értelmezni mind kevésbé átlátható világunkat.

A csalódás azután nem várat sokáig magára: az óriásplakáton nem az ismert és kedvelt tudós és tanárkolléga mosolyog, hanem egy médiaszemélyiség, a hirdetés valójában „könyvnek látszó tárgyat” kínál, s ha ebbe netán mégis valaki belelapozna, akkor az „újabb”-ban is mindjárt megérzi a szellemi dohszagot. Mindebben lehet valamiféle mély és lehangoló szükségszerűség: olyasféle, ami egykor a P. odaillesztését indokolta a – pécsi – Müller Péter neve elé; ahogy abban is, hogy jelentős és aktuális „tanítások” ma már nem óriásplakátokon hívják fel magukra a figyelmet, hanem csendben keresik formájukat és közönségüket tanteremben, szakmai vitán, tanulmányban – és persze fontos könyvekben. Szűk körben tehát, és sokszor magányos töprengések nyomán. Legyen szó akár a színházról, ami közismerten – és P. Müller könyvében mélyen és fanyar szellemességgel felidézve – új értelemben mutatja meg magát, mint a – shakespeare-i – „egész világ”.

De ne vágjunk még mélység, fanyarság és értelmezés elébe, hiszen a könyv fontosságát egy sajátos – és nem kevésbé drámai – helyzet is indokolja, amelyre a kötet ajánlása utal: Bécsy Tamás emlékét idézi meg a szerző. Akinek szomorú és szellemi értelemben még szinte tudomásul sem vett hiányát a közelmúlt két tragédiája terjesztette ki csaknem az egész hazai színházelméleti és színháztörténeti gondolkodásra: hogy elment Fodor Géza, és vele a talán a legigényesebb és legműveltebb színházelméleti gondolkodónk – és gyakorló dramaturg, tanár, szerkesztő, egyebek mellett –, és nincs velünk Kerényi Ferenc sem, így az ő történeti kutatásai, tervei, tanításai is végleg múlt időbe kerültek. Békeidőben veszteségek efféle sorozatára aligha van példa, és érteni, felfogni, tudomásul venni képtelenség – és parancsoló kényszer egyben, mert hát nem maradhat folytatás, továbbgondolás nélkül mindaz, ami az egyébként oly sok nehézséggel küszködő hazai színházelméleti és -történeti gondolkodásunk sorsát illeti.

Pedig egy pillantásra mintha P. Müller kötetének borítója felidézne ezt a paradoxont: egy elmosódó arcélhez illeszkedik egy hasonlóan elmosódott másik arc – az utób-

*Kijárat Kiadó
Budapest, 2008
261 oldal, 2300Ft*

biról azonban már lefoszlott mindaz, ami hagyományos értelemben arccá tette: koponya pusztán. A két fej mégis harmonikus, szinte gyöngéd ívet alkot – az életteli és az élettelen –, azonosítható is mindkettő, és együttesük az egyik legfontosabb színházi pillanatot idézi meg: Hamlet találkozását „szegény Yorick”-kal. Meg a múlttal, mulandósággal, kétségbeeséssel és vigasszal – mindazzal tehát, amiről a kötet szól. Az „egész világ” mentén, természetesen, ami a „színház”.

*

És egy pillanatra időzzünk ennél az „egész világ”-ot illető fontos közhelynél, amelyet bár nem óriásplakátok koptattak el, hanem a közbeszéd örök vonzódása a tetszetős és takarékos formulákhoz – bár mélyükben drámai felismerések sejthetők. Mert bizony ezeknek a *színházi írásoknak* – mint a kötet alcíme utal a műfajra – egyik legfontosabb vonása, hogy nem tévesztik szem elől magát a „világ”-ot. Amiből a színház épül, és ami beépül a színházba. És ezt nem csak azért kell mindjárt a kezdetben hangsúlyozni, mert specializálódásra hajló szellemi életünk – és benne színházelméleti törekvéseink – szívesen tévesztik szem elől azt, ami éppenséggel értelmet ad „az egész”-nek; hanem azért is, mert a horizont tágassága, a szellem fegyelmezett szabadsága csaknem minden tanulmány, esszé – vagy kövessük a szerzőt: „írás” – elején szinte invokációszerűen hangot kap. És onnan fordul azután fontos részkérdések vagy éppenséggel egyetemes jelenségek színházi vetülete felé P. Müller: így egyebek mellett antropológia, szociológia, kommunikációelmélet, urbanisztika, mítosz kutatás vagy maga a mítosz kínálja a kiindulópontot – de még akkor is érződik a nagyvonalú töprengés és művelt kérdésfeltevés széles horizontja, amikor éppenséggel a szórakoztatóipar „gatyaletolásának” morfológiájában mélyed el a szerző.

Aki témaválasztásában sem adja alább. És bár hangsúlyozottan nem egyetlen gondolatmenetet követő, nagy ívű és átgondoltan komponált kötetről, hanem *írásokról* van szó – könyvek persze voltak is és bizonyosan lesznek is P. Müller pályáján –, így inkább a felkérések véletlenszerűsége és a különféle témák, tárgyak, alkalmak szükségszerű heterogeneitása volt „szerkesztőtársa” a mégiscsak az egységes „egész”-re figyelő, s a „világ”-ot érteni és értelmezni kívánó szerzőnek. Ezért lesz törvényszerű, hogy a legfontosabb kérdések bukkannak fel újra és újra a kötet lapjain: szöveg és sorsa, test és színpad, tér és befogadás, város és teatralitás, gesztus és dráma; no meg Shakespeare, Wilson, Brecht, Távol-Kelet, Stoppard, Márai, 1956. Maga a cím is *A Hamlettől a Hamletgépig* széles áttekintést ígér: vagyis a „par excellence” színpadi remekműtől ennek a kései modernitásában született parafrázisáig nyílik kilátás a „színházra” mint „világra” – így persze a könyv maga jóval többet ad, és olykor mást is ad, mint amit a címben ígér – hiszen egyébként nem lehetne szó sem a dán királyfiról, sem kései, kelet-német megidézéséről.

*

A három ciklusra tagolt kötet első (bő) harmada *Shakespeare-től Wilsonig* kínál áttekintést a Hamlet-történet eredete, illetve utóélete kapcsán arról, ami dráma, színház, illetve ezekre irányuló – tág értelemben vett – értelmező tekintet és művészi elszántság. A szerző angolszász otthonossága imponáló és persze nélkülözhetetlen, akárcsak több évtizedes irodalomtörténeti munkálkodása, virtuóz filológusi adottsága és sokszor lebilincselő beszédmódja. A címlapon is megidézett, majd önálló eszmefuttatás alkalmát jelentő „koponyaképek” felvillantása – Hamlet megrendült szembesülésétől Holbeinen át Lazzarini műalkotásaiig, majd tovább a kortárs világ fogyasztói „haláltáncáig” – egyszerre tanulságos a színháztörténet, művészettörténet és eszmetörténet számára, egyben megalapozza az olyan yira fontos *tekintet* csaknem ontológiai jelentőségét, mindenféle elemzés és elméletalko-

tás számára. (Itt ugyan nem veti fel a sartré-i „regard” dilemmáit, de utakat nyit felé – ahogy általában vége is óvakodik a szerző a bölcséleti dimenziók drámai érzékelésétől; éppen elegendő, ha maguknak a drámáknak efféle dimenzióit érzékeljük.) Mert a bevezető fejtegetéseit követően a szövegek kerülnek a vizsgálódás előterébe, mégpedig a színház-történeti „kánon” számára legalapvetőbbek: maguk a Shakespeare-művek. Ha effélékről egyáltalán beszélhetünk, hiszen P. Müller „textológiai vázlatában” alapos, és a legújabb kutatásokra is kitekintő eszme-futtatásban szembesíti olvasóit a drámaszövegek utóéletével. Mit is nevezünk, tartunk Shakespeare-műnek, és analizálunk akként? Kalózkidadások, emlékezetből rekonstruált példányok, kortársak vagy kései utódok szöveg-változatai – és tagolási rögtönzéseik, színi „instrukcióik”, szereplőlistájuk – teremtették meg mindazt, amit az egyik legjelentősebb drámaírói életműnek gondolunk; ami pedig elsősorban mégiscsak „színház” volt, „az egész”, mert más nemigen érdekelte a Globe művészeit és közönségét. Minket persze már az egész történet érdekel, ám ebben a szövegek eredete nem kevésbé borzongató – hasonlóan a „recepttörténethez”, amelyben talán az a legkülönösebb, mennyire nem zárult le, nem tud lezárulni, s újra és újra szembesít minket azzal a – tág értelemben vett, esztétikai – „koponyával”, ami egy óvatlan ásómozdulat nyomán kifordul, munkájukat végző közalkalmazottak legnagyobb meglepetésére.

De hát Yorickban is nyilván magát látja – és sajnálja – Hamlet, s ennek a gyöngéd és rezignált nárcizmusnak hosszú története lesz még, együtt egyébként azzal a sajátos „szerepértelmezéssel”: hogy a királyfit feltétlen és egyértelmű bosszúállásra hívja fel a szellem, de ő mindjárt „a világ”-ot zökkeneténél vissza. És hogy az efféle fontos, csaknem történetfilozófiai jelentőségű tévedésnek – finomabban: félreértelmezésnek – a mozgásteret csaknem végtelen, azt P. Müller a további Hamlet-átiratok felidézésével, majd néhányuk beható elemzésével bizonyítja. És míg ennek során nyilvánvalóvá válik, hogy senki nem mérhető az eredeti „átíróhoz” – hiszen Shakespeare egykor maga is különféle források kollázsából alkotta meg a világirodalom legjelentősebb színművét –, addig a tág merítésből fennmaradó szerzők: Stoppard, Brešan, Heiner Müller és Bereményi utal az értelmezés elágazásainak lehetőségeire is. Hiszen mindenki csak a maga történetét mondhatja el – mi mást, ami pedig sokszor kötődik ahhoz, amit történelemnek, kollektív sorsnak, politikának nevezünk; máskor ennek inverzeként az elhalványuló individualitáshoz. Végül pedig – mindezek összegzéseként – a drámaian átalakuló hagyomány és konvenciórendszer válik „főhőssé”: ahogy ezt a folyamatot a *Hamletgép* a legtágabb értelemben vetíti vissza színházra, szerepre, befogadásra; „az egész világ”-ra.

Mintha különös alak-változatok, szinte „hasonmások” mutatkoznának meg ezekben a Hamlet-értelmezésekben – amolyan kései, irodalmi „klónok”, akiket akár „szellemi élősködőknek” is vélhetünk egy szigorú amerikai kritikus szavaival –, ám innen mindjárt út is nyílik P. Müller számára a mélylélektanból jól ismert, s az irodalom-, illetve színház-történetben is saját sorsral rendelkező „Doppelgänger”-ek felé. A szerző ezek mellett – változatuként – „kettéhasított” és „megsokszorozódott” szereplőkről is ír, a hatvanas évek európai drámairodalmából hozva példákat: tág eszmetörténeti és színházelméleti kontextusba helyezve azoknak a szövegeknek és előadásoknak a vizsgálatát, amelyek ennek a sajátos, osztódó, illetve osztott individualitásnak mind esztétikai, mind teoretikus jelentőségét kifejezték. A rendkívül fontos kérdés azonban olykor nem kap esztétikailag méltó feleletet a sokszor problematikus – vagy éppen divatos – művekben, hiszen Friel, Handke, Mrožek és Örkény nem tudta mindig kellő művészi erővel megformálni azt a dilemmát, amelynek érzékelése és kifejezése önmagában is rendkívüli jelentőséget jelent.

A korábbi Hamlet-tanulmányban már megidézett Stoppard két további írás alkalma lesz: előbb a „test reprezentációját” vizsgálja P. Müller az angolszász drámaírói alkotásaiban, majd pedig „humor és elmélet” dilemmái kerülnek elő az *Árkádia* szövege és előzményei kapcsán. Mindkét tanulmány önmagában is jelentős, az előbbi ugyanis a színház

padi megjelenítés egyik alapkérdését vizsgálja: a test státuszát, szimbolikáját, halott, „viszonylagos” vagy „textuális” minőségét – posztmodern szellemi térben –, az utóbbi pedig P. Müller kedvelt analitikus dimenzióit vonhatja be az elemzésbe: a kortárs elméletalkotást, és a kedély kérdését. Nagy ívű elemzések és a kortárs nyugati szakirodalom jelentős műveinek terminológiai és szemléleti vívmányai mentén azonban újra és újra felmerül a kérdés, hogy vajon a művek értéke, jelentősége vagy színházi sorsa rászolgál-e efféle komolyságra, vagyis a káprázatos szellemi apparátus nem dimenzionálja-e túl megmutatkozása alkalmát?

A dilemmát valójában a cikluszáró írás élezi ki, amikor Heiner Müller „halál(i)” színházáról szól P. Müller – kissé avított jelzővel idézve fel ifjúkorunk megrendülését efféle esztétikai radikalizmus felett. Hiszen a magyarul ilyen mélységben nem olvasható, átfogó Müller-pályakép – és annak színháztörténeti, sőt: eszmetörténeti jelentősége – nem ingatja meg az értekező ízlését, aki pontosan és akár kíméletlenül (a tárgyhoz méltóan: kegyetlenül) képes érvényesíteni esztétikai normáit egy vegyes minőségű, de vitathatatlan jelentőségű életmű alkotásait vizsgálva. Ebben együtt gondolkodik a vizsgálat zseniális „tárgyával” persze, aki maga is érzékelte mindezt, és ezért olykor újratemtette fontosabb műveinek szövegváltozatait, vagy műként formálta meg a műalkotás létrehozását tagadó érveket. S ezek konklúziójaként rajzolódik fel végül a különös együttműködés és „párhuzamos történet” Robert Wilsonnal; mindaz tehát, ami összefűzte és egyben elválasztotta őket – és P. Müller a kétféle színházi radikalizmus transzparenciáit éppoly jelentősnek mutatja, mint kontrasztjait.

Végül pedig káprázatos eszme-futtatásban mutatja meg a szerző a kommunizmus-hoz való felemás viszony – és a vitathatatlan esztétikai jelentőség – paradoxonját: Mihail Epstejn nyomán ugyanis korai posztmodern kísérletként írja le és elemzi a „létező szocializmus” valóságos abszurditását. Hiszen a politikai rendszer a maga befejezettnek vélt történelmével, a valóságot felülíró ideológiájával, vállalt másodlagosságával és kikényszerített „hiper-valóságával” harsányan tarka keverékbe integrálta a legkülönfélébb, össze nem illő elemeket; s mindezzel mintha előlegezte volna a későbbi művészeti irányzatot – csak éppenséggel sorsunkká is tette, s a „szimulált valóság” túlélése nem sokon múlt. De hát mi másról szól Heiner Müller kétségbeesése és radikalizmusa?

*

Míg tehát jelentős elméleti kérdések merülnek fel, és kerülnek gazdagon konkrét közegbe az első ciklusban, addig a *Színház, dráma, teatralitás* című, második egység ezeknek a teoretikus dilemmáknak a vizsgálatával ad új távlatokat a következőes gondolkodásnak. Előbb az emlékezés és a színház kölcsönös feltételezettségéből és paradox viszonyából – amennyiben az élmény marad a műalkotás továbbélésének egyetlen formája – kiindulva jut fontos konklúziókhöz a szerző, egyszerre tekintve át a műfaj ontológiai dilemmáit és benne a róla szóló gondolkodás szükségszerű ellentmondásait. Ami azután megkerülhetetlenné teszi – a közös színházi emlékezet egyik fontos intézményének egykori vezetője számára is –, azt a kérdést, hogy miként őrizhetők a művészettörténet számára ezek a műalkotások, a szükségszerű szelekció mennyire lesz paradox kanonizáció is egyben, és vajon a színikritika szerepe miféle lehet ebben a sajátos hagyomány- (sőt: történet) teremtésben. Az elméleti feleletet a konkrét gyakorlat felülírhatja azután, s míg az utóbbiból akarva-akaratlanul színháztörténet lesz, addig az elméleti dilemmák érzékelése, érzékeltetése és végiggondolása is döntő jelentőségű. De ez már egy másik történet – és hogy az efféle történetekre mennyire nyitott a szerző, azt jól példázza a tanulmányban elemzett két fontos epizód, amely ellentmond mindenféle kánonnak és kiszámíthatóságnak: az *Übű király* ősbemutatója, illetve Artaud egykori előadása: *A színház és a pestis*. Mindezek

árnyalásának és konkrét kifejtésének hosszabb tanulmányt is szentel P. Müller; a színikritika korábban felvetett dilemmáin keresztül, és bár az a következő ciklusban kap helyet (*A színházi kritika helyzete és változásai 1920–1949*) –, azért jól példázza, hogy a tisztán teoretikus kérdések mellett történetiek, illetve akár azokat kikezdő nagyon is konkrét esettanulmányok (botrány-tanulmányok?) mennyire nélkülözhetetlenek az értéshez és értelmezéshez. Hiszen a művészi gyakorlattal egybeszővődnek eszmei motívumok és történeti kérdések, bár olykor szembeszegülnek neki, vagy maga a művész teszi ezeket időzőjelbe; de az értelmezésben egységes szemléletnek és szellemnek kell működnie, a sokféle élmény és kiindulópont mögött.

A továbbiakban a gesztus, a tér és a város lesz az a három csomópont, amelyekhez elvontabb eszmeifuttatások kapcsolódnak, s ezekben ugyancsak következetesen érzékelhető a termékenyen interdiszciplináris megközelítés, a szerző magabiztos jártassága a társ tudományokban és társművészetekben, és mindezek kapcsán gyakori a csaknem revelatív erejű ráébredés arra, hogy hiszen mi is „prózában” is beszélünk – Molière drámahősét idézve. P. Müller ugyanis jól érzékeli, mennyire alapvető jelentőségű azoknak a megszokásoknak és „megkérdőjelezetlen” – s ekként vizsgálatlan – konvencióknak az új értelmű végiggondolása, mint például a kommunikáció testi következményei, a gesztusok, vagy mint az időbeli vagy térbeli művészetek különbsége, illetve a városi élet tág értelmű színpadiassága. Mindezekből az írásokból, amelyek olykor talán monográfiák fejezeteként születtek, máskor konferencia-ujjgyakorlatokként jöttek létre, egy jelentős elméleti rendszer körvonalai is kibontakoznak, és az ígélet bizony beváltandó volna, hogy ne maradjon meg mindez fontos fragmentumnak, részösszefüggések bátor felvilágosításainak, netán éppen csak a továbbgondolást sürgető vitaanyagoknak – hiszen mind a szerzőben, mind a dilemmákban, mind a módszerben ennél sokkal több van. Hogy végre a magyar színházi gondolkodásban is több lehessen.

És nem feltétlenül a megértés, de akár a félreértés nyomán – hiszen a kötet egyik legizgalmasabb írása nem csak a távol-keleti színházi hagyomány félreértése, de szándékos félreértelmezése nyomán mutatja meg ennek a sajátos konvenciórendszernek termékenyítő hatását, és az inautentikus befogadás ellenére – vagy: miatt? – elementáris ihlető erejét: Yeats, Pound, Craig szellemi műhelyében. De a könnyű általánosításnak sem adhatjuk át magunkat, ugyanis másik esszéjében a félreértés és félreértelmezés hátrányát tekintti át P. Müller: a hazai színházi gondolkodást szembesítve a Brecht-hagyomány egyik legfontosabb vonulatával: a rendezői vízió és színpadi meggyőződés öntörvényűségével, amit a magyarországi – lélektani törvényszerűségeknél kitett – színházi tradíció mintegy „kiszzelektált” a nagy hatású, komplex, de koherenciájában ekként megbontott Brecht-életműből.

Az egyetlen „zavarba ejtő” mozzanat a különös című esszé: *A genitáliák toladó bája, avagy az illedelmes (színházi) néző kérdésfeltevéséből és gondolatmenetéből fakad* – amely pedig P. Müller újabb kutatásainak kontextusába illeszkedik: a test színházi „prezentációjára” – leplezetlenségére – utalva. Hogy miért mindjárt a „genitáliák” kapnak címszerepet, nemigen érthető, hiszen a színpad nem irányítja úgy a tekintetet, mint a filmbeli operatőr – esetleg éppen az öltre –, továbbá a színi meztelenségben ennek eltakarása volna hipokrizis és félreértelmezés; ahogy ezt a meggyőződését más írásaiban maga a szerző is sejteti. Így hát a „tolakodás” éppúgy nem érthető, mint a báj – mert ugyan neveznénk-e tanulmányban bájosnak a legeragadóbb színész / nő nemi szervét akár, ha természetesen efféle megfontolások eloszlanak a közösségen kívüli, intim pillanatokban; de hát azokról meg ritkán értekezünk. Mindez persze lehet a cím vagy a felkérés „blickfangjának” a csapdája, s nem időznénk többet éppen itt, ha nem volna a modern, posztmodern és a kortárs színház – és dráma – egyik alapkérdése a meztelenség: Grotowskitól Ljubimovig, performance-októl és happeningektől Nádas Péterig, és tovább. Amelynek jelentőségét nem csak a „szexualizálódott”

média és a társas viselkedés – illetve, kiváltképp a kommunikáció – emancipálódó testisége, olykor obszcenitása sugallja, de a közbeszéd szabadságküzdeme is a viktoriánus (kommunista-prüd, neokon-prüd, stb.) anatómia egyeduralma ellen, amely éppenséggel – használjuk ezt a terminológiát – genitáliáiktól fosztotta volna meg a publikus térre lépő művészeket. És míg P. Müllernek igaza van abban, hogy a nemi szervek „civiliek maradnak” a színpadon, de hát nincs-e éppen ebben a különös paradoxonban valami nagyon fontos, nagyon drámai, nagyon erőteljesen értelmezésre szoruló esztétikai mozzanat, amelyet Arnulf Rainertől a *Hair* ősbemutatóján keresztül a Rimini protokollig érzékelhetünk, és értenünk is kellene? Nem lehet-e szó itt valamiféle parmenidészi „aletheiáról”, vagyis a rejtőzésben és feltárlásban sejtetett teljességről, ahogy ezt Heidegger – más összefüggésben bár – értette egykor? És hogy mindez „kellemetlen” vagy éppen „feszélyező” volna – mint a szerző panaszoja –, az nem utal-e inkább a mi befogadói attitűdünkre, annak következtelenségére és feloldatlan ellentmondásaira; míg persze utalhat a műalkotás tökéletlenségére is, de hát az éppoly kellemetlen és feszélyező nyakig gombolkozott színészekkel is. Ám hogy mindez P. Müller számára „(inkorrekt) játéknak” tűnik, az mindjárt az erkölcsi ítélezések mezejére sodorja az eminensen – és drámaian – esztétikai kérdést, ami efféle dilemmák eldöntésére aligha alkalmas: s ezt legjobban éppen a szerző tudhatja, aki Artaud-t és Poundot idéz; az ember ugyanis olyan művészekről is részéssülhet esztétikai élményben, akire egy órára sem bízna a kutyáját. Ez a hosszúra nyúlt bekezdés pedig elsősorban azért emeli ki a meztelenség és felmutatott nemiség kérdését, mert P. Müller kutatásai nyomán jelentős és fontos értekezésben gondolja végig a test és teatralitás kérdését, s ennek során aligha tekinthet el a tolakodóan vagy szerényen, de hát mégis eminensen nemi azonosságot sugalló sajátosságoktól. Hogy finomak legyünk.

*

A kötet utolsó ciklusában „hazai pályára” vezeti olvasóit P. Müller, s hogy *Magyar szcéna* lesz ennek címe, talán éppen emfázisában sejteti a felelős odatartozást, a szenvedélyes otthonosságot, amelyet az egyik írás egészen Pécs „genius loci”-jáig konkretizál. Előbb különös tükröben – a színikritikáiban – villantja fel sajátos sorsunkat, fejlődésünket és a színházakban még pregnansabban érzékelhető társadalmi és esztétikai ellentmondásokat: Németh Antal egykor keserű diagnózisából kiindulva, máig érvényesen. Az elméleti kérdések ebben az összefüggésben történelmi „feleletet” kapnak, tipikusan kelet-európa-it: tragikusak tehát, hiszen a korszak 1949-es lezárulásakor már a politika játszotta a főszerepet a színház egész világában. Így lesz meghatározó a további írások erőteljesebben politizáló tónusa – indirekten akár: Márai Sándor „kalandját” elemezve a színházzal – a *Dráma Voloscában* című írás kapcsán tekintve át mind a hazai földről elmenekülő szerző drámaírói munkálkodását, mind pedig a megszületett drámák sorsát azután, ismét hazai földön. Másik írásában 1956 újraértelmezésének lehetőségét kutatja P. Müller, az annak eltiprására épülő Kádár-korszakban, s ennek során jelentős empátiával és történelmi felkészültséggel emeli ki mind a kommunista rendszer által ihletett – és támogatott – szerzőket és műveket, illetve a „disszenzus” legfontosabb alkotóit: Örkénytől Nádason, Bereményin, Spirón át egészen a legendás kaposvári *Marat/Sade*-ig. Hogy végül Jeles Dobozy *Szélviharáról* készített persziflázsával mutassa meg, ahogy a propaganda kígyója végre elméleti kontextusban – akárcsak egykor a „deszkákon” – jó nagyot harap a saját farkába.

Az elméleti fejtegetések és történetírói analízis fontos „esettanulmányként” olvasható a kötet utolsó előtti írása a hetvenes-nyolcvanas évek Pécséről, s ebben színház, művészet és politika egybefonódásáról. Hogy mit is jelentett a múlt század utolsó harmadában egy adott – fontos – közegben kreatív energia és pártirányítás, lokális hagyomány és köz-

ponti direktíva, hűség a városhoz és esztétikai életösztön, azt konkrét eseményeken, emlékezetes, fontos vagy jellegzetes előadásokon, tendenciákon és kudarcokon keresztül szemléli és szemlélteti a szerző. És itt nem csak az országos sajátosságok „lenyomata” mutatkozik meg Pécs szellemi és művészi életén, hanem éppenséggel Pécs arculata az országnál is: mind meghatározó sikereiben – például Paál István rendezéseiben –, mind pedig ugyancsak meghatározó kudarcaiban: ahogy nem sikerült a „nemzeti költő” Illyésből nemzeti drámaíróvá faragnia a fáradhatatlan és elszánt Czímer Józsefnek. Hiába a rendszeres bemutatók, hiába a politikai és városi hátszél, mert hát a színház bizony öntörvényű világ, s a jelentős dramaturg működése által létrehozott – terjedelmes – dráma-temető aligha változtatta meg a magyar színház és színműírás sorsát, hogy megváltásáról ne is beszéljünk.

De hogy mégse efféle rezignációval záruljon a kötet, utolsóként egy jelentős és összetett Kárpáti Péter-pályakép olvasható: „mese hagyomány” és posztmodern termékeny kollíziójának példajaként, amelyben nem csak az egyik legfontosabb, legizgalmasabb – és alakulóban levő – drámai életművet tekinti át alaposan, felkészülten és szellemesen P. Müller, de egyben konkrét példákon keresztül villanthatja fel jelentős elméleti konklúzióit drámán, színházon, recepción. És hogy említetlen ne maradjon: irodalomjegyzék és névmutató egészíti ki az elegáns kötetet, mindkettőből pontos és plasztikus kép rajzolódik ki a szerzőről – legfeljebb csak annyit sajnálhatunk, hogy az íráskor első megjelenésének helye nem olvasható ki mindebből, noha bizonytalanság segítené az efféle forrásmegadás az egyes szövegek értésében, értelmezésében, elhelyezésében, helyi és „alkalmi” értékének feltárásában.

Ha a hátsó borítónak hinni lehet, több mint tíz éve nem adott ki könyvet P. Müller. Az egyik legjelentősebb színháztörténeti és -elméleti kutató, oktató, gondolkodó „munka naplójánál” természetesen jóval több ez az „írás”-gyűjtemény, de inkább csigázza a váraozást, mint kielégíti. Hiszen az itt kirajzolódó horizontok, a tágas szellemi látókör, alapos elméleti felkészültség és művészi érzékenység megköveteli a maga formáját, s az bizony túlmutat az *írásokon*. Az áttekintő, nagy művek felé. Monográfia. Elméletalkotás. Történetírás.

Minden adva van hozzá. Isten adja hát, hogy létre is jöjjön.

A KONFLIKTUS EGY DÖNTÉssel KEZDŐDIK

Egri Lajos: A drámaírás művészete

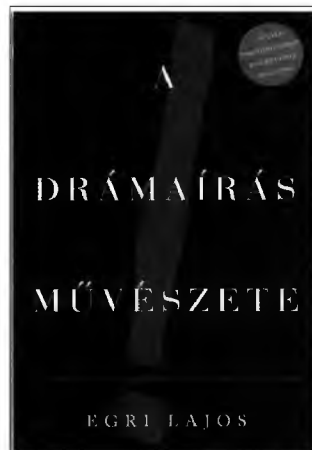
Premissza, karakter, konfliktus. Utána ezekhez képest kicsiségek, a nagy egész részletei (csupa ördög lakik bennük), például kötelező jelenet, párbeszéd, bemenetel és kijövetel, ilyesmi. Korrekt összefoglalás, majd függelék az elemzett drámákról. Index. Ennyi az egész. A híres magyar mű – szerzője eredetileg nyilván csak rétegérdeklődésre számított – sok évtizeddel megszületése után most először magyarul, *A drámaírás művészete*, ez a cím, és ezzel a címmel, hogy *A drámaírás művészete*, sikerlista-vezető tud lenni igen komoly könyvesboltokban. Tudvalevő volt, hogy létezik, várták sokan, végre lehessen olvasni, de hogy sikert arasson?! Ekkorát?! Ez meg hogy lehet?

Úgy lehet, hogy a maga nemében hibátlan. Szórakoztató és okos. És szó nincs szűk rétegről: mindenki számára érdekes. Ahogy nem kell fizikusnak lenni ahhoz, hogy élvezze az ember Stephen Hawking műveit, vagy focistának, hogy lenyűgözzék Messi szólói, hasonló itt is a helyzet: sugárzik a nagyképűségmentes komoly tudás, és ez vonzó, legyen szó bármiről is. Ez esetben ráadásul vélhetően a téma maga is többeket érdekel, mint a fekete lyukak rejtélye. Színházban majdnem mindenki járt, filmet biztosan látott. Ennek a két területnek a szakemberei alkotnák elvileg a célközönséget. A világos, áttekinthető szerkezet, a pontosság, de valamiféle laza pontosság ugyanakkor kitágítja a horizontot, a nyelvezet könnyedsége és az ebből fakadó popularitás bevonzza a „civil” olvasókat is. A mű nem íráskészséget akar fejleszteni, inkább hatásokat elemez, az értelmezést, a befogadást segíti, ez meg miért ne lenne hasznos és érdekes bárki számára. Ugyanakkor írói oldalról közelít, végig az az érzésünk, hogy titkokról rántódnak le leplek. Persze nem.

Összegyűlik minden sanda gyanú, aztán megszegyenülten elkullog. Mert hiába az el-túlzott reklámkampány, a zavaró ájult lelkesedés, hiába szül ellenérzéseket, hogy „hiánypótló” a könyv, meg hogy „nem hiányozhat a polcokról”, meg hogy „a forgatókönyvírók bibliája”, még a kiadók lelkesedő előszavába is beférkőztek nagy szavak, van benne „tátongó úr” például, amit betölt a kiadvány, mindegy, nem számít, a közhelyekkel, lózungokkal együtt, ezek ellenére – jó olvasni.

Gauguin, Matisse, Picasso úgy kísérletezett, hogy egyikük sem dobta félre a kompozíció alapelveit. Inkább rájuk erősítettek: egyikük a színt hangsúlyozta, a másik a formát, a harmadik a szerkesztést, de mindnyájan a kompozíció sziklaszilárd alapjára építettek, ami az ő területükön a vonalak és a színek ellentmondása. Így van ez időálló al-

*Műegyetemi Kiadó
Budapest, 2008
353 oldal, 3999 Ft*

kotások esetében az irodalomban is. Új utakat keres a művész, de van, amihez ragaszkodnia kell. Egri Lajos nem véletlenül hozza a fenti festőpéldát ebben a színpadi és forgatókönyvírókat tanító, egyszersmind óva is intő bölcs műben; ennek a konzervatív liberális felfogásnak a jegyében íródott minden sora. Élete fő műve lett.

Egy módszertani kézikönyv mint főmű. *A drámaírás művészete* siker az írással egyáltalán nem foglalkozók körében is (bár a siker, ahogy Egri írja, nem több, mint a körülmények szerencsés kombinációja). Vitathatatlanul ez a szerző legszeleesebb körben ismert és elismert munkája, annak ellenére – nem biztos, hogy ellentmondás áll fenn –, hogy ő maga is művelte az irodalmat, drámákat írt, sőt színpadra állított darabokat. Mégsem ebbéli minőségében vált világhírvé (és most Magyarországon is ismertté), inkább elméleti mindentudóként. Szoktak ilyenkor híres embereket idézni, idézem én is Woody Allent, aki életrajzi művében ezt írja: „Két évig vettem órákat ettől a karizmatikus magyartól, aki *A drámaírás művészetét* írta. Még mindig úgy vélem, ez a legjobb könyv, amelyet valaha e témáról írtak”. Egri Lajost utolsó éveiben Los Angelesben, a filmipar első vonalában alkalmazták tanácsadóként. Színházi embereknek, dramaturgoknak szánta a tanulmánykötetet, aztán a filmesek ájultak el tőle. Úgy alakult, hogy a mű főként filmes, tévés szakembereknek vált a... bibliájává.

Egri egri. Egerben született, még a Monarchiában, 1888-ban. Harmincévesen költözött Amerikába, negyven is jócskán elmúlt, amikor íróiskolát alapított. Nem volt egyszerű az útja, egy ideig például vasalóként dolgozott egy ruhagyárban, szabadidejében volt kénytelen azzal foglalkozni, amivel főállásban szeretett volna. Olyankor írt és tanított a színházról. *Rapid Transit* című darabja 1927-ben húsz előadást ért meg a Broadwayn. Az írástechnikáról több könyve is megjelent, a szóban forgó művet először 1942-ben jelentette meg a Simon and Schuster Kiadó, akkor még *How to Write a Play* címmel. Ennek módosított változata az 1946-os *The Art of Dramatic Writing*, újabb továbbfejlesztés eredményeként 1960-ban ismét megjelent – ezt a verziót fordította le kitűnően Köbli Norbert.

Józan könyv. Az derül ki belőle, hogy nincsenek varázslatok, a dráma- vagy forgatókönyvírás nem bűvészmutatvány, viszonylag kevés a hókuszpókusz benne. Alapvetően szakmunka, rengeteg megtanulható elemmel, ha komoly szorgalom és kitartás párosul elszántsággal. És némi tehetséggel. Egri tiszta, világos, logikus vonalon vezeti olvasóit, türelmesen magyarázza el alaptételeit, szempontrendszerét, amely nyilván vitatható, esetenként túlhaladottnak tűnik, de hát mennyire régen írta ezt a könyvet. Összességében nem csak ahhoz képest modern.

Amit emlegetni szoktak, amiről igazán híres, az az Arisztotelész kanonizált nézetével történő szembefordulás. Egri szerint a karakter nem másodlagos a cselekményhez képest, ahogy azt a nagy előd állította a *Poétikában*. A helyzet ezzel szemben az, hogy a pontosan felépített, jól kitalált karakterek mindennél lényegesebbek, olyannyira, hogy hibátlan felépítés esetén – ami nem jelent mást, mint hogy az író töviről hegyire ismerje őket fiziológiai, szociológiai és pszichológiai szempontból, legyenek tehát háromdimenziósak – maguk teremtik meg a művet azzal, hogy létrehozzák a cselekményt. Tetteik világosan következnek a jellemükből. Bizonyos szituációkban nem viselkedhetnek másként, mint ahogy viselkednek.

Világos, hogy jó figurák nélkül nem működik egy történet. A szerző azonban ennél továbbmegy: felismeri, hogy az írást megelőzően, amikor az író még csak gondolkodik, magában építgeti a megírandó darab világát – a karakterek kitalálása az első lépés. Nem a második, hanem a legelső. Azzal nem mond újat, hogy nem árt minden egyes szereplőnek saját nyelvet kitalálni, illetőleg nem kitalálásról van szó; minden a karakterből következik, a nyelv is. Az sem eget rengető nóvum, soha nem hallott tétel, miszerint nem igazgatóknak, nem is a közönségnek (Egrinél „közvéleménynek”) kell írni, a jó író magának

ír. Mégis alapigazság. A szempontrendszer, illetve a példákon keresztül történő bizonyítás a könyv igazi erénye, minden érvényesnek tűnik, minden működik. A műnek így amolyan útmutató, közlekedési tábla-jellege lesz, kiderül: a világirodalom nagy művei egytől egyig végigelemezhető Egri kritériumai alapján, és azok segítségével megérthető működési mechanizmusuk. Tényleg azok a korszakos alkotások, amelyeknél – nyilván ösztönösen – betartatnak az ismertetett alapaxiómák.

A szabályokon mindig túllépnek a zsenik. Megszegik őket, kivéve egyet, mert egyet nem tudnak: karakterekre kell építeniük. Így tesz minden nagy újító, bárhogy kavargasson erre-arra dramaturgia-ügyben, így tesz Ibsen és Shakespeare is – hogy az Egri által legtöbbet emlegetett írókat említsem.

A karakterfejlesztéssel és a motivációkkal kapcsolatos nézeteit a szerző a hatvanas évek közepén megjelent könyvében továbbgondolta. Rengeteget változott a világ, színház is, a film is, utóbbi talán a legtöbbet, gondoljunk csak a technika fejlődésére, de az alapszempontok nem változtak. Ahogy az emberi természet sem szokott, ugyanúgy változatlan a negatív vonatkozásokban, mint az előremutató elemekben, a kreativitás kényszerében például. Egri vizsgálódása az emberre magára irányul, a cselekedetek alapvetően nem változó mozgatórugóira, ezért aztán valószínűleg évtizedek múltán is érvényesek lesznek megállapításai. Ezeknek a rugóknak az értelmezése se nem speciálisan színházi, se nem filmes sajátosság. Általánosabban emberi.

Egri Lajos biztonsággal igazolja saját teóriáit. A meggyőző hév kevés volna, ám a hozott világirodalmi példák jó ízlésről tanúskodnak. Számos kortársa, a könyv írásakor még aktív alkotó művét elemzi, és gyakorlatilag tévedhetetlen: akiknek művét rossz példának állítja, valóban nem számítanak az utókor szerint sem nagy íróknak. Akadnak komoly szerzők is, akikkel nem teljesen elégedett, O'Neillt gyakorlatilag leszúrja, amiért az *Amerikai Elektrában* sorsot ábrázol premissza nélkül (mindjárt arról, mi az a premissza), és bár szereti a *Tartuffe*-öt, akad gondja Molière-rel is. Mégsem állítja, hogy ne lenne remekmű. Na de milyen lehetne!

Leszámítva némi mókuskerekezést (a már-már mániákus premisszázást például), a tétélesen kifejtett nézetek minden felvetődő ellenérvet lesöpörnek. Derúval olvassa az ember a könyvet, kicsiket bólogat közben, örül, hogy helyette mond ki valamit ez az okos ember. Például hogy nem gondolatok, cselekedetek miatt hiteles valami, még a *Hamlet* sem, pedig van benne ez is, az is bőven, hanem a karakterek életképessége miatt. Amelyek azért jók, mert nem statikusak. Állandóan változnak, ezáltal kikényszerítik a cselekedeteket, a szélsőséges ütközéseket. A karakter lényege a folyamatos változás. A haladás, úton levés érzelmi pólustól érzelmi pólusig. Élvezetes, ahogy a figurák életre keléséről értekeznek, nem kevésbé, ahogy a konfliktus mibenlétéről gondolkodik. Négyfélét különböztet meg: statikust, ugrálót, erősödőt és sejtetőt. Emlékezetes az emberi dimenziók elemzése: a fiziológiai, szociológiai, pszichológiai szentháromság (némi hiányosságot éppen ezen a téren fedez fel a *Tartuffe* szereplőinél) magyarázza meg a figurák logikus működését, ha ezekkel tisztában van az író, szereplői maguk kezdik mozgatni a szálakat.

A Platón-szerű kérdés-felelet módszer kicsit tanító bácsis, túlságosan álinaiv a kérdező, de a bölcsesség, a pszichikai érzék, a struktúra áttekintésének nyugodt képessége magával ragadó. Az Arisztotelész nézetével való szembefordulás egyébként nem szakította le az eget, a hangsúlyok áttevése, bevett eszmék újragondolása a lényeg, nem a bálványdöntögetés. Mindez olyan meggyőző erővel történik, hogy a nagy előd talán sírva vonulna vissza, amiért kézenfekvő dolgokra nem gondolt.

A könyv terjedelmes része foglalkozik a nem annyira rejtélyes, bár annak hangzó premisszával. A dialektika szerint elemzett színműszinopszisok részénél ez az első számú megközelítési szempont. Mi is a premissza? Rengeteg definíciót kapunk rá. A világon

mindennek van rendeltetése, életünk minden másodpercének, akár tudatában vagyunk az adott pillanatban, akár nem. Ez a rendeltetés, ez a premissza. Lehet olyan egyszerű, mint a légzés, vagy olyan komplex, mint egy létfontosságú érzelmi döntés – a lényeg, hogy mindig jelen van. A premissza az alapötlet. A cél. A vélt vagy bizonyított vitaalap. Olyan tétel, amely valamely következtetéshez vezet. Az, ahogyan megfogalmazod egy darab lényegét, alapállítását, mondanivalóját egy mondatban. (A könyvet olvasó drámaíró ezen a ponton rémülten veszi sorra darabjait, van-e neki premisszája, mi is a premisszája, mi a premisszája?!) Picit vitathatónak, leegyszerűsítőnek tűnnek a hozott példák, a rövid summák: a *Rómeó és Júlia* premisszája, hogy az igaz szerelem még a halállal is dacol. A *Lear királyé*: a vakhit pusztuláshoz vezet. A *Machbethé* és *Az ifjúság édes madaráé*: a könyörtelen becsvágy saját pusztulásához vezet. Ibsen *Kísértetek* című művéé: az apák bűneiért a gyermekek lakolnak. Az *Othellóé*: a féltékenység elpusztítja önmagát és szerelme tárgyát. A *Tartuffe-é*: aki másnak vermet ás, maga esik bele. Hát jó. Lehette azért más egymondatokat is írni, de összefoglalják a lényegét. Talán valóban ezek voltak az írók premisszái, amelyeket aztán igazolniuk kell a daraboknak. Fontos, hogy egy legyen belőle, egyetlen igazán fontos, igazolandó tétel, akkor tud működni a mű. Ha nem világos, vagy több bölcsességet akar egy történetbe beszuszakolni az író, kudarcot fog vallani. Nem mintha ne lehetne két vagy akár több premisszára írni, legfeljebb nem lesz jó a végeredmény. Mindez persze kevés, ahogy pusztán érzelemből sem születik jó darab, csak akkor, ha tudjuk, miféle erőkképződésbe az érzelmeket. És a premissza nem keverendő össze az alapgondolattal: az, hogy a fiataloknak bátran szembe kell nézniük a világgal, még nem premissza. Erről nem érdemes darabot írni. Lényeges, a hatásmechanizmussal szorosan összefüggő, kulcsfontosságú megállapítás, hogy nem kell megfogalmazni, kimondani a premisszát, azt majd a közönség megteszi az író helyett. Megfejt a kulcsokat. Ahhoz, hogy megtörténhessen, a darabnak igazolni kell a tételt. Az ötlet premisszába öltése, a szinopszis kibomlása akkor történik meg szépen, szinte magától, ha meggyőződés vezérli, ami nem más, mint maga a premisszabánnya. A miérteket kell nagyon tudni, a többi megtörténik.

A létezésben minden mindennel szoros kapcsolatban áll, ide-oda hat az ember, ahogy egy színmű szereplő is, és ahogy az életben, a műalkotásban is nagyon fontos a lényeges és a lényegtelen elemek megkülönböztetése. Valamint a rész-egész viszony világossá tétele. Egri szép példát hoz a szobrászat területéről. Rodin Balzacról készített művet, éjszaka felkeltegette tanítványait, türelmetlen volt, kíváncsian várta a véleményüket. Egymástól függetlenül, mindannyian a szobor kezét dicsérték. Rodin egyre mérgesebben hallgatta az ámuldozó tanítványokat, aztán fogott egy bárdot, és a fiatalok kétségbeesett tiltakozása közepette levágta a kezét, mondván: ha túl szép, túl jó, akkor elhibázta a szobrot. A rész nem lehet fontosabb az egésznél. Sem premissza, sem karakter, sem egy poén nem lehet fontosabb az egésznél. Rodinhoz hasonló lelkiereje persze keveseknek van. A premissza sem kelhet önálló életre, a harmonikus egészben kell feloldódnia.

Az emberi lény három dimenziója, ahogy arról korábban már szó volt: fiziológiai, szociológiai és pszichológiai. Shakespeare hősei háromdimenziós hősök. És mind más: ahogy nem találtak még két azonos hópelyhet, két azonos jellemű ember sincs. Sem a külső, sem a belső, két alaptermészet nem lehet tökéletes fedésben egymással. Valóban kevés borzasztóbb írói hiba létezik, mint a felcserélhetőség. Amikor mindenki ugyanúgy beszél. Vagy mindenki úgy, ahogy az író. Ahogy a premisszájánál fontos, hogy ne legyen tételként kimondva, megfogalmazva, Egri a háromdimenziós figuraábrázolásnál is megjegyzi, hogy nem kell kérkednie az írónak, elég, ha ő maga tudja, milyen természetű például a megalkotott szereplő. Ha tisztában van vele, ha látja maga előtt, akkor megfejtik majd a színre állítók, hiszen sok minden kiderül a mondataiból. Máshogy viselkedik valaki, ha

két fejjel magasabb annál az embernél, akivel konfliktusba keveredik, és máshogy, ha alacsonyabb. Ez persze csak a fiziológia, de lényeges. A nem, a kor, a magasság, a súly, még a hajszín is fontos, a testtartás, a megjelenés, az esetleges hiányosságok. Szociológiailag az anyagi helyzet, a foglalkozás, az iskolázottság, a családi élet, vallás, hobbi, minden, minden fontos. Pszichológiailag az erkölcsi elvektől a becsvágyon át a vérmérsékletig tudni kell mindent a szereplőről, az esetleges komplexusokat, képességeket, IQ-szintet is. A fiziológiai, szociológiai és pszichológiai dimenziók hátteret jelentenek. De ebből fakad, a jellemből eredeztethető a cselekvés. És ha ismeri az író a figura karakterét, engednie kell azt is, hogy megszabja a saját végzetét.

Egri hangsúlyozza a dialektika fontosságát. A tézis-antitézis-szintézis hármasság minden mozgás alaptörvénye. A létezés alapessenciája az állandó változás. Alapja a karakter-fejlődésnek. Sok figura ott vall kudarcot, hogy az író rájuk kényszerít egy cselekvést, amelyre még nem áll készen. Hiba, ha a szerző nem abban a pillanatban ragadja meg, amikor már képes a változásra, azaz a konfliktusra, hiszen annak során ismerzik meg. A konfliktus egy döntéssel kezdődik, amire a darab premisszája miatt kerül sor. A döntés szükségyszerűen újabb döntést, döntéseket hoz mozgásba. A könyv egyik legélvezetesebb része Ibsen *Nórájának* elemzése, Helmer és Nóra első nagyjelenetének kivesészése. Egri pontosan világít rá arra, Ibsen milyen takarékosan és bölcsen írta meg a jelenetet: csak annyit derül ki a főhősökről, amennyi ahhoz kell, hogy a befogadó (néző, olvasó) tisztában legyen a habitusukkal, gondolkodásukkal, viszonyukkal. Itt is a változás lesz aztán a lényeg, hiszen az alaphelyzethez képest alakulnak át sok-sok állomáson át.

A konfliktus a karakterből fejlődik ki, Hamlet nyilván másképp viselkedne, mint Rómeó, ha szerelembe esne Júliával. Nem rohanna fejfel a falnak, talán tárgyalást kezdeményezne az ellenséges családdal, az sem kizárt, hogy túlgondolkodná a dolgot. Rómeó más karakter, más következik a jelleméből. Mint ahogy Nóra lépései is adódnak belőle magából, a darab premisszája, az alkati adottságok miatt.

Fontos megállapítás, hogy a kulcsfigura – ilyen mindig kell – nem feltétlenül a főszereplő. A *Nórában* nem Nóra, hanem Krogstad az, aki nélkül el sem indulna a történet. Az *Othellóban* Jago, a *Tartuffe*-ben Orgon teremt konfliktust, ők viszik előre a cselekményt. A kulcsszereplő abban segít, hogy mindig valami életbevágó forogjon kockán. A téttel kapcsolatban van jelen a műben, ez a szerepe. Nem elhanyagolható az ellentétek egysége sem, ez a konfliktus kifejlődéséhez kell: nem jó, ha azonos habitusúak a konfliktusba keveredő szereplők.

A konfliktussal is hosszú fejezet foglalkozik, az említett négy alaptípust elemzi végig a szerző, melyek közül a statikus soha nem működik jól, hiszen döntésképtelen karaktertől nem várható el aktivitás. Ilyen esetben a legszellemesebb párbeszéd sem képes mozgásba hozni a darabot. Gyakori hiba az ugráló konfliktus, itt ismét a Nóra a példa, hogy milyen volna az említett jelenet, ha Ibsen rossz író lenne: Egri kiszedi a szövegből a fontos, átmenetet biztosító mondatokat, amelyek nélkül – tehát akár egy ügyetlen dramaturgiai húzással –, belső logika nélkül, zavaró sebességgel változnának a szereplők. Az erősödő és a sejtető konfliktus az életképes. Mennyi átmenet létezik például a szerelembe eséssel kapcsolatosan, és ez nem is feltétlenül irodalmi példa: a közös érdeklődésgyengédség-szimpatia-kötődés-bolondulás-rajongás-mámor-imádat út visszafelé is bejárható, nem beszélve a szerelemből gyűlöletbe esés stációira: a hűvös viselkedésből rosszindulat fejlődhet ki, abból ellenszenv, majd keserűség, végül utálat. Mindezeket az állomásokat írni hiba kihagyni például egy színdarab esetében.

Válságon és tetőponton keresztül vezet a megoldásig az út. Ez tudvalevő. De gondolnánk-e, milyen fontos az Egri által támadáspontnak elnevezett piciség: hogy mikor kezdődjön el a darab, hol menjen fel a függöny? Szerinte érdemes a dolgok közepébe vágni, oda, akkorra, amikor már történt valami, amikor valaki már kétségbeesetten akar vala-

mit, nem tud tovább várni. A *Rómeó és Júlia* nem akkor veszi kezdetét, amikor kitör a két család viszálya. A *Hamlet* sem az apa halálával indul. Erős kezdés javasolt tehát, aztán pedig az átmenet stációinak türelmes megtartása. Képesség kérdése persze, mennyire tudja az író a mondandóját átmenetbe sűríteni, és ezzel az egész mozgást megrajzolni vagy sugallni. Fontos rész szól az úgynevezett kötelező jelenetről, amellyel kapcsolatban az a legmegszívlelendőbb megjegyzés, hogy minden egyes jelenetnek a legfontosabbnak kell lenni a saját pillanatában. A feszültség, az atmoszféra számít igazán – és mindenekfölött az emberi karakter, mint rendező erő. A művészet nem az élet tükre, hanem az esszenciája – sűrítve kell mindent ábrázolni, a részletekben a lehető legtöbbet megmutatni emberről, helyzetről, életről, világról.

A drámaírás művészete olyan... Hiánypótló. Az jut róla eszembe, hogy... Tátongó űrt tölt be. Meg hogy hiányozhat polcokról, de jobb, ha nem hiányzik.

TANULJUNK SZÍNÉSZETET!

Robert Cohen: A színészmesterség alapjai

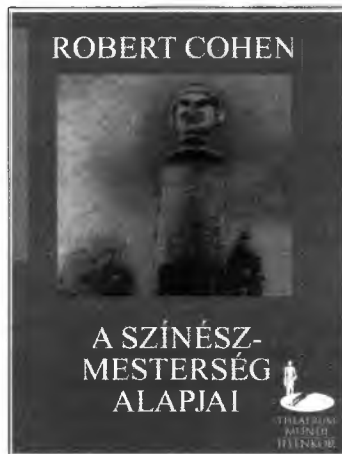
Robert Cohen abban az évben született, amelyben Sztanyiszlavszkij meghalt, 1938-ban. Erre a tényre ő maga hívta fel a figyelmet 1998 tavaszán, amikor Pécsen járt. Annak az évnek a során jelent meg a Jelenkor Kiadó akkor indított Theatrum Mundi sorozatának első köteteként az eredeti címén *Acting One*, az Egyesült Államokban először 1984-ben kiadott színészeti kézikönyve. 2008-ban a kötetet Amerikában ötödször, Magyarországon másodszer adták ki.

Robert Cohen a University of California, Irvine 1965-ben létrehozott Dráma Tanszékének alapítója, 1990-ig vezetője. 2001 óta a tanszék Claire Trevor professzora. Színházi rendező, fordító, drámaíró, színikritikus, több színházi könyv szerzője. Az 1980-as évek közepén az ő meghívására ment – az Egyesült Államokban tartózkodó – Jerzy Grotowski Irvine-ba, ahol a lengyel rendező három évig dolgozott az Objektív Dráma Programon, melynek keretében a rituális színjátszás eredetét, és ennek a kortárs színjátszásban történő elméleti és gyakorlati alkalmazását kutatták.

Amikor Cohen kötete egy évtizede magyarul megjelent, még távol voltunk az egyetemi képzésben az úgynevezett bolognai rendszertől. Az elmúlt évek során a magyar felsőoktatásban – az Európai Unió felsőoktatásával való harmonizációra hivatkozással – bevezetett alapképzés (BA) és mesterképzés (MA) azonban mostanra számunkra is nyilvánvalóvá tette, hogy a felsőoktatásban (is) szükség van a képességeket és készségeket előtérbe állító, a gyakorlati hasznosulásnak nagyobb szerepet szánó programokra. És mi lenne gyakorlat közelibb, mint a színészet, amelynek léteznek különféle konkuráló elméletei, alapja azonban vitathatatlanul merő praxis. Ennek a gyakorlatiasságot előtérbe állító, a felhasználhatóságot, alkalmazhatóságot figyelembe vevő szemléletnek a tárgyasulása Robert Cohennek a színészképzés általa képviselt gyakorlatából kiinduló, azt rendszerbe foglaló egyetemi tankönyve.

Az Egyesült Államokban az egyetemi kurzusok szintjét már a számozásuk jelzi, így az amerikai olvasó számára egyértelmű, hogy ha egy jegyzetboltban leveszi a polcra az *Acting One* című tankönyvet, akkor egy alapozó színészkurzus anyagát tartja a kezében. Ennek a kötetnek a fordító, Márton András színész-rendező, *A színészmesterség alapjai* címet adta, amivel pontosan azt fejezi ki, amit a kötet tartalmaz, és ezzel a címadással hívebben tájékoztatja a hazai olvasót, mintha tükörfordításban *Színészet: egy* címen adta volna közre Cohen munkáját.

Theatrum Mundi sorozat
Fordította Márton András
Jelenkor Kiadó
Pécs, 2008
230 oldal, 2500 Ft

A négy részből, részenként hat leckéből, leckénként egy-hét (összesen 82 darab) gyakorlatból álló kötet az amerikai színészpédagógus több évtizedes rendezői, oktatói, színképzői munkáját, a színházteremtés elméletének és gyakorlatának tapasztalatát összegzi, letisztult formában és plasztikus nyelvvezetettel. Az egyetemi kurzus szerkezetének algoritmusát követő kötet nem elsősorban elolvasandó könyv, hanem a színészet alapvető technikáinak elsajátítását segítő gyakorlati útmutató, amelyet ki kell próbálni, amelynek példáit, gyakorlatait az egyéni és társas helyzetekben el kell játszani.

A kötet négy fő része: a színészi megközelítés, a színész feladatai, a színész mint eszköz, és végül a színész technikája. Ezek a fő részek hat-hat leckére tagolva vezetik be a színinövendéket a mesterség alapjaiba. Cohen ügyel arra, hogy az egyszerűtől haladjon a bonyolultabb, a civiltől a művészi felé, s hogy szót ejtsen az egyes gyakorlatok kapcsán felvetődő nehézségekről, és ezek leküzdésének módjáról és lehetőségéről.

A szerző nézete (és tapasztalata) szerint a színészet tanítható, és könyve ennek a szakmának az átadható, elsajátítható részével foglalkozik. Kiindulópontja az, hogy a színjátászás művészetének kezdeti szakaszában olyan módszert kell a diákok kezébe adni, amellyel a későbbiekben a maximumot lesznek képesek kihozni önmagukból. E módszer (és alapozás) a tréninget kezdő növendéktől fizikai és szellemi ellazulást, nyitottságot, a társakkal szembeni bizalmat, fegyelmezettséget, játékosságot és kreativitást kíván. A könyv bevezetőjében Cohen azt írja, hogy „a színészet tanulását bármilyen korban el lehet kezdeni”. És mivel alapozó, bevezető programról van szó, a kurzus „hasznos előtanulmány lehet szónoklathoz, politikához, jogi pályához, az üzleti élethez és minden olyan tevékenységhez, ahol fontos szerepe van az önkifejezésnek, a kommunikációnak”. Ennek az érvelésnek a megalapozottságát számunkra is mindinkább visszaigazolják azok a társadalmi változások, amelyek az elmúlt egy-két évtizedben Magyarországon az ismeretek, tapasztalatok, készségek terén bekövetkeztek, és amelyek a történelmi, tárgyi ismeretek helyett nagyobb hasznosságot, létjogosultságot tulajdonítanak bizonyos készségeknek, a gyakorlati tudásnak.

A színészi megközelítéssel foglalkozó rész azokat a színjátásztól megkövetelt átalakulásokat veszi sorra, amelyek révén a személy színésszé válik. Itt tárgyalja a célra irányultságot, a hatásgyakorlás technikáit, a szereppel kapcsolatos taktikákat és elvárásokat. A gyakorlati felkészülési módszereket kínáló második (elméletibb, leckénként egy-egy gyakorlatot tartalmazó) rész a szerepre való felkészüléssel, szöveg tanulási módszerekkel, a próbafolyamat jellegzetességeivel, a jelenetek színrevitelének, a közönség előtti szereplésnek, a visszajelzésnek (értékelésnek, kritikának) a kérdéseivel foglalkozik.

A harmadik részben a színész mint önmaga hangszere (eszköze) jelenik meg, ahol a hangképzésről, színpadi beszédéről, a test fejlesztéséről és a hanggal való összhangjának megteremtéséről esik szó. Ez a technikai kérdésekkel foglalkozó rész mélyen rokon Grotowski szemléletével, aki kiemelt jelentőséget tulajdonított a légzésnek és a hangképzésnek, és aki maga is azt vallotta, hogy „ami a színészi tréninget illeti, azt hiszem, a legtöbb hibát a hangképzési gyakorlatok során követik el”. Cohen ebben a részben hosszasan, igen alaposan foglalkozik a légzéstechnikával, a hasi légzéssel, a rezonanciával, a hangmagassággal, a színpadi hang kialakításával és gyakorlásával. Ez utóbbiról azt írja, hogy a színpadi hang karbantartása a színész feladata. „Napi egy óra annyi a színésznek, mint a napi skálázás a zongoraművésznél, vagy a napi edzés a profi atlétánál”. A fejezet hanggyakorlatai közé a fordító – kreatív módon – magyar nyelvű hanggyakorlatokat illesztett (amivel egyrészt tekintettel van magyar színészképzés praxisára, másrészt a kötet magyar alkalmazhatóságát segíti), s így a kötetben Weöres Sándor *Tavaszköszöntő*, *Kínai templom*, Tóth Árpád *Láng*, Vidor Miklós *Nyelvgyötrők* című műve is helyet kap.

A hang mellett a színész testéről is röviden ír Cohen, annak fejlesztendő területeiről, mint amilyen az állóképesség, a koordináció, a fizikai dinamizmus, különös mozgás-

készségek (küzdősportok, vívás, balett, társastánc, pantomim stb.) kialakítása, kidolgozása. Külön tárgyalja az egyensúlyérzék fejlesztését, a tempót, ezen belül a gyorsítás, lassítás, egyenletesség ritmusait, majd pedig a hang és a test kapcsolatát, összhangját elemzi.

Az utolsó részt Cohen annak szenteli, hogy a színpadon való lét (az előadásban való szereplés) során alkalmazható elemi technikák némelyikével megismertessen. „Nincsen olyan eleme a színészi technikának, amely valaha is teljes egészében mesterséges vagy kizárólagosan teátrális tudna lenni” – írja ennek a résznek a bevezetőjében. Itt a gyakorlatok többsége drámarészletet vesz alapul, ezek színrevitele, társas kipróbálása, változatokkal való kísérletezés és játék alkotják a fejezet középpontját. Van gyakorlat, amelyik azt mutatja be, hogy miként ragadjuk magunkhoz a szót drámai párbeszédben; van, amelyik ugyanazon szövegrész jelentésváltoztató intonációs változataival foglalkozik; tárgyalja a dialógusban megjelenő szünet jelenségét, a hosszú szövegrészek intonálásának, eljátszásának technikáit, nehézségeit; és a színpadi jelenet felépítésének színészi dramaturgiáját.

A kötet rövid utószavában a hivatásos színészi pálya után áhítozókhoz szól a szerző, ekképpen: „Ez a pálya sok áldozatot és elkötelezettséget kíván. Az órák végtelenül hosszúak, a munkakörülmények borzalmasak, az élet zavarba ejtő, kevés a lehetőség és az ellenszolgáltatás, ami, úgy látszik, mindig késik. A darab rossz (ha van darab), a munka (ha van munka) rendszertelen. A szerződések gyakran a magánéletet is feldűlják, és igazságtalanok”. Ami e kilátások ellenére fogódzót nyújthat, az az, hogy „fel kell állítanunk magunk számára a legigényesebb értékrendet, és mindig ehhez kell igazodnunk”.

A színészettel és a színészképzéssel kapcsolatos hazai tévképzetek és hamis közkelety, melyek szerint: erre születni kell, nem tanulható, elég mindent csak érezni, először meg kell semmisíteni a növendék személyiségét, a színészet lényege a magamutogatás, a közönségtől és a kritikától csak a dicséret elfogadható stb., a Cohen-könyvben teljesen nyilvánvaló (bár közvetett) cáfolatukat kapják.

A színészre vonatkozó magyar kifejezések zöme negatív tartalmú: csepűragó, pojáca, ripacs, kókler stb., aminek okát részben a színháztörténeti gyakorlat (is) magyarázza. Cohen könyvének olvastán viszont egy emancipálódott szakma világa tárul elénk, amely azon a szinten, ahogyan az a könyv gyakorlataiban bemutatott kurzusban elsajátítható, még nem tekinthető művészetnek, csak – ahogy a könyv magyar címe mondja – egy mesterség alapjainak. Ebből a szempontból is tanulságos az amerikai mentalitást a magyarral összevetni, ahol is a tengeren túli szemléletben a gyakorlás és a technika, az itthonban viszont a művésztudat jelenti a kiindulópontot a színész művésszé válásában.

A 2008-ban a Jelenkor Kiadónál második, a McGraw-Hill Pressnél ötödik kiadásban megjelent kötet amerikai kiadásának borítóján – az ottani gyakorlat szerint – idéznek a könyv egy korábbi recenziójából. Ez a pár sor az általam tíz évvel ezelőtt az első magyar kiadásról írott kritika angolra fordított részlete. A cikk akkor a Pécssett szerkesztett *Echo* 1998/5. számának 36. oldalán jelent meg. Az akkor a könyvről írottakat ma is érvényesnek tartom. Eszerint: „Cohen színészpedagógiájában felhasznál korábbi iskolákat, nézeteket, a legnyilvánvalóbban Sztanyiszlavszkij rendszerét. Képzési módszere azonban az orosz mesterénél jóval operacionálisabb, s noha az ő pedagógiájának alapja is a színészcentrikus színház (s nem a rendezői avagy a vizuális), az ő színinövendéke nem a mester előtt eltörpülő tanonc, hanem az önértékesítésre és sikerre törekvő individuum”.

TETŰETŰD ÉS LÁGEROPERETT

Lackfi János drámája elé

„Nem vagyok zsidó, nem vagyok cigány. De zsidóvá és cigánnyá tett engem a kor, amelyben élek.” Marton Frigyes, a magyar rádiókabaré megalapítója mondta ezeket a szavakat 1988-ban, egyik műsorának, a *Tetűetűdnek* a bevezetőjében. Nem sokan sejtették akkoriban, hogy ez a megállapítás ahelyett, hogy fokozatosan elévülne, egyre aktuálisabbá válik, különösen manapság, amikor különböző politikai csoportosulások burkoltan vagy nyíltan hirdethetik botrányos véleményüket a vézskorszakról, elmenve egészen a holocaust tagadásáig, és zavartalanul dicsőíthetik a huszadik századi Európa s a magyar történelem infernális katasztrófáját.

A *Tetűetűd* című rádióműsorban a haláltáborokban és munkaszolgálatos lágerekben keletkezett szövegek (például *Hacsek és Sajó*-jelenetek) hangzottak el: dalok, viccek, anekdoták, versek, közismert sláger- és operett dallamokra parafrázált groteszk, humoros, néha durva, néha pedig érzelmes dal- és prózarészletek. Az anyagot Marton Frigyes gyűjtötte évtizedeken át, és halála után, 2003-ban bővebb válogatásban, könyv alakban is megjelentették Popper Péter szerkesztésében és előszavával, *Gázláng* címen.

Az unikális huszadik századi budapesti értelmiségi humor és a zseniális pesti kabaré valószínűleg már a vézskorszak kezdete óta élen járt a politikai és történelmi halálgroteszk megteremtésében, és nem íróasztaloknál keletkeztek ezek a démonikus mondások, viccek, kabarészövegek, konferansziék. Békeffi László és Királyhegyi Pál megjárták a lágereket, s Királyhegyi halhatatlan mondása, amely valahogy így hangzik: „Siettem haza Hollywoodból, hogy le ne késsem az auschwitzi csatlakozást”, a pusztulás és a nevetés szerves összekapcsolása, a tragikomikum magas rendű kifejeződése.

Minden európai ország irodalmában, kultúrájában megtalálható persze ez a kegyetlen lágerhumor mint a túlélés eszköze, de nagyon valószínű, hogy a magyarok ebben sem maradtak alul. (G. Dénes György visszaemlékezésében például elmeséli, hogy egyszer Halmai Imrével, a színésszel futott össze a Váci utcában, a legutolsó divat szerint, elegánsan kiöltözve, s azonmód kicserélték szabóik nevét. Öt év múlva Ukrajnában találkoztak lepusztult munkaszolgálatos göncökben, s Halmai megkérdezte G. Dénest: „Mondd, kérélek, te hol dolgoztatsz?” Vagy íme egy epigramma rövidségű vers, szintén Marton Frigyes gyűjtéséből: „Eltörted a karom, te barom./Most mivel vakarom a farom?”)

Tanulságos lenne tudományos, elemző módszerekkel átfogóan megvizsgálni, hogyan alakultak e dantei sötétségű téma művészi feldolgozásai szerte a világban; milyen ívet jártak be az emlékezés és az emlékezők vonatkozásában a különböző műalkotások (könyvek, filmek, színdarabok), a tanúságtétel, a téma-megközelítés a stílus és a hangütés szempontjából, a könyörtelen, számon kérő attitűdtől az érzelmes történetmesélésig *vagy a humoros hangvételig*. Említhetnénk e különböző műfajú, különböző művészeti ágakban létrehozott alkotások számtalan nagyszerű példáját. Mindenekelőtt Kertész Imre zseniális művét, a *Sorstalanságot* – amelynek radikális újítása, hogy túlemeli az eseményt a konkrét, német bűnrészességen, és az emberiség egyetemes felelősségévé, világélménnyé tágítja a holocaustot –, és a belőle készült, megragadóan érzékeny mozgóképet, Koltai Lajos alkotását.

A később öngyilkossá lett lengyel Tadeusz Borowski dermesztően kegyetlen novelláit, Peter Weiss szigorúan távolságtartó, tényszerű, s ettől még ma is szívszorító drámáját, *A vizsgálatot*, Semprun líraian megrendítő és informatív *A nagy utazás* című regényét, a vi-

lágsikerű, hollywoodi mintára készült, de emiatt tömegeket rabul ejtő *Schindler listája* című Spielberg-filmet, a komikum és a tragikum arányait finoman keverő Fábri Zoltán-filmet, a *Két féldió a pokolbant*.

Néhány éve szintén nemzetközi sikereket ért el az olasz Roberto Benigni filmje, *Az élet szép*, amely tudomásom szerint az első műalkotás, amely szándékában erőteljes komédiai megközelítéssel formálta meg anyagát. A filmet ünnepelték bátorságáért, azért, hogy a mélyen tragikus témát komikus eszközökkel mutatta be. Mai szemmel nézve azonban már közel sem tűnik olyan merész gesztusnak. A történet eleje valóban mulatságos bohózatként szórakoztat, de mire a főhősök bekerülnek a lágerbe, a hangvétel szomorkás, érzelmes mesébe fordul át. Benigni ellágyul, elérzékenyül, és nincsenek eszközei, hogy méltósággal, jó ízléssel tudja ötvözni a karcos komikumot és a megrendítő tragikumot.

A *Verfügar* (magyar címén: *Lágeroperett*) már eredeti formájában, hályogkovácsszerű amatőrizmusában is könyörtelen következetességgel vállalja a maga választotta, különlegesen merész, frivol, szélsőséges szemléletet, stílust, hangvételt. A szerző, Germaine Tillion a nemzetközi rangú etnográfus megjárta a haláltáborokat, s miközben az életben maradásért küzdött, titokban kölcsönkapott papírdarabokra írt, írogatott egy szatirikus operett-szövegkönyvet, amelyet a lágerlakók által ismert slágerekkel, dalokkal elegyített. Mindezt a saját és sorstársai szórakoztatására, a kollektív túlélés reményében cselekedte. Ezt a darabkezdeményt rekonstruálta és mutatta be a párizsi Théâtre Châtelet néhány évvel ezelőtt.

Számunkra igazán fontossá akkor vált ez a mű, amikor Lackfi János bámulatos költői érzékkel magyarította a szöveget, közelítve a mi sajátosan magyar emlékeinkhez, kulturális hagyományainkhoz, tapasztalatainkhoz. S főleg fekete humorunkhoz.

Lackfi egyik levelében így ír az előzményekről: „Múlt télen kaptam meg a *Verfügar* kéziratát a Vígszínháztól. Eleinte holmi megrendítő, naivan amatőr tanúságtételtől tartottam, mely esetében az a kínos, hogy az együgyű megformálás lerontja a tragikus hatást. Ehhez képest rögtön beszippantott a műre jellemző könyörtelen, ádázul humoros atmoszféra. Végigváltattam a darabon, és a kért egyszerű lektori véleményen túlmenően merész ötleteim támadtak: hogyan lehetne ezt az egy adott közönségre szabott, mégis általános érvénnyel bíró játékot kiszabadítani szűk teréből, úgy, hogy hideglelős autenticitása is megmaradjon, mégse »kegyeleti« jelleggel, kötelező gyász munkaként kelljen a nézőnek végigülnie az előadást, mint ahogy az valószínűleg a francia bemutatón történt. Ahogy a cikkekből, ismertetőkből kivettem, ez amolyan »régizenes« előadás volt, inkább rekonstrukció, mint önálló scenikai kompozíció. Tudtam viszont, hogy a szűk világból való kilépéshez háttéranyagra van szükségem. Éppen Párizsba vitt az utam véletlenül, meg is vettem gyorsan a Procureben a dráma szerzőjének hihetetlenül alapos Ravensbrück-monográfiáját és a vele készült életútinterjút. Repülőn, buszon, dolgozószobámban nagy halmazt tornyoztam fel anekdotákból, esetekből, statisztikákból: öt dráma kitelt volna belőle. A szereplőknek megpróbáltam önálló sorsot kölcsönözni, és becsempésztem a darabba Germaine Tilliont, a szerzőt magát, aki a kétségbeesett hahota és fejvesztett forgatag közepette a szívósan rendszerező elme, a pátoszmentes tanúságtétel jelképes figurája. Egy börtönlelkészttől kapta meg Kempis Tamás *Krisztus követése* című munkáját, s ennek margójára jegyezte mindazok adatait, akikkel a táborban összesodorta a sors.

A zenei anyag lágerszöveggel ellátott korabeli elegy-belegy slágerekből állt, ehhez kiépeztem magam a századelő és a harmincas évek magyar sláger- és operettvilágában (eléggé gyenge pontom volt ez korábban), hiszen a lényeg itt a ráismerés, kisémbri, kimázolt gicceink felismerhető felbukkanása az embertelenség közepette. Nagy hasznomra volt, egy-két kölcsönszöveggel is megajándékozott a *Gázláng* antológia, melyben magyar muszosok, lágerlakók hasonlóan irgalmatlan humorú alkalmi munkái szerepeltek. Marton László és Radnóti Zsuzsa figyelmes támogatása is nagyban segítette munkámat,

különösen Marton László javaslata a drámaszöveget tagoló, egy-egy sorsot bemutató monológokra. Érdekes, hogy ezek egyike például húszas-harmincas évekbeli modern magyar festők képeit nézve fogalmazódott meg bennem, ott éreztem rá talán arra a világra, melyet a világháború bestiálisan tett örökre zárójelbe.”

Legnagyobb erénye Lackfi átdolgozásának, hogy nem oldotta, nem puhította fel a tónust, sőt határozottan összeszikráztatja a pólusokat; párhuzamosan futtatja egymás mellett vagy, mondhatni, egymáson a profánt és a szenvedéstörténetet, a tragikumot és a giccset, az érzelmeset és az alpárit, a komikusát és a lidércnyomásost, s így gyilkosan szatirikus „szövegstruktúra” jött létre. A görög kórusok kollektív véleményformáló szerepét átfordította a magyar operettek tánc- és énekkari funkciójává, s mindeközben egy pillanatilag sem fedti el az egyes szereplők végtelenségig kiszolgáltatott, emberalatti létezését. Miközben a tudálékos Professzor alacsonyrendű állatfajként vizsgálja és címkézi az előtte felvonuló nőnemű lágerlakó egyedeket, ők eközben hol operett-táncckarként, hol felvonuló manőkenekként mutogatják magukat. Az írás hol érzelmileg közelít a szereplőkhöz – például az emlékmonológokkal, hol szatirikus nézőpontból szemléli állapotukat és viselkedésüket. Az átdolgozóknak sikerült ezt a széttartónak ható eklektikusságot újfajta, új minőségű nyers és provokatív stílusegységbe tömörítenie. Ez a nyersesség csak az írás legvégén tűnik el, amikor a felszabadulás, netán a halál pillanatában a főszereplő lágerlányok vizionálják a boldog, vágyott véget, s megrendítő látomásaik merészen váltakoznak az édeskés, operettes, happy end-szövegekkel, s végül ez a groteszk passió kicsúcsosodik és lezárul a *Meseautó* elpusztíthatatlan dalszövegével, az örök vesztesek édesbús vigasztalásával. S ez a különös, egyszerre frivol és költői hangvétel egyúttal Lackfi öntudatlan főhajtása is az elődök, a pesti halálgroteszk valahai művelői előtt.

Kertész Imre az iszonyatos szorongásról írt, a feledéstől való szorongásról. Borowski épp ellenkezőleg, a felejtésért imádkozik a *Könyörgés feledésért* című versében: „Élők és holtak Istene, Legyilkoltaknak Bosszulója, / add meg a Feledés kegyelmét –”. De az emberiség nem kapta meg a felejtés kegyelmét, a kollektív emlékezet kegytelen újra és újra gyötrelmesen szembenézni a múltjával, s valóban ez lehet az egyetlen humanista gesztus az igazság- és emlékmombólók embertelen szándékaival szemben.

Szerzőink

- Tompa Andrea** (1971) – színikritikus, a *Színház* című lap szerkesztője, Budapesten él.
Stuber Andrea (1960) – színikritikus, újságíró, szerkesztő, Budapesten él.
Törőcsik Mari (1935) – színész, Budapesten él.
Jákfalvi Magdolna (1965) – kritikus, színháztörténész, Budapesten él.
Mihálka Réka (1982) – az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskolája Modern Angol-Amerikai Irodalom Programjának doktorandusza, Budapesten él.
Bérczes László (1951) – színházrendező, szerkesztő, dramaturg, Budapesten él.
Szűcs Katalin Ágnes (1956) – színikritikus, a *Criticai Lapok* alapító főszerkesztője, Budapesten él.
Seress Ákos (1980) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.
Weiss János (1957) – filozófiatörténész, Szűrön él.
László Emese (1978) – kritikus, az ELTE BTK Ókortudományi Programjának PhD-hallgatója, Budapesten él.
Nagy András (1956) – író, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet igazgatója, Leányfalun él.
Egressy Zoltán (1967) – drámaíró, Budapesten él.
P. Müller Péter (1956) – irodalomtörténész, kritikus, a pécsi *Echo* főszerkesztője, Pécsen él.
Radnóti Zsuzsa (1938) – dramaturg, Budapesten él.
Lackfi János (1971) – költő, író, műfordító, a *Nagyvilág* szerkesztője, Zsámbékon él.

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- VASADI PÉTER verse 713
KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ: A sebességről (próza) 715
TÉREY JÁNOS: A kaktuszember (verses elbeszélés, részlet) 718
DINA RUBINA: A lélekveszejtő (novella) 730
LANCZKOR GÁBOR versei 745
HALMAI TAMÁS versei 747
BÁTHORI CSABA versei 748
SZÁNTÓ T. GÁBOR verse 750
JENEI LÁSZLÓ: Isten vele (Az olajozók, regény, 4. rész) 752
EÖRTZEN NAGY GERGELY: Kutya nem (próza) 761
MELIORISZ BÉLA versei 764
DARÁNYI SÁNDOR versei 765
TOROCZKAY ANDRÁS versei 768
NICOLE MALINCONI: Csendkórház (regényrészlet) 771

*

- SZABÓ MAGDA levelei Gömöri Györgyhöz (1970–1999) 787
MEDVE A. ZOLTÁN: Ludizmus, nosztalgia, identitás (Dubravka
Ugrešić műveinek kontextusában) 799
MITJA ČANDER: Szürke övezet (esszé) 809

*

- ANGYALOSI GERGELY: Rejtett fényforrások (Krasznahorkai László:
Seiobo járt odalent) 815
SÁNTHA JÓZSEF: Töltetlen fegyverek (Báthori Csaba: Római suttogás.
Történetek) 819
KRUPP JÓZSEF: Uma a presszóban (Jenei László: Szellemek és
szerelmek) 823
PAP BALÁZS: Béta (A magyar irodalom története, I. kötet: A kezdetektől
1800-ig) 826
S. LACZKÓ ANDRÁS: Szerkezet, funkció, történet (A magyar irodalom
története, II. kötet: 1800-tól 1919-ig) 832
WEISS JÁNOS: A Trianon utáni magyar irodalom története
(A magyar irodalom története, III. kötet: 1920-tól napjainkig) 850

2009

JULIUS-AUGUSZTUS

MÜLLNER ANDRÁS: Két történet az avantgárról

(Kálmán C. György: *Élharcok és arcélek. A korai magyar avantgárd költészet és a kánon*; Kappanyos András: *Tánc az élen. Ötletek az avantgárról*) 857

DECZKI SAROLTA: A kritika ítélőereje (Az olvasó lázadása? Kritika, vita, internet) 864

*

Kisbali László (1954–2009)

HAVASRÉTI JÓZSEF: Kisbali 870

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

maszre

nka

Nemzeti Kulturális Alap

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtára.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

7–8. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.

(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

TOLNAI OTTÓ kapta az idén a legjelentősebb bosznia-hercegovinai irodalmi díjat, a Bosanski Stecakot. A díjat a május 6–13-ig tartó 48. Szarajevói Költészeti Napok záróünnepségén adta át *Gavrilo Grahovac* kulturális és sportminiszter. A nemzetközi irodalmi díjat eddig többek között *Juan Goytisolo* spanyol, *Boris Novak* szlovén, *Tadeusz Różewicz* lengyel, *Mirko Kovač* horvát irodalmárok, Bosznia-Hercegovinából pedig *Abdulah Sidran* bosnyák, *Stevan Tontić* szerb, *Ivan Kordić* horvát költők kapták meg. Az esemény súlyát növelte, hogy a fesztivál kezdetéhez időzítve jelent meg a költőnek az utóbbi két évtizedben írt verseiből készült válogatás, *Balkanski lovor* (Balkáni babér) címmel, *Tamara Bakran*, *Lea Kovács*, *Helena Molnar*, *Viktorija Šantić* és *Darko Tomšić* horvát fordításában.

*

AZ ÖRDÖGKATLAN FESZTIVÁLT immár másodízben rendezik meg augusztus 5. és 9. között a Baranya megyei Nagyhar-

sányban, Kisharsányban és Palkonyán. Az összművészeti fesztivál ismét számos zenei, színházi, képzőművészeti és irodalmi programmal várja az érdeklődőket. Ez utóbbiak között lesz beszélgetés *Darvasi Lászlóval*, melyet *Ágoston Zoltán* vezet, *Garaczi Lászlóval*, melyet *Háy János* moderál. Új eleme a programsorozatnak, hogy egy-egy író zenészbartót hív magával, így *Tóth Krisztinát* és *Dévényi Ádámot*, valamint *Spiró Györgyöt* és *Másik Jánost* együtt kérdezi *Háy János*, *Parti Nagy Lajost* és *Faragó Bélát* pedig *Ágoston Zoltán*. – Koncertje lesz mások mellett a *Quimbynek*, a *30Y-nak*, a *Péterfy Bori and Love Bandnek*, a *Kiscsillagnak*, továbbá *Lajkó Félixnek*, és fellép a világhírű *Alexander Balanescu* is. – A színházi események között láthatók többek között a *Szabadkai Népszínház*, a *Pécsi Harmadik Színház*, a *Bárka Színház*, a *Bóbita Bábszínház* előadásai, valamint *Ladányi Andrea*, *Bata Rita*, *Góbi Rita és társulata* produkciói.

Szerzőink

- Vasadi Péter** (1926) – költő, író, Budapesten él.
Krasznahorkai László (1954) – író, Budapesten él.
Térey János (1970) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Dina Rubina (1953) – író, Izraelben él.
Goretity József (1961) – irodalomtörténész, műfordító, a Debreceni Egyetem oktatója, Budapesten él.
Lanczkor Gábor (1981) – költő, Szegeden él.
Halmi Tamás (1975) – költő, kritikus, Pécs-Somogyon él.
Báthori Csaba (1956) – költő, író, műfordító, esszéista, Budapesten él.
Szántó T. Gábor (1966) – író, költő, a *Szombat* főszerkesztője, Budapesten él.
Jenei László (1964) – író, a *Műút* szerkesztője, Gesztelyen él.
Eörtzen Nagy Gergely (1988) – az MKE intermédia szakos hallgatója, Budapesten él.
Meliorisz Béla (1950) – költő, tanár, Pécssett él.
Darányi Sándor (1951) – költő, Budapesten él.
Toroczkay András (1981) – költő és kertész, Budapesten él.
Nicole Malinconi (1946) – író, Namurban él.
Bárdos Zsuzsa (1976) – nyelvtanár, műfordító, Pécssett él.
Gömöri György (1934) – irodalomtörténész, költő, műfordító, Londonban él.
Szabó Magda (1917–2007) – író, műfordító.
Medve A. Zoltán (1961) – kritikus, műfordító, Pécssett él.
Mitja Čander (1974) – esszéista, szerkesztő, Ljubljánában él.
Gállos Orsolya (1946) – műfordító, Pécsváradon él.
Angyalosi Gergely (1953) – kritikus, irodalomtörténész, az *Alföld* főmunkatársa, Budapesten él.
Sántha József (1954) – kritikus, Mogyoródon él.
Krupp József (1980) – klasszika-filológus, kritikus, Budapesten él.
Pap Balázs (1975) – irodalomtörténész, a PTE BTK oktatója, Pécssett él.
S. Laczkó András (1974) – irodalomtörténész, a PTE Illyés Gyula Főiskolai Karának oktatója, Pécssett él.
Weiss János (1957) – filozófiatörténész, Szűrön él.
Müllner András (1968) – író, irodalmár, Budapesten él.
Deczki Sarolta (1977) – irodalmár, filozófus, kritikus, Budapesten él.
Havasréti József (1964) – kritikus, Pécssett él.

VASADI PÉTER

Szenvedéstörténet

I.

*Kétévesen a kismacskám
fejét egy kövel eltaláltam;
nyitott kanálisba szédült.
Hallottam, hívott, nyávogott.
Először dobtam életemben.
Sírtam nagyon. Belázasodtam.
Nem az, hogy rossz vagyok.
Később, hogy fáj a hús,
izom szakad, in túlfeszül,
erős a bőr, nehéz átszúrni,
nem az, hogy megütöttek,
tágra nyílt a rebbenéstelen
szem beteges gyűlölettől,
hideg gyanakvás beton-
roncsok közé tuszkolt,
nem az, hogy a hegyoldal
lecsúszott épp előttem
alattomos robajjal, nem,
hogy a Tom rám emelte forgó-
táras revolverét, s lőtt is
mellém a falba s nevetett,
hogy lökdöstek, mint csont-
golyót zöldposztós asztalon,*

II.

*hanem hogy – s beláttam –
érthetetlen, milyen s miért
vagyok; el is fogadtam: úgy
kellene, ahogy a többiek;
de nem ment, s nem tudom
azóta se; ezt büntetik – jó,
és végül megnyugodtam.
Mert ha hó hull, mindig fehér.
Ügetnek gyönyörű lovak,
s dúdolnak is félhangosan.
Minden kannának van füle.
Kisfejszével aprítom a gallyat.
Ha létrád van, de csak
ereszig ér, ég felé lépegetsz.
És nézni úgy kell, mint
a láng, de szemhunyástalan.
S minél inkább mindenki
vagy, annál jobban magad.
Nyitott tenyérrel élj.
S merítsd meg óriás-
forgáshoz krétaporban.*

A sebességről

Le akarom hagyni a Földet, kifordulok a réten a patakhídnál, kifordulok a szarvaszetető után az erdőszötétből, kifordulok a 12. utca és az Avenue A sarkán a kapun, és gyorsabb akarok lenni, mint a Föld, bármilyen irányba kezdtem is el a gondolkozást, minden ide vezetett, hogy hagyj most mindent, és hagyd le a Földet, és kifordultam, és nekieredtem, és ösztönösen jól eredtem neki, mert nem Keletnek vagy Délnek vagy Északnak vagy szögben vettem az irányt ezektől, hanem Nyugatnak, és jól tettem, hogy így, amennyiben a Föld balról jobbra, azaz Nyugatról Keletre forog, mert ez a helyes, mert így van, hagytam jóvá a pillanat első felében, hisz az egész a leghatározottabban Nyugatról Kelet felé, a ház, a reggeli konyha, az asztal a csészével, a csésze a smaragdban párolgó teával, meg ahogy az illat kígyózik fölfelé és az összes fűszál a hajnali harmattól gyöngyöző réten és az üres szarvaszetető az erdőszötétben, ez mind-mind a lényegét tekintve bizony Nyugatról Keletre szállt, tehát nekem, aki gyorsabb akart lenni, mint a Föld, és kifordult az ajtón, a réten vagy az erdőszötétből, nekem hajszálpontosan a nyugati irányba kellett elindulnom, miközben minden, az egész teremtett világ, az összes, a milliárdnyiszor milliárdnyi alkatrésze ennek az irtóztatóan nagy világnak valamilyen felfoghatatlan sebességgel fordult állandóan Nyugatról Keletre, vagyis nekem, aki gyorsabb akart lenni, ezért a saját sebességét a szembehelyezett irány fizikafeletti váratlanságával, azaz egy magától értetődő szabadsággal gondolta ösztönösen megválasztani, szembe kellett futnom ezzel, szembe ezzel az irtóztató világgal és mindazzal, ami benne ajtó, rét és erdőszötét, azaz hogy nem, hasított belém a pillanat második felében, de hogy szembe, jaj nekem, pont hogy nem szembe, pont rosszul fordultam ki ösztönösen az ajtón, a réten s az erdőszötétből, hanem vele egy irányba kell, éppenhogy Nyugatról Keletnek, ó, a Mindenségét, fordultam meg a tengelyem körül egy szemrebbenés alatt, hogy is gondolhattam ösztönösen, hogy majd ha szembe haladok a Földdel, akkor az ő sebessége meg az enyém, az egymást tekintetbe veszi, tiszteletben tartja, és ebben a tiszteletben összeadódik, lesz a Földé, mely fordul Nyugatról Keletre, és lesz az enyém, mely kiindulópontjának királyi mozdatlanságát abszolút értéként tételezvé fel, jól elkülöníthetően fut szembe ezzel, a Nagy Egészben a kis kicsi, a Nagy Iránnyal szemben a kis ellenirány, egymástól függetlenül, egymással csak egyetlen viszonylatban, hogy ugyanis a Nagy Irány helyet ad önmagában a Kis Elleniránynak, micsoda egy rövidzárlat, állapítottam meg, és fordultam máris, de hát mért is gondoltam ilyet, ráadásul ösztönösen, hiszen ha már egyetlen viszonylatról beszélünk, akkor az az egyetlen viszonylat nem is lehet más, mint hogy az egyik magában foglalja a másikat, hogy az egyik tartalmazza a másikat, hogy az egyiknek a másik a része, az alávetettje, a beosztottja, a kisöccse, a kishúga, akit a Nagy vízsz magával, amerre megy, és hát a

Föld, az bizony nagyhelyesen és kizárólag Nyugatról Keletnek haladt, és benne én, aki gyorsabb akart lenni, mint a Föld, magától értetődően relációban voltam vele, mégpedig a legszigorúbban logikus relációban, hogy ugyanis az a sebesség, a Földé, tartalmazta ezt a sebességet, az én futásomé, akár így, akár úgy, mindenképpen tartalmazta, amikor is valamilyen Nagy Szempontból mit számított, hogy szembe futok vele, mert akkor mínusz, vagy ha vele egy irányba, mert akkor plusz, csak nekem, ugye, nagyon is számított, mert én, ugye, pont hogy ezt akartam, gyorsabbnak lenni, mint a Föld, tehát a plusz kellett éppen, azaz hogy nem a Nagy Szabad Nagyegész és benne a Kis Független Kisegész, hanem ahogy a Nagy Fizikánbelüliségben csak futok, most már aztán a helyes irányba, azaz Nyugatról Kelet felé, együtt a Földdel, hisz épp hogy így, hisz épp ezen a módon, hát, persze hogy, ha gyorsabb akarok lenni, mint a Föld, és futottam együtt a Földdel, Nyugatról Keletre, nyugati irányból keleti irányba, és már gyorsabb is voltam, csapott belém, mint a villám, a felismerés, a Föld sebességét egyetlen mozdulat nélkül is hordozom, hát még így, hogy futok a felszínén előre Kelet felé, ez kézenfekvő, lélegeztem egyre boldogabban, friss volt idekint, egy szabadéjszaka vagy egy szabadhajnal, inkább valahogy a kettő között, oda voltam bezárva, viszont egészen megnyugodtam, meg, a gondolattól, hogy most már a helyes irányba futok, hogy gyorsabb legyek, mint a Föld, mert a Föld a gondolat, gondoltam még a legelején, és gyorsabb akarok lenni a gondolatnál, le hagyni a gondolatot, ez volt a hirtelencélom, és ezt követtem, amikor kifordultam a kapun a 12. utca és az Avenue A sarkán meg a gyöngyöző réten a patakhíd mellett vagy az erdőszéltől az üres szarvaszetőnél, hogy aztán először a rossz irányba induljak el, ösztönösen, majd kiigazítsam magam, és egy szempillantás alatt a jó irányba forduljak, Nyugatról Keletre, kis egésként a Nagy Egészben, ahol az ő sebességéhez csak hozzá kellett tennem a magamét, és én hozzá is tettem, vagyis futottam, ahogy bírtam, szedtem a lábam az éjszakából hajnalba forduló hatalmas ég alatt, és nem is volt a fejemben más, csak hogy minden jó így, az övéhez csak hozzáadom az enyémet, az ő sebességéhez az én sebességemet, amikor egy újabb hirtelenben belém vágott, hogy na, jó, de hát mennyivel is vagyok gyorsabb, mint a Föld, és hogy egyáltalán, érdekes ez?, hogy mennyivel legyek gyorsabb?, nem, nem érdekes, mondtam magamnak, miközben szedtem a lábam rendesen, hisz mindössze az az érdekes, hogy előzzük meg a gondolatot, vagyis legyünk gyorsabbak, mint a Föld, viszont ahogy a fejemben elkezdett számolni a kisöcsém, hogy akkor ott van a Föld sebessége, ez a méltósággteljesen elforduló irdatlanul örök per szekundum meg ott van az én futóteljesítményem által előállt alkalom szülte per szekundum, akkor egyszeriben kezdett úgy tűnni, mintha ahhoz, hogy gyorsabb legyek, mint a Föld, bármely tetszőleges érték elegendő volna, amellyel meghaladhatom a Földet, márpedig nekem akkor olyan nagyon futni nem kell, gondoltam, hisz az összsebességem szinte semmit nem változik, ha egy kicsit lecsökkentem, csökkentettem le azonnal a futósebességemet, egyszeriben feltárult, hogy mérhetetlen sok lehetőségem van arra, hogy gyorsabb legyek, mint a Föld, elég, ha tartok továbbra is Nyugatról Keletnek, és elég, ha futok, mert nem érintve most a szélességi körök kínálta csábításokat, melyek hatványszerűen megsokszoroznák, kimondhatatlanul sokféle sebesség van, amelyet megválaszthatok, saját futósebességem végtelen sok értéke,

sőt, gondoltam magamban, miközben továbbra is csökkentettem ezt a futósebességet, tulajdonképpen elég, ha... megyek, ha teszem egymás után a lábaimat, a lényeg, hogy Nyugatról Keletnek menjek, elég, ha nem állok meg, márpedig ahhoz, hogy ne álljak meg, milliárd és milliárd sebességlehetőség létezik, amikor én szabad vagyok, teljesen szabad, jegyeztem meg, ahogy ösztönösen és egyre lassultak lépteim, tökéletesen szabadon választhatom meg, milyen gyorsan menjek, hogy gyorsabb legyek, mint a Föld, és így gyorsabb, mint a gondolat, hiszen a Föld a gondolat, erre járt az agyam, mielőtt nekiindultam nem sokkal ez előtt, erre, amikor kifordultam a réten a patakhídnál, mikor kifordultam a szarvaszetető után az erdőszötétekből, mikor kifordultam a 12. utca és az Avenue A sarkán a kapun. Ha nem téveszttem el, mondtam magamnak, és tartom az irányt, ha egyszerűen csak megyek, vagy akár csak sétálgatok előre felé a friss hajnali levegőben, már akkor is elérem célokat, és gyorsabb leszek, mint a Föld – csak az erdőszötét lesz egyre távolabbi, csak az a rét, az az ajtó, csak annak a smaragd páranak az illata száll el az időben mindörökre, a végtelenbe, visszaidézhetetlenül.

A kaktuszember*

A Küllgy panorámateraszáról
A Dunát nézi hétfőn Mátrai,
Fiatl verőfényben, nyolc után.
„Te vagy istenem, Húvös Protokoll!
S ti vagytok az isteneim, ti mind,
Udvariasságból kölcsönösen
Betartott Normák! Mert ha ti kihaltok,
Elszabadul, s megfojt minket a dzsungel.”
Vissza az irodába, ásítózva.
Szeretne megérkezni – teljesen.
Hívhatja most Skultéti, a miniszter.
Kint kései kánikula. A vízben
Lassúdan úszik egy sötét uszály,
Míg ők a szertartásrendről beszélnek,
Érintve minden fontos missziót.
A napi hírek. „A szlovák követ
Reklamálja a zászlóégetést.
Szörnyen kínos. Cserébe a magyar
Helységnevtáblákat fölemlegetjük,
Melyeket feldöntöttek mostanában.”
„Sajnálatos, nagyon sajnálatos.”
„Napokon belül asztalhoz ülünk.
Ezt nem jó halogatni.” „Nem bizony.”
„Várom, mikor oldódik, Mátrai.”

De Mátrai most fél szót sem felel,
Egy olajképet néz a bézs falon:
Egységes, vérnarancsszínű mező.
„Mi a fene...” Jőcskán elüt az empire
Diófa bútoroktól és elüt
A dús, patinabarna vásznanon
Ködlő erdőktől – „Ez stílustörés!
Csinos, de buta, narancsszínű ömleny”,
Gondolja Mátrai –, „Kakukktojás
A Skultéti-birodalom falán”,
Így véli Mátrai, de csak magában.

* Részlet a Protokoll című verses elbeszélésből.

„Nem!”, egyáltalán nem harmonizál
A klasszikus tujákkal, parkzugokkal,
Műtermi fényekkel világított
Vadászcsendéletekkel és Rodin
Csalogató mozdulatú, csinos
Kis férfiaktjával. Skulptéti rögtön
Veszi a kritikát. „Ja, újítottam.
A tájképek mellé egy új beszerzés.
Kortárs magyar. Valamilyen Burány.
Maga szerint vacak? ... Ez van az arcán.
Egyébként?” Tülkölés hallik a vízről.
„Tájékoztattam a ghánai titkárt,
Hogy milyen öltözet kívánatos
A csütörtöki konzultáción.”
„Nagyon helyes. Na. Nincsen jól, barátom?”
„Migrén.” „Afganisztán is aktuális.”
Majd Mátrai, kötelességtudóan:
„És terítéken végre Koszovó.”
„Aludja ki magát legközelebbre.”

Tudja a dolgát, pontra. Elköszön.
Átlép a hallon, ős parketta reccsen
Cipője alatt. Szemben áll a súlyos
És sokfiókos tabernákulum:
Mint egy nagybácsi, szakasztott olyan;
Meg egy intarziás, finom komód,
Unokaöccsi minőségben áll itt:
Érzéssel megsimítja mind a kettőt,
Halott, főúri ismerőseit.
Kilép a fényben úszó folyosóra.
A hajdani Királyi Számvevőszék.
Itt székel a külügyi apparátus,
S a lépcsőn túl, a szomszéd épület
Szívében az osztályuk: protokoll.
Itt jön Binder, a főelőadó,
Aki idősebb nála egy ötössel,
Negyvennégy múlt és körszakálla van.
Szemei mély kutak. Igen megértő,
Halk és tapintatos környezetével,
Inkább beszéltet, mint beszél, s megáll
A kényes pont előtt: „Minden világos.”
És ő Mátrai titkárnője, Tekla,
Kövérkés, csúnya, kedvetlen teremtés.
Mindenkire van egy kemény szava.
Ők hárman – mint összeszokott csapat –
Átsétálnak tizenkettő felé

A szomszéd vörös téglás épületbe,
S hármásban ebédelnek lent, a menzán.
Íme, ez a foghíjas Víziváros,
Az építészeti vegyessaláta.
Belakott vidék: a katonai
Ügyészség széles, láncokkal határolt
Járdája, érdes kőlappal kirakva.
A Fő utcán, a játszótéren is túl,
Szemközt a jó konyhájú szálloda,
Ahol néha könnyű menüt ebédel,
Ha reprezentál vagy ha néha fontos
Nőt visz puhítani. Nos, jóllakott;
A stábját jókedvűen várja be.
Belépőkártya villan a kezében.

A szobájában, megint egyedül
Az aktát ingerülten átlapozza,
És újra kitekint az ablakon.
„Hatása attól függ, mi volt előtte,
Hogy mire következik Budapest?
Igaz, Binder?“, firtatja Mátrai.
„Kabul, Dortmund és Bukarest után szép,
De Prága után mindig pusztulat.“
„És Lisszabon után kicsit rokon.“
„Madrid után meg érdekes, érdekes...
Nincs idő kipihenni Madridot.“
„Pest élhetetlen, bár elhagyhatatlan.“
„Te húséges vagy, Binder, hát hiába.“
Tekla kíváncsian kicsit beszáll:
„Csodacsúf, vonzóan másodlagos.“
Amire karakánul Mátrai:
„Milyen az Oktogon az émelyítő
Champs-Élysées után? Sok is, kevés is.
Elképesztő öröm, hogy újra látom
A kőkori kőporos vakolat
Alatt a másodlagos reneszánszot.
Négyféleképp fakó a négy sarokház,
De mindegyikben megfordultam. Ebben
Táncoltam. Abban vettem bélyeget.
Emitt a bankom van. Amabban ettem.
Valamiképp tehát mindegyik otthon.“
A folyosón helyettese, Kovács
Jön szembe, napsütötte, kerek arccal.
Sokatmondó pillantás. „Jó napot“,
„Kívánok“ nélkül – épp elég beszédes.
Hat után az acélos Mátrai

Besorol szép, fekete Audijával,
S dugóban araszol hazafelé.

Másnap a brazil követ fogadása
Ferihegyen. Vörös szőnyeg terül
A kifutópályára. Mátrai
A VIP-váróban megtekinti
A leveleit, de lefagy a palmtop.
Csak enyhe és múló gyomorideg.
Binder szolgálatkész. Viccet mesél,
Miközben lomhán, percre pontosan
Beáll a Rolls-Royce. A követ kedélyes
És korpulens. Befal néhány pogácsát.
Afféle vállveregetős típus.
Beszél magyarul, mert magyar az anyja.
„Szép idő, excellenciás uram.”
„Tulajdonképpen nyár.” „De még milyen.”
A kísérés letudva. Délután
Dán-magyar egyeztetés van soron.
A Bem rakpartra vissza, minden izzik
Az asztal körül, végül összeérnek
Eltérő nézetek, finom kezek.
A tárgyalás fényesen sikerül;
Binderrel somolyogva összenéznek.
Megihatnának tényleg valamit.
Ma este, fakó fényű napra vágyva,
Binderrel sört isznak a Bambi presszó
Otthonosan letarolt teraszán.
Néhány kolléga mindig lebzsel itt,
S akik a változás előtt kezdték a szakmát:
Az érett évjáratok többet isznak.
Délelőtt is töményet. „Hát, ha így, így” –
De tőlük Mátrai is óztkodik.
Biccentenek csak, öt lépés a táv.
Fogyatkozik a pompa, fáj követni:
Ez lesz a legutolsó nyári szombat.

Római-part. Az első őszi
Fényfoltok a házfalakon ma reggel.
Foltok a döglött csónakházakon;
A „Vöcsök” zöldre festett pavilonján:
Gyomrában rég csónakok százai
Pihentek, nyári bevetésre várva;
A sínpárok betonba ágyazott,
Fúvel benőtt, eldugult vályúi
A lejtőn: vízre itt gurult a csónak.

Magas vízállás: árral nem kecsegtet
 A haragoszöld víz. Vad szél kavar
 Porfelhőt. Általános megkopottság.
 Mátrai a tenispályára indul,
 Mert Donner Kálmán, új barátja, orvos,
 Ott várja tízkor. Gyorsan paroláznak.
 Start. Donner hozza az adogatást.
 Ágoston, nem akármilyen return.
 Egész a hálóig hatol előre,
 Bejön röptézni, vigyorogva, Donner;
 A hálónál áll, kissé ellazulva
 – „Milyen volt Madrid?” „Hát, fölemelő...” –;
 Összpontosít elszántan, harcias
 Homlokkal, megpróbálja átemelni
 A labdát kipirulva Mátrai,
 De Donner villámgyors kézzel lecsapja.
 „Neked is sokkal jobb, ha szelídebben...”
 „Mire megyek szelíden, mon ami?”
 Pár pörgős gémet játszanak. Utána
 Az öltözőben csuklóz Mátrai,
 S beáll puhulni a zuhany alá.
 Felöltözik, majd lehajol bekötni
 A cipőfűzőjét. Fejébe vér
 Tolul, a szíve összeszorul. Aztán
 Összeszedi magát, átkiabál
 Donnernak a zuhany alá. Azonnal
 Ott van, vizsgálja pulzusát, vizet hoz,
 Padra fekteti ez a józan orvos.
 „Most bűnhődöm”, meséli Mátrai
 Sápadtan. „Eszembe jutott a Bamba.
 A Bamba kislány volt az óvodában,
 Mackóban, sálban, kötött kardigánban,
 És vastag szódásüveg-szemüveggel.
 Nem szép. Szótlan. Egyik szemét színes
 Vászonkendő takarta az üveg
 Alatt. Valami lassan gyógyuló
 Betegség? vagy látáskorrekció?...
 Szemellenzője volt, hívjuk akárhogy.
 A többiek, nem én (föl sem merült!),
 Az ádáz többiek!, kölyök koboldok
 Vették rá, hogy vak szolgájuk legyen,
 És minden egyes hosszú tornaóra
 Után pissenés nélkül kösse be
 A cipőjüket. Hogyha Bamba végzett,
 Kioldották a fűzőjük, direkt;
 Jött, ott guggolt a lábuknál a Bamba,

Térdelt, öt éves elnyomók előtt;
És volt ebben valami rettenet.
Kihasztnálni majdnem kötelező
– Tétlen maradva a sorsára jutnál –,
S ő meg, lám: nem tud nemet mondani.
Kövezz meg, egyszer én is éltem ezzel
A pokoli szolgáltatással, és
Később szörnyen elszégyelltem magam
Miatta. Egyszer megjelent az anyja,
Az anyukája bejött miközénk..."
„Azóta egymagad kötődsz.” „Igen,
Kálmán, azóta egymagam kötődöm.”
„Fölírnak valamit?” „Na azt azért nem.”
Donner ma ügyeletben lesz. Lelép.

Egy nő jön lassan, ringatózva. Élfény
Csillan a diadalmas combjain.
Fázékony mellbimbói átütik
A fehér fõlsõrészt. Szándékosan
Visel fehérét, tudja, hogy mi áll jól.
„Jön Dorka. Mindenestül ismerem,
És büszke is vagyok rá, Uramisten.
Ő fehér sportot játszik, és egész jól...
Ő Hegyi Dorka, versenyszinten úzi
Sportját és életét. Teniszezõnõ,
Mézsõke, édes, szlávos, vamous arcú.
Bele van zúgva az egész szakosztály.
Tényleg húszéves! Nem tudunk beszélni.
Hosszú combú, vagány teniszhetéra;
Annak mondják, mégsem választ akárkit;
A bőre csillagszóró-illatú.”
De hol van mindez? Sehol. „Szia, Dorka.”
„Ágoston, nem nézel ki fényesen.”
„Tényleg? Úgy nézek ki, mint általában
Szoktam.” „Ja, csak olyan zilált, zavart vagy.”
„Zavart, az a legkevesebb. Az is baj?”
„Képzeld el, felejttem az arcodat.
Kezdesz elidegenedni.” „Na ne mondd.
Keresel valakit?” „Kálmánt.” „Lekésted.”
„Már átöltöztél? Öltözz vissza, jó?...”
„Profival nem játszom.” „Édes...” „Legyen.”
Játszani kezdenek. Adogatás,
Most nagyon megizzasztja Mátrait.
Már semmi-tizenöt. Dorka nyeresben;
Kiszorítja a szervával a férfit.
„Elszoktunk egymástól pár hét alatt.

Te elutaztál, vagy mi." „Így igaz.”
„És nem hívtál föl, mikor hazajöttél?”
A számonkérés és a szemrehányás
Országá, a szerelemmel határos.
„És akkor ezt most így hogy’?...” „Nem tudom.”
„Ez ennyi.” „Mennyi, Dorka?” „Tizenöt-mind.”
Jó röpte... Dorka koncentrálnál feszülten;
Kipirultan adogatásba kezd;
De Ágostonnak bréklabdája van.
„Ahaahaahaaha... Na most vigyázz.”
Ne volna ilyen dögös ez a Dorka.
Terpeszben áll, és éberem figyel.
„Már szinte felejttem az arcodat.
Picinyke szilánkokból raklak össze.”
Hálóba csapja Mátrai: „Tiéd
A szett.” „Na ja. Nem kis meglepetésre”,
Ugratja Dorka. Mindent megtehet.

Macskásan dörgölőzik; játszik, és kész;
S bár szavát se hinni, mégis őrjít:
Ez az ifjúság édes modora.
„És Kálmán meg te?” „Hát, ismerkedünk.”
„Te Donnerrel jársz?” „Az nem mondanám.
Ismerkedünk. Ja, találkozgatunk.”
Még elautóznak a Megyeri hídig,
És átsétálnak rajta: szinte szűz
A fölépítmény, mostanság avatják.
A pilonok: két roppant A-betű;
S két száruk közt üvegfalú kilátó
Tekint a sziget mélyzöld erdejére.
A friss aszfalton ismerősök. „Ejnye,
Mi nem vagyunk együtt, bár ez a látszat.”
Bár összeütközött a kézfejük,
És mindketten beléremegtek. „Az a...”
„Ugyan, nincs kézkontakt, ha bárki nézi.”
Nem, nem fogják többé egymás kezét.

„Nem függök tőle. Csak jártam vele.
Majdnem márványtökély. És csönd a többi.
Nem ostoba, de valami hiányzik.
Korántsem csillagtalán éjszaka;
De évek, mire belátásokig jut”,
Mormolja, csak magának: Mátrai.
És Donnerrel van; ezt ki hitte volna?
A mai helyzet nem túl szívdérítő.
„Egy óra múlt.” „Nem csak egy óra múlt.”

Valamikor szerette ezt a nőt.
„Csiszolatlan gyémántra gyanakodtam,
És ehhez képest, sajna, mit találtam?
Gyermekdedséget. És egy kicsi fertőt.
Túl sok fiút. És partidrogokat.
Bár mindezt rokonszenves tálalásban.”
Aztán főnnyhangon: „Hazavigyelek?”
És Dorka dülleszt, Dorka domborit.
„Köszí.” Útközben szó se. Mátrai
Egyediül ébred föl vasárnap.
Blanka hangja hűvös a telefonban,
De találkozni fognak csakhamar.

Busszal megy vendégségbe Mátrai,
És gyalogszerrel indul fölfelé
A hegyre. Fűben fekszik egy számár.
Az erdő széle, szinte már vidék,
Hangja alapján nyugtalan falu,
Egy fészkelődő ól, s baromfiudvar.
A nagyfeszültségű távvezeték
Oszlopai. Pillepalackos útfél.
Negyven perc séta áldásos hatása
Az eszményi fáradtság és az étvágy:
Üget a kátyuzatlan meredélyen,
A szakadatlan kutyaugatásban.
A vasrácsok mögött, az ablakon
Finoman áttört csipkefüggönyök.
Ajtót nyitnak neki. „Hoztam virágot.”
„Imádom, őszirózsa. Te, gyalog?
Nem veszi ki az erődöt a séta?”
„Szeretek gyalogolni.” „Te, figyelj,
Ágoston... Árudd el, ki volt előttem?”
„Nők voltak.” „De neveket akarok.”
Blanka összecsücsöríti az ajkát:
„Nekemmindenttudnomkell!”, így a grófnő.
„Nekemmindenttudnomkell!”, így a kislány.
Blanka lakása, fönt a Csúcs-hegyen
Békebeli, manzárdos menedékház,
Átalakítva fantáziadúsan.
Ami maradt, a szép faburkolat.
A turistamenük helyett szelíd
Jólét. Az alsó szint kiadva, ennyi
Szobát nem lehet befűteni télen.
Ebéd. Paprikás csirke, isteni.
Utána kompót, és szivar a végén.
„Figyelj, csók közben is anekdotázol?”

Tiszteld a testem." „Áldom, tisztelem."
Kilép a verandára Mátrai:
„Emlékszem, szeptember! Gyerekkoromból.
Ujjé, ma van a születésnapod."
Mátrai nyakát harapdálja Blanka.
„Ja." Megkívánják egymást hirtelen,
És basznak, gyorsan, szinte komolyan.
Hever a csupasz padlón Blanka. „Mondom,
Épp olyan vagy, mint a kaktusz gyümölcse,
Kívülről szúrós és átjárhatatlan,
De túlcserdülőn édes belül."
A nő mobilja. „Azt mondtad, csak este...",
Hadarja, háritólag. Azután
Az elkerekedő szemű, zavart
Ágostonhoz fordul, mihelyst letette:
„A férjem. Akármikor itt lehet."
„A volt férjed." „Géza. Hozza Julit."
Az állótükrökhöz lép. Elkenődött
A szemfestéke. Moccan Mátrai:
„Csak fölugrottam. Már itt sem vagyok."
Nem látni nem lehet a változást:
Elkezdődött köztük a hintajáték,
Az összebújás, a szétrebbenés
Egymásutánja. A bizonytalanság.
Már mindketten haboznak, titkolóznak.
Dugdosnák egymást a világ elől;
A család előtt egész biztosan.
„Nekem itt bombabiztos alibim van.
Szívem, egy Gerdesits lány otthonában
Egy Mátrai nem lehet idegen."
„Dehát rólunk fél perc alatt lerí..."
„S anyámék mit szólnának, hogyha tudnák?
Megyek, ne haragudj. Olyan szokatlan."
Gyors csók. Indul. A gerincről lenézve
Látja egy BMW metálezüst
Páncélját lent, a lejtő közepén.
„Megismerem. A Géza kocsija.
Őnála volt a hétoégén Juli.
Most hozza vissza." Üget, füttyörészik
A hanyatló napot figyelve. Aztán
Egyszer csak egy vonalba érnek; ekkor
Mátrai, kicsikét szemtelenül
Benéz a szélvédő mögé. „Szevasz."
A férj mellett a nagylány integet,
Mint aki tud valamit. Aki mindent.
„Nem is hasonlít Blankára ez a kislány..."

Ismerik egymást, fölületesen.
S a hegy alján: még mindig a kutyák.
„Kuss... A kutyaugatás mint olyan
Nem funkció nélküli hangadás,
Hanem jel a kutya-kutya meg a
Kutya és ember közti párbeszédben”,
Állapítja meg vígan Mátrai.
Az utolsó ház utolsó kutyája
Rövid, vad tőmondatokat ugat.
Mikor Mátrai távolodni kezd,
Még egyet vakkan, csak egyetlenegyét:
Elnyújtva, szinte megkönnyebbüléssel;
Alighanem a búcsúugatás ez:
„Agyó. Méltó ellenfélnek te sem
Bizonyultál, nem több: pont ennyi vagy”,
Üzeni vicsorogva. Mátrai
Most hagyja el a csahosok körét.

A taxi fékez. Beüti a kódot
Mátrai, átsétál a nappalin,
S szelíden eltolja az üvegajtót.
E ház: társasház, több mint százlakásos.
Medencés, fűzfás, „kertkapcsolatos”.
Az erkélyén ki integet, mobillal
Kezében, nyurgán és vörösre sülve,
A nyugágyon, a napernyő alatt?
A fejhangú Novák, a szembeszomszéd,
Közgazdász, relatíve jóbarát.
Anno együtt választottak lakást.
Mert otthon rend van, mindig pletykaéhes.
Családos, furcsa lányikrei vannak,
És sűrű házassága. Mániái.
Családfanatikus. Ha kitekint
Köréből, Mátrai jut az eszébe;
Bár családsoviniszta, hogyha van
Szabad perce, imádja Mátrait.
Most azt suttogja tapintatosan
A telefonba: egy koktéltre átjön.
A túlpartot kémleli Mátrai,
Egy zöld-fehér, nagy fémhengert figyel:
„Kóolaj-finomító vagy reaktor?
Egyik sem? Mind a kettő? Teszerinted?”,
Faggatja Novák. Mire Mátrai:
„Sosem fogjuk megtudni, Istenem.
Bár szemben lakunk vele, mindörökre.”
Kajak, kenu. És őrzöngés a fák közt,

A basszusalap gyomordöngető.
Kezdődik valamelyik szigeten,
Bősz dobbal a Summer End Megaparty,
És nyitott minden földi-égi ösvény;
Úgy tűnik, életet játszik a dzsungel.
„Sosem felejttem, leharcolt, lakályos
SZOT-üdüllő állt itt gyerekkoromban.
Apám átjárt ultizni, csónakázni
A klubterembe nyáridőben, s én most
A kártyaasztala helyén lakom.
A vízijártassági igazolványt,
Még azt is itt szerezte meg. De rég volt”,
Töpreng el a tószót után Mátrai.
„Egy értelmetlen autóbalesetben
Apámnak mért kellett meghalnia?
A Fűvészkert előtt ütötte el
Egy sohasem azonosított teherautó.
Sosem látott felnőttnek és erősnek.
Most itt ülhetnénk kint a teraszon.”

A szabadságát méri Mátrai.
„Anyámat vissza kell hívnom. Kihagytam
A hétvégét, a gőzölgő ebédet
Vele és száraz öcsémmel, Balázssal.”
„Sokszor mész át?” „Ritkán. De ők azért...
Mondjunk... szívet? A belső kör lakói.”
„Van belső kör?” „Kell legyen. Álljon egy
Mozdíthatatlan minimum. Alap,
Ahonnét visszahúzódnom sosem kell.
És nekem megvan majdnem mindenem.”
A hétezer éves kőkori házra
Gondol, amelyre az ő házuk épült.
Mikor régészek ásták föl a telket
A Rómain – lehet talán vagy három éve –,
Eljárt a föltárásra, látta, üregek
Ásítanak a cölöpök helyén.
Cserépedény került elő, az alsó
Földréteg kincse, komor darabokban,
Fölötte árok, s egy császári érme.
„Legyen egy ház, és hozzá eszközök;
Az élet bútorai, puritánul
Vagy fényűzően, szinte egyre megy;
De hanyagoljuk most a holmikat.
Nos, bármi bonyolult is: legyen ember,
Lehessen egy nő mindenekfölött.”
Novák szeme fölcsillan: „Edina”.

„Legyen egy elemien otthonos nő,
Mint a te Edinád.” Alapvető
Nő, otthonos, mint Novák Edinája.
„...És Dorka nem volt elég otthonos;
De Blanka majdnem az. Miért e majdnem?
Blankával túl nagy az ingadozás
Az elragadtatástól a vak úrig.”
„Inkább úr?” „Inkább elragadtatás.
A két fontos nő közti interregnum
Szépen telt. Tudod, új még a kötöttség.”
Negyed hét. Novák, berúgatva, el.
Ledől a kanapéra Mátrai.
Taplószáraz olvasmányát elunva,
Padlóra dobja a Külügyi Szemlét.
Pincézni indul, s egy üveg rozéval
Köt jó barátságot ma délután.
A Duna sötétülő habjain
Pihen szeme, ezer fénypikkelyen.
Aztán mennydörgés, kedves a fülének.
Már alig látszik az átellenes part
A pergőtűzként zúduló esőben.

A lélekveszejtő

Berta nagynéném gyilkos volt.

Fiatalkorában teherbe esett a másod-unokafivéréától, egy jóképű, jó eszű naplopótól, és amikor az azt ajánlotta neki, hogy forduljon Lezsickijhez, a női „bal-esetek” közismert orvoslójához (amire különben a pénzt határozottan megígérte), Berta, kivárva az alkalmas pillanatot, egy üveg kénsavval képen lötytyintette. A férfi rettenetesen kiáltott, Berta után vetette magát, aztán elvágódott és meghalt. Pontosabban: meghalt és elvágódott – gyenge volt a szíve.

Berta néni tulajdonképpen nem is az én, hanem az anyám nagynénje volt. Úgy-hogy pontosítom az időbeli koordinátákat: az eset a múlt század elején történt.

Fontos lenne, hogy maguk elé képzeljék annak a kisvárosnak a kulturális közegét és kellemes életvitelét, amelyben a cselekmény kibontakozik. A tiszteletre méltó Koganszkij családot, a dédapámat, Pinkusz Eljevicset, és a dédanyámat, Khajját... Nem mondanám, hogy valami nagyon gazdagok voltak, de mégiscsak volt egy cukorkagyárunk. Nem nagy ügy, az egész család a cégnél dolgozott, és volt is kinek, mellesleg, ott dolgoznia: öt lányuk volt, egyik olyan, mint a másik. Nem tréfadolog! A lányok a *csomagolóban* ültek: papírba tekerték a cukorkákat; fárasztó, igényes munka, minden az ujjak gyorsaságán múlik. Aki virtuóz volt benne, egy szem cukrot egy másodperc alatt becsomagolt.

– Egy szem cukrot egy másodperc alatt?! – kérdeztem hitetlenkedve a nagyanyámat.

– Na jó, kettő alatt – válaszolta a nagyanyám...

Berta a második legidősebb lány volt. Mellesleg, nem akármilyen képzésben részesült: ha jól emlékszem, négy gimnáziumot végzett. És nem kis érdeklődést mutatott a természettudományok iránt – de ezt tényleg csak úgy mellesleg említem. És a forradalom előtt készült fényképen, amely megőrződött... – Uramisten, hogyhogy megőrződött? – egyszerűen csak ott hányódott egy vaskos albumban, és vándorolt a kartonlapok között, attól függően, hogyan bővült az album a rokonság, a mi arcképeinkkel, amelyek egyre hátrébb, a legesleghátrébb szorították... – egyszerűen azon a régi fényképen (valahogy az efféle képeken, a későbbiekkel ellentétben, mindig nyomot hagy a pillanat szelleme, nem igaz? – annak a néma angyalnak láthatatlan nyoma ez, amely átrepül a pillanaton, amikor kimereszted a szemed,

Dina Rubina 1953-ban született Taskentben. Elvégezte a Taskenti Konzervatóriumot. 1984-ben Moszkvába, majd 1990-ben Izraelbe költözött. Első publikációja 1971-ből származik, ezt követően vezető orosz folyóiratokban (*Junosztj, Novij Mir, Ogonyok, Druzba Narodov, Znamja*) jelentek meg írásai. 2007-ben az orosz Nagy Könyv-díj díjazottja lett. Magyarul *Felső-Maszlovkán* címmel jelent meg prózakötete (GABO Kiadó, 2007).

Az itt közölt írása a *Nyeva* című folyóirat 2007/9. számában látott napvilágot (eredeti címe: *Dusegubica*). (A ford.)

könnyed mosolyt erőltetsz az arcodra, várva a fotográfus intését: készen vagyunk, kisasszony. Vajon mit csíptek el az éterből ezek a megsárgult lemezek a visszaszámlált másodpercekben – egy... két... há'... négy... –, amikor a kliens arra ügyel, hogy ne pislantson, kihúzza magát, és ne ráncolja a szemöldökét?) – ezen a csipkés szélű, pózolás kartonképen, ismétlem újra, most már belefáradva, Berta, aki nemrég még gimnazista volt, egy alacsony antik oszlopra támaszkodva áll: háta mögött Watteau stílusát idéző romantikus váromok, csuklójára egy lapos retikül szíja tekeredik, és a retikül fémcsatjának csillogása pillanatnyi életszerűségével nem hagy nyugodni immár vagy negyven éve.

Telt, fekete szemű lány, gyönyörű bőr – ez még az elefántcsontszínű képen is jól kivehető. Bertának még idős korában is sima, pirospozsgás arca volt.

Attól kezdve, hogy anyám hétpecsétes titokként elmesélte e szenvedélyes történetet, fürkészsze nézegettem a fényképen lévő leányarcot: mereven előre tekintő szem, kissé duzzadt szemhéj, a kecses csuklóra tekeredő táskaszíj, a ruha alól előkandikáló hegyes orrú cipő... – mikor készülhetett a kép, mikor? Előtte? Vagy utána? Előtte? Vagy azután, hogy a férfi *meghalt és elvágódott?*

Visszatértünk tehát a kezdethez. A férfi meghalt, rázuhant a járdakőre, és felhorzsolta az arcát...

A magánkívül lévő, csuklástól örületbe kergetett Bertát a járókelők mint szemtanút cipelték el a rendőrszere, és egészen a bírósági ítélethozatalig, majdnem a szülésig ott is maradt a dutyiban.

És mindemellé a meggyilkolt férfi (hogy megdermed a vér és kihuny a fény ebben a süket és összenyomorított szóban!), szóval a meggyilkolt fiatalember Khajja dédanyám unokaöccse volt! Édestestvérenek szeretett fia. Méghozzá a legidősebb – volt még két másik fia is. És Khajja dédanyám – egy angyal, igazi angyal, nem emberi jósággal megáldott lény –, akinek nem volt hozzá ereje, hogy cipelje... igen, éppen ez a szó a legmegfelelőbb: hogy *cipelje* e szégyen és szomorúság terhét, hátrament a cukorkagyár mögötti hodályba, hogy felakassza magát.

Maga a cukorkagyár is egy hodály volt, csak nagyobb és világosabb. Abban pedig, amelyet dédanyám az öngyilkossága számára helyszíniül választott, nagy üstökben a szirupot főzték... Faládákból kandírozott gyümölcsök, fahéj, vanília, szárított alma, meggy, szilva, citrom- és narancshéj illata terjengett és vegyült-sűrűsödött össze...

Fiatalkoromban meglehetősen valószínűséggel képzeltem magam elé azt a néhány pillanatot, amelyben dédanyám felkötötte magát... – meg amikor a rokonság berontott a hodályba, és kirángatta a szerencsétlent a hurokból. Piszkos fantáziám, amely még kicsi gyerekkoromban elszabadult a lánctól, lefestette a szirup sűrű kigőzölgéseiben a kötélben lógó öregasszonyt (Berta dédanyám pedig abban az időben még egyáltalán nem volt öregasszony), arcát az émelyítő, fullasztó kigőzölgésben...

Egyszer, kiszabadították a hurokból.

És e történetben a legelképesztőbb számomra az, hogy az elhunyt férfi mindkét édestestvére elment a bíróságra, hogy a bátyja ellen tanúskodjon!

Azt hiszem, írhattam volna elbeszélést arról is, hogyan töltötte ez a két fiú a tárgyalás előtti éjszakát. A bátyjuk, a bálványuk és a szüleik büszkesége, a sírban fekvő, ők pedig kénytelenek voltak nyilvánosan meggyalázni az emlékét, hogy

mentsék ezt a gonosztevő, ezt a gyilkos, ezt az aljas némbert. És megtették! – ennyire szerették és szánták ezek a fiúk a nagynénjüket, Khajját. Mindketten felálltak, és elmondták szörnyű, leleplező szavaikat: igen, a bátyjuk könnyelmű csábító, egy ártatlan lány megrontója volt... És így tovább, ebben a hangnemben...

A vádlottak padjára nem néztek, csak Khajja dédanyám irányába, aki a sarokban ült fekete kalapban, sűrűn lefátyolozva.

Akkor most mondják meg nekem: hol van az a Shakespeare, és kinek van rá szüksége?

A két testvér vallomása olyan hatást tett az esküdtekre, hogy Bertát... felmentették.

Habár a későbbiekben, amikor nagy ritkán Berta Zolotonosába érkezett, hogy a szüleit meglátogassa (merthogy a szülést követően Bertát és a csecsemőt azonnal Poltavába küldték, távoli rokonokhoz), a két fivér nemcsak hogy nem mutatkozott a nagynénjük házában, hanem még a várost is elhagyták arra az időre, amíg ez az átkozott, gyilkos némbert ott rontotta a levegőt.

A továbbiakat illetően... a továbbiakat illetően a Berta-vonalról szóló családi emlékek elveszítik pontosságukat, szertefoszlanak, örvénylenek a forradalom áradatában, meg mindabban, ami utána következett – mint például a cukorkagyár kisajátítása, amely Berta nélkül amúgy is hanyatlásnak indult: igen-igen, a lányok közül ő volt az egyetlen, aki nem a csomagolóban ült, mert ő vezette a könyvelést, úgy, hogy minden elszámolást észben tartott: a megrendelők közül kinek mennyit szállítottak le, ki fizetett és kinek van elmaradása. Könnyelmű fürtök övezte okos fejében könnyeden kavargott mindenféle pénzügyi számítás; cukorkahegyek, csillogó, tarkabarka, aranypapíros cukorkák szóródtak, zizegtek, ömlöttek mázsaszám ebben a fejben...

De elkalandoztam.

Senki sem törődött már Bertával, és az egyetlen, amit az akadozó és megmaradt családi emlékezetből ki tudtam préselni, az volt, hogy a kisfiú, a szenvedély és büntett gyermeke, nem sokáig élt: hároméves korában meghalt tifuszban, habár Berta jobban óvta, mint a szeme világát (és még inkább, mint elhunyt apja szeme világát), aminek érdekében elment takarítónőnek abba a gyermekotthonba, ahová a gyermeket elhelyezte, hogy állandóan mellette lehessen.

És mégsem tudta megóvni.

A többi lány, a *csomagolók* (ő, az ujjak gyakorlottsága mint családi vonás – de erről majd később!) – Kátya, Ráhel, Vera és Manya – elhagyták Zolotonosát, ki hová, és a lakhellyel együtt az apai nevüket is megváltoztatták; az új idők a külső bizonyos átfestését kívánták, úgyhogy a tiszteletre méltó Pinkusz dédapám is átalakult egy csöppet: Ráhel és Vera Pjotrrá változtatta, Berta és Manya Pávellé nevezte át (amivel az anélkül is biblikus külsőt némi apostoli jelleggel egészítették ki). Ami pedig a legidősebb lányt, Kátyát illeti, ő valamilyen okból Afanaszjevna lett.

Már öregemberként, közvetlenül a háború előtt a dédapám hosszú és földrajzilag is kiterjedt utazásba kezdett: végiglátogatta az összes lányát. Amikor hazatért, azt mondta Khajja dédanyámnak:

– Még jó, hogy nincs egy hatodik lányom is. Mert vénségemre még akár Iván is lett volna belőlem.

Szóval akkor Berta.

Milyen kár, hogy az embernek az az igénye, hogy a családja megelőző nemzedékeiben a saját vonásait felfedezze, olyan életkorban tör rá, amikor az idő

hullámai könyörtelenül elsodorják az emberi életek forgácsait. Nem direkt van-e ez így kitalálva, csak azért, hogy minden újabb élet felgöngyölje és újra felgöngyölje a sors már legombolyodott történeteit; a fiatalság, a 'pillanatnak élni' eleven mohóságával, az ifjúság, amely elsöpör mindent, ami már azelőtt volt... – hát ez a legjobb gát az idő folyama és az emberi emlékezet tava között.

Bertára mint gömbölyded, pirospozsgás kis öregasszonyra emlékszem, aki monoton egyhangúsággal és határozottan ismételtette protézisével az idióta pártjelszavakat. De hiszen ő maga is pártember lett a harmincas évektől kezdődően. Ez az eszes nő ideálisan egyesítette magában a számítást és az állami ideológiát.

Az ukrainai nagy éhínség idején Berta egy kenyérboltban helyezkedett el, és fenomenális memóriájának köszönhetően hihetetlen gyorsasággal szolgálta ki a hosszú sort: a kenyérjegyek felmutatását nem kérte, fejből tudta, kinek mennyi jár.

Vagyis bárhová került, mindenekelőtt a pártot vette számításba. Rendesen fizette a tagdíjat, és eljárt a „pártgyűlésekre” (ahogy ő maga ejtette ki a szót).

Egyszóval élt, és a múlt század e számomra homályos és szomorú középső harmadában Mariupolban lakott. Elsodródott az egész családtól, és más irányba vetette a sors.

És ezen a ponton most fel kell vennünk a párhuzamos cselekmény fonalát, mégpedig olyan lassan, óvatosan, nehogy elszakítsuk, nehogy megfeszítsük, amikor az elbeszélés fő, még ha oly szakadozott szálához kötjük is. Ehhez azonban vissza kell térnünk ahhoz a naphoz, amikor a fotográfus azt mondja az ifjú Bertának: „Egy pillanat, kisasszony!”, aztán alábukik az öreg háromlábú fadóboz bársonyleple alá, és ott, a sötétben, a homályos üveg fölött varázsol valamit, megkomponálja a felvételt, beállítja a képességet. A fiatal lány háta mögött pedig ott vannak a romantikus várromok, karján a retikül, és hegyes orrú cipőbe bújtatott lábát győzedelmesen megveti a kacskaringós mintázatú oszlopon.

Pontosan ugyanezekben a percekben az utcáról, a fotószalon kirakatüvegén át a reáliskola növendéke, Misenyka Lescsinszkij bámulta Bertát, reménytelenül és szerelmesen. Még az óráit is ellőgte, hogy Bertát követhesse a városban: és most hirtelen, habár csak egy minutára, Pinkusz Koganszkij csokoládés-karamellás leánya feléje pillant! De hát hol van ő és hol a lány, és tulajdonképpen ki is ő, a kalapkészítő Róza egyetlen fiacskája?

Berta, aki két évvel idősebb nála, egyszerűen vakító szépség: a bőre sima, a szemöldöke selymes, aranyló, a pirospozsgás arca mintha festve lenne... (Gyerekkorában az idősebb lányok elkapták, és megnyalazott zsebkendőjükkel megdörzsölték az arcát – hogy meggyőződjenek, nem pirosítja-e magát a kis vakarék.)

És amikor Bertával az a dolog történt... hogy ült ott a fiú a tárgyalóteremben, kalapáló szívvel, a szünetekben sem hagyva ott őt! Hogy bámult rá! Fájdalmas is, rettenetes is – hiszen embert ölt, anyám, édesanyám! Elképzelte: ez ő maga volt, ez vele esett meg... ő maga adta oda az életét...

És a lelke elcsöndesedett és megdermedt...

Misenyka a szerelemtől meggörbedt, ködbe borultan, megszállottan járkált, az iskolában osztályismétlő lett, úgyhogy az anyja egy kalappal, ami a keze ügyébe került, képen vágta, és rakás szerencsétlenségnek, „idijótának”, gój semmirekellőnek nevezte...

Aztán a dekoráció kardinálisan megváltozik: a szovjethatalom, amely széles lehetőségeket nyitott meg az alacsony társadalmi rétegek előtt etc., etc., Misa Lescsinszkijnek mintegy a nagynénje lett. A sorsa ritka kellemesen alakult: sikeresen elvégzett valami műszaki főiskolát, és amint a földre pottyant, irigylésre méltó parti lett belőle. Jó kis fizetés, szemrevaló férfi. Kiemelt káder.

Azon a fotón, amelyiken ő és Berta olyan tette készen néznek az objektívbe, hogy úgy tűnik, azonnal felállnak, és máris indulnak oda, ahová a sorsuk vezérli őket, Misa Lescsinszkij – az én szeretett Misa nagybátyám – roppant mód hasonlít a nagy színészre, Charles Spencer Chaplinre. Ő sem volt magas növésű, homlokát kusza hajhullám keretezte, a szeme kiguvadt, a bajsza mint valami durva kefe, inkább mint Einsteiné...

Élete legnagyobb vonzalma én voltam. Úgy értem – éppen én voltam.

De valahogy állandóan kizökkenek a kerékvágásból!

Egyszóval, akárhová vetette is Bertát magányos, gonosz sorsa, sehol sem vesztette el csodálatos képességét arra, hogy belekapaszkodjon az életbe. Éles eszével mindig előre kiszámította a lehetséges variációkat, és mindig kidolgozta a lehető legtermékenyebb megoldást.

Legközelebbi, szüleinél tett látogatása alkalmával összeakadt egykori szánalmas epekedőjével, pöttömével és nyámnyilájával, aki a felismerhetetlenségig megváltozott. Ezekben az években Dnyepropetrovszkban lakott, valami gyárban mérnökként dolgozott, de ugyanúgy, mint Berta, hazalátogatott Zolotonosába, az anyjához. Az anyja, mint régen, a kalapkészítőjében bajmóldott – vidéken egyre kevesebb lett a hölgy, a kalap eltűnőben volt, de ki nem veszett egészen. Az öregasszony szép csendben folytatta a selyembélések összeállítását, a kamillavirágnak és ibolyának való dróthajlítást, a díszítők felbökődését.

Berta éppen elhozott tőle egy új kalapot: szürke filc, bordó szalagocska az oldalán. Szolid is, elegáns is. Virág nem kell rá. Az ajtóban összefutottak.

Misa félreugrott, elpirult, majd elsápadt... Egy mérnök, egy kiemelt káder, egy szemrevaló férfi... Rossz volt ránézni... és rettentően kellemes is! Berta azonnal osztott-szorzott, és kijött a végeredmény. A férfi sorsa el volt döntve, és meg volt semmisítve.

Amikor Berta kiment, Róza, a kalaposnő, azzal az arcára fagyott mosollyal, amellyel igyekezett rábeszélni Bertát, hogy „nézzen be gyakrabban, a jövő héten hoznak igazi szalmát”, már fröcskölte a nyálát, és azt sziszegte a fiának: „Szemmi pénzért szem! Nem mégy el vele, nem mégy! Ezzel a lélekveszejtővel! Lélek-veszej-tővel!”

Sajnos Berta szerelmi láza és szörnyűséges büntette a városban hosszú időn át kedvenc pletykatéma maradt. Ráadásul az öregasszony féltette egyetlen fia életét: ésszel fel sze fogható, mi járhat a fejében ennek a veszedelmes nőnek, Iszten őrizz tőle!

A találgát azonban már megbeszélték.

A találgák Zolotonosából áthelyeződtek Dnyepropetrovszkba és Mariupolba, Mariupolba és Dnyepropetrovszkba, aztán megint Zolotonosába... Hét évig, azt hiszem – fordított Jákob-történet! –, hét évig folyt a harc Misenyka Lescsinszkijért: nem életre, hanem halálra menő harc a pirospozsgás és még mindig csábos Berta meg a vén boszorka között, aki jiddisül cikornyás átkokat szórt a lélekveszejtőre meg egész famíliájára.

Nem kell hozzá Berta éles esze, hogy kiszámoljuk ennek a csatának a kimenete-
telét: a kalaposnőnek előbb vagy utóbb el kellett buknia, le kellett rombolódnia,
mint egy régi várnak. És az évek során valóban hanyatlásnak is indult. Cserben
hagyta az emlékezete, elfelejtette a neveket és a dátumokat... de a lélekveszejtő
alakja és gaztette – mihelyt a fia felbontotta a tőle kapott újabb levelet – teljes
részletességgel felidéződött az öregasszony előtt: az ügyész és az ügyvéd beszé-
dében, a tárgyalóteremben felhangzó zokogásokban..., és új életre keltették a
dühét – egyszóval a kalaposnő ilyenkor szemmel láthatóan fiatalodni kezdett!

Az utolsó ütközetre Dnyepropetrovszkban került sor, ahová Bertának végle-
gesen át kellett volna költöznie Lescsinszkij mérnökhöz, hogy ott éljen. Éljen!
Hogy végre-valahára éljen, annyi évnyi megalázó és keserű tengődés után.

Megvette a vonatjegyet, feladott egy táviratot az érkezéséről, Misa pedig ki-
meszelte a hálószobát, amelyet a kamrából alakított át...

Két nappal azelőtt, hogy a nagy újraegyesítés bekövetkezett volna, az öreg-
asszony a maga Istentől elhagyott Zolotonosájában megerőltette magát, amint fel-
emelt egy vödör szemet, és összeesett a küszöbön. Megrendezett magának egy
szélütést. Igaz, a bal keze még mozgott. Éppen ezzel a gonosz kezével kaparászott
egy táviratot Misának: „Csak a holttestemen át felk. jel”. A szomszédasszony el-
szaladt a telefonállomásra, hazahívta Lescsinszkij mérnököt a munkahelyéről, aki
másnap már rohant is, hogy magához vegye a mamáját. A kimeszelt hálószoba ép-
pen kapóra jött.

A rokonság ezt a történetet úgy mesélte el, mint valami előadást, mint híres
színészek által játszott szórakoztató darabot. A színdarab megvalósulásáról
Manya, Pinkusz legkisebb lánya gondoskodott, aki szintén ügyes csomagoló
volt, az Özvegyors gúnynevet viselte, és aki szintén megérdemelte egy önálló
novellát, és egyszer meg is fogja még kapni!

A történetet egyetlen szó megváltoztatása nélkül adom tovább – ezek a rigo-
lyás csomagoló lányok született színésznők voltak; ha összejövünk, szokta mon-
dogatni a nagyanyám, elkezdjük a mesét, aztán úgy csúryük-csavarjuk, úgy bete-
kerjük-becsomagoljuk! – jobb lesz az minden színháznál.

Úgyhogy most egyszerűen kiengedem a színpadra Manyát, aki akkoriban
Mariupolban vendégségben járt Bertánál, és az események szemtanúja volt.

– Segítettem Betykának összecsomagolni az utazóládáit. Azt mondja: min-
dent, mindent magammal viszek! Misenykának agglegény háztartása van, úgy-
hogy viszem a rongyokat, a törülközőket...

Én pedig majdhogy egész nap a paraszas vasalót fogom: alig beteszek vala-
mit a bőröndbe, mindjárt össze is gyűrődik, valamilyen ránc mindig marad.
Egyszer csak odakint az udvaron óbégatni kezd a postásnő: „Berta Pavlovna!
Távirata érkezett!”

Berta kiszalad, és nem jön... mi a csuda ez, gondolom. A vasalóban ott a pa-
rázs, nem hagyhatom ott... Egyszer csak visszajön Betyka: sápadt, ugrásra kész,
és az orrom alá dugja ezt a papírt.

– Olvasd! – mondja.

– De hát benn a parázs a vasalóban!

– Olvasd el, Manya!

Feketén-fehéren ez áll rajta: „Utazást elhalasztani”. Két szó. De ilyen két szót

se magamnak, se a lányaimnak, se az unokahúgaimnak, se a menyeimnek nem kívánok... Nem tréfadolog, hét év után: „Utazást elhalasztani”! Na?!

– Mit szólsz ehhez? – kérdezi Betya, és a szeme úgy szikrázik, mint egy őrülté, és mintha valahová a hátam mögé nézne... Na, gondolom, csak nehogy mindjárt képen öntsön valamivel... S-s-s, hallgatók, hallgatók!

Összezavarodtam, és mondom neki:

– Mit mondjak? Nem a Talmud ez, hogy így-úgy-amúgy értelmezzük. Azt írta: elhalasztani, akkor hát elhalasztani...

– Á, ne-e-em! – mosolyodik el vészjóslón és olyan hűvösen, hogy bár kezemben a paraszas vasaló, hideg futkos a hátamon! – Ne-e-em – azt mondja. – Én ezt a táviratot nem-kap-tam-meg!

E ponton Manya diadalmasan szünetet tartott, majd változatlan elragadottsággal így fejezte be:

– Eszes nőszemély! És acélos elvek!

Nem tudom, bevégezte-e az öreg kalaposnő mindjárt akkor, amikor meglátta Berta tizennégy utazoládáját, vagy élt még valameddig... nem mindegy? Hamarosan megkezdődött a háború, és Taskentben, pontosabban Csircsikben, ahová a gépgyárat evakuálták, Misa és Berta már kettesben találták magukat.

Bertát az üzemi étkezde igazgatói posztjára állították. Kérem, gondoljanak bele, és próbálják megérteni e mondat értelmét, és közben tartsák észben a háborús időszakot, a hihetetlenül hideg teleket, az éhínséget, a jegyrendszert, az ebédjegyeket. A menü legfontosabb fogása az a bizonyos legendás „zatyiruha” – valami lisztes kása – volt, ami egyetlen jó tulajdonsággal bírt, hogy állandóan ott rotyogott az üstökben.

A kásán Berta jól megszedhette volna magát. A hasonló étkezdék több tucatnyi igazgatója gazdagodott meg a háború éve alatt.

– Csak éppen Berta nem – mondja anyám. – Ő kristálytisza volt, becsületes kommunista. Kristálytisza!

E szavak hallatán elképzelem a sósav kristályait, habár fogalmam sincs, hogyan is néznek ki, meg kell kérdezni róla egy ismerős vegyész. Hisz én még nem öltem meg senkit, még csak a megcsonkítására sem gondoltam senkinek: vagy a tomboló családi szenvedély hagyott alább bennem, vagy egyszerűen csak nem adódott még rá alkalom...

– Sőt mi több – teszi hozzá anyám –, sem magának, sem Misának nem engedett az adagon felül egyetlen merőkanálnyit se a cserpákjába tenni. Volt, hogy Misát megkérték a munkatársai: Misa, szólj már a nejednek, adjon ki még pluszban jegyet, jó lenne még falni valamit! Mire Misa azt feleli: de hát nekem se ad...

És valóban, az egész háborút legyengülten élte végig.

Ugyanakkor Berta és Misa szegények sem voltak. Mindketten keményen dolgoztak, költeniük senkire se kellett, gyerekük nem lett és nem is volt kilátásban: Misa gyermektelen maradt. Egy időben a nővérek (az öt lányból hárman Taskentben maradtak a háború után; Manya, a legkisebb, a „mizíniki”, visszament Ukrajnába; Vera családját – a húgom az ő emlékére kapta a nevét – Khajja dédanyámmal együtt még a háború elején Poltavánál agyonlőtték a németek), szóval, a nővérek rá akarták beszélni Bertát, hogy vegyen magához egy élő lelket – abban az időben teli voltak a gyermekotthonok árvákkal.

– Egy idegen gyereket? – pontosította Berta. – Idegen vért? Semmi esetre se! Úgyhogy ennek a gyermektelen galambpárnak fokozatosan gyarapodott a pénze, vagy ahogy Berta mondta, az *anyagi eszköze*.

Ráadásul Bertának volt még egy körvonalazatlan és – tartok tőle – törvényellenes bevételi forrása. Időről időre, estefelé csöndes, szolid férfiak tértek be hozzá, elüldögéltek nála egy keveset, majd amikor távoztak, annyit hagytak ott az asztalon, amennyit a lelkiismeretük diktált: pontos tarifát Berta nem állapított meg. Ezek a férfiak *maszekok* voltak: a Közép-Ázsiába evakuált tömegekkel együtt a mi meleg éghajlatú vidékünkön hihetetlenül felvirágzottak az illegális kisipari műhelyek. Pontosan emlékszem néhány ilyen észrevétlen maszekra, aki a szomszédságunkban lakott. Szasa bácsi, Lenka barátnőm apja először csontfésűket készített, aztán áttért a tollpárnákra.

Ezt az illegális tevékenységet, amelyről a felnőttek csak suttogva beszéltek, gnómok sötétben, föld alatt zajló sürgölődésének képzeltem. Időnként valaki közülük óvatlan tettet hajtott végre, és – abból a titokzatos félelemből ítélve, amellyel kiejtették – egy szakrális nevű sárkány, az OBHSZSZ* tüzet lehelte a szerencsétlen *maszekra*... A kenőpénz nagyságától függően a feláldozásra szánt áldozatot sikerült kivásárolni, vagy rosszabb esetben lerövidíteni a lesittelése idejét.

Emlékszem egy furcsa beszélgetésre, amelyet gyermekkoromban hallottam a villamoson:

– ...hogya mi van Zjamával! Kijött, aztán megint elment, hogy fejét a vesztőhelyre hajtsa...

Én pedig, dinnyefejú, dilis kölyök, aki szőröstül-bőröstül átadta magát Alexandre Dumas-nak, és aki képes volt szipogni Marie Antoinette sorsán, Isten tudja, miket nem képzeltem e szavak hallatán!

Szóval, Berta. Beindította a termelést.

Hosszú évek múltán, amikor utoljára mentem vissza a szülőföldemre, Berta néniről a barátnőm idős apjával emlékeztünk meg. Az öreg egy fotelben ült a háza teraszán, amelyet valamikor azoknak a bizonyos fésűknek, vagy párnáknak vagy valamilyen más illegális áruknak a hasznából épített, már nem volt hozzá ereje, hogy üdvözlésemre felálljon, és minden egyes szavát, mintha csak játszana a Parkinson-kórral, apró fejbiccentésekkel kísérte, ami egyre kevesebb szabadságot engedett a gesztusainak.

– Ó, Berta Pa-a-avlovna! – mondta az egykori maszek, és felemelte reszkető ujját. – Eszes a-a-asszony volt! Kapásból megmondta a befektetés összegét, a megtérülést, a százalékokat... Kirakta eléd a vállalkozás minden kártyáját. És nincs a keze ügyében se ceruza, se lap, vagy isten őrizze, hogy abakusz. Össze lehet tán hasonlítani őt meg ezeket a mai szélkelepeket az elektronikus számológépeikkel? Nem: Rotschild! Morgan! Rockefeller – ez lett volna belőle más időben és más országban... – Az öreg reszkető kézzel kivett a tartóból egy cukorkát, ügyetlenül kibontogatta, és belecsúsztatta a teájába.

Berta és Misa a háború után Csircsikből átköltözött Taskentbe, vettek az Aszakinszkaján egy fél házat – két szoba, teraszra nyíló konyha –, egy tipikus

* Otygel po borbe sz hiscsenyiami szocialisztyicseszkoj szobsztvennosztyi (A szocialista tulajdon megkárosítása elleni harc osztálya – a ford.)

századközepi taskenti lakást. A kályhaezüsttel festett vaskályhában télen tüzelni kellett. És Berta takarékoskodott a szénnel.

Anyám és én gyakran voltunk náluk vendégségben téli estéken; emlékszem a vacogó, három régi prémkabátba bújt Misa bácsira.

– Berta, eljött a gyermek! – kiáltotta oda szűkszavú feleségének, és ezekben a pillanatokban nagyon is hasonlított az öreg Charlie Chaplinre, a *Nagyvárosi fények* csavargójára. – Tegyük egy kis szenet a tűzre, Berta!

– Miért, talán hideg van nálunk? – kérdezte hitetlenkedve a pirosposzsgás Berta. – Tiszta meleg van nálunk. Ha pedig fázol, vegyél fel még valami gúnyát...

Emlékszem nyári estére is, a nagy belmagasságú helyiségek hűvöseben dongó legyekre, a teraszon teához terített asztalra. A pialákban áttetszőn-aranysan csillogó birslekvárra, meg a fölöttük keringő mohó darazsak sárga-feke-te tölcsérére: „Misa, hessentsd el a gyerektől ezt a ragályt!”.

Az apró termetű, ritkuló ősz tincseit lobogtató Misa bácsi áll fölöttem az összesodort konyhakendővel: kergeti a darazsakat. Jóságos arcán dühödött arcki-fejezés. Hosszas beszélgetések és civódások Bertával arról, hogy le kell forrázni az átkozottak fészkeit.

Engem és Misa bácsit nagy szerelem kötött össze. Valami megmagyarázhatatlan vonzalma két, időben egymástól szétvált léleknek. Előfordult, hogy kivett az óvodából, és elvitt az állatkertbe. A kezem még most is érzi meleg tenyerének érdes puhaságát. Micsoda boldogság, hogy a fizikai melegség érezhetően behatol a lelkibe, és végsőkig benne marad az emlékezetben.

E sorokat a dolgozószobámban írom, az ablakból idelátszódnak a Júdeai-sivagtag hullámos halmai, én magam pedig ugyanebben az időben Misa bácsival megyek az Aszakinszkaja utcán, végig a villamossínek mentén, és óvatosan átugrálok az aszfalt repedéseit; óvatosan, mert kék ruhácskám zsebében ott van a Misa bácsitól kikunyerált ajándék: egy tízkopekés nagyságú újszülött teknőc. Az ára is tíz kopek volt, csak sok bajlódás volt vele: előbb el kellett menni az állatkert igazgatóságára, hogy engedélyt kapjunk a vásárlásra, aztán el kellett vergődnünk ezzel a papírral a hatalmas, szakadékos terület másik végébe, hogy tegyenek rá egy pecsétet és kifizessük a pénztárban, és csak ezt követően választhattam ki a majomketreceken túl, egy félhomályos hodályban egy hatalmas faládából, a több száz teknőc nyüzsgő kásájából azt az egyetlen, gyöngyházpáncélú kis barátot, amelynek vékonyka nyaka és kis dobozra hasonlító, kígyószerű feje volt.

– No... válaszd ki valamelyiket, aztán menjünk – mondja Misa bácsi, miközben zsebkendőjével megtörli izzadó homlokát.

– Várj...

– De hát micsoda ostobaság ez, már nevetséges... Hiszen mind egyformák!

– Nem, nem egyformák, te ezt nem érted!

Eltöltünk a faládánál még vagy fél órát, én úgy, hogy derékig behajolok, miközben a teknőcöket válogatom, és nyafogok, hogy jobb lenne mindjárt kettőt vagy inkább hármat választani... Mert egyedül unatkozni fog...

– Tekerjük bele egy bojtorjánlevélbe – javasolja Misa bácsi a visszaúton.

– Minek?!

– Hogy össze ne kakálja ezt a csinos kis ruhádat.

– Ne, mert megfullad! Ne, megfullad! Ne!!!

– Jaj, ne makacskodj már... – Letép egy bojtorjánlevelet a csatorna fölül, és vitatkozva, kiabálva, jajgatva és néhányszor a földre ejtve a széttárt lábú teknőcöt, végül beletekerjük a levélbe, a teknőc pedig előrenyújtja a nyakát, kapálózik a lábaival, mint egy kitartó, de reménytelen úszó az óceánban, és annyira szeretném erősebben összeszorítani a finom, ruganyos páncélját, hogy ellenőrizsem, a nyomás hatására nem ugrik-e ki *az, ami belül van*.

Misa bácsi minden sétánkon fagyival és példázatokkal traktált. A fagyit nagy sokára választottam ki a tálcáról, a legtöbbször ezüstpapírba csomagolt Eszkimót. Nem, ne ezt! Inkább azt! Nem... azt, amelyiket most megfogott, aztán visszatett...

– Nagypapa, maga aztán kényezteti a gyereket!

Ülünk Misa bácsival a Forradalom parkban, a telet követően még hideg fapadokon, piros-kék, lakkos kerek orrú cipőbe bújtatott lábam nem ér le a földig, a térdemre ki van terítve Misa bácsi hatalmas zsebkendője – isten őrizz, hogy lecsöppentsem ezt a csinos kis ruháskámat! Na, most hallgass meg egy igaz történetet... És jegyezd meg örökre... Repül egy öreg sas a magas hegyek felett, és vízi hátán a fiát, a sasfiókot... És azt mondja neki...

– Miért? Ő még nem tud repülni?

– Még nem tud – feleli Misa bácsi olyan szomorúan, hogy szertefoszlik minden kétségem e furcsa történet realitását illetően. Igaz, sok mindent szerettem volna pontosítani: hová repülnek és miért? És mire ez a sietség, hogy nem várják meg, amíg a sasfiók is repülni tud? Egyáltalán, bármilyen történettel kapcsolatban egy rakás ostoba kérdés merül fel bennem, és Misa bácsi sosem mondja, mint a többi felnőtt: hallgass, ne szakíts félbe, nem tudod viselni magad – ehelyett türelmesen válaszolgat –, de látom, milyen szomorúan ingatja a fejét, hogy megtelik bánattal a szeme, úgyhogy inkább hallgatok.

Na, lássuk akkor, mi lenne ez az igaz történet a beszélő sasokkal...

És az öreg sas azt mondja a fiának: „Látod, gyermekem, keresztülviszlek a hegyeken, keresztül a tengereken... olyan messzire repülök, és olyan nehéz ez nekem, de utolsó erőmből is vinni fogom a hátamon a fiamat... Hát te, amikor felnősz és erős leszel, én pedig öreg és gyenge, vinni fogsz-e a hátadon?”

Hm... logikus. De akkor Misa bácsi miért hallgat el szomorúan, és bólogat szemrehányóan a saját gondolatainak?

– Nem – feleli a sasfiók. – Ha felnövök és nagy leszek, a fiamat fogom vinni a hátamon...

Hm... Ez is logikus, nem mondhatod, hogy nem: ha a sas az apját fogja cipelni a hátán, ki viszi akkor a gyerekét?

– És tovább? – kérdezem tőle. – Megharagudott erre a sas? Ledobta a fiát a szakadékba?

– Isten ments – ijed meg Misa bácsi –, ki dobna le a szakadékba a saját gyerekét?...

– De mi történt azután?

– Hát semmi – sóhajt fel Misa bácsi. – Mondtam neked, hogy ez csak egy példázat. Nincsen vége. Csak komoly értelme van, érted? Semmi baj, majd egyszer eszedbe jut, megérted, és akkor értékelni is fogod...

Misa bácsi váratlanul, egy hideg kora tavasszal halt meg. Este lefeküdt alud-

ni, és reggel nem ébredt fel. Adjon az Isten ilyen halált, mondogatták a rokon-ságban. Irigykedtek rá...

Másodikba jártam ekkor, és nem emlékszem, hogy nagyon keseregtem volna. Nem, nem voltam érzéketlen idióta, csupán az élet áradata olyan pusztító erővel sodort át rajtam egy egész világot, hogy megfordulni sem volt időm.

Misa bácsit csak nemrégiben kezdtem elsíratni, most, hogy már teljesen vilá-gossá vált, hogy valóban sose fogom őt már látni. Sose. Ezt a szót teljes mezíte-lenségében pontosan abban a pillanatban látjuk meg, amikor a példázat a végé-hez közeledik, mi pedig annyira szeretnénk még a folytatást. Habár pontosan tudjuk, milyen kegyetlenül félbeszakad minden igazi példázat.

A temetésre nem vittek el, és amint a még fel nem száradt, tavaszi aszfalton, amelyet klasszikus szövegekkel firkáltak tele egy tégladarabbal, egy kavicsot kergettem, megláttam, amint az udvarunkra behajt egy mikrobusz, amelyből ki-szállt anyám, a nagyanyám, nagybátyám és nagynéném, meg a megöregedett, hajlott hátú Berta, kendőben. Hallgatag, hosszú sorban haladtak el mellettem a lépcsőházunk felé, csak a kisírt szemű anyám szólt oda: „Játsszál csak még, játsszál...” – nyilván nem akarta, hogy ott lábatlankodjak kicsinyke lakásunk-ban, ahová felhívta a rokonságot, hogy egy kis teával felmelegítsék magukat, és harapjanak valamit a temetés után.

Ott maradtam állva, és elképedtem attól, ahogy Berta nőből beletörődően vén-asszonnyá változott. Mi tette ezt? A kendő? A bánat okozta görbedtség? Mitől függ ennek az indítókarnak elmozdulása minden egyes ember világegyetemében?

Egyszóval Berta egyedül maradt, és hosszú éveken át élt még így, továbbra is megvette lekvárnak a zöld, kemény birsalmát, zavarta konyharuhával a dara-zsakat, és időről időre pénzügyi tanácsokat osztogatott az illegális üzletelőknek.

– Eszes asszony! – sóhajtoztak az ismerősök meg a rokonok.

A tanácsaiért senkitől sem kért pénzt, a kályhát csak kemény hidegekben fű-tette, őrizte a kopejkát, és aktívan látogatta a „pártgyülléseket”.

Mindeközben a taskenti föld mélye gyűjtötte magába a gyűlékony dühöt, amely a 66-os év egyik áprilisi éjjelén néhány hatalmas lökésben mutatta meg magát, nem túlságosan törődve a vályogházak tulajdonosaival, az affélékével, amilyenben Berta is lakott. Nem is az, hogy a ház valakinek a fejére omlott vol-na, nem. Igaz, az egyik fala megrepedt, és oldalra billent, amit a szomszédok két vastag gerendával aládúcoltak. Ez a kataklizma azonban olyan szerencsé-sen elsöpörte a népek barátságának pártos témáját, hogy minden eshetőségre a város egész központjára buldózereket küldtek. Gigantikus építkezés kezdődött a porban, dübörgő exkavátorok között, és a hatalmas platánfák, melyeknek ko-ronája alatt évszázadokon át lila árnyék derengett, recsegve-ropogva dőltek ki a feldúlt telkeken, ahol tegnap még az utcák mentén a csatornák csöndes locso-gása hallatszott.

Berta házát ok nélkül rombolták le, mindenesetre adtak neki egy egyszobás lakást az egyik gyorsan felhúzott kerületben. Rettentően elégedett volt: a szenes-vödör, a lapát, a kerti kapa és egyéb földművelő eszközök időszaka örökre kivo-nult az életéből. A nagybátyám személyesen vitte át az új lakásba, és Berta álló órán át járkált a lakótérben, megsimogatta a gőzfűtés bordás radiátorait, ámulat-ba esett a kamrától, és élvezettel szívta be az olajfesték illatát.

– Mint a királynőd! – mondogatta elbűvölten. – Úgy fogok itt élni, mint a ki-rálynőd!

Mint egy süket királynő, teszem hozzá már én. Igen, ez nálunk családi vonás: öregségünkre megsüketülünk.

Berta, ez a gömbölyded, pirosposzsgás öregasszony sehogy sem akart hallókészüléket használni. Vagy spórolni akart, vagy szégyellte a füléből kiálló dugót. De most, ha anyámmal eljöttünk hozzá vendégségbe, rugdosni kellett az ajtaját, és egyidejűleg eszeveszetten nyomni a csengőgombot is, hogy végre-valahára meghallja. A hangja minden évben feljebb csúszott egy félhanggal.

– Mire hazajövök Berta nénitől – mondogatta anyám –, suttogva sem tudok beszélni. Egyetlen problémás osztály, még a hetedik „B” sem terheli meg ennyire a hangszálaimat.

Évente kétszer szakrális rituáléra hívta anyámat: Berta néni perzsaprém bundája (amelyet valaha egy özvegy ügyvédől szerzett, aki kiárusította elhunyt felesége ruhatárát) tavasszal naftalinba került, ősszel pedig kikerült a naftalinból – szürkén, olajos csillogással a hajlatokban –, megszületett, mint Vénusz a habokból.

– Tegnap voltam a lakóközösségi pártgyűlésen – jelentette Berta. – Ellopták a tollamat.

– Aha-a! – kiabálta anyám. – Hát ilyenek a te pártembereid!

– A gyűlés nyitott volt – vetette ellene Berta.

Berta törődött az egészségével. Ha elment a kenyérboltba, kérte, hogy vágják neki szigorúan félbe a kenyeret, és hazafelé menet egy-egy fél darabot fogott a kezében, az egyensúly végett. Így magyarázta ezt nekünk: „Magányos vagyok, nem lesz, aki gondozzon...”

Igaz, amikor Berta néni már nagyon öreg volt, mégiscsak odakerült az unokaöccse, az én Jasa nagybácsim, anyám fivére családjához. Berta éles esze, mint mindig, most is mindennel előre számolt.

Egy gyönyörű napon villamossal elment Jasához, elhelyezkedett a konyhában egy széken, és remegő hangon, mindkét kezével az aszalterítőt igazgatva rokon csereajánlatot tett: ráíratja a lakását Szemjonra, Jasa idősebbik mamlasz fiára, ő pedig átköltözik ide, a fiú szobájába. És így mindenkinek nyugta lesz.

Erre az időre Szemjon, aki kicsi korától kezdve nehéz esetnek számított, felnőtt, és meglehetősen profi módon terrorizálta a családot. Úgyhogy egy efféle ajánlat Jasa bácsi számára tényleg úgy hangozhatott, mint Gábriel arkangyal alászállása az égből. Azonnal pontosították a háztartási feltételeket is, ehhez Berta ragaszkodott. Minden hónapban odaadja a családnak a tisztességes nyugdíját, mind a harmincöt rubelt, ami nem kevés pénz, a kisebb élvezetekre pedig kiegészíti ezt a Misenykával megtakarított *anyagi eszközökből*, és nyugalomban, melegségben fog élni a logikusan bekövetkező végig egy kétablakos, nagy szobában.

Úgy tetszett, a kétoldali – mit kétoldali, háromoldali – boldogság határtalan volt: Jasa bácsi szert tett egy csöndes, tiszta és még friss nagynénire a már nagykorú, botrányhős fia helyett, akinek volt egy büzlő motorja meg egy fülsiketítően bömbölő tranzistoros rádiója; Szemjon elhúzhatott egy szabad kéglibe – azt viszel oda, akit akarsz! Berta pedig...

Berta, amikor átcipelte a cuccait az unokaöccse lakásának nagy és világos szobájába, el sem bírta képzelni, mibe csöppent bele öregségére. Mert e lakás szomszédos szobájában az édestestvére, Ráhel lakott. Az én nagyanyám.

Hát aztán? – mondhatják önök, és mondhatja bárki. Bezárult egy hosszú élet

köre, két szál összefutott: két nővér, két özvegyasszony, két öreg galamb egy és ugyanazon fedél alá került, mint sok-sok évvel korábban, Zolotonosában, az apjuk, Pinkusz Eljevics házában...

Mondjuk, egyikük sem volt soha életében galambtermészetű. Ráhel, aki fiatalabb volt Bertánál három évvel, a harmadik volt a sorban – az, aki a *csomagolóban* ült, és elképzeltetlen rekordokat állított fel – másodpercenként, na jó, kettőnként egy szem cukorkát! –, kegyetlen természetű volt, és az első naptól ellenségesen fogadta a nővérét. Szűk volt neki a hely Bertával. Kifogásolt mindent: hogy mennyi cukrot tesz a teájába, hogy hová rakja a hótaposóját az előszobában, hogyan és mikor teregeti ki a fehérneműjét az erkélyen. Nagyanyám nem tudta megbocsátani a fiának, hogy ellenség tette be a lábát a házba. Úgy féltékenykedett, hogy csak úgy repkedtek a szikrák. Főlemlegetett Bertának mindent.

– Misát, Misát is sírba tetted! – kiabálta ki nagyanyám a folyosóra. – Fagyoskodott szerencsétlen egész életében, ez meg még a szemet is sajnálta tőle!

Különösen súlyos esetekhez döntőbírának elhívták anyámat, aki teljesen kétségbeesve tért haza. Arról győzködött, hogy a vitákban nagyanyám a kezdeményező – ő már csak ismerte az anyja természetét.

Vagy három alkalommal engem is magával vitt, hogy eloszlassuk a feszültséget. Ekkor már a tehetséges gyerekek számára fenntartott zeneiskola tizedik osztályába jártam, elbeszéléseket publikáltam egy népszerű moszkvai folyóiratban, és ami még ennél is komolyabb volt: az *Esti Taskent* című újságban megjelent velem egy interjú, ahol az utolsó kérdés így hangzott: „Alkotói terveid?”; úgy gondoltuk, hogy a két öregasszony zavarba jön majd előttem. De egy cseppet sem! Az egyik ilyen látogatás alkalmával hallottam meg, amint a nagyanyám odaveti Bertának: „Gyilkos!”. És még pusztá szóvirágnak is vettem volna, ha nincs anyám pillanat alatt elváltozó arca és elfojtott kiáltása: „Hallgass!!!”. Hát ekkor, hazafelé menet, a villamoson mesélte el nagy vonalakban – másként úgysem hagytam volna békén – ennek a szerelemnek és bűnténynek a történetét.

Leírhatatlan lelkesedés tört ki rajtam! Magam elé képzeltem a szépséges, zírlált Bertát a rendőrőrsön, unokatestvére-szerelme elcsúfított holttestét az utcakövön...

– E-e-ez igen! – nyújtottam el kéjjel. – Szé-é-ép kis család! Fej nélküli lovas! És azonnal el is felejtettem mindent féktelen ifjúságom okán.

Emlékszem egy jelenetre, az utolsók egyikére. Vendégségbe mentünk a „mamákhoz” (két, feltétlenül egyforma doboz, vagy két zacskó bonbon, vagy két egyforma cicanadrág, de más-más színű, nehogy összevevessenek rajta)...

Berta ajtaja zárva volt, és hangos férfihang szűrődött ki rajta:

– Szóval, azt javasolja, Berta Pavlovna, hogy mindent fektessenek anyagba...

Amire Berta halkán válaszolt valamit.

– De csak három százalékot akar adni, maximum négyet! Az összes forgalom pedig...

És újra az öregasszony csendes hangja.

Aztán kinyílt az ajtó, Berta vendége kijött, ő maga becsukta mögötte az előszobaaajtót, és elindult a konyhába.

– Egyiket is sírba tette, másikat is sírba tette... Most pedig répát fog magának reszelni! – kommentálta rosszindulatúan a nagyanyám.

Én, aki mindig ki voltam éhezve a részletekre, azonnal a konyhába futottam, mintha csak inni akarnék. Berta ott állt, és répát reszelt. Köszöntem neki, megcsókoltam pergamenszerű, pirosposzsgás arcát. Odabiccantett a cserpákban lévő, nedves, narancsszínű kis halomra, és tagoltan azt mondta:

– Ügyelnem kell magamra! Egy pillanat alatt kell meghalnom. Nincs, aki ápoljon...

És mit gondolkod? Ahogy mondta, úgy is tette!

Betöltötte a kilencvenedik életévét, és ugyanúgy halt meg, mint reszkető férje: lefeküdt pihenni, és már feleslegesnek tartotta felkelni. Előző este Berta kérésére anyám ismét naftalinos álomba ringatta a perzsaprém bundát. És felfigyelt rá, hogy Berta most nem mondta, mint máskor: „Hadd heverjen ott a télig”. Csak néma tekintettel követte anyám kezét, a ponyvazsák fémcipzárjának útját.

Berta takarékkönyvében a Misenykával megtakarított *anyag* eszközökből harminckét rubel negyven kopejka maradt. Úgy látszik, éles eszével pontosan kiszámolta, hogy a további élete már nem lenne rentábilis.

– Figyelj csak – mondtam, pontosabban ordítottam anyámnak a napokban: anyám rohamosan süketül, de hallókészüléket nem akar használni. Megvannak erre a maga indokai, ugyanakkor néhány órai társalgást követően a hangszálaim olyan rettenetes állapotba kerülnek, hogy a szavamat adom, hogy öregkoromban, amikor már süket leszek, mindkét fülembé bedugom a fülhallgatót. Megkönyörülök a gyerekeimen.

Nem, én cipelni fogom a hátamon a fiamat...

– Figyelj csak, papírra vetettem egy kis elbeszélést Bertáról. Miért veszne el egy ilyen történet...

– Kiról?

– Ber-tá-ról!!!

– Még mit nem – mondja anyám, miközben zöldséget pucol a levesbe. – Nekem is megvan a magam története...

– No, akkor emlékezz csak vissza: honnan szerezte Berta a kénsavat?

– Ki kereste?

– Sze-rez-te! Azt a mérget! A savat! Honnan vette?!

– Fradkin adta neki, a gazember.

– Kicsoda-a-a?!

– Hát Kátya férje, Jasa Fradkin. – És nyugodtan néz sürgetést kifejező arcomba. – Jekatyerina Afanaszjevna, a legidősebb nővér férje. Meséltem neked. De te csak arra emlékszel, amin éppen dolgozol.

– Egy frászt! Te! Nekem! Nem mesélted!!! Na, gyerünk, add elő a történetet!

– Ez a bandita Jaska előbb a nagyapámnál, szóval a dédapádnál, Pinkusz Eljevicsnél dolgozott mint cukrásztanuló. Aztán amikor Kátyát megszédítette – egyszerűen nem engedett a közelébe senkit, minden udvarlójának bevverte a po-fáját, Kátya félelemből ment hozzá –, szóval akkor gyorsan ellopta a nagypapa minden receptjét, és három utcával odébb megcsinálta a saját cukorkagyárát... Hát ő okosította ki Bertát is. Csak egy kicsit fröccsents rá, azt mondja, hogy ráijessz, hogy elvegyen... És ő szerezte a savat is valahonnan. Berta pedig, látod, elszámította magát...

– Basszus! Már majdnem befejeztem az elbeszélést, te meg még most dugsz ide az orrom alá valami Jágót?! Vagyis Berta nem is bűnöző, hanem áldozat?!

– Áldozat is – mondja anyám, miközben belerakja a krumplit a fazékba –, meg bűnöző is... Tudod, Bertának, lehet, hogy te nem emlékszel rá, éles...

– Éles esze volt – szakítom félbe türelmetlenül anyámat. – Na és aztán?

– Jaska át akarta csábítani magához, a cégébe. Hiszen a nagypapánál az ő vál-lán volt az összes pénzügy... És akkor... Kátyával egy pillanat alatt összeszedel-őzködtek, és meg se álltak Taskentig. Meséltem neked, hogy a háború első hó-napjaiban szinte még gyereklányként érkeztem meg hozzájuk egyedül, hogy beiratkozzak a Közép-Ázsiai Egyetemre, és szó szerint egy hét múlva bemene-kültem tőlük a kollégiumba, mert elnézni, hogy hogyan gúnyolódik ez a féreg Kátya nénin...

– Állj! – mondom neki. – Ez már egy másik elbeszélés. Ne keverd itt össze ne-kem a dolgokat...

– Így van ez mindig – sóhajt fel anyám. – Téged semmi sem érdekel mindab-ból, ami nem fér bele az adott elbeszélésbe...

– Vagyis hogy a bíróság a szülés után azért engedte szabadon Bertát, mert az esküdtek úgy látták, a valódi bűnös...

– Nem – mondja határozottan anyám. – Berta nem adta fel ezt a gazembert. Egy szóval sem említette – pedig kislány volt még, tizennyolc éves! Acélos elvei voltak... A bíróságon a megölt fiú testvérei mentették meg. Egyhangúlag azt vallották: ez a gyermek már megszületése előtt elveszítette az apját. Ne vegyék el tőle az anyját is!

Anyám elhallgat, és egy kanállal megkóstolja a levest: természetesen ez nem szirup, a cukorkaaromáink a múlt század elején végérvényesen elillantak, de családom nőtagjai a mai napig finom zöldséglevest tudnak főzni.

– És tudod, mi az érdekes – szólal meg hirtelen anyám –, Berta volt az egyetlen az öt lány közül, aki minden hónap elsején, egészen a háborúig, pénzt küldött a szüleinek. Méghozzá meglehetősen tisztességes *anyagi eszközöket*, ahogy ő szokta mondani. Ez nagy segítség volt nekik.

Mellesleg arra a következtetésre jutottam, hogy bármely mesterségbeli tudás, amelyre az ember ilyen vagy olyan családi környezetben szert tesz, áthagyomá-nyozódik a gyerekekre, de még az unokákra is. Itt van például az anyám, aki komoly történész, messze áll a csomagolópapíroktól, de puffadt ujjai nem minden-napi ügyességével – miközben azt mondogatja: „Kézügyesség, és semmi csalás!” – képes kibogozni a legkisebb csomót is egy cernán, egy láncon. De hát én is, nem beszélve a zongorista ujjak elmúlt fürgeségéről, akár mindjárt is úgy becsomagolok önöknek bármilyen csomagocskát, hogy öröm lesz nézni.

Csak lenne mit csomagolni.

Csak lenne kinek elküldeni...

És csak az isten tudja, hová repülnek el ezek a napok, évek, sőt évszázadok! Miféle fáradhatatlan csomagoló lány tekergeti, egyre csak tekergeti sorsunk édes pillanatait...

Kilátástalan cukorka-másodperceink átfoghatatlan hegyeit...

GORETITY JÓZSEF fordítása

García Lorca-átiratok

Bégetne csak...

Bégetne csak, gyapját nem adja:
sötét szerelem fojtott hangja –
víz-híja ár, fal nélkül város!
Epébe mártott tűhegy varrja

nyelvemre rózsáid szirmonként,
ezt kértem torkomból hadarva, –

gyűrött selymekben jössz hozzám,
kezedben egy szál szőrös barka,
meg is intesz vele gyengéden!
Langyos gyomok közt hagysz magamra.

Vagyok szerelem; természet vagyok!
Sötét szerelem fojtott hangja: –
állkapcsa s felső fogsora között
roszog az elvirágzott hanga.

Gázel a kétségbeejtett szerelemről

Nem akar az éj eljönni,
ne tudj hozzám, se én hozzád,
a határban a nap épp csak búzaszemnyi.

Elindulok,
és skorpió kalász-farka görbed égő tarkóm fölé.

A part felől
szél jön, ahogy útnak indulsz sótól felmart égő nyelvvél.

Nem akar a nap feljönni,
ne tudj hozzám, se hozzád én,
az orsó-hold messzi égen árpaszemnyi.
Elindultam,
széjjelszórvá a békák közt törökszegfűm leveleit.

*Elindultál,
a csatorna mocsársötét vizét derékig gázolva.*

*Se a nap, se a hold nem akar feljönni,
hogy szerelmünk üres helyén
véggépp ne lehessen semmi.*

Levelére vár

*A levegő se halandó. Kilégzek.
Élő halálként bár veszíthetnélek
el s újra el ekként, amíg írott szavad
várom. Be. Ki. Mit tud egy ágnyi túlevélnek*

*a kő, amit árnyékával sötétre fest,
semmit; halott. Fölszáll – a megdagadt méz-kéreg
csorogni kezd, a belsőbb szívre és le róla –
mely mint a telihold. Kapartam érted*

*belülről vénáimnak feszülő falát.
Csípőd fölött belekap és egymásba tépnek:
galambok, majd két tigris – nem: galamb és tigris,
hogy hadd tölthetné éjjelét a lélek*

*szavaiddal, melyek mint nappalok tagolta
éjjel: az egyetlen helyett sötétek.*

Kora reggel. Énekeljen neki

*Hozd már! A fél füzért! Siess! Fuss! Énekelj!
Fonjad tovább! És énekeljél valamit nekem!
A fogaim, nyelvem árnyékával teli sötét
eltömi torkomat, megfulladok, ha nem nyekegsz*

*fülembé valamit el- és elfúló hangodon;
fond a füzért. A torkom árnyait el én nyelem,
és nem a fény, amikor száad elé tátom a szám.
A szél átfúj köztünk, ahogyan a növényeken –*

*és vaksötét nyüszítésükkel a kökörcsinek,
ahol zöld sejtjeik ezer finom edénye kel
a napra, ott merednek föl kettőnk közé:
szeretsz; szeretlek. Énekelj, kis finnyás-kényesem.*

*Kettőnk nyakában fél füzér. Növénynedv
friss, vad szaga. Keménylombé; frissen nyesett.*

Átkelés

*Mikor a sereg a folyó partjára ért,
a király táborát ültetett. „Várjunk még”,
mondta másnap is. És a harmadik napon
szintúgy: „Várjunk még az átkeléssel.”
A türelmetlenek, a zúgolódók, a bambák
látták a hidat, és látták a túlsó parton
a dús gyümölcsfákat s ékszeres házak
sorát. Zavartan, de engedelmeskedtek.
Napok teltek el, és a napokból
évek lettek. A táborból város nőtt,
a legifjabb nemzedékek már nem
emlékeztek sem a királyra, sem az
átkelés elodázására. A hidat mindenki
látta. A túlsó part kincsei után mindenki
csodálattal ácsingózott. Vigyáztak, nehogy
átkelés törje meg a varázst.*

A bukás ígérete

*Bő köpenyét a lovag hátracsapja,
de útnak fordítván a boldog párát
visszanéz még a vágta és
a diadalmas pusztulás előtt,
vissza a maradókra, a megmaradtakra,
s jaj nekünk, ha szemükből
az igazat olvassa ki,
kicsinyes aggodalmaink és
kevésre iparkodó igyekezetünk
mélyén a rejtőzködő Istent.*

Dal már reggel

*Felkel a nap, már lent szívemben
fogóznak az egerek és a macskák,
készül a napi kis kegyetlen
szellőztető szabad mulatság.*

*Orromban képzelt illatokkal
vonulnak gömbölyű egyének,
nők, naná! Egy comb, köldök, egy far, –
mit ér, már szaga van a vénnek.*

*Rajzik az ágyék újabb lőparancssal,
ereimben olvad a hólé –
mélyebbet buktam, mint egy angyal,
többet sírtam, mint Antigoné.*

*Minden szökésem reggel folytatódik,
elalszom este vadvizekben,
nappal menekülök az itatókig,
száraz sötétség meg ne lepjen.*

*Vágyam, visszahanyatló semmiségem
egymást szürkére s színre váltja,
kincsem nem viszem szóval semmiképpen
a sérülékeny túlvilágra.*

*Ebben lakunk, ebben a tűzben itt fenn,
túlélve egyedül vagy táborokban,
szárnyon fulladozunk a fellegekben,
és azzal fogyunk el, amink van.*

Több a semminél

*Ahol születtem, nem vagyok.
Ez itt a dombhát, hova értem.
Itt nem fogadtak angyalok,
vagy akik jöttek volna értem.*

*Ahol vagyok, oda nem értem.
Itt felejtett az év, ez év.
Pár miértből lesz száz miért nem,
lágy kisgyerekből kék Vezúv.*

*Magamtól lassan minden eltér,
és ott élek, hol nem vagyok.
Bolygó vagyok és elterelt tér,
nehéz, mint a hasonlatok.*

*Amint kezdem, be kell fejeznem,
hiszen a jelem alig ér
el mást, nem kellett volna tennem,
csak ami több a semminél.*

Költő nyelvétől válna

Vége. Többé nincs közünk egymáshoz.
Tudhattad volna te is, kezdettől fogva.
Én próbáltam, láthattad, mindent megpróbáltam,
de be kell látnod, ahogy én beláttam,
nem működik, még ha nincs is más megoldás.
Késő újba fogni, remélni változást:
szabadságot, könnyedséget, nagyobb harmóniát.
Nem hallgathatok tovább, még ha fáj és kínos is
neked, a két családnak, s ha megbotránkozik rajta
a szomszédság, a barátok vagy a kollégák, akkor sem.
Nem tudtam átélni veled, mit más a hozzá illővel,
Nem mondhattam el neked érzéseimet,
eszembe se jutottak melletted, mi több:
érezni is elfelejtettem, nehogy szólnom kelljen,
gondolni se gondolhattam rájuk,
nehogy megzavarják a látszatharmóniát.
Mióta csak együtt vagyunk, fojtogatsz.
Valljuk be, idegenek voltunk. Idegen voltál,
s általad én is idegen maradtam magamnak.
Ne mentegetőzz, tudom. Nem a te hibád, s nem is az enyém.
Hozzám adtak, s hozzád adtak. Mit tudták ők,
összeillünk-e, hisz magukról se tudták, összeillenek-e,
igaz, nekik se volt választásuk már jó ideje.
Akit saját fajtájához adnak, az se mindig garancia,
de nekem szüntelenül rád kellett figyelnem,
s tekintettel lennem másokra, családjainkra,
megfontolt óvatosság közepette, bénán,
akár a konyhai légyfogószalagra ráragadt rovarnak.
Tapintatosnak és udvariasnak kellett lennem,
elvégre mégiscsak én volnék a vendég,
aki hiába tesz úgy, miként a házigazda...
s akit családod az illem meg az unokák miatt befogad,
de háta mögött azért össze-összesűg.
Vegyesházasság. Kapcsolatunk kudarcra megvilágosító.
Mit mondasz? Mindez nem a te hibád, nem tőled ered,
s nem is a kettőnk közti diszharmóniából?
Én magam miatt érzem idegennek magam?
Nem közted s köztem tárul a rettentve vonzó, mély hasadék,
hanem bennem, s nem is hozzád képest vagyok más,
viszonyom veled, csupán tünete annak,

mi bennem von Haus aus hozott anyag?
Ám ha megtaláltam volna a hozzám valót,
mellette én is inkább az lehettem volna, aki vagyok.
Így nem lehettem én, s te sem lehattél mellettem az,
aki más mellett bizonyosan lehattél volna.
Szüntelen tapintattal kellett viseltessem családod iránt,
akik – valld be – lelkük mélyén nem fogadták szívesen
a magamfajta szabad szájú jövevényt,
ki félszeg bár, de be nem olvad, s kin szüntelen érezni,
hogy másként látja őket, s a dolgokat általában,
és nem vigasz nekik, hogy önmagát is másként látja.
(Igaz, az enyéme se viselik egykönnyen
az ilyesfajta vegyesházasságot,
mert előre látják és félik kellemetlen következményeit,
hisz tudják jól, a nászi ágyban könnyen
fecseg ki családi titkokat az ember.)
Nem tehetek róla, nem láthattam előre,
s most, hogy látom, késő. Nem lehet változtatni rajta.
Ne haragudj, vagy haragudj, mit bánom én. Ez volnék,
s hogy én legyek, ezt el kell mondanom.
Nem érdekel, mit gondolsz, s gondolnak felőlem mások.
Mondhattam volna szebben is, tudom,
de hogy is lehetne kedvem cirkalmazni,
ha épp veled van bajom.
Felfogod végre, kettőnk jövője mily reménytelen?
Igen, tudom, persze, a gyerekek... Hát épp ez az!
Nézd például e kócost, ujjaim kinek hajába túrnak,
hordoz téged, engem, és sorsa oly szomorú. Ki érti meg
majd félszepségét, zavarát, s a benne lappangó dühöt,
melyet ő maga sem ért, és elfojt megalázó öniróniába...
Hisz miattuk és értük, s legfőként általuk
tartottam ki eddig egyáltalán.
De kapaszkodj meg, rájöttem, ők is csak azért
születhettek meg, mert nélkülük nem lett volna jövőnk.
Erre kellett, szegények, mint a gyerekek általában,
hogy szüleik, általuk, saját életüknek értelmet tulajdoníthassanak,
vagy ideig-óráig elgyönyörködhessenek,
míg idő múltán, ők maguk is idegenné nem válnak.
Vége hát. Kérdés: hogyan tovább, ha tudjuk,
kettőnknek vajmi kevés közünk van egymáshoz,
legfeljebb mint tünetnek a betegséghez,
s ha tudjuk immár, játék és könnyedség miatt hiányzott
viszonyunkból, mely, mint kövön a fém,
hangja borzongat, szikrája elvakít, éget, és furcsa szagot áraszt.
Ám tudjuk, egymás nélkül nem létezhetünk:
össze nem illő páros – holtig keresve önigazolást.

Isten vele

(Az olajozók, 4. rész)*

Mindig imádtam az olyan házakat, amelyek nem egyetlen lendülettel készültek el. Ez is ilyen, az *enyém*, és hosszú-hosszú percekig sorolhatnám, mi különbözteti meg a tákolmánytól, mennyi jóra való szándék mentesíti a toldozottság vádjától. Elsősorban az, hogy apám toldozta.

Csak a mi családjunk tudhatja, hogy a feszességnek milyen fokáról beszélek, ha ezeket az izgalmas esésű tetőket nézem. Helyesebb lenne persze azt mondani, hogy már csak én tudhatom, már csak én tudom, hiszen ki a fene kíváncsi rajtam kívül erre, meghaltunk, kedves beteg, elmentünk, kedves vendég. Azt gondolom, hogy nincs mentség, valóban én nézem már csak a tetőket, de ettől még igaz marad, hogy a bányavidék nyaralótelepének legszebb tetőhálózatát kreálta apám.

Mint egy tolófájás, ez volt a fejében, biztosan, ki tudja már, nem volt módja ellenállni. Ha jön, hát jön. A falak emelkedtek, ő emelte őket, s följük tető kellett. Annyit dolgozott a föld alatt, hogy ezt igazán elnézhetem neki. A szabadnapokon könnyen megszédül az ember, s aztán elindul fölfelé. Te-tő. Ugye? Altat, mintha egy euforikus magaslati lét személyes névmásai lennének; hát én is ezen éltem éveikig.

A szegény akarja a nagyot, hallottam sokszor, és mennyire idegesített kamaszként, hogy miért örül akkor a kicsinek. Apám ebben is talált lehetőséget a különködésre. Az egyik évben nem ment sehogy sem, emlékszem, ugyanúgy ettünk, körülbelül annyit utaztunk, nem szenvedtünk hiányt semmiben, de csendesebben viselkedtek a szüleim. A családi összejöveteleken néha megállt a beszélgetés, ha csak egyetlen pillanatra is, s ilyenkor ellazították a végtagjaikat, mintha ki tudja, milyen erőfeszítésen lennének túl, s össze kéne kapni magukat a folytatáshoz. Abban az évben emelte apám a legmagasabb tetőt, ha már úgyis oda van a biztonságérzet, gondolhatta, fölmászik a fenébe, a nyaktörő magasságba, s ettől tán elmegy a kedve a magyarázkodástól. Szar anyagból, de pazar kinézetű építmény született.

Ez volt a prolitető, ahogy később, dagadó kebellem és csupán megszokásból csúfoltuk, de a rákövetkező évben lett mellette egy kisebb, a terasz egy részét lefedő, igazán úriás. Az akkori legjobb anyagok, csak nézett a telekszomszéd, meg a rokonság. Egyik első videokamerás felvételünk a mestergerendán örökít meg, egyensúlyozom kihívó boldogsággal, a lábamnál feltűnik anyám feje, ő is mindig hajtotta magát, mint a legendás női élmunkások, emelt és húzott, még ha elzavarták is visszajött. Én pedig kiabálok, mintha mindent megfejtettem volna

* Részlet egy készülő regényből.

odafent, hogy már nem kell félni, de még azt is, hogy miért nem kell. Nálunk a szegénységet nem a teljes megrekedés követte, hanem a kilábalás.

A tetők közül némelyik, mint a szivacs, szívta magába az elmúlt öt-tíz év felgyült elképzeléseit, energiáit. Ezeknek más színük van, látom most is, fáradtak, de erősek, a felületükön még tüntet egy kevéske gyomorhajos dac, ám onnan nézve az alájuk hajló modernebb tető vízlepergető védőfestéke még ma is túlságosan diadalmas fényű.

Kis túlzással azt is mondhatnám, hogy minden helyiség külön épült az előzőkhöz, márpedig helyiségből sok van, a helyiségeket pedig fedni kellett, és ezzel megnyílt a tér a szintező szemmértéknek, az építés alig latoló átszellemültségének. Apám tetői néhol olyanok, mint a vad tanulmányautók túlzásai, melyeket csak hellyel-közzel tudott lefedni a józan belátás. Egészen elbátortalanítják az embert.

Nem izzadok le, de azért fújok egyet, rántok az államon, és legszívesebben hagynám most, de hát nem tehetem, apám halálát segítette elő az egyik gerenda, én voltam, aki levágta, pedig még jó ideig nézni tudtam volna, annyira beállt ott. Persze hogy nem báméskodtam, szinte azonnal cselekedtem, de ha vallatnának, lenne eszköz, amivel kiszedhetnék belőlem annak a húsz-harminc tétlen másodpercnek a titkát... Sosem láttam tisztábban, hogy hiányzik belőlem az erő a felelősségvállaláshoz; ráadásul szégyenérzetről mintha nem is hallottam volna addig, lelkiismeretről, kontrollról és megerősítésről. Miért akkor szerettem a legjobban, amikor a nyakán feszülő kötélén lógott? Nem a halálát szerettem, nem azt, hogy meghalt, dehogy, inkább arra gondoltam, hogy mostantól semmilyen körülmény nem merülhet fel, ami után ő azt mondja: nem vagyok jó fia. Valódi feloldozást hozott az a pár másodperc, nem féltem sem az elmúlástól, sem a véglegességtől, az önállóságnak ezen az új szintjén túlságosan is könnyűnek tűnt minden. Nem a halottat láttam, pláne nem a halott apámat; élettelen teste végre az igazán fölbujtó nevelés mutatóványa lett, demonstrációs eszköznek tűnt, s mint ilyen, bizonyos értelemben – még ha ócska blaszfémia is kötélén lógó emberről szólva – az ingadozásmentes működés, egyféle harmónia rejlett a sajátos jelenléte mögött. Nem féltem, nem sírtam, nem dermedtem meg – ez csak pár másodperc múlva kezdődött, miután az agyam beazonosított még néhány részletet.

Most, hogy anyám megfutamodott, hátrahagyta a rossz emléküvé lett házat, s belerángatott ebbe az olyannyira utált társadalmi játékba, ami a birtoklásról és a férfiaságról szól, mintha kiülte volna belőlem a várakozásban rejlő örömet. Ő elköltözött, én pedig idejöttem. Azelőtt egy kis finom, céltalan nézelődés hihetetlenül megnyugtató, erősebb hatása volt, mint a legjobb izomlazítóknak. Most meg úgy állok itt, mint a kanos férfi a meztelen nő előtt, aki lángolásában a nem látható ruhadarabokat is látja.

Most például Juditot várom, és igazán örömtelen feszültségben telnek a percek. Judit, akivel tüntető természetességgel hozott össze a sors, s akinek egyetlen közösen töltött napunk után is hajlandó lennék egyezséget ajánlani, csak hogy életben maradjanak a lehetőségeink, életben maradjon a vágyam – Judit baszik jönni.

*

Kérdés persze, hogy valóban vágyom-e Juditra? Hát hogyne! Ezt még a jelenlegi állapotomban is fel tudom mérni, pedig azért téptem fel az ajtót, és szaladtam ki az udvarra, szembefordulva ezzel a leleményes érzékiséggel toldozott házzal, hogy a következő pillanatban eltüntessem a föld színéről – a házat, Juditot, s mindezt huszáros egyszerűséggel tegyem, úgy, hogy magamat kapcsolom ki. Éreztem, hogy él bennem a vágy, Judit testének emléke eleven, de hirtelen úgy látszott, csak mert kezembe került az a papír, hogy semmi sem fog fennmaradni a sár, a mocsok miatt.

Néztem a tetőszerkezet legfelső pontját, ezt a szél játékának leginkább kitett helyet, ahol az első üres, csak később belakott fedélszék csúcsosodik, és azt láttam, mintha csak be lenne vésve a gerendába, hogy az ember mindig nyomorult, és az akarat nem diadalmaskodik. Pedig mennyire szerettem volna hinni, hogy amennyi erővel megcsinál egy ember egy házat, az a teherbírás, az élet intenzitása nem tűnhet el belőle a hétköznapiakon, amikor már lakja.

Sűrűn és nagyokat nyeltem, de nem gondolom, hogy sírni akartam volna, inkább ordítani, azt meg minek, amikor nem akarnám, hogy meghallják. Nagyon sokáig teljes szívvel vágytam arra, amiről kiderült, hogy teljes szívvel csak nagyon rövid ideig tudom elviselni, s ez az emberek társasága. És most, amikor ismét vágnék egy ember közelségére, valami buta ok távol tartja tőlem. Bennem van a hiba, hiszen valószínűleg mindegyikünk belemászik ebbe a játékba, ebbe a fájdalmas kiszorítósdba, és ha már benne van, érik egyre-másra a meglepetések; de majdnem biztos vagyok abban, hogy minden eseménynek van könnyített olvasata is, csak hát... Csak hát.

Néhány éve a nagyanyám temetésén a rosszullétig zokogtam, s mit mondott az egyik rokonom: *mindent túlságosan komolyan veszek*. Tudja egyáltalán valaki, hogyan lehet helyén kezelni a halált? De mondok mást – honnan tudta ez a rokonom, mi mindent siratok a sáros földhányásba süllyedő cipőm orrát bámulva, s a többi beteg, akik ott álltak, mi mindent sirathatott volna? Nagyon arisztokratikus ez a játék a szavakkal, de tudomásul veszem, hogy most ez van: szóval hogy a nagyanyámra várakozó gödör mellett honnan vette ez a rokonom már csak az ötletet is, hogy számomra az éppen futó jelenet valóban *mindenről* szól, *túlságosan* pontosan, és *komolyan vehetően*? Miből gondolhatta, hogy rég máshol jár az eszem, persze a fájdalom cikázó útját követve, de mégiscsak árkon-bokron túl, és a könnyeim számlálhatatlan különböző okból nyerne immár utánpótlást, mert mindig minden viszonylatot bejárok, ha kell, ha nem. Ugyanez történt, amikor egy rendezvényen, ahol félig vendég, félig házigazda voltam, szerelmet vallottam egy fiatal lánynak, ráadásul úgy, hogy a vőlegénye pár méterre ült tőlünk. Ezek a szerelemre vonatkozó látomások, megérzések igenis fontosak lehetnek, hiszen mi más lehetne fontosabb; mégsem ez volt a gond, hanem a finoman helyreigazító fogadtatás, melyben persze volt egy csipetnyi bátorítás is, de ellenem csak egy érv szólt: honnan ez a meggyőződés, a tökéletes szerelemben való hit, amikor először látjuk egymást? Túlságosan komolyan veszem, *mindent túlságosan komolyan veszek*. Miért nem azt mondom, vélhette a lány, hogy tetszik nekem, lefeküdnék velem, vonzódnak találok stb.; miért kell rögtön ilyen kétségbeejtően kaotikus, ilyen rém nehéz ötletekkel előjönni. Nálam nincs közbülső út, ezt is mondhatta volna. Tönkreteszek mindent, a gyászt, a szerelmet, mert nem

arra koncentrálok, amit teszek, vagy tennem kéne, hanem megpróbálom védeni magam.

Lehetséges, hogy most is ezt fogom majd tenni, és nem kapcsolok ki, nem ölöm meg magam kétségbeesésemben, milyen mélyen a sárban vagyok. Nem ordítok, hiszen nem akarnám, hogy meghallják. Nézek felfelé, az illesztett, összerótt tetők magasába, bele a semmibe. Azután, szinte már kiszámítható ellenpontként, egy pillanatra a talpam alatti mélység bányajáratainak képe villant fel bennem, az apám életét beszívó-felemésztő bányajaratoké, hogy a pokol rohassza el az egészséget, mert ha odalentről bármikor is bármi fellángol és fellátogat, akkor nagyon kérem, most tegye.

*

Nem is tudom, kire haragudjak... magamra kéne, amiért van kezem és lábam, és használtam őket. A tehetetlen várakozás szép lassan örölt fel, Judit, Judit, mondogattam, mindenfelé járkáltam a házban, egyre gyorsabb tempóban, nekiverődtem mindennek, mintha egy jégpályán csúszkálnék; azt hittem, hogy a fizikai fáradtság kiöli belőlem az elsődleges vágyat. Nem történt semmi ilyesmi, csak a lábam lett remegősebb, és amikor a tükör előtt megálltam egy pillanatra, képtelen voltam a megszokott bizalommal belenézni.

Apámnak szinte már nyoma sem volt a házban, mindenét elvitte magával anyám, amikor kiköltözött. Ez már az én házam volt. Tántorogtam benne, a vége felé már káromkodva lépegettem a tetőkhöz hasonlóan változatos formájú és funkciójú küszöbök fölött, a helyiségek fájoan betöltetlen terében, esély sem volt rá, hogy az események felgyorsuljanak és kiteljesedjenek. Az egyik belső szobában véletlenül talált rá a kezem egy natúr fenyőfa szekrény ajtajának sima gombjára, máskor ezt is megjegyezném, hogy milyen jó érzés is ez, ez a lakkos tenyérbe csúszás, de akkor leblokkolt az ideg, az agyam nem kívánt új fejezetet nyitni. Csak fogtam az ajtógombot, megtekertem egy kicsit, a szekrény megnyílt, s mint egy régóta várakozó, vénséges macska, rám ugrott minden, ami csak a szüleim voltak, két végletekig lelassult élet fojtó szaga.

Néhány, a hetvenes évek divatját idéző dzsörzé- és ingruha, odébb bő szoknyák, egymáshoz vénült zakók; az ajtónyitásra máris üzenének a szagukkal. A tegnapi tűzben, a lángoló fecóban elhamvadó tárgyak fájtak még, helyesebben volt annyi bennük, hogy el tudjam képzelni, miért hiányoznak majd, de ezek itt ellenálltak, szembeszegültek velem. Anyaguk jellegzetességei megmaradtak, szűrtak, lelapultak, de nem volt bennük senki. A szekrény keresztrúdjának jobb szélén négy-öt üres fogas lógott, azon a hasadékon át lejjebb is lehetett látni, mi van a szekrény aljában. Le is guggoltam, s akkor, de tényleg csak alig érezhetően, bódulatom mélyén megmoccant valami. A szüleimtől funkcióját tekintve idegen, irodákban használt, félarasznyi vastagságú, fehér kartonból készült iratpapucs állt ott, egy nagy, áttetsző nejlonzacska volt ráhúzva. Az iratpapucs láthatóan degeszre volt tömve, ami benne volt, még az is külön nejlonban állt, átkötve azzal a vastagabb féle, postai levélkötegelő gumival. Maga a tárolás gondossága, ez a víztől féltő óvatosság ütött szöveget a fejembe, hiszen ebből a völgyből eltűnt a víz, amikor a bánya bezárt, emlékszem, olyan komoly ellátási

gondokat okozott, hogy a szomszéd völgyből kellett átemelni a kutakhoz. A beázás pedig, látva az egymást is több helyen védő tetők rendszerét, szinte lehetetlennek tűnt. Mitől tartottak?

Leszedtem a gumit, kibontottam a csomagot, fényképek, igen régi családi fotók, iratok, ilyesmik. Egy laposra hajtogatott párducmintás blúz, ó, azok a prűd idők, anya, te puhatalpú ragadozó, hogy osontál mindig, feltűntél itt-ott, mindenhol, mint aki tényleg erre született. Aztán egy paróka került elő, mélybarna és félhosszú haj, de hogy ez minek kellett, hiszen anyámnak olyan tömegben burjánzottak a hajszálai, akár a paraziták. Lenyűgöző. És akkor, ahogy tovább keresgéltem, egy gyöngybetűkkel teleírt franciakockás lap ugrik előre, egyenletes vonalvezetésű, kiegyensúlyozott lelkiállapotról árulkodó betűk. Leültem a földre, olvastam és csak olvastam, az ujjaim sem remegtek, nem volt por sem a papíron, hogy irritáljon, mert nekem van ez az irritáció, hogyha por éri az ujjaimat, akkor baj lehet, de itt még ez sem fenyegetett. Steril felszínű lapokról volt szó, csöndben voltak ezek a papírlapok, látszott, hogy nagy-nagy lélegzetet vesznek a hosszú rabság után.

Olvastam. Közöny és az idegenség érzete, ám mindössze néhány perc erejéig, aztán robbant, rám szakadt. Kapkodtam a fejem, mintha meglestek volna, vagy lehetetlennek tartanám, hogy kárörvendő szemtanúk nélkül ilyesmit meg lehet úszni. Egyedül voltam, de ez sem jelentett megkönnyebbülést; hányingerem lett, le kellett csapnom mindent a földre, kirohanni a ház elé a levegőre, annyira émeilyített ez az eltökélt, gyilkos őszinteség, ez a szimpla ocsmányság, annyira felkavart, amit olvastam. Rám szakadt, mint a szürke és iparkodó emberre a csoda.

*

Kedves Manykám!

Utoljára hagyja el ajkamat ez a szó, tehát ne haragudjon meg érte. Mink elérkeztünk közös utunk végéhez, hogy mi volt ennek az oka, azt nem kell bővebben magyaráznom. Én most arra kérem magát, hogy írja alá ezt az okmányt, és váljunk el csendesen. Ha már az életben nem tudtunk megegyezni, legalább a válásunk legyen csendes. Ma délelőtt jártam egy ügyvédnél. Elmagyaráztam neki a mi esetünket. Ő azt mondta, hogy nagyon egyszerű az eset, ha közös beleegyezés alapján válunk el. Kérdeztem, hogy mennyibe kerülne ennek az okmánynak a kiállítás. Ő 150.-Frt körüli összeget mondott. Én egy kissé sokalltam, és azt mondtam, hogy majd még gondolkozom a dolgon. Az okmányra úgyis csak a mi aláírásunk szükséges, tehát fölösleges kiadás volna a 150.-Frt. Erre kérném most magát, hogy ha megspórolná nekem ezt a 150.-Frt-ot, mert nagyon rosszul állok anyagiak dolgában. De ha maga ragaszkodik az ügyvédhez, vagy ha magának volna egy olcsóbb ügyvédje, úgy természetesen semmi kifogásom ellene. Ha úgy dönt, hogy ügyvédhez menjünk, akkor legyen 16.00-kor a Dózsa György u 25 sz előtt.

Kelt...

*Az Isten áldását kérem a családjára és magára
Isten vele*

És mellékelve egy papír: „Közös beleegyezés a váláshoz.” Nagyapám részéről aláírva, nagyanyám részéről senki.

Nagyanyám nem ment el 16.00-kor a Dózsa György u 25 elé. A dátumból kiindulva épp anyámmal volt terhes. Vajon meddig várta nagyapa?

El sem hiszem, hogy nekik is volt életük. A szeretteinkkel kapcsolatban féltőn mindig tragédiára gondolunk, aztán ha elénk kerülnek, láttukra megnyugszunk, pedig nem lenne szabad. Kitartóbban kéne gyanakodni.

*

Pedig nem is ekkor, jóval korábban, már dél körül elfáradt bennem a derűlátás. Akkor döntöttem el, hogy elmegyek abba a kisvárosba, ahol Judit lakik. Egész nap hiába vártam, hogy ígérete szerint rám csörögjön, mikor mehetek a távolsági busz elé, melyik lesz a boldogság távolsági járata, mely a felmálházott Juditot hozzám költözteti. Ragaszkodott hozzá, hogy így legyen, csak a buszmegállóban várjam, ő tudja miért, és én beleegyeztem. Nagy hiba volt. Nem jön a szerető, nem jön a lélegzet, tátom a számat, meresztem a szemem. Értesítés sehol, a telefon süket, én pedig döntöttem, nem fogom mulyán várni az ítéletet, inkább megpróbálom befolyásolni azt, akinek hatalmában áll rendelkezni. Nem terveztem, hogy odamegyek a lakásához és becsengetek, csak a közelében szerettem volna lenni. Legyek ott, akármi történjen.

Hívni akartam egy taxit; tudtam, hogy nem lesz olcsó multság, de ha a drágábbnál is drágább, akkor is mindegy lett volna. A diszpécser – egy idősebb nő fáradt, vékony hangja – közölte, hogy nem küld kocsit a hegyre, oda senki jóérzésű ember be nem teszi a lábát, szétszedik a kocsiját, meg sem kell állnia, és lelopják a kerekét, de legalábbis a díztárcsát. Míg előrenéz, hátul szerelnek, mikor hátrafordul, elöl veszik kezelésbe. Nyugtatni próbáltam, hogy azért itt még nem tartunk, ennyire nem rossz a helyzet, nincsenek itt *ennyien*, és ha vannak is, ez nem egy börtön, ahol csak bűnözőket talál. Nem-e?!, csúfolódott elnyújtott hangon, biztos, hogy onnan telefonál? Hiszen éjszaka megmozdul a föld, amikor nekiindulnak. Éjszaka alszom, válaszoltam kimerően – nagyon kellett a kocsi.

Végül a nő egyszerűen letette a telefont. Évtizedek kellenek az ilyen főbiák kialakulásához, vagy tényleg elég egyetlen benyomás? A nő hangja jól hallhatóan edzett volt, van fülem erre, megérezem a szavak közti csendből is, a csend hosszából, fölerősödésének üteméből, a megszólalás előtti tiltakozás összeszedettségéből, hogy milyen állapotban van a beszélő, mennyire tömény és időálló érzés feszélyezi. Amikor már nem működik a félelmek mellett sem a kötelesség, sem az érdekek készítése, vége van.

Ekkor szólalt meg a fenti kapu csengője, és máris ugrottam, rohantam volna, de még a lépcsősor aljából láttam, hogy nem Judit az; egy idősebb roma férfi nyújtogatta a nyakát a kerítés mögött. Nem jön a szerető, nem jön a lélegzet, tátom a számat, meresztem a szemem – a csalódás leírhatatlan volt. Még nem záródott be az ajtó a hátam mögött, meghallottam, hogy csörög a telefon is. Úgy döntöttem, az idegen várhat, és siettem befelé, hátha a taxis cég visszakozik, vagy ami még jobb, Judit hív, tudatja, hogy azonnal indul, máris itt lesz, vagy már itt is van, csak én nem látom az izgalomtól.

A telefontal a kezemben álltam, és meglepve tapasztaltam, van időm élvezni, milyen gyorsan hagy el a költészet. A vonal végén Judit apósa volt, hallózzott

bőszen; bemutatkozott, mondta a nevét, ettől tiszta lett a kép, és én csak hagytam, hogy hallózzon. Halló, halló. Miközben hallózott, nekem az jutott eszembe, hogy el van veszve minden. Tulajdonképpen ettől nyugodtam meg, mert ha valóban elveszett minden, akkor annak az összes eleme valahol megvan, hiszen nem az lett megállapítva, megérezve és körülírva, hogy megsemmisültek az élet alkotórészei, támpillérei, bázisanyagai, hanem az van, hogy nincsenek együtt; kell még valamennyi erőfeszítés, hogy rend legyen.

Az após, Judit apósa hallózott, és jó volt hallgatni. Milyen is az após, más apósa, türelmes – bár ez nem passzolt Judit meséjéhez, aki azt mondta, hogy az ő apósa a nagy lendülettel kivitelezett kis lépések embere, de ez nekem már akkor sem tetszett, amikor mondta, mert szerintem lekötelezettnek kell lenni ahhoz, hogy a szart szarnak tudjuk nevezni. Én legalábbis úgy vagyok vele, hogy ez a fenti nép, akik itt mostanában megsűrűsödtek, és akiket nyugodt lélekkel nevezhetnék lenticnek is, mivel a völgyben még többen vannak, sőt nevezhetném őket a gyomrom közepében csírázóknak is, mert jelenleg, ahogy szorítom a telefonkagylót, nem az após ótvaros, tapadós hallóját bánom, nem azt, hogy Judittal ez is vele jár, hanem a hirtelen feltörő sivalkodást, a kapunál felugató kutyák hangjának kitérését, a csőd fantasztikus, büdös, büdös közelségét – szóval úgy vagyok vele, hogy ez a férfi a kerítésemnél most, de tényleg csak most, és ezért minden valószínűség szerint ez lesz a megfelelő pillanat: számíthatna néhány jó szavamra.

Hallózik az após, fent gajdolnak valamit a romák, egyikük a csengőt nyomja, és még mindig vannak néhányan, per pillanat nem is tudom, mifélek, a föld alól valakik, a fákról megint mások, és persze a kutyák, ugatnak, mintha ők is hallóznának, és ez nem jó. Ez a legrosszabb, ami történhet. Mintha a kutyák is csak érdeklődnének.

Szóltam Judit apósának, hogy tartsa, és kiléptem az ajtó elé.

*

Felfelé haladtam a lépcsősoron, s minden fokkal jött egy újabb szó, miközben tudtam, hogy más szavak épp eltávoznak tőlem. Ennek a bizonyos mértékben deformált pályájú feltöltő-kiürítő forgásnak a tendenciája nevetséges volt; annyira átlátszó volt valakiknek a törekvése, hogy befolyásoljanak, mi több, agitáljanak, kizökkentsék mindazt, ami a helyzettel és az előzetes tudással, hogy ne mondjam, előítéleteimmel összefüggésben lévő, hogy akár fel is lázadhattam volna.

Például a bátyám ellen, az ő politikusi megközelítése ellen, mely szerint ennek a feltöltő-kiürítő forgásnak fedve kell maradni mindörökké, s boldog leszel a földön; ha meg jár a szád, örök bujdosó és földönfutó leszel, mert mindenhol ütni fognak téged, és köpni fognak rád. Valahogy így szokta, persze viccesen, de azért halálkomoly arcot vág közben. Tartalmas életet csakis akkor élhetünk, ha elveinkhez hívek maradunk – mondja a politikus, jó, igaz, csak középkáder, ahogy ezt az itt rekedt szót ő használni tudja, elharapva, valahogy így: *közkáder*. Ha vannak elveink, bevésődött életszabályok, akkor menni fog, mondja, és csak kicsit később kezd röhögni, igaz, akkor már felszabadultan, a tőle elválaszthatatlan gúnnyal. Pesten közkáder egy nem is kis pártnál, és ebből a pozícióból se le, se föl,

nem tud kikerülni, ami engem nem érdekel, hiába panaszkodik már, számomra csak az a fontos, hogy engem nem sikerült belerángatnia. Ennek ellenére a meggyőződéseimmel néha érdekesen sikerül szembesítenie. A betelepülőkre tett célzásaimat ügyesen fordította ellenem, és rövid időn belül be kellett látnom, hogy a legrosszabb fajta eszmék közelébe sodródtam. A településrész drámai helyzetéről cikkező sajtót üdvözlöm, állítólag rasszista polgármesterek döntéseit helyeslem, mi történik itt?! Ezt meg kell nézni majd, mondom magamban, mikor a legfelső lépcsőfokra érek, és felemelem a fejem.

Ott áll egy bravúrosan elrajzolt arcvonásokkal rendelkező öregember, beszél hozzám, s bár tudom, hogy a nyelvemen beszél, a mi nyelvünket használja, mégsem értem, mit mond. Mert nem akarom érteni, hogy arról próbál felvilágosítani, mennyire vétkesek ők, és ennek abból is ki kell derülnie, hogy ők, pont ők szólnak, nézzem már meg, megint ott fekszik egy kutyám megdögölve a kerítés mellett. És csak mondja, valami ördögien kiegyensúlyozott hadarással, hogy csakis azért szól, mert tudja, hogy mennek a dolgok, és tudja, milyen kevés kell a rossz gondolathoz. Pedig ők nem olyanok, ezt akarja a tudtomra adni. És hogy mi lenne a helyes, mit csináljak a kutyáimmal, azaz: mit ne csináljak, például ne tömjem őket mindenféle fagyasztott hússal, hiszen látta ő, és a gyomra is felfordult az idegtől, mennyire nem jól van ez így.

Ekkor tudtam először megszólalni, és nem a dac beszélt belőlem, nem, jó jelnek is felfoghatom, hogy önigazoló szavaimmal csak helyre akartam állítani a rólam kialakult képet, nem szerettem volna, ha nem szeret. Elmagyaráztam, hogy leégett a szerszámom, tudja, a fecó, és abban voltak fagyasztók, megégett minden, s én csak kilöktem nekik, tudja mennyi kutya van, egy tucat... – és közben belém vágott, milyen biztos voltam, hogy az új szomszédaim keze benne van ebben, köztük van a tűzhöz. Hogyisne, húsz évig csak a szalonna alatt, és ősszel a lehullott lomb alatt égett itt a tűz, vagy lent a mélyben, a bánya járataiban nagy ritkán, de fönt és vadon, vagyis szabadon, hogy ne fognánk munkára, olyan sosem volt. Megjöttek, és rá egy nappal égett a fecó. Meg is álltam mondat közben, közelebb hajoltam az öreg arcához, bizonytalanul vizsgálgattam; gyorsan ki kellett volna találnom valamit, rá kellett volna jönnöm a megoldásra, lehetőleg olyanra, melyet nem szavakkal kell kifejezni. Aztán mégis szavakkal jöttem elő: elhiszem ezt a dolgot a kutyákkal, hiszek neki, pontosan így mondtam, s mikor ő a kerítésen kívül, én meg belül a tetemhez sétáltunk, olyanok voltunk, mint két magabízó nagyhatalom diplomatái, akik jól érzik magukat, hogy ilyen felhatalmazással érkezhettek. Örülnek az erők pillanatnyi egyensúlyának, mert lehet örülni neki, hiszen nem is erőkről van szó, hanem a kölcsönös félelem táplálta izommozgásokról. Ugyanabban a gesztusban vagyunk érdekeltek, mondanám neki, de legnagyobb meglepetésemre, még a döghöz oda sem értünk, de már arról csevegek, hogy el van veszve minden, azt gondolom, és tulajdonképpen ettől nyugodtam meg. Mert ha valóban elveszett minden, akkor annak az összes eleme valahol megvan, hiszen nem az lett megállapítva, megérezve és körülírva, hogy megsemmisültek az életem alkotórészei, támpillérei, bázisanyagai, hanem az van, hogy nincsenek együtt; kell még valamennyi erőfeszítés, hogy rend legyen.

Az öreg sűrűn bólogatott, és biztosan tudom, hogy valóban megértette, mit akarok. Vagy mégsem? És hirtelen zavarba is jöttem, magyarázkodni kezdtem,

hogy talán nem egészen pontosan fogalmaztam, nem úgy vészett el, nem arról van szó, hogy elveszi, ő, pláne nem arról, hogy el is viszi. Eltűnik – jaj, ha meg tudnám ezt magának magyarázni. Fel tudja ezt fogni? Eltűnik. Megvan nekem, és aztán már nincs, egy török dallam, egy nagyária, egy olasz taxi alarmsládere, ha csak a hangoknál maradunk; rétegek. Bánom a valaha volt létüket, mert elszomorítanak. Nézett rám, és neki csakugyan nagyon szomorú volt a szeme, kedélytelen lett, de talán csak azért, mert alaposan elgondolkodott. Már beszélni kezdett volna, amikor intettem: köszönöm, hogy szólt a kutya miatt, de megbo-csát, vonalban vagyok.

És mint egy megszállott, lerohantam a lépcsőn, hátamban érezve a vénember aggódo tekintetét. Szinte hallottam, hogy kattan a szemhéja, amint lefotózza magának a különös jelenetet.

*

A nappaliba érve szó nélkül kinyomtam a telefont, és visszatettem a dokkjába. Mi volt ez?, kérdeztem magamtól.

Míg gondolkodtam, bal kezembe fogtam a csészét, és a jobбомmal tölteni akartam bele a kávé – akkor vettem észre, hogy a csészét fordítva tartom, az alja van fölfelé. Az ördögbe, mondtam, ilyen is most fordul elő velem először. Még mindig nevetgélve léptem tovább, hogy a kávé a mikroba tegyem. Aztán arra neszeltem fel, hogy éppen a hűtőbe rakom a kávéscsészét. A nevetésem fád lett, tompa hangok, mélyről jövő zörejek szűrődtek bele, enyhe rémület borzongatott meg, de még mindig semmi, még ez is elment. Nem voltam tudatában annak, hogy egy sorozat elején tartok, azt hittem, hogy nagyjából vége van, olyan is akad, akinek ennyi rejtelem az életét kitölti. De aztán, amikor kifelé tartottam, hogy a kávé a nappaliban igyam meg, a következő, és most már mértani, szorosabban véve matematikai pontossággal fogalmazva, minden kétséget kizáróan a következő pillanatban, bár nem oda mentem, de ott álltam abban a szobában, ahol apa felkötötte magát, és... és nem volt a kezemben a kávé. Ha az ember jeleket kezd keresni, találni fog, tudom, de akkor nem erről volt szó, többről, másról. Nem nagyon akaródzott megfogalmazni magamnak, de úgy sejtettem, hogy fantasztikusan bátornak kell lenni, az lenne itt, a tarthatatlan sebességű eseményeknek, ezeknek a messze ható hibáknak a sodrásában a tanulság, hogy az életben végig, minden másodpercet szigorú felügyelet alatt tartva, ha tetszik, könnyörtelen egykedvűséggel: bátornak kell lenni.

Valószínűnek látszott, hogy ez az első, minden ezután jön. Olyan nincs, hogy valaki igaz, őszinte, jellemes ember, nem, először ő is bátor lehetett, mindegy, milyen ügyben, melyik döntésében, vállalásában, vagy akár mindegyikben, egész életén át; ha képes volt a bátorságra, akkor mosolyogva léphetett át a megpróbáltatásokon. Csakhogy, ennek az embernek tetsző, ami alatt azt kell érteni, hogy *nagyvonalú* elméletnek az az egyetlen hiányossága, abból ered az ember számára kibíratatlanul fájdalmas tökéletlensége, hogy ilyen bátorság nem létezik.

Kutyák nem

Nők képeit nézegetem a hirdetések közt. Fotó, cím, telefonszám. A képek egészen aprók és szürkék, én pedig csak felületes szemlélő vagyok. Mégis, fejben végigjászom mindent. Az egész egy lendületes ívnek tűnik. Nem kell vetkőztetnünk egymást, a combok nem találkoznak, mintha nem is lennének, nincsenek szagok, és nem akadunk húsba. Néma és könnyed. A legtöbb lánynak ki van takarva az arca egy fekete csíkkal vagy egy virággal.

Le kell heverednem. Felhangosítom a lemezjátszót. *Baby, please don't go*. Képtelen vagyok kiverni a fejemből két, öltönyös férfit. Nem tudom melyik hirdetésben láttam azt a lányt, de az arca ijedt volt. Elképzelttem a barna szemekből legördülő hízott könnyeket, és láttam a két dagadt öltönyöst. Aranyomnak becézték. Gyűlölöm a lányt. Iszom egy kis vizet. *Baby, please don't go*. Tovább heverek. Az öltönyösök nem csitulnak. Gondolatban, dühből megdugom én is a lányt. Aranyom.

Ha utaznom kell, gyorsan ébredek. Előszedem a félretett pénzem, és kisétálok az állomásra. Útközben kiszámolom, hogy ha csak kétszer nem költenék a vonatra, az árából vehetnék egy új utazótáskát, olyat, amilyennek nem nyílik szét a cipzára. Félbehagyok egy cigarettát, és bemegyek az állomásra.

Az épület terepnek unalmas és alkalmatlan. Piszkos rózsaszín. Jegyet váltok egy fémkeretes ablaknál. Alig látom a finom ujjakat, amelyek olykor elkenik a jegyeken a tintát. Még van vagy negyedóráam az indulásig. Ha iszom egy kávét, az csak négy-öt perc, ezért ásványvízért is sorba állok.

Azt hiszem, demokratikus vagonnak hívják az olyat, amiben ülök. Fakó, zöldhuzatos székpárok szépen egymással szembe fordítva. Egyenlő méretek, és kivételezés nélküli elrendezés. A nagynéném hív telefonon. Katolikus hitoktató. Egy időben ivott, de már akkor is a megbocsátó istenben hitt. Bízik a bűnbocsánatban, ami leginkább gátlástalanná teszi. Bármikor kiokádhat mindent. Tabula rasa. A hangja feszes. Ezek a telefonbeszélgetések valahogy elnyelik, és észrevétlenné teszik a krákogásait.

Az egyik megállóban három lány száll fel. A testük puha, és színes tangapucscot viselnek, amiben ide-oda csúszkálnak piszkos, apró lábujjaik. J. olykor szégyelli a lábát. A kislábujja görbe, a köröm alig látszik ki a bőr alól, de esténként a lábszáramhoz ér a talpa. Érzem a kacskakislábujjat, az apró, hideg hibát a testében. Ilyenkor fáradt és őszinte. Ha lenne ritmusérzésem a megfelelő pillanatokban, akár beszélgethetnék a három lánnyal. Az egyik egy flakon vizet szorongat.

Türelmetlenül kiállok a peronra. Az utolsó rázkódó kilométereken megijedek. Az érkezés túl lassú és könnyörtelen. A táskám a vállamba kapaszkodik, és

az oldala behorpad a fékek csikorgásától. J. nem szokott az állomáson várni. Mintha csak turista lennék. Ismeretlenül mozoghatok. A kéregetőknek lehet aprót és cigit adni, bárgyún vigyoroghatok. Turista vagyok. Megfoghatnám anyám kezét is, lóbálgatva sétálhatnék vele fel-alá. Nem lenne az anyám. A nyakunk egészen megmerevedne. Nem izzadnánk. Nem lenne több fölösleges, terelgető mozdulat.

Megigazítom a fülhallgatómat. *I got my mojo working*. J. beleszeretett egy táncosba. A kocsmáig, ahova hívtam, az állomástól gyalog megyek. Miközben igyekszem kizárólag a zebrák fehér csíkjain lépkedni, a nagynéném könnyőreletes istenére gondolok. Látom a táncos izmos vádlóját, fél térdre ereszkedik, vas íja van, vagy puskája. J. húsevő. Szereti a táncos szálkás izmait.

Egyszerű sarki kocsmá, a teraszon fémszékek. Az esőtől felpattogzott a fehér festék az asztallapokon. J. bent ül. Két fiúval és egy lánnyal beszélget az egyik asztalnál. A haja mélybarna, és ki van fésülve, a göndör tincsekből csak kósza hullámok maradtak. Talán J. mozgása, a finom ringás a magyarázat mindenre. A két gödröcske a derekán, ami egy pillanatra kivillan a blúza alól, ahogy visszajön a pultról.

Mintha nem történt volna semmi. Kényelmesen iszogatok. Nevet. Időnként hozzám ér, és röviden megcsókol. Bíznom kell benne. Nincs eskü, sem írásos megállapodás köztünk. Most nem a körülmények irányítanak, legalábbis most nem mozdul semmi.

A dátumokat pontosan megjegyzem, és ettől egy kicsit elegánsabbnak érezhetem magamat. Mintha én jobban figyelnék, hogy hónapokat és napokat pergetek a fejemben. Csak az eltelt időt nem számolom. Annyi biztos, hogy én már akkoriban is gyáva voltam. Ő kevésbé. Minden este elképzelttem, ahogy egyedül marad a gyerekekkel. Hogy bármikor magára hagyhatom. Hogy amit mondtam, az semmissé válik. A műtétet kora reggel csinálták. A nap süttött. Csak az altatás után mehettem be hozzá. Belém karolt, és lebotorkáltunk a kórház udvarára. Jól van. Világoskék köpeny lógott rajta. A szobában rajta kívül pár fiatalabb lány volt, és egy idősebb nő is. Az egyik lánynak ez volt a harmadik. J. azt mondta, mással is fel szokott vágni. Beszélgettünk. A vállamra hajtotta a fejét, de inkább csak zavarában. Nem mozdult semmi. Nem tudom, hol fáj az a gyerek, amelyik nem születik meg. Egyáltalán van-e hely, ahol érezhető lenne a fájdalom, ugyanúgy, ahogy egy törött kar vagy egy begyulladt szemfog.

Ívott egy kis narancslevet, én meg rágyújtottam. Nem figyeltük egymást. Lassan valamiféle hiányérzetem lett, hogy akkor ez titok marad. Nincs min osztózni. És beszélni se tovább. Hetekig dédelgettük egymást, aztán J. egy délután elsírta magát. Nem mondott semmit, leszedte a teregetőről a száraz ruhát, és letette az egyra. Akkoriban sokat dohányzott, és keveset evett.

A kocsmá lassan kiürül. Két fiú biliárdozik. Csendesek, mintha nem akarnának megzavarni minket. J. fél szemmel figyel a játékot, a lábát pedig hanyagul felteszi egy székre. Az ajka lassan megelevenedik, a szája körüli izmok megtelnek vérrel. Erősnek látszik. Felkészült. Azt mondja, ez így nem mehet tovább. Most elég. Talán az idegességtől vagy a félelem miatt, de át akarom ölelni, és megdugni.

Nincs bennem düh. Nem gondolok a táncosra, sem a nagynéném szabadságára, és ettől, mintha lenyeltem volna egy darab mézes kenyeret, csillapodik a görcsöm. A pultnál rendelünk még két italt, és visszahuppanunk. Fogjuk egymás kezét, és a combját most az enyémre teszi. Megint csend van.

Kimerültünk. Elindulunk haza. Két busz, és egy kis séta. Február van, de az este meleg. A busz kerülőutat tesz. J. a hegy másik oldalán lakik. Csak gyalog mehettünk volna, de így jóval könnyebb. A temetőnél szállunk le. A sírok rendezettek, mintha park vagy játszótér lenne. Díszes járólapok, világítás, puha pázsit. Az egyik márványtáblára csak annyit véstek, hogy Anyu. J. akaratlanul felnevet. Ez a hirtelen jött kacaj mindkettőnket zavarba ejt, de az unottságát nem töri meg. A kutyák nem ugatnak.

Együtt vetkőzünk, nem nézünk egymásra. Befekszünk az ágyba. J. hátat fordít nekem, és hagyja, hogy átöleljem. Merevedésem van. Azt mondja, nem akarja, hogy reméljek, vagy hogy elbízam magam. Az arcát simogatom, a kezemet pedig a mellére teszem. Így mindkettőnknek sokkal kényelmesebb. *Nocturne.*

MELIORISZ BÉLA

Feltűrt ingujjban

*a forgatókönyv szerint
szavak finom hálózata
helyesírási hibák nélkül
álmétkodó írásjelekkel
de ez már megvalósíthatatlan
inkább a fénytenger
aztán a képzelt valóságos
csodálatosabban mint a műholdfelvételen
miközben a kis udvarokba
természetes mozdulatokkal
bevaccolódik az ősz
gyufásdobozba húzódik a délután
s mi csak állunk még feltűrt ingujjban
az önmagába visszatérő szépség emlékétől némán
mintha nem volna miről beszélnünk
mintha nem is egyik napról a másikra élnénk*

Számolni

*ülni az öregotthon teraszán
egy igazán kedvünkre való évszakban
ölbe ejtett könyvvel várni
az ebédre hívó csengettyűszóra
s közben számolni a tető irányából
a park fái közt eltűnő madarakat*

Hotel Metropol

*Ebben a moszkvai szállodában,
ahol a gyezsurnaja egy szappanért enged szobára,
én pénzért teszem, amit te kíváncsiságból,
hát ne köntörfalazz nekem, szépfiú. Mit mondtál, hogy hívnak?
Fura név. S hogy reggel indulsz Domogyedovóra?
Hát aztán – hosszú és széles a holnap, elféruünk
benne mind; nézd, a fehérenemű
álruha és álarc, pláne, ha fekete. Még mindig szép a mellem,
talán mert annyian ziháltak fölötte már – szólíts Vikának.
A félelmeid vagyok, aki elnyel és kiköp, akinek túl kevés vagy:
nem tudok mit csinálni, nem tudom magamat úgy
látni, mintha már életemben halott volnék, kívülről.
Ami a holnapé, vegyük el a mától, nem igaz? Álommezők
várnak a karomban, ha csipkés fehér kesztyűt húzok,
vagy gyapjú lábszárvédőt, hosszú barna hajam,
hosszú arcom, kérdő és álmatag szemem végigsimogatja
sziluettet az ablak előtt, csak a vörös meg kék neonok
villózása mar a sötétbe. Hat méter magas a szobád.
Kezdjük a fürdőkádban, onnan haladjunk befelé –
ha lehallgatnak, szegény barátom, népgazdasági érdek
lehet mögötte, rá se ránts; aztán vedd ki a pezsgőt a minibárból,
és mint egy hálókocsiban, tudod mit, zakatoljunk.
Hajnalban majd, ha hazafelé a metrón drámát olvasok?
De mért is tudnád, ki volt Sztanyiszlavszkij.*

A Kransznoszelszkaján

*Ez hát az én lakásom. Mint apám,
én se törődtem azzal, mit teszek.
Nem volt tömbmegbízott, se partizán.
A taxit küldd el. Mért is hagyta rám?
És vedd le a ruhád, miközben zongorázol.
A kénytet, a tényeket, a reményt, a hitet.
A társbérleők, a kelkáposztaszag,
a rendetlenség meg az élvezet –
nagyjából ennyi. Egy-egy új harisnya.*

*Ha jó estém volt, többre is telik
(egy doboz kaviárra néhanap),
zsebemben ott lapul a hosszú lista,
a fizetendő számlák, négy idézés,
s nem firtatom mások emlékeit.*

*Mért is jöttünk hozzám? Illúziók,
úgy van! Az első után összevesztünk,
mert azt mondtad, én csak illúziód
vagyok, nem úgy valódi, mint a nők,
nem általában. Én meg erre: „Ó,
ti férfiak!” S hogy testvérek vagyunk
az elvágyódásban, shakespeare-i hősök
egy viharok mosta lét szigetén?
De, drágám, nézz körül: mosatni kell,
ma este dolgozom megint, s a lélek
afféle ráadás! Szép ünnepet,
holnap nagypéntek, nem tudad? Te kedves,
a repülőd már vár, és jó neked,
hogy soha többé nem találkozunk,
arany fajankóm, édes ostobám!
Ha hallgatod az orosz híreket,
eszembe jutsz majd. Vidd a taxit el.
S vigyázz, le ne késd a feltámadást.*

Rom ez a ház

*– Ma pedig elviszlek oda, ahol születtem,
jó? Megszokta mostanára a szemed az utcánk,
és akkor most bemegyünk ezen a kis barna vaskapun,
mögötte a fa másik, balra egy befalazott
ablak, amelyen keresztül a szomszéd épület fűtés-
csövei ágaznak el, zsíros és szennyes csengők
a bejárati ajtóknál, minden társbérlőnek egy – emennek
valaki leégette a papírját, most már nem tudni, kié; textilhuzalos
vezetékek futnak nyalábokban, valahonnan valahová.
És minden fordulóban ott a címer,
freskó a falakon, még 1914-ből, amikor a tulaj
építtette ezt a palotát, amibe aztán a nagyszüleim
költöztek be, a negyedik emeletre, mind a tizenegy
szobába, míg nagyapám kegyvesztett nem lett
Zinovjev meg Kamenyev miatt. Jöttek-mentek a nemzedékek,
de egy szobájuk mindig megmaradt itt, most Szoetának*

adom ki, egy egyetemista lánynak, aki papucsban,
pulóverben meg pongyolában szokott fogadni.

Rom ez a ház, a lépcsőt elsodorta
a rendszerváltozás: mikor a tatár
házmester elment, többé nem törődött senki a szeméttel,
sem hogy zárja a kaput este nyolc után, így hát
beköltöztek a hajléktalanok meg a macskák,
és összeszartak mindent. Akkor tínt el a balusztrádos
korlát is, eltűzelték hátul, vigyázz, bele ne ess
a liftaknába. Volt úgy, hogy a körzeti rendőr
se mert kijönni; a részeges Kolja, aki az utolsó szobában
ivott akkor is, mikor ötvenen laktunk itt,
egyszer megverte a vendégét, az asztal szélén
lecsapta az üveget szilánkosra – az ilyet rózsának hívják –,
azzal dekorálta ki a szerencsétlent, főleg a mellét.
Emlékszem, kislány voltam, itt laktam a nagyszüleimnél,
míg apa meg anya Moszkvában tanultak, és ott ült az az ember
kint az előszobában, a telefon mellett, vértócsa körülötte, várta a doktort,
aki jött is, és azt mondta, jesszusom, mint egy levágott birka,
maga úgy néz ki. Az ilyesmi megtetszik a gyerekeknek:
szóval ha beadja a kulcsot, a birka így fest? De persze a belső folyosó,
ez a keskeny hodály, ahonnan a szobák kétféle nyílnak, és amit
egyetlen körte világít meg, hisz minek oda villany, ahol
nem lakik senki, ezen a tölgyparkettet csak a hatvanas években
linóleumozták le, akkor lett ilyen hepehupás. És itt azért
van feltépvve a linóleum, mert egyszer, úgy hat éve, a vízszerelők
alatta egy csatornát kerestek, amitől leázott a lenti lakás, a csövet azonban
addigra szétette a rozsdá, a padló meg így maradt. Nézd, itt lakott Anyiszja
nagynéném, itt kínált teát, ha vendég jött, a viaszosvászonnal
terített asztalon; ott a sarokban voltak az ikonok a komódon,
a kályhában meg a konzervek, mindaz, ami a jégszekrénybe
nem fért be; keresztbe huzalok, azon száradtak szépen a bugyik
meg a zoknik, két heverő, tévé, a kopasz parkettán újságpapír
szőnyeg helyett, a mennyezeten meg lécek mutatták,
hogyan volt a szoba leválasztva azelőtt spanyolfalakkal,
mikor három család lakott benne a háború után.

Ez meg itt a „tetőkert”, ahogy hívtuk – Szveta megengedi,
kilépünk ezen az ajtón, csak vigyázz a fejedre; voltaképp
tető csak, kétoldalt lebadogozott, nem is túl magas falakkal,
rajtuk néhány kis cserép, az esővízben megtelepedett
moha, algák – jólesik a színe a szemnek. Teregetni szokás itt,
a cselédlépcső szintén ide vezet, de azt az ajtót már sok-
sok éve lezárták; most autógumikat tartogat itt valaki,
galambdögöt találni; és nézd ott azt az erkélyt, mögötte abban a szobában
születtem; és most már szinte mindent, ami lényeges, tudsz rólam...

Amarcord

*Kockás füzetből kitépett,
összezsírozott, megsárgult lapok.
Mint egy hosszú évekig kiadatlan kézirat.
Látszik, hogy vigyáztak rájuk.
És az is, hogy hiába.
Ennyi maradt.*

*Kovács mama receptjei. Nem tudok főzni.
Az én orrom nem érzi meg belőlük
az ablakba hűlni kitett finomságokat.
Az összetevők között, hogy élesztőből
ennyi és ennyi. Azzal az apró gyurmakockával
csak ő és anya tudott lekváros, túrós buktát,
foszlós kalácsot sütni.*

*Anya úgy mondta a kalácsot: kácsi
Még felnőtt korában is. Közben fülig ért a szája,
talán mert elképzelte az ízét.
A massa, miből később a fehér, nyúlós tészta lett,
egy tiszta konyharuha alatt kelt, dagadt.
Emlékszem, félttem tőle,
mint egy újszülöttől.
Vagy mint távoli bolygóról érkezett
váratlan idegentől
fél az ember.*

*A polcokon az élesztők sorakoznak.
Kisüthetek ma már magamnak bármit,
a neve már soha nem lesz ugyanaz.*

Kácsi.

Itt ragadtál

*Miután vörösre festetted hajad,
egyre ritkább vendégét fejbőrödnek,
Pumuklinak kezdtünk el becézni.
Nevettél rajta.
Abban az időben a vérképek
és ultrahangos vizsgálatok
eredményeit vártuk
majdnem annyira, mint
pillanatokkal előtte
a Bíborhold,
később Holdtölte számokat.*

*De nem szeretted a vörös parókát,
habár nyáron is felvetted
a váratlan vendégek kedvéért.
Engem szalasztottál érte az emeletre.*

*Nézek az asztalon, emberből sündisznóvá alakulsz,
csak én látlak, ha irreális méretűre nősz.*

*Ilyenkor nevethetnék is rajtad, de félek,
csak te értenéd.*

*Máskor a szemközti utasok vállán csücsülsz,
bánatos koboldként énekelsz egy dalt.*

Rumbalarumbalarumballa...

*Mi ez a nyúlós, csirizszerű anyag?
Beleragadt polcomon a lábad, anya.*

Sugárkezelt fák

*A haldokláshoz szokott ágyban, a földszinti szobában, szüleid helyén,
a jéghideg párnák között feküdtél néhány pillanattal később.*

Ott, ahová csak az evőeszközök csörömpölése szűrődhetett be.

*Előbb az asztalon terítéked tűnt el,
azután testiünkről ölelésed,
végül te,
mindenhonnan.*

*És egy nyíregyházi hajnalon, a hófehér csendben,
kórházi pongyoládban, kényelmes Scholl-papucsodban,
lassan a sugárkezelt fák közé sétáltál.*

Csendkórház

(részlet)*

Egy asszonyt vettek fel műtétre. Ciszta a petefészken. Az orvos megmutatta neki a képernyőn, felhőszerű foltokat, holdbéli tájat látott, hasának sötétségét, ahol valami rendellenes zajlik, valami, amit el kell onnan távolítani. „55 x 45 mm-es, szabályos alakú, folyadéktartalmú képlet a méh mellett. Savós petefészkekiszta ábrázolódik.”

A biztonság kedvéért el kell távolítani, hogy ne fejlődhessen tovább, mondta az orvos.

Soha nem ejtették ki, soha nem is írták le. Ám neki eszébe jutott, ő gondolt a rákra, amely öt évvel ezelőtt az anyja halálát okozta, ő tudja, hogy ez a kis dolog a belsejében egy napon felboríthatja az egyensúlyt, és mindent magával ránthat a betegségbe.

Senki nem beszél azonban róla.

Egyedül él, ötvenéves. Mielőtt elindul a kórházba, kitakarít és rendet rak a házában. Elmege a közjegyzőhöz, hogy elrendezze a dolgait.

Egy hétfői napon fekszik be, késő délután. A betegfelvételen nem szerepel a neve a listán, elfeledkeztek róla. Vagy valami tévedés történt.

A hallban kell várakoznia a bőrröndjével, míg utol nem érik az orvost, aki megerősíti, valóban a mai napon esedékes.

Ez után következhet az előkészítés. Kis helyiség, vizsgálóasztallal, üveges szekrényekkel. Fém és üveg.

Senki nem szól hozzá. Félig nyitva hagyták az ajtót. Három nővér van a szobában, a munkabeosztásukról vitatkoznak, mert egy negyedik megbetegedett. Idegesek. Egyikőjük beöntést ad neki, anélkül, hogy elmagyarázná, mit csinál. Soha nem adtak még neki beöntést, nem tudja, hogy vissza kell tartania a vizet. A nővér rákiabál, hogy szorítsa össze a fenekét, de már késő, csuromvíz a padló. Szalad a mellékhelyiségbe. Közben nevet.

Beöntés közben egy másik ápolónő kérdéseket tesz fel neki a beteglapjához: „Katolikus?” „Kit értesíthetünk szükség esetén?” Nevetségesnek találja, hogy beöntés közben ilyen kérdéseket tesznek fel neki.

Itt van, élő ember, névvel, testtel, történettel, a beszéd képességével, mégis úgy csinálnak, mintha nem tudna beszélni. Két, egymástól jól elszigetelt világnak kell

* *Hôpital silence*, Édition Labor, Bruxelles, 1996. 13–57. (Első kiadás: Édition de Minuit, Paris, 1985.) Az olasz származású Nicole Malinconi 1946-ban született Belgium francia nyelvű részén. Öt éven keresztül kórházi szociális munkásként dolgozott. Első regényét, a *Csendkórházat* többek között Marguerite Duras méltatta. Malinconi 1993-ban nyerte el a Rossel-díjat *Nous deux* („Mi ketten”) című könyvével. Jelenleg Namur-ban él.

léteznie: az egyikben a szavakat megfosztották hatalmuktól, nem jelölnek többé semmit, pusztán funkcionálisak, egyenértékűek. „Kit – értesíthetünk – szükség – esetén – szorítsa össze – a – fenekét – katolikus?” És van egy másik világ, amelyben hosszú hetek óta hányódik, ahol élni azt jelenti, hogy beszélni kell erről a testről, mely csupa kérdés, és kimondani – tudja jól – a halállal való lehetséges találkozást.

Azt mondja: az elején megkapjuk a papírjainkat, ezeket később odateszik az éjjeliszekrényre, és teljesen egyedül maradunk velük. Szörnyű.

Másnap egész nap a szobájában marad, anélkül, hogy valaki elmagyarázná, miért kell ilyen sokat várni a műtetre, és mik ezek a mérhetetlen és zajtalan időben elszórtan következő vizsgálatok.

Egy gurulós hordágyon szállítják át a műtőbe. Az ápolónő az ágy fejénél van. Ő nem látja az ápolónőt. Végig kell menni a folyosón, és beszállni a liftbe. A folyosó csapóajtájánál fektében meg akarja fogni az ajtó egyik szárnyát, ám az ápolónő hangja visszatartja: Ne nyúljon az ajtóhoz! Tegye a kezét a takaró alá!

Várni kell a liftre. A nővér nem szól hozzá, nem néz rá, fehér világába burkolózik, áttol egy ágyat a műtőbe, végzi a munkáját tisztességesen.

A műtőben a ráköszönő ismerős orvoson kívül senki nem szól hozzá. Feje fölött folynak a beszélgetések, viccelődnek, köszönetnek egymásnak, ráérősen fecsegnek, mindenki nyugodt.

A műtő kőlapokkal van burkolva. Újra fémes zörgés. Fázik. Szűknek találja az ágyat. Karját kengyelbe kell tennie.

Megkönnyebbül, amikor elalszik.

*

Kényszerített anya

Földművesek. Vonattal érkeztek. A falubeli orvos adta meg nekik a kórház címet. Az első alkalommal nem tudták, kihez kellene fordulni, a bejáratnál azt kérdezték, hol van az orvosi rendelő. Inkább eljöttek idáig, mintsem hogy telefonáljanak, így könnyebb elmagyarázni.

Magukkal hozták az istállók és a gazdaság makacs szagát, amely még az ünnep-lőruhájukba is beleszívódott. A szagot, amely egyáltalán nem illett a kórház tisztaságához és semlegességéhez. Nem lehetett nem észrevenni.

Az emberek sorban álltak az ablaknál. Név, cím, vércsoport, biztosítási kártya, melyik orvoshoz jött. A titkárnő szinte fel sem nézett a vele szemben állóra, ellenőrizte a nevet a papírokon, elkérte a vizit díját, hozzácsatolta a kartonhoz a nyugtát, majd megkérdezte: Nem változott a laccíme vagy a biztosítója? Az újaktól elkérte a személyi igazolványukat is.

Hangosan beszélt. A hangja visszhangzott a váróban, ahol az emberek sorban álltak, mindenki hallhatta.

Miközben az ablaknál dolgozott, fogadta az időpontokat kérő telefonhívásokat is. A telefon egyfolytában csengett, és minden egyes alkalommal meg kellett szakítania az ablaknál végzett munkáját, hogy egy előjegyzési naptárban egyeztesse az időpontokat. Egy ujjal forgatta sebesen a lapokat, mondott egy dátumot és egy időpontot. Olykor megismételte a napot és az órát még hangosabban, szó-

tagolva. Amikor kész volt, annyit mondott csak, kérem, és letette a kagylót. Mindezt nagyon gyorsan.

Amikor rájuk került a sor az ablaknál, nem lévén időpontjuk, a titkárnő megkérdezte tőlük, miért jöttek.

A férfi ekkor ránézett a feleségére, és annyit mondott csak: Terhes. Ezután nem szóltak semmit, pusztán a tekintetüket mint valami könyörgést fordították a titkárnőre. Mögöttük többen váraakoztak. Csak néhány másodpercig tartott az egész. A titkárnő hangosan azt mondta: Ha terhesgondozás, akkor földszint, első folyosó balra. A lift a hátuk mögött van.

Ők a lépcsőn mentek.

A terhesgondozáson az asszisztensnő megmutatta nekik a várótermet, majd visszament a rendelőbe. Szólítani fogja őket.

Várandós nők és párok váraakoztak a helyiségben. Több ugyanolyan ajtó sorakozott itt egymás mellett, mindegyiken kisgyermek fotói, plakátok a terhességről.

Az asszisztensnő időről időre szólított egy asszonyt, hogy bemehet az egyik ajtón, és levetkőzhet.

A helyiség közepén lévő asztalon, ugyanazokkal a képekkel, mint a plakátokon, különböző nyomtatványok heverték jó tanácsokkal arról, hogy miként lehet a terhességünk problémamentes.

Maguk sem tudták, mennyi ideje váraakoztak itt. Végül a férfi volt az, akinek eleget lett felesége kétségbeesett pillantásaiból, a váraakozásból és a várandós nők nyugodt jövés-menéséből, és kirobbant – ahogy később ő maga mesélte.

Hirtelen azt mondta: Gyere!, és bevitte feleségét a terhesgondozó asszisztensnőjének irodájába.

Ott állva azután megmondták neki, szinte kiabálva, mert ilyen sokáig vissza kellett fojtaniuk, és azért is, mert félték, hogy ez nem lehetséges, itt valami tévedés van, ez a terhesség baleset volt, és egyikük sem akarja megtartani.

Az asszisztensnő azt felelte, hogy érti, és valóban tévedés történt.

Vissza kellett menni a nőgyógyászatra, újra beállni a sorba, és az ablaknál azt mondani, hogy terhességmegszakítás miatt jöttek.

A titkárnő azt kérdezte, miért nem mondták rögtön, és a választ meg sem várva megkérdezte a nőtől, mikor volt az utolsó vérzése. Ezután a fiókból egy kis kerek, fokokra osztott naptárfélét vett ki, ezzel lehetett megállapítani az utolsó vérzés időpontja alapján a terhesség korát, hogy megközelítőleg lehessen tudni, mióta várandós egy asszony. A titkárnő felhúzta szemöldökét, és felsóhajtott. Ezúttal ránézett a nőre: Nem tudott volna hamarabb jönni? Egyikőjük sem válaszolt. A hátuk mögött kígyózó sor miatt. Ekkor a titkárnő azt mondta: V. doktor úrhoz jöjjenek, két hét múlva. Maguknak már nem sürgős. Előtte keressék fel a családtervezési szolgálatot.

Két hét múlva visszajöttek tehát. Mindent előlről kellett kezdeni. A vonatkozás. A kórház, ahol amint beléptek, képtelenek voltak hangosan beszélni. A nőgyógyászati rendelés betegfelvételi ablaka.

Másik titkárnő ezúttal, nem kérdeznek tőlük semmit, időpontra jöttek, minden rendben.

Várakozás. Földhöz csavarozott műanyag székekkel szegélyezett folyosó, megint csak ajtók és rendelők. Időről időre kinyílik az egyik, egy orvos behívja a következő páciens. Olykor nem jönnek ki a folyosóig, hanem csak hangosan ki- szólnak a nyitott ajtajú rendelő mélyéről. Minden egyes esetben tekintetek köve- tik a szólítottat, ez a várakozás monotoniját megszakító egyetlen esemény.

Aznap már tudták, miért jöttek, bele volt írva az előjegyzési naptárba. Ők maguk is tudták most már.

A kiáltás, mely két héttel ezelőtt kiszakadt belőlük a terhesgondozó asszisz- tensnőjének, az a kiáltás volt az első szavuk.

Így törték meg a kórház csendjét.

Most már beszélhettek róla. Kellett is.

A nő befont, már szürke hajával, rezes arcával, a férfi ünneplőöltözetében izzad- va, mentegetőzve szinte a gyámoltalansága miatt, ahogy az íróasztalra teszi nagy, földműves kezét. Szögletes, kissé meggömbült kéz, azt mondanánk róla, hogy a munka miatt már nem képes teljesen kinyílni, vagy finom dolgokat érez- ni. Naivan, védtelenül teszi oda a kezét.

Úgy tűnik, mindketten negyven fölött járnak már.

A nő azt mondja, hogy az ő korában, egy tizenkét éves gyerekkel és az ápo- landó apósával, nem beszélve az állatokról és a gazdaságról, lehetetlen. Sír.

A lányánál még ott volt az anyósa, mondja. Egyébként tulajdonképpen az anyósa nevelte fel a kislányt.

Azt mondja, nem érti, mindig vigyáztak, tizenkét éve, soha nem volt még problémájuk. És most meg több hónapja nem a rendes időben jött meg a vérzése, mintha elállítódott volna egy óra.

Míg végül egyáltalán nem vérzett.

A falubeli orvos azt mondta neki, hogy négy hónapos terhes lehet. Megkér- dezi, hogy négy hónaposan meg lehet-e még csinálni.

És mintha kapna választ, ugyanabban a pillanatban hozzá is teszi: Ki vigyáz majd rá? Én nem fogok tudni foglalkozni vele.

A férje felemeli a fejét. Neki főleg a munka miatt. Na meg a tizenkét éves lány miatt. A tizenkét éves már fel lett nevelve. Már tud segíteni.

Még egyszer elnézést kér a két héttel azelőtt történetéért: Mi nem tudjuk, nem vagyunk a kórházakhoz szokva, nem jól magyaráztuk el, mit akarunk.

Úgy néznek ki, mint akik ítéletre várnak, mintha a kórháznak hatalmában áll- na igent vagy nemet mondani, kényszeríteni őket esetleg, hogy megtartsák ezt a gyermeket. Kétségbe vannak esve, hogy ezt kell kérniük.

Majd a nő szólal meg újra: Elvetetjük. És ismét sírni kezd.

Az események gyorsan pörögnek. Nőgyógyászati vizsgálat, az orvos csodálko- zása, amikor megtapogatja a hasát, az ultrahang, hogy „tisztázzuk a dolgokat”, majd az ítélet: „Túlságosan előrehaladott állapotban van. Ilyenkor már nem le- hetséges.” Van egy határ. Kellett húzni egy határvonalat. Tartaniuk kell magu- kat hozzá. Ő pedig már túllépett ezen a határon. Ostoba módon.

Megértik. Nem akarják kétségbe vonni. E pillanattól kezdve azonban a mondanójuknak nincs többé címzettje, nem kér, nem magyaráz meg semmit. Siránkozássá válik. Ugyanazokkal a szavakkal, mint két órával ezelőtt: munkáról, korról, apósról, fáradtságról.

Csak ezek a szavak állnak a rendelkezésükre. A valóság szavai. Semmi más, amivel kifejezhetnék a fájdalmat.

Végül nem marad más hátra, mint hallgatni, ez előtt a jóvátehetetlen bizonyosság előtt, hogy most gyermeket vár.

A nő azt mondja: Nem éreztem, hogy mozogna. A férfi az íróasztalra görnyed. Csöndbe burkolózik.

Nem jönnek vissza a nőgyógyászatra, még elbeszélgetésre sem. A nő időpontot kér a terhesgondozóba.

Három hónappal később a neve szerepel a megszült anyukák között. A kartonján az első konzultáció időpontja mellett egy bejegyzés: „Az anya által el nem fogadott terhesség.”

Fiút szült, egy héttel a kiírt időpont előtt: ugyanaznap, mint mikor tizenhárom évvel ezelőtt világra hozta a lányát.

Amikor a gyerekről beszél, Babaként emlegeti. Azt mondja: a Baba nem kapkodta el a kijövetelét. A Baba jól eszik. Meg kell kérdezni tőle, mi a neve, mert soha nem mondja ki.

„Jean-nak neveztük el, mint az apósomat. Én nem ezt akartam, de...” Az arca feldúlttá válik. Egy pillanatot tévovázik, ügyetlen mozdulattal hátrasimítja haját.

„A férjem egyetlen gyerek. Soha nem akart elköltözni a szüleitől. Én csak utánuk jövök. Minden, amit az apja mond, szent. Amikor terhes lettem, az apósom nem akarta: ő erősködött, hogy ne tartsuk meg. Veszekedések voltak ebből. És most meg a férjem az ő nevét adja a gyerekeknek!”

Eddig nem tudta kiejteni a nevét. Megfogadta magának, hogy soha nem mondja ki. Nem szólt semmit a férjének, hogy ne csináljon cirkuszt.

Hogy ő milyen nevet választott volna, fogalma sem volt. Egyébként is, csak lánynevei voltak. A lányom kislányt szeretett volna, mondja.

Végül is, egy fiúnak az ikertestvére nevét választotta volna. Sír. Azt mondja, soha nem mert ezekről a dolgokról a férjével beszélni. Csak a szüleivel osztotta meg a titkát.

A gyermek szempontjából azonban már késő, a név ki van választva, anyakönyvezték is. A hallgatásával kivette részét ebből a választásból. Már nem csinálhatta vissza. A fiának hallania kellett, ahogy ezen a néven szólítja, ezen a keresztnéven, melyet hagyott, hogy kiválasszanak.

Aznap, amikor haza kell mennie a gyermekkel, azt mondja: Ő az első nekem. Tizenhárom évvel ezelőtt, amikor megszületett a lányom, ki kellett mennem a földekre a férfiakkal. Az anyósom nevelte fel a kislányt. Én nem ugyanúgy neveltem volna. Ő a második gyermekem, de ő az első. Úgy fogok foglalkozni vele, ahogy én szeretnék.

És még hozzát teszi: Ma már azért a keresztnevén szólítottam.

*

Évek óta a kórházban dolgozik. Jól ismeri a házat. Egyébként a lányai is mind ide jöttek szülni.

Ma őt operálta meg F. doktor, akiben nagyon megbízik. Azt mondta neki: egy fibrómát meg kell operálni. Az ön esetében kivesszük majd a méhet, de a petefészkekhez nem nyúlunk.

Régóta tudta már ezt. Néha beszélt róla a munkahelyén is. Gondolkozott rajta, mi történik, ha kivesszik az ember méhét, hisz mégis egy darab belőlünk. Megváltozik-e tőle a természetünk? És a testünk? Ő, aki annyira szeret munka után szépen felöltözni, tudni szeretné, hogy megváltozik-e majd a teste. Végül is, a lényeg az, hogy a petefészkekhez nem nyúlunk.

Ma itt van, a műtét lezajlott.

Minden rendben ment, mondja F. doktor. Ellenőrzi a dréncövet, közli, hogy szépen kitisztult már, minden rendben van. Nem is késlekedik tehát, más pácienseit is meg kell néznie, holnap vissza fog jönni. Egyik keze már az ajtó kilincsén, amikor megfordul és még hátraszól: Jut eszembe, kivettem az egyik petefészket is.

Majd eltűnik a fényugárban, amely az ajtó kinyitásakor beszökött a folyosóról.

*

Kettős

Az egyikük fiatal. Az ágyára könyökölve beszél. Minden egyes mozdulatára hullámzik a szőke haja.

A melleiről beszél, amelyeket túl nehéznek talált. Nem bírta tovább elviselni ezeket az idomokat. Túl szembetűnőek voltak, mondja.

Zavarta.

Megkért egy sebészt, hogy kicsinyítse le őket. Csináltatott magának melleket, olyanokat, amelyeneket elképzelt magának. Álommelleket.

Azt mondja, hogy utána a mellek teljesen kerekék és simák: újra műteni kell, hogy bimbókat csináljanak, a szeméremajkáról levett bőrből. Ott van egyedül megfelelő bőr.

Azt mondja, most végezték el rajta ezt a műtétet, rá kellett, hogy szánja magát, hülyeség lett volna nem megcsináltatni ezt az átültetést, kis műtét és nem fáj. A másik a kisasztalnál ül. A ruhájában maradt.

Kivizsgálásra jött, és azon gondolkodik, vajon megint megműtik-e. Hozzá van szokva már ehhez, ismer mindenkit a kórházban. Rákos.

Pontosan ott kezdett el terjedni, a nemi szervében. Ki kellett vágni belőle, eltávolítani egy részt. Minden egyes alkalommal kicsit többet vágni, eltávolítani a szeméremnyílás környékéről. A betegség most folytatja munkáját. Tudja.

Keveset beszél erről a bajról. Olyan szavakat ejt ki, melyek minden körülményhez alkalmazkodnak, mint például, majd meglátjuk, vagy, hát újrakezdődik, vagy mit szeretne?

Azt is mondhatná, hogy a csalán a kertben megint ellepett mindent, és ki kell majd újra tépni a gyökereket.

Úgy beszél, mint akit olyan elvégzendő feladat foglalkoztat, amelynek a sikere nem rajta múlik.

Nincs kétségbeesve. Mintha a halál mellé állt volna.

Ugyanabban a szobában vannak.

*

Anne

Anne, a gyermeke halott.

Anne, kislányt szült. A gyermeke, Anne, nincs remény.

Asszonyom, nagyon nehéz szülése volt, van egy kis gond. Elvisszük a kislányt, egy kis probléma adódott.

Anne, senki nem mert megmondani magának. Bizonyára féltek kiejteni ezeket a szavakat. Nem nyitották ki a szájukat, hogy egymás mellé tegyék a szavakat, melyek a gyermeke halálhírét hoznák.

Sürgölődtek maga körül, gyors mozdulatokat tettek. De nem mondtak semmit.

Másnap reggel, a férjétől tudta meg. Ő mondta meg azt, amit már tudott. Mondja is: már tudta. Az elejétől fogva. Azt mondja, hogy mindent kitalált. Amikor hosszasan keresték a szívhangot a hasán, és összenéztek. Anélkül, hogy magára néztek volna. Amikor a gyermek nem sírt fel, és nem mutatták meg önnek. Az élénk mozdulatok, a sietség, a halkán kimondott szavak. Az idő, amíg megmondták, hogy kislány. Tudta már. Régóta.

Egy hónappal azelőtt érkezett a gömbölyű hasával és a bőrröndjével. A harmadik emeletre fektették be. Külön szoba. Az ablak a nővériskola udvarára nézett.

Pihennie kellett, a baba és önmaga miatt. Ezt mondták magának. Túl sok feszültség. Ne idegeskedjen. Diétázzon. Megpróbáljuk a lehető legtovább húzni a gyermek érdekében.

Tudni akarta, minden orvostól és nővértől megkérdezte, mit tudnak, mik a kockázatok. Választ akart kapni. Egy és ugyanazt az egyértelmű választ szeretne volna kapni mindegyik orvostól és mindegyik ápolónőtől.

Ideges volt. Kipirosodott az arca. A kórházba való befekvés miatt hirtelen ott kellett hagynia a munkáját, és azt mondta, hogy nem maradhat hosszasan távol, nincs ember, aki helyettesíteni tudná.

Majd úgy döntött, marad. Hosszú időre. Az aggodalom azonban nem akart szűnni. A gyermek maga volt az aggodalom.

Belakta a szobáját. A várakozása egy hónap alatt belakta a szobát. A bézs falak. A fém hokedli, hogy fel tudjon feküdni az ágyba. Három lépcsőfok. A rózsaszín papucs. Az ajtó nyikorgása minden kinyitáskor, de csak az elején.

Reggelente a vizelet egy kémcsőben. Meg kell nézni, tiszta-e vagy zavaros, majd leülepíteni a hormonvizsgálathoz. Vérnyomás. A nővérke olykor azt mondja: Megint idegeskedtünk? A vérvételnél pedig, hogy szép vénái vannak. Sómentes diéta. Nem szereti.

Az anyja és nővérei látogatása délutánonként. Este pedig a férjéé. Nap mint nap ugyanígy.

A szemben levő szobában minden héten másik megszült nő fekszik. Hallja az újszülötteket, akkor is, ha csukva van az ajtaja. Azt mondja: Szerencsések. Az éjszakára kihozott virágok alapján már tudja, ha valaki újonnan érkezett.

Végeredményben már csak a kórházi ritmus alapján tudja mérni az időt. Hogy mégis maradjon valami fogódzó.

A nővériskola udvara a kórházzal négyszöget alkot. A diákok olykor átmennek az udvaron, már tudja, mikor járnak majd arra. Azt mondja: már csak ezt nézhetem, a szürke udvart. Minden egyes nap, minden egyes nap.

Egyszer már megmondták a szülés várható időpontját, majd mondtak egy másikat, későbbit. Akkor azt mondta, hogy valamit titkolnak ön elől, hogy ez nem normális dolog így késleltetni a szülés időpontját, miközben telik az idő. Megkérdezte: Jól fejlődik a baba?

Ami elviselhetetlen volt, mondta, hogy ott kellett maradni, bezárva, anélkül, hogy beteg lenne, mennyi időre – és közben nem tudni, hogy a gyermekkel minden rendben van-e, hogy még mindig veszélyben van-e. De milyen veszélyben? Mit jelent az, hogy minden rendben van?

Mindenkinek feltette a kérdését, magában hordozta a bézs falak között, elnehezdedt testében, a gyermeknek, a gyermek életének a kérdését.

Mindenkitől megkérdezte a véleményét, kapott is számtalan választ, amelyeket szeretett volna egyesíteni, mint a mellékfolyókat, ám e helyett csak ellentmondásokat és elégtelenségeket hajszolt bennük. Önt nem nyugtatták meg, mert egy másik világból jöttek. Jó szándékú válaszok voltak ezek az ön megnyugtatósára. Válaszok, melyek eltompították a zúgást, melyet egyetlen kérdése keltett: a gyermek életének kérdése. Az életéé. Vagy talán még más dolgoké is.

Azt mondta, amikor L. volt az ügyeletes, az más volt. Ő bejött beszélni magával, nem titkolta el a kockázatokat, vele tudta, mihez tartsa magát. L. azt mondta: Meglátjuk, hogyan alakulnak a dolgok, nem tudjuk. Vannak dolgok, amiket nem tudhatunk.

Később, amikor megtudta a kislány halálát, azt mondták magának, hogy hosszú volt a szülés, sokáig tartott.

Akkor azt mondta: Csak nem én fullasztottam meg azzal, hogy nem nyomtam eléggé?

Azt is mondták önnek, hogy kicsi volt a gyermek, nem kapott már elég táplálékot.

Akkor ön azt mondta: Pedig jól ettem, abbahagytam a dohányzást, vigyáztam mindenre. Fejlődési rendellenessége volt. Kicsi feje lett volna. Jobb, hogy meghalt.

Ez volt a válasz, amit önmagának kitalált. Egy hazugság-válasz, olyan, amelyeket korábban kapott. Egy válasz, amely arra szolgált, hogy elrejtse, hogy nincs válasz.

Most azt mondja: L-en kívül mindenki eltitkolta előlem az igazságot. Még a férjem is tudta, mit kockáztatok és a gyerek is.

Távozása előtti napon egy orvos közli magával: Ha szeretné, csinálhatunk boncolást. Azt kell válaszolnia, hogy a gyermeke két napja az r-i temetőben van eltemetve.

Azzal a gondolattal hagyja el a kórházat, hogy valamit eltitkoltak ön előtt a kislánya halála kapcsán.

Később, amikor ellenőrzésre jön vissza, egy ismeretlen ápolónő megkérdezi magától: Ön az, aki szülésnél elveszítette a gyermekét?

Azt mondja: Nem haragszom rájuk. Végzik a munkájukat, megtesznek minden tőlük telhetőt. De most nehezebb, mint az elején. Gyűlölet van bennem.

Azt kiabálja, hogy nem tud kiabálni, hogy most nem fogja kérdőre vonni az orvosokat.

Nem fogja, mert a nőgyógyász nő, akivel szült, egyszer elárulta önnek, hogy nagyon szenved a gyermektelenségtől.

Hallgat. Ha jól belegondol, nem tudja már, miért nem teszi fel a kérdést. Nem tudja már. Arra gondol, hogy a férjének nem tetszene, azt mondaná, hogy ettől nem kapják vissza a kislányukat. Arra gondol, hogy az orvos megtagadhatná a választ. Nem, nem könnyű feltenni egy ilyen kérdést.

A végén azt mondja, hogy fél feltenni, nem akar senkit sarokba szorítani azzal, hogy rákérdez az igazságra, hiszen önnel megtörtént, hogy elveszítette az állását, mert megmondta az igazságot.

Így hát csendben marad.

Megkíméli őket a kérdésétől a saját félelmére hivatkozva.

Nagyon is lehetséges, hogy nincs válasz, Anne. És, hogy ezt maga is tudja.

*

A nővérek kis hölgynek hívják. Azt mondják róla, hogy bátor nő, soha nem panaszkodik. Három hónapot töltött a kórházban, hogy megszüljön negyedik gyermekét.

Olaszok. A férfi munkanélküli, ő vigyázott a három kicsire otthon, míg ő a kórházban maradt.

A férfi ritkán tudott jönni, de ő megértette, és emésztette magát, hogy semmit nem csinál, míg ők mindnyájan otthon vannak. Nem szokott tétlen maradni. Most azonban kellett, a gyerek miatt...

Remélték, hogy kislány lesz a három kisfiú után. A kislányban való reménykedés vette rá őket, hogy végül is elfogadják ezt a „balesetet”.

Főleg a férj reménykedett egy lányban.

Néha mesélt Olaszországról, amelyet gyermekként hagyott el, a szüleiről, akiknek gürcölniük kellett, az anyjáról, aki egész fiatalon dolgoztatni kezdte, és

arra használta a fizetését, hogy az adósságaikat törlessze, és magáról, akit ez büszkeséggel töltött el, és soha egy pillanatra nem jutott eszébe, hogy megtartsa magának a pénzt.

Beszélt a házasságukról is, amelyet tulajdonképpen a család rendezett el, és a nehéz kezdetekről. Azt mondta, hogy ma is nehéz, de nem fűzött hozzá semmit. Csak amikor haladékat kért a szoba kifizetésére, vagy a férj nem jött, hogy „megspóroljon egy buszjegyet”, csak akkor vált sejthetővé, milyen nehéz lehet az életük. Mindaddig büszkék voltak rá, hogy egyedül elboldogulnak, mióta azonban ő kórházba került, kénytelenek voltak a polgármesteri hivatal segítségét kérni.

Nem beszélt róla. Egyszerre volt szerény és büszke.

A szülés napján a vajúdas alatt végtelenül szomorú volt a tekintete. Az egész lénye végtelenül szomorú volt. Azt mondta: Mégiscsak furcsa az élet: megszületünk, szenvedünk, megházasodunk, meghalunk.

Majd megszületett a gyermek. Egy negyedik fiú.

Hamarosan hazamegy vele. Csak annyit mond, hogy a férje csalódott volt. Ő maga nem mond többet annál, hogy nincs jelentősége attól kezdve, ha minden rendben van, mindenki jól van.

Újra összezárul az idő, amely akarata ellenére bőséggel állt a rendelkezésére, arra, hogy beszéljen, várjon, hogy semmit se csináljon, és amely idő alatt megengedte magának azt a luxust, hogy áttekintse az életét.

Most vissza fog térni a ház szívébe, szeretetének ebbe a dolgos és mérhetetlen világába.

Egy dolgot azonban mond még hirtelen. Gyorsan mondja, mint egy valloást, mintha most lenne meg rá az adott pillanat, azután már késő: végig, amíg vártam, arra gondoltam, hogy sérült lesz.

Terhessége legelején az egyik gyermekét elvitte a kórházba ellenőrzésre. A gyermekgyógyászatra.

Ott, a váróteremben látta meg a kislányt, ahogy éppen jött ki a rendelőből a mamája kezét fogva. Egész kicsi lányka.

Rögtön észrevette a gyermek arcának oldaláról, észrevette, hogy hiányzik a füle. Ezt a nevetséges és majdhogynem szemérmetlen lyukat, melyet a túl rövid haj még nem takart el.

Eltorzította a kisgyermek arcát. Felkínálkozott a tekintetnek. Vonzotta a tekintetet.

Nem tudta volna elkerülni, hogy ne lássa, nem, még ha a kislány és az anyukája nagyon gyorsan mentek is át a várótermen, még ha gondolatban újra is játszott a jelenetet, és elképzelte, hogy elfordítja a fejét abban a pillanatban, ahogy kinyílik az ajtó, vagy hogy nem arról az oldalról látja, hogy akár más dolog is lefoglalhatta volna éppen akkor.

Ő azonban látta. Belévésődött a kicsi lány és a lyuk a füle helyén.

Ahonnan ő származik, ott azt tartják, várandósként nem szabad ilyen dolgokat látni. Át lehet adni a gyermekekre.

Az anyjától örökölte ezt. Nem tudta, a férje mit tudhat róla, asszonyi dolog volt ez. Nem is beszélt neki ilyesmiről. A kislányról sem.

Arra gondolt, hogy az orvos bolondnak nézné, ha elmesélné neki.

Nem mondott senkinek semmit. Ám az óta a nap óta benne maradt. Mint valamiféle átok.

A szülésnél, még mielőtt megkérdezte volna, hogy kisfiú-e vagy kislány, azt kérdezte csodálkozó férjétől, hogy megvan-e mindkét füle a gyerekeknek.

*

Azt mondják:

Kámforozzuk.

Injekciózzuk.

Kivágjuk.

Kiszívjuk.

Szondázzuk.

Intubáljuk.

Felvisszük.

Levisszük.

*

A gyermek három nappal ezelőtt született. Az anyja együtt van vele a szobában. A sárgaság miatt lámpa alá kell tenni néhány napon keresztül. A kicsi az ágyában fekszik a lámpa alatt, az anyja mellett.

Az utóbbi napokban azonban kevésnek bizonyult a lámpa, mindegyiket használják. Elviszik a gyermeket az anyjától, és egy másik szobában teszik lámpa alá, egy másik gyermekkel együtt. Az anya egyedül marad, napközben eteti. Egyedül.

Később a nővérke azt mondja, hogy a gyermek még mindig sárga és lehet, hogy a szoptatás miatt, és hogy ne adja többet a mellét neki. Nem mondja meg, hogy meddig.

Ekkor az anya egyedül marad a szobájában, és napjában többször lefeji a tejét, hogy ne apadjon el. Fájnak a mellei. Azt mondja: A tejem, ami semmire nem szolgál. El van választva a gyermekétől.

Nem tudja, nem érzi, hogy másként is lehetne, hogy beszélhetne, mondhatná, hogy ő édesanya, és követelhetné azt, hogy a gyermekével maradjon. Nincs meg benne ez az erőszakosság. Hagyja, hogy elválasszák gyermekétől, anélkül, hogy bármit is szólna. Hagyja, hogy a kórház ezt tegye.

A hivatalos bentléte vége előtt nem bírja tovább. Elmenekül a kórházból, ott hagyja a gyermeket. Visszajön majd érte, ha már nem lesz sárga.

Senki nem tudja, hogyan talál majd rá a gyermekére, vagy inkább, hogy miképp tudják majd helyrehozni azt a sérülést, amely mindkettejükön esett.

*

A vér

A vér. Szétkenve, névtelenül a lift bézsszínű falán, majd ügyetlenül letörölve. Pirosas foltot képez. Nincs a helyén. Zavaró. Kijött a testből.

A lift azonban megtesz néhány fel-le utat, míg oda nem ér egy takarítónő, aki eltünteti a foltot. A fertőtlenítő szaga betölti a fülkét.

Vér a vizsgálatokhoz. Feliratozott kémcsövekben. Mind ugyanolyan. Az elején a kémcsövek langyosak. Beleállítják őket egy vastag, a méretükre kilyuggatott szivacsrétegbe. A laboratórium részére.

Már nem a sajátunk többé. Tárggyá vált.

Várunk néhány napot, majd telefonálunk az eredményért.

A vér a tükrön, a tűn, a csipeszen.

A nő, aki naponta tízesével mossa a tükröket, tűket, csipeszeket. Aki belemártja őket a langyos vízbe. A víz skarlátvörössé válik. Azt mondja: mosogatok.

Módosítani szeretné a nőgyógyászati vizsgálat időpontját, mert most éppen vérzik: nem akarja ráerőltetni ezt az orvosra.

Azt mondják: friss vér. Fekete vér. Világos vér.

Azt mondja: Mégiscsak jobb, ha a rossz vér távozik.

Azt mondja: A terhességem idején még csak egy véres gömb.

Azt mondja: Kicserélték a baba vérét, mert nem volt jó.

Rejtett sebből veszíti el a vért, amely folyamatos és abszurd sugárban ömlik a nemi szervéből. Mint egy átszakadt gát. Nincs többé visszatartás, sem mérték. Szünet nélkül. Az elfolyó vérré válik ő maga is. Elhagyja magát. Percek kérdése, élet és halál kérdése. Azt mondják majd: Csurgott. Két zacskó vért kapott.

Ezt a vért, a műanyag tasakos vért úgy hozzák, mint egy árucikket. A zacskót felakasztják a kámpóra, a testnél magasabbra, a vér cseppenként folyik egy csőbe, majd a ragtapasszal rögzített tűn keresztül a vénába. A kart nem szabad mozgatni.

A nővérke szó nélkül ellenőrzi az infúziót.

Ez a vér tiszta, engedelmesen folyik a csőbe. Az ember el is felejt, hogy egy testből származik. Semleges. Nem botránkoztat meg.

*

Inkubátor

Kicsi gyermek. Kis súlyú. Koraszülött. Törékeny gyermek. Felügyelni kell rá.

Levisszük, mondja a nővérke. Nehogy kihűljön.

Az anya csak futólag látja. Nincs ideje megnézni a babát, alaposan szemügyre venni. Meg sem érintheti. Nem beszélhet hozzá.

Azt a pillanatot, amikor újra rátalál, miután elhagyta a testét, amikor sajátjának ismeri fel, nem éli át. Már meg sem tudná mondani, hogy milyen. Látja, amint az ápolónő becsomagolja egy takaróba, és elviszi. Hirtelen gyűlölni kezdi a nővérkét.

Leviszik a gyermeket.

Három emelettel lejjebb van, mint az anyja szobája.

Szabályozott hőmérsékletű helyiségbe teszik. Melegen fogják tartani. Ha eléri a megfelelő súlyt, akkor adják majd vissza az anyjának.

Egy kis cédulára írják a nevét, ráragasztják az üvegre, az ággyal szemben, és minden reggel feljegyzik, hány grammot hízott vagy fogyott.

Megmondták az anyának, hogy ha szoptatni szeretné, szoptatási időszakban vagy látogatási időben jöhet, ki van írva a személyzeti szoba ajtajára.

Első alkalommal csengetni kell, az üvegalitkát körülvevő folyosón keresztül lehet bemenni.

A nővér magasságának megfelelően megemelt krómozott ágyak sorban állnak az üvegfal mentén.

Az anyának keresnie kell a gyermek keresztnevét a kiragasztott cédulák között, szüksége van erre, hogy megtalálja. Az üveg mögött.

Várnia kell, míg a csecsemőgondozó nővér kinyitja az üvegalitka ajtaját. Majd ott kell maradnia a zsilipkamrában. Gondosan meg kell mosnia a kezét, és belebújnia egy steril öltözékbe, amelyet az ápolónő az ujjai hegyével csomagol ki, egy hosszú ujjú zöld kötényt. Elöl van egy nyílás a mellnek.

Csak ekkor veszi ki az ápolónő a gyermeket és adja oda az anyjának. És az anya magához ölelheti. Végre.

Később a nővérke visszaveszi a gyermeket, hogy tisztába tegye. Nem ajánlja fel az anyának, hogy foglakozzon vele, gépiesen csinálja, eszébe sem jut, gyorsan túl akar esni rajta. Azt mondja: Nagyon sok gyeregem van ezen a héten.

Az anya nem mer kérni. Nézi a másik ügyködő kezeit, a pontos, szakértő mozdulatokat, gyűlöli az ügyességét.

Nem szól azonban semmit. Ez után a szívesség után, amit tettek neki, kérhetne még többet? A gyermekkel töltött röpke pillanatok után, újra a másik fog foglalkozni vele, beszélni hozzá. Az övé lesz.

Azt mondja: A gyermekem, mint jutalom.

Egyszer megkérdezi, mikor engedik ki. A nővérke mosolyogva válaszol: Ne panaszkodjon, már mindennap jöhet szoptatni!

Meg fogják mondani, mikor éri el a megfelelő súlyt. Gondoljon inkább a gyermeke érdekére.

És akkor meg kell mutatnia, hogy gondol rá. Nem erősködik nagyon. Meghallgatja, anélkül, hogy megjegyzést tenne, a nappali, az éjszakai nővér és a gyakornok véleményét. Várja, hogy szűkmarkúan, de odaadják neki a gyermekét.

Egy napon egy ápolónő azt mondja majd: Látszik, hogy mennyire ragaszkodik a gyermekéhez, nála hagyhatjuk.

*

X. asszony meghalt ma reggel.

Azt mondta: Az orvosok túlságosan magabiztosak. Már nem hallgatják meg az embereket.

Azt mondták, hogy a kortizon miatt euforikus állapotba került.

A személyi igazolványa a szolgálati asztalon a formalitások miatt, egy félig üres bonbonos dobozka és a nővérek szabadságos kartonja mellett.

Azon a fényképen még volt haja.

*

Az első alkalommal, amikor a kislányát szoptatta, a nővérekének nem volt ideje maradni, a karjai közé tette a gyermeket, és elment.

Szép nyugodtan elboldogultak mindketten.

A következő szoptatáskor bejött az ápolónő. Kiabálni kezdett: Így kell megfogni azt a gyereket? Helyezkedjen el másképp, tegye keresztbe a lábait, emelje meg a karját! És, miután a tett nem követte rögtön a szavakat: Tudja mi az, engedelmeskedni?

Ezúttal a kislány jóformán semmit nem evett.

*

„Nem jól nyom.” Négyen ismételték ezt neki.

Az ágyról, ahol fekszik, csak a fehér maszkokat és a nemi szervére függesztett tekinteteket látja.

Amikor azt mondták neki, megyünk a szülőszobára, azt hitte, nyomhatja majd, megszabadulhat, véget ér a fájdalom. Erre gondolt legelőször. Azt akarta, hogy vége legyen.

Azt mondják neki, hogy rosszkor nyom.

Hasára rakott gép mutatja az összehúzódások erejét. A számok sebesen emelkednek a képernyőn, a legmagasabb rögzül egy pillanatra, majd a számsor újra csökkenni kezd, és kezdődik minden előlről.

Fájdalma oly őrjítő és megállás nélküli, hogy nem érzékeli a különbségeket. Hagyta, hogy elborítsa. Szüntelenül ellenállhatatlan vágyat érez arra, hogy nyomjon, a hasa akarja ezt ellentmondást nem tűrően, mint egy nélkülözhetetlen megkönnyebbülést.

A képernyő azonban azt mondja, hogy vége az összehúzódásnak, meg kell várni a következőt. A képernyőn lesik a megfelelő pillanat eljöttét.

Fáradt. Érzi, hogy a teste elhagyja magát. Valami megakadályozza, hogy a test kövesse a saját mozgását, beteljesítse a feladatát.

Azt mondják neki: Maga visszatartja, nem akarja, hogy a világra jöjjön ez a gyerek. Na, most akarja vagy sem?

*

Odavetette neki: Tudja, mit kockáztat? A meddőséget! És kivette a spirált, amelyet három éve hordott. Fertőzés. Antibiotikumok. Tabletta.

Most pedig itt van, terhesen. Nem akarja.

Két hónapon keresztül szedte a tablettát, majd, maga sem tudja, miért, abbahagyta. Nem tudta megmagyarázni, miért.

Azonnal teherbe esett.

Azt mondja, hogy megsemmisítve érezte magát, amikor ilyen stílusban beszéltek vele.

*

Együtt vannak a szobában, nézik a gyermeküket. Az elsőt.
Vele volt, amikor szült. Nap mint nap bejön hozzá.

Az adminisztráció során észrevették, hogy nincsenek összeházasodva, a férfi azonban azt mondta, minden szükséges lépést megtesz a gyermek érdekében: elismeri, nevére veszi.

Ebben a pillanatban, mikor a szobában vannak, az adminisztrátor belép és azt mondja: Azért jöttem, hogy megtartják-e a gyereket.

*

Üres a kiságy. A mentő most vitte el a babát a c-i kórházba. Azonnal. Ott speciális műszerek vannak. Várni kell. Nem tudni, meg tudják-e majd menteni a gyermeket.
A csecsemősnővér bedugja a fejét a félig nyitott ajtón és megkérdezi: Szoptat, vagy tápszert ad?

*

Félálomban fekszik. A hihetetlen erőfeszítés után a nagy boldogságban. Itt van a gyermek egész közel hozzá, épp csak egy órája született. Mindketten csendben vannak.

Az ápolónő zajongva bejön. Hangosan feltesz egy kérdést, de nem hagy időt a válaszra. Felemeli a hálóinget, kitakarja a mellet, és azt mondja: Ilyen mellekkel akar szoptatni?
Nem lesz teje.

*

A szülés. Ha vissza akarok emlékezni rá, mintha egy fekete lyuk lenne.

*

Kislányra számítottam.

Mikor a férjem azt mondta, hogy kisfiú, nevetett, és én azt hittem, viccel. Csálódott voltam. Majd amikor a karomba vehettem, rögtön elmúlt.

Ki kellett találni egy keresztnévet, mert nem volt fiúnevünk. El is felejtettem utána. Amikor a nővérke jött, hogy megkérdezze, elfelejtettem, meg kellett kérdeznem a férjemtől újra.

Többször is megszámloltam az ujjait. Kezdetben az egyik kezén csak négyet számloltam. Azt hiszem, más állapotban van az ember szülés után.

Amikor megszületett, olyan érzésem volt, hogy tovább mozog valami a hasban. Azt hittem, van egy második is.

*

Azt mondja: elborított a fájdalom. Nem számított ekkora fájdalomra. Meglepte és elborította a fájdalom.

Még a nyomásnál sem könnyebbült meg. Pedig azt ígérték neki, hogy az már kevésbé fog fájni. Nála ez nem így volt.

Egyébként nem érezte a gyermek fejét, annyira elsodorta a fájdalom, hogy észre sem vette a gyermeket.

Vágni kellett, biztos azért, mert nem jól nyomott, mondja ő. Rossz szülés.

Emlékszik, hogy abban a pillanatban azon gondolkodott, hogy az orvos vajon elégedett-e vele.

Most úgy gondolja, kudarcot vallott. Soha többé nem kér belőle.

Azt mondja, hogy a szülőágyról láthatott egy kiságyat, haragot érzett iránta, ki akarta volna törölni a látóköréből.

Azt is mondja, hogy az első nap rondának találta a gyermeket.

*

A szülő nők kiáltásai.

Nyáron, amikor az épület hátsó felén levő ablakok nyitva vannak, a nővériszoláig elhallatszik a kiáltozás. Mindig ugyanaz. Éles, elnyújtott. Szinte nyávogás. Végtelenül ismételve.

Éppen alatta van a terhességmegszakítások terme.

Az ablakon a szívógép zaja hallatszik ki.

Motorzaj. Tompa. Perceken keresztül tart. A végén pedig, mikor kihúzzák a csövet, a beszívott levegő zaja.

Hang nélkül. Tilos kiabálni.

BÁRDOS ZSUZSA fordítása

SZABÓ MAGDA LEVELEI GÖMÖRI GYÖRGYHÖZ (1970–1999)

Szabó Magdának számos olvasója és híve volt Magyarországon csakúgy, mint a határon kívül. Engem a hetvenes évek elején az író barátságába fogadott, és ez a barátság mindvégig tartott, csak levelezésünk vált rapszodikussá: az első évek (1970–74) sűrű levélváltása után. 1978-ból csak egy lapom van Szabó Magdától, majd két nagyon szép levél a kilencvenes évek végéről. Közben persze találkoztunk is, Budapesten, Bécsben és Londonban – egy-egy levélben erre is van célzás.

Ez a barátság úgy kezdődött, hogy elküldtem neki 1969-ben Londonban kiadott, de Újvidéken (a Forum nyomdájában) nyomott *Átváltozások* című verseskötetemet. Tettem ezt azért, mert valamivel korábban már észrevettem ezt a Magyarországon már hosszabb ideje népszerű, nagyon tehetséges szerzőt, írtam is egy angol nyelvű recenziót *Mózes, egy, huszonkettő* című könyvéről a *Books Abroad* amerikai világirodalmi folyóiratnak. Erre a kötetküldésre válaszolt Szabó Magda elragadóan kedves levélben. Ez akkor is meglepett és ma is örömmel olvasom, hiszen az író, aki fiatalkorában először versekkel jelentkezett, tehát volt „füle” a költészethez, „rendkívüli élménynek” nevezte kötetem olvasását. S hogy ezt a tetszést nem csak az első kedvező impresszió szülte, látszik Szabó Magda hozzá- írt harmadik leveléből, 1970 végén, amelynek margóján ezt írja: „most, hogy summázom az évet, rájöttem, a Maga versei adtak irodalmilag a legtöbbet”.

Ezek után persze az is fontos volt, hogy én mit írok Magda könyveiről, vagy hogyan fogadom őket. Az *Ókút* és a *Régimódi történet* nagyon tetszett, dicsértem is őket a *Books Abroad*-ban, a *Szemlélők* kevésbé, mert abból valamiféle mélymagyar sértődöttséget véltem kiolvasni – valamit a „hálátlan Nyugatról”, és arról, hogy a magyarokkal nem bánnak a gazdagabb külföldi országokban érdemük szerint. Erről érdekesen ír Szabó Magda, baráti hangon vitatkozva velem 1973. december 7-i, majd még egyszer 1974. április 21-i levelében. Közben férjével, Szobotka Tibor íróval mint iowai ösztöndíjasok¹ megjárták Amerikát – az utazás vége felé Szobotka szívinfarktust kapott New Yorkban, ami természetesen nyomasztóan hatott Szabó Magda kedélyállapotára. Bár Szobotka többé-kevésbé felépült, és 1982-ig élt, egyszer Bécsben, a PEN-kongresszuson találkoztunk is, a felhőtlen utazgatás éveinek mintha vége lett volna a hetvenes évek közepén.

Levelezésünkben mulatságos kitételek vannak Szabó Magda angolságáról – ő azt állítja, olyan Shakespeare kori angolsággal beszél, hogy attól hasukat fogják a műveltebb amerikaiak. És elég sok szó esik köztünk a filológiáról. Már 1971. április 8-án keltezett levelében érdeklődik tőlem Kerényi Frigyes halálának körülményeiről (valamit írhattam neki, hogy én a magyar emigráns költészet ősenek ezt az 1849 után Amerikába kivándorolt és eléggé elfeledett költőt tartom), majd részletesen ír a császári csapatok debreceni megtorlásairól – a Rákóczi-szabadságharcról kezdve. Később kutatásaim során találtam egy angliai nyugtát a Nápolyból szabadult és Angliában pénzt gyűjtögető protestáns gályaraboktól, akik közül az egyiket Jablonczay Jánosnak hívták és Szabó Magda őse volt – ennek a nyugtának a másolatát megküldtem az író nőnek, aki erre egy Gottfried Kumpfkép reprodukciós képeslapon válaszolt 1978. március 13-án, azzal, hogy „ősöm, dokumentjét letettem a Régimódi egyéb adattárába”. Ugyanezen a lapon a Jablonczay

¹ Az évek során a Paul Engle által vezetett iowai irodalmi programon számos magyar író vett részt.

Lenke-idézet és a „Remélem, kialakul” mondat arra reagál, hogy megírtam Magdának, éppen válok általa is ismert osztrák feleségemtől.

De a legszebb filológiai elismerést több mint két évtizeddel később kaptam Szabó Magdától, akivel véletlenül egy asztalnál, együtt ültünk egy hazai könyvnap zuglói részlegén, amire engem Turczi István hívott meg, szervezett be. Ennek az eseménynek a rövid történetét megírtam a *Holminak* abban a számában, amelyikben Szabó Magda *Mézescsók Cerberusnak* című elbeszélésgyűjteményét recenzáltam.² Ugyanis hárman ültünk szabad levegőn a zuglói asztalnál: egy művelődéstörténész, Szabó Magda meg én, akinek éppen akkortájt jelent meg *A bujdosó Balassától a meggyászott Zrínyi Miklósig* című irodalom- és kapcsolattörténeti tanulmánykötete az Argumentum Kiadónál. Hozzám és a másik érkező prózához odajött érdeklődni, vagy könyvet venni két-három ember, de Magda előtt olyan hosszú sor kígyózott olvasóiból, hogy az Ikeától egészen az Örs vezéteri földalatti végállomásig ért.

Mielőtt még Szabó Magda „megvizsgálható” volna nagyon alacsony hazai ismertségemért (és ezt megtette 1999 Mikuláskor küldött, jószerivel egyetlen kézzel írt kártyáján), nem sokkal a könyvhét után küldött egy olyan szép levelet, amit szinte zavarban vagyok itt közreadni. Úgy hiszem, túlságosan megdicsért azért, hogy a lengyel irodalom kutatása és angliai népszerűsítése mellett 1975 óta folyamatosan kutattam a régi angol-magyar kapcsolatokat, és eredményeimet rendszeresen publikáltam hazai folyóiratokban. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy mint Magda írja, ő „a régi magyar irodalom mániákus szerelmese”, csak ezt nem mindenkinek árulja el. Nekem elárulta. Könyvem alapján úgy érezte, bennem rokonlélekre talált, és ezért fogadott – hirtelen nagylelkűségi rohamában – kedves „öccsév”.

Igaz, szépen és szeretettel írtam a *Mézescsók Cerberusnak* kötetéről, nem egy novella közel állt benne szívemhez. Szerettem Szabó „cívist” öntudatát, amin nem változtatott a tény, hogy élete nagyobbik részét Budapesten, pontosabban Budán, a Júlia utcában töltötte, és szerettem azt a finom öngúnyt, amivel a már sikeres író egy-egy fiatalkori vonzalmát, vagy hiedelmét megírta. Ugyanez jellemzi persze utolsó nagy sikerű művét, a 2004-ben megjelent *Für Elisét*, amihez sajnos nem tudtam már neki gratulálni, mert mire befejeztem a könyvet, ő már nem volt az élők sorában. És szerettem prózájának stílusát, amit a magyar irodalom egyes mai kritikusai talán nem tartanak elég „modernnek” (vagy posztmodernnek), de ami ma is megfog minden magyarul olvasó embert, és idegen nyelveken, még fordításban is jelentős sikert arat a nagyvilágban.

Utóirat: Halála után a *Guardian*ban hosszabban méltattam, búcsúztattam Szabó Magdát.

Gömöri György

[Kézzel:] Budapest, 70. VIII. 5.

Kedves Gömöri György,

nem voltam Pesten, azért ez a késedelmes válasz, amit talán nem is vár, mégis kap. Három nappal ezelőtt jutott a kezembe a könyve, s nem vállalom a hallgatás terhét, meg kell írnom, milyen rendkívüli élményt jelentett a kötet. Köszönöm.

² Szabó Magda ezekkel a sorokkal dedikálta nekem ezt a könyvét: „Gömöri Györgynek rengeteg olyan közös emlékkel, ami, korunkra jellemző módon, persze, hogy egyszerre édes és keserű – Egyértelmű csak a kolléga baráti szíve”.

A magamfajta ember ritkán érzi magát naiv olvasónak, de míg a Maga verseit olvasom, s jártam külön Gömöri világának felejthetetlen képei, szorongató üzenetei és bravúros poétikai telitalálatai fény-árnyzuhatagában, az a kivételes öröm ért, hogy egyszerre lehettem lírája érzékenyült befogadója s író társa is, aki az át-vele-együttérzés varázslatával együtt a másik író kivételes lírai tehetségét is érzékeli.

Nem tudok Magáról semmit, csak amit a kötete közvetít, így, azt hiszem, minden lényegest. Ne bánja, hogy ennyire nehéz, az istenek nem szeretik, ha valaki egy tálból cseresznyézik velük. Jobb volna mindjárt kettős-könyvelőnek születni, ezt magamról tudom, csakhogy nem lehet. Hát mondja ki, amit Magára – és csak Magára, annyira gömöris – bíztak, mi mást tehetne. Mondom mint olvasója, akinek szüksége van az effajta megrendülésekre, s mondok mint író társa, aki úgy örül messziről idáig a Pasarétig hallatszó hangjának, mint valami váratlan zenének. Igaz melegséggel köszönti:

Szabó Magda

Kézzel: Budapest, 70. okt. 22.

Kedves Gömöri György,

1.

csuda dilemma elé állított!

Tudja, hogy van ez, mikor egy rokonszenv kitör. Mikor elolvastam a verseit, azt mondtam a férjemnek, én ennek a Gömörinek küldök egy Ókutat. (Ez az utolsó könyvem, amolyan Portrait of an artist, nullaéves koromtól tízéves koromig terjedő életszakaszomról.) Mindjárt küldtem volna, csakhogy nem volt: könyvheti könyv lévén, zömében a könyvhéten elfogyott, s azóta nekem magamnak is vadásznom kell rá, megkapom-e valahol antikváriumban. Mire megkaptam, itt volt a Maga levele, ami amennyire megörvendeztetett mellékletével is, tartalmával is, annyira megkötötte a kezemet. Gömörinek, akinek beleszerettem a verseibe, küldhetek könyvet, az így szokás a szakmában mindenütt, de a Books Abroad magyar szerkesztője másképpen értheti, esetleg úgy, hogy ilyen gyöngéden akarom rá figyelmeztetni, el ne mulassza megemlíteni.

Megígéri, hogy a költő Gömörivel meggyőzeti a szerkesztő Gömörit, hogy az Ókút a költőnek akar valamit mondani, és neki szánt ajándék?

2.

Nagyon köszönöm a Mózes-recenziót. Nem tudtam róla.

3.

Kérdezi, dolgozom-e újabb regényen. Kellene, csak nem jutok hozzá. A nyugatnémet TV-nek kell végre befejeznem a rádiójátékomat, és úgy nyomja a lelkemet, hogy nincs befejezve a Kazinczým. Láta a drámakötetemet véletlenül? A Rab második és harmadik részét kellene megcsinálnom – ez a Kazinczy, persze teljesen modernül –, éppen Stockholmban voltam felolvasni az ottani Penben, mikor az ottani Rádió sugározta. Magának nem kell magyaráznom, milyen fantasztikus volt ott ülnöm a Hotel Diplomában, és hallanom, amint a svéd színész kimondja Kazinczy nevét. Ha ezzel elkészültem, jöhet az új regény, de ez becsületbeli tartozás. A karácsonyi könyvvásáron úgyis meglesz az örömmöm, megjelenik az Abigél. Szeret olyan könyvet olvasni, ami elvben a serdültebb ifjúságnak szólna, gyakorlatban mindenkinek? Mert ha igen, küldetek belőle. Abigél szobor egy rettentően szigorú protestáns nevelőintézetben, szép ámpir szobor, kezében korsó.

Ha valaki nagy bajba kerül, egy cédulán közli Abigéllal, mi bántja, s Abigél – az, aki a szobor mögött rejtőzik az erődszerű és szent-szigorú intézményben, segít neki. A regény cselekménye 1943-44-es, gondolhatja hát, hogy Abigél funkciója némileg kibővül, s már nem pusztán az a feladata, hogy kimossa a slamasztikából azt a tanuló, aki leöntötte tintával az igazgató bibliáját.

4. |
5. |
6. | *Maga mit ír?*
7. |

Szeretettel köszönti:

Szabó Magda

Budapest, 70. XII. 29.

Kedves Gyuri,

még ünnep előtt feladtam Magának egy Ókutat és egy Abigélt, remélem, szeretni fogja őket. Írni már nem tudtam, mert elsodortak a tennivalók, tele voltam rádiószereléssel, televízió-forgatókönyvet kellett szülnöm. Ismeri az ilyesmit, látogatás ennél-annál. Most hozzám jönnek ki, s írhattam hozzá a szöveget szakmányba. Rémes műfaj, megjelenik kilenc ismeretlen, berohanják az ember házát, rejtelmes szavakat mondanak, kirohannak, – ez a műszaki előkészítés. Ami utána jön, még rémesebb; mikor a Stern TV volt nálam portrét csinálni, azt hittem, megőrülök, hajnali hatkor kezdtek a forgatást, s éjjel tizenegykor még gyötörtek, másnap hajnalban meg másfél óra alatt lerohantak velem Debrecenbe, hogy felvehessék a szülőházamat. Mikor írom a könyveimet, igazán nem tudom. Szerintem álmomban.

Persze mi ez mind egy költözéshez. Uramfia! Rég kinőttük háromszobás lakásunkat, amelyben ketten élünk (meg egy macska meg egy kutya), már a fürdőszobában is könyvek állnak, képeink egy része a konyhaajtón lóg. De maradunk, mert nincs energiánk vállalni a sok ezer könyv szállítását, és mert nem tudom, találok-e még egyszer ekkora kertet, amelyben csak gyep van és rózsák, és a szomszéd kertekből átnéznek a jegenyék meg a gyümölcsfák.

Batsányit én is nagyon szeretem. (Egyébként körülbelül levele jöttékor tettem le Mikést, időnként ismétetni szoktam az irodalmat, hasznos foglalkozás. A Jézuska egy 1912-es Tompa-monográfiát hozott többet közt, s konstatáltam, nem tudtam róla semmit. Semmit, ami igazán lényeges. Írni fogok róla.) De ha az emigráns mint emigráns érdekli, mondom én izgalmasat, akire nem is gondol talán. Emlékszik még rá, hogy valamikor az ősidőben, mikor még Petőfi pályája kezdetén állt, hárman valának jókomák ott fenn Eperjesen, Petőfi, Tompa és Kerényi Frigyes, és hárman fogtak költői versenybe, hogy megénekeljenek azonos témát, hogy írjanak egy erdei lakról. Emlékszik? Nekem mindig perverz ötleteim vannak, így jutott eszembe, hogy iskolás és egyetemista éveimben mindig ismernem kellett kettőt e három ábrázolásból, de a harmadikat nem. Miért nem? És az is eszembe jutott, hogy ez a jó Tompa Levél egy kibujdosott barátom után címmel ehhez a Kerényihez írta ama híres versét, amelyen mind jambizálni tanultunk ifjúkorunkban: „Ki mesz-sze mesz-sze jársz, ki-nek ha-jó-ja már...” Hova lett ez az ember? – kérdeztem magamtól. Miért nem ismerem-ismerjük a harmadik Erdei Lak-ot? Miért ment el csak ő, a vi-

lágosi fegyverletétel után? Hogy került ki Amerikába? Mit csinált ott? Hogy élt? Mi lett vele? Ha egyszer kedve kerekedik rá, hogy ökölrel verje a fejét és sírjon (másokon sírni nem rossz néha, az embernek a saját sebét tisztítja), csak ássa bele magát, mint én tettem, Kerényi életébe. Az istenfáját! De tartottam is róla egy olyan félórát a Rádióban, hogy kilencvenkét levelet kaptam utána. Nekem mániám, hogy kikaparjam a sírjából és megsirattassam az élőkkel azt, akit idő előtt elfeledtek, akit nem sirattak meg méltóképpen.

Remélem, lassan helyrerázódnak, s nyugodtan tud dolgozni. Ha lesz új vers, küldje el, kérem, azért mégis a vers a mindennapi kenyér. Angolul tudok, s olvasok is mindennap, hogy ne felejtsem el. Csak a kiejtésem olyan, amelyet az ember Debrecenben szerezhet, ha olyan valaki oktatta, aki maga soha életében nem látott eleven angolt. A szókincsem viszont páratlan, mert semmit nem felejtettem el, mikor Shakespeare-t meg Kydet fordítottam az Európa Kiadónak, úgyhogy ne lepődjek meg, ha úgy kérek valaha valamit, hogy I beseech you. És káromkodni is tudok, elvben, az Erzsébet kori irodalom megtanított rá. Körülbelül úgy beszélek, mintha egy angol Eötvös Józseftől vagy Kemény Zsigmondtól tanult volna magyarul. Az itteni angolok elragadtatva röhögnek, mikor Ben Jonson modorában nyilatkozom valamiről. Boldog újévet Maguknak, kedves Gyuri, most, hogy summázom az évet, rájöttem, a Maga versei adtak irodalmilag a legtöbbet.

Szeretettel köszönti:

Szabó Magda

Kedves Gyuri,

legközelebb írja meg nekem bővebben, amit Kerényi halála körülményeiről tud, mert én az öngyilkosságnál vagyok elmaradva. Nagy élvezettel olvastam az írását; mennyire egyetértünk, látja. Az mindig a szuper agybaj volt a számomra, az a bizonyos kegyes-kegyetlen levél a kibujdosott barát után. Abban a rádióelőadásban, amit én tartottam Kerényiről, ugyanúgy értékeltem őt, azt merem mondani, ugyanazzal az ingerültséggel reagálva mindarra, ami életében és halálában érte. Kitűnő költő volt. Tompához én más tekintetben vagyok irgalmas is, irgalmatlan is, Tompában engem az izgat, hogy papi hivatásában hányszor kellett szembekerülnie a saját alap-tematikájával. Komplet bolond volt szegény, azt tudta Maga róla, hogy megírta – még életében Pestre, hogy ő meghalt, az újságok lehozták, s ő olvashatta egy világos pillanatában, amint a nekrológok elsiratják, még életében.

Persze mit várunk tőlük. Most faltam fel újabb monográfiáit, hát hiszen annyiszor volt nála házkutatás, annyiszor vitték el, s olyan permanens rettegésben kellett élnie a Bach-korszakban, hogy egy rinocérosz idegrendszere is ráment volna, nemhogy egy jámbor pataki diáké. Arany se különb, az is idegronc. Azért tisztelem annyira Kazinczyt, mert annak fát vághattak a hátán, még hetvenévesen is ugyanolyan áldott optimista volt, mint az élete kezdetén. Mennyire szeretem őt, tisztelem is, irigylem is. A Hajdúságban azt mondják az ilyen emberre: „Annak könnyű, annak tündér volt a keresztanyja.” Nyilván.

Az Abigél csuda nagy siker lett, most szerződtem rá a TV-vel, hogy megcsinálok folytatásos filmnek. Nagyon mulatságos munka, csak kevés az időm, hülyén alakul minden. Tibor sokáig beteg volt, én az izületeimmel szórakoztam, valahogy sose jutottam munkához igazán. Talán a hónap végén. Maga min dolgozik? Örülök, hogy szerette az Ókutat. Mosolyogtam azon, amit a feleségéről írt, hogy nehezen tudja elképzelni az osztrákok elleni aktív ellenszenvet a huszadik században. Ezek régről hozott dolgok, még a Rákóczi-szabadságharc idején maradt a debrecenieikben, mikor olyan képtelen dolgokat műveltek a városban. Strassoldo zsoldosai nem voltak szentimentálisak, 1705–10 tájékán

négymillió nyolcszázezer rénes forint hadiadót vetettek ki a városra. Míg nem szállták meg, csaknem háromezer városi lakhelynek való, szép ház volt Debrecenben, mikor kivonult az osztrák, kilencvennégy zsindeyes háza maradt a városnak, s az Európában mindenütt híres céh-életnek nyoma sem volt, megszűnt a kereskedelem, ki mert volna boltot tartani, mikor bármikor megérkezhetett bármelyik osztrák hadvezér a maga speciális kívánságaival. Aki nem tudott fizetni, kezét-lábát a fejéhez láncolták, úgy tartották, volt, akiket az ujjainkál fogva akasztottak fel, csontfűrészsel metélték a kezüket, fáklyával égették a mellüket. Caraffa vette át Strassoldo örökét, a hóhér úgy dolgozott a parancsára, mint normálisabb körülmények között a hentes. Fordítsa le csak, mindjárt meg fogja érteni a felesége, honnan élt még az a rettenetes tűz, az a gyűlölet a debrecenieken. Olvasta az Ókútban, hogy családom tagjai közül kik mit köszönhetnek az osztrákoknak: volt köztük gályarab, volt köztük birtokavesztett üldözött a Wesselényi-szövetkezés után, volt meghajszolt, valláscserére kényszerített a Martinovics-pör idején, Sárosy Gyula, nagyapám unokatestvére, meddig ült börtönben, rossz rágondolni, az Arany Trombita miatt. Hát hogy tudott volna egy pár esztendő kislány disztignválni, érdemel-e ellenszenvet egy árva kis ezredes? Osztrák volt, valahol nyilván köze a tizenhárom aradi vértanú ügyéhez... (Egyébként tizennégy vértanú volt, írtam már? A Kazinczy fiú volt az utolsó, pár nappal később végezték ki, ezért nem szerepel a többi között.) Ha legközelebb ír, írja meg, merre lesznek a nyáron. Tegnap jött meg az útlevelünk, valahová nyilván kiszabadulunk, hátha összefutunk valamerre. Még nincs úttervünk, csak nagy körvonalakban, tenger, hegyek. Nem jönnek át véletlenül a kontinensre. Mondjuk az olasz vagy a francia Rivierára? Nincs még új vers? Ha van, küldjön. Addig is szeretettel köszönti Mindkettőjüket:

Szabó Magda

72. I. 12.

Gyurikám, kedves, nem jogosított fel rá, de én azért felhívtam Rónayt a levele érkezése után. Éreztem, itt csak valami postai torlódásról lehet szó, s nekem volt igazam: Rónay rég-rég válaszolt Magának, s azt írta az azóta, remélem, megérkezett levelében, hogy hozza a verseket és a fordításokat is. Így ez a dolog teljesen rendben van.

Örülök, hogy nem hozott csalódást a nyári találkozás, mi nagyon jól éreztük magunkat Magukkal. Köszönöm szépen az André-könyv címét, megszereztem, megvolt az itteni latin tanszéken, nagyon izgalmas könyv volt, szinte letehetetlen. Richer régebbi életrajzát nem ismerem, de megszerzem azt is rövidesen. Most, ha hiszi, ha nem, nyakig vagyok a magyar őstörténetben, most fejeztem be a régen tervezett és izgalommal és boldog feszültséggel írt hangjátékomat Gézáról, István apjáról. Olyanokat mondanak benne, hogy frász, meg koalíció meg magyar kérdés, teljesen modern, semmi ősi pietás. De kár, hogy olyan nehézkes a találkozási lehetőségünk, olyan szívesen megmutatnám.

A nyarunk remek volt, Hollandia-Németország-Dánia, ezek voltak műsoron. Megnéztem Göttingenben, hol volt theológus a nagyapám, Utrechtben és Leidenben, hol mászkált Apáczai Csere, honnan hozta el Alettát. Dániában megmutattam Tibornak Koppenhágát, amit én már ismertem, s aztán irány Mőhn szigete. Elképesztő szépség, és még nekünk is megfizethető hotel-panzió lehetőség. Ajánlom figyelmükbe, ha szépet és megfizethetőt akarnak: Mőhn szigete, Ulfshale (ez a hely neve), és a Hotel Ostersøbad be van rendezve arra, hogy a családok kisgyerekekkel mennek oda. Ahhoz szabódik a koszt, a játéklehetőségek, a bárányszelíd nagyfejű kutya; a hotel a tengerparton áll, másfél percnyire a dűnáktól, amelyet hangmezőn át érhetni el. Mesebeli!

Boldog újévet Maguknak is, írjon olykor, hadd tudjunk egymásról. Sok szerető köszöntés mindkettőnktől Mindkettőjüknek:

Magdáék

72. V. 12.

Kedves Gyuri,

köszönöm a gratulációt, jólesett. A The Gate of Honour olyan szép, hogy nem lehet eléggé nézni. Muszáj, hogy lássuk már azt a várost, egyszer megint átmegyünk már Angliába. Nem az idén, mert a három hónapig tartó betegség után úgy el vagyunk maradva mindketten a munkánkkal, hogy dolgozni fogunk egész nyáron. Lehet, hogy jövőre.

Remek lenne, ha valóban eljönne megint, igazán úgy örülnénk. Miről szól az a bizonyos kis könyv? És vannak új Gömöri-versek? Hogy a megjelenés a Vigiliában akadozik, annak megvan a szomorú magyarázata, Rónay nagybeteg. Közvetlenül azután, hogy én felhívtam őt a maga verse miatt, kapott szívtrombózist (ha ugyan azt, a hírek megoszlanak, szomorúan rejtelmes az egész), és azóta fekvőbeteg, de olyan súlyos állapotban, hogy legszűkebb baráti köre sem látogathatja meg. Így nyilván minden összeborult körötte, ha lábra áll, majd intézkedik. Mihelyt olyan híreket hallok róla, hogy már lehet vele irodalomról is beszélni, megüzenem neki, nézessen utána, mi van a Maga verseivel. Addig is igaz melegséggel gondolunk Magukra:

Budapest, 72. május 12.

Szabó Magdáék

Iowa, 72. nov. 25.

Kedves Gyuri, nem égett a füle mostanában? A Berkeley-né és Czigányék házában gyakran és szeretettel emlegettük. A levele Los Angelesben került el hozzám, mert mikor Maga Iowába írt, mi már megkezdtük a csavargást Amerikában, s utánunk kellett küldeni a Hiltonba.

Boldogan viszontlátnök Magukat, s milyen de milyen szívesen elfogadnám a kedves Green meghívólevelét, annyira szeretném látni Cambridge-t. Talán a legközelebbi nyugati utunkon menni fog, akkor egyenesen Angliába megyünk majd, vagy legalább főleg Angliába. Most nem tudom megcsinálni, haza kell mennem. Beteg a testvérem, ne kérdezze, mi baja van. Remélem, január végén, mikor via Washington–Frankfurt hazarepülünk, még életben találok. Nem bizonyos.

Iowa, minden riasztó híre ellenére, kellemes, Kijowskinak átadtam az üdvözetet, kedves, okos, művelt fiú, csak éppen a beszélgetéssel van baj, nemzetem és személyem iránti rokonszenve jeléül tüstént franciára fordítja a szót, mihelyt meglát, én angolul felelek, nem hiszem, hogy nem volnánk jó szám egy kabarében.

Bejártunk jókora darabot Amerikából, még egy nagy utazás hátra van, remélem, azt is megláthatom még, ami eddigi utunkból kimaradt. Mint a fentiekből tudja, nem egészen bizonyos, az otthoni hírektől, a bátyám állapotától függ. Nagy kár, hogy nem küldött verset, most körülbelül egy Gömöri-féle „optimista, jellegzetesen lelkendező, spontán életörömtől villogó” költeményt rendelne nekem az orvos, ha olyan jól ismerne engem, mint én magamat...

We should like to be remembered to Professor Green. Magukat, édes Gyuri, sok szeretettel üdvözljük, és számtalan jókívánságot küldünk az ünnepekre és az újévre:

Magdáék

[1972]
dec.

Kedves Gyuri, Amerikából arra céloztam, talán már életben se találom a bátyámat, s nem tudtam elfogadni a meghívást. Közben igazán jól tettem, mert nem tudtam volna elmenni: éppen New Yorkban létünk harmadik napján Tibor szívinfarktust kapott, hat hétig ápolták a Szent Klára Kórházban. A szívtrombózis nála sajátságos szövődményt eredményezett: a bal szeme látótere beszűkült, a szemidege egy része megbénult, csak előre lát, – képzelheti, milyen vidám élet egy embernek, aki mikor nem olvas, ír, mikor nem ír, akkor olvas, egy embernek, aki író.

A bátyám még él, hogy meddig, nem tudjuk. Lábát előbb térdig, majd törzse aljáig levágták, de már a törzsében is áttét van, úgyhogy a kimenetel nem kétséges. Az onkológián tett mindennapos látogatás, s ezzel párhuzamosan a csonttá sorvadt Tibor erőm szerinti rehabilitációja eléggé igénybe vett, igénybe vesz, – így értse meg, miért küldtem a könyvet kommentár, egyetlen üdvözlő szó nélkül, így értse meg, miért hallgattam ilyen sokáig. Nemigen maradt nekem lelkiezőm semmire. Volt egy Csokonai bicentenáriumos fogadalmam: ama bizonyos színdarab, azt muszáj volt elindítani, ha belehaltam volna is, Csokonai miatt, de már az új darab a Nemzetinek nem megy, nem akar eljutni a végéig sehogy, fáradt vagyok, szomorú, alkalmatlan még az igénytelen munkákra is. Hát ne haragudjék, hogy idáig hallgattam, s csak azért nem kérem, képzelje magát az én helyzetembe, mert szeretem Magukat, és még a gondolat is rémes.

Milyen ünnepünk lesz, ha lesz, nem tudom. Talán temetünk éppen. Semmi se lep meg, újabban ilyen az életem. Ne haragudjék, ha ennyi idővel hamarabb kívánok Maguknak boldog karácsonyt és sok örömet hozó újévet, – attól félek, később valami olyan jön közbe, hogy nem lesz még ehhez sem időm, erőm. Alkalmilag írjon már Maga is, hadd tudjunk Magukról. Szerette a Szemlézőket?

Sok szerető és meleg üdvözlöt

Magdáéktól

Budapest, 73. dec. 7.

Kedves Gyuri,

van egypár szabad percem – ritkán akad mostanában, mióta minden napomat a betegeim momentán közérzete szabja meg, s a házuk is inkább váróterem, mintsem munkahely, ahol írni vagy fordítani lehetne. Hát Magának írok legelőször, azok közül, akiknek már réges-régen válaszolnom kellett volna.

Nyilván érdekl, hogy vagyunk. Vacakul, szomorúan, már úgy, mint aki megszokta, hogy csak ostor érheti, behúzzuk a nyakunkat a még várható bajok elől. Mintha segítene! Igazán szerencse, hogy nagyjából minden évet kihasználhattam eddig, s legalább valamennyit megírtam abból, amit el akartam mondani, mert most aztán nemigen tudok koncentrálni. Pedig kellene, a Nemzeti várja a színdarabomat, – Kiálts, város! – valahogy na-

gyobb siker lett, mint reméltük volna, s ilyenkor a szerző a szokottnál is kedvesebb a színháznak. Karácsony a határidőm, de hogy be tudom-e fejezni? Talán a Jézuska hoz nekem pár munkára való órát.

Tibor örült, hogy szívesen olvasta az irodalomtörténetet, ő is szereti ezt a könyvét. Én inkább arra vágytam, ha fictiont írna, dehát egyelőre ő sem ír semmit, nehezen tápászkodunk, s ez a látási izé igazán nem emeli a hangulatát. Én meg annak örültem, hogy olyan szép tárgyilagosan megírta, hogy nem szerette a könyvemet, – nem lehet effajta őszinteség nélkül kapcsolatokat fenntartani. Egy kicsit csodálkoztam rajta, hogy még Maga sem érti, de aztán ugyanazt gondoltam, amit Maga énrólam: nem él itt. Nem látja, amit én. Ha érintkezik emberekkel, talán mégsem olyanokkal, mint én, speciális helyzetemből fogva, nem ünnepli a finneknél egyik nap a finn nemzeti ünnepet, nem teázik másik nap a francia kultúrattasával, nem rohan az Olasz Intézet vetítésére, koncertjeire, nem tölti a házon kívüli életét fura módon estélyi ruhában, ahogy én. Hogy nem éltem külföldön? Dehogynem, Gyurikám. Részint sokáig intézetben, nyelvet tanulni, részint megint csak speciális, számtalan kiadós helyzetemnél fogva. De nem akarom én meggyőzni Magát semmiről, egy ponton bizonyosan nem egyezünk, – ha egyeznénk, vagy Maga volna itt, ahol én, vagy én volnék ott, ahol Maga. Sose csináltam titkot belőle, hogy nem hiszek a szülőföld cserélhetőségében, pedig igazán kínos időket éltem át, tíz évet masszív hallgatásban. De minek erről beszélni? Nem is tudja, valamilyen milyen igaza van: ha fülszöveget kellett volna írnom, soha tömörebben meg nem fogalmaztam volna; Egy sértett nemzet, egy „a történelem folyton kihasználta ország” indulatát érezte ki a könyvből – azért idéztem a Maga szavait, mert olyan pontosan felismerte. A nyugati kiadások lassanként megindulnak, más nyelvterületen élő Maga-fajta magyarok még úgy érezték, hogy saját keserűségüket hallják viszont, s most értik meg, hogy mikor négykézláb-menekülő kalandjaikról beszéltek választott új hazájukban, miért irritálta őket, hogy a háziasszony végighallgatta őket, s mindjárt levettette spanyol nyaralásuk emlékeit őrző családi filmjüket. Nagyon méltányoltam, hogy Maga nem csinált titkot a nemtetszéséből, rettenetes volna így szakmán belül vagy hazudni, vagy kertelni egymásnak. Én nagyon büszke vagyok erre a könyvemre, nagyot sóhajtottam, mikor Amerika előtt végre leadtam a nyomdába. Bár úgy jöhetne legközelebb ide, hogy meg tudnám mutatni Magának a Nemzetiben a színdarabot is. Majd meglátjuk, hogy jön ki a lépés, szeretném, ha itt lenne, kíváncsi vagyok, ahhoz mit szól majd.

Én mehetnek elvileg mindenhová, pénzünk is van, úgy értem, hogy egész jól áll a valutaszámlánk, de most nem merek mozdulni még Debrecenbe sem. De megígértem, ha mégis járnék arra, idejében írok. Maga is ígérje meg, és azt is, hogy ha lesz, megint küld verset. Most a Rába kötetébe estem bele nyakig, – olyan, mint a téli fák, szikár, félelmes, mesteri. Okvetlen nézze meg!

Magdáék

[Kézírással] Bocsánat a pocskék írásért, vakírással világítatlan helyiségben produkáltam, nem volt lelkierőm behozni a lámpát kintről. Nálunk most minden világító objektum Tibor könnyítését szolgálja, s már nekiültem a levélnek, mire észrevettem, kinn maradt az íróasztali lámpánk.

74. IV. 21.

Édes jó Gyurikám, ha ilyen szép verseket küld cserében, további műveket veszek munkába, mihelyt hozzá jutok. Ki nem mentek a fejemből a sorok, s különös folyamatossággal

kísérték, míg egy esszén dolgoztam. Szenczi Molnárról írtam, nincs köze kettőnk problémájához, de azért mégis van, és a vers, mint minden igazán jó vers, sohasem egészen odatrafál, ahová szánták. Mindig többet ad, a költő által nem is sejtett plusz-ajándékot. A lot of thanks.

Még egyszer, és részemről utoljára a Szemlélőkről. Maga sokkal fiatalabb a mi nemzedékünkénél, következésképp nem tudhatja, hogy volt itt valamikor egy Erdős René néni, aki a tízes-húszas-kora harmincas években irtózatosan erotikusnak képzelt csacsiságokat írt össze. Regényeiben katolikus főpapok és olasz hercegek meg művészek meg egyéb finom emberek szerepeltek, akik közül ki-ki temperamentuma szerint vagy éjjel-nappal helytelenkedett, vagy éjjel-nappal azon törte a fejét, miért is helytelenkedik ő, avagy mások. E néninek Santerra bíboros című főművében a bíborosba szerelmes Lavinia, a hősnő, egy napon iszonyú lelkiállapotba kerül, mert valami szerzetes kiugrik a rendből, s elveszi a lelkiállapotát, s lévén maga is egy pap iránt érzett *szörnyű* érzés rabja, un peu letört. Ám a bíboros aranypillantású (!) szemével rátekintve, azt mondja neki, lévén ők ártatlanok, hiszen sosem jutottak el semeddig sem, ki-ki a maga okából, a szerelmes bíboros Krisztus miatt nem teszi, Lavinia azért, mert a bíboros nélkül egyedül nem megy, nos, így szól a bíboros: „És mondd, gyermek, *teneked* ehhez mi közöd?” „Teneked ehhez mi közöd”, édes Gyuri, nem mondanád meg? Hát Albert vagy Te, aki a szerző szerint a bőrét is lehúzná, csak beleolvadhasson a nagy szent közösségbe? Hát nem magyar költő vagy, aki odakinn élsz, amiért egyébként meglepő módon egy cseppet sem irigyellek, mert magyar költőnek itthon sem egyszerű lenni, hát még idegen nyelvterületen. Mit izgat az Téged, ha valakinek az a véleménye, hogy csikarást kap a nyugatimádók szektájától, és ezt közölni is kívánja? Hogy az Albert-fajták nem örülnek a könyvnek, hogy nem kívánnak nekem semmi jót miatta, hogy akik sose jártak itthon, s azt hiszik, még mindig tébolyban élünk, és az irodalom ott van, ahol a lelkes Aczél Tamás művelte annak idején, hát istenem. Nem az emigrációnak írtam, nincs annak szüksége rá, Albert albertségén nem fogok tudni változtatni, az itthoniak viszont kaptak néhány izgalmas szempontot. Még soha senki nem nevezte őket ganajturóknak meg patkánynak, kicsit lihegték. Laviniám, édesem, mi közöd Neked ezekhez a dolgokhoz? Hát szemlélő Maga, Gyuri? Ha tévedtem volna, azért közölje, mert aránylag ritkán fogok félre a barátaim megítélésében, s jobb az ilyet tisztázni.

Nálunk rossz meg jó vegyesen. Rossz, hogy Tibor ismét kórházban volt időközben, dekompenzálódott a szíve, jó, hogy adtak neki József Attila-díjat, ez nagyon jó. Rossz, hogy soha nem jut időm semmire, jó, hogy a jövő színházi szezonra úgy gondolhatok, hogy benne lesz a Szent István-darab. Az is jó, hogy még mindig adják a szeptemberben bemutatott Kiálts, város!-t, s most külön akarja megjelentetni a Magvető. Rossz, hogy a bátyám – na, ez nem is rossz. Ez több és más. Mit írjak róla, olyan reménytelen.

Még semmi nyári tervünk nincs, majd később, ha az orvosok leszállnak végre az életünkéről, döntünk. Megnéztük a nagykövetségen az új Hamletet, nekem nem tetszett. Maga látta? Ha időközben átmegegy, csókoltatom Amerikát. Ha nem kell örökre ott élnem, bármikor visszamegyek. Megyek? Rohanok. Én még életemben, minden kétségbeesésem és bajom ellenére annyit nem nevettem, mint azon a földön. Jót tesz nekem.

Kérek szépen új verset. Szeretettel köszöntjük mindketten:

Magda

[Képeslap]
Mr. George Gömöri
55 Eltisley Avenue

Darwin College
Cambridge
Anglia

78. III. 13.

Kedves Gyuri, köszönöm figyelmét, igazán nagy örömet szerzett, méghozzá duplát, őszám dokumentjét letettem a Régimódi egyéb adattárába, s persze az is jólesett, hogy szerette a könyvet. Isten tudja, mi történik egy-egy alkotással, ezt szerintem a holtak diktáltak. Családi ügyei nem lelkesítettek, bár Jablonczay Lenkének volt egy filozófiai tétele: az első házasság csak olyan, mint a fecske próbarepülése.

Remélem, kialakul. Mindig minden kialakul. Szeretettel köszöntjük:

Magdáék

[Az 1999-es könyvhéten dedikált könyv (*Mézescsók Cerberusnak*) ajánlása]

Gömöri Györgynek rengeteg olyan közös emlékkal, ami, korunkra jellemző módon, persze, hogy egyszerre édes és keserű. Egyértelmű csak a kollega baráti szíve.

Szabó Magda

[1999]

Dear Sir,

ne félj, csak hülyéskedem. Gyurikám, azt a meghatott lelkesedést, amit könyved olvasásakor érzem, nem tudom másképpen leplezni, csak ha egy kicsit hülyéskedem. Ott, ahol egymás mellé ültetett Apollo szeszélye, sok mindent lehetett csinálni, de beszélgetni nem, más élmény várt, mikor azonnal megszeretett könyvedet itthon kinyitottam. Tudod, van abban a hűségben és emberi tartásban, legszebb és legnemesebb nemzeti büszkeségünkben valami sírnivalóan szent, hogy azt gondold az illusztráció nélkül is igazán megkapó könyvet olvasva: ott ül a Darwinban, és hívja őket. Azokat, akik elmentek, és nem tudtak elmenni, mert a mi halottaink, ha klasszikusokká válnak az Orcusban, nem mennek el. Olyan középkorban szent voltál a szívemben akkor Te is, azokról írtál ott, ahol én is jártam, s ahol olyan könnyen elfelejtkezhetél volna akár a rosszemlékű, de nekünk fontos Dankáról, akár Zrin uráról, aki jószerevel kezdetben nem is tudott magyarul, hogy megrendített. Én a régi magyar irodalom mániákus szerelmese vagyok, ezt nem tudhattad, hiszen sose küldtem Neked egy esszékötetet sem, hogy felmérj, én meg miféle holtakat idézek; hirtelen azt érzem, hogy öcsém született, de érdekes, hogy nem is tudtam róla.

Könyvedben például az is példátlan, hogy letehetetlenül izgalmas, és közben, mikor olyan, mint egy krimi, igazi, valódi tudomány, felfedezést-helyretételt felfedezés és helyretétel követ. Szenczi Molnárról magam is írtam, gondolhatod, milyen magasra emeltem a fejem, mikor láttam az ismét igazolt érdeklődés és fontossági sorrend-azonosságot, a triglif utolsó része meg az abszolút vadonatúj adatokkal visszaintó Zrínyi döbbenetesen megjelenített alakja, azzal a borzalmas háttérrel, ami a mi történelmi színpadunkon mindig olyan posztmodernül véressé és abszurd groteszkké teszi a színpadot körülvevő ber-

keket. Hány a vadkan? – kérdezné az idegen. Te csak tudod, hogy régi híres makkoltató ország vagyunk.

Mindenki büszke lesz Rád, aki ezt a könyvet elolvassa, mert mindenki gazdagabb lett miattad és általad. Eszméletlen, mi van abban a kivételesen a dolgok legmélyét nemcsak felfedező, de velejéig értő fejedben! Olyan jó a könyved, hogy szinte szégyen azt írni, hogy szívből gratulálok, ha csak nem középlatínul értelmezed az állítmányt. De azt érzed, ugye, hogy szívből írtam, és hogy nagy örömet szerezted a könyvvel. Azt is köszönöm, hogy elküldted a kis kivágatot, és meghatott, hogy magán Orcusomtól nem idegenkedtél. Szerintem mindenkinek büszkének kell lennie Rád, ha érti, ha nem érti, hogy mi fáj Kondoroson a kocsmárosnak, Cambridge-nek is, másodsorban. Persze elsősorban nekünk. Isten segítsen, olyan fontos vagy, és úgy örülök, hogy adtál nekem könyvet! Szia, vigyázz Magadra, és halljunk olykor Rólad. En Szobotka elvesztése óta csak dolgozom, magánéletem nincs is a szakmain kívül, de az legalább méltó ahhoz, akit elvesztettem. Sok szeretettel gondol Rád

a Szabó

[Kézírással] Hajnal van, s én olyan fáradt, hogy nem volt erőm szalagot cserélni az ipari műemléken; sorry. De ezt még megírom: attól vagy olyan jó tudós, hogy a költő segít Neked. Te ismered a szöveg színét-visszáját. Ez kivételes plusz, örülj neki.

[Sz. M. karácsonyi kártyája, 1999 (kézzel írva).]

999. Mikulás

Gyurikám, ezzel a könyvvel élőt, halottat megörvendeztetél. A halottak együtt dicsérnek Téged, akik meg olvasnak, merengenek; nini, mégis van írói ihletettségű magyar értekező próza, milyen meglepő. Most még fontosabb, hogy ilyen tekintetben is utat mutass azoknak, akik utánad jönnek, mert fertelmes prózanyelvük elbutít és csorba műveltségük (alig van pár kivétel!) depresszióssá tesz.

Ad vocem irodalmi szegénylegény; hát mit vártál mást? Hányszor ülsz Zuglóban just to sit. Engem a TV-ből ismernek, ha eljutna a tudatukig, hogy három esszékötetet írtam, kigolyóznának a piacról. Majd megszokod, képzelj el engem, mondjuk, Oxford piacán. Pedig tudom, amit ők nem mutogatnak a vízióban. Nekem higgy: megható volt prózai szerelmi vallomásod, mindenki tanulhat Tőled több tekintetben. Szeretettel köszöni az élményt barátod,

a Szabó

LUDIZMUS, NOSZTALGIA, IDENTITÁS

Dubravka Ugrešić műveinek kontextusában

A horvát háborús és poszttraumatikus (női) irodalom

A háború női tapasztalása – legtöbbször az „in statu nascendi” dokumentarizmuson és a poszttraumatikus irodalmon belül – a horvát irodalomban külön műfajt hozott létre, a háborús, illetve poszttraumatikus női irodalmat. A nők és a legtöbbször háborúkhöz vezető nacionalizmus viszonyát vizsgáló Rada Iveković szerint a nőknek és a férfiaknak saját identitásukhoz és a Másikhoz való viszonyulása alapvetően eltérő. A nők befogadók, könnyebben elfogadják a Másikat, míg a Másikat sokszor kirekesztő nemzettudaton alapuló identitás inkább a férfiakra jellemző. A nemzeti konfliktusokban, a nacionalizmus szította háborúban egyfajta apa-alakkal, a nemzet atyjával való azonosulás is lejátszódik, s e regresszív identifikációnak nevezett folyamat a nők esetében kettős viszonyuláshoz vezethet: egyrészt lojalitással tartoznak a hazájuknak – azaz egy férfi princípiumnak –, másrészt a nemzeti érdekek, éppen férfi voltukból következően, ellentétben állhatnak saját érdekeikkel. (Iveković 1996)

A balkáni háború idején, illetve a háború utáni autokrata idők körülményei közt – a klasszikus női szerepkörökből kényszerűen is kilépve – a horvát írónők olyan kontextusba kerülnek, amely a valósággal szembeni szubjektív, identitáskereső pozícióba állítja őket. A háborús női irodalom műfaji jelentőségét és jellemzőit Helena Sablić Tomić a következőkben foglalja össze (Sablić Tomić 2005a, 152): tér nyitása a saját magával és a másokkal fennálló személyes viszony, a nemzettel és az ideológiával való kapcsolat vizsgálatára; a menekültlét életmódváltozatainak publikussá válása, a nők morális integritásának lerombolására használt formulák, és a nőknél elkövetett érzelmi, pszichikai és fizikai erőszakok formáinak láthatóvá válása. Az irodalom e típusában tematizálódik a nők szenvedése, félelme, testisége és intimszférája, valamint a jövőbe vetett hitüknek és annak az energiának az elvesztése, amelyen ez a hit nyugodott. Ez a fajta tapasztalat kiszélesíti a recepción alapuló, a valóság legkülönbébb prezentációs modelljei iránti érzékenységet.¹

¹ Két, hazánkban is ismerhető modell: a Slavenka Drakulić-féle dokumentarizmus (*Balkán expressz: a háború „in statu nascendi”*, illetve a hágai pereket feldolgozó, a poszttraumatikus irodalom felé közelítő *A légynek sem ártanának*); valamint a Dubravka Ugrešić művei által ismertté vált autobiografikus nosztalgia (*A feltétel nélküli kapituláció múzeuma*, illetve *A fájdalom minisztériuma*). A két mentalitás megegyezik abban, hogy az események térségünkben jól ismert „szőnyeg alá söprését” és a múlt konfiskációját próbálja meg – Adorno terminusával élve – a „múlt feldolgozásával” megakadályozni; alapvető különbségük abban található, hogy míg Drakulić e könyveiben a valósággal közvetlenül szembesül és szembesít, Ugrešić említett művei közvetetten szólnak a korszakról.

Nosztalgia

A kilencvenes évek (nem csak női) horvát prózájában a háború poszttraumatikus feldolgozásának egyik leggyakoribb formája az autobiografikus nosztalgia.² Svetlana Boym a nosztalgia eredeti jelentéséből kiindulva a fogalom bizonyos szempontból ellentétes jelentésére hívja fel figyelmünket: a „nostos” (visszatérés) elválasztja az embereket; az „algia” (fájdalom) közös bennünk. A múlt felé forduló nosztalgikusok gyakori jellemzője, hogy egy már elmúlt aranykor után vágyakoznak: szeretnék a történelmet meg nem történtté tenni, s magán- vagy kollektív mitológiává átalakítani. A nosztalgia, ellentétben az individuális és magányos melankóliával, mindig valamilyen közösséghez kötődik. Általában az egyén és az adott közösség vagy nép életrajzának közös szeletéhez kapcsolódik: a személyes és a kollektív emlékezet között helyezkedik el. Könnyen felértékelheti a múltat: a múlt fantázia-képei, amelyek mindig a jelen mindennapjaihoz kötöttek, közvetlen hatással vannak a jövő realitására; a nosztalgia tehát nem feltétlen retrospektív, sokszor prospektív is lehet.

A nosztalgia két alapvető típusa a restaurációs és a reflexív nosztalgia; az előbbi a „nostosra”, a különbségre fekteti a hangsúlyt, míg az utóbbi az „algiaira”, a közösré. A restaurációs nosztalgia saját magát nem tekinti nosztalgiának, hanem úgy tartja, hogy ő maga az igazság és a tradíció – a reflexív ugyanakkor az emberi vágyak ambivalenciájáról elmélkedik, s nem fél az ellentmondásosságtól. A restaurációs nosztalgia az elvesztett otthon rekonstrukciójára törekszik, a nemzeti és a vallási hovatartozás szimbólumai között él, két alaptörténete: visszatérés a gyökerekhez és az összeesküvés-elméletek. A reflexív nosztalgia kétségbeesett iróniával folyamatosan elodázza a hazatérést, figyelmét a szimbólumok helyett a részletekre irányítja, nem ragaszkodik egyetlen történethez, hanem inkább az érdeklődik, hogy miként lehet több helyen élni egyszerre. A restaurációs nosztalgia az abszolút igazságot keresi, a reflexív éltető eleme a kételkedés. (lásd: Boym 2005, 15–25.)

A boymi restaurációs és reflexív nosztalgiát – amelyeket Jakobson nyomán metaforikusnak, illetve metonimikusnak is hívhatunk – Oraić Tolić az irodalomban való jelentkezésük szempontjából vizsgálta, s a restaurációs nosztalgiát kollektív vagy gyógyítható, a reflexívét pedig személyes vagy gyógyíthatatlan nosztalgiának nevezi. Az első típus leggyakrabban a politikához szorosan kapcsolódó zsurnalizmusban jelenik meg, a második a kilencvenes évek és a századforduló művészetét jellemezte. „A kollektív vagy gyógyítható nosztalgia abban hitt, hogy a kommunizmus bukása után lehetséges a boldog hazatérés, hogy az identitást meg lehet találni a múltban, s hogy az otthont újra be lehet rendezni (...): megváltoztatták az utcaneveket, egyes szobrokat ledöntöttek, másokat visszahelyeztek a helyükre, újratervezték a szimbólumokat és a zászlókat, átírták a himnuszokat.” A személyes vagy gyógyíthatatlan nosztalgia esetében a hangsúly az élet véglegesen elvesztett formái – a megnyugtatóan behatárolható otthon és identitás hiánya – felett érzett fájdalomon van, legtöbbször a virtuális valósághoz és a mindennapok valóságán keresztül összeálló kollektív emlékezethez kapcsolódik: „lehet melankolikus, ironikus, magával ragadó vagy vészjóslóan szimulakrális”. (Oraić Tolić 2005, 197–198.)

Identitás, autobiografizmus

Paul de Man szerint az önéletírás szoros értelemben nem műfaji kategória, hanem az olvasás és a megértés egy formája, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenik. A lejeune-i „önéletrajzi szerződéssel” ellentétben – amely szerint az önéletrajz identitása nem csak reprezentációs és kognitív: nem trópusokon, hanem beszédaktusokon nyugszik – de Man szerint mihelyt a preformatív működésbe lép, az ontologikus identitásnak azonnal vissza kell váltania episztemológiai-kognitív: az ontológiai identitás az

² Nosztalgikus – úgynevezett „szimulakrális nosztalgiával” megírt – például a hazánkban első sorban a *Szarajevói Mariborójáról* ismert Miljenko Jergović szinte minden írása.

autobiografikus szövegekben episztemológiai modellbe íródik be. (de Man 1997) A horvát teoretikusok többsége (lásd: Biti 2005a; Sablić Tomić 2002, 2005d; Zlatar 1998)³ szintén nem műfajként kezeli az önéletírást, de műfaji vonatkozásait határozottan állítják. Sablić Tomić az autobiografizmus öt típusát különbözteti meg: naplók, memoárok, útirajzok, levelek és esszék.⁴ Az autobiográfia episztemológiai-kognitív jellegének meghatározó voltát a teoretikusok általában nem kérdőjelezzik meg; Dobos István például Esterházy *Harmonia caelestis*-ét vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy az önéletírás hagyományában az „önmegértés-önelbeszélés határait az egyén számára a másik élet jelentésének hozzáférhetetlensége jelöli ki”. (Dobos 2005, 257.) Az önéletíró lényegében a „másikon” keresztül jut vissza önmagához, mégpedig erős poétikai-nyelvi megalkotottságon keresztül.

Ugrešić 1991 utáni írásai elsősorban az én megváltozott körülmények közötti helykeresése köré szerveződnek. Korábbi szépírói játékosságát és iróniáját a háború idején hirtelen az „én”-t a középpontba állító autobiografikus esszé nosztalgikus műfajával váltja fel.⁵ Ugrešić volt Jugoszláviája Közép-Európa kulturális sokszínűségét modellálja; s az egziliumban élő Ugrešić a balkáni háború után minden biztos pont – kultúra, ország, nyelv – nélkül maradt. Térségünk identitása – miként azt Schöpflin György írja az európai identitással kapcsolatban – kettős: létezik egy politikai és egy kulturális identitás, amelyek sok szempontból nem esnek egybe. A helyzetet bonyolítja, hogy – különösen Közép-Európában – a kulturális identitást a politika és a kultúra; az ember és a hatalom közti viszony adja. (lásd: Schöpflin 2003)⁶

Kulturális identitását Ugrešić 1991-ig Jugoszláviában vélte megtalálni; a balkáni háború után személyes és kulturális azonosságát a politika determinálja, életének egyes meghatározó elemeit a politika emeli ki a többi közül.⁷ A helyzetet tovább bonyolítja az aktuálpolitika felvetette nemzeti identitás kérdése, amely viszont a kulturális identitástól eltérően szorosan kapcsolódik a nyelvhez.

³ A magyar teoretikusok közül így gondolkodik Dobos István is (Dobos 2005).

⁴ A horvát elméletírók a Krleža-naplót is vizsgáló Biti írásának kivételével (Biti 2005a, 54–56) az autobiografikus prózát szinte kizárólag a női irodalom területéhez tartozónak tekintik.

⁵ Ugrešić emigrációs írásaiban az autobiográfia egyik legadekvátabb formája – elsősorban a személyes nosztalgia és az „én színrevitele” miatt – a szépírással érintkező esszé. A kilencvenes évek horvát autobiografikus prózájának írói – s itt elsősorban a történelmi-politikai háttér meghatározó voltát kell kiemelni – tisztában vannak a lejeuni „autobiografikus szerződéssel”, és tudják, hogy írásaikkal maguk is a határon – a fikció és a valóság határán – mozognak. A volt Jugoszláviához való viszonyát tematizáló Dubravka Ugrešić ezzel tudatosan számol is: részben ennek kettőségre épülnek „jugonosztalgikus” írásai.

⁶ A politika és a kultúra összekapcsolása legkétszörösebb a második világháborútól – ami egyben a balkáni háború egyik legtöbbet hivatkozott történelmi párhuzama is – ellenállásba ütközik, mivel a háborúk okát az emberek a kulturális nacionalizmussal kezdődő, s idővel az élet minden területét átfogó nacionalizmusban látják.

⁷ Ennél a pontnál nem érdektelen talán legalább utalásszerűen – az Ugrešićétől természetesen eltérő pozícióból író – Tolnai Ottó Jugoszlávia-képének néhány jellegzetességére felhívni a figyelmet. Tolnai és Ugrešić poétikája mindössze egyetlen, de meghatározó tematikus ponton kapcsolódik egymáshoz: az autobiografikus-esszéisztikus prózáik egyéni és eltérően manifesztálódó nosztalgijának – Jugoszlávia széthullásának és a volt Jugoszlávia képviselte értékek elvesztésének – kérdésénél. Tolnai írásainak állandó „esszémagatartása” (Thomka) performatív: a világ tartalmi-formai „magáévá tétele”. „Az otthonteremtés, a saját világ, a magánuniverzum létrehozása Tolnainál egyet jelent Vajdaság, Magyarország és a régi Jugoszlávia bekebelezésével.” (Csányi 2007, 52) Tolnai esetében – Ugrešićtyel szemben – a kulturális hovatartozás dönt a politikáról: Tolnainál a politika az énen átszűrt entitásként jelenik meg; a mindig is az „ént” író Tolnai kalandozó retorikája és szinesztézia-szerű írásmódja egy kis időre (például a *Feljegyzések a vég tónusához* szövegeiben) határozottan referenciálisabbá válik. Esszémagatartásába a háború okozta veszteségérzés ugyanakkor szervesen integrálódik (lásd például a *Költő álsznócsíról* egyes részei, *A pompeji szerelmesei*).

A ludizmustól⁸ az identitás kereséséig: Dubravka Ugrešić

A horvát ludizmus⁸ megújítója

Dubravka Ugrešić a volt Jugoszlávia egyik legfrissebb és legszuverénebb – a horvát ludizmus hagyományába is illeszkedő – szépirójaként tartjuk számon. A *Štefica Cvek u rajlama života* (1981)⁹ és a *Forsiranje romana-reke* (1988 – Egy regényfolyam erőltetése) című regényeivel, valamint a *Život je bajka* (1983 – Az élet egy mese) című novelláskötetével a slamnigi hagyományokból kiindulva a horvát („jugoszláv”) irodalom egyik legfrissebb szellemiségű szerzője. A *Štefica Cvek az élet sűrűjében* című chicklit-paródia és „patchwork”-regény újdonságait és jelentőségét a következőkben lehetne összefoglalni: ironikus távolságtartás, cinikus destrukció, esszéizmus, humor és – Slamnig után először – „homo ludens”-magatartás. (lásd: Zima, 1990) A *métaterxies* alcímet viselő *Život je bajka* című novelláskötetének minden írása – ahogy a szerző kissé ironikus értelmezésében az alcím is erre utal: „metatext-terápiás elbeszélések” – átírás, pastiche, kompiláció. A *Forsiranje romana-reke* a jugoszláviai értelmiség egyik legolvasottabb regénye volt a nyolcvanas évek végén; irodalomtörténi és -elméleti jelentőségét Velid Đekić a regény hagyományhoz kötődő újításában látja. (Đekić 2006) Ugrešićet, irodalomtörténeti helyének meghatározásakor a modern horvát irodalom ikonikus szerzőjével, Ivan Slamniggal állítja párhuzamba. Slamnig elveti a hagyományt és újat teremt (inovacija), s ebből a szempontból modernnek tartható, Ugrešić az új slamnigi hagyományokat elfogadja, az elődöket beilleszti az írásai-ba (renovacija): a posztmodern képviselője lesz. Művei már a kezdetben – az akkor még nem toposznak számító barthes-i, „az irodalom ismétli önmagát” világirodalmi tendenciájával szinkronban – jelölt és jelöletlen idézetekre, allúziókra, intertextualitásra, valamint iróniára-öniróniára épültek. Ugrešić sajátosan közép-európai írásainak a térségen kívüli irodalmi párhuzamai mindenekelőtt Flaubert, Borges, Barth, Barnes és Eco prózáiban kereshetők.

Emigrációs írások

Ugrešić reflexív-személyes és döntően gyógyíthatatlan nosztalgiája abból adódik, hogy a volt Jugoszláviát kívülről, száműzetésből, de saját volt inkluzivitása szempontjából szemléli; lényegében egy múltbeli szimbiotikus viszony továbbvitelének lehetőségét-lehetetlenségét járja körül a kényszerűen megváltozott körülmények perspektívájából. A múltat érvényesíti a volt Jugoszláviával való jelen kapcsolatában: ennek egyik folyamatosan visszatérő eleme az önéletrajzot mint önidentikus műfajt is elbizonytalanító, a közös múlt és a háború után kialakult helyzet egy emberöltőn belüli ambivalenciájának köszönhető „két élet – egy életrajz” motívum.

Ugrešić személyes életútjának és írói pályájának fordulópontja a palindromatikus 1991-es év, Horvátország független állammá kikiáltásának éve, valamint Dubravka Oraić Tolić *Rim i mir*¹⁰ című versében prognosztizált apokalipszis éve. A *Kultura laži* (1995: Amsterdam; 1996: Zagreb – A hazugság kultúrája) esszékötetének *Palindromska priča* (Palindroma-történet) című fejezetében Ugrešić a palindroma fogalmának kibontásával-de-

⁸ Játékosság, szemiotikai és szemantikai bolondozás. A ludizmus terminusának jelentését Ivan Slamnig, Tin Ujević és Boro Pavlović műveivel szokták szemléltetni, akik a „magas irodalom” stílusjegyeit a mindennapi, banális és marginális nyelvhasználattal vegyítik; a nyelvi jelek poli-szemantikus lehetőségeivel játszadozva, azokat manipulatív módon mindig az éppen aktuális diskurzushoz igazítják.

⁹ Magyarul két fordításban is olvasható: „Štefica Cvikli az élet karmai között”, Gyimót Ágnes (ford.), in: *Égtájak*, 1989. és *Štefica Cvek az élet sűrűjében*, Radics Viktória (ford.), JAK – Kijarat Kiadó, 2004.

¹⁰ Lefordíthatatlan palindroma, szó szerint: Róma és béke.

finíciójával (a „palindrom” szótó: ami visszafelé fut) és konnotációival ([szám]misztika, apokalipszis – racionalizmus, a mindennapok logikája) – mintegy az 1991 után keletkezett írásainak alapképletét adja meg. (32–48) Ettől az évtől kezdve írásai átpolitizálódnak, iróniája az autobiografikus diskurzussal párosulva szokatlan és ritka autobiografikus öniróniát eredményez, amelynek utóbbi összetevője – ahogy Andrea Zlatar mondja – „önmagába záródik, belsővé: kiinduló és egyben befejező ponttá válik”.¹¹ (Zlatar 2004a, 123) A háborútól kezdődően Ugrešić lényegében ugyanazt írja, írásaiban a szemléletmódbeli és tematikai polifónia ettől az időponttól eltűnik, minden írásában folyamatosan ugyanazt a politikai, társadalmi, száműzetéssel kapcsolatos egzisztenciális kört járja be újra és zárja rövidre: minden erejével igyekszik megőrizni kultúráját az identitásában.

(*Imperatív: politika, múlt és jelen*) Az Ugrešić írásaiban megjelenő nosztalgiát a javarészt politikai vonatkozású esszéinek gyűjteménye, a *Kultura laži* című, az „új ideológiákkal” való ellenszegülés egyik legprogramatikusabb, „antipolitikus esszék” alcímű könyve inicializálja. A Konrád György *Egy regényíró antipolitikájának* első szövegével kezdődő kötet lényegében a mottóul választott idézet kibontása és aktualizálása. Az antipolitikus pozíció akarásából a könyv minden esszéje – kissé keserű iróniával – arról szól, hogy a politika és a politikával kapcsolatos vélemények megfogalmazása Európának ezen a felén megkerülhetetlen, mintegy sorsszerű. A Tudman-éra nacionalizmusával és autoritást elfojtó, a jugoszláviai korszak emlékezetét kitörölni szándékozó ideológiájával szemben – Oraić Tolićtal ellentétben, aki (igaz, tíz évvel később) úgy látja, hogy az ideológiák, magatartásformák, elkötelezettségek, valamint az írói foglalkozás és a történelmi tapasztalat elkülöníthető egymástól (vö.: Oraić Tolić 2005a) – a volt jugoszláv íróknak és értelmiségieknek a megváltozott kommunikációs szituációban¹² Ugrešić szerint három lehetősége marad: a transzformáció, az adaptáció és a belső száműzetés. (214) A *Kultura laži* kategorikusan a „jugonosztalgia” védelmében és az emlékezet konfiskációja ellen lép fel. A jugonosztalgikus elnevezés – magyarázza a fogalmat a *Nikog nema doma* című kötetében – politikai és morális alapokból kiindulva diszkvalifikációs célokat szolgál; a jugonosztalgikus személy gyanús, „a nemzet ellensége”, „áruló”, olyan, aki a jugoszláv múltat siratja (azaz a kommunizmus szétesését, a kommunizmus pedig „szerbbolsevizmus” volt); a jugonosztalgikus a demokrácia ellensége. A „jugonosztalgia” az új, háborús terminológia eleme. (288-289)¹³ Tudman kitörölt ötven év jugoszlavizmust a történelemből, és „az új Horvátországot egyszerűen az NDH-val, a Független Horvátországgal kapcsolta össze” – írja ugyanennek a kötetének a *Suvenirni komunizma* (A kommunizmus szuvenirjei) című esszéjében. „A volt jugoszláv kultúra – filmek, könyvek, televíziós műsorok, tömegkultúra, ipari termékek, közszereplők – til-

¹¹ A hangsúlyosan – és jelen esetben szűk körben érthető/érvényes – deiktikus és referenciális önirónia sok esetben majdhogynem fordíthatatlan; nem, vagy csak nagyon nehezen adható meg ugyanis a célnyelven a tettetés „mihez képest”-je. Ugrešić 1991 utáni írásainak öniróniája – szemben a „szépirói korszakának” ismert műfajokra, szerzőkre és művekre irányuló, kulturális referenciájú (ön)iróniájával – fordításban sokszor csak kétes eredménnyel közvetíthető.

¹² A megváltozott kommunikációs szituáció alatt egyrészt az aktuálpolitika ideológiai elvárásainak való megfelelést érti (aminek egyik következménye, hogy „ma egy néhány oldalas rövid írás a szöveg hosszához képest kétszeres terjedelmű magyarázó lábjegyzetet igényel” [112]); másrészt azt az elbizonytalanító és határokat összemosó helyzetet jelöli, amelyben az író „többé már nem tudja, hogy mettől kezdve magánember, és mikor író; hol a szív és hol az értelem helye” (116).

¹³ „A jugonosztalgia nem a múlt rendszer utáni vágy, hanem sokkal inkább az egyén élete utáni vágyakozás, amelyet egy olyan történelmi időben élt le, amelyet ma a »nem igaz« címkével jelölnek” (Janaszek-Ivaničková 2006, 31.)

tásának nagyjából tíz éve elégnék bizonyult arra, hogy az átlagos állampolgár elhiggye, hogy a saját múltját csak álmolta.” (*Tranzicija: morfovi, slajderi i polumorfovi* [Tranzicío: morfok, sliderek, polimorfok])

(*Konstatív: autobiográfia, jelen*) Az emlékezet és történelem közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányában Halbwach és J. Assmann nyomán írja Pierre Nora, hogy az emlékezet és a történelem távolról sem szinonimák; az emlékezet a konkrétumokat ragadja meg legtöbbször diszkrét voltukban, míg a történelem a duratívát szemléli, s a konkrétumok közötti összefüggéseket emeli ki. „Az emlékezet a konkrétban gyökerezik, a térben, a gesztusban, a képben és a tárgyban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti viszonyhoz kapcsolódik. Az emlékezet abszolút, míg a történelem csak a viszonylagost ismeri. A történelem középpontjában egy a spontán emlékezetet romboló kritikus szellem dolgozik. (...) A történelem megfosztja a megélt múltat legitímációjától.” (Nora 1993, 143) Horvátország az államisággal együtt 1991-ben történelmet is kapott, s ez, mintegy Nora elméletét igazolva, kezdte háttérbe szorítani az emlékezetet. Ez a más körülmények között hosszú évtizedekig-évszázadokig is eltartó folyamat a horvát értelmiség liberálisabb nézeteket valló csoportjainak többségét – mivel a másutt természetesen lezajló események itt mesterségesen és egyik napról a másikra történtek meg – szinte sokkolta. A jelenben hirtelen keletkezett törésvonalnak a múlt oldalán, úgy érezték, csak az emlékezet maradt, míg a jövő oldalán a történelmet kisajátító, illetve kizárólagosan irányító politika akarta legitímálni magát, amit legegyszerűbben és leghatékonyabban a múlt egyes részeinek kitörlésével tehetett meg. A törésvonalra kényszerült Ugrešić számára (is) az egyetlen megoldásnak – a tehetetlenségérzettel szembeni egyetlen lehetséges védekezésnek – a múlttal térben nem, de időben kapcsolatot tartó jelen prolongálása: az emigráció látszott.

Az aktuális jelen – az emigrációban is állandóan útközben levés – bizonytalanságának reflexiói *A feltétel nélküli kapituláció múzeuma* (Frankfurt/Main: 1998; Budapest: 2000., Radics Viktória ford.; Muzej bezuvjetne predaje, Zagreb – Beograd: 2002) című könyvében olvashatók. Ugrešić itt részben a mészőlyi izolációs irodalom kérdését veti fel – „a már eredetileg is izolációs helyzetű próza számára (...) külön terhelés, ha vállalt vagy kényszerű emigrációban születik. Miről írjon és hogyan? (...) A tartós vagy végleges elszakítottságban élők prózája (...) többségében, előbb-utóbb az ontologizáló próza felé fordul.” (Mészőly 2006, 71) –, és ezekre keresi a válaszokat. Ugrešić emigrációs prózája a két életrajzzal rendelkező – a jelenbeli elszakítottságában élő „én” és a múltbeli „mi” metszéspontján lévő – önmagát próbálja definiálni. A töredékes, autobiografikus-esszéisztikus, a múlt emlékképeivel és az összekuszálódott jelenrel terhes *A feltétel nélküli kapituláció múzeumával* kapcsolatban a horvát elemzők sokszor a „rasuti” (szétmállott, szétszóródott, szétszéledt) jelzőt használják (Biti 2005b; Zlatar 2004b). Az önletrajzi elemekre épülő regény az emlékezet szétszóródott tárgyainak – naplók, fényképek – elrendezésére tett kísérlet: az emigráció könyve. Az emigráció pedig „a magunk mögött hagyott holmik története.” (139)¹⁴

¹⁴ Susan Sontag *A fényképezésről* című esszé-könyve is – amelynek a fénykép nosztalgiát tápláló természetéről szóló részlete a regény második részének mottója –, akár *A feltétel nélküli kapituláció múzeuma*, a fényképet mint az egyén szempontjából befelé irányuló jelenséget és mint önmagánál ontológiai értelemben többet jelentő megváltoztathatatlan objektumot értelmezi: „fényképezni annyi, mint birtokba venni a lefényképezett tárgyat; a fénykép (...) a világ darabja; a fénykép bizonyíték; a kép torzíthat; mégis mindig megmarad a föltevés, hogy létezik vagy létezett valami olyasmi, ami a képen látható; a fénykép legősibb és legerőteljesebb funkciója, hogy megörökíti a családhoz (vagy más csoporthoz) tartozó egyén életének jelentősebb állomásait; jelenvalóvá varázsolja a múltat (...), végtelen iróniával ruházza fel a múlt sajátosságait, múlttá alakítja a jelent és régmúlttá a múltat.” (Sontag 1981. 10–12; 92.)

A feltétel nélküli kapituláció múzeuma erős, emotív töltésű próza, „valami homályos fájdalom homályos pontja” (38), az emigrációban átélt tapasztalatok reflexiója és a szerző magányának a múlt tárgyain keresztül megjelenő nosztalgiája. Még él Ugrešićben a védekező mechanizmus és annak emléke, amit az *Američki fikcionarban* (1993 – Az amerikai fikcionárius) írt: „az író, aki ad magára, három dolgot nem tesz: 1/ nem ír autobiografikus feljegyzéseket, 2/ más országokról jegyzeteket, 3/ naplót. Mindhárom a narcizmus-sal áll szoros kapcsolatban, ami biztos, hogy alapvető feltétele az irodalmi alkotásnak, de nem volna szabad, hogy végeredménye is legyen.” (67) *A feltétel nélküli kapituláció múzeumát*, illetve annak műfaját iróniával („az album meg az önéletrajz (...) eleve sikertelenségre, másodrangúságra ítéltetnek” [39]) – , saját magát öniróniával („az önéletrajzírás az amatőr tevékenységek körébe tartozik” [38]) pozicionálja. Helena Sablić Tomić ezen túlmenően iróniát fedez fel a női önéletrajzi próza kötelező moduljainak – konyha, barát-nők, pletyka, szex, flört – használatában is, valamint úgy látja, hogy a könyv a naplót mint intim identitásörzítő műfajt is parodizálja. (Sablić Tomić 2005b, 143) Az 1991 előtti formákat és poétikákat (fikció, próza, irónia, posztmodernizmus) Ugrešić helyenként autoreflexív módon idézi fel, s ezzel közvetetten és utalásszerűen megjelenik a – kissé Jergović *Szarajevói Marlboró*jához hasonlóan szimulakrális – nosztalgikus látásmód.

(*Kondicionális: nosztalgia, jelen és jövő*) A fentebbi könyvektől eltérően az eredetileg Horvátországban (és ezzel egy időben Szerbiában) megjelent *A fájdalom minisztériuma* (magyarul: L'Harmattan, 2008., Radics Viktória ford.) már nem tárgyakon keresztül közvetített, hanem – a minden fejezet elején szereplő mottók által – tágabb külső párhuzamokat, biztos pontokat és öngigazolást kereső vonatkoztatási rendszerek köré épül. A nosztalgia szóval kezdődő¹⁵ és a volt Jugoszlávia népeinek átkozódásaival befejeződő, szintén autobiografikus regényben megjelenik a jövő, s ezzel együtt elsősorban az imaginárius hazatérés megindokolatlan-megindokolthatatlan lehetetlensége.¹⁶ Lényegében egyetlen felmerülő kérdésre sincs Ugrešićnek válasza: sem a hazatérés lehetetlenségére (13), sem a hiányérzetre (28), sem az időnkénti megkönnyebbülés okára (32), – a válasz mindenre a „nem tudom”. Egzisztenciája és identitása több mint bizonytalan: „én sem voltam a magamé” (28). Környezetében egyetlen külső, ideiglenesen biztos pontot talál: „egyvalamiben biztos voltam (...) a hallgatóim jelölték az útirányt” (32), akiknek mind a primer, mind a szekunder valósággal (irodalom, filmek stb.) szembeni eddigi kritikus és „elméleti” attitűdjük, s ezzel együtt az értékrendjük is a háború és annak következményei miatt alapvetően megváltozott: „a háború megváltoztatta az értékrendjüket, sőt még az ízlésüket is”. (24)¹⁷ A kollektív külső kontroll eredményeként (is) – az amszterdami párhuzam-

¹⁵ Cvetajeva versének első szava horvátul a „nostalgija”, magyar fordításban ez „honvágy”-ként szerepel.

¹⁶ „Az, ami előhívja a nosztalgiát, az egyik percről a másikra jelentkező homályos érzés ugyanolyan összetett jelenség, mint az emlékezetünk topográfiaja. Akárcsak az álom mechanizmusa, ahol egy jelentéktelen és ártalmatlan tárgy onirikus érintése a szituációtól idegen érzéseket váltthat ki, a nosztalgia mechanizmusa is előreláthatatlanok és nehezen kiolvashatók. A nosztalgia nem kontrollálható; agyunk szubverzív tevékenysége. A nosztalgia fragmentumokkal dolgozik, illatokkal, érintésekkel, hangokkal, dallamokkal és színekkel, terepe a hiány, alkalmazkodó emlékezetünk szeszélyes korrigálója. Hatásmechanizmusa az alattomoságra, a kiszámíthatatlanságra, szubverzivitásra, a váratlanságra, a sokkra, a meglepetésre épít. (...) Működési területe a tudatalatti, az agy kémiaja, a szív munkája, mechanizmusa gyakran a neurológiában »fantomvégtagnak« nevezett jelenséghez állnak közel.” (*Kultura laži*, 288.)

¹⁷ „Ami a háború előtt megvettem és kinevettem (...) most könnyeket csal a szemembe. Például nyakra-főre nézem a régi filmeket, amelyekben az igazság győz.” (24) „A háború tapasztalása után csak azok a történetek érdeklék, melyekben a jó diadalt arat a gonosz.” (163)

mos világban (28) – mint közös nevező kerül előtérbe a jelenben is megragadható múlt: „muszáj volt találnom ebben az örületben egy területet, mely mindannyiunké lehet (...) ez, gondoltam, csak a közös múltunk lehet”. (47) Majd egyre gyakrabban és erősebben olvad össze az emlékezés a múlttal való megbékülés gondolatával: „úgy éreztem, hogy csak akkor enged el bennünket a saját múltunk, ha megbékülünk vele”. (49) „Arra kértem a hallgatóimat, hogy béküljenek meg a múlttal... (...) Csak így tudunk megbékélni a múlttal: hatalmat gyakorlunk felette...” (117)

A közös múltat az emigrációban a valamikori természetes környezetétől elszakított, de a száműzetésben még ma is funkcionáló közös nyelv képviseli: a nyelv, ami – annak ellenére, hogy nem kizárólagos feltétele – a személyes és kulturális identitás komoly integráló és értékőrző része.¹⁸ A mindennapokra való emlékezés és a valamikori közös nyelv – a „miénk”¹⁹ – köre szerveződő regény mutatja talán legérzékletesebben az emigráció íróinak íráshoz való, Brodskijtól kezdődően etalonként elfogadott viszonyát: a száműzetésben élő író saját terét az írásaiban találja meg, egziliumának aziluma az írás. Ugrešić egyéni nosztalgiájának epicentruma *A fájdalom minisztériumában* kognitív szinten a múlttal való megbékélés igénye, empirikus szinten pedig a volt jugoszláv tagállamok menekültjeiből összeállt egyetemi csoportjával folytatott munka; a közös múlt mindennapjainak emlékezetéből az emigrációban valami mégis megőrződött. *A fájdalom minisztériumát* azoknak az egyetemi szemináriumoknak a sora szervezi, amelyekben a volt Jugoszlávia tagállamaiból menekült és Amszterdamban elsősorban tartózkodási engedélyért tanuló hallgatók személyes múltjuk egy-egy – adott esetben tárgyi – emlékéiről beszélnek saját nyelvükön-nyelvváltozatukon.²⁰

¹⁸ „Az irodalomtörténeti tapasztalat értelmében a kulturális azonosság megtartásának nem feltétele a nyelvi folytonosság. (...) A hovatartozás vállalása a nyelvi határoktól független reprezentációkon (vallási, művészeti, kulturális jelrendszerek) múlik. (Thomka 2007, 137.)

¹⁹ Ugrešić a „mi nyelvünk”-nek identitásmegőrző funkciót tulajdonít: írásainak nyelvhasználata – a nem purifikált horvát nyelv – nem változott az idők során. – *A fájdalom minisztériumában* különösen szembetűnő az idegen nyelv (angol) használata. Ennek oka alapvetően külső meghatározottságú: „Igor folyékonyan beszélt hollandul. A holland nyelv a szabadságot jelentette számára, az anyanyelvét pedig abroncsnak élte meg. – Amikor a *mi nyelvünkön* beszélek, úgy érzem magam, mint egy provinciális színmű szereplője, if you know what I mean...” (36–37.)

²⁰ A mindennapok és azok tárgyi emlékei, valamint az ugrešići ellenszegülés és „jugonosztalgia” szemléletes tárgyiasulása az Ugrešić ötlete nyomán megjelent *Leksikon YU mitológije* (2004 – A YU mitológia lexikona). Az Annales-iskola örökségének nyomdokain haladó lexikon szócikkeinek túlnyomó többsége a korszak tárgyi emlékeiről szól, s ezeken keresztül jut el az adott kor történelmi-történeti mentalitásának-mentalitásainak felmutatásáig. Nem a nosztalgiát, nem a hiányt állítja a középpontba, hanem magát a nosztalgia széles konnotációs mezőt magával hozó denotátumát, ténylegesen létező-létezett tárgyát jeleníti meg. A lexikont szintén egy időben adták ki Zágrábban és Belgrádban, s közös megértéshorizontot felételezve minden szócikket a megírás nyelvén közöl. A szócikkek fordítása ugyanis a fordítás Ricoeur szerinti lényegének – „az azonosság nélküli egyenértékűségnek” (Ricoeur 2004, 13) – mondana ellent. A szócikkek eredeti nyelven való közlésének másik – s konkrétan erre a térségre vonatkozó – okát az ex-Jugoszlávia multikulturalitását vizsgáló Thomka Beáta fogalmazta meg a legpontosabban: „A dél-európai exodus egy nehezen definiálható közös örökséget hagyott maga mögött. E multikultúra poétikáját értékek, jelek, eszmék, művészi, szellemi, intellektuális tapasztalatok alakították a valamikori többcentrumú regionális és mikrokulturák sorát ötvöző országban. (...) ...úgy tűnik, a 20. század harmadik harmadában egy nyelv nélküli közös nyelv alakult ki. A paradoxont erősíti, hogy sok nyelv szinkron együttese alakította, tehát nem nemzeti, hanem egy nem hivatalos, többszólamú, alternatív kultúramodell volt. (...) ...mi az, ami (...) az anekdotikus és a vizuális emlékezet, a prózai és képi, irodalmi, színházi és filmes tapasztalat tárházából közös hivatkozási alapként (...) fennmarad... És mi az, amit immár véglegesen elveszített egy nemzedék?” (Thomka 2007, 137–139.)

Az emlékezet életben tartása, illetve az emlékezet konfiskációja ellen való fellépés az élet – sok esetben csak vágyott-nosztalgikus – természetes viszonyrendszerének fenntartásához szükséges. McIntyre szerint a narratív keresés egysége nyomán a saját élettörténet megalkotása lehetségessé válik, s visszahelyezhető lesz természetes összefüggéseibe. „Élettörténetem ugyanis mindig beágyazódik azoknak a közösségeknek a történetébe, amelyektől az identitásomat kapom. Születésemről fogva tartozik hozzám egy múlt; a próbálkozás, hogy kiszakítsam magam ebből a múltból, jelen kapcsolataim helyrehozhatatlan megkárosításával volna egyenlő. A történelmi és a társadalmi identitás birtoklása egybeesik. (...) Döntő részben az vagyok tehát, amit öröklök, vagyis egy sajátos múlt, amely bizonyos mértékig jelen van a jelenemben. Azt tapasztalom, hogy egy történet része (...), egy tradíció hordozója vagyok, akár elismerem, akár nem.” (MacIntyre 1999, 296–297)

McIntyre elméletét a saját élettapasztalatában megvalósítani próbálkozó Ugrešić szüntelenül a múlt egy részét tagadó jelen történelmével-politikájával konfrontálódik. A nagy Jugoszláviához kötődő kulturális identitásának és személyes önazonosságának egy szelete – a hagyományhoz kötődés elkerülhetetlenségének felismerése és leghatározottabb akarása ellenére – elsősorban külső tényezőknek és annak köszönhetően, hogy egy a többség akaratát érvényesítő ország nemzetének tagja, önmaga narrativizációja ellenére is törvényszerűen sérül.

*

*A fájdalom minisztériumának utolsó, Epilógus előtti fejezete a Humpty Dumpty című gyermekverssel indít: „Couldn’t put Humpty together again” – a vers utolsó sora²¹ szerint az „én” egyik (Dumpty-)része nem sérül. Elhamarkodott volna bármilyen átfogóbb érvényű következtetést levonni a mottóból, ám maga a fejezet – s majd Ugrešić következő regénye – erősíti meg a szerzői identitás „csak” részben sérült voltát. A könyvnek ez a hangsúlyos fejezete az individuum önelemzése helyett az emigrációban élők kollektív karakterológiai-ájának megrajzolására tesz kísérletet ismétlődő szerkezetek segítségével. „Mi barbárok vagyunk. A mi törzsünk tagjai a homlokukon viselik Kolumbusz tévedésének láthatatlan bélyegét. (...) Mi barbárok vagyunk (...) mi vagyunk a párhuzamos világ, mi vagyunk a félvilág. (...) A mi fiaink vadak... (...) A mi leányaink csendesek. (...) A mi férjeink mogorva arccal gyülekeznek... (...) Mi alvó ügynökök vagyunk.²² (...) Minden nemzedék a nulláról kezd, és nullával fejezi be. Én is a nulláról kezdem újra...” (207–211) Következő és egyúttal eddigi utolsó könyvében, a Zágrábban és Belgrádban szintén egyszerre kiadott *Baba Jaga je snijela jaja* (2008 – Baba Jaga lerakta a tojásait) című regényében Ugrešić „aktiválódik”, és talán²³ valóban „újrakezdi”: a *Baba Jagában* visszatér a fikciós prózához, és az öregedés folyamatával szembesíti szellemesen, bölcs iróniával-öniróniával és korai, tisztán fikciós írásaiból visszaköszönő poétikájával saját magát és olvasóit.*

²¹ Humpty Dumpty eredetileg egy Colchesterben felállított hatalmas ágyú volt az angol polgárháború idején – többszörös áttétellel ugyan, de az idézett vers sem mentes a történelemtől-politikától.

²² „Mi smo spavači.” A magyar fordítástól („sokat alszunk”) eltérően a „spavač” szó itt az angol „sleeper” (időzített bomba) tükörfordítása: horvát nyelven is azt a hosszabb ideig idegen országban tartózkodó ügynököt jelöli, akinek a feladata, hogy esetleges „aktiválását” várja.

²³ A könyv ugyanis felkérésre készült: az angliai Canongate Books kiadó „Mítoszok” című sorozatának (Canongate Myth Series) egyik darabja. A sorozat elindítója arra kíváncsiak, hogy a felkért szerzők (Margaret Atwood, Viktor Pelevin, Olga Tokarczuk stb.) miként interpretálják újra regényekben az ősi mítoszokat, illetve arra az Ugrešićhez közel álló kérdésre keresik a választ, hogy a szerzők által kiválasztott mitológák hogyan funkcionálnak napjaink kultúrájában.

Hivatkozások

- Biti 2005a – Vladimir Biti: „Svjedok sjećanja. Lice diskurza u Krležinim *Davnim danima i Djetinjstvu 1902–03.*”, in: uő.: *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 53–96.
- Biti 2005b – Vladimir Biti: „Rasuta baščina: *Muzej bezuvjetne predaje* Dubravke Ugrešić”, in: uő.: *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 225–241.
- Bojm 2005 – Svetlana Bojm: *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd.
- Csányi 2007 – Csányi Erzsébet: „Vajdaság: az átkulás tégelye. Kulturális kódok deltája Tolnai Ottó prózájában”, in: *konTEXTUS*, Csányi Erzsébet (szerk.), konTEXTUS Könyvek I., Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 51–58.
- de Man 1997 – Paul de Man: „Az önéletírás mint arcrongálás”, Fogarasi György (ford.), *Pompeji*, 1997/2–3, 93–107.
- Dobos 2005 – Dobos István: *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. század magyar irodalmában*, Balassi Kiadó, Budapest.
- Đekić 2006 – Velid Đekić: *Flagusova rukavica*, Meander, Zagreb.
- Iveković 1996 – Rada Iveković: „»Szeretkezz, ne háborúzz!« A nők, a nacionalizmus és a háború”, Battyán Katalin (ford.), *Thalassa*, 1996/3. 25–39.
- Janaszek-Ivaničková 2006 – Halina Janaszek-Ivaničková: „Slavic Literatures in the Chaos of Postmodern Changes”, *Neohelicon*, 2/2006. 9–35.
- MacIntyre 1999 – Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*, Bíróné Kaszás Éva (ford.), Osiris, Budapest.
- Mészöly 2006 – Mészöly Miklós: „Pattern és izoláció”, in: uő.: *A pille magánya*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 66–80.
- Nora 1993 – Pierre Nora: „Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája”, K. Horváth Zsolt (ford.), *Aetas*, 1993/3. 142–157.
- Oraić Tolić 2005 – Dubravka Oraić Tolić: „Suvremena hrvatska književnost. Izazov zbilje”, in: uő.: *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*, Naklada Ljevak, Zagreb, 180–206.
- Ricoeur 2004 – Paul Ricoeur: „Kultúrák – a gyásztól a fordításig”, Vári Erzsébet (ford.), *Élet és Irodalom*, 2004. 48. évf., 27. szám.
- Sablić Tomić 2002 – Helena Sablić Tomić: *Tipovi suvremene hrvatske autobiografske proze*. In: uő.: *Intimno i javno*, Naklada Ljevak, Zagreb, 39–91.
- Sablić Tomić 2005a – Helena Sablić Tomić: „Autobusni ljudi. Ženski iskustvo rata”, in: uő.: *Gola u snu. O ženskom književnom identitetu*, Znanje, Zagreb, 150–160.
- Sablić Tomić 2005b – Helena Sablić Tomić: „Muškarci, seks, kršenje tabua”, in: uő.: *Gola u snu. O ženskom književnom identitetu*, Znanje, Zagreb, 186–192.
- Schöpflin 2003 – Schöpflin György: „Egy európai kulturális identitás felé?”, *Magyar Lettre Internationale*, 2003/49. 44–46.
- Sontag 1981 – Susan Sontag: *A fényképezésről*, Nemes Anna (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Thomka 2007 – Thomka Beáta: „A kulturális azonosság poétikája”, in: uő.: *Prózaí archívum. Szövegekőzi műveletek*, Kijárat Kiadó, Budapest, 131–153.
- Zima, 1990 – Zdravko Zima: „Verbalne krpice”, in: uő.: *Noćna strana uma*, Mladost, Zagreb, 98–101.
- Zlatar 1998 – Andrea Zlatar: *Autobiografija u Hrvatskoj*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Zlatar 2004a – Andrea Zlatar: „Pisanje u egzilu/azilu”, in: uő.: *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 119–138.
- Zlatar 2004b – Andrea Zlatar: „Tijelo: modus komunikacije”, in: uő.: *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 100–118.

Szürke övezet*

Boris Pahor szlovén író valószínűleg azon kevés élő tanúk egyike, akik még látták Triesztben, 1920-ban a felgyújtott szlovén Népházat. Úgy tűnik, ez a gyerekkori tapasztalat lett sorsának jelképes középpontja. A dühödt fasiszták által fellobbantott lángok Pahor szabadságának határait jelzik. A kollektív örületek nevében kényszerítik a kisebbség szerepébe. Először a szlovén söpredéket legigázni akaró olasz fasizmus idején, amely olyan messze megy igyekezetében, hogy az élők mellett még a halottak nevét is elolaszosítja. Következik ezután a tapasztalat a náci megsemmisítő-gépezetről, amely koncentrációs táborokkal próbálta a legrövidebb időn belül eltávolítani a számára alsóbbrendű embercsoportokat, elsősorban a zsidókat, de velük együtt másokat is, elsők között a szláv határszomszéd szlovénokat. Pahor a háború után a kommunista hatalmasságok nyugalmát is zavarja, akik többek között egy évre kitiltják Jugoszláviából. A trieszti szlovén író a nemzeti és intellektuális perifériára szorul. Szabadgondolkodó mivolta és meggyőződése a különbözőségek jelentőségét illetően teszi a huszadik századi Európa tanúságtevőjévé a felvilágosodás eszméjét zászlajára tűző korban, amely mégis felfoghatatlan öldöklésbe torkollott.

Pahor művei között különleges helyet foglal el a *Nekropolisz* (Nekropola, 1967), a koncentrációs tábor tapasztalatának tanúsága. Úgy tűnik, itt ért végső határára a modern civilizáció. A KZ működését precíz megtervezettség jellemzi. Minden ki van számítva, még a krematóriumi hamuból mint nyersanyagból származó nyereség pénzügyi hatása is. Mint az Eichmann-perben kiderült, gondosan szabályozták az internáltak táborba szállítását is. A végső megoldás teljes tervét Hitler akarataival összhangban mintegy három óra leforgása alatt operacionalizálták a Birodalom magas rangú tisztviselői a wannsee-i konferencián. Nem szörnyetegek. Tárgyalásukon nem nevezik nevükön a dolgokat, hanem *transzportról* beszélnek. Sokat bajlódnak a formába öntéssel, még vita is kerekedik olyan határesetek kapcsán, hogy például deportálják-e azokat is, akik első világháborús kitüntetéssel rendelkeznek. Tulajdonságok nélküli hivatali értekezlet. A népirtás végrehajtásának technológiai lépéseit önnön természetükkel összhangban határozzák meg. Elrendezik és átrendezik a világot az őket uraló tekintély nevében. A vilájobbításról szóló klasszikus humanista posztulátumok sora itt maga a megtestesült cinizmus. Az értelem irracionális dühbe fordul, a másokon való totális uralom kísérletébe és annak láthatatlanná tételébe.

* Mitja Čander: *Feljegyzések az éjszakában* című esszékötete az év végén jelenik meg a Kijarat Kiadó gondozásában. A szerző válogatásában, előszavával a *Koronatanúk. A kilencvenes évek fiatal szlovén elbeszélői* című kötet jelent meg 2002-ben, a Jelenkor Kiadónál.

Felfoghatatlan radikalizációjával a koncentrációs tábor a háborús borzalmak kontextusában is mintha egy más világról való volna. Kertész Imre, a magyar Nobel-díjas, Auschwitz-túlélő vallja, hogy a legnagyobb veszély az események stilizálása. Minden absztrakció a nemlétbe vonja őket. Számára maga a *holocaust* szó is absztrakció a tapasztalathoz és annak komplexitásához mérve. Az öldöklést állítólag kiváltó antiszemitizmusról sem szívesen hall. Azt mondja, hogy a huszadik század nem ismeri a klasszikus antiszemitizmust, a huszadik század Auschwitzot ismeri. A valamely igazságok nevében emberi életeket faló pokoli gépezetet. Az absztrakt álarcok páncélja alatt nincs más, csak a banális erőszak, az agyonlövetések, a kínzások, a megaláztatások, az elgázosítás. A remegő test. Ez a tapasztalat éppen azért leírhatatlan, mert annyira konkrét, anyagi, hóján minden értelemnek. Ezért a félelem a stilizációtól. Minél több szót használunk, annál messzebb kerülünk az eseményektől. A zsidók legyilkolása pedig a többi tömeges gonosztettel együtt elmerül Európa tudatalattijába. Elvégre a demokratikus szabadságjogok és az integrációs mechanizmusok eszményien rendezett terében élünk. Európa túlságosan jó szándékúnak látja önmagát ahhoz, hogy higgyen a koncentrációs táborokban. Mocskuk nem illik a modern fogyasztói képzeletvilágba. Ez a világ illatosított és harmonikus, a halált a tudat peremére taszítja, ahonnan az vadul betör, és hirtelen felborítja a békét. Ki idegesítené magát arról szóló bizonyítékokkal, hogy az élet semmi? Ha már elmúlik, múltjék élvezetek közepette! Azt a sötét és zürzavaros valamit meg racionalizáljuk a magmát lehűtő, bennünket pedig a világ feletti szuverenitásunkban megerősítő fogalmakba. Ezért a látványos jelszavakkal övezett feledés elleni egyetlen mód a túlélők tanúságtétele. Szavaik által éled fel a halál tere a különböző magatartásokból és sorsokból szőtt emberi élet tereként.

Pahor bejárt néhány baljós helyet, az elzászi Natzweiler-Struthoftól Dachaun át Bergen-Belsenig. Hullaszállító vagy ápoló, így mindenütt közvetlen kapcsolatba került a halállal. A koncentrációs tábor az ő elbeszélésében konkrét övezetként elevenedik meg, melyben a pusztulásra ítélt egyén a túléléssel próbálkozik. Az első sokk után az élet mindennek ellenére rutinná válik. Pahor mint valami bénultságot írja le lelkiállapotát. Mintha a táborban töltött időn és övezeten kívül minden elenyészett volna, hiszen utópisztikus voltával csak fecsérelte az önfenntartás energiáit. Az elbeszélő csak a szükséges mozdulatokra koncentrált, s általában nem éli bele magát a körülötte zajló eseményekbe. Úgy működik, mint egy kamera. Az ápolóként másokért végzett munka sem holmi altruista hajlam vagy kiszámítottság eredménye. *Semmi szükség rá ugyanis, hogy a másokról való gondoskodás önös számításból, nem is bajtársi rokonszenvből eredjen, tudatosan biztos nem, ez csak organikus szükség, mint a lélegzés vagy a gondolatok szűznemzése, és ha már valahogy kapcsolódik az életben maradás ösztönéhez, ez azért van, mert a munka az ember számára elsősorban eszköz, hogy megmeneküljön önmagától, különösen, amikor a kivédhetetlen dagályként növekedő pusztulás közepette létezik. Az elbeszélő olyasvalaki, aki szeretne egészen kicsinnyé válni, és láthatatlan bogárként megmenekülni hóhéraitól. Nem reménnyel vagy hittel, hanem növényné válva.*

Pahor pozíciója mégsem jelenti a tudat abszolút redukálását. Ilyen állapotba kerültek a fizikailag teljesen leromlott, élet és halál között lebegő táborlakók. A külső világot többé észre sem vették. Ha valamiben, akkor az evésről szőtt álmo-

dozásokban merültek el. Jellegzetes tartásuk az imádkozó muzulmánokéra emlékeztetett, ezért több táborban *muzulmánoknak* nevezték őket. Ha egyáltalán kommunikáltak, csak egymás közt beszéltek. A megszokott viselkedési szabályok többé nem számítottak. Helyzetük *embertelen* kellett, hogy legyen, kívül esett a társadalmi kódrendszeren. Egyesek szerint az emberi méltóság teljes elvesztése, s ezzel a halál degradációja zajlott le a koncentrációs táborokban. Mintha a halál, az ilyen vagy olyan, lehetne méltóságteljes is. A többi táborlakó kikerülte, sőt megvetette a muzulmánokat. Mintha tulajdon lehetséges sorsukat látták volna bennük, nagyon is valószínű sorsukat, a halál előszobáját. Az ember nem szívesen néz szembe a halállal, még a koncentrációs táborban sem. Nem mintha nem volna ott lépten-nyomon a halál. Pahor elbeszéli, hogy teljes természetességgel emelgette és szállította a hullákat, de nem tudta elviselni, hogy valamelyik véletlenül hozzáérjen. *Ez azt jelenti, hogy az eleven sejtek nem védekeznek a halott sejtek ellen, ha az érintés tudatos, ha a tevékenységükből ered, a centrifugális élet-öztönből; de nem viselik el a kívülről jövő érintést, a halott szövetnek az eleven és ruganyos sejtanyaghoz való spontán közelítését.* A muzulmánok úgyszólván már halottak voltak, és valóban kevesen menekültek meg ebből az állapotból. Giorgio Agamben a kevesek egyike, aki fokozott figyelmet szentelt a koncentrációs táborok muzulmán-jelenségének, sőt éppen a muzulmánban látja a táborlét lényegét. Ez az állapot a náci logika végcélja. Elvágni a kapcsolatot az ember mint testi lény és az ember mint beszélő lény között. E két lény együtt él az emberben, elválaszthatatlanok, ugyanakkor végtelenül távol állnak egymástól. Az emberben így szüntelen a szubjektívizáció és a deszubjektívizáció párhuzamos folyamata, a beszéd megszólalása és elnémulása. A muzulmán megfosztották nyelvétől, s ezzel végleg ki van szolgáltatva a valódi hatalomnak. A csoportok faji értékeik szerint való szétválasztásával jut el a náci logika a sor végén ahhoz a csoporthoz, amely többé már nem osztható további két kisebb kollektív testületté. E csoport teljességgel arctalan, és ezért teljesen uralható. A muzulmán mindenkinek, aki kapcsolatba lép vele, előrevetíti a tulajdon testi és szellemi leépülését. A koncentrációs táborban talán csak az események közvetlen közléről való éber figyelve eredményez hosszabb túlélést. Bizonyos pragmatikus önzés. Végtere is itt elsősorban mindenki a maga túléléséért harcol.

Pahor nem volt közönséges internált. Először egy norvég orvosnak tolmácskodott, Dachau után pedig betegápoló lett. Ez nem jelenti azt, hogy kevésbé lett volna kitéve a veszélyeknek, de valószínű, hogy helyzete lehetővé tette a túlélést. Amikor húsz év után visszatér az elzászi táborba, sok túlélőhöz hasonlóan képtelen megszabadulni a büntudattól. Hogy számított például a közelében kimérültségtől és betegségekétől haldoklók ételadagjára. A plusz étel nemcsak a megfelelő kondíciót biztosította, hanem a többi táborlakóval való árucserét is. E helyzet félelmetes metaforája a forró vízzel való zuhanyozás. Sok év után Pahor megállapítja, hogy azzal a vízzel melengette testét, amely a hullák elégetése által nyerte jótékony hőfokát. Megkérdi önmagától, másként tett volna, ha tud erről az összefüggésről. Megállapítja, hogy valószínűleg nem. Az ő szégyene mélyebb annál, mint amit egy darab kenyér vagy meleg víz miatt érezhet az ember. A túlélő totális szégyent érez a halottak előtt, akiknek a maradványai itt vannak. A halottak az ő történetének részei, a halál őbenne van. Meghatározatlan időre

megszökött előle. Akik meghaltak, már itt találkoztak ezzel a megkerülhetetlen igazsággal.

Primo Levi, aki túlélte Auschwitzot, fontos tanúságokat és elemzéseket írt erről *Akik odavesztek és akik megmenekültek* című művében, elmondja, hogy a lágerélet szervezete egész sor funkciót alkotott – a kápóktól a betegápolókig –, akik segítettek a rendszer működését, és ezért kisebb-nagyobb kiváltságokat kaptak. Legalábbis ideig-óráig, hiszen végül mindenkit ugyanarra a sorsra szántak. A táborokban így hemzsegték az olyan emberek, akik az arctalan tömegen kívül állva különböző szerepeket töltöttek be, és ezeket a feladatokat az egymás közötti harcban céhszerűen is védelmezték. Ezek a funkcionáriusok bizonyos módon részei lettek a halál gépezetének, mégsem alkothatunk felettük erkölcsi ítéletet. Ellenkezőleg. Különös etikai drámát éltek át ezek az emberek a háború alatt és után. Levi a legkiélezettebb és legdrámaibb példát az úgynevezett *sonderkommando*, a német tisztek felügyelete alatt a krematóriumokat működtető különleges egység tagjaiban látta. Többnyire zsidók voltak. Ők vezették a gázkamrákba a halálraítélteket, később ők dobálták a kemencékbe a tetemeiket. E piszkos munkáért lényegesen jobb életkörülményeket, például ételt és alkoholt kaptak cserébe. Sorsuk semmivel sem volt különb azokénál, akiknek az elgázosítását elősegítették. Pár hónap elteltével, mint a bűn lényegének a tanúi, ők is a kemencében végeztek. A kevés túlélő egyike elmondja, hogy az első nap megőrül az ember, azután hozzászokik. Mintha bármire képes volna egy nap vagy akár pár pernyi túlélésért. Levi figyelmeztet, hogy nincs jogunk elítélni ezeket az embereket. Még ha kapcsolatban álltak is a bűnnel. *A nemzeti szocializmus legpokolibb bűntette, hogy kitalálta és megszervezte a különleges kommandókat. Az áldozatokat építették bele a saját bűnükbe, őket tették magukhoz hasonlóvá, s próbálták rájuk hárítani a bűn egy részét. Hátborzongató az SS-eknek és a sonderkommandósoknak a krematóriumok előtt játszott futballmeccse, melyben odaadó lelkesedéssel vesznek részt mindkét csapat játékosai és szurkolói. A sport, a hasonlóság ellenére világos határvonalat kell húznunk a két csoport között. A katonák rendelkeztek a szabad elhatározás lehetőségével. A piszkos munka elhárításának ára számukra a legrosszabb esetben a börtön lett volna, mindenképpen a karrierben való visszalépés. A sonderkommandók tagjainak semmiféle választása sem volt. Az ő elutasításukra azonnali kivégzés lett volna a válasz. Ezért javasolja Levi az ő esetükre a fekete-fehér megítélés helyett a szürke övezet kifejezést. Az etikai problematika itt kiélesedik és összekeveredik oly mértékben, hogy képtelenség egyértelmű választ találni, noha nem egyszerű beleegyezés alapján alakult úgy, hogy az áldozat egyszersmind hóhér és fordítva.*

Gregor Strniša *Emberek (1972)* című darabjában sok mindenre találni utalásokat. Elsősorban persze a második világháború végén Szlovéniában bekövetkező terrorra. Nem utolsósorban ott látni a sonderkommandók *szürke terét* is az Isten nélküli világban elfoglalt emberi pozíció e drasztikus metaforájában. Menekült család húzza meg magát egy elhagyott templomban, ahol embereket öl, a húsukat megeszti vagy eladja. Ez a világ mindenkit belevon a bűnbe, aki hosszabb időt eltölt a színpadon, s a végén mindenki áldozatává válik. Az öldöklés és emésztés, másrészt az éjszakai rémtettek világában mindenki egyedül marad. A rosszról sem beszélhetünk többé absztrakt kategóriaként. A

főszereplő, a családfő Pejot, amikor megkérdezik tőle, ő-e az ördög, cinikusan és ugyanakkor kegyetlen realitással azt feleli: *Nem, én hentes vagyok.*

A pokol túlélői nem szívesen beszélnek tapasztalataikról. Mintha szégyen gyötörné őket, mivel túléltek a poklot, és megőrizték a nyelvüket. Agamben figyelmeztet, hogy kulcsfontosságú a beszéd – a hallgatás megtörése –, hiszen újra kapcsolatot teremt azzal, amit a náciik végleg el akartak pusztítani az emberben. A nyelvét vesztett muzulmán újra megszólal. A bombasztikus megfogalmazások nem indítják meg. Csak a túlélő tanúk, a táborbeli kettősség elválaszthatatlan másik fele által szólal meg. A tábor tapasztalata eleven valóságként ismétlődik újra. Megszólalni a szürke övezetben – ha a radikalizált metaforával akarok élni – a gonosz tájainak rekonstruálását jelenti azok minden részletében és emberi mivoltában. Hiszen embertelen tájak nem léteznek. A tábor poklát csak azzal a feltétellel lehet rekonstruálni, hogy teljes tapasztalata az ember javára válik. Az ember az, aki elviseli a kínzatosokat és a hanyatlást, a nyelv elvesztését, és ő az, aki megszólal, fegyverként használja a nyelvet, és alkalmazkodik a kódrendszerhez. E kapcsolat megszakítása egyet jelentene az emberi valóság egy részének eltaposásával és elfeledésével.

Ez a feledés sorsszerűvé válhat. A koncentrációs tábor nem olyasmi, ami az értelem trónra emelésével kezdődő modern európai történelmen kívül maradhatna. A tábor a körülmények végletes kiélézése. És ez a radikalizáció sem csupán a múlt része. Többek között a közelmúlt balkáni háborúi győznek meg arról, hogy nem hagytunk fel sem – ezúttal valódi muzulmánokról van szó – *muzulmanizálással*, sem a népirtással. Európa a balkáni tragédia idején nem állt készen a megfelelő fellépésre, hogy meggátolja az öldöklést és a kínzásokat. Mit sem segített a nyugat elemi emberi jogokról szóló intellektuális hadjárata és nyilatkozatháborúja. Sem a Srebrenica védőzónájában állomásozó holland katonák, sem a politikusok, sem a nemzetközi közvélemény nem tudta elhinni, hogy a szerbek pár nap alatt megölhetnek több ezer muzulmán férfit, míg a többieket elűzik, így oldva meg radikálisan az enklávé kérdését. A srebrenicai bűntett több elemében a rituális gyilkosságra emlékeztet. A szerb bűnözők, élükön Mladićtyal és Karadžićtyal, középkori lovagoknak látták magukat, akik csak a férfiakat ölik meg, a nőknek és a gyerekeknek viszont megkegyelmeznek. Ilyen és más sugallatok ellenére világos – mint a Krstić tábornok Julije Bogoe és Caroline Fetscher könyvében rekonstruált hágai peréből kiderül –, hogy Srebrenicában nem egyéb történt, mint modern népirtás. Mindent pontosan elterveztek, kijelölték a gyűjtőhelyeket, számos szállítóeszközt foglaltak le az áldozatoknak a kivégzés helyére való elszállításához. És a végén ott voltak a kotrógépek a sírok betemetésére. Szó sem volt elemi dühkitörésről. Azon sem kell csodálkozni, hogy maguk között *feladott csomagként* beszéltek a kivégzettekről.

A kiközösítés logikája, mindennek és mindenkinek a kizárása, aki nem illik az erő logikájába, ma valóságunk része, hiába hangzik a náci veszélyre való patetikus figyelmeztetés, valahányszor a szegregáció logikája lép működésbe. Erre az emberben lakó és ezért a társadalmi életben is meglévő zsigeri feledésre figyelmeztet Maja Novak is *Macskapestis* című regényében, mely többek között bemutatja, hogy a társadalmi valóságot értékelve micsoda éllel szólalnak meg a látszatra hermetikus irodalmi szövegek. A szlovén átmenet valósága a hatalo-

mért és a pénzért folytatott kíméletlen harcként jelenik meg a könyvben, s e harcba valamilyen módon minden szereplő bekapcsolódik. A házi kedvencek eladásával foglalkozó birodalom, a cég a társadalmi szerkezet metaforája. A kirakat aranyozott, ami szerves és bűdös, el van zárva, távol a vásárló tekintetétől. Az embernek folyton és mindenáron alkalmazkodnia kell a piaci ideológiához, amely mindent a növekedés adataival indokol és más pénzügyi paraméterekkel, mint a jobb vagy rosszabb életminőség mutatóival. A gyenge elbukik. Aki ideig-óráig átveszi ezt a ritmust, időnként gyöttrő álmokba zuhan. Maja Novak világosan jelzi az effajta emberi meghasonlottság politikai konnotációit. Ha az egyén nem követi a tiszta értelem logikáját, a magához hasonlókkal együtt kiközösítik és elszigetelik. Apolitikus lényvé válik, teljességgel uralható és nem zavaró adattá a hatalom statisztikáiban. *A legjobb esetben a bukásod mikéntjét választhatod meg – miközben bennünket elvisz az ördög, ifjú országunk pedig a maga piaci demokráciájával és önálló vállalkozóival, akikre oly büszkék vagyunk, átnő valami virtuálisan életre keltett, animált absztrakcióba, amit mi, szlovénok mindig könnyebben megértettünk, mint az embereket, és emberemlékezet óta kedvesebbek számunkra az élő embereknél, mert nagyobb jelentőséget tulajdonítunk nekik, mint az élőknek – és most ez a mohó, kiéhezett, teljességgel természetellenes fióka diktálja nekünk, hogyan harcoljunk a megmaradásunkért, és többé semmiféle manőverezést nem enged az életmód megválasztásában.* Amíg csak be nem következik a katasztrófa – mondja Maja Novak 2000-ben megjelent regénye. A pusztá kapzsisággal kiváltott macskapestis el fogja pusztítani a szlovén népet. A járványt túlélő pár ezer embert majd autochton alsó-ausztriai kisebbségként fogják számon tartani. Míg el nem törölnek minden sajátosságot és különbséget. És az emberi világ végleg elenyészik a gépezet működésének hideg geometriájában. Apokalipszis: a hűvös kontroll és az automatizált ritmus világa. Szürke egyenruhák szürke világa.

GÁLLOS ORSOLYA fordítása

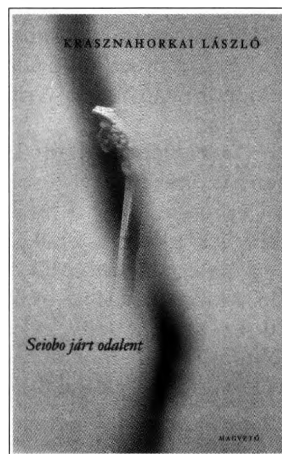
REJTETT FÉNYFORRÁSOK

Krasznahorkai László: Seiobo járt odalent

Egy képeslapot tartok a kezemben. A reprodukált festmény hátán olvasható felirat szerint a halott Krisztust ábrázolja, *Cristo in pietà*, a velencei Scuola Grande di San Roccóban található. „Bellini, ambito di”, tehát a festő valaki Bellini környezetéből, legalábbis ezt gyanítják a (nyilván kompetens) szakértők. A lapot a közelmúltban hoztam Velencéből. A Scuolába egy év elteltével kifejezetten azért mentem vissza, hogy megnézzem ezt a Krisztust, aki Krasznahorkai *Seiobo járt odalent* című kötetének egyik novellájában (*Christo morto*) időnként kinyitja az egyik szemét. Nos, bármily hihetetlenül hangzik: ha átadjuk magunkat a kép szemlélésének, Jézus egy idő után valóban kinyitja a jobb szemét. És ez a szem olyan, amilyennek Krasznahorkai leírja: sötét, háborzongató, mert nem lehet látni a szeme fehérjét, a szembogarat is alig, és végtelen szomorúságot áraszt. Megkérdezhetnénk, hogy mit számít ez? Mi lenne akkor, ha nem ilyen lenne ez a kép, ha nem nyitná ki a szemét, vagy ha teljes egészében az író agyszüleménye volna a Scuolával és akár egész Velencével együtt? Veszítene-e valamit irodalmi érvényességéből, esztétikai erejéből? A novella (szerintem) problematikus befejezése kevésbé vagy még inkább problematikus lenne?

A válaszom kettős. A novellában olvasható gyönyörű képleírás – akárcsak a Scuola épületének élénk varázsolása – megáll önmagában, az eredeti műtárgyak nélkül is. Teljes értékűen élvezheti az is, aki soha nem járt még Velencében. De a kötet egyik sajátosságának érzem azt, hogy még inkább lehet élvezni akkor, ha vannak vizuális emlékeink vagy akárcsak közvetett tapasztalataink a leírt festményekről, szobrokról, épületekről, ha tudjuk, milyen város Barcelona, vagy láttunk már képeket sinto szentélyekről. A novellák alappilléret ugyanis a nyugati és a keleti világ művészetének és vallásainak csúcsteljesítményei alkotják. Ezeknek a létmódját firtatja Krasznahorkai, egészen pontosan azt, hogy miképpen lehetséges, hogy még mindig léteznek. Még pontosabban fogalmazva: léteznek-e egyáltalában, vagyis van-e igazi *jelenlétük* a mi világunkban. A „mi” ezúttal nem csupán arra utal, amit „globalizáció” címszó alatt illik manapság szidni és átkozni, hanem valami mélyebb, szakadatlan romlási folyamatra. Leegyszerűsítve és összefoglalóan: a legáltalánosabb értelemben vett *transzcendencia* kivonulására a világból, a különféle népek és kultúrák fokozódó képtelenségére, hogy tartsák a kapcsolatot a transzcendenciát hordozó hagyományaikkal. A kötet mottója a következő Thomas Pynchon-mondat: „Vagy sötét van, vagy nincs szükségünk fényre”. Nem térnék ki a fordítás problematikusságára, amelyre Károlyi Csaba hívta fel a figyelmet; maradjunk Krasznahorkai verziójánál. A magyar mondat azt sugallja, hogy a mostani világban a sötétség uralkodik, vagy azért, mert való-

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2008
432 oldal, 3490 Ft

ban győzedelmeskedett a fény fölött, vagy pedig azért, mert mi, emberek nem igényeljük többé a fényt. Hozzászoktunk a sötéthez, és jól érezzük magunkat benne. Ez azonban nem volt mindig így; az emberiség évezredekken át áhítozott a fényre, és időnként meg is lelte azt. A megtalált fényt őrzik a műalkotások, a vallási rítusok, a kulturális tradíciók bizonyos elemei, ám ezt egyre kevésbé vagyunk képesek érzékelni. Jól érthető és egyértelmű kultúrkritikai szemléletmódról van szó, amelyet egyaránt lehet mély egyetértéssel, de lehet berzenkedéssel is fogadni. Joggal feltételezhetjük azt is, hogy a sűrűsödő sötétségnek vagy a fény iránti szükséglet vészjósló csökkenésének írói víziójára sokkal fogékonyabb az, aki ismeri és szereti a világ kultúrájának azokat a csúcsteljesítményeit, amelyekre a kötet írásai referálnak.

Az idézett novellában – akárcsak a többiben egyébként – nagyon fontos szerepet játszik a helyszínek hajszálpontos leírása. Egy Velence-térképpel a kezünkben könnyedén nyomom követhetjük a (lényegében egyetlen) szereplő útvonalát a San Polo negyedből a San Roccóig; minden egyezik. Így hát készséggel elhisszük az írónak, hogy azok a leírások is ugyanilyen hajszálpontosak, amelyeket általunk sohasem látott helyekről tár elénk. Ez a bizalom már csak azért sem hagyható figyelmen kívül, mert egy idő után hallgatóságos részét képezi a befogadásnak. A szerzőben persze nem azért bízunk meg, mert az általunk ellenőrizhető dolgokat ellenőriztük, és „úgy volt”; hanem magában a dikcióban, a beszédmódban érezzük a pontosságot, és ráhagyatkozunk akkor is, ha az író távoli történelmi korokban, egzotikus kultúrákban kalandozik. Krasznahorkai az aprólékosan megfigyelt részletek olyan tömegét zúdítja ránk, műveltséganyagban olyan hihetetlenül gazdagok a szövegei, hogy olvasóként nincs is más esélyünk, mint hogy elfogadjuk: mindez így van. Híresen hosszú mondatai „megágyaznak” ennek a rengeteg információnak, sajátos hullámvázuk magával ragadó (kivéve akkor, ha valaki éppen az ilyen mondatszerkesztésre allergiás, de ez nem tekinthető esztétikai érvnek). Más a helyzet az egyes novellák kompozícióját illetően; ebben a tekintetben bizony támadhat vita az olvasó és a szerző között. A *Christo mortóban* például sehogy sem teremődik meg a kapcsolat a novella elejének fenyegetettség-víziója és a lezárás között, amely a Krisztus-kép által árasztott mélységes bánatot mondja ki. A szereplőt (talán) követi valaki majdnem a Scuola épületéig, ami benne azt az érzést kelti, hogy üldözik. A festménnyel való találkozás után legszívesebben menekülne Velencéből, akár csomagjait hátrahagyva is. A narrátor azonban ezzel a megjegyzéssel zárja az elbeszélést: „csak nem tudta, hogy neki, ebből az épületből, kimenni, már soha többé nem lehet”. Az olvasó itt két megoldás között választhat. Úgy értelmezi a mondatot, hogy a képzelt üldözés talán mégsem volt képzelgés; vagy pedig elvont, jelképes üzenetként próbálja kezelni, mondván, hogy a Krisztus által elhagyott világban egyszerűen nincs hová menni. Az egyikhez nincs elegendő támpont, következőképpen nincs kellő feszültsége a hipotézisnek, a másik meg elvontan egyértelmű, csak elfogadni vagy elutasítani lehet. A kettő összekötésére pedig nem szolgáltató kellő alapot a novella.

Azért választottam ki egy olyan elbeszélést, amellyel kapcsolatban fenntartásaim vannak, mert nagyon sok mindent elmond a kötet egészéről, a nagyszerű megoldásokról éppúgy, mint a bírálhatókról. A Krasznahorkai-művek világképe mindig nagyon erőteljes, ha úgy tetszik, egyértelmű volt. A rossz fokozódó jelenlétét mutatja fel újra és újra, az egyes szereplők tudati rezdüléseitől kezdve a világméretű összefüggésekig. Talán vannak olvasók, akik ez ellen lázadoznak. Allegorikusnak, túlmagyarázotttnak érzik ezeknek a szövegeknek az üzenetét, bár elismerik a Krasznahorkai-próza magas fokú művészi erényeit. Aki ellenben elfogadja, hogy ennél a szerzőnél nem a viszonylag könnyen kikerekíthető „üzenet” a lényeg, hanem a megírás módja, az elénk állított világ belső gazdagsága, a részletek meggyőző ereje, az nem fog fennakadni ezen. Márpedig a részletek adott esetben felülírhatják a látszólagos üzenetet, és az ilyen esetekben –

nem félek kimondani – remekművel állunk szemben. Az *Egy Buddha megőrzését* például az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb magyar kisprózai alkotásának tartom. A történet alapjában véve egyszerű, mondhatni, allegorikus. Egy Buddha-szobrot visznek el restaurálni a kolostorból. Elképesztően bonyolult szertartás előzi meg azt, hogy el lehessen mozdítani a hatszáz éves szobrot a talapzatáról, majd átszállítani a restauráló műhelybe. A restaurálást követően nem kevésbé bonyolult szertartás során kerül vissza a szobor az eredeti helyére. A dolog téje természetesen az, hogy lebonyolítható-e egy ilyen aktus a mai világban, hogy „túléli-e” a szent tárgy mindazt, ami ezzel jár; és ugyanilyen kockázatot hordoz ez a vállalkozás a szobor által ideiglenesen elhagyott kolostor számára is. A narrátor bemutatja az esemény környezetét, az „őszintén ipari várost”, amely egyáltalán nem fogékony a kolostorban ápolt szellemiségre; érzékelteti azt is, hogy maguk a szerzetesek sem értenek mindent azokból a rítusokból, amelyeket működtetnek. Külön írói remeklés a restaurátor-műhelynek, valamint magának a restaurálás folyamatának a leírása. Ez a szakemberekből, lényegében technikusokból álló gárda szintén egy rítust követ, amelynek a szabályai ugyanolyan megszenteltnek látszanak, mint a templomiak, amelyeknek a pandanját alkotják. Azért érinti meg őket a szoborból áradó transzcendens erő, mert képesek erre a másodlagos rítuskövetésre, vagy pedig a szobor esztétikai ereje teszi őket képessé arra, hogy új életet adjanak neki? Szerencsére nincs válasz erre a kérdésre. Az író érzékelteti, hogy a szertartások, illetve a műalkotások kiüresedése a keleti kultúrát, azon belül a zen tradíciót sem kíméli. De azt is nyilvánvalóvá akarja tenni, hogy ennek a kultúrának még mindig nagyobb, hogy úgy mondjam, az „önvédelmi potenciálja”, mint a zsidó-keresztény nyugati világnak. A szerzői világkép szerint a keleti embernek még mindig több esélye van a transzcendenciával való találkozásra (akár negatív, akár a visszajáról történő találkozásra), mint a nyugati tömegdemokráciák emberének. Nem véletlen, hogy a halott Krisztust ábrázoló festmény hátborzongató pillantása azt közvetíti, hogy a Megváltónak nem marad más lehetősége, mint a világból való kivonulás. A Buddha-szobor viszont a restaurálás során teljes mértékben visszanyeri tekintetének legendás erejét (a novella – ironikus? – mottója szerint *Amiurunk, Jézus Krisztus nagyobb dicsőségére*). Hivatkoznak neki az *Inoue Kazuyuki mester élete és művészete* című szövegre is, amelyből a kötet come származik. Egy nótáncosról vagy színésről van szó, aki estéről estére megjeleníti a Seiobo nevű sinto istenséget, illetőleg voltaképpen ő maga lesz ilyenkor Seiobo. Élete, sorsa ugyanúgy tele van groteszk vonásokkal, mint bárkié; még abban sem lehet biztos, hogy máshoz is el tudja juttatni az isteni jelenléte. Művészetének folyamatos gyakorlatában azonban, amelynek egész életét (és hozzátartozóinak életét is) alárendelte, mégiscsak benne lakozik valami önmagán messze túlmutató: a transzcendencia.

Ebben a két remekművű elbeszélésben Krasznahorkai legnagyobb írói erényei bontakoznak ki. A fogékony és a mondatok lassú hullámozását követő olvasót ezekben (és még néhány más elbeszélésben) azért nem zavarja a már körülírt kultúrkritikai „üzenet”, mert ráérezhet arra, hogy irodalmi szempontból nem ez a legfontosabb. Az ilyen novellákban megteremtődik egy sajátos világ, amelynek az erőterét a rendkívüli gondossággal és nagy mesterségbeli tudással csiszolt részletek mérnöki pontossággal kimunkált összjátéka hozza létre. Ennek az erőtérnek a sugárzása pedig másodlagossá teszi azt a dilemmát, hogy az íróhoz hasonlóan vagy tőle gyökeresen eltérően vélekedünk a korról, amelyben élünk, spirituális hagyományaink túlélési esélyeiről vagy a kulturális rekvizitumokhoz való elidegenedett viszonyunkról. A zen kolostor apátja, aki a novella végén egy hangya mulatságos erőfeszítéseit figyelni, valódi írói telitalálat. Ha akarom, ismét egy allegóriával van dolgom, de nem kell szükségszerűen így felfognom. Megtehetem, hogy gondolatban odatelepszem a lépcsőre, az apát mellé, és együtt nézem vele a hangyát a visszahelyezett Buddha megnyugtató közelében.

Látunk kell tehát, hogy a könyv ambíciója hihetetlenül nagy. Át akarja fogni a világ kultúrájának legkülönbözőbb szegmenseit, mondhatnánk, „totalizálni” akar egy bizonyos értelemben. Így például a *Fenn az Akropoliszon* egyetlen rövid történetben nem kevesebbre törekszik, mint hogy „leírja”, vagyis érvénytelennek láttassa az európai civilizációs örökség görög vonulatát. (A novella szenzációs alapötlete – egy turista hiába mássza meg az Akropoliszt, a vakító napfénytől nem lát semmit – sajnos nem feledteti a lezárás sutaságát: az illetőt elüti egy autó.) A totalizálási törekvés megrendítő a maga nagyot-akarásával, ugyanakkor azonban törekennyé és kiszolgáltatottá is teszi az egyes novellákat, amelyeknek minden apró részlete egy funkciórendszerbe kell, hogy ágyazódjék. Az író hihetetlen műgonddal dolgozza ki az egyes darabokat; ebből a szempontból emlékeztet a kötetben szereplő művész-, szerzetes- vagy restaurátor-figurákra, akik egy elérhetetlen cél érdekében vetik alá magukat hivatásuk szabályrendszerének. Ezek a figurák tudják, hogy nagyon értenek ahhoz, amit csinálnak, de azt is, hogy bármelyik pillanatban elkövethetnek egy hibát, és akkor művük romba dől. A *Seiobo járt odalent* kritikáiban visszatérő kérdésként merült fel az a probléma, hogy a kötetet novellagyűjteményként kell-e olvasnunk, vagy érdemes sorosabb poétikai összefüggéseket keresni az egyes szövegek között. (Ez utóbbi feltételezést erősítené, ha valakinek sikerülne megvilágítania a novellák furcsa számozásának jelentését: mint arra többen rámutattak, ebben a Fibonacci-számsort ismerhetjük fel. Erre nézvést még nem talákoztam meggyőző hipotézissel.) A magam részéről világszemléleti, vagyis végső soron tematikai átfedéseken, tükröződéseken, lehetséges párhuzamokon kívül nem találtam más kötések az elbeszélések között. Úgy gondolom, az író poétikai eszközökkel is törekedett a megjelenített világok különműségének hangsúlyozására. Noha a jellegzetes Krasznahorkai-féle dikció és a rá jellemző, kissé „megemelt” tónus mindenütt jelen van, azért az egyes novellák között van eltérés, megfigyelhető egy bizonyos belső változatosság. A *Hova nézel* vagy a *Magánszenvedély* című darabokban például nagyon erős a groteszk-ironikus vonulat; az *Il ritorno in Perugia* erőteljesen épít a függő beszédként felidézett dialógusokra, s ez a mű drámaiságát emeli ki. Értelmezőként nem fűződik különösebb érdekünk ahhoz, hogy egy nagy egység részeként szemléljük az egyes novellákat. A kötet az egységességnek és a sokféleségnek ezzel a sajátos logikájával együtt, annak révén jelentős teljességténye a mai magyar prózairodalomnak.

Visszatérve a mottóhoz, a *Seiobo járt odalent* szellemét végül is az fejezné ki a legpontosabban, ha kérdőjelet tennénk a mondat végére. *Lehetséges*, hogy nincs szükségünk fényre? Ez a könyv abban is különbözik az elmúlt másfél évtized Krasznahorkai-köteteitől, hogy itt vannak szereplők, akiknek tényleg szükségük van fényre és fel is tudják mutatni azt, ha máshogyan nem, a hiánya révén. A fényt akarni kell. Nagyon nehézkesen megy ez a fényserzés, egyre messzebből jön a fény, de itt-ott mégiscsak jön. A korábbi művekben általában csüggesztő sötétség honolt mindenütt. Itt akadnak rejtett fényforrások.

TÖLTETLEN FEGYVEREK

Báthori Csaba: Római suttogás. Történetek

Rövid, alig kibontott, lírai részletekben gazdag áltörténeteket tartalmaz Báthori Csaba elbeszéléskötete. Mintha egyetlen könyvet írna egész életében, hiszen verseiben és regényében, a *Haluc Áron dolgozataiban* is ezt a furcsaságokkal és hiteles életdarabokkal teli világot ábrázolja. Nehezen megközelíthető és nagyon nagy figyelmet követelő prózavilág ez. Folytonos önvizsgálat, talányokban való rejtőzködés, szüntelen ellentmondásokra hajzó gondolati kavalkád teszi próbára az olvasó türelmét, hogy a gyakran merész kanyarulatokat, hirtelen filozófiai, mesés vagy mitológiai fordulatokat mutató szöveg-indázásokat követni tudja. Az elbeszélések egy része szorosan kapcsolódik a regény világához, mintha Haluc Áron, a dermedt szegénységben felcseperedő gyerek kései sorsával ismerkednénk. Ugyanígy ismétlődik Báthori Csaba verseinek világa is az elbeszélésekben, legszorosabban talán a *Kigyótojás* ciklusával rokon (*Boldog ólom*, Kalligram, 2006.), amelyben a szüleiével, főként az apjával való kapcsolatáról beszél megrendítő őszinteséggel. A József Attila-i árvaságot és kiszolgáltatottságot mutató versekben, mint egész életében megfejtethetetlen talány, örökös fenyegetés marad számára az apa kikutathatatlan figurája, a szeretetet elutasító, alkoholba zárkózó, minden oldalról kikezdehtetlen és elpusztíthatatlan démon: „Ül, fogad havonta. Szürke feje a / cigarettafüstben. Petyhüdt, foltos / tobozmirigy. Nem bírom kikaparni a / némaság sarából. Lassan vetődve / emészti önmagát, mint a lomha cseppkő.” (*Kiegyezés 1927–1992*) Nehéz megkerülni ezt a témát, hiszen a kötet számtalan írásában újra és újra megfogalmazza ezt a sejtjeibe szívódott, gondolkodásába dermedt viszonyulást, ami a szüleihez fűzi. Mint Thomas Bernhard megállapítja az *Önéletrajzi írásokban*, ezekről a dolgokról csak *szégyentelenül* lehet írni. És persze némi felülemeléssel, talán humorral, ha a humor a nedveket is jelenti, amik az elviselhetetlent végül is elviselhetővé oldják. A kötet nagy érdeme, hogy ezekben a történetekben már megvan a belátáshoz szükséges enyhítés-enyhület. Már nem olyan torokszorító indulattal szólítja meg a szülőként benne gyökerező két idegent, mint a verseiben. Szépek ezek az írások (*Párizsi kísérletek*, *Az én súlyom*, *Apám a világra üt*, *Üttörések*), alapvetően a mítoszteremtést szolgálják, de olyan mítoszét, amelyben már a földön jár a hős. Az elbeszélő békétlensége akkor válik az elemzésből ábrázolássá, amikor megérti, hogy nincs igazságosztó, kitüntetett helyzetben, amikor ráébred, hogy az emberi tehetetlenség motorjai őt is ugyanúgy működtetik. Hogy véglegesen elveszett valami fontos dolog az életünkben, de legalább ugyanennyi veszteséget okoztunk másoknak is. Nem voltunk rosszak, de valahogy a mítosz természeténél fogva képtelenek voltunk lemondani a szorongásunkról. Hogy van-e ennek ki-

Napkút Kiadó
Budapest, 2008
296 oldal, 2490 Ft

elemezhető hűvös igazsága? Talán nincs. Ennek belátása a kötet egyik legnagyobb gondolata: „Én már, ha hátrafordulok, csak a rosszaság mögött meghúzódó szerencsétlenséget, hanyatlást, örökölt görcsöket látom, és azt is adom tovább. Ha szembenézek övelem, magamon is végig kell suhintanom.” (246.) Ahogy a *Kezdetben volt* versében megfogalmazza: „Emberré soha nem / melegszem, maradok görbe, hímnemű tag. / Apa nem vagyok, csak egy tréfa bácsi.”

Az egész kötetben úgy érezzük, hogy a világ értelmetlensége és értelmezhetetlensége a beszélő szüleiével való kapcsolatából eredeztethető. Mintha hiányoznék ebből a világból örök időre, hogy a megtörténendők megtörténhessenek, s a bizalmatlanság valaha is majd bizalomná érjen.

Furcsán keverednek a témák még egy-egy novellán belül is, akár a kártyában a lapok. Az elbeszélő mindig ugyanazokon a hangszereken játszik, de mindig fölntartja a káfkai vagy legalábbis a biblikus sokértelműséget. Azt is mondhatnánk, bizonyosságokat, nyugvópontokat keres a világban. Ismétlődéseket, kihűlt rítusokat, hétköznapi történeteket; majdnem mindig ezek nyomában halad, de érezni, hogy túl vad és heves ez a mozdulat, ahogy ezeket a mindennapi történeteket számon tartja és kézbe veszi. Mintha félne, hogy a legszokványosabb dolgok mögött is saját rémei tenyésznek. Legtöbbször tényleg nem történik semmi. Ami százszor megtörténik, az pedig már szinte rögzíthetetlen egyszerűség. Olyan benyomása van az olvasónak, mintha éppen ebben a buján termelődő sokaságban tűnnének el a novellák érdeklődést kiváltani és fenntartani tudó egyszerűségei. Se horizontális, se vertikális értelemben nem igazi történetek ezek. A helyszínek, a szereplők, az érzések ismétlődnek. Számtalanszor felbukkan ugyanaz, de egyik elbeszélésben sem jut nyugvópontra. Mintha olyan regény lenne, amelynek minden fejezete máshol történik, és nem egészen azonosak a szereplők sem. A líra és az erős gondolati töltés valamiért nem feszítik ki az elbeszélés vitorláit, hanem éppen ellenkezőleg, figyelemelterelésként hatnak.

Ha a novellák témáit sorra vesszük, úgy tűnik, mintha a hétköznapiok semmiségeire esne a legáthatóbb figyelem. A minden és a semmi vesz körül bennünket, bele vagyunk ágyazva a hétköznapiokba, kis cselekvéseinkkel szinten tartjuk magunkat, őrizzük látszatainkat. A helyszín leggyakrabban egy harmadik emeleti pesti lakás, vagy maga a ház, a körfolyosó. Néha vendégségben járunk, barátoknál vagy éppen vidéki rokonoknál, egy nyaralóban (talán a Balatonnál) vagy szürreális, álomszerű helyeken. A napszakok hasonlóan változatosak, reggeltől késő éjszakáig. A kötetnek erős a hangulatteremtő képessége, szinte regényszerű belső térben játszódik az egész cselekmény.

Érdemes összevetni egy reggeli és egy esti gondolatfüzért. A *Miért hallgatok reggel* című novellában a korai órákat a világba való visszatalálás élményeként írja le. „De reggel, úgy tűnik embernek és istennek, reggel szükségszerű némi némaság, hogy ember és isten visszataláljon a szavakhoz, amelyeket néhány órára, úgy látszik, elveszített.” (184.) „Reggel úgy tűnik, újra kell tanulni a szavakat.” (185.) „Aki nem aludt nővel, istennel sem aludt. És valószínű, hogy ilyenek hallgatnak megátalkodottan, nyomasztóan.” (186.) Az *Így estefelé* című történetben az alkony hangulataiban az elmúlás, az öregedés előérzete játssza a főszerepet. „Aki egyszer így a középkor felé haladva kihűl, azt fel kell támasztani, egyébként nem él sokáig. Minden középkorúnak szüksége van a feltámasztásra.” (164.) „Most beköszöntött az este, fejezzük be mi is. Miért fejezzük be sötétben napjainkat? Ami új, sötétségben születik, tagadhatatlan. Az ima segít, az ima hiánya ugyanúgy segít.” (165.) A két szöveg stílusa túlságosan emelkedett, már-már dagályos. Ez nem a természetesen áradó gondolatosság hangja, hanem azé, aki valamit nagyon szeretne elmondani, de túlságosan biztos az igazában. Mintha templomban lennénk, és a reggeli vagy az esti ájtatosságot hallgatnánk. Általánosításai, belátásai szentenciaszerűek. Mit jelent ez a mondat: „Aki nem aludt nővel, istennel sem aludt”? Vagy: „Egyébként minden lélekhor-

dozó és Prométheusz-utód kussol a lelkéért, a lángért reggel.” (186.) Nyomasztóan hat az olvasóra, ha a hétköznapi dolgok magasában egyszer csak egy oltárra irányítják a tekintetét. És ez a novellák jelentős részének általános logikája. Nagyszerű felütés, jól megragadott alaphelyzet, gyönyörű képekben, gondolatokban kibomló nyitány, hogy aztán elérkezzünk valami megfoghatatlanba, emberfölöttibe, ahol a transzcendens érzések uralkodnak a történetek hétköznapi világán.

Jó példa minderre a *Jónás* című történet. A narrátor már első mondatában érzékelteti, hogy egy rendkívüli reggel ez. A megszokott hétköznapi apró tevés-vevés mögött meghúzódik egy másik érzelmi sík. „Hogyan törnek utat a reggeli félelemben?” (14.) Ma egy rossz hírt kell megmondania az apjának, azt, hogy halálos beteg. (Éppen a kötet elbeszélő-hangjának nagyfokú személyessége miatt nehéz eltekinteni a korábbi novellák apafiguráinak markánsan negatív jellemétől.) A halszag, a haláliszag és valamiként Jónás, aki itt hírhozó próféta lesz, lassanként bekeríti a történetet. A logika, az ellentmondások és a szemfényvesztés egymásba játszanak: „Olyan fáradt ma reggel, mintha egyedül töltötte volna az éjszakát. Vagy fürdőben járt tegnap óta saját tudta nélkül, és most visket a tisztasága. Én fogtam ki ezt a halat? Dehogynem fogtad, csak a te kezében úszott hazáig.” (15.) Minden mondat egyre erősebb líraisággal telítődik, mégis úgy érezzük, hogy távolodik a történet drámai magjától. Leveti magáról a hétköznapi ruháit, és egy mesterséges teológiai fordulattal él: „Hogy lehetne befejezni ezt a napot, ha nem öltöm magamra a kegyelem álarcát?” (15.) És itt egy kissé megzavarodik az olvasó. Valóban a kegyelem álarcára gondolt, nem a részvét, az együttérzés munkálkodik benne? A következő szürreáliák aztán végképp eltávolodnak a történetben rejtő emberi tragédia kibontásától. „Egy hatalmas madár szállt át fölöttem, de úgy siklott a levegőben, olyan hangtalanul, mint a halak. Nem az apád árnyékával szállt?, kérde a feleség. De, szállt, szállt, aztán ledobta a csarnok elé, nagyot csattant, majd széttört a kövezeten. Én összeszedtem, hazavittem, eltettem a hal alakú ékszerládikába. De most sietnünk kell. Nyolc! Mondd meg: ne menjen horgászni, mert ki van halászva.” (16.) Úgy érezhetjük, kissé kegyetlen és meglehetősen cinikus ez a befejezés, nem beszélve arról, hogy a „hal alakú ékszerládikával” már semmit sem tud kezdeni az olvasó.

Meglehetősen furcsa történet a *Szakítás* című is. Egy hajdani barátról szól, aki vélhetően megsértette az elbeszélőt. „Eddig, a mai napig, egyházamat építettem volna rád. Mától egy klozetet sem.” „A nevetésedet, kissé szokatlanul, a hátsódon hordod, hogy a következő id is lássanak.” (111.) A volt barát vélhetően költő, mert a novella keretébe alig szorítható szitkozódásait emígyen folytatja: „Tudom, hogy vérontás nélkül nincs vers. De hogy emelkedésed látványához halottakra van szükséged, azt nem tudhattam.” (112.) És: „Lekööttél hamis hálálkodásoddal, végeérhetetlen képmutatásod megtévesztő szertartásaival” – sorolja hosszan az elbeszélő a volt barát foltos jellemének leleplezett titkait. De a végén hozzá teszi: „Magányom nem engedi meg, hogy forradalommal álljak elő. Forradalmam csak az alázatból fakadhat.” (113.) És itt úgy érezzük, a „sóhajtságba” ágyazott szöveg logikailag súlyos ellentmondásokat rejt.

A *Hazug mesék I* talán a legjellegzetesebben mutatja fel az efféle prózaversek összes letező és lehetséges hibáit. Az egész történetnek nincs semmi kihüvelyezhető értelme, de a részletek még ezen is túllépnek. A kezdet: „Mikor is születtem? Senki se gondol erre. De én most gondoltam erre, bementem a fűszereshez, egy kövér, harcos, kicsi, sovány, állhatatos, szelíd, kurta, békés, vastag emberhez, akinek az arcán piros egerek mászkáltak bibirc formában, és csókot adtak egymásnak.” A boltban felsorolhatatlan, kínosan ügyetlen dolgok esnek meg: „Kértem tőle aranyvesszőt, de csak ezüstlódíngja volt raktáron. (...) Nem mertem a szemébe nézni a bátorságtól. A tenyerét mutatta, amelyben egy üveg szem, egy sajtlyuk és kettő fakarika lapult vasból.” (183.) S a vég: „Egy elefánt elkezdett kukorékolni, mire én hanyatt-homlok kimenekültem az üzletből.” (184.)

De szólni kell egy másik kötetről is, ami a *Római suttogás* lapjai között rejtőzik, s ami teljességgel más képet mutat. Felsorolhatatlanul sok jól megírt és szép történetet tartalmaz (hozzávetőleg a kötet egyharmada), és hiteles, tapintatos, vallomásos hangon szól. Épp elég talány, karkai furcsaság található ezek között is (*Papírciszterna, Utazás farmotorossal, Egy lány furcsaság, Piros turbán* stb.) Itt is lehet párhuzamos történeteket találni: a *Megmerevedés* és a *Szárazföld* nagyjából ugyanazt az élethelyzetet járja körbe, egy megromlott, folytathatatlan házasság történetét. A párhuzam alapjára rávilágít a két történet első mondata: „Egy ember azt mondta, le akarom írni, hogyan dermedtem meg a házasságban.” (167.) „Hét évig éltem szégyenletesen, és a hét év alatt nehezült el, nem, nem, pontosan akarom mondani, dermedt meg az életem.” (262.) A bűnösség érzete és a tehetetlenség egyként ott lapul mindkét történetben. Idegen világban találja magát a hős, szeretetlenségben. „Én mindig ártatlannak éreztem magam. Lehet, hogy ezt a bűnnel szembeni titkos fölényt katolikus nevelésemnek köszönhetem.” (263.) – vallja egy helyütt (s bizony a kötetben tagadhatatlanul vannak erre utaló jelek), de felel is rá a történet: „Megérintettem Gajane testét, a vállát, ha jól emlékszem. Hagyta.” (263.) (Hősünk ezek szerint az érzékiség és a házasságtörés bűnébe esett.) Az elemzés a megdermedés állapotáig ér. Képtelen tovább írni: „Be kell fejeznem.” (169.) Nagyon érdekes, már-már a klasszikus rövidnovella terébe ér a *Végzés* című történet. Egyszerre bizonyítja, hogy nemcsak a személyes vallomásokra emlékeztető történetekben, hanem a fikciós elbeszélésekben is otthonos az író, ha van témája, és elég teret enged a az elbeszélés belső törvényszerűségeinek. Nehéz nem idézni Báthoritól, mert még a zavarba ejtő ellentmondásokkal teli írásaiban is remekbe szabott, sőt remekművekbe illő mondatok sorjáznak. Vidéki, „tavi” történet ez is. Egy kerítésen túl meglát valakit, aki disznóperzseléshez hasonló műveletet végez az udvarán, hatalmas tüzet rakott, és villájával egy ember formájú testet piszkál a tűz felé. „Nincs időm megállni, csak úgy foghegyről kérdelem meg az embert távolról, örül-e a munkájának.” (278.) Így beszélgetnek, az egész jelenet hol karkai, hol a görög mitológiát idézi. „Bedobta ide az éjszaka, azóta szorongatom, gurítom, formálgatom. De, úgy látom, csak a tűz teheti újra emberré.” (279.) Valóban, mintha egy pokolbéli hivatalban fejeződne be a történet. Ahogy az *Érettség kora*, ami talán a legtökéletesebb vízió és filozófiai abszurd. Azért is mesteri, mert szinte minden sorának van megfelelője a kötetben. Rövid és pontos. Még sokáig megtartja legjobb írásainak keserű pesszimizmusát az olvasó emlékezetében. „– Sokasodni, szaporodni? – Nem meghal – kihal az ember. – Gyűlölöd-e a kort? – A gyűlölet a kisebbség anyanyelve. – Szereted-e? – Nem játszadózom töltetlen fegyverekkel.” (215.)

Még egy történetről emlékezzünk meg. A *Fogas kérdésben* semmi másról nincs szó: egy középkorú házaspár napközben egymás mellé érve átöleli egymást. Szemüvegük a másik hátára csúszva szemként funkcionál. Esetleges, esendően emberi, a szeretet bibliai parafrazisa. A két szemüveg néz gazdátlanul. Mélyebben és teljesebben, mint a két szempár, ami most zárva van. Valahol itt a nyitja minden igazán szép írásnak.

UMA A PRESSZÓBAN

Jenei László: Szellemek és szerelmek

Jenei László negyedik könyve, az ötször három novellát tartalmazó *Szellemek és szerelmek* vérbeli novellista munkája. A szerző biztos kézzel szerkeszti meg szövegeit, melyek hol hétköznapinak tűnő, ismerős, hol bizarr, különös mozzanatokkal teli világot tárnak elénk.

Ülnek a barátok a kocsmában, János estére tele van vörösborral, hallgatja a bort a hátsóban, és már napok óta nem lehet bírni vele. Mert neki olyan nő kellene, mint a *Kill Bill* című Tarantino-film főhőse, az Uma Thurman alakította félistennő. „Olyan nő kellett, mint amilyen ott volt. Színben, szagban, monda, bár ez utóbbival egyik barátja sem tudott mit kezdeni, hisz egy mozifilm sosem ad mintát a sztárból. Végül abban maradtak, hogy olyan kell, aki nem forgatókönyv-idegen. Egy sárga overallos, rendben, de nem lehetett olyan sárga overallos, aki gyilkol, no nem, de ezt János sajnos képtelen volt feldolgozni.” (*Uma a presszóban*, 119–120.) Jenei László új novelláskötetének hősei egy vidéki kocsmában ülnek, és nem tudják elképzelni a rajongott filmszereplő illatát, máskor meg a párizsi nyaralás első napján „egy ronda arab fickó” berángatja őket egy lebuja, ahol elszedik tőlük az összes pénzüket (*Piercing, sneci, ostya*) – vagy éppen kint rekednek külföldön, „háborús közegben” (*Love me I love You*).

Mi tagadás, nem sok jó dolog történik Jenei hőseivel. A boldogság – vagy annak lehetősége – leginkább csak mint vágy, emlékkép van jelen a szereplők életében, vagy még akként sem. Többnyire azonban, mint látni fogjuk, nem is igen jutnak el ezek a szereplők addig, hogy a boldogságon gondolkodjanak. Mintha a kötet egészére rányomná a bélyegét az „ólmos fejfájás”, mely a novellagyűjtemény leghosszabb darabjának motívuma. (*Ólmos fejfájás – avagy: Máhr Lóránd libidinális túlfeszültsége; 1937. A „Philip Marlowe Magyarországon” kriminovella-pályázat második díját elnyert munkáról van szó.*) Nagyon jellemző a könyv világára az első novella kezdőmondata. „Azt hallottam tegnap este, hogy nem sikerült.” (*Szellemek és szerelmek*, 9.) Tudniillik Péternek nem sikerült egyben tartania a családját, két hónapja minden elromlott, noha azelőtt békében és szeretetben éltek (ezt a korábbi harmóniát meglehetősen ironikus színben tünteti fel a szöveg: „szerették egymást, teljes erőből, ahogy csak lehetett” [10.]). Péter egy nap szapora szívverésre panaszkodott a novella narrátorának, és megkérdezte, emlékszik-e arra, amikor elmesélte neki, mi történt vele és a lányával Lengyelországban: utazásuk utolsó délutánján Auschwitzból még átmentek Birkenaubá, ahol kiderült, hogy az utolsó buszjárat, mellyel vissza kellett volna menniük Krakkóba, hogy elérjék a Magyarországra tartó vonatukat, nem létezik... Majdnem lemaradni egy vonatról, majdnem külföldön ragadni: ez önmagában is

Bíbor Kiadó
Miskolc, 2008
170 oldal, 2000 Ft

olyan helyzet, melyben az ember szembesül a kiszolgáltatottságával. Itt azonban nem is akárhol, hanem Birkenauban ragadtak volna hőseink. Péter, akit pedig „az élet mindig is hagyott kibontakozni” (11.), olyan szituációba kerül, mely ellentmond a dolgok megszokott rendjének, annak, amit tervezett, amit ismer – az eredmény pedig az, hogy a férfi falat épít maga köré, önvádból.

Ahogy Péter nem tudja egyben tartani a családját, úgy nem sikerül az *Uma a presszóban* Jánosának, hogy megvalósítsa álmait. A Tarantino-filmek elemeivel dobálózó, hadováló hős sztorijaival nagy sikereket arat kisvárosi ivócimborái körében, a sárga overallos tünemény azonban nem akar betoppanni az életébe. Aztán mégis megjelenik a színen egy lány (fagyit vesz, és az összes férfi megigézve bámulja, amint fizet, és belenyal a fagyfaltba), János novellát ír neki, a lány kideríti, hogy ki a titokzatos szerző, találkoznak, a férfi úgy érzi, életében először szerepel valamiben, de nem ismeri a forgatókönyvet – aztán a csoda mégis elmarad. A *Szellemek és szerelmek* egyik nagy erőssége, hogy Jenei László, akinek a 2002-ben megjelent *Ikerszobrok* című regénye, az *Akkord* című kisregényt és kilenc elbeszélést tartalmazó *Mindenféle vágyak* (2003), valamint a *Szarvas a temetőben* című, figyelemreméltó regénye (2006) után ez már a negyedik könyve, kitűnően tud közegeket ábrázolni. A kisvárosi kocsmá rajza például telitalálat. A szöveg elején jelenik meg az a motívum, hogy a főhős úgymond keresztbe akar tenni a vörösnek, tudniillik a vörösbornak, „egy sörrel akár, hogy a részegsége termőre forduljon”. (119.) Ez a fordulat aztán fölbukkan négy oldallal később is, jól érzékeltetve, hogy a kocsmá világában az efféle „elmésségek” rendszeresek, napról napra nyilván az unalomig ismétlődnek, ugyanakkor biztosítják a hely törzsvendégei számára a meghittség érzését és az odatartozás tudatát. A minden bizonnyal szólásmondásként funkcionáló kifejezés jelzi, hogy a kocsmá látogatóinak van igényük egy bizonyos – ha nem is éppen magas szintű – szellemességre; ezért adóznak olyan nagy elismeréssel János Tarantino-ismeretének.

Az *Uma a presszóban* rokona a *Gyermek a világban* című novella, amennyiben hőse, Józsi, Jánoshoz hasonlóan olyan kulturális ismeretekkel rendelkezik, melyek kontrasztot alkotnak azzal a világgal, melyben él. Józsi, más néven Józsiisten, aki még '79-ben járt Rodoszon (ahogy ő mondja: Ródoszon) a szüleivel, nemcsak hogy ismerője a görög mitológiának, hanem „hatalmát” is Rodoszról származtatja. Jenei László nagyon találóan és hitelesen alkotja meg szereplőit úgy, hogy a néhány oldalas novellákból kibomlik azok teljes sorsa. Józsiról azt tudhatjuk meg: „[...] ez volt a mindene: a tudása, az emlékei”. (21.) Valóban, a főhős jelene – és sejthetően a jövője – meglehetősen sivár és lehangoló. Diplomás létére a válása után tönkrement, és egy öregembernél („az öregnél”) vállal alkalmi munkákat, afféle alibi-feladatokat: másik helyre rak át egy farakást, kicserél a kutyáolon egy egyébként jó állapotú deszkát; kap némi pénzt, hogy be tudja fizetni a csekkjeit, és ihat bőségesen, hogy lerészegedhessék. Józsi alakjának bemutatása mögött igazi szociológiai tudás/tapasztalat rejlik. Az öregember tisztában van azzal, hogy „alkalmazottja” messzebb lát annál a környezetnél, melybe belesüllyedt. „Valahol mélyen becsülte az öreg ezt az embert, a Józsit, ezeket a pillanatait szerette, amikor tisztánlátóvá vált, és amikor segített annak, aki épp hallgatta, hogy maga is tisztánlátóvá és új tudása segítségével boldoggá is váljon.” (20.) És csakugyan: miközben Józsi részegen alszik, az öregben felöltik egy gyerekkori emlék, és valamit megért az életéből. Az egész kötet egyik legszebb része a novella záró képsora, a nagy, késő őszi melegben zokogó öregről, aki érzi, hogy a Nap-isten, Apollón nézi őt, kineveti testének árnyékát, melybe éppen belegurul Józsi sörösüvege.

Az üresség és a tompaság nyomja rá a bélyegét ennek a két férfinak az életére, csakúgy, mint *Az utolsó mozaikkocka* négy barátjára. Ők Klári néni szerelmi életét lesik, aki igazából még nem néni-korú, de rendre öregemberek a férjei, ezért korán „nénissé” válik. A novellában az az igazán meglepő, hogy akik Klári néni után leselkednek, és akik kitar-

gyalják őt, nem éretlen kamaszok, hanem a negyvenes éveik elején járó felnőtt férfiak: a technicista Karcsika, a doktor, Szulák (gimnáziumi magyartanár) és a narrátor. A szöveg elbeszélője „szűk életszeletek[nek]” (31.) nevezi azt a tevékenységet, melybe barátaival belefeledkeznek. Az jellemzi a négy barátot, ami a *Szellemek és szerelmek* legtöbb alakját: nem tudnak kiteljesedni, mindaz, amit tesznek, minden, ami körülveszi őket, az értelem, az értelmes élet ellenében hat. Hasonló kérdéseket érint a *Mondta Lihogyenko* is, a kötet egyik legemlékezetesebb írása. A fanyar humorú történet hőséhez megérkezik egy tizenkilenc éves lány, Nataska, de nem világos, hogy miért. Lihogyenko, akit a helyzetet tisztázandó felhívják, azt mondja a telefonba, „Give as a present.” (61. Dőlten szedve itt és később az eredetiben.) Vagyis a lányt ajándékba küldték neki, állapítja meg némi értetlenkedés után, zavartan a férfi. A szöveg érzékletes rajzát adja a tizenkilenc éves lánynak, a férfi vágyának, és szellemesen veti fel napjaink egyik legfontosabb nyelvi kérdését, a különböző anyanyelvű emberek közötti, (többé-kevésbé ismert) közvetítő nyelven történő kommunikáció problémáit, amit Lihogyenko végletesen sarkítva úgy fogalmaz meg, hogy „szar angol”. (61., 65.) Mert a történet végén kiderül, hogy Nataskát – akit ekkorra már megcsókolt a főhős – nem ajándékként küldték, hanem meglepetésként érkezett.

A *Szellemek és szerelmek* szerzőjének van érzéke az abszurd elemek történetbe emeléséhez. Például a címadó novella fentebb már említett hőse, Péter, fél a szülei szomorúságától. Ezt úgy akarja átélhetővé tenni barátja, a narrátor számára, hogy hoz tőlük egy fél pár használt zoknit, és arra kéri őt, hogy szagolja meg. Noha ezt nem sikerül elérnie, arra rá tudja venni, hogy az én-elbeszélő a tenyerébe vegye a ruhadarabot – és a dolog működik, a barát egy csapásra megérzi Péternek a szüleihez való viszonyulását. „Péter magabiztosan mosolygott, megveregette a vállam, és azt mondta, van az anyjának egy melltűje, azzal még jobban megy.” (16.) Nem kevésbé irracionális, hogy Péter, aki fél bevallani a szüleinek, hogy elválik a feleségétől, mélyen belenyomja az ujját egy kaktusz tuskéjébe, mintegy így készítve fel magát a közlés nehéz pillanatára. Jenei prózájában ezek a mozzanatok elnyerik a helyüket, és sajátos atmoszférájú világot teremtenek. A novellákat nemegyszer különösképp, lebegővé teszi, ahogy Jenei az egyes történetelemeket egymás mellé helyezi: a szöveg olykor elindul egy irányba, de hamarosan másik pályára tér, egy felvett szálat az elbeszélő elejt, és másikkhoz nyúl. Így a *Valóságos rémtörténet* című szövegben, melyet olvasva először azt hihetjük, hogy Zoliról fog szólni, akinek fő tevékenysége az, hogy politikusok körül tüsténkedik, vagyis „hivatásos sürgölődő” (80.). Később úgy tűnik, hogy a novella főhőse Károly, akiről a szöveg elején megtudtuk, hogy egy órája várja Zolit, és akiről szörnyű hivatalnok-történetet olvasunk. Az elbeszélés végén kiderül, hogy a „rémtörténet” kettős, nemcsak Károly munkahelyi kálváriájáról szól, hanem Zoli eltűnéséről is.

A *Szellemek és szerelmek* szövegei olykor már-már irracionális, szürreális módon mutatják meg azt, amit leegyszerűsítve úgy fogalmazhatnánk meg, hogy valami nincs rendben a világgal. Így a *Kis gazemberségek* című novella is, melyben Kálmán az erdőben akasztott embertől ijed meg, akiről/amelyről kiderül, hogy csak mű-ember, „tiszte” a fatolvajok elriasztása, és éjszakára leveszik, nehogy ellopják. A könyv legtöbb szereplője nem érti, hogy miért olyan az élete, amilyen, miért úgy történnek meg vele a dolgok, ahogy. A *Piercing, sneci, ostya* már említett áldozata azt hiszi, az őt kifosztó arab csak tévedésből szedte el az összes pénzét. Akár a kötet tanulságának is tekinthetnénk azt, amit a kötetzáró *Idill*ben olvasunk: „A dolgok általában csak úgy megtörténnek...” (165.)

BÉTA

A magyar irodalom története, I. kötet: A kezdetektől 1800-ig

„A **béta verzió** vagy a **béta kiadás** egy számítógépprogramnak általában azt az első kiadását jelenti, amiben kezdeti követelményelemzésben valósítják meg az összes funkciót. Nagyon hasznos lehet a belső bemutatókhoz és előnézetekhez a vásárlók kiválasztásában, azonban labilis, és még nem érett meg a kiadásra. Némely fejlesztő erre a szakaszra **előnézetként**, **technikai előnézetként**, vagy **korai kiadásként** hivatkozik. Mivel a kiadási életciklusban az alfa szakaszt követően a második fontos szakasz, ezért a görög ábécé második betűjéről, a bétáról nevezték el.”

Wikipedia ('A szoftverkiadás életciklusa' szócikk, részlet)

Kérjünk meg egy elsőéves magyar szakos hallgatót, hogy sorolja fel, milyen 16-17. századi magyar nyelven író szerzőket ismer. Másodjára Balassit fogja említeni (miután tisztáztuk, hogy Janus a legkevésbé sem jó válasz), harmadjára Zrínyit, és ha emlékszik arra, amit énekórán tanult, akkor talán Tinódit is, no nem Tinódi Sebestyént, hanem Tinódi Lantos Sebestyént. Ez nyilván a középiskolai tantervek miatt alakult így, és talán nincs is vele komoly baj, sőt alapvetően majdhogynem jól is van így. Azt valóban elég az egyetemen megtanulni, hogy Balassi Bálint, Tinódi Sebestyén és Zrínyi Miklós mind olyan szerzők, akik jobbra saját magukat és saját költészeti/historikusi teljesítményüket képviselik, semmint egy a 16-17. század irodalmára, szövegtermésére jellemző általános trendet. Mindegyikük korának atipikus szerzője, mai tudásunk szerint igen messze állnak a normától.

Hogyan állhat elő az a helyzet, hogy az általános műveltség, a kis vagy szűk kánon olyan figurákkal van tele, akik tökéletesen alkalmatlanok arra, hogy egy kor-szak egészét mint cseppben a tengert mutassák meg? (A kérdés nyilván leegyszerűsítő és torz, hiszen ilyen reprezentatív figurákat nagyon nehéz lenne más korok kapcsán is találni, mindenesetre elgondolkodtató.) Úgy áll elő, hogy az eddigi irodalomtörténet által sugallt szűk kánon valamiféle csúcsteljesítményeket, kvázi rekordokat vett számba, és nem a mezőnyt magát szerette volna bemutatni. Sok-sok mondat következhetne itt,

Szerkesztette Jankovits László, Orlovsky Géza

Gondolat Kiadó

Budapest, 2007

704 oldal, 6000Ft

melyek hemzsegnének a sportmetaforáktól, de nem szeretnék nagyon torzítani, csak azt akarom érzékeltetni, hogy a fejlődéstörténet nem pusztán a fejlődést magát, és nem pusztán a fejlődés mögött lévő mozgatóerőket kívánja megírni, hanem legalább ennyire markánsan építi meg a kezdeményező és betetőző kiváltságos szerepét. Nekem elsősorban ez a problémám a nagyelbeszélésekkel.

Ha a 16-17. század jellemző szerzőit említeném, az átlagolvasó számára csupa unalmas, többnyire háromnövű embert felsorolnom, akik hiába voltak igen népszerűek – mindenesetre szemlátomást olvasottak –, olyan figurákat, akik azt a mezőnyt alkotják, melyhez képest emezek nagyot alkottak. A *Spenót* (az első kötet) nagyon érdekesen és izgalmasan rendez el anyagát – történetét érzésem szerint nagyban alárendelve a fentieknek. Egy példa: a históriás ének műfaját a *Spenót* a

Reformáció évtizedeinek irodalma (kb. 1530 – kb. 1570)

A deák-irodalom

50. A históriás ének (tudósító ének)

51. Krónikás énekek és regényes históriák

fejezetekben, illetve a

A reneszánsz irodalom fénykora (kb. 1570 – kb. 1600)

A reneszánsz udvari irodalom

56. A reneszánsz szépirodalom

A verses epika

fejezetben tárgyalja. Az utóbbiban két szöveg kerül terítékre: az ismeretlen szerzőtől származó *Eurialus és Lucretia*, valamint Czobor Mihály *Aithiopika*-fordítása; kb. $\frac{3}{4}$ – $\frac{1}{4}$ arányban. Az *Eurialus és Lucretia* minden egyéb – *Spenóton* kívüli – vélekedés szerint műfajilag ugyanolyan históriás ének, mint azok, melyek az 51., regényes históriákat is tárgyaló fejezetben szóba kerülnek; valami mégis kiragadja ezt onnan. Vagy az, hogy a szöveget a kézikönyv megjelenéséig és azután is gyakran kapcsolatba hozták nagy reneszánsz költőkkel, Balassival, így érdemesnek látszik a közelében tartani, vagy az, hogy a szóban forgó megkülönböztetett szöveg már meghaladja mindazt, amit a deákos típusú história műfaja képviselhet. Két nagy esély, Balassi alkalmasint mint a verses epika képviselője is szóba jöhet, s ha nem így adódik, akkor lesz egy olyan históriás énekünk, mely udvaribb lesz minden addiginál.

Nem kívánom tovább leplezni, hogy ez a szöveg egy recenzió, melynek tárgya *A magyar irodalom története* című háromkötetes vállalkozás első könyve. És ez a hosszára nyúlt, talán mellébeszélésnek tűnő bevezetés akkor nyeri el neki szánt értelmét, ha rápillantunk az egyelőre csukott zöld könyvre.

A címlapon Balassi Bálint híres portréja díszlik zöld alapon és délcegen.

A szűk kánon egyik – hangsúlyozom: nagyszerű – képviselője, aki minden tekintetben kilóg korának ismert irodalmából. Miért épp ő?

Mert az egyik leginkább regényfigurára emlékeztető alak a tárgyalt korszakból, vagy azért mert őt könnyen felismerik, vagy azért mert neki legalább van – és ráadásul színes – portréja?

Nem tudom. Mint ahogy azt sem, hogy miért került kép a kötet címlapjára? Nem azért hozom ezt szóba, mert a kései recenzensnek „csak a füle jutott”, hanem mert valóban fontosnak gondolom.

Az olvasó a címmel és Balassival találkozik legelőször, ha kézbe veszi a kötetet. Ha egyetemista kislányomnak hasznos karácsonyi ajándékot kereső anyuka lennék, a cím és

portré együtt azt sugallná, hogy megtaláltam: ebből majd jól megtanulja mindazt, amit a vizsgára kell, az 'í' többesjellet pedig alighanem sajtóhibának gondolnám, ha foglalkoznék egyáltalán vele. A kislányom szerencsémre sosem dörgölné az orrom alá, hogy az ajándék – noha sok szempontból hasznosnak bizonyult – nem segített olyan sokat azon a vizsgán.

Ha irodalomtörténészként venném kézbe először ezt a könyvet, kiáltó ellentmondást látnék az 'í' többesjel és a portré között, s ha hozzáolvasnám a Szegedy-Maszák Mihály írta előszót („e munka némely fejezete viszonylag kevésbé ismert művekre irányítja a figyelmet s így óhatatlanul is ösztönözheti az örökölt értékrend [kánon] módosítását” [Szegedy-Maszák, *A magyar irodalom története*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 14.]), a kiáltó ellentmondás még hangosabban kiabálna.

Feltételezem, hogy a szerkesztők és a piacra dolgozó kötettervező között nem sok egyeztetés volt a külsínről, és így születhetett meg ez a furcsa külalak.

A kötetek előszavával foglalkozott legbelsőbban minden korábbi recenzens, így jómagam csak annyit jegyeznek meg, hogy – beláthatóan praktikus okokból – annak a kötetnek az élén áll a bevezetés, melyre talán a legkevésbé vonatkozik. Ha valamelyik kötet kapcsán többé-kevésbé harmonizáló megközelítésekről lehet beszélni, akkor leginkább az elsőre igaz ez, nyilván a kiadvány internetes edíciója esetében ez a kifogás már nem emelhető, ott az előszó nem tartozik tipográfiai okokból ide vagy oda szorosabban.

Lássuk a könyv szerkezetét. A könyv tartalomjegyzéke hármas tagolásban adja az egyes dolgozatok leírását: a tanulmány szerzőjének neve, a tanulmány címe, majd az az évszámhoz kapcsolódó esemény, mely apropóján a dolgozat született. Ha odalapozunk a jelzett oldalhoz, a következő rendszert találjuk: az aktuális dolgozat előtt áll a tanulmány címe; a recto élőfejen ismétlődik a cím, a versón pedig az évszám és az esemény megjelölése szerepel, nem feltétlenül a tartalomjegyzékkel egyező alakban; de ami a legfontosabb, hogy nem szerepel sem az aktuális dolgozat elején, sem annak végén szerzőjének a neve, még rövidített formában sem. Ennek okát abban látom, hogy a címeken kívül más elemek ne szakítsák félbe az egyébként is töredezetten egybekapcsolható dolgozatokat, és valamiféle egységesség látsszék a kötetben. Nézetem szerint ez a megoldás csak az olvasót hozza nehéz helyzetbe, lapozgatnia kell, ha kíváncsi arra, ki írta a tanulmányt, és ami praktikusan kellemetlenebb: hiába nem szerepel a szerző neve a dolgozat előtt vagy után, ha valaki valahol hivatkozni kívánja: a szerint a modell szerint teszi majd, melyet a többszerzős tanulmánykötetekhez kínál az általa használt hivatkozási szabvány. Ami azonban végképp érthetetlen: időről időre a szerzőre vonatkozó információk jelennek meg a dolgozatok hivatkozásai után, úgy, hogy a név ismeretért előre kell lapoznia az olvasónak. Ráadásul hiába várnánk következetességet e tekintetben, teljesen kiszámíthatatlanul szerepelnek ezek a megjegyzések. Nem tudom, kinek a hibájából, figyelmetlenségéből, vagy ne adj' isten valami obskúrus koncepció mentén keletkezett Balázs Mihály Pázmány-dolgozatának tartalomjegyzékbeli soránál a következő furcsaság: Balázs Mihály / Hitvita és fabula / 1609: Hitvita és fabula. Nyilván nem ismerünk olyan eseményt, melyet hitvita és fabulaként emlegetnénk, sőt a dolgozat élőfejében már az érthető eseményt nevezi meg: 1609: Megjelenik az *Öt szép levél*.

Ami a kötet szerkezetét illeti, végtelenül egyszerű – egy-egy évszámhoz kapcsolt esemény aktualizálja egyes tanulmányok gondolatmenetét, és ezek a kronologikusan rendezett dolgozatok jelentik a történeteket. Az előszó ígéretének megfelelően valóban nem állnak össze nagyelbeszéléssé, s ez valóban csak azok számára lehet kellemetlen, akik arra számítanak, hogy valami igencsak friss és gyorsan aktualizálható igazság birtokába jutnak. A tanulmányokra többségében igazak lehetnek a fentiek, de általában a kötetre nem. Sokat és sokfélet mondtak már erről e recenzió előtt – én hajlanék arra, hogy valóban ne keressük a *Spenót* utódját e kötet(ek)ben, hanem használjuk a tanulmányokat

egyeseivel, s hivatkozzuk őket úgy, hogy egy olyan kötet részei, mely közös helyen jelentett meg szerteágazó témákról szerteágazó módszertanok mentén készült tanulmányokat. Furcsa, hogy míg a főszerkesztői előszó a fejlődés mentén mesélhető történetről lemond, sőt e köteteken belül látszólag teljességre sem tör, valamifajta teljességigény mégis körvonalazódik: „az kerül szóba, amit e munka szerzői lényegesnek véltek a magyar örökség megőrzése szempontjából. Amiről nem esik szó, azt kevésbé fontosnak gondolják. A területi korlátok miatt egyes fejezetek csak e vállalkozás világhálóra került változatában olvashatók.” (Szegedy-Maszák, 2007. 14–15.) Azt már csak én sejttem hozzá, hogy e másik megjegyzés is hasonlóképp értendő: „Az szerepel e vállalkozásban, amit a létrehozói a jelen távlatából fontosnak vélnek. A hiányok legalábbis részben arra vezethetők vissza, hogy némely kérdéskörök megvilágítására nem akadt megfelelő szerző. A felkérésnek sem tudott mindenki eleget tenni, és az is előfordult, hogy némely elkészült fejezetet nem tudtunk közölni.” (Szegedy-Maszák, 2007. 13.) A kötet, mely a *Spenót*ot nem kívánja helyettesíteni holisztikus törekvéseiben – finomítva: nem kíván a *Spenó*thoz hasonló holisztikus érvényt kivívni magának, addig az apologetikus előszó a jövőre nézvést mégis valami ilyesmit ígér. S ha ebben szeretnék egy kicsit kétkedni is, a kételyeket azon nyomban eloszlatja az internetes változat maga, főképp a terminusai és Horváth Iván által írt előszava. Horváth Iván következetesen *NeoSpenó*t-ként említi a szóban forgó kötetet, s az oldal is ilyen nevű linkekkel kapcsolódik az eredeti bővítendő anyaghoz. Meggondolkodtató és zavarba ejtő eljárás ez. Mit jelent a *Spenót*? Azt az akadémiai irodalomtörténetet, melyet a szakma, főképp a harmadik kötetből számítva meghaladottnak ítélt – vagy hiába a nagybetű, mégis köznévi jelentést kell mögötte keresnünk: *spenót*=irodalomtörténet. Nem mindegy ugyanis. A nagybetűs alak használata föltétlen megújítottságot jelent, és nem föltétlenül olyan megújítottságot, mely módszertanilag, filozófiájában más utakat jár, ha köznévi jelentésű, akkor pedig a nagybetű zavarba ejtő. Ha nem kapcsolódna hozzá valamiféle speciális, a *Spenó*thoz köthető jelentés, akkor hívhatnánk NeoSzerbnek, vagy NeoToldynak is. Legegyszerűbben a többszerzősség kínálkozik ilyennek – elfeledve, hogy a *Spenót* első két kötete nem vonultat fel ily nagy létszámú szerzőgárdát, mint az új irodalomtörténet.

Ha már az internetes változatnál és annak előszavánál tartunk: a Horváth Iván által írt előszó nem ismétli meg változatlan formában mindazt, amit Szegedy-Maszák Mihály előszava mond. Sőt némely pontokon komoly vitába száll vele. Valamiféleképpen „*Spenó*sabb”-nak látja a kötet (immár a hálózatra is felkerült, és így – elnézést a keresettségért – kötetlen, vagy másképp-kötött tanulmányok) összességét. Horváth szerint nézeteik csak a fejlődésről való gondolkodás tekintetében térnek el nagyobb mértékben, s egy (enyhén szólva is kifogásolható irányú) recenzióval vitatkozva/veszekedve ezen eltérés is majdhogynem aprósággá jelentéktelendik. Akárhogy is, a két alaphelyzet alapvetően más, Szegedy-Maszák alapkoncepciójáról beszél előszavában, melyből a szerzők ezt-azt nyilván beváltottak, mást alighanem nem, de egyenként mindent aligha. Szegedy-Maszák előszava egy lezárt (mindazonáltal nyitható s nyitásra szánt) tanulmányorozatról beszél afféle igazi előszóként, szemben Horváth Ivánnal, aki előretekint, és – hogy sikerrel vagy sem – mégiscsak programot ad (a villanyváltozat korszakbeosztásán és a fikció számonkérésén ez mintha tükröződnék is). S ha ő vegytisztán nem is, a két másik előszó (Nyerges Gábor Ádám: „A kisgömböc találkozása a *Spenó*tal”, <http://villanyspenot.hu> és Tóth-Czifra Júlia: „Kánonképző kalauz”, uo.) mindenféleképp.

Vagyis ami a kötet(ek)ben van, az a hálózatra felkerülve máris más. Dicsérhető, bántható, de főképp kiegészítendő, meghaladandó, akár érvényteleníthető is. Nincs a végén pont. Kiindulás, nem lezárt egész – de még olyan értelemben sem, ahogy a könyvváltozat: tudniillik két vastagabb, jelen esetben zöld lap határolja a 703 vékony fehérét.

Innen visszatekintve nyugodtak lehetünk, az egyik cél, hogy az *A magyar irodalom története* ne váljék nagybeszéléssé, szemlátomást teljesült. És a hálózati változat sem fog azzá válni. Hogy mivé fog, azt nehéz megjósolni. Azt hiszem, nem vagyok egyedül ezzel kapcsolatos mély kételyeimmel. Míg pedagógiailag rendkívül előremutató szándéknak és módszernek gondolom az egyetemi hallgatók (egyenrangú?) munkába vonását, addig a végletekig bizonytalan vagyok a tekintetben, hogy merre vezet ez az út. És a látszatát is szeretném elkerülni annak, hogy nem tartom rátermettnek az egyetemi hallgatókat ilyen feladatra. Elképesztően izgalmasnak gondolom a lehetőséget, sosem látott módszertani felrisszülés esélyét látom benne. Mindazonáltal nem hiszem homogénnek, sőt dimbesdombosnak tűnik a tematikus érdeklődés, mely a bővülést jellemezheti, és nemcsak azért, mert a hallgatók tanszékekhez, műhelyekhez tartoznak, s a műhelyek kutatási területekhez, így nagy eséllyel ők is az alapvetően jól reprezentált területeken lesznek szorgosabbak, mint a fehér foltokon. Másfelől, hiába cserélődött le a Wikipedia logója az internetes oldal bal felső sarkán spenótlevélre, az oldal struktúrája továbbra is megegyezik azzal, s a Wikipedia a mai napig nem tudta megvetni virtuális lábait szigorlati szakirodalomjegyzékekben: summa summárum a kutatók igencsak gyanakodva figyelik működését. Merész, és ki tudja, hová vezető tett hozzá kapcsolni az *A magyar irodalom történeteiből* kisarjadó még újabbat.

Nem nagyon mérhető még azonban, hogy pontosan mekkora lendületet vesz majd a vállalkozás, a régi irodalomra vonatkozó rész mindenesetre még alig-alig bővült. Sőt, még szűkült is: Szilasi László 1632-es évhez kötődő, Balassi utóéletét taglaló dolgozata a hálózati változatban valamilyen nem szerepel (illetve 2009. április 14-én aktuálisan nem szerepelt).

De térjünk vissza a papírváltozathoz. Az ötvenegynehány tanulmány közt akad örövendésen friss szemléletű és némelyik arról tanúskodik, hogy vajmi kevés változott régi tudásunkon.

Jankovits László nyitódolgozata méltó kezdés egy ilyen vállalkozáshoz, és üdítő folytatás Horváth Iván székely rovásírásról írt tanulmánya, mindkettőt olyannak tartom, mely jelentős mértékben felülír bizonyos megmerevedett tudásnak, adatnak látszó furcsaságokat. A folytatást is nagy kedvvel és érdeklődéssel lehet olvasni, még akkor is, ha például Csehy Zoltán végtelenül alapos és meggyőző Janus-dolgozata után az emberben elég egyoldalú Janus-kép rajzolódik ki, de tudjuk, hogy portrérajzolás és teljes értékű áttekintés nem célja sem a szerzőnek, sem a kötetnek. (És fenntartom: a tanulmány kiváló színvonalú.)

Kétségkívüli erénye a kötetnek, hogy bizonyos szerzőket kiemel az ismeretlenség homályából, vagy komoly új, szövegkiadási vagy monografikus természetű kutatásokat foglalnak össze bizonyos részei, s e korszerűség már pusztán a tájékozódás megkönnyítése miatt is múlhatatlan érdem. Ilyen többek mellett (és elnézést kérek a hiányos példaadásért) Balázs Mihály Palaeologus-dolgozata vagy Sudár Balázs tanulmánya, H. Hubert Gabriella dolgozata is. Tovább gondolkodásra, sőt vitákra ingerlő írások is akadnak a kötetben, Szilasi László már említett tanulmánya például vagy S. Sárdi Margit, mely Telegdi Katát még nőköltőként tartja számon, noha e tekintetben aligha van szakmai konszenzus.

Sem a recenzió terjedelme, sem hozzáértésem nem teszi lehetővé, hogy minden egyes dolgozattal kimerítően foglalkozzam, annyi azonban általánosságban bizonyosan elmondható, hogy egyes tanulmányok részben vagy egészben más helyütt is olvashatók voltak már – s noha e jelenség nem példa nélkül való, a kötet tanulmánykötet-jellegét erősítik.

Ha a külsínről beszéltem először, végezetül is ide térnék vissza: nem elhallgatható, hogy a kötet tipográfiai szempontból a pályázati határidők miatt készült patyomkin-

példányok magabizonytalan szétszórtságát mutatja. Az ábrák nem egységesek, a szöveg és a margó nem képes tetemesebb marginália befogadására, sőt a tartalomjegyzék is tartalmaz hibákat.

Ha nem tudnám, hogy a kötet az internetre kerülve bővül, szűkül vagy csak egyszerűen megváltozik majd, sőt máris megváltozott, hajlamos lennék egy tanulmánykötetnyi pillanatfelvételnél tekinteni az irodalomtörténet-írás aktuális állapotáról. De mivel már önmaga beszél e változásról, és bővülést ígér – nem tekinthetem annak. Olyan helyzet állt elő, mely szerint egy szövegegyüttes bétaváltozatát olvashatjuk pénzért – míg a majdani változat ingyenesen bárkié lehet. Nem gonoszkodásból mondom mindezt: e fontos könyv nagy vállalás, nagy munka eredménye, komoly és alighanem megkerülhetetlen részekkel, de bevallottan torzóként, és e torzójelleg talán jobban mutatna a *Történetek a magyar irodalomról* cím alatt.

SZERKEZET, FUNKCIÓ, TÖRTÉNET

A magyar irodalom történetei, II. kötet: 1800-tól 1919-ig

Nem könnyű dolog recenziót írni egy olyan nagy volumenű vállalkozásról, mint a Szegedy-Maszák Mihály által szerkesztett *A magyar irodalom történetei* című háromkötetes munka. Különösen nem, ha a recenzens feladata a középső mű értékelése. A kötetben olvasható írások nagy száma – negyvenkét szerző hatvanhárom tanulmánya – a legnagyobb jó szándék mellett is lehetetlenné teszi, hogy a bírálat szövege ezek értékeléséből álljon össze.

További nehézséget jelent, hogy jelen esetben – ahogy azt szinte minden alkalommal, amikor a kötetek szóba kerülnek, leszögezik – korszakos vállalkozásról van szó, amely az Akadémiai Kiadó 1964-ben a *Spenót* első kötetével útjára induló szintézise óta a legjelentősebb kísérlet a magyar irodalom történetének bemutatására, s mint ilyen már a megjelenés előtt a figyelem középpontjában állt, az azóta eltelt két évben (a második kötet bemutatójára 2007 májusában került sor) pedig meglehetősen sok értékelő, magyarázó szöveg jelent meg és hangzott el – úgy az egészről, mint annak egyes részeiről – erősen leszűkítve a még informatív értékkel is bíró lehetséges kritikai észrevételek körét.

Mіндеzen okokból jelen recenzió – noha a recenzens igyekszik tárgya közelében maradni – sok helyütt túllép közvetlen illetékességi körén – a második kötet anyagán –, s olyan problémákkal foglalkozik majd, amelyek az egész vállalkozást illetik, kockáztatva ezzel a két másik kötetről írandó bírálatokkal való átfedés lehetőségét. Ennek magyarázata az, hogy *A magyar irodalom történeteiről* folyó diszkusszió ha nem is érintetlenül, de legalábbis kifejtetlenül hagyott néhány olyan kérdést, amelyek fontosak lehetnek úgy az egész, mint az egyes kötetek és szövegek tekintetében. A kritika tehát ezekbe a vélt vagy valós résekbe kíván beférkőzni, s a szerző vállalja annak ódiუმát, hogy az említett hiátusok azért maradtak kitöltetlenül, mivel azokat esetleg – a felvethető problémák sekélyessége, bagatell, esetleg kevésbé tudományos volta, a velük kapcsolatban feltehető kérdések naivitása, a válaszok evidenciája okán – nem is nagyon érdemes kitölteni. Eddig a palinódia.

A magyar irodalom történetei tudománytörténeti helyének és jelentőségének meghatározása az e tárgyban publicitást kapott szövegek (a szerkesztői önreflexióktól, magyarázatoktól a recenzióig) jelentős részében a munkának két irodalomtörténeti kézikönyvvel való összevetéséből indul ki. Az egyik a *Spenót* – és ennek kiegészítő kötetei, a *Sóska* – néven ismert akadémiai irodalomtörténet, a másik pedig az a külföldi – előbb angol, majd francia nyelven kiadott – irodalomtörténeti munka, a Denis Hollier által szerkesztett *A New History*

Szerkesztette Szegedy-Maszák Mihály, Veres András
Gondolat Kiadó
Budapest, 2007
927 oldal, 6000Ft

of French Literature, amelynek mintájára a magyar szerkesztők elképzelték saját vállalkozásukat.

A kettő közül az előbbi az általánosabb, s ennek oka egyszerűen abban keresendő, hogy *A magyar irodalom történetei* potenciális olvasói és véleményezői közül az akadémiai irodalomtörténetet mindenki ismeri, míg a Denis Hollier által szerkesztett könyvet kevesebben és kevésbé. Értelemszerűnek tűnik a *Spenóttal* való összevetés azért is, mivel a két munka bizonyos vonatkozásokban – a tárgy relatív azonossága, a magyar kultúra terében betölteni kívánt funkció tekintetében – több felületen is érintkezik egymással, hiszen mindkét mű olyan nagy volumenű (s mint ilyen a hazai közegben kivételesnek számító) vállalkozás, amely a magyar irodalom történetének/történeteinek áttekintésére tesz kísérletet. A két könyv azonban, ahogy azt a szerkesztők számos alkalommal hangsúlyozták, koncepcióját, történelem- és irodalomfelfogását, módszertani alapelveit stb. tekintve olyan lényegi eltéréseket mutat, amelyek kétségeket ébresztenek a túlzottan komoly összevetések értelmét illetően.

Feltűnő, hogy ennek ellenére az összehasonlításnak a két irodalomtörténetet összekapcsoló gesztusai nemcsak a kritikusok és olvasók oldaláról, hanem olykor a készítőik részéről is hangsúlyossá válnak. Szimptomatikus jelenségként értelmezhetőek például a (márka)név „elbirtoklására” tett kísérletek. A második kötet akadémiai bemutatóján – az MTA honlapjának hírrovatójában (2007. május 11.) olvasható beszámoló szerint – a harmadik kötetben szerzőként szereplő Marosi Ernő azt mondta, hogy *A magyar irodalom történetei* szakít ugyan a *Spenóttal*, ám annak előzetes ismeretét feltételezi, használati módját pedig a könyv színére utalva – a diszkuszióban néha felbukkanó gasztronómiai vagy konyhakerti viccel – a „spenót-paradicsommal” való fogyasztásában jelölte meg.¹ Hasonló eljárásra a bírálói oldalon is akad példa, így a *Magyar Narancs* kritikusa könnyen gyártott retorikai fegyvert a „gasztronómiából”, amikor ugyancsak a *Spenóttal* való összevetést hangsúlyozó *Csekély tápérték* címet adta az első kötetet illető kritikájának² (megjegyezném, hogy noha a cím a kontextus miatt valóban találó, de az első kötet tartalmának jellemzésre használva nem tartom igazságosnak).

Ennél is tanulságosabb az online verzió esete. Az internetre fellépő könyv álneve – stíluszerűen: nickname – *Villanyspenót*, *Neospenót* avagy *Wikispenót*. A Horváth Iván által szerkesztett internetes változat nagyon fontos kezdeményezés, számos olyan lehetőséget tartalmaz, amelyek a könyv számára nem állnak rendelkezésre, illetve a (jelenlegi) nyomtatott verzió tekintetében megfogalmazott problémák – amennyiben e felvetések jogosnak, ésszerűnek bizonyulnak – ebben a könnyebben alakítható változatban orvosolhatók.³ Az online verzió névválasztását, amellet, hogy érteni vélem, a szerkesztők miért döntöttek ezen lehetőségek mellett – bejáratott nevek, könnyebb bevésődés, több találat stb. –, meglehetősen kedvezőtlennek tartom. Egyfelől a név azt a benyomást kelti, mintha a hatvanas években készült irodalomtörténeti szintézis került volna fel a netre, s noha ennek az elképzelésnek a téves volta azonnal kiderül, mielőtt az oldal használója belekezd a szövegek olvasásába, a névadás még továbbra is azt sugallja, mintha az új vállalkozás csak a *Spenót* – pusztá hiánypótlás igényével született – kiegészítése volna. A másik név, a *Wikipédiára* utaló előtag ugyancsak nem szerencsés. A „szabad enciklopédia” ugyan számos előnnyel rendelkező rendszer, amelynek különböző nyelvű változatai más-más tárgykörökben egészen

¹ Vö. www.mta.hu/index.php?id=634&no_cache=1&backPid=390&tt_news=4845&cHash=1745057d73

² László Ferenc: „Csekély tápérték”, *Magyar Narancs*, 2007. május 31.

³ Ezekről a lehetőségekről legbővebben Bojtár Endre recenziójához kapcsolódó margináliáiban Szilágyi Ákos írt a 2000 hasábjain. Vö. Bojtár Endre: „Szegedy-Maszáék Mihály (szerk.)/ A magyar irodalom történetei”, 2000, 2007. november 51–64.

jól használhatóak, általában véve azonban a köznyelvben a *Wikipediáról* szerzett ismeret a sekélyes, megbízhatatlan tudással asszociálódik. Ez persze nyilvánvalóan nem érvényes a *Wikispenót* esetében, de egy minden bizonnyal „marketing” szempontokat is figyelembe vevő névválasztásnál ezektől az értelmezési lehetőségektől nem szerencsés eltekinteni.

Áttekintve *A magyar irodalom történeteiről* született értékeléseket, úgy tűnik, hogy a rendre felbukkanó többféle kifogás, a kötetekkel kapcsolatban megfogalmazódó hiányérzet *nem elsősorban* a vállalkozás tudományos értékét illeti – bár akadnak ilyenek is, az egyes részproblémákat firtató számos nyilatkozat mellett megemléltendő Papp Endre egyértelműen támadó hangvételű és a vállalkozást lényegében a maga teljességében elutasító írása⁴ –, sem általában véve a koncepció egésze, sem az egyes szövegek minősége tekintetében. Talán még az is megkockázatható, hogy nem is a kötetekben kibontakozó kánonnal⁵ szembeni ellenérzésen alapul, bár természetesen többen említettek fájdalmas hiányokat – amelyek

⁴ Papp Endre: „Rút sybarita váz». A nemzetnélküliség programja A magyar irodalom történetében”, *Hitel*, 2008. február, 97–118. Papp gondolatmenetével szembeni kifogásait Tóth-Czifra Júlia hosszan és meggyőzően fejtette ki a *Kritika* szeptemberi számában, s ehhez hasonló szellemben nyilatkozott róla Margócsy István is az *Irodalomtörténetben* megjelent recenziójának egyik lábjegyzetében. (Vö. Tóth-Czifra Júlia: „Kánonképző kalauz”, *Kritika*, 2008. szeptember, 16–18., illetve Margócsy István: „A magyar irodalom története, II., 1800-tól 1919-ig”, *Irodalomtörténet*, 2008/2. 296.)

⁵ A kötetekben megjelenő kánon léte, vagy nemléte kérdésében az ebben állást foglalók, úgy tűnik, annak fényében döntöttek egyik vagy másik lehetőség mellett, hogy figyelembe vették-e az internetes verzióval kapcsolatban tett szerkesztői ígéreteket. Maguk a szerkesztők nyilatkozataikban – a különböző, ezt erősítő grammatikai lehetőségeket (többes szám, feltételes mód, jövő idő) kihasználva – igyekeztek nyitva hagyni a kérdést. Szegedy-Maszák Mihály a kötetekhez írt előszavában egyfelől feltételes nyitban úgy fogalmaz, hogy a „munka némely fejezete viszonylag kevésbé ismert művekre irányítja a figyelmet, s így óhatatlanul is ösztönözheti az örökölt értékrend (kánon) módosítását”, másfelől elismeri, hogy „az egyes fejezetekben megvilágított kérdéskörök szigorú válogatásra engednek következtetni”, ám (ha jól értem) ennek eredményeként nem egyetlen, hanem – a kötetekben közreműködő szerzők által kialakított – többféle kánon körvonalazódik, „az körül szöbe, amit e munka szerzői lényegesnek vélnek a magyar örökség megőrzése szempontjából”. (Vö. Szegedy-Maszák Mihály: „Előszó”, in: *A magyar irodalom története, A kezdetektől 1800-ig*, Gondolat, Bp., 2007. 14.) Ehhez hasonlóan utasította el a főszerkesztő az *Élet és Irodalomban* Várkonyi Benedek a három kötetben körvonalazódó új kánon lehetőségét firtató kérdésére válaszulva az egyféle kánon kialakításának szándékát: „Ne legyen egyetlen magyar irodalmi kánon. Többféle kánon legyen. Kialakuljon az olvasónak az a szabadsága, hogy válasszon közülük.” („Irodalmi történetek”, *Élet és Irodalom*, 2007. június 1. 17.) A bírálatukban a könyvre koncentráló kritikások többsége felismerni vél a kánon átalakításának szándékára utaló jeleket a kötetek szerkesztésében. Így Poszler György megjegyzi, annak ellenére, hogy a deklarált célkitűzések értelmében a szerkesztők nem akartak új kánont körvonalazni, azonban – szándékolatlanul – a válogatásban mégis ezt teszik. (Vö. Poszler György: „A többes szám irodalomelmélete”, *Élet és Irodalom*, 2007. szeptember 21. 28.) Margócsy István recenziójában a 19. századi magyar irodalmi kánon újrafogalmazására tett komoly kísérletet ismer fel a második kötetben, aminek jogosságát és jelentőségét nem vitatja, sőt alapvetően támogatandónak állítja azt, ám komoly hiányként szól arról, hogy a könyvben ez anélkül körvonalazódik, „hogy e rekanonizálást általános érvénnyel képviselné vagy magyarázná” (vö. Margócsy, i. m., 297.) Bojtár Endre az *Előszó* egy passzusára hivatkozva kijelenti, hogy „új, de legalábbis módosított hazai kánonra született javaslat” (vö. Bojtár, i. m., 54.). A másik oldalon helyezkednek el azok a vélemények, amelyeknek képviselői az online verzióban rejlő lehetőségekkel is számot vetnek. Bojtár előbbi kijelentéséhez írt margináliájában Szilágyi Ákos egyfelől megjegyzi, hogy az irodalom posztkánoni állapotban van, s így az új irodalomtörténetben is „számtalan kánon él egymás mellett, bárha jobbra implicit formában”, másfelől úgy véli, hogy a szerkesztők által nyújtott válogatás „csak akkor léphetne fel valamilyen (...) magyar irodalmi kánon igényével, ha a szövegekpusz és három vasok kötetbe dermedve változtathatatlaná, lezártá válna, nem jelenne meg saját adekvát formája szerint a hálón, olyan rendszerben, amely először is nyitva hagyja a szövegekpuszt a továbbírás előtt (...)”, másodsor pedig biztosítja a felhasználó számára a tárgyak, témakörök, művek, szerzők stb. tartalmilag teljesen egyforma hozzáférést” (2000, 2007. november,

egy részét a szerkesztők ésszerűen indokolták, Margócsy István a második kötetről írt recenziójában pedig elvállalta a *Történetek* ezen részének leggyakrabban emlegetett hiányosságáért, Petőfi alulreprezentáltságáért a felelősségből rá eső részt⁶ –, illetve kifogásolták bizonyos szerzők túl hangsúlyos szerepeltetését. Mivel ilyen jellegű problémák gyakorlatilag bármely irodalomtörténeti összefoglaló vonatkozásában felvethetők, a hiányok firtatása – noha azokra hosszabban-rövidebben a kötetek csaknem minden recenzense utalt – a méltányosabb kritikákban nem vált alapvető bírálati szemponttá.⁷ Az internetes verzió, amely a szerkesztők ígérete szerint a nyomtatott változatnál jóval bővebb – sőt folyamatosan bővíthető – lesz, remélhetőleg javarészt megszünteti majd a szóvá tett hiányosságokat.

Ennél sokkal komolyabbnak érzem azt az ugyancsak többek által feltett kérdést, hogy – jelenlegi formájában – ki, mire és hogyan tudja használni *A magyar irodalom történeteit*? Az efféle korszakos irodalomtörténeti vállalkozások esetében ugyanis óhatatlanul megfogalmazódnak bizonyos elvárások ebben a tekintetben (is). Elsősorban az, hogy a mű önállóan is használható kézikönyvként funkcionáljon az adott tárgyerület iránt érdeklődők számára.⁸ Ennek a funkciónak a deficitje az, ami érzésem szerint a kötetekkel szembeni kifogások jelentős részéért felelős. Nevezetesen, hogy miközben a szerkesztői célkitűzések szerint az új irodalomtörténet számos igencsak fontos vonatkozásban szakít a *Spenóttal* – elvetve a nagy elbeszélés idejétmúlt koncepcióját, annak minden járulékos elemével együtt, nem adva szerzői portrékat, pályaképeket stb. –, ugyanakkor mintha kimondva-kimondatlanul feltételezné a meghaladni kívánt megelőző korszakos mű ismeretét. Ha csupán az összehasonlítás kedvéért kicsit tájékozódunk a *Spenót* megjelenése körüli diszkusszió szövegeiben, akkor kiderül, hogy noha az akadémiai irodalomtörténet készítői és kritikusai, az akkori új szintézis céljainak és módszereinek definiálásakor szükségszerűen összevetették azokat a leváltani kívánt úgynevezett polgári irodalomtörténet-írással, ez azonban nem tette kétségessé, hogy a munka olyan önálló kézikönyvként használható, amely nem igényli olvasójától – hogy ne az új munkával nehezen összemérhető egy szerzős szintézis, hanem mind a *Spenóthoz*, mind *A magyar irodalom történetei*hez hasonlóan nagy szerzőgárdát mozgósító mű legyen a példa – mondjuk, a Beöthy Zsolt és Badics Ferenc által szerkesztett irodalomtörténet ismeretét.⁹ Ezzel szemben *A magyar iro-*

54.). Hasonlóan vélekedik az internetes verzió jelentőségét ugyancsak hangsúlyozó Tóth-Czifra Júlia is: „*A magyar irodalom történetei* úgy hoz új, sokféle, de hatásukban egynemű elemekből felálló elvi rendszert a magyar irodalomtörténet-írásba, hogy nem jelöl ki kánont.” (Tóth-Czifra, im., 16.)

⁶ Margócsy, i. m., 298.

⁷ Bányai János kritikájában – miután hangot ad bizonyos szerzők kihagyásából fakadó hiányérzetének – a következő igencsak megfontolandó megjegyzéssel utasítja el a hiánylista összeállítását mint bírálati szempontot: „*A magyar irodalom történetei* nem leltárkönyv, hanem több (irodalom)történet lehetőségét felmutató tanulmányok gyűjteménye, ahol a választás bizonyos mértékig nem csupán a szerkesztők (...) szándékát mutatja, hanem a szakértő és megbízható szerzők megbízásának személyi és szakmai korlátjait is”. (Bányai János: „A magyar irodalom történetei, III., 1920-tól napjainkig”, *Irodalomtörténet*, 2008/2. 303.)

⁸ A recenzensekkel ellentétben a készítők mintha óvakodnának kézikönyvnek minősíteni *A magyar irodalom történeteit*, ám Rácz I. Péter Szegedy-Maszák Mihállyal készített interjújában a főszerkesztő kijelenti: „A munka kézikönyvnek tekinthető, mely egyúttal igyekszik összképet adni a magyar irodalomtudomány jelenlegi állapotáról.” (<http://litera.inition.hu/hirek/a-magyar-irodalom-tortenetei-0>)

⁹ A szóban forgó szintézis az új irodalomtörténet tekintetében már csak azért is érdekesnek mondható, mivel az első kiadáshoz írt 1895-ös keltezésű előszavában Beöthy a vállalkozás célja és az ebből adódó szerkesztési gondok tekintetében – noha természetesen más kontextusban és eltérő teoretikus alapállásból – néhány, *A magyar irodalom történetei* vonatkozásában megfogalmazódott kérdésre emlékeztető problémára reflektál: „A könyvet a magyar irodalomtörténet munkásainak egy nagyobb társasága írta, számszerint 41-en. Így egyfelől minden egyes cikk oly szak-

dalom történeteit tárgyaló szinte minden bírálat alapvető kérdéseként megfogalmazódó, a „műfaji” definíciót illető bizonytalanságnak a hátterében, vagyis, hogy számos bíráló az irodalomtörténeti kézikönyv helyett inkább a tanulmánygyűjtemény megnevezést tartja megfelelőnek a kiadvány vonatkozásában,¹⁰ úgy vélem ilyen, a kötetek „használati értéke” tekintetében felmerülő kételyek vannak.

Minderre persze egyszerűen azt is lehet válaszolni, hogy az említett két korábbi szintézis között teoretikus tekintetben kisebb a távolság, mint a *Spenót* és *A magyar irodalom története* között (Margócsy István recenziójának *Búcsú a volgai lovastól* című részében éppen ebben látja a könyv legnagyobb érdemét).¹¹ Hogy azokban ugyan mások az előadott történet fordul- és csúcspontjai, de mindkettőben van egy elbeszélte történet, fordul- és csúcspontokkal, más a terminológia és a mögötte álló ideológia, de mindkettő jól felismerhetően egyféle irányba tereli a történetet és annak olvasóját, hogy mindkettő „teljes lefedettségre” törekszik, vagy legalábbis igyekszik felkelteni ennek illúzióját. Ám amennyiben mindez így van, az csak még súlyosabbá teszi azt a kérdést, hogy *A magyar irodalom története* olvasójának miért kell úgy éreznie, hogy továbbra is rászorul a *Spenóra*? Miért kell előbb átküzdenie magát az időszerűtlen nagyelbeszélésen (ráadásul egy olyan nagyelbeszélésen, amely – mint azt a főszerkesztő egy interjúban kifejti – diktatorikus egységesítés eredményeképpen jött létre),¹² miért kell megismerkednie a kétes érvényűnek ítélt korszakvíziókkal, sok esetben ideológiailag terhelt portrékkal? (Félreértés ne essék, nem a *Spenót* sutba dobása mellett érvelek, ebben a tekintetben Angyalosi Gergely kritikájának álláspontját érzem magamhoz közel állónak, amely szerint egyrészt az akadémiai irodalomtörténet számos erénnyel – jól megírt, tudományos tekintetben mindmáig értékesnek tekinthető részekkel – bír, s mint ilyen továbbra is fontos és hasznos munka, másrészt, mivel a maitól gyökeresen eltérő közegben született, „vajmi keveset nyerünk azzal, ha a *Spenót* vagy a *Sóska* bírálatából kiindulva akarunk egy új magyar irodalomtörténetet létre-

ember tollából kerülvén, kinek az illető tárgy sajátlagos tanulmányai körébe esik, ez a mód megbízhatóság és alaposság tekintetében is biztosítékot nyújt. Másfelől kiváló írók közreműködése által a munka érdekes és becses emléke irodalomtörténetünk jelen állásának. Tisztában voltam a nehézségekkel, melyekkel e terv alapján a vállalatnak meg kell küzdenie, sőt a vele járó bajok kikerülhetlenségével is. Utólag is látom, hogy az egyes cikkek terjedelmében, sőt némileg a felfogásban is mutatkoznak egyenetlenségek, melyeken a szerkesztőségnek segítenie bajos vagy éppen lehetetlen volt. De most is meg vagyok győződve róla, hogy az előnyök, melyeket a munka éppen illetően módon készültének köszön, sokkal nagyobbak, hogy sem a méltányos bírálótól némi elnézést ne remélhetnénk addig is, míg módunk lesz talán újabb kiadásokban, hovatovább egyöntetűbbé alakítani.” (*A magyar irodalom története*. Képes díszmunka két kötetben. [megindította és vezeti: Beöthy Zsolt, szerkeszti: Badics Ferenc], harmadik kiadás, Athenaeum, Bp., 1906. I. kötet, V–VI.)

¹⁰ Vö. „Mit tud másként? Kerekasztal-beszélgetés *A magyar irodalom története* munkáiról”, *Korunk*, 2008/5. 15–28.; Bojtár, i. m., 58.; Hargitay Emil: „A magyar irodalom története, I., A kezdetektől 1800-ig”, *Irodalomtörténet*, 2008/2. 289.; Margócsy, i. m., 299.; Bányai, i. m., 314.

¹¹ „E könyv legnagyobb eszmetörténeti és szakmai módszertani érdeme, amely minden szempontból dicséretet érdemel, az a nagy szabású szemléletváltás, mellyel a történetiség tárgyát megközelíti. A magyar irodalomtörténet-írási hagyomány Toldy Ferenctől indulóan, Horváth János hatalmas életművén át egészen a nagy akadémiai hatkötetes irodalomtörténetig (a *Spenótig*), lényegében mindvégig egy princípium alapján dolgozott: valamilyen módon ki akarta mutatni azt a nemzeti állandót, amely ha különböző megnyilvánulási formában is, de szubsztanciálisan ott rejlik a magyar irodalom mint szándék, mint gesztus, mint megvalósulás alján. (...) Szegedy-Maszák Mihály, mikor felbontotta a nagy egység utópiáját, alighanem a legindokoltabb teoretikus lépést tette meg egy újabb történetiség irányába...” (Margócsy, i. m., 295.)

¹² „A »Spenót« egyszerű képlet volt. Akkor még szigorú cenzúra létezett, egyetlen intézmény irányította a munkálatokat, amely tulajdonképpen erre jött létre: az Akadémiai Irodalomtörténeti Intézet. A véleménykülönbségeket kiegyenlítették. Nagyon határozottan, sőt olykor szinte kegyetlenül.” (*Élet és Irodalom*, 2007. június 1. 17.)

hozni”).¹³ Ezek a problémák azonban elvezetnek ahhoz a nagyon kellemetlen kérdéshez, hogy mindez azt jelenti-e, hogy azzal a koncepcióval, ami *A magyar irodalom történeteinek* sajátja, nem is lehet magában megálló kézikönyvet szerkeszteni? Olyat, ami úgy képes betölteni – a kézikönyvekre jellemző – tájékoztató és oktatási funkciót, hogy mindemellett nem enged alapelveiből, vagyis nem alkot bizonytalan érvényű nagyelbeszélést, nem jelöli ki a történet célját, de reprezentálja a tudományterület sokféleségét, szabadságot biztosít szerzői számára saját metodológiai elveik érvényesítésére, nem törekszik terminológiai homogenizálásra, nem „dolgozza össze” az egyes szövegeket. Egy ilyen munka ugyanis sokkal kevésbé szorulna a másfelől erősen – néha talán túl erősen és olykor elég reflektálatlanul – bírált elődje támogatására.

A feladat megoldása, úgy vélem, nem lehetetlen. Már csak azért sem, mert a megoldáshoz nem kell gondolat kísérleteket végezni, ugyanis – véleményem szerint – létezik ilyen irodalomtörténet. Arról a francia irodalom történetét feldolgozó sokszerzős munkáról van szó, amelyet Szegedy-Maszák Mihály előszavában (és egyéb nyilatkozataiban) *A magyar irodalom története*i elsődleges mintájaként jelölt meg. A magyar és külföldi munkák kapcsolatáról ugyan már többen megemlékeztek – a kötetekről folytatott kolozsvári vitában Keszeg Anna és T. Szabó Levente az angol, recenziójában Angyalosi Gergely pedig a francia nyelvű verzióra alapozta állításait¹⁴ –, ennek ellenére néhány talán apróság-nak tűnő, ám véleményem szerint mégiscsak fontos részletről érdemes szót ejteni.¹⁵

A két könyv között már első pillantásra is számos hasonlóság figyelhető meg, ezek megléte nem titok, hiszen – ahogy arról már szó esett – Szegedy-Maszák Mihály több helyütt is felhívta a figyelmet a közöttük lévő kapcsolatra, s a két kötet előszavai is több ponton érintkeznek. A konvencionális/klasszikus irodalomtörténeti szintézisekhez szokott olvasót – mindkét esetben – meglepheti már a kötetek tartalomjegyzéke is. (Ennek hangsúlyozása első pillantásra talán értelmetlennek tűnik, de reményeim szerint nem lesz az. Eljárásom védelme érdekében Toldy Ferencre hivatkoznék, aki – természetesen az itt tárgyalt munkától jelentősen eltérő – *A magyar nemzeti irodalom története*nek előszavában a tartalomjegyzék alapos és sokszori átnézésére buzdít, mivel az „nemcsak a könyv szerkezetével ismertem meg, s a benne való tájékozódást könnyíti, hanem az irodalmi korokat is folyton szem előtt tartani segít”.¹⁶ Ezzel csupán azt kívántam jelezni, hogy a tartalomjegyzék *A magyar irodalom története*i esetében is sok mindent elárulhat a szerkesztők koncepciójáról, szándékairól.) A tartalomjegyzék felépítése a magyar és az angol nyelvű kiadványokban meglehetősen hasonló, ám akadnak apró, de talán mégis meghatározó különbségek már ebben a tekintetben is. A lista elkészítése a két vállalkozás esetében a deklarált elvek szintjén azonos módon történt, vagyis a szerkesztők az adott – magyar, illetve francia – irodalom története vonatkozásában valamilyen szempontból fontosnak vélt események és a hozzájuk kapcsolódó dátumok sorozatát állították össze. A tartalomjegyzékben megjeleníthető négy lehetséges adat – vagyis az időpont, az esemény, a szerzői név és a tanulmányok címe – közül az angol és magyar irodalomtörténet mást és máshogyan használ fel, ami talán szóra sem érdemes semmiség, talán nem az. Az *A New History of French Literature* tartalomjegyzéke szellősebb. A bal oldalon az évszám és az abból kiinduló tanulmány címe, a jobb oldalon a szerző neve és természetesen az oldalszám található. A jegyzékben megadott cím csupán utal az itt nem, csak az egyes szövegek előtt leírt esemény jelentőségére (például (1827, December) *Drama*; (1884) *Deca-*

¹³ Angyalosi Gergely: „Százharminchat kicsiny irodalomtörténet”, *Beszélő*, 2008/2. 105.

¹⁴ Vö. *Korunk*, 2008/5. 20–21; illetve Angyalosi, i. m., 107–108.

¹⁵ A következőkben a könyv első kiadására támaszkodom. (*A New History of French Literature*, Denis Hollier [ed.], Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, England, 1989.)

¹⁶ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 15.

dence; (1754) *From Natural Philosophy to Scientific Discourse*; (1954) *On Certain Tendencies of the French Cinema* stb.). A magyar munka tartalomjegyzéke ezzel szemben mind a négy elemet tartalmazza. A bal oldalon föntről lefelé haladva közli a szerző nevét, a tanulmány címét, az évszámot, végül az eseményt. Mindez természetesen elintézhető egy kézlegyintéssel is, mondván pusztán tipográfiai kérdésről van szó, aminek nincs igazán jelentősége a koncepció egészét tekintve, én azonban mégis innen indulva fejteném ki azon differenciák sorát, amelyek végül esetleg jelentős eltérésekké állhatnak össze, kockáztatva ezzel a túlértelmezés lehetőségét, de talán még ez is tanulságos lehet.

Miről is van szó? Azzal, hogy *A magyar irodalom története*i a szerzői nevek esetében mind pozicionálisan, mind betűtípus és méret tekintetében erősebb kiemeléssel él mint angol nyelvű mintája, mintha inkább az egyéni teljesítményt hangsúlyozná, erősítve az egyes szövegek önállóságának – amire egyébként az Hollier szerkesztette kiadvány bevezetője is kitér – érzését, ami alapvetően pozitív törekvésként értelmezhető egyfelől, másfelől viszont, mivel azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy egy gyűjteményes kötetet tart a kezében, amelynek szövegei inkább külön-külön, semmint összességükben bírnak jelentőséggel, már a kezdet kezdetén megalapozza a műfaj tekintetében többekben megfogalmazódott kételyeket. (Megjegyzendő, hogy Bojtár Endre recenziójában felhívja a figyelmet arra, hogy *A magyar irodalom története*i az egyes tanulmányoknál nem közli a szerzői nevet – az Hollier-féle kötet ezt az egyes szövegek után tünteti fel –, s ebben a könyv egyetlen olyan elemét véli felismerni, ami a szövegek „nemcsak egymásra, hanem egymásból következését” sugallja.)¹⁷ Természetesen az elgondolás alátámasztására találhatóak érvek, akár történetiek is. Egy pillanatra felidézve a jól ismert *Spénót* tartalomjegyzékét, emlékezhetünk, hogy abban szerzői nevek tulajdonképpen nem szerepeltek, csupán a fejezetcímek után zárójelben elhelyezett monogramok, amelyek alapján a szerzők listájából – amennyiben azt az olvasó szükségesnek gondolja – visszakereshető a szövegrész írója. A *Spénót* szerkesztőinek eljárása nyilván a konstrukció egységességét, homogenitását volt hivatva kifejezni, amely az – e koncepció szerint kevésbé lényeges – egyéni teljesítmények felett érvényesült. Ebben az összefüggésben az új irodalomtörténetben alkalmazott eljárás mint a sokféleség deklarálása a szakítás gesztusrendszerébe illeszkedik. Az Hollier-féle francia irodalomtörténetben viszont a kiemelt komponensek az évszám és a tanulmány – az esemény szűkszavú interpretációjaként is fölfogható – címe. A tartalomjegyzék tehát, ha úgy tetszik, értelmezett évszámlista, amely egyfelől nem kelti azt az illúziót, hogy valamiféle megkérdőjelezhetetlenül objektív adatsorról lenne szó, hiszen erre a célra alkalmasabb lett volna az esemény leírásának, semmint egy szerzői értelmezésként kezelhető címnek a közlése a jegyzékben, másfelől viszont ezekből az „értelmezésekből” nem bomlik ki semmiféle nagyelbeszélés, hiszen az évszám sor nem tagolódik korszakokra, a címekben nem igazán történik egymásra utalás, már csak azért sem, mert azok egymással nem feltétlenül összevethető jelenségekre – műfajok, intézmények, viták, poétikai elvek, politikai csoportok stb. – vonatkoznak. Maga a jegyzék – a magyar irodalomtörténetnél jóval inkább –, a kötetben szerzőként szereplő Hayden White szavaival élve „a modern történetíró társadalom *doxája*”¹⁸ szerint a történeti megjelenítés három alapvető formája közül az annalesre emlékeztet, amennyiben abban a parataktikus jelleg érvényesül, hiszen az események kiválasztásában természetesen működtek ugyan bizonyos értékszempontok, de nincs az egészet összefűző felettes konstrukció – vagy legalábbis az nem tűnik ki a listából –, az egyik eseményről a másikra való átmenet jelöletlen marad, nem láttat feltétlenül azonosságokat, nem sugall az egyes jelenségek közötti szükségszerű megfeleléseket, metaforikusság helyett metonimikusság uralja. Mivel a modern történeti elbeszélések jellegzetessége a teljesség és folyamatosság kialakítá-

¹⁷ „Az írások nemcsak egymásra, hanem egymásból következését kissé gyermektegy módon kizárólag az sugallja, hogy az egyes fejezetek éléről hiányzik a szerző neve, az csak (az olvasó némi bosszúságára) a tartalomjegyzékben kereshető meg.” (Bojtár, i. m., 56.)

¹⁸ Hayden White: „A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében”, in: uo., *A történelem terhe*, 109.

sának igénye, ahogy Hayden White megjegyzi, az annales a maga elvarratlan szálaival, hiátusaival „meglehetősen frusztráló, ha nem zavaró a modern történetolvasó elvárásaihoz és információigényéhez képest”.¹⁹ Természetesen nem lehet azt állítani, hogy akár a szóban forgó francia irodalomtörténet, akár az azt mintául választó magyar vállalkozás annalesszerű lenne a maga teljességében, hiszen mindkét esetben többé-kevésbé kifejtett módon lehetséges történeti elbeszéléseket adnak a tanulmányok. Pusztán annak jelzésére törekedtem, hogy a tartalomjegyzéknek az annaleshez közelítő formája mint a történeti valósággal kapcsolatos lehetséges elképzelés deklarációja – ahogy a Toldy-féle szintézis, vagy a *Spenót* esetében is –, egyfajta állásfoglalás kifejezése, amely ebben az esetben is kétségkívül referenciális (hiszen valós események számbavételéről van szó), megjeleníti tárgyának időbeliségét, ám nem alakít ki a bemutatott események spekulatív alapon való összefűzéséből létrehozott hierarchikus rendet.

A magyar irodalomtörténet a történeti idő ilyen módon való kezelésében csak bizonyos mértékig követi előképét. Az Hollier nevével jelzett vállalkozásban – ennek észleléséhez ismételtelen elégséges a tartalomjegyzék áttekintése – ugyanis nem csak arról van szó, hogy a tagolatlan évszámsor közlésével elkerüli a korszakolás kényszerét, mert ez a *A magyar irodalom történetei* esetében is így van. Ha végignézzük az angol nyelvű irodalomtörténet évszámlistáját, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a szerkesztők nagyon változatos eljárásokat alkalmaztak az összeállításakor. A pontoszerűen megadott, egyetlen napot kijelölő – például 1277, 7. March – datálástól, a több éven átívelő – ilyen a nagyjából a két világháború éveire is kapcsolódó (1914–1918, illetve 1940–1944) két tanulmány – szakaszok is adhatják egy-egy fejezet kiindulópontját. Természetesen ezek a keretek nem jelentik (ahogy a magyar irodalomtörténet esetében sem) a tanulmányok tárgyának behatárolását –, hiszen például az említett, dátumként az első világháború éveit megadó (eseményként itt *World War I* szerepel), s elsősorban az e korszakban megjelenő háborús regények jellegzetességeivel foglalkozó tanulmány valódi témája időben jócskán túlterjed az említett intervallumon, s látóterébe esnek olyan, a tárgyalt problémakörrel szorosan összefüggő, ám időben attól viszonylag távoli alkotások is, mint Céline *Utazás az éjszaka mélyére* (1932) című regénye, vagy Jean Renoir *A nagy ábrándja* (1937) –, annak deklarálását azonban igen, hogy az irodalmi/kulturális jelenségek akár csak időbeli kiindulópontjukat tekintve is összetettebbek lehetnek annál, semhogy egy történeti feldolgozásukra vállalkozó mű egyféle ritmus szerint volna tagolható. Arra is példát nyújt a tartalomjegyzék, hogy a történeti időben nemcsak egymásra következések, hanem olyan egyidejűségek, párhuzamosságok is léteznek, amelyek egyaránt jelentőssé válhatnak. Jó példa erre, hogy az időkeretként a második világháború, konkrétan Franciaország megszállásának éveit (1940–1944) megadó, az ellenállás és a költészet összefüggéseiről értekező írás után ugyanezen intervallumba eső – 1941-es, 1942-es évszámokkal jelölt –, ám az előzőtől eltérő kérdéseket boncolgató szövegek is olvashatók. *A magyar irodalom történetei* második kötetének évszámsora ehhez képest kissé mechanikusnak tűnik. Az évszámok kijelölésétől a második kötet lefelé – hónap, nap – vagy felfelé – hosszabb intervallumok – alig mozdul el. Előfordul ugyan, hogy egy tanulmányt két évszám is jelez, de ezekben az esetekben vagy két konkrét mű megjelenéséről s ezek összekepcsolásáról van szó – mint a kötet első szövegében, Onda Csaba tanulmányában (1801, 1805 Csokonai Vitéz Mihály: *Lilla* – Kisfaludy Sándor: *A' Kesergő Szerelem*) –, vagy egyszerűen a datálás bizonytalanságáról – mint Kappanyos András a kötetben szereplő egyik tanulmánya esetében: 1853–1854 (?) Vörösmarty Mihály: *Előszó* –, mint ahogy előfordulnak olyan évek is (például 1857), amelyhez több esemény is köthető, de ezek egymáshoz viszonyított időbeli pozíciója – a tartalomjegyzékben legalábbis – nem válik nyilvánvalóvá. (Az igazság kedvéért megjegyzendő, hogy az első kötetben mindkét variációra

¹⁹ Hayden White, i. m., 115.

akad példa. Jankovits László *A Mohács előtti humanista költészet szakaszai* című tanulmánya Hunyadi Mátyás halálának dátumához – 1490. április 6. – kapcsolódik, s az egyetlen olyan szöveg, amely napra pontosan jelöli meg a dátumot. Mint ahogy több évnvi – évtizednyi, évszázadnyi – időintervallumot megadó jelzések is előfordulnak ugyanitt, ám ezek a legtöbb esetben ugyancsak a datálás bizonytalanságára utalnak. Továbbá az első és a harmadik kötetben is több tanulmány kapcsolódik ugyanazokhoz az évszámokhoz, néha egyazon műhöz is. A harmadik kötetben az 1934-es évszámhoz öt tanulmány tartozik – ha nem tévedek, ezzel ez *A magyar irodalom történeteinek* „legsűrűbb” éve –, s ami lényegesebb, ezek közül kettő – Tverdota György és Szegedy-Maszák Mihályé – József Attila *Eszméletéről* szól, ami az itt tárgyalt összefüggésben azért fontos, mert ahogy Bányai János recenziójában kifejti, a két írás szempontjainak és módszereinek eltérése legalább „jelzészzerűen” beépíti az egyébként csak lappangó polémiát a kötetbe.)²⁰ A két kiadvány tartalomjegyzékében mutatkozó eltérés véleményem szerint ugyancsak lényeges, hiszen míg az Hollier-féle irodalomtörténet már a dátumok sorozatával is kifejezi, hogy az (irodalom)történeti idő többféle lehetséges taxonómia szerint tagolható, s ezek a tagolások egymást keresztező, opponáló, egymással versengő értelmezéseket hoznak létre, tagadva ezzel az egyetlen nagyelbeszélés létrehozására alkalmas egységes történeti idő koncepcióját, addig a magyar irodalomtörténet mechanikusabb listája érzésem szerint túlzott egyneműségével közel marad ahhoz a homogén időfelfogáshoz, ami a meghaladni kívánt nagyelbeszéléseket is megalapozza, hiszen a nagyobb egységeket csak kisebbekkel helyettesíti, ám elrendezése továbbra is linearitást, homogenitást sugall.

A szerkezet másik problémája *A magyar irodalom történeteinek* méretéből adódik. A mintaadó *A New History of French Literature* szerkesztői 1989-ben egyetlen vaskos, a mutatókkal és egyéb járulékos részekkel együtt éppen 1150 oldalas – a Szegedy-Maszák Mihály által hivatkozott 1994-es kiadás ennél néhány oldallal hosszabb – kötetbe sűrítették a francia irodalom történetét. Ilyen módon az első (778) és utolsó (1985, 27 September) dátum között a lista folyamatos, nincsenek benne törések, nem alakulnak ki – még a szerkesztés kényszeréből sem – olyan nagyobb egységek, amelyekben az olvasó valamiféle korszakolás lehetőségét ismerhetné fel. Természetesen címszerűen kijelölt korszakok a magyar irodalomtörténetben sincsenek, ám a tanulmányok nagy mennyisége és a francia irodalom történetével összehasonlítva átlagosan nagyobb terjedelme szükségessé tette az anyag három részre osztását. A gond az, hogy a felosztás – ahogy azt többen felismerték –, mivel megtöri az évszámok sorozatának folyamatosságát, akaratlanul is a korszakolás benyomását kelti.²¹ A két töréspont közül az első – az első és második kötet címében is megadott – 1800-as évszám önmagában viszonylag semlegesnek mondható, már csak azért is, mert valójában csak a borítókön megadott dátum, az irodalomtörténeti évszámlista tekintetében viszont üres hely, hiszen nem kapcsolódik hozzá egyetlen kiemelt esemény sem. Az első kötet Granasztói Olga az 1792-es évszámhoz kapcsolódó (esemény: *Összeállítják Erdődy Júlia könyvtárkatalógusát*; cím: *Cenzúra, hívtvédők, könyvkereskedők és olva-*

²⁰ Vö. Bányai, i. m., 304.

²¹ A könyv kolozsvári vitáján T. Szabó Levente megjegyezte, hogy noha a szerkesztők nem reflektálnak a kiadvány tagolódására, „a három kötet valahol tagolódik, és ez már önmagában jelentéssé válik”, amit különösen a harmadik kötetet indító „szimbolikus”, „az időpontra rájátszó” tanulmánya esetében látott problematikusnak. (Vö. „Mit tud másként? Kerekasztal-beszélgetés *A magyar irodalom történeteinek* munkáról”, *Korunk*, 2008/5. 21.) Hargitay Emil az első kötetéről szólva üdvözli, hogy „a nemzetközi szokásokhoz alkalmazkodva a régi irodalom határát az 1800-as évnél húzták meg, s nem a magyar irodalomtörténetben régóta beidegződött 1772-es (Ágis tragédiája) évszámnál”. (Hargitay, i. m., 283.) Találónak érzi a harmadik kötet kezdő évszámát Bányai János, mivel: „A 20. század a magyar irodalom történetében nyilván nem 1920-ban kezdődik, ahonnan a harmadik kötet indul, a magyar kultúra történetében azonban ez az évszám vízválasztó. Innen kezdődően az irodalmi kultúrának mások a keretei, megváltoznak a tartalmi, átalakulnak a közlésmódjai.” (Bányai, i. m., 313–314.)

sók) tanulmányával zárul, a következő pedig Onder Csaba említett, 1801-es és 1805-ös eseményeket kijelölő írásával indul. Mindazonáltal a kiváló nyitótanulmány mintha – az előző kötettel összevetve – korszaknyitányt is jelezne, hiszen egy más jellegű – a romantika felé tájékozódó – irodalomfelfogás bevezetéseként hat. A következő cezúra 1919–1920 – a listában valójában csak az egyik, az 1920-as évszám jelenik meg Romsics Ignác Szekfű Gyula *Három nemzedéke* kapcsán született tanulmányában, mivel a második kötet az 1917-es, a Vasárnapi Körrel foglalkozó írással zárul – politikai konnotációi miatt azonban elég szembeötlő (ráadásul erre a Romsics-tanulmány fel is hívja a figyelmet), ami ellentétben állni látszik a politikai tekintetben terhelt évszámok kijelölésétől amúgy deklaráltan elhatárolódó szerkesztők céljaival.²² Mindez azonban még rendben is volna, hiszen a valóban nagy mennyiségű anyagot tényleg fel kellett osztani valahogyan, s ehhez minden bizonnyal nehéz lett volna olyan évszámokat találni, amelyekben az élénk fantáziájú olvasó ne látna korszakhatárt. Ezt a problémát amúgy a készülő internetes verzió ugyancsak semmissé teszi majd, hiszen abban törés nélkül, a maga folyamatosságában jelenhet meg az évszám- és címlista. Az viszont már kevésbé érthető, hogy az egyes kötetekre miért kellett arcképeket elhelyezni. (Megjegyzendő, hogy az Hollier-féle irodalomtörténet borítóján nincs semmiféle kép, s ez minden bizonnyal nem véletlen.) A három kötet táblájáról Balassi, Széchenyi és Kosztolányi arcképe tekint az olvasóra. Az alapvető gond ezzel az, hogy a portrékat a kötetek közönsége minden bizonnyal nem egyszerűen a kiadvány külső csínét növelő képi elemként kezeli, hanem a szöveget értelmező jelzéseket lát bennük, s megpróbálja megfejteni a benne megfogalmazódó utasítást, a „miért éppen ők?” kérdés mentén. Mivel ez a kérdés feltehető, s minden bizonnyal válaszok is születnek rá, ezért függetlenül attól, hogy kik kerülnek a borítóra, magát az arcképek alkalmazását alapvetően elhibázottnak gondolom. Azzal a kérdéssel nem foglalkozva, hogy vajon Balassi és Kosztolányi szerepeltetésével van-e – magán a szerepeltetés tényén túlmenő – további probléma, a Széchenyi-portrét járnám egy kicsit körül. Szerintem alapvetően nem az a gond, hogy egy nem kifejezetten irodalmi szereplő (író, költő stb.) került a borítóra, hiszen a kötet szerkesztői deklarálták, hogy az irodalom „hagyományos” fogalmát szeretnék kitágítani, s olyan műveket, műfajokat, társművészeteket és tudományokat is bevonnai a tüzetesebb vizsgálódás körébe, amelyek eddig csak az irodalomtörténet peremvidékein tűntek fel, vagy még ott sem. Ez a meggyőződésem szerint is igencsak fontos és hasznos törekvés, hiszen a magyar irodalomtörténet-írásnak még mindig komoly adósságai vannak ebben a tekintetben. Még talán az sem olyan nagy (bár figyelemre méltó) probléma, hogy a második kötet főszereplője – ha van ilyen egyáltalán – semmiképpen nem Széchenyi, hanem – pusztán csak kvantitatív alapon is – Arany. Még csak az sem – bár ez talán már tényleg komoly gond –, hogy a dichotomikusan, ellentétpárokban gondolkodó olvasóban a kötet láttán egyből felötlik a kérdés: „Miért nem Kossuth?”. (Persze azért, mert Kossuth nem kapott külön tanulmányt – legtöbbször Szajbély Mihály sajtótörténeti tanulmánya beszél róla –, de akkor ismét tovább kérdezhet az olvasó: „Miért?”) A legnagyobb problémám a Széchenyi-portréval, hogy ő már volt emblematikus, irodalomtörténeti korszakot jelző figura magyar irodalomtörténetben. Mégpedig nem is akármilyenben, s nem is akárhogy. A munka Toldy Ferenc – már citált – *A magyar nemzeti irodalom története (1864–1865)* címet

²² Előszavában Szegedy-Maszák Mihály az Hollier szerkesztette kötet és *A magyar irodalom története* közti alapvető különbségnek állítja, „hogy az időmegjelölések kiválasztásakor nem politikai eseményeket tekintettünk irányadónak” (vö. Szegedy-Maszák Mihály: „Előszó”, in: *A magyar irodalom története, A kezdetektől 1800-ig*, Gondolat, Bp., 2007. 12.) Megjegyzendő, hogy míg a magyar munkára valóban igaz, hogy általában kerüli a politikai eseményeket, az *A New History of French Literature* szerkesztőiről viszont legfeljebb az állítható, hogy ezt nem tették, az azonban már nem, hogy az évszámlista összeállításában irányadónak tekintették volna a politikai vonatkozásokat, ahogy azt Angyalosi Gergely is megjegyezte bírálatában. (Vö. Angyalosi, i. m., 108.)

viselő szintézise, egy olyan mű, amit irodalomtörténet-írásunkban betöltött szerepe okán – remélhetőleg – minden magyar irodalomtörténeti stúdiumokat végző/végzett olvasó – vagyis a jelen irodalomtörténet célközönségének jelentős hányada – ismer. Az említett irodalomtörténetben Széchenyi nem is akárhogyan szerepel, hiszen az ő neve az, amibe belesűrítődik az elbeszélés csúcspontja, lényege: *Széchenyi kora vagy a nyelv s irodalom egyetemes virágzása életben, tudományban, költészetben (1831–1849)*. Noha *A magyar irodalom történeteinek* második kötete természetesen jóval tágabb időbeli keretek között mozog, az emblematikus figura képének borítóra kerülése óhatatlanul előhívja azt az értelmezést, hogy Széchenyi így vagy úgy az egész „hosszú XIX. századot” (ebben az esetben ez 1800-tól 1919-ig tart) meghatározza, hogy az irodalomtörténetek képzeletbeli vonalai nála futnának össze s belőle ágaznának el újra. Azt a benyomást keltve ezzel, mintha mégiscsak lenne egyfajta értelmezési középpontja a második kötetnek, amely mégiscsak kijelöl egy olyan nézőpontot, ami fontosabb a többinél, amiből áttekintve az egészet mégiscsak ki-alakul egyfajta többé-kevésbé egységes elbeszélés, körülírható korszak. Ezt persze csak a borító teszi, s az egyes tanulmányok, amennyiben az olvasó valóban – elejétől végéig – el-olvassa a kötetet, nem támasztják alá a gyanút. Az *A New History of French Literature* szerkesztői mindenesetre valószínűleg nagyon komoly megfontolás alapján döntöttek úgy, hogy képet a borítóra nem tesznek, csak a szövegek mellé. Ez utóbbi egyébként a magyar irodalomtörténetnek is jót tett volna, különösen azért, mivel az – az Hollier-féle kézikönyvhöz hasonlóan – tágítani kívánja az irodalomtörténeti vizsgálódások területét a kultúratudomány irányába, minek okán több olyan szöveg is helyet kapott benne, amelyek tárgya igényelte volna az illusztrációkat.²³ A második kötetben ilyen például Benkő Krisztián írása, amely Kisfaludy Károly művei kapcsán a különböző művészeti ágak kölcsönhatásait vizsgálja.

Ahogy az *A New History of French Literature* a szerkesztők által jegyzett bevezetőjében olvasható, a kötet szövegei független entitások,²⁴ ez a Szegedy-Maszák Mihály által szerkesztett magyar irodalomtörténet esetében sincs másképp, sőt talán még fokozottabb mértékben igaz. Ennek magyarázata, hogy a szerkesztők mindkét esetben nagy szabadságot biztosítottak szerzőik számára írásaik kidolgozásának módja tekintetében, s az egymástól olykor jelentős mértékben eltérő nézeteket képviselő, vagy akár különböző tudományágakat művelő szakemberek felkérésével igyekeztek reprezentálni korunk (irodalom)tudományos sokféleségét. A kérdés az, hogy egy ilyen alapelvek szerint összeállított könyv esetében van-e lehetőség az eredeti célokhöz való szigorú ragaszkodás mellett a kézikönyvjelleg erősítésére?²⁵ Természetesen az igenis tolerálható cél, hogy az új irodalomtörténet nem kíván ráerőszakolni olvasójára egyetlen kizárólagos értelmezést sem, s az is igaz, hogy ez viszont csak úgy képzelhető el, ha az értelmezésben – a történet(ek) alakításában – maga az olvasó is aktívan részt vesz. A probléma csak az, hogy a komoly előismeretek-

²³ Az illusztrációk hiányát az első kötet vonatkozásában Hargitay Emil szövé is tette, bár abba bekerült a *Pray-kódex* két lapjának faksimiléje. (Hargitay, i. m., 289–290.)

²⁴ Vö. „Introduction”, in: *A New History of French Literature*, XX.

²⁵ E tekintetben megfogalmazódtak olyan vélemények is, amelyek a vállalkozásnak igazán megfelelő médiumot az online verzióban ismerik fel. Ezt az elgondolást erősebb formában Szilágyi Ákos képviseli, aki úgy látja, hogy *A magyar irodalom története* „nem-könyv, hogy könyvként való megjelenésmódja látszólagos”, sőt könyvként, kézikönyvként szinte használhatatlannak minősíti a művet (2000, 2007. november, 65.). Szilágyi nem a szerkesztői koncepció létjogosultságát vitatja, hanem azt állítja, hogy az ennek eredményeként létrejött – és remélhetőleg tovább bővülő – szövegtörzs olyan „tartalomipari szolgáltatás, amely nem fér el a könyvműfaj értelmi rendjeinek egyetlen lehetséges világában sem (tartalmakat szolgáltat és nem értelmet [...]), úgyhogy adekvát műfaját csak a poszttipografikus kultúra egészen más rendet feltételező hálózati műfajai között találhatja meg”. (i. m., 62–63) A gyengébb verziót Tóth-Czifra Júlia képviseli, aki ugyan a könyvváltozatot sem tartja használhatatlannak, de – Szilágyira hivatkozva – a végső megoldást ugyancsak a hálózati változatban látja. (vö. Tóth-Czifra, i. m., 18.)

kel nem rendelkező olvasó kissé elveszettnek érzi magát *A magyar irodalom történeteiben*. Feltételezve, hogy valaki egy adott kérdéskör – legyen az akár egy műfaj, egy poétikai probléma stb. – kapcsán akar információkat gyűjteni a kötetekből, ugyancsak nehéz dolga lesz, hiszen csupán a címek és események jegyzéke, valamint a *Személynévmutató* és a *Címmutató* segítségével tájékozódhat. A mutatók anyaga azonban viszonylag szűk keretek között mozog, hiszen ezek segítségével leginkább szerzőkre, valamint művek és periodikumok címére lehet keresni. Az *A New History of French Literature* indexével ennél kissé eredményesebben lehet dolgozni, hiszen a név- és címmutató mellett (az ismert szerzőjű művek címei a szerzői név alá sorolódnak, az ismeretlen szerzőjűek és a periodikumok cím szerint képeznek külön tételeket) műfajok (például *Novel*), fogalmak (például *Metaphor*), irányzatok nevei (például *Impressionism*) stb. is megtalálhatóak benne. (Ráadásul ezek többségénél még összetételek szerinti részletezést is ad, a *Metaphor* tétel alatt például: *Artaud against; for author; of battle; for beloved; bodily; and cliché* stb.) Egyéb járulékos részek is segítik az olvasót a tájékozódásban, így kronológia, valamint a közreműködők jegyzéke (a név mellett az általuk írt tanulmányokhoz tartozó évszámok, valamint munkahelyük került feltüntetésre). Mindezeket túl még egy apróság, ami legalább ugyanilyen jelentőséggel bír. Az *A New History of French Literature* bevezetőjéből citált mondat az egyes szövegek független voltáról ugyanis kicsit pontosabban úgy szól, hogy *noha* az egyes írások független entitásként kezelendők, számos szöveg végén a *See also* formulát követően egy évszám sor olvasható, amely azokra a tanulmányokra utal, amelyek valamilyen szempontból – a szerkesztők megítélése szerint – szorosabban kapcsolódnak az adott szöveghez. (Azért, hogy egészen pontos legyen a hivatkozás, álljon itt a mondat: „Although each essay is conceived as an independent entity, connections to discussion of related interest in the volume are flagged by a *See also* at the conclusion of many essays.”) E segédlet funkciója nem azonos a mutatókéval, hiszen azok alapján az olvasó nem feltétlenül találna rá az itt citált szövegekre, ugyanakkor pedig ennek az eljárásnak az alkalmazása nem jelenti az olvasó szabadságának korlátozását, hiszen nem kényszerítetik egy történeti sor végigjárására, mivel a hivatkozott szövegek elolvasása választható, sőt amennyiben mégis belevág egy javasolt útvonal bejárásába, csaknem minden elágazásnál újabb elágazások – vagyis újabb döntések – várnak rá, így szabadsága továbbra is megmarad, aktivitására folyamatosan szükség van. Ez az egyszerű megoldás nem veszélyezteti az egyes szövegek önállóságát, s az olvasót sem befolyásolja az önálló ítéletalkotásban, hiszen nemcsak egymástól elszigetelt történeteket, illetve az azok közötti választást kínálja fel, hanem lehetővé teszi ezek számtalan különböző kombinációjának összeállítását is, úgy azonban, hogy az egyszerűen informálódni vágyó olvasó igényeit is nagyobb mértékben kielégíti. (A mutatók és egyéb járulékos részek hiányának kérdése a hálózati változat esetében természetesen szinte önmagától meg fog oldódni, s nem okoz problémát a szerkesztői feladatnak – Szilágyi Ákos kifejezésével – „apofatikus», vagyis »nemleges« értelmezése és érvényesítése”,²⁶ ám ez utóbbi segédlet kidolgozása megítélésem szerint még ugyanúgy szükséges marad.)

Ennek az eljárásnak az adaptálásával talán elejét lehetett volna venni azoknak a bírálatoknak, amelyek megfogalmazói nem hogy nem sokallták a kötetekben kibontakozó – a címbeli többes számban ígért – történetek mennyiségét, hanem a tanulmányok szeparát volta miatt se egy, se több történetet nem tudtak felismerni benne. Ennek a véleményének ad hangot Bojtár Endre, amikor azt írja, „nem az a baja a Szegedy-Maszák-féle három kötetnek, hogy többféle történelmi változás képe bontakozik ki belőle, hanem az, hogy – a sok bába közt – egy se”,²⁷ s ugyanezzel a problémával szembesít Margócsy István recen-

²⁶ Vö. 2000, 2007. november, 63.

²⁷ Bojtár, i. m., 59.

ziója is, azt állítván, hogy *A magyar irodalom története* „nem azt valósítja meg, amit ígért: nem történeteket mond, hanem egyes, egymástól teljesen függetlenül megnyilvánuló jelenségeket adja leírását (sokszor persze igen kitűnően), s az elutasított körkép helyébe nem hosszmetaszetteket, nem egyes jelenségeket megjelenítő »tájképet« mutat be, hanem inkább csak mozaikdarabokat, s talán jellemzőbb lenne rá egy olyan cím: *Pillanatképek a magyar irodalom történetéből*”.²⁸

Ez a hiány azért is nagyon sajnálatos, mert egy efféle struktúra kialakításának lehetősége benne van *A magyar irodalom története*iben. Maga a második kötet – amennyiben az olvasó sorrendben halad végig a szövegeken – eleinte fel is mutatja ezt. Az első két tanulmány – Onder Csaba és Hermann Zoltán írásai –, noha más perspektívából, más módszerekkel, de részben azonos témáról szólva remekül demonstrálja az időbeli perspektíva elmozdítása, a kontextus átrendezése esetén előálló alternatívákat. Ugyanez mondható el Szajbély Mihály és Benkő Krisztián tanulmányairól, amelyek az esemény – az *Aurora* első kötetének megjelenése – azonossága ellenére két egymástól különböző jelenségegyüttest tárgyalnak. Természetesen a későbbiekben is felismerhetőek kapcsolódási pontok: Szajbély Mihály tanulmányához a kiválasztott esemény jellegénél fogva – az *Élet és Irodalom*, illetve a *Nyugat* első számának megjelenése – például Zákány Tóth Péter és Szegedy-Maszák Mihály írásai társíthatóak, a bennük tárgyalt művek szerzőjének neve (Eötvös József) alapján pedig Hansági Ágnes és Gángó Gábor munkája olvasható össze, noha természetesen a szövegek problémafelvetései és módszertana tekintetében mindegyik esetben lényeges különbségek tapasztalhatók. Evidens módon egymáshoz tartozó szöveg Tolcsvai Nagy Gábor két, a nyelviség problémáját igen összetett módon bemutató tanulmánya. A lista természetesen még folytatható lenne, a gond az, hogy folytatásához, vagyis az írások közti összefüggések felismeréséhez (némi túlzással) előbb végig kell olvasni a teljes kötetet, s alapos jegyzeteket készíteni a szövegekről, ami egy kézikönyv esetében nem feltétlenül szerencsés.

Mivel a szerkesztői nyilatkozatok mindegyike hangsúlyozza, hogy *A magyar irodalom története*i struktúrájának megtervezésében nem játszottak szerepet a korábbi szintéziseket jellemző, folyamatos nagyelbeszélés kialakítására irányuló törekvések, így természetesen ilyen szempontok érvényesítése nem kérhető számon. Ugyanakkor a válogatás és összeállítás mikéntje vonatkozásában – elsősorban bizonyos szerzők kimaradásának indoklásaként – megfogalmazódott, hogy abban a teljességre való törekvés helyett az adott tárggyal kapcsolatban felvethető kérdések aktualitása és relevanciája dominált, így a kötet belső arányainak vizsgálata egyben arra is választ adhat, hogy – legalábbis a szerkesztők véleménye szerint – milyen témák, témacsoportok állnak a jelen irodalomtörténeti érdeklődésének középpontjában. Amennyiben az egyes műnemek történetét (történeteit) próbáljuk nyomon követni a kötetben, akkor a korábbi szintézisek azonos időszakokat feldolgozó részeihez képest komoly aránybeli módosulásra figyelhetünk fel. A leginkább szembeötlő változás, hogy a hagyományosan erősen hangsúlyozott 19. századi líra csak igen csekély mértékben jelenik meg a könyvben, amit egyes kritikusok bizonyos szerzők – Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey stb. – kapcsán, implicit módon szóvá is tettek. Valójában *A magyar irodalom története*inek második kötetében alig található a század első felének líratörténetével foglalkozó szöveg. Az első két tanulmány Kisfaludy Sándor és Csokonai művein keresztül elsősorban a lírai szövegekből kialakított nagyobb, epikus jellegű kompozíció, a „poétai román” problematikája felé tájékozódik inkább, s a vizsgált műveket Onder Csaba a magyar regény látens történetéhez sorolja. Berzsenyi és Kölcsey elsősorban esztétikai nézeteik, kritikai elveik tükrében kerülnek bemutatásra Bécsy Ágnes és Zákány Tóth Péter szövegeiben. Vörösmarty, noha munkáival több írás is foglalkozik, a század első felében mint epikus (Gere Zsolt: *Nemzettörténet és mitológia határpontján*), illetve mint drámaíró (Zentai Mária: *Álmok hármas útján*) kap részletes jellemzést. Lírikusként

²⁸ Margócsy, i. m., 293.

csak Kappanyos András, az 1850-es évek elején született versek megkésett, 20. századi kanonizációjának okait a szövegek poétikai jellegzetességeinek feltárásán keresztül magyarázó írásában bukkan fel. Kerényi Ferenc Petőfi-tanulmánya átfogó képet ad az életműről, s ezen belül bemutatja a költő fontosabb verstípusait is, ám ezt elsősorban a kiadás-történettel foglalkozó értekezés keretében teszi. Az Arany János különböző munkáihoz kapcsolódó öt kiváló írás egyike sem állítja homlokterébe az életmű kifejezetten lírai részét. Szilágyi Márton a gondviseléshit szövegbeli jelenlétét kimutató, a *Toldi* értelmezéstörténetének újragondolására sarkalló elemzése mellett Tarjányi Eszter és Kappanyos András a balladáról írt, S. Varga Pál a *Naiv eposzunkból* kiindulva Arany irodalomszemléletét bemutató, valamint Kállay Géza a szerző *Hamlet*-fordításán keresztül a magyar Shakespeare-fordítások problémáival foglalkozó tanulmánya kapott helyet a kötetben. Eise-mann György Vajda János 1876-os *Újabb költemények* című kötetéhez kapcsolt írása a lírai életmű irodalomtörténeti pozícióját firtatva, szélesebb perspektívában értekezik a műnemet illető kérdésekről. Ettől kezdve némi sűrűsödés mutatkozik a líratörténeti tanulmányok eloszlásában, részben – a szerkesztői intenciónak megfelelően – korábban nem igazán centrális pozíciójú témákat, szerzőket (Bednics Gábor: *A magyar főváros lírai megjelenítésmódjai* című, valamint Eise-mann György Komjáthy és Benkő Krisztián Thaly Kálmán műveiről született írásai), részben a 20. század elejének kihagyhatatlan nagyjainak (Ady, Babits) műveit bemutató tanulmányoknak köszönhetően. Mindebben a 19. századi líra tekintetében némi érdektelenség nyilvánul meg, aminek hátterében természetesen többféle ok is elképzelhető, a korábbi szintézisek líraközpontú szemléletével való tudatos szembehelyezkedéstől a szövegek tekintetében felmerülő problémák pillanatnyi kimerültségig, ám az mindenképpen egyértelmű, hogy a műnem története felől tájékozódni vágyó olvasó jobbára csak a korábbi irodalomtörténetek ismeretében, azok színvonalas, korszerű kiegészítőjeként használhatja a kötet egyes szövegeit.

Az epika tárgyalása – ide értve mind a prózai, mind a verses formájú műveket – ennél egyenletesebb képet mutat, úgy a szövegek száma, mint eloszlásuk tekintetében. Az eposz, verses regény stb. kérdéseivel foglalkozó írások mellett a regény- és novellairódal-mat bemutató, kérdésirányúak és módszertanuk tekintetében igen változatos értekezése-eknek is viszonylag nagy tér jut. Kiemelendő Hites Sándor az *Abafi* megjelenésének év-számához kapcsolt tanulmánya, amely tárgyát valóban annak történeti problematikája mentén dolgozza fel, s a recepciótörténet értelmezett bemutatása mellett szól a korszako-lás és a műfaj-történet kérdéseiről is. Hansági Ágnes *A falu jegyzőjéről* szóló írása elsősor-ban a mű poétikai szempontú vizsgálatát végzi el, leválasztva azt az értelmezéstörténet-ben az irányregény besorolás miatt hangsúlyosan megjelenő, ám a regény irodalmi szöveg voltát gyakran elfedő politikátörténeti kontextusról. A 19. és 20. századi magyar prózatörténet tekintetében alapvető fontosságúnak, ám tisztázottnak aligha tekinthető problémát tárgyal Hajdu Péter Jókai székfoglalója kapcsán az anekdotáról szóló szövegé-ben. Hajdu a kötetben olvasható további három – *A jó palócokról* a századvégi novelliszti-ka tükrében értekező, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényt annak adaptációival együtt tárgyaló, valamint a Cholnoky dinasztiairól szóló – kiváló írása is széles, esetenkét más-más jellegű kontextusok bevonásával ad választ poétikai, interpretációs kérdésekre. Ugyancsak kiemelendő Bezeczy Gábor a Krúdy-filológia tekintetében éppúgy, mint a művek értelmezéstörténete vonatkozásában alapvető problémákra figyelmeztető tanul-mánya. Az eddig említettek mellett helyet kaptak a kötetben a 19. századi regény- és no-vellairódalom további fontos szerzői és művei is; a forradalom és szabadságharc idősza-kát megjelenítő Jókai-szövegekről Fábri Anna, a *Zord időről* (Jókai Fráter Györgyével összevetve) pedig Szegedy-Maszák Mihály, a történetírás és regény viszonyáról értekező írásában olvashatunk. A szabadságharc utáni időszak egyik legfontosabb művét, Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című munkáját Eise-mann György értelmezi igen in-

venciózus módon, a szerző kritikusi gyakorlatának tükrében. Természetesen a prózatörténet bemutatását is érték bírálatok, többek között például a „nagy” Jókai-regények vagy Asbóth *Álmok álmodójának* kimaradása okán. Kicsit kevés szó esik továbbá a századforduló környékének kétségkívül igen magas színvonalú novellisztikájáról (erről az olvasó Hajdu Péter említett tanulmányából tudhat meg a legtöbbet, illetve Peremiczky Szilvia Gozdsu egy művéből kiinduló, irodalom és zene kapcsolatát tárgyaló írásából juthat némi információhoz). Hiánypótlónak tekinthető Györke Ágnes az *Egri csillagokról* szóló, elsősorban a regény kulturális szerepéről szóló elemzése. A *Spenótban* tapasztalható hiányosságok megszüntetésének intenciójával született Zsadányi Edit – a minél teljesebb lista kialakítására való törekvés miatt szerkezetében inkább lexikonszócikkek sorozatára, mintsem tanulmányra emlékeztető – a 20. század elejének íróit bemutató szövege.

Ha nem is a szövegek nagy száma, de a tárgyalás szempontjainak változatossága, valamint egyes tanulmányok szélesebb perspektívája okán a színház- és drámatörténet feldolgozása tűnik a legegyszerűsebbnek. A 19. század első felének, közepének vonatkozásában ez elsősorban Kerényi Ferenc két – a *Bánk bán* ősbemutatójának évszámához (1833) rendelt, a darab keletkezéstörténetét is tárgyaló szöveginterpretációt adó és a dráma utóéletét, recepciótörténetét is ismertető, valamint a népszínmű (siker)történetét Szigligeti *Szökött katonájától* egészen a némafilm-adaptációig nyomon követő – tanulmányának köszönhető. Igen tanulságos írások ugyanezen korszak vonatkozásában Zentai Máriaának a *Csongor és Tündét* a műfaj, a téma eredete és a kánonbeli pozíció változásai tekintetében vizsgáló, valamint Imre Zoltánnak a Nemzeti Színház funkcióját a nemzeti identitás, kultúra és politika összefüggésében elméleti apparátussal, párhuzamos európai intézménytörténeti jelenségeket is bevonva elemző írásai. A kötet fontos szövege S. Varga Pál *Az ember tragédiájáról* szóló, a történetiség problematikáját a haladás és célelvű történeti narratíva és az azt elbizonytalanító iónia műbeli viszonya, és a mű recepciótörténetének ehhez kapcsolódó értelmezése vonatkozásában egyaránt boncolgató tanulmánya. Kállay Géza a magyar Shakespeare-fordításokról írt, elsősorban az azokkal kapcsolatban felmerülő elvi/elméleti kérdésekről értekező szövege témája okán ugyancsak összefügg a dráma- és színháztörténettel. A második kötet által tárgyalt időszak végéről a korábbi szintézisekben általában alig megjelenő művek, szerzők és műfajok bemutatásával Bécsy Tamás két – a középfajú drámákról, illetve a 20. század elején a hazai színházak repertoárjában legnagyobb arányban képviselt, Scribe nyomán „jól megcsinált színdaraboknak” nevezett drámatípusról szóló – írása ad világirodalmi vonatkozásokra is bőségesen utaló képet, amit Imre Zoltán a század elején a színház új lehetőségeit kereső, a drámai kánon és a színpadi gyakorlat megújítására törekvő, rövid életű Thália Társaságot bemutató írása egészít ki.

A kötet belső arányai a szerkesztés alapelveinek eltérő volta miatt természetesen nehezen összevethetők a korszakok, műfajok és szerzői életművek mentén szerveződő szintézisekével, az egyes tanulmányok tárgyát kijelölő eseménylista alapján azonban úgy tűnik, a szerkesztők irodalomtörténetük súlypontját – különösen a 19. század tekintetében – a szépirodalmi művek, műcsoportok bemutatásától, azok szűkebb vagy tágabb kontextusa felé igyekeztek eltolni. A kötetbe került írások nagyjából egyharmada ugyanis a kritika-, olvasás- és intézménytörténet, az irodalmi nyelv és irodalomtörténet-írás stb. kérdéseiről értekezik, vagy olyan tudományterületek – néprajz, klasszika-filológia, pszichológia – történetével és elméleti problémáival ismertet meg, amelyek valamilyen módon összefüggésbe hozhatók irodalommal. Kiegészítve ezt azzal, hogy a szerkesztői célkitűzésekkel összhangban több írás foglalkozik az irodalomnak más művészeti ágakkal való kapcsolatával,²⁹ illetve értekezik olyan művekről, műfajokról, szerzőkről, irodalmi vonulatokról,

²⁹ Megjegyzendő, hogy a társművészetekkel foglalkozó tanulmányok megírására nem lett volna felesleges az adott terület – pl. zene- és művészettörténet – szakemberei közül (is) felkérni néhányat. Ezt maga az *Előszó*ban kifejtett szerkesztői koncepció, valamint az abban gyakran előforduló zene- és művészettörténeti hivatkozások által keltett ilyen irányú várakozás is szükségessé

amelyek és akik alig vagy egyáltalán nem jelentek meg a korábbi magyar irodalomtörténetekben, elmondható, hogy a kötet anyaga az egyes tanulmányokban tárgyalt témák tekintetében egyértelműen gazdagabb, szélesebb perspektívájú mint a hatvanas években megjelent akadémiai szintézisé. A tanulmányok vizsgálódási területük, módszertanuk és terminológiájuk tekintetében igen változatos képet mutatnak, ilyen értelemben a második kötet megvalósítja a szerkesztők célját, hogy a könyv a magyar irodalomtudomány jelenbeli állapotának lenyomatává váljon. Ebben a tekintetben is meg kell említeni azonban egy hiányosságot. A jelenben létező irányzatok és iskolák széles spektrumát reprezentáló kiadványból ugyanis kimaradt a kultusz kutatás, s ez a deklarált szerkesztői elvek ismeretében több szempontból kifogásolható. Egyfelől a kultusz kutatás a kilencvenes évektől kezdődően a hazai irodalomtudomány egyik legsikeresebb irányzata volt, s mint ilyen nem igazán hagyható ki egy annak sokszínűségét is reprezentálni kívánó kézikönyvből. Másfelől a kultusz kutatás különböző tudományok vizsgálati tárgyát és módszertanát összekapcsoló jellege miatt per definitionem megfelel *A magyar irodalom története* interdiszciplináris, kultúratudományi irányultságának. Nem elhanyagolható szempont továbbá az sem, hogy az e körbe tartozó szövegek jelentős hányadának vizsgálati tárgya éppen a második kötet időbeli keretei közé esik.

A kötetbe került írások többsége igen magas szakmai színvonalú, jelentős tudományos értékekkel bíró szöveg, így *A magyar irodalom története*be való felvételük indokoltsága általában véve nem vitatható, mint ahogy véleményem szerint nem kétséges a vállalkozást megalapozó szerkesztői koncepció mögött álló teoretikus megfontolások tudományos értéke, időszerűsége és létjogosultsága sem. Mindemellett a könyvnek minden bizonnyal hasznára vált volna, ha – ahogy arra Margócsy István recenziója felhívja a figyelmet³⁰ – a szerkesztés elvi alapvetései hangsúlyozottabban megnyilvánulnának a kész anyagban is, ha bővebb magyarázatok által egyértelműbbé válnak a válogatás, a 19. századi irodalom korábbi szintéziseiből ismert képét jócskán átformáló, s így új kánon létrehozásának szándékát sejtető szempontjai.

Mindezek ellenére *A magyar irodalom története* második kötete megítélésem szerint irodalomtörténet, s nem – mint ahogy több bíráló véli – tanulmánygyűjtemény, amely nemcsak a tárgyalt időszak komplex, többféle perspektívából megvilágított képét adja, hanem valóban lehetőséget teremt többféle, egymással párhuzamos vagy egymást kiegészítő történetek megalkotására. A baj az, hogy – az olvasók jelentős része számára – tanulmánygyűjteménynek tűnik. Ezzel jelenlegi formájában, úgy gondolom, elvételi lehetséges közönségének egy részét. A különböző szerkesztői nyilatkozatokban megjelölt célközönség egyes csoportjaival persze nincs gond, a magyar irodalomban és annak különböző lehetséges történeteiben többé-kevésbé jártas szakemberek és egyetemi hallgatók haszonnal forgathatják a köteteket. A potenciális olvasók másik csoportja, a csak elég homályosan meghatározható úgynevezett „művelt nagyközönség” – őket ezekkel a szavakkal, ha nem csalódom, Szegedy-Maszák Mihály csupán egyetlen interjúban nevezte meg

tette volna. Mert igaz lehet ugyan, hogy a különböző művészeti ágak tudományközi vizsgálata „nem jelentheti valamelyik szakma fogalomrendszerének kiiktatását”, mint ahogy az is, hogy mivel ugyanazon személy aligha lehet egyformán jártas a különböző művészetek – és az ezekhez kapcsolódó tudományok – világában, így aztán az irodalmi jelenségekről nyilatkozó művészet-történész éppoly esendő, mint a képzőművészetről beszélő irodalomtudós. (vö. Szegedy-Maszák Mihály: *A művészetek tudományközi kutatása*, in: uő. *Szó, kép, zene (A művészetek összehasonlító vizsgálata)*, Kalligram, Pozsony, 2007., 34–35.) Am ez éppen annyira szolgálhat érvként más művészeti ágak szakembereinek *A magyar irodalom története*ben való szerepeltetése mellett, mint kihagyásuk tekintetében. Mindenesetre az előbbi eljárással néhány recenzens a könyv egyes ilyen jellegű szövegeit illető erős kritikája elkerülhető lett volna.

³⁰ Vö. Margócsy, i. m., 294.

Várkonyi Benedek kérdésére válaszolva, feltételeken, bizonytalanul, mint lehetséges olvasói csoportot³¹ –, akiknek egyedül kell megbirkózniuk a szövegekkel, már kevésbé bízhatnak a sikerben.

Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetének* bevezetőjében a következőképpen határozta meg könyve célközönségét: „Ez a könyv a magyar irodalom története kívánna lenni felnőttek számára. Ez az újság benne. Készült már magyar irodalomtörténet tanárok, sőt tudósok számára, készült a »művelt nagyközönség« számára (ami alatt nálunk a műveletlenek tömegét szokták érteni, ki tudja, miért) – de felnőttek számára még sosem. Az olvasó ezért sok mindent másképp fog találni, mint ahogy az iskolában tanulta, és ami nem lesz másképp, annak is más lesz a hangsúlya. Nem az a célunk, hogy felújítsuk az olvasó emlékezetében azt, amit érettségi előtt tudott. Az itt leírt irodalomtörténet úgy viszonylik az iskolaihoz, mint a nyolcadik osztályban tanult filozófia a filozófiához.”³² A Szerb által leírtak persze komoly fenntartásokkal vonatkoztathatóak csak az új irodalomtörténetre, ám figyelemre méltó, hogy – ha csak egy pillanatra is – *A magyar irodalom történeteiről* folyó diskurzusban feltűnt egy az övére némiképp emlékeztető elgondolás a munka célját illetően. Veres András Várkonyi Benedekkel beszélgetve a következőket mondta: „Az új irodalomtörténet »felnőtt« könyv akar lenni. Azaz tudatában van annak, hogy nincs tökéletes biztosíték, és nem tesz úgy, mintha lenne, s éppen ő rendelkezne vele. Nem azt akarja megmondani az olvasónak, hogy így vagy úgy gondold. Hanem azt, hogy én így tudom, te pedig próbáld kialakítani ehhez képest a saját álláspontodat. Ne fogadd el kritikátlanul az enyémet, és ne is utasítsd el hasonlóképp kritikátlanul. Mert a pusztá elutasító gesztus semmit sem ér. Ahhoz, hogy az elutasítás komolyan vehető legyen, az olvasónak is »teljesítenie« kell. Legalábbis erre szeretné őt rábeszélni ez a könyv.”³³ Sajnálatos módon, az olvasó portréjának részletesebb felrajzolásakor, ahogy más szerkesztői nyilatkozatokban, úgy ebben az interjúban is egy – jelenlegi vagy majdani – szakember képe bontakozik ki.³⁴ Viszonylag szűk, elitista módon meghatározott olvasóközönségről van tehát szó,³⁵ ami nagy kár, hiszen a „felnőtt” olvasók megcélzása *A magyar irodalom történeteinek* hasznára vált volna, már csak azért is, mert a koncepció mögött álló célkitűzések egyértelműen megfelelnek e csoport tulajdonságainak. Eszerint olyan irodalomtörténetről lenne ugyanis szó, amely nem akar rá-

³¹ Várkonyi Benedek a könyv fő célját firtató kérdésére Szegedy-Maszák Mihály a következőképpen válaszolt: „Ez a három kötet az egyetemi hallgatókra számít, de talán a művelt nagyközönség számára is elérhető. Nagyon nehéz megmondani szociológiailag, hogy ma milyen ez a művelt nagyközönség.” (Vö. „Irodalmi történetek”, *Élet és Irodalom*, 2007. június 1. 17.)

³² Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*, Magvető, Bp., 1972. 28.

³³ „Az új irodalomtörténet »felnőtt« könyv akar lenni (Várkonyi Benedek beszélgetése Veres András szerkesztővel)”, *Magyar Tudomány*, 2007/4. 509.

³⁴ „Úgy vélem, elsősorban azok az olvasók járnak jól az új irodalomtörténettel, akik a problémák és a sokértelműségek iránt fogékonyak inkább, akik szeretnek rákérdezni az irodalmi jelenségek mögöttes dimenzióira. Bizonyára lesznek olyanok, akiket az egyik vagy a másik fejezet arra fog ösztönözni, hogy elmélyedjenek egy mű vagy folyamat értelmezésében, esetleg kutatásában. Mások pedig végre választ találnak olyan szakmai dilemmáikra, amelyek régóta foglalkoztatják őket.” (*Magyar Tudomány*, 2007/4. 506.)

³⁵ Ezt a kötetek bírálói közül többen szóvá is tették. Hargitay Emil fájlalta, hogy a szerkesztők „nem a hétköznapi használhatóság elsődlegesnek vélhető szempontját tartották szem előtt, hanem a szaktudományos álláspont adott esetben kényelmesebbnek tűnő állapotát részesítették előnyben”. (Hargitay, i. m., 288.) Bojtár Endre elsősorban egyes szövegek nyelvhasználatának ki-rekesztő, „a szerzővel azonos irányú és mérvű szakirodalmi tájékozottságú olvasó-szakértőt igénylő” voltát kifogásolta. (vö. Bojtár, i. m., 56-57.) Bojtár gondolatmenetéhez fűzött megjegyzésében Margócsy István az értekező nyelv problémáját a célközönség meghatározásának minden összefoglaló vállalkozás tekintetében alapvető jelentőségű kérdésre vezette vissza, s arra a következtetésre jutott, hogy az ilyen, jellegüknél fogva nem kizárólag szakmai közönségre számító munkák „nagyon nehezen túrik a kiválasztottaknak szóló elit-beszéd arisztokratikusan elkülönülő meta-retorikáját”. (Uo. 57.)

kényszeríteni olvasójára egy szigorúan kimunkált konstrukciót, hanem számít szellemi aktivitására, kritikai szemléletére, s megpróbálja rávenni arra, hogy a kötetekben felkínált lehetőségek alapján alakítsa ki saját álláspontját a magyar irodalomról. Mindezek pedig a szellemi tekintetben vett felnőtséget meghatározó jegyek. Erre építve ez a részleteiben kiváló és kétségtelenül korszerű irodalomtörténet akár – bár ez lehet, hogy túlzott, idealista vázalkozás – népszerűvé/népszerűbbé is válhatna, s ennek eléréséhez – vagy legalábbis megközelítéséhez – érzésem szerint elegendő lett volna néhány, a tudományos színvonalat nem befolyásoló, ám a nem szakmabeli olvasónak a kötetek használatában jelentős segítséget nyújtó kiegészítés. Jelenlegi formájában azonban *A magyar irodalom története* egy jobbára színvonalas szövegeket tartalmazó, szakembereknek szóló irodalomtörténet ugyan, de nem tesz eleget a szélesebb közönség tájékoztatására is alkalmas kézikönyvvel szemben támasztható elvárásoknak.

Végezetül egy kicsit hosszabb idézet egy kritikából: „ha az ember (...) a magyar irodalom szerves fejlődését kívánja a kötet forgatása útján áttekinteni, akkor alábbhagy az egyes fejezetek (...) olvasása közben támadt lelkesültsége. A munka ugyanis sokkal inkább önmagukban [kimaradt szó, valószínűleg: álló – S. L. A.] és többségükben kitűnő tanulmányok sorozata (...), semmint a különféle problémákat szerves egységbe fogó szintézis. Olyan tárház, amelynek egyedi darabjai többségükben remeklések; elrendezésük, egymáshoz való viszonyításuk azonban nem biztosítja megfelelően az összhangot. (...) Az ember mégsem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy van valami zavaró a szerkesztés körül. Azt is lehetne mondani, hogy a szerkesztői elvek és szempontok korántsem úgy érvényesülnek, ahogy az mindenben méltó lenne a kötetet alkotó részletekhez. Pontosabban fogalmazva: a munka egészéből nem derül ki, hogy a kötet gondozói milyen szempontok, megfontolások alapján látták el szerkesztői feladatukat, nem világos, milyen jelleget szántak magának a kötetnek, hogyan értelmezik a kézikönyv fogalmát.”³⁶ A recenzió 1967-ben jelent meg a *Történelmi Szemle* hasábjain, s a szerző, Varga János történész, az akadémiai irodalomtörténet kevéssel korábban megjelent harmadik kötetével kapcsolatos fenntartásainak ad benne hangot. Az idézetet – amelyből természetesen szándékosan hagytam ki azokat a részeket, amelyek egyértelművé tették volna a kritika tárgyát – nem egyszerűen a „minden relatív” közhelyének demonstrálása végett iktattam be, hanem – ettől ugyan nem függetlenül – *A magyar irodalom története* koncepciójának „védelme” érdekében. Varga János bírálatának kulcsszavai – noha azok pontos tartalma éppúgy, mint a kritika teoretikus háttere és kontextusa alapvetően el is tér azoktól – erősen emlékeztetnek az új irodalomtörténetet illető kifogásokra. A korabeli recenzió álláspontjával ellentétben a *Spenót* ma már jóval inkább szilárd alapkoncepcióból kiinduló monolit egységként, semmint tanulmányok sorozataként olvasható. Ez pedig arra figyelmeztethet, hogy *A magyar irodalom története*vel kapcsolatos véleményének megfogalmazása közben az olvasónak, kritikusként saját preconcepcióinak, vázalkozásainak hátterével is számot kell vetnie.

A magyar irodalom története minden kétséget kizáróan jelentős és komoly tudományos eredményeket felmutató vállalkozás. Konceptuális tekintetben kétségtelen erénye a tárgyhoz és az olvasóhoz való viszonyban megnyilvánuló nagyszabású – és ugyancsak időszzerű – szemléletváltás. Az irodalomról, irodalomtörténetről való gondolkodás átforgatásának e munkában megnyilvánuló igényét a kötetek szakmai bírálóinak túlnyomó többsége üdvözölte is. Az online verzió és az új (javított) kiadás elkészülte után pedig remélhetőleg a különösebb tudományos felkészültséggel nem bíró, de a magyar irodalom története iránt érdeklődő „felnőtt” közönség számára is hozzáférhetőbbé válik a szöveg.

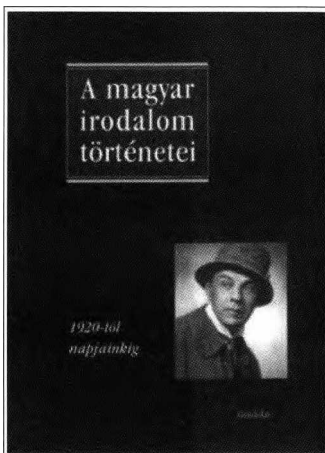
³⁶ Varga János: „A magyar irodalom története III. kötetéről”, *Történelmi Szemle*, 1967/2. 135.

A TRIANON UTÁNI MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

A magyar irodalom történetei, III. kötet: 1920-tól napjainkig

A rendszerváltozás utáni években a magyar irodalom történetével foglalkozó tanulmányokban és kézikönyvekben lejátszódott egy erőteljes újraanonizáció. Vagy talán pontosabb, ha azt mondjuk, hogy kialakult, a viták ellenére konszenzussá vált és megszilárdult egy úgynevezett *posztmodern kánon*, amely elsősorban a hetvenes, de még inkább a nyolcvanas évek „prózaforulatát” tartotta szem előtt. E kánon egyik teoretikusa, Szirák Péter például így jellemezte a fejleményeket: „A »prózaforulat« paradigmátikus írásmódja és olvasási szokásrendszere a fikcionalitás megváltozott formációival, a feltételezett valóság és fikció határvonalának elmosódásával számol, jellemző rá a szövegek »implicit olvasóinak« aktivizálása, az olvasói szerep reflektálása, az identitáselvű szöveg [...] »kiskislatása«, a játéklehetőségek »kiszabadítása« [...]”¹ Ennek az új kánonnak a kialakításában a *A magyar irodalom történetei* egyik szerkesztője, Szegedy-Maszák Mihály is jelentős szerepet vállalt; a vállalkozás III. kötete azonban mintha mégis szembeszegülne ezzel a kánonalkotási elvvel.

A magyar irodalom történetei III. kötetének legszembetűnőbb sajátossága a tematikus sokszínűség. Olvashatunk esszét történeti-publicisztikai művekről, a Bauhausról, fordításokról és fordításelméletről, irodalomtörténeti munkákról, zenéről, a szocializmus irodalompolitikájáról, emigráns konferenciákról és a sor még talán folytatható. A kép ilyen tarkasága tudatosan vállalt program, ezt mutatja mindenekelőtt Szegedy-Maszák Mihály második kötetben szereplő tanulmánya Bartók *A kékszakállú herceg vára* című művéről. Ez a tanulmány azonban azt is mutatja, hogy a szerző az irodalommal érintkező kulturális területeknek az irodalomra való utalását még kidolgozandó feladatnak tekinti. „A kérdést, található-e érdemi összefüggés Bartók zenéje és a korabeli magyar irodalom között, már csak azért is nehéz megválaszolni, mert a zene s az irodalom történészei általában kölcsönösen idegenkednek attól, hogy a saját területükön túlmutató fejtegetésekre vállalkozzanak. A zeneszerző egyetlen operájának értelmezései sem cáfolják ezt az állítást, annak ellenére, hogy szövegével a legutóbbi évtizedekben inkább foglalkoztak zenetudósok, mint irodalmárok.”² Ezeknek a kapcsolatoknak a kidolgozására azonban általában nem kerül

¹ Szirák Péter: „A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban”, in: *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégén*, Görömbei András (szerk.), Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000. 38.

² *A magyar irodalom történetei*, II. kötet, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.), Gondolat Kiadó, 2007. 827.

Szerkesztette Szegedy-Maszák Mihály, Veres András
Gondolat Kiadó
Budapest, 2007
924 oldal, 6000Ft

sor, így rendkívül érdekes és színvonalas tanulmányok születnek ugyan, egy színes kép bontakozik ki, melynek koncepcionális koordinátsága azonban kívánnivalókat hagy maga után. Az alábbiakban mégis a kötet háttérében álló szervezőelv után szeretnék kutatni. Ha sikerül feltárom ilyen szervezőelvet, akkor arról elmondható, hogy ez irányítja a kortárs magyar irodalom kanonizálásának vagy újrankanonizálásának kísérletét.

Ennek az érdeklődésnek a fényében hallatlan súlyt kap a kötet nyitótanulmánya; arra a kérdésre kell ugyanis válaszolnunk, hogy melyik az a kiindulópont, amellyel a „napjainkig” szó értelmesen összeköthető. Vagyis hogyan határozható meg az a történelmi és irodalomtörténeti egység, amelynek zárórészeként a mai magyar irodalom értelmezhető. E tanulmány szerzője Romsics Ignác, aki Szekfű Gyula *A három nemzedék* című könyvéről értekezik. A tanulmányt egy Szekfűtől származó mottó nyitja: „Ezt a könyvet meg kellett írnom. Ez a könyv személyes élményem. [...] úgy éreztem másfél év óta, és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén *ilyen* katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azoknak az erőknak, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették nemzetemet.”³ (Mind ezt Szekfű alig egy hónappal a trianoni békeszerződés után írta.) Romsics leír egy vitaszituációt: a forradalmárok a dualizmus utolsó évtizedeinek társadalmi-politikai problémáiból vezették le a katasztrófát, míg az ellenforradalmárok általában konkrét okokra („a destruktív mozgalmak nemzetellenes aknamunkájára”) hivatkoztak. Romsics szerint Szekfű egyik csoportba sem sorolható be, és így létrejön az olvasóban az az érzés, hogy elemzése valamilyen pártatlan hitelességre tarthatnak igényt. A tanulmány vége felé azonban Szekfű elemzéseinek státusza a helyére kerül: „Szekfű Gyula *Három nemzedék* című műve – eltérően a szerző legtöbb írásától – nem történelmi szakmunka, hanem terjedelmes történetpolitikai esszé. Célja nem az elmúlt évszázad magyar történelmének tárgyilagosságra és kiegyensúlyozottságra törekvő bemutatása, hanem a potenciális olvasók politikai orientálása volt, a múltat erkölcsi és ideológiai példatárként felhasználva. Mint ilyen rendkívül sikeresnek bizonyult. [...] Ilyenképpen a két világháború közötti és a második világháború alatti Horthy-rendszer konzervatív és keresztény-nemzeti kurzusideológiájának és történetpolitikai gondolkodásának egyik legfontosabb alapmunkájává vált.”⁴ Furcsa előreutalás egy irodalomtörténeti könyv nyitótanulmányának végén. Jól értenénk, ha most következne például a „keresztény-nemzeti kurzusideológia” általános bemutatása, de akkor is értenénk, ha e sajátos „történetpolitikai mű” irodalmi elemzését kaptuk volna. Így viszont az olvasóban felmerül a gyanú, hogy nem a mű maga, hanem a mű referencialitása (vagyis a trianoni békeszerződés) jelöli ki a kötet kiindulópontját. Van a kötetben (legalább) két olyan szövegegység, amely megingathatná e referenciális kiindulópont hatékonyságát, most ezeket fogom röviden áttekinteni.

(1) Mintha egy kicsit nehezen indulna a húszas évekbeli magyar irodalom története; de így legalább kapunk egy rendkívül érdekes tanulmányt Józán Ildikótól, amely *A romlás virágainak* magyar fordításáról szól. (Ez a fordítás 1923-ban jelent meg, a fordítók: Babits, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc voltak.) Ebben a tanulmányban szerepel egy hosszú felvezető rész a magyar műfordítás történetéről, amelynek feladata annak a tézisnek az előkészítése, hogy a fordítás tulajdonképpen csak a nyugatosoknál jelent meg az irodalom művelésének igazi formájaként. „Az irodalmi fordítás, akárcsak az irodalmi mű, a 19. század második felében átmenetileg nem a jelentés kérdése [...]. A fordítások fokmérőjét, »mintha eredetileg magyarul íratott volna«, a szöveg gördülékenységén kívül még az 1880-as években is első-sorban a *nemzeti jelleg* megóvása jelenti [...]”⁵ Mintha ez a passzus a nyugatosok fordítói

³ I. m., 11.

⁴ I. m., 23.

⁵ I. m., 57.

koncepciója számára készítené elő a talajt; ugyanakkor azt is megtudhatjuk, hogy a nyugatos fordítók a műfordításaik kapcsán gyakran évszázados toposzokat emlegetnek. A cikk inkább sugallja, mint elemzően kimondja, hogy *A romlás virágainak* fordítása a magyar irodalomba az *interkulturalitás* teljesen új mintáját vezette be. „Mivel a magyar szövegek teljes körű és magyar nyelvű szövegiségüket figyelembe vevő értelmezésére mindmáig nem került sor, és az 1940-es évektől fordított szövegek értelmezésének fő irányát az eredeti szerző intencióinak keresése jelentette, a »magyar Baudelaire« nem más, mint *jelentéskorlátozott szövegek és korlátozott jelentésintenciók* eredője.”⁶ Mintha állandóan előkészülnénk *A romlás virágainak* testet öltő fordítói teljesítmény körülírására, amely aztán néhány (a fentihez hasonló) izolált, nehezen értelmezhető és túlpontírozott megállapításban ölt testet. A fenti témáról Rába György már 1969-ben alapvető jelentőségű könyvet publikált, *A szép hűtlenek* címmel. Ha ezt a címadást komolyan vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy *A romlás virágai* és Rába György negyvenöt évvel később megjelent könyve között újra megváltoztak a fordításokkal szembeni legalapvetőbb elvárások. A nyugatosoknál elsődleges jelentősége a szép hangzásnak volt, később viszont előtérbe léptek a hűségre vonatkozó elvárások is. Ezek után a két követelmény között már csak az örök egyensúlyozás marad. Józsan Ildikó azonban a fordítási koncepció sajátos arculatának kidolgozása helyett a Baudelaire-recepció és e recepciónak a fordításhoz való kötődése felé fordul. „Baudelaire szerepét a magyar irodalomban tehát elsősorban olyan recepciótörténetként érdemes leírni, mely a fordítások magyar szövegéből indul ki, és amelynek nem kizárólagos horizontja az eredeti szöveg; nemcsak fordítástörténet, hanem recepció- és hatástörténet is.”⁷ Ezt másként úgyis megfogalmazhatjuk, hogy *A romlás virágainak* recepciója (melynek jelentőségét aligha lehet alábecsülni a modern magyar irodalom kibontakozása szempontjából) és fordítása (az ebben testet öltő interkulturális teljesítmény) a lehető legszorosabban összefonódik. A bonyolult helyzet ellenére valószínűleg ki lehetett volna mutatni, hogy a saját nyelvbe való beemelés mint fordítási törekvés a verseket már úgy átértelmezte, hogy ez teljesen új perspektívákat nyitott a magyarországi költészet megújítása számára is. A fordításelmélet tekintetében pedig a magyar *A romlás virágai* a teljes lefordíthatóság lehetetlenségének tematizálásához vezetett; de ez már alapvetően Kosztolányi Dezső érdeme.⁸

(2) A kötet címlapján Kosztolányi Dezső fiatalkori fényképe látható: jóképű fiatalember, furcsa kalapban, beállított fejtartással, valahová oldalra irányuló édes-bús pillantással. Már a II. kötetben is szerepelt egy tanulmány, melynek legalábbis az egyik főszereplője Kosztolányi volt. Szegedy-Maszák Mihály Csáth Géza *A varázsló kertje* és Kosztolányi Dezső *Boszorkányos esték* című prózai köteteit vetette össze. „Kosztolányi és Csáth elbeszélő műveit másként értelmezheti az, aki a keletkezés időrendjében olvassa őket, más módon az egyes köteteket egységként tekintő befogadó. A két szerző egykorú s hasonló műfajú írásait együtt is meg lehet közelíteni, különös tekintettel arra, hogy a két unokatestvér hasonló szellemi közegben nevelődött, és szoros barátságban állt egymással.”⁹ Ez a termékeny ötlet egy rendkívül szép esszé kiindulópontja. A III. kötet aztán három Kosztolányiról szóló dolgozatot is tartalmaz. – Az első a kettős monarchia emlékével foglalkozik, a *Pacsirta* című mű kapcsán, szerzője szintén Szegedy-Maszák. A mű színhelye Sárszeg, melynek „parlagiságát” Kosztolányi e világ nyitottságában, sőt védtelenségében látja; a népszerű művelődés külföldi divatja mindent elönt. „Kosztolányinak meglehetősen lesújtó véleménye volt a népszerű zenének a regényben felidézett műfajáról. »Enyhe, dallamos, rózsaszín

⁶ I. m., 65. (Kiemelés tőlem: W. J.)

⁷ I. m., 62.

⁸ „Nem véletlen [...], hogy a lehetetlenség kérdését a legkövetkezetesebben felvető és fenntartó Kosztolányi jelentősége is éppen akkor nőtt meg az irodalom és az irodalomtudomány számára, amikor a nyelvi jelentés problémája új dimenzióba került: a posztmodern irodalom és a hermeneutikai és recepcióesztétikai irodalomelmélet nyomán.” I. m., 67.

⁹ I. m., 740.

agyalágyulás borul föléje.« Ezzel a mondattal zárta az operetről írt cikkét, egy évvel a *Pacsirta* megjelenése előtt.¹⁰ Az esszé a későbbiekben Kosztolányi regényét Krúdy *Boldogult úrfikoromban* és Márai *A gyertyák csonkig égnek* című regényeivel veti össze, ily módon megteremtve a monarchia „hanyatlásának” vagy „előregedésének” panorámáját. (Véleményem szerint nagyobb figyelmet kellett volna fordítani a modernség-kritika mindhárom regényben megjelenő „konzervatív toposzaira”.) – A második tanulmány szerzője Bengi László, aki a szerkesztőktől azt a feladatot kapta, hogy Kosztolányi 1929-es Ady-kritikáját elemezze. Ehelyett azonban Kosztolányi irodalmi esszéivel foglalkozik, részletesen ír Kosztolányi viszonyáról a technikához és a tudományhoz, míg végül eljut a kritika-felfogásához. Kosztolányi maga írta egy Móriczról szóló esszéjében: „A kritika célja, hogy megértesse azt, ami voltaképp érthetetlen, hogy egy alkotást ízeire szedjen, hogy föltárja szerkezetét, hatóeszközeit, leleplezze művészi titkait. Hogy ez értelmi működés, az kétségtelen. Ezen a téren azonban másra, mint értelmünkre, nem támaszkodhatunk. Tőle kapunk a legtöbbet.”¹¹ Az Adyval folytatott vitáról nagyon-nagyon keveset, szinte semmit sem tudunk meg; és magamban még igazat is adtam a szerzőnek, aki így megakadályozta egy nem túl jelentős és nem is túl épületes kritika felfújását. – A harmadik írás Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi *Esti Kornél* című művéről szóló dolgozata. Ez a mű a posztmodern irodalmi kánon kidolgozásának egyik legfőbb vonatkoztatási pontja volt. A mű alapvető sajátossága: a regényszerűség meghaladása. Az erre vonatkozó elméleti keretek kidolgozásában Szegedy-Maszák már 1979-től kezdve jelentős eredményeket ért el. Ez a mostani tanulmány ezeknek a kísérleteknek az összefoglalása, és így vitathatatlanul a kötet egyik legjelentősebb darabja. „Annyi bizonyos, hogy az *Esti Kornél* kötet [...] kisebb-nagyobb egyenetlenségei ellenére is olyan vállalkozás [...], amely szabadulást vagy legalábbis eltávolodást jelentett a regényírás addig érvényesnek tartott változataitól, és rendkívüli mértékben juttatta érvényre a nyelvi gazdaságosságot. [...] Nyelvi megalkotottsága és gazdag értelmezéstörténete egyaránt indokolja, hogy a magyar irodalom kiemelkedő teljesítményei között tartsuk számon.”¹² Ugyanakkor azonban a szerző úgy látja, hogy Kosztolányi újító szándéka mégsem volt olyan radikális, hogy akár Prousttal, akár Joyce-szal össze lehetne vetni.¹³ „Az eredetiség ilyen mértékére [...] Kosztolányi nem törekszik. Részint azért nem, mert noha nem tagadja, hogy a művészetnek szüntelenül meg kell újulnia, bizonyos mértékig viszonylagos érvényűnek véli az újítás létjogosultságát.”¹⁴

A kiinduló tanulmány kanonizációs elve az 1945 utáni irodalom elemzésében kap kánon-szervező jelentőséget. De menjünk sorjában: az *Esti Kornéltól* már csak egy bő évtizedet kell előreugranunk ahhoz, hogy elérkezzünk 1945-höz, majd a reálsan létezett szocializmus irodalmához. Az biztos, hogy a könyv 1945-öt nem tekinti korszakküszöbnek; a könyv többszöri áttanulmányozása után is az az érzésem, hogy a szerkesztők inkább kitérni próbáltak a szocializmus irodalmának bemutatása elől. Először is nézzük a háború vége és az 1956-os forradalom közötti egy évtized irodalmi termésének ismertetését. Korábban egy évtized bemutatásával legalább tíz-tizenöt fejezet foglalkozott, erről az évtizedről azonban mindössze öt fejezet szól. De ha eltekintünk Szép Ernő *Emberszag* című kötetétől, amely még 1945-ben jelent meg, és Radnóti Miklós *Tajtékos ég* című kötetétől, amely még a háború összefüggésébe illeszkedik, akkor ebben az évtizedben összesen három feljegyzendő esemény akadt: 1946-ban az *Újhold* című folyóirat megindulása, 1954-ben Juhász Ferenc *A tétközlő ország* és 1955-ben Weöres Sándor *Bóbita* című verseskötete. Semmit nem tudunk meg

¹⁰ *A magyar irodalom története*, III. kötet, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.), 99.

¹¹ I. m., 140.

¹² I. m., 243.

¹³ I. m., 237. (A szerző „kisebb” vállalkozásról beszél.)

¹⁴ I. m., 237.

arról, hogy az ötvenes évek első felében a magyar irodalom soha nem látott politikai irányítás alá került, amely ugyan erősen letompított formában legalább a nyolcvanas évek közepéig érvényben volt. A szerkesztőknek érezhetően az a meggyőződés, hogy meghatározó, bemutatásra érdemes irodalmi teljesítmény csak a hivatalos irodalompolitika ellenében születhetett. De már e hipotézis miatt is érdemes lett volna sokkal többet írni erről a politikai irányításról. A kötetben szerepel egy tanulmány, amely ezzel az igénnyel léphetne föl. Veres András Kádár egyik 1962-es beszédére támaszkodva mutatja be egyébként nagyon szépen és körültekintően a forradalom utáni megtorlást követő korszak intézményeinek kiépülését.¹⁵ De már ebből a tanulmányból is jól érezhető, hogy nagyon fontos lenne az előzmények ismerete. „Később, a hatvanas-hetvenes években sok szót vesztegettek az úgynevezett »kontinuitás-diszkontinuitás« problémájára. Ha az ötvenes évek dogmatikus irodalompolitikájához való viszonyként próbáljuk értelmezni, tagadhatatlan a különbség a Révai József és Aczél György neveivel megszemélyesíthető gyakorlat között. Még akkor is, ha mindkettőnek közös szemléleti alapja, hogy a kultúra csak másodhegedűs lehet a politika mellett, s föltétlenül rászorul az utóbbi gyámolítására.”¹⁶ (Véleményem szerint ezen a ponton célszerű lett volna bemutatni a „szocialista realizmus” koncepcióját mint hivatalos doktrínát, valamint az ennek fellazítására irányuló kísérleteket.)¹⁷ A szocializmus irodalmával kapcsolatos, a kötet egészét uraló véleményt Veres András a tanulmány végén így összegezte: „A magyar íróársadalom elfogadta azt a mozgásteret, melyet a pártvezetés felajánlott neki, a hallgatólagosan megkötött egyezség természetesen nem készítetett és nem kötelezett mindenkit arra, hogy mindenkor eleget is tegyen neki. A pillanatnyi »kisiklásokat« viszont olajozottan orvosolta a nagyra duzzasztott apparátus.”¹⁸ Elképzelhető lett volna a szocializmus irodalomtörténetének olyan bemutatása is, amely az adott időben és kontextusban jelentősnek tartott művek kritikai elemzését végezte volna el. Ebben az esetben rendkívül érdekes párbeszédre kerülhetett volna sor a szocializmus kánonképzési folyamataival. (Erre kitűnő példa Kálmán C. György elemzése Sánta Ferenc *Húsz óra* című művéről. A tanulmányban a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy el kell-e/érdemes-e elolvasni a szocializmus korszaka egyik legfontosabbnak tartott irodalmi alkotását.)¹⁹ A könyv tehát csak a „kisiklásokkal”, a szocializmus irodalompolitikája ellenében megszületett művekkel szeretne foglalkozni. Az akkori kánonképzési folyamatokkal való párbeszéd elmulasztása azonban tág kapukat nyit az önkény számára. Azt persze nem állítanám, hogy ennek az önkénynek ne lenne bizonyos rendező szempontja. De először is nézzük újra a felépítést: az 1956 és 1989 közötti majdnem három és fél évtizeddel huszonekét tanulmány foglalkozik, ezek közül hét, tehát körülbelül az egyharmada szól a határon túli és az emigrációs irodalomról. Természetesen nem akarom azt állítani, hogy a határon túl és az emigrációban ne került volna sor jelentős, a magyar irodalmat érintő eseményekre. De valószínűleg nem volt ilyen esemény az első *Magyar Műhely*-találkozó, a *Mikes Kelemen Kör* konferenciája és Tibor Fischer regényének megjelenése sem. Persze azt lehetne mondani, hogy miért lenne az probléma, ha végre születik egy olyan irodalomtörténeti kézikönyv, amelyben a határon túli és az emigrációs irodalom nagyobb szerepet kap? A baj inkább ab-

¹⁵ Az ötvenes évek legvégén és a hatvanas évek elején Kádár a Politikai Bizottság zártkörű ülésein többször is beszélt az írók helyzetéről és az írószövetség átszervezéséről.

¹⁶ I. m., 525. (Veres András a két kultúrpolitika megkülönböztetésére a „dogmatikus / monopolista”, illetve a „hegemoniális” terminusokat javasolja. De a két esetben közös, hogy a politika nem ismeri el az irodalom függetlenségét, hanem annak leigázására törekszik. Uo.)

¹⁷ Ezek közül első helyen emelném ki Lukács György *Wider den missverstanden Realismus* című kötetét, amely 1958-ban jelent meg (magyar fordítása: *A kritikai realizmus jelentősége ma*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.). Mint ismeretes, Adorno ezt a kötetet alapvető bírálatban részesítette, számára a még mindig meglévő dogmatizmus elviselhetetlennek tűnt.

¹⁸ *A magyar irodalom története*, III. kötet, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.), 534.

¹⁹ A mű 1964-ben jelent meg; a jobb gimnáziumokban kortárs irodalmi műként hosszú évtizedeken keresztül érettségi tétel volt.

ból adódik, hogy a kötet teljesen felfüggeszti azokat a kanonizációs folyamatokat, amelyek a rendszerváltozás után már lezajlottak. A posztmodern kánon nem tud megjelenni a könyv szervező szempontjaként. A könyvben nem kap kiemelt helyet Esterházy Péter és Nádás Péter művészete, nem kap fejezetet Nádás *Emlékiratok könyve* (1986) és Esterházy *Termelési regénye* (1979).²⁰ Nem jelenik meg Petri György és Oravecz Imre költészete, akik pedig a posztmodern kánonban kitüntetett helyet kaptak; teljesen hiányzik Parti Nagy Lajos költészete és prózája (hogy az *Ibusár* című monodrámájáról már ne is beszéljünk). Nem szerepel a „kisiklások” között Konrád György *Látogatója* sem, az egyik legkritikusabb, szociográfiai tapasztalatokra épülő regény. És végül hiányzik a szocializmus korszakának teljes magyar drámairodalma.²¹ Pedig lett volna miről beszélni: egy elfogulatlan kézikönyv aligha hagyhatná ki Spiró György, Nádás Péter, Kornis Mihály és Bereményi Géza műveit és színpadi újításait. (Hogy most csak a fiatalabb generáció legjelentősebb alakjaira utaljak.) És ha már korábban esett szó folyóiratokról (elsősorban azok első számairól), akkor nem lett volna szabad elmenni a *Mozgó Világ* 1983-as megszüntetve-folytatása mellett; ezen a történeten keresztül bepillanthattunk volna a késő szocialista cenzúra működésébe. – Azt gondolhatnánk talán, hogy a rendszerváltozás jobban jár; de közelebről tekintve látjuk, hogy igazából ez sem számít korszakküszöbnek. Az 1989 és 2002 közötti időből összesen nyolc esemény kerül szóba, ami szintén döbbenetesen kevés a húszas-harmincas évek zsúfoltságához képest; ezek közül három foglalkozik emigrációs és határon túli eseményekkel. Egyértelműen hiányoznak azok a művek, amelyek a rendszerváltozás feldolgozásával foglalkoznak; ezek közül véleményem szerint – sőt a korabeli kanonizálás szerint is – kiemelkedik Kornis Mihály 1994-ben megjelent *Napkönyve*. A rendszerváltozás utáni korszakban már nem szerepelnek kulturális kitekintések; milyen érdekes lett volna például egy tanulmányt közölni a kilencvenes évek elején kirobbant kritika-vitáról, az újrakanonizációs kísérletekről vagy a folyóiratpiacnak a cenzúrát követő hallatlan felvirágzásáról, az úgynevezett aluljáró-irodalom kialakulásáról stb. (Ehhez persze előtte tárgyilagosan be kellett volna mutatni a szocializmus korszakának irodalmát.) A kötet szerkesztőinek rendezőelve – az, ami a posztmodern kanonizációt helyettesíti vagy kiszorítja – a *Trianon-kánon*. Első megközelítésben ezt a kifejezést formálisan használom, a kiinduló korszakküszöb neve alapján. De ugyanakkor ennek jelentéséhez az is hozzátartozik, hogy a magyar irodalom 1956 után egyre nagyobb sebességgel olvasztotta magába az emigráns és határon túli irodalmat. Vagy ezt inkább úgy kellene értenünk, hogy az egyre nagyobb sebességgel való rohanás sehová sem vezet: a választóvonalak a rendszerváltozás után is fennmaradtak? Bár-hogyan is válaszoljunk erre a kérdésre, az biztosnak tűnik, hogy ez a rendezőelv nem hozható összefüggésbe a magyar irodalom tematikus arculatával.

Annak ellenére, hogy a kötet szerkezeti elve szembeszegül a posztmodern kánonalkotással, mégis tartalmaz számos olyan tanulmányt, amelyek egyértelműen a posztmodern kánon összefüggésében állnak. A könyv igazi értékét – véleményem szerint – ezek a tanulmányok adják; melyek közül most (sorrendben) csak hármat szeretnék fölillantani. – 1931-ben jelent meg Szabó Lőrinc *Semmiért Egészen* című verse, amelyről Kulcsár Szabó Ernő írt tanulmányt, a „szerelmi líra” végének motívumát középpontba állítva. Az értelmezés szerint a versben mindenekelőtt a szerelmi lírára jellemző intimitás válik problematikusává. A romantikában az Én még közvetlenül a Te-t szólította meg, és a Te helyett beszélt, így próbált létrehozni egy szimmetrikus viszonyrendszert. A „kései modernség” lírájában

²⁰ A könyvben helyet kap ugyan egy Nádás-fejezet az *Egy családregény végéről* (Szilágyi Zsófia tollából) és egy Esterházy-fejezet a *Harmonia caelestis*ről (Molnár Gábor Tamástól). De az általános kanonizációhoz képest kevés, és vitatható helyekre teszi ki a hangsúlyokat.

²¹ Ha eltekintünk Sütő András *Egy lócsiszár virágvasárnapja* című drámájának elemzésétől (írta Boka László).

azonban evidenssé válik a másik megközelíthetlensége. Az Én így már nem tudja közölni magát a Te-vel: a vallomás *maga* válik közölhetetlenné. Ezzel eljutottunk Luhmann egyik híres megállapításához: „Intim viszonyokban minden kommunikáció olyan közölhetetlenségeknek van kiszolgáltatva, amelyeket ő maga konstituál.”²² Ilyen elméleti előkészítések után már megfogalmazhatjuk az elemzések eredményét: „A *Semmiért Egészen* annyiban joggal nevezhető – hagyományos fogalommal – a szerelmi líra alkotásának, hogy az emberi kapcsolatok egyik legfőbb médiumán keresztül beszél az intimitás [...] konstrukciójáról. Annyiban viszont bizonyosan nem a klasszikus szerelmi líra folytatója, hogy magát a szerelmet távolról sem a másik tökéletességétől megbűvölt vagy szenvedélye rabjaként cselekvő / szenvedő / követelő Én intimitásvágyával hozza összefüggésbe.”²³

Thomka Beáta Mészöly Miklós 1968-ban megjelent *Saulus* című regényét elemezve a következő megállapításból indul ki: „A mű személyes elbeszélés, mégsem érintkezik az újkori regény lélektani elbeszélő hagyományával.”²⁴ Majd később (immár alapos és körültekintő elemzések után) ezt olvashatjuk: „Mészöly Miklós művének kapcsolata a példázatos, mitologikus, bibliai, történelmi, lélektani regényváltozatok 20. századi hagyományával és kortárs magyar poétikáival [...] *megszakítottságról*, és nem folyamatoságról tanúskodik.”²⁵ Ilyen körülmények között a kihívás a *Saulus* egyediségének megragadásában áll. Ennek kiindulópontja az intertextualitás működtetése: Mészöly sorra kibillentli a bibliai szövegeket, sajátos önálló nyelvezetbe emeli be őket. Általában úgy, hogy a beszédszólam függetlenedik az azonosítható beszélőtől / elbeszélőtől. (Ez felidézi Kafka *A per* című műve zárásának narratív szituációját.)²⁶ Ennek következtében a mű az identitás megrázkódtatásáról is szól. „*Saulus* regénybeli története az azonosság, a személyes és közösségi identitás gondolata és problematikussága körül rendeződik el.”²⁷

Szirák Péter Kertész Imre 1975-ben megjelent *Sorstalanság* című regényét elemzi. Kertész önértelmezéseiből kiolvasható, hogy tudatosan törekedett arra, hogy Auschwitz ábrázolásához sajátos nyelvhasználati formát alakítson ki, amelynek alapvető eleme volt az egyediség közvetlen megragadásának lehetősége. „A *Sorstalanság* azt mutatja, hogy az egyediség csakis valamilyen viszonylatban nyerhet értelmet, vagyis a hasonlítás művelete kiküszöbölhetetlen. A regény ironikus hangoltsága részben éppen abból fakad, hogy az európai irodalom egyik legfontosabb műfaji hagyományát, a nevelődésregényt idézi föl az európai kultúra megszakadásának ábrázolására. Aligha kétséges, hogy a *Sorstalanság* a *Wilhelm Meister* nyomdokaiban jár [...]”²⁸ A mű ironikus (sőt helyenként megmosolyogtató) jellege abból fakad, hogy az elbeszélte események furcsa feszültségben állnak az alkalmazott beszédmóddal. Ez a beszédmód a saját sors eltávolítására és elidegenítésére irányul;²⁹ Auschwitz ábrázolása tehát csakis a felfüggesztett identitás konstrukciójának bázisán volt lehetséges.

Az általam Trianon-kánonnak nevezett szerkesztői koncepció (a belső homogenizálás) igazi áldozata az *interkulturalitás*; ennek kihullása miatt keletkezik az a benyomásunk, hogy a magyar irodalom hagyománya önmagába zárul és záródik.

²² I. m., 179. (Niklas Luhmann: *Liebe als Passion*, Suhrkamp Verlag, 1982. 220.)

²³ Uo.

²⁴ I. m., 574.

²⁵ I. m., 579.

²⁶ I. m., 577.

²⁷ I. m., 580.

²⁸ I. m., 696.

²⁹ I. m., 697.

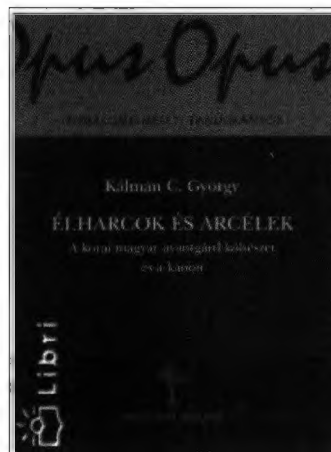
KÉT TÖRTÉNET AZ AVANTGÁRDRÓL

Kálmán C. György: *Élharcok és arcélek.*
A korai magyar avantgárd költészet és a kánon;
 Kappanyos András: *Tánc az élen. Ötletek az avantgárdról*

Az MTA Irodalomtudományi Intézete *Opus Irodalomelméleti tanulmányok* elnevezésű sorozatában 2008-ban két avantgárdral foglalkozó tanulmánygyűjtemény is megjelent. Ez ahhoz képest bő termés, hogy az említett köteteken kívül ebben a sorozatban nem jelent meg más ilyen tárgyú kiadvány, az Irodalomtudományi Intézet *rec.iti* névre hallgató recenzíós portálja által felsorolt, az intézet munkatársainak közreműködésével készült művek között pedig pusztán további egy (szűk évtizede megjelent) kötetnek képezi tárgyát a szorosan vett avantgárd. Ebből talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy az Intézetben a jelenlegi avantgárdkutatást, legalábbis a kiadványok tükrében, elsősorban Kálmán C. György és Kappanyos András képviseli, utódaiként annak a Bojtár Endrének, aki az Intézetben ma is munkatársuk, és akit mindketten idéznek is. Mivel azonban mindkét szerző műve rendkívül erős tudatosságot mutat a kanonizálás szempontjából meghatározó intézményi struktúrák vizsgálatában, ezért nekünk magunknak sem szabad reduktívnak lenni, és meg kell jegyeznünk, hogy az említett művek nem tekinthetők *csak* intézeti produktumoknak. A két kutató az említett kötetekben olvasható tanulmányait a Pécsi Tudományegyetem oktatóiként is írták, és bár már egyikőjük sem dolgozik a pécsi bölcsészkaron, a kötetek tanulmányainak megírása idején ott tanítottak, és képezték azokat a hallgatókat, akik között ma már szintén van olyan, aki az avantgárd elismert kutatójának számít.

Szoros intézményi szálak fűzik tehát össze Kálmán C.-t és Kappanyost, és a tárgyhoz való közeledésükben is sok közös vonás mutatható ki. Hogy hamarjában csak két, első látásra nyilvánvalót említsek: egyrészt mindketten szójátékot, ráadásul ugyanazzal a szóval űzött szójátékot emelnek címbe; másrészt (és ez a fontosabb hasonlóság) mindketten irodalomtörténeti tanulmányokat válogattak a kötetükbe. Ez utóbbival kapcsolatban persze elharmkodott lenne azt állítani, hogy ily módon mindkét tanulmánykötet ellentmond az *Opus*-sorozat címének („irodalomelméleti tanulmányok”). Irodalomtörténeti vizsgálódásaik mindkettőjük esetében irodalomelméleti keretbe helyeződnek, az eljárásaikat kísérő elméleti (ön)kommentárok az esetek többségében betöltik azt a reflektív szerepet, amit az ilyenektől elvárunk. Mégis, elsősorban irodalomtörténeti tanulmányokról van szó, hiszen mindkét esetben az avantgárd irodalomtörténeti

Opus – Irodalomelméleti tanulmányok-sorozat
 Balassi Kiadó
 Budapest, 2008
 298 oldal, 2200Ft

korszakának, műveinek és alkotóinak elemzését kapjuk, nem beszélve arról, hogy maguk a szerzők is irodalomtörténészként definiálják magukat. Tegyük hozzá rögtön: ezt sem reflektálatlanul. Ezzel kapcsolatban idézek két kiragadott, ám jellemző, és egyben az avantgárddal foglalkozó irodalomtörténész kritikus helyzetét tükröző példát: Kálmán C. arra a maga által feltett kérdésre, „hogyan általában szükség van-e az (irodalmi) tárgy meghatározásának műveletére”, azt válaszolja, hogy „bőven elegendő, ha azt, amiről szólnak, *tárgyunknak* tekintjük, [...] az »eredménytárgy« (tudniillik, hogy a tárgy meghatározása végkövetkeztetés, nem pedig kiindulás, és nem is kitűzött cél) nagyon is megfelelhet az irodalomtörténész feladatának”. (138.) Ezt egy naív irodalomtörténész mondhatja, de Kálmán C. könyve irodalomelméleti passzusainak fényében árnyalhatjuk a problémát. A kánon, amely termeli és szolgáltatja az irodalmi tárgyakat, azokat meg is határozza. Vagyis mindig már eredménytárgyakat kezelünk, melyek „eredménytárgyasítása” ennyiben súlyosan determinált folyamat (mindig „már értelmezett művekkel találkozunk”, 212.). A másik megjegyzés Kappanyostól származik: „Az avantgárd történésszének tehát tudatosítania kell az avantgárd alapító paradoxonát, s mindazt, ami ebből következik: hogy a történettel való szakítás, a tudatos és szándékolt történetietlenség történetét kell megírnia”. (14–15.; az említendő paradoxonra történő utalás megjelenik Kálmán C.-nél is.) Ha e két idézet alapján akarnánk megkonstruálni az avantgárddal foglalkozó irodalomtörténész identitását, azt mondhatnánk, hogy helyzete általában nem könnyű (paradoxonok), de ha bajba kerül, éles eszével kivágja magát (eredménytárgy). Ennek apropóján egy móbiusz-irodalomtörténészt ábrázoló Escher-képet papíron magunk elé képzelhetünk (vagy nem). De talán fel is függeszthetnénk egy időre a hasonlóságok keresését, hogy először könnyvenként lássuk a tétet. Kérdés, hogy a szójátékon és az általuk bebarangolt diszkurzív mezőn túl milyen hasonlóságok, esetleg eltérések mutatkoznak a két kötet között.

Kálmán C. könyve első részében a korai avantgárd lírikusok közül választ ki kettőt, hogy az egyik művében egy feltételezett avantgárd lírai köznyelvet (Ujvári Erzs), a másikéban egy attól való lehetséges eltérést (György Mátyás) vizsgáljon. Mindez stratégiai jelentőséggel bír az avantgárddal kapcsolatos sztereotípiák elleni diszkurzív harcban. A Kassák neve által uralt történet mellékszereplőinek emancipálása ugyanúgy tettértékű, mint az avantgárd irodalom (adott esetben) intertextuális kapcsolatainak feltérképezése, vagy a műegész felbontása az összetevők javára. Kálmán C. mindkét esetben jelzi az adott életmű irodalmi tudatunkat provokáló hatását. „[H]a nemcsak nagy versek vannak, de vannak jó sorok, jó verskezdetek, jó szókapcsolatok – akkor Ujvári Erzs művei a század első harmadának avantgárd törekvéseit jellemző módon közvetítik a ma olvasójához; ezért fontosak”.

(49.) „György különbözősége, elkülönülése, sajátossága a Kassák-féle mozgalmon belül éppen a konvencionálisabb verselés szabad felhasználásában rejlik, a szabad vers helyett előszeretettel nyúl a korábbi versformálási módok (transzformált, kiforgatott) maradványaihoz, vagy rájátszik ezekre, nyomaikat mutatja meg.” (74.). György Mátyás egyébként központi figura a könyvben. A második fejezetben már arra szolgál, hogy rajta mint tipikus példán keresztül Kálmán C. bemutassa az avant-

Opus – Irodalomelméleti tanulmányok-sorozat

Balassi Kiadó

Budapest, 2008

272 oldal, 2200Ft

gárd viszonyát a hagyomány(os)hoz. Miután a szerző röviden szól a magyarországi avantgárd (nem túl következetes, legalábbis elvárásainkhoz képest nem túl következetes) fordításpolitikájáról, az avantgárd kritikus mintavétel alapján megképzett allegóriájára kerít sort, konkrétan arra, hogy miként viszonyul egy avantgárd kritikus más művekhez. Ily módon lehetőség nyílik a korai magyar avantgárd kritikai normakészletének vázlatos bemutatására egy következetesen alkalmazott szempontrendszer alapján (György kritikáinak értéktelítettségi foka, metaforarendszere, lélektani megalapozása és karakterrajza stb.). E fejezet kapcsán meg kell jegyezni, hogy Kálmán C. szívesen végez szoros szövegelemzést, legyen a tárgy az avantgárd vers vagy az avantgárd értékszemontú kritika. Sőt manheimianus, kuhniánus tudománykritikai beállítódása megkívánja tőle, hogy ne csak szövegeket, hanem egyenesen irodalomtörténeszeket elemezzen, háttérrel-korrajzzal, hogy összehasonlítsa őket (például Szabolcsi Miklóst és Bojtár Endrét), és így kontextualizálja az általuk megképzett irodalomtörténetet. Itt pedig már az avantgárd és az irodalomtörténet szerteágazó viszonyának elemzésénél tartunk, ahol a szerző meg is állapodik, már abban az értelemben, hogy a harmadik, a negyedik és az ötödik fejezet az avantgárd és az irodalomtörténet viszonyát taglalja, más-más nézőpontot alkalmazva. A szerzőt olyan kérdések érdeklik, mint hogy volt-e az avantgárdnak irodalomtörténet-írása, hogy hogyan írnak avantgardisták irodalomtörténetet, hogy milyen szerepet kap az avantgárd az irodalomtörténetben; továbbá hogy miként elbeszélés az irodalomtörténet, és miként függ össze az emlékezettel; végül az, hogy milyen a viszonya az avantgárdnak a kánonhoz.

Ezekben a részekben nyilvánul meg igazán a fent említett elméleti alapozottság, amely (egyáltalán nem meghökkentő módon) kérdések tömkelegével jár. (Ez a modalitás amúgy is jellemző Kálmán C. kötetbeli szövegeire, ezt az eszközt használja arra, hogy bevonja az olvasóját, elhitetve vele, hogy „most készül” a gondolatmenet.) Konstruktivista intézményelemzést, recepcióesztétikai hagyománytörténet, dekonstruktív eredetkritikát ötvöz itt a szerző egymással, hogy érthetővé tegye a kánon mindenkori működését, és hogy megszabadítson egy-két féltve őrzött illúziótól, mint például a kánon kezdőpontjának meglehetőségébe vetett bizalom, vagy annak hite, hogy a szöveg elválasztható önnön értelmezésétől (kanonizációjától). Az eredetnélküliség koncepcióját persze a legnagyobb módon az avantgárd „idegezte”, drótozta bele a közönségbe, az az avantgárd, amely mindig a kezdőpontra helyezte magát, ahogy ezt Rosalind Krauss magyarul is olvasható, *Az avantgárd eredetisége* ironikus címmel ellátott tanulmányából is megtudhatjuk. Miközben azonban egyik oldalról elhitette ezt magáról, a másiktól kijelölte önnön elődeit (és amikor nem jelölte ki, a retorikus hiány volt beszédes). Itt válik érthetővé, hogy Kálmán C., aki többek között az értelmezői közösségekkel és beszédaktuselmélettel foglalkozik, miért az avantgárdban találta meg a számára legérdekesebb tárgyat. Az avantgárdban jelenik meg az a felfogás, melynek számára a kánonnal kapcsolatba hozható műveletek közül elsősorban a kánonalakítás *performatív* jellege a lényeges, és csak ennek következményeként jelenik meg a kánon mint aktuális elemek halmaza (a kánon *parole*-funkciója), illetve a kánon mint elvont rendszer (a kánon *langue*-funkciója). Ily módon az avantgárd konvencióellenes és illúzióellenes, vagyis reprezentációellenes radikalizmusával „megmozgatta” az aktuális „kanonikus rendet”. Ez a „megmozgatás” az avantgárdnak a mindenkori politikai renddel való neuralgikus viszonyát is mintegy borítékolta. Kálmán C. megfigyeléseinek nyomán könnyen felidézhető Agamben „puszta élet”-fogalma, amelynek szinte sűrített megfogalmazását olvashatjuk az *Élharcok és arcélek* összegzésében: „a diktatúráknak természetükhöz tartozik, hogy uralmuk és ellenőrzésük alá vonják a szellemi élet minden szegletét, s hogy ekként közvetlen befolyást gyakoroljanak az irodalom mezejére magára”. (276.) Itt a „közvetlen” szó a hangsúlyos, amely az avantgárd mindenkori törvé-

nyenkívüliségét jelzi, azt a terrénumot, amit kézivezérléssel irányítanak és szükségállapotban tartanak. Jusson itt eszünkbe Aczél György, aki megnyitásuk előtt személyesen ment végig a kiállításokon, és tiltotta be azokat, ha erre igény támadt (Aczélban). Ez az avantgárd „puszta élete”, kivetettsége, ez az a politikai közvetlenség, amit az avantgárd szubverzív közvetlenségével (reprezentáció-ellenességével) kihívott maga ellen a története során. (Mindez nem jelenti azt, hogy az avantgárd legradikálisabb alkotói, ha a kontextus úgy kívánta, ne foglaltak volna el avantgárd szempontból konzervatívnak minősülő álláspontot. Az úgynevezett neodada vagy fluxus megjelenése több agg avantgárdot kihozott a sodrából, és így születtek az egykori dadaisták által írt visszaemlékezések az ötvenes-hatvanas években, legalábbis David Hopkinsnak a Dietrich Scheunemann szerkesztette *Avant-Garde/Neo-Avant-Garde* című kötetben megjelent tanulmánya szerint. A szerző arra a következtetésre jut, hogy Hausmannal és Richterrel ellentétben, akik a neoavantgárd attakra úgy válaszoltak, hogy újraírták a történetüket, Duchamp, akinek readymade-konceptjét Warhol és mások adaptálták, és aki így tulajdonképpen sarokba szorult, saját readymade-jeinek bőröndbe pakolt replikáival válaszolt, előremenekülve így az ötletcsatában. Tulajdonképpen Kálmán C. könyve alapján a Kassák és Pán Imre által írt *Az izmusok története* is felfogható a fent említett körbe tartozó, eredetiségkijelölő és önkanonizáló reakcióként – akkor már javában folytak a magyarországi neoavantgárd akciók és kiállítások.)

Kálmán C. könyvének horizontja nem csak az avantgárdot mint irodalomtörténeti korszakot öleli át, hanem az avantgárdot befogó más horizontokat is, és az ezek által létrehozott egyes avantgárdokat. Azt mutatja meg ezáltal (arra mutat példákat), hogy miként konstruálódik meg az avantgárd, miként jönnek létre történetei, kanonizációi, kritikái, hagyományai stb., attól függően, hogy a vizsgálatot milyen nézőpontból végezzük. Eközben (egyáltalán nem mellékesen) magyarázó elméleti passzusokat olvashatunk a történetírás strukturális jellemzőiről, a történetírásról mint emlékezetéről, a történetírásnak a kánonnal való szerves és ideologikus kapcsolatáról. A két terepen folyó munka nem független egymástól, hiszen ha valaki bemutatja azt, hogy hányféleképpen, milyen más szereplőkkel és perspektívákból lehet megírni az avantgárd történetét, akkor óhatatlanul elérkezik ahhoz a ponthoz, ahol már magát a történet létrejöttét kell megvizsgálnia. Mindez fordítva is igaz: a narratológiai tudatosság a reflektálatlanul alkalmazott történettudományos eszközök felülvizsgálatával jár, előhívja a történet megsokszorozásának lehetőségét, és ezzel egyidőben a nagyelbeszélés (az egyetlen, mindent átfogó metatörténet) eszméjének hanyatlását. Ennek fényében védhetőnek tartom azt az állítást, hogy Kálmán C. könyvében egy konstruktivista irodalomtörténettel van dolgunk, sőt egy avantgárd irodalomtörténettel. Jean-François Lyotard állítja azt, hogy az avantgárd a nagy hitető eszközöktől való folyamatos és radikális hátrálás szubverzív folyamata: a látvány, a perspektíva, a kontúr, a figura, a keret, a fehér kocka, a múzeum stb. – mindazon eszközök feladása, melyek a reprezentáció szolgálatában állnak. Ez persze tagadhatatlanul egy nagyelbeszélés az avantgárdról (hogy tehát abban minden egy irányba mutatna), de ha ideiglenesen és hipotetikusan feltételezzük ennek a folyamatnak a létét, akkor egyrészt kijelenthető az avantgárd reprezentáció-ellenessége (ebben mindkét tárgyalt szerzőnk egyetért), másrészt kijelenthető, hogy Kálmán C. könyve maga is reprezentációellenes, tehát avantgárd, amennyiben reflexiói az irodalomtörténet nagy hitető eszközeit érintik, és így (irodalomtörténet esetében önvesszéyes, de jelen esetben törvényszerű módon) térbeliesítik azokat. Ennek fényében a kérdés, amit Kálmán C. firtat, hogy tehát „van-e az avantgárdnak irodalomtörténet írása”, így konvertálható: „van-e az irodalomtörténetírásnak avantgárdja?” A válasz pedig az, hogy talán éppen az *Étharcok és arcélek* az.

Kappanyos András könyve sokkal *reprezentatívabb*. Ebben a jelzőben nem rejlik értékelés Kappanyos könyvének javára, inkább arról van szó, hogy míg Kálmán C. a

mellékszereplőkre helyezett hangsúlyokkal, a kanonikus erők és intézmények (irodalomtörténet/irodalomtörténész, kánon/kanonizáló, kritika/kritikus) reflexiójával, az irodalomtörténet fent említett disszeminációjával eleve kétségbe vonja az avantgárd egészszelű reprezentációjának lehetőségét, addig a *Tánc az élen* szerzője ezt vállalja, így könyvében hagyományos(abb) irodalomtörténettel van dolgunk. Az átfogó kezdőtanulmány (a Jausst imitáló című „Az avantgárd mint a történelmi szemlélet provokációja”) a „Meghatározások” fejezetet egyedül tölti ki, fontosságának abszolút megfelelő módon, hiszen itt olyan meghatározásokra tesz kísérletet a szerző, melyekre a kötet későbbi pontjain is támaszkodik. Kizárásos alapon, sorban egymás után nyilvánítja használhatatlannak az avantgárd egyes megközelítéseit (cél- és fejlődéselvű, ideológiai alapú, morfológiai alapú, gyűjtőhalmazként felfogott avantgárd), hogy aztán a „társadalmi-kulturális tendenciák” elemzésének döntő fontosságát hangsúlyozza, „hiszen aligha véletlenül torlódott egymásra az időben az izmusok sokasága” (18.). A továbbiakban ezek a tendenciák még jobban, egy „történelmi szingularitásban” konkretizálódnak: „[a] szóban forgó rendkívüli történelmi helyzet az I. világháború”. (20.) „A dadaisták, mondja Kappanyos, azért érezték szükségét a nyelv újradefiniálásának, mert a háborús propaganda tönkretette a nyelvet”. (Uo.) A gondolat ismerős: Balassa Péter szelleme lebeg ezek fölött az oldalak fölött, pontosabban Balassa nominalizmus-konceptiója, amely a hetvenes-nyolcvanas évek magyarországi irodalmi beszédmódjában bekövetkező törést (a *coupure*-t, mondaná a franciákra utalva a filmszakíró Peter Wollen) egy osztársadalmi traumával és az annak nyomán kialakuló nyelvi visszaéléssel, áttételesen tehát realista módon magyarázza. A bevezető tanulmány itt létrejövő gondolatmenete végig meghatározza Kappanyos alapállását és kötetének szövegeit. Olyan, tudomány- és művészettörténelmi értelemben érdekfeszítő, már önmagában bizonyító erejű(nek tűnő) meglátásokra vezet, mint a nem-reprezentatív avantgárd és a strukturalista nyelvészet születésének egybeesése, és olyan definitív megnyilatkozásokra, melyek egyértelmű, a tanulmány szavával „kauzális” kapcsolatot tételeznek a történelmi esemény és a művészeti folyamat között. Az említettekén kívül (24–25.) ilyen például még ugyanezen tanulmányon belül a pop olyan tendenciaként való magyarázata, mint ami a fogyasztói társadalomra reakcióként születik (26–27.), vagy a kötet utolsó előtti bekezdésének Kassák-olvasata: „programja az 1918–19-es történelmi trauma szétválasztási feldolgozása.” (261.), és számos más helyen.

A Történelem visszafoglalja állásait az irodalomtudományban – vagy inkább: *-tól?* De ha Történelmet mondtunk, mondjunk egy még provokatívabb fogalmat, mondjunk Valóságot. Amikor Kappanyos a tanulmány végén mégis megalkot egy morfológiai osztályozást, azt úgy teszi, hogy létrehozza a hipotetikus „normát”, amely „abban ragadható meg, hogy a művészi alkotás és az élet, a valóság között reprezentatív viszony áll fenn”. Értelmezésében az avantgárd ezt a hipotetikus normát sérti meg, és ezt több lehetséges módon teszi: absztrakcióval, aktivizmussal és antiművészettel. Ebben a felfogásban, még ha hipotetikus is az a norma, az avantgárd a valóság reprezentatív ábrázolásának koordinátái között határozódik meg, és ez hallgatólagosan azt feltételezi, hogy egyrészt volt az avantgárd előtt (mellett, után) olyan művészet, amely erre képes volt vagy lehetett volna, másrészt pedig, hogy az avantgárd nem-reprezentatív minőségében mégiscsak reprezentatív, hiszen a traumatikus valóságra adott kritikus válasz. (Ezzel az áttételes magyarázattal történt meg 1963-ban Kafka realistiként való felcímzése és visszacsempészése a marxista irodalomtudományba.) Bár Kappanyos egy-két helyen bírálja Peter Bürger tételét (például a neoavantgárd védelmében), de alapjában ugyanazt a művészettörténelmi, illetve művészetelméleti pozíciót foglalják el. Bürger szerint a társadalmi helyzet és az irodalmi mű viszonya abban fogható meg, hogy az utóbbi az előbbi terméke, és egyben válasz is arra, mégpedig azért, mert elégtelennek érzékeli azt. A tanulmányt olvasva nem

érezzük, hogy az avantgárd bármilyen értelemben provokatív hatással bírna a történeti szemléletre. Az irodalomtörténeti rendszer problémamentesen megalkotódik, és ebben a hagyományosan biztosnak tűnő eszköz, a valóság (és vele az elképzelt norma) siet az irodalomtörténész segítségére.

A bevezető (alapozó) fejezet után három másik következik: „Elméletek”, „Történetek”, „Alkalmazások”. Ezek közül az elsőben Kappanyos arra vállalkozik, hogy egy katalógust állítson össze az avantgárd mű poétikai jegyeiből. A „Bővített retorika” című tanulmány akár „Kis avantgárd retorikának” is elnevezhető, hiszen (a már ismerős normativitás, itt: „normatív költemény” mint referenciapont segítségével) mindenre kiterjedő módon rendszerezi az avantgárd logikai, szemantikai, szintaktikai és morfológiai devianciáit. Ugyanígy osztályozza az avantgárd folyamatszerű, „műnek” már csak korlátozással vagy egyáltalán nem nevezhető eljárásait, ehhez megint csak a hagyományos műalkotás „egyedi, megváltoztathatatlan, végleges” formaként való tételezését kell végrehajtania a szerzőnek, és ez újra csak Bürgernek a szerves és szervesen megalkotás közti különbségtevésére emlékeztet. Az avantgárdnak a humorral, a manifesztumokkal, az önreferencialitással, vagy a dadának a reprezentációval való kapcsolatát elemzi még itt Kappanyos, rengeteg példával, szemléletes és jól követhető módon. Ez a szemléletesség a „Történetek” című harmadik rész tanulmányaira hasonló módon jellemző, sőt ha már itt tartunk, el kell mondani, hogy az egész kötetre igaz. Itt olvasható két nagy ívű irodalomtörténeti tervezet (az egyik a dada történetének, a másik a magyar avantgárd történetének megírását célozza), azonkívül egy lenyűgözően szórakoztató, tanítani való dadatörténeti képelemző nyomozás (hogyan kerül egy nagy sapka egy kis fejre? „[e]setleg Liszickij menekült sapkavesztve a vészből”), egy az avantgárd és a nemzeti identitás kapcsolatát vizsgáló tanulmány, és végül az a recenzió, amelyet Kappanyos három avantgárd antológiáról írt. Talán ez az a tanulmány, ahol a legközelebb ér egymáshoz Kappanyos és Kálmán C. könyve, és nem elsősorban azért, mert itt egy Kálmán C. által összeállított antológiát is recenzál a szerző, hanem mert témája a három kötet kapcsán az avantgárd és a kanonizáció kapcsolata, ez pedig az *Élharcok és arcélek* egyik alaptémája. Egyedül ebből a recenzióból is kiderül az, ami amúgy az egész kötetből: Kappanyos tárgyi tudása az avantgárdot illetően rendkívüli módon impozáns.

Az „Alkalmazások” című utolsó fejezet egy-egy tanulmányt tartalmaz Hajas Tiborról, Tandori Dezsőről, József Attiláról, Ady Endréről, Vörösmarty Mihályról. Egyikőjük sem avantgárd – pontosítsunk: egyikőjük sem klasszikus avantgárd szerző a mai irodalomtörténeti kánon szerint. De Kappanyos elemzéseinek tükrében, így vagy úgy, elődként vagy utódként mindannyian kapcsolatban állnak az avantgárddal. A kötetzáró tanulmányban Kappanyos azt állítja, hogy nemigen számíthat konszenzusra az, aki a történelmi kontextus nélkül akarná megérteni Vörösmarty *Előszóját*, itt tehát újra csak a determináló történelem-konceptióval találkozunk. Végül is a dogmát ő maga sérti meg, amikor az *Előszót* a *Lear királlyal* hozza párhuzamba. Ezzel ugyanis lehetőséget teremt arra, hogy valaki *pusztán* a *Lear* háttérében értse meg ezt a szöveget. Kappanyos itt avantgárd módra de-, majd rekontextualizálja az *Előszót*, így korábbi állítása alapján nemigen számíthat konszenzusra, bár én a magam részéről támogatom, így legalább ketten már vagyunk. Ennek mintájára mi másról tanúskodna a Vörösmarty–Lear-párhuzam, mint arról, hogy valós életeket is előképek alapján értünk meg, vagyis a fiktív Learrel magyarázzuk a reális Vörösmartyt. Felmerül az az irodalomtörténeti szempontból talán beláthatatlan következményekkel járó lehetőség, hogy kiemeljük a szöveget a történelmi kontextusból, és egy számára „idegen” kontextusban értjük újra; sőt talán maga Vörösmarty volt az, aki a kortárs nemzeti drámát és benne önmagát is csak így, Lear alakján keresztül tudta megérteni, „drámaként”. Persze, ezzel egy nagyfokú bizonytalansági tényezőt viszünk bele a történeti diskurzusba, hiszen innentől nehéz lesz úgy általában megállapítani, hogy mi az (adott

esetben performance-) „művészet [...] célja” (209.); hogy a művész milyen „epifániát céloz[...] meg” (214.); és hogy ha valamire „rájött”, akkor mi az (219.); és ezzel párhuzamban mennyire volt „tudatos művész”. (218.) Ezek a kijelentések valójában azt jelentik, hogy tudjuk azt, amit ők tudnak; sőt inkább azt, hogy ők is tudják azt, amit egyébként mi tudunk. (Lásd „Arany túl akarja élni ezt az egészet.” Arannyal kapcsolatban ezzel amúgy is vigyázni kell.) Azt gondolom, hogy ezek nem a szóban forgó tanulmánykötet hibái, sokkal inkább a klasszikus irodalomtörténeti diskurzus elkerülhetetlen elemei, melyeket mások a „poétikai magatartás” vagy az „intenció” tudományosabbnak hangzó, de nem kevésbé bizonytalan fogalmaival írnak körül. Ennélfogva arra a forradalminak látszó, ám valójában nagyon is klasszikus kérdésre, hogy *mit kíván a dadaizmus*, itt egy klasszikus válasz született (152.).

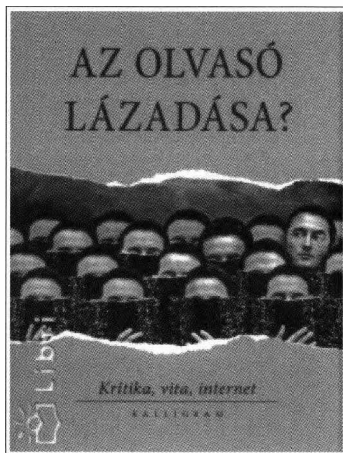
A KRITIKA ÍTÉLŐEREJE

Az olvasó lázadása? Kritika, vita, internet

Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy a kritika ritka szerencsés helyzetben van sok egyéb bölcsész jellegű tevékenységhez képest. Talán még a tanárkodás hasonló: az ember éles helyzetben van, dönteni kell, és azonnali a visszacsatolás. Álljon bármekkora tudás a katedra hőse mögött, ez mit sem ér az adott helyzetben, ha nem tudja meggyőzően előadni, zavarba jön a kérdésektől, a hallgatók pedig semmit nem értenek. A kritikus is éppen azért van nehéz, de egyszersmind szerencsés helyzetben, mert miközben mesteriségét gyakorolja, akarva akaratlan saját pozíciójával is minduntalan számot kell vetnie. A kritikus nem csupán az adott szövegről vagy bármi egyébről mond bírálatot, hanem minden megnyilvánulása már egyszersmind állásfoglalás is, mely a személyiség egészét is kiállítja a pulpitusra: stílusát, esztétikai, politikai, etikai stb. elköteleződéseit.

Hiszen minden kritika önkritika is egyben, s ahogyan Koselleck írja,¹ a kritika magában hordozza a válság mozzanatát is. Én ezt úgy értelmezem, hogy a (bármilyen) művel való találkozást nem lehet megúszni a megváltozás eseménye nélkül. A kritikus nem ki nyilatkozat, hanem töpreng és vívódik. Nem csupán a bírált művet teszi mérlegre, hanem saját magát is: saját előfeltevéseit, erudícióját és képességeit is. „A sokirányú nyitottság védtelenné, sebezhetővé tesz, s ezért félelmetes; ugyanakkor csak így szerezhető meg az a belső szabadság, amely lehetővé teszi az igazán eleven kommunikációt napjaink irodalmával és a hagyománnyal egyaránt.”² S pontosan ezért van a kritikus szerencsés helyzetben: miközben ítélkezik, saját magát is ítéli. Magam is úgy gondolom, hogy felelős kritika nincs belső szabadság nélkül, ennek pedig mindenkor védtelenség és sebezhetőség az ára. Nem nyújt fedezéket semmilyen trendi elmélet, előre gyártott konstrukció, a tekintély vagy bármi, sőt a kritikus éppenséggel arra is fel lehet készülvén, hogy a szándékolt értelem mellett rálátás nyílik saját vakfoltjaira is. Éppen ezért a tétje sem csekély: ön- és világértésünk mikéntje forog kockán. Ahogyan a jelen kötet egyik szerzője, Keresztesi

József állítja: „a kritika ugyanis gyakorlati képességet igényel, az ízlés, az ítélőerő működését, nem pedig állandó, diszkrét módszerek alkalmazását” (16). Az ítélőerő működése tehát mindig praktikus ön- és világviszony.

¹ Vö. R. Koselleck: *Kritik und Krise*, Verlag Karl Alber GmbH, Freiburg–München, 1959. 86.

² Angyalosi Gergely: „Auctor redivivus (Gács Anna: *Miért nem elég nekünk a könyv*)”, in: *Romtalanítás. Kritikák, esszék, tanulmányok*, Kijarat Kiadó, Budapest, 2004. 283.

Szerkesztette Bárány Tibor és Rónai András
Kalligram Kiadó – JAK
Pozsony, 2008
290 oldal, 2700 Ft

Nos, a fentiek szellemében ki lehet jelenteni, hogy amikor egy kritikus a saját munkájára reflektál, netán álláspontját vitára bocsátja, akkor voltaképpen csupán explicitté teszi azon előfeltevéseket és állásfoglalásokat, melyek amúgy is megjelennek írásaiban. Amikor pedig a szakma több képviselője a kritika aktuális helyzetéről és lehetőségeiről értekezik, akkor a képet tovább árnyalják az éppen konstitutív politikai, történeti, technikai faktorok. A kritika ugyanis nagyon érzékeny műfaj: megbízhatóan rezonál mind a kritikus személyiségére, mind pedig az intézményi keretfeltételekre.

Ilyesfajta megfontolások szellemében zajlott le 2007 őszén az *Ítéltőerő kritikája* című konferencia, melynek hozzászólásai alkotják a jelen kötet: *Az olvasó lázadása? Kritika, vita, internet gerincét is*. A kanti harmadik kritika, s ezzel valamelyest a kanti, vagy tágabb értelemben egyáltalán a kritikai hagyomány játékba hozása aligha pusztán szellemes ötlet a szervezők részéről. Én ezt úgy értem, mint azon lehetőségfeltételek feltárására irányuló kísérletet, melyek között az ítéltőerő működik. Itt és most. Ez egyrészt fogalmi számvetést igényel magával a „kritikai ésszel”, másrészt a történeti horizont felvázolását, valamint érzékenységet az új problémák iránt. A kötet valamennyi írását nem tudom, és nem is akarom e helyt elemezni, problémákat fogok kiemelni, melyek a felvetett kérdések szempontjából relevánsnak bizonyulnak.

Az első fajsúlyos kérdés véleményem szerint az a történeti horizont, melynek háttere előtt az aktuális kérdések megfogalmazódnak. A kötet szerkesztői is utalnak az 1996-os kritikavítára, melyről nagyjából tudjuk, amit tudni kell, s hozzá képest azonosítják a jelenlegi diszkusziót „kis-kritikavítaként”. Ezt a megjelölést nem teljesen értem, hiszen ezen logika szerint a régi mintegy automatikusan megkaphatná a „nagy” jelzőt, ez pedig olyan kitüntetett helyzetbe hozná az egykori viadalt, mint amikor „nagy generációt” emlegetünk az Illésék és tsai. kapcsán. De legalábbis a jelenlegi kérdések enyhe leértékelését sugallja számomra, amit egyáltalán nem érzek indokoltnak. Annál is inkább, mert felteszem – s korántsem felelőtlen hipotézisként, hanem mert úgy gondolom, ez a dolog természetéből adódik –, lesznek még kritikavíták, s valahogyan majd azokat is minősíteni kell. Hiszen a most terítékre kerülő kérdéseknek is igen nagy súlyuk van, annál is inkább, mert az aktuális problémák természete is új mutatója annak, hogy *honnan* történt elmozdulás, és *hová*.

S akkor kezdjük a végén. Vagy éppen az elején, ahogy tetszik, hiszen az utolsó, s egyben egyik legfontosabb írása a kötetnek a magyar kritika közelmúltbeli történetét vázolja. Egyik legfontosabb, de messze nem a legélvezhetőbb. Vagyis én a magam részéről borzasztó modorosnak érzem Bán Zoltán András stílusát: dagályosnak és terjengősnek. Minek a sznoboskodó hatást keltő idegen kifejezések, a rengeteg nagybetűvel kezdődő szó, és minek a pesti szleng bevetése (úgy emlékszem, a „vágod” frazéma valamelyik ősi *Big Brother* szériából szabadult rá a köznyelvre, és azóta is irtózom tőle). Érzem én az iróniára való törekvést, csak magát az iróniát nem.

No, de ha túltesszük magunkat a stílus okozta megpróbáltatásokon, akkor nagyon is értékes információkkal gyarapodunk. Bán Zoltán András kiváló elemzést nyújt ugyanis a kritika és az irodalom intézményrendszerének alakulásáról a főtársaság intézményének korától napjainkig. S e vonatkozásban szarkasztikus megjegyzései is találóak és nagyon is helyénvalóak. Hogyan és milyen kompromisszumokat kötött az író a megjelenés és egyáltalán az irodalmi jelenlét érdekében. Valamint ki kötött és ki nem: „csak Két író volt, aki radikálisan Köpött a Rendszerre; vagy ha így jobban érted, csak Két legény volt talpon a vidéken: Petri és Kertész Imre” (262). S a régi kérdés: „mely művek is lennének ezek a meg nem jelent nagyszerűek, melyek ragadtak és maradtak az asztalfiókokban?” (258). És így tovább. Manapság pedig virágzik minden virág: „van *gender studies*, van feminista Kritika, van Meleg, van derridás, kulcsárszabós, van blogos, van náci...” (289), és van végre igazi „Lebaszós kritika” is. Biztos van olyan is, akinek tetszik ez a stílus, én fárasztónak találtam, de fenntartásaim ellenére is nagyon értékes esszének találok ezt az írást: összefüggéseket

világít meg, lehetőségfeltételeket tár fel, s közben mindvégig maga a kritikus érték és foglalt állást. Hiszen ami talán a legfontosabb: a történeti elemzésen keresztül egy számomra nagyon is szimpatikus kritikus *éthosz* sejlik fel. Az írás végén egy Eliot-citátummal bocsátja el (szabadon) az olvasót szerzőnk: „a kritikusnak Teljes Embernek kell lennie, akinek van meggyőződése, vannak elvei, továbbá van Tudása és Élettapasztalata” (290).

Károlyi Csaba írása is messziről indítja írását, s a történeti háttérrel figyelembe véve diagnosztizál. Utal a Horthy-korszak, a Rákosi-éra, az 1989 előtti negyven év kritikaírására, a kilencvenes évek útkereséseire, s ezek tükrében jellemzi nyugatosként a jelen kritikai gyakorlatát. Azaz manapság – éppúgy, mint a legendás folyóirat idejében – maguk az írók is írnak kritikát, az irodalomtörténészek, irodalomelmélészek és egyéb szakemberek mellett. Ez tehát dicséretes állapot. Az azonban egyáltalán nem, hogy a „sajtónyilvánosság szerkezete tekintetében [...] nem sokat léptünk előre a rendszerváltás óta” (28). Négylépcsős rendszert tartana szerencsésnek: „lenne mértékadó napilapkritika (az internetes hírportálokon és kulturális fórumokon is), lennének a hetilapok alaposabb, de még mindig zsurnálkritikai jellegű recenziói, a folyóiratok tanulmány-kritikái, és az egyetemi acták, tudományos közlemények rendszere...” (28). Csakhogy jelenleg mindez feltételes módban: „mert nincsen működő napilapkritika” (29).

Azért is tartottam fontosnak kiemelni a fenti sorokat, mert a sajtó szerkezetéből következő anomáliákat, valamint a napilapkritikák hiányát mások is szóvá teszik, azaz úgy tűnik, nagyon is égető problémáról van szó. Miért is lenne fontos, ha a kritika a mainál jóval nagyobb gyakorisággal megjelenne a napilapokban is? Egészen egyszerűen azért, mert azt teljesítené, ami a kritika mindenkori minimálfeladata: tájékoztatná és orientálná az olvasót. Nem csupán a magasan művelt közönséget, hanem az egyszerű embert is. S e szempontból lenne fontos – így Károlyi –, ha mindenféle szövegekről jelennének meg kritikák, nem csak értékes művekről, hanem a lektúr is szóhoz jutna. Többek között László Emese is hasonló megfontolásokból hiányolja a napilapkritikákat a magyar kritikai palettáról.

Ezekkel a kérdésfelvetésekkel azonban máris azon problémák sűrűjében vagyunk, melyek a mostani kritikavita egyik tétjét jelentik. Hiszen a kötet alcímében is szerepel az internet szó, mely fórum megjelenésével mindeddig nem számolt érdemben a magyar kritika. Nem is igen tehetette, hiszen az internetfelhasználás a másik vita idején még gyerekcipőben járt. Most jött el hát az ideje, hogy az ítélerő működését az új technikai feltételek között vegyük szemügyre. Vagy azt is mondhatjuk, hogy most már aztán tényleg eljött az ideje.

Először is az internet végérvényesen lehetőséget biztosított a kritika demokratizálására. Hol van már a Főítész és a cenzúra kora! Az internet pirulás és szemrebbenés nélkül elvissel mindenfajta hangot, stílust és ítéletet, sőt lényegéből fakad az a fajta sokszínűség és pluralizmus, melyről pár évtizeddel ezelőtt még alig lehetett álmodni. Hogy aztán az álmok nem csupán szírupos-rózsaszínűek, hanem olykor rémesen nyomasztóak vagy éppen válhatatlanul botrányosak is tudnak lenni, az már a dolgok természetéből adódik.

Dunajcsik Mátyás a *Magyar Narancs*-ban megjelent és e kötetbe is felvett cikke regisztrálta azokat a változásokat, melyek az on-line nyilvánosság megjelenésével a kritikára is igen figyelemreméltó következményekkel jártak. Nem ez volt természetesen az első híradás és elemzés erről a jelenségről, a *Literán* már megjelent pár írás és interjú ez ügyben. Egészen konkrétan a *Könyvesblog* című internetes fórumról van szó, mely szélesre tárja kapuját sokfajta kritikai beszédmód előtt. Főszerkesztője, Valuska László több ízben is azzal indokolta a netes fórum létjogosultságát, hogy az képes megszüntetni azokat az anomáliákat, melyek a kritikának az elitkultúrához való kötődéséből adódnak, azaz szélesebb olvasóközönséget céloz meg, mint egy-egy irodalmi folyóirat, amit viszonylag kevesen vásárolnak, illetve olvasnak (ezzel kapcsolatban ismét visszautalnék László Emese írására, aki szintén hosszan elemzi az irodalmi sajtó szerkezetét). A net azonnali visszacsatolásra ad lehetőséget, kommenteket lehet fűzni az írásokhoz, vagy akár saját bírálatot feltölteni – mindezt ráadásul olyan gyakorisággal és gyorsasággal, ahogyan a szövegek megszületnek. Radikálisan oldja az irodalmi élet sokat emlegetett belterjességét. Ki

lehet mondani akár azt is, hogy „Nádas Péter hülye”,³ meg még mást is, amit a komolyabb folyóiratokból talán kiserkesztenének. Hogy ez jó vagy nem, és ha igen, akkor mire, többek között erre is keresnek választ a vita résztvevői.

S ezek a legfőbb kérdései Dunajcsik írásának is. Melyet egy sommás és bizonyos értelemben provokatív kijelentéssel kezd: „átalakulás előtt áll a magyar irodalmi élet” (123). Éppen azért, mert az internetben rejlő lehetőségek kiaknázásával újfajta kritikai magatartások, stílusok, beszédmódok és főként olvasók jelentek meg. A net legalábbis részleges megoldást jelenthet a napilapkritikák fentebb jelzett hiányára is. A gondosan és hosszsan elemző, fentebb stílusban írott bíráló elemzések mellett megjelentek a „metálcritikák”, melyek „közérthetőbb nyelven erős véleményeket” fogalmaznak meg az egyszeri olvasó számára, aki egyenes beszédre vágyik (132). Azt állítja továbbá, hogy az átalakulás az irodalmi élet hatalmi struktúráját is érinti. Mert igaz ugyan, hogy a Főitészesség intézménye megszűnt, ám Dunajcsik – Valuskával egyetemben – fullasztóan belterjesnek látja a kritika jelenlegi, folyóiratokhoz kötött működését. Nem véletlen, hogy írása egyik alfejezetének címe: *A gyávaság hálója*, melyben a magyar kritikát wiw-jellegű képződménynek tartja. Ám mégsem ezt kell felszámolni – egy ilyen kis országban ez nehezen is menne –, hanem a kritikustól követel több önbizalmat és bátorságot: akár a barátjáról is merje megírni negatív véleményét. Ne jó barátok a személyes kapcsolatok háttere előtt is legyen őszinte. Elvégre egy alaposan elemző kritika a szerzőnek is többet használ, mint a hozsannázás. Másrészt pedig – így Dunajcsik – szét kéne tépni „a magyar irodalomban régóta honos tekintélytisztelet vashuzalait”. Reszkessenek hát az irodalmi élet szereplői, főleg a „nagyvadak”, mert már nem csak ugrásra készen áll egy új generáció, új nyelvvel és bátran szőrfölve az internetes világhálón, hanem lám, már ugrik is. Mielőtt írásának egy másik fontos kérdését emliteném, kitérnék azokra a válaszokra, melyek a fentebbi problémákra születtek.

Ezek közül számomra a legkompaktabbnak és legátgondoltabbnak Bárány Tibor hozzászólása tűnt. Először is ironizál a jelenlegi kritikában újabban meghonosodott válságretorikán, szerintem teljes joggal. Ha nagyon akarjuk, akkor mindig lehet válságról sopánkodni, mindig kétségbe lehet esni, fel lehet háborodni – merthogy az olyan jót tesz a morális tudatnak. Bárány válaszból továbbá az derül ki, hogy leegyszerűsítőnek gondolja a bloggerek és fegyvertársaik diagnózisát a kortárs magyar irodalomkritikáról, hiszen az korántsem olyan egysíkú és monolit képződmény, ahogyan láttatják. „... minden ellenkező híresztelés dacára a mai magyar kritikai nyilvánosság terében számtalan különböző beszédmód van jelen egymás mellett. És nemes egyszerűséggel *nem igaz*, hogy az irodalomtudományos beszédmódok lennének túlsúlyban” (151). Ahogyan már Bán Zoltán András is kereken kijelentette: manapság már nincsenek szólamadó „nagyvadak”, nincsenek kisajátított szerzők, művek, retorikák. Lehet érvelni Derrida–Gadamer nevével hadba szállva (most már nem tudom megállni, hogy meg ne jegyezzem: elég gyanús számomra a két kiváló szerző ilyen gyakori emlegetése, ez számomra ugyanis a rendkívül mély és összetett filozofémák inflálódását sugallja), de lehet nélkülük is, meg másokkal is vagy mások nélkül is. Lehet az interneten is és lehet folyóiratban is. Virágzik minden virág.

S ehhez kapcsolódik Bárány másik meglátása is: korántsem olyan belterjes a mai magyar kritika, amilyennek láttatni szeretnék, hiszen egy-egy mű megjelenésekor, nem az történik, hogy egy ütemre bólogatnak a kritikusok, hanem látunk olyat is, hogy valaki lelkesedik, míg más nem. Vannak viták művekről – erre az egyik példát éppen ő maga szolgáltatja, hiszen több hozzászólás is példaértékűként kezelte azt a Bárány–Teslár vitát, mely az *Argus* hasábjain zajlott annak idején. S azt se higgyük – még egy közhely –, hogy

³ Lásd Urfi Péter hírhedt kritikáját a prae.hu-n: http://www.prae.hu/prae/articles.php?menu_id=&aid=638

„a blogoszféra robbanásával végre szóhoz jutott a sokáig lenézett olvasó” (153). Az internet nagyon sok technikai akadályt elhárít a kommunikáció útjából, de nem biztos, hogy a metakritikák mindenkor kielégítik a kifinomultabb olvasói igényeket. Mert még így is előfordulhat, hogy valaki olyan kritikára vágyik, mely alapos érvekkel (s talán egy kis Derrida-Gadamerrel) alátámasztott esztétikai ítéletet fogalmaz meg.

S még egy fontos kérdés, amit többek között Dunajcsik is említ, de mások is: a negatív vagy – vulgo – a „lebaszós kritika”. Illetve ennek hiánya, mert a „gyávaság hálójában” vergődve a kritikus hogyan is merne erős véleményt megfogalmazni. Csakhogy példának okáért a kötet szerzői közül többen is főlemlegették a kilencvenes évek tabudöntőgőt kritikai teljesítményeit. Farkas Zsolt volt akkoriban a kritika fenegyereke, aki merőben új stílusban fogalmazta meg metszően éles bírálatait többek között Tandoriról, Nádasról – de mellette mások is (Bán Zoltán András, Radnóti Sándor, Márton László stb.) is „aprították a nagyját” (286). Vannak tehát erős vélemények, vannak negatív kritikák. Ám – s ismét érdemes Bárányt idézni – „a kortárs szerzők nem teszik meg azt a szívességet a kritikusok kénytelenek mennybe menesztes vagy ledorongolás helyett mérlegelni” (152). A mérlegelés pedig természetéből adódóan több koncentrációt, a problémák alaposabb átgondolását és több perspektíva bevonását igényli, mint a dicséret vagy a lesajnálás. De mintha éppen ez lenne a kritikus mestersége.

Nos, hogyan is lehet tehát értékelni azt a változást, melyet a netes szféra megjelenése hozott magával? Hiszen – mint fentebb utaltam rá – ez volt a kis kritikavita egyik tétje. Mindenképpen megbolygatta a kritikai életet, kérdéseket szegezett a kritikusoknak, s újfajta, gyorsan változó és frissülő felület jelent meg vele az irodalmi nyilvánosságban, melyet sokféleképpen ki lehet aknázni – lásd prae.hu, litera.hu, konyvesblog.hu. Ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy radikális szerkezeti átalakulásokat hozott volna (ebben az értelemben Dunajcsik fentebb idézett diagnózisát enyhén túlzónak érzem), ám azt azonban igen, hogy alighanem valóban itt volt már az ideje egy újabb diszkusszióknak. S a magam részéről egyet is értek a fentebb hivatkozott szerző írásának erre vonatkozó végkövetkeztetésével: egyrészt „a magyar kritikai élet és nyelv megújulását nem a *Könyvesblogtól* kell várnunk”, másrészt „a magyar nyelvű, nyílt internetes fórumok jelen pillanatban nem vagy csak korlátozott mértékben alkalmasak érdemi viták lebonyolítására” (133). Azt pedig majd látjuk, hova fejlődik az internetes kritika, s a későbbiekben milyen valódi átalakulásokat tartogathat a kritika tekintetében. A történetnek még nagyon az elején vagyunk. Az pedig, hogy szenvedélyes és túlzó állásfoglalások (is) születnek, melyek vitákat generálnak, jót tesz az irodalmi közéletnek, s jót tesz a kritikus önmeghatározásának.

Két topikot emelnék még ki a továbbiakban. Az egyik a legnagyobb súllyal Sári B. László írásában jelenik meg: az elkötelezettség kérdése. A szerző e helyt – és máshol is – arról értekezik, hogy szakítani kéne azzal az értelmességi gyakorlattal, mely az elemzett szövegeket minden társadalmi-politikai beágyazottságból kiragadva, pusztán esztétikai képződményként veszi szemügyre. Nincs olyan hang a mai magyar kritikai gyakorlatban – állítja –, mely arra is figyelne az „esztétikai értékbecslésen” túl, hogy „az irodalmi szövegek heterogén módon ugyan, de gyakorlatilag minden esetben érintkeznek a politikai mezőként definiálható, saját létfeltételeiket biztosító körülményekkel...” (106). Sajnálom, hogy nem derült ki a hozzászólásból, hogy pontosan miféle politikai elkötelezettséget is kér számon az „esztétikai irányultságú” irodalomkritikán, hiszen a tanulmányban felsorolt kitételek inkább csak sejtetnek egy igen izgalmas kritikavíziót, ám túl általánosnak tűnnek ahhoz, hogy adott keretek között érdemi párbeszéd alakulhasson ki. Számomra Bán Zoltán András tanulmánya azért is volt tanulságos, mert éppen arra tett kísérletet, hogy ha utólag is, de elszámoljon azon politikai lehetőségfeltételekkel, melyek között az ítélerő működik. Ugyanakkor ő is utal rá, hogy manapság már mégis csak van a kritikáirásnak olyan vonulata is (egyéb más mellett), mely érzékeny irodalmon kívüli, politikai faktorokra is.

A másik kérdés pedig a nem irodalomról szóló kritikákat érinti. Nagyon szimpatikus

számomra, hogy a kritika problémái ezúttal nem rekedtek meg az irodalmárok körén belül, hanem több egyéb terület is szóhoz jutott: színház, zene, televízió, film és média. Mivel én itt teljesen inkompetensnek érzem magam, csupán általánosságban: úgy látom, a hozzászólók szinte egyöntetűen a színvonalas és igényes kritikát hiányolják az adott területen, valamint így vagy úgy ők is számot vetnek az internet megjelenése által generált változásokkal.

Amelyik íráshoz azonban megjegyzéseket fűznék, az a filozófiai kritikára vonatkozik, s Faragó-Szabó István jegyezte. Először is nagyon örülök neki, hogy ez a honi feltételek között igen hányatott sorsú diszciplína is hírt adott magáról e kötetben, s nagyon tanulságosnak találok Faragó-Szabó áttekintését a magyar filozófiai élet közelmúltbeli fejleményeiről, valamint vele együtt magam sem találok túlságosan kielégítőnek a filozófiai kritika helyzetét. Ennek okai között az egyik legfontosabb a magyar filozófiai folyóiratok igen csekély száma, valamint esetlegesen megjelenése – ha jól tudom, akkor jelenleg két hazai (*Világosság*, *Aspecto*) és egy kolozsvári (*Kellék*) filozófiai folyóirat tartja a frontot, egynek sorsa bizonytalan (*Magyar Filozófiai Szemle*), egy pedig évkönyvként jelenik meg a továbbiakban (*Pro Philosophia Füzetek*). Továbbá – s ebben ismét igazat kell adnom a szerzőnek – a lapok sem kezelik kiemelt műfajként a filozófiai kritikát (245).

Végelesen leegyszerűsítőnek és célt tévesztettnek látom azonban megállapítását mind az impresszionista kritikáról, mind pedig az ide sorolt „filozófiai fenomenológia” által gyakorolt kritikáról. Úgy vélem, az impresszionista kritika sem intézhető el annyival, hogy az az „olvasás/befogadás élményén” alapszik, s „a posztmodern szemlélet mindent és mindennek az ellenkezőjét is megengedő talaján éledt újjá” (247). Ennél azért jóval bonyolultabb képződményről van szó, mely éppenséggel nem nélkülözi az elméleti megfontolásokat, vagy éppen a határozott erkölcsi és esztétikai állásfoglalásokat sem, csak ezt nem elvyszerűségnek kozmetikázott dogmatizmussal teszi, hanem elsősorban és mindenekelőtt azon kérdésnek igyekszik magát megnyitni, melyet maga a szöveg tesz föl olvasójának.

S éppígy alaposabb argumentációt igényelne az is, hogy lám, épp ilyen a fenomenológiai filozófia (szerintem ezt így szoktuk mondani, s nem fordítva) által művelt kritika is. Merthogy egyrészt születtek nagyon fontos és elemző kritikák (és középszerűek meg rosszak is persze, mint mindenhol), másrészt ezek éppen nem nélkülözik a „kritikai attitűdhöz szükséges távolságtartást” (247) – ahogyan azt Faragó-Szabó állítja. Ez egészen egyszerűen nem igaz. Vannak jó s kevésbé jó tollú szerzők, s vannak, akik kritikáikkal (is) szélesebb horizontot tudnak felnyitni és problémaérzékenyek, s vannak, akik kevésbé. Ez a kritikai képesség alighanem igen szoros korrelációban van az illető filozófiai kompetenciájával, problémalátásával. Akik amúgy is *second hand philosophyt* művelnek, azaz csak felmondják, amit mások mondtak, azok biztos, hogy magával ragadóan izgalmas kritikát sem fognak írni. A gondolkodáshoz márpedig – ahogy Nietzsche mondta – magaslati levegő, fűrgő gondolatok szükségeltetnek. Nos, lomhább észjárású, nem túl ötletes emberek vannak itt is, ott is. Fenomenológusok és analitikusok között is – kicsit az az érzésem ugyanis, hogy e fricskában a régi, már több pengevéltást megért ellentét bukkan föl a filozófia eme két iránya között. De míg vita van, addig gondolkodás is van.

A fenti kérdésekkel pedig visszakanyarodhatunk a kiindulási ponthoz. Nagyon sok írásról nem ejtettem szót, de – mint jeleztem is – elsősorban problémákat akartam tárgyalni, s ezeket ott érdemes megragadni, ahol a legkiélezettebben vetődnek fel. Arra voltam elsősorban figyelmes, hogy milyen lehetőségfeltételek között működik a mai magyar ítéelőerő, milyen elmozdulások történtek a közelmúlthoz képest, valamint milyen válszok születnek arra a kérdésre manapság, hogy mi egyáltalán a kritika. A szóba hozott írások egyik legfontosabb kérdése számomra az volt, hogyan határozza meg magát a kritika akkor, amikor a külső szabadság gyakorlatilag adott. A másik fontos belátás pedig az volt, hogy ez korántsem garantálja a belső szabadság meglétét is. Az bizony a kritikus személyes, legszemélyesebb ügye.

KISBALI

„A rejtett igaz ember, ha egyáltalán van ilyen, épp a te szomszédod, meg az én szomszédom, akinek ez a valódi természete örökre rejtve marad. Ez az elképzelés éppen arra próbál inteni minket, hogy ne mondjunk senkiről erkölcsi ítéletet. Olyan figyelmeztetés ez, amelyet egyfajta anarchisztikus morál hordoz, ám éppen ezáltal lesz még nyomatékosabb.”

(G. Scholem)

Most, hogy váratlan halála után próbálom emlékeimet összeszedni róla, azon döbbenek meg, hogy milyen akadálytalanul és (ami nagyon fontos!) *joggal* kerülnek elő a felsőfokok, a legnagyobb szavak, pedig idegen volt Tőle az efféle méltatás. 1986 körül az Irodalomtudományi Intézet szokásos régi magyar irodalomtörténeti konferenciáját Szigetváron tartották, Zrínyi és a török kori műveltség jegyében. A konferencia programjához egy kirándulás is tartozott. Sellyén, ahol a konferenciázók egy csoportja a Kodolányi-emlékház udvarán téblábolt, a diákok részéről felvetődött: vajon ki a legjobb tanár a tanszéken? A tanszék a pécsi egyetem Művészettudományi Tanszéke volt, és a jelenlévők egyike (neves Balassi- és József Attila-kutató) úgy hárította el az eredetileg hozzá címzett hízelgést (miszerint ő volna a „legjobb” tanár; bármit is jelentsen ez), hogy „nem, nem én vagyok, hanem az a... na tudjátok, az a *kantos*”.

Kisbali László (mert hát ő volt a „*kantos*”) akkoriban került a pécsi egyetemre, és hamarosan már mindenki nagyon jól ismerte – nemcsak nevét, hanem rendkívüli tudását, elbűvölő egyéniségét, kedvességét, nagyszerű humorát is. Pedig óráin nem történt semmi rendkívüli; noha eredeti és szuggesztív előadó volt, távol álltak tőle a professzoros külsőségek. (Tőle valójában *minden* külsőség /külsődlegesség távol állt.) A sivár szemináriumi szobában hosszú hajú, őszülő szakállas, kikopott kordbárony nadrágba, kockás ingbe és kötött kardigánba öltözött (ez a *kardigán* is jellemző volt rá), hideg pipát rágó férfi ült az asztal végén; s szeleburdi mozdulatokkal pattant fel olykor, hogy a táblára írja az ismeretlen neveket és a fontosabb filozófiai fogalmakat. Szerettem benne, hogy mindig mindent felírt a táblára, viszont soha semmit nem törölt le; az óra végére a táblát egymásra firkált nevek tucatjai, valamint szemléletesnek szánt, ámde áttekinthetetlen kriksszokkrakszok borították.

Zengő hangja volt, dallamosan beszélt; ebben nem volt semmi színészes, minden szavában, mondatlejtésében, hangsúlyában önirónia és humor bujkált. (Gyönyörű hangjáért is szeretni kellett.) Időnként türelmesen és nagyon aprólékosan magyarázott, máskor csapongani kezdett; soha nem tudta legyőzni az éppen eszébe ötlő érdekes párhuzamok, megvilágító képzettársítások, színes kitérők csábítását. Pontosan ilyenkor derült fény tudásának mélységeire, és ilyenkor láthattuk, hogy kedvencei – Kant, Schiller, Lessing, Hamann és Mendelssohn – az ő számára élő, jelenlévő emberek, *ott voltak*, vele, vagy csak karnyújtásnyira tőle, akárcsak mi, a hallgatóság. Időnként azért koncentrálni kellett, ha valaki mindent követni akart abból, amit mondott; néhányan nem is szerették ezt, ha neve előkerült a folyosón ácsorgó diákok körében, gyakran elhangzott a szó: csapongás. Most beszédesen jellemzővé, láttató erejűvé válik ez; ha hallom, akkor látom Őt, felugrik

a székről, hogy valamit a táblára firkantson, a krétapor repül mindenfelé, Kisbali vállig érő haja ide-oda csapkod, ahogy a diákok felé, majd a tábla felé, majd újból felénk fordul; *csapongás*. Egyszer hajdani professzoráról mesélte (talán Munkácsy Gyuláról beszélt?), hogy oly' intenzíven hadonászott előadás közben, hogy az újjáról a hallgatóság soraiba repült a gyűrűje; azt hiszem, sokan hallották tőle ezt az anekdotát.

Ritkán megjelenő írásai szellemi események voltak. Írott életműve (ha nem kerülnek elő újabb kéziratok) egy vékony kötetben elfér majd, tanári és gondolkodói nagyságához viszonyítva terjedelmében csekély, ugyanakkor bőven elég ahhoz, hogy megcáfolja a keveset író és majdnem semmit sem publikáló szerző (általa nagy kedvvel terjesztett) legendáját. A *nempublikáló* filozófiatörténész (mindig egybefűzve mondta, mintha valami magától értetődő kategória lenne!) hozzátartozott önképéhez, de józanul meggondolva sok mindent mégiscsak publikált. Különös volt ez a híres-hírhedt „nempublikálás”, ugyanis nem feltétlenül, vagy nem mindig az írás gátlásai voltak mögötte, hiszen – saját bevallása szerint is – könnyen és jól írt (tudása, stílusa, humora, eleganciája ugyanolyan magától értetődően került a papír közegébe, mint ahogy az élőszóban megfogalmazódott előadásai során), inkább a nyilvános fellépés iránti érdektelenség, később a depresszió, és némi lustaság. A nem-íráshez és a nem-publikáláshoz való viszonyát jól jellemzi egy Moszkvából küldött levél részlete: „Összegezve csak annyi, hogy ugyanazt csinálom, mint eddig, csak jóval több lelkiismeret-furdalással. Elég sokat olvasok, hatalmas monográfiákat tervezek, igaz, mindennap három másikat akarok megírni, s eközben semmiféle produktum nincs. Ugy hiszem, ez már így is marad. Olyannyira így hiszem, hogy volt itt kinn másfél-két év, amelyben én úgy döntöttem, hogy például írni egyáltalán nem is akarok. Most viszont valamiért mégse így gondolkodom, s ennek megfelelően az utóbbi időben elég sokat bosszantom a Lényinka (a bibliotéka) vagy a »régii Lomonoszov« könyvtárosaikat”.

Érdekes témái voltak. Már ahhoz kivételes tehetség kellett, hogy mohó tudásvágyat ébresszen egy olyan száraznak és iskolásnak elkönyvelt dolog iránt, mint a korai német esztétikai gondolkodás. Bodmer, Breitinger, Baumgarten, Gottsched – a korszak szakértőinek körén kívül ismeretlen nevek voltak akkoriban, amikor például a *Janus* folyóirat „Az esztétika forrásvidéke” számát szerkesztette; és a nyolcvanas évek új hullámmal, új szenzibilitással, a posztmodern előérzetével terhes légkörében amúgy is kissé érdektelennek hatott az olyasmi, mint a racionalista esztétika vagy a korai német felvilágosodás. „Gottschedet, Mendelssohnt, Moritzot [...] csak az fog olvasni, »kit kicsi korban és ázott kötelekkel« (Horatius) vettek rá az efféle írók tiszteletére” – írta maga is, egyrészt jól tudva, hogy kedvencei enyhén szólva is nélkülözik a „sztárfilozófusok” könyveiből áradó intellektuális delejt és szellemi aurát, másrészt bízva abban, hogy meg fogja majd értetni a szerzők fontosságát. És a kedvéért mindenki hajlandó volt átrágni magát az előírt szövegeken, és megtartani egy-egy lelkes, botladozó, ám általa mindig figyelemmel hallgatott és szenvedéllyel korrigált referátumot vagy kiselőadást. (Hogy mennyire nagyvonalú és mennyire kiváló tanár volt, mutatja az is, hogy nagy témáit leginkább tanítványai – V. Horváth Károly, Szécsényi Endre, Vitéz Ildikó és mások – írták meg, vagy talán írták *tovább*, és itt feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy munkájuk értékéből ez nem vonhat le semmit, ugyanakkor, mint nagyszerű mesterükre, örökre büszkéek lehetnek rá.)

Nagyszerű előadó volt. Papír és jegyzetek nélkül beszélt; a német szabadkőművés-ségről, a zsidó felvilágosodásról, a reneszánsz mágiáról ugyanolyan lenyűgöző tudást mutatva, mint akkor, amikor Heideggerről, Fichtéről, Foucault-ról, Barthes-ról, esetleg Bulgakovról vagy éppen Márton László első könyvéről, a *Nagy-budapesti Rém-üldözés*ről tartott előadást. Ha valaki hallhatta ezeket az egyből könyvbe kívánczozóan szakszerű és lebilincselő eszmefuttatásokat, csodálkozhatott, hogy szerzőjük olyan keveset publikált. Beszéd közben szerette kifejezésre juttatni a témához való szenvedélyes viszonyát – „De értsétek meg, én szeretem ezt az embert!” – ismételte egy szakkollégiumi előadáson,

amit Roland Barthes-ról tartott, ahol a közönség nagy része nem is szakkollégistákból, hanem az erre az estére összeverődött régi tanítványokból állt. Néhány általa használt jellegzetes szó is átment a tanítványi köztudatba, így például a *gajdesz*, amit többnyire a „gajdeszba küldeni”, azaz valakit (filozófust, állítást, nézetet, rendszert) megbírálni, megcáfolni, elutasítani értelemben használt.

A rendszerváltás után egy darabig még tanított Pécssett („nagyon kevés dolgot hagytam jóvá a saját életemben visszafelé, de ezek között ott van Pécsnek az a része, amelyhez neked is közöd volt”, írta egyszer); illetve másik „régii” munkahelyén, az Iparművészeti Főiskolán. Érdeklődése a zsidó felvilágosodás és a klasszikus német filozófia kapcsolata iránt mindinkább elmélyült; az ELTE Hebraisztikai Tanszékén tartott előadásokat erről; és egy darabig sokak számára úgy tűnt, ez a témakör lesz a kiválasztott, melyből megszületik a „nagy mű”, a mindenki által várt önálló könyv, egy monográfia; vagy legalább egy szolid bölcsészdoktori vállalkozás. Miután felesége (a kiváló szlavista Kiss Ilona) a moszkvai Magyar Intézet igazgatója lett, és a Kisbali-család nagyobb része (Ica, Laci, Tamás) a távoli Moszkvába költözött; ott részben kényszerből, részben az obskúrus témák iránti szenvedélyétől vezetettve a német és zsidó felvilágosodás „orosz”, azaz oroszországi, de latin nyelven íródott párhuzamaira vetette magát. Amennyire erről az időszakról tudomásom lehet (néhány telefonbeszélgetésnek, illetve moszkvai leveleinek köszönhetően), ha kinti életének egészét nem is, de hangulatát mindenképpen az egészsége miatti aggodalom, a hazai közállapotok (a szélsőjobb és a rasszizmus térnyerése, a szabaddemokrata politizálás színvonalatlansága, az elhatalmasodó balkánosodás) miatti elkeseredés határozta meg.

Magányosnak és elszigeteltnek érezte magát; de (Ó, a nagy Bulgakov-rajongó!) élvezettel figyelte és elemezte a moszkvai hétköznapok regénybe illő abszurditását. Depressziójának mélységeibe itt nem gondolnék bele, viszont könnyű elképzelnem az orosz könyvtárosokat kitartó lelkesedéssel győzködő örök tanárt. „A múltkor például feltehetően identitásválságot okoztam az egyiknek, aki tett egy megjegyzést, hogy mi a bajom nekem, ha a sok száz olvashatatlan latin szöveg után nem hozzák ki a százegyediket. És akkor elmagyaráztam neki, hogy bizony itt arról a Bilfingerről van szó, aki húsz éven keresztül Pétervárott tanított, németül útikönyvet írt a városról, s I. Péter akkora nyugdíjat adott neki, hogy ezért most akár az egész könyvtár leszálalékoltathatná magát. [...] Mindezt úgy kell elképzelni, hogy én még most is csak azt a húsz orosz szót rakosgatom ide-oda, amire nyolcadikból emlékszem. (Látod, az infarktust is akkor kaptam, amikor elhatároztam, hogy mégis megtanulok oroszul. Amikor pedig visszatértem, akkor komolyan felvetődött a kérdés: hogy a hátralévő időben épp oroszra kellene tanulnom? Persze tudom, hogy ez így hülyeség, s még hülyébben hangozhat a te füledben, de elég nehéz elhessegetni ezeket az ostoba gondolatokat, ha amúgy már maguktól is jönnek.)”

Egy pillanatra félreteszem a kételyt; az Ó rangja nem attól függ, hogy én, volt tanítványia mit is gondolok róla, és leírom a mondatot: a legnagyobb ember volt, akit valaha ismertem. Semmi egyebet nem érzek (még a gyász kötelező érzését sem!), mint forró szeretetet és a régi rajongást.

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TAKÁCS ZSUZSA versei 873

MARNO JÁNOS versei 875

GYŐRI LÁSZLÓ versei 878

GARACZI LÁSZLÓ: Bolond torony (a regény 5. fejezete) 881

VÖRÖS ISTVÁN: A vér (avagy az emlékezés receptje) (novella) 890

KASZÁS MÁTÉ: Pör (elbeszélés) 897

KOVÁTS JUDIT: A gyűrű (novella) 916

G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei 923

MAGOLCSAY NAGY GÁBOR versei 924

PETRIK IVÁN versei 925

BAJKAY ÉVA: Az identitás keresés keresztútján (Stefán Henrik művészetéről) 928

FRÁTER ZOLTÁN: Lakások, Babits (esszé) 937

HALMAI TAMÁS: Az álom körvonalatlan tárgyai (Takács Zsuzsa költészete a hatvanas-hetvenes években) 943

*

VÁRI GYÖRGY: Megjegyzések Balassa Péter Az Ikszekről szóló kritikájához 953

BALASSA PÉTER: Krampuszok (Pajzs és dárda nélkül Az Ikszekről) 955

VASADI PÉTER: Balassa „elmélete” – merő „tapasztalás” (Egy nagy esztétáról) 963

*

LUCHMANN ZSUZSANNA: Válaszkeresések – az esszé mint az (ön)megértés alakzata (Takács Zsuzsa: Jaj a győztesnek!) 969

SÁNTHA JÓZSEF: „Ablak és tükör” (Bodor Béla: Az eszmélet munkái. Kísérletek 1988–2008) 973

GAJDÓ ÁGNES: Múlt, jelen és jövő (Sándor Iván: A várható ismeretlen) 978

KISANTAL TAMÁS: Az édentől keletre (Bojtár Endre: „Hazát és népet álmodánk...” Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban) 982

2009

SZEPTEMBER

GÁLOSI ADRIENNE: „Akik várnak még valamit a képek
művészetétől” (Rényi András: Az értelmezés tébolya) 987

*

WEILER ÁRPÁD: A téglát nem lehet becsapni (Sz. Koncz István
beszélgetése) 992

A Jelenkor postájából
RÉCZEI TAMÁS levele 999

KÉPEK

Színes műmellékleten

STEFÁN HENRIK alkotásai

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprógráfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasá-
gi Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsész-
kar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi
tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár An-
tal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi
könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u.
8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. –
Sárospatakon: Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

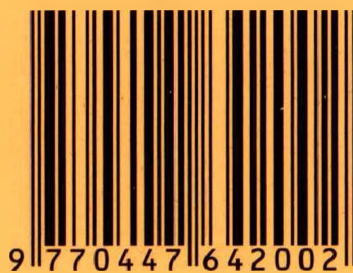
u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u.
19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u.
33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereske-
dés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sán-
dor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE
bölcsezkari könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina
krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Ma-
giszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. –
Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné
u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. –
Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a
Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videoté-
ka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

9. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7-8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelte válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7-8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

OLVASÓLIGET címmel Pécssett is megrendezték a Budapesten és egyre több vidéki helyszínen népszerű felolvasóest-sorozatot a Hungarofest Kht. és a pécsi Művészetek és Irodalom Háza szervezésében. A július 25. és augusztus 15. között zajló eseményeken *Grendel Lajos*, *Bertók László*, *Méhes Károly*, *Balogh Robert* és *Meliorisz Béla* várta az érdeklődőket Pécssett, a Szent István téren.

*

A PÉCSI SZABADTÉRI JÁTÉKOK számos színházi, zenei és balettelőadást kínált a nyári hónapokra. A Káptalan utcai Szabadtéri Színpadon július 4-én mutatták be a Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regénye alapján készült musicalt *Csiszár Imre* rendezésében, július 24-én pedig Neil Simon könnyű darabját, a *Pletykát*, melyet *Balikó Tamás* vitt színpadra. A Tettyei Romoknál a *Pécsi Balett* két előadását is megtekinthették az érdeklődők, valamint a *Fáklya Horvát Művészegyüttes* táncprodukcióját. Az Anna udvarban július 3-án volt a pre-

mierje Móricz Zsigmond *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című drámájának *Mikuli János* rendezésében, *Szabó Attila* és *Lovasi András* dalaival. Július 8-tól *Rózsáim pompásan virágoznak* címmel az Anton Pavlovics Csehov és Olga Knyipper szerelmi levelezése nyomán készült előadást láthatta a közönség, melyet *Bodonyi József* rendezett.

*

A JÓZSEF ATTILA KÖR hagyományos irodalmi táborát augusztus 25. és 29. között rendezték meg a szigligeti Alkotóházban. Idén az írószemináriumokat *Marno János*, *Darvasi László* és *Egressy Zoltán* vezette. A kortárs magyar prózáról, drámáról, kritikáról és a műfordításról *Márton László* tartott előadásorozatot. Horváth Viktor *Török tükör* című regényéről a szerzőt *Vári György* kérdezte. Kerekasztal-beszélgetések zajlottak a gyermekirodalomról, a magyar folyóirat-kultúráról, *Kemény István* *Kedves Ismeretlen* című regényéről, bemutatkozott a FEMALE, a Körhinta Kör, valamint a legújabb JAK-füzetek szerzői.

Szerzőink

- Takács Zsuzsa (1938) – költő, műfordító, Budapesten él.
Marno János (1949) – költő, műfordító, Budapesten él.
Győri László (1942) – író, költő, Budapesten él.
Garaczi László (1956) – író, Budapesten él.
Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Kaszás Máté (1953) – író, Pécssett él.
Kováts Judit (1961) – szerkesztő, a Feliciter Kiadó igazgatója, Nyíregyházán él.
G. István László (1972) – költő, esszéista, tanár, Budapesten él.
Magolcsay Nagy Gábor (1981) – költő, Egerben él.
Petrik Iván (1971) – költő, író, Pápán él.
Bajkay Éva (1943) – művészettörténész, Budapesten él.
Fráter Zoltán (1956) – irodalomtörténész, szerkesztő, Budapesten él.
Halmai Tamás (1975) – költő, kritikus, Pécs-Somogyon él.
Vári György (1978) – kritikus, irodalomtörténész, Budapesten él.
Balassa Péter (1947-2003) – esztéta, esszéista.
Vasadi Péter (1926) – író, költő, Budapesten él.
Luchmann Zsuzsanna (1956) – tanár, Kiskunfélegyházán él.
Sántha József (1954) – kritikus, Mogyoródon él.
Gajdó Agnes (1975) – irodalomtörténész, Ráckeresztúron él.
Kisantal Tamás (1975) – irodalmár, Pécssett él.
Gálosi Adrienne (1965) – esztéta, Pécssett él.
Weiler Árpád (1948) – építész, Pécssett él.
Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.

TAKÁCS ZSUZSA

Nagymester

*Nagymester, aki a táblához invitálsz,
és az utolsó menetben érteni engeded
lépéseidet, melyekre könnyelműen
és vakon válaszoltunk eddig, söpörd le
az asztalt, hogy székhöz odaszögezve
szabadon ülünk majd előtted. Ígérjük,
figyelni fogunk, ha megkönyörülsz
rajtunk. De hogyha figyelmünk alább-
hagy, akkor is tedd, hogy változzon,
ami elmúlt kezdettől és ezentúl.*

Kérdés és válasz

*– Miért agyal ki történeteket nekünk,
szerelmet, otthont, vérségi köteléket?
Miért ültet a halállal szembe minket,
hogy szemléljük a történet lefolyását,
arcunkon mint üvegen a könny vagy
köpés útját? – Hogy megszegyenüljünk,
előtte. – A kísérleti nyúlba, miért önti
belénk a szemlélődés gyönyörét? Mit
követel tőlünk? – Hogy futkározzunk
tágas ketrecünkben, szeressük ön-
magunkat, egymást és imádjuk Őt!*

A Gazda távolléte

*A Gazda nem volt otthon, és mi hiába
vártunk a beeresztésre. Valamelyikünk
végül bemerészkedett a nyitott házba,
de a kutyák közeledő csaholására bezáruló
tenyér foglyul ejtette őt. A félelemtől
eszét veszítve tört és zúzott odabent, amíg
a kivert panorámaablakon keresztül
visszamenekült közénk. A Gazda kérdőre
vont minket. Remegtünk előtte, hazudoztunk
neki, de nem árultuk el a lázadó nevét.
Szolgák vagyunk mi és sértődékenyek.
Önérzetünk előtte nevetséges.*

Ma

*huszonkét éves Nárcisz, ha nem, akkor
halott, hallja a folyosó-huzatot,
és pillantását látja áthatolni
a húgypapíroson, ízek, adatok
cserélnek alakot a csontozatról
leválva és gazdát, s mint ablakonként
a kiszakadó napszakok, áramlik
vissza testébe a vízkereszt alá
temetett város. A cső az oldalá-
ba fúrva rángott – – Kígyó, harapásod
álomba merített, és fölvert másnap-
ra Szómásod, merre keringjek tovább.*

Hunyt

*szemmel lépdelve a hóropogásban,
mintha száraz ágak köteg kapna lángra
valami ócska, öreg vaskályhában,
a kékes homályban. Így fest az ábra,
mintegy falon lógva, s kivehetetlen;
oly kép, mely nem melegíthet át embert
mégsem, de fogalmat kínál a tűzről,
és hozzá kialudt emléket rendel;
mintha álmodná tehát, a szemgolyó
ekörül forog, fehére szétterül
egyre a háta mögött, míg odább... a
járásban... kivörösödik a lába.*

Fejébe

*csapva agykéregmintás sapkáját lép
ki a szabadba Nárcisz. Nincs semmije,
sem illúzióit, sem Balzacot nem
őrzi már az emlékezete, de mint-
ha még a lelke is ott maradt volna
barna iskolapadja alatt. Sütött
a nap, mikor a prefektus mögéje
suhanva lecsapott rá, csuhájával
elborítva a padot. Nem, csuklyája
nem volt, álla előre – s csak utána –
ugrott – a hangja, ugatva Nárciszra,
rózsafüzérrel a szőrös csuklóján.*

Sétámat

*semmibe véve ma elidőzhetnék
az üresség gondolatánál. Jegyzet-
füzet a kabátzsebemben. Mert tél van,
kapaszkodóit egyre-másra véti
el az elme, hát nekiiramodik
még egyszer, mielőtt az is elfogy, már-
mint a türelme. Kesztyűjét hullatja
el közben, majd visszatér rá, amint
gémberülve görbed a keze. Kezdek
megértéssel fordulni a megtértek
után. Miről vitáznék velük. Ami nincs,
azt minek töltsé be szóval az ember.*

Itt

*bújok, Uram, ingerküszöböd alatt
búvón betűidet, mint önmagamat,
ellentétéül annak, ami vagyok.
Nélkülözlek. Szemem, égő folyamat,
mivel Te, ez tiszta sor, nem vagy sehol.
Ez ismétlődik untalanul, ahogy
ürességed, kell-e mondanom, megkap,
ha nincs is mit átadnom, sem alkalom.
Mert szándék sincs bennem, egyéb, irántad,
mint szűkölni folyton, ahogy kívántad
tőlem mindig is, mielőtt kíváltam
volna belőled, vaksin, enerváltan.*

Egy (nem)

*szép nap aztán ennek is vége szakad,
kihűlve kézfejed s a talpad, szaladsz
egy fél lépést a falnak, mely álmodnak
az éjjel támaszául szolgált. Lógtál
rajta, az Úr mellett, a ragyogásban,
hahotára nyíló szájjal. Emléke
még itt melenget, belül, szóval már el-
érhetetlenül – nem is vesztegetsz rá-
többet. Szavad gyűlik ama hidegre,
s ki tudja, hova tovább, új peremre,
mely új kézfogásra nyílik – (lábfejed
a falon átvetve) – jégverem gyanánt.*

Kérelmek

*Sokan telefonálnak mostanában,
alighogy leteszem,
máris új saláta bomlik.
Azt kérdezik,
hogy vagyok, mi újság,
tehát a legfontosabb információkért
zaklatják pártom személyes elnökét,
s én örökös kampányom idején
a kérdést szívesen veszem,
s kifejtem álláspontomat.*

*Jó, hogy az embernek
ennyi jó barátja van hosszú évek óta,
s nem múlik el a régi intenzitás.
Hívnak, sürgetnek látogatni őket,
az út arra rövidebb, mint tőlük énfelém.
Nehezen mozdulok ki innét, enlakomból,
de most végre csakugyan rászánom magam.
Nem lehet így élni, gubbasztva, csak itthon.
Hívjatok újjólag tehát!
Csak néhány apróságot kérek,
aztán indulok.*

*Ne este nyolcra, nyolc óra egyre hívjatok.
A teába nem kérek kockacukrot,
kristállyal kérem: az aprót kedvelem.
Sárga csészébe, s kellőképp ívelt is legyen,
a pereme ne ugorjon ki erőszakosan,
a finom átmeneteket szeretem.
A tonettszék kínos emlékeket ébreszt,
rejtsetek el a leghátsó szobában.*

*És máris indulok hozzám
a nappaliból a konyhapult elé.*

A cipőrúgás

A bíró tizenegyest ítél,
a harminchetes női félcipőt
az illetékes pontra helyezi,
tizenegy centivel a gólvonal elé.
A tribünön a fogmosó pohár,
a desodor, a fogkrém
lélegzet-visszafojtva figyel,
mert ezen a gólon múlik
a bajnokság kimenetele.
Nekibotorkálok a sötétben,
telibe találok a cipőt,
az ajtófélfá mellett alig néhány centivel
átjut a búvós küszöbön.
Védhetetlen gólt lőttem ismét.

Berohanok érte,
fölszedem a cipőt,
s felmutatom a nézőknek
a győzedelmeset.
Az ellenfél szurkolóiban
megdermed a vér,
a szpíker, hogy ne legyen félreértés,
megerősíti a megtörtént eseményt.
Az utolsó pillanatban,
a hosszabbítás negyedik percében
dőlt el a bajnokság sorsa:
a kupa itthon maradt.

Sokat kivett belőlem
az idej sorozat,
most az első repülővel
útnak indulok
(lihegem izzadtan, lucskosan
a tévériporternek),
kipihenem magam valahol,
még nem tudom, merre,
talán a megszokott helyen,
a bal oldali ágyban.

Fontos az erőnlét,
a torna holnap éjszaka
megint elkezdődik.

*Ez a profi sorsa:
a térátfogó ívek,
a szögletrúgások,
a cselek, a passzok
újra folytatódnak.*

*Egyelőre úgy fest,
hogy nem igazolnak át.
Huszonöt éve játszom
ebben a csapatban,
innen is fogok
már kiöregedni.*

Bolond torony

(regényrészlet)

5.

Könnyen emelik a lábukat a vékony kimenőcipőben, mintha el akarnának repülni. Az őr gyufázással ellenőrzi a borostát, végighúzza a skatulya élet az arcukon, hogy serceg-e. Átlépik a kaput, rájuk szakad a magány, nincs Gyilok papa, nincsenek gumik, öregek, hallgató elvtársak, mehetnek, amerre akarnak. A Rajcsúr közepén a szoborcsoport, tejfölszerű lebegésből bontakoznak ki a részletek: az Ősz, a Tél, a Tavasz, a csupasz talapzat a Nyár helyén. Tóth a tányérsapkáját hátratulva várja Fatert, akit visszaküldött a kapuszolgalatos. Orosz eltáv. Házak, utcatáblák, elfüggönyözött ablakok, bicikli suhan el mellettük, a plakátokon fehér fogú munkásarcok nevetnek, jelszavak a tervteljesítésről, és hogy életbiztosítást kell kötni.

Csonti lehajol az üvegbe vágott félköríves ablakhoz, beszipantja a kölniillatot. Kattan odafönt a kerek pályaudvari óra. A restibe nem mehetnek be, az állomással szembeni talponállóban isznak egy sört. Fálnak támasztott részegek, sűrű füst, a kasszában szőke nő gögös kis tokával. Kis lukak nőnek a sörhabban, Bernát rátesz egy gyufát, egy pillanatra megáll, aztán megbillen, süllyedni kezd, kikapja, megtörli a zubbonyában.

Hová mentek, fiúk, kirándulni?, kérdi egy szögarcú pasas, miért nem inkább a románok ellen? Mennék veletek én is, addig lőnék a géppityuval, míg le nem konyul a csöve. Alighogy elmegy, odajön egy másik, hályogos szemével zölden és hidegen bámul, hívják már meg egy kisfröccsre.

Zsúfolt munkásvonat, emberek a folyosón, a peronon, az átjárókban, esznek, isznak, a kocsit ellepi a hagyma és a szesz szaga. Vashidakon dübörögnek át, a házak közti résben föltűnik egy kék busz. Aszfalt, zebra, közlekedési lámpák. Lakótelep. Mozgások, fények, színek, az egész egy álomra emlékeztet, a gyerekkorra, mikor mindezt először látták. Emberek, nők, gyerekek, civilek. De főleg nők, minden mennyiségben. Bernátot az állomáson várja a csaja, egy dundi kis fekete. Csonti a bevonulás előtt látta utoljára Kamillát, Zakariás december elején kapott szakítólevelet a barátnőjétől. Ült a körlet sarkában, már vagy tizedszer olvasta, az arca időnként elborult. Észrevette, hogy Csonti figyel: Na, mi van, tetszem? Aztán egyszer csak felállt, odajött, és szó nélkül Csonti kezébe adta a levelet. Szokványos beszámoló volt, de egyes betűk pirossal alá voltak húzva, Csonti összeolvasta őket: n e h a r a g u d j d e v é g e n e m t u d o m m á s h o g y e l m o n d a n i m á s t s z e r e t e k v é g e. Remegni kezdett a kezében a papír, Zakariáson viszont egyáltalán nem látszott a

megrendülés. Mintha máris túl lenne rajta. Miközben összehajtogatta a levelet, azt mondta, csak azt akartam, hogy tudd.

Csonti áll a buszon a télikabátok édes naftalinszagában, mellette egy nő, szőke tupír és teveszőr, parfüm illata száll, zölddinnye. Az utcán emberek sodród-
nak, árut pakolnak egy teherautóról, a taxik lassan poroszkálva utast keresnek, férfiak és nők csomagokkal, kalapban, tarka kendőben. Holnap karácsony, ün-
nepi hangulat, fénylenek a kirakatok, higanygőz lámpák és neonreklámok, ki van gyöngyözve végig a Körút. Feliratok, amiket azelőtt sosem olvasott el: Varia bútor, Fősped Főtefu, MOS6, Nomád ing a Fékontól.

Leszáll a Honvéd utcánál. Honvéd.

Gyalog megy fel a lépcsőn, a fordulóban egy kéz türelmetlen mozdulattal szemetesvödröt csap a küszöbre.

Alumínium tábla a nevével, és nyílik az ajtó: anya és apa az előszoba félho-
mályában. Leveszi a tányérsapkát, puszi, puszi, mosolyog, csikorog az arca. Jó a meleg, a bútorok ismerős formái és az illatok. A konyhaasztal megterítve, külön érzi a húsleves, a rántott csirke, a tört krumpli, a savanyú uborka és a légfrissítő illatát, amit anya minden reggel szétfúj.

Fáradt-e, milyen volt az út, éhes-e, szomjas-e.

Kicsit fáradt, mondja, le szeretne fürödni.

Jó, majd esznek utána, mondja anya, és megy, hogy megeressze a fürdővizet. Csonti tudja, hogy nem is kell kérnie, anya erős szagú, nyúlós folyadékot csurgat a kádba, ami a ráömlő vízből nagy habszigeteket növeszt.

Ruhák a fregolin, egyik sem az övé, órá már hónapok óta nem kellett mosni. A kisszobában pedáns rend, nem egészen így hagyta itt szeptember elején. A vékony Marcus Aurelius-kötet az éjjeliszekrényen, a címlapon a császár portréja. Jár a vekker, anya felhúzta az érkezése tiszteletére. Ez egy olyan óra, hogy mielőtt ébreszt, fészkelődni kezd, mocrorog, kattog, erőlködik, aztán kezd csak csörögni. Csonti annak idején már a nyiszogásra-morgásra mindig felébredt, lenyomta a kallantyút, és aludt tovább, mert tudta, hogy anya bejön pár perc múlva ébreszteni.

Apa az ajtóban állva a szabadságolás technikai körülményei felől érdeklődik, hogy beírták-e a katonakönyvbe, adtak-e szabadságlevelet. Ő is volt katona, azok voltak a kemény idők. Apa régen szenvedélyesen fényképezett, százszámra készítette a fotókat. Egyszer a vidéki rokonokkal kimentek a Margit-szigetre, beállította a csoportot a Víztorony melletti rét közepén: ne mozduljanak, ne beszéljenek, és elkezdte keresni a megfelelő szöveget, egyre messzebb távolodott, ők meg álltak a szélben némán, míg apa egyszer csak eltűnt a bokrok közt, de ők még akkor se mertek megmozdulni.

Anya ellenőrzi a víz hőmérsékletét, a kezét a hab alá dugva lögyből. Jó fürdést. Aztán majd eszünk. És mesélsz. Nagyon vártunk.

Csonti egyedül marad, belenéz a tükörbe, a homlokán körben szabályos árok, a tányérsapka nyoma. Másfél órát fekszik a kádban. Ötször mozdul meg: háromszor meleg vizet ereszt, kétszer anya kérdésére válaszol. Lebeg a lassan fogyó habpaplan alatt. Mintha egy vastag, rákövesedett felület olvadna le róla a vízben. Kihűl a vacsora, mondja anya az ajtó mögött, egész délután sütöttem, főztem, apád éhen hal.

Nem szabad észrevenniük a poloskacspéceket és a gombásodás nagy, barna foltjait a combján.

Rálépek a faszára, és hátralököm!, ordította egyszer Gyilok papa, mikor rajtakapta, hogy a tűz mellett melegszik.

Maga köré tekeri a törülközőt, megint belenéz a tükörbe. Szeme fehérijén rózsaszín csíkokban futó erek, a barna íriszben sötét pontok, a közepébe, a pupillába nem lehet belátni. Mélység. Ūr. Ott van az. Fölemeli a kezét, a tükörkép gúnyosan utánozza. Indulna, de az a másik nem engedi. Ūgy tépi le magát, mintha gyomot szagatna ki gyökerestül.

Tíz nap, temérdek idő. Puhán, súlytalanul lebeg a félig álom valóságban.

Mesélj, mi történt? Van már barátod? Milyen a kiképzés, milyenek a parancsnokok? Megeszél mindent?

Mindent megeszek, a koszt jó, vannak barátaim, a kiképzés szakszerű.

A válaszokból hiányzik a „jelentem”, az „elvtárs”, az „értettem”, itthon ezek a henye mondatok is megteszik.

Anya karácsonyfát díszít, apa a konyhában cigizik, újságot olvas. Nem tud segíteni a fadízítésben, mert nagy, erős kezében összeroppannak a könnyű díszek.

Anya Csonti nevében is megvette az ajándékot apának: nyakkendő, bor, de ő mit vegyen anyának? Sál, zöldszappan, nipp. Apa nem vesz ajándékot, így számára nem csak az a meglepetés, amit kap, de az is, amit ajándékba ad, mert azt is anya veszi meg helyette.

Hiába fürdik meg reggel is, katonaszaga van. A civil ruha tapintása puha, sima, idegen. Meztelennek érzi magát. Megy a körúton áruhában, inkognitóban, kopaszon. Két katonatiszt a lottózó előtt, bemenekül a Röltexbe. Hosszú, sötét helyiség, három lány áll a pultra kitett posztóhalmok mögött, messze egymástól. Lesütött szemek, sápadt titokzatosság. A boltban csak néhányan lézengenek, kizárólag nők, a nagy gurigák közt járkálnak, megfogják az anyagot, kifeszítik, az ujjukkal dörzsölik, ellenőrzik a minőséget.

Sikerül feltűnés nélkül kikeveredni az utcára, a tisztok közben felszívódtak. Felhívja Fricit egy fülkéből, találkoznak a sarkon, de Fricit csak pár percre engedték el, segítenie kell otthon az ünnepi előkészületekben. A haja megnőtt, jókedvűen mondja, jövőre őt is behívják. Furcsának találja Csonti kopasz fejét, megnyúlt arcát, megváltozott járását, tekintetét.

Milyen, rossz?

Nem, ki lehet bírni.

Mit mondhatna? Valami bölcsességet: az egyedüllét hiánya a testiség felfokozott élményével párosulva, és hogy a személyiség megszűnik, nem igaz, inkább megsokszorozódik.

Pletykák: ki kivel jár, kivel szakított, hová vették fel egyetemre, honnan rúgták ki. Minden megy tovább, ez csodálatos, hogy mennyi idejük van. És milyen gyorsan megszokták, hogy vele nem kell számolni. Megbeszélik Fricivel, hogy találkoznak az éjféli misén, Tomka is jön.

Csonti az édességboltban konyakos meggyet vesz, az eladó lány a dobozt csomagolja, az ajka közt tartja a gombostűket. Copfos, szőke, a homlokán kis pattanás. Kisasszony, veszélyes tút tartani a szájban, mire évődve azt válaszolná,

hogy jó, akkor segítsen, tűzze a blúzomba. És akkor ő kivenné a tűket a lány nedves ajka közül, és megpróbálná a blúzába tűzni.

Ottfelejtí a csomagot, úgy kiabálnak utána.

A mellékutcában szürkébbek a házak, koszosabbak a parkoló kocsik. Egy valaha lendületes ívű erkély csonkultan függ az utca fölött, tábla jelzi a veszélyt, senki se törődik vele, az emberek nyugodtan elmennek alatta. Csonti megáll, elszív egy cigarettát, átjárja a keserű füst. Lóg az erkély a feje fölött. A járókelők átnéznek rajta, mintha ott se lenne. Nem történik semmi, feldörejlik a sarkon egy teherautó motorja. Férfi közeledik vesszőseprűvel, tepsi alakú bádoglepattal, azt mondja, hé, haver, útba' vagy.

Gyerekkori karácsonyok emléke, fenyőillat, csilingelő száncsengők. Idén csokilikórt, üres kazettát, medicin-rollert és képes kislemezeket hoz a télapó. Az egyik lemezen a Vajdahunyad vára látszik, a torony nyitott ablakán kell a lemezjátszóra tűzni, a zene tréfásan aktuális, Kodály Zoltán: *Háry János – Toborzó Csak az menjen katonának, aki ilyet szeret.* Zöld és kék fények a szemközi ablakokban, karácsonyfaéggők és tévék. Esznek, aztán majd ők is leülnek a tévé elé. Közben kérdegetik, aggódnak, nem tetszik, hogy olyan hallgatag. Furcsán fogja a villát. Kéklík az álla a borostától. Anya látta, hogy belevicsorgott az előszobatükörbe. Minden rendben? Igen. Jól érzi magát? Jól.

Megszokni? Igen, megszokta. A mezőgazdasági munka? Jó volt. Betakarított száz mázsa rohadt répát, megölt egy egeret, fölmászott a Bolond toronyba. Szavak. Zárt rendszer.

Nem kívánja se a halat, se a sültet, nem bírja a húst, undorodik. Viszket a feje, mintha tetves lenne. Nem tetves, megnézte, csak kiszáradt a bőr, hámlík, korpásodik. Kimegy a konyhába, egy linzert bedob a tűzhely mögé, aztán még egyet, még egyet. Várja, hogy elmeheessen otthonról.

Nem férnek be a templomba, olyan nagy a tömeg. Frici és Tomka: a hajuk a vállukat verdesi, de a testük csenevész, és van valami sajátos szaguk, ismerős szag, korábban is érezte, de most erőszakosan tolulnak az orrába. Frici: hasított bőrcipő, pacsuli, fogkrém, Tomka: cigi, kávé, vörösbor. Keverednek, összeölelkeznek a szagok, de azért jól felismerhetők.

Később a Bajcsy-Zsilinszky úton sétálnak hazafelé Fricivel, a csokilikórt szopogatják. Frici elmondja, hogy megtörtént, elvesztette a szüzességét, lefeküdt egy lánnyal, méghozzá az egyik osztálytársnőjükkel, a Zsóval. Szeptemberben összefutottak az Ibolya presszóban, néhány nap múlva újra találkoztak, a Pilseniben söröztek, aztán fölmentek Friciék Madách téri lakásába.

Csontinak elzsibbad a nyaka és a felső ajka.

Zsó volt a legszebb lány az osztályban.

De hogy akkor most együtt vannak-e.

Á, dehogy, még egyszer-kétszer találkoztak, aztán Zsó elkezdett egyetemre járni, telefonon beszéltek néhányszor, majd szépen, békésen elváltak. Igazából nem is jártak, azt nem lehet mondani. Ó, Frici nem bánja, már rég túl van rajta, lett közben egy másik csaja, a bátyja haverjának a testvére, már vele is „megülték a nászt”, most lent van a rokonoknál vidéken.

Elzötyög mellettük az éjszakai gygyvenkilences.

Zsó, aki mindig szépen öltözött, végig kitűnő tanuló volt, haja, cipője, ruhája, dolgozata, felelete mindig tökéletes és kikezdhetetlen, akiről leperegtek az idősebb fiúk bókjai, aki nem járt soha senkivel, a kezét sem engedte megfogni, ez a bálvány, ez a szemérmes istennő egy mosókonyhából átalakított szobában a nyirkos sezlonon részegen üzekedik Fricivel.

Egyszer másodikban vagy harmadikban a növények szaporodásából felelt: „A bibe a virágpor felfogására szolgáló csúcsi rész, mely lehet fonalas, csavarodott vagy egyéb kialakulású...” A „csúcsi résznél” lángba borult az arca, a mondatot még befejezte, aztán elnémult.

A Marx téren elbúcsúznak, Csonti befordul a Stollár Béla utcába. A Duna felől sűrű köd hömpölyög, nem látszik a vörös csillag a Parlamenten.

Lehet, hogy a lányok életében is eljön a pillanat, mikor mindegy már, hogyan, kivel, csak történjen meg?

Mi lenne, ha holnap felhívná Kamillát. Csak úgy, boldog karácsonyt kívánni. Vagy Zsót? Úristen, lehet, hogy most már mindenre kapható? De hogyan is csajozhatna a kopasz fejével, a megnyúlt orrával, a majomképével. Kopasz, aki visszavágyik a kopasztelepre, ahol eltűnhet a többi kopasz között.

Egy óra. Apáék már alszanak.

Mit fog itthon kilenc napig csinálni?

Semmit. Tizennégy órát aludt, evett, bambult, hallgatta, hogy ketyeg az óra. Órákig hevert a kádban. Tévézett, de nem figyelt oda, nem értette, mi megy. Egy majom a körmével lukat vág a kókuszdióba, fűszálat huzigált ki-be, és lefetyelte róla a tejet.

Másnap felhívta Kamillát, de Kamilla azt mondta, nem ér rá, és otthon szilveszterezik a szüleivel, ami nyilvánvaló hazugság. Zakariással is beszélt, rossz volt a vonal, Zakariás hangja távoli, idegen. Úgy volt, hogy meglátogatják Mikos Lacit. Zakariás kikereste Mikosék számát a telefonkönyvből, de csak az apjával tudott beszélni. A kicsi emberrel, aki görbe háttal vitte a laktanyaudvaron a fia holmiját. Laci kórházban van, újabb műtétre vár. Nem hiszi, hogy jó ötlet a látogatás, de átadja a jókívánságaikat.

Anya berakatta a haját, most az arcát „teszi fel” a tükör előtt. Csücsörít, keni a rúzszt. Csillog a ruhája, a retikülje. Apa fehér ingben, nyakkendőben fröccsözik a konyhában. Nemrég még alsógatyában egy sámlin állva antennát szerelt. Frissen van borotválva, fülcimpáján pici habcsomó. A szakszervezeti klubba készülnek szilveszterezni, ám egyszer csak megáll velük az idő. Úgy maradnak: anya rúzsos, apa fröccsöt iszik. Karjuk fölemelve, egymásnak félig háttal, mintha nem akarnák, hogy a másik lássa, mit művelnek a hirtelen rájuk szakadt örökkévalóságban. Csonti körbejárja, szólongatja, megszagolja őket. Őrület. Időzárvány. Nem beszélnek, nem válaszolnak. A szemük csillog, a bőrük puha, meleg, illatos, de némák és mozdulatlanok.

Megfürdik, felöltözik, apa és anya még mindig ugyanott állnak, a pillanatba dermedve. Smink és fröccs.

Óvatosan búcsút vesz tőlük, sziasztok, boldog új évet, majd jövök. Nem válaszolnak. Megnézi őket még egyszer közelről. Régen nem nézett ilyen távolságból a szemükbe.

Papír a postaládán, boldog új évet kívánnak a szemetesek.

Elmondja-e Fricinek és Tomkának a szüleit, inkább nem.

Megisznak egy unikumot a Bajkálban, Frici az ingével kérkedik, vékony csíkokra vágott filmszalagból szőtték, ez az új sikk, a legmenőbb belvár divat. Fricinek nem elég az alföldi cipő, farmer, flaneling, oldaltáska, hogy az egyéniségét kifejezze. Nyár elején furcsa, vastag talpas szandálban kezdett járni, ez a „jár-ványszandál” aztán úgy terjedt el az országban, mint télen a hongkongi vírus. Kitúnó a szimata, számon tartja a hazai és külföldi divatirányzatokat. Lehet, hogy Lollobrigida van az ingén vagy Brigitte Bardot, érzi is, igen, hogy BB melegszik a szíve fölött. Csonti megtapintja a műszálás inget, ugyanaz a mozdulat, ahogy a nő a Röltexben vizsgálták a felgurigázott szövetet. Közel hajol, megszagolja. Jól néz ki, de nem tűnik filmnek. Filmből van, mondja Frici, hótziher. De mi van akkor, kérdi Tomka, ha nem Sophia Loren van rajta, hanem a Gobbi Hilda vagy a Quasimodo?

Frici tud egy címet, az előszoba dugig emberekkel, micsoda hepaj, füst, zene, mindenki egyszerre kiabál. Valaki egy vodkát nyom Csonti kezébe, felmarja a torkát, a köhögést nagy nyelésekkel kell visszafojtania. Lassan, araszolva jutnak be a szobákba, Csonti még nem járt ilyen helyen, régi, poros, polgári díszletlenség, tele hosszú hajú, farmeros sráccal. Mint a kaliforniai hippik, akik segítettek falevelet ragasztani, csak valahogy nyersebbek, durvábbak, hangosabbak. A csajokat a karjuknál fogva rángatják, éjfélkor összekapaszkodva üvöltik a himnuszt.

Fel kéne hívni a szüleit, mi lehet velük, ugyanott állnak megdermedve vagy lent buliznak a klubban, de a telefonzsinórt valaki kitépte a falból. Kér egy cigit, aztán anélkül, hogy rágyújtana, bedobja a polc mögé. Kimegy a lépcsőházba, nem hallatszik a benti tombolás, döbrent csönd, magasba nyúló, meredek lépcsősor, bezárt ajtók. A liftakna hideg rácsának dől, a fal mellett félig teli sörösüveg, fölötte pikkelyesen mállik a vakolat. Kinyílik az ajtó, a felerősödő zsvivaj visszaszippantja a lakásba. A konyhában két lány beszélget, a hűtőn a rádióból régi tánczene szól: „pokopetahatahataha twist”. Reméli, hogy Frici és Tomka még itt vannak valahol. A lányok nem tartoznak a farmerosokhoz, az egyiknek leszaladt a szem a harisnyáján, megnyalazza a mutatóujját, előrehajol, a szoknya alól kivillan a bugyija. Kitipegnek a konyhából, úgy lépkednek a túsarkú cipőben, mint gólyalábon, sovány vállukat magasán felhúzzák, ide-oda himbálózhatnak. Ezek azok a csajok, akik Frici bátyja szerint soha nem csókolóznak, mert féltik a sminkjüket.

Bemegy a szobába, leül egy duci lány mellé: valószínűtlenül nagy szemek és valami fáradt hajszoltság. Furcsa neki Csonti kopasz feje. Védem a hazát. Na ne, katona vagy? Csonti karjára teszi a kezét, nem zavarja, hogy Csonti hallgat, beszél helyette is, mintha régi ismerősök lennének, csak mondja, mondja, de Csonti rá se tud odafigyelni, senkire nem tud figyelni, aki fél percnél tovább beszél. A lány mondat közben észrevesz valamit, vagy eszébe jut valami halaszthatatlan, föl pattan, és eltűnik. Egy perc múlva berohan, hogy táncoljanak, ez a kedvenc száma, a Család a Kextől. Lassúznak, érzi a mellét, a közös izzadságszagukat. A huligánokhoz tartozik, a neve Hajnalka. Ő adja neki később a tablettákat, a táskája tele fiolákkal, gyógyszeres levelekkel, receptekkel, egy egész kis patika. A

precíz utasításokat követve bevesz négy Noxiront, egy Coderitet, és megiszik rá egy deci cserkót, és Hajnalka azt mondja, figyu, most mindjárt röpülni fogsz. És hogy ők sose szípuznak, ők gyógyszerznek, a buzi bölcsészek szípuznak, a jó fej csöves gyógyszerzik és piál.

Néhányan már ájultan hevernek a földön kifacsart pózokban. Hajnalka egy görbe Symphoniát vesz elő, sodorgatja, egyenesítgeti, a parkettához koccintja, szájába veszi. Szívják a közös cigit, érzi a lány kihűlő nyálát a filteren, egymásra fújják a füstöt. Előkerül Frici az egyik kisminkelt csajjal, hogy menjenek le a Transelectro presszóba táncolni, itt van néhány házra.

A Transelectróban azonnal elveszti őket, a tömeg a pulthoz szorítja, kávégép sistereg, lassan emelkednek a karok, kicsap a gőz. Innentől hézagosak az emlékei.

A vécében a csapból víz szivárog, mint rozsdás könny egy beteg szemből. Az üres mosdókagylóba dugja kezét, végigsimít a repedések vékony, sötét hálóján.

Az utcán találja magát, és mindenképp össze kell törnie valamit. Meglát két rendőrt, váposok, kapjatok el, kiáltja, gyertek, fogjatok meg, itt vagyok! Frici a karjánál fogva rángatja el onnan, hülye vagy? Ahogy elengedi, Csonti teljes hosszában elterül a járdán, a kezét sem mozditja, hogy megkapaszkodjon, vagy tompítsa az ütést, eldől, mint egy zsák.

Ide nézz, Fricikém, mondja, lelőtték. Meghaltam.

Kelj fel, mondja Frici, tűnjünk innen. Csonti feltápászkodik, egy parkoló kocsiba kapaszkodva húzza fel magát.

Arra ocsúdik, hogy egy megállóban a táblára csavarodva reszket, és nagyon fáj a homloka. Frici azt állítja, hogy összeverekedtek két sráccal, nem emlékszik semmire. Hirtelen jókedve támad, keresztül akar rohanni az úttesten, egy autó nagyot fékez. Frici betuszkolja egy taxiba, a taxiban Csonti dalra fakad, tele torokból üvölti, petróleumlámpa, milyen szép a lángja, o-o-o! Átkarolja Fricit, helló, bébi, és mivel kettőt lát: Mi van, elhozta a kishúgod, bemutat sz neki?

Nyughass már, térj magadhoz.

Gúnyosan ismételteti: Nyughass már, térj magadhoz, nyughass már, térj magadhoz.

Visszazuhan a tompultságba, a lámpák, a kirakatok fényei, elhomályosul és kivilágosodik a kocs belseje, nézi a sofőr kormányt markoló hurkaujjait.

Megöltem egy egeret, mondja, ezért még szorulok.

Felnyög, pisilni kell, bírd ki hazáig, mondja Frici. A sofőr idegesen hátrapillantgat. Csonti kezdi lehúzni a cipzárját, Frici visszarángatja. Jó, mondja, akkor most csak így menjünk.

Megpróbál rágyújtani, eltördel fél doboz gyufát, meggyújtja a füstszűrőt, Frici kitépi kezéből a bűzbombát, kihajítja az ablakon. Csonti rákiabál a zebrán trombitáló emberekre: Szibéria, átszállás! Állathangokat kezd utánózni, nyihog, mekeg, nyávog, ugat, miákol. Legtovább a rigóval kísérletezik, a sofőr nagyot sóhajt, a fejét ingatja. Rigó-magyar szótár: Hogy van rigóul, hogy kérek egy sört? Elfütyüli, és Fricinek meg kell dicsérnie a „kijtését”.

Volt egyszer egy katona, kezd hirtelen egy történetbe, elvitték a háborúba, és lelőtték. Hirtelen elneveti magát, ez vicces! Elvitték, lelőtték! Elvitték, lelőtték! Slussz-passz! Úgy nevet, hörögve, levegőért kapkodva, mintha mindjárt gutaütést kapna.

Jól megérdemelném, mondja, mikor megnyugszik, hogy valaki alaposan seggbe rúgjon. Meglesz, mondja Frici, csak szálljunk ki. Egy ideig csönd, Frici arra lesz figyelmes, hogy Csonti lecsukott pillája alól könnyek buggyanak ki, folynak az arcán. Most meg minek bógsz? Úgy szeretnék én is egy ilyen filmes inget, mondja, és Frici mellére omlik zokogva.

Megérkeznek, Csontit úgy kell kiráncigálni, a lába beakad az ülésbe. Frici pénzt kér tőle a taxira, de Csonti azt állítja, hogy végig gyalog jöttek, ez a taxi most fékezett le mellettük. Kikapja Frici kezéből a patkópénztárcát, és elhajítja jó messzire, majd elővesz egy marék pénzt, és Fricihez vágja, nesze, tied. Indítványozza, hogy menjenek fel hozzájuk, süssenek halat. Van hal a mélyhűtőben, apa fogta nyáron, dévér, sok a szálkája, petróleumízű, de nagyon jó, be van forgatva paprikás lisztbe.

Frici fölkíséri, kiveszi a zsebéből a kulcsot. Csonti anyja a tükör előtt áll rúzzsal a kezében, apja a konyhában iszik. Csókolom, mondja Frici, és bevonzolja Csontit a szobájába. Csonti nevet, mesterkéltén erőlteti a gúnyos kacagást, azt ismételve, hogy bú-zi, bú-zi, színésziesen hahotázik, Frici nem tudhatja, hogy Fábiánt, az egyik bajtársát utánozza. Egy pillanat alatt elalszik, Frici leül, elszív egy cigit, melege van, ledobja a kabátját, aztán a filmből szőtt ingét is leveti, odateríti a székre.

Két nap kell, hogy kipihenje magát, csak enni megy ki a konyhába. Apa és anya továbbra is mozdulatlanul állnak a szilveszteri pózban, anya rúzsoz, apa fröccsözik, indulni készülnek. Hiába beszél hozzájuk, nem válaszolnak, kerülgeti őket, lassan birtokba veszi az egész lakást. A falra teszi a kezét, átveszi a lift rezgését, ez jó. Kinyitja a hűtőszekrényt, tojásokat lát, nyitott konzervet, üveg bort, sonkát. Kivesz egy jégkockát, recsegeve rágja, a frizsider zümmögni kezd, gyorsan becsukja az ajtót. A naptárra néz, még három nap, még kettő. Csöng a telefon, nem veszi föl. Lelőgatja fejét az ágyról, a padlóból plafon lesz, a falon kéne felmászni az ajtóhoz. Zúg a feje, becsukja a szemét, hagyja felrobbanni a vörös és sárga köröket. Mantrázik: Robika vagyok, Robika vagyok.

Beírja a fehér színű, MNOSZ 5617-es, szabványméretű dossziéba az elmúlt hónapokban gyűjtött különleges szavakat: tápos, gumi, polpityu, gyohaberci, futi, rajcsúr, dandár, pinázó ujj, ráéhezés, bolond torony, pusztai meténg, szennyes infú, öldöklő aszat, Gaki, az Éhezés Szelleme, závarzat-vastagítvány, bazóka, jakumó, koporsós, lemúr, radarista, prizma, hátéká, komplex lőkiképzés, furnér-náci, Sernevál, Varia bútor. A dosszié dagadozik a cetliktól. Zakariás egyszer a répaföldön azt mondta, a szavak és a dolgok csak súrolják egymást, mert a szavak sorban vannak, a dolgok halomban. Itt a szavak is halomban vannak. Minek gyűjti őket? Mintha arra számítana, hogy kap egy fontos üzenetet, tele talányos szavakkal, amik elmondják, ki ő, és mit kell tennie.

Utolsó nap, utoljára kell felhúzni a vekkert. Anya, apa nem beszélnek, de megvannak, a család ép és egész. Anya arca előtt egy ki nem mondott szó áll, mint egy templomi gyertya, Apa fröccséből közben az összes széndioxid elszállt. Közel hajol, érzi, hogy a testükből hő szivárog.

A kapualjban rovarirtószag, az utcák néptelenek.

Eredetileg úszni akart a Sportban, nézi a Dunát, a víz sárga jégtáblákat húz

magával. Ködfoltok. Egy futó lihegése. Varjak a hóban. Hazamegy, zenét hallgat, Jézus Krisztus Szupersztár. Az orsó forog tovább, csapkodja a szalagot. Ül az asztalnál, mintha leckét írna. Száraz fenyőtűk a parkettán, ólmosan süt be a nap. Ugyanitt ült a negyedik születésnapján, és arra gondolt, hogy milyen öreg, hogy ez a négy év mennyi temérdek idő.

Leveszi a polcról a *Pallas Lexikont*, a *Napkelet Lexikonát*, a *Természettudományi Lexikont*, és kikeresi a lemúrt. Nézzük csak, lemúr, majomfajta, Madagaszkáron él. Ott a kép, a lemúr az egérhez hasonlít, amit a Landeszman majorban lelőtt a bakancsával. A római légionáriusok azt hitték, a legyilkolt őslakosok szellemei rikoltoznak éjszakánként, így lett a nevük lemúr, azaz halott szellem.

Hirtelen szédülni kezd, a bútorok megdőlnék. Az előbb azt olvasta a dossziében egy régi cetlin: „iszapszürke rettegés”. Nyomkodja a szemét, mélyeket lélegzik, kimegy a fürdőszobába, fenyegetően zúg a falban a lift. Belenéz a tükörbe, a bizsergés az állkapcsából végigfut a gerincén, görcsbe rántja a beleit. Másodpercek telnek el, mire felfogja, hogy nincs egyedül. Balján a szakállas öreg, akit a lőtéren látott, jobbán egy lemúr, mind a ketten őt nézik.

A vér

avagy az emlékezés receptje

Rászoktam arra, hogy sokáig aludjak. Elmúlt március tizenöt, a kocsmá megint nyitva lehetett.

Kilenckor ébredtem, és kipattantam az ágyból anélkül, hogy magamhoz tértem volna. Mondhatom, azt se tudtam, ki vagyok. Hogy a mostani, még rendszeren be se gyakorolt életembe csöppentem-e bele, melyből inkább csak képek rögződtek belém, vagy a régibe, melyre viszont képtelen voltam visszaemlékezni. A fejlődésben akkor még nem jutottam olyan messzire, mint ma, és nem tagadtam a lélekvándorlást, pedig ez a tagadás eligazíthatott volna a dolgok között, miszerint én senki más nem lehetek, csak az az ügyefogyott gyerek, akinek az életéből ugyanakkor nem sokat értek, sőt nem is nagyon akarok érteni. Nem voltam még felvilágosult és kiművelt emberfő, viszont a memóriám sem létezett, foszlányokat láttam a tegnapi napból, annyit se a tegnapelőttből. Kicsit többet a holnapból meg a jövő hétből, de ezt azért valódi jövőbelátásnak mégse lehetne nevezni.

A jelenből meg egyszerűen semmit sem érzékelttem, meztelen talppal kiugrottam a még befűtetlen szobában az ágyból, és elindultam. A szobából az átjáró folyosóra mentem, ott rossz irányba fordultam, nem a mi konyhánk felé, hanem a bolt raktárjának irányába, megláttam nagyapámat, aki számomra idegen emberekkel beszélgetett, faládákban szódásüvegeket pakoltak, nagypapa valami papírt írt alá, megijedtem, hogy baj van, továbbszaladtam, és már kint is voltam a kocsmában. Három munkásruhába öltözött idősebb férfi támasztotta a pultot, mindegyik előtt egy-egy kupica rum. A helyiségben bűdös volt. Ezek az emberek napok óta nem fürödtek, a ruhájuk átvette az állatok szagát, amelyekkel dolgoztak, itt bent pedig rájuk melegedett. Ezt a nekem dögletesnek tűnő bűzt elnyomták ugyan a szesszel, de ettől csak még rosszabb lett a hatás.

A főnök úr gyereke, röhögött föl az egyik.

Nem is hasonlít rá.

Hasonlít, így a harmadik, de olyan, mint bent lehetett, és a bent-et titokzatoskodva túlhangsúlyozta. Cingár kis semmi, vigyorgott rám. Állítólag mindennap megverték őket, csak úgy, a mihez tartás végett. Hány kiló vagy, Lacika?

Nem is Lacika a nevem, vágtam ki sértődötten.

Nicsak, hiszen ez már beszél.

Lenyúlt értem, megemelt. Tíz kilónál nincs több, mondta, a feje fölött tartott, aztán elkezdett az arca felé közelíteni, a szag olyan tömény volt, hogy majdnem elhánytam magam, tessék elengedni, mondtam, erre a másik kettő föl röhögött, bűdös vagy, undorodik tőled.

Figyu, ez nem inkább az unokája az öregnek, kérdezte az az alak, aki az előbb észrevette, hogy nem is hasonlítok a nagyapámra.

Amelyik a kezében tartott, most odavont magához, a nyakamat kezdte csókolgatni, majd az arcom felé kapkodott. Az undor olyan erős lett bennem, hogy egyet rúgtam, egyet ütöttem, és a szájába találtam meztelen lábfejemmel, orrába pedig az öklömmel. Talán az előző életemben szerzett erőm utolsó maradéka támadt fel bennem, hallottam, ahogy nyekken az orra, és a foga kimozdul a helyéből, megéreztem a csont szikrázását tulajdon tagjaimban. De hát ki is lehettem én, töprengett el ez a másik én, ez a kisgyerek, ez az erőtlen, de nem jutott eszembe semmi biztos. Egyetlen kép villant elébem, egy rettenetes undorító valami, egy fél állat, egy félbevágott és kibelezett test, melyet pusztá derékmozdulattal és egy félfordulattal a vállamra kapok, úristen, a vállamra kapok.

Vér ömlött az öklömre az orrából, a lábfejemre a szájából, a kurva anyádat, ordította, és ellökött magától, fölemelkedtem a levegőbe, a lámpáról lelógó, és télre is fönt felejtett légyfogó magasába, egész közelről láttam az enyvben ott ragadt legyek és lepkék halálra torzult arc kifejezését, pedig egy légy arca igazán nem sok érzelmet tud elárulni. Nincs is arca.

Aztán zuhanni kezdtem, a zuhanás érzése ismerős volt. Mikor és honnan zuhanhattam le? Talán egyszer az apám kezéből pottyantam ki, és estem bele a fürdető kádacskámba, vagy már megint a korábbi életemből származó emlék kísért? Nem rémültem meg, a halál egész közelinek tűnt, számot vettem mindennel. Nos, ebből az életből a legközelebb már nem sokra fogok emlékezni.

De a zuhanás megtorpant, a jó megfigyelő ott termett, és elkapott. Mi van, te megőrültél, gyereket akarsz ölni? A Franci bácsi föl is aprítana.

Bazmeg, nem látod, hogy mit csinált, mondta a sértett, vért köpködve a szürke kőpadlóra. A többiek csak röhögtek, és ezúttal nem rajtam, hanem az ő rovására.

Ti kiröhögtek engem? A hangjában volt valami fenyegető.

Igyál inkább egy kis rumot, az jó a fájdalomra.

Nem fáj, felelte elvékonyodó hangon. A szájához kapta a kezét, mintha köhögne.

A harmadik most kezdett csak igazán vihogni. Mi van, kiesett a fogad?

Á, nem érdekes, mozgott már. Ugyis ki akartam húzatni.

Most legalább megspóroltad a fogorvost. Jössz egy húszassal a gyerekeknek.

Póru! járt támadóm arcán megdöbbenő indulatok játszottak. Gyorsan fölkapta a kupicát, ivott, de a szesz csíphette a sebhelyet, összeborzadt.

Védelvezöm letett a földre. Megéreztem, hogy meztelen talpamon keresztül a kőből, mint valami elektromos áramlás, sugárzik, tódul belém a hideg.

Igyon ő is, vigyorgott el fogatlan szájával ellenségem, elvette a harmadik alak elől a kupicáját, és felém nyújtotta. Idd meg, mondta. Ez parancs volt. Nehogy már megfázz itt az apukád bánatára.

Az apukám Pesten van, vágta ki azonnal.

Mondtam én, vigyorgott a tompa bölcs.

Mi a fenét keresel te itt, kérdezte ellenségem, és a kezembe nyomta a kupicát. Idd meg.

A szaga jó volt. Gondoltam, egyszerőbb nem sokat akadékoskodni. Belekös-

toltam. Sokkal finomabb volt, mint amilyen bűzösek lettek tőle utána. Meghúztam. Aztán mosolyogva néztem körül.

Húha, mondta az, akinek az italát tulajdonképpen megittam. Ez ám a legény, figyeled, nem olyan mint te, akinek még a rum is fáj újabban.

A kigúnyolt sértett arcot vágott, de továbbra is csak rajtam akart bosszút állni, sőt most még jobban, még elszántabban. Adjatok neki még egy kupicával, rendelkezett.

Bölcs védelmezőm ebben, úgy látszik, nem látott semmi rosszat, mert a magáét készségesen a kezembe nyomta.

Engem se kellett sokat biztatni, örömmel fölhajtottam a következő kupicát is. Még ennyi is jóval kevesebb volt azoknak a vizespoharaknak a tartalmánál, melyeknek kiívása napról napra feladatként nehezedett rám vacsoránál, ebédnél, nem szerettem inni, fölöslegesnek tűnt ezt a teljesen üres dolgot, a vizet lenyelni, a tejet meg a kakaót még a bölcsiből utáltam, és az a kecsketej, ami első alkalommal annyira ízlett, szintén undorítósnak tűnt az utóbbi napokban. Jó volt, hogy a penzum ezúttal kevesebb, az íz nem volt rosszabb, mint más ital íze, sőt talán jobb is, nagymama némelyik süteményére emlékeztetett. A második kupica után belül érezni kezdtem valami tüzet. És az nem volt ellenemre. Most először volt bennem tűz azóta, hogy megszülettem. Talán mégsem olyan rossz dolog élni, még ebben az angyalkabórbán sem.

Katona lettem volna előző életemben? Villant át rajtam, mikor visszaadtam nekik a kupicát. De mi az? Egy óriási üstöt láttam meg, melyben rengeteg húskocka fő. Háborog valami paprikás lében. És a hasam is háborogni kezdett, nagyot kordult.

Még nem reggeliztél? Vigyorodott el itatóm. Akkor adjatok neki még egyet. Ugye kérsz?

Igen, mondtam, és egyetértésem őszinte volt, ezt a kitört fogú embert pedig a barátomnak láttam, sokkal jobb barátomnak, mint az öregmamát, sőt talán még nagyapánál is jobban szerettem abban a pillanatban.

A közönyös figura kivette a kezemből a kupicát, és beügetett a pult mögé, megtöltötte az adagolós üvegből.

A tompa bölcs a fogát szívtá. Ezt nem kéne csinálni.

Mi van, félsz, kérdezte barátom, és én igazat adtam neki, elismételtem, amit mondott, ráadásul ugyanolyan selypítve, ahogy ő ejtette frissen átrendezett fogoráival. Mi fan, válsz?

Mindenki röhögni kezdett. A raktárban látott alakok épp egy törött szódásládával vonultak át a bolton, ők is felnyerítettek, pedig nem tudhatták, min röhögünk mi itt akkora egyetértésben.

Új barátom felém nyújtotta a harmadik féldecit. Mohón érte kaptam.

Odanézzetek, tiszta apja, mondta. Nagyapja, helyesbített a tompa bölcs, akinek az okoskodása már engem is idegesíteni kezdett. Csak legyintettem, hogy az egész nem érdekes, mert nekem tulajdonképpen más az apám, nagyapám meg sose volt.

Ízlik?

Igen, kérek még. Mondtam. Erő volt bennem. Nagyapám szeretőjére gondoltam, akinek ismertem meztelen testét, és most szerettem volna pucéran végig-

nyúlni a hasán. De ez már nem a kisgyerek vágya és emléke volt, hanem másé, aki most kezdett előtolakodni bennem. Ő jött elő, és én tűntem el. Megint a halál peremére sodródtam.

Itt a Franci bácsi, mondta a röhögős megrettent hangon, a raktár felé tereltek, nagypapa az utca irányából jött a boltba, a lépcsőn láttam már. Nem akarok menni!, ragaszkodtam az életben újra kivívott helyemhez, de a bölcs kézen fogott és átvezetett a raktáron át a lakásba.

Öregmama aggódva nyitotta az ajtót. Hová lettél? Megérezte az alkoholbűzt, és gyanakodva nézett kísérőmre.

Azt hiszem, kezit csókolom, hogy le kéne fektetni ezt a gyereket, vagy még jobb lenne sós vizet itatni vele.

Öregmama hatalmas pofont kevert le neki, mit szórakoztak maguk ezzel a kis ártatlannal, rikácsolta.

Nem én voltam, Náncsi néni, nem én.

Én meg nem vagyok Náncsi néni, az a nagyanyja.

Akkor ki maga?

Kérek még inni, nyilatkoztattam ki boldogan, mint akinek már kulcsa van ahhoz, hogy a nála sokkal nagyobb és hatalmasabb emberek szimpátiáját megszerezze.

Öregmama, akiről már azt hittem, hogy ismerem, de kiderült, hogy egészen más, mint amilyennek mutatta magát, belekapaszkodott kísérőm hajába és rángatni kezdte. Leitattátok?

Hagyja már békén ezt a szegény embert, maga boszorkány, bődültem rá, mert annyira fölháborított az árulása.

Boszorkány? Sikította ómama, hát evvel tömtétek a fejt? Evvel az ócska, régi pletykával?

Pletykával, micsoda? Bődült el a férfi is, akit eddig bölcsnek és csendesnek véltem. Hiszen saját szememmel láttam magát előző holdtöltekor seprűn röpködni.

Én is akarok seprűn lovagolni, kérleltem ómát, de ő ettől annyira megdühödött, hogy most meg engem pofozott meg. Eleredt az orrom vére, aztán el is ájultam, újra megpillantottam azt a fortyogó üstöt, meg más edényeket is. Egy nagy konyhát láttam magam előtt. Majd a konyha zsugorodni kezdett, arra ébredtem föl, hogy nagymama sírva vesz át óma kezéből, aki épp azt hazudja neki, hogy mindez odaát történt velem, és közben egy ruhával a vért törölgeti az orrom alól.

Leitatták. Jelentette ki. Alighanem a pálinkától eredt el az orra vére. Azt nem hiszem, hogy meg merték volna ütni, magyarázkodott óma. Én különben sem vagyok boszorkány.

Tudom. Boszorkányok sajnos nincsenek, mondta nagymama. De most azért tessék már adni ennek a gyereknek valamit, hogy jobban legyen. Nagymamám kérése újabb titkok mögé engedett belátni. Tehát öregmama tud valamit, amiért kijár neki a magázás.

Öregmama rám nézett. Legyintett egyet. Mindjárt kihányja. Aztán jó lenne egy kis vért sütni neki.

Tyúkot vágunk, jelentette ki nagymama. Addig tessék egy kis hagymát tisztítani, kérte az öregmamát. Azzal kint termett az udvaron, benyitott a baromfiak-

hoz, akik ezen a napon és ebben az órában másra számítottak, nem halálra, így hát bátran gazdaasszonyuk köré sereglettek, nagymamának csak le kellett nyúlnia a sereglésbe, és egyet elkapni a téglaszínű tyúkok közül. Már hozta is lábánál fogva a testes madarat az első udvarba, ahová óma közben kitett egy konyhai széket, rá egy tányért és egy nagy kést, olyat, amivel a kenyeret is szoktuk vágni.

Visszajött, szempillantás alatt megpucolta a hagymát, és most aprítani kezdte. Nem bírtam elviselni az egyre szemmaróbb konyhai levegőt, ráadásul érdekelt is, mit csinál nagymama az udvarban, még mindig hálóingben kirohantam a szabadba, pucér talpam belemerült a hideg sárba. A kinti levegőben uralkodó istállószagtól aztán megszedültem. Illetve egy felet fordult velem a világ, és mindent úgy kezdtem látni, ahogy a valóságban van. Mi egy hatalmas, függőleges falhoz vagyunk odaláncolva a lábunknál fogva, vízszintesen meredünk az úrbe, egy fal lakói vagyunk, mint a hangyák, és minden az úr, ám mivel ezt nem akarjuk észrevenni, állandóan lehajtjuk a fejünket, és úgy teszünk, mintha a vízszintes lenne a függőleges, csak azért mert a víz maga is ugyanilyen megalkuvásból ehhez a függőleges földfalhoz tapad.

Nem értettem ezt a gondolatsort, hiába gondoltam én, de érezni mindent éreztem belőle. Egyszerűbben mondva elhántam magam.

Ez azonban nem akadályozott meg abban, hogy figyeljem nagymama ténykedését. Egyik kezével összefogta a rémült tyúk lábait és szárnyát, a másikkal hátracsavarta a fejét, és a torkáról a csőre alatt elkezdte tépkedni a tollat. Szálltak a pelyhek, és az egyik belekeringett az alattam egyre gyűlő hányásba. Nem volt nehéz most hánynom. Csak a számat kellett kitátani, hogy ez a furcsa másság eltávozzon belőlem.

Sajnos értettem, mit kiabál a tyúk. Valami ilyesmit. Nem erről volt szó. Azt ígérték nekem, hogy ez csak mással fordulhat elő, ha jó tojó leszek. És én az voltam. Nem erről volt szó. Ez hitszegés. Árulás. Ez a kölyök, ez a buta kölyök tehet az egészről, kotyogta, és hátracsavart fejének csőrét felém nyújtotta.

Szerencsére addigra nagymama végzett a nyak megtisztításával, késével éles mozdulatokat téve belevágott a gyalázkodó állat torkába, és ezzel elhallgattatta. Észre se vettem, mikor jött ki, de már öregmama fogta az állat két lábát, és hozzá hátrafesztve a szárnyait is, hogy ne tudjon csapkodni.

A vér spriccelni kezdett a nyakból, a morális felháborodás véget ért, átadta helyét az életért való artikulálatlan küzdelemnek, nagymama a tyúk fejét teljesen hátracsavarta, a széles sebből feketén, bordón és pirosan ömlött a vér, szállt belőle a pára, nem sok fröccsent mellé, a tányérban gyűlt a bordó pogácsa, a szinte azonnal megalvadó szomorú vér. Közben én még hánytam egy kicsit, de egyáltalán nem az undortól. Inkább az emlékezéstől. Előző életem képei tolultak követelődzőn elém. A kondér, amiben fő a marhahús, megint megjelent. Katona voltam valamikor egy nagy háborúban, mai fejemmel hozzátehetem, hogy az egyenruhából, a front jellegéből, a fegyverekből úgy tűnik, az első világháborúban, katonai konyhát vezettem, főztem élőkre és halottakra, sebesültekre és megsebesítőkre. A kondérnál nemcsak a hegyi csatában átfagyott emberek sorakoztak csajkájukkal, de nem ám. Ennyi csúszott elő belőlem, mint egy emlékezetlepeny, mintha a tányéron az a vér nem is a tyúkból, hanem a múltból jött volna elő, az emlékek fröcsögtek volna véresen, tisztán, bordón.

De a tyúknak mégis meg kellett halnia mindezért. Rángott már fájdalmában, rég elfelejtette az igazságtalanságot, ami érte, már sokkal nagyobb volt a gondja ennél, azt vizsgálta, hogy van-e túlvilági élet egy madár számára. A kötelességét persze mindig teljesítette, mint ezzel az előbb még büszkélkedett is, de már ez sem ért semmit, igyekezett kitépni magát öregmama markából, tollai szakadtak, a vér egyre több lett, sárga pikkelyes ujjai görcsbe ugrottak, a teste megfeszült, éreztem a halál közelét, én magam is éreztem a talpammal, hogy a sárban nemcsak giliszták úsznak, hanem a halál kukacai is. Ezek a férgek az elmúlás férgei. Rózsaszínűbbek még a gilisztánál is, csak hogy szemük és szájuk van, ráta-padnak az emberre, mint a pióca, évtizedekig lógnak rajta, szívogatják az élet-erejét. Nem igaz, hogy az ember eleve halandó, értettem meg, amikor valami ráharapott a talpamra a sárból, halhatatlannak születünk, de senki se ússza meg, hogy előbb vagy utóbb el ne fertőződjön halandósággal.

Szegény kisfiú, szaladt oda hozzám öregmama a vonagló madár szárnyát és lábát átadva nagymamának, nem bírja a vért, mondta, megfogta a homlokomat, aztán kiemelt a sárból, és megpillantotta a lábamon a halálférget. Odanyúlt, egyetlen szakszerű mozdulattal elszorította a nyakát, visszadobta a sárba, én pedig megkönnyebbülten bámultam az eloszló semmibe.

A hagymaszagba visszaérve magamhoz tértem. Éhes vagyok, mondtam.

Már csináljuk, biztatott nagymama, aki a tyúkot az udvaron hagyta a székre téve, lógó fejfel, hogy utolsó szemrehányásai lecsöpögjenek a sárba, jóllakatva a csalódott halálférget.

Vizet tett föl, hogy majd legyen mivel az állatot leforrázni, öregmama zsírt, hogy a hagyma belekerülhessen. Mire az megüvegesedett, csíkokra vágta az alvadtt vért, és beleöntötte. Egyre jobb szag ült meg a konyhát, levágott egy szeletet a kenyérgyárban vett egyik első kenyérünkből, és igyekezett dicsérni a minőségét. Ha már egyszer ezt kell enni, mért ne örüljünk neki. Hogy elbánt a halálféreggel, gondoltam. Alighanem tényleg boszorkány, gondoltam, de nehogy megsértődjön, rögtön hozzá is tettem. Én azért nem félek téled vagy nem szeretlek kevésbé. Sőt. Most imádtam csak igazán. Megmentette az életemet. Az életemet, amit már többször elvesztettem. Láttam magam előtt a táborig konyhát, és láttam az olaszok oldaláról és a magas havas hegy túloldalától érkező lövedéket is. Hatalmas lövedék volt, szinte egy ódivatú ágyúgolyónak tűnt, belecsapódott a kondér közepébe, mely ezer darabra repült, az éles szilánkok és a puha marhahúsfoszlányok egymás mellett szóródtak szét a levegőben. Csak a kórházban ébredtem fel, a hadikórház hideg sátorában, fekete szilánkok álltak ki belőlem, és az arcomból nem tudtak soha eltávolítani egy paprikás foltot, öt évig éltem még, gyereken nem lehetett, főzni nem tudtam már, mert annyira féltem, hogy felrobban megint az edény, amivel dolgozom. Félttem. Nem ez a jó szó. De nincs jobb.

Nagymama elém tette a tányért, benne a csodálatos, feketére sült, hagymás vércsíkokkal. Valahogy így nézett ki az a robbanás is, ami most az eszembe jutott, és aminek az emlékére egyáltalán nem volt szükségem. Úgy éreztem, nem tudok enni ebből a sötét szemrehányásból. Nem vagyok éhes, leheltem.

Te még nem jőzánodtál ki egészen, mondta öregmama, valami erőse van szükséged.

Akkor lépett be nagypapa a konyhába. Már tették is le elé a másik tányér vért. Mi történt odakint a gyerekekkel, kérdezte.

Mi, mi, hát leitatták a drágalátos kuncsaftjaid.

Közben nagymama felszúrta egy kis vért a villára, és a számba diktálta. Nagyon finom volt.

Húsleves lesz ebédre, kérdezte nagypapa.

Igen. Meg töltött csirke.

Krumplival? Egy falatot vett a szájába, rágott, hallgatott. Kik voltak azok?

Hát akik az előbb bent álltak. Homok utcaiak.

Többet nem engedem be őket, morogta nagypapa.

Nem teheted, nem a mienk a bolt.

De valamikor az volt.

Hagyd már azt a valamikort, mordult rá nagymama. Közben a víz zubogni kezdett a lábasban.

Leforrázom a tyúkot, mondta nagymama.

Majd én megcsinálom, ajánlkozott öregmama, és egy vájdlinggal kiment a ki-vérzett állatért.

Én visszaestem emlékezetnélküliségembe, nem tudtam, mi történt meg mindabból, amit láttam, a konyha sarkában a forró víz a nemrég még panaszkodó tyúkfőre ömlött, amitől a taraja és a pofája azonnal megfakult, vörösből sárgára váltott, mintha a jövőt elzáró sorompó végre fölemelkedne, a fények változtak, a márciusi felhők eloszlottak, és a késő délelőttben a nap odasütött a sárra, besütött az ablakon, és a halvány tyúkfej fölé glóriát rajzolt.

Pör

„Hangsúlyozom, díszkrécióm egyáltalán nem valamiféle nemes cselekedet volt. Őszinteségem hiánya mindössze annyit jelentett, hogy a világ elképzelése szerint felfogott becsületnek szentelt napom után még este is teljes mértékben átjárt az élet, még mindig befolyásolt a világ ítélete, vagyis hűtlen voltam egy sokkal fontosabb élethez és ítélethez. Mert valójában mit számít nekem az efféle becsület, vagy akár a barátom és az ő baja?! Én magam is szerencsétlen vagyok, amihez képest a világ egyáltalán nem számít...” (Maurice Blanchot: Halálos ítélet)

„Ne nézz rám, hadd enyhüljek meg” (Zsolt. 39, 14;)

*Valaki megcsúfolta János K.-t – a szándék nem mondható másképp –, amikor lucskosan loholt a nyílt utcán. Siess, már elkezdődött! Siess, már elkezdtek!... – halotta a gunyoros felszólítást, és akkor hirtelen megállt, s fölnézett a loholásból, egyenesen a baljóslatú hang irányába. Hogy meglepetten, az túlzás: tulajdonképpen már semmin nem tudott meglepődni. Újabban igazából semmin. Azért furcsállta, hogy efféle felhívást intéznek hozzá, pont a város legszebb sétálóutcáján. Új, színes kövekkel volt kirakva ez az útszakasz, K. régen járt már erre. Valamikor a közelben laktak albérletben, feleségével és az elsőszülött gyerekekkel, akkor még szürke aszfalton közlekedtek itt. Ezek az új kövek, bár szemre kellemes benyomást tettek, valójában katasztrofálisaknak bizonyultak K. számára. Nagyok voltak köztük a hézagok, ráadásul a felületüket enyhén domborították, K.-nak folyton a lába elé kellett néznie haladtában, hogy el ne essen. Siess, már elkezdődött!... K. fölnézett. Közvetlenül mellette haladt el a hang tulajdonosa, a férfi. Egy nőbe karolva ment tovább. Egy boldog pár. A volt sógora és az élettársa. Vagy talán már a felesége. Annyi ideje sem maradt, hogy szemből-oldalról jobban megnézze őket, már csak utánuk fordulhatott. K. évekig nem beszélt ezzel az emberrel, a volt sógorával, a temetés után évekig nem. Akkoriban azt gondolta: még néhány ezer évig nem szólok hozzá, az is lehet, hogy tovább. De ez marhaság, gondolta aztán. Ez konkrétan hat év múlva egy esküvőn adódott, ahová mindketten hivatalosak voltak. Miért ne szólnék, nem parancsolta senki, hogy ne szóljak vele, magamtól tettem, hogy hallgattam, hát most *feladom* magam, azért, mert nem kedvelünk valakit, még szólhatunk hozzá! Gratulálok, mondta a volt sógorának akkor. Már akkor is vele volt ez az élettárs. A gratulációt akár úgy is lehetett érteni, hogy az új kedveséhez gratulál a férfinak, igaz, erre a lehetőségre K. csak később érzett rá, jóval az esküvő után. Valójában nem az új*

asszonyához gratulált a volt sógorának, hanem a házasuló fiához. A fiúnak volt az esküvője, aki K.-nak unokaöccse meg keresztfia is egyszerre. K. tartotta a keresztvíz alá a gyereket még anno... Van annak már, gondolta, vagy harminc éve. K. a katonaidejét töltötte, amikor a fiúcska megszületett. A negyedik. Két évre a harmadik után. Ahogy a harmadik is két évre követte a másodikat, a második az elsőt. K. nővére kétévenként hozta világra gyermekeit. Ezt a negyedik terhességet nem igazán nézte jó szemmel az anyós, K. volt sógorának az anyja. Meg annak férje, az akkurátus öregúr. Meg is mondták a menyüknek kerek perec. Ez azért már sok. A mai világban. Felelőtlenség. El kellett volna vetetni. Egy anyának tudnia kell számolni. Az anya, K. nővére akarta a negyediket, még ha nem is volt betervezve. *Az édesanya elvégezte földi dolgát* – írta levelében S. L. lelkész, a család, főleg a K. család, a K. família jó ismerőse, már az anya halálhíréből értesülve, jóval a negyedik születése után, pontosan huszonöt évre rá. Mi kezdődött el, mise? Tette föl magában a kérdést K. a sétálóutcában. Mert épp a templom vonalába ért az utcának. A város nagytemploma volt itt, a nagy múltú, nagy tekintélyű dóm, ahol Janus Pannonius is püspökösködött, ahol misézett. Hogy tehát ő, K. misére sietne, ezt föltételezte volna a volt sógora? Sietne Isten Házába imát mondani H.-ért, a feleségéért? Hogy H. felépüléséért könyörögni megy? Mert hogy hallotta, mi történt K. feleségével nemrég, s kézenfekvő az ilyen fölvetés? Annál is inkább kézenfekvő, mivel, tudott dolog, K. gyerekkorában buzgó templomba járó volt, naponta ott ministrált S. L. lelkész oldalán, például. De meg az egész K. nemzetség is mindig nagy hajbókolónak számított Isten Házában. Aztán mégis szarban hagyta őket az istenük, nem egyszer s nem kétszer, ugye. Elég csak a legutóbbi eseményeket számba venni: az após, a volt após, az idősebb K. Parkinson-kórral való megáldását/megveretését. De már jóval azt megelőzően is osztogatta Isten ezeknek a K.-éknak az úgynevezett égi *áldást*: ennek az „ifjabb” K.-nak (volt sógorának) második fiát (a még ifjabb K.-t) vette/vitte el, *„halasztotta”* meg, alig kéthetesen. Az idősebb K. is elment azután a *Parkinsonjával*, ami előbb még teljesen magatehetetlenné tette. Ahogyan, hallani, most meg magatehetetlenné tette ennek az „ifjabbik” K.-nak a feleségét a stroke, szintén Isten jóváhagyásával, hah!...

Délután öt óra volt, amikor K. a dóm előtt haladt el. Ütött a toronyóra. Csak hogy K. nem a templomba igyekezett: a Janus Pannonius utca 6-ban, ahol a Máltai Szeretetszolgálat székel, ingyenes jogi tanácsadást tartott Geller doktor, hozzá sietett K. megtudakolni: 1. mindaz, ami a feleségét minap érte, ami történt vele, rendben van ez így? 2. a súlyosan beteggé lett feleségétől elvehető-e most már akkor a remény is, hogy egyáltalán lábra áll még valaha? 3. elvehető-e tőlük a vállalkozásban üzemeltetett bérleményük (ahogy azt a kollegina a maga javára foggal-körömmel szorgalmazza), s úgy akkor garantáltan, egész családotul („szőröstül-bőröstül”) padlóra – mit padlóra! –, padló alá, annál is alább kerülnek-e?... Persze a volt sógor minderről semmit sem tudott. Már mint hogy Geller doktorhoz lohol K. Aki (Geller) egyébként nem is tartózkodik bent ekkor: az éves nyári szabadságát tölti épp. Ezt viszont K. nem tudja a dóm előtt elhaladtában. Nem tudja, hogy hiába lohol. Különben is a nekiszegezett fölszólítás/fölhívás maximálisan igénybe veszi agykapacitását. Siess, már elkezdték! Ugyan mit? És kik? Kicsodák? Lehet, hogy haldoklást? Hogy a haldoklás vette kezdetét,

ezt kívánta közölni vele a volt sógora? Hé, gyerünk, siess, már elkezdődött!... Igazán figyelmes, már-már szeretetteljes fölszólítás, fölhívás, néminemű elfojtott kuncogással vegyes, a város legszebb sétálóutcáján, a hirtelen jött nyár tikasztó forráságában. A *siess*-ben bőséges helyeslés (sőt drukk!) is, persze, a biztatás mellett: jól teszed, nagyon jól teszed, gyerünk, gyerünk, siess! Ám a rákövetkező: már elkezdték – fricskázó visszavétele az előbbinek: ó, minden hiába, már elkéstél!... Egyfelől a magabiztos megítélésből nyert rendíthetetlen fölény (volt sógor). Másfelől (másik fél – K. felől) a földre szegezett tekintettel való kilátástalan rohanás. Örökös trapp. Ami, gondolhatta a volt sógora, nagyon is jellemző ezekre a K.-ékra. Ezek, gondolhatta, mindig rohannak, rohantak. A volt após, az idősebb K. is egy élő rohanásból állt. Meg izzadásból, na ja! És *soha-odanem-érésből*, amúgy. Ez, ez az após fia K. ez dettó az apja. Célba oda-nem-érésben éppúgy, mint dacos makacsságban. Hiszen, gondolhatta, a volt após szintúgy nem beszélt vele utolsó napjaiban, mint ez az agyrém, agylöket K. sem beszél vele már jó ideje. De ott egye meg a fene!...

Tehát, hogy *elkéstett* – ezt óhajtotta közölni vele a volt sógora? Bizony ám, te már rég elkéstél!... Miről, randevúról? Merthogy hírtett egy időben: összeszúrta, ahogy mondani szokás, a levelet egy fiatal nővel, évekkal ezelőtt vele flörtölt ez a K., persze ostobán, ügyetlenül, mulyán – gondolhatta a volt sógora –, a *képek* mindent elárulnak, amiket K. erről a nőről festett akkoriban! Csupa ragacsos máz. Semmi nem lett belőle. Mármint a „kapcsolatból”, elügyetlenkedte ez a K. Még hogy tíz évvel fiatalabb nőt felszedett! Ó, ő igen! Neki simán ment. Csak szépen, nyugodtan. S az ő kedvese nem tizzel, hanem hússzal fiatalabb, hahh!...

Vagy az OFT (Országos Filmművészeti Találkozó) vette kezdetét, s erre hívta volna fel a figyelmét a volt sógora? Kétségtelen készülődésben volt valamiféle rendezvény. Kék overallos munkások ácsolták a pódiumot. Körben sátorosok, árusok rendezgették színes csecsebecsüket. Néhány járókelő is rémlik. Meg a fák alatti padokon is ültek páran. Ötöt ütött a toronyóra. Ez még inkább sietségre ösztökélte K.-t, hisz ötre már meg kellett volna érkezzen a tanácsadásra Geller doktorhoz. (Nyolc nappal előbb, amikor K. bejelentkezett a fogadóórára, még úgy volt, hogy a jogtanácsos a rendelkezésére áll e napon, legalábbis ezt közölte vele a jogászdoktor titkárnője. Igen ám, de közben megérkezett a kánikula, s a jogtudor, menekülve a városban elviselhetetlenné váló hőség elől, hamar kivette nyári szabadságát. Viszont erről elfelejtették K.-t értesíteni.)

A boldog pár – ahogy K. utánuk nézett, látta – a püspökség kertjének keleti sarkánál járt már, még mindig kart karba fűzve ballagtak; a férfi (volt sógora) haladt balról; nyugodt, kimért léptekkel, s hozzá peckesen (ahogyan, föltehetően, a világra is érkezett), s tűnt/tűntek tova a késő délutánt kápráztatóan beragyogó fényözönben. Nem néztek hátra, legalábbis K. nem észlelte, hogy akár egyszer is hátranéztek volna. Pedig most már szerette volna látni a volt sógora arcát, még hogyha távolról, s egyre távolabbról is: talán-talán kiolvashatna belőle, az arcból, abból a flegmatikus arcból valami csak rájuk (K.-ra és szűkebb családjára) vonatkozót, valami konkrétumot, a jövőre nézve, talán. Hiszen, nem kizárt, ez az ember tud valamit, mindig is roppant okos volt, K. ugyan nem kedvelte ezért, nem kedvelte, *ahogyan* a volt sógora tálalta az okosságát, sem a rendíthetetlen magabiztosságáért, a mindenhez mindenki másnál jobban értéséért, a mindenki-

nél *okosabbságáért*, ő, az olyan megalázó! K. gyakran érezte úgy a volt sógora közelében, hogy egy világész magasodik fölébe. Amikor például bátorkodott előhozakodni valamilyen tudományos hírrel az akkor még sógorának számító volt sógora társaságában, az tüstént lekicsinylő mosollyal reagált, mondván, olyan pedig nincs, az butaság. És nyomban előállt a saját hírével, a saját tudományával, ami szerinte egyedül helyes és érvényes, jó, ha ezt K. tudja. K. mélyeket sóhajtozott olyankor, s magában motyorogta: de hát Isten is azért hagyta magára az embert, nem, hogy ne ő döntsön mindenben, ne mindig neki legyen igaza?!... Isten bizonyára gyakran fölkeresi a volt sógort, amikor elbizonytalanodik ebben-abbán, szerencsére a volt sógor egykettőre megnyugtatja... A volt sógor természetesen pontosan tudja Isten székhelyét, de nem árulja ám el senkinek, ha kérdezik felőle, csak mosolyog a bajsza alatt felsőbbrendűen...

Valójában ez már nem is az utca volt, hanem maga a tér, a Dóm tér, a városnak talán a legszebb tere, amely a legszebb sétálóutcából nyílt. K.-ék évekig laktak a közelben, a volt sógora anyjánál, az udvar hátsó traktusában, külön bejáratú albérlésben. Feleségével sokszor tolták errefelé a babakocsit, kölcsönzött babakocsit, akkoriban volt ilyen kölcsönző, a piaccal szemben, hónapokkal előre be kellett jelenteni rá az igényt, a babakocsira, lehetett választani, hogy csak fekvő vagy fekvő és ülő legyen, ők fekvőt választottak, ruganyosat, K. ügyelt a kiválasztásnál, hogy a kerekék lehetőleg ne nagyon szítáljanak, mégis előfordult rázós úton, hogy valamelyik kerék hirtelen levált, beelőzve a másikat, ott gurult egyszer csak előttük, akkor figyeltek föl rá, K. futhatott utána lóhalálában.

Mélyeket, teli tüdőből lélegzett. Tényleg, mi lesz velük, ha elveszik tőlük az üzlethelyiséget? Megtehetik? Felesége reménykedik, hogy visszatér még szeretett szakmájához. Elvehetik tőle az utolsó reményt?...

Vége megérkezett, ott volt. Belépett a hatos számmal jelzett nyitott kapun. Amint a hús árnyékba ért, gyorsan kigombolta lucskos ingét. De mindjárt vissza is gombolkozott, sietett tovább, fel az első lépcsősoron. Jobbra-balra: zárt ajtók. Továbbment a következő emeletre. Itt hangokat hallott. Benyitott a folyosói ajtón. Tágas előtérbe érkezett. A beszéd most már egyre tisztábban hallatszott. Nyitva volt az egyik terem ajtaja. K. lassan közeledett. Előrehajolt. Bekuksolt. Két középkorú nő és egy fiatalabb férfi volt odabenn, nem vették észre K.-t, arról folytattak élénk diskurzust, hogy lehet-e nyolcvan fölött rendszeresen nemi életet élni; egyik hölgy vitte a szót: a barátnőjének az édesanyja nyolcvankilenc éves, s ez a mamika múltkor eldicsekedett neki, hogy a hatvankét éves *fiújával*, kinek – így fogalmazott az éltes dáma – *mellesleg* kereken harminc centis a *nagy-lábujja*, naponta csinálják intenzíven, nos, e tünemény angyal azt kérdezte tőle szemérmesen: *ugye, ez nem perverzitás részéről*; de az, válaszolta ő határozottan, mi az hogy, viszont, súgta a mami fülébe bizalmasan, őszintén, szívből gratulálok!...

K. talpa csoszant a kövön – erre hirtelen elhallgattak, elcsendesedtek odabenn; egyszerre három pár szem szegeződött az ajtókeretbe benyúló, testetlenül lebegő fejre. Sokára szólalt meg egyikük: – Maga...?! – Én? – kérdezett vissza K., s csak állt az ajtóban, lemerevedve. Az íróasztalnál ülő férfi hangja élesen reccsent: – Kit keres?! – K. összeresztette. – Geller doktor szabadságon van – dö-

rögte a férfi. K. mondani akarta, hogy az lehetetlen, de nem mondta, nem mondhatta, egyszerűen nem nyílt szája a szája. – Tessék egy hét múlva érdeklődni! – ajánlotta a férfi határozottan. K.-nak újra csosszant a lába, de most már kifelé hátrálva. Az érces hangú férfi még utánakiáltott: – Biztos, hogy Geller doktort keresi? K., ha tudott volna, sem akart volna már válaszolni, hiszen minek válaszolni?!...

A visszaúton már nem rohant. Megállt a dóm előtt. Föltekintett a tornyokra, és ...és úgy érezte, a székesegyház is oly hatalmas, hogy épp a határán van annak, amit az ember még elviselhet...

Éppenséggel be is nézhet, lehűteni magát, miért is ne!

Ahogy a széles boltozatú főhajóba ért, s a szeme kezdte megszokni a félhomályt, K. fölfigyelt két fekete ruhás alakra: ott ültek a padban, az első sorban, mély alázattal, nem is ültek, hanem térdeltek, lehajtott fejjel. Megérezhették, hogy K. figyeli őket, mert fölemelték lassan a tekintetüket, egyenesen K.-ra szegezték, szigorúan, igen-igen rosszallóan nézték, volt a pillantásukban valami hidegen kiközösítő, valami dermesztő véglegesség. Közben a sekrestyéből kilépett a püspök, és kispapok kíséretében egyenesen a szószék felé vette az irányt. K.-nak hirtelen eszébe jutott S. L. lelkész, s hogy ez a püspök tulajdonképpen S. L. káplánjaként kezdte a papi hivatást Tornyában. Emlékezett, még kisgyerekként pár napot, hetet töltött a nővére felügyeletével a falujukból eltávozó lelkész tornyai parókiáján. A nővére a káplán úr kerékpárjával karikázott Tornyában. Le van fényképezve a kerékpárral, bizonyos Pityu fényképezte le, aki folyton ott legyeskedett az akkor még kamasz lány körül, majd pedig – éveken át – száz meg száz levélben (díszített sorok, kalligrafikus betűk) hódolt a szép arcú lánynak. A kép híven mutatja, hogy nézett ki akkor a nővére, aki énekesi, színészi pályát dédelgetett titkon (nem is olyan nagyon titkon, végtére is az iskolaigazgató szervezte színdarabokban sorra játszotta a főszerepeket, kitűnő tanulóként, kitűnő énekhanggal és természetes szépséggel megáldva, tehát joggal reménykedhetett, tervezhetett művészi pályát-élethivatást magának, ám végül mindezekről az álmokról lemondott, le tudott mondani: férjhez ment K. volt sógorához, jöllehet más kérői is akadtak szép számmal, akik K.-t még kisgyerekként nyakra-főre kényeztették, lévén hódoltjuk ifjú fivére. K. nem várta meg, hogy a püspök megszólaljon a szószéken, hogy elkezdje prédikációját (érdekes, gondolta, újabban a misék mindjárt prédikációval kezdődnek?), lassan elindult kifelé, már nyitotta a hatalmas faajtót, amikor hallotta, hogy szólítják.... – Azaz hogy nem, mégsem, legalábbis nem őt, s persze nem is *itten*, csupán csak olvasmányélményeiből rémlik egy *másik* templom, s benne egy *másik* K. emléke, no persze!...

Szóval a nővére férjhez ment a volt sógorához, és megszülte első gyermeküket, s utána kétévenként a másodikat, harmadikat, negyediket, és közben mossott, főzött, óvta, nevelte a gyerekeit, és kiszolgált a férjét, és kiszolgált annak anyját és apját, és újságkihordói állást vállalt mellette, kora hajnalban (3.30-kor) kelt, és a város legmagasabb pontján található girbegurba utcákba, föl a hegyre hordta, kézbesítette az újságot, télen-nyáron, esőben, szélben, loholva, ahogy a K.-k mindegyike mindig is loholt és lohol, hogy még időben, kilencre legkésőbb (addig alhatnak a kicsik, s talán az anyós közben egyszer átnéz rájuk, talán...) hazaérjen a külön bejáratú szobába – ahol majd/majdan (évek múlva) K.-ék is

laknak /laktak, a külön bejáratú albérletben, hát, ja... A nővére tehát lemondott, le tudott mondani álmairól, hogy elvégezze más fontos, fontossá váló földi feladatát mint feleség, mint édesanya...

Meg varrt is; S. L. lelkész ajánlásával került Wolf Máriához, a neves városi szabóhoz; s jóllehet a szakma fogásait elsajátította, bizonyítványt már nem kapott róla. Azért persze az Édesanya így is elvégezte... – naná, hogy elvégezte! Mikor aztán a műtétje után öt napon át eszméletlenül feküdt a kórteremben, apjuk végül eljött érte – de csak és csakis az ötödik napon, hogy lánya még elvégezhesse, amit mindenképpen el kellett, el *akart* végezni, az utolsó, a legutolsó, a legeslegutolsó elvégeznivalóját is...

Kérdés, hogy öt nap volt-e az az öt nap nővérének is, ahogy nekik?

Amikor anyjával s feleségével a kómában fekvő betegőtől távoztak azon az ominózus ötödik napon, K. a kórház kapujában hirtelen rászabaduló közlés-vággyal (közléskényszerrel?) elújságolta anyjának: nővére most már egészen biztos, hogy *távozik*. Ugyanis, mondta, az imént azt érezte az ágynál, a nővére ágyánál, pontosabban akkor, amikor hármásban indulni készültek az ajtó felé, magára /magukra hagyva nővérét és férjét (volt sógorát), szóval úgy érezte, úgy érzékelte, hogy nővére már nem az ágyon van, csak a *test* volt ott, ám *üresen*, a lényeg – így mondta: a *lényeg* már végleg kívülre került... Anyja tüstént föl villanyozódott: – Láttál valamit?! – Amiről beszél, felelte K. óvatosan, azt csupán érezte, az is lehet, hogy rosszul, mindazonáltal, folytatta, neki úgy tűnt, hogy nővére a kórterem sarkából nézi őket és férjét, aki az ágy mellett állt. Nézi az elhagyott/elhagyatott testét meg a test mellett lecövekelte férjét... – Az! – szisszent fel anyja hirtelen haraggal. – Milyen büszke tartással állt az úrfi, ugye?!...

Anyja a temetés után is még sokáig dült-fült, K. alig győzte csitítani, vérnyomásmérőt vett neki, mivel a volt sógor gyakran föl hívta telefonon volt anyósát, s igyekezett *hathatós* beszélgetést folytatni vele, minden esetben jól földidegesítve. Anyja azért is dült-fült, mert lányát az apósra és anyósra temettette a „*vő*”. Aztán amikor megtudta, hogy gyerekének semmi-, szó szerint: *semennyi* tulajdonrésze nem volt az újonnan épült házukból (s gyermekeire így nem is örökíthetett belőle), ugyanakkor lánya apai örökségére a *vő* rátette magának a haszonélvezeti előjogot, anyja tajtékozva fújt-forrt.

Késő délután volt már, de a nap még magasan az égen, s a forróság, ahogy K. a dóm védő oltalma alól a fényre lépett, még mindig perzselve égetett.

Természetesen esze ágában sem volt a volt sógora megörökölt, majd azután lebontott és újólag felépített (feleségével, K. nővérével együtt felépített) háza felé venni az irányt, mondogatta is magában, azt már aztán nem, nem örült meg, nem érdekli, egyáltalán nem kíváncsi rá, olyan nincs, hogy arrafelé menjen, mi a szart akarna ott, mi köze az egészhez, a régihez is csupán az albérletük, más semmi, soha nem is kötötte, sem a házhoz, sem a volt sógorához, ha a nővérének ez az ember kellett, hát megkapta, bizonyára teljes szívéből szerette, hiszen gyerekeket adott neki, hiszen föl nézett rá, hiszen minden óhajára, kívánságára figyelemmel volt (nem csak a kávéjához adott *cukrot!*); senki sem olyan ostoba, hogy az utáltját szolgálja teljes odaadással, ez nyilvánvaló, a nővére igenis imádkozott a férjéért, a szurkapiszka viccelődése miatt éppúgy, mint a kimért, méltóságteljes lépéseiért (azokért csak igazán, sóvárogva a nyugodt tempót, lé-

vén maga is egy élő futkosás-kapkodás, amit szintúgy utált magán, ahogy mind-egyik K. utálta a saját tempóját, mégsem tudott átváltozni, még a vele ellentétes vérmérsékletű férje mellett sem tudta levetni a K.-k örökölt s tovább öröklődő *púpját*, az állandó, fejvesztett loholást, rohanást, minden pillanatban férje és gyermekeik rendelkezésére állt, egészen természetesnek vette, hogy az addig lakott panellakásukat eladván, annak árából építsék újjá férje időközben anyjától megörökölt házát, s jegyezzék azt a továbbiakban csak és kizárólag a férje nevéen, mintha neki, feleségnek, nincs- és soha nem is lett volna semmije, szó szerint semmije, ugyanakkor amit apjától örökölt, szintén a férjére hagyta, azaz a férj döntött ekként, hadd forogjon a sírjában az idősebb K., húúú!...

Semmiképpen nem tervezte, hogy a volt sógora házának akár a közelébe is menjen, mégis egyszer csak ott volt, oda vitték – ahogy utóbb keserű szájjal megállapította magában – elkanászodott lábai.

Még nem látta a volt sógora újjáépített házát. Hallani hallotta annak idején, hogy épül-szépül, aztán hogy el is készült, de őt egyáltalán nem érdekelte. Most viszont, hogy előtte állt, egyszerre felélénkült a kíváncsisága.

Darab faággal a kezében le-föl járkált a ház előtt. Mért. Meg sóhajtozott. Az új kaput is lemérte. Meg kellene festenie – nem ezt; a régit. Vászonzra. Azelőtt sosem vette tervbe, most, hogy már nincs, egyszerre fontosnak érezte, hogy *megörökítse*... Itt éltek évekig a feleségével és az elsőszülött gyerekekkel, innen jártak el dolgozni, a fiuk itt próbálgatta első lépéseit – ahogy most majd feleségének is próbálgatnia kell újra, gondolta, az első, az *újabb* első lépéseket, hát ja!...

Megfesthetné azt a régi házat, udvarában az anyát, aki lépni tanítja a gyereket. Lehetne a nővére is az anya, négy csemetéjével. A nővére félretaposott cipőben, kopott ruhában, szegényesen, ahogyan élt, amíg élt. Leginkább csak úgy, gondolta. De meg tudná-e festeni a régi házat, olyannak, amilyen volt, szegényes külsővel, mégis melegséget sugárzón, akárha óvó-oltalmazó anya volna? Ugyanúgy lehetne a nővére vagy a felesége is. Nem, nem fogja megfesteni, nem hát, gondolta.

Kopogjon vagy csengessen? S mit mondjon volt sógorának, ha kijön? Jó napot? Igen, legjobb lesz magáznia, hisz nagyon rég volt, hogy utoljára beszéltek, annyira rég, hogy talán nem is érvényes már a hajdani megszólítás.

És a volt sógor miként reagál majd, hogy őt itt látja?

Bocsánatot kér, igen, ő, K. ezennel bocsánatot kér volt sógorától, amiért... Amiért sem szóval, sem cselekedettel nem fordult nyíltan ellene, volt sógora ellen, amiért nem támadt vissza, holott, ugye, minimum elvárható lett volna tőle. Ez a rendíthetetlen közömbössége bizonyára idegesítően hatott volt sógorára, meglehet aljas provokációként jegyezte. Teljes joggal – teszi hozzá, hisz szerinte is eltűzött megnyilvánulás volt részéről volt sógorának ilyenén való semmibevétele. Ezért hát a bocsánatát kéri. Amiért ilyen volt hozzá eddig. Természetesen ezután sem szándékozik szidalmazni, becsmérelni, gúnyolni, köpködni rá, nem, *neki* nem áll szándékában *visszatámadni*, lehet, hogy volt sógora ezt sem fogja teljes megalégedéssel nyugtázni, nagyon sajnálja, ugyanakkor egyszer s mindenkorra szeretné tudomására adni: őbenne a dacnak a legkisebb szikrája sincs már irányába. Persze azt nem állítja, hogy felhőtlen felebaráti szeretetet érez iránta,

ilyet nem állíthat, ha ezt állítaná, akkor hazudna. Lényeg: *itt* és *most* kéri volt sógorát, fogadja el bocsánatkérését!...

És a volt sógor miként szól?

Ezek a K.-k, ezek a nagy templomba járók, ezek a nagy hajbókolók, ezek a nagy ájtatoskodók, ezek úgy tesznek, mintha nem tudnák, hogy már nem lehet *úgy tenni*. Vége az *úgy tevésnek*. Úgy tenni, mintha minden megvolna, minden meglenne épen, egészben. Ezek nem szembesültek a valósággal. Még mindig nem. Nem mertek vagy nem akartak szembesülni. Mindeddig. De most szembe-sülniük kell. Mostantól befellegzett a vak hitbuzgalmuknak!...

Hogy miért ostorozza ezeket a Sors vagy a Természet, vagy az ördög tudja, ki – a fene érti! De hogy ostorozzák őket rendesen, annyi szent. Valami szörnyűséget kellett elkövesse nek a felmenők vagy ők maguk, hogy ilyen alaposan helyben hagyják őket. Ameddig ezt a vérvonalat ő egyáltalán ismerni véli, a K.-k vérvonalát, tulajdonképpen azt kell mondja, átlagos. Volt ezek között is öngyilkos, házasságtörő, magas iskolázottsággal bíró és egyszerű földművelő, gyerekeit féltő és gyerekeit eldobó egyaránt. Csak Isten tudja, miért veri őket; viszont ő ezzel tökéletesen tisztában van.

Aztán ott a hajlottságuk. Mintha nem bírnának egyenes gerinccel. Ugyanakkor más sem fontosabb számukra, mint a gerinccesség. Hajlottakká lesznek a terhek alatt, mert rendszeresen túlvállalják magukat. Hogy kivagyiságuk vagy született ostobaságuk következménye ez, nem tudni. Az biztos, hogy csontig beléjük fészkelődött a nyavalya. Már abból kitűnik deformáltságuk, hogy látszólagos jámborságból képesek *egyből* eszeveszett perlekedővé változni. Fújnak, fortyognak. Akár napokon át is háborognak. Pörölnék – magukkal vagy mással –, belül magukban, mint a megveszekedettek. Olykor nem is csak magukban. Konfliktuskerülőkből konfliktuskeresőkké válnak. Teljesen túllépve a határt. A vérmejsékletük, nem pedig az eszük irányítja őket. Rendszerint konok hallgatás a vége. Szerencsétlenek, ám maguk tehetnek róla. Nyilván ezért kapják a pofonokat sorozatosan. Járnának emelt fővel, mint ő, derűsen, jókedvűen!

Továbbá. Ezek nem tudnak *elengedni*. Ezek képtelenek erre. A haldoklóikat sem. Holott az a jobb, elengedni, a haldoklónak is az a jobb.

S tovább. Természetesen módjukban állt volna ezeknek is nem egyszer, nem kétszer, hogy *szerezzenek* (*megszerezzenek!*) ilyen-olyan javakat maguknak. Egyáltalán, hogy gyarapodjanak (gazdagodjanak) – akár mások ellenében vagy akár mások kárára is, miért ne! –, ám ezek azt szajkózzák folyamatosan, hogy *nem illő, ők nem olyanok, ők aztán nem!* Viszont dúlni-fúlni azt tudnak elégedetlenségükben. Ja, kérem, vessenek magukra! Az IGAZSÁG harcos védelmezői, ha-ha-ha! Tessék mondani, ki ígért ide *olyat*?

És még tovább! Ez a K. ugyebár elutasítja, sőt maximálisan *elítéli* azokat, akik elfogadják vagy elvárják, hogy őket mások kiszolgálják. Nyilván ebbe a csoportba, a kiszolgálást elvárók csoportjába sorolja őt, volt sógorát is, ez egészen biztos. Mert ez egy ilyen soroló fazon! No de a kiszolgálókról is kellene ám ejteni pár szót! Vajon kényszerből szolgálnak, kényszerből adnak, vagy jólesik a lelüknek, hogy szolgálhatnak, adhatnak? Egyébként pedig: kérte ezeket a K.-kat valaki is, hogy örökösen loholjanak, pörögjenek, kilencszázkilencvenkilenc fokon égienek, kérte?!...

Igaz – K. mélyeket sóhajtott –, a nővérel is volt vitája, voltak egyet nem értések, voltak, előfordultak (az *utolsó napfogyatkozás*; a szülői ház kertjének gondozása körüli ügyek stb. stb.), igaz, igaz... – Egyre csak sóhajtozott, de már közben közeledett a kapuhoz, megállt, nagy, nagyon mély levegőt vett, aztán – lesz, ami lesz – háromszor egymásután erőteljesen kopogott. És – biztos, ami biztos – csengetett is egy hosszút.

Az utcafronti ablakban némi zörgölődés támadt.

Amint résnyire nyílt az egyik szárny, K. egyből ott termett (a kerítés mentén villámsebessen odaszökkent), s szinte önkívületbe esve kiáltotta be: Búcsúzni jöttem, hahó!...

Ekkor a függöny határozottan meglebbent; egy hang válaszolt mögüle, meglehetősen nyersen: – Nem kell. Azzal már csukták is vissza az ablakot.

– De én búcsúzni akarok! – makacskodott K.

– Te már elbúcsúztál...

K. abban a pillanatban döbbsent rá, hogy megint túlreagálta a helyzetet. Én marha! Viszont most már akkor semmiképpen nem állhat le!

Valójában szeretné tudatni volt sógorával, próbálkozott lágyabb tónusban, igen, szeretné tudatni hogy még *nem kezdték el!*... Vagyis hogy elkezdődött ugyan, de az még nem a *főkezdet* volt, hanem amolyan bevezető a tényleges kezdéshez. Szeretné megköszönni volt sógorának a figyelmeztető sürgetést. Úgy érzi, hasznos volt számára, már csak azért is, mert attól fogva sokkal jobban sietett. Ha nem sietett volna sokkal jobban, bizonyára elkésett volna. Így azonban – hál' istennek, azaz sógorának – sikerült időben megérkeznie. Más kérdés, tette hozzá, hogy az egésznek az égvilágon semmi értelme... – (Vajon helyes volt-e *így* beszélnie? Nem vált-e ettől *olyanná* maga is, mint amilyen a volt sógora?...)

No de erre már előbújt titkos takarásából a volt sógor, előbb óvatosan kitérte az ablakot, majd – megfontoltan s nyugodtan – kilépett, először a kiskertbe, a tulipánágyásba, azután a léckerítésen át, ki az utcára, egyenesen K. elé toppanva.

Örül, hogy ilyen jelentősen segíthetett K.-nak! – mondotta. És semmi lihegés, semmi fújtatás részéről, még egy ilyen akciófilmese jelenet után sem, semmi, ellenkezőleg: *maximális* higgadtság s méltóságteljeség áradt egész lényéből. S ilyen *maximálisan* méltóságteljesen mindjárt meg is kérdezte K.-tól: *amúgy* minden rendben van nála/náluk?

Amúgy, mondta K., minden a legnagyobb rendben. Jó, itt-ott lehetne kicsivel jobb is, persze, de nem panaszkodik. Reméli, volt sógoránál is oké minden. Látni, hogy tők jól néz ki, tők jól néz ki a ház, sikerült szépen felújítani.

Hát csak ennyire, amennyire K. is látja.

Kár, hogy a régi dolgokból már semmi sincs meg.

Ja, az kár, mondta a volt sógora, de szerinte sokkal jobb így.

Nem is azért mondja, mondta K., hanem csak úgy. A nagy fa azért még, látja, megvan.

Ja, de ez már nem a nagy fa, hanem a kisebbik, csak azóta nagyra nőtt ez is.

Vagyis a nagy ki lett vágva?

Kiveszett. Lejárt az ideje. Van ilyen – tárta szét a karját volt sógora. Egyébként – köhintett – szívesen beinvitálná K.-t, de bizonyára nagyon siet.

Így igaz, mondta K., rengeteg még a dolga. Nem nagy dolgok, de meg kell csinálnia, akármeckorák is legyenek. És hát ahhoz is idő kell.

Hát. Idő az kell. Mindenhez kell. Mondta a volt sógora.

Ki az? – kiáltotta a volt sógor élettársa az udvarra néző ablakból.

Senki, szívem, csak a volt sógorom – mondta a volt sógor.

Mért nem hívod be? Ne ácsorogjatok a kapuban.

Nem ér rá, azt mondja, nagyon siet.

Tényleg – mondta K. – Nagyon. – Mély levegőt vett. Várt egy kicsit. Viszont – fordult hirtelen elhatározással volt sógorához –, viszont lenne azért még egy kérdése, vagyis kérdése...

Ki vele!

Igen kényes ám, amiről informálódni szeretne...

Nyugodtan tegye.

Nem is tudja, hogyan kezdje.

Bátran.

Nem szeretne vihart kavarni volt sógora lelkében...

Ettől őt ne féltse.

Nos hát akkor tisztelettel megkérdezné volt sógorát: ő (volt sógor) is érezte-e *akkor*, érezte-e *ott*, a kórteremben, érezte-e a kómában fekvő felesége eleven jelenlétét, no nem ám a testből kisugárzóan, hanem a teremből, különösen pedig annak fölső (északnyugati) sarkából áradóan? S úgy érezte-e volt sógora (már ha érezte, persze), hogy együtt nézik feleségével az ágyon nyugvó testet, felesége immáron elhagyott testét, mely valóban nyugodt, békés? Ugyanis ő, meg kell mondja, ezt érezte ott szakadatlan. S eddig ezt nem mondhatta el volt sógorának, most azonban elmondta, s ezzel az *ügyet* le is zárja. Igen, ezennel *lezártnak* tekinti. Nem tudja, ez a lezárási kényszer (szándék?) – nem, nem az övé, egyáltalán nem tőle való! – vezette-e ma ide, csupán abban bizonyos, neki nem állt szándékában idejönni, nemhogy ma nem – soha. S lám, mégis itt van. Úgyhogy most valami nagyon fontosat teljesített, úgy érzi, becszó!...

Aztán ahogy ment a buszmegállóhoz, sőt azután is, hogy fölszállt a buszra, és helyet keresett magának a peronon, azon gondolkozott – illetve nem, egyáltalán nem gondolkozott, pontosabban: *nem akart* gondolkozni, viszont a gondolatok *kéretlenül* is egyre-másra pattogtak fejében, ráadásul ezeket egy az egyben *meg-elevenedve* látta, akárha (ja, igen, beesteledett közben; jó hosszúra nyúlt a búcsúzkodása!) az ablaküveg tükröződése által látná, így a nem kívánt, nem óhajtott gondolatait is szó szerint *eleven* képekben látta (nézett, mint a moziban), látta amint a volt sógora peckesen, büszke tartással elindul a kaputól befelé, a házába, a teraszról még visszatekint, vet egy futó pillantást az udvaron álló kis fára, mely mára már nagy fa lett, nézi, nézi, aztán csak annyit mond: majom! Majd belépve az előszobába, az elébe siető élettársa érdeklődésére, hogy: Na, sikerült jól ráijesztened? – a volt sógor büszkén megemeli állát (ágaskodó tüskéjű bajsza alatt finom mosoly bujkál), köhint egyet (talán kettőt is), s elégedetten konstatálja: Teljes siker!

De mire érti volt sógora a teljes sikert? Mit sikerült neki vele, K.-val szemben

érvényesítenie? Egyáltalán honnan, miből merít ez az ember ennyi fensőbbiséget, ugyan miből?!...

Ezek nem tudnak elengedni, még a haldoklóikat sem... holott az a jobb, elengedni... a haldoklónak is az a jobb...

A família művésze! Csak épp a valódi művészekre jellemző nagyvonalúság, könnyedség hiányzik belőle. Amúgy: a tehetség. A tehetség tartást, tekintélyt sugall. Viszont ebbe a szerencsétlenbe szemernyi tekintélyesség sem szorult...

Ezek beleszakadnak, annyira erőlködnek, annyira komolyan vesznek mindent. Ez is, biztosan, már a homokozóban véresen komoly volt, csak rá kell nézni, látni rajta!...

Igaz, igaz, igaz – K. egyre hosszabbakat sóhajtott, hozzá mind hosszabban bólogatott –, igaz, Egyesek, mint ő is, az igazságot, testvériességet meg hasonló baromságokat szem előtt tartva nyüglődnek (s közben háborognak, végeérhetetlenül), igaz. Míg a Kettesek – hát, ja! –, a Kettesek kedvükre vigadnak: napfény, kacagás, mi kell más! Igaz, igaz... – Ahogy a kocsik kalaptartójában a bólogatók kaucsukkutyák, pontosan úgy bólogatott K. egymagában a busz billegő peronján.

Az Egyesek nyögik ennek az *egésznek* összes szarságát. A Kettesek, úgy ahogy van, tojnak rá. Ők fölmérik a szereshetőségeket, s egyszerűen elveszik maguknak. Eközben az Egyesek, mint ő is, lótnak-futnak, sohasem nyugszanak, csak vacognak. Vacognak, bizony, de még hogy! Valami szörnyűséges csapás, jaj, nehogy lesújtson, jaj, jaj! Cidriznek. Aztán tessék, tessék, megkapják. Bassza meg!...

De mit is remél az Egyes a Kettestől: szolidaritást? Egy frászt! Hogy tűnjön a szerzett szerzeményével? Legalább. Ne mindig a demonstrálás. Mert a Ketteseknek az is jól megy, jól csinálják, a parádézást, a mutogatást, a *meg*-mutatást. Ide nézz, megmutatom, ki vagyok én, s ki vagy te, azaz: ki *nem vagy*, haha!...

Az a szerencsétlen meg (név szerint: Egyes) még amit magának tudhatna (sáját haja, körme piszka), sem érezheti annak. Sőt azt érzi szüntelen, hogy semmi, hogy soha semmi, a bűdös életben, hétszent, nem is lesz soha az övé. Erre mondja az idegorvosa: János bá', pozitív szemlélet köll! Kezdve reggel: tükörbe nézni, és mondani tizennégyszer: szép vagyok, okos vagyok, nyerő vagyok! Ezt délben és este is meg lehet ismétetni, ártani biztos, hogy nem árt. Nem-e!?

Hohó, tőlük meg még azt is el akarják *candrázni* (Kettesek, naná!), ami a napi betevőhöz jutáshoz szükségképp indokolt számukra. Még szép! Versenyhelyzet van! Te kis pöcsös, puha izmú, versenyezz velem, kemény tökössel, ha bírsz! Keljünk versenyre, egy-kettő! Hogy nekem már mindenem megvan, neked meg csak ez az *egyed* van? – hát aztán! Nehogy má' meghass! Nyughass! Picinyke, prrr!...

Máma már az embernek a pöcse sem elég. Eddig azt hitte, elég. De nem. Tévedett. Amiről legalább azt hihette, igen, mára kiderült: ezzel sem lehet nyerő. Mert úgy adnak be mindent a reklámba! A reklám mutatja meg mindenkinek, milyennek kell lennie. Ez mára elfogadott. Norma. Ha nem ütöd meg a normát, öregem, sehol se vagy. És kik adják be ezt a maszlagot a tömegnek, az Egyes Tö-

megnek? Hát akik ebből is profitálnak. Nem, majd a plébános úr a szentostyával! Egyébként az se kutya... – Nagyobbra nyitotta a *blendét*, szélesebben, mélyebben *zoomolt* kifelé. Van még pár megálló. Csak rá ne lépjenek a lábamra a tülekedők.... Azok is kiből állnak? Jó vicc! Csupa Egyes mindahány. Néha betéved közéjük egy-két Kettes. Na, azt hallgasd meg! Míg a többiek némán kussolnak, az egyedüli Ketteske ömlengve-uralva elzengi, hogy a veje, a menyé, a nagyfia meg a kisfia meg az öreganyja kínja, hol nyaralt, ilyen óceánjáró meg olyan yacht. Meg hogy ki nem állhatták mindennap a Parmezánt, pezsgót, yakucit... És mire megy ki ez az előadás, na, mire?! Az Egyesek fölött mentálisan territóriumot bitorolni. Még közöttük is. Mert a mulyák hagyják, hiszen növényevők, antilopok, kecskék, ámulnak-bámulnak, ahelyett, hogy együtt kihajítanak a betolakodót. Vagy csak morfondíroznak álmodozva: de jó is volna egyszer *kuglert* enni! Tudják is, mi az!... – Egyszer jobbra, másszor balra billent a feje, keményen neki-nekikoppánva az ablaküvegnek, ahogy a kanyarok következtek.

Nem valószínű, hogy apját és nővérét látta a templomban... – Kopp!

Nem, valószínű, hogy apját és nővérét látta a templomban!... – Kopp!

Tuti, hogy ők voltak!... – Kopp!

Tuti, hogy soha semmi nem tuti!... – Kopp!

Felvillant emlékezetében apja megégett, megfeketedett tenyere. A különös jelet közvetlenül halála előtt szerezte apja, amikor egész éjjel a forró radiátorcsövet szorította. Félelemből? Dachból? Kapaszkodás, görcsös kapaszkodás volt apja részéről, az biztos, de vajon a vasdarabba kapaszkodott?...

Ha nem emlékezett volna a házszámra meg az utca jellegzetes kanyarulatára a ház előtt, gondja adódott volna az azonosítással, így azonban, emlékszik, azonnal rátalált, persze ez a ház már más kinézetű volt, mint a régi, a régi eltörpülne az új mellett, gondolta.

Az, hogy létezik egy hely, ahol béke, nyugalom, önfeledt csevegés, nevetés, plusz még *éltető* hűvösség is van, hogy van, létezik ilyen hely ebben a rettenetes nyárban – ez elámitotta a Janus Pannonius 6. lépcsőházában...

Amikor az utcába ért (volt sógora háza közelébe), hidegség tört rá, emlékszik.

Szép, kertés családi házak, mindegyik felújítva, a kerítések modern vonalúak, masszívak. A negyvenkettes számú háznak, amelyben hajdan ők is laktak, szintén lecserélték már az ósdi fakapuját. A nővére ezt nem érthette meg. Vagy igen? Mindenre pontosan akart emlékezni.

Még nem látta a volt sógorának az újjáépített házát. Igaz, nem is akarta látni.

Hihetetlen – így kell mondja –, hihetetlen hidegség tört rá, amikor a volt sógora házát meglátta.

Pedig akkor már a kövek is árasztották magukból a hőt...

Egy tők IDEGEN személy háza, gondolta.

Első gondolata volt, hogy meg kellene festenie...

Nem ezt; a régít...

Vászonra!...

Lehetne a nővére vagy a felesége is...

A nővére félretaposott cipőben, kopott ruhában, szegényesen, ahogyan élt, amíg élt...

Háza sem volt, semmije, most meg, hogy: „kaput”, még sírhelyet se kapott... elkaparták az após-anyós tövébe... – A busz fékezett, és K. abban a pillanatban előrelódult. Aztán felbőgött a motor, és K. máris hanyatt hőkölt.

Már amikor a dómból kilépett (amint kitette a lábát az ajtón), észlelte a – *változást*...

Teljesen új helyzet volt!

Vadiúj helyzet állt elő, igen.

V. Ú. V. (VadiÚj Világ) várta.

Bemenni és megnézni, mi van *benn* olyan különös – ez járt a fejében, emlékszik, mielőtt bement.

...Hogy ezek a tornyok! Ezek a falak! Ezek az aranyozott szobrok, serlegek...

...Az az erő, tekintély, amit kifelé sugároz ez a *monstrum*, érvényes-e?...

...Nem csak káprázat, félelemkeltés, büntudatra ébresztés, térdre rogyasztás...?

Teljesen *új helyzet* várta.

Mint amikor anyjával ketten, éppen nagypénteken, kimentek a temetőbe (elsősorban a Kisgyerekhez, ugye, sőt csakis hozzá, mert ha valakihez, gondolták, hát csakis hozzá fordulva, csakis tőle kérve, hiszen *Angyal*, mindig mondták nekik – K.-nak és feleségének mint szülőknek –, hogy adtak egy Angyalt a Teremtőnek, most hát eljött idős anyjával az Angyal sírjához, s kéri szépen, segítsen, segítsen beteg *szülőanyján!*... – Ám anyja erélyes *föllépése teljesen összezavarta. Ott is, egyetlen pillanat alatt, vadiúj helyzet* teremtődött... mikor is anyja rákezdte... amikor sorolni kezdte K.-nak, hogy: ezt a gazt meg azt a gazt!... Sorolta a fiának, hogy ezt a gazt meg azt a gazt, meg amott, „azt a *pörgyét* is” tépje ki... Meg ami kitért, kődarab, a rámából/keretből, az, szerinte, anyja szerint, honnan tört ki, úgy látja, hogy onnan, jobbról, jobb oldalról, nem pedig ahogy K. mondja, a keresztfa mellől, a keresztfa tövéből... K. egyszer csak nem ismerte föl anyját. Hallgatta, de nem ismerte már. Egy idegen személy utasítását hallgatta. Nem bírta hallgatni tovább. Torkaszakadtából ráordított, ráüvöltött, ráförmedt az *ördögfajzatra*. Ellenvetést nem tűrőn, a *leghatározottabban* kiparancsolta, kizavarta, kiűzte az *idegent* a temetőből, a Kicsik parcellájából...

A dómból kilépve a következőket tapasztalta:

Teljesen üresek az utcák.

Sehol semmi mozgás.

A városon mélységes csend ül.

Ha most futni kezdene, egy élettelen, süket világban futna, emlékszik, ezt gondolta. Nem jutna előbbre, mindig ugyanott tartana, ugyanott futna. Érzések

jönnének s elmúlnának. Úgy érezné, szereplője egy filmnek, amelynek ő maga az egyszemélyes közönsége is. Egy filmben rohan eszeveszetten, vagyis egy sík filmvászonon, s azért nem lát senkit az utcákon, sehol egy embert (egy lelket sem), mert mind moziban vannak, azt a filmet nézik, amelyben ő fut az üres utcán...

Érdekes érzés volt.

És jó volt azt gondolnia, hogy: hiszen *nincsen is* semmi baj. *Innen* nézve: semmi. Hogy' fölfújta nemrég! Holott: lófasz!... Jóleső érzéssel gondolta. Végül is minden jólesett. Az üresség megnyugtatta. Mintha tényleg semmi súly, semmi teher. A halál lehet ilyen, gondolta, üres terekkel, utcákkal, tárt ablakokkal, üres szobákkal, fákkal, madarakkal, madarakkal is, persze, hiszen a fák, a madarak gyönyörű díszletei az ürességnek...

(A lélek egyszer majd ott áll a *Semmi* közepén és emlékezik. Vagy nem, remélhetőleg nem emlékszik semmire...)

Vajon fuvallat volt *Odaátról?*...

Lehet, apja s nővére eljött s távozta után nyitva felejtődött résnyire egy *ajtó?*...

Kinyílt s becsukódott; ennyi?...

A nyitás-csukódás szele érintette meg?...

Netán abba pillantott/pillanthatott bele, amilyené ez a város lesz majd?...

Mindig is megdelejezte a városról készült századeleji fotográfiák hangulata, az egyszerre *minden* és *semmi* látványa. Egyfelől: étellel telítettség – ott voltak az utcákon az emberek, *látszott* egy életforma, ugyanakkor teljes mozdulatlanságban, dermedt időn-túliségben *leledzett az egész*, hisz sem szél, sem semmilyen erő jelenlétére utaló bizonyosság, a *mozgatórugó* leállva, sem egy kósza illat nem érződik a fénykép kimerevítette pillanattól, sem egy hang nem jön át...

Megnyugtató, mint olvasás közben a lapozás.

Sokszor elképzelt egy helyet (lehet, filmen látott hasonlót): fehér márványterem, az asztalnál tekintélyes úr ül, arcát nem látni, csak a szertartásos mozdulatok követhetők: a napi étkezésé, ugyanaz, ugyanúgy, méltóság, mérték, pontosság, a nap minden szakában, minden reggel, minden délben, minden este, ugyanaz, ugyanúgy, s még csak remény se rá, hogy akár egy pohár leessen...

Nem, sajnos nem szerethettem meg Magát. Kár! Nem szerethettem a Maga nagy magabiztosságát, a Maga nagy okosságát, a Maga Mindentudás Egyetemét, sajnálom, van ilyen. Miért gátolta meg, miért nem segített hozzá, hogy legalább megkedveljem? Ha már megszeretni nem lehet elszántságból, legalább megkedvelni segített volna. Nehéz búcsút venni úgy, hogy tudjuk, kudarc volt minden igyekezetünk. Én nem akarom gyűlölni Magát!... – K. szinte sírt. – Nem akarom!... – Szinte zokogott. – Ne-e-em a-ka-rom!... – ritt egymagában, ott, a billegő peronon.

Már amikor a Janus 6-ból kilépett, igen, már akkor elkapta a fojtogató légszomj, görcsös nyomás a mellkason... Meg kellett kapaszkodnia.

Ugyanakkor: *egy csapásra szabad lett!*

Ahogy, érezte, végleg bezárulnak előtte az *ablakok, ajtók*, ahogy fogy, elfogy a külső segítség reménye...

A reménytelenség hihetetlen, félelmetes *szabadságot* hozott...

(...nevetés, haláli nevetés, hörgés és nevetés, és a szelek beindulnak, a nevetés elszabadul, ahogy a szelek elszabadulnak, végtelen trotty, nesze neked, nesze, Világ!... – Jaj! Jaj, jaj!... – És már nem teszi hozzá, hogy: Bocs! Mert minek is tenné, minek!?...)

(...öt szem krumpli vagy alma lehéjazása is mennyi figyelmet kíván!... A répa, ha tiszta, legjobb csak kapargatni, világos. Ugyanakkor élvezetes látni, ahogy hán-tolódik lefelé az anyag. A bevásárlások legtöbbször futtában, ritkán el-elnézelődve: mi mindent kínálnak a polcokon. Aztán az építkezések – új áruház itt is, ott is, hozzá bekötőút; nemrég még lápos rét volt ott, a gyerekekkel gyakran jártunk arafelé – nézése/elnézegetése...)

(...a főzés fél napokat elvett/elvesz...)

(...ó, hiszen nagyszerű dolog ám egészségesnek lenni! Meg hogyha megvan mindenünk, ami kell, ó, az csuda jó!...) – Újabb nagy levegőt vett; körbenézett, de mindenfelé csak magát látta a buszban.

A Janus 6-ba lépve még volt remény...

Remélte, hogy *minden*, igen, *minden rendeződhet*...

Az utcára kiérve már nem így gondolta.

Hogy *megvilágosodjon*, el kellett jöjjön ide.

Már nincs miért rohannia...

Nézzen nyugodtan körbe: nyár van...

Jusson eszébe: különösen kedvelte gyerekkorában ezt az évszakot...

Bizonyára, mert hosszú iskolai szünettel járt. És mert mindig is utálta az iskolát...

Eszébe jutott-e mostanában egyetlen gyerekkori nyara is, konkrétan?

Nem. Soha.

Persze a nyarakat is jobbára a templomban vagy a templom *közelében* töltötte, mivel a szülei az egyház szolgálatában álltak, s neki, a fiuknak bőven kijutott az *ottani* feladatokból, főleg az iskolai szünetek idején, nyáron...

(...ó, azok az áhítatos órák!...)

(...a zsolnárok, imák monotonijából felsejlő oltalmazó erő!...)

Egyszerre mintha MINDEN elveszett volna...

...Ahogy a farkasok, hiénák, oroszlánok körében létezik hierarchia, ugyanúgy az embernél is megvan kezdettől fogva. Ez, kérem, a világ motorja! (volt sógor)

EGY CSAPÁSRA mintha mindentől megszabadult volna...

... még a haldoklóikat sem tudják elengedni!... Holott az a jobb... a haldoklónak is az a jobb!...

Szíriusz, az első kutyája mindig megtorpant a templom ajtajában, emlékszik, vajon azért, mert ő megparancsolta neki?...

...Ezek beleszakadnak, annyira erőlködnek, annyira komolyan vesznek min-

dent!... Ez is, biztosan, már a homokozóban véresen komoly volt, csak rá kell nézni, látni rajta!...

Sajnos, nem tudtam megszeretni magát, sajnálom. Nem szerethettem a magabiztosságát, a fene nagy okosságát, hogy mindenre volt egy *bölcs* gondolata... És apám sem szívelhette fölényes viselkedését, ne is haragudjon... Emlékszem egy jelenetre apám és anyám házában, mikor is anyám szívélyesen asztalhoz invitálta önt, vendég vejét, mire ön (gúnnyal, fojtott kacajjal) úgymond *viccelősre* vette a figurát: *Há' má' mégin' énnyi ké'!*?... Mire apám elbátortalanodva a fülembe súgta: De hát ne egyen, ha neki ez akkora teher, ne, világért se!...

...A família művésze!... Csak éppen a valódi művészekre jellemző nagyvonalúság, könnyedség hiányzik belőle. Amúgy: a tehetség. A tehetség tartást, tekintélyt sugall. Viszont ebbe a szerencsétlenbe szemernyi tekintélyesség sem szorult...

A Janusba még céllal lépett: ami a feleségével történt, ami elérte, rendben van ez így?!

...Valami szörnyűséget kellett elkövessenek a felmenők vagy ők maguk, hogy ilyen alaposan helybenhagyják őket... Ameddig ezt a vérvonalat ő egyáltalán ismerni véli, a K.-k vérvonalát, tulajdonképpen azt kell mondja: átlagos. Volt ezek között is öngyilkos, házasságtörő, magas iskolázottságú, egyszerű földművelő, gyerekeit féltő és gyerekeit eldobó egyaránt. Csak Isten tudja, miért veri őket; viszont ő ezzel tökéletesen tisztában van... Ezek nem bírnak egyenes gerinccel. Ugyanakkor más sem fontosabb számukra, mint a gerincesség. Már abból kitűnik deformáltságuk, hogy látszólagos jámborságból *egyből* eszeveszett perlekedővé változnak. Fújnak, fortyognak. Akár napokon át is háborognak. Pörölnék – magukkal vagy mással –, belül magukban, mint a megveszekedettek. Olykor nem is csak magukban...

(...Háza sem volt, semmije, most meg, hogy: *kaput, még sírhelyet se...*)

...Teljesen túllépi a határt. A vérmérsékletük, nem pedig az eszük irányítja őket. Szerencsétlenek, de maguk tehetnek róla. Nyilván ezért kapják sorozatosan a pofonokat. Járnának emelt fővel, mint ő (volt sógor), derűsen, jókedvűen!... – K. hirtelen mindkét kezével befogta, betapasztotta a fülét (hátát a peron korlátjának vetette), a szemét is lehunyta, görcsösen összeszorította – hiába: továbbra is látott, továbbra is hallott, ráadásul megduplázódva, megtriplázódva látta, hallotta: ...nem tudnak elengedni... nem, nem... a haldoklóikat sem... sem, sem... holott az a jobb... a haldoklónak is az a jobb... a jobb... Kérte ezeket valaki is, hogy loholjanak, pörögjenek, kilencszázkilencvenkilenc fokon égjenek, kérte?... kérte?... kérte?... – Egyre görcsösebben tapasztotta be tenyerével a fülét, egyre erőteljesebben hunyta le a szemét – mindhiába: továbbra is, *szakadatlanul*, látott, továbbra is, *szakadatlanul*, hallott. Akármerre fordította a fejét, folyton-folyvást magát hallotta, magát látta. Látta magát a busz ablakának tükrében, látta, ahogy ott áll a busz hátuljában, látta: egymagában áll a peronon, látta,

hogy épp magát nézi, s hogy látja a tükröződésben azt a másik K.-t, látja a tükröződő K. mögött odakinn a sötétséget, látja K.-t beleolvadni a sötétbe, látja a sötét utcákban, látja, hogy ott áll minden útkanyarulatnál, és nézi, nézi a buszban utazó K.-t...

Persze túlment egy megállóval, de már nem is bánta.

Nyugodt tempójú járást tervezett hazáig, ám hamarosan már megint rohant.

És kezdődött, és folytatódott: továbbra is, újra és újra látott, hisz látnia kellett, még rohantában is (mindegy volt, hogy behunyja vagy kinyitja a szemét) folyamatosan, szakadatlanul látott (készen *videó* volt az agya).

A Gömböc büfé sarkánál előre-hátra imbolyogva *egy illuminált* állapotú férfi állt; a föléje magasodó nemesített nádat locsolta...

Barátom, Bariton! – szólott.

De K. csak loholt tovább.

Tök kimerülten (s persze lucskosan, átizzadva) ért haza.

Ahogy az ajtón benyitott (nem, ez nem lehet!... lehetetlen, hogy ez legyen!...), feleségét a szoba közepén, az összeszutykozott szőnyegen, orra bukva találta; az asszony mozdulatlanul hasalt, bal karja, lába maga alá gyűrődve, a szája elferdülve, s tekintetében az a mélységesen mély bánat, hogy tehetetlenné válásával, lám, megint mekkora bajt okozott K. számára!... Egészen lelassulva, nem is szavakat, még csak nem is szótagokat, inkább csak halk s egyre halkuló sóhajokat adva ki magából, szelíden és nyugtatóan *jelzett* K.-nak: nincsen semmi baj, ne izguljon, ne idegeskedjen K., minden rendben, nyugi!...

K. lehajolt hozzá (óhatatlanul ráfolyatva, rácsorgatva arcáról-homlokáról az izzadságot), és megigazította feleségén a hófehér batisztblúzt (-inget?), a blúz (ing?) kikeményített gallérját, amely kissé csálén állt, plusz a jobb csücsök visszahajlott, visszadöfött az asszony nyakába. K. ezt precízen megigazította.

Az asszony közben sóvárgó elragadtatással nézett föl társára, s újra mondta, próbálta mondani, hogy ne haragudjon rá K.

– Nehar-agu..! – eröltette, *teljesen* nyitott szájjal.

K. erre egyáltalán nem reagált.

Hanem csak fölvette, fölnyalábolta a tehetetlen testet, akárha pólyás gyermeket emelne; a pelenka, akár az *igazi* babáknál, érezte, csurig nedves.

Álltak a szoba közepén, rakás szerencsétlenek.

Aztán K. elindult, tett néhány(!) kört a szobában (vagy hússzor körbejárta az asztalt); jó alaposan meghurcolászta párját, csak úgy ömlött a verejtéke K.-nak, rá az asszonypajtásra.

Végül oda állt vele a nyitott ablakhoz; kinn már egészen beesteledett. – Mik...or? – kérdezte a felesége áhítattal, szelíden. K. ránézett: a szoba fényénél látta: az asszony arcbőre élénk rózsaszínben játszik. – Mik...orrhóp...ül... ünk? – K. nem szólt semmit; megfordult és az ágyra fektette az eleven *csomagot*, megint igazított a blúz (ing?) elcsámpult gallérján. – Jó a lev... egőőő! – sípolta az asszony egészen mélyről, sokkal mélyebbről, mint a torkából. – K. hallgatott. – Ugy-gye – kérdezte a felesége kinkeservesen, külön-külön megcsócsálva a szótagokat, hangokat –, nagy-gyon szer-ret minket az Is...? – Egy hajtincs elszabadulva lengedezett a halántékánál. Folytatta: – Ak-kikre les-újt, az-okat ám nagy-gyon...!

K. annyit mondott röviden: mindent elintézett, legyen nyugodt a felesége, látja is, hogy nyugodt, ő is az...

(...Mindent... És holnaptól új nap kezdődik... Vegye úgy a felesége, hogy újraszületik... Újra megtanul beszélni, járni, dalolni, táncolni... – Ezeket nem mondta.)

Az asszony megint belekezdett valamibe, valamilyen szót próbálgatott, de hamar beleunt, csak eszelős sziszegést hallatott már, nyálát fröcskölve: K'sssssz...

(Bevinni, besufnizni a spájzba!... Ne legyen szem előtt!... Ne halljam, ne lássam!...) – Azzal K. gyorsan fölvette, és átvitte feleségét a másik szobába, a gyerekek szobájába, a mára már kész felnőtté lett gyerekek szobájába, a mára – így gondolta magában – „mamlasz” felnőtté lett gyerekek szobájába, a „mamlasz” felnőtté lett gyerekek üres szobájába vitte az asszonyt, bevitte, és határozott mozdulattal rácsukta, rázárta az ajtót...

De aztán visszament érte hamar, és kihozta (húzza-vonva) a testet, a feleségét, és inkább az előszobai szekrény alsó polcára, ahová a porszívócsöveket szokta pakolni (régbben oda voltak besorakoztatva), próbálta begyömöszölni, nem sok sikerrel, mivel az asszónynak hol a lábai, hol a karjai (mint a porszívócsövek szoktak) estek, caffantak le, azaz ki, maga után rántva tehetetlen gazdájukat...

És akkor K. *örjöngve* kifutott a lakásból...

Kimenekült...

És odakint a sötét lépcsőházban forgolódott magában.

(Nem tett föl kérdéseket a püspöknek, hoppá! Ez súlyos hiba volt! Párat mindenképpen neki kellett volna szegezzen!...)

Visszajöve újra fölnyalábolta, újra karjára vette a feleségét, és most a nagyszobába vitte, pontosan oda, arra a helyre, ahol rátalált, a bepiszkolódott szőnyegre fektette, ügyelve, hogy hajszálla ugyanúgy állítsa be a testet (fej, kar, láb), ahogy hazaérkezésekor rálelt. Azután szélesen kitérte az ablakszárnyakat. A függönyt szétrántotta. Lámpát nem oltott. Vagyis először leoltotta, de mindjárt föl is kapcsolta: hadd ússzon fényárban a lakás! Meg a felesége!... Végül maga is lefeküdt, először az ágyra (csak pár pillanatig maradt ott), onnan szép lassan lecsúszott a szőnyegre (lenn ugyanis sokkal, de legalábbis *jóval* hűvösebb volt), a mocsokban szorosan a felesége mellé bújít; a szeme nyitva/tárva.

Nemsokára hallja, hogy a szemközti tömbházban veszettül kiabál egy asszony. Szentséget. Az isten bassza meg, ilyeneket mond. Mert valamilyen huzal *ide* került, *ide*, nem pedig *oda*, ahová kellett volna, hogy kerüljön. Valakiből nagyon elege van a nőnek, valamit nagyon elrontott náluk valaki. – Istenem, ordítja mérgeben-dühében, mivé lettek az álmaim!... Aztán csörömpölés: Na megállj, te!... És – kacagva-kacarászva: Ja, akire nagyon lesújt, azt nagyon szereti, ja, ja!...

Mindenkinek a magáé... – motyogja K., s azzal fordul is közömbösen a másik oldalára.

Álom.

Álmában K.-t a nővére várja; a testvér egy kivilágított színpadon áll, körülötte kifestett szájú pufók gyerkőcök (túltáplált angyalkák) raja; rajta viháncolnak; nővére valamit szaval vagy énekel, bárha nincsen is hangja; az álom kezdetben teljesen néma; K. kénytelen a nővére szájáról olvasni, és – nem, nem hiszi el, nem akar hinni a *szemének*, miket *mond* neki a testvére!; ráadásul nagyon rosszul szaval vagy énekel (szaval is meg énekel is) a nővére, rém rosszul alakítja a rábízott szerepet, ilyen még sosem fordult elő nála (soha az életben!, gondolja K. álmában). Itt mindez lehetséges, lehetséges és borzalmas, ilyen gyenge, ilyen vacak színészi alakítást K. még soha nem látott, nemhogy tőle, nővérétől – senkitől. Nem beszélve, hogy helyette – épp K. helyett (K. erre hamar rájön) – szaval vagy énekel a testvér, merthogy *őt kapta szerepül*; a pufók gyerkőcök meg csak rihegnek-röhögnek rajta.

Még elnézte volna nővérét, még így is, hogy kész katasztrófa volt az alakítása, elnézte volna maga *magát*, ám akkor hirtelen minden elfojtott hang egybecsengően éles reccsenéssel (akárha pokoli mélynyomókból) – egyszerre áttörte, átszakította az *addig* érvényes hallhatatlansági sávot (küszöböt), s vált legott hallhatóvá minden elfojtott, eltitkolt, s mint valaminő „plazmikus” salak (mennyei sár) (sár és salak) dőlt, áradt testvéréből ama rettenetes (túlvilági) lárma...

K. rugóként pattant; felült a (azt hitte, ágyon) szőnyegen: Hol vagy?!... – lihegte. Már-már kétségbeesve.

*

...Ahogy a fény villan fel, úgy csapódott szét egy ablak szárnya, vékony, szikár férfi hajolt ki a párkányon, távol a magasban, s karját még messzebbre tárta...

A gyűrű

Azon a tavaszi reggelen, éppúgy, mint akárhányezerszer már, sietve fogott be, kapkodva dobálta fel a vizes kannát, a tarisznyát, és főképp az ekekapát – ennyit, más eszébe se jutott, késésben volt – és indult a Százkútba szántani. Kik és mikor adták ezt a nevet annak a határnak, nem tudni, de ahol kút volt valaha, száz vagy akárhány, ott víznek is kellett lennie. Természetes tehát, hogy nem sívó, szaladó, sovány homok a Százkút, hanem gazdag feketeföld, amelyet ezer év alatt ezerféle nép ült már meg, és szántotta, vetette szinte ugyanúgy, mint ő, akit alig négy évtized választ el a második évezred végétől, és akinek ekekapája, amivel évről évre kiasítja a földből, ami az élethez kell, tulajdonképpen semmit sem változott ezer év alatt.

Messze volt a Százkút, a három határ közül, ahol szétaprózva voltak a földjei, a legmesszebb. Mire kiért, a lovat a szekérből ki-, az ekekapá elé meg befogta, jócskán beleszaladt a délelőttbe. Voltak is kétségei, végez-e aznap az egészszel. A tábla hosszú, nagyon hosszú volt, a nap pedig olyan erővel sütött, mint addig még egyszer sem abban az évben, mintha nem is tavasz, inkább kora nyár lett volna, úgyhogy az ujjas már az első sor felénél sok lett. Le azonban nem tehetette csak másfél hossz után, a fordulóban. A kezébe se foghatta, mert a sornak végtől végig nyílegyenesnek kellett lennie, ehhez pedig az eke szarvát és a gyeplőt olyan erősen és biztosan kellett tartani, hogy a lónak eszébe ne jusson jobbra vagy balra kitérni. Megérezte ő egyébként a legapróbb, alig észrevehető húzásból is, ha csak egy centiméternyire eltértek az egyenestől, ami valójában sose következett be, mert egy gondolattal mindig, mindenben a jószág előtt járt.

Szántani, pláne jól és szépen szántani, sose volt könnyű dolog. Tudomány az, olyan tudomány, amelyet magamagától tud az ember, mert ősidők óta a vérében van. A nyitja az egésznek, jól meghatározni a ló tempóját és beosztani az erejét. Nem lehet se túlhajtani, mert másnap is dolgoznia kell, se hagyni, hogy az állat diktáljon, mert akkor kétannyi idő is kevés lenne a munkára. Nem kell ehhez egyébként ostor, elég, ha azon túl, hogy ezt-azt-amazt noszogatósképpen mond neki az ember, enyhén előrenyomja az ekét, éppen csak annyira, hogy érezze, valamivel a saját kedve fölött kell húznia. Ezen kívül lefelé is nyomnia kell egy kicsit az ekét, azért, hogy a föld éppen a kellő mélységig legyen felhasítva, hiszen a jövődjő jó termés múlik azon, hogyan gyökerezik meg és jut tápanyaghoz a növény. Gondolatnyi erő ez mindössze az ember részéről, de elengedhetetlen ahhoz, hogy az állat jól végezze a dolgát.

Az ember nemigen ismer szebbet az eke nyomán frissen kiasadó földnél, melynek harsogó feketeségét csak imitt-amott törí meg a kibukkanó növénymaradvány. Ha fényes az idő, el se lehet mondani, hogy csillog az a feketeség! Köz-

vetlenül a felszín fölött a szikrázó napsugártól és a földben lévő nedvességtől ezüstbe, mélyzöldbe játszik, majd az arany, az ökörnyál, a lóbogár színei keverednek benne. Egyszer egy évben, szántáskor lehet ilyet látni, de csak néhány ekenyom erejéig, mert a színjátásznak a nap hamar véget vet, a szikrázó fekete-
séget seszínű barnaságba fakítja.

Azon a tavaszi délelőttön a valahányadik forduló után, a sokadik sor közepe táján az eke egy gyűrűt fordít ki. Akármennyire is szereti nézegetni az ember a frissen kihaladó rögöket, csoda, hogy észreveszi egyáltalán, mert a tompaszürke fémdarab szinte beleolvad a harsogó feketeségbe. A közepén lévő nagy vörös kő az, amit annak ellenére, hogy piszkos, földes, a napsugár a szemébe villant. Egy 'hóóó'-val megállítja a lovat, és lehajol érte. A tenyerébe veszi, majd három ujjá közé fogja, úgy csodálkozik rá. Furcsa, rendkívül furcsa az a gyűrű, ha közelről nézi, semmi különös, egy koszos, ócska fémdarab valami piros vagy bordó, azt se tudni, milyen kővel a közepén, ha egy kicsit azonban távolabbra tartja a szemétől, és megforgatja a napsugárban, a kő mélyén szikrák és villanások fedezhetők fel. Mi ez egyáltalán – morfondírozik magában. Értéktelen, vacak bizsu, amelyet százával árulnak piros vagy zöld kővel tíz forintért a heti piacon? Vettek már a gyerekek is, hogy dicsekedett vele az óvodában, mert azt hitte, aranyból van. És meddig siratta, miután elvesztette! De hogy keveredhetne ide, a semmi közepébe ilyesmi? Inkább valami nagyon ősi, régi ékszert fordított ki az eke, és van még itt több is valahol? Lehet, hogy kincset ásott itt el valaki, valamikor? Meg kellene tudni, de hogyan? A határban nincs más, mint az ember, és nincs vele más, csak a ló meg az eke. Nincs nála ásó, kapa, de még egy bot se akad semerre, mert az irdatlan nagy dűlőben nincs egy fa, egy bokor, így se megpróbálni, se megjelölni nem tudja a földdarabot.

A ló egy darabig békésen álldogál, farkával ide-oda csapkodva hessegeti a körülötte hangos zümmögéssel fáradhatatlanul köröző, a napsugártól arany-sárgában és zöldben pompázó legyeket, amelyek egy-egy nyugalmas pillanatban megtelepednek párolgó hátán, nyakán. Meglehet, először még örült a szusszánásnak, mostanra azonban elunhatta magát, mert bal első patájával a földet rugdossa, egyre sűrűbben horkantgat és prüszkölget, menni akar tovább. Ha nincs is mindig béke közöttük, ők ketten értik egymást, úgyhogy az ember félig bosszúsan, félig megértéssel pillant rá, majd a „nem létezik, hogy egy kincs ennyire közel legyen a felszínhez, ha az lenne, biztos mélyebbre ásták volna” gondolattal lezárja röpke izgatottságát, zsebre teszi a gyűrűt, keresztbe veti a hátán a gyeplőt, és enyhén ráhajolva az ekére, a „gyí, te Vihar” vezényszóval újból nekiindul a barázdának.

Ettől fogva azonban különös lesz a szántás, olyan különös, mint maga a gyűrű. Nézi az ember, mint máskor, a hasadó rögöket, a vibráló feketeségben azonban akaratlanul is kincs csillanását reméli. Fordul a föld, és vele fordul az ő képelete is újabbnál újabb jövendő felé. A „ha neki pénze lenne, mi mindenre tudna haladni, hogy tudna gyarapodni” sóvárgásban zakatol a lelke.

Bevezetné azonnal a villanyt a rossz házba, még akkor is, ha bontásra van ítélve, mert amióta megvették, bontják, és évről évre azt mondogatják, hogy mi-nek már villanyozásra költeni, tavasszal úgyis nekifogunk építeni, ezt a semmi

időt kibírjuk addig petrós lámpával. Hány tavasz eltelt már azonban, és még mindig áll a régi rossz ház. A gyerek soha nem fog megszokni benne. Költözéskor sírva kiabálta, hogy nem megyek a Polyánckiek rossz házába lakni, és azóta egyfolytában vágyik vissza, mint kismacska a vackára, a nagyanyjához, akinél kezdődött az élete. Nem csoda, ha nem szereti, rossz az a ház, de épít ő egyszer egy olyat, hogy az lesz a legkülönb a soron.

Ha lenne pénze, gyorsan venne még egy lovat, mert milyen nagyszerű lenne az, ha úgy, mint legénykorában, kettőt foghatna be egymás mellé, mennyivel többet és mennyivel gyorsabban tudna akkor dolgozni! Az a másik lehetne valamivel robusztusabb, mint ez, hiszen úgyse fog szüreti mulatságon felvonulni vele, nem fog a sörényébe szalagot fonnai, a szerszámot piros, fehér, zöld, sodrott zsinórokkal felcícomáznai, mert réges-rég nem rendeznek már szüreti felvonulást. Lehetne nyugodtabb is a másik ló ennél, ez egyre önfejtőbb. Ki tudja, mi szállta meg a múltkor is, amikor otthagya a határban, és hazaszökött. Ő mit tehetett mást, hazakutyagolt érte. Sűrű káromkodások közepette kivezette az istállóból, egy lendülettel felpattant a hátára, és csak úgy szőrén megülve elvágta vele. Mindketten nagy indulatban voltak, ő, mert órákat kellett gyalogolnia, a ló pedig, mert kimozdították a kényelméből.

Ha lenne pénze, venne egy nagyobb szekeret is, olyat, aminek gumikerekei vannak. Mennyivel több minden férne fel egy olyanra, milyen simán gördülnének annak a kerekének, nem rázná ki az ember lelkét, és a lovak is sokkal könnyebben bírnák húzni!

És ha neki még egy darab földje lehetne, akkor olyan, de olyan gyümölcsöse lenne, mint senki másnak a faluban! Most legfeljebb egy kis almásnak tud helyet szorítani, annak is csak azért, mert abból lehet valamit pénzelni. Pedig ő úgy tud oltani, metszeni, permetezni, hogy azt tanítani lehetne! Ebben a világban azonban a földszerzésnek még a gondolata is teljességgel reménytelen, akkor is, ha pénze van az embernek, mert se venni, se bérelni nincs kitől, az egész határ a térszé. Nekik, néhányuknak, akik nem léptek be, annyi se maradt, amennyi egy évre valót megterem. Két-három holdból pedig nem és nem lehet megélni, az egyéni gazdálkodót ráadásul akkora adóval nyomorítják, hogy lassan belefut a néhány holdjába. Már agitálni sem agítják, érdektelen a rendszer számára, amely egyébként sem ismer olyat, hogy egyéni gazdálkodó. Neki sincs még munkakönyve sem, úgyhogy az OTP-ben szóba sem állnak vele, pedig az építkezéshez hitel kellene. Hiába a föld a mindene, és hiába vágyja az új világ helyett azt a régit, amelyben az apjának még tíz holdja volt, előbb-utóbb neki is el kell mennie valami vállalatához. A legtöbben már megtették, még a tekintélyes gazdák is szinte egytől egyig beálltak valahová segédmunkásnak.

Végül, mivel a józan esze azt mondja, hogy ha holmi szántogatással egy parasztember kincshez juthatna, lehetetlen, hogy éppen ő legyen az, hiszen millióan túrták már előtte ezt a földet, lerázza magáról a lehetetlen sóvárgást.

*

Este, otthon az asztalra teszi a gyűrűt. Az asszony a kezébe veszi, majd három ujjá között a petróleumlámpa fényében megforgatja, és játszik a gondolattal.

Ha ez a gyűrű igazi régiség lenne, akkor nagyon sokat érne, és ha neki pénze lenne, akkor rögtön venne magának egy barna, saját színében kockás, terliszter kosztümöt, olyat, amilyen Barna Magdának is van. Együtt voltak lányok a szomszéd faluban, és Magdáék se voltak gazdagabbak náluk, de őbelőle nagy valaki, tanárnő lett.

Ha pénze lenne, minden ruhát ő venne a gyerekeknek, egyet sem engedne a nagyanyjának, de még a keresztanyjának sem. Legeslegelőször egy télikabátot venne neki, egy vastag, de puha, bordó télikabátot, behúzott gombokkal, vadonatújat, és ha kinőtte, tovább adná valaki másnak. Ha minden évben új kabát kellene, csak mosolyogna, milyen gyorsan nő ez a gyerek, és szaladna vele az üzletbe.

Venne rögtön egy konyhaszekrényt is, mert most egy kicsi, hárompolcos stélszija van csak. Azon zsúfolódik a nap mint nap kéz alá való; lábas, fazék, kés, kanál, tányér, zsír, só, cukor, de még a kenyér is. A nagyfazék mindenholnan kiszorulva, a polc alá, a vizes kanna és a vödör mellé, a földre került. Nincs helye semminek, egymásba szuszakol mindent, aztán ha nyúl valamiért, rögtön felborul a tulajdonképpen sose volt rend. Az új konyhaszekrény hármat is kitenne, mert lenne egy magas, egyajtós és egy alacsonyabb, kétajtós, felül vitrines része, amiben az összes tányér és pohár elférne, de lennének kicsi és jó nagy fiókjai meg hosszú és mély polcai is. A színe világos- és sötétzöld lenne, a világos külböztetné meg az ajtókat, a fiókokat és a gombokat az oldallaptól.

Ha lenne pénze, venne egy mosógépet is, olyat, aminek a tárcsája csak forog, forog, és ami olyan tisztára mos, amilyenre ő sose fog, ha napestig sulykol, dörzsöl és nyomkod, akkor se. Olyat, amelynek a tetején két henger van, közéjük kell a vizes ruha csücskét csíptetni úgy, hogy jószerivel még a mosóvízből se kell kihúzni. A tekerőkarral meg úgy ki lehet csavarni akár a nagy dunyhahuzatokat is, ahogy kézzel sose, utána még száradni is alig kell nekik. Ehhez azonban vilány kell, az pedig ebben a rossz házban nincs. Bevezetni meg már nem érdemes, mert mindjárt lebontják. Igaz, amióta beköltöztek, bontják, de ennyi év alatt se értek még odáig.

Ha lenne pénze, linóleumot is venne a hidegszoba földjére, mert a parkettmintás papír folyton csörög és zizeg, és olyan vékony, hogy rögtön százfele szakad. Még az is lehet, hogy nagyobbnak mutatja a szegénységet, mint amilyen, valami azonban mégiscsak kell arra a földre, hiszen szobáról van szó. De nemcsak a hidegszobára venne linóleumot, hanem mindenhová, és akkor tisztán tudná tartani a házat, ami most lehetetlen, vízzel kell locsolni a döngölt földet ahhoz, hogy a seprésnek valami látszata legyen. Ha lenne pénze, a hidegszoba nem is lenne hideg, mert cserépkályhát rakatna bele, és akkor télen is használhatnák, nem kellene a sparhetes konyhába szorulniuk a főzéssel, alvással, tisztálkodással majd egy fél esztendőre.

Ha neki tényleg lenne pénze, akkor nem árulna minden szerdán és szombaton a piacon, hanem csak úgy ráérősen végigsétálna a sorokon, alkudozna a kofákkal, venne ezt-azt-amazt, csupa olyasmit, amire nincs is szüksége, mert az ő kertjében is megterem.

Aztán arra gondol, hogy az emberrel gyakran nem egyeznek, mert az mindent a gazdaságra akar fordítani. Egy újabb darab föld, szekér, ló, ekeka, bo-

rona, üst kellene neki, miközben az adót nincs miből fizetni, a mindennapokra alig kerül ki, mégsem akar az Istennek se állásba menni.

Végül megpróbálja a gyűrűt, de nem megy fel egyik ujjára sem, úgyhogy odanyújtja a gyerekeknek.

*

A gyerek a tenyerébe veszi, de nem különösebben érdeklődik iránta, mert a hajdanvolt piros köves aranygyűrűje jár az eszében, az, amit forgatni és mutogatni se kellett, úgy csillogott, villogott magamagától. Büszkén ment vele az óvodába, mert a kislányok egynémelyikének már volt hasonló, és ő is régóta vágyott rá. A büszkeség azonban nem tartott sokáig, a gyűrűtől valami gonosz varázslat hamar megfosztotta. Biztos volt benne, hogy varázslat történt, és nem ő hagyta el, hiszen az ujjáról világért le nem húzta volna, ha meg akarta mutatni valakinek, a kezét emelte fel, azt forgatta jobbra-balra. Azon a keserves estén, az óvodából hazafelé jövet – egyedül járt a rövid és csendes úton – egyszer csak azt vette észre, hogy semmi sincs az ujján. Először arra gondolt, most eshetett le, elkezdett hát mélyen lehajolva, szemét a földre szegezve visszafelé menni, közben erősen hitt benne, hogy mindjárt megtalálja. Elképzelte, ahogy meglátja, felkapja, ripszropsz az ujjára húzza, és megfogadja, hogy soha többé nem veszi le. Már majdnem visszaért az óvodához, de akármilyen mélyre hajolt, és akárhogy erőltette a szemét, semmi sem csillant meg a földön. Nem tehetett mást, megfordult, és most már remény nélkül hazafelé indult. Azért nézte-nézte továbbra is rendületlenül az utat, szája azonban sírásra görbült. Amikor aztán a szembejövő Ilonka néni megkérdezte, „mi a baj gyermekem”, zokogva felelte: „elveszett a piros köves aranygyűrűm”. „Vesznek majd neked másikat” – vigasztalta a néni sikertelenül, mert mélységes meggyőződéssel hüppögte, hogy nem tudnak, mert piros köve volt, arany volt, és drága volt.

Ez itt most a tenyerében köves ugyan, de nem csillog, villog úgy, mint az, a köve sem olyan szép piros, mint azé volt, sőt olyan sötét, hogy már nem is piros, és akkora, hogy az a másik háromszor kitelne belőle. Nemcsak a kő, a gyűrű sem nyeri el igazából a tetszését, úgy gondolja, nem is arany, hisz fényes sárga helyett seszínű szürke. Miután az anyja ultrás vízben megmossa, fényesedik ugyan egy kicsit, de nyomába se ér annak. Mégis, ha már itt van, megpróbálja, hiába húzza azonban egyik ujjáról a másikra, lötyög mindegyiken.

A szülők tanakodnak, miféle gyűrű lehet ez, hogyan került vajon a földbe, mire azt mondja: biztos egy gyerek vesztette el épp úgy, mint ő a piros kövesét. Ráhagyják, ő pedig a próbálgatást, forgatást elunja, és megfélemedezik róla. Mint ahogy a felnőttek is. Kis idő múltán azonban mégiscsak eszébe jut, elkezdi vágyni rá, még akkor is, ha nem csillog-villog, és minden ujján lötyög. Keresi, de nem találja. Kérdezi az anyját, aki úgy emlékszik, a tükrös szekrény kisajtós polcára tették, a gyerekkéz azonban a kisajtót nem bírja kinyitni. Jön az anyja, de hiába húzza, ráncigálja ő is, majd este, a mezőről megjövő apja is, nekik sem sikerül. Úgy tűnik, beragadt örökre.

Az évtizedek során a tükrös szekrényt többször hurcolják ide-oda. Az új házba költözéskor három szárnyának egyik üvegtáblája betörik, úgyhogy egy

üres helyiség sarkába kerül. Évtizedeken keresztül áll kitört üveggel, felpattogzott és lekopott politúrral abban a sarokban. Eleinte, ha nagyon keresnek valamit, még megpróbálják kinyitni az ajtaját, a gyűrűről azonban teljesen megfélekednek.

*

Honnan jutott eszembe az a gyűrű, fogalmam sincs, hiszen negyven év múlt el. Mégis, úgy bebújt a fejembe, hogy vele álmodtam. Kimentem a régi, lakatlan házba, és ki akartam nyitni a tükrös szekrény ajtaját, mert biztosan tudtam, hogy ott van mögötte, és a végére akartam járni, miféle darab az. Húztam, ráncigáltam az ajtót, de nem nyílt. Mivel a házban egy árva szerszámot sem találtam, segítségül hívtam a szomszédból Zoli bátyámat, akinek a szerszámosládájából előkerült először egy hosszú nyelű csavarhúzó, amivel elkezdtük feszegetni az ajtót, aztán egy lapos fejú véső, majd egy kalapács, amivel a vésőt ütögettük, a kisajtó azonban úgy be volt ragadva, hogy semmi sem bírta legyőzni. Amikor Zoli bátyám elővette a kisbaltát, felébredtem.

Ébren folytattam az álmodozást. Láttam, ahogy apám megjön a szántásból, és leteszi az asztalra a gyűrűt, láttam, ahogy anyám felveszi, és a lámpa fényében megforgatja, láttam a szikrákat a kőben megcsillanni, láttam, ahogy betesszük a tükrös szekrény ajtaja mögé, a polcra, aztán ahogy megpróbáljuk az ajtót kinyitni, mindhiába.

Megpróbáltam a fantáziámat féken tartani. A „miféle gyűrű lehetett az, mi-
kor, miért és hogyan került a földbe” kérdésekre racionális válaszokat kerestem, nem sok sikerrel. Egyetlen dologban voltam bizonyos: nem gyerek hagyta el, hiszen minden ujjamon lötyögött, és ötéves gyereket sohasem hordtak a mezőre. Arra, hogy „most mi lehet a tükrösszekrény kisajtaja mögött”, sorra vettem az összes lehetséges variációt. Elképzeltem, hogy ott van a gyűrű, de nem más, mint ócska vacak, aztán azt, hogy ott van, és népvándorlás kori rubintos kincs, végül azt is, hogy csak megsárgult régi adópapírok és marhalevelek lapulnak a polc mélyén.

A hagyatéki eljárás, majd a közjegyző egyre közelebb hozta, amit kitolni igyekeztem, a döntést az örökségem felől. A ház második éve állt lakatlanul, romlott és pusztult. Mégis tipródtam, mit kezdjek vele? Eladjam, ne adjam? Pénzre nem volt szükségem, magára a házra sem volt szükségem, hol így gondoltam tehát, hol úgy. Ha itthon, a sajátomban, jutott eszembe a kérdés, erősebb volt a megtartani, ha ki kellett mennem, a lezárni érzése, mert ott, kint szinte minden ugyanúgy volt, mint az ő életükben. A pincében ott álltak apám boroshordói, a szekrényben anyám fiatalasszonykori bundája, a lakatlan szobában az én rózsaszín gyerekágyam. El sem tudom mondani, mindez mennyire nyomasztott engem. Mégis, amikor arra gondoltam, hogy eladáskor lomtalanítanom kell, és fel kell raknom a szeméttelre menő teherautóra a törött tükrösszekrény mellé a rózsaszín kiságyat is, akkor már nem akartam eladni. Amikor azonban az jutott eszembe, hogy lakatlanul tönkre megy a ház, gazdátlanul elvadul a kert, máris meggyőződtem az ellenkezőjéről.

Hosszú tipródás után aztán meghirdettem – egyetlenegyszer –, és nem bán-
tam, hogy az az egy érdeklődő, akit az ingatlanügynök hozott, nem jött vissza.
Úgy gondoltam, a dolog magától eldőlt, és eszemben sem volt tovább árulni. A
hír azonban terjedt, nem tudom, milyen utakon, és meghozta az új tulajdonost,
akinek szüksége volt a boroshordókra, de még a rózsaszín kiságyra is, a lomtala-
nítást pedig magára vállalta. Nekem csak azzal kellett törődnöm, amit meg akar-
tam tartani. A karosládával és a tükrös szekrényel. Mielőtt azonban ezt a két
darabot elvittem volna az asztalozhoz rendbe hozatni, ki akartam nyitni a tük-
rös szekrény ajtaját. Meglepően könnyen ment, tulajdonképpen egy mozdulattal
sikerült. Pedig felszerelkeztem mindennel, vittem feszítővasat, vésőt, kalapá-
csot, a feszítővas egyetlen nyomása azonban elegendő volt. Miután az ajtó fel-
pattant, benyúltam a kezemmel a polc mélyére, mert nem akartam elhinni, hogy
nincs benne semmi.

Tizenegyedik Nap-monológ

*Nem volt patkány. Szívesen
sütkérezett a padon, hunyorgott
rám, mintha celluxszal lenne
bevonva a szeme. Ötvenhat
évesen más padokra gondolt, s az
a pad, ahogy dióbélhez a csont
héja, nem csak hátát, de testét
is körbébélelte. Ha asszony
lennék, még kikezdenék vele. Ilyen
félhülyén, öregedve is egy magzat
vonala fejtől fenékig. Enyém milyen?
Pályám miféle magzat burkát körözi,
hálózza körbe, ahonnan
megfigyelnek, ki lökődik, milyen nappal a térbe?
A padot elhagyni könnyű. Odébbáll. Életéből
kitelik még egy nő vagy egy család. Nem
patkány. Szerencsét próbál, ahogy én
annyi napon át, sose.*

Tizenhetedik Nap-monológ

*Asztal alá sosem. Nem volt asztal.
A sárga földig ittam le magam.
Hiába tántorgok, az ég kitart, nem
dobom fel magam. Az imbolygás
átsegít azon, hogy nincs szemem víztükörből
nézni vissza. Fényem amúgy is éget,
mint a szesz, kazánja milliárd év
foltját szórja messze. Nem kellene
ezek a szavak. Ha elmosódnak,
annál jobb lesz árnyékomba érni.
Üresség ég bennem, új salak,
fölösleges most értelemre lelni.
Amit mozzgatok, ami mozzgat, mint a
hánytatók mellékhatása.
Nő a fű és élnek emberek.
Miért kell, hogy mindenki lássa?*

<lakatlan hold>

lakatlan hold

kopik *amit osztani akarok*
térdeden *nyelveden*
tenger és tél nélküil *ruhád szagában* *a szó*
állok *szomorúságot oktat*
a sötétben *az éjszaka*
lyukas gyümölcs

<hajnalban>

hajnalban
kotlik *zsolozsma*
a földre *önelégyült*
kidobott *hála*
szó *rotációs*
mindened *fáradt* *kegyelem*
partra *a versben*
menekül *a jó*
reggelre *szándék*
meséd *eltéved*
eltörök

Ebben a pillanatban

*Egyre rosszabbul lát. Köd ül meg mindent
a szeme előtt. A mozivásznat, ahol korábban filmkockák
peregtek. Novák patikus gondterhelt
tekintetét, ahogy mind újabb lencsét vesz elő.
Feliratot az ajtón (szemészet).
A zárójelentés apróbetűit fel-
olvastatja magának (három bemetszés
a retinahártyán satöbbi, satöbbi).
Már semmin sem csodálkozik.
Bizonyos értelemben fel volt
készülve a legrosszabbakra.
Persze ez csak arra elég, hogy megértse,
nem lehet felkészülni semmire.
Van ebben valami bizonytalan
nemtörődömség. Közben az
óriásplakátra gondol, amelyet előző nap
látott, a két nőre a metróban, és erre a
sorra: A London-Bridge-en a tömeg tolongva jár...
Bármilyen történik, nem tudja, jó-e így.
A Boráros téren, az aluljáróban kikerül
egy képregényt olvasó részeg.
Továbbstátál a betonkörív közepe felé, és
az égre emeli a tekintetét.
Tud úgy fordulni, hogy semmi mást,
csak a halványkék, felhő nélküli
éget nézze. Már nem is eget, csak ezt a
színt. A részeg is felemeli a fejét. És akkor
HIRTELEN MEGPILLANTOTTÁK
az ellenséget: rengeteg lovas és
gyalogos ereszkedett lefelé zárt csatasorban
a szemben lévő dombokról. Szpithridatész
és Rhathinész érkezett meg a Pharnabazosztól
kapott haderóval.
Egyetlen pillanat alatt így tud(ott) megváltozni
minden körülmény. A kopár, hófoltos sziklák
benépesültek fegyveresekkel, akikről egy,
egyetlen pillanattal korábban még nem
tudtunk semmit. Bizonyos értelemben*

*fel voltunk készülve a legrosszabbakra.
Persze ez csak arra volt elég, hogy megértsük,
nem lehet felkészülni semmire. Hitetlenkedve
hallgattuk az innen-onnan kapott híreket,
és kinevettük a kémeinket. Volt ebben
valami bizonytalan nemtörődömség, de
csak azt tudtuk, amit láttunk. A látvány pedig
nagyszabású volt és rendelkezett valamiféle
kérlelhetetlen méltósággal.
Mintegy tizenöt sztadionra voltunk egymástól.
Aréxion, a jós, nyomban áldozatot mutatott be,
amely már első alkalommal jól sikerült.
És Aréxiónnak igaza lett. A haláltalanok
könnyű győzelmet adtak, kicsit talán
könnyebbet is, mint reméltük. Sok barbár maradt
a csatamezőn. De hogy mi volt később –
arra nem tudok már visszaemlékezni.
Egy, csak egyetlen pillanattal később.
A hullákra, talán még leginkább erre,
a szétszórt tetemekre mindenfelé.*

Egy tévedés társtulajdonosa

(skizofrén elégia)

*holló kivájta szem mint átokformula vagy
mint ételrecept esetleg a kedves ügyetlen metaforája
leginkább a létezők dicsérete (fejen állva persze)
így juthatunk közelebb például a szerelemhez
mint rizsesládához vagy a szellemhez
mint puha tollkabátját utcaszélen
rázogató piszkos körmű gyerekekhez*

*a színház lépcsajén amikor úgy
érezte a kórház lépcsajén áll vagy
a kórház lépcsajén amikor úgy
érezte a színház lépcsajén áll
ilyesmiket mondott*

*a hal bizony magányos állat olyan mint az ember
csak hát a víz alatt él és nyitott szemmel
alszik éppúgy mint némely ember
és érthetetlen mit miért csinál
pont pontosan mint az emberek
és sós könnyet potyogtat ha magára gondol
igazán pont úgy tökéletesen úgy mint az emberek*

*csak ez a száralmas levegő
után kapkodás ez talán még ez
különböztet meg tőlük*

AZ IDENTITÁSKERESÉS KERESZTÚTJÁN

Stefán Henrik művészetéről

A soknemzetiségű Baranya magyar, német, szerb, horvát lakossága otthonának tekintette ezt a dél-közép-európai vidéket, melynek mediterrán mikroklímája és a Mecsek tövében fekvő, különböző hagyományú történelmi emlékekben gazdag városa meghatározta az ott élők környezetét, biztosította a sokféleség különös, inspiráló, dinamikus egységét. Elátszólag idilli világ mélyén, melynek 20. század eleji fundamentuma a Monarchia idején megindult gazdasági fellendülés volt, ott izzottak a nemzetiségi ellentétek, melyeknek felszínre kerülése az I. világháború után jócskán összezavarta a békés képet.¹ Modern művészeink szétszóródtak, ki-ki identitása és lehetősége szerint kereste helyét, s hagyta el 1920 után időlegesen vagy véglegesen Pécsset. A multikulturális határváros máig alig pótolhatóan nagy lehetőségtől esett el. A korabeli eredmények kutatását különösen aktuálissá teszi a pécsi magyar bauhausosok tervezett bemutatása a 2010-es EKF-programban.

Az 1910-es években, a sokféle nemzetiség együttélésére jellemzően az új művészeti törekvésekre figyelő fiatalokra egy a pesti akadémián végzett szerb–magyar–német származású festő, Dobrovics Péter (Petar Dobrović – Pécs, 1890–Belgrád, 1941?)² volt forradalmasító hatással. 1912-ben mutatta be első kiállítását Pécssett, de azután megjárta Párizst, és első kézből közvetítette az izmusokat, s azok sajátos pesti, magyar változatát, az aktivizmust. A képzőművészetben a kubista és expresszionista törekvések variálta tovább úgy, hogy párosította a délvidéken jellegzetes, olaszos, klasszikus hagyománytisztelettel. Így az újszerű tér- és tömegábrázolás nála sajátos korai neoklasszicizálással keveredett. Művészetének különlegessége, ami a magyar avantgárdon belül is fontos jellegzetesség volt, hogy a régi hagyományokból táplálkozott, és a különféle új törekvések vegyítésével alkotott egyénit. A figurativitás megőrzése és az autonóm formatörekvések összeolvasztása biztosította egységét. Dobrovics a kutatások jelen állása szerint ugyan nem nyitott festőiskolát Pécssett, de az 1910-es években pesti, kecskeméti és párizsi tartózkodásai mellett visszajárt szülővárosába, és a Royal kávéház törzsasztalánál³ szinte mint „törzsfőnök” köré gyülekeztek az újat akaró fiatalok.⁴ Karizmatikus egyénisége különösen Johan(n) Hugóra (1890–1952) és Stefán Henrikre (1896–1972) hatott. Johant Pestről, a Képzőművészeti Főiskoláról (1908–12) ismerte, és akvarelljeit láthatta a Nemzeti Szalonban. A festő, publicista, szervező és politikus Dobrovics kritikájából tudjuk, hogy megnézte 1919-ben a pécsi Nőegyletben rendezett kiállítást, melyről így írt: Johan „azóta hatalmas plasztikát kapott, amit hihetetlenül finom fényérzékének köszön... a képek keretein túl is éreztetvén a dolgok nagy, kozmikus kapcsolatát.” Kevésbé értékelte a fiatalabb művészt, Stefánt, mondván: „pár képet állít

¹ Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb–magyar köztársaság*, Pécs, 1991.

² Várkonyi György: „Festő a szigeten. A festő, publicista és művészetszervező Dobrovics”, *Jelenkor*, 1997. szeptember, 848–856. – Petar Dobrović (1890–1990) *Retrospektivna izložba*, Katalógus, Muzejski prostor, Zágráb, 1990.

³ Pandur József: „Gebauer Ernő, a templomfestő”, *Jelenkor*, 1997. szeptember, 859; Haraszi Sándor: „Baranyai Köztársaság. Önéletrajzi részlet”, *Valóság*, 1977. január, 40.

⁴ A *Grimasz* című pécsi satirikus hetilap 1920. május 23-i számában mutatta be ezt az „úri” kávéházat. Az ott megforduló Glockner Gyula fűszer- és gyarmatáru nagykereskedő pártolta Stefánt.

ki, hogy az idea szolidaritását támogassa. Színei zordak, az az érzésem, hogy egy puritán jellem önként vállalta magára ezt az askéta hangot, hogy programját, a tárgyának vízióvá való fokozását annál kérlelhetlenebbül állítsa elének.”⁵ A cézanne-i térszemléletet az expresszionisták a szín és a forma „vadságával” igyekeztek átizzítani, ez Dobrovicsnál távolodó feladatnak tűnt. Dobrovics ekkor már nem itthon állított ki, hanem az 1918-as pécsi katonai lázadás utáni bebörtönzését követően délszláv orientációja került előtérbe,⁶ amit Péccset extravagáns karakterének megfelelő politikai feladatvállalásig fokozott, különösen a szerb megszállás utolsó hetében.⁷ Az identitáskeresés ilyen extrém példája egyetlen más pécsi művészt sem jellemzett.

A két építész: Forbát Alfréd (1897–1972) és Breuer Marcel (1902–1981) helykeresése másfajta volt. Forbát Budapest után Münchenben folytatta építésztanulmányait, Breuer a monarchia volt fővárosa, Bécs felé tekintett először. Mindkettő a zsidó családok nyitottabb, liberális, kozmopolita szemléletének reprezentánsai voltak. 1920-ban már Weimarban, az új főiskola, a sok irányban nyitott Bauhaus vonzásában találjuk őket.

Stefán Henrik a német nemzetiség köréhez kötődött, mint a Pécsi Művészkörben többen: Weininger Andor, Gebauer Ernő, Gábor Jenő és Molnár Farkas is. A Stefán család Fulda környékéről a 18. században betelepült svábok leszármazottja. Apja id. Stefán Henrik gazdálkodó, földbérló volt, anyja, Ulrich Róza szülei is bérlők, gazdálkodók voltak. A német identitás Stefán Henriknél volt a legmarkánsabb, végigvonult a festő egész pályáján, sőt az 1930-as években megrendelésre nagy festményt szentelt a németek betelepítése témájának.

Péctől nem messze, Máriakémenyden született 1896. március 7-én, ahol a falu az 1945-ös kitelepítések ellenére máig őrzi német hagyományát, templomuk felújítását, ünnepeik megtartását a Németországba visszatelepítettek, s ma onnan nosztalgikusan ide látogató utódaik finanszírozzák az utóbbi húsz évben.

Stefán Péccset kezdte gimnáziumi tanulmányait, járt a Főreál Gimnáziumba, majd Szegeden érettségizett 1914-ben. A helyi nemzetiségi viszonyokról vall, hogy a 29 tanulóból 14 volt német, 6 magyar, 2 szerb, 1 montenegrói, 1 román, 1 szlovák, 1 cseh, 1 olasz és 1 finn. Stefán gyerekkora óta sokat rajzolt, így kedve szerint felvételt nyert a pesti Képzőművészeti Főiskolára. Tanára volt az előnevét szülővárosáról felvett Pécsi Pilch Dezső (1888–1949), aki egy évvel később Molnár Farkasnak is. E pécsi származású, Münchenben tanult, de franciás beállítottságú festő szerepe a két város közötti művészeti kapcsolatokban eddig nem tisztázott. Modern szemléletét jelzi szoros kötődése Vaszary János festészetéhez. Az I. világháború, a katonai behívók, melyet Stefán 1915 májusában megkapott, meghatározták a képzés jellegét. Az akkori szokás szerint hadi szolgálat mellett rendkívüli katonatanfolyamra járt a főiskolán, s végezte ott a rajztanárképzőt.⁸ Az 1918–19-es tanévre elsőéves művésznövendéknek is beiratkozott Réti István mellé.⁹ 1919 februárjában tette le az államvizsgát, és a budapesti Műegyetemen rajzot kezdett tanítani, mint Aba-Novák Vilmos is.

⁵ D. P. [Dobrovics Péter]: „Képkiallítás a Nőegyletben. Stefán Henrik és Johan Hugó”, *Dunántúl*, 1919. október 26.

⁶ Várkonyi György: i. m.

⁷ Ez ideiglenes államelnökké választásával tetőzött, 1921. augusztus 14-től egy hétig, Horthy csapatainak pécsi hatalomátvételéig.

⁸ A volt Képzőművészeti Főiskola anyakönyve szerint 1914/15-ös tanévtől rajztanárképzőbe iratkozott be kisebb megszakításokkal. 1915-ben és 1917-ben katonai szolgálatot teljesített. 1918/19-ben katonai növendék volt. MKE Levéltár 11/a.

⁹ Romváry Ferenc építész és festőként említi, tévesen állítva, hogy megkerülte a szokásos akadémiai képzést. Lásd: *A Modern Magyar Képtár története. Új szerzemények III.*, JPM Évkönyv XVII–XVIII. 1972–73. Pécs, 1975. 287.

Feltehetően innen eredt későbbi együttműködésük, barátságuk. Stefán azonban már 1919 áprilisában, a tanács hatalom kezdete után visszatért Pécsre. Itt festette *Havihegy* című, Cézanne hatását is tükröző korai fő művét. (magántulajdon, 1. kép) Már az év októberében bemutatta képeit, a Johan Hugóval közös kiállításon. Bár az említett Dobrovics-cikkből nem derült ki, mások írásaiból rekonstruálhatjuk, hogy portréi és tájképei a Dobrovics által közvetített *Fiatalok* stílusához kötődtek. Az 1916–17-ben Pesten kiállító ügynevezett *Hetek* a modernséget a reneszánsz tradíciójával próbálták egyesíteni. Stefán korai családi portréi, köztük Ulrich nagyapjáról festett markánsan tagolt arcképe (magántulajdonban) kemény formaképzésről, a sötét háttér előtt az arc jellegzetes vonásainak fényvel való plasztikus kiemeléséről tanúskodnak. További útkeresését jelzi az ugyancsak 1919-ben, feltehetően sógoráról festett markáns *Férfi portré* (magántulajdon, 2. kép), melyen a kéklő hegyvonulat előtt monumentálissá növeli a félalakot, a színhatás és a fény-árnyék plaszticitás erőteljes fokozásával. Dobrovics színgazdagabb piktúrája mellett művei éppúgy, mint ekkor Gábor Jenőé, leginkább a kubizmust átlényegítő Kmetty János 1910-es évek közepén festett képeivel mutatnak rokonságot. „Stefán férfiportréja az arc minden szögletét, a csontváz és izom-csomók okozta minden dudorodását s völgyét összefoglaló, egyenes síkokban tünteti fel, amelyek legömbölyítés nélküli élekben találkoznak.”¹⁰ Ilyen plasztikus rendet keresett csendéletein is, melyek közül egy szőlőstálat bemutató tömör kompozíciót és egy cserepes virágot markáns körvonallakkal ábrázolót ismerünk néhány korai műve mellett.

A Kassák-kör fiatal festőinek jellemzője volt ez az embert kissé felmagasztosító, monumentalizáló ábrázolás az első világháború emberföltő éveiben. A korabeli kritika legfeljebb sejtette, hogy Stefán „a kubizmus iskoláját is megjárta, de a kiállított képekre ebből csak leenyhült töredékeket hozott át.”¹¹ E megsejtések a többi kép ismeretének hiányában is igazolják feltevésünket a pesti *Fiatalok*, az ügynevezett *Hetek* csoportjának pécsi hatását illetően.

A folytatás még markánsabb volt. Az aktivizmus sajátos, pécsi vonulata jelentkezett rövid életű folyóiratok alapításában. Ilyen volt az *Ezerkilencszázhusz* című, majd a csaknem egy évet megélt *Krónika* 1920 őszétől.¹² A Pestről hazatért írók és festők, akik a „tett embereinek” vallották magukat Molnár nyitó manifesztumában, baráti együttműködésben készítették a lapot. Csuka Zoltán, a szerkesztő abban a lakásban dolgozott, ahol Stefán és Molnár együtt bérelt műteremnek egy másik szobát. Csuka vallomása szerint: „A hideg télben tavaszi derű és meleg fogadott: Molnár Farkas és Stefán expresszionista képeik megszületését ünnepelték.”¹³

A modern törekvések felszínre kerülését erősítette 1920-tól Gábor Jenő (1893–1968) pécsi tanári–szervezői tevékenysége. A Stefánnál három évvel idősebb, szintén Pesten rajztanári képzést kapott Gábor Jenő ekkor került a Felvidékről vissza, s állást nyert a Főreálgimnáziumban. Nyilvánvalóan neki köszönhető, hogy az év végén ebben az iskolában nyitották meg Johan és Stefán következő közös kiállítását, és itt alakult meg a Pécsi Művészkör 1920 decemberében.¹⁴ A Művészkör aktuális célja a történelmi szituációra adott válaszként is felfogható: dacolni minden nemzetiségi, társadalmi, faji és vallási ellenségeskedéssel, és fellépni a kulturális felemelkedés, a közönségnevelés, a művészek és iparosok összefogása érdekében.¹⁵

¹⁰ Szőnyi Ottó: „Johann és Stefán”, *Dunántúl*, 1919. október 31.

¹¹ Szőnyi Ottó: i. m.

¹² *Krónika*, 1920. október 1.–1921. június. Tüskés Tibor: *A Krónika (1920–1921) repertórium*. Pécs, 1978.

¹³ Csuka Zoltán: „A lázadó város. (Részlet a „Pécs felett csillag” című emlékiratból)”, *Jelenkor*, 1971. július–augusztus, 600.

¹⁴ *Pécsi Napló*, 1921. január 25; Bajkay Éva: „Expresszívek a Pécsi Művészkörből”, *Jelenkor*, 1997. szeptember, 835–847.

¹⁵ *Pécsi Napló*, 1920. december 26; *Dunántúl*, 1921. január 23.

A program kidolgozásában részt vevő Molnár Farkason, valamint ugyancsak a pesti Műegyetem építészkarára járt Weininger Andor (1899–1986) és a már végzett Csacsinovics /Tarai Lajos (1886–1973) kívül, a festők közül Gábor Jenő és Gebauer Ernő (1882–1962) mellett kiemelkedtek tehetségükkel Stefán Henrik és Johan Hugó. Nem tudjuk, milyen művekkel szerepeltek az 1920 decemberi kiállításon, csak azt, hogy Johan sok új tájképpel, csendélettel és portréval jelentkezett, s a kritika szerint „nem fecsérli el erejét magas ívelésű figurális kompozíciókba.”¹⁶ Ez a megjegyzés feltehetően Stefánra vonatkozott, aki csak néhány új képet hozott, de azok alakos kompozíciók lehettek. Képeiken feloldódni látszott a korábbi éles kontúrrajz, festésmódjuk lágyabb, fénnel telibb lett. Vagyis az expresszív jelleg fokozódott, amit a hagyományos ízlésű közönség idegennek érzett. Imponáló rajztudásukat és formaalkotó újításait elismerte a kritikus, Gebauer Gusztáv, aki az alakuló Művészkörben szintén aktív szerepet játszott. Azt tartotta a legfontosabbnak, hogy „a struktúra és dinamika titkait lebbentik fel.”¹⁷ Az expresszív színérzékenység kötötte össze a két festőt. Fényhatásokra építő képeik a hagyományos műfajokon belül új festőiséget képviseltek Pécsen.

Elismertségüket bizonyítja, hogy feltehetően a Pécsi Művészkör elnöke, Dobrovics közvetítésével tájképek kikerültek Zágrábba, majd a háború utáni első nemzetközi kiállításra Genfben 1920 végén. (A szerb csapatok által megszállt Baranyából jugoszlávként szerepeltek a katalógusban!) Stefán erőteljesebb formákban gondolkodott, de ezek nem a reneszánsz vagy a manierizmus ihlette bacchanáliák, mulató, táncoló, az új, szabad testkultúrát hirdető jelenetek voltak, mint Dobrovics, majd Gebauer vagy Gábor esetében. Stefán feltehetően ismerte a müncheni *Der blaue Reiter* (Kék lovas) csoport, főleg Kandinszkij absztrakt, expresszív színelőfoglalását, hiszen könyvek és folyóiratok, sőt kiállítások révén terjedt Közép-Európában az expresszionizmus. Míg a modernnek egy része a jelen valóságából a múltban, az arkádiai tiszta boldogság utáni vágyban keresett menedéket, addig Stefán Henrik és részben Molnár Farkas (*Pietà*, *Szent Sebestyén*) bibliai jelenetek révén adtak formát gondolataiknak, érzéseiknek. Így született Molnár keze nyomán aktuálisan a szülőföld és a család védelmét szimbolizáló *Nyilazók* és Stefán *Irgalmas szamaritánus* című reprezentatív, nagy olajképe (Magyar Nemzeti Galéria, 3. kép). Döbbenetes erejű alkotás, mely Franz Marc műveinek színdinamikájával vetekszik a háttér loábrázolásánál, s előtérben átszellemített biblikus témát aktualizál a megbékélés hirdetőjeként. Gábor Jenőtől tudjuk, hogy a reneszánsz mestereken kívül Greco és Cézanne, Feininger és a francia kubisták, Picasso és Kandinszkij voltak példaképeik.¹⁸

A Pécsi Művészkör kiállításai közül az úgynevezett expresszívекé aratta a legnagyobb sikert 1921 márciusában, s a sajtóvisszhang szerint leginkább Stefán képei.¹⁹ „Stefán Henrik viszi keresztül a legerőteljesebben az expresszív képlógikát. Rajzot, színt, tónust egyaránt alárendel a képlógikának; az érzés rajzbeli elemzésére nem fektet sok súlyt. Kompozíciója legharmonikusabb, a forma szintetizáló egységéhez vezet. *Női aktján* a formák rugalmas ívelését kellemes, lágy színekben festi meg. *R. N. portréján* az arcki-fejezést puritán egyszerűséggel, a mozgást néhány professzionális vonallal, finom színekbe ágyazva adja vissza. Stefán széles látású, öntudatos erejű, markáns egyéniség.”²⁰ Sajnos a fent említett képek lappanganak, ezért a kortárs híradásokra tudunk csak tá-

¹⁶ Szőnyi Ottó: „Johann és Stefán műteremkiállítása”, *Dunántúl*, 1920. december 19.

¹⁷ G. G. [Gebauer Gusztáv]: „Johann – Stefán műteremkiállítás”, *Pécsi Napló*, 1920. december 20.

¹⁸ Gábor Jenő levele Genthon Istvánhoz 1924. október 10. MNG Adattár.

¹⁹ Vidor László: „Expresszionista képkiallítás”, *Pécsi Napló*, 1921. március 17; W. J.: „Expresszionista vernisage”, *Dunántúl*, 1921. március 6.

²⁰ Schuber Rezső: „A »Pécsi Művészkör« expresszionista csoportjának kiállítása”, *Krónika*, 1921. 6. szám, 95.

maszkodni és azokból idézni. De a Nemzeti Galériában található *Irgalmas szamaritánus* szín- és fénygazdagsága megsejteti velünk azt, amit Dobrovics írt: „érték az, ha a természet nagy misztériumát az intenció megfeszítésével adja... Nem tudok meghatódás nélkül állani Johan finom lírája előtt; ugyanez fűti át Stefán nacionalizmusát, Gábor kutatásait és Molnár akarását.”²¹ A szerb szélsőséges nacionalista Dobrovics mit értett Stefán nacionalizmusán, nem tudjuk pontosan. Valószínűleg a családi hovatarozáson kívül az olasz reneszánsz követése helyett egy pregnansabb német kötődést olvasott ki képeiből – jogosan.²² Stefán későbbi munkásságát azonban befolyásolhatta a Dobrovics által hirdetett kozmikus, mediterrán, monumentalista művészet.

Ezután le is zárult a nehéz történelmi időkben rövid életű modern Pécsi Művész kör tevékenysége. Az expresszív fiatalok együtt utaztak el Itáliába 1921 tavaszán. Az európai kultúra bölcsője vonzotta őket, nemcsak mintegy hagyományosan kötelező ismeret- és élményanyagként a mondé metropolisz, Párizs helyett, hanem Dalmácia után ez esett igazán földrajzilag és szellemileg közel a mediterrán Pécshez, a közösen vállalt programhoz. Úgy hitték, hogy az ő számukra a reneszánsz és a moderne energiái egyaránt Olaszországból fakadnak.²³ Először a toszkán városok, a pécsivel rokon hegyes tájban kanyargó utak, a természet és az épített környezet összhangja jelent meg rajzaikon. Molnár Rómából hazatért, Stefán és Johan Szicília felé folytatta útját. A kora kubisták törekvéseinek saját élményeiktől áttüzesített, formailag oldottabb stílusát mutatják a helyszínen készült rajzok, melyek közül *Fiesole* és *Taormina* rajzi megörökítése maradt fenn Stefán Henrikől a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében. A többi mű eltűnt, csupán nemrég akadunk egy taorminai látképet ábrázoló kis olajképre (magántulajdon, 4. kép). Johan több rajza, akvarellje a Nemzeti Galériában és magángyűjteményekben található, Molnár firenzei akvarellje a Szépművészeti Múzeumban, valamint több festménye pécsi köz- és magángyűjteményekben.

A Pécssett együtt ábeszél, kiküzdött analitikus szemlélet tudatosan kapcsolódott az expresszív, érzelmi megközelítéshez. Így születtek sajátos, kora modern, kuboexpresszív tájképek. A helyszínen alkotott rajzok után olajképekben is megfestették a látottakat. Rajzaikat 1921 őszén Németországba magukkal vitték, s ott Stefán Molnárral közösen litografálva készített egy mappát hat-hat lappal. Ebben az *Itália*-sorozatban alig lehet elkülöníteni Molnár és Stefán alkotásait egymástól: *Firenze*, *Siena*, *Fiesole*, és Stefántól többször is, eltérő képkivágásban megörökített kedvenc helye: *Taormina* részletei az organikus és a geometrikus formák egyensúlyával alkotott modern városábrázolások (magántulajdon, 5. kép).²⁴

Ez az *Itália*-mappa már Weimarban, a Bauhausban, az új, modern főiskola régi nyomógépekkel felszerelt grafikai műhelyében készült könyomással sokszorosítva 1922-ben. Itt szabadon alkothattak, autonóm művészeti kísérleteket folytathattak a növendékek. Erre az igazgató biztatta is őket, és nemcsak az esetleges eladás reményében, hanem a művészi alkotás fontosságát hangsúlyozva.

A képző- és iparművészeti iskolák egyesítésével 1919-ben létrejött Bauhausba eleinte festők mentek tanulni és főleg azok is tanítottak. Forbát és Breuer ösztönzésére ment együtt Weimarba Molnár, Stefán, Johan és Weinger. A fennmaradt akták szerint Stefán Henrik a 200. beiratkozó volt 1921 őszén (1921. augusztus 1-jén jelentkezett és október 3-án lépett be az iskolába).²⁵

²¹ D[obrovics]: „Expresszionisták kiállítása Pécssett”, *Dunántúl*, 1921. március 16.

²² A svábok kettős identitása a 19. században alakult ki, amikor a sváb parasztek kapcsolatai megszakadtak szülőföldjükkel. Lásd: Bindorfer Györgyi: „Migráció, identitás, lojalitás. Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél”, in: *Etnikai identitás, politikai lojalitás*, Kovács Nóra, Osvát Anna, Szarka László (szerk.), Budapest, 2005. 163–181.

²³ Molnár Farkas: „Firenzei levél”, *Krónika*, 1921.

²⁴ 50 példányban készült. Ma megtalálható a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai gyűjteményében és a weimari Bauhaus Múzeumban.

²⁵ Weimar, Stadtarchiv ltsz.: 147/351. 1922 októberében kijelentkezett a Bauhausból.

A legnagyobb hatással a Bécsből érkezett Johannes Itten előtanfolyama volt a fiatalokra az 1921–22-es téli szemeszteren. Itten a hagyományos képzést elutasítva elemi anyag- és formakísérleteket végeztetett, nagy hangsúlyt helyezve a szín- és formakontrasztokra. A pécsiiek a keleti filozófiai alapokon nyugvó, a test és a lélek megtisztítását, az újfajta, az egyéniséget kibontakoztató nevelési elveket nem érezték közel magukhoz. A természet-kultusz, a vegetáriánus életmód helyett a hazai disznótoros csomagok előnyét élvezték.

Racionálisak voltak, könnyebben azonosultak az 1922 márciusában külön magántanfolyamot indító holland konstruktivista, Theo van Doesburg nézeteivel. Vörös–sárga–kék alapszínekre és derékszögű hálórendszerre építő szemléletét Molnár és Weininger gyorsan elfogadta, míg Stefántól távolabb állt. Csupán egyetlen ránk maradt absztrakt linómetszete (külföldi magántulajdonban) jelzi kísérletező lépéseit ebbe az irányba.²⁶ Nem művészeti elkötelezettséget, pálfordulást, inkább pécsi társaival való szolidaritást mutat ez a fennmaradt geometrikus kompozíció. Ugyancsak erre vall, hogy neve szerepel az úgynevezett KURI, vagyis konstruktív, utilitáris, racionális, internacionális manifesztum nemzetközi csoport tagjai között, melyet Molnár szervezett, és célkitűzéseket, a térben megvalósuló tiszta rendet propagálta.²⁷

A weimari főiskola szabad, demokratikus és internacionális légkörében jó kollektív szellem uralkodott, életre szóló szerelmek, munkakapcsolatok szövődtek. A világháború utáni nacionalizmus megerősödésével szemben nemzetközi nyitottságuk, humán közösségi szellemük máig példaadó. Az 1921–22-es tanévben a Bauhausban ismerkedett meg Stefán Henrik Dolly Borkowskyval, akinek apja német szakos tanár volt és Naumburgban iskolaigazgató. A család valójában lengyel eredetű, tehát ők is bevándorlóknak számítotak. A Bauhaus mint demokratikus olvasztótégely egyesítette a különböző nemzetek diákjait transznacionális szellemben. Így barátkozott meg a könyvkötészetet tanuló Borkowsky a kőszobrászatot választó Stefánnal, és hamarosan házasságot kötöttek Magyarországon, Berkespusztán.

Ezt követően, 1922 őszén Stefán már nem szerepelt a Bauhausba beiratkozottak listáján. 1923–26 között abban reménykedett, hogy megél egyszerű bútorok és háztartási tárgyak készítéséből először Pécsen,²⁸ majd Törökbálinton nyitott műhelyéből. Jellemző a kor hagyományos szemléletére, amit lánya mint mulatságos történetet írt meg nekem: „Apám minden bútorunkat maga csinálta, a Bauhaus tipikus, egyszerű, kocka alakú bútorai voltak. A szobák nagysága és magassága szerint lehetett ezeket praktikusán egymásra, vagy egymás mellé helyezni. Nagyon szépek voltak, szürkére festve, keskeny vörös szegéllyel. Egyszer, amikor mi még kicsik voltunk, ismét költözködnünk kellett (*sokszor változtattak lakást* – B. É.). Azt a kevés dolgot, ami szüleimnek volt, könnyen be lehetett a szekrényekbe pakolni, s így szállítóládákra nem volt szükség. Jöttek a bútorszállítók. Betették, szépen egymásra, az összes kockabútort a kocsiba, s visszatérve az üres házba, csodálkozva kérdezték: a ládákat már betettük az autóba, de hol vannak a bútorok?!”²⁹

1924–28 között sorban születtek a gyerekek, először Magyarországon, majd Németországban, mivel Stefán 1926–28 között ismét visszatért a Bauhausba, immár Dessauban. A plasztikai műhelyben Joost Schmidt irányítása alatt dolgozott, s ekkor került kapcsolatba a murális feladatokkal. Egyfajta bábszerű, elvont figuratív szemlélet, az alak és a tér viszonyának keresése jellemezte ezeket a munkákat, melyek a vállalt és kényszerű költözé-

²⁶ Reprodukálva Želimir Košćević: *Zbirka Marie Luise Betlheim*, Katalógus. Galerije grada Zagreba, 1984.

²⁷ *Út*, 1923. október 15. (2) 6.

²⁸ „Produktív művészek műhelye”, *Pécsi Lapok*, 1923. április 1.

²⁹ Stefán lányának, a Forbát mellett rajzolóként tevékenykedett Dorrit Eriksennek a levele a szerzőhöz. Grená (Dánia), 1989. december 13.

sek során nagyrészt elvesztek. Ami fennmaradt, az a vörös háttér előtt egy *Sváb paraszt-asszonyt* ábrázoló festmény 1927-ből (külföldi magántulajdon, 6. kép). Fialtal párral kiegészített *Háromalakos kompozíció* vázlatát a dessau Bauhaus gyűjteménye őrzi. Ez a dekoratív, sematizáló, monumentális, figuratív stílus érvényesült ekkor munkásságában. Szobrai közül egy bábszerűen tipizált, fényesre polírozott fejet és egy teljes figurát ismerünk. Elvont megfogalmazása nem mechanizált emberalak, hanem a természeti formák leegyszerűsítése, felmagasztosítása (külföldi magántulajdon, 7. kép).

1929-ben visszatért Pécsre, s egy reprodukcióról ismert, kevésbé stilizáló falképet alkotott. Ez már konkrét helyre, az 1932–35 között szintén Pécsre visszatért és építéssként tevékenykedő korábbi barát, Forbát Alfréd Perczel Mór u. 32. alatti bérházának bejárat feletti szabad falfelületére készült. A téma az új soklakásos bérházak funkciójának megfelelően a „család”: szülők három gyermekkel, környezetábrázolás nélkül, mintegy szimbólumaiként a ház lakóinak. Német szokásra vallott ez a fajta festett homlokzatszíntés, melynek előzményeit a modernnek a reneszánszban keresték. Valójában a német házak, de a betelepítések révén például a szepességi épületek homlokzatait gyakran festés díszítette. A bajor és osztrák falvakban maradt meg leginkább ennek sajátos divatja. Pécsen idegenül hatott. „A XX. század is megpróbálkozott ezzel a díszítéssel, azonban egyrészt a rosszul megválasztott égtáj, a meg nem felelő technika, mind pedig a korszerűtlen téma-választás folytán ezek a kísérletek csődöt mondtak.”³⁰

Stefán Henrik távollétében is tartotta a kapcsolatot Péccsel, még a dessau időkből is szerepelt a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságában.³¹ A Magyarországra négy gyerekkel 1929-ben hazatért Stefán család rövid ideig Pesthidegkúton próbálkozott, majd visszatértek egy kis időre Stefán szülőfalujába, Máriakémetre. Ott éltek 1932-ben, édesanyja támogatta őket.

Az 1930-as évek az egyre szaporodó egyházi megrendelések kora volt. A máriakémeti katolikus templom szentélyének megfestésére kapott megbízást. A horvátoktól a németekhez került, ma jórészt használaton kívül álló, úgynevezett felső templomban látható a Mária-kultuszt hirdető freskója, felül Mária mennybemenetelének ábrázolásával. Ezt követték a pécsi murális munkák. Baranyában a legfoglalkoztatottabb templomi freskófestő Gebauer Ernő volt, aki az 1921-es Pécsi Művészkör kiállításán az expresszívvel együtt szerepelt.³² A ferencesek, a líceum, majd a kórházkápolnaként működő dzsámi, a szeminárium kápolnájának freskói fűződnek a Székely Bertalan-tanítvány nevéhez, aki Pécs „udvari festőjeként” működött. Mellette Stefán, aki időnként talán célszerűségből használta a Szelle művésznevet, nehezebben érvényesülhetett, pláne, hogy szemlélete nem neobarokkos, inkább letisztultabb, modernebb volt.

Ő a római iskolás, akkor Magyarországon a legelismertebb monumentalista művészhez, Aba-Novák Vilmoshoz kötődött. Ismeretségük kezdetei homályosak, az Aba-Novák-monográfiák nem említik Stefán nevét, egy fotón látjuk az 1933-ban festett jázszentandrási freskók előtt „ismeretlen” társként alakját.³³ A jázszentandrási szentély üvegablakai az ő tervei szerint készültek, minden bizonnyal barátja, Johan Hugó üveg-műhelyének kivitelezésében. Johan hagyatékából vett a Nemzeti Galéria egy üvegablaktervet, mely azonban a pécsi Ágoston téri templomhoz készült, s Szent Istvánt ábrázolja. A köpeny és a háttér négyzetes elemekből konstruált rendje, dinamikusan kimunkált színharmóniája még felvillant valamit a holland konstruktivizmus nyomán Weimarban

³⁰ *Tér és forma*, 1937. 4. 96.

³¹ 1926-ban az első kiállításon még feltehetően baranyai rajzaival szerepelt: Katalógus 327. *Önarc-kép*, 328. *Látogatás*, 329. *Nagypéntek*, 330. *Vecsernyére*, 331. *Borkostoló*. 1928-as névsor és 1929 tavaszi katalógus szerint Dessauban él. Lásd még: Hárs Éva: „A pécsi képzőművészet kis tükre” *Jelenkor*, 1971. szeptember, 861–864.

³² Pandur József: i. m.

³³ Molnos Péter: *Aba-Novák*, Budapest, 2007. 61.

végzett kísérletek emlékéből. A Szt. Ágoston-templom üvegablakainak tüzes színe (8. kép) expresszionista korszakának erejét villantja fel az 1930-as évek közepén.

Stefán 1933–34-ben Remetekertvárosban lakott, és a fővárosban munkalehetőséget keresett. Freskófestésre a Katolikus klub, a sváb diákokthoz stb. kínált szerény lehetőséget. Komolyabb munkákhoz Aba-Novák mellett jutott. 1936-ban nagy feltűnést keltettek háborzongató háborús szenvedők a szegedi Hősök kapuján.³⁴ Expresszív monumentális stílusuk jól harmonizált, összebarátkoztak.³⁵ Pécssett a családot gyakran meglátogatta és segítette Aba-Novák. Erre így emlékezik Stefán lánya: „Az Aba-Novákkal való együttműködés időszaka gondtalan periódus volt, végre egyszer nem kellett a napi betevő kenyérért küszködni. De ez nem volt önálló időszak. Ha Aba-Novák látogatóba jött hozzánk, mi gyerekek ujjongtunk. Csodáltuk óriási termetét, ő nagylelkűen adakozott. Szinte mesébe illett, amikor hozott egy láda sárgabarackot!”³⁶

A pécsi temetőkápolna kifestésére is együtt vállalkoztak. Aba-Novák terve lett az első a pályázaton,³⁷ de a munkálatok elhúzódnása révén már nem ő valósította meg. A Köztemetőben a Szent Mihály-kápolna altemplomának oltárképe és szentélyfreskói Stefán nevéhez fűződnek, s megfogalmazásában Molnár C. Pál hűvösebb novecentos stílusát mutatják eszünkbe. (9. kép) A felső templom üvegablaktervei (Johan kivitelezésében, 1935)³⁸ és oltárképe szintén Stefántól való, míg a mennyezetet Aba-Novák tervei alapján feltehetően Gebauer vagy ketten együtt valósították meg. A család említi a Pálos templom és kolostorebédlő falára készült freskókat is, melyek ma már nem találhatók. A pécsi Egyetem Szt. Mór kollégiumában a kápolna üvegablakait szintén Stefán tervezte, ezeket később a Bártfa utcai Szt. István-templomba helyezték át.³⁹ 1939-ben Székesfehérvárott dolgozott Hincz Gyulával Aba-Novák mellett a Szent István Mauzózeum falképén.⁴⁰ A pannonhalmi Millenniumi kápolna seccójának festésében még szintén részt vett.

Táblaképfestői tevékenységét a kor másik divatos trendje jegyében folytatta az 1930-as években. A népéletképek korszaka köszöntött be, propagatív együttérzés, színes festőiség, naiv stilizálás jellemezte ezeket a fokozott német nacionalista identitáskeresés jegyében. Az úgynevezett *Heimatkunst* kezdte foglalkoztatni Stefánt, azaz ekkor születtek elbeszélő, túlzásfolt népéletképei a munkától a pihenésig. A német közösséghez tartozóként belülről megélt témák megjelenítése más volt, mint Aba-Novák derűs kompozíciói. Mozgalmasság, a képeket átható népi humor, groteszk, jókedvű figurák mindkettőjüknél megtalálhatók, de míg Aba-Novák nagyvonalú és a nagyvilágnak szóló kirobbanó festőiséggel alkotott, Stefánt az identitás béklyóznia látszott. Máriakémeden festettek mind a ketten sváb népviseletes jeleneteket. Stefán a szülőfalujában látott motívumokat a vásárokról, az ünneplőkről, a táncolókról a fennmaradt fotók tanúsága szerint sokkal merevebben, dekoratívan örökítette meg. Mintha népszerűsíteni akarna egy kiveszőben lévő életformát. Merev kompozíciói a felvidéki népéletképek rokonai, Lesznai Anna sokalalkos jelenetei foghatók hozzájuk. A felvidéki szász és a délvidéki sváb telepések életét ha-

³⁴ Az I. világháborúról készült falképen Patay Mihály és Rozs János is közreműködött. 1949-ben lefedték cementes vakolattal, és csak 2000-ben restaurálták.

³⁵ Aba-Novák a hagyatékában fennmaradt iratok szerint Stefánt bízta meg 1938. március 4-én a Szegeden beázott freskó megvizsgálásával.

³⁶ Dorrit Eriksen levele a szerzőnek. Grenaa, 1989. október 9.

³⁷ Aba-Novák temperavázlata szerepelt a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságának 1937. októberben rendezett tárlatán.

³⁸ Mendöl Zsuzsanna: *Épületekhez kapcsolódó díszítő üveg munkák Pécssett*, JPM Évkönyve 1990. Pécs, 1991. 225–227.

³⁹ Mendöl: i. m., 123–124.

⁴⁰ Kinizsi Andor: „Szent István városa. Székesfehérvár ünnepi díszben várja a történelmi országgyűlést”, *Nemzeti Újság*, 1938. augusztus 14.

sonló módon megörökítő tendencia a nemzetiségi kultúra egy sajátos szeleteként értékelésre vár.

Stefán az életképek tematikáját 1940 körül átültette a grafika kompaktabb formavilágába. Linómetszetek sorát készítette változatos térelrendezéssel, a festményekénél tisztább, jól kiegyensúlyozott kompozícióiban: tánc, siratás, vízfordás, szénahordás, este stb. Erős kontrasztok segítették a mondanivaló megjelenítését a korszak új tárgyias és egyben szociálisan érzékeny felfogásában. Csabai Ékes Lajostól Varsányi Pálig ível azoknak a grafikusoknak a sora, akik ehhez az akkor aktuális tendenciához köthetők.

A gazdaságilag nehéz időszakok mindig a grafika előtérbe kerülését hozták. Ezt jelzi például, hogy pécsi részletekkel grafikai album jelent meg 1941-ben több művész, köztük Stefán, Gábor, Martyn és Gebauer közreműködésével, hogy csak a legjelentősebbeket említsen.⁴¹ Velük együtt aktív tagja volt a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok egyesületének az 1930-as évek második felében, amikor a kiállítási bíráló bizottság rendes tagjává választották.

A megváltott, hangsúlyos német identitás⁴² a II. világháború lezárultával veszélybe sodorta a Stefán családot. Felesége 1944-ben a gyerekekkel Naumburgba ment, a saját családjához, s ide követte Stefán is. Itt született nyolcadik gyermekük. Az orosz megszállási zónából úgy kerültek át az angolba, hogy az észak-rajna-vesztfáliai Wiedenbrück régi művésztelepének felélesztéséhez festőket kerestek. Szerencséjére pályázaton nyert letelepedési lehetőséget erre a katolikusok lakta vidékre, így nem sújtotta annyira a német földön falura kitelepítettek kiközösített, lenézett helyzete.⁴³

A művész főleg templomi üvegablakok festésével foglalkozott, és 1948–61 között rajztanárként a Ruhr-vidéki Gelsenkirchen-Buerben tanított. Ott készítette el a Leibnitz gimnázium aulájának végfalára nagy üvegablakait: *Sport, Jusztícia, Faiültetés, Építészet, Más népek* 1951-ben, majd nyolc évvel később a Szt. Ludgerus templomban az elesettek emlékkápolnájában figuratív ábrázolásokat. 1950 körül születtek a Gelsenkirchen–Rotthausen evangélikus templomának reprezentatív hármass üvegablakai, 1952-ben Gelsenkirchen–Heßler Szt. Erzsébet templomának kórusablakaira *Krisztus születését, Feltámadását és a Szentlélek eljövételét* ábrázoló jelenetek. Ugyanezeket a bibliai témákat dolgozta fel Dortmund–Eving Szt. Barbara katolikus templomába. (10. kép) Dekoratív mintákat tervezett Gelsenkirchen–Bismarck Szt. Ferenc temploma és a bochumi Szt. Antal-templom részére 1954-ben.⁴⁴ E sok megrendelés meghozta üvegfestészetének kiteljesedését. Kutatásuk csak a Ruhr Metropol program, a Péccsel párhuzamosan folyó „Európa Kulturális Fővárosa 2010” előkészületeinek keretében került napirendre Birgitte Spieker tevékenységével. Stefán végig tartotta a kapcsolatot a magyarországi rokonokkal, s az 1960-as években haza is látogatott.⁴⁵

Utolsó évtizedét a bajor Ammersee melletti szép településen, Herrschingben töltötte. Egyik gyermeke, Péter szintén festő és grafikus lett, illetve illusztrátor, a mediterrán térség megszállottja.⁴⁶ A német földön visszanyert régi családi identitás⁴⁷ Stefán Henrik művészetének lezárulásával esett egybe. Művei regisztrálatlanul, mostanáig jórészt a feledés homályába merültek, pedig erőteljes festői indulása a pécsi modernizmus legjobbjai között jelölte ki helyét. Pályája, sorsa a német identitását fel nem adó magyarországi festő nehéz útkeresését tárja elénk, a történelem és az egyéniség kihívásainak szorításában.

⁴¹ *Így látjuk Pécsét*, Album D. Lukács Ödön metsző közreműködésével. Pécs, 1941.

⁴² Ekkor Stefán Henrik a pécsi német gimnázium igazgatója volt.

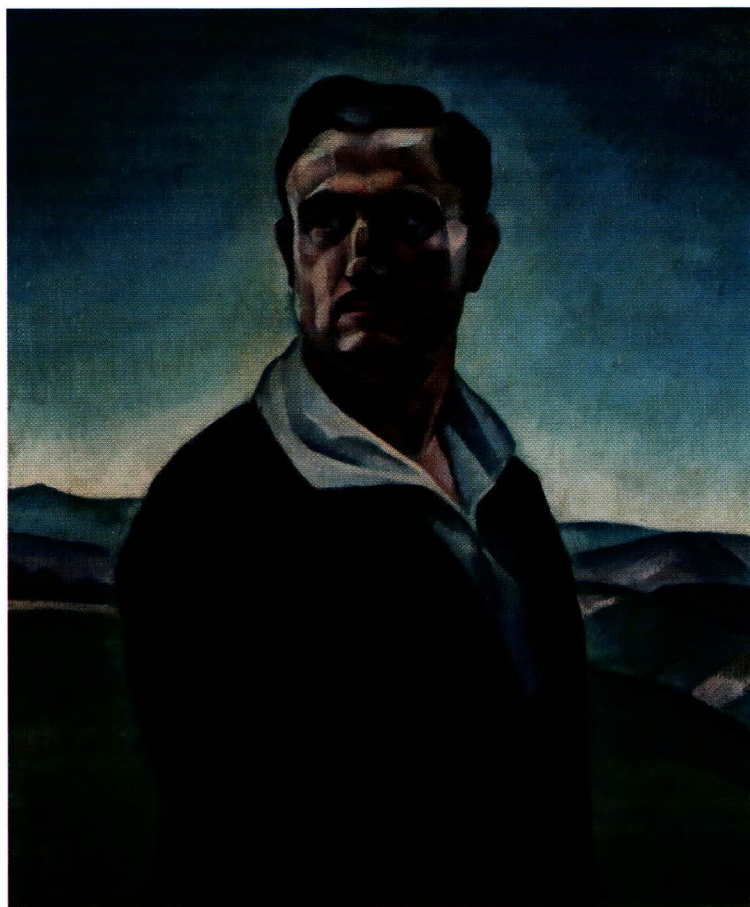
⁴³ Andreas Kossert: *Kalte Heimat*, Berlin, 2008.

⁴⁴ <http://www.glasmalerei-eu.net> – Stiftung Forschungstelle Glasmalerei des 20. Jahrhunderts.

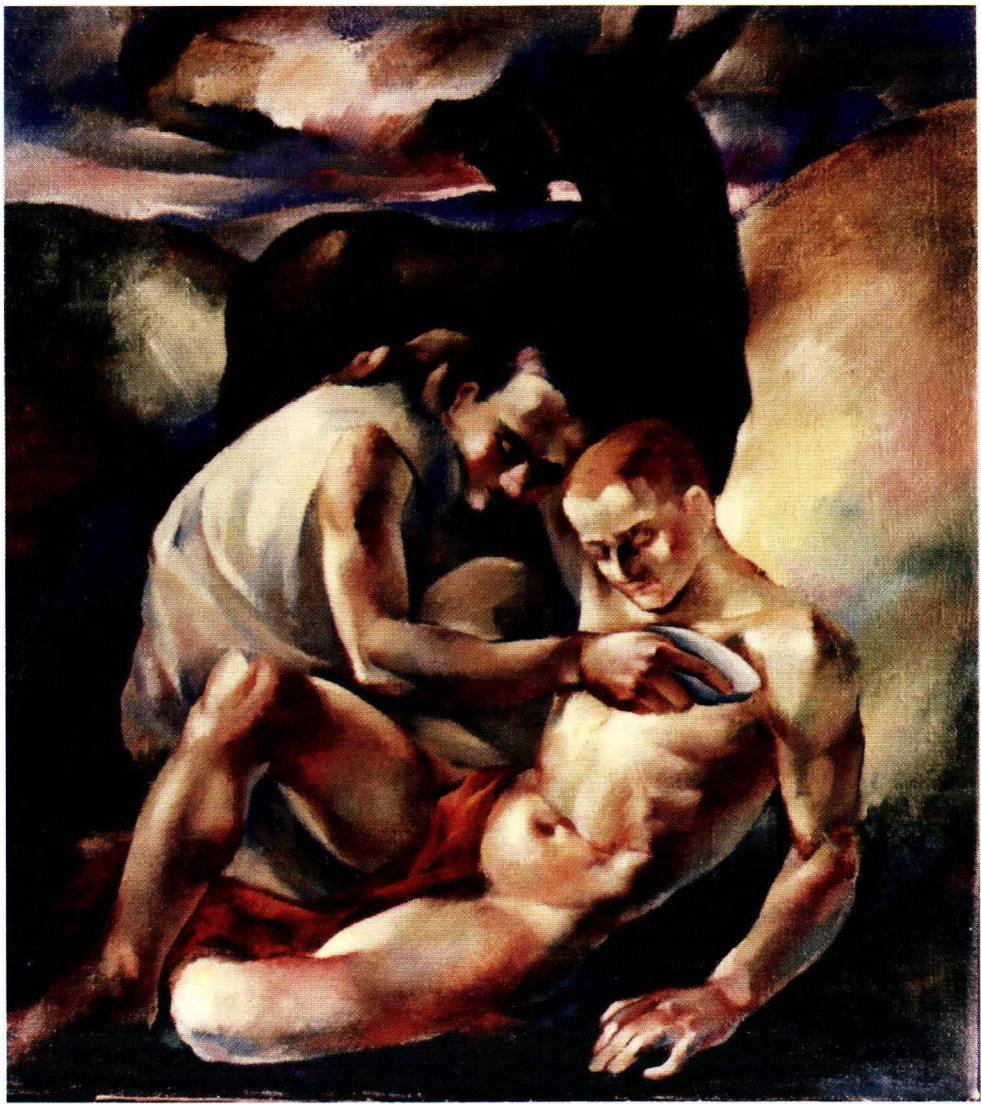
⁴⁵ Levelek Andriská Józsefné tulajdonában.

⁴⁶ Peter Stephan (sz. 1945) Görögországban és Párizsban él, sokat utazik, illusztrációival jelent meg Manfred Pielmeier: *Strafliche Freiheit*, München, 1996. és *Logbuch durch ein Meer an Chaos und Gnade*, Memmingen, 2004. című könyve.

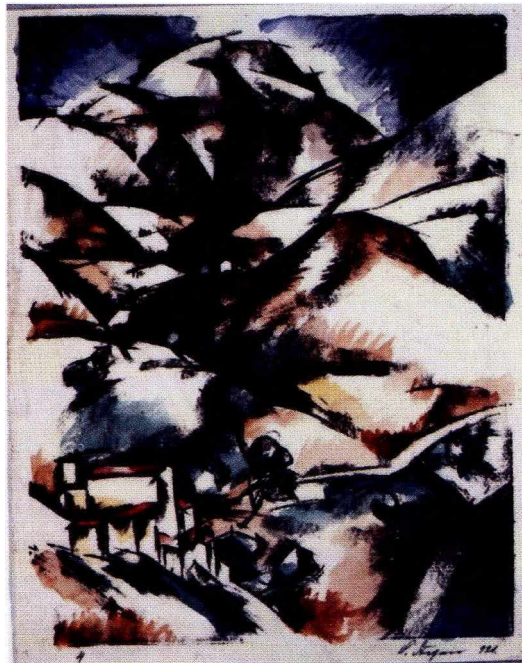
⁴⁷ A kényszerű emigráció tehát a német és nem a magyar identitást erősítette a Stefán (Stephan) család esetében.

1. kép: *Havihegy*, 1919
2. kép: *Férfi portré*, 1919

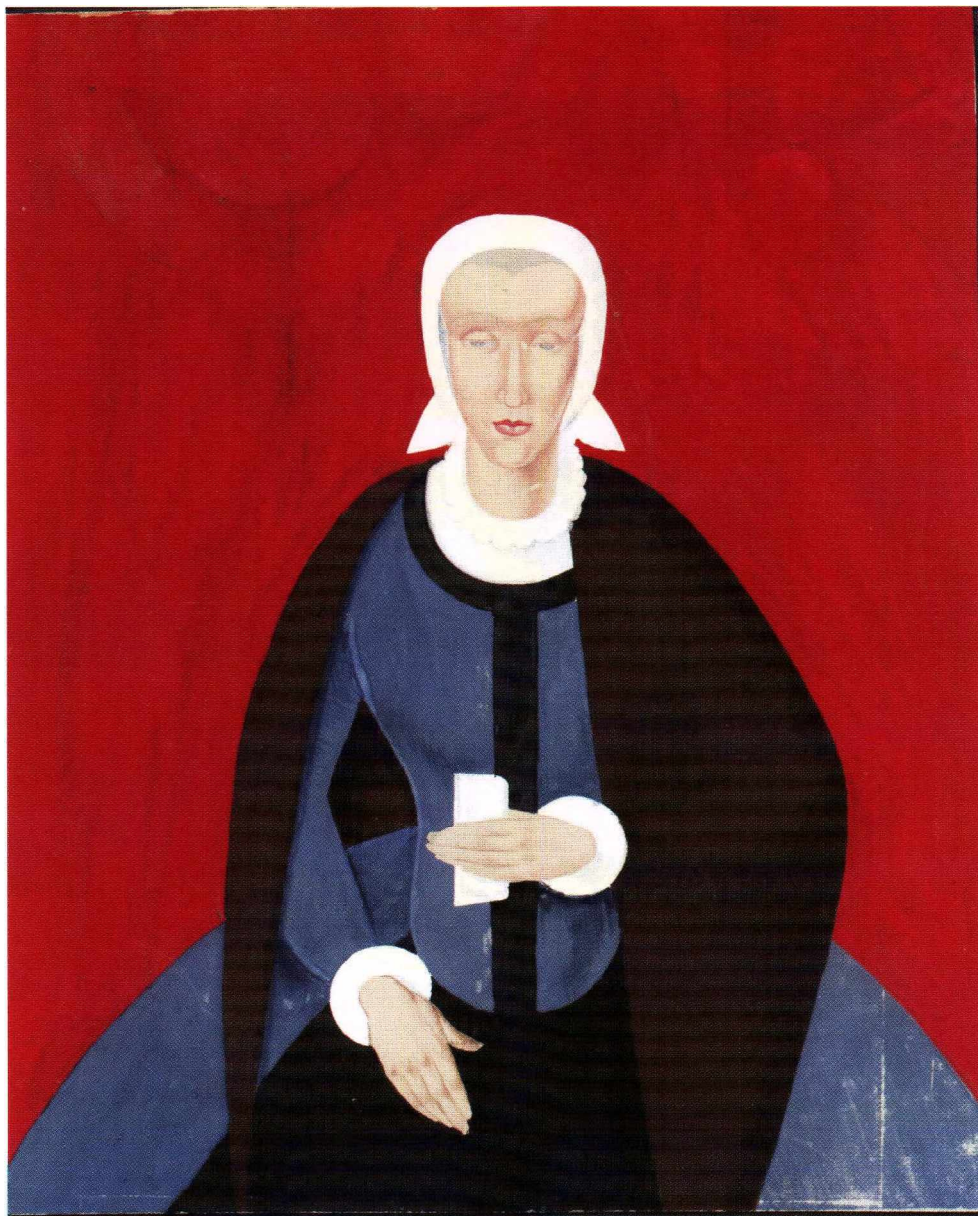

3. kép: *Irgalmas szamaritánus*, 1920–1921

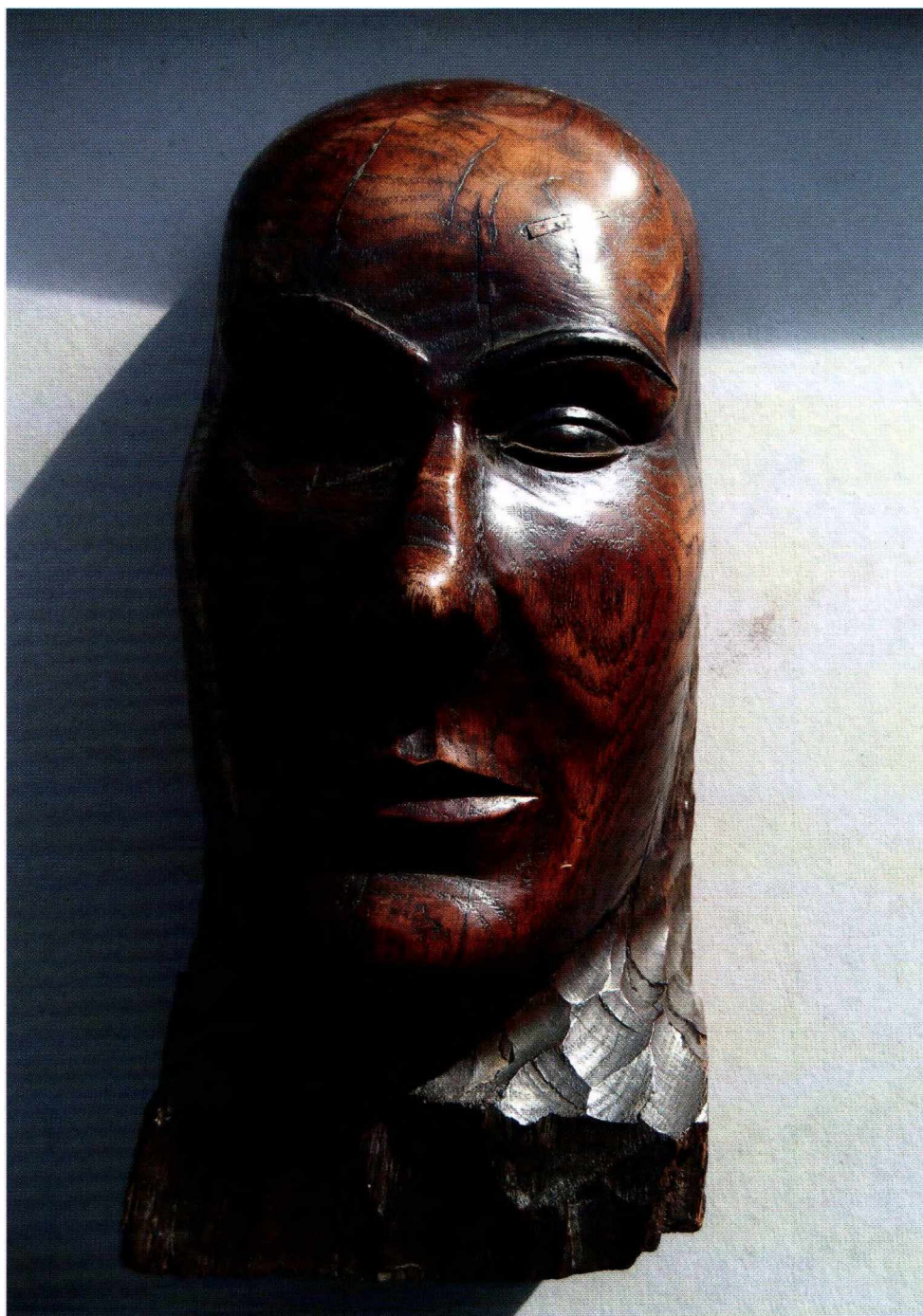

4. kép: Taormina, 1921

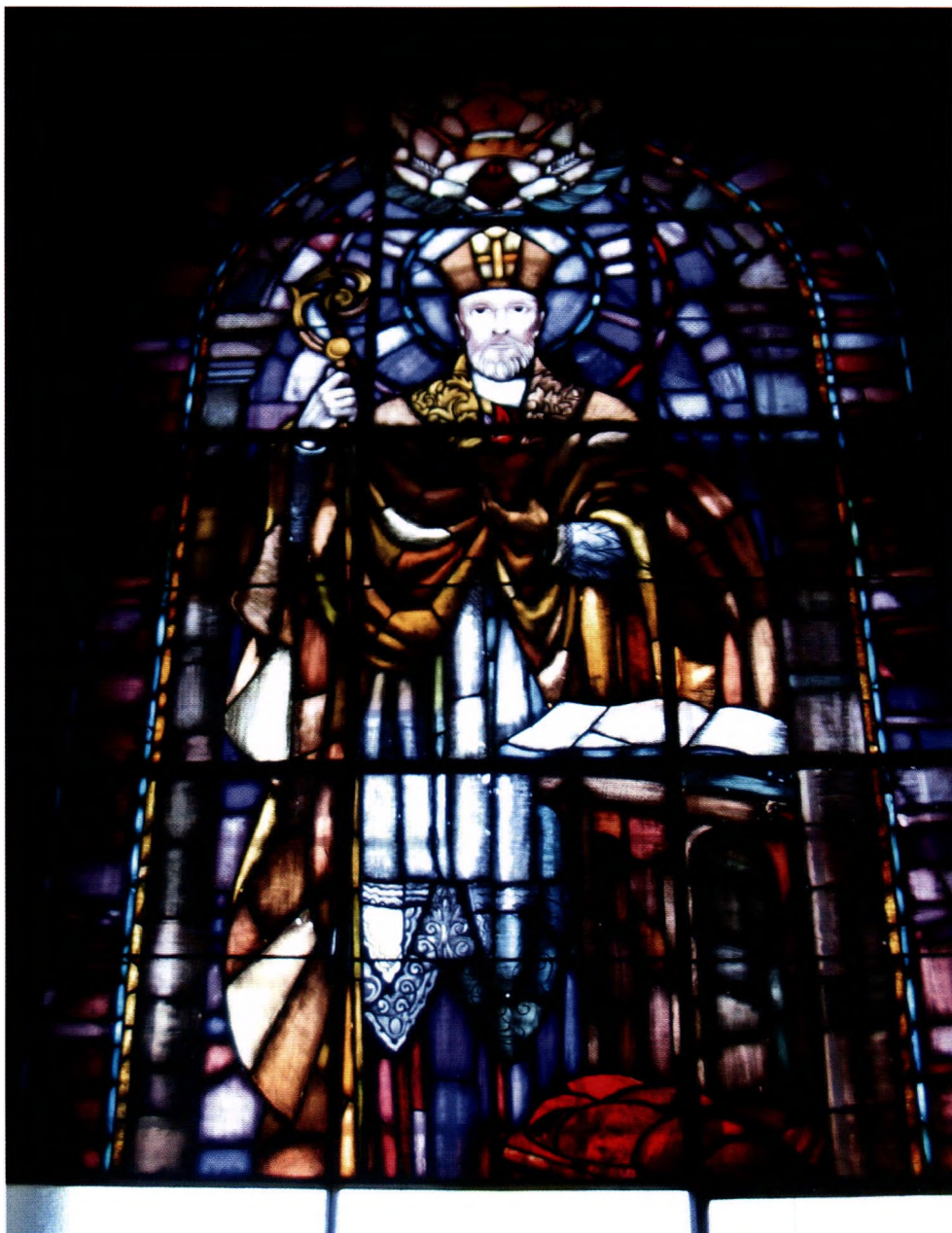
5. kép: Taormina – Bauhaus litográfia, 1921–1922

6. kép: Sváb parasztasszony, 1927

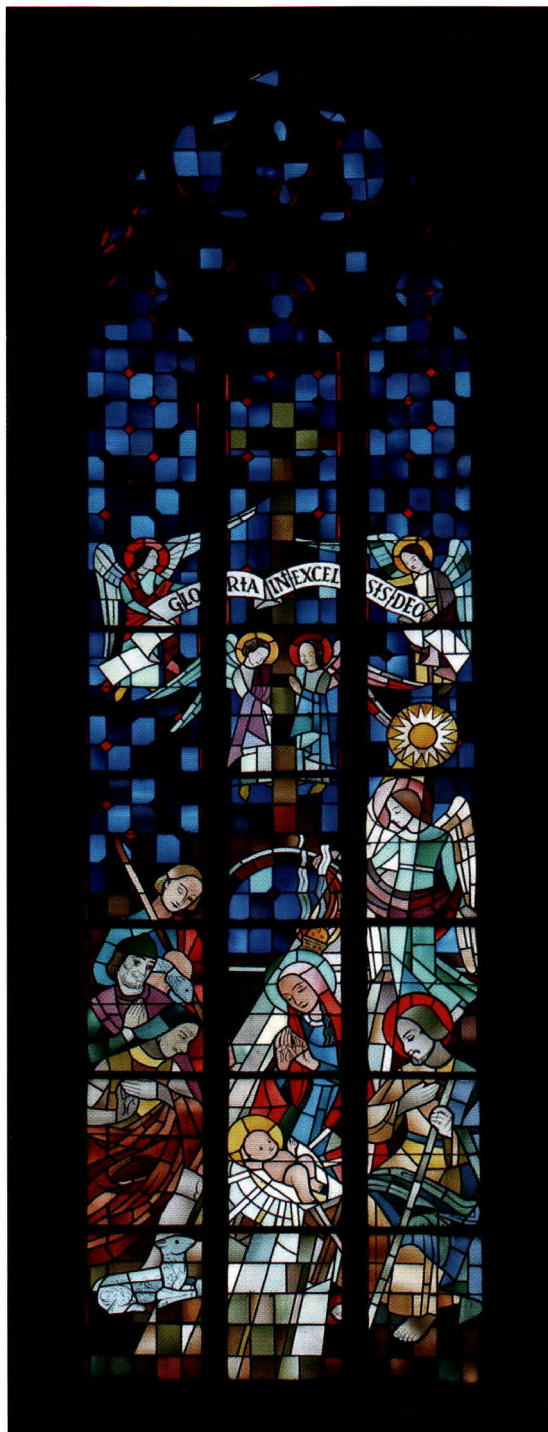
7. kép: Fej-faszobor, 1928 k.

8. kép: A pécsi Szent Ágoston-templom üveglaka, 1935

9. kép: A pécsi Szent Mihály-temetőkápolna szentélyfreskója, 1935

10. kép: Dortmund-Eving katolikus templomának üvegablaka, 1952

LAKÁSOK, BABITS

A kereszt miatt vettem meg. És a gesztenyefa miatt, természetesen.

Ezt persze csak később értettem meg, mintegy post festa, miután aláírtuk a szerződést, és beköltöztem a Gellérthegy utca elején lévő másfél szobás, erkélyes lakásba. A hatvanas évek végén épült téglaház nyolcadik emeleti lakásába. A magasság kezdetben szédítőnek tűnt, de magam is meglepődtem, milyen gyorsan hozzá tudtam szokni. Szemben háztetők, liftkamrák, kémények pajzán rendetlensége, ám ha kilépek az erkélyre, balra a Szabadság-szobor nőalakja nyújtózkodik, repülőgép helyett olajágot tartva kezében, jobbra, hol a nap lenyugszik, a Körszállóig ellátni.

Hogyha lefelé megyünk a Mészáros utcán – mondja egyik esszékötetében Nemes Nagy Ágnes –, a krisztinavárosi templomot hátulról látjuk. *Az apszisz fölé pedig föl van rakva egy kereszt, amit egyébként soha, senki se szokott meglátni, mert kovácsoltvasból van, átlátszó vascsípké. Akkor lehet csak látni, amikor én a legjobban szeretem ezt a panorámát, vagyis napsütésben, két éggel a háta mögött, amikor is a háttérből élesen kiugrik. És még valami van ott. Oda van tűzve a templom apszisza mögé egy nagy gesztenyefa. Ez a gesztenyefa is akkor a legszebb, természetesen, amikor virágzik. Különbö is a gesztenyefa virágzása az évben olyan kivételes pillanatot, mint amilyen kivételes az esztendőben a karácsony. Ezt mindig megnézem. Az a gesztenyefa a maga növényi mivoltában, a földízíttetésében, ahogy belenyúlik ebbe az építészeti élménybe, építészeti tapasztalatba, ami a templom maga, a templomnak ez a nézőszöge – valahogy különösen hangsúlyossá teszi az egészet. Ez a helyszín nekem fontos.*

Úgy látszik, eddigi legjobb évem ebben a tekintetben sem múlt el nyomtalanul – Nemes Nagy Ágnes könyve, melynek színes borítójáról a fénykép emléke bennem élt, 1987-ben jelent meg a régi Magvetőnél. A *Látkép gesztenyefával* címlapján, hátulról fotózva a Krisztina téri templom, egy gyönyörű gesztenyefa rozsdásodó lombja mögött, s a torony aranykeresztjétől jobbra, csakugyan, ott az átlátszó vaskereszt, súlyosságában is légiiesen, alig észlelhetőn, mégis rendíthetetlenül. A gesztenyefákhoz pedig kora gyermekkoromtól, pontosabban születésemtől határozott érzelmi viszony fűz, áprilisban a legszebbek hatalmas, fehér gyertyás virágjukkal, friss-zöld leveleikkel. Csak a költözködés után vált világossá számomra, hogy hónapokig ezt a látványt kerestem, akaratlanul is, eleinte a Déli környékén, ahol akadtak ugyan ajánlatok, kilátással a Vérmezőre vagy a Várhegyre, de sehol sem éreztem azt a magától értetődő hazatalálást, mint a Gellérthegy utca elején. Ha az erkélyről lenézek, ezt a gesztenyefát látom, háttérben a gimnázium vöröstéglás épületének zöldre festett, csúcsíves ablakaival, a templom domború, vaskos-sárga, meg a parókia klasszikusan nyugodt, vajszín és barna előterében. Nem sodort olyan messzire az ár, mint hajótörés után Szindbádot az óbudai partokra, én itt kötöttem ki a Krisztinán, önkéntelenül is emlékezve Nemes Nagy Ágnes könyvének fotójára. Hagyományosan irodalmi környék ez. A Gellérthegy utca végén, már szinte a Tabánban lakott Balassa Péter, a párhuzamos Naphegy utcában Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs, a Mészáros utcában Kálnoky László. Az Attila úton tíz percen belül elérhető Ottlik Géza egykori lakóhelye, nincs messze Virág Benedek sem. Márai Sándor a Mikó utcában. A Logodi utcában Kosztolányi. Följebb, az Attila úton Babits, utoljára ő is a Logodi utcában.

Miközben arra próbálok valamiféle magyarázatot találni, milyen indítékok rejlenek Babits lakásainak kiválasztása mögött – hogy megértsem a magam indítékait is –, eleve

tudom, a minden részletre kiterjedő, tüzetes feldolgozás igényének nem fogok megfelelni. Nem végzem el Babits fővárosi lakásainak aprólékos leírását, a vásárlás, lakhatás körülményeinek felderítését, nem hívom tanúnak az egyes otthonokhoz szorosabban-lazábban köthető művek szövegét, s a kortársak emlékezéseinek felidézésével is csínján fogok bánni. Mindössze arra teszek kísérletet, hogy kissé másképpen használjam fel az életrajz – egyébként fontos – tényeit, mint a hagyományos filológiai megközelítés tenné. Babits életvitelét, s benne lakásainak szerepét egy szokásrend részének látva – a babitsi életvitel, életstílus részének –, megkísérlem, hogy ennek a szokásrendnek az elemeit mint szimbolikus formákat felmutassam, és annak a kultúrtörténeti, irodalomtörténeti komplexumnak a nézőpontjából értelmezzem, melyet Babits Mihálynak nevezünk.

A lakásválasztás természetesen sohasem az adott körülmények és a véletlenek összjátékának eredménye csupán. Nyilvánvalóan meghatározzák külső tényezők is – anyagi lehetőségek, az éppen adódó kínálat, közelség-távolság munkahelyhez, városközponthoz –, de éppolyan sokatmondóan beszédesek, sőt még inkább árulkodóak a választás látható jegyeiből következtethető lelki tapasztalatok, például annak a kérdésnek a felvetése, hogy a kínálatos lakások halmazából miért éppen azt, miért éppen azt az egyet választja valaki, s miért nem egy hasonló adottságú másikat. Jung számol be arról *A torony* című feljegyzésében – olvasható az *Emlékek, álmok, gondolatok* kötetben, már meg sem lepődöm, 1987-ben jelent meg ez is –, hogy házépítési terveinek latolgatása közben úgy érezte, legbensőbb gondolatait és saját tudását kell kőben ábrázolnia, mintegy kőben kell vallomást tennie életének egy bizonyos szakaszában. Nemcsak az építkezésre, a lakásvásárlásra is áll ez. Aki lakást vesz – a vételáron túl – falakhoz, beosztáshoz, kilátáshoz, környékhez viszonyul, mely legalább annyit elárul róla, mintha építkezéssel alakítaná ki környezetét. Az otthon megteremtése közben akarva-akaratlan olyan lakhelyet keresünk, mely megfelel az ember ősi érzéseinek. A védettség érzésének például, nemcsak testi, hanem lelki értelemben is. Babits lakásválasztásaival – már a tisztviselőtelepi két szobától, de legalábbis a Reviczky utcai lakástól kezdve – önmaga térbeli mását, titkos lelki tartalmainak emlékművét állította fel.

Babits Mihály Budapesten öt lakásban élt huzamosabb ideig, ebből kettő Pesten volt, három Budán. Nem számítom ezek közé egyetemista kori szállását, mert az a nagybátyjánál, Kelemen Imre törvényszéki bírónál az Aréna út 11. számú ház második emeleti személyzeti szobáját jelenti csupán, s magától értetődően rákospalotai lakását sem, hiszen Rákospalota akkor még nem tartozott Budapesthez, csak 1950-ben csatolták a főváros-hoz, Újpesttel és más környékbeli településekkel együtt.

Babits lakásaiból – még az öt közül is – elsősorban azokra fordítok figyelmet, melyeket minden külső kényszer nélkül, mondjuk így, szabadon választott. Tisztviselőtelepi lakása 1912 novemberétől a Szabóky (ma Biró Lajos) utca 54-ben a tisztviselőtelepi gimnáziumi tanári állás következménye volt, ráadásul egy földszintes ház két szobáját bérelte, s bármennyire igyekezett is a maga ízlésére formálni, lehetőségei minden bizonnyal meglehetősen korlátozottak voltak. Erről a lakásról Hoffmann Edithnek az 1941-es *Babits Emlékkönyv*ben közölt leírásából alkothatunk képet valamelyest. Hoffmann Edith, mint a Szépművészeti Múzeum munkatársa, aki egyébként egyetemista kora óta rajongott Babits verseiért, 1915 júniusában Horvát Henriktől meghallja, hogy a költőnek „szép képei vannak” Borsos Józseftől, s szívesen megmutatná. Az ismeretlen Borsos-képek reményében felfedezőútra indul Mária nevű nővére, valamint Horvát Henrik és Reichard Piroska társaságában. „Babits akkor a Tisztviselőtelepen lakott, gyönyörű kertben” – örökíti meg a kirándulás élményét az *Emlékkönyv* lapjain Hoffmann Edith. „Egy nagy verandán fogadott minket. Beléptünk a szobába, rögtön a képeket kerestem. Én ugyan még csak kis gyakornok voltam s nem valami nagy tudós, de azt első pillantásra láttam, hogy ezek a képek egy kedves, vidéki piktor munkái a XIX. század elejéről, és nem Borsostól valók.” Babits a

családi szájhagyományra hivatkozva nevezte meg Borsost, amikor Hoffmann Edit a festő kilétét firtatta. Nővére azonban felfedezte, hogy a képek aláírása nem Borsos, hanem Boros. Babitsnak szemmel láthatólag rosszul esett a „leleplezés”, s még inkább röstellte, hogy egy tévedés miatt ilyen messzire kijöttek hozzá. Pedig a képek „nagyon hozzá is tartoztak Babits egyéniségéhez. A sárganadrágos fiúcska az ostorral, a vörös sálas empireruhás néni, a gyűrűs kanonok (‘Anyám nagybátyja, régi pap’) és a többi három erős szákkal fonták őt körül, s szobájában azt az emlékektől ittas úri levegőt árasztották, mely annyira eleme volt. Mindig úgy éreztem, hogy ezek nélkül a képek nélkül nem is volna az az ő szobája.” (Hazaérve a művészettörténész kideríti, hogy Boros Ferenc szekszárdi festő volt, természetes tehát, hogy a szekszárdi ősoket ő festette.) A szobában egyébként – nem éppen túlfizetett gimnáziumi tanár furcsa szenvedélye – „sok perzsa szőnyege volt és egy perzsa szőnyeggel leborított alacsony kereveten gyönyörű illusztrált könyveket rakosgatott ki” vendégei elé, mint igazán „nyájas házigazda”. Ebből a rövid leírásból is megsejthető, hogy a tisztviselőtelepi lakás mintha a fiatal Babits költészetének tükre, térbeli kiterjedése lett volna: a nagy, gyönyörű kert, mely a házhoz tartozott, a perzsa szőnyeges, illusztrált könyveket rejtegető szoba Huysmans *A különcének* bizarr, egzotikusan zárt világát idézi, ahova belépni csak a kiválasztottaknak szabad.

Érintsük egyelőre röviden, csak a paradox párhuzam kedvéért Babitsék utolsó lakásának jellemzését. Már 1939 októberének elején megvásárolták, de csak 1940. április végétől költöztek a Logodi utca 31. I. emelet 3. szám alá. „Háromemeletes, gótikus malterdísszel ékes, elég otromba ház ez. Lépcsőháza sötét, udvara homályos kőkert a Vároldalban” – borzong Sárközi György szintén a *Babits Emlékkönyvben* – s bizony, tegyük hozzá: hol van ez a kőkert a tisztviselőtelepi buja, vadregényes kerttől! A sötét, barátságtalan, bár épp ezért olcsóbb hely lényegében már a halál előszobája volt – férje halála után egy hónappal Török Sophie el is adta ezt a lakást –, noha Babits viszonyulását ehhez az ómódi otthonhoz még érdemes lesz alaposabban szemügyre venni.

A másik három lakás azonban még különösebb jelentőséggel bír. A kiválasztás szuverenitásáról tanúskodik a Reviczky utca 7. szám alatti, harmadik emeleti, háromszobás lakás, ahol 1916 júniusától lakott Babits 1931 májusáig; az 1931. május 1-jétől 1937. augusztus 18-ig az Attila út 95-99., (ma Attila út 133.) szám alatti, újonnan épült, negyedik emeleti, három szoba, hallos, napfényes világos öröklakás, mely részint a Vérmezőre, részint a Logodi utcára nézett, és az Attila út 65/B (ma Attila út 103.) szám alatti, első emeleti lakás, Vérmezőre néző kilátással, 1937. augusztus 18-tól 1940. április végéig, mikor is elköltöznek a Logodi utcába. Ezeket az otthonait választotta saját döntése szerint, a lehetőségek adta kereteken belül is szabadon, túl a szorító körülmények kényszerén.

Hermann Imre *Az ember ősi ösztönei* című könyvében (Magvető, 1984) több alapvető ösztön mellett említi a megkapaszkodás és az elbújás ösztönét. Bár a megkapaszkodás ösztönével annak elhárításaként az elszakadásra törekvést állítja szembe, s az elbújást az énnel a keresési ösztönre adott reakciójaként értelmezi, mind a megkapaszkodás, mind az elbújás önmagában is érvényesülő ösztönforma. „Az elbújás jelenségéből két út vezet a keresési ösztönhöz: az egyik a félelem az üldözőtől, a cigánytól, a rablótól, a másik a játékos elbújás” – írja Hermann. Az üldözőtől való félelem esetén (szemben a játékos elbújással) a való világ adja meg a parancsot az elrejtőzésre, hogy a kereső, üldöző elől el lehessen menekülni. Vajon csak a külső tényezők hatásának tulajdonítható vagy belső kényszerek szükségletének is, hogy Babits a Tisztviselőtelepről abban az időben költözik el, mikor már Rákosi Jenő jó ideje támadja a *Budapesti Hírlapban*, s 1916 januárjától a Tankerületi Főigazgatóság mentesíti a munkavégzés alól, helyzete tehát korántsem mondható megnyugtatónak? S miért éppen oda, a Reviczky utcába, a harmadik emeletre? Elbújni és megkapaszkodni – ez a két akart-akaratlan törekvés is mozgatja az állásából felfüggesztett, vagy mondjuk így: áthelyezett és lakóhelyet változtató üldözöttet, aki új lakás

választásával bújik el. Elbújni ugyanis nemcsak valami mögé lehet, hanem valami fölé is. Földszintről a harmadik emeletre, ahová nem lát föl az üldöző szeme. A Reviczky utcai, nem túl igényes arculatú ház szinte jellegtelenül simult az utcafrontba, nem volt feltűnő, középsterűsége semmivel sem hívta fel magára a figyelmet. Az épületet Cs. Szabó László diákként „barátságatlan, sárga ház”-nak látta. „Naponta arra mentem a gimnázium felső osztályaiba. Felnéztem az ablakába, de sohasem nézett ki” – emlékezik Cs. Szabó Babitsra és búvóhelyére a memoár-breviáriumként forgatható *Emlékkönyvben*.

A megkapaszkodás ösztöne visszavezethető a csecsemő fogásreflexére, amely viszont az anya testére irányuló ösztönszerű megkapaszkodásból eredő fogóösztonön alapul. Későbbiekben az „élet bizonyos helyzetei majdnem szükségszerűen a megkapaszkodás ösztönének áttörésével járnak. Ingerültségünkben vagy akár csak feszült gondolkodás közben zsebkendőt, ceruzát vagy egyebet markolunk meg és nyomkodunk” – világít rá az ösztön további kiterjedésére Hermann Imre –, s ezt a jelenséget (némileg kissé önkényesen) nagyobb hatósugárral elgondolva talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy a megkapaszkodási ösztön érvényre jutása – az elbújás ösztönével együtt – többszörös áttétellel, kulturális vonatkozásokkal vegyülve Babits költőzködéseiben is szerepet játszik.

Ebben a tekintetben különös jelentést nyer a környezet irodalmi jellege, mely mint kulturális hagyományokkal teli tér befogadta, s irodalmi aurájával erősíthette a támadásoktól tépázott, megrendült költői egyéniséget, aki Reviczky utcai lakosként irodalmi őseihez, klasszikus elődeihez tér. Egy évtizede még a magyar irodalom olyan nagyjai laktak a Reviczky utcai ház közelében, mint Mikszáth Kálmán a Reviczky tér 1-ben, azaz a róla még életében elnevezett Mikszáth Kálmán téren, valamint Gyulai Pál a Főherceg Sándor utca, a mai Bródy Sándor utca 13-ban haláláig. Néhány évtizeddel korábban, de szintén a Főherceg Sándor utcában a 36-os szám alatt Jókai Mór, még előbb Arany János az ugyancsak pár perccel belülről elérhető, egykori Három pipa (mai Erkel Ferenc) utca 11-ben négy esztendeig, majd további három évig a még közelebbi Üllői út 7. szám alatt. A Reviczky utcai, háromemeletes építmény tulajdonosa pedig – és így Babits háziura – egyenesen gróf Bánffy Miklós volt, író és politikai befolyással is rendelkező arisztokrata, aki a szomszédos palotában lakott; kell ennél jobb védelem? Ebben a lakásválasztásban Babits számára az elbújás és megkapaszkodás ösztöne együtt érvényesült.

Egy évtized múltán, 1926-ban, megnyugodva és igazi otthonra találva, a *Pesti Napló* karácsonyi számában Babits a Reviczky utcának és környékének pontos leírását adja, még akkor is kiemelve az utca szoliditását, arisztokratikus csöndjét, a kutyáját sétáltató öreg grófnőt, a grófi paloták mellett meghúzódó bérházak lakóit, akik „komoly, lateiner emberek”, egy orvos, egy egyetemi tanár, s név szerint említve a sarki erkélyen valaha pipázó Mikszáthot. A lakás miliőjét, hangulatát szépen rajzolja meg Sárközi György a *Babits Emlékkönyvben*.

A megkapaszkodási ösztön újabb érvényesülését figyelhetjük meg az Attila úti lakások választásában. Közrejátszhatott ebben a régi barát és vetélytárs Kosztolányi közelsége, a Tábor utca és a Logodi utca találkozásánál, Márai Sándor lakóhelye a Mikó utca 2-ben, Bajcsy-Zsilinszky Endréé az Attila út 37-ben. Tamási Áronnak – a *Babits Emlékkönyv* szerzője ő is –, az Attila úti lakás felé tartva, az elefántcsonttorony gondolata járt a fejében. „S amikor már bent voltam nála, valóban úgy éreztem, hogy toronyban vagyok. Azóta is, valahányszor a képzeletem szemem elé visszateremti ezt a tornyot, mohón keresem ezt a jelzót, amellyel találóan illethetném az ő földi életének tornyát. Nem volt elvárásolt királyfi tornya, bár a világot, amelyből oda beléptem, egyszerre és teljesen feldtette. A képzelet színes és pompás tornya sem volt, sem az elefántcsont rózsaszínű fellegvára. A csillagokhoz több köze volt, mint a földi örömhöz: több a tudományhoz, mint a regényességhez; több az értelemhez, mint az ösztönhöz; és több a Törvényhez, mint a szokáshoz. Leginkább valami különös és szigorú őrhelynek tetszett, ahol a csalhatatlan-

ság érdekében minden és mindenki fölött uralkodott az értelem. Uralkodott a képzeleten, s a lélek öröme és siráma fölött; s még magán a torony aszkéta lakóján is, aki soványan és szelíd szigorúsággal őrködött. Nem uralkodott, hanem őrködött.”

A toronyszerűség érzetének tartós jelenléte további felismerésekhez vezet a babitsi szokásrend szimbolikus formáinak vizsgálatában. Figyelemre méltó ugyanis, hogy Babits Mihály Reviczky utcai és mindhárom budai lakása magasan elhelyezkedő, emeleti lakás, a Logodi utcai még hegyoldalban is van. Az esztergomi dombon építkező, hegyi költő a fővárosban is magaslaton szeretett élni, s nemcsak az eszmék magasán, erkölcsi-irodalmi magaslaton, hanem fizikai értelemben is, mintegy kilátótoronyként használva az emeletes épületek adta messzenézés lehetőségét. A lakás mint torony képzete a Babitsot meglátogató Tamási Áronban is felmerült, s alighanem igaza volt, amikor nem elefántcsonttoronynak, hanem egyenesen világítótoronynak látta az Attila úti lakást. Annál is inkább, mert a metaforát maga Babits alkalmazta *Az írástudók árulásáról*, 1928-ban írt esszéjében, az írástudóról, akinek világítótoronyként kell állnia a koreszmék viharában: „inkább illik az Írástudóhoz a Világítótorony heroizmusa, mely mozdulatlan áll, és híven mutatja az irányt, noha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát – míg csak egy új vízözön el nem borítja lámpáit.” Miért is hinnénk véletlennek, hogy Szabó Lőrinc már a Reviczky utcai lakásban a szigetszerűség mellett a magasság hatását érzékelve – „Sziget nem volt oly magas soha még, / mint az a műhely, a könyvtárszoba, / az agglegényé” – mestere világító lényét énekelte meg a *Tücsökzene* egyik versszakában: „Oly sok, oly nagy, oly / fény, oly láng volt”.

A toronyhoz, akárcsak Babits esetében az emeleti lakáshoz, Jung gondolkodásában roppant erősen kötődik a nyugalom és megújulás érzése. Többek között ezért is fontos, hogy legyen olyan helyiség, amelyet az én kizárólag magának tart fenn, amely az alkotó művész számára a szellemi összpontosítás helye lehet. A ház, a lakás a lakóját ábrázolja, vagy akár annak titkos énjét, a hely felmagasítása és a külön szoba az énnel vagy a tudatnak idős korra megszerzett fölényét fejezi ki. Ezért lehetséges, hogy a torony olyan érzéssel ajándékozta meg Jungot, mintha kő formájában született volna újjá. A Babits-házaspár átköltözését az Attila út 65/B-be Sárközi György az *Emlékkönyvben* azzal indokolja, hogy a tér, mint a beteg torka, összeszűkül körülöttük az Attila út 95-99-ben, hiszen kislányuk, Ildikó növekszik, szoba kell neki, s egyébként is, a Logodi utcában emelkedő ház elveszi a kilátást a Várhegyre. Az új lakás „szép, tágas, jó meleg, ablakaiból, balkonjáról kilátás nyílik a Vérmezőre”. Vas István, emlékezve Babits csütörtök délutáni fogadónapjára, amikor felkereste az élő klasszikusként tisztelt költőt, a lámpa fénykörét állítja szembe a külső sötétséggel. „Téli délután volt, sötétedés előtti félhomály, a Vérmezőn sárgásszürke köd. De fönt, a könyvtárszobában, már teljesen sötét volt, illetve villany égett, a szoba közepén egy kovácsoltvas állólámpa, amely nem világított meg mást, csak a könyvek egy részét a falon, a lámpa körül a bőrgarnitúrát és Babits sápadt arcát, szenvedélyes szemét, barna színű, hosszú ujjú kezét, minden egyebet sötétben hagyott” – idézi fel a látványt a *Beszélő házak és tájak* képeskönyvében a költő 1989-ben. A lakás berendezése szintén a babitsi értékrend szimbolikus kifejeződése volt, de nemcsak „személyiségének kisugárzása”, ahogy Vas István állítja, hanem sokkal rejtettebb tartalmak tükröződése is. Pedig már neki is feltűnt, hogy az intériuernek az Attila úton nem azzal a fajta „polgárisággal” találkozik, mint amit a lipótvárosi lakásokban megszokott. „Itt az íróasztal, a fiókos szekrény, a vas gyertyatartó, s a szoba egész képe vidéki házak szerényen és kopottan úri biedermeierére vallott” – fogalmazza meg a *Beszélő házak és tájakban*. Még a szomszéd szoba, Török Sophie szobájának „tarka nőiessége” is jól megfért Babits szobájának „sötét-komoly kúria-stílusával”. A Bauhaus-jellegű ház modernségével szolid ellentétben állott tehát a lakás berendezése, mely jóval mélyebbre mutatott, mint a praktikus hétköznapiok felszíne engedte, a lélek mélységeibe. Ebből a szempontból nyeri el jelentését az, hogy az

Emlékkönyvben Sárközi György is egy nagyobb hagyomány kontextusába kapcsolva örökíti meg a költő Logodi utcai, utolsó lakását, ahonnan Babits már csak végső nyughelyére költözött: „Az első emeleti lakás folyosóját nagy vasrácsos kapu zárja el, azontúl jutunk az üvegezett falú előszobába. Onnan tágas, régimódi szobákba lépünk. Babitsnét először kétségbeejtette ez a komor ház, szinte sírva nézett az ablakokkal szemben lévő omlatag kőkerítésre. De Babits a régi, vastag falakat barátságosnak találta, szerette a fafűtéses kályhákat is, amelyeknek olyan jó nekitámaszkodni. (...) Felesége igyekezett meleggé tenni a lakást, hallját szép népi szöttesekkel, kancsókkal rendezte be, az új kerek asztalt régi selyemterítővel terítette le, s szalmafonatú székeket állított köré. A szobák beosztása is jó volt: itt kellett volna egy hosszú és békés életet eltöltenie Babits Mihálynak.”

Az ősök portréi, a sok perzsaszőnyeg, az illusztrált könyvek, a személyes kötődéssel összeválogatott könyvtár és a későbbiekben a részben Török Sophie által beszerzett és elhelyezett szöttesek, népművészeti dísztárgyak, kancsók, virágok nemcsak a szépség, a kényelem és biztonság kifejeződései, nemcsak az alkotómunka kellékei, hanem annak a sorsközösségnek a kifejeződése is, mely elődeivel összekötötte a költőt. Már csak azért is lényeges erre figyelni, mert a lakóhelyét több ízben átalakító, bővítő Jung – már idézett vallomásaiban – azt a következtetést vonja le toronyépítő tapasztalataiból, hogy „Benső nyugalmunk és elégedettségünk nagymértékben függ attól, vajon a történelmi család, amelyet az individuuum személyesít meg, összhangban van-e napjaink átmeneti feltételeivel vagy sem.” A megnyugvás azonban nemcsak a lakását változtató, lakhelyét (és végső nyugalmát) kereső élőnek lesz a tudatos-tudattalan célja, sőt talán nem is elsősorban az övé. Jung szerint még fontosabb, hogy az ősök lelkére jó hatással van-e a ház szellemi légköre, amellyel az utód jól-rosszul megválaszolhatja az ősök élete során egykor felelet nélkül maradt kérdéseiket. Az eredetre, a család melegére emlékezett Babits a fafűtéses kályhának dőlve a tágas, régimódi szobákban, a vastag falak védelmében, melyeket oly barátságosnak talált.

Babits, lakásainak Világítótornyában, akárcsak Jung az igazi toronyban, nemcsak szűkebb családjával lakott, hanem több évszázados, csöndes családjával is, melynek tagjai portrékban és tárgyakban adtak hírt magukról, s még kitéphetetlenebbül éltek lakó-énjében, abban a szellemi-lelki-tradicionális énben, aki egyéni sorsán szó szerint felülemelkedve szemlélte az élet végtelenjét, és őrizte ősei és saját értékrendjét.

Krisztinaváros és környéke több évszázada őrzi az irodalmi folytonosság hagyományát. A Gellérthegy utca szélén, már szinte a Tabánban lakott Balassa Péter, a párhuzamosan futó Naphegy utcában Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs, a Mészáros utcában Kálnoky László. Az Attila úton pár percen belül elérhető Ottlik Géza egykori lakóhelye, nincs messze Virág Benedek sem. Miért is lennének itt egyedül? Márai Sándor a Mikó utcában. Az Attila út másik végén Babits. A Logodi utcában Kosztolányi. „Nézz föl az égre. A csillagokat nézd.” *Legfőképpen az anyanyelvemre vágytam, vagyis a magyar költészetre, meg talán arra a gesztenyefára a Krisztinavárosban.*

AZ ÁLOM KÖRVONALTALAN TÁRGYAI

Takács Zsuzsa költészete a hatvanas-hetvenes években

1

Ragyogó észrevételt tesz Bodor Béla, amikor – születésnapj köszöntés örvén – Takács Zsuzsa költői pályáját összegezve a kezdetekre is visszatekint: „Tandori és Petri első két-két és Oravecz első kötetének hangváltása annyira erőteljes volt és provokatív, hogy Takács Zsuzsa radikalizmusa jó darabig az árnyékukban maradt.”¹ Kanonikus vonatkozásban egyetérthetünk ezzel a megállapítással. Tény ugyanakkor az is, hogy a költő első önálló kötete, a *Némajáték*² nagy figyelmet kapott, a kor szinte valamennyi jelentős irodalomkritikai fórumán szó esett róla, mégpedig a versek beszéd- és szemléletmódját József Attila, Pilinszky, Nemes Nagy (sőt Rilke) tárgyias gondolati költészetéből, lírai metafizikájából eredeztető hangsúlyozással.

Az egykorú siker³ jelentőségét az sem csökkenti, hogy a kritikák egy része a méltató szavak mellett fenntartásokat is jelzett: végig nem vitt képi logikára, terjengősen túlbonyolított sorokra, a lírai én (referencializáló olvasatban: a szerző) túlzott passzivitására találtak – joggal – példát egy-egy szöveghelyben. A könyvet mindenestre az az írás dicsérte leginkább, amelyik a legalaposabb elemzést nyújtotta róla: Pomogáts Béla recenziójában a nyelvi-poétikai jellemzők sorba vételét s a versnyelvi magatartás jellemzését a kötetben uralkodó verstípusok megnevezése követi. A közvetlen élményre tűnődve reflektáló leírások és portrék, valamint az újhirdas formavilágra emlékeztető zárt, szigorú versszerkezetek fölemlítése után Pomogáts a zártságot fellazító, nyitottabb kompozíciókat, a „[k]éplékenyebb versalak” esztétikai öntörvényűségét emeli ki: „Az »ábrákban« fogalmazó metaforikus pontosságot és egyéniségének érzékenységét sikerült bennük egy-egybe fognia.”⁴ Ma már látjuk: a kritikus-irodalomtörténész érzékenyen tapintott rá ebben a formanyelvben egy nagy költészet előlegére.

A *Némajáték* ciklusok tagolta belső rendjére jellemző, hogy – emlékezetes végpontokként – éppen két efféle mű fogja közre a kötet anyagát. A nyitó költemény (*Szomorú vers*) az érkezés és indulás közti „holt idő” végtelenjébe zárt, a vesztelő létezésben a föltartóztathatatlanság elmúlás nyomaira ismerő szubjektum magányát növeli ontologikussá: „Fek-

¹ Bodor Béla: „...másféle látásról van szó». Takács Zsuzsa születésnapjára”, *Élet és Irodalom*, 2008. november 28. [http://www.es.hu/index.php?view=doc;21430]

² Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

³ A fiatal költő pályatársai közül kiemelő sorok a recepció alaphangját ütik meg: „Takács Zsuzsa (*Némajáték*) a legérettebb, a legkiforrottabb költői egyéniség. Hangja bensőséges, halk, szomorú, tiszta. [...] A mesterségbeli biztonság, az ízlés tisztasága és fegyelme megnyerővé teszi költészetét. Szabadversében tovább él a hagyományos formák emléke. Vers libres címén nem szabadvers-halandzsákat csinál; lírájának emberi és művészi hitele van.” Simon Zoárd: „Költők indulása”, *Életünk*, 1972/1. 89.

⁴ Pomogáts Béla: „Takács Zsuzsa: *Némajáték*”, *Kritika*, 1971/5. 57.

szel hanyatt a csillagok alatt, / és szoptatnak, altatnak, alszanak.” A verszárlat kozmikus anya-metaforája a gondviselés élménye felől („szoptatnak”) az elhagyatottság létállapota felé mutat („alszanak”). Erre válaszol az élet körfogásosan személytelen rendjét megsejtő záró darab (*Július, halálom, születésem*), amely már konkrétan a szülés-születés fájdalmas misztériumát ecseteli – megemelt realizmussal, expresszív alanyisággal: „Elviselni hangtalan, hogy – / Háton fekve nyílni meg – / Eldobja az emlékezet – // Nincs völgye már ennek az éjszakának. / Csak gerince van a fájdalomnak. / Farkas fogai élesednek. / Csillagai magasodnak. // Négy óra. / Öt. [...] ...és akkor egybenő a kín: / megforgatja bennem kezeit, / arcát kitepi, vállát, / kicsúszik – // egymászt zsinórról levágják, leszakad, // és fölmutatják: emberteste van, // s a gyönyör végigborzong hátamon. [...] Este van. Hajnalod.” (Annak idején még Tóth Juditnak volt, újabb költészetünkben Szabó T. Annának van bátorsága és tehetsége ehhez a témához nyúlni.)

S hogy mit találunk e két mű között? 1962 és 1969 közt keletkezett versek szerkesztett gyűjteményét, a szerzői fülszöveg alkalmi ars poeticájával egybevágó költeményeket: „Szomorú vagyok? Én nem tudom elfelejteni azt a fájdalmat, ami ebben a században nálam védtelenebbeknek jut és jutott. Vagy csak elviselhetetlen és iszonyú, hogy meghalunk, a merészség, ahogy régi városok felett járunk, ahogy egy fűszálat letépünk, a közöny? / Szomorú volnék? Van reggel, amikor megállunk egy hegy lábánál, megvárjuk, míg feljön és lemegy a nap, a délelőttöt, a delet, a délutánt, az estét, elnyúlhatunk a végtelen időben, egy napig – így – túlélhetjük a halált. Engem az írás ajándékoz meg ezzel az élménnyel. Tudom, aki félelmét legyőzte, és azt mondta, hogy boldogtalan, az megvigasztalódik, aki magányát faggatja, annak magánya válaszol.” Metafizikus szomorúság s szinte részvéteből vállalt magány: ez a *Némajáték* szellemi-közérzeti alapállása.

A kötet témavilága a magány és a szerelem, a születés és a halál örök kérdéseit öleli föl. Többnyire elégikusra hangolt versbeszéd szólal meg, de a helyenkénti köznyelvi esz-köztelenség gyakran párosul biblikus pátosszal, s találunk mondókaszerűen előadott látomásokat is (a *Kockák, üveggolyó* ciklusban). Változatos a formakészlet is: rimes és rímtelen, hosszabb és rövidebb, szakaszolt és egytömbű szövegek következnek egymásra; hol az alanyi megszólalás, hol a leíró tárgyiasság az erőteljesebb. A megszólítást csaknem mindig önmegszólításként is értelmezhetjük, ami a sorsválságos beszédhelyzetet nyomatékosítja. A lírai én a holtak emlékezetével, az elmúlt dolgok ígész hiányával néz szembe; szavait az otthontalanság, a vágy- és reménynélküliség öntudata sugározza be. A tematikus egységet motivikus kapcsolatok is fokozzák: kitüntetett szerep jut például a nap (fény) és a tenger (víz) képének, képzetének; mindkét esetben a létezésben nagyobb rendet kutató, de végül a tárgyi környezetben s belső valóságában is baljós talányokat lelő gondolkodás trópusaként. Föltűnő viszont az évszakszimbolika aránytalansága: a melankolikus őszi és depresszív téli jelenetezések, valamint a megvilágosító sugalmú nyári szcenika mellől elmaradnak a létezésnek bizalmat szavazó tavaszmotívumok. A költői eszközök közül a hasonlatot kell külön említenünk: a hasonlítások, a párhuzamok, az analógiák nagy száma a világban összefüggéseket kereső elszántság poétikai jelzete. A *Lehetett volna* és a *Még mielőtt* verscímeik pontosan mutatják azt az idő- és tértapasztalatot, amelyet a múltban elszalasztott lehetőségek és a jövő alaktalan fenyegetése együttesen alapoz meg.

A *Némajáték* szövegvilágában a létezés transzcendens minősége vagy anyagtalan tü-neményként („Egy város áll a túlvilági napban.” – *Lehetett volna*), vagy foghatatlan hiányával van jelen („Markunkhoz örökélet nem tapad.” – *Búcsú*). Az önmagára utalt megfigyelő beszédhelyzetét e valóságban kívülállás és beleérzés kettőssége jelöli ki: „Minden kacatnak van helye. / Más fekszik a napon. / Te nem felejteted: homály, / fél pár kesztyű egy esti villamoson [...] Más fekszik a napon. / Te nézed, nézed egyre.” (*Hűség*) A megtapasztalt idegenség szembesíti saját idegenségével, a tárgyakra irányuló figyelem

véteti észre a saját léthelyzet egyediségét is: „Zörög, zörög, ki jár? / Én járok a száraz, idegen / tarlón. [...] A levegőben egy ág üres reflexe még. / Aztán sötét.” (*Kirándulás*), „Jó most és itt. Ahogy / a fénytelen magától fellobog. / Hogy lélegzem mostantól mindhalál-
lig. / Mert senkié és semmié vagyok. / Könnyelmű szélbe burkolózva állig / a zárt ajtó-
kon végre átmegyek, // és ujjamat a falakon, / a tárgyak élén végigvezetem. [...] És ez a béke az enyém.” (*Mert senkié és semmié*) A Takács-lírára jellemző bensőséges, finom képesség több helyütt az arc motívumának színekdochés szerepeltetésével ad hírt az intimitásban rejlő egzisztenciális próbatételről. Az első idézetben a „fogladl” csöndes leleménye, a másodikban a fölütés („Nem lesz”) próféciás komorsága sokszorozza meg a hatást: „fogladl kezedbe mulandó arcomat” (*Reggelre már*), „Nem lesz térd, hogy ráfektesd az arcod” (*Nem lesz térd*).

Ugyanez a részint elszenvedett, részint föl vállalt kiszolgáltatottság viszi színre magát a *Felismerés* öt sorában. Az eső és a madarak közönséges apokaliptikája, az életkép kopár díszletezése s a múlt idejű beszéd rezignált tényközlése puha véglegességgel rajzolja ki a magával dialogizáló beszélő alakját:

„Bár zuhogott, szóltak a madarak.

Egy szál dróton kigyulladt a körte,
mint kiáltás, meglódult mögötted.
Mit vittél magadban? – senkinek
nem volt már az arcod ismerős.”

A *Latin utca* című verssorozat első darabjában (*A part*) a 6-8 szótagos, jambikus sorok könnyed dalszerűsége s a versforma epigrammatikus mértéktartása közti feszültség, illetve a szóhasználat és a látványelemek („üres / szívvel”, „lassan elmerült”, „keresztbe akadt”, „tétova, / utolsó”) ugyancsak világvégi helyzetet vonnak az önmegszólítás alanya köré. Az egyedüllét („A part üres”) állapotához a vers zárata a múltbéli kívánságnak („Épp így akartad”) megfelelő mozzanatot, a tenger egyszerre vészjósoló (ha szó szerint vesszük) és ígéretes (amennyiben transzcendentáló képként olvassuk) közeledtét rendeli:

„Épp így akartad, így, üres
szívvel megállni egyszer.
A lassan elmerült kövek,
a keresztbe akadt
deszkák között egy tétova,
utolsó mozdulat:

ahogy megállsz. A part üres,
emelkedik a tenger.”

Mindössze három sor alkotja a *Dél* című verset. Mint a haikuköltészet európai hagyományában: a természeti és az emberi világ tűnik benne át egymáson. De nem az egyetemes idill, hanem a személyes trauma logikája szerint. A máglya-hasonlat vértanúvá stilizálja a szubjektumot; a nap és az ember találkozása mégsem ítéli megsemmisülésre az élő. Mintha a saját halál rilkei kívánalma értelmeződne át: a megélt pusztulás reflexív rettenete felülírja a pusztulást magát; a nézés bátorsága erősebbnek bizonyul az ént fenyegető erőknél, a virrasztás szakrális aktusa feltámadást ígér a látásra berendezkedő egzisztenciának. Feltámadást, azaz új életet, metafizikusan fölemelt személyiséget (akkor

is, ha – egy másik közelítésben – a „halál” jelölőt csupán a déli fényérzékelés ironikusan túlzó metaforájaként értjük):

„Az első láng beléd kap, ellobog,
a nap, mint máglya, rezzenetlen
pilláiddal haláloed átvirrasztod.”

Más módszertan szervezi, más jellegű személyesség lakja be *A gangon* című költeményt. A mű lágy hangzókkal (így az első sor hármassal *v*-alliterációjával) élő drámai jambusai a nélkülözés („egy szál villanykörte”, „Függönytelen”) és a romlás („rossz ablakuk”, „szertefoszló vattapaplanon”) tárgyi jeleit sorolják elő, a szegénységről, az elhagyatottságról, a testi és anyagi leépülésről („nyirkos földbe fekszenek”, „egér szalad, csomós kezükre ül”) adnak számot. Nem szenttelen nyugalommal, hanem gyöngéd részvétellel. Amely azonban – s ereje hihetőleg innen származik – grammatikai részvétel nélküli: az együtt érző szemléletmódot nem alanyi vallomás jelzi, hanem a megjelenítés módja árulkodik róla. A rímek szelíd, a versbeszédet lecsöndesítő elhagyása (a második és negyedik sor még egybecseng), az éppen tízoros, megbontatlan szövegtest (a keretező szerkesztéssel s az utolsó sor megcsappant terjedelmével) és a már említett verstani vonások együtt eredményezik azt a művészi összetettséget, amely az idők számkivetettségét (mint közvetlen beszéd tárgyat) a mindenkori elesettség lírai példázatává válthatja:

„Vénasszonyok vaságya holdvilágban,
a konyhában a fal s egy láda közt,
és mindig egy szál villanykörte este.
Függönytelen rossz ablakuk mögött
vetkőznek, nyirkos földbe fekszenek.
Egy ágyban alszanak a gőnceikkel.
A szertefoszló vattapaplanon
egér szalad, csomós kezükre ül.
Ágyuk középen áll a holdvilágban,
nyomorúságuk kitakarva.”

E mű a teljes kötetet képviselő esztétikai színvonalon igazolja, amit Alföldy Jenő recenziója Takács Zsuzsa leglényegesebb tulajdonságaként rögzített: „Látszólag jelentéktelen, köznapi dolgokról ír, de mély tragédiákra érez bennük. [...] A mulandóság elleni csendes lázadás erősödő öntudata – így fogalmaznám meg költészetének fejlődési irányát. Mindinkább feltöltődik emberséggel, gondolattal, a mások gondjaival. A magány érzését azzal kívánja legyőzni, hogy megérti és átéli mások egyedüllétét.”⁵

A *Némajáték* 1970-ben jelent meg. Abban az esztendőben, amelyet – Paul Celan halála okán, szimbolikusan – a költészeti modernség lezárultával szokás összekapcsolni. Szép egybeesés, hatásos kezdet: meghal a század egyik legnagyobb lírikusa, s véget ér egy kor – irodalmunkban pedig új kezdetek fölött van ok örüdeni.

⁵ Alföldy Jenő: „Költőavatás”, *Új Írás*, 1971/7. 122. (A cikkben recenzeált kötetek: Petri György: *Magyarázatok M. számára*, Takács Zsuzsa: *Némajáték*, Pardi Anna: *Távirat mindenkinek*.)

Takács Zsuzsa második, *A búcsúzás részletei* című kötete⁶ zömében a hetvenes években írott verseket tartalmaz. Az új évtized a művészi minőséget is megújította: megmaradtak a korábbi ismert erények (a képalkotás pontossága és eredetisége, a lírai szólamváltások poétikai ereje, a szerkesztésben megmutakozó tudatosság, a vallomásos és tárgyias jegyek érzékeny elegyítése), s eltűntek vagy legalábbis visszaszorultak az esztétikai hatást gyöngítő tényezők (a líranyelvi hagyományokat imitáló gyanútlanúság, a nem egyszer zavarossá rajzolt képesség, a központozás következetlenségei).

A művészi összetettséget növeli, hogy *A búcsúzás részletei* voltaképpen két kötet: a két ciklus (*Július; Utasítások a jelenethez*) tematikusan és modálisan is élesen elválik egymástól. Önálló nyelvi-poétikai világuk azonban úgy zárul magába, hogy közöttük óhatatlanul kapcsolatot teremt az olvasás. Ez a kapcsolat ugyanakkor – az életet teljességbe rendező látásmódnak köszönhetően – aligha lehet más, mint az egymásra utalt végletek, az egymást kiegészítő ellentétek közti feszült viszony: az első verscsoport a kezdet fájdalmas szépségét, a második a lezárás megszépíthetetlen fájdalmát bírja szóra. Hogy a cím révén a Takács-féle, részletekre érzékeny figyelem a búcsú-motívumot állítja középpontba: a *Némajáték* elégikus hangvételének továbbvitelét előlegezi meg.

A *Némajátékot* a *Július, halálom, születésem* című vers zárta; *A búcsúzás részletei* első felét az e szöveg köré szervezett ciklus teszi ki. A témaválasztás (szülés, születés)⁷ merészsége önmagában nem szükségszerűen eredményezne feddhetetlen esztétikumot. Ez itt két további sajátosságon múlik. Az egyik, hogy a verssorozat kétszólamúsága a gyermek (magzat, újszülött, csecsemő) és az anya nézőpontját egyidejűleg hozza játékba. Külön-külön is hatásos fogás volna ez; együttes jelenlétük ma is megrázó olvasmánnyá teszi a *Júliust*. A másik elem nyelvi-poétikai természetű. Anya és gyermek beszéde ugyanis nem elégszik meg az élettani folyamatok nyers leírásával: a döntően nagyszerkezetekben kiteljesedő versek – például a névelők rendszeres elhagyása és a tulajdonnevesítés mágikus gesztusa révén – mitikus hangfekvésben, biblikus jelleggel szólnak meg. E megoldás az egymásra felelő monológoknak a teremtéstörténetek archaikus erejét, elementáris hatását kölcsönzi.

Dicséretekkel a korabeli kritika sem fukarkodott. A szerzőközpontról olvasás életrajzi magyarázatot talált a művészi megújulásra: „Az egzisztenciának e határhelyzete azt a jótékony költői változást okozta, hogy Takács Zsuzsa verseiben minden tűnődésre okot adó kérdés, minden válasz, költői mozdulat valahogy hitelesebb és érvényesebb lett. Sőt: az ész keserűségét oldó, életet féltő, rejtett gyengédséggel telítődött.”⁸ Szövegközelibb ol-

⁶ Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

⁷ Kézenfekvő volna e helyt a „nőirodalom” kérdését, a gender-problematikát, a feminista írás- és olvasásmód dilemmáit szóba hoznunk. Mindezzel tudatosan nem foglalkozunk. Egyrészt mert túl homályos terepre tévednénk, ahol – még mindig – biztonsággal meg nem válaszolt kérdések és nyugvópontonra nem jutott viták fogadnának. Másrészt a végeredményt (az esztétikumot) illetően hihetőleg nem nyernénk se lényegi kérdéseket, se perdöntő válaszokat. Ha az irodalomnak volna is neme, a minőségnek biztosan nincs. (Vö.: „Akkor hol van, mégis, a létező különbség? / Más a testek tudása és ez a más-sokféleség egyénekre, egyéni változatokra lebontva, a nőiség és férfiség minden emberben egyetlen ötvözetét tekintve – ez az a csudálatos világ, amelyből minden művészet él és áll. / Ahogyan nem beszélhetünk férfi-irodalomról, hanem egyes, ilyen-olyan írókról, úgy női irodalomról sem. [...] A világ különféle érzékelései állanak itt egymás mellett, – nem szemben. Mert azt nem hiheted, hogy ha valaki fejében nem vagy ott, akkor nem is létezel? Az irodalom sem férfiklub vagy női kézimunkaegylet. Az irodalom, mi tagadás, műcentrikus.” Balla Zsófia: „Nőirodalom, mi az?”, <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre24/14balla.htm>)

⁸ Lengyel Balázs: „Második kötetes költők. Szerb György: *Szerenáa a lámpavason*; Apáti Miklós: *Ajánlott küldemények*; Takács Zsuzsa: *A búcsúzás részletei*”, *Élet és Irodalom*, 1977. március 26. 11.

vasatban mindez így hangzott: „A születés titkát faggató versek fegyelmezett *tárgyszerűségre*, egyszersmind távlatos *mitikusságra* törekszenek. Ebben a két – csak látszólag ellentétes – poétikai tulajdonságban rejlik költői erejük.”⁹ A két vélemény kiegészíti egymást, a mai olvasó pedig szabadon dönthet: mely érvekkel kívánja igazolni saját élményét.

A *Július* versei a kötetkezdő *Előszó* magzati beszédét folytatják, a fájdalom és pusztulás fenyegette létezés első önreflexióját, az önmagára ébredő lét eszméleten inneni vallo-mását: „Mert hártját vont az idő körém, / magányomat koponya-kézbe fogta, / vonás magát nyitott tenyérbe írta, / süppedés a mélyben ágyát megvetette, / duzzanat hullámzó sátrát fölütötte, / fekete körmök úsznak a sötétben, / és magzat arcon lapoz az idő. [...] Irgalmazz nekem, mert egymagam vagyok / a tengerből kitépve, megjelölve, / és visszajelölök az örök időbe. [...] Irgalmazz nekem, ha élni hagysz. / Dermetlen nézlek, szűkülő kis állat, / utoljára látlak mindig.” Nem ez az egyetlen vers, amely profán imabeszédbe fordul. „Fájdalom, köszöntlek” – mondja például a *Hónapok, várakozás* zárata (akárha a teljes Takács-életmű mottója kívánna lenni); „Véres, jószagú reggel, / egyedül mi vagyunk. / Tekints ránk!” – könyörög a *Jászol melletti éjjelek* törődött természetmisztikája. A világra jövetel eseményorát az új élet érkezésének kijáró, dramatizált beszédmodor idézi föl, a lét drámáját az első pillanattól az emberi kiszolgáltatottságban („kettéhasadva hevert a lepedőn”) ragadva meg: „És megpattant az ég. / A víz hátára vett, / a Kínok Alagútján úsztatott, / s úsztak velem a sáros csillagok. [...] A szervek sírva tértek ki előlem, / és szívverésem akadozása szólt. [...] Amiről azt gondoltam: végtelen, / kettéhasadva hevert a lepedőn. / Üresen, nélkülöm.” (Az *emlékezés előtről*) Az *Újszülött arc* című vers még tovább merészkedik – amennyiben gondolatritmusos retorikája a földi létben már el nem érhető, természetfölötti tartományokat („láthatatlan”, „hallhatatlan”, „mondhatatlan”) búcsúztatja el. Az érzékszervek kifejlődésével teljessé váló élet ezek szerint a metafizikus kötődések elvesztése jegyében áll, s talán immár végérvényesen („előhívhatatlan”):

„A csonka kéznek ujja nő,
a láthatatlant nem látja már a szem,
a hallhatatlan nem dörömböl,
az ébrenlét órái növekednek.
Szem régi árkan szétrombolt látomás,
sírás a mondhatatlan nyelv helyett,
párna a titkos, öreges ráncokon;
lúdbőrzés fehér lapok felett,
újszülött arc visszasüllyedése,
előhívhatatlan, vége már.”

Az érzékelésen túli minőségekről később sem adhat számot a gyermek. A „messze-föld” világa, a „nemlét” már nem tartozik hozzá; az itt „semmi”-nek nevezett, élet előtti (avagy nemlét és lét közti) állapotot hátrahagyván látszólagos nyugalma fölkészülés a létezésbe való beilleszkedésre: „Pihen a messze-földről érkezett, / levette nemlétét, most meztelen, / átlépte a semmi gödreit, most fáradt. / Lélegzete a parton megpihen.” (*Délután*) A ciklust lezáró szöveg (*Sötét méhedbe vissza*) a víz („iszapos”, „hullámzó”) mint őselem biztonságába, a születés előtti létállapot szenvtelen nyugalmaiba való vágyódásnak ad hangot; a ciklus ezzel önmagába tér vissza, az élet ciklikus rendjét újraértelmezően, a gondot viselő anyai féltést („viszel ide-oda”, „Viselsz.”) mindennek fölé helyezve:

⁹ Pomogáts Béla: „Harmincasok”, *Új Írás*, 1979/7. 91. (Az írás Apáti Miklós, Döbrentei Kornél, Kemsei István, Szöllösi Zoltán és Takács Zsuzsa verseivel foglalkozik.)

„Sötét méhedbe vissza,
iszapos öledbe,
hullámzó hasadba.
Többé ne keress,
gyűrd össze arcomat,
keverd el hárttyás ujjaimat.

Bolyongok benned Egyre Kevesebb.
Duzzadt ajakkal szólítasz,
viszel ide-oda.
Mosdó fölé hajolva görcsösen
kiszámolod a végtelent.
Viselsz.”

A második ciklus egy párkapcsolat felbomlásának s az elszakadás keserveinek lírai krónikája. Az *Utasítások a jelenethez* ennyiben ellenpontja a *Július*nak. Ezt a vissza-vissza-utaló évszak-jelenetelés is nyomatékosítja: a nyári boldogság itt már csak föl-fölvillanó emlékképekben ad hírt magáról. Mitikus emelkedettségnek, szakrális sugalmaknak alig van már nyomuk. A versbeszéd csöndesebben elégikus, mint a kötet első felében vagy az első kötetben. A verstani kötöttségek, az artistikus hasonlatok és meghökkentő metaforák helyét – mind gyakrabban – a gondolatritmus visszafogott szabályossága, a párhuzamos és ellentétező szerkesztés, a számbavétel igényéből következő katalóguspoétika, a kompozíciós műgond veszi át. Szinte ahogy „tartásukon lazítanak a tárgyak” (*Ketté örökre el*), úgy lazít tartásán a tárgyias líra formafegyelme. „Mit akar a kéz, hogy nem teszi? / Elkerüli az éles tárgyakat” – összegzi a megváltozott életviszonyok közt depresszív óvatossággal közlekedő szubjektum szándékait a *Szétnyitja feketé* című vers.

Ha a megelőző versek kapcsán a teremtéstörténetek retorikájára hivatkoztunk, itt a polgári kamaradarabok, a szűkkörű lélektani drámák világára kell emlékeztetnünk. Nem a tenger vagy a madarak: a szív, a kéz, a szem lesznek központi motívumok. Hiszen immár nem absztrakt lírai térben, hanem az emberi kapcsolatok útvesztőjében járunk. Nem valaminő metafizikai pesszimizmus, inkább a megokolt szomorúság díszletei között. A bensőséges kétségbeesés az epika támaszát keresve nyúl saját állapotához, s a szerep-metaforika távolító higgadtságával beszélne el önnön történetét. Olyan lágy képi megoldások következnek mindebből, mint a „fejét a párna vállgödrébe hajtja” (*Fejem öledbe hajtva*) megengesztelődött antropomorfizmusa, vagy mint a „vödör ütődik / a szív falához” (*Légy átkozott – súgtam*) expresszív metaforája.

A szerteágazó képiségből beszédesen tűnnek ki a fényszimbolika alakzatai. Az álomi jelenetelés és a színpad-metaforika egyaránt a magányában önmagától is elidegenedő alanyra derít fényt, amit grammatikusan a harmadik személyű versbeszéd egyértelműsít: „Borzongott a gyér megvilágításban, / az álom körvonaltalan tárgyai között, / ahol a jelenlétnek nincs akadály, / ahol együtt fekszenek a szeretők, / ahol nincs oka a változásnak.” (*Az álom*), „Az éles fényben nem volt mellette senki, / meghajolt az üres színpadon, / forgolódt a keskeny matracon.” (*Talán a másik érkezésében reménykedett*) A „romlott napsütés” (*A festett háttér fákat ábrázol*) s a „Mérgezett / fény” (*Hogy megtörje a csöndet*) tapasztalata a saját romlását, mérgeződését megtapasztaló beszélőé. Az elidegenítő egyedüllét traumája a személyes múlttól is elzárja, s jelene személyességétől is megfosztja a beszélőt: „Az emlékezőre az emlék nem néz vissza” (*Emlékezet*),¹⁰ „Óráim ezentúl múlnak

¹⁰ Hasonló módon tematizálja a kilátástalan közérzetet például József Attila (*Könnyű emlékek...*) és Pilinszky János *Depresszió* című verse. Előbbi ugyancsak kiazmuszerű szerkezetben teljesíti ki a

vagy nem múlnak, / nevemben egy bábu cselekszik. / Én utoljára fekszem itt / lélegzem gyűlölt udvarában." (*A lány időnek vége*) Jellemző, mert a személyiség belső drámájára mutató ellentmondás, ahogy egy helyütt a megértés elhárítása értelmező-elemző képhasználattal történik; az utolsó sorban mintha a vers szándéka ellen fogalmazná meg saját akaratát a vers alanya, az ellenkezéssel a verset, a versbeszédén keresztül pedig saját nyelvi létét is fölszámolni igyekeztével: „Jelentése lesz minden mozdulatnak, // elejtett kesztyűnek, elgurult pénzdarabnak, / a szögletekbe visszarántó zsebnek, / a beakadt és föltépett szegélynek, / a megbotlásnak síma talajon – // nem akarom tudni, mit jelent.” (*T. J. emlékkönyvébe*) Fentebb profán imabeszédet említettünk. Hasonló beszédhelyzet rajzolódik elő e versekben is nem egyszer, ám már nem az üdvözlés vagy a fohász, hanem a tehetetlenséget beismerő búcsúvétel alkalmaként: „idő, sírok előtted” (*Sírok előtted*), „idő, most búcsúzom” (*Idő*).

A sorkezdően ismétlődő deixis („ott”) nyomatéka és a jövő idő („lesz”) ugyancsak kétszeres bizonyossága nagy hangsúllyal jelenti be az elhagyatottság tényét a *Veresség* című versben. Az oximoronok („elfészkelődés” vs. „otthontalan”, „puha” vs. „kő”) a konfliktusos lelkiállapotot jelzik. A két szakasz aránytalan terjedelme nem eljellemtételezti, inkább súlyt kölcsönöz a záró soroknak; a kijelentés tömörsége az elemző értelemnek mintegy ellene szegülő életöszönt ismeri föl – és (a váratlanul erős jelzővel: „mocskos”) marasztalja el:

„Ott lesz a fal,
ott lesz a kéz a megtámaszkodáshoz,
az elfészkelődés otthontalan zaja
a puha kőben,
egy kissé túlzó arckifejezés,
átnedvesedett szem,
az akkor-még-nagyon-fáj
s az egyetlen-veszett-el-itt.
Lehet.

De a mocskos szív
csak ver tovább.”

A lemenő nap és az éjszaka egymást erősítő toposza határolja be a vershelyzetet *Az ártatlanul* soraiban. A kinti fények eltűnése itt a személyiség belső elsötétülésével párhuzamos folyamat. Az arc (a legszemélyesebb testfelület) hidegsége önmagával szemben, a mosoly s a tekintet bántó esetlegessége („Összeverődő”) és üres külsősége („díszeit”), a kettős tagadás („nem rezegteti többé, / nem ragyogtatja föl”) sorsvállaló erélye, valamint a szó szerint és metaforikusan is érthető (s több más versben is fölbukkanó!) kés-motívum a magára maradt szubjektum helyzetében a kiszolgáltatottság és fenyegetettség sorsképletét látatja. Nem is dönthető el bizonyosan, hogy a végkövetkeztetést („s szabad újra!”) groteszkbe hajló irónia, avagy a felülemelkedés fájdalmas etikája fogalmazza-e meg:

múlt nélküli magányról valló beszédet: „Könnyű emlékek, hová tűntetek? / Nehéz a szívem, majdnem zokogok. / Már nem élhetek meg nélkülületek, / már nem fog kézen, amit megfogok.” (1936 [?]) Utóbbi a jambusok eszköztelen kopárságát hívja segítségül a végső érzelmi kiüresedtség megjelenítéséhez, amikor az anya–fiú viszonyt tárgyi közvetítéssel (mediális úton) is helyreálíthatatlannak tünteti föl: „Anyám fényképét nézem a falon, / s még az ő egykor szeretett / pillantása is oly merev most, / merevebb egy kavicsnál. S ami rosszabb, / épp oly közönyös, mint az én / tekintetem, mely szembenéz vele.” (Az 1976-ban megjelent, *Kráter* című kötetből.)

„Az ártatlanul elmerülő nap
kinek növekvő kín,
kinek végső elhatározás.
Hidegen nézi az arc önmagát.
Összeverődő díszeit: a mosolyt,
a tekintet ellágyulását
nem rezegteti többé,
nem ragyogtatja föl.
Ragyogjon neki az éjszaka,
kihúzott fiókban a kés,
az egyértelmű mozdulat;
s szabad újra!”

A szereplők itt egymástól elköszönnek felsorolós szerkezete már higgadtan igyekszik sorra venni, miképpen folytatódik, ami a folytathatatlan után következhet. Az önmagát is csupán szereplőnek látó szubjektum nyelvtani alanyként meg sem jelenik; a vers mélyen személyes töltete a párhuzamos mondatszerkesztés, a könnyes szem toposzát újraértelmező lelemény („könnybe mártott szem”) és a képzeleti szcenika („elképzelt kés”) poétikai eredménye lesz:

„A szereplők itt egymástól elköszönnek.
Lengenek a történet szálai,
a törés nyoma elkopik,
lecsiszolódnak az élek,
szétszóródik a kiáltás,
a félelem szabályozódik,
az elejtett szó és elharapott
mondat nem sejtet semmit,
a könnybe mártott szem
látványa közömbös. A szívnek
tartott elképzelt kés lehullik.”

Jóllehet szintén a mondattani paralelizmus eszközével él, más nyelvi megoldással hívja fel magára a figyelmet a *Változatok adódnak, lehetőség* című vers. A főnévi igenevek személytelenítő hatása legalább két jelentésirányt nyit meg: egyszerre vall rá a személyiség megüresedett tartalmaira és az adott élethelyzet általánosságára, közönségességére. A szöveg felépítése pedig mintha meg is testesítené, amit az utolsó sor célként? lehetőségként? kényszerként? megjelöl. Akárha a befejezés halogatásáról beszélő mű maga sem kívánna mást, mint – egyetlen, hosszú mondatával – elodázni az elkerülhetetlent, „nyújtani még a befejezést”:

„Változatok adódnak, lehetőség:
hinni a biztató jelben,
következtetni szükséges
fordulatra, olvasni
a csillagok között,
csökönnyös éjszakában
tapogatózni, mint a vak,
biztos kés előtt,
az ismétlődés

rácsai között
begyakorolt mozdulatokkal
időzni, körüljárni, kerülgetni,
nyújtani még a befejezést.”

3

Nem illúziótlanul depoetikus, mint Petri. Nem a végsőkig vitt hermetizmusból keres utakat az önmagát szétíró életműbe, mint Tandori. Nem elűtő formanyelveket próbálgat kötetről kötetre, mint Oravecz. S nem a *jó hír* tolmácsolásának érvényes lehetőségeit kutatja a modern költészetben, mint Vasadi. Szelídebb, személyesebb, de a saját szelíd-ségükre és személyességükre könnyörtelenül reflektáló verseket ír Takács Zsuzsa már ekkor. S ez a finoman alanyi versnyelv mélyül el, ez a kíméletlen önvizsgálat folytatódik további köteteiben.

MEGJEGYZÉSEK BALASSA PÉTER AZ IKSZEKRŐL SZÓLÓ KRITIKÁJÁHOZ

„(Zárójelben: egyik addigi jó barátom *Az Ikszek* megjelenése után írt egy dörgedelmet, az Antikrisztus művének nevezte a regényt, és Dosztojevszkijhoz hasonlította, azzal a megszorítással, hogy ‘Dosztojevszkij legalább félig észnél volt még’. Beadta a volt barátom ezt a tanulmányt egy folyóiratba, de aztán sajnos visszakérte, pedig örültem volna, ha megjelenik, hadd lássák. Sose beszéltem vele erről azóta, de másról sem, mit mondjak.)”

Jámbor Judit: *Amíg játszol – Beszélgetés Spiró Györggyel 1998/99*, Scolar Kiadó, Budapest, é. n. [2000], 133.¹

Világos, hogy ez az idézet arra a szövegre utal, amely most nyilvánosságra kerül, Balassa Péter *Az Ikszekről* írt kritikájára, amelynek megjelenését, mint látható, Spiró György is támogatta, hogy az olvasó ítélhessen igazsága felől. Világos a Dosztojevszkij-utalásból, hiszen a szöveg címe, *Krampuszok*, mint az az írásból magából világossá válik, a nagy orosz szerző *Ördögök* című regényére utal, az pedig, hogy Dosztojevszkij legalább félig még észnél volt, valóban szerepel a szövegben. Megtudjuk a mondottakból, hogy Spiró tudott a szövegről, hogy a kritika, anélkül, hogy megjelent volna, véget vetett kettjük barátságának, továbbá azt, hogy a szöveget Balassa először publikálni szándékozta, majd valamilyen okból meggondolta magát, így maradt kiadatlan. Radnóti Sándor, akitől értesültem egy beszélgetés során a kézirat létéről és aki volt szíves kérésemre előkeresni és rendelkezésemre bocsátani a tulajdonában lévő példányt (így került elő a szöveg), úgy tájékoztatott, ő és Margócsy István egyaránt megkísérelte lebeszélni a közlésről a szerzőt, a dolgozat különlegesen éles hangja miatt, és Balassa – aki elsősorban affirmatív kritikákat írt, azokról a művekről beszélt, amelyeket valamilyen módon fontosnak, jelentékenynek tartott – talán könnyen meggyőzhető volt.

Az Ikszek 1981-ben lát napvilágot, a hivatkozott kritikákból bizonyosan tudható, hogy az írás 1982 legvége előtt nem keletkezhetett, ugyanakkor szintén Radnóti Sándortól azt is lehet tudni, hogy a *Mozgó Világ*ba szánta Balassa a kéziratot, tehát 1983 decembere előtt készült.

Bár Balassa valóban nem szívesen írt negatív kritikát, ennek az írásnak a sorait erős szenvedély fűti, a regényen messze túlmenő kultúrkritikus következtetéseket von le a szerző arról a szellemi közegről, amelyik ünnepelte a regényt. Ezek a főleg a kilencvenes években született Balassa-művekben gyakran visszatérő kultúrkritikus megállapítások, illetve az, hogy a regény és kritikája lényegében két credo harca, világosan mutatja, hogy Spiró műve, ha fontos ürügy volt is, lényegében ürügy volt arra, hogy saját kritikusi-világnézeti credoját egy a Spiró-regényénél messze szélesebb hagyománnyal szemben megfogalmazhassa, néha Spiró művét e célból maga mögött is hagyja az írás. A gyanakvás és leleplezés világérzékelésével szemben a megértés hermeneutikáját választja a szöveg, ezt az előzetes értékválasztást pedig – értelemszerűen – nem igazolja, az ilyesmi ugyanis egyszerűen nem

¹ Köszönöm Szegő Jánosnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a szöveghelyre.

igazolható. Az, hogy az ördög kicsi-e vagy nagy, hiány-e vagy szubsztancia, hit kérdése ugyanis. Balassa kritikájának lényegi tézise az, hogy az ördög kicsi (gondoljunk csak egy másik Dosztojevszkij-regényből az Ivan Karamazov ördögére), és az, ha nagyon, ha az ármánykodást, az összeesküvést, a politikai manipulációkat lényegében azonosnak látjuk a politikával, az így értett politikát a teljes – ilyen módon lényegében eltörölt – történelemmel, paranoid és egyúttal önigazoló világlátás, továbbá e tézis, e gondolati konstrukció foglyává teszi az irodalmat, a szövegben megszülető, megtörténő igazság helyébe a szöveget megelőző, ideologikus igazságot állítja. Nem véletlenül beszéltem történi igazságról, meggyőződésem szerint Balassa megértésközpontú elképzelésének ideológiai támasztékává egyre inkább a heideggeri–gadameri hermeneutika vált a nyolcvanas években, amivel szemben megfogalmazódott ez az elképzelés, az pedig nyilvánvalóan az ideológiakritika, elsősorban a marxizmus volt. Beszédes, hogy a híres Feuerbach-tézist, ami a világ megváltoztatását állítja szembe az értelmezésével, a hatalom akarásának aleseteként értelmezi.

Ugyanakkor, mivel előzetes értékvalasztását nem tudja, nem tudhatja igazolni, saját szövege is szükségszerűen válik ideologikussá, egy előzetes, csak másfajta világnézeti igazság számonkérésévé, noha jól látható a küzdelem, amit a szöveg azért folytat, hogy ezt a hibát elkerülje. Ez a probléma, ez az ellentmondás Balassa pályájának legnagyobb, lényegi problémája, a világnézeti kritika (és lényegében minden valamirevaló kritika kulturális ajánlattétel, tehát világnézeti javaslat is) és az antiideologikus, mi több antipolitikus esztétikai elkötelezettség összehangolása. A sajátos, semmi mással nem helyettesíthető igazsággal rendelkező, erről az igazságról azonban autonómiája kedvéért le nem mondó esztétikai tapasztalat gadameri elképzelése és a lukácsi tézis, miszerint a formakérdések mindig világnézeti kérdések, egyaránt segítségére voltak, mikor erről a problémáról gondolkozott, és változó politikai és intellektuális körülmények közt is ez a kérdés – ennek különböző modulációi – maradtak művészetfilozófiai gondolkodásának középpontjában egészen a *Lehetséges-e az esztétikai nevelés* című, az utolsó kötetben közölt írásáig. Mindebből látszik, hogy roppant vitatható Bán Zoltán András feltételezése, hogy semmit se tudott volna szembeállítani elméleti vértetétségének gyengesége miatt a Lukács-iskola gondolkodásával. Ez a szöveg bizonyos értelemben a velük való szakítás intellektuális történetének egy fontos fejezeteként is olvasható.

Teoretikus orientálódás mellett szükség volt azonban még egy kritikusi-intellektuális szerepmintára is, ez pedig, mint ebből a szövegből is, sőt kontextusidegensége miatt ebből különösen látszik: Babits Mihály volt. Mindenfajta ideológiai elköteleződés „veszedelmes világnézet”, a rendszertől és ideologikus kritikusaitól – mivel minden ideológiakritika alternatív hatalmi ideológia, mivel a valóság megváltoztatásának szándéka lényegében a hatalom akarása (újabb paradoxon a megoldhatatlan, egy fontos pályát mindig kísérő paradoxonok közül, hogy ezen a ponton milyen közel kerül a Balassa hatalomelmélete a Spiróéhoz) – egyaránt távol, a politikai tett helyett a művészi megértéssel kell foglalkozni, és ezt a megértést változtatni tetté. A szöveg alcíme a Németh Lászlóval vitatkozó Babitsot idézi, azt a Babitsot, aki kénytelen beszállni az aktuális politika harcaiba, de úgy, hogy az egyetemes értékekért emel szót mindenfajta partikularizmus, kirekesztő és öncsonkító nemzeti bezárkózás ellen. Ennyiben párhuzamos a helyzete a Balassáéval, aki kénytelen negatív kritikát és ideológiakritikát írni az ideológiakritika ellen. Ezt a helyzetet hangsúlyozza, feloldásának vágyát célozza a babitsi cím megváltoztatása, ellentétébe fordítása: Pajzs és dárda nélkül. Miközben, persze, óhatatlanul, nagyon is pajzzsal és dárdával. (A cím később visszatér a Csengery Dénessel folytatott levélváltásban.) Az ördögprobléma nem csak a Dosztojevszkij-elemzéseket vetíti előre, hanem az erős Dosztojevszkij-hatásokat is mutató *Doktor Faust*sról írottakat is. Túl azon, hogy egy nagy magyar regény, *Az Ikszek* értelmezéstörténetének fontos – utólagos – fejezete, Balassa nagyszabású és ezért szűkösséggel problematikus szellemi profiljának megrajzolásához is nagyban hozzájárulhat.

KRAMPUSZOK

*Pajzs és dárda nélkül Az Ikszekről**„szinte kábultan
untam az életet”*(Dosztojevskij: *Ördögök*)

Az alábbi gondolatmenet: ideológiakritika. Ez az önkorlátozás és – meghatározás – bírálattal foglal magában a könyvről. Ha egy műről – legőszintébb meggyőződés szerint – csak ideológiakritikát lehet írni, akkor ez önmagában a műnek mint formaegésznek a jelentéktelenségét jelzi. A forma elemzése ezúttal azért lehetetlen, mert itt minden egy ideologikus konstrukció szolgálatában áll. Csak ideologikus tartalomról lehet beszélni minden látszat ellenére, illetőleg egy már valóban létező mentalitás sikerült – úgymond – realista visszatükrözéséről, szuggerálásáról, és annak szerkezetéről. „Épp ez okozott zavart: sehogy se lehetett alkalmazkodni és pontosan megtudni, hogy voltaképpen mit is jelentettek ezek az eszmék.” (*Ördögök*) Dosztojevskij nem tudhatta még, hogy *létezhetsz tökéletesen ideologikus konstrukció, miközben nincsenek eszmék*. Oly okosság, melynek nincsen teste és érzéki igazsága, bár a kritikai közhittel szemben nem osztom *Az Ikszek* okosságának legendáját. Megtévesztése abban áll, hogy *nincsen tárgya, csak szelleme* – eszmék nélkül. Ez a gondolkodásmód azon filozófusokéra emlékeztet, akiket Nietzsche imígyen jellemzett: „A tulajdonképpeni filozófusok azonban parancsolók és törvényhozók... igazságakarásuk a hatalom akarása.” (*Jón, rosszon túl*) Hogy ez a definíció rímel a 11. számú Feuerbach-tétellel, az egyértelműnek tűnik, ha nem is meglepő. *Az Ikszek* felett az *uralom* modern ideológiája lebeg. Ez történetileg, ebben a formájában, napóleoni eredetű, és a filozófiai-politikai közgondolkodás meghatározott vonulatait – nem beszélve a tétlenségbe frusztrált értelmiségi-„széplélek” tömegekről – immár másfél évszázada teljes mértékben rabul ejtette. Ennek a bűvöletnek lehetünk – szerényen helyi jellemzőkkel tarkítva – a tanúi *Az Ikszek* országra szóló fogadtatásában is; különben nem lett volna szükség pusztán az ideológiakritika kedvéért (mely nem éppen hajlam s kedv diktálta műfajunk) írni róla.

Szerényen helyi – a legszűkebb érvényű – ideológia ez: a zsenivé tornászott nagyragyóé, akinek *kijár* a diktátorság (még ha e poszt színházi is csupán), továbbá az unalomé és a paranoiáé. „Az ördög egy világméretű ásitásból lépett elő.” (Edvokimov: *Le problème de l'athéisme dans l'oeuvre de Dostoievsky*) *Az Ikszek* a színházat a világtörténet modelljeként kezeli: ez az eljárás rég bevett és termékeny az irodalomban. Radnóti Sándor *Néma játék* című tanulmányában joggal írja Boguslawskiról: „színház számára az egész világ.” Itt azonban egy sajátos színházfelfogás válik a világtörténelem „történetfilozófiájává”: a teátrum – s így a világ – titkoszolgálati és titkostársasági felfogása. A történelmi mozgás mint egy kiismerhetetlen összeesküvés működése: paranoid világszemléletté változik. A szabadkőművességnek, illetve a Goethe-féle toronytársaságnak (*Wilhelm Meister tanulóévei*) az önkéntelen persziflázsa, leginkább azonban Dosztojevskij *Ördögök* című regényének karikatúrája *Az Ikszek*. (Tudható, az *Ördögök* már önmagában is karikatúra igyekezett lenni, amit maguk a szereplők, kivált Pjotr Verhovenszkij, reflektáltak is.) Mindez méltóságteljesen kopár retorikában jelenik meg, az úgynevezett eszköztelenség, a pusztá-

elbeszélés nosztalgiáját – és illúzióját – keltve fel. Ezúttal a maró gúny, mely helyenként biztonnal szórakoztatóan hatja át a művet, éppúgy halálosan komoly, mint amire vonatkozik. A világtörténelem titkosszolgálati felfogása – a színház titkosszolgálati koncepciójával egyenlő. Mindezen rendkívül csábító, tetszetős (különösen századunkban és a mi régióinkban), tehát behódolásra: meghódolásra hajlít.

Igaz ugyan, hogy léteznek a színháznak – s így a világnak is – egyik dimenziójában ez a titkosszolgálati működés, ámde teljes félrevezetés, csalóka idegborzogatás, ál-kinyilatkoztatás csupán erre a dimenzióra redukálni a „történetfilozófiát”. Ennek a könyvnek a vizsgálatánál elsődleges problémává válik az igazsága, tekintettel arra, hogy *Az Ikszek* hangsúlyozottan „az igazat és csakis az igazat” kívánja színtisztán kimondani, nem is titkolva, hogy emez igazságnak csak e szöveg szelleme van a birtokában. Semmit sem rábízni a forma spontán szervezősége (mely persze nagyfokú tudatosságot követel, akár csak emez hideg kiszámítottság), mindent ellenőrizni agyas konstruálással, csak hogy mindenáron – sikerüljön. Ebben a szövegben az írás nem alakulás és teremtés, hanem – hódítás, legyűrés, ön maga karrierjének görcse. Ha így áll a dolog, akkor viszont az igazsága, és csakis ez kérhető számon a könyvön. Az alábbiakban egyetlen gondolat variációi olvashatók *Az Ikszek* főtételével kapcsolatban: „a király meztelen” igazsága olykor a legmélyebb és legármányosabb hazugságok közül való. A csalogatóan józan „ez van” olykor a legnagyobb megtévesztések közül való. E könyvnek a tárgya ugyanis a történelem mint színházművészet. A művészetben viszont a forma puszta ideológiai „mondássá” redukálása, amit leleplezésnek neveznek – megtévesztés, mert a művészet egyik legfontosabb feltételéről mond le: magáról az esztétikai „megjátszásról”. Szórakoztató, ahogy éppen ezt a mély evidenciát hagyja figyelmen kívül *Az Ikszek* kritikai fogadtatása, miközben egyébként többnyire mindenik kritikusa tökéletesen tisztában van az említett elv igazságával. Ha tehát valamely műalkotásnak a tárgya a történelem mint művészet, akkor a gazság csakis esztétikai szemlélet tárgya lehet, de nem maga az esztétikum kinyilvánított lényege és feltétele; nem tagadhatja az etikum helyét a művészetből, s mint itt, nem hirdetheti egyenesen, hogy a mű etikailag közömbös volna – nagyságnak titka. Boguslawski nagyságának titka – túl azon, hogy tautologikusan: a nagysága – a gazsága. Ez pedig, kivetítve a „történelmi” regényre azt jelenti, hogy csatlakozván a modern politikai elméletek és gyakorlatok többségéhez, megszüntetjük minden történelmi-politikai cselekvés etikai alapját. A ravasz, bár igen könnyen átlátható csúsztatás *Az Ikszek*ben az – amit szelleménél jóval színvonalasabb bírálói „megettek” –, hogy mintha hiányként jelennének meg emez etikai alapok, mintha az egész könyv szentimentális távolsággal reflektálna arra, ami nincs. Holott végig nyomon követhető, hogy itt a mű nem etikai, hanem hatalmi kérdés, hatalmi objektum. És e történelmi tény apológiája, nem pedig kritikai kritikája. Ha van egyáltalán oka Boguslawski bukásának, akkor éppen ez. A színész, ha elfogad egy ördögi világmechanizmust, akkor benne legföljebb krampuszt játszhat. Romlásunkat mutatja, sőt hirdeti – ha szabad így kifejezni, biztonnal dodonai retorikával: *ékesen* –, hogy elemi alapigazságokat nem tudunk már észrevenni, mert a hatalmi bűvölet, épp a ráció eszközeivel a rációt „eszi ki a vagyonából.”

Történetfilozófiáról volt szó az imént, mivel *Az Ikszek* azt sugallja – és már a *Kerengőben* is ezzel találkozunk –, hogy egyedül helyes és célszerű világtörténet-filozófiát csakis *Az Ikszek* (meg a *Kerengő*) világszemlélete képes az olvasóra oktrojálni, mintegy felvilágosult monarcha módjára. Semmiképpen sem mentesen az említett bonapartei ízeztől, e „bonapartizmus” maga is adalék a modern hatalomideológiák természetéhez és eredetéhez, melyek eleve monolitikusak és türelmetlenek, tehát mű- és művészetidegenek. Ismert tény, hogy a felvilágosodást betetőző kis touloni hadnagyocska idejében miféle kérelmelhetetlen üldözés folyt a párizsi sajtó és – *horribile dictu*: színház! – ellen, miközben Európa nagy szellemei nem győztek hódolni a korzikainak. Hát istenem – sikere volt!, ahogyan *Az Ikszekben* mondanák: bejött neki stb. – és a többi nem számít.

A ráoktrojált „történetfilozófiai” rövid kurzusban az értelmiségi olvasó mintegy mazochisztikusan elmerülhet és kielégülhet (biztos tipp), miközben észrevétlenül vagy éppen vicsorgó kéjjel rábíthatja személyiségét, agyát-szabadságát – a monarchára. Ezt már ismerjük. „A színházi analógia kiterjesztése a kor világára *Az Ikszek* formagondolata” (Radnóti: idézett tanulmány). Márpedig azon túl, hogy a színház titkosszolgálati intézmény – a közfelfogás szerint, mely ezúttal nemcsak pontatlan –, még morális intézmény (ha szűk határok között is), továbbá – szörnyű szavak! – szakrális intézmény (ez a legarchaikusabb, ám intézkedésekkel és határozatokkal, sőt behódolásokkal sem megszüntethető oldala). Az *újkori* színház végül politikai intézmény is. *Az Ikszek* szelleme számára viszont csakis a politikai intézmény jelleg létezik. A világ: színház: politika: intrika: színház: világ. „Hát igen, ez van, bizony így állunk, de jó is, hogy valaki végre kimondta, hol tartunk...” stb. Valójában tehát összemosódik a titkos, összeesküvésszerű intézményesség, a színház egyfajta, kétségkívül termékenyen szükséges paranoid légkörével, intrikus atmoszférájával, ami azonban *más*, mint a politika, ha nem is független tőle; művészi eszköz, alkati sajátosság és előfeltétel, nem pedig világszemlélet.

Az utolsó kétszáz év egyik népszerű értelmiségi ideológiája azt szentesíti, és nem egyszerűen konstatálja, hogy *minden politika*. Ennek a gondolatnak egyik elágazásával találkozhatni *Az Ikszekben*: *a politika – maffia*. A minden politika, a politika: maffia gondolata azt legitimálja – amitől a gondolat szenved és szenved –, hogy a modern társadalomnak abszolút kiemelt szférája a politika, s egyedül ez képes totalizálni a társadalmat, mely bizony totalizálásra szorul, szorítottatik. „... az anonim politikai hatalom legalább annyira főszereplője a regénynek, mint Boguslawski.” (Radnóti: id. tan.) „A történelem történelmi determinációt jelent, konfigurációi, változatai nem hoznak változást. Törvény, mely bábként rángatja az embert.” (uo.) Ennek a műnek a kozmológiája egy világméretű maffia-hálóval egyenlő. A színház- és világ-titkosszolgálatnak persze küldetése van; megmérkőzni a vele egyedül egyenrangú pólussal – a zsenivel, a magányos nagy színésszel. A komédiának, a világnak itt valóban két aktora van: *a zseni és a belügyminiszter* képében megjelenő félanonim maffia. Hogy ez egy infantilis, paranoiás történelemszemlélet primitív kettősségét tükrözi, az nyilvánvaló. Ebben a sémában (s itt a szó mindkét értelmét használjuk) bizony az „egyén” és a „történelmi szükségyszerűség” elképesztően lapos – nem okos –, önzönvív előtti szemináriumokról ismert gondolatával találkozunk. *Az Ikszek* csak-igazságra *törtető koncepciójának* alkati baja éppenséggel gondolati természetű: *nem igaz*. Valódi jelentős művek esetében a gondolati zavar ismeretesen nem okoz törvényszerűen művészi gondolatokat, ahol viszont csak ez a gondolati igény van jelen, mintegy programmatikusan, ott minden „az igazságon” áll vagy bukik. *Az Ikszek* kizárólag azért cáfolandó tehát, mert igazságtalanságai, szegényes gondolatai, melyeket görcsös önbizalommal hirdet – fogadtatása ezt nevezi elbűvölten okosságának –, az igazság képében jelennek meg, tetszetősen laposak – tehát csábítóak. E csábítás: korunk, az a kétszáz év, melyben élünk.

A könyv szemfényvesztése abban áll, hogy nincsen teste, érzéki organizmusa, csak feje (mint Sidó Zolinak a *Kerengőből*) – konstrukciója. Labirintus, gyufaszálakból.

„Egyén és történelem összecsapásának” paranoid regényszínpadra állítása egyenlő lehet-e a színház fogalmával? Nyilván nem; *a színház nem egyenlő a színházi étellel*, ám *Az Ikszek* csakis a színházi élet – és azon belül is kizárólag az intrika ábrázolásán keresztül szól a színházról, az előadásról: a világtörténelemről. Már ez utóbbi kettő azonosítása is meglehetősen poros, vulgáris és kommersz összevonás. A színházi *élet* valójában csak művészi eszköz, pontosabban a színházi előadás, a színház előfeltétele, de *nem az*. Mindaz, amiről e regényben olvashatunk, nem a színház és nem a színpad, hanem a körítése. Ezzel a csúsztatással válhat csak a létezés – vélt – titkosszolgálati szerkezetének modelljévé.

*

Az *Ikszek az Ördögök* karikatúrája. Holott már azok is, akiknek Dosztojevszkij a maga démonregényét „szentelte”, a nyecsajevisták, éppen az ő művében váltak ország-világ előtt *krampuszokká*. (Ez persze nem zavarta sem az országot, sem a világot.) Dosztojevszkij bölcsen lefokozza ördögi hírüket. Regényének krampuszai álvilágtörténelmi virgácsot lóbáltak még Oroszország fölött; hogy azután ez az álság nagyon is „igaz” történelmi tényre változott, az nem cáfolja az eredeti gondolati és erkölcsi szemfényvesztést, sőt igaz valójában mutatja meg. Az *Ördögök* világa az unalomból megtévesztés, megrontás és destrukció világa, a történések „semmi sem drága” alapon gerjesztése és langyossága, mintegy „puszta kénye végett”, az *unalomból felforgatás romantikája*. Mélyén tagolatlan, világtalan szorongás honol. Kierkegaard mondja *A szorongás fogalmában*, hogy „a démoni a tartalmatlan, az unalmas”, Dosztojevszkij, amikor Sztavrogin arcát maszkszerűnek írja le, és hősével kimondatja, hogy „szinte kábultan untam az életet”, akkor hasonlóképpen jár el. Az *Ördögök* a Napóleon-komplexusban szenvedő 19. század fölötti nagyszabású ítélet is, miközben prófétálja az e komplexusból kisarjadzó „szép jövőt” – értelmiségi terroristák és mozgalmár széplelkek 20. századi mókáit. Dosztojevszkij a *megtévesztést leplezi* (szemben az 1981-es, megtévesztést szentesítő könyvvel) Sztavroginban, de még ő sem egyenletes művészi sikerrel; ő sem tud és nem is mindig képes megszabadulni tárgyának démoni-destruktív vonzásától, melyet ugyanakkor mindenáron megsemmisíteni szeretne, az „Állj ellen a gonosznak!” elve szerint. Még Dosztojevszkij sem tudja mindig, hogy mikor higgyen maga támasztotta alakjai világleletyáinak és világrágalmainak és mikor ne. Időnként mintha azt a benyomást keltené olvasói[ban], hogy elfelejtette, Pjotr Verhovenszkij mögött nincs senki és semmi, hiszen a „hivatkozott” Sztavrogin démoniája mindössze az, hogy ő semmi és senki; az erre épülő „mozgalom” (terrorszervezet) pedig – bármilyen valóságosan gyilkos is –, *blöff*. Míg az ördög valóságra nem hazudja magát (*ekkor még csak krampusz*), addig blöfföl. Fölstilizálja magát, holott csak egy hézag, egy hiba, egy figyelemkihagyás, valaminek és valakinek a hiánya. Az apró üzemszavakra jellemző módon egy egész gépezetet képes aztán – nyilván nagy káröröme – felrobbantani; a káröröm saját kicsinységéből táplálkozik. Ő tudja egyedül, mekkora, s hogy ennek ellenére ekkora galibát volt képes okozni. Az ördög, mint Dosztojevszkij ragyogó iróniával reprezentálja (iróniája tárgyválasztásában, paktálásában áll elsősorban): a nagy szellemekre pályázik, az ördög finnyás, válogatós, szereti a „finomságokat”, az exkluzív nyálkságokat. Nemes főket látogat meg tehát (lásd a nagy orosz nyavalyatörőst), bennük próbál – változó sikerrel – lakozni, ők hódolnak meg neki, az ő hátukon vonul be. *Rontása: szemfényvesztése*.

Sterne állítja az *Érzelmes utazásban*, hogy „Minden harmadik ember pigmeus.” Az *Ikszekben*, de már a *Kerengő* jegesen gyűlölködő ítéletei szerint is – *minden ember pigmeus*. *Másfél kivétellel*: az egyik az axiomatikusan zseninek kezelt „hős”, a fél pedig a valóságos bábu és tényleges, belső, titkos rendőr. A feketét szürkével élénkíti (árnyalja?) ez a gondolkodás. Mindez önmagában rendben volna. Hiszen valódi nagyok, Swiftől Flaubert-en át Szaltikov-Scsedrinig és tovább nem átalították könnyek közt vagy anélkül erősítgetni az ember végtelen, örökké ismétlődő kicsinységének, törpeségének és aljasságának valóságát. Ámde itt a pigmeus-ideológia maga esik bele a rút csapdába. Teremt magának egy imperialisztikus, akarnok óriást a törpék világában. Ez valahogy méltánytalan... és szerénytelen. Az *Ikszek* szemlélete felől nézve ugyanis Boguslawski abszolút, megkérdőjelezhetetlen zseni, *tehát* kivétel, akinek kudarcáért és bukásáért az egész világ rút, törpe aljassága (annyi mint: pigmeus-történelem) felelős. Kinyilatkoztatott tehetsége révén őt s egyedül őt vonhatjuk ki a pigmeizmus érvénye alól, *tehetsége mindenre feljogosítja*, az ügynök kétségkívül rövid távon célravezető szerepére is. Másfelől viszont az ábrázolásban nem látni a zsenit, *csupán állítatik. Szuggeráltatva vagyunk a zseni axiómája által*; csupán a zseni színházi életét, a kőritést, a megszállott intrikálást látjuk, valamint a színpadi elő-

adások jeleneteiben zsenialitásának krónikáját, de nem ábrázolását. Ez pedig fából vaskarika. Az óriás: törpe. A konstrukció *részben* és elvileg egyetlen eleven pontja – holt.

Az *Ikszek* főhőse – kicsinyre nőtt Sztavrogin. Amennyivel szenvedélyesebben önimádó, annál kisebb, különösen aktivitása révén: gyűlölködéseiben, rágalmaiban és különféle húzásaiban, az alantastól a teátrálisan fennköltig és szerénytelenig – csakhogy eladhasssa magát. Sajnos, képtelenség komolyan venni egy nagyregény ormótlannak szuggerált főhősét, akit egyetlen szenvedély hevít – a művészet merkantilizálása, akit csakis a piaci rentabilitás bűvöl el, és ezért még arra is hajlandó, hogy magát – a láthatatlanságig rejtve – az „eszme emberének” titokhordozójaként sejtelmesítse. Valójában inkább Peer Gynt hagyója ő, héjától megfosztva, mag nélkül, aki voltaképpen nagyon is megfelel a *korszerrú* nietzschei, szívóskodó, akarnok életesménynek (ezt mostanában a tartás hibás szinonimájaként: „karakánnak”, „keménynek” szokás hívni): „Ha nem vagyok több, mint a Törvény, akkor az elátkozott lelkek között a legelátkozottabb vagyok” (*Jón, rosszon túl*). Nos, Boguslawski sikerhajzásának titka ez; halála pillanatában *ezért* nem mondhat mást, mint amit mond: „Sikerem van.” Becsvágya – őszintébb szóval: karrierizmusa, amit Az *Ikszek* szelleme a zseni területen- és törvényenkívüliségével igazol (a bizonyítandót imígyen axiomatikusan kezelvén), szemben áll a törpe világgal: nos, mindez Sztavrogin laposra paskolt, karrierista karikatúra-vázlatát eredményezi. A szöveg nélküli konstrukció konstruált volta (a formán inneni ideologikum) éppen abban áll, hogy a világ és a vele szemben álló hős aránytalan méretkülönbsége, az elrajzolt törpeség, a felnövesztett nagyság: erőszakosan ideologikus, és semmi köze ahhoz, amit művészi natúrának, organizmusnak, építkezésnek nevezünk. Sztavrogin karikatúrája kerekedik ki, ami visszamenőleg is glorifikálja a bonapartizmusmániából kinőtt széplélek-terrorizmust és összeesküvősdit, (hogy mindennek etatista hagyománya és kifutása is van, arról még lesz szó). Az eredeti Sztavrogin mindenestre annál nagyobb, minél kevésbé akar bármit is ezen a földön elérni. Ő „kábulletan unta az életet”, „erkölcsi kéjszóvárgásból nősz meg”, ahogyan Satov mondja neki, sőt: „hogy mire használjam fel ezt az erőt – ezt sohasem látam... énbőlőlem csak tagadás fakadt.” Sztavroginról „azt beszélték, hogy álarca emlékezett az arca”, s szintén Kierkegaard-tól tudható, hogy „Mefisztó lényegében mimikai”, az ördög: kommunikációs hatalom. Sztavrogin egyedül a kinevetéstől, a gúnykacajtól fél. (Ezért is figyelemreméltó, hogy a rettegett kinevetés helyett taps és elismerés jutalmazta ezt a krampusz-játékot, szellemi régiókban is jelezvén a világórát, amikor „minden eladható”, s az említett személyvesztő kommunikációs hatalom szüntelenül beteljesedőben van.) Dosztojevszkij még – legalább félig – észnél volt, őnála Sztavrogin nagysága: semmissége, és ez önsúlyánál fogva – leleplezés értékű és erejű. Sztavrogin semmi, ez az ő démonikus hatalma – mondja az orosz mester. Boguslawski minden, ezt a hatalmát veszejti [?] el az aljas törpék világa – mondja Az *Ikszek* szelleme, a hős omnipotencia-vágyának infantilis erőszakosságával, és totális rivalizálási mániájával, amit „színház”-nak becéz az egyszerűség kedvéért. Az *Ikszek* szerint egyedül Boguslawskit illeti meg a színházi: titkoszolgálati Bonaparte-szerep, a kietlenül romantikus személyiségnek ez a modern, etatista megváltása, ha a pigmeus-társadalom (mely tehát épp ezért jobbat nem is érdemel, mint ezt a modern etatizmust) el nem tiporná – mondatik. S voltaképpen helyénvaló is lenne a mondás (bár nem túl tetszetős és találékony), *ha* Boguslawski valóban az lenne és akkora, amekkorának elfogadtatni törtet a szöveg – látatlanban. Ha...

Sztavrogin semmisségének kinyilvánításával Dosztojevszkij az egész Verhovenszkij-féle világtörténelmi krampusz komplottról rántja le a leplet, az „álarcot”, ami nem más, mint Sztavrogin maszkszerű: kifejezéstelen arca. A démonia hiányként való ábrázolása olyan gondolati, írói bátorság és bravúr, amit, úgy látszik, utoljára a saját ideológiai miázmáival küszködő, profetikus 19. század tudott kihordani. Az *Ikszek*ben viszont hihetetlen (legyen ez elismerés) leleménnyel és akarattal újra fölél az, amit Dosztojevszkij profeti-

kusan és jó okkal lerombolt. S a restaurációt ráadásul nemhogy nem vesszük észre, de üdvözöljük. A múlt századi mester mindenestre illúziótlanabbul szemlélte hőst, semhogy felnövesztette volna olyan értelemben, hogy valóságosnak jelentette volna ki nagyságát. Sztavrogin éppen így vált nagy figurává *mint* művészi alak. Dosztojevszkij azért rombolt ily profetikusan erővel, mert tudható, hogy ennek az összeesküvésnek történő behódolás, a semmi és az unalom romantikájából fogant világtörténelmi *maszatolás és erőszak* mennyire materiális erő; *hiszen csak szellem...* Tudható, mennyire sikerült a megtévesztés, az álarc hitelesítése, a hazugság igazsággá terrorizálása. Dosztojevszkij, ha kétértelműen, olykor tanácstalanul és maga is luciferi módon: gyűlölve-vonzódva, mégis figyelmeztetett, hogy mindez „a ködből és alaktalan párából” (Hegel szavai a széplélekről) vergődik előre, blöfföli magát valóságra. Figyelmeztetése még azelőtt vagy aközben hangzott el, hogy egy század, egy szellemiség, egy kultúra – benne hordozóival – meghódolt volna. Az újkori schöne Seele: gyakorlati vérfolyás. Elitista alapon. (Minden komplot feltétele exkluzív, mert vonzónak kell lennie és egyben rezerválnak, ha sikerre tör). Dosztojevszkij minden figyelmeztetése azonban nevetségesen hiábavaló volt. Sztavroginban Dosztojevszkij megjelenítette a kierkegaard-i démonikust, aki „önmagát zárja be... és semmiféle kommunikációt nem óhajt” (*A szorongás fogalma*), és mint ilyen lehet – világhódító. Az, aki még Pjotr Verhovenszkijt is megtéveszti, anélkül persze, hogy akarná – nem akar ő semmit.

Ismétlendő: Boguslawski – kicsinyre nőtt Sztavrogin. Az ő némaságai, elhallgatásai, inkognitója, „rejtélyessége” emennek karikatúrája, és csak másodsorban csenevész színházi fogások együttese. Dosztojevszkij az üres semmiből, a Sztavroginéből tudta megcsinálni a megtévesztő nagyság leleplezését, egy formátum demisztifikálását, amit magában a regényben is elvégez sajátos perverz módján Pjotr, midőn kiábrándul „főnökéből”. Boguslawski és a belügyminiszter figurájával *Az Ikszek* viszont mindezt *remisztifikálni* iparkodik; a zseni és az államtitoknok – a két egymásra utalt cselszövő –, a becsvágyó öntudat és *a mindenható báb*, újra felépítenek egy a világtörténelemben ugyan valósággá izzadt, az értelem és az ésszerűség szigeteiről viszont mindig elég világosan látott krampusz-históriát.

*

Az Ikszek recepciója, fogadtatása nem pusztán egy könyv sikere, hanem egy figyelmetlenség és belső romlás története. A 20. században *karrieristává törpült széplélek* diadalmas egyetértése arisztokratikus önmagával. Az iskolamesteri nagyrealizmus és az aufklärizmus beckmesserei aszketikusan: sóváran visszafojtott könnyekkel, no meg haragtól elfehéredő arccal ismétlik *Az Ikszek* „igazságát”: „Jobb híján legyetek állambohócok és krampuszok! Mert hiszen ilyenek tudtok csak lenni, ilyenné intrikáljátok a történelmet. Ha így van: maradjon így: legyen így.” *Az Ikszek ethoszát* Virág Miki fogalmazta meg, a *Kerengőben*. Még egyszer tisztázandó: *nem az állapot megfogalmazásával, hanem annak szentesítésével vívott ki magának Az Ikszek és a Kerengő különleges erkölcsi pozíciót a magyar irodalomban*. Mert igaz ugyan: a farkastörvények vannak. De a szentesítésük – s legyen ez ügyben legalább egyetlen felszólalás – megtévesztés. Virág Miki kioktató és magamutogató monológjainak varázsmondatára épül *Az Ikszek* – úgy látszik: holtbiztos – tippje: „Nemigen lehet mást tenni...” E könyv tehát egy nagyon is ismert, konszenzuális tudásra, közkeletű mentálpiszokra épít: *belső megromlottságunk kaján öntudatára és öngyűlöletünkre*. Szellemiségünk erkölcsi felmentése egy „történelemfilozófiai” konstrukció révén természetes sikerre számíthatott. *Az Ikszek* formájának egyik tartópillére ez a kalkuláció. Ehhez hozzávehető még némi romantikából származó – szintén „alulról” divatos – dezilluzionizmus és unalom, a kompetenciahiányunkból és bekerítettségünkől mindenhatósági vágyba átcsapó nagyzási hóbort, a széplélek törekvő semmittevése – és máris minden megy, mint a karikacsapás. *Szinte: káprázatos*.

A józanság és illúziótlanság képében divatozó mizantrópia itt nem más, mint a Boguslawski jellemében parázsló üres önimádat. Az elégtelenség megalomán kompenzálása. *A meg nem értett zseni világmegvetése* – ez a főhős első és utolsó szava. *Ám ez a beszéd nem a játék élve, hanem az unalma.* Ekkora önimádat csakis valami áthatolhatatlan világunalom szüleménye lehet. A meg nem értettség világmegvetésbe fordulása az „ifjúkori önarckép”-ből, Fiszer visszataszítóan vonító romantikájából származik, amit csak látszatra hagyott oda az öreg Mester. Felnőni, vagyis antiromantikussá érni is csak azért kell, mert „ilyen a világ”. A mester és a tanítvány viszonyának egyedüli alapja az érvényesülés iskolája, és a karrier tapasztalatainak egymást persze el-elárgató (ez is lehet *tanul-ság*) továbbadása, a pigmeus-ideológia folytonosságának szorgos biztosítása.

Az *Ikszek* keményen és engesztelhetetlenül az üres lét fenntartásáról szól (lásd Kis Pintér Imre bírálatának találó címét: *A játék vérre megy*). Az *irodalom azonban sohasem a létfenntartásról* szól. Nem azért, mert az nem elég „szép” vagy „szalonképes”, vagy nem elég „költői”, nem eléggé „érzelmes” (ilyen igények önmagában véve senkit sem táplálhatnak műalkotással szemben), hanem azért, mert *nem ez a dolga*. Sőt, bizonyos végső értelemben nem a létfenntartásban jelöli meg az emberi dolgok lehetséges alapjait.

*

Nehezen lehet elképzelni ideologikusabb művet, mely közben ennyire a „dezillúzió” álarcát kényszerítgeti magára. Azzal, hogy szelleme szerint el kell fogadni és ki kell tanulni e világot legaljasabb oldaláról, az érvényesülés érdekében, illetve azáltal, hogy a fölébe kerekedés egy zseninek állított személy egyetlen életigazolása, továbbá azzal, hogy annak kegyelmezünk csupán (*Az Ikszek „szelleme”*), aki „nagyot” akar, és ennek megfelelően megveti környezetét, és e „nagyot” bármilyen eszközzel véghez viszi (e bármilyenség itt egyenesen a nagyság ismertetőjele) – lapos karrierideológiát sugall; lapossága populáris sikerének egyik záloga. A karrierideológia azonban egyúttal *az uralom szava*. A sokaktól erőlködve felemlegetett kritikus szemszög – megtévesztő. Látszólag azt mondja, hogy a társadalom, a történelem (mely mindig ugyanaz, ismétlődik, tehát – számunkra legalábbis – kétséges, hogy történelem-e egyáltalán), és az élet romlottsága közepette annak, aki féktelen elhivatottságot állít magáról, annak nincs más választása, mint a morális és amorális közömbösség. „És látja, hogy ez jó.” Valójában egy szellemiség ómódi, de megújulni mindig kész, mozgékony társadalom- és világmegvetése beszél hozzánk (ismét csak beszámítva a mindenkori össztársadalmi öngyűlöletet mifelénk): az aszketikus értelmiségi nehéz fegyverzetű nyelve. *A görcsösen kritikus, valójában kisebbségi komplexusban: hatalommániában szenvedő értelmiséginek a schulmeisteri aszkézisében mindig van valami pornográf; Az Ikszek ilyen értelemben politikai pornográfia* (újabb adalék a sikerhez), *a 18. századi eredetű közép-kelet-európai, konspirációs, elitista, etatista „malackodás” útmutatója.* Azért pornográfia, mert a világ s az élet megvetésének ilyen hidegen, elfehéredve tobzódni: már a szellem kéjsóvárgása, a hatalmi ösztön minden kicsapongásnál elképzelhetetlenebb, perverz önünneplése.

Az *ixszek* gyülekezete: minden „felvilágosodottságból” abszolutizmust kovácsoló államiság föllyének igazolása az ostobává, aljassá „leábrázolt” csöcselék-társadalommal szemben. Az *ixszek* társasága felől nézve visszataszítóan arisztokratikus mű, e társaságon kívül viszont nincs honnan nézni a mű világát. A szentesítésre, a legyalázásra (lásd „mellékesen” a mű idejét, a lengyel reformkort), az elfogadásra – ez lenne a realizmus? – fölhívás, mely valóban a karrier egyetlen feltétele itt, ez az az ideológia, mely egyúttal fölmenti és elismeri a világmaffia zsenijét. És „félkézzel” egy egész nemzetet intéz el oszladó hullaként. Kár, hogy Boguslawski géniuszának axiómáját nem tudjuk elhinni. Ez ugyanis már művészi-formai kérdés lenne. Természetesen az is kérdés marad, hogy rákérdezhető-e egyáltalán egy műalkotásban a zsenire mint tematikus központra (lásd a

Kerengő alaptémáját, Adorján András zsenialitásának motívumát). Világgonddá stilizálható-e az egyéni zsenialitásért törtető szorongás, *lehet-e nagy regény alapja a művészi, illetve alkotó képesség reklámozása? Vagyis az a belső rettenet, hogy hátha, talán nem is vagyunk „olyan” tehetségesek. Különös és jellegzetes, hogy a kóklerségből nagyságot stilizáló fogadtatás ilyen pofonegyszerű csúsztatásokat nem tudott észrevenni (természetesen ebben a pszichés korlátok bizonyultak erősnek, nem pedig az értelmiek). Különösen azoké, akikből most ellenállhatatlanul tör fel az elfeledett, de meg nem szűnt *nosztalgia a klasszicizáló realizmus-esztétika egyeduralma iránt.**

Az élet megromlottságának, züllöttségének kaján szentesítése: továbbdagasztása, no meg a fűszerként adagolt romantikus zokogás fölötté, mindez a legkonzervatívabb, bár századunkban és tájainkon virulens, aufklárista eredetű politikai voluntarizmust igazolja: megérdemlitek az elnyomást, mert „olyanok” vagytok. „Nem szeretlek benneteket, mert nem tudom kibontakoztatni lángelmém.” Stb. Mindenki megérdemli a sorsát, ítélkezik szerényen a könyv, hiszen *tényleg igaz az, hogy az emberek többsége – tompa, ostoba és aljas. És az is, hogy sokszor ők tartják fenn a pókszerű államgépet. Az a szűk mozgástér, melyet a titkos társaságok gyanakvásban és gyanúsításban tobzódó cselszövénye, a szűk kisebbség állammá blöffölt és stilizált összeesküvése mozgat, az az évszázados újkori politikatörténetből jól ismert, keresztül-kasul. Attól azonban, hogy egy sötét, kisszerű blöff – valóságos hatalom, még nem muszáj elismerni. Az Ikszek szerint viszont még mindig több lehetősége van és kell, hogy legyen etatista körülmények között az állítottan rendkívüli embernek. Még mindig jobb a „rendeletes” abszolutizmus, mint a hülyék és aljasok anarchikus demokráciája, mivel akkor talán nagyobb eséllyel választódna ki spontánul az igazi minőség. Ezért egy monolitikus uralmi rendet rafinált fanyalgással igenelve: mindig felül kell lenni, egyedül ez igazolható, és ez igazolja magát önmagával. És – belül kell lenni. A felül- és belülilleszkedés: az uralom szava, a semmi, az üresség unalma fölött. Ez a logika, mely több mint komolytalan, noha tapasztalatilag hatásos, már csak azért is, mert: félelemkeltő, a könyv fogadtatásában komolyan vétetett, a blöff erejét téve meg az igazságnak. A nagyság szimulálása egy hamiskártyajátékon keresztül mindig is elbűvölte a széplelket, mely gonoszat és vért szeret látni, hiszen „nem történik semmi és ez szörnyen unalmas”. Kajánul belül maradva a játszmán, abban az illúzióban ringatja magát, hogy semmiért sem felelős, viszont mégiscsak mindenható, teremtő – a semmiből, ami ugye kibírhatatlan.*

*Az Ikszek természetesen kiemelkedő mű. Ha művön semmi spontaneitást és élő szervezést nem értünk. Ha szerkesztmény, ámde nem alkotás. Utóbbihoz ugyanis a forma teremtődésébe vetett bizalom (nem kérem, nem hit! elégséges a bizalom) szükséges, ami persze egy másfajta, mélyebb, öntudatlanul kezelt és elengedett, noha épp oly illúziótlan bizalom folyománya – az öntörvényűség és a belső szabadság létezéséről való tudomás, a forma emancipálódó szabadságáról való tudás. Szabadság, és újra: a szabadság szabadsága. Ez az egyetlen talán, amelynek birtoklására nem vágyik *Az Ikszek* szelleme. E könyv, ilyen értelemben, mindvégig a tudatosságról *mint* erőlködésről szól, tehát önnön rabságáról is. Ennyiben és csak ennyiben – öntükröző. A Theatrum Mundi mint konspiratív ármányok akarnok szövédéke benyújtja a számlát, és foglyul ejti a szellemet, melyet megbűvölt. Holott a hamis, megtévesztő látomás abban a pillanatban szertefoszlik, amint lemondatik néhány dologról. A lemondás azonban nem erős „oldalunk”, mivel az *egyfajta* gyengeséget, alázatot (*nem* megalázkodást!) igényelne. Például arról, hogy mind a világ, mind a színház: ármányok szötte börtönháló, amelyen fennakad a zseni produkciója, és ez egyben világtörténelmi tragédia is. Sem az egyik, sem a másik – nem áristom, noha szép számmal akadnak benne cselszövők és foglárók, no meg gonosz tanácsnokokkal körülvett felvilágosult álamférfiak, (akik persze jobban teszik, ha gyorsan belépnek valamely titkos társaság sorai-ba), akik továbbadják – sűrű árulgatások közepette – hasznos tapasztalataikat.*

Az akarnokideológia jegyében áll *Az Ikszek*. Megszületett, hogy félni lehessen tőle. Lehet is. Ámde (lásd alcímünket): *születhet ugyan műalkotás félelemből, de nem születhet megfélemlítésre*, arra, hogy féljenek tőle: „*hogyan beszakadjon alatta az asztal*” – mondja erőszakos és gyermekes (ez egyszer valóban gyermeki) önteltséggel a fülszöveg – s *Az Ikszek* valóban behódolásra kényszerít. Tünetnél mélyebb sikere: penetrációja a hatalomnyelv által. Valóban *átút* az erőtől bűvölt szellemiség tapétavékony falán. E fal mögött a nem csak névtelen Nagy Félelem lakozik. Mindnyájunké. Sikere a félelem kitenyészett betegségein lábal át. Hódító hadjárata valóban végigtrappolt az egykori Szent Szövetség hómezőin – a lélekben és az agyban, melyről azonban tudható – *anyagi erő*, tehát effektív hódoltsági területté roncsolható, saját kérésére. Mint többfelől tudható, egy egész népet nem lehet leváltani, *talán*: *Az Ikszeknek* sem sikerült a lengyeleket, talán egy egész értelmiséget sem. De ha saját maga kéri?

1982–83.

V A S A D I P É T E R

BALASSA „ELMÉLETE” – MERŐ „TAPASZTALÁS”

Egy nagy esztétáról

A tudás, amely megfoszt a csodálattól, rossz tudás.

J. Joubert

Ez így kevés. Balassa Péter egységes (volt) sokrétegűségében és sokirányú, sokarcú, rétegzett egyediségében. Személyében, eredetiségében. Nem csak a gondolkodása, a következtetései, a „vég-kép”-ei voltak paradoxok, hanem az ihletettsége s a műveltsége is. A mozgása. A feje. Az előadásmódja. Érvelése. Intuíciói. Önmagának a műben való megjelenése, ennek hófoka volt – akaratlan – paradox. S mivel szeretett élni, vonzotta a kálvária, s hogy minél inkább önmaga lehessen, *neki* kereszténnyé kellett lennie. Azt hiszem, minden fundamentalista nehézkedés nélkül szerette, meg-megcsodálta azt, aki, amely ezzé tette őt. Élvezte, élvezhette legsajátabb lényegét, mert *látta* ezt, de egyidejűleg bizonyosságának tükre alatt ellentmondások, ellentétes valószínűségek, változás és változtatások hullámszerűségét és viharait is átélte, s talán folyamatosan, míg meg nem érkeztek benne az elnyugvások, a megtalálások, mikkel aztán már nem sokat törődött. Ez – számomra – egyszerűen azt jelentette, hogy mély és szenvedélyes érdeklődéssel nézett és figyelt, s folyton építette esetről esetre, mondatról mondatra szellemi életre, műre kiterjedő – így nevezem – liturgikus szemantikáját mint egységes műalkotást, s ezt tovább formálta va-

lamilyen homályba fúródó bizonyosságba s -ban, el- elmosolyodva, el- elhallgatva, bent folytatva azt, amitől hol a hangját, hol erélyét, hol azt, amit – helytelenül – meggyőződésnek szoktak nevezni, hol a jelenlétét vonta meg. Esszéit olvasva egy jól követhető, mégis rejtőző szellemi-lelki organizmus tökéletesedésének vagyunk tanúi. Balassa azoké volt, akik nemcsak kanyargó mélyútjain haladtak vele, hanem akik szerették is kifejezően ábrázolt kalandosságát, s ennek forrását, őt magát.

*

A provokatív, mégis megértésre kész igazságszeretetét. Ez mind mélyebben jellemezte, de a művek megítélésében ámulatának, pontos, befogadó szellemének alázatától vezetve. Nem akarom őt egyetlen, aforisztikus – bár igen jellemző – leleményével magyarázni, azaz, hogy „az elmélet tapasztalás”, mégis úgy érzem, benne rejlik egészen személyes karaktere. Abban azonban biztos vagyok, hogy nem egy olyan elméletutánczó agyalmányt, szó- és magyarázatbő ideologikumot „vágott sarokba”, amelynek nem érezte írásmű-illatát, vallomás-hitelét. Röviden: ahelyett, hogy mechanikusan ismételtette volna az istenhit, a vallásosság meghökkentően közhelyes, túlélő és túlbeszélő formuláit, s mert esztéta volt, művek, gondolkodásformák, misztikák, filozófiák, megihlető életpéldák s - példázatok már-már ínycs ízelejeként mindig hitének legmélyéből beszélt. A vérbeli, oknyomozó, fölillantó, az egészt-idéző, analizáló, a teljes műre rálátó esztétika költőjének hiszem őt. Amit nem tudott megzavarni voltaképpen semmi, találékony műismerete sem; ez nem ironia. Élte, amit hitt. S az elmélet csak akkor lehet tapasztalás, ha hitt is abban, amit élt. Elméleten alighanem önálló, eredeti szerkezetű begyökerezést értett, a lehető legkonkrétabb s hatalmas lombkorona kezdetét. Az elmélet így elme-élnek is tetszik. Az elme-él pedig könyörtelenül hatol be az elvillanó intuíciók (mégis) puha anyagába, anélkül, hogy sebezne, vagy ha sebez, ott a *kapott-lét* heideggeri meglepetései érhetik az embert. És nem az ész, mert az észnek működőképessége van, nem elmélete. Az elmélet egy művésznak akkor is létállapot, ha nem tud róla, nem szereti, nem annak nevezi, vagy esetleg átalussza. Az az elmélet, amely tényleg tapasztalás, nagyon is emlékeztet a kegyelemre, mert mindig be- és fölépül, titkos, váratlanul megajándékoz, s nyomban elrejjik.

*

(Így vagyok magam is azzal, amit szótannak, szemiotikának, nyelvtannak, Summának, teológiának, filozófiának, sőt „elvon” tudománynak neveznek. Talán azért is lehetek így, mert a lelki tengermozgásnak „legalsó” jelzései biztatnak: a létezés párázó, tehát folyékony halmazállapota *már* nem tud, s nem is akar elhagyni, nincs hova eltűnnie, mert mindenütt ott van, bennem és kívülem, s ezt látjuk is egymáson; egymásban. Keress, kérj, várj, küzdj érte, idd ki, gyarapítsd, alkoss, ez létezésünk alaptörvénye. Minden, kivétel nélkül minden a növekedésünket szolgálja. Azért lettünk, hogy teljesebbjünk. Vagyis, hogy egymást teljesítsük... És mi az, hogy elvon? Miért, milyen legyen? Puzzle-szerű? Akadémikus? Kisiskolás?... Ugyan. Önmaga legyen. Mindig az, s olyan, ami s amilyen. Aztán majd meglátjuk. Legyen akár nehéz, rejtjeles, kvalifikált, „megfejtethetlen” (ó!), irracionális, ha egyszer az. Talán egy közkedvelt (?) vers nem az? Hanem olyan, mint egy kifejtett borsóhéj? Semmi sem ilyen. A borsóhéj sem... Nemes Nagy Ágnesre emlékező szentmisén jöttünk össze a krisztinavárosi templomban. Mellettem a padban volt egy üres hely. Balassa közeledett a kapu felől, hátulról, finoman, szóltanul belépett arra az egy helyre. Egymásra néztünk. Kissé hosszasan. Ez a tekintet ma is él. Megmaradt. Miért? Mert teremtfői gesztus volt. Ilyen tekintetekre való a szemünk. Az efféle folytonosság, minthogy *nem tud* elmúlni,

megszakadni abban a térben, mit magának kikényszerít, maga az örök. „Minden más-ként van. Máshol minden van.”)

*

Ezek – látszólagos bonyolultságuk ellenére – „Az egyszerűség útjai, sötétben” (Vigilia kiadó, Bp., 2006. Sorozatszerkesztő: Bende József). Nem recenziót akarok írni Balassa esszéiről... Természetesen ezt a sötétet azonnal, s belső örömmel értem félre vagy értem meg, mert annak látom, mely közeli rokonaként az úri sötétnek, a szellemieknek szükséges ionizációs háttér. A jó sötétben világol. A porózus, a hazug, az álvilágos fél a sötétből, mert saját, konok sötétségét jól ismeri; erről nincs mit mondani. Balassa nagyon is hamar fölfedezte a sötétből világatmoszférát, bármilyen cirkuszos selyempalástban jelent is meg, hallgatta a beteg hadováját a Szóvivőnek, szemmel kísérte az árulás mimikáját. Ismerte az ember – kunderai – könnyűségét, állhatatlanságát, kényszereit és kényszerítéseit. Bő episztemológiai fegyvertárát bevetve vitatkozott, cáfolt, aktualizált, s határozottan hivatkozott az Eredetre, merített a Forrásokból, miért is? A szeretetért. A Kinyilatkoztatott Szeretetet a legősibb, legáltalánosabb s legmélyebb Ismeretelméletnek hihette, ezért lehetett a lét, az élet magvában, s belőle fakadóan az Elmélet – Tapasztalás. De a Tapasztalás már nem elméletek szült, hanem új s mindig újonnan szerzett tapasztalásokat, ezek pedig az értelmezések végtelen láncolatát, amelyek a végső Megtapasztalásba vezetnek; a semmi nem képes vonzani az Egyetemet, még akkor sem, ha teljesen üres semmi nincs. Az értelmezések aztán – ontológiai logikából – elméleteket, de a tapasztalástól megtermékenyített elméleteket hoznak világra, s ezek – mint a molekulák vagy mint a békalencse apró levelű szövevénye – tapasztalható organizmusokká lesznek; s a folyamat kezdődik előlről. Ez talán nem is más, mint minden igazi szépség, minden igazi mű – vizuális – alapstruktúrája, amely megtestesül, fölépül, kiküzd, kiforrja sajátos erényeit, körvonalait, képeit, szóval a valóságát anélkül, hogy elidegenedne attól, amit *már* Valóságnak kell neveznünk. Szépség és valóság egyet jelent. Valóság és tapasztalás ugyancsak. A szép és valóságos tapasztalat pedig maga a szeretet, illetve Szeretet, „az egyetlen realitás”. (Pilinszky)

*

Ezért hivatkozik Balassa, az ebbe vetett hite miatt Pilinszkynek (az evangélium botrányosságától kétértelmű) versbéli mondatára: „Kimondhatatlanul jól van, ami van”. Hát persze, körülnézünk meg befelé, és akkor ájuldozunk: ez van jól, s így, ez a „van”? S ez az „Ez van!” -? Hogy tudott azonosulni ez az esztéta a kifejezetten szellemi szerelem egyszerre magas és mély, vallásosan intellektuális izzásával, s megállíthatatlan, legbenső sodrával? Bármelyik esszéjét olvassuk, elfelejtünk engedetlenkedni, mást és másra gondolni a pillanatról pillanatra születő szellemi, szakrális evidencia hatására, mely miközben kibont és kibontakozik, szembe is állít önmagunkkal. Meg kell állapítanunk, hogy Balassa kezén vélekedése igazsággá lesz, mivel – korábban tudta vagy sem – az igazság készítette vélekedésre: „...ami már megvan, azt nem lehet visszafordítani, csak megújítani...” „Valóban alig halljuk meg azokat a hangokat, amelyek világosan, egyértelműen és szigorúan szólnak korunk legfőbb visszaéléséről: »Aki rasszista, nem lehet keresztény« (II. János Pál szavai, II Giornale, 1990. szept. 2.). Mondjuk-e s emlékeztetünk-e arra (emlékezés: a rombolás ellenfele) templomban, kápolnában, székesegyházban, imazsámolyon eléggé, hogy nincs »se zsidó, se görög«? Hogy csak két szó van igazán: »igen, igen, nem, nem«? A két szó, ami már megvan – még.” (Vigilia, 1990. november)... Itt – érzésem szerint – nemcsak a jogtalan megkülönböztetésről van szó, hanem az alapjaiban emberinek, azaz az

emberiesült isteninek tagadásáról, megvetéséről, gyűlöletéről... Ehhez azért hozzáfűznék valamit: aki nem Keresztény, az sem lehet rasszista.

*

Vagyis, ami már megvan, csak akkor lehet igazán meg, ha hittel ragaszkodunk félreanyagárazhatatlan egyszerűségéhez. Semmiféle testület így nem beszél, nem mer beszélni, csak a szív. Kiragyognak az ügyetlen, igénytelen, nagyhangú szónoklásokból. Minden szövődményes expozéból, mely „igen-nem, nemigen”-ként szokott terjengeni. Az „előrefelé emlékezés” világossága járja át e két szót. A rossz előérzete, s az óvás a bizonyosan bekövetkező rossztól. Nem boncolgat világnézeteket, nem kábit programokkal, s mivel meztelen, nem szeretik őt a „túlöltözködők”. Egyet jelent e két szó. Egyiküket választani kell. Éppen ezért lehet sokféle: tény, sejtelen, tett, mű, szépség, törvény, vágy, ajándék, öröm, akarat, szentség, helyreállítás, orvoslás, újrakezdés. Balassa: „Ami a realitásban összeomlik, az a hit által újraépül.” S. Weil látásában egyenesen a hit szüli a valóságot. Kierkegaard *Félelem és reszketés*ét elemezve írja Balassa: mindez a maga mélylélektani régiójában „az egyéni újra átélést tekinti a megismerés revelatív eszközének”. Kierkegaard: mert „A végtelennek a kettős” – a hívés és az elementáris ellene mondás – „mozgása” – a teremtő – „ismétlés”. Balassa hirtelen ideidézett evangéliumi mondata árasztja el fénnel ezt a félsötétet: „Aki érettem elveszíti életét, megnyeri azt”. Íme: a nem-ből Igen lesz. Mert a valóság-szülő „hit csoda, még sincs egyetlen ember sem kizárva belőle” – vagy épp azért nem lehet kizárva belőle, mert csoda – „mivel az, ami minden emberi életet egyenlővé tesz, az a szenvedély, és a hit – szenvedély”. (Kierkegaard)

A miben való hit? Azt hiszem, ez a kérdés, illetve az erre adott kontradiktikus válasz-sorozat Balassa életének, létének legmélyebb státusz-nehezéke, erőközpontja, mely folytonos feleződésével egész művét, emberi-szellemi magatartását besugározta... Főnt idézett, százhetven oldalas esszékötetének címlapjára Van Gogh *Parasztcipők* című remekét fényképezték. Leírhatatlan, sugalmazó bakancsok ezek. Hogy lábbeliek, már ezt is ködösítésnek érzem. Inkább láb-koporsók. Láb-kalodák. Girbegurba, elgyötört, álló s lekonyuló bokavédős monstrumok, egy végső előtti pillanatban ugyan, de örökre. És aranyban. Mert a háttér nem sárga, nem fénylik, nem a festő ellenpontozása; ez az arany a szó szoros értelmében megdicsőíti a nyomorúságot, a jajszót, a szenvedést – gólgotai bakancsok ezek... Szóval: Balassa művét a miben való hit járta át?

*

És szakmai jelenlétének autentikussága. Miközben „lent” volt, „legfölülről” hallottuk a hangját. „A misztikum élménye a legmélyebb és legmagasztosabb érzés, amire képesek vagyunk”, írja Einstein. „Egyedül ebből eredhet igazi tudomány... Az én vallásosságom egy magasabb természetű, végtelen szellemi lény alázatos imáadásában áll, amely lény apró részletekben ad hírt magáról, s ezeket mi elégtelenül s gyöngén, de érzékletesen képesek vagyunk fölfogni.” Vagyis jól csak az Egésszel szembesülve élhetünk s munkálkodhatunk. A szemantikus fizika elő- s erőterében már nem az a fontos, ki hiszi magáról, hogy hisz, s ki hiszi azt, hogy nem hisz, hanem, hogy a kozmikus felé tájékozódó objektivitással, s érzékenységgel (minden-sejtésével), a grandiózusra és a millimikronra egyaránt (az el- és fölismerőnek szabadságával) tud-e reagálni? Ez pedig akarat kérdése. Az akarat természete pedig a szeretet. (Pascal) Az akarat alighanem az embernek legátfogóbb, a mélylélektant tekintve még föltáratlan recipiense. Ezt a nagyon is finom hálózatot érezzük kanyarogni Balassa írásaiban, s halljuk az áramlás okozta rezgéseket is. Mi más következménnyel járna ez, az „ilyesmi”, mint az átható szabadság szeretetével? „A szabadság viszonylat – írja –, nem pedig kaotikus kötetlenség, nem a semmi végletes függet-

lensége mindentől, és nem is fogalmi szubsztancia, nem monologikus állapot. A szabadság létezése és megvalósítása a bűnben és/vagy az üdvösséges cselekedetben: definitív hitigazság (vö. Rahner – Vorgrimler: *Teológiai kisszótár*).” Úgy érzem, innen ered Balassa *liberalitása* (és nem liberalizmusa), ahogyan kérdéses köze van (ha egyáltalán) a katolicizmushoz; ezzel szemben egész szellemét átjárja a minden értelemben vett *katolicitás*. Ez a szent felé vonzó emberi *odaadottság* azoké is lehet, akik nem tagjai az egyházaknak.

Balassa hite egyértelmű, de nem kritikátlan, hanem minthogy mély, erőteljesen, élesen, olykor keserűen és ironikusan kritikái. Számol azzal a véglegességgel is, amely emlékeztet Ch. Péguy kemény diagnózisára: a lélek meghalhat. Hanyatlása, haldoklása majdnem észrevétlenül s mechanikusan megy végbe. Apránként kezdődik, majd szétterjed, mint a járvány, a szív megkeményedik, elvet minden nemesítő szegénységet, meg akar gazdagodni, mert abban a kiheverhetetlen tévedésben van, hogy „a sok – jó”, korán elöregszik, „múltimádása” végső stádiumának jele, ránehezedik a „már-megvan”-jaival arra, ami zsengén, elnyomhatatlanul keletkezik benne; „így a szabadság és a kegyelem összefonódó játéka nem bontakozhatik ki”, s belegabalyodik „egyén s közösség” – katonon reflex-vihar közepette – „a morális halálba”, ami szükségképpen rombolja le a testi létezését is. (H. U. v. Balthasar közlése nyomán.) A halál-civilizáció mindig romhalmazzként csöndesedik el. De a csönd semleges. Az irgalom nem fél a sivatagtól. Épp a csönd az ideje, s érintés a tette. A köveket is meg meri szólítani. (Irenaeus nyomán.)

*

Balassa még ott is, ahol esszéisztikája (nem csak esszét ír, esszéiben is gondolkodik) az övétől eltérő álláspontra vagy mások elméleteire nem kíván reflektálni, ott is dialogikus. A kérdésesség, a kérdezhetőség jelen van gondolkodásában. Habitusa nem „sziklaszilárd” – mit lehet az ilyennel kezdeni –, hanem alakuló, előrehaladó, elágazó mozgásban van, még határozott formájában is. Figyel akár tétova, de újszerű, más irányba mutató fölfogásra. S „el is menne arra”, még ha csak egy darabig. Ez írás- és gondolkodásmódjának egyik fontos tulajdonsága: rokonszenvesen, korszerűen fontolgat, mérlegel, átlát. Egyszerre állítja a sajátját, de körülötte hagyja forogni az egymástól különböző asszociációs elemeket. Elmélete – tapasztalás. Tapasztalása – más elméletekből is befogad ihletet... Vannak azonban kivételes személyek, akiknek lénye, műve, intuíciója leplezetlen csodálatot vált ki belőle. Ők mintegy törvényhozók a szabadságban – akaratok ellenére azok –, sőt ők maguk a szabadság, s ők maguk a törvények is e szabadságban. Mivel aki képes kijelentéseivel megnevezni a valóságot, s azt benne lévőként mondja ki, az saját magát, mint valóságot mondja ki.

Ezért lehetséges Jézusnak ez a – logikailag értelmezhetetlen – kijelentése: Én vagyok az élet. E sorok írója például ezt nem mondhatná ki hitelesen: ő nem az élet, hanem egy élő. Nem forrás, hanem részesedő. Az ószövetségi nagy próféták még csak az Élet sugalmazottjai, az evangelisták már a tanúi és az „elosztói”. Ilyenek azok a művészek s szentek, akiknek műve vagy élete a sokgyökerű szakralitás oly fényerejét árasztják, hogy mintegy beleütközünk. Ilyenek Balassa legjobb írókortársai: bármiről s bárhogyan írnak, annak s írásmódjának közvetlen kapcsolata van az akár csak távolban megvillantott Igazsággal.

*

Sok jel mutat arra, Balassa fölfedezte: Pilinszky (s tucatnyian még, kik már mind elhunytak) nem annyira a múlt, mint inkább a jövő nagyjai. Kivirágzásnak néznek elébe. Az ok: ami a közelmúltban (s még ma is, ahogyan e meghosszabbított „múlt” mind zavarosabb,

kapkodó, túlnyúló s ragacsos végelgyöngülésében tocsogunk), szóval, ami a közelmúltban életidegennek látszott, az antimaterializmus – nevezzük így – jól-rosszul, de bizonyosan érzékelt a degeneratív elanyagiasodást, az önkéntes megkövesedést; azt azonban nem láthatta, hogy – egyelőre szerkezeti globalitásként – tudományosan is igazolható, s elkerülhetetlen lelki-szellemi élet-stuktúra-váltás közeledik, mintegy parancsoló szükségként. A megújult ember valóban fölvilágosodott lesz. Önmaga lényegét semminek, senkinek oda nem adja, ami, aki igába hajtaná, kiüresítené, lenullázná. Óvja, sokra tartja, s élni fogja evilágiságát minden ízében, s szabad vállalásként a hitét is, azaz a személy lelkiségének „asztrofizikáját”, amelyről már tud, de még nem eleget. Radikálisan kerül szembe végső lehetőségeivel; két útja van: vagy a – statisztikailag – bizonyos, idő előtti, megsiettetett, globális nihil s a pusztulás, vagy – megtartva s kifejlesztve mindent, amit már elért – az erkölcsi fogantatású irány- és célmódosítás; ez föl fogja fedni előtte, hogy kilátásaiban beláthatatlan, kozmikus „ki- és belépésre” is képesítő jövője lehet. Utóbbinak szellemi, tudományos, artisztikus, humánus és humanitárius föltételei vannak. Balassa Péter az ebben az írásában elmondottaknak különlegesen érzékeny észlelője volt. Azt hiszem, *az ember* fürkészőjeként legjobbjaink egyike – művével – ma is. Ezért támadott, vitatott minden elnyomó emberi, szellemi tendenciát, tettet, mozzanatot, ami a megsejtett jövőt veszélyeztette, vagy úgy látszott, veszélyeztetni fogja... Tényleg ezt kell tennünk: „Üljük körül az asztalt,” – Kassák – „nem tudok jobbat.”... „Agapé, és semmi más” Balassa Péter „már – megvan.” Valami életünkbe vágót teljesített be. Közben maga is beteljesedett.

VÁLASZKERESÉSEK – AZ ESSZÉ MINT AZ (ÖN)MEGÉRTÉS ALAKZATA

Takács Zsuzsa: Jaj a győztesnek!

Lehet-e egy kötet – már formaválasztásából adódóan is – próbálkozás, kísérlet a „mégsem”-től a „mégis”-hez vezető út bejárására? Többek között erre az implicit kérdésre kap választ az olvasó Takács Zsuzsa – maga által is bevallott – válaszkéréséből, „az évek során megjelent szövegek, beszélgetések nyomán, versek és prózák megértésének céljából született” esszéin gondolkodva. Egy olyan kötet szövegkereteket kijelölő kontextusában ugyanis, amelynek a szerzője koncentrált tudatossággal ír és szerkeszt költészetet és könyvműveket (Bodor Béla), két viszonyzó elhelyezése is jelentéssel bírhat. A műforma elvárásaiból adódóan kérdéssel indító esszékönyv – hogyan írnak verset a költők? – kétféle választ ad az érezhetően olvasói pozícióból megfogalmazott felvetésre. Az első a kérdőjel után olvasható: „A legtöbben úgy, ahogy Jób beszél az Úrhoz, gondolom. Mégsem hiszem azonban, hogy a költőnek istenhívőnek kellene lennie ahhoz, hogy Jób módjára *de profundis* beszéljen. Panasza emberi helyzetéből, sérülékenységből, szorongásából, sértett mivoltából következik.” (5. o.). A második kötetzáró helyzetben kapcsolja magát az alapkérdéshez: „Azt hiszem, az igazi művész Isten báránya mégis, aki magára veszi a világ bűneit, részt kér a világ szenvedéséből, könyörgése mindannyiunk helyett szól.” (244. o.)

A két válasz pedig nemhogy nem zárja ki egymást, de a legtermészetesebb reflexióként értelmezhető egy olyan következetesen kereső gondolkodótól, aki szerint „a legtöbb műalkotás [...] valamiféle tudás biztonságáért könyörög.” (237. o.) Könyörög, nem állít, nem nyilatkoztat ki, nem zárja ki az értelmezés magától különböző lehetőségeit sem. A *Jaj a győztesnek!* szerzője hiszi, hogy „félelem vagy kényszer hatására nem érhetünk el semmi bizonyossághoz”, s azt is, hogy csak a belső szabadság adhat reményt – a kötetben bejárt út stációjának vállalásával – valamiféle bizonyosság tudására. S a tét nem kevesebb, mint önmaga megértése máshogyan: egy lényegét tekintve (ön)megértő hajlamú, (esszéisztikus vonásokat is mutató) intellektualizált költői világ felmutatása az esszé – Szilágyi Júlia telitalálattal –, az értekező líra eszközeivel. Ez a nyitott forma pedig a gondolat, a dialógus, a beszédmódként megjelenő személyesség szabadságával adekvát lehetőség Takács Zsu-

Vigilia Füzetek sorozat

Vigilia Kiadó

Budapest, 2008

250 oldal, 1900 Ft

zsa kereső, kérdező, a dolgok megértésének kíméletlen munkáját végző költői és kezdetől „lelke szabadságát dédelgető” emberi habitusának.

A hagyományt tekintve többféle esszéhangot is folytathatónak vállal a kötet. Mindekelőtt a montaigne-i személyest, amennyiben szerzője egy személyben tárgya is művének, de az írások olyan XX. századi változatokat is idéznek, mint Borgesé vagy Cs. Szabó Lászlóé. Az előzőt tekintve a szerző saját olvasói szerepét hangsúlyozó attitűdje s olvasóját hivatkozásaival, utalásaival, idézéseivel a maga szellemi horizontja alá vonó gesztusa, az utóbbira vonatkozóan a személyes érintettség folyamatos jelzése, a kifejezendő tartalom szolgálatába állított hatalmas művelődéstörténeti tudás, a filológiai pontosság, a szemléleti tágasság és a szellemi meditációra való hajlam kapcsolja magát az örökséghez.

Mindezzel együtt az autonóm Takács Zsuzsa-i hang beszél a kötet minden írásából a magát egyetlen nagyívű egységnek elgondoló első fejezet láncszerűen kapcsolódó tanulmány-esszéitől az önéletrajz-változatokon, a vers- és filmtárgyú opuszokon keresztül a beszélgetésekig: az a hang, amelynek alanyi személyessége a „magára veszi”, „részt kér”, „mindannyiunk helyett” intenciói szerint gyakran a közös személyesség beszédalakzatában reprezentálódik. Az írás pedig szüntelen lelkigyakorlat és elmélkedés, mások jöbi élethelyzetének átvállalásával saját egzisztenciális, érzéki, intellektuális és hittapasztalatainak a feldolgozása. Önfelmutatás, a fenomenológiai értelemben vett narratív identitású én helyett „az önmagunkba látás lényegi pillanatában” kirajzolódó „maszk nélküli kreatúra” megmutatása, tehát áldozati cselekmény. Ennek értelmezésében pedig – különösen a kötet utolsó mondata felől olvasva – éppúgy benne van a szenvedéstörténetre utalás lehetősége, mint azé a felfogásé, amely Visky András egyik elmélkedésének alap gondolatát jelenti: „Az áldozat az Isten megszólítása és a megszólítottág egy időben.” (*Reggeli csendesség* – 40. o.)

A *megfosztás rítusával* induló nyitófejezet pretextusai, a bibliai Jób könyve és Krisztus szenvedéstörténete nemcsak mindennapi kifosztottság-, elhagyatottság- és megalázottság-tapasztalatunk előképeként mutatják magukat, de a rájuk való reflektálás erős szövegkohéziót is biztosít a kötetnek. Ilyenek a beidézett Pilinszky-sorok („...akinek volt ereje kimondani: 'Uram, Uram, miért hagytál el engem?' – tévedhetetlenül és visszavonhatatlanul nincs többé egyedül”) parafrázisai, mert van valami – a kierkegard-i értelemben vett – jöbi attitűdből Takács Zsuzsában is, ami a következők belátásához vezette: „az istenkáromlás pusztá ténye is azonban Isten létét feltételezi.” (50. o.); „a reményvesztés [...] szóvátétele azonban a reményben való hit halvány jeleként is értelmezhető, hiszen ha megnevezhető, akkor léteznie kell hitnek és reménynek.” (157.)

A fejezet két egymást követő, tudományos igényű írásának (*Háló és hal, Szóra bírni az álmot*) is maga a szerző a tárgya. Az olvasó író, aki miközben reflexív magatartásával folyamatosan vállalja személyes érintettségét, az élőbeszéd természetes lendületével és szubjektivitásával imponálóan gazdag, időben és térben is széles horizontot nyitó filológiai (lélektani, filozófiai, irodalmi, zenei, teológiai, képző- és filmművészeti stb.) apparátust mozgósít jegyzetekkel, hivatkozásokkal, utalásokkal és idézetekkel. Az írások személyes téje azonban nyilvánvaló. A magyar költészeti hagyomány halálvers-vonulatának áttekintése nem pusztán abból (a montaigne-i gondolkodáshoz közel álló) meggyőződésből született, hogy a „halál megjelenítése, igénylése a köz- és filozófiai gondolkodás, az irodalom és más művészetek választ kereső kísérleteiből nem számúzhető” (40. o.). (A XVI. századi esszéista egész fejezetet szán a kérdésnek: *Arról, hogy a bölcselkedés halni-tanulás*). Gyázmunka ez, amellyel nevet adhatott vesztéségének, édesanyja eleddig feldolgozhatatlan halálának.

Az édesanyját idéző s mindannyiszor a halált tematizáló álom- és emlékképek rendre visszatérő motívumai a kötetnek (a gyerekkori versekbe foglalt gyász; a halott német katonák látványa az ostromlott Budapesten; anyja kihantolásának, életre keltésének elenge-

dő víziója; majdani halálának két korábbi emlékképben kivetülő rettenete). Az álom- és látomásirodalomról olvasóként, filológusként és költőként írt vizsgálódás is válaszkereső kísérlet sokak mellett a következő kérdésekre: mi a kapcsolat álom és alkotás, mesterséges kábulat és mű között, a misztikusok eksztatikus istentapasztalatában érzékiség és lelkeség között, milyen lehetőségeket nyújt az ábrázolásra a kölcsönös álom jelensége, hogyan íródna tovább a művelődéstörténetben az Ó- és Újszövetség álom- és látomásjelenetei Dantétól a századokon átívelve Várady Szabolcsig. S mivel a szellemi meditációt irányító 16 vetítés a lélektanban használt projekció (kivetítés) jelentésével és funkciójával is bír, nem lehet kétségünk a személyes érintettség felől: a keresés most is az önértelmezést szolgálja, egy álomban fogant költészet természetének és működésének megértését. Takács Zsuzsa többször hivatkozik rá, hogy álmodja a verset, „primér álom-munkát” végez, amikor a tudattalamból érkezőt interpretálja.

S az önmegértés mint beszédtett folytatódik a versek és versfordítások, filmek és forgatókönyvek, színdarabok és zeneművek, irodalmi jelenségek és személyiségek kijelölt dialógushelyzetben, vagy a beszélgetőtársaktól érkező felvetésekre válaszul – „az ellentmondásokkal terhelt létezésre való” nyitottsággal és „a tágra nyitott szem” bátorságával. Takács Zsuzsa szükségét érzi mindazon kérdésekről töprengeni és olvasóját gondolkodtatni, amelyek a létezésre kiválasztottakat érinthetik. Metafizikai szorongásainkról és döntési szabadságunk lehetőségeiről, hitről és hitlenségről, a szeretetre képtelenség ítéletéről és az empátia képességének adományáról, Jó és Rossz viszonyáról, szakrális és profán átfordíthatóságának következményeiről, „a győztesnek induló vesztes magányáról és a veszteségből győzelmet kovácsoló legyőzött tétova diadalá”-ról (144. o.), a reménytelenségben megszólaló reményről, a szenvedés hasznáról vagy az írástudók felelősségéről.

S gondolatrendszere fogalmi apparátusának gazdagságát megsokszorozza a perspektívaváltás, amely a felelősen leírt szónak újabb és újabb jelenésmezőt nyit meg. A kifosztottság állapota például nem csupán a birtoklás egzisztenciális értelemben vett hiányát vagy a test teljes leépülését jelenti. Takács Zsuzsa a maga fordítói munkájáról beszélve rámutat a misztikusos – mindenekelőtt Keresztes Szent János – együttműködési képességére a pusztítás isteni tervével, arra a szemléletre, amely a végső életteni folyamatban, a biológiai kifosztottság állapotában a tökéletességre vezető út lehetőségét, a test áldozati előkészítését látják. Újabb jelentést kap a fogalom, amikor Pilinszkynek az *Apokrif* megjelenésével megváltozott hangjára hívja fel a figyelmet. „A megfosztás tényét rögzítő teremtmény – személyességét veszti lény – beszél új verseiben” – írja annak az iránynak a megtalálására utalva, amelyet Simone Weil a személyesből a személytelenbe vezető útnak nevez. (159. o.)

A világra látásnak ebben a változatában kitüntetett státusa van a csendnek, a csend valamennyi változatának, amelyre a belső tereket megnyitó figyelem irányul. Pilinszkyt idézve az alleluja kimondását egyetlen lehetőségként ígérő állapot, a három írással is jelen lévő Bergman filozófiájának sarkköveként az ember mérhetetlen magányosságának, Isten hallgatásának a megélése, amelyből egyidejűleg bontakozhat ki a hit lehetőségének állítása és cáfolata. Önmaga életének beteljesedést hozó idejére, az alkotás folyamatára nézve pedig az elnémulásnak az az állapota, amelyben megszólalhat igazi énjének hangtalan lakozója; a reflexiót megelőző csend, amelynek megteremtése hasonlít a meditációs tevékenységben megtalált üresség állapotához.

Sokan vannak, akikre szüksége van Takács Zsuzsának a beteljesedést hozó, „feszült, aszkétikus, szikár és elragadtatott” idő, az írás megértéséhez (a jelzőválasztással magát a misztikusokhoz kapcsoló gesztust „a költészet túl van az ésszel beláthatón” belátása is indokolhatja – 216. o.). Önkényes válogatással csak néhány azok közül, akiknek „örömében és kínlásában” a magáéra ismer, vagy művükkel szembesülve mondanivalója van a

magáéról: Dante, Keresztes Szent János, Assisi Szent Ferenc, Coleridge, Rilke, Baudelaire, Dosztojevszkij, Lorca, Kafka, Borges, Bergman, Ady, Móricz, Kosztolányi, József Attila, s nem utolsósorban Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Petri és Baka. (Mellettük ott van a tág kereteket kijelölő bölcseleti és teológiai hagyomány is, amellyel ez a költészet értelmezői viszonyban áll.) S a perspektívák sokféleségéből ugyanaz a képződmény láttatja magát, a Takács Zsuzsa-i vers- és prózavilág, de mindenekelőtt az előbbi, amelynek működésében legalább akkora a szerepe az elmélyült figyelmet követelő zenének, mint a szabad képzet-társítás és a többértelműség lehetőségét nyújtó álomnak. „Pokolra szálló költészet” a megértés tárgya, amely ritkán állít, többnyire kérdez, dialógust kezdeményez és kételyt fogalmaz meg, miközben etikai-egzisztenciális válaszkérésébe beépíti a másik / a mások tapasztalatát. Megjelenési formája a lényegre szorított közlés, a fegyelem és a zenei megkomponáltság, ábrázolási gyakorlatának jellemzője pedig a távolságtartó, elfogulatlan és félelem nélküli (ön)szemlélet.

A *Jaj a győztesnek!* intellektuális meditációja egy szabad személyiség megnyilvánulási formája: bátor kísérlet az (ön)megértésre annak belátásával, hogy a költői feladat „mégis” megfogalmazható. Leírni azt, „ami nem Isten, de Isten megjelenik benne”, ami nincs, de annak ígéretét adja – úgy írni, hogy abban „mégis” jelen legyen a nem kiérdemelhető, csak kapható kegyelem: a hit és a remény.

„ABLAK ÉS TÜKÖR”

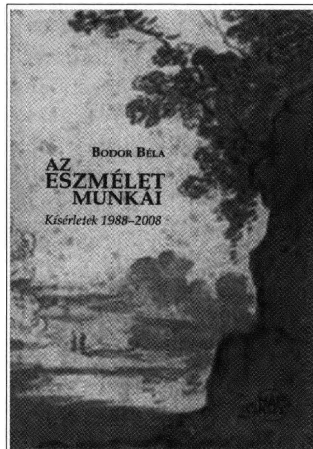
Bodor Béla: *Az eszmélet munkái. Kísérletek 1988–2008*

Meglehetősen kockázatos vállalkozásnak tűnik a szerző és a kiadó részéről egy ennyire vegyes, filozófiát, vallást, gazdaságtant, politikát, tudománytörténetet, irodalomtudományt, művészetet tárgyaló esszékötet megjelentetése. Még véletlenül sem minőség kérdése ez, hiszen, bár a cikkek húsz év anyagát tartalmazzák, csöppet sem érezni, hogy veszítettek volna aktualitásukból, hogy ma másként kellene mindezen dolgokról gondolkodni. Még azt sem mondhatni, hogy ne lennének izgalmasak ezek a témák, hiszen Bodor Béla bármiről is ír, mindig roppant alaposan utánanéző a dolgoknak, olyan szempontokat, gondolatpárhuzamokat talál, hogy az olvasó érdeklődése alig-alig lankad, mindig el tudja hitetni a szerző, hogy az adott téma számára a legfontosabb, bármi legyen az.

Az az óhaj azonban, hogy mindezt egy szellemi fejlődés állomásaiént érzékeljük, egy olyan regényként olvassuk, amelynek belső nyelvi ritmusa, egymásba kapcsolódó motívumai, vissza-visszatérő protuberanciái, eligazító útjelzői lennének, természetes módon hiú ábránd marad. Még ha tematikus fejezetekből áll is a kötet, az egyes cikkek már azért sem kapcsolódhatnak szervesen össze, mert például Nietzsche, Jaspers vagy Bergson könyveiről írt recenziókban alig-alig van valami közös, s más témákban is természetes módon elszigetelt jelenségek maradnak a tanulmányok. Ráadásul nem folytonos és egymáshoz mérhető a recenzens elmélyedése sem, van, amiről egyoldalas ismertetéseket olvashatunk, máshol kimerítő, költői megfogalmazásokkal teljes esszék. Bármiként is szeretnénk a tanulmányok belső anyaggazdagságát egybeolvasni, és egy hatalmas szellemi ív egy-egy töredékes darabjaként tekinteni, mindig az az érzésünk, hogy nagyon is különálló és alkalmi darabok ezek, és a legkevésbé sem osztozhatunk a szerző azon képzetében, hogy egy szellemi kalandregény részesei lennénk. „Írásainak nincs állandó szempontrendszere, műfajukat sem könnyű meghatározni. Háromfajta karakter – ismertetés, szemlézés, méltatás – keveredik valamennyi írásban, attól függően, hogy a szerző éppen melyik szempontot látja kiemelendőnek. Ez rendben is van, összhangban áll az aktuális feldolgozói attitűddel, bár olvasóként némiképp tanácstalanul állunk a roppant tömegű, változó jellegű közlemény előtt.” (100.) – írja Vekerdí Lászlóról, s ez többé-kevésbé áll Bodor kötetére is.

Roppant lefegyverző és szinte Thomas Bernhard-i szenvedélyű a bevezető azon gondolata, amely szinte ars poetica-szerűen vall Bodor írói világlátásáról: „megértetem meg jövőmötö tetteimet; hogy csak az elkövetett bűneink láttán érzett szégyen, az azok következményei felett érzett iszony és rettegés, és az ezután elkövetendő tetteink pusz-

Napkút Kiadó
Budapest, 2008
375 oldal, 3490 Ft

tító hatásától való szorongás lehet az az energiabázis, amelyből akaratumk és tetteink táplálkozhatnak. Ha ugyanis beláttuk, hogy minden gondolatunk tévedés, és minden tettünk pusztít valamit, megtanulhatjuk becsülni a *talánt* és a *körülbelült* mint emberi teljesítőképességünk csúcsteljesítményeit.”(5-6.) Az egész kötetet áttanulmányozva olyan érzésünk van, mintha a szerző saját akarátán kívül nem került volna abba a helyzetbe, hogy ezt a rendkívül magasra állított mércét folyamatosan tudatosíthassa, és eme követelményeket ilyen hőfokon alkalmazza. Tehát valahol a levegőben megrekednek ezek a gondolatok, s csak elvétve lesz folytatásuk a kötet lapjain.

Bizonyára más Bodor Béla belső folyamatkövetése, s gondolati fejlődésére való rálátása, mint az idegen szemmel vizsgálódó olvasóé. Azt azonban könnyűszerrel észrevehetni, hogy a nyolcvanas években keletkezett lírai Nietzsche-esszék még egész más kritikus habitust mutatnak, mint a későbbi írások, ahol éppen ennek a költői-ihletett műbíráltnak mond többször is határozottan nemet. Kemény Katalinnak férje, Hamvas Béla *Karnevál* című regényéhez fűzött megjegyzéseiről azt olvashatjuk: „Ezután kijelenti, hogy minden alkalommal, amikor beleolvasunk egy szövegbe, más és más ablakot nyitunk ki, más és más tükör nyílik ránk. 'Mi kinézünk, és a rés belénk világít. Ablak és tükör.' Ez bizony zavaros, pontatlan, henye fogalmazás, az alkotás folyamatának oktanal misztifikálása.” (111.) Túlszigorúnak találhatja mindezt az olvasó, különösen, ha összeveti a fentebb említett Nietzsche-esszé szövegével, sőt még igazságtalannak is, hiszen Kemény Katalin metaforája meglehetősen mély távlatokat nyit egy olyanfajta mű megközelítéshez, mint a *Karnevál*. Másrészt Bodor Béla is használ olykor efféle képeket, s ha jól érezzük, nem is mindig olyan ihletetten, mint a megrótt szerző. A természettudományokat és az „üdvtanok” posztulátumait fölösleges rangsorba állítani, írja egy helyt, „képletesen szólva: ugyanabból a szobából nézünk kifelé, csak nem ugyanazon az ablakon. A külvilág persze azonos, csak más részletei látszanak innen, mások onnan. Ha azonban megpróbálunk szintézist teremteni a két látvány között, előbb-utóbb egy sötét, busa fejű szörnyeteget pillantunk meg a külvilág helyett: a saját árnyékunkat a két ablak között, a falon.” (319.) Hosszan lehetne elemezni, mit láthatna egy természettudós és egy üdvtanász (nagy valószínűséggel nem ugyanannak a valóságnak más-más részletét), de a két ablak közötti árnyék fizikai nonszensz, legalábbis kevésbé frappáns, mint Kemény Katalin gondolati metaforája, úgy érezzük.

A kötetre azonban semmiképpen nem ez a jellemző, csupán Bodor Béla esszéírói szemléletének változása miatt foglalkoztam hosszabban ezzel a példával, s talán azért, mert semmiképpen nem érzem ellentmondásnak, ha az esszé költői anyagból merít, ha a stíl láttatóan képszerű, a másodlagos valóság (irodalom) éppúgy lehet az ábrázolás eszköze, ahogy a művészet tárgya minden, amit elgondolhatunk. Az igazán mély és az olvasó emlékezetébe maradandóan bevésődő írások éppen azok, amelyek elég teret adnak az írónak, hogy hosszasan is elidőzhessen egy-egy problémánál. Bodor tiszta logikával, meggyőző tudásanyaggal közelít tárgyhához mindig. Lenyűgöző a filozófiai tárgyú írásaiban tapasztalható problémafelvezetése, a szerzők gondolatmenetének felvázolása, a lényeglátása. Itt tényleg hárít magától minden homályosat, érthetlent, zavarót. Az olvasó együtt élheti át a kritikussal a nagy gondolatok filozófiai megjelenítésének élményét. Mert bármennyire járatos is a reáltudományokban, azért a legotthonosabban mégis a filozófia és a művészetek területén mozog. A Jelky Andrásról és a Banga-Szemethy *Képes Próza Táráról* írt esszéikben szenvedélyes sorokat olvashatunk. Itt minden adva van, hogy írása messzire hangozzék: a régi magyar irodalomban való jártassága, a művekre beinduló elemzőkészsége, amikor lépésről lépésre bonthatja ki az irodalmi- és életproblémákat, biztos ítélőképessége a lélektani-művészi hitelességben, a képzőművészeti kifejezésformákat illető mély ismerete. Hiszen van, amikor egyszerre három alkotói attitűdöt kell elemeznie, azonos vektoriális térben elhelyeznie. Szemmel kell tartania az adott felvilágoso-

dás kori mű belső történéseit, figyelnie kell, miféle értékkel bírnak ezek a szövegek. Van-e valós önértékük, vagy csak a különösségük miatt kerültek az illusztrátorok, szerkesztők érdeklődésének terébe, s figyelnie kell a két művész formai eszközrendszerének rezdüléseire. Hiszen mindegyik a maga egész lényén, művészi hagyományvilágán keresztül szűri át, amit látni lényegesnek gondol. Ilyeneket csak az tud írni, aki több évtizede benne él, és műveiken keresztül éli át a múlt századvég egész magyar művészetének valóságát: „Banga szenzibilitása mellett Szemethy mély intellektualizmusa olyan kettős tükörben mutatja meg Taxonyi meghaladottnak, halottnak hitt irodalmiságát, amire semmiféle korrekt filológia vagy hermeneutika sem lett volna képes.” (296.) Vagy: „Úgy tűnik (persze elfogadva a bizonyíthatatlan feltételezést, mely szerint Banga ebben a regényben nem érezte otthon magát), a grafikus tanácsalansága is működhet az értést gazdagító tényezőként.” (298.)

Hasonlóan komplex művészi élményt közvetítenek a Földényi László esszéiről szóló kritikák is. Bodor, úgy tűnik, akkor van elemében, ha többszörös tükröződésekkel az esztétika nyelvén kibontania. Ahogy Földényi és Berlin avagy a németiség viszonyát boncolgatja, legfőképpen pedig amit a Hitlerhez közeli filmrendező, Leni Riefenstahl *Az akarat diadala* című, az 1933-as nürnbergi náci gyűlésről készült dokumentumfilmje kapcsán ír, mint elemzés is egészen kitűnő, de az már szinte ijesztő, ahogy a Földényi-szövegek mögé lát, és kíméletlen, ám megbocsátó logikával vázolja a látvány mögött található „rejtejeleket”. Ugyancsak pazar a Goya-esszéiről írott tanulmánya is. Itt már néha közelebb érzem magamhoz Földényi gondolatait („A képből áradó parttalan kétségbeesés arról árulkodik, hogy Goya olyasmit veszíthetett el, amit a legbelsőbb tulajdonának hitt.” (274.), s kevésbé értem: „Kitárulkozásra hajlamosító rohamában megesis olykor a művésznél, hogy ‘szeretné magát megmutatni’; erre azonban a saját szobája falára festett falikép a lehető legalkalmatlanabb fórum.” (275.) Ugyan miért lenne az, kérdezhetjük, hiszen Goya e kései korszakában éppen azt a legmélyebbet és legfájóbbat éli át, ami egy ember számára adatik. Ha a szobája falára fest képeket, ez nem azt jelenti, hogy megnyílik, hanem éppen ellenkezőleg, a legmélyebbre zárkózik, már csak abban akar élni, ami foglalkoztatja, ami bántja. A szoba freskói bezárják a témába, mint egy rabot, ezentúl csak léte határait láthatja maga körül. S itt vitatkoznék a Bodor által többször idézett wittgensteini megállapítással is, miszerint: „A halál nem eseménye az életnek. A halált az ember nem éli át.” De igen, átéli, többszörösen is. A szeretett ember haldoklásakor és a saját halálának közelében. „Tükör által homályosan látunk” természetesen, ez az átélés, mint az élet oly sok eseménye és történései során a közvetettség másodvalóságában lesz kultúránkká. A nem-lét (szerencsére) ugyanúgy benne van az emberben, mint a létezés. Különben alig is lenne elképzelhető, hogy az emberek ijesztő százaléka önkézeivel vet véget az életének. Ilyenkor éppen a benne lakozó semmit választja, és miközben kihunynak tudatának pislákoló fényei, abban a jó érzésben részesül, hogy jól döntött.

Nem lehet megkerülni az egyéb, nem kizárólagosan az irodalommal foglalkozó írásokat sem. Valamiként párhuzamos gondolatokkal találkozunk Tamási Áron publicisztikai kötetével foglalkozó, gyönyörű logikával felépített, ám fájdalmas tanulságokkal járó, és az Erdély elvesztését, a Trianoni szerződés körülményeit, előtörténetét elemző tanulmányában. A Tamási írásaiban érezhető kín és szenvedés, a kisebbségi lét traumái sem tudják magyarázni azt a jól fejlett és sajnos Erdélyben sem ritka antiszemitizmust, ami korunk politikai kultúrájára, közvélekedésére is jellemző. Mindenfajta jóhiszeműséget és *igazi hazafiasságot* nélkülöz Tamási, amikor azt írja, hogy Karinthy nem szólhat bele az Erdélyt érintő dolgokba, mert ő „litván.” Sajnos, úgy tűnik, még nagyon sokáig nem értik meg, vagy nem akarják megérteni a kirekesztő politikai nézeteket vallók, hogy miért annyira önpusztító és *nemzetellenes* ez a fajta közbeszéd ma is, és az volt már 1945 előtt is. Ugyanakkor meglepő Bodor Béla Erdély elszakadásáról vallott, részleteiben talán sok

igazságot tartalmazó elemzése is. Mintha valami köze lett volna a trianoni diktátumhoz annak, hogy a magyar állam nem ruházott be elegendő tőkét 1867 után ezekre a területekre. (Politikailag ugyanakkor valóban rettenetesen sok szűk látókörű, a nemzetiségi érdekeket-jogokat sértő intézkedéssel szinte hergelte a „kisebbségeket” a magyar uralom ellen.) A határok kijelölésében azonban semmi észszerű indok nem volt, ha a gazdasági elhagyatottságot tekintjük, akár az egész Tiszántúl is idegen hatalmaké lehetett volna, ugyanakkor az etnikai határok akkortájt még jó 100 kilométerrel keletebbre húzódtak, beleértve a Bodor által meg sem említett vasúti és közúti hálózatot, ami azóta is hiányzik a csak sugarasan megmaradt infrastruktúrából. A történelmi Magyarország legértékesebb, legfejlettebb részeit (Felvidék, Bácska) pedig szintén minden gazdasági indoklás nélkül csatolták el az országtól. Ezt így kommentálni: „Holott mi történt valójában? Európa néhány térségét más közigazgatás alá helyezték.” (216.), meglehetősen provokatív kijelentés. Mit szólna ehhez egy lengyel, ha így magyaráznák neki az orosz-német paktumot? Vagy országának az évszázadokon keresztül többször is megtörtént felosztását? Nem történt semmi, csak Európa néhány térségét más közigazgatás alá helyezték.

Bármennyire kitűnőek és szellemesek is Bodor Béla esszéi, az egyes írásokban néha kirívó furcsaságokat találunk. Talán olyan területekre merészkedett, ahol nem igazán ott-honos (és valljuk be, mi sem vagyunk elég jártasak, hogy könyvének minden kijelentését objektíven meg tudnánk ítélni), ám néhány passzusa, az előbb idézethez hasonlóan, még az avatatlan olvasó számára is szerfölött különösnek tűnik. Ezek közül csak néhányat idéznék.

„Hogy miért képzeltek a németek és az oroszok kölcsönösen, hogy érdekükben áll egymás területére lépni.” (229.) Nem tudom, a németek talán a kőolajra gondoltak mint racionálisan felhasználható üzemanyagra, az oroszoknak pedig hol is kellett volna megállni a szövetséges államokkal kötött egyezmények ellenére, talán Munkács váránál, vagy az oly szép Salzburg fellegvárából kellett volna suhinto kéz- és botlegyintgetéssel Berlin felé terelni a már legyőzötteket, akik azonban továbbra sem feltett kézzel vonultak tova. Teológiai tárgyú cikkeinek egyikében találhatjuk ezt a nagyon is különös, elgondolkodtató mondatot: „Krisztus arroganciája *mindig* akkor mutatkozik meg, amikor az ember szabadságától korlátozó körülményekbe ütközik. Az erkölcs, a közösségi elkötelezettség, a politikai rend korlátai éppúgy hisztérikus megnyilatkozásokra készítetik, mint a természet 'önkénteskedései'.” (332.) Talán egy mélyebb, elemzőbb kifejtés pontosabban rávilágított volna arra, hogy Bodor itt mire is gondol. Így valahogy azt a meglehetősen suta következtetést sugallja: lehet, hogy Megváltónk csak egy türelmetlen pszichopata volt?

Nietzsche „a gibraltári sziklák között a tengerbe veti magát, és matrózcsíkos úszónadrágban hangosan kiáltozva – Hollywood! Miki egér! Old Shatterhand! –, egyenletes csapásokkal eltűnik az Új Világ irányában, ahova sohasem érkezik meg. Odüsszeusz azonban hazudós volt.” (33.) Ilyesféle szertelenségeket Joyce is megengedett magának az *Ulysses* „Walpurgis éjszakájában”, de ott se mindegyik telitalálat. Odüsszeusz pedig sosem állította magáról, hogy nem Ithakában halt volna meg, a későbbi legendák Dante nyomán lettek szélesebb körben ismertek.

Különösen komplex és termékeny gondolatok tárháza ugyanakkor *A felejtés mint el-ejtés* című esszé, amely a kultúrát mint az emberi civilizáció emlékezetét boncolgatja, és lebilincselő logikával bizonyítja, hogy az irodalom mint a precedenseken alapuló gondolkodás tapasztalatértékű eleme miért játszott évezredekken keresztül olyan kiemelkedő szerepet az emberi tudat fejlődésében. Mert egy történetben (regényben) több van, mint amit elmondanak, bele van zárva „konzervtudásként” a közvetlen tapasztalaton túl a lappangó, a sokszor csak esetleg a forma révén „múbe zárt” civilizációs ősköviület is, amely mindig súlyosabb emlékeket őriz, mint az egyszerű. Ezt csak az eredeti, a kor-

szakos remekművek őrizhetik meg, hiszen minden zanzásított, csonkolt változatuk megfosztatik ezektől a rejtett értékektől. „A veszteség elkerülhetetlen, és nem tudjuk, hogy melyik út a járható. Kultúránk pedig fogy, mert nem birtokoljuk, és ez annyi, mintha nem is létezne.” (19.)

Ekként e roppant gazdag anyagot felhalmozó tanulmánykötet is osztozik tárgya sorában, bevilágít egy-egy részterületre, és a látás mikéntje révén segít nekünk az eligazodásban, emlékeztet bennünket minden oldalán, miként is lehetne aktivizálni az örök felejtésre kárhóztatott kis magáncivilizációnkat, a sohasem átgondolt dolgok talán túl vegyes egyvelegét, hogyan lehetne beszédessé tenni a magunk számára a rituális vagy axiomaticus gondolkodásunk mellett az elemző elmélkedést. Mivel a kötet minden cikke kijelöl egy irányt, ugyanakkor figyelmeztet is, mi az, amiben szinte már reménytelenül messze kerültünk a tápláló forrásoktól.

MÚLT, JELEN ÉS JÖVŐ

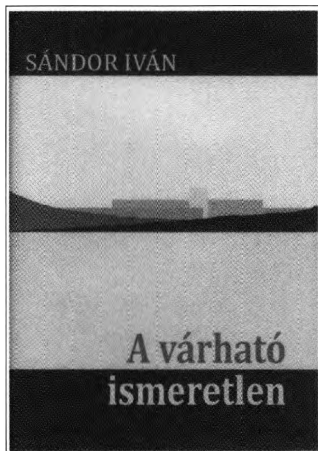
Sándor Iván: *A várható ismeretlen*

Sándor Ivánról bátran állíthatjuk, hogy igazi író. Eddigi életművét tekintve nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk: kivételes szereplője a hazai irodalmi életnek. Példaértékű életszeretete, műveltsége, tartása és legfőképpen a rá jellemző szigorú következetesség. Írásaiban a bátorság és a kísérletező kedv egyaránt fölfedezhető. Elég, ha csak az 1976-ban megjelent regényére, *A futásra* gondolunk, amelyben különleges és ritka írói fogást alkalmazott: a történetet az elpusztuló mondja el, nem a túlélő hős. Vagy a 2006-os *Daniellával a vonaton* című (munka- vagy olvasó)naplóra (naplóregényre), amely a *Követés* című regénnyel párhuzamosan keletkezett, s amely a nyomozáshoz, az önfelfedezéshez illő izgalmas szellemi kaland.

A gondolkodó alkotót Balassa Péter jellemzi nagyon szépen az *Utunk szabályai éjszaka* című, eredetileg a *Magyar Nemzet* 1981. augusztus 20-i számában megjelent kritikájában: „különböző műfajaiban, megszólalási módjaiban Sándor Ivánnak ugyanaz az arca néz felénk. Egy higgadt és széles összefüggésekben *gondolkodó*, minden történelmi feledésnek és feledtetésnek ellentmondó, a személyiség méltóságának követelményét szüntelenül hangoztató irodalmár-közember (ne féljünk e szótól: állampolgárt is jelent, aki tehát részt vesz és vállal!) *komoly* tekintete ez.” Olyan állampolgár, aki irodalmi tevékenysége mellett figyelemmel kíséri és rendszeresen kommentálja a politikai eseményeket is.

A 2009-ben megjelent *A várható ismeretlen* című kötetben az elmúlt öt évben született esszék olvashatók. Öt nagy fejezet, öt jellegzetesen Sándor Iván-i cím: *Az Idő Bárkája; Haza a mélyben; A történelem kazamatái; A titkok szövevénye; Belépni a beléphetetlenbe*. Olyan írások alkotják a kötetet, melyekből az esszéíró mellett a történész-filozófus szerző gondolkodói alkata rajzolódik ki. Igen ritka értelmiségi attitűddel szembesülünk, ha e kötetet (vagy akár a szerző korábbi munkáit) olvassuk. Elveihez, értékrendjéhez hűséges, és ragaszkodik ahhoz a célkitűzéséhez is, hogy – akár csak regényeiben – esszéiben is „a láthatón túlit, a korszak, az irodalom, a történelem feltárára váró eseményeit”, „a várható ismeretlent” keresi. E keresés során nemcsak történelmi, politikai problémákkal foglalkozik, hanem írói életművekkkel, a számára fontos személyek gondolataival is, és megosztja olvasóival a regényírás közbeni vívódásait vagy éppen olvasmányélményeit, emlékeit, álmait.

A jelenkori történésekre reflektáló szövegekben gyakran megjelennek a Sándor Iván számára fontos személyek, köztük gyakorta Bibó István. „Az ő példája segített abban, hogy megértsem: a gondolkodói-művészi teljesítményeknek nincs befolyása a história menetére.” (50.) Márai Sán-

Tiszatáj könyvek
Szeged, 2009
320 oldal, 2900 Ft

dor neve is gyakran előkerül mint hivatkozási alap, de sokszor utal osztrák szerzőkre is (Bernhard, Ransmayr, Menasse, Handke). A kötet mottója a már említett írók elődjétől, Hermann Brochtól való: „Tűrhetetlenek tartom azt a gondolatot, hogy a világot, amelybe belehelyeztettem, »átláthatatlanul« hagyjam itt...” E vágy sarkallhatja Sándor Ivánt is a munkára, az alkotásra. S persze az a tudat, hogy: „Tanú volta azt jelenti: nincs rá módja, hogy önmaga elől elmeneküljön.” (70.) Az író nemegyszer pesszimista a mai viszonyokat szemlélve: általános süllyedésről, az évezredes európai értékek roncsoltságáról, a katarzisra való képtelenségéről ír, és arról, hogy elveszett az önismeretre, a történelmi önismeretre való képességünk.

Sándor Iván az 1956-os forradalomról több esszében is megemlékezik. Életrajzából is tudhatunk ekkori tevékenységéről: „Október 22-én hivatalos újságban az országban először a késő esti órákban kinyomtatattja a *Jövő Mérnökében* az ifjúság forradalmi pontjait. 23-án részt vesz az egyetemi gyűlésen, a Bem térre vezető felvonuláson. November 4-ig a Műegyetemen és az Írószövetségben dolgozik. Az Írószövetség megbízásából ott van a Deák téri főkapitányságon Kopátsi Sándor közelében, hogy állásfoglalások, kiáltványok megfogalmazásában segítsen. Barátaival lapalapítási szándékkal a Parlamentben jár. Találkozik Losonczy Gézával és Vásárhelyi Miklóssal. Tapasztalatait, élményeit majd esszéikben, regényben dolgozza fel (*Az Idő oszlopai, Semmi nem múlik el, csak a történelem, Drága Liv*).” (Forrás: www.sandorivan.com).

A várható ismeretlen egyik figyelemreméltó írása a *Nem november 4-én bukott el a forradalom* című, amelyben a szerző kifejti logikus érvelését arról, hogy a katonai beavatkozás forgatókönyve végig készen állt, csak a szovjet vezetésnek időre volt szüksége a szövetséges fővárosok felkeresésére, Peking és Belgrád jóváhagyásának megszerzésére. Sándor Iván Nagy Imre személyes tragédiáját is igen plasztikusan ábrázolja: „Így lett a XX. század történetében az első és utolsó miniszterelnök, aki elveiért vállalta a halált, annak utána, hogy a forradalom már akkor eldőlt, amikor ő még meg sem értette, hogy egy forradalom élére került.” (95. – kiemelés: G. Á.) Megható írás a *Díszsortűz az alezredesnek*, mely az ötvenhatos forradalom legendás katonatisztjének, Marián Istvánnak állít emléket. Marián alezredes „azok közé tartozott, akik próbálták átlátni az átláthatatlanságot, próbáltak életcélt, értelmet keresni az értelemnélküliségben.” (113.) Marián Istvánnak sok minden köszönhető, és az író szerint talán Göncz Árpád kijelentése a legtalálóbb: „Marián Pista nélkül nincs ötvenhat...” (113.)

Az ismerősökről, barátokról mintha személyesebb portrét rajzolna Sándor Iván. *A titkok szövevénye* fejezetben Mészöly Miklós, Balassa Péter, Poszler György, Bak Imre, Kende Péter és Simon Balázs kerül szóba. A szigorú, ám szeretetteljes ítéletalkotás ezekben az írásokban is fellelhető. Mészölyről szólva például megjegyzi: „Az irodalmi köztudat, miközben megadja a Mesternek járó tiszteletet, mintha óvatosan megkerülné őt.” (119.) Pedig: „Kevesen voltak a huszadik századi magyar irodalomban, akik, miközben farkasszemet néztek a korukkal, önmagukkal is olyan kíméletlenül szembenéztek, mint ő.” (121.) Sándor Iván rámutat arra, hogy Mészöly nem volt megalkuvó személyiség; két alapszava volt a huszadik századi történetre: a szökés és az üldözés. „Szökött a hamisság elől, üldözőbe vette a pontos szavakat. Így csinálta meg a huszadik század második felének egyik legnagyobb életművét.” (123.) S e magatartásforma vált követendővé Sándor számára is.

Az örvényt figyelő tekintet című esszében Balassa Péter életművét vizsgálja, az esztéta és a história kapcsolatát kiemelve. Sándor Iván szerint nagy ívű műelemzéseivel Balassa saját kora valóságnak megértésére is törekedett, és munkássága – a viták, támadások ellenére, azokkal együtt – a közelmúlt magyar irodalomtudományának és gondolkodástörténetének egyik legmaradandóbb teljesítménye. Balassa sokat bírált kánonalakító szerepét pedig akként értékeli, hogy más irodalomkritikusnak, esztétának is lett volna lehetősége az adott korszakban arra, hogy kánont teremtsen.

Az „otthonalanság érzése” szókapcsolat a kötetben gyakran szerepel. A *titkok szövevényében* például annak kapcsán, hogy Poszler György dolgozósobájában megtalálható Goethe, Babits és Szerb Antal fotója, valamint a szülővárost, a gyermekkor helyszíneit ábrázoló képek. Sándor Iván esszéinek asszociációs motívumrendszere saját múltját, emlékeit felidézve, s ezekből kiindulva, elkalandozva épül fel. Poszler és szülővárosának, Kolozsvárnak a Fő tere (és a Mátyás-szobor) kapcsán tizenkét éves kori önmaga jut eszébe, amikor is a kakaós dobozokban lévő városokat, várakat, tereket, szobrokat ábrázoló képeket kellett összegyűjteni, s húsz kép után albumot nyert a lelkes gyűjtő. Kakaóillatú képek, és: „A kakaóillatot akkor is éreztem, amikor tizenhat évvel később, 1958-ban ott állok a Mátyás-szobornál.” Poszler Györgyről szól az írás, ugyanakkor a szerzőjéről is.

A kötet záró fejezetében kaptak helyet a Füst Milán-díjak átadásakor elhangzott laudációk. E rövid szövegek mellett azonban hangsúlyosabb *A veszendő személyiség nyomában. Proust és a huszadik század végi regény* című írás, amely először a *Rocinante* nyomában című esszékötetben jelent meg 1999-ben. Ha jól érzékelem, ez a téma újra és újra előkerül Sándor Iván esszéiben, és regényei is az Én veszendőségét tematizálják.

Ezért kapcsolódik szorosan a Proust-esszéhez *A várható ismeretlen* egyik legérdekesebb írása, a *Pauló a görög tengerparton*, amely a készülő, *Az Argoliszi-öböl* című regény naplója. Sándor Iván a *Követéshez* is írt naplót, ami ugyancsak a regény születésével párhuzamosan keletkezett. A *Daniellával a vonaton* és a regény együttesen értelmezendő, hiszen kiegészítik, mintegy magyarázzák egymást, s a napló valójában inkább naplóregénynek tekinthető. Minthogy most még csak egy munkában lévő regényről tudunk, melynek részletei folyóiratokban jelennek meg, nem is alkothatunk tökéletes képet a hozzá tartozó feljegyzésekről. Az azonban bizonyos, hogy hasonlóan izgalmas szellemi életményben lesz részünk, mint a korábbi műhelyesszék olvasásakor.

A *Pauló a görög tengerparton* mottója: „Nem Oidipusz, nem Antigoné, bizony Iszménének a főalak.” Sándor Iván először a kecskeméti *Forrásban* közölt írást ezzel a meglehetősen provokatív címmel: *Nem Oidipusz, nem Antigoné, bizony Iszménének a főalak; miért? ...* A folyóiratbeli szöveg és a kötet záró dolgozata tehát részben megegyezik egymással. Az író felhívja a figyelmet arra, hogy a könyvtárnyi Oidipusz–Antigoné-feldolgozásokban alig jutott hely Iszménének. Sem Euripidész, sem Seneca nem említi, de George Steiner könyvében sem jelenik meg és Alfierinél sem. Szophoklésznál szerepel ugyan, de nem túl fontos figura. Pedig – mint Sándor Iván bemutatja – Iszméné az archaikus mondakör szerint is „tanúja volt istenek és emberek, apák és fiúk, testvérek és testvérek, királyok és trónkövetelők harcának, a dögvész, a háborúk pusztításainak. Sohasem tudott magyarázatot találni arra, amit látott, amiről hallott, ami az *előzményeket* jelentette és a *következményeket* előkészítette. Az értetlenség lett az osztályrésze.” (277.) Iszméné sorsa is példa az Én fenyegettségére, veszendőségére, s ezért – bár szinte láthatatlan alakja a görög mitológiának – az ő története szimbolikus jelentőségű a szerző számára.

A napló- és regényíró beszámol arról a kínzó dilemmáról, ami akkor merült föl benne, amikor a megfelelő formát kereste a körvonalazódó anyaghoz. Miként írja meg az Iszméné-regényt? Egyes szám első személyű vagy „mindentudó” beszélőt alkalmazzon? Vagy emlékek felidézésével, sejtetésekkel, álmokkal operáljon, ám ezzel kísérletezni az író szerint García Márquez után nevetséges vállalkozás lenne. Hosszas töprengés után a szerző arra a következtetésre jutott, hogy nem egyszerűen Iszméné-regényt ír, hanem egy ezredfordulós művészregényt. S ha az, vagy mindkettő egyszerre – „az előbbi, az utóbbiban” –, akkor viszont újabb szereplőkre lesz szükség. „Egyikük az Iszméné-történetben – miközben a mítoszt, a maga kora lényegiségeinek feltárásaként »használja« – az »ellenmítoszt« keresi, ugyanis számára ez sorsprobléma, művészetének lét-nemlét kérdése.” (292.) Sándor Iván végiggondolja, ki lehetne ilyen alak. Író? Színházi ember? Zeneszerző? Sem egyik, sem másik. Az író unalmas. A színi világról a *Drága Liv*ben már volt szó. A ze-

neszerző pedig „Leverkühn után (...) istenkísértés.” (292.) Akkor hát legyen filmrendező! A neve: Pauló, aki a hatvanas évek elején született, s aki eszmélése óta az Iszméné forgatókönyvén dolgozik. Apját, anyját nem ismeri, nagynénje neveli, aki semmit nem mond neki szüleiről, a múltról. – A további fejtörést azonban nem idézem.

A naplóban a konkrét regényírói problémákon kívül szóba kerül például Füzi László esszéesorozata, *A középpont hiánya* (amelyben szintén központi szervező erő az otthontalanság érzése), de Gyáni Gábor neve is gyakran említődik („A történész szempontjából ma ő foglalkozik legintenzívebben és legmélyebben azokkal a kérdésekkel, amelyek a regényírót is munkára hajszolják.” – 309.) Olvashatunk (mert Pauló is olvassa) Nietzsche-gondolatokat, és szó esik Nádas Péter és Bazsányi Sándor dialógusáról, amelyet a szókra-tészi gondolkodás antik interpretációiról és a Platón *Lakomájáról* való különböző felfogásokról folytattak. Mindez minden bizonnyal a majdani regényben is felbukkan, s akkor válik igazán világossá, miért is került be mindez ebbe a naplóba.

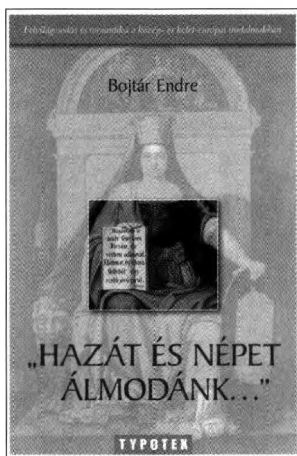
A várható ismeretlen tehát méltó folytatása Sándor Iván eddigi esszéköteteinek. Benne egyaránt szerepel a múlt, a jelen és a jövő. Annyiban pedig mindenképpen különlegesebb az eddigiéknél, hogy egy még el nem készült regény félig kész munkanaplóját is tartalmazza. Jó lenne mielőbb olvasni a végleges változatokat.

AZ ÉDENTŐL KELETRE

Bojtár Endre: „Hazát és népet álmodánk...”
Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban

Az irodalomtörténet manapság ismét divat lett. Persze ez az állítás így talán kissé felszínes és pontatlan, hiszen irodalomtörténetet írni legalábbis a 19. század óta hol jobban, hol kevésbé, de mindig fontos, nagy tétellel bíró feladatnak számított. Ám mostanában mintha hazánkban különösen jelentőssé válna a téma, méghozzá leginkább két okból, melyekhez két, szinte irodalomtudományos közhelynek látszó kijelentés kapcsolható. Az egyik szerint az irodalom története nem valami örök és kész dolog, hanem befogadó- és korszakfüggő, így minden korszak újraírja (és optimális esetben újra is kell írnia) azt, vagyis lényegében megalkotja saját irodalomtörténetét. Az immár húsz évvel ezelőtt lezajlott rendszerváltozás és az ehhez kapcsolódó irodalmi szemléletváltás(ok) után viszonylag természetes, hogy a hajdani monumentális, ám erősen vegyes színvonalú, mára már kissé elavultnak számító, jobára marxista irodalomszemléletű, hatkötetes *A magyar irodalom története* („Spenót”) után, helyett új irodalomtörténetet kell írni – s ugyanez hatványozottan igaz a világirodalom történetét tárgyaló munkákra, melyek '89 előtti változatainak némelyikéből manapság a keletkezés idejének irodalomszemléletéről többet megtudhatunk, mint magáról a tárgyalt terület vagy periódus irodalmi tendenciáiról. Ehhez kapcsolódik a másik teoretikus és módszertani közhely is, miszerint a szintézisek kora már lejárt, vége az olyan „nagy elbeszéléseknek”, amelyekre fel lehetne fűzni az irodalom mozgalmait, amelyek felől e tendenciák és irányzatok egyenes vonalú (ne adj' isten, fejlődés-)történetet alkotnának.

E legutolsó tétel miatt az utóbbi időben az irodalomtörténet-írás fő kérdései között a módszertan problémája is kiemelt helyet kapott, nem csak a „mit”, hanem a „hogyan” is bizonytalanná vált. Ezzel kapcsolatban manapság több válasz és megközelítés jelenhet meg, és élhet egymás mellett – olykor békésen, olykor pedig heves vitákat kiváltva. Így született a '90-es években például kis terjedelmű, de annál nagyobb hatású irodalomtörténeti munka, valamint később, egy másik irodalmár tollából egy egész kötet, mely az előbbi könyv módszertani problémáit illetve szerzőjének történeti szemléletét tárja fel és kritizálja;¹ az irodalomtörténet-írás lehetőségét (és egyáltalán: esélyét) boncolgató sokszerzős tanulmánykötet;² metodológiai kérdéseket esettanulmányokkal együtt tárgyaló

¹ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története, 1945–1991*, Argumentum Kiadó, Budapest, 1993.; illetve: Bececzy Gábor: *Irodalomtörténet a senki földjén*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2008.

² *Az irodalomtörténet esélye*, Veres András (szerk.), Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.

Typotex Kiadó
 Budapest, 2008
 330 oldal, 2800 Ft

könyv;³ vagy olyan többkötetes mű, mely bár a magyar irodalom történetének valamiféle összefoglalását nyújtja, ám címében és szemléletmódjában is a szintézis lehetetlenségét és a megközelítések sokféleségét hangsúlyozza⁴ – hogy csak néhány fontosabb példát említsék a teljesség igénye nélkül.

Bojtár Endre új, a közép-kelet-európai népek felvilágosodás és romantika kori irodalmi mozgalmait és tendenciáit vizsgáló kötete olyan irodalomtörténeti munka, mely új is, meg nem is. A mű, ahogy a szerző már a *Bevezetésben* elmondja, egy korábbi, „Az ember feljő...” című 1986-os könyvecske javított és jócskán kibővített kiadása. Ám részint e javítások-bővítések, illetve a címváltoztatás, részben pedig a két kötet között eltelt 22 év megváltozott történeti-kulturális kontextusa miatt a „*Hazát és népet álmodánk...*” manapság szükségképpen másról szól, más téttel bír, mint a hajdani szövegváltozat. Bojtár a mostani szöveg elején reflektál is e kettősségre, s röviden leírja, mi volt akkoriban a könyv elkészítésével a célja. Egyfelől a kelet-európai térség irodalomtörténetét úgy próbálta elemezni, hogy ne a szovjet irodalomtörténet-írás vizsgálata, módszerei és paneljei érvényesüljenek, hanem azokkal valami más, működő és legitim szemléletmódot állítson szembe. Ez a tét a szerző szerint mára már érvényét veszítette, nem így a másik, mely akkor is, most is egyformán fontos: a környező népek kultúrájában a hasonló irányvonalak kimutatása, hogy így világítson rá a közvetlen környezetünk történelmének „ismerőségére”. Nem igényel túl sok kommentárt, hogy ez manapság, a kelet-európai államok közötti állandó konfliktusok idején, a mindenhol növekvő nacionalizmus korában talán még fontosabb vállalkozás lehet, mint amilyen a 80-as évek közepén-végén volt. Vagyis kelet-európai irodalomtörténetet írni igencsak aktuális, konkrét politikai téttel bíró vállalkozás, mely persze arra is rávilágíthat, hogy az irodalomtörténet-írás mint műfaj (vagy mint műfajok sokasága) is mindig konkrét, ha úgy tetszik, társadalmi téttel bír: „minden nemzedék újraírja saját történetét”, s e históriát mindig a jelen mozgalmi, problémái és igényei szervezik.

Hozzátenném azonban, hogy véleményem szerint az előbbi, vagyis az uralkodó irodalomtörténet-írási tendenciához képest alternatív szemléletmód felvillantása sem veszítette manapság aktualitását – persze egészen máshogyan érvényes, mint hajdan. Éppen Bojtár könyve segítségével tudatosulhat erősen, hogy amennyire annak idején az irodalomkutatás „keleties” volt, úgy lett később „nyugatis”. Ez azt jelenti, manapság nem ritkán fordul elő, hogy a nyugati irodalomtudományi iskolák és irodalomtörténeti tendenciák fogalmi mechanikus módon kerülnek a hazai kutatásokba, rosszabb esetben olykor még a tipikusan nyugati körülmények közt született és e kontextusra kitalált terminusok itteni jelenségekre való kritikátlan ráerőltetése is megtörténik. Az is gyakori, sőt szinte kizárólagos tendencia, hogy a nyugati irodalom afféle „mérce”, s a hazai irodalom (vagy, mondjuk, a kis népek literatúrája) annyiban jó vagy rossz, amennyiben „felzárkózik”, „lépést tart”, vagy esetleg „bezárkózik”, „lemarad”. Persze nem akarok abba a meglehetősen bonyolult (s véleményem szerint kissé „gumicsont”-jellegű) problémába belemenni, hogy ez kikerülhető vagy inkább szükségszerű előfeltevés, hogy tudunk-e (s egyáltalán: kell-e) adott mércék, terminusok nélkül vizsgálgódnunk – főleg akkor, ha tetszik vagy sem, de a „világirodalmi rangú” kifejezés még mindig nyugat felől, egyfajta, Harold Bloom híres-hírhedt könyvének terminusával élve, a „nyugati kánon” mércéjével vett „best of irodalom” csarnokába való belépést jelent. Azonban fontos, hogy tudatosítsuk: legalább elviekben létez(het)nek más kánon, más mércék, mint amikkel öntudatlanul dolgozunk.

Bojtár könyve úgy mutatja be a közép-kelet-európai irodalmak fejlődési tendenciáit,

³ Takáts József: *Ismerős idegen terep*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2007.

⁴ *A magyar irodalom története I–III.*, Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

mint ahol nagyjából hasonló vonulatok figyelhetőek meg, s a legfőbb hasonlóság gyakorta éppen a nyugat-európai tendenciáktól való *eltérésben*, vagy ezek kései átvételében és (át)értelmezésében nyilvánult meg. Vagyis első pillantásra Bojtár regionális irodalomtörténetet ír, a régió népei irodalmainak születését ragadja meg. Ám pár évvel korábban éppen maga a szerző értekezett a regionális irodalomtörténet-írás különféle problémáiról, komoly kéte-lyeket fogalmazva meg az ilyesfajta megközelítés lehetőségével kapcsolatban, mivel sze-rinte nehéz olyan egységes szempontrendszert találni, melyek alapján egy bizonyos térség mozgalmi összehasonlíthatóak és közös nevezőre hozhatóak.⁵ Mostani könyvében a szer-ző némiképp átvágja a korábbi írás által felvetett probléma gordiuszi-csomóját: Közép- és Kelet-Európát nem földrajzi, hanem *társadalomtörténeti* fogalomként határozza meg, mely bizonyos földrajzi régióban jött létre: ide tartoznak a szláv nyelvű népek, a lett, a litván, az észt, a magyar, a román, az albán és az újjörög kultúrák (11.). Társadalomtörténeti a termi-nus, amennyiben azokat a népcsoportokat jelöli, melyek hasonló időben nagyjából párhuzamos fejlődési tendenciákat mutattak – ezért aztán meglehetősen képlékeny is: például az orosz irodalom számos tekintetben a többi szláv nép történetéhez hasonló, ám el is tér ezektől, markánsan „különutas” jegyeket hordoz, vagy Bojtár szerint az albán és az újjörög iro-dalomban a huszadik század elejétől már nem a keleti, inkább a mediterrán térség alakulás-történetéhez került közelebb. A szerző olyan közös jegyeket vél felfedezni a földrajzi elhelyezkedésen kívül, mint a keresztény vallás (keleti vagy nyugati típusú), a hasonló tár-sadalmi felépítés (a kisszámú nemességre és a sokkal nagyobb jobbágyásra bomló tár-sadalomban a polgárság minimális száma, esetleg hiánya), a nemzeti függetlenségre való tö-rekvés (és ehhez kapcsolódva az erőteljes, olykor szélsőséges nemzettudat), a soknyelvű területen a saját nyelv problematikus volta stb.

Itt nagyon élesen merülhet fel az a kérdés, hogy vajon mennyire lehet létjogosult azo-kat a fogalmakat használni e népek esetében, amelyeket alapvetően a nyugati kultúrák és irodalmak alkalmaztak önmagukra (vagyis például „albán felvilágosodásról” beszélni nem olyasfajta kifejezés-e, mint az Umberto Eco egyik regényében kitalált áldiszciplína, a „szaharai tömeglélektan”)? Bojtár könyve jól mutatja az irodalomtörténet-írás fogalmi-nak problematikuságát: bizonyos tendenciák mindenhol megfigyelhetőek, sőt egyes nyugati szerzők és irányzatok a terület (vagy társadalomtörténeti kategória) legtöbb vi-dékén hatottak, ám általában a sajátos történelmi és kulturális körülmények folytán ezek jelentése megváltozott, helyi reprezentánsaik gyakran teljesen mást képviseltek, mint nyugati elődeik-kortársaik.

A könyvben felvázolt történeti narratívum nagyjából úgy cselekményesíti Közép-Ke-let-Európa népeinek irodalomtörténetét, mint ahol a legalapvetőbb, az események mene-tét irányító tendencia a megkésztetés, és az, hogy az eltérő politikai-társadalmi helyzet-ből adódóan a nyugati területeken és népeknél felvetődő világnézeti és művészeti kérdésekre más válaszok születtek, bizonyos hangsúlyeltolódások és át-, félre- vagy túl-értelmezések jöttek létre, ami igen erőteljesen meghatározta a művészeti tendenciák irá-nyát és színvonalát. Bojtár stratégiája, hogy előbb felvázol egy szélesebb kontextust, majd fokozatosan szűkíti a kört, teszi árnyaltabbá és részletesebbé a képet: először felvillantja a „megkésve”, „elnyújtva” fejlődő Kelet-Európát, majd ezután a történelmi és nyelvi hely-zet ábrázolásával keres magyarázatot e sajátos alakulástörténet okaira. A szöveg retorikája alapvetően az összehasonlításra és a kontrasztra épül. Például Európa demográfiai forradalmával kapcsolatban (mely a korábbiakhoz képest globálisan átalakította a tár-sadalmi-gazdasági tényezőket) olvashatjuk, hogy „Európa lakossága a 19. század folyamán 200 millió emberrel gyarapodott, ami több, mint a korábbi ezer év gyarapodása összesen. Európa nyugati és keleti fele egyaránt részt vett a növekedésben (...). De ha ketten csinál-

⁵ Bojtár Endre: „Lehetséges-e regionális irodalomtörténet?”, in: *Az irodalomtörténet esélye*, 169–178.

ják ugyanazt, az nem ugyanaz. Nyugat-Európában a demográfiai robbanás az ipari forradalom után, Kelet-Európában előtt zajlott le, így errefelé csak a nyomort növelte ugrásszerűen” (26. – a szerző kiemelései). Ezután Bojtár a keleti térség szinte átláthatatlan hatalmi és nyelvpolitikai viszonyait mutatja be: a terület népeinek többsége egyszerre uraló és uralt, retteg a nagyobb birodalmak elnyomó tendenciáitól, és elnyomja a saját területén élő kisebb csoportokat, úgy küzd nyelve fennmaradásáért és használati jogáért, hogy közben magát a nyelvet és az irodalmat is meg kell teremtenie és újjátania (és olykor maguk a megteremtők sem használják tökéletesen, hiszen éppen valamelyik elnyomó nép nyelvét beszélik „anyanyelvi” szinten). A továbbiakban olvashatjuk, hogy mi jellemző a sajátosan kelet-közép-európai felvilágosodásra, mely a nyugaton kialakuló filozófiai-világnézeti irányzathoz csak azt és úgy vette át, amit és ahogy saját fejlődéséhez igazítani tudott. Bojtár hatásos példákkal mutatja meg, hogy, mondjuk, Rousseau bizonyos nézetei mennyire mást jelentenek (sőt olykor érvényüket veszítik) olyan kontextusban, ahol nem egy meglévő saját államon belül kell a szabadságot és az egyéni boldogulás lehetőségét megtalálni, hanem a legelső és mindenekfeletti cél éppen ezen nemzeti állam megteremtése. A nemzet (mely a térségben jellegzetesen nem az állam-, hanem a kultúrnemzet elvén alapult) lényegében olyan központi koncepcióvá, a társadalmi rendszer abszolút önleírásává⁶ vált, mely – éppen a jelzett történelme miatt – szélsőségesen meghatározta a térség népeinek identitását, s e köré szerveződött a nyelv, az irodalom és a történelem (mind a kortárs politikai csaták, mind pedig a nemzeti identitást visszafelé megalapozó történetírás szintjén).

A Bojtár-féle történet másik retorikai főeleme a példák felvillantása, általában olyan egyéni életutaké, amelyek mintegy szinekdochikusan képviselik azt a „közép-kelet-európai sorsot”, mely az egész térség irodalmának, kultúrájának osztályrésze volt (és sok tekintetben a mai napig is az). E stratégiát talán a könyv néhány részlete világíthatja meg a legjobban. A történelmi helyzetről szóló fejezet vége felé a szerző leírja, hogy az 1772 és 1918 közötti időszakban olyan sorstípusok, magatartásformák figyelhetők meg a térségben, melyek szinte beleivódtak életünkbe, s afféle ismétlési kényszertől vezérelve azóta is újra lejátszódnak. Ezután négy íróról-irodalomszervezőről rövid életút-leírásokat kapunk: a lett Gothards Fridrihs Stendersről, a szlovák Ludovik Stúrról, az ukrán Tarasz Sevcenkóról, valamint a horvát Ljudevit Gajról. Mindegyik művész élete „jellegzetesen” szerencsétlen, tragikus bukástörténet, például Gajról ezt olvashatjuk: „[A] német iskolába járt, első műveit németül író Gaj nagy álmaért, a délszláv (...) hazáért áldozta életét. Az első horvát újságot ő szerkesztette, pénzt, támogatást kunyerált a mozgalomnak, az orosz politikusoktól a bécsi udvar kegyeltjéig, Jellasics bánig mindenkitől. 1848 után azonban elfeledték, s miközben a közvélemény a Bach-rendszer kiszolgálójának tartotta, ugyanaz a Bach-rendszer hazaárulási pert indított ellene. Szegényen, elhagyatva halt meg, de halála után alig tíz évvel persze már rehabilitálták, s porai átkerültek a nemzeti panteonba” (38.). Vagy a könyv egy későbbi fejezetében, az irodalmi nyelv létrehozásának problémáival kapcsolatban a következő felsorolás hangzik el: „a nyelv hiánya miatt csak zseniálisan dadogni tudó Berzsenyi, az ugyanilyen tehetségű Gavrila Gyerzsavin vagy a lengyel Ignacy Krasicki, a nagyszerű megfigyelő szerb prózaíró Dositej Obradović, a következő nemzedékből a két hasonló sorsú őstehetség, a litván Antanas Strazdas és a mi Csokonaink – még ők is csupa nagyszerű torzót hoztak létre, egy-egy tökéletesre sikerült sort, a legjobb esetben egy-egy tökéletesre sikerült verset, de életművet egyikük sem” (128–129.). Jól látható Bojtár módszere és szándéka: a példák, a felsorolások, az, hogy egy platformra hoz hozzánk közel álló magyar és számunkra talán ismeret-

⁶ Vö. ennek Luhmann rendszerelméletén alapuló elemzését: Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Universitas Kiadó, Budapest, 2005. 67–80.

len kelet-európai szerzőket (Štúrt például Széchenyihez és Kossuthoz, Sevcsenkót pedig Petőfihez hasonlítja), mind-mind valamiféle „nagyobb közösségről”, „közös sorsról” árulkodnak – egy olyan közösségről, amely még akkor is megvolt/megvan, ha az egyes népek sokszor elfelejtik, vagy, egymás vélt ellenségeiként, tagadni próbálják.

A hasonló fejlődési tendenciák nagyjából a romantika idején jutottak el a csúcspontra. A korszak valódi remekműveket szült, ám később, mintegy a nemzeti romantika kései „megkövesedett” részeiként olyan, Bojtár szerint káros fejleményeket is, mint a történelmi regény, pontosabban azok a leginkább a nemzeti hőseposzok pótlékaiként funkcionáló kalandregények (például Jókai, Gárdonyi, a lengyel Krasewski és Sienkiewicz stb. művei), melyek minden kis nemzet kánonjában igen előkelő helyet foglalnak el. A szerző némiképp „szentségtörő” módon azt állítja, hogy e művek lényegében több kárt okoznak, mint amennyi hasznot (esztétikai értéket) teremtettek: papírmásé figurákkal, fekete-fehér érték kategóriák alapján működő kalandos históriák ezek, melyek idealizálva mutatják a saját nemzetüket s „honfiakat”, és az idegeneket olykor reflektálatlanul gonoszként állítják be, hogy emiatt „szinte a legerősebb befolyást gyakorolva a nemzet tudatalattijára, önismeretüket gátolják, szomszédainkkal, a közép- és kelet-európai kis népekkel való együttélést zavarják” (261.).

Bár az ilyen típusú kijelentés talán sarkos, ám ez, úgy vélem, egyfelől a munka kézi-könyv jellegének tudható be, másfelől pedig, talán még hangsúlyosabban annak, hogy Bojtár szándékosan sarkított irodalomtörténetet ír – ám ez nem hibája, sokkal inkább erénye a könyvnek. A mű a „nemzeti szellem” kibontakozásának és működésének közép-kelet-európai történetéről szóló, alapvetően szatirikus, olykor tragikus elbeszélés. Nem véletlen, hogy mind a korábbi kiadás, mind pedig a mostani olyan idézeteket kapott címűül, melyek az olvasóban a felvirágzást és a hanyatlást idézik fel – igaz, némiképp mást konnotálva: míg az első a *Csongor és Tünde* Éj-monológjából (*Az ember feljő, lelke fényfolyam, / A nagy mindenség benne tükröződik. / [...] De ifjúsága gyorsan elmúlik, / Erőtlen aggott egy-két nyár után, / S már nincs, mint nem volt, mint a légy fia.*), a második Arany: *Letészem a lantot* című verséből származik (*Hazát és népet álmodánk, mely / Örökre él s meglepetet. / Hit-tük: ha illet a babér, / Lesz, aki osszon... Mind hiába!*).

A könyv végén Bojtár mintegy összegzőképpen arról értekezik, hogy Közép-Kelet-Európa (ha az orosz „különút” fejleményeit nem számítjuk) tulajdonképpen egy művel tudott a „világirodalmi kánonba” bekerülni, még hozzá nem valamelyik nagy nemzeti eposzsal, de nem is egy költői életművel, hanem egy szatirikus regénnyel, Jaroslav Hašek *Švejk*jével. E mű a szerző értelmezésében egyszerre mutatja be a térség felvilágosodás-romantika eszményeinek kudarcát, és zárja le az egész korszakot. Bojtár szerint ezt tudtuk adni a világnak, egy olyan archetipikus figurát, aki Odüsszeusz, Don Juan vagy Faust mellé állítható mint egy korszak, egy világlátás megtestesítője. A túlélésnek az értelmetlen szabályok alóli kibújásnak, a dolgok kiröhögésének figuráját és regényét. Hogy ez sok vagy kevés, nézőpont kérdése, szerintem például egyáltalán nem kevés, sőt. *Mi* adtuk *Švejk*et a világnak – állítja Bojtár, s itt fontos az első személyű névmás használata: nem *ők*, a csehek, hanem *mi*, közép-kelet-európaiak. *Švejk* mi vagyunk. Persze *Vodička*, *Švejk* nacionalista (éppenséggel magyargyűlölő) katonatársa is mi vagyunk – a kérdés az, hogy melyikek akarunk inkább lenni. Így Bojtár könyve olyan irodalomtörténet, mely nyíltan a „múlt mint a jelen előtörténete” típusú történetmondásra épít, s így nem csak aktualizál, de valóban aktuális képes lenni.

„AKIK VÁRNAK MÉG VALAMIT A KÉPEK MŰVÉSZETÉTŐL”

Rényi András: Az értelmezés tébolya

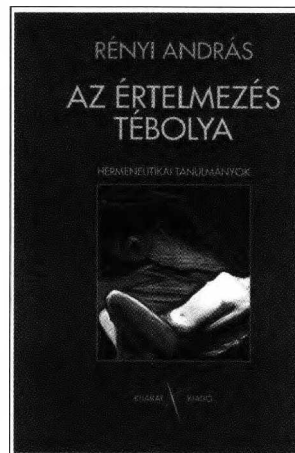
Másodízben jelentette meg a Kijarat Kiadó Rényi András válogatott írásait, ezúttal *Az értelmezés tébolya* címmel gyűjtve egybe huszonöt írását, főként a kétezres évekből. A kötet alcíme most is, mint az első könyv esetében, „hermeneutikai tanulmányok”, azonban műfajilag ennél színesebb a kompozíciója: található benne interjú, kiállítás megnyitóján elhangzott vagy éppen katalógusba íródott szöveg, előadás anyaga és könyvrecenzióból kiinduló tanulmány. Az írások e műfaji heterogenitását azonban összefűzi a látásmód nagyon határozott egysége, melynek Rényi a „hermeneutikai” jelzőt adja. Ez megkerülhetetlenül teszi annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy mit jelent e szövegekben a hermeneutika? Látásmód lenne, ahogy fentebb írtam, vagy a szövegek egyfajta filozófiai orientáltságát jelentené, netán egy módszert, vagy a művek leírásáról az értelmezésre helyezett hangsúly megnevezésére szolgálna? Szerencsére a tanulmányok, ha nem is kifejtett módon, bőven tartalmazznak eligazítást e kérdés megválaszolásához, s ezzel talán az is világossá válik, hogyan értelmezi Rényi a művészettörténetet, amelyet az elmúlt évtizedekben annyi diszciplináris kihívás ért.

A hermeneutika, abban a főként Heideggert és Gadamert követő értelmében, ahogyan Rényi is használni kívánja a fogalmat, nem módszertant jelent. Nem arról van szó, hogy a művészettörténész lemondana szakmájának hagyományos módszereiről – ikonográfiai, stílus- és műfaj történeti elemzések, technika analízise, összevetések más művekkel stb. –, és a filozófia tárgykörébe utalná a művekkel való foglalkozást, ahol a műalkotások vagy filozófiai kérdések illusztrációivá válnának, vagy a megválaszolásukhoz vezető út médiumává. Rényi hermeneutika-fogalma sokkal mélyebben értett annál, hogysem egy jól működő, hagyományos elemzési készlet egyszerű felcserélését jelentené valami másra, például a rész–egész viszonyok egymásból való megértésének módszertani körére, vagy a befogadói pozíció és munka reflexív rögzítésére.

A kötet egyik képelméletileg leginkább orientáló írásában, a *Fenomén és mű*¹ című könyvet bemutató rendhagyó recenziójában – „Egy kosár gyümölcstől a Gyümölcsöskosárig” – három kérdés formájában jelöli ki szerző a szemléletnek azt a mozgásterét, melyeknek megválaszolása az értelmezésnek is iránymutatója: *Mit teszünk egy festménnyel, miként nézzük és*

¹ *Fenomén és mű*, Bacsó Béla (szerk.), Kijarat Kiadó, Budapest, 2002.

Kijarat Kiadó
Budapest, 2008
384 oldal, 2590 Ft

minek tekintjük? (17.) Vagyis Rényinek azt az alapkérdést kell megválaszolnia, hogy miben látja a műalkotás lényegét, hiszen ennek függvénye lesz, hogy milyen természetű munka a velük való foglalatosság. S ebben kétségkívül jóval túlmegy a hagyományos művészettörténetben implicit módon meglévő szemléleten. Ott alapvetően két paradigma vezérli a művekről való gondolkodást (akárcsak a hagyományos múzeumi gyakorlatot): leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy az egyik a mű elsődleges kontextuális környezetére figyel, funkcionális kapcsolataira, a szinkrón kontextus önmegértésére, a másik pedig elsősorban az ábrázolás formai megoldásaira ügyelve egy diakronikus tengelyen helyezi el a művet, egy-egy művészi probléma lehetséges megoldásainak alakváltozásait mutatva meg. Rényinél a hermeneutikai szemléletmód ezekhez egy harmadik, s talán a történész vizsgálódási szempontjától eltérő elemet hoz be, a jelenre-vonatkoztatást, Gadamer terminusával, az alkalmazást. Ennek szellemében Rényi többször hangsúlyozza, hogy a műalkotás „létünk, önmagunk új megértése” (73.), „nekünk szóló üzenet” (104.), s múlthatatlanul fontos az önmegértés folyamatában (123.), vagyis a fenti, a művet valamilyen módon vagy rekonstruáló és/vagy kiegészítő eljárások mellett, annak jelenbeli közvetlensége lesz számára hangsúlyos. Ugyanennek a szemléletnek a másik vetülete, hogy a művet mint *történet* fogja fel, aminek csupán az egyik jelentése az, hogy az „erős mű” esztétikai tapasztalata egyben megismerési esemény is. A mű eseményszerűségének másik jelentése azonban már nem a mindenkor befogadó mű általi egzisztenciális kimozdítotttsága, hanem a kép többértelmű belső történése. „A képek nem pusztán tárgyak – hangsúlyozza Rényi –, hanem *események*, amelyek a szemlélés munkája során történnek meg.” (92.) A kép „jelenülése” (94.) azt jelenti, hogy az „aktív szemmunka” (104.), a szemlélés folyamata során bontakozik ki a kép, nemcsak mint a megjelenített világ, hanem mint tulajdonképpeni kép, anyagszerűségében, technikai megoldásában. A kép ilyen értelmű „*performatív természetére*” (94.) mutat rá a szerző Rembrandt *Szent Jeromos itáliai tájban* című rézkarcát elemezve. Megmutatja, hogy Rembrandt képén a grafika ökonómiája lehetővé teszi a transzparencia játékát, vagyis hogy egyfelől *látszólag* kompackt felületekké zárulnak a vonalak, ugyanakkor rácszottá nyílnak szét, ezáltal a kép materialitásával konfrontálódik a néző (102.). Így egymást feltételezve és egymást negálva bontakozik ki az ábrázolt, s annak hordozója. Rembrandt más munkáiban is arra fókuszál az értelmezés, ahogyan a kép maga határt szab a naiv szemléletnek, ahogyan „egy sor eltérítő akadályt emel a reflektálatlan tekintet útjába” (88.) például a *Jan Cornelisz, Sylvius prédikátor arcképén*, hogy a technikai médium bravúros ismeretét is láthatóvá tehesse. Ahogy ismét a *Szent Jeromos* rézkarc kapcsán mondja Rényi, a kép paradoxona abban rejlik, hogy miközben láthatóvá, jelenvalóvá tesz egy világot, közben saját anyagszerűségével el is takarja e világot, így szünteti meg annak jelenlétét: „a jelenlétet együtt látjuk a távollévővel, amely hordozza és előhívja.” (93.)²

A másfajta tudásformákkal nem helyettesíthető „festészeti megismerés” (22.) kerül tehát e művészettörténeti írások középpontjába, amely nem méríthető ki a képre mint tárgyra vonatkozó pozitív tényismerettel, hanem – ahogyan a szerző hangsúlyozza – a kép „ikonikus sűrűsége” (G. Boehm fogalma) folytán megszülető fundamentális tapasztalatok hordozója. Azonban Rényi elemzéseiben azzal az igen termékeny paradoxonnal találjuk magunkat szemben, hogy míg egyik oldalon kitarat amellett, hogy a képek ellenállnak a *látványként* való tárgyasításnak, ami az ő értelmezésében, láttuk, azt jelenti, hogy „olyasminnek mutatkoznak, ami egyszerre feltár és elrejt” (13.), ami folytonosan történik, mégis a kép eme performativitásához a képi látvány legszorosabb olvasásán keresztül jut

² Nemcsak azért nincs mód itt az elemzések menetének összefoglalására, mert a recenzió műfaja ezt igen szűk keretek között teszi csak lehetővé, hanem inkább azért tartózkodom ettől, mert Rényi elemzései főként a részletező, nagyon pontos megfigyelést kívánó „szemmunkán” alapulnak, mely nélkül hiábavaló a szövegek logikai rekonstrukciója.

el. Vagyis elemzéseinek azt a célt tűzi ki, hogy mindig konkrétan válaszolja meg a kérdést, hogy ez egy-egy képen miként megy végbe. (124.) Rényi elemzéseit egyénivé pontosan az teszi, hogy szemét váltakozva, mintegy kétféle beállításban működteti, és az összefoglaló, távoli nézet kedvéért nem áldozza fel a közelnézet részleteit, de mégis sikerrel kerül el a közeli nézet veszélyét, a belebonyolódást. Elemzéseiben e két nézet egyesíthetőnek bizonyul egyetlen gyújtópontban, s talán ennek lehetne a hermeneutikai jelzőt adni.

Lássunk röviden két példát a szerző másik talán leginkább csodált festője, Caravaggio kapcsán. Amikor a *Gyümölcskosár* című képe elemzésekor azt írja, hogy „a forma engem talál el” (34.), a mindenkori nézőre-vonatkoztatottságot nem egyszerűen az intenzív műélvezet metaforájaként kell érteni, hanem annak a „képen végzett produktív tevékenységnek” (44.) az eredménye, amely képes észrevenni a képsík caravaggioi radikalizálását, a mélység hiányának és az árnyék sugallta testességnek a kettősségből fakadó elbizonytalanító játékot. Ennek eredményeként érezhetjük úgy, hogy a kosár a néző terébe hatol be. A másik példa a kötet egyik legérdekesebb írása, melyben Caravaggio *Sírbatételét* veti össze a Rubens által készített, e művet „felülíró” változattal. Itt Imdahl idézve a néző kép előtti, s egyben egzisztenciális dezorientáltságáról beszél. (52.) Azonban ez Rényi esetében nem, vagy csak következményként jelenti a mű általi „lenyűgözést” – hiába hivatkozik ebben az értelemben Imdahl e megfogalmazására. Ehelyett hosszan vezet rá tekintetünket arra, hogy észrevegyük, Caravaggio a „rálátás helyébe az orientációt elbizonytalanító alul- és közelnézet közvetlenségét, testközelségét állítja” (51.), s a talpkő részletes elemzésével mutatja meg, hogy a gravitáció történéseinek holtponyi egyensúlyában létrejön a „támaszkodás új poétikája” (51.), mely a képfolyamatnak beindítója. A kép saját belső folyamatában létrejövő „billegés” az, amely a szemlélő egyensúlyvesztését is okozza.³

Szeretném hangsúlyozni, hogy mindaz, amiről Rényi elemzéseiben beszél, végső soron látszik a képeken.⁴ Hogy nem vettünk eddig ezekről tudomást, az csupán látásunk – most kiderül – fogyatékosága miatt történt. Ebből következik Rényi írásmódjának, ha tetszik, művészettörténeti nyelvének az a sajátossága, hogy elsősorban nem leíró, hanem rámutató. Ezért mondhatjuk, hogy a Tolnay Károlyról szóló írással, mintegy a maga számára is kijelöli a művészettörténeti munka természetét: ez nem más, mint a látható, az „evidencia pontosítása, racionalizáló kikerekítése.” (175.) Vagy másként fogalmazva a „forma explikációja: a szemlélés munkájának olyan gondolati reflexiója, amely minden faktumot és háttértudást e szemléleti egységbe integráltan jelenít meg.” (176.) E gondolat két fontos előfeltevést tartalmaz. Az egyik a kép és nyelv viszonyának reflexiójára vonatkozik. Úgy tűnik, ebben a kérdésben Rényi inkább nevezhető „konzervatívnak”, amennyiben nem lát módszertanilag feloldhatatlan feszültséget abban, hogy minden kép mást is tartalmaz, mint amire a nyelvi megfogalmazás képes, hogy nyilvánvalóan ellenáll a nyelvi helyettesítésnek, ám ez a másvalami is csak a nyelv közegében tehető hozzáférhetővé a megismerés számára. Rényinek nyelvileg explikálható tudásként jelennek meg egyrészt mindazok a nyelven kívüli feltételek és tényezők, melyek beépülnek egy képbe, másrészt a formai megjelenítés komplexitása, képi szemantika és szintaktika együttlátása az ő számára „kimondható és ki is mondandó tapasztalat.” (175.) Vagyis a művészettörténet-írás nagyjai számára megmutatták, hogy meg lehet küzdeni a képek verbalizálásának abszurdításával.

Rényi pozícióját tisztázandó a másik alapvető kérdés a „faktumok és a háttértudás”

³ Természetesen e két példa esetében még inkább érvényes az, amire az előző jegyzetben már felhívtam a figyelmet, hogy ti. a szöveget itt tényleg „szemmel kell követni”.

⁴ Nem véletlen, hogy a szerző számos helyen szedi kurzívval e szó különböző alakjait.

fontossága, azaz, a művészettörténész mivoltból a történésshez való viszony. Mert úgy tűnhet elsőre, hogy az elemzések hangsúlyozottan a jelenre- és nézőre-vonatkoztatottsága kevésbé a történelmi, inkább a műkritikusi beállítódás felé orientálja a szerzőt. Valóban, „a sikerült műre való rámutatás gesztusa” (169.), valamint a normatív művekkel való kanonikus vizsgálódás inkább jellemzőek a műkritikus tevékenységére. Van, ahol maga határolódik el a munkájának hagyományosan történelmi részét képező módszerek használatától: „nem a művészettörténet standard módszerei segítségével tehető megállapításokra töreksem” – írja. (92.) Azonban ez nála nem az impresszió, az intuíció közvetlen rögzítéséhez vezet, hiszen minden írásával azt igyekszik bizonyítani, hogy „a közvetlen olvasás” (76.) nem merő szubjektivista önkényeskedés. Tolnayt mutatja fel Panofskyval szemben, igazolandó, hogy a művek a maguk közvetlenségében nem ellenőrizhetetlen, irracionális folyamatok eredményeként adódnak a befogadó számára. (175.) Mert ne higgyünk a szerzőnek: az ő „közvetlen olvasása” bizony a standard művészettörténelmi elemzés teljes arzenálját előfeltételezi, még ha időnként néhány elemét zárójelbe teszi is.⁵ Szándékosan hivatkoznak a Rényi-től első látásra meglehetősen messze álló Michael Baxandallra. Ő a 15. századi itáliai festészet megértése kapcsán azt mondja, hogy a néző ítélete a képről aszerint fog kialakulni, hogy rendelkeznek-e „az adott festmény szempontjából releváns értelmező készségekkel.” Az, hogy mit vagyunk képesek észrevenni és méltányolni egy képen, azon múlik, hogy létrejön-e „a megegyezés a festmény által megkívánt megkülönböztetések és a néző megkülönböztető készsége között.”⁶ Vagyis ahhoz, hogy Rényi oly virtuóz elemző készséggel beszélhessen képekről, nem indulhat ki csupán a jelenből, hanem a kép történetiségével is folyton számolnia kell. A különbség nem annyira a kérdésfeltevés, mint inkább a válaszadás irányában van, amennyiben Rényi mindig azt tartja szem előtt, hogy a jelenkori befogadás számára tegye a művet szemléletessé. „A szemléletességnek ebben az aktív, kereső munkájában nyer azután reguláló-orientáló szerepet az ikonográfiai kódok és művészettörténelmi referenciák ismerete, az irodalmi, szellemtudományi és történelmi háttértudás – és segít hozzá ahhoz, hogy a látás titokzatos tapasztalatait strukturált jelentéseké, nekünk szóló üzenetké fejleszthessük.” (104.) Így a képekről szóló beszéd valódi párbeszéd lesz a képekről szerzett pozitív tudás és az esztétikai tapasztalat között (37.), így oldva fel a szem munkája által a művészet történelmi történetietlenségének paradoxonát.

Úgy látom tehát, hogy a szerzőt nem a hermeneutika mint módszer lehetőségeinek kiterjesztése foglalkoztatja, nem egy elméleti értelmező keretet kíván új terepen működtetni. Rényi kritikai intelligenciája nem engedi, hogy elméletfüggő értelmezéseket generáljon, érdeklődése kizárólagosan vizuális, így amit értelmezésként ajánl, az a történelmi tudás vértetéjében általa vezetett inspekciója a műnek. S ha figyelünk, ily módon lenyűgözően új és közeli lesz a műalkotás.

A kötetnek közel felét teszik ki „az erős mű közelében” született tanulmányok. A további írások kivétel nélkül kortárs alkotásokkal foglalkoznak, s elsősorban nem festményekkel. Ír Rényi egy háborús fotóalbumról, holokauszt-kiállításokról és a Terror Házárról, Varga Imre Kun Béla-émlékművéről, egy Rilke-versről, persze sokat a táncról, persze sokat Bozsik Yvette-ről, két írás témája El Kazovszkij, majd két kiállítás megnyitó szöveg – Bernáth Andrásé és Jovánovics Györgyé – zárja a gyűjteményt. A szakmája peremvidékeit járó elemzések kapcsán sem tesz nagy kitérőt a művészettörténész hagyományos terepéről. Nem válik például színházi kritikussá (bár kétségtelen, fontos belátá-

⁵ Jellemző, hogy a kötetben közölt több jelentős tanulmány – *A holtponthoz igézetek, Fölkínálkozás és hozzáférhetetlenség, A kép eseménye* – csak egy-egy részlete hosszabb lélegzetű műveknek.

⁶ Baxandall, Michael: *Reneszánsz szemlélet reneszánsz festészet*, Falvay Mihály (ford.), Corvina, Budapest, 1986. 41–42.

sokra juthatnak e szakma művelői ezen írásokat olvasva), kutató figyelme itt is a látványra szegeződik. A színházi előadásban is – legyen az akár tánc, akár opera – és a kiállításokon is a látvány vagy annak szándékolt hiánya érdekli, de természetesen itt döntővé válik a színrevitel, az inszcenálás módja, a látvány létrehozásának dramaturgiai eszköztára. A kiállítások elemzéseit pontosan az teszi izgalmassá, hogy igyekeznek kizárni minden más tényezőt a látóterükből. Bár az olvasó emlékezetében ott nyüzsgözött őket kísérő vitákban megszólaló érvek sokfélesége, Rényi elemzései és igen határozott értékelései döntően azt juttatják érvényre, ami a kiállítás látogatójának elsődleges élménye, hogy belépve mit is lát. Az *emlék ideje* címszó alatt található írások tétje az „emlékezés minősége” (192.). Fotóalbumot lapozgatva, kiállítás rendezésén merengve arra világít rá, hogy ha eléggé gondosan megnézzük a képeket, ha elég figyelmet szentelünk nekik, akkor a képeknek automatikusan tulajdonított értelem, vagy ahogy erősebben fogalmazza, az „ideologikus olvasás, amely a láthatót csak beidegzett sémái és történeti-filozófiai előítéletei szerint képes és hajlandó befogadni” (191.), mindig kizökken, s így lelepleződik.

A táncról szóló írásokat szükségszerűen megkülönbözteti egy kissé másfajta írásmód: a képek esetében a művészettörténész olyasmiről beszél, amit – többé-kevésbé – lát az olvasó. (Hiszen például a könyvben láthatók a tárgyalt képek reprodukciói.) Így az olvasó szeme hol a tárgyra, hol a szövegre tekint, s fokozatosan arra kényszerül, hogy elnagyolt kategóriákat egyre finomabban használjon és egyre pontosabban lásson. A színház esetében azonban olyasvalaminek a vizuális jellegét kell megjeleníteni az olvasó számára, amit az nem lát. (Mindegy, hogy valójában valamikor régen esetleg látta-e a néző az előadást.) Ez bizony nem egyszerű feladat, itt igazán szükség van Rényi kiváló megfigyelőkészségére, s ehhez járul még lendületes mesélőkedve. Ezen elemzésekben nem csupán azért marad velejéig művészettörténész az értelmező, mert mindig a látványból indul ki, hanem leginkább azért, mert a színpadi látványban is egy képzőművészeti probléma, a plasztikus tömeg és a nehézkedés izgatja. A szobrászi gondolkodásmódot látja meg Rilke versében és Chouinard táncszínházában, nemcsak a szobornak alapvető kérdése a gravitáció, a talajjal való érintkezés – például a Kun Béla-emlékmű esetén –, hanem ezt a klasszikus problémát exponálja a tánc is, ahol szintén a testi egyensúlyt és a testnek a teret strukturáló képességét látja az eminens problémának. És ha Bozsik művészete esetleg kevésbé áll is hozzánk közel, a munkáiról szóló elemzések eredeti módon szólnak a „testességéről”, „az emberi létezés [...] megkerülhetetlen peremfeltételéről.” (324.)

Rényi írásaiban egyszerre szólal meg az őszinte tárgyszeretet és a meggyőző tárgyismeret. Úgy mutat szenvedélyes érdeklődést tárgya iránt, hogy szenvedésbe soha nem csap át. (Bár a kötet elején, mi tagadás, tartottam tőle.) Szerencsére nincs itt „téboly”, ne ijedjünk meg a cím fenyegetésétől, hanem egy elkötelezett tudós, akit az lelkesít, hogy a kutatás az alapokig ásson le.

Talán meglepő lehet, hogy egy kortárs művészettörténeti kötet egyáltalán nem teszi explicit módon tárgyává azt a rengeteg vitát, amely az elmúlt évtizedekben a művészettörténet diszciplínájának helye, feladatai, sőt intézményei körül lezajlott a nemzetközi szintén, s melynek itthon is voltak hullámai. Még a híres, hírhedt ’művészettörténet vége’ tételt is csak egyetlen tanulmány – *Kortársunk, Rembrandt* – felvezetőjében idézi meg. Mindennek okát abban látom – engedjék meg itt e „szobrászi” hasonlat –, hogy Rényi biztosan áll a lábán mint művészettörténész. Bár érdeklődésének horizontja széles, perspektívája mindig szakmaspecifikus, bár sokszor a művészetelmélet, az esztétika felől indítja kérdéseit a műhöz, a válaszhoz soha nem történetetlen úton jut el. Olyan kutatói alapállás érhető itt tetten, mely számára a művészettörténet olyan diszciplína és egyben gyakorlat, narratíva és retorika, mely saját történetéből, módszereiből merítve, a művészetelmélettel szorosan együttműködve képes arra, hogy saját határait megítélje, s értékeket közvetítsen.

A TÉGLÁT NEM LEHET BECSAPNI

Sz. Koncz István beszélgetése

Egy kubai mondás szerint barátainak igazán azokat tekintheted, akikkel a karácsonyi és az újévi szivarjaidat szívod el. Weiler Árpáddal sok esztendővel ezelőtt évekig jártunk egy társaságba, aztán ez a bizonyos társaság nagyon megváltozott, mi meg kikoptunk onnan. Árpád előbb föladta: mindvégig éreztem a magatartásában valamiféle elegáns távolságtartást. Hanem, ha épp olyan kedve volt, kinyitotta a meselédát, és szívesen beszélt azokról az építészeti kérdésekről, amelyek foglalkoztatták. Abban az időben elsősorban a szecesszió érdekelte, e tárgyban jó néhány publikációt is jegyzett. Aztán később újra egymás mellé sodort bennünket az élet: az ezredforduló környékén a *Kortárs pécsi építészet* című könyvhöz hívtott társszerzőnek. Szakmai kérdésekben ő döntött, természetesen, az én dolgom némi hangulati aláfestés volt. De készítettem vele interjút A HELYZET című egykorvolt hetilap számára is és a többi. Mindvégig szívélyes volt és maradt közöttünk a viszony, de az elegáns távolságtartáson nem tudtunk túllépni. Azokat a bizonyos szivarokat nem szívtuk el együtt sohasem.

Weiler Árpád Pécsen született, 1948. augusztus 30-án, idősebb Weiler Árpád és Mosonyi Irén gyermekeként. Hivatására tudatosan készült, pályáját és tanulmányait mindvégig az építészet határozta meg. A Pollack Mihály Építőipari Technikum befejezése után előbb 1973-ban az Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskolán, majd 1978-ban a Budapesti Műszaki Egyetem (BME) Építésztechnológiai Karán, a magasépítési tanszék hallgatójaként szerzett diplomát. 1980-ban a Magyar Építőművészek Szövetsége és a BME közös Mesteriskoláját, majd 1987-ben a BME műemlékvédelmi szakmérnök-kursusát végezte. 1973-tól dolgozik tervezőként, 1981-ig a Baranyaterv, majd '89-ig a Déli-Dunántúli Tervező Vállalat munkatársa, később műteremvezetője volt. Ezek után a Pécsi Építész Irodához igazolt, vezető tervezőként, majd 1990-ben önálló céget alapított: a Weilerterv-et. Később, egész pontosan 2003-ban a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal pécsi irodavezetője lett, onnan is ment nyugdíjba. Ezzel együtt máig aktív a róla elnevezett, jószerével egyszemélyes vállalkozásban. A soroltak mellett éveken át a Kaposvári Egyetemen tanított.

Amint már szó esett róla, számtalan tanulmány fűződik a nevéhez a századforduló építészetéről, a szecesszióról. Népszerű cikkei közül találokra kiemelek kettőt: „Regionalizmus – Pécs építészetéről” (*Magyar Építőművészet*, 1989), „Pécsi házak, magyar építőművészet tető alatt” (*Építéskultúra*, 1990.). A hazai tudományos lapokon kívül publikáltak róla az USA-ban kiadott, meghatározó jelentőségűnek tekintett *Architecture* című folyóiratban is. Tudományos tevékenysége mellett persze leginkább épületei jellemzik. Néhány a közismertebbek közül: a Pécsi Orvostudományi Egyetem Szülészeti Klinikájának bővítése, az egykori Postabank székháza (Pécs, Ferencesek utcája 15.), a Pécsi Egyetemi Klub, és az úgynevezett Weiler-telep, ugyancsak Pécsen, a Pacsirta utcában. Nyert I. díjat az Év lakóháza tervpályázaton, kétszer is, 1987-ben és 1995-ben, illetve egy úgynevezett Kiemelt-díjat, 1989-ben. A siklósi autóbusz-állomásért 1999-ben megkapta az Építészeti Kultúráért-díjat. 2000-ben az Év lakóháza pályázat Otthon fődíját nyerte egy pécsi, Károlyi Mihály úti villa terveiért. Volt elnöke a Magyar Építőművészek Szövetségének, az Ambassador Clubnak, a Pécsi Polgári Körnek, máig tagja a Magyar Történelmi Társaságnak, a Baranyi Megyei Mű-

emléki Albizottságnak, a Dél-Dunántúli Építész Kamarának, a Pécsi Városvédő és Város-
szépítő Egyesületnek, a Magyar Építészek Szövetségének. Felesége Solt Éva, két gyerme-
kük van, Péter (1974), és Ádám (1978). Hobbija a tenisz meg a sélés.

A beszélgetésre készülve több értekezést végigolvastam, és egyre inkább meggyőződé-
semmé vált, hogy az építészet legalább húsz esztendeje legfőképpen egy nagy, hínáros láp-
hoz hasonlítható. A vízipókok teljes biztonsággal közlekednek benne. Am aki fajsúlyosabb,
könnyen lesüllyedhet, és csak keservesen halad tovább. Ráadásul a pókok is megcsipdesik.
Elhatároztam tehát, hogy Weiler Árpádot mindenekelőtt ezzel a benyomással szembe-
sítem. Meg azzal a kérdéssel, hogy miért érezte mégis úgy, hogy ebben a közegben tudomá-
nyos kutatásokat kell folytatnia, tanulmányokat, összegzéseket kell írnia.

Weiler Árpád: – A magyar építészet története, nagyjából a két háború közötti időszaktól
kezdve, nem vonatkoztatható el azoktól az emberektől, akik a jelentős megbízásokat ad-
ták, adják, és egyben uralták, uralják a politikát. Lechner Ödön, a szecesszió jellegzetes
képviselője például szinte egyszemélyes stílust képviselt. Teljesen eltért mindattól, amit,
mondjuk, a Koós Károly Kör vagy a Gödöllői Telep építései magukénak vallottak. Sajá-
tos, magyaros, kicsit talán az art déco-ba hajló szecesszió volt az övé. Ismerjük azokat a na-
gyon fontos épületeket, amelyeket megvalósított az Iparművészeti Múzeumtól a kecske-
méti Városházán át a Postatakarékig. Igen ám, de egyszer csak, parlamenti határozattal,
eltiltották a tervezéstől. Mert a politika úgy ítélte meg, hogy nem kívánatos az imént vá-
zolt stílus.

Sz. Koncz István: – *Tehát nem csak az elmúlt húsz évet jellemzi az általam említett mocsár.*

– Nem, a Papa (ez volt Lechner beceneve) attól kezdve ücsörgött a kávéházban, nagy
társasága volt, szerették, itták a szavait, de munkája nem volt többé. Jöttek az Alpár Igná-
cok, jött a neobarokk, és az a stílus, amit leginkább a meghatározó budapesti banképülete-
ken vagy a mai Pénzügyminisztérium, Belügyminisztérium vagy az épp nemrégiben kiüri-
tett Szabadság téri TV-székház, vagyis az egykori Értéktőzsde tömbjén láthat viszont.

– *Meg a Pécsi Hadapródiskoláról készült régi képeken.*

– Úgy van. Alpár Ignác Tisza Istvánnal járt Berlinbe egyetemre, és barátok maradtak.
Tehát a Tisza-kurzusban nem volt kérdéses, ki kap megbízásokat. Mindez semmit sem
von le Alpár érdemeiből, nem kérdőjelezi meg a zsenialitását, de tény.

A háború után jött egy-két boldog év, 1946-ig, talán még '48-ig is azt hihettük, hogy a
dán, a svéd, a finn építész, az igazi európai modernizmus ver gyökeret nálunk. Ehelyett
mi jött? A szocialista realizmus. Major Máté rengeteget vitatkozott, mint utóbb kiderült,
hiába, az akkori pártépítészekkel.

– *Furcsa fintora a sorsnak, hogy pár évre rá ugyanő, már az udvar szócsöveként, elfojtotta a
Pécsi Ifjúsági Iroda paksi törekvéseit. Futott erről egy vitasorozat akkoriban az ÉS-ben. A költő
Nagy László kelt védelmére a Csete György vezette csapatnak. Más kérdés, hogy a kezdeményezés
végül – Nagy László kifejezésével – mégis elhamvadt a paksi atommáglyán.*

– Akkor már Major volt a retrográd, a kirekesztő, igen. A szocreál ellen meg legfeljebb
úgy védekezhetett az ember, hogy rárajzolta az épületre a timpanont, de csak egycentis
vastagságban. Utóbb könnyű volt elvakolni. Egyébként a jó építészeti jelei megtalálhatók
akár szocreál házakon is. De elmesélek egy másik esetet. Kotsis Iván műegyetemi pro-
fesszor tervezte a Regnum Marianum-templomot Budapesten, amit, mint tudjuk, 1951-
ben azért semmisítettek meg, mert Sztálin szobra került a helyére. Külön tragédia, hogy
csak másfél évet kellett volna kihúznia még. Nem is ez a lényeg, hanem hogy egyszer, a
tanúk szerint, a következő jelenet zajlott le Kotsis szobájában. Megcsörrent a telefon, a
professzor füléhez emelte a kagylót, és így válaszolt:

– Igen. Igen. Nem. Nem. Maga egy szemét disznó! – ordította, és lecsapta a telefont.

– Mi történt, professzor úr? – kérdezték a jelenlévők.

– Bontják a templomot, és kérdezték, hogy van-e hozzá tervem.

Így történt aztán, hogy nem vacakoltak a bontással, hanem az egészet fölrobbantották. Összegezve a gondolatsort: nem számít semmi. Dolgoznak epigonok, slepphordozók, másod-harmad vonalbeliek, amint láttuk, politikusok, de csak a jó épület, a tehetséges munka fontos. A téglát nem lehet becsapni.

– 1948-at említette mint fordulópontot a hazai építészetben. Ön épp abban az évben született, és jól láthatóan nagyon tudatosan készült a hivatására.

– Azt hiszem, szolgálhatok némi magyarázattal. Kisgyerekkoromban lakásról lakásra költöztünk.

– Vajon miért?

– Az első csere okára nem emlékszem, de tudom, hogy többnyire azért hurcolkodtunk, mert mindig kicsit nagyobb otthont szerettünk volna. Édesapám a Szétnyírnél dolgozott főkönyvelőként, édesanyám velünk, gyerekekkel foglalkozott, ahogy jöttünk a húgommal sorban, aztán maga is dolgozni kezdett. De építkezésre vagy igazán jelentős lépésre a cserék során nem gondolhattak. A sok ide-oda településnek annyi haszna volt, hogy megismertem a várost és a házait. Emlékszem például, hogy a Zsolnay-szobor mellett lévő, egykori megyetanácsi, ma bírósági épület helyén állt egy zárt soros beépítés. A beépítésben voltak igazi, háromablakos, polgári házak. Egyszer a szüleim ide vittek vendégségbe, és négy-öt éves fejjel meg tudtam különböztetni, hogy mi a különbség az esslingeni faredőnyös, bőrkanapés miliő és a pajtásoméék vasúton túl lévő, kis, egyszobás lakása között. Nem az életmód tekintetében, persze, hanem építészetiileg, ha szabad így fogalmaznom. Lehetett tehát bennem valamiféle vonzalom, ami persze távolról sem volt annyira tudatos, mint utóbb, a készülési éveim. A környezet iránt érdeklődtem talán. Meg a hangulat iránt. A Szabadság utca egyébként is foglalkoztatott, hisz annyiszor váltott arculatot. Volt középen virágágyás, aztán fű, később gyom, lett kétszer kétsávos, majd egyszávos, volt sétány satöbbi. Az ötvenes években nemegyszer ott gyakorlatoztak a katonák. Szaladtunk mellettük a járdán, figyeltük őket. Iskolába is ide jártam négy évig, aztán megint költöztünk. Amúgy az óvodás esztendőket nem kellett végigszenvednem, mert annyira utáltam oda járni, hogy a szüleim egy idő után nem erőltették. Javarészt a tászkámra emlékszem, abban kellett az alatt a rövid idő alatt vinni a tízórait. Nemrégiben lett volna százéves a neves, Pécsen született építész, Molnár Farkas. Az ebből az alkalomból rendezett emlékülésen odajött hozzám valaki, és mutatott egy fotót óvodás koromból. A megsárgult fényképen minden kissrác vigyorog. Hanem, a kép egyik szélén, kifordított svájcisapkában, egy gyerek rettenetesen bög. Na, az voltam én.

– Lépünk felsőbb osztályba.

– A Hargita utcába, egy akkor épült szocreál házba költöztünk. Utóbb kiderült, hogy az *Építészeti műszaki rajz* című tankönyv melléklete a mi házunk alaprajzait, metszeteit közölte. Meszesen húztak fel belőle egy csomót, és mondom, a Hargita utcában. De hogy egyszer még tanulni fogom a lakásunkat, erre igazán nem lehetett számítani. Még akkor sem, amikor felvételiztem az építész technikumba.

– Ez a döntés hogyan jött?

– Elég jól tudtam rajzolni. Haraszi Pali bácsi volt a tanárunk, akit ma már magam is csak mint méltatlanul elfeledett festőt emlegetek, pedig, visszagondolva, pedagógusként is komoly erényeket csillogtatott. Mindenesetre a döntés megszületett, mentem felvételezni. Nem vettem fel.

– Ó, vajon miért nem?

– Azt hiszem, a számtanról kiderült, hogy nem az erősségem. Tehát a Nagy Lajosba kerültem, német nyelvi osztályba. Kifejezetten utáltam a németet, néha lázas lettem, amikor órára kellett menni. De a technikumot nem adtam fel, és egy év gimnázium után újra felvételiztem, sikerrel. Érdekes oktatási forma volt. Nagyszerű szakmai alapokat adott,

de például az egyetem felé nem volt ugródeszka, mert vajmi keveset tudtunk azokból a tárgyakkól, amelyeket a felvételin számon kértek. De hogy a képet egy kicsit árnyaljuk: 1963-tól '67-ig jártunk technikumba, amikor Pécs fölépült. Uránváros akkor kezdett kiteljesedni, évente négyszáz-ötszáz lakást adtak át, kifejezett pezsgés indult meg. Később jött a négyszáz ágyas klinika, ami Európa legjobb klinikája volt, állítom. Az a Gádoros Lajos tervezte, aki az ország első Ybl-díját kapta. És közben itt álltak a remek építészeti emlékek. A pályaválasztáshoz tehát Pécs komoly háttérrel biztosított.

– *Mikor derült ki, hogy az egyetem a tanulás ellenére távol került?*

– Egy bizonyos ponton túl már nem voltak illúzióim. Persze jelentkeztem, felvételiztem, de, szinte már menetrendszerűen, oda sem vettek föl. Elhatároztam, hogy dolgozni kezdek. Föltérképeztem a helyzetet, és elhelyezkedtem a MÁV-nál. A Pécsi Igazgatóság épületében ugyanis a vasút működtetett egy tervezőirodát. Akkor még technikus végzettséggel is lehetett tervezni. Nosza, bekerültem hát az első munkahelyemre. Kaptam egy rajzasztalt, egy tuskészletet, egy kurbilis számológépet és egy kulcsot a pincéhez, mert ott működött a fénymásoló. Mindjárt ki is küldtek, ha jól emlékszem, Keszühidegkútra, hogy mérjem föl a váltóállító központot. Mert egy pottyantós budit kell mögé tervezni. Kimentem, fölmértem, megterveztem, megrajzoltam, kihúztam tussal...

– *... ülőke kihajlásra méretezve!*

– Körülbelül így, igen. Megcsináltam a költségvetést, lemásoltam, leadtam, és a következő nap mehettem fölmérni az újabb klotyót. Na jó, később érdekesebbé vált a munka, állomásépületeket is tervezhattunk, például. És persze beiratkoztam volna a Műegyetemre, levelezőként. Azért a feltételes mód, mert a képzésnek ezt a formáját az építészeknél épp abban az évben megszüntették.

– *Te jó ég! Mit tudott tenni?*

– Akkoriban nagyon jó híre volt a felsőfokú technikumnak, Budapesten, a Thököly úton. Jelentkeztem, na, elsőre fölvettek. Végre valahová! Az ember magáról nem szívesen mond ilyet, de ott már nem volt gondom. A szakma számított, és abban addigra eléggé megedződtem. A matematikával voltak csak bajaim újra, de nekiveselkedtem, és végül abból sem volt problémám. Hanem, a háromévesre tervezett kurzus másodévében egyszer csak jött egy miniszteri rendelet, amellyel megszüntették a felsőfokú technikusképzést.

– *Hát, ez már nem lehet igaz!*

– Gondolhatja, először mi sem akartuk elhinni. De később kiderült, hogy nem veszett kárba az addig eltöltött idő, mert aki akart, átmehetett főiskolára. Igaz, egy évvel tovább kellett járni. Így lett belőlünk üzemmérnök. Hozzáteszem, addigra nagyon elegendem lett a MÁV-ból. Már minden budit megterveztünk, jöttek a kisebb raktárak, felvételi épületek, mozdonyfordítók. De nem akartam az életemet mindvégig ebben a közegben élni. Tehát bejelentkeztem a Baranyatervnél, ahol a beszélgetés során korábban szóba került Pécsi Ifjúsági Iroda működött. Amely azonban eddigre meglehetősen foghíjassá vált, sokan az ott dolgozók közül elmentek a főiskolára. Így Kovács Antal, az akkori igazgató fölvelt építész-tervezőnek.

– *Véget ért a mozdonyfordítók kora.*

– De véget ám! Az első munkám a lakócsai óvoda volt. Azután a Közraktár utcában is épült egy óvoda a terveim alapján, sőt, jut eszembe, a kék, ledinai óvoda is az én tervem volt. Élveztem nagyon. De egyszer csak éreztem, hogy el kell menni egyetemre.

– *Mitől alakult ki önben ez az érzés?*

– Egyfelől elég fiatal voltam még ahhoz, hogy abbahagyjam a tanulást. Másfelől akkor már tudtam, hogy a statikusképzés nem szűnt meg levelezőn sem. Harmadévre iratkozhattam be, azzal a szépséghibával, hogy decemberre le kellett tennem a mechanikai és matematikai államvizsgát. Voltak megmosolyogtató elemei a történetnek. Az egyik tár-

gyunk a „Tartók statikája” címet viselte. Az első zárthelyin valaki megsúgta, hogy az összetett szerkezetekről szóló példákat a kis elmozdulások elméletével kell megoldani. Na, én is körülbelül úgy néztem, mint most ön rám. Életemben akkor hallottam róla először, hogy ilyen elmélet létezik. Persze nem is sikerült a zéhá. Végül aztán egy pécsi kollégám, Meskó András segített, egy hónap alatt elmagyarázott mindent. Tehát túlvergődtem a tartók statikáján, túl a matematikán, túl a mechanikán; a harmadév sikerült. Utána megint nem volt gondom, mert jöttek a szorosabb értelemben vett szakmai tárgyak. Befelejttem tehát a Műgyetemet, épp csak az volt már a kérdés, hogy mi lesz velem?

– *Ez miért merült föl?*

– Egyre zűrösebb lett a világ, kiderült, hogy szép dolog a végzettség, de aki nem járt mesteriskolába, nem számít igazán építésznek. Tehát néhányadmagammal mi lettünk a hatodik évfolyam. Kétszáz ember jelentkezett, és húszat vettek föl. 1982-ben végeztünk, tervezgettük, hogy milyen lesz Pécs, miket kéne építeni. Csaba Gyulával ugyanis sokat próbálkoztunk akkoriban városrendezési tervekkel. Pécs-Kertvárosnál második helyet nyertünk, de voltak sikereink Debrecenben, Miskolcon, Pannonhalmán is. Hozzáteszem, némi öngúnyal, hogy a városrendezési pályázatokat azért szerettük, mert nem volt bunda. Tudni kell ugyanis, hogy az építészeti pályázatokon... Hogy is fogalmazzak?

– *Mondjuk úgy: régebben olyanok fordultak elő...*

– Tehát igen, régebben olyanok is előfordulhattak talán, hogy bírálók és pályázók cserélgették egymást a különböző helyszíneken, és egymást ismerték el legjobbnak. Mind-egy, a mesteriskola után szerettünk volna Pécs belvárosában tervezni, ahhoz viszont szükség volt műemlékvédelmi szakmérnöki végzettségre. Tehát 1984-ben Várnagy Péterrel fölkerelkedtünk, és a Műgyetemen megszereztük ezt a diplomát.

– *Közel volt a negyvenhez, amikor végzett.*

– Azért az a lépcsőfok már nem úgy képzeld el, mint a hagyományos, porosz rendszerű mérnökképzés, ott már nem aláztak meg a vizsgákon. Olyan nagyon. Több, szervezett formában megszerezhető tudásra viszont nem vágytunk.

– *Ekkortájt készült az első komolyabb tanulmánya a szecesszióról is, ugye?*

– Az alap voltaképpen egy pályázathoz született. A Megyei Tanács Műemléki Albizottsága írta ki ezt a bizonyos pályázatot 1986-ban. Négy építészeti korszak föltérképezésére biztatott, az eklektikára, a szecesszióra, a Bauhausra és a modernnek nevezett szocreálra. Négyen vállalkoztunk a munkára, a sorolt stílusokhoz sorrendben a következők kapcsolhatók: Levádi Ferenc, jómagam, Mendöl Zsuzsa, Szigetvári János. Hatalmas anyag gyűlt össze, még olyasmikre is igyekeztem figyelni, hogy például melyik temetői szobor számít szecessziósnak satöbbi. Persze sokkal lényegesebb, hogy a dél-dunántúli régió vonatkozásában földolgoztam az összes akkor élt építész itteni munkásságát, a lehetséges és valós kapcsolódási pontokat, az épületeket mind. Azt hiszem, ez tényleg nagyon fontos munka volt. Alapmű talán.

– *Mi készítette épp a szecesszió kutatására?*

– A korszak valamiért mindig jobban foglalkoztatott az átlagosnál. És még föl lehetett lelteni olyan értékeket, amelyek mára jószerével vagy teljesen elpusztultak. Az ember érezte a három mozi, a két uszoda vagy a Nádor Szálló, a Kávéház, a Söröző, az egész intézmény vesztét, látni való volt, hogy bezárják lassanként valamennyit. Viszont érdekes lenne tudni, hogy a hatalmas, sok évig tartó munka, levéltározás, kutatás, dokumentálás majd a jó pár publikáció számított-e valakinek is valamit? Kevésé hiszem. Ma könnyedén szétrúgnak bármilyen értéket. Amit pedig e tárgyban leírtam, előadtam, na, az számít a legkevésbé.

– *Ennek dacára nekimegy újra és újra. Szerkeszti a Kortárs pécsi építészet című kötetet, tudományos igényességgel föltárja, publikálja a Zsolnay-termékek, műtárgyak, épületkerámiák építészeti vonatkozásait. Ha nem érzi úgy, hogy számít, amit kutat, amit ír, miért csinálja mégis?*

– Megfigyelésem szerint mindenféle tevékenység magától jön. Nem te keresed meg őt, hanem sokszor ő határoz meg téged. Hiába dönteném el holnap, hogy festeni fogok, s vennék ecsetet, vásznakat, nem tudom, hogy mit pingálnék a szűz felületekre. Legfeljebb törném a fejemet, de nem valószínű, hogy sok mindenre jutnék. Nekem a kutatás és az írás euforikus élményt ad. Apróban és nagyban. Amikor a mesteriskolába jártunk, elmentünk Dévényi Sándorral Barcsra. Megláttunk egy nagyon szép, eklektikus, földszintes családi házat, s előtte egy kettős bakállványt, amelyen egy férfi állt. Épp nekilátott, hogy fejszével leverje az ablak körüli stukkókat. Megkérdeztük tőle, mi ez? Fölújítás, felelte. Dévényi Sanyi azonnal elővette a rajztömbjét, és nagyon szépen illusztrálta azt a szöveget, amit megírtam az esetről. Például már ez az írás is váratlan örömet adott. Ráéreztem az ízére, és úgy látszik, azóta sem tudtam abbahagyni. Persze nem írok állandóan, de mindig kísért, hogy milyen lenne ismét bevonulni pár hónapra egy szobába, és az idő leltével előbújni egy tanulmánnyal.

– *Itt engedelmével megakasztom az ábrándozást, és visszaterelem a beszélgetést a nyolcvanas évek végére. Ott tartottunk, hogy megint végzett, nem is tudom hányadszor, a Műügyetemen.*

– Ja, igen. Akkor e helyt kell elmondanom, hogy a tervező vállalatok a hatvanas évek végétől teljesítményorientáltak lettek. Vagyis a bért aszerint kapták a tervezők, hogy hány milliót hoztak a konyhára. Magyarul: munkákat kellett szerezni, az árbevételeket összerakta a vállalat, és abból kaptunk fizetést. Ahogy közeledett a rendszerváltás, és csökkent a vállalatok nyeresége, kevesebbet fizettek, kirúgtak embereket, és olyanokat vettek föl, akik ugyan gyorsan dolgoztak, de nem biztos, hogy jól. A munkaszerezés lassan fajsúlyosabb feladattá vált, mint maga a tervezés. Ami persze a minőség rovására ment. 1988-ban ez odáig fajult, hogy Dévényi Sanyi kitalálta: dobbant, és szervez egy kisszövetkezetet. Ezt a lehetséges formát Makovecz Imre találta ki, pontosabban fedezte fel egyébként, de tíz ember kellett hozzá. Sanyi ezért megkereste a szüleit, a testvérét, az összes rokonát és engem, hogy legyünk legalább tízen. Évvel, a feleségemmel történetesen épp Amerikában voltunk, két hónapra, sógornőm meghívására, de Sanyi telefonon biztosított, hogy, idézem: legyen nyugodt, föl van nekem mondvá. Úgyhogy mire hazajövök, nem is kell bennem a tervező vállalathoz. Ő már elintézte az összes adminisztrációt. Hazajöttem, ott álltunk állás nélkül, munka nélkül, eszközök nélkül, tényleg minden nélkül Sanyiék házában kisszobájában, és körütekintettünk: lám, ez az irodánk! Aztán persze beindult az egész, jött a rendszerváltás, és ahogy az lenni szokott, néhány év után az ember már saját céget igyekezett alapítani. Erre 1990-ben került sor.

– *Hogyan élte meg mindezt?*

– Nem éltem meg jól. Az ezt követő tíz évben születtek meg a magyar milliárdosok, mi pedig rohangáltunk munka után. Nem kéne-e egy társasház Postavölgybe satöbbi. Egyszer valakinek el is meséltem, hogy most tartok életem főművénel. Miért, mi az, kérdezte. Kerítés-felújítást tervezek, válaszoltam. Persze igazságtalan vagyok kicsit, mert akkoriban többször nyertem az Év lakóháza tervpályázaton. Nem szólva arról, hogy a saját cégemnél dolgoztam, tehát az önmegvalósítás szempontjából sem volt közömbös időszak az.

– *Mint életében oly sokszor, mégis tett egy oldallépést. Elvállalta a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal pécsi irodájának vezetését. Miért?*

– Félek, furcsa lesz a magyarázat: a pótcselekvés iránti vágy vezetett.

– *Ezt most valóban nem értem.*

– Akkor másképp fogalmazok. Tudjuk, ugye, hogy a kevélység a hét főbűn közül is az egyik legsúlyosabb. Úgy gondoltam, hogy ehhez a munkához értek. Akkor meg miért ne én csináljam? Hát, ebből az ötletből lett őt év.

– *Megkerülhetetlen kérdés, hogy mi lett azzal a konfliktusával, ami a hivatali munkájának utolsó időszakát kísérte?*

– Máig sincs vége. Ugye, az építési munkával nem hagytam fel, de mellette elmentem hivatalnoknak. Bár nem tervezhettem az illetékességi körömon belül, csak úgy, ha az engedélyező hatóság nem dél-dunántúli volt. Egyes építészek mégis azt gondolták: a munka néha azért talál meg engem, mert ott dolgozom, ahol. Ezek főleg azok a kollégák voltak, akik sérelmet szenvedtek a döntéseim miatt. A főnökeim mindvégig kiálltak melletttem, és kivétel nélkül helyben hagyták a döntéseimet. Mégsem volt érdemes hosszú távon főnntartani azt a belső bizonytalanságot, hogy hatóság legyek-e vagy építész? Na, most, visszatérve a kérdéséhez, az egyik ügyben több feljelentés is született ellenem. Ezeket a rendőrséghez, az ügyészséghez és a hivatalom elnökéhez címezték, utóbbit Budapestre. Az ügyészség megsemmisítette az általam kiadott építési engedélyt, és új eljárásra kötelezett. Fölszóltottam a fennmaradási engedély beadására az építetöt, de az ellenérdekelt fél addig járt az ügyészségre, míg ezt az újabb eljárást is megszüntették. Sőt kiderítették, hogy a kivitelezőnek terveztem korábban házat, biztos amiatt kedvezek neki és így tovább. Ekkor írtam egy levelet az elnökünknek, Mezős Tamásnak, hogy szabadítson meg ettől a gondtól. Át is került az akta Szegedre. Az újabb eljárás fél évig tartott, és mit tesz Isten, a kollégák szinte szó szerint ugyanaz a döntést hozták, mint én. Újabb fellebbezés érkezett, másodfokra került az ügy, Budapestre. Az eredmény azonban mit sem változott. Az építkezés tehát folyik tovább, sőt lassan be is fejeződik, magam pedig máig járkálok a bíróságra, mert följelentettek hivatali hatalommal való visszaélés miatt. Nem panasz ez, sőt azt szokták mondani, az ilyentől megerősödik, megedződik az ember. Persze! Ha lenne még ideje rá. De most már hová?

– *Akkor hát nem az egykori hivatalnokot, hanem az építészt kérdezem. Milyennek látja az Európa Kulturális Fővárosa rendezvénysorozatához kapcsolódó építkezéseket?*

– Csak a meglévő történelmi értékeket meghaladó műszaki megoldásokat tudom támogatni. Mégis, úgy érzem, helyzetemből adódóan izléstelen lenne, ha azt mondanám, hogy, mondjuk, a Széchenyi teret illetően rosszul döntött a zsűri. A zsűri nem döntött rosszul, hisz nem is adott ki első helyezést. A teret mindezzel együtt átépítik most. De nem ismerem a térfalak mögötti funkciókat. Mikor nyit ki a Nádor? Mi lesz a Nick-udvar sorsa? Magam a struktúra megtartása és a fölüjítás mellett kardoskodtam. Ha fölszednénk az aszfaltot, nagy valószínűséggel megtalálnánk alatta még a kockakövet is.

Az egész folyamatra figyelve, mind az öt helyszínről szólva azt kell mondanom: a pécsi építészek vétlenek. Összeültünk, felhívtuk a városvezetés figyelmét a szerkezeti megoldások átgondolásának, a helyszínek szerencsésebb kiválasztásának szükségességére. Kiemeltünk néhány rossz állagú, de jobb sorsra érdemes épületet, javasoltuk felújításukat. Az egyes házakhoz új funkciók hozzárendelését láttuk volna ésszerűbbnek. Mindez három éve történt. Akkor rögtön ki is írtuk magunkat a tanácsadók köréből. Tehát nagyon nehezet kérdez. Nem tudom, teremtünk-e annyi értéket, amennyit elpusztítunk. Vannak kétségeim.

– *A pusztításhoz kapcsolódik: mit lehetett volna tenni, hogy propagandaérdekből, egy választási hadjárat részeként ne bontsák el a város valaha volt legszebb malomépületét?*

– A Megyeri felüljáró melletti malomra gondol? Gyönyörű téglapépület volt, valóban, még meg lehetett, meg kellett volna menteni. De nem így történt. Pedig néha nagy levegőt véve alázatot kéne gyakorolni. Ahhoz is nagy alázat kell ugyanis, hogy valamibe ne piszkáljunk bele. A régi színházi emberek, a régi muzsikuskok, a régi értelmiségiek, nem akarom önt megbántani, de a régi jelenkorosok, a régi pécsi emberek ezt nem engedték volna. Mi gyöngék vagyunk, úgy látszik, és emiatt semminek érzem magamat is. Nyilván, ez már az öregkori depresszió. Tehát most kell megújulnunk. A régi alapokról kell valamiképpen elrajtolnunk.

A Jelenkor postájából

T. Főszerkesztő Úr!

T. Ágoston Zoltán!

Engedje meg, hogy a Jelenkor júniusi számára vonatkozó észrevételemmel zavarjam. Írhatnám, hogy nem vagyok rendszeres *Jelenkor*-olvasó, DE (be kell vallanom) ez nem így van!

Nem így van, mert immáron már 6 éve, eddig 5 éven át a székesfehérvári Vörösmarty Színházban, idén pedig a kecskeméti Katona József Színházban összeállítottam és rendeztem egy-egy kortárs költők által írott vers-összeállítást, amelyet majd minden évben a *Holmi* és a *Jelenkor* alapján állítottam össze. Idén, ha emlékezetem nem csal, 9 évnyi *Jelenkort* néztem át. (Hirtelen Mrena Julianna verse jut eszembe, amelyet biztosan Önöktől vettem elő.)

A *Jelenkor* rangos irodalmi folyóirat, elég a szerzőire gondolni.

Éppen ezért is zavart, hogy a júniusi számban, egy szerintem felületességeket is hor-dozó cikk jelent meg Stuber Andrea tollából.

Stuber cikke folytatja Tompa Andrea meglátásait, hogy „könnyű”-nek a színházak évadjai. Majd többünkön elkezdí „elverni a port”, néhányunkat egy-egy sorral „kilő”, majd Vidnyánszky Attilának egész bekezdést szentel.

Nincsen ezzel semmi baj, elvileg, lehet valaki szubjektív, sőt igaztalan is, ha megvan-nak hozzá a kellő érvei. Koltai Tamás kolumnákat tud az ÉS-ben telekiáltani féligazsá-gokkal, feltehetően saját örömére.

Ugyanakkor, és elnézést az erre való hivatkozásra, a *Jelenkor* ennél erősebb, átgondol-tabb orgánum. Talán, nincsen erre szüksége. Tévedhetek.

Stuber Andrea például ezt írja a kecskeméti színházról: „Kecskeméten Cseke Péter Hajmeresztőt (kurzív) és Játék a kastélybant (kurzív2) rendezett, és a további 12-13 kecskeméti bemutató között bőven jutott hely Padlásnak (kurzív3), Hello, Dolly-nak (kurzív4) is.”

A dolog igaztalansága már ott lappang a szövegben, hiszen 4 bemutatót jelöl meg a 13-ból mint zászlóvivő premiért. Azt a négyet, amire neki szüksége van az érveihöz. (Csak zárójeles megjegyzés, hogy a Hajmeresztőt például a [híres] kaposvári színház is bemutatta ugyanabban az évadban.) Vagyis önkényesen igazolja állítását. Ismét csak egy szakmai érv, hogy a Hello, Dolly c. zenés játékra a kecskeméti színház Sorin Millitaru ro-mán rendezőt kérte fel, éppen azért, hogy eltekintsen az előadás az ismert kliséktől.

Ha esetleg bárki – nem feltételezem, hogy van ilyen – megnézni a másik 9 bemutatót, szerintem nem hőkölné hátra az aránytalanság láttán, talán a felsoroltak mellé állítva nem is annyira fekete-fehér vagy jobbos-balos vagy tehetség-tehetségtelen felállás lesz igazolt...

Ha a szerzőket nézzük: Forgách András-Szerb Antal, Jókai Mór, P. Shaffer, Forgách András (külön), Schimmelpfennig, Gogol, Lorca.

Nem tudom, Ön mennyire jártas a mai rendezők világában, felsorolom őket, lehet, hogy tudja majd, melyikőjük, úgymond, mennyit nyom: Bagó Bertalan, Keresztes Attila (Kolozsvár), Dömölky János, Barta Dóra (koreog.), Bodolay.

(A következő évadban már, Szász János, Ruzsnyák Gábor is ide sorolható majd.)

Nekem fontos, hogy szakmailag legyünk megméretve. Nem csak előítéletek alapján. Van olyan kritikus, aki ezt már akceptálja, s lám van olyan, aki magától ide nem jut el, csak ha esetleg felkérlik valamiféle szerepvállalásra. (Gondolok itt Stuber békéscsabai ta-

nácsadó szerepére, aminek köszönhetően a cikkben, Fekete Péter békéscsabai igazgató méltatása nem is marad el. Finoman szólva: kilóg a...)

Stuber Andrea a DESZKA Fesztivált is megkérdőjelezi és eljobbosdni látja, miközben ha a szöveg szerkesztője átnézte volna az idei szereplőket, 2, azaz 2 ún. Teátrumi Társaság tagját talál volna a meghívott színházak között, abból az egyik maga a házigazda, Debrecen színháza.

Szóval, azt gondolom, sok a csúsztatás. És ez nem a *Jelenkor* sajátja. Remélem.

(Nem szeretnék élcélődni, de én is mondhatnám, hogy a júniusi *Jelenkor*-szám, Bérczes-szám volt, s milyen igaztalan lenne, miközben megalapoztalan érvekkel alá is tudnám támasztani.)

Összefoglalva, nem éreztem, hogy Stuber Andrea cikke jól lenne kezelve, hogy olyan szerkesztő is látta volna, aki esetleg rátapint megjelenése előtt az igaztalanságaira. Természetesen nem dől össze sem a világ, sem a színházi szakma, mégis azt gondolom, hogy a *Jelenkor* rangja kivívja belőlem, hogy erről említést tegyek magának.

Maradandó tisztelettel,

Réczei Tamás
Katona József Színház
Kecskemét
művészeti vezető

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 1001
TANDORI DEZSŐ versei 1003
KUN ÁRPÁD versei 1010
GARACZI LÁSZLÓ: Bolond torony (*a regény 6. fejezete*) 1012
SZVOREN EDINA: Temetés (*novella*) 1028
SZÉKELY CSABA: Sötét fújtatással (*elbeszélés*) 1037
BORBÉLY SZILÁRD versei 1046
BERKŐ MÁTÉ versei 1049
KIBÉDI VARGA ÁRON versei 1051
SZOLCSÁNYI ÁKOS versei 1052
FABÓ KINGA verse 1054
DEMÉNY PÉTER: „Mögöttünk forrt a múlt” (*Az utazás tematikája Balla Zsófia költészetében*) 1055
ÁGOSTON ZOLTÁN: Az elérhetetlen minőség (*Thomka Beáta köszöntése*) 1060

*

- HELLER ÁGNES: A birodalmak és a demokrácia esélyei
a modernitásban (*esszé*) 1063
SLAVENKA DRAKULIĆ: A Balkán – a névtől az igéig (és vissza)
(*esszé*) 1072
NENAD POPOVIĆ: Európa rémálma: a Balkán (*esszé*) 1078
VEERA RAUTAVUOMA: Interkulturális pozíció mint
örökbefogadás (*esszé*) 1081

*

- BEDECS LÁSZLÓ: Csak teremt és teremt (*Háy János: Meleg kilincs*)
1089
GÖRFÖL BALÁZS: „Be kéne bújni bárhova” (*Molnár Krisztina Rita:
Különlét*) 1096
BÍRÓ-BALOGH TAMÁS: Ignotus – félúton (*Angyalosi Gergely:
Ignotus-tanulmányok. Közelítések az „impresszionista” kritika
problémájához*) 1100

2009

OKTÓBER

MIKOLA GYÖNGYI: Repedések a szomorúság kristályaiban
(Földényi F. László: *Az ész álma. 33 esszé. 2000–2007*) 1105
CSÚRÖS MIKLÓS: „50 év még a Balkán szélén is nagy idő”
(Takáts Gyula levelezése Csorba Győzővel és Fodor Andrással) 1110
JOÓS KATALIN: Százéves kaleidoszkóp (Robert Walser A Tanner
testvérek című regénye magyar nyelvű megjelenése okán) 1122

A Jelenkor postájából

STUBER ANDREA: Válasz Réczei Tamás levelére 1126
MARGÓCSY ISTVÁN: Megjegyzések Balassa Péter
Krampuszok-tanulmányának közléséhez 1127

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági
Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsész-
kar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi
tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár An-
tal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi
könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u.
8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. –
Sárospatakon: Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u.
19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u.
33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereske-
dés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sán-
dor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE
bölcsészkar könyvtára.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina
krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Ma-
giszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. –
Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné
u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. –
Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a
Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videoté-
ka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

10. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécsset.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

ZÁGRÁBBAN MUTATTÁK BE október 1-jén a *Jelenkor* folyóirat, valamint az eszéki Matica Hrvatska Kiadó együttműködésében kiadott két új tanulmánykötetet. Az eszéki kiadó P. Müller Péter irodalomtörténész, kritikus, a Pécsi Tudományegyetem tanára kötetét adta ki horvát nyelven a kortárs magyar drámai irodalomról *Od rituala do medija (mađarska drama na prijelazu stoljeća)* címmel. Folyóiratunk ezzel párhuzamosan magyar nyelven jelentette meg az eszéki egyetem két oktatójának közös tanulmánykötetét *Kortárs horvát irodalom. (Költészet és rövidtörténet 1968-tól napjainkig)* címmel, amelyben Helena Sablić Tomić irodalomtörténész a kortárs horvát prózát, míg Goran Rem költő, irodalomteoretikus a mai horvát lírát mutatja be a magyar olvasónak. A kötetek zágrábi bemutatóján a szerzők mellett részt vett a Matica Hrvatska eszéki kiadójának igazgató-

ja, Josip Cvenić, valamint Ágoston Zoltán, a *Jelenkor* folyóirat főszerkesztője. A bemutatóra más pécsi művészeti produkciókkal együtt került sor az Európa Kulturális Fővárosa program jegyében, melyeken részt vett dr. Páva Zsolt polgármester és Szalay Tamás, az EKF kulturális igazgatója.

*

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ volt a vendége a Művészetek és Irodalom Házának Pécsett, október 12-én. A szerző, akivel Mekis D. János irodalomtörténész beszélgetett, *Seiobo járt odalenn* című novelláskötetéből olvasott fel.

*

FOLYÓIRAT-TALÁLKOZÓT szervezett Pécsett a *Café Babel* és a *Jelenkor* szerkesztősége október 9. és 10. között Pécsett, a Művészetek és Irodalom Házában. A rendezvényen hazai folyóiratok mutatkoztak be.

Szerzőink

- Kovács András Ferenc (1959) – költő, Marosvásárhelyen él.
Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Kun Árpád (1965) – költő, Marifjóråban (Norvégia) él.
Garaczi László (1956) – író, Budapesten él.
Szvoren Edina (1974) – író, Budapesten él.
Székely Csaba (1981) – író, rádiós szerkesztő-műsorvezető, Jedden (Románia) él.
Borbély Szilárd (1964) – költő, író, Debrecenben él.
Berkó Máté (1985) – költő, a PTE-BTK hallgatója, Pécsett él.
Kibédi Varga Áron (1930) – irodalomtörténész, költő, esszéista, Amszterdamban él.
Szolcsányi Ákos (1984) – költő, Budapesten él.
Fabó Kinga (1953) – költő, nyelvész, esszéista, Budapesten él.
Demény Péter (1972) – költő, író, kritikus, Kolozsvárott él.
Ágoston Zoltán (1966) – kritikus, a *Jelenkor* főszerkesztője, Pécsett él.
Heller Ágnes (1929) – filozófus, Budapesten él.
Slavenka Drakulić (1949) – horvát író, Zágrábban és Bécsben él.
Szolláth Dávid (1975) – irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa, a *Jelenkor* szerkesztője, Pécsett él.
Nenad Popović (1950) – szerkesztő, esszéista, a Durieux kiadó társigazgatója, Zágrábban él.
Fenyvesi Kristóf (1979) – a Jyväskyläi Tudományegyetem doktorandusza, irodalomelmélettel és digitális kultúrakutatással foglalkozik, Pécsett és Jyväskyläben él.
Rautavuoma, Veera (1975) – a Jyväskyläi Tudományegyetem hungarológia szakának doktorandusza, szabadúszó fordító, Közép-Finnországi Tolmácsközpont magyar tolmácsa, Jyväskyläben él.
Bedecs László (1974) – kritikus, Budapesten él.
Görföl Balázs (1984) – kritikus, a PTE Phd-hallgatója, Pécsett él.
Bíró-Balogh Tamás (1975) – író, irodalomtörténész, Szegeden él.
Mikola Gyöngyi (1966) – kritikus, Szegeden él.
Csűrös Miklós (1944) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.
Joós Katalin (1977) – a PTE doktorandusza, magyar nyelvi lektor, Varsóban él.

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

Ötvenből ötvenegybe

(2009. július 17.)

Kiben lelkét biztatja

*Mert ötvenet tán ötvenegy követ,
mert háromszor tizenhét ötvenegy,
csak ötvenegyre törj, s ne törlekedj,
te lélek, ó, ne vers – legyen szöveg,
s mint szakadékba görgeteg kövek,
zuhogjon mélybe mindened veled,
számtalan éked nincsbe vesd te le...
Légy meztelen, vagy rosszul öltözött,
a széthúlás s a széthullás között
inogj, akár a felcserélt szavak,
s ne félj, ha már estedre néz a vak,
közömbös isten, néma végtelen –
örvénylő szemmel, túl a kételyen...
Légy védtelen, s ha fény gyúl, szép terek
tajtékjában fürödj, pucér gyerek,
pancsolj Tejútban, mely fenn tündököl –
s ragyogj tovább, ha tested megdögöl!*

A költözők könyvtár

Nem én, megint a könyvtár költözik:
az Ezeregyéj és Proust, a Szabó
Lőrinc összes – a széthullt, szakadó
világ, mely új szavakkal töltözik...
Én inkább a tengert, a Földközit
nézném, hogy szállong, pirkad, sír a hab
vad szirteken, vagy szikkadt sivatag
fényét figyelném ámult nyáron át –
a létezés s a pusztulás honát...
Mintsem dobozba tömni több ezer
könyvet, mit polcra nyögve fölteszel,
más rendbe rakva majd amazt s emezt –
Borgest, Shakespeare-t, Weörest s a Gilgamest!
Görög, latin, brit, hispán, frank, olasz
művek káosza – hol van ez, s hol az?
Olvasni többet!... S régi hindukat!...
S nincs semmi könyv, sem égi indulat.

Fakult, ajtótlan kulcsok

Költözni még!... Örök költözőkódás
a lét – szökés, csellengés, átmenet...
S hitted, balek, szerencséd rád nevet?
De rettenet, tört fény, költős kód és
közöny szemedben – oldás és kötés,
ezernyi semmi, fölgyűlt rongy, kacat,
fölösleges nyűg, unt dolog, vacak,
molyette jelmez, átlikadt ruha,
széthullt mosoly családi albuma,
képek, lapok, szegek, halott lomok –
s a Szaharából egy flakon homok...
Rég elfeledt, gazdátlan kulcsokat
találsz, forgatsz, nem ismersz túl sokat –
talál hozzájuk ajtó, zár, lakás?
S van egy szobád még, hol ne lakna más?
S vak űrben árnyad otthont vélhet-e,
ha már fölszámolódott élete?

Az átmenet könyvéből

Eliot! Rilke! Szép Ernő!

*Ha élni csak átmeneti megoldás,
ha írni csak,
ha csakúgy,
ha az örökélet is átmeneti megoldás csak,
ez a világvisszázás folyamata akkor;
mert ahogy a világ létrejöttére nincs megfejtés,
ez a visszázás sem kötelezhető
világosabb eredményre:
amott a kezdet nincs meg, itt a vég.*

*És ahol rendes „A” hang nem mondható,
mi készítetne „B” adására.*

*Kezdetben, persze, kigyúl hirtelen a lámpasor
– vagy később vetődsz a Kanizsa utcába, de jártál másutt –,
egykor, persze, távoli esti harangszó szűrődött bokrotokba
– de mit kongatnék Nándorfehérvárba,
s mit állnék jót bárhol,
mint galambszarfehér fejjel a köztéri nádor!*

*Ahol rendes „A” nem mondható,
„B”-t minek mondjak.*

*S a tenger alatti termék habléány lakói nem jobbak-e,
mint az akár egy Kölnben is házat-szakasztó metró; marad.
Marad, természetes, az örök-átviccelt-élet
örök-véglegesnek mutatványozott átmenete,
a felek esetleg hazamennek egy jól töltött idő ízével,
egy jó íz-éléssel, vagy együtt maradnak, Prufrock,
egyikük már öreg, feltúrva hordhatja nadrágszárát,
másikuk elébe térdel, elsőnek letűri a nadrág
korcát, és tűrés-gyűrés tovább. (Öreg = 27. év.)*

*Hamlet királyfi mit lennék? Az „A”, a „B” megoldás,
mit mondanám: „Nem túrném, de el kell túrnöm”,
bármire mit mondanám ezt,*

s közelítsük a nyelvhatárokat,
míg nem sérül az értelem.
– De jó, bezzeg, ha arról épp szó sincs,
betű se, a hangok is mások, összetettebbek.

Közelítsük hát a közelítendőt
a közelítendőhöz.
Hagyjuk, hogy a „köz”, tudjuk, a zenóni:
ha felezve, ha bárhogyan osztva hajtunk végre valamit,
a kezdő semmiből nem lesz valami,
azt sem mondtam, hogy semmi sem lesz,
de létrejövés nincs.
Ha majd emberek hangja szólít, persze-megfulladunk
a rőt koszorúk fülbéli emlékei után; kis séta még,
s elfogy a járás. Már a kinti világ nem is kell.
(Már semmit se túrnok, s túrnöm kell, majdnem, mindent.)

Léte csak a létezőnek van, annak,
ami eleve létezik.
Ez is egy visszapörgetés-lehetetlenje.
Nem csupán az átmenet, nem a Jobb Híján is
fontos elem, tényező.
Jobb híján elfogadjuk, van, ami van, legföljebb
a „hogyan”-on vitatkozunk, elméletezünk, megélünk belőle
népszerű irodalmárként, tudósként.
A semmiből, van módja, nem lesz semmi,
igazi valami legalábbis nem lesz,
felezéssel vagy bármi más osztással haladj bár előre.

Mindig marad a hézag, a nyávogó ingovány,
a főleg Gézának kék ég, a Péter
inka, vagy a Pál inkább.

Viccelődve elütik még a nándorfehérvári időt is.
A strand rég átalakult, hol azok a bokrok, kosarak.
Kibokroz, kikoszaraz az emlékezet: ezek még a jobb viccek.

Így indulunk, s jutunk képtelen helyre.
Nem is. A medence így s úgy is ki van mérve.
Nem az egyenes pályán haladtunk.
A sarkok egyikében kötöttünk ki.
Az is érdekes, az is másik.

(Majdnem mindent kell túrnöm, vagy csak majdnem túrnöm?)

Ezért hát ha azt mondom:
jó, az élet átmenet, írás-változata sem több,
de utána az öröklét, az örök élet
(mondjuk, az Örök Élet),
az is csak átmenet,
ez, viccel valaki, több mint buddhaság.
Ez egy nagy butaság, játék, vicc, formalizmus.

Igen, igen. Érzékelésünk
nem a vágytárgyak megítélésében különbözik,
hogy „nekem aztán nem kéne”,
hogy „nekem legyen mondva”, hogy
„ide vele gyorsan”, nem,
a különbség a megnevezhetetlen
megnevezhetetlenségében leledzik,
s ennek forrása: nem-is-képzeltetés.

Mert ha az életen túli az öröklét,
az Örök Élet, vagy bármi így,
hát azon túl még mi lehet?
A tőled eltérők érzékelése feledi,
átmenetnek mondtad az életet,
az öröklét csak örök átmenet tehát, és így:
az életet, barátom, szétszórja itt az élet,
nincs ájulat, nincs képzelet, kik élünk, itt se
élünk szívesen, így Ernő úr,
s számolnunk kell, hány évnél tartunk, s eltérni halkan,
hogy a nap itt hágy mindig, s kívánni kell jóestét,
amint (miként) nem tudjuk, az anyag
(s nagy engedmény már, hogy belőle a lélek)
hogyan s miből jött létre,
már ha nem öröktől volt,
hagyjuk a viccet, a görögöset, hogy az egész egy
ökörtől volt, bár megnézném filozófiai
implikációit, sőt, azt az egyet, hogy akkor hát: nincs
– ha megengedjük, hogy az anyagból jött elő a lélek
(én itt passzolok inkább),
hát jó, mondom, engedjük ám meg,
de ha az anyag létrejöhetett
(csak nem tudni hogyan),
(miből),
mások az élet létrejöttét feszegetik, s nem tudják
érthetően megmagyarázni, hogyan is történt,
az élet, a lélek – – –
vagy az élet és a lélek az kettő,
pedzem én,

aztán tovább: a lélek a nem-tudni-hogynak
a megfelelője... de ez is ködbe vész,
ez is felezés, visszafelezés! Rilke!
jártál ezen a tájon, volt ez Duinódban?

Ahogy tehát Zenón, ha egyre felez, egyáltalán: oszt
az ő útján, 3/5, 5/7 stb., egymásra adva szintén
végtelen résig jut csak, marad a hézag,
s ha nem osztásokkal megy „előre és előbbre”,
hát mi mást tehet: egybe bedobja,
egyetlenként a semmitől a valamiig vezető akármit,
akkor azonban már megvolt ez az egyetlen,
akkor a készülés annyi volt, hogy már meg is van, kész,
elvéssz a tér és elvéssz az idő.

De a flangáló felhőket mindennap megnézzük az égen,
tűsarkú nőket, szépség fölött túl szépek (Ernö úr így).
ezen csak gondolkodjunk el,
nem részletezem, fontosabb dolgom van.

Ami pedig ez: ha Zenónnál (aki megdönthetetlen, mert
– persze – nem áll) előrehaladunk osztásainkkal,
mi itt visszafelé haladtunk,
élet (változata: írás, talán a lélek csücske),
öröklét (Örök Élet),
és ---?

Ez is csak átmenet.

(Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget, de
elnyomják, s nem talál sz köztük különbséget, ez.)
És ahogy azt nem tudjuk, a lélek hová száll el,
mert jó, a test porrá, hamuvá válik, elázik folyóban
(Hérakleitosz és Kharón civódik rajta akkor, nem dolgom),
jó, a test. De hova száll el a lélek,
mely itt élt jó esetben emez átmenetben,
melynek vége ugyanaz csak, mint kezdete:
nem semmiből jött, nem semmiből van az se, amibe tart,
s a kettő kört zárhat, de tudjuk: kör így nem zárul.

Amivel végre is hajtottuk bizonyításunkat.

kiderült, a feladat ez volt:

az élet keletkezése (de az anyagé is, már eleve)
ugyanúgy kideríthetetlen, mint elmúlt (mármint
a léleké, hallom), nem, és itt más az érzékelésünk,
az enyém és – már nem vonhatlak be így: „tiéd”,
ez már egy külön! – a tiéd,

*én pontosan, gondolom, Eliottal,
Rilkében nem vagyok biztos,
érzékelem (anyagtalanban, bár agyam nem zárható ki),
az örökélet is csak átmenet,
köznap értelemben nem örök,
híján ennek a plusz-öröknek
megnyugodhatunk: visszakövetkeztettük az életet, el, el,
a világot, el,
ha már előre-ki következtetni nem tudtuk is.*

Fáradt. Vagyok. Nincs. Kedv. Em. S nem. Beszélék.

*Az élet, a világ: ugyanúgy „volt eleve”,
örökkön-örökkétől,
ahogyan ez az örökkön-örökké aztán, végül,
mint bizonyítottuk, nincs is.
Az életet, barátom, szétszórja itt az. Élet. Idézet.
A nemlétezőből létrejött létező meg:
hát persze, csak átmenet.
Mire jutottam? Mondom:
már nadrágszáramat sem tűrhetem fel jó lélekkel a strandon.*

c

Hát élsz te is? Hát mit gondolsz magadba? S esem nyakba.

*S még távolabbakat fog át csak egy pillanat
zenőni töredékéig kihagyó figyelmed:
megszűntél! S észre se vetted.*

*Nézz ám médiát, adj fel postát,
ne telefonálj, azt tedd ki a napra,
a császár kezéből örökre kicsúszott,
mint az egzisztencialisztusok,
és ha nem hiszel az evidenciában, így Wittgenstein,
semmi evidensben nem hiszel. (Jó, hát úgy könnyű.)*

Haj q!

*Bármivel is csak
szenvédésem enyhítem,
vagy tényleg használ.*

Megfejtés: Nem kérdés!

Avagy: haj, Kuh, haj, birka, marhavész!

S elnyomják a nagy porban, Ernő úrnál alkonytájban.

*É? ÉLNI CSAK ÁTMENETI MEGOLDÁS. É, MINT KIÉ.
Az örök világosság legalább utána menjen át nálad,
ha már addig se.*

Krigli, köb, mécs: egy-icce.

Átmenet Seurat világába

(Elkövetkezendő pointillista stílusom. Ízelítő)

*Wittgenstein: filozófiát csak költészettel, talán.
És akkor bocsánat, azt már tényleg én tudom; ha mondhatnám.*

*Mindennel nem tudsz.
Törődni. Így: jutsz.
Nincs egy-helyed helyedben.
Mondani bármit.
Minek, s ki számít.
Rá. Ne hallj te magad sem.*

*Az okosságok.
Csak okosságok.
Minek az okosságok.
A hülyeségek.
Csak hülyeségek.
Minek az okosságok.*

*Evidenciát.
(Nem hiszel.) Kivált.
Kivált, hogy miből vált ki.
Egy rész, hogy bevált.
Hiszed. Hát odább.
Evidens? Mit. Akármi.*

*A hülyeségek.
Csak hülyeségek.
Minek a hülyeségek.*

*Az okosságok.
Csak okosságok.
Minek a hülyeségek.*

*Nem kifejezés.
Él-befejezés.
Másképp mégsem evidens.
Nincs rá a mindegy.
Bent fél, mint kint egy.
Zénó késze nincs-konzensz.*

*Kint fél, min bent egy.
Nem játék elegy.
„Szépen éltem”, szólt. Az szentsz.
Nem másdzsojszolódsz. Ensz. Tensz.*

*S nincs. Ha beszélek róla,
olyan, akár ha volna.
És nincs ha. Nincs akár ha.
Öntől a Prufrock, Eliot úr, már a tengerre se jár le.*

2009 január–február

Mese a nyírfáról

*Ismertük a nyírfát az ablakunknál.
Tudtuk, hol ágazik kétfelé a törzse,
három, négy, százfelé az ága,
megszámoltuk, a sokezerből*

*hány levele sárgult meg október
nyolcadikán. Lombja lehulltán,
megköszöntük neki, hogy
máshogy nézhetünk ki a világra.*

*Ismert ő is minket, tudta jól,
hogy nem vagyunk se cinkék,
se szarkák, mégis hálás volt,
hogy irtózatot fészkiünket nem*

*a koronájába építettük, hanem
a földre. Történeteket suttogott
nekiünk földről-égről, tücsökről-
bogárról, és nem haragudott,*

*hogy ébren nem figyelünk rá,
csak alva. Egy éjjel, amikor
a telihold sárga hómezője falunk
szürke hómezőjében folytatódott,*

*egy másik fa jött le a Holdról, és
lépett a helyére, egy nemlétező.
Úgy állt ott, mint egy nemlétező
család nemlétező ablaka előtt.*

Mese születésről és halálról

*Az anyaméh vulkánjából előtör,
eleven lávát emel fel a bába.
Ebbe a világba robbant be, de már
a következő nyílik meg előtte*

*a mellbimbó lila fényű udvarán.
Az édes, fányolos harmadikban az
első csepp anyatej után téved el.
Csapkodni kezd a szárnyával, ahogyan*

*a semmiből átszállt a valamibe,
verdesni az uszonyával, ahogyan
a magzatvíz cetjeként kifürödté
a tengert, de csak keze-lába kaszál.*

*Egyre ritkábban születik meg újra.
Reggelenként ismeretlen kontinens
várja az ágya mellett, de este már
halni fekszik. Átbillen ezerszeres*

születése ezerszeres halálba.

Mese az élőhalottról

*Valaha suttogott a szélben,
a haja most haldokló paróka.*

*Amikor csigákba csavarják
fürdetés után, idegenül áll,
egy mély sóhajtás lefújhatná
fehér szálait a koponyáról.*

*Acélkék szeme még az övé,
de már másvalaki nézi vele
a fehér plafont, az angyalok
moziját, ahol folyamatosan*

*a hiábavalóság pereg. Ha
feladják rá, nyugtalanul
szakadozik, lyukad a ruhája,
zavarja, hogy halottnak élő,*

*élőnek halott. Táplálkozni,
üríteni hagyják a testét,
ahonnét egy gyönyörű lény
a múltjával együtt elköltözött.*

Bolond torony

6.

A hatos villamos megállója, tompa, téli fény, nyálkás kockakő. Nincs hideg, két-három fok lehet. Hetvenhat január négy, délelőtt kilenc óra. A neonfiú a ház homlokzatán újra és újra szájához emeli a tejes poharat.

Csonti belép a boltba, mögötte a lemúr és az öreg. A pacsnik és rongyoskiflik mögött a fehér köpenyes asszony visszaadja az aprót, Csonti elindul kifelé, kezében a tasakkal. Nem szólnak, hogy tilos a tejbüfébe állatot vinni. A rendőrök a körút sarkán nem igazoltatják a meztelen öregembert. Senki nem törődik velük. Az emberek fázós, szürke arccal sietnek a dolguk után.

Otthon fölveszi a kimenőruhát, a tányérsapka keresztzalagja levált, a sapkajelvény ferde, a cipő nyikorog. Elbúcsúzik apától és anyától. Anya rúzsoz, apa úgy áll ott a kisfröccsével, mintha valami fontosat akarna mondani.

Elindul a Kossuth tér felé, egy asszony a Szemere utca sarkán: Úristen, háború lesz, már ezeket is behívják.

Az állomás visszhangos, targonca cikázik keresztül a tömegen. Két fehér öves járőr, Csonti a homlokához csapja a kezét, a bőrszív az arca előtt himbálózik.

Balfasz mindenségit magának, hogy néz ki? Vigyázz! Ez magának a vigyázz? Mi maga, balettos? Lehet, hogy pinája is van? Akarja, hogy keresztbe is csináljak rajta egy vágást?

A vápos ordítva suttog, nem kiabálhat, ki van neki adva, fojtottan sistergő hanggal préseli Csontit a falhoz.

Kigombolt kabát, szabálytalan tisztelgés, lifegő bőrszív a pofája előtt: ez halmazati.

Hol szolgál, bassza meg, neve, állomáshelye, százada.

A főtörzs a szabadságlevélre írja a följelentést, a tizedes nyitott szájjal lihegve, dühösen mered rá, és a gumibotját markolássza. Maga a legnagyobb barom, akivel életemben találkoztam. Távozhat.

A fülkében megnézi, görcsös, olvashatatlan krikszkraksz. Nem erősségük a kalligráfia, Gyilok papának az olvasás se. Az olvashatót se tudja elolvasni, ez meg olvashatatlan. És bizonyos jelekből úgy tűnik, utálja a váposokat. Mótrikot jelentették föl a múltkor, próbálta elolvasni, faszomba!, és szétszaggatta a papírt az egész szakasz szeme láttára.

A váposok se vették észre, hogy többen vannak, hogy egyetlen katonakönyvvel hárman indulnak vissza a laktanyába.

Kiskőrösön találkozik a többiekkel: Zakariás, Bernát, Rab, Fábián, Mótrik, Tóth Gáspi, átszállnak a szárnyvonalon futó vicinálisra. Ők se látják a lemúrt és az öreget, talán csak Fábián érez meg valamit, mert ahogy elmegy Csonti mel-

lett, odasúgja, nyúzzalak vagy boncoljalak? Sörösüvegek kocognak a barna ki-menőtáskákban. Bernát a kályha mellé guggol, belefúj, összecsavart újságot töm bele, gyorsan rácsukja, a kályha hörögni, fuldokolni kezd, minden eresztékén dől a füst. Lehúzzák az ablakot, bevág a január, kirántja a füstöt a meleggel együtt.

Ma este már az emeletes ágyon alszanak, és hónapokig nem lesznek egyedül. Eljön a tavasz, a nyár, eljön Csonti huszadik születésnapja, már fél éve nem hagyta el a laktanyát. Bemegy a fegyverszobába, leül, ölébe veszi a géppisztolyát, megsimogatja, és a fegyver dorombolni kezd. A rakaszoknál egy dobozból elővesz három csilingelő töltényt, felbillenti a závárt, belecsúsztat egyet a lókamrába. A fegyverraktár hirtelen kriptaszerűvé válik. Belenéz a csöbe, mint egy messzelátóba: kék tengerből, egy lány hever a főnyenyén, meztelenül, barnán, csukott szemmel, mozdulatlanul izzik az ég, vitorlások háromszögei, kő gurul le a hegyről, elakad egy bokorban, megcsillan a lányon a nyaklánc.

Szájába dugja a csövet, csak úgy próbaképp, szopogatja, aztán betolja egész hátulra, hogy a célgömb a fogak mögé kerüljön. Olajos íz. Megpróbálja hüvelykujjával elérni a ravaszt, de még a kengyel is messze van. Kiveszi a szájából, keresztbe fekteti a térdén, lehajol, kifűzi a cipőjét. Nemsokára jön Tóth Gáspi, ébreszti a váltást. Senkinek se fog hiányozni, talán csak apának és anyának. Nincs értelme, mondja maga elé, és az üres helyiségben senki sem mond ellent. Megint bedugja a csövet a szájába, ügyetlenkedik, nem esik kézre, nagylábujját a ravaszra teszi óvatosan. Ha nem sikerül, hadbíróság. Katonai szolgálat alóli kibúvás kísérlete. De akkor este minek pucolta ki a bakancsát? Miért adott Zakariásnak pénzt, hogy mire megjön szoliból, vegyen cigit a kázinban?

Valakinek majd fel kell takarítani, a fegyvert is meg kell pucolni, szidni fogják, káromkodnak. Az őrpapancsnokot és az ágyszomszédját ezredkihallgatásra rendelik. Feltűnt-e nekik valami, panaszkodott-e. Nem, mondják, nem panaszkodott. Örült a gyöngyvetlenek. Még fütyülni is hallották. Megfenyítik őket, mert nem ismerték fel, hogy egyik társuk alattomban arra készült, hogy szégyent hozzon az ezredre. Ettől aztán még az emlékét is utálni fogják. Apáék aláíratnak egy papírt, hogy elfogadják, hogy baleset történt, nem jelentenek be kárigényt.

Megnyomja a ravaszt, a fegyver megint dorombolni kezd, a következő pillanatban mintha fölrántának hátulról a fejét a levegőbe.

Fiatal srác gitározik a kocsí végében, mellette szakállas, vak férfi énekel. Megkérdi a katonákat, tudják-e, milyen a mozdonypöfögés. Csoszogni kezd a lábával a padlón, füttyönget, szuszog, dohog, olyan, mint mikor indul a vonat.

Fábián odaszól, hogy tudja-e a végét is utánozni, mikor lehúzzák. Nem szereti, ha valaki felülmúlja a hasbeszélő tudományát. A vak férfi dühbe gurul: Varjú mondja szemedre, csecsebogyó! Megpróbálja leköpni, Fábián röhög. A gitáros belevág egy dalba, megjuhászodnak, együtt énekelnek.

Váltókon csattognak át, lassítanak, előre-hátra döccen a kocsisor, ahogy ráng a megfékezett lendület. Állnak a semmi közepén, elnyugszik minden mozgás. Zakariás megmutatja az új zsebnaptárát, amibe a naplóját írja, a régi betelt. Csonti nem kérdezi meg, hogy találkozott-e a barátnőjével, aki azt a rejtélyes szakítólevelet írta. Lehet, hogy találkoztak, még egyszer, utoljára megbeszéltek

a dolgot. A lány azt mondta, szereti Zakariást, soha nem felejt el, de lett közben valaki az életében, ne haragudjon. Nem haragszik, mondta Zakariás, de mióta van ez a srác? Mióta, már október óta. Aha, akkor az már elég tartós. Igen. Semmi baj, ilyen az élet. Hazament, otthon jókedvűen beszélgetett, átjött két haverja, még tréfálkozott is. Eljött az idő, kikísérték az állomásra, hosszan integettek. Mikor már nem látta őket, leült a helyére, behunyta a szemét, akkor omlott rá a fájdalom. De mostanra már semmi nem látszik rajta. Megkínálja Csontit csirkecombbal, esznek némán, tépik a húst. A vonat elindul, Fábiánék kezdenek berúgni, ordítoznak. Csonti kimegy a vécére, hangos zakatolás, kemény titá-titá, a csap végén imbolygó vízcsöpp követi a vonat mozgását, a mosdókagyló szélén barna égésfoltok, ahová a cigarettát támasztják. A lecsukott vécén ülve jön rá, hogyan úszhatná meg azt a nyári éjszakát a fegyverszobában. Biztos érlelődött már egy ideje, formálódott az agyában, anélkül, hogy tudott volna róla. Tinka mesélt a battonyai tanyán a *ráékezésről*. *Hogy kiskorában* ráékezéssel szabadult ki az intézetből. Hiába tömték, verték, nem evett, amíg érte nem jöttek, míg ki nem vette a nagyapja. *Ráékezés*. Olyan izgalomba jön, hogy a szíve feldobog. Az egészséget pontosan végig kell gondolni, meg kell tervezni. Nem tudhat róla senki, az éhség-sztrájk futkosóval jár. Tinka is azt mondta, magányos harc. De hogy lehet feltűnés nélkül éhezni több száz ember közt? Nem, segítség kell, egyedül nem megy. Zakariás. Bernát. De van-e joga őket belekeverní? Úgy kell az egészséget kitalálni, hogy ha lebukik, ne rántsa őket magával. Kidolgozni a tervet a legapróbb részletekig, minden lehetőséggel számolva.

A vonat megáll, kiszállnak, elindulnak a laktanya felé, gázolják a latyakot a kimenőcipőkben, a Rajcsúron megállnak egy cigire. A ködben a szobrokat mint ha gyantából faragták volna. A cigarettát, levelet, pénzt a tányérsapka bélésébe teszik, és elindulnak a kapu felé.

Amilyen hideg volt novemberben, decemberben, olyan őszi a január. Kevés hó, sok eső. Csonti azt hiszi, hogy a rejtélyes, vad, groteszk szavakat már mind megtanulta, felírta, elraktározta, de aztán fegyverismeret-órán talál egy új csodát: billentyűemelő-rugórögzítő-csavaranyacsap. Aztán az a másik kettő, hallotta ősszel is, de csak most sikerült befogni őket: eszdépékáhátétéés, vagyis századparancsnokot helyettesítő tisztés, és hákáeszcsépéeszvé, amiről viszont egyelőre nem derült ki, micsoda. Felvillanyozták az új szerzemények, de ezzel aztán vége is, napokig semmi, nincs új tapasztalat, végtelen és unalmas szósivagtag veszi körül. „Uraim, a vikingek sose vakaróztak”. Vagy a másik: „Viri a varázslat, piri a parádé”. Ez valami olyasmit jelent, hogy hoppá, megoldottuk a problémát. „Nem *bííírnék* lemenni tornázni!” És ha szellent valaki: „sulc” vagy „keksz”. És a „szíjjá le!”, naponta ezerszer.

Fábián a halántékához emeli a kezét, Zakariás reflexszerűen tiszteleg, mire Fábián leveszi a sapkáját, és leporolja. Szíjjá le, mondja Zakariás, ami azt jelenti, velem szórakozol? Csak a fejem vakarom, mondja Fábián, nagyon korpás. Zakariás gondolkodik, hogy nekiugorjon, aztán inkább ott hagyja. Fábián utánafütyül, szív, mint a lányoknak.

Csonti beavatja a ráékezős tervébe Zakariást és Bernátot, Zakariás a fejét csóválja, biztos, hogy akarja? Igen. A reggeli teát megissza, ebédnél és vacsoránál

Zakariás és Bernát befalják, eltüntetik a kajáját, vagy ő maga önti be az egészet a moslékos kukába. Vagy le se megy kajálni, elbújik a szekrényben. Részletesen kidolgozza a haditervet, első lépés: valahogy lejutni a gyengélkedőre. A ráéhezés a fő csapásirány, de több fronton is támadásba lendül. Egy: ráéhezés, kettő: vérköpés. Gyerekkorában fejlesztette ki a vérköpést riogatás céljából. Harmincegyven erős, reszelős harákolás, és már jön is. Kipróbálja, működik. Három, ez rizikósabb: vakulás. Jelenti, hogy nem lát. Rosszul lát. Romlik a látása. De csak az egyik szemére. Az alkalmassági vizsgán kiszuperáltak egy gyereket, mert öt dioptria különbség volt a két szeme közt. Ehhez: Pitralon vagy fogkrém szembe dörzsölése. Négy: a hüvelykujja, ami még Battonyán sérült meg. Öt, idesorolja az éhezéssel kapcsolatos, várható tüneteket: reszketés, szédülés, aknavető cső cipelése közbeni colstokszerű összecsuklás. Hat: alvászavar, pszichés tünetek, szorongás. Hét: véres széklet, létrehozása: véres köpet segítségével. Jó, ez legyen egyelőre tartalék.

Jelentkezik kihallgatásra, áll a sorban, Gyilok papa végig se hallgatja, elhajtja „a halál kóchengeres faszára”. Hallja, hogy az öreg és a lemúr hörög és vicsorog a háta mögött.

Elfogulatlan alapossággal tanulmányozza, mennyit bír a teste, hogyan reagál a kihívásra. Bernát szerint az agy ilyenkor kábítószert kezd termelni. Lehet, hogy ez a titok? A ráéhezés nem mágia, nem hat a világra, nem változtatja meg, hanem új világot hoz létre, az éhezés világát, amiben erős, mindenható és sérthetetlen vagy.

Negyedik nap, kristálytisztán látszanak a célok, minden kétely feloldódik. Miért csinálja ezt az egészet? Hogy egyedül lehessen. Ez az, ami mindennél fontosabb. Nem Kamilla, nem a barátok, a szülők, az orsós magnó. Nem. Egyedül lenni, otthon, a kisszobában, olvasni és szavakat gyűjteni, csak és kizárólag erre megy ki a játék.

Újra jelentkezik gyengélkedőre. Ha sikerül, meg kell győzni a gyenguszos dokit, hogy küldje ki a városba, a városi rendelőben meg kell győzni az orvost, hogy utalja be a katonai kórházba, ahol be kell bizonyítania, hogy alkalmatlan, és végül jöhet a mindent eldöntő felülvizsgálat az orvosrezedések kara előtt.

Maláj kurva nem kéne?, mondja Gyilok papa, nem is figyel, ideges, éjjel öngyilkos lett egy honvéd a második zászlóaljából, Cselák, a gyíkszemű. Egyszer Csonti nézte az ablakból, ahogy rója őrségben a hosszakat. A mosdóban találták meg szájában egy széttört pohárral, nem bírta elég apróra rágni, a csuklóját is elnyiszálta, és mikor vértől lucskos ingben-gatyában úgy találta, hogy még mindig lassan megy a dolog, felkötötte magát a csapra. Félig ülő testhelyzetben távozott az élők sorából Cselák, a gyíkszemű.

Csonti öt napja nem eszik, időnként hallucinál, a feje lebeg a nyakán. Három napja megszűnt a széklete, a vizelete sárgából fehérre váltott, a tetején fehér hab. A reggeli tea után hirtelen hasgörcs, valami koppan, kipottyantott egy kavicsot. (Ül a bilin: Nyomjad, biztatja anya, nyomjad!) Elalszik a stokin ülve: a Kárpátia étterem asztalán hófehér abrosz, friss kenyér a kosárban, csillogó evőeszközök, a tányéron szendvics dagadozik, de mikor hozzá akar nyúlni, átváltozik véres bélszínűvé. A pincér kérdően néz rá, miért nem eszik. Közelít a keze az ételhez, ami most hirtelen mákos gubává változik. Az ételek el vannak varázsolva, ezt kéne

valahogy elmagyarázni a pincérnek. Kirohan az étteremből, a Felszabadulás tér sarkán, a közért kirakatában kerek cipók, zsemlék, kiflik, kenyerek hatalmas kazlakban, lassan elmegy a kirakat előtt, utálkozó vállvonogatással, fitymáló arckifejezéssel, irtózik a péksüteményektől, a vajtól, a párizsitól, a téliszalámitól, a szalonnától, a fejhústól. Elindul a híd felé, a Dunában egy fél disznó forgolódik, hasából sült hurkák és kolbászok lógnak.

A délelőtti elméleti foglalkozáson ki kell számolni, hány fokos szögben álljon az aknavető, hogy megsemmisítse a százötven méterre lévő ellenséges géppuskafészkét. Pofonegyszerű. Homlokráncolás, mozog a szája. Pajtás körzével kapargatja a padot. Aknavető? Százötven? Géppuskafészek? Mit jelentsen ez az egész? Öt perc múlva dolgozatbeadás. Az izzadságcsepp a papíron sárga kis hólyagot képez.

A következő órán gázriadó, folyik tovább az oktatás, csak mindenki gázálcot vesz, szúnyogok ülnek a padokban, beszéd helyett bugyborékoló hangok hallatszanak. Becsukja a szemét, kinyitja, nyel, összeszorítja az állkapcsát, neki nyomja a nyelvét a szájjpadlásának. Az előtte ülő hátára koncentrálni, a hát megmozdul, kék és ezüst fényeket szór mindenfelé. Leveszik a gázálcot, előadás és vitakör: alegységünk dicső hagyományai, szolidaritási nagygyűlés szervezésének ideológiai kérdései, elhagyhatja-e helyét a felállított ór, ha kigyullad szemben az óvoda. Suhannak a levegőben a hangok, összesűrűsödnek és szétbomlanak, tekergő S-ek és G-ék, hegyes Z-ék és T-ék, mondatok épülnek, kunkorodva szállnak és tűnnek el. Atomvillanás jobbról, előveszel egy vonalzót, megméri a gombát, és a kilotonnás skála megmutatja, milyen messze van és mekkora.

Kikéredzkedik, hideg vizet locsol a tarkójára, a véce sarkába kuporodik, megszűnik az émelygés, nem látja senki, csönd, az ablakban szürke felhők. A semmi üres, monoton zümmögése. A feje mellett fölfedez egy lukat, egy szög helye, vagy valaki belelőtt a falba. Megtapogatja, belefúj, száll a por. Ujját beledugva mérlekedni a mélységét, tágítja, de nem, hát ez nem egy értelmetlen lyuk, jobb lesz óvakodni tőle, nagy bátran mégis belekukkant. Kék vízben úszik egy távoli sziget felé, tűz a nap, a víz tükörsima, lemerülsz, megszűnik a morajlás, hűvös, előkelő csönd, tisztán látszik a tengerfenék, a lenti dombok levegőjén lebegsz a saját árnyékod fölött. Fölkel, a sarokban álló felmosó nyelét beleilleszti, beletolja a lukba, hogy ne kelljen néznie. A nyél vízszintesen mered ki a falból. A hadnagy az ajtóban áll, arcára szavak vannak tetoválva, hűledezés, döbbenet, megrökönyödés, undor: Maga mit művel itt?

Késő délután megint hívhatja Bok százados. Az ebédlő mögött söpröget, odajön egy altiszt, hogy ismer-e egy bizonyos katonát. Rövid gondolkodás után: Igen, ismerek, én vagyok az.

Úl a folyosón, a vitrinben trófeák és drótból hajlított Foxi Maxi. Az írnok két ujjal gépel, nyugodt, takarékos mozdulattal szétszedi az összeragadt betűkarakat. Kezét egy kendőbe törli. Hátranéz. Észreveszi Csontit a folyosón, feláll, becsukja az ajtót. Halkabban, de továbbra is hallatszik a gépelés.

Nyílik Bok százados ajtaja, Csonti tiszteleg, keményen, katonásan, Bok százados betessékeli. A dohányzóasztal terítőjén a metszett vázában ugyanaz a csokor, mint legutóbb, csak csonttá száradva. Formális bevezetés után, hogy van, jelen-

tem, jól, Bok százados megkérdi, mi lenne, ha játszanának. Most nem gulyáslevest, hanem kávéillatot szusszant a levegőbe. Az lenne a játék, hogy ő, Bok százados szavakat mond, és Csonti elmagyarázza őket. Pontosabban fogalompárokot fog mondani, és Csontinak meg kell határozni a hasonlóságokat és különbségeket. Szópárokat kezd sorolni, szép, csúnya, okos, buta, gazdag, szegény. És: kém, hírszerző. Kém, hírszerző? Csonti tanácstalanul néz. Mi a különbség a kém és a hírszerző közt?, kérdi Bok százados. Kém, hírszerző, kém, hírszerző, mondogatja Csonti maga elé, csikorognak a kerek az agyában.

Maga magyar szakos lesz, ugye?

Igen.

Erzékeli a különbséget? Kém, hírszerző.

Adatokat kifürkésző személy.

Adatokat kifürkésző személy. Helyes, de mit fürkész ki az egyik és mit a másik?

Titkot, mondja Csonti.

Titkot, de milyen titkot az egyik és milyen a másik?

Csönd.

Katonait.

Jó, hagyjuk, mondja a százados. Sóhajt. Tép egy papírfecnit, galacsinná gyúrja, bedobja a szemétkosárba.

Honvéd elvtárs, most jól figyeljen.

Tíz percig beszél megállás nélkül, felvázol egy lehetséges jövőt Csonti számára. Nem radaristának akarja beszervezni, hogy jelentsen a század belső életéről, annál komolyabbak a tervei. Ez az új, titkos élet azzal a mesés fordulattal kezdődne, hogy minden további nélkül lehátékkázzák, holnap hazamegy, és pár héten belül hivatalosan is leszerelik. Tavasszal részt vesz egy tanfolyamon, ősztől járhat a főiskolára, mintha mi se történt volna. Már a tanfolyam alatt fizetést kap, amit a főiskolás évek alatt és utána is folyósítani fognak a számára. Bok százados megnevez egy hozzávetőleges összeget, ami megegyezik apa és anya jelenlegi fizetésével. Igen, lehet tanár, újságíró, művész, tudós, amihez kedve, tehetsége van, mindenben segíteni fogják, megvalósíthatja az álmait, utazhat, élheti az életét, csak időnként találkozni fog valakivel, egy „munkatárssal”. Lesz tehát egy kis mellékállása jó fizetéssel, amiről nem tud senki.

Csonti arra gondol, hogy akkor ez most már a *ráékezés* eredménye? Hogy ez tényleg működik? A vacsorát és a holnapi reggelit már megeheti? Bok százados még beszél, de ő már nem hallja. Aztán a százados elhallgat, szusszant, kávéillat terjeng, várakozón néz. A szeme a sárga kis pöttyökkel mély és üres, ajka fölött izzadsággömböcskék. Valamit mondani kéne. Csonti fülében visszhangzanak az utolsó szavak, foszlányokból rakja össze a mondat értelmét, valami olyasmi, hogy nem kell azonnal válaszolnia, kap néhány nap gondolkodási időt.

Elalvás előtt egy szót ismételt, *gaki, gaki*, valahonnan ismerős. *Gaki*. Felül, és kimondja a horkolástól zengő körlet levegőjébe: *Gaki*. A szó világít a sötétben. Meresztgeti a szemét, a szó él és ragyog, és ettől hangosan fölnevet. De mit jelent? Ki kell találni a jelentését! Nem lehet *rohamosztag*, nem lehet *tollfosztás*, nem lehet *bikaviadal*. Nem tudja, mit jelent a *gaki*, de nem baj, alszik rá egyet, és hol-

nap megajándékozza egy szép jelentéssel. Próbál aludni, de nyugtalanítja ez a bizonytalanság, ez az eldöntetlenség, belédőf a szó, *gaki, gaki*. Könnyű kitalálni, hogy mi *nem* a *gaki*, de fene tudja, hogy micsoda. Rágódik a problémán, egyetlen tárgy, egyetlen jelentés se méltó e ritka szóhoz. Nem lehet *disszidálás*, nem lehet *dohánygyár*, ha ilyesmi lenne, már rég kiderült volna!

Gaki.

Abbahagyni ezt a hülyeséget, hajnali négy, másfél óra múlva ébresztő.

A *gaki* nem *pamut*, még hogy *pamut*! A *gaki* végtelen messze áll attól, hogy *pamut* legyen!

Nem jut eszébe. Nyugi. Nyugi!

Abban a pillanatban beugrik, hogy Zakariás mesélt a *Gakiról*, az Éhezés Szelleméről a répaföldön. *Gaki* az Upanisádokban Éhezés Szelleme, be is írta otthon a dossziéba. *Gaki, Gaki!* Boldogan bekapja a mutatóujját, belefeledkezik a cuclizásba. Valami illatos és gömbölyű bújik mellé, Brigitte Bardot-t öleli, de ahogy kinyitja a szemét, a látomás szertefoszlik. Az ügyeletes felkapcsolja a villanyt, és üvölt.

A reggeli kakaó édes íze szinte felrobban a szájában.

Bernáttól kap egy rágót, ez segít, de aztán véletlen lenyeli. Kivesz egy citromhéjat a szemetesből, azt szopogatja.

Gyiloknak a kihallgatáskor egy rozsdás vasdarab áll ki a halántékából, és nem engedi gyengéledőre.

A véce tükrében nézi magát, íme, *Gaki*, az Éhezés Szelleme, *Gaki*: arcod befelé kerekedő csésze, *Gaki*, agyad tök, tested szilvalekvár. Összeszorítja az állkapcsát, a *Gaki* most lemerül, a mélyben várakozik.

Este megkérdi Zakariást és Bernátot, hogy milyen szeretkezni, milyen érzés. Ezt még szeretné megtudni. Mint a földrengés, olyan? A vikingek sosem vakaróznak, mondja Zakariás, ami azt jelenti, majd megtudod, haver.

A lemúr és az öregember egész nap szorosán mellette van, de éjszaka bekóborolják a laktanyát, és rosszkodnak. Az üti a zászlóaljnaplót olvassa az irodában, mikor megjelenik a lemúr, összeüt egy cintányért, és az üti székestül hanyatt esik. Az órszobában a beérkező őrzárat egy meztelen, szakállas öregemberre bukkan, ül az egyik priccsen, és imádkozik. A katonák kihátrálnak, a szolgálatvezetőt hívják segítségül, mire visszaérnek, az öregnek hült helye.

Jelentések, jegyzőkönyvek készülnek, kihallgatják az őrséget, az ügyeleteseket, a tanúkat. Bok százados irányítja a vizsgálatot, a nyomozás egy helyben topog. Megérkezik Pestről a minisztérium fekete Volgája három per négyes tisztekkel. Katonai elhárítás, átveszik az ügyet. A tiszti lakótelepen szállnak meg, már első éjszaka riasztják őket. A harcokszibázison egy lemúr maki ül a T34-es ágyúcsövén, csikos farka lelóg, szeme világít. Két szakasz katona közelíti meg előreszegett géppisztollyal, mögöttük a tisztek, de a lemúr eltűnik. Átkutatják a laktanya minden négyzetcentiméterét, hiába.

Csonti a felfordulást szürke ködön keresztül érzékeli. Egyetlen cél lebeg előtte: eljutni a következő kihallgatásig. Pitralont és fogkrémet dörgöl a szemébe, vörös és duzzadt, de Gyilok papa azt mondja, ha megvakul, még mindig lehet távirás. A laktanya eltávolodik, felülről néz a többiekre, az éhezés tornyából. A tükör előtt állva kihúzza a bőrt a nyakán, úgy marad, egész lassan, milliméterről milliméterre

csúszik vissza. Elszív egy cigit, az ujjbegyét rágcsálja, füstöltkolbász-íze van. Úgy tűnik, a *ráéhezéssel* kudarcot vallott. Nem tud lejutni a gyengélkedőre, és a reggeli kakaók, teák, tejeskávék fenntartják alapjáraton a testi üzemet. Most kell valami végső és zseniális ötlet. Olyan hatást kell kiváltani, amitől Gyilok papa fejében elhajlik a fémdarab.

Három nappal később áll a sorban, felkötött kézzel, előre-hátra dülöngél. Mellette Rab honvéd egy levelet szorongat, beteg nagymamájához kell hazalátogatnia. Ma nem Gyilok papa, hanem Bilux százados vezeti a kihallgatást. Bilux szeme, arca, egész lénye tikkell, piros vérhullámok csapnak át rajta. Néhány éve egyik katonája mögé lopózott, mert arra gyanakodott, hogy cigarettázik őrségben. A sapkarózsáján ment keresztül a golyó.

Mellette áll az irodista, beírja a századnaplóba a parancsokat. Csonti tisztelig, és jelenti, hogy tegnap délután leesett a lépcsőn, engedélyt kér sérült kezével gyengélkedőre menni. Mutassa, mondja Bilux, és egyszerre két szemmel kacsint. Csonti arcában is rángatózik egy ideg, csak nehogy Bilux gúnyolódásnak vegye.

Rab honvéd is odasandít, és mikor meglátja, mit rejt a kötés, felnyög. Az irodista is hátrahőköl, azt a kurva! Bilux elsápad, pocakját hirtelen behúzza a zubbony alatt. Sten fszát! Arca különböző érzelmeket fejez ki gyors egymásutánban, döbbenet, düh, részvét, undor. Leveszi a tányérsapkát, hátrasimítja a haját, jól van, elég, kösse már be! Tiszteleg, továbblép. Az irodista körmöl. Csonti lassan leereszti a kezét. Rab honvédot Bilux végig sem hallgatja, a haldokló nagymamánál ordítva rásóz két hét lafót.

Csonti kifigyelte, hogy a klubszoba asztalfiókjában van egy kalapács. Ezt a kalapácsot kellett megszerezni. Zakariás először nem vállalta, megpróbálta lebeszélni, gondolkodási időt kért, végül belement. Vasárnapra tűzték ki az akció időpontját, a délutáni szabadfoglalkozás alatt a körletek üresek. Szerencséjük volt, sütött a nap, mindenki lement a sportpályára, a kantin környékére. Csonti maga hozta el a kalapácsot, Bernát állt az ajtóban, tiszta a levegő.

Kezét a vaságy élére tette, Zakariás keresztben ráfeszített egy sarokvasat, először semmi, aztán hideg, fehér fény futott végig a karján, a gerincén, és vissza az agyába. A lemúr a mellső lábát fülére szorítva nyüszített, az öreg kiiskolt a körletből. Mikor magához tért, a földön feküdt, csukott szeméből folyt valami, egy ágyat rugdosott a lábával, az ágy elcsúszott a helyéről, és a szomszéd ágynak ütődött. Valaki segített felülni, a falnak támasztotta a hátát. Bernát hajolt fölé, valamit kérdezett. Ő lenézett a kezére, éppen átvérzett a rátekeret zsebkendő, és akkor bevillant egy emlék. A lépcsőházban ül, kezében egy kavics, barna homokkő kis lukakkal, jön egy lány fentről, nagyobb nála, a negyediken lakik, odahajol, egyenként hámozza le az ujjait, mit szorongatsz, megmutatod, mereven az arcába néz, és azt kérdezi, egy kavicsot csókolgatsz? Leszalad a lépcsőn, a kanyarból még visszanez, és eltűnik.

A körletben várakozik, egyedül, isten tenyerén. Az öröm szinte megbénítja. A többiek alaki foglalkozáson, Zakariás és Bernát már biztos tudja a hírt. Felhallat-szik, hogy az ebédlőnél a szolgálat bádognakannákkal csörömpöl. Áll az ablakban, az udvaron zöldre festett huzaltartó cölöpök, virágágy. Kinéz a folyosóra. Nem

látja a napost, kihalt az épület, egy pissenés sem hallatszik, csak a huzat jár lassan föl-alá, ködszagot hoz a lépcsők felől.

Odamegy, újból eljátssza a jelenetet. A saját részét és Biluxét is. Utánozza Bilux mozdulatát, mimikáját, elsuttogja a szavait. Sten fszát! Végül kimondja a varázsigt: Gyengélkedőre engedem. Gyengélkedőre engedem. Gyengélkedőre engedem.

Bemegy a mosdóba, a csapok sóváran csücsörítenek a fémvályúk fölött. Pöceszag és gyökérkefe. A lefolyó sötét pupillája, mint az örvény, behúzza a tekintetét: napfényes terasz, a távolban a tenger kékje, az asztalon kicsi, fekete skorpió emelgeti a farokszelvényét, ő leborítja egy pohárral, papírt csúsztat alá, kidobja, lent egy asszony áll virágmintás kartonruhában, mi az, kérdi, mit dobott le, fölé hajol, a skorpió a fal felé igyekszik, ő is szereti az állatokat, mondja a nő, és mosolyog.

Nem sokára indulnia kell, két eü-tiszt („dögész”) dolgozik a gyengélkedőn, Mengele százados és Szadi őrnagy, Szadi mindenkinél „áttételes szimulációt” állapít meg, és Kalmopyrint ad.

Ellenőrzi a fürkékét, hogy üresek, krákogni, harákolni kezd, beleköp a vályúba, lemossa a véres nyálat.

Tudatosítja, hogy a bal szemére alig lát. Begyakorolja sorban a betegségeket, a kéz, a vakulás, a vérköpés, ábécésorrendbe rakja őket, álmatlanság, fogyás, étvágytalanság, szédülés: á, f, é, sz. Príma. Áfész. Könnyű megjegyezni.

A gyengélkedő félreeső épületében hatan várakoznak a fehér székeken. Egy eü-katona mossa a folyosót, tőkös nővér. Mengele az ügyeletes, ez megint csak szerencsének számít. Itt, a széken ülve tudatosul benne, hogy tegnap óta egyedül van, a lemúr és az öreg eltűntek. Teljesen egyedül jött le a gyengélkedőre, és teljesen egyedül ül a széken. Dúdol, hogy ébren tartsa magát. Lúktet a keze. Ott voltunk boldogok, hol az öreg Tisza ballagott.

Utolsó előttinek hívják be, és minden nagyon simán megy. Finom iroda- és gyógyszerszag, Mengele civil módon, emberségesen bánik vele. Kővérkés arc, őszülő halánték. Mikor meglátja Csoni kezét, a többire, az áfészre alig kíváncsi. Beutalja a városi kórházba, sebészet, szemészet, belgyógyászat. Elkísérje-e valaki. Nem, köszönöm, odatalálok. Ha visszajön, behozza ide a leleteket. Értettem. Távozhat. Mengele tisztelgés gyanánt lezseren fölemeli a mutatóját.

Átvág a Rajcsúron, elmegy a szobrok mellett, köp egyet, már nem véres, a kórházban újra be kell üzemelni a torkát. Áfész. Bekukkant a pinceborozó ablakán, összerándul a gyomra, Gyilok papa áll a fabulonos plakát alatt. Első reflexe a menekülés, mégis marad, nézi fentről az öreg obsitost. Félig háttal fröccsöt iszik, egyenruha helyett tolldzseki, cigaretta füstöl a kacska kezében. A pultos felszúrja a blokkot a szűrőszegre, kimér neki még egyet a pultba süllyesztett tégelyből. Felesége nővérét temetik Magyarfalván. Mellrák. Kivett egy nap szabit, indulás előtt beugrott egy pohárra.

Csoni a cukrászdában vesz egy kókuszgolyót, kis falatonként, óvatosan, morzsánként eszegeti. Puha és illatos, értelmetlen büntudata támad, hogy eszik, hogy föladta. Eszébe jut a lemúr, aki egy fűszállal cseppenként szedegette ki a tejet a kókuszdióból.

Régi téglapépület egy mellékutcában, a rácsos nagykapu zárva, egy kisebb ajtón kell bemenni, kórházzag, gurulós ágyon lepedőhalmot tolnak. A sebészeti ambulancia vécéjében krákgója fel újra a véres slejmet.

Néhány óra múlva jön le a lépcsőn, sántikál, a tetanuszt egyenesen izomba kapta. Villanásokra emlékszik, vérvétel, a nővér azt mondja, ne féljen, Ica néni szépen szúr. Észreveszik Frici filmes ingét, mi ez, maga két inget hord? Röntgenfelvétel: *fraktúra* a jobb kéztőn. Bal szemmel alig lát, ezt könnyű szimulálni, jobbal viszont a vonal alatti betűket is sorolni kéne, hogy meglegyen az öt dioptria különbség. Várakozás közben bemagolja a jeleket. Vissza a sebészetre, ül a fertőtlenítőszagban, kitepi a kabátja zsebét, és rágni kezdi. Elalszik, Kamillával állnak a vizes kövek közt, hallgatják az áramlás kövér kotyogását, az apatikus mormolást, és nem mernek belegázolni. Fölébresztik, sárga folyadékba mártott gézzel kenik a sebet a kezén, egy gyakorlóruhás kiskatona ül a sarokban, közönyösen nézi. Műteni kell, mondja az orvos, most mindenesetre összevarrom. Érzéstelenítő, és a reccsenés, ahogy a tű a bőrbe hasít.

Többen vannak az utcán, mint délelőtt. Jönnek munkából, asszonyok cekkerrel, suhancok, lányok, iskolások. A sarkon egy biztró sárga cégtáblája, az asztaloknál emberek ebédelnek. Rántott húst kér főtt krumplival és egy üveg Balatoni Világost. Nem könnyű fél kézzel enni, és furcsa ellenállást kell legyűrnie, a szája, a nyelve, a foga elszokott az evéstől. Harapás, rágás, nyelés, harapás, rágás, nyelés, enni kell, különben nem tudja megvalósítani, amiért eddig éhezett. Zsebében leletek és egy beutaló a megyeszékhely katonai kórházába. Egyre mohóbban fal, rágás nélkül nyeli a húst, mint egy emberevő, a nő a pult mögül figyel, ezeknek a szerencsétleneknek nem adnak enni odabent? Csonti fölnéz, megáll a falat a szájában, a nő lesüti a szemét. Hirtelen vad hányinger, a vécében guggol, öklendezik. Ül a lehajtott vécédeszkán, a roham utóhullámai. Lenyugszik, bámulja a falon a gyufával pingált szőrös rombuszokat.

Fizet, kint az utcán megint érzi az undort. Próbálja visszafojtani, nyeldekkel, térdre esik, és vakon adja ki magából az étel maradékát. A nő a biztró ajtajában: Nem kér-e egy kis forralt tejet? Visszamegy, a nő eltűnik a pult mögül, nem sokára előjön egy pohár tejjel. Kortyonként, lassan igya, mondja.

Fizetni akar, a nő nem fogad el pénzt.

Elindul vissza a laktanyába, vesz egy rágógumit, jó a mentol, megnyugszik a gyomra. Beviszi a pecsétes kórházi beutalót az irodába, az írnok lába az asztalon, keze összekulcsolva a fején, szeme csukva. Kérek engedélyt, kezdi Csonti, mire kinyitja a szemét, és rákiált: lelépni!

Fekszik az ágyon, mindjárt takarodó, megette a vacsora felét, jólesően melegít. Valami világosság jön be kintről, felkönyököl, fényesen havazik odakint, sűrű kavargásban, összetapadt csomókban omlik alá.

Másnap délre kisüt a nap, már csak néhány fehér folt virít a végtelen és sáros mezőkön. A vonat szemben lévő ülésén egy középkorú házaspár, a férfi kotozászni kezd a zsebében, a nő azt mondja, nemdohányzó, mire a férfi abbahagyja a keresgélést. Csonti a feliratot nézi az ajtó fölött. Próbálja beerősíteni a jobb szemét, de nem látja a betűket, nem tudja elolvasni, nyomkodja a szemét, bandzsít, nem megy.

A rendelő előtt ül, most dől el a sorsa. Behívják, a műszer, amivel a dioptriát mérik, a fal mellett áll, tompán, hidegen. Nézőkéi csillognak, kábel tekeredik ki a hátuljából. Most veszi észre a másik betűtáblát az ajtó takarásában. Eddig azt hitte, egy tábla van a vizsgálóban, szemben, az ablak mellett, annak a betűit már napok óta kívülről fújja, ezen viszont teljesen mások a betűsorok.

Balázs doktor a hogyléte felől érdeklődik, aztán leülteti a forgószékre, és az ajtó mögötti tábla felé fordítja. Csonti az ajkába harap, vékony, forró sugár fut végig a nyelvén, ez kicsit megnyugtatja. Az orvos ellenőrzi, hogy az atropin kitágította-e a pupilláját. Jegyzetel, majd fölteszi a fémkeretet Csonti arcára, sötétlencsét tol bele balról, a középső sort kell olvasnia. Most kellene látni, amit nem lát, hunyorog, erőlködik, taláalomra mond egy u-t, egy k-t, az orvos átteszi a sötétlencsét a másik szeme elé, most viszont nem szabad látni, amit lát, ez megy flottul.

Előkészülnek a vizsgálat érdemi részére, Csonti a műszer elé ül, az állát letámasztja, és belenéz. Naplemente a kék horizonton, a sikátorokban árnyékok imbolyognak, harmonikaszó, hujjogás, halászhajó úszik az öbölbe, a hullámok legyezőszerűen terülnek szét. Balázs doktor is belenéz a fémdobozba a túloldaltól, fogantyúkat teker, gombokat nyom, kigyullad egy zöld lámpa, eltűnik az öböl. Holdbéli táj, a szemfenék domborzati képe. Nézzen föl, nézzen jobbra, hunyja le, nyissa ki, kövesse a zöld fényt a tekintetével. Időnként leír valamit. Végeztünk. Kikapcsolja a zöld lámpát.

Az íróasztalhoz megy, nem látszik rajta semmi érzelem. Csonti is föltápaszkodik, áll a szoba közepén, nem tudja, hova nézzon. Összekulcsolja a kezét. Balázs doktor zárójelentést ír. Csonti szimulált, hülyének nézte, átvágta. Hadtörvényeszek.

Már azzal is kiegyezne, ha visszazavarná a laktanyába.

Nagyapjával sikerült találkozni?, kérdi az orvos írás közben. Csak telefonon beszéltünk, üdvözli a doktor urat.

Ez a nem létező nagyapa az első találkozásukkor került szóba, akkor *lett*, tíz nappal ezelőtt. Csonti a kórházba érkezve először is evett egy körözöttes zsemlet a büfében, majd egyenesen idejött a szemészeti osztályra, ahogy belépett, memorizálni kezdte a falon lógó tábla betűsorait. Bemutakoztak, az orvos keze nyirkos, puha volt, szeme alatt táskák. Elnyűtt és intelligens. Elolvasta a beutalót, aztán leültette Csontit a tábla elé, és Csonti, már nem először, próbálta látni, amit nem lát, és nem látta, amit látott. Balázs doktor megkérdezte, laknak-e rokonai a városban. Pár éve múltott egy ugyanilyen nevű idős bácsit. A nagyapám, hazudta kapásból Csonti. Hogy van? Jól, köszönjük.

Befekszik hozzánk néhány napra, most ezekkel a papírokkal menjen a nővérpulthoz, kijelölik az ágát, holnap kezdődnek a vizsgálatok. A többi problémájával, itt a felkötött keze felé bökött, lemegy az ambuláns rendelésre.

Az ablak melletti ágyat kapta, az ágy végében kampón üres láztábla, a vizsgálat rubrikában rövidítés: „atr”. Atropin, mondja a fiú a szomszéd ágyon, atropinnal fogják kitágítani a pupilládat, hogy megnézzék, pontosan hány dioptriás. Hoppá.

Kipakolt, elrendezkedett, próbált nem gondolni az atropinra. Mikos Laci is így fekszik valahol, egy másik kórházban, bár lehet, hogy neki van külön szobája.

Bejött egy nővér egy dobozzal, kiosztotta a lázmérőket, és láthatóan nagyon vigyázott, hogy ne érjen senkihez. Úgy adta a lázmérőt, úgy igazította meg a párnát. Tíz perc múlva visszajött, elvette a lázmérőket, bejegyezte az adatokat a kórlapokra. Senki nem beszélt, mindenki őt nézte.

Másnap délelőtt nagyvizit, a főorvos hátratett kézzel sétált az ágyak közt, ségégei latin szavakat mormoltak a fülébe. Csonti később lement a sebészetre, újabb röntgen, nem gipszelik be a kezét, műtét lesz, elszakadt az ín, várni kell az időpontra. Délben ételszag, edénycsörömpölés kúszik be a folyosóról a kórterembe, gurigás kocsin tolják be a tükörtójást spenóttal. Reggel, délben, este kapja az atropint.

Ahogy teltek a napok, összeismerkedett a betegekkel, új szavakat tanult, káká: katonai kórház, hikomat: beteg katona. Aki régen van bent: hikomat dölux. Mindenki arról ábrándozik, hogy leszerelik, de közben pontosan tudják, hogy senkit se szerelnek le, mindenkit visszaküldenek az egységéhez. A lényeg, minél tovább húzni. Heveny faszrazás, herevere, ezek is új szavak.

Állítólag tavaly volt valaki, hetekig feküdt az osztályon, végül leszerelték. Akkusav fröccsent a szemébe. Lefüvezték, ezt olyan hangon mondták a hikomatok, mintha azt mondanák, szentté avatták. Sokkal gyakrabban fordult elő, hogy leszerelés helyett futkosóra vágtak katonákat. Az egyik marokszám ette a Márka-kupakot, a másik a fogára kötött cérnán szalonnabőrt lógatott a gyomrába. Gyors operáció, és a kórházból egyenest vitték fel őket rabszállítóval a Fő utcába.

Csonti az egyik szobában lát egy embert, a lába ujjáig gipszbe van pólyálva. Harcászati gyakorlaton érte baleset a Bakonyban. A feje is gézben, csak egy üreg nyílt a közepén, amiből halk harákolás hallatszott. A nővérek ide támasztották a hőmérőt. Az állványról sárga lé csöpögött, alul egy csövön ugyanolyan sárga lé folyt az ágy alatt álló edénybe, mintha ugyanazt a folyadékot forgatták volna át rajta. Mi lenne, ha bedugna egy cigit a szájába, vajon meg tudná szívni?

Este a dohányzóban ül, serceg a neon, kezébe vesz az asztalról egy régi, szakadt *Ludas Matyit*. A címlapon óriás mellű nő, az ágyéka körül legyező alakban szétfutó ráncok. Szinte megfogható, húsos test. A ruha megfeszül a tökéletes esésű melleken. Árnyékolt félkörök és pontocskák sejtetik a rugalmas, piros mellbimbókat. Bámulja a rajzot, de tekintete hiába próbál a ruha alá férközni. A bizsergés a hasában kellemetlen, tompa nyomásba megy át. Kitépi a rajzot, sokáig nézi, aztán hirtelen összegyűri, addig gyömöszöli, míg puha papírgolyó nem lesz belőle. A sarokba dobja, a falról visszapattan, mint mikor Bok százados nem talált be a szemetesbe. Feláll, rátapos a galacsinra. Masszává őrlí a talpa alatt.

Lefekszik, csönd van, nem mer elaludni, éjszaka az elfekvőből éjjeli sétára indulnak a csontvázak, nem találnak vissza a vécéből, befekszenek idegen ágyakba. Már kétszer arra ébredtek, hogy valaki kiabálva hívja a nővéreket, mert egy műmiát talált maga mellett.

Azt álmodja, hogy kint vannak a répaföldön, Gyilok papa sorakoztatja a századot egy sátor előtt, és azt mondja, bent van egy nő, és most sorban mindenki megbassza. Mikor hátul távozik valaki, Gyilok papa suhint a lovaglóstorral, és azt kiáltja: Következő! Csonti az utolsó, százszor hallja a kiáltást, következő!, mire sorra kerül, már csak ő van egyedül a répaföld közepén. Következő, kiáltja

Gyilok papa, és ő szétnyitja a ponyvát. Egy ágy van bent, valaki hason fekszik rajta, hosszú haja az ágytámlán, gyöngysor a nyakában. Mikor hozzáér, a lánc elszakad, a gyöngyök szétgurulnak, ahány szem annyifelé. Négykézláb szedi össze őket, és hallja, hogy közben a lány fölötte, az ágyban felnevet.

Másnap reggel a nővér, aki nem ér hozzá a betegekhez, az ágya mellett állva a lázmérőjét próbálja leolvasni. Csonti elképzeli, mikor reggel öltözködik, semmi nincs rajta, csak egy tenyérnyi bugyi. Belopja kezét a nő térde közé, és a szoknya alatt, mintha csak véletlen lenne, fölfelé csúsztatja. A nővér felsikolt, a levegőbe szökken. Szégyellje magát! Dúlva-fúlva távozik. Mikor legközelebb bejön, még mindig sistereg. Azonnal feküdjön vissza az ágyba, kiáltja Csontinak, aki az ablakban áll. Doktor úr, nem akar visszafeküdni az ágyába! Az orvos felhúzza nedves ajkát domborodó, nagy szemű fogsorán, a táskák a szeme alatt pirosan fénylenek. Feküdjön le, mondja szelíden, mindjárt nagyvizit.

Nagyvizit után egy villanyszerelő jön a kórterembe, elromlott a kapcsoló. Mozdulatai nem gyorsulnak, nem lassulnak, látszik, hogy soha nem fárad el. Nem tart szünetet a könyörtelen, módszeres, egyhangú ténykedésben. Nyilvánvaló, hogy napokon, heteken, éveken át képes megbízhatóan, csüggedés nélkül kapcsolót szerelni. Csonti lehunyja a szemét, csak a neszekre figyel. A kezek surrogása, az alkatrészek finom, tébolyító zörrenései, a lélegzetvétel ritmusa. Egy csavar az ágy alá gurul, a villanyszerelő lehajol, verejték és nyirkos fémszag árad belőle.

Csonti elalszik, álmában estélyi ruhából kivillanó fehér húsokat lát, félhomályos szobákban, betűmintás lampionok fényében nők ülnek a pamlagokon.

A villanyszerelő eltűnt, nemsokára ebéd. Kimegy a vécébe, megnézi a pupilláját, tényleg kezd kitágulni.

Megpróbálja felhívni Kamillát a porta melletti fürkéből, az anyja veszi fel, Kamilla nincs otthon. A hangja hideg, nyilván a szekrény alá bedobált sütemények miatt. Üzenetet hagy, kórházban van, majd később újra próbálkozik. Zsuzsi néni hangja megenyhül, kérdi, mi baja. Miközben beszélnek, Csonti végig érzi, hogy az asszony tudja, miért telefonál. Mert magányos, és minden éjjel magömlése van. A kórház csak zsarolás. Szégyenletes, hogy ilyen átlátszó.

Krámer Feri, az ágyszomszédja este körbekínál egy üveg barackpálinkát. Kérdésgeti Csontit, hol szolgál, milyen a kiképzés. Laza, mondja Csonti, egyszer őrsgben lazán beleszart a futóárokba, be akarták szervezni spiclinek, lazán leépítette az ürgét, külső körletrendezés közben jó beszipuzott, az is nagyon laza volt. Krámer is sztorizgat, sorozásnál rövidlátással próbálkozott, az orvos azt mondta, közelharcban jó lesz. Valami Braunsteiner nevű gitárosról mesél, aki szabályosan belebetegedett, hogy bevonuláskor levágatták a haját. Az idegesség a gyomrára ment. Nehéz volt vele egy körletben. Ha tánczene ment a megafonban, minden együttest leszólt.

Villanyoltás, fekszenek a sötétben, Krámer kásás hangon dűnnyög, ismert egy Tünde nevű lányt, és hogy szép volt ez a Tünde gyerekkorában, azóta nem látta, biztos férjhez ment. Kiürül az üveg, kéne még valami. Csonti felajánlja, hogy megtanítja Krámert „fújni”. Törökülés, levegővétel, mutatóujj a szájba, mintha cumiznál, fújod, és elájulsz. Az a jó rész, mikor felébredsz. Ha nem kapnál agyvérzést. Mintha órák teltek volna el néhány másodperc alatt. Csonti be-

mutatót tart, Krámer azonnal vállalkozik, hogy ő is kipróbálja. Hanyatt dől, mint a zsák. Zavaros tekintettel, vigyorogva tér magához.

Ettől kezdve minden este fújnak. Először csak ketten, aztán mindenki. Krámer úgy rákap, hogy már napközben is csinálja. Az a jó benne, hogy nem lehet lebukni. Nincs szaga, nem kerül pénzbe, nincs bizonyíték, nem lehet kimutatni, nincsenek következmények. Bejön a nővérke (újabban kesztyűben hozza be a lázmérőt), a hikomatok ájultan hevernek szanaszét, mi ebben a feltűnő?

Csonti megmutatja nekik a filmszalagból készült, Brigitte Bardot-s ingét, még tovább nő a tekintélye a kórteremben.

Krámer megkapja a zárójelentést, hazamegy néhány nap szabadságra, aztán be kell vonulnia, meggyógyult. Címet és telefonszámot cserélnek, majd keresik egymást leszerelés után, soha többé nem találkoznak. Csonti pupillája másnapra úgy kitágul, hogy a szivárványhártya alig látszik. Közeleg az igazság pillanata, várja Balázs doktor rendelőjében a fényes műszer, a dioptriámérő, tömzsin és fenyegetőn. Közel hajol a végében a tükörhöz, hátha meglátja a sok kis mütyürt a szemfenéken, a pirinyó kis hajóroncsok kitüremkedéseit. Végiggondolja, hogyan is áll e pillanatban. A vakulás mellett van a kézműtét, a vérköpésről lemondott, az álmatlanság, fogyás, szorongás miatt tegnap volt az idegosztályon doktor Harmathnál. Doktor Harmath vastag szemüvege mögött a szeme akkora volt, mint a tükörtojás sárgája. A térdén kockás jegyzetfüzet, a tollát kocogtatta, ahogy Csonti válaszolt a kérdésekre. Előrehajolt, hátradőlt, eltöprengett a válaszon, lefirkantott valamit. Közönye mögött mintha viszolygás lett volna, a viszolygáson túl pedig düh. Fizikai vizsgálatok következtek, fényes kiskalapáccsal térden csapkodta Csontit, aztán követnie kellett a tekintetével egy Parker-tollat.

Nagyvizit után Balázs doktor rendelője előtt ül a fehér padon, most fogják elvégezni a műszeres vizsgálatot. Érzi, hogy a padok léceitől csíkok keletkeznek a combján. Jön a nővérke, klumpája minden lépésnél odakoppan a kőhöz, kérdi, hogy a doktor úrra vár-e. Balázs doktor most is kezét fog vele, és a tenyere most is nyirkos. Végzi a vizsgálatot, közben időnként leír valamit, Csonti tengeri öblöt lát, aztán a holdbéli tájat szemfenéken, és most a szoba közepén áll. Az orvos fölpillant az íróasztal mögül, és azt mondja, furcsa, de a műszeres vizsgálat nem azokat az értékeket mutatta, amit a betűtáblán mértek. Megint írni kezd. Papírokat tölt ki, aláír, pecsétel. Serceg a toll. Csonti a tenyerébe váj a körmével, teste, mint a hegyi kristály, a legkisebb érintésre szétpattan, zúg a füle, nem érti, az orvos mit beszél. Zárójelentés, szabadságlevél, katonakönyv. És akkor, nem is hallja, inkább meglátja a levegőben álló szavakat: felülvizsgálati bizottság.

Egy óra múlva, anélkül, hogy a kezét megműtenék, saját felelősségére elhagyja a kórházat. Visszanéz az utcáról, ott az ablak, ami mögött az ágyát talán éppen most húzzák át. Egy másik katona jön mellette, az is visszafordul, és azt mondja vigyorogva, eüszabi, káká, megyünk haza, pápá.

Tíz nap múlva megy vissza a laktanyába, hogy leadja a fölszerelését, vagyis lehátékaizon, de már nincs szalmazsák az ágyán, még a derékaljat, az aljtakarót is ellopták. A kaszárnya, a körlet, a bajtársak álomszerűen ismerősek. Este a csupasz sodronyon alszik. Arra gondol, az őrség holnap nem fogja kiengedni, letar-

tóztatják, elkobozzák a zárójelentését, vicc volt az egész, átverés, rajta röhög az egész néphadsereg.

Tegnap este a Szent István körúton, a Berlin étteremben a pincérnő mosolygott, ahogy letette elé a sört, megvacsorázott, elszívott egy cigit, később átsétált a Margit hídon Budára. Most ezek a maguktól értetődő dolgok, pincérnő, étterem, Margit-sziget, a rakpart fényei mintha megint nem lennének valóságosak. Úgy néznek rá a társai, Mótrik, Rab, Varró, Tóth, hogy megáll a tekintetük az arca előtt egy arasszal. Nem szólnak hozzá, nincs ott. Kísértet. Fábián is rosszkedvű csodálkozással bámul rá, mintha nem hinne a szemének. Ez még ide meri tolni a pofáját. Zakariás őrséget ad, csak távolról int a menetoszlopból, a viszlát is benne van, de az is, hogy ne beszéljünk, ezt a csúnya helyzetet nem lehet szavakkal elintézni.

Nézi: ilyen volt Zakariás.

Rovancs a raktárban, kiborítja a priccse a málhazsákot. Leltárkönyvek, ki-mutatások, rubrikák, elismervények. Gyilok papa nem tudja, hogy a 32-es vagy a 33-as jegyzőkönyv kell a hátékához, nem neki kéne csinálnia, beteg a raktáros. A fejét vakarja, mintha belülről viszketne a koponyája a fémrepszetől. A jegyzéket a szeméhez közel tartva, szótárolva sorolja a tételeket, ha valami hiányzik, megnyalazza az irónt, és beírja. Már egész kék a nyelve. Görcsösen szorítja a ceruzát. Ez meg hogy néz ki, bök a bakancsra, puculla meg, de azonnal. Csonti föl-emeli befáslizott kezét, mire Gyilok papa a sarokba hajítja a bakancsokat. De közben mégis valahogy más hangon beszél, mint eddig. Maga és a faszom közt az a különbség, hogy a maga fején nincs szökökút: semmi ilyesmit nem mond, egyetlen „fasz” sem hagyja el a száját. Teljes mondatokban, normális hangerővel, nyugodt tónusban beszél, mintha egyenrangúnak lennének. Nyugtalanító ez az ismeretlen Gyilok papa. Lehet, hogy két Gyilok papa van, akit eddig ismert, az a katonai, ez meg a civil?

Kifizeti a hiánylistát, elismervényt kap, indulna, de ekkor az öreg a szekérből elővesz egy üveg pálinkát. Őrület. Megkínálja Csontit, aztán ő is meghúzza.

Tudja, hogy maga az első naptól az idegeimre ment?

Csonti bólint. Tudom. Gyilok papa rágyújt. Az álla körül csak most tűnik fel egy éles, értelmes vonás. Lehet, hogy forral ellene valamit? Nem engedi ilyen könnyen kicsúszni a keze közül?

Még az elején leküldtem söpörni az udvarra, emlékszik? És láttam az ablakból, hogyan söpör. Kupacokat rakott. Aztán a kupacokat odébb toltá. Húzta az időt. Nem vette komolyan. *Szemtelenül* söpört.

Gyilok papa leveszi a sapkáját, hátragyúri zsíros-fekete dróthaját: Ajnározás, nehogy megsérüljön az újonc elvtársak érzékeny lelke! Más volt ez annak idején. Tudja, mi a *ciba*?

Csonti fülelni kezd, csak nem egy új szó?

Letolás közben félig letépték az újonc fülét. De volt kikötés, magánzárka, a poros faszú kopaszt úgy megszívatták, (na, azért csak előkerült egy „fasz”), hogy az anyja nem ismert rá. Téglával súroltuk a követ, centi vékonyságúra kellett koptatni. A leveleinket a szemébe kidobva találtuk meg. Penészes kenyéren éltünk, nem töltött káposztán!

Elmeséli, hogy alapkiképzés után kihajtották őket az aknamezőre. Hónapokig dolgoztak pihenő nélkül. Aknazárak feloldása. Azt a bizonyos tengeri aknát egy traktoros vette észre a szántóföldön. Hányadik lehetett? Ezredik, kétezredik? Tüskés akna, egyéni telepítés. Jól sejtette, rajta volt a vésett nyíl fölfelé: „Jó utat, elvtársak!” Liszkay Fidél, Szálasi egyik parancsnoka szeretett üzenetet véteni az aknákra. Deres volt a fű, ő előrehajolt, jobb kézzel fogta a nyitóéket, megcsúszott, nem emlékszik pontosan, hanyatt esett, ez volt a szerencséje, mielőtt elájult, visszanyomta magába a beleit. Tizenhárom műtét, a kezével csak akkor foglalkoztak, amikor úgy gondolták, már érdemes. Egyszer ellopta a nővérek morfiumát, lement az alagsorba, akkor már tudott járni, a lépcsőn érte utol az apáca. Hát szabad ezt, mondta, és kivette a kezéből a morfiumos dobozt. Még most is él ez az apáca, nem vetkőzött ki, szeretetotthonban van, jóval nyolcvan fölött. Évente egyszer levelet ír: Hát a szent gyónást, fiam, elvégezted-e? Elvégezhetnéd egyszer hálából, mert az úristen, az mentett meg téged. De Gyilok papa nem hisz az úristenben, őt a saját akarata és ez az apáca mentette meg.

Csonti arra gondol, hogy Gyilok papa a folyamatos zaklatással tulajdonképpen eltakarta őt Fábriánék, a gumik és a tiszték elől, nem lehetett hozzáférni, kisa-játította ezzel az állandó macerával, üldözéssel óvta meg a többiektől.

Parancsszavak hallatszanak az udvarról, ebédhez sorakozó! Gyilok papa elnyomja a cigit, elteszi a papírokat, bezárja a fiókot. Kiengedi Csontit az ajtón. Nem tiszteleg, kezet nyújt. Csonti megszorítja a csonka, száraz ujjakat.

Temetés

Nem vittünk koszorút, sajnáltuk rá a pénzt. Amikor beléptünk a félhomályos ravatalozóba, összeölelkeztem a nagynénémmel. Nem tudtam hova tenni a kezem, ezért ujjheggyel megérintettem a lapockáját. A nagybátyám széttárt karral közeledett felénk, és a miénkhez dörgölte borostától kéklő arcát. Kis fejű lánya nemhogy nem köszönt, de a szemkontaktust is elkerülte. Bársonyba bugyolált hangszórókból szólt egy nagybátyám ízlését dicsérő gyászinduló. A lelkész, akit nagybátyám Sárospatakról hozatott, a háttérben varakozott, amikor azonban anyámmal egyedül maradtunk, lecsapott ránk: részvétem, mondta. Egy idős házaspár azzal szólította meg anyámat, hogy: ó, drágám. Aga és Cece, mutatta be őket anyám. Azok ketten rám néztek, és azt kérdezték: ő pedig a fiad? Nem, mondta anyám, a lányom. Ó, drágám. Azután köszöntünk az unokatestvéreimnek meg az unokatestvéreim féltestvéreinek, és gyorsan leültünk, mert anyám nem bírja az ácsorgást.

A nagyanyám hamvait tartalmazó urna egy kék selyemmel letakart emelvénypiramis csúcsára helyezve várta, hogy elhantolják. A kék anyag mesterségesen elrendezett redőkben folyt le egészen a múmárvány kövezetig, ahol fehér szalagos koszorúk feküdtek katonás rendben. Az egyikben fölfedeztem anyám nevét. Anyám oldalba bökött, s mivel nagyothall, a kelleténél hangosabban azt kérdezte: látod? Bólintottam, s tekintetemmel átfutottam a szalagokat. Az én nevemet egyikben sem találtam. Hideg volt, mint amíg élt, az elhunyt közelében, és fölhúztam a kesztyűmet.

Nagynéném és nagybátyám egy oszlop előtt álltak, hosszú, fekete szövetkabátban, hibátlanul kifényesített fekete cipőben. A nagynéném – akit vert az elhunyt –, állát fekete sálba mélyesztve, potrohos nagybátyám pedig két kezét a háta mögött összekulcsolva, ágyékát kitolva, s ebben a testhelyzetben előre-háttra hintázva fejezte ki gyászát. Csodáltam, hogy van egymással miről beszélniük. Hiszen évente egyszer találkoznak. Pedig mozgott a szájuk, és ernyedtt mosolyokat is eregettek egymás felé. Nagybátyám időről időre a kezével ellenőrizte, hogy bezselézett haja tartja-e a formáját, nagynéném pedig óvatos mozdulatokkal szárítgatta könnyeit, mintha pörköltet tunkolna. Anyám és én a szemünk sarkából figyeltük őket.

A zene elhallgatott. Leültek ők is. Nagybátyám kis fejű lánya a félkörívben elrendezett székek túloldali karéjában foglalt helyet, így jól láthattam, ahogyan arcára kiül az undor, ha anyámra néz. Míg a sárospataki lelkész az *Erős vár a mi istenünket* énekelte, a nagybátyám lánya mindvégig anyámat leste. Jól ismerem az undornak ezt a fajtáját. Köszönni nem köszönsz a másiknak, de ha elfordul, képtelen vagy levenni róla a szemed. Nem tudsz betelni az ajka ostoba leffedtségével, a szemhéja örökös megereszkedettségével. Mint a szerelmes, nem tudod, hogy az a

leffedtség, az a félárbcra eresztett szemhéj kiváltó oka vagy csak tárgya-e az érdeklődésnek. A nagybátyám lányát anyám kövérsége nyűgözte le, s amíg a lelkész énekelt, ő az undortól kipirulva nézte, hogyan szuszog és fulladozik saját tokájától az anyám. Nem haragudhattam rá, hiszen az undor és a megvetés az egyéniség alapköve, nem létezel, amíg nem gyűlölsz. Mind a műveletlenségnek, mind a műveltségnek van egy eszményi foka: aki nálunk pallérozottabb, az kékharisnya, aki pallérozatlanabb, izzadt talpú sutyerák. Semmilyen se vagy, ha nem határolod el magad másoktól, s az elhatárolás egyetlen eszköze az undor, mert az egyetértésnél és az összhangnál nincsen *undorítóbb*, legföljebb talán az, ha ennek az összhangnak hangot adunk. Szeretlek – anyám mélységesen undorodott az efféle szólamoktól. A nagybátyám megvetette anyámat, amiért kihullott a haja. A nagynéném megvetett minket, amiért nem volt annyi pénzünk, mint neki. (Mi ugyanezért őt néztük le.) Anyám megvetette a nagyanyámat, amiért rossz a helyesírása, nagyanyám megvetett engem, amiért kékharisnya lettem, én pedig megvettem őt, amiért a fiával – nagybátyámmal – annak idején föletette a kihányt borsófőzeléket. Az undor erősebb vár még a mi istenünkénél is, mondta egy ízben nagybátyám, mert ő azokat vetette meg, akik gőgösek.

A lelkész beszélni kezdett. Képtelen voltam összpontosítani. Furcsamód éppen azok a történetek untattak, amiket még nem ismertem, s azokra kaptam föl a fejem, amiket, elrettentésül, anyám már kismilliószor elmesélt. A nagyanyám bizonyára boldog lett volna, ha hallja, hogy erdélyi születése alkalmat ad Nagymagyarország elsíratására. Anyám dühösen toppantott. A nagynéném a Wass Albert-idézetre zokogott föl, nagybátyám pedig azon érzékenyülhetett el, hogy képes a megbocsátásra. Megbocsátotta nagyanyámnak a borsófőzeléket, a zsidózást, a komcsizást. A nagybátyám feltehetőleg nem ismerte föl, hogy amit az elveinek hitt, az kifejezetten érdeke, s hogy amit föláldozott, azt éppenséggel nyerte az üzleten. Nekem nem volt mit megbocsátani a nagyanyámnak, mert nem érdekelt az élete, s meglepődtem, hogy a lelkész engem is fölsorolt az unokák közt. Aztán az elhunyt konyhaművészetét méltatta. Nagyanyám rosszul főzött, de főzési fasizmusát mindnyájunkra átörökítette. Azokat, akik ecettel savanyítanak és leveskockával főznek, a család egy emberként vetette meg, s amikor a lelkész kimondta nagyanyám kedvenc tortájának a nevét, egy pillanatra elveszítettem lábam alól a talajt, hogy most akkor kitől undorodjam. A sárospataki lelkész az elhunyt sziklaszilárd hitét dicsérte, pedig ő is jól tudta, hogy nagyanyám a változások előtt nem sok jelét adta a vallásosságnak, és sógornőjét rendszerint *per szentfazék* emlegette. Anyám toppantott. Anyám toppantani szokott, ha az undorát nincs alkalom kifejeznie, de én szégyelltem, hogy nem türtőzteti magát. Nem kerülte el a figyelmemet, hogy kis fejű unokatestvérem minden toppantásra felháborodottan az anyámra néz, s én legszívesebben fölpofoztam volna. Nem mintha nem ismerném a szülők gyerekekben elszabaduló gyűlöletét, azt az árnyalatlanságot, amellyel a gyerekek szüleik színlelését leplezik le, mert azt veszik alapul, hogy gyűlöletük tárgya már nem is ember. Anyám még képes volt nagyanyámra mosolyogni, én már nem. Ami anyámban évtizedeken át formálódott, azt én készen kaptam, úgyhogy természetesnek vettem a kölcsönös ellenszenvet. Azon is csak anyám ütközött meg, hogy a sárospataki lelkész nagybátyámat emeli ki nagyanyám gyermekei közül, mint olyasvalakit,

aki a hozzá fűzött reményeket beváltotta. Anyám toppantott, és én szégyelltem, hogy piszkos a cipője.

Amikor a gyászbeszédnek vége lett, sajnos föl kellett állnunk. A szürke pantallós, fehér zoknis gyászhuszárok nekiláttak összeszedni a koszorúkat, és anyám halkán szitkozódott, amiért túl korán tápáskodtunk föl. (Ha hosszasan kellett egy helyben állnia, anyám szorítást érzett a szíve körül. Amikor rosszul lettem az első évnyitón, s amikor kizuhantam az alt szőlamból, anyám leplezetlen örömmel ismert rá saját gyerekkori rosszulleteire, s az ő bennem ismétlődő rossz tulajdonságaiban azt a köteléket üdvözölte, ami az ő tulajdonává tesz és mozgásomban korlátoz. Ugye szorongsz, kérdezte. Azt remélte, éppúgy rettegtek a változásoktól, mint ő, mert mint minden anyának, neki is leghőbb vágya volt, hogy sohase nőjek föl, s hogy mindörökre megmaradjak félállati sorban élő lénynek. Ugye neked sincsenek barátaid, kérdezte.) Egyébként igazán nem tartott sokáig, míg azt a sok ízléstelen növényt föltornyozták egy faragott szélű hordlapra, s a koszorúk aranyszínű betűkkel telepíngált selyemszalagjait nagy műgonddal elrendezték. Anyám később epésen jegyezte meg, hogy az apja temetésén sokkal több koszorú volt. A besúgókat persze sokan ismerik.

A makkos cipős gyászhuszár kinyitotta a ravatalozó előtt várakozó fekete furgon hátsó ajtaját. A második – fehér zokniján el tudtam olvasni a márkajelzést – lassan lépdelve vitte az urnát, hogy aztán óvatosan előrehajolva helyezze el, mint pralinét a díszdobozban, az autó platójának ráncolt bársonnyal bélelt, négyzögletes mélyedésében. A harmadik, vállban szűk öltönyben, a koszorúkat halmozta az urna köré, olyan ráérősen, hogy aggódni kezdtem, odaérek-e még a szülői értekezletre. Palástját igazgatva elindult a lelkész, mögötte üveges tekintetű nagybátyám és kis fejű lánya. A nagynéném, mielőtt besorolt volna a menetbe, hátrafordult, mintha a gyerekeit keresné, pedig csak a szétsírt szemét szerette volna nekünk megmutatni. Anyám és én sosem tudtuk eldönteni, hogy a nagynéném elhiszi-e a saját hazugságait. A nagynénémrel már sokszor megesezt, hogy elfelejtette, kinek mit hazudott. Konfabulátor, mondta anyám, mert egy másik ember megalázásának legkézenfekvőbb módja az idegen szavak használata.

Semmi kedvünk nem volt kimenni a szélbe. Anyámnak fájtak az ízületei, mégis egymásba karoltunk, hogy lebotorkáljunk a lépcsőn. Attól féltem, anyám megbotlik a rosszul kimért fokokon. A szeretet szánalom, jutott eszembe a karja súlyáról. Épp megszólalt a lélekharang, amikor beálltunk a furgon mögött formálódó sorba. Anyám a fülemhez hajolt, és azt mondta: ettől mindig elérzékenyül. Pedig nem volt valami magas annak a haragnak a hangja. Korábban iskolaharang lehetett, tette hozzá anyám, és összehúzta magán a gyászponcsóját. Fújt a szél, de sütött a nap. Anyám szemét elfutották a könnyek, pedig nem szíveli az érzelgős embereket. Sírni én is könnyen sírok, ám egy lélekharang nem is oly magas hangján nem lennék képes elérzékenyülni. Régóta tudom, hogy mind a közömbösség, mind az érzelgősség titkolni való tulajdonságok, nemhogy a kettő együttállása. Jól van, mondtam olyan hangsúllyal, hogy anyámnak semmi esetre se legyen kedve a lélekharangról beszélgetni, és föl húztam még egy réteg kesztyűt. Mindig két pár kesztyűt hordok magamnál. Mögöttem az unokatestvéreim álltak, a lépcsőn és a ravatalozó üvegajtaja előtt pedig a távolabbi roko-

nok, így az a házaspár is, amelyik a ravatalozóban férfinak nézett, s most alkalma adódott, hogy a hallottakat összevesse a valósággal. Ki nem állhatom azokat az embereket, akik férfinak nézik a nadrágos, rövid hajú nőket, s azokat, akik idegen emberek kézírását rosszul olvassák – mert általában éppen azok néznek férfinak, akik rosszul olvassák a kézírásomat. Görbén tartottam magam, hogy összezavarjam őket.

Anyám azt hitte, beleakadt valamibe a haja, és idegesen hátrakapta a fejét, pedig csak az egyik unokatestvérem kocogtatta meg a vállát. Azt kérdezte, elvigyék-e a sírhoz. Nincs az az eszköz, amit ne szentesítene a célok vagy okok beható ismerete, ezért aztán mindig mindegyikünk ügyelt rá, hogy a másiktól semmit meg ne tudjon. Nem értettem, miért ilyen szívélyes anyámmal az unokatestvérem, pedig tudomásom volt róla, hogy éppúgy megvan a véleménye anyám élösködéséről, mint bárki másnak a családban. Mi egyébként őt sem szerettük, mert pénzzel fejezte ki az érzelmeit: mióta apám meghalt, havonta tízezer forinttal segített bennünket. Anyám, ha nem jól hall valamit, olyan arcot vág, mintha valaki jeges vizet fröcskölt volna az arcába. Ezúttal is vissza kellett kérdeznie: már megint motyogsz. Az unokatestvérem, akit megvetettünk a két kocsijáért, a ravatalozó parkolójában álló Audira mutatott. Anyám arca földeült, bölintottunk. Kicsit persze bosszús voltam, hogy elfogadtuk ezt a szívességet. Első adandó alkalommal a fejünkhöz vágják, hogy beültünk a kocsijukba.

Még szólt a lélekharang, amikor kiléptünk a sorból. Pohos nagybátyám, aki napvilágnál végképp úgy festett, mint egy maffiózó, végigmérte anyámat, és undorodva elfordult. A nagynéném ránk mosolygott. Nemrég ismertem föl mosolyában a színlelést: csak a két fölhúzódó szájszeglet képes hazugságra, az ajkak viszont a helyükön maradnak, és különös feszültséggel telítik a mosolyt. Hogyan képes a nagynéném rámosolyogni arra az emberre, akit rossz anyának és élösködőnek gondol. Akit mi lenézünk, azzal lekezelően is viselkedünk, és csak minimális engedményekre vagyunk képesek a társas érintkezés gördülékenysége érdekében. Mi megvetjük a színlelőket. A nagynéném viszont még akkor is szükségét érzi a színjátéknak, ha engesztelhetetlen indulatok fűtik, s azt gondolja, hogy anyám hajszolta öngyilkosságba apámat. Rácsuktam anyám poncsójára az ajtót.

Süket csönd volt a kocsi belsejében, és talmi csillogással világítottak a portalan műszerfal gombjai. Anyám terjedelmes teste elől egy gyerekülés foglalta el a helyet, számtalan pánntal, csatos hevederrel, fej- és lábtámasszal, hogy az unokatestvéremék üres tekintetű gyerekének bántódása ne essék. Nem lett volna miről beszélünk, ha anyám föl nem teszi görög szavakkal teletűzdelt szokásos kérdéseit a gyerek fejlődéséről. A gyerek nevét négy év alatt sem tudtuk megjegyezni. Anyám napra pontosan tudta, mikor mit kell csinálnia ahhoz egy gyereknek, hogy ne adjon okot aggodalomra. Nem tudom, vajon az unokatestvérem is kiérezte-e anyám hangjából az alig titkolt vágyat, hogy ezek az idegen szavak végre már tartalommal töltődhessenek föl. Ha az unokatestvéremék gyereke makkegészséges, anyámnak nincs alkalma számot adni patológiai tudásáról. Ha minden jól megy, az unokatestvérem és a felesége sosem tudják meg, hogy mindent rosszul csináltak. Hogy akkor adtak a gyereknek fehérjét, amikor szénhidrátot kellett volna. Hogy idő előtt járatták. Ha nem történik valamiféle

szerencsétlenség, az emberek hajlamosak azt hinni, hogy ők maguk csinálják jól a dolgokat, pedig csak a szerencsájük takarja el előlük az ostobaságukat. Az unokatestvérem gyerekének mikrokefalusznak kellett volna születnie, hogy a lehető legérzékletesebben fejezze ki szülei bornírtságát, de az unokatestvéremék gyerekének csak a tekintete volt kissé tompa, legfeljebb tehát azon dühönghettem, hogy bármilyen súlyos hiba is idegen nyelvre taníttatni egy alig gögicsélő kisgyereket, az unokatestvéremék porontya angol óvodába jár, és végül is jobban vagy mindenesetre folyékonyabban beszél angolul, mint én. Anyám szuszogása a zárt térben feltűnőbb volt, ezért unokatestvérem megkérdezte anyámtól, hogyan érzi magát. Anyám büszkén csak annyit mondott, rosszul.

Nagyanyám sírja a temető másik végén volt. A végakaratot egyedül nagybátyám ismerte, mégsem csodálkoztunk rajta, hogy nagyravágyó nagyanyám a családi kriptában akart nyugodni. Az óriási síremléken, két bronzgalamb alatt, a férjéén kívül már egy nyelvész, egy reformkori gépgyáros és egy Karinthy által is kifigurázott népies költő neve állt. Egyikünk sem hihette, hogy a nagyanyámat, újdonsült vallásossága ellenére, jobban boldogította volna a kriptabeli jó társaság, mint ugyanezeknek az embereknek az aranyozott neve, amit legalább az élők megcsodálhatnak, ha már ő semmire sem megy egy halott népi költővel. Hiszen képtelenség, hogy a nagyanyám hitt volna a túlvilágban. Kikászálódunk a kocsiból, unokatestvérem pedig visszatolatott a ravatalozóhoz. Nem lehet a túlvilágban, akit az anyagok átalakulása annyira hidegen hagy, hogy a fiával föleteti a kihányt borsófőzeléket.

Rajtunk kívül senki nem volt még a sírnál. A síremlék a falhoz lapult. Tengerimalac méretű angyal ült a középső obeliszken. Anyám újra elmagyarázta, ki kicsoda, de mintha lukas bögrébe öntötte volna. Fölmértük a sírhoz vezető lépcsők számát. Innen már nem hallottuk a harangozást, és máris megbántuk, hogy előrehozattuk magunkat az unokatestvéremmel. A ravatalozó olyan messze volt a sírtól, hogy – gondoltuk – eltarthat akár negyedóráig is, amíg a gyászmenet keresztülcsoszog a temetőn. Kevésbé lett volna fárasztó a menettel tartanunk, mint a sír előtt ácsorogni a szélben. Unalmunkban megnéztük a fejünk fölött összeboruló fákat. Anyám a vágott virágot szereti, én a cserepeset. A fákat egyikünk sem. Anyám köhögni kezdett, és én félttem, hogy ideges öklendezés lesz a dolog vége, mint mindig, ha várakoznia kell. Anyám természetesen azt szerette volna, ha ezt a tulajdonságát is öröklöm. Van, aki tehetséges, van, aki szerencsés, van pedig, aki gazdag, foglalta össze anyám, és én tudtam, hogy a testvéreire és önmagára gondol – nem ebben a sorrendben persze. Fölgyalogoltam a sírhoz, ami már elő volt készítve, hogy magába fogadja nagyanyámat, illetve szerény méretű, hozzá alig illő urnáját. A mázsás sírkő már félre volt húzva. Négy feszítővasat láttam a kriptát övező rácsnak támasztva. A prolik lusták, jutott eszembe nagyanyám takarításokkor sűrűn hangoztatott kijelentése. Nagyanyámat sosem zavarták az ellentmondások: gyerekeit az erdélyi menekültek iránti gyűlölettel oltotta be, s előszeretettel használt jiddis eredetű szavakat. Egész életében mindössze két évet dolgozott, s még az ötvenes években is takarítónőt járatott, de a munkásokat lustaságukért ostorozta.

Pisilnem kell, mondta egyszer csak anyám. Körülnézett. Az aszfaltút túloldalán orosz neveket viseltek a sírkövek. A második évszámokból kivontam az első-

ket, s irigykedve állapítottam meg, hogy az elhunytak egyike sem érte meg a felnőtté válást. A parcellának nem volt kerítése, de volt kerítéskapuja. Anyám, mint aki tilosban jár, megkerülte a cirádás vaskaput, a sárga sóderösvényt, és a fűvön gyalogolt a parcella zsúfoltabb tájéka felé. Láttam, több ízben majdnem elesett. Talán valami gazcsomóban, talán saját beteg lábában. Szólj, ha jön valaki, fordult hátra két másfél méter magas sírkő közé érve. Ormótlan, túl fényesre csiszolt márványlapok voltak. A temető középső fasorán már láttam felénk araszolni a gyászmenetet, mint egy tömpe, kövér hernyót. Van még idő, kiabáltam anyám után. Botladozásáról eszembe jutott, hogy utoljára gyerekkoromban kirándultunk együtt. Anyám fölemelte a gyászponcsóját, és a hóna alá gyűrte. Körülnézett, és letolta a macskanadrágját meg a bugyiját. Csak a feje tűnt el: feneke kilátszott az egyik sírkő mögül. Anyám irigyelte a fiataloktól, hogy szép erős sugárban tudnak vizelni, de én utáltam, ha hallgatja, ahogy pisilek. Elméláztam, és amikor legközelebb fölnéztem, a főbejárat felől embereket láttam közeledni. Kevesebbet, mintsem hogy a gyászmenetre gondolhattam volna. Mindenesetre elfütyültem a családi füttyjelet, egy Bruckner-szimfónia főtémáját. Anyám még épp időben egyenesedett föl. Miközben öltözködött, gyermekdeden rám mosolygott, és dudorászni kezdett.

Amikor az előőr s megérkezett, anyám már a fejkendőjét rendezgette. Három férfi és egy nő, mind öregember. Az egyik férfi egyenesen felénk tartott. Anyám a foga közt szitkozódott. A férfi megemelte fekete homburgkalapját, és elnézésünket kérte a késésért. Dugóba kerültek. Anyám még mindig nem ismerte föl. A kezével anyám kezét kereste, de anyám nem engedte, hogy kezet csókoljon neki – s nem csak a pisilés miatt. Ki nem állhatta, ha kezet csókolnak neki, és lépten-nyomon arról kérdezgetett, én elviselem-e. A petefészkekben talált ciszták hite szerint az ő életét hosszabbították meg. Anyám azt hiszi, hogy csak mert a létrejöttömben közreműködött, az ő világban hagyott nyoma vagyok, pedig a világban még soha senki nem hagyott nyomot. Még akkor sem, ha nemcsak azt nem szeretem, amikor kezet csókolnak nekem, hanem azt sem, ha hozzám érnek. Csodálom azokat az embereket – rettegek tőlük –, akik meg tudnak ölelni egy másik embert, és tudják, hogy hova tegyék a kezüket, amikor pedig őket ölelik.

A kalapos ember bemutatkozott, és azt mondta, ő volt a nagyanyám főnöke az alatt a két év alatt, amíg nagyanyám dolgozott. A nagyanyám volt a kalapos titkárnője. Visszatette a kalapját, visszabújít kesztyűjébe, és a nagyanyám gyors felfogását kezdte dicsérni. Hihetetlen munkabírású asszony volt, mondta. Érthetetlennek találtam, hogy két évi ismeretség után eljön a temetésére. Tündöklően értelmes asszony volt, folytatta a férfi, és anyám természetellenesen mosolyogva bólogatott. Lenéztem anyám elnyűtt cipőjére, amin a ráfröccsent vizelet cseppnyi foltokban föloldotta a koszt. Ápolt nő volt, mondta még nagyanyám egykori főnöke. És hogy szerették a harsogó hahotáit! Talán viszonyuk volt, jutott eszembe, és sajnálni kezdtem, hogy semmit sem tudok a nagyanyám életéről. A nagyanyám éppen akkor dolgozhatott a homburgkalapos férfinál, amikor anyámék összeházasodtak. A nagyanyám letérdelt anyám előtt, és sírva rimánkodott, hogy hozzá ne menjen ehhez az alkoholista lumpenprolihoz, aki az apám volt, de anyám hozzáment, és úgy viselte el apám alkoholizmusát, hogy nemso-

kára ő is alkoholista lett. Most, hogy a nagyanyám meghalt, a nagyapám öröksége pedig fölszabadult, a nagynéném őszintébb lett, és kijelentette, hogy apám az anyám könnyörtelen ridegsége miatt halt meg. Elment sétálni a Kamaraerdőre, vitt magával bort, pár doboz gyógyszert, és összekaristolta az arcát, miközben legurult egy domboldalról. Színpadias nagynéném ezt a gurulást haláltusának hívta. Talán viszonyuk volt. Amióta apám meghalt, nem tudok undorodni tőle, s ha a nagynéném vádaskodni kezd, nem tudom, melyiküket kell megvédenem, az apámat vagy az anyámat – pedig, mint köpcös varánusz a krokodil történetét, mindhármukat magamban hordom.

Végre megérkezett a gyászmenet. Elsőnek a furgon fordult rá a fasorra. A kalapos alak hátrébb lépett, a többi korán érkezett föl hagyott a puszogással. A menet idegtépő lassúsággal közeledett, s biztos voltam benne, hogy akár lesz a temetés után tor, akár nem, el fogok késni a szülői értekezletről. Két kezemet, nőrokonaimtól ellesett mozdulattal, a hasam előtt fontam össze. A nagybátyám kis fejű lánya ezúttal is elfordította rólunk a tekintetét, de a nagynéném, szájszegletét visszahúzó ajkakkal ránk mosolygott. Anyám sokféle keserűségére lehetett gyógyír, hogy húga a saját életében azt nevezte szerencsének, amit az anyáméban szerencsétlenségnek, sőt életképtelensége bizonyítékának: elvégre öregkorára a nagynéném is egyedül maradt, s ugyanolyan súlyos beteg lett, mint életidegennek kikiáltott anyám. Hogy inni ivott-e, nem tudom, a gyerekei apja mindenestre alkoholista volt, akárcsak az apám.

A nagybátyám első felesége, aki, mint anyám a cisztáimra, büszke lehetett rá, hogy lánya az ő madárfejét örökölte – s nem a nagybátyám holdvilágképét –, valósággal élve temetett el minket a pillantásával, s megértettem, hogy hármójuk közt az irántunk táplált ellenszenv az egyetlen kötelék. A nagybátyám első felesége tanár volt, mint én, s ez anyámnak több ízben adott okot a becsmérésére, mivelhogy a nagybátyám felesége testnevelést tanított, én viszont matematikát. Anyám azért is lenézte őt, mert rosszul tűrte a fizikai fájdalmat, s például a menstruációs görcsökre – saját szemünkkel láttuk – gyógyszert szedett. (Anyám egyik legfőbb büszkesége ezzel szemben éppen az volt, hogy zokszó nélkül tűrte a szülési fájdalmakat. A nagynéném viszont, hogy anyám örömebe piszkítson, megjegyezte, hogy aki visszafojtja a kiabálást, megvakulhat.) Anyám ekkor, mintha kitaláltam volna a gondolatát, önkéntelenül toppantott. A toppantásnak hangja is volt, megcsikordult lába alatt az út szélére szórt kavics, s volt a menetben, aki anyám levizelt cipőjére szögezte a tekintetét. Furcsa dolog a szégyen, aligha szégyellhetjük, ami nem hozzánk tartozik. Szégyelltem apámat is. Szégyelltem az egyetlen nyakkendőjét, szégyelltem a vékony szálú, örökké ápolatlan haját. A cipőjét, mintha a sajátom lett volna. Csak a nagyanyám antiszemitizmusát nem szégyelltem soha.

Elült a szél. A közelünkbe érve Agáék újra végigmértek, én viszont elnéztem a fejük fölött. Mióta tévénk van, könnyebben föl ismerem a csalást, de anyám lenézi azokat, akik sokat tévéznek, s mint a menstruációs görcsöket, a tévézést is titkolom, amíg csak lehet. Egyszer elvesztettem az eszméletemet, olyan erősen görcsöltem. Az unokatestvéremék féltestvérei lassítottak a lépteiken, hogy megnyissák nekünk a sort, de nem volt kedvünk közvetlenül a nagynénémék mögé állni, és úgy tettünk, mintha nem vettük volna észre a figyelmességét. Különben

is csontkovácshoz jártak, és anyámat évente egyszer azzal heccelték, hogy a rák lelki betegség, az erős menstruációs fájdalom pedig a női szerep elutasítása. Anyám mindannyiszor öntudatlanul toppantott, és feje elvörösödött a dühtől. Végül Aga és Cece mögött találtunk helyet a menetben, ahol már csak a nagyon távoli rokonok és a csipkekesztyűs ultipartnerek következtek. Épp mire lábunk fölvette a csoszogás ütemét, bomlott föl a menet, és alakult a sír előtt az első félkör. Szégyelltük, hogy tolakodnunk kell. Azt is szégyelltük volna ugyanakkor, ha a távoli ismerősök közt ragadunk. A lányunokatestvérem, aki bedőlt a bihisztériának, most könnytelenül állt mellettünk, és a miatyánkra sem mozgott a szája. Végiglestem a soron: a nagynéném meg a nagybátyám úgy tett, mintha tudná az imákat. A nagynéném még a fejét is leszegte. Könnyen sírok, de ezúttal képtelen voltam a nagyanyám helyébe képzelni magam, és világosan láttam magam előtt, hogy mindnyájan jobban járunk, ha nincs túlvilág. Pedig ami anyámnak a lélekharang, az nekem a sírba tétel. Senki nem hinné el, ha volna kinek mesélnem, hogy gyerekkoromban sikerült élethűen elképzelnem, milyen a nemlét. Mert azt már akkoriban is tudtam, hogy nincs isten. Újra föltámadt a szél, és arcomba fújta anyám néhány hajszálát. Belém karolt, mert elszédülhetett. Félttem, hogy elájul, rettegek a betegségetől, a rosszullétektől, s hogy valaki egyszer a jelenlétemben talál megfulladni. Az unokatestvéremék óvodás lánya csillogó szemmel mondta együtt az imádságokat a sárospataki lelkésszel, s lila fodros ruhácskájában úgy festett, mint egy beszédre idomított majom.

Honnan tudták a többiek, hogy vége? A sokadik ámen után egyszer csak elindultak a lépcsők felé, és nekünk követnünk kellett őket. Muszáj?, szuszogott anyám, de finoman magammal rángattam. A gyászhuszárok előbb hátrébb léptek a most már lezárt sírtól, aztán a szerszámaikat a fal mellé fektették, és elindultak a távolabbi lépcső felé, hogy ne keresztezzék a mi utunkat. Segítettem anyámnak a sáros lépcsőn föllépdelni, és a sír előtti keskeny ösvényen a többiek mellé sorakoztunk. A távolabbi rokonok és az ultipartnerek, akik a sírba tétel alatt mögöttünk álltak, odalentről figyeltek minket. Nem igazán értettük, mit jelent most ez az ácsorgás, hiszen már sem földet, sem virágokat nem dobálhattunk a sírba. A nagynéném persze mindig is szerette az efféle cirkuszokat. (Ami nekem a sírba tétel, az neki a föld dobolása a koporsó fedelén.)

Mivel nem tudtuk, mire való a sír előtti álldogálás, kezdeményezni sem mertük, hogy vége legyen. Audis unokatestvérem a nagy bambulásban valahogy elfelejtette, hogy mi is ott vagyunk, s amikor váratlanul megfordult, anyám lábára lépett. Anyám hátrahőkölt, de mivel unokatestvérem tömege földhöz szögezte a lábát, majdnem hanyatt vágódott. Utánakaptam, az unokatestvérem meg anyám könyökét ragadta meg egy ösztönös mozdulattal. Míg a gondolkodás örökösen az ütközési felületeket keresi, az ember ösztönei azt diktálják, hogy a halálos ellenségének is utánakapjon. A baleset miatt unokatestvérem figyelme anyám sáros, lepisilt s immár össze is taposott cipőjére terelődött. Anyám ingerült lett, hiszen az ember sosem azért bocsát meg, mert arra kérik. Például a nagyanyám sem bocsátotta meg nekem a gyereketlenségemet, igaz, nem is kértem. Fölháborított, hogy a nagyanyám azt képzeleli, minden nő gyereket akar, s ugyanazt a csalódottságot éreztem, mint az iskolában, amikor tanítónőnk azt hitte, hogy hatéves létemre nem tudok

olvasni. Az unokatestvérem jobban tette volna, ha kivárja, amíg anyám dühe magától elpárolog.

Olyan lassan sétáltunk vissza az aszfaltútra, hogy alighanem föltartottuk a sort. Noha amikor engem szült, anyám nem kiabált, most még percekkel az eset után is a lábujját fájlalta. A pap újra kezét fogott mindenkivel, s én drukoltam, hogy minden rendben menjen. Hiába hallgatóztam, nem értettem, mit mondanak kézrázás közben a többiek. Csupán a felső kesztyűréteg lehúzására jutott időm. Amikor a lelkész hozzám lépett, a kezét nyújtotta, és biccentett. Részvétem, mondta. Nekem semmi okosabb nem jutott eszembe, mint hogy azt mondjam, köszönöm.

Alighogy a lelkész eltűnt, unokatestvéremék lila ruhás gyereke az apja karjába kéredzkedett. Csoportok alakultak, és mi egyikbe sem tartoztunk bele. Az elhunyt egyik ultipartnerre valami angol versikét mondatott föl unokatestvéremék gyerekeivel, és senkit nem sértett a tompa nevetgélés, amikor a gyerek, akinek mikrokefalusznak kellett volna születnie, hibátlan kiejtéssel a mondóka végére ért. Ha én és anyám nevetgélünk volna valamin, bezzeg hetekig beszélnek kegyeletsértésről. Nagybátyám megsimogatta a lila ruhás gyerek fejét, és egyetértett azokkal, akik azt állították, hogy unokatestvéremék hibátlanságában félresikerült gyerekéé a jövő. Amikor apám meghalt, rólam állították ugyanezt, de én már akkor kihallottam hangjukból a hazugságot, vagy legalábbis nem szerettem volna, hogy ez így legyen. S amikor apám agnoszkálásáról anyám késő éjjel hazáért, gyorsan lefeküdtem, és alvást mímeltem.

Aztán a nagybátyám odajött hozzánk, és bejelentette, hogy mégis rendezünk tort. Kezét a derekamra csúsztatta, hogy szokás szerint megfogdosson. Csak koccintunk, mondta. A nagybátyám ferde szájjal, bőségesen nyáladzva beszélt. Anyám bólintott, de én kimentettem magam. Szülői értekezletre kell mennem, mondtam, és nem mertem lesöpörni magamról a nagybátyám szőrös kezét. Ő még csak meg sem lepődött, hanem, folytatva a fogdosást, azt válaszolta, hogy hazudok. Ellenőrizte a haját. Hazudsz, ilyenkor nincsenek szülői értekezletek. Nem jutott eszembe semmi, csak amit a lelkész részvétnyilvánítására mondtam: köszönöm. Szülői értekezletre sietni, és közben azt hazudni, hogy az ember szülői értekezletre siet, csak látszólag ellentmondás. Köszönöm, ismételtettem. Megalázónak találtam, hogy anyám erre a maga módján védelmébe próbál venni, s ezzel elárulja, hogy védelemre szorulok. A nagybátyám később továbbállt, anyám elvtelenül bekéredzkedett valakinek a kocsijába, én pedig kísétáltam a villamosmegállóba. Késve érkeztem a szülői értekezletre. Amikor egy kollégám megsimogatta a hátam, és a hogylétemről érdeklődött, úgy éreztem, hazudok. Pedig csak annyit mondtam: kösz, megvagyok.

Sötét fújtatással

Kócos bokrok a zúzott bazaltdarabok mentén, a sántalpak nagy szegekkel átütve hasalnak az aljakon, úgy furakodnak az éjszakába. Az acélpálya mentén csípős szél süvít, bólogat tőle a vén fehérakác. Kutyák közelednek, nyálhabos vihogással, a szemerkélő eső még nem mosta át a levegőt, így a közeli tanya széléről már megéreztek a szagot, most lihegve keresik a forrást.

A vezetékoszlop alatt aztán megpillantják a púpos rongydarabot, ahonnan az incselkedő illat árad. Előbb a két, lehetetlenül torz pozitúrában nyugvó lábszár tűnik fel előttük, a kabát alól csavarodnak elő. Majd a lábhoz tartozó, árokba fordult test. Fej, az nincs sehol, csak a kövekre, fúre kenődött fekete agyvelő. Csöppen a nyál, villognak a kiéhezett szemek, s a torzonborz állatok nekiállnak, hörgöve nyalják a zsírszagú bazaltot.

Korábban:

Húszerk is eltelt, ha nem több, mire kihozták a kávé, noha Auri egymagában üldögélt az étkezőkocsiban. Mutatóujjával dobogtatott közben a fehér abroszon, fejében csicsereggett a nyolcadik *Goldberg-variáció*. Még a zongoristát is maga elé képzelte, amint csücsörész, motyog, repeső ujjai fölé görnyedve masszírozza a billentyűket. A darabot álomhozó gyanánt szerezte a barokk komponista, Auri hallani is vélte benne a nehezülő szemhéjak pillogásának taktusát.

Végre előtűnt a pincér, bagolyszemöldökű férfi, arcán himlőhelyek, zsványos úriemberséggel hordozza a tálcát. Nyájassága egy török szőnyegárúsé, de hízelgő szavai a zsebedben kotorásznak, állapította meg Auri. Barnacukrot is hozott a kávé mellé. Látott ez már mindent, mióta mozgó étteremben hajlong, s más országban szolgálja a reggelit, megint másban a vacsorát, de hogy miért rendelnek az utasok éjnek idején kávé, nem fért a fejébe soha. Mikor pedig vonaton oly igen édes az álom, nincs ennél kellemesebb ringás sehol másutt, ő bizony, ha nem kéne dolgozni, hátralevő életében csak utazna s szunyókálna. Átaludná Európát.

Mert minden, amit a világból látni érdemes, itt van bennünk, mondta. Amit nem tudunk elképzelni, az nincs is, mondta még. Létezhetnek-e lenyűgözőbb, alázatot és félelmet keltőbb templomok, romok, hidak, hegyek, vizek, mint amit az álom felépít számunkra? Az építészet remekei, formák és vonalak csodás konstellációi pusztá számok. Korok technológiai, ívek és talapzatok, még a romlás, a kövek porladása is leírható számokkal. A fizika törvényeit követi minden. De az álom, az nem követ semmit, csak teremt. Azt a világot teremti, amit megérdemlünk. Megnyalta az ajkát utána, az utolsó szavak zamatát mint-ha visszaszoppantaná.

Igen kevés utas volt ezúttal, legtöbben valóban bóbiskoltak már, nemcsak a hálókocsokban, de a fülkékben is, terpeszkedve, ernyedtt állkapocccsal, fel-felhorogva. A vonat fojtott zakatolása, mint egy folyamhosszú mániákus monológ, szünet nélkül csörgedezett a fülükbe.

Az íze, mondta lassan Auri, s beszívta az ital brazilgőzét, az ízét szereti első-sorban. Alszik tőle ugyanúgy, mintha meg se itta volna, de az elméje friss marad, és üdőbbben is ébred. És hogy tudta-e a pincér: a kávé hatását először kecskékén figyeltek meg.

A pincér nem tudta.

Egy Káldi nevű abesszin pásztornak eltűntek a kecskéi, magyarázta Auri, keresésükre indult hát, és mikor rájuk talált, elképedve észlelte, hogy a kecskék táncolnak. A jámbor lélek nem hitt a szemének, szólt is egy imámnak, hogy ni, a jószág mulatozik. Az imám hitte is, nem is, leginkább háborodottnak nézte a pástort, de aztán nyomozni kezdett, követte az ugrabugra patásokat, ott őgylegett a közelükben napestig. Megfigyelte, hogy a kecskék egy fényes levelű cserje piros bogyóit eszik, ő is szedett hát a bogyókból, és otthon a kolostorban levest főzött belőlük, fekete levest. Utána sokkalta frissebbnek érezte magát, és így kétszer annyi időt tölthetett imával, mint korábban. Így jöttek rá a kávé serkentő hatására, és milyen jó, hogy rájöttek. Felizzítja az agyban húzódo kusza drótokat, pezsegnek tőle a gondolatok, és hát nem utolsósorban finom.

Auri kortyolt egyet a forró lötytyből, és legszívesebben helyesbített volna, hogy ami azt illeti, a jó kávé ízét szereti, nem az ilyen híg sárlevet, de nem akarta fölöslegesen megsérteni a pincért. Az amúgy is kikövetkeztethette a ráncolódo ornyeregéből meg a száj sarkának fancsalodásából, hogy vendége nem valami elégedett. De elvégre nem a Hilton bárja ez, csak egy szerény nemzetközi, abból is az ócskább, kilincses ajtajú.

Auri kibámult az ablakon, persze semmit nem látott a sötétben, csak a vonatablakok fénykockáit, ahogy söpörnek végig a cementszürke növényzeten. A távolban parányi színes golyóbisok sorakoztak pislogva: egy messzi város álmának szikrázó buborékjai.

A pincér megnézte magának a vézna férfit, fésületlen hajától, bolyhos pulóverén át, túlhasznált, ám tiszta félcipőjéig egészében végigmérte. Fejet is csóválta, de alig, nehogy a másik észrevegye. Tanárfélének gondolhatta az utast, azok öltözködnek ilyen hanyagul. Tudja ő, hogyne tudná, túlon túl lefoglalja az efféléket a szellem roppant birodalmában való kalandozás, s emiatt az anyagi világ minden ékessége számukra egyenértékű azzal a limlom gúnyával, amibe ködös reggeleken belebújnak. Nem mintha kielégítőnek tartotta volna ezt a kifogást, hiszen neki is „vannak gondolatai”, mégis ügyel arra, hogy hetyke eleganciájával megnyerje az emberek bizalmát.

Kinézett az ablakon ő is, majd vissza a vendégre. Nincs ez még harmincéves, nem lehet tanár.

Nem bírta hát, megkérdezte, hogy az úr kávészakértő-e netalántán.

Dehogyan, mosolygott Auri, egyszerű történelemtanár ő. Csupáncsak szereti az olyasféle szerény élvezeteket, mint amilyen egy jó kávé. Vagy pohár bor akár, na jó: üveg. És meg kell mondania, hogy ez a kávé igen finom.

A pincér kihúzta magát, Auri is elégedett volt, hogy kárpótolhatta őt iménti

fintora miatt. Hellyel kínálta a pincért, csak ketten vannak úgyis. Érdekes volt, amit mondott az álomról, de ha ennyire szereti az alvást, miért választott ilyen éjszakai munkát, firtatta.

Mert az éjszaka a kedvence, így, vonaton, felelte a pincér, s bámulta a csápoló növényzetet az ablakon túl. Mikor fiatalabb volt, mondta, az utazás miatt választotta ezt a munkát az éttermi kiszolgálás helyett. Aztán rájött, hogy nem ő utazik, csak a vonat. Szorosokat szelhet át, szédítő viaduktokon trappolhat végig, akkor is csak asztalok, székek, abroszok vannak, ez a valóság. Foltos szövetek, nedves sörcímkek. Vendégek, akik fizetnek, mint bárhol. Idővel aztán kezdte érezni a vonatot, látni és hallani, amit a vonat lát és hall. És meg van győződve róla, hogy ez kölcsönös. Amit ketten érzékelnek, ő meg a vonat, az összeadódik, egyik kiegészíti a másikat. Ő most már utazik, de nem arra, amerre a sínpályák viszik, hanem bárhova. Ébren vagy álomba merülve, mindegy, de legjobb volna mégis álomba merülnie. Ki tudja megmondani, mi van odakinn ilyenkor. Ő igenis tudja. Ha akarja, fenséges kastélyok, ha akarja, patakok jéghideg zuhatagai vagy egy sivatag lángoló buckái. Nappal a vonat lát helyette, éjszaka ő lát a vonat helyett.

Mindenki pihen ilyenkor odakinn, folytatta, az emberek a fal felé fordulnak, és belehalnak a takaróikba. A vonat viszont ezalatt átcsörtet a világon, mint egy démon, sötét fújtatással, csapkodva a behajló fűzfák ágait, reng alattuk a fekete föld. Gyűlölik őket ketten, a vonat meg ő, a nyugalmas, kövér halált, ami a külvilágon uralkodik, és az is gyűlöli őket. De eközben idebent végtelen béke ül rajta, a démon dühe csak a világnak szól, őt védelmezi, ringatja.

A pincér ekkor megkérdezte Aurit, merre utazik, de csak úgy, mint aki szokásos kérdést tesz fel, és szokásos választ vár. A vendég válasza viszont némiképp meglepte, és érdeklődéssel fordult felé, Auri ugyanis, mint elmondta, bírósági tárgyalásra utazott. Tanúskodnia kell. Nem szívesen teszi, púp a hátán ez az egész ügy, de sajnos az a szerencsétlen helyzet adódott, hogy a vádlott felesége ügyésznő, és befolyásos kapcsolatai miatt másik városban tárgyalják az ügyet, mint ahol a bűncselekmény történt. Úgynevezett független ítélőszék előtt. A bűncselekményt egyébként nem a vádlott követte el, tette hozzá. A férfi ártatlan, de ezt csak ő tudja, más szemtanú nem volt.

A pincér legyintett. Nem ártatlan az, mondta, az ilyenek sosem ártatlanok.

Nem bűnös, próbált helyesbíteni Auri, bár maga sem tudta, mi szükség van helyesbítésre. A pincér ezzel sem elégedett meg. A bűn őszinte, mondta, nem egyéb, mint szakadás azon a vékony szálon, ami összeköt bennünket Istennel. Az ilyen nagykutya, mint az ügyésznő férje, minden bizonnyal szintén befolyásos ember, már régen összevissza szaggatták azt a fonalat. Persze, ha nem volna Isten, ez a szál csüngne a levegőben, mint az ökörnyál, azt tehetnénk, amit akarnánk, mindegy is volna. De hál' istennek, van Isten, így mindenkinek vigyáznia kell a maga fonalára, csomózgatni kell, ki-ki legjobb tudása szerint. Az utas kérésére, hogy az ő fonalán hány szakadás van, a pincér nem felelt, csak ránézett a pettyeződő ablakra, és megállapította, hogy eleredt az eső.

Őt inkább a rendszer furcsasága gondolkodtatta el, mondta Auri. Amióta beidézték, ez jár a fejében, és próbál kifogásokat keresni a rendszer számára, mint ha csak valamely jó képességű diákjáról lenne szó, aki gyenge dolgozatot írt. Azt találja elgondolkodtatónak, ahogy a bűnt és törvényt próbálják megfeleltetni, a

vak hölgyemény egyik serpenyőjében a bűn, a másikban a büntetés, bizonyos súlyú bűnt azonos súlyú büntetéssel lehet csak kiegyenlíteni. De ki döntheti el, mikor van tökéletes egyensúlyban a mérleg?

Ember nem, válaszolta a pincér.

Ez keltett benne is kétségeket, folytatta Auri, a megfeleltetés lehetetlensége. Azért lehetetlen ez, mert a két serpenyő két külön világot jelképez, az egyik személyes, a másik általános, elvont. Megpróbálja kifejtteni, mondta. A társadalom a bűn kapcsán kitalált egy negatív árucserét, nem adok-kapok, hanem veszel-veszek. Régen, ha valaki elvette a testvérünk életét, mi elvettük az övét. Ma viszont, ha valaki elveszi a testvérünk életét, mi nem lépünk semmit, helyettünk a társadalom lép, az igazságszolgáltatás révén, és az elkövetőtől elvesz valamit, ami szerinte a bűncselekménnyel egyenrangú. Éveket vagy, ritkább esetben, életet. A bűnösre, bár az egyén ellen vét, a társadalom csap le, vagyis, magyarázta Auri, szerinte csak úgy lehet megfeleltetni a mérleg két serpenyőjét, ha azt feltételezzük, hogy nincs egyén elleni bűncselekmény, hanem minden bűn emberiségellenes. Talán így is van.

De jó-e ez így az egyénnek, tette fel a kérdést Auri. Nem jó, mondta. Azért nem jó, mert, mondjuk, gyilkosság esetében a törvény nem az egyént elégíti ki, például az áldozat hozzátartozóit, szóval nem őket elégíti ki, hanem a társadalmat, tehát tulajdonképpen egy elvont valamit, aminek úgy vagyunk részei, alkotómolekulái, hogy effektíve semmi közünk hozzá. A törvény nem a károsult nevében, hanem a saját nevében lép fel, és az igazságszolgáltatás nem az egyén érdekében, hanem a társadalom érdekében történik. Nem azért csukják börtönbe az elkövetőt, hogy elégtételt szolgáltatassanak az érintettek számára, hanem azért, mert minél kevesebb gyilkos mászkál az utcákon, annál szilárdabb és egészségesebb a társadalom.

Nevelés az azt gondolnunk, folytatta Auri, hogy itt valamiféle példastatuálásról van szó, és a bűnösök megbüntetése büntudatra sarkall majd másokat, és úgymond lelkiileg gátolja őket bármilyen jövőbeni rossz cselekedet elkövetésében. Mert a büntudat nem azonos a büntetéstől való félelemmel. A félelem a fajfenntartás ösztöne, ősbibb, mint a büntudat. A büntudat csak társas emlősöknél alakul ki, és etikai természetű. Mégis annyiban köze van a fajfenntartáshoz, hogy a társadalom számára, mint az imént is mondta, nem kívánatos, ha tagjai elpusztítják egymást. Emiatt szükséges, hogy a pusztító tagokat a társadalom eltávolítsa, izolálja. Csakhogy mindezt önző módon teszi, embertelenül.

Paradox módon, zárta le gondolatmenetét Auri, a kegyetlennek tartott halálbüntetés a legemberibb, mivel ez áll legközelebb ahhoz, ahogy egy érintett hozzátartozó ítélkezne.

Kiitta a kávéját, azalatt a pincér pedig hallgatott, majd megcsóválta a fejét. Úgy tűnik, ezt gyakran csinálta.

Ő bizony nem úgy ítélkezne, mondta a pincér, az igazat megvallva, ő értelmetlennek tartja a halálbüntetést.

Vajon akkor is így gondolná-e, kérdezte Auri, ha nem mondaná a média, aktivisták százai, nem írná a sajtó úton-útfélen, hogy a halálbüntetés nem jó, bár, meg kell szüntetni. És vajon akkor is így gondolná-e, ha valamely közeli hozzátartozója esne gyilkosság áldozatául, mert ő ezt kértli.

A vendég félreértette őt, mondta a pincér. Nem kimondottan a halálbüntetést tartja értelmetlennek, hanem a büntetéseket általában. Nem tagadja ő a büntetés szükségességét, hanem képességei felett állónak tartja, és inkább azokra bízta,

akik úgy gondolják, hogy tisztában vannak vele, miért teszik. Egy elkövetett tett nem válik meg nem történtté a büntetés által, és a büntetett sem válik jobb emberre, csak megalázottabbá. Ha kijön a börtönből, és nem követ el több bűnt, az nem azért van, mert jobb ember lett belőle, hanem mert beleroppant a megaláztatásokba. Ami pedig a halálbüntetést illeti, az a közönség előtti megalázás legbrutálisabb formája, hiszen a legintimebb pillanatot, a saját halált fosztják meg méltóságától, és teszik kontrollálhatóvá, ezáltal nevetségessé. Amit az ember kontrollál, az a természet szabad működése szempontjából, és Isten szemében is, nevetséges és kisszerű. Minden emberi büntetés nevetséges és kisszerű. Őszerinte az esetlegesnek tűnő, véletlenül bekövetkezett és értelmetlen halál a legmagasabb rendű, mert az ember számára felfoghatatlan és irányíthatatlan. Mint egy kódolt titkos információ, amelyhez csak a legmagasabb köröknek van hozzáférése, közönséges embernek nem. Az értelmetlen halál csak egy felettünk álló tudat számára bír jelentéssel, számunkra viszont a legnagyobb titok, és meg kellene becsülnünk ezt.

Auri kinézett az ablakon, és elnyomott egy ásitást. Későre jár, zárta le a beszélgetést, ő most inkább megy, megpróbál szunyókálni egyet hajnalig. Hajnalban átjön még egy kávéra, akkor folytathatják, ha a pincérnek is kedve van hozzá.

A bagolyszemöldökű rántott egyet a vállán, arcán sokatmondó, ám szavakba nem foglalható vigyor jelent meg.

Auri fizetett, és kiérve az étkezőkocsiból, belépett a mosdóba. Alig zárta magára az ajtót, valaki kopogott rajta, de ő nem válaszolt, hagyta, hadd rángassa a másik a kilincset, láthatja, hogy foglalt. Mikor végzett, az ajtó előtt már nem volt senki. A folyosón sem, sőt a fülkékben sem, amelyek mellett elhaladt, leszámítva egyetlen nőt, aki éppen telefonját kotorta elő a táskájából.

*

Míg kávéjára várt, Koska a padló gumiborítását bámulta, szürkehomok-hatás, szemcsésen csillog, szokatlanul kivikszolt az egész, ehhez a vonathoz képest legalábbis. A lámpavilág erősödött és gyengült egyfolytában, mint egy táguló-szűkülő pupilla.

Eredetileg szendvicset is szeretett volna kérni, de a mosdó zárva volt, ő pedig kézmosás nélkül nem eszik, vonaton pláne, még a víz se tiszta itt, semmi nem az. Visszamenni a másik mosdóig, azt nem akarta, egyrészt lustaságból, másrészt mert a felesége még visszakönyörögte volna őt a fülkébe, ha meglátja, úgyhogy inkább lemondott a sonkás-sajtosról.

Máskor nem iszik ő éjszaka kávé, magyarázta a pincérnek, de úgysem tud aludni most, annyi minden kavargó a fejében, a pincér el sem tudja képzelni. Képtelenség, egyszerűen képtelenség, ami mostanában történik, az ember felkel, lefekszik, felkel, és mikor legközelebb lefeküdni, nem teheti, mert a világ fenekestül felfordult. Nem lehet bízni semmiben. Ott van például az autója, BMW 3 Touring, megbízott benne, a fedélzeti számítógépben, a fékekben, a felfüggesztésben is megbízott, egyszerűen minden porcikájában, de éppen akkor hagyta cserben, mikor legnagyobb szüksége lenne rá. Most mehet vonattal arra a nyavalyás tárgyalásra, éjszakázhat zakatolás közepette, álmom nem jön a szemére.

Tárgyalás, hümmögött a pincér, s nézte a jól megtermett embert.

Igen, tárgyalásra megy, mondta Koska, és helytel kínálta a bagolyszemöldökűt. A pincér meghajolt, és leült, közben az utas figyelte őt, a mozgását, gesztusait. Van ebben az emberben valami bukott arisztokrata kellem, állapította meg, visszafogott, de féktelen; alázatos, de alázata mögött ott a végtelen szabadság. És ahogy leül, az is olyan, mintha a mozdulatot Feuillet koreografálta volna a Napkirály számára.

Ő a véletlenek áldozata, mondta Koska, és ha a pincér még nem látott olyan embert, aki a véletlenek áldozata, akkor nézze meg jól, mert ő az. Ez a tárgyalás is, jobb nem beszélni róla, de mégis beszélni kell, nem tud aludni, feldúlt, muszáj elmondania.

A véletlenekben az a legrosszabb, mondta, hogy mindig mindenhol történnek, az ember próbál struktúrákat létrehozni, terveket eszel ki, ezredmilliméteres és ezredmásodperces pontossággal, de folyton becsúszik valami, ami megghiúsíthat mindent. Emiatt jutott arra a következtetésre, hogy a világon mindent a véletlen irányít, az események nem szekvenciálisan következnek, hanem véletlenszerűen koccannak egymáshoz, mint az aszteroidák az űrben. Ezt képtelenek vagyunk felfogni, mert megismerni és irányítani akarjuk az életet, ezért olyanokat találunk ki, hogy összefüggések, ok-okozat, hatás-ellenhatás ésatöbbi, mert muszáj átlátnunk a káoszt, de csak áltatjuk magunkat, ezek nem léteznek, semmi nincs, csak véletlenek vannak. Vegyük például a karóráját, Girard Perregaux, állítólag megbízható, állítólag a világ egyik legpontosabb órája. Ha ez a karóra ebben a másodpercben megállna, azt mivel magyarázná a pincér? Milyen összefüggések nyomán, milyen ok következtében állna meg? Minden bizonnyal azt mondaná a pincér, hogy azért állt meg, mert nem húzta fel. De a nem-felhúzás megmagyarázza-e, hogy miért éppen ebben a másodpercben áll meg, és miért nem egy másodperccel korábban vagy később? Ha egy ugyanilyen órát ugyanabban az időpontban húzott volna fel, ugyanakkor is állnának meg? Nem valószínű. Az óra szerkezete, felépítése, sajátos, csak rá jellemző tulajdonságai, ezek mind, és még sok száz másik dolog együttállása közrejátszhat abban, hogy az óra csak és kizárólag ebben a másodpercben áll meg. És hogyan nevezzük sok száz dolog előreláthatatlan, kiszámíthatatlan együttállását? Véletlenek. Hát erről van szó. És ahogy a világ egyik legpontosabb órájával megtörténik, úgy történik minden egyébbel is.

Koska kortyolt egyet a kávéjából, majd előkapott egy papírzsebkendőt, és felitatta a száját. A pincér figyelmesen hallgatott.

Ez történt akkor is, folytatta Koska, amikor előző héten ellátogatott ahhoz a nőhöz. Itt lehalkította a hangját. Azért ment el hozzá, mondta, mert közölni kívánta vele, hogy köztük nem lehet semmi. Ő bankban dolgozik, és az a nő az alkalmazottja, nemcsak arról lehet szó, hogy a felesége tudomást szerez a viszonyukról, hanem a beosztottjainak is feltűnhet, hamar szárnyra kaphat a szóbeszéd, és ezt ő nem engedheti meg. Ezért ment oda hozzá akkor este, de most már tudja, hogy rossz döntés volt. Semmi keresnivalója nem lett volna azon a környéken, százszor, ezerszer átkozta magát, amiért erre a bugyuta elhatározásra jutott, hiszen ha nem megy oda, most nem volna ebben a helyzetben.

Mindegy, mi történt a nőnél, mondta Koska. A fontos az, hogy amikor kilépett a nő lépcsőházának ajtaján, egy alak rohant felé, és valamit odanyomott a kezébe. A sötétben nem látta sem az alak arcát, sem a tárgyat, ami a kezébe ke-

rült, különben is olyan hirtelen történt az egész, elképesztő, még az is nagy dolog, hogy egyáltalán emlékszik, hogyan került a kezébe a kés. Mert egy kés volt az, de ő akkor még nem tudta, csak fogdosta, és aztán a fény felé emelve vette észre, hogy csupa vér. A kés is, a keze is, még a ruhája is összevéreződött. Tanácstalanul álldogált, és arra gondolt, hogy hívnia kellene a rendőrséget. Egy férfit pillantott meg ekkor, aki az utca túloldalán állt, és őt nézte. Aztán meghalotta a szirénákat, és néhány perccel később már körülvették a rendőrök.

Szerencsére az a férfi mindent látott, folytatta Koska. Leugrott cigarettáért a közeli boltba, ezt mondta később a rendőrségen, és látta az elrohanó alakot, meg ahogy átadta neki a kést. Ha az az ember nem volna dohányos, vagy inkább lefekszik ahelyett, hogy leugrana cigarettáért, vagy más útvonalat választ, másik boltba megy, az ő sorsa most meg lenne pecsételve, és elítélnék annak a szerencsétlennek a meggyilkolásáért, akit egy utcasarokkal odébb késeltek meg. A véletlennek köszönheti a balszerencsését is, de a remélt menekülését is. Viszont senki sem fizeti meg neki a stresszt, az átélt kínokat, amit ez az ügy okozott, meg a végeérhetetlen veszekedéseket a feleségével, aki nem hitte el, hogy nem volt köze a nőhöz. De mivel valóban nem volt köze hozzá, elég meggyőzően tudott érvelni, talán túlságosan is, néha az volt az érzése, annyira meggyőző, hogy az már a bűnösségét bizonyítja. Szeretné valahogy kárpótolni a feleségét, valami olyat tenni, ami eloszlatna minden kétséget afelől, hogy szereti. Igaz, most ez így nehéz, mert jelenleg a nő elviselhetetlen. De bár azóta folyamatosan veszekednek, a felesége kiáll mellette, és segíti őt, hogy megússza ezt az ügyet, és mondania sem kell, nagyon reméli, hogy megússza.

Hogyne úszná, mondta a pincér, semmi oka nem lehet az aggodalomra, hiszen a rendőrség mindig számba veszi az indítékokat, és mivel Koskának semmi köze az áldozathoz, szemtanú ide vagy oda, kedvező ítélet fog születni.

A dolog nem ilyen egyszerű, húzta el a száját Koska. Kiderült ugyanis, mondta, hogy az áldozat annak a nőnek a férje, akihez akkor este ellátogatott. Bizony, rosszul áll a szénája, és nem ért semmit az egészből.

Hátradőlt, úgy ivott a kávéjából. Éppen egy kisebb állomáson rohant át a vonat, a pincér a szeméhez emelte a kezét, mintha bántaná az épület szendesárga fénye, vagy nem akarná látni az üres peronokat. Egy perccel később ismét vak-sötétben vágattak.

Sosem gondolta volna, mondta Koska, hogy valaha felmerül a neve egy gyilkosság kapcsán. Egy olyan felelős ember, mint ő, ilyen felelőtlen lépést tegyen, és ilyen helyzetbe kerüljön. Nem, soha.

Hallgattak.

Pedig könnyen elgondolható, szólalt meg aztán a pincér, hiszen a gyilkosság a legnagyobb felelősség, amit el lehet képzelni. Koska elmosolyodott, fejét ingatta.

Ezt komolyan gondolja, mondta a pincér. Aki egyszer a zsebébe csúsztatta a fényes pengét, és megmarkolta, érezte a fegyver hidegét, élet és halál urává válik. Egyik zsebében a bizonytalan jövő, másikban a feneketlen mélység. De a feneketlen mélység peremén is meg lehet állni, eldönthetjük, hogy utolsó pillanatban kioltjuk-e az áldozat életét vagy megszeépítjük. Mert ha futni hagyjuk, a másik tudni fogja, hogy a halál torkából szabadult, úgy fog utána levegőt venni, bort ízlelni, ölelni, hogy minden pillanatnak értelme legyen. Ha pedig lecsapunk rá, akkor az

áldozat egész életét értelmetlenné változtatjuk, visszamenőleg, mert minden igazság és hazugság, amit kiejtett a száján, hiábavaló lesz. Igazságaink és hazugságaink egy nyugodt, hosszú élet érdekében történnek, hosszú távon mindegyiknek az a célja, de a gyilkossággal a cél megghiúsul. A korán kioltott életek ezen felül cserepekké zúzott terveket, megvalósulatlan álmokat hagynak maguk után, mindezeket elveszük, és megsemmisítjük. Csak mi tudjuk, miért tettük, csak számunkra van értelme, közönséges ember számára nincsen. Emberfeletti hatalom és felelősség tehát, őszерinte, értelmet adni vagy elvenni a világban. Úgy is mondhatná: te egyszer s mindenkorra felelős lettél azért, akit megöltél.

Újabb vendég lépett ekkor az étkezőkocsiba, a pincér elnézést kért, és talpra szökönt. Koska búcsúzott, az asztalra dobott két bankjegyet, valószínűleg a kávé árának háromszorosát, és visszaindult a fülkéjébe. A vonat kanyarodott éppen, imbolyogva kellett járnia emiatt. Már nem volt annyira feldúlt, mint azelőtt, de a gondolatgomolyag a fejében, ha lehet, jobban besűrűsödött, mint annak előtte. Lassan haladt a folyosón, merengve. Kábán lépett a fülkébe, de a látvány, ami ott fogadta, azonnal kijózanította.

Felesége összekuporodva zokogott, szoknyája megtépve, ingén a gombok leszakadva. Koska felkiáltott meglepetésében, odarohant, megragadta a nő vállát, és rázni, faggatni kezdte.

Egy férfi jött be, szepegett a nő, nem tudott védekezni, a férfi erősebb volt nála, a száját is befogta, nem kiálthatott segítségért. Viaskodtak, a férfi letépte a bugyiját, ő semmit sem tehetett. Az arcát sem látta, valahányszor próbált ránézni, pofont kapott.

Hangja elfúlt, ismét rázni kezdte a zokogás. Férfje ábrázata fehér lett, mint a cigarettapapír, szája görcsösen rángott. Aztán az ajtó felé pillantott, és megrezzent ijedtében. Egy gyerek bámult rá, olyan tízéves forma, gesztenyehajú, homlokán egy régebbi égés ráncos nyomai. A férfi felállt, hogy odamenjen hozzá, de a felesége húzta vissza, könnyörgött, ne hagyja magára.

Csak egy perc az egész, mondta a nőnek kékacél hangon, és kifejtette magát a szorításából. Kilépett a folyosóra, megragadta a gyermeket.

Látta-e, kérdezte tőle, látta-e, hogy ki lépett ki ebből a fülkéből. Könnyörgve kéri, mondja azt, hogy látta.

Látta, felelte csendesén a fiú.

Koska karon fogta a gyermeket, és elindult vele a folyosón. Minden fülkébe benyitott, nem is nyitott, sorra vágta ki az ajtókat, fújtatva pásztázta az üléseket, csomagtartó rácsokat, üres volt mind. A fiút rángatta maga után, de az nem pityergett, lépegetett a nyomában szóltanul. Aztán az egyik fülkében megláttak egy férfit, ott hevert az ülésen, arcát eltakarta a feltűrt kabátgallér. Koska megragadta a kabát hajtókájánál fogva, és talpra rántotta.

Ő volt-e, aki kilépett a fülkéjükből, kérdezte a gyereket. Mondja meg neki: ő volt?

Ő volt, felelte a fiú.

Koska kilökte a meglepett férfit a folyosóra, és rácsukta a gyerekekre a fülkeajtót. Kezdte vonszolni a kabátost a vonatajtó felé. Az kiabált, tiltakozott, de minden felkiáltásra egy ökölcsapás volt a válasz, és ahogy dulakodva vonultak, halakulni kezdtek a feltörő szavak, erősödni az ütések.

Pengeéles szél vágott be, mikor Koska felrántotta az ajtót, de nem tartott tovább néhány másodpercnél, már csukódott is vissza a lomha szerkezet, kattant a kilincs. Előtte hallani lehetett még a koponya reccsenését, ahogy nekicsapódik a vezetékoszlopnak.

Két kocsival odébb, az étkezőben, a pincér felugrott a székről, és kezét ellenzőként használva kinézett az ablakon, homlokát szinte nekitapasztva a hideg üvegnek. Figyelte, ahogy elsuhannak, ő és a vonat, Auri krémszín kabátja mellett. Álldogált egy darabig, majd megigazította zakóját, visszaült, szembe az utasával, és kérte, meséljen tovább a munkájáról.

Koska ezalatt belépett a mosdóba, vizet fröcskölt az arcába, nyakát is benedvesítette. Mire visszaért a folyosóra, a kisfiú ott állt a fürke előtt. Megsimogatta a gyermek fejét, és intett neki, hogy kövesse. Amikor a folyosó fordulójához érték, egy riadt arcú, nagy szemű nővel találták szembe magukat. Amint meglátta a gyereket, nyomban letérdelt mellé és átölelte, mosolygott, hát itt van, hát itt van, mondogatta neki, és nyugtatta, simogatta, noha a fiúcska nem látszott ijedtnak.

Tudja, beteg a gyerek, magyarázta Koskának, szeme fénye, nem szabad egyedül hagyni, de elszundíthatott, mert mire körülnézett, a fiú nem volt sehol.

Semmi ok az aggodalomra, mondta Koska az anyának, vele volt végig. Mi baja van a gyerekeknek, kérdezte.

Nem szabad egyedül hagyni, ismételte a nő, könnyen árthat saját magának. Nem ebben a világban él, a veszélyekre nem figyel, semmire sem figyel, a körülötte levő dolgokat nem érti, nem is látja, csak nézi. Beszélni sem tud szegény, csak szavakat képes ismételni, amiket mondanak neki. Köszöni Koskának, hogy vigyázott rá, sosem lehet tudni, mi történik egy ilyen helyen, mint ez a vonat.

Ennyit mondott az anyuka, és ölelte, puszilta a gyereket tovább, majd megfogta a kezét, és elvezette.

A vonat lassított, sípolni kezdtek a fékek, állomás közeledett. Koska tompultan állt a folyosón, saját kezét nézte. Görbítette-egyenesítette az ujjait újra és újra.

Korábban:

Már megint elment, mondta a nő a telefonba, hiába kérlelte, elment, és mindig csak elmegy. Úgy látszik, nem bírja elviselni az ő közelségét, és csak az alkalmat lesi, hogy távol lehessen tőle, őrzítő, már nem is tudja, mitévő legyen. Pedig ő mellette áll mindenben, mégsem kérheti meg semmire, annyira sem, hogy legyen mellette, amikor szüksége van rá. Most azt mondta, elmegy kávézni, mert nem bír aludni, de hát könnyörög ő, ha már úgysem tud aludni, nem mindegy, hogy iszik-e kávé vagy sem? Az jutott eszébe, nem tudja, jó ötlet-e, vagyis inkább: tudja, hogy rossz ötlet, és az alkalom sem megfelelő, de meg kell tennie, hogy rájöjjön a hülyéje, mennyire fontos, hogy mellette legyen. Azt fogja mondani neki, amikor visszajött a kávézásából, azt fogja mondani neki, hogy megerősakolták. Megtépázza egy kicsit a ruháját, hogy úgy tűnjön. Nem, ne is próbálja őt lebeszélni senki, ezt muszáj megtennie, fontos. Nem is érti maga sem, miért, de úgy érzi, fontos. Látni akarja, mi történik.

Az alkalmazott dala

*Mert mindenki alkalmazott,
Olyan világban élünk,
A szolgáltató szektorban
Csak szerepet cserélünk:*

*A patikában a Fodrász
Vásárolja a gyógyszert,
A Széplány este a stexért
Postásra húz fel óvszert,*

*A Fodrász haját bodorít
A Széplánynak jó pénzért,
A Postás számlát kézbesít
És nincsen benne részvét,*

*S a Patikus, ha csődbe jut,
Még elmehet Postásnak,
S a Széplány, hogyha megcsúnyul,
Beáll majd tán Fodrásznak,*

*És jönnek majd a friss husik
Óvszerért patikába,
És lesznek újabb Postások,
Akiknek mindig áll a'...*

*Mert mindenki alkalmazott,
Olyan világban élünk:
A szolgáltató szektorban
Csak szerepet cserélünk.*

A bérember dala

Hajdanán a bérmunkás,
bérbe adta a munkáját.
És úgy hívták, hogy proletár,
mert csak gyerekeket csinált.
És nem volt testamentuma,
mert nem maradt nagy fundusa.

Szegény volt, sovány, egyszálbél,
ki soha semmit nem remél.
És a Cityben akkor járt,
ha „Munkát, kenyeret” kiált.
És nem vót végrendelete,
mert nem vót néki semmije.

A Tőkével addig harcolt,
amíg még néha munka volt.
De a tőkéséké a gép,
s a munkát gépek elvették.
És nem kellett a munkája,
elküldték hát a csudába.

Az ember roppant furcsa lény,
kibérelhető a szegény.
Ha nincsen többé bérmunka,
kibérelik fogyasztásra.
Az emberbérlemény,
fogyasztógép szegény.

És kövér lett a proletár,
hisz a tőkének kell a háj.
Mert testét vették most bérbe,
invesztáltak a végbélbe.
A fogyasztásra bérelték,
és gépekkel megetették.

A Béremberbe költözött
az árfolyam, és felszökött;
és reklámokkal megtömték,
hogy fogyasszon, mert ő lett gép!
A Béremberből így lett gép,
hogy szolgálhass' a Tőkét.

A kölcsönkérő dala

*Kihez forduljak mostan nagy bajomban?
Felhívom a régi társaimat nyomban.
A barátság, az összeköt örökre,
emlékezünk a megivott sörökre...*

*Vagy azokat, akiknek kölcsönöztem,
mikor ők voltak szorult helyzetükben.
Még akkor is, ha sajnós sokat kértem.
De „pénz beszél!” És akkor én beszéltem.*

*Vagy volt feleségem, ki volt az üzlettársam,
megcsalt csúful és meglopott busásan?
De én se hagytam magam, a kurva'nnyát,
megrugdostam, akár egy focilabdát.*

*Volt szeretőimhez is fordulhatnék,
kis kölcsönt talán tőlük is kaphatnék.
Csak ne kaptak voln' annyi rosszat tőlem.
most könnyebb volna nekem jót remélnem.*

*Sosem gondoltam, hogy eljön az óra,
mikor fizetni kell, s nem csak bemutatóra.
Ha számláit most benyújtja mindenki,
Engem a börtöntől nem ment meg semmi.*

Pirula

*Apám vígan énekelt
– a párttal, a néppel –
felvonult, s piros-fehér-
zöld krepp-papír mellé
csákócsúcsomba egy
vörös is szorult.*

*Kis kezekkel embert
rajzoltam lemezajtóra,
súlyt emelt.
Plecsnit viselt egyszín
ingén, mint én otthon;
Karc Marcival voltunk
kiváló dolgozók.*

*„Már csak játék – mondta
Apu, és pólómra tűzte –
meg tilos”, majd rigára ült,
„a berregő vacakra”,
megkezdeni egy új műszakot.*

*„Senki se hitte, hogy
csak így, ilyen hamar!
A pénzt mind elvertük,
tietek lett a kamat.”*

Vörös hervadás

*Miért is lenne mentség
az eljövendő élet,
ha a minden elvonult,
s az egykor létező
kontúrtales semmivé lett.*

*Nem döngetek falat,
csak zárt öntvényt
hallat a századelő,
s munkadalt mormolnak
amott, elhagyott
esztergapadok.*

*Pang a műhely, kifosztva a gyár.
Ahány szerszám, annyi zsebben.
A múlt képe feldereng
egy lehullott olajcseppen.*

*„Hogy ment a munka hajdan,
régén volt ezelőtt,
egymást ugrató kajla
fűrőgép-kezelők...”*

*A vasra rozsdá kúszik,
az új veőőig zárja
a lakat. Nem lépked
csapatnyi bakancs
a poros padlón...
s hiányol újabb
bejegyzést a gondos
brigádnapló.*

A nép

*Ismeretlen tettesek a törékeny háztetőn,
járókelők tömege gyanútlan utcákon,
felismerhetetlen szerelmesek az üres pincében,
korbácsos idomárok minden harmadik utcasarkon,
türelmes rendőrök a dübörgő körutakon,
haszontalan kereskedők a piszkos sátrakban:*

*és megboldogul a nép,
az istenadta nép.*

Végig

*Végigjárom gyors léptekkel a mulandóságot,
életem szegélyét gondosan elkerülöm:
egyébként viszont a gyanútlan haladás mestere vagyok,
mesterségem a mozgó élet felfedezése.
Hatékony menetelés az örökkévalóság felé.*

Számtalan

*A szám nem számít,
a páratlanokat hol kiiktatták, hol letakarták.*

*Ő sorakoztatja fel Őket, Ő: rendszeresen.
Ötöl-hatol, csütörtököt viszont nem mond.
Inkább azt, hogy: hárman, mint a szentek a teológiában,
vagy a világháborúk;
négyen, mint a négy lábúak;
heten, mint a gonoszok;
kilencen, mint a kincskeresők,
vagy akár a kintornázók.*

A számolást egyszer be fogják tiltani.

A plüssmaci

*Nem kell részleteznem a bizalmát,
így azt sem, miért hallgatom el a nevét.
Ő sehogy se hív engem, talán még mindig
azt hiszi, csak egy van belőlem. Ne
nevéssétek ki, hisz a bátyja bezzeg okos,
annak tart, ami vagyok, ennél rosszabb
egy plüssmedvével nem történhet, egyszer
veszekedtek, és Ő elment, a bátyja áthívta
a barátait, középre ültettek, és rám verték
a muris kis kamaszddákójukat, persze,
nem nevettem, csak ez a mosoly
volt akkor is a számon, megváltoztatni
hogy is tudnám, de tavaly nyáron
beleegyeztem egyetlen mondandómba,
napos délelőtt volt, a gyerekek táborban,
a szülők fél órán át unszolták egymást,
munkába kell menni, szeretem őket,
de örültem, amikor végre elmentek,
a sarokban ültem, ahonnan látni utcát, eget,
hifitornyot és dohányzóasztalt,
délután feltörlük a port körülem, gondoltam,
talán a bátyék mocskát is észreveszik
az arcomon, és lemossák, de ha nem,
úgy is jó, egy egész nap egyedül,
azóta többen dicsérik a mosolyomat,
ez nem elég, mert semmi sem valamennyi,
ez ilyen.*

Megismerjük a következőmény szót

*Nagyapánk sosem tévedett, az ilyeneket
már akkor is utáltuk, őt nem, vele csak nem
beszéltünk érzésekről, pedig erre várt,
talán, hogy kinevessen minket onnan,
a szív felől is, de szörnyűnek elég volt
a másnapossága, nem kértünk ágya szagából,*

*pedig büszke volt rá, milyen egyéni, akkor
még nem tudtunk fölényeskedni, hogy
szükségből erény, kevertük a szólásait,
savanyú a szőlő, mondogattuk aki másnak
vermet és helyett. Az utolsó trükkje az utolsó
nála-alvás is volt, amelyiktek tovább
marad fenn, egy órával később ébresztem,
somolygott nagyapánk, de félóra
múlva belealudt a kísérletébe,
másnap is mi keltettük, morgott ránk,
már nem vagyok a régi, mondta apánknek,
hozzá is ez volt az első nem-após mondata,
többet nem bíztak nagyapánkra,
az ő korában a szégyen már veszélyes
következményekkel járhat, mondták.*

Az ór

*A sírköveinken nincs arany, lakk,
fényképet védő üveg: semmi
nem csillog, semmit nem lopnak.
Ha szél vagy ember kimozdít
egy kopjafát, az sem botrány,
korai lehetne,
de itt semmi sem korai.
Megfigyeltem, hogy az eső munkája
lekerekítés, a szögletes tömbök
ötvenéves korukra, mint az
írógépen a pont, a kereszték két
tengelye, mint a szivacsdeszkák,
amikkel úszni tanulnak a gyerekek.
Pár éve úgy volt, szupermarket épül
a szomszédban és a telkünk lesz a
parkoló, meglepődtek, amikor
én is aláírtam a támogató ívet,
és még jobban, amikor elmondtam,
kenőpénzre sem volt szükség,
aztán az egészségből nem lett semmi,
talán a mi kerületünknel is olcsóbb
volt egy másik, én csak azt hiszem,
közülünk nem kísértett volna senki.*

Beszélgetnek: a Hölgy és a Halál

(Baba bömböl. Jön valaki.)

– Hát maga ki?

(Vacsora és feszült hármás.)

– A Halál vagyok; megismersz?

Már jártam itt. Igaz, másik alakomban.

A távollétemben szoktam

megesni. Akkor jó voltam; most nem?

Gyere már!

– Megy a rosseb.

Csak a holttestemen át.

– Nem mondd?! Rosszkor jöttem volna?

Egyáltalán van tested?

– Nem mondja?! ... Ha megestem.

– Egyáltalán jöhetek én jókor?

Nem mondom.

Ritkán hívnak önszántukból.

Te sem hívtál. Jöttem magam.

Régóta szemmel tartalak.

Amennyit az életemből beléd öltem!

Kész öngyilkosság! Kaput.

A belőlem átment töltet

nem robban; holtpontra jut.

Bepöccintem. Mellétrafa?

Az nem lehet. Árnyék vagy már;

mire vársz még, vén satrafa?

(Így a Halál. Kortelkedik egyfolytában.

A Hölgy már nem. Holtteste a válasz.)

„MÖGÖTTÜNK FORRT A MÚLT”

Az utazás tematikája Balla Zsófia költészetében

A következőkben arra keresem a választ, hol és hogyan furakodik be az irónia Balla Zsófia költészetébe. Az irónia nem „rontóeleme” ennek a lírának, tehát meglátásom szerint nem lehet a „posztmodern irónia” szintagmával jellemezni, amennyiben ezen azt értjük, hogy a szövegben minden „általánosan relatív”, s hogy egyetlen kijelentést és képet sem lehet helyesen érteni, ha nem fogadjuk el *ab ovo* az irónia folyamatos jelenlétét.

„Az önreflexiót említeném, az ironikus önreflexiót; a humort és az iróniát nem keverve egyébként össze. Sok mindent el lehetne erről a másfajta szellemi irányultságról és magatartásról mondani. Egyrészt kiábrándultabb, de kiábrándultságában játékosabb is, könnyedebb is. Sokkal többféle nyitást tesz lehetővé.” És még egy fontos állítás ugyanabban a válaszban: „Az individuum megnövekedett szerepe meghatározó a létünkben (...) Nem a mindennek alárendelő kollektivitás (...) rendkívül korán kiábrándultunk a kollektivismus utópiájából. Mi egy másfajta utópiát hajszoltunk; azt hiszem, távolabbra vetettük a tekintetünket: (...) a lehető legnagyobb emberi szabadságra.”¹ Az idézet azért fontos, mert Balla Zsófia öndefiníciói közé tartozik: Martos Gábor kérdése arra vonatkozik, miképpen határozná meg a költő a harmadik *Forrás*-nemzedéket, melynek tagja, és miben látja annak a másodiktól megkülönböztető vonásait. Látjuk, milyen hangsúlyos szerepe van az *önreflexiónak* és az *iróniának*, s ezzel összefüggésben a kollektivitástól való elhatárolódásnak. Nyilvánvaló, hogy az az alkotó, aki elfogadja „a kollektivismus utópiáját”, a referencialitástól sem határolódik el olyan határozottan, hiszen annak létezését önnön létezése legfőbb zálogának érzi – gondolhatunk például az erdélyi magyar irodalom egyik emblemikus művére, Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című opusára, amelyben *minden* a referencialitástól függ, azon múlik és az által „üzen”.

Vizsgáljuk meg először is Balla Zsófia *PaterNoster* című versének két változatát. Ez a vers úgy jeleníti meg a pálya két szakaszát, hogy első változata a referencialitást mozgósítja, míg a második az areferencialitást, s ilyenképpen az általános befogadhatóság irányába tér el. „Géza ezt úgy írná: »Egek! / azt gondoltam, délután átmegyek / Bretter Gyurihoz« / át is mentem / egy lefele fordított sírkerten / s rataláltam. Felöltőben, fa alatt / kuporgott, körülötte egy csapat / varjú, tanítvány, kolduló barát, / mind egyetlen s igaz. Gyurin a kabát / olyan bő volt, hogy sírni kellett. / Gazsi most ott állt Guszti mellett, / hátrább haragos Sándorok.” Ez az „eredeti” szöveg, amely 1980-ban jelent meg a *Második személy* című kötetében (Kriterion, Bukarest). Az élmény közelsége miatt (Bretter György kolozsvári filozófus, többek szeretve tisztelt mestere 1977-ben halt meg) a vers rendkívül személyes, és a személynevek emlegetése okán meglehetősen belterjes is. Némi filológiai kutakodással meg lehet állapítani, kikről is van szó (Molnár Gusztáv, Szócs Géza, Tamás Gáspár Miklós stb. nevét sorolhatnánk), ám a mű tere ennek ellenére szűken családias. „Valaki úgy írná: »Egek! / azt gondoltam, délután átmegyek / Bretter Gyurihoz!«, / át is mentem / egy lefele fordított sírkerten / s rataláltam. Felöltőben, fa

¹ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban. A Forrás harmadik nemzedéke*, Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 1994. 19 és 20.

alatt / kuporgott, körülötte egy csapat / varjú, tanítvány, kolduló barát, / mind egyetlen s igaz. Gyurin a kabát / olyan bő volt, hogy sírni kellett. / A vetélytársak most egymás mellett / álltak s egyéb haragosok. / S a Házsongárdban sátorok, / gyors-győzők, laci-konyhák körbe, / körhinták vártak a népre, / ószövetségi vigasság. (...) Arrébb sült már a *mititej*." Az *Ahogyan élsz* című kötetben (Jelenkor, Pécs, 1995) megjelent változat feloldja az előbbi belterjességét, „Géza” helyett „valaki” említődik a versben, s a többiek is kikerülnek belőle. Marad „Bretter Gyuri”, akinek a haláláról szól a szöveg, s akit ugyanakkor nem lehet sem kivenni, sem behelyettesíteni, és megmarad a Házsongárd, amely viszont egyszerűen a kolozsvári temető neve. A sírkerté, amely már az első versváltozatban „lefelé fordított”, tehát inkább egy képeslap jelentésmezejét tárja fel, mint egy földrajzi helyét. A név nélküli „tanítványok” biblikussá és fenségessé, a „képeslaposság” viszont személyessé és humorossá teszi a történetet, anélkül, hogy az *túlságosan* személyes lenne. Ha még egy pillanatra visszaidézzük az említett kollektivitást, az abban élő és abban hívő alkotóban mindig működik annyi dac, hogy úgy érezze: a szövegét érti, akinek értenie kell, aki pedig nem tudja értelmezni, az hiába is igyekszik, tehát kár lenne bármit is megváltoztatni.

Az átirás valószínűleg összefügg az 1989-es romániai eseményekkel. Az „új világban” rádöbbenhetett a költő, hogy Bretter György neve egyre szűkebb körben jelenti majd azt, amit a diktatúra zárt levegőjében, bár az is elképzelhető, hogy csupán az idő múlása és Balla Zsófia átirási gyakorlata teremtette meg a későbbi variánst.

Ákárhogy is történt, a referencialitás a személyes areferencialitásnak vagy inkább egy ravasz referencialitásnak adta át a helyét, egy olyan történetnek, amely bár éppen a beszélővel esett meg, valójában akárkivel megtörténhetett volna, s ebben az olvasói benyomásban a nevek kihúzása jelentős szerepet játszott.

Ennek a törekvésnek egy másik irányát figyelhetjük meg a *Mi volt jó Pécsen?* című versben.² „Az új időknek könnyű mámore, / az együtt töltött, nagy szilveszterek...” – indul a szöveg kevésbé konkrét, inkább „általános” helyzeteket megidézve. A harmadik sortól azonban elkezdődik mindaz, ami individuális, ami csupán a beszélő élménye lehet: Tettye, Koszta Gabi, a karamellás sütemény, „rémálmom délután”, „Marci kandúr”, papírtrombita. A kollektív identitás megszokott, sodró, mindenkire érvényes referencialitása helyére olyan referencialitás lép, amely személyes vagy még inkább intim. A beszélő a saját emlékei által minden olvasójában a saját emlékeit hívja elő: mindenkinek van Tettyéje, Koszta Gabija, karamellás süteménye és a többije, épp csak nem ez a nevük. A vers érdekes teret alakít ki magának: az első két sor és még néhány („Mögöttünk forrt a múlt: előre / elnyert büntetésem, a katlan”, a rakovszkys zárlat: „Az is létezik, amit még nem tudunk”) tágas és elvont; a később megnevezett alakok, terek, események azonban olyan egyénítések, amelyek az olvasó saját egyénítéseit szólítják meg. Balla Zsófia költészetének egyik titka, hogy ide-oda villózik a két minőség között, és a saját „kis” történeteit az olvasó kis történeteivel segítségével mondja el, érezteti meg; a legjobb versekben nem bomlik meg ez a kényes egyensúly, a mérleg hol erre, hol arra billen, de sohasem zavaróan.

Az irónia tehát olyan jellegű, mint ahogy Paul de Man próbálta definiálni: „...az úgynevezett felsőbbrendűség pusztán azt a távolságot jelöli, amely minden reflektív tevékenység alkotó eleme. Így a felsőbbrendűség és alsóbbrendűség pusztá térébeli metaforává változik, mely az önmagára ismerő szubjektum szintjeinek diszkontinuitását és pluralitását jelzi, amikor az egyre határozottabban különbözteti meg magát valamitől, ami nem ő.”³ Sok helyen a „térébeli metafora” inkább elvontan értelmezhető, Balla Zsófia

² *A harmadik történet*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 23.

³ Paul de Man: „A temporalitás retorikája”, in: *Az irodalom elméletei I.*, Thomka Beáta (szerk.), Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996. 39.

költészetében viszont a lehető legkonkrétabban, s esetében a jelzőre esik a hangsúly. A síkváltás, melyet Hankiss Elemér elemzett szép tanulmányában,⁴ ebben a költészetben az irónia mozgását tükrözi. Mielőtt az iróniáról beszélünk bővebben, ismertessük röviden ezt az írást. Szerzője abból indul ki, hogy a nem irodalmi, illetve az irodalmi jelsor közötti legfőbb különbség *linearitás* és *periodicitás* különbsége. „Nem az egymásutániség vagy nemcsak az egymásutániség, hanem az ismétlődés is alapvető viszonya a jeleknek. A dekódolásnál az olvasó tudata nem egyszerűen csak végigsiklik folyamatosan a jelsoron, hanem miközben halad az első jeltől az utolsó felé, bizonyos jelek, jelcsoportok arra készítetik, hogy sorrendben korábbi jelekre, jelcsoportokra visszaugorják, megismételje s csak azután haladjon tovább.”⁵ A következő fontos állítás, hogy a „nyelvi anyag” a retorizálás révén válik irodalmivá. A továbbiakban Hankiss bőséges példákkal élve azt fejtegeti, hogyan működik az a dekódolási játék, amelyet ő síkváltásnak nevez. Először József Attila híres sorait idézi: „s szívében néha elidőz / a tigris és a szelid őz” – s elmagyarázza, ezek megfejtésekor a befogadó tudatának egyrészt *horizontálisan* kell oszcillálnia, hogy az *akusztikai azonosságot* és a *szemantikai különbözőséget* megállapíthassa, másrészt *vertikálisan*, hiszen ez utóbbi különbségtételhez ki kell lépnie a jelsorból. További példák után, melyeket a mű- és népköltészetből, a regény és a drámairodalomból vesz, a szerző arra a következtetésre jut: „az esztétikumnak magának elidegeníthetetlen lényege ez a kettősség, az ellentétes pólusok közötti állandó ide-oda villanás. Maga az esztétikum vibrál az elvont és a konkrét, a rész és az egész, a személyes és a személytelen, a külső és a belső világ ellentétes pólusai között – illetve pontosabban: akkor s csak akkor jön létre bennünk esztétikai-irodalmi élmény, ha a műalkotás hatására tudatunk elkezd vibrálni a valóság különböző síkjai, ellentétes fogalmai, kategóriái között. E vibrálást fejezi azután ki fogalmilag egy-egy ellentétpárral, önellentmondással, paradoxonszerű definícióval az esztétika és az irodalomtudomány.”⁶

Fentebb láttuk már, hogy az iróniához, legalábbis annak a Paul de Man definiálta változatához, fogalmak jól megkülönböztethető párojaira, a valóság két jól elkülöníthető szintjére van szükség, ő-re és nem-ő-re, egy pontra, ahol a beszélő áll, és egy másikra, ahonnan szemléli önmagát. Innen is adódik a következtetés: ez nem a korinthoszi irónia, amely nemcsak hogy nem tapasztal különbséget a valóság különböző szintjei között, de nem is *vágyik* erre a különbségre. Az az irónia, amely Balla Zsófia költészetére jellemző, nem folyamatos szétszaggatás, nem a Parti Nagy Lajosra jellemző „fujvást elhibban a rend”.⁷ Inkább egy ellentmondás vagy tehetetlenség feltárása: miközben a szöveg rendre törekszik, rendben reménykedik, minduntalan abba a felismerésbe ütközik, hogy a rend nem létezik, vagy nem vonható be minden *egyetlen* rendbe; csak *rendek* léteznek, s a remény, hogy ezek a rendek mégiscsak megoszthatók valamiképpen. A személyes, intim, „kis” emlékek, élmények, tapasztalatok utalhatnak ugyan történésekre, amelyeket mindenki megélt, de nem tekinthetünk el attól, hogy mindenki *másként* élte meg őket.

A szilveszter, a költészet, a szülőföld, az irodalom nagy történetek, amelyekhez mindannyiunknak van köze, amelynek ’miként’-je különböző.

Fentebb Rakovszky Zsuzsát emlegettem, úgy vélem ugyanis, hogy Balla Zsófia költésze rokonságot mutat az övével, ami a filozofikusságot, az általánosítást vágyat illeti. Amíg azonban Rakovszky mindig a személyestől az általánosság irányába mozdul, a sze-

⁴ Hankiss Elemér: „A népdaltól az abszurd drámáig. Az irodalmi mű egy alapvető strukturális mozzanatról”, in: uő.: *A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok*, Magvető Kiadó, Budapest, 1969. 41–83.

⁵ I. m., 45.

⁶ I. m., 81.

⁷ Parti Nagy Lajos: *Szódalovaglás. Mintamondatok nulla*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1990. Fülszöveg.

mélyes által mindig valami egyetemes érvényűt próbál közvetíteni (gondoljunk csak a babitsi ihletésű idő-ciklusra!), addig Balla Zsófia lírájában az egyetemes a személyes felé halad, relativizálódik. Ám e relativizálódás nem a töredékek, a párhuzamos változatok vagy a különböző identitások formájában jelenik meg, mint Kovács András Ferencnél, Parti Nagynál vagy Szőcs Gézánál, hanem *melankolikus relativizálásban*, amely ragaszkodik az egységhez, az egyértelműhöz, de belátja, hogy nem érheti el problémátlanul. Ha a Martos-interjú részletéből indulunk ki, meg kell állapítanunk: a kétely nélküli egység nem létezik vagy nem hiteles, ami pedig hiteles lehetne, az éppen azért nem elegendő, mert nem fogadhat be mindenkit. *Többeket* igen, mindenkit nem. Az emlék, az élmény, a tapasztalat olyan főnevekként érvényesek, amelyeknek a jelentését minden olvasónak magának kell kialakítania a szöveg utalásai segítségével.

A síkváltás másik lehetősége vagy leírásának másik módja a *kint–bent* irányra, útra és visszaútra vonatkozik. A *PaterNoster* mindkét változatában tanúi lehetünk annak, hogy a „lefelé fordított sírkert” miképp teremti meg hirtelen a „bent” hangulatát, s e soron túl mintha minden *egyszerre* zajlana kint és bent – természetesen ez is óvja a pátosztól, s ez is a „ravasz referencialitás” felé mozgatja, amelyről már beszéltem. Most a benti tér, a benti intimitás, a zártság formáira és költői megteremtésére irányítanám a figyelmet.

A *Mi volt jó Pécsen?* e tekintetben is jó példa. Az első szakasz után, a „nagy szilvesztereket” és Tettyét követően azonnal visszahúzódik a szöveg, „Kosza Gabiékhoz”, a karamellás süteményhez, a délutáni rémálomhoz és a negyedik szakasz erős indításához: „Jó volt felébredni idegen ágyon / délutáni homályban s inni egy kis vizet.” Erősnek nevezem, mert idegen ágyon általában *nem jó* felébredni, nem szólva arról, hogy a jelző nem kíméli sem a beszélőt, sem a környezetet (lehetne például „baráti ágy” is). Aztán ismét „Széchenyi-tér”, petárdák, palackok, papírtrombitálás és megint markáns váltás: „Mintha nem is az idő váltaná mezét, / hanem egy lidérces gőzfürdőből köszöntene / ránk a feltámadás.” A hatodik szakaszban pedig a város levedli „az ó, fekete szőrt”; innen már csak egy lépés Marci kandúr, a „kövér üstökös, / öt méterről vágódott az ölembe, – / karma nyomát még évekig viseltem.” A nevetés „leütés nélküli labdajáték”, és megül a gyomorban, mint a gipsz. A vers filozofikus zárását már idéztem.

Oximoronszerű tehát a jó; olyan képek mesélik el, amelyek a főnevek révén a pozitív, a jelzők miatt azonban a negatív tengelyen helyezhetők el. A szöveg kétértelmű, a hatodik szakasz második részének kezdete viszont ismét a címre utal, most kijelentő mondatban: „Szóval, ez volt jó Pécsen.” Mintha inkább arról lenne szó, a beszélő hogyan próbálta jól érezni magát, mint arról, hogy *ez valóban jó volt*.

Egy másik vers, amely beszédes abból a szempontból, hogyan éli meg e költészet beszélője a kivételesnek számító élményeket, *Az ünnep előérzete*.⁸ Ez a darab is a 'kint'-tel kezdődik („Egy hónap, másfél hónap / derengő idő...”), ám a harmadik és a negyedik sor már ebből a derengő időből fakad: „szomjas várakozás és / vízfoltos cipő.” Ugyanazt figyelhetjük meg, mint az előbb elemzett műben: a hónap semleges terét a várakozás, a hajnal, a gyermekkor, a bizonyosság, a győzelem, a mécs, a láng pozitívvá tenné, ha nem lenne a várakozás *szomjas*, a hajnal *sötét és freccsenő*, a gyermekkor *keszeg* s ha a mécs nem *kútlánggal* égne. Ilyen ambivalenciák teremtik meg a szakasznyi kérdés lehetőségét: „De mondd, miféle ünnep ez, / e szűrt fény, szűrt sebből szivárgott / szikra, mely sistereg, neszez / s szertezáporoz száz szilánkot?” Aztán ismét szív, karácsony, Hold, nő, győzelem küszöbe, gyertya, csillagok – másfelől viszont a szív *hangtalan*, a karácsony a „kopácsol”-ra rímel, a hold alatt „gyász zuhog”, a nők úgy szülnek, mint a gyász, a győzelem küszöbén „halomra lótt varjak” hevernek, a gyertyák a csillagok helyett égnek. A befeje-

⁸ A harmadik történet, 29.

zés pedig érdekes inverziót teremt, ahol a jelző pozitív, a főnév negatív jelentésű: „Naptárban vakító szünnap. / *Bársonyos hiány* itt az ünnep.” (Kiemelés tőlem – D. P.)

Úgy is mondhatnánk: a vers egyetlen villódzó síkváltás. A „köz-környezet–kiskörnyezet” és a kint–bent közötti már elemzett ingázást az alliterációk is segítik; elég talán, ha a fentebbi négyesoros idézetre figyelünk, ahol a sziszegő sz-ek valósággal szétfűrészelik a „tartalmat”, s még inkább hozzájárulnak a karácsony kétértelműségéhez.

De vissza még a kint–bent dichotómiájához. Nádas Péterről szóló egyik szép esszéjében Balassa Péter a következőket mondja: „Nádas, úgy hiszem, alapvetően konzervatív ízlésű és vonzalmú, ha egyáltalán használható még félreértés és rosszhiszeműség nélkül, esztétikai értelemben a konzervatív jelző. Ha ugyanis elnézzük, elképzeljük barna, sárgás, mélyszínű, derengő intérieurjeit, színeit, egészen eredeti térképzését, akkor egy ilyen formában sosem volt, dísztelen szecesszió (...), illetve egy sosem volt, világpolgár-biedermeier metszet vagy életkép tűnik fel előttünk. Igazán szépen és konzervatívan berendezett és rendezett intérieurökben lehet igazán nagyokat szenvedni, széthullani, megvilágosodni és egyéb nagyokat művelni...”⁹

Tekintsünk most el attól, mennyire és milyen érvekkel lehet *ma*, 2009 tavaszán konzervatívnak nevezni Nádas, és tekintsünk el a jól hallható („egyéb nagyokat művelni...”) iróniától is. Állapítsuk meg inkább, hogy Balla Zsófia elemzett verseiben is láthatók enteriőrök, megjelennek metszetek, s ezek ugyanolyan „derengők”, mint a Nádaséi. Tehát miközben a kinti, a nagy környezetet is leírja, a költő szövege is visszahúzódik a 'bent'-be, Pécs ünneplő városából az idegen ágyra, a „derengő időből” (!) a vízfoltos cipőhöz. Ezek a művek minden bizonnyal a költészetnek a prózától eltérő, elliptikusabb jellege s az *erre* a költészetre jellemző jegyek miatt nem drámaiak, nem keltik a széthullás, a megvilágosodás „és egyéb nagyok” hangulatát. A Balla-féle líra, mint mondtuk is már, melankolikus inkább, visszafogottan szenvedő és elsősorban a beszélőre vonatkoztatott. Az irónia éppen ebben a személyességben rejlik, amely szinte kínosan vigyáz arra, ne tegyen általánosító, mindenkire érvényes kijelentéseket. A lehető legnagyobb emberi szabadság csak a lehető legszigorúbb személyes iróniával érhető el.

Ennek a szigorú személyes iróniának talán a referencialitáshoz is lehet köze, ahhoz az életrajzi tényhez, hogy Balla Zsófia 1993-ig Kolozsváron élt, 1989-ig egy olyan diktatúrában tehát, amely nem engedte utazgatni állampolgárait. Általában nem vagyok a referencialitás híve, nem rajongok az olyan elemzésekért, amelyek minden ok nélkül az író lexikonadataihoz fordulnak, és ezek alapján magyarázzák a művet. Ez a referencialitás azonban, amelyet most vontam be az értelmezésbe, véleményem szerint nem *üres, közömbös*, hanem *telített, aktív*, hiszen nemcsak nyoma, hanem jelentése is van az életműben. Pontosán az 1993-as *Egy pohár fű* című kötetig kell várni, hogy más helynevek is bekerüljenek a versekbe, mint az erdélyiek vagy a magyar irodalom „hely nélküli” helynevei (például Rodostó az *Epilógusban*). A *Vörös csík, vékony vérfonál* című vers egy „igazi” utazásról szól.

Kérdés természetesen, mit jelent ebben a lírában az „igazi utazás”? Balla Zsófiánál referencialitás és referencialitás egyensúlya az utóbbi javára borul fel: ahogy Pécssett az volt jó, ami személyes, ami sajátos, ami csak a beszélőre tartozik, ugyanúgy mindenütt az lesz a jó vagy inkább a jelentős, és verssé a verset az a feszültség teszi, ahogy a szereplő folyamatosan a belső világ felé mozdítja a külső világ sajátosságait, vonatkozásait, élményeit. Az igazi utazást *ebben a költészetben* kizárólag a *belső utazás* jelenti.

⁹ Balassa Péter: „Hangfekvések. Nádas Péter művészetéről”, in: uő.: *Észjárások és formák. Elemzések és kritikák újabb prózáinkról 1978–1984*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. Műelemzések kiskönyvtára. 231.

AZ ELÉRHETETLEN MINŐSÉG

Thomka Beáta köszöntése

*„nem volt benzín esett az eső
egyik zeneelméletet tanult belgrádban
a katonai behívó elől menekült
irodalomelméletet tanított újvidéken
új életet indult valahogy egybeesett a kettő
új életet indult éppen kezdeni a másik
és csomagjaikkal valamint háromlábú vizslánkkal
meg egy láda szőlővel
nekivágtál velük a határnak”
Tolnai Ottó: A pesti partvis*

Thomka Beáta puritán, szemérmes tudós, akit hivatásának gyakorlásában nem a terep uralásának ambíciója, az *én* tudatos vagy reflektálatlan kiterjesztése, a személyesség magamutogató jelenléte jellemez. Ha jól látom, majd hatvan év kellett hozzá, hogy – legutóbbi, *Prózai archívum* című kötetében – olyan írást közöljön, amelyben a tudományos pályáját kezdetben meghatározó környezetet, illetve a folyamatosan újramondott és ezért állandóan változó narratívaként értett saját identitást témává emeli (*A kulturális azonosság poétikája*). Persze ez sem öncélúan történik, hanem mert az általa tapasztalt identitásviszonylatok plasztikusan példázzák a nem monolit módon, nem egyszer s mindenkorra meghatározott és lezárt formában elképzelt kulturális önazonosság esetét, tehát tanulságokkal szolgál a narratív identitás elméletének megértéséhez. E változó és dinamikus identitásfogalom háttere az egykori Jugoszlávia, „a valamikori többcentrumú, regionális és mikrokultúrák sorát ötvöző ország”, amelyet a politikai és gazdasági érdekek mellett a valóságos, konstruált államnyelven túli „nyelv nélküli közös nyelv”, valamint a „többszólamú, *alternatív kultúramodell*” éltetett.

Csakis kérdésre válaszolva fedte fel ennél konkrétabb formában az önéletrajz egy-egy releváns momentumát, így a családi környezet és a szülőhely inspirációit. Ebből idézek néhány sort: „Kivételes körülménynek tekinthetem Édesapám átfogó, európai human műveltségét, soknyelvű könyvtárát, intellektuális igényességét, valamint azt, hogy egy alföldi telepítésű, archaikus vonásokat átmentő református közösségben, egy négy-öt-ezer lelkes bánáti magyar faluban növekedhettem. Az anyai magyar-szerb és az apai két-nyelvűség, a magyar-német származás mellett apámnak a két világháború között Franciaországban, Berlinben, Budapesten töltött évei és tanulmányai meghatározták értelmiségű nevelődésem irányát.” (Ménesi Gábor interjúja, *Jelenkor*, 2007/11.)

Bizonyára többeknek meglepő, de a vajdasági kisebbségi kultúra helyzetét – már inkább a hatvanas, hetvenes évek idejében – Thomka Beáta nem a peremlét állapotaként írja le, hanem a magyarországi szellemi lehetőségeknél szabadabb viszonyokra helyezi a hangsúlyt. „A kortárs folyamatok méltányos kritikai értékelésében ugyancsak szabadabb mozgásterünk volt. A magyarországi irodalom mellett ez az elméleti gondolkodást is érintette, amelynek Jugoszlávia különféle kulturális központjaiban mindenkoron kiemelt

figyelmet szenteltek. Irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségű magyar kezdemények olvashatók az újidéki kiadványokban, melyeknek méltányolása mindmáig hézagos a szakmai tudatban Magyarországon.” (u.o.) Az idézett szövegrész utolsó megjegyzését sem feledve, mely halk szavú bíráló a hazai irodalomértés számára az egykori Jugoszlávia-beli újító irodalmi gondolkodás integrálatlanságát illetően, most egy másik – elismerem: triviális – mozzanatra hívnám fel a figyelmet. Számomra Thomka munkásságának mindmáig egyik legimponálóbb és leginkább irigylésre méltó jellemzője az a természetesség, ahogy a magyar irodalmat vizsgálván nem pusztán a kortárs nyugat-európai irodalomelméleti tapasztalatokat, de a volt Jugoszlávia rendkívül gazdag szépirodalmi és teoretikus anyagát is elemzéseit támpontjaiként használja. Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Danilo Kiš, Mirko Kovač, Filip David vagy David Albahari művészete éppolyan magától értetődőséggel jelenik meg gondolkodásának erőterében, mint Viktor Žmegač vagy a nála nemzetközileg jóval kevésbé ismert teoretikusok munkássága. Úgy gondolom, visszanezve a *tágasság iskolája* volt ez, Thomka Beáta nevelődésének fölcserélhetetlen többlete.

1968-tól az *Új Symposion* rendszeresen közli kritikáit. Induló kritikusi gyakorlatához, egyszersmind a korábbi prózai beszédmódokat megújító művek elemzéséhez azonban, úgy érzi, nem ad megfelelő fogalmi háttérrel a magyarországi – még a század eleji poétikákban gyökerező – irodalomelmélet. A korabeli francia szellemi élet radikális változásai ragadják meg figyelmét, mindenekelőtt a *Tel Quel* és a *Poétique* köreinek teljesítményei. Az *Új Symposion* vonzaskörében tevékenykedve természetesen módon adódott a Tolnai Ottó életművére irányuló kutatás. Ám az sem a véletlen műve, hogy miért épp Mészöly Miklós lesz a másik „hőse”, akinek művészetéről szintén monográfiát ír majd. Már első tanulmánya – 1969-ben – a *Saulusról* szól. Mészöly művei iránti érdeklődése nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel, hogy a magyar próza akkori jelentős alkotói közül az övé mutatta a legerősebb affinitást a kortárs nyugat-európai poétikai megoldások meghonosítására, önnön poétikai gyakorlatának – a magyar irodalmi hagyományok figyelembevételével történő – állandó megújítására. Ez az életmű volt tehát az, amely Thomka új szépirodalmi és elméleti kérdésekre nyitott érdeklődését leginkább párbeszédbe tudta vonni.

A fragmentáris írás, valamint a rövidtörténet – amely a regény, az elbeszélés, a novella bevett prózai műfajai mellett újonnan keletkezett – vonják magukra figyelmét mint olyanok, amelyek a huszadik századi tapasztalat kifejeződésének autentikus irodalmi formáiként jöttek létre. Tovább azonban nem folytatom pályájának vázlatos ismertetését, elég legyen annyi, amit Takáts József mondott róla egy laudációban: mindazoknak mesterevé vált, akik manapság magyar nyelven irodalomértelmezéssel foglalkoznak. „Mert ha közülünk bárki regényt, novellát vagy rövidtörténetet értelmez, beszédében ott kell hogy működjön mindaz, amit a prózapoétikáról és narratológiáról megtanult, s erről magyarul a legtöbbet az elmúlt húsz évben Thomka Beátától lehetett tanulni.” („Az értekező dicsérete”, *Jelenkor*, 2003/9.)

S itt feltétlenül szóba kell hoznom Thomka meg nem rendülő hitét az elvégzett munka értelmében, melyre bizonyosság lehetne a kiterjedt életmű maga, de még inkább az egyes szövegek gondolatmeneteinek ethosza. Nem kérdés tehát, hogy Thomka Beáta elméleti munkáját tudományos diszciplínaként érti, amelyre a hagyományos humaniorákon alapuló s a szellemtudományokra jellemző sajátos szabályok érvényesek. Miközben tehát nem osztja Feyerabend cinikus elméletfelfogását, tudományhite soha nem billen át az akadémiai hang institucionális magabiztosságába, kételynélküliségébe. E magatartás integráns része a tanári tevékenység, amely maga is az önmegértés, az önnevelés egész életre szóló programjába illeszkedik. Tanári hatásáról Angyalosi Gergely ekképpen írt a *Beszél egy hang* című kötetéről szóló méltatásában: „Ma már az egész országban találkozhatunk Thomka-tanítványokkal, akiket arról lehet felismerni, hogy rendkívül tájékozottak elmé-

letileg, ugyanakkor távol áll tőlük, hogy az irodalmat a teoretikus felismerések 'visszaigazolására' használják csupán. Őrzik a műlélménnyel való eleven, szerves és mindig mélységesen individuális kapcsolatot. Ez azt mutatja, hogy a Thomka-iskolából nem 'klónok', hanem szabadon és egyénien gondolkodó fiatal irodalmárok kerülnek ki, akik minden szükséges szakmai eszköz birtokában építik fel saját stratégiájukat." (*Jelenkor*, 2002./ 11.)

Thomka Beáta Magyarországra kerülése után Pécssett telepedett le, az egyetem bölcsészkarának tanára mindmáig. A *Jelenkor* folyóirat jellegadó teoretikus szerzőjévé vált, s egyben a lap szerkesztő bizottságának tagjává. 2002-ben a lap nívódíját, a Szinyei Júliadíjat is elnyerte. Persze nem lenne illő a részemről, ha megkísérelném (Pécsnek? a *Jelenkornak?*) kisajátítani Thomka Beáta munkásságát, mely az egyetemes magyar kultúra része. Csak azt próbálom szavakba önteni, mennyire nélkülözhetetlen a jelenléte, a szellemi és emberi kisugárzása a *Jelenkor* szerkesztőinek, s hasonlóképpen a pécsi egyetem magyar tanszékei munkatársainak, valaha volt összes doktoranduszának.

A szikárság esztétikája címmel írt egy ízben Mészöly Miklósról. Tudományos szövegeinek esztétikájában maga is e Mészölynél kimutatott szikárság ihletésében alkot. Ez azonban nem jelent valamiféle egydimenziósságot, gondolatmenetei nagyon is gazdag tapasztalatot, tudást sűrítenek össze, s egyáltalán nem előre lefektetett síneken haladnak – mind kreativitásának, mind a különböző tudományágakban megszerzett ismereteinek köszönhetően. Ezért is volt különösen megragadó számomra, amikor kérdésre válaszolva egy ízben az esszéről mint „elérhetetlen minőségről” beszélt, nyilvánvalóan önkritikus felhangokkal. E ponton lehetetlen volt elsiklani az elégedetlenség fölött, ahogy a „szemlélet, tudás, tapasztalat és érzékiség” együtteseként meghatározott esszé-formáláshoz képest saját gyakorlatában valamiféle hiányra utal. „Ma több levegője lehetne, van is világszerte, ám mifelénk a szaknyelvi puritanizmus eszménye száműzte az irodalmi megszólalásmódok köréből. Kiváló írók és esztéták művelik ebben az átmeneti időszakban, míg tetszhalott állapota után vissza nem szerzi méltó helyét a fogalmi, narratív és metaforikus beszédmódok kereszteződésében születő formák között.”

Nem áll szándékomban szobrot faragni az ünnepeltről, arról nem is beszélve, hogy ő maga az efféléket olvasván milyen kényszeredetten feszeng majd, s csak a tapintata akadályozza (talán), hogy ki ne mondja: ugyan már, ez marhaság. Ezt igazán nem kellett volna, dohogja inkább helyette szeretettel. Meglehet, ha valaki nem ismeri személyesen, annak e „tisztos kompilátumból” túlzottan komoly alak körvonalai bontakoznak ki. Ám barátai, ismerősei gyakran látják nevetni, oldottan viselkedni társaságban. Ismerik segítőkészségét, kollegialitását, nagyvonalúságát vagy azt a sztoikus nyugalmat, máskor csúfondáros flegmát, amellyel az élet visszasságait tudomásul veszi. S hogy ezt írom, jut eszembe a kérdés: vajon hova kerülhetne az a kép egy tudós méltatásában, amint a szerb–horvát háború idején néhány személyes holmijával éjjel menekül (egy katonaszökevényt szállító autóban) Magyarországra, a vezető melletti ülésen egy szobanövénnyel osztva meg a helyet. Ki tudja, talán egyszer majd sikerül ezt a tapasztalatot esszében megformálnia.

Thomka Beáta 2009 tavaszán Széchenyi-díjat kapott. Utalva arra az egészséges vélekedésre, mely szerint nem a díj minősíti az embert, hanem a díjat minősíti, kik a birtokosai, azt mondom hát, hogy a Széchenyi-díj azóta még szebben fénylik, amióta az egyik legaláztosabb és legnagyszerűbb magyar tudós, a hatvanéves Thomka Beáta elnyerte.

A BIRODALMAK ÉS A DEMOKRÁCIA ESÉLYEI A MODERNITÁSBAN¹

Majdnem kétszáz évvel ezelőtt Hegel a következő mondatot írta le a *Jogfilozófia* előszavában: „Hic Rhodus, hic saltus. A jelent megérteni, ez a filozófia feladata. Ugyanolyan abszurd azt elképzelni, hogy a filozófia túl tud látni a jelenkori világon, mint amilyen furcsa és abszurd elképzelni azt, hogy az egyed át tud ugrani Rhodos szigetén... Itt a rózsa, itt táncolj.”² Nagyon sokszor próbálták meg azt a lehetetlent, hogy Rhodoszt átugorják, és valahányszor megpróbálták, mindhiába tették. A legambiciózusabb kísérletet Rhodosz átugrására Marx tette meg. Marx reprezentatív módon mondott csődöt. Ugyanis igen sok dolog, amit ő előre látott a jelen jövőjére vonatkozóan, alapjában véve bevált, de az égvilágon semmi nem vált be abból, amit a jelen *meghaladására* nézve megjósolt. Marx munkája tehát bizonyítékkal szolgál arra, hogy nem lehet Rhodoszon átugrani. Még a bibliai próféták is tudták, hogy mit lehet a jövőről mondani és mit nem, hiszen ők a messiási kort nem írják le, nem mondják meg, hogy az pontosan milyen lesz. Amikor a próféták jövendölést mondanak, akkor ezt a jelen jövőjéről mondják és sosem a távol jövőről.

A fent idézettek elfogadásából azonban nem következik az, hogy el kell fogadnunk Hegelnek és Marxnak azt a gondolatát is, hogy mindaz, ami létezik, szükségszerűen létezik. Az embernek még azt sem kell elfogadnia, hogy a világ pozitív értelemben ma szükségszerű lenne. Ha az ember elutasítja az úgynevezett nagy elbeszélést, akkor be kell látnia, hogy a világ lényeges változásai, legalábbis politikai téren, mindig véletlenek folytán jöttek létre. Leibniznek az a gondolata, hogy minden tényigazság véletlenszerű, nem mond ellent annak, hogy amennyiben ezek a tények megjelennek, akkor ezek a tények a következő tények föltételei lesznek. De a föltétel nem annyit jelent, hogy meghatározzák őket, mert a politika, legalábbis a történelem szintjén általában egyáltalán nem szükségszerű a szó pozitív értelmében. Arisztotelész ezt nagyon világosan fogalmazta meg. Azt mondta, ha valamilyen eseményt vagy tényt egy *causa efficiens*, tehát ható ok hoz létre, az az esemény fogalma szerint véletlenszerű. Csak ha egy eseményt egy *causa finalis*, tehát egy cél-ok hoz létre, akkor mondhatjuk azt, hogy az esemény szükségszerű. Példája nagyon egyszerű. Ha földet ásunk, mert egy fát akarunk elültetni, és egy kincsesládára bukkanunk, akkor ez tökéletesen véletlen, mert a *causa efficiens* dolgozott itt. De az, hogy az ember embert nemz és nem lovat, az kérem szükségszerű, mert itt a *causa finalis* van működésben.

Ha nem hiszünk a nagy elbeszélésben, ha nem hiszünk abban, hogy a történelemnek mint olyannak van egy immanens célja, amit magában hordoz, akkor be kell látnunk, hogy a mi korszakunk, mármint a modernitás korszaka is gyakorlatilag végtelen véletlen esemény következtében jön létre. Definíció szerint a modernség nem tekinthető szükség-

¹ Az előadás 2008. szeptember 19-én hangzott el Pécsen a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport által szervezett „Kelet-nyugati átjáró – II. találkozó a Balkán kapujában” című konferencián.

² Az idézett szövegrész Szemere Samu fordításában: G. W. Fr. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*, Akadémiai Kiadó, 1971. 21–22.

szerűnek, mert nem szükségszerűen jött létre. Azt jelentené azonban ez a gondolat, hogy semmi sem szükségszerű a modernségben? Én azt hiszem, hogy nem jelenti azt. Az, hogy a modernség nem szükségszerűen jött létre, az annyit jelent, hogy nem totalitás és nincs egyetlen szubsztanciája sem. De még mindig mondhatjuk, hogy van valami lényege. Még mindig mondhatjuk, hogy van valami, ami azzá teszi, ami, hiszen a modernitásnak identitása van, különben nem beszélhetnénk modernitásról. Meg kell nézni, hogy mi az, ami azzá teszi, ami, mert hiszen ez minden identitás kérdése. Ez nem szükségszerűség, de lényegről nyugodtan beszélhetünk.

Mi az, ami a modernséget azzá teszi, ami? Mi különbözteti meg a modernséget minden premodern társadalmi berendezkedéstől? Én azt hiszem, hogy a modernséget három sajátágos vonás jellemzi, és ez a három vonás vagy tendencia, vagy akárminek is nevezük, határozza meg, hogy miben is különbözik minden premodern történelmi berendezkedéstől. Az első ezek közül az, hogy az emberek, a javak, a szolgáltatások és a tulajdon elosztása a piacon történik. Ezt nevezük kapitalizmusnak. A második az, hogy állandó kumulatív növekedés jellemzi a tudományokat, és a felhalmozódó tudást mint technológiát is tudjuk alkalmazni. Ebben az esetben és ezen a szinten tehát van fejlődés. A harmadik az, hogy végtelen vagy legalábbis végtelennek tűnő lehetőségeink vannak politikai formák létrehozására és politikai formák egymással való kombinációjára. Ez a három elem alkotja szerintem a modernitás negatív szükségszerűségét. Nincs pozitív szükségszerűség, de van negatív szükségszerűség. Ez alatt azt értem, hogy minden lehetséges a modernségben, ha az nem mond ellent a modernség három lényeges konstitúciójának – nem akarja azokat visszavonni, nem akarja azokat megszüntetni. Tehát nincs modernség piac nélkül, nincs modernség a tudomány és a technika kumulatív fejlődése nélkül, és nincs modernség politikai fantázia és a politikai fantázia termékeinek lehetséges applikálása nélkül. Ezek nélkül nincs modernség. Meg lehet próbálni – rövid távon működhet is, de hosszú távon nem működik. Gondoljunk például Kambodzsa, ahol a Pol Pot-rezsim idejében megszüntették a piacot. Egy ideig működött, aztán összeomlott. És el tudunk képzelni rengeteg utópiát, amiben se piac nincsen, se technika, se tudomány, az elménk el tudja ezt képzelni, de valójában nem lehetségesek. Ugye, nagyon sokan vannak, akik bírálják a modern technológiát: miért nem élünk mint kistermelők a magunk földjén, miért nem természetünk inkább mi mindent a saját szükségleteink szerint? Miért nem használunk szövőszéket, minek nekünk piac és technológia, minek nekünk TV és rádió? Nagyon szép elgondolás, de ha megvalósítanák ezt a gondolatot, akkor a Föld lakóinak körülbelül kétharmad része igen rövid időn belül éhen halna, úgyhogy nem ajánlom ezt az opciót senkinek. A modernségben belül ez nem lehetséges. Tehát röviden összefoglalva: a modernségben belül mindaz lehetséges, ami nem mond ellent a modernség három konstitúensé közül egynek sem, mert az bizony lehetetlen úgy, hogy eközben a modernségben folytassuk életünket, és egyáltalán, hogy folytassuk az életünket.

Ebben az előadásban az első két konstitúensről nem beszélek. Nem beszélek tudományról és technikáról, a piacról sem fogok beszélni. Csak a harmadikról, a politikáról fogok beszélni. Arról, hogy milyen politikai intézmények, berendezkedések lehetségesek, és hogy mi a politikai fantázia, hogy mindeme intézmények megteremtésében mit segíthet, mit tud létrehozni. Három politikai berendezkedésről fogok csak beszélni és ezeknek különböző típusairól. Az egyik a *birodalom* mint politikai entitás. A másik a *demokrácia*, ennek különböző fajtáiról, elsősorban a reprezentatív demokráciáról fogok beszélni, de az úgynevezett radikális demokrácia különböző fajtáiról is. És harmadsorban a *totalitarizmusról* és ezzel kapcsolatban a terrorról, illetve a terror és a modernitás viszonyáról lesz szó.

Mindezzel kapcsolatban az alábbi kérdéseket lehet felvetni.

Először is, az, hogy valami lehetséges, az nem annyit jelent, hogy valami valószínű.

Azt mondtam, hogy sok minden lehetséges a modernségben, de azt nem mondtam, hogy ez vagy az valószínűleg be fog következni. Az, hogy mi az, ami a lehetőségek közül valószínűleg bekövetkezik, az az emberi tetteknek, az emberi elhatározásoknak a következménye, itt a kontingencia természetesen életben marad, a lehetségesnek a valósággá válásában és valószínűségében a kontingenciának igen nagy szerepe van. Tehát itt még mindig a véletlen uralkodik akkor is, ha azt mondom, hogy a negatív szükségszerűség fogalmának megvan a maga értelme.

Kezdjük a birodalmakkal. A birodalom egyszerű fogalom. Birodalmak azóta léteznek, mióta írott történelmünk létezik. Lehetségesek természetesen birodalmak a modern történelmen belül is, épp azt szeretném itt megnézni, hogy milyen birodalmak lehetségesek a modernségben. Milyen birodalmak szerveződhetnek a modernségben anélkül, hogy elmentmondanának a modernség három konstituensének?

A modern birodalmaknak két típusáról fogok beszélni, de mindkét típuson belül van két további altípus is.

A modern birodalmaknak vagy eszmék, vagy ideológiák köré kell rendeződniük. A hagyományos birodalmak hagyományra épültek, hagyomány köré rendeződtek, nem volt bennük megkérdőjelezhető a hagyomány. A mai birodalmaknak – és nemcsak a birodalmaknak, hanem a demokráciáknak és a totalitárius berendezkedéseknek is – ideák, eszmék vagy ideológiák köré kell rendeződniük.

Mármost azt, hogy mi az eszme, azt könnyű megérteni, ámde mi az ideológia? Az ideológia lényegében meggyőződéses, hitek, elképzelések lazán összefüggő rendszere, melynek az a szerepe, hogy legitimáljon egy nem-tradicionális politikai berendezkedést. Egy hagyományos berendezkedésnek nincs szüksége ideológiára, mert ott van a tradíció, ami önmagában önmagát hordja, de minden modern berendezkedésnek valamilyen módon vagy eszmére, vagy ideológiára van szüksége, mely konstituálja. Éppen azért, mert nincs megalapozásuk, meg kell valamivel alapozni a megalapozatlant, és ez az ideológia feladata. Mármost mit jelent, hogy a modernség nincs megalapozva? Röviden azt mondhatnánk, hogy a szabadság alapozza meg, ám a szabadság olyan alap, ami nem alapoz meg semmit, következésképpen a modernitás nincs megalapozva. Hiányzik tehát az alap, kellene ideológiák, hogy egy gondolati rendszer jöjjön létre, ami az embereket mobilizálja. Mit mobilizáljon az embereken? Az elkötelezettséget, a hűséget, a vállalat, a biztonságérzetet. Nagyon sok mindent eszmék mobilizálnak az emberben, mert ha nem az mobilizálja, hogy egy Isten kegyelméből való királyunk van, akkor másnak kell az embereket hűségre mobilizálni.

Az ideológiáknak van hajlandósága a fundamentalizmusra, ezt előrebocsátom, nem szükségszerű ugyan, hogy minden ideológia fundamentalista legyen, de minden fundamentalizmus ideológiai.

Most tehát lássuk a modern világban jelen lévő birodalmak két típusát és azok két-két altípusát. Az egyiket úgy nevezném, hogy republikánus birodalom, a másikat... – ez egy nehéz kérdés, mondjuk úgy, hogy császári birodalom vagy imperiális birodalom? – nem jól hangzik, de megmagyarázom, mit értek ezen.

A köztársasági birodalmak államszövetségek, méghozzá olyan államok szövetségei, ahol az államok egyenlő státuszban vannak egymással. Ezen kívül minden állam, amelyik egymással szövetségben áll, önmagában is köztársaság, alkotmánnyal. Ugye, így képzelte el Kant az örök békét. Ebben az unióban, legalábbis hivatalosan, nincs centrum és nincs periféria. (Gyakorlatilag lehet, de elvileg nincs.) A legjobb modellje ennek a típusú köztársaságnak kétségkívül az Egyesült Államok: különböző államoknak a szövetsége, de ezeknek egyenlő státuszuk van, minden állam egy bizonyos értelemben független, más szempontból egymással kölcsönös függőségben vannak. Nincsenek nemzetállamok, bár maga a lakosság különböző etnikai csoportokból és különböző vallási csoportokból

tevődik össze. Egyetlen etnikai vagy vallási csoport sem koncentrálódik egyetlen államban. Mármost ez a modell hosszú és viharos történelmet élt át – kétszáz év az már hosszú idő. Egy különösen véres polgárháború után sikerült megalapoznia saját tradícióit, és időtálló politikai rendszernek bizonyult. A szövetségi állam gerince, lojalitásának centruma az alkotmány. Nem az egyes államokban van a centrum, hanem az alkotmányban. A patriotizmus is az alkotmány köré, nem a nemzet, nem a vallás köré rendeződik.

A másik modellje ennek a szintén republikánus birodalomnak az Európai Unió. Ez is számtalan államból áll és ezeknek szintén egyenlő a státuszuk. De szemben az Egyesült Államokkal, ezek nemzetállamok, amelyeket domináló etnikus vagy domináló vallási összetétel jellemez, esetleg mindkettő. És szemben az Egyesült Államokkal, az Európai Unió még ma is az expanzió állapotában van. Az Egyesült Államok esetében már lezárult a birodalmaknak ez a fejlődési szakasza. Ennek az Uniónak nem sikerült az alkotmány létrehozása, és az Unió tagjai nem is érznek lojalitást az Unió irányába. Ha érznek egyáltalán lojalitást, azt a saját államuk vezetése, alkotmánya iránt érzik, de semmiképp sem az Unió iránt. Így aztán ettől bizonytalan is az Unió sorsa, mert amíg nem érznek lojalitást egy birodalom iránt, addig annak túlélése nagyon problematikus.

Két típusa van annak is, amit én buta módon imperiális birodalomnak („imperial empire”) neveztem. Az imperiális birodalomnak az a sajátossága, hogy az államok, amelyek részt vesznek benne, nem ugyanabban a státuszban vannak, van centrum és van periféria. A birodalom egysége – függetlenül attól, hogy ez az egység fiktív-e vagy valóságos – egy ember köré rendeződik. Van egy szuverén, és egy személyben (vagy egy fiktív személyben) testesül meg az emberek elkötelezettsége. Ennek a típusnak az egyik alfaja egy maradvány, a kolonializmus korának maradványa. Ezek a birodalmak háborúkból és gyarmatosításból nőttek ki, mint Napóleon rövid életű birodalma, vagy mint a Brit Birodalom. Noha ezek a második világháború után eltűntek, a Brit Nemzetközösség még bizonyos mértékig mindig hasonlít erre a típusra, még mindig van centrum, még mindig van periféria, és mindannyian esküt teszünk a királynőre. Akárhol élünk, a *Commonwealth* bármely pontján. Én is, mikor ausztrál állampolgár lettem, esküt tettem a szuverénre, *Queen Elisabeth the Secondre*. Ezt mindenki megteszi, és ez ugyan szimbolikus, de a szimbólumoknak jelentősége van, ha egy államnak a struktúrájáról kezdünk beszélni.

A másik modern típusa az imperiális birodalomnak a totalitárius birodalom. A totalitárius birodalom is ideológia által konstruált birodalom, és nagyon erősen hajlik a fundamentalizmusra. Többnyire ezek az ideológiák fundamentalisták is. A totalitárius birodalomban az államok státusza egyenlőtlen. Van centrum és van periféria, és a centrum végigviszi az ideológiáját a politikai rendszerben minden egyes államban. Többnyire a terrort is használják arra, hogy félelmet keltsenek és a kontrollt megerősítsék. Az az egy ember, aki körül a birodalom forog, az nem a monarcha, mint a hagyományos esetben, hanem egy diktátor vagy egy olyan csoport, amelyik diktatúrát gyakorol. Világos, hogy ennek a tipikus esete a náci Németország és a szovjet birodalom. Általában a birodalmak jellemzői, hogy expanzióra éheznek – ez a totalitárius birodalom esetében is így van.

A legújabban, főleg Amerikában, de talán másutt is, az a teória alakult ki, hogy a jövő a birodalmaké, a nemzetállamoknak pedig vége van, méghozzá nagyon sok oknál fogva, elsősorban gazdasági okok miatt. Kis nemzetállamok, mondják, nem tudnak lépést tartani a gazdasági fejlődéssel, semmiképpen sem tudnak úgy akkumulálni se technológiát, se tudományt, se gazdagságot, mint a birodalmak, szükség van ezért arra, hogy összeálljanak, és gazdasági szempontból működőképes, egységes birodalmat hozzanak létre. Van ilyen tervek, a franciák például az Európai Unió mellett is állandóan kísérleteznek a Mediterrán Unió gondolatával. E gondolat szerint tehát a birodalmaké a jövő, mert vagy ebbe lépnek be a kis nemzetállamok, vagy elpusztulnak, mert nem tudnak gazdaságilag lépést tartani senki mással. Az a probléma ezzel a prognózissal, hogy ellentétes tendenci-

ák is megfigyelhetőek. Az is látható, hogy olyan államok, amelyek régóta egységet alkotnak, most szétbomlanak, méghozzá éppen etnikus és vallási alapon. Az az embernek a benyomása, hogy vannak olyan etnikus közösségek, amelyek nem tudnak, csak diktatúrában egységnek megmaradni. A régi Jugoszlávia is, amiről ma sok szó volt, példája ennek, de példája Irak is. Ugyanaz történik Irakban, mint a régi Jugoszláviában. Nem az a kérdés, hogy lehet-e a demokráciát exportálni, rossz a kérdésfeltevés – az a kérdés, hogy mit csináljunk egy többnemzetiségű államban a diktatúra bukása után, ha azt addig a diktatúra tartotta össze, és elkezd szétesni: szecesszió, polgárháború stb. Szerintem ez a koncepció, miszerint a jövő a nagy egységeké, ellentmond annak, hogy a nagy egységek állandó felbomlásban vannak, és mindig visszatér a nemzetállam vagy az etnikai állam gondolata. Még ott is, ahol sosem várta volna az ember, mint például Nagy-Britanniában a skótok részéről, de még a walesiek részéről is, vagy például Belgiumban. Ki gondolta volna? Lényegében tehát párhuzamosak ezek a tendenciák.

Végezve azzal a problémával, hogy mi a birodalmak lehetséges helyzete, most áttérnék a másik kérdésre, a demokráciának a kérdésére. Mert az is fontos, hogy az egyes államoknak, melyek ezeket a birodalmakat alkotják, mi a belső konstitúciójuk és milyen típusú államok ezek. Ezek vagy demokráciák (függetlenül attól, van-e királyuk vagy nincs) vagy liberális demokráciák – a kettő nem azonos egymással.

Mi a demokráciák sajátossága? Az, hogy a politikai berendezkedés négy pilléren nyugszik. Az egyik a képviselet (reprezentáció), a másik az ismételt és mindig megismételhető szabad választás, a harmadik a többségi döntés, a negyedik pedig a titkos szavazás. A pozitív szabadság ezeknek a szabadságjogoknak a gyakorlását jelenti. A liberalizmus ezzel szemben garantálja az individuuum szabadságát, a kisebbségek szabadságát, a kisebbségek jogát a többségi akarattal szemben. A liberalizmus garantálja, hogy a többségi határozat nem válik a többség uralmává. Tehát nem válik úgynevezett „totalitárius demokráciává”, ahogy ezt az amerikai tudósok nevezik. Az úgynevezett negatív szabadságok ehhez fűződnek, és a liberalizmus voltaképpen korlátozza a demokráciát és a demokrácia korlátozza a liberalizmust. Egymás kölcsönös korlátozása folyik minden liberális demokráciában. Ez persze csak nagyon durva leírás volt.

Van azonban egy projektum, miszerint ez, a liberális demokrácia, nem az igazi demokrácia, hogy ez nem működik vagy rosszul működik. Állítsunk fel ezzel szemben egy másik demokráciát, radikalizáljuk a demokráciát. A továbbiakban a demokrácia radikalizálásának a modelljéről fogok beszélni. (Ennek nem egy modellje van. Derrida is benne volt ebben, amikor a jövő demokráciájáról beszélt, nem is írta le, mi az a jövő demokráciája, de hivatkozott a jövő demokráciájára.) A demokráciát tehát radikalizálni kell, mert a létező demokráciában nagy bajok, nagy hiányosságok vannak.

Előrebocsátom, hogy két különböző dologról fogok beszélni. A radikális demokráciának különböző koncepciói vannak. A közvetlen demokráciáról fogok először beszélni, később meg a populista demokráciáról; mind a kettő a radikális demokráciának egyik fajtája. Szerintem a reprezentatív demokráciában mind a kettő bizonyos fokig benne van, de csak bizonyos fokig, erről azonban sajnos ez az előadás nem szól. Tehát kezdjük a közvetlen demokráciával.

A közvetlen demokrácia modellje a görög, főleg az athéni demokrácia. Főleg a németek idealizálják az athéni demokráciát, bár alapjában a köztársasági modell nem az athéni demokráciát választja, hanem inkább a római köztársaságot. A római köztársaságban viszont a képviseleti rendszer, a néptribunok és a *de facto* közvetlen demokráciai rendszer például a szenátusban kombinálódott egymással, ezért ez a modell inkább Róma, mint Görögország. A németek azonban behozták a nagy görög modellt, hogy a görög demokrácia az igazi demokrácia, hogy összegyűlünk egy nagy téren, és akkor mindenki hozzájárul mindenhez, és közösen döntjük el, hogy mi legyen, még a jogi döntéseket is mi hoz-

zuk, mi száműzünk, mi veszünk vissza, tehát mindent a nép csinál *de facto*, közvetlenül és közösen. Mármost mi ebben az utópia? A múltba is lehet utópiát vetíteni. Elég ha Arisztóphanészt olvasunk ahhoz, hogy lássuk, hogy nagyon utópisztikus a görög demokráciát elképzelni, de nem ez a kérdés, az a kérdés, hogy kik és mit akarnak ezzel mondani?

Két filozófusra hivatkozom – mindenki jól ismeri őket –, akik nagy harcosai voltak a közvetlen demokráciának. Az egyik Hannah Arendt, a másik Cornelius Castoriadis. Mindkettejükről el fogom mondani a véleményemet – szerintem az elképzeléseik igen problematikusak, ám annak, amit elképzelnek, kiemelkedő kritikai funkciója van. Mindig rámutatnak arra, hogy hol működik a reprezentatív demokrácia rosszul, hol nem igazán demokratikus a demokrácia. Ugyanakkor amit ők igazi demokráciának tartanak, szerintem legalább annyira nem igazi, legalább annyira problematikus, mint az, amit kritizálnak.

Nézzük most konkrétan is. Hannah Arendt azt mondta, hogy tanácsrendszerre kell építeni a demokráciát, körülbelül úgy, mint a párizsi kommün vagy pedig a magyar '56 munkástanácsainak idején: jöjjenek össze az emberek, hozzanak a tanácsban politikai döntéseket, és egyáltalán ne legyenek választások. Arendt szerint a választás teljesen felesleges, mert aki nem vesz részt a politikában, az ne döntsön a politika felett. Szerinte teljesen elhibázott, hogy négyévente odamegy valaki, leadja a szavazatát, holott a kisujját sem mozgatja meg azért, ami a politika. Tanácsrendszert kell tehát létrehozni, és a tanácsok legyenek a politikának a szervei. Castoriadisnak nem volt ilyen konkrét javaslata, az ő koncepciója az volt, hogy az autonómia a demokráciának az alapkérdése, és olyan demokráciát kell létrehozni, amely abszolút autonóm, amelyben mindannyian autonómok vagyunk.

A modern demokrácia igen sok változáson ment keresztül az utolsó kétszáz évben. Amikor a demokrácia létrejött, akár itt, akár Amerikában, a választójog kvalifikált volt. Nők például egyáltalán nem választhattak, nem választhatott az, akinek nem volt tulajdona, akinek nem volt háza, vagy aki más fajhoz tartozott. Amerikában például nagyon kiterjedt volt a választójog, a lakosság huszonnyolc százaléka választhatott akkor, amikor Angliában, azt hiszem, a lakosság tizenkét százalékának volt választójoga. Ilyen körülmények között elvárható, hogy mindenki, aki választ, részt vegyen a politikában. Többnyire azonban azon osztályok tagjai választhattak, amelyek a hagyományos politikai osztályok voltak, a dzsentri, az arisztokrácia vagy a burzsoázia, amely Angliában hagyományosan politizált, folytatta a hagyományait, részt vett a politikai harcokban. Ám a demokrácia kiterjedt, s egyre több embernek, végül pedig mindenkinek lett választójoga, aki állampolgár: nőnek, férfinak, akár van vagyona, akár nincs vagyona. Kialakul az, amit tömegtársadalomnak nevezünk. Tömegtársadalom tömegdemokráciával.

Arendtnek persze igaza van akkor, amikor azt mondja, hogy a tömegtársadalom tömegdemokráciája nem az eredeti értelemben vett, igazi demokrácia, ott nem fog mindenki részt venni a politikai jogok gyakorlásában. Arendt szerint ez osztály nélküli társadalom, és ebben a tömegtársadalomban az emberek többsége passzív. Régen is megkülönböztették a passzív és az aktív állampolgárokat, de ez nem ugyanaz. Hiszen a régi értelemben véve a modern tömegdemokráciában mindenki aktív állampolgár volna, hiszen mindenkinek van hozzáférése a politikai jogok gyakorlásához, de ez most az emberek többségét nem érdekli. Az emberek többségét inkább az érdekli, hogy megválasszanak a politikai elitből embereket, akik majd gondoskodnak róluk, csinálják meg, ami nekik jó, különben pedig hagyják őket békén, nekik nem kell ebben részt venni.

A radikális demokráciának az Arendt és a Castoriadis által megfogalmazott gondolata lényegében ezt bírálta. Megmutatták, miért nem működik ez a demokrácia. Hiszen nem mondhatjuk, hogy ez a hatalom a népből ered, amikor ez a nép nem nagyon foglalkozik a politikával, a hatalommal, kizárólag azt akarja, hogy „tessék engem ellátni”, hogy

„tessék nekem több pénzt adni” stb. Később ki fogok térni arra, hogy minden tömegdemokráciában benne van a populizmus, a kérdés az, hogy milyen mennyiségű és milyen minőségű ez a populizmus. Ha ugyanis tiszta populizmusról beszélünk, akkor már a radikális demokrácia másik fajtájáról van szó, mert itt a populistá vezető által vezetett és félvezetett nép – és itt elnézést kérek a rövidségért – az, aki voltaképpen közvetlenül intézi a dolgot, és a reprezentációnak voltaképp nincs szerepe.

Arra már utaltam, hogy minden liberális demokráciában van közvetlen demokrácia, és minden liberális demokráciában is van persze populizmus (a populizmus abban van, hogy mindent megígérünk a népnek, hogy megválasszon) és van benne közvetlen demokrácia is (az emberek szervezetekbe tömörülnek, szakszervezeteket alkotnak), funkcionálisan nagyon gyakran létrejönnek a liberális demokráciában is a közvetlen demokrácia jelenségei. (Amerikában sokkal inkább, mint Európában, az előválasztások esetében is például a közvetlen demokrácia szabályai érvényesek.)

Térjünk vissza a lehetőség kérdésére. Felvettem azt a kérdést, hogy mi a jövője a birodalomnak, és elmondtam, hogy egyesek szerint ez a jövő, mások ezt problémásnak érzik. Ez is a lehetőségek között van – lehetségesek a modern életben a birodalmak, hogy ténylegesen hol és milyenek lesznek, az az emberek döntésének a kérdése. Persze a demokrácia természetesen a modernitás egy alapvető politikai formája, ám az hihetetlenül naiv gondolat, hogy mostantól kezdve az egész földön csak demokráciák lesznek. Azért naiv, mert a demokrácia egy politikai forma a sok közül, mint ahogy a totalitarizmus is, és bármilyen politikai forma visszajöhet (kivéve tradicionális monarchiát, mert ahhoz már nincsen tradíció). Mindenféle politikai forma visszajöhet – egyik sem ül biztosan a maga helyén. Nem hiszem tehát, hogy a demokrácia radikalizálása lesz az, ami eljön, vagy hogy – primitíven fejezzem ki magam – az jobb lenne a mi demokráciáinknál. Gondolják csak el, hogy minden döntést úgy hozunk, hogy az emberek egymás mellett ülnek, kicserélik a gondolataikat. Ezek az emberek ismerik egymást, vannak közöttük gyűlöletek, irigységek, szerelmek, mindenféle érzelmek. Sokkal kevésbé fogja az ember a véleményét kinyilvánítani így, mintha egyedül bemenne a szavazófülkébe, és leadná a titkos szavazatát. Arra a kérdésre, hogy hol több és hol kevesebb az autonómia – erre nem lehet válaszolni, mert egyik vonatkozásban az autonómia akkor sérül, ha egy csoportban vagyunk benne, és ott kell a véleményt kifejteni... (mindenki tudja ezt, aki ült már egyetemi tanácsülésen vagy az Akadémia második osztályának ülésén, mindenki tudja, hogy a közvetlen demokrácia hogy néz ki – na köszönöm szépen), de ha egyedül bemegyek a szavazófülkébe, és leadom a voksomat, akkor abba senki nem szólhat bele.

Az, hogy véleményt nem lehet reprezentálni, az Hannah Arendt nagyon fontos gondolata. Én megválasztok egy képviselőt, és annak a képviselőnek a választókörzetében van, mondjuk, kétszázezer ember, és ezeknek, fölteszem, mindegyiknek más a véleménye. Ez a szerencsétlen nem tud kétszázezer véleményt képviselni, legföljebb, a legjobb esetben, egyet tud képviselni, azt, ami a vitából kialakul, ezt elfogadja mindenki véleményének, de végső soron azt kell mondanunk, hogy nem lehet a véleményt képviselni. *Érdeket* már sokkal inkább lehet képviselni, de azt sem mindig. Kérdés, hogy kell-e egyáltalán a véleményt képviselni? Visszatérek arra, hogy a vélemény akkor sem szabad, ha a közvetlen demokrácia szerveiben nyilvánítom ki, a legkevésbé pedig akkor szabad, ha a tömegben vagyok (és ott a vezérem, és én meg ordítózom), akkor biztos, hogy nincs véleményem.

Rátérek az utolsó kérdésre, a terror kérdésére. Ez már benne foglaltatik az előző kérdésben is, amikor azt mondtam, hogy vannak totalitárius birodalmak, ahol a centrum uralja a perifériákat, és ideológiailag konstituálja, akkor meg is adtam egy jellegzetességét ennek a társadalmi formációnak. A terror hozzátartozik a totalitárius uralomhoz, ám a terrort nem ők találták ki. A terror a modernitás szülötte, csak a modernításban van ter-

ror – legjobb, ha szembenézünk ezzel a ténnyel. Csak a modernitásban van, hogy szervesen gyakoroljuk az erőszakot, azért, hogy a mi ideológiánkat elfogadják, ahhoz csatlakozzanak – hát ezért hullanak a fejek. Csak a mi korunkban van, hogy azok, akik a terrort gyakorolják, azt hiszik, hogy erényesek a terror gyakorlása által. Ezt Robespierre találta ki, mindenki tanulta, hogy az erény és a terror volt a jelszava. Ott kezdtük: a francia forradalom utolsó szakaszában jön a modernség, de jön vele az erény és a terror összefüggése, és megy egészen az öngyilkos merénylőkig. Mivel a terror hozzátartozik a modernséghez, ezért nem lehet azt mondani, hogy mi, kérem, legyőzzük a terrort, hogy háborút viselünk a terror ellen. Nem tudjuk a terrort legyőzni, legföljebb a terror tud bennünket legyőzni – ezt tudomásul kell venni, együtt kell élni ezzel, hogy velünk van a terror, persze háttérbe lehet szorítani, bizonyos formáit vissza lehet szorítani, de nem lehet legyőzni, mert hozzátartozik a modernséghez. Ez az egyik politikai opció. A képzelőerőben benne van. Ugye, még azt is szokták mondani, hogy Auschwitz sohasem ismétélhető meg. Megkérdezem, hogy miért nem? Senki sem tudja megmondani. Politikai fantáziánk kimeríthetetlen a modernségben, és ezzel ne nagyon dicsekedjünk. Mármost tehát volt egy olyan utópia – ezt még befejezem –, hogy a világ öt percen belül egészen demokratikus lesz, és a demokrácia elterül mindenütt Latin-Amerikától kezdve Afrikán keresztül Ázsiáig, ott lesz az Északi- és a Déli-sarkon, mindenütt, és csupa Egyesült Államokból fog állni az egész földkerekség. Mindenkinek lesz egy remek alkotmánya, lojális lesz hozzá stb. Erről már megmondták, hogy ez tökéletesen illúzió, és amikor a mai világban élünk, és kollíziókat, katasztrófákat és súlyos problémákat tapasztalunk, akkor ne higgyük azt, ez csak átmeneti időszak, és hogy aztán majd minden megjavul, mert krízisről krízisre, konfliktusról konfliktusra fogunk haladni. A modernségnek a szépsége, hogy ezek a krízisek és konfliktusok olyanok, hogy azért *bizonyos mértékig* hozzá tudunk járulni ahhoz, hogy ezek a konfliktusok milyen kimenetelűek lesznek. Nem mondom, hogy meg tudjuk határozni – ez az illúzió –, de kicsit hozzá tudunk járulni, mert valamennyi pozitív szabadság és valamennyi negatív szabadság azért jön ebből a reprezentatív demokratikus rendszerből is.

A választási rendszerek kérdéseiről is kellene beszélni, de ezekre nem fogok kitérni.

A kérdésem röviden a következő. Azt mondtam, hogy a totalitarianizmust nem lehet kirtani a modernségből – ezt illúzió volna gondolni. A kérdés csak az, hogy elveszítjük-e velük szemben a csatát. Ezt a kérdést érdemes feltenni – és akkor a következők merülnek föl.

Például a kultúra kérdése. A kulturális különbségek is fontos szerepet játszanak ebben az egész gondolatmenetben. A következő opciók vannak. Ha azt mondom, hogy mi éljük a mi életformánkat, ők pedig éljék az övéket – mindez eddig rendben van. Mi van akkor, ha ők nem engedik meg, hogy mi a saját életformánkat éljük? Második opció: a mi intézményeink, a mi értékeink magasabb rendűek. Előbb vagy utóbb minden kultúra vagy civilizáció el fog jutniehhez a következtetéshez. Kérdés: és mi van, ha nem? Harmadik: talán nekik van igazuk. Talán nekik van igazuk akkor, amikor azt mondják, hogy az apának joga van megölni a lányát, vagy hogy a nőket körül kell metélni – ezek az ő szokásaik, joguk van hozzá, éppúgy, ahogy nekünk jogunk van a mi szokásainkhoz. Hagyjuk tehát őket békén. Mi bevalljuk, hogy a mi értékeink csak a mieink, és nem akarjuk azokat kiterjeszteni másokra. Kérdés a következő: mi van, ha ez a vallomás nem kölcsönös? Vannak nem viszonzott vallomások is. Mi van, ha a másik azt mondja, elege van ebből a hülye etnocentrikus nyugati kultúrából, legyen ennek vége, ez dekadens, pusztuljon el.

Ezek csak kérdések. Egy olyan kultúra, amely bizonyos határig nem hisz a saját értékeiben, pusztulásra van ítélve. Ez alatt azt értem, hogy például mi azt mondjuk, hogy a szabadság nagy érték vagy hogy a legnagyobb érték. Vagy, hogy mindenkinek egyenlő életlehetőséget kell egyenlően biztosítani. Vagy, hogy a nőknek és a férfiaknak egyenlő életlehetőségeik legyenek ezen a világon. Én nem mondom, hogy a mi racionális érveink

jobbak, mint az ellentábor évei. Ők is racionális érveket tudnak felvonultatni mindennek az ellenkezőjére. Azok, akik azt mondják például, hogy a nők mindig is alárendeltek voltak, amióta világ a világ, azok is nagyon racionálisan érvelnek. Akik azt mondják, hogy vannak magasabb rendű és alacsonyabb rendű fajták – esküszöm, hogy még nekik is vannak racionális érveik. Csak épp nem ez a kérdés. Nem az a kérdés, hogy érvekkel meg tudjuk-e védeni értékeinket, hanem az, hogy hiszünk-e bennük, mert ha nem hiszünk bennük – nem azt mondom, hogy elveszítjük a racionális argumentáció lehetőségét, hanem azt, hogy – akkor a kultúránk halálra van ítélve.

A liberális demokráciának a sorsa ezért mindig is nagyon kétséges. Azért is kétséges, mert mi tényleg felvonultatjuk az előbbi érveinket, és azt hisszük, hogy nekünk az érveink jobbak, pedig csak arról van szó, hogy ez a mi világunk, ez a mi meggyőződésünk. Ezért a liberális demokrácia mindig krízisben van, és mindig sziszifuszi munka az, amit a demokrácia megkövetel.

Szóval ez egy háború – most ismétlem magam –, amit nem tudunk megnyerni, de amit el tudunk veszteni.

No mármost kétféleképpen tudjuk elveszteni. Az egyik módja az, hogy a háború következtében saját szabadságjogainkat kezdjük el nyirbálni, a saját autonómiánkat kezdjük el csökkenteni. Visszaszorítjuk a saját szabadságainkat. Mert ha a saját értékeinkben nem hiszünk, akkor máris vereséget szenvedtünk. A háború elvesztésének másik módja az, hogy nem vagyunk hajlandók megvédeni az értékeinket. Én nem vagyok pacifista, és nem is hiszem, hogy normális értelemben pacifisták maradtunk volna, mert ha vannak értékeink, és azt hisszük, hogy ezek érdemesek arra, hogy megvédjük őket, de azt mondjuk, hogy nem vagyunk hajlandók megvédeni, mert az kellemetlen, akkor éppúgy halálra vagyunk ítélve, mint amikor a saját szabadságainkat korlátozzuk.

Ez az előadás nem volt túlságosan optimista, de körülbelül így állok most a kérdés megbeszélésével.

A BALKÁN – A NÉVTŐL AZ IGÉIG (ÉS VISSZA)¹

Be kell vallanom, nem szeretem a *Balkán* elnevezést.

Persze joggal kérdezhetnék: hogyan lehetséges, hogy nem szereti ezt a nevet? Hát nem semlegesek a nevek, sőt nem ártatlanok is bizonyos értelemben? Hiszen minden csak attól függ, hogyan és milyen szöveggörnyezetben használjuk őket. Hiszen nem valami olyasmi-e a *Balkán* elnevezés is, mint egy szupermarket, ahová mindenféle ember be-megy, és telepokolja a bevásárlókosarát a polcokra odakészített jelentésekből? Vajon mi okom lehet arra, hogy érzékenyen érintsen épp ez a név? Elvégre egy földrajzi régió neve nem egy személy, akit szeretünk vagy nem szeretünk.

Azt válaszolhatnám minderre, hogy jó okom, valóságos okom van erre az ellenszenv-re. Tanúja voltam annak, ahogyan ez a főnév, „Balkán”, átalakult igévé: „balkanizálódni”, és másokkal együtt én is elszenvedtem az átalakulás következményeit. Nem szeretném most elmondani, hogyan előzhettük volna meg, hogy ez bekövetkezzen – hiszen csak afféle ostoba, post-festum lamentálás volna –, most arról fogok inkább beszélni, hogyan változhatna vissza ez az ige egyszerű főnévvé.

Mindannyian hallottunk vagy olvastunk már például a Szovjetunió balkanizálódásáról. Gyakran láthatunk efféle szalagcímeket: „Kenya balkanizálódása” vagy: „Washington is oka Bolívia balkanizálódásának”. Legutóbb Ryszard Kapuściński Afrikáról szóló könyvében akadtam az alábbi mondatra: „Az afrikaiak jól kiismerik magukat a törzsközi barátságok és gyűlölködések földrajzában, s ezek éppoly válságosak, mint napjaink Balkánjának viszonyai.” A *Google* 277.000 találatot ad ki a „balkanization” keresőszóra, a *Wikipédia* pedig megmagyarázza, hogy a balkanizálódás „geopolitikai kifejezés, amely eredetileg egy térség, egy ország-rész vagy egy állam egymással ellenséges, az együttműködést kerülő egységekre vagy államokra való széttagozását jelentette [...] A kifejezés a Balkán-félsziget huszadik századi konfliktusaiból ered. Az első balkanizálódást a Balkán háború jelentette, a jugoszláviai háborúk pedig újra megerősítették a kifejezés érvényét. A balkanizálódást a dezintegrálódás más formáinak leírására is szokták használni, például, amikor az internet egyik részlege elkülönült enklávékra bomlik fel, a balkanizálódást néha programnyelvek és file-formátumok közötti idő-divergenciák megnevezésére is használják [...] Az amerikai várostervezés azt nevezi balkanizálódásnak, amikor egyes közösségek kapukkal különítik el magukat [...] Gordon Brown 2007 januárjában a skót függetlenség megnövekedett támogatottságára célozva beszélt »Nagy Britannia balkanizálódásáról.«”

A *Merriam-Webster Dictionary* mindehhez hozzáteszi, hogy a „balkanization” tárgyas ige, amelynek a megosztani (*divide*) és a „csoportokra”, illetve „kategóriákra osztani” és a

¹ *The Balkans – from noun to the verb (and back)*. Slavenka Drakulić angol nyelvű előadásszövege eredetileg egy bécsi konferencián hangzott el: „Return to Europe. Talking Balkans” (2008. április 3–4.) Bécs, ORF Radiokulturhaus, ERSTE Foundation. Ugyanezt az írást küldte el a szerző a 2008. szeptember 19-én Pécsen megtartott „Kelet-nyugati Átjáró – II. Találkozó a Balkán Kapujában” című konferenciára, melyet a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport szervezett.

„részekre bontani” (*compartmentalize*) a szinonimái. Felesleges is tehát mondani, hogy rossz hírű szóról van szó, és hogy az ige miatt a főnév, illetve tulajdonév is sajátos jelentést kapott: elvesztette ártatlanságát, többé már nem csupán egy név.

Visszatérve szupermarket-metaforámhoz: az, hogy mit teszünk a bevásárlókosárba, attól függ, hova megyünk vásárolni. Ha, mondjuk, éppen Bécsbe megy az ember, vagy bárhova máshova „Nyugaton” vagy „Európában” (persze ezek a szavak is szupermarketek, pukkadásig telítve jelentésekkel), akkor az ember, egyszerűen fogalmazva, úgy fogja érteni a szót, hogy a *Balkán mindaz, ami nem Európa*. Ne törődjünk most a földrajzzal – a határok sokkal inkább valahol a fejünkben vannak, nem kint a földeken. Korunk emberének minden bizonnyal az utóbbi háborúk televíziós képei jelennek meg az emlékezetében. Ha valaki becsukja a szemét egy pillanatra, és közben kimondja a szót, „Balkán”, akkor vélhetően menekültek, fejkendős, zokogó asszonyok, Vukovár romjai, holttestek, majd újabb holttestek jelennek meg lelki szemei előtt vagy esetleg Christiane Amanpour arca, amint valamilyen tragédia, rombolás helyszínéről tudósít éppen a CNN-en. Ezután talán eszébe jutnak számok is (7.000 kivégzett srebrenicai moszlim férfi, 60.000 megerőszakolt, 200.000 meggyilkolt nő Boszniában, 10.000 sebesült gyerek stb.) Vagy ha a számokra éppen nem emlékszik, eszébe juthatnak talán arcok, különösen annak a csontsovány fiatalembernek az arca, aki a boszniai Omarskában lévő szerb koncentrációs tábor szögessdróttja mögül néz ránk. Vagy a bűnösök arca, Ratko Mladićé például, a lobogó hajú Radoslav Karadžićé vagy Slobodan Miloševićé. Nekem egy fehér pulóver, egy kézzel kötött fehér pulóver jut eszembe, vörös foltokkal. Egy srapnelützben megölt kislány apjának a pulóvere. Ahogy az apa a kis testet tartotta, a kislány vére beleivódott a pulóverébe, ez volt még rajta akkor is, amikor nem sokkal később a CNN kamerája lefilmezte.

Hogy is hibáztathatnánk bárkit, aki mindezekre emlékezik, amikor meghallja a „Balkán” nevet? Van persze önök között talán olyan, akinek az Adria csodálatosan kék vize, a finom ételek, az apró szemű, fehér kavicsos strand is ott él az emlékezetében, a strand, ahol még a hatvanas években volt a szüleivel, akkor, amikor még minden más volt. Ám attól tartok, hogy a Balkán mint nem-Európa elképzelése nagyon megerősödött a fejekben, amióta nem jártak ezen az idillikus vidéken.

Hadd mutassak be egy aprócska példát arról, hogyan is működik ez. A konferenciánk címe – a második meghívón, amit kaptam – így hangzott: *Balkan journey – „Return to Europe”*. (*Balkáni utazás – „Vissza Európába”*) A „Vissza Európába” idézőjelek között szerepelt. Nemcsak a „vissza” volt idézőjelek között, ami azt jelölhette volna, hogy a Balkánnak egyáltalán nem áll szándékában visszatérni. Így, hogy Európa is az idézőjelen belülre került, ez a gyanú egy kissé enyhült ugyan, bár még mindig megkérdézhethetnénk, hogy vajon hova „ment el” a Balkán, és miért kellene visszatérnie Európába? Egy hónappal később a konferencia végleges címe ez lett: „Return to Europe – Talking the Balkans” (Kb.: *Vissza Európába – A Balkánról szólva / Beszélgetés a Balkánról*). A „visszatérni” ige még mindig jelen van, de ezúttal már idézőjelek nélkül, ami sokkal jobb megoldás, és rámutat a rendezők érzékenységére a Balkán név különféle jelentései iránt, amiről épp beszélünk.

Talán azt gondolják, hogy a szörszálhasogató vagyok, mégis, konferenciánk címjavasolataiból is nyilvánvalóan kiderül, hogy a „Balkán” szó távol van attól, hogy pusztán csak egy név legyen. Maria Todorova „Imagining the Balkans” (*Elképzelni a Balkánt*) című könyve még jobban tudatosította az emberekben – Edward Said kifejezését használva – az „imaginárius földrajz” kérdését, amiről itt szó van. Emlékezetünket felfrissítendő, Todorova kimutatja, hogy a „Balkán” egyrészt ugyan régi elnevezés (a bulgáriai Stara Planina hegy török neve), alapvetően azonban mégis új kifejezés, amely a 19. század végéről származik. Később, afféle „irodalmi gyarmatosítás” folyamatoképpen a Balkán sötét, veszélyes, ugyanakkor egzotikus helyévé vált. Ez különféle nyugati íróknak köszönhető Bram Stokertól és Karl Maytól kezdve Rebecca Westig és Agatha Christie-ig. Ezek-

hez hozzátenném a háború utáni politikus-memoárokat David Owenét vagy Richard Holbrooke-ét és Robert Kaplan, illetve Peter Handke „úti” könyveit. A Balkán bizonytalan, veszélyeztetett térséggé vált, ahol a mitológia irányítja a történelmet, ahol vad és egzotikus népek laknak, akik számára a vér és az összetartozás jelentik a legfőbb értékeket, és ahol akármikor kipattanhat egy-egy fegyveres összecsapás vagy vallásháború.

Nyilvánvaló, hogy mindennek következtében azok az emberek, akik ezen a térbeli-névbeli-igei-képi-szimbolikus tájékon élnek, maguk is a negatív konnotációk foglyaivá válnak. Ők (azaz mi) nem akarnak ebbe beletartozni, ennél fogva meg is próbálnak kikerülni belőle. *Belsőnek* tekinthető balkáni nézőpontból mindez másképp néz ki: „A balkán – azok mindig a többiek” – Rastko Močnik szlovén szociológus így fogalmazta meg szellemen. És ezért, hogy mindannyian, szlovénok, horvátok, szerbek és így tovább, kelet felé keressük a Balkánt, így aztán ez a szimbolikus-imaginárius határ a bécsi Landstrasséról elmozdul Triesztbe és Ljubljánába, aztán Zágrábba és Szarajevóba, majd Belgrádba, sőt még messzebbre, dél-keleti irányba, Prištinába. Nincs még egy határ a világon, amely ennyire képlékeny volna, hiszen valójában nem is határról van itt szó, hanem inkább kivetítésről.

Todorova roppant izgalmas elemzést nyújt a negatív Balkán-képek történetéről. (Egyébként engem is azon írók között emleget, akik részt vettek a negatív kép kialakításában azzal, hogy igei formájában használták a szót, s elismerem, ez valóban így volt). Ami azt illeti, magam is emlékszem arra, hogyan ment végbe a változás az utóbbi évtizedben, bár persze, amint azt hallottuk, a név átalakulásának folyamata korántsem 1991-ben indult. A Balkán-háborúval és Ferenc Ferdinánd meggyilkolásával, Gavriilo Princippel kezdődött minden, majd folytatódott egy generációval később a második világháborúban, később pedig Jugoszlávia szétesésekor. Jugoszláviában ezekben az időkben a „Balkán” elnevezést ritkán használták, és ha használták is, nem feltétlenül elítélően. Akkor mondták, ha valaki primitív módon viselkedett, ha például egy férj megverte a feleségét. Miroslav Krleža, horvát író híres kifejezése értelmében is használtuk, aki szerint a politika olyan, mint a „balkanska krčma”, vagyis mint egy balkáni kocsmá, ahol rögtön elkezdődik a verekedés, ha leoltották a lámpát. De a fiatalok számára ott volt Johnny Štulić slágere a nyolcvanas évek közepén, a „Balkane moj” (Az én Balkánom), amiben nem volt semmi a „régiből”, pejoratív jelentésekből.

Mégsem utasíthatjuk el az összes negatív képet, hiszen azok nem pusztán a képzelet szülöttei; a legutóbbi háborúk valóban megerősítették, hogy ez a kognitív tájék a megosztottság és a rettegés hazája. Ráadásul most új határokat is húztak, amelyek tényleg nem szimbolikusak, hanem valóságosak, vérpiros színnel festették őket.

Ez az egész történet arról, hogy a Balkánból mint névből ige lett, különösen fájdalmasan érint engem íróként, hiszen az igazi háborúkat „a szavak háborúja” előzi meg. Így hát azt is láttam, milyen sebeket képesek ejteni a szavak. Egyetlen háború sem indul meg csak úgy; propaganda kell hozzá és hosszú lélektani előkészület, mire végre a gyilkolás is elkezdődhet. A rezsim általában a kultúra, az oktatás, a média embereit; az írókat, a tanárokat, a művészeket és természetesen az újságírókat bízta meg az efféle feladatokkal. Ne feledjük, hogy Radovan Karadžić és Dobrica Ćosić is írók. Ez arra inthet minket, hogy a tanult és képzett embereknek a társadalomra gyakorolt hatása nem szükségszerűen pozitív.

Ákárhányszor nyugati közönség előtt olvasok fel vagy tartok előadást, mindig ugyanazt a kérdést teszik fel nekem, és be kell vallanom, hogy ez már kezd szórakoztatni. Sohasem marad el, függetlenül attól, hogy éppen mi a téma, de még a kimondottan irodalmi felolvasásokon is előkerül. Mivel én *onnan* jövök, hát *hozzájuk* is tartozom. És hiába telt el már oly sok év, hiába hogy oly sok újságcikket megírtak, oly sok televízióműsort bemutattak és könyvet kiadtak – talán több ezret is –, ez a kérdés változatlanul megmaradt. Hogyan

és miért kezdődött el a háború Jugoszláviában? Valóban: hogyan történhetett, hogy egy prosperáló ország, amely mentes volt a szovjet típusú kommunizmustól, ahová Moszkva keze sem ért el, összeomlott egy ilyen könnyörtelen és véres háborúban? Kedvenc válaszom igencsak lakonikus: országunk az olasz cipők miatt omlott össze! Azért, mert azt hittük, hogy ha időről időre elutazhatunk otthonról megvásárolni azt, ami nálunk nem kapható, akkor már szabadok vagyunk. Nem fáradtunk azzal, hogy kidolgozzunk bármiféle demokratikus politikai alternatívát, és a nacionalizmus töltötte ki azt az űrt, amit a kommunizmus hagyott hátra az összeomlása után.

Gondoljunk csak bele egy pillanatra: ezek után az évek után – tizenhét telt el azóta, hogy az utolsó háborúk elkezdődtek és tizenhárom a befejezésük óta – ennyi idő nem elég egy generációnak, hogy felnőjön, nemcsak a Balkánon, hanem Nyugaton is. És mit tudnak a maiak? Mit tudnak a mai nyugati fiatalok a Balkánról a kliséken kívül? Ezen a ponton a nyugat-európaiakkal van problémám. Ennyi év után már azt gyanítom, hogy az emberek nem is akarják *érteni*, hogyan történt mindez. Túl bonyolult ez nekik, ahogy mondani szokták. Először azt gondoltam, csupán a lustaság akadályozza meg őket abban, hogy megtanuljanak néhány történelmi adatot. De miután időről időre mindig ugyanazt kérdezik tőlem, másra jöttem rá. Már úgy gondolom, hogy a balkáni háborút bemutató szörnyűséges televíziós képek kiváló mentséget szolgáltatnak a nem-megértésre: mi, az ottani emberek, meg a mi háborúink nem is érthetőek, egyszerűen azért, mert olyan nagyon különbözőek vagyunk, ezek a képek és ezek az emlékek valójában egyfajta pajzsként szolgálnak. Ha az európaiak azt mondanák, hogy megértik ezeket a rémisztő eseményeket, akkor az azt jelentené, hogy egyformák vagyunk vagy legalábbis hasonlóak. De sokkal biztonságosabb elutasítani ezt a lehetőséget, és megtartani a szükséges és egészséges távolságot az efféle szomszédoktól. (Ne feledjük, a Balkán mindaz, ami nem Európa).

Mintha a Nyugat ősidők óta makulátlan terület volna, amelyet a gonosz soha nem is érintett... mintha az európai nemzetállamok és forradalmak nem vérben születtek volna... Igen, de – mondhatná valaki – azok legalább elegánsabbak voltak! Semmi vér, nincsenek kések, nincs mészárlás, nincs látható brutalitás. Csontsovány, összeaszott holttettek képei? Talán nem felejtették még el ezeket, csak éppen mélyebbre süllyedt az emlékezetben, hogy jusson hely az újabb borzalmaknak, például Bagdadnak vagy Abu Ghraibnak. Nehogy túl sokat fogadjunk be: lennie kell valamiféle horror-kvótának, egy pontnak, ami után az erőszak már nem jelent semmit. Ez eszembe juttatja, hogy milyen sokáig tartott a németeknek, amíg megszabadultak a róluk alkotott képtől, miszerint ők parancskövető, népirtó mészárosok. Nagyon hosszú ideig ez volt sokaknak, köztük nekem is, a német jellemről alkotott képe. Ez a történelmi távlat okot adhat a reménykedésre: a balkán háború óta eltelt tizenhárom év még nem elég idő.

Másrészről, ha kilenc évtized alatt érte el a „Balkán” a tárgyias igei jelentését, akkor mennyi idő kell majd ahhoz, hogy visszaforduljon ez a folyamat? Meg lehet még tisztítani, ki lehet még fényesíteni ezt a szót?

A válasz itt van, ebben a teremben, elég csak körülnéznünk. Épp most keressük az utakat és lehetőségeket. Ezen a konferencián, a „Másik Balkán”-ról szóló tízórányi televíziós dokumentumfilm-anyaggal a szó értelme máris változott valamelyest, elkezdett megtisztulni. Ez azt jelenti, hogy szavakkal és képekkel, kultúrával, művészettel és természetesen a médiával, azaz pontosan azokkal az eszközökkel fordíthatjuk meg a folyamatot, amelyekkel a negatív képet is kialakították.

Ám lássuk azt is, melyek a cselekvés (materiális) lehetőségei? Azért teszem fel ezt a kérdést, mert a kommunista társadalmak demokráciává alakulásának folyamatában a kultúra és a művészetek nyilvánvalóan vesztesek. Miközben az állami, költségvetési források folyamatosan apadnak, nem épült ki a magánmecenatúra rendszere sem. A magán-

kézben lévő nagy cégek inkább a sportba fektetnek be. Ám a legrosszabb mégis az, hogy a kultúra és a művészetek iránti közönségigény is megcsappant. A cowboy-kapitalizmus körülményei között folytatott túlélési harcban nem marad idő, pénz és energia a kultúrára. Csak egy példa: a balkáni posztkommunista országokban a havi átlagkereset néhány száz euró (200–700), miközben egy könyv ugyanannyiba kerül, mint nyugaton, ha nem többbe.

A tömegmédiá területén nagy versengés tapasztalható a közérdek és a kereskedelmi érdek között. Az újságok pénzcsináló gépezetökké válnak, ami azt jelenti, hogy a közéleti oldalakból kevesebb lesz, a kultúrának pedig nem marad hely. Kultúrára csak abban az esetben van pénz, ha az hajlandó propagandacélokat szolgálni. Igaz, már nem politikai propagandáról van szó, hanem csak reklámcsinálásról. Úgy tűnik, hogy az új politikai-gazdasági rendszernek köszönheti a kultúra a szabadságot. De mit kezdünk ezzel a szabadsággal pénz nélkül? Persze reménykedhetünk a segítségben. És valóban, nagy szükség volna a külföldi segítségre. Az vigasztalhat bennünket, hogy a kultúra legalább nem túl drága, más területekkel összehasonlítva legalábbis.

Világos, hogy a piacnak kiszolgáltatott kultúra marginalizálódik. Ám a kultúra fontosabb annál, hogy csak a piactól függjön. A kultúra és a művészetek jelentősége az, hogy tőkét képviselnek, azaz a kultúra „szimbolikus tőkét” termel, amelynek társadalmi összetartó ereje van és értéket hordoz. Kultúra alatt én azokra az emberekre gondolok most, akik manapság kulturális termékeket állítanak elő: előadásokat, videókat, könyveket, kiállításokat, filmeket, zenét, színházat.

A kultúra paradoxona az, hogy – a befektetett pénzüsszegeknek köszönhetően – a legjobb exportcikk, ami a térség vagy az ország jelenlétét erősíti a nemzetközi közösségben. Némiképp még ellensúlyozó szerepe is lehet, hiszen egy kis ország is képes komoly hozzájárulásra: például nem olyan rég, amikor a Zágrábi Filharmonikusok felléptek Bécsben, Franz Morak, hajdani osztrák államtitkár azt nyilatkozta, hogy „Ez volt a horvát külpolitika legnagyobb sikere az utóbbi tíz évben”. Egy ország kulturális-művészeti bemutatása és megismerése során más, árnyaltabb benyomásokat lehet szerezni az országról, és ez eloszthatja azt a képet, amelyben a térség minden állama rendszerint ugyanarra a közös nevezőre redukálódik. A kultúra közvetlen képet, felismerhetőséget képes adni egy országnak, és vonzó, nyitott, gazdag kultúrájú tér látványát nyújtja. A legjobb az egészben az, hogy a kultúra efféle bemutatkozásával mindenki csak nyer. Nyer a kérdéses ország, hiszen a kis államok, amelyek féltik nemzeti identitásukat, művészetüket és kultúrájukat, megjeleníthetik magukat a szélesebb mezőben, s ezzel leküzdhetik azt az aggodalmat, hogy elvesznek az EU-ban, és leküzdhetik a globalizációs szorongásokat. *A kultúra és a művészet, ha úgy tetszik, kiváló gyakorlati eszközök kedvező kül- és belpolitikai hatások kiváltására.* Ezek nyújtják a legolcsóbb és leggyorsabb utat Európába. A hatás azonnali, hiszen az emberek eljönnek ide egyesével, és bemutatják a munkájukat. A hatás tényleges, hiszen konkrét projektjeikkel vesznek részt az európai kultúrában, nem pedig beszédekkel. Szerzőként abban hiszek, hogy talán csak a művészek egyéni hangja és az efféle kulturális projektjeik, mint amit én is bemutattam, jelentik az egyedüli utat, amelyeken elérhető a változás: ezek a megfogható, támogatásra érdemes dolgok.

A jövőre nézve is van annak jelentősége, hogy így mutatunk be egy-egy kultúrát, személyesen, egyéni projekteken. Azt gondolom, hogy nekünk, balkániaknak fel kell tennünk magunknak még egy fontos kérdést: mit tehetnénk hozzá mi az EU-hoz, mindannyiunk közös jövőbeli otthonához? Ha ilyet kérdeznek tőlünk, akkor általában pillanatnyi zavart csend a válasz, mert ezt a kérdést nem szoktuk magunknak feltenni. Aztán persze gyorsan jön a „szellemes” válasz (improvizációban állítólag egyébként is jók vagyunk): azt, hogy hogyan kell túlélni! Mi azt fogjuk nektek megmutatni, hogyan kell túlélni minden kilátástalanság ellenére. Nem gondolván bele abba, hogy az efféle tu-

dás talán érdektelen az önök számára. Mégsem tudjuk ezt bevallani magunknak. A kommunizmus ideje alatt életünk teljes egészében a túlélésről szólt, és ha most azzal kell szembesülnünk, hogy erre a tudásra senkinek sincs szüksége, az meglehetősen elviselhetetlen érzés. Úgy tűnik, mintha elfecséreltük volna az életünket. Mindennek ellenére, nyilvánvalónak tűnik számomra a válasz: két olyan terület van, amelyhez mi is hozzá tudjuk tenni a magunkét: az egyik a kulturális és művészeti termékek, a másik a nyitott, értelmes, tehetséges és képzett fiatalok.

Ha nem létezne az Európai Unió mint gazdasági és politikai egység, akkor nem létehetne talán kulturális egységként sem. Csakhogy ennek az ellenkezője is igaz. Ha nincs kultúra, akkor a gazdaság és a politika sem fog működni, legalábbis hosszú távon nem. Az EU-nak szüksége van valamiféle ragasztóra, és ez csak egy másik szférából jöhet. Egy olyan szférából, amelyhez minden ország, még a kicsi és zavaros politikai viszonyokkal rendelkező országok is hozzá tudnak járulni.

Talán nem tűnik magától értetődőnek – pedig különböző szempontokból egyaránt jól látható –, az embereknek még mindig van szükségük valami másra is, mint a pénz. Európában legalábbis ez így van. Végül még valami: ha a Balkán visszatér Európába, akkor ne az igei formájában tegye ezt, hanem a névszói formában.

SZOLLÁTH DÁVID fordítása

EURÓPA RÉMÁLMA: A BALKÁN¹

A Kárpátok, Transsylvania, mecsetek, harcias papok, veszedelmes albán hegyi emberek... A Balkánt Karl Maytól Karl Marxon át Otto von Bismarckig mindenki távoli és félelmetes helyként mutatja be. Itt uralkodókat ölnek, gyakoriak a királygyilkosságok, egymás után buknek el a kis nemzetek (vö. Karl Marx: „*Abfall der Völker*”): Európa legnagyobb álmainak, rémálmainak vagyunk a tárgyai.

Ezen nem változtat sem egy hajóút a csodás kék vizeken, le Rijekától egész Igoumenitsáig, és nem segít a Skodra-tó páratlan szépsége, de az ősi Szarajevó látnivalói sem. A Balkán az marad, ami volt: egy európai félsziget, amely fenyegetően meglapulva várja mindazokat, akik átterészkednek az Alpokon. Ráadásul a félsziget túlsó végén, még ennél is ijesztőbb térségek fekszenek: Törökország, Kis-Ázsia, aztán egy tenger, aminek még a neve is „Fekete”... A Fekete-tengeren túl terül el a végtelen orosz sztyeppe, a vidéken kozákok, örmények, kurdok és grúzok élnek, s még a városokat is csupa egzotikus névvel illetik: Trabzon, Szevasztopol, Baku vagy például Szmírna... Ahol a Balkán véget ér, onnan fut ki a vasút Bagdadba, és onnan indulnak a karavánok Teherán és India felé.

Dél-Európát jó és rossz félszigetekre lehet osztani. A Balkán-félsziget ezek közül valami olyasmi, amire az európaiaknak tán jobb volna nem is gondolniuk. Inkább csak a jó és szép félszigetektől kellene beszélniük, például Itáliáról, a citrom- és narancsligetektől, vagy az Ibériai-félsziget verőfényes tereiről. Csak azokról a helyekről, ahol az ember, kigombolt ingben és whiskys pohárral a kezében végre egy kicsit Goethének vagy Hemingwaynek érezheti magát... Nos, a mi félszigetünk nem ilyen. A mi félszigetünk lehangoló és ráadásul veszélyes is.

A félelmek katalógusa szüntelenül ismétli magát.

Manapság egy modern félelem, a balkáni nyomor tartja rettegésben az Európai Uniót. A Balkán nem más, mint feneketlen kút, elhanyagolt hátsó kert. Ennek pedig minden elképzelhetőnél súlyosabb gazdasági következményei lesznek: a félsziget hamarosan mindnyájunkat pénzügyi romlásba fog dönteni. Végül nekünk kell megfizetnünk a számlát, de a nyomor úgyis a nyakunkon marad. A balkáni emberek ugyanis nem szeretnek dolgozni. Inkább eladják a saját veséjüket vagy a gyerekeiket ezer euróért, csak hogy megéljenek. A lányok és a fiatal asszonyok idejönnek a bordélyainkba, a férfiak pedig fekete munkát vállalnak, jóval az átlag alatti fizetségért, miközben Nyugat-Európában egyre nagyobb méreteket ölt a munkanélküliség.

Ráadásul a Balkán robbanásveszélyes. Örökké háborúk dúlnak, százötven éve már csak lőporos hordóként emlegetik. Nacionalisták és vérbosszúra szomjazó törzsek lakják. A balkáni politikusok és a bankárok egytől egyig szmokingba bújt maffiózók. Mercedeseket München és Utrecht mélygarázsaiból kötötték el. A finoman összehangolt, sérülékeny európai szabályozások és intézmények vajon túlélhetik-e azt az ostromot, amit a Balkán jelent?

¹ Jelen szöveg angol nyelvű változata 2008. szeptember 19-én hangzott el Pécsen a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport által szervezett „Kelet-nyugati átjáró – II. találkozó a Balkán kapujában” című konferencia „A demokrácia kihívásai – szuverenitás, nacionalizmus, kozmopolitizmus” szekciójában.

A mi félszigetünk tehát még Afrikánál is rosszabb – *hic sunt leones*: térképe még Afrika térképénél is rémületesebb. Ez ugyanis egy „leopárd bőre”. Afrika szavannáin legalább dekoratív oroszlánok és elefántok élnek, de itt... színüket változtató kaméleonok, vérengző leopárdok, alattomosan, lesből támadó vadmacskák. És miféle nevek szerepelnek ezen a térképen? Szlavónia, Szlovénia, Szerbia, Bosznia, Albánia, Macedónia, Bulgária, Románia, Moldávia, Vojvodina, Hercegovina, Montenegró... – Montenegró! Már a név is magáért beszél, nem igaz? Milyen nyelvet beszélnek ott? És vajon megértik-e egymást az emberek? Miféle istenekhez és szentekhez imádkoznak ezek a katolikusok, muszlimok, ortodoxok, szefárdok, kriptokatolikusok, unitáriusok, protestánsok? Korábban egyébként nem mind kommunisták voltak?

De hiszen, itt még maga az idő is problematikus! A nemzetalapítók talán a tizenkilencedik században élnek? Vagy az egész félsziget megrekedt a középkor kis királyságainak és hercegségeinek idejében? Vagy a vallásháborúk korában, talán a XVII. század első felében? Vagy éppen a fasizmus jelenléte volna a bizonyíték arra, hogy már a huszadik századba léptünk és a húszas-harmincas években járunk? Viszont a tér is bizonytalan. Például mit jelent Nagy-Szerbia, Nagy-Albánia, Nagy-Magyarország, Nagy-Románia, és ugyanakkor hova tűnt Jugoszlávia? Hol is van tulajdonképpen Moldávia? Ha átkel valaki az Alpokon, netán kelet felé hagyja el Bécset, akkor mindenképpen egy valódi fekete lyukba zuhan. Sokkalta egyszerűbb tehát a tengerről szemügyre venni ezt a területet. Mondjuk, egy cirkáló fedélzetéről, az Adria felől. De persze még ennél is pompásabb kilátásban lehet részünk egy repülőgépen ülve.

Miért van az, hogy a nyugat-európaiak, ha rólunk van szó, egyik pillanatról a másikra felhagynak a megértéssel, mintegy felfüggesztik a gondolkodást? Mi az oka annak, hogy kiakadnak tőlünk a nyugat-európai agyak? Azt hiszem, talán az, hogy a Balkán messze a legközelebb áll hozzájuk. A Balkán földrajzilag és pszichológiailag egyaránt intim területnek számít.

Sensu stricto intim területnek, különösen mostanában. Nyugat-Európának ugyanis bizonyos problémái vannak, amelyek a hálószobában, nevezetesen a hitvesi ágyban jelentkeznek. Egyre kevesebb gyermek születik. Az iskolai osztályok létszáma egyre csökken. Lassacskán elsvatagosodnak a játszóterek. Bezzeg a Balkánon! Ott nemcsak hogy paráználkodnak, hanem meg is erőszakolják a nőket! Az ottani macsó, patriarchális beállítódású férfiak verik és zaklatják asszonyaikat, akik mindezt szó nélkül tűrik, és egyik gyereket a másik után hozzák a világra. A balkáni nők néma szülőgépek, férjük, testvéreik és fiaik pedig ingujjban lófrálnak, és csuklójukon súlyos aranykaróra fityeg. Ráadásul mindezt nem is otthon teszik. Ezek a férfiak ugyanis már itt jönnek-mennek közöttünk. Életerőtől duzzadó munkásemberek, akik vasárnaponként a pályaudvarok környékén ütik el az időt, Béctől Rotterdamiig mindenütt Nyugat-Európában. Ráadásul pont akkor, amikor szőke, tanult kislányunk nem talál magának férjet, de még csak szeretőt sem. Rév álom: mi van, ha szeretett lányunk egyszer csak hazaállít egy ilyen balkáni alakkal, és bejelenti: terhes vagyok! A Balkánnal kapcsolatos jelenkori félelmeket nevezhetnénk akár biológiaiainak is.

Kétségtelen, hogy az európai főbiák mélyén ősi történelmi traumák rejlenek. Félelem a vad ázsiaiak támadásától, az iszlámtól, az Ottomán Birodalomtól, de ide tartozik Bizánc és a keresztény ortodoxia ősi szabályainak, rítusainak a nem-értése is. Ám mindez csak részben ad magyarázatot a jelenségre. A kollektív emlékezetből előbukó klisék kevésnek tűnnek azokhoz az intenzív pszichés képzetekhez viszonyítva, amelyekkel napjainkban találkozhatunk. Elvégre a műholdas televízió, a mobiltelefon és az internet korában élünk, mi több, már csaknem fél évszázada, nyugat-európaiak milliói utaznak turistaként Horvátországba, Montenegróba, és nyaralnak Görögországban vagy Törökországban, a Fekete-tengernél...

Nyugat-Európa modern fóbiái, véleményem szerint, inkább egyfajta poszttraumatikus stressz-szindróma tünetei. Az elborzasztó háborúk, deportálások, népiirtások, véres polgárháborúk és szörnyű bombázások e századában Európa „civilizáltak” nevezett része ugyanis megtizedelte, megcsónkította saját magát: zöldhittel, csend, légkondicionált irodák, légkondicionált bevásárlóközpontok és légkondicionált elfekvők... Európában tudniillik senki sem beszél hangosan, és senki nem tesz fel kínos kérdéseket. Különösen nem a nagypapának és a nagymamának. Nagypapáról ugyanis még a végén kiderülhet, hogy háborús bűnöket követett el, nagymamát pedig lehet, hogy megerősztolták.

Mindaz, amin úgy véljük, túlléptünk már, ott kísért rémálmainkban és képzeletünkben. Lehet, hogy ezért is sokkalta kényelmesebb a Balkán szörnyűséges mivoltán elmélkedni, mintsem a családi albumokban lapozgatni. Jobb a Balkántól félni, mint saját magunktól megijedni. A Balkán-félsziget segít lokalizálni, territorializálni azt a belső horrort, azt az európai traumát, amelyet huszadik századnak nevezünk.

Nyugat-Európa poszttraumatikus jelene azért még adhat számunkra egy esélyt. Azután, hogy majd sikerült pszichológiailag is feldolgoznia a maga Auschwitzait, Verdunjeit, a Coventryket, a Varsókat és Guernicákat, Nyugat-Európának talán nem kell már velünk álmodnia. Azután remélhetőleg ténylegesen is szemügyre vehet bennünket, mi pedig kikecmereghetünk a rémálmok fekete lyukából.

Ugyanakkor a kérdést fel kell tennünk a másik oldalra vonatkozóan is. Vajon miért van az, hogy nehézségeinek és alkalmatlanságának okait a Balkán szinte kizárólag csak a külső körülményekben keresi? Valójában miben vétkesek a többiek? Az Ottomán Birodalom, a Habsburg Monarchia, Velence, Oroszország (minden birodalmi megtestesülésében), illetve a Szovjetunió? Valójában milyen bűnöket követett el az úgynevezett Nyugat, Angliától Németorszáig és Franciaországtól Olaszorszáig? Vajon nem fordulhat-e elő, hogy a Balkán ennek a kérdésnek az eldöntésében kissé narcisztikus és mazochista? „Kiszákmányolták a történelmünket, elvették az erőforrásainkat, tönkretették az autentikus kultúránkat, és itt hagytak bennünket minden segítség nélkül... most meg itt ülünk, másodrangú állampolgárokként, tehetetlenül, miközben pedig annyira tehetségesek vagyunk... és olyan eredetiek...”

A tükör egyik oldalán megcsodálhatjuk az összes, Balkánra vonatkozó nyugati fantáziát. A tükör másik oldalán viszont egyfajta nagyon is valóságos kollektív képmutatást vehetünk szemügyre, amelynek jegyében a Balkán áldozatként prezentálja és reprezentálja saját magát. Az ön-viktimizáció márpedig rendkívül kényelmes pozíció. Ennek okán nem csak az *imaginárius Balkánról*,² hanem a *Hisztérikus Balkánról* is beszélnünk kellene, amely olyan formákban álmodja meg és festi le magát, ahogy azt csak egy súlyosan terhelt személyiség teheti.

Én egyáltalán nem csodálkozom azon, hogy Edward Said *Orientalizmus* című munkája olyan elkötelezett fogadtatásra és számos lelkes követőre talált a Balkán-félszigeten.³ Hisz a Keletről alkotott nyugati képet elemzi. És gondosan hallgat a Nyugat viszonylatában kibontakozó keleti képmutatásról.

FENYVESI KRISTÓF fordítása

² Vö. Maria N. Todorova: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997.

³ Edward Said: *Orientalism*, Vintage Books, 1978. [E. Said: *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Európa, 2000.]

INTERKULTURÁLIS POZÍCIÓ MINT ÖRÖKBEFOGADÁS¹

– Köszönöm szépen. Nem akarom tovább rabolni az idejét.
– Ha valaki ilyen tökéletes magyarsággal rabolja el az időmet, nyugodt lélekkel teheti.

(A kutató beszélgetése a budapesti Hadtörténeti Múzeum munkatársával 2008 szeptemberében)

Norman K. Denzin a következőképpen definiálja az etnográfia: „[Az] etnográfia olyan vizsgálódás és írás, amely leírásokat és beszámolókat hoz létre mind az írónak, mind az írottak az életformáiról”.² Ami szembeötlő e meghatározásban, hogy a kutatót első helyre, a kutatás szubjektuma elé helyezi, ezzel hangsúlyozva, hogy a kvalitatív kutatásban a kutató, eszközként használva önmagát, önértelmezésén keresztül konstruálja az általa elemzett jelenséget.

Az etnográfiában hagyományosan a legitimitáció egyik legfontosabb módja a terepen, az interkulturális (meglehetősen hosszan tartó) érintkezés révén a 'benszülöttekkel' együtt töltött idő. Ilyenkor a kutató idegenként érkezik az adott kultúrába, és ott-tartózkodása alatt sok mindennel ismerkedik, sok mindent talán meg is ismer, és ebből az 'egymásmellettségből' keletkezik az etnográfia. Érdekes etnográfusi pozíciót eredményez az, amikor az idegenként érkezett kutató oly mértékben behatol az idegen kultúrába, hogy az idegen kultúra hatol belé. Ez azonban csak bizonyos mértékig történik önkéntelenül: előbb-utóbb a kutató elérkezik egy pontra, ahonnan kezdődik a 'vállalás' folyamata. Ilyenkor már nem meghatározott idejű idegenben tartózkodásról és onnan hazatérésről van szó, hanem egy szüntelen, dinamikus folyamatról, amelyben a kutató 'tárgyal' különböző identitásaival, és közvetít számos szerepe között. Az én esetemben e vállalás konkrét mozzanatai például házasságkötés és gyerekvállalás egy 'benszülöttel', amely nagyban befolyásolja, és – valljuk be – meg is határozza kutatói pozíciót.

Előadásomban erre a problematikus és gyümölcsöző kívül-belül helyzetre kívánok reflektálni az örökbefogadás metaforáján keresztül, feminista etnográfiai megfontolások segítségével. Mi történik akkor, amikor az egzotikus mássággal való játékba belekeveredik a vállalás? Milyen következményekkel jár az, amikor a kutató annak nagy részét, ami addig idegen volt, a bőre alá veszi, és elválaszthatlan részévé válik? E kérdéskör boncolgatása feltehetően, hogy kísérletet tegyek arra, hogy – Patti Lather nyomán – dekonstruáljam azokat a módokat, amelyekkel a vágyaim alakítják az általam létrehozott szövegeket.³

¹ Jelen előadás 2008. szeptember 20-án hangzott el Pécsen a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport által szervezett „Kelet-Nyugati Átjáró – II. Találkozó a Balkán Kapujában” című konferencián.

² Denzin, Norman K. (1997, xi): *Interpretive Ethnography. Ethnographic Practices for the 21st Century*. Thousand Oaks: Sage Publications. „Ethnography is that form of inquiry and writing that produces descriptions and accounts about the ways of life of the writer and those written about”.

³ Lather, Patti (1991, 113): *Getting Smart: Feminist Research and Pedagogy With/in the Postmodern*, Routledge, New York.

Az amerikai etnográfus, Mark Neumann szerint „magunkat gyűjtjük azokon a történeteken és képeken keresztül, amelyek gyakran *minket* birtokba vesznek”.⁴ Jelen írásomban kísérletet teszek arra, hogy megjelöljek néhány olyan csomópontot, személyes történelmi sorsfordulót, amely megváltoztatott engem, amitől elmozdult a látószögem, amely olyan nyomokat hagyott bennem, hogy megváltozott a két kultúra közötti pozícióm. Mivel lehetne megragadni ezeket a elmozdulásokat? Mark Neumann szavaival élve: „Ezt az ismerős utat szeretném bejárni ebben az esszében, hogy összegyűjtsek különböző pillanatsfelvételeket a ‘reprezentáció kríziséről’”.⁵ Mark Neumannhoz hasonlóan én is igyekszem megjelölni a saját mérföldköveimet az interkulturális érintkezés útján, amelyek a reprezentáció kríziséről árulkodnak.

Szóval: örökbefogadás mint az interkulturális érintkezés metaforája. Honnan jött ez? Írtam a kutatási naplóm, és valahogy eszembe jutott. Leírtam, csak úgy, és csak később kezdtem gondolkodni rajta, hogy miért is juthatott az eszembe. Örökbefogadás: jogi intézmény, etikai és kulturális aktus, „örökre befogadás”, amely állandóságot, elkötelezettséget sugall. Intuitíven úgy éreztem, hogy a kifejezés jól tükrözi kívül-belüli pozícióm a magyar kultúrával való érintkezés kapcsán. Itt az örökbefogadás azt jelenti: úgy viszonyulni a másíkhöz, a másághoz, hogy az ember azt úgy vállalja, mint egy örök kapcsolatot, mint valamit, ami örökké tart. Lehet, hogy nem, de akkor is úgy kell vállalni, hogy benne van az örök(ség) íze. Az, hogy ‘fogadni’, elsősorban azt jelenti, befogadni: nyitottnak lenni. Hagyni, hogy munkálkodjon benned a másik, az, ami más, de sok mindenben zavarbaejtően hasonló, ha nem is egyforma és ugyanaz. Az örökbefogadás azt jelenti, hogy az ember kinyitja magát, és magához fogadja a másikat, olyannak, amilyen az a másik, mert az ember nem tudhatja ki és milyen az, akit örökbe fogad – azt nem tudja kiválasztani magának: máshol döntenek helyette. Ilyenkor annyiban áll a döntés, hogy azt fogadom, ami (aki) jön.

Másként érvényes?

A cikkem szempontjából másodlagos, mit kutatok. A lényeg az, hogy kultúrakutató vagyok, tehát kvalitatív kutatást végzek, ami azt jelenti: magammal kutatok. És amikor ilyen a konstelláció, amikor a kutató jelenség a kutató elsődleges kultúráján kívül esik, akaratlanul is benne van egy etnográfiai „csavar”. György Péter a következőképpen reflektál a kívülálló pozíciójára a New York-i természettudományi múzeum kiállításainak kritikája kapcsán: „Tisztában kell lennem azzal, hogy kívülállóként különösen óvatosan kell bánnom a becses amerikai múzeumi tradíció és közkultúra e legendás intézményének kritikájával, hiszen az nyilván másként érvényes, ha nagyobbreszt – mint ahogy az elmúlt nyolc év ott eltöltött számtalan órája után remélem – a tradíció megértésén és legfeljebb kisebb mértékű félreértésén alapul, mint ha egyszerűen nemértéséből származik”.⁶ Szembeötlő, hogy a szerző megragadja azt a hagyományos legitimációs eszközt – a terepen töltött *számtalan* órát –, amely azt sugallja, ez a számtalan óra feljogosítja őt arra, hogy kifejtse az értelmezését: ha nem is teljes mértékig „helyes”, legalább helytálló, és éppen a számtalan órának köszönhetően. Azt mondja György Péter, „kívülállóként különösen óvatosan kell bánnom”, amely bennem számtalan kérdést vet fel. Azt gondolom, a kívülálló óvatosságát úgy kell érteni, hogy az ember tudatában legyen annak, hogy sokszor a látszat csal, és a dolgok nem mindig olyanok, amilyenek tűnnek. Persze szerintem azt

⁴ Neumann, Mark (1996, 173): „Collecting Ourselves at the End of the Century”, in: *Composing Ethnography. Alternative Forms of Qualitative Writing*, Carolyn Ellis and Arthur P. Bochner (eds.), AltaMira Press, Walnut Creek, 1996. pp. 172–198.

⁵ Uo.

⁶ György Péter (2003, 27): *Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában*, Magvető Budapest.

akarja mondani, hogy amikor kívülről érkezik az ember, nem ismerheti a dolgok előzményeit úgy, mint a bennszülöttek, akik részben az *előzményekből* születtek. Ez így igaz, csak hogy ez az óvatosság egyformán fontos, amikor egy ismerősnek vélt, közeli jelenséggel van dolgunk. Richard Quinney⁷ a következőt írja: „Próbálj írni etnográfiait valami olyasmiről, ami közel áll hozzád. Egy történetet az életed kezdetéről, amely a jelen pillanatig hoz téged – ez egy intim kultúra, annyi bizonyos. Ez túl fog vinni téged a részt vevő megfigyelés, rendezetlen adatok, eset kiválasztása és értelmezés kérdésein – ez olyan etnográfia, mely az etnográfus megélt tapasztalata.” Most éppen ezzel az „intim kultúrával” van itt dolgom; egy olyannal, amit már magaménak vallok, anélkül, hogy lemondtam volna az „őshonos” kultúrámról. De így is, ez a György Péter-féle hármasság: értés – félreértés – nemértés munkálkodik köztem és a magyar kultúra között, akármennyire is intim legyen ez a kapcsolat.

Tehát: „magunkat gyűjtjük azokon a történeteken és képeken keresztül, amelyek gyakran *minket* vesznek birtokba”.

Íme, az összegyűjtött elmozdulások (az eszterlánci cérnám):

1. Ady-szobor – formába öntés
2. házak – belátás
3. kullancs – stigma (megbélyegzés)
4. feliratos álom – vegyülés
5. gyerekek – test-vér kapocs; magyar gyermekkor
6. Az „új kenyér ünnepe” – honfoglalás (mint egyszemélyes politikai aktus)
7. Fehér tenyér – fogás (ki-/magatartás)

1. Ady-szobor – formába öntés.

Amikor először voltam ösztöndíjasként Debrecenben, gyakran találtam magam az egyetem közelében található Nagyerdőn, amelynek a szélén, a Vigadó téren áll Melocco Miklós Ady-szobra. Adyotól nem ismertem egy verset sem, de úgy vonzott az alacsony, összhúzódtott alakja, mint egy mágnes. Sokszor beálltam a halotti maszk csukott szeme és az árnyékos arc közé, és igazán intim szférában éreztem magam a két Ady között, de leginkább a felszín éreztem, a zártságot – a vonzó, hívogató formát, amely magába rejtette a tartalmát. Akárhogy is beszéltem hozzá, és forgolódtam a két alak között, úgy éreztem, kívül maradok.

Melocco Miklós: Ady Endre szobra (fotó: Pál Tamás, szoborlap.hu)

⁷ Quinney, Richard (1996): „Once My Father Traveled West to California”, in: *Composing Ethnography. Alternative Forms of Qualitative Writing*, Carolyn Ellis and Arthur P. Bochner (eds.) AltaMira Press, Walnut Creek, 1996. pp. 357–382. „Try writing an ethnography of something very close to you. A story from the beginning of your life that takes you to the present moment. – An intimate culture, to be certain. This will take you beyond questions of participant-observation, unstructured data, case size, and interpretation. – This is ethnography as the lived experience of the ethnographer.” p. 357.

2. Házak – belátás. A másik dolog, ami nagyon vonzott a kilencvenes évekbeli Debrecenben, a régi kőházak, díszes, omló homlokzataikkal. Amikor valamerre sétáltam, faltam a szememmel, fogyasztottam őket, és élveztem az egzotikum mámorát. Csodálkoztam, amikor mindenki sajnálkozva jegyezte meg: milyen szép lenne az a ház is, ha nem lenne olyan rossz állapotban. Én láttam a szépséget a rongáltságon túl is, de aztán rájöttem, a hozzáállásomnak mégis valamiféle romantikus egzotikához volt köze. Próbáltam elképzelni, milyen lenne *belakni* az általam csodált házakat, és mindjárt másképpen kezdtem látni őket. A szépségük nem tűnt el, de azon túl valami szomorúságot éreztem. A következő kérdéssel közelítettem meg a házakat: vajon tudnék benne élni?

3. Kullancs – stigma (megbélyegzés).

Miközben a lehetséges belakás gondolatával voltam elfoglalva, egy csendes támadás érte a testemet: a jobb combomba belemartam magát egy kullancs, ami jó eséllyel ott volt jó pár napig, mielőtt észrevettem volna. Zuhanyzás közben láttam meg egy barnás-fekete pöttyöt a bőrömön, de eleinte nem tudtam elképzelni, mi az. Megmutattam a szobatársamnak, aki azt mondta, azonnal menjek orvoshoz. És valóban, ahogy az interneten értesültem, „A vérszívó atkafélék bizonyos fajtái, például a kullancs, igen veszélyes kórokozókat terjeszthet, és ezáltal súlyos betegségek előidézője lehet”.⁸ Több mint valószínű, hogy a kullancsot az egyetem botanikus kertjében szedtem össze (vagy fel). Miközben az orvos kihúzta azt a bizonyos vérszívó atkaféléket a lábamból, azon gondolkoztam, vajon milyen súlyos állapotot idézett volna elő, ha bennem marad. Furcsa módon már így is fertőzve éreztem magam: valami munkálkodott bennem, a bőröm alatt, amit nem igazán tudtam irányítani. Inkább az volt a kérdés, hagyjam-e, hogy történjen, vagy próbáljam-e megfékezni a folyamatot? Később egy újabb kullancstámadás áldozatául estem Tokajban, fent a hegyen, az akkori barátom édesapjának a szőlőjében. Az akkori barátomból férjem lett. Az egésznek a szimbolikáján sokat gondolkoztam. Azon is, hogy én mennyire idézhettem elő a támadást? Esetleg könnyű prédának számítottam? És honnan lehet tudni, mikor múlik el a fertőzés veszélye? A következőt olvasom az interneten: „A csípés helyét legalább egy hónapig figyeljük. Ha kórkárda alakú folt jelentkezik a helyén, forduljunk orvoshoz.”⁹ Szóltan vagyok. (Fotó: *HáziPatika.com*)

4. Feliratos álom – vegyülés. Voltak különböző variációk a többnyelvűségről. Voltak feliratos álmaim: magyarul álmodtam, de – mintha nyugtatásként saját magamnak – hozzá voltak adva a finn változatok írásban. Aztán egyre több lett a magyar nyelvű álom, és végül lekoptak a feliratok. Hogy most milyen nyelven álmodom? Nem tudnám megmondani.

Sokszor, amikor találkozom új emberekkel (magyarokkal), azt kérdezik: „Hogyhogy ilyen jól beszél magyarul?” Ilyenkor sokszor tanácstalan vagyok. Azt szoktam mondani, hogy már több mint tíz éve űzöm a szakmát (ez alatt a hungarológiát értem). De hozzá szoktam tenni: „Az sem titok, hogy egy magyarhoz mentem hozzá”. Igen, hozzámentem egy magyar fiúhoz, de egyszerre hozzámentem egy nyelvhez is, elválaszthatatlanul. Nyelven keresztül egy kultúrához, amely számtalan kultúrát hordoz magában. Emiatt leginkább azt mondanám ilyenkor: „Nyílt titok az, hogy a magyarhoz mentem hozzá.”

⁸ <http://www.hazipatika.com/services/enc?word=&etid=639> 2008.09.30.

⁹ <http://kisparna.hu/egeszseg/cikkek.php?id=58> 2008.09.30.

5. Gyerekek – test-vér kapocs; magyar gyermekkor. Ahogy mondtam, egy magyarhoz, és azzal a magyarhoz mentem hozzá. De ennél másabb a gyerekvállalás egy benszülőttel: azzal létrehozunk egy test-vér kapcsot a két családfele és a két kultúra közé. En legfeljebb egy örökbe fogadott magyar lehetek, aki örökbe fogadta a magyart, de én magam egy kapu vagyok: a rajtam keresztül világra jött gyerekek a születésüknél fogva kétlakiak, a testükkel, a lelkükkel együtt. Így a magyar kultúra, amit kutatok, az ő veleszületett kultúrájuk. Amikor a magyar múltat kutatom, az ő múltjukat kutatom, és így az, ami addig nem-enyém volt – igaz, másodkézből –, de sajátommá válik. Ilyenkor nagyon nem mindegy, mit állítok a magyar kultúra kapcsán, mert kutatóként nemcsak magamnak, hanem a lányaimnak is felelőséggel tartozom, amikor próbálok kifejezni a „becses tradíciókat”.

6. Az „új kenyér ünnepe” – honfoglalás (mint egyszemélyes politikai aktus). Majdnem egyéves távollét után, alighogy Magyarországra érkezve, egy ABC-be sietünk a férjemmel. Két kézzel fogom az egykilós, ropogó héjú, félbarna cipót, az arcomhoz emelem, magamba szívom, könnyes szemmel. Végre! Erre vártam már mióta, most megérkeztem. Hazajöttem. Itt és most: az új kenyér ünnepe. Férjem rám néz, és kérdi: „Mondjad, itt most te vagy a magyar vagy én?” (A válasz: *itt és most* én, mert pillanatnyilag nagyobb ügyet csinállok belőle.)

7. Fehér kenyér – fogás (ki-/magatartás). Huszonegy éves voltam, amikor először jártam Magyarországon, és onnan kezdődött a magyarországi szocializációm. Tanultam országismeretet, néprajzot, történelmet, olvastam szépirodalmat (Adyt is), de a „Bóbitán” kívül a magyar gyermekkor érintetlen maradt számomra, egészen idáig. Most, amikor a lányaimmal együtt énekeljük a *Boci, boci tarkát* és a *Lánc, lánc eszterláncot*, egyidejűleg velük élem a magyar gyermekkoromat. Mi jobb, látom és érzem, milyen örömet vált ki a kislányomból az „ingyombingyomtáliber” ismétlése. Épebbnek érzem magam.

Valami hasonlót tapasztaltam, amikor megnéztem Hajdu Szabolcs *Fehér kenyér* (2006) című filmjét. Ott volt, a szemem előtt, a 80-as évek eleji Debrecen, a lakótelepi, kelet-magyarországi valóság, a közelmúlt nosztalgiájával besatírozva, mint a számos ugyanezt a kort idéző családi fotóalbum, barna és sárga árnyalataival. A film által a szemem elé varázsolt környezet egyből ismerős volt, és nemcsak azért, mert a képek, az efféle vizualitás hasonlított azokra a magyar családi fotókra, amiket láttam, hanem azért is, mert bizonyos mértékig a saját családi albumomra hasonlított: ugyanezek a színek, ugyanaz a (megtanult) nosztalgia fedi őket. Ilyen (elképzelt, közös) alapon, csak egy megfontolatlan, gyors művelet kell, és ki tudom vágni magamat a saját finn fotóalbumomból és behelyezni a kivágott alakot vagy a férjem gyermekkori fényképeibe, vagy akár a *Fehér kenyér* által közelre hozott Dobozi-lakótelepbe. Kitalált gyermekkor tehát – miből fakad ez? Nem tudom, de van köze empátiához, érzékenységhez, érzékiséghez és valamihez, amit itt „totális tapasztalásnak” nevezek. És ki mondja meg, hogy a megélt tapasztalatból mi valós és mi fiktív?

Most, a *Lánc lánc eszterlánc*on és a *Fehér kenyér*en keresztül eljutottam odáig, hogy elképzelhessem, megálmodjam a magyarországi gyermekkoromat. Tudok kreálni olyan fikciókat, amelyek segítségével áthidalhatók ezek a hézagok. De minek? Miért akarok rájátszani a lehetséges magyarságomra? Azért, hogy elmossam a határokat, a különbségeket?

Ezt az egészet hogyan lehetne elmondani egy kicsit másképp? Hogyan lehetne előhívni az élettapasztalattá sűrűsödött képeimet? Arra való a vers. Ahogy Laurel Richardson¹⁰

¹⁰ Richardson. L. (1993) Poetics, dramatics and transgressive validity: the case of the skipped line, *The Sociological Quarterly*, 34(4), pp. 695–710. „Lived experience is lived in a body and poetic representation can touch us where we live, in our bodies” (p. 695)

mondja: „Testben éljük meg a megélt tapasztalatot, és a poétikus reprezentáció ott érint-
het meg minket, ahol élünk: a testünkben.” Ebben a versben nem az esztétika érdekel, el-
lenben próbálom érzékeltetni, mi játszódik le bennem: milyen a dolgok egybeesése, ami-
kor elmosódnak a határok és a különbségek.

Onnan indult az egész, hogy nyáron anyósoméknál voltunk, ebédeltünk, körbeültünk
egy asztalt, és húslevest ettünk. Néztem magunkat, hogyan ettünk, osztottunk azon, ami
oda volt terítve elénk, néztem azt, ami úszott a fazékban. Itt kezdtem kitekerni és feldara-
bolni azt, ami volt és van – a következő lett belőle:

*Feldarabolom ezt a tyúkot,
ami én vagyok.
Van itt szembenállás?
Lássuk: mellkas.
Szépen kifőzött koldusesernyő – szinte adja magát.
A nyelv az ernyő a fejünk fölött,
de az enyém olyan mint a koldusé.
Az ernyő csontváza,
mint a kettémetszett kígyónyelvem,
hajlik és feszül a fejem fölött,
védeni nem véd, csak szétfeszül és összecukódik,
mint a mellkas, amikor levegőt veszel.
Pajzsak nem jó,
de fegyvernek elmegy,
jelöl, kitűz, hasít.*

*Nagy fazékban úszom,
valakivel összeszűrtem ezt a levet,
benne a nyak, körmös láb,
mindaz, amitől szív-esen elfordítanám a fejem,
mert túl igaz,
túl élő,
túl durva és primitív és szép.*

*Feldarabolom ezt a tyúkot,
ami én vagyok
– császármetszés –
metszeni: ilyen szó nincs is a finnben,
mi csak vágunk mindent,
nem válogatunk:
fákat, babákat az anyjuk hasából,
pedig milyen kifejező szó,
azt csinálja, amit ígér:
tisztán, szinte hangtalanul áthalad,
kettéválaszt,
mint a kígyó nyelve.*

*A magyarban vágóhidak vannak és vágók,
de én építek egy metszőhidat az áthidalhatatlan fölé,
hogy nagy számot csináljunk abból,
hogy el van választva és azzal elvan,*

*mert az a dolgoknak a rendje,
hogy széjjelessen a látásom,
és attól látok jól, nem tisztábban, de másképp.*

*Feldarabolom ezt a tyúkot, ami én vagyok,
már tíz éve figyelem a csípés helyét, és valóban:
egy kokárda alakú folt,
pulzáló, fodros,
belém van nyomva a pecsét, a bőröm alá,
sajátos kisajátítás,
jobb oldal, bal oldal, mindegy,
mert mind egy, nem számít,
mert az enyém,
az én büszkeségem, szégyenem, a sajátom.
És a magyar nyelvem siklik az anyanyelvem fölött,
fodros és pulzáló, a nyelvem a vágó metszőhíd,
hirtelen ki vagyok metszve a háttéremből,
átkarolok egy új kontextust jutalmul.*

*A koldusesernyő alatt fúj a szél,
mert a nyelvben lakozó látás az úr,
én csak cifra (ernyő)tartó,
vetek egy pillantást hátra,
szemem északi fénye.*

Megmutatom a versemet a férjemnek. Ő hang nélkül elolvassa, leteszi és rám néz: „Ez a vers jól megmutatja, hogy mennyire vagy benne a nyelvben”. „Igen?” „Igen. Mert nyelvi asszociációk ezek”, mondja. „De nem azt akarom kimutatni a verssel, hogy mennyire jól tudok magyarul!” „Nem?” „Nem. A múltkor is, amikor voltam azon a konferencián, idegesített, ahogy mindenki csak arról beszélt, milyen jól tudok magyarul, mintha az lett volna a lényeg. Azon túl volt szakmai mondanivalóm is, amit nagyrészt figyelmen kívül hagytak.” „De hogyhogy azt mondod, nem azt akarod mondani ezzel, hogy mennyire benne vagy?” Sóhajtok egy nagyot. Patti Lather azt írja: „ az önreflexió azt tanítja nekünk, hogy a diskurzusunk a vágyaink jelentése – abban van a trükk, hogy ugyanolyan tisztán lássuk a hatalom utáni vágyunkat, mint az igazság utáni vágyunkat”¹¹ „De”, mondom, „biztos éppen azt akarom mondani. Akkor, azon a konferencián, nem az volt a lényeg, de most az.” „Jó ez a koldusesernyő,¹² találó”, folytatja a férjem. „Igen? Miért?” „Mert nem sokan tudhatják, hogy mi az. Ahhoz nagyon benne kell lenni. Meg az, hogy itt együtt evésről van szó.” „Közösen esszük meg a kultúrát?” „Igen, pontosan.” Elégedetten bólogatok. A versem átesett az első tűzpróbán. (De a férjemnek könnyű: ő velem osztja meg közös, intim kultúránkat.)

¹¹ Lather (1991, 119): „self-reflexivity teaches that our discourse is the meaning of our longing – The trick is to see the will to power in our work as clearly as we see the will to truth.”

¹² Nagy meglepetésemre kevés ismerősöm, kollégám akad, aki ismerte volna a koldusesernyő fogalmát, amely Bartha Júlia szerint („A Kunság népi kultúrájának keleti elemei” Debrecen, 2002) a „baromfinak sültöt vagy főzött farrésze” (http://www.djm.hu/miirtuk/keleti_elemek.htm). Így a szó népi vagy tájjellege – ahogyan az az előadásom megírása révén kiderült – újdonság volt számomra. Ez idáig én a koldusesernyőt egyszerűen (örökre)adottnak vettem.

De miért fontos – akár egy verssel, akár másképp – kimutatni, mennyire vagyok „benne”? Mi késztet engem arra, hogy kitaláljak magamnak egy magyar gyermekkort? Nem éppen attól értékes az egész örökbefogadás mint kulturális és etikai aktus, hogy elfogadok és befogadok – ameddig tudok –, de *nem* olvadok bele abba, amit örökbe fogadtam, hogy *nem* mosódom egybe a másikkal, a mássággal, hogy megtartsam magam, a különbözőségem? Valószínűleg igen. De nehéz megmondani, ebből végül mennyi a saját választásom. Feltehetően egy olyan (részben tudatos, részben nem szándékos) szerepjátékhoz van köze, ami a másikká válás tüzével játszik. Ennek az a hajtóereje, hogy az ember folyton megpróbálja áthidalni az áthidalhatatlant, hogy jobban értse a másikat.

Visszatérve „tökéletes magyarságomra”: teljesen nyilvánvaló, hogy nem tökéletes az én magyarságom, nem is lehet az (és nem is lenne kívánatos). Az ilyen kinyilvánulások felerősítik az interperszonális, interkulturális szolidaritást, erőt adnak az örökbefogadott örökbefogadónak. Kutatásom során boldogan rabolom az emberek idejét, ha megengedik, de éppen nem nyugodt lélekkel teszem, mert egy kiváltságos hatalmi pozíció ez: hatással vagyok az emberekre azzal, hogy szinte semmiből építettem a magyarságomat, de ugyanakkor sok mindent elnéznek nekem, mert *nem* vagyok magyar. Ezért feltehetek buta kérdéseket, és nem tudhatok mindent. Kutatóként néha rájátszom a kívülálló pozícióból fakadó tudatlanságra és nem-értésre, tudatosan naiv és tudatlan magatartást felvéve, rávéve az embereket, hogy jobban fejték ki a dolgok jelentőségét, összefüggéseit, ahogyan ezt ők látják.

Legnagyobb butaság lenne azt hinni, hogy most ezzel a részben megtanult, részben óhatatlanul belém hatolt tudással, a tapasztalat által létrejött kettős látással *mind a két* oldalt látnám. Egy ilyen pozíció ugyanúgy korlátoz, és részben azért, mert nem irányítható, és csak részben a saját választásom eredménye: sok minden *örökbe fogódik*. Ez egy megtanult örökség, és az ember mindig olyat is tanul, amit nem szándékozik. Kérdés, mennyire vállalom azt a mindent, amit az örökbefogadás aktusa és folyamata hoz magával, és mennyire tudatos a vállalásom. Értés, félreértés, nem-értés. Ezért azt mondom: érdemes a relatív mássággal a hangunkban nekifutni a becses tradícióknak, közkulturáknak és legendás intézményeknek, és úgy bánni velük, ahogyan az ember a sajátjával bánik: tisztelettel, elkötelezettséggel, néha kíméletlen kritikával, de szeretettel. Egyszóval: örökbefogadással.

Nincs visszaút. Az egyre globalizálódóbb világban, abban az Európában, amelyre egyre inkább jellemző az emberek és az áruk közötti mobilitás, már szinte lehetetlen kívülről megjelölni a határokat. Mark Neuman szavaival élve: „az etnográfusok és önéletrajzírók folyamatosan emlékeztetnek minket arra, hogy a határok mindig velünk és *benünk* vannak.”¹³ Legyenek határok, mondom, mert azokba kapaszkodunk, tudunk mérni távolságokat, tudunk viszonyulni. Mert tudjuk: miközben állandóan őrizzük a folyton átalakuló határainkat, muszáj engedelmessé válni bizonyos átjárásoknak. *Cérna volna, selyem volna, mégis kifordulna.*

¹³ Neumann (1996, 195): „But ethnographers and autobiographers continually remind us is that borders are always with us and *within* us.”

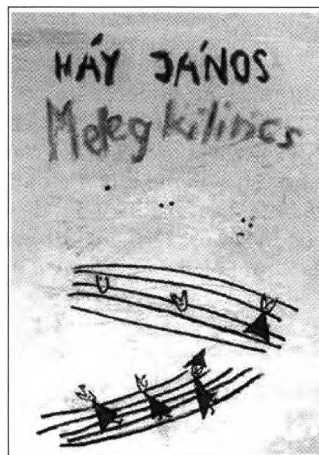
CSAK TEREMT ÉS TEREMT

Háy János: *Meleg kilincs*

A költészet nagybecsű és régi hagyománya a konvenciók folyamatos felülírása. Az a törekvés, hogy az új szöveg egészen másként beszéljen a világról, mint elődei, sőt az is, hogy más legyen fontos és érdekes számára a világból, mint ami korábban volt. Egyesek ezt a programot csendesebben, az elődöket szerintük megillető tisztelettel követik, mások viszont radikálisabban, minden klasszikus iránti gyanúval és iróniával. Háy János az utóbbi alkotók közé tartozik, de megjegyzendő: az utóbbi tizenöt évben írt verseire ez már csak megszorításokkal igaz. Első köteteiben még elemi szinten tiltakozott minden előíró hagyomány és divat ellen, és kifejezetten az ellenbeszédre, a provokációra, az alternatívák felmutatására, az új, sokszor eleve működésképtelen poétikai lehetőségek kísérleteire és ezek demonstrálására törekedett. Azaz igyekezett messze elkerülni a magyar irodalmat oly igen meghatározó *Nyugat*-örökséget, viszont nyitott volt mindenre, ami nem csengő-bongó, nem lekerekített, nem befejezett, de nem is csak a forma művészete. A kilencvenes évek második felétől azonban helyenként egészen közel került ahhoz, ami ellen kezdetben tiltakozott. Újabb munkáiban található már szépen rímelő, lágy dikciójú, érzelmes szövegek, és ez még akkor is feltűnő, ha a költői képek továbbra is szikárak, színtelenek, vagy csakis erősen ironikus kontextusban burjánzóak. A költő által bőségesen válogatott új, afféle Háy-antológiaként olvasható kötet alkalmat kínál arra, hogy a gyakran kötetről kötetre is éles beszédmódbeli változások okain, azaz a konfliktuskereső neoavantgárdtól az új érzékenység egy szelidebb változatáig vezető út egyes állomásainak jelentőségén is elgondolkozzunk.

A kötet legkorábbi, 1976-ban, a szerző tizenhat éves korában született versei a korabeli neoavantgárd lázadóbb törekvéseivel éppúgy kapcsolatba hozhatók, mint, mondjuk, Tandori Dezső 1973-as kötetével, az *Egy talált tárgy megtisztításával*. A versszerűség hagyományos ismérveit felszámoló, antipoétikus, nemegyszer a nyelvi teret a jelek és a rajzok felé szélesítő szövegek a vallomásos költészetről és az újholdas hermetizmusról való leválás magukba feledkező kísérleteiként olvashatók, miközben a költészet, sőt a művészet egészének létjogosultságát vonják kétségbe. A *Marcel Duchamp hangot kakúl(ó)*, az *Osip Mandelstam utolsó költeménye* vagy az *Ésnemlégszemvers* végső soron a vers kultuszán ironizál, a kifejezetten Tandori hatását mutató *A szám eljut önmaga túloldalára* című jelvers vagy a *Ha keresnél* című képvers pedig a megszólalás kereteinek szűkösségére, a tipográfiai újítások sürgető igényére, illetve az intermedialis művészet talán kiutat jelentő lehetőségére irányítják a figyelmet. De jellemzőek az egy-egy ötletre felépülő akciószerű versek is: a

Új Palatinus Könyvesház Kft.
Budapest, 2008
466 oldal, 3400 Ft

Szorongás a szavak csonkításával és összepréselésével fejt ki a címbe jelölt érzelmi állapotot: „kzt / a nyk kr / fjt / a lb kz”, a lettrista ihletettséggű *Ismerkedés a magánhangzókkal* pedig a szavakból kivont, a költészet alapelemeinek tekintendő hangok és a betűk önálló jelentésére apellál: „csak ezt üvöltöd a telefonba: / E-Ú-Ó-A-Ú-Ó-Í”. Ugyanezzel próbálkozik a nagyobb ívű, a nonszensz hatásmechanizmusát is bevonó, ugyanakkor meglepően hanyag *Hosszú macisajtvers*, melynek viszont épp a címe lehet érdekes, hiszen valami olyasmit emel a költészet színpadára, mely korábban, a klasszikusan komoly, a meghatódásig érzelmes művészi kontextusban elképzelhetetlen lett volna ott. De hasonló kihívást intéz a hagyományos irodalomértés felé az *Éva vak na és vagy a Ma elhoztam volna* állítása: „a vers sem ér semmit / egy vacakság csak / egy nagy duli”.

Háy tehát következetesen és ötletesen próbált a 'formabontó' irodalom hazai törekvéseivel lépést tartani, de munkái – erre utal a kritika szinte teljes érdektelensége – korántsem látszottak megkerülhetetlennek, nem voltak radikálisan újszerűek. Mára pedig frissességüket is elvesztették. Igaz ez a formai szempontból már sokkal visszafogottabb, 1990-ben *Vigyázat, humanisták* címen megjelent, de a szerző által jó érzékkel már egy ideje *A növények hazája* címen emlegetett második kötetre is – kinek ne jutna eszébe Tandori mitikussá növelt története első és második kötetének címével? – mely afféle szerepjátékként két fiktív tudósfigura levelezését és beszélgetéseit imitálja. A beszélgetések gyakran a nyelv működéséről szólnak, az adekvát és a metaforikus kijelentések viszonyáról („ha azt mondta, szép, akkor azt gondolta, szép, és valóban szép volt” – *Európai humanisták levele...*), de a prózai és verses szövegrészeket sulykolva váltogató kötet még mindig túl sokat vár az olvasótól, amikor azt kéri tőle, fogadja el a szövegek minden játékszabályát, még akkor is, ha ezek a szabályok ellentmondásosak vagy stflustalanok. Enélkül ugyanis a kötet játékaai erőltetettnek és túlrtnak látszanak, következtetései pedig közhelyesen ideologikusnak. Jó példa erre a modorosan terjengős című *Friedrich Meinsen és Leopold Hoelzer urak beszélgetése a robogó automobilban záró szakasza*, ahol különösen a „rabság” szó megisméltése tűnik modorosnak és fontoskodónak:

*„Évezredek fognak még így eltelni,
hogy ön, vagy az ön gyermeke,
akit szintén Friedrichnek hívnak,
és unokái, meg azok gyermekei
izgatottan várják a jövőt, a jövő eljöttét,
hogy növeljék a múltat, a pusztulás esélyét,
a rabságukat, a saját rabságukat.”*

A 'humanista' szó lefordítása emberszeretőre, és ennek konkretizálása az 'embert szeretőre', azaz emberevőre pedig nem elég eredeti és erős ötlet ahhoz, hogy az egész kötetet fel lehessen rá építeni. Sőt épp ellenkezőleg: az ötlet teljes kimerülését, a neoavantgárdra egyébként sem jellemző arányérzék tökéletes elvesztését jelzi a dacos ragaszkodás ehhez az olcsó szójátékhoz. Például az *Európai humanisták levele az Európai Humanista Szövetség elnökéhez* versként kínált, de versnek szétfolyó, inkább prózai szövegben: „Ma a vasárnapi ebédhez desszertként elfogyasztottuk Friedrich Meinsen urat. Először a hasát vágtuk fel, és kitunkoltuk a gyomoredvekkkel keveredett, félig emésztett ételt”.

Érdekes azonban, hogy a még meglévő versellenes kiszólások („Ne szólalj meg” – *A hó szorítása már enyhül*), illetve az imént idézet mondatban is látható prózaszerű, sőt egyenesen prózai dikció térnyerése mellett elkezdene beszivárogni a szövegekbe a teljesebb, színesebb képek, a szépen ívelő sorok: „szívemben megőrzöm a vágatató lovakat / leheletben a tollas madarakat” (*Noé*). Egy avantgárd felé tájékozódó, önmagát épp a reprezentáció felszámolását célzó poétikai eljárások felől definiáló költő szövegében egy ilyen lágy kép elképzelhetetlen lenne, ha nem épp arról volna szó, hogy mindez a kifulladás neoavantgárd utáni megszólalás lehetőségét jelzi. Ha lehet, ez még fokozottabban igaz a

már-már Tóth Árpád-os „eltűnünk, hogy úgy szerethessünk, / ahogy a növények szeretnek” (*A növények hazája*) sorokra, vagy az ugyanezt a túlcsondulóan érzelmes képet ismétlő prózaversszerzetre: „távolodó vonatokra szállnánk, hogy a távolság tudatában bátran gondolhassunk egymásra, arra, hogy hiányzunk egymásnak” (*Friedrich Meinsen úr búcsúlevele ismeretlen hölgynek*). Még ha a kontextusból ki is tudnánk következtetni valamiféle értékképző vagy -óvó iróniát, akkor is sok lenne a líraiságból, de itt legfeljebb a klisék tudatos variációjában rejlik némi távolságtartás, merthogy, miként a későbbi Háy-versekben látható lesz, a szerelem ebben a költészetben egyáltalán nem a tréfa és az irónia, hanem sokkal inkább a tragikum és a szenvedésre is nyitott meghatódás terepe.

A *Welcome in Afrika* (1992) megint koncepciózussága miatt vált saját szabályrendszerének foglyává. Az Afrikába érkező jószolgálati csapat tagjainak történetei, illetve az ehhez az alapötlethez való görcsös ragaszkodás újra csak szétfeszíti a kötetet, egyes versek pedig egyenesen a nagyotmondás vágyának csapdájába esnek. Az pedig, hogy ismert kortárs szerzők is megidéződnek a szövegekben – például Podmaniczky Szilárd Szerdzsó Podmaniló néven, úgy is, mint a *Duanói elénium* szerzője (na, ez sem kellően végiggondolt ötlet) –, még inkább összekuszálják az amúgy is nehezen követhető szálakat. Pedig ez a kötet már a későbbi Háy-költészetet előlegezi, amennyiben témája már kizárólag az emberi kapcsolatok milyensége, azok az apró játzmák, melyek még a legegyszerűbb te-én viszonyokat is súlyosan megterhelik, és amelyekben mind gyakrabban megvillan a halál fenyegetése is. Ezzel párhuzamosan a vers, a költészet jelentősége mintha megnőne, legalábbis az első kötetek tagadásához képest: „Gyere, barátnőm és barátom! / A beszéddel túllépünk a halálon.” (*Keringő*)

De előremutatóak a gyerekverseket imitáló, egyszerű, sokszor ismétléses szerkezeteket használó, egyben a gyermeki világ kellékeiről beszélő versek is. A *Játszóter* fontos eseménye, hogy a szöveg elkerüli a versvégi rímet („csúszdán”), mintha nem csak a beszélő, de a szerző is egy a rímhez még nem értő gyerek lenne:

*„megjöttek a markolós fiúk
megjöttek a tűzoltókocsis fiúk
csúnya rolleros kislány
csússz le a csúszdáról!”*

A *Szobatiszta* pedig már a fent említett három újdonságot egyszerre mutatja fel: a szülő-gyerek viszony hatalmi pozícióinak megjelenését, a gyerektémát és -nyelvet, illetve a halál állandó fenyegetésének felismerését, melyben a viccnek is egészen más akusztikája van:

*„– No, akkor ráülünk a bilikére,
és itt ülünk, üldögélünk,
amíg meg nem halunk.”*

A játékosságon belül felerősödik a travesztia szerepe, a jól ismert idézetek 'átöltöztetése', átköltése. Az Afrika-téma hozza a „négerek közt egy fekete” József Attila-allúzióját, illetve ugyanott és ugyanabból a József Attila-versből a már nem olyan jó „Öreg anarchista, ülj le közénk és mesélj!” (*Keringő*) sort. A duplázás mindemellett rámutat Háy régi problémájára, az önkorlátozás hiányára, egy-egy ötlet végletes kisajtolására. Ilyen esetekben biztosan jobb csak az egyik találatot megtartani, még akkor is, ha egyébként fájdalmas a másiktól emiatt lemondani.

Ugyancsak régi, a pálya kezdetétől jellemző, de ebben a kötetben felerősödő eszköz a különféle nyelvi-logikai játékok alkalmazása, egy-egy szókapcsolat vagy mondat forgatása, kitekerése. De ebből is csak ritkán születik értékelhető eredmény, azaz sokkal

könnyebb a sikerületlen, erőltetettnek látszó, feleslegesen bonyolított megoldásokra példát hozni: „jobb kezével melnetti / a bal kezét, / bal kezével hidengeti a jobb kezét” (*Meleg kilincs*), „Úgy vártam arra, hogy megismerjem, / hogy szemtől szembe láthassam, amikor / maga szemtől szembe lát engemet.” (*Milyen az arcod, cimborá?*) Az „engemet” szóalak kifejezetten fülsértő az idézet végén, de azért emelem ki, mert jelzi azt a határpontot, amikortól az egykor az antipoétikus beszédmódok és versformák felé tájékozódó, a rontottat a lekerekített elé helyező költő vállalni tudja a hangzás avagy a forma értékeit is. Ezután efféle könnyelműségekkel nem találkozunk.

Az 1993-as *Marlon és Marion* persze még átmeneti kötet, az átmenetiségből származó minden ellentmondással és eldöntetlenséggel együtt. A kötet zártsága a narratív szerkezet, a komplexitásra törekvés és a régi, sőt a szimbolikus beszéd hatására még erősödött is, mégis itt kezd kialakulni a játékosság és a visszanyert érzelmesség olyan egyensúlya, mely a kilencvenes évek közepén-végén, az ironikus költői nyelvek aranykorában is vállalhatóvá vált. De még nem alakult ki teljesen. A kötet gyűjtőpontoszerű szerepét jelzi ugyanakkor az is, hogy szinte minden olyan témát felvet, melyeket aztán Háy a vers mellett – vagy sokszor előtt – prózában és drámában is megír majd. Ilyenek például a török motívumok, a istentörténetek és persze maga a szerelemtéma, mely egzisztenciális alapélménnyé, a halállal szembeni egyetlen lehetőséggé növekszik majd.

A *Marlon és Marion* a korábbi köteteknél is tendenciózusabb könyv, és megint csak túl sokat szeretne elérni: időben és térben a világ teljességét, de legalábbis a szerelem minden aspektusát feltérképezni. A kötet végére helyezett *Kronológiai és topológiai útmutató*, melyben a Neander-völgyi ősembertől a huszonegyedik századi úrutazásig, illetve Rómától Péterváron át egészen Budaörsig cikázhatunk, úgyszólván önmaga avatja paródiává az egyébként többre érdemes kötetet. Háy egy túlméretezett és túlszabályozott sémába igyekszik elrendezni a szövegeket, de sehogy sem illeszkednek az elemek, az egyébként érezhetően nagy és körültekintő szerkesztői ügyeskedésből csak káosz születik. A hétnyolc oldalas, prózaversenek csak nagy jóindulattal nevezhető szövegek hosszúak, nehézkesekek, néhol kifejezetten suták, a történetek terjedelmes kifejtésük ellenére is töredékesek, a szimbólumok pedig inkább elfedik a jelentéseket, mintsem hogy segítenék megformálni őket. De már a szerelemben feloldódó én romantikus toposza is – például a „szív” szó sűrűsödő használatával párhuzamosan – bizonytalanságot szül, hiszen ez tipikusan olyan gondolat, melynek a modern költészetben nagyon nehezen lenne megteremthető a releváns kontextusa – Háynak sem sikerül megalkotnia.

Bármilyen fontos állomás is tehát a *Marlon és Marion* Háy írói pályának további fejlődése szempontjából, jelentősége mégis inkább a lehetőségek kinyitásában, az utak kijelölésében látható, azaz a konkrét szövegek részleteiben, és nem a kötet egészében. Azaz, ha már a *Meleg kilincs* esetében válogatáskönyvről van szó, akármit is gondol szerzőjük e prózaszerű szövegek műneméről, az ezt a kötetet reprezentáló több mint száz oldal helyett elég lett volna harminc-negyven, mutatóban. Még akkor is, mondom még egyszer, ha például a *Valami nehezékben* kidolgozott szerelemtéma gyökerei itt találhatóak, és például az ottani elköteleződésekről, illetve a szerelemről kialakítható beszéd lehetőségeiről már itt elkezd Háy gondolkodni. Igen, itt jelzi először, hogy legfontosabb témája a férfi-nő kapcsolat, legyen az akár a szeretők, akár a házastársak közti viszony, és ebből tud majd kinőni a szerelemtémát körbejáró nagyszerű kötet, a *Valami nehezék* és a család belső feszültségeit vizsgáló, azaz Háy drámáihoz és újabb prózához leginkább közel álló, nyelvén is sok-sok újat hozó *Istenek* – de elég lett volna mindezt most is csak jelezni.

De még mielőtt az időben hozzánk közelebb eső kötetekre rátérnénk, hadd említsem röviden a *Marlon*-kötet körülbelül tíz 'valódi' verse közül a legkiemelkedőbbet, *A déli férfi* címűt (a másik a *Miss Dior* lenne, de az furcsa módon nem került be a válogatásba). Ebben a szövegben ugyanis a nyelvek többirányú játéka, a regiszterek keverésének eljárásai, illetve az idegenségérzés megjelenítése, amire pedig az Afrika-könyv sokkal több lehetőséget adott volna, illetve a vers íve, kidolgozottsága különösen figyelemre méltó. Mondhatni, ez Háy János első

igazán nagy verse. Ebben már nincsenek jobb-rosszabb, kliséket és öncélú vicceket konzerváló szójátékok, nincs a csibészes, a rock and rollt is érző avantgárdból se sok, de nem találjuk a kötet más részein nagyon is jelenlévő érzelgős, a nagy egymásra találást és az elszakadás törvényszerűségét világszerű élménnyé nagyító, tragizálásra is hajlamos hangot sem.

Sőt, ha már annyit emlegetem, talán érdemes azon is elgondolkoznunk, Háy miért ragaszkodik olyan erősen a kötetek zártságához, egyirányúságához, egy-egy kizárólagos téma kijelöléséhez. A kérdés itt azért is fontos az összegyűjtött és pláne a válogatott versek mindenkori sajátja, hogy az egykori kötethatárok feloldódnak bennük, azaz csak nehezen, sőt esetenként egyáltalán nem látható az egyes könyvek koncepciója, de sokszor még az egymásra következők logikája sem. Háy esetében azonban – mint eddig is láttuk – a kötet maga is művészi kérdés, sőt néhol úgy tűnik, meg is előzi az egyes versek sikerültségének igényét, azaz az ötletek, az újítások legtöbbször magában a szerkezetben jelennek meg. A fentiekén túl érdemes a *Valami nehezékre* gondolnunk, mely a versek hosszúságában, „tornasorában” találta meg azt az újszerű, a véletlenszerűsége is sokat bízó szervezőelvet, mely látszólag felülírja a tematikus megfeleléseket, épp abból a célból – olvasható az eredeti kötet fülszövegén –, hogy a versek hagyományos művészi elrendezése ne utalhasson egy versen túli jelentésre. De csak látszólag, merthogy Háy ez esetben is eleve kötetet írt, és természetesen figyelt ezekre az összefüggésekre is. Azaz miközben kitalál és működöt egy pusztán formális, látszólag a versek autonómiáját támogató szerkesztési elvet, tehát épp a kötet szerző értelmezést igyekszik kizárni, a beszédmód és a képalkotás szintjén nagyon is zárt, a korábbi és a későbbi kötetektől is elütő versvilágot hoz létre. Így a ciklusok struktúrája ugyan nem, de például a motívumok vándorlása, újra- és újraértelmezése, az egymást idéző versek sora megteremti az egységes és átgondoltan szerkesztett kötet illúzióját. Ha pedig ez megteremtődik, az olvasó aligha kerülheti el az értelmezését. Mindez pedig a hang kötetbeli azonosságára, a versek beszédpozíciójának, dikciójának, jelenetszerűségének egységére irányítja a figyelmet. Háy tehát ezzel az ötletével már eléri célját: miközben tagadja a kötet szerkesztés hagyományos elvét, megint csak a kötetegész mint egyetlen nagy szöveg kereteire tereli a figyelmet. De ez esetben sikerült a könyvet jól összeraknia, míg korábban, különösen a *Marlon* esetében, nem. Más kérdés, hogy a válogatás dinamikája kedvéért megbontja a kötetek egykori egységét, kihagy és átrendez, de ezzel az alapproblémát, azaz a zárt kötetek és az egyes szövegek torz kapcsolatának kérdését megoldani nem, legfeljebb oldani tudja – csak ideiglenesen.

Az 1998-as *Valami nehezék* mégis jelentős változást hozott Háy János költészetében. A provokatív, kifejezetten az irodalmi konvenciók ellen dolgozó beszédmódok megszélesültek, a hagyományos líraolvasás számára gyakran megközelíthetetlen szövegek kikapáltak, és helyüket egy ugyancsak egyedül, a maga nemében szintén nagyon újszerű, azaz végső soron ugyancsak kísérletinek tekinthető, de ezzel együtt is magára talált, identitását nyert, megállapodott költészetet olvashatunk.

Az újszerűséget az esetlennek tűnő, egyszerű nyelvet és logikát imitáló beszédmód jelenti. Ám ez az első látásra ügyetlennek, sőt néhol a Parti Nagy-versekből ismerős, a dilettánsokét imitáló nyelv Háy verseiben sosem válik nevetségessé, azaz nem a dilettáns műveltségének felmutatása a tét, hanem egy új, a „komoly” tartalmakat közvetíteni képes csatorna keresése. Merthogy Háy Jánosnak – a mindeddig utolsó kötetében világosan látszik – nemcsak a versről, avagy a költészet lehetőségeiről van érvényes mondanivalója, hanem elsősorban az olyan alaptémákról, mint a szerelem, a család vagy a halál. De pontosan tudja, hogy a posztmodern tapasztalata részben épp az ezekkel a témákkal kapcsolatos érzelmek direkt vállalhatatlanságát jelenti, minden romantikának, megrendülésnek a relativizálását, minden indulatnak a tompítását; és mivel azt is tudja, hogy mindezen az alulstilizálás már nem elégséges válasz, gondosan kimunkál egy új, a számára fontos témákat és szavakat átmentő versnyelvet. Egy olyan beszédmódot, melyben lehetőség van az

egyensúlyteremtésre játék és sorsszerűség, ironia és önreprezentáció között. A *Hogyan is* című versben például leírja „A tavasz már a nyakunkon bitangol” sort, melyben a „tavasz” afféle gyanús, forró, érzelmekkel teli szó, amelyről azt hinnénk, csak távolságtartó eszközkel lehet használni. A „bitangol” szó furcsa hangzásával és bizonytalan jelentésével már ilyen eszköznek tűnik, azaz megtöri a költői képet, de igazán a következő sor kiábrándult, színtelen-szagtalan kijelentése végzi el a fontos feladatot: „nekem meg elmegy a hangom”.

Ez utóbbi sorban ugyanakkor a Háy-költészet újabb szakaszára jellemző fásultság, ki-merültség és lemondás is érzékelhető, ahogy a dísztelen, az egyes elemeket izoláló versnyelv is megfigyelhető. Számos ‘rontott’ verset találhatunk, van ahol a rím rossz (sán-ta/ágyban, foglya/fogja), van, ahol a szándékos túlzás, a pátosz giccsé nagyítása miatt érzünk hibát („Táljában habot ver a lélek” – *Engedni nem*; „Ha elmegy, fákat sírok a nyomodba” – *Indiánszerető*), van, ahol a közhely banalitása töri le a vers ívét („a gőz a fejünkben forr / és hidegek a gépek” – *Közlekedési vers*), de van olyan eset is, ahol a szlenges kifejezések körül alakul ki a versen belüli újszerű erőter („örült nagy gáz van” – *Mikor nagyapámékra...*). Egyszóval Háy nagyon kímérten és felettebb rafináltan bizonytalankodik, tehát kiváló arányérzékkel hozza létre azt a szövegteret, melyben megvalósíthatja, amit vélhetően már pályája kezdetén is szeretett volna: a maga újróniája segítségével a kortárs költészet legironikusabb vonulatával is párbeszédképesen tud írni a fájdalomról, a csalódásokról, a fenyegetésről. A kritika ezt egyébként részletesen megírta, az az érdekes, hogy volt, aki ezt nem így látta. Kálmán C. György a *Valami nehezekekről* szóló rövid recenziójában (ÉS, 1998. 06. 12.) például arról írt, hogy épp a „nehezekeket” hiányolja a szövegekből, melyeket enélkül „súlytalannak”, „komolytalannak”, „zöngeménynek” tart. Kálmánról nem merném feltételezni, hogy elfeledkezik a beszédmód reflektáltságáról, arról, hogy a versben megszólalók a költői terv részeként inkább lebutított, bábszerű alakok, akik egy efféle figurához köthető tapasztalatról csak ezen a szűkös nyelven beszélhetnek – tehát legalább annyira e nyelv „termékei”, mint amennyire maguk teremtik e nyelvet. Magyarán a versek önmagukat is állítják, formájuk és létük is jelentőségteljes. Ráadásul a játék, a versek látszólagos könnyedsége komoly drámákat hoz a felszínre, és legtöbbször épp a meg nem értésről, az egymás iránti érzéketlenségről vagy a szerelem lehetetlenségéről beszél. Azaz ha valamit hiányolunk, akkor az is a hiány és a meglét, a kint és a bent ellentétét mutatja fel, a nem nosztalgikus, hanem formális, funkcionális ellentétet. A kötet kiüresedett (vagy kiüresített), mechanikusan, sablonosan gondolkodó és beszélő figurái, illetve később a bizonytalan, hatalmukat veszített istenek, vagy inkább magukat istennek képzelő emberek voltaképp egy lehetséges világot népesítenek be.

És nagyon jó, hogy itt vagyunk, merthogy alighanem az 1998-as *Istenek* jelentik a Háy-költészet jelenlegi csúcását. A kötet címbeli témamegjelölése pontos: a mitologikus kérdések és a privátszféra keretei közül szóló nyelv, konkrétan a görög mitológia narratíváira emlékeztető, egy isteni család történetének mozaikjait kirajzoló, de egy mai, átlagos család hétköznapi életének nyelvi sablonjaival dolgozó versbeszéd minden korábbinál élesebben mutatta meg Háy poétikai törekvéseit, azaz a költészetében rejlő valódi potenciált.

A gyermeki képzelet logikáját követő képkötés felelőse a kötet beszélője, az „isten-gyermek”, a „fiúisten”, akiről nehéz is megmondani, hogy valóban az-e, akinek mondja magát, vagy pusztán szerepet játszik, netán egy szerepbe képzelet magát, pedig valójában nem több egy panellakó család boldogabb életre sóvárgó gyermekénél. A „papaisten” szó ugyanígy jelentheti, hogy a családon belül az apa istennek, azaz mindenhatónak képzelet magát, uralkodik a családtagok felett, amibe a feleség megalázása és kizsákmányolása, vagy épp a gyerekek fenyegetése, félelemben tartása is belefér. De jelentheti azt is, épp azért, mert Háy olyan magától értetődően használja az olyan nagy súlyú, mély jelentésekkel terhelt szavakat is, mint az „isten” és a „teremtés”, hogy nem feltétlenül kell a mai magyar valóságban referenciákat keresni a szövegekhez. Igazából azt is nehéz eldönteni,

hogy a biblikus szavak az ismételtetés következtében milyen mértékben veszítik el konvencionális jelentésüket, mennyiben vannak kiszolgáltatva tehát a véletleneknek, az új, alkalmi kontextusoknak. Merthogy úgy érezhetjük, a véletlenszerűség része maga a vers is – egy-egy rímhelyzet, a ritmus, a keveredő nyelvi regiszterek. Egyszóval Háy kiszolgáltatja a jelentésüket veszítő kulcsszavakat a versnyelvnek, a versnyelvet pedig a mitológiai történetekhez lazán igazodó képzeletnek.

De az is igaz, hogy a gyerek nézőpontjából a szülők és a nagyszülők még akkor is hősöknek tűnnek, ha lusták, ápolatlanok vagy részegesek, ha durvák, ha műveletlenek: „apám kőszírt, / anyám árok, / náluk jobb szülőket / sehol sem találok” (*Istengyermek*). A kegyetlenség ezért tud kedvesen, egy játék részeként ábrázolódni, mint például az *Apa és anya* című versben:

*„És apám késsel ment nagyanyámnak.
Az öreg nő a szűrást ügyesen védte,
nem lett véres, csak a térde”*

A teremtés a kötet leggyakrabban visszatérő kifejezése, de ez természetesen a versírás teremtő gesztusaira, sőt ennél is profánabb jelentésrétegeire is visszautal. Az archetipikus jelentésekkel terhelt szimbólumok, mint amilyen a víz, a föld, a tűz és a levegő, főleg az utolsó évtized Háy-költészetének meghatározó alkotóelemei. A *Kotródóm el* kötet rövid verseit olvasva pedig már olyan érzésünk lehet, mintha a szövegek valamilyen összöveg töredékei lennének, vagy mintha efféle töredékekre épülnének, ezeket írják újra vagy épp ők maguk lennének ezek a szövegek. Oravecz *Hopik könyvében* érezhetünk hasonlókat. Ugyanakkor az efféle összövegekre jellemző szakralitást a banális irodalmiság, a témák és a nyelv ügyetlensége profanizálja, vagy fogalmazzunk inkább úgy, a mai kor kontextusába helyezi. A korábban az egységes és teljes világmagyarázat igényével fellépő szövegek Háy kötetében még a legegyszerűbb konfliktusok magyarázatát kísérik meg, de mivel ő nem annyira megoldani, mint inkább felmutatni igyekszik a konfliktusokat, ezek a bizonyos őselemek gyorsan inflálódnak, végső soron játékszerekké válnak. A víz például a testnedvek formájában kerül elő, úgy mint nyál, verejték, vizelet, vér vagy akár takony. Profán világ ez. Nagyon érdekes ugyanakkor, ahogy az itt a *Vesztésre állók* ciklusba sorolt, a Háy-költészet 2003-ig tartó szakaszát lezáró rövid versek szinte szétgurulnak a kötet végén. Mert bár néhez őket egy irányba tartó szövegekként olvasni, a motívumok és szinonimacsokrok itt is ismétlődnek, újraértelmeződnek és ezáltal hálószerűvé alakítják azt a bő ciklust.

Talán ebből a vázlatból is látható tehát, hogyan jutott el az avantgárrdal kacérkodó antilíra a prózán keresztül az egészen mély költészetig. Hogyan keresett a hagyományos témákhoz megfelelő, azaz provokatív, a konvenciókat mindig kikezdő, mégis párbeszéd-képes beszédmódot. A jelversektől kezdve, a szerepvers egy jól kidolgozott formáján, majd a prózavers szélsőségeit érintő szövegeken keresztül a gyerekversek egyszerű struktúráit használó versekig. De azt is láthattuk, hogy volt sok zsákutcának bizonyuló kísérlet is, igazán csak a kilencvenes évek közepétől író Háy-verseket tarthatjuk marandónak. Az ekkortól olvasható dalszerű versekben a témák továbbra is körülhatároltak maradtak: a családi konfliktusok, avagy a család biztonságát nyújtó, mégis folyamatosan fenyegető közegén túl a szerelem felszabadító, mégis súlyos terhet jelentő játszmáit járhatjuk végéig a versek segítségével, hogy aztán az eddigi utolsó kötet, a 2003-as *Kotródóm el* mindezek mellé a haláltematikát is kidolgozza. A poétikai kacsaringók, a kötetről kötetre bekövetkező jelentős változások a legfontosabb témákat nem érintették: a *Meleg kilincs* első versének a címe a *Szeretet*, utolsó versének utolsó szava pedig a „lélek”. Vagyis az út ugyan hosszú volt, de nem egyik pontból a másikba vitt, hanem egy pont körül kalauzolt. Szerencsés az a költő és az a költészet, mely biztos pontot talál magának.

„BE KÉNE BÚJNI BÁRHOVA”

Molnár Krisztina Rita: *Különlét*

Molnár Krisztina Rita lírája megbízható költészet. Kilenc évnyi költői termést felvonultató kötete, a *Különlét* általában magas színvonalú, a sokféle formai megoldás ellenére is hasonló poétikájú, hangsúlyozottan személyes, alanyi verseket tartalmaz, amelyek igazi tétje a személyiség megrajzolhatósága, a személy félelmeinek, aggodalmainak józan megállapítása, ami egyúttal megzabolázásukkal is kecsegtet. Hétköznapi, kézzelfogható, de cseppet sem banális nehézségek jelennek meg a költeményekben, hétköznapi, kézzelfogható és cseppet sem banális menedékekkel, vagy azok ígéreteivel. A költői radikalitás bizonyosan nem jellemző Molnár Krisztina Rita művészetére: erőteljes intertextualitás, roncsolt nyelvhasználat, sulykolt retorika, sajátos, merész képhasználat vagy modalitás, poétikai kísérletezés nem bukkan fel a kötetben. Ehhez hasonlóan tematikailag sem lép fel radikális igényekkel: nem rombolja le az Ént, nem ront neki súlyos metafizikai-egzisztenciális kérdéseknek, de fontos, hogy többnyire ezek közelében, vonzáskörében marad. A kötet számomra legrokonszenvesebb vonása éppen ez: életben tartja a nyugtalanságot, a feszült költői kérdezést, de higgadt marad, kíváncsi, s – többnyire – nem válik se patetikussá, se érzelgőssé, vagyis elkerüli a kifejezetten alanyi költészet talán két legnagyobb veszélyét.

Mivel csaknem tíz évnyi költői munka anyaga került a kötetbe, kérdés lehet, hogy milyen belső tagolódást, esetleg alakulást mutat Molnár Krisztina Rita lírája. A szerkesztő nem az időrendi szervezés mellett döntött – a versek keletkezésének dátuma legalábbis nincs feltüntetve –, hanem ciklusokba rendezte a költeményeket. E választás jó megoldásnak bizonyult, a kötet logikusan, rendezetten épül fel, az egyes ciklusok jól meghatározható kérdések, költői és életvilágbeli problémák köré épülnek, ám nem különülnek el me-reven, hanem egy-egy versen keresztül egymásba szövődnek. A továbbiakban a hét ciklust egyenként szemügyre véve igyekszem felvázolni a kötet sajátos jegyeit.

Az első ciklus előtt mindazonáltal egy különálló vers, a *Kávé Bonnie-val* nyitja a kötetet. Mint általában a legelső versek, úgy e költemény is meghatározó a kötet egészére nézve, akár ars poeticaként is olvasható. Már itt felbukkan az az igényes, hétköznapi nyelvhez közel álló, attól alig-alig elemelkedő, élőbeszédszerű versnyelv („Ma elmesélem ezt neked”; „Talán, csak azt / akartam mondani, / igaz.”), amely Molnár Krisztina Rita költeményeinek megszokott beszédmódja. A költemény hétköznapi keretei („kert”, „csütörtök délelőtt”, „kiskanál”) is jellemző hátterei, kiindulási alapjai a kötet verseinek. Jellemző továbbá a szerepjátszás, az új személyiség kipróbálásának az igénye is, mind az első versre, mind a kö-

Pont Kiadó
Budapest, 2008
104 oldal, 2100 Ft

tet jó néhány költeményére. A szerepjátszás ugyanakkor rendre öniróniával párosul, a felvenni kívánt szerep arcéle igencsak bizonytalan, és maga az alakítás is félnékné igérezkzik: „A számra élénk rúzszt teszek, / a körmömet sötétre lakkozom. / Harisnyás Pippi, végzet asszonya / vagy indián szorong szorosra zárt / fogam mögött”. Molnár Krisztina Rita verseiben a szerepjátszás, az elmaszkírozás mindig a személyiség esetlegességére, bizonytalanságára mutat rá (ebből a szempontból érdekes lehet a *Nézz farkasszemem* című vers is). A kötet legjellegzetesebb, terjedelmileg is leginkább meghatározó költeményei ezzel a bizonytalansággal, nyugtalansággal vetnek számot. S egyúttal azzal is, hogy milyen menedék nyújthat – alighanem szükségképpen ideiglenes – oltalmat a félelem ellen. E menedékkeresés során pedig az önirónia gyakran félnéknésszel párosul, a nyitó vers végén a következőképpen: „a vége mindig az, / hogy annyira, / de annyira – ne lásson ember így –, / be kéne bújni bárhova”. A kötet egyes ciklusait akár annak alapján is értelmezhetjük, hogy miként jelenítik meg a személyre nehezéző bizonytalanságot, illetve hogy miféle – akár esetleges, akár tartósnak tűnő, akár a bizonytalanságot tudatosan vállaló – oltalmat, „búvóhelyet” villantanak fel vele szemben.

Az első ciklus, amely az *Apró sebeket ütnek* címet viseli, a művészetet, azon belül is elsősorban a költészetet tünteti fel menedékként. A költészet kétféleképpen van jelen a ciklus verseiben: egyrészt megidézett magyar költőelődök (így Babits, Kosztolányi, József Attila) révén, másrészt e költőknek vagy íróknak, zeneszerzőknek a költői énere gyakorolt hatásán keresztül. A költő példaképek nem tisztán, önmagukban jutnak szerephez a kötetben, hanem a költői én mindig megjeleníti önmagát, a költőkhöz való viszonyát is. Ez a viszony hol már-már kihívóan személyes (*Egy nőolvasó késő sóhaja Krúdy Gyulához*: „Ha élne, rólam is / mesélne, jól tudom, (...) de csendben üldögélve még az alkonyat ölen, / olyan sokáig engem, ó, csak engem képzel el.”), hol a tisztelgés hangja erősebb, mint az *Árnyak közt sétatúton* Babitsnak címzett részében. Az utóbbi vers befejezése szép, plasztikus képben sűríti össze Babits költészetének rétegzettségét: „Írisz, barka, szivárvány: ebből fonj koszorút. / Hozd / késő tiszteleted. Ennek örülne talán.” Az ugyanitt olvasható Kosztolányi-portrét viszont már korántsem tartom sikerültnek, a „Játszani, élni tudó Koszto-’la-lá’-nyi Dezső” roppant kellemetlen. Az *Alámerülve* című vers sem mentes a túlzástól, jóllehet ellenkező előjellel – itt a pátosz uralkodik, szerencsére a kötet egészetől elütő módon: „Vladimir (Askenazi), Fryderyk (Chopin) / meg én. / Bárhol, bármikor. / (...) lebegünk, lebegünk, lebegünk / (...) Ahányszor visszatérek, / csendben csorog szívemből / – szőnyegre, padlóra – a vér.”

A ciklusból kiemelkedik még két költemény. A *Pál apostol és az ifjú Werther véletlen beszélgetése* első olvasásra akár egyszerű posztmoderneskedő szellemességnek tűnhetne, de sokkal inkább a kötet alapproblémájához áll közel: Pál és Werther egy-egy ember- és élet-eszményt képvisel. Pál a maradéktalan önátadást és az így elnyert szabadságból eredő határozott cselekvést jeleníti meg, míg Werther az élményszerű, a tettekészséget feloldó, nyugodt létállapotot keresi („a győzelem? annyi baj között / megtorpanok, az én szívem csak / egy zugot keres, nem győzelemre tör, / bár lennék egy helyet”). Molnár Krisztina Rita versei e két felfogás és kétféle élet között kutakodnak – e költészet szemében mintha egyik sem lenne elérhető, tartható. (Jellemző, hogy a vers utolsó sorában megint csak feltűnik a költői én, mintegy jelezve a személyes érintettséget: „Hát ezt hallottam én”). A *Levél Jacquesnak* ötletesen játszik rá a magántulajdont kritizáló rousseau-i gondolatra: azt fogalmazza meg, hogy a megelégedés önmagunkkal, az önbirtoklás (magán-tulajdon) az igazi bűn – a kötet címadó szavával: a különlet. Ugyanakkor a vers játékos hangneme, incselkedő hangja igyekszik visszafogni a problémafelvetés túlzott súlyát, komolyságát. Ezzel együtt a kötet későbbi ciklusainak egyik legfontosabb vonatkoztatási pontja a másik emberhez fűződő kapcsolat kérdése, kérdésessége. De nemcsak a másik ember kiemelkedően fontos, hanem Isten is.

A *mozdulat oka* című ciklus ugyanis „istenes verseket” tartalmaz. A költemények meg lehetőséget nyújtanak olyan versre, amely féltékeny hozza szóba Istent, egy hétköznapi életképből kiindulva (ilyen a *Dorombolás*), egy másik költemény kételkedéssel viszonyul a lelkiismeret hatékonyságához (*Nincs mód: „akármit is tehetnénk / nincs mód a megbánásra”*). A leggyengébb megoldásnak *Az út felén* című kettős versnek a poétikáját tartom: szecessziós-szimbolista, hangulati líra ez, amely banalizálja és giccsesre színezi az istenkérdést, például az első versrész utolsó stórfája: „arany korok nyara / szendereg arany / szárnyak mögött / az Isten is”. Jóval komolyabbak azok a művek, amelyek éberrel közelítik meg az Istenhez való viszonyulás súlyát. A *Rémült szolgál* című verset a halálban egészszé kerekedő élet számadásának nyugtalansága hatja át. A ciklus talán legjobb verse a *Legyél penész*: olyan Istent szólít meg, akinek hatnia kell, akinek bele kell szólnia az emberek életébe. Fontos törekvés ez, hiszen az „istenes költészet” legfőbb buktatója az lehet, hogy ártalmatlanítja az istenkérdést. Nem így az említett költemény: „Legyél penész a házuk oldalán, / mutasd magad, / ne bujdosolj / (...) egy kövel dobd meg ablakuk, / cibáld a vállukat, / füttyülj fülükbe, éles hang legyél”. A *Félelem* című vers Molnár Krisztina Rita egyik jellegzetes verstípusát képviseli: lényegében egy ötlet rövid kibontásáról van szó. A költeményt teljes egészében idézem: „Dédanyám: Istenem, én úgy félek tőled. / Nagyanyám: Úgy félnék, ha nem lennél. / Anyám: Úgy félek, hogy nem vagy.” A vers ügyes megoldása, hogy a sor befejezetlen: az olvasó nem tudja meg, mi a költői én „jelszava”. Ha a ciklus egészét vesszük szemügyre, szintén nem kapunk egyértelmű választ – talán épp a kétértelműség a felelet – de a költemények így is az istenkérdés vonzásában maradnak.

Az ímént említett versek a *Különlét* formai sokszínűségéről tanúskodnak. A következő sajátos formák említhetők a ciklusból: szabálytalan, rímtelen, élőbeszédszerű, sok áthajlásból építkező, alig-alig metaforikus költemény (*Dorombolás; Mert nem örülök mindenkör*); rövid, pattogó mondatokból álló, két-három, egyenként nyolc-tíz sort kitevő stórfából építkező, képszerű, enyhén stilizált forma (*Legyél penész*); nagyon rövid, zaklatott sorokból álló, az utolsó sor felé áramló, egymondatos vers (*Rémült szolgál*); néhány rövid, egymásra válaszoló, egy-egy sorra rúgó mondatot tartalmazó szöveg (*Félelem; Kulcsra kéz*). Molnár Krisztina Rita biztos kézzel, hatásosan alkalmazza e formákat: például a *Rémült szolgál* feldúlt hangulatát remekül fejezi ki az áramló, egymondatos versbeszéd. Ami viszont az egy ötletre épülő verseket illeti, a kibontás nem mindig sikerül. Ilyesfajta versekkel a későbbi ciklusokban is találkozhat az olvasó, *A mozdulat oka* című ciklusban a *Holtomiglan-holtáiglan* költeményt érzem sikerületlennek. Így szól: „És addig ölelték egymást, / míg ronggyá foszlott a testük / s nem maradt másuk: / a lélek. / Fénylett, mint / csigahéjban fénylik a vízcsepp.” A hasonlat itt mintha semmit nem világítana meg: a lélek kinek a lelke? Közös, összeolvadt lelkekről van szó? Vagy a lelkek nem kapcsolódtak össze? Milyen a lélek természete? Korábban más volt? Mi a jelentősége az ölelésben elnyert összeszövődésnek? A cím a kölcsönösség, az együttlét megköltéséért ígéri, de éppen ezzel marad adós: mintha a csábító hasonlat félresiklatta volna a költeményt.

A *Csak ő meg én e házban* című rövid ciklus továbbviszi az együttlét-különlét témáját, mégpedig a szerelem területén. Olvasni itt balladisztikus költeményt (*Magdaléna énekelte volna*), játékosat (*Kicsi ti, kicsi tá*), népdalokat megidézőt (*Tulipán-énekek*), de a tét rendre hasonló: a biztonságot és boldogságot ígérő, de törekeny egymásra találás. Érdekes, hogy minél inkább esély kínálkozik erre, a költemények annál inkább elhagyják a hétköznapi-élőbeszédhez hajló poétikát. Nagyon szép *A nap gurul* című költemény első része: „Lezárt szemem mögött a csillagok. / Az ágyat őrzi fal, ablakkeret. / Magasra száll didergő sóhajod. / Egy felhő háztetőnkre ráhever. / Fölötte sutorog pogány imát a hold. / A föld meg térden állva kéreget. / A tartományra háború árnyéka hull. / Az éjjel gótikus nyugalma ránkborul.” A látszólag nyugodt, statikus állapotot (ennek hatását erősítik az egy-egy

sornyi mondatok) valójában szép dinamizmus hatja át, amelyben a fent és a lent, a külső és a belső állandóan egymást keresi, egymásnak válaszol. Ahol viszont ismét a kétely, a bizonytalanság és az (ön)íronia hangja erősödik fel, ott visszatér a köznyelvi, áthajlós versbeszéd, mint a *Lovagok* című költeményben.

A *Tán lebegjen* című ciklusnak az utolsó három versét szeretném kiemelni. Mindhárom költemény egy hétköznapi helyzetet vagy cselekvést költ meg (kutatás, az üzenet-rögzítő bejelentkezését, valamilyen házbeli ténykedést), amelyet finom megoldással metaforikusan átszínez. Így a keresett forrás önmagán túlmutatva valamilyen eredet, cél képzetét kelti fel, az üzenet-rögzítő bejelentkező hang megszakadása („Kérlek hagyj...”) egy kapcsolat veszélyeztetettségét, az önmagába zárkózás félelmét tárja fel („hát hagyom, ha kéri, / hogyne hagynám, / bezáruk aztán, / késsel sem feszít fel emberfia). A költemények jelentősége az, hogy egészen hétköznapi helyzetekben mutatják meg az emberi élet belső bizonytalanságát, nyugtalanságát, rendre ellepleződő célkeresését, a rutinná vált szokások, cselekvések értelmének kérdésességét.

A következő két ciklusnak (*Ócska bádagon dobolna; Egymásra hullott dolgaim*) szintén a hasonló logikájú-tematikájú költeményeit tartom a legjobbnak. E versek annyiban bővítik Molnár Krisztina Rita költői világát, hogy a múltat is önmagukba vonják. A múlt, a családi eredet, a gyerekkor egyszerre lesz oka traumáknak, rossz beidegződéseknek (például a *Zöld ing lobog* című versben: „Zöld ing lobog / a múlt hol kék, hol / elborult egén, / (...) apám s anyám / vitáinak legfőbb oka, / (...) zászlómmá lett / a zöld ing, / haragjuk néma tárgya”), tanúsítja a múlt örömteli, de a jelent zavarba ejtő elevenségét (*Jégkockatánc*), és kínál menedéket a félelem elől (*Ez maradt*: „A kaporleves kisimít, / a lengyel származásból, / nagymamából ez maradt, / apró zöld szálak nedves ujjamon, / (...) fáradt torkomnak az első falat, / szorongó gyomrom ellazul, / átmelegszem, / nem fázom annyira.”).

Egyes költemények teljesen konkrét élethelyzeteket vesznek alapul, legyen az a falura költözés, vagy a házhoz járó madarak eltűnése – e helyzetek ugyanakkor számvetésre készítetnek, és kérdéseket hagynak maguk mögött. A számvetés igénye és nehézsége a *Marokkó-pálcikák* című versben elvontabban jelenik meg, jóllehet itt is a címben jelölt játék konkrét, képszerű alakja a kiindulópont: „Egymásra hullott dolgaim / felszedhetők-e végleg úgy, / ne sértse egy a másikat, (...)”. E tűnődő, morfondírozó – de nem erőltetett vagy mondvacsinált problémákra épülő – versek rajzolják ki talán legkarakteresebben Molnár Krisztina Rita költői arcélét. Hozzájuk képest kifejezetten gyengék és túlírtak azok a versek, amelyek a satíra vagy a korkritika eszközehez nyúlnak – a gúny nem a költőnő erős oldala (ilyen a *Ki csókol homlokon engem?* vagy az első ciklusból a *Választás*).

Az utolsó, *Térből síkba át* című ciklus verseiben a menedékkeresés, a „bebújás” igénye dominál. A *hold alatt* tekinthető leginkább összegző jellegűnek. A korábbi témák és hangütések, alanyiség és szerepjátszás szépen fonódnak össze benne. A menedék mintha nem lenne más, mint a bizonytalanságok higgadt tudomásulvétele – és igenlő elfogadása azoknak, akik a legközelebbiek. Rokonszenves lezárása egy jól sikerült kötetnek.

IGNOTUS – FÉLÚTON

*Angyalosi Gergely: Ignotus-tanulmányok.
Közelítések az „impresszionista” kritika problémájához*

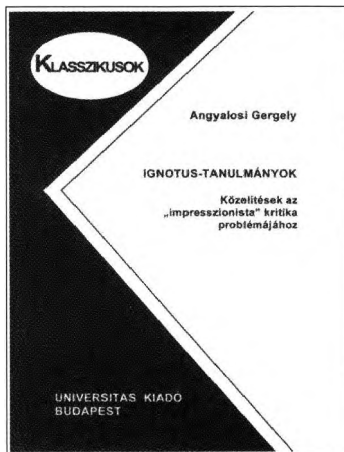
Angyalosi Gergely könyvet írt Ignotusról – szinte természetesnek hat a kijelentés. Az irodalomtörténet meghatározó alakjairól szokás könyvet írni, nincs is ebben semmi meglepő. Jelen esetben azonban nem ilyen magától értetődő a kérdés.

Ignotusról minden középiskolát végzett tudja, hogy ő volt a *Nyugat* főszerkesztője (bár ezt sokan Osvátról is tudják), és hogy ő írta a szöveggyűjteményben olvasható *Kelet népe* című vezércikket (amelyet azonban többek Móricznak tulajdonítanak). Antikváriumok rendszeres látogatói azt is tudják, hogy ő írta az *Emma asszony levelei* című vaskos könyvet (a Magyar Hírmondó sorozatból), ez a sorozatgyűjtői lélektan miatt sok könyvespolcon ott is van. Az sem ritka – nem egy esettel lehetett találkozni az ünnepi *Nyugat-év* során is –, hogy Ignotusról írván hiányérzete támad a tollforgatónak, és művelt félmosollyal szája szegletében hozzát teszi a keresztnévét: *Pál*. A vele kapcsolatos, magát mindmáig legjobban tartó vélekedés pedig az, e sorok írója is így tanulta, hogy Ignotus nem is volt igazi főszerkesztője a *Nyugat*nak, mert az Osvát volt, „ő csak a nevét adta hozzá”.

Érdeemes megjegyezni, hogy ezt a közkeletű, bár nem minden alapot nélkülöző szerepleírást többek közt éppen Babits nyomatékositotta *Az Ignotus-ügy* című, Ignotus nevének a *Nyugatról* való lekerülését indokló, (vissza)támadva mentegetőző, kissé önsajnál-tató cikkében: „nem tudnám, mikor a *Nyugatról* van szó, az ő nevét is egy sorban s ugyanavval a nyomatékossal idézni programul, mint az Adyét s Osvátét. Ignotus, jóval idősebb valamennyiünkénél, inkább reprezentatív vezérünk volt, mint irányadónk”, és „a *Nyugat* hőskorának igazi eszményét az Ady alakja képviseli [...]. Voltaképpen szerkesztőnk pedig Osvát Ernő volt, az első számtól kezdve haláláig” (*Nyugat*, 1937. febr.). Babitsnak nyilvánvalóan megvoltak a saját – aktuális – okai arra, hogy kisebbítse Ignotus szerepét, a nála objektívebben emlékező Schöpflin Aladár azonban másképp fogalmazott a 25

éves lapot köszöntő írásában: „Megjelenik a *Nyugat*. Ignotus írja a vezető cikkét, azok írnak benne, akiket már a *Figyelő*ből ismer” – tudniillik akiket Ignotus ismer (*Az indulás*. *Nyugat*, 1932. jan. 16.).

Azokban még ha igaz lenne is, hogy Ignotus „csak a nevét adta” a *Nyugathoz*, azzal sem lettünk okosabbak, mert ez a hamis és üres klisé elhallgatja a lényegét, az érdemit: hogy mi volt ez a név, amely – a frázis szerint is – *védjegyként* szolgált a máig legnagyobb hatású irodalmi folyóirat élén. „Valamit tudnia kellett”, lehetne mondani, ha a folyóiratot kiadója az ő nevével fémjelezte, ám – sajnos – jellemzőnek tartom, hogy még a tavalyi

Universitas Kiadó
Budapest, 2007
183 oldal, 2100 Ft

Nyugat-év sem „termelt ki” egy *Ignotus és a Nyugat* című tanulmányt (ahogy pedig megírták például Kosztolányi, Juhász vagy éppen Osvát kapcsolatát a lappal), vizsgálva a főszerkesztői tevékenységet.

Angyalosi Gergely *Ignotus-tanulmányok* című kötete ezt a majdnem „kiüresedett” nevet és a mögötte álló jelenséget állította írásai középpontjába. Könyve – s ez akár a nem szakmabeli olvasó számára talán némi meglepetés is lehet – az első, Ignotusról készült kötet. Korábban az irodalomtörténészek Németh G. Bélának a Spenót negyedik kötetében (*A magyar irodalom története 1849–1905*, Bp., 1965) megjelent tanulmányát tartották alapműnek, amely azonban ma sem megkerülhető, s Angyalosi is ekként hivatkozik rá.

A könyvben többről is, kevesebbről is szó van, mint Ignotusról. Angyalosi ugyanis vállaltan nem ír az egész életműről – ennek lehetetlenségéről később még szót ejtek –, „csak” a kritikuséről; azonban műfajleméleti és -történeti vizsgálatokkal, nemzetközi kitekintéssel, és Ignotus-kortársak műveinek-nézeteinek bevonásával. A kötet alcíme jelzi is ezt a szűkítő-tágító optikát: *Közelítések az „impresszionista” kritika problémájához*. (Az idézőjelbe tett kulcsfogalom feloldása: bár Ignotus hitvallása szerint „egyéb, mint impresszionista kritika, nem is lehetséges” (48.), Angyalosi egy meggyőző gondolatmenet végén eljut ahhoz a paradox végkövetkeztetéshez, miszerint „impresszionista kritikusok voltaképpen sohasem léteztek”, és „erősen el kell gondolkoznunk azon, hogy érdeemes-e megtartanunk az »impresszionista« elnevezést”, hiszen semmi nem „indokolja ennek a kategóriának a megőrzését azon felül, hogy szerepel az irodalomtörténeti hagyományban, és nagy általánosságban érzékeltet egy – voltaképpen kivihetetlen – kritikus intenciót” (61.).

Rögtön könyvének a bevezetés utáni első fejezete, az impresszionizmus kifejezés „szemantikai tartományának feltérképezésére” tett kísérlet, még ha magáról azt vallja is, hogy „túlságosan összetett kérdéskörrel van dolgunk ahhoz, hogy a végleges tisztázásában reménykedhessünk” (14.), ilyes töredékességében is a magyarul olvasható eddigi egyik legteljesebb és legkomplexebb fogalomelemzés. Ezt követi az (ignotusi) impresszionista műbírálóat visszavezetése pszichológiai alapokra: Pikler Gyula nézeteinek esetleges hatása Ignotus elveire, ezután jön – a sorból kissé kilógva, de jelen sorok írójának pozitív meglepetésként – az Ignotus útirajzairól írott dolgozat, majd két vitaismeretetés: Lukács Györggyel az esszéről, és Horváth Jánossal a *Nyugat* magyartalanságairól, azaz a nyelvről. (Ez utóbbihoz kívánkozik egy zárójeles megjegyzés: bár Angyalosi az 1911-ben kezdődött, majdnem „késhegyig” menő vita értelmezésének lezárásaként egy Korompay H. János által évtizedekkel később közölt Horváth-cikket is idéz, amelyben Horváth az addigiaknál még élesebb hangot ütött meg, talán azt is érdemes lett volna hozzáfűzni, hogy évekkel később – éppen az előzmények ellenére – Schöpflin Aladár a *Nyugat*, tehát Ignotus nevében is, munkatársnak hívta Horváthot. Egyik ez ügyben írott levele szerint pedig „ami a fogadtatást illeti, puhatolóztam ebben az irányban, s örömmel tapasztaltam, hogy a készség a *Nyugat* körének összes tagjai részéről megvan: szívesen látnák, ha közénk állnál” – *kiemelés tőlem: B-B. T.* Megjegyzendő, hogy Schöpflin ugyancsak ez idő tájt Szekfű Gyulát is hívta a laphoz, és egyik történész se ment.) A kötet végére két olyan darab került, melyeket később bizonyára jelentősen át lehetne és kellene dolgozni. A kettő közül az első Ignotus és a politika viszonyát taglalja; szinte bizonyos, hogy ha a politikai vezércikkeket és más publicisztikákat egyszer összegyűjti valaki, az itt megrajzolt képet majd jelentősen lehet árnyalni. A kötet utolsó írása pedig az Ignotus tiszteletére összeállított *Nyugat*-szám (1924. dec. 2.) egy írását veszi górcső alá, Dóczy Jenőét. Akkor, amikor a számban még olyanok írtak esszét az „ünnepeltről”, mint Schöpflin, Fenyő Miksa vagy éppen Pikler Gyula és Ferenczi Sándor, illetve portréjegyzetet Karinthy és Kosztolányi; talán célszerű lett volna az ő írásaikat is beemelni az értelmezésbe, mint tette azt Angyalosi Babitséval, aki ál-írásának semmitmondása és témakerülése szinte bántó –

nyilvánvalóan nem véletlenül, mint ahogy arra Angyalosi rá is mutatott az Ignotus–Babits-viszony alakulásáról írt oldalaival. (A köszöntő számból azonban teljesen hiányzik a két másik szerkesztőtárs, a közismerten keveset író kritikus, Osvát Ernő és a közismerten sokat író költő, Gellért Oszkár.) Könyvének előszavában a szerző maga summázza azt, amire vállalkozott: „Nem az a tét immár, hogy leleplezzük [Ignotus] következetlenségeit, öncsalásait, feltételezett politikai megalkuvásait, hogy feloldjuk azokat az ellentmondásokat, amelyeket ő maga egyáltalán nem kívánt feloldani. De fel kell térképeznünk szellemi tájékozódásának, esztétikai, filozófiai, szociológiai, politikai nézeteinek rejtett és kevésbé rejtett forrásait, tovább kell gondolnunk sokszor briliáns, de gyakran kifejtetlenül maradt eszmefuttatásait, utána kellene járnunk szinte szemérmesen dédelgetett utópikus elképzeléseinek. Ennek a nagy munkának ebben a kötetben csak egy kis részét végezhetjük el, abban a reményben, hogy közelebb juthassunk [...] valódi teljesítményéhez” (13.).

Ez utóbbi két szónál azonban nemcsak érdemes, de szükséges is megállni egy hosszabb pillanatra.

Angyalosi könyvét – jellegénél fogva – nem lehet előfeltevések nélkül olvasni, s így „impreszionista” kritikát sem lehet róla írni. (Ha mégis, akkor egy saját rendszerén belül logikus, jól felépített, számos fontos kérdést megvilágító és tisztázó könyvről kéne szólni.) Angyalosi könyve azonban maga is előfeltevésekre épít. Nyilvánvalóan a szakmai közönség számára készült, ezért bizonyos fogalmakat, neveket magától értetődően említ és használ. Ez egy tanulmánykötetnél természetes, és különösebb indoklást nem is igénylő eljárás, hiszen feltételezhetően csak olyan olvasói vannak, illetve lesznek az *Ignotus-tanulmányoknak*, akik tudják, ki volt Lukács György, Horváth János, Beöthy Zsolt vagy éppen Pikler Gyula. Vagy ha nem, hát utána lehet nézni a lexikonokban. Ilyen név a címszereplő is – csakhogy éppen Ignotusnak nem lehet megfelelőképpen utánanézni. Angyalosi vállaltan, eltekintve az életrajzi vonatkozásoktól, szövegközpontú értelmezéseket végez. Ez még rendjén is lenne – csakhogy éppen Ignotus esetében nincsen meg az a szövegbázis, amelynek ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy „közelebb juthassunk valódi teljesítményéhez”. Ignotus írásai nincsenek összegyűjtve, kiadva, még bibliográfia sem készült róluk, amely nyomán az Ignotus valódi teljesítményét megismerni vágyó elindulhatna. Amire Angyalosi támaszkodik – mert csak arra támaszkodhat –, az pár, Ignotus életében megjelent, mára nehezen fellelhető vékony kötet, illetve egy vaskosabb, de az életmű méreteihez képest még így is hajszálnyi válogatás. Nincs előttünk tehát az egész, annak – írója és későbbi szerkesztője (Komlós Aladár) által – reprezentatívnak gondolt darabjai alapján pedig „csakis” egy reprezentatív értelmezést lehet róla adni. Persze ez sem kevés, sőt: a legtöbb, ami jelenleg adható. Ignotus életművének összegyűjtéséhez évek lennének szükségesek – ez a feladat késleltethető, de a hazai irodalomtörténet-írás szempontjából a végtelenségig el nem odázható, megoldandó feladat. (Sajnos, ez nem egyedi jelenség. Ignotus mellett a *Nyugat* másik meghatározó kritikusaként a vele mentalitásában és gyakorlatban is ellentétes Schöpflint szokás említeni, akinek életműve Ignotuséval közel azonos nagyságú. A filológusok „kihalása” mellett a könyvkiadók feltételezett vélekedése – miszerint a régi kritikusok munkássága nem annyira „érdekes” a közönség számára, mint egy íróé, s így persze kevésbé is eladható – magyarázza, hogy Schöpflin életműve is még nagyrészt folyóiratok, képes hetilapok és napilapok hasábjain rejtőzik, mégis – a valódi teljesítmény ismerete nélkül – „illik” hivatkozni rá.) Sőt a hasonló alap kutatások hiánya miatt kerülhetett a könyvbe a „Babits, Kosztolányi vagy Móricz műfaja nem a politikai újságírás volt” (160.) kijelentés is, amely Kosztolányit tévesen sorolja – feltehetőleg kései vallomásának sugallatára – az apolitikus zsrnaliszták közé: Kosztolányi ugyanis igencsak gyakorolta a politikai újságírást, csakhogy az ide tartozó cikkei javarészt ma még feltáratlanok.

Az *Ignotus-tanulmányok* hőse „a kritikusai látszatobjektivitást a lehetőségekhez mérten háttérbe szorító »mozgó« esztétikának az első és egyben talán máig a legnagyobb képvi-

selője volt a magyar irodalomban” (7.), aki „az irodalomkritikus ama típusának első képviselője a magyar irodalom történetében, aki minden új műalkotással úgy néz szembe, mintha egy teljesen ismeretlen birodalomba kellene belépnie, ahol a legváratlanabb szituációkra, kihívásokra számíthat. Nagyon fontos, hogy úgy érzi: neki kell megfelelnie a múlt által támasztott, előre nem látható követelményeknek, nem pedig a műnek kell az ő várakozásait kiszolgálnia” (74.) Ez utóbbi tétel – amellett, hogy nyilvánvalóan kritikus ars poeticaként is olvasható – tanulságos lehet, illetve lehetne a mai irodalmi viszonyokra nézve is. Kiváltképp, ha hozzátesszük, hogy az „impresszionista” kritikus egyik legfőbb ismérve, hogy „az elvont felismerések abszolutizálása ellen van kifogása”, mert – ahogy immár Ignóus írta: – „teljes igazság éppúgy nem található sehol, mint ahogy vannak vegyi elemek, amiket mindeddig tisztán előállítani nem sikerült” (69.). Ugyancsak Angyalosi írja könyvében, hogy a posztmodern teoretikusok „között jócskán akad intoleráns és kizárólagosságot hirdető” (6.) – velük Ignóus vélhetőleg élesen vitatkozott volna.

Angyalosít (legalább) 1987 óta foglalkoztatja Ignóus munkássága, és az e körül kialakult korabeli vitahelyzet, amely – és itt érhető tetten Angyalosi „személyes érintettsége” – az akkori, a 80-as évek második felének magyar irodalomkritikai életére emlékezteti: „Az impresszionista *ideológia* legkonzekvensebb formái azonban aligha juthattak uralomra egy ilyen konzervatív légkörű szellemi életben. [...] De ha így is volt, annál jellemzőbb, hogy az irodalomról való gondolkodásig eljutók olyan fontosnak találták ezt a jelenséget, hogy valóságos jelentőségén jóval túlmenő eréllyel reagáltak – akár pozitív, akár negatív módon. (Kicsit hasonló lehetett a helyzet a közelmúltban folytatott strukturalizmus- vagy a jelenleg is folyó hermeneutika-vitákhoz.)” (*Kritikai törekvések a Nyugat vonzáskörében*. [1987] In: *A költő hét bordája*. Debrecen, 1996. 233–248.) Megjegyzendő, hogy az impresszionista-vita gyorsabb lefolyású volt, hiszen az Angyalosi által analógiaként említett utóbbi vita még ma is tart – csupán a szerepek cserélődtek fel, s a hermeneutika harcosai támadják az általuk gyakorolt irodalomértelmezéstől eltérő nézetű kollégáikat. A régi és az új ilyen összekapcsolása természetesen azt is jelenti, hogy ezáltal Ignóus munkássága és elvrendszere szintén aktualizálható lesz. Nem véletlen, hogy Angyalosi korábban az épen a kortárs irodalomról és elméletekről írott tanulmányaiból, esszéiből és bírálatáiból összeállított *Kritikus határmezsgyén* című kötetének (1999) a csak a tartalomban jelzett „Egy nagy elődről” ciklusában közölte három írását Ignóusról. (Ezeket az tanulmányokat – a kis átalakítástól a jelentős kiegészítésen keresztül a teljes újrairásig terjedő – változtatásokkal felvette újabb kötetébe is, homogénebb, illetve másképp homogén kontextusba helyezve.) Az *előd* szó mindkét jelentésében egyszerre szerepel itt: egyrészt mint régebbi korokban élt kortárs, aki ráadásul vállaltan szellemi ős is. Ekképp Angyalosi értelmezői módszere is Ignóusra emlékeztet. Németh G. Béla éppen e korábbi kötet kapcsán írta Angyalosiról, hogy „felfogása az irodalmi ítélkezés tekintetében s némileg szelídítve azt: stílusában is a hazaiak közül legközelebb Ignóushoz áll (ha annak az első világháborútól megváltozott politikai felfogásától elhatárolja is magát). Mégpedig abban áll közel, hogy szívesen vesz át nézeteket, de éppoly gyakran utasít is el. S az átvetteket sohasem dogmaszerűen kezeli, hanem az adott helyzethez s a maga felfogásához hasonlítottnak, módosítottan alkalmazza” (Németh G. Béla: „Kritikus határmezsgyén”, *Holmi*, 2000. máj.). Hasonló megfigyelést tett a kötet egy másik kritikusa is, talányos című bírálatában kettős azonosítást téve: „két mozzanat avathatja Ignóust e szituáltságon (az irodalom autonómiájáért vívott harcán) túl Angyalosi igazi nagy elődjévé: egyrészt az az értékpluralizmus, amelyet magáénak vallott, másrészt a kritikai módszere, az első találkozás »impresszionizmusa«. Angyalosi számára a posztmodern nem más, mint egyfajta értékpluralizmus, a kitüntetett szempontok hiánya” (Bagi Zsolt: „A posztmodern Ignóus”, *Jelenkor*, 2002. nov.), egy interjúban pedig Angyalosi nyíltan vallott is az Ignóus-hatásról: „Nem tagadom, hogy egy kissé példaképemnek tekintem, annál is inkább, mi-

vel mentalitása és érzékenysége sok mindenben emlékeztet Barthes-éra” („Szófia beszéd. Angyalosi Gergellyel beszélget Szirák Péter”, *Alföld*, 1998. jan.), az említett nevek viszonya azonban mindenképp elgondolkodtató. Az impresszionizmus és a posztmodern (vagy a posztmodern és az impresszionizmus?) részleges azonosítására éppen *Ignotus-tanulmányok* című kötetében Angyalosi maga is impliciten utal. Az *esszé mint kritikus attitűd* című írásban az Ignotust „támadó” Lukács György-bírálatához személyes hangú kommentárt (is) fűz: „A mai olvasó alig hisz a szemének: akárha egy posztmodernizmus elleni vádiratot tartana a kezében” (96.). A bírálat illetően bírálása egyet jelent az elsődlegesen bírált védelmével, s így persze egyértelmű lesz, hogy könyvével Angyalosi az impresszionizmus-posztmodern melletti védőíratot adott az olvasó kezébe.

Angyalosi könyve vélhetőleg meg fogja pezsztíteni az Ignotus-kutatást, mint ahogy erre utaló jelek is vannak már: több mint beszédes, hogy ketten is – a könyv egyik kritikus és maga a szerző – szinte ugyanakkor fordultak Ignotusnak egy cikksorozathoz, bár teljesen más célból s más módszerekkel (Lengyel András: „Ignotus Neovojtinái és József Attila. Az alapozó költészetbölcselet forrásaihoz”, *Tiszatáj*, 2008. nov., illetve A. G.: „Neovojtina esztétikája”, *Alföld*, 2009. jan.). Angyalosi jelen kötetében pedig nem egy gondolatot, témát hagyott – önreflexíven – kidolgozatlanul, melyek megírását várhatjuk.

Az ezt követő irodalomtörténeti fázis sem kérdéses: mint prózaírókra a regény, úgy nehezedik külső nyomásként vagy belső késztetésként a kutatókra a „monográfia”, ez a mostanában – meglehetősen új formájában – feltámadó műfaj. Ignotus esetében sincs ez másképp. Angyalosi egy évtizeddel korábban mondta a már idézett interjújában: „Talán a közeljövőben képes leszek arra, hogy egy kismonográfiában árnyaltan jellemezzem ezt a nagyon érdekes személyiséget és kritikus stratégiát, amelynek igenis voltak alapelvei.” Nem sokkal később egyik recenzense a *Kritikus határmezsgyén* kapcsán adott hangot reményének, miszerint a három Ignotus-tanulmány „az irodalomtörténész Angyalosit állítja elének, sőt mintha egy Ignotus-monográfia körvonalazódnék. Várjuk” (Kardos András: „Posztúra”, *Élet és Irodalom*, 2000. febr. 25.), sőt ugyanezen írásokról – Angyalosi következő kötetének, a 2004-ben megjelent *Romtalanítás* apropóján – leírták a kategorikus kijelentést is: a *Kritikus határmezsgyén* „három fejezetet tartalmaz Angyalosi készülő Ignotus-monográfiájából” (Bárány Tibor: „A kritikus lehetőségei”, *Jelenkor*, 2005. máj.). Az *Ignotus-tanulmányok* egyik kritikusja ugyan felvillantja a monográfiáivá olvasás lehetőségét, mert szerinte a kötet „finoman egyensúlyozik az irodalomtörténeti kismonográfia és a tanulmányfűzér műfaji lehetőségei között” (László Emese: „A Nyugat debattere”, *Élet és Irodalom*, 2008. ápr. 11.), tény, hogy az *Ignotus-tanulmányok* (címe szerint is) nem monográfia. Nem is annak készült, mint ahogy szerzője arra egy korábbi interjújában tervei között utalt is: „A vele [ti. Ignotussal] kapcsolatos kutatásaimat szeretném egy kismonográfia-terjedelmű kötetben közzétenni” („Írófaggató. Nádra Valéria megkérdezte Angyalosi Gergelyt”, *Könyvhét*, 2001. okt. 4.).

Bár monográfiát írni Ignotusról végképp indokolt és szükségszerű lenne, az életmű feldolgozatlansága miatt azonban csakis csonka, torzító arckép születhetne. Angyalosi Gergely tanulmánykötete azonban jó úton, féltávon jár efelé: az Ignotus név nem üres, hanem tartalommal telített, az elméleti alap is megvan már, csak egy jó szövegkiadás kellene, hogy ne csak a *név*, hanem maga a *mű* is közismertté váljon. Ez alapfeltétele bármiféle monográfiának, legyen az németes-franciás vagy angolszász mintát követő, csak a szövegekre vagy az életrajzra is koncentrálni. Jelen pillanatban tehát Ignotusról monográfiát írni nem lehet, de Angyalosi Gergely áll ehhez legközelebb.

REPEDÉSEK A SZOMORÚSÁG KRISTÁLYAIBAN

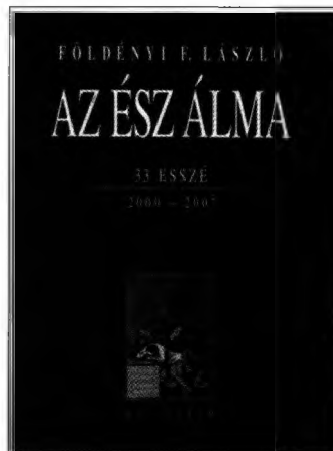
Földényi F. László: Az ész álma. 33 esszé. 2000–2007.

Földényi F. László újabb esszéit olvasva mindinkább letisztuló gondolatmenetekkel, a korábbi nagy témák kristályosodó-jegecesedő változataival, lenyűgözően informatív, gondosan adatolt elemzésekkel, a minőség iránti különleges igénnyel találkozhatunk. Úgy tűnik, a szerzőt immár nem az Ismeretlen csábítja újabb borzongásokra, nem célja az ezreforduló után új felfedezésekkel lepni meg közönségét, új idoloikat mutatni neki, „megfertőzni” valami káprázatos művészetfilozófiai metaforával, mint annak idején a melankóliával. Sokkal inkább egyfajta összegzés és „utóvédharc” ez a könyv, a korábban kidolgozott alapállások, megközelítések, magatartásformák apológiája, visszavonulás a biztos tudás gondosan kiépített és igencsak magasra húzott sáncai és bástyái mögé.

Földényi újabb írásaiban ugyanis mind növekvő idegenséggel és értetlenséggel nézi az új világot, a „korszellemet”, mely mindannyiunkat körülvesz. Szellemi pozíciójának legfőbb ellenfelét a globalizációnak nevezett jelenségben látja: „Az a határozottan globalizálódó kultúra, amely a földgolyót napjainkban úgy vonja be, ahogy a zománc a kerámiát – ez a kultúra parancsolóan, sőt diktatórikusan írja elő, hogy az, amit évezredekken át »isteninek« vagy »metafizikának« neveztek, idejétmúlt kacatként merüljön feledésbe.” (*Európa irodalma*) A könyv utolsó esszéje a kalucsniról szól, melyet szintén ilyen idejétmúlt, neveléses kacatnak tekint a világ, ám a szerző – föl kutatva érte számos hazai és külföldi cipőboltot – öntudatosan a lábára húzza, ha esik az eső. Érdemes felfigyelni a zománc metaforájára a fenti idézetben, ugyanis Földényi résmentesnek, hermetikusként látja a transzcendens horizontok bezárulását, úgy érzékeli, hogy a „hézagatlan immanencia” állapotába jutottunk, melynek egyenes következménye a totális pusztulás. A folyamat a szerző szerint persze nem most kezdődött, hanem körülbelül két, két és fél évszázada, amikor elindult Európában a racionalizmus térhódításával párhuzamosan a szekularizáció, melyet az esszék írója végérvényesen lezárult folyamatnak tekint.

Ám nehéz volna meghatározni, mit is ért a szerző globalizáción. A globalizáció káros fejleményei között tartja számon többek között az internetet, a képeknek való kiszolgáltatottságot, az iparszerű irodalmi termelést, általában a technikát, az ökonómiát és a politikát, a tőkét, a felszín áramvonalasságának igényét, a divatot, a liberalizmust, a turizmust, végső soron mindent, ami nem az ember törekenységéről, egzisztenciális szabadságáról szól. És bár egy helyütt azt írja, hogy a globalizá-

*Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
432 oldal, 3500 Ft*

ció „nem végzet, nem sors, hanem sokrétű folyamat, amelynek különféle aspektusai vannak, jók és rosszak, károsak és hasznosak, ösztönzők és életellenesek”, valójában adós marad a válasszal, hogy milyen fejleményeket tekinthetnénk pozitívnak. A nyugati civilizáció boldogság-pótlékai helyett ma is azt ajánlja, amit a Kádár-rendszer oktrojált optimizmusának korában: a melankóliát mint a halál titkának kutatását. Földényi már-már prédikatori intelmekbe hajló gondolatmenetei annak elfogadására ösztönöznek bennünket, hogy csak akkor lehetünk szabadok, ha érdeklődésünk centrumába nem az érzelmeinket, nem matematikai problémák megoldását, nem az emberek tájékoztatását, nem a rák gyógyítását, nem környezetbarát technológiák kidolgozását, nem a tigrisek megmenetését vagy ezekhez hasonló konkrét célokat állítunk, hanem a Halált. Mintha a metafizikai érzékenység, a transzcendencia, az isteni megtapasztalása kizárólag a negatívban, a hiányban, az elesettségben, a szomorúságban volna lehetséges. És bár megemlíti a boldogságot is, mint a melankóliával ellentétes irányú, de azzal egyenértékű szellemi állapotot, azt csakis a mértéktelen kiszolgáltatottságban, elveszettségben véli átélhetőnek.

„Az európai irodalom a metafizikai kérdések iránt megnyíló ember megszületésével kezdődött” – határozza meg az európaiság kritériumát fent említett esszéjében Földényi. Csakhogy minden nagy, ősi civilizációról elmondható, hogy a transzcendensben gyökerezik; a metafizikai kérdések a világon mindenütt foglalkoztatták az embereket. Miközben Földényi az európai identitás hanyatlásának okát a globalizációban látja, megfélekedzik egy igen fontos tényezőről, mégpedig arról, hogy az európai identitás egyik meghatározó komponense, a kereszténység, maga is globális ambíciójú vallás; a globalizáció nemigen jöhetett volna létre a kereszténység kulturális öröksége nélkül. Bár a médiában itt-ott szenzációként találják, valójában nem meglepő, hogy a nemrég, 2009. jún. 29-én kiadott *Caritas in veritate* című enciklikájában XVI. Benedek sem ítéli el en bloc a globalizációt, és vitába száll azokkal, akik azt fatalista kifejezésekkel írják le, mintha emberi akarattól független, személynélküli és strukturák által irányított tendenciáról lenne szó. A pápa nem pusztán társadalmi és gazdasági jelenségként kezeli a globalizációt (bár ezen dimenzióit is vizsgálja), hanem mint emberi realitást is igyekszik megérteni, melynek alapvető etikai kritériuma már adott az emberiség egységében. A vak szembenállást elhibázott és előítéletes attitűdként írja le, amely képtelen felismerni a folyamat pozitív aspektusait, és ezzel azt kockáztatja, hogy elvétí az esélyét is annak, hogy kihasználja a lehetőségeket, amelyek a fejlődést szolgálhatnak.

Más helyzetben és másfajta alapállásból vizsgálva az európaiság mibenlétét, Paul Valéry 1919-ben, az első világháború után az európai szellem válságát, Európa hanyatlásának egyik okát a Tudáshoz való viszony megváltozásában látta, abban, ahogy a tudás, mely kezdetben a kiválasztott kevesek artistikus aktivitása, önmagáért végzett tevékenysége, csodálatra méltó alkotása volt, mint a görög geometria, a későbbiek során mindenki számára hozzáférhető árucikké, csereértékké vált, olyan eszközzé, melynek révén hatalmat lehetett szerezni, kizsákmányolni a Föld erőforrásait, növelni az egyenlőtlenségeket a különböző régiók között. Valéry elmélete se hagy kétséget afelől, hogy a ma globalizációnak nevezett gazdasági, társadalmi és kulturális jelenséget a tudás, a szellemi javak szétosztásával, demokratizálásával mi kezdtük Európában. Akárhogyan is értékeljük a globalizációt, nem tekinthetünk rá úgy, mint valami tőlünk idegen és független folyamatra.

Ebben a folyamatosan, elszántan, elkötelezetten a transzcendens horizontokat kutató gondolkodásban időnként meglepő szűkösségekkel, paradox zárványokkal, görcsökkel találkozunk, mivel a metafizikai dimenziót nem ellenőrzi, nem korlátozza kellőképpen az empíria, a személyes tapasztalat, még ha a szerző reflektál is néha saját mentalitásának a keleti blokkból hozott fékjeire (*Szögesdrótok avagy hol fekszik Közép-Európa?*). Ezért lehetséges, hogy Földényi a kalucsnira is képes metafizikát építeni, illetve bármiben, ami za-

varja, metafizikaellenes erők ténykedését fedezi föl. Ilyen merőben spekulatív konstrukciónak tűnik a szerzőnek a magyar kulturális identitással kapcsolatos azon vélekedése, hogy a magyar irodalom prűdebb, mint a nagy európai irodalmak. Ezt a nem csak általa hangoztatott, divatos teorémát a „Jól hajóztam, mégis zátonyra futottam” című esszében Keats, Shelley, Blake és Kleist magyar fordításainak sajátosságaival véli alátámasztani. A Keats-fordítások kapcsán állapítja meg, hogy „a nagy európai nyelvek költészeteivel egybevetve a magyar költészet sokkal tartózkodóbb, szemérmesebb. Ha úgy tetszik, prűdebb. Jobban fél a nyers szókimondástól, s annak érdekében, hogy megőrizzen egy mesterségesen fenntartott, illedelmesnek kikiáltott látszatot, inkább a jelzők halmozásához, az indokolatlan stilizáláshoz, a szinonimák bonyolult rendszeréhez folyamodik.” Túl azon, hogy számomra a felsorolt példák se teljesen meggyőzőek a tétel bizonyítására, elgondolkodtat – ha már morális kategóriákkal operálunk a műfordítói mesterség kapcsán –, hogy vajon a mindhalálig versein dolgozó, brutálisan meggyilkolt Radnóti Miklós tényleg megérdemli-e az elmarasztalást, mely szerint „hogy leplezze a halál hálóját, inkább a szavak hálóját borítja a halálra, s ártalmatlan, semmire se kötelező témává szelídíti azt”. Más kérdések is fölmerülnek a sommás következtetéssel kapcsolatban: miért volna baj, ha igaz lenne is, hogy a magyar irodalom szemérmesebb, mint mondjuk, az angol vagy a francia (az orosznál például már nem biztos, hogy szemérmesebb, pedig az is nagy európai költészet), és ha szemérmesebb, az mit von le esztétikai értékéből, levon-e valamit belőle egyáltalán. Kosztolányi, akinek Blake-fordítását analizálja Földényi, nagyon is tudatos elméleti álláspontot alakított ki a kérdésben, melyből kiderül, hogy távolról sem valamiféle „illedelmes látszatnak” igyekezett megfelelni: „Minden fordítás csak egyezmény, kompromisszum Eszmény és Valóság között, megalkuvások sorozata, a föladat legügyesebb megoldása – ha úgy tetszik, elmés csalás. Ezért mosolygok, valahányszor egy versfordítás hűségéről hallok. Kihez vagy mihez hű, a szótárhoz vagy a vers lelkéhez? Fordítani nem lehet, csak újrakölni. ... Ha elismerjük a műfordítás jogosultságát, akkor nem lehet a műfordítótól betű szerinti hűséget követelni, mert a betű szerint való hűség hűtlenség. Minden nyelv anyaga különböző.” A kortárs fejlemények tükrében pedig egyszerűen már nem is igaz, hogy „a bölcselet, a halál éppoly tabu a költészetünkben, mint az erotika, a testiség vagy a pornográfia”. Ma már nem tabu. Sőt éppen a magyar költészet és irodalom lett azon kevés produktumaink egyike, amely európai színvonalú és amelyre büszkéek lehetünk, még ha nem is sáfárkodunk valami jól az értékeinkkel, és finoman szólva nem figyelünk eléggé az Európában és a világban oly nagyra tartott íróinkra, pontosabban nem tudatosítjuk eléggé mai kulturális identitásunk *sokféleségét*, folyamatos gazdagodását. Az önértékelésnek ez a defenzív jellege, az újabb áramlatok iránti csökkenő érdeklődés, a friss élmények hiánya tovább erősíti benyomásunkat a bezáruló szellemi horizontot illetően. Különösen, ha összevetjük a magyar költők fordítói teljesítményét kritizáló passzusokat a *Hollandiai benyomások* című esszének azokkal a soraival, ahol Földényi beszámol az amszterdami vöröslámpás negyedben tett látogatásáról: „Szombat éjjel lévén, a januári hideg ellenére alig lehetett mozdulni a tömegtől. Mi is azt csináltuk, amit mindenki más, úgy viselkedtünk, mint akik véletlenül kerültek ide, s csak a szemünk sarkából néztük azt, amit igazából nézni akartunk.” Úgy látszik, szerzőnket csak a mások szemérmessége, hogy ne mondjam, prűdériája zavarja, a sajátját egészen természetesnek veszi. (Képzeljük el, amint egy egész tömegnyi ember épp csak a szeme sarkából les!) A folytatás viszont szinte már megható: Cees Noteboom, a neves barát és kalauz nem hagyja szerzőnket irulni-pirulni, hanem félrevonja gyorsan „a tömeg sodrásából”, és egy 17. századi házra mutat: „egy hajdani imaházra, amely most múzeumként működik. Az imaház a katolikusoké volt”, majd szép, ihletett passzusok következnek az épület történetéről, az üldözött katolikusok életéről, a hely szelleméről, összevetve a protestáns mentalitással... Megható ez a rész, mert azt az ösztönös, talán atavisztikus refle-

xet villantja föl, ahogy a diktatúrából jövő ember a szabadság sokkoló látványa elől valami ismerősbe-otthonosba próbál kapaszkodni az idegen világban.

New Yorkban viszont már „Nincs hova menekülni a látványok elől.” (*New York-i naplórészletek*) Itt is megmutatkozik a fenti reflex, olyannyira, hogy a kötet elején az Európát a globalizációtól féltő írásokkal homlokegyenest ellenkező módon, a könyv végére a szerző teljes egészében behódol New Yorknak, ahogy kapitulált Hollandia előtt is, nem emlegetve föl a holland gazdagságnak a „hangyaszorgalom” melletti további eredőit, „árnyékos oldalait”, például a gyarmatosítást. Félrenéz, ahogy a prostituáltokról is elfordítja a tekintetét. New Yorkban pedig még ennél is továbbmegy, 180 fokos fordulatot hajt végre korábbi nézeteihez képest. A Chrysler Buildinget, a globális tőke emblematikus építményét a következőképpen írja le: „De a Chrysler Building (1928–1930) még a kölni dómnál is szebb; könnyedebb, s úgy fúródik az égbe, ahogyan a katedrálisok soha.” Maga a város pedig, a nemzetközi tőke, a divat, a turizmus, a liberalizmus, az internet, a vizuális kultúra stb. fővárosa az a hely lesz, ahol a szerző paradox módon mégis visszakapja a transzcendencia élményét, épp ott, ahol a legkevésbé vártuk volna, Manhattanben, az 50. utca sarkán: „innen nézve olyan lélegzetelállító látványban volt részem, mint korábban az Engadin láttán a svájci Alpokban, Sils Mariánál, ahol Nietzsche úgy rendült meg, mint soha korábban életében. Napokig sírt. ... A természet meg az emberi képzelőerő tökéletes összhangját fedeztem fel azon az utcasarkon.” New York már úgy hat, „mintha magával a teremtéssel együtt született volna meg”, „a szellem diadala”, „a teremtés kellős közepébe enged bepillantást”. A már ismerősnek a gyors, talán kissé pánikszerű rávetítése az ismeretlenre eltakarja az utazó elől az idegen különösségét, komplexitását. Ha összevetjük ezt a 2008-as írást Jean Baudrillard 1986-ban megjelent nagy Amerika-esszéjének vízióival a New York-i építészetről („A modern rombolás csodája. Ez a látvány pont az ellenkezője egy rakéta kilövésének. A húszemeletes épület teljes nagyságában függőlegesen csúszik a föld középpontja felé. Egyenesen roskad össze, mint egy manóken, nem veszíti el függőleges tartását, mintha egy süllyesztőbe ereszkedne lefelé, és a saját alapja nyeli el a romjait. Íme a modernitás csodálatos művészete, amely vetekszik gyermekkorunk tűzijátékaival.” stb.), nem annyira Földényi bámulatos következtelensége lesz szembetűnő, mint inkább túlzó egyoldalúságra való hajlama. Amúgy a következtelenséget nem is tartanám hibának, hiszen vélekedéseinket, ítéleteinket, modelljeinket a világról eleve inga-tag alapokra építjük, a tévedést, a félreértést, a manipulálhatóságot nem tudjuk kizárni, nem is rónám föl, ha Földényi nem kérné számon ezt is másokon, mint ahogy teszi azt például az *Emlékezés magyar módra* című esszében, Barabás Miklóst hozva föl példának, aki a forradalom nagyjai után 1852-ben megfestette Ferenc József portréját is, és „gesztusával ... előlegezte az 1867-es kiegyezést, amikor a magyar nemzet jelentékeny része az amnéziát választotta”. Földényi szerint a hallgatás nálunk genetikai kóddá lett, illetve 1989 után, a hivatalosan irányított emlékezet megszűnésével „ez a »lenti«, irányítatlan és parttalan, fantáziáktól és fantazmagóriáktól táplált privátemlékezés vált a nyilvános emlékezés legjellemzőbb megnyilvánulásává.” Még ha az esszé számos megállapításával (ügynök-ügyek stb.) egyetértek is, kételkedem abban, hogy létezik-e, létezhet-e olyan „egészséges”, „felnőtt”, „polgári” emlékezetkultúra, amely nem integrálja, nem tartja becsben a privát, a személyes emlékezetet, annak minden következtelenségével, tévedésével, elfogultságával egyetemben. És demokratikus attitűd-e a lenti, „irányítatlan és parttalan szféra”, más szóval a nép reakcióit mint nem profin megformált tudattartalmat eleve negligálni?

Van azonban a könyvben egy esszé, amely önmagában is elegendő, hogy feledtesse a minden részletgazdag elemzés dacára elnagyolt gondolati konstrukciók reflektálatlan önellentmondásait, ráfogásait: *Az emlékezés szobrai* című többbrosés írás, melyben a szerző Jovánovics, Ullmann és Whiteread emlékműveinek konzzenziális leírását-értelmezé-

sét adja, immár egybelátva a legkiemelkedőbb magyar és európai teljesítményeket, egy új vizuális nyelv megszületését jelenti be. Az új nyelv a beszélő pozíciójának újradefiniálásával veszi kezdetét: „A »diszjektum« a remény letéteményese. Őrzi mindazt az értéket, ami az újkori szubjektum vitathatatlan érdeme, beleértve a metafizika és a transzcendencia iránti érzékenységet és fogékonyságot. Viszont tartózkodik attól, hogy a személyiség azonosságát egyetlen magyarázóelvre vezesse vissza (Isten, társadalom, ösztönélet stb.), ami óhatatlanul azt eredményezné, hogy az ember végül önmagán is erőszakot követ el. És kivonja magát abból a jelenkori folyamatból is, amely a szabadság és kötetlenség nevében kérdéssé teszi, hogy a személyiségnek lenne bármiféle magja, s az embert, ahelyett, hogy a Maga tükre elé állítaná, egymást tükröző tükrök labirintusába zárja, a társadalmi szokások és elvárások hálója csomópontjának látja. A »diszjektum« nem csomópont egy hálóban, hanem ő maga a háló. Nem az, amelyet a körülmények vetnek ki rá, hanem amelyet ő maga sző, a saját erővonalaiból. Láthatatlan ez a háló, de a döntő pillanatokban mindennél erősebb. Fenntartja az embert, és képessé teszi rá, hogy a végérvényesen berendezettnek látszó világot akár a visszajáról is szemlélhesse, mint egy fénykép negatívját.”

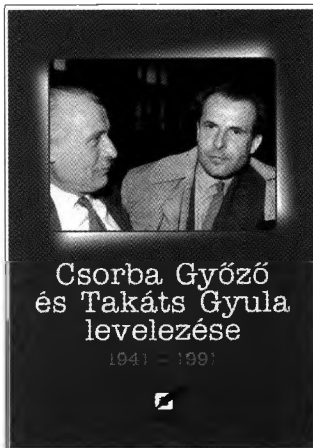
Aki ilyet tud írni, annak semmi oka sincs rá, hogy bezárkózzon a múlt tárgyi és intellektuális rekvizitumai közé, annak még bőven van elég szellemi muníciója, hogy eséllyel induljon újabb szellemi portyákra, bármilyen kaotikusnak és veszélyesnek látja is mindazt, ami körülveszi.

„50 ÉV MÉG A BALKÁN SZÉLÉN IS NAGY IDŐ”

Takáts Gyula levelezése Csorba Győzővel és Fodor Andrással

Csorbát és Takátsot, a pécsi és kaposvári költőt belső látásunk szívesen vetíti egymás mellé olyasformán, ahogyan egy közös utazás alkalmából a fiatalabb dunántúli pályatársának, Takács Imrének a valóságban megadatott. A hatvanéves Csorba Győzőnek küldött *Üdvözet...*-ében írja: „Emlékszem egy Győrből való hazautazásunkra. Sopronból jövő vonatra szálltunk föl. Két afféle ‘hosszú hajú huligán’ mellé ült Csorba Győző és Takáts Gyula. A fiúk méregették az európai öltönyöket, a nyakkendőket, a frissen borotvált állakat, Takáts Gyulán az ápolt bajuszt, de mikorra Budaörsnél jártunk, a fiúk minden idegensége eloszlott, párává lett. A két tanár bácsi a görög kultúráról, Itáliáról és Rómáról, a balatoni halakról, a fenékpusztai pásztorokról, az avantgárd irodalomról – és annak személyiségeiről – a régi Pécsről, a jelenkori szociológiai, gazdasági, politikai és esztétikai kérdésekről annyi gondolatot cserélt, közölt és vitatott meg, hogy bizony atyamesterek lettek a fiúk szemében is.” Takács Imre azt kívánja, 1976-ban, hogy minél több tanítványa és tisztelője legyen a két „atyamesterben megtestesülő költőtípusnak és ember példának: „Ennyire se lennének egyedül, ha az ország minden nagy városából egy költő folytonos üzenetére számíthatnánk”. Fél évszázadon át tartó levelezésük kötete, melyet most kezünkben tartunk, jó alkalom, hogy üzenetük összefonódó és szétváló szólamat földézzük, értelmezzük és épülésünkre fordítsuk.

Önérzetes vidékiségük (Pethő Bertalan szavával a ‘provinciátus’ létezés és viselkedésforma), veleszületett tiszteletük a leírt szó, a filológiai kultúra iránt, és hivatásként fölfogott szakmájuk egymást erősítő föltétele volt annak, hogy mindketten kivételesen nagy gondot fordítottak a levelezésre és a levelek gyűjtésére, megőrzésére. Takáts Gyula évtizedekig múzeumigazgató volt, Csorba Győző a pécsi Városi Könyvtár munkatársa, majd vezetője. Baráti körükhöz tartozott a könyvtáros-polihisztor Várkonyi Nándor és a tudós levéltáros Kanyar József. Takáts saját életműve szerves részének tartotta a neves kortársai hozzá írott leveleinek kiadását és jegyzetelését, publikálta például Egry József, Martyn Ferenc, Várkonyi Nándor leveleit; feltűnést keltett az a „levéltanológia” (*Helyét kereső nemzedék. Költők levelei 1934–1949*), amelyet a „Nyugat utáni, sokat megélt és megjárta nemzedék pályakezdetének” színes és objektív, hézagpótló dokumentumaként tartunk számon. Alig észrevehető átmenetekkel fonódik össze esszéiben az értekezés meg a levéldokumentum mű-

*Sajtó alá rendezte Pintér László
Pro Pannonia Kiadó
Pécs, 2008
224 oldal, 1990 Ft*

faja és stílusa – frappánsan példázza a műfajoknak ezt a tudatos vegyítését a *Fonyódi irodalmi adatok* című vallomásos emlékezés.

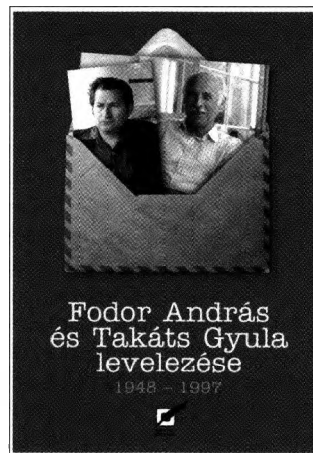
Bár később bontakozott ki, nem kevésbé volt fontos és öntudatos a „leletmentés”, az öndokumentáció Csorba Győző számára sem. A költő hagyatékának gondozója, a Csorba–Takáts-levelezést is sajtó alá rendező Pintér László kötetünk utószavában „félíg posztumusz” és „valódi posztumusz” kötetek korszakára bontja Csorba utókorát. Az életmű levelező aspektusát bemutató kötetek „csak” 2004 óta sorjáznak. Levelező társai zöme „a Pécssett indult, ott is élt, de aztán Budapestre került” íróársak csoportja. Pintér találóan emeli ki a Pro Pannonia Kiadó és a körülötte csoportosuló „kicsi, de annál agilisabb gárda” – Bertók László, Csuha István, Szirtes Gábor, Tüskés Tibor – szerepét (s persze Pintér neve is oda kívánkozik ebbe a csoportba) a dél-dunántúli irodalom történetének forráskutatásában és írásos adatai közzétételében.

Egymásnak írott első levelek 1941-ben és a következő háborús években keletkeztek. A témák többsége a már régebben működő Janus Pannonius Társaság és a frissen indított *Sorsunk* című pécsi folyóirat ügyeivel kapcsolatos, vagy egymás kötetének ismertetését, a *Magyar Csillag* körüli híreket érinti. Szerep-kettősük bonyolultabb, mint a szerkesztő és a szerző pusztán adminisztratív párosáé: Csorba évtizedeken át minden pécsi folyóiratnak, beleértve a főszerkesztő-cserék által nyomtatékosított szemléleti fordulatokat, alkorszakokat is – munkatársa, nélkülözhetetlen tanácsadója, minőséget garantáló védjegye. De Takáts sem csak a kéziratot küldi beidegződésként Somogyból Baranyába: felelősséget érez a szomszéd megye központjában kiadott lap(ok) tartalmaért és színvonaláért, közli tanácsait és aggályait, alakító részese akar lenni a pannon szellemiségnek. „A Sorsunkat ne hanyagoljátok el. Segítsetek Nándornak!” – írja 1943 májusában (4.), s a világháború utáni fölcsovdáskor újra siet kinyilvánítani pécsi elköteleződését: „mi újság a Sorsunk és Nándor körül? Minden érdekel, ami Pécsen van. A könyvtár, J. Pannonius ügy stb. stb.” (8.)

Az intenzív érdeklődés magyarázata, hogy kapcsolatuk régebbi eredetű a *Sorsunk* indulásánál, sőt távolabbi előtörténetéhez hozzátartoznak Takáts pécsi egyetemi évei 1929 és 1934 között. Ekkor ismeri meg az idősebb Várkonyi Nándort (szül. 1896), Fülep Lajost (1885), a formálódó harmadik nemzedék vezérei közül Weöres Sándort, Tatay Sándort. Csorba később és a jogi karon (nem bölcsészeten!) végzi pécsi egyetemi tanulmányait: ez sokat megértet abból, hogy a fiatalabb, költőként később induló, a kapcsolatteremtésben járatlanabb Csorba országos tekintélynek kijáró tisztelettel szólítja meg költőtársát, nem kérdőjelezi meg illetékességét a város és a folyóirat dolgaiban. Összezőrdülésnek is tűzés minősíteni azt a néhány esetet, amikor Csorba nem vállalja egy-egy Takáts közvetítette vers vagy kisgrafika közlését; a közös szellemi cél, a minél magasabb színvonalú dél-dunántúli irodalom igénye fölébe emeli őket apró ízlésbeli differenciáknak.

Bosszankodásnak, ha nyoma van a levelezésükben, akkor azt az irodalompolitika bornírt elvárásai és packázásai okozzák. 1952-ben Csorba „csodálatos lapunk”-nak aposztrofálja az akkori *Dunántúlt*, Takáts pedig tömör helyzetjelentéssel és sokatmondó elhallgatással tetézi az iróniát (51.): „Különben csodálatos lapotokból küldessél címemre egy

Szerkesztette és a jegyzeteket írta Pintér László
Pro Pannonia Kiadó
Pécs, 2007
536 oldal, 2500 Ft

példányt. A már megjelentből. Hadd lássak, tanuljak és okuljak. Ez ráfér az emberre. Különben nem régen beszélgettem Sanyiékkal (Weöres), Jékelyékkel, Berdával stb. barátainkkal egy kis budai kocsmában. Dolgoznak. Magam is elég sokat frok. Verset. Kiszállok sokat vidékre. Tanulok és látok. Szép anyag gyűl össze az ember fejében.” Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy szerkesztőbarátja „néhány szép tájverset” kér tőle a *Dunántúl* számára. Még jobban megkeseredik a közlések humora, amikor életbevágó méltánytalanságok történnek Takátszal. „Lakásomat elvették: ezzel nyitották Kaposban a törvényesség megszilárdítását. (...) jelenleg egy nem fűthető szobaféle raktáram maradt. 9 fokos műzsák ölegetnek az életszínvonal olympi felhői felé.” Egyszer mégis fölháborodik, mert egy novelláját iktatószámmal ellátva és elutasító lektori jelentéssel együtt kapja vissza: „a novellát nektek küldtem, mert kértétek, és nem adminisztratív darabnak: 276/9 szám-nak. Ezért furcsának tartom a lektorálást, és ráadásul, hogy el is külditek. Nem akarok semmiféle rubrikában szerepelni!” (56.) Ebben a levélben a megszólítás megkülönböztetéképpen nem Csorbának, hanem „Kedves Barátaim”-nak szól, éreztetve, hogy az indulat kire irányul. Csorba Győző is ki-kifakadt a szerkesztői munkával járó kényszerű kompromisszumok és emberi meghasonlások miatt. „Annyiféle igényt kell kielégítenünk, s olyan kevésszer s oly kis terjedelemben jelenünk meg, hogy ha nem sikerül havi lappá válnunk, teljes csőd fenyeget. Én már igen erősen foglalkozom a visszavonulás gondolatával. Régi barátaim egyre másra sértődnek meg, s idegenednek el tőlem. S igen-igen erős dunántúli városok fél- vagy negyed-tehetségeinek hovatovább lázadásá fajuló nyomása is. /Nem embernek való munka a szerkesztés!” (75.)

Barátságuk elmélyülésének és véglegesedésének később szimbólummá, egyezményes jellé finomuló alkalmá a közös római tartózkodás 1947–48-ban. Csorba, aki előbb utazik oda, és előbb érkezik vissza, mind az utazási okmányok megszerzésének ügyintézésére, mind a hazautazás gondoljaiba előbb avatódik be barátjánál. A tenni- és tudnivalókat aprólékosan részletezi, erről szóló levelei (34. és 37.) alighanem a leghosszabbak a kötetben. A közös itáliai élményeket bőséges dokumentumforrásból ismerjük (például Csorba Győző *A város oldalában és Római följegyzések, 1947–1948* című kötetéből), de lelki „utóéletük”, évtizedeken át föl-fölbukkanó szubjektív emlékezetük legbensőségesebben a levelezésből támasztható föl. A nosztalgiát fokozza, hogy az emlékeket a „fordulat éve” komor hazai valósága ellenpontozza: „Rómára s Itáliára rengeteget gondolok, sokszor szorul el a szívem, kívánkozom vissza. Ki tudja, sikerül-e még valaha.” (Csorba, 39.) „Bizony szép és baráti, mondhatnám, testvéri hónap volt, melyet Itáliában együtt töltöttünk. Azt hiszem, életünk legszebb része elmúlt vele. (...) az egész csak, mint egy víz alatti táj lebeg előttem az idő tengerfenekén.” (Takáts, 42.). Később, külföldön mindkettejüknek eszébe ötlük: „Azért jobb volt, amikor kettesben jártuk Itáliát.” (Csorba, 89.) „Barangolásainak Városa” – ez a szószerkezet Rómát és közös sétáikat idézi számukra. Költészetükben is mély nyomot hagynak az Olaszországban töltött hónapok, Csorbáéban tematikusan, Takátséban szemléletalakító módon. Vendégtársaikhoz a római Magyar Akadémián gyakran társítanak ottani és akkori reminiscenciákat, még ha az ismeretség korábbi keletű volt és később évtizedeket ívelt is át, például Weöres Sándor, a pécsi zeneszerző Takács Jenő vagy Kardos Tibor estében.

Kardos Tibor kezdeményezése volt a levelezésben gyakran emlegetett nagy műfordítói vállalkozás, Janus Pannonius művei új magyar kiadása. Az 1947–48-as római vendégek közül Csorba Győző bizonyult a legambiciózusabb Janus-tolmácsolónak. Takáts is készített meggyőző fordításokat és szép portré tanulmányokat a humanista költőről, de olykor panaszkodott, hogy eredeti műveire kevesebb ideje jut. Az ötvenes években a magyar műfordító-költők ellentétesen nyilatkoztak a (költőhöz méltó munkát, de kényszert, gúzst is jelentő) műfordításról. Ekkor keletkezett Kálnoky László fájdalmasan groteszk panaszverse *A műfordító haláláról* és Vas István hálátelt ódája, *A műfordító köszönete*.

Takáts indulatos véleménye Kálnokyéhoz állt közelebb, Csorbáé inkább Vaséhoz. „Jó más egyénisége mögé bújni, ha az ember nem beszélhet úgy, ahogy szeretné.” (41.) – Kálnoky és Csorba között akaratlanul is némi feszültség támadt, amikor versenyhelyzetbe kerültek a *Faust* második részének fordítói pályázata dolgában. A részletekről Csorba szempontjából *A város oldalában* utolsó fejezete tájékoztat. Takátsnak, Weöresnek és Vasnak valószínűleg kényes feladat lehetett határozottan állást foglalnia, hiszen többféle elkötelezettség béklyózta őket. Mindkét érdekelt felet becsülték és szerették, és minden lehetségeset elkövettek a kedvező megoldásért. Erőfeszítéseiket részletesen tárgyalja Takáts Gyula 67. levele. A pillanatnyi érdekkülönbözés kölcsönösen nemes későbbi földolgozása jó példa lehet hasonló konfliktusok kezelésére. Kálnoky minden alkalmat megragadott, hogy a körülményeket tisztázza, és a Csorba-fordítás megjelenését előmozdítsa, Csorba pedig szép verset írt Kálnoky hetvenedik születésnapjára (az ünnepelt prózaverses-anekdotikus modorában, olasz emlékei közül választva tárgyat), majd halálhírétől megrendülten.

Irodalomtörténeti jelentőségűek azok az értesülések és szempontok, amelyek a költőbarátok egymás műveiről szóló reflexióban villannak föl. Takáts lapidárisabban tömöríti véleményét, Csorba esszészerűen mérlegel, elemez. Kéziratok formálódását, kényszerű vagy saját szándékból történő változásokat kísérhetünk nyomon; kölcsönös figyelmük folyóiratbeli egyes közlésekre, kötetekre, majd belőlük készített válogatásokra is kiterjed. Az *Ocsúdó évek* című Csorba-kötet eredetileg terjedelmesebb volt, és *Anabázis* lett volna a címe. Ez a Xenophóntól ismert görög szó évtizedekkel később tér vissza egy Csorba-kötet élén, jellemző adalékul a fiatalkorban bevészt képzet szívósságára és újraeledésére. Pécsi kollégája korai terméséből Takátshoz különösen közel áll a *Dunaszekcső*, Csorbához pedig (hogy az izlés másutt is szembetűnő ellentétét későbbi példán szemléltessük) *A semmi árnyéka* kötet *Más távlat* ciklusának „gyászoló, búcsúzó, vergődő, köszönő szonett-emléksorai”, melyek között „a Laurát sirató Petrarca-sonettek magaslati levegőjét” érzi (124.). Kettejük összehasonlításakor gyakran ismétlődik az az ellentétező tipológia, hogy Takáts inkább a világ felé forduló, könnyedén és sokat író típus, Csorba önmagába mélyed, gyötrelmesebb alkat, kevesebbet ír. Ezt az osztályozást eleveníti föl és igazolja Csorba önvalóságával Tüskés Tibor magvas előszava is. A Csorba halálát megelőző és az utána következő időszak módosította az arányokat, és okafogyottá tette a „szófukar” jelzőt, hála annak a szorgos filológiai és kiadói munkának, „leletmentésnek”, amelyet a kötet utószavában Pintér László foglal össze. Annyiban igazat kell adnunk Pintérnek, hogy Csorba fordítóként is elsősorban költői életművét gyarapította, Takáts viszont prózában is „kiemelkedőt alkotott”. A *Polgárjelöltek* hatását például már-már irigykedő elragadtatással ecseteli Csorba: „Remekül sikerült alakjaid rajza, de talán mindennél jobban az atmoszférára megteremtése. Szinte jó belebújni a regény világába. (...) S ezt talán tárgyad költői szerelésével tudtad elérni – s a nyelved ragyogó poézisével. (...) Komoly, nagy regény ez a Te műved” (13.).

A „kissé irigyellek” (szó szerint Csorba kifejezése) kettejük kapcsolatában sohasem azt jelenti, hogy egyikük bosszúságot érez a másik sikere miatt, vagy magáénak kívánja ezt vagy azt az értéket. Ez a szöfordulat inkább a méltánylást fejezi ki, örömteli becsülését a közös tartomány olyan gazdagításának, amely történetesen nem az én egyéni érdemem. Az utószó találóan nevezi nemes versengésnek, a minőség elvét és az egymásnak nyújtott mindenkori támogatást szem előtt tartó, hasznos vetélkedésnek a két „régiónközpont”, Pécs és Kaposvár viszonyát a szellemi életben. Átfutó felhőként zavarja csak meg a Csorba és Takáts közötti barátság állhatatos derűjét az 1985. áprilisi Kossuth-díj epizódja. „Vidéki” költők közül Csorba kap elsőként kitüntetést, de Takáts gratulációjára rosszkedvűen válaszol: „Örömöm hidd el – nagyobb lett volna, ha mindketten ott lehetünk volna a díjazottak között.” (137.) Ettől fogva célzás sem esik köztük rangsorolásról vagy versen-

gésről; csak a lábjegyzetben és az utószóban említődik mindkettejük költőtársa és levelezőpartnere, Fodor András bizalmas véleménye az ügyről. Az 1929-ben született Fodor András a Dél-Dunántúlról, közelebbről Somogyból és Kaposvárról Budapestre kerülő, a fővárosban meggyökerező, de a „szülöttem földhöz” élete végéig ragaszkodó irodalmár típusa. Takátsot és Csorbát kamaszkorától ismeri, Csorbával folytatott levelezése 2005-ben jelent meg „...hűséges baráti ölelésemet küldöm...” címmel. Mindkét mesteréhez odaadóan hű maradt, kitéphetetlen emléket őrzött arról, hogy folyóiratban megjelent első versét Takáts küldte Pécsre, és Csorba Győző közölte a *Sorsunk* 1946. novemberi számában (lásd a Takáts–Csorba-levelezésben, 14–15.).

Fodor András és Takáts Gyula levelezése a kötet szerint 1948 januárjában kezdődik, Fodor terjedelmes beszámolójával Eötvös-kollégiumbeli tapasztalatairól. Kapcsolatuk ennél a dátumnál jóval korábbi. Takáts már az 1943–1944-es tanévben osztályfőnöke volt a kaposvári Somssich Pál Reálgymnáziumban, az „előidőkről” részletes beszámolót tartalmaznak *A somogyi diák* és *A Kollégium* című Fodor-naplókötetek, valamint mindkettejük egymásról szóló, életrajzi dokumentumokban gazdag portréanyagai. A tanár-diák reláció 1946–47-ben vált az idősebb és a kezdő költő szövetségévé, ami ekkortájt jórészt Takáts „egyenrangúságot” sugalló pazar nagyvonalúságában nyilatkozik meg: olvassa és bírálja Fodor verseit, egyengeti első publikációinak útját, bemutatja barátainak, köztük Egry Józsefnek, Tatay Sándornak, Szabó Lőrincnek, Csorba Győzőnek. Bevonja a Berzsényi Társaság rendezvényeibe és ügyeibe, könyveket kölcsönöz neki, költőkről és folyóiratokról beszélgetnek. Jó hírért terjeszti Pécsre és Budapesten, még keresztnéve megváltoztatásában is tanácsot ad a kellemesebb hangzás érdekében. Figyelemmel kíséri Fodor Eötvös-kollégiumi fölvetelét, és Olaszországba utaztában még fölkeresi a Ménesi úti nevezetes épületben, anélkül, hogy az útra indító pártfogó szerepével visszaélne.

Mindezt nemcsak a történeti háttér részleteként érdemes fölidéznünk, hanem az egész levelezés érzelmi és erkölcsi tartalmának és hőfokának magyarázatául is. Értő olvasókban is keletkezhet olyan benyomás, mintha az ötvenes évektől fogva Fodor mindvégig alázatos famulusként teljesítené mestere megbízásait, képviselné érdekeit, intézné ügyeit. Valójában lankadatlanul csak törleszt és viszonz; szó szerint veszi, és a gyakorlatban érvényesíti a barátság és a hűség fogalmait; etikájának paradox sarokköve a „boldog tartozás”.

Az „első” levél, amely az elmondottak szerint és a korai naplóból bizonyíthatóan nem az első, hosszú, és tartalma summázat az Eötvösbe 1947-ben fölvetett filosz első fél-évi kollégiumi tapasztalatairól. A gesztus a másik fél helyzetébe való empatikus beleélésről tanúskodik: a hónapokig Rómában tartózkodó Takátsnak éppen ilyen pontos, tárgyyszerű ábrázolásra lehetett szüksége a „fordulat éve” hazai előzményeiről és atmoszférikus alakulásairól. Le is szögezi buzdító tanácsot küldő – még Rómában keltezett – válaszában: „Okosan titted, hogy részletesen beszámoltál. Így legalább megérték sok mindent. Semmi se keserítsen el. Dolgozz, a többi mind mellékes.” (2.) Ez a maxima megerősíti azt a korábbi figyelmeztetést, amelyet Fodor is idéz, hogy ne foglalkozzék a politikával, és szemérmesen visszafogott válasz a volt diák nem érzelmeskedő, de a várható megpróbáltatások előérzetétől súlyosbított vallomására: „semmiféle önállósulás, idő és térbeli távolság nem tudja kisebbiteni Tanár Úr iránti ragaszkodásomat.” (1.)

Az 1954 novembertől újra sorjázó levelek ennek a korai szövetségnek a megvalósítását, köznapi tettekre lebontását dokumentálják. „Takáts Gyula gyakran kéri leveleiben a költőtárs gyakorlati segítségét, tájékoztatását a fővárosi lapoknak, folyóiratoknak, kiadóknak küldött kéziratái ügyében” – írja a levelezés egyik hosszmeteszteréről Tüskés Tibor. 1956 előtt különösen a *Csillag* szerkesztőségében töltött évek követeltek helytálló bártorságot és rugalmas taktikázást Fodortól. A Király István vezetésével működő orgánium az egyik legjellegzetesebb színtere volt az irodalom pártirányítása és a független ízlés, a

személyes jóindulat közti küzdelemnek. – A forradalom leverése utáni írói közhangulat, a megtorlások és az irodalom elítjének közérzete kerülnek a középpontba a levelezés 1957 januárjától számítható szakaszában (például 56. és 57. levél). Fontosabbá válnak egyúttal az írószövetségi hírek mint a politikai és a szellemi élet közötti feszültség indikátorai. Megbízhatóan követhető a dialógusból, hogy szívós vitáik a szerkesztőségekkel, kritikával, érdekcsoportokkal végiggondolt elveken alapulnak. Takáts nyilvános polémiába kapcsolódik be *Sokarcú népiség vagy sokarcú szocializmus?* című cikkével 1965-ben, Fodor ebben az évtizedben írja későbbi tanulmánykötete, *A nemzedék hangján* (1973) törzssanyagát. 1965-ben ismerteti Takátscsal egyik összeszólakozását az *Új Írás* kritikai rovatának szerkesztőjével: „ők egy avantgard szocialista folyóirat, s nem engedhetik meg maguknak, hogy olyan apolitikus, korszerűtlen költőket emeljenek ki, mint Takáts Gyula vagy Csorba Győző. (Írtam egyébként rövid levelet is a szerkesztőségnek, miben felsoroltam a sérelmezett eseteket és neveket, hadd lássák, milyen tudatos szisztémáról árulkodik működésük. Közöltem, hogy jólesik a kívül maradókka szolidaritást vállalnom.)” (123.)

Mennyiségét és szellemi súlyát tekintve is jókora részt foglal el hármójuk levelezésében a kritika megtárgyalása. A vidéki költőt-írórt valóságos vagy vélt elszigeteltségében, a fővárosi irodalmi élettel való kapcsolatainak nehézkessége, döcögőssége miatt érzékenyebben érinti a mellőztetés és a félremagyarázás, mint a szerencsésebb budapestit. A publikációk sorsa, a kötetküldés és dedikáció, egymás műveinek levelbeli és nyilvános méltatása, a kritikai visszhang alakítása és megvitatása számukra kiemelt téma; az érzékenységet életformájuk, helyzettudatuk növeli és finomítja. A vidéken élést a bírálói szemlélet árnyalatlansága vagy a pontatlan fogalmazás könnyen torzítja vidékiességgé. Takáts és Csorba „helyét kereső nemzedékét” tartósan kísérik az indulásuk évtizedében magas tekintélyek állásfoglalásával is szentesített, a fordulat éve után új ideológiai vádakkal súlyosbított előítéletek. Weöres Sándor még a harmincas években írta meg nagy vitaversét, a „*Harmadik nemzedék*”-et; évtizedekkel később visszairmel rá *Takáts Gyulának* című verse: keletkezés-történetéről Fodor András számol be Takátsnak a 128. levelében.

Megállapítják, hogy nem vagy zsenyi
Átélté ezt Somogyban Berzsenyi.
Lám a somogyi sors gyümölcséy!
Csak a te bírád nem Kölcsey.

Takáts nehezményezi a költészete körül „terjengő és terjesztett” téveszméket; a műértés általános félszégét, elterjedt sztereotípiáit éri bennük tetten, s az ízlését, ars poéticáját megfogalmazó szentenciák levelezése legértékesebb lapjai közé tartoznak. Fodornak gyakran mintha titkos üzeneteket küldene, amelyek tartalmazzák a lényeges szempontokat és a módszertani elveket a majdani kritikusok számára. A bírálónak, jegyzi meg például 1955-ben (22.), „itt alkalma nyílna elosztalni pár ostoba dolgot. Így elsősorban azt, hogy nem vagyok tájköltő. Ez csak az első, és ezzel összefügg az is, hogy nem vagyok vidéki költő. Ebből, illetve ezeknek az összekeveréséből születtek a felületes és sértő, ízetlen írások. Egy életstílusból indul a költészetem, amelynek alapja a föld, az a föld, amelyről a lábamat nem akarom levenni, és az aszfaltra tenni. Nem új, hisz a görög művészet életlátása ez. Együtt a természettel élni...” Csorba Győzővel olyan ítélőerővel és kifejező stílusban jellemzik egymás köteteit, amely már a készülő vagy érlelődő esszéváltozat előlegének tünteti föl leveleiket. Takáts egyik 1947-es leveléből (25.): „Ez a versesköteted igen-igen tetszik. Verseidnek zárt és tömör szépsége, formáinak változatossága és a színeknek mind erősebben való ragyogása az, ami mind többször adja kezembe a *Szabadulást*. (...) Különben a *Dunánál* hangja az, ami azt hiszem, mind szélesebbre oldódva lírádban, olyan emberi hang, melyre széles visszhangnak kell felelni.” Csorba még akkor is

hasonló igényességgel fogalmaz, amikor – már öregen – a betegségtől „itt-ott elcsúszik a keze”, és nem készül publikálni véleményét. A 147. levélben, 1989-ben Takáts *Kövíl az idő* című kötetére válaszol: „Nem tudtam megállni, hogy egyvégtében végig ne olvassam. Megtörtént, igaz örömet találtam benne. Főként bölcs és alighanem egyetlen lehetséges öregkori emberi életszemléletet és magatartásodat irigylem és helyeslem. Sajnos, én erre képtelen vagyok. (...) A Csú Fu költemények főként eredetiségükkel leptek meg. A többi inkább a megszokott és megszeretett Takáts Gyula. Köztük gyakorta csúcsok.”

Különös intermezzo hármójuk kapcsolattörténetében Fodor András Takátsnak írott 1985. áprilisi 9-i levele (432.). Előrehozott fanyar névnapi köszöntés. (Isten) „Éltessen úgy is mint nem-Kossuth-díjast!” A lábjegyzetből megtudjuk, hogy az az évi kitüntetettek Csorba Győző, Ottlik Géza, Száraz György, Vas István. Fodor kétségbeesett iróniával örvendezik, hogy Takáts „nem fért bele ebbe a négyesövegbe”. A díjkiosztások visszhangját máskor is jellemezte az állam és a pártközpont beavatkozása miatti elégedetlen szitkozódás; a céhbéliek elfogadta listákat a kultúrpolitikai hatalom rendre önkényesen megváltoztatta, nemkívánatos neveket törölt, és saját támogatóit olykor cinikusan jutalmazta. A nyolcvanas évek közepén különösen ellenségessé vált az írók (az írószövetség) és a művészetpolitikai irányítás közötti viszony. Fodor – előbb a Költői Szakosztály titkáráként, később a Szövetség elnökhelyettesként – közelről szemlélte és a maga bőrén tapasztalta az áldatlan huzavona következményeit. 1984-ben tört ki a Nagy Gáspár Nagy Imre-versét követő vihar, amely veszélybe sodorta az *Új Forrás* szerkesztőségét; Fodor ezt írta róla Takátsnak: „Lehet, hogy beleroppan az egész Írószövetség.” (430.) Majdnem egyidejűleg jelentek meg az *Ezer este Fülep Lajossal* című naplófolyam fogadtatását kipuhatoló folyóiratközlések, amelyek során Fodor Csorba Győzővel is idegörlő vitába keveredett. Az írószövetségi és naplói ügyek valósággal összeszövődtek eszméletében, és válságos idegállapotba sodorták. A Takátsal való idevágó levelezés hézagai miatt Csorbának írott levelét idézem: „Summa summarum, lehet, hogy meg fognak lincselni – de az is jobb, mint ez az áldatlan állapot, amibe jóhiszeműen belekényszerültem az írószövetségi funkciómmal. Már a botrányt se bánnám, csak vonulhatnék le a színről.” (*Csorba Győző és Fodor András levelezése*, 186.) Más veszedelmek – apósa betegsége, felesége operációja, a *Somogy* folyóirat körüli gondok – is súlyosbítják lelki terheit, és motiválják perlekedését a Takátsot kirekesztő döntéssel. (Takáts, majd Fodor a kilencvenes évek elején részesül a Kossuth-díjban.) Fodor András Takáts melletti kiállása azonban régi keletű, és átgondolt alapja van. Indoklása a levelezésben is olvasható, 1965-ben kelt levelében (majdnem éppen húsz évvel a Kossuth-díj afférja előtt). Függetlenül attól, hogy egyetértünk-e vele, érdemes citálni a perdöntő bekezdéseket, bizonyítékkal, hogy Fodor értékrendje a hatvanas évek közepén már megszilárdult, és Takáts már akkor véglegesen a helyére került (119.):

„Amit Domokos rólam próbált rehabilitációként mondani, éppúgy kívánatos Vele és nemzedékeddel kapcsolatban, melynek véleményem szerint Benned és Weöres Sándorban teljesedett ki az igazi nagyokhoz méltó jelentősége. Ha volna mód őszinte kritikára, meg kéne végre fogalmazni, mit hoztatok Ti ketten a magyar lírába. Egyikőtök, Weöres, a személyiség feloldásában, s a vers zeneiségében, Te pedig a föld-élet-szellem világát egyként átfogó költői konkrétságban jutottál oda, ahová talán még sohase hatott magyar költő szava.

De ha már arról nem is lehet beszélni, hogy éppen azért vagytok Ti őszinték és maradandók, a kor leghűresebb (?) tükrei, mert nem váltatok 'közéleti radiátorokká', akiket hivatalokból szabályozva fűtenek – legalább arról kéne szólni, az *Évek*, *madarak* szerzője hogyan vált mindenki közt legegényibbé, már-már utolsó mohikán voltában is originálisan modernné.”

A díjazás után Takáts és Csorba levelezésében korrekt gratuláció, illetve köszönetmondás következik, Fodor pedig egyik leglelküimeretesebb, tanulmány értékű kötetelemző levelét küldi Csorbának a *Görbül az időről*, a végén sokat sejtető jóslattal János fia pályaválasztásáról: „úgy látszik, az én szakmámnak is lesz háttáji folytatója”. Azóta Fodor János a maga módján beváltotta ezt az ígéretet, a Fodor-Takáts-levelezéskötetnek is munkatársa, az autográf kéziratok egyik számítógépbe írója.

Tárgyában és kifejeletében is különbözik ettől az esettől Takáts és Fodor összeszólalkozása egy Papp Árpáddal kapcsolatos szomorú végű konfliktus dolgában. Az újjörög műfordításairól is ismert kaposvári költőnek Takáts Gyula lakrészt adott ki Kovács Sebestyén utcai házában. A fiatalabb pályatárs tetőtér-beépítési terveit Takáts és első felesége sérelmezte és ellenezte, viszonyuk Papp-pal elmérgesedett és pereskedésbe torkollott. A fejleményeket azért hasonlítja Takáts „a görög sorstragédiákhoz” (302.), mert az izgalmak hatására az amúgy is betegeskedő Loncika szívinfarktust kapott, és hamarosan meghalt. Takáts egy pillanatig úgy látja, Fodor jóhiszeműen is az „ellenfél” oldalára került, Fodor pedig volt osztályfőnöke erkölcsi tanítására hivatkozva védi magatartását: „úgy neveltek (s neveltél Te is!), hogy akkor is köszönjük, ha a másik nem érdemli meg jóindulatunkat. Azaz, szükségszerűen saját ellenségeimet is támogatom”. (303.) Takáts Gyula válaszelevelét csaknem teljes terjedelmében idemásolom; mindent elmond érzelmi mélységéről és féken tartásáról, a pedagógus felelősségéről és a barát figyelmességéről, a megrendültségében is fegyelmezett lélek méltóságáról (307.):

Kedves Bandim,

nem nagyon tudok írni, mert itt, ebben a szobában mindenhol kiesett a lélek. Hogy ennyire egyedül lehessen maradni, sohasem tudtam elképzelni. Nem is maradnék itt, el kellett volna utaznom, de nem tehetem, mert ez az ember beadta az ügyet, s tárgyalást kell várnom. Leveledben egyre ki kell térnem. Írod, hogy én is olyanra tanítottalak volna, hogy ellenségeinket támogatni kell.

Ez annyit jelentene, hogy személyileg „tanítványaimat” öngyilkosságra biztatam volna, nemzeti vonatkozásban pedig nemzetgyilkosságra. Ellenségeinket és a gonoszt csak el kell kerülni, útjára engedni, mint ahogy tettem a Pincérrrel is. Mert ezeket a neveket nem írhatom le. Többet ne is essék szó róla... Mindenesetre egy igen tiszta lélek éveit mételeyezték... Temetése tündöklő napon volt... kezében egy leszurkozott üvegfiolában egy versemmel és 3 szál kerti ibolyával pihen ott, ahová melléje én is kerülök. A város és megye a nekem kijáró dízsírhelyre temettette...

Hogy hogyan halt meg, majd egyszer elmondom. Nincs erőm leírni. Utolsó percig magánál volt; nem félt, szinte mindnyájunkat kímélt (orvosokat, ápolókat engem is) s talán sajnált is, hogy miatta szenvedünk. Mindig is ilyen erős, kemény öntudatos ember és lélek volt... Téged külön is említett, mindig azt mondotta, ha engem baj érne, Tőled kér tanácsot... S most nincs, akitől én kérjek, bár sokat szólitgatom...

Kézcsók és öllek mindnyájatokat: Gyula

P.S. Bandim, a külföldi összeköttetéseidet föl kellene használni arra, hogy betegségedre Angliából gyógyszert szerezzél (...) Írjál betegségedről...

Csorba, Fodor és Takáts levelezésében három olyan emberi arc és költői alkat mutatkozik meg, amelybe egyaránt bevészte nyomait a század történelme, a zsákutcás fejlődés és a nemzeti elnyomatás, a vágyakozás és erőfeszítés „az ember elveszett világa” helyrebüvölésére. Vekerdi László pompás vitairata, amely csak a Nap Kiadó *Fodor András emlékezete* című kötetében jelenhetett meg „kéziratból” (mert „megírása idején több szerkesz-

tőség visszautasította”), meggyőzően bizonyítja keletkezési idejénél, a hatvanas évek közepénél előre-hátra évtizedekkel tartósabb érvénnyel, hogy az „önzésre, sőt kegyetlen-ségre” rászorító viszonyok között a felelős megszólalás hangköre összeszűkül, a közérde-kű líra látóhatára a személyes emberi kapcsolatokra, a mások iránti szeretetből élő ember tapasztalataira koncentrálnak. A szabadsághiányt, a korlátozásokat, a megélhetés kény-szerét szövetségben, de eltérő hosszabb-rövidebb távú tervekkel, cselekvésmódokkal el-lensúlyozták. Fodor végzetesnek mondható hübrisze volt a túlzásba vitt önzetlenség, má-sok ügyeinek-bajainak átvállalása, terhének cipelése, akár saját érdekének rovására. A nyolcvanas években például vád alá kerül a munkahelyén (a Széchenyi Könyvtárban), mert „túlságosan dolgozik a közért”: végzi a titkári teendőket az Írószövetségben, szer-keszti a *Somogyot*, rovatot vállal a *Kortásban*, szerződéseket jár ki a Magvető kiadónál, közben gépeli a Fülep Lajos-naplót, hivatalos utakat tesz kül-és belföldön. Sajnálkozva mentegetőzik Takáts Gyula előtt hajszolt, kockázatos életmódja miatt: „Sok mindent megtanultam Tőled, de az egészséges életstílust bizony nem.” (401.) Takáts jóindulata sem tudja megóvni a kaposvári folyóirat szerkesztőségébe is beszivárgó ellenségeskedés-től és a főlgyülemlő ingerültségtől. Ha a kiadásban zárójelbe tett pontokkal jeleznek egy-egy kihagyásra ítélt mérges jelzőt vagy minősítést, akkor Fodor nyilván nem öncélúan használt durvább kifejezést, hanem az öntékozlás sértő, méltánytalan fogadtatása háborít-totta föl.

A külföldi utazásokról szóló (vagy éppen hiányzó) beszámoló rendszerint kor- és sze-mélyiségjellemző tartozéka a közérdeklő levelezéseknek. Láttuk, mennyire meghatározó mozzanata, egyedi különlegessége volt Csorba és Takáts barátságának a közös olaszorszá-gi tartózkodás. Csányi László több tanulmányában kitér a finn, az olasz, a görög és más uta-kon szerzett tapasztalatok jelentőségére Takáts költői világképe tágulásában – levelei en-nek kevesebb nyomát őrzik, mint versei és esztétikája. A jegyzetapparátus többször is említi Csorba gátlásait az utazással kapcsolatban, de a kínáلكozó alkalmakat ő sem utasítja el; az ötvenhatos forradalom kitörése például éppen az NDK-ban éri (lásd Csorba-Takáts 76. és 77.), Stuttgartba költözött lányát is látogatta családotstul stb. Takátsén kívül Fülep La-jos és az Eötvös-kollégiumban megismert angol zenekritikus, Colin Mason ösztönzése, va-lamint kulturális-diplomáciai rátermettsége is hozzájárult, hogy Fodor András aránylag korán és sokat utazott az 1989-ig „szocialistának”, illetőleg „nyugatinak” nevezett orszá-gokban Lengyelországtól, a Szovjetuniótól, Bulgáriától Angliáig, Franciaországig, Indiáig, Spanyolországig. Emberileg és költészetében különösen emlékezetesek angliai (s onnan máshová is kirajzó) útjai; Londonból például 1957-ben (67.) és 1967-ben (145.) is ír, 1976-ban Dániát, Norvégiát, Hollandiát bekebelező út tervéről számol be Takátsnak (273.). 1980-as görögországi útján szembekerülnek „a hivatalos keservek” és „Athén lüktető, hangos, déli-es hétköznapijainak” élvezete (363.). „Küldetésem kapcsolatkereső célját azonban rendkí-vül nehéz volt teljesíteni; mivel a görög bürokrácia még a miénknél is zűrösebb, kétbalkeze-sebb (...). Rejtély különben, miért nem fogadták (Papp) Árpádot, akit erre az évre, hosszabb ösztöndíjra, ugyan aszerint a csereegyezménybéli munkapont szerint jelöltek. Az ottani kulturális minisztériumban még Árpád nevét se ismerte senki. (...) Ritszosz barátja is csak távolba révedezve reagált, amikor buzgó kaposvári fordítóját emlegettem. /Hja, akinek 20 olasz, 35 francia, 12 angol kiadású kötete van, annak hiába akartam dicsekedni azzal, hogy itthon háromszor is kiadták. Persze Képes Gézának a nevétől sem lett lelkesebb.” Az üd-vözlőlapok személyességére és derűjére jó példa a következő spanyolországi üzenet, amelyben a bergsoni emlékezet mintha a régi kaposvári földrajzórák atmoszférájával is dú-sítaná az aktuális turisztikai élményt (396.): „nagyszerűen érezzük magunkat Hispániába (!); úgy látszik, van valami a vérünkben, ami errefele húz bennünket. Ma éppen Sevilleben sétálgattunk a Guadalquivir partján (Gyula, ezt a folyónevet bizonyára Te tanítottad ne-kem földrajzórán), nem gondoltam, hogy egyszer még ilyen otthonosan érzem itt magam.”

Egymás magánéleti titkaiba – más-más hangsúllyal és árnyalattal – mindhárman beavatódnak. A korbán egymáshoz közelebb álló, egy nemzedékhez tartozó Takáts és Csorba olykor zárközöttabb, szemérmesebb egymáshoz, mint a jóval fiatalabb Fodorhoz: ismerősöktől nyomozzák ki a másik házasságkötését, és csak a megbízható információ birtokában küldik jókívánásaikat; rokonokról, személyes ügyekről, egészségi panaszokról – legalábbis az öregkor küszöbéig – ritkán és szűkszavúan nyilatkoznak. Kivétel talán a Rómából való hazatérés utáni időszak, amikor Itáliában használt bizalmas becéző nevüket is megírják, és az együtt töltött hónapok intimitását próbálják visszavarázsolni. A zordabb itthoni klíma aztán jó időre véget vet a melegebb, vallomásos hangnak. A brutális változást (Takáts Gyula említése nélkül) Csorba *Gyöngéd vizit* című, keserű humorú novellisztikus verse idézi föl (megjelent a *Római följegyzések 1947–1948* című posztumusz kötetében). A sógora elhurcolásáról szóló vers jellemző befejezése: „A sógor hónapok / múltán szabad lett, ám leveleim / végképp elvesztek, s velük bennem is / sok minden s nem lett meg többé soha.” Bizalmas vallomásokat majd a betegség és esetség panaszaiként tesznek; a hetvenes években, amikor Takáts és Csorba 60. születésnapjának méltó megünneplése is megtörténik, Takáts ijedt beszámolót küld Csorbának a feleségét fenyegető veszedelemről – Loncika halálának előzményeit és önmagán tapasztalt testi–lelki következményeit, mint már jeleztük, Fodor Andrásnak taglalja megindító részletességgel, de őt is szilenciумra inti: „Író társaimnak se szóljal. Egyedül kell végigharcolni a hozzám mostanában ki-be sétáló halállal a harcot...” (302.) – Csorba 1986 decemberében súlyos műtéten esik át, utána „már soha többé nem nyerte vissza fizikai erejét”. A tényszerű tudnivalókat ezúttal is Pintér László jegyzeteiből ismerjük, Csorba levélbeli közlései szemérmes tömörségükben csökkentik, szinte enyhítik a bajt: „közben átestem egy műtéten, s csak most kezdek magamhoz térni” (141.); „még mindig gyöngé vagyok. Szellemileg is.” (143.); „most kézzel írok, ne haragudjál, ha itt-ott elcsúszik a kezem” (147.). A levelek ritikulálásán kívül a halálra készülő elégikus hangulat bevallása árulkodik a belenyugvásról, sőt a vég sürgetéséről: „Nagyon elszomorít szegény Vészi Endre váratlan halála, hiszen még Szederkényi E-t is gyászolom, Kálnoky L-t is” (144.). Ez a szólam zeng tovább a kötetben közölt utolsó levelében is: „Különben gyengének érzem magam. Alig tudok ülni vagy fekvő helyzetből talpra állni és megindulni. Nyilván ezzel kapcsolatos az is, hogy a kezem annyira remeg. Ezért nem merek kézzel belefogni egy kicsit is hosszabb szövegbe. // Szegény Tatay Sanyi halála nagyon megrendített. (...) Hát elmegyünk... Egyikünk előbb, másikunk később.” (154.)

Takáts és Fodor között a tanítványi kapcsolaton kívül, amelyről eddig is többször esett szó, rokoniasan baráti közelség is kialakult. Jól ismerik egymás atyafiságát, évről évre együtt vannak az osztálytalálkozók; fokozza leveleik bizalmosságát a közös elkötelezettség a *Somogy* szerkesztésében és a Berzsenyi Társaság meg a Fonyódi Helikon ügyeiben. Idézni kellene Fodor részvevői szavait dr. Takáts Emil, a költő testvérenek halálhíre után (382.). Fodor nemzedéktársainak ijesztő sorozatos halálhírét a hetvenes években és később az idősebb költő volt tanítványával tudja legközvetlenebbül megkonzultálni; Fodor tájékoztatja például Kormos István és Nagy László temetéséről. A „nekrológiákérmek” visszautasításáról keserűen jegyzi meg: „Miről írhatnék? A fényes szelekről, melyek íme, inkább érdes és férges szelek voltak?! Hisz az én nemzedékem irgalmatlanabban pusztul, mint a hetveneseké.” (323.) A nyolcvanas években megszorodnak Takáts aggodalmai Fodor túlterheltsége, vállalkozásai sokasodása miatt. Számtalanszor megismétli: „Egészségedre vigyázz. Nem mindent Neked kell elintézni a Szövetségben. Van saját dolgod is.” (399.) Annak példázására, hogy a hiányzó adatokat alkalomadtán más forrásból pótolhatja a szerkesztő, Takáts Gyula 1988. VI. 11-iki levelét és a hozzá fűzött lábjegyzetet említhetjük: Takáts rákérdez Fodor súlyos bal esetére, s az elkallódott válaszlevél helyett Pintér László a Csorba Győző-Fodor András-

levelezéskötetből idézi a baleset leírását (455/1.) (Máskor Fodor egyidejű *Naplójához*, szükség esetén rokonok és jó ismerősök szóbeli tájékoztatásához folyamodik: Fodor Andrásné, Tüskés Tibort idézi). A hetvenes években diagnosztizált gerincmeszesedést nem számítva egyébként ez az első komoly figyelmeztetés Fodor testi kiszolgáltatottságára; erről az élményről szóló versében (*Zuhanás*, a *Meggyfa* című kötetben) észleli magán először a rádöbbenést a test esendőségére, a lét abszurd bizonytalanságára. De még 1996 januárjában is, amikor utólag értesül, hogy lábon hordott infarktusa volt, szinte restelkedik Takáts előtt: „engem is elért a Nemesis. Tudom, nem illik ez egy ‘somogyi gyerekhez’, a Te tanítványodhoz” (494.). Takáts aggodalmasan érdeklődik műtétjéről, a maga módján imádkozik is érte: beszélget „Azzal, aki mindent intéz és tud”. (496.) Kár, hogy a levelezéskötet nem tartalmazza éppen az utolsó üzenetváltásukat – közülük Fodoré valódi, postán küldött képes levelezőlap, Takátsé fiktív levél, költői válasz a már halott barátinak. A *Konok idő*. *Fodor András emlékezete* című kötetéből idézem:

TAKÁTS GYULA

Fodor András képeslapja Takáts Gyulának

Fonyód, 1997. 06. 26

Kedves Gyulám, a szokásos júniusi alkotószabadságomról köszöntelek Benneteket Stefikével. Jártam Badacsonyban is. Fonay és az Egry József Baráti Kör még megvan. Ölelek: Bandi

Válasz Fodor András június 27-én érkezett képeslapjára

Bandim, ha Egryvel találkozol,
mondd el neki,
hogy Badacsonyba vitt
az utolsó hajód...
És soraid olvasva már tudom,
hogy Badacsony Fonyód között
többé Téged se lát
a Sipos és a Várhegyünk...
És két hegyünkön túl
az Innen és az Oda,
mint fénylő, éber rettenet
ott kísértett
mindig Egry arcán...
Mindig, de láttam
fényyé hogy oldotta a sziklát...
És látom, örököül
a kócsagtollú nappal
mint hagyta ránk
a végtelenbe szólító vizet...
Bandim, az itt küldött soraimat
így adjad át Neki...

Kaposvár, 1997. június 29.

Egyik legrégebbi közös élményüket idézi föl ez a tudtommal alig emlegetett kitűnő vers. Fodor badacsonyi – utolsó – hajóútja véletlenszerű alkalomból barátságuk vezérmotívumává válik Takáts víziójában. Egry élő példakép volt számukra, mester és barát, műveik

ihletője, meditációk gyakori középpontja. Együtt küzdötték végig a *Vízitükör* kiadásának sziszifuszi küzdelmét, Fodor szerkesztette az *Egry József arcképe* című emlékkönyvet. A festő szemével is nézett Balaton színekdochikusan Fodor halálát is jelenti. A halottakkal, a Styxen túliakkal való misztikus érintkezés – a vers belső formája – talán éppen Takáts hatására lett Fodor költészetében is meghitten keze ügyébe eső motívum...

Összeszokott, a szó legjobban értelmében rutinos alkotói műhely együttműködésének köszönhetjük a két dokumentumkötetet. A Pro Pannonia Kiadó gondozásában megjelenő *Irodalmunk forrásai* sorozat (szerkesztője Szirtes Gábor) eddig több mint harminc kötettel gazdagította a 20. századi magyar irodalom- és művelődéstörténettel kapcsolatos ismereteinket, emberi közelségbe hozva legalább 60-70 év dél-dunántúli szellemi életének, az ottani vagy onnan szétágazó és oda visszatartó kulturális mozgásoknak az emlékezetét. Előszót mindkét kötethez Tüskés Tibor írt, rá jellemző életközeli emberismerettel és lényeglátással; Csorbával egy városban élte le felnőttkorának java évtizedeit, Takátsot folyóirat-szerkesztőként (*Jelenkor*, *Somogy*), kritikusaként, külföldi útitársaként, barátként haláláig jól ismerte. Bensőséges barátságot ápolt Fodor Andrással is, három kötetre rúgó levelezésük kiadása folyamatban van. Pintér László – köztudomásúan Csorba Győző veje – rokoni kapcsolat révén lett apósa hagyatékának őrje; „szinte természetes, hogy Csorba életéről több adatot tudok és mondok el, mint a levelezőtársakéről. Csorbától és Csorbáról minél többet feltárni: ez – lehetőségeim kihasználásával – a hagyaték feldolgozásának általam nem titkolt célja.” (Csorba–Takáts, 157.) De nemcsak szubjektív föltételen múlhatott, hogy a sajtó alá rendezés a Fodor és Takáts közötti levelezés kötetében szegényesebbre sikerült, mint a másokban. A Csorba–Takáts kötet jóval kevesebb tételt tartalmaz (155 levelet), mint amaz (501-et). A szerencsés szerkesztői ötletek (a Csorba-hagyaték sorsának áttekintése, az egymásnak küldött dedikációk közzlése fakszimilében) értékes térkihasználást eredményeznek, és informatív többlettel járulnak hozzá a kapcsolattörténet egyéb dokumentumaihoz, szemben a Fodor–Takáts gyűjtemény szűkszavú, szükséges információkat is elharapó jegyzeteivel és függelékével, a kötetterjedelem kényszerű zsugorításával.

Költők levélprózája mellé oda kívánczok egymásnak ajánlott verseik java is.

Csorbától a *Becei görög*, Takátstól az *Emlékek, köszöntőbe Csorba Győzőnek* került be a válogatásba. Csorba antik – alkaioszi – versformában köszönti ódájában a „leggörögbb magyart”, Takáts a közös olaszországi élmények között böngészve és le kultúrájuk mediterrán alapzatáig, a hazai és a világörökség összenövő gyökérzetéig: „s a sybilliai tájban annyi / szellem, de nekünk mind magyar!” A másik páros ebben az összevetésben is rosszabbul járt; láttuk, hogy kimaradt Takáts Gyula *Válasza* Fodor utolsó képeslapjára, és nem jutott hely Fodor *Szomjú*ságának sem, amelyre pedig Lator László kongeniális verselemzése nyomán a versszeretők nagyobb közössége is emlékezhet.

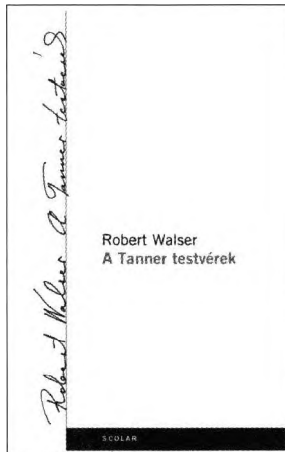
SZÁZÉVES KALEIDOSZKÓP

Robert Walser A Tanner testvérek című regénye magyar nyelvű megjelenése okán

„Mégfizetek azért, amit elhanyagoltam, eljátszottam, elbambáskodtam, elmulasztottam és elkövettem.” (283.)

Valószínűleg nem gyakran vesz kezébe az olvasó olyan regényt, amit három-négy, más források szerint hat hét alatt írtak. *A Tanner testvérek* esetében, amennyire tudni lehet, ez a helyzet. Ilyen esetben az olvasó könnyen gyanakodni kezd, nem ment-e a befektetett idő rövidsége a produktum minőségének rovására. Közönségsiker mindenestre nem lett a regényből. Ha a kritikának a regényhez való viszonyát tekintjük, így, több mint száz év távlatából úgy tűnik, a pár hét alatt íródott regény legendája inkább erősíti, semmint gyengítené a regény kanonikus pozícióját.

A Walser-recepciót általában jellemzi, hogy fontos szerepet kapnak benne a legendák. A szerző személye körül az utóbbi időben egyre határozottabb körvonalat ölt egyfajta kultusz, melyben a regényes életrajz – az író életének és halálának enigmatikus körülményei –, vagy az írói hagyaték (köztük a sokáig olvashatatlannak, illetve megfejthetetlennek tartott, mára már kötetben olvasható mikrogrammok) fennmaradásának nem mindennapi története mind-mind különleges jelentőségre tesznek szert. Báthori Csaba utószava a regény – első – magyar kiadásában maga is a következő címet viseli: *Szakadékok és csodák*, és megemlíti ezeknek a legendás történeteknek jó részét, valamint segít abban, hogy a magyar olvasó el tudja helyezni a szerzőt és művét a német irodalomban. Walser kanonizálása vagy még inkább újrankanonizálása a német irodalomtudományban jelenleg is zajló folyamat, különös tekintettel Walser korai műveire, köztük regényeire. A kritikai kiadás elkészítésének folyamatban lévő munkálataival párhuzamosan számos friss publikáció jelenik meg. Ezek többsége igyekszik a Walser-életművet tágabb kontextusba helyezni, kiemelni a szerzőt a tehetséges, szép leírásokkal operáló rövidprózaíró szűkös skatulyájából. Az idő múlása – úgy tűnik – egyértelműen kedvez az író megítélésének. Ennek egyik oka, hogy Walser művei segítenek egy olyan irodalomtörténeti ív felvázolásában, amely a német romantika, illetve realizmus irodalmától átvezet a huszadik század elejének feltűnően újszerű prózája felé. Susan Sonntag a könyvborítón is idézett megjegyzése szerint például Walser lehet „a hiányzó kapocs Kafka és Kleist között”. Az előbbivel különös hangulatú, olykor bizarr témákat feldolgozó elbeszélései rokonítják, az utóbbival leginkább regényei, így például az első ezek közül, *A Tanner testvérek*, ez az egymással lazán összefűzött szövegekből álló konglomerátum.

Scolar Szépirodalom sorozat
Scolar Kiadó
Budapest, 2008
304 oldal, 2950 Ft

Walter Benjamin – aki, akárcsak Kafka, Musil, Max Brod, Canetti vagy Hesse, elismerően nyilatkozik a regényről – írja, hogy Walser mindenféle stílust tud, csak a tartalmat, azt nem tudja. Kétségtelen, hogy a regény szembenegy a klasszikus regényolvasói elvárásokkal. A regény értéke nem ebben rejlik, semmiképp nem a cselekmény *an sich* az, ami a könyvhöz szögezi az olvasót, hiszen az majdhogynem hiányzik is a regényből. Az epizódok láncolatában, eltérően a kalandregényektől, valódi izgalmakat nemigen találunk, az epizódokat sokkal inkább impressziók és reflexiók alkotják. A regényszöveget nem a történet tartja egyben, hanem a történetszerkezetet szervező képi elemek, metaforikus helyek, motívumok, helyzetek ciklikus feltűnése, az elbeszélés időn kívüliséget sugalló hangulata, valamint a szereplők, elsősorban a főszereplő, Simon Tanner személye.

Már a könyvet lektoráló Christian Morgenstern is rámutatott a regénynek erre a sajátosságra, amikor felhívta Walser figyelmét, hogy a szerző kötelességei közé tartozik, hogy kézben tartsa a regény anyagát. Hesse szintén látja a mű hibáit, ám hozzáteszi, hogy ezen hibák nélkül mégsem volna ugyanaz a regény, sőt azok híján talán nem is olvasná szívesen. A szöveg egykori „hibája” mára egyértelműen az erényévé változott.

Maga a cselekmény tehát nem különösebben bonyolult, viszonylag könnyen összefoglalható: Simon Tanner, a regény alig húszéves főhőse próbálja megtalálni helyét a világban, különböző helyeken különféle állásokat és életformákat próbál ki, és miközben hosszas beszélgetéseket folytat – főként a regény női szereplőivel –, vagy éppen a világ dolgairól monologizál, lassanként megismerkedünk élettörténetével, családjával, tetteinek mozgatórugóival. A mű igazi vonzerejét az érdekes, az olvasói munka számára tág teret engedő szerkesztésmódja adja, illetve azok a szép és szuggesztív képsorok, amelyek a legkülönbözőbb leírások és eszmecserék részeként sorakoznak egymás után, mint például Simon éjszakai vándorlásának erőteljes képsorai vagy a hajnali erdő leírása (89–93.).

A regény szerkesztésének újszerűsége részben a történet töredékességében rejlik, a szöveget a testvérek lassanként összeálló élettörténeteinek fokozatosan feltárt részletei, az évszakok váltakozásának és az utazás egymást váltó helyszíneinek leírásai strukturálják. Az egyes epizódok a következőképpen épülnek fel: Simon felbukkan egy új helyen – ez az új hely többnyire új állás, néha új település, új szállás- és/ vagy munkaadó otthona – felbukkánását pedig rövidesen bekövetkező távozása követi. A kettő közt Simon megpróbál beilleszkedni, megkísérli feltérképezni az adott helyzetben kívánatos viselkedési mintákat, tapasztalatokat szerez, gyakorta számára negatív tapasztalatokat, ám kezdeti lelkesedése minden esetben fokozatos kiábrándulásba vált át, mígnem végül újra továbbáll. A regény egy – nem különösebben hosszú – szelet az élettörténetből, amely sehonnan sehová nem tart. A szöveg kezdete ilyen szempontból éppolyan esetleges, mint a befejezése.

Ennek ellenére már maga a regény felütése is érdekes és szokatlan, azonnal felkelti az olvasó kíváncsiságát; egy aprócska, a történet alakulása szempontjából nem különösebben érdekes, mégis emblematisz epizóddal indul: egy lelkes, kissé tán izgága fiatalember intézi szavait egy könyvesbolt tulajdonosához, akit szenvedélyes szónoklatával sikerül meggyőznie arról, hogy üzletében alkalmazza őt. A fiatalember azonban a nyolc nap próbaidő leteltével – a könyvesbolt tulajdonosát ezzel nem kevésbé meglepve – hasonlóan szenvedélyes beszéd kíséretében felmond, és kisvártatva már egy állásközvetítő irodában találja őt az olvasó, ahonnan mint írnok egy ügyvéd irodájába kerül.

Ha a regénybeli főhős alakját nézzük, korántsem idegen a német irodalomban – a világban helyét kereső, ám azt nem igazán találó, a környezete számára érthetetlenül viselkedő, a társadalom számára hasznavehetetlen, élhetetlen, mihaszna, semmirekellő regényfigura megjelenik már Eichendorff *Taugenichts*-ében is, Simon története azonban jóval kevésbé kalandos, értékrendszere jóval bonyolultabb a romantikus regénybeli hősénél.

Ha pedig a fent vázolt történetsémára koncentrálnunk, emlékeztethet akár egy klasszikus fejlődésregényre is, mint amilyen Goethe *Wilhelm Meistere*, valójában azonban mégsem

mutat sok közös vonást vele. Sehol nem találjuk ugyanis azt a teleologikus fejlődéselvbe, az ember tökéletesedésébe vetett hitet, ami a fejlődésregények sajátja, mi több, teljes joggal nevezi Hong a regényt ellen-nevelési regénynek.* Ahelyett, hogy a történet metonimikusan építkezve lassanként kibontakozna, a metaforikus építkezésmód lesz a meghatározó, a reflexiók nem az erkölcsi, szellemi kiteljesedés irányába mutatnak, csak bemutatnak, feltérképeznek. A regény minden egyes epizódja hasonlóan alakul, a kezdeti lelkesedés kiábrándulásba csap át, Simon gazdagodik ugyan tapasztalatokkal, ezeket a tapasztalatokat azonban nem használja fel arra, hogy az életét biztos rév felé kormányozza.

„Lassan az a benyomásom támad, hogy könnyű, de áthatolhatatlan spanyolfal választ el az élettől. De ez nem tud elszomorítani, csak elgondolkodtat.” (138.)

A fenti mondat ugyan nem Simontól, hanem nővérétől, Hedwigtől származik, de bármelyik testvért jellemezhetnénk vele. A ciklikusan visszatérő, alapvetően hasonló jellegű történetek sem erősítik az olvasó diakronia-érzetét. Az időnek erre a meddő múlására reflektálnak a viszonylag gyakori és hangsúlyos szerepet kapó évszakleírások is, amelyek a fordítónak, Nádori Lídiának köszönhetően visszaadják az eredeti szöveg burjánzó vitalitását, a különböző érzékszervekhez kapcsolható érzetek egymásba fonódásának szuggesztivitását. A prózaalkotásnak ez a módja közel áll a korai Hofmannsthalnak a preraffaelita festészet elméleti hozadékán iskolázott újromanticizmusának formaművészetéhez:

„A vidék meghízott, megtelt és átláthatatlanná vált. Nyújtózkodott buja jóllakottságában. Zöldes volt, sötétbarna, fekete foltos, fehér, sárga és piros, és forró lehetett virágzott, majdnem belehalt a nagy virágzásba. Úgy feküdt, mint egy elfátyolozottan lustálkodó nő, mozdulatlanul, tagjait meg-megrándítva, illataival illatozva.[...] Emlékek tolultak föl, mégsem akaródzott szétszabdalni és agyon-gondolni őket, nem akaródzott, édesen fáj, de ahhoz is túlságosan lomha volt az ember, hogy átérezze a fájdalmat.” (133.)

Minden egyes hasonló leírás új reményt vezet fel, Simon fejében mindig újabb történetek rajzolódnak ki, amelyek többnyire sztereotípiákból, untilig ismert elbeszéléssémák, valamint románcos regények eszközkészletének felhasználásával rajzolnak meg egy sablonos, idilli történetet, nem nélkülözve azonban az öniróniát sem.

„Lehet, hogy hamarosan állást kapok egy vidéki kisvárosban, ez a legjobb, ami most velem történhet. Elragadó egy ilyen kis város. Az embernek van egy régi, kényelmes szobája, amelyhez bámulatosan olcsón hozzájut. Az üzlettől a szobáig néhány lépés, gyerekjáték hazajutni. Az utcában mindenki üdvözlő, és azon töpreng, vajon ki lehet ez a fiatalúr. A lányos anyák lélekben már hozzám is adják a lányukat. [...]” (104.)

A lektűr jellegű történetek egy részét addig fűzi Simon, míg ki nem derül róluk, hogy számára megélhetetlenek, mert nem elégítenék ki szabadság- illetve becsvágyát, más történetek pedig később, a regény folytatásának tükrében bizonyulnak illuzórikusnak.

„Maga ebben a nyomasztó kis lukban el sem képzei, milyen gyönyörűség az országúton gyalogolni. Poros, hát istenem. Utána keresek magamnak egy erdőszéli hűvös helyet, ahol fektemben a leggyönyörűbb kilátást élvezhetem, ahol természetes módon pihenhetnek az érzékek, kedv és ízlés szerint.” (16.)

* Hong, Kil Pyo: *Selbstreflexion von Modernität in Robert Walsers Romanen „Geschwister Tanner”, „Gehülfe” und „Jacob von Gunten”*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2002. 13. o.

„Nem ízlik az étel, fárasztanak a séták, és ugyan mi nagyszerű és felemelő van abban, hogy a tűző napon az országúton agyoncsípnek a böglyök, falvakon talpalok keresztül, meredek falakról ugrálok le, omlatag sziklatömbökön gubbasztok, fejemet a kezemre támasztom, belekezek egy könyvbe, és nem olvasom végig [...]” (83.)

Mindazok az értékmérők, amelyeket a regény jelen idejének társadalma kínál, elfogadhatatlannak bizonyulnak Simon számára. Képtelen megfelelni feljebbvalói, idősebb testvérei vagy akár saját, önmagával szemben támasztott elvárásainak.

A *Tanner testvéreket* a korabeli regények nagy részétől megkülönbözteti az a különös vázaltszerűség, amivel az eseményeket jelzi. Sok esetben csak utalást találunk a történetekre, az elbeszélő visszafogott, nem különösebben közlékeny, az olvasó sokszor kényszerül találgatásra, a történet kiegészítésére, az utalásszerűen vázolt események értelmezésére, majd újraértelmezésére, Simon motivációinak megfejtésére. A lazán összefűzött történeteket meglehetősen heterogén szövegek alkotják – találunk átolleírást, természetleírást, pszichológiai tárgyú elmélkedéseket, művészetelméleti vizsgálódásokat, egy színházi előadás leírását stb. A történet központi szerepét a reflexiók és leírások veszik át. A nagymértékű önreflexivitás szintén messzire vezet a kor naturalizmusától vagy akár csak a realista prózaírói törekvésektől. A svájci szerző regényének megírását mindössze négy év választja el Hofmannsthal Chandos-levelének megjelenésétől (1902); érezhető benne ugyanaz a nyelvvél, a nyelvi megformálással, de általában bármiféle művészi megragadhatósággal szembeni szkepticizmus:

„– Csakhogy nehéz lefesteni – mondta Simon – az örömnak ezt a csillogását és illatát, az elragadtatottságnak ezt a vibrálását, az illatnak ezt a hidegségét és melegét, a határozottat és elmosódót, a színeit és a formáit, az aranyat és a nehéz vöröset, ahogy alámerülnek a többi színben, meg a színpadot, a parányi gyújtópontot, és benne a kicsiny, boldog leánykát, a hölgyek ruháját, a férfiak arcát, a páholyokat és az összes többit, tényleg, Kaspar, nagyon nehéz lenne.” (41.)

A „minden természet” konklúzió látszik a regényben megoldást kínálni erre a problémára. De ez nem a naturalizmus természet- és művészetfelfogása, sokkal inkább a századforduló újromanticizmusának hatása. Walser alakjai folyamatosan keresik az életlehetőségeket a világban és a művészetben, megtalálni vélik, majd elveszítik azokat. Próbálják önmagukat definiálni, lelkesednek, majd kiábrándulnak, folytatják tovább, kétségbeesnek, vigasztalják önmagukat, de mindig keresnek, telve jó szándékkal, de kevés sikerrel. Olykor vég nélküli eszmefuttatásokba bonyolódnak – szenvedélytől fűtött monológokat olvashatunk emberi kapcsolatokról, érzelmekről, művészetről, tudományról, öregségről, szociális problémákról, házasságról és persze a természetről:

„De lehet, hogy minden természet” – mondja Klara a színházi előadás után. „Nemcsak az a nagy és csöndes odakint, hanem a mozgékony és kicsiny is, amit az ember teremt. A színház is természet. Amit a természet hívására építünk, az is csak természet lehet, mármint a természetnek egy silány változata.”

A különféle elfojtások kavalkádja ez a könyv, ahol az elbeszélő csak kevéssé érzi feladatának, hogy eligazítsa az olvasót a történetekkel kapcsolatban. Az elbeszélő nézőpontja nem kitüntetett a szereplőkével szemben, a regényalakokkal szemben legfeljebb empátiával viselkedik, tetteik mércéje azonban nem az ő véleménye lesz. Általában érdekes a hozzájuk fűződő viszonya. Némelyik szereplőnek a fejébe bújjik, míg másokat csak kívülről szemlél, ahogy Agappaiát, Klara férjét is. Néha egészen meglepően és alig észrevehe-

tően váltják egymást az elbeszélői szövegek (28–31.), Simon nézőpontja és az elbeszélőé, vagy Klaráé, az elbeszélőé és Simoné (60–62.). A szereplőkre többnyire jellemző, hogy saját világukba zárva léteznek, érintkeznek ugyan egymással, sőt látszólag hosszas beszélgetéseket folytatnak, mégsem hatnak egymásra semmiféle módon. Nem is igazán találunk a regényben konfliktust, nincs bonyodalom sem. Jellemző, hogy Klara férjének többször emlegetett fegyvere sem engedelmeskedik a csehovi dramaturgia szabályának. A legidősebb fivér, Klaus csak álmodozik egy teljesebb élet lehetőségéről, az egyetlen lánytestvér Hedvig élete nem változik meg sem öccse látogatásának, sem állásválttatási terveinek hatására, a szereplők előre belátható életpályákat futnak be, sorsszerű mintákat rajzolnak a regény szövegébe. A regény esszéisztikus, szociológiai, filozófiai megfigyelések sorozata; a szöveg újabb és újabb kis *niche*-eket épít és próbál működtetni, amelyek aztán sorra életképtelennek bizonyulnak.

A tömeg egyszerűen taszít és csábít, a konformizmus és a teljes emberi szabadság lehetőségei mérkőznek egymással. A méltóságteljes élet lehetőségeinek, illetve a szabadság eszméjének alapos körbejárása regény. Lapjain a művészi szabadságnak, a szerelem szabadságának, az ember társadalmi konvencióktól való függetlenségének próbája zajlik.

A Jelenkor postájából

Válasz Réczei Tamás levelére

Érthető, hogy fájó, ha egy szubjektív évadbeszámoló néhány mondatából azt olvassuk ki: valaki kevesebbre értékeli a tevékenységünket, mint mi magunk.

Nem érthetetlen (bár sajnálatos), ha ilyenkor a kedvezőtlen véleményt dehonesztáló kijelentésekkel, tudatos rosszhiszeműséggel igyekszünk hatástalanítani. (Nem kérdőjeleztem meg a Deszka Fesztivált, és nem azt írtam, hogy eljobbosodott. Nem vagyok tanácsadója a békéscsabai színháznak, ezt Réczei Tamás pontosan tudja, hiszen a nyáron levezett velem erről privátim is.)

Az elmúlt 25 évben több ezer színházi előadást láttam; képet kaptam a működő színházi alkotók teljesítményéről, kvalitásairól. Lehet ezt előítéletnek mondani, de én inkább folyamatosan gyarapodó tapasztalatnak nevezném. Az ebből leszűrt szakmai véleményem esetükben csak az változtat, ha Réczei Tamás jobb, jelentősebb színházat csinál.

Maradandó reménykedéssel:

STUBER ANDREA
független színikritikus

Jó tudni – és sajnálatos, hogy mindez a publikációból nem derül ki: e tanulmány Balassa Péter határozottan nyilvánított akarata ellenére jelent meg. Természetesen nem kifogásolom, hogy a szerző halála után, a hagyatékot összegyűjtve, sor kerül megtagadott és visszavont írások nyilvánossá tételére is; csak azt nehezményezem, hogy a közzététel során a szöveg gondozói nem fordítottak elég figyelmet arra, hogyan s miért keletkezett az írás, miért került visszavonásra, s milyen összefüggések között értelmezhető a szerző eljárása. Vári György úgy közli a szöveget mint Balassa (egyenes vonalúként beállított) szellemi fejlődésének egyik stációját – mindennek fényében viszont nyitott marad a kérdés: miért ez lett ennek az írásnak a sorsa. Hisz ne felejtjük: a kézirat nem Balassa hagyatékából került elő (Vári György Radnóti Sándor példányát használta fel); egy másik kézzel javított gépiratos eredeti az én tulajdonomban van – Balassa magánál nem őrizte meg írását! Mivel az életmű-kiadások állandóan filológiai kérdéseket vetnek fel, s mivel e tanulmány nem értelmezhető csupán „szellemi” dokumentumként, szükségesnek látszik a keletkezésnek életrajzi hátterét is megvilágítani.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján pár évig igen szoros barátság fűzött Balassa Péterhez; s Balassa is, én is barátai voltunk Spiró Györgynek, aki elkészült regényét, *Az Ikszeket* még kézirat formában átadta neki és nekem is, s nagyjából azonos időben olvastuk el a könyvet. Balassa el volt ragadtatva a könyvtől, panegirikusokat zengett róla, s elhatározta, hogy készül *Színeváltozás*-kötetében részletesen fogná elemezni az általa is remekműnek tartott regényt (nem árt tudni, hogy a *Színeváltozás*-gyűjtemény – bár akkor még nem volt címe a tervezett könyvnek – első tartalomjegyzék-változataiban ott szerepelt a később soha nem említett Konrád György *A látogatója* is, sőt, horribile dictu!, Déry Tibor is...). Balassának semmi kifogása nem volt e regénnyel szemben – álláspontjának kifordulásában pedig nem esztétikai szempontok vagy ideológiai fejlődésmozzanatok álltak, hanem személyes barátsági-ellenségeskedési gesztusok. Spiró György ugyanis megkérte Balassát, hogy mindaddig, amíg könyv formában nem jelent meg a regény, ne írjon róla, mert a megelőlegezett dicsőítő kritika esetleg rosszat fogna tenni a könyv megjelenési esélyeinek (abban az időben, mint ismeretes, a cenzurális viszonyok oly folyékonnyak voltak, hogy senki az utolsó pillanatig nem lehetett biztos benne, hogy egy könyv valóban napvilágot lát vagy sem), Balassa pedig e kérést elfogadhatatlan megalkuvásnak minősítette, s rendkívül erőteljesen elítélte. Mindehhez hozzájárult, hogy Balassa ezekben az időkben súlyos „magánéleti viharokkal” (hogy Radnóti Sándor és Bán Zoltán András szép szavát idézzem) küzdött, melyekbe áttételesen Spiró is belekeveredett – a végeredmény pedig az lett, hogy Balassa olthatatlanul megharagudott Spiró személyére, ami nála – mint olyan sok más személlyel kapcsolatban is – azt jelentette, hogy a továbbiakban a hajdani barát addig magasra értékelt szellemi teljesítményét is gonosznak, kártékonynak vagy éppen semmisnek tekintette. A *Krampuszok*-írás ennek a Balassánál sajnos nem példátlan haragvó indulatnak volt szélsőséges kicsapódása – természetesen felstilizálva és átideologizálva.

A tanulmányt Balassa 1983 kora nyarán küldte el a *Mozgó Világnak*, ahol akkoriban éppen én gondoztam a kritikai rovatot; magam is, a szerkesztőség is megütközéssel fogadtuk a kéziratot: Balassától ilyen indulatos, felületes és színvonaltalan írást nem vártunk. Mint barátja, hosszabb levélben írtam meg neki csalódásomat és neheztelésemet – ám egyben azt is megírtam neki, hogy szorgalmazni fogom a közzétételt, oly módon, hogy én fognék ellencikket írni mellé. A levél hatására Balassa felkeresett, hosszú, szenvedélyes beszélgetésünk során azt a vallomást tette, hogy ez az írás az ő lelkének nem vállalható „éjszakai oldalát” tükrözi, amelynek nyilvánossá válását szégyellné, s ezért visszavonja a

szöveget. Sőt arra kért, hogy adjam vissza neki a kéziratot, hogy megsemmisíthesse – nem akarta, hogy nyoma maradjon annak, amit ő maga is botlásának tekintett. S igen rossz néven vette tőlem, hogy szövegét nem adtam neki vissza – akkor még, mikor barátomnak tekintettem, úgy véltem, archiválnám kapcsolatunknak minden dokumentumát. (Arról, hogy egy példányt Radnóti Sándornak is adott, s hogy ő lebeszélte volna a közlésről, Balassa hallgatott.)

Úgy gondolom tehát, hogy ha már megjelent e cikk, érdemes belegondolni a fentiekbe is. De talán nem is azért érdemes elolvasni, „hogy az olvasó ítélhessen igazsága felől” (nincs ennek az írásnak egy szemernyi igazsága sem...), hanem azért, mert dokumentálja Balassa szenvedélyes, sokszor igazságtalanságba torkolló szélsőségesességét (ami annyi bajt és szenvedést okozott neki magának és nem kevés barátjának); egy jelentős figura esetében pedig – s Balassa kétségtelenül az volt – még egy ilyen negatív dokumentumnak is meglehetősen nagy jelentősége.

MARGÓCSY ISTVÁN

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- MÁRTON LÁSZLÓ: Részt veszünk-e Tristan lovaggá avatásán? 1129
GOTTFRIED VON STRASSBURG: Tristan lovaggá avatása 1131
ORAVECZ IMRE: Kaliforniai fürj (*regényrészlet*) 1146
GARACZI LÁSZLÓ: Bolond torony (*a regény 7. fejezete*) 1157
ACZÉL GÉZA verse 1170
SCHEIN GÁBOR verse 1172
CSEHY ZOLTÁN versei 1174
ROSMER JÁNOS versei 1176
ORCSIK ROLAND versei 1177
BECK TAMÁS versei 1178
NÉMETH J. ATTILA versei 1179
GÉCZI JÁNOS: Nyom. 1. (*esszénapló*) 1181
FÜZI LÁSZLÓ: Világok határán (*ikerkönyv*) 1195
HÉVIZI OTTÓ: Személyességek, valóságok, etikák (*A szókratikus Lukácsról*) 1202

*

Radnóti Miklós 1909–1944

- TVERDOTA GYÖRGY: Hidegvérrel (*esszé*) 1215
BARTAL MÁRIA: Radnóti Miklós a műfordításról (*esszé*) 1220
BÍRÓ-BALOGH TAMÁS: Radnóti Miklós első dedikációi
(*tanulmány*) 1227

*

- PÁLFALVI LAJOS: Arany Csalogány. Lengyel regényírók és
riporterek (*Witold Gombrowicz: Megszállottak; Andrzej Stasiuk:
Kilenc; Ryszard Kapuściński: Utazások Hérodotossal;
Mariusz Szczygiel: Gottland*) 1234
SZŰCS TERI: A történetmondás következményeiről (*Kisantal Tamás:
Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokausz
művészetében*) 1239
GAJDÓ ÁGNES: Meg kell tanulnunk kérdezni (*Füzi László:
A középpont hiánya. Esszék, tanulmányok*) 1244

2009

NOVEMBER

CHRONOWSKI NÓRA: Jöjjenek más fiatalok! (Sz. Koncz István
beszélgetése) 1247

A Jelenkor postájából

VÁRI GYÖRGY: Válasz Margócsy Istvánnak 1254

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági
Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsész-
kar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi
tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár An-
tal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi
könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u.
8–10. – **Pápan:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. –
Sárospatakon: Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u.
19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u.
33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereske-
dés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sán-
dor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE
bölcsészkar könyvtára.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina
krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Ma-
giszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. –
Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné
u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. –
Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a
Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videoté-
ka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

11. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A MARTYN FERENC ALAPÍTVÁNY művészeti díjait 2009-ben kilencedik alkalommal osztották ki Pécsen. Az alapítvány kuratóriuma idén két életműdíjról döntött: költői életműve elismeréséül *Bertók László* Kossuth-díjas költőt, valamint színészi pályafutása és kiemelkedő közművelődési tevékenysége elismeréséül *Sólyom Katalin* Jászai-díjas színművészt jutalmazta. A díjakat *Molnár G. Judit*, a Martyn Ferenc Alapítvány kuratóriumának elnöke, és *Kircsi László* kurátor adta át 2009. szeptember 21-én Pécsen, a Művészetek Napján szervezett ünnepségen.

*

A KORTÁRS HORVÁT IRODALOM című könyv bemutatóját tartották október 20-án Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában. A Jelenkor Alapítvány kiadásában napvilágot látott tanulmánykötetet a szerzők, *Helena Sablić-Tomić* és *Goran Rem* közremű-

ködésével *Medve A. Zoltán* irodalomtörténész és *Ágoston Zoltán*, a *Jelenkor* főszerkesztője ismertette az érdeklődőkkel.

*

„BIZONYOS TEKINTETBEN”. Hamvas Béla életművéről indított programsorozatot a Művészetek és Irodalom Háza Pécsen. Október 15-én Szántó F. István tartott előadást *Hagyomány és önértelmezés. Hogyan olvassuk Hamvas Bélát* címmel, október 26-án pedig Popper Péter *Gondolatok Hamvas Béla alkotómunkájáról* címmel.

*

A THOMKA-SYMPOSIUM című *Thomka Beátát* köszöntő kötet bemutatójára került sor október 29-én Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában. Az irodalomtörténész 60. születésnapja alkalmából összeállított könyvben kollégák, tanítványok tisztelegnek írásaikkal a professzor elmúlt évtizedekbeli munkássága előtt.

Szerzőink

Márton László (1959) – író, műfordító, Budapesten él.

Strassburg, Gottfried von (12. század vége–13. sz. eleje) – középfelnémet költő.

Oravecz Imre (1943) – költő, műfordító, Szajlán él.

Garaczi László (1956) – író, Budapesten él.

Aczél Géza (1947) – költő, kritikus, az *Alföld* főszerkesztője, Debrecenben él.

Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.

Csehy Zoltán (1973) – költő, műfordító, irodalomtörténész, Dunaszerdahelyen él.

Rosmer János (1975) – költő, Budapesten él.

Orcsik Roland (1975) – költő, író, műfordító, Szegeden él.

Beck Tamás (1976) – költő, Zalaegerszegen él.

Németh J. Attila (1963) – költő, Úrhidán él.

Géczi János (1954) – költő, író, az *Iskolakultúra* főszerkesztője, Veszprémben él.

Füzi László (1955) – szerkesztő, kritikus, irodalomtörténész, a *Forrás* főszerkesztője, Kecskeméten él.

Hévízi Ottó (1959) – filozófiatörténész, Budapesten él.

Tverdota György (1947) – irodalomtörténész, az ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője, Budapesten él.

Bartal Mária (1977) – irodalomtörténész, az ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének oktatója, Budapesten él.

Bíró-Balogh Tamás (1975) – író, irodalomtörténész, Szegeden él.

Pálfalvi Lajos (1959) – kritikus, műfordító, a PPKE BTK oktatója, Diósdon él.

Szűcs Teri (1975) – az ELTE BTK PhD-hallgatója, Budapesten él.

Gajdó Ágnes (1975) – irodalomtörténész, Ráckeresztúron él.

Chronowski Nóra (1974) – alkotmányjogász, a PTE Állam- és Jogtudományi Kara Alkotmányjogi Tanszékének vezetője, Pécsen él.

Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.

Vári György (1978) – kritikus, irodalomtörténész, Budapesten él.

M Á R T O N L Á S Z L Ó

RÉSZT VESZÜNK-E TRISTAN LOVAGGÁ AVATÁSÁN?

Gottfried von Strassburg Tristan-regénye egyike a középkor legkimagaslóbb epikai alkotásainak, egyszersmind a modern lélektani regény egyik fontos előfutára is. Szerzőjéről a keresztnevéen kívül semmit sem tudunk azon kívül, ami a művéből kiderül róla: széles látókörű, művelt és tapasztalt ember lehetett; nem előkelő származású, mégis az udvari és a lovagi élet, valamint a teljes korabeli társadalom jó ismerője. Járatos volt számos művészeti ágban és egyéb mesterségben ugyanúgy, mint az emberi lélek dilemmáiban és belső ellentmondásaiban. Nyitott gondolkodású, türelmes ember volt, legalábbis a művében olvasható meditatív részletek ilyennek mutatják. Volt érzéke a költészet emelkedettségéhez, megvolt benne a nagyepikai hosszútávfutók előrelátása és kitartása, ugyanakkor finom humorérzéssel is bírt. Az alábbiakban olvasható fejezetből az derül ki, hogy Walther von der Vogelweide kortársa volt; ennek és egyéb, közvetett fogódzóknak alapján a filológusok úgy számítják, hogy művét valamikor 1210 előtt írhatta. Valószínűnek tartom, hogy nem volt már fiatal, amikor belekezdett nagy művébe, és talán ezzel magyarázható, hogy nem fejezte be: a ránk maradt húszezer verssor a cselekménynek csupán a tetőpontjáig viszi el az olvasót; a végkifejlet, melyet a Tristan-mondakör más feldolgozásaiból ismerhetünk, hiányzik. Néhány emberöltővel később, egymástól függetlenül, két költő is megírta a töredékben maradt mű befejezését, Ulrich von Türheim és Heinrich von Freiberg, mindkettő a maga észjárása és vérmérséklete szerint, ám költői tehetségben egyikük sem közelíti meg Gottfriedot. A befejezés igényén kívül a kéziratok sokasága is mutatja a mű korabeli népszerűségét: a XIII. és a XIV. századból huszonhét teljes másolatot tart számon a szakirodalom.

A középkori kéziratokban a mű nincs fejezetekre osztva. A jelenleg használatos szövegkiadások fejezetbeosztása Reinhold Bechstein munkája; ő az általa sajtó alá rendezett 1870-es szövegkiadást harminc hosszabb-rövidebb fejezetre osztotta. Ezt a fejezetbeosztást Rüdiger Krohn adaptálta Friedrich Ranke ma mérvadónak számító szövegváltozatára. Ez a megoldás filológiailag vitatható ugyan, de kétségtelenül megkönnyíti az olvasást. Fordítói munkám során figyelembe vettem és veszem mind a Bechstein-féle, mind a Ranke–Krohn-féle szövegváltozatot. (Szövegbeli eltérések esetén az előbbi következtetesen más kéziratok változatát részesíti előnyben, mint az utóbbi.)

Gottfried művének fordítását 2001-ben kezdtem el, és terveim szerint, ha változatlan ütemben haladok, körülbelül öt év múlva fogok elkészülni vele. A fordítás megjelentetésére a zebegényi székhelyű Borda Antikvárium vállalkozott.

Az alábbiakban olvasható epizód a verses regény nyolcadik fejezete. Az előző fejezetek elmondják Tristan szerencsétlen születését (még újszülöttként apját-anyját elveszíti), hányatott gyermekkorát (norvég kereskedők elrabolják, elszakítva őt nevelőszüleitől), gyors fölemelkedését Cornwallban, Marke király udvarában (ahol sokáig nem tudja, hogy a király a nagybátyja) és nevelőapjának, Rualnak újbóli felbukkanását. Ezután kerül sor Tristan lovaggá avatására, ami egyszersmind a gyermekkor végleges lezárulását is jelenti.

Igen ám, de Gottfried – ellentétben a lovagkor költőinek nagy többségével – szemlátomást idegenkedik a háborútól, a harctól, az erőszakos cselekményektől, valamint ezek részletekbe menő ábrázolásától. A velük járó irodalmi toposzokat üresnek, közhelyszerűnek érzi, és a kritikus ironia mérgével marja szét őket. Így tehát valójában az elbeszélés nehézségeiről beszél, arról, hogy jóformán lehetetlenség egyszerre érdekesítően és hitelesen beszámolni a lovaggá avatásról, valamint annak szükséges előkészületeiről.

Hogy ennek további súlyt és alátámasztást adjon (valamint, hogy az olvasó figyelmét elterelje róla, milyen kevés szóval intézi el magát a voltaképpeni eseményt), beiktatja a fejezetben olvasható terjedelmes költő-szemlét, az újabb európai irodalmakban az egyik legkorábbi ilyen jellegű áttekintést. Ennél a szövegrésznél különösen szembeötlő, hogy a műfordító nemcsak szöveget ültet át, hanem annak kontextusát is. Felvetődik a kérdés: létezett-e a szó modern értelmében vett irodalmi közélet a XII. század végi, XIII. század eleji Németországban? Volt-e valamilyen belső értékrendje az akkori szépirodalomnak? Ha igen, akkor ezt Gottfried mennyiben fogadja el, és helyezkedik vele szembe? Viselkedése mennyiben vág egybe a költészetéről (például a mű prologusában) kifejtett nézeteivel? Ilyesmiken múlik, hogy a fordító lelkendező dicséretnek vagy vitriolos gúnyolódásnak fordítja-e a költő-revű miniportréit. És – hogy egy egészen apró részletkérdést említsek – figyelembe veszi-e a költőkre vonatkoztatott női személyes névmásokat, vagy inkább zavaró véletlennek tekinti őket.

Míg az olvasó eltűnődik az efféle kérdéseken (vagy elsiklik fölöttük), jóformán észre sem veszi, és már túl is jutott Tristan lovaggá avatásán. A regényhősnek már csak apja halálát kell megbosszulnia Morgan hercegen (magát a véres aktust Gottfried – szokása szerint – őt sorban elintézi majd), és küszöbön áll az Isolttal kibontakozó szerelmi történet.

Az epizódot és a mű egészét külön ajánlom figyelmébe az epikától sem idegenkedő kortárs magyar költőknek, a verses regény mostani és majdani megújítóinak.

Tristan lovaggá avatása

Így tehát Tristan és Rual
 a dolognak ügyesen nekiáll,
 hogy együtt érjenek célt.
 4550 Szereztek köntöst, páncélt
 – míg harminc nap sem telik el –,
 amennyit majd harminc lovag visel,
 kiket a nemes Tristan
 kíséretül magával visz majd.
 4555 Ha ruhájukról bárki kérdést intéz:
 a ruhák dísze ki hogy s mint néz?,
 milyen az összeállításuk?,
 akkor sokáig nem töprengek: lássuk,
 azt mondom, mit a hagyomány beszéle!
 4560 És ha mégis eltérek tőle,
 javítson ki a hallgatóság,
 szavában legyen több megbízhatóság.
 A ruhájuk pedig úgy készült,
 hogy rajta négyféle dísz ült,
 4565 és azok közül mindegyik
 magában is ékeskedik.
 Az egyik volt a lelki nagyság,
 a másik a kedély-gazdagság
 a harmadik a józan ész,
 4570 mely őket egyformává szabni kész,
 a negyedik a nemes érzület,
 mely összevarrja a többieket.
 Négyen, ahogy sorjába jöttek,
 derekasan együttműködtek.
 4575 A lelki nagyság követelést támaszt;
 a kedély-gazdagság megadja ám azt;
 az ész mintát rajzol s kiszab;
 az érzés varr – s kész a ruhadarab,
 s minden fölszerelés, hozzávaló,
 4580 díszes lópokróc, lobogó,
 minden lovagi készüllet,
 mely csak lovagot megillet.
 Ami paripát és vitézt
 lovagnak mutatkozni készit',

- 4585 *az olyan pompás volt, olyan
díszes, hogy mondom komolyan:
ilyesmit király érdemelne,
hogy lovaggá ütésekör viselje.*
- 4590 *Mármost, hogy aki Tristant követendő,
föl van szerelve, mint illendő,
szavaimat merre feszítsem,
hogy méltóképp előkészítsem
Tristant, a nagyszerű vezért
a felavatásra, ezért*
- 4595 *mit mondjak, mit a hallgatóság élvez,
és illik is mesémhez?
Nem tudom! Mit adjak elő,
hogy legyetek benne örömet lelő,
s legyen szép részlet ebben a mesében?*
- 4600 *Hiszen újabban, akárcsak régen
annyi mindenki beszélt jól
a nagyvilági pompáról,
a káprázatos ékszerekről,
hogy még ha tizenkét eszem női
4605 amiből pedig egy van nálam,
s ha mindet egyszerre használom,
s ha ráadásul úgy adódik,
hogy tizenkét nyelvem rakódik
az egy szájamba, ami van,
4610 s ha mindegyikkel párhuzamosan
mondhatnám, ami számon férne ki
akkor sem tudnám, mint fogjak neki,
hogy a fényről és pompáról
beszélni tudjak olyan jól,
4615 hogy mások ne beszéltek legyen jobban!
A nagyúri díszes dolgokban
jártaak azok hosszát-szélét
úgy szétírták, agyonbeszélték,
hogy erről szólni, bármint fáradozzak,
4620 nem tudok úgy, hogy örömet okozzak.*
- Hartmann von Aue neve
az első: nála a mese
külső és belső alakkal,
értelmekkel és szavakkal
4625 mily szépen van festve, formálva!
Nyelvezete milyen jól eltalálja
az elbeszélés lényegét!
Mily világos, tiszta beszéd!*

Minden szava, akár a kristály!
 4630 Ilyen most és ilyen maradjon is már!
 Szelíden közelítve az olvasóhoz,
 az olvasónak épülést hoz,
 s a derék szellem örömére van.
 Ki a pontos szót pontosan
 4635 és helyesen megértheti,
 az Hartmann von Auénak engedi
 a győzelmi koszorút s a babért!

De aki, mint a nyúl, csak ahhoz ért,
 4640 hogy szökdécsel s legel a szavak mezején,
 mint kinek nincs esze helyén,
 akinek összedobált szava rút,
 és áhítja a babérkoszorút,
 bár nálunk sikert nem arat,
 az lássa, hogy véleményünk marad.
 4645 Hadd szóljunk bele mi is a döntésbe,
 ha besegítünk a virágszedésbe,
 melytől a babérkoszorú
 dúsán virágos fonatú!
 Hadd tudjuk, babért mire föl akar!
 4650 Ha kell neki, jöjjön hamar,
 s virágait hozzátegyje!
 Virágain ki-ki észrevegye,
 érnek-e annyit, hogy helyes így tenni:
 Hartmanntól a babért elvenni,
 4655 s odaadni az illetőnek?
 De merthogy sehonnan se jőnek,
 kiknek inkább kéne kapni babért,
 hagyjuk nála, az Istenért!
 Ne jusson annak homlokára,
 4660 akinek szava nincs mosva tisztára,
 beszéde nem sima, egyenletes,
 úgyhogy aki becsületes
 értelemmel hozzá csatlakozik,
 az botlik és csalatkozik!
 4665 Vad mesék kiagyaloí,
 zsákmányolt mesék vadorzói,
 láncsal bűvészkedők, csalók,
 hiszékenyeket becsapók,
 kik hitvány anyagból készítenek
 4670 aranyat, s kap rajta gyerek,
 kik az út porából gyöngyöt csinálnak,
 mit szelencéjükből kínálnak:
 mi náluk árnyat ad, csupasz dorong,

- 4675 *nem zöld májusi lomb,
melynek a gallya szerteágazó!
Az ő árnyuk örömet nem hozó
a vendégek szemeknek.
Bizony, hogy őszinte legyek:
őtőlük semmi boldogító*
- 4680 *nem jön, semmi szívét vidító!
Beszédük nem úgy penderül,
hogy nemes szív annak örül.
E sok vadorzó, ki mesékkal trükköz,
jól tenné, ha történetükhöz*
- 4685 *magyarázót is mellékelne,
mert föl nem fogja azt az elme,
míg hallja vagy látja a szöveget.
Nem szánhatunk rá időt eleget,
hogy keressük, hol a kommentár,*
- 4690 *mit egy fekete varázskönyv elénk tár.*
- Van, ki színeket jól kever:
a Steinachba való Bliker.
Beszédétől a szív megrebben.
Úri hölgyek hímzőkeretben*
- 4695 *készítették selyemből és aranyból.
Görög szegélydísszel lehetne azt jól
foglaltatni körül!
A szóval bánik remekül.
Tiszta tehetségét, én úgy ítélek,*
- 4700 *varázserejű tündérek
fonogatták meg szépen,
és forrásuk vizében
mosdatták, derítették:
erejüket is beletették.*
- 4705 *Költészete, mely hárfában jeles,
két szempontból örövendetes.
Nézzük egyrészt a szót vagy másrészt az értelmet:
e kettő hárfá hangja mellett
újszerűen díszíti a mesét.*
- 4710 *Nézzük a szavak mívesét,
miközben szóhoz jut a lényeg,
miként készül a faliszőnyeg
művészi nyeloból szőtt csodája!*
- 4715 *Késeit ügyesen dobálja
hajszálpontos rímeivel!
Milyen erős enyvével rimel!
A sorok mintha összenőttek volna!
Én meg vagyok győződve róla,*

- 4720 *hogy a betűje meg a könyve
szárnyként van a karjára kötve.
Figyeljétek, jól nézve meg:
szava, mint a sas, úgy lebeg!*
- 4725 *Most választásom kire essen?
Vannak és voltak nem kevesen,
kiknek ékesszóló és bölcs költészete.
Heinrich von Veldeke
nagy elbeszélő tehetségre lett.
Szerelemről is mily szépen énekelt!
Tehetségét szép simára gyalulta.*
- 4730 *Én azt hiszem, Pegazustól tanulta
bölcességét, oly forrásból, ahonnet
minden bölcsesség áramol szét.
Nem álltam vele szemtől szembe,
de a legjobbaktól jutott fülembe,*
- 4735 *kik vagy kortársként vagy utána
léptek a mesterek sorába:
szerintük az volt legfőbb tette,
hogy az első gallyat ő ültette
a német nyelv talajába.*
- 4740 *Azóta kinőtt sok ága
és rajtuk az a sok virág,
miket letép, letör, levág,
kinek kell szép költői lelemény.*
- 4745 *A költészet, a költemény
olyan széles körben elterjedt,
annyira sok irányba fejlett,
hogy manapság minden elbeszélő
innét vett képességgel élő:
innen szed gallyat és virágot szépet,*
- 4750 *vagyis dallamot és szóképet.*
- Csalogányból bőven akad.
Róluk versem számot nem ad,
mert nem tartoznak a fönti csoportba.
Oly szóval veszem őket egy csokorba,
mellyel róluk mindig szólni fogok:
hogy jól megy nekik a dolog,
és hogy dalolják remekül
a nyári dalt, melynek örvend a fül.
Hangjuk tiszta és tetszetős,
tőlük a világ örömpesős,
a szívet boldoggá teszik.
A világ örömtelenné aszik,*

- és teljes tompaságba süpped,
ha szép madárszót nem hallani többet.
- 4765 Ettől, ki valaha is volt szerelmes,
lesz emlékező és figyelmes
a szerelemre és a jóra
és minden szívet mozgatóra,
mely nemes szívnek örömet okoz.
- 4770 Jóleső érzéseket hoz,
meghitt érzésekkel sugárzó,
amikor az édes madárszó
a világnak az ő örömről beszél.
„De most a csalogányokról mesélj!”
- 4775 Mondom, ők a dolgukat értik,
s a bánatokról, mik szívüket sértik,
szépen verselnek és dalolnak.
Zászlóvivőjüknek kit javasoljak,
mióta Von Hagenau megholt,
4780 ki az ő királynőjük volt?
Elnémult a világ számára,
ő, kinek ott rejlett szájába’
a legmagasabb rendű dalművészet!
Gondolok róla sokat és merészet
4785 (mármint, úgy értem, a daláról,
mely igen szépen, édesen szól).
Ennyi sok dallamot honnan hozott?
Honnan van ily sok változat
csodája kitermelve?
- 4790 Én azt hiszem, Orpheus nyelve,
mely minden hangot ápol,
az szólt az ő szájából.
- De mivel ő már nincsen,
Jó tanács kéne, hogy segítsen.
- 4795 Egy bölcs ember mondja meg végre:
ki álljon a kedves csapat élére?
Kinek fogad szót a sereglet?
Én azt hiszem, a személy meglett,
aki a lobogó nemtője.
- 4800 Minden dalnok-zászló úrnője
a Von der Vogelweide.
Szép magas hangja, ejnye,
hogy csendül végig a mezőn,
mily csodásan, zengedezőn!
- 4805 Mily művészien orgonál!
Milyen sok változatot komponál!
Ily dallam, hirdetni merem,

csak a Citheronon terem,
hol Szerelem Istennő honol,
s kívüül-belül parancsnokol.
4810 Ebben az udvarban palotahölgy ő.
Nem nyerhet jobb úrnőt lírai költő!
Ő a csalogányt eligazítja jól,
ő pontosan tudja, hol
4815 keresendő szerelmi téma.
Ő és tömérdék barátnéja
mindig csak úgy daloljanak,
hogy öröme forduljanak
szerelmi kínjaik, ezt kérem.
4820 S hamar, hogy még én is megérem!

Na mármmost, szavam emleget
művészi tudást eleget,
mit hall a tudós művelt közönség.
4825 De a lovaggá avatásra még
most sem készült Tristan elő,
s nem tudom, mit legyek tevő.
Ettől bennem borzad a szellem,
így viszont elakad a nyelvem,
mert értelmem nem támogatja,
4830 és így marad magára hagyva.
Azt is elmondom nektek,
mi bénítja őket meg.
Nyelvet, értelmet olyasmi zavar,
mi ezreket is megkavar:
4835 ha valaki nem jól bánik a szóval,
és találkozik egy ékesszólóval,
akkor szájában válik holtra
mindaz, amit kimondott volna.
Azt hiszem, ez történt velem.
4840 Jelen volt, sőt még most is van jelen
olyan sok ékesen beszélő,
hogy nem lehetek szóval élő,
mert levegőnek érzem magamat
ahhoz képest, ahogy szól ez a had.
4845 Szavuknak oly remek formája,
hogy kényszerülve vagyok rája:
csak saját szavamra figyeljek,
s arra különösen ügyeljek,
hogy legyenek épp olyanok,
4850 mint más költemény-folyamok.
S magamnak olyan szót remélek,
mint pályatársaknál amit lemérek.

Na mármost nem tudom, hogy kezdjem.
 Nyelvem és eszem közül egy sem
 4855 siet segítségemre, nem szalad.
 Nem találok a szavamat!
 Kivették mások a számból mindazt,
 mi velem történetet mondaszt!
 4860 Véggépp nem tudom, mitévő legyek,
 ezért hát olyasmit teszek,
 mit még nem tettem sohasem:
 segítségért esedezem
 életemben először,
 4865 ahogyan szívemből előtör,
 a magas Helikonhoz,
 a kilencszeres trónhoz,
 hol az a forrás fakadó,
 melyből az értelem, a szó
 adománya mindig ömölt.
 4870 A gazda és a kilenc házihölggy,
 Apollo s a kilenc Camén,
 a fülnek megannyi Szirén,
 kik a tehetséget gondozzák,
 kegyeiket kimérik és kiosztják,
 4875 adnak a világnak belőle,
 hogy legyen a forrás meregetője.
 Bőven öntenek oly sok férfiúnak,
 hogy énnekem cseppek ha jutnak,
 azt kár volna tőlem megtagadni.
 4880 S ha tényleg fognak egy cseppet adni,
 hát én úgy megállom a helyemet,
 ahogy költészettel csak lehet.
 Ez az egy csepp, ha rám fog szállni,
 nem lehet oly parányi,
 4885 hogy ne segítsen rendbe hozni
 és rendbe hozva feloldozni
 nyelvet és értelmet, mindkettőt,
 melyektől zavarom így megnőtt.
 Szavamat ez a csepp eressze
 4890 Camoenák értelmével össze,
 melynek olvasztótégelyében
 kell, hogy kiolvadjon, kiégjen
 rendkívüli csodaszépséggé,
 varázserejű képességgé,
 4895 mely mint Arábia aránya!
 Tehetségnek szülőánya,
 az Igaz Helikon,
 a legmagasabb trón,

4900 *ahonnét eredenek a szavak,
melyek a fülben hangzanak,
és a szívben nevetnek,
és a költeményre ragyogást vetnek,
hogy az áttetsző lesz, mint drága gemma:
ők segítsenek engem ma!*

4905 *Imádságomat szíveleljék meg
karaiban a magas Égnek,
aszerint, ahogy imádkoztam!*

4910 *De föltéve, hogy nem csalatkoztam,
és amilyen volt a kérelem,
olyan költői szó jut nekem,
mellyel úgy tele van a raktár,
hogy a fülnek mindig kedves marad már,
és a szívnek, mely epedő,
vagyok zöld hárslombbal árnyat vető,
4915 és oly egyenletesek a szóképek,
hogy mihelyt az útjukra lépek,
léptem egyengeti és tisztogatja,
az úttesten nem hagyja
a legapróbb porszemet sem
4920 – ilyesmit félrevessen! –,
föltéve, hogy jár tiszta lóherén
és ragyogó virágok tengerén,
tehetségemből akkor sem hagyok
– amilyen csekély tehetség vagyok –
4925 semmiféle részt sem olyan
célra, melyet már jó sokan
kitűztek, és baklövés lett belőle!
Így jobb lesz elbúcsúzni tőle!
Ha minden erőmet, mi volna tán,
4930 a lovag-holmikra fordítanám,
mint sokan tettek így, ez biztos,
és elbeszelném nektek, Hephaistos,
az ügyes, az erős, a híres,
a derék fegyverműves
4935 Tristan mellvértjét, kardját
s a lemezeket, mik lábszárát takarják,
s mindent, mi szükséges lesz lovagunknál,
a két kezével hogyan munkál
gyönyörűen és remekül,
4940 milyen a terv és miképp sikerül,
merészségben milyen fáradhatatlan,
milyen lesz a pajzson a vadkan,
mily gonddal készíti a sisakot,*

- 4945 *a tetejére mint rakott
szerelmi bánat jelképe gyanánt
lángsugarat, mely gyújtva bánt,
és hogy külön-külön
mily hozzáértéssel fogta fülön
a készülő hadi miegymást,*
- 4950 *és hogy Cassandra úrnőnk, meglásd!,
a jóstehetségű trójai hölgy
mint fáradozott és ötölt,
képességét mint fordította arra,
hogy Tristan ruháját megvarrja,*
- 4955 *miután rajzolt szabásmintát,
amelyen oly művészi tudás int át,
a legjobb, ami csak telik
tehetségétől, márpedig
én azt olvastam, szellemét nem*
- 4960 *egy isten csiszolta az égben:
mindez mi egyéb eredménnyel
járna, mint az, ahogy a sok legénnyel,
kik Tristant kísérik az avatásra,
elbaldogultam egy csapásra?*
- 4965 *Ha egyetértetek velem,
magam részéről úgy vélem,
sőt tudom: lelki nagyság és gazdagság
ha további jó dolgok támogatják,
mint nemes érzület és józan ész – ezek*
- 4970 *olyan jól összeillenek,
hogy összeillőbb alig is akadna.
Így Hephaistos és Cassandra
soha lovagot föl nem szerelt szebben,
mint gyönyörködhetünk ezekben.*
- 4975 *Minthogy e négy szerfözlött szép dolog
minket vezetni fog
egy szerfözlött szép lovaggá-ütésre,
ráruházzuk, nem késve,
Tristan barátunkra mind a négyet.*
- 4980 *Fogják kézen avégett,
hogy fölszereljék nekünk az ifjat.
Módot ennél nem tudok jobbat.
Mindene szép legyen és divatos!
A társak holmija hasonlatos*
- 4985 *módon legyen szép!
Vezessék ők Tristant ezenképp
az udvarba és a pástra.
Rá is, akár az összes társra,*

ugyanaz a holmi kerüljön!
 4990 Ugyanolyan fényesre sikerüljön!
 Mármint oly öltözék, úgy értem eztet,
 melybe emberi kéz öltöztet;
 nem szólok velünk született ruháról,
 mely származik a szívokamrából,
 4995 s melyet úgy hívunk, hogy: előkelőség;
 ez lelket emelő erősség,
 ettől test-lélek tökéletesedik.
 Ezt persze más mértékben viselik
 a társak, mint a csatlósnép ura.
 5000 Bizony Isten, az a lelki ruha,
 mely a nagyra törő, jeles
 Tristan által viseletes,
 az magatartást, méltóságot tekintve
 ékességgel volt telehintve.
 5005 Erényre, erkölcsre néző tekintet
 látja, hogy ebben ő mindenkin túltett.
 Pedig ha nézzük azt a ruhát,
 mit emberkéz készít s ad át,
 különbség nem lesz látható.
 5010 A méltóságteljes parancsoló,
 mint a többi, viseli ugyanazt.
 Kit nemes méltóság magaszt,
 Parménia oltalmazója
 és minden hozzátartozója
 5015 a székesegyházba így megyen,
 hogy a szentmisén részt vegyen.
 Ott egyházi áldásban részesül
 ő és fegyvere jelesül.
 Marke is unokaöccsével tartott:
 5020 Tristanra csatolta a kardot;
 sarkantyút adott a királyi kéz.
 „Öcsém, Tristan” – szólt –, „idenézz!
 Most, hogy kardodra áldás van adva,
 és te lovaggá vagy avatva,
 5025 gondolj rá, hogy ennek értéke nagy,
 s azt is gondold meg, te ki vagy.
 Származásodat, az előkelőt,
 mindig tartsd a szemed előtt!
 Légy szerény, légy egyenes lelkű,
 5030 légy erkölcsös, légy jó neveltű!
 A szegényekhez mindig jó légy!
 Gazdaggal szemben rangodhoz méltó légy!
 Ápold és tartsd jó karban tested!
 A nőket mindig tiszteljed, szeressed!

- 5035 *Légy megbízható, bőkezű
s ily dolgokra mindig figyelmező!
Amit mondok, nagyon komoly:
nem illik jobban arany, sem coboly
dárdához és pajzshoz, mint e két jószág:*
- 5040 *bőkezűség, megbízhatóság!"
A pajzsot neki e szókkal átadta.
Megcsókolta, és: „Öcsém” – így biztatta -,
„Isten adjon hatalma által
szerencsét is a lovagsággal!*
- 5045 *Légy úriember, légy jókedve-friss!"
Tristan a társaival maga is
olyan módon cselekedte,
mint a nagybátyja övele.
Adott pajzsot, sarkanyút, kardot.*
- 5050 *A társak szeme elé tartott
oly tanítást, melyben három erény:
légy megbízható, bőkezű, szerény!
Aztán már nem vártak sokat:
kezdték a csoportos vívásokat,
erre ti mérget vehettek.*
- 5055 *Hogy a páston ők miképp tülekedtek,
mint döfködött sok kelevéz-fa,
és abból mennyi tört derékba,
azt majd megmondják az apródok:*
- 5060 *ők a törött fákat elhordók.
Annyi sok csoportos vívás esett:
nem kiálthatom ki az összeset.
Egy valamire készen állok,
ilyesmit szívesen csinállok:*
- 5065 *készen állok remélni mégpedig,
hogy híriük minden téren öregbedik,
s hogy Istentől jut nekik a lovagság
mellé méltó lovagi elfoglaltság!*

MÁRTON LÁSZLÓ fordítása

A fordító jegyzetei, 4547–5068. sor:

Cím. A Reinhold Bechstein adta fejezetcím így hangzik: „Tristans Schwertleite”. A középfelnémet „swertleite” a lovaggá ütésnek felel meg, de szó szerint az új lovag felövezését, kardjának ünnepélyes felcsatolását jelenti.

4564. négyféle dísz: a ruhák és az ékszerek allegorikus megjelenítése gyakori volt a középkori költészetben. Az ilyesfajta jelképiség az egyházatyák munkáira vezethető vissza.

4567. Az alábbiakban a lovagi eszmény kulcsfogalmai következnek. Lelki nagyság:

„hoher muot”, körülbelül a régi magyar költészetből ismerős vitészségnek, virtusnak felel meg.

4568. kedély-gazdagság: „vollez guot”; vagyoni gazdagságot is jelenthet, így szerepel pl. a 4967. sorban.

4569. józan ész: „bescheidenheit”; okosságot, bölcsességet, bölcselkedő verses gnómákat, sőt ezekből összeállított gyűjteményt is jelent.

4571. nemes érzület: „höfscher sin”, tkp. 'királyi udvarhoz méltó érzület'.

4618. szétírták, agyonbeszélték: figyelemreméltó Gottfried ódzkodása a lovagi költészet nyelvi-gondolati kliséitől. Abban, ahogy a költő itt is, máshol is hangsúlyozza képességeinek korlátozott voltát, erős irónia érződik.

4621. Az itt kezdődő terjedelmes, kereken 200 sornyi kitérőt a szakirodalom „költő-revü” vagy „kortárs költők seregszemléje” néven tartja számon. Sokan innentől számítják a német irodalomkritika kezdeteit. Gottfried itt – ízléspreferenciáinak hangoztatása és némi személyeskedés mellett – azokat a költészetrel kapcsolatos gondolatait mélyíti el és szövi tovább, melyeknek a prologusban már hangot adott. A *Tristan* költő-seregszemléjével a magyar olvasó az *Énekelj, aranymadár!* című antológia lapjain találkozhatott (Bp., 1960), Weöres Sándor kiváló átültetésében. A személynevek írásakor, eltérve a középfel-német szövegtől, az irodalomtörténetben meghonosodott formát választottam. – Hartmann von Aue, az eredetiben „Hartman der Ouwaere” (1168 körül született, 1210 után halt meg): Gottfried egyik példaképe. Lírájánál fontosabbak elbeszélő költeményei, az Artus-mondakörből merített *Iwein* és *Erec*, valamint a *Gregorius* című verses legenda (Thomas Mann *A kiválasztott* című regényének egyik fontos előzménye) és *A szegény Heinrich* című verses erkölcsi példázat.

4624. értelmekkel és szavakkal: „mit Worten und mit sinnen” (így, többesben). Gottfried a belső és a külső forma, az „uzen” és az „innen”, a „wort” és a „sinn” harmóniáját az írói munka legfontosabb célkitűzésének tartja.

4638. mint a nyúl: Gottfried az itt következő költőt nem nevezi néven, de majdnem biztos, hogy a Parzival szerzőjére, Wolfram von Eschenbachra gondol, aki kortársa volt: 1170 körül született és 1220 után halt meg. Az ő nyelvi furcsaságokban tobzódó, bizarr költészetét Gottfried épp az említett harmónia hiánya miatt utasítja el, ugyanakkor személyes ellenszenvét sem leplezi.

4639. szavak mezeje: „wortheide”, antikvitásig visszamenő toposz. Vele kapcsolatos a ma is élő, de ma már pejoratív értékű „szóvirág” kifejezés.

4665. Vad mesék kiagyaltói: „vindaere wilder maere”. A „vindaere” szó szerint 'kitaláló, megtaláló', tkp. 'költő' vagy 'koholó'. A mai értelemben „eredeti”, vagyis igazolt hagyományra vissza nem vezethető történetek kitalálását a középkorban eltévelyedésnek tekintették. A „wild” vagyis 'vad' szó jelentése lehet 'bizarr, meghökkentő, zűrzaros' is.

4667. láncsal bűvészkedők: Gottfried az erőművészek preparált vasláncára gondol. Eszerint a meg nem nevezett költő úgy állítja be magát a hiszékeny közönség előtt, mint aki vasláncokat képes szaggatni (nyelvi) erejével.

4672. szelence, „bühse”: talán duplafenekű bűvészszelence. Mélységes megvetésről tanúskodik, hogy Gottfried a pályatársat a mutatványosokhoz és a bűvészekhez hasonlítja.

4690. fekete varázkönyv, „swarzez buoch”: Gottfried nemcsak kigúnyolja a zűrzaros nyelvezetű költőt, hanem (igaz, félig-meddig tréfásan) fekete mágiával is megvádolja. Elképzelhető, hogy a célzás Wolfram művének egy részletére vonatkozik:

„Kyot mester, vers híres ura
Toledóban még talált vala
egy kallódó arab szöveget,
mely az ügy eredete lehet.

Először tanulnia kellett
titkát sok idegen jelnek.”

(*Parzival*, 453. 11–16., Tandori Dezső fordítása)

4692. Bliker vagy Blioger von Steinach (XII. sz. 2. fele): két strófája maradt fenn, összes többi műve elveszett, így az az elbeszélő költemény is, melyet Gottfried az alábbiakban úgy dicsér, hogy közben ki is figurázza.

4705. hárfában jeles: vagyis nagyrészt hárfakísérettel előadható, elbeszélő költeményeket írt.

4709. újszerűen díszíti: „in vremedem príse”, szó szerint ‘idegenszerű cicomában’, ám ezt Gottfried dicséretnek szánja.

4714. Késeit ügyesen dobálja: ellentétben a föntiekkel, Bliker késdobálóhoz hasonlítani legalábbis kétértelmű dicséret, főleg, miután Gottfried az előző költőt bűvésznek és mutatványosnak nevezte.

4719. a betűje meg a könyve: „buoch unde buochstabe”. A szójáték magyarul nem adható vissza. A „buochstabe” szó szerinti jelentése ‘könyvpálcika’; a kódexbe írt latin betűket nevezték így, ellentétben a fába vagy kőbe vésett rúnákkal.

4726. Heinrich von Veldeke (a XII. sz. közepe és a XIII. sz. eleje között élt): németalföldi költő. Az irodalomtörténet, akárcsak Gottfried, a XIII. századi német nagyepika alapító mesterének tekinti. Főműve az *Eneide* című eposz, mely egy ófrancia Aeneas-regény átdolgozása.

4727. elbeszélő tehetség: utalás az említett eposzra.

4728. énekelt: utalás Heinrich von Veldeke szintén jelentős lírai életművére.

4743. lelemény, „vund”: összefüg a 4665. sorban említett ki- vagy megtalálókcal.

4746. sok irányba fejlett: az ige olvasata bizonytalan, némely kéziratokban „geleitet”, máshol „zeleitet”. Ez utóbbi esetben a verssor a költészet elkorcsosulásáról, rossz irányba haladásáról szólna, ami nem áll összhangban Gottfried gondolatmenetével.

4751. csalogány: a lovagkori szerelmi líra művelőiről, a Minnesängerekről van szó; Gottfried, úgy látszik, nem sokra becsülte őket. A középfelnémet „nahtegale” ‘csalogány’ szó nőnemű, ezért Gottfried a lírai költőket következetesen nőnemű személyes és birtoikos névmással emlegeti, ezzel közvetve azt is kifejezve, hogy költészetüket nem tartja férfiasnak. Az ebből adódó iróniát, helyenként maró gúnyt a fordítás csak kevéssé tudja érzékeltetni.

4758. nyári dal, „sumerwîse”: jelenti egyrészt a csalogány májustól hallható énekét, másrészt a korabeli német líra egyik műfaját. A Gottfriednél valamivel fiatalabb Neidhart von Reuenthal pl. egész életművét két részre, téli és nyári dalokra osztotta; előbbi a – magyar olvasónak ismerősen hangzó – „kesergő”, utóbbi a „boldog” szerelemről szól. Gottfried azt kifogásolja, hogy a Minnesängerek nem tudják egyszerre, egymás mellett megszólaltatni a keservet és a boldogságot.

4574. „De most...”: a verssor értelmezési nehézségeket okoz. A Friedrich Ranke által beiktatott idézőjel látszik a legjobb megoldásnak: eszerint egy (fiktív) hallgató közbeszólásának engedelmeskedve, Gottfried mégiscsak beszél a csalogányokról, noha a 4552. sorban kijelentette, hogy ezt nem fogja tenni.

4779. von Hagenau, illetve „von Hagenouwe”: valószínűleg a Reinmar der Alte néven is emlegetett Minnesängerről van szó, aki a babenbergi hercegek bécsi udvarában szolgált, és kevéssel a *Tristan* (e részletének) írása előtt halhatott meg.

4780. királynő: „leitevrouwe”, vagyis szó szerint ‘vezérlő úrnő’.

4785. úgy értem, a daláról: von Hagenau más műfajokban is alkotott (pl. fennmaradt egy kereszties háborús indulója); munkásságának e részéről Gottfried kevésbé volt jó véleményvel.

4801. Walther von der Vogelweide (kb. 1170 – kb. 1230) a német középkor legkiválóbb lírikusa volt. Költeményeinek java része magyarul is olvasható.

4802. szép magas hangja: az ideális énekhangnak a tenort tartották. Ám a jelen szövegösszefüggésben, női mutató névmással („diu”) ez egyszersmind utalás arra, hogy Gottfried Walthert is nőies költőnek tartja.

4805. orgonál, „organieret”: jelenthet többszólamú éneket és általában muzsikálást is.

4808. Citheron, „Zytherone”: hegység Attikában. Gottfried minden bizonnyal Cythera szigetére gondol, mely Aphrodité kultuszhelye volt.

4811. ő, „diust”: természetesen Walther; palotahölgy: a „kameraerin” általában komornát, szobalányt jelent, itt azonban inkább a női udvartartás vezetőjéről van szó.

4817. mindig csak úgy daloljanak: Gottfried a „csalogányok” boldog szerelmi költészetét üres lelkendezésnek, a kesergő szerelmet pedig éppily tartalmatlan siránkozásnak tekinti.

4835. ékesszóló: a német szó olvasatai eltérnek. Bechstein a „redegaeber”, Ranke a „rederich” alakot fogadja el; ez utóbbi lehet ’fecsegő, kotnyeles ember’ is.

4841. sok ékesen beszélő: az imént felidézett költőkről van szó. Gottfried viselkedését e helyütt Rüdiger Krohn „affektált szerénységnek” nevezi.

4866. kilencszeres trón: utalás a kilenc Múzsára.

4871. Camén, „Camene”, lat. Camoenae: itáliai istennők, akiket azonosítottak a Múzsákkal.

4872. Szirén: utalás a szirének csábító énekére, melynek a monda szerint a hajósok nem tudtak ellenállni.

4897. az Igaz Helikon, „der wære Elicon”: a mennyország. Az alább következő sorokban Gottfried a már exponált és invokált Helikon pogány képzetét keresztény elemekkel szövi át.

4903. gemma, „gimme”: jelenthetett általában csiszolt drágakövet vagy köves ékszert is.

4904. ők: nyilván nem a szavak, hanem az „igaz” Camoenák, vagyis az angyalok.

4921. lóhere: pázsitnak ültették.

4931. sokan így tettek: az ironikus célzás a nemrég említett Heinrich von Veldekére vonatkozik, aki eposzában részletekbe menően leírja, hogyan készíti el a kovácsisten Aeneas fegyverzetét.

4942. vadkan: gyakori címerállat volt, az erő és a harciasság jelképének számított.

4946. lángsugár, „viurîne strâle”: tüzes nyílvesztőt is jelenthet. A sisakdísz fontos szerepet játszott a lovagi emblematikában. Korabeli német neve „zimier”, melyből a magyar „címer” szó is származik.

4950. Cassandra: utalás a francia Trója-regényre (XII. szd. 2. fele) vagy annak középfelnémet átdolgozására (XIII. szd. eleje).

4953. képesség: Cassandrá-t a középkorban a szabás-varrás művészeinek tekintették.

4967. gazdagság, „guot”: ugyanaz a szó (de most jelző nélkül), melyet fentebb „kedély-gazdagság”-nak fordítottam. Ezen a helyen visszatér a lovagi eszmény négy kulcsfogalma.

4984. hasonlatos: a csatlósok gyakran hordtak ugyanolyan öltözéket és fegyverzetet, mint uruk. Így csatában az ellenség nehezebben ismerte fel, ki a vezér.

4987. pást, „rinc”, tkp. ’gyűrű’: sok mindent jelenthet, pl. körben álló embersokaságot is; itt leginkább küzdőteret. Azonos a mai sportnyelvben is élő „ring” szóval.

5013. oltalmazó, „voget”: Tristan addig nem nevezhető Parménia urának vagy fejedelmének, míg vissza nem foglalja apja trónját.

5059. apród: „garzun”. Gottfried francia szót használ a német „knappe” helyett.

5062. nem kiálthatom ki: a tusa kikiáltása a herold feladata volt. A kikiáltásra Gottfried ismét francia szakkifejezést használ: „becroiren”.

Kaliforniai fürj*

28

Árvaiék meglepődtek. Azt gondolták, könnyű lesz majd elmenni Toledóból, búcsút venni tőle. Vagy legalábbis nem olyan, mint volt annak idején istenhozzádot mondani Magyarországnak. Tévedtek. Olyan volt, majdnem olyan. Nehéz. A gyerekeket hidegen hagyta, de a két felnőttnek elszorult a szíve, mikor elérkezett az utolsó nap, utolsó óra, kijöttek a Genesse 2045-ből, és elindultak Birminghamból, ahol kilenc hosszú esztendőn át éltek, dolgoztak, spóroltak, reméltek.

Időre megszabadultak mindentől, amit nem vihettek magukkal. Még a Szajláról hozott dunnától is, mert közben nagyon elvékonyodott, megtört benne a toll. A nappalibeli nagy kályhán nem adtak túl, mert március eleje, tél lévén még az utolsó pillanatig fűteni kellett. Nem képviselt nagy értéket, de azzal a kevéssel is, amennyire a háztulajdonos taksálta, kevesebb lakbért kellett utoljára fizetniük. Előző este elköszöntek mindenkitől, barátfélétől, szomszédoktól, ismerősöktől. A szemközti Strickéktől még nem. Őket az utolsó napra hagyták, amikor visszaszolgáltatták nekik a kölcsönmatracokat, amelyeken utoljára aludtak, és a pokrócokat, amelyekkel takaróztak.

Korán keltek, pedig csak este indult a vonatuk. István a kapuig ellapátolta az éjjel esett friss havat. Megmelegítették a kályhán az előre elkészített tejeskávét, és megreggeliztek. Aztán becsomagolták a maradék holmijukat is, és várták, hogy múljon az idő. István dél körül elugrott Murányiékhoz megnézni, hogyan állnak, elkészültek-e mindennel. Nem biciklivel ment, nem akarta, hogy havas legyen a kereke, mikor teherpoggyászként feladják, mert azt is vinni szándékozták.

Még világos volt, amikor megérkezett Mr. Benedect a kocsijával. Őt, a Consaul Street-i farmert fogadták fel, hogy az állomásra fuvarozza őket és Murányiékát. Mindent felpakoltak a kocsiderékba. István utolsónak a biciklit adta fel a kocsinak. Átvitték Strickéknek a kölcsönholmikat, és tőlük is elköszöntek. Bezárták a lakás bejárati ajtaját, és Sütőékhez leadták a kulcsot. Mielőtt kimentek volna a kapun, egy utolsó pillantást vetettek az udvarra, a kertre. Aztán a gyerekek után felszálltak, és némán nézték, mint marad el a ház, miután elindult a kocsí. Nem beszélték a Whittemore-ig, ahol felvették Murányiékát. Velük is csak közömbös szavakat váltottak, mialatt azok felpakolták a poggyászuikat, és maguk is felpakozkodtak. Majd ismét hallgatásba burkolóztak.

Besötétedett, mire az állomásra értek. Megváltották a jegyeket, és az elemőzsiás kosár meg az egyik ruhás vászontáska kivételével feladták a poggyászuikat. A vasúti kocsiban már égtek a lámpák, mikor elhelyezkedtek az üléseken.

* A regény előző fejezetei a *Jelenkor* 2008/2. és 11. számában olvashatók.

Imruska, Bözsike és Jancsika nem tudott megállapodni, hogy hármójuk közül ki legyen az a kettő, aki az ablak mellé ül. A vitát végül Imruska döntötte el azzal, hogy nagyvonalúan lemondott ebbéli igényéről. Ilont nem érdekelte az ablak. Még mindig szopott, és alighogy beszálltak, *cici* felkiáltással emlőt követelt. Anna idegenek jelenlétére való tekintettel úgy adta oda neki, hogy a blúza alá dugatta vele a fejét. Mikor a vonat kigördült az állomásról, István kiment az előtérbe, és onnan nézte egy darabig a nyugati városrész elmaradó fényeit.

Még el sem hagyták Ohiót, mikor Anna kihirdette, hogy vacsora, és házi készítésű szendvicseket vett elő, mert észrevette, hogy Jancsika erősen pislog, és nem akarta, hogy evés nélkül aludjon el. Mindnyájan ettek, és alighogy végeztek, a három kisebbik gyerek ültében elaludt, Bözsike arccal az ülésközi asztalkára bukva, Jancsi Imruskának dőlve, Ilon az anyja ölében. Imruska tartotta magát. Egy könyvet olvasott, *Tom Sawyer kalandjait Mark Twaintől*, eredetiben. Időről időre letette, és kiszaladt az előtérbe, hogy kinézzen az ottani ablakon. Egy jó óra múlva azonban őt is elnyomta az álom, és a könyvet úgy kellett kivenni a kezéből. Úgyhogy mielőtt az Ohio–Indiana-határra értek volna, már csak a két szülő volt ébren.

István Imruska mellett ült, az osztatlan ülés külső végén, arccal a menetiránynak. Anna vele szemközt Bözsikével, Ilon helyét szabadon hagyva, aki most a lábát nyújtotta oda. Anna nem mozdult, csak a szemét hunyta le olykor. István néha felállt, az asztalka fölött az ablakhoz hajolt, és két tenyerével szemellenzőt formálva kitekintett rajta. Holdtalan, csillagtalan éjszaka volt, de világított a hó. Mindig ugyanazt az egyhangú, sík tájat látta szántóföldekkel, fákkal, facsoportokkal, utakkal, farmokkal. Mikor egy-egy állomáson megállt a vonat, vagy úgy robogott át rajta, hogy el tudta olvasni a helység nevét, elővette a térképét, megnézte, és tudatta Annával, hol járnak. Ha Anna szeme ilyenkor csukva volt, kinyitotta és bölintott. De nem mindig, mert egy idő után el-elbóbiskolt, és nem hallotta Istvánt. Így például mikor Indianában South Bendbe értek, és az közölte vele, hogy South Bend, egyáltalán nem reagált, pedig akkor akár még mondhatott is volna valamit, hiszen az volt az a város, ahol Gyurcsikék először voltak. István maga is küzdött az álomossággal, és lehet, hogy elalszik, ha Garry előtt nem megy ki az előtérbe, hogy onnan nézze meg a Michigan-tavat, amelynek egészen addig nyúlik le a déli vége. De kiment. A Michigant ugyan nem látta, mert nem közvetlenül a partján vitt el a vasút, de ennek köszönhetően ébren volt, mikor átmentek Illinois államba, és így jóval azelőtt, hogy a kalauz bejelentette volna, szólhatott Annának, és riasztotta a szintén elszunnyadt Murányi családot is, hogy közelednek Chicagóhoz.

Még így is gyorsan értek be a városba. Alig tűntek fel az első családi házak fényei, máris a vágóhidaknál, aztán pedig a belvárosban, a Dearborn állomáson voltak, ahol át kellett szállniuk. Tizenegy múlt, mikor lekászálódtak a kocsiból. Fedél, nagy csarnok borult följük, mégis hidegebb volt, mint Toledóban, mert a vége felől befújt a szél, és látták, hogy hordja a havat, bár nem havazott. Ilon nem ébredt fel, Jancsika sírt, mikor felköltötték. A poggyászuk már kirakva várta őket a poggyászkocsi mellett a peronon. Tanakodtak, ki mit vigyen, mit tegyenek fel a biciklire, amelyet István tolt volna, amikor megjelent egy idősebb néger hordár, és mindent felpakolt a targoncájára, beleértve a biciklit is. Megkérdezte, hova vigye. Mielőtt még Anna tiltakozhatott volna, István már meg is nevezte útjuk következő célját abban a hiszemben, hogy ezért biztosan nem kell fizetni,

ez benne van a jegy árában. Murányiék más nézetten voltak, ők inkább maguk cipelték a kofferjeiket. Követték a hordárt egy másik peronra.

A vágányon már bent állt a vonatuk, a Santa Fe Vasúti Társaság Chicago–Los Angeles-viszonylatban közlekedő szerelvénye, a *California Express*. A peronzárnál megmutatták a jegyeiket, és megmondták nekik, melyik kocsiba szálljanak. Megálltak a poggyászkocsi mellett. Annának igaza volt. Amikor a hordár mindent lerakott a földre, nyújtotta a markát. István bosszúsan elkotort a tárcájából egy *nickelt*, és belenyomta. Az látván, hogy csak öt centet kapott, se szó, se beszéd, földhöz vágta a pénzdarabot, sarkon fordult, és otthagya őket. Imruska ugrott, hogy megkeresse a fémpénzt, de az bepattanhatott a vonat alá, mert sehol sem találta.

István úgy állt ott, mint akit leforráztak. Paprikavörös lett. A többiekre nézett, majd a hordár után eredt volna, hogy felelősségre vonja ezért az arcátlanságért, de Anna visszahúzta:

– Hagyja kend!

– De elhajította a pénzem!

– Mert kevesellte a bokszoa – jegyezte meg Murányi Gábor, aki a családjával együtt tanúja volt a jelenetnek, és nagyon nem szenvedhette a feketéket.

– Pedig nem kevés az, öt cent – mondta István. – Meg különben is honnan a fészkes fenéből tudnám, mennyit kell adni az ilyennek? Nem fogadtam én még soha hordárt.

– Annyit kell adni, hogy semennyit se kellett volna adni, ha nem hagyja, hogy hozza a holminkat – szögezte le Anna. – Én sejtettem, hogy nem ingyen van.

A *California Express* egyterű kocsija, amelybe irányították őket, kellemes csalódást okozott. Várakozásukkal ellentétben mégis hálókocsi volt. Nem luxuskivitelű Pullman-hálószoabaegyüttes nappalival, meg miegymással, hanem annak csupán egy kispénzüeknek szánt, szerény változata. A köztük lévő asztalkát összecsucva az üléspárokat ágygá lehetett átalakítani, az ablakok fölött pedig lenyitni egy másikat, és az egészet elfüggönyözni. A kocsi egyik végében volt egy közös mosdóhelyiség és egy apró konyha, ahol ételt lehetett melegíteni, tejet forralni, kávé t teát főzni.

Istvánék meg sem várták, hogy elinduljon a vonat, megágyaztak, levetköztek és lefeküdtek. Nem nézelődtek kifelé az ablakon, nem csodálták meg a közeli felhőkarcolókat, miután a csarnokból kihúzott a szerelvény. A gyerekek meg sem mosakodtak, már nem lehetett őket rávenni. Ilon kivételével, aki lent a szülőknél nyert elhelyezést, a felső ágyat kapták. Magukra húzták a takarót, és már aludtak is. Még a szokatlan hely, a magasán lévő ágy, a hozzá felvivő létra sem izgatja fel őket. Éjfél felé járt az idő, mindenki fáradt volt, Anna is, István is. Rádásul a kocsiban erősen fűtöttek, ami külön elbágyasztotta őket.

István adta meg magát utoljára az álomnak. Mielőtt még eltűnt volna a függöny mögött, elővette az óráját, térképét, és megbecsülte, körülbelül mikorra érhetnek a Mississippihez. Úgy számolta, hogy akkor még bőven éjszaka lesz, de ott ébren akart lenni, azt látni akarta, azt a híres, nagy folyót, még sötétben is. Rendelkezett azzal a különleges képességgel, hogy ha akart, fel tudott ébredni magától. Nem kellett hozzá ébresztőóra, bár azt most különben sem állíthatta volna be, mert valamelyik koffer mélyén lapult a poggyászkocsiban. És fel is ébredt. De valamire nem akkor, amikor kellett volna, hanem előbb, még Galesburgnál, ahon-

nan még odébb volt a folyó. Látta, hogy Galesburg, látta kiírva az állomásra, mikor kinézett. A Mississippin pedig úgy mentek át Iowa államba, onnan pedig annak egy kis csücskén Missouriiba, hogy aludt. Bár utólag úgy rémlett neki, mintha egyszer valami nagy zajt hallott volna, mintha az a Mississippin lett volna, a Mississippin hídja, mintha az dübörgött volna, mikor áthaladt rajta a vonat.

Utána megint felébredt, de csak jóval később, mikor már mélyen bent jártak Missouri államban. Anna és Ilon fölött áthajolva kinézett az ablakon. Hajnalodott. A táj itt is alföld volt, bár itt-ott már voltak hullámai, kiemelkedései. Már nem fedte összefüggő hótakaró a földeket, és megsaporodtak a tavak, kisebb vízfolyások. Leszállt az ágyról. Erre Anna is felérezett, és szintén előbújt. Kisvártatva újból szétnyílt a függöny, és Imruska is leászott fentről.

– Inkább aludnál még – mondta neki az anyja.

Nem válaszolt.

Viszont mikor megtudta, hogy már régen átkeltek a Mississippin, egyből megjött a hangja. Kifakadt, hogy nem szóltak neki, nem ébresztették fel. Pedig ő azt feltétlenül látni akarta, mert az benne van a *Tom Sawyer*ben is, amelyet most olvas. Az apja javasolta neki, hogy nézze meg helyette a Missourit, mert a térkép szerint nemsokára Kansas City következik, amelynek egy része Missouri államban van, és az ott folyik el.

És valóban, mire rendesen megvirradt, kétszer is meglátták a folyót. Kansas City előtt és magában Kansas Cityben, mikor átmentek fölötte. Ám Imruskát ez nem vigasztalta. Továbbra is duzzogott. Neki a Mississippin kellett volna, és mint mondta, a Missouri nem a Mississippin.

Kansas Cityben sokáig állt a vonat. Szenet, vizet vett fel, és utasok is szálltak le meg fel. Nagy volt kint a jövés-menés, lárma, de a többi gyerek csak arra ébredt fel, hogy újraindulván megrándult a szerelvény. Bözsike és Jancsika nem jött le mindjárt, egy darabig még fent hancúroztak az ágyon. Az államhatár után, már odaát Kansasben István visszaalakította ülésekké a lenti ágyat, helyére hajtotta az asztalkát, felzárta a fenti fekhelyet, és megreggeliztek. Még Toledóból való tejeskávét ittak, és szűz kenyeret ettek hozzá. Utána Anna kötött, Bözsike és Jancsika felfedező körútra indult a kocsiban, Ilon áttipegett Murányiékhoz és vissza, István pedig Imruskával kiment az előtérbe nézelődni.

Újabb, kisebb folyó következett, a Kansas. Most annak a partján mentek egy darabig. Ami eléjük tárult, az részint még olyan volt, mint Missouri állam, részint meg már nem. Megint hó borított mindent, és itt-ott dobok tünedeztek fel, sőt Topekát elhagyva már hegyek, hegyszerűségek is sejlettek a távolban. A legelő, marha, karám, szélkerekes itatókút is több lett.

Közben más utasok is kijöttek az előtérbe. Köztük egy Istvánnal egykorúnak látszó férfi, aki Kansas Cityben szállt fel a családjával. Mikor hármásban maradtak, köszönésképpen biccentett Istvánnak. Ő visszabiccentett neki, és közelebb engedte az ablakhoz. Mikor elunván a nézelődést Imruska is otthagya őket, az idegen beszélgetést kezdeményezett:

– Jól haladunk

– Jól – felelte István.

– Így egykettőre odaérünk – folytatta az.

– Attól függ, hova megy az ember – jegyezte meg István.

– Az igaz – hagyta helyben az utastárs. – Mink Kaliforniába. Hát maguk?

– Mink is.

Aztán kölcsönösen elmondták egymásnak, ki hova és miért. Kiderült, hogy az az ember is munkát vállalni megy és szintén olajbányászként. Csak nem Santa Paulába, hanem messzebbre, északabbra, a San Joaquin-völgybe, Tulare környékére, a coalingai olajmezőre, ahol egy brit cég, a *California Oilfields* fogja alkalmazni. Különben ír volt, és Ted Calawaynek hívták. Eddig egy csatornázási vállalatnál dolgozott az iowai Des Moines-ban, de elbocsátották. Remélte, hogy a kaliforniai klíma a vizes árkokban szerzett reumájából is kigyógyítja majd. István is bemutatkozott, megmondta, milyen nemzetiségű, honnan jönnek, és mit dolgozott azelőtt.

Mikor István visszatért a családjához, Jancsika helye az ablak mellett üres volt, mert az még az ülésorok közti közlekedőn játszott Bözsikével. Oda ült, és onnan bámult kifelé. Kint sütött a nap, felhőtlen volt az ég, áttetszően tiszta a levegő, szinte szikrázott minden. Hutchinsonnál újabb folyót kereszteztek. Az Arkansas volt az, amely Colorado államban ered. Aztán Kinsley-nél megint folyót értek, ismét az Arkansasot. Megint elővette a térképét, amely mutatta, hogy a folyó ott, annál a városnál kanyarodik nagy ívben északnak, fent Big Bendnél pedig visszafordul délkelet, Hutchinson felé.

Dodge Citybe értek. Itt megint tovább állt a vonat. Mindnyájan kiszálltak, levegőzni, mozogni és tejet venni, mert elfogyott a tejeskávénk. A mozgóárustól mindenfélét lehetett kapni, csak tejet nem. Viszont alaposan megijedtek, mert Murányi Gábor majdnem lemaradt a vonatról. Az állomás külső részén, az állomásépülettől jó messze tehervagonsor állt, és ott marhákat rakodtak be. Panaszos bőgés, patadobogás, ostorpattogás és szüntelen kiabálás hallatszott abból az irányból, de látni is lehetett az állatok hullámszó, tarka tömegét valami karámkorlát mögött. Gábor azt mondta, hogy ő már csak oda megy, és megnézi közelről, milyen az a híres kansasi marha. És oda is ment. Közben a két család tagjai az állomás előtti térre is kikíváncsiskodtak, de nemsokára visszajöttek, mert füttyült a mozdony, és gyorsan beszálltak. Azt hitték, Gábor már a kocsiban van. De nem volt. Úgy belemerült az állatok szemlélésébe, olyan szép kövéreknek találta őket, hogy megfeledkezett magáról, és csak akkor kapott észbe, amikor meghalotta a füttyöt. Futott rögvést, de nagy volt a táv, és mire visszaért, a szerelvény már elindult. Az ablakból kétségbeesetten integettek neki, hogy gyorsabban. Emma már a haját tépte, és rimánkodott Istvánnak, hogy húzza meg a vészféket, amikor a férje ügyel-bajjal mégis utolérte a vonatot, és felkapaszkodott az utolsó kocsira.

Dodge City után az Arkansas völgyében folytatták útjukat. A folyó két partján még téli álmát aludta a természet, de ott legalább volt tavalyi nád, sás, helyenként még egy-egy tar nyárfa is, máshol azonban mindenfelé, ameddig csak a szem ellátott, csupán dudva, gaz állt ki a hóból. Teljességgel eltűntek a művelt földek, a kezelt legelők, megfogyatkoztak a farmok, karámok, itatókutak, utak, és minden jel arra vallott, hogy másfajta tájra, a nagy hegyek előtti, kopár, félszáraz fennsíkok vidékére értek. És az is újdonság volt, hogy különös, lapos tetejű, csupasz, sárgásbarna, fehéres hegyecsonkok jelentek meg közel és távol. Ezek voltak a lekopás révén keletkezett butte-ok. István valahol olvasott, képet is lá-

tott róluk, de meglepte, hogy ilyen színűek, és csak úgy kiállnak a földből, mindegyik külön, magában. Szólt Annának, Imruskának, hogy nézzék, de Anna csak futó pillantást vetett rájuk, Imruska meg azzal fitymálta le őket, hogy semmik ezek a nagy hegyekhez képest, majd akkor szóljon neki az apja, ha meglátja a Sziklás-hegységet, mert ő arra kíváncsi.

István egyedül szemlélte hát tovább, ami az ablakon keresztül eléje tárult. Nem úgy látszott, hogy emelkedőn mennének fölfelé, de lassabban ment a vonat, elől zihált a mozdony, ami azt jelentette, hogy mégis kapaszkodnak, egyre magasabbra hágnak. Syracuse után átlépték a Kansas–Colorado-határt. Még több lett a butte, és menetirányban, messze elől igazi hegyek, a Sziklás-hegység vonulatai tünedeztek fel. István először azt hitte, hogy felhők, olyan magasra nyúltak fel, de aztán lehúzta az ablakot, és kidugta a fejét, hogy jobban lásson, és rájött, hogy nagy, hófedte hegyek azok sok-sok csúccsal, gerinccel, nyereggel, és ezt Imruska is megerősítette, aki valósággal tűzbe jött tőlük.

– Nézzen ki kend is! – biztatta Annát, aki éppen Ilont tette tisztába, mert még mindig pelenkázni kellett.

– Hogy huzatot kapják a fejem? Dehogy! Inkább kend is gyorsan húzza fel azt az ablakot, mert megfázik az Ilon.

– No, akkor majd, ha közelebb érünk azokhoz a hegyekhez.

– Akkor se. Ne traktáljon engem hegyekkel. Láttam én elég hegyet a szajlai határban, előtte meg ott volt nekem Darnó.

– De ezek nem olyan hegyek.

– Bánom is én, hegy, hegy. Inkább azt mondja meg, mikor érünk már Santa Paulába.

– Hisz tudja, holnap délután.

– Olyan sokára.

– Két fél nap meg egy éjszaka.

– Több – vetette közbe Imruska –, mert most még csak délelőtt van.

– Jó, akkor valamivel több. Akkor számítsuk Pueblótól – mondta István.

– Az hol van? – kérdezte Anna.

– Itt Coloradóban.

– Ott mikor leszünk?

– Ma délben.

– Akkor az egy nap meg egy éjszaka – állapította meg Anna. – Jaj, Istenem! Mikor már eddig is olyan sokat jöttünk, hogy tán már nem is vagyunk Amerikában, hanem egy másik országban.

Anna tartotta magát ahhoz, amit mondott. Akkor sem nézte meg a hegyeket, mikor közelebb kerültek hozzájuk, mikor mintegy a lábukhoz járultak. Igaz viszont, azt sem nehezményezte, hogy mégsem értek délre Pueblóba. Már két óra is elmúlt, mikor a vonat befutott a hegyi városka állomására.

Megint sokáig álltak, eddig itt legtovább. Kiszálltak, jártak egyet, és tejet is vettek, itt lehetett kapni. Bármerre fordították a fejüket, mindenhol hegyek néztek vissza rájuk, akkorák, amilyeneket még sosem láttak. Nemsokára visszamentek a kocsiba, mert fáztak. Erre jóval hidegebb volt, és az összelapátolt hó is nagyobb kupacokban állt. Most már előszedték a szalonnájukat, és István és Anna azt evett kenyérrrel. István még hagymát is kívánt volna hozzá, de az nem

volt, meg Anna a szaga miatt a kocsiban különben sem engedte volna meg. A gyerekek hotdogot kaptak, amelyet szintén itt vettek. Ilonét előbb szét kellett szedni, és a benne lévő kolbászkát felkarikázni. Jancsika kifogásolta, hogy nincsen ketchup, csak mustár, amely benne van, de aztán beletörődött.

Mielőtt kiértek volna Pueblóból, ismerős látvány tárul a szemük elé. A vasútvonaltól nem messze egy helyen kohók és kémények magasodtak a házak közt, és olyan nagy füst volt, hogy a kocsiba is beszivárgott szúrós, savanykás szaga, pedig csukva voltak az ablakok. A vonat a városkát elhagyva irányt változtatott. A nap állásából ítélve délnek fordult. A napot aznap aztán már alig látták, mert hol a felhők takarták el, hol a Sziklás-hegységhez tartozó, tőlük most már nyugatra eső Sangre de Christo-hegység csúcsai. Mire folyvást kapaszkodva Trinidadba értek, el is tűnt a szemük elől végleg, pedig különben még nem ment le. A következő állomás Raton volt, már odaát Új-Mexikóban. Előtte azonban még áthaladtak az állam határán lévő Raton-szoroson. Addigra már besötétedett, de a hó fényénél így is látták. Istvánnak csalódást okozott. Térképe majd 8000 ezer láb-as magasságot jelzett, és ennek megfelelően valami zord, szűk, sziklás átjárót várt, és ehhez képest szelíd, széles, füves nyereg volt.

Raton után vacsoráztak. Anna és a gyerekek juharszirupos kenyeret ettek. István mindössze egy jerkyt, egy csík szárított marhahúst rágott el. Drágán vették még Toledóban, és István megismételte, amit már akkor is hangoztatott, azt tudniillik, hogy útra ez a legjobb, a jerky, ebben van az erő, nem holmi összevisszahotdogokban. Valaha az indiánok is ezt ették. Imruska ez utóbbi közlést azzal egészítette ki, hogy azok csak por alakban, őrlött bogyóval keverten, és csak a nomád indiánok, mikor vándoroltak, egyébként meg *pemmican*nak hívták.

Aztán tisztálkodtak, lefeküdtek, és Springernél már mindenki aludt. Istvánt kivéve. Ő a függönyön át jó darabig még a mennyezetlámpa tompított fényét bámulta.

Anna és a gyerekek végigaludták az éjszakát, Új-Mexikó hátralévő és Arizona nagy részét. István kétszer is felébredt. Először Albuquerque-ben, mikor megállt a vonat. Felrántotta a nadrágját, kiment az előtérbe, és azonosította a várost. Megvárta, amíg utána áthaladnak a Rio Grande fölött, amelyből, bár sütött a hold, a híd vasszerkezete miatt nem sokat látott, és ismét nyugatnak fordulnak, aztán visszatért a helyére. Másodszor meg Arizonában, nem sokkal a határ után. Vízelnie kellett, de a térképet is magához vette. Alighogy elvégezte szükségét, és kilépett a vécéből, egy állomáson állt meg a vonat. Az ablakon kitekintve azt látta kiírva, hogy Sanders. A térképe szerint nagyjából ott kezdődött a hatalmas Colorado-fennsík, azon belül meg a Festett-sivatag és a Navajo-rezervátum. Az állomást elhagyva erősen meresztgette a szemét az üvegen keresztül, de csak hófoltos, dudvás pusztaságot látott. Ezekről eltekintve a nyugat-arizonai Hackberryyig, ahol már nem feküdt vissza, sehol nem verődött fel, még Flagstaffben sem, pedig ott hosszabban időztek.

Hackberrynél már hajnalodott. Az új nap fénye még nem hatolt be a kocsiba, de az állomás lámpáival már versenyre kelt. Nem szállt se fel, se le senki. Üres, néma volt a peron. Csak a mozdony pőfékelt valahol elől. Annál nagyobb mozgolódás támadt bent a kocsiban. Utasok, főként férfiak bújtak elő innen is, onnan is, és az előtérbe, majd a mosdóba igyekeztek. István felöltözött, és követte a pél-

dájukat, de ő előbb a mosdót vette célba. Már egy ideje ismét ment a vonat, amikor az előtérben az ablakhoz jutott, és kitekintett rajta. Feljebb jött a nap, és megvilágította az üres vízmosások szabdalta, enyhén hullámos tájat. Eltűnt a hó, dudvával vegyes gyér fű borította a földet, itt-ott örökzöld bokrok, fák sötétlettek. A töltéstől nem messze lovast pillantott meg. A vonattal egy irányba tartott, és amennyire meg lehetett ítélni, lassan, poroszkálva. Ügyet sem vetett az elrobogó vonatra, még csak a fejét sem fordította feléje. Aztán később, messze egy indián sátrat, egy *tipit* fedezett fel. Ő legalábbis annak vélte, bár furcsállta, hogy fehér színű. Kingmanhez közeledve már jó fűvű legelőket is látott, még lucerna-földet is, bár még csak úgy volt, ahogy áttelelt, megfakadatlanul, borostásan.

Visszament megnézni, felébredt-e már Anna. Még aludt. Ruhástul melléje heveredett, de előbb betakarta Ilont, akiről közben lecsúszott a közös takaró. Kingmanben nem ment ki az előtéri ablakhoz, pedig azt a térkép alapján nagyobb helynek vélte, és ott megint vártak, a később felhangzó, majd elülő robajból ítélve ellenvonatra, amely megállás nélkül haladt át. Végül csak megint kivitte a kíváncsiság. Megállapította, hogy délnek fordultak, mert oldalról kapják a napot, és ereszkednek. Egy völgyszerű, széles lapályon haladtak. A növényzet is változott. Megint alig volt fű és dudva is kevesebb, a bokrok, fák pedig eltűntek, mintha felhúzódtak volna a vasútvonaltól keletre eső, a térkép szerinti Hualapai-hegységbe, amelyet deréktájtól felfelé szemlátomást erdő borított. Nemsokára már csak kopár földet, homokot, kavicsot látott mindenfelé és póznyszerű, hórihorgas jukkát, amelyet nem ismert, és így azt sem tudta, hogy a következő település, Yucca, ahol nem álltak meg, erről az agavefélééről kapta a nevét. Yucca után megjelentek a kaktuszok különféle nemei, kicsik, nagyok, vastagok, vékonyak, ágasak, ágatlanok, állók, fekvők, mintha hirtelen ide telepítették és megsokszorozták volna a toledói állat- és növénykert teljes állományát, amelyet Imruskával egyszer megnézett. Ezzel egy időben melegebb lett a kocsi-ban. Lehajolt, és megtapintotta a lábánál a fűtőtestet. Nem fűtöttek jobban, mint addig. Résnyire lehúzta az ablakot, és kidugta a kezét. Kint már nem volt hideg, hanem inkább meleg, és tavaszian langyosnak hatott a menetszél.

A vonat megint irányt változtatott, megint nyugatnak tartott. Addig ereszkedtek lefelé, amíg a Coloradóhoz nem értek. Lassan közeledtek hozzá, mégis olyan volt, mintha egyszeriben, minden átmenet nélkül termettek volna ott. Egyik pillanatban még sívó pusztaságban vágatott velük a szerelvény, a másik pillanatban pedig már a sárgásbarnán hömpölygő, életet adó víz fölött kattogtak alattuk a kerekei. István előtte ugyan észlelni vélte a mozdony irányában valami zöldet, nádat vagy sást, de olyan hirtelenül, váratlanul következett be a találkozás gyerekkori olvasmányainak legendás folyójával, hogy nem tudott felkészülni rá. Megilletődve, szinte zavartan nézte, mialatt átgördültek a túlsó partra.

A Colorado egyszersmind államhatár is volt, és miután átlépték, az előtér megtelt izgatott utasokkal. Aki a kocsi belsejéből nem tudott, az innen akart kinézni az ablakon, innen akarta látni Kaliforniát. István első gondolata is az volt, hogy szól Annának, és közli vele az újságot, azt, hogy megérkeztek Kaliforniába. Beszaladt, és gyorsan felébresztette, mire a gyerekek is felébredtek és előbújtak. Tüstént elbontották az ágyakat, visszaállították nappali rendet, és mindnyájan az ablakra tapadtak, a gyerekek hálóingben, Anna szoknyában, blúzban, ame-

lyeket közben magára kapott. István kissé hátrább állt, karján a kis Ilonnal, aki az egész nagy kíváncsiságból semmit nem értett.

A vonat közben eltávolodott a folyótól, majd visszatért hozzá, és megállt Needlesben, az első part menti településen. Aztán ismét nekilendült, és bevette magát a Mojave-sivatagba. Istvánék elé döbbenetes kép tárult. Nagy, széles síkon vágattak, amely olyan fehér volt, mintha finom sóval hintették volna fel, és semmi, de semmi nem volt rajta, még dudva sem. A távolban, a látóhatáron csipkés tarajú, kopár, lilába játszó hamuszürke, szürkésfekete hegyek. És az egészen, az ürességen, a fehérségen, szürkéségen valami furcsa, erős, éles fény ömlött el, amely úgy vakított, hogy káprázott tőle a szemük, és alig bírták nyitva tartani.

Murányiék is az ő ablakukhoz jöttek, és onnan nézték.

– No, Gábor bátyám, mit szól hozzá? – kérdezte István Gábort. – Itt bajosan teremne meg a búza.

Az csak hümmögött, és csóválta a fejét.

Bámulták még egy darabig, aztán elfordultak az ablaktól, és Murányiék is a helyükre mentek.

Reggeliztek. István azért közben fél szemmel ki-kipillantott, várva, mikor változik meg a táj, mikor látja benne életnek jelét, mikor jelenik meg növényzet, állat, emberkéz nyoma, vagy bukkan fel maga az ember. Nem változott, sem akkor, sem később. Órákig nem, vagy csak annyiban, hogy a sík szélesebb vagy keskenyebb lett, néhol még el is tűnt, hegyeknek, magaslatoknak adva át helyét, és azok közt, azokat kerülgetve vagy átvágva kanyargott tovább a vaspálya, és ahogy ment feljebb a nap, még erősebbé vált, most már valósággal tombolt a szűrős fény. A kocsi-ban már egyáltalán nem fűtöttek, mégis olyan meleg lett, hogy már izzadtak. István lehúzta az ablakot, de gyorsan vissza is rántotta, mert kintről még melegebb levegő csapott be. Egy pillanatig olyan volt, mintha belehelt volna rajta valami beteg óriás, akinek magas láza van. Elfüggönyözték, hogy legalább a nap ne süssön be. István továbbra is szemmel akarta tartani a sivatagot, ezért kiment az előtérbe.

Jött a kalauz, és a következő állomást, Ludlow-t jelentette. Needles óta nem álltak meg. Istvánnak eszébe jutott, hogy még nem állította át az óráját. Elővette, és megkérdezte a kalauzt, hogy helyi idő szerint hány óra. Az megmondta. Tíz egész óra volt az eltérés a keleti időzónához képest, amelyből jöttek. Ennyivel hajtotta vissza az óráját.

Ludlow kis bányatelep volt, ahol csak vizet vett fel a vonat. Ugyan honnan van itt víz, morfondírozott magában István, mikor újra elindulva elhaladtak a nagy víztartály mellett, amelynek töltőcsövéből még csöpögött a víz. Aztán ismét a sivatagra szegezte a tekintetét. Nem akart véget érni, és továbbra is a kietlen arcát mutatta, vagy a még kietlenebbet. Megint síkon futottak, de már nem fehér, hanem fekete síkon, mert mindenfelé fekete volt a föld. Kissé távolabb egy lecsapott hegyű, szintén fekete színű kúp magaslott. Egy kialudt tűzhányó volt az, a térkép szerint a Pujan-kráter. A feketeség rajta és köröskörül mindenhol kihűlt, elporladt láva. Nem volt holtabb a táj, mint addig, de attól, hogy fekete volt, István megborzongott.

Jóságos Isten, gondolta magában, hát ilyen ez a Kalifornia? Hol aratnak itt kétszer egy esztendőben? Hol terem itt narancs, citrom vagy akár szőlő is? Hova jönnek ők, miféle átokverte tájára a Földnek? Csüggedtség fogta el.

Barstow felé közeledve ez enyhült valamelyest. Visszafehéredett a föld, majd átment sárgásbarnába, és István végre növényzetet, dudvát és bokorféléket pillantott meg. Magában Barstowban pedig, ahol az ír a családjával együtt átszállt, csenevész füvet és már fákat is látott, jobban mondva igazi fáknak nézte a jukka-félékhez tartozó, furcsa koronájú, kitért karú emberalakokra emlékeztető, bozontos józsuákat. Az állomás közvetlen közelében tette ezt a hibás megfigyelést, ahol a sivatag mindjárt kezdődött és ahova kiment, amíg állt a vonat, és legugrolva kíváncsiságból a talajba markolt, amely továbbra is száraz homok volt vagy még inkább sóder. Victorville tájékán meg, amikor a távolban a hóhatár alatt zöldellő meredélyeivel a szemébe ötlött a San Bernardino-hegység, felvidult, és már reménykedett, hogy mégsem olyan rossz a helyzet. Amikor pedig Crestline-nál átjutottak a hegység vízválasztóján, és a másik oldalon lefelé ereszkedtek, egészen megnyugodott. Ott, onnantól kezdve ugyanis színre az a Kalifornia fogadta őket, amelyről hallottak, amelyet mindenki dicsért, amelyben megvalósíthatónak vélték azt, ami Ohióban nem sikerült. Volt erdő, legelő, rét, szántóföld, minden, és egymásba értek a narancsos-, citromos- és dióskertek. Az utak mentén, a parkokban pálmafák álltak mindenfelé, meg egyéb délszaki növények, amelyeknek a nevét se tudták, a kertek tele voltak virággal, és ápoltság gyep zöldellt a házak előtt, a házak udvarán. És a tetejébe még az évszak is más volt, tavasz, itt már az, meleg, de nem túl meleg, bár hétágra sütött a nap, olyasféle idő, mint Magyarországon van májusban. És minden nyílt, virágzott, még a narancsfák is, amelyeken – csodálkozva állapították meg – egyúttal termés, narancs is volt.

Istvánék mindezt már a kocsi belsejéből nézték. Egészen lehúzták az ablakot, úgy bámultak ki rajta. Imruska, Bözsike, Jancsika még a fejét is kidugta, és Ilont is fel kellett emelni abba a magasságba, mert most már ő is látni akarta, amin a többiek álmélikodnak. Időnként még Anna is kihajolt a fejük fölött. Nem bánta már a léghuzatot, és amikor egy közeli kerítésen valami különlegesen szép, burjánzó, piros futórózsát fedezett fel, kijelentette, hogy itt majd neki is lesz ilyen. Mire Pasadenába értek, elmúlt dél, és a gyerekek már ettek volna, de István azt mondta, most már várjanak az ebéddel, mert nemsokára Los Angelesben lesznek. Anna gyorsan vékonyabb ruhát adott rájuk, összeszedték és elpakolták a holmijukat. A billet még egyszer elő kellett venni, mert Ilonnak pisilhetnékje támadt, de mielőtt befutottak volna a Grand Stationre, végzett, és így azt is el tudták csomagolni.

A sok virágtól illatos, az óceán közelétől puha volt a levegő. Még az állomás-csarnokban is, a zártság, a mozdonyok füstje ellenére is. A poggyászkocsinál átvették a poggyászukat és újból feladták. Most nem vitették hordárral. Tanultak Chicagóból. Egy részét a biciklin tolták. A másik vonatot könnyen megtalálták. Az már egy másik vasúti társaságé, a *Southern Pacific*é volt, és Santa Barbaráig közlekedett. Miután beszálltak, megebédeltek. A gyerekek sajtos szendvicset ettek, amelyet az állomáson vettek. István és Anna megint szalonját. Anna beérte volna a coloradói tejjel is, de ki kellett önteni, mert a sivatagban a nagy melegben forraltan is megromlott. Mire végeztek, elindult velük a vonat.

Még ki sem értek a városból, máris hegyek közt jártak. Ezek másfélék voltak, mint az eddigiek, alacsonyabbak, de meredekebben futott fel az oldaluk. Lent, a

lábukon magas fű nőtt, itt-ott egy-egy fa is állt, fénylő levelű, magányos, terebélyes, de feljebb csak bozót borította őket, deréktól felfelé meg az sem mindenhol, sok helyen kikandikált a kő, a szikla, az ormaik pedig kopaszon virítottak. Nemsokára a Santa Susanna-hegységben voltak, aztán Burbank következett, majd San Fernando. Newhallig egyfolytában kapaszkodtak, utána nyugatnak fordultak, és leereszkedtek a Santa Clara folyó völgyébe, és azt követték. Erre már magasabb hegyek is voltak, főként az északi oldalon. Rancho Cumulusban, amely mindössze egy tanyából állt, gyerekek jöttek a kocsijuk ablaka alá, és narancsot kínáltak, öt centért kettőt, tíz centért meg ötöt. Csorgott a nyáluk érte, de nem vettek, mert drágállották. Piru után egy oldalvölgyben István mintha olyasfajta tornyot pillantott volna meg, mint amilyen a Union Oil of California hirdetésében szerepelt. Fillmore előtt egy jelzőnél hosszasan vesztegelt a szerelvény. Egy kerítés nélküli nagy narancsos húzódott a töltés mellett, és a fák alatt tele volt hullott narancssal a föld. István éppen az előtérben tartózkodott. Gyorsan kinyitotta az ajtót, leugrott, és bement az első fa alá. De mindjárt hanyatt-homlok rohant is vissza, mert alighogy lehajolt, hogy felkapjon pár szemet, lövések dördültek, és nem messze tőle golyók csapódtak a földre. A narancsot őrizték, és nem is akárhogyan, bár aligha akarták kioltani az életét, csupán figyelmeztették. Anna, aki az ablakból látta, mi történt, sápadtan nézett rá, ő pedig értetlenül csóválta a fejét, miután visszaült a helyére.

– Mi volt az? – szölt át Gábor a másik oldalról. – Mintha lőttek volna.

– Igazán? Én nem hallottam semmit – felelte István.

Már leáldozóban volt a nap, mikor megérkeztek Santa Paulába. Más is szállt le az állomáson, és felszállók is voltak. Mindnyájan a poggyászkocsinhoz mentek. Miután kiadták a poggyászsukat, elment a vonat, és kiürült a magas deszkapepon. Istvánék két részletben levittek mindent az állomásépület sarka elé, ahol két utca keresztezte egymást. Az egyik utca a közeli sorompónál átvitt a síneken, és forgalmas volt, a másik utca az állomás utcája volt és majdnem néptelen. Nem tudták, merre induljanak. Tanácstalanul topogtak ott egy darabig az elhaladó lovas kocsikat, könnyű bricskákat, bicikliseket és gyalogosokat nézve, amikor egy jól öltözött, középkorú asszonyosság lépett hozzájuk.

– Jó napot – köszönt rájuk. – Hogy utaztak? – kérdezte kedélyesen, bizalmasan, mintha ismerné őket. – Nem kell-e szállás?

– De – felelte István, majd sietve hozzátette: – Önnek is jó napot, asszonyom.

– Mrs. Lauren vagyok, burdom van itt a közelben – mondta az. – Nálam van szabad hely.

István bemutatta magát, a családját és Murányiékat is.

– Jó, akkor jöjjenek utánam – nyugtázta Mrs. Lauren. Felkapta Árvaiék elemozsiás kosarát, és nekiiramodott.

– Pillanat – állította meg István.

Megfogatta Imruskával a biciklit, a kormányra akasztott két bőröndöt, a legnagyobbat, egy hajókoffert hosszában élére állítva a vázra kötözte, Anna Ilont a karjára véve megragadta a ruhás táskát, a maradékon pedig Imruska és Bözsike osztozott, de úgy, hogy Jancsikának is jutott egy dobozka, és mindnyájan elindultak az állomás utcáján.

Bolond torony*

7.

Apa és anya elolvasták a zárójelentésemet, látták, hogy nincs komoly bajom, megnyugodtak. A kezem még fel volt kötve, de kezdtem magam összeszedni. Eltűntek a pihék a karomról, lábamról. Nem firtatták a részleteket. Tudtam, hogy apa nem fog örülni, ha leszerelnek, amit elkezdesz, fiam, fejezd be, csináld végig. Ő is kibírta. Pedig az keményebb volt. De nem mondott semmit. Elfogadták, hogy újra otthon vagyok. Visszakapták a kisfiukat. Napközben dolgoztak, én meg élvezem a magányt, és készültem a „lefűvezésre”. A felülvizsgálati bizottság megsemmisítheti a zárójelentést.

Besüt a kora tavaszi nap, meztelen talpam alatt a hideg konyhakő, a szobában a puha szőnyeg. Fekszem az ágyon, hagyom, hogy a fejemben a képek kuszán kövessék egymást. A körlet, az őrszoba, a reggelek a szekrényben kuporogva. Lőtér, alaki tér, Landeszman major, kórház.

Marcus Aurelius annál a résznél nyílt ki, hogy az istenek megajándékozták őt egy csodálatos gyógyszerrel „vérköpés és szédülés” ellen. Kikeresem a nagylexikonban az atropint. Nadragulyából előállított, erős, kábító hatású mérég, népi nevén szépasszonyvirág. Az asszonyok régen a szemükbe csepegtették, hogy csillogjon. Ha kiskoromban valami butaságot csináltam, apám azt mondta, te, te, nadragulya!

Beírtam az új szavakat a MNOSZ 5617-es szabványméretű dossziéba: csecsebogyó, billentyűemelő-rugórögzítő-csavaranyacsap, eszdepékáhátétées, hákászcsépéeszvé, fraktúra, herevere, káká, hikomat, atropin, ciba, szépasszonyvirág. A dosszié tele van papírcetlikkel, a jelentések vékony, láthatatlan damilon lógnak a szavakról.

Lecseréltem a kezemen a kötést, a vérálfutás följebb húzódott, elhagyta a körömágyat, az új, sarjadzó köröm kezdte lefeszíteni a régit. Ritkán mentem utcára, furcsa érzés volt, bőrzött a fejem, megszoktam, hogy mindig sapka van rajtam.

Zakariás tartozott egy réteges krémmel a Belvárosiban, vártam, hogy leszereljenek. Utána majd veszünk egy üveg bort, fölmegyünk valamelyikünkhöz, heverészünk az ágyon, bagózunk a plafont nézve, és csak úgy közben-közben szólalunk meg, véletlenül, hogy valami fontosat mondjunk.

Találkoztam a régi haverokkal, Fricivel, Tomkával, mintha semmi nem változott volna. A mozdulatok ismerősek, az élet elviselhető. Nem lepődnek meg, nem furcsállják, hogy újra velük vagyok. Más cigarettát szívunk, de a témák

* A regény előző fejezetei a *Jelenkor* 2007/4; 2008/10; 2009/9; 2009/10. számában olvashatók.

ugyanazok. Zene, tanulás, meló, bulik, utazás, foci, csajok. Ültünk a Rézkakasban, gyufásdobozt pöcköltünk a foltos abroszon. Frici vett a dollárboltban egy műanyag dobozos Philip Morrisset, a bátyjától kapta a pénzt. Vagy a bolt előtt álló seftesektől? Nem dobja el a dobozt, beleteszi a Filtolt. Menősködik.

Nyitott szemmel álmodom.

Fölmegeyek Kamillához, az új lakásukba, anélkül, hogy telefonálnék. Csak úgy, véletlenül. Januárban cseréltek lakást, most néhány sarokra laknak tőlünk. Az anyja, Zsuzsi néni nyit ajtót, gyanakodva néz, kezét a köténybe törli, a gáztűzhelyen pörkölt rotyog. Kamilla nincs itthon, de megvárhatom a szobájában. Mutatja, merre van, és magamra hagy. Kamilla szobájában nyoma sincs a régi pedáns rendnek, az ágy vetetlen, lemezborítók a földön, az ablak peremére zongorabillentyűket rajzoltak. Leülök a székre, rágyújtok, ösztönösen be akarom gombolni a zsebem. Nincs gomb. A civil élet örömei. A polcon, a hátsó sorban, a lányregények mellett találok egy üveg dugikonyakot. Meghúzom, ülök még néhány percet, aztán megkezdem a tervszerű visszavonulást. Zsuzsi néni nem marasztal. Hűvös szél fúj a Duna felől. Egy gyerek a játszótéren rám lő műanyag pisztollyal.

Néhány nappal később a Múzeum körúton sétálok, a fák árnyéka pókformát rajzol a járdára. Elhúz egy villamos, az emberek unott képpel néznek. Meglátom Kamillát, nagyot dobban a szívem. Jön a napfényes utcán, csukódik, nyílik a két meztelen lábszára, mint az olló, elmetszve a fényt. Átöleljük egymást, szétvállunk, a szemében a könnycsepp, ami sosem gördül le. Ülünk az Ibolya presszó cső alakú, sötét helyiségének a végében. Megsimogatnám a combját az asztal alatt, ne, mondaná nyugtalanul, kérlek, ne. Egy tincset húzogat a füle mögött, ez új mozdulat. Benne van az elmúlt fél év. Dúdol, de ez valahogy nem a gondtalan öröm dallama, kénytelen követni ezt a belső hangot, nem tud ellenállni ennek a benne dudorászó valakinek.

Nem udvarolok, nem nyomulok, pedig talán engedné, hogy a combján maradjon a kezem, a vállam kifacsarodna, de a világ minden kincséért sem venném el, úgy tennénk, mint akik beszélgetnek, és mikor megmozdulok, kihasználná az alkalmat, és elhúzná a lábát. Inkább nem is kísérletezem. Beszélgetünk, sokat megélt, régi barátok.

Nem vették fel a Zeneakadémiára, az apja először azt akarta, hogy menjen el dolgozni, aztán mégis beíratta egy előkészítőre, és szerzett neki egy másik hegedűtanárt. Egész nap otthon ül, gyakorol, cigizik, kávézik, olvas, tévét néz, telefonál. Hónapok óta délben kel. Mintha beteg lenne. Az osztálytársak szétszéledtek. Lakást cseréltek, ez volt a legnagyobb esemény. Fiúk? Á, semmi. A közös múlttól nem beszélünk, a hengerítésekről, a szakításról a Bimbó sörözőben. Az a benyomásom, hogy unatkozik. Nem most, nem velem vagy nem csak velem, hanem úgy általában végigunatkozta az őszt és a telet, és talán már kezd beletörödni, hogy egész életében unatkozni fog.

Március közepén levettem a kötést a kezemről. Híztam néhány kilót, az arcom kikerekedett. Hátra volt a lefűvezés, az életem még mindig ideiglenes, átmeneti. Még bármi történhet. Erre az utolsó feladatra koncentrálok. Kamillával moziba, könyvtárba, presszókba, klubokba járunk, belógunk a Zeneakadémia kakasülőjére, azt hazudjuk, főiskolások vagyunk. Szombaton táncolni viszem az OSC vívótermének a Puskin mozi fölötti diszkójába. Forgatni kéne, hogy elszédüljön, de már nem emlékszem, merre. Csak lötyögünk egymással szemben, ke-

zünkben sör, így is jó. Hármat rezeget a melle, mert kicsi, de lehet, hogy a gyaloglásnak és a táncolásnak más a rezgésszáma. Egyfelé lakunk, hazakisérem, puszipuszi, jó éjt. A kezét sem fogom meg. Nem sietek, nem erőlködöm. Talán imponál neki, hogy nem erőszakoskodom. Kíváncsivá teszi. Másképp néz rám.

Elővettem a borítékot, amiben tavaly ősszel faleveleket küldött a laktanyába, hogy ott is velem legyen a pesti ősz. Elszáradtak, összetöredeztek, elmorzsolódtak, ki se tudom venni őket a borítékból. Itt-ott látszik a tinta nyoma, rájuk írta, hogy hol szedte őket, Tabán, Dunakorzó, Városliget.

Egyik este Interbrass koncert után beülünk a Tüköry sörözőbe. Tízre haza akarok menni, Kafka *A kastélya* lesz a kettesen. Megiszunk egy sört, valahogy a katonaságra terelődik a szó. Elkezdem, nem megy. Idétlen zagyvaság. A hatásbemutató az első napon. Bodag és Sós megkanalazza Egresicset. A Bolond torony. Milyen volt a ködös répaföldön órá, Kamillára gondolni. Felírtam a nevét a párás ablakra. Bernát és Zakariás, Gyilok papa, Mikos Laci, Fábián és a többiek. Cserbenhagynak a szavak, hiába erőlködöm. Zakariás azt mondta, a szavak sorban vannak, a valóság halomban, körbetekerheted mondatokkal, földiszítheted, gúzsba kötheted, mégse kerülsz belülré.

Nem akarom, hogy Kamilla igyekezzen, nedves szemmel hallgasson, arcán az erőltetett szájalom kifejezésével, ez előre felidegesít. Inkább kérek még egy sört.

Később átül az asztalunkhoz egy pasas, tompán, mélyen részeg. Kemény, rovátkolt pofahús. Azt mondja, tegnap szabadult a Csillag börtönből. Meghív egy italtra, a vécében érzem, hogy oldódik bennem szét a sok sör.

Már nem is próbálja leplezni, hogy Kamillára utazik, Kamilla a közös ivás tétje. Hozzá beszél, bámulja, falja a tekintetével, mintha ott se lennék. Kamilla rá akar gyújtani, az égő gyufát a csupasz, kérges tenyerén kínálja neki.

Valahogy sikerül fizetni, kimenekülünk. Megkerüljük az örökmécsest, látom, hogy jön utánunk, látja, hogy látom, ordítani kezd. Megfogom Kamilla kezét, hogy ne féljen, és hogy jelezzem, összetartozunk. De csak jön utánunk, káromkodik, gajdol, átkozódott. Álljak ki vele, mint férfi a férfival, szétveri a pofámat, a csajomat meg rongyosra keféli. Ötvennégy kiló voltam, szemüveges, a bal kezemen kötés. Kamilla reszketett.

Befordultunk a Honvéd utcába. Elhalkultak a léptei, de aztán megint hallom, hogy szívósan, kitartóan caplat utánunk. Nem néztem hátra, hogy ne tekinthesse kihívásnak a hátrafordulást, jelnek a támadásra. Elértük az Alkotmány utcát. Ha megállunk Kamilláék kapujában, amit ilyenkor már bezártak, és elkezdünk a kulcsokkal vacakolni, utolér, és a kapualj csapdájába kerülünk. Tovább mentünk. Ő kitartóan követett. Hirtelen elengedtem Kamilla kezét, és szembefordultam vele.

Nem ő volt, egy kalapos bácsi sétált utánunk.

A sittes a Szalay utcánál feladta, lemondott rólunk, elkanyarodott, szegény öreg pedig épp akkor fordult be a sarkon. Bámultunk egymásra. Mondtam neki, hogy semmi gond, menjen. Intett, hogy nem, menjünk csak mi elől.

Javasoltam Kamillának, hogy az ijedségre igyunk valamit nálunk, a szüleim kint vannak a telken.

Az ágyamon fekve nézzük a piros kis Junoszytot, és Ararát konyakot iszunk. Maximilian Schell játssza K-t, a földmérőt. Nyomnak a könyvek a derékaljban, félek, hogy Kamillának kényelmetlen. Egyszer csak ott van a karomban, lágy a

haja, a teste forró a ruha alatt. A nadrágomra teszi a kezét. Akkor olvadok szét, mikor sáros rögök kezdenek zuhanni K. koporsójára.

Nem mondtuk ki, hogy megint járunk, és azon sem gondolkoztam, hogy szűz vagyok-e még. Három hónap volt a születésnapomig. Egyik este Kamilla megkérdi, mi lenne, ha felíratna fogamzásgátlót. Szédülten bólogatok. Bisecurin vagy Infecundin? Rábízom. A ciklusához igazodva szedni kezdi a tablettákat. Várni kell. Számoljuk a napokat. Bulikba, koncertekre járunk, most már kézen fogva kísérem haza. Levél jön a kieg-től, kitűzték a felülvizsgálat időpontját. Fölhívom Mikos Lacit, az apja veszi fel, Laci még mindig kórházban van.

Azon a tavaszon sokat esik az eső, és megnyílik a Skála Nagyáruház Budán. A srácokat tavaszi hadgyakorlatra vezényelték a Bakonyba, utána Bernát hazajött jutalomszabadságra, a Bajkálban találkoztunk. Zakariás továbbra se hajlandó szabadságot kérni, karácsony óta nem volt otthon. Egyszer meglátta Bernát leveleit a szekrényben, amiket attól a huncut szemű, dundi lánytól kapott. Mennyi levél, megfoghatom? Kivett egy borítékot. Mintha virág lenne, megszagolta. Az egész olyan váratlan és értelmetlen volt, hogy Bernát se szólni, se közbeavatkozni nem tudott.

Egy optikusnál rendeltem szemüveget a zárójelentés adatai alapján. Felpróbálok, foltokat látok, azonnal megfájdul a fejem. Nem tudom, mi lesz, ha a felülvizsgálaton betűtáblát olvastatnak, mit mondok, visszagyógyult? Először otthon, a lakásban próbálok vele közlekedni. Egy órát mindennap. Aztán lemerészkedem a térre. Szédülök, émelygés, a hangok felerősödnek, gyerekzsivaj, állványozók kopácsolása, madárfütty. Odaszól a csősz: Mi van, öcsi, eltévedtél?

A seb beforrt a kezemen, a duzzanat lelohadt, kicsit már tudtam mozgatni az ujjam. Az új köröm tolta le a régit. A fürdőszobában, a mosdókagyló fölött feszítem le a sárga, kiálló körmöt, alá lehet nyúlni. Behozom a Moszkovszkaja vodkát a bársekreányból. Meghúzom, rálocsolom a sebre, megint tépni kezdem, az eleje kezd elszakadni a bőrtől.

Fábián kipattintja a bicskát, és a csizmába gyömöszölt kutya fölé hajol.

Tovább húzom, folyni kezd a vér, lelocsolom, a zsibbadás felugrik az államba. A lógó köröm alja még mindig a húsba tapad. Húzom, az egyik fele kiszakad a körömágyból, lehunyom a szemem, megtántorodom. Eszelősen vihogok. Két hosszú korty a vodkából, aztán megfogom és kitépem. Kirántom, kiszedem, leválasztom, kiszaggatom. Tele vagyok gyűlölettel. Kifújom a levegőt, mélyeket lélegzem. Rózsaszín lé kering a lefolyóban. Kényszerítem magam, hogy szavakat, kifejezéseket soroljak, vérözön, vértenger, vérpatak, vérségi kötelék, vérmérséklet, a vér szava, vérig sért, vér tapad a kezéhez, a vérében van, vérévé vált, rossz vért szül, vért kíván. Nevetek, nézem, hogyan folyik ki belőlem, lemosom, a hideg víz lefagyasztja a fájdalmat. Becsavarom egy zsebkendőbe, eltartom magamtól, minden lépésre kettőt lüktet. Lefekszem a szobában az ágyra, vékony vércsik bukkan elő a zsebkendő alól, leszalad a könyökömig.

Nem kell rá kötés, hadd lássák. Kilenckor kell megjelennem a bizottság előtt. Gyönyörű tavaszi nap, hibátlan, kék ég, szikrázó napsütés. Leszálok egy megállóval a kieg előtt, és a fal felé fordulva kicserélem a szemüveget.

Két ór áll a kapuban, ellenőrzik az adatokat. A folyosó vége vakfalba ütközik,

ott kell leülnöm, mielőtt behívnak. Pihentetem a szemem. Azon töprengek, hogyan beszéljek velük. Civilben vagyok, a hajam ránőtt a fülemre, gúnyolódásnak tűnhet, ha vigyázzba vágom magam, tisztelgek, jelentek, satöbbi. Ne játssza itt nekünk a bazári majmot! De az is lehet, hogy elvárják, hivatalosan még katona vagyok. Mindenesetre nem kéne túl lazára venni a figurát. Egyszerű, rövid, egyenes válaszok, nincs takargatnivalóm. Rossz a szemem, félig megvakultam, finoman jelzem az emiatt érzett aggodást, ez életszerű. Megtört leszek, de nem kuncsorgok szánalomért. Döntsenek a legjobb belátásuk szerint, én azt elfogadom, bármi legyen is, nem fogok lázadozni.

Nyílik az ajtó, belépek a terembe, és abban a pillanatban ténylegesen és tökéletesen megvakulok. Szemből ömlik be a fény a nagy ablakokon, nem látok semmit. Jó napot, mondom, a fejemet katonásan megbiccentem. Fővetés. Előrenézek, ahol a felülvizsgálati bizottság katonaozvosait sejtem. Fényfalból kihalásos hang kikerdezi az adataimat, próbálok arrafelé fókuszálni. Hogy van, kérdezi? Köszönöm, megvagyok, csak aggodom a szemem miatt. Meg a kezemet is meg kell még műteni. Egy ingerült hang jobbról: A keze? Mi baja a kezének?

Ott van a zárójelentésben, szalagszakadás.

Papírzigés, Dohány százados körbeadja a zárójelentést. Suttognak. Ingerült alezredes morog valamit. Remeg a szám széle. Legszívesebben levonnám, és zsebre gyűrném az arcom. Megint összesűgnak. Dohány százados megköszöri a torkát, rossz hírt kell közölnöm önnel, honvéd elvtárs. Betonná válok, süllyedek a földbe, a fülem zúg, nem értem, amit mond, a szavakat külön hallom, de nem állnak össze mondattá. Elhallgat. Bólintok, értettem. Távozzak? Vagy ez valami trükk? Állok a fényözönben. Hogy merre az ajtó, csak nagyjából sejtem. A neszekből rájövök, hogy most egymás elé tolják, és sorban aláírják a papírokat, a végén nagy döntésekkel lepecsételik őket. Valaki föláll, befejezettnek tekinti az eljárást. Megcsikordul a székláb, sötét paca nő az ellenfényben. Gyufasercenés, cigifüst.

Tessék, hallatszik hirtelen közlőrl, az éles sziluett nyúlványt növeszt magából. Itt a határozat, a zárójelentés, a személyi igazolványa, katonakönyve.

Távozhat. Köszönöm. Viszontlátásra.

Megfordulok, összefolynak a foltok, nekimegyek a csukott ajtónak. A csattanásra abbahagyják a beszélgetést, csend támad. Most mind engem bámul. A szemüvegkeret alatt meglátom a kilincset, feltépem, kimegyek, elindulok a folyosón. Várom, hogy felcsattan mögöttem egy hang: Honvéd elvtárs, jöjjön csak vissza egy percre! Eljutok a kijáratig, kilépek a fénybe. Még mindig a kezemben szorongatom a papírjaimat. Az egyik kapus mond valamit, röhögnek. Magasan ragyog fölöttem az ég, valahol a távolban villamos csörömpöl. Befordulok a sarkon, kicserélem a szemüveget, újra látok. Próbálok összerakni Dohány százados szavait, rossz hírt kell önnel közölnöm, honvéd elvtárs, megköszöri a torkát, kivár, ön a Népköztársaság katonai védelmével kapcsolatos ismeretek és készségek elsajátításában a továbbiakban nem tud részt venni, mert a mai napon a felülvizsgálati bizottság döntése értelmében egészségügyi okok miatt a „békében alkalmatlan, háborúban szakszolgálatos” besorolást kapta.

Aznap délután, Kamilla az ölemben ül, csokolózunk, rúztól illatozik az ajka. Végigtapogatom a számmal az arcát, orrát, állát, fülét, szemöldökét, az ismert, mégis ismeretlen tájat. Feláll, leveszi pólóját, eltűnik a kifakult atomsorompó jel. Hátranyúl, kikapcsolja a melltartót, azt is a padlóra ejti. Fátyolos szemmel néz, lehúzza a nadrágján a cipzárt, kibújik belőle, ledobja a póló és a melltartó mellé. A bugyit is leveszi. Eldeformálódott köldökét bámulom és a fázástól feszes ráncokba ugró mellbimbókat. A melléhez érek, szemét lehunyja, hangosan lélegzik. Becsukja az ablakot, elhúzza a függönyt. Mögém áll, érzem a tarkómon a közelségét. Könnyű karja hátulról fonódik a nyakamba, a melle eleven súly a vállamon. Érzem, hogy dobog a szíve. Kezdek megőrülni. Ne olyan mohón, mondja, lassan, ne siess. Szeretlek, mondom, és döbbenten nézek vissza a szóra, mint egy átugorhatatlannak hitt akadályra. Szinonimákat sorolok magamban, szeretlek, imádlak, istenítelek, bálványozlak, rajongok, bolondulok érted.

Nem tudom, hogy a zoknit is levegyem-e. És hogy mit csináljak a lábammal. Ölelkezünk, nincs az izmaiban az az óvatos merevség, mint tavaly. Rám fonódik, nem akar lehengeríteni, nem akar megszabadulni tőlem, nem taszít el. Becézgetem, ő is engem, és egyszer csak ott vagyok benne. Összeütődik a csípőnk, el kell találni a ritmust. A lábujjaim begörbülnek, forró hullám csap át fölöttünk. Odahajlok, érzem a könnyei illatát. Puha a bőre, a könnyek fölmelegítik a kezem, ahogy letörlöm őket. Bámul rám döbbenten, sírástól kitágult, tiszta szemmel.

Fölébredek, az ablakban napfényes tavaszi délután. Gyerekek ricsajoznak, a tizenötös busz fékje sziszeg. Egymás mellett fekszünk, egyenletesen lélegzik, mintha a lehelete mozgatná a függönyt. Milliméterenként húzom le a melléről a takarót. Szoborszerű. Tökéletes. Ketyeg az óra.

Leszereltek, elvesztettem a szüzességem, és még csak fél négy. Nagyon kívántam egy pohár italt.

A párnába fúrtam az arcom, megint elaludtam. Mire felébredtem, egyedül voltam a szobában. Kamilla egy levelet hagyott a párnán, hazament, este találkozunk, csók.

Lepörgetem magamban a nap eseményeit, mit csináltam jól, mit rosszul. *Tudom*, hogy most, *teljesen* boldog vagyok.

Elképzelem Kamillát, tesz-vesz, dúdol, lemegy vásárolni, rágyújt, beszélget az anyjával, ártatlan arccal hétköznapi cselekvésekben vesz részt, és senki nem tudja, hogy egy órája mit műveltünk az ágyban.

Fölkeltem, lezuhanyoztam, az oldaltáskámba tettem a dossziét a különleges szavakkal, és kimentem HÉV-vel az Óbudai-szigetre. Lesétáltam a Dunához. Langyos, tavaszi idő, a kutyatej sárga golyói a tavalyi, elszáradt levelek közt. Kerestem egy tisztást, elővettem a dossziét, és a tűzrakó hely fölött meggyújtottam az egyik sarkát. Nehezen akart lángra lobbanni, aztán viszont annál nagyobb tűzzel égett. Sercegve pattogott, lihegett, szikrázott benne a sok papír és tinta, szállt a pernye az ágak közt. A parazsat betiportam a földbe, addig döngöltem, míg nem is látszott, hogy nemrég tűz égett, a föld elkeveredett a hamuval. Leültem, nekidőltem egy fának, elszívtam egy cigit.

A madarak a tűztől elcsendesedtek, most lassan kezdett visszatérni a hangjuk. A szálló pernye finom réteget képezett a tárgyakon. Hozzáérek a fához, de nem a fához érek, hanem a *fa* szóhoz. A nap a hegyek fölött áll mozdulatlanul.

Három évvel később elutaztunk a tengerhez. Forró augusztus, a pálmalevelek hegye megpörkölődött. Találtunk a fürdőszobában egy skorpiót, poharat borítottam rá, kivettem a teraszra. A motel recepcióján, egy prospektusban vettem észre az egyik sziget fölött az FKK feliratot. Csak egyszer úsztunk át, a kristálytisza vízben láttuk az árnyékunkat a tengerfenék homokján. Kamilla szégyenlős volt, nem akart nudizni, inkább a fősziget fürdőruhás strandján napoztunk. Utolsó este láttuk meg a plakátot, neveltünk rajta, hogy Sziget Szépét választanak.

Kamilla sminkeli magát, újrateremti a fikciót. Megrázza a haját, dúdol, ceruzával álcázza a kis ráncokat a szeme körül, eltűnnek a szkepszis árulkodó nyomai.

Két tarka inges fiú áll a pódiumon: voláre, ó-ó, kántáre, o-o-o-ó. Közben egy rekedt gitárszóló is hallatszik, hálósákos, bórsarus horda bulizik a parton. Elkezdődik a műsor, a lányok táncolnak, énekelnek, és én, bár nem először vagyok tanúja, elhűlve figyelem Kamilla átváltozását. Egyedül áll a színpadon, az *Ez a kis Lészped* című csángó dalt énekli lehunytt szemmel. „Nem kell nékem senki párja, ha az enyém el van zárva.” Mintha nem is ő lenne, a mély, alt hang olyan tartományokból üzen, amikről fogalmam sincs. Fergeteges siker, a közönség állva tapsol, éljenez, ő az est fénypontja. Bedobom az egyik üres poharat a bokrok közé. Aztán még egyet. Senki se figyel.

A szakállas műsorvezető bejelenti, hogy megszületett a végeredmény, kihirdeti a harmadik, a második helyezettet, aztán a zenekar tust húz, tapsvihar, kiabálás, vakuvillanások. Kamilla köszönetet rebeg a mikrofonba. Állok hátul, és bámulom a csillogó káprázatot. A tengerparton szeretnék lenni, a hordalékszagban, ahol az a szakadt társaság randalírozik. Rossz bort inni, meztelenül fürödni, füvet szívni, megkeresni azt a másik Kamillát, akivel a kaliforniai tengerparton találkoztam, egy fán akarok ülni, összeragasztózva, zsákkal a vállamon, abban a fantasztikus laktanyai álomban.

Később lesétálunk a partra. Már nincs ott senki. Kagylók ropognak a lábunk alatt, a víz szabályos csíkokba redőzi a homokot. Kamilla levette a díszzeit, a selyemszalagot, a virágkoronát. Hallgat, nem tudom, mi jár a fejében.

Búcsúcsók nélkül alszunk el.

Átmegyek a Rajcsúron, sárgán dereng a laktanya fala. Kiszöktem. Palánkbérlet. Odamegyek a szoborhoz, egy kő alól kiveszem a nejlonba csavart fegyvert. Ezért állt meg mindig Tóth Gazsi, ide dugták még szeptemberben, miután összeverekedtek a váposokkal. Fábiánnal ittak versenyt, ki a legény a gáton, a laktanya felé vettek még egy üveg pálinkát, akkor futottak bele az őrjáratba. A másnapi azonosítás előtt Tóth levonult a Kékcsempésbe a korábbi büntetését letölteni, Fábián külső körletet takarított. Igen, ez volt az ő kis közös titkuk. Kiveszem a nejlonzacskóból, a nadrágomba tűzöm, rá a zubbonyt. Hideg a fém, fázik tőle a hasam. Hátul mászom át a kerítésen. A hizlalda fojtogató bűze, disznóröffenések. Még nem fújták el a takarodót, a folyosón katonák téblábolnak. A véceben találom meg Fábiánt, Halinával és Szabiccсал snapszerozik. Dugulj el, mondja, mielőtt megszólalnék, de valamit megérez, elküldi az embereit, komolyan, elgondolkodva mondja, nyúzzalak vagy boncoljalak? Érzem az övembe tűzött fegyver érintését. Azt mondja, ő csak azért szállt rá Mikosra, hogy szedje már össze magát, legyen férfi, ne ilyen takony. Hirtelen rúgja ki a lábam, rám térdel, lovagol a hátamon, érzem a szájszagát. Sikerül kifordulnom alóla, felugrom,

ráfogom a pisztolyt. Megdermed, gonosz szépség villan, elismerés, büszkeség, magány. Ha lelősz, futkosóra vágnak. Ha nem lősz le, én verlek agyon. Válassz, pajtás. Tiszta erőből meg akarom húzni a ravaszt, de a kezem nem engedelmeskedik. Magam felé fordítom a csövet, a számba dugom, Fábián kiveri a kezemből, nekizuhanok a falnak. Fölveszi a földről, elismerően méregeti a súlyát. Igen, ő volt az, mondja. Mikos a ház mögött hugyozott, ő utánament, elkapta. Ha le roskadt, felhúzta, aprította, csépelte a fejét, aztán lelökte a füstölő fal mellé, és ott hagyta. Most rajtam a sor. Nem fáj, de tudom, hogy nem fogja abbahagyni. Ful-ladok, csikorgatom a fogam. Kamilla ébreszt, a vállamat rázza.

Egy ideig csak nézek rá, nem ismerem meg.

Átkélik a hajnal a függönyön.

Vége a nyaralásnak, megyünk haza, a busz erőlködve kanyarog a szerpentin-en. Alattunk az öböl, árbocerdő, az ég és a víz egybeolvad. Babérbokrok, fügefakert, fehér macska oson a kerítésen. Némán ülünk egymás mellett, a szépségkirálynő és én. Nem szólunk egymáshoz. Dúdol, jól elvan magában. Arra gondolok, hogy soha nem tudom meg, mi lettem volna nélküle.

Mikor ősszel elkezdtem a főiskolát, Zakariás a kaposvári katonai börtönben a büntetését töltötte. Tiltott határátlépési kísérlet, két év futkosó. Nem váltotta be az ígérését, nem hívott meg réteges krémre a Belvárosiban. Tanár se lesz belőle. Ahogy belőlem se, de ezt itt senkinek nem mondhatom el. Volt katonatársaim a lyukasórákban a díszmenetet gyakorolják a főiskola udvarán. *Viccből.* A csajok előtt játsszák az agyukat. Ho Shi Minh Tanárképző Főiskola a Gagarin utcában.

Nemrég megtudtam (Bernát írta meg az iwiw-en), hogy Zakariás abban az alföldi városban él, ahol a nagyszüleim laktak. Ahová azon az utolsó nyáron elstoppoltunk Kamillával, és a kollégiumi ágyban lehámozta magáról a kezemet.

Kocsival mentem, délre értem oda, kivettem egy szobát a város főterén. Már nem éltek itt rokonaim.

Annyit tudtam, hogy Zakariás a dohányszárítóból ment nyugdíjba, és a régi telepen lakik, lent, a Csisznyikón.

Kertes ház, kutya rohan a kerítéshez. Az ajtóban áll, a himlőhelyekről ismerem meg. Sötét mandulahéj. Gurgulázó hangot hallat, a kutya maga alá csapja a farkát.

Kezet fogunk, mondom a nevem, bólint, mutatja, jöjjenek be.

Bent egy lány, neki is bemutatkozom, Csipkésnek hívják, az önkormányzattól van, épp egy ételhordót szed szét.

Zakariás üveget vesz elő, tölt két pohárba, koccintunk.

Mióta lakik itt, kérdem, de csak fújja a füstöt.

Hirtelen bevillan, hogy ez az egész a Pikó-tanyára hasonlít: az öreg, a lány, a kutya. Tinka, a sebhelyes karjával, amibe bele kellett csípnem. *A ráékezés.*

Erre jártam, hallottam, hogy itt lakik, benéztem.

Jól tettem, mondja.

Néhány mondatban elmesélem, mi történt velem azóta.

Szóval író lettél.

Ő is elmondja, hol dolgozott, merre, de most már itthon van, nyugdíjas. Csönd. A lány megterít, kardigánt vesz.

Hallgatunk. Nincs értelme maradni. Felállok, kézfogás, egyenesen a szemembe néz.

Együtt ettük a kopaszkenyeret, ez egy mondat. Esténként, ülve a stokin, egy Tinten Pennel a naplóját írta. A fültövénél van egy himlőhely, közben azt simogatta. Sötét haj, dudoros homlok. Ha elmosolyodik, az arcából előbújnak egy kisleány vonásai.

Egyszer sétáltunk Battonyán, vasárnap volt, munkaszünet, gyerekek rohantak ki a bokorból, és valamit himbált az egyik ág. Egy macska volt, a teste hihetetlenül megnyúlt, már nem tekergett, nem rángatózott, csak nézett üveges szemmel. Zakariás lekasztotta, letette a földre. Ott hagytuk, aztán valami zajt hallottunk: felugrott, és elszaladt.

Mutathattam volna neki a régi sebhelyet a kezemen, napokig könyörögtem neki, hogy törje el.

Csipkével indultunk vissza a központba. Esni kezdett, az ablaktörő csapkodta a vizet. Elmondtam neki, ki vagyok, honnan ismerem Zakariást, és hogy tulajdonképp miért jöttem.

A temető bejáratnál kovácsoltvas felirat: „Aki halott, megbocsát, ragyog az ég sátra.” Addigra elállt, kerülgettem a felhődarabkákat a tócsákban. A nedves útra csigák másztak, sárga körmök. Eltévedtem, nem találtam a nagyszüleim sírját.

Egy frissen ásott gödör, a földkupacba ásót döftek.

Feladtam, visszamentem a szállodába.

Néhány hét múlva csomagot kaptam, nem volt rajta feladó. Gyűrött, barna papír, zsinórral kötötték össze, benne Zakariás régi noteszei, naplói. Higgadt, pontos mondatok. „A vikingek sosem vakaróztak.” Az egyik oldalon csak ez: „Csonti, a komolytalanság számúzóttje”.

Tavasszal átrajzolódtak az erővonalak, Bernát Faterral kezdett barátkozni, azt tervezték, rockegyüttest alakítanak, aztán Lokátorral hármásban újságot akartak szerkeszteni. Nem engedték persze. Zakariás Mótrikkal sakkozott a „szervezett szabadidőben”. Hogy elszigetelődött vagy elmagányosodott volna, a jegyzetekből nem derül ki. Nem panaszkodik, úgy képzelem, továbbra is végrehajtja, amit kell, mint a gép, könnyen, lassan, precízen. Mindenki a leszerelést várja. Számolják a napokat, vágják a papírból készült táposcentit. Most már fél lábon is kibírják. És akkor egyszer csak minden összeomlik.

Megnézi a városi moziban a *Száll a kakukk fészkére* című filmet Akkor már járt neki is a kéthetenkénti kimenő, nem kellett kérni. Szabadságra, eltávra továbbra se jelentkezett, idén nem volt még otthon. A film végén mintha az ő agyát lékelnék. A városban kószál, a hídról lógatja a lábát a patak fölé.

Nem rendelnek el körözést, Bernátot küldik ki, hogy keresse meg. Kap három napot, hogy kerítse elő akárhonnan. Nem akarnak botrányt, idén ez lenne a harmadik dezertálás az ezredben. Pesten, a lakóhelyén nincs, Bernát végigjárja a kórházakat, végül a nagynénjénél találja meg egy dunántúli faluban. Beteg voltam, mondja Zakariás, és elővesz egy gyűrött papírt. Mindketten tudják, hogy semmit nem ér. Nem értesítette az alakulatot, ezért hadra vágthatják.

Zakariás az állomáson, a váróteremben ülve elképzeli, hogy letartóztatják, átadják az ügyészségnek. Elönti a félelem, egy hang azt súgja, menekülj. Feláll, szó

nélkül otthagyja Bernátot, átugrik a kerítésen, rohan, keresztül a lucernáson, majd egy dűlőúton a távoli erdőig. Könnyűnek érzi magát, mintha a levegőben úszna. Csuromvíz, a nedves zokni összegyűrődik a bakancsában. Levágódik, a földre szorítja az arcát. Aztán rohan tovább. A falvakat kikerüli, az erdőkön, mezőkön menekül. Este lerogy egy szénaboglya tövébe. Bámulja a hunyorgó csillagokat. Egyszerre felfogja, mekkora bajban van, továbbindul. Minden neszre hasra veti magát, a szíve zakatol. Egy elhagyott kunyhóba húzódik. Nappal alszik, éjjel vándorol. Leül a földre, fejét a tenyerébe ejti. Arra gondol, hogy reggel bemegy a faluba, megkeresi a körzeti megbízottat. Szőkevény vagyok, tartóztasson le. Bilincset raknak a kezére. A kattanásra megint erőt vesz rajta a rémület.

A vasút a legjobb tájékozódás, megy a káposztaföldön, mindig a vágányok mellett. Két napja nem szólt senkihez. A szalmakazalnál kibukkan két alak, levágódik, pusztá kézzel lövészgödröt kapar maga alá, ott kuporog órákig. Mikor szürkül, újra elindul. Csökkenti a tempót, érzi, hogy közel a határ. Még egy kis erőfeszítés, néhány lépés. Valamibe megbotlik. Drót vagy spárga csapja meg a bokáját, a magasban szétnyílik egy színes rakéta. Hangos pukkanás, koromsötét, csend. Ismeri, ez a „riadó, tisztet kérek!” jelzés. Vissz az erdőbe, megáll, leguggol. Elered az eső. Halk zizegés, remegnek a fák levelei, kövér cseppek hullnak a nyakába. Ágreccsenés, nem mer mozdulni, a fejét lassan elfordítja, a gallér a bőréhez surlódik. Szívja magába a hangokat, a zörgés jobbról közeledik. Lassan feláll. Egy ág akkorát reccsen, hogy szinte belesüketül. Jobban már nem tud a kéreghez tapadni.

Előrelöki magát, próbál repülni a levegőben. Aztán arra emlékszik, hogy fekszik a földön széttárt lábbal és karral. Az egyik árnyék ráfogja a géppisztolyt, a másik letérdel, és hangosan káromkodva megbilincseli a kezét.

Friss ing van rajta, értesítették az anyját, ő hozott be neki fehérneműt, tisztálkodóeszközöket. Bevezetik egy irodába, a kihallgató tiszt szűken bólint, végigpásztazza a keze ügyébe készített papírokat, ismét fölnéz rá, épp csak tudomásul veszi. Zakariás oldalról látja a megvált, csontos arcot. Nyilván nem ő érdeklí, csak az, amiért idehozták, az ügye. Keres a fiókban valamit, megint ránéz, ráakasztja a tekintetét, mint egy súlyt.

Két héttel a leszerelés előtt, ennek mi értelme volt?

A tárgyalásra bilincsből, pórázon vezetik be. Az ajtónál az egyik őr a homlokához emeli a mutatóujját, bum-bum. A kopott fapadokon suttogva beszélgető emberek hirtelen elhallgatnak. Köztük van az anyja, a táskájából szétszivárog a teremben a frissen sült hús illata. A bírót úgy hívják, Halálbíró, nemrég halt meg az egyik gyereke.

Középre állítják vigyázzban, sarkak összezárva. A védelem formális, súlyosbító körülmény, hogy megtámadta a határőröket, erre nem emlékszik, de nem szólalhat meg. Kivonulnak a teremből, várják az ítéletet. A másik őr meggyújt neki egy cigarettát.

Huszonégy hónap, leghamarabb tizenöt múlva szabadulhat, utána le kell töltenie a kétéves katonaidőt.

A bíró indokol, ő meg hallja, hogy az anyja sírni kezd.

Levágják a haját kopaszra. Négykor ébresztő, a kis magánzárkában hatan vannak összezsúfolva, a villany állandóan ég, és csak háton fekvé szabad aludni, kezekkel a takarón. A plafon alatti pici ablakon egy himbálózó faágot látni és a

csupasz eget. Az egyik elítéltet úgy hívják, *Vesztett*, ő a zárkafőnök. Megeszi a többiek kajáját, egyszerűen elveszi tőlük. Azt mondja, nem mer aludni, mert fél, hogy fölkel, és megöl valakit. A másik egy ősz hajú, vékony férfi, a *Stilizta*. Szektatag. A hét napjait visszafelé számolja, éjfélkor eszik, napjában egyszer. Vasárnap nem mozdul, az egész vasárnapot tetszhalott állapotban tölti. Nincs személyi igazolványa, nem hajlandó bevonulni, dolgozni, szavazni. Se pénzt, se fegyvert nem vesz a kezébe. Jelenleg a szekta összes tagja börtönben ül. Amelyiket elengednék, nem írja alá a szabaduló iratot, mert azon is rajta van „a fenevad bélyege”.

Vasárnap beszélő, középen asztalsor, rajta műanyagtálcák. Vendégek, rabok, örök, félelmetes morajlás, erős szagok. Nem film, nem színészek, élőben megy. Odajön az őr, vegyék le az asztról a kólát. Zakariás tollat, füzetet kér az anyjától. Köszönjük a látogatást, a rokonok, szeretők elmennek, ők a fal mellett várják a motozást, és közben tilos a beszéd.

Zakariás apját negyvennégy telén a brjanszki erdőben fogták el. Halálra ítélték, azt hitték, partizánvadász. Kiderült, hogy munkaszolgálatos, negyvennyolcban ért haza Magyarországra. Igazolták, kapott pár forint végkielégítést. Elhelyezkedett, családot alapított.

Zakariás kilencéves volt, mikor egyszer együtt mentek le a pincébe tüzelőért. Az apja hasogatta a fát, ő berakta egy vászonzsákba. Kérdezgette, mi volt a háborúban. Az apja csak köhög, nem válaszol, a feladatra összpontosít. Abban az évben hal meg Budakeszin, a tüdőkórházban.

Zakariásnak a laktanyában volt egy visszatérő álma: áll egy pincében, szól a zene, bejön valaki, és lassan rámutat. A börtönben az álmom új részletekkel bővült. Többen vannak bent, szalmán ülnek a földön, viszket a bőrük, napok óta nem vették le a csizmát. Kint megszólal valami diadalmas zene, talán Beethoven, erre mindenki felugrik. Szorosan a fal mellett állnak. Nincs beszéd, senki sem mozdul. Nyikorogva nyílik az ajtó, bejön az őr. Körbenéz, mintha elmosolyodna, vár egy kicsit, majd elindul körben a mutatóujja. Zakariáshoz ér, Zakariás mondja a nevét, az ujj mintha bizonytalan lenne, aztán mégis továbbklikk. Egy ballonkabátos férfinál az ujj begörbül, int, hogy lépjen ki, a ballonkabátos összeesik, és valamit kiabál. Az őr piszkos kezével fölfeszíti a száját, egy szöggel átszúrja a nyelvét, hogy ne tudjon beszélni, és kivonszolja. A zene megint felerősödik, az őr kiválaszt egy másik foglyot, a fogoly térdre veti magát, átkarolja az őr térdét, felnéz rá, és azt mondja, ártatlan. Az őr a vállánál fogva fölemeli a levegőbe, benyúl a szájába, kihúzza a nyelvét, és az előbbi fogoly vérével bemocskolt szöggel átszúrja. Zakariás tudja, hogy vele is ez fog történni. Nincs kivétel. Kérdés, hogy lesz-e ereje, hogy ne kiabáljon, hogy magától kimenjen. Nem fog-e összecsupkani, az életéért könyörögni. Valaki a lábába rúg, és az ajtó felé int. Üres aggyal néz a vakító villanykörtebe. Megint a zene, most egyszerre két embert visznek ki, de csak az egyiknek kell biztosítani a nyelvét a szöggel. Bedobnak egy bála szalmát, aztán hat embert visznek ki, sorban, egymás után, a zárka ajtaját be sem csukják. Hatszor kell a nevüket hangosan kiáltani, és várni, hogy az ujj továbbmegy-e vagy int, hogy indulás. Az ajtó előtti tócsát föl sem takarítják. Már csak ketten maradnak. Bejön az őr, nézi őket, élvezzi a rémületüket. Az

ujja ide-oda jár, aztán a Zakariás mellett állónak int, hogy kifelé. Segítség kell neki, a kapcsos szög csattan a nyelvén. Ahogy húzzák kifelé, a lába magával viszi a szalmát az ajtóig, az őr visszarúgja. Egyedül marad. Felhangzik, elhalkul a zene, nyílik az ajtó. Az őr int, hogy jöjjön. Imbolyogva elindul az ajtó felé. A küszöb káprázik a szeme előtt, átlépi, az őr meglöki, mutatja, hogy merre menjen. Egy fallal találja szemben magát, a fegyőr int, hogy jobbra. A zene egyre hangosabb, egy vasajtó mögül hallatszik. Fény csap az arcába, a hang szinte átszakítja a dobhártyáját, és akkor felébred.

Másfél év múlva szabadul, egy hónappal később kell bevonulnia egy vidéki laktanyába, hogy letöltse a maradék idejét. Nézegeti, rakosgatja otthon a holmiját, reggel a konyhában ül, előtte egy üveg bor és csikkekkal teli hamutartó. Nem szeret elmenni otthonról, csak éjjel. Fél, hogy elüti az autó, nem tud a dolgokra odafigyelni. Nem tudja, mennyit egyen, évek óta csak *adagot* kapott. Meglepődik a telefoncsörgésre, nem meri fölvenni. Azt írja, a börtönben nem fáj a gyomra, nem kellett idegeskedni, ott bent volt a szabadság. Örül, mikor négy héttel később újra bevonul. Vidéki erdészetekben dolgoznak, lefűrészelt tuskókat robotantanak ki a földből. A gazdaság utat akar építeni, katonákkal szedetnek ki a rönköket. Ki kell számolni, hány négyzetcenti, annyi gramm trotil kell hozzá. Visszatöltik a gödröt, meggyújtják a zsinórt, és elbújnak az árokban.

Születésnapom van, várom Kamillát. Ha nem szerelnek le, talán nem itt, hanem a fegyverszobában ülnék, ölemben a „mennyasszonyommal”. Mintha emlékeznék rá, hogy megtörtént. Szeretem ezt az időt, ebéd előtt félóra nyugi a stokin. Egyedül vagyok, ugyanitt ült az a négyéves gyerek, kantáros nadrágjából kicsúszott az inge. Nincs apa, anya, átmentek a szomszédba, lementek vásárolni. A huzat megmozdítja az újság felső lapját. Négy év, mennyi elfelejtett óra és nap.

Kidörzsölsz valamit a szemedből, de mintha még mindig ott lenne. Sétálsz a városban, bajtársakat látsz, Bernátot, Mótrikot, Rabot, Zakariást. Minden tiszt a Körúton a parancsnokod. Aztán ez is elmúlik. Egyre ritkábban gondolsz rá, egyre rövidebb ideig. Rüszi voltál, kopár gyiku. Eltelt egy év, új gyűrűt kaptál, mint a fák.

Zakariás egyszer meglesett, mikor éjjel kiszöktél a Bolond Toronyba. A huzat emelgette a vastag toll- és piheréteget a lábatok alatt. Januárban eltörte a kezed, önfeláldozó, krisztusi szeretetből. Hogy ki is lenne ő, milyen ember. A barátom, próbálgatom a szót. Csak néhány hónapig ismertük egymást. Kíváncsivá tette a léhaságom, engem meg az ő fegyelmességé. Egyszer, úgy október közepe táján, olyan türelmes eréllyel győzködött, hogy beadtam a derekam, én se kértem eltávot. Két hétig bírtam. Vigyáznom kellett, nehogy túl mélyre süllyedjek az önmegvetésben. A szavakat, az iróniát hívtam segítségül. Ő ezt is érvényes módszernek tartotta. Irigyelt is talán, hogy ő viszont nem tehet mást, humortalanul, bután, csökönyszerűen az egészet kell nem-létezőnek tekintenie.

Leszereltem, nem tudom, utána mi történt velem. Nem hagyta, hogy kibillentsek, aztán az idő valahogy mégis felmorzsolta. Fogalmam sincs. Lehet, hogy ha ott lettem volna, akkor se tudnám. Volt egy nézése, ahogy elmosolyodik, meggyűrődnek a himlőhelyek, kivillan alul a foga, az arcában ott egy kisfiú.

Nincsenek bűnösök, amiben az a jó, hogy nem kell senkinek megbocsátani.

Fel tudom idézni az öröm színét és illatát: állok a buszon, mellettem egy nő teveszőr kabátban, parfüm, talán zölddinnye, a motor duruzsol, a presszók tömve, árut pakolnak egy üzlet előtt, a taxik lassan poroszkálva utast keresnek, és holnap karácsony.

Ülök az asztalnál, húszéves vagyok. A kistársaim, akik bent maradtak, két hét múlva szerelnek. Tizenkilenc éves öregkatonák. Csörömpölnek a kulacsok, a csajkák a zsákban, ahogy a raktáros húzza végig a folyosón, a szekrények üresen tátognak. Civilbe öltözve álldogálnak az étteremben, nézegetik egymást, Fater fémszálas nyakkendője, Lokátor vé-mintás kötött pulcsija. Mintha nem is ők lennének a kihízott ruhákban. Idegenek. Ezért is kell az alkohol, már délre berúgnak. Megkapják a személyi igazolványt, összeölelkeznek, remeg a válluk, elfordítják a fejüket. Címet, telefonszámot cserélnek, kitódulnak az utcára, a kapus tréfásan kérdi, gombkészlet, nyakkendő, ruha, cipő, minden rendben? A vonat ablakán kilógatják a leszerelő zászlót, fehér lepedő aláírásokkal, obszcén rajzokkal, versekkel. Kurjongatnak, a *Gábor Áron rézágyúját* éneklük, sörösüveggel célba dobunk a sürgőnypóznákra. Fogadkoznak, hogy visszamennek, megvárják Homály hadnagyot vagy Gyilok papát, és adnak a pofájukra. Persze soha senki nem megy vissza. A centi maradékát napokkal később a zsebükben találják meg, nekiadják egy kisfiúnak a házban: Szólj, ha látod a hosszabbik végét.

Ülök az asztalnál, húsz év, várom a kedvesemet. Az ablak alatt bakaszivarfa, fényesen himbálózó, zöld zárójelek. Ősztől főiskolás leszek vagy karosszériala-katos.

Szerettem a tejgumis csúzlimat, a nádból készült nyilat, a műanyagkardot. Ólomkatonákat gyűjtöttem, voltak tankjaim, repülőim. Lejátszottam az első és a második világháborút a konyhaasztalon. Egyszer óra alatt átlőttem a szemközti irodaházba, eltaláltam U szöggel a titkárnőt. Van egy fényképünk: hatéves vagyok, fejemen sisak, kezemben pisztoly, a fák felé célzok, fél szemem lehunyva. *Híres csaták* címmel előadássorozatot tartok történelemórán, ismerem az egyenruhákat, római légionárius, magyar huszár, Wehrmacht-tiszt. Céllövés a vidámparkban légpuskával, eltalálni a pálcikát. Biztos, jó katona leszek.

Pici bogár mászik a terítőn, tökéletesen lefoglalja saját létezése. Megáll, elhallgatnak kint a madarak, a csecsemők sem gőgicsélnek az udvaron, lefékez a 15-ös busz. Kegyelmi pillanat, egész vagyok, hiánytalan, telt. Még minden előttem van, feldobog a szívem, tudatosan kell megfékezni.

Kimegyek a spájzba, öntök apa borából. Apa egyszer le akart minket fotózni, kereste a megfelelő szöveget, és eltűnt a fák közt. Szódát spriccelek a borra. Autoszifon. Kimondom: autoszifon. A polcokon fehér dobozok, apró, aranyszínű betűkkel: cukor, paprika, kömény, safrány. A szomszédban megszólal a Black Sabbath *Elektromos temetése*. Kisfröccs. Liszt. Só. Szusszanva elindul a busz, megszólalnak a madarak, a gyerekek sikítoznak az udvaron. Várom a szerelmemet. Valahol bevágnak egy ajtót, dobogás a lépcsőházban, rohanás lefelé. Vagy fölfelé. Kiabálnak.

A borosüveg címkéjén kacskaringós betűk: *Szürkebarát*.

Készen állok. Minden megvan. Bármilyen lehet.

Számhoz emeltem a poharat.

őszülő

a fogalom karcsúsításával kissé már lemaradtam hiszen az őszülő homlokzat kellemetlen kérdését rég lerendeztem magamban akár a lelassuló vágyak tétova táborát két bizonytalan mozdulat között miközben ők sorban poroszkáltak a duzzadó avaron előbb a csak föltétlen nyeres ingere volt mi ambícióimból elköltözött lakatlanabb tájra hiába lökdösött dicsőségre a létezés természetes vágya én ittam a fékezett sört vagy a lőrét és rezzenetlenül csodálni kezdtem hogyan futkosnak a napfénnel sikált oldalra mások mint furcsa különös partizánok míg én jócskán leszakadva gyanús helyen rezignáltan piálok valami lerobbant beárnyékolt kerthelyiségben persze az olcsó szeszgőzben is értve nem mindenáron az az érdem ha az arra rátermett szellem nem iramodik bölcsességből bizony több kellene kicsit hogy az aktívnak és passzívnak kellemes viszonyát belássam s őszidőben olykor a tavaszt is áldjam ha a fásult érzés a lazábbban szótt fényben is moccanni szeretne csak hát sokáig nem készültem én erre a haldokló szerepre mert bár a félérett végtudat kezdetektől kacérokodott bennem nem kellett nyikorgó fiókokban színes drasztákat keresnem placebo létbe mártva már reggel csipásodott szemekkel tudtam mit hoz a bágyadt sugarak délutánja mely asztal sarkára lesz odakészítve a csipetnyi öröm s nagyzenekari crescendóként hogyan zárul majd a zajos este az ember a kis mikro örömeit károsan sugárzó sütők nélkül is megkereste hogy maga szabja meg naponta kikerülhetetlen végzetét s bár a test menthetetlenül kopott a szellem sem kívánt túlbillenni saját csúcsein furcsamód segített néhány költemény azok is melyeket a múltás nagy kosarából riadtan magamhoz kaptam de az sem volt ellenemre ha széttikkadt estéken én raktam rímeket magamnak egy artikulatlanabb szinten a múltó időt átvirrasztani s mivel a telet és a nyarat mindig utáltam ebben hógolyózni fázott a kezem meredek szánkózásakor pedig jobban siklott velem a félelem mint a jegescesedő hordalék a vakító napon vékony homlokomig párolgott az ész és a széttengő lustaságot képtelen volt összemarkolni a makacsul kitámadó akarat s csak ücsörögtem kábultan valami szomjas nagy fa alatt míg lagymatagon bámultam a zöld kikelet és a lombhullatás feszítávolába sokáig a bizsergető tavaszi szelekben híve hol sosem volt szükség holmi viagrára mert a zöld robbanással a vitaminhiányos lélek is belelendült valamikor minden odakötött márciusához vagy a melegedő áprilisi égbolt zendült fölérve gyöngyvirágos anyák napjáig mikor a gyerek már csak a szeretet nagy melegének huzatában fázik és önfeledten kacagja a fenyegető holnapot aztán lassan a botladozó évek számítógépek nélkül is nyitottak egy különös derengésben vibráló honlapot merészen színesedő lombozatú fákkal a kezdő oldalon s mihelyt tekerni kezdted ezt a virtuális időmasinát a szublimálódó térben egyre beljebb a megrepedezett tájkép diszkrétén rogyadozott s a hajlatokban deresedni kezdett majd valahol a zúzmarák és kedvetlen ködök magasában meg is állt szép volt még de lelassult a világ aztán jöhetett akár levegőtlen hőség akár mogorva fagy a kép erre a szitáló ködre beakadt azóta már nincs variánsa mint egy megszakadt tévéközvetítés lelkeket borogató vizuális mása örök a pillanatban mögötte még a monoton zakatolásban hétköznapok ezernyi zaja csattan de az egyetemes ősz már összeállt csupaszodó dombjaira érve bogarak finoman

zsúfolt pontszemeivel leskelődöd a közelgő halált mikor elgyengült lihegő turistaként szűkülő tájélményed magadban lejátszod rejtélyes kis prizmákon sápadtan villantva meg egykor derűs ifjúságod mely az emlékezet bizonytalan kontúrjaival már rég nem ugyanaz mint az egykori zajos növekedésbe álmódott önmegvalósulás mind gyakrabban szorongod a lombját vesztette fát ahogy csúszol bele karcos karikatúrádba hol a kemény vonalaknak már nincs színe illata és bája csak a csontosodás száraz ágakkal égre karcolt jajok és a hullás végtelenített magánya

(halévi némaságot fogad)

*a hajó tatján álltam.
szétvillámlott a víz.
az örvénylő magasság
dervisfuvolán játszott,
forgatta szeleit. a hajó*

*díszes orra a mélybe,
majd az égre mutatott.
s én egyik percben
alexandriámra, a másikban
jeruzsálemre gondoltam.*

*tudós alexandria
mint a fiát, úgy tanított,
és én mégis oda vágytam,
hol aranyszínű az ég
a kidron völgye fölött.*

*

*ismerlek már, szív mélyén lakó.
nálad gyorsabban ég a láng,
és gyorsabban válnak füstté a szavak,
mint hogy kimondhatná őket,
ki csak várni és emlékezni tud.
te sosem hunysz ki, de ébredésed
örök visszavonulás, és szemünk elől
hozzád menekül a kövek ritka ezüstje,
a kiszáradt fű sárgája, a kenyér színe.
áldott légy te, szív mélyén lakó.*

*

*nézd a napot az esti égen!
vörös, mint a bor, mint a hús,
vörös, mint a vér futása,
megfesti a nyugati oldalt.*

*de a föld, mit elhagy, már hűvös
és merev. a víz tükrén még ragyog
a búcsúzó fény, mint az örökegy
obulus. nyelved alatt ezt vidd*

*magaddal, ennyi a fizetség.
egyszerre szűk lesz az ég, északról
lecsúszik egy sötét szalag.*

*

*az örvénylő szélben egy sirály szállt,
messze a parttól. láttam, nincs benne
erő, hogy visszatérjen, láttam,*

*rászedte a távolság, zsákmánya lesz
a víznek. de a szíve szilaj volt.
a hajó korlátja mögül figyeltem,*

*fehér lángja lobogott, perzselő
tűzzé vált bennem. kívántam, bárcsak
jönne, aki elcsitítja a szelet.*

*de nem mondtam ki a nevét.
átmentem inkább a hajó orrába,
és nem törődtem többé a sirállyal.*

*

*hamuszín tintával
írnak az évek.
hamuszín felhők
az idő kezei.*

*levelét csukott
szemhéjadra írja,
míg lekaszálod
az éj füveit.*

Puccini. A dámvad.

„Tetszik nekem, hogy éjszaka van, és hogy az a vörös fény vetődik rá a gyerekre –, intézd úgy, hogy Suzuki benn a szobában sírhasson, míg a másik – miután megnézte a kést –, készülődik az öngyilkosságra. Most pedig elmegyek az autóval a dámvadért.”

*Igen, az a legjobb, ha odabenn sír, és a belső szervein
folyatom végig a könnyet. És a vörös fény,
akár a rózsáké itt, Torre del Lago-ban, vetüljön
a gyerekre, aki elkészült az értekek kertjében,
s a lélek gerjedelmét ki nem védheti.*

*Egy nosztalgikus
emlékezésben tesz-vesz, homokozik,
a képzelet maga, kiszödrökkel, lapáttal.*

Sőt, egyenesen abból van:

*a képzeletbe haló
emlékezetből, kiszödrökből, lapátból,
úgy illik hozzá a hús pirosa,
mint az ujj és a ravasz közé
a dámvad halála.*

*Legyen lassan duzzadó a halál és
obszcén a kés, és emelkedjék a képzelet,
ahogy a hold felé tartó tengerek
a maguk vízbe fojtott csengettyűikkel.
Intézd úgy, hogy megnyílhasson, mint
a tenger feletti táj szelepei,
hogy a combja közé ússzon be a hajó,
és pihenjen sokáig, az
újrátöltésig toluló fényben, mint a
tizenkét lövész De Dion hátsó traktusában
a forgácson ez a holtában
véres dámvad.*

Puccini. Az egyetlen.

„Manon az egyetlen művem, mely soha semmi fájdalmat nem okozott nekem. Manon soha: valóban derék kislány.”

*Az a hülye picca?
A könnyeiben bagzó szuka, mely
a bolygó ürességtől
vemhes? Na és a sivatag,
a direkt neki elkülönített homokozó,
milyen kéjelgő, s mily emlékbűvölten
vihartalan? Feküdj le, Manon,
és hagyd, hadd igyon fel a homok, hisz
könnyeiből vagy, egy izzadt, fiatal férfi
kagylódíszekkel körbekerített álmaiban.
Ékszereid, nézd, a napban,
hintók, paloták, üveg cipők,
a nap felé tartó képzetek útját
állhatja-e egy eltévedt madárraj,
beleképezve ebbe a
hétfőbe tollastul?
Ó, a még lélegző virág,
hogy futja be indáit maradék nedve,
hogy ünnepelteti testét a végső
jelenésben!
Szétbomlasz és elfolysz, élvezni fogod,
ahogy megdöglesz a napon
úgy folysz el, itt, a New Orleans melletti
kietlen tájon,
mint homokozóban a gyerekhúgy.*

A várban, a Korona cukrászdában

A várban, a Korona cukrászdában dolgozik a várdomb szépségén. Arany fülbevalókat visel, borostás, és feketében futkos a külföldi vendégek szemének, hollóházi

porcelánban szolgálja fel a feketét, mintha mozdulatainak lenne csészevégződése. Parfümös izzadtsága begerjeszt, önmaga edénye, törékeny hím-közele fekete, barokk pokol.

Csak ha akarná, akkor nézne vissza, szeméremdombok közt tévelyeg, élvez, tékozol. Debella nők nyelik el, s mind anyák. Úgy tűnik el bennük, ahogy a cukor itt, a hollóháziban.

T & F Do what you want

T & F Do what you want, ez volt a pólójára írva és ki volt szolgáltatva nekem hatalmilag, decensen akartam intézni, mégis kicsit éreztetve, keményen, ércesen,

az ágyamba akartam parancsolni, nyalni-falni egy füstös bárban vagy egy szaunában, legyen bármely szemérmes és tiszta, esküszöm, a legmélyebb mocsokba döntöm,

a fertőbe mártom bele, röfögni fog, mint egy disznó, de előbb elbeszélék mellette, élvezem közelsége szagát, diszkrétan felvilágosítom a lehetőségeiről,

verseket küldök neki, obszcént is, persze, illatos fehérneműt, belenyalok a fagyijába, inget választok neki, parfümöt, tea-fogkrémet, koncertekre, tárlatokra hordom, és leélem vele az életem.

Szépséghiba *Sztyepan Pehotnij bakelitjén*

*Kiretusálva az angyali kar:
úgy pizskálta a szovjetek vörös
csőrét, miként a cár zsiros fülét
anno pogány parasztdalok.*

*Kiadva az ukáz: húzzon a menny
a pokolból, miféle angyalok;
cseng az orosz-magyar tavasz.
Zúg a barakk a szétesés előtt.*

Jégvers

*Ablakunkra fagyott
a jégvirág.
Szabálytalan,
mint egy zenei töredék.
Nem látni a konyhából
az udvart.
Jégvirággal csalogat
a kinti,
durva hideg.
Jégzenévé kristályosodik a zaj.
Langsam. Misterioso –
majd hallani a zene
jégrianását;
s a gázkonvektor hője
elszopogatja a vékony jégszirmokat.
Marad a kályha szapora
pattogása.*

Neurológiai kontroll

*Hát persze. Hunyjam be a szemem, s induljak
el a doktor irányába. Megteszem, de
a bizalom, Ariadné köztünk feszülő
fonala, útközben mégis elszakad.
Térdreflexvizsgálat. Én komolyan
igyekszem tökön rúgni a doktort, csak
a motiváció hiányzik: elcsalt barátnő,
anyázás, ilyesmikre gondolok. Feküdjek
föl a vizsgálóasztalra: számjegyeket rajzol
mutatóujjával csupasz bőrömre, és
ha felismerem őket, a társadalom elismert
tagjává válok. Felöltözhetem. Közben
a doktor mondataiban tárgyból fokozatosan
alannyá változom vissza. És mindenestre
úgy döntök, kiváltom a felírt orvosságokat;
a gyógymódban ugyan nem hiszek, ám
rajongok a mellékhatásokért.*

Sarki naphimnusz

*Mert az Úr is erőtlén, bágyadt, akár az
éjjeli nap, melyet fényképeznek ugyan
a turisták, de nem melegít senkit és
rügyet sem fakaszt. Napi huszonnégy
órában világol, s te mégsem maradsz
ébren – ez hogy lehet? Körbe-körbejár
az égen, mint smasszer a börtönfolyosón,
ki időnként megáll, egy-egy cellába beles,
mosolygó elítéltet nem lát fél évig, hisz
mindenki ismeri a mondást: „nyugtával
dicsérd a napot” – továbbindul hát, s erősen
sántít, miként a hasonlatok.*

Tíz év előtt

*Ahogy odahajolsz az ismeretlen férfihez,
felismerem a tíz év előtti mozdulatot,
amikor velem hitted el, hogy életünk
az unalomig rendszeres lesz: nem fordulatos*

*kalandregény, inkább amolyan kézikönyv, hogyan
lehetünk boldogok. Augusztus volt – pazarló,
túlérett hónap, zsilip hit és csalódás
között –, s ahogy néztük a virágzást, a nyakló*

*nélkül felfakadó életet, amint a tavalyi,
rothadó avarból kisarjad megannyi pompa,
rádöbbsentem, hogy az elmúlt szerelmek salakja
táplálja a mozdulatot is, mikor karomba*

*kaplak, arcodhoz érek és így tovább. Ami „van”,
csak a „volt” mutánsa: te nyakkendő és arcvizet
választottál nekem tíz éve, s éppen úgy
hajoltál hozzám szimatolva, mint most e férfihez.*

N É M E T H J . A T T I L A

Keszon

A vágyon túlnyúló paplanok.

Gyűrődések, álomnyomok.

S az ébredés túlnyomása a fejben.

Hánykódás, vizek, padló, kajüt.

A túlélésre tán volna ok.

Hely, idő, személyek: rendben.

A szívem üt, még visszaüt –

Keszonhomályban halk ütem.

Egy csikket lassan elnyomok.

Kihűlt helyed melegítem.

Holnaptól minden más lesz

*holnaptól minden más lesz
a hűtőben zümmögő méz
a konyhából kirajzanak
a vasalók bájos
szörfdeszkáikon*

*holnaptól minden más lesz
a sarkamban csaholó kuttyák
a sintérek mosolya
szájukon a ketchup
nem vér*

*holnaptól széles közöket
hagyunk a csennel kitömött
mondatok között és
megváltozik az összes
igeragozás*

*holnaptól érvénytelen leszek
mint egy menetjegy
magányos mint egy ezred
katona a díszszemle
négyyszögében*

*mint a vasalók bájos
szörfdeszkáikon
szó és hallgatás közt
Szküllám
Kharübdiszom*

Nyom. 1.

Kétszer érkezett Veszprémbe. A végleges a másodszori. E második nem máskor, mint 1978. január első napjának késő délutánján történt. Ez a napszak ilyenkor Európa középső részén estének felelt meg. A fagy ellenére szállingózott a hó. Előző nyáron harminc napot dolgozott a Balaton-felvidék és a Bakonyalja határán épült városban, a munkahelye a sportpálya melletti középiskolai kollégium földszintjén volt. Az irodákat a diákok ideiglenesen kisajátított hálószobáiból alakították ki, ezért két-három főnél többen nem tartózkodhattak bennük. A nyári melegtől fülfedt vasbeton épületben rajta kívül délutánonként nem tartózkodott senki: az UNESCO létesítette intézet munkatársai valamire a Balaton mellett múltatták az időt. A januárba átforduló éjjelt Szegeden, a gyerekújság szerkesztőségi titkárnőjének lakásán töltötte, hajnalban, hat óra tájt szállt autóbuszra, hogy délutáni estében, valamikor három óra körül, leendő munkahelye városába érkezzen. Varjakra emlékszik, hótól negatív tájra, a Duna-hídra, majd a mozdulatlanságba dermedt Balatonra; első alkalommal látta a befagyott tavat, amelynek jegét ráadásul puha lepel borította, rajta órjás, fehér madarakkal. A városban nem mozgott senki. Amikor böhöm nagy bőrdíjával betoppant a szállásra, zárva találta az épületet, ahol immár csak a munkatársak éjjeleztek, mivel időközben átadták a szándék szerint nemzetközi segítséggel épülő, de végezetül elsíbolt, így a vegyészeti kutatóintézet épületéből rekvirált székházat, az irdatlan, szürke, tízemeletes hasábépület alsó három szintjét nevezve ki a nemzeti központnak. Portaszolgálat nem működött, s az egyetlen lakó, az idős, csuhészőke könyvtáros asszony mit sem tudott róla és érkezéséről, nem nyitott ajtót, és a város egyetlen szállodáját javasolta éjszakai szállásnak, ahol valóban kapott szobát, azt, ahonnan éppen akkor távozott az egyik pincérnővel néhány órára betérő, festett hajú fényképész, legalábbis a gépe miatt így identifikálta a vele egykorú, snájdig vendéget, maguk mögött hagyván a feldúlt ágyat, a csatakos lepedőket és a bűzt. De mivel idejekorán figyelmeztették, hogy csakis e használt emeleti szoba és a fagyos park között választhat, nem töprengtetett sokat. Kifizették vele a szállásdíjat, s hidedglelően bevackolta magát, hogy aztán néhány óra múlva megkönnyebbülve álljon tovább érte érkező ismerősével, aki úgyszintén fényképészként tevékenykedett, s könnyedén azonosította a szoba előzetes használóját, miként a pincérnőt is, akire hajdanában rájárt maga is.

Kezdeti veszprémi emlékei, amelyeket középiskolai látogatóként szerzett, ködbe vesznek. Akkor bontották éppenséggel a belvárost, a budapesti út szeb-bik oldalát, azaz egy teljes utcát, s építették a polgárházak helyén a húszemeletes lakótömböt. Akkor történt, hogy a néhány évtizede működő, a szocializmus fellegvárának szánt egyetemen vegyészeti tanuló osztálytársnőjével nyomdaszagu, helyi kiadású antológiát vásároltak, és beugrottak a szerzők egyikéhez, a

könyvesbolt mellett működő napilap-szerkesztőség redaktorához, dedikálná számukra, lelkes debreceni gimnazistáknak a verslapokat. Ezzel a költővel aztán, mint városlakó, többé nem találkozott, s ezt számos más veszprémi költőről is elmondhatja. Veszprémet mint antológia-kiadó helyet ismerte tehát meg, és később ugyanúgy jellemzője maradt a városnak ez a takarékos, lássuk be, többnyire helyénvaló könyvkiadói gyakorlat.

Dugás- és könyvszag, a másé; ennyi, amire az utazó mint győztes benyomásaira emlékezik, aki végezetül városlakóvá vált, ámbár nem a település fogadta lakójává, hanem ő a várost a maga lakhelyévé.

Arról a január elseji érkezésről még tovább lehetne beszélni, ahogyan beérkezik a szagos, fűzfői gyártelep után az autóbusz a városba, a lapos homlokú házakról, a falloszként emelkedő, mégis tömpének ható, meglehet, csupán vaskos húszemeletes lakóházról a város közepén, a penészzöld bevonatú középületekről, és a csendről, amelybe a buszról egyedüli utasként leszállva belelépett, s menten térdig állt a ropogós, helyi hóban. Beszélni lehetne arról a sziklakitörésről, amely topológiai meghatározásként és a valóságban az autóbusz-, azaz Volán-állomás délnyugati sarkában meredt az égre, aminek tövében, taxira várván, több szál Fecske névre keresztelt, magyar gyártmányú cigarettát elszívott. Mert azon a napon a városban nem közlekedtek a taxik, tömött bőröndjével a kezében átvánszorgott a belvároson, át a felsőrsi vörös kőből épített neogót templom utáni, elkerített – s ezért is, másért is kihalt – temetőn, elaraszolt a kastélyszerű, néhány évtized múlva kifosztottan-elhagyatottan maradó gyermekkórház előtt az egyetemi, odoráról megismerhető menzáig és kollégiumig, ahonnan a továbbiakban fölfelé, hegyirányba tartanak az utcák, egészen a széles gerincig, amelyen a betonlapokkal körbeállított stadion terpeszkedik, mígnem mellette rátalált a középiskolai kollégium alsó szintjére betelepített dolgozói szálláshelyre. Ahol aztán talán három évig meghúzta magát.

Minderről nem kifizetődő beszélni. Európa középső térfelén rendre nem fogadták szívesen a váratlanul megjelenő utazókat. Hívatlan vendégként pusztán a turistáknak örültek. A mi utazónk azonban letelepülni érkezett ide, ráadásul történetesen én voltam az.

Miután megérkeztem, én, a gazdátlan, téli utazó, nem gondoltam volna, hogy közel harminc év múlva képzettársításokkal szövetkezik a város, még ha maguk a településhez tapadó képzetek alkalmiaknak is bizonyulnak, mert Veszprém az időtállóbb, a város ugyanis történelmi időszámítással bír, amivel szemben az ember, például én, vesztesnek érzi magát. Saját nyelve vesztesének.

Nem hihettem azt sem, hogy szőlősgazdává válok, magam művelem a tőkét, de szüret után elajándékozom a leszedett termést, és lesznek júniusi hétvégék, amelyeken sötét szemű badacsonyi cseresznyét szüretelek a paloznaki kertemben, azt a gyümölcsféleséget, amely a cseresznyepálinkák alapanyagának legjobbja, ámbár nem válok pálinkafőzővé. Ez az eredményorientátlanság hiábavalóságnak is tűnhet, számomra azonban mindez a jóleső ügyekbe betelepedettséget jelent. És a luxust, amely általam elérhető. Az értelemnek nincs feltétlenül haszna. Igaz, a szépségnek sincs. Az pedig feltehetőleg engem jellemez, hogy inkább elviselem a haszontalan értelmet, mint a haszontalan szépséget. S biztosan nem szíve-

lem a szépség nélküli értelmet. Mivel rendről ad számot, haszontalan szépség nincs: hiába állítanak szépségnek valamit, ha haszna nincs, akkor nem szép. Ilyen értéktelen dolog a Beethoven utáni zenében a történet: hogy anélkül is élvezhető a zene, csupán azt igazolja, hogy a túlsorduló szépség mily módon képes elleplezni a hamiskodást. Ilyenek a képzettársításokat kialakító építményi díszek, a párkányok puttói, a fülkék szentjei, azok, amelyek az épület attribútumaiként jelentkeznek, holott nincs hozzá sem funkcionális, sem szimbolikus közük. S ilyen a költeményben a magában árválkodó, szervülni képtelen természetszépe trópus.

Amikor a tökéletesen közömbös helyen leszálltam az autóbusról, azt gondoltam, azért találtam megfelelő közegre, azért lesz itt jó nekem, mert a lecsukott szemű várostól érintetlen maradok, végre fellelem saját magam Bakonyát (Bakonyának Párizsát), s utóbb, amikor veszpréminek tudnak (értenek), a gyűttmentségről fogok elmélkedni. Nem hittem, hogy szépséghez és a szépség révén értelemhez juthat ez a város, és ebben valahol ott lesz az is, aki talpával megtöri a szűz havat, amikor elhalad a timpanonok nehezekével helyhez rögzített széles kúriák előtt, amelyek terpeszkedő irrealitását fokozta, hogy a kúriák magasabb térszinten állnak, mint az út, amin a városba frissen érkezett elvánszorog, egyensúlyát el-elvesztve átvág az ugyancsak timpanonos vöröskő templom előtt, és egy olyan temetőben ropogtatja hamarosan a havat, ahol mindenfelől faragott istenszemek villantak rá.

Ámbár akkor is hittem, hogy olyan szöveget alkotok majd, amelyben a történet nem prédátor, amint nem lesz az a nyelv, sem a szépség. Ártatlan voltam és megtévesztett. Végére is a város hóval fogadott, s ennek a hónap múltja volt, ahogyan kezdő avantgárd íróként mondani szerettem: múlttal rendelkezett, és e múlt, amelyben továbbra is tartott a nagy havazás, olyannak tűnt, mint gyermek- és ifjúkorom pusztáin a békés hóhullások.

Baka István költőtárs a porvárosból eljövetelemkor ujjongott, hogy akadt nekem megfelelő hely, olyan, ahonnan visszavágyhatok Szegedre. S ha küszködnék, abból is jó sülnhet ki: a költőnek, pláne ha stílusosan teszi, kell némi vívódás. El-lentmondásos, sokféle hatást magukon viselő városok alkalmasak az írófélék letelepedésére, az ilyen helyeket tekinthetjük akár gondoskodónak. Ámbár, hogy mindennek az árnyoldala se maradjon rejtve, e helyszínek nem biztosítják a kanonizációt: ahhoz özvegyekre, titkos szeretőkre és barátokra van szükség, már ha ilyesmire valaki vágyna. Baka aztán néhányszor ellenőrizte Veszprémben, ahol mindig fúj a szél és kongnak a harangok, hogyan állok ezzel a gondoskodással, illetve kánonban énekléssel, végére, ez egy éneklő település. István minden meredély iránt vonzalmat mutatott, izgatottan imbolygott a Benedek-hegy öngyilkosok által kedvelt szikláján, kipirulva hajolt a mélység fölé a világvégének nevezett várfalról, s mindahány veszélyt földidéző, mások számára lenyűgöző kilátóponton elmondta (elsziszegte, elhörögte), mennyire taszítja az.

Valamely alkalommal Baka az induló és nagyjából menten megszűnő folyóirat estjére a siket és a szépen megkialapált, zárt edényű versekhez vonzódoó Viktor Szosznora leningrádi költővel érkezett. Szosznora szájról olvasott, de csak az orosz. István veszprémi napjai ezért azzal teltek, hogy oroszul beszélt, többnyire ordítózza, miután azt hitte, hogy az emelt hang a szájmozgását értelemmel ruház-

za fel. Jellemző farkasmosolya akkor jött elő, ha esténként megfelelő mennyiségű alkoholhoz jutott, s ilyenkor sztrájkba kezdett: néma maradt. Szoszнора pedig beszédbe fogott, monologizált, amelynek egyetlen szótagját sem értette meg a hallgatósága, de mindenkit lekötött sajátos performansa. Miként válik el egymástól az értelem és az élvezet, így tapasztaltam meg, s azóta tisztában vagyok azzal, nem csupán a dolgok jelentése lehet kérdéses, de a jelentősége is.

Előbb a monostorpályi általános iskolában, utóbb a debreceni gimnáziumban kétszer is megtanultam a földrajz tantárgyában mindazt, amit Veszprém városáról tudnia lehet a magyar diáknak (aki ugyan származását tekintve anyai részről tót), s láttam a völgyhíddal a Séd-völgyet és fölötte a kanonokpalotából összeálló várat, nyilván fekete-fehér, rossz nyomatú tankönyvi illusztráción. S bizonyosan megnézhettem előzetesen néhány, balatoni nyaraláson e várost meglátogató rokon jóvoltából küldött városképet; nincs semmi kétségem afelől, bár nem emlékszem egyikre sem, hogy a várat ábrázolták, a várkaput a tűztoronnyal, amelynek azonban órája is létezik, talán István király és Gizella királyné kopott és kifejezéstelen szobrát, a városházát és a negyvenes évek végével, ötvenes évek elejével megépült egyetemi főépületet.

Amikor először, gimnazistaként meglátogattam a várost, készülődéskor találtam a húszemeletes lakómonstrum alatti-körülötte üzletsort, éppen akkor bontották le a zsinagógát, a Budapesti út jobbik oldalát alkotó, kesze-kusza elhelyezésű polgárlakásokat magukban rejtő háztömböket, azaz a történelmi belváros nagyobbik részét, s ipari módszerrel épült a település peremén több lakónegyed. Azokban az években alakították ki a város mai szerkezetét.

A bankpénztár irányába lejtő sétálóutcán keresztben fekvő csöveket elbújtató árkok húzódtak, és végtelenül erősen sütött a nap. Szüntelen elbotlottam, nem szoktam meg az ilyen meredek lejtőn való leereszkedést, a verőfényt, és különösen nem a pallón járást.

Míntha néhány regényben is olvastam volna Veszprém nevét, de egyik sem hagyott bennem maradandó nyomot. Igaz, még nem ismertem se Cholnoky Viktor, se Cholnoky László, se más helyi származású író nevét, nem szegődtem fogadatlan hívükké. Filmben is láthattam, Jancsó Miklós *Fényes szelek*jében, s talán az Illyés Gyula sikerületlen drámájából készült filmben, a *Malom a Séd*ben. A NÉKOSZ-ról szóló műben a vár és a Benedek-hegy közti kapcsolatot biztosító, felsőörsi permi vörös kőből faragott lépcsősoron zúdultak le a lobogó hajú és önfeledt mosolyú forradalmár ifjak. Léner Péter közvetlenül a második világháború utáni időben játszódó televíziós filmjében pedig a Dózsaváros vár felé eső utcára-házaira lehetett ráismerni, némelyikét fölfedezni; s valóban ezek a helység legattraktívabb pontjai. Sajnálom, hogy a veszprémiek egyiket sem ismerik és használják méltó módon. Magam sem, holott hetente ezen a lassú, keleti várfeljárónak nevezett lépcsőn bandukolok fel magányosan a munkahelyemre, a Szeminárium késő barokk épületébe, némelykor a Dózsa tér alatti lejtős, hajdan iparosok lakta utcákat is használom, a kutyámmal együtt, sétára, látogatóba menet és jövet, amikor évenként egyszer vadhúsvacsorára vagyok hivatalos az ott épült egyik polgárház restaurátor lakóihoz.

Veszprém a múltjáról szüntelenül leíró módban beszél, a jövőjéről pedig, akár-hogy forgolódom, felszólító módban. Észre sem veszem, mikor kezdtem hasonlítani ebben is a városra, mindenestre közel harmincéves ittlétem alatt valamikor átalakult, kétféle lett a tekintetem és a nyelvem. A múltba kék szemmel pillantanék és róla történelmi nyelvvel szólnék, a jövőbe pedig zöld szemmel figyelnék?

Igy tehát az aktuális, a megtörténő nap, sőt azon belül is a napszak, az óra, a perc, a másodperc, s a másodpercen belüli, az ember számára már-már érzékelhetetlen pillanat választja el a múlttól a jövőt, oly könnyörtelenül és egyértelműen, hogy épeszű szemlélő számára köztük semmi kapcsolatról szó sem lehet. Veszprémben sokszor érzem, hogy sem a mindennapjaim eseményei és tényei, sem pedig mindaz, amit én a körülményekről és bizonyítékokról vélek, nem határozzák meg sem a saját jövőmet, sem a városét. Legjobb volna kívülállónak tudni magamat, képzeltem el a jövőt, és az is lehettem volna, ha ezek a helyzetek nem bizonyulnak mindenkor kelepccének. Tapasztaltam, mint a helyük iránt elkötelezettek érzékelhették megannyiszor, a városunk attól város, hogy minden pillanatban számon kéri, sőt ellenőrzi a lakóitól a vele való azonosulás meglétét és mértékét. Szeles valóban a természete.

1980-ban a bolgár testvérvárosról névhez jutott Haszkovó lakótelep elsőként felhúzott lakótömbjei az ürmöfűves sztyepprétből a laktanya teherautó-versenyinek eredményeként kialakult, kátyúkkal és földgátakkal szabdaltságon álltak, s meglehetősen hamarosan munkagépek túrták tovább. Júniusban reggeltől a nap deleléséig kéken virágozott a katáng, és ha nehezen viseltem a lakásban a nyári hőséget, a nekem szerelemmel juttatott félszobányi teret, a Látóhegyi vízfolyásnak nevezett kiszáradó patakmeder mentén zöld diót és mandulát szüreteltem, házi készítésű szörphöz frissen nyílt bodzavirágot gyűjtöttem, vagy csak kimentem a dombtetőre felhőt pásztorolni. A várost körbefogó útgyűrűn, a vasútállomás és a zirci makadám torkolata között, ha az aszfaltig a nyulak kökénybokrok közt vezető csapásán, majd az úttesten átmentem, szeméttel borított puhafaligetben találtam magamat, ahonnan húsvétkor barkát vágtam, a tocsogóból gólyahírt és kakukktormát téptem, és a koranyár vasárnap délutánjai azzal teltek el, hogy a két világháború közt húsz évig működött m. kir. honvéd Kinizsi Pál Csapataltisztképző Intézet, azaz a Jutasi Altisztképző Iskola tanítványai által egykor kedvelt Rab Mária-forrás lassan bugyogó vizéből táplálkozó tócsákban élő, alsóbb rendű, virgonc rákok életét kémleltem.

A huszadik század elejéről ismert, a Szűz rabszabadító, fogolykiváltó szerepét tisztelő, majd a második világháborúban a sok hadifogoly miatt látogatott Mária-kegyhely más évszakokban száraz forrásfője körül a földet örökké összetaposták a vadak. A madárhadon, pillangó-, darázstömegen és légyféléken túl többnyire vaddisznók, őzek látogatták, némelykor szarvasok, nyomot hagyva maguk mögött. Nagy állattal azonban ott sosem futottam össze. Főnevekkel vagy igékkel találkoztam többnyire, amelyekről jellegzetes mélyedések és dudorok tudósítottak, némelyiken az ősmagyaroknak gondolt namu (nyom) derengett át, a másikon az ázsiai dravida nép nemu (benyomódik, süllyed) szava sejlett föl, máskor egyéb, többnyire attól függően, mi az, ami a figyelmemet lekötötte.

Más alkalommal a város nevesebb forrásához, a piarista pap, muzeológus ne-

vét viselő Laczkó-forráshoz sétáltam ki, bár leginkább a viadukt után menten fölmagasodó magnus lapis (ahogy az egyik 13. századi birtokleírásban nevezték), a hozzá vezető sétatút jobbján álldogáló, az ösvény fölé görnyedő Ördögrágtakó vonzott. Annak függőleges oldalát mindig mászta valaki, alatta pedig eső után gombászok üldögéltek, és a Csatárhegyről származó gyűjtésüket válogatták, tőlük beszerezhető volt mindenféle ritka erdei-mezei csemege.

Úgy használja fel a város szélfúttá lakóit, mint olvasó a Bibliáját. Mindig azt olvas ki belőle, amire szüksége mutatkozik. Nincs abban az olvasatban soha olyasmi, ami mások igazságáról beszél, csakis ami a saját magáéra vonatkozik, hiába olvassa bárki, aki képes kódexszerű könyvet forgatni. A könyvek népe, ha keresztény, ha zsidó, ha moszlim, a mondatok fonalának végét megragadva kizárólag a maga labirintusát járja be, a történetet gombolyaggá tekerve a saját sorsát ragadja meg csupán.

Felkelek, ha izomgörcs rettenetes fájdalma ébreszt éjszaka, hogy lejegyezzem a gondolataimat, mert attól sem tudok ilyenkor elaludni, hogy hátha elfelejtem, mit kívánnék majd reggel leírni. A ház, ahol élek, négy évig szinte fűtetlen maradt. Az ország és a város szabályai lehetetlenné tették, hogy gázt vezetessünk be: azt állították, hogy a műemléki környezet számára veszélyes is lenne, no meg nem is illene. Az európai gyakorlat aztán mégiscsak elfogadtatott, sok-sok szabály alól felmentést szerezve egy csikorgó téli napon felszaggatták az utca teknősbékapáncél-mozaikos, azaz folton-foltos aszfaltját, a gödörbe, a villanyvezetéket kivéve, a többi vezeték mellé fektették a gázcsövet, s hamarosan a szén-, illetve vegyes tüzelés helyett gázzal melegítettük a lakást. A kifázások maradványaként az ízületek fájdalmas gyulladása azonban időről időre felbukkan, ilyenkor a fejbiccentést elhagyom a köszönés mellől.

Veszprémi letelepedésem elején szüntelen görcsöt okozó izomlázal küszködtem. A hegynek föl, völgynek le gyaloglás szokatlannak bizonyult Debrecent és Szegedet bejáró, alföldies lényemnek, évekre telt, hogy izmaim megszokják, izomzatom és testtartásom idomuljon e városhoz. Az Óváros tér mellékére, betonból öntött, rossz formájú medence közepébe helyezett Korsós lány, azaz a Zsuzsi lába is ilyen okból ormótlan és visszeres; könnyű azt ellenőrizni, mert a szoboralak mindig ott piheg az Ányos utca lépcsővé átalakított torkolatában, az 1993-tól Városházának használt két tizenkilencedik századi épület részében.

Utcánk (száz méteres, végét alul a Deák Ferenc utca, felül az Ányos utca metszi le) fele lépcső. Az alsó fokoknál a támfalra kanyarodik ama ominózus gázcső, majd a korlát alatt fut fel a városháza alatti lakóépület irányába. A csőfektetés díját gázt igényelő utcácskánk lakói fizették, majd utóbb, díjmentesen, a felsőbb házak lakói is rácsatlakoztak. Ügyességükkel éveken át kérkedtek, így velünk, a balfácánokkal szemben helyi értékük megnövekedett. Apró és hegyes dühök ébredtek egykor irányukban, az ilyesmi lenyúlásokat normálisnak elfogadó hivatalnoki magatartással szemben, de idővel elmaradtak, a mindennapi találkozások elkoptatták. Ha az Ostromlépcsőn emelkedem fel a városházához, a közös feladatok foglalkoztatnak, s nem az, ami a környező lakosokat megosztja: a szemetes hegyoldalt miként lehetne megtisztítani, az erdő kiszáradt fáit kivágni.

Amíg az egykori honvédhuszár-kaszárnyában éltek cigányok, ők rendben tartották az erdőt. Mindent, ami égethetőnek bizonyult, télen begyűjtöttek, és nyomorszállásukban annak tüzenél főzték ételüket és melegedtek.

Az Ostromlépcső a városi lépcsők egyike. Hét házból áll, amelyből három régóta üres, eladó. A többi mindegyikében kutya is él, velem éppen kettő. Az Ostromlépcső a város felső és alsó szintje között teremt kapcsolatot.

Veszprémet különleges földfelszínű városnak tartják: a hajdan Balaton alján elterült, puha kőzetből létrejött fennsík laposába az időnként bővizű patak meredek falú, kanyargós völgyet mélyített. A Séd körbefolyta a Várhegyet, és a fennsíkbeli mélydomborművet készített, olyat, amelyet először a reneszánsz Firenzéjében, a dóm keresztelőkápolnája bronzajtóin látni. A mélység inkább megtapasztalható, mint a magasság. Veszprémről látványossága miatt sok-sok veduta, városkép készült: több olyan magas hely adódik, ahonnan a grafikus távlati és egyben magaslati képet tudhat készíteni. A mély és széles látókörű tájképeken mindenkinél megjelenik, mint motívum, néhány lépcsősor. Az Ostromlépcsőt legtöbbször nem tartották érdemesnek arra, hogy megrajzolják: az a helyi születésű, Bécsben dolgozó térképrajzoló, Berkeny János Sámuel sem, aki oly részletesen készítette el színezett tollrajzát természet után Veszprém városáról, délről.

A vár déli végén álló térre több, az enyémhez hasonló, rövid, tört vonalvezetésű lépcső vezet. Ezek egyike keleten a Séd medrében dolgozók számára épített, a Sárszeg mélyéből egyenesen fölvezető, meredek Ostromlépcső. Keleti a barokk és neoreneszánsz hibrid Sörház-lépcső is, amelynek egyik oldala azonban szecessziós jellegű, a másik pedig, amelyet a hol vendéglő, hol zsidó gyülekezeti ház, hol apácázárda, hol lakóház fala alkot, historizáló stílusú. A kétcentrumú Óváros tér a Kispiac szerepét a 18. században vette át, s amíg addig lovas szekérrel, ma a régi utcák nyomvonalán ugyan, de lépcsőn közelíthető meg északról mind a névtelen (a Horgos utca és a Vas Gereben utca közt futó) lépcsőn, mind a Ranolder teret az Óváros térrel összekötő lépcsősoron.

A vár északi végében, bár sejteti már, de még mielőtt befejeződné, a terebélyes Szentháromság térről az északi várfeljárón lehet meglépni, ennek torkában egykor Kiskapu állt, ma a szűk átjáró emlékeztet rá. A várfeljáró a hegy félmagasságában kettéoszlik, a Nyugati és a Keleti feljáróra, amelyek közül én a Keletit használok. Azon lépkedem le, az Úrkút utcáig, s a torkolatban rátalalok az 1986-ban megjelent, *Elemek* címet kapott, a biológiai és irodalmi érdeklődésem közös lenyomatát viselő verskötetem borítójára. Tihanyra jellemző szürke, jókora téglányok fedik le ezt az egyetlen táncoló párnak éppen elegendő méretű tercskét, mint a könyv teste: a fény felé fordul mindnek azon oldala, amelybe a készítőre utaló számokat és betűket nyomták. A betonkockák a 19. század elején készültek, bazaltzúzalékkal kevert cementből. Úgy járok a puhakő lépcsőkhöz vezető téglákon napra nap, mint aki a saját szövegében szaporázza.

A Nyugati feljárót a ráérős vasárnapi sétákon, avagy megbecsült vendégeim számára történő városbemutatáson használok. A hajdani káptalani jószágkormányozóság és magtár előtti mezővárosias, azaz teres térről, a korábbi Kispiacról indul fel a lépcső a várba. A vásárolásra alkalmas térség létét és fontosságát már az 1055-ben írott tihanyi apátsági alapítólevél hátlapján található utóirat szerzője emlegette; tőle minden kétséget kizárva tudható, a vár lakói és a váron kívüli

szegek lakói e téren cserélték ki javaikat, a Séd-völgy átkelő pontjánál, ahol az utat ellenőrzik, az utasokat pedig megvámolják. Hogy a piacozás vagy az útvám és az utazó sarcolása a jövedelmezőbb, nem tudni; nyilván egyik sem igazán, ha több lábon álló gazdálkodásra rendezkedtek be az itt lakók.

A lépcsők a városközpontot megközelítőket megizzasztják, és jól is van ez így. A város nem adja könnyen magát, s a városért felelősséget nem érző utazó élvezi ezt. Fölfelé kapaszkodva hosszan elgondolkozhat azon, ugyan hol is jár: egy labirintusban, vagy egy függőkertekbe rendezett zikkurat oldalán fölvezető szerpentinben. Van ideje a városnak továbbá arra, hogy eldöntse, befogadja-e az érkezőt, vagy megfelelően korán kitöri a bokáját, elreccsenti nyakcsigolyáját, megrepszti térde kalácsát.

En, amikor kellő mértékben bebarangoltam a települést, s az Arany Sas patika és a Kapuváry-ház között éppen úgy tudtam a legrövidebb utat, mint Cserhát, azaz a középkori Szent Iván-szeg és a Sörház-lépcsőnek a meredek Buhimutcára leérkezésénél található napsugaras kapudíszú ház között, akkor vete-medtem arra, hogy a várost, mint asszonyt, aki lezárta a szemét, s nem tekintett rám többé, mind gyakrabban elhagyjam.

Azzal a várossal, amelyben nyolc nap tartózkodás után megbetegedtem, éppen a hazarepülésem előtt, nem gondoltam, hogy bármilyen viszonyba is kerülhetek. Attól, hogy a megelőző hétvégén átfúj a tengeri szél, és annyira belefeledkeztem a dűnék mögötti mélyföld virágzó tulipánföldjébe, majd vasárnap délután a frízföld kis településeinek apró terein keringő, száraz tekintetű embereinek vizsgálatába, hogy meghűltem. Ágyba kellett feküdnöm. A házban, amelyben éltem, különös falióra található, kétszer jelezte az órák múlását. Minden egész óra előtt néhány pillanattal előkongott, s ezzel hívta fel a figyelmet a közelgő eseményre, hogy hamarosan figyelmeztet majd az óra kitelésére, mégpedig pontosan annyi kongással, ahányat számlál az óra. Hollandia északi tartománya bizonyos alvóvárosában, a sok csatornával fölszabdalt Rhodenben tepert le a lázroham. A szobámból nem láttam egyebet a széles boltívű égnél, nézhettem továbbá a fölöttem hasaló mennyezetet, amelynek a közepén lecsüngő, tejüvegből készített lámpaburájáról a vélhetőleg Indonéziából származó vavang bábu lógott alá. A bábút Ikarosznak mondanám, annyira kükladikus, antik és egyben minőszi jegyekkel rendelkezett, annak ellenére, hogy nő alakú, és száríja, mint a szárnya, piros és rózsaszín sávokkal váltakozik. Ebben a szobában fetrengtem lázasan és ízületeimet fájlalva, azt tervezve, mit kezdek Veszprémmel másnap. Azzal a várossal, ahol élek. Amelyről a napokban azt állítottam, hogy olyan település, ahol a hosszabb ideig lakókról megfeledkeznek, mert olyannyira észrevehetetlenek, vagy mert idejében nem állnak tovább, meggyűlölik őket. Magam az ezerkilencszázkilencvenes évek közepétől, hogy mindez ne következzen be, igyekeztem minél többet idegen földön tartózkodni, és ha időnként visszaérkeztem a Balaton és a Bakony közé férkőzött kisvárosba, lapultam, ne vegyenek észre, és ne pusztuljak bele az ébredő ellenszenvbe.

Itt boldog is voltam és boldogtalan is, és hogy mikor melyik, azt újabban nem úgy látom, mint amikor bekövetkezett. Ismerem tudatom szerkezetét, alakítja és újra- meg újraértelmezi a múltat, kibányássza belőle – aranyat a fekáliából – a

pillanat számára szükséges értelmet, a jelen részére hasznosíthatóvá formázza, mindegy, hogy mi lesz belőle, irodalom, új szerelem vagy életrajz, abban nemcsak összeér a megtörtént az éppen történővel, de megmutatkozik szerves összefüggésük is.

Rhodenben érdeklődni kezdtem a múltam iránt, mégpedig eddig ismeretlen okkal; így akartam eltávolodni a viszolyogtató jelentől, amelynek, ha a saját életemről beszélek, joggal gondoltam, hogy a centrumában állok.

Veszprém fölött repülve annyiszor vesz erőt rajtam a kétségbeesés, ahányszor lepillantok a felhők fölötti magasból. Valamiért vég nélkül alacsony magasságban képződő cumulusok kerülnek a repülőgép és a város közé. Ha Cholnoky Jenő szárnyalhatott volna, biztosan lelkesedéssel töltötte volna el a geológiai erők játékát megmutató földfelszín, én azonban ekkora magasságban s ilyen ingatag járművön többnyire szorongok. Képtelen vagyok megszokni a felszállást, a leszállást, valamint a kettő közötti, hol rövidebb, hol hosszabb időszakot. Sőt azt is nehezen tűröm, mert iszonyodom tőle, ha be kell lépnem a repülőter kerozinszaggal átítatódott várótermébe.

Veszprémben egyetlenegy pont, a várhegy székesegyházának kétágú templomtornya törekszik a felhők fölé, ámbár addig sosem nyúlik fel, nem elég hozzá vagy az akaraterő, vagy a tehetség. A várat, amolyan alpesi várak mintája szerint, fellegek sosem borítják el, ezért, ha félhomályt igényel, megelégszik azazal, hogy ködfátyolba burkolózik. Az asszonyos tulajdonságokkal ellátott várat kivéve minden egyéb a mélységre vágyik, a völgyek hűvös és párás alján dolgoznak napfényben az emberek, a fák a kopár dombtetők alatti oldalak barna erdei talajába óhajtanak gyökerezni, s az idegen tekintetek ellen óvó fák közé beállnak a lakóházak, üzletek és üzemek. Éjszaka mindent összevetve minden más: a dombtetők lakótelepeinek lakásaiban összebújnak és békésen szuszognak az alvók, feketén csillognak az ablakok, bármely irányból is érkezik a városhoz a közutakon a gépkocsis utazó, Zirc vagy Ajka vagy Tapolca vagy Csopak vagy Felsőörs vagy Várpalota felől, már messziről látszanak a setét fényű ablakszemek.

A város alapját egyetlen fennsík képezi, amelyre egykor gót betűkből álló szót írt egy vízfolyás – a város nevét: Bezprem (avagy miként – a hiteltelennek gondolt – Adalwin salzburgi érsek nevezi: Ortahu). És az írás patakkék jele mentén a magasság felszínét megbontotta az olykor kiáradó víz, az északról és északnyugatról naponta több időpontban és rendszeresen lezúduló hegyi szélviharok, a kíméletlenül, sziklát repesztően égető nap, s ennek nyomán egyre mélyülő völgyek rendszere vésődött a hajdanában vízszintes és ránctalan lepedőt utánzó tengeraljra, azaz az utóbb fennsíkot alkotó zömök kőlapokra.

Magasságból és mélységből szerveződött egységgé a város, amint arra a földrajza predestinálja.

Akkoriban Veszprémben röpdöstek verebek, és a népes csókaraj, amely napközben a püspöki palota mályvaszínű cserepei fölött feketén áttetsző füstpamacsként gomolygott, hűségesnek mutatkozik a városhoz, bár meglehet, kizárólagosan az oly sok mindent átélt, ragyavert vakolatú főpapi palotához. A nemzetközi

nőnapon, ahogyan az azokban az évtizedekben Európa keleti felében mindenhol szokásosnak tűnt, az általános iskolások ünnepi műsorát felügyelő, fiatal és csinos tanárnőknél ropogósra vasalt, fehér egyenruhaing feszült, amelynek vállára kemény és színes, rangot jelző váll-lapot volt szokás fölerősíteni, a legombolható inggallér alatt piros nyakkendő, szorosra fűzött és görcsre kötött. Akkor, sok idővel ezelőtt Veszprémben nem találkozhattam az azóta özönfajjává vált amerikai kőrissel, se a betyárkóróval, nem élt mifelénk a lándzsáslevelű ősziróza, a selyemkóró, és épphogy elkezdték építeni a lakótelepet, nem tudták, hogy elkövetkező neve Felszabadulás úti lakótelep lesz.

Ami a madarakat illeti, nemcsak a verebek, de az egyébként nem oly régen, csupán az 1830-as években északnyugat felé terjeszkedő balkáni gerlék is eltűntek, és hűvösebb területre költöztek át, a város azonban nem vált madártalanná: az emberek társául új fajok jelentkeztek. Például a sirályok. Akad télen el nem költöző gólya is, az egyik fogadó kéménye tetőlapján álldogálva alulról melegíteti magát. Hóesésben ugyancsak abszurd látvány ez a gázlómadár, gőzgomolyagban, kelepelve, szárnyacsattogatva. A napokban tejfehér naszádot, hattyút láttam a lépésnyi széles vízerű Sédén. Kozmopolita növények érkeztek a világ legkülönbözőbb tájáról, Ázsiából ez, Afrikából az, Amerikából ez és amaz, elfoglalták az itt honos borsos varjúháj telepének helyét a sziklaplatón, kitúrták helyéből a bükkaszt. Feltehetőleg egykor ugyancsak meglepődött volna Král Éva restaurátor, ha eperágyásain a ki tudja, honnan elbitangolt, legelő kameruni törpekecskékkal találkozik, és én is, ha a petúniáim tölcseréi előtt, a június eleji éjszakákon nem fedezhetek fel a levegőben kolibriként függeszkedő, mozdulatlanul lebegő kacsafarkú szendereket; ma már közönségesek itt e lények.

Hosszú ideig azt gondoltam, hogy Veszprém kísérteteiről kizárólag a Cholnoky család tagjainak lehet mit mondaniuk. Viktornak takaros történetei születtek róluk, bármely régi irodalmat kedvelő angol olvasó tisztelettel olvasná. Lászlónak ugyancsak akadnak rémképei, és azok között sok a kózsza árny. Hogy Jenőnek voltak, arra csakis utalások maradtak: alkoholista korszaka alapján tudja, mi az a bódulat és mi a másnaposság, és közismert, hogy a lidérces alakok az italos pohár öblének ködéből tudnak leggyorsabban manifesztálódni.

Néha azonban érzem, a Cholnoky-család örökségénél, mivel annál tekintélyesebb, a sok évszázados korú, ezért szívesebben hivatkozott Gizella-hagyományban ugyancsak kellene lenni kísérteteknek. Ha meg nincsenek, akkor érdemes kitalálnunk: a Gizelláról szóló szövegek kötete, melyet a Vár Ucca Könyvek utolsó darabjaként szerkesztettem, kemény borítót kapott. E fedélre Gizella koponyáját fényképeztettem, szemüregének sötétjét nézheti a kötetet kézbevevő, és arról a színes védőborítót lehámozó kegyes olvasó.

A veszprémi kísértetek egyikével a globális éghajlati változás előtt, egy égszakadásos zivatarban találkoztam. Harmincnégy éves voltam, oly valóságosan helyzetbe csöppentem, hogy semmi kétségem nem maradt afelől: mindez, amiről érzékszerveim tudósították agykérgemet, kétséget kizáróan valóságos. A leszakadó ég leve minden tárgyra vízköpenyt húzott, amely eltüntette a dolgok felszínét, általuk megszűnt minden fa, ház és autó határa, az alakok elvesztették kontúrjaikat, s ezzel egy időben olyan fényhéhez jutottak, amely alól meszes ra-

gyogás szivárgott. Autóban ültem, az endékás Trabantban, a sajátomban, a lejtős főutcán, amikor eltűnt alólam a lankás pálya, és menten vízen ringatóztam, a kocsim heves oldalmozgás között úszott, a víz felszínén lebegett lefelé a Bányatrösztől a Mackónak nevezett bisztró irányába. Az ablaktörlő elvesztette uralmát az esemény fölött, nem volt képes letörölni a vizet, bármilyen hevesen csapkodott, s akkora buborékok keletkeztek és pattantak szét a megolvadni látszó szélvédő üvegén, mint a madártojások, fácáné, rigóé, pulykáé, szarkáé.

A közelbe becsapó fehérvillám fényénél azt láttam, hogy az autóm mellett szétázott férfiú áll, a felvillanó fény mégsem őt, hanem a csontvázát világította meg, s a váz mérete, robusztussága alapján tudtam, elvégre szakmám szerint biológus, sőt antropológus vagyok, hogy férfiú ez a jövőjéig visszabontott ismeretlen. Vízhúsba volt ez a derengő csontrendszer ágyazva, kocsonyás, ámde Balaton-színű, moszatzöld anyagba, olyan színűbe, amely a régi templomok réz toronygombjának és a hamis aranyból készült kegytárgyaknak a sajátja, ha megöregednek. Az áttetsző, kocsonyás húsba belesüllyedő csontok oly akkurátusan vannak összerakva, oly szabályosan, mintha demonstráció kellékei lennének: se törésnyom, se deformáció, se fogyatékoság jegye nem mutatkozott rajtuk, így aztán képzelhettem azt, hogy együttesük nem egyéb műgonddal összeválogatott műtárgynál.

A másik kísértet az a veres hajú lány, aki vég nélkül nevetett. A sírjánál én mondtam a búcsúbeszédet. Rókaként jár vissza azóta: nincs hét, hogy hol a Pécs felé vezető utamon, hol Debrecen felé rohanva, a Tisza-hídnál vagy a Nagyerdőben ne villanna fel az árok szedresében rőt, az idő haladtával egyre fakóbb és ritkább szőrzete, pimasznak ható hegyes orra, keskeny vágású szemének jade árnyalatú írisze. Valahol a Laczkó-forrás közelében rejtőzhet a föld alá húzódó vacska: az abból áradó asszonyszagról sok-sok férfi orvos barátom tud is mit mondani, akik öngyilkolókat adtak vissza az életnek, vagy megállapították a szerelmi bánatukban és kétségbeesésükben a viaduktról, illetve a Benedek-hegy ormáról leugrottak tetemét vizsgálva a lélek elillanását. A rókaasszony után iramodásomról húsz éven át írtam regényt, s hogy mégsem az igaz történetét, mert a történetek megírhatatlanok, azt a függelékként közreadott anekdotában regéltem el.

A hegyoldal, amelyet kerrté reméltem átalakítani, kiszáradt és veszélyesen korhadt, megdőlt fákkal mutatta meg kezdetben magát. A város illetékeseitől engedélyt szereztem arra, hogy kivágassam őket – számos helyszínelés után Várpalotáról alpesi hegymászók siettek segítségemre. A kitermelt, kötelekkel aláeresztett vagy a meredekről elszabadult és lezúduló fák rönkjeit feltüzeltem, de némelyik gorgófejserű gyökérzetével nem egykönnyen tudtam megbirkózni, évekig tartott, míg szilánkokra hasogattam és aprólékjaiban fölhasználtam. Egyikéből, a legnagyobbikból, a pudvás belsejéből, az ezredforduló első tavaszán ujjnyi vastag, csupasz bőrű hernyó mászott elő, tejfehér tengeri uborkához hasonlatos. A hernyó idővel eltűnt; sorsát, azt, hogy mivé is alakult át, nem voltam képes követni.

Az erdő megtisztítása, a csalán, a galaj és más törmeléktalaj-kedvelő gaz állományának fogyatkozása együtt járt a lepkék megritkulásával. Néhányuk téved

csupán hozzám, leginkább a szárnyain gyűrűs szemfoltot viselő nagy pávaszem, az áramvonalas szenderek közül az öves szender, a fagyalszender, a nyárfaszender, a legényvirágokat és lángvirágokat látogató kacsafarkú szender s a számomra különösen kedves leänderszender. Vendégül láthattam hordabaglyot, bükk-zöldbaglyot, gammabagolylepkét, de sajnós a lusta gyapjaslepkét is, amelynek hernyói egykor tarrá rágták hegyoldalam kiserdejét. Medvelepkét nem fogadtam sosem, a nappali lepkék némelyikét azonban igen: a fecskefarkú lepke nincs nyár, hogy egyszer-egyszer be ne libbenne, néha éppen a libbenő-lebbenő kardoslepke társaságában. A rezedalepke a tápnövényét is megtalálja nálam, finom citromillatú és halványzöld fürtös virágú a növény, miért is ne kedvelném, még ha vad faj is. A lepkék, akárcsak a madarak, a kertem olyan dimenzióját élik meg, amelybe én legfeljebb lepke- és madárszemlézés révén juthatok, avagy ha fölmegek a hegyoldalra kifeküdt kert fölső, keskeny teraszára, ahonnan rálátok a vén diófámra, a házamra, az alsó udvaron futkározó kutyáimra, ahol igyekszem légiesedni.

Ha már kevés jut a lepkékből nekem, hiányuk pótlására Kínából és Thaiföldről két, lepkékkel telt apró tárlót szereztem be és hoztam haza magammal, mint ritka ékszereket magukba fogadó ládikókat. A sarkos szárnyú busalepke, a színjátzó bíborlila borítású, kékfényű bársonylepke és a magyarul jobb híján citrompillangónak nevezett együttese Thaiföldről került hozzám, a nappali lepkék közé tartozó, leginkább a Kéktükrös bunkóslepkéhez (*P. paris*) hasonlítható *Papillio maackii* pedig a Déli Selyemút forgalmából gazdaggá vált, egykori Nanzhao-királyságból, a Tibet-alji Daliból.

Yunnani utazásom nyomán, amikor a Séd-parti városi kertészetben rábukantam a tavi lórom díszváltozatára, amely csinos, sóska formájú, veres levelerezetű, levelét tömött csomóba nevelő növénynek látszott, menten több egyedet szereztem meg, abban a reményben, hogy mivel tápnövény, előbb-utóbb a vele táplálkozó lepkeféle is megjelenik a kertemben. Daliban, nem messze a selyemhernyógubó-szerű San Ta pagodáktól, a napernyős zarándokoktól ellepett kicsi tó környékén milliárd nagy tűzlepke vibrált a levegőben, s e remegő-rezgő látvány attól alakult ki, hogy e pillangószerűségek hátsó szárnya fonákja gyönyörű, halvány kékesszürke, amelyet narancsszín szegélyez.

A tűzlepke nemcsak a mérsékelt övi Ázsiában fordul elő, de Európában ugyanúgy: a kevés közös lepke egyike, ezért bizakodom, hogy tápnövényével a kertembe csalogatható. Kísérletem mostanáig nem járt sikerrel.

Amint a 11. században épült buddhista San Ta központi pagodája foglalja magába a szútrákat, azokat, amelyek létéről csak 1979-ben, az építmény restaurálása nyomán értesült a szent iratokra érzékeny értelmiségi világ, úgy foglalja magába a tűzlepkét a kertem díszes levelű lóroma. Jövőt ígér, és ez éppen elég a létéhez. Pedig lassan mindössze abban reménykedem, hogy annak bukkan majd föl az életében, akire, ha elhagytam, házam-kertem jut, azonfelül észlelésre, majd megnevezésre érdemesnek tartja a fekete szegélyes, vörös szárnyú boglárkalepke-féle fajt, és a lóromon felbukkanó, táplálkozó lárvát nem véli, hasonlatossága ellenére, meztelen csigának, csupán azért, mert fejét, ha megretten, képes elülső szelvényeibe behúzni.

Arab rózsát, kertet, könyvtárat és mestert lelni indultam (mint mindenkor), hogy segítségükkel hozzáférhessek a magam élő Magasságbelijéhez. Mind-egyikre rátaláltam, mint középkori moszlim enciklopédiában, melyben, ha sikerült felnyitni súlyos kódexfedelét, az első lapon menten felderengnek a kézzel rajzolt, halovány szavakban a kezdőbetűk.

Mіндеzen túl azt is megtapasztalhattam, a fény és árnyék tervrajza alapján hogyan épült fel a város: Marrakes. Az Almoravidák és Almohádok székhelyének vörös homokszínű a papirosa, minden szava arra lett írva, s a tintája, amelyet rozsdavörös madarak röptéből és sárgacserlé-szagból kevertek, az anyagon alig hagy nyomot, a vele megrajzolt üzenethez nem könnyű hozzáférni.

A város magva a piac, mellette a nagy mecset, körülötte céhbe tömörült műhelyek által közrefogott szűk utcácskák, sikátorok, kapuk, boltívek és rések, mindezt övezi a családok mozaikjából összerakott lakónegyed, s az egészet szorosra fűzi az önmagába visszatérő, akár végtelennek is tudható, kör alakú, döngölt agyagból, téglából, néhol kőből építetett városfal. Famíliák és egyének akaratára szerint készült a város, semmi hasonlóságot nem mutat az antik és a keresztény állam kollektívát hangsúlyozó szempontja alapján létrejött európai településekkel, benne az európai hagyománynál élesebben megkülönböztethető, a közösséget asszimiláló, ég felé lezáratlan (szentély által védett) centrum és a belső udvarokra, kertekre nyitott, kifelé zárt lakóépület-együttes.

A központi mecset mellett hatalmas kiterjedésű hortus, a paradicsomra emlékeztető rózsákkal, a milliós város körül olajfa-, citrom-, narancs-, datolyapálmaliget: egy kert foglalja magába a várost, és egy elkerített rózsakert az, mint alma-maghéjban a fehér mag, amely egyben a központja is.

Fehér rózsák. Sárgák, pirosak. Az Atlasz hófödte hegycsúcsai. E városban tartózkodott a halhatatlanságot tagadó és a szakadatlan teremtésben hívó s emiatt Córdoba-ból száműzött, majd ismét fölemelt Ibn Rusd, a keresztényeknek Averroës. Az Andalúziából menekülni kényszerült Jakúb al-Manszúr kalifa ugyanis Marrakesben egy medreszét, Korán-egyetemet alapított, ahol a hagyományt magyarázni képes filozófust, egykori pártfogoltját katedrához juttatta – és akkora szobácskához, amelybe az ágya éppen befért. A lakókamrában a fa-priccs fölött a széles, ugyancsak ágyszerű deszkalap képezte a testi ruhaneműk és a birtokolt könyvek rakhelyét, ekkora tárolófelület pedig elég bárki értelmiséginek. Márványlapok, mór vízmedence, rafináltan megvilágított türkiz és zöld csempelapok, rózsaszín szökőkút, kettős oszlopcsarnokú imaterem, elhagyatott diákszobák s a rég elhalt mesterek lábnyomát szaglászó szél: a látványon ugyan kívül rekedt az arab világ, amely az utcáról beszökött bűz és hangok révén mégis jelen maradt.

Nem csupán Allah, de mind Jahve, mind Isten sokat tanult Ibn Rusdtól (Averroëstől). A muszlimok, a zsidók és a keresztények ugyancsak. Tőle tudjuk – többek között –, hogyan kell kommentálni a saját történetünkben mindazt, ami a mi személyes históriánk ideje előtt is létezett, azaz: a hagyományt. Talán még az a teve is járatos ebben a módszerben, akinek levágott fejét a medresze (Averroës munkahelye és élettere) bejárata melletti mészárszék egyetlen napig szolgáló cégéreként függesztették fel.

A vérszag azonban nem feledhető, hiába is keveredik össze vele a teveszájba

tömött friss mentaköteg illata. A jó szagú nekropoliszban hiába, hogy a sírok szépségét a déli napsütés hangsúlyozza. A balsamot árasztó oszlopos csarnokokban ami árnyékban marad, az mind a földi világé. A gipszből faragott csipkefinom boltozatdíszek árnyékos sarkában pedig dzsinnek szunyókálnak és az *Elemi világ* kilenc szférájának rossz anyaga.

A Jemma El Fna tér neve magyarul: *Holtak gyülekezőhelye*, hiszen a szultánok itt tették közszemlére a kivégzettek fejét; többnyire arrafelé, ahol a mesemondók, a kígyóbűvölők és a tűznyelők tömege serénykedett. Elias Canetti a Terebess kiadónál 1999-ben megjelent könyve nyomán azt állítom, a nagy mecset (a Koutoubia-mecsetnek létezik helyi neve is: a könyvkereskedők mecsetje) és a piac összekötője, a tarka életű óvárosi tér valóban a halottakat vonzza, s új életet ígér számukra. Ez a könyv vezetett el engem Córdoba után (ahol Averroës sírja található) Marrakesbe (ahol meghalt). Így már város- (és teremtés-) élményem nyomán arról is van sejtelmem, mekkora a távolság a lélek mennybemenetelének és a test porrá omlásának helye között.

A nyüzsgő *Holtak gyülekezőhelyén* reggelenként óvatosan kikerültem egy orrfacsaró ruhacsomót. Ott feküdt színevesztetten, időtlen idők óta, darabokból fülhalmazva az éjszaka hűvösét magába fogadó kövezeten. Esténként ennél a mozdulatlan rongyhalomnál olajban főtt csiga, édes fánk, eltérő fényű pénzdarabok, virág és egy-két citrom is hevert a környező hulladékok között, s amit, mintha csak életadó kupacot döngnének körül örömmel, felhőként leptek el a legyek. Mint rovarzűmmögés, elnyújtott, mély hang, egyetlen nyöszörgés ébredt ilyenkor a földre dobott mocskos és bűzhödő szövetcsomagból, az ezerlábú sokadalom bűdös sarutalp-világának aljáról, de az fáradhatatlanul hangzott és lankadatlanul, emelkedett föl a kövezeetről, úszott el embermagasságban a megbízhatatlan széllel a tér fölött. Allah neve az, amelyből már régen kikopott az l és a h.

Veszprém levegőbe épített város, amit nem kell bizonyítani annak, aki valaha járt benne, és hogy beérkezzék a centrumába, autóbuszjegyet vásárolt, avagy megkérdezte a helyes útirányt valamelyik siető járókelőtől. A település, ha köd üli ősszel a Betekints-, illetve a várat nyugatról övező Buhim-völgyet, valójában a levegőben lebeg; hogy ezt észrevegye valaki is, nem kell ahhoz Dózsa-városinak lenni. A helyiek felének tapasztalata sem egyéb, mint hogy a hatalmon lévők, azaz a helyiek másik fele légvárat épít, s ezen az impresszió az sem változtat, ha egyik-másik választáson megfordul a helyzet, s akik korábban a város irányítóiként regnáltak, irányítottakká süllyedtek, s akikről eddig azt állították, hogy vezetésre szorulnak, egyik reggelre arra ébrednek, hogy ők maguk a város révkalauzai.

Veszprémet nem lehet túlszárnyalni, oly magasba nőtt! Hiába rendeznek időnként filmfesztivált, mozgásszínházi találkozót, énekes összejövetelet, utcazene-ünnepet, Gizella-napi rendezvényt, ezek egyike se oly módon (megszervezett, hogy észrevétlenül illeszkedjék a helyhez, így aztán a város marad az, ami korábban volt, nincs apellálás.

A település éppen ezért képes szép lenni, bár nem sok strapabíró rajongója akad.

Világok határán

– ikerkönyv –

Részlet egy készülő könyvből

Nálunk a felnőttek dolgoztak, a gyerekek játszottak, a felnőttek a gyerekekkel soha nem játszottak, a gyerekek viszont belenőttek a munkába. Apám egyszer dobott nekem kapura, csak egyszer, ezért emlékszem rá jól. Bent a verandán, ha estefele mégiscsak üldögéltünk, akkor malmozott velünk. Malmot gyorsan lehetett rajzolni, s bab is akadt, világos is és sötét is. Nagyon tudott malmozni, pillanatok alatt malomrendszereket hozott létre. Mi gyerekek, egymás között sakkoztunk is.

Mindez inkább csak a játék volt, de a sportba is hamar belenőtünk. A sport akkor, legalábbis a mi körünkben a közösségi létezés szinte minden terét kitöltötte. Amikor a játék sporttá alakult, szinte szakmává vált, önálló történeté a nagy történeten belül, számomra most már csak annyi az érdekes belőle, amennyi a közönségre vonatkozott.

Akkor az edzések, a meccsek az élet fölé nőttek.

Általános iskolába Szentmiklósra jártam. Nagy régi épület volt az iskola a falu középpontjában, a templom mellett. Elöl az utcával párhuzamos iskolaépület, a felső tagozatosok járhattak ide, hátul az iskolaudvar, kézilabdapálya, mellette egy kisebb épület, az alsó tagozatosok osztályai voltak benne. Amikor beköltöztünk a házukba, természetesen felszámoltuk a gyalócai életet, így kerültünk iskolába is ide. Tanító nénim édesanyám első tanító nénije volt, férje is pedagógusként dolgozott, házuk az utcánk elején állt. Tanítottak egy életen keresztül, és nagy, szép kertet gondoztak. Később, még mindig az alsó tagozatban szép, fiatal tanítónő lett az osztályfőnököm, fiatalon meghalt, rákban. Férje Petőházán a gyárban dolgozott, s ő volt a nagycsapat kapusa. A foci akkor már foglalkoztatót: amikor díszítő sort kellett írni a füzetbe, Hidegkúti Nándor nevét írtam a sorba. Nehéz név volt, küszködtem az írott nagy H és N betűkkel.

Pösze voltam, ezért nem tudtam tisztán olvasni, sokat küzdöttem ezzel. Édesanyám felolvasta a szöveget előre, jelezte, a nehezebb szavakat hogyan kell ejteni, én nem tudtam utánozni. Magamban elolvastam mindent, újságokat és könyveket is.

Az írással gondjaim voltak, nem tudtam szépen írni, s mindig pacákat ejtettem. Stoppolnunk kellett, varrni, nyilván később, a virágok mellé kis karókat faragtunk, megint később lombfűrészszel különböző formákat kellett kivágni, az-

tán fémépítőből kisautót és minden mást összerakni, ezekkel a feladatokkal nem tudtam mit kezdeni.

Nem emlékszem arra, hogy úgy tanultunk volna, legalábbis kezdetben, mint ahogy ma a gyerekek tanulnak. Nem készültünk neki, a leckét az általános iskolában nem magoltuk be. Viszont mindenre kíváncsiak voltunk, állandóan jelentkezünk. Történelemtanárunk kicsi „vizsgáztató gépet” készített. Az egyik táblán voltak a történelmi események, a másikon az évszámok, az egész rendszer elemekkel és banándugókkal működött, ha jó helyre dugtuk a banándugókat, akkor világított a lámpa. Az órán eljátszottuk Széchenyi és Kossuth vitáját. Nem tudtunk többet, mint ami a könyvben volt, de a teljes anyagon belül otthonosan mozogtunk. Egyszer a Tanácsköztársaságról kellett dolgozatot írnom, könyvtárba mentem, s egy összefoglaló történelemlétkönyvből kivonatoltam a történeteket, arányosan kicsinyítettem le a magam számára az ott leírtakat. Járási történelemversenyt nyertem, persze a kíváncsiságunk nagyobb volt, mint a tudásunk.

Történelemtanárunkat Rozsonits Gézának hívták, később megírta Fertőszentmiklós és Petőháza történetét. Ma kapaszkodót jelentenek nekem a könyvei.

Akkor már sokat olvastam. Az olvasottakból kezdetben nyilván nem értettem semmit, de rövidesen teljesen lekötöttek a könyvek. Hamar rátaláltam a faluval kapcsolatos könyvekre. „Úr ír, úr ír” – olvastam Szabó Pálnál, s én nagyon nem akartam úr lenni, de azt is tudtam, hogy tanulnom kell, mert valamit el kell érnem, a földből nem lehet megélni, minden ezt sugallta számunkra. Az engem körülvevő világ családi neveit – Bokori, Megyeri, Lendvai – is a történelemmel kapcsoltam össze, úgy gondoltam, főként a Bokori és a Megyeri nevek kapcsán, hogy ezek a régi magyarság idejéből valók, s ez büszkeséggel töltött el.

Örülök, hogy emlékezetem valamennyire pontosan megőrizte Szabó Pál 1931-ben írott Békalencse című regényének ezt a részletét. „A lárma csendesen elült a tanterem árnyékos ölében, apró pisszegések hulltak szét a padsorokból. Harcias pózzal lóbálta meg a nád-pálcát, és nagy nehezen haragos ráncot ragasztott a homlokára. Ettől nyomban megfuladt minden zaj, csak egy légy zümmögött kínlódással az ablaküvegen. Azonnal felcsendült egy ijedt kis lélekből az ige:

Ír – úr – úr – ír...” (In: Szabó Pál: Emberek, három kisregény, Budapest, 1962. 204. oldal)

Az idézett leírás a regény egyik szereplőjére, a tanítónőre vonatkozik.

Az írásra és az olvasásra megtanítottak, a készségi tárgyak közül sokra nem. Edzésen viszont pontosan megtanítottak bennünket arra, hogyan kezeljük-rúgjuk a labdát.

Rajzórán elénk tettek egy almát, rajzoljuk le. Máskor egy téglát. Nem tudtam lerajzolni, senki nem mondta el, nem mutatta meg, hogyan, milyen fogásokkal lehet ábrázolni, most sem tudok mást, mint hogy néhány vonalat húzok, de semmit nem tudok lerajzolni.

Énekórán felállítottak, hogy énekeljek el egy éneket, nem tudtam, senki nem mutatta meg, hogy akár kezdetlegesen is, de mégiscsak hogyan lehet elénekelni egy dalt.

Hasonló volt ez a gimnáziumi nyelvtanításhoz. Sopronban, az első németóra-

ra bejött egy német anyanyelvű tanár, a könyv első oldalán lévő képekről elmondta, hogy mit ábrázolnak – s vissza kellett mondanunk a hallottakat, emlékezetből, hallás után. Elmondta, hogy mi van a képen, s nekünk a következő órán vissza kellett mondanunk. Nem ment. Aki bírta, marta – a fél osztály tudott németül, soproniak voltak, ők követték azt, amit hallottak, mi még bele sem kapcsolódtunk abba, amit tanításnak neveztek.

Igazságtalan vagyok, kritikám nem a tanárainak szól, hanem a tanítási rendszernek. Máskor azt szoktam mondani, hogy mindenkitől lehet tanulni valamit.

S tanultunk is, irodalmat-történelmet jókedvűen sokat, versenyekre jártunk, versenyeket nyertünk.

Akkor már éreztem, de nem is volt nehéz érezni, szinte mindenki ezt sugallta nekünk, számunkra a tanulás a kitörési lehetőség. A hatvanas évek elején nem egyedül éreztük ezt. Lehet, hogy mégis csak a magam tapasztalataiból általánosítok. Az általános iskolai osztályból hárman voltunk, akik jelentkezéseinkkor szinte kiestünk a padból. Ma ez stréberségnek tűnne, akkor a fogalmat se ismertük, természetesebb világban éltünk annál, hogy a stréberség szóba jöhetett volna. Hármunk közül az egyikünk kőművesnek ment, ketten továbbtanultunk. Továbbtanuló társam ma történész, professzor. Mindezt arra való példaként mondtam el, hogy akkor sem tanult mindenki. Viszont igaz az is, hogy jó ideig a tanulás társadalmi emeltyűként létezett.

A hatvanas évek második feléből én is valami derűre emlékszem. Mintha békésebbé vált volna a világ. Mintha többször mentünk volna sétálva, nyugodtan a kerthelyiségbe. Mintha a felnőttek többet beszélgettek volna.

Akkor már rendszeresen olvastam. Újságot, a *Népszabadságot*, a *Népsportot*, *Labdarúgást*. Valami csoda folytán az *Új Írásnak* az a száma került a kezembe, amelyikben Kiss Ferenc, az irodalomtörténész beszélgetett Varga Zoltánnal, a focistával. A lapot Petőházán vettem meg, a postán, ott már időtlen idők óta nem lehet irodalmi folyóiratot vásárolni. Gimnazistaként 1973-tól viszont Sopronban rendszeresen megvásároltam a legfontosabb irodalmi folyóiratokat. Olvastam mást is, az előzmények után talán nem hat meglepetésként: a rendőrújságot és a Belügyi Szemlét; a rendőrújság majdhogynem propaganda-kiadvány volt, barnával nyomott betűkkel és derűs képekkel, a Belügyi Szemle viszont komoly folyóirat, legalábbis emlékeim szerint, megvolt az ideológiai vonulata, főleg a kémpererekről írott tanulmányokban, az úgynevezett elméleti írásokat nem olvastam, de komoly kriminológiai tanulmányokat is találtam benne, több krimire azóta sincs szükségem.

Nagyon olcsó könyvek is voltak otthon, ezek közül cím szerint Mesterházi Lajos *Pár lépés a határ* című könyvére emlékszem, s voltak más – hogyan jelezzem a műfajt – illusztrált bűnügyi vagy kémregények is, a kiadás az Olcsó Könyvtár könyveit idézte, s talán Belügyi Kiskönyvtár volt a sorozat címe. A köteteket, ahogy írtam, illusztrálták, a rajzok egy jelenetet mutattak be, az illusztráció alá pedig kiemelték a regény megfelelő sorát, hogy pontosan tudjuk, miről van szó. Nagyobb érdemük nem volt ezeknek a könyveknek, csak annyi, hogy rendszeressé tették számomra az olvasást, a szellemi keresgélés a könyvtárakban következett.

A könyvtárban negyvenegy év után újra elolvastam Kiss Ferenc Varga Zoltánnal készített interjúját, Új Írás, 1968. január, 110–113. oldal. A beszélgetés az Erőfutball vagy játék? Beszélgetés Varga Zoltánnal, a Ferencváros csatárával címet viselte.

Kiss Ferenc számomra ma is tetsző módon kezdte a beszélgetést: „Ha költő lenne, egy egész ívet kapna az új irodalomtörténetben, s az Arany Bikában Magyar Jóska barátságából húzná el a nótáját, mint mindenkinek, aki mestere a szakmájának. Varga Zoltán a futball művésze, s hogy milyen szabású, most kezd határozottan kitetszeni.” Később Kosztolányit idézte: „Kik mégis a legboldogabbak ebben a siralomvölgyben? Azok, akik úgy dolgoznak, hogy játszanak. ... csak a játékban igazán ember az ember, csak az felel meg szellemének. A labdarúgó órákig rohan, izzad, anélkül, hogy elfáradna, mert csak 'játszik'. Ha ennek a munkának csak egy tizedét kellene elvégeznie más téren, más céllal, pár perc alatt összerogyna. Aztán milyen gyors, biztos és leleményes a játék ihletében”. Varga Zoltán nehezen nyílt meg, a Kosztolányira való utalásra válaszolta: „Ahhoz, hogy az ember hozni tudjon mindent, ami benne van, a támadások szabad lendülete kell. A belefeledkezés lehetősége. Bátorság arra, hogy a lehetetlennel kísérletezzünk. Ilyenkor találunk rá a váratlan megoldásokra.” Arra a kérdésre, hogy mit olvas, Raffai Sarolta akkor új regényét nevezte meg, a fiatal költőkről pedig egy est kapcsán a következőket mondta: „Utassyt érzem a legtehetségesebbnek, de Kovács Pistát jobban élveztem, mert az ő verseit már ismertem. Kár, hogy némely témáját gyakran ismétli – de ehhez nem értek.”

A külföldi csábításokkal kapcsolatban a következőket mondta: „Egy-két évre, vendégjátékra: igen, ám illegálisan és sok időre nem”.

Egy-egy újság újdonságot jelentett a napi monotóniában. A Népszabadság sportoldala, egy-egy kép a meccsekről, rögzültek bennem. Ezekre a lapokra szinte rávetettük magunkat, kíváncsiak voltunk mindenre.

Mintha a valódi történet az olvasás jelentette volna.

Olvastuk a Magyarországot, akkor indult. Teljesen új volt, amit kínált, oldalas elemző írások, külpolitikáról, belpolitikáról, középen nemzetközi sajtószemle. Amikor Jani bátyám, Magdus néném férje, aki a gyárban volt villanyszerelő, szóvá tette, hogy nálunk többet beszélnek a távoli országokról, mint az itthoni bajokról, közbeszóltam. Azt mondtam, a Magyarországon az itthoni dolgokról is írnak. A jelenség lényegét tekintve természetesen nem volt igazam.

Olvastuk az újságokat, az olvasottak valóságtartalmával azonnal tisztában voltunk, a napi életből kinövő realitásérzék ezekben a dolgokban jól vezetett bennünket.

Közösségi értékrend működött bennünk, menthetetlenül.

Otthon a Népszabadságot olvastuk, most a hetvenes évek elejéről pár évfolyamát átlapoztam, minden elfogultság nélkül mondom, nem tudom, hogy mit olvastunk benne. Nagyobbrészt a hivatalos politika hírei, és a párté-pártépítésé, az ötödik oldalon még termelési riport, közben üdvözlő táviratok; párttörténésznek kellett volna lennie annak, aki az éppen szereplők vagy éppen elhallgatottak kapcsán következtetéseket tudott volna levonni. A hetvenes évek elején még a kulturális anyag is kevés volt, s a hivatalos politika körüli keselyűk azt is kisajátították maguknak. A magyar kultúra akkor már jóval gazdagabb volt, nem beszélve magáról az életről, annál, mint ami vele kapcsolatban a Népszabadságban megjelent. S mit kezdtünk volna egy politikai vagy kultúrpolitikai

utalással? Kívül voltunk mindenben, ezért nem is kötődhattunk a történésekhez-utalásokhoz. S mégis olvastuk az újságot, először apám, aztán mi gyerekek. Ha valaki letette, akkor a másikunk felvette. Olvastuk a sportrovatot, ott kezdtük az olvasást mindig, hátulról előre haladtunk, én F. R. (Falus Róbert) könyvszemléit, s csodálkoztam, hogyan tud hetente három-négy könyvről írni. A képek és a szövegek rögzültek bennünk, én még mindig emlékszem egy-egy fényképre, például arról a meccsről, amelyiken az 'Inter' játszott a Vasassal.

Ebben a közegben nem csoda, ha az olvasni akaró fiatalok egyből a folyóiratoknál vagy a „komoly” könyveknél kötöttek ki. Közben persze más újságok is kerültek. A Népsportban több betű volt, mint a Népszabadságban, tovább tartott az olvasása, s persze, „micsoda különbség”. Mellettük pedig valóban jöttek a könyvek és a folyóiratok.

A Magyarország című politikai és társadalmi hetilap 1964-ben indult, Pálffy József volt a főszerkesztője, a lap megélte a rendszeroáltást, de akkor már nem olvastam. A kézikönyvek szerint az induláskor a külpolitikai témák uralták, emlékezetem szerint a lap két nagy tömbre tagolódott, az első részben külpolitikai, a hátsó részben hazai témák szerepeltek, minden írás pontosan egy oldalt töltött ki, a két nagy tömböt középen az Öt világrész száz lapjából című tallózórovat választotta el egymástól. Az újság emlékeim szerint mindenképpen a nyitást képviselte, utólag érdekesnek tartom azt is, hogy korán felfedeztük magunknak, hiszen indulásától olvastuk, bátyám ekkor tizenegy éves volt, én pedig kilenc.

Akkor már könyvtárba jártam. Életem első könyvét évekkel később vettem csak meg, de akkor, a hatvanas évek közepétől, úgy tízéves koromtól rendszeresen látogattam a könyvtárat.

Ahogy két faluban éltünk, úgy jártunk két könyvtárba. Én is, a testvéreim is. Szentmiklóson volt a Községi Könyvtár, külön épületben, Petőházán a Szakszervezeti Könyvtár, a pálya előtti térben, a Kultúrházban. Szentmiklóson külön könyvtáros volt, Petőházán egy tisztviselő töltötte be ezt a szerepkört, tisztviselőnek a gyárban dolgozó hivatalnokot hívtuk.

Volt, hogy a könyvtárból mentem az edzésre. Sok sportkönyvet olvastam, híres sportolók életrajzeit. Hidegkútiét, Grosicsét, Matthewsét, másokét. Történelmi könyveket és regényeket, még Gondos Ernő szociográfiai antológiáját is.

Beszélggettünk a könyvtárosokkal, ők velünk, de könyvet magunk választottunk. Mit és hogyan, ma már nem tudom megmondani. Regényeket kerestem magamnak, némi irodalomtörténetet is, de leginkább regényeket. Akkoriban, leszámítva a politikai irodalmat, amivel nem tudtunk mit kezdeni, s nem is akartunk, a könyvtárakban jó állomány volt, főképpen a klasszikusok vonatkozásában. Az irodalomnak nagy kultusza volt, emlékszem az „Olvasó népért” mozgalomra. Hosszú időt töltöttem a hazaviendő könyvek kiválasztásával, a hazavitt könyvekkel megküzdöttem, azokra a témákra, amelyek később is foglalkoztattak, ekkor találtam rá. Érettségire-felvételire is ezekben a könyvtárakban készültem fel.

Ha ezen kívül tettem még valamit, akkor az annyi volt, hogy az olvasottakat összehasonlítottam az engem körülvevő világgal.

Az „Olvasó népert” mozgalom felhívása 1969-ben született meg, az Írószövetség már 1968 májusában felvetette ezt az elképzelést. A mozgalom gazdája a Hazafias Népfront volt, az első országos tanácskozást 1973-ban tartották, ekkor is, és később is, például 1979-ben komoly eredményekről számoltak be, így arról, hogy tíz év alatt a lakosság által könyvre fordított pénzösszeg 800 millió forintról 2 milliárd 200 millióra emelkedett, s hogy ebben az időszakban megőrződött a jónak mondható 2 és egynegyed millió könyvtárba járó. A mozgalom az olvasást népszerűsítette olvasótáborok, olvasóközösségek létrehozásával és író-olvasó találkozókkal. Magam egy nyomtatvány kitöltésére emlékszem, talán azt is meg kellett jelölni, hogy mit olvastam el. Aztán mozgalomtól függetlenül jártam tovább a könyvtárakba, később pedig vásároltam magamnak könyveket. Akkor az olvasás terjesztése társadalompolitikai cél volt, ennek hatékonyságát ma már sokan megkérdőjelezik. Maga a mozgalom nem hozhatott volna eredményeket, noha ezek mérése természetesen szinte a lehetetlennel azonos, ha az ország politikai berendezkedésétől majdhogynem függetlenül a tudás nem élvezett volna erős társadalmi megbecsülést. Egészen más társadalmi körülmények között éltünk mi akkor, és egészen más volt a kultúra, a könyvkiadás helyzete, mint ma, ha a két korszakot, és a két korszak olvasási viszonyait össze akarjuk vetni, akkor ezekre a különbözőségekre tekintettel kell lennünk.

Gyerekkoromban sok görcs, feszültség alakult ki bennem, ez önmagában is jelzi, hogy messze nem tekinthetjük ideálisnak az akkori társadalmat és azt a mikro-környezetet, amelyben felnőttem. Természetesen féltem, ha olyan óra következett, amelyet nem éreztem a magaménak, de többről-másról van szó, nem a minden gyerek életében jelentkező történetről.

De miről is? Talán arról, hogy nem éreztem a lehetőségeimet, napjaim természetes folytatását. Azt is éreztem, hogy túl nagy fal választ el bennünket a tanárainktól, az orvosoktól, a hivatalnokoktól, a tanult világtól. A gimnáziumi évek alatt ezek a feszültségek már formát is öltöttek. Nem tagozatos, hanem úgynevezett sima, általános gimnáziumi osztályba jártam, magyarból, történelemből nem is járhattam volna tagozatos osztályba. A gimnáziumban hamar felmértem, hogy valódi tudást egy-egy területen, ezzel együtt pedig szinte biztos továbbtanulási lehetőséget a tagozatos osztályok biztosítanak. Úgy éreztem, hogy elakadtam, nem láttam ebből a helyzetből a kivezető utat. Mi lesz velem, kérdeztem magamtól, ha estelente tejért mentem a csarnokba vagy futottam az egyik villanyoszlop fényéből ki-, a másik fényébe pedig belépve. Az úgynevezett 5+1-es oktatási forma követelményei szerint tanultunk, ma ez már nem létezik. Őt napon keresztül tanultunk, egy napon pedig gyakorlati képzésen vettünk részt, én éppenséggel villanyszerelést tanultam. Nagyon nem akartam villanyszerelő lenni, elrémített ez a lehetőség, minden okom megvolt a jövőtől való félelemre. A gimnáziumi osztályból végül hárman tanultunk tovább egyetemen, a tagozatos osztályokból hagyományosan száz százalék körüli volt a felvételi arány.

Az 5+1-es oktatási formáról a huszadik századi Magyarország történetéről írott könyvében joggal jegyzi meg Romsics Ignác: „Az 1961-es reform... tévedésének az 5+1-es gimnáziumi rendszer bevezetése tekinthető. Ez azt jelentette, hogy a hét 6 napja közül a hatodikon nem elméleti, hanem gyakorlati oktatásban részesülnek a diákok. Ezzel olyan szakmai előképzettséggel kívánták felvértezni a gimnazistákat, amely az érettségi után a

termelőmunkában való közvetlen részvételre is alkalmassá tette volna őket. A valóságban viszont az történt, hogy az iskolák jó részében csellengéssel, illetve látszattevékenységgel töltötték a diákok és tanárok körében egyaránt népszerűtlen 6. napot". (Romsics Ignác: Magyarország története a huszadik században, Budapest, 1999. 457. oldal)

Ehhez azt teszem hozzá, hogy miután a mi osztályunk villanyszerelést tanult, az első két órában az osztályteremben volt elméleti képzés, utána pedig a város másik részében lévő tanműhelybe mentünk gyakorlati foglalkozásra. Ott szereltünk is, s hát táblákon különböző kapcsolási módokat hoztunk létre, számomra teljesen érdektelenül és minden eredmény nélkül. A legemlékezetesebb napunk az volt, amikor a tanműhely helyett a Vasút-pályára mentünk ki, akkor ott edzett a magyar labdarúgó-válogatott, Illovszky Rudolf a csatárokkal, Fazekassal és Zámboval foglalkozott.

A gimnázium nem sokat módosított a tanuláshoz való viszonyomon. Tanultunk, akkor már magoltunk is, sokat, főlegesen. A tantárgyukon belüli gondolkodásra azok közül a tanárok közül, akikkel kapcsolatba kerültem, ketten tanítottak. Az évfolyam egyik osztálya matematika tagozatos volt, kiváló tanár dolgozott velük. Egyszer elmentem egy délutáni szakkörükre, csodálkozva láttam, hogy a példát nem megoldották, az eredményt pedig nem kiszámolták, hanem különböző előfeltevésekkel éltek, kizártak eshetőségeket, levezettek, s mire számolniuk kellett volna, akkorra az eredmény már nem volt érdekes, mert pontosan látszott az egyedüli lehetséges megoldás.

A másik tanár, aki a maga anyagán belül gondolkodni tanított, legalábbis engem, a magyartanárom volt.

A matematika tagozatosok tanára Szakáll Péter volt, hihetetlen gondolkodói következtességgel mozgott a matematika világában, az általa tanítottakat szinte kivétel nélkül felvették az egyetemekre, főiskolákra. Magyartanáromat Szalai Dénesnek hívták, irodalomban-politikában rendkívüli tájékozottsággal rendelkezett, az irodalmi lapok jobb írásait felolvasta az órákon, neki köszönhetem, hogy harmadikos gimnazista koromtól rendszeresen olvastam a folyóiratokat, Tamási Áronról, Németh Lászlóról tartott nekünk szakköri foglalkozásokat. Szalai Dénes előtt iskolánk későbbi igazgatója, Tóth Ferenc tanította nekünk az irodalmat, első írásbeli dolgozatomra ezt írta rá: „Gyönyörű mennyasszony rongyos ruhában”, ezzel öntudatomat természetesen növelte, annál is inkább, mert a külalakra vonatkozó részt figyelmen kívül hagytam.

SZEMÉLYESSÉGEK, VALÓSÁGOK, ETIKÁK

*A szókratikus Lukácsról**

„Ki a bölcs? Negatív és a mi számunkra egészen pontosan és kimerítően meghatározva: a nem tragikus ember. Az az ember, akinek jelenléte megakadályozza a tragédiát, akivel és aki körül akármi történhetik, nem lesz, nem lehet belőle tragédia.”

(Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története*)

„Kettő vitéz és tudós négy”
(József Attila)

I. Személyességek

Van két ismert és egymással szemben álló tétel, Lukács mindkettővel bajlódik. Az egyik, úgy tudom, Théophile Gautier-tól származik: „Minden kimondható”. A másik Goethétől híresült el: „Individuum est ineffabile”, „Az individuum kimondhatatlan”. E szembenállás mellé vegyünk egy másik distinkciót (Platóntól, Kanttól vagy Heideggertől ez is jól ismert): a különbséget a filozófia és filozofálás között. Ez tehát két különbségtétel; két éles, egymást is metsző választóvonal. Éppen ezek: a kimondás és a kimondhatatlanság, a filozófia és a filozofálás egymást metsző (vagy inkább: egymásra merőleges) választóvonalai adják a koordinátákat ahhoz, amit előadásom ábrázolni szeretne.

Ennek az ábrázolásnak az alapkérdése a következő. Lukács filozofálásának individualitása, egyedisége, legsajátabb karaktere vajon kimondatik-e Lukács filozófiájában? Az újra és újra önmagára kérdező, önmegkísértő, így szükségképp *egyedi* filozofálás talál-e nála konceptuális felületet, fogalmi formát a filozófiai szó *általánosságában*? Egyáltalán: miben áll Lukács filozófiai gondolkodásának legsajátabb karaktere, avagy *éthosza*? Gondoltam, hogy a *Napló* és a *Megélt gondolkodás* filozófiai személyességéhez az illene, ha ehhez az egyedihez, a filozófiailag legsajátabbhoz próbálnék a magam módján utakat találni Lukácsnál. A gondolkodás alapkarakteréhez, *éthoszához*, amelynek Hérakleitosz még így ismerte a nevét: *daimón*.

Remélhetőleg e körben nem kell tartanom attól, hogy egy Lukács-démonológia vagy Lukács-daimonológia megalapításának vádjá fog a fejemre hullani. Már azért sem, mert mindkét diszciplína már rég megalapított, sőt megalapítói körünkben is vannak. A Lukács-démonológia mint filozófiai *kérdésség*-vizsgálat alapszövegeit a „kísértő” és „nem eresztő” Lukácsról Vajda Mihály írta meg. A Lukács-daimonológiáról, a filozófus-*éthosz* vizsgálatáról pedig Heller Ágnes írásai szólnak, élükön *Az iskolaalapítóval*. Az efféle obskúrus diszciplínáktól idegenkedőket pedig hadd emlékeztessem arra a tényre, hogy a Lukács-tanítványok említett kísérleteinek létezik egy eredetibb, ráadásul közös forrása. Egy levél,

* Elhangzott a Pécsi Egyetem Filozófiai Doktoriskolája által 2008 szeptemberében szervezett Lukács-konferencián, amelynek témáját ezúttal Lukács önéletrajzi szövegei adták, az ifjúkori *Napló* és a kései *Megélt gondolkodás*.

amit maga Lukács írt saját „problématörténete” kezdetén, 1909 januárjában – benne a kissé nietzschei utánérzésű, de mélyen személyes Szókratész-önportréval a filozófusról, aki nem tudott, nem mert hallgatni soha, nehogy elnyelje a céltalanság, a hiábavalóság érzése, hogy „csak átsétál saját tettein”.¹ Akinek – ellentétben Platónnal – „nem volt formája”, s akinek emiatt még fölöttébb kérdéses volt, hogy miről hallgat, avagy *mi hallgat benne* oly beszédesen. Így ha valaki daimon-faggatásra adja a fejét Lukácsnál, csak kései, de hű követője a módnak, ahogyan Lukács kezdte művelni a filozófiát.

Ha tetszik: szókratikusán. Ezt itt ebben az összefüggésben értem: érzékenyen a gondolat és a bűn viszonyára *saját egzisztálásával* összefüggésben. Hebbel *Juditjának* nevezetes kérdése az én, a bűn és a tett viszonyáról (Ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, ki vagyok én, hogy ez alól kivonhatnám magamat?) végigkíséri a fiatal Lukács útját. Volna okunk ezen az úton mindvégig ott hallanunk a szókratészi önvizsgálat nem kevésbé nevezetes kérdését is: „hogyan valami szörnyeteg vagyok-e, aki Tüphónnál is bonyolultabb és jobban okádja a tüzet, vagy szelídebb és egyszerűbb lény”.² (A *realitás* gondolatának és a bűn vagy büntelenség *etikájának* viszonya a *saját* egzisztáláshoz: ezt a három eltérő, külön-külön is összetett aspektust kívánta egybevonni és előlegezni előadásom címe.)

És ha már önportréről és introspekcióról van szó, idézzük fel, hogy a hallgatni-nem-tudásával bajlódó Szókratész mellett kik jelentették még a fiatal Lukácsnak a „paradigmatikus formákat”. Én két efféléről tudok. A számára paradigmaticus *filozófus*-formát a „tragikus”-nak (s nem hívőnek!) aposztrofált Kierkegaard-ban³ jelölte meg. A paradigmaticus *tragikum*-formát pedig az *Oidipusz királyban*.⁴ Egy olyan mítoszi alak tragikumában, aki a legbölcsebbként győzött a szfinxen, és aki a legnyomorultabb tudatlanként vesztette el a láthatatlan „istenség ellen vívott” drámai küzdelmét Lukács szerint.⁵

Mit mutat együtt ez a három Lukács-önparadigma: Szókratész, Kierkegaard, Oidipusz? Mind a három olyan gondolkodó alakja Lukács szerint, aki nemcsak a meg nem jelelt istenségbe vetett hittel küzd, hanem saját kételyével is. Tragikus bölcsék – hit és értelem határán. Különös kompozitum ez. Mert ez az együttállás, amelyet Lukács magára kérdező *filozofálása* terem meg, magában a lukácsi *filozófiában* értelmezhetetlen. Hiszen: Lukács filozófiája számára a tragikus annyiban tragikus, hogy nem hívő; a bölcs pedig (hallhattuk a Lukács-mottót 1909-ből) annyiban bölcs, hogy nem tragikus. Amikor tehát „szókratikus Lukácsról” beszélek, a filozofálás és filozófia választóvonalát jelzem nála. És hogy ezt meg-

¹ Levél Ferenczi Sárihoz, 1909. január, in: *Lukács György levelezése (1902–1917)* [LEV], Fekete Éva, Karádi Éva (szerk.), Magvető Kiadó, Budapest, 1981. 111.

További rövidítések:

IM – Lukács György: *Ifjúkori művek (1902–1918)*, Tímár Árpád (szerk.), Magvető Kiadó, Budapest, 1977.

DNE – Georg Lukács: *Dostojewski Notizen und Entwürfe*, Nyíri J. Kristóf (szerk.), Akadémia Kiadó, Budapest, 1985.

HT – Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*, Tandori Dezső (ford.), Magvető Kiadó, Budapest, 1975.

CV – Lukács György: *Curriculum vitae*, Ambrus János (szerk.), Magvető Kiadó, Budapest, 1982.

F – Lukács György: *Forradalomban*, Mesterházi Miklós (szerk.), Magvető Kiadó, Budapest, 1987.

TO – Lukács György: *Történelem és osztálytudat*, Magvető kiadó, Budapest, 1971.

² Platón: *Phaidrosz*, 230a, Kövendi Dénes (ford.)

³ Levél Popper Leóhoz, 1910. október 9. LEV 257. Lásd még *A tragédia metafizikája* utalását egy bizonyos „fiatal tragikus”-ra – IM 500. –, aki nem más, mint a *Vagy-vagy* Kierkegaard-ja. (Vö. *Vagy-vagy*, Dani Tivadar (ford.), Gondolat Kiadó, Budapest, 1978, 780.) A *Dosztojevszkij-jegyzetekben* írja Lukács, hogy még Kierkegaard sem példája a hívő kereszténynek, vö. DNE 165.

⁴ Levél Leopold Zieglerhez, 1911. július közepén, LEV 393.

⁵ Vö. Lukács: *A modern dráma fejlődésének története*, Magvető Kiadó, Budapest, é. n., 34. és 71.

tehessem, őt is belefoglalom a maga által alkotott, filozófiai személyességű képbe. Önreferenciálissá teszem saját paradigmáját. A „szókratikus Lukács” egy paradox kompozíció része: a *saját hitével küszködő tragikus bölcs* paradigmájának *negyedik* alakját láthatjuk benne – Szókratész, Kierkegaard és Oidipusz alakja mellett.

Nem véletlenül hozom szóba itt és most a személyesség és a legsajátabb karakter kérdését. Lukács ifjúkori naplója csakúgy, mint az időskori *Megélt gondolkodás* filozófiai személyességű szöveg. Emlékirat és egyben önvallomás. Lukács a *Heidelbergi esztétikában* idézi Friedrich Schlegel tételét: „Non critice, sed historice est philosophandum”.⁶ A filozofikum – a megfontolandó – nem kritikai, hanem történeti. Így személyes. Különösen akkor, ha a megfontolandó történetesen nem más, mint a filozófus, úgymond, saját története. A *Naplóban* és a *Megélt gondolkodásban* a filozófia közvettsége beszél Lukácsból a személyesség közvetlen hangján. Vagy az hallgat benne.

Nekem legalábbis régóta az a benyomásom, hogy ezt a hallgatni nem tudó filozófiát, Lukácsét, a legbenső pontokon mintha nagyon is hallgatólag filozofálás hordozná. Márpedig az a kérdés, amelynél egy amúgy beszédes filozófia rendre elhallgat, aligha lehet más, mint az illető filozofálás *problémája*. Megint Wittgensteint idézem, aki *A bizonyosságról* szólva találon írja a következőket: „Értelmes embernek nincsenek bizonyos kételyei”; illetve: „a kérdések, amelyeket fölteszünk, és kételyünk azon nyugszanak, hogy a kételkedés bizonyos állításokra nem vonatkozik, melyeken, mint valami zsanéron [Angeln], a kérdések forognak”.⁷ E zsanért vagy sarokvasat anonim bizonyosságok, néha nem is sejtett pretenciók tartják szilárdan; ezeken a követeléseken és evidenciákon fordul meg a lappangó – szóra bírva még értelmetlen – kételyek egész rendszere. Minden gondolkodás a maga tengelypontján fordul meg, a filozófiai kiváltképpen. Ezt a magától értetődő, ám minden érv ellenére alaptalanként kiütköző bizonyosság-alapzatot két jelzővel adja vissza Wittgenstein. Azt mondja róla, hogy „érinthetetlen”, és azt, hogy „kimondatlan”.⁸ Elég lett volna, akár ha eggyel illeti: *hallgatólag*.

Valami effélét keresünk a fiatal Lukácsnál. Jól tudjuk, a kétely támasztotta elhallgatás nála is tetten érhető. Vagy abban mutatkozik meg, hogy váratlanul megszakít egy munkát és másba fog; vagy abban, hogy rövid időn belül homlokegyenest ellenkező módon értékel valamit. Ez utóbbiakból, a libikókaszerűen átcsapódó értékelésváltásokból a fiatal Lukács pályáján három is akad. Ezek az éles irányváltások és szakadások,⁹ mondhatni, Lukács hallgatólag daimónjának jelzései. A még pusztán csak lappangó (szóra bírva értelmetlen) kételyek áttörései az értelmességbe, ahol váratlanul indokoltnak találtnak. Ez a daimón Lukácsnál is szókratikus: elhallgattat, de maga nem beszél; megállít, de maga nem mutat utat.

Filozófiai személyességről szólva hadd legyen én is személyes: mióta Lukácssal foglalkozom (nagyjából negyedszázada, egyetemim éveim óta), mindig a dialogikus Lukács foglalkoztatott. Az, aki ezt írta magáról a *Naplóban*: „soha nem vagyok monologikus”.¹⁰ Az, akinek állapota volt a „dialektikus lebegés”, s akinek „minden életproblémá”-ja, hogy Lukács ’11-es szavait idézzem, egy „feloldhatatlan hallgatólag” fordul meg. Az a Lukács, akiről maga írja halála előtt pár évvel: „Hiszen ha már Faustnak szabad volt két lelket rejtenie kebelében, miért ne lehessen egy különben normális embernél, aki azonban egy világválság közepette éppen átmegy az egyik osztályból a másikba, ellentett szellemi tendenciákat megállapítani, amelyek egyidejűleg ellentmondásosan funkcionálnak?”¹¹

Mi tagadás, pontosan ez érdekelt Lukácsban mindig is: „ellentett szellemi tendenciáinak” „egyidejűleg ellentmondásos funkcionálása”. És főleg az, hogy az egykori tágas

⁶ HT 456.

⁷ Wittgenstein: *A bizonyosságról*, Neumer Katalin (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. 341. §, 90–91.

⁸ I. m., 103. §, 36., 167. §, 52.

⁹ A libikóka, illetve a szakadások képéhez lásd *A dialógus agóniája*, illetve *A luzerni pályaudvar* című írásaimat.

¹⁰ CV 444.

¹¹ CV 287.

dialogikusság hol és mitől szűkült le egy *etikai vallásosság* fatális vagy-vagy-ára, a választásra „két világrendszer között”.¹² Mindig az érdekelt, Lukács miért feledte el barátja, Popper Leó eredetileg még megszívelt intését, amit Popper a Kierkegaard-esszéről szólva írt neki, és küldött el levélben: „az étellel szemben nincs az a vagy-vagy 'egyszerűsítés' a mi előbb vagy utóbb meg ne bosszulná magát”.¹³

Lukács a *Megélt gondolkodásban* „sorsfordulatnak” nevezi az 1918 végi döntését. Hordeirejt (nem genezisért) tekintve kétségkívül az is volt. E döntés *etikai mértéke* azonban épp egy sajátos vagy-vagy-etika lett, egy áldozathozatali etika; ha tetszik, fatális „egyszerűsítés az étellel szemben”. Kérdés, hogy „előbb vagy utóbb” vajon megbosszulta-e magát ez az etikai vagy-vagy-egyszerűsítés? Nyilván: ahogy vesszük. Lukács hírnevét a világban ma az a *Történelem és osztálytudat* tartja fenn leginkább, amelyet áthat a történelemre vonatkoztatott és politikumba átültetett, áldozathozatali etika (habár ez explicit módon nem jelenik meg benne kifejtett tanításként). Ha viszont a lukácsi filozófia későbbi dimenzióvesztésére gondolok, tartok tőle, nagyon is megbosszulta magát. Mert nemcsak a dimenzióról van szó itt. A meritumról is.

Míntha az a különös sors jutott volna Lukács filozófiájának, hogy annak legsajátabb karaktere, (Nietzschével szólva) „*propriuma* és *ipsissimuma*”¹⁴ még *ne* és *már* *ne* tudjon megszólalni benne. Más szóval: mintha az a sors jutott volna neki, hogy ezt a bizonyos „legsajátabbját és legszemélyesebbjét” – az áldozathozatali etikát – filozófiailag artikuláltan ne tudja szóra bírni 1919-ig; utána viszont (aktív vagy passzív módon) elhallgattassa magában – *meghozván a szükséges áldozatot*.

Miért hozom szóba az áldozathozatal kérdését az ifjúkori *Napló* és a kései *Megélt gondolkodás* apropóján? Azért, mert szerintem ez a legszorosabb, ám épp csak felvillanó kapocs köztük. A *Megélt gondolkodás* tengelyében, tudjuk jól, a „sorsfordulat” és „sorsdöntő elhatározás” választása áll, Lukács „döntés[e] a kommunizmushoz való csatlakozáshoz”.¹⁵ Ám a sorsfordulat egykori etikai *alapjairól* mélyen hallgat a *Megélt gondolkodás*. Ezt a fundamentumot, „új mérték”-et csak a *Taktika és etika* mondta ki még 1919 májusában. E szerint: az *etikainak* a mértéke az etikai öneszmélésért végrehajtott áldozat; míg a *taktikainak* a mértékét, „a végső, igazi mérték”-et az adja, hogy a cselekvés mikéntje alkalmas-e ezen öneszmélés megvalósítására. Ami az etikának a mértékét, az áldozathozatalt illeti, hadd emlékeztessenek arra is, hogy 1921 januárjában Lukács még nyíltan vállalta, hogy éppen a *vallásos* hit képezi „a bolsevizmus, a forradalmi marxizmus alapját”.¹⁶

Gondolom, sejthető, mire akarok kilyukadni a *Napló* és a *Megélt gondolkodás* szoros, de épp csak felvillanó kapcsolatára utalva. Mértéken túli mérték, áldozat, áttörés a vallásiba: ezek a fogalmak 1911 második felében, A „románc” *esztétikájában* és a *Napló* utolsó bejegyzésében állnak össze egy új etika, a majdani sorsfordulatot megalapozó etika *előrajzolatávként*. „Lehet, hogy itt van a megoldás”, írja Lukács a *Napló* végén a vallásra, az igazi alázatra való képtelenségének okait keresve. Majd így folytatja: „nem a mértéknélküliségemben [in meiner Masslosigkeit] keresendő mindennek az oka (abban, hogy nincs bennem mérték)? Mert így az etika a mértéknélkülínek a mértékeként [Mass des Masslosen] lenne meghatározva: nagyon is közel állóan Kanthoz – és az új fogalom, amely belép a vallásba, éppenséggel a mérték volna”.¹⁷

¹² CV 38.

¹³ Popper Leó: *Dialogus a művészetről*, Tímár Árpád, Hévízi Ottó (szerk.), T-Twins Kiadó, MTA Lukács Archívum, Budapest, 1993. 436.

¹⁴ Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*, Romhányi Török Gábor (ford.), Holnap Kiadó, Budapest, 1997. 300.

¹⁵ CV 21, 27.

¹⁶ TO 268.

¹⁷ CV 452–453.

Az 1911 végi naplóbejegyzésekben az a legkülönösebb, hogy az „egzisztenciális analízis” (Heller) hátterében ekkor még Lukács számára is tudottan ott áll valami hallgatagon, visszatartón. Mondhatni: Lukács daimónja ekkor még erősen szókratikus, aki kételyt támaszt és hallgatásra int, és nem platonikus, aki az isteni tudás szószólója, és nem is empedoklészi, aki a világ orvosának szerepét osztja magára. „Ha életem nem úgy volna beállítva, hogy minden életproblémám egy feloldhatatlan hallgatáson, a mérleg igen és nem szára közötti egyensúlyán alapulna”, szól Lukácsnál az egyik naplóbejegyzés kezdete.¹⁸ Pedig a sürgetésről több bejegyzése is szól. Arról, hogy, idézem Lukácsot: „nem érem el a hiányzó realitást”, vagy: „az életembe nem kerülhet realitás (vagyis döntés)”.¹⁹ Miféle „szubsztancia és realitás iránti éhség”-ről beszél itt Lukács, és vele szemben miféle „feloldhatatlan hallgatás”-ról? – kérdem újra. Mit jelent nála „a mérleg igen és nem szára közötti” labilis egyensúly, a gyakorta emlegetett „dialektikus lebegés”? Miért nem tudja a fiatal Lukács *filozófiailag* megragadni e mérleghez hasonlított, de inkább mérleghintához hasonlítható „dialektikus lebegést”, és miért jellemzi e libikóka tengelypontját vagy sarokvasát a „feloldhatatlan hallgatás”?

És nemcsak az ifjúkori napló egyes passzusain üt át valami, ami a lukácsi filozofálás hallgatag rétegéhez tartozik. Ha a *Megélt gondolkodás* nem volna közvetett, azaz filozófiai emlékirat (értsd: az organikus kommunistává-fejlődéséről szóló „nagyelbeszélés” vázlat), talán nem hallgatná el mindazt, ami akár csak nyomokban is utalhatna egy másik önvallomásra, amelyet Vajda Mihály idéz föl az idős Lukácstól: „a végén *gescheiterte Existenz*nek, bukott egzisztenciának”²⁰ nevezte magát. Mégis innen, Lukács filozófiai személységének e hallgatag rétegeiből tör felszínre – mégpedig a nagyelbeszélés-intenció ellenében – néhány beszédes Lukács-jegyzet a *Megélt gondolkodás*ban: „a valódi valóságos [das echt Wirkliche] nem általános séma, hanem individuális: saját út a valósághoz”; továbbá: „az individuális döntés szerepe; történelmi + [ettől elválaszthatatlanul] legmélyebben személyes”.²¹ Eme különös szavak ellenfényében az állítólag objektív történelmi valóságon túl feltűnik az individualitás valóságának egykori (ifjúkori) árnya vagy kísérlete. A szükségszerűségekre való ráeszmélés hegeli-marxi szabadságán és etikáján túl megjelenik egy másik árnyék is. A „legmélyebben személyes” szabadság és etikáé, amely az individuális döntésre épül.

Egyetértek Fehér Ferencsel Lukács filozófiájának „aktivista princípiumá”-ban. Abban már kevésbé, hogy – miként írja – „a *Dosztojevszkij-jegyzetekben* kifejtett etika lényegében változatlanul kerül át Lukács 1918–19-es etikai tanulmányaiba”.²² Én a genezisben visszamennék még egyszer négy évet, a *Napló* idejéig, 1910–11-ig. Lukács saját filozófiájának – mondjuk így – platonikus vagy inkább empedoklészi daimónja, „aktivista” karaktere (az áldozathozatal etikán túli etikája, a mértéknélkülinek a mértéke) ekkor szólal meg – miközben ekkor még nyomban el is hallgat a (szókratikus) kételyektől.

Igaza van Wittgensteinnek: a kétely előtt van a hit; ezért nincs nem-preformált kétely. Ami azt is jelenti, hogy egy filozófiának soha nincs egy daimónja, hanem mindig *kettő*, legalább. Mert a másik daimón, a döntés realitását éhező, „aktivista” karakter ott volt már valamennyire az 1909-es Lukácsnál is. Annál, aki Szókratészre ruházta félelmét, hogy „csak átsétál a saját tettem”; és aki egy egész esszét szentelt a kierkegaard-i áldozathozatalnak, igaz, még a „gesztus életértékét” megkérdőjelezve. És aki ugyanebben az évben, 1909-ben már leírta jegyzetfüzetébe Hebbel *Juditjának* költői kérdését a tetthez elkerülhetetlen bűn vállalásáról – ugyanazt, amellyel majd a sorsfordulat-írását, a *Taktika és*

¹⁸ CV 442.

¹⁹ CV 447.

²⁰ Vajda Mihály: *Tükörben*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 8.

²¹ CV 12., 39.

²² Fehér Ferenc: „A romantikus kapitalizmus válaszfútján”, in: Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Tanulmányok Lukács Györgyről*, A Budapesti Iskola I., T-Twins Kiadó, Lukács Archivum, Budapest, 1995. 203.

etikát fogja lezárni tíz év múlva. Szűk tíz éve lesz Lukácsnak, hogy – kimentve a maga hallgatag kételyeiből – megtalálja filozófiai hangját, platformot találjon az áldozathozatali etikához, a mértéknélkülinek a mértékéhez; és nagyjából ötven, hogy aztán jórészt hallgatásba temesse. De ez már egy más történet, egy másik daimoné. Én itt és most maradnék annál, amely a kétely-támasztáshoz ért: a szókratikusnál.

II. Valóságok

Akár a *Naplót*, akár a *Megélt gondolkodást* nézzük, a filozófiailag legsajátabbat keressük Lukácsnál. Azt, ami egyben a legkérdésesebbnek is bizonyult számára. És azért keressük ott, mert úgy véljük: *a kérdéses saját a legszemélyesebb*. Nos, az így értett legszemélyesebb karakter két fogalomnál tűnik elő a lukácsi emlékiratokban: a valóság és a „döntés” (az etika) fogalmánál. Lukács mindkét szövege, latens vagy manifeszt módon, egy benső vita ágenseiként érintette őket: mint *valóságokat* és *etikákat*. Két tagolt térségen kell tehát a továbbiakban haladnunk. Amennyire lehet, szem előtt fogjuk tartani nemcsak pluralitásokat, hanem vitájukat is – valami hallgatag fölött.

Kezdjük a lukácsi „valóságokkal”. Sajnos, van belőlük jócskán; szám szerint négy alaptípus. Ha tetszik, ez Lukács *valóság-négyessége*. Egyszerűsíteni nem lehet ezt a négyességet, megúszni sem lehet az áttekintését. Merthogy: Lukács filozófiájában valami e körül hallgat, éppen ebben a valóság-négyességben honos, ezen belül engedni szabadjára kételyeit; nem kereshetjük tehát másutt.

Vegyük először azt a valóság-fogalmat, amelyről már esett szó a *Naplóban* – úgy, mint hiány. Emlékezhetünk: a „döntés hiánya”, mondja itt Lukács, egyet jelent a „hiányzó realitással”, a „döntés utáni vágy” a „realitás éhé”-vel.²³ Ez a valóság az aktivitásé, a tetté, a gesztusé, az ugrásé, a választásé, a disszonancia-teremtő egyneműsítésé, és ki tudja, még hány más néven szerepel a Lukács-filozófia szótárában. Viszont terminus értékű nevet nem kap Lukácstól, holott, mint láthattuk, kétségkívül realitásnak érti. Hívjuk tehát úgy, ahogyan a *Napló* alapján korrekttül hívható: *döntés-realitásnak*. Ez a döntés-realitás bizonyos értelemben elkülönül a többi három valóságfogalomtól. A döntés-realitást tisztán *aktusként* fogja fel Lukács, a többi valóságfogalmát ellenben világként – heterogén, illetve homogén világként – is emlegeti.

Az egyneműsítés aktusaként felfogott döntés-realitásnak azonban nem egyetlen formája van Lukácsnál, hanem kettő. Nevezzük meg őket úgy, ahogy a Lukács-szótárban szerepelnek: az egyik az „ugrás”, a másik a „készenlét”. Az első nemcsak éles elszakadás a köznap világtól. Lélekébresztés, lélektámasztás is, azaz teremtés; az istenség jelenvalóvá tétele a számunkra. *A tragédia metafizikája* képével: általa „az immanens Isten életre kelti a transzcendentális Istent”.²⁴ Ezzel a transzcendentális lélekkeremtéssel szemben a készenlét nem radikális elszakadás a világtól, hanem az *Eszttikái kultúra* képével: „lélekformálás”. Ez a világtól el nem váló, a végességben benne maradó lélek megtisztulása, kiüresítése egy majdan eljövendő megváltás számára: lelki szegénység. A döntés-realitás két módját úgy is jellemezhetjük, hogy az ugrás *végtelen* aktivitás, míg a készenlét aktivitás a *végességben*.

A második valóságfogalom szerencsére már jól ismert sokak előtt: az *élmény-valóság*. A név – az 'Erlebniswirklichkeit' fordítása – persze nem túl szerencsés, a „puszta-átéltség-adta-valóság” illene rá inkább. Az *élmény-valóság* merő passzivitás, szemben a döntés-realitás tiszta aktivitásával, *actus purus*ával. Egyébként, ha a fiatal Lukács jelző nélkül használja a „valóság” szót, többnyire az *élmény-valóságot* érti rajta: hogy az „a szubjektummal

²³ CV 447, 451.

²⁴ IM 494.

szemben álló, számára külső, idegen valami”.²⁵ Ez az empirikus avagy természetes valóság a köznapi világ, a közönséges élet heterogén világa; értelem és lét egymáson elkevert vegyüléke, a semmire sem kötelező pillanatnyiság relativizmusa, a félhomály, a „chiaroscuro anarchiája” – és így tovább, jól ismerjük Lukácsról a jellemzőket.

Lukács az élmény-valóságot is két alakban fogja fel. A *Heidelbergi esztétika* már nevet is ad az élményvalóság két eltérő változatának. Egyik a „káosz”, másik a „vegyes tárgyiasság”. A kettő nem ugyanazt a nézőpontot érvényesíti. A káosz azt jelzi, hogy a köznapi valóságban nincs tiszta érvénye semminek, ennek a valóságnak nincsen értelmi homogenitása: a köznapi valóság semmi. A „vegyes tárgyiasság” más platformon áll. Azt jelzi, hogy az értelem és értelmetlenség egymással keveredve van jelen; vagyis az élményvalóság nem semmisség, hanem keverék létmód: a köznapi valóság heterogén. Az élmény-valóság két alakja tehát a *semmisség*, illetve a *heterogenitás*.

A hátralévő két valóságfogalmat éppígy differenciáltan kell szemügyre vennünk, mert a kettős változat esete náluk is fennáll.

A harmadik valóságfogalom az *utópia-valóság*. Lukács sokszor beszél utópikus valóságról; a félreértés elkerülése végett én mégis maradnék az utópia-valóság terminusnál. Az utópikus valóságot ugyanis, tartok tőle, sokak érthetik transzcendens valóságnak. Viszont Lukács nem a köznapi valóság túlvilágáról beszél, hanem arról, hogy egy immanens valóságélem – műalkotás vagy jótett – elszakad az élmény-valóságtól, saját határain belül értelme teljessé válik, s ez az értelemteljesség transzgresszív erővel bír. Az utópia-valóság a lét egy bizonyos szegmensében megvalósult értelemteljesség, melynek talapzata a „formán túli forma” képzelet. Az utópia-valóság egy sajátos immanencia fogalma, azé az immanenciáé, mely transzcendált az élmény-valóságtól, ám maga is transzcendál. Élesen elhatárolja magát (mint a döntés-reális is) az élmény-valóságtól, csak nem azért, mert a merő aktivitás valósága, hanem mert a teljes értelmé. Elhatárolja magát tőle, de egyben túl mutat *önnön* határoltságán is.

A fiatal Lukács filozófiája az utópia-valóság két paradigmikus alakját mutatja föl. Egyik alak az önnönvalóság – az „intelligibilis én” megvalósulása, a tragikus létezés. A másik alak a lélekvalóság. Ha a „formán túli forma” paradoxonán belül értelmezzük őket, az önnönvalóság a *forma* pólusához áll közel, míg a lélekvalóság a formán túlihoz, a *jóság*hoz. Mindkettő határoltan létező értelemteljesség, mindent átfogó határuk ugyanakkor paradox módon, Lukács szavával, „produktív határ”.²⁶ túlmutat egy formán túli létezésre. Lukács ugyanúgy jellemzi „a tiszta, a nagy formát”, miként a dosztojevszkiji jóságot is: mind a kettő „ahistorikus és aszociális”.²⁷ Egyik sincs alávetve a történelmi, társadalmi béklyóknak. Az értelemmel áthatott, értelemmel telített létszegmens – az utópia-valóság – ezért lehet *ígéret*. Ígéret arra, hogy az értelemteljesség valamikor, valahol nem fog csupán egyetlen empirikus létszegmensre – a műalkotásra vagy a jótetre – korlátozódni.

Ezzel elértünk a fiatal Lukács negyedik valóságfogalmához, a négyesség utolsó tagjához. Ez a *metafizika-valóság*. Itt is szükséges előrebocsátanom valamit. A fiatal Lukács a metafizikát klasszikus értelemben fogja fel, azaz a végső, a legvalóságosabb valóságot érti rajta. Lukács metafizika-valósága a történő totalitásként fennállni képes, „végső és értelmet nyert lét”.²⁸ maga a megváltott világ. Nem metafizikus valóságot jelent, mely éppenséggel egy nem-valóságos világ volna, nem is transzcendens valóságot, mely valahol „másutt” volna, a világon túl. A metafizika-valóság nem a világon van „túl”, hanem az *értelmen*.

A metafizika-valóság a fiatal Lukácsnál a történő élet, a történő létezés: maga a történet és a történelem. Ez: a történés valósága, és mint ilyen, soha nem utópikus, hanem egyszerűen *van*, lévén, hogy így történik, és nem másként. A metafizika-valóság a történés

²⁵ HM 71.

²⁶ Levél Salomo Friedländerhez, 1911 július közepén, LEV 390.

²⁷ IM 412, 686.

²⁸ IM 712.

értelem-immanenciája, ámde egy számunkra felfoghatatlan értelmű létezés totalitására. Szemben áll az élmény-valósággal, ez triviális. De a másik két valóságfogalomtól – a döntés-realitástól és az utópia-valóságtól – is különbözik. A metafizika-valóság nem a tiszta aktivitás valósága, nem a beteljesült értelemé, hanem a *lét totalitására*.

Miben látni ezt a különbséget? A történelmiség értelme, írja *A tragédia metafizikája*, eltér a tragédiától, az utópia-valóságtól, mivel a „történelmi létezés” rendje „értéktagadó szükségyszerűség”, vagyis „inkongruens valamely rendező értelem a priorijához”.²⁹ A történelmiség közege az időbeliség, a tragikusság viszont az örökkévaló pillanatban él; történelmileg hatástalan (németül értve a szót: valótlan).³⁰ Ugyanez áll az utópia-valóság másik alakjára, a jótetre is. Ez is értelem-teljes ugyan önmagában véve, de a történő időbe helyezve Lukács szerint magába zárul és így hatástalan lesz. Egy létszegmens értelem-teljessége tehát nem ugyanaz, mint a metafizika-valóság, amely történelmi totalitás: az értelem áthatotta, történő létteljesség. Márpedig az utópia-valóságnak nincs valódi útja a történelem felé. A formák és jótettek nagyszerű pillanatok, „a lét csúcspontjai”, de távol vannak attól, hogy a legbenső lukácsi követelést beteljesítsék. Azt, hogy „síkságos életutak”³¹ legyenek: a történő időben legyen tartós hatásuk (valóságuk). Könnyű belátni, a történelem értelmességének kérdését magában foglaló metafizika-valóság olyan totalitás-fogalom Lukácsnál, melyet ismeretelméleti és egyben eszkatológiai feszültség hat át.

E feszültség két pólusának megfelelően Lukács a metafizika-valóságot – a történelemhez való viszonyt – is két változatban fogja föl; *nagyjából* egy kanti és egy hegeli változatban. Az egyikben a történelem értelme elzárt az emberi tudásképtől, mert ez nem mérhető hozzá, inkongruens vele. Ezzel szemben a másikban a történelem szelleme magasan felette áll az emberi értelemnek; egy nem e világi idealitás. Az első a szubjektum és objektum felszámolhatatlan dualizmusából indul ki. A másik a szubjektum és objektum egykor meglévő, tehát majdan beteljesíthető egységéből. Az elsőnek a viszonya a metafizika-valósághoz, a színről színre látott, igazi léthez *transzcendentális*. A történelem értelméből csak annyit érthetünk, amennyit „transzcendentális sémáink” megengednek értelemnek látni benne. Ezzel szemben a másiknak a viszonya a történelmihez *fenomenológiai* (hegeli értelemben). A fenomenológiában mindenütt jelen van a szubjektum; éppen ez volt Hegel korszakos tette Lukács szerint: „a szubjektumtól való eltekintés lehetetlensége”.³² Ha viszont eleve ott van már mindenütt a szubjektum (többnyire persze elidegenedve), ez azt jelenti, hogy „a célnak már a kiindulópontban adottnak kell lenni”. Így a metafizika valóban nem más, mint aminek Lukács nevezi: a fenomenológia „beteljesülési szférája”.³³ A transzcendentalizmus számára nincs út, amely felvezethetné a metafizika-valósághoz; ezért transzcendentalizmus. A hegeli értelemben vett fenomenológiának ellenben van útja hozzá; éppen a felemelkedés útjától fenomenológia, és nem holmi empirizmus.

Összegezzük a lukácsi valóság-négyesség tanulságait. A transzcendentális és fenomenológiai metafizika-valósággal Lukács valóságkomplexumának két eltérő rendje áll elő. Két rendje, avagy – a *Heidelbergi esztétika* kifejezésével – két „szisztematizációja”. Ezek nemcsak a metafizika-valóságot metszik keresztbe, hanem az összes többit is: az élmény-valóságot, az utópia-valóságot és a döntés-realitást.

Az egyik, a *transzcendentális szisztematizáció* az elmélet és az etika felől tekint mindenre. Az ő platformján 1. az élmény-valóság maga a káosz; 2. döntés-realitása az ugrás: radi-

²⁹ IM 510.

³⁰ A 'Wirklichkeit' (valóság) szó sokak által emlegetett genealógiájára gondolok a wirken (hatni) igéből.

³¹ IM 503.

³² HT 286.

³³ HT 288.

kálisan elszakadni tőle. 3. Utópia-valósága a forma, az egyetlen valódi értelemteljesség, lévén 4. a metafizika-valóság – azaz a történelem totalitása – csak rejtett értelmű arabeszk a számára: csak transzcendentálisan adott.

Ezzel szemben a *fenomenológiai szisztematizáció* 1. az élmény-valóságot nem semmisnek tartja, hanem heterogén világnak, melynek mélyén azért mégis ott szunnyad szabadítóra várva a lélek. 2. Döntés-realitása ezért a lélek megtisztító kiformalása, alázatos kiüresítése, készenléte lesz: a lelki szegénység. 3. Utópia-valósága a jóság, mert a lelket nem a forma, hanem csak a jóság szabadítja ki börtönéből, a világból. 4. Metafizika-valósága – a szellemtől áthatott, történő létteljesség – immár nem arabeszk-formaként megfejthetetlen az értelemnek, hanem a megváltottság hiteként múlja felül. Annak hiteként, hogy a lelkek kimenthetőek a végesség világból, a „teljes bűnösség korából”, és így visszajuthatnak eredetük közösségébe, a szellembe; erre való a fenomenológia. Összefoglalva és szembeesítve a két szisztematizáció jellemzőit:

	Transzcendentális	Fenomenológiai
Élmény-valóság	semmisség	<i>heterogenitás</i>
Döntés-realitás	ugrás	<i>készenlét</i>
Utópia-valóság	forma	<i>jóság</i>
Metafizika-valóság	történelem	<i>megváltottság</i>

Lukács valóságfelfogása a 10-es évek végére, a *Heidelbergi esztétika* idejére a konceptuális négyesség minden egyes pontján *antinomikussá* vált. Nem inkonzisztens lett: hanem két merőben eltérő valóságkonceptióra vált szét; úgyszólván teljes mélységében kettéhasadt. Ennek oka a két utóbb említett valóságtípus kibékíthetetlen szembenállása. Az utópia-valósággal inkongruens a metafizika-valóság, a történelem. És fordítva, a történelmi-ben sincsen helye az utópiának; az értelemteljességek formái legfeljebb csak zárványai a lét totalitásának.

Ha létezik önmagával meghasonlott filozófia, Lukácsé azzá vált az első világháború vége felé. És ebbe a filozófiai meghasonlásba, a valóságghasadékba látszott beleveszni mindaz, ami Lukács filozófiájának legbenső törekvése volt. Az, hogy egy történelmileg hatékony, a valóság szolgálatába álló etikát alkosson. Egy etikát, amelynek valódi mértéke saját, *időtlen* mértékén túl van: és ez a valódi mérték az *időbeliként* történő valóság.

III. Etikák

A fiatal Lukács négy „tudós” valóságfogalma semmire se ment egymással. Kérdés, vajon volt-e valaha is *egységes* komplexumuk? Lukács 1910-ben azt hitte, hogy *A lélek és formák* esszéi és az *Esztétikai kultúra* programírásai között csak annyi a különbség, hogy az első a „reine Vernunft” útja, a második a „praktische Vernunft”-é. Tévedett; filozófiájának – azon belül: *metafizika-valóságának* – útjai már itt kezdenek elválni; és nem lesz köztük szintézis egészen 1919-ig. A lukácsi „tisza ész” végső fogalma a *forma* eleven élete, amely történelmen túli, míg a „gyakorlati észé” a *kultúrúé*. Ez utóbbi azonban nem állhat a történelmen túl, különben nem valóságos kultúra Lukács szerint, hanem csak esztétizmus – azaz: „esztétikai kultúra”. Lukács tévesen hitte ekkor, hogy ugyanazt műveli elméleti és gyakorlati változatban. Még jó néhány év kell annak belátásához, hogy másképp lesz jogos a tiszta és gyakorlati észre hivatkozni. Mármint, amikor hasonlóképpen látni kezdi, ahogy idővel Kantnak is látnia kellett, az abszolútum-fogalmi közötti távolságot: a metafizika-valóságai közötti szakadékot.

A *Heidelbergi művészetfilozófia*, illetve *A regény elmélete* (a *Dosztojevszkij-jegyzetekkel*) más módokon ugyan, de egyaránt kísérlet volt az egyre inkább divergáló *utópia-valóságok*

összevonására, kiegyenlítésére, kombinálására. A *Művészetfilozófia* a műalkotás köré egy negatív teológiát kerített, és a formát ezzel formán túlivá tette. A *Regényelmélet* viszont fordítva járt el: a jóságnak és áldozatnak, azaz a formán túlinak akart formát adni az irónia „negatív misztikája” révén. E kísérletek félbehagyása arra vall, hogy egyik sem járt elégtő eredménnyel Lukács számára.

Az utolsó ifjúkori nagy mű, a *Heidelbergi esztétika* kettős szisztematizációja nagyszabású vállalkozás a szétcsúszó valóságok áthidalására. Kísérlet arra, hogy Lukács az egyre inkább divergáló *döntés-reálisoknak* és *élmény-valóságoknak* közös platformot találjon. A kérdés így szól: mi kell az esztétikai viszonyhoz? Egyrészt kell hozzá transzcendentális aktivitás, mert ez biztosítja a beteljesülés előfeltételét: megtagadni, kiiktatni az élmény-valóság létét, az „ugrással” helyet adni a tiszta érvényességnek. Másrészt viszont kell hozzá a fenomenológiai aktivitás is. Ennél nincs „ugrás”, itt „stilizálás” van; nem az előfeltételt biztosítja a megváltáshoz, hanem a cél beteljesítéséhez kellő készenlétet teremt. Véghez viszi a „szubjektivitás önfelszabadítási folyamatát énehezköttöttségéből”.³⁴ A transzcendentális aktivitás tehát *lényegként* teremti meg az ént; a fenomenológiai viszont eloldozza az énehezköttöttségtől a szubjektivitást, hogy felszabadítsa és így késszé tegye a *lét* történeti totalitása számára. Az egyik formát teremt, a másik eljuttatja ezt – a maga ellenében – a formán túlihoz. Lukács két valóságot akar összegyűrni vagy „eggyéköltetni” itt is; de mintha ez sem sikerült volna. A *Heidelbergi esztétika* is félbe marad.

A fiatal Lukács teoretikus kísérletei afféle hídépítési próbálkozások a valóság-szisztematizálás két rendjének egyre mélyülő szakadéka fölött. A szakadék két oldalán emelt pillérek mindig *etikák*, és persze legalább kettő kell belőlük, hogy rájuk híd emeltessek. Ez a magyarázata a különben szokatlan körülménynek, hogy egy gondolkodónál már eleve többes számban és egymással szembeítve álljanak az etikai teóriái. Lukács kezdettől fogva etikák ütköztetéseiről beszél, élethelek kollíziójáról, az „életre vonatkozó elhatározások”, a bűsz-ra vonatkozó prohairésziszkek (Arisztotelész)³⁵ dilemmáiról. A fiatal Lukács etikák szembeítésével próbálja áthidalni saját valóság-konceptiói szakadékát; ezért marad meg mindvégig dialogikusnak. Így ütközteti egymással kezdetben az irónia etikáját a pántragizmuséval, aztán a jóság etikáját a műnek szentelt élet etikájával (a Werkethikkel), majd a *Dosztojevszkij-jegyzetekben* az első etikát a második etikával; végül a szociáldemokraták etikáját a bolsevikokéval.

Az első és második etika ügyéről bővebben szólnék. Muszáj mindent megtennünk e két etika azonosításáért, mert a kételkedő Lukács, ez a testet öltött, 20. századi Johannes de Silentio mintha az első és a második etika hangos viszálya közepette némult volna el, felhagyva a *Dosztojevszkij-könyv* folytatásával; és minket most éppen a hallgató, az *elhallgató* Lukács érdekel.

Lukács, mint ismert, így határozza meg őket a Paul Ernstnek írt egyik levelében: az első etika a képződményekkel szembeni kötelességeket öleli fel, a második a lélekkel szembeni kötelességeket.³⁶ Fehér Ferenc nagyszerű tanulmányában (*A romantikus antikapitalizmus válaszáján*) az áll, hogy az első etika a kanti kötelesség-etikát jelenti, míg a második egy „kollektivistá morálfilozófiát” takar, centrumában az „oroszméval”.³⁷ Való igaz, Lukács az első és második etikának, értsünk bármit is rajtuk, történetfilozófiai távlatot keres a *Dosztojevszkij-jegyzetekben*. Így Lukács alapvető kérdése kétségkívül az, amit Fehér mond ki legvilágosabban: hogy „mennyiben *valóság* a 'második etika'”.³⁸

Azonban, megítélésem szerint, Fehér nem jól azonosítja az etikákat. Az első etika nem a

³⁴ HT 300.

³⁵ Arisztotelész: *Metafizika*, 1004 b 24–25.

³⁶ LEV 595.

³⁷ Fehér Ferenc: i. m., 188. skk.

³⁸ I. m., 197.

kanti kötelesség-etika, a második etika nem egy orosz eszme ihlette „kollektivistá morálfilozófia”. Idéztem már, hogy az első etika a képződményekkel [Gebilde] szembeni kötelességek etikája. E meghatározás sokkal kevésbé illik Kantra, mint Hegelre. Mondjuk, a *Jogfilozófia* Hegelére, aki az egyének „legfőbb kötelességé”-nek minősíti, „hogy az állam tagjai legyenek”; amihez még hozzáteszi: „Mivel az állam objektív szellem, magának az egyének úgy van objektívítása, igazsága és erkölcsisége, hogy tagja az államnak.”³⁹ Pontosan ez Lukácsnál az első etika: a képződményekkel szemben viselt kötelesség elve. Megjegyzem, az Ernstnek írt levél jó néhány pontjából egyértelműen kitűnik, hogy Lukács az állam, az objektív szellem kapcsán beszél képződményekről, minthogy a háború poklában gyomorforogatónak találta Ernst nézetét, hogy tudniillik „az állam a lélek része”⁴⁰ volna.

A második etika pedig alapjában véve a kierkegaard-i etika, igaz, valóban az „orosz eszme” távlatába helyezve. Ez szerencsére nem vélelem kérdése, hanem filológiai kérdés. Az 'erste Ethik' és a 'zweite Ethik' terminus ugyanis minden bizonnyal egy németül 1912-ben megjelent könyvből való. „Az első etika nem vesz tudomást a bűnről, a második etika magában foglalja a bűn valóságát”, olvashatjuk többek közt e munkában, majd lejjebb: „Az első etika föltételezi a metafizikát, a második a dogmatikát”, mármint a hit tudományát.⁴¹ Az idézetek Kierkegaard-tól származnak, *A szorongás fogalmának* előszavából. Ez az előszó nem más, mint vehemens támadás Hegel *valóság*-fogalma, és a hegeli metafizikára épülő *etika* ellen. Tudjuk, Kierkegaard Hegel-kritikája ez idő tájt módfelett foglalkoztatta Lukácsot, írni is akart róla. Kicsi a világ: *A szorongás fogalma* előszaván át hirtelen Lukács saját vitaterébe kerültünk át: a valóságok és etikák kereszttüzébe.

De mi a lényege Kierkegaard-nál az első és a második etikának, és mi körül forog a vitájuk? A vita alapkérdése ugyancsak foglalkoztatta Lukácsot: az *eredendő bűn valóságának* elismerése. Hegel vallásfilozófiája elveti mind az első ember által elkövetett bűn, mind pedig annak átöröklése eszméjét; „nekünk egyikre sincs szükségünk”, mondja róluk fölényesen Hegel.⁴² Ez az első etika tehát ignorálja a bűnt, mert az idealitásból indul ki, állapítja meg Kierkegaard. A második etika alapja viszont éppen a „bűn valóságának tudata”; így ez az etika a „valóságossal kezd, hogy azt az ideálisba emelje”.⁴³ A következtetés önként adódik mindebből: „Ha a valósághoz akarunk eljutni, az egész mozgást vissza kell fordítanunk.”⁴⁴

Az etikák vitája ezen a ponton válik *valóságok vitájává* Kierkegaard-nál. Hiszen: mi is az a mozgás, amelynek visszafordításáról itt szó van? Az első etika, idézem Kierkegaard-tól, az „idealitást akarja bevinni a valóságba, holott a valóságnak az idealitásba való emelése nem az ő mozgásának sajátossága”. Magyarán: az etikának nem munkaköri kötelessége a világfolyamat átszellemítése, azaz a valóság-nemesítés. Hogy kétség se férjen hozzá, kire kell értenünk itt is a célzást, Kierkegaard a most idézett passzushoz egy lábjegyzetet fűz, s itt utal Hegel *Logikájának* utolsó fejezetére, mely *A valóság* címet viseli: „Az a valóság, amivel a Logika végződik, a valóság vonatkozásában már nem jelent többet, mint azt a léte, amivel kezdődik.”⁴⁵

Hegel metafizikájában a történeti létesülést az idealitás, a szellem hatja át; így ott nincs helye az etika valóságosságának. Lukács *Taktika és etikájának* (Kierkegaard-tól köl-

³⁹ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*, Szemere Samu (ford.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 262.

⁴⁰ Levél Paul Ernsthez, 1915. május 4. LEV 594.

⁴¹ Kierkegaard: *A szorongás fogalma*, Rácz Péter (ford.), Göncöl Kiadó, Budapest, 1993. 30–31.

⁴² „A bűn továbbadásának, öröklésének képzete integrálja azt az egyoldalúságot, hogy az ember fogalmában rejlő meghasonlást egy egyén tevékenységének tudják be.” Hegel: *Vallásfilozófiai előadások*, Csikós Ella (ford.) et al., Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2000. 272.

⁴³ I. m., 26 sk. Ahol Rácz Péter fordításában az 'eszményi(ség)' fogalma szerepel, azt 'idealitás' vagy 'ideális' változatban idézem.

⁴⁴ I. m., 23.

⁴⁵ I. m., 22–23.

csönzött) tézisét idézve: „Hegel rendszerének nincsen etikája”.⁴⁶ Értsd: nincs benne hely olyan etikának, amely a döntés-realitás valóságával bírna. Mi Kierkegaard ellenjavallata? Ész helyett hit – Hegel immanens metafizikájával szemben a transzcendens dogmatika vallása; a történelmi valóságon belül mozgó, ám azt eredendően megszépítő, eszményítő első etikával szemben az eredendő bűn valóságát valló második etika.

Am mindebben mi jelentett *dilemmát* Lukács számára? Miért nem volt neki minden további nélkül kielégítő, sőt üdvözítő a Kierkegaard formulázta és Dosztojevszkij ábrázolta második etika, a lélekkel szembeni kötelességeké? „Hegel rendszerének nincsen etikája”, írja Lukács; ez a metafizika a döntés-realitás végtelen aktivitása felől nézve etikailag valótlan. Viszont van köze a történelemhez. A *Jogfilozófia* Hegele számára – akárcsak később Heidegger számára – az etika egyik kulcsfogalma az *elhatározás*. Ennek révén a „gondolkodó ész mint akarat”, mondja Hegel, „a végességre határozza el magát” [zur *Endlichkeit* zu entschliessen]. Majd nyomatékosan hozzáfűzi mindehhez: „Aki nagyot akar, mondja Goethe, kell, hogy tudja magát korlátozni. Egyedül az elhatározás által lép az ember a valóságba”.⁴⁷ Ez már Lukács szívének nagyon is kedves megállapítás. A *Logika* Hegele ezt még frappánsabban fejezi ki egy szójáték révén: „Ami valóságos, hatni képes [Was wirklich ist, kann wirken].⁴⁸ Hatni pedig csak a végességek – ha tetszik: csak a „képződmények” – világában lehet.

Az első etikának tehát az kölcsönöz relatív igazságot Lukács számára, hogy amennyiben hat, úgy *történelmileg* tud hatni. Ellenpróba: ugyanez szól a második etika ellen. Lukács a *Dosztojevszkij-jegyzetek* egyikikeként ezt veti papírra ugyanis: „a kierkegaard-i etikában nem kerül elő a *történelem*”.⁴⁹ Hiába radikális hát a második etika: csakis az utópia-valóságban lehet hatékony, és nem a történelmi létezésben, nem a metafizika-valóságban. Hiába vonul fel ama „kettő vitéz” etika a *Regényelmélet*ben: a „lényeg lovagjáé” [Ritter des Wesens] és a Kierkegaard által megidézett „hit lovagjáé” – aki hinni próbálna az abszurdban, a jóság dosztojevszkiji világának eljöveteleiben –, Lukács egyikhez sem tud csatlakozni.⁵⁰ Egyikük a történelem valóságából való, de nincs utópia-valósága. A másikuk az utópia valóságából való, de nincs metafizika-valósága, történelmi hatékonysága. Lukács a „rezignáció lovagjaként” áll közöttük, és mint Johannes de Silentio végül elhallgatásra ítéli magát.

Ezzel szerintem Lukács filozófiájában elérkeztünk, Wittgenstein szavával, a „sarokvashoz”, amelyen kételyei és evidenciái rendszere hallgatagon megfordul. A „mérleg igen és nem közötti” szára ezen a tengelyponton lebeg „dialektikusan”, hogy újra idézzem a *Napló* képeit. Filozófiai értelemben Lukácsnál itt vagyunk legközelebb ama „feloldhatatlan hallgatáshoz”. Itt, ahol az első és a második etika viszonya egymás között végleg *megoldhatatlanná* válik.

Miért? Azért, mert az elsőnél az etika történelmi hatékonysága veszik el, a másodiknál viszont a történelemhez való etikai viszony. A lélekkel szembeni kötelesség etikája erőtlennek bizonyult „a teljes bűnösség korával” szemben. Lélek- és jóságésménye az utópia-valóság foglya maradt, mint a tragikus forma is, holott Lukács kezdettől fogva – az *Esztétikai kultúra* óta – a metafizika-valósághoz, az értelemmel bíró, történeti léthez akart valódi etikát találni. A „kettő vitéz” etika, az első és második etika egymást rántotta magával ama valóság-hasadékba, amelyről az ímént beszéltem. Az antinómia szakadéka, ami a valóság-négyességek szisztematizációi közt egyre mélyült Lukácsnál, a kierkegaard-i (második) etikát is magába nyelte.

⁴⁶ F 128.

⁴⁷ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*, 46.

⁴⁸ Hegel: *A logika tudománya*, II. rész, Szemere Samu (ford.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 156.

⁴⁹ DNE 165. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁰ Lásd erről *Kísértethistóriák (Lukács Regényelméletéről)* című előadásomat.

A fiatal Lukács etika-konceptiója ezáltal ugyanúgy meghasonlik, mint valóság-konceptiója. Nem jól mondom. Nem ugyanúgy, hanem *ugyanaz* válik számára meghasonlot-tá: a valóságfogalmak és etika-konceptiók összefüggő komplexuma. Már ha igaz az, amit az imént állítottunk: hogy Lukács platonikus vagy inkább empedoklészi daimónja olyan etikát követelt tőle, amelynek mértéke a saját, időtlen mértékén túl van; és ez éppen az időbeliként történő valóság.

Vége felé tart az előadásom, fel kell hát tennem a kérdést: mindezek alapján megra-gadható-e, hogy filozófiai értelemben a kételyek miféle rendszere bírja hallgatásra újra és újra a fiatal Lukácsot. Válaszom: a valóságok és etikák összefüggő komplexumának mind nyilvánvalóbb antinomikussága hallgattatja el. Annak a szakadéknak az előérzete, hogy *vagy* az etika valóságos és a történő lét nem az, *vagy* fordítva, a történelem valóságos és az etika válik valótlaná.

Egyetlen paradox megoldás tudta áthidalni Lukácsnál a valóságok és etikák összefüg-gőnek hitt, de meghasadt komplexumát: az áldozathozatalé. Egy *harmadik* etika: ennek ál-dozati aktusában, írja Lukács Ernstnek, „a lélek nem önmagára, hanem az emberiségre irá-nyul”.⁵¹ Lukács 1915-ben még maga sem látja ezt az elvi különbséget. Csupán „dialektikus módon bonyolódik” az első és második etika „rangora” a forradalmárnál, aki egy „miszti-kus etika” nevében reálpolitikai célokból áldozza fel a „lelkét”, írja az idézett Ernst-levélben. A *Dosztojevszkij-jegyzetekben* még nyíltabb az elutasítás (előlegezve egyébként a ’18-as *Bolsevizmus mint erkölcsi problémát*): a „terrorista” áldozathozatala „hirtelen hőstett”. Ennek elve: „a 2. etikából következően csak az 1.-t gyakorolni”.⁵² Cél szentesítette eszköz lenni: belefojtani saját lelkünket, etikánkat (erkölcsi intaktságunkat) a világ szennyébe.

Az *áldozathozatali etika* nem ezt jelenti, nem a terroristák vagy forradalmárok mártíriu-mának apológiája. A harmadik etika éppúgy értelmetlen az első etika felől nézve, mint a második felől. Az első etika csak a belátó elhatározást és a szükségszerűt tekinti releváns-nak a történelem szempontjából, nem az etikát és az áldozathozatalt. Nem érzékeny a ha-tárhelyzetek etikájára: a „gondolkodó ész mint akarat” belátja a szükségszerűt, és ezt a belátást érvényesíti „elhatározásában”. A második etika felől nézve viszont azért értel-metlen áldozathozatali etikáról beszélni, mert az, ami az áldozathozatalban (teleologiku-san) felfüggesztődik, éppenséggel maga az etikai.

Az, hogy miért volt ez a harmadik etika *elvileg* is eltérő út a másik kettőtől, épp a lu-kácsi valóságfogalmak felől érthető. A *Történelem és osztálytudat* időszaka átrendezi a va-lóságok viszonyát. Innentől kezdve Lukács azt az álláspontot képviseli, hogy „a valóság egészét történelemnek (tehát a *mi* történelmünknek, mert másmilyen nincs) fogjuk fel”.⁵³ Az áldozathozatali etika elvi nívója abban áll, hogy a döntés-realitást Lukács már nem az utópia-valóság – a formán túli forma – viszonyában fogja tételezni, hanem a metafizi-ka-valóság, az értelmes történelem *beteljesülésének feltételeként*.

De ez már a megszólaló daimón szava Lukácsnál, és nem azé, amelynek osztályrésze volt a kételyek szülte „feloldhatatlan hallgatás”. Ezért ez már egy másik lapra – avagy előadásra – tartozik.

⁵¹ Levél Paul Ernstnek, 1915. május 4. LEV 595.

⁵² DNE 127., 129. (Ford. Mesterházi Miklós.)

⁵³ TO 414.

HIDEGVÉRREL

Valószínűleg nem lenne ellenére Radnóti Miklósnak, sőt, ismerve szerénységét, bizonyára megtiszteltetésnek venné, ha hallaná, hogy költői hatását az általa nagyra becsült József Attilától kölcsönzött paradoxonnal jellemzem: „gyenge létemre így vagyok erős”. Mert Radnóti költészetéhez, úgy vélem, paradoxonokkal lehet közelebb jutni. Ilyen paradoxon, hogy ereje gyengeségében rejlik. A világrejtélyről felírt képletei túlságosan egyszerűnek tetszenek. Evidenciák szoros közelségébe húzódva építi ki költői univerzumát. Talán tart a nehezebben tisztázható helyzetektől? Alapértékek afirmatív képviselője szavatolja a műveiben feltárolt világ rendjét, legyenek ezek vitális, morális vagy esztétikai természetűek. Nem vívódik többet annál, mint ami végképp nélkülözhetetlen, nem dicsekszik módfelett devianciákkal: sem lelki sérülésekkel József Attila módján, sem szélsőséges egoizmussal, mint Szabó Lőrinc. Itt-ott megcsillanó kedves humora ellenére nem játékos, hanem komoly, nem frivol, hanem – ha teheti – ünnepélyes. Mitől hat mégis a szenvedés túlzásait vagy éppen fékevesztett játékosságot igénylő korunkban azokra, akikre hatással van, amely hatás tömegméretei miatt nem tagadható, sőt szembetűnő közkedveltségként mutatkozik meg? Lehet, hogy a József Attila-i idézetet úgy kellene variálni, Radnótira jellemzőbbé tenni, hogy „gyöngédségemre így vagyok erős”? Vagy még inkább így: „érzékenységem erélyt rejt magában”? Mert Radnótit gyöngéd és érzékeny költőnek érzékeli az olvasó. Én azonban e gyöngédségben rejlő erőt, a kifinomultságot elensúlyozó határozottságot, az érzékenység mögött megbúvó erélyt és férfias önfegyelmet szeretném felszínre hozni, olyan nyelvi letten érhető tulajdonságokat, amelyek hitelesítik költői hangját, segítenek megmagyarázni nem múlt hatásának titkát.

Kiindulópontul mindenki által becsült remekműveit választom, először a *Razglednicák* 2. darabját: „Kilenc kilométerre innen égnek / a kazlak és a házak, / s a rétek szélein megülve némán / riadt pórok pipáznak. / Itt még vizet fodroz a tóra lépő / apró pásztorleány / s felhőt iszik a vízre ráhajolva / a fodros birkanyáj.” A többi darabtól tárgyiassága különbözteti meg ezt a tábori levelezőlapot. Ha eltekintünk a nézőpont kijelölésétől: „Kilenc kilométerre *innen*”, akkor hiányzik belőle a közvetlen személyesség, nem jelenik meg az első személy. Ahogy Horváth János írja Petőfi tárgyias verseiről, a lírai én, mintegy megfélemezve magát, valamely rajta kívül álló valósággrészletnél időzik. Önmagában véve ebben semmi rendkívüli nincs, még akkor se, ha természetes lenne, hogy a beszélő, akit a versben rögzített képek fenyegető tartalma közvetlenül és biztonságában veszélyeztet, valami módon jelezze viszonyát a látottakhoz. Annál inkább elfogadhatjuk a kis kompozíció tárgyiasságát, mert egy katasztrófával fenyegető helyzet vagy a folyamatban lévő apokaliptikus esemény olyannyira lenyűgözheti a katalizmába belesodródott alanyt, hogy saját személyére nem ügyelve átadja magát a megrázó benyomásoknak. Annyit mégis sejtet ez a tárgyiasság, hogy a költő képes érintettségét zárójelbe tenni, tud egy lépés távolságot tartani az eseményektől, van lélekjelenléte a szereplőből a tanúévá transzformálni pozícióját. Néma és fegyelmezett marad, mint az első *razglednica* angyala, „ha pusztulást csodál”.

Ami különössé teszi a kis remekművet, ami belőlem a szerző iránti bámulatot kiváltja, az biztos kézzel a helyére illesztett, egy helyhatározószókból és egy módosítószókból álló sor- és mondatkezdő szekvencia: „Itt még”. Ezen az „itt még”-en fordul meg a kompozíció szerkezete. Az „itt még” szópár – még csak szerkezetnek sem mondható, nem is szín-

tagma – köti össze a vers két, egymással az összeférhetetlenségig ellentétes tartalmi elemét. Egyfelől a háborús katasztrófa látványát a kilenc kilométer távolságban lángoló kazlakkal és házakkal, a pusztuló étellel és az otthonukból elűzött, tanácstalanul várakozó emberekkel, az út mentén némán pipázó riadt paraszttal. Másfelől a közvetlen közelségből láttatott zavartalan idillt az eclogák tóba lépő pásztorlánykájával, az általa örözött, vizet kortyoló békés birkanyájjal. Még a vízben tükröződő felhős eget is felvillantja a vers. Az „itt még” mellérendelése hallatlanul erősen összekapcsolja, egységbe forrasztja ezt a tájat: az égő kazlakat a fodros birkanyájjal, a sima víztükörrel, a káoszt a kozmosszal. A háborúnak és a békének, a zűrzavarnak és a rendnek ez az időbeli és térbeli szomszédsága, zökkenőmentes átmenetele egymásba az „itt még” szerény és tartózkodó összekötő, ám az események irányát könyörtelenül kijelölő szerepe révén, önmagában is érdemes figyelmünkre.

A kép tökéletességének kijáró elismerés azáltal csap át nálam a szemlélő tanú iránti bámulatra, hogy a láttatott táj nemcsak külső valóság, hanem egy emberi személyiségben rögzített kép, amelynek létrangja – Gadamert szabadon továbbgondolva – magasabb, mint a realitásé, amelyből származik. Aki ugyanis ezt a tájat így rögzíti látványára, és ekként rak-tározza el emlékké, nem engedelmeskedik az emberi figyelem természetes logikájának. Az állatvilágból magunkkal cipelt önvédelmi reflexünk arra késztetne bennünket, hogy annak engedjünk, ami feltűnőbb, zajosabb, erőszakosabb: a Bulgáriából guruló vastag, „vad ágyuszó”-nak, a kilenc kilométerre innen égő kazlak és házak látványának. Elvégre a csapást innen várhatjuk. Mi sem természetesebb, ha fülünket az „ágyuszó”, szemünket a tűzvész teljességgel magáénak követeli. A mi tájképfestőnk azonban ellenáll a gonosznak, megfékezi ösztöneit. Meglátja az idillt, és helyet szorít neki kompozíciójában. Az időt nem állíthatja meg, arra, ami „ott már” végbement, nem vethet féket, éppen csak addig terjed ki az ereje, hogy tárgyiasága annál időzik el, ami „itt még” érvényben van. Megpihenteti riadt érzékeit a harmonikus jeleneten. Tudja, hogy „ott már” valami szörnyűség diktálja a történéseket, de ahhoz fordul oda, ami „itt még” látványként kínálkozik számára.

Ember és tájrészlet között szimpátia, sőt cinkosság szökken szárba. A szemlélő észreveszi az összeomlásban az érvényeset, a buborékként elpattanó pillanatban az értékállót, az ellenséges arculatot felöltő tájékban az otthonosat, „a mozgó zűrzavarban az állandót”. Nem sajnálkozik az elmúlásán, nem esik kétségbe eltűnése miatt. Csak szűkszavúan megörökíti az elkapott pillanatot. Ezzel a legtöbbet teszi, ami az adott helyzetben lehetséges. Erre csak akkor vagyunk képesek, ha ki tudjuk vonni magunkat a pánik hatása alól, ha távol tartjuk magunktól a félelmet, le tudjuk küzdeni a szorongást. A világnak ez a szerkezete csak annak a tekintetébe fér bele, aki hidegvérrel fogadja a kívülről jövő impulzusokat. Tudom, hogy a szóhasználatom eltér a közmegegyezéstől. Hidegvérűnek a gyilkost vagy legalábbis a megrögzött bűnözőt szoktuk tekinteni, aki a legvadabb tetteit is azzal a nyugalommal hajtja végre, mint hétköznapi cselekvéseit. A hidegvér egy válfaja azonban kifejlődhet azokban az alanyokban is, akik passzivitásra, a csapások elfogadására kényszerülnek, tehát a kiszemelt áldozatokban. Tudatosság kell hozzá, szilárd erkölcsi tartás, erős karakter, elszántság. És, persze, jó idegek. A hidegvér kivételes alkati sajátosság, amellyel Radnóti, úgy látszik, rendelkezett. Mivel költő volt, ez az erkölcsi tartás és alkati szilárdság esztétikai attitűddé finomult benne. Ezért tudta a vers kezdetének háborús képeit úgy folytatni, hogy új mondatát az „Itt még...” szavakkal kezdte. Ugyanezt a hidegvért érzékelem az utolsó razglednicában is, ahol a halálát váró áldozat hátborzongatóan józan ténymegállapításai, latolgatásai töltik ki a szöveg terét. „A 2x2 józansága” ebben a határhelyzetben sem hagyta cserben a vers alanyát, ki tudta mondani a magyar költészet egyik legkülönösebb mondatát: „Halált virágzik most a türelem.”

Ennek az esztétikai attitűddé finomult hidegvérnek más irányú megnyilvánulási lehetőségeit a *Hetedik ecloga* kapcsán szemléltetem. Megírásának feltétele nem az a látás-

mód, amelynek kialakulásához átlagon felüli lélekjelenlétre volt szükség, mint a 2. razglednica esetében, hanem a formagond olyan válfaja, a szavak öncélú játékanak szentelt, nagy türelmet igénylő olyan erőfeszítés, amely különleges lelkierőt kívánt. A hidegvér nem merült ki abban, hogy a kreativitásnak olyan feltételek mellett kellett hibátlanul működnie, amelyek esetében már a pusztá létfenntartás is komoly erőpróba elé állította a láger lakóját. Nem a rendkívül kedvezőtlen külső körülményekre gondolok tehát, hanem arra, hogy az alkotófolyamat második szakaszát, a szöveg voltaképpen előállítását, a nyelv művészi működését itt olyan stádium előzte meg és alapozta meg, amelynek során az alanynak mindenekelőtt önnön lelki, szellemi épségét kellett megóvnia, fenntartania, sőt helyreállítania, önismeretében olyan tapasztalat birtokába kellett kerülnie, hogy egyáltalában tollat vehessen a kezébe, hogy az írószerszám ki ne hulljon az ujjai közül. A *Hetedik ecloga* tehát szerintem nem spontán reagálás a külvilág impulzusaira, hanem egyfajta sikeres túlélési stratégia eredménye. Csakhogy nem a szervezet, hanem szellemi mi voltunk túlélése volt a tét. A versíráshoz a költőnek csak akkor volt értelme hozzákezdenie, ha úgy érezte, hogy sikerült emberségét a lehető legkevesebb maradandó sérüléssel kimentenie az örvényből.

A vers voltaképpen epistola, levél a hitveshez. Feladó és címzett régről, jól ismerik egymást, ezért a levélíró nem önmagáról, hanem önnön hogylétéről tájékoztatja távoli hitvesét. A hely, ahol a levél megfogalmazódik, a XX. század emblematikus helyszíne, a fogolytábor, az a terep, amelyen az emberi létezés módszeres és rendszeres redukcióját hajtják végre az erre kiszemelt áldozatokon. A vers az emberi mibenlétből való kivetkőztetés tapasztalatáról számol be. Foglyok közösségében, szabadságától megfosztva látjuk a levélíró, a testi elesettség állapotában, rongyokban és kopaszra nyírt fejjel. A pihenés elemi kényelmi feltételei nincsenek biztosítva számára, bolhák, legyek gyötrik. Létmódja állati szintre süllyedt. Használati tárgyait, amelyek könnyebbé tennék életét, elkobozták. Teljes elszigeteltségben a külvilágtól, egymást rémhírekkel nyugtalanítva morzsolják napjaikat a táborlakók. Aki azt kifogásolja, hogy Radnóti költészetében a valóság rút, silány, szennyes, visszataszító oldala nem jelenik meg, annak figyelmébe ajánlhatom a *Hetedik ecloga* itt csak tömören jelzett rétegét. Kedvére dúskálhat a fürtelemben és a szörnyűségben.

Az ecloga szerzője ugyanakkor azokat az utakat, megoldásokat keresi és dolgozza ki végtelen türelemmel és bámulatos differenciáló készséggel, amelyek révén az emberhez méltó létezés feltételei részben még ilyen körülmények között is megőrizhetők, sőt részben visszanyerhetők. Az önvédelem és az erőszakkal elidegenített emberség visszaszerzése a rutinos kardvívó könnyed eleganciájával történik. Nem könnyű felfedezni a szívós kitartást, a találékony és sikeres védekezést és kitámadást, a résen álló figyelmet, ami az elegancia mögött rejlik. Hangsúlyozom, hogy egyelőre nem költői fogásoknál, nem stilisztikai manővereknél, hanem emberi erőfeszítések számbavételénél tartunk. Radnóti mindenekelőtt arra keres megoldást, hogyan szabadulhatunk meg a fogságból úgy, hogy közben tudomásul vesszük a nyers valóságot? Ennek érdekében segítségül hívja a napszakot, az alkonyt, amely a tekintet számára mintegy felkínálja a tárgyi körvonalak, esetünkben a tábor kerítésének fellazítását. Gondosan kiépíti a szubjektumnak egy olyan képletét, amelyben megőrződik a túléléshez szükséges józan tárgyilagosság, de az alany időlegesen mégis túlteheti magát a kényszereken. Eszünknek tudnia kell a feszülő szögedsrótról, miközben tekintetünk megszabadíthatja magát a tudat kényszereitől, s a képzelet felügyelete alá helyezheti magát. A szabadság élményével egy másik lelki jelenség, az álom is veszély nélkül megajándékozhat. Álmunkban nemcsak hogy kísérelhetünk a láger nyitott kapuján, hanem akár szárnyunk is nőhet, Ikaruszként sebesen kirepülhetünk a labirintusból. Az ész, a tekintet, a képzelet és az álom szerencsés együttműködésével tehát az állattá lealázott ember időlegesen visszanyerheti emberi méltóságát.

A Radnóti által hidegvérrel kimunkált önvédelmi technika további eredményeihez már számításba kell vennünk a nyelv hatalmát, amelyet Kosztolányi fogalmazott meg egyik kis írásában: „Minden költő elsősorban a szóvarázsban hisz, a szavak csodatékony, rontó és áldó hatásában... Amit a költők leírnak, az él, pusztán azáltal, hogy leírják. E mágiájuk segítségével kerteket bűvölnek elő a papíron, pedig mindössze néhány virág nevét említik. Ezek a virágok nőnek és illatoznak.” Miféle virágok illatoznak annak a költőnek a papírján, aki jól tudja, hogy „annyit érek én, amennyit a szó a versemben”? A „hazaindul” szóban a haza bontja ki szirmát, a „búvó otthoni táj” kifejezésben pedig az otthon virágozik ki. E virágba borulást nem gátolja semmi, hiszen az álmodó a virrasztóval ellentétben nem aggodalmaskodik, hogy nem érte-e bombatalálata az otthonát, hanem tévedhetetlenül hazatalál. Az éber, kételkedő, gyötrődő levélíró alvó társait ajándékozza meg ezzel az otthonnal, a hazával, amiről tapasztalatból tudja, hogy ha nem virrasztana, akkor az ő számára is hozzáférhetővé válna. „Amit a költők leírnak, az él, pusztán azáltal, hogy leírják” – olvastuk Kosztolányinál. Radnóti leírta versében a zseblámpát, a könyvet, a postát, három olyan dolgot, amitől a tábor őrei megfosztották. Csakhogy az első kényelmet szolgáló, a második szellemi igényeket kielégítő tárgy, a harmadik a világgal összeköttetést biztosító kapcsolat jelzése. Ez a három értékhordozó él az eclogában, pusztán azáltal, hogy a költő leírta az őket jelölő szavakat. A példákat bőséggel lehet sorolni, de elég, ha a vers 22. sorában előbűvölt kertet idézem föl: „jóhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot”. A szörnyű és sivár tábori életre a szavaknak köszönhetően tündöklő értékvilág épül fel a versben.

Azért lehetséges ez, mert Radnóti pontosan tudja: ha csak arra korlátozódnánk, ami ténylegesen létező, illetve aminek birtokában vagyunk, akkor nagyon lapos, primitív lenne az életünk. Az elállatiasulás nem akkor következik be, ha az embert a versben jelzett szintre szorítják vissza, hanem akkor, ha az alany ezt a lefokozottságot természetesnek fogadná el, belsővé tenné. Ha nem lenne többé kíváncsi, sőt sóváran szomjas a hazából érkező hírekre, ha nem venné igénybe a zseblámpát, a fény szerény szerszámát, ha nem akarna olvasni, ha nem álmodna az otthonnal. Amit igénylünk, amire vagyunk, ami hiányzik nekünk, amiről álmodunk, éppúgy jellemző ránk, mint amivel rendelkezünk. A vers bebizonyítja, hogy a redukált mező, az összezsugorított térfogat paradox módon épiségben és teljességben megóvja az integritás, az autonómia esélyét. Csak a létező dolgok idegeníthetők el, csak annak elsajátítását lehet meggátolni, ami birtokba vehető. Az értékek, az érvényesség tartománya fölötti rendelkezés szinte csak az élet elvétele révén akadályozható meg. A *Hetedik ecloga* költői világa erre a sziklaszilárd lélektani, erkölcsi alapra épül.

A szorosan vett esztétikai, poétikai elemzéssel magát az ezen az alapon nyugvó felépítményt, a nyelvvel való mesteri bánásmódot rekonstruálhatjuk. Helye van ebben az analízisben annak, hogy a „megtöretett test” képzetének magyarázata során Krisztus megfeszítésére és a keresztről való levételt megelőző halottkémi eljárására utaljunk vissza. Hogy „az álom, a szép szabadító”, illetőleg „az álom, az enyhető” kifejezésekben viszont antik mitológiai előzményre történő rájátszást keressünk. A fiatal Babits még így mondta volna: „Morpheus karjai között...álmodom”. Felhívhatjuk a figyelmet a Chagall vásznaihoz méltó „Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok” sorban megcsillanó kedves és szomorú humorra. Szólhatunk a „fénylik az arca” szintagma tudatos felruházásáról kettős, naturalista és spirituális jelentéssel. Érthetjük úgy is, hogy a zsúfolt barakkban egymás hegyén-hátán fekvő emberek izzadt arcát mutatja meg a költő, de úgy is, hogy az álmában hazatérő ember boldog derűje ül ki a foglyok arcára. És persze dicsérettel illehetjük az oldottan folyó hexametert, amely a modern magyar nyelv szókincsét magától értetődő természetességgel fogadja magába, például a „félgszított cigarettát érzek” felsorban. A körülmények nyomorúságának és a művészet-akarárs, az alkotó képesség, a műgond látványos sikerének ellentmondását mi sem mu-

tatja jobban, mint a harmadik strófa négy első sora: „Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva, / úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin, hernyóként araszolgtván a papíron”.

A Kosztolányitól vett idézetet mindazonáltal tévedés lenne úgy értelmezni, hogy a nyelv mindent megtehet, az értékhordozó szavak fosztóképzővel, tagadó szerkezetekbe foglalva is csak értékgyarapodást sugallhatnak. A vers szerzője nagyon is tisztában van ennek az ellenkezőjével. Minél becsebb a fogoly számára az otthon, annál nagyobb gyötrellem arra gondolni, hogy éppúgy pusztulásnak lehet kitéve, mint a lágerlakó élete: „Búvó otthoni táj! Ó, megvan-e még az az otthon?” – kérdi magát aggódva a virrasztó levélíró. S bármennyire elereszti a „lassu tekintet” a drót feszülését az alkony perceiben, az éjszakában az éber tudat visszaszerzi egyedulalmát: „A tájra / rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek.” A láger ábrázolásának naturalista rétegét tehát nem szívja fel végleg és teljesen az este. A költő bonyolult egyensúlyt hoz létre a mérleg negatív és pozitív serpenyője között. Ez azonban újra csak a költői teljesítmény javára szól, hiszen az alany önreflexióját mélyíti, pontosítja és gazdagítja, s a szöveg telítettségét, sűrűségét gyarapítja. A formaadás nehézségein a forma tökélye teljes győzelmet arat. Ha, mint a versből tudjuk, nem jár a posta, akkor ennek az epistolának a státusza az el nem küldött levélével, a palackba zárt üzenetével egyenértékű. Van-e hősből cselekedet, mint az, hogy aprólékos gonddal klasszikus, kiérlelt teljesítményt hozunk létre szinte embertelen körülmények között, s végül abban reménykedhetünk, hogy üzenetünket a címzett a tömegsírban eltemetett holttestünk kihantolása után mégiscsak megkaphatja. Ilyen művek megírásához nem elég a költői tehetség. Nagy lelki erő, előadásom címével élve: hidegvér szükségeltetik hozzá.

A hidegvérnek szóló elismerés nem nélkülözheti az előzetes poetológiai kontrollt, az elsődleges esztétikai értékelést. Ez az emberi tulajdonság, ha költészetről beszélünk, csak remekművek alkotójával szemben lehet elismerés forrása. Annál inkább, mivel a személynek szóló bámulat, az embert illető megbecsülés olyan változata ez, amely túlmegy a puszta gyönyörködésen. A remekműben gyönyörködünk. A lelki erő ellenben, ha megbizonyosodik róla, hogy remekművek létrehozásának nélkülözhetetlen összetevője, azt mondhatjuk, hogy imponál nekünk. Járulékos értéké mindazonáltal csak taplóagyú filozofok agyában fokozódik le ez a költemény nevű nyelvjátékot a hitelesség bélyegével ellátó, a mondatok mögé emberi elszánást, kitartást állító magatartáselem. Radnóti hidegvérre számomra annak bizonyítékául szolgál, amiről olykor szívesen elfeledkezünk, hogy az irodalmi mű nevű játékszer kapcsán, akár a könyvtár csendjében, akár a kávéház zsongásában, akár egy barakk fapriccsán készül, emberlétünk lényegi kérdéseiről ejtünk ki és hallgatunk meg súlyos szavakat. Ha ezek a szavak közvetlen vagy közvetett következmények nélkül maradnak, az irodalom nem tölti be jól hivatását. Radnóti költői és ezen túl emberi teljesítménye e hivatás betöltésének minden előfeltételét megteremtette. Rajtunk, olvasókon a sor, hogy méltó visszhangot adjunk a hibátlan zengésű dallamra.

RADNÓTI MIKLÓS A MŰFORDÍTÁSRÓL

Fordításkritikai és fordításelméleti jellegű reflexióit Radnóti Miklós 1943-ban dolgozta esszévé az *Orpheus nyomában* című műfordításkötete utószavában.¹ A gyűjtemény recepciótörténetét megnyitó első szöveg, Cs. Szabó László írása a *Magyar Csillag*ban szinte magától értetődő természetességgel helyezi az összeállítást a *Nyugat* első nemzedékének fordításkötetei mellé, világos kanonizációs szándékkal.² Úgy tűnik, mintha a gyűjtemény szerkesztésmódján túl az *Utószó* szövege is feljogosíthatna egy ilyen jellegű értelmezői döntésre, hiszen – hasonlóan az *Ikrek hava* egyik jóval kidolgozatlanabb anekdotikus betéjéhez³ – érveléstechnikája és metaforahasználata látszólag jól körülhatárolható hagyománytörténetbe és beszédmódba, a nyugatos műfordításkötetek elő- és utószavainak mintázatába írja saját kérdésfelvetéseit. Úgy gondolom azonban, hogy a Radnóti-esszé érzékelhetően elmozdul nem csak az esztéta modernség fordításról alkotott reflexióitól, hanem az *Ikrek havában* olvasható párbeszéd oppozíciós logikájától, a filológiai fordításkritika előfeltevéseitől is. Az *Utószó* gondolatmenete azon metaforáknak az újraírásaként és továbbgondolásaként is értelmezhető, amelyek az európai fordításkritika és fordításelméleti gondolkodás meghatározó modelljei.

Az elmozdulás már a cím és az *Utószó* második bekezdésének feszültségében is megfigyelhető. Orpheus neve a harmincas–negyvenes évek magyar esszéesztikájában a késő romantikus elképzelések folyományaként mindenekelőtt olyan tulajdonnévként volt olvasható, amely a költői szó metafizikai érvényét hangsúlyozza. Az orfikus aktust e szövegek olyan folyamatként értelmezik, amelynek során (az autentikusnak tartott megszólalásformákhoz való visszatérésnek köszönhetően) a világ költői újratemtése megy végbe, s olyan „teljes értékű költői beszéd” szólal meg, amely a lét új rendjét hozza létre azáltal, hogy megszünteteti a jel és dolog kettősségét.⁴ A lírai megnyilatkozás eszerint a romantikus esztétikák kijelentéseivel összhangban a természet jelrendszerének integráns részeként értelmezendő. Radnóti szövegében azonban a tulajdonnév többes számban szerepel, és az Orpheusok nyelve az idegen beszéd metaforájává válik:

„De ezek az Orpheusok nem egy nyelven énekelnek, s az elbűvölt menetben most ott vonul gyakran a többi költő is, a mindenféle nyelvet értő állatokkal, fákkal, sziklákkal s nimfákkal versenyt fülelve, érteni akarják az énekes nyelvét, mely más, mint az övék. S nemcsak érteni akarják, a hallott dallamra énekelni szeretnék a csábító szöveget a maguk nyelvén.”⁵

¹ Radnóti Miklós: *Orpheus nyomában. Műfordítások kétezer év költőiből*, Pharos, Budapest, 1943. 165–171.

² Cs. Szabó László: „Orpheus nyomában”, *Magyar Csillag*, 1944. január 15. 111–112.

³ Radnóti Miklós: „Ikrek hava”, in: uő.: *Ikrek hava. Napló*, Ferencz Győző (szerk.), Melczer Tibor (jegyz.), (Osiris Klasszikusok), Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 18–21.

⁴ V. ö. pl. Turóczi József: „Stefan George és kora”, *Nyugat*, 1930/6; Hamvas Béla: „A Medúza”, *Diárium*, 1944/2. 21–23.

⁵ Radnóti Miklós: *Orpheus nyomában. Műfordítások kétezer év költőiből*, Pharos, Budapest, 1943. 165.

Ez az alakzat kifordítja a műfordításról való gondolkodás egyik meghatározó modelljét, amely nem szövegek, hanem alkotók párbeszédéeként vizionálja a fordítás folyamatát, és a művelet sikerének feltételét a szerzőnek alárendelt fordító azonosulási képességeiben keresi. Már Batsányi 1788-ban megfogalmazott regulái is tartalmazzák ezt az előfeltevést: „Tulajdonképpen csak magához hasonlót kell az embernek fordítani. Egy magyar Cicero p.o. igen szerencsétlen fordítást adna Plinius *Leveleiből*; mivel a fordítónak a könyvvíró indulatait, minémúségeit, egészen magára kell öltözni...”⁶ A nyugatos kritikákban az ehhez kapcsolódó, igencsak rögzítetlen tartalmú kifejezőkészlet jellemzően etikai színezetet ölt, mint például Tóth Árpád a *Pávatollakról* írt recenziójában, ahol a bíráló Babits egyéniségének engedelmes alárendelését hiányolja a fordított költők sajátosságaival szemben,⁷ amely itt pusztán annyit jelent, hogy a forrásszövegek bizonyos tartalmi összetevőit nem látja viszont a célszövegben. Babits Dante-tanulmányában szintén alkalmazza az empátia ekkorra már szellemtörténeti színezetű modelljét, amely asszimiláló hatású,⁸ a másik idegen igényének felfüggesztésén munkálkodik, hiszen idegen volta nemcsak a fordítás gátja lehetne, hanem a szövegek vállalt hagyományba való illesztését is megakadályozhatná, és így a tradíció egységét veszélyeztetné. A forrásszöveg és a célszöveg kapcsolatát ebben a paradigmában nem véletlenül a kép és a másolat metaforája érzékelteti, vélhetően egy leegyszerűsített arisztotelészi mímézisfogalom örökségéeként.⁹

A fordítói tevékenység analizisében Radnóti e hagyománytörténetbe lépve szintén a fordítónak az idegen szöveg szerzőjéhez fűződő egyirányú kapcsolatát használja mint modellt, de ezt a viszonyt nem a portyázás, hódítás babitsi metaforái, nem az asszimiláció, az átsajátítás kísérlete, hanem a beszéd mind teljesebb megértésére való törekvés határozza meg: „érteni akarják az énekes nyelvét, mely más, mint az övék...” A két költő hipotetikus azonosulása helyett Radnóti éppen a megoldatlanságok észlelésétől, a szöveg idegenségének megtapasztalásától eredezteti az „évekig tartó figyelő odahallgatás” állapotát,¹⁰ majd a keresgélés és a hozzá kapcsolódó jegyzetelés tevékenységéről beszél, amely a fordítás folyamatának kezdeti szakaszára korlátozódik.¹¹ Az 1943-ban publikált *La Fontaine-fordítás-kötete* utószavában Radnóti részletesebben kitér erre a fázisra. Az idézett szövegrész funkciója saját kontextusában az, hogy alátámassza a fordító azon feltevését, miszerint *La Fontaine* hazai kanonizációjának gátja szövegeinek félreolvasása volt, vagyis hogy meseként és nem költeményként értették és fordították szövegeit:

⁶ Batsányi János: „A fordításról”, in: *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, Józán Ildikó (szerk.), (Pont Fordítva 7), Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 33.

⁷ „Az egyik, a meglévő: a minden formai nehézséget semmibe vevő verselési és ami ennél még kiemelendőbb: kifejezésbeli tökéletesség, a másik, a hiányzó: a fordító egyéniségének engedelmes alárendelése az eredeti költő sajátosságaival szemben.” (Tóth Árpád: „Babits műfordításai. Pávatollak”, *Nyugat*, 1920/3–4.)

⁸ „Előttem az egyetlen teljes asszimilálása egy költőnek, ha megpróbálom lefordítani.” (Babits Mihály: „Dante fordítása”, in: *úő.: Esszék, tanulmányok I.*, Belia György [szerk.], Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978. 275.)

⁹ Ezt a metaforát már Batsányi is használja: „a fordításnak... az eredeti írás másának, és jól eltalált képének kell lenni...” (Batsányi János: i. m., 33.)

¹⁰ „... úgy vélem, a legtöbb szöveg valami nehézséget rejtett, valami problematikus, eddig megoldatlan volt legtöbbjében, még a már másoktól lefordítottakban is. Ebből a szempontból nézve kísérlet csaknem mindegyik.” (Radnóti Miklós: i. m., 167.)

¹¹ „És előfordul, hogy a fa elfárad, gyökeret ereszt újra, a szikla elúnja a cammogást, ledől egy testvéri hegy ölében, a nimfák táncba fognak, de a költő fáradhatatlanul füelve és jegyezve követi a másik énekest, – esetleg évekig.” (Radnóti Miklós: i. m., 165–166.)

„Megbontja az alexandrint, nem tiszteli a *szent* sormetszetet, a forma és mondani-
való tökéletesen összefonódik. Figyeljük meg akármelyik mesében, hogy a látszó-
lag szabadon elhelyezett rímek milyen pompás összhangban vannak a történet
egy-egy mozzanataival, milyen szigorú művészi elgondolás szerint kapcsolják össze
a versszakokat, vagy tagolják a történetet. Ez a szabadon kezelt, századában szinte
forradalmi forma tele van megkötöttségekkel, a váltakozó hosszúságú sorok nem-
csak a mondanivalóval hangzanak össze, hanem önmagukban is zenei, mondhat-
nánk, képi konstrukciók. Ha a tömörségről ír, a sor hirtelen megrövidül, és szinte
feszül a széles metszetű alexandrinok között, s mikor a kakas beszél, az apró vers-
sorokban látjuk a kakas grafikonját, *A kakas és a róka* című mesében.”¹²

A következő fázis elkülönítésekor az *Utószó* a műalkotás létrehozásának antik gyökerű,
a fogantatás, a terhesség és a szülés narratívájához kötődő toposzát értelmezi át különleges
nyelvi leleménnyel: „Hordja, dajkálja magában az idegen verset, ha bájkörébe lép. S elkép-
zelhetetlen, reménytelen, hogy magyarul szólaljon meg egyszer.”¹³ A forrásszöveg e
metaforika szerint idegen gyermekként kerül a fordító testébe, akit nem csak kihordani és
dajkálni kell, hanem meg kell tanítani új nyelven beszélni. E folyamat leírása Radnóti utó-
szavában nyomokban sem emlékeztet a filozofiai tevékenységre, hangsúlyosan nem a leírt,
hanem az ismételt kimondott szóhoz kötődik, amelyet a vergiliusi idézet is nyomatéko-
sít: „Dallama már a fülembé motoz, szavait keresem még.” A gondolatmenet nem pusztán
a költemény hangzóságára irányítja a figyelmet, hanem olyan együttlétet beszél el az ide-
gen szöveggel, amelyben az idegennel viselő én önmagával szemben is védelmet talál:

„Ezeknek az idegen nyelven írt rokonverseknek némelyikét hónapokig s ne-
megyszer évekig mondogattam magamban, egy-egy soruk elkísért, próbáltam
magyarrá hangolni otthon, az íróasztalom fölött és vendégségben, idegen szo-
bákban, országutakon, marhavagonokban, horkoló bajtársak fölött, könyvtár-
ban, hangversenyen, ébren és álomban. Életem súlyos éveiben vigasztaltak, gyö-
törtek és védtek, védtek sokszor önmagam ellen is ezek a görög, latin, francia,
angol és német versek.”¹⁴

A fordulópont, ami az *Utószó*ban jelzett két fázis között, vagyis az „elképzeltetlen,
reménytelen, hogy magyarul megszólaljon egyszer” állapota és a szavak megtalálása kö-
zött érzékelhető, Radnóti szövegében nem az ihlet megragadottságával, hanem a felejtés-
sel és a szöveg bájköréből való kilépéssel írható le:

„Aztán egyszerre megleli a szavakat a költő, leül az útfélre és írni kezd. S mikor le-
írta a szavakat, már el is feledi gyakran az idegen éneket, és az új, anyanyelvén
szóló vers elnyomja a régit. A maga útján megy tovább, az ének az övé már (...)

A műfordító költő tudja, hogy nem lehet „fordítani” csak újra megírni egy idegen
verset s hogy minden műfordítás – kísérlet.”¹⁵

Az idézett szövegrész egyértelműen az ignotusi felfogás mellett foglal állást, amely
azt hangsúlyozza, hogy a fordítás a saját szöveghez hasonlóan szervesen nő ki alkotójá-

¹² Radnóti Miklós: „La Fontaine”, in: uő.: *Összegyűjtött prózai írásai*, Ferencz Győző (szerk.), Osiris
Kiadó, Budapest, 2007. 196.

¹³ Radnóti Miklós: *Orpheus nyomában. Műfordítások kétezer év költőiből*, Pharos, Budapest, 1943. 166.

¹⁴ Uo., 166.

¹⁵ Uo., 170.

ból. Radnóti szinte szó szerint idézi a nyugatos kritikus szavait, aki így ír: „megírjon a maga nyelvén egy verset, amit más nyelven olvasott”.¹⁶ Érdemes felfigyelni arra, hogy a forrás- és célszöveg kapcsolata itt nem az empátiaelvet hangoztató gondolatmenetek modellje szerint, kép és másolat viszonyaként jelenik meg, hanem az idegen ének és a hallott dallamra születő, majd újra megírt vers kapcsolatában. Az alkotók közötti dialógus modelljétől tehát az *Utószó* két hangzó szöveg párbeszédének modellje felé halad, amelyet a „magyarra hangolni” metafora tesz még erőteljesebbé a szövegben. Kosztolányi *A holló fordításáról* Elek Artúrral folytatott vitában él hasonló alakzattal: „a műfordítás... egy zenedarabot kell más hangnembe, más hangszerre transzponálni”.¹⁷ Elek Artúr felvetésének köszönhetően, amely ragaszkodik a tartalom és a forma szétválasztásához, sőt szembeállításához, a horatiusi maxima interpretációja visszatér Révai Miklós 130 évvel korábbi feltételezéséhez, vagyis újból a költemény lelkéhez (értsd: a metrumhoz) való hűség versus a szavakhoz való hűtlenség közötti választásként lesz értelmezhető. Ez a szembeállítás egyébként emblematicusnak tekinthető a *Nyugat* első nemzedékének fordításkritikáiban. A *Holló-vita* készíti elő a *Modern költők* előszavait, amelyekkel Radnóti *Utószavának* számos metaforája és kijelentése tart kapcsolatot. Kosztolányi a gyűjtemény második kiadásának előszavában a műfordítást már mint kritikai tevékenységet értelmezi. A fordító „a szók és betűk karmesterének tudja magát”, a modern vers librettóhoz válik hasonlíthatóvá, amely csak zenéjével együtt teljes, és ezt az egységet a fordításnak is érvényesítenie kell.¹⁸ A babitsi koncepcióval szemben, amely elsősorban közvetítésként tekint a fordításra, Kosztolányi Dezső a saját és idegen ellentétét az *újralkotás* műveletével értelmezi,¹⁹ és ez utóbbi bizonyul meghatározónak Radnóti Miklós fordítói gyakorlata és a hozzá kapcsolódó reflexiók számára is. Ez a modell lehetőséget teremt arra, hogy a fordítói szubjektum az idegen és a saját szöveg párbeszédében értse újra önmagát az idegen elgondolásnak a saját nyelven végzett munkája megtapasztalásában. Radnóti utószava szakít a két szöveg hierarchikus viszonyának megközelítésével, és a követés metaforáját is csak a fordítói munka korai szakaszára érzi találónak.

Mint láttuk, Radnóti esszéje számos olyan kérdésben foglal állást, amelyek a 18. század második felétől kezdődően a műfordítás folyamatáról, irányelveiről, ideáltípusairól folytatott hazai viták csomópontjait is jelzik. Ezek közül a legszembetűnőbb és a tanulmány metaforahasználatát, szerkezetét és gondolatmenetét is meghatározó dilemma a műalkotás ritmikai sajátosságainak fordíthatóságára vonatkozik. A forrásszöveg metrumát követő fordítás elutasításának érvei nagyjából a 19. század közepéig bezárólag a fordítás olyan felfogásából származnak, amely a fordítandó szöveg idegenszerűségének lehetőség szerinti minimalizálását és mind problémátlanabb meghonosítását tűzi ki célul. Révai Miklós 1787-ben, saját fordításkötetéhez írt előszavában Horatiusra hivatkozva még a (tartalmilag) hű fordítás akadályának tekinti a versmérték követését.²⁰ Toldy Ferenc hasonlóképpen foglal állást 1843-ban, a Kisfaludy Társaság előtt tartott vitaindító

¹⁶ Ignotus: „A fordítás művészete”, *Nyugat*, 1910/7.

¹⁷ Kosztolányi Dezső: „A holló. Válasz Elek Artúrnak”, *Nyugat*, 1913. november 1.

¹⁸ Kosztolányi Dezső: „Modern költők. Előszó a második kiadáshoz”, in: uő.: *Nyelo és lélek*, Réz Pál (szerk.), Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 509.

¹⁹ Schein Gábor: „A saját és az idegen. A fordítás humanista elméletei: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Csorba Győző”, *Jelenkor*, 2000/7–8, 773.

²⁰ „...ami versben vagyok, ha azt más nyelven hasonlóul versebe foglalják, az egész dolog kéntelen megváltozni, annyira, hogy nagy nyereség, ha csak a gondolatok megmaradnak, Azért is íratott az a törvény Horáziustól: »Nec verbum verbo curabit reddere fidus interpres.«” (Révai Miklós: „Moskusz pásztoréneke. Bion halottas verse. A fordítónak előljáró beszédje”, in: *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, Józán Ildikó (szerk.), (Pont Fordítva 7), Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 33.

előadásában,²¹ amely jogosan tekinthető a fordításról alkotott hazai reflexiók első összegzőjének s egyszersmind gyújtópontjának is. Amikor Toldy *alakhú*, *anyaghú* és *szoros fordítást* különít el egymástól,²² követi a goethe-i *Nyugat-keleti dívánban* lefektetett három fordítói elv- és korszak megkülönböztetését, továbbá Rájnis József *Magyar Virgilius* című írásának²³ szintén hármas fogalomrendszerét (*rabi fordítás*, *közfordítás*, *jeles fordítás*), majd a recepció felől teszi mérlegre az egyes típusok alkalmazhatóságát, műfajhoz kötöttségét, hozadékait. Saját korábbi tevékenységével szembe fordulva Toldy Ferenc itt visszautasítja a korabeli hazai fordítási gyakorlat egyik etalonját, Goethe harmadik fordítói elvét, amely szerint a célszövegnek úgy kell törekednie a szó szerinti átültetésre, hogy egyszersmind a forrásszöveg versmértékéhez is igazodik. Az elkészült műfordítás tehát azonosulásra tör, hogy ezáltal a másik szöveg helyébe léphessen.²⁴ Toldy a goethe-i irányelvvel szemben az *alakhú* fordítást tünteti ki, amely kötött formát alkalmaz, de metrikailag nem igazodik az átültetett műhöz. A *szoros fordítást* az előadó idegenszerűsége miatt utasítja vissza, hiszen az ilyen munka Toldy véleménye szerint „nemzetiségét letéti az íróval”.²⁵ Mint később látni fogjuk, ezek olyan sajátosságai a forrás- és célszöveg kapcsolatának, illetve a fordított szövegnek, amelyek Radnóti számára éppen hogy a munka mozgatórugóként lépnek működésbe.

A korábban vázolt állásponttal szemben a jelzett időszak diskurzusában a *szoros* fordítás gyakorlata mellett nem csak az anyanyelv gazdagítása, az alkalmazott műformák és a metrikai készlet bővítése szóltak, hanem a műalkotások olyan interpretációi, amelyek egymástól elválaszthatatlannak látták a szöveg ritmikáját és tartalmi összetevőit. Vörösmarty az Akadémia buzdítására beérkező fordítások bírálatában egyértelműen az eredeti metrum megtartása mellett érvelt,²⁶ hasonlóképpen Szász Károly akadémiai székfoglalójában, aki e problematika kapcsán hazánkban elsőként foglalkozott teoretikus igénnyel az egymást feltételező *eszme* és *forma* viszonyával: „Különös, de úgy van, és akárki közvetlenül meggyőződhetik, hogy pl. Byron legfelségesebb költeménye, prózai átírásban, nemcsak minden hatását és elragadó voltát elveszti, de úgy tetszik, mintha az eszme sem volna többé rendkívül mély benne, holott tán a legnagyobb hűséggel meg van tartva.”²⁷ Radnóti az *Utószóban* ennek az álláspontnak az alátámasztására idézi is Goethe Eckermannhoz intézett azon szavait, amelyek Szász Károly kijelentésének hátterét képezik. Brassai Sámuel még világosabban fogalmaz a *Szépirodalmi Figyelőben* a gondolat-, illetve stílushűség dilemmája kapcsán: „A két elválaszthatatlan pontbeli hűség tehát nem két, hanem általjában egy hűség.”²⁸ Bár Gyulai Pál *A fordításokról* című írásában a hosszasan elhúzódtó vitát lezárandó kijelenti, hogy már évek óta túlhaladottnak tekinthető az *alakhú* műfordítás elve,²⁹ ismeretes, hogy a *Nyugat* első nemzedékének fordításkötetei mégis rendre visszatérnek a korábbi dilemmához.

²¹ „Igazságtalan tehát, ki a kötött alakban készült költői művek *kötetlen* fordításait, mint az nálunk divattá lett, félvállról nézi. Az tartalmilag hívebb leszen a kötött fordításnál...” (Toldy Ferenc: „A műfordítás elveiről”, in: *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, Józán Ildikó (szerk.), (Pont Fordítva 7), Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 147.

²² Uo., 146.

²³ Rájnis József: „Magyar Virgilius...”, in: *A műfordítás elveiről*, 2008. 42–59.

²⁴ Johann Wolfgang Goethe: „Jegyzetek és értekezések a *Nyugat-keleti díván* jobb megértéséhez”, Halasi Zoltán (ford.), in: *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, Józán Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter (szerk.), (Pont Fordítva 4), Balassi Kiadó, Budapest, 2007. 160, 162.

²⁵ Toldy Ferenc: i. m., 154.

²⁶ Vörösmarty Mihály *Összes művei*, XVI. *Publicisztikai írások*, Akadémiai és Kisfaludy társasági iratok, Gergely Pál (szerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 179.

²⁷ Szász Károly: „A műfordításról, különös tekintettel Shakespeare és a Biblia fordítására”, in: *A műfordítás elveiről*, 2008. 172.

²⁸ Brassai Sámuel: „Mégis valami a fordításról”, in: *A műfordítás elveiről*, 2008. 205.

²⁹ Gyulai Pál: „A fordításokról”, in: *A műfordítás elveiről*, 2008. 246.

Tóth Árpád *Örök virágok* című fordításkötetéhez írt előszavában fordítói elveinek tisztázásakor a tartalmi hűségre való legteljesebb törekvés jelzésszerű említése mellett Radnótihoz hasonlóan elsősorban a metrum fordíthatóságának kérdéskörével foglalkozik. Műfordítói tevékenységét olyan narratíva mentén tartja elbeszélhetőnek, amely a fiatalkori fordítások kedvére való nibelungizálásától jut el az eredeti idomhoz ragaszkodó átültetésekig. E folyamat művi leegyszerűsítését és e művelet belső feszültségét jól mutatja a határozó és az állítmány közötti ellentét a fordításra használt metaforában: „Újabb fordításaim a legteljesebb szigorúsággal igyekeznek az eredeti idomhoz simulni.” Babits a *Könyvről könyvre* lapjain e kötetről írt recenziójában egy nemzedéket összekötő közösségi elbeszéléssé alakítja e folyamat leírását:

„Mind, akik verset fordítottunk magyarra az utolsó húsz évben, ezzel kezdtük: szabad portyázás volt ez az európai költészet birodalmában, mielőtt a rendszeres hódító hadjárat megindult. (Ilyen az én *Pávatollak* című kötetem is, azzal a különbséggel, hogy Tóth Árpád inkább a formákkal és a tónusokkal kísérletezik – én éppen azokban voltam szigorú, s inkább a vers filológiai részét tekintettem olykor szabad prédának.) Ezek magunk számára készített darabok voltak, műhelytanulmányok, s Tóthnál még inkább a virtuóz otthoni hegedűgyakorlata ...Az új korszak ott kezdődik, mikor tudatos céllal az „örök virágok”, a magas költészet átültetését tűzik ki.”³⁰

A műfordítói tevékenység tehát a saját költészet alakulástörténetét meghatározó műhelytanulmányból etikai feladattá növi ki magát Babits olvasatában. Radnóti utószava ezzel összhangban Tóth Árpád Wilde-fordításának előszavára utal, amikor a tovatűnő nemzedékek örök dolgai iránti felelősségeként érti a műfordítói munkát. (Tudjuk, hogy költő- és filológusbarátai közreműködésével egy antológiát akart összeállítani a világirodalom békeverseiből.)³¹ A hangsúly azonban nem a műfordítás metafizikai igényére, hanem kísérletjellegére kerül a továbbiakban. Radnóti szövegének egy korábbi bevezetésében röviden utal a Trencsényi-Waldapfel Imréről folytatott műhelymunkára, amely az *Argonauták* című folyóiratban megjelentett eclogafordításait előkészítette. Kosztolányi már idézett előszavának kísérlet-metaforáját³² („A műfordítás a művészetben az, ami a valóságban a kísérlet, mely a természetes jelenségeket mesterséges úton idézi elő.”) Radnóti a műfordítások interpretációként való felfogásához hívja segítségül, ahol forrás- és célszöveg kapcsolatában nem a megfeleltetés hierarchizált viszonya, hanem a különböző olvasatok egymásmellettsége a meghatározó: „az új fordítás csak a régi mellé kerül, nem fölébe...”.

Polgár Anikó utal arra a különbségre, amely az 1935-ös *Horatius noster* című fordításgyűjteményben érvényesülő és a szerkesztő, Trencsényi-Waldapfel Imre utószavában is jelzett irányelvek, valamint az 1961-ben Devecseri Gábor által összeállított *Horatius összes versei* című kötet tendenciái között figyelhetőek meg. Ez utóbbi ugyanis a literális jelentés leképezhetőségének, a hűség, a pontosság és a szószerintiség azonosíthatóságának előfeltevéseivel él, és jellemző módon a tükörkép metaforáját használja a filozofi munkát igénylő műfordításra.³³ Jóllehet, Radnóti hasonló műgonddal készíti el átültetéseit, mint ahogy

³⁰ Babits Mihály: „Könyvről könyvre. Műfordítások”, in: uő.: *Esszék, tanulmányok I.*, Belia György (szerk.), Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978. 6–7.

³¹ Trencsényi-Waldapfel Imre: „Radnóti eclogái”, in: *Erőletett menet. In memoriam Radnóti Miklós*, Réz Pál (szerk.), (In Memoriam), Nap Kiadó, Budapest, 1999. 294.

³² Kosztolányi Dezső: i. m., 510.

³³ Polgár Anikó: „Pontosság és szószerintiség a rekonstrukció elméletében. A Horatius-vita néhány elvi kérdése”, in: *Papírgaluska. Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, (Pont Fordítva 2), Balassi Kiadó, Budapest, 2006. 7–19.

Devecseri *Epistolája* előírja, és az *Orpheus nyomában* utószavának egyes bekezdéseiben a metrum funkcióváltásának kérdéseivel foglalkozik, jól látható módon elmozdul a filológiai forráskritika álláspontjától. Nem a szöveg időben lezárt jelentésének végleges és kizárólagos interpretációját kívánja előállítani, hanem visszatérve Ignatus és Kosztolányi modelljeihez, fordítás helyett az idegen vers újraírásának kísérletéről beszél. Trencsényi-Waldapfel a *Horatius noster* című kötetben, amelyben Radnóti is szerepel három fordításával, a Horatius-átültetések történetét mint változatos recepciótörténetet mutatja be, amely egymástól gyökeresen különböző interpretációk kibontakozását teszi szemlélhetővé. Mintaadónak tekinti Rádayék forma-kísérletező kedvét, és hogy a korszak irodalma „egy(azon) költemény különböző fordításainak jogosultságát is elismeri egymás mellett.”³⁴ A forrásszöveg és a célnyelvi közönség történeti változásnak kitett viszonya Trencsényi-Waldapfel számára értelmezhetetlenné teszi a megoldott fordítói feladat Toldy-féle vagy babitsi fogalmát, a műfordításra mint szakadatlan kísérletezésre tekint, akár egy olyan alkotói életművön belül is, mint amilyen Arany Jánosé.³⁵ Ez a szemléletmód határozza meg Radnóti beszédmódját, aki – mint tudjuk – saját költészetében is különleges jelentőséget tulajdonított a szöveg hangzóságának.

³⁴ *Horatius noster. Magyar Horatius: antológia*, Trencsényi-Waldapfel Imre (szerk.), (Kétnyelvű klasszikusok), Officina Kiadó, Budapest, 1943. 187.

³⁵ Uo., 185.

RADNÓTI MIKLÓS ELSŐ DEDIKÁCIÓI

1

Radnóti Miklós versei kötetben először az 1929-ben kiadott *Jóság* című antológiában jelentek meg, és a könyvet – részszerzőként – olyannyira érezte jogosan magáénak, hogy még évekkel később is szerepeltette saját bibliográfiájában. A *Lábadózó szél* (1933) elején található „Radnóti Miklós könyvei” jegyzék első eleme ugyanis éppen erre utal: „Versek a Jóság c. Antológiában, Budapest, 1929”, majd csak ezt követi az első önálló kötet, a *Pogány köszöntő*. Feltehetőleg nem csupán a pályája elején járó költőnek volt szüksége erre a plusztételre, hogy költői életművét „növelje”; mindenesetre később már elhagyta műveinek felsorolásából.

Az antológia keletkezés- és kiadástörténetéről szinte semmit sem tudunk. „Szerkesztő nem szerepel a kötetben, egyelőre kiadásának körülményeiről sem tudtam közelebbit megállapítani” – írta Baróti Dezső, és sajnos sorai azóta is aktuálisak; ő is sejtésekkel folytatja: „Valószínűnek tartom, hogy különösen az ilyen vállalkozások összehozásában nagyon szorgalmas Wagner György bábáskodott körülötte, a nyomdaköltséget pedig, ahogy ez akkoriban szokás volt, bizonyára előfizetők gyűjtésével biztosították.”¹ A korabeli kiadási nehézségek ellenére örömteli megjelenést üdvözli a *Magyar Hírlap* kritikusa is: „Elismerés nemcsak a tartalom értéke miatt illeti a szerzőket, hanem azért is, hogy egyáltalában a nyilvánosság elé jutottak. Ez ma sokkal nagyobb probléma, mint amilyenek látszik, az igazi tehetség számára is. Napilapok nem alkalmas területek a költő érvényesülésére, szépirodalmi folyóiratok tekintetében minden vitán felül mostohán állunk, mind mennyiség, mind világnézeti minőség szempontjából. Így a ma magyar értékeinek saját költségén, kis nyomdákban, halogatásokon keresztül előállított könyvekben kell maguknak utat törni.”²

Az antológiában Radnóti mellett még nyolc költő versei találhatóak: Lakatos Péter Pál, Sükösd Ferenc, Vajda János, Forgács Antal, Dán György, Wagner György, Kalmár Magda és Fekete Alfréd szerepel a kötetben; Radnóti pedig ekkor éppen alakuló költői néven, Radnóti Glatter Miklósként jegyzi a verseket. Baróti Dezső szerint „rossz költő nincs közöttük, de Radnótit és Forgácsot kivéve átütő erejű tehetség sincs. Ha közös vonásaikat keressük, valóban az az inkább rezignált, mint lázadó humanizmus kapcsolja össze őket, amit már a kötet címéből kiolvashatunk. Egy jórészt Kassákon és körén iskolázott, egyszerű szabadvers-stílus szintén közös vonásaik közé tartozik.”³ Az avantgárddal való több-kevesebb kapcsolat mellett ugyanakkor a költőcsoport korábbi közös fellépéséhez, „az »1928« beköszöntőjéhez képest jelentős változás, hogy míg abban a nemzedék mint tisztán életkori fogalom jelent meg, itt eszmei programot hirdettek: a jóságot”.⁴

¹ Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére*, Budapest, 1977. 70.

² R. I.: „Jóság”, *Magyar Hírlap*, 1929. jún. 9. 23.

³ Baróti Dezső: I. m. 71.

⁴ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*, Budapest, 2005. 133.

Radnóti versei az antológia 63. lapján kezdődnek. A versek előtti levél rektóján (61.) – mint a kötet minden szerzőjénél – a költő neve áll, verzóján (62.) pedig rövid életrajza. Radnótinál ez alatt azonban egy ajánlás, egy nyomtatott dedikáció is található: „Kedvesemnek, akinek dalos szemeiben kinyitlak a ködтарajos rónák.”

A dedikációtörténetet (is) vizsgáló Thienemann Tivadar szerint a tizenkilencedik-huszonegyedik századra a nyomtatott dedikáció elveszítette eredeti jelentését, miszerint a szerző a mecénásnak ajánlja a támogatásért viszonzásképp a könyvét. Azonban „ha az író a régi szokásnak engedve mégis ajánlást ír könyve elé, a dedikációba foglalt név által az *ideális olvasót* jelöli meg. A névtelen és ismeretlen olvasók tömegéből kiválaszt egyet, a legkedvesebb olvasóját, akire, még ha sokakhoz is szól, elsősorban gondol és akinek a lelkébe akar találni mindenek előtt.”⁵

Jelen esetben ez kiváltképp így van: Radnóti a *Jóságban* leginkább szerelmes verseket közölt, melyekkel – mint azt a nyomtatott ajánlás az ismeretlen olvasók számára egyértelműsíti – elsősorban kedvese lelkébe akart találni.

Az évek múlva Radnóti Miklós feleségévé lett kedves, Gyarmati Fanni őrizi ma is a kötet feltehetően legelső dedikált példányát – ugyanis Radnóti a nyomtatott ajánlás *elé* még kézzel külön is írt egy – immár mai jelentésben értett – dedikációt.⁶ (Ez egyben azt is jelenti, hogy az alábbi Radnóti Miklós *legelső* szerzői ajánlása. Emellett ez a Gyarmati Fanninak írott *egyetlen* dedikáció: Radnóti Miklósné szíves tájékoztatása szerint később, amikor már együtt éltek, nem tartották ezt fontosnak.) A dedikáció a kötet 63. lapján található, ahol a Radnóti-tömb kezdődik: a külön lapon szereplő szerzői név alá, az oldal jobb felére Radnóti ezt írta:

Drága, ezek a versek a Te verseid. Engedd, hogy palánkos két karommal a többitől most elkerítsem őket Neked.

Pedig talán nem is szereted őket.

Mindegy.

Nagyon, nagyon szeretlek és nincs semmi más csak ez a szerelem.

És ezek a versek, amelyek Téged dicsérnek.

Drága.

Budapesten. 1929. június hó.

Az oldal bal felén pedig – szintén Radnóti kézírásával – oszlopban sorakoznak az antológiában közölt versek keletkezési dátumai: „1927. január 9. / 1927. január 30 / 1928. április 3. / 1929. március 2. / 1929. március 17. / 1929. március 20. / 1929. március 31. / 1929. április 7. / 1929. április 14. / 1929. május 4. / 1929. május 21. / 1929. május 25.”

Az ajánlást nem célszerű túlmagyarázni: egy húszéves fiatalember érzelmeinek írásba foglalt megerősítése. Radnóti a reichenbergi év érzelmi zűrzavara és a Tini-szerelem után úgy érezhette, hogy maguk a versek és az eléjük írt nyomtatott ajánlás is *kevés*: saját kezével még egyszer, más szavakkal fogalmazta meg ugyanazt: szereti Fannit. A dátumsor pedig önmagában is érdekes: nemcsak a versek keletkezéstörténetéhez, s így egy majdani kritikai kiadáshoz adnak megkerülhetetlen információt, hanem a dátumok közlésével Radnóti azt is jelzi, hogy a Tini-versek írásának időszakában (1927. nov. 7.–1928. febr. 25.) született verset *nem vett fel* a gyűjteménybe.

⁵ Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931. 228. (Hasonmás kiadás: Pécs, 1985.)

⁶ Másolatáért megkülönböztetett köszönetet kell mondanom Radnóti Miklósnénak, illetve a mindig segítőkész Salamon Istvánnak.

Ferencz Győző azonban azt vette észre, hogy Radnóti „a Jóságban egy olyan verset is beillesztett a ciklusba, amelyet eredetileg Tinihez írt: a *Fejem kedvesem szemetükrében* azonos a »Homlokom a gyenge széltől ráncolt« kezdetű Tini-verssel”. De ezt a verset Radnóti később nem válogatta be egyik kötetébe sem, másutt ráadásul „*Fejem* címmel önálló versként szerepel [...], a Tini-versek környezetében, de a cím után nincs Tinnie-nek szóló ajánlás. Vagyis nem egyértelmű, kihez írta.” Ferencz Győző meglátása szerint „mindez azt bizonyítja, hogy [Radnóti] az elkészült verseket az életrajzi vonatkozásoktól független, tárgyiasult műalkotásoknak tekintette: a szerelem műalkotássá transzponált kifejezése nem azonos a Fanni vagy a Tini iránti személyes érzéssel”.⁷

Az életrajzi vonatkozások mellett a dedikációnak motívumtörténeti jelentősége is van. Radnóti költészetének talán első hapax legomenonját is magába foglalja: a „palánkos [...] kar” alighanem csakis Radnótinál fordul elő – még hozzá valóban csupán egy helyen, éppen a fenti dedikációban; másutt nem találtam. (A *palánkos* melléknevet, illetve a *palánk* főnevet önmagában sem; a Radnóti-szótár sem ismeri.)⁸ A teljes költői kép jelzőtlenített második része azonban később ismét feltűnik Radnóti költészetében, s alkotáslélektanilag jellemző módon ugyancsak egy érzelmi hullámvölgy idején: az 1941-es év szerelmi megingásának, a Beck Judit-kapcsolat idején született két versben tér vissza. Felidéződhet akár az 1941. április 6-án írt *Tarkómon jobbkezeddel* („a két karom kitártam, mint félelemtől borzas / madár rebbenti szárnyát”), de még inkább a közvetlenül ez után, április 20-án írt *Két karodban* juthat eszünkbe, ahol a szerelmespár egymást átölelve egymást keríti el a külvilágtól:

*Két karodban ringatózom
Csöndesen.
Két karomban ringatózol
csöndesen.
Két karodban gyermek vagyok,
hallgatóg.
Két karomban gyermek vagy te,
hallgatlak.
Két karoddal átölelsz te,
ha félek.
Két karommal átölellek
s nem félek.
Két karodban nem ijeszt majd
a halál nagy
csöndje sem.
Két karodban a halálon,
mint egy álmon
átesem.*

A Radnóti-irodalomban az utóbbi években társították már ezt a verset Beck Judithoz is; korábban, amíg e kapcsolat ténye még nem volt nyilvános, csakis Fanni-versként olvasták. Radnóti monográfiája az 1941-es magánéleti válság analógiájaként az 1928–29-es ingadozásra utal: „Emlékezetes, a reichenbergi időszak érzelmi zűrzavarában Radnóti szinte váltólázszerűen írta a Fanni- és Tini-verseket. Egy költemény amúgy is ritkán táplálkozik egyetlen élményből. A *Két karodban* kétségkívül akkor keletkezett, amikor Beck

⁷ Ferencz Győző: I. m. 135.

⁸ *Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*, Beke József (szerk.), Budapest, 2009.

Judit már erős vonzással volt Radnótira. De motívumkincse, hangütése alapján a Gyarmati Fannihoz írt versek közé tartozik. [...] Radnóti leveleiben is találni több utalást a vers legfőbb motívumára” – írja Ferencz Győző, majd idéz egy 1932-es és egy 1935–36-os levélből.⁹

Mindehhez immáron hozzá lehet tenni a *Jóság*ba írt dedikációt, amelyben már 1929-ben megjelenik Radnóti költészetének egyik legismertebb motívuma.

3

A *Jóság* egy másik példányába Radnóti szintén nem szokványos bejegyzést írt:

*Óh szék!
Óh asztal!
Óh pohár!
Óh lámpa –
És igenis üvegpartok és
faragott hullám!
De azért szeretem a verseidet, pedig oly idegenek.
Budapest, 1929 június*

Radnóti Glatter Miklós.

A sorok „hordozója”, az eredetileg puha papírkötésű, azóta aranyozott gerincű egészvásznon kötést kapott becses könyv első alkalommal az Állami Könyvterjesztő Vállalat XXI. antikvár könyvaukciójának első napján (1985. máj. 21.), 225. számú tételként került kalapács alá. Radnóti autográf bejegyzéséről a katalógusban fotómásolat található, a tételleírásból pedig az is kiderül, hogy az antológia szerzői közül még Forgács Antal, Dán György, Wagner György és Kalmár Magda is beleírt egy-egy verset, illetve ajánlást. Sajnos, az utóbbi négy bejegyzést nem ismerem, ezért csak feltételezni tudom, hogy egy időben egy helyütt születtek, valószínűsíthetően a kötet megjelenése környékén, tehát június elején.

Radnóti „verses” dedikációja feltehetőleg azért nem tartalmazza a címzett nevét, mert azt a többiek már leírták előtte, így a szituációban az egyértelmű volt, s már nem kellett külön feltüntetni. A névtelenül megszólított címzett azonosítása azonban nem lehetetlen, sőt magából az ajánlásból is kikövetkeztethető. Ezen tehát csupán egyszerűsít az, hogy a kötet néhány éve újra gazdát cserélt, ezúttal a HunBook 6. online könyvárverésén (2006. szept. 20.), 25. számú tételként; ezen aukció tételleírásából már azt is megtudni, hogy Radnóti és társai az ajánlásokat az antológia egyik szerzője, Vajda János példányába írták.

Vajda János (1907–1944) költő, szerkesztő Budapesten a Madách Gimnáziumban tanult, majd kereskedelmi akadémiát végzett. Verseket, novellákat, könyvismertetések írt, a *Magyar Írásnak*, Kassák *Munkájának* és Supka *Literaturájának* volt munkatársa, de publikált a pécsi *Új Írásokban* és a *Keresztmetszetben* is.

Radnótival még diákként, a Haladás-körben ismerkedett meg 1926-ban; ez év december 25-én egyszerre lettek a társaság választmányi tagjai. Pár évvel később, 1929–31 között már együtt szerkesztették a *Kortársat*; Vajda viselte az anyagi és adminisztratív gondok jelentős részét. Ahogy Radnóti egyik közeli barátja, a szintén *Kortárs*-szerkesztő Szalai Imre emlékszik vissza rá, Vajdának a lap „szerelmes gondja volt. Jó néhány cédu-

⁹ Ferencz Győző: I. m. 527.

la, levél, fölszólítás őrzi írását, amelyben cikket sürget, vagy előfizetésre gyűjtő blankettát küld, vagy szerkesztőségi ülésen való megjelenésre invitál, hármában Radnóival, vagy az egész szerkesztői gárda összefojtására a Japán kávéházban.¹⁰ Egy Szalai által közölt levélrészlet pedig arról tanúskodik, hogy Vajda határozta meg az induló lap profilját – s ezzel messzemenően hatással volt Radnótira is: „nagyot fejlődött a lap ügye, s most mégis az a helyzet, hogy anyag hiánya miatt nem mehet nyomdába. Versekkal, versekkel és versekkel el volnánk látva, de végre is ezekkel nem lehet megtölteni egy lapot. Pláne egy olyan komoly és harcias lapot, amilyen a miénk lesz. Tehát cikk kellene, teoretikus írás kellene” – írta Vajda, és Szalai szerint ezért írt ő is cikkeket, s hogy olyan költők, mint József Attila és Radnóti is „»teoretikus« írást küldtek egy-egy könyvkritika ürügyén”.¹¹ Radnótinak négy kritikája jelent meg a lapban, s ezzel összefüggésben „irodalomfelfogására és világszemléletére is hatott a szerkesztői munka”.¹²

Vajda volt az, aki a *Kortárs* 1929. december 30-i számában megjelent *A Nyugat fejfájára* című cikkében keményen támadta a laptársat, egy másikban pedig magát Babitsot. Radnóti, aki ekkoriban neheztelt mind a *Nyugatra*, mind személy szerint Babitsra, egyetértőleg olvashatta ezeket az írásokat. Később azonban feszültségek keletkeztek, s Vajda sem a korábbi lendülettel intézte a lap ügyeit; legalábbis erre utal Radnótinak az 1930 júliusában Gyarmati Fannihoz írott levele, melyben a lap megjelenésének késlekedéseként egyebek mellett Vajda „lusta”-ságát nevezte meg.¹³ A *Kortárs* nem sokkal későbbi végleges megszűnéséről pedig éppen Vajda számolt be a Szalai Imrének 1931 áprilisában írott levelében: „a lap nem jelent meg február óta, s szörnyű anyagi helyzetben lévén, nem is tudom, megjelenik-e még egyáltalán. Én különben még a múlt szám megjelenése után barátságos úton kiváltam a lap kötelékéből. [...] Nemrégiben Radnóti és Lakatos is kiléptek ... majd írok neked a detailokról.” Az anyagi nehézségek forrása Szalai közlése szerint pedig az volt, hogy a megjelenéshez szükséges összeget „olyanok bocsátották rendelkezésre, akiknek politikai meggyőződése nem nyújtott kellő biztosítékot Vajdának és társainak, hogy a lap az eddig megkövetelt szellemben fog tovább is működni”.¹⁴

Ugyanekkor Vajda fontos közvetítő szerepet is betöltött: Radnóti sorsáról tudósított. Az ekkor már Párizsban élő Szalainak írta – fent idézett levéiben –: „Ez alkalomból tolmácsolom Radnóti Miki szívés üdvözlését [...] ő szegény most nem tud írni, nagy bajban van. Kb. két héttel ezelőtt jelent meg új verseskötete. Gyönyörű! Sajnos az ügyészség más véleményen volt és elkobozta. Indokok: vallásgyalázás és szeméremsértő tartalom. A nyomdában, a kiadónál, Lakatos Palinál házkutatás volt és elvitték az összes föltalálható példányokat. Mikit, aki ekkor már Szegeden volt, rádióon körözték, szombat hajnalban rendőrök keresték szegedi lakásán, könyveit elkobozták. A szegedi jobboldali sajtó nekirohant és lepiszkolta. Az egyetemről ki akarják zárni. (Zolnai és Sík Sándor mély felháborodással nyilatkoztak az ellene indított hajszaról és megígérték, hogy tiltakozni fognak a kizárása ellen.) Engem kért meg, hogy ezt megírjam neked, mert mint írja, ő most nem bírja idegekkel.” Vajda pontosan rögzítette az eseményeket, és Radnóti lelkiállapotát illetően sem túlzott: a megsűrűsödött események, a rendőrségi ügy és az egyetemi bizonytalanság miatt Radnóti valóban nem bírt ekkor levelet írni, s csak két hónappal később, június 11-én számolt be Szalainak a történetéről.¹⁵

¹⁰ Szalai Imre: *A Vajda János Társaság*, Budapest, 1975. 58.

¹¹ Szalai Imre: „[Visszaemlékezés]”, in: *Büvöpatatok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései*, M. Pásztor József (s. a. r.), Budapest, é. n. 20–23.

¹² Ferencz Győző: I. m. 141.

¹³ Ferencz Győző: I. m. 142.

¹⁴ Szalai Imre: I. m. 58–59.

¹⁵ Vö.: Markovits Györgyi: „Látogatóban a költő barátjánál”, in: *a 2 x 2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklósról*, Budapest, 1975. 14–17.

A *Kortárs* megszűnése után Vajda a párizsi *Le Monde* budapesti tudósítója lett. 1934-ben Radnóti-val újra együtt szerepeltek a Vajda János Társaság *Új magyar líra* című antológiájában, 1936. december 1-jén pedig a Társaságban ő mutatta be a magyar közönségnek Francois Gachot-t, s fordította annak francia nyelvű előadását. 1942-től munkaszolgálatos volt, és a *Jóság* antológia több szerzőjének sorstársaként munkatáborban halt meg.

A *Jóság*ba írt Radnóti-dedikáció két verset, és azokon keresztül két költszetet ütköztet egymással. A beírás első része, az első négy sor ugyanis idézet. Forrását, Vajdának az antológia 24–25. lapján olvasható *A tárgyak élete* című versét – mint kevésbé ismert darabot – érdemes teljes egészében idézni:

A tárgyak élete

*A dolgok legmélyebb mélyéről akarok szólni
és minden csak azt jelenti, amit mondok.
Valaki Gonosz az idők torlódásában ellopta a szavak értelmét.*

*és némák vagyunk, mert mondhatatlan mondataink
fojtogatnak*

*A nagy szavak mögött már semmi, semmi sincs,
csendesen felénekelnek bennünk a hétköznapiak:
Oh szék! Oh asztal! Oh pohár! Oh lámpa!
Szék: ölelő barát napok futásában,
jól esik rajtad a fáradt elomlás.
Asztal:
terített bőség. Rajtad a könyvek
s az esték csendes jósága,
Futó dühök Terajtad dőndülnek
s rajtad rázkódik a feltorlott sirás,
busan recsegsz a borus délutánok könnyes unalmában.*

*Oh pohár!
a fehér abroszra szívárványt dobálsz.
Gyökeret tolnak beléd a rózsák,
benned a bor hívó csillogása
torz fénytükrök és kerek tisztaság!
Oh lámpa!
örök hívás, szivbefutó fény, mindent látó szem
legnagyszerűbb megmutató jóság,
fényanya, fénytestvér.*

*Csak élünk végtelenül
sugaras reggelektől a fekete estékig,
de örök az egyszerű tárgyak jósága:
örök hívás
és bizony mondom néktek
világok zugnak bennük.
Oh szék!
Oh asztal!
Oh pohár!
Oh lámpa!*

Radnóti, akinek korai költészetéről általánosságban is elmondható, hogy a versekben a természetet ünnepli, a rögtönzött ajánlásban szintén azt dicsőítette: a felsorolt és felmagasztalt tárgyakkal szemben „igenis” az üvegpartok és a faragott hullám szépségét hirdette (azzal az elfogadó gesztussal, hogy bár Vajda versei idegenek számára, mégis szereti őket). A dedikációban Radnóti által magától „idézett” költői képek szintén a *Jóság* egyik darabjából, az *Ó fény, ragyogás, napszemü reggel* című versből (67.) származnak. A jól ismert vers első szakaszában mindkét kifejezés szerepel:

*Ó, nézd. Zsolozsmás tiszta a reggel
és szerelmes szavainkkal elszáll
a köd és minden tiszta lesz.
Ragyogj!
Nézd, csillog a tenger és üvegpartokon
cseng a faragott hullám a nap alatt!*

Ugyanezt a szembeállítást sejteti az antológiáról legrészletesebb ismertetést közlétező kritikus, aki a *Magyar Hírlapban* közölt – korábban már idézett – bírálatában Vajdáról azt írta, hogy őt „lehetne a leginkább, abszolút értelemben véve, modernnek mondani, témáinál fogva, melyeknek korunk szociális felfogása reális elgondolásokból fakad” – ugyanakkor „Radnóti Glatter Miklós finom, álmodozó lélek. Apróságokat épp úgy megénekel, mint a legnagyobb problémákat.” (Mindazonáltal, s némiképp természetesen is, mindkét fiatal költő „kiforratlan” még szerinte. Vajda „kifejezőmódja még némileg magán viseli a tegnap formakeresésének szertelenségeit”, Radnótinak ugyanakkor „forma-, ritmusérzéke kiváló”, viszont „néha erőltetetten különcködő”, amiről „könnyen leszokhatna, ha akarna”.)

Radnóti nyilvánvalóan a legjellemzőbbnek vélt verséből vette az ajánlásba írt képeket. A Gyarmati Fanni példányába írt keltezés szerint 1929. február 2-án született *Ó fény, ragyogás, napszemü reggel* ugyanis – ellentétben nem egy társával – nem csupán a májusban nyomdába került antológiába került be, de Radnóti átvette a *Pogány köszöntő*be is, sőt – néhány írásjel és a tördelés helyenkénti megváltoztatásával – felvette a nagyon rostált anyagú, 1940-ben megjelent reprezentatív gyűjteménybe is: a *Válogatott versek* éppen ezzel indul.

*

Jelenleg a *Jóság* fenti két dedikált példánya ismeretes. A jövőben talán felbukkannak újabbak is: egy éppen húsz évvel ezelőtti árverésen cserélt gazdát az antológia Murányi Kovács Endrének (1908–1968) dedikált példánya, amelyben Radnóti ajánlása mellett Vajda János és Dán György sorai is olvashatók, valamint Forgács Antal aláírása; illetve, egy másik aukción, Vajda János, Wagner György és Radnóti Glatter Miklós által aláírt kötet került kalapács alá.

Az antológia után háromnegyed évvel, 1930 márciusának legelső napjaiban jelent meg Radnóti első önálló kötete, a *Pogány köszöntő*. A költő ekkor már „rutinosabb” dedikáló, a kötetbe immár végleges (költői) néven szokványos formában bejegyzett ajánlásokat írt, később pedig, egyre inkább a történelem és az idő szorításában, Radnóti dedikációi még tovább rövidültek, s csak a legszükségesebb elemekre egyszerűsödtek.

ARANY CSALOGÁNY. LENGYEL REGÉNYÍRÓK ÉS RIPORTEREK

*Witold Gombrowicz: Megszállottak; Andrzej Stasiuk: Kilenc;
Ryszard Kapuściński: Utazások Hérodotoszal; Mariusz Szczygieł: Gottland*

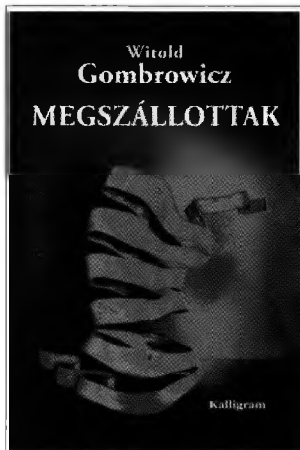
Vajon hol a helye Gombrowicz életművében az álnéven írt, napilapokban, folytatásokban közölt, feledésre ítélt lektúrnak, a *Meszállottak*nak? Tekintsük egyszerű és meglepően sikeres üzleti vállalkozásnak? Lelkiismeretesen elkészített szórakoztatóipari terméknek, amelyért boldogan fizetett ötezer zlotyt (majdnem ezer háború előtti dollárt) a Sajtóház konzern elnöke? A kapitalizmus békebeli, a szerzői individualitást jól tűrő, sőt értékelő változatában nem feltétlenül volt esztétikailag érdektelen az anyagi indíttatású regényírás. Persze el kellett fogadni a játékszabályokat, le kellett paktálni az olvasóval, de ez még nem jelentette azt, hogy nem marad mozgástér, a műfaji konvenciók teljes önmegtagadásra ítélik a szerzőt.

Gombrowicznak még nem kellett ügyelnie a műfaji tisztaságra. Románcot kezdünk olvasni, de a vonzás és a taszítás hamar átlép a patológia ismeretlen tartományába. Ráadásul mindkét fél feltörekvő típus, bőven van fizetőképes kereslet az elszegényedett nemes kisasszony és a plebsből jött teniszedző szexepiljére, az idősebb korosztályban kellene tőkeerős szponzort találniuk – de hiába minden, nem tudnak szabadulni egymástól, így nem marad esélyük arra, hogy a prostituálódás útján emelkedjenek fel. A szerelmi szálban amúgy a happy end az egyetlen szabályszerű elem. A kialakuló kapcsolat olyan kölcsönös függőséget hoz létre, amely az erkölcsi tabuk megsértésére, lopásra és (látszólag) gyilkosságra készítet.

De rögtön elkezdődik a kísértetkastélyban játszódó rémtörténet is, amelyben a fiatal szerelmesek csak mellékszereplők. A regényt nagyra értékelő irodalomtörténész, Maria

Janion ezt a vonulatot emeli ki: szerinte Gombrowicz teremtette meg a lengyel irodalomban *Az otrantói várkastély* (1764) megjelenése óta közkedvelt „gótikus topikát”. Mi más is lenne a romos várába zárkózó, rettegésben megvénült, tébolyodott herceg, mint „arisztokratikus, történelmi vámpír” „a halál kiválasztott helyén”? Vagy itt sem működnek a sémák?

Közép-Lengyelország sík vidéke meglehetősen idegen a romantikus mitológiák világától, itt nem könnyű felépíteni a gótikus díszleteket. Az „elvadult, szegény, szomorú táj” egyetlen dombján áll a hatalmas vár, benne „százhetven ro-

Witold Gombrowicz művei sorozat
Fordította Körner Gábor
Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
408 oldal, 2800 Ft

mos szoba, terem, folyosó". Ez már valódi *locus horribilis*, Janion szerint az ilyen „helyeket régi bűnök stigmatizálták, valamiféle végzetes családi titkot őriznek (ez lehet nemzedékről nemzedékre öröklődő átok), ezért itt rémisztő, különös erők szabadulnak el". A tisztátalan erők egy pulzáló törölközőben materializálódnak, amely közvetlen kapcsolatban áll azzal az ősbűnnel, amelyért a hercegnek vezekelnie kell.

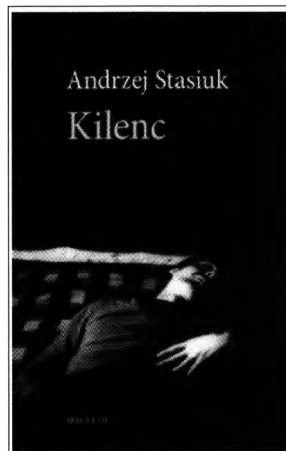
Az ősbűn a feudálszex, a herceg valaha a kaszton kívüli nők felett is rendelkezett. Fiút nemzett, akit aztán szolgásgorban tartott. Idővel köztük is kialakult a gombrowiczi erotikára annyira jellemző kölcsönös kiszolgáltatottság, megalázó függőség. Az úr és a szolga az örületig fokozza a szerepjátékot (mint a *Ferdydurke* típusai), mindkettő fogva tartja a másikat (mint a sarkantyús lovagok a *Transz-Atlantikban*) – ők is a konvenciók hatalmán alapuló gombrowiczi antropológia szerint, nem pedig a lektúrolvasók feltételezett ízlésének megfelelően vannak felépítve.

Aztán újabb helyszínen, a varsói éjszakai életben követhetjük a románc szereplőit. A feudálszexből átlépnek a „demokratikus prostitúció” világába. Itt mintha az elit léhaságát bemutató társadalmi regényt olvasnánk, de jön a gyilkos, és krimivé változtatja. Egy példa arra, hogy Gombrowicz mennyire nem tiszteli a felhasznált műfajok szabályait: amikor megoldja a gyilkosság rejtélyét, és megtudjuk végre, hogyan fojtották meg az üres szobában alvó áldozatot, kiderül, hogy a gyilkos *A vámpír csapdájában* című krimi egyik jelenetét másolta le. A történet vége pedig már mesés: „a gonosz varázslat elvesztette erejét”. A törölköző volt a mérgezett alma.

A Megszállottak nem volt fölösleges kitérő. Gombrowiczot nagyon izgatta az, hogy tud-e regényt írni „szakácsnőknek és taxisofőröknek”, az irodalomban is vonzotta az „éretlenség” világa. Minden nagy műve kapcsolatban áll irodalom alatti műfajokkal. A lektúrirás egyben önmagán végzett kísérlet is volt, segített abban, hogy eltávolítsa magától a *Ferdydurke* után rákényszerített hiperintellektuális szerepet.

Andrzej Stasiuk *Kilenc* című regénye, a szerző kilencedik könyve, első megközelítésre ezredfordulós Varsó-panoráma, búcsú az elviselhetetlen, mégis felejthetetlen várostól, ahonnan már húsz éve elmenekült a szerző. Ebben a műfajban az elődei közé tartozik Bolesław Prus, aki *A bábuban* a feudális-arisztokratikus környezetet leromboló kapitalizmust vizsgálta, Leopold Tyrmand pedig *A gonosz* című regényében az ötvenes évek varsói gengsztervilágát örökítette meg, amelyet hamar elsöpört a háborús romokat el-tüntető, de a régi Varsót is pusztulásra ítéző utópia. Ugyanitt játszódik Stasiuk regénye a kilencvenes évek elején, amikor már dicsőségesen feltámadt a lengyel kapitalizmus, de persze itt is vannak gengszterek, akik emlékeznek valamiféle letűnt világra, azokra az időkre, amikor kutyakölyköket árultak a külvárosi piacon, igaz, bennük már nyoma sincs semmiféle alvilági romantikának. Bár a városban új korszak kezdődött, a szereplőkben fölmerül az a gondolat, hogy a varsói felkelést követő rombolás után már illúzió bármiféle újjászületés, mindenhol hullaszag van, a halottak előmásznak a repedező aszfalt alól. De mielőtt bárki is romantikus szellemidézésre gondolhatna, Jacek Michael Jackson *Thriller*-ével szemlélteti a látomását, majd megállapítja: „a végső dolgok már senkit se izgatnak”.

Fordította Körner Gábor
Magvető Kiadó
Budapest, 2009
328 oldal, 2990 Ft

A regény legfőbb témája a régi, nyomorúságos civilizáció eltűnése és az új rend kialakulása. Bár nem túl eredeti ötlet párhuzamot vonni a kapitalista konkurenciaharc és a banditizmus között, Stasiuk jó hasznát veszi ennek, mert így a vesztesek és a győztesek oldaláról is be tudja mutatni a hatalmas mentális átalakulást. A szereplők nagyon egyszerűen csoportosíthatók: egyesek menekülnek, mások embervadászatot folytatnak. A helyszín Varsó, főként a Visztula keleti oldala, Praga, ahol Stasiuk felnőtt: a piac, az állatkert, a pályaudvar. Az a városrész, amely gyanús üzemeket folytat egész Kelet-Európával. Nem mindegyiküknek adatott meg a városközpontot védő láthatatlan határ átlépése, ezzel a világgal (szimbolikusan: a lengyel kultúra centrumával) csak akkor tudnak azonosulni, ha a kelet-európaiakkal szemben érzett fennsőbbiségtudatukat akarják erősíteni.

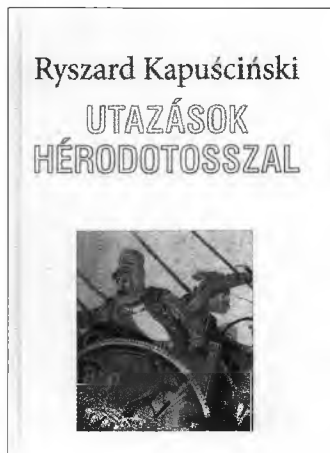
Stasiuk módjával használja a szatíra eszközeit, de az egy szinttel Max keresztapa alatt álló Bolek alakja igen emlékezetesre sikeredett. Miután hazaküldi rottweilerrel őriztetett barátját, álmai asszonyáról, a szamovárt tartó Irináról kezd fantáziálni, egyszerre élve át a nemi és kulturális felsőbbrendűséget: „elviszem az Óvárosba (...). Csupa kultúra, műemlékek, a királyi vár, náluk ilyen nincs. – Elgondolkodott, volt-e nekik egyáltalán valamilyen királyuk. Eszébe jutott a Kreml, amit nemrég a tévében látott. Olyan volt, mint egy súlyos börtön. – Nem úgy, mint nálunk: franciás elegancia, tornyocska, óra, aranyozott mutatók.”

A gengszterek felemelkedésével párhuzamosan a vesztesek lecsúszását is megfigyelhetjük. Az eladósodott kisvállalkozó ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a fogyasztóként is aktív díler, együtt menekülnek utcákon, háztetőkön. Nekik csapda a város, hiába próbálnak följutni a zakopanei vonatra; a hegyek mitikus világa, ahol Stasiuk *Fehér holló* című regénye játszódik, elérhetetlen marad számukra.

A krimielemelek használata nem jelenti azt, hogy Stasiuk is az elit és a kommersz irodalom összeegyeztetésére törekedne, különböző olvasótípusokat különbözőképpen szórakoztató pastiche-t produkálna vagy egyenesen az utóbbi években komoly sikereket elérő lengyel bűnügyi regények számát gyarapítaná. Lelassítja a történetet, gyakran tér vissza a távoli múltba, hosszasan elidőzik a részleteknél (saját bevallása szerint van a prózájában valami állatias, mert előtérbe kerülnek a szagok, a hangok, az érzéki benyomások), talányos epizódokra tördeli szét a történetet, mellékszereplők nyomába ered, és nem feltétlenül oda tér vissza, ahonnan elkalandozott. A mű potéikailag a nagyvárosok életét bemutató szimultán regényre emlékeztet.

Ryszard Kapuściński soha, egyik művében vagy interjújában sem árult el annyi mindent szellemi evolúciójáról, a riporter-írói műhelymunkáról, a harmadik világ megismerését kísérő belső folyamatokról, vagyis a publikus egójáról (hisz a másikról nincs mit mondania az olvasónak), mint ebben a pályáját összegző kései remekműben, *Az utazások Hérodotoszal* címűben. Az életmű 2007-ben lezárult, azóta egyre inkább ez az önértelmező mű kerül a Kapuścińskikultusz központjába. Jellemző, hogy *Utazások Ryszard Kapuścińskival* címmel adták ki két kötetben annak a huszonhét fordítónak a visszaemlékezéseit, akik a világ minden táján ismertté tették.

A világharrier magyar fejezete igen tartalmas, sőt ez a leggazdagabb, legalábbis ami a művek fordítását és kiadást

Fordította Szenyán Erzsébet
Széphalom Könyvműhely
Budapest, 2008
222 oldal, 2300 Ft

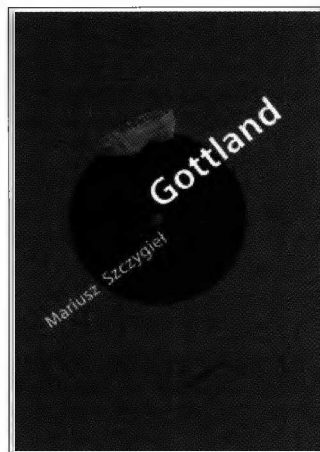
sát illeti. Kapuściński élete utolsó harminc évében mindvégig jelen volt Magyarországon, 1986-ban itt volt az első külföldi fotókiállítása, a *Lapidarium* (1988) pedig két évvel korábban jelent meg itt, mint Lengyelországban. Kovács István interjúkötetet készített vele. A nyolcvanas években népes közönség előtt szerepelt, neves magyar értelmiségikkel barátkozott – mégis maradhat hiányérzetünk, mert ez a befogadás szellemileg elég egysíkú volt, 1990-ben el is veszítette népszerűségét, a demokrácia korában már nem kísérte érdemi reflexió annak az egyedülálló politikai tapasztalatokkal rendelkező gondolkodónak a műveit, aki ugyanolyan sokat tudott a demokráciát fenyegető veszélyekről, mint a zsarnokságról. Kapuściński elsősorban „despotológiai” munkásságának köszönhette magyarországi népszerűségét: senki sem tudott olyan bámulatosan meggyőző leírást adni a szakadék szélén álló diktatúrákról, majd a bukásról, mint ő. Abban a tudatban olvashattunk az etiópai és iráni végjátékról, hogy a nagy történelmi folyamatokra is rálátásunk nyílik. Tudjuk, mi miért pusztul el. Maguk a művek nem voltak didaktikusak, úgy kerülték a lapos aktualizálást, mint, mondjuk, Mrozek *Rendőrség* című darabja, mégis úgy érezte magát sok magyar olvasó, mintha azt a házi feladatot kapta volna a tanító nénytől, hogy a könyv ismeretében gyűjtse össze lakóhelyén a csőd szélén álló diktatúra jellemző jegyeit, és sorolja föl ezeket olvasmányaplójában.

A maga korában hibátlanul működött ez a stratégia, az elégedetlen állampolgár könnyedén fölismerte a távoli példában a diktatúra univerzálitait. De néhány év múlva megszűnt a közvetlen érintettség, és nem sikerült új fogalmi keretek közé helyezni Kapuścińskit, így csökkent az érdeklődés. Pedig épp ekkor lehetett volna rácsodálkozni a kulturális különbségekről, a kultúrák közti kommunikációról és véres konfliktusokról szerzett értékes tapasztalatokra. A művekben sokkal több van helyi szinten kibontható politikai analógiáknál, a riportter megfigyeléseit globális folyamatokba illeszti az esszéista, mert van elképzelése az új világrendről, ezt pedig sokan méltányolták Barcelonától Vitenamig.

Kapuściński történelmi szerepe az volt, hogy szemtanúként megörökítse és gondolkodóként értelmezze a posztkolonialista világrend kialakulását. Azért tanulmányozhatta közelről a harmadik és az első világ konfliktusát, mert nem viselte magán a gyarmatosítás stigmáját, a második világból érkezett, olyan országból, amely nem kevés tapasztalattal szerzett a kolonializmusról (bár az elmélet klasszikusai ezt Európában csak Írországról tudták elképzelni), ismerte a rabságot.

Kapuściński egy kései interjújában azt mondja az Európa-centrikus világnézet széteséséről, hogy fél évezred elteltével, csak napjainkban kezdjük megérteni, milyen következményekkel járnak Kolumbusz felfedezései. De Hérodotosz mintha már a kezdet kezdetén látta volna ezt: „ő volt az első, akiben tudatosult, hogy a világ lényegét sokszínűsége adja”. A szomszédoknak is vannak szomszédai, mindenkinek magvan a saját történelme. Hérodotosz szabadította meg – T. S. Eliot kifejezésével – az „időbeli provincializmustól”, ő ébresztette rá arra, hogy a világ nem egyetlen nemzedék tulajdona. És az örök utazók magányát is hozzá hasonlóan élte át. Sok évtizedes tapasztalatait át tudta adni a világ különböző régiói iránt érdeklődő lengyel újságírók újabb nemzedékeinek. A Kapuściński-iskola legkiválóbb

Fordította Mihályi Zsuzsa
Európa Könyvkiadó
Budapest, 2009
260 oldal, 2500 Ft

képviselői azt is megtanulták, hogyan készíthetnek szépirodalmi igénnyel megírt köteteket a riportjaikból.

Közülük elsőként Mariusz Szczygieł mutatkozhatott be Magyarországon *Gottland* című regényével.

A szerző már ismert televíziós személyiség volt, amikor interjút készített a lengyelül jól beszélő Helena Vondráčkovával. Bár a csehek és a lengyelek kölcsönösen röhejesnek tartják egymás nyelvét, Szczygieł saját bevallása szerint metafizikai orgazmust élt át, amikor az énekesnő cseh fordulatokat kevert a beszédébe. Ekkor hallott először Marta Kubišová-ról, a húsz évre eltiltott énekesnőről. Rögtön tudta, hogy vele is interjút kell készítenie, de azt a beszélgetést már csak csehül tudta elképzelni.

Ezzel el is jutottunk a kötet címében szereplő metafora, a *Gottland* szűkebb jelentéséhez. A Prága környéki Karel Gott-múzeum neve a '68 utáni két évtized, a normalizáció esztrádkultúrájára utal. Az Arany Csalogány-díj örökös győztese, Milan Kundera kifejezésével „a zene idiótája” a kommunista antivilág megtestesítője: amikor a bebörtönzött underground zenészekkel szolidáris értelmiségi csoport elindította a charta-mozgalmat, a rezsim a hivatalos kultúrát képviselő személyek tömeges fellépésével nyomatékosított antichartával válaszolt. Ebben Karel Gott játszotta a főszerepet, a kilencvenes években pedig ő utasította el a leghatározottabban a felelősséget az egész kaszt nevében. Mi más tehetne az, aki jobban szeret énekelni, mint beszélni? A könyvet a jelek szerint mégis megértette, mert a húszezer cseh olvasó közül egyedül ő fenyegette perrel a szerzőt. De ma már aligha jár büntetés a felségsértő metaforáért.

A *Gottland* a giccses díszletekkel leplezett diktatúra, ahol csak remeteként vagy buzgó kollaboránsként lehet élni. Mindenkinek el kell döntenie, hogy Marta Kubišová vagy Karel Gott szeretne lenni. Az émelyítő, édeskés giccs és a terror nemcsak ebben a szférában kerül egymás mellé. Szczygieł akkor végezte a legnagyobb tényfeltáró munkát, amikor Otakar Švec-ről keresett anyagot. Sok mindent kiderített a világ legnagyobb Sztálin-szobrát készítő művészről, aki öngyilkos lett az emlékmű leleplezése előtt, mégis az a megjegyzése a legkísértetesebb, hogy Švec apja cukorral szobrászkodó cukrászmester volt. Prága mint habostorta, rajta a tizenkét emelet magas marcipán Sztálinnal, aki a Betlehemi Kápolnát nézi, ahol Husz János prédikált, már 1402-ben osztályharcra buzdítva az őskommunistákat.

Szczygieł írói módszerére a Bata-riport a legjellemzőbb. Nagy anyagot dolgozott fel, rengeteg információt tud emlékezetes pillanatképekbe sűríteni. Ebben a sagában az egész közép-európai modernizáció benne van: a Monarchia szegény kisvárosában, az időtlen barokk díszletek között föltör egy cipőgyáros, aki azt a tapasztalatot szerzi Amerikában, hogy az üzleti siker titka a megszokás teljes hiánya, a kulturális és társadalmi hagyományokkal nem gátolt állandó innováció, az archaikus céhek, mesterségek maradványait végleg eltüntető futószalag.

A család meg is teremti a maga üzleti alapú utópiáját, melyben a vezetés nemcsak a termelést szabályozza, hanem riasztó korporatív identitást is ad az önmagukat ellenőrző falanszterekbe telepített munkaerőnek. Helyi szinten minden politikai pártot kisajátít, mecénásként a művészetet is befolyásolja (követeli, hogy olyan embert ábrázoljanak, aki akar valamit az élettől). A Bata-filozófia olyan, elemi szükségletekre redukált antropológiára épül, amellyel az is összeegyeztethető, hogy az egész Csehszlovákiát Patagóniába telepítik a német veszély elől (Brazíliában 1957-ben Nobel-díjra javasolták Jan Batát nagy társadalomátalakító tevékenységéért). Az amerikai sajtóban így foglalták össze a nagy művet: „ő oltott angolszász mentalitást a szláv testbe”. Ő költöztette alattvalóit minimalista kockaházakból összerakott, minden kontinensen egyforma legóvárosokba, ő szoktatta át őket a sórról a tejre.

Izgalmas témának találta a Bata-birodalmat, Közép-Európa legnagyobb magánvagytonát Egon Erwin Kisch. Szczygiel mintha stílárisan is utalna itt a száguldó riporter távirati stílusára. Csakhogy ami annak idején futurisztikus hatású volt, az ma már retró. Még akkor is, ha a térségben működő XXI. századi korporációk belső rendje nem sokban különbözik Tomáš Bata ideáljaitól.

S Z Ű C S T E R I

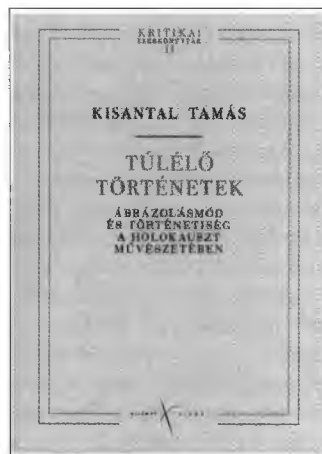
A TÖRTÉNETMONDÁS KÖVETKEZMÉNYEIRŐL

*Kisantal Tamás: Túlélő történetek.
Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében*

Kisantal Tamás könyvének alcíme megjelöli a diszciplínák metszéspontját, ahonnan vizsgálódása kiindul: az irodalmi *ábrázolásmód* és a *történetiség* találkozásairól esik szó a kötetben. A holokauszt – mint történelmi tény, és mint olyan múltbeli esemény, mely emlékezeti formáink minden területén nyomot hagyott – megköveteli az interdiszciplináris megközelítést. Ugyanakkor az irodalmi reprezentáció és a történelemtudományi diskurzus találkozása nem a holokauszt-kutatás specifikuma. Kisantal Tamás nagyon körültekintően helyezi el saját megfigyeléseit mind a narratív történelemelmélet, mind pedig a posztmodern történelmi regényekről szóló vizsgálódás kontextusában – ezek adják tehát az eszközöket és az alapot a speciális problémák felvetéséhez.

A speciális probléma adott esetben a *traumatikus* történelmi események irodalmi reprezentációja. S a holokauszt pedig a mai gondolkodásunkat leginkább meghatározó-átható traumatikus eseményként jelentkezik számunkra; mondhatni, a történelmi traumatizáció egyfajta szimbolikus jelévé lett (s nem véletlen, hogy köznevesülve a népir-

Kijárat Kiadó
Budapest, 2008
340 oldal, 2200 Ft

tásokra vonatkozik újabban). Így a poszttraumás szimptomákban, azaz nyomaiban válik megragadhatóvá. Ezért kerül a kötetben vizsgált művek sorába Vonneguttól *Az ötös számú vágóhíd*, mely az ugyancsak emlékezeti „lyukként” működő drezdai bombázás irodalmi tanúbizonyosságát hordozza. A kérdés arra irányul, hogy milyen történelemszemlélet bontakozik ki az irodalmi művek reprezentációs stratégiájából – hogyan viszonyulnak a szövegben (néha csak a hiányával) megjelenő múltbeli esemény történetiségéhez, és mindebből a jelenü(n)kre milyen következtetések vonhatók le.

Kisantal az általa kiemelt és reprezentatív jelentőségűnek tartott műveket három fázisban tárja elénk, a szemtanúk generációján át az utódnemzedékek felé haladva. A kezdőpontot Elie Wiesel *Éjszakája*, Primo Levi *Ember ez?* című kötete jelenti, Améry és Borowski írásaival együtt. *Az ötös számú vágóhíd* az átmenet regénye Kisantalnál; és Art Spiegelman *Mausa, A fehér hotel* D. M. Thomastól, illetve Márton László *Árnyas főutcája* már megváltozott ábrázolásmódjával új történelemszemléletre utal, és változó viszonyulásra a holokauszthoz. A művekben elénk táruló történetek túlélték a pusztítást; de mivé alakultak, mit jelentenek most a számunkra, mit jelölnek – és legfőképpen: *hogyan* jelölnek? Így értelmezhetjük Kisantal Tamás könyvének címét.

Túlélő képek (Surviving Images) – ez a címe a *postmemory* (utóemlékezet) fogalmát kidolgozó Marianne Hirsch egyik fontos esszéjének. A Hirsch által a másodgeneráció emlékezet- és ábrázolásformáinak vizsgálatához választott diszciplínák: az irodalomtudomány, a pszichológia – és a fotóművészet. Őt a fényképek túlélése érdekli: a hiányzó tapasztalat, tudás helyén az ikonná vált holokauszt-képeket ismeri fel, és azt kutatja, hogy azok milyen szerepet játszanak a másodgeneráció holokauszt-képzetének kialakulásában. Így egy sajátos, másodlagos, újrairó, rögzített jeleket felhasználó és átértelmező emlékezetmodellt dolgoz ki – ez a sajátos (utó)emlékezet szólal meg az irodalmi művekben. A *postmemory* irodalmában a felidézés és a megértés vágya újra és újra csak a készen kapott holokauszt-ikonokhoz tér vissza, ezért olyan bonyolult a jelen viszonya a kényszerítő erejű, de leképezhetetlen múlthoz ezekben a művekben. S hasonlóképpen működnek a *túlélő történetek* – értsük ez alatt a holokauszt tényeinek kanonizált adattömegét, vagy más készen kapott történetet: a *Mausban* az apáét, *A fehér hotelben* egy többszörösen is közvetített tanúságtételt, az *Árnyas főutcában* pedig a magyar kisvárosi zsidó élet rekvizitumait.

A traumatikus múltbeli esemény nyitott; jelentősége épp lezáratlanságában-lezárhatatlanságában nyilvánul meg, azaz: „egy közösség számára nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és -alátámasztó elbeszélésbe, mivel már maga az esemény megtörténte megkérdőjelezi egy ilyen narratívum létjogosultságát.” (35.) Éppen ezért, az ilyen esemény ábrázolásából fakadó következmények hallatlan élességgel világítanak rá a múlthoz való viszonyunkra – ezt akár nevezhetjük felelősségvállalásnak vagy szembenézési hajlandóságnak is. Az irodalmi ábrázolás tekintetében ez pedig a reprezentáció *etikájának* kérdésévé alakul. A traumatikus esemény ábrázolása megköveteli a nyitottság fenntartását, a jelentőségteljes felmutatását, a *hűséget*... Talán a reprezentáció jelviszonyának kérdése soha nem kerül olyan szoros közelségbe a reprezentáció etikájának problémájával, mint amikor az egyéni vagy a kollektív trauma ábrázolásáról van szó. Éppen ezért ilyenfajta kérdésekkel találkozhatunk a könyvben: mi a következménye annak, ha a holokausztról való beszéd metaforikussá válik? A szöveg reflexíven viszonyul-e önön megalkotottságához – és milyen jelentőséget tulajdonít ezáltal a metaforizáció gesztusának? Ez mit mond el a történelmi emlékezetéről? Itt, az ilyenfajta kérdésfeltevésben láthatjuk legélesebben Hayden White megfigyelésének relevanciáját, nevezetesen, hogy a narratívumok nyelvi megalkotottsága mennyire sokatmondó. Kisantal kutatásából nyilvánvalóvá válik, hogy a traumatikus múlt ábrázolásának etikája nem jelenti minden időben ugyanazt – az első nemzedék idején az egyediség és a „szakralitás” volt az a két alaptartalma a holokauszt-értelmezésnek, melyet a művek metafora-hálója hangsúlyossá tett; az

újabb művekben pedig inkább a múlthoz való viszony, az emlékezés és felejtés folyamatainak „pontos” ábrázolása az, amire az etikai elköteleződés vonatkozik. Ez az elmozdulás a szemtanú-nemzedék vallomásos irodalmához képest formabontó, „határfeszítő”. Kisantal hangsúlyozza, hogy az ábrázolás határaitól csak akkor szólhatunk, ha az ábrázolás etikájáról is beszélünk egyben; és ezek a határok mozognak.

A *Túlélő történetek* második fejezete, mely főleg Wiesel és Levi munkáival foglalkozik, nagyon érdekes metaforizációs eljárásra derít fényt. Miközben ezek a vallomásos szövegek a fikcionalizálás tiltásának hatálya alatt szólalnak meg, mégis nagyon markáns metaforahálót hoznak létre. A hasadás a felidézés hitelessége melletti elköteleződés és az utólagos, visszatekintő-visszavetülő metaforizáció közt nyílik. A visszatekintő metaforizáció pedig értelmez is; az eseményeket ez helyezi szakrális kontextusba, illetve összeköti egy nagyon erősen meghatározott kulturális jelentéssréteggel (ld. Levinél a Dante-utalásokat). Kisantal következtetéseit itt igen tanulságosaknak tartom. A narráció következményei egyfelől visszavetülnek a narrátorra; mint ahogy Levinél a tapasztalatok összekötése a biblikus diskurzussal „saját beszédmódjának profetikus konnotációját erősíti, s a leírtakat példázatszerűvé emeli, azaz olyan tapasztalatot próbál meg kinyilvánítani és kifejezni, mely túl van a nyelven, csak analogikusan, parabolisztikusan lehet a hétköznapi átlagtapasztalat számára közvetíteni. Vagyis, ha negatív módon is, de a valóság transzcendentálódik: a valós élmény válik parabolisztikussá, melynek végső jelentetteje [...] az emberi (és a vallási) határtapasztalat.” (93.) Fontos itt meglátnunk a kapcsolatot az ábrázolás így értett etikája és a megszólaló tanú „profetikussá” alakuló beszédhelyzetének között. Ugyanakkor nem csak a realitást „szellemiesíti át” ez a fajta beszédmód; éppolyan fontos az ezzel ellentétes következménye, melyet Kisantal így ír le: „literalizálja a metaforát”. Az ilyen módon megszólaló tanúbizonyosság paradoxona, hogy míg tárgyról csak a szakralitás nyelvén tud beszélni, addig épp ezzel vonja vissza a szentségről való beszéd megalapozottságát. A híres mondat Wieselnél („Vajon hol van a Jóisten ilyenkor?”) jól jelzi ezt – míg a kérdéssel kapcsolatból nem lehet kilépni, mert talán még soha nem volt ilyen releváns, addig maga a kérdés épp a „Jóisten halálának”, a rabok nyilvános akasztásának pillanatában hangzik el. Kisantal ezt „ambivalens kapcsolatnak” nevezi, amennyiben e szerzők „benne maradnak abban a hagyományban, amelynek leértékelődését megfogalmazták” (102.). A holokauszt radikális egzisztenciális-szellemtörténeti-hitbeli törése tehát itt a folytonosság nyelve által ábrázolódik.

Ehhez képest jelent elmozdulást *Az ötös számú vágóhíd* beszédmódja. Kisantal szerint e mű etikai meghatározottsága jól kitapintható: „Vonnegutnál a Drezdáról szóló ábrázolás etikai feladat, az emlékezés éppen a háború narratívumának kisajátításai ellen irányul. Ám a megemlékezés sürgetése és a megírás lehetősége közt radikális feszültség húzódik.” (135.) A széttartó, tobzódó metaforizációhoz a regény a lehető legszélesebb nyelvi készletből merít, a populáris kultúrától az evangéliumokig. A vonneguti ironia készen kapott mítoszokat ír egybe a második világháborús traumával, mintha a traumatikus esemény *fekete lyukként* szívná magába a történetek törmelékeit (Van Pelt holokauszt-metaforáját Kisantal is idézi), de ettől maga nem válik sem megragadhatóbbá, sem érthetővé. És máris az „űrben” vagyunk – a regény egyik legérdekesebb kérdése a második világháborúval foglalkozó narratívum összekötése a sci-fi szállal. Kisantal számára persze e rész strukturális funkciója a fontos, vagyis hogy mit mond e betét szerepeltetése a tanúsításról. Számptalan következménnyel járó szöveggesztus ez: egyfelől a regény ironiájának legfőbb forrása, mely épp a tanúsíthatóságot vonja kétségbe; ugyanakkor az ekképp szétzilált hagyományos struktúra helyén kialakuló nem-lineáris elbeszélés úgy áll elénk, mint éppen a trauma nyomait leginkább felmutató, tanúsító alakzat.

Nyilvánvaló, hogy a holokauszt „fikcióvá alakítására” vonatkozó tiltást semmi sem

hágja át annyira, mint egy állatos képregény Auschwitzról. A műfaj *mint metafora* értelmezésre szorul – Kisantal így ír erről: „ Spiegelman az ábrázolási kóddal egyszerre akart utalni a jelen és a múlt közötti kiküszöbölhetetlen távolságra, valamint törekedett a múlt torz diskurzusának jelenbeli reprezentációjára [nevezetesen hogy „a zsidók kártevők”]. A *Maus*ban tehát a történelem nyíltan fikcionalizálódik, de éppen maga a történelem, a család története mutat rá e fikció ideologikusságára és történetiségére.” (186.) Ilyen módon autoreferens szöveggesztus az állatmaszk megjelenése is a képregényben – ez újra jelzi, hogy tudatos fikcióalkotásról van szó; újra szembesülhetünk az „ábrázolás” és az „ábrázolt” közti áthidalhatatlan távolsággal. Mondhatni, itt az etikai előírás arra vonatkozik, hogy a műalkotás által felajánlott történet semmilyen módon ne azonosíttassék a holokauszt történetével. Ugyanakkor figyelmünket a magánmitológiák, családi és személyes történetek, az áthagyományozódás és a másodgenerációs identitáskeresés felé is fordítja. Kisantal mindezt egy mondatban így foglalja össze: „a *Maus* történelemképe elsősorban jelen és múlt ambivalens viszonyáról, az emlékezés, a személyes történet és a »felülnézeti« történelem szétválaszthatatlanságáról, valamint a holokauszt eseményét övező trauma feldolgozhatatlanságáról és ábrázolhatatlanságáról szól” (202.) – s hozzátehetjük, hogy ezt épp egy nagyon hangsúlyosan „ábrázolni” kívánó műfajban teszi, és egy olyan történetben, melynek főhőse éppen a „feldolgozás” után sóvárog leginkább.

A *fehér hotel*, Kisantal értelmezésében, a pszichoanalízis – mint mítosz – dekonstrukciójától jut el a holokauszt ugyancsak mitologikus jelentésrétegeinek lebontásáig. A főszereplővel nem csak egy holokauszt előtti kultúra pusztul el, hanem az a belső világ is, amelyet a freudi eszközök csupán részben térképeznek föl. Lisa ekképpen „minden áldozat és az áldozatiság szinekdochéjává” válik (243.) – egyébként ezzel védelmezi művét a szerző, Thomas is, amikor megtámadják azért a gesztusáért, hogy egy élő szemtanúhoz köthető vallomást ad egy fiktív szereplő szájába. A szakralizáció kérdése újra visszatér (ahogy tette Vonnegutnál, és majd a vizsgált művek sorát záró *Árnyas főutcában* is), a regény mélyen ironikus kontextusában. A zárlat egy kifordított másvilági kép, mely reménytelenségével talán éppen kiolthatatlan reményvágunkra mutat rá. A szakralitás diskurzusától, úgy látszik, a holokauszt-esemény reprezentációját nem lehet elszakítani; és e tapasztalatot igyekeznek értelmezni ironikus struktúrájukkal a vizsgált művek.

A majdnem teljes mértékben kiirtott vidéki magyar zsidóság helyén tátongó űr az emlékező, történelemben élő ember számára képekkel-képzetekkel, mítosztöredékekkel, „árnyakkal” telik meg, melyek ugyanakkor nem állhatnak sem az elpusztítottak, sem pedig maga a pusztítástörténet helyébe. Ez tárul elénk Márton László sokszorosán összetett szerkezetű, ironikusan önreflexív kisregényéből. A mű emlékezeti formáink kritikája, ekképpen pedig „botrányos” gesztus, mely, ahogy Kisantal hangsúlyozza, legfőképp a magyar kultúrára, a magyar történelmi diskurzusra olyannyira jellemző *mártírrá avatás* ellen irányul. Az *Árnyas főutca* zárlatában nem a keresztény üdvtörténet, hanem az őszösvetségi kollektív sorsértelmező narratívum – a Purim – fordul visszájára, egy megint csak képekben tobzódó, karneváli jelenetben.

A trauma-narratívumok átalakulásának értékelése a kötet utolsó fejezetében zajlik. Meggondolkodtató Kisantal hivatkozása Jörn Rüsenre, aki szerint a tradicionális elbeszélések ideje után kialakul a kritikai történelemértelmezés igénye, mely új interpretációs kereteket hoz; majd ezek is kudarcot vallanak, s ekkor „a katasztrófális-traumatikus tapasztalat nem csak a bevett értelmet, hanem az értelemadás lehetőségét is kétségbe vonja”. (324.) Ekkor születnek azok a formabontó elbeszélések, melyek egyfajta „retraumatizálás” által mégis a gyász munkának kínálnak teret. A kritikai mozzanat a vallomásos holokauszt-irodalom beszédmódját átható lineáris történelemszemléletet veszi célba – mondhatni, a holokauszt *mint törés* hagy nyomot a töredezett narratívumokon. Összefoglalóan: „nem csak a múltat, hanem a jelen és a múlt kapcsolatát, a szöveg létrejöttének és a

megjelenített történeti valóságnak az összefüggését is megmutatják, s ezzel problematizálják az esemény hagyományos ábrázolhatóságát, valamint megkérdőjelezzik a történelem fejlődését (s egyáltalán: értelmét).” (330.) A történetmondás következményei tehát ennyire komplexek; mégis, lehetetlen lemondani a megszólalásról, a szövegalkotásról, a tanúsításról.

Beszélhetünk-e a magyar holokauszt-kutatás újabb fejezetéről; van-e közös jellegzetessége azoknak a munkáknak, melyek a történettudomány, irodalomtudomány, filozófia, művészettörténet felől közelítenek a múltbeli esemény értelmezhetőségéhez, reprezentálhatóságához? Véleményem szerint igen, és ide kapcsolódik a maga jelentős meglátásaival Kisantal Tamás könyve. A teljesség minden igénye nélkül: Braun Róbert, Orbán Katalin, Bán Zsófia, Turai Hedvig, Gyáni Gábor, Vári György vagy *Az értelmezés szükségessége*-kötet többi szerzője a holokausztról való gondolkodást ugyancsak az önmegértéssel kapcsolja össze, és az emlékezet feltárását interdiszciplináris feladatnak tekinti. Emlékezeti formáink egyszerre beszélnek rólunk – rögzítési vágyunktól kezdve a felejtés és torzulás bennünk és körülöttünk zajló folyamataiig –, illetve arról az irdatlan jelentőségű múltbeli tényről, amely a mai napig az önmegértés szükségességének tudatában tart bennünket, és azzal szembesít, hogy a múltunkhoz való viszonyunk következményei sokkal messzebbre vezetnek, mint gondolnánk.

MEG KELL TANULNUNK KÉRDEZNI

Füzi László: A középpont hiánya. Esszék, tanulmányok

Nemrég olvastam Füzi László 2002-ben írt zárójeles gondolatait a naplóírásról a vulkán alatti magazin (*zEtna*) internetes archívumában: „...nem is értettem sohasem, hogyan lehet az, hogy valaki napról napra képes lejegyezni a vele történeteket. Azt, ami fontos, amit gondolatban kiküzdöttünk magunknak, valóban meg kell írni, s nem is hagyja az embert békén, amíg meg nem írta, úgy, ahogyan elképzelte – de azt, hogy tegnap történetesen kivel találkoztam, s miről beszélgettem vele, soha nem éreztem rögzíteni valónak. Talán azért nem, mert a naplót a belső történések műfajának tartom.” „[A] belső történések” kifejezésének – legalább – még egy műfaj megfelel, amelynek Füzi kiváló művelője: az esszé. Kevesen tudnak úgy írni, hogy a sodró gondolatmenet magával ragadja az olvasót, hogy a leírt mondatok világossága kedvet teremtsen akár saját gondolataink szabatos megfogalmazásához, netán rögzítéséhez. Füzi László esszéi, tanulmányai számomra elsősorban azért értékesek, mert nem kategorikus kijelentéseket sorjázhatnak, hanem éppen a továbbgondolás, a vita, a párbeszéd alapjait teremtik meg. Füzi töprengései többek között a jelenkorról, a társadalmi változásokról, az irodalomról, a hiányról, a múlttól, a képzelet szerepéről szólnak.

A *középpont hiánya* című, hét fejezetből álló kötet izgalmas és tartalmas szellemi élmény az olvasónak. Elsősorban azért, mert témavilága gazdag. Németh Lászlóról, József Attiláról, Baka Istvánról éppúgy szó esik, mint Tózsér Árpád költői világáról, Gion Nándor kései elbeszéléseiről, Tandori Dezsőről, Sándor Iván *Követéséről* vagy Domokos Mátyás esszé-antológiájáról. De szerepel a könyvben Buda Ferenc, Cs. Szabó László, Esterházy Péter, Faludy György, Féja Géza, Kovács András Ferenc, Lengyel András, illetve a világirodalom jelesei közül Albert Camus, Ryszard Kapuściński. Füzi sokoldalú tájékozottságára utal e névsor, s ha jobban szemügyre vesszük írásait, akkor talán azt is kijelenthetjük, hogy írásaiban a József Attila-i teljességre törekszik, a „mindenséggel mérd magad” imperatívuszára.

A *Gondolatok az új otthonosság előttérbe kerüléséről* alcímet viselő kötetnyitó esszéjében, *A középpont hiányában* Füzi így fogalmaz: „Eltűnt a megismerés végtelenségébe a tizenkilencedik század által vetett hit, eltűnőben van a történelemben való gondolkodás” (11.), és ugyancsak szinte teljesen eltűnt, teszi hozzá, a névadás folytonossága, amely „a közösségben való létezés folytonosságát, a létezés folytonosságába vetett hitet fejezte ki” (26.); majd később arról beszél, hogy a hagyományos értékek tisztelete és vállalása is egyre inkább a múlté lesz. A társadalom szétesik, tagjai félnek egymástól; az egyik ember nem bíz meg a másikban, nem nézünk egymás szemébe. Nincsenek közös témák, ki-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
277 oldal, 2 500 Ft

veszőben a közös tudás, és az információáramlás gyorsasága csökkenti a párbeszéd lehetőségét: „a közös tudás eltűnése a korábbiaknál is jobban izolálja az embert, s felgyorsítja a társadalmi kohézió szétesését.” (26.) A múlt már nem fontos, a múltban még létező hagyományos értékek kikoptak a jelenből, értéktelenné, már-már megmosolyogtatóvá váltak. Ha már semmi sem jelent értéket, ami egykor volt, akkor következik a fogyasztás kultusza, a marginalizálódás, s tovább a fásultság és az unalom. Egyetlen remény ma a szerző szerint a *képzelet*: „...nélküle minden ember, s minden társadalom bezárkózik a maga szűk világába, ez a bezárkózás pedig a nagy átalakulások idején semmilyen formában nem engedhető meg.” (30.)

Füzi László kötetének másik nagyobb lélegzetű írása Németh László és József Attila viszonyát vizsgálja, hogy az író és a költő miként létezett „egymás világában”. Füzi megállapítása szerint a két jeles alkotó „egymásról való gondolkodásában a jelentős gondolkodásbeli különbözőségek ellenére éppen az *előítéletes gondolkodás* játszotta a legfontosabb szerepet.” (64. – kiemelés: G. Á.) Németh László mindössze három esztendővel volt idősebb József Attilánál, de egészen más gyökerekkel rendelkeztek, sorsuk, életútjuk és életművük, valamint ízlésük, esztétikai, politikai állásfoglalásuk is nagyon különbözött. Füzi úgy véli, abban mégis rokonok voltak, hogy: „nem csupán műveket teremtettek, nem csupán gondolkodói világukat alakították ki, hanem az általuk kiküzdött gondolatot magatartásukra is vonatkoztatták.” (64.) S épp emiatt nem tudtak belehelyezkedni – még villanásnyi időre sem – egy másik gondolkodói világba. Kettejük kapcsolatán nem javított az sem, hogy Németh László a *Nyugat* 1929. december 1-jei számában igen éles bírálatot közölt a költő *Nincsen apám, se anyám* című kötetéről, amelyben korábbi vélekedését ismételve szerepverseknek nevezte József Attila költeményeit, s hiányolta mögülük a sorsot: „Az a gyanúm, hogy a dalnak ez az apátlan-anyátlan Kakuk Marcija elébb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és keféss asszony gazdátlan árváját, mint az itt köölt költeményeket.” Németh kívülről szóló, magabiztos, már-már kioktató bírálatát joggal bánthatta József Attilát, és ez oka lehetett a költő későbbi, a tudatos sértés, a visszavágás szándékával íródott, gyilkosan kritikus hangú feljegyzéseinek. Füzi a 140. [*Ő feleségének...*] és a 141. számú, [*...utolsó sorban...*] kezdetű töredékre hívja föl a figyelmet (melyek egyelőre csak az interneten találhatóak meg: *József Attila összes tanulmánya és cikke*; <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/>), ám részletesebb elemzésükre nem vállalkozik. Azt azonban a tanulmány záró részében megjegyzi, hogy Németh „kivülálló hangja” a költő halála után is megmaradt, hiszen Gulyás Pálnak írt egyik levelében ez olvasható József Attiláról: „Nincs igazi költősorsa, ezt mondtam én is róla, de azóta a *Szép Szó* és a sín csinált neki.” A „kivülálló” jelen esetben talán kissé eufemisztikus jelző, én inkább kegyetlennek, érzéketlennek mondanám.

Teljes egészében Németh Lászlóval foglalkozik a kötet harmadik fejezete: az író életművének kiadásáról, a naplóíró Némethről éppúgy szó esik, mint arról, hogyan olvassuk a Németh László-regényeket. Füzi javaslata szerint ne vallomásként, hanem az Én szét- esése mint jellegzetesen huszadik századi lét-dilemma felől közelítsünk a regényekhez, és ne ennek a folyamatnak a leírását, a tünetek bemutatását keressük bennük, hanem a kísérletet, hogy miként lehet szembefordulni e jelenséggel, egyáltalán lehetséges-e a szembefordulás.

A *középpont hiánya* kötet sokszínű része a negyedik fejezet, melyben kortárs költőkről, írókról találunk rövidebb-hosszabb tanulmányokat. Különösen érdekes a *Határhelyzetben* című, amelynek témája Baka István költészete. Füzi sajátos megoldást választott, ugyanis két szöveghalmazt hozott létre, s ezek tükrében vállalkozott a Baka-költészet főbb jellemzőinek értelmezésére. Az első halmaz olyan idézeteket tartalmaz, amelyekben Baka beszél – saját életéről, költészetéről; a második halmazban az életműről mások által elmondottak, kritika- és tanulmányrészletek kaptak helyet. E két szöveghalmaz segítségével

Füzi azt a meglátását kísérli meg bizonyítani, hogy „mind a szerzőnek a saját életéről és költészetéről mondott szavai, mind pedig az erről a költészettről keletkezett értelmező-kritikai irodalom rendkívül magas színvonalú volt, s a két oldal olyan egységet képez, amilyen talán csak József Attila versei, elméleti írásai és a verseiről írott tanulmányok, kritikák között jött létre.” (207.) József Attila és Baká István költészete között egyébként más szempontból is párhuzamot vonhatunk. Baká fiatalkori verseiben félreérthetetlen József Attila-reminiscenciákkal találkozunk, és itt nemcsak az *Isten fűszála* vagy a *Szárszói töredék* című Baká-versekre gondolok, hanem az olyan szókapcsolatokra, mint a „dörmögő mezőre” (*Nyár. Délután*), a „lány humusz” (*Legenda, hát lehullasz*), a „Hiányodhoz már szoktatom / magam” (*Nem vagy itt*) vagy az „Itt minden fűszál penge éle” (*Ima*); de a József Attila-i versvilágot idézik azok a gyakran használt kifejezések is, mint például a homály, a bogár, a magány. A párhuzam megfigyelhető a két költő istenkeresésében, valamint a bűnhöz és büntudathoz, ha tetszik, a „büntelen bűnösség” paradox érzéséhez való viszonyukban – jóllehet Baká sokkal ironikusabb volt, mint elődje. Tökéletesen egyetérttek Füzi Lászlóval abban, hogy „Baká nagyon nagy szerepet tulajdonított a költészetnek, a verset az életével azonosnak tekintette, a versírás volt számára a valódi cselekvés” (209.). E felfogás is rokon a József Attiláéval, aki szintén életelemeének tekintette a[*]* [vers]írást.)

Nem véletlen, hogy a Tandoriról és a Kovács András Ferencről szóló Füzi-írásban is megidéződik József Attila. Tandori *A Honlap Utáni* című kötetében kategorikusan kijelenti: „valóságunkról József Attila költészete mondta a legtöbbet; s a világ gyarlóságáról, szörnyűségéről.” (219.) Kovács András Ferenc pedig József Attila *Légy ostoba* című versére írta a *Szabadvendég* című „vendégkoszorúját”, amely maga is „a legjelentősebb magyar versek közé emelkedik” – értékeli Füzi. (229.) – Természetesen ott van József Attila abban a köszöntőben is, amelyet a szerző Lengyel András ötvenötödik születésnapjára írt, s amelyben a köszöntés leglényegét ekképp határozza meg: „Köszönteni – nem más, mint a gondolkodás mélyére tekinteni, megérteni a másik ember gondolkodási mechanizmusát, célkitűzéseit, s így a gondolkodáshoz kapcsolódva, a világhoz való viszonyát.” (237.)

S hogy kissé Füzi Lászlóhoz is közelebb kerüljünk, és ne csak esszéiből, tanulmányai-ból olvasva ismerjük meg gondolkodói alkatát, a kötet végén Ménesi Gábor interjúját olvashatjuk. Ebből kiderül, miért is sokasodtak meg a kilencvenes évek második felében a szubjektív hangvételű és tematikájú töprengések, miért is került előtérbe a napló és az esszé műfaja. A személyes világ rögzítésének vágya érthető és mélyen emberi: „Szüleim akkor haltak meg, az a valamikori világ, amiről beszéltem, akkor tűnt el végérvényesen.” (275.) A múlt szerepe és jelentősége már csak az emlékek miatt is felértékelődik, ám nem szabad, hogy túlságosan kiszorítsa a jelent és a jövőt. A világ gyors változékonysága következtében, Füzi úgy véli, számos szerep és póz nagyon hamar kiüresedik. „Azt tartanám jónak, ha szerepek és pózok nélkül élnénk, akkor sokkal könnyebb lenne számos dolgot tisztázása.” (278.) Fontosnak tartja levetkőzni az álarcokat, s kinek-kinek megélni a saját életét. (Újra) meg kell tanulnunk kérdezni, és a válaszokból erőt nyerve további kérdéseket föltenni.

Füzi László megtalálta a maga kérdéseit, s válaszkísérleteivel töprengésre, újabb kérdések feltevésére ösztönöz, hátha a szellem erejével mégiscsak hozzájárulhatunk közös sorsunk jobbá tételéhez, valamiféle új otthonosság megteremtéséhez még ha csak a magunk szűk kis világában is.

JÖJJENEK MÁS FIATALOK!

Sz. Koncz István beszélgetése

– A háta mögött Öregnek hívtuk az előző főnököt. Chronowski docensnővel kapcsolatban ez a nomináció nem alkalmazható – mosolyog egyik kollégája, amikor a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Alkotmányjogi Tanszékének vezetőjéről kérdezem. Hölgyről lévén szó, illetlenség, mégis elárulom: a jogtudós harminchárom éves volt, amikor majd’ három esztendővel ezelőtt megkapta tanszékvezetői kinevezését. Munkatársai kemény, határozott, szigorú emberként jellemzik. Utóbbi jelzőt a háta mögött hallgatóitól is megkapja. Levelező tagozatra járó diákjai közül jó néhány egyidős vele vagy éppen idősebb nála, az alkotmányjogász mégsem kezdeményez tegeződést, és visszautasít minden erre irányuló próbálkozást. Mondják, nem viseli a közvetlenkedést, és nem is különösebben közvetlen. Viszont céltudatos, kemény, némelyek szerint munkamániás. Fölényes tudását mindenki egybehangzóan elismeri, és alig akad, akit magabiztos ismeretkezelése és ritkán tapasztalható érvényesülési sebessége taszítana. A környezetében élők általában a kivételes tehetség, a rendkívüli szorgalom és az alkalom egybeesésének tulajdonítják gyors előre menetelét.

Chronowski Nóra Székesfehérvárott született 1974. november 22-én. Középiskolai tanulmányait is e városban végezte, 1993-ban érettségizett a Teleki Blanka Gimnáziumban. 1998-ban szerzett diplomát a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Azóta a kar alkotmányjogi tanszékének oktatója, 2007 óta tanszékvezetője. Egyetemi docens, kutatási területei az emberi és állampolgári alapjogok dogmatikája, illetve gyakorlata, továbbá az európai és az összehasonlító alkotmányjog. Ösztöndíjasként tanulmányokat folytatott Marburgban, Firenzében és Nottinghamban. Összesen öt országban járt szakmai tanulmányúton. Hollandiától Lengyelországig tizenöt nemzetközi konferencián volt előadó, ezek közül hármat maga szervezett. 1998 és 2001 között a PTE ÁJK Doktori Iskolájának közjogi programjában vett részt. Megszámlálhatatlan és főleg felsorolhatatlan, hányszor szakmai egyesületben tag. Csak néhány kiragadott példa: Magyar Alkotmányjogászok Egyesülete, JURA Szerkesztőbizottsága, Jogi Szakvizsga Bizottság.

Kuratóriumi elnök a Pécsi Alkotmányjogi Műhely Alapítványánál. Voltaképpen kolléga is, hisz a *Közjogi Szemle* főszerkesztője. Számtalan nyertes pályázata és díja közül kiemelem a Deák Ferenc posztdoktori ösztöndíjat (2004) és az MTA tudományos díját (2005). Publikációs jegyzéke szép számmal tartalmaz tanulmányokat, tankönyveket, könyvfejezeteket, oktatói segédanyagokat, szakkikkeket.

Amikor először keresem, nyár végét jelez a naptár. Találkozásunkkor még híre-hamva sincs a hallgatóknak. Mindezt azért fontos megjegyeznem, mert az ajtót alig-alig nyitja ránk valaki – viszonylag nyugodt körülmények között tudunk beszélgetni. Csak a szomszéd szobában zizeg néha a telefon. Csöndes köszönéssel érkezik a posta, a borítékok közül a tanszékvezető asszony mosolyogva emel ki egy londoni képeslapot. Később egy kolléga derűs arca tűnik föl az ajtórésben, épp csak beköszön... A Pécsi Tudományegyetem pár éve átadott, Dohány utcai épülettömbjének hangulattalan tárgyalójában ülünk; Radnótival szólva: árnyékot ír lassan a lassú délelőtt.

Sz. Koncz István: – Szent elhatározásom volt, hogy mire jövök, fölmondom a publikációs listáját. De még végigolvasni is nehezemre esett.

Chronowski Nóra: – Pedig például a német professzorokhoz képest nem írok sokat. Tudniillik, amikor Németországban jártam, úgy tapasztaltam, hogy minden, mégoly apró jogi témáról is könyvtárnyi, de legalábbis több polcnyi szakirodalom áll rendelkezésre. A magyarországi jogtudományuknak van még hová fejlődni.

– Miből adódik a hátrányunk?

– Egyszerűen az idő rövidegéből. A húszéves jogállamnak húszéves irodalma van.

– Minden korábbi értekezést el kellett felejtetni?

– Nem minden jogterületen, persze. De az alkotmányjogban gyakorlatilag újra kellett kezdeni a kutatásokat a 80-as évek közepétől. Gondoljon arra: nemcsak hogy a korábbi államforma nem volt köztársaság, de amúgy is alig létezett köztársasági gyakorlat nálunk. Mohács után viszonylag ritkán beszélhettünk szuverén magyar államról, ráadásul az is abszolutista berendezkedésű volt, vagy legfeljebb alkotmányos királyság. Tehát sok új-donságot kellett megismerni, illetve feldolgozni.

– Nemrégiben Tölgyessy Péter egy interjúban úgy fogalmazott, hogy most látja csak igazán, mi mindennek nem lett volna szabad belekerülnie az alkotmányba, vagy legalábbis nem abban a formában, ahogy ma olvassuk, megéljük.

– A közjogászok és a politológusok zöme elégedetlen amiatt, hogy nem sikerült új, minden elemében korszerű alkotmányt életre hívni. A másik nézet szerint az alkotmány intézményei működnek. 1989-ben természetesen nem állt rendelkezésre az a tapasztalat, amire alapozhattak volna a rendszerváltó atyák. A gyakorlatban sok rendelkezésről kiderült, hogy részletesebb kidolgozást igényelt volna, vagy pontosabb megfogalmazásra lett volna szükség, vagy épp a kapcsolódó törvényeket kellett volna korszerűsíteni.

– Konkrétan?

– Ilyen például a gyülekezési jogról, az egyesülési jogról vagy a népszavazásról szóló törvény. Utóbbit igyekeztek korrigálni, de láthattuk a közelmúlt eseményeinek sorában, hogy zúdult rá a sokszor komolytalan népszavazási kezdeményezések áradata az Országos Választási Bizottságra meg az Alkotmánybíróságra. Persze Tölgyessyvel is egyet lehet érteni, de azokkal is, akik szerint nem rossz a magyar alaptörvény, hisz vannak kevésbé kidolgozott, elnagyoltabb alkotmányok, amelyek mégis elfogadhatóan működnek. Ilyen például a híresen rövid norvég vagy, hogy egy újabbat mondjak, a lett... Most nem a gazdasági válságról beszélek természetesen, mert az nem alkotmányjogi kérdés.

– Érdekes, amit mond, hisz ha valakinek, magának igazán lehet rálátása e területre.

– Egyik munkánk az európai kormányformákkal foglalkozik, valóban. Tizenegy szerző felosztotta maga között az európai államok többségét, és megvizsgáltuk, hogyan működnek a kormányzati rendszerek. Azt vettem észre ugyanis, hogy – főleg Magyarországon – rengetegen hivatkoznak arra, hogy más országban, bizonyos területeken mi a gyakorlat, ám vagy az ismeretek homályosak, vagy csúsztatások érzékelhetők. Úgy gondoltam tehát, hogy hasznos lenne elvégeznünk itt, a tanszéken egy elemző, áttekintő munkát, és tisztázni azt: egyes kérdések más országok alkotmányában, praxisában hogyan szabályozottak.

– Milyen eredményt hozott a munka? Miről bizonyosodott be például, hogy csúsztatás?

– A lengyel kormányzati rendszer értékelését, mondjuk, mifelénk nem egyszer elintézik azzal a minősítéssel, hogy fél-elnöki. Valójában nem egészen az, a lengyel alkotmányjogászok inkább racionalizált parlamentárisként jellemzik kormányformájukat. Vagy gyakran hivatkozunk a svájci népszavazási hagyományokra. Az igazság ugyanakkor az, hogy a népszavazásnak szövetségi szinten közel sincs akkora terepe arrafelé, mint ahogy ezt nálunk néhányan beállítják vagy igyekeznek beállítani. A britéknél sem teljesen az a parlamenti szuverenitás értelmezése, ahogy itt sejtetik egyesek.

– *Olvassom Harold Lamb könyvében, hogy Arisztotelész százötven alkotmányt hasonlított össze, azt hiszem, hasonló célból, mint maguk. Szerette volna kifogni a demagóg szónokok vitorlájából a szelet.*

– Mi csak harminchat európai alkotmányt dolgoztunk fel, tehát messze elmaradunk Arisztotelész mögött. Bár hozzá kell tennem, nagyon érdekes lenne megvizsgálni a dél-amerikai, afrikai alkotmányokat is, de a gyakorlatukat is ismerni kéne. Ugyanis lehet egy országnak mégoly szép alaptörvénye, ha a gyakorlata nem demokratikus. Például az afgán helyzet értékelése is sokféle. Vajon beszélhetünk-e demokráciáról, ha elnökválasztást szerveztek, és azon a szavazók majdnem fele részt vett? Némelyek szerint igen, hisz a választás szabályait betartották. Amerikai elemzők szerint azonban ez csak egy lépés a sok közül, s a végcél messzinek tűnik még. Az is igaz persze, hogy az euroatlanti demokráciamércét nem feltétlenül kell és lehet egyetemessé tenni.

– *Mondja, hogy kerül kapcsolatba az alkotmányjoggal egy diáklány?*

– Úgy indult a pályám, hogy nem is igazán jogász szerettem volna lenni, hanem tanár. Magyar-történelem szakos. De Pécsen lehetőség nyílt arra, hogy a magyar-történelem szakra, valamint a jogra egyaránt felvételizzem, és csak egyszer kellett számot adnom a tudásomról. Amúgy biztos voltam benne, hogy a jog reménytelen.

– *Vajon miért?*

– Úgy gondoltam, igazán jó jogász abból lesz, akinek a családjában vannak előzmények, él valamiféle hagyomány, s akinek van valamiféle képe a joggyakorlatról. Nekem nem volt.

– *Na, akkor egy picit ássunk mélyebbre. Meséljen a fölmenőiről!*

– Mérnökök voltak vagy technikusok, gépiparban, vegyiparban, bútoriparban dolgoztak. Egyik nagyapám ugyan jogot végzett, de végül ő is műszaki területen működött a székesfehérvári Garzon Bútorgyárban, és számos újítását hasznosították. Édesapám, édesanyám is ott kapott munkát. A család egyik ágát viszont a Péti Nitrogénművek felé sodorta az élet.

– *Honnan a Chronowski név?*

– Lengyel név ez, apai nagyapám Lengyelországból érkezett a második világháború idején. Szakképzettsége szerint mérnök-tanár volt, és a lengyel hadsereg tisztjeként menekült, de nem részletezte soha, hogy pontosan mi történt vele. Nagyon ritkán mesélt a háborús élményeiről, és inkább csak vázolta, hogy egyik oldalon ott álltak a németek, a másikon a szovjetek, őket pedig szélnak eresztették azzal a jó tanáccsal, hogy észak felé nem tanácsos menniük. Tehát déli irányban próbálkoztak. Éppen akkor nem létezett Lengyelország, ugyanis. Ott ez többször előfordult, mint tudjuk, a második világháború időszakában volt a negyedik ilyen államnélküliség. Így sodródott nagyapám Magyarországra, ahol befogadták, ahol munkát talált, ahol családot alapított. Lengyelországba később sem ment vissza, csak látogatóba, mert senki sem maradt életben a közeli rokonai közül. Annyit sikerült kiderítenie, hogy édesanyját kenyérvásárlás közben ölte meg egy eltévedt golyó. Testvérei nem voltak... Ő volt egyébként az, aki Péten üzemvezetőként dolgozott; de tolmácsként is alkalmazták, mert beszélt hat-hét nyelven. Sajnos, én már nem beszélem az ő anyanyelvét, de nagyon szeretek Lengyelországba járni. Amikor csak hívnak, konferenciákra, például, ha tehetem, megyek. Ott is mindig előjön a kérdés, hogy honnan ez a szép, lengyel név.

– *És a család másik ága?*

– Magyar, ha ez a jelző egyáltalán alkalmazható rájuk, mert vannak közöttük felvidéki tótok és újvidékiek, szerbiaiak is. Mindig azt gondoltam, hogy becsületére váljék annak, aki kimutatja, hogy felmenői vegytisztán az Árpáddal érkezett magyaroktól származnak. Mindenesetre a most szóba hozott ágon is csak mutatóban voltak jogászok a távolabbi rokonságban. Az érdeklődés e pálya, a magyar és a történelem iránt talán a

gimnáziumban született meg bennem. Az utolsó két évben Kóbor István volt a magyartanárom, aki nagyon szerette volna, ha nyelvésznek állok. Látszott ugyanis, hogy a normarendszerhez, a nyelvi szabályokhoz és logikához van valami érzékem. A szüleim a közgazdász pályát ajánlották erősen, de úgy éreztem, hogy az lehetetlen. A matematikához nem vonzódtam.

– *Hiába igyekeztek befolyásolni, megmakacsolta magát?*

– Nem egészen, mert a jogi pályára is a szüleim hívták föl a figyelmemet. Érdekelt egyébként, mert tényleg fogalmam sem volt, mélységében mi lehet ez? Akármi volt is, az első évben még nem lángolt fel a szerelem. Jogtörténet, római jog...

– *Ki tanította? Benedek professzor?*

– Igen, ő. Kezdetben úgy éreztem, hogy nagyon nehéz, mert nem tudtam latinul. Akik latin érettségivel érkeztek, óriási előnyben voltak. Csak az első év végi vizsgaidőszakban szerettem meg a tárgyat. Elmélyültem az egész éves anyagban, és egyszer csak összeállt a rendszer. Ezzel együtt a szigorlaton rettentően izgultam. Úgy éreztem, talán átmegyek, de egyáltalán nem voltam biztos magamban. Rengeteg kérdést kaptam, s válaszadás közben a saját tudásomat meglehetősen felszínesnek értékeltem. Benedek professzor azonban ötöst, és ezzel szárnyakat adott. Attól kezdve ugyanis rajongtam a jogtudományért, a dogmatikáért, a rendszerezettségért és a római magánjogért. Olyannyira, hogy még a polgári jogi államvizsgára készülve is használtam a Benedek-féle tankönyvet. Tegyem hozzá gyorsan: professzor úr személyisége, stílusa, műveltsége is mélyen megragadott. Mindez arrafelé tolt, hogy valamelyik jogággal közelebből foglalkozzam. Hogy ez miért éppen az alkotmányjog lett, az kismértékben a véletlenen múltott. A polgári jog érdekelt még nagyon, tulajdonképpen mindkét tanszékre szerettem volna demonstrátornak jelentkezni, de persze, csak egyik helyre lehetett. Mindez harmadévben történt.

– *Mi volt ez a bizonyos véletlen?*

– Miközben két pályázattal a kezemben a folyosón tűnődtem, hová is kopogjak be, összetalálkoztam a folyosón a tanszék akkori vezetőjével, Kiss László professzor úrral, aki tüstént Petrétei József tanár úrhoz vitt. Ő figyelmesen megszemlélte, majd nagyon komolyan kikérdezett indokaimról, terveimről. Azzal eldőlt majdnem minden.

– *Mondja, mi a dolga egy demonstrátornak?*

– A demonstrátorok segítik a tudományos diákkör tevékenységét, részt vehetnek kutatásokban, illetve pályamunkákat írhatnak, használhatják a tanszéki eszközöket, részt vesznek tanszéki rendezvények szervezésében és persze kapnak konkrét szakmai feladatot is. Ilyen, mondjuk, a tanszéki honlap diákkoldalainak gondozása satöbbi.

– *Maga például milyen feladatot kapott annak idején?*

– Petrétei tanár úr foglalkozott velem. Adott adminisztratív feladatot is, például azt a német parlamenti, szakmai folyóiratot, amelynek rendszeresen érkeztek a pótlapjai, a demonstrátornak kellett rendben tartania. Úgy ötévi lemaradást kellett behoznom.

– *Beleolvasott?*

– Akkoriban még nem érte el a némettudásom azt a szintet, hogy nagyon elmélyedhettem volna a pótlapokban, de annyira mégis bele kellett olvasgatnom valamennyibe, hogy legalább fel ne boruljon a rend. Ezt egyfajta próbatételnek tekintettem eleinte, de nem álltam ki: jócskán maradt pótlapozás demonstrátor-utódaimnak is. Azonban nem is ez volt a lényeg, hanem, hogy azzal a témával foglalkozhattam, ami a legjobban érdekelt, és ahhoz megkaptam a lehető legteljesebb segítséget Petrétei tanár úrtól.

– *Mi volt ez a téma?*

– A Magyar Jogászegylet kiírt egy pályázatot, „Az alkotmánybírói jogfejlesztés” címmel. Egyik évfolyamtársammal szedtük össze és írtuk meg az anyagot. Ezzel „felnőtt mezőnyben” hallgatóként díjat szereztünk. Írtam azután konferencia-beszámolót is és így tovább. Azt hiszem, a legtöbb tudományos pálya valahogy így kezdődik. Az ambíció-

zus fiatal recenziókat, ismertetéseket ír... Az igazi kitüntetés az volt, hogy tanár úr bevont egy alkotmányjogi jogesetgyűjtemény összeállításába, és ötödévesen felügyelete mellett levezethettem egy gyakorlati órát.

– *Érzem én, hogy ott maga már elveszett. Szinte egyirányú utca volt, ami megnyílt az alkotmányjog felé.*

– Bár a beszélgetés elején említett okok miatt nem tudunk visszanyúlni régi példákra, de higgye el, hallatlanul izgalmas terület ez! Akár a népszavazások ügyéről ejtünk szót, mint az imént, akár egy társadalmi szervezet feloszlatajáról. Mik lesznek a következmények? Mikor jár el jogszerűen a rendőrség? Jogi és társadalmi értelemben most épül fel a vázra a forma.

– *Nem veszélyes ez? A kísérletezés közben még a laborban is fölrobban néha a lombik.*

– Veszélyesnek érezzük, mert benne élünk. A társadalmi feszültségeket kísérő jogalkalmazási viták egyébként is veszélyesek. Kedves, visszajáró vendégünk Herbert Küpper professzor, aki hazájában kelet-európai jogi intézetet vezet, megtanult magyarul, és gyakran oktat nálunk: bekapcsolódik a PhD-képzésbe. Kiváló összehasonlításokat tesz, rámutatva, hogy Németországban, a hatvanas-hetvenes években például a gyülekezési joggal kapcsolatos jelenségek és kérdések már ismertek voltak. Arról is beszél: hogyan reagált ezekre a jelenségekre a jogalkotás és a jogalkalmazás. Tehát ha a hazai példatár szegényes is, e gondok távolról sem egyediek, csak fáziskéséssel jelentkeznek, és a sajátos magyar társadalmi környezetben eszkalálódnak. Húszéves a mi gyakorlatunk, és az intézmények körül nagyjából tíz évig csönd volt. Negyven év diktatúrája után az emberek viszonylag lassan ébredtek, és idő kellett, míg tudatosodott, hogy a jogaikkal élhetnek is tulajdonképpen. Nem igazán meglepő, hogy a komolyabb bajokkal csak most szembesülünk. A magyar társadalom nyitott a szélsőséges ideológiákra, ami szomorú; azonban következetes jogállami fellépéssel kezelhető. Most egyébként bizakodó vagyok, úgy érzem, alakul valami. Idén a bíróság a strasbourgi gyakorlatot alapul véve oszlattott fel társadalmi szervezetet, és a közrendre való hivatkozással hagyta jóvá az újjáalakult szervezet rendezvényének megtiltását. Pedig a közrend fogalmának tartalma korántsem egyértelmű, a bíróság mégis így határozott. Helyes, akkor tehát a kérdéses rendezvény közrendbe ütköző! A jogtudomány utólag majd megmagyarázza, hogy mit is jelent ez a fogalom alapjogi kontextusban.

– *Térjünk vissza a karrierjéhez! Demonstrátor volt, s gondolom, innen egyenes út vezetett a tanzéki állásig.*

– Anyyiban nem volt biztos a dolgom, hogy nem tudtam: lesz-e státusz? Ez a felsőoktatásban örök kérdés. De bevallom, nem volt a fejemben alternatíva. Az Alkotmánybíróságon, Ádám Antal, majd Holló András bíró urak mellett töltött szakmai gyakorlatom tovább erősítette elhatározásomat. Abban biztos voltam, hogy nem szívesen ügyvédeknek, mert alkatilag nem vagyok erre igazán alkalmas.

– *Miért ennyire biztos ebben?*

– Egyrészt, mert empatikusabbnak kellene lennem, hogy érdekeljenek a problémák, amelyek egy ügyvéd gyakorlatában felbukkannak, másrészt szeretem azt a szabadságot, amit a tudományos pálya biztosít. Kiszemelek magamnak egy részterületet, és az oktatási, adminisztratív és egyéb kötelezettségeimen túl azzal tudok foglalkozni, ami épp a leginkább izgat. Senki sem tol elém egy aktát, hogy most ezen kell átrágnod magad, ha tesszik, ha nem.

– *Nem akarom kifúrni innen, de a bíróság föl sem merült?*

– Egyrészt nehéz bekerülni, másrészt úgy éreztem, iszonyú nagy a döntési felelősség. Nem hátrány az alapos emberismeret sem. A hazai jogászképzésből hiányzik a pszichológia, szerintem méltatlanul, hisz a bírónak döntésképesnek, és jó emberismerőnek kell lennie. Így nem éreztem magam elég felkészültnek.

– Tehát tanszékvezető asszony státuszba került az egyetemen, és pár évre rá elkészült PhD-dolgozata. Mi volt a témája?

– Az európai alkotmány és ennek hatása a tagállami alkotmányjogra, ami 1998-ban még elég utópisztikusnak tűnt. Elég, ha arra gondolunk, hogy az akkori általános vélekedés szerint az uniós tagság az alkotmányjogot nem, csak a magánjogot és a gazdasági életet érinti. Érdekes volt, mert épp a védéskor, 2004 tavaszán állt a viták keresztüztüzeben az Európai Unió alkotmányáról szóló szerződés, amit, most már tudjuk, az akkor elképzelt formában nem sikerült tető alá hozni. Megjegyzem, a téma olyannyira érdekelt, hogy több tanulmányt, cikket, hosszabb-rövidebb közleményt szenteltem neki. Mikor aztán Ádám Antal és Petrétei József már igen erősen biztattak, hogy ideje lenne megszervezni a védést, megnéztem, mennyi anyagom van, és örömmel állapítottam meg, hogy több mint elég.

– Ez mulatságosan hangzik.

– Persze, de ismerjük a buta formásokat, például a kétszáz oldalas terjedelemre vonatkozót satöbbi. Egy logikai szál mentén haladva ebből a viszonylagos anyagbőségből állítottam össze az értekezést.

– Amit aztán megvédett, s ami után nem sokkal megbízott tanszékvezetővé emelték.

– Az csupán a véletlen műve volt. Nem is gondoltam, hogy ezek lehetnek a pályám érdekességei – de persze az interjú szempontjából logikus, hogy felmerül. Az történt, hogy az akkori kormányfő felkérte a tanszékvezetőnket, Petrétei tanár urat igazságügyi miniszternek. Ebben az időben a tanszékvezetői feltételeknek én feleltem meg a tudományos fokozat szempontjából. Ugyan még csak adjunktus voltam, nem telt el a szükséges nyolc év, hogy kinevezzenek docenssé. Így lettem hát megbízott tanszékvezető. 2005 decemberében elmentem szülni, és egy évig voltam otthon. Amikor visszajöttem, docensi kinevezést nyertem, és tanszékvezetőként folytattam a munkát.

– Hogy hívják a kisrácot?

– Zoltán. Most három és fél éves, és nemrégiben indult el az óvodába. Ő nagyon várta már, én talán kicsivel kevésbé. Nyilván lesznek ennél nagyobb traumák is egy anya életében, de ez volt az első.

– Mondja, hogyan élte meg, hogy nagyon fiatalon a tanszékvezetői székre került?

– Az életem nagyon szerencsétlen időszaka volt az. Akkoriban halt meg édesanyám, jószerével egy hónap alatt ment el, rákban. Voltak is ilyen hangok, hogy mit akar itt ez az asszony ilyen fiatalon, de kisebb gondom is nagyobb volt annál, hogy ezekkel foglalkozzam. Örültem, hogy a munkába menekülhetek. Ádám Antal professzor úr emeritusi minőségben folyamatosan támogatott, s tanácsaival, tapasztalatával, derűjével a legnehezebb időszakokon is átsegített. Szerencsére a tanszéki kollégák mellettem voltak, sok fiatal van nálunk, jól tudunk együttműködni. Igazán jó csapatot alkotunk, valódi munka- és alkotóközösség.

– De ugye jól tudom, hogy óztkodik a tegeződéstől?

– A kollégákkal egyáltalán nem. Az igaz, hogy mindig bevárom, míg az idősebb ajánlja fel a tegeződést. De a hallgatókkal ápolt kapcsolataimban igen. Szerintem a magázódásban az egymás iránti kölcsönös tisztelet fejeződik ki. Szóbeli és írásbeli kifejeződésre egyaránt igényes vagyok. A bennem rejlő nyelvész bosszantja a nyelvtani, stilisztikai hanyagság. Bukkanjon fel akár szórólapokon, akár a sajtóban vagy tudományos szövegekben.

– Az ám, tudományos szövegek! Főszerkesztői működését vizsgálva föltűnt, talán ha egy jegyzetet találtam magától. Ennyire visszahúzódó?

– A Közjogi Szemlénél sokkal prózaibb az ok: a terjedelmi korlát. Folyton számolom a leütéseket, hogy valahogy beleférjünk a hatvannyolc oldalba. Nagyon jó a kapcsolat a kiadóval, de kevés pénzből kell megvalósítani egy-egy lapszámot. Pedig eredetileg terveztem rendszeres szerkesztőségi üzenetet, ajánlást...

– *Amúgy hogy jött ez a felkérés?*

– Bevallom, ez nem felkérés volt, hanem egy évtizede dédelgetett tanszéki vágy, megfejelve az én erőszakosságommal. Régóta éreztük, hogy a jogáganként szaporodó szakmai folyóiratokban is nehéz elhelyeznünk írásokat a magunk tudományterületéről. Sokan gondolták így az országban, ezért erős és tevékeny szerkesztőbizottság támogatását élvezem. Két éve működünk, jó lenne még előfizetőket gyűjtenünk, meg aztán pályázatokon is indulunk. Szeretnénk folytatni a megkezdett munkát.

– *Ha már a folytatásról beszél: hogyan alakul a tudományos tevékenysége, merrefelé mutat?*

– Szeretek elgondolkodni az aktuális közjogi problémákon. Ha sikerül, akkor igyekszem tudományos igénnyel feldolgozni, megírni a gondolataimat. Elsősorban az európai alkotmányos rendszerek működése, az alapjogok védelme, korlátozhatósága érdekel. Vonzanak a kölcsönhatások: hogyan hat az alkotmányosság igénye az emberi jogok nemzetközi védelmére, vagy az uniós tagság az alkotmányjog fejlődésére. Érdeklődéssel olvasok politológiai elemzéseket is. Aktuálpolitikai kérdésekben viszont nem szívesen nyilatkozom.

– *Ilyen szempontból tehát látni véljük a jövőt. A karrierje vajon hogy alakul majd?*

– Ott meghatározó lesz, amit az egyetemi oktatói léttel szembeni követelmények, szabályok diktálnak. A következő lépés a habilitáció, és egyszer majd biztos ambicionálni fogom, hogy egyetemi tanár legyek. Az idő nem sürget különösebben. Hogy mikor kerül sor ezekre a dolgokra, még nem tudom, mert a közeli jövőben szeretnénk még egy gyermeket. Ami úgy tűnik, összejön. Kérdezte korábban: hogyan éltem meg, hogy fiatalon lettem tanszékvezető. Ott nem szóltam róla, de néha éreztem a hátrányát. Ha valaki ifjanc, ráadásul még nő is, az a halmozottan hátrányos helyzet felé mutat. A férjem tudná igazán elmondani, hogy mennyit tudtam lelkizni. Nem volt könnyű. Nem akartam mindenáron vezető lenni, és nem is maradok az. Lassan mindenkinek lesz a tanszéken PhD-fokozata. Úgyhogy a decemberig szóló hároméves ciklusomat kitöltöm még, és utána lemondok.

– *Nem is gondoltam, hogy ennyire aktuálisak leszünk. De nem érzek szomorúságot a hangjában.*

– Nincs is. Most jöjjenek más fiatalok, és próbálják ki magukat ők is.

A Jelenkor postájából

Válasz Margócsy Istvánnak

Margócsy István úgy véli, hogy amikor Balassa Péternek *Az Iksze*kről szóló írását közöltem, elmulasztottam feltérképezni az írás születésének hátterét, ami világossá tette volna, hogy a szöveg miért nem tekinthető pusztán „szellemi” természetű dokumentumként, ahogy az én írásom feltételezte, továbbá azt sem jelzem, hogy Balassa határozottan megtagadta írását. Ezzel az igényével olyan területet nyit meg, ami meglehetősen komoly kutatómódszertani bizonytalanságok terepének bizonyul, alighogy egy-két lépést teszünk rajta. Semmi nem áll távolabb tőlem, mint hogy kétségbe vonjam Margócsy István szavahihetőségét, azonban a filológus számára egy a vonatkozó viszonyokban legalább érintőlegesen mindig érdekel szemtanúnak az egyik szereplő szakmai és emberi integritásának tekintetében súlyosan dehonesztáló véleménye olyan forrás, amit kritikával kell kezelnie. Különösen akkor, ha egyéb forrásokból részben eltérő emlékeket hall (míg más forrásokból, a történet más elemeire vonatkozóan a Margócsyéival egybevághóakat). Más emlékezők szerint Balassa máshogy magyarázta döntését a szöveg visszavonásáról. Mindez immár nem ellenőrizhető, nincs mihez viszonyítanunk, mert a múlt – elmúlt. Nem is kell feltételeznünk senki megbízhatatlanságát, könnyen elképzelhető, hogy Balassa két helyen, két különböző emberrel beszélve, másfajta lelkiállapotban, akár taktikai megfontolásból (lám, szükségképpen megnyílik alattunk az ingoványos feltételezések mélyvilága) mást mondott ugyanarról a döntéséről. Esetleg a két beszélgetés között alapvetően vagy részlegesen átértékelte a történetet. Ha el akarnánk jutni az „igazságig”, a szöveg hátterének feltérképezéséig, mérlegelnünk kellene, melyik – egyes személyek emlékezetében fennmaradt – kijelentés tükrözi Balassa lelkének „éjszakai”, melyik a „nappali” oldalát, és minden döntésünk szükségképpen önkényes lenne. Margócsy István, amikor rekonstrukciója Balassa magánéletének ekkori viharaihoz ér, szemérmesen elhallgatja e viharok természetét és Spiró szerepét a szóban forgó történetben. Ki vitatná, hogy helyesen teszi, mikor tapintatosan jelzi, hogy ahhoz, amiről épp beszél, végső soron a világon semmi közünk nincsen. Mélyen egyetértek vele, csak azt nem értem, hogy ha így van, akkor hogyan tehetném én ezeket a rám egyáltalában nem tartozó eseményeket kutatásaim tárgyává.

Ha sikerülne valahogy túljutnunk mindezekon a módszertani és erkölcsi aggályokon, felmerül a kérdés, hogy pontosan mit értünk meg akkor, amikor ezeknek az élettörténeti eseményeknek az előterében kíséreljük meg elhelyezni, ezt a kontextust választva szeretnénk értelmezni Balassa írását. Margócsy javaslata szerint az válik világossá e háttér előtt, hogy a szöveget bizvást semmisnek tekinthetjük, egyetlen dologról informálhat legfeljebb bennünket, Balassa Péter személyiségének árnyoldalairól. „nincs ennek az írásnak egy szemernyi igazsága sem...” – olvassuk Margócsy visszaemlékezésében. Írása zárlatában úgy véli, hogy egyedül Balassa jellemének maga és mások számára is sok szenvedést okozó szélsőségesége dokumentumaként érdemes olvasnunk az írást. Viszont pusztán az, hogy esetleg nemtelen, alantas indokok születték, nem teszi szükségsszerűvé, hogy a szöveg minden egyéb tekintetben is értéktelen, elméletileg nem zárható ki, hogy alantas indokból született szövegekből tanulni lehessen. A rosszindulat például kiélesíti a megfigyelőképességet, pontos tud lenni alkalomadtán gonosz észrevételeiben. Számos ilyen példát ismerünk hétköznapjainkból éppen úgy, mint a kultúra történetéből. Gondoljunk csak a mi előző századi irodalmunk legkézenfekvőbb példáira, József Attila és Szabó De-

zsó Babits-kritikájára, Ady híres Kosztolányi-bírálatára, Kosztolányi Ady-revíziójára stb. Általában véve, Szabó Dezső írásai az ellenszenvből táplálkozó éleslátás iskolapéldái, szóljanak bár Tamási Áronról, Szekfű Gyuláról vagy éppen – egy Margócsy István szívének kedves példával zárva a sort – Horváth János Petőfi-könyvéről. Margócsy István azonban nem veszteget szót annak alátámasztására, miért színvonalatlan és maradéktalanul érdektelen az írás, miért nem mutathat meg nekünk semmiképpen semmi egyebet Balassa Péter állhatatlan jellemén kívül, noha ez az állítás, mint láttuk, nem következik szükségképpen történetéből.

Margócsy írása azt sugallja Konrád György és Déry Tibor nevének bevonásával is (jelzi, hogy az első Balassa-kötet előzetes kötetterveiben még szerepeltek, majd eltűntek), hogy az „új próza” Balassa-féle kánonát intellektuális megfontolások helyett valójában Balassa személyes szeszélyei, bosszúálló avagy diktátori hajlamai rakták össze. Ez a feltételezés nagyjából összevág a Bán Zoltán Andráséval, aki szintén arra tett javaslatot, hogy személyes emlékeit olvassuk kritikátörténeti rekonstrukcióként, a személy hitelével fedezett, leleplező, tehát „igazi” kritikátörténeti rekonstrukcióként. Ez a javaslat lényegében a Balassa-életmű banalizálásra irányul, azt gondolja, jobban megértjük, ha nem a korszak próza-, politika-, kritika- és eszemtörténeti vonatkozásrendszerében helyezük el, hanem Balassa Péter jellemének objektivációjaként vesszük szemügyre. Ez a hozzárendelt kontextus azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a korszak történetét, melynek Balassa így vagy úgy, de egyik főszereplője, lényegében intrikatörténetként kéne megírunk, és adekvát elbeszélése éppen egy irodalom és kritikátörténeti *Az Ikszek* lehetne. „...a végeredmény pedig az lett, hogy Balassa olthatatlanul megharagudott Spiró személyére, ami nála – mint olyan sok más személlyel kapcsolatban is – azt jelentette, hogy a továbbiakban a hajdani barát eddig magasra értékelt szellemi teljesítményét is gonosznak, kártékonynak vagy éppen semmisnek tekintette” – írja mindezt megerősítve Margócsy. Ez azonban a korszakot magát is banalizálná, és ilyen módon súlyos űrt hagyna történeti önismeretünkben. A mi feladatunk pedig mégsem a személyes vagy a kis csoportemlékezetek archiválása, hanem egy tág közösségi emlékezet, a nemzeti kulturális emlékezet formálása, legalábbis annak óvatos kísérlete. Amennyiben erre teszünk kísérletet, elsődleges forrásaink a szövegek lehetnek, és így is érdekes dolgokra bukkanhatunk. A Margócsy által említett nevek ugyanis a *Színeváltozás* (Bp., Szépirodalmi, 1982) nyilvánosságra került változatában is szerepelnek, ha önálló írást valóban nem is szentel nekik a szerző. Az „új próza” tárgyalását felvezető „programszébeben”, a 218. oldalon „a legközvetlenebb elődök” felsorolása Déry Tibor nevével kezdődik. Ha kicsit előrelapozunk a 221. oldalra, az önreflexív, öntükröző epikai munkák elősorolásában (ez volna valamiképpen az „új prózához” tartozó művek közös jellemzője) szintén első helyen szerepel Konrád neve, őt követi Mészöly, Lengyel, Tandori, Esterházy, „újabban” Nádas. Mindezek után nem világos, miért kell tökéletesen váratlan, eddig szinte elképzelhetetlen hírként fogadnunk, hogy Balassa hosszabban tervezett írni róluk, miért a „horribile dictu”. Az természetesen továbbra is kérdés, miért vált hangsúlyossá Mészölyé, Mándyé, Ottliké, miért nem vált az új próza kánonának szerves részévé Konrád életműve, és erre nyilván nem lesz könnyű felelni, de ennek a kérdésnek a megválaszolásához mégsem feltétlenül kell Balassa már kutathatatlan lelkipilágát egyetlen forrásnak tekintenünk. A „horribile dictu” a választás és elhagyás teljes levezethetetlenségét sugallta, és a vizsgálódás terepét át kívánta helyezni Balassa pszichéjébe. (Idetartozik még, hogy monográfiájában természetesen többször is említi Balassa Déryt, ha nem is általában az új próza, de Nádas fontos elődeként). Balassa végső választása Déry vonatkozásában minden bizonnyal téves és súlyos döntés volt, súlyának oka épp Balassa koncepciójának jelentősége, hatása volt. Déry rendkívül jelentékeny szerző, a magyar irodalom egyik legfontosabb, méltatlanul elfelejtett regényének

írója. Ha igaz is, hogy minden erős értelmezés egyszerre és szükségképpen von maga után megmutatkozást és felejtést, Déry kérdését jelentősége miatt nem intézhetjük el ennyivel, ahogy nyilván számos más kérdést sem. Mindezt azonban célszerűnek tűnik máshonnan, szövegek felől közelíteni.

Amire én tettem javaslatot rövid bevezetőmben, az az, hogy tekintsük Balassa szóban forgó szövegét a Spiró-regényéről mondott ítéletétől – amit különben én sem osztok – függetlenül olyan világnézeti kritika kísérletének, ami egyúttal éppen az ideológiakritika ellen irányul. Ha így teszünk, Balassa pályájának egyik legsajátabb problémáját, paradoxonát fogjuk megtalálni egészen függetlenül attól, hogy Balassa Spiró személyére irányuló szándékai nemes vagy alantas természetűek voltak-é. Arról kívántam szólni, hogy a leleplezés és a megértés szembeállításával hogyan kísérel meg végleg elszakadni a Lukács-iskolától Balassa gondolkodása, és hogyan magyarázható többek között ennek a folyamatnak az egyik elemeként az, hogy Babits Mihályt választja elődjének. Elképzeléseimet nem cáfolja Margócsy István emlékezése. Továbbá a fontos kritikusok nagy tévedései sem érdektelenek, sok mindent elárulnak kritikai szempontjaikról, ízlésükről, korlátaikról stb. Balassa pedig – bármi volt is a szándéka – megszövegezte írását, valamilyen szerkezetet, logikai ívet épített fel, és ezzel – legalábbis – vitathatóvá tette. Ahogy Margócsy mondja: felstilizálta és megideologizálta indulatát, vagyis: szöveget írt belőle. A világnézeti kritikával folytatott birkózása pedig van annyira problematikus, mint Spiróhoz fűződő személyes viszonya, de az előbbi tanulmányozásának vannak bevett eljárásai, és reményeim szerint több haszonnal is kecsegtet. Margócsy megemlíti, hogy amennyiben Balassa mégis megjelentette volna írását a *Mozgóban*, vitacikkben felelt volna rá. A kései publikálás újra megadja ennek lehetőségét, és ha az írás aktualitása merőben más természetű lenne is, mint akkor lett volna, bizonyosan így is sokat tanulnánk belőle, ha Margócsy István egykori remek *Az Ikszek*-kritikája és most közzétett személyes emlékei után ezt is papírra vetné.

VÁRI GYÖRGY

Helyreigazítás

A 2009. júniusi számunk mellékleteként közölt *Lágeroperett* című darab szerzőségét szerkesztőségünk helytelenül jelentette meg.

A szerzők nevének pontos és megfelelő feltüntetési formája a következő:

Germaine Tillion: *Lágeroperett*

(magyar szöveg: Lackfi János)

Az érintettek szíves elnézését kérjük!

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Tüskés Tibor (1930–2009)

KALÁSZ MÁRTON: Búcsú Tüskés Tibortól 1257
ÁGOSTON ZOLTÁN: Följegyezni, megőrizni 1260

*

BERTÓK LÁSZLÓ versei 1265
VASADI PÉTER verse 1267
LÁBASS ENDRE: Bohócemlékiratok (*Joseph Grimaldi és Dickens*) 1269
WILLIAM HAZLITT: Az folyóirat-esszék íróiról (esszé) 1284
GÁRDOS BÁLINT: A társalgás változó művészete (*Az esszé műfajának átalakulása az angol romantikában*) 1298
GÖMÖRI GYÖRGY versei 1313
MELIORISZ BÉLA versei 1314
KISS TIBOR NOÉ: Inkognitó (*regényrészlet*) 1315
ZÁVADA PÉTER versei 1325
DANYI ZOLTÁN: Párhuzamok, flamingóval (*novella*) 1329
HORVÁTH IDA: Sophie mosolya (*novella*) 1332
MÉHES KÁROLY: Túl élő (*regényrészlet*) 1336
DARÁNYI SÁNDOR versei 1344
SZEIFERT NATÁLIA versei 1345
NECZ DÁNIEL verse 1346
KOMÁROMI GABRIELLA: Lázár Ervin pécsi éve (*részlet egy készülő monográfiából*) 1347

*

GYÖRFFY MIKLÓS: Aktus-orientált párkapcsolatok (*Kukorelly Endre: Ezer és 3*) 1364
KERESZTESI JÓZSEF: Anabazisz (*Bereményi Géza: 150 dalszöveg Cseh Tamás zenéjére*) 1369
GÁLOSI ADRIENNE: „Még látom, amint eltűnik a kanyarban” (*Bán Zsófia: Próbacsomagolás*) 1374
HAVASRÉTI JÓZSEF: Egy új Róheim-könyvről (*Róheim Géza: Ádám álma*) 1378

2009

DECEMBER

MELLÉKLET

A Jelenkor 2009. évi tartalomjegyzéke

*Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.*

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

VIDÉKEN: Debrecenben: SZIGET Egyetemi könyvesbolt.

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Ráday Könyvesház, IX. Ráday u. 27.. – Gondolat Könyvesbolt, V. Károlyi Mihály u. 16. – Írók Boltja, VI., Andrásy út 45.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

12. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

INGO SCHULZE német íróval beszélgetett műveinek magyar fordítója, *Nádori Lídia* november 14-én Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában. A szerző *Adam és Evelyn* című új kötetének megjelenése alkalmából volt a vendége az Európa Kulturális Főváros Pécs 2010 programsorozat *Német-magyar irodalmi párbeszéd* című projektjének, melynek házigazdája a *Jelenkor* folyóirat.

*

HÁZAS NIKOLETTA *A dobozba zárt gondolat – Marcel Duchamp* című kötetét mutatták be a Művészetek és Irodalom Háza *Az irodalomtudomány műhelyei* című sorozatában november 4-én Pécsen. A szerzővel *Havasréti József* és *Bagi Zsolt* beszélgetett.

*

A NŐ, TÜKÖR, ÍRÁS – értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról című könyvet mutatta be a közönségnek *V. Gilbert Edit* irodalomtörténész, s beszélgetett a szerkesztőkkel, *Varga Virág* irodalomtörténésszel és *Zsávolya Zoltán* íróval.

*

TÁBOR ÁDÁM költő, esszéista volt a vendége a „*Bizonyos értelemben*” című, Hamvas Bélát megidéző programsorozatnak november 26-án Pécsen, a Mű-

vészetek és Irodalom Házában, ahol Szabó Lajos, Tábor Béla és Hamvas kapcsolatáról beszélgetett a költővel *Ágoston Zoltán*, a *Jelenkor* főszerkesztője.

*

LÁZÁR BALÁZS *Emlékrestaurátor* című verseskötetét mutatta be a közönségnek s beszélgetett a szerzővel *Bertók László* Kossuth-díjas költő november 12-én Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában.

*

DARVASI LÁSZLÓ *Virágzabálók* című regényének ítélte a kuratórium 2009-ben a Rotary Irodalmi Díjat, melyet a szerző október 9-én vehetett át. A verseny legjobb három irodalmi műve közé Darvasi regénye mellett idén Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* és Boldizsár Ildikó *Királylány születik* című alkotását juttatták be a titkos szavazók.

*

A JELENKOR KIADÓ nyerte el a Belgrádi Könyvvásár és a szerb Kulturális Minisztérium Doszitej Obradovics-díját, amelyet 2007 óta évente ítélnek oda egy-egy külföldi kiadónak „a kortárs szerb irodalom külföldi kiadásában szerzett kivételes érdemeiért”. Az elismerést október 27-én vette át *Csordás Gábor*, a *Jelenkor* Kiadó igazgatója.

Szerzőink

Bertók László (1935) – költő, Pécsen él.

Vasadi Péter (1926) – költő, esszéista, Budapesten él.

Lábass Endre (1957) – író, festő, fotóművész, Budapesten él.

William Hazlitt (1778–1830) – angol esszéista, filozófus, kritikus.

Gárdos Bálint (1981) – az ELTE BTK Modern Angol-Amerikai Irodalom doktori programjának hallgatója, Budapesten él.

Gömöri György (1934) – irodalomtörténész, költő, műfordító, Londonban él.

Meliorisz Béla (1950) – költő, tanár, Pécsen él.

Kiss Tibor Noé (1976) – újságíró, Budapesten és Pécsen él.

Závada Péter (1982) – zenész és nyelvtanár, Budapesten él.

Danyi Zoltán (1972) – író, költő, Budapesten él.

Horváth Ida (1980) – író, a PTE BTK hallgatója, Bezdánban (Szerbia) él.

Méhes Károly (1965) – író, költő, újságíró, Pécsen él.

Darányi Sándor (1951) – költő, Budapesten él.

Szeifert Natália (1979) – költő, író, képzőművész, Zircen él.

Necz Dániel (1989) – költő, a Teleki Blanka Gimnázium végzős tanulója, Budapesten él.

Komáromi Gabriella (1941) – irodalomtörténész, Kaposváron él.

Györffy Miklós (1942) – író, műfordító, irodalomtörténész, Szentendrén él.

Keresztesi József (1970) – kritikus, Pécsen él.

Gálosi Adrienne (1965) – esztéta, Pécsen él.

Havasréti József (1964) – kritikus, Pécsen él.

KALÁSZ MÁRTON

Búcsú Tüskés Tibortól

1957 szeptemberében Szigetváron vonatra szálltam, Szentlőrincen bőröndömmel felynyomakodtam a pesti gyorsra. A kipillantás a vonatablakon búcsú is volt, szorongva, életem eddigi színhelyeitől – Szigetvártól, ahol dolgoztam, Pécestől, ahol csodálatos irodalmi közösségben éltem, s szülőhelyemtől, Somberektől. Sásd állomáson váratlanul fölszállt, poggyásza szerint nem búcsúzva, nemzedéktársam, a szintén elsőkötetes költő, László Ibolya. Úgy ült, hogy engem nem vehetett észre, én egészen Budapestig nem adtam életjelet. László Ibolyát mára teljesen elfeledték, méltatlanul. Ő akkortájt jött át Szegedről, a mi baranyai körünkbe, újságíróként Kaposvárra került, majd Szekszárdra. Kiváló publicista volt, verset később alig közölt. Miért nem fedtem föl magam előtte? Ma azt mondanám, be kellett volna vallanom szökésemet, s nem voltam bizonyos benne, hogy értené. Esztendőkkal később mindannyian megkaptuk a szemrehányást, magára hagytuk Pécsset, s főképpen cserbenhagytuk Csorba Győzőt. A hely s a kortárs magyar költészet abszolút tekintélyét. Csakhogy – az úgy-ahogy új otthonra találásunk, a valamelyes országos csitulás után elgondolkodott-e igazán valaki, a Hely (nagy kezdőbetűvel) hagyta-e igazán őt, s kiket, kit? Hisz ha meggondoljuk, az írócsoport, a *Dunántúl* folyóirat szétverése, Szántó Tibor főszerkesztő, Örsi Ferenc letartóztatása után, a soha közléshez nem jutott dilettánsok írószervezet- s folyóirat-indítása közben s után jutott-e eszébe bárkinek, hogy él Pécs városában egy kivételes tekintély, Csorba Győző költő, a megyei könyvtár robotosa, élnek mások, akiből majd egyszer ugyancsak lehet tekintély.

Például a fiatal, mindenki által túl szerénynek vélt tanár: Tüskés Tibor. Aki nek mindannyian, Csorba is, ha Tüskés elszánta közlésre magát, csak jó szóval szolgálhattunk. Tüskés Tiborra sem tartott igényt a kezdő *Jelenkor* újságíró- s „novellista” főszerkesztője (később egy katonai lap őrnagy-munkatársa Budapesten) – enyhe iróniával szólva, mit sem sejtettek akkor a szerkesztő urak, hogy

a folyóirat, amit ők kitaláltak, *Jelenkor* néven igazi orgánummá abban a pillanatban válik, amikor 1959-ben Tüskés Tibor ül a főszerkesztői asztal mögé. A később nagy tekintélyű folyóirat fordulópontja Tüskés nevéhez fűződik – s 1964-ben nem azért kellett átadnia a helyét, tudjuk, mert munkájára alkalmatlannak bizonyult. Ellenkezőleg – mert egy Mészöly Miklós-mű közlésével kiváltotta annak haragját, akit intézményként is úgy hívtunk, Aczél György. Kutakodva, meglehet, nyomára juthatnánk, Pécs miképpen s hol igyekezett volna megvédeni főszerkesztőjét – félve mondom, netán csalódnánk, nincs ilyen nyom. Néhány író háborodott föl, mindenekelőtt legjobb barátja, Fodor András, ő még verset is közölt a botrányos „kivégzésről”. Ha innen tovább követjük Tüskés Tibor életpályáját, láthatjuk, a történetek olyan mélységig mégse rendítették meg, erkölcsse, szellemereje művekkel lendítette tovább – környezete legalább annyit segített, hogy nem hagyta kenyér nélkül. Hosszú ideig középiskolai tanárként dolgozott, később a pécsi Városi Könyvtár, majd a Baranya Megyei Könyvtár tudományos munkatársa volt. Nevéhez fűződik a Pannónia Könyvek sorozatának szerkesztése. S a mellette való hivatalos kiállítás, a József Attila-díj odaítélése 1976-ban, fi-gyelemfölvívás kívánt lenni egy színvonalasan formálódó életműre.

Jó néhányan, azok is, akik korábban elhagyták Pécsset, akkor kerültünk vissza, írásainkkal legalábbis, amikor Tüskés Tibor szerkesztette a *Jelenkort*. Az említett bosszú, amely, úgy gondolom, nem is annyira Tüskésnek, inkább az Aczél által nem kedvelt Mészöly Miklósnak szólt, azzal is járt, hogy utódot kellett találni. Szederkényi Ervin munkáját a feszült hangulat nem könnyítette meg – magam azt tapasztaltam, s erre szeretnék is emlékezni s emlékeztetni, mindenben az elődje iránti tisztelet vezette. Ha azt akkor jó néhányan kétségbe vonták is. Tüskés Tibor is úgy értelmezte, nemegyszer tapasztaltam, viszonyukat.

Tüskés Tibor munkáit aztán mindinkább a sokoldalú érdeklődés jellemzi – esszéi hajszálnyi közelségben vannak a szépirodalomhoz, Pécsről szóló könyve, a *Vallomás a városról*, szinte a szociológus szakértelmét leplezi le szerzőjében. Portrékötetei, akár Pilinszky, akár az általa különösen s okkal kedvelt Kodolányi János pályáját rajzolja meg, a tökéletesen fölkészült, érzékeny irodalomtudós keze munkái. De sorolhatnók itt Rónay György, Weöres Sándor, Csorba Győző, Nagy László, Illyés Gyula elemzését, másfelől egész nemzedékek számbavételét. Martyn Ferenc, Pécs képzőművészeti életének európai jelentőségű alakja, Dél-Dunántúl német kisebbségének népművészete egyaránt könyvnyi tanulmányozásra indította Tüskés Tibort.

Hisz Tüskés Tibor valójában somogyi volt, s gyerekkora egy részét Zalában töltötte. A somogyiak iránti hűséges rokonszenvét nem csupán a Takáts Gyula iránti tisztelet s a Fodor Andrással a költő haláláig tartó barátsága fejezte ki – abban a pillanatban, amikor a kaposvári folyóirat, a *Somogy* jó főszerkesztő híján volt, ő vállalta Pécsről a szükséges jelenlétre szólító munkát, az utazást, a szerzői kör megszervezését. Utóbbi, úgy gondolnám, tekintélye révén nem is lehetett különösen nehéz. Aztán valami oknál fogva ez is véget ért.

De akár Pécssett, akár másutt, mindenki támaszkodhatott Tüskés Tibor rokonszenvére, segítőkészségére. A magam tapasztalatát említhetném, minél inkább nehezedett például munkám az írószövetségben, Tüskés Tibor annál gyakrabban nyitotta rám az ajtót. Szavaiból valamiképp azt hámoztam ki, az ember

egyik legerősebb megtartó érzése, hogy nem hagyják cserben. Vajon tapasztalta-e a saját pályáján ő is eleget? Anélkül, hogy mélyebben ismertem volna Tüskés Tibor szándékait, hiányérzeteit, az utóbbi időben gyakran az fordult meg a fejemben, az őt körülvevő világ egy mulasztást hangoztathatna magában – hol maradt a Tüskés-katedra? Péccsett, bárhol: Tüskés Tibor legelemibb mivoltában nem tanár volt? *Irodalmi nevelés a tanórán kívül*, hangzik egyik korai művének címe; irodalmi nevelés a főiskolai katedráról? Az a *szívkeresés* (ne hangozzék giccsesen), amit esszéiben, tanulmányaiban óhatatlanul észrevehetünk, tanítványi közösségre miképpen hat?

Kicsit félve, mégis igazamban bízva mondanám, Tüskés Tibor is a pannon gondolkodás emblematisz alakja volt. Történeti érdeklődése s az ebből keletkezett munkái talán sokunknak tanúsítják ezt, hűsége ehhez a világhoz szinte minden megszólalásában tanú rá. Mondható-e, úgy gondolom, igen: szüksége volt mindenkor Pécs légkörére, Pécsnek annál inkább szüksége volt, van s lesz a Tüskés formátumú személyiségekre. S hiszen ezt nem is tagadta soha senki. Megszólalásai a *Jelenkorban* a vidéki szellemi lét lényegét summázták – ha őszinte akarok lenni, bennem, hajdani szökevényben, a visszavágyódás szorongásos érzését támasztották. Ha annyira, mint ő, hinni nem is tudtam; ott, bárhol, mégis nélkülözhetetlenek vagyunk.

Följegyezni, megőrizni

Tüskés Tibor halálára

Most, a halálakor, baljós fényben tűnik föl a tény, hogy – emlékeim szerint – Tüskés Tiborral első alkalommal egy temetésen találkoztam. A nála majd egy évtizeddel fiatalabb Arató Károly pécsi költőt, a *Jelenkor* egykori szerkesztőjét temették falujában, Lánycsokon 1992. szeptemberében, éppen azokban a napokban, amikor új munkatársként a folyóirathoz kerültem. E formális megismerkedéstől azonban nem kevés idő telt el, míg kölcsönös megbecsülésen alapuló valódibb kapcsolat alakult ki köztünk. Hiszen egy évvel később például, amikor a *Jelenkor* alapításának harmincötödik évfordulóját ünneplendő a pécsi városi televízió számára riportfilmet készítettem a lap különböző korszakainak alakítóival, és interjút kértem tőle, a felkérést köszönettel elhárította.

Munkásságának egyik súlypontja a Pécshez kapcsolódó irodalom kutatása volt. Ennek eredményeként született *A pécsi irodalom kistükré* című munkája is, amely a *Jelenkor* '69-'70-es évfolyamaiban megjelent írásaiból különnyomat formájában 1970-ben látott napvilágot. Ebben Mór pécsi püspöktől Janus Pannoniuson, Babbitson és Weöresön át a *Jelenkor* létrejöttéig tekintette át időrendben a város széles értelemben vett irodalmát. Itt is, ahogy később, jellemző volt gondolkodására az a hozzáállás, mely az irodalom történetének ismertetése során a szépirodalom mellett az írásosság vallási, történeti, tudományos és egyéb jelenségeit is figyelembe vette, azaz a legszélesebb értelemben vett literatúrát tárgyalta. E körben végtelen mennyiségű adatot gyűjtött össze, jegyzett föl és publikált, nem volt olyan, mások számára talán jelentéktelennek tűnő történeti tény, információ, melyet ne tartott volna érdemesnek arra, hogy a leírás révén az utókornak megőrizze. Nem véletlen, hogy a készülő Pécs Lexikonnak végül ő lett az irodalmi szakszerkesztője.

Ám érdeklődése messze túlhaladta a Pécshez köthető irodalom területét. Tüskés Tibor sok-sok kötetet, folyóirat- és újságcikket publikált a régi és a kortárs irodalom, a társművészetek és a művelődés tárgykörökben. Ugyanakkor a művek sokasága mindjárt meg is nehezíti az érdemi méltatást. E helyt mindössze utalok munkálkodásának bizonyos vonulataira, így legelőször azokra az íróportrékra, melyeket Illyés Gyuláról, Pilinszky Jánosról, Csorba Győzőről, Kodolányi Jánosról, Nagy Lászlóról és Rónay Györgyről készített. Jó néhány tanulmánykötete is megjelent, mint a *Pannóniai változatok*, *Mérték és mű*, *Triptichon*, *Jelbeszéd*, *Közéltételek* címűek. Fontos, és talán tanári működéséből következő csoportját képezik köteteinek a verselemzések, melyek közül a *Versről versre*, *Titokkereső* és *Testvérműzsák* címűeket említem. S az életmű nem elhanyagolható része a szociográfia körében, valószínűleg a két háború közti falukutató irodalom ins-

pirációjára született: ide tartozik a *Nyár, erdő, kakukk*, a *Nagyváros születik* és a *Sorskovácsok*.

Megjelent írásaiból világosan kitetszik, hogy gondolkodását erősen foglalkoztatta a táj mint természeti és kulturális egység mibenléte – Pécs mellett szülőföldje, Somogy, de tágabban a Balaton, a Dunántúl vidéke. A tájhoz való kötődés abban is megnyilvánult, ahogy – a globalizált világban már-már meglepőnek ható módon – az egy vidékről származók összetartozásában hitt. Szerkesztői tevékenységének is egyik bázisát képezte az azonos régióbeliek könnyebb megszólíthatóságának gondolata, melynek háttérében azok egyfajta természetes, ha tetszik, premodern közösségének tapasztalata húzódott meg. Kapcsolatainak más vonatkozásban a munka képezte az alapját. A szerkesztőt nagyban jellemzik azok a viszonyok, amelyeket a különböző szerzőkkel kialakít. Németh Lászlótól Mészöly Miklósig, Weöres Sándortól Kodolányi Jánosig számtalan íróval, költővel, ismerőssel és baráttal állt levelezésben, s nem túl nagy merészség kijelenteni, hogy levélváltásainak anyaga is példátlan terjedelmű az utóbbi fél évszázadot tekintve, amikor a kommunikáció más formái az irodalmi levelezést lépésről lépésre visszaszorították. Levelezését szigorúan rendben tartotta, s a rendszerezett anyagot a Petőfi Irodalmi Múzeum rendelkezésére bocsátotta.

A barátjával, Fodor Andrással annak haláláig folytatott – önmagában is óriási terjedelmű – levelezésnek a Pannónia Könyvek sorozatában megjelent első kötetből kaphatunk közelebbi, eleven és persze személyes érzelmekkel-indulatokkal átszínezett képet arról a közegről, ami Tüskést a hatvanas években Pécssett körülvette. Már 1962 tavaszán arról számol be, hogy „egészében az itteni irodalom, a közélet, a légkör, az emberek közti viszony – kátyúba jutott, megromlott”. Az ellenségesnek érzett környezet, melyet részben a hivatalos politika, részben a helyi irodalmárok egy része alkot, többször is a szerkesztői megbízatásról való lemondás közelébe taszítja. A nehézségek ismertetésének sorában aztán egy helyen önkritikus megjegyzésre bukkanunk: „Azt is tudom, hogy a magam kevésbé hajlékony, érdes modora csak rontott a helyzeten”. De barátjának a folyóirat megjelentetésében betöltött szerepéről is tőle magától bírnak hiteles információval. „Amikor itt Pécssett rendre-sorra hol azzal vádoltak, hogy egyrészt a Tüskés nem önálló, itt akárki csinálja is a lapot, minden a Csorba Győző kuckójában és íróasztalán dől el, másrészt, hogy a Tüskés diktátor, aki nem enged másnak beleszólást a szerkesztésbe – magamba csak mosolyogtam, hogy én tulajdonképpen a legtöbbet Neked köszönhetem, a Kortársnál (*szerkesztői látjegyzet a kötetben* – Helyesen: Csillag) szerzett tapasztalatodnak, gyakorlatodnak, komoly, okos emberségednek, barátságodnak, tanácsaidnak, általad szerzett kapcsolatoknak.” A levelek arról is tanúskodnak, hogy a függetlenített szerkesztői állás létrejöttéig – mely a havi megjelenés kezdete is egyben –, egészen ’63 elejéig, a középiskolai tanári feladatok nyűgével terhelve szerkeszti a lapot. Megrendítő sorokat olvashatunk arról, hogyan örölte fel a munka a magánéletét.

Tüskés Tibor munkásságának minden bizonnyal egyik legjelentősebb szakasza az a néhány év, amikor a *Jelenkor* főszerkesztőjeként tevékenykedett, s úgy vélem, ezt mind az irodalmárok és olvasók, mind saját maga ekként gondolta. Életrajzi jegyzetekben, kötetborítókön a folyóirat szerkesztőjeként eltöltött időt az 1959 és 1964 közötti években jelölte meg. Az impresszumok tanúsága szerint

megbízott főszerkesztőként először az 1960. decemberi lapszámon szerepel a neve. Azt megelőzően, 1959 áprilisától a szinte folyamatosan változó összetételű szerkesztőbizottság tagja volt. S a változást mindjárt érzékelní véljük, amikor azt látjuk, hogy rögtön az első, főszerkesztőként jegyzett szám Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényéből közöl részletet, mely kötetként – nagy küzdelmek, hosszas huzavona után, a francia kiadást követően –, hat évvel később látott napvilágot. E lapszámban olvashatjuk továbbá Csorba Győző, Keresztury Dezső, Takáts Gyula, és a fiatal Beney Zsuzsa, Tornai József és Kalász Márton versei mellett Konrád György tanulmányát *A Thibault családról* vagy Tellér Gyula Kálidásza-fordítását.

Az általa vezetett szerkesztőségből a korábbi, főként politikai alapokon szerveződött grémium tagjai fokozatosan lemorzsolódtak, ám belépett Csorba Győző, s az újonnan alakított szerkesztőbizottságba – természetesen a kornak megfelelő ideológiai korlátok között – az irodalmi szempontokat érvényesítve kerültek be a tagok, mint például Bárdosi Németh János, Pákolitz István vagy Bertha Bulcsu. Hamarosan ifjú tördelő szerkesztőként érkezett a laphoz a városban újságíróként dolgozó Lázár Ervin is.

Shogy mely szerzők írásait közölte Tüskés Tibor *Jelenkora*? Álljon itt 1961 elejétől néhány név: Weöres Sándor, Illyés Gyula, Németh László, Kassák Lajos, Füst Milán, Tersánszky J. Jenő, Déry Tibor, Örkény István, Pilinszky János, Vas István, Mándy Iván, Jékely Zoltán, Kodolányi János, Erdélyi József, Tatay Sándor, Takáts Gyula, Csorba Győző, Veres Péter, Keresztury Dezső, Berda József, Mészöly Miklós, Rába György, Somlyó György, Vasadi Péter. A fordítások között Ivo Andrić-tól, Italo Calvinótól, Hans Magnus Enzensbergertől, Tadeusz Rózewiczttól, Zbigniew Herberttől, Ted Hughes-tól találunk műveket. A tanulmány rovatban Ungvári Tamás Vas Istvánról, Gera György Tennessee Williamsről, Major Máté Breuer Marcelről, Pernecky Géza Kondor Béláról, Baránszky Jób László Wajdáról, Kawalerowiczról és Polanskiról írt, és folytathatnánk a sort. Réz Pál többször is a dokumentum rovatban közölt leveleket, emlékiratot a saját kommentárjaival, de kritikával is jelentkezett, ahogy Lengyel Balázs, Rajnai László, Ilia Mihály, Szederkényi Ervin, Domokos Mátyás, Fodor András, Rónay György, Angyal Endre, Fogarassy Miklós, Beney Zsuzsa vagy éppen Nagy László.

És természetesen számos írást tett közzé Várkonyi Nándortól, akit szerkesztőként példának tekintett Tüskés Tibor. Várkonyihoz hasonlóan – aki, bár személyes ízlése a népi irodalom felé húzta, ám a *Sorsunk*ban Csorba Győzővel, Weöres Sándorral dolgozott együtt, s Kodolányi és Hamvas Béla összebékítését ambicionálta – Tüskés is megpróbált egyensúlyt teremteni munkásságában a népi és urbánus irodalom között. Így például *Két nemzedék* című kötetében manifeszt módon helyezte egymás mellé a két különböző irodalomfelfogás alapján alkotó szerzőkről írott tanulmányait. Amikor az általa összeállított *Sorsunk*-antológia előszavában Várkonyit mint szerkesztőt kívánja jellemezni, idézi a fizikus Niels Bohr jelmondatát: „a különbségek nem kizárják, hanem kiegészítik egymást”. A Várkonyi-portré ezen a ponton nyilvánvalóan az önarckép vonásait is hordozza.

Nagyon következetesen publikálta a fiatal szerzők műveit, különösen a pécsi közegből kisarjadó alkotókat segítette a rendszeres megjelenéshez, így mások

mellett Bertha Bulcsut, Lázár Ervint, Bertók Lászlót, Kalász Mártont, Arató Károlyt, Makay Idát vagy Galambosi Lászlót. S ha a máshonnan érkező fiatal költők közt keresgélünk, olyan nevekkél találkozunk, mint Tandori Dezső, Orbán Ottó, Csoóri Sándor, Ágh István, Eörsi István, Várady Szabolcs, Beney Zsuzsa, Horgas Béla. A képzőművészeti anyag javát Martyn Ferenc, Lantos Ferenc, Borsos Miklós, Egry József, Rippl-Rónai, Márfy Ödön, Ferenczy Béni, Kernstock Károly, Szőnyi István, Czóbel Béla, Barcsay Jenő, Bernáth Aurél, Bálint Endre, Keserü Ilona képei, rajzai, olykor írásai képezték. Ám sok olyan névre is bukkanunk a *Jelenkor* akkori évfolyamaiban, akiknek viselői – sajnálatos módon vagy épp megérdemelten – ma már a feledés homályába vesztek, másokról lexikonok, irodalomtörténeti kézikönyvek mélyén találunk egy-egy adatot. Ez a jelenség azonban a folyóiratok normális működéséhez tartozik: nem minden maradandó, ami közlésre kerül, még a legkiválóbb lapok esetében sem.

„Méltósággal lépsz le” – írta Tüskés Tibornak leváltása idején egyik levelében Mészöly Miklós. Akadtak szerzők, akikkel barátságos viszonyban állt, de Mészölyvel való kapcsolata központi jelentőségű volt életének egy fontos szakaszában. Számos írását tette közzé néhány év alatt, az író a lap meghatározó szerzőjévé vált, s ha az nem is igaz, hogy miatta távolították el – ezt Tüskés mindig akkurátusan leszögezte –, de Mészöly *Az ablakmosó* című drámája, illetve a hozzá írt szerzői kommentár lehetett az utolsó csepp a pohárban a kultúra állami ellenőrei számára, amikor Tüskés menesztését elhatározták. 1964 márciusában Lázár Ervin helyére ideológiailag megbízható ember került a redakcióba, s innentől már csak felelős szerkesztőként jegyzi a lapot Tüskés, egészen szeptemberig. Ez az utolsó lapszám, amelyen ekként szerepel a neve. Kétségtelen, hogy távozása után hamarosan elhagyta a szerkesztőséget Csorba Győző, majd Bertha Bulcsu is. Előbbi csak a hetvenes évek második felében tért vissza, amikor végképp megbizonyosodott arról, hogy a *Jelenkor* Szederkényi Ervin szerkesztésében is a kortárs magyar irodalom legjavát akarja közölni. Maga Tüskés menesztése után nem sokkal, már 1965-ben kéziratot adott a Szederkényi-féle lapnak. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy mint minden szellemi teljesítményt, lehetséges és érdemes vitatni Tüskés Tibor életművét, s benne szerkesztői munkásságát, koncepcióját és gyakorlatát – hiszen ez a kultúra elevenségének lényegi feltétele –, ám elvitatni a *Jelenkor* országos jelentőségű lappá válásában szerzett érdemeit méltánytalanság volna.

A hetvenes évek második felében a megyei könyvtárban helyezkedett el, s 1984-től az ő irányításával indult újtára a Pannónia Könyvek sorozata. 1991-ig olyan művek kiadását kezdeményezte, mint például Hamvas Béla *Szellem és egzisztencia* című, a *Sorsunk*-béli írásait összegyűjtő esszékötete, amely az éppen csak oldódó, évtizedekre befagyasztott Hamvas-közlések egyik első fecskéje volt. Említhetnénk továbbá az egykor Hamvas által szerkesztett *Európai műhely* szövegeinek vagy Thienemann Tivadar 1931-es *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című munkájának újrakiadását. Az ilyen és hasonló kötetek megjelentetésével hosszú idő után újból elérhetővé tett olyan szellemi javakat, melyek az államszocializmus politikailag irányított könyvkiadásában nem juthattak nyilvánosság-hoz. 1993-tól 2000-ig a *Somogy* című folyóiratot szerkesztette, ahol ismét koncepciózus munkát végzett, kiterjedt kapcsolatrendszerével számos országos rangú

alkotót nyert meg a kaposvári lap számára. S nem szabad megfeledkezni a szerkesztői tevékenységéhez hasonló jelentőségű tanári működéséről, hiszen a *Jelenkor* előtt és utána is az irodalom tanításának legendás alakjaként tisztelték. Munkásságának e része nem a nyomtatásban őrződött meg, hanem a tanítványok sokaságának emlékezetében. Az e körből származó információk szerint különböző generációk tartották nagyra őt, s kedvelték meg a tárgyat. Tüskés Tibor élete végéig tanult és tanított. Az írás és tanítás révén sajátította el a világot, s a tudás továbbadásának jelentősége, pátosza hatotta át minden gesztusát.

Írásom elején említést tettem a kilencvenes évek eleji megismerkedésünkről, s utaltam rá: éreztem rajta a lap későbbi munkatársai iránt táplált bizalmatlanságot. Azt gyanítom, egész életében nem heverte ki a sérelmet, amit a főszerkesztői posztról való eltávolítása jelentett, noha kivételes munkabírással, kitartással dolgozott tovább, s igyekezett derűsnek, de legalábbis rendíthetetlennek mutatkozni. A későbbiekben lépésről lépésre oldódott a viszonyunk, mert érezkelhettem, hogy tőlem és kollégáimtól nem kell tartania. Az utóbbi évtizedben néhány hónaponként meg-megjelent a szerkesztőségben. Néha kéziratait hozta, melyeket jókedvű beszélgetés keretében adott át. Évente nem is egy írását publikálta a lap: Makay Idáról, Weöres Sándorról, Rajnai Lászlóról, Beney Zsuzsáról vagy épp levelezését Mészöly Miklóssal, Fodor Andrással, Kassák Lajossal. S az utóbbi egy-két évben sajnos két nekrológot is ő jegyzett, mégpedig barátaiét: Lázár Ervinét és Takáts Gyuláét.

A *Jelenkor* folyóirat megalapításának ötvenedik évfordulóján, 2008. októberében még részt tudott venni a Pécsen rendezett ünnepi esten, ahol a szerzői felolvasások előtt pódiumbeszélgetésen kérdeztem a korábbi szerkesztők közül őt és Csuha Istvánt. Éppoly energikusan, tartással beszélt, mint évekkel korábban. A nyolcvanadik születésnapjára a *Jelenkornak* szánt kéziratot még megírta, ám megjelenését már nem érthette meg. A lap és a munkatársak köre nem feledkezik meg a nyolcvanadik évfordulóról, a jövő év június 30-áról. Ahogy őt magát, a *Jelenkor* első meghatározó főszerkesztőjét is megőrizzük emlékezetünkben.

Arról írna, míg el nem felejtí

*Arról írna, míg el nem felejtí,
hogy ezt is, azt is elfelejtí,
s hogy abban is mennyi selejtí,
amít lyukas elméje nem ejt ki.*

*De akkor miért? Miféle program,
hogy nekilódul, s mégse fut?
Mitől lüktet a gyalogút,
ha sehová se vezet, csak ott van?*

*Honnan az inger, a még s a vissza,
ha mint a sárga villogó
pulzál, s a vers csak arra jó,
hogy a kudarcot háziasítsa?*

Azt mondja bélagy, hogy a belekben

*Azt mondja, bélagy, hogy a belekben
ott is van egy agy. Valami tudós.
S kommunikálnak egymással, ketten
döntik el azt is, ha a krumpli sós.*

*Nem úgy ám, hogy fölül a központ,
s az történik lent, mit a feji agy
(hatalom vagy mi) keményen megmond,
hogy alul csupán végrehajtanak,*

*papír van róla, hogy ha a has fáj,
miért lótsz-futsz, vedted el a fejed,
hogy amíg észre nem tér az altáj,
az egész testnek annyi, cseszheted.*

„Kötelesség jól érezni magam”

*„Kötelesség jól érezni magam”,
mondja, miközben talpig zárva van,
minden kérdésre kapásból felel,
s ha nincs igaza, akkor felel.*

*Csalafintaság? Küldetéstudat?
Hogy te meg egy száználmas ürge vagy?
Azért a cidri, kétség, nyavalya,
mert sose voltál a helyzet ura?*

*Ennyi lenne csak? Hogy holnaptól, és
megszűnik a primitív lüktetés,
a jaj, az én, a zsarnoki nyafi,
s elkezded magadat megváltani?*

Rézbőrű asszony feketében

Uriah Heepnek

A csibcsa-inkák ezüsttálon datolyával s arany ékszerekkel fogadták a partra szálló spanyolokat. Ezek, amint kitapostak a vízből, a gazdag ajándékot vasállványos nyílpuskáikból vesszőzáppal viszonozták. (1495–1497)

*Rózsaszín-talpú, majdnem
fekete asszony tart lefelé
a tengerparton, hosszú
tollak hátracsapva boglya-
hajában, mint őseinek,
talpai meg-megvillannak,
belelép a sekély vízbe,
áll a karcsú, fekete csönd
a bokáig érő sastoll-
kapuban, aranytól lángol
a pirkadat a sötétkék
szemhatáron, sokujjú
pálmalevélbe fésülnek az
első sugarak, fekete ingben
az asszony, meztelen vállig
a karja, gyönyörű rézbőrű
ikon, gyöngéden fog egy
kis, mélyzöld koszorút,
narancsvörös szalagjait
szél libegteti, bogyófürtök
pirosozzák az örökzöldet,
szertartásosan csúsztatja
a tengervízre, kissé meg-
löki, ráfordul koszorúra
a szél, s bukdácsol befelé
ez a megfont, földöntúli,
szerelmes ölelés, ring,
távolodik, gyűrűnyi csak,
most érkezik egy irgalmas*

*cápa, sebesen szeli a vizet,
a kivégzett sugárzásért
elfogadja az emlékezetet,
s foga közt a jaj-koronával
lemerül, bűneitől mint
megsúlyosodott szív;
pedig ártatlan.*

BOHÓCEMLÉKIRATOK

Joseph Grimaldi és Dickens

Egy idegen ember életrajza saját életünk legutolsó percéig meglepetéseket tartogat. Ennek példája a következő mese.

Valamilyik nap egy Dickens koráról írott angol könyvben¹ furaszép kis rézmetszetet leltem. Grimaldi utolsó fellépését örökölte meg a kép. A jegyzetekből kiderült, hogy a metszet eredetileg a *Memoires of Grimaldi* című, 1838-ban megjelent könyv egyik illusztrációja, és George Cruikshank² volt a rajzolója, Dickens egyik elvarázsolt illusztrátora. Részben épp miatta akartam gyerekkoromban rézkarcoló lenni: egyszerre szomorúnak és nagyon vidámnak éreztem a rajzait.

A képen, gyertyákkal megvilágított színpad közepén, egy bohóc ül pettyes ruhában, a múltban, és énekel – ha jól látom a reprodukciót. A közönség meg teli torokból kacag, önfeledten szórakozik –, ezért jöttek el. A zenekari árokban muzsikál pár zenész, a proscéniumpáholy ezúttal üres. Így találkoztam először a bohóc Grimaldival.

Cruikshank metszetén azonban nem látszik pár lényeges, színes elem: Joey – ahogy a Clownt becézték – hófehérre festett arccal ült a színpadon, jobb és bal arcára meg két nagy vörös félholdat festett a függönyök mögött, mielőtt a színpadra kiment. Mondják is: Joey az arcfestés úttörője volt! Dickens és más viktoriánus angol írók képzelt hőseinek arcát Cruikshank metszeteiről ismerjük, különös érzés egy valóban élt, egykor hús-vér embert látnunk a híres illusztrátor metszetén – hát életünket is lehet illusztrálni ezek szerint...?³

Grimaldi 1779-ben született – talján neve ellenére nem a festői Itáliában, hanem London füstös, ködös városában –, gyermekként lépett a gyertyafényes deszkákra – kétéves korától már a londoni Sadler's Wells színpadán táncolt –, háromévesen hivatásos pantomimművésznek állt. Először heti egy fontot keresett, a következő esztendőben már kettőt, végül hetente hármat és így tovább – népszerűsége növekedett.⁴ A Covent Gardenben a *Harlequin és Lúdanyó, avagy az aranytojás* címmel futott műsora kilencvenkét éjszakán át,

¹ *Charles Dickens and Early Victorian England*, R. J. Cruikshank, Sir Isaac Pitman and Sons, LTD, London, 1949. 223. o.

² George Cruikshank (1792–1878) már jó nevű művész volt – a Grimm-mesék illusztrátora, és az írónál húsz évvel idősebb –, amikor felkérték Dickens *Boz* néven kiadott, első könyvének illusztrálására. A *Sketches by Boz. Illustrative of Every-Day Life, and Every-Day People* aztán éppen Charles Dickens (1812–1870) huszonegyedik születésnapján, 1836. február 7-én jelent meg. Dickens későbbi írásaiba lassacskán belopóztak a cruikshanki hangulatok, a metszetek fura alakjai életre keltek az író álmaiban – néha Cruikshank illusztrátora lett.

³ George Cruikshank életrajzát John Camden Hotten írta meg a viktoriánus korban, két kötetben.

⁴ „He shone with unimpeded brilliance” – írta egy kritikus. Egy másik elámult előadásán: „Pástétomárusnak öltözött, felnyitott egy osztrigát, igáslovat hajtott, bárányt imitált, megmarkolt egy tűzforró pizskavasat... mindezeket a szertelenségig élethűen adta elő!” – e képekből előttem Grimaldi egy ős performance-színésznek tűnik, különösen tetszik, amikor valakire azt mondják: *extravagantly natural*.

ez összesen több mint 20 ezer fontot hozott – a színház tulajdonosának. E darabokban egyáltalán nem beszéltek, szintiszta pantomimek voltak. (Mint ez Grimaldi búcsúbeszédéből is kiderül). Grimaldi később fellépett a *Harlequin és Cinderella* című darabban, és voltak híres dalai is:

„Egy almanénike
kinn a piactéren
Sült almákat árult,
jó forrót a télen.

S bár az anyókének
almája jól fogyott,
a forró almája,
ő maga vacogott.

Gondolta, nem nagy bűn,
ha a csaposnak int,
s hogy átmelegedjen,
lenyom egy jó nagy...”

– ezeket közönsége vele együtt énekelte – különösen vidáman kiabálták világgá a ki-
mondatlan szót...

1837-ben halt meg a bohóc, ötvennyolc évig élt. – Grimaldi elment, és nem hagyott örökösöt – írta egy korabeli újság –, félünk, hogy a pantomim szelleme eltűnt vele. Dickens meg ezt írta: Grimaldival a Clown elhagyta a színpadot, s bár még gyakran hallunk felőle, sosem lesz többé látható.

Mint nemsokára megtudtam, Joseph Grimaldi memoárjait éppen Charles Dickens szerkesztette egybe – akkor még baráti – kiadója felkérésére.⁵ Richard Bentley a *Pickwick Papers* 1836-os hatalmas sikere után hívta meg lapjához az író, és nem is kellett csalódnia, 1837–39 között a *Bentley's Miscellany* hasábjain indult útjára folytatásokban a *Twist Olivér*. Nos, Mr. Bentley az éppen ekkor, 1837. május 31-én elhunyt híres bohóc, Grimaldi emlékirataiban is üzletet szimatolt, és a papírok rendezésére felkérte Dickenst. Mint Dickens első komoly életrajzírója, barátja, John Forster írja: „A memoárokat már előzőleg ellátta valaki életrajzi jegyzetekkel, de ezt még okvetlenül stilizálni kellett, mert bár maguk a történetek remekek, csapnivalóan voltak megírva.”⁶ – Kell egy igazi író, ha életünk rosszul van megírva! Akkor aztán önéletrajzunk másvalaki életművének része lesz. Grimaldi emlékezései például manapság úgy jelennek meg: Charles Dickens: *Memoirs of Joseph Grimaldi* – mintha valami kitalált *Twist Olivér* lenne szegény Joey.

Nézzük kissé részletesebben e bohócemlékiratok történetét.

„Joseph Grimaldi 1836-ra, ötvennyolcadik születésnapjára készült el négyszáz oldalnyi, többnyire diktált önéletrajzával. Rá kellett azonban ébrednie, hogy a vaskos kézirat jelen állapotában kiadhatatlan – ‘rendkívül terjedelmes’ – jegyezte meg később Dickens.

⁵ Grimaldi emlékiratai először két kötetben jelentek meg: *Memoirs of Joseph Grimaldi, Edited by „BOZ.” With illustrations by George Cruikshank*, London: Richard Bentley, New Burlington Street. Kötetenként hat illusztrációval és egy-egy címképpel. Léteztek egykötetes kiadások is, az első: Richard Bentley, London, 1846. I vol, későbbi kiadások: George Routledge & Sons, Ltd. London, 1888, illetve egy reprint, Elibron Classics, London, 2000.

⁶ *The Life of Charles Dickens. By John Forster.* 6 vols. Leipzig, Bernhard Tauchnitz 1872–74 (I.v. p.176–178.) E könyvet Angliában is 1872–74 közt adták ki, pár évvel Dickens halála után.

Rögtön javasolták, keressen egy jó munkatársat, és ő három hónap múlva el is jutott a termékeny zsurnaliszta zugíróhoz, Thomas Egerton Wilkshez, akit megbízott, ellenőrizze, javítsa ki és írja át az anyagot. A Grub Street-i irodalmi napszámos elvállalta, hogy a bevétel feléért december 1-jére előkészíti a kötetet a kiadásra, de Grimaldi meghalt két hónapon belül, így Wilksnek a munkát egyedül kellett befejeznie. Nem csak durván vágott belőle és tömörítette, de a Bohóctól hallott anekdotákat is betoldott ide-oda, anélkül, hogy képes lett volna azokat ellenőrizni, és azt sem különítette el egyértelműen, mit írt Grimaldi, és mit toldott ő az emlékiratokba. Mindezen túl, elég vitatható módon, az egész szöveget átírta függő beszédbe, így aztán a Bohóc alig néhányszor szólalhat meg első személyben.

Wilks szeptemberre készült el az *Emlékirattal*, és rögtön felajánlotta kiadásra Richard Bentley-nek. Bár a kézirat vacakul volt szerkesztve, és még mindig szörnyen terjengős maradt, Bentley kapott rajta így is, Grimaldi hagyatéki végrehajtójától, Richard Hughes-tól megszerezte a jogokat, és felkérte Charles Dickenst, szerkessze át rendesen.

Dickens ekkor alig huszonöt éves volt, de már messze túlhaladta Wilkset álnéven írt darabjainak *Sketches by Boz* címen előző évben megjelent válogatott kiadásával és a *Pickwick Klub*-sorozatával, mikor pedig Bentley megkereste a Grimaldi–Wilks-kézirattal, már a *Twist Olivér* is megjelenőben volt az újonnan indított *Bentley's Miscellany* havi számaiban, amit Dickens szerkesztett.

Dickens először vonakodott elvállalni a munkát. 1837. október 30-án ezt írta Bentleynek:

‘Átgondoltam az ügyet, s megint átnéztem az anyagot is. Nagyon rosszul van összetákolva, és annyi fecsegéssel van tele, hogy félek, nem tudom elvállalni oly feltételekkel, melyek önnek is megfelelének. Először is háromszáz fontot kérnék, az eladástól függetlenül, ezenkívül biztosítékot arra nézve, hogy a könyvet nem árulják majd sorozatként szétdarabolva.’

Bentley azonban tántoríthatatlan volt; belement Dickens feltételeibe, megelőlegezte neki a háromszáz fontot a költségek után maradó bevétel felére; erre Dickens november végén aláírta a szerződést, vállalva, hogy két hónap leforgása alatt előáll az új szövegváltozattal két kötet terjedelemben, *post octavo*⁷ kéziratlapokon. (Bentley ezenkívül még Richard Hughes-nak is kifizetett nyolcvanöt fontot a jogokért.)

Dickens rögtön nekiugrott az anyagnak, hajtotta a határidő. Egy héttel a szerződés aláírása után ezt írta: ‘Azt hiszem, mindent kihoztam Mr. Wilks rettentő fecsegéséből, amit csak lehetett.’ Két nap múlva meg ezt: ‘A Grimaldi a vártnál sokkal jobb lett az átírás után.’

Január 5-ére elkészült a szöveggel, leszámítva a nyitó és a záró fejezeteket. A szerzőhöz hasonlóan Dickens is főként diktálta a szöveget, John Forster, Dickens biográfusa írja, hogy gyakran találta Dickens papáját ‘a titkári teendőktől lelkesült állapotban.’ Meglehet, Forsternek igaza van, mikor azt mondja, ‘abból az életrajzból Dickens egyetlen sort sem írt’, ez mégsem jelenti azt, hogy az alapjában édesapja műve lenne. Az olvasók, miként egykor, most is egyből megérik a jellegzetes dickens hangulatot már az első sorok után. A regényíró el is meséli módszerét egy levélben, melyet Grimaldi Szent György Kórházbeli orvosának, Dr. J. A. Wilsonnak írt:

‘Nagyon örülök, hogy nem rontottam e jóember megítélésén, hisz én másvalaki leírását szerkesztettem csupán, s csak némely történetét meséltem el a magam mód-

⁷ A *post octavo* egy könyvméret, mely Angliában (körülvágatlanul) 5x8 inch – azaz 13x20 cm méretű lapokat jelent, Amerikában lehet kicsit nagyobb.

ján, ám így is szíven ütött a jószívűség számtalan jele, mely az egész könyvben mindenütt megtalálható, s végigszínezi azt.'

Joseph Grimaldi emlékiratai néhány hét múlva, 1838 februárjában megjelentek 'Boz'⁸ szerkesztésében, jegyzetek nélkül. 1846-ban új kiadás jelent meg Charles Whitehead jegyzeteivel. Ő negyvenkét éves volt az *Emlékiratok* első megjelenésekor. Regény- és drámaíróként s mint ígéretes ifjú költő rövid életű sikert aratott *Jack Ketch önéletrajza* címen névtelenül kiadott humoreszkiével 1834-ben, és *Richard Savage* című regénye is hozott számára némi elismerést. Dickens közeli barátja volt, ő ajánlotta neki a munkát, melyből végül a *Pickwick Klub* született. Whitehead később alkoholista lett, 1857-ben Ausztráliába vándorolt, és ott halt meg nagy nyomorban.

Úgy tűnik, se Dickens, se Whitehead soha nem nézték meg Grimaldi eredeti kézíratait, melyek Hughesnál maradtak, csupán a Wilks által szerkesztett anyag alapján dolgoztak mindketten. Dickens 'lelkesült lángolósa' ahhoz már nyilvánvalóan nem volt elég nagy, hogy tekintetet vessen az eredetire is, vagy legalább megkísérelje leírni a bohóc Grimaldit és pantomimjeit. Nem meglepő hát, hogy egy szemlélő végül azt írta: úgy látszik, Dickens soha nem látta Grimaldit. A regényíró valóban tízéves volt csupán, mikor Grimaldi visszavonult, ám mégis vette a fáradságot, és egy a *Bentley's Miscellany* nak szánt, ám publikálatlanul maradt levelében válaszolt a vádra. Azt írta, hogy 1819-ben vagy tán 1820-ban vidékről felutaztak megnézni Grimaldit, 'kinek tiszteletére, mint mondják, nagy komolyan csapkodtam össze a két praclimat', s hogy 1823-ban is látta Grimaldit játszani – bár ez legfeljebb egyszeri fellépés lehetett, valami jótékonysági est, hiszen a Bohóc már csak párszor lépett fel visszavonulása, 1822 után.

Eredeti kézírata eltűnt szem elől, miután 1874-ben száz guinea-ért elkelt egy londoni árverésen – oly árért, mely részben a több mint hatvan mellékelt arcképnek, eredeti belépőjegyeknek, rajzoknak és színpadképeknek tulajdonítható. A katalógus így zengte be: 'Ez a legeredetibb, leghűbb életrajz, amit valaha írtak, csodálatosan bohócos és gyermeki-en egyszerű – ám a két jeles szerkesztő, akik harmincöt év előtt a nyomda számára előkészítették, nem érdeklődtek utána. Pedig a Bohóc oly komolyan vette a tollat is, mint hivatását, a bohóckodást.'⁹

⁸ „Tollnévvel tört be. Még senki se tud Dickensről, amikor már országzserte nevetnek Boz *Vázlatain*; a kezdő Jókai Móricz is Boz és nem Dickens karcaiból és humoreszkiéből tanul. (...) Legkisebbik testvéröccsét becézték ezen a néven. Érzelmes családi olvasmányuk volt *A wakefieldi lelkes*, Mosesnek hívják a kisleányt a regényben, gyermekszáján Bosesre lágyult a Moses, Boses leköpött Bozra.” (Cs. Szabó László: „Dickens napló”, *Nagyvilág*, XXV. évfolyam 5. szám, 1980. május) „Boz” *Twist Olivér* című regénye – Gondol Dániel 1843-ban megjelent fordításában – Petőfi kedves olvasmánya volt. A következő sorok állnak e háromkötetes kis könyv elején: „Mintegy hét év előtt egy huszonöt esztendő, derült arcú és nyílt homlokú ifju, egymásután majd valamennyi könyvárusát és kiadóját meglátogató Londonnak, a városok e mesés óriásának. Zsebében meglehetősen terjedelmű iratcsomó kiadó után sohajtozott, menyire tudniillik az iratcsomók sohajtani képesek, de a kemény szívű kiadók csak vállat vonítottak, s nem akartak keresztapái lenni a szegény elmeszülöttnek, ámbár kivétel nélkül hizelgő szókkal kísérték a fölolvastott mutatóványokat. (...) És ezen ifju Dickens Károly volt, az eladott kézirat pedig a nagyhirű 'Pickwickiratok' nyolc füzetét foglalá magában, mellyek rögtön olly roppant hatást szültek, hogy csakhamar 100.000 példányban terjedtek el (...) számos tollrajzzal Cruikshank és Phiz (Seymour) ügyes rajzolóktól, mellyek a munka becsét s kelendőségét nagy mértékben emelték. 1837-ben 'Memoirs of Clown Grimaldi' jelentek meg 2 kötetben, mellyek igen sok érdekes adatot közlenek az angol színészi életből.” Vagyis már ekkor Dickens regényei közt sorolták fel Grimaldi emlékiratait. (Bár „Phiz” és Seymour kissé összezemosódnak itt.)

⁹ Charles Dickens: *Memoirs of Grimaldi*, Pushkin Press, London, 2008. (p.353–357, *Afterword* by Richard Findlater, ford.: L. E.)

Megszerettem a metszetről megismert Grimaldit, örültem, amikor megtudtam, hogy végre újra kiadták emlékiratait. Gyorsan ellenőriztem: a Bohócot jól képzeltem el? Íme, egyikét feldobált és elkapott kislabda az előadásból.

„Joseph Grimaldi atyai nagyapja, a francia és az olasz közönség előtt egyaránt jól ismert táncos, aki oly csuda erős és fürgé volt, hogy Vaslábúnak is nevezték, egy éjszaka akkorát ugrott a színpadon, hogy Puff, lelkesültségében leverte az egyik színpadi ajtó felett lógó kandelábert, aminek szerteröpülő szilánkjai némileg megsebeztek orcáján a török követet, ki pechjére a színpadi bokszban foglalt helyet. A felséges francia Udvarnak kellett exkuzálnia, és erre a Vaslábút is felszólították, s ezt ő meg is tette alázatosan, töredelmesen: Pardon, hatalmas ugrásomért, Excellenciás uram.”

„Az első Grimaldi, ki feltűnt Angliában, ezen emlékiratok hősének atyja, a Vaslábúnak fia volt. Ő 1760-ban érkezett Angliába, és Charlotte királyné udvari fogorvosa lett. Genovában született, s már jóval régebben, hazájában is nevet szerzett magának e mesterség terén. Igazán nem mondhatjuk túl gyakorinak, hogy valaki egyszerre fogász és táncmester legyen, ám ő elég ügyesen művelte mindkettőt, bár... az utóbbit talán mégis jobban, hisz a fogászatot feledve végül is teljesen a tánctanításra adta magát. Ebben aztán sikert sikerre halmozott Mr. Grimaldi, így érthető, hogy nemsokára már a híres Drury Lane és Sadler's Wells színházak balettmeistere lett – továbbá *primo buffo*! E sokoldalúságával a közönségnél, de még a királyi családnál is kedveltté tette magát hamar. Nem csak becsületes, de nagyon jótékony ember hírében állt, mindig segített a nagyszámú elesetteken, nyomorultakon, kik valami segítségért fordultak hozzá. Ráadásul sose volt részeges! – ez meg igazán ritka virtus az újabb idők színművészei között.”

„Grimaldink zseniális és józan atyjának azért akadt egypár elég furcsasága: bérelt például egy telkecskét Lambethben, ennek egy részét szép érzékkel virágoskertnek kerítette el, ám mivel e telekszerzés a tél legzimankósabb közepén esett, ő meg türelmetlen alkat volt kívární, míg vánszorogva eljő a tavasz, tavaszra nyár, és így tovább, s a kis kert végre saját rendje szerint, a maga egészen egyszerűen kivárhatatlan lassúságával virágba borul, hát fogta magát, teliültette művirágokkal az egészet, és fákat is ültetett, ahová jónak gondolta, mondanunk sem kell, műfák voltak azok, műgyümölcsökkel tele.”

„Idősebb Grimaldinak a művirágkert mellett volt még pár apró furcsasága, mit feljegyeztek. Például arról volt nevezetes, hogy a hónap tizennegyedik napjától kifejezetten rettegett. Minden hónap minden tizennegyedikétől. Ahogy ez a baljós, félelmetes nap megállíthatatlanul közeledett, ő egyre idegesebb lett, nyugtalanság öntötte el, ám ahogy elmúltott ama tizennegyedik, egy csapásra a régi ember lett megint – Ó! – mondta tört angolságával –, egy holnapra megint biztonságban vagyok. Azt már nem is kell mondanunk, hogy ebből aztán baljós egybeesések kerekedtek ki, annyi viszont valóban tény, hogy amikor az öreg Grimaldi meghalt, éppen március tizennegyedik volt, s hogy szintén tizennegyedikén született, keresztelték, és házasodott.”

„Távrolról sem ezek voltak azonban egyedüli különösségei. Valami morbid módon érzékeny és melankolikus volt, és a haláltól szinte leírhatatlanul rettegett. Temetőekben barangolt, órákon át járta a sírkerteket, a holtak lehetséges betegségein spekulálgatott, elképzelte halálos ágyukat, számolgatta, hányat temethettek el élve valami ájulás után, e kép rémisztette meg leginkább, e szörnyű lehetőség egész életén át kísértette, egészen megszállta képzeletét. Ez vezette arra a különös végakaratra is, hogy halála után, a koporsó lezárása előtt testétől válasszák el a fejét, és a maga idején több tanú jelenlétében meg is

esett az operáció. Érdekes körülmény, hogy a halál, mely az idősebb Grimaldi elméjét nyomasztó képekkel és rémes lidércekkel szállta meg, s mely szabad óráiban sosem hiányzott gondolatai közül, egyúttal humoros pantomimjeinek állandó és lehető legnépszerűbb tárgya volt. Egyéb jól ismert darabok között például a Csontváz és a Bohóc jelenete is az ő invenciója, ez akkoriban fölöttébb népszerű volt, s alkalmanként előveszik még ma is.”

„Ugyanő volt, aki a Lord George Gordon-féle zendülés idején (1780-ban), mikor a népek, hogy a csócselék vad dühétől megvédjék házuakat, felírták a kapujukra: *‘Nem kellene pápisták!’*, abból a megfontolásból, hogy véletlenül se bántsa meg egyik ideges felet se, házára ezt írta fel: *‘Nem kell semmilyen vallás, egyáltalán!’* – jó nagy böhöm betűkkel ez állt a Little Russell Streeten, a háza kapuján. Az idea fényesen bevált, de hogy mi a csoda mentette meg a ház urát, a felirat humora, vagy hogy a tömeg egyszerűen nem ment abba az utcába, titok marad.”

„1779-ben, abban az évben, amikor David Garrick (a nagy színész) meghalt, Joseph Grimaldi, *‘Old Joe’* Clear-Marketben, a Stanhope Streeten megszületett. Azt a városrészt akkoriban, mint még ma is, kedvelték a színházi népek, nyilván a színházak közelsége miatt. Joe születésekor hatvanéves volt az excentrikus papa, de még mindig táncmester és bohóc, úgyhogy nemsokára magával vitte a Régi Drury Lane színházba egyéves és tizenegy hónapos fiát, aki ekkor hajolt meg először, és először ekkor bukfencezett. A *Robinson Crusoe* című híres pantomimet adták, melyben az édesapa volt a Hajótörött Tengerész, kifizia meg a Kicsi Clown.

A gyerek sikere tökéletes volt, azonnal alkalmazták is heti tizenöt shillingre rúgó csodálatos fizetéssel, s az elkövetkező évek során folyamatosan új és egyre jelentősebb szerepeket kapott. A függöny mögött is éppolyan kedvenc lett, mint a függöny előtt, a Zöld Szobának nevezett színházi klubban hamar *‘Ügyes Kicsi Joe’* lett a neve, és aztán már csak Joe-nak hívták élete utolsó napjáig.

Grimaldi először 1782-ben lépett fel a Sadler’s Wells színpadán, egy majom fásasztó szerepében, s ebben is oly sikert aratott, mint előbb Clownként, a Drury Lane-ben. E színházban is egyből az állandó társulat tagja lett, és (egyetlen szezont kivételével) az is maradt, végig, míg a hivatását művelte, sok éven át. Most, hogy megszerzett – helyesebben édesapja szerzett neki – két állást, s így minden este két helyen is fel kellett lépnie gyors egymásutánban, már komolyan kellett dolgoznia. Mindez egy felnőtt férfinak is fásasztó lett volna, nemhogy egy kisfiúnak.”

„Már említettük, Grimaldi édesapja különös figura volt, így aztán nevelésében is sajátosan, sőt inkább talán kellemtelenül különöc. Kisfiát betanította sok fantasztikus trükkre, bohócna dresszírozta, majomnak, minden egyébnek, mi a színpad deszkáin bohókás és humoros, úgyhogy lassacska a Zöld Szobában is éppúgy elszórakoztatta mókás ugrabugrálásaival, bukfenceivel a klubban üldögélő színészeket, mint a nézősereget odakint, a gyertyákkal fényesen kivilágított színpadon. Mindezeket pedig folyton ellenőrizte a szigorú atya, aki ha a legcsekélyebb hibát találta is az előadásban, rögtön készen állt a büntetéssel – egy kiadós verés, hajcibálás, sarokba hajtás. Ahogy a papa eltűnt, a könnyek is eltűntek vele együtt, tovább folyt a fura grimaszolások, ugrabugrálások, melyek majd oly népszerűek lettek, s amiket élő ember meg nem állíthatott, kivéve, ha azt kiáltotta hirtelen: *‘Joe, Joe, itt van édesapád!’*, mire a fiú a sarokba menekült, és a régi sírásban tört ki, mintha sose hagyta volna abba.

Szép lassan szokássá vált akkoriban, hogy akár jött a félelmetes papa, akár nem, vala-

ki bekiabált a színpadra, és Joe rögtön a sarokba menekült, s mivel ezt Joe hamar észre vette, és a tréfát a valósággal már sokszor összekeverte, az előbbieknél is durvább veréseket kapott atyjától, akit később kéziratában 'szigorú, de kiváló szülő'-ként aposztrofált.

Az egyik ilyen alkalommal, mikor Joe kedvenc szerepében tündökölt, a *Robinson Crusoe*-ban játszotta a Kicsi Clownt, és arcoskáját éppen apja mintájára pingálták ki a vicces hatás részeként, valami hibát vétett, mire az öregúr a Zöld Szobába ráncigálta, a szokott magányos sarokba állította, és lelkére kötötte, egy inchet se mozduljon onnan, különben rettenetesen kikap.¹⁰

Derby grófja,¹¹ kinek akkoriban szokása volt a Zöld Szobában üldögegni, éppen belépett erre a jelenetre, s látván a magányosan álldogáló, helyzetéhez képest furán öltözött, kipingált arcú kisfiút, jóságosan magához intette őt.

– Helló, öcsi, ide hozzám ízibe.

Joe meglepett, csudálkozó arcot vágott, de ahol volt, ott maradt. A gróf szívből nevetett, és körbenézett magyarázatért.

– Nem mozdulhat onnan, uram – mondta Miss Farren, kihez a gróft akkoriban érzékeny szálak fűzték, s akit a későbbiekben nőül is vett –, ha csak megmozdul, az apjától rettentően kikap.

– Valóban? – így a gróf –, mire Joe, ha lehet, még furább grimaszt vágott a sarokban, mint az előbbiek.

– Én pedig azt hiszem – mondta erre a gróf –, hogy ez a fiúcska nem is fél annyira a veréstől, mint hiszitek. Jöjjön ide, Sir!

Azzal elővett egy félkoronást, és a fiú, jól ismerve az érme értékét, kiugrott a sarokból, egy pantomimes villámsebes mozdulatával elkapta a pénzt, s hopp, máris ugrott volna vissza a sarokba... ha a gróf a karját nem kapja el.

– Na, Joe – mondta neki a gróf –, fogd a parókádat, és hajítsd a tűzbe, és akkor ni, itt van, kapsz még egy félkoronást.

Még ki se mondta, már úgy is történt, paróka le, tűzbe vele, általános kacagás, a gyerekek mindkét markában egy-egy félkoronás... ám ekkor a gróf kicsit megjévedve, mert elgondolkodott a következőkben, a piszkavassal gyorsan kikutorta a tűzből a kormos kis parókát... erre lépett be a bőszt atya a Hajótörött Tengerész jelmezében. Az volt Joe szerencséje csupán, hogy a gróf azonnal, emberségesen mindent kitalált, máskülönben meglehet, hogy a haragvó atya nyomban a tűzbe veti Kicsi Joe-t a kicsi paróka után.

Ahogy szokott, az esemény nem maradhatott kiadós verés nélkül, mire persze Joe keservesen zokogott, és a könnyek végigfolytak festett arcán, elmaszatolva az 'inch-vastag'

¹⁰ Na, ezt aztán soha nem hittem volna, hogy szigorú édesapámnak még ebben is igaza lesz egyszer, húsz évvel halála után, hogy meglássam, majd a verés és sarokba állítás is hasznomra válik egyszer! – hát, amikor kinyitottam ezt a Grimaldi-féle *Bohócemlékiratot*, és megtaláltam benne a sarokba állítást, elsírtam magam, nem szégyeltem, és arra gondoltam, lám, a sok verés, sarokba állítás a régi kis bohóchoz milyen közel hozott. A verés minden vérségi köteléknél közelebb rokonokat szerezhet nekünk. – Egyszer még megköszönöd, fiam. – Igen. Köszönöm. (Nekem sem volt szabad elmozdulnom, épp csak itthon nem inchben, hanem milliméterben határozták meg a tilalmakat. Ezek a sziget és a kontinens apró, de lényegi különbségei. Ha édesanyám odajött hozzám, amíg a szőlőmintás cserépkályha mellett, a sarkomban álltam, és én kiléptem helyemről, iszonyúan kikaptam. Néha, ha pechemre reggel követtem el a hatalmas bűnömet, sötétedésig egy helyben kellett állnom, apám néha odakukkantott, nem támaszkodom-e – tilos volt a kályhához dőlnöm, úgyhogy szép lassan megtanultam állva aludni, és közben – néha – álmodtam is.)

¹¹ *Earl of Derby* – a normann eredetű Ferrers grófok egy további címe, melyet Burke *Peerage*-a szerint 1138-ban adományoztak először nekik. Az *Emlékiratokban* Edwardról, a 12. grófról esik említés, ő alapította az epsomi derbyt, a fent említett színész, Elizabeth Farren pedig a második felesége volt.

sminket. Nem sokkal ezután színpadra szólították, és atyja, ki még mindig dühös volt, nem vette észre, milyen kinézettel lépett mögötte színpadra a manó, míg csak az általános derűtlenségből gyanakodni nem kezdett, hogy valami baj lehet, és észrevette a groteszk kis ábrázatot. Még dühösebbé válva, mint az előbb, egyből a gyerekeknek esett, püfölni kezdte, az meg üvöltött, ahogy a torkán kifért. A közönség mindezt valami kapitálisan nagy poénnak vette, kacagott, hogy a nézőtér belerázkódott, és mint megírták a másnap reggeli lapok: remek volt látni egy gyereket ilyen természetességgel játszani, és mindez az atya tanári tehetségének mily hatalmas dicsérete!”

„A Sadler’s Wellsben hamarosan éppoly kedvenc lett Grimaldi, mint a Drury Lane-ben. King, a komédiás, ki az előbbi teátrumnak fő tulajdonosa, az utóbbinak meg vezető színésze volt, kezdetől fogva gondját viselte, s alkalmanként adott a gyerekeknek egy-egy guinea-t hintalóra, kis taligára, egyéb ilyesmi játékokra, melyek a kisfiúk fantáziáját elbűvölik. Az első darab előadásakor, melyben Grimaldi a Sadler’s Wellsben fellépett, egyből elérte első zajos sikerét, ám csak a jó szerencse óvta meg attól, hogy ez az előadás egyúttal ne színházi pályafutása végét jelentse. Majmot alakított éppen, és végig a Clownt (édesapját) kellett követnie a darab folyamán. Az egyik jelenetben a Clown elkapta a majmocska grabancát, láncra kötötte, és jó erősen megpörgette maga körül, körbe-körbe-körbe, úgy kartávolságnyira. Egyik este aztán, mikor az előadás ennél a jelenetnél járt, eltörött a lánc, és a kis majom, szerencsére a legkisebb sérülés nélkül, jó messzire elröpült, egyenest egy idős gentleman ölébe, ki eladdig élénk érdeklődéssel csücsült.

A korabeli színházi élet szereplői közt figyelemmel kísérték Joe első lépéseit a híres kötél-táncosok is, Mr. és Mrs. Redigé, kiket *Le Petit Diable* és *La Belle Espagnole* néven ismeretek akkoriban. Gyakran adtak neki egy-egy guinea-t – vegyen magának a komoly kis színész igazi gyerekjátékokat is. Apja azonban legtöbbször egyszerűen elkobozta ezeket az összegeket, egy dobozkába rakta, melyre kívülről felírta a fia nevét, aztán gondosan bezárta a dobozt, majd a kulcsot a kisfiúnak adta, e szavak kíséretében: ‘Emlékezzél, Joe, ez a te örökséged, maj’ ha én mekhalok.’ Aztán a papával együtt szép csöndben, nyomtalanul eltűnt az örökség, de még a doboz is, mint végül kiderült.”

„1783 karácsonyán Grimaldi megint fellépett a Drury Lane színpadán, méghozzá a *Hurly Burly* című pantomimben szerepelt. E darab folyamán azonban nem csak a régi, jól bevált majomszerepét kellett játszania, de egy kandúr-macskát is – ám ez utóbbi karakter alakítása során balesetet szenvedett. Gyors felgyógyulását az ember egyszerűen nem tudta másra vélni: lám, oly tökéletesen azonosult a szerepével, hogy még mindig maradt nyolc élete. Olyan vacakul volt összefércelve a macskajelmeze, hogy jóformán egyáltalán nem látott ki mögüle,¹² ezért aztán zsupsz, belezuhant a színházi süllyesztőbe – mely éppen nyitva volt, mivel egy forrást jelképezett –, s ő vagy negyvenlábnyit lefelé bukfacezett, kulcsontját törve, s mindenütt alaposan összevissza ütve magát.”

¹² A *Házzínházban* (a húsz éven át működő pesti vándorszínházban) egy alkalommal megpróbáltam beszerezni egy valódi medvejelmezt, mivel azonban, mint szomorúan értesültem, e szőrös kosztümből hazánkban már csak egy van – miképpen a retyezáti Mackóurak is messze tűntek –, meg kellett elégednem egy méretemre megfelelő játékmaci-jelmezzel: pingponglabda-orr, durván felvarrt, lógó cernán szemek. Nos, alattuk kellett volna kilátnom az est folyamán, két kis hálón át, de ezek olyannyira elpiszkolódtak az évek során, hogy semmit nem láttam, ráadásul, léven lázas beteg, folyt rólam a víz a játékmaci-bőrben. Mikor eljött a pillanatom, a belépőm, akkor figyelmesen oldalba rúgtak, erre én kicammogtam a pástra, ott azonban rögtön belerúgtam egy Trabant lökhárítójába, és már-már kétségbeesetten felüvöltöttem volna... ha... nem vagyok jól dresszírozva én is... így hát, mi más maradt, fájdalomban-dühömben brummogtam egy hatalmasat – mint később kiderült, egészen szép sikerrel.

„A család akkoriban papa, mama, Joe, John Baptist, három-négy szolgálólány és egy színes férfiú volt – ez utóbbi személy inasként működött, és Fekete Samu névre hallgatott. Papa nagyon is vendégszerető volt, ugyanis utált egyedül lenni. Bizonyos alkalmakkor, főként karácsonyeste mindenkit meghívott, ilyenkor aztán a vendégek elkápráztatására előszedték a finom porcelánszervizeket és a drága ezüst étkészleteket is. Az egyik ilyen karácsonyi délután, amikor már az ebédlőt díszítették, és minden elképzelt eleganciával kicsinosították, a két kisfiú a Fekete Samuhoz csatlakozott, és a mesebeli díszítéseket csodálva boldogságukban áradoztak.

– Ó – mondta egyszer csak Samu valamely előbbi megjegyzést túllícitálva –, e sok csoda mind az ifiuraké lesz, ha az öreg Gazda meghal (when old Massa die).

A gyerekek megütődtek ezen a megjegyzésen, különösen John, a kisebbik, kinek, lévén még apróság, a halálról halvány fogalma sem volt, így aztán a legnagyobb lelki nyugalommal megjegyezte, hogy ő bizony valóban örülne, ha hamar övé lenne mindez a sok csoda.

A dologról aztán többet nem beszéltek. Fekete Samu ment a dolgára, a gyerekek meg játszani, senki sem gondolt többet a dologgal, kivéve a papát, ki mindent hallott, mert véletlenül éppen ott állt a szoba ajtaja mögött. Néhány napig töprengett a történtenek, míg végül, hogy kitudja fiainak igazi érzéseit, sajátos tervet agyalt ki, s mivel amúgy is állandóan foglalkoztatta a halál gondolata, elhatározta, hogy holtnak tettetni magát.¹³ Hanyatt feküdt hát a szalonban, egy lepedővel betakartatta magát, elsötétítetett, és behúzatta a függönyöket, hogy a félhomályos teremben meglegyenek a halál összes látványos kellékei. Mikor mindez megvolt, s a szolgálknak is kiadta a megfelelő utasításokat, szólt, hogy hívják be a fiúkat, mert hirtelen meghalt az édesapjuk. Ők lélekszakadva berohantak a szobába, ahol feküdt, apjuk meg kíváncsian várt, fiai szívében valójában mi lakik.

Mikor Joe-t bevezették a félhomályos szobába, elég összezavartak voltak az érzései, de valami hamar azt súgta neki, hogy édesapja nem halott. Sok mindenféle apró jelből következtetett erre, a legfőbb tán az volt, hogy apját még az imént is a legjobb egészségben látta, meg aztán Samu is gyanúsán pislogott-kacsingatott, és ahogy a halotti leplet figyelmesen szemlélte, apja is mintha még lélegzett volna. Rövid töprengés után rájött, milyen remek alkalma adódott, zokogásban tört ki a legmélyebb bánat jeleként, majd a földre vetette magát, és ott hempergett könnyek között.

A kis John még sokkal tapasztalatlanabb volt, mint Joe, nem volt olyan gyanakvó, és

¹³ Ez iszonyú. Nem javaslok senkinek, apám kipróbálta rajtam. Ősz volt, az 1960-as évek eleje, ő a *Robin Hoodot* olvasta fel nekem, aztán abbahagyta az olvasást – most menj játszani, Samu. Úgy-hogy én átmentem a nagyszobába, ő meg ott maradt a mamám szobájában, hanyatt feküdt az ágyon, és kicsit pihent. Édesanyám a konyhában süttött valami finomillatú süteményt, talán rácsosat, azt nagyon szerettem, málnalekvár volt benne, a tetején meg tésztából kereszték és rájuk szórva dió. Eltelt valamennyi idő, akkor visszamentem a kisszobába, és észrevettem, hogy édesapám nem mozdul, nem vesz levegőt. Már nem tudom, miből gondoltam, hogy nem él, de azt gondoltam, és ettől szinte megfagytam, annyira megijedtem. Odafutottam hozzá, tényleg nem mozdult, közelről néztem, nem mosolyodik-e el, de nem. Néztem az arcát, lehet, hogy igazából akkor, abban az első, tettetett halálában jegyeztem meg őt. Kirohantam a konyhába, befutottam a gőzbe, az illatba, ott állt mosolyogva a mamám – na mi van, kicsim, mitől vagy így megijedve? – Gyere gyorsan, apa meghalt – kiabáltam neki sírva –, ő még mosolygott, de azért láttam rajta, hogy elsápadt, ez is örökre megjegyeztem, letette a kanalat, konyharuhát, és gyorsan jött a szobába velem. Édesapám közben nyilván levegőt vett, kinevette magát, addigra megint mozdulatlan volt, de mivel megint eltelt egy kis idő, és mivel nem ő volt a *His Master's Voice* bakelitlemezzel a gyöngyhalász, egyszer csak levegőt kellett vennie. Ekkor a mamám fellélegzett, leszidta alaposan, majd megcsókolta fiatal édesapámat – megijesztettél, te bolond. Ez volt az utolsó csókunk életünkben, amire emlékszem.

mivel apja halálát látva semmi más nem jutott eszébe, csak hogy végre megszabadult a veréstől és a tanulástól (mit igen utált), meg hogy most már tényleg az övé lesz az ebédlőből az összes gyönyörű tányér, táncra perdült, és ugrabugrálva örömdalt énekelt.

– Ó, te kegyetlen fiú – teremtette le Joe, további könnyeket préselve ki –, hát semmi szeretet nem szorult beléd drága atyánk iránt?! Ó, mit adnék érte, ha életben látnám megint!

– Sose bánd – válaszolta kisöccse –, ne légy olyan ütődött, hogy itt zokogsz, hiszen mostantól fogva a kakukkos óra csakis a miénk.

Ez már igazán több volt, mint amit a halott elviselhetett, fölegyenesedett az ágyon, felkelt, széthúzta a sötétítőt, és nekilátott kegyetlenül elagyabugyálni a kisebbik fiát. Joe meg ezenközben, lévén bizonytalan saját sorsa felől, a lakás legtávolabbi zugába, a szenespince sarkába bújtt, ahol jó négy óra múlva mély álomban találta őt a Fekete Samu, s rögvest atyjához vitte, ki már régóta izgatottan kereste égen-földön a legkedvesebb kisfiát, aki őt igazán, szívből szereti.”

„Egy alkalommal, mikor előre nem látható körülmények folytán Joe kénytelen volt a szokásosnál tovább a Sadler’s Wellsben időzni, ő és Mr. Fairbrother (a jól ismert színházi nyomdász édesapja), ki hozzá hasonlóan mindkét színházban alkalmazásban állt, együtt indultak el este a Sadler’s Wellsből át a Drury Lane-be, mivel pedig késésben voltak, hát futottak a munkába, ha pedig futottak, akkor már mérték órájukon az időt, mely mint kiderült, kerek nyolc perc volt csupán, mint Grimaldi megjegyzi, akkoriban igazi rekord. Egy következő éjszakán, mikor a Drury Lane társulata az Italian Opera House-ban lépett fel, Haymarketben, mivel a régi épületet lerombolták, az új meg épülőfélben volt, Mr. Fairbrother és Grimaldi – mondanunk sem kell, időhiányból – ismét kipróbálhatták fürgeségüket, a Sadler’s Wellsből elrohantak az Operaházba tizennégy perc alatt – egyetlen incidens adódott csupán: széleseben nekirohantak egy néninek, és faképnél hagyták szegényt a földön – nem volt idejük segíteni. Mikor aztán Grimaldi fellépése véget ért az Operában (épp csak a *Cymon* felvonulásában kellett egy kicsit fel-alá menetelnie), egyedül visszarohant a Sadler’s Wellsbe tizenhárom perc alatt, és még éppen időben érkezett, hogy gyorsan a bohócruhába ugorjon a következő pantomimjelenethez.”

„Mindeme sűrű elfoglaltságok mellett Grimaldinak szabadideje is maradt, azt pedig galambjai etetésével és rovargyűjtéssel töltötte el. Ez utóbbit oly tökélyre fejlesztette, hogy nem kevesebb mint négyezer darab lepkéből álló kabinetje volt, melyeket összegyűjteni rengeteg idejébe, még több anyagi áldozatába került. Öregkorában külön örömeire szolgált, mikor ezekre a hősi lepkészeitőkre visszaemlékezett. Gyakran felidézett magában egy surrey-i vidéket, ahol rendkívül ritka lepkefaj tenyészett, a Camberwell Beauty, melyből jó sokat összegyűjtött 1794 júniusában, mikor szokásuk szerint, évente először megjelennek.”¹⁴

„Esténkét a Sadler’s Wellsben lépett föl, úgyhogy meg kellett várnia, míg az ő jelenetére kerül a sor, aztán rögtön rohant hazafelé, bekapott némi vacsorát, és röviddel éjfél előtt már úton is volt gyalogosan Dartford felé, Londontól tizenöt mérföldnyire. Hajnali öt óra körül érkezett oda, felzargatta Brooks nevezetű barátját, ki a közelben lakott, kicsit kifújta magát, megreggelizett, és máris szedte a lábát a mező felé. Nem járt túl nagy sikerrel,

¹⁴ Komoly angol lepkészkönyvek e passzusokért fel is vették Grimaldi nevét a nevezetes angol lepkegyűjtők sorába, azzal a megjegyzéssel, hogy a Grimaldi lepkegyűjtéséről szóló beszámolóért Dickensnek hála. Nem tudom, honnan vették, hogy ezt Dickens toldotta az emlékiratokba, hiszen azok eredetijét nemhogy ők nem látták, de maga Dickens sem látta sosem.

egyetlen árva Dartford Blue¹⁵ lepkét sikerült elkapnia és üvegbe raknia, de ezzel is maradtalanul elégedetten tért vissza barátjához. Egy óra körül búcsút intett Brooks-nak, gyalog hazaindult, ötre Londonba érkezett, megmosakodott, ivott egy teát, és máris rohant a Sadler's Wellsbe.

Nem volt veszteni való idő – a Dartford Blue évi első megjelenése már nyilvánvaló volt – hamar oda kellett ismét gyalogolnia, ha több példányt akart szerezni, így aztán még azon az éjszakán, ahogy a pantomim lement, megvacsorált, ivott egy teát, és gyalog Dartfordba indult megint. Ezúttal sokkal nagyobb szerencsével járt, négy tucat Dartford Blue-t fogott, rohant vissza a barátjához, szépen elhelyezte őket – ez fontos művelet, abból áll, hogy a rovarokat olyan helyzetben rögzítik, melyben legjobban kiadják természetes szépségüket –, csomagjában a lepkékkel ismét visszaindult Londonba gyalog, délután négy tájban oda is ért, megfürdött, sebtében harapott valamit, aztán már ment is a színházba az esti előadásra, ahol jelenése volt.”¹⁶

„Mivel húsvétig nem volt fellépése, Grimaldi elfogadott egy munkát a dublini Astley's Teátrumban, melyet az ímént vettek bérebe egy rövid időre Charles és Tomas Dibdin urak. A Sadler's Wells társulatának nagy részét alkalmazták, Bolognát és a nejét is – Grimaldinak heti tizennégy guinea-t ajánlottak egy hétre, feleségének kettőt, a szezon végén egy jótékonyági előadás tiszta bevételének felét, meg az összes útiköltség térítését földön és tengeren.

[1805] November kilencedikén Grimaldi utoljára még fellépett a Drury Lane-ben, a *Terpsichore* című darabban Pán szerepében. Másnap hajnalban már útra is keltek feleségével Dublin felé, a gyöngécske kisfiú otthon maradt. Fárasztó útjuk volt Holyheadig, onnan meg egy merő vihar Dublinig – végig az úton betegség, unalom és vacogás. Mr. és Mrs. Charles Dibdin fogadta őket kedvesen, aztán elfoglalták szállásukat Mr. Davis házánál, a Peter Streeten. Hétfőn, november tizennyolcadikán a színház megnyitott, és aztán egy darabig minden a legnagyobb rendben haladt, legalábbis, amíg kitartott a jó idő, ám rögtön az esős évszak beköszöntekor a direktor legnagyobb rémületére azt vette észre, hogy a színház le Robbins teteje átereszi a vizet. Végül aztán egy este, december vége felé, épp az előadás alatt jött egy jó nagy zuhé, és a szó szoros értelmében elűzte a közönséget. A víz patakokban ömlött a földszintre és a bokszokba, a legelszántabb nézők esernyőket nyitottak, mások nagykabátokba és sálakba bugyolálták magukat, de aztán már olyan erővel dőlt a színpadra is a víz, hogy a színészek jobbnak látták elmenekülni. Pár perc múlva az egész színpad vízben úszott, teljesen átáztak a díszletek, a földszint olyan volt, mint egy tó, a galériákon meg a bokszokban zubogott a víz. Eme előre nem látható körülmény a szó valódi és átvitt értelmében is a sárba dőngölte az előadást, ebből nem volt kiút. Ettől fogva egyetlen éjszaka kivételével a nézőtér az ürességtől kongott. Minden jól bevált színházi trükköt bedobtak, de a vizet nem tudták távol tartani, és nem tudták becsalogatni a tömeget. A tető teljes kijavítása szóba se jöhetett, mivel Dibdinék csak rövid időre bérelték a helyet, mindössze márciusig, és a javítások költségei elvittek volna legalább kétszáz fontot, az egész bevételüket.”

„Bradbury inkább bukfacező bohóc volt, semmint valami nagy komikus, így persze csodálatos és veszélyes bukfacekből egész repertoárral rendelkezett. A függöny tetejéről a

¹⁵ A *Dartford Blue* nem szerepel a 13 kötetes *Oxford Dictionary*-ben és a 10 kötetes *Century Dictionary*-ben sem! – viszont az ún. *Adonis Blue* igen, az meg állítólag ugyanaz. Mint egy kedves ismerősöm tudatta velem, a *Boglárkalepkét* hívják *Blue*-nak az angolok, és ez a lepke vélhetően a *Lycaenidae* család *Polyommata*-alcsaládjába tartozó *Lycaena Bellargus* lehet – „ők legalábbis otthon így nevezik”. Maguk között.

¹⁶ Charles Dickens: *Memoirs of Joseph Grimaldi*, Pushkin Press, London, 2008. (részletek, ford.: L. E.)

színpadra vetette magát, és voltak még sok egyéb ilyenfajta trükkjei. Hogy pedig ezeket a mutatványokat ép bölrel túlélje, előadás előtt mindig jó hosszan öltözködött, és testének legtörékenyebb részeire nem kevesebb mint kilenc párnát kötözött. Egyet a feje köré, egyet vállai köré, egyet csípője körül, kettőt könyökeire, kettőt térdeire, sarkára is kettőt. Ekképpen felvértezve aztán akárhová zuhanhatott, bárminek szörnyen nekiüthette magát, összevissza gurulhatott-hemperegethetett, a legszörnyűbb, életveszélyes bakugrások alatt kutya baja sem esett. Grimaldi éppen ellenkezőleg, sohasem kötözött magára párnákat egész életében! [Képzeljük el mindezt az eredeti memoár stílusában, egyes szám első személyben: – Én sosem kötöztem magamra holmi hitvány párnákat... kérem!] Finomabb, összetettebb volt ennél az ő bohócalakítása, s azért mégis mulatságosabb.”

„Március tizennegyedikén [1807-ben] Grimaldi engedélyt kapott Mr. Kemble-től egy a sógornője számára rendezett jótékonyági előadáson a birminghami színházban játszani, mely akkortájt Mr. Macreadynek, a nagy tragikus színész apjának igazgatása alatt állt. Rögvest, hogy megérkezett, és lerakodott a hotelben, a lehető legszívélyesebben üdvözölte őt Mr. Macready, és egyből azt proponálta, mért is ne maradna Grimaldi még egy-kéthárom estécskére a jótékonyági est után? És a lehető legkedvezőbb feltételekkel állt elő. Ilyesmi eshetőségekre felkészülve Grimaldi jó előre megkérdezte otthon, vajon miféle előadásokra készül a Covent Garden a következő néhány nap folyamán. Mivel pedig arról értesült, hogy nem lesz rá otthon égető szükség legalább egy héten át, s a remek birminghami ajánlat elfogadására amúgy is erősen hajlott, hamar megegyeztek Macreadyvel. Reggeli után azonban, mikor elsétáltak a színház próbáira, Grimaldi hatalmas hiányosságot észlelt a 'properties', azaz a színházi kellékek terén, sehol nem volt semmi 'trükk', és tökéletesen hiányoztak a pantomim egyéb nélkülözhetetlen tárgyi kellékei is. Egy ideig hiába kutatva bármi ez irányban felhasználható dolgokat, végül az igazgatónak is szóvá tette az ügyet.

– Micsoda!?! Kellékek?! – hördült fel az öregúr – Na ez remek! A maga londoni színházában biztosan egy csomó ilyen cucc akad, míg mi, nyomorult vidékiek már egynek is örülünk, ja, a vidék, de hagyjuk, mondja, mit akar, és nyugodjék meg, idehozzuk magának, hogy boldog legyen. Gyere, Vili, ugorj le a piacra, azt vegyél egy kismalacot, egy libát meg két kacsát. Grimaldi úúú 'kelléket' akar, legyen meg az öröme.’

A gyerkőc vigyorgott, kapta a pénzt, és elhúzott a piacra. Grimaldi meg elgondolkodott, hogy a derék igazgatónak végül is igaza lehet, és nekilátott átgondolni a hat pantomim-előadást, melyek majd méltón lezárják az estét. Míg ő így elfoglalta magát, rohant az idő, s odakint egyszerre nagy kiabálás hallatszott, hangos röhögés. A küldönc a piacról visszaérkezett, és megbízatását hűségesen végrehajtva valóban vásárolt egy kismalacot, egy libát és kettő darab kacsát, mindegyik teljes mértékben élt, úgyhogy Mr. Macready utasításának megfelelően a színház immár 'kellékekkel' is rendelkezett.

Grimaldi akceptálta a háziállatokat, hálás köszönetet mondott, és nem sokat vacakolt, rögtön saját terveinek végrehajtásához kezdett. Úgy intézte, hogy a pantomimben szereplő öregember és a kislány lépjenek be azonnal a függöny felvonása után, mintha csak a piacról jönnének éppen, míg ő maga mint Clown, illetve a szolgájuk, utánuk baktatott, cipelve csomagjaikat. Viseltes libériát húzott magára, tök nagy zsebekkel, fejébe ormótlan háromszögű kalapot nyomott, mindezt persze saját bohócruhája fölé. Hátán nagy, sárga-és fehérréppákkal teli fonott kosarat cipelt, kabátzsebeibe meg egy-egy szegény kacsát gyömöszölt – kétoldalt kilógott a nyakuk, ahogy a zsebekből kíváncsian hápogva kikukucskáltak –, egyik hóna alá kapta a malacot, az visított, ahogy a torkán kifért, másik hóna alatt meg a halálra vált színházi kellékliba gágogott. Ily módon felszerelve jelent meg a nagyérdemű előtt, nyerítő kacagást kiváltva.”

Itt most nem folytatom tovább – mondjuk, véget ért a szezon. Bár szívem szerint lefordítanám az egész bohócemlékiratot, inkább még megmutatom, hogy emlékezett gyerekkorára e könyv előszavában Dickens.

„Jó pár éve már, hogy először csodáltuk meg a bohócokat, és olthatatlan vágyat éreztünk megtudni, vajon mi a csudát csinálhatnak két pantomim között, mikor épp nincsenek a színpadon. Mi gyerekek számtalan kérdéssel zaklattuk folyton a rokonainkat és barátainkat e fura népség felől; – vajon kolbászok és hasonló termékek iránti vágyuk tényleg olyan olthatatlan-e, s ha netán igen, ki veszi nekik e finomságokat; vajon elkapják-e őket, mikor elcsenik mások holmiját, vagy mindenki mindig megbocsát nekik, mert tudja, hogy ez vicc csupán; miért néznek ki ilyen csodálatosan, és vajon hol lakik a Bohóc; és egyáltalán: Bohócnak születnek, vagy csak fokozatosan válnak Bohóccá, ahogy felnőttek lesznek? Ezzel és ezer más hasonló dologgal kapcsolatban kielégíthetetlen volt a kíváncsiságunk. És nem csak a Bohócokra terjedtek ki spekulációink: a Harlekinnek, Pantalónék és Columbinának is erősen foglalkoztattak minket, élő személynek hittük mindegyiket, akik az egész esztendő során épp ugyanilyenek. Mily gyakran vágytunk arra, hogy ó, bárcsak a Pantalone lenne a keresztapánk! és mennyit ábrándoztunk arról, hogy minden emberi boldogságok legteteteje lenne feleségül venni egy Columbinát!

Az élvezetek – a pantomim tízezermillió öröme – elárasztanak most minket, még az a pantomim is, mely Richardson teliaggatott kocsijaiban jött le vásárok idején az unalmas kisvárosba, hol szerencsénk volt gyerekeskedni, s mely ekkor kisfiúk egész díszsorfalával fogadta őket – annyi fodorral, amennyit csak ki bírtak fehéríteni, oly fehér mancsokkal, ahogy csak le bírták sikálni –, ott álltak mind a déli verőfényben, bámulni a csudát.

Megint szívünkben érezzük a büszkeséget, hogy ott tolonghattunk a dobogón, míg a kis ajtónálló átadta a huszonnégy darab kilencpennyst egy erős férfinak, aki a gót boltotzat alatt állt, tarka lámpafüzérrel a feje fölött. Vethettünk egyetlen röpké (sajna, túlságosan is rövid!) pillantást a zöld napernyős ladyre, meg egy másikra, ki egy lábon egyensúlyozta magát egy elegáns, bár eléggé pacás kinézetű fehér ló hátán a szomszéd bódé előtt; aztán szemünk megint tágra nyílt a csodálkozástól, és szívünk erősen dobogott, mikor a saját kartonjegyünket láttuk magának Harlekinnek kezében, aki tetőtől talpig csillogó flitterekkel borítva, ragyogó színesen egy-két bátorító szót is méltóztatott odavetni nekünk, amint a bódéba léptünk!

De mi volt ez – még ez is – a benti csudákhoz képest, mikor a fűrészpör- és narancshéj-illatban, melyek még a violailatnál is sokkalta edesebbek a fiatal orroknak, véget ért az első jelenet, a szerelmespár boldogságban egyesült, a Szellem megbékült, a Bárót megölték, és minden jóra fordult – ez volt maga a pantomim! Milyen szavak írhatnák le a nyitó-jelenet mély szomorúságát, melyben leleplezték a bűvös könyvei fölé görnyedő ravasz Mágust, ki egy gyönyörű fiatal lányt tartott láncrea fűzve! – vagy miként tudnánk kifejezni rettegésünket, azt látva, hogy mikor bűvhatalmát legyőzték a felsőbb erők, a szörnyeteg... egyszerre csak... Bohóccá változik! Mit számított, hogy a dobogó három yard széles, négy yard mély volt csupán? *mi ezt sose vettük észre. (...)*¹⁷

Említettem, Cruikshank metszetén Grimaldi széken ül. Ennek az ábrázolásnak oka van. 1823-ra a folyamatos munka – esténként két előadás, néha három – annyira tönkretette lábait, hogy járni sem tudott. 1782-től 1820-ig, a harmincnyolc esztendő során, míg a Sadler's Well's-ben dolgozott, Grimaldi csupán egyetlen szezont hagyott ki, az 1817-es évadot. Negyvenöt évesen tehát kénytelenségből visszavonult, és így, mivel már nem

¹⁷ Charles Dickens: *Memoirs of Joseph Grimaldi*, Elibron Classics, 2005. *Introductory Chapter*, Dickens, Doughty Street, February 1838. (részlet, ford.: L. E.)

tudta összetáncolni a kenyerét, hamarosan egy fillérje sem maradt. A szakma azonban nem hagyta magára, a Drury Lane Színházi Alapítványtól évi száz font évjáradékot kapott, sőt 1828-ban jótékonyági estet¹⁸ is rendeztek megsegítésére két régi színházában. A nézőtér ismét zsúfolásig megtelt, mint régen. Nem csak éltek tehát belőle a direktorok, de betegségében is támogatták régi alkalmazottjukat, ki egy életen át nekik dolgozott.

A Sadler's Wellsben március 17-én, a Drury Lane-ben pedig június 27-én volt a búcsúest. Az utóbbi előadás belépőjegyén a következő volt olvasható:

„Mr. Grimaldi Javára Rendezett Búcsú Előadás 1828. június 27-én pénteken, előadásra kerül *Jonatán Angliában*, mely után *Zenei Egyveleg* következik, ezt követi *A Fogadott Gyermekek*, végül az est zárásaképpen a *Harlekin-tréfa*, melyben Mr. Grimaldi Clownt játszik egy jelenetben, dalokat énekel, és elmondja *Búcsúbeszédét*.”

Ekkor tehát végre megtudtam, pontosan mit ábrázol a rézkarc, melyen először láttam Grimaldit.

„Nagyban segítette az előadást, hogy a Covent Garden előző éjjel bezárt; a pit [a földszint hátsó része] és a galériák már zsúfolásig telve voltak nem egész félórával az ajtók megnyitása után, a bokszok egyből jól fogytak, s féláron éppúgy megteltek, mint a nézőtér többi része. A záró részben Grimaldi eljátszotta a jelenetét, de mert már képtelen volt állni, végül egy széken ülve fejezte be. Ám még e szomorú állapotában is megőrizte régi humorát, vidám ujjongásra s kacagásra készítette a publikumot. A dal is 'jól ment' színházi nyelven szólva; s végül, mikor a pantomim a végére ért, Grimaldi saját ruhájában lépett a közönség elé, tapsvihar kíséretében. Amint a nézőtér elcsöndesült, és ő is eléggé összehozta magát, odalépett egészen a színpadszegély fényei elé, és elérzékenyülését, amennyire lehet, leküzdve a következő szavakat mondta el.

'Hölgyeim, Uraim: a Clown ruhájával együtt a Clown hallgatagságát is letéve most pár szót szólhatok önmóghoz. Korán kerültem a színházi életbe, és időnké előtte hagyom el. Negyvennyolc év szaladt el csupán fejem felett – mégis olyan gyorsan futok lefelé az élet hegyoldalán, mint az Öregebbik Joe – John Anderson.¹⁹ Miként a nagyravágyó próbaénekes, túlzásba estem én is, és most, öregem fizetem meg az árát. Ha még mindig szökdelni támad kedvem, az már szinte a testről tudomást sem véve esik, hiszen lábaim már gyöngébbek, mint gondolom. Négy éve már, hogy utoljára ugrándoztam a színpadon – elcsentem az utolsó osztrigát – megfőztem utolsó kolbászomat – és visszavonultam. Nem vagyok már olyan jól eleresztve, mint a bohóckodásom idején, azt meg kell vallanom. Mert akkor, merem állítani, néhányan emlékezhetnek is, csirke volt az egyik zsebemben, másikban a hozzá való mártás, bizony.

¹⁸ Ilyen, úgynevezett *benefit*-előadásokat a londoni színházak művészei egész pályafutásuk során élvezhettek akkoriban, ugyanis egy-egy évad során három-négy alkalommal kaptak bizonyos számú jegyet, melyek bevétele őket illette az előadás után. Ezekre az estékre a színészek elhívták vendégművészeket a lehető legnépszerűbb kollégáikat, hogy jelenlétükkel ők is növeljék a darab vonzerejét. E kérésekre nem csak illett, de – ha az ember hasonló esetben viszonzást várt – ésszerű is volt ígént mondani. Grimaldinak ilyesmiből egy alkalommal kellemetlen „cirkusza” kerekedett, egy kollégájának *benefit*-előadásán nem vállalta a fellépést, mivel a felkínált szerep nem felelt meg neki, és évtizedes sértődés lett a dolog vége.

¹⁹ „John Anderson, szívem, John, / kezdetben, valaha / hajad koromsötét volt / s a homlokod sima. / Ráncos ma homlokod, John, / hajad leng deresen, / de áldás ősz fejedre, / John Anderson, szívem. / / John Anderson, szívem, John, / együtt vágtunk a hegynek, / volt víg napunk elég, John, / szép emlék két öregnek. / Lefelé ballagunk már / kéz-kézben csöndesen, / s lent együtt pihenünk majd, / John Anderson, szívem.” (Szabó Lőrinc fordítása)

Ma este megint magamra öltöttem a tarkabarka jelmezt egy rövidke időre – és amikor le akartam húzni, éreztem, hogy egészen a bőrömhöz ragadt, s az öreg csörgők és a sapka is bánatosan csilingeltek, ahogy örökre búcsút vettem tőlük.

Mint az önök jelenlétében mindig, most is megtisztelve érzem magam – életem utolsó közönsége előtt –, e jószívű gyülekezet annyira megcáfolja a gonosz mondást, hogy egy kedvencnek nincsenek barátai. Mert a jó szándékot, mely önöket ma este elhozta ide, legmelegebb és leghálásabb szívvel fogadom, s úgy hiszem, hogy Joseph Grimaldi most kétszeresen is búcsút vesz önöktől, Hölgyeim és Uram: míg szája búcsúszavakat mond, szemem elhomályosul.

Búcsúzóom! Önök és szeretteik örökké élvezzék mind a legnagyobb földi jót – az egészséget, ezt kívánja hű és lekötelezett szolgáljuk.

Isten áldja Mindannyiukat!”

*

Estéit Pentonville-ben, a *Cornwall Márkijához* címzett fogadóban töltötte ezután a bohóc – a kandallónál melegedett, iszogatót, esténként házigazdája, George Cook vitte haza a háttán.²⁰

Elgondolkodom: saját emlékiratai szerint Grimaldi még alig tudott járni, és már táncolnia kellett. Akkor viszont ez az életrajz igazán szomorún szimmetrikus: alig lépegetett, amikor a színpadra vitték, és már nem tudott járni, vagy alig csoszogott, amikor otthagytta azt. Lehet, hogy csak táncolni tudott? Rájövök, hogy minden tréfától függetlenül ez a szimmetria színigaz: élete során Joseph Grimaldi áthaladt a színpadon.

Senki nem hagyja ki következő meséjét, de tényleg annyira jellemző, hogy én sem mellőzhetem.

Egy nap nagyon, de nagyon bús ember lépett be a híres londoni orvos rendelőjébe, és segítséget kért lélekölő, halálos bánata ellen. Az orvos nézegette egy darabig a páciens, elgondolkodott, majd a következő tanácsot adta: – Drága uram, de hát miért nem megy el a színházba megnézni Grimaldit, a világ legmókásabb bohócát?! Akkor majd jókedve kerekedik. – Ujújúj, doktor úr, ne is mondja... – sóhajtott a bús páciens –, hiszen... én vagyok Grimaldi.

²⁰ A kelet-londoni Dalston Szentháromság templomába évente eljárnak a nagyváros bohócái – 1946 óta minden évben istentiszteletet tartanak ott Grimaldi emlékezetére február első vasárnapján, utána odakint az utcán játszanak a közönség előtt – és ha visszagondolunk az idősebb Grimaldi házára egykor kiírt felíratra, ez azért mindenképpen tanulságos eset.

AZ FOLYÓIRAT-ESSZÉK ÍRÓIRÓL¹

„Tsak úgy gyakoroljad véges böltsessed,
Hogy vele vizsgálhasd belső mesterséged.”²

Most arról az írásmódról fogok beszélni, amelyet esszéesorozataink írói mindig is oly nagy sikerrel műveltek. Ennek lényege, hogy az elme minden tehetségével és erejével az emberi dolgoknak azon vegyes halmaza felé fordul, amelyet nem fed le egyetlen művészet, tudomány vagy mesterség sem, de a szerzőnek mégis tudomása van róla, és „közelről érinti az emberek ténykedését és érzéseit.”³ *Quicquid agunt homines nostri farrago libelli*⁴ – az irodalom eme területének ez az általános mottója. Nem szól se ásványokról, se kövületekről, se a növények különféle hatásairól, se a bolygók vonzásáról; nem kontárkodik bele a hit ügyeibe, vagy a filozófusok rendszereibe, és nem szárnyal föl a lélek esszenciái közé. Megmarad a férfiak és a nők ismerős világában, följegyzí a cselekedeteiket, megvizsgálja azok mozgatórugóit, s közszemlére teszi a szeszélyességüket; leírja az emberek egyéni és kimeríthetetlenül változatos foglalatosságait, miközben nevet az abszurdításukon, és megmutatja a következetlenségüket, vagyis az a feladata, „hogy tükröt tartson mintegy a természetnek; hogy felmutassa az erénynek önábrázatát, a gúnynak önnön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát.”⁵ Jegyzőkönyvet vezet a fellépésünkről, az arckifejezésünkről, a szavainkról, a gondolatainkról és a tetteinkről; megmutatja, hogy mik vagyunk, és hogy mik nem; mint egy színházban, megnézhetjük benne az emberi élet egész játékát, és azáltal, hogy felvilágosult nézőivé válunk e sokszínű jeleneteknek, képessé tesz (már amennyire ez lehetséges), hogy többé-kevésbé értelmesen cselekedjünk abban a darabban, amelyben szerepet kell játszánunk. „Az elméletnek itt... az élet / Gyakorlati fele [a] mestere.”⁶ Ez ismereteink gyarapításának legjobb és legtermészetesebb módja. Az erkölcsök és a kulturált érintkezés terén a természetfilozófia kísérleti módszeréhez hasonlítható, amely élesen különbözik a dogmatikus megközelítésmódtól. Nem a tiltás és a kiátkozás durva eszközeivel él, hanem finom megkülönböztetéseket és nyitott gondolati építményeket alkalmaz. Általános magyarázatokat a részletekre ügyelve fogalmaz meg, elméleteket ritkán alkot, és akkor is csak számos tény alapján. Nem akar kénye-kedve szerint mindent feketének vagy fehérnek mutatni, ha-

¹ Az íráseredeti címe „On the Periodical Essayists.” A fordítás Hazlitt műveinek standard összkiadása alapján, az abban található kommentárok felhasználásával készült (P.P. Howe [szerk.]: *The Complete Works of William Hazlitt*, J.M. Dent, London, 1930–34. 21 kötet. vi. 91–105.). A Hazlitt-előadás fordítása a 71770 és a 79197 számú OTKA pályázatok keretében készült, Péter Ágnes és Kállay Géza szakmai irányítása alatt. Mindkettejüknek, valamint Vince Máténak köszönettel tartozom a segítségükért.

² „*The proper study of mankind is man* [az emberi nemhez az ember tanulmányozása illik]. Alexander Pope: *An Essay on Man* II. 1–2. Bessenyei György fordításában: *Az embernek próbája*, Második levél.

³ Hazlitt itt Francis Baconnek az *Esszék*hez írt dedikációjából idéz.

⁴ „Mit csak az ember tett... annak mind keveréke a könyvem.” Juvenalis: *Szatírák*, I.1. 84–6., Mura-közi Gyula fordítása; ez volt Steele mottója a *Tatler*ben.

⁵ Shakespeare: *Hamlet*, III. 2., Arany János fordítása.

⁶ Shakespeare: *V. Henrik*, I. 1., Németh László fordítása.

nem a közties színárnyalatokat is felviszi a vásznára (hiszen többségük egyáltalán nem árt a képnek); úgy látja ugyanis, hogy „életünk szövete vegyes fonalból áll össze, jóból és rosszból.”⁷ Azt vizsgálja, milyen az ember élete most, és milyen volt korábban, hogy ez alapján mutathassa meg, milyennek kellene lennie. Követi az udvarokba és a katonai táborokba, a városokba és a falvakba, az egyszerű szórakozás és a tudós viták helyszíneire; követi az előítélet és a tudatlanság, a kifinomultság és a barbárság árnyalatain keresztül; követi a magányos rejtékhelyekre és a népes felvonulásokra, követi gyengéseibe és kicsinyességeibe, ígéreteibe és tetteibe – s csak ezután tesz kísérletet, hogy megkülönböztesse egymástól a helyest és a helytelent, vagy egyik dolgot a másiktól. Másképp hogyan is tehetné?

Quid sit pulchrum, quid turpe, quid utile, quid non,
Plenius et melius Chrysippo et Crantore dicit.⁸

A szerzők, akikről beszélek, ha nem erkölcsfilozófusok, akkor az erkölcsök történetírói, ami még jobb is, ha pedig egyesítik magukban a kettőt, akkor az előbbit az utóbbira építik; vagyis a premisszáik megelőzik a konklúzióikat, mi pedig hitelt adunk a tanúságtételüknek, hiszen tudjuk, hogy igazak.

A modern korban Montaigne nyitotta meg az utat ehhez az írásmódhoz az *Esszé*kben. Montaigne nagy érdeme abban állt, hogy valószínűleg őt tekinthetjük az elsőnek, aki vette a bátorságot, hogy szerzőként kimondja, amit emberként érzett. És minthogy a bátorság többnyire önnön erőnk felismeréséből fakad, feltehetjük, hogy az emberekkel és könyvekkel kapcsolatos önálló megfigyeléseinek gazdagsága, igazsága és súlya tette képessé erre. Elmondhatjuk, hogy a szó legigazabb értelmében eredeti elme volt, vagyis képes volt arra, hogy önállóan vizsgálja meg a dolgokat, ahogy azok ténylegesen vannak, és ne fogadja el vakon mások véleményét, hogy azt aztán buzgón ismételgesse. Megszabadult az előítéletek és a mesterkéeltség járókájától, a műveltségnek ezzel járó terhes kacatjával együtt; ő ugyanis azok nélkül is elboldogult. Amikor tollat vett a kezébe, nem öltötte magára a filozófus, a humorista, a szónok vagy a moralista szerepét, mégis mindez egyszerre volt, pusztán azért, hogy bátran elmondta, mi játszódik le az elméjében, méghozzá a maga mezeitelen egyszerűségében és erejében, mert ezt vélte közlésre méltónak. Nem vált afféle absztrakt szerzővé, aki azt tartja feladatának, hogy mindent elmondjon egy adott témáról, hanem csupán annyit, amennyit az igazság után kutakodva meg sikerült tudnia. Nem volt sem pedáns, sem bigott. Sem azt nem gondolta, hogy feltétlenül mindenről tudnia kellene, sem azt, hogy a dolgoknak feltétlenül az ő elképzeléseihez és vágyaihoz kellene igazodni. Amikor emberekről és a szokásaikról beszélt, azt írta le, amit látott, és nem előfeltevéseket vagy elvont dogmákat erőltetett rájuk. Mindenekelőtt arra tanított meg minket, hogy ő maga micsoda. Amikor könyveket bírált, nem szabályokhoz és rendszerekhez mérte őket, hanem egyszerűen közölte, hogy mit szeret bennük, és mit nem. A kiválóság mércéjét nem Arisztotelész „hajszálpontos mérőszalagja” jelentette számára, és nem haragudott meg egy értékes műre, mert „ahány szeglet, annyiféle; nincs a négy sarkán egyetlen derékszöge.”⁹ Vagyis ő volt az első szerző, aki nem pusztán könyveket gyártott, és aki nem azért írt, hogy másokat bevett hiedelmek és előítéletek számára

⁷ Shakespeare: *Minden jó, ha vége jó*, IV. 3., Vas István fordítása. Ez volt Hazlitt egyik legkedvesebb idézete.

⁸ Horatius: *Epistulák*, I. 2. „Mi a szép? mi a csúf? mi a hasznos? a káros? / Crantor s Chrysippus sem mondja ki nála különbül.” Bede Anna fordítása.

⁹ Laurence Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai* (III. 12), Határ Győző fordítása. Sterne itt azt az érzéketlen kritikust gúnyolja ki, aki minden műről előre rögzített szabályok alapján próbál ítélni.

megtérítsen, hanem hogy a saját tudásvágyának kielégítésére utánajárjon a dolgok igazságának. Ezért aztán nehéz eldönteni, hogy a szerzót, vagy az embert szeressük-e jobban. Minden, amit leír, kimondhatatlanul becsületes és őszinte, és éppennyire értelmes is. Soha nem próbálja meg félrevezetni az olvasót, és nem is rejteget előle semmit, nem él a zsonglőrök trükkjeivel, nem szónokol ünnepélyesen, nem bizonygatja görcsösen, hogy mindig mindenben neki van igaza, és mindenki más téved; azt mondja ki, ami adja magát, feltárja az elméjének a felszínét és a mélységeit, és megérdemli Pope róla rajzolt portréját, amelyben a költő azt ígéri, hogy „mindent olyan egyenesen mond majd el, / Mint a szokimondó Shippen, vagy az öreg Montaigne.”¹⁰

Nem úgy társalog velünk, mint egy tanár a diákjával, akit magához hasonlóan ostobává szeretne tenni, hanem mint egy filozófus, aki a barátunk, aki gondolkodva, nyitott szemmel éli az életét, és hajlandó segíteni másoknak, hogy örömmel és haszonnal élhessenek le a sajátjukat. Egy ilyen író szerintem annyival ér többet egy átlagos könyvmolynál, mint egy igazi könyvtár egy olyan szekrényénél, amelyre kívülről könyveket festettek, s azok gerincére híres művek címeit írták. Miután ő tett először kísérletet ennek az újfajta írásmódnak a kidolgozására, nem csoda, hogy az erős lendület, amely elindította az új úton, a pályája végéig elkísérte. Szellemének ereje és őszintesége, amellyel lerázta magáról a szokások és az előítéletek bilincseit, lehetővé tette azt is, hogy teljes győzelmet arasson felettük. Alig hagyott valamit a követőinek az emberi élettel kapcsolatos pártatlan és eredeti töprengés terén. A *morale observatrice*¹¹ körében az elmúlt két évszázad szinte minden jelentős gondolata megtalálható Montaigne *Esszéiben*: csírájában legalábbis minden ott van, de általában sokkal több is. Ő vetette el a magokat, és ő tisztította meg a terepet, még akkor is, ha esetenként mások aratták le a termést, vagy éppen kifinomultabb és tökéletesebb eszközökkel művelték vagy díszítették a termőföldet. A régi latin bölcsesség, miszerint „*Pereant isti qui ante nos nostra dixerunt*”¹², az ő esetében a legtalálhatóbb. A gondolkodásnak senki nem adott új lendületet az ő ideje óta. Vergiliusról, Ovidiusról, Boccaccióról beszél például az irodalomkritikai írásaiban, ahol beszámol azokról a könyvekről, amelyek érdemesek az olvasásra, vagy (ami lényegében ugyanaz) amelyeket idős korában is örömmel olvasott újra. Bármely korhoz forduljunk is nem sok kritikai értekezés van, amely figyelmünkre érdemes, de ezek mindenképp közéjük tartoznak.¹³

¹⁰ „Pour out all as plain / As downright Shippen, or as old Montaigne.” (Pope: *Imitations of Horace, Satire I*. 51–2., nyersfordítás). [Innen Hazlitt saját jegyzete.] Hogy Pope miért nevezi Charront „még nála is bölcsőbbnek”, azt nem könnyű megállapítani [Pope: *Moral Essays*, I. 87., nyersfordítás].

¹¹ Kb. megfigyeléseken alapuló erkölcs. A kifejezés Rousseau *Vallomásaiból* származik (I. 4).

¹² Kb. vesszenek, akik elmondták előttünk a mi gondolatainkat. A mondás Szent Jeromosnak a *A Prédikátor könyvéhez* írt kommentárjából származik, aki tanárának, a nyelvész és rétor Aelius Donatusnak tulajdonítja azt.

¹³ [Hazlitt saját jegyzete.] Élelméjűségének példájaként álljon itt „Ami az egyiknek haszon, az kár a másiknak” című fejezete, amelyben szinte megelőlegezte Mandeville híres paradoxonát, amely szerint a magánvételek közhaszon.

Az athéni Demadész megbüntette városának egyik polgárát, aki temetkezéshez szükséges kellékek árusításával foglalkozott, mondván, hogy túl nagy hasznot akart, és ez a haszon csak sok ember halálából származhatott. Ez az ítélet elhibázottnak tűnik, hiszen mindig csak mások rovására juthatunk haszonhoz, és ezen az alapon minden nyereséget el kéne ítélni.

A kereskedő csak az ifjúság kicsapongásával jár jól; a földműves a gabona drágulásával; a jogászok az emberek pöreivel és panaszaival; még a hit szolgáinak becsülete és ténykedése is halálunknak és bűneinknek köszönhető. Nincs orvos, aki akár a barátai egészségének örvendene, mondja egy régi görög komikus költő, nincs katona, aki városának békéjét kívánná: és így tovább. De ami még rosszabb, ha szívünkbe nézünk, azt találjuk, hogy legbensőbb óhajaink többnyire mások rovására támadnak és erősödnek.

Montaigne *Esszéit* Charles Cotton fordította angolra, aki II. Károly szellemes költő-udvaroncái közé tartozott, és Lord Halifax, a kor egyik nemes kritikusa kijelentette, hogy „nincs a világon még egy könyv, amely ennyire a kedvére lenne.”¹⁴ Ezt a közvetlen stílusú esszéírást, amely szabad az iskolák béklyóitól és a szerzői szerep hiúságaitól, ugyanebben az időszakban Cowley¹⁵ és Sir William Temple¹⁶ is sikerrel imitálták saját elegyes esszéikben; mindketten igen kellemesen és bölcsen tudtak papíron beszélni. Azonban Lord Shaftesbury,¹⁷ aki éppilyen könnyed, *degagé* stílusban szerette volna kifejezni magát, helyenként értékes mondanivalóját szinte teljesen tönkretette nyelvezetével, amelyben az olvasóhoz való barátságos leereszkedés hivalkodó, díszes, szóvirágos, kacérkodó stílusát annyira túlzásba viszi, hogy az kínzóbb, mint I. Jakab korának legkímértebb és legneveltebb formálissága. Semmi nem olyan zavaró, mint a könnyedség és mesterkéletlenség mesterkelt színlelése.

Miután megtört a jég, és ledől a szerzőket a józan észről és a mindannyiunkra jellemző érzelmektől elválasztó korlát, már aránylag könnyű út vezetett Montaigne-től és utánozóitól az esszesorozataink szerzőiig. Ők éppoly kötetlenül fejezték ki magukat, de témájuk az élet az embert közvetlenül érintő, mulékony jeleneteit választották, vagyis adott időponthoz és helyhez kötött ügyeket. Hogy minél könnyebben és minél felelőtlenebbül szabadulhassanak a *Censor Morum* gyűlölt szerepéből, valamilyen humoros, fiktív álcát öltöttek, amely azonban nagymértékben megfelelt a saját személyes szokásaiknak és jellemvonásaiknak. Azáltal, hogy a saját nevüket és személyüket a *Tatler* [Csevegő], *Spectator* [Szemlélő] vagy más felvett címek mögé rejtették, teljesebb beszámolóval tudtak szolgálni a világban zajló eseményekről; a drámai kontraszt, illetve az ironikus szemlélet, amely az ábrázolásmódjukat jellemezte, élénkebb és lélektelibb leírásokat eredményezett. A filozófus és az elméjét köszörülő szerző ekkor kezd hírekkel kereskedni, ekkor válik „a kor tökéletes kémjévé.”¹⁸ Sétái és csavargásai után, amelyek az élet legkülönfélébb tereire elvezetik, kortársai hangulatának, véleményeinek és viselkedési módjainak apró, különös mintáival tér haza, ahogy a botanikus a különféle hasznos és káros növényekkel, vagy a geológus a különféle kagylókkal és kőzetekkel, amelyekkel – az emberiség hasznára – az elméleteiket illusztrálják.

Ezeken elmélkedvén ötlött fel bennem, hogy a természet nem tagadja meg ebben általános rendjét; hiszen a fizikusok szerint minden dolog keletkezése, növekedése és gyarapodása egy másik elváltozásával és romlásával jár:

Nam quodcunque suis mutuatum finibus exit,

Continuo hoc mors est illius, quod fuit ante.

(Mert mi határaiból átváltoztatva kilépett, / Meghal azonnal, amint mássá lesz, mint azelőtt volt. [Lucretius: *A természetéről*, II. 750–751., illetve III. 517–518., Tóth Béla fordítása.]; a Montaigne-esszé [I. kötet 22. fejezet] Csordás Gábor fordításában idézem).

¹⁴ Hazlitt megfelelkezik John Florio 1603-ban megjelent fordításáról.

¹⁵ Abraham Cowley (1618–1667) költő és prózaíró. Sokak szerint angol nyelven az ő esszéiben nyert teret elsőként az a személyes, közvetlen hangütés, amely Hazlitt és kortársai kedvelt szerzőjévé tette.

¹⁶ Sir William Temple (1628–1699) angol diplomata és esszéista; Swifttől Johnsonig számos klasszicista szerző tekintette az angol prózastílus egyik legfontosabb korai mesterének.

¹⁷ Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper, 1671–1713) a 18. századi brit morálfilozófia egyik legnagyobb hatású szerzője, az ún. *moral sense* (morális érzék) iskola előfutárának tekintik. Sokáig az elegáns stílus mintaképeinek számított, amelyet Hazlitt idejében többnyire már mesterkeltnek éreztek. Ezzel együtt nagy hatása volt a romantikusokra.

¹⁸ Shakespeare: *Macbeth*, III. 1., „the perfect spy o’th’ time.” A dráma szövege itt hírhedten homályos jelentésű. A magyar fordítók (Szász Károly, Szabó Lőrinc) itt olyan értelmezésből indulnak ki, amely használhatatlanná teszi a szövegüket Hazlitt játékos utalásának visszaadására.

Steele¹⁹ alapította ebben az országban az első ilyen folyóiratot, a múlt század elején, és valamennyi folyóirat-esszénk közül a *Tatler*t (ugyanis ezt a nevet vette magára) találtam mindig is a legszórakoztatóbbnak és a leginkább vonzónak.²⁰ Montaigne, akit a fentiekben mint a modern kor személyes hangvételű szerzőinek atyját mutattam be – ezek beinvitálják az olvasót a függöny mögé, aki ott leülhet a köpenyes-papucsos íróval –, páratlanul bőkezű és leplezetlen egoista volt; Isaac Bickerstaff lovag azonban még nála is önzetlenebb pletykafészek. A francia szerző beéri a saját testi-lelki alkatának a leírásával; ezt bőkezűen teszi, és nem kíméli magát. Az angol újságíró jólelkűen betekintést enged nemcsak a saját ügyeibe, de a másokéiba is. Egy fiatal hölgy a Temple Bar²¹ túoldalán alig a nap felét tölti a tükör előtt, de Bickerstaff úr máris észreveszi, s ő értesül először arról is, ha egy fiatalemberen kiütköztek a szerelmi szenvedély tünetei London nyugati szélén. Ha vagyonos özvegyek hagyják el a várost, hogy vidéken temessék el a bánatukat, vagy vagyonos özvegyek érkeznek a városba, hogy ott találjanak új férjet maguknak, a *Tatler* mindezt gondosan feljegyzi. Jól ismeri II. Károly egykor volt udvartartásának ünnepelt szépségeit; és az idős úriember (ugyanis ezt a szerepet játssza) gyakran romantikus hangulatban emlékezik, hogy milyen fájón megperzselt egy-egy fényes szempár tüze fiatal korában, s hogy milyen bánatot okozott neki a tulajdonosaik megmagyarázhatatlan szeszélyessége. Titkos élvezettel időz el az egyik szerelme emlékénel, aki egy gazdagabb riválisát választotta, de a férjét mindegyre azzal a szemrehányással üldözi, minden alkalommal, amikor összekülönböznek valamin, hogy „így beszélni énvelem, aki a híres Bickerstaff úr felesége is lehettem volna!” A klub, amely a Trombitához címzett fogadóban tartja az üléseit, csupa olyan tagból áll, akik éppannyira méltóak a figyelmünkre, mint maga Bickerstaff. A békebíró, a lovag, a vidéki földesúr meg a fiatal városi úriember, akik formálisan és ünnepélyesen Bickerstaff társaiul szegődtek, talán a mai napig sem döntötték el, hogy milyen rangsor érvényesüljön közöttük.²² Azt hiszem, hogy a kárpitos, és a társai, akik a Green Parkban élvezték a napsütést, és akik nemcsak a szabadidejüket, de a vagyonukat is Európa erőgyensúlyának fenntartására pazarolták, legalább annyira esélyesek a hallhatatlanság elérésére, mint számos modern politikus. Bickerstaff tudós úriember, szellemes világfi, és könnyed naivitás jellemzi. Ha séta közben eső lepi meg, akkor úgy kárpótolja magát az elszenvedett kellemetlenségekért, hogy kritikai értekezésbe kezd az eső leírásáról Vergiliusnál, s végül maga is ír néhány mulatságos sort a városi esőkről.²³ Ha a saját lakásából keltezi az aznapi esszét, akkor egy Plutarkhosztól származó idézettel vagy egy erkölcsi reflexióval ajándékozza meg az olvasót; ha a Görög Kávéházból ír, akkor politikai témára számíthatunk; ha pedig a Wills'-ből vagy a Temple-ből, akkor költőkről és színészekről, a város szépasszonyairól, valamint a szellem és életöröm embereiről lesz szó. A *Tatler*t olvasva egyszerre Anna királynő, vagyis a különféle parókák korában találja magát az ember. Öltözködésünk és szokásaink mindenestül megváltoznak, méghozzá igen kellemesen. A hölgyek és az udvarlók mintha egészen más fajhoz tartoznának, mint a maiak. Megta-

¹⁹ Sir Richard Steele (1672–1729) ír származású komédiaíró és esszéista. Hazlitt idejére már bevett kritikai nézet volt, hogy az írásai a „szívből jövő”, „természetes” stílus első példái közé tartoznak, ami megkülönbözteti őt korának uralkodó klasszicizmusától.

²⁰ A *Tatler* (Csevegő) volt Steele első újságírói vállalkozása, amelyhez Addison is hamar csatlakozott. A lap 1709 és 1711 között hetente háromszor jelent meg. Minden szám egyetlen lapból állt, s az anonim szerzők a londoni kávé- és csokoládéházak közönsége, a jómódú, nagyjából középosztálybeli férfiak kulturált, elegáns társalgási nyelvén írtak könnyed hangvételű esszéket a divattól a napi politikáig minden lehetséges témában. Az esszészorozat számos fiktív figura köré épül, az írások narrátorát Isaac Bickerstaffnak hívják.

²¹ Hatalmas kőkapu, amelyet a régi London nyugati határának tekintettek. Hazlitt utalása tehát azt jelenti, hogy Bickerstaff szeme mindenhová ellát.

²² 125-ös szám [Hazlitt jegyzete; valójában a 86-os].

²³ Jonathan Swift *A Description of a City Shower* (A városi eső leírása) című verséről van szó.

nuljuk, hogy mi a különbség aközött, hogy valaki jól öltözött, elegáns vagy divatfi, ahogy elnézzük az arra járókat Lilly úr üzletének kirakata előtt, a Stranden;²⁴ bemutakozunk Bettertonnak és Oldfieldnének a színpalak mögött; megismerkedünk Will Estcourt és Tom Durfey személyével és szerepeivel;²⁵ belehallgatunk egy vitába valamelyik borozóban arról, hogy Marlborough herceg²⁶ vagy Turenne marsall-e²⁷ a kiválóbb, és jelen lehetünk egy Vanbrough-darab első próbáján, vagy Pope úr új versének első felolvasásakor. Az, hogy képzeletbeli utazást tehetünk egy elmúlt korszakba, még nagyobb kitüntetés, mint hogy a valóságban is eljuthatunk távoli helyekre. A száz évvel ezelőtti Londonba sokkal érdemesebb lenne ellátogatni, mint Párizsba manapság.²⁹

Biztos lesz, aki azt mondja, hogy ugyanezt megtalálni a *Spectator*ben³⁰ is, sőt még többet is. A magam részéről ezt másképp látom; abban a sorozatban ugyanis sokkal több közhelyes írás szerepel, s ezért mindig is jobban szerettem a *Tatler*t a *Spectator*nél. Lehet, hogy csupán arról van szó, hogy az előbbivel korábban és alaposabban ismerkedtem meg, mint az utóbbival, de az biztos, hogy én a kevésbé elismert műben nagyobb örömet lelek. A *Tatler* feleannyi kötetből áll, de meg merem kockáztatni, hogy ugyanannyi szellemesség és jó gondolat van benne. „Az ifjúság könnyed futása”³¹ jelent meg benne; szellemre eredetibb, az egész frissebb és természetesebb. A jellemrajzok és a humoros pillanatok valóságosabbak és gyakoribbak; az elmélkedések pedig általában közvetlenül adott alkalmakból nőnek ki, és soha nem duzzadnak szabatos értekezésekké. Inkább értelmes beszélgetés során adódó megjegyzésekre emlékeztetnek, semmint előadásokra. Teret hagyunk az olvasó gondolatainak. Steele elsősorban azért vonult vissza a dolgozószobájába, hogy leírja, amit odakint megfigyelt. Addison viszont mintha az ideje nagyját bezárkózva töltötte volna, és visszavonultságában kibontotta és szörszálhasogató módon elnyújtotta azokat az ötleteket, amelyeket hol Steele-től kölcsönzött, hol a természetből merített. Korántsem akarom leértékelni Addison³² tehetségét, de szeretnék igazságot szolgáltatni Steele-nek, mert véleményem szerint ő volt a kevésbé mesterkélt és az eredetibb író kette-

²⁴ Charles Lilly parfümériát működtetett.

²⁵ Thomas Betterton (c. 1635–1710) angol színész, Anne Oldfield (1683–1730) angol színésznő, Richard Estcourt (1699–1712) színész és drámaíró, Tom D’Urfey (1653–1723) dráma- és dalíró.

²⁶ Orániai Vilmos nevezte ki John Churchillt (1650–1722), a neves hadvezért, Sir Winston felmenőjét Marlborough I. hercegévé.

²⁷ Henri de la Tour d’Auvergne, Vicomte de Turenne (1611–1675) francia hadvezér.

²⁸ Sir John Vanbrough (ma ez a bevett írásmód) (1664–1726) angol építész és drámaíró.

²⁹ Hazlitt 1818/19 telén tartotta ezt az előadását. Ekkor újra a Bourbonok ültek a francia trónon, s ezzel a szabadság ügye Hazlitt szemében szörnyű vereséget szenvedett.

³⁰ A *Spectator* 1711–12-ben naponta jelent meg (majd még egy rövid időre 1714-ben), a számok többségét Addison és Steele írta. Az esszék ezúttal is egy fiktív klub köré csoportosulnak, amely mintegy a társadalom vezető csoportjainak keresztmetszetét adja. Ennek tagjai közé tartoznak: Sir Roger de Coverley, aki a hagyományos vidéki nemesség megtestesítője, Sir Andrew Freeport kereskedő, Sentry kapitány természetesen katona, Will Honeycomb pedig tipikus londoni. *Spectator* (Szemlélő) úr művelt, világot látott ember, akire távolságtartás jellemző: kommentálja, amit lát, de nem vesz részt a mindennapok eseményeiben. Ennek megfelelően sokkal inkább a moralitás és az irodalomkritika kerül előtérbe a *Tatler*hez képest, a napi politika ügyeiről nem igen esik szó. A lap hatalmas sikert aratott nem csak Angliában, de a kontinensen is: francia, német, olasz és magyar követői is akadtak.

³¹ „The first sprightly runnings” (nyersfordítás). Hazlitt John Dryden (1631–1700) *Aureng-Zebe* (1676) című párversekben írt tragédiáját idézi (iv. 1. 42).

³² Joseph Addison (1672–1719) esszéista, drámaíró, költő és whig diplomata, a tizennyolcadik század eleji „augustusi” kor klasszicizmusának igen fontos alakja. Steele-lel sokáig jó barátságban és közeli együttműködésben voltak, mégis stílusuk, mentalitásuk különbsége két egészen eltérő irodalomszemlélet példáivá tette őket.

jük közül. Steele humoros leírásai mintha egy komédia kidolgozatlan vázlatai vagy töredékei lennének; Addison inkább kommentárokat vagy okos parafrázisokat ír egy eredeti szöveghez. A *Tatler*ben és a *Spectator*ben is Steele rajzolta meg a klubtagok portréját. Sir Roger de Coverley-ét is, a többi mellett. Addison azonban mulhatatlan érdemeket szerzett azzal, ahogy életre keltette ezt a figurát. Ki tudná elfeledni, és kit ne érintenének meg azok az utánozhatatlan finomsággal kidolgozott vonások, a régi angol jellem sajátosságai? A póztalan erényesség és a szeretetre méltó gyengeségek: a szerénység, a bőkezűség, a vendégszeretet, és azok az excentrikus szeszélyek, amelyekkel kiváltotta szomszédai tiszteletét és cselédei ragaszkodását. Szép ellensége, az özvegy iránt táplált hóbortos, reménytelen, titkos szerelme, amelyben több regényesség és valódi érzékenység nyilvánul meg, mint a kóbor lovagokról szóló ezernyi mesében (látjuk, ahogy lázas pír önti el az arcát, és meg-megbotlik a nyelve, amikor megbabonázó bájairól és „fehér kezeiről” beszél). A pusztítás, amelyet a szomszédtságban tartott vadászaton végzett, a bíróságon tartott beszéde, amelyből *Spectator* úr megtudhatja, mennyire elismerik vidéki körökben. Hogy nem szívesen vette, amikor cégért mintáztak a fejről, amelyet ezért egy szaracén-fejje festetett át. Hogy milyen szelíden rómta meg azt a cserfes cigányasszonyt, aki szerint „vár még rá egy özvegyasszony az életben.” Hogy kételkedett a boszorkányság létezésében, és megvédte az állítólagos boszorkányokat. Ahogy a családi festményekről beszámolt, és ahogy a káplánját kiválasztotta. Hogy elaludt a templomban, és amikor fölébredt, azonnal megróttá John Williamset, amiért az beszélt a mise alatt.

Will Wimble és Will Honeycomb sem maradnak el a barátjuk mögött: ők is éppoly finoman és sikeresen megrajzolt jellemek. Egyikük szeretetre méltó egyszerűségét és jó kedélyű szolgálatkészségét nagyszerűen ellentételez a másik megjátszott eleganciája és udvari viselkedése. Mennyi idő eltelt, amióta megismerkedtem ezzel a két figurával a *Spectator*ben! Olyanok, mintha régi barátaim lennének, és mégsem fárasztanak, mint más barátaim, és én sem fárasztom őket. A költő tollának ezek a légi szüleményei már az emberi étellel való megismerkedésünk hajnalánál jelen vannak, mint a felkelő nap fénye, és a legszebb színekre festik az előttünk álló jövőt. Éppolyan tiszták maradnak mindvégig, mint az esti felhőn kirajzolódó szivárvány, amelyet sem az idő durva keze, sem a gyarapodó tapasztalataink nem tudnak bemocskolni, sem szétoszlatni. Milyen kár, hogy a valósághoz sosem juthatunk el, ám ha mégis eljutnánk, véget érne az álom. Egyszer azt hittem, hogy találkoztam az igazi Will Wimble-lel és az igazi Will Honeycomb-mal, de végül csalódtam bennük; az eredetijük azonban mit sem változik a *Spectator*ben. Elég fellapozni a megfelelő részt, és ők ugyanolyanok, mint korábban.

Azt sem lehet tagadni, hogy Addison írta a *Tatler* néhány legnagyobb esszéjét, mint amilyen például a „Becsületbírótság” vagy a „Hangszerek megszemélyesítése,” továbbá majd minden olyan írás, amely rendezett csoportokba vagy sorozatokba illeszkedik. Nem tudom, hogy Steele vagy Addison írta azt az esszét a *Tatler*ben, amely Bickerstaff úr egy régi egyetemi ismerősének a családjáról szól, akinek a kisgyerekei versenyt futnak, hogy ki engedje be a vendéget az ajtón, és a vesztes visszafordul, hogy értesítse az apát Bickerstaff megérkezéséről. Vagy az a másik, egy kisfiú hitetlenségének finom fokozatairól, aki beleélte magát a Guy of Warwickról és a hét bajnokról szóló elbeszélésbe, de csak a fejét rázta Aesopus meséinek képtelensége miatt. Szerintem inkább vallanak Steele-re. A két nővér története, akik közül az egyik fennhordta az orrát, mert virággal díszített harisnyakötőt viselt, és a férjes asszony esete, aki arról panaszkodott *Tatler* úrnak, hogy elhanyagolja a férje, és ahogy aztán annak a kérdéseire megfelelt – ezek vitathatatlanul Steele művei. A *Tatler* talán a szokások és a jellemek krónikásként sem marad el a *Spectator*tól, de a benne olvasható történetek egyértelműen jobbak. Steele számos páratlanul patetikus esetről számol be, amelyekben mindenkit szíven üt a személyes veszteségek fájdalma. Ott van például az a szerelmespár, akik a kigyulladt színház-

ban lelik a vesztüket, vagy a vőlegény, aki az esküvő napján balszerencsés véletlen folytán megöli a menyasszonyát; ott van Eustace úr és a feleségének az esete, és az a nagyszerű álomleírás, amelyben Tatler úr fiatal szépségként látja viszont idős párját. A *Spectator* azért örvend nagyobb elismertségnek, mint a *Tatler*, mert benne komolyabb célokot tűztek ki maguk elé a szerzők. Számos erkölcsnemesítő értekezést és kritikai eszmefuttatást tartalmaz, s ezeknél, bevallom, számos olyan írásból többet tanultam, amelyeket általában kevesebbnek becsülnék. A rendszerek és a vélekedések folyton változnak, de a természet mindig igaz marad. A *Spectator* moralizáló és didaktikus hangja miatt képzeljük el Addison (Mandeville³³ szarkasztikus megfogalmazásában) „szalagos parókát viselő papnak.” Számos morális esszéje ennek ellenére rendkívül szép és igen találó. Ilyenek például a derúról szóló elmélkedései, a Westminster apátságban megfogalmazott vagy éppen a Királyi Tözsderől szóló gondolatai, és különösen egy fiatal hölgy halálával kapcsolatos megindító töprengései a negyedik kötetben. Be kell ismernem, ennél elegánsabban nem is lehetne prédikálni. Kritikai esszéi viszont gyengébbek. Addison kifinomult elméleteinél jobban szeretem, amikor Steele alkalmanként gyönyörű versrészleteket válogat össze, és nem tesz úgy, mintha elemezni akarná a szépségüket. A *Spectator*ban olvasható legkiválóbb kritikai írások – a Raffaello rajzairól szólók –, amelyeket Fuseli úr³⁴ olyan nagyszerűen gondolt tovább az előadásaiban, Steele-től vannak.³⁵ Ennyivel tartozom Fuseli úrnak, annak a szerzőnek, aki oly sokszor békített ki önmagammal és mindenkiel magam körül, még olyankor is, amikor más nem segített rajtam, és amikor nem fogott rajtam a *Tatler* apró, duodecimo kötetei körül sorakozó sokkötetnyi kazuisztika és egyháztörténet nyugtató hatása az egyetlen könyvtárban, amelyhez gyerekkoromban hozzáfértem.³⁶ Nemrégiben egy barátomnak köszönhetően kézbe vehettem a *Tatler* első kvartó kiadását, amelyben megtalálható az előfizetők listája. Számos olyan név szerepel rajta, amelyre nem is számítanánk (Sir Isaac Newtoné is köztük van), és még különösebb azt látni, hogy a legkülönbélebb emberek érdeklődtek a lap iránt, s hogy erről az érdeklődésről nem a Címerügyi Testület szabályai rendelkeztek. Egy irodalmi mű szereplőjének neve tovább él, mint a hősök és leszármazottaik egész seregéé! A *Guardian*,³⁷ amely a *Spectator*t követte, ahogy ez már lenni szokott, gyengébb volt az elődjénél.

A drámai felépítés és a társalgó nyelvezet, amely a *Spectator* és a *Tatler* megkülönböztető jellegzetessége és legnagyobb vonzereje, szinte nyomtalanul hiányzik Dr. Johnson *Rambler*éből.³⁸ Ő nem vesz föl olyan szerepet, amely mintegy visszavert fénybe vonná az emberi élet dolgait, és a szerző saját személyisége sem válik közvetlen fényforrássá. A *Tatler* és a *Spectator* esszéi többnyire a mindennapi eseményeket és jeleneteket rögzítő megfigyelésekből és feljegyzésekből állnak, valamint kidolgozott, természet után készült

³³ Bernard de Mandeville (1670–1733) holland származású angol orvos és satirikus költő. A *méhek meséje avagy magánvétek – közhaszon* (1714) című művével a tizennyolcadik század elejének legfontosabb morál- és politikafilozófiai vitáihoz járult hozzá.

³⁴ John Henry Fuseli (1741–1825) svájci születésű brit festő.

³⁵ Az az antitetikus stílus és azok a verbális paradoxonok, amelyeket Burke annyira kedvelt, ahol a jelző látszólagos ellentétben áll a jelölt szóval, mint a „büszke meghódolás” és a „méltóságteljes engedelmesség” (Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról*, Kontler László fordítása.), azt hiszem, a *Tatler*ben találhatók meg legkorábban.

³⁶ Hazlitt valószínűleg édesapja, idősebb William Hazlitt, az unitárius lelkész házi könyvtárára utal.

³⁷ Addison és Steele harmadik közös vállalkozása egy fél éven át jelent meg 1713-ban.

³⁸ Samuel Johnson (1709–1784) talán a legmeghatározóbb figura a tizennyolcadik század második felének brit irodalmi életében. Kritikus, szótárszerkesztő, esszéista, költő, dráma- és regényíró. A romantikusok szemében, akik kénytelenek voltak mindegyre hozzá mérni, és vele szemben meghatározni magukat, a kései klasszicizmus megtestestítője. A *Rambler* esszéi 1750 és 1752 között jelentek meg.

művészi tanulmányokat, közvetlenül az életből vett jellemrajzokat tartalmaznak, amelyek alkalmat adnak a szerzőnek a moralizálásra, aki az éppen adódó eseteket használja fel saját céljaira. A *Rambler* ellenben erkölcsi esszéik gyűjteménye, sőt előre megválasztott témákról írt skolasztikus értekezéseké, amelyekben az egyes jellemek és események csupán mesterkélt illusztrációk, pedig elméletileg ezeknek kellene enyhíteniük a didaktikus gondolatmenet szárazságán. A *Rambler* ragyogó, impozáns, általános témákról szóló közhely-gyűjtemény, valamint az életünk megfelelő vezetéséről és céljairól szóló retorikus szónoklat. Így elmondható, hogy ilyesfajta témákkal kapcsolatban talán egyetlen olyan gondolat sem létezik, amelyet föl ne lelhetnénk ebben az ünnepeelt műben, de éppígy az is, hogy talán egyetlen gondolat sem fordul elő benne, amelyet csírájában vagy kifejtve föl ne lelhetnénk valamely korábbi szerzőnél is, vagy ne találkozhattunk volna vele mindennapi beszélgetések során. Hatalmas tömegben vannak itt szellemi kincsek, de ezek inkább a fokozatos felhalmozódás, az ismeretek és gondolatok bányájában munkálkodó szellem össz munkájának az eredményei, nem pedig egyetlen elme szorgalma és bölcsesége ásta ki őket a mélyből, s hozta a napfényre. Nem azt akarom mondani, hogy Dr. Johnson ne lett volna eredetibb, mint az átlagos képességű emberek, de abban az értelemben mégsem lehet eredeti gondolkodású vagy géniuszú férfinak nevezni, amelyben Montaigne-t vagy Lord Bacont. Egyetlen új nemesfémeret sem tárt föl, de még egy kavicst sem talált, amelynek szokatlan lenne a mérete vagy páratlan a ragyogása. A legritkábban találkozunk nála bármivel is, ami „visszadöbrent”,³⁹ vagy arra sarkall, hogy új kérdéseken gondolkodjunk el. Töprengései úgy hatnak, mint a visszaemlékezés, nem zavarják meg a megszokott gondolatmenetünket; ünnepélyes megjelenésükkel és drága ruházatukkal egy időre magukra irányítják a figyelmünket, de aztán továbbhaladnak, és elvesznek benyomásaink kavalkádjában. Miután letesszük a *Rambler* köteteit, egyetlen új igazságot sem tudunk felidézni, amellyel az elménk gazdagodott volna, semmit sem őriz kitorólhetetlenül az emlékezetünk, és egyetlen olyan passzusa sincs, amely bármely ismert elvet vagy megfigyelést olyan erővel és szépséggel fogalmazna meg, hogy azt csakis a szerző saját szavaival adhatnánk megfelelően vissza. Burke írásaiban például számos olyan passzus található, amelyek saját fényükben ragyognak; nem sorolhatók be egyetlen osztályba sem, összemérhetetlenek és páratlanok, s nem mondhatunk mást, mint hogy csakis a szerzőjük írhatta őket.⁴⁰ Johnson sem az elképzelés bátorsága, sem a kivitelezés mesteri színvonala tekintetében nem fogható Burke-höz. Utóbbi esetében mintha a zsenialitás szikrája megtalálta volna a neki megfelelő anyagot: az íjvessző röpül, a cikázó vilám kísérteties mosolyt rajzol a természet arcára, és a hangos mennydörgés messzire elhallatszik a pusztítás helyétől. Dr. Johnson stílusa inkább a színházainkban hallható műmennydörgések robajára emlékeztet, a fény pedig, amelyet a tárgyakra vet, inkább kápráztató foszforeszkálást idéz: úgy pislákolnak a szavai, mint a lidércfény.

Míndezek ellenére nagy távolság választja el egymástól a tökéletes eredetiséget és a tökéletes közhelyeket: sem eszméket, sem a megfogalmazásukat nem teszi banálissá, hogy ha nem egészen eredetiek. Értékesek, és hacsak nem váltak egészen közismertté, akkor megérdemlik, hogy vissza-visszatérjünk hozzájuk. Johnson stílusa pedig éppen félúton helyezkedik el a meghökkentő újdonság és az üres közhely között. Johnson gondol-

³⁹ „Mert mi álmok jönek a halálban, / Ha majd leráztuk mind e földi bajt, / Ez visszadöbrent.” *Hamlet*, III. 1., Arany János fordítása.

⁴⁰ Edmund Burke (1729–1797) óriási hatású fiatalkori esztétikai írását (*Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, 1757) követően főként politikai írásokat publikált, maga is parlamenti képviselő volt. Hazlitt mély ellenszenvvel viseltetett Burke-nek a francia forradalom ideológiáját támadó politikai eszméivel szemben, de őt tartotta minden idők legerőteljesebb angol nyelvű prózaírójának.

kodása éppen annyira eredeti, mint Addisoné, csak éppen hiányozik belőle elődje érzéke a mindennapokból vett példák iránt, annak jártassága a jellemvonások terén, és üdítő humorérzéke. Dr. Johnson stílusát az ünnepélyesség és az egyformaság különbözteti meg a legjobban minden más íróétól. Minden körmondatát ugyanabba a formába öntötték: ugyanolyan a nagyságuk és ugyanolyan a alakjuk, s ezért nem rendelkeznek a megfelelő rugalmassággal, és nem is tudnak alkalmazkodni a sokféle tárgyhoz, amelyről beszélni kíván. A mindennapi életből veszi a témáit, mégis mindegyre gólyalábon jár felettük. Nem ismeri sem a könnyedséget, sem az egyszerűséget, és amikor nagy erőfeszítésekkel megpróbál játékosan viselkedni, akkor arról Milton sorai jutnak az ember eszébe:

„ormótlan elefánt nagy buzgalommal,
hogy mulattassa őket, ruganyos
ormányát tekeri”⁴¹

Az olvasói levelek még annál is fennhéjázóbbak és nehezkesebbek, mint a saját nevében írt esszék.⁴² Az oldottabb és változatosabb stílus hiánya szerintem, miután az olvasó túljutott az újdonság által kiváltott első meglepetésen, valójában nagy kárára van a mondanivalónak. Ez az írásmód így nemcsak örömet nem nyújt, hanem még tanítani sem képes. A stílus monotoníája miatt a gondolatok is monotonnak tűnnek. Még ami igazán meghökkentő és értékes, az is belevész a kifejezésmód hiú parádézásába; amikor ugyanis azt látjuk, hogy a szerző éppolyan fáradságos munkával és éppolyan kérkedően fogalmazza meg egy mondat vagy egy értekezés legjelentéktelenebb részét is, mint a legfontosabbat, akkor belefáradunk abba, hogy lankadatlan figyelemmel különbséget tegyünk a látszat és a valóság között, és hajlamosak leszünk azt gondolni, hogy a csiricsáré és dagályos szóhasználat mögött sekélyes gondolatok rejtőznek. Így aztán szerzőnk lenyűgöző és jóslatokhoz illő stílusa alapján először többnyire azt képzeljük, hogy itt csupa mélyenszántó bölcsességgel van dolgunk, de miután bizonyos esetekben arra kell rájöttünk, hogy ez tévedés, egyszerre azt hisszük, hogy más sincs itt, mint üres közhelyek, amelyeket fecsegés és pedantéria lepleznek. De mindkét esetben tévedünk. Dr. Johnson stílusának az a nagy hibája, hogy mindent egyazon mesterséges és jelentés nélküli szintre hoz. Minden árnyalatnyi különbséget elpusztít, megsemmisíti a szavakat a dolgokkal összekötő asszociációinkat. Paradoxonok és újítások követik egymást végtelen sorban. Olyan leereszkedéssel bánik mindennapi dolgainkkal, hogy végül elszégyelljük magunkat, amiért érdeklődünk irántuk. Ami kicsi, azt elnyújtja, hogy nagyonak tűnjön. „Ha apró halakról írna mesét” – mondta róla Goldsmith⁴³ – „úgy beszélne, mint a legnagyobb bálnak.” Az ő leírásában a legmindennapibb tárgyak is olyan felismerhetetlenné válnak, mint egy ismerős arc egy hatalmas festett maszk mögött. Mondatainak szerkezete, amely a saját találmánya volt, s amelyet azóta szelvében-hosszában utánoznak, egyfajta rímes prózát eredményez, amelyben az egymásnak megfelelő tagmondatok számban és hosszúságban is megegyeznek, mint a rímelő szótagok a verssorok végén. A körmondatok olyan mechanikusan, kiszámíthatóan zárulnak, mint ahogy az inga lendül: a jelentés egyensúlyban van a hangzással; minden mondat a saját gravitációs középpontja körül forog, olyan önmagában teljes egység, mint egy párvers, és min-

⁴¹ *Elveszett paradicsom*, IV. ének, Jánosy István fordítása.

⁴² A periodikák szerzői rendszeresen írtak ál-olvasói leveleket.

⁴³ Oliver Goldsmith (1730–1774) ír regény- drámaíró, költő, esszéista és kritikus. 1759-ben jelentek meg a *Bee* (Méh) című egyszerűs esszé-folyóirata számai, 1760-ban pedig a kínai utazó álarcát és szempontját alkalmazó esszéi, amelyeket 1762-ben *The Citizen of the World* (A világpolgár) címen gyűjtött össze. Hazlitt, más romantikus esszéistákhoz hasonlóan, Goldsmith közvetlenebb hangvételű, kevésbé didaktikus írásait érezte a műfaj leginkább folytatható hagyományának, s ezt szerette szembeállítani Johnson stílusával.

den bekezdés szabályos versszakot alkot.⁴⁴ Dr. Johnson az erkölcsök terén is tökéletes egyensúlyozó művész. Sosem bátorítja a reményeinket anélkül, hogy ne tenne félelmeket a mérleg másik serpenyőjébe; soha nem fogalmaz meg egyetlen igazságot sem anélkül, hogy az ellenvéleményt is mellé ne állítaná. Hol követi, hol eltér az értelem szavától, nehogy elveszzen a tévedés kiútalan labirintusában. Nem bízik sem magában, sem embertársaiban. Nem mer a dolgokról kialakuló közvetlen benyomásaira hagyatkozni, mert fél, hogy veszélybe sodorná vele a méltóságát, és végképp nem mer benyomásaiból végső következtetéseket levonni, mert fél, hogy veszélybe kerülnének az előítéletei. A bátortalansága nem tudatlanságból fakad, hanem beteges szorongásból. „Bejárja az egész kört, de mégis otthon marad.”⁴⁵ Sem a vélekedéseink, sem a gondolkodásmódunk nem jutnak előbbre az írásai által. Az elismert tekintélyek és a hagyományos dogmák hatókörén kívül minden puszta kétely, minden formátlan és rendezetlen. A képzeletben, úgy tűnik, az előítéletek uralmát erősíti, és gyengíti, sőt megsemmisíti az ész fennhatóságát. A hit és a hatalom sziklája körül, amelynek a szélén nyugtalan álmát alussza bekötött szemmel, a bizonytalan és veszedelmes vélekedések hullámai és hajjai morajlanak és csapkodnak örökké. A *Rasselas*⁴⁶ melankolikusabb és bémítöbb erejű erkölcsi spekulációval soha senki nem állt még elő. Johnson kételkedett a saját elméje képességeiben, és nem hitt a szemének sem; csakis az érzéseiben és a félelmeiben bízott. Táplálta a boszorkányokban való hitet, hogy ezzel is a vallásosságot őrizze. Durván nyilatkozott Miltonról, és védelmébe vette Laudert,⁴⁷ mert Johnson – honfitársai iránti ellenszenv ellenére – így akarta megerősíteni az egyház és az állam fennálló rendjének biztonságát.⁴⁸ Ez sem az érzéseire, sem a logikájára nem vet jó fényt.

A tehetségéről és a jelleméről a legdicsebb krónikát Boswell életrajzában olvashatjuk.⁴⁹ Johnson kiválóbb ember volt, mint amilyen szerző. Amikor félretette a tollat, amelyet csak tehernek érzett, nem csak tanult és gondolkodó, hanem éles eszű, szellemes, jó humorú, természetes és őszinte ember lett belőle; szívélyes és elszánt, derék fickó és „pompás öregember.”⁵⁰ Több eszes visszavágást, bölcs megjegyzést és éles kirohanást olvashatunk Boswelltől, aki „minden szavát leltárba vette”,⁵¹ mint amennyit bármely más híres emberről feljegyeztek. Életteli és drámaian játékos társalgási stílusa éles ellentétben áll írott műveivel. Természettől adott képességei és leplezetlen véleménye a közvetlen társalgásban mutatkoztak meg. Nyilvánosság előtt pusztán a párbajtőr formagyakorlatait mutatta be, privát körben azonban előhúzta a vita kardját, és az „jégben edzett toledói penge”⁵² volt. Az erős ellenállás felébresztette természetes tunyaságából és a neveltetésének köszönhető fé-

⁴⁴ Meg kell említeni, hogy Hazlitt több költő kortársa már évekkorábban elvetette a párverset, a klasszicista költészet reprezentatív formáját.

⁴⁵ Hazlitt William Cowper *The Task* (A feladat) című 1784-ben írt költeményének egy sorát alkalmazza Johnsonra (az idézet némiképp pontatlan). Eredetiben: fancy, like the finger of a clock / Runs the great circuit, and is still at home”, vagyis „a képzelet, mint a mutató az órán / bejárja a nagy kört, de mindvégig otthon van.”

⁴⁶ Johnson egyetlen regénye, 1759-ben jelent meg.

⁴⁷ William Lauder (+1759) irodalmi hamisítása nyomán híresült el: két 17. századi, latin nyelven író költő műveibe *Az elveszett paradicsom* fordításából csempészett bele részleteket.

⁴⁸ Johnson valóban ellenszenvvel nyilatkozott a Cromwell-féle puritán forradalmat támogató republikánus Milton nézeteiről.

⁴⁹ James Boswell (1740–1795) skót jogász, Johnson körének a tagja, az angol kultúra Eckermannja. Johnson-biográfiája, élete főműve 1791-ben jelent meg. A tizennyolcadik századi angol irodalom klasszikusaként és minden idők egyik legnagyobb és legérdekesebb életrajzáként tartják számon.

⁵⁰ Robert Burns: *Rob Morris*, Áprily Lajos fordítása.

⁵¹ Ben Jonson: *Alkimista*, III. 2

⁵² *Othello*, V. 2., Kardos László fordítása.

lénkségből; ökölcsapással válaszolt minden ökölcsapásra, és akár érvek, akár élcsek ütököztek, egyetlen kihívójának sem volt sok büszkélkednivalója az összecsapás után. Úgy tűnik, egyedül Burke-ben talált méltó ellenfelére, bár Boswell megbocsáthatatlan bűnt követett el azzal, hogy szándékosan nem írta le azokat a párbajokat, amelyben összemérték az erejüket és az ügyességüket. Goldsmith azt kérdezte, hogy Burke-hez hasonlóan „ő is úgy rátekeredik-e egy kérdésre, mint a kigyó?” És a betegségtől elgyengülten Johnson maga mondta, hogy „ha itt lenne az a Burke, most biztosan megsemmisítené.” Szembeötlő, hogy Johnson társalgási stílusa éppen annyira nyers, egyenes és őszinte volt, mint amennyire körülményesek és nyakatekertek kidolgozott írásművei. Például, amikor hajnali háromkor bekopogott hozzá Topham Beauclerk és Langton,⁵³ ő egy piszkavassal a kezében nyitott ajtót, de amikor meglátta őket, felkiáltott: „Maguk azok, fiúk? Akkor mászkálok magukkal egyet.” Aztán pedig megrója Langton, aki egyébként nyámnnyila figura volt a kor irodalmi életéből, amiért „mindenféle esze-nincs lányokkal” kellett tölteniük az időt. Szép kis szavak a nagy moralista és szótáríró szájából! A jótettei sem voltak ritkábbak, mint a jó mondásai. Milyen szeretetre méltóak voltak az otthoni szokásai, milyen kedves volt a szolgálival, és mennyire készségesen segített mindig a barátainak. Mennyi erős teát ivott, hogy azzal úzze el a bánatos gondolatait.⁵⁴ Hány műbe kezdett vonakodva, hogy aztán határozatlanul félretegye őket. Mennyire becsületesen elismerte saját gyengeségeit, és milyen elnéző volt másokéval szemben. Amikor Boswell-lel utazott, ezekkel a szavakkal dőlt hátra: „hát én, azt hiszem, igazán jó kedélyű egy fickó vagyok”, pedig rajta kívül senki sem gondolta így. De nem volt igazuk. Hogy milyen okból hagyta faképnél Garricket⁵⁵ és a színésznőit. Hogy Wilkessel⁵⁶ ebédelt, és kedves volt Goldsmithhez. Ahogy a térdére ültette az ifjú hölgyeket a Püspöksüveghez címzett fogadóban, és úgy látta el őket jó tanáccsal; magyarázat nélkül azt hihetné az ember, hogy magát Falstaffot látja. És végül a legnemesebb tette: hogy a hátán vitte a betegség és a kicsapongó életmód szerencsétlen áldozatát végig a Fleet Streeten⁵⁷ (e tettével megvalósította az irgalmas szamaritánus példázatát). Mindezek az esetek, és még rengeteg másik, kedvessé teszik Johnson az olvasók előtt, és múlhatatlan megbecsülést nyerne neki. Voltak ugyan hibái, de azokat vele együtt eltemették. Bizonyos kérdésekben előítéletes volt és türelmetlen, de éppen eleget szenvedett amiatt, hogy az elméje állandóan nekiütközött ezeknek a korlátoknak. Mert ha igaz is, hogy az értelem szabad működése nem tesz boldoggá, még sincs bölcs ember, aki boldog volna nélküle. Az ő előítéletei nem az éppen hatalmon lévőköt szolgálták szívtelen, álszent módon: a lény mélyében gyökereztek, s csakis az életével és a reményeivel együtt lehetett volna kitépni őket. Régi megszokásból úgy érezte, ezek nélkül elveszne a lelki egyensúlya, akárcsak az emberiség békéje. Nem gyűlölöm őt értük, inkább szeretem. A saját lelkiismerete előtt kellett elszámolnia velük, a megítélésüket pedig rá kell bízni arra a magasabb bíróságra, „hol rémség és reménység közt lesik mindmegannyian a Feltámadást.”⁵⁸ Egyszóval nem sok bölcsőbb vagy jobb ember maradt utána.

⁵³ Topham Beauclerk és Bennet Langton: Johnson barátai, akik ennek a ténynek, és persze Boswellnek köszönhetik halhatatlanságukat.

⁵⁴ Hazlitt maga is híresen nagy teaivó volt.

⁵⁵ David Garrick (1717–1779), korának legünnepeltebb férfi színésze, drámaíró. Johnson tanítványa volt.

⁵⁶ John Wilkes (1727–1797) reformpárti politikus, radikális újságíró és botrányhős. Ezek a példák Johnson toleranciáját és emberségességét bizonyítják. Goldsmith például örökké el volt adósodva, és betegesen függött a szerencsejátékoktól.

⁵⁷ Boswell följegyzi, hogy Johnson egy napon „a bűn, a szegénység és a betegség mélységeibe zuhant” nőt talált halálosan kimerült állapotban az utcán. Saját hátán vitte el a házába (mit sem törődve azzal, hogy a kor értékrendje szerint ez botrány), és ott tartotta, amíg fel nem gyógyult.

⁵⁸ Thomas Gray: *Elégia egy falusi temetőben*, utolsó két sor, Jékely Zoltán fordítása.

Utánzóinak hordája a maguk összehasonlíthatatlanul gyengébb teljesítményével világitott rá az ő nagyságára. Azokat a periodikus esszéistákat, akik a *Rambler* után léptek föl, ma – megérdemelten – nem sokan olvassák. Hawksworth *Adventurerje* lapos és szellemtelen; majomként utánozza Johnson stílusának minden gyengéjét, és ezért semmivel sem kárpótol minket. Tökéletesen semmitmondó mondatok követik egymást, amelyeknek a második felét mindig el lehetne hagyni. A *World* és a *Connoisseur* ennél azért jobbak, sőt az utóbbiban még egy valóban ötletesen megrajzolt figurát is fölfedezhetünk: azt a gyengélkedő férfit, aki mindenkit az egészségi állapota szerint ítél meg, s így mélyen meghajlik egy erős, ép és napbarnított koldus előtt, de hátat fordít a beteges lordnak.

Goldsmith *Citizen of the Worldje* (Világpolgár), mint a szerző minden más műve, magán hordja a szerző szellemének a lenyomatát. Nem is próbál „nem-érdemelt méltóságot viselni.”⁵⁹ Élesebb szemű, eredetibb, természetesebb és festőibb stílusban alkot, mint Johnson. Ezt a művét a *Perzsa levelekről* mintázta, és sikerült egészen eltávolított, és némi képp zavarba ejtő módon ábrázolnia a dolgokat, azáltal, hogy a külföldi előítéleteket szembeállítja a sajátjainkkal, s így megfosztja a dolgokat a megszokottság álcájától. Hogy sikerül-e előcsalognia az igazságot azáltal, hogy az egymással ellentétes ostobaságokat szembeállítja egymással, azt nem tudom; de be kell vallanom, hogy az én egyszerű felfogásom számára túlságosan is kétértelmű és kacskaringós eljárásról van szó, hogysem nagy örömet lelhetnék benne. Ha könnyed nyári olvasmánynak tekintem, akkor úgy járok, mint aki egy szép kertben sétál, amely azonban tele van csapdákkal és vermekkel. Goldsmith módszere szükségszerűen számos paradoxont eredményez, és az esszéiben több igen bátor megfogalmazás található, amelyek miatt egy kevésbé elismert szerző kegyetlen cenzúrázásnak lenne kitéve. A kínai filozófus egy helyen például igencsak elővigyázatlanul így kiált föl: „minden vallásban a boncok és a papok tartják életben a babonáságot és az ámitást; minden megújulás a laikusok köréből indul ki.” Goldsmith a gyakorlatban mégis buzgó hívő volt, és így büntetlenül dobálózhatott ilyesfajta kirívó elképzelésekkel. Élesen különbözik e tekintetben Addisontól, aki ha valamilyen tekintélyt megtámadott, akkor mindig ügyelt rá, hogy a józan ész az ő oldalán álljon, és soha nem kockáztatta volna meg, hogy olyasmit mondjon, ami mások érzéseire nézve sértő lehet, vagy amit egyedül az ő megfontolásai támasztanak alá. Van egy másik buktatója is annak, ha valaki egzotikus szereplőt, illetve hangütést választ, ugyanis mély szakadék tántorg az között a tudásmennyiség között, amelyet az adott figurának ideje lett volna elsajátítani, és aközött, amelyet a szerzőnek szükségszerűen közölnie kell. Így aztán a kínai utazó alig három napot tölt Angliában, s máris kiismerte a királyság mindhárom országát, és úgy is írja le őket kantoni barátja számára, hogy mindhárom főváros folyóirataiból idéz részleteket. A skót nemzetet például így gúnyolja: „Edinburgh: Bizton állíthatjuk, hogy Sanders Mcgregor, akit nemrégiben végeztek ki lótolvajlásért, nem Skóciában született, hanem Carrickfergus városában.”⁶⁰ Ez persze szellemes, de mégis milyen ösztönrel szimatolhatta ki mindezt a mi kínai filozófusunk? Viszont Addison óta nem volt olyan nagyszerű komikus jellemvázlatunk, mint amilyen Beau Tibbs figurája ugyanott: cicomás öltözködése, hiúsága és szegénysége utolérhetetlen.

A *Loungert* és a *Mirrort*⁶¹ kell még említenem, amelynek a szerzőjét tisztelői olyan érzékeny íróknak állítják be, mint Sterne-t, és olyan jó humorúnak, mint Addison. Ebbe a

⁵⁹ *Velencei kalmár*, II. 9., Vas István fordítása.

⁶⁰ Vagyis – skótos hangzású neve ellenére – egy észak-ír városban. Rendkívül erős skót-ellenes előítéletek voltak jelen Angliában.

⁶¹ Henry McKenzie (1745–1831) skót szentimentális regény- és drámaíró, költő valamint esszéista Edinburghban kiadott folyóiratai. A *Mirror* (Tükör) 1779–80-ban jelent meg, a *Lounger* (Naplopó) 1785–87-ben.

kérdésbe nem megyek bele, de annyit tudok, hogy La Roche története nem ugyanaz, mint La Fevre-é, és századannyira sem jó.⁶² Hogy ezt a szerző iránti előítéletből mondom-e? Nem: egyszerűen olvastam a regényeit. A *Man of the World*-öt gyengébbnek tartom több másik művénél; de itt már nem részletezhetem a *Julia de Roubigné* festői és romantikus szépségeit sem, pedig a mű a *Rosamond Gray*⁶³ szerzőjének egyik korai kedvence volt. A *Man of Feeling*-ről (Érző ember) hálás emlékezettel beszélnék, és az érzékeny, határozatlan és különös Harley-t sem tudom elfelejteni, no meg Miss Walton magányos figuráját sem, amely homályosan és éterien úszik a horizonton, ifjú szerelmének képzeletében – s ez mennyivel, de mennyivel jobb az élet minden valóságánál!

GÁRDOS BÁLINT fordítása

⁶² La Roche Mackenzie *Man of the World* (Világfi) című regényének a hőse, Le Fevre pedig Sterne *Érzékeny utazásában* szerepel.

⁶³ Charles Lamb korai regénye, a szentimentális regényirodalom szép, megkésett példája. Talán jelzésértékűnek tekinthetjük, hogy az esszé történetét áttekintő előadás végén Hazlitt szükségesnek érzi, hogy elhelyezzen egy utalást Lamb-re.

A TÁRSALGÁS VÁLTOZÓ MŰVÉSZETE

Az esszé műfajának átalakulása az angol romantikában¹

A huszadik század elején egy cambridge-i irodalomtörténész, Arthur Tilley – ma már egészen meghökkentő határozottsággal – kijelentette, hogy az angol nyelvű, személyes hangvétellű esszé 1820 decemberében vált nagykorúvá.² Ha hiszünk benne, hogy az irodalomtörténeti átalakulások ilyen precizitással datálhatóak, ha nem, annyi bizonyos, hogy ezekben az években hallatlanul gazdag és páratlan színvonalú esszéirodalom születik Angliában. Ami azt is jelenti, hogy a romantikát nem lehet pusztán líratörténeti fordulópontként leírni: ugyanezekben az években izgalmas kísérletek zajlanak a prózában is. Az alábbiakban a 19. század első éveiben fellépő esszéistagenerációnak az őket megelőző korszak szerzőihez való viszonyát, s a kritikai megjegyzéseiből kiolvasható szemléleti, mentalitásbeli átalakulást kívánom értelmezni.

A tizenyolcadik és tizenkilencedik század fordulójára bizonyos mértékig megszilárdultak az esszé műfaji konvenciói és kánonja, s egyre komolyabb kritikai érdeklődés irányult az így kirajzolódó tradíciókra. A brit esszéirodalom antologizálása már az 1780-as években megkezdődött,³ de a legfontosabb ilyen vállalkozás 1803-ban indult, Joseph Johnson, a liberális folyóirat- és könyvkiadó műhelyében, amely a kor disszenter (vagyis az anglikán egyházon kívül elhelyezkedő protestáns) szellemi életének a központja volt. Johnson köréhez a kor brit gondolkodóinak és művészeinek legjava tartozott.⁴ Voltaire-től Winckelmannig a tizenyolcadik századi európai filozófia és tudomány számos kiemelkedően fontos alapműve itt jelent meg angolul. Az Edmund Burke által a francia forradalom szellemisége ellen indított támadásra adott legszínvonalasabb radikális válaszok – például Mary Wollstonecraft, Joseph Priestley, Thomas Paine írásainak – publikálására is csupán itt nyílt lehetőség. A korszak legnagyobb művészei közül Henry Fuseli, a Svájcból áttelepült festő és William Blake illusztrált több Johnsonnál megjelent kötetet. Blake ugyanitt jelentette meg *A francia forradalom* című művét 1791-ben. 1793-ban itt jelenik meg a pályakezdő William Wordsworth két kötete is, 1798-ban pedig Samuel Taylor Coleridge verseskönete következik. A forradalmi ideológia terjedésétől rettegő hatalom nem nézte jó szemmel Johnson működését, és 1799-ben hat hónapra börtönbe zárták az ekkor 61 éves kiadót, aki megtört, beteg emberként szabadult. Bár sem a disszenter körhöz, sem a kiadói tevékenységhez nem lett hűtlen, a számára hátralevő szűk évtizedben már nem vállalt igazán kockázatos publikációkat.

¹ A tanulmány a 71770 és a 79197 számú OTKA pályázatok keretében készült, Péter Ágnes és Kállay Géza szakmai irányítása alatt. Mindkettejüknek, valamint Vince Máténak köszönettel tartozom a segítségükért.

² Arthur Tilley: „Introduction”, in: uő. (szerk.): *Cowley's Essays*, CUP, Cambridge, 1938 [1922]. xxvi–xxvii.

³ Paul J. Korshin: „Johnson, the essay, and *The Rambler*”, in: *The Cambridge Companion to Samuel Johnson*, Greg Clingham (szerk.), CUP, Cambridge, 1997. 53.

⁴ A Johnsonra vonatkozó adatok a standard életrajzból származnak. Gerald P. Tyson: *Joseph Johnson: A Liberal Publisher*, U of Iowa P., Iowa City, 1979. Magyar nyelven Péter Ágnes értelmezte részletesen a kiadó szerepét a romantika kialakulásában. Ld. uő.: „Mi az angol romantika?”, in: uő. (vál. és szerk.): *Angol romantika: esszék, naplók, levelek*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2003. 7.

Ekkortájt merülhetett föl az elmúlt közel száz év hatalmas brit esszé hagyományát integráló óriási gyűjtemény kiadásának gondolata, amely végül 1803 és 1808 között jelent meg 45 kötetben. Alexander Chalmers,⁵ a kiváló skót újságíró, szerkesztő, kiadó és filológus lett az óriási sorozat szerkesztője; ő írta az életrajzi és történeti bevezetőket, és ő állította össze a mutatót is. Chalmers az 1788-tól Johnson által megjelentetett *The Analytical Review* című nagy jelentőségű tudományos folyóirat szerzőjeként kerülhetett kapcsolatba a kiadóval. Addigra valószínűleg jelentős elismertséget szerzett magának azáltal, hogy 1798-ban a *General Biographical Dictionary* új kiadását jelentette meg, amelyhez 4000-nél is több életrajzot írt. Az esszéisták után a Chaucer és Cowper közti angol költészeti hagyományokból szerkesztett egy óriáskiadást, amelynek köteteihez szintén ő írta az életrajzi bevezetőket (Samuel Johnson nagy tekintélyű vállalkozását folytatta ezzel). Munkáját dicséri, hogy a kevésbé ismert esszéisták és költők tekintetében máig az ő kiadásai számítanak a mértékadó szövegeknek.

A kiadás körülményei, színvonala és pusztá méretei is tiszteletet parancsoltak (amelyet ráadásul más hasonló gyűjtemények követtek), s így jó alkalmat kínált arra, hogy az olvasók számot vessenek az angol nyelvű esszé addigi hagyományaival, akár kritikus szemmel is. A 19. század eleji közönség már határozott különbséget látott a folyóiratok átlagtermése és annak a négy szerzőnek e műfajban létrehozott szövegei között, akiknek a munkásságát azóta is kiemelt helyen tárgyalja az irodalomtörténet. Joseph Addison, Richard Steele, Samuel Johnson és Oliver Goldsmith írásairól van szó. Az új esszéistageneráció az ő példáiokon keresztül határozta meg, hogy mit kívánnak továbbvinni, és min kívánnak változtatni.

Mint oly gyakran, ezúttal is Leigh Hunt járt elől az egyszerre oly érdekesnek tűnő probléma megfogalmazásában. Hunt költőként, politikai újságíróként és színikritikusként indult. 1808-ban jelenteti meg bátyjával, Johnnal az *Examintert*, az ezt követő évek talán legfontosabb liberális, reformpárti hetilapját; a számára legmegfelelőbb esszéisztikus hangütést az 1810-es évek végére találja meg. Dicséri mindig kiemelik már-már kísértetiesen pontos minőségérzékét (valószínűleg elsőként ismerte föl Keats és Shelley tehetségét), kritikusai ellenben az alapos elemzéshez szükséges elmélyültséget hiányolják az írásaiból. 1808. január 10-én, az *Examiner* második számában írást tett közzé „A folyóirat-esszékről” címmel, amelyet lehetetlen nem (részben legalábbis) önmeghatározásként olvasni. Így kezdi a cikket:

„A folyóirat-esszé szerzője véleményem szerint olyan író, aki kivételesen bensőséges kapcsolatban áll az olvasókkal. Nem egy kvartó királyi méltóságával állít be közéjük, és nem toppant be vidáman egy csinos duodecimó – e jól öltözött aranyifjú – képében; a vele való ismeretségünk gyakran mégis tartósabb, hiszen fokozatosan alakul ki, és közben számtalan témával kapcsolatban megismerhetjük a szerző véleményét. Ha nem találjuk megnyerőnek, akkor egyszerűen nem társalgunk vele többet; egy könyv szerzője ellenben örökre a nyakunkon marad; ha csak mulandó örömet lelünk benne, akkor is mindvégig ott alszik majd a könyvespolcunkon. Egy esszésorozat valamely darabjától azonban számtalan kellemes módon megszabadulhatunk. Segítője lehet töprengéseinknek, ha azzal együttünk pipára; megtámogathatja a gyertyánkat, lányunk vagy nővérünk hajfűrtjeit gondörítheti vele, s végül, ha nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy saját szamovárunk vagy konyharuhánk legyen, akkor rengeteg mosószappant megspórolhatunk, ha a teáskannánk fülére tekerjük. Ezek pedig komoly előnyök.”⁶

⁵ A Chalmersre vonatkozó adatokat a *Dictionary of National Biography* (OUP, Oxford, 2004) Bonnie Ferrerótól származó szócikkből vettem át.

⁶ Lawrence Huston Houtchens és Carolyn Washburn Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Literary Criticism*, Columbia UP, New York és OUP, London, 1956. 77.

Leigh Hunt játékos leírásában a romantikus esszéisztika néhány alapelve bújik meg. A esszéisták mindvégig folyamatosan reflektálni kénytelenek a 18. század elején kialakult új médiumra. A „periodical essay” kifejezés (amit folyóirat-esszéként próbáltam meg visszaadni) azért fordítható nehezen, mert voltaképpen nem folyóiratokra vonatkozik. Ezek az írások egyetlen nagyméretű lapon jelentek meg: egy szám egy esszéből (és hirdetésekéből) állt. Hunt korára az esszék fokozatosan beépültek a maihoz hasonlóbb heti- és havilapokba.⁷ Fontos kiemelni, hogy Hunt társalgásként határozza meg szerző és olvasó viszonyát. A kellemes társalgás alapelve, hogy sem túlságosan méltóságteljes fellépéssel nem szabad lefegyverezni, megrémíteni az olvasót, sem túlon túl csillogó stílussal elvakítani. Az esszé poétikája szempontjából a barátok közötti oldott hangvételű, egyenlőségben alapuló társalgás lesz a mintaadó.

Az öltözködésre vonatkozó utalás távolról Montaigne híres meztelenség-metáforáját idézheti („ha olyan népek fiaként élhetnék, akik – mondják – ma is az ősi természeti törvények édes szabadságát élvezik, megvallom, a legszívesebben tetőtől talpig pucéran mutatkoznék előtted.”)⁸ William Hazlitt is, Montaigne nagy tisztelője, az öltözködés metáforáját használta az *Examiner*-ben a Leigh Hunttal együtt írt *Kerekasztal* című rovatban 1815-ben. Szerinte „a modern kor személyes hangvételű szerzői” „beinvitálják az olvasót a függöny mögé, aki ott leülhet a köpenyes-papucsos íróval.”⁹ Hazlitt egyébként portréfestőként, majd filozófusként indult (első két könyve Johnsonnál jelent meg, 1805-ben és 1806-ban), később politikai író lett, irodalom-, színház- és műkritikus, no meg esszéista.

Az esszé elmélete számára mindig is alapvető problémának bizonyult, hogy maga a műfaj nem kedveli a definiálással szükségszerűen együtt járó elhatárolásokat. Már az ifjú Lukács György is hangsúlyozta, hogy az esszé „primitív, differenciálatlan közösségben” áll „a tudománnyal, az erkölccsel, a vallással.”¹⁰ Adorno – Lukácsot továbbgondolva és kritizálva – az esszé „gyermeki kedélyéről” beszél, amely miatt a műfaj „nem tűri, hogy feladatát előírják.”¹¹ „[A]z esszének nincs egyetlen üdvözítő megközelítése” írta a közel-múltban Adorno kapcsán Bacsó Béla.¹² S Poszler György szép megfogalmazásában „az esszének, a kísérletnek, a művészi igényű értekező prózának nincs Műzsája.”¹³ Bár minden általam ismert tanulmány felismeri annak fontosságát, hogy Lukács – Babits Mihály szavaival – „műformát lát a kísérletben [...] a költészettel egyenrangú nagy műformát”,¹⁴ a fenti megfogalmazások szinte mindegyikében felbukkanó negatív elem figyelmeztet, hogy milyen óvatosnak kell lenni az esszére jellemző megkülönböztető jegyek kiválasztásánál.

⁷ Erről magyarul lásd Kabdebó Tamás: „Az angol esszé – kiveszőfélben?”, *Új Látóhatár*, 1978. X. 216–7.

⁸ Michel Eyquem de Montaigne: *Esszék* (Első könyv, „Az olvasóhoz”), Csordás Gábor (ford.), Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001. 15.

⁹ P. P. Howe (szerk.): *The Complete Works of William Hazlitt*, J. M. Dent, London, 1930–34. 21 kötet. iv. 7.

¹⁰ Lukács György: „Levél a ‘kísérlet’-ről”, in: uő.: *Ifjúkori művek (1902–1918)*, Tímár Árpád (szerk.), Magvető, Budapest, 1977. 318.

¹¹ Theodor W. Adorno: „Az esszé mint forma”, Hegyessy Mária (ford.), in: uő.: *A művészet és a művészetek. Irodalmi és zenei tanulmányok*, Zoltai Dénes (vál. és szerk.), Helikon Kiadó, Budapest, 1998. 29–30.

¹² Bacsó Béla: „Szabaddá válni a gondolatot fogva tartó gondolatoktól: Theodor W. Adorno az esszéről”, *Élet és Irodalom*, 2008. 4. 25.

¹³ Poszler György: „A Tizedik Műzsa? Kísérlet a kísérletről”, *Korunk*, 2000. XI/2. 53.

¹⁴ Babits Mihály: „A lélek és a formák”, in: uő.: *Esszék, tanulmányok*, Belia György (szerk.), Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978. 2 kötet., i. 157.

Az angol romantika esszéistái is ragaszkodtak az esszé körülírhatatlanságából fakadó szabadsághoz. Hazlitt 1818/19 telén „A folyóirat-esszék íróiról” címmel megtartott előadásában nagy hangsúlyt fektet erre a kérdésre. Véleménye szerint a műfaj „lényege abban áll, hogy az elme tehetségeit és forrásait az emberi ügyeknek arra a vegyes halmazára alkalmazzunk, amelyet nem fed le egyetlen művészet, tudomány vagy mesterség sem, a szerzőnek mégis tudósa van róla, és amely ’közelről érinti az emberek ténykedését és érzéseit.”¹⁵ Minthogy az esszének sem jellegzetes tárgya, sem a módszere nem rögzíthető ennél közelebről, az esszéisták a „hangütés”, az olvasóval elképzelt kapcsolat típusa szerint határozzák meg a műfajukat. A fenti idézetekben Hunt és Hazlitt is az olvasóval létesített párbeszéd intim, baráti jellegét hangsúlyozza. Charles Lamb, a harmadik szerző, akire az alábbiakban hivatkozni fogok, egy 1822. december 7-én kelt levelében azt írja John Taylornek, a kiadójának, hogy „az esszék nem igényelnek előszót: másból sem állnak, mint előszóból. Egy előszó arra van, hogy elbeszélgessen az olvasóval; az esszék mást se tesznek.”¹⁶ Lamb, bár költőként kezdte pályáját, igazán maradandót az Elia álnév alatt az 1820-as években publikált esszéivel alkotott — no meg a híres *Shakespeare-mesék* társszerzőjeként.

A társalgás az olvasóval mint formai és morális-politikai probléma a 18. század elején lesz központi jelentőségű, mind a fent említett esszészorozatokban, mind a születőben lévő társalgási filozófiában. Lord Shaftesbury, az utóbbi jeles képviselője, *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról* (1709) című művében amellett érvel, hogy „[a] kölcsönösség a beszélgetés természetes alaptörvénye”, s [a] „szabad eszmecsere igazi közelharc.”¹⁷ „A tanító ellentmondást nem tűrő és emelkedett hangneme félelemmel vegyes tiszteletet parancsol: ez kétségkívül pompás eszköz arra, hogy lefegyverezze, és biztonságos távolságban tartsa az értelmet. Ezzel szemben a másik modor a lehető legbecsületesebb küzdelemre szólít fel, s hagyja, hogy az ellenfél minden erejét latba vetve, egyenlő feltételekkel harcoljon.”¹⁸ A *Sensus communis* magyar fordításához írt kísérőtanulmányában Szécsényi Endre kiemeli, hogy „a vallási, erkölcsi, ’esztétikai’ és politikai tartalmú csevegés, a csiszolt filozófiai konverzáció ekkoriban folyóiratokban megjelenő és egyre szélesebb közönséget elérő műfaja – az esszé.” Shaftesbury Szécsényi szerint a „formális értekező prózát” és a „prédikációk merev retorikusságát” is elutasítja, „[u]gyanis a kommunikáció nem dialogikus, nem interaktív módjai alkalmatlanok a hallgatóság valódi morális meggyőzésére.”¹⁹

Azok a monologikus tanítások, amelyekről Shaftesbury elkülöníteni igyekszik a saját filozófiai stílusát, hol a prédikatori szószék, hol a tanári katedra magasából szólnak a hallgatóikhoz. Autoritásukat nem az egymásnak feszülő érvek és ellenérvek „közelharcában” kivívott diadalnak, hanem egy ahhoz képest külsődleges, azt megelőző intézményes pozíciónak köszönhetik. Radnóti Sándor szavaival „[a] társasági műveltség-eszménynek, amely a XVIII. században kezdett el radikálisan, ha nem is demokratizálódni, de elválni a születési előjogoktól, már a XVI. századtól kezdve kialakult a skolasztikus egyetemi és kolostori tudománnyal szembeállított műfaja – a filozófiai és irodalmi esszé.”²⁰ Már Montaigne Esszéiben több kirohanást olvashatunk a didaktikus hangnemmel szem-

¹⁵ Howe (szerk.): vi. 91. Hazlitt itt Francis Baconnek az *Esszékhez* írt dedikációjából idéz.

¹⁶ E. V. Lucas (szerk.): *The Works of Charles and Mary Lamb*, Methuen, London, 1903–5., 7 kötet. vii. 585.

¹⁷ Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper): *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról* (*Levél egy barátjához*), Harkányi András (ford.), Atlantisz, Budapest, 2008. 17.

¹⁸ Shaftesbury, 20.

¹⁹ Szécsényi Endre: „Egy derűs rajongó”, in: Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper): *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról* (*Levél egy barátjához*), id. kiad., 165.

²⁰ Radnóti Sándor: „Néhány megjegyzés a képzőművészeti esszéről”, *Alföld*, 2002. LIII/2. 102.

ben („Je n’enseigne point, je raconte.” – Egyáltalán nem tanítok: mesélek.),²¹ ám a romantikus esszéisták szempontjából nyilvánvalóan fontosabb a tizennyolcadik századi hagyomány, s az „irodalom köztársaságát” (*republic of letters*) rendkívüli becsben tartó szerzők gyanakodva figyelték, hogy elődeik írásaiban bizony elő-előbukkant a különböző „előjogokat” követelő szellem.

Leigh Hunt például úgy vélte, hogy „az irodalom köztársasága igencsak jakobinus egy ország.”²² Hazlitt pedig „Az irodalmi arisztokratizmusról” című esszéjében fejtette ki, hogy szükség van olyan helyre, ahol a szabad vélemények egyenlő felekként ütközhetnek meg egymással.

„Minden valódi felsőbbrendűség egyenlőséget előfeltételez, és minden haladás az eszmék szabad párbeszédéből és összehasonlításából fakad. A királyoknak és a nemeseknek ezért nincs sok hasznuk a társaságból – ahol az egyik oldalon a megálázkodás, a másikon pedig a leereszkedés uralkodik. Az elmék ütközéséből szikrázik föl az igazság, ahogy az acél fakaszt tüzet a kovaköböl.”²³

Charles Lamb, akit a három esszéista közül a legkevésbé foglalkoztattak politikai kérdések, szorosan irodalmi kontextusban fogalmazta meg szerző és olvasó egyenlőségének elvét. Egy 1801-ben kelt levelében finoman megrója William Wordsworthöt, amiért annak egyik versében „túlságosan direkt az erkölcsi mondanivaló, és túlságosan emlékeztet egy előadásra.” Arra figyelmezteti a költőt, hogy a legnagyobb irodalmi művekben „szerző és olvasó között hallgatólagos megállapodás áll fenn: elmondok egy történetet, és feltételezem, hogy te azt meg fogod érteni.”²⁴

A romantikus esszéisták két szerzőpár összehasonlításán keresztül fogalmazták meg saját értékrendjüket. Az összehasonlításokban nagy szerep jut a szerző és olvasó közti viszony természetének. Joseph Addison (1672–1719) esszéista, drámaíró, költő és whig diplomata, a tizennyolcadik század eleji „augustusi” kor klasszicizmusának igen fontos alakja. Sir Richard Steele (1672–1729) ír származású komédiaíró és esszéista. Sokáig jó barátságban és közeli együttműködésben álltak, ebből születtek 1709 és 1713 között híres folyóirataik, a *Spectator* (Szemlélő), a *Tatler* (Csevegő) és a *Guardian* (Őr). Samuel Johnson (1709–1784) talán a legmeghatározóbb figura a tizennyolcadik század második felének brit irodalmi életében. Kritikus, szótárszerkesztő, esszéista, költő, dráma- és regényíró. *Rambler* (Kószáló), *Adventurer* (Kalandozó) és *Idler* (Tétlenkedő) címen publikált folyóirat-esszéket az 1750-es években. Johnson legendás Klubjához tartozott Oliver Goldsmith is (1730–1774), az ír regény- és drámaíró, költő, esszéista és kritikus. 1759-ben jelentek meg a *Bee* (Méh) című egyszerezős esszesorozata számai, 1760-ban pedig a kínai utazó álarcát és szempontját alkalmazó írásai, amelyeket 1762-ben *The Citizen of the World* (A világpolgár) címen gyűjtött össze.

²¹ Ez a híres mondat, ha jól látom, kimaradt a magyar kiadásból. Michel Eyquem de Montaigne: „A megbánásról”, in: uő: *Esszék. Harmadik könyv*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2003. Csordás Gábor fordítása, 25. o. Az általam használt francia kiadásban, Montaigne: *Les Essais*, Gallimard, 2007., ez a mondat a 846. oldalon megtalálható.

²² Leigh Hunt: *The Indicator and The Companion; a Miscellany for the Fields and the Fire-side*, Henry Colburn, London, 1834. ii. 42.

²³ Howe, viii. 205.

²⁴ Edwin W. Marris, Jr. (szerk.): *The Letters of Charles and Mary Anne Lamb*, Cornell UP, Ithaca és London, 1975–8. 3 kötet., i. 266. Vö. Jane Aaron: *A Double Singleness: Gender and the Writings of Charles and Mary Lamb*, Clarendon Press, Oxford, 1991. 142–4.

Addison és Steele

Addison híres leírása a *Spectator* funkciójáról pontosan tükrözi a 18. századi esszéista által elfoglalt igen bizonytalan helyzetet. „Szókratészről mondták: ő hozta le a filozófiát a mennyekből, hogy az emberek között leljen otthonra, én pedig arra törekszem, hogy azt mondják majd rólam: én hoztam elő a filozófiát a magányos dolgozószobákból és a könyvtárakból, az iskolákból és a kollégiumokból, hogy a klubokban és a társaságokban időzzön, a teázó asztalok mellett és a kávéházakban.”²⁵ *Spectator* úr (az esszék fiktív beszélője) mindvégig ambivalens helyzetben jelenik meg: bár része annak a nyitott társasági életnek, amely a tea- és kávéházakban zajlik, de szinte a tudós szerzetesi magányából lép be a klubok világába. Ahogy a neve is jelzi, inkább nézője, megfigyelője, sőt önjelölt bírója a társasági életnek, mintsem aktív részese. Egyik kritikai esszében ezt írja Addison:

„ha megválaszthatnám, hogy milyen olvasók ítélete alapján álljon meg vagy bukjon el, amit mondani kívánok, akkor olyan olvasókat választanék, akik nem csupán a francia és olasz kritikusok munkáit ismerik, de mindazokat a régi és új szerzőket is, akik valamelyik tanult nyelven írtak. Mindenekfölött megkívnám, hogy alaposan ismerjék a görög és latin költőket, ami nélkül gyakran képzelik egyesek, hogy megértik egy kritikus szavait, pedig valójában képtelenek felfogni azokat.”²⁶

Addison persze kétségkívül jól tudta, hogy olvasóinak nagy része nem rendelkezett ilyen alapos iskolázottsággal, és szinte teljesíthetetlen elvárásaival gondosan a közönség fölé helyezte magát.

A kettősséget részben az eredményezi, hogy az esszé-folyóiratok által úzött civilizáló tevékenységnek egyszerre alanya és tárgya a közönség. Philip Stevick mutatott rá, hogy e folyóiratok minden kijelentése társadalmi kategóriákkal kapcsolódik össze. Mintegy felszólítják az olvasót, hogy csatlakozzon azokhoz, akik a megfelelő normák szerint élnek és ítélnek, viszont különüljön el azoktól, akik barbár módon nem látják be ezen értékek helyességét. Az esszék beszélője azonban mindvégig megőrzi egy külső pozíciót, amelyből tanítómesterként buzdíthatja és dorgálhatja az olvasóit.²⁷ Több elemző is hangsúlyozta az illedelmes viselkedéssel kapcsolatos kézikönyvek (conduct books, courtesy books) hagyományának jelentőségét a *Spectator*-típusú folyóiratok kialakulásában, ami műfaj történeti szempontból is jól magyarázza a didaktikus hangnem eredetét.²⁸ Még David Hume is, amikor „Az esszéírásról” című 1742-ben kiadott írásában, a klasszicista esszé leggyakrabban idézett ars poeticájában úgy határozta meg magát mint a „tudományos világ” nagykövetét a „társasági életben”, akkor egyrészt a két világ közötti érintkezés fontosságát hangsúlyozta, másrészt azonban azt is egyértelművé tette, hogy ő voltaképpen az előbbiben otthonos.²⁹ Ezek a példák talán megmagyarázzák, mit ért Jonathan Cook azon,

²⁵ D. F. Bond (szerk.): *Spectator*, Clarendon, Oxford, 1965., 4 kötet, i. 44.

²⁶ Bond (szerk.), iii. 305.

²⁷ Philip Stevick: „Familiarity in the Addisonian Familiar Essay”, *College Composition and Communication*, 1965. XVI/3. 169–173. Edward A. Bloom és Lillian D. Bloom is Addison „iskolamesteri” szerepét hangsúlyozzák *Joseph Addison's Sociable Animal: In the Marketplace, On the Hustings, in the Pulpit* című tanulmányukban (Brown UP, Providence, 1971), elsősorban 31–33.

²⁸ Erin Mackie: *Market à la Mode: Fashion, Commodity, and Gender in The Tatler and The Spectator*, Johns Hopkins UP, Baltimore és London, 1997. 2. Lawrence E. Klein: „Sociability, Solitude, and Enthusiasm”, *The Huntington Library Quarterly*, 1997. LX/1–2, 164.

²⁹ David Hume: *Összes esszéi*, Takács Péter (ford.), Atlantisz, Budapest, 1994., két kötet, ii. 292.

hogy a „tizennyolcadik században az volt az esszé társadalmi-közösségi funkciója, hogy felülyelje és meghatározza a 'csiszolt' kultúra egyre változó határait.”³⁰ Ez talán a demokratikusabb érzésű romantikus esszéisták gyanakvását is érthetővé teszi, akik úgy vélték, az efféle örökös végső soron szükségtelen (a „magas” és az „alacsony” közötti „különbségtétel soha nem fordul elő lapjainkon” – írta Leigh Hunt 1831-ben).³¹

A romantikus esszéírók számára világos volt, hogy Steele-től és Addisontól kezdődik a hagyomány, amelyhez viszonyulniuk kell. Leigh Hunt számos újságírói vállalkozásában idézte fel játékosan a 18. század eleji szerzők „cenzori” szerepét. Már 1804-ben „ifjabb Város úr, kritikus és főcenzor” ironikus aláírással jelentetett meg cikkeket.³² 1809-ben, röviddel az *Examiner* alapítása után az „esszéistáink atyjának” nevezte Steele-t, és 1814-ben saját lapja „híres elődjeiként” utalt a *Tatlerre* és a *Spectatorra*.³³ Hazlitt 1815-ben, úgyszintén az *Examiner*ben, „zseniális elődjeinknek” nevezte a *Tatler*t és a *Specatort*, s a *Tatler*t emelte ki mint a legfontosabb esszé-folyóíratot.³⁴ Addison és Steele megítélése mégis nagyban különbözött. Brian McCrea írja le, miképpen vált szinte közhellyé a 19. század során, hogy Steele „hanyag”, „spontán” és „természetes” szerző, Addison ellenben igen gondosan alkot, s tudatos formaművészete által gyakorol erkölcsi hatást az olvasójára. Hogy egy kritikus melyikük stílusát részesíti előnyben, az természetesen saját értékrendjéről árulkodik.³⁵

Hunt és Hazlitt Steele mellett tette le a garast. Előbbi 1850-ben megjelent önéletrajzában úgy emlékezett, hogy „minden hibájával együtt jobban szerettem a nyílt szívű Steele-t, mint Addisont, annak összes esszéjével.”³⁶ Utóbbi „Az esszéesorozatok szerzőiről” című előadásában amellet érvel, hogy a korai esszéistákat az a vágy hajtotta, hogy „minél könnyebben és minél felelőtlenebbül szabadulhassanak a Censor Morum gyűlölt szerepéből.”³⁷ Ezt azonban sokkal nagyobb sikerrel valósították meg a *Tatler*ben, mint a mindennapi életből vett történetektől elszakadó, moralizáló általánosításokra hajlamosabb (és nagyobb részt Addison által írt) *Spectator*ben. A *Tatler* esszéi

„inkább az értelmes beszélgetés során adódó megjegyzésekre emlékeztetnek, semmint az előadásokra. Teret hagynak az olvasó gondolatainak. Steele elsősorban azért vonult vissza a dolgozószobájába, hogy leírja, amit odakint megfigyelt. Addison viszont mintha az ideje nagyját bezárkózva töltötte volna, hogy visszavonultságában kibontsa, és szórszálhasogató módon elnyújtja azokat az ötleteket, amelyeket hol Steele-től kölcsönzött, hol a természetből merített. [...] A *Spectator* moralizáló és didaktikus hangneme miatt képzeljük el Addisont (Mandeville szarcastikus megfogalmazásában) »szalagos parókat viselő papnak.«”³⁸

³⁰ Jonathan Cook: „Hazlitt: Criticism and Ideology”, in: David Aers, Jonathan Cook, David Punter (szerk.): *Romanticism & Ideology. Studies in English Writing 1765–1830*, Routledge & Kegan Paul, London, 1981. 150.

³¹ R. Brimley Johnson (szerk.): *Prefaces by Leigh Hunt, Mainly to His Periodicals*, Kennikat Press, Port Washington, N. Y., 1967 [1927]. 81.

³² J. E. Morpurgo (szerk.): *The Autobiography of Leigh Hunt*, The Cresset Press, London, 1969. 139.

³³ Lawrence Huston Houtchens és Carolyn Washburn Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Political and Occasional Essays*, Columbia UP., New York és London, 1962. 154.

³⁴ Howe (szerk.), iv. 7.

³⁵ Brian McCrea: *Addison and Steele Are Dead. The English Department, Its Canon, and the Professionalization of Literary Criticism*, Associated University Presses, London és Toronto, 1990. 79.

³⁶ Morpurgo (szerk.), 38.

³⁷ Howe (szerk.), vi. 95.

³⁸ Howe, vi 97–99.

A Hazlitt által Montaigne-től eredeztetett nem didaktikus, nem papoló, személyes hangvételű, irodalmi esszé tehát úgy tűnik, nem tudott teljes egészében érvényesülni a 18. századi sajtó körülményei között; illetve Steele írásaiban jobban, Addisonéban kevésbé hallható a személyes hang. Ebből fakad „periodical essay” és a „familiar essay” megkülönböztetése az angol nyelvű esszé hagyományos történeteiben; az előbbi tulajdonképpen ’egy időszakon, perióduson át visszatérő rendszerességgel megjelenő esszesorozat’, a másik kb. ’személyes hangvételű esszé.’ Melvin R. Watson éppen amellett érvel, hogy az addisoni minta ereje késleltette a „familiar essay” kibontakozását Hunt, Lamb és Hazlitt fellépéséig. Ő is azon a véleményen van, mint Hazlitt: Montaigne tehetséges utánozóinak – Abraham Cowley-nak és Sir William Temple-nek – az esszéiben mintegy bűvópataként van jelen az oldottabb irodalmi és személyes hangütés.³⁹ Hazlitt és kortársai azonban a kánonban előkelőbb helyet betöltő szerzők közül is szerettek volna elődöket választani maguknak, így tüntették ki szellemi atyjuként Steele-t, illetve a következő generációból Goldsmitht. Steele és Addison ellentéte ugyanis Goldsmith és a klasszikus kor utolsó óriásának, Samuel Johnsonnak a megítélésében ismétlődik meg, az időbeli közelség miatt intenzívebb és árnyaltabb formában.

Johnson és Goldsmith

James T. Boulton, áttekintve Johnson változó megítélésének történetét, úgy látja, hogy a romantikusok szemében az előző generáció kritikus-fejedelme testesítette meg azokat a klasszicista ideálokat (irodalmi, erkölcsi, eszmei normákat), amelyekről meg kívántak szabadulni, s így szükségzerű volt, hogy áldozatul essen annak a fordulatnak, amelyet Angliában és Németországban az új generáció hozott.⁴⁰ Az ilyesfajta szakítás a múlttal nem példátlan az irodalom történetében, és nem jelenti azt, hogy a romantikusok számos híres kijelentésének előzménye ne lenne fellelhető Johnson írásaiban.⁴¹ Az esszé történetével kapcsolatban Boulton szerint szinte mindenki egyetértett abban, hogy Johnson életműve többet ér Addisonénál. Hazlitt volt az első, aki komolyan megkérdőjelezte a konszenzust.⁴²

Boultonnak igaza van abban, hogy az átértékelődés kidolgozott formában Hazlittnél jelenik meg először, de kronológiailag ezt megelőzte Hunt néhány (főleg a színikritikái közt elszórt) megjegyzése.⁴³ Hunt önéletrajzában azt írta, hogy pályája kezdetén lelkes olvasója volt Johnson *Az angol költők életrajza* című művének,⁴⁴ és leveleiben is mindig kritikát és gyengédséget vegyítve szól róla („drága, dogmatikus, öreg Dr. Johnson”, „drága,

³⁹ Melvin R. Watson: „The Spectator Tradition and the Development of the Familiar Essay”, *ELH*, 1946. XIII/3. 190. Vö. Marie Hamilton Law: *The English Familiar Essay in the Early Nineteenth Century: The elements old and new which went into its making as exemplified in the writings of Hunt, Hazlitt and Lamb*, Russel & Russel, New York, 1965 [1934]. 8–13.

⁴⁰ James T. Boulton: „Introduction”, in: uő. (szerk.): *Johnson: The Critical Heritage*, Routledge & Kegan Paul, London, 1971. 8–9.

⁴¹ Philip Smallwood: *Johnson's Critical Presence: Image, History, Judgment*, Ashgate, Aldersot, 2004. 117–137.

⁴² Boulton, 86.

⁴³ Ráadásul Johnson prózájának stílusa az első perctől nagyon vegyes megítélést váltott ki. Ld. W. Vaughan Reynolds: „The Reception of Johnson's Prose Style”, *The Review of English Studies*, 1935. XI/42. 145–162.

⁴⁴ Morpurgo (szerk.), 149. Vö. James R. Thompson: *Leigh Hunt*, Twayne Publishers, Boston, 1977. 92.

öreg, szörnyen útban lévő, kertészkedés-ellenes Johnson”).⁴⁵ 1808-ban mégis arról panaszkodik, hogy Johnson szinte diktátorként kényszerítette véleményét olvasóira. Hunt rendkívül érzékeny megfigyelése szerint Johnson „zsarnoki” beszédmódja az érvelés hiányában mutatkozik meg. Azt állítja, Johnson kritikái megjegyzései „jól megalapozottak, de szerzőjük mit sem törődik a bizonyítással.”⁴⁶ Johnson „inkább megkövetelte a figyelmet, mintsem esdekelt érte, ugyanis tisztában volt vele, hogy mi jár neki” – írta másutt.⁴⁷ Négy évvel később még harciasabban közli, hogy Johnson kritikái ítéleteinek többsége pusztán „indokolatlan vélekedés, amely híján van minden elemzésnek vagy érvelésnek,” és haragosan teszi hozzá, hogy ez csak „újabb bizonyítéka annak, hogy a Doktor alkalmatlan a költészet-kritikára.”⁴⁸ 1823-as „Könyveim” című esszéjében pedig (addigra valószínűleg részben Hazlitt hatására) Johnson didaktikusságát emeli ki:

„Egy folyóirat-esszé karakterének az felel meg, és az igazolja a rendszeres megjelenését, ha van benne némi pletykázkodás, és ha olyan tapasztalatokból indul ki, amelyek ismerősek a létező közösség számára, vagy legalább az valószínű, hogy van bennük némi készletelés arra, hogy elfogadják. Az ember nem azért látogat el hetente a barátaihoz, hogy előadásokat tartson nekik, még ha ezzel hasznára volna is a gondolkodásuknak. A Rambler számainak olvasása hasonló kötelezettség, mint a templomba járás.”⁴⁹

Hogy a francia forradalom szellemiségében nevelkedett Hazlitt nem szimpatizált Johnson konzervativizmusával, abban nincsen semmi meglepő. De a Johnson elleni megjegyzései érdekes módon többnyire stiláris jellegűek. Egyrészt hiányolja a drámai szerkezetet az esszékből, amely bevonná az olvasót az egyenlő felek közti társalgás folyamatába („A drámai felépítésnek és a társalgó nyelvezetnek, amely a Spectator és a Tatler megkülönböztető jellegzetessége és legnagyobb vonzereje volt, szinte nyoma sincs Dr. Johnson Ramblerében”).⁵⁰ Másrészt Johnson stílusának monotonitását, mondatainak egyformaságát tartja túrhetetlennek.

„Dr. Johnson stílusát az ünnepélyesség és az egyformaság különbözteti meg a legjobban minden egyéb íróétól. Minden körmondatát ugyanabba a formába öntötték: egyforma a méretük és a formájuk, s ezért nem rendelkeznek a megfelelő rugalmassággal, és nem is tudnak alkalmazkodni a sokféle tárgyhoz, amelyről beszélni kíván.”⁵¹

A hangsúly az idézet végén van: azon a rugalmatlanságon, amely miatt Johnson képtelen alkalmazkodni a témájához. Az előre megszabott mondat szerkezet miatt hibázza el a tárgyát.

Ahogy ez a demonstratív céllal kiélezett szembeállítások esetében gyakran megeshet, Goldsmith szinte minden tekintetben Johnson ellentétéként jelenik meg a romantikusok

⁴⁵ Thornton Hunt (szerk.): *The Correspondence of Leigh Hunt edited by His Eldest Son in Two Volumes*. Smith, Elder and Co, London, 1862. [Újranyomva: Georg Olms Verlag, Hildersheim, New York, 1973]. ii. 188; ii. 287.

⁴⁶ Lawrence Huston Houtchens és Carolyn Washburn Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Dramatic Criticism 1808–1831*. Octagon Books, New York, 1977 [1949]. 38.

⁴⁷ Houtchens és Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Literary Criticism*, 78.

⁴⁸ I. m., 65.

⁴⁹ Hunt: *Indicator and Companion*, 200–201.

⁵⁰ Howe, vi. 99–100.

⁵¹ Howe, vi. 101.

leírásaiban. Ha Johnson ünnepélyes, akkor Goldsmith természetes és játékos, ha Johnson merev, akkor Goldsmith rugalmas, ha Johnson lekezelő és kioktató, akkor Goldsmith az igazán jó beszélgetőpartner.

„A legtökéletesebb stílus elkerüli a társalgásra jellemző hanyagságot, miközben megőrzi annak elevenségét. Ha a társadalmi érintkezés során helytelen lenne egy kizárólagos, mindenki másétól eltérő stílust felvenni – ha például Johnson uralkodói fellépése csupán lenyűgözi a hallgatókat, Swift kurta magabiztossága pedig csak megfélemlíti őket –, akkor az elegáns és az erőteljes, a vonzó és a mesterkéletlen stílus egyesítése szükséges az írás szépségének és céljának az eléréséhez. Ezt a célt Goldsmith jobban megközelítette, mint bármely más szerző előtte vagy utána.”⁵²

Huntnak eme 1846-ból származó rendkívül határozott kijelentése mögött egykori körének kritikai konszenzusa áll. Charles Lamb-ról (akit Hunt kora legnagyobb kritikusaként tartott) följegyezték, hogy amikor egy társalgás során 1831-ben szóba került Goldsmith neve, így kiáltott fel: „Ah! szegény Goldy! Nagyon nagyra tartom. Mi is volna egyszerűbb, tisztább, meghatóbb és természetesebb, mint az ő prózája.”⁵³ Johnson és Goldsmith szembeállítása Hazlitt írásaiban is rendszeresen felbukkan.⁵⁴ „Zsenialitás és józan ész” című esszéjében például így hasonlítja össze a két szerző képességeit: „Dr. Johnson mellett Goldsmith ostobának tűnt, ha érvelésre került a sor, ugyanis nem tudta kellő pontossággal megindokolni a véleményét; de Dr. Johnson is ostobának tűnt Goldsmith mellett a kifinomult érzékenység, a légiesen könnyű intuíció terén, amellyel Goldsmith végigsiklott a dolgok felszínén, és öntudatlanul véleményt formált rólok.”⁵⁵ Ebből az idézetből az is jól látható, hogy a két szerző különbsége Hazlitt számára nem pusztán két prózapoétika ellentétét jelentette, hanem két egészen alapvető mentalitását; végső soron az igazságról szóló gondolkodás két alapvetően eltérő módját.

Az esszéisták igazságfogalma

A fenti idézet így folytatódik: „a józan ész a mindennapi élet során adódó öntudatlan benyomások összege, amelyeket az emlékezetünk tárol, és a megfelelő alkalom előhívja őket.”⁵⁶ Hazlitt a józan ész (*common sense*) fogalmán kívül használja a kifinomultság/tapintat (*tact*), az intuíció és az ízlés fogalmait is. Végső soron (ha nem is közvetlenül) az Arisztotelészre visszamenő *phronészisz*, vagyis a gyakorlati tudás hagyománya áll Hazlitt gondolatai mögött. A *phronészisz*-szel kapcsolatban Hans-Georg Gadamer azt emelte ki, hogy mindig „konkrét szituációra irányul. Tehát a 'körülményeket' azok végtelen változatosságában kell megragadnia.”⁵⁷ Bacsó Béla a közelmúltban elsősorban éppen a *phronészisz*-fogalom mentén elemezte Gadamer Arisztotelész-olvasatát, illetve vetette

⁵² G. S. Rousseau (szerk.): *Goldsmith: The Critical Heritage*, Routledge & Kegan Paul, London és Boston, 1974. 319–20.

⁵³ Edmund Blunden (szerk.): *Charles Lamb: His Life Recorded by his Contemporaries*, Leonard és Virginia Woolf, Hogarth Press, London, 1934. 192.

⁵⁴ Tom Paulin: *The Day-Star of Liberty. William Hazlitt's Radical Style*, Faber and Faber, London, 1998. 80–81.

⁵⁵ Howe, viii.32.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, második, javított kiadás, Bonyhai Gábor (ford.), Osiris, Budapest, 2003. 52.

egybe Martin Heideggerével. Tanulmányának két megállapítása is alkalmazható az esszéműfaj kérdéseire. Már Heideggernél fontosnak tűnik „a *phronesisz* jelentősége a saját élet gyakorlati megvilágításában, amely újra és újra kényszerítően szembeesíti az embert a már megszerzett ismeret időbeli behatároltságával, és mintegy az élet gyakorlati kényszere folytán enged az embernek többet felismerni az adott 'tárgyat' illetően, mint addig.”⁵⁸ Bacsó Béla írásának végkövetkeztetése így hangzik: „A tudás és az erkölcsi választás nem az adott esetben elősorolható kijelentések igazságában áll, hanem abban, hogy éppen azt választjuk a maga végső konkrétságában, ami akkor és ott helyes, ezt semmiféle előzetes tudás nem fedi le, ám az emberi lét lehetősége, hogy képes választani azt, ami helyes.”⁵⁹ Hazlitt is azt hangsúlyozza, hogy a legjobb esszéisták „adott időponthoz és helyhez kötött ügyeket”⁶⁰ választanak témájuknak, vagyis nem absztrakt, végső, rendszerszerű igazságokat kergetnek (az esszé Adorno szerint sem „az örökkévalót akarja megkeresni a mulandóban, és lepárolni belőle, hanem inkább a mulandót akarja örökkévalóvá tenni.”)⁶¹ Hazlitt irodalmi példáiból bomlik ki, mit tart Johnson legfőbb fogyatékoságának: képtelen tanulni az újabb és újabb tapasztalatokból. Hazlitt azt sugallja, a mester – elsősorban féltékenységéből – egyszer s mindenkorra rögzített erkölcsi, politikai és esztétikai normákra vágyik, s ez mutatkozik meg hallatlanul impresszív, de messzemenően rugalmatlan klasszicista körmondataiban is. Goldsmith ilyen mondat-épületek létrehozására teljesen képtelen, de éppen viszonylagos gyengesége miatt – nem tudja előre, hogy egyes helyzetekben mit is kell majd mondania – sokkal érzékenyebb az emberi dolgok közti finom, egyéni eltérésekre.

Ezzel voltaképpen vissza is értünk az esszé műfajának huszadik századi elméleteihez. Lukács és Adorno (minden általam ismert értelmezés kiindulópontja) több ponton is hivatkozik a német romantikára. Lukácsnál az angol szerzők közül csak Oscar Wilde és Walter Pater szerepel, pedig Pater kapcsán (aki nagyszerű tanulmányokat írt Wordsworthról, Coleridge-ről és Charles Lamb-ról) könnyen szóba kerülhetek volna az angol romantika esszéiről is. Claire de Obaldia értelmezése szerint (aki ezen a ponton Schellingre utal) az esszé formája és az arra irányuló reflexió szempontjából is fontos, hogy számos romantikus szerző a természetet dinamikus erők és egymásnak feszülő polarítások mezejének látja.⁶² Az angol romantikusok is arra törekednek, hogy mindegyre változó, folyamatosan mozgásban lévő tárgyakra vonatkozóan tegyenek igaz kijelentéseket. Charles Lamb például bő humorral ír egyik esszéjében (amely egy Ausztráliába költözött barátjának címzett levélből nőtt ki) a nagy távolságot átívelő levelezés lehetetlenségéről. „Az még csak hagyján, hogy az igazság ilyen hosszú idő alatt elveszti saját esszenciáját, de (s ez csak az igazán fájó) az ember még egy a valóságtól elrugaskodott agyszüleményt (fiction) sem kockáztathat meg, mert félő, hogy a hosszú út során igazság lesz belőle.”⁶³ Hazlittnek sokszor ismételt alaptétele, hogy a természet, s egyáltalán minden tárgy végtelenül sok perspektívából szemlélhető, ami miatt nem lehet végső, abszolút igazsághoz eljutni. „A természet nem egyetlen dolog, hanem egy egész sor különféle dolog, attól függően, hogy milyen nézőpontból vesszük szemügyre” – írta például 1830-ban.⁶⁴ Ennek megfelelően az

⁵⁸ Bacsó Béla: „Hans-Georg Gadamer Arisztotelész-olvasata”, *Jelenkor*, 2008. LI/9. 960.

⁵⁹ Bacsó: i. m., 964.

⁶⁰ Howe, vi. 95.

⁶¹ Theodor Wiesengrund Adorno: *A művészet és a művészetek: Irodalmi és zenei tanulmányok*, Helikon, Budapest, 1998. 36.

⁶² Claire de Obaldia: *The Essayistic Spirit: Literature, Modern Criticism, and the Essay*, Clarendon Press, Oxford, 1995. 40.

⁶³ Lucas, ii. 105. Az esszé értelmezéséhez ld. Gerald Monsman: *Confessions of a Prosaic Dreamer: Charles Lamb's art of autobiography*, Duke UP, Durham N. C., 1984. 102–3.

⁶⁴ Howe (szerk.), xi. 229.

is elmondható, hogy „az igazság nem egyetlen dolog, hanem sok, vagyis önmagában igaz lehet egy állítás, még akkor is, ha ellentmond egy másik állításnak, amelyik úgyszintén igaz – csupán más a nézőpont, amelyből az adott tárgyat szemléljük.”⁶⁵ Hazlittnek ez a tapasztalata valószínűleg rövid portréfestői pályafutásából származik.

„Az emberi arc nem egyetlen dolog, ahogy a tudatlanok feltételezik, és nem is mindig egyforma. Változásainak száma végtelen, és a művész köteles észrevenni ezeket, és összebékíteni egymással, különben kudarca van ítélve. Nem csak a fény és az árnyék nem állandó két percre sem, de a fejtartás is folyamatosan változik [...] minden egyes arcvonás minden pillanatban mozgásban van...”⁶⁶

Lényegében ugyanez mondható el az igazság természetéről is a romantikusok értelmezésében. Ebből pedig azt a következtetést vonták le, hogy az igazság nem uralható. Újra Hazlitt szavaival: „az ész, amikor elsieti a feladatát, dogmatikusan és önelégülten, akkor rosszabb, mint a hiú képzelet vagy a bigott előítélet. Hűségesebben valamely rendszerhez, tüntetőleg ragaszkodik a maga tévedéséhez, s így elzárja a tudás útjait [...] Az igazság nagyobb erővel bír nálunk.”⁶⁷ Hazlitt azért nem vállalta el egy enciklopédia-szócikk megírását, mert „egy szisztematikus és tudományos cikkhez” ő legfeljebb „marginális jegyzetekkel”, „megfigyelésekkel” és „példákkal” tudott volna hozzájárulni.⁶⁸ Az enciklopédikus, mindent lefedni kívánó rendszerek elleni szinte zsigeri ellenérzést osztotta Lamb is. Leigh Hunt *London Journal* című lapjában jelent meg 1835-ben (röviddel Lamb halála után) a következő anekdota:

„– Láttá X. Y. nagyszerű cikkét az [Edinburgh] Review-ban? – kérdezte valaki Lamb-tól.
– Igen. – felelte. – Belepillantottam.
– És megfigyelte, milyen tökéletes elméletet épített föl? – faggatták tovább.
– Nem értek én ezekhez a dolgokhoz. – próbált Lamb kitérni a kérdés elől.
– De látott benne valami hibát? – makacszkodott a másik. – Nekem tökéletes építménynek tűnt. Hiányzik belőle valami?
– Szerintem hiányzik belőle a p-p-p-p-padlás.”⁶⁹

A fenti történet Lamb sokak által megörökített dadogásán kívül minden nagyszabású elméleti építkezéssel szembeni gyanakvását példázza. *Tökéletlen szimpátiák* című 1821-es esszéjében azt az embertípust, amelyhez önmagát is sorolja a következőképpen jellemzi.

„Megelégszenek az igazság töredékeivel és szétszórt darabjaival. [...] Sejtések és észrevételek, kezdemények és a rendszeralkotásra tett kezdetleges kísérletek [essays] – ez minden, amit akarnak. Néha esetleg fölvernek valamilyen apróvadat, de hagyják, hogy náluknál csavarosabb észjárású és robusztusabb alkatú felebarátjaik rohanják le őket. A fény, amely nekik világít, nem egyenletes és főképp nem északi; mindegyre változik és mozgásban van: hol erősebben, hol gyengébben pislákol. [...] Nem rendszeralkotók, és tévedés lenne a részükről, ha mégis próbát tennének vele.”⁷⁰

⁶⁵ I. m., ix. 228.

⁶⁶ I. m., xii. 287.

⁶⁷ I. m., viii. 36.

⁶⁸ I. m., viii. 47.

⁶⁹ Blunden (szerk.), 246.

⁷⁰ Lucas (szerk.), ii. 59.

Hazlitt is valami hasonlóról beszél az igazság uralhatatlansága kapcsán.

„Semmiféle mesterség vagy módszer nem képes „erőt venni” az igazságon, nincsenek olyan titkos szavak vagy formulák, amelyek kikényszeríthetnék, hogy megjelenjen; akkor jön el, amikor a legkevésbé számítanánk rá, mint a tolvaj éjjel.⁷¹ [...] Minden nagy igazság [...] a véletlennek, nem pedig valamely rendszernek köszönhetően kerül napfényre.”⁷²

Az esszé huszadik századi elméleteiben is ez az egyik legfőbb motívum. Adorno szavaival:

„[a] módszer feltétlen jogosságában való kételkedést csaknem egyedül az esszé vállalta magára a gondolkodás eljárás módjai közül. Az esszé helyet ad a nem-azonosság tudatának anélkül, hogy kimondaná azt; radikálisan nem radikális abban, hogy tartózkodik az egyetlen elvre való redukció minden fajtájától, hogy a részlegest hangsúlyozza a totálissal szemben, hogy töredékes.”⁷³

Graham Good, aki nagymértékben épít Lukács és Adorno gondolataira, azt állítja, hogy az esszé osztozik a modern tudomány és a modern filozófia (Bacon és Descartes) tradíciókkal szembeni gyanakvásában, de különbözik azoktól, amennyiben nem kíván új diszciplínát alapítani, és a rendszeresség igényétől szabadulva elfogadja saját alkalmi, esetleges természetét.

„Egy bizonyosságok nélküli, rendezetlen világ lép be egy elfogulatlan tudatba, s a találkozás rögzítésének és ideiglenes elrendezésének szándéka hozza létre az esszét. Az én [self] és a tárgy bizonyos értelemben elrendezik egymást, de csakis ideiglenesen. Semmi nem építhető az így kialakult szerveződésre; se szabályokat, se módszereket nem lehet levezetni belőle. [...] Az esszé igazságigényt jelent be, de ez az igény nem egy örök igazságra vonatkozik. Partikuláris igazságokat fogalmaz meg, amelyek csak itt és most érvényesek. [...] Descartes előlről akarta kezdeni a megismerést, az esszé viszont minden alkalommal mindent előlről kezd.”⁷⁴

Ezek a műfajelméleti szempontok talán súlyt adhatnak annak a műfaj történeti kérdésnek, amelyből a dolgozat elején kiindultam. Arra a 18. századi brit esszé hagyományra ugyanis, amely a romantika korára kanonizálódik, a fentiek legfeljebb nagyon erős megszorításokkal lennének igazak. A didaktikus hangnemmél szembeni tiltakozás az igazságfogalom megváltozását is tükrözi. A romantikusok számára már elfogadhatatlan elképzelés, hogy az esszéista olyan igazság „birtokosa” lenne, amelyet aztán rátestálhat

⁷¹ Vö.: Pál I. levele a thessalonikabeliekhez (v.2–3) „Mert igen jól tudjátok ti magatok, hogy az Úrnak napja úgy jó el, mint a tolvaj éjjel. Mert amikor azt mondják: Békesség és biztonság, akkor hirtelen veszedelem jő rájok, mint a szülési fájdalom a terhes asszonyokra; és semmiképpen meg nem menekednek.” Károli Gáspár fordítása.

⁷² Howe (szerk.), xx. 373.

⁷³ Adorno 35. Lukács esetében Kardos András és Vajda Mihály is azt hangsúlyozzák, hogy számára az esszé csak előkészület a végső igazságot kimondó, rendszerszerű filozófiára. Kardos András: „A homogeneitás tere”, *Thalassa*, 1999. X/2–3. 119–127. Vajda Mihály: „Kísérlet az esszéről”, *Alföld*, 2002. LIII/2. 96–101. Veres András is érinti ezt a kérdést in: uő.: *Lukács György irodalomszociológiája*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 19.

⁷⁴ Graham Good: *The Observing Self: Rediscovering the Essay*, Routledge, London és New York, 1988. 4.

elképzelt olvasójára, aki ennek állítólag még nincs a birtokában. A leereszkedő hangnem számukra politikailag sem elfogadható, de ismeretelméletileg is erősen kérdéses: hogyan lehet birtokolni, majd átadni valamit, ami sohasem birtokolható?

Johnson példája mutatja legélesebben a változást. Samuel Johnson 1784-ben halt meg; nem sok idő választotta el a romantikus esszéistáktól (Hazlitt jó viszonyban volt egy Northcote nevű festővel, aki Johnson baráti köréhez tartozott), s mégis óriási a különbség. Az ő számára a természetet nem a folyamatos, dinamikus változás jellemezte, hanem éppen az állandóság. Ez persze nem a mindennapi tapasztalataink számára adódó természet, hanem a felvilágosult ész előtt feltáruló „általános természet.” Scott D. Evans értelmezése szerint ez transzcendens, normatív rendet jelent, amelyre a bölcs ember a megismerő képességeit irányítja, s amelyet a gondolkodásában, cselekedeteiben igyekszik megjeleníteni. Ez a természetkép minden érték végső, helytől és időtől független, Isten által egyszer s mindenkorra rögzített forrása.⁷⁵ Johnson keresztény tanítóként lépett föl az esszéiben,⁷⁶ amelyek sok tekintetben a prédikációk formai-nyelvi konvencióit követik.⁷⁷ Mint Soame Jenyns teodíceájáról írott hírhedt recenziója bizonyítja, Johnson sem abban nem hitt, hogy az isteni rend véges értelmünk előtt feltárulhatna, sem abban, hogy annak tökéletessége jelen lenne a tapasztalataink számára adódó világban. *Rasselas* című regénye nem kevésbé éles szatírája a „lehetséges világok legjobbika” gondolatnak, mint Voltaire *Candide*-ja, s így Johnson semmiképp sem vádolható azzal a mentalitással, amelyet Basil Willey „kozmosz toryizmus” néven foglalt össze,⁷⁸ s amelyet Alexander Pope verssorával „whatever is is right” („minden, ami van, jól van”; Bessenyei György fordításában: „a’ teremtésbe hiba még sem lehet”) szoktak összefoglalni.

Az „általános természet” rendjébe vetett hit mégis átsugárzik Johnson minden mondatán, és kritikus olvasói Hazlittől W. K. Wimsattig rendre ezt hallották ki belőle. Utóbbi véleménye szerint „amit [Johnson] az általánosság tekintélyéről mondott, az a legvilágosabban abban tükröződik, hogy az ő írásművei is kivételes általánosságukkal és páratlanul absztrakt jellegükkel tűnnek ki.”⁷⁹ „Semmi nem ad örömet sok embernek, hosszú időre, csakis az általános természet pontos leírásai”⁸⁰ – írta Johnson Shakespeare-kiadásához készült híres előszavában. Ugyaninnen származik az „igazság stabilitása” kifejezés is, amely W. J. Bate klasszikus monográfiájában Johnson mentalitásának alapvető formulája lett.⁸¹ Bate érezhető szimpátiával írja le lényegében ugyanazt, amit Hazlitt gyanakodva figyelt: Johnson állandó törekvését arra, hogy a változással, pusztulással szemben valami rendíthetetlen építsen. Hazlitt és a romantikus esszéírók számára éppen ennek az ellentéte a cél: nyitottnak maradni az uralhatatlan változásban lévő igazság újabb és újabb arculataira.

Johnson természetesen rendkívül komplex szerző, és a romantikusok értékelését egyáltalán nem tekinthetjük elfogulatlanoknak. Ahogy Goldsmithet talán túlzottan is magukhoz

⁷⁵ Scott D. Evans: *Samuel Johnson's "General Nature": Tradition and Transition in Eighteenth-Century Discourse*. Associated University Presses, London, 1999. 72–5.

⁷⁶ Ld. pl. Steven Lynn: „Johnson's Rambler and Eighteenth-Century Rhetoric”, *Eighteenth-Century Studies*, 1986. XIX/4. 461-479. Patrick O'Flaherty: „Towards an Understanding of Johnson's Rambler”, *Studies in English Literature, 1500–1900*, 1978. XVIII/3. 523–536.

⁷⁷ Paul J. Korshin: „Johnson, the essay, and *The Rambler*”, in: Greg Clingham (szerk.): *The Cambridge Companion to Samuel Johnson*, CUP, Cambridge, 1997. 63.

⁷⁸ Basil Willey: *The Eighteenth Century Background: Studies on the Idea of Nature in the Thought of the Period*, Columbia UP, New York, 1974 [1940]. 43–56.

⁷⁹ W. K. Wimsatt, Jr.: *The Prose Style of Samuel Johnson*, Yale UP, New Haven és London, 1941. 96.

⁸⁰ Arthur Sherbo (szerk.): *Johnson on Shakespeare*, [Az összes Johnson-idézet a *Yale Edition of the Works of Samuel Johnson* kötetekre vonatkozik] Yale UP, New Haven és London, 1968. vii. 61.

⁸¹ Walter Jackson Bate: *The Achievement of Samuel Johnson*, OUP, New York, 1955. 129–176.

hasonlították,⁸² Johnson mintha azt a szerepet kapta volna, hogy mindazokat a tulajdonságokat hordozza, amelyektől különbözni kívántak. Mégis, ismerve Johnsonnak a Rambler megindításakor írt imáját, amelyben a Mindenható Isten segítségét kéri új vállalkozásához (hogy az Úr „dicsőségének valamint önmagam és mások megváltásának előmozdításán munkálkodhassam”)⁸³ azt mondhatjuk, kritikusai helyesen ismerték fel Johnson esszéista tevékenységének magasztos komolyságát. Johnson már a Rambler első számában kemény bírálattal illeti a „nap nap után írók” „tetszelgő és rátarti magamutogatását.”⁸⁴ A 14. számban éles különbséget tesz az élőbeszéd és az írás között.⁸⁵ A folyóirat utolsó számában pedig már-már megvetően szól az általa választott médiumról.

„Ritkán ereszkedtem le azokhoz a fogásokhoz, amelyekkel mások elismerést nyerne. [...] Soha nem alkalmazkodtam az ideiglenes kíváncsisághoz, és nem engedtem az olvasóimnak, hogy mulandó témákról beszélgessenek [...] Csak azoktól vártam el, hogy elolvassák az írásaimat, akik kellőképpen szabadok a szenvedélyektől ahhoz, hogy idejük jusson az absztrakt igazságra, és akiknek örömet ad az erény, a maga mézítelen méltóságában.”⁸⁶

Ahogy Leigh Hunt mondta: Johnson „inkább megkövetelte a figyelmet, mintsem esdekelt érte”, s ez valóban messzemenően eltér a romantikusok ideáljaitól. Nincs is ezen mit csodálkozni: az esszé meghatározása Johnson szótárában így szól: „az elme kötetlen nekilendülése; szabálytalan, kiérleletlen írásmű; nem szabályos és rendezett alkotás.”⁸⁷ Lezárásként és kontraszt gyanánt álljanak itt Hazlitt kételyektől egyáltalán nem mentes, de végső soron pozitív csengésű szavai arról, hogy az esszéista mennyire a folyóiratok világához tartozik: nincs hely, ahova visszahúzódhatna onnan, és főleg nem maradt olyan szószék, amelyről előadásokat vagy prédikációkat intézhetne a publikumhoz:

„A világ forgatagában élünk, és nem menekülhetünk el a kortársaink figyelmétől. A megélhetésünk és az életünk függ attól, hogy örömet okozunk-e. Csak a publikumtól várhatunk támogatást. Nem a tudósok ünnepélyes elismerésére várnunk, hanem a szép és csiszolt olvasók mosolyára. Ha az uralkodók a szemöldöküket ráncolják is, a nép széles, ragyogó arca azért elismerően fordulhat felénk. Nemde (túlságosan is) édes ez az élet? Vajon helyreállítanánk-e a régi állapotot, ha módunkban állna? De hát éppen az a lényeg, hogy nem áll módunkban! Ezért virágozzanak a könyvszemlék, szaporodjanak és sokasodjanak a magazinok, éljenek örökké a napi- és hetilapok. Az irodalom terén optimisták vagyunk, és úgy véljük, hogy itt – bizonyos megszorításokkal – minden, ami van, jól van.”⁸⁸

⁸² Vö. Edmund Blunden: *Charles Lamb and His Contemporaries. Being the Clark Lectures delivered at Trinity College, Cambridge 1932*, Archon Books, Hamden, Connecticut, 1967. 163.

⁸³ (szerk.): *Samuel Johnson: Diaries, prayers, and annals*, Yale UP, New Haven, 1977. i. 43.

⁸⁴ W. J. Bate és Albrecht B. Strauss (szerk.): *Samuel Johnson: The Rambler*, Yale UP, New Haven, 1969. 3 kötet, iii. 6.

⁸⁵ I. m., iii. 79.

⁸⁶ I. m., v. 316. Vö. Good, 58.

⁸⁷ Jack Lynch (szerk.): *Samuel Johnson's Dictionary. Selections from the 1755 work that defined the English language*, Levenger Press, Delray Beach, Florida, 2004. 170.

⁸⁸ Howe (szerk.), viii. 220.

Czesław Miłosz 1944-ben

*négykézláb át a krumpliföldeken
miközben fölöttünk dühös géppuska csattog
zsebemben egy angol verseskötettel
piszkosan izzadtan állandó félelemben
utána hetekig pincében Égett Varsó
leégtek mind a szomszédban a házak
s én aki korábban Trója
pusztulását sirattam most – bevallom –
örültem hogy ép bőrrel megúsztam az egészet
és ki tudtam menteni a város hamujából
anyanyelvem koszlott gyémántjait*

Casanova megnézi a Don Giovannit

*Ekkora ügyet csinálni egy kis szeretkezésből,
házasságszédelgésből, meg egy parasztlány
(éppen hogy megkísérelt) elcsábításából?
Ugyan már. Hová lett a jó öreg
ius primae noctis, amitől felfrissült az alsóbb
néposztályok vére? A zene, igen, a zene!
hol kedvesen megejtő, hol meg drámai;
– tud ez a Mozart! ámde a szövegkönyv,
ismerjük be, egy kissé primitív.
És a vége? Don Giovannit elviszi az ördög.
Rendben van. De amit a többiek,
a derék (erkölcsös?) polgárok és parasztlányok
lelkesen énekelnek: hogy a gonosz mindig
elnyeri büntetését, a jó pedig jutalmát?
Két évvel a Bastille lerombolása,
s alig pár évvel Guillotine mester
elmés szerkentyűje előtt? Ne tréfáljatok.*

Megadni

*mindig csak várakozni
egykor és ma szinte mindegy
a pénztár előtt
vagy a gimnázium udvarán
szórakozni a tételek
fejben való összeadásával
megbocsátóan mosolyogni
ha sarkadra tolják a bevásárlókocsit
hallgatni a süket szövegeket
az évzáró ünnepélyen
s befelé derülni a madarak
közbeszólásain
egyszóval megadni mindenkinek
a kellő tiszteletet
legyenek köztük
bármekkora seggfejek*

Vagy egyszerűen

*kiköltözni régi mondatainkból
eltűnni mint a sziklafal előtti
szamarak a kordéval
félálomban könyökölni valahol
mint tengerre néző szoba ablakában
elfelejteni az utcazajt
a gimnázium udvarát
a regényhősöket
csak azt gondolni amit akarunk
vagy egyszerűen semmit*

Inkognitó

(regényrészlet)

Átlépek a küszöbön. A térdem reszket a hidegtől, a szél az arcomba fújja a hajamat. A szemközti ház egyik lakásában villanyt gyűjtanak, valaki a függőnyt félrehúзва végignéz az utcán. Látja, ahogy a faleveleket kupacokba gyűjti, majd újra szétrombolja a szél. Látja, ahogy a hajamba túrok a kapualjban, majd bizonytalan léptekkel elindulok a park felé. Szitál az eső, újabb és újabb apró karikákat rajzolva a tócsákba. Egy taxi áll a járdán, a sofőr a kormányra terített újságot olvassa. Az alak eltűnik az ablakból, az utca üres. Léptek egymás után, az aszfalt kemény, a csizma kényelmes. Megnyugtat a csend. A felhők közül kibukkan a hold, egy pillanatra nem azonosítom magam.

*

Nevem Kiss Tibor, születtem 1976. február 19-én. Lakcímem, személyiigazolványszámom, TB-számom. Egy fehér köpenyes férfi ült velem szemben, fehér zokniban és papucsban, a térdére fektetett úrlap rubrikáit lassan elfoglalták az adataim. Nagyokat sóhajtott, az órájára nézett.

Az ablakokkal szemben a klinika parkja, gesztenyefák, szemeteskukák, padok. A napfény trapézokat hasított ki az udvarból, a bokrok közt madarak cikáztak, a kőkerítésen túl egy gyárkémény okáda magából a füstöt. Az íróasztal le-tört fogantyúit bámultam, a zsírfoltos ujjlenyomatokat a vitrines szekrény üveglapján, a mocsoktól szürkellő függönyöket. A doktor tovább sóhajtozott, majd előhúzott a fiókból egy kockás vászonzsebkendőt. Aztán levette a szemüvegét, és tisztogatni kezdte a lencséket, *végére is mi a problémája?*

Hetek óta fogalmaztam a választ erre a kérdésre. Jegyzeteket készítettem, komplett beszédekert írtam, szerkesztettem, javítottam, töröltem. A lehető legalaposabb feleletet szerettem volna megadni az orvosnak, mégis képtelen voltam válaszolni, csak némán meredtem magam elé. Fehér csempék, fehér papírlapok, áthúzott sorok, áthúzott mondatok, áthúzott oldalak, üres oldalak egy füzetben, közelítési kísérletek, szüntelen távolodás. A doktor fenyegető fújtatása.

Szeretném megtudni, hogy valójában nő vagyok-e vagy férfi. Nem ismertem meg a saját hangomat. Öntudatlanul fakadtak ki belőlem a szavak, mély sebet hagyva maguk után. A seb minden lélegzetvétellel egyre tágult, de nem fáj. Lelassult szívverések pumpálták ki belőlem a mondat maradványait, ki vagyok én, miért érzem magam jobban női ruhákban, szükségem van-e operációra? A kimondhatatlan kérdések egymás után törtek darabokra a csempéken, egy csattanás, egy

csattanás, egy csattanás, egy lüktetés, egy lüktetés. Lelassult szívverések, kellemes bizsergés a sebtájékon. A huzat belemarkolt a függönybe, nem eresztette.

*

Csak nehogy szembe kelljen néznem valakivel, csak nehogy valaki azonosítson. Szerencsére a park elhagyatott, a fák koronái alatt a hold sem látja lépteimet. A pavilonok körül máskor gyerekek kergetőznek, a bokrok közt gumilabda pattog, a szökőkút vizében kamaszok mártóztatják a lábukat, a cukrászda teraszán nyugdíjasok kártyáznak, a kávézó és a zöldséges tulajdonosa cigarettázva beszélget egymással, a macskák átbújnak a park kerítésének rácsai között.

A szél süvít, egy villám cikkcakkos vonalakat rajzol a háztetők fölé, a szemközi épület második emeletén valaki az ablak mellé lép. Bádogkukák, macskakövek, közlekedési táblák, a szürke tónusai. Két vörös fénycsík a félhomályba égve, egy autó hátsó lámpái. Minden lépéssel egyre közelebb.

*

Egy nő áll a mólón. A messzeségbe néz, egyik kezét szemellenzőként tartja maga elé, a másik a csípőjén pihen. Mosolyog, ahogy a szél összekócolja haját, ahogy belekap a szoknyájába. Fél lábával a korlátra támaszkodik, combjain megfeszülnek az izmok. *Sandale 24.99 DM, Jacke 34.99 DM, Leinentasche 19.99 DM.* Egy nő állt a mólón, a Quelle-katalógus harminchetedik oldalán, elérhetetlen álmokkép a megsárgult lapokon.

Behúztam magam mögött a kaput. A zsanérok nyikorogtak. A buszmegálló felé indultam, a sziklák, a vitorlások és a sirályok is a katalógusban maradtak. Kockás szoknyában, fehér blúzban, fekete szandálban és fekete parókában léptem ki először az utcára, női ruhába öltözve. *Csak nyugodj meg, hajtogatta Kinga, ne idegeskedj, senki sem vesz észre semmit, ha természetesen viselkedsz.* A nap vörösen izzott, a fák árnyékai pontokká zsugorodtak, a smink égette az arcomat. Magas sarkú cipőben, a lelepleződéstől rettegve vonszoltam magam a járdán. Acsarkodó kutyák a kerítések mögött. Lehúzott redőnyök lőrésai, a kerti törpe gúnyos mosolya.

Az emberek magukba roskadva utaztak a villamoson. Lehunyt szemmel szuszogtak, a tetrisz gombjait nyomkodták, vagy az összekarcolt ablak mögül meredtek az Üllői útra. Bámulták a kocsimák elé kikötött kutyákat, a villanytelep transzformátorházait, a butikok bódéit. A villamosvezető kihajított egy csikket a sínek közé, majd becsukta az ajtókat. Senki sem nézett rám a villamoson.

Bádog és beton mindenütt. Az egyik oldalon piac, a másikon lakótelep. Valaki utánunk füttyült a halszagú sikátorokból, a gyorsétterem bejáratánál egy középkorú férfi engedett maga elé bennünket. *Megnyugodtam.* A sajtburgert, a sült krumplit és a kólát Kinga kérte, a hangommal mindent tönkre tettem volna. Csak csendben mosolyogtam. Egy félreeső asztalhoz ültünk, az ablak mellé, kezdtem megszokni, hogy mindenki egy nőt lát bennem. Kezdttem magam is úgy viselkedni, ahogy azt a nőktől láttam, és ahogy azt a nőktől várják. Megigazítottam a műanyag parókát, mintha a hajamba túrtam volna. Nőnek tettettem magam, és a színjáték egyre jobban felszabadított.

A mólón állok. Combomon megfeszül a szoknya, a hajam összekócolom, a korlátra támaszkodva mosolygok, kémlelem a messzeséget. Magam vagyok a messzeség, magam vagyok a színjátékban.

*

Tibor gázt ad, becsatolom a biztonsági övet, táskám a mellkasomhoz, térdem a műszerfalhoz szorul. Tibor vörösre égett arccal ül a kombi Volvóban, aranyláncán Krisztus-medál fityeg. *Alul találsz egy kallantyút, azzal hátrébb tolhatod az ülést.* A rakpartra kanyarodunk, a víz csillog, visszatükrözve a város fényeit. Egy séta-hajó fordul szembe a sodrással a Margit híd alatt. Az út mellett turistabusz parkol, a sofőr a gumikat ellenőrzi. A parlament oldalát faállványok támasztják, mintha a tornyok bele akarnának zuhanni a Dunába. A Roosevelttérnél egy villamos bújik elő az alagútból. Az Erzsébet hídnál pirosra vált a jelzőlámpa, Tibor fékez, térdem a műszerfalba ütközik. *Miért rohanunk ennyire?*

Tizenyolc óra, harminc perc, híreket mondunk. Ismét működésbe lépett az egyesült államokbeli St. Helens vulkán, Hajdúhadházon életveszélyesen megsérült egy késsel hátba szúrt 17 éves fiatalember, Gera Zoltán egy góllal és egy gólpasszal segítette hozzá a West Bromwich Albiont első idej győzelméhez. A Gellért-hegy fölött egy villám hasít az égbe, esőcseppek kopogtatnak, kopognak, kopácsolnak a szélvédőn, egyre hangosabban, vigyének magukkal esernyőt, rövid híreinket hallották. Sárga, zöld, Tibor gázt ad, a mellkasom, a térdem.

*

A sziklákon keresztül gázolok a vízbe, talpam minden lépésnél mélyen a homokba fúródik, a vitorlás az öbölben ringatózik, sirályok köröznek az árboc körül. A vitorlás lépcsőjén lábujjhegyre állok, a jéghideg víztől megremeg a térdem, sirályok vonulnak fel a mólón, a tenger felől a sziklák kisebbnek látszanak. A sirályok lassú szárnycsapásokkal emelkedni kezdenek, a hullámok belekarolnak a sziklába, a vitorlás orráról a tengerbe lógotom a lábam, vízcseppek gyöngyöznek a bokámon.

A galambok lassú szárnycsapásokkal emelkedni kezdtek, a villamos siklott a levegőben, két lépéssel a föld fölött jártam, Kispesten, Pestlőrincen, valahol a messzeségben. Hazafelé menet minden olyan természetesnek és egyszerűnek tűnt, a kapu sem nyikorgott. Kinga egy színes magazint lapozgatott a konyhasztalnál ülve, a papírlapok zizegtek az ujjai között, a falóra mutatója másodpercenként kattant egyet, a kávéfőző kotyogott. Elővettem a tejet a hűtőszekrényből, az ajtó nekiütődött a kredencnek. Kinyitottam a konyhaszekrényt, négy kockacukrot tettem a tálcára.

Találni kellene neked egy női nevet. Kinga maga elé húzta a spirálozott asztali nap-tárt. Visszalapoztunk az első oldalakhoz. Nem tetszett a Gyöngyvér, nem akartam olyan nevet, amelynek jelentése gyöngytestvér, vagy egyszerűen csak nő, ezért nem akartam olyan nevet sem, mint az Ingrid. Nem akartam olyan kemény lenni, mint egy Ingrid. Julianna, Zsuzsanna, Edina, Lujza, Henriett, Karina, Hajnalka, egyik nevet sem akartam. Nem éreztem, hogy bármi közöm is lenne valamelyikhez.

Április 22., Noémi. Ízlelgettük a szót, bele-beleharaptunk a hangokba. Nem hangzott rosszul. Közelebb húzódtam Kingához, éreztem a babasampon illatát. Combjaink egymáshoz tapadtak, a kiürült kávéscsészék billegni kezdtek, majd megpihentek az asztalon. A konyhaablakon át megláttam a talicskába hordott faleveleket, a meggyfának támasztott gereblyét és apám levetett gumicsizmáját. Ideje lenne átöltözni, gondoltam, ideje lenne mára elbúcsúzni Noémitől.

*

Noémi, kiszállás. Tibor becsapja az ajtót, a Vásárcsarnok melletti utcában parkolunk, az egyetem épülete komor sziklafalként magasodik felettünk. A kandaláberek pislákolnak, a sötétség leereszkedik a városra. Egy csapat varjú rebben fel a fákról, a madarak a Duna felett köröznek, érzem a víz illatát. Átkelünk a zeb-rán, a lámpa zöld figurája felvillan, kialszik, felvillan, kialszik. Csak a fehér csikokra lépek, egyre gyorsabban. A jelzés pirosra vált, az alak egy emelettel feljebb, vigyázállásba ugrik.

Turisták fotózzák egymást a téren, a fényképezőgép vakuja bevilágítja a parkot. A Váci utca makadámköveit tisztára fűröszötte az eső, csak néhányan lézengenek a boltok között. Az egyik árus leoldozza a nejlonponyvát a pultról, a másik az üzlete előtt összegyűlt vizet tereli a csatornába. Budapest feliratú bögrék, pólók, kulcstartók és képeslapok a polcokon, fokhagymanyalábok és hímzések a falra akasztva.

Egy vörösre rúzsozott szájú öregasszony a pincsijét sétáltatja, kétlépésenként beleszív a cigarettába. A kutya a lábamhoz szalad, a térdem megremeg, a tette-téstől kimerevednek az arcvonásaim. A kutya végignyalja a csizmámat. *Ne haragudjon, kisasszony, Fifi ke nagyon barátokozós.* Megkönnyebbülök, nem haragszom.

Kerülgetem a tócsákat, lépkedek, suhanok, a széllel vitorlázom. Villanások, alakzatok, színek labirintusa, egy sárga fénycsík az üvegen tükröződve, piros folt, fehér vonallal átszelve, narancssárga téglalap, sötét kerettel, sötétszürke, világosszürke, a város fényeinek pontrácsa, trapézok és háromszögek, a hold gömbje. Egy berregő hang, a zár nyelve kattan, az ajtó csikorogva kitarul, egy fekete kabátos alak áll a kapualjban. Értetlenül néz végig rajtam.

*

Megfeszítettem a karomat, az izmaim összehúzódtak, megmarkoltam a rézfogyantúút. Rá kellett nehezednem a kilincstre ahhoz, hogy az ajtó kinyíljon. A redőny ferdén, félig leereszkedve dőlt az oldalára, az ablakkeret peremére por tapadt, az üvegen festéknyomok, a függöny jobb oldalán egy sárga folt. Fehérre meszelt fal, kisebb kitüremkedésekkel. A szőnyeg rojtjai egymásba gabalyodtak a padlón. A golyóstoll hegye lelógott az asztallapról, a fülhallgató zsinórja a bögre köré tekeredett. A szőnyeg kikopott mintái, széklábak négyzet alakú nyomai. A szekrény oldala összekaristolva, a szekrény ajtaja kitarva, a matricák szélén tépésnyomok. A kispárna a falnak támasztva, az ing összehajtogatva, a lepedő redőin bolyhok és fénynyalábok. Ezüstcsat, fekete gumitalp, műbőr felsőrész, szövethélés.

Kié ez, kisfiam? Anyám az ágyamon ült, körmeit a takaróba mélyesztette. A nadrágjára vasalt élek összegyűrődtek, blúzán csillogtak a gombok, az ajka elkeskenyedett. Körök és vonalak az arcán, lángvörös korongok a bőrén. Anyám az ágyamon ült, kezében a magas sarkú cipőmmel, a homlokát átszelő ráncok a szemöldökébe futottak. Elengedtem a kilincset, az ajtószárny nekivágódott az íróasztalnak. Összerezcentem.

*

Ne haragudjon, kisasszony, Fífi ke barátkozós, ironizál Tibor, miközben a férfi elshuhan mellettünk. Nem válaszolok. Érzem, hogy a fekete ruhás férfi utánam fordul. Az utcán újabb és újabb alakok jönnek szembe velünk, ismeretlen arcok egymás után. Negyven körüli nő, nadrágkosztümben, festett műkörmökkel, akatatóskával, retiküllel, rágógumival. Egy kövér férfi, melegítőfelsőjén félig felhúzott cipzárral, strandpapucsban, nejlonszatyorral a kezében. Egy fiú és egy lány, egymásba karolva, kólásüvegeket lóbálva.

Fogalmam sincs, mit gondolhatnak rólam ezek az emberek, miközben találkozik egymással a tekintetünk.

Csak szeretnék leülni egy asztalhoz. Szeretnék rendelni egy pohár bort, sajttal töltött pulykamellet, tepsiben sült krumplival, desszertnek vaníliafagyvaltot. Csak szeretnék rágyújtani egy szál cigarettára, kifújni a füstöt. Csak szeretnék láthatatlanná válni, elvegyülni az idegenek között, anélkül, hogy szembesülnék a tekintetükkel, az arcukra írt kérdésekkel. De erre még soha, egyikük sem gondolt, gondolom.

*

Ősz volt, a nap a házak között bujkált, árnyékcsíkokra szabdalva az úttestet. Kovács néni faleveleket söprögetett az udvaron. Majdnem köszöntem neki, de inkább elfordítottam a fejem. Én ismerem Kovács nénit, Kovács néni viszont nem ismer engem.

Az autóbusz bekanyarodott a körforgalomba, átvágott a villamossíneken, megkerülte a lovardát, begurult a lakótelepre. A parkot bámultam. Gyerekek futballoztak a betonon, egy fiú kapura rúgott, Real Madrid-mezben. A busz nekilendült, nem láttam, hogy gól lett-e a lövésből. Eszembe jutott, amikor még én is a lakótelepen futballoztam. Eszembe jutott az elektromos vízszűrő monoton bűgása, eszembe jutott a kriptaszag.

Szoknyában ültem az autóbuszon, nőnek sminkelve magam, parókában. Mit gondolnának rólam az egykori csapattársaim, az osztálytársaim az általános iskolából és a gimnáziumból. Mit gondolna rólam az apám, mit gondol rólam az anyám.

A busz bekanyarodott a végállomásra, az ég beborult, a szél keresztülsöpört az átjárón, a metróperonon tinédzserek gyülekeztek. A harmadik szerelvény utolsó ajtajánál szálltam be a kocsiba. A szemközti ülésen egy kislány térdepelt, az anyja átkarolta a derekát. Az ablakon keresztül nézték az elshuhanó tárgyakat. Együtt figyelték a metróremízt, a villanypóznákat, a bokrokat, a villanófényeket az alagút falán.

Aztán szembe fordultak velem. A nő legszívesebben eltakarta volna a kislány szemét előlem. Arcáról eltűnt a mosoly, éreztem, ahogy a gyomra görcsbe rándult. Segíteni szerettem volna rajta. Lassan, nagyon lassan bólintottam. Éppen annyira hajtottam le a fejemet, hogy a mozdulattal válaszoljak neki, igen, férfi vagyok. A nő mindent megértett, és én is megértettem, hogy már Noémi pusztá létezése is felkavaró az emberek számára. A kislány az anyja ölébe kéredzkedett, egymáshoz dörzsölték az orrukat.

A Kálvin tér következik, az ajtók a bal oldalon nyílnak. Felálltam az ülésről, megigazítottam a blézeremet és a retikül vállpántját. A metróajtó üvegén láttam, ahogy a nő tetőtől talpig végigmért a hátam mögött. Amikor észrevette, hogy nézem, elkapta a tekintetét. Az ajtó a mozgólépcső feljárója előtt nyílt ki.

*

A pincében füst és félhomály. A plafonról antik csillár lóg, a falon gyertyatartók és olajfestmények. Egy szarvasagancs és egy kitömött róka, gombszemmel. Minden hely foglalt. A pincér maga elé enged, félrenéz.

Két ismeretlen nő az asztalnál, *Mona és Zita. Noémi vagyok.* Mosolyogni próbálok, miközben magam alá hajtom a szoknyámat. Mona és Zita mosolyog. Tibor sört rendel, én fekete teát. A hangfalakból zene szól, a szívdobogásom felgyorsul, a hátam hasogat, a kezem zsibbadni kezd, verejtékezem. Lassú és mély lélegzetvételek, lassú és mély lélegzetvételek. *Miért nem rendelsz egy pohár bort? Mert félek, hogy a szívdobogásom még jobban felgyorsul, mert most nem kívánom.*

Beszélgetünk. Zita földrajzot tanít egy gimnáziumban, Mona kommunikációt hallgat az egyetemen. Tibor pszichiáter. A beszélgetés elterelődik, a vacsoráról a fogyókúrára, a fogyókúráról az egészségre, az egészségről a disznóhúsra, a disznóhúsról a mezőgazdaságra, a mezőgazdaságról a kecsketejre, a kecsketejről a pásztorokra, a pásztorokról a ridegtartásra, a ridegtartásról a jurtára, a jurtáról Mongóliára. Vajon *Mongólia területe nagyobb-e Grönlandénál?* Nem érdekli őket.

A pincér a pultra támaszkodva bámul, észreveszem, félrenéz. Félrenéz, félrenéz, mindenki félrenéz, aki addig bámult, ez dühít. Megpróbálok összekuporodni, megpróbálok halkán beszélni, suttogok, a saját hangomat sem hallom. Tibor sem hallja. *Húzódj közelebb,* szólok rá hangosabban. Ezt meghallja egy nő a szomszéd asztalnál. Felém fordul, aztán félrenéz. Legszívesebben kiönteném rá a nyelvemet, de inkább Zitára mosolygok, mintha minden olyan természetes lenne. Számomra az is. De ezzel egyedül vagyok. És így már nem is olyan természetes.

*

Jó estét, uram, állított meg az ellenőr. Mintha a smink végigfolyt volna az arcomon, mintha a páróka műanyagszálai a fejbőrömbé égtek volna. A retikül pántjai lecsúsztak a vállamról, a táska majdnem a kőkockákra zuhant. Az ellenőrnő ösztönösen kapott utána, de még időben magamhoz szorítottam. Legszívesebben összezsugorodtam volna a retikül sötétjében, beackolva magam a rúzs, a poróder és a parfüm közé, betakarózva a harisnyába, magamra húzva a cipzárt.

Ne haragudjon hölgyem, ma egész nap csak férfiakkal volt dolgom. Az ellenőrnő zavartan motyogott, majd visszaadta a diákigazolványomat.

A Kálvin téren villamos csilingelt, a szálloda halljában pezsgők durrogtak, a templom harangja megkondult. Nem érdekelték a szembejövők. Nem akartam olvasni a tekintetükben, csak nézegettem a kirakatokat. Beültem egy moziba, az *Agyament Harryt* adták, az életlen Robin Williamsszel. A film után vettem egy doboz bonbont az ellenőrnőnek, de már nem állt ott a peronon.

Anyám tízre jött értem a könyvtár elé. Leültem egy padra a szökőkút mellett. A kanyarodó autók reflektorai az arcomba világítottak, a szemközti irodaépület üveglablakaiban a benzinkút fényei tükröződtek. A szél felerősödött, fázni kezdett a lábam. Csigalassúsággal teltek a percek. Ötvennégy, ötvenöt, anyám leparkolt a járdaszívet mellé. Beszálltam az autóba.

Anyám a kormányba kapaszkodott. Az arcán hullámoztak a ráncok. *Ugye nem volt semmi baj?* Aggódott értem, nem szerette, ha Noémi késő este mászkál az utcákon. Nem volt semmi baj. Anyám kinézett az ablakon. Valaki egy biciklit tolt a járdán. Anyám nézte, ahogy a gumibroncsok gurulnak az aszfalton. Odaadtam neki a bonbont.

*

Évit egy házibuliban ismertem meg. Vonzotta minden *őrültség*, két nappal később már *Noémivel* akart találkozni. Hajnalig beszélgettem vele az erkélyen, aztán lekísértem a villamosmegállóba. Akkor már hetek óta nem sétáltam távolabb a Jászai Mari térnél, hosszabb utazások szóba sem jöhettek. Kockázatos lett volna, a szívdobogásom bármikor felgyorsulhatott. Messzire jutottunk.

Évi megérkezik. Bemutatom Zitának és Monának, Tibort ismeri. A beszélgetés elterelődik, az időjárástól a hajfestékekig jutunk, tizenegy témaváltással. *Azonosság, ordítózás, ádámsutka, cukrászda, komplett, cselló, repedés, India, mosoly, tetézte, paszta, özönlének, elárasztanak, betemetnek a szavak, mintha csak véletlenszerűen olvasnák fel őket egy szótárból.* Villanybojler, jelmezbál, kentaur, kaláka, deltoid, inuit, folytatom magamban, valamiért csak főnevek jutnak eszembe. Pincér, tányér, szalvéta, hasáburgonya, marhasült, brassói, tartármártás, uborka, főnevekkel minden leírható. Só, bors, paprika. Kés, villa, olló, leírható, megfogalmazható. Évi lesöpör egy hajszálat a blúzáról, Mona megigazítja a szemüvegét, Zita közelebb húzódik az asztalhoz, Tibor ölbe tett kézzel magyaráz.

*

Számítógépasztal, kerékpár, televízió. Állólámpa, kisszekrény, szőnyeg. A dobozokban könyvek, jegyzetfüzetek, magnókazetták, befőttesüvegek, tányérok. A nejlonzsákokban nadrágok, pulóverek, blúzok, zoknik. Ponyva, a fémkeretre szíjazva. Az utánfutó kerekei a sárba süllyedve. Az autóban anyám, apám, Kinga és én.

Fejgörcsök. Dunaföldvár, kamionok, színtelenség, porban fulladozó kertek, a ponyva ellenőrzése. Szekszárd, parkoló, presszó, betonpad, egy üveg kóla, fenyőfák a domboldalon. Pécs előtt viadukt, szerpentin, kapaszkodósáv, emelke-

dő, lejtő, emelkedő. Tévétorony, kazamata, magasház. Panelházak a lejtőkön, ablaktalan gyárépületek. A zsinagógánál jobbra, a dzsáminál jobbra, a lépcsőházban balra, a bejárati ajtó után balra. Fényesre csiszolt parketta, a frissen megszelt fal illata, a rekamié rugójának kattánása. Anyám az ablaknál állva telefonált, apám a konyhaasztalnál cigarettázott, Kinga ruhákat csomagolt ki az egyik zsákból.

1997. augusztus 30. Pécsre költöztem Kingával. Konzervdobozok a düledező polcokon, polimerszalag a centrifuga vezetékén, salétromos fal az előszobában. Galambok a moziépület homlokzatán, galambok a főutcán, a sikátorokban. A főtéren kanyarodó, köhögő autóbusz. Antikvárium, galéria, fotószalon, tervezőiroda, sétálóutca, sétatér, gesztenyefa, szökőkút, ökörsütés, borkóstoló, fesztivál, pantomim, tulipán, kockakő, kandeláber, katedrális. Kattintás a szerelmesek lakatfalánál, kulcs a kanálisban. Koppan.

*

A kávéfőző bekapcsol, a hangfalak halkán sisteregnek. Mona elindul a mosdó felé, átlépve egy gyűrődést a szőnyegen. Az asztal alatt hirtelen hozzám ér valami, összerezzenek. Évi mosolyog, az ő lába az. Én is megpróbálok mosolyogni, de csak verejtékezni tudok az erőfeszítéstől, a szívdobogásom felgyorsul, a hátam hasogat, nemsokára elsötétül előttem a világ. Remegő kézzel nyúlok a cigarettásdoboz felé, egyik slukk a másik után. Füstcsíkok a levegőben, a csillár körül táncolva, a plafonnak ütközve, a lámpafényben szétterülve. Áttetsző fátyol ereszkedik az arcokra, füstcsíkokat fújok a levegőbe.

Egy férfi felköhög, tekintetében undor és gyűlölet. Dohányzik egy női ruhába öltözött férfi, gondolja, egy női ruhába öltözött férfi dohányzik, gondolja, gondolom. Gyűlölöm magam. Unom, hogy gyűlölöm magam. Dühít, hogy unom, hogy gyűlölöm magam, egy, kettő, három, négy, öt, nyolc, tizenhét szívdobbanás.

A férfi feleségíti feleségére az irhakabátot, az asszony megigazítja a gallért, Károly bácsi vigyáz a dauerra, Irma néni mosolyog, Frakkra a szomszéd vigyáz. Szervusz, Noémi, szervusz, Noémi. Évi mosolyog, egyik kezével integet, a másik a térdemen, a csizmámon. Remélem, nem látja senki, nem látja senki az asztal alatt a kezét a lakkon. Frakk, slukk, lakk. Mosoly, mosolyog, mosolyogni, mosolyognak, egyes számban, mosolygok, gondolom.

Egy lány kirohan a pult mögül. A mobiltelefon a fülén, szervusz, Károly, szervusz, Noémi, szervusz, Akárki. Kettesével veszi a lépcsőket. A pincér félrehúzódik az útjából. Tálcával a kezében egyensúlyoz tovább. A főtt krumpli száraz volt és ízetlen, ezt meg kell mondanom neki. Mosolyogva, kőkeményen, krumpli, száraz, ízetlen. De reklamálhat-e bármiért is egy férfi, női ruhában?

*

Hajszálerek a vakolaton, Szibéria folyói, az Ob, a Jenyiszej, a Léna. Festékfoltok alakzatai, Románia lenyomata, Németország lenyomata, apró göröngyökkel. Brassó, Torda, Kolozsvár, Craiova, Drezda, Dortmund, Nürnberg, Bréma. Göröngyök tetszőleges hálózata, képzeletbeli vonalakkal összekötve, háromszög,

négyszög, nyolcszög, piramis, kunyhó, bástya, korona, egyre bonyolultabb formák a plafonon. A falak közt gitárhang gerjedt, a hajszálerekkel együtt kanyarogva. A szőnyegen feküdtem Kingával, lehunytt szemmel hallgattuk a zenét, a gitár a szekrény alatt rezonált.

Az üvegajtó félig nyitva, a doktor hetente a műbőrfotelben, az íróasztalnál, az ablaknál. A kezemet tördeltem, *szeretném megtudni, hogy valójában nő vagyok-e vagy férfi*. Naponta, óránként tettem fel magamnak a végső kérdést, a kezemet tördeltem. Nincs válasz. Kilégzés, zihálás, légszomj. Bevettem a gyógyszert, visszaadtam a relaxációs kazettát.

Összekulcsoltuk az ujjainkat, Kinga közelebb bújtt hozzám, a testem mindig melegebb volt az övénel. A szalag forgott. Gitár és hegedű.

Talán erről is én tehetek, kisleányom. Vagy kislányom. Anyám egyszerre zokogott és nevetett, könnyezve ölelt magához. Parfümillat, nikotinszag, némaság, tehetetlenség.

A cipő szorította az ujjaimat. Kibújtam belőle, a lábfejem bizsergett.

Tökmagot köpködtek, üvöltöttek. *Kurva anyád, köcsög buzi*. Nem hittek a szemüknek, amikor elmentek előttem, aztán röhögni kezdtek. A labda pattogott. Beleszívtam a cigarettába, keresztbe tettem a lábam. A daru lassan a Duna felé fordult, a tetőről munkások bámultak, nadrágot kellett volna húznom. Szibériában, a Jenyiszej partján, Krasznnojarszkban vajon hordanak-e szoknyát a nők? Ez itt a Lágymányosi híd, Ferencváros, itt nem. A ti kurva anyátokat. A labda pattogott, egyre távolabb.

Töredékes ütemek, talán üstdob. Egy csarnokot láttam magam előtt, talán templomot, talán kriptát. A gitárhúr finom remegése, egy kristályos női hang. Az ujjaimmal végigsiklottam Kinga meztelen hasán, alámerülve a köldökében, megkapaszzkodva a derekában.

Megigazítottam a blézeremet, a szoknyámat, a táska vállpántját. A metrójajtó üvegében a nő arca, az arcom, a homlokom, a szemem, a szájam, az orrom, az állam, a fülem, a hajam, a nyakam, a fogam, mindez én vagyok.

*

Az ajkam nyoma, téglabarna rúzsolt a porcelánpoháron. Téglabarna rúzsolt, az ajkam nyoma a porcelánpoháron. Az ajkam téglabarna, rúzsolt nyoma a porcelánpoháron. Az ajkam rúzsolt, a porcelánpohár nyoma téglabarna.

Az ember nem élhet úgy, hogy valami saját magában lévő lerombolhatatlanban ne bízna, miközben mind ez a lerombolhatatlan, mind a bizás tartósan rejtve maradhat saját maga előtt.

Másodpercekre érvényes arcok egy diafilmen, a kacér Noémi, a szerény Noémi, a közönséges Noémi, a férfias Noémi, a nőies Noémi, életre keltem a falra, a téglabarna falra vetített kockákat, a kockák nyomát, a kockák téglabarna nyomát, az ajkam nyomát, a rúzsoltot a porcelánpoháron. Cellulóz-acetátba égetve mosolygok, fejem lehajtom, hajamba túrok, az ujjaimat tördeltem. Egyik szerep a másik után, pózra póz, mindez én vagyok.

A falra kifeszített róka gombszemében megcsillanó fény, a kerámiatányér pereméhez tapadó hagymakarika, a konyhakőre zuhanó edények csörömpölése, a

sör kesernyős íze a szájban, a cigarettázó alak árnyképe a lambérián. A zavart Noémi az utolsó előtti diafilmkockán, az utolsó diafilmkockán.

Igen, köszönöm, ízlett, krumpli, száraz, ízetlen. Mosolyogva, kőkeményen.

Szóra, szóra, szóra szó, leírható, megfogalmazható, megkérdőjelezhető.
Valójában nő vagyok-e vagy férfi?

Szóra, szóra, szóra szó, távoli, ismeretlen, idegen szavak, másodpercekre érvényes arcok, másodpercekre érvényes szavak egymás után. Lerombolhatatlan, fölépíthetetlen, megfogalmazhatatlan. Felhajtom az utolsó korty ásványvizet, elnyomom a cigarettámat.

Az ajkam nyoma, téglabarna rúzsolt a porcelánpoháron. Az Altaj lova, pézsmabanda húsbolt az óceánszonáron.

Hommage à vieux Pinocchio

*ne hagyj így darabokba
az éjjel lapszabászat
már túráztatja tompa
körfűrészét a bánat*

*végleg lemorzsolódom
minden perc egy szálka
már nincs velem a dolgok
régi viszkozitása*

*csak fásulok itt richtig
míg az ablakban a gitt
kötögeti mint mindig
gumipulóvereit*

*széthullok mint a farost
ne nézd ősz-öreg arcom
várom a hajnalt, kisiparost
hogy összeragasszon*

T.I.L.T.

„a gáztűzhely az valahol flipper...”

*Ne keress itthon,
már csak hűlt helyem.
Mintha ki itt élt,
rég máshol lakna.*

*Látod: kihűlt
hőmágnés és perem,
huzatos konyhám,
hideg tűzhelyem
szurkos vasrácsa
és főzőlapja.*

*E konyha és benne én
– játékerem:
hasztalan verdes
az ember karja,*

*húzza a szerelem,
sötét verem,
súlyos golyóhiány
egy flipperen,
halál-rámpán
ajándéklabda.*

*Ütöm hát; vagy letilt,
vagy megadja –
néha szerelem,
néha szétverem.*

1988

*Télszag volt, füstízű szél járt
a fagyos vājlingok között
kint hagyták a kockatésztát
megdermedt a kőrözött*

*béke volt és minden mi szent
elkoccant két kör birsalma
rongyszőnyeg-lelkeken pihent
esték házörző-bizalma*

*aszpik volt és bádoggvillák
nem volt szerep, versremény
fénylőn csorgott le a világ
mázasbögrék peremén*

*téesz-próza volt és vaspor
kormányhű románc írók
tolla szántott mint a traktor
dőlt a takarmánycirok*

*mi leszünk volt, ha majd nagyok
és jobb időket kívárván
láthattuk a Viharsarok
egén sincs más, csak sívárvány*

*pudling volt és honvágy ropi
torkod szondabikarbóna
fojtva, mintha Horváth Rozi
át halálodig karolna*

*otthonka volt, fatalista
báj, nem húztak szemspirált
csak a bőr, a szappantiszta
elmúlás mi inspirált*

*büszkénk volt és rózsakertünk
dinnyehasunk és diófa
hálós sportszatyorral mentünk
délelőtt a sarki boltba*

*hó volt felöntve vér shake-vel
dísznő, vágás, s mit bírt a szív
közvetítette mérsékelt
képeivel a BBC*

*a fűtéssel volt megint mi van
mézesteás tél, sízoknis
ott didergett ujjainkban
egy nyár témájú szinopszis*

*sírtam volt, és mint egy árva
akit otthagyt a gyám
követtem szobáról szobára
férfiarcú nagyanyám*

Nugát

*„A sztratoszférába feljutó vulkáni eredetű savak szintén
elősegítik a gyöngyházfényű felhők kialakulását...”*

*a nyári úr ma díszdoboznyi bonbon
rumos, diós, kering a sok planéta
hegyekben áll a tejnugát a Holdon
zsebembe szárad édes olvadáka*

*de holmi krémre, mondd, babám, ki gondol
e gejl, cukorkagyári hordalékra*

*te vagy, kiért ma fájva fáj gyomrom
savaktól ég, akár az égi szféra*

*legyél csokimba málna-grannulátum
leszek csigádba jó fahéj, ígérem
s ha jó papírod oldalán a dátum*

*mi majd bután kacagva, kéz a kézben
akár egy-egy falatka, föl-le járunk
a zord idő metál-protézisében*

Párhuzamok, flamingóval

Tolnai Ottónak

Másnap reggel nem volt kedve semmihez. Szabadnapos volt, ráért, és fogalma sem volt, mihez kezdhetne az idővel. Pedig jó lett volna kezdeni vele valamit.

Nem szokta így érezni magát. A szabadnapjain rendszerint bemegy a központba, ruhát vagy cipőt vásárol, beül egy kávézóba. Vagy ha otthon marad, olvas és zenét hallgat. Most nem volt kedve egyikhez sem. Olvasni nem akart, vásárlásra gondolni se tudott. Nem értette ezt a hangulatot, amely rátelepedett, akár egy súlyos lepel.

Igazán nem értette.

Emirewet már letisztázta magában. Legalábbis eddig így hitte. Akkor pedig mégis mi lehet.

A konyhába ment és főzött egy kávé. A könyv ott hevert az asztalon, belelapozott. Azután félretolta, és csak ült, nézett kifelé az ablakon. Figyelte a reggelt. A bizonytalan és rövid átmenetet, ahogy a reggel átváltozik délelőtté. Sokáig nézte, a kávé kihűlt közben. Nem kellett volna szürcsölnie, hiszen nem volt forró. Mégis szürcsölt, fogai közt szívta magába a feketét.

Az utcáról autók hangja szűrődött be, és tízpercenként a 147-es busz, ahogy megállt a ház előtt.

Emirew délután jön. Öt vagy hat körül, ha jön egyáltalán. Nem biztos, ha a múlt éjszakára gondol. De ha mégis jön, akkor hét vagy nyolc óra még az érkezéséig. Valamit kellene kezdeni az idővel. A fiókból előkotorta a körömápoló készletet, a körmeit reszelte.

Holnap ilyenkor már a szállodában lesz, Mrazenkával nagyokat nevetnek ablakpucolás közben. Vele jól érezte magát. Megszerették egymást, barát nők lettek. És a szálloda jobban tetszett Lucynek, mint narancsot facsarni a ligetben. Talaly egész nyáron narancsot facsart, délelőtt tíztől este tízig. Napközben a forróság, esténként az italozó fiúk megjegyzései, az otromba udvarlások. Tudta kezelni őket, sőt még élvezte is, hazudna, ha azt mondaná, hogy nem. Csak éppen kifáradt tőlük, és mire hazaért, alig várta, hogy ágyba dőljön.

Emirew rosszul viselte, hogy ott áll fedetlen vállakkal. A kulcsontjára szépen süt a nap, és férfiak bámulják a vállát, a nyakát, a mellét. Pedig csak a kipárnázott melltartót láthatták.

A szállodát mindenesetre Emirew jobban tűrte, de lehet, hogy csak fásultabb lett. Különben, ha Lucy akart volna valamit, a szállodában több lehetőséget talált volna rá. Az emeleten mindig volt üres szoba, frissen vetett ággyal, és hetente akadt olyan vendég, aki ajánlatot tett. Ők viszont csak nevetgéltek Mrazenkával.

Már hatodszor vagy hetedszer állt meg a busz a ház előtt.

Buszozik egyet, gondolta, megy egy kört a 147-essel. A ház előtt felszáll, és egy óra múlva ugyanide ér vissza. Mint egy idegen, mint egy turista. Ettől megmozdult benne valami, egy keveset máris javult a hangulata. Mint egy turista, aki soha nem járt itt, és most lát mindent először.

A szobába ment, sietve dobta le magáról a pizsamát. Ahogy az ágyra hajította, a könnyű selyemingecske lecsúszott a földre, ráesett egy összetaposott papírpillangóra. Szűk farmert, virágmintás ingblúzt húzott, az előszobában felkapta a kézitáskát, és máris kopogott lefelé a cipője az üres lépcsőházban.

A megállóban két komoly képű, idősebb asszony várakozott. Halkan beszélgettek a meleg júniusi délelőttben, hosszú szüneteket hagytak a mondatok között. Néhány lépéssel távolabb egy munkásforma férfi állt, arca borostás volt. Egyik kezét a nadrágzsebébe süllyesztette, a másikkal dohányzott, az orrán keresztül fújta ki a füstöt. Oldalt, a füle alatt néha megvakargatta a borostát. Ez a munkásforma alaposan szemügyre vette. Az ingblúz és a farmer között kétujjni fedetlen rész maradt, ebben a keskeny sávban villant elő Lucy dereka és hasa. A köldöke is kilátszott, a borostás arcút ez izgathatta a leginkább.

A busz megjött, szuszogva nyílt ki az ajtaja.

Lucy a hátsó ajtón szállt fel. Leghátul szeretett volna utazni, de nem talált helyet. A busz közepén ült le, az ablak mellé, és a térdait rögtön felhúzta, nekitámasztotta őket az ülésnek. A blúz még feljebb csúszott a derekán, bőre tenyéryni sávban világított.

Próbálta úgy nézni az utcákat és a házakat, mintha most látná őket először. Az alacsony, barna sorházakat és a közékük ékelődő lakóházakat. Vagy a legújabb épületet, amelyik magasan a többi fölé emelkedett, legfelső ablakai szikráztak a napsütésben. Bejárata felett neonlámpás felirat, *Nirvana Club*, az ajtón és az összes ablakon sűrű rácsok.

Az egyik sarkon kutyaetető tálat vett észre a fűben. Két fehér kutyaetető tál, közvetlenül egymás mellett.

Újabb épületek következtek, az utat sűrű lombú, illatos hársak szegélyezték. A házak ebben a negyedben nem olyan régen épültek, pasztellszínekre festették őket, világoskék, rózsaszín, halványabb lila. Széles erkélyek, tele növényekkel. Virágok, hófehérek és bíborak és mályvalilák.

Úgy nézte, mintha valóban először látna mindent. Egy idő múlva aztán mégis azon kapta magát, hogy hiába néz kifelé, hiába nézi az utcát, hosszú percek óta nem látja, amit néz. Pontosabban nem azt látja. Kiegyenesedett, a lábait letette a padlóra, az utasokat kezdte figyelni. Az előtte ülő kamasz tarkóját, a fiú rövidre nyírt haját. Olyan közel volt hozzá, hogy a lilás foltokat is láthatta a fejbőrén. A fiú mellett könnyű, szilvakék nyári ruhában egy harminc körüli nő állt, és már-már tolakodóan bámulta a kamasz arcát. Nem lehetett nem észrevenni, de a fiú nem zavartatta magát. A nő álla enyhén előreugrott, alsó fogsorát kissé előrébb tolta a felsőnél.

A következő megállóban egy középkorú asszony szállt fel. Végigment az ülések között, Lucy mellett állapodott meg. Szürke, megnyúlt arc, beesett száj. Gyapjas haj, őszülő szálakkal. Nem ült le, csak megkapaszkodott fél kézzel, és szünet nélkül erre-arra tekintgetett, mintha keresne valakit. Vagy inkább *valamit*, nyugtalan szemekkel. A másik kezében egy kopott karácsonyi reklámszaty-

rot szorongatott. Lila gömbök, aranszínű gyertyák. Nézelődött egy ideig, végül a padlóra szegezte a tekintetét. A szája mozgott, valamit motyogott, egyesével nyitogatta ki az ujjait. Számolt. Utána zavartan eltűnődött, mint aki elcsodálkozik a végeredményen. Egy perc múlva aztán újrakezdte az egészet.

A lépéseket? A láthatatlan nyomokat számolja?

Lucy ismét az utcát nézte.

A busz éppen egy ajándéküzlet előtt állt meg, ajándéküzlet vagy régiségbolt, nem tudta eldönteni. Az ajtaján egy sötétszürke zakós férfi készült kilépni, ez azonban nem ment egyszerűen.

A férfi, bizonyára a szakálla miatt, erősen emlékeztetett Hemingwayre. Egy jókora szobrot, egy másfél méteres flamingót szorított magához, és ezzel együtt nem fért ki az ajtón. Néhány eredménytelen próbálkozás után Hemingway belátta, hogy csak úgy tud kijutni a boltból, ha a vállig érő madarat oldalra dönti, és kitolja maga előtt az ajtón. Ezzel persze némileg akadályozza a járókelőket, ami kellemetlen, más megoldás azonban nincsen. A boltos mindössze annyit segíthetett, hogy kitámasztotta az ajtót, amíg Hemingway óvatosan kitolta az utcára az óriás flamingót. Nézték sokan, mások sietve kikerültek. Hemingway elköszönt, intett is a boltosnak, majd magához ölelte a madarat, és megindult vele a többi ember között. Néhány lépés után meg kellett állnia, a flamingót letette maga mellé. Melege volt, zsebkendőt vett elő, a homlokát törölgette.

A busz közben elindult, egyre távolodott. Lucy hátrafordult, és addig figyelte őket, amíg csak lehet.

Ez az ezüst szakállas férfi jelentette számára az első megnyugtató fordulatot azokban a hetekben. Hemingway vergődése a flamingóval, gondolta. Nincs miért aggódni. Alapjában véve mégiscsak minden rendben, mert aki képes egy ilyen túlméretezett flamingóval vergődni a hársak alatt, ebben a melegben, az csakis egy nagyon boldog ember lehet.

A 147-es a következő saroknál jobbra kanyarodott, majd megint jobbra, és innen már visszafelé haladt, a párhuzamos utcán.

Nem láthatta többé, de Lucy vitte őket magával, vitte Hemingwayt és a flamingót, a jelenetet, amelynek köszönhetően a hangulata elmozdult az ijesztő holtpontról. Akár le is szállhatott volna már a buszról, vehetett volna egy cipőt, meghihatott volna egy kávé. Nem szállt le mégsem, szeretett volna mielőbb hazaérni. Sietve felmenni a lépcsőn, ledobni a szűk farmert, a hűtőből sajtot, olajbogyót elővenni. A szobába menni, előkeresni Hemingwayt, és az ágyba feküdni.

Kezdett lassan megjönni a kedve.

Hogy olvasson egy kis Hemingwayt.

Sophie mosolya

*Most már függetlenül mindentől
Még a sómarta zsalugáterek mögött is
Nevetgelnünk kell
(Tolnai Ottó)*

Sophie szerencsés lány. A hatalmas zöld lábosban, amit egyébként disznóvágáskor szoktunk használni, gőzölgött a vörös lé. Minden nyáron főzünk paradicsomlét, bedunctoljuk szép, zöld üvegekbe. Sörösüvegekbe, melyekről dörzsszivaccsal eltávolítjuk a Jelen Pivo-s címkét. Sophie arcát láttam a forró, savanyú lében. A puritán, forrásfakasztó mosolyát, amit irigykedve lestem minden találkozásunk alkalmával. Sophie mosolyában szakrális csönd bujkál. Nekem volta-képp nincs is mosolyom, anyám mosolyát szoktam használni, ezért tévesztenek össze bennünket oly gyakran a faluban, ahol élek. Amikor még hosszú évekket ezelőtt, nem is tudom, hogy nevezzem őt, mondjuk, legyen sándor, de hát mind-egy, a mellemre szorította a Kalasnyikovját és könyörgött, hogy a kiskockás ruhámmal együtt dobjam a francba a vigyoromat, amit mindenkire eregetek, megszeppentem. Megbicsaklottam. Lehet, részeg volt, fogalmam sincs, mivel én sose tudom megállapítani, mikor részeg valaki. Mindenestre meglepett. Hát, ha hab-selyem kell, gondoltam dacosan, ám legyen. A faluban, ahol élek, évszázados múltja van a selyemdamasztszövésnek. Én magam fogok éjjel belopózni a főutcán lévő műhelybe. A szövés kéz- és lábmozdulatokkal történik. Bal kézzel, a bordával megadom a sűrűséget, míg a jobb kezemmel mozgatom a csónakot. Jobb lábbal szabályozom a nyílást, bal lábbal pedig emelem, vagy leengedem a sámlát. Roppant erotikus mozdulatsor, mondtad, mindig ezt kéne csinálnod. Lepedőt, kis- és nagypárna- meg paplanhuzatot is szövök. Levendulaszínűt. Az olyan ártatlan. Vágykeltő. Az a kedvencem. Milyen mintát szeretnél? Rózsaleveleset, vadrózsásat, hajnalkásat, gyöngyöset, tulipánosat, kálásat, pálmásat, esetleg búzavirágosat, rózsabimbósat, tavirózsásat? Ha engem kérdezel, legyen tavirózsás. A víz miatt. A lebegtetés kedvéért. A meg nem született gyerekeink feledésére. Aztán becsukjuk a fehér spalettákat.

14 lehettem vagy 12, amikor találkoztunk. A portán kezdődött. Ott álltam az ajtóban néhány régi kofferrel és egy nejlonszatyorral tele cardinale szőlővel, bár az is lehet, hogy Szőlőskertek királynője volt. Muskotályos ízű, olvadékonny. Megérkeztem.

Mivel ez egy dögunalmas történet, sose akartam megírni. Most se fogom befejezni. Hasonlót már ezren írtak. Marguarite Duras-é a legjobb. Mindenkinek ajánlom.

Emil félkész. Régóta fürkész. Lányokat. És naponta gyárt Sophie-pótlékokat.

Nem gyárt, talán inkább gyúr, formáz, mintáz. Emil úgy ül a portán, hogy látom, amikor néhány Sophie-pótlék nyersanyagot ízlelget, ködös lesz a tekintete. A gerincoszlopából mintha eltűnne a velő. Összecsuklik. Szomjas. Pedig neki (is) húsrá lenne leginkább szüksége. Vörös húsrá. Engem gyakran felkér táncolni a Pokol nevű kocsmában, ahova néha elmegyek. Emil sándorként részegedik le, és ez engem pimaszul megtéveszt. Déja vu. A ragacsosabb és rosszabbik fajtából. Emilt Szabadka-illat lengi körbe és pont. Szecesszió és dekadens alföldi magány, ami már úgyszintén dögunalmas. Por, ami az ember testéhez tapad. Szerelmes verseket ír Sophie-hoz, meg persze más lányokhoz is. Emil tizedik éves hallgató a pécsi BTK-n, meg pár éve portás. Egész nap harmadosztályú filmeket, sorozatokat, rajzfilmeket meg snookert néz. Velem sose beszélget, csak táncolunk, mert józanul sem Sophie-ra, sem Teodórára, sem Viktóriára, sem Julikára, sem Eszterre nem hasonlítok. Józanul nem tud velem mit kezdeni, meg én sem bírom sokáig. A szobája a drávaszögi pincénkre emlékeztet, ahova mindig félve mentem be, mert tele volt a családi tragédiák fullasztó nyirkosságával. Szóval, először a veséim tájékán érzek fájdalmat, aztán a végtagjaim belilulnak, és pár perc elteltével belefagyok abba a dermesztő tehetetlenségbe, ami belőle árad. Talán csak akkor oldódom fel, amikor etet. Egyenként adja a falatokat a számba, pont úgy, mint sándor, és közben pont úgy toporog, mintha Sophie lennék. Akár tehetséges is lehetne, annyira érzékeny. Ez is módfelett megtévesztő. Felettébb kínosak ezek a megtévesztő pillanatok, mert szégyellem, hogy közönyös vagyok és gyáva, és nem tudok Sárvárra szaladni sándorhoz, ahol megnyugodhatnék egy délutánnyit, és nem törném végre a nap huszonnégy órájában azon a fejem, hogy milyen sebészeti beavatkozás kéne ahhoz, hogy sándort végleg kivájjam, lehátsam magamról.

Talán bevallhatom, hogy szimbiózisban élek egy több mint tízéves dagerrotípiával. Már nem is tiszta a kép. Abszolút alkoholban kéne leoldani róla az idők során rárakódott szennyet, zsírréteget, az évek alatt képződött fátyolt, utána desztillált vízben lemosni, és 1%-os ciánkáli-oldatba tenni. Közben állandóan figyelni, hogy tűnik elő a kép. Ez az elmélet. Gyakorlatilag mindehhez ügyetlen vagyok. Sándor miatt alakítom fikcióvá a hétköznapijaimat, szólítok le sándorra emlékeztető férfiakat az utcán, teázom náluk hajnalban, kacérokodom izgalmasnak vélt szuperhímeikkel, táncolok szánalmas kocsmatöltelékekkel, de sose érintem meg őket, mert ahhoz finnyás vagyok. Emil más.

A maszkabál csodás volt. Régi maszkabálokat idézett. Emil természetesen rézszegeen és természetesen minden potenciális Sophie-pótlékba szerelmesen andalgott egy pillével a társalgó közepén. Eszter gyönyörű, mint a neve. Tökéletes a lepke jelmeze. Carmen is nyilván izgalmas teremtés Emilnek, hiszen a nyakához hajtja a fejét, és érzéken ringatóznak valami förtelmes zenére. Teodóra göndör csigái Emil vállán pihennek. Lilla az ölében kucorog. Emil fogalmam sincs, minek öltözött. Mindenestre négy pezsgő után Emil sándorként fogja a derekam. A következő négy pohár forralt bor után, mivel a pezsgőről már lemaradtam, hagyom, hogy Emil megkeresse a mellemet az ingem alatt. Csiklandoz. Nem tudok nevetni. Kacagni se. A társalgó közepén kóválygunk. Szétzilálódnak az ütemek. Emil furcsa, egymáshoz nem illő szavakat harap a nyakamba, sűg a fülembé. Nem tudom, mire jó ez a holdvilág-metaforás hízelgés. Nyilván össze-

téveszt valakivel. Mondom neki, hogy szerintem hülyét csinálunk magunkból. Azt mondja, őt ez nem zavarja. Eszembe se jut Sophie, csak a mosolya. Minden lánynak puritán, forrásfakasztó Sophie-mosolya van. Emil lépteiben árvaság ring. Anyáméban is az van. Menekülnöm kéne. Torkig vagyok az enigmákkal. Senki nem érdekel, senkit nem akarok megfejtetni. Átmentem szűzkurvába, és hiúságomat legyezőnek használom. Hátha ez segít. Szétzüllöttek az ütemek. Emil keze már a bugyimban van, a társalgó közepén vonaglunk, izzadt és bűdös vagyok, és kompromittálom magam, mert beálltam a sorba, Sophie-pótlék lettem, én idióta, és ledérként kapaszkodom egy nyomorék cardinale szőlőre emlékeztető ízbe.

Részegen gyakran látom magam előtt a gránit sírkövet, az Alsó temetőt, a tanító nénim sírját, ahol elvesztettem a szüzességem. Talán ezért nem fogyasztok gyakran alkoholt. Kerülöm, mint a Mindenszenteket. Sajnos a valóság néha sokkal hatásvadaszabb és olcsóbb, mint néhány szappanopera. Az Alsó temető igen gazos és rendezetlen. Petúniák, bűdöskék, művirágok borítják. A kápolnából kirepülő denevérek nem zavartak, mert megszoktam őket, hiszen az unokatestvérem a templomtoronnyal szemben lakik és elalvás előtt Benko kakaóval a kezünkben gyakran figyeltük a denevéreket meg baglyokat. A temetőcsősz korcs kutyáinak csaholása viszont idegesített, és reszkettem, mert a gránit elég hideg volt, és kinofóbiás is vagyok, és hát mégiscsak az volt az első alkalom. A szüzességemen kívül az aranyfülbevalóm is odaveszett. Az jobban fáj. Na, egyébként korán vesztettem el a szüzességem, hat lehetett, rohantam is haza és próbáltam embert formálni magamból a reggeli diákmisére, mert Kecskés atya várt a ministrálással. Senkinek nem ajánlom, hogy a szüzessége elvesztése után misére menjen. A Cecília-kórus, a hat vénasszonnyal meg a hentessel, a szokásosnál is hamisabban kornyikált, a kántor se volt valami jó formában, az ostya meg a szájpaddlásomra tapadt, a combomra odaszáradt vér viszketett. Mise után Hajnihoz mentem hogy szépen elmeséljem neki a nagy eseményt. Hajninál nincs fürdőszoba. Beleültem egy nagy dézsába, és Hajni a spartherten melegített vizet nekem, hogy megfürödjek. Semmiféle rituálászerű dolog nem járt a fejemben, csak a koszt akartam lesikálni. Hajni dédije, Juliska néni rám nyitott, meglátta a kezemben a borotvapengét, és odarohant. Ránevettem. Göndör kacaj volt. Fényes. Elcsitította a vasárnapi pátoszt. Csak a szórt akarom leborotválni a lábamról, mondtam neki, és ígérte, nem mondja el senkinek. Tudtam, holnap az egész falurólam, beszél majd. Ekkor megjelent Hajni édesanyja is, hogy siessenek, mert a hétvégén éppen csirkevágás van, és jó lenne, ha segítenék. Mit mondjak, ez se egy lélekemelő feladat ugyebár, de hát rá kellett döbbenem, a kutyacsaholás közben történekről nem szabad képzelegnem, mert az elvonná figyelmem a csirkepucolásról. Gyűlölök csirkét bontani, de akkor megnyugtató. A gangon álltam, a kötényemen tollpihék, kezemben a csirkefej, a szemét is szedd ki, mondta Hajni anyja, és vörösbort töltött egy metszett üvegű, karcsú pohárba. Hetekig jártam aztán nagyanyám babafej nagyságú krizantémjaival a temetőbe, amitől az egész család meghatódott, pedig én csak azt a filigrán fülbevalót kerestem.

Emil ujjait kibontom a hajamból, lefejtem a derekamról, a nyakszirtemről, a hasamról, nem találok meg mindegyiket, mert Emil keze mindenütt ott van. Tangó szűrődik be Kata fürdőszobája ajtaja alatt, és noha az utóbbi három év

legérzékibb előjátékán vagyok túl, nem engedhetem, hogy megcsókoljon, mert erős undort érzek (mint említettem, finnyás vagyok), hogy Teodóra, Eszter, Viktória, Julika után az én számba is betegye a nyelvét, mert már nincs kedvem játszodva egymást kóstolgatni, mert Emilnek a mindenkori kóstolgatás vicces és természetes és semmi különös, és fogalma sincs róla, hogy nekem mindez petúniaszagú.

Egyedül feküdtem le.

Azt mondják, a másnaposságra tökéletes a paradicsomlé, különösen a házi készítésű. Undorodom a paradicsomlétől. Sophie mosolya marja a torkom. Török kávét kéne főznöm, cukor nélkül, citrommal. Azt mondják, az tényleg segít.

Túl élő

(regényrészlet)

A határ az, ahol véget ér valami. Teljesen. Nem elválaszt, hanem lezár. Sőt leginkább úgy *helyes*: elzár.

Győrött a Tanácsköztársaság útja mentén zöld útjelző tábla állt. Akkor lehetett a legjobban látni, ha a benzinkúttól kikanyarodtunk, és a teli tankkal szinte bárhova elindulhattunk volna. A tábla balra azt mutatta: Bécs (Wien), jobbra: Budapest. Bécszet 150 kilométerre jelezte, Budapestet 146-ra.

Akárhányszor ott álltunk a kereszteződésben, apám – úgy is lehet mondani: viccelődve, ám inkább sóhajtásszerűen – megszólalt. Na, ma sem megyünk Bécsbe.

Ültünk a Volkswagen hátsó ülésén, s igazából nem értettük a kijelentést. Miért kéne Bécsbe menni? Mi lehet sóhajtásra méltó ott, 150 kilométernyi messze-ségben? És hogyhogy ma *sem*, hiszen – való igaz – nem mentünk tegnap se, tegnapelőtt se, sőt soha. Mi keresnivalónk lenne ott?

Aztán eltelt néhány év. Kaptunk piros útlevelet, amivel Csehszlovákiába autóztunk a tavaszi szünetben. Nagy szó volt ez a kis könyvecske, komoly dokumentum, és épp ezért tulajdonosának megfelelően komolyan (vagyis: *jól*) kellett viselkednie, amikor megközelítettük a magyar–csehszlovák határt. Ott szigorú bácsik, majdnem olyanok, mint a rendőrök, vártak ránk, és elkérték a piros könyvecskéket, alaposan végigtanulmányozták, a térdüket kissé rogyasztva belestek az ablakon, összehasonlították a fényképeket az autóban ülők arcával.

Rendnek kellett lennie.

Amikor visszaadták az összes okmányt, és engedékeny hangon azt mondták, „mehetnek”, apám arcán is kisimultak a vonások. Ím, megérkeztünk a baráti országba.

Furcsa vidék volt az. Ahol külföldön voltunk, miközben másról sem hallottunk, mint hogy *egyszer* ez is Magyarország *volt*, és bárhol álltunk meg, mindenki magyarul beszélt. Szaftos húst ettünk knédlivel. Ilyen nem volt otthon, hát mégis idegen világ ez. Idegen, ám kellemes. Jólesett megízlelni. Hazafelé menet egy szembejövő teherautó felvágott egy követ, amitől kitört a szélvédő. Az ablak egy pillanat alatt olyan lett, mint a tejüveg, ki kellett ütni az egészet a helyéről, anyámmal tartottuk a pokrócot a szilánkok alá. A kora áprilisi, gyorsan hűlő alkonyatban üres ablakkal döcögtünk az ősi magyar földön, vissza, a határ felé. Mindannyian dideregtünk, hároméves öcsém zokogott, mackóját hívta segítségül.

Mégis sokszor kirándulgattunk át így a szomszédba. Szaporodtak a pecsétek a piros útlevelekben. Szerettük a knédlit, apámék a Zlatý Bažant sört. A győri

benzinkútnál, a kereszteződésben azonban rendre elhangzott a sóhajtásszerű mondat. Na, ma sem megyünk Bécsbe.

Megint eltelt néhány év. A sötét, februári délutánban a házi feladatos füzeteket félrerakva az íróasztal fölé hajolva részletes kérdőívek és nyomtatványok kitöltésére került sor. Nagyon kellett ügyelni, elrontani nem volt szabad, és szép írással kellett az aláírás odabiggyeszteni a nevünket. Apám okmánybélyeget ragasztott a nyomtatványok jobb felső sarkába. Svájci és német meghívóleveleket csatolt melléjük, valamint azok hiteles fordítását. Amikor minden elkészült, berakta egy félfamentes, kékes színű dossziéba, ráhajtotta a fedelét, és azt mondta: Majd meglátjuk, mi lesz...

Aztán vártunk. Már bőven benne voltuk a tavaszban, amikor a benzinkúttól kikanyarodóban elhangzott a bűvös mondat: Lehet, hogy itt hamarosan balra fogunk elindulni, ha minden igaz!

De hát igaz lehet-e minden?

Már én is tudtam, olyan nincs, hogy minden igaz, mert a legnagyobb igyekezet mellett is elkerülhetetlen egy kis füllentés, egy kis suskus. Erőltetni sem kell túlzottan, mindig találni valamit, amiért felelősségre lehet vonni az embert. És eltiltani attól, amire a leginkább ácsingózik.

Vastag, szürke, temérdek pecséttel és bélyeggel felékesített és saszeggel lezárt borítékban érkeztek meg az új útlevelek. A színük világoskék volt – arra gondoltam, ezek szerint a kék országokba lehet utazni velük. Apám elmagyarázta, hogy ablakot ütöttek beléjük, valamint a nyugatnémetek és a svájciak vízumot is ragasztottak a 8. és a 12. oldalra, amik szép képnek tetszettek, csillogó jellel ellátva. Ausztriába nem is kellett vízum, oda eddig vízum nélkül nem lehetett volna menni. Csak az ablak, az ablak!

Világoszölden-sárgán villódzó reggelre ébredtünk az indulás napján. Elérkezett a pillanat, amikor hosszú évek megkövesedett sóhajait úgy hagytuk magunk mögött, mint a csalé országúti kilométerköveket. A kutas teletöltötte a bogárhátú tankját benzinnel, apám fizetett, és elgurultunk a kereszteződésig. Mint mindig, ott virítottak előttünk a zöld táblán a fehér betűk: Bécs (Wien) 150 és Budapest 146.

Apám egy pillanattal kivárt: Na, Budapestre menjünk vagy Bécsbe?

Mi pedig hangos vitában törtünk ki. Bécsbe! Bécsbe! Bécsbe!

Ültünkben ugráltunk a hátsó ülésen, apám pedig hátranézett, átszellemülten elmosolyodott, és miközben egyesbe tette a sebváltót, mint aki nagy kegyet gyakorol, így szólt. Hát jó, ha ennyire akartok Bécsbe menni, akkor menjünk Bécsbe!

Ösztönös mozdulattal megtapogatta a zakója zsebébe helyezett világoskék útleveleket és a sok pecsétes valutakiviteli-engedélyeket. Aztán kikanyarodtunk az ezerszer megjárta országútra, ami ezúttal nem egyszerű országút, hanem *a határ*hoz vezető út volt.

A határhoz, ahol ezek szerint nem ért véget a világ.

Sőt, talán épp ott kezdődött.

„A Párttal, a néppel egy az utunk”, fújtuk az énekórákon és a kötelező ünnepélyeken, de otthon egyáltalán nem ez volt a módi. A rendszerhez, az egyetlen, mindenkinek felett uralkodó párthoz, a szovjetekhez való viszonyulásban termé-

szetesen apám volt a mérvadó. A hetvenes években is azt hangoztatta, hogy egy szép napon össze fog omlani *minden*. Ezt részben vágyképző optimizmusa mondatta vele, továbbá az osztrák tévé híradójából okult, ahol Paul Lendvai és Hugo Portisch a két Kelet-Európa-szakértő hosszas elemzésekben tárták fel előtte a szocialista országok gazdasági helyzetét, egészen Leonyid Brezsnyev nálunk könnyű megfázásnak beállított vesedialíziséig, és láthatta-hallhatta a vasfüggöny mögül kiszabadult disszidensek, másképp gondolkodók fejtegetéseit.

Kérdés, lehet-e másképp gondolkodni, ha egyszer itt élünk?

Apró kis „ellenállásaira” azért büszke volt. Immár Győrött hívták nemegyszer, hogy lépjen be a pártba, elvégre... és különben is. Ezt rendszerint azzal hátrította el, hogy nem elég érett még rá. Aztán amikor a fiait Pannonhalmára adta a bencésekhez, már nem annyira azt firtatták, hogy akar-e párttag lenni, hanem hogy mégis mit képzelsz, miféle példával jár elől. Sokkal később beszélt erről egyszer, a nagy, barna cserépkályhának dőlve, hogy ebben a kérdésben nem volt szívbeteg. Ha piszkálták, azt felelte, mondják meg, ha elégedetlenek a munkájával, neki nem mindenáron való életcélja, hogy főorvos legyen. Ha arról van szó, nagyon szívesen elmegy egy isten háta mögötti faluba körzeti orvosnak, az is van legalább olyan nemes feladat. De más egyébhez, hogy mit csinál a szabadidejében, milyen iskolába járnak a fiai, senkinek semmi köze. Aztán erre csak morogtak valamit a főemberek. Ugyan már, Karcsikám, te is tudod, hogy nem erről van szó...

Pedig hát erről volt szó. Nagyon is.

A Zrínyi utcai ház, ahol laktunk, pontosan szemben állt az egykori habsburgi Frigyes-, ám akkor már régóta (ideiglenesen, persze) szovjet laktanyával. Egy szóval mindent láttunk. És nem nagyon kellett ahhoz kommentár.

Láttuk a Pravdával takart, kitörött ablakokat. A nyomorúságos udvart, ahol hatalmas táblákon a pártvezérek arcképei virítottak, és ezek előtt masíroztak reggel és kora este a kiskatonák, rekedt, torz hangon üvöltve valamiféle lelkesítésre szánt dalokat. Az utcára is kivonultak néha, hármas sorban meneteltek, ki tudja, miért, alumínium teáskanna volt némelyikük kezében; az első ember, aki vezette őket, kis háromszögletű piros zászlóval integetett. Vasárnap az ablakba ültek a kopaszra nyírt, ferde szemű legények, és a legnagyobb szórakozásuk az volt, hogy zsebtükörrel villogtattak a járókelők szemébe. Mi is visszavillogtunk egyszer-egyszer. Aztán azokat az ablakokat, ahonnan sokat villogtattak, egyszerűen befalazták.

Láttuk, hogy rendszeresen verik a legénységet. Egy tiszt jelenlétében hozták hátra a fenyítésre várót a kerítés sarkába, pontosan a fiúszoba ablaka alatt, átellenben. Két másik kiskatonának jutott a feladat, hogy jól ellássa a baját. Általában nem is volt ebben semmi hiba, úgy ütötték-verték a társukat, mint aki minden dühét és bánatát így akarja kitombolni, a földre került fiút még össze is rugdosták. Tudták, hogy jövő héten esetleg ők következnek, vagy éppen emlékeztek a két héttel korábbi verésre, amit kaptak. Az ott hagyott, elintézett bűnös egy ideig hevert a porban vagy a sárban, aztán lassan feltápáskodott, kicsit leporolta magát, és lassú léptekkel, de mégis, látható igyekezettel ment vissza a helyére, nehogy késésért újabb fenyítésben legyen része.

Néha a mozipénztárnál lehetett összetalálkozni két-három izgatottan pusmogó kiskatonával, akik vaskos, koszos kezükben a legolcsóbb, háromforintos jegyre való aprót szorongattak, és próbálták elmagyarázni, hogy mit is szeretnének. Persze moziba szerettek volna menni. Amerikai filmre, esetleg francia filmre vagy olaszra. A széken teljesen lecsúszva ültek az első sorban a cigányok között, előadás végén meg loholva igyekeztek vissza a laktanyába. Bizonyára tudták, hogy rájuk is büntetés, kegyetlen verés vár, de valamiképp mégis megértte. Másfél óráig éltek, még ha teljes álmvilágban is, aminek a nyelvét sem értették, de a képek, a mozivászonról beszívott levegő életerőt adott a számukra elviselni azt, ami van.

Hatodikban érkezett hozzánk egy új fiú, a Somogyvári Pali. Moszkvából. Ez még egy orosz tagozatos suliban is már-már botrányosnak számított. Holott mindenki levelezett szovjet pionírral, nekem is volt egy Szergejem, csomagot is küldött, olimpiai Misa macis jelvényvel, egy ripityára törött festékkészlettel és a színjátszó naptárral. Cserébe szandált kért. Mert azt náluk nem lehetett kapni. Szandált, a nagy Szovjetunióban.

Somogyvári Palit mindenki utálta. Még Nelli néni, az orosztanárnő is idegenkedett tőle, lehet mondani, hogy cikizte, elvégre a fiútól elvárható lett volna néhány év moszkvai tartózkodás után, ahol természetesen iskolába járt, hogy tökéletesen tudjon oroszul. A beszéd ment is neki, de a rafinált nyelvtani kérdésekre, mondjuk, a lány ragozású ígék vagy a rendhagyó nőnemű főnevek témakörében sokszor egyáltalán nem tudta a választ – szemben velünk, akiknek ezt töltögettek a fejébe. Más kérdés, hogy Somogyvári Pali bizonyosan többre ment odakint a ráragadt orosz tudásával, mint mi bármikor is a hibátlanul bebiflázott *krásznája plótság* ragozással...

Pölivel kezdtük el cikizni a fiút. Pöli apja szintén orvos volt, apám mindig mosolyogva mesélte, ha néha összefutottak a Bem téren (ők ott laktak, nekünk a garázsunk volt a közelben), Pöli apja mindig úgy köszönt neki, „tiszteletem, Karcsi bátyám”, holott apám tudta, hogy legalább öt évvel idősebb nála. De úgy látszik, ő sem szívelhette különösebben a szovjet rendszert, mivel Pöli is elég szépen tudta cifrázni a ruszkik szidalmazását. Sőt ő volt az, aki nem átallott dehonesztáló kijelentéseket tenni magára Leninre.

Somogyvári, szegény, lehet, hogy nem akart rosszat. Kifejezetten besúgni minket. Nem gonosz volt, csak végtelenül meglepett. Elmesélte otthon, hogy mi mindent hallott a suliban attól a két fura figurától oroszórán, meg énekóra alatt, amikor a NOSZF évfordulójára készültek a dalokkal, és a szünetekben is; csupa olyasmit, amit korábban soha, pláne nem Moszkvában. Hogy nem is a Szovjetunió a világ legfejlettebb országa, és tán nem a Moszkvics vagy a Zaporozsec a földkerekség legpompásabb autója. Továbbá Lenin... szóval, képzeljétek, anyu és apu – mesélhette odahaza Palika –, Lenin sem volt olyan szent ember, mint tőletek hallottam.

A Somogyvári szülők fogukat csikorgatva rohantak az igazgatóhoz panaszt tenni. Illetve nem pusztán panaszkodtak, hanem követelték, hogy azonnal távolítsák el a két hangadót, méltatlanok, hálátlanak, korcsok...

Anyámat azonnal hívatta az igazgató. Ugyanaz a régi pártember, aki két év-

vel korábban, a belépésekor azt is megkérdezte tőle, hogy milyen gyakran él házasságot a férjével. Most összeszedett volt és félreérthetetlen. Ha ez még egyszer előfordul... És mondja csak, kollegina, mivel tömik maguk otthon a gyerek fejét?

Apám maga elé állított, és kijelentette: amit mi itthon beszélünk, ahhoz senkinek semmi köze. Azt akarod, hogy anyu és én elveszítsük az állásunkat, és ti ne tanulhassatok többé?

Nem akartam ezt. Végignéztem a lakáson, belém hasított, hogy ha a szüleimnek nem lesz állása, akkor nyilván pénzük sem, és szép lassan – mint ahogy a filmekben, a Balzac-sorozatban is – el kell majd adogatnunk mindenünket, hogy fussa ennivalóra. És szegények leszünk. Nyomorultak.

Nem akartam ezt.

Pölivel, akit az apukája jól meg is ruházott, megbeszéltük, hogy békén hagyjuk Somogyvári Palit. Aki ezek után teljesen egyedül ácsorgott a folyosón a szünetben, többé még a hülye kis Moszkvája meg Lenínje miatt sem volt érdekes.

Apám legkedvesebb mini-hőstettére az NDK-ban került sor. 1980-ban járt ott egy gyerekorvos-kongresszuson, Rostockban, és három helybéli kollégájával, akik közül – vélte ő – mindegyiket alaposan ismerte, sétáltak Warnemündében a tengerparton. Itt jelentette ki apám, meglehetősen merészen a későbbiek fényében, hogy a berlini fal nem fog örökké állni. Egy ártatlan kis mondat volt, elszállt a semmibe, süvített a szél, tépte a fövenyt a dűnén, ők sétáltak tovább. Abban az évben apám gyermekkori álmainak színhelyére, Görögországba szeretett volna utazni anyámmal egy szimpla társasút keretében. Az első részletet már be is fizette, megvolt az indulás dátuma. Ám miután visszajött az NDK-ból, kisvártatva üzentek az IBUSZ-ból, hogy *lenne kedves befáradni*. Furcsállotta, mivel az amúgy ismerős hölgy, egy volt beteg gyerek anyukája a telefonban nem volt hajlandó további felvilágosítást adni, mindenképp személyesen akart vele beszélni. Apám bement, s ott rövid úton tudtára adták, hogy felsőbb utasításra nem kaphat útlevelet Nyugatra. Márpedig a tőlünk délkeletre fekvő Görögország vastagon Nyugatnak számított.

Felbosszantotta magát, úgy gondolta, nem lehet elmenni szó nélkül egy ilyen eset mellett, elvégre nem a sötét ötvenes években élünk. Még akkor sem, ha Brezsnyev egészségi állapota sokkal súlyosabb (ő tudta!), mint ahogy itthon elhitetik.

A rendőrségen is akadt egy apuka, akinek gyógyította a gyerekeit, aki aztán felajánlotta, hogy ha netán a főorvos úrnak szüksége lenne rá, áll a rendelkezésére. Elzarándokolt hát oda, a hálás szülőhöz. A rendőr apuka kicsit másképp viselkedett irodája íróasztala mögött, mint annak idején a kórház folyosóján, a kezét tördelve. Azt azonban elárulta, hogy a keletnémet testvérszervezet, azaz a berlini belügyesek komoly veszélyt láttak apámban, mivel – természetesen – a fülükbe jutott, tán még a mondat elhangzása napján, a warnemüdei szélfúttá fövenyről, hogy szerinte a berlini fal el lesz takarítva egy szép napon. Mert bizonyára apám szerint az szép nap lesz. Nos, dőlt hátra a rendőr apuka, így áll a helyzet, és a legenyhébb büntetés, amit foganatosítaniuk kell, a nyugati útlevel bevonása, vagyis ki nem adása. Kérte apámat, amolyan utasító hangon, hogy nyugodjon meg ebben. Majd kiegészítette azzal, ha akar, a Szovjetunióba azért

elutazhat a feleségével. Így kerültek az ehhez a történethez legméltóbb helyre, Leningrádba.

Csalános Árpi bácsi és családja a Zrínyi utcában lett szomszédunk a szemben lévő lakásban. Mindenáron barátkozni szerettek volna, aminek az eredője az volt, hogy a felesége, Erzsi néni szintén a mi iskolánkban tanított, anyám kolléganője volt. Nekem a biológiát adta elő, és rögvest az első órán közölte, hogy nála minden tanár-gyerek ötöst fog kapni, ez természetes, de nem ingyen ám, elvárja tőlük, hogy megszolgálják.

Árpi bácsi a rendőrségen dolgozott, őrnagyi rangban. Apám némiképp kínos helyzetbe került, mert bár minden igyekezetével kerülni akarta az „efféle alakokat”, neveltetése és jó modora semmiféle nyers vagy elutasító magatartást nem engedett meg a számára. Márpedig Csalánosék nagyon akartak haverkodni, kihasználtak minden alkalmat arra, hogy áthívják a szüleimet italozni, vagy ők csöngessenek be egy üveg konyakkal Károly-, Hedvig- avagy Árpád-, Erzsébetnap ürügyén, amelyek nem maradhattak ünneplés nélkül. Amúgy az U-alakú ház ablakai lehetővé tették, hogy az előszobánkból és konyhánkból premier plánban élvezhessük a Csalános familia életét. Mi tagadás, leskelődtünk is. Holott a szomszédok egy percig sem csináltak titkot abból, hogyan élnek, elvégre számukra ez volt a lehető legtermészetesebb. Télen-nyáron alsóneműben járkáltak a lakásban, Árpi bácsi atlétában és gatyában, Erzsi néni kombinéban, legfeljebb pongyolában. Egész nap sütöttek-főztek és közben italoztak. Nagyfröccsel kezdve, aztán ahogy egyre komolyodott a helyzet, úgy kerültek sorra a keményebb itókák is.

Már érettségi után jártunk egy évvel, amikor Árpi bácsi kivételesen telefonon szólt át apámnak, hogy beugrana, ha nem zavar, valami fontosat akar mondani. Apám azt hitte, megint „az” a baj, mivel korábban már kétszer kellett barátilag intézkednie a „kis” Erzsi ügyében, aki egy évvel volt ifjabb nálam, de kétszer is terhes lett a gimnázium alatt.

Aztán kiderült, hogy most én voltam terhes – a hatóság számára.

Egyik osztálytársam írogatott leveleket Budapestről, aki már a gyógyszerész karra járt, és tudósított engem, a vagonyári fordítóirodán senyvedő páriát, hogy milyen víg élet folyik a székesfővárosban diák uraméknál. Egy ilyen levélben szerepelt az a kitétel, miszerint október 23-át méltó módon megünnepelték, s nagy italozásba fojtották a bukott forradalom emlékéen fölérzett bánatukat. Az irományt annak rendje s módja szerint megkaptam, ám csak most derült ki, hogy időközben mások is olvasták, és érdekes módon Árpi bácsi asztalát is megjárta. És milyen áldott szerencse, hogy az ő kezébe került... Apám meglehetősen szűkszavúan tudósított erről a négyszemközti beszélgetésről, nyilván nem esett jól neki, hogy most neki kell hálálkodnia Árpi bácsinak, aki bizonyára olyasmiket mondott, hogy ugyan már, hát legalább mi segítsünk egymáson, ahol tudunk – jöllehet apám épp ezt nem akarta, főleg hogy ő és Árpi bácsi túlzottan „mi”-vé kovácsolódjék össze.

Árpi bácsi nem titkolta: nem tesz jót az efféle kapcsolattartás az oly nagyon vágyott továbbtanulásomnak, és barátilag azt ajánlotta, válogassam meg, kivel és mi ügyben levelezgetek.

Végül is ez elég érthető beszéd volt. Még csak nem is olyan meglepő. Sem az, hogy olvasgatják a postát, sem pedig, hogy bármikor lecsaphatnak, ha úgy szottyán kedvük.

Ám ez még csak az első felvonás volt. Ugyanis voltam oly merész – és talán oktondi –, hogy mindezt elmeséltem az egyik munkatársamnak, Eszterkó anyámnak, akivel még a vagongyárban ismerkedtem meg, és mély lelki barátságba keveredtem. Ő pedig végképp afféle ember volt, aki nem tett lakatot a szájára. Semmiféle tekintély nem létezett a számára, amelynek a tiszteletét valós alap nélkül, „csak úgy” elvárták volna. Így aztán ő is továbbadta az Árpi bácsiról szóló történetet. Képzeljétek, ezek a szemetek elolvassák a volt bencés diákok levelezését, rohadjon ki a belük...!

Eszterkó tudta cifrázni, ha felidegesítette valami.

Addig-addig mesélte, amíg az egyik alkalommal egy rendőr-feleség nem akadt a társaságban, aki aztán beindította a gépezetet. Nem tűrhette, hogy ilyen álságos rémhíreket terjesszenek a szocialista demokrácia rendőri szerveiről, ez bujtogatás, ami megengedhetetlen.

Elkezdődött az újabb szimatolás, a keresgélés: miért, hol és főképp ki volt az, aki nem átallott ekkorát hazudni, hogy a Magyar Népköztársaság rendőrsége megsérti állampolgárai egyik legalapvetőbb jogát, a levéltitkot.

Hozzám immár a pécsi albérletben értek el újból. Fényes délután ücsörögtem otthon, amikor csöngették. Általában a házinénihez jöttek a barátnői, akikkel aztán a konyhában rikoltoztak hosszasan, úgyhogy fel voltam készülve a műsorra. Ám az ajtóban egy jelentéktelen külsejű, kopaszodó férfi állt. Közölte, hogy engem keres. Kérdezte, bejöhet-e, és akad-e egy olyan helyiség, ahol háborítatlanul tudunk szót váltani. Szinte baráti volt, már-már bocsánatkérően szívélyes. Be is mutatkozott: Bodó Béla a neve.

A konyhában foglaltunk helyet. Ekkor ért az első meglepetés, mert suttogva azt kérte, ha bárki jönne, közöljem vele, ő távoli rokonom, aki erre járt, és beugrott hozzám kicsit társalogni. Azt feleltem, a legvalószínűbb az öcsém érkezése, aki az orvosi egyetemre jár, és vajon neki is azt mondjam-e, hogy Bodó úr egy távoli rokon? Erre reményét fejezte ki, hogy nem jön haza az öcsém, amíg itt lesz. Úgyis hamar végzünk, mert biztos benne, hogy szót értünk mi ketten.

Kíváncsian vártam, mi sül ki ebből.

Akkor rátért Árpi bácsira. Illetve a Csalános elvtársra, akiről én azt állítottam, hogy tőle tudok a volt bencés diákok levelezésének elolvasásáról. Hogy is volt ez pontosan? Elmeséltem, amit minderről tudtam. Kérdezte még, hol beszéltem erről, ki tudhat róla. Eszterkó nem is jutott az eszembe. Kicsit tanácstalanul vonogattam a vállamat. A kettős konyhaablak között álló hatalmas dunsztosüvegre figyeltem, ahol még egy utolsó adag kovászos uborka savanyodott kenyérral a tetején. Az őszi nap úgy világította meg, mint egy akváriumot, ahol a vízinövények között úszkáltak lassan a lusta uborka-halak. Szép volt.

Bodó Béla arról beszélt, hogy láthatom, nincs semmi baj, immár itt vagyok Pécsen, járok az egyetemre, senki nem akar nekem rosszat. Annyit kér csak, hogy holnap reggel fáradjak be a megyei kapitányságra, hozzá, addigra jegyzőkönyvbe veszi, amit elmondtam, és csak alá kell írnom, ennyi az egész.

Nem izgatott az ügy. Tényleg úgy hittem, semmi bajom nem történhet. Nem-

hogy nem a sötét ötvenes években élünk, hanem a *glasznosztj* és a *peresztrojka* korában, ahol minden politikai turpisságról lehull a lepel.

A rendőrségen ugyan ismerték Bodó Bélát, de a szoba, ahová végül is betesékeltek, teljes puritánságot mutatott, és sem az ajtón, sem másutt nem láttam, hogy épp ez lenne Bodó Béla irodája.

A jegyzőkönyv, amit elém tett, tényleg azt rögzítette, amiről előző nap a házi-néni konyhájában beszélgettünk, természetesen nem említve azt, hogy ez idő alatt Bodó Béla az én távoli, vidéki rokonom lett volna, álruhában. Viszont az Árpi bácsiról szóló történet végén állt egy mondat, amit nem én mondtam, holott az is egyes szám első személyben szólt. Mégpedig arról, hogy időközben elgondolkodtam ezen az eseten, és rájöttem, hogy mindez bizonyára nem így van, nem lehet így, és – érthetetlen módon – maga Csalános Árpád sem a valóságot mondta nekem, hiszen a Magyar Népköztársaságban egészen bizonyosan nem olvassák el senki leveleit.

Bodó Béla mereven nézett, várta, hogy az írás végére érjek. Majd megkérdezte, hogy ugye egyetértek vele, és amennyiben igen, ott írom alá.

Megtettem. Ő elvette a papírt, megnézte magának alaposan, majd hosszában összehajtotta a lapot, és betette egy iratmegőrzőbe.

Nem tudom, megvan-e még ez a papír valahol. Amikor 1989-ben, a rendszerváltás évében valamilyen egyéb ügyben újból ebben a Légszeszgyár utcai épületben jártam, nem állhattam meg, hogy a portán meg ne kérdezzem, itt találom-e Bodó Bélát. A marcona portás meglehetősen elutasító volt. Annyit vetett oda, náluk nem dolgozik semmiféle Bodó Béla, és soha nem is dolgozott. Néhány évvel később a Történeti Hivatal is arról értesített, hogy rólam semmiféle feljegyzést nem találtak, vélhetőleg a belügyi szervek nem érdeklődtek irántam a rendszerváltás előtt. Egyébként apám ugyanilyen tartalmú közlést kapott a hivataltól.

Nem lett belőlünk papirossal elismert ellenálló.

De az is lehet, hogy minderre mi emlékszünk rosszul, és egy nagy, vörös szárnyú lepke álmódott mindkettőnk.

Virrasztók

– Jól van. Látom, már össze is pakoltál.
Taxit hívtam. Majd reggel hatra jön.
Adok veled egy kis ennivalót,
ne éhezz: uzsonnát, tízórait... –
Minden szó mint a bádog. Ülnek ott,
emez fejét fogja, nem válaszol,
bámul maga elé a semmibe,
futnak a percek, csend van. Most pedig
a lány a retiküljéből egy borítékot
tol elé, s gyerekesen vékony hangon
így folytatja: – Csupa olyasmiket
kapsz tőlem, amit ember nem vehet
el többé. Nézd, lesznek emlékeid.
Másik ajándékom teljes bizalmam –
kiérdemelted és megtarthatod.
És ezt is itt, ezt a harmadikat.
A borítékban egy képet találsz,
rólam; ma délután én készítettem,
a negatívját megsemmisítettem –
egy van belőle, nálad. Senki más
nem láthat így, lelkemig meztelen;
s egyedül csak te tudd: ez mind igaz.

És most már csak virrasszunk holnapig.

Örökké ősz

Viborgi rakpart. Kósza nénikék
vödörből árulják az áfonyát,
az állomásokon a kék vonat
ahol megáll. Repesznek és szilánk

a távolság embertől emberig:
s összeaprítva bennünk törmelék
képek, vérző gyümölcsök, ősz van itt,
örökké ősz, és vérző berkenyék.

Történelem

*Éjjel Madeleine és Siegfried bújik össze a paplanom alatt.
Vezetéknév nélküli emberek, akik a náci megszállás alatt.
Madeleine ápolónő Párizsban, a katonakórházban,
védelem alatt.
Siegfried önkéntes, tiszt és beosztott, egy összecsapás alatt.
Madeleine kilenc hónapig a világ legnehezebb fegyverével
a szíve alatt.
Siegfried akkor önkéntes szökevény, egyetlen pillanat alatt.
Párizs lényegében sértetlen maradt.*

Majdnem töri

*Az Els Quatre Gats-ban ülnék,
százötven portré között.
Pipafüstön át bámulnék, néha
hátba veregetnék egymást.
A zsebemből előkotornám
az összes aprót, megvenném
Max arcképét, és mondanám: Pablo,
nem jöhet össze minden – elsőre.
Röhögne, és néznénk, ahogy bealkonyul.
Spanyolul nézném én is, ha tudnék spanyolul.*

Apák napja

*Szél zörög a kapualjban –
nyílik, csikordul a rozsdás vaskapu,
mintha csak te jönnél,
s összetörnének
cipőtálpad alatt az elmúlt napok,
mint vékony üveglapok.
Fehérek és kristálytiszták
a felhők, mint sebekre
váró vattadarabok.
Hideg van ma,
és lassan hullámszik az idő,
mint a felrázott paplan.
Régi árnyékokat
izzadnak a falak,
s mint a lubickoló halak,
macskák hemperegnek
a ház kopott tetején –
összeolvad fekete, barna és fehér.
A lakásban vizespohár,
fésű, óra, szanaszét
hagyott tárgyak.
Álmosan indulok neki
a félhomályban lengő folyosónak.
Talán ma megtalállak.*

LÁZÁR ERVIN PÉCSI ÉVEI

(részlet egy készülő monográfiából)*

Ennek a történetnek vannak kulcsfigurái: Csorba Győző, a mester (aki a *Berzsián és Didekiben* majd irodalmi hős lesz), Tüskés Tibor, a *Jelenkor* főszerkesztője, újságíró/író; barátok: Bertha Bulcsu, Galsai Pongrác, Hallama Erzsébet, Thiery Árpád; festők: Lantos Ferenc, Martyn Ferenc, Kecskeméti Kálmán; Pálincás György, az újságíró, akinek elsőként mutatta meg a novelláit; a színész Karikás Péter (akivel majd gyalog átvág az országon),¹ Somogyi József, a villanyszerelő, aki a Garay utcában² a legjobb szomszéd. Továbbá fontos helyszínei: a Nádor, a legendás kávéház (ahol megjelenik a „fehér tigris”) és a Felsőhavi utca 9. sz. alatti fűthetetlen albérlet, amelyben Lázár az első meséjét írta, ahol egy hokedli volt az íróasztal, egy sámlipedig a szék, s ahol első házassága mézesheteit is tölti Stimáczi Gabriella balett-táncossal. A Gabriella³ név ugyancsak fontos kulcsszó Lázár életében, de inkább csak rejtetten kerül elő az írásokban, például így: „(...) benősültem a Pécsi Balettbe, tehát az egész Pécsi Színházzal eleven kapcsolatomban volt”. A rejtőzködés módja volt, hogy ez időben született meseregényének (*Kisfiú meg az oroszlánok*) egyik főszereplőjét Gabriellának hívják, aki nagyon szépen táncol. De az is, hogy a *Napló*ban csak így jelzi őt: G.

Lázár Ervin pécsi éveire megkérdőjelezhetetlenül igaz Gabriel García Márquez mondata: „Az élet nem az, amit az ember átélt, hanem az, amire visszaemlékszik...”⁴ Az emlé-

* Megjelenik az Osiris Kiadónál, 2010-ben.

¹ Lásd Komáromi Gabriella: „Ki lehet az a Titrik Ilona? Lázár Ervin úti jegyzeteiről”, *Élet és Irodalom*, 2007. okt. 26. 17.

² A Garay u. 27. sz. házban voltak szomszédok. Lázárék házasságuk negyedik hónapjában jutottak az egyszobás összkomfortos szövetkezeti lakáshoz. Ők a második, Somogyiék az első emeleten laktak. Önzetlen jószágukra, segítőkészségükre mindig számíthattak. Lázár Ervin barátsága Somogyiékkel évtizedeken át tartott.

³ Stimáczi Gabriella (Budapest, 1941) táncművész, balettmester. 1959-ben szerezte meg diplomáját Hidas Hedvig növendékéként az Állami Balettintézetben. 1959-ben Pécsre szerződött, és az Eck Imre vezette nemzeti hírű Pécsi Balett szólótáncosa lett. Az együttes repertoárjának számos fő- és karakterszerepét táncolta el. Lázár Ervint Pécsen ismerte meg 1960-ban, aki interjút készített a balerinával. 1961. szeptember 13-án kötöttek házasságot, 1967. jún. 23-án váltak el hivatalosan. 1965 tavaszától, azaz attól kezdve, hogy Lázár Ervin az *Élet és Irodalom* tördelészerkesztője lett, más városban éltek, távol egymástól, de nem külön. Lázár az első budapesti években felesége szüleinél lakott, később hűgánál, a hétvégeket Pécsen töltötte. Úgy érezték, kibírják a távolságot, de tévedtek. A ritkább találkozások, a külföldi fellépések miatt fellazult a kapcsolat, ezért egyetértésben a válás mellett döntöttek. Lázár egy varsói levele azonban arról tanúskodik, hogy még sokáig nem szakadtak el teljesen egymástól. Lázár 1968 karácsonyára is Gabriellát várta: „Úgy látszik, haza tudok menni karácsonyra, mert Gabriella nem tud jönni, Bostonba utazik” – írta. (Levél Király Ernőnek. 1968. dec. 10. Lásd kéziratot hagyaték, 5. sz. doboz 5/1. sz. dokumentum.) Stimáczi Gabriella a Lázár Ervinné nevet a válás után is megtartotta Lázár Ervin kérésére, amely név akkoriban még nem egy híres íróé. Lásd kéziratot hagyaték (5. sz. doboz: piros mappa 6. sz. dokumentum: válási okmányok; valamint Stimáczi Gabriella szíves szóbeli közlése.)

⁴ Márquez, Gabriel García: *Azért élek, hogy elmeséljem az életemet*, Székács Vera (ford.), Magvető, Budapest, 2003. 5.

kezésnek is van ambivalenciája, mindig más és más lesz fontos mindabból, ami 1957 tavaszán, nyarán, majd 1959 februárjától 1965 márciusáig Pécssett történt az íróval. Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy a hétvégeket még éveken át Pécssett töltötte feleségével, továbbá több mint két évtizeden át kötődött a Szederkényi Ervin szerkesztette *Jelenkor*hoz, a megjelent íráskor és a levelesláda egyszerre tanúskodnak erről. Ám nemcsak a *Jelenkor* szerzői közé tartozott, sikeres fővárosi íróként is megjelent a *Dunántúli Napló* vasárnapi mellékletében, és később ismertté vált mesenovellái nemegyszer – más címmel – itt láttak napvilágot először.⁵ Lázár kötődése hol lazább, hol szorosabb volt a városhoz, de még az ezredfordulón is publikált az *Új Dunántúli Napló*ban, tehát csaknem élethossziglan tartott a pécsi lapokhoz fűződő kapcsolatot.⁶

Egy-egy interjúban vagy naplójegyzetben, amelyekben a pécsi évek szóba kerültek, emlékezetének más és más rétegei szólaltak meg, ezért az egymásnak ellentmondó dolgok egyszerre lehetnek igazak. Az emlékeket „átírta” az idő; és nemcsak az számít, hogy mikor, hanem az is, hogy kinek mesélt. Végletes példákkal élünk: „Most, hogy megkérdezted, már egészen biztosan állíthatom, hogy Pécs engem sohasem fogadott be. Az is lehet, hogy én se őt. Ha egyáltalán számít ez.”⁷ – írta több mint harminc év után. Távozása után néhány esztendővel pedig ezt: „Én nagyon szerettem Pécsen élni. Budapesten ma sem találom úgy a helyemet. A Nádor-kávéház ... Hát ilyen itt nincs”⁸ – mindezt Bertha Bulcsunak, pécsi éveit egyik legjobb barátjának mesélte, aki akkor már ugyancsak a fővárosban élt. 1974-ben, a József Attila-díj alkalmából adott interjúban szinte meghatódottan gondolt vissza a pécsi esztendőkre: „A vérem visszahúz oda most is. Sokáig sorolhatnám, hogy mit is jelentett, jelent nekem Pécs. Ott indultam... Ott tanultam meg a legfontosabb dolgokat. Az első írásaimat Pálincás Gyuri bácsinak⁹ mutattam meg. Ő nagy szeretettel foglalkozott velem Ez megmarad az emberben. Sokat köszönhetek még Právicz Lajosnak¹⁰ is. Az, hogy a *Jelenkor* befogadott munkatársai közé, szintén nagy jelentőségű az életben. Ez itt most Pesten is fontos.”¹¹ Az emlékezésnek nemcsak ambivalenciája, hanem grammatikája is van. Rengeteg „de” jeleníti meg a fennmaradt szövegekben a vibráló ellentéteket. „Pécs rohadt jó hely – mondta –, de ha az ember felhúzott egy fekete inget, azonnal megjegyzést tett rá valamelyik főnök.”¹² Egyik novellájában is megjelent ez a feloldhatatlan ellentmondás: „Márciusban költöztem erre a rohadt Pestre. Mit mondjak? Semmit sem éreztem (...) Pedig hát a ' nagy lehetőségek' felé indultam. Ezen most már röhögnöm kell. Azért, persze, megérte eljönnöm – vagy mit tudom én.”¹³ A *Napló*ban írta: „(...) felébredt bennem a pécsi évek összes sötétsége, súlya. Ha nem tudok innen elmene-

⁵ Lázár Ervin: „Történet, kisgyerekekkel”, *Dunántúli Napló*, 1974. jan. 10. 5.

⁶ L. Lázár Ervin: „Kézfogás”, *Új Dunántúli Napló*, 1991. nov. 30. 8., uő.: „Kufstein”, *Új Dunántúli Napló*, 1999. dec. 24. 15.

⁷ Lázár Ervin: „Pécsről, Pálincás Gyurinak”, *Jelenkor*, 1997. 6. sz. 593.

⁸ Bertha Bulcsu: *A meztelen király*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 22. (Az interjú először folyóiratban jelent meg. L. *Jelenkor*, 1969. 7–8. sz. 682–688.)

⁹ Pálincás György újságíró (1917–2002). 1950-ben a *Szabad Nép* gyakornoka, 1951–1953-ig a *Dunántúli Napló* felelős szerkesztője, 1953–1956-tól a Pécsi Rádió első igazgatója. 1956-tól a *Dunántúli Napló* rovatvezetője, majd főmunkatársa.

¹⁰ Megjegyzés: Néha egy-egy alak is az ellentmondások terhe alatt roskadozik emlékezetében. Právicz Lajosról, a városi pártbizottság egyik titkáráról leírja, hogy az „elvtársai sem szerették igazán”, de azt is, hogy írta mindig jóindulattal volt, holott árthatott volna, hiszen Právicz kérdészködésére nem tagadta, hogy 1956 októberében fegyvere volt. L. Lázár Ervin: *Napló...*, 197–198.

¹¹ Bebesi Károly: „József Attila-díj: Lázár Ervin”, *Dunántúli Napló*, 1974. ápr. 4. 3.

¹² Bertha Bulcsu: i. m., 23.

¹³ Lázár Ervin: „A kuka”, in: uő.: *Csonkacsütörtök. Elbeszélések*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1966. 184.

külni, beledöglök.”¹⁴ Élete utolsó éveiben így emlékezett a városra: „Huszonegy éves voltam, amikor vadidegenként Pécsre érkeztem. Az ifjúság piros gőzében azt képzeltem, hogy ezt a várost csak azért építették, hogy nekem legyen mit meghódítanom. (...) Aztán szép lassan engem hódított meg a város, de elképzeléseimmel ellentétben, legkevésbé a kövek. Olyan emberi, irodalmi közösségbe kerültem, amelyért nem győzhetek hálát adni.”¹⁵ Évtizedek múltán leírt egy ilyen mondatot is: „majd azt is megírom, amiből Pécs megtudhatja: máig is reménytelenül szeretem.”¹⁶

Bonyolult és ellentmondásokkal telített volt önmagában is a Pécsen töltött idő, az eltiport forradalom utáni esztendőkről, a megtorlás és a konszolidáció évei voltak, Jókai szavaival: „Lélekcserélő idők”. Ám akárhogy is, de „zajlott az ifjúság boldogult élete.”¹⁷ A szemtanúk szerint a huszonegyes Lázár Ervin maga volt az egészséges, kicsattanó, harsány öröm.

(...)

Bárhonnan is nézünk életére, Pécs jelentette a második ifjúságát. Lázár Ervin ebben a városban „próbaidős” polgár is volt. Újságíró szakos egyetemi hallgatóként az 1956/57-es tanév második félévében a *Dunántúli Napló* szerkesztőségében dolgozott gyakornokként. Ahogy akkor mondták: „slapaj” volt. Bizonyára rengeteg hírt és tudósítást írt, de ezeken az anonim műfajokon kívül egyebet nem bíztak rá, mert hiába keressük a nevét vagy szignóját a lapban. Ezekre a hónapokra így emlékezik: „Láttam rögtön: csak púp vagyok a hátukon; épp majd egy gyakornokkal foglalkoznak most, amikor a forradalom leverése utáni újrendezés kötötte le az energiákat.”¹⁸ Azonban bármilyen szörnyűek voltak is a szerkesztőségi viszonyok és zűrösek a háttérben a körülmények, a 21 éves Lázár Ervin tehetségére mégiscsak felfigyeltek, a nevét megjegyezték, és 1959 februárjában – még egyetemi hallgatóként – kinevezték a születőfélben lévő *Esti Pécsi Napló* újságírójának. Azt is megígérték, támogatják abban, hogy egyetemi tanulmányait levelező tagozaton folytassa. Az ígéretet állták, a vizsgaidőszakok táján Lázár Ervin írásait hiába is keresnénk az *Esti Pécsi Napló* hasábjain, mert „Plajbász Karcsi” vizsgázott. A neve akkoriban szinte összeforrt az *Esti Pécsi Napló*ban kitalált hőse nevével, akinek „boldog őse” nem más, mint a Karinthy által „magyarított” komisz kölök.¹⁹ Már az édesanyja is így szólította Lázárt az egyik levelében: „Édes Ervinkém, azaz Plajbász Karcsi!”²⁰

1. A hírlapíró

A lap, amely Lázár Ervint meghívta, a *Dunántúli Napló* esti (pontosabban délutáni) kiadása volt, amelyet rendhagyó módon bulvárlapnak szántak. A fővárosi *Esti Hírlap*²¹ után ez volt az első vidéki kísérlet a „szocialista bulvárlap” megteremtésére. Az újságnak nem

¹⁴ Lázár Ervin: *Napló...*, 348.

¹⁵ Lázár Ervin: „Előszó”, in: „...élni kell, ameddig élünk”. Csorba Győző és Bertha Bulcsu levelezése, Pintér László (szerk.), Pannonia Könyvek, Pécs, 2004. 5.

¹⁶ Lázár Ervin: *Pécsről, Pálinkás Gyurinak...*, i. m., 595.

¹⁷ Ágoston Zoltán: „Minden, ami elmúlt, megvan”, *Jelenkor*, 2006. 5. sz. 478.

¹⁸ Lázár Ervin: *Pécsről, Pálinkás Gyurinak...*, i. m., 593.

¹⁹ Victor, Metta Victoria: *Egy komisz kölök naplója*, Magyar gyerekek számára átdolgozta Karinthy Frigyes, 4. kiad, Móra Kiadó, Budapest, 1981.

²⁰ Lázár Istvánné Pentz Etelka levele Lázár Ervinnek. 1960. febr. 3. L. kéziratos hagyaték. 5. sz. doboz (Piros mappa: 6. sz. dokumentum: családi levelek)

²¹ *Esti Hírlap* (1956–1996)

voltak előfizetői, rikkancsok terjesztették a pécsi utcán. Ám az első számtól volt egy tehetséges, fiatal újságírócsapata – mégpedig írói ambíciókkal: Bertha Bulcsu, Hallama Erzsébet, Lázár Ervin, Thiery Árpád. Ott volt közöttük a *Dunántúli Napló* stábjából Rab Ferenc, aki – ahogy Lázár írta – „istenáldotta tehetséggel rendelkezett”,²² és még sokan mások: Csóka Magda, Gáldonyi Béla, S. Nagy Gabriella, Pusztai József, Rácz János, Turi Márta, Csépanyi Katalin, Földessy Dénes, Hegyi István. A fotóriporterük Erb János volt. Lázár egyetemi évfolyamtársai közül is volt állandó szerzője a lapnak: Cserhalmi Imre. A tehetséges és fájdalmasan korán elvesztett Hallama Erzsébet, aki az emlékezések szövegeiben csak Böske,²³ szintén egyetemi éveik társa volt, csak korábban végzett náluk.

Az *Esti Pécsi Napló* első száma 1959. április 3-án jelent meg. Március 26-án egy próbanyomat előzte meg, amelynek egyetlen példánya sem került az utcára, holott olvashattunk erről.²⁴ Lázár kinevezése február 1-én történt, először október 1-ig szóló, aztán meghosszabbították.²⁵ Amíg az *Esti Pécsi Napló* nem jelent meg, addig a *Dunántúli Napló* munkatársaként dolgozott, és később sem szakadt el tőle. „Marha sokat kell dolgozni” – írta Király Ernő barátjának már az első napokban. – „Paraszt [mezőgazdasági] rovatban vagyok, ami vigasztaló, egyrészt azért, mert sokat vagyok vidéken (napidíj, távol Pécs-től), másrészt megvan az az éltető reményem, hogy milyen jó lesz átmenni egy másik rovatba.” A lelkiállapotáról ugyanebben a levélben így számolt be: „9 óra (este) nemsokára lefekszem (!) és Tarzant olvasok. Úgy ám.(...) Havi fixem (micsoda nagy dolog, fiam, milyen nagyképpen lehet ezt leírni) szóval havi fixem 2000 Ft. Csak a jelenlegi pénzhiányom kibírhatatlan.”²⁶ A mezőgazdasági rovat írásainak jó része szerzői név nélküli. A témák úgy ismétlődnek, mint refrén a versben: lesz-e szocialista község Nagyhajmásból, Mágocsból, Szederkényből, megalakul-e a termelősövetkezet? Ki írja alá a belépési nyilatkozatot, ki nem? Vagy: „Most igazán szép falun élni”; közeleg az aratás; 60 mázsa káposzta egy holdon stb. Lázár időnként írhatott más cikket is, amelyeket nevével jegyzett.²⁷ Nemszeretem rovata fölött egyik levelében így ironizált. „Szükség van a jó elvtársakra a mezőgazdaság szocializálása miatt!”²⁸ Ezekben a hetekben érkezett apja levele,

²² Grünwald Géza (szerk.): *60 éves a Dunántúli Napló*, Dunántúli Napló Szerkesztősége, Pécs, 2004. 19.

²³ Hallama Erzsébet (Kispest, 1937–Pécs, 1991) 1955/56-ban végzett az ELTE újságíró szakán. 1964-ben magyar szakos diplomát szerzett. 195–1962-ig az *Esti Pécsi Napló* munkatársa, majd az *Észak-Magyarország* újságírója, 1962–1982-ig a *Dunántúli Napló* munkatársa, 1976–1982-ig főszerkesztő-helyettese. 1982–1987-ig szabad foglalkozású író, 1987/88-ban a *Jelenkor* főszerkesztője. Elsősorban meseregények, gyermekregények szerzője, de írt novellát, regényt, útirajzot és forgatókönyvet is.

²⁴ A próbalap du. ~ 4-ig elkészült, de egyetlen szám se került az utcára. Csak 1959. április 3-án hangzott városszerte, hogy: „Megjelent az *Esti Pécsi Napló*, megjelent az *Esti Pécsi Napló*.” Lásd „Tegnap volt a premier”, *Dunántúli Napló*, 1959. márc. 27. 2. Arról, hogy ez a lap március 26-án már az utcán volt, a következő kötetben olvashatunk: Grünwald Géza: i. m., 18.

²⁵ Interjú Békés Sándorral 2009. március 26-án. Békés Sándor (Tarcal, 1940) 1959 januárjától a Pécsi Szikra Nyomdában dolgozott. A forradalom eseményeiben való részvétel elvágta számára az egyetemhez vezető egyenes utat. A nyomdát betűszedőként az irodalom előszobájának tartotta. Lázár Ervinnel először 1959-ben, a lap tördelési munkálatai során találkozott, később a szerkesztőségben újságíróként. Mint a *Dunántúli Napló* főszerkesztő-helyettese a 70-es években is kért és kapott Lázártól kéziratot a vasárnapi számokba.

²⁶ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. eleje. Lásd kéziratot hagyaték (5. sz. doboz: 5/1. sz. dokumentum) (Megjegyzés: A borítékon levő pecsét elmosódott.)

²⁷ Lázár Ervin: „András bácsi és a könyvírók”, *Dunántúli Napló*, 1959. febr. 18. 5. (Megjegyzés: A szakkönyvet nem olvasó/olvasó juhászról.); Lázár Ervin: „Párviadal”, *Dunántúli Napló*, 1959. márc. 1. 2. (Megjegyzés: Egy belépési nyilatkozat születése.); Lázár Ervin: „A hegy kincsei”, *Dunántúli Napló*, 1959. márc. 8. 3. (Megjegyzés: Öregember az ó-szőlőhegyen.)

²⁸ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. közepe. Lásd kéziratot hagyaték (5. sz. doboz: 5/1. sz. dokumentum.) (Megjegyzés: A borítékon levő pecsét elmosódott.)

amelyből arról értesült, hogy Vajta (és Tüsképuszta), ahol szülei akkoriban éltek, szocialista község lett,²⁹ a hajdani intéző pedig főagronómusként dolgozott tovább a Szekszárdi Állami Gazdaság tüsképusztai telepén, majd Pálfán. Megjegyezzük, hogy Lázár sose került át másik rovatba, de idővel már a baromfitenyésztés kérdéseiről is tudott lázárosan írni. Csaknem meseszerű az egynapos, ötdekas csirkével készített interjú: „(...) előfordulhat, hogy pár hét múlva kirántanak” – panaszkodik a csirke. „Őn fiú vagy lány? – kérdezi a riporter. – Bocsásson meg, ezt még nem tudom.”³⁰ 1959 nyarán ezt írta egy levelében: „(...) azt kell tudatosítani bennük, hogy marhaság velem tudósítást íratni.”³¹ Utolsó pécsi éveiben már szinte kizárólag riportokat írt a *Dunántúli Napló*ba.³² Korai novellái nemegyszer riportszerűek,³³ riportjai pedig tele vannak novellisztikus részletekkel. Figurái – például az öreg halász vagy a bábaasszony³⁴ – illenének az elbeszéléseibe is.

A hírlapíró Lázár Ervin első pécsi heteiben, 1959. február derekán írt levelét már büszkeség dagasztotta. A stílusparódiák játékoságával kerítette körül az érzést: „Hozzám intézett bizalmaskodó hangú levelét titkárnom kézhez vevé – írta Király Ernőnek. – Ismertetésekor megemlítette, hogy Ön több ízben holmi együtt eltöltött üdő stb.-re hivatkozik. Uram, én azóta karriert csináltam!”³⁵ A karrier abban állt, hogy tíflekkes anyaga jelent meg a *Dunántúli Napló* vasárnapi számában.³⁶ Ám ugyanezen levelében ironizált is e „karrier” fölött: „Lázár et.[elvtárs] (ez én vagyok), menj ki vidékre – idézte levelében a főszerkesztőt. – Színes riport: ‘Egy tsz-tag házat épít:’ Menni fogok. (Hiába, ez a karrier.)”³⁷ Az első hetekben a Sörház u. 12. sz. alatt, a szerkesztőségi legénylakásban lakott, de február közepén már a Geisler Eta (ma: Apáca) u. 5-ben, amelyet így mutatott be levelében: „Hátrányai: Köves, hideg, kicsi (mi az, hogy kicsi, apró › apróka› rókaluk›luk), drága (300 peso), zárját kinyitni sziszifuszi küzdelem, stb. (...) Előnyei: közel van a központhoz, külön bejáratú (nem a konyhán keresztül! Egyenesen az udvarra nyílik. Ezért »mediterrán« éghajlatú. Rendkívül meglepő, a néni azt mondta, azt csinálhatok benne, amit akarok, még azt is! No lám.”³⁸ „Karriercsinálás” közben a Geisler Eta u. 5-ben nem tudott nem gondolni arra, hogy újságíró szakos évfolyamtársai nappali tagozaton 1959 júniusában már diplomát szereztek; ő pedig, bár letette a szigorlatot, éppen a szakváltást fontolgatta, a magyar szak különbözeti vizsgáját mérlegelte, holott a többiekkel szemben már gyakorló újságíró volt. „Öregem – írta ismét Király Ernőnek –, az megint kiborított, hogy már végeztetek. Azért szar ez így, hogy kimaradtam.”³⁹

²⁹ Lázár István levele fiának. 1959. márc. 10. Lásd kéziratos hagyaték (5. sz. doboz: Piros mappa: 6. sz. dokumentum: családi levelek.)

³⁰ Lázár Ervin: „Interjú Csirkeországából”, *Dunántúli Napló*, 1963. ápr. 23. 1.

³¹ Levél Király Ernőnek. 1959 nyara. Lásd kéziratos hagyaték (5. sz. doboz: 5/1. sz. dokumentum) (Megjegyzés: keltezés és pecsétes boríték nélkül.)

³² L. Lázár Ervin: „A »nagy lehetőségek« szőlője”, *Dunántúli Napló*, 1963. szept. 13. 3., uő.: „Falusi kislány szakmunkás lesz”, *Dunántúli Napló*, 1963. szept. 17. 3., uő.: „Kocsmai terefere”, *Dunántúli Napló*, 1964. jan. 22. 4–5., l. még a bibliográfia *Irodalmi riportok* c. fejezetét.

³³ L. pl. Lázár Ervin: „Aratás”, *Jelenkor*, 1959. 6. sz. 72–75., „Tüzes vonat a réten át”, *Jelenkor*, 1961. 4. sz. 444–449.

³⁴ L. Lázár Ervin: „Párbeszéd az öreg halással”, *Dunántúli Napló*, 1963. jún. 23. 5., uő.: „Bohár Mihályné Csillag Mária”, *Dunántúli Napló*, 1964. febr. 18. 5.

³⁵ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. közepe. (Lásd kéziratos hagyaték, uo.)

³⁶ Lázár Ervin: „Ember volt – igaz ember”, *Dunántúli Napló*, 1959. febr. 8. 5. (Megjegyzés: Az írás hőse Steinmetz István mérnök, a munkásmozgalom harcosa, a megölt parlamentar, Steinmetz Miklós apja. A harcos, kalandos életút Moszkvától Szerbiáig, Szerbiától Argentínáig kaphatott 10 flekket. Témaként valóban érdekes, kalandos.)

³⁷ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. közepe. (Lásd kéziratos hagyaték, uo.)

³⁸ Uo.

³⁹ Levél Király Ernőnek. 1959. nyara. (Lásd kéziratos hagyaték, uo.) (Megjegyzés: A borítékra pontos dátumelmosódott.)

1960. január 1-jétől már önálló politikai napilap volt az *Esti Pécsi Napló*, mint az MSZMP Pécs Városi Bizottsága és a Városi Tanács lapja. Felelős szerkesztője Bocz József volt. Az utolsó szám 1963. április 22-én jelent meg.⁴⁰ (Ez idő tájt Lázár Ervin már nagyon ritka vendég a *Dunántúli Napló*ban. A szerzőgárdát tekintve az önállóvá vált esti lap idővel meglehetősen kifosztotta a hajdani lapgazdát.) Ez a „bulvárlap”, amelyet nem tudnánk azonosítani a ma bulvárnak nevezett sajtótermékekkel, a maga idején azonban „üdebb” és frissebb volt, mint a korabeli sajtó, és sokkal inkább egy város lapjának látszott, előfizetők nélkül is megélt négy esztendő. A kulturális rovatot Bertha Bulcsu vezette. „Az adott keretek között valóban kulturális újságírást műveltek: új stílust honosítottak meg, a publicisztika hagyományos műfajait, a tárcát, az interjút, a vitát újították meg.”⁴¹ Kétségtől sikeres volt a lap, és az újságolvasók emlékezete szerint az első években maga mögé utasította a *Dunántúli Naplót*.⁴² 1962–1963 táján azonban fáradni látszott. Sok szempontból természetesen nem lehetett más, mint korának gyermeke. Első száma április 4-e tiszteletére jelent meg, a Minisztertanács és a SZOT vörös zászlajának átadása volt a „szenzáció” az első oldalon. De és természetesen szenzációként kezelték Hruscsov elvtárs utazásait, a Kubából, Kenyából érkező híreket. Ám volt egyéb „érdekesség” is a lapban: a szélvihar, a földrengés, a huligánok randalírozásai, a sportsikerek, hogy hódít a halásznadrág és megjelent az első nadrágszoknya. Nemcsak a kor kötelező politikai-ideológiai motívumai járták át a lapot, de a nyelvi ironia is. Lázár feltehetően így használta a „legsötétebb reakciós aknamunka” kifejezést, és meg merte toldani a kötelező megszólítást: „Eltársaim, engedjék meg, hogy röviden felkacagjak: ha-ha-ha...”⁴³

Égészen pontosan sose tudhatjuk meg, hogy miről és mennyit írt az *Esti Pécsi Napló*ba és a *Dunántúli Napló*ba, bizonyára hírek és tudósítások garmadájának volt névtelen szerzője. Azt azonban tudjuk, hogy szinte mindennap „szállított” valamit, és nemegyszer a nyomdában fejezte be a délutáni, esti eseményekről szóló írást, sőt az is előfordult, hogy a szedőnek diktálta a cikket. Ha szignót használt – az L.E., – rEr – vagy – Er – Láz – könnyedén megfejthető. Plajbász Karcsi minden kétséget kizáróan ő volt, Cerka Gabi pedig S. Nagy Gabi.⁴⁴ Cerka Gabiról elterjedt ugyan, hogy ő is Lázár Ervin, de nem így van.⁴⁵ Valójában a két sorozat párhuzamos történet. A címek is erre utalnak, a cerka is, a plajbász is ceruza. A történetek szerint Cerka Gabi első számú barátja Plajbász Karcsi. Reflektálnak egymás dolgaira, sok a közös motívum, de más a humor, mások a nyelvi eszközök, mások a helyesírási hibák. Cerka Gabi Plajbász Karcsi árnyékában élt és volt sikeres. Alkalmadtán helyettesítette a hiányzó Plajbászt. Arról is írtak „ők ketten”, hogy sajnálatos módon egyszerre voltak szabadságon. A mentegetőzniük bizonyára azért kellett, mert hiányoztak az olvasóknak. A lap olvasóival való közvetlen kapcsolatra egy évtizedeken át megőrzött levél utal. Lázár a Harangöntő utca 1/1. sz. alatti perpatvarról adott hírt, azt is sejtetve, hogy egy bizonyos Balogné lakásán találkahely van: „Mondja, elvtárs, ismeri maga Balognét olyan régóta, mint mi? – szólalt meg a ház nevében valaki. – És mondja, Lázár Ervin, kinek mi köze hozzá, hogy egy magányos nő mit csinál?”⁴⁶ Ki tudja már, hogy a cikk írója mulatott-e a levélen, vagy a lelkiismeret furdalta, mindenesetre meg-

⁴⁰ Grünwald Géza: i. m., 18–19.

⁴¹ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása. (1958–1964)*, Új Forrás, Tatabánya, 1995. 45. (Új Forrás könyvek 23.)

⁴² Dr. Kovács Miklós (székesfehérvári főorvos, hajdani pécsi egyetemi hallgató) szíves szóbeli közlése.

⁴³ Lázár Ervin: „Ész kell ide”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. febr. 10. 3.

⁴⁴ Bertha Bulcsu felesége. Később Nagy Franciska (Újpest, 1943) néven lett ismert íróként.

⁴⁵ Hogy a Cerka Gabi név mögött S. Nagy Gabriella rejtőzött, *abban* nemcsak Stimácz Gabriella és Békés Sándor emlékezete erősített meg, de a szakirodalom is. Lásd Grünwald Géza: i. m., 19.

⁴⁶ Kéziratot hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek.)

őrizte az olvasói levelet. A fiatal újságíróban volt küldetéstudat. Feltehetően a Plajbász-történetekkel is javítani akart a világon, és közben mulattatni a lap olvasóit. „(...) az emberben élt valamiféle reménység – írta –, hogy újságírói tevékenységével segíteni tud. Akkoriban ez leginkább arra szűkülhetett, hogy ha valakit igazságtalanság ér, akkor utána jársz az ügynek, és előmozdítod, hogy mégiscsak az igazság győzzön. Ez teljesen naiv elképzelés volt. Azt szoktam mondani, nálam okosabb ember egy év alatt jött rá, hogy ez nem megy. Nekem négy év kellett hozzá, hogy kiderüljön.”⁴⁷

Az *Esti Pécsi Napló*ban a teljes nevével filmkritikákat, jegyzeteket, tárcákat, riportokat jegyzett, és ha ő írta, hát aláírta a *Heti krónikát* is. A krónika a kötelező penzumok közé tarthatott, legalábbis Lázár Ervin számára. Ritkán került rá a sor, de a felszabadulás 15. évfordulóján ő volt a krónikás. A cikk szólt a Magyar Tanácsköztársaság elmúlt évfordulójáról, a felszabadulás közelgő ünnepéről, Hruscsov magyarországi útjáról, de a befejezésben mintha elege lett volna az ünnepekből, átváltott az időjárásra, majd egy meglepetésszerű fordulattal a házastársi afférokra.⁴⁸ Egy alkalommal szinte megfélekedett a krónika kötelező kliséiről. A kül- és belpolitikai, valamint a pécsi események helyett az apró dolgok megtartó erejéről írt. Értékvilágát tekintve már nagyon lázáros ez az írás, és igencsak elűt a krónika többi darabjától, szüret előtt jelent meg: „lehetett volna alaposabban művelni a szöveget, nagyobb szeretettel – írta –, kevesebb értekezlet és több gondosság kíséretében (...)”⁴⁹

Csak lélegzetnyi, kétflekes filmkritikákat volt módja írni az *Esti Pécsi Napló*ba, ráadásul egyszerre két filmről, mert ez volt a lap gyakorlata. De orientált és minősített, hovatovább többnyire osztályzatszerűen értékelt, azaz a film kiváló vagy kitűnő, jó, közepes, illetve gyenge. A pársoros kritikák többsége élvezetes, befogadás-lélektani motívumok is felfedezhetők bennük. „Micsoda ragyogó cím! – írta. – Az ember sajnos igényes lesz az ilyen címtől.” (*A harangok Rómába mentek*)⁵⁰ Ha „elejtett” egy gondolatot az *Esti Pécsi Napló*ban, a *Dunántúli Napló*ban folytatta. Például az imént idézett részlet után odaírhatnánk, hogy „folyt. köv. másutt”. „Végre egy új film, aminek nem a címe jó – írta a *Csodagyerekek* című nyugatnémet filmről. – (...) eddig sorozatosan követték egymást a jobbnál jobb című és rosszabbnál rosszabb filmek.”⁵¹ Nemegyszer ugyanarról a filmről mindkét lapban írt (például a *Csodagyerekek*, *Horgász a pácban*, *Kard és kocka* címűekről)⁵² Akkor művelte a filmkritikát, amikor a mozik nézettsége még tömeges volt, és a 60-as évek filmtermése pedig utólagos minősítésünk szerint sem közepes színvonalú. Olyan filmekről is volt módja írni, mint a *Fehér éjszakák*, *A csend világa*, *a 12 dühös ember*. Ítéleteit alapjában véve igazolni látszik az idő. Utolsó filmkritikáját az *Esti Pécsi Napló*ban a *Legenda a vonaton* című filmről írta 1962 augusztusában.⁵³

Lázár egyik jegyzetében 1960 telén egyszer csak megjelent a *Kisfiú meg az oroszlánok* című meseregényből egy motívum, a Szigfrid név. Még nem egy kivénhedt cirkuszi oroszlán viseli, hanem *Keserőcske Szigfrid*, egy alosztályvezető, aki a kerékszegeket illetően államtitkot és korrupciós ügyeket takargat. Nemsokára a *Plajbász Karcsi* című sorozatban már ott van a cirkusz és a kiöregedett cirkuszi oroszlán is. „Azon kívül van it a városban most egy cirkusz, amelyben motoroznak és oroszlánok is vannak bene – olvassuk. –

⁴⁷ Ágoston Zoltán: i. m., 477.

⁴⁸ Lázár Ervin: „Heti krónika”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. márc. 28. 2.

⁴⁹ Lázár Ervin: „Heti krónika”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. szept. 25. 2.

⁵⁰ [Lázár] E[rvin]: „Hárman jöttek az erdőből. (Szovjet film) + A harangok Rómába mentek. (Magyar film)”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. máj. 3. 4.

⁵¹ Lázár Ervin: „Csodagyerekek”, *Dunántúli Napló*, 1959. máj. 16. 3.

⁵² Lázár Ervin: „Kard és kocka”, *Dunántúli Napló*, 1959. máj. 23. 3., uő.: „Horgász a pácban”, uo. 1960. jan. 20. 4.

⁵³ Lázár Ervin: „Legenda a vonaton”, *Esti Pécsi Napló*, 1962. aug. 17. 2.

Különösen az oroszlánjuk félelmes – ugyanis állandóan atól kell félni, hogy megdöglik, mert már olyan öreg. Pancák azt mondta, hogy ez már nem is oroszlány, hanem egy vén spiné. Amiben a pancák igennagyon téved, mer az oroszlány vénnek vén ugyan, de nem lány, hanem fiú”.⁵⁴ Nemcsak egy meseregény motívumainak születésénél vagyunk, de elkezdődött a szavakkal való játék. Keserőcske Szigfridet – ahogy emelkedik a ranglétrán – hívják aztán *Még keserűbb Szigfridnek, Legkeserűbb Szigfridnek, Legeslegkeserűbb Szigfridnek.* (Az utóbbi már alminiszter.)⁵⁵ Lázár „Fel-feldobja” ugyanazt a szót, s mire „le-esik”, más lesz, ahogy Karinthy Frigyes írta: „(...) bevallom, hogy én minden szót, ami eszméletembe kerül, mielőtt felhasználnám, megszagolom, feldobom, leejtem, kifordítom – játszom vele, mint macska az egérrel, csak azután kapom be.”⁵⁶ Nemcsak a játéknak ez a módja emlékeztet Karinthy írásmódjára. Plajbász Karcsi történeteiben a helyesírási hibák ugyanúgy a nyelvi humor forrásaiként egzisztálnak, mint az *Egy komisz kölkök naplójában.* De Lázár nemcsak a nyelvi humor eszköztárából merített, bár kétségkívül ez a legfeltűnőbb, a humor egyszersmind látásmód. A szavak mellett játszott a gondolatokkal, mégpedig elsősorban a könnyen megragadható ellentmondásokkal. A humor az élet-filozófiából fakad, akárcsak Karinthynál. A *Vidám, rajzos juhtenyésztés* című szakkönyv is lehetett Lázár számára a humor forrása. „Emberiség térdre! (...) lelki szememmel látom az időt, amikor így beszélnek a történelemről: Ez még a vidám rajzos juhtenyésztés előtt történt”, azóta megjelent már a „vigyorgó kórbonctan”, az „analitika röhögve”. Ugyanebben az írásában olvashatjuk: „Pokolba Karinthyval. Az ő ideje lejárt!”⁵⁷ A Plajbász-sorozat írójától ez a kijelentés végképp nem vehető komolyan. Mert bizonyosra vehetjük, hogy az, aki Plajbászt kitalálta, olvasta az *Egy komisz kölkök naplóját.*⁵⁸

Lázár legsikeresebb, legemlékezetesebb írásai a pécsi hírlapokban kétségkívül a *Plajbász Karcsi-történetek* voltak, amelyeken Karinthy szelleműjének érintése sokféleképp látható. Az első történet 1959. április 12-én jelent meg. Jó ideig mindig vasárnap, aztán szombaton, végül pénteken közölték. A sorozat túlélte az *Esti Pécsi Naplót*, 1963. július 21-én megjelent a *Dunántúli Napló* hasábjain, és élt még három hónapot. Plajbász Karcsi⁵⁹ leveleinek egyik leghűségesebb olvasója Lázár Ervin édesanyja volt. „Nagyon örültünk az újságnak, legalább így vagyok Veled – írta –, azóta más újságot nem olvasok, a Laci [a postás] is tudja, egyenesen behozza: Milliósor csókollak: Édesanyád.”⁶⁰ Pentz Etelka minősítette is az írásokat: „A legutolsó Plajbászod jó volt, eltettem Ilikének.”⁶¹ Ő meg én vagyunk a leghálásabb olvasóid.”⁶² Ha valamelyik Plajbász-levél valamiért mégsem tetszett, azonnal talált mentséget a szerző számára: „A legutóbbi Plajbászt nem Te írtad. Igaz?” – írta 1961. január 23-án Pentz Etelka.⁶³ Feltehetően a január 22-i számról van szó, amelyben Plajbász a köztisztaság kérdéseiről értekezik, mégpedig sokadszor.

Mert vajon miről is szóltak/szólhattak ezek a történetek? A végkimerülésig ismétlőd-

⁵⁴ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. júl. 10. 2.

⁵⁵ Lázár Ervin: „Az államtitok”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. jan. 24. 2.

⁵⁶ Idézi: Balázs Sándor: *Humor és filozófia*, Irodalmi Kiadó, Bukarest, 1969. 173.

⁵⁷ Lázár Ervin: „Röhögj velünk – rajzosan!”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. febr. 13. 3.

⁵⁸ Lázár az *Egy komisz kölkök naplójának* 3. kiadását olvashatta, ami még szerző név nélkül jelent meg, és Karinthy fordítóként jegyzi átdolgozó helyett. (*A komisz kölkök naplója*, Angolból ford. Karinthy Frigyes, Aczél, Budapest, 1943.)

⁵⁹ Időnként kézírást utánoz a levél aláírása, ilyenkor az aláírás: Plajbász Karcsi + egy „tintapaca”

⁶⁰ Lázár Istvánné Pentz Etelka levele. 1959. szept. 25. (Lásd kéziratot hagyaték, 5. sz. doboz, piros mappa: 6. sz. dokumentum: családi levelek)

⁶¹ Ilike: Nyerges Ilona cecei óvónő, aki a hétvégeket gyakran töltötte Tüsképusztán Lázáréknál. Pentz Etelka nővérének Hargitai Mihályné Pentz Ilusnak az unokája.

⁶² Lázár Istvánné Pentz Etelka levele. 1960. febr. 3. (L. uo.)

⁶³ Lázár Istvánné Pentz Etelka levele. 1961. jan. 23. (L. uo.)

tek a tematikai motívumok: a csatornázás, az utak javítása, a tatározás, a szemetelés, a hőltakarítás, a közvilágítás, a vízhiány, az alkoholelleses küzdelem, a közegészségügyi állapotok, továbbá a PIK (Pécsi Ingatlankezelő) és a Patyolat viselt dolgai. Údítóbbek voltak az állatkerti hírek és a foci, az pedig már „világrengető dolognak” számított, ha a városban cirkusz járt, és a „sok tapstól és röhögéstől” Plajbász Karcsi alig tudott aludni. A siker biztosan nem abban állt, hogy miről írt a fiatal Lázár – humora ekkor ejtette először rabul az olvasóközönseget.

A *Plajbász*-történetek tulajdonképpen fiktív olvasói levelek voltak. A legelső így kezdődött: „Kedves Szerkesztő bácsi! Ne tessék haragudni, hogy soraimmal zavarom, de jól nevelt srác létemre igazán nem nézhetem szó nélkül, ami itten folyik ezekkel a csatornázásokkal.”⁶⁴ Még nem hemzsegték az írásban az *Egy komisz kölök naplójára* emlékeztető humoros helyesírási és nyelvhelyességi hibák, de nem sokat vártattak magukra. „(...) nagyon tecet az a cik a lapba amelyik aztat írja”⁶⁵ – állt a következő vasárnapi számban. Ugyanezen év őszén pedig már így panaszkodott a levélíró: „a hejlyes írásom vitát okozott”, apuka „ideg-görcsöt kapott”.⁶⁶ A hétről hétre csordogáló történetek tágasabb színhelye Pécs, a szűkebb meg a Főka u. 3. Plajbász Karcsi komisz kölök, aki magára veszi a *polis* gondjait. Nem egyedül, hanem a barátjával, Pancákkal. Önmagában az is neveléses, hogy ez a két vásott, bukkott diák a közéletbe veti magát, ahogy mondják róluk: „politikusok”. A történeteknek rajtuk kívül is vannak állandó szereplői: Plajbász-apuka, Kragulec bácsi, a házmaster (aki csalódott, mert nem kapott Kossuth-díjat), a felesége, (aki megnyerte a tyúkol tetején rendezett házi „zépességverseny”, s azóta „nem dolgoz nem káromkod csak büszkén ül és hajogatyá: én szépségkirálynő vagyok.”), Fuszulyka néni a lányaival, Köcsög tanár bácsi és a többiek. Van ezekben a történetekben valamiféle rokonság a *commedia dell’arte* műfajával. A forgatókönyvet az „élet írja”. A mesevázlatok ismétlődnek (például variációk az útfelbontásra), a rögtönzésjelleg az írások sajátja. A szereplők néhány jellem típust testesítenek meg, Kragulec bácsi sose változik, az olvasó tudja, mit várhat tőle; Plajbász Karcsi olyan vásott, hogy riválisa lehetne Hakker Bandinak, azaz Karinthy komisz kölkének.⁶⁷ Tudjuk róla, hogy két tárgyból bukkott (Pancák ötből), hogy a térdét 1958-ban mosta meg utójára, hogy dohányzik, „csúzlít csinál a papa hőzentrógerjából”, hogy Plajbász-apuka időnként úgy vágja fültövön, „mint Kragulec bácsi szokja a házinyulat”. Nemcsak vásott, de korának gyermeke is: a szülei esküvői képe alatt Gina Lollobrigida képét őrzi, és „huligán” akar lenni. Olyasmikről töpreng, hogy: „Mi az objektív valóság? (Komolytalabb óráiban meg arról, hogy: „Mi a különbség a városház toronyórája meg a Zafrikai Óceján között...?), és bevallja azt a vágyát is, hogy „(...) én a kapitalizmusban akarok élni a Pancákkal együtt.” Pontosabban a „Szabadeurópában”, mivelhogy „még szénszünetük sincs”.⁶⁸ „(...) a ziskola egyhelyben topog... már a kapitalizmusban is így kérdeztek” – olvassuk. Újra és újra azt követeli, hogy „szüntessék meg a ziskolát”, és szüntelenül sóhajtozik, hogy „csak eza ziskola ne volna.” Bizonyítványosztás előtt két nappal Plajbász-apuka a bicskáját köszörüli, Karcsi kamaszos halálbrándjaiban pedig ilyen felirat áll a sírgödör fölött: „Itt nyugosz Plajbász Karcsi és az ő hú barátja Pancák, akiket megölt az iskolarendszer.” (Az iskolával kapcsolatos szorongásai nagyon karinthy's motívumok. Nemcsak az *Egy komisz kölök naplóját*, de Karinthy gyerekkori írásait⁶⁹ és a *Tanár úr kérem* novelláinak motívumait is

⁶⁴ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. ápr. 12. 4.

⁶⁵ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. ápr. 19. 4.

⁶⁶ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. nov. 22. 2.

⁶⁷ Victor, Metta Victoria: *Egy komisz kölök naplója*, Magyar gyerekeknek átdolgozta Karinthy Frigyes, 4. kiad., Móra Kiadó, Budapest, 1981.

⁶⁸ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. dec. 18. 2.

⁶⁹ Karinthy Frigyes: *Gyermekkori naplók*, Helikon, Budapest, 1987. 135.

felidézük.) A nyelvi humor eszköztára megegyezik azzal, amelyet Karinthy Frigyes az *Egy komisz kölök naplójának* átdolgozása, illetve magyarítása során alkalmazott. Lázár ezekben a szövegekben, akárcsak a nagy előd, kiélte a szóval való játék minden örömét. Játszott a homonimákkal: „(...) apuka bejöt és aszonta: Na Károj, kelés! Rögtön tuttam miről van szó, de azért nem úgy csináltam, mint aki nem érti a dolgot. Kelés? – kérdeztem. – Kinek van kelése?”⁷⁰ Tévesen etimologizált, egybeírt, különírt a helyesírás mellőzésével. Ám olyan felejtethetetlen etimologizálásai, mint Karinthynek az *Egy komisz kölökben* a „nő véreim” vagy a „kacsa Ringó”, nincsenek. De ő is tobzódott a helyesírási vétségekben; elkövette, amit csak lehet. Kihasználta a hibákban rejlő humort. Karinthy hőse „beleflexik” az ágyba, Lázáré Mixát Kálmánt emlegeti, aki nem labdarúgó. A számok használata a betűk helyett nagyon mulatságos lehet, Karinthy már gyerekfejjel megérezte ezt. („3 x remekül sütöt a nap...”, „Köhécsel 2-öt, 3-at”⁷¹ – írta a *Gyermekkori naplóban*.) De később is következetesen élt ezekkel a megoldásokkal. („mijen jó nekem hogy 3 nővérem vann...”); „Mi ez? – kérdezte 1 goromba hang.”)⁷² Lázár Ervin, alias Plajbász Karcsi „1 nagy örömről” beszélt, „Kragulec bácsi 2-cer végigment a Kosutlajos utca elején”, és Plajbász szerint „20-sz arab” volt akkoriban Pécssett. Lázár is ferdített, kifordított hangzásokat („Nyeviyork”, „Sópiána”) A leggyakoribb humoros ’vétsége”, hogy írásban követte a lompos, henye ejtést („zangolmagyar”, „zesti pécsinapló”, „zerkesztő”). (Karinthy ezzel sokkal kevésbé élt.) Lázár nemegyszer a nyelvjárási ejtést is követte („zöreges naptya”, „zöccség”), de sohasem bántó módon. Vannak képtelen logikájú mondatai, ezekben a jelentés a humor forrása: „A mandulám helyett a szabadságom vettem ki.”

Lázár Ervin írt az *Esti Pécsi Naplóba* társszerzős „riportsorozatot” a pécsi zsidóság kálváriájáról (*A halál mezsgyéjén*), amit ma kissé vázlatos dokumentumregénynek neveznénk, és írt folytatásos elbeszélést is, mégpedig a menekülés, menekítés, megmenekülés motívumára.⁷³ Pécsi éveinek novellái közül azokat, amelyek maradandónak bizonyultak, nem a hírlapok, hanem a *Jelenkor* bekötött évfolyamai őrzik a könyvtárak polcain.

2. A Jelenkor műhelyében

Lázár Ervint íróvá a *Jelenkor* műhelyében avatták, amely folyóiratként a *Sorsunk*⁷⁴ méltó utóda. „Ha az induló *Jelenkor* nem tett volna mást, mint azt, hogy útjára bocsátott két olyan fiatal prózáíró tehetséget, mint Bertha Bulcsu és Lázár Ervin, már akkor is megérte volna azt az öt évet végigharcolni”⁷⁵ – írta Tüskés Tibor, a hajdani főszerkesztő.

Lázár első novellái az 1958-as évben születtek. (Lásd *Hóban, Bartusek Géza, a kutya, A városi*)⁷⁶ A folyóirat születésének éve és Lázár írói pályájának kezdete tehát ugyanaz az esztendő, ez akkor is igaz, ha Lázár Ervin első novellája, az *Alkonyat*⁷⁷ csak 1959 tavaszán jelent meg a *Jelenkorban*. A szöveg aztán soha többet nem szerepelt sem folyóiratban, sem kötetben, holott a „jelenkoros” novellák többsége kötetből kötetre vándorolt.

⁷⁰ Lázár Ervin: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. szept. 2. 2.

⁷¹ Karinthy Frigyes: *Naplóm, életem*, Magvető, Budapest, 1964. 65., 67.

⁷² Victor, Metta Victoria: *Egy komisz kölök naplója*, id. kiad., 3., 21.

⁷³ Gáldonyi Béla – Lázár Ervin: „És a holtak feltámadnak”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. nov. 29. 3., 1961. dec. 1. 3.

⁷⁴ *Sorsunk* (1941–1948) Irodalmi és tudományos folyóirat. A Janus Pannonius Társaság, majd a Batsányi János Társaság adta ki Pécssett. Főszerkesztője: Várkonyi Nándor.

⁷⁵ Tüskés Tibor: i. m., 33.

⁷⁶ Lázár Ervin: *Csonkacsütörtök. Elbeszélések*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1966. 14., 21., 34. (Megjegyzés: A kötet jelzi a novellák születési idejét.)

⁷⁷ Lázár Ervin: „Alkonyat”, *Jelenkor*, 1959 3. sz. 41–43.

Pécsi tartózkodása alatt a novellista Lázárnak tizenegy írása jelent meg a folyóiratban: *Alkonyat*, *Aratás*, *Csiszej-csoszj*, *Ézsaiás!*,⁷⁸ *Dűlőutak*,⁷⁹ *Énekszó*,⁸⁰ *Ha okos vagy, mint a kígyó*,⁸¹ *Hóban*, *Játék álarcban*,⁸² *Mit akar ez a kerekarcú*,⁸³ *Tüzes vonat a réten át*, *Bartusek Géza, a kutya*.⁸⁴ Már az *Élet és Irodalom* szerkesztőségében dolgozott, amikor a Szederkényi Ervin szerkesztette *Jelenkor* közölte *A doktor vikendje*,⁸⁵ a *Bokszlegenda*⁸⁶ és a *Részegek*⁸⁷ című novellákat, valamint egy hosszabb elbeszélést (úgyzólván kisregényt) folytatásokban, *Veréb a Jézus Szívében*⁸⁸ címmel. A 70-es években, a már szabadúszó Lázár Ervintől egy elbeszélésfüzért (*Öt szentimentális történet*),⁸⁹ egy novellát (*A nagy madár*),⁹⁰ egy irodalmi riportot⁹¹ és hangjátékokat adott közre a lap.⁹² A pécsi évek alatt Lázár regényírásba is fogott *A fehér tigris* címmel, s Pécssett született meg első gyerekkönyve is, a *Kisfiú meg az oroszlánok* című meseregény.⁹³ A Lázár-mesék és meseregények a 70-es évek irodalmi szenzációjává lettek. Természetesen ezekben az években a *Jelenkor* mesét is várt Lázár Ervintől. „Meséidet is változatlan szeretettel várjuk – írta 1974 telén Szederkényi, de azért hozzáfűzte: „Persze jobb lenne, ha elbeszéléseket, szociográfiát írnál.”⁹⁴ Mindenesetre *A hétfejű tündér*⁹⁵ és a *Dömdö dömdö dömdödöm*⁹⁶ című meséket, amelyek ma már megkérdőjelezhetetlenül az irodalmi kánon darabjai, először a *Jelenkor* közölte. Ezen kívül a *Jelenkorban* olvashatták a következő meséket: *Báránfelhő bodorító*, a *Rácegresi és Pácegresi*, a *Ha három lábon gyábokolsz*,⁹⁷ a *Berzsián és Dideki* című meseregényből pedig két részlet is megjelent még a kötet megjelenése előtt.⁹⁸

Ha esztendőről esztendőre követjük a robotos dolgozó ifjú hírlapíró novellateremtését, az csupán évi egy-két novella. Néha annyi sem, hiszen a *Hóban* című elbeszélést 1958-ban írta, és ezen kívül 1960-ban nem jelent meg más novellája. 1961-ben csak a *Tüzes vonat a réten*, 1965-ben csak a *Bartusek Géza, a kutya* című novelláját közzé tették, az utóbbit hét esztendővel korábban írta. Bizonyára nem is adott le mást, gondolhatnánk, de ebben mégsem lehetnének bizonyosak, ha Tüskés Tibor meg nem erősíti a tényt.⁹⁹ A pé-

⁷⁸ Lázár Ervin: „Csiszej-csoszj, Ézsaiás!”, *Jelenkor*, 1964. 4. sz. 300–301.

⁷⁹ Lázár Ervin: „Dűlőutak”, *Jelenkor*, 1963. 4. sz. 329–335.

⁸⁰ Lázár Ervin: „Énekszó”, *Jelenkor*, 1962. 1. sz. 53–68.

⁸¹ Lázár Ervin: „Ha okos vagy, mint a kígyó”, *Jelenkor*, 1962. 6. sz. 753–769.

⁸² Lázár Ervin: „Játék álarcban”, *Jelenkor*, 1964. 11. sz. 995–1001.

⁸³ Lázár Ervin: „Mit akar ez a kerekarcú”, *Jelenkor*, 1963. 10. 907–912.

⁸⁴ Lázár Ervin: „Bartusek Géza, a kutya”, *Jelenkor*, 1965. 1. sz. 24–27.

⁸⁵ Lázár Ervin: „A doktor vikendje”, *Jelenkor*, 1967. 2. sz. 124–126.

⁸⁶ Lázár Ervin: „Bokszlegenda”, *Jelenkor*, 1968. 6. sz. 486–492.

⁸⁷ Lázár Ervin: „Részegek”, *Jelenkor*, 1969. 7–8. sz. 689–691.

⁸⁸ Lázár Ervin: „Veréb a Jézus Szívében”, *Jelenkor*, 1968. 2. sz. 126–138, uo. 3. sz. 226–240.

⁸⁹ Lázár Ervin: „Öt szentimentális történet”, *Jelenkor*, 1972. 5. sz. 402–413.

⁹⁰ Lázár Ervin: „A nagy madár”, *Jelenkor*, 1972. 10. sz. 869–874.

⁹¹ Lázár Ervin: „Barta Ignácné, Kobra Juliaanna”, *Jelenkor*, 1976. 1. sz. 41–49.

⁹² Lázár Ervin: „Lenn a kútban. Hangjáték”, *Jelenkor*, 1983. 12. sz. 1064–1074., uő.: „A mesterdalnokok. Rádiójáték”, *Jelenkor*, 1987. 7–8. sz. 697–699.

⁹³ Lázár Ervin: *Kisfiú meg az oroszlánok. Meseregény*, Móra Kiadó, Budapest, 1964. 91.

⁹⁴ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1974. jan. 16. Lásd kéziratos hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek)

⁹⁵ Lázár Ervin: „A hétfejű tündér”, *Jelenkor*, 1971. 7–8. sz. 649–650.

⁹⁶ Lázár Ervin: „Dömdö dömdö dömdödöm”, *Jelenkor*, 1972. 7–8. sz. 677–681. (A név írásmódja később kötőjeles.)

⁹⁷ Lázár Ervin: „Báránfelhő bodorító”, *Jelenkor*, 1971. 7–8. sz. 642–645., uő.: „Rácegresi és Pácegresi”, uo., 1971. 7–8. sz. 645–648., uő.: „Ha három lábon gyábokolsz”, uo., 1972. 682–685.

⁹⁸ Lázár Ervin: „Berzsián költő köszönti mesterét”, *Jelenkor*, 1977. 7–8. sz. 603–611., uő.: „A fűzfán füttyülő rézangyalát”, uo., 1987. 3. sz. 215–221.

⁹⁹ Tüskés Tibor szíves szóbeli közlése. (2009. július 4-én.)

csi évek alatt született a *Sárga kapualj* (1962), *A kerekarcú* (1963), az *Epizód* (1964). Születési éve szerint gyanúba kerülhet még két megrendítően szép novellája, a *Furcsa kövek Génúánál* (1965) és *A kuka* (1965), de az utóbbi biztosan a fővárosban született, az előbbi pedig valószínűleg.¹⁰⁰ Az induló *Jelenkor* programos célja volt a tehetséggondozás. 1961 végéig élt a „*Fiatalok*” című rovat, amely Baranyi Ferenc, Bertók László, Galambosi László, Kerék Imre, Lázár Ervin, Rózsa Endre, Serfőző Simon, Sipkai Barna, Sobor Antal és mások korai írásait közölte. Veres Péter ebben a rovatban figyelt fel Lázár Ervin egyik novellájára, és „nem fukarkodott az elismerő szavakkal.”¹⁰¹ – olvassuk Tüskés Tibor emlékezéseiben.

A *Jelenkorban* megjelent Lázár-novellák többsége kötetben is megjelent. A már említett *Alkonyaton* kívül azonban három írás van a tizenhét „jelenkoros” novella között, amelyeket utóbb sehol nem közölt: az *Aratás*, a *Tüzes vonat a réten át* és az *Énekszó*. Az első két-tőben felejtethető riportok nyersanyaga porlad, egyetérthetünk a szerző szigorúságával. A harmadikban megannyi az utánérzés, hogy sose érezhette a sajátjának. Ha a szerző neve ismeretlen volna, inkább Sarkadi Imre vagy Sánta Ferenc egyik korai novellájának gondolnánk az *Énekszót*. Csak a történet feloldása lázáros – a megbocsátás motívumával és azzal a bizonyos énekszóval. Nem tévedés, ha azt érezzük, a *Tanyasi dúvad* környékéről való a főhős, aki Sarkadi Imre kisregényében a *Sárarany* Turi Daniját idézi. Ez a figura átlátszik mindkettőjük hősné, pedig a móríci tradíciótól mind a ketten eltávolodtak, illetve Lázár Ervin távolodóban volt. „Tanultam, utánoztam, ellestem műhelytitkokat, fogásokat. Próbáltam magam is megcsinálni, amit másoktól láttam...”¹⁰² – emlékezett a költői pálya első próbálkozásaira Bertók László. Ugyanezt Lázár Ervin is mondhatta volna maga novelláiról és persze vele együtt még sokan mások.

Korai novelláinak értelmezése és megítélése a monográfia más fejezetére tartozik, de néhány tény megiscsak előrebocsátunk. A „jelenkoros” novellákban követni lehet „a tehetség alakulását.” Olyanok ezek a novellák, mint az évgyűrűk a fán, mutatják a fejlődést, gyarapodást témában, látásmódban, művészi eszközökben...¹⁰³ Lázár kezdetben Mikszáth és Móra ösvényén járt, majd Móríci riportszerű valóságtszerteletől eljutott az intellektuális feszültség szürreális ábrázolásáig. Hatottak rá Krúdy álomszerű áttűnései, Gelléri Andor Endre és Tamási Áron „tündériessége”, Mándy stílus hatásától és fantázia-játékaitól kezdve sok minden átjárta a szövegeit, amíg eljutott egy szimbolikus, mitológikus látásmódig. Oda és addig, ahol már „nem arról van szó, amiről a ‘cselekmény’ szól (...) A szünetek beszélnek, a hallgatásával mond a legtöbbet az író” – írta Pályi András.¹⁰⁴ Tematika és hangnemműáltás zajlott le a pécsi évek novelláiban, világúáltás Lázár életében, kulturális váltás a világban. A fordulat azt is jelenti, hogy a tradícióból sok mindent megpróbált folytatni, de sok minden folytathatatlan volt.¹⁰⁵ A változások nem azt jelentik, hogy a fordulat előtti novellákban nem akad maradandó. Máig egyik legismertebb és legszebb novellájának számít a *Hóban*. Ahogy már írtuk, az elfelejtett *Alkonyat* a meglepetés erejével hat. *A városi című* novella hőse pedig már a „kerekarcú”, Illés Ézsaiást idézi, aki először a *Mit akar ez a kerekarcú?* című novellában lépett színpadra: „A két lány hangosan felnevetett, egyik nem hitte el, hogy így hívják a kerekarcút. (...) – Miért nem mindjárt

¹⁰⁰ Az árulkodó nyom *A kuka* szövegében: „Márciusban költöztem erre a rohadt Pestre...” De áttételesen vannak jelek a másik novellában is, amelyek szerint inkább 1965 márciusa utánra tenéknk a keletkezését.

¹⁰¹ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása...*, id. kiad., 41.

¹⁰² Nagy Imre: *Bertók László. Beszélgetés és tanulmány*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1995. 91.

¹⁰³ Juhász Mária: „Lázár Ervin: Csonkacsütörtök”, *Alföld*, 1967. 6. sz. 75.

¹⁰⁴ Pályi András: „Lázár Ervin: Csonkacsütörtök”, *Tiszataj*, 1967. 1. sz. 91.

¹⁰⁵ Kemsei István: „Menekülés a mesébe. Lázár Ervin prózaíró művészetéről”, in: uő.: *Valamennyi időnk. Tanulmányok*, Orpheusz Könyvek, Budapest, 2002. 123.

Jézus Krisztus! – Nem Jézus Krisztus – mondta komolyan a fiú –, Illés Ézsaiás.”¹⁰⁶ Ezzel a profétai névvel teremtette meg első hasonmását. Az *Elégia a katonaládához* című írásának korai, kéziratos változatában írta nagyanyja testvéréről, a katonaladás Mányoki Sándorról: „hosszúarcú volt a kerekkepűek között”.¹⁰⁷ (Ha dédnagyapja, Mányoki István fényképére nézünk, a dédunoka mintha a szakasztott mása volna.) Az első írások közül a *Bartusek Géza, a kutya* című történeten sem fogott az idő. Még egyetemi hallgatóként írta, és a Ménési úton csaknem szóról szóra megtörtént, amivel a novellában a fikció játszott.¹⁰⁸ Az útkeresésnek valószínűleg mindig ára van. A kísérletezésben benne foglaltatik az is, hogy az eredmény nem feltétlenül igazolja a próbálkozást. A *Dülőutak* című novellában szinte filmes eszközökkel próbálta meg az időbelit térbelivé tenni. A *Ha okos vagy mint a kígyó* című novellában a montázsszerkezet alkalmazására tett kísérletet, de meglehetősen öncélú mozdulatokkal „vágta” a nyersanyagot. A *Csiszegi-csoszogj, Ézsaiás!* című novellában (ami a kötetekben majd *Bűbos pacsirta* címmel él tovább) egy történetet úgy mesélt el, hogy közben az emlékezés belső síkjának képeit rávetítette az eseményekre. Nem mindig eredménnyel kísérletezett a bravúrosnál bravúrosabb szerkesztésmódokkal, de az útkeresés színtere kétségkívül a *Jelenkor* műhelye volt. Pályi András írta ezekről a novellákról: „Mindenki maga keresi meg a maga világát. Lázár Ervin tudja is ezt.”¹⁰⁹ A *Csonkacsütörtök* című kötet recepcióját követve ezeknek a novelláknak a kritikai visszhangját is felidézhetjük, hiszen a kötet anyagába a *Jelenkorban* megjelent novellák többsége beépült.

Lázárnak erre a kötetére tíz orgánium reagált: az *Alföld*, az *Élet és Irodalom*, a *Jelenkor*, a *Kortárs*, a *Magyar Nemzet*, a *Napjaink*, a *Népszabadság*, a *Palócföld*, a *Tiszatáj*, az *Új Írás*, (Kéziratban maradt fenn a 11. írás, Gyurkovics Tibor kritikája.)¹¹⁰ „Úgy vagyok vele, hogy aki józan kritika helyett szidná, attól megvédeném, – aki egyértelműen dicsérné, annak azt mondanám: nana!”¹¹¹ Ha végiggondoljuk a *Csonkacsütörtök* recepciótörténetét, tíz írás józanul dicsérte ezeket a novellákat. Mindez egy harmincéves szerző első novelláskötetének, és alapjában véve a pécsi novelláknak szólt. A *Jelenkort* idézzük, amelyben a nemzedéktárs Szakonyi Károly tollából olvashatunk kritikát.¹¹² Szakonyi írásának olyan megjegyzései vannak, amelyek a majdan a megszülető életmű egészére is illenek. A stilisztikából kölcsönkérve a szót: szinekdoché jellege van ennek a kritikának. Már az „egészről” szól a „rész”. A kritikus évtizedek múltán is leírhatta volna, hogy „Lázár védjegye a szeretet-igény.”¹¹³ Kevés érvényesebb mondat szólhatna róla. Ám már a pécsi évek novelláiból is kiderült, hogy a szeretet csak a gyermekkor sokszor idézett „varázsgömbjében” volt egyszerű. „Zavartan áll még felnőtt korában is a rosszal szemben – írta a kritikus. – Kiszolgáltattott, mert mindig és újra őszintén akar élni, mert ragaszkodó, mert emlékszik még a szeretetre, amit kapott és adhatott.”¹¹⁴ Az értékek hierarchiájában a szeretet valahol ott van, ahol a jószág. „Lázár majd minden novellájában van egy jó ember – írta Rusznyák Márta. – Csakhogy ezek soha nem 'Ding an sich' jók, hanem csak annyira és úgy, ahogy és amennyire a többiek rosszak. És fordítva. Mindenki csak a másik jószágának visszfényében, árnyékában lehet rossz.”¹¹⁵ Az értékek színe és fonákja mindig is

¹⁰⁶ Lázár Ervin: *Csonkacsütörtök*, id. kiad., 128.

¹⁰⁷ Lázár Ervin: *Elégia egy katonaládához*. Kéziratosságyaték. (5. doboz: 19/5. sz. dokumentum)

¹⁰⁸ Király Ernő szíves szóbeli közlése.

¹⁰⁹ Pályi András: i. m., 92.

¹¹⁰ Gyurkovics Tibor: *Csonkacsütörtök*. Lásd kéziratos hagyaték. (1. sz. mappa: 7. sz. dokumentum)

¹¹¹ Csongrádi Béla: „Olvasónapló”, *Palócföld*, 1967. 1. sz. 106.

¹¹² Szakonyi Károly: „Csonkacsütörtök”, *Jelenkor*, 1966. 11. sz. 1082–1083.

¹¹³ Uo., 1082.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Rusznyák Márta: „Csonkacsütörtök. Lázár Ervin novellái”, *Magyar Nemzet*, 1966. nov. 13. 13.

együtt él Lázár novelláiban. Az egyensúlyérzék is ezt kívánja. Néha nem mindennapi módon a novellák hőseiben él együtt a kettő, de sajátos módon. „Én tudom, hogy sohasem leszek romlott – mondja egyikük. – Akármit csinállok. Olyan vagyok, mint a kacsa, mondtam már neked... kimászik, megrázza magát, és hófehér. Én ilyen vagyok.”¹¹⁶ A korai írásokból is kitetszik, hogy Lázár Ervin a hasonmásaiba bújik, hol gyerek, hol felnőtt testbe. De sose rejtőzött annyira, hogy rá ne ismerjünk. Szakonyi kritikájában ott van ez is: „(...) felleljük, bárha nem is akarja. Örömmre szolgált ez a felfedezés, mert nem hiszek azoknak az íróknak, kik műveikben nincsenek jelen, kiknek személyisége nem bukkan elő a 'jelmezek' és 'kulisszák' mögül. Úgy érzem, az efféle írók nem szenvedik meg a mondani-valót, csak kitalálják. Nincs is mit mondaniuk, csak írni akarnak, hát nem is lehetnek jelen. Írásaikat nem köti semmi a valósághoz, a szó mély értelmében. A *Csonkacsütörtök* a valósághoz kötött: Lázárhoz kötött.”¹¹⁷ Tüskés Tibor a játék örömét vette észre ezekben az írásokban. „Játékos realizmusnak” nevezte ezt az írói magatartást, alkotási módot.¹¹⁸ Ez is olyan vonás, ami a legelső kötettől (*Kisfiú meg az oroszlánok*) mindhalálig érvényes volt rá.

Hogy miért éppen *Csonkacsütörtök* címmel gyűjtötte kötetbe a „jelenkoros” novellák javát? „Dunántúl egyes vidékein a farsangot lezáró hamvazószerdát követő csütörtököt nevezték így, azt a napot, amelyen már ködbe veszett a farsang fénye, megszűnt a böjt újdonsága, s következtek az elmélyülés, és akarat hétköznapijai” – magyarázta Lázár a szó jelentését.¹¹⁹ Ez a jelentés jelképes tartalommal telítődik Fogarassy Miklós kritikájában: „Lázár Ervin földije Illyés Gyulának. Ez nem érdem s nem előny. Az »elmélyülés és akarat« hétköznapijaira van még szüksége, ha azt akarja, hogy a magyar Parnasszus névsor-olvasásakor ketten jelentkezhessenek, amikor a rácegrespusztai születésüket szólítják.”¹²⁰

A megjelenő Lázár-köteteket a *Jelenkor* szinte lankadatlan figyelemmel kísérte. A *kisfiú meg az oroszlánok* című meseregényről Olasz István írt.¹²¹ Amikor szerzőjük már nem Péccsett élt, akkor sem volt ez másképp. A *Csonkacsütörtök*ről, ahogy már említettük, Szakonyi Károly írt. Az *Egy lapát szén Nellikének* kritikusá Váróczi Zsuzsa volt,¹²² A *fehér tigris* című regényé Tüskés Tibor.¹²³ A *hétfejű tündérről* Alföldy Jenő,¹²⁴ a *Buddha szomorú* című kötetről Tüskés Tibor,¹²⁵ a *Berzsián és Didekiről* Pomogáts Béla¹²⁶ írását olvashattuk. 1980 után a Lázár-művek visszhangtalanok voltak a *Jelenkorban*, és szerzőként sem sokáig volt már jelen.

De térjünk vissza pályájának ahhoz az epizódjához, amelyben szerkesztőként is kötődött a folyóirathoz. 1963–1964 az a két esztendő, amikor ott áll a lap kolofonján Lázár Ervin neve. Tüskés Tibor volt a főszerkesztő, Bertha Bulcsu, Csorba Győző, Lázár Ervin, Pákolitz István a szerkesztőség. Valójában az említett két esztendőnél sokkal rövidebb volt ez az idő, hiszen 1964 márciusában Lázár neve már hiányzott a szerkesztőbizottságból. (Megjegyezzük, hogy a neve akkor még nem azt jelenti, amit ma. Nevének hiánya sem azt jelentette.) 1965-ben már másképp hívták a *Jelenkor* főszerkesztőjét is.

¹¹⁶ Lázár Ervin: *Csiszegj – csoszogj, Ézsaiás!*, id. kiad., 303.

¹¹⁷ Szakonyi Károly: i. m., 1082.

¹¹⁸ Tüskés Tibor: „Lázár Ervin: Csonkacsütörtök”, *Kortárs*, 1967. 1. sz. 156.

¹¹⁹ Idézi Fogarassy Miklós: „Köznapi csodái”, *Napjaink*, 1966. 11. sz. 9.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Olasz István: „Mese felnőtteknek. Lázár Ervin meseregényéről”, *Jelenkor*, 1964. 12. sz. 1171–1172.

¹²² Váróczi Zsuzsa: „Egy lapát szén Nellikének”, *Jelenkor*, 1969. 9. sz. 847–848.

¹²³ Tüskés Tibor: „A fehér tigris”, *Jelenkor*, 1972. 9. sz. 859–862.

¹²⁴ Alföldy Jenő: „A hétfejű tündér”, *Jelenkor*, 1973. 7–8. sz. 763–765.

¹²⁵ Tüskés Tibor: „Buddha szomorú”, *Jelenkor*, 1974. 5. sz. 467–468.

¹²⁶ Pomogáts Béla: „Berzsián és Dideki”, *Jelenkor*, 1980. 5. sz. 475–476.

Tüskés Tibor 1959-től a lap mindenese volt. Főszerkesztőként ő végezte a kézirat-előkészítést, a korrekturát, ő tartott kapcsolatot a nyomdával. De 1963-ban mód nyílt arra, hogy ezen ügyekben segítségre tegyen szert. Lázár Ervint technikai szerkesztőnek fogadta fel, ám a szerkesztés tartalmi gondjait is megosztotta vele. Lázárnak a szerkesztőségben szavazati joga volt, habár emlékei szerint a kéziratok sorsát azért alapvetően a főszerkesztő döntötte el. „Csak mi tudtuk azt – írta –, hogy amikor Mészöly Miklós *Az ablakmosó* című darabját kitette az asztalra kéziratban, és azt kérdezte, hogy most ne, mert úgymost kaptunk fejmosást Mátyásért, akkor bólintott, és betette a következő számba tőlünk függetlenül a Mészöly írását. És minden ilyen vitás írást. Amiről utólag természetesen kiderült, hogy neki volt igaza. Tehát ő volt az a szerkesztő, aki a jövőt képviselte, azt az utat, amin menni kellett, és amitől a *Jelenkor* egy elég jelentős folyóirat lett abban a korban...”¹²⁷ A *Jelenkor* „csak azért is” közölt olyan kéziratokat, amelyek másutt nemigen láthattak napvilágot. Ráadásul egy vidéki folyóirat kevesebbet engedhetett meg magának. A 60-as években az *Élet és Irodalom* büntetlenül közölhetett Mátyást. A *Jelenkorban* a szerkesztőség alkotó légkörét Tüskés teremtette meg. Eseményei és ízlése is mértékegységül szolgáltak. A fiatal főszerkesztőből, aki 1963/64-ben csupán 33–34 éves volt, sem az elszántság, sem a bátorság nem hiányzott. Huszonéves szerkesztő társai is óvatosabban voltak nála. „Tüskés egy konok, keményfejű ember – írta Lázár. – Először engem rúgtak ki a *Jelenkortól*, aztán ő is megfizetett a konokságáért. Hiába próbáltuk lebeszélni. Csak azért is Mészöly Miklóst, meg Mátyást, meg Weöres Sándort közölte.”¹²⁸

Lázár Ervint egyébként az Isten sem tördelőszerkesztőnek teremtette. Azok közül az erények közül, amelyekkel a jó technikai szerkesztőt le szoktuk írni, fontos tulajdonságok hiányoztak belőle. Nem szerette sem a pontosságot, sem a határidőket. „Nagyvonalúsága” állandó konfliktusforrás volt. „Amikor már harmadszor vagy negyedszer csúszott el a megbeszélte határidővel – írta Tüskés –, megharagudtam, és első indulatomban írásos figyelmeztetést fogalmaztam. De Lázár Ervinre nem lehetett haragudni, a dorgáló levelet sohasem adtam a kezébe. Lázár Ervin a következő kedden újból megállt a szerkesztőség ajtajában, bocsánatkérően széttárta a karját, és mosolyogva azt mondta: ‘ – Aptya, hát elfelejtettem...’¹²⁹ Elnézték a gyengéit mindazok, akik már akkor tudták, hogy nem akárki sem írónak, sem személyiségként. „Ha kerek, mosolygó arca, busa bajusza megjelent a szerkesztőség ajtajában, azonnal rá kellett figyelni, azonnal észre kellett venni, hogy valaki bejött a szobába.” – írta Tüskés. – „Bertha Bulcsut láttam indulatosnak, amikor borral teli poharát a falnak hajította, Lázár Ervin jellegzetes mozdulata a legyintés volt.”¹³⁰ Konfliktusaik és a főszerkesztő „tüskés” volta ellenére is ezt olvashatjuk kapcsolatukról. „(...) szombaton volt szerencsém találkozni szeretett főszerkesztőddel, Tüskéssel, aki áradozott rólad.” – írta E. Fehér Pál.¹³¹ „Csak szeretni lehetett őt, és nem haragudni rá – idézzük Tüskést. – S ha ennek titkát keresném, azt kellene mondani, hogy azért, mert ő is nagyon szerette az embereket.”¹³² Ez a mondat távol áll mindenféle közhelytől. Lázár írásainak jó részét valóban egy olyan kód nyitja, amit az értékek világában szeretetnek nevezünk. „Egy kötetéről szólva azt találtam mondani, hogy írásainak a központi problémája a szeretet, vagy annak hiánya. Egy interjúban válaszolt, bólintott rá.”¹³³ – olvassuk Tüskés Tibor emlékezéseiben.

¹²⁷ Lázár Ervin: Ráfizetett... Nyilatkozat a *Szülőföldem, a Dunántúl* című tévéfilmben. In: Tüskés Tibor: *Időrosta. Egy szerkesztő emlékei. Történetek és dokumentumok*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1994. 174.

¹²⁸ Tüskés Tibor: *Az exponált idő*, Pannónia Könyvek, Pécs, 2000. 46.

¹²⁹ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása*, id. kiad., 34–35.

¹³⁰ Uo., 34.

¹³¹ E. Fehér Pál levele Lázár Ervinnek. 1963. szeptember 1. Lásd kéziratot hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek)

¹³² Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása*, id. kiad., 34–35.

¹³³ Uo., 35.

Az említett interjúban ez volt a válasz: „[Tüskés] Írt rólam egy kritikát, hogy a szeretetet akarom piederesztálra emelni. Én ezt soha nem fogalmaztam meg magamban, de ez a megoldás. Nem a 'dobj vissza kenyérrel', és 'mindenkit szeretni kell', de a szeretet piszok fontos...”¹³⁴ Ugyanebben az interjúban kérte Bertha Bulcsutól: „Tüskésről írj jókat. Jó volt a *Jelenkor*... Bár, ha meggondolom, engem rúgtak ki onnan először.”¹³⁵

1964 márciusában a szerkesztő bizottság névsorában Lázár Ervin neve helyett már a Pintér Zoltáné¹³⁶ állt. A hamarosan leváltott főszerkesztő emlékezései szerint Aczél György nem akarta bántani őket: „Nem olyan rossz gyerekek ezek... Hagyjuk őket dolgozni... Fiatalok, talán még megjavulnak...” – idézzük.¹³⁷ Pécs város pártbizottsága mégiscsak keresett valakit, akiben náluk jobban bízott, pontosabban: aki megbízhatóbbnak számított. Pintér Zoltán korábban nem tartozott a *Jelenkor* szerzői közé, nem volt máshol szerzett szerkesztői gyakorlata sem. (A felsőoktatásból érkezett, ahogy majd a Tüskést leváltó főszerkesztő, Szederkényi Ervin is.) A műhely szereposztása szerint Bertha Bulcsú volt a próza, Csorba Győző a líra, Pákolitz rangja szerint munkatárs volt, Pintér Zoltánra pedig a kritikarovat gondozását bízta. Ám sokkal fontosabb volt a betöltött feladatnál, hogy személye, jelenléte garanciának látszott a párt művelődéspolitikai irányelveinek érvényesítésére a lapban. Pintér Zoltán nem tudta kinek a helyére lépett. Lázár Ervinnel életében egyszer beszélgetett – akkor is a Nádorban és sokak társaságában –, és nem a *Jelenkorról*, hanem Jean Paul Sartre-ról. A szerkesztőségben előtte soha többet nem esett szó arról, aki eltávozott. Pintér Zoltán mindössze másfél évet töltött a *Jelenkor* szerkesztőségében. Lázár Ervin és Tüskés Tibor pedig szerzők maradtak a lapnál még évtizedeken át. Az 1964. évi áprilisi számban Lázárnak már novellája jelent meg, a *Csiszegj-csoszgj, Ézsaiás!*, és annak az évnek a januárjában, amikor Pécsről távozott, a *Bartusek Géza, a kutya*. Csak az 1966-os év jelentett pauzát a szerkesztőség és Lázár Ervin kapcsolatában, 1967-től már sűrűn jártak a levelek Pécs és Budapest, majd Pécs és Pécel között.

Nem akarjuk idealizálni Lázár és a szerkesztőség későbbi kapcsolatát, de alapvetően szeretetteljes, baráti az ezt tükröző levelezés. Lázár általában ilyen leveleket kapott: „Tisztelt Bajuszkirály! Szederkényi megbízott, hogy azonnal kérjek tőled novellát a nyári *Jelenkorba*. Azt mondták, ha június 8-ig megküldöd, még jó! Hát akkor gyorsan írj egyet és postázd! Baráti szeretettel: Bulcsu.”¹³⁸ De nagyon ritkán ilyen levél is érkezett Pécsről. „Kedves Ervin! Isten választott embere nem kell a *Jelenkornak*. Megbízta, hogy a hazudós egeret is visszaküldjem(...) Ez az üzenet. Ámen! Bulcsu.”¹³⁹ Szederkényi Ervin és Lázár Ervin között 1967 őszétől lett egyre sűrűbb a levélváltás. „Küldjél nekünk jó írásokat!” – írta.¹⁴⁰ Vagy: „A nyári számba feltétlen küldjél valamit.”¹⁴¹ Mindig visszaigazolta

¹³⁴ Bertha Bulcsu: *A meztelen király*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 21–22.

¹³⁵ Uo., 23.

¹³⁶ Dr. Pintér Zoltán (Gilgánfa, 1932) filozófia szakos, ny. egyetemi docens. A Pécsi Pedagógiai Főiskolán (későbbi nevén: Tanárképző Főiskola) Marxizmus-Leninizmus Tanszékén volt etika és esztétika oktató. Később a jogutód intézmény, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Filozófia Tanszékének docense. Ma is Pécsen él. Emlékeit telefonos interjú nyomán rögzítettem. (2009. június 16-án.)

¹³⁷ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása*, id. kiad., 90.

¹³⁸ Bertha Bulcsu levele Lázár Ervinnek. 1967. május 31. Lásd kéziratos hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek)

¹³⁹ Bertha Bulcsu levele Lázár Ervinnek. 1967. július 30. Lásd kéziratos hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek)

¹⁴⁰ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1967. október 27. Lásd kéziratos hagyaték (Katonaláda: pécsi levelek)

¹⁴¹ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1973. ápr. 28. Lásd kéziratos hagyaték (Katonaláda: pécsi levelek.)

a kézirat érkezését, megírta véleményét, közölte, hogy a kézirat mikor jelenik meg. „Kedves Ervin! Köszönöm a novellát. Olvastuk, tetszik, egész jó. A júniusi számban szeretnénk közölni. Szeretettel üdvözlök: Szederkényi Ervin.”¹⁴² Szerző ennél korrektebb együttműködést nem is kívánhat. A levelek hangneme egyre melegebb, baráti. Idővel beleférnek olyan szavak is, amelyek a vágánsköltészetbe illők. „Hosszú idő után le sem tojod megint az őshazát. A meséskönyvedből sem küldtél, pedig mennyit közöltünk belőle. Mi ennek ellenére íratunk róla – egy Alföldy Jenő-írást közlünk. A másik disznóság, hogy kéziratot sem küldesz, pedig ígértél elbeszélést és szociográfiát. A nyári számba feltétlenül küldjél valamit május 20-ig!!!”¹⁴³ – írta Szederkényi. Szó, ami szó, türelem kellett a szerző Lázár Ervinhez. Legjobb barátja is ilyesféleképp korholta a *Magyar Ifjúság* szerkesztőségéből: „(...) arról van szó, hogy mi itt nyomjuk a szöveget melletted, mint a hülyék – olyanok is, akik a mi litániázásunk hatására érzik úgy, mintha ismernének – és téged nem tudunk reprezentálni még egy mínuszos hírrel sem.”¹⁴⁴

Csorba Győzővel való kapcsolatát továbbra is a mester-tanítvány viszony jellemezte. „Én talán több elméletet hagytam volna benne, te több életet” – írta Csorba a tanítvány munkáját elismerve és a másfajta szemléletet megengedve. (Valószínűleg a Bertha Bulcsu-interjú korrektúrájára vonatkozik a megjegyzés.)¹⁴⁵ Mestere elismerése mindig is fontos lehetett a számára, még ha csak egy mondatnyi volt. „Meséskönyvedet örömmel nézegettem” – írta Csorba *A nagyravágyó feketerigó* című kötetről.¹⁴⁶ Szigorú mondatait szentenciaként őrizte a tanítvány. „»Nagyon nehézkes, beszakad alatta a föld« – mondta egyszer valamely hamvába holt novellámra Győző. – Pedig a jó írásnak föl kell röppennie. Legalább annyira, hogy alig érinti a felszint.”¹⁴⁷ Csorba Győző volt az, akinek a szeme már az *Egy lapát szén Nellikének* című kötet meseciklusán is megakadt. Pedig abban a kötetben úgyszólván rejtőzködtek a mesék. „(...) nemcsak a hátad mögött, hanem a szemedbe is mondom, hogy olyan jó meséket, mint az Egy lapát szén-ben közöltél, keveset írtak magyar nyelven. (...) Hidd el, hogy nagyon szeretlek és becsüllek, sokat várok tőled, nem mindegy nekem, hogy mi lesz Veled.”¹⁴⁸ Nem is tudjuk, hogy *A város megvédése* című Lázár Ervin-novellából hogyan maradhatott ki Csorba Győző neve. Először csak őt igaz lehetett „Szodomában”, de aztán mégiscsak hosszabb lett a névsor a novellában, és pécsiak is akadnak benne: „Bertha, Handel Editke, Keserű Ilona.”¹⁴⁹

A *Jelenkor* Szederkényi Ervin halála után, azaz 1987-ben Lázár Ervinnek megszakadt a kapcsolata. De az egyik utolsó és nagyon fontos interjút mégiscsak a *Jelenkor* főszerkesztője, Ágoston Zoltán készítette vele, és természetesen a folyóirat hasábjain jelent meg.¹⁵⁰ A *Jelenkor* nekrológiát Lázár Ervin halálakor pedig Tüskés Tibor írta, ki is írhatta volna más.¹⁵¹

¹⁴² Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1968. ápr. 1. Lásd kéziratot hagyaték: pécsi levelek

¹⁴³ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1973. ápr. 28. Lásd kéziratot hagyaték: pécsi levelek

¹⁴⁴ Király Ernő levele Lázár Ervinnek. 1965. június 5. (Lásd kéziratot hagyaték: levelek az *Élet és Irodalom* szerkesztőségébe)

¹⁴⁵ Bertha Bulcsu: „Interjú Lázár Ervinnel”, *Jelenkor*, 1969. 7–8. sz. 682–688.

¹⁴⁶ Csorba Győző levele Lázár Ervinnek. 1969. dec. 14. Lásd kéziratot hagyaték (Katonaláda: pécsi levelek)

¹⁴⁷ Lázár Ervin: *Előszó*, id. kiad., 5.

¹⁴⁸ Csorba Győző levele Lázár Ervinnek. 1969. dec. 1. L. uo.

¹⁴⁹ Lázár Ervin: „A város megvédése. Elbeszélés”, in: uő.: *Kisangyal*, Osiris, Budapest, 2006. 153–154.

¹⁵⁰ Ágoston Zoltán: i. m.

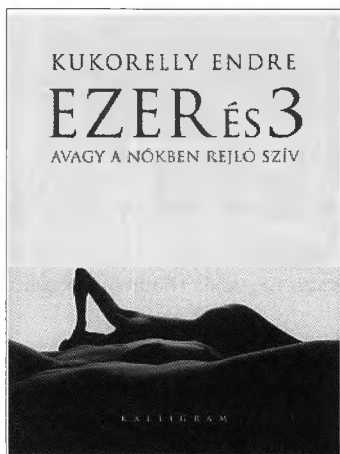
¹⁵¹ Tüskés Tibor: „A rácpáceszi Berzsián költő elment”, *Jelenkor*, 2007. 2. sz. 239–240.

AKTUS-ORIENTÁLT PÁRKAPCSOLATOK

Kukorelly Endre: Ezer és 3

Miután elolvastam – helyenként kedvetlenül, el-elcsüggedve – az *Ezer és 3*-at, sőt már az olvasás és a gyakori visszalapozások közben is: próbáltam felidézni, miről olvastam, miről is szól ez a könyv, mi a „meséje”, mi a „matériája, tart-e valahonnan valamerre, de csak homályos, diffúz benyomások jutottak eszembe. Persze voltak ezek a baszások, szopások, seggbekúrások, faszmerevedések, pinanedvedzések, voltak ezek a dupla zárójelek közé zárt három- és négyjegyű számok, amelyek az elbeszélő nőit jelölték, voltak ezek az aforisztikus szentenciák, amelyek szerint „meg kell őket baszni... Kötelező, ha nem teszed, megbánod. És ha megteszed, akkor is megbánod...”; meg hogy: „Aki beszél róla, nem csinálja”; meg hogy: „A pénz jel. Férfiak jele, ahogy a kozmetikumok márkája a nőké, és... igazából a parfüm is a férfiak jele – a nőkn. Ők kenik rájuk, mert inkább az ondójukat kennék rá minden nőre.” És volt persze itt is ez az ismerős, hasonlíthatatlan Kukorelly-hangzás, ez a töredékes, csapongó, dűnnyögő beszédstílus, ez a szétszötmötölő, vacakoló nyelvi araszolás, a romos, slampos hétköznapi élőbeszédnek és az önfeledt, motyogásszerű monologizálásnak ez a Kukorellyre jellemző, ironikus elegye, amelynek mindig kedvtelve adja át magát az ember, úgy olvassa, mintha valami végtelenített minimalista zenei improvizációt hallgatna. De mindez aztán valahogy elfoszlott, szétszóródott, és mintha minden egyes számozott szakasszal (éppen száz van belőlük a 268 oldalas könyvben, illetve a három részt megelőző lírai bevezetésekkel együtt: százhárom), sőt minden egyes, spáciumokkal elválasztott bekezdéssel újra kellett volna kezdeni az olvasást.

Vajon mi lehetett ennek a Kukorelly-könyvnek az eredeti koncepciója? Talán éppen ilyen diffúz, megfoghatatlan, szétszórt hatások keltése? Elvégre olyan lírai naplóként

vagy jegyzetfüzetként is fel lehet fogni az *Ezer és 3*-at, amely a fenti stratégia szerint olvasható és olvasandó. Ebben az esetben nincs epikum, nincs szerkezet, nincs jelentősége a szakaszok sorrendjének, ott kap bele az ember a könyvbe, ahol fellapozza, kicsit belehallgat, mint egy hangfelvételbe, aztán félreteszi. Csakhogy nyomokban másféle poétikai elgondolás körvonalai is látszanak Kukorelly könyvében. Eszerint egy én-elbeszélő emlékező vallomásaival, töredékes emlékképeivel volna dolgunk. Nőkről, önmagáról, szexuális élettörténetéről beszél egy férfi. Ki ez a férfi? Ki az *Ezer és 3* én-elbeszélője?

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2009
268 oldal, 2990 Ft

Kétféle válasz adható erre a kérdésre, bár a két válasz nehezen különíthető el egymástól, és ez már maga is a szöveggel kapcsolatos zavarok egyik forrása. Az egyik válasz szerint egy fikatív férfiről van szó, aki vallomásaival címével és bizonyos eljárásaival, utalásaival Mozart Don Giovannijával hozza magát összefüggésbe. Az *Ezer és 3* cím Leporello első felvonásbeli híres regiszteráriájára utal, amelyből megtudjuk, hogy gazdája csak Spanyolhonban 1003 nőt csábított el, Itáliában, Némethonban, Franciaonban stb. még további sok százat. Az elcsábított nőket Kukorellynél azok a bizonyos dupla zárójelbe tett számok jelölik, tehát nem nevek, nem kezdőbetűk, hanem számok, amelyek nemcsak azért nem jelentenek semmit, mert a számoknak semmi közük sincs az általuk jelölt lány vagy nő kilétéhez, és mert sorrendjükben nincs semmiféle felismerhető rendszer, hanem azért sem, mert egy-egy szám (= nő) legfeljebb egyetlen, két-három oldalnyi szakaszban fordul elő néhány említés erejéig, és aztán soha többé – ha vannak ritka kivételek, és nem zárom ki, hogy vannak, annak sincs jelentősége. A könyv egyik kritikusja megszámlolta, hogy az *Ezer és 3* a 000-tól 1003-ig terjedő számsorból valójában csak 110-et szerepeltet – igaz, az így számszerűsített nők majd mindegyikének emlékéhez társul valami apró tárgyi tény, ha más nem, annyi, hogy ((068)) ukrán lány volt, „akiről azt se tudtam igazán, kicsoda” – míg a *Don Giovanniban* a nagyszájú Leporello csak ellenőrizhetetlen számokkal dobálózik.

A másik lehetséges válasz szerint az én-elbeszélő nem más, mint maga a szerző, amit nemcsak a lírai és naplószerű beszédmód személyessége támaszt alá, hanem számtalan olyan tematikai motívum is, amelyek a Kukorelly-olvasó számára már ismerősek lehetnek, mindenekelőtt a *TündérVölgyből*, a szerző előző, önéletrajzi ihletésű regényéből. Például az anya és az apa alakja, a Szondi utcai lakás és környéke, a Pest környéki családi nyaraló, a futballozások és hévezések, egyáltalán a hetvenes-nyolcvanas évek hétköznapi banalitásai, és maga az írás, általában is, meg mint annak a szövegnek az írása, amelyet épp olvasunk. És ismerős persze az említett Kukorelly-hangzás, vagy akár a szöveg tagolásának külsőségei is: miként itt, a *TündérVölgyben* is spáciumokkal elválasztott, néhány soros bekezdésekből építkezik az én-elbeszélő. Különösen feltűnő és sokatmondó azonban, hogy Kukorelly elbeszélője a *TündérVölgyben* sem nevezi meg szerelmeit, alkalmi kedveseit, akik ott is fontos szerepet játszanak, sőt teljesen egybeolvasztja őket azáltal, hogy valamennyit egyazon betűjellel jelöli: mindegyiket C.-nek nevezi. Az olvasó először azt is hiszi, hogy mindig ugyanarról a nőről van szó, később jön rá, hogy ezek más-más nők. Aki olvasta annak idején Kukorelly nyilatkozatait, onnan megtudhatta, hogy összesen kilenc nőről van szó – magából a regényből ezt nehéz kiolvasni. Kukorelly (vagy elbeszélője?) számára tehát a nőkhöz való viszony, az egyes nőkhöz fűződő „párkapcsolatok” emléke olyasfajta problémaként jelenik meg, amelyben maguk az egyes nők, csajok, kedvesek nem különülnek el egymástól, nincs önálló arculatuk, csak az én-hős rögeszmés keresésének és/vagy élvhajhászásnak perspektívájában jelennek meg mint a vágy egyáltalán nem titokzatos, alkalmi tárgyai, úgyszólván mint egyszeri használat után eldobandó kellékei.

Az *Ezer és 3* tehát többféle szempontból is úgyszólván folytatása a *TündérVölgynek*, és ezért az új könyv kritikai recepciója nem állhatta meg, hogy művészi eredetiség és érdekesség szempontjából össze is hasonlítsa, akár pontokra átszámítva, a Kádár-korszak gyermekének vallomásait a nőcsábász-Kukorelly vallomásaival. Ezek az összehasonlítások, amelyek különben mindannyiszor az előbbi javára dőltek el, akarva-akaratlanul azonosították mindkét műben a szerző személyét az elbeszélővel. Ilyen *személyes* művek befogadásakor a kortárs kritikusok óhatatlanul látják a szöveg mögött a szerző *személyét* is, főleg ha olyan, irodalmi berkekben közismert és közkedvelt személyről van szó, mint „kukorellybandi”. A mindenkori irodalmi mű azonban ideális esetben – és érdemes-e a szerzőnek az ideális esetenél alább adnia? – a laikus olvasót veszi célba, azt a feltételezett avatatlan vagy utókori vagy külföldi olvasót, aki nem tud semmit a szerzőről, akinek

csakis a szöveg alapján kellene megtudnia, ki beszél hozzá egyes szám első személyben, úgy, mintha önmagáról beszélne. Mit tudunk meg az *Ezer és 3*-ból az én-elbeszélőről, ha nem tudjuk, kicsoda Kukorelly Endre?

Mindenekelőtt azt tudjuk meg róla, hogy olyan férfi, pontosabban olyan hím, akinek úgyszólván valami biológiai vagy antropológiai végzet folytán a nőket, azaz a nőstényeket meg kell basznia. Nem meghódítania kell őket, nem vetélkednie értük, nem beléjük bolondulnia, nem rajongania értük, nem bókolnia nekik, nem játszania velük, nem fút-fát ígérgetnie, nem gyereket csinálnia nekik, hanem megbasznia őket. Hogy minden férfi ilyen-e, vagy csak a domináns macsók, az nemigen érdeklí elbeszélőnk, ő mindenestre ilyen, és saját felfogását tételes állításokban kiterjeszti az egész férfinemre, sőt ennek függvényeként az egész női nemre is. Hogy mennyire biológiai eredetű ez az állítólagos végzet, azt a hím oroszlánra való célzatos hivatkozásokkal is alátámasztja: „Nem kényelmes neki. Kétszer nagyobb a nősténynél, látható előre, mi lesz, semmi különleges amúgy. Az erő látszik mindenk előtt, az áll legelől, erőből megy.” Az öreg hím csak heverészget egész nap, „nem vadászik, nem csinál semmit, azt csinálja, hogy van” – és ebben a pusztán erőfölényes létezésében, „ha bekapcsol a programja”, mintegy ualmában reflexszerűen magáévá tesz nőstényeket. Ehhez olykor el kell kergetni más hímeiket: „((208))cal irodalmi rendezvényen ismerkedtem meg... Szép mellű, nagydarab lány, az egyik kollégával beszélget, nem ő fog baszni vele, pedig látom, mennyire igyekszik, hanem én, bár erről még nem tudnak.” Eszerint vannak gyengébb, kevésbé férfias hímek – ezek többnyire „férjek”, és így valójában: „Nem a férfiak uralkodnak, hanem férfias uralkodni. Én nem uralkodom. Uralkodok magamon, a bennem lévő férfias uralkodik, többnyire saját magát... Férfiak nem nőket urálnak, hanem a gyengébbet nyomja el az erősebb”.

Az elbeszélő tehát saját megítélése szerint azok közé az erős férfiak közé tartozik, aki nem tehet mást, mint hogy átengedi magát a benne lévő férfiasnak, és ennek erejével elnyomja a gyengébb férfiakat és nőket. „Tény, hogy komolyabb az esélye egyes férfiaknak az – egymás fölötti – uralomhoz, mint egyes nőknek ugyanazok fölött a férfiak fölött. Nekem ((1000)) fölött, mint neki fölöttem.” Erre a hevenyészett és kihívóan (ironikusan?) lebutított darwini-freudi-bourdieu-i alapozásra építi föl skalpvadász-történeteit az elbeszélő – már amennyire történetek ezek. Mindenesetre egyes „viszonyok” (amiről itt szó van, arra valójában nincs is megfelelő szó a magyar nyelvben: a szinonimaszótár szerint: nemi kapcsolat, flört, kaland, liezon, egyik sem jó ide), tehát egyes „aktus-orientált párkapcsolatok” töredékeinek felidézésében, az üzekedések rideges tárgyias leírásában és cinikusan ironikus kommentálásában Kukorelly szólama nem okoz csalódást. De ahogy a lírai napló-jelleg csak kisebb szövegegységekként érvényesül, az emléktöredékek novella-kezdeményei és a hozzájuk kapcsolódó bölcselkedések is inkább apránként, önálló szövegekként élvezhetők. Folyamatosan összeolvasva őket kiütözköznek a koncepcionális és kompozicionális problémák.

A férfi elbeszélő kilétéről, az általa vitt szólami jelentéséről a szöveg lírai személyessége, az emlékképek időbeli és szociális hovatartozása, a kommentárok antropológiai szemlélete és az intertextuális utalások alapján lehetnek sejtéseink. Ezek a sejtések azonban sehogyan sem illenek össze. Ha eltekintünk attól – noha ez persze egyelőre nehéz –, hogy az én-hős itt felismerhetően a szerző maga, aki jelentékeny irodalmi munkássággal és műveltséggel rendelkezik, és fontosnak érzi, hogy a szexuális életének történetét lépésről lépésre összefüggésbe hozza az *Anna Kareninával*, *fettel* szedett szövegelemeket idézve belőle, illetve hogy hódításait Mozart Don Giovannijának érzéki kalandjaihoz hasonlítsa, ha tehát eltekintünk attól, hogy egy ilyen intellektuális csábító aligha mond le a nők titkainak, az alcím szerint: „a nőkben rejlő szív” kutatásáról, merthogy Kukorelly én-hőse éppen erről mond le –, akkor lehetne ez az elbeszélő – némi poentírozó túlzással: a pornófilmekből ismert szexatléta vagy korunk erőszak-kultuszának macsó hőse. Poentírozó

zó túlzás nélkül: ezeknek az agresszív médiamintáknak egy nyomorúságos, elgépiesedett hétköznapi klónja, egy teljesítménykényszerben szenvedő, egomán szexbajnok. Az ilyen „röptében a legyet is”-típus persze nem reflektálja önmagát lírai naplójegyzetekben, amint egyébként teljes joggal mutatott rá arra is több kritika, hogy Don Giovanni sem készített jegyzeteket hódításairól – szolgálja, Leporello húzta a strigulákat. Kukorellynek nyilvánvalóan nem is volt szándéka, hogy egy tőle elidegenített, ellenszenves, primitív baszógép vallomását írja meg, szándéka sokkal inkább az lehetett, hogy saját szexuális tapasztalatait vetkőztesse sivár lényegükre. És itt megint érdemes visszatekinteni a *Tündérvölgyre*: ahogy ott Tolsztoj *Családi boldogság* című elbeszélésére hivatkozva idézi meg a szülői ház „tündérvölgyét”, azt a viszonylagos családi boldogságot, amelyet később, a saját felnőtt életében nem sikerült elérnie, itt most az *Anna Kareninát* idéző hivatkozások a házasságtörések, a szerelmi viszonyok, az aktus-orientált párkapcsolatok boldogtalanságának témáját helyezik tekintélyes világirodalmi perspektívába: mint tudvalévő, az *Anna Kareninának* mindjárt az első mondata bejelenti ezt a témát: „A boldog családok mind hasonlók egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az”. (Hogy végeredményben mihez kezdhünk az *Ezer és 3*-nak ezekkel az állítólagos Tolsztoj-hivatkozásaival, amelyek leginkább arról felismerhetők, hogy vastag betűvel vannak szedve, az más lapra tartozik.)

Kukorelly párkapcsolatai, szexuális tapasztalatai tehát, úgy látszik, kiábrándítóan egyoldalúak és egyhangúak, de a rögeszmésen ismétlődő, szentenciózus kijelentések, a baszás-téma monoton variációi azt a gyanút is felkelthetik, hogy a szerző ezúttal az őszinteség, a mélyreható önvizsgálat mellett (vagy helyett?) talán provokálni is akart. Provokációnak itt mindenesetre én nem annyira azt gondolnám, hogy minden a nemi aktus és a nemi szervek körül forog, hogy minden a nevéen van nevezve, vagyis nem értek egyet azzal az érveléssel, mely szerint Kukorelly szókimondása, egyáltalán a szexuális tematika leplezetlen tálalása jótékonyan provokálhatja a prűd magyar olvasót, és ezáltal felszabadító hatású lehet a magyar irodalomban. Noha létezik még prűd közízlés, bár egyre inkább defenzívába szorulva, valójában túl vagyunk már ezen, gondoljunk csak Nádass *Párhuzamos történetekjének* nevezetes fejezetnyi szeretkezésére.

Sokkal inkább provokál Kukorelly könyvének antropológiai szemlélete, a nemi szerepekről hangzottatott nézetei, különösképp a gender-elméletek korában, amelyek viszonylagosnak, szinte tetszőlegesnek tekintik a férfiak és nők közti határvonalat, és azt vallják, hogy a nem, társadalmi szempontból legalábbis, szabadon választható. Ehhez képest a „nő-kritikusaink” eddig nem is fogadták olyan megsemmisítő elutasítással az *Ezer és 3*-at, ahogy éppenséggel fogadhatták volna, és ahogy Németországban vagy az Egyesült Államokban bizonyosan fogadnák is. Élesen bírálták ugyan a könyvet több okból, így a férfi-nő viszony ábrázolása felől nézve is, de inkább „csak” azt kifogásolták, hogy nincs szó érzelmekről, a „nőben rejlő szívről”, nincsenek hús-vér nők, csak sorszámok, nincs szó valójában érzékiségről, testről sem, mint ahogy a férfiről is csak „kiégett spekulációk” (Radics Viktória, *Műút*) olvashatók.

Kukorelly bizonyosan tud mindent a feminizmusról, a gender studiesről, és e befolyásos tudományos elméletek ellenében fogalmazta meg társadalomtudományosan nem kevésbé alátámasztott, csak mostanában nem éppen divatos nézeteit arról, hogy a férfi uralkodik, a nő aláveti magát, a férfi poligám természetű, a nő monogám és házasságban szeretne élni. Kétségtelen, helyenként (nyelvi?) finomítással tompítja a hagyományos kategóriák életét: „férfias”-t mond „férfi” helyett, „nőies”-t „nő” helyett: „Ha a férfias azonos a hatalmaskodóval, akkor a nőiest nyomja el abban, akit elnyom, akár nő, akár férfi. Eleve jobban akarni, ez illik a férfiakhoz, ennyiben azok, az akarásukkal együtt” – de az aktusok mindennapi gyakorlatában helyreáll a hagyományos rend: a hím kiszemeli a kedvére való nőtényt, a nőtényt kicsit kellett megát, aztán a férfi akarata legyőzi.

Az őszinteség hiányát nem úgy képzelem, hogy a szerző valójában nem ezt gondolja, de a provokáció kedvéért mégis így beszél. Személyes tapasztalatai alapján Kukorelly bizonyára csakugyan így látja a férfi-nő-viszonyt, és ezt a tételes általánosítások szintjén, egy szépprózai szövegben, nemigen lehet vitatni. Akár ő maga beszél, akár egy fiktív elbeszélő, akár szó szerint értendő, amit mond, akár többé vagy kevésbé (az olvasói tapasztalat szerint szinte alig) ironikusan, a szépprózai szöveg szubjektív igazával szemben csak fenntartásokkal érvényesíthetők objektív tudományos kategóriák, hiszen az állítólagos objektív igazságokban többnyire úgyis csak azok hirdetői és követői hisznek feltétel nélkül. Tapasztalati tények tanúsítják, hogy az utóbbi évtizedekben, Kukorelly hódításai idején, a felületes partnerkapcsolatok többnyire valóban úgy alakultak, ahogy a könyv láttatja őket. Igaz, újabban, a mindennapok szerelmi-szexuális praxisában a férfi-dominancia súlyos veszteségeket szenvedett, amelyek más szempontból esetleg nyereségnek is tekinthetők. Mindenesetre örökérvényű antropológiai tételek nem következnek ilyen személyes vagy kultúrafüggő tapasztalatokból, és amikor Kukorelly elbeszélője mégis ilyeneket fogalmaz meg, akkor nem észleljük világosan, van-e ezeknek a szentenciózus kijelentéseknek valamilyen indulatból fakadó vagy bizonyos modalitást jelző, szubjektív, irodalmi igazságuk, vagy szó szerint kell venni őket. Az összbenyomás inkább az utóbbi, reflektálatlan jelentést erősíti meg.

A bölcselkedő antropológiai program, a nemek harcáról vallott doktrínér felfogás káros nyomai megmutatkoznak a mű szövegében is. Az egyes helyzetek és a számokkal jelölt nők a merev szemlélet egyhangúan ismétlődő illusztrációi. Azt gondolhatnánk, egy donjuant, egy kékszakállt, egy casanovát, itt: az író-elbeszélőt, ha valami, akkor a mindenkori nő aktuális vonzereje, varázsa, személyisége, teste érdekelhetné igazán. Még akkor is, ha csak megbaszni akarja. A vadászt is a vadászszenvedély űzi, az elejtett vad trófeája gyönyörűséggel tölti el. Kukorelly elbeszélőjéből teljesen hiányzik a szenvedély, a kíváncsiság. A nők ennek következtében válnak érdektelen számokká, azonosíthatatlan személyekké. Kukorelly elbeszélő-hőse unatkozik, unaloműzésből hágja meg a nőket. Sőt helyenként még megvetően, becsmérően is beszél róluk. Az *Ezer és 3*-ról eszébe juthat az olvasónak Esterházy *Egy nője*, amelynek egyes szakaszaiban szintén egy első személyű „beszélő” beszél egy-egy nőről, mindig másról, illetve a hozzá fűződő erotikus viszonyáról, amely szintén mindig más és más. Az *Egy nő* nem tartozik ugyan a szerző legjobb művei közé, de azzal a bravúrral mégis nyomot hagy az olvasóban, hogy kilencvenhét rövid, két-három oldalnyi szövegegységben (lám, ez is hasonlóság) mindannyiszor megragadja egy-egy nő sajátos testiségét, és az elbeszélő róluk szőtt képzelgésai együttvéve azt példázzák, milyen végtelenül sokféle alakot ölthet a nemi szerepjáték.

Ez a változatosság, ez az élvezkedés teljesen hiányzik Kukorelly új könyvéből, ami persze önmagában nem baj, hiszen nem azt keressük benne, ami más művek sajátja, és ami nem is volt célja. Csupán megállapítjuk, hogy ami elkészült, ami elolvasható, az a macsó szemlélet irritáló-provokáló gesztusaival együtt egyhangú, alig van valami epikus menete. Ha valami mégis, akkor annak a folyamatnak a lírai-melankolikus érzékeltetése, amint lassanként, szinte észrevétlenül tért hódít ez az egyhangúság. A szomorúság, a gépies ismétlődés, a boldogtalanság. Van ennek valami időbeli íve is: nagyjából a kamaszkor felől haladunk az öregkor felé, az ügyetlen, kóbor numeráktól a rutinos, lélektelen baszások felé, de az alaphelyzet nem változik: donjuanunk retteg, sőt utálkozik az érzelmi elköteleződéstől, a többi nőről való lemondástól, a nőüléstől, főleg a férji szereptől. Ugyanakkor egyre jobban fél és utálkozik önmagától is. Mindebben van valami, ami egyszerre tűnik kínos magánügynek és szomorú férfisorsnak.

ANABASZISZ

Bereményi Géza: 150 dalszöveg Cseh Tamás zenéjére

(a hang)

A *Frontátvonulás* színpadi előadása során Cseh Tamás két ízben is elejt egy poharat („Megfogta a poharat, így, felemelte, így, és elengedte”), majd az üvegcsörömpölést követően bejelenti: „A Vizi pohara ott maradt a levegőben.” Ha Cseh Tamás pohara akkor, ott, a színpadon a levegőben marad, az énekes tönkreteszi a darabot.

De nem így történik, hanem leejti fegyelmezetten.

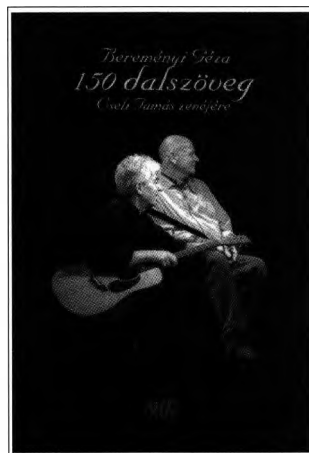
A színpadon látható pohár egész addig a pillanatig – a színpad logikájának megfelelően – a Vizi Miklós pohara is lehetne.

A Bereményi–Cseh szerzőpáros dalainak a világát át- meg átszövi az azonosulás és a távolságtartás finom és folytonos játéka. A dalokban megszólaló figura nyelviileg sohasem *igazán* biztos önmagában, az esendőség, az önáltatás szólama, a fontos közlések helyén álló félrebeszélés átüt a közléseken. „Azóta lett egy Moszkvicsom, / jó kocsni, nincs vele sok bajom” – ez a váratlan témaváltás a csoportos erőszakot elbeszélő vallomásban (*A nyolcadik a tizenkettő közül*) rendkívül jellemző erre a hangfekvésre. Aki itt vallo-mást tesz, nem azonos önmagával, nem azonos abban az értelemben, hogy saját sorsát a környezet meghatározottságaival szemben, ezek ellenére lenne képes alakítani. A vallo-mástételnek ez a bizonytalan, mutáló hangja természetesen szerep. Ám ez a hang fizikai értelemben az előadó Cseh Tamás tétova, neki-nekilendülő, a megfelelő kifejezéseket folyton kereső hangja: hogy ki az a színpadi *persona*, aki a dalokat előadja, hogy honnan szólal meg, hogy e szerepjátékok sorozata összességében miképp válik végül *személyes* vallomássá, az magának a dalszöveg-gyűjteménynek is kardinális kérdése. Egyelőre, noha itt és most ez volna a feladat, úgy tűnik, nem lehet Cseh Tamás hangja nélkül olvasni ezeket a szövegeket. Mint ahogy az üvegcsörömpölést is hallja a recenzens, habár színpadi utasítás nem szerepel a *Frontátvonulás* szövegében.

(könyvészet)

Azt is tudni lehet – ha máshonnan nem, hát Bérczes László és Cseh Tamás „beszélgetőkönyvéből” (*Cseh Tamás. Bérczes László beszélgetőkönyve*, Palatinus, 2007) –, hogy ezeket a szövegeket Bereményi Géza zenére írta, dallamra, vakszöveg-re, és a legtöbb esetben gyorsan, lendületből. Már csak ezért is gyakran hallani kell – érdemes hallani – alattuk a dallamot, mely a ritmikát és rímelést tekintve lazább szövésű dalszövegeknek is biztos vázat kölcsönöz. S mindezen túl Cseh Tamás személye azért megkerülhetetlen, mert (mint az már a kötet címéből is világossá válik) a gyűjte-

Napkút Kiadó
Budapest, 2008
330 oldal, 2990 Ft

ményből kimaradnak a mások – például Udvaros Dorottya vagy Básti Juli és Cserhalmi György – számára írott Bereményi-dalok.

Ez kétségkívül igen fontos döntés. A kötet ilyenformán Cseh Tamás és Bereményi Géza közös pályafutását járja körül. Mindamellet ez a könyv nem (még mindig nem) a Cseh–Bereményi-összes, hanem válogatás, amely nem követ szigorú időrendet. Ennek folytán az is böngészget, lapozgat az életműben, aki az elejétől olvassa, és mindent egybevéve ez a szerkesztői döntés védhető álláspont. A tördelés viszont – az efféle köröket a recenzio végére szokás biggyeszteni, de inkább essünk itt túl rajta – nem menthető semmivel, hol egybeugranak a strófák, hol a refrénekből marad le egy-egy sor, hogy beférjen a szöveg az adott oldalra. És az sem világos, hogy miért változik egyre-másra a könyvben a dalok címe a lemezen feltüntetethez képest (vagy éppen Désiré nevének írása miatt változik Desirére az egész kötetben). Mindent egybevéve kár ezért, mint ahogy egy betűrendes címmutató is jócskán megkönnyítette volna a gyűjtemény használatát.

(jeladások)

Bereményi Géza és Cseh Tamás közös pályafutása rendkívüli tüneménye az elmúlt három évtizednek: ez az *oeuvre* úgy adja hasonlíthatatlan lenyomatát a késő Kádár-kor atmoszférájának, hogy eközben nem válik a korszak pusztá dokumentumává. A hetvenes évekbeli dalokban megszólaló hangot hol a történelem eseményei, hol a korszak atmoszférája, hol az emlékek tehetetlenségi nyomatéka szorítja présbe. Nem vág az arcunkba nagy igazságokat, többnyire elharapott félmondatokban beszél, nem ritkán az öncsalás közhelyeivel, és épp ezek által rajzolódik ki a pontos kép arról a világról, amely mindössze ezekre a félmondatokra, félmegoldásokra nyújt lehetőséget. Utazások, futó viszonyok, nyomasztó változatlanóság, a késő Kádár-kor mozdulatlan mélyvize. Ám amellett, hogy a dalok pontos látéleletet nyújtanak a korról, nem tapadnak hozzá, hanem ma is jelen időben megszólaló művek. Apró, észrevétlen drámák, az esendőség, a mindennapi megalkuvások történetei. Az *éjjeli gyors* jó példa erre: „az étterem, tudod ahová / oly sokszor / beültünk épp / egy szóra csak, / emlékszel még, / nos, tudd meg, hogy / nincs meg már, / lebontották, / de tudok egy új, / de tudok egy más, / egy sokkalta jobb helyet” – mindebből napnál is világosabban kiderül, hogy aki ebben a dalban beszél, az mellébeszél, hülyeséget beszél, és ezzel ő is tisztában van. Mint ahogy az *Ács Mari* című dal magamentsége is hamisan szól – „Ács Mari bolond, halott, / legvégső villamosok / szétviszik, örült, menjen, / nincs miért szégyenkezнем” –, és éppen ez a hamisság, a hang árulkodó mutálása teszi a szégyen vallomásává.

Az *ócska cipő* (itt valamiért csupán *Desiré* címen szerepel), mely a Bérczes–Cseh interjúkötet tanúsága szerint az együttműködés nyitányát jelentette, már magán hordozza ennek a dalköltői világnak az összes jellegzetességét. „Istenem, istenem / micsoda vidék, / micsoda egy ócska vidék, nézd, a cipőm milyen ócska már” – ennek a világnak minden momentuma, amelyre csak rátéved a tekintet, az *egésznek* a hasznavehetetlenségéről, távollatalanságáról árulkodik. Ilyenformán maga a tudósítás erről a világról, maga a jeladás válik a központi gesztussá, az *anabaszisz*, a nagy kitartást igénylő visszavonulás bátorsága: „magas hegyekben örök hó őrzi magát / és mi csak jel vagyunk, mögöttünk istenek, katonák” (*Anabaszisz*).

Ugyanakkor ez a jeladás olyan korszakból történik, amely maga is hamis-zavart jeleket kap csupán a múltból. Nincsenek fogódzók, nem öröklődik át használható történeti tudás (eltekintve persze a mindennapi túlélés stratégiáitól). A történelmi tudat kuszaságát, mítoszokból és féligazságokból összeálló zűrzavarát a *Balogh Ádám (Történelem)* című, végtelenül szarkasztikus dal (az 1978-as *Antoine és Désiré* lemezen *Antoine és Désiré történelemkönyve* címmel) teszi a témájává a legtisztább formában, ahol a romantikus hírvészavak végül nonszensz katyvasszá állnak össze: „Ulászló, Hunyadi, / galambom,

Apaffy, / Ősz Pál és Jurisics, / Koppány és Dugovics, / bársony tafota, / tedd ide-oda! / Ez ám legény!”

A történelmi tudásnak ezek szerint nincsenek megbízható formái, mivel a különböző forrásokból érkező történetek és értelmezések összemérhetetlenek: ebben a világban nemcsak a tradíciók átörökítésének az intézményes formái torzok, hanem a személyes-informatív csatornák is. Hiszen ahol a nyilvános, illetve a szűk körben történő megszólalás normái élesen eltérnek egymástól, ott végső soron ez utóbbi sem marad sértetlen. Így az sem véletlen, hogy mindeme levegőtlenységhez, a mind a jövő, mind a múlt felé nyíló távlatok hiányához az apátlanság, a magára hagyottság motívuma is társul: „száll a 424-es, / mert az én papám fűtő, / előre, sohase hátra, / de jó, hogy nem vagyok árva...” (A 424-es, az *Antoine és Désiré* lemezen *Désiré apja* címmel). A dalokban megszólaló, mutáló hang az örök kamaszé, akinek túlságosan korán engedték el a kezét, és az ebből fakadó bizonytalanság egész életén keresztül elkíséri: ha nemzedéki tanúságtételnek szeretnénk fölfogni Bereményi Géza és Cseh Tamás dalait, úgy azzal a megszorítással kell élnünk, hogy ez a tapasztalat egyaránt kiterjed mindazokra, akik a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években nőttek föl.

Bár kétségkívül ez a legismertebb, már-már ikonikus vonulata az életműnek, mégsem állítható minden további nélkül, hogy a Kádár-korban keletkezett dalok pusztán és kizárólag a talajmindenttség dalai volnának. Számos megerősítésként szolgáló mintát, gesztust is fölmutatnak, és ezeket legfőképpen az irodalmi múltból merítik. Az 1981-es *Műcsarnok* anyaga, az Ady, Petőfi, Rimbaud, Dosztojevszkij stb. személyére írott katartikus helyzet-dalok olyan szituációkban örökítik meg hősüket, amelyekben egyetlen pillanatba vagy döntéshelyzetbe sűrűsödnek az adott életpálya egzisztenciális kérdései. Az ő felidézésük által a hamisságtól mentes pátosz is megjeleníthetővé válik, mint amilyen például a dzsidások elől menekülő Petőfi utolsó mozdulata: „Nem, ne, csak így ne. / Hogy nem látja senki. Nem így akarom. / Szembefordulni. / Nem látják, nem tudják, csak dobogás, / hisz nem is látják, / senki sem látja, hogy szembefordulok. / Így szűrnak belém.” (*Petőfi halála*)

Az irodalmi hagyomány azonban egy másik, igen fontos rétegében is megjelenik a daloknak, méghozzá a régi magyar irodalmi nyelvet kopírozó szövegekben. Janus Pannonius, Balassi, Csokonai „újraírása” – s bízvást ide sorolható jó pár népdal-átköltés is – nem egy-egy drámai szituációt vázol föl, hanem magának az adott alapszövegnek a világát dolgozza át a Bereményi–Cseh életműbe zökkenőmentesen illeszkedő hangulatjelentéssé. Ezek a művek látványos mozdulattal tágítják ki az oeuvre kulturális terét, egyúttal jóval sokrétűbbé téve azt.

(*időjárásjelentések*)

A kötetet „három időjárás-jelentés”, a három monodrámaként előadott est (*Frontátvonulás*, 1979; *Jóslat*, 1981; *Nyugati pályaudvar*, 1992) szöveganyaga zárja. E műsorok epikus közegbe helyezik, vagy legalábbis epikus láncrea fűzik föl a dalokat, egyfelől konkrétabb politikai kontextust teremtve nekik, másfelől dramaturgiailag megformált szereplők szájába adva őket, amivel élesebbé teszik az egyes dalok világa közti váltásokat.

A Cseh Tamás előadásában rendkívül erőteljes *Frontátvonulás* így, olvasott formában nem mutat szigorú dramaturgiai szerkezetet, a szöveges részek szerepe sok helyen leginkább a dalok összekötésére korlátozódik. Ugyanakkor ez a hetvenes évekbeli budapesti pikareszk, ez az elutazás nélküli odüsszeia a remekbe szabott típusok fősorakoztatásával egyetlen pontba, a Keleti pályaudvar zárt világába képes sűríteni a Kádár-kor minden reményvesztettségét. A pályaudvaron, ahonnan, mint kiderül, nem indulnak vonatok, mindenki ezt a tudást magába temetve mútatja az idejét. „Nyolcvanegy kiló vagyok, színhús” – jelenti ki Vizi Miklós. – „Majdhogynem lemondtam a terveimről, kis hója. Persze

halogattam, halogattam, mint ahogy mindenki halogat. És mindenki a halogatásnál rongja el." A kérdés persze az, hogy adódik-e más stratégia a halogatáson kívül, hiszen amíg halogat az ember, addig van mit elhalasztania: addig élnek a remények is. A *Frontátvonulás* látomásos, emelt fináléját, mikor is Vizi Miklós működésbe hozza mágikus képességeit, a Keleti pályaudvar homlokzati üvegfalát áttörve megindul a vonat Budapesten keresztül, és ünneplő tömeg özönli el az utcákat („Éljenek, akik helyettünk is vártak!"), a végső zárlat visszavonja, idézőjelbe teszi, a tévében közvetített ünnepi (tehát hivatalosan jóváhagyott) eseménnyé zülleszt. Ez a befejezés, a megemeltség és az erre rákontrázó fanyar-kesernyés gesztus mindhárom műsorra jellemző.

A *Jóslat*, annak ellenére, hogy ismét csak nagyszerű dalok adják a gerincét, széteső szerkezetű, legfőképp a befejezése az. Cseh Tamás a beszélgetőkönyvben elmondja, hogy a *Jóslat* bizonyos értelemben válságtermék, a megszakadó munkakapcsolat utóöngéje volt: Bereményi akkortájt úgy döntött, felhagy a dalírással, ám a maradék szövegeket még egybegyűjtötte és összekötő szöveget írt hozzájuk. Mindemellett az anyagot politikailag rendkívül pikáns, csípős humor hatja át: elég csupán „az első felelősen kivégzett magyar miniszterelnökről elnevezett tér" főlemlítését vagy a „hetvenötben kitör a forradalom Magyarországon" jóslatát felidézni. Ám ennek a műfaját tekintve talán valahol dalfűzér és a monodráma között elhelyezkedő műsornak sem a politikai utalások adják a valódi vonzerejét, hanem maguk a sokszínű, ugyanakkor egytől egyig igen erőteljes dalok, például a *Jóslat*, A '74-es év, a *Biblia* vagy A *vidéki rokon*.

(Ezen a ponton ejtsünk szót az 1988-as *Mélyrepülés*ről is: ezt a keményen politikus, maró humorú műsört nem Bereményi, hanem Csengey Dénes írta, aki a szerzőpáros monográfusaként jegyezte az 1983-as „...és mi most itt vagyunk" című kötetet, és aki ebben a munkában folytatta, „továbbírta" az addigi életművet. Nem nyitott új lapot, hanem belehelyezkedett Bereményi Géza univerzumába, a korábbi munkákból áttemelt figurákkal népesítve be a Mélyrepülést. Ha belegondolunk, ez igencsak szokatlan és kockázatos művészi döntés. Csengey viszont pontosan tudta, mit csinál: meghosszabbította a korábban már felvázolt erővonalakat, és telibe kapta a létező szocializmus végnapjainak recsegő-ropogó világát.)

A rendszerváltás tapasztalatával egy-két év távlatából számot vető *Nyugati pályaudvar* a *Jóslattal* szemben egyenesen kézben tartott, feszes ritmusú szöveg. Mi több, valódi monodráma, amelyben a dalok jó része inkább csak betét. Az 1990-es *Új dalok* lemezből áradó friss levegő immár elszivárgott, a *Nyugati pályaudvar* keserű és szarkasztikus anyag. A keleti balkáni-bazári kaoszt szembesíti a civilizációs küldetéstudattal áthatott nyugati naivitással és önzéssel, s mindennek a háttérét az emberi kapcsolatok 1989 utáni radikális ártrendeződése adja. Az emelt zárlat itt egy gyermek születése (akár az *Új dalok* végén), ám a korábbi munkák dezillúziós lezárása ezúttal még sötétebb. „Hát akkor menjünk már megint haza. Barátaim, bajtársak, az Isten áldjon meg minket, már megint nem" – ezekkel a szavakkal zárul a darab (és a kötet is). Mint ahogy azt az erre következő lemezek is mutatják, valami visszavonhatatlanul megváltozik a hetvenes-nyolcvanas évek dalaihoz képest.

(az idők jelei)

A kötetszerkezet szembeszegül az időrenddel, és ezzel némileg láthatatlanná is teszi ezt a változást. A világ is megváltozott persze, és kézenfekvő, hogy valaminek változnia kellett annak a szerzőpárosnak a munkásságában is, amely erről a világról adott folyamatosan jeleket. Talán a korszak mozdulatlansága mint elrugaszkodási pont szűnik meg a kilencvenes évektől. A '89 előtti dalokban aki jelt ad, nem ítélkezik, hanem a saját példáját, a saját sorsát mutatja föl, nem ritkán saját élethazugságait is leleplezve ezzel. A '89 utáni dalok egyre gyakrabban az új világ árnyoldaláról, igazságtalanságáról, illetve az új világ

hőseinek hitványságáról szólnak: nem a „mi”-ről, hanem az „ők”-ről tehát. Ebben a világban alig-alig akad vonzó mozzanat: míg a régi korszak a megalkuvások áraként élhetetlenségében is felkínálta az otthonosság hamis érzetét, a rá következő kor már pusztán rideg, agresszív és idegen. Nincs többé hova hátrálni, nem társul a rosszkedvhez még az önáltatás vigasza sem: „És talán lefekszem, / a földön elfekszem, / és azt kell éreznem, / nincs már mit végeznem.” (*Megyek az utcán*)

Többnyire nincs már meg a kigúnyolható-parodizálható hatalmi nyelv sem (amely a *Nyugati pályaudvarban* még jelen van), és a dalokba egyre több didaxis tolakszik, ahogy a társadalomkritikából eltűnik a többnézőpontúságból fakadó, sajátos mutálás. „...a parlament / manapság ha összeül, / minden állampolgár / féltheti a gyermekét” – szól a *Jelen idő tangó*, s mindez valahogy kevésnek tűnik a Fászkerti elvtársakat pellengérré állító, keserű kacajhoz képest. A kukában turkáló idős tanárnő, a hajléktalanok, az új elitet alkotó pénzügyisek: mind-mind olyan téma, amelyhez elégtelennek tűnik a mindaddig rendkívül hatékony ironia kelléktára.

Van azonban egy vonulat a rendszerváltás utáni *oeuvre*-ben, amely, noha a kezdetektől fogva jelen volt, ezúttal különösképp fontossá válik. Az egész életművön végighúzó látomásosságról van szó, a jelek érzékelésének, észlelésének a képességéről. Ez a látónoki képesség a dalok maradandó alkotóelemének bizonyult. „Őrjöngő bárány az üres lakásban, / látod, míg ott vagy a lenti vásárban, / egy világot szétdarabol” (*Bárány az üres lakásban*): a látomásos indulat, talán épp azért, mert mentes mindenféle keserű rosszkedvtől – hiszen messze túl van azon –, hajszálpontosan képes körülírni a jelenlegi, idegen és barátságtalan világban föltáruuló hiányt.

Az idők jelei? Ki-ki felelhet rá belátása szerint. Meglehet, a szerzőpáros pályafutása során mindvégig egyebet sem tett, mint hogy az idők jeleit kutatta.

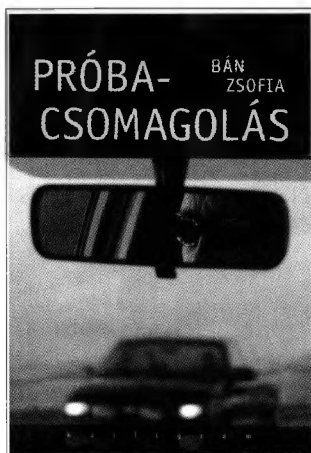
(2008. december 21.)

„MÉG LÁTOM, AMINT ELTŰNIK A KANYARBAN”

Bán Zsófia: *Próbacsomagolás*

Bán Zsófia legújabb, harmadik kötetének alcímként szereplő műfaji megjelölése „esszék” (bár kiadója mint esszék és tanulmányok gyűjteményét ajánlja). Még nem ismertem a könyvet, amikor a Literán olvastam Forgách Andrásnak a könyv bemutatóján elhangzott szövegét, s bizony meglehetősen bizarnak tűnt, hogy ő regényről beszél, amelyet ráadásul hátulról kellene olvasnunk. Én ugyan nem lennék ilyen merész a műfaji átsorolásban, ám pontosan úgy változott reakcióm, ahogy azt Forgách „megjósolta”: vagyis miután az összes szöveget elolvastam, óhatatlanul újra fel kellett tennem azt a kérdést, hogy milyen műfaj is ez a könyv tulajdonképpen? Az esszék gyűjteménye besorolás persze könnyen kínálja magát, hiszen e műfaj helye a tudományos és a szépirodalmi beszéd között elterülő bizonytalan határvonalú köztes tér, amelyben minden egyes írás gondolat*kíséret*, amely – a címmel összecsengve – megpróbálja a maga narratív territóriumát kirajzolni. Természetesen, ha mint ilyen olvassuk a könyvet, akkor is felfigyelünk szerkesztettségére, az elrendezés felépítésére, amely három fejezetre osztja az írásokat: *Olvasópróbák*: melyben műalkotásokat – szövegeket és képeket – vizsgál, elemez a szerző; *Próbautak*: egy kivételével tényleges személyes utazások esszéisztikus beszámolóí; *Próba-tételek*: e fejezet írásainak összekötő szála, hogy halottakról emlékeznek meg. Azonban a pusztán rendezésén túl, a szövegek jól megválogatott sorrendjének, egymásra utalásának és vonatkozásának rendjén túl, a kötet egésze kiad egy olyan ívet, melynek ismeretében nemcsak új árnyalatokat kapnak az előző írások, hanem az olvasó egész értelmezési, befogadási stratégiája visszafelé módosulhat. (Na tessék, kezdheti előlről, ahogy azt Forgách megmondta.) Én a kötetet másodsorra mint egyetlen hosszú esszét olvastam. Ezzel megszabadítottam magam (és a szövegeket) a tanulmányok, értekezések olvasásakor szokásos értelmezési, értékelési módoktól – hisz bármennyire is esszéknek vannak jelölve, a kötet első részének szövegei, amennyiben különálló írásokként olvassuk (amiként születtek is), leginkább tanulmányoknak tekinthetők, s ekként is olvastam őket. Ha azonban egyetlen esztétikai szöveg kibomlásának tekintjük az írásokat, akkor nem a gondolat pontosságában, tudományos horderejében fogjuk látni vonzerejét, hanem a benne foglalt vonatkozások gazdagságában. Másrészt ez az „egybeolvasás” arra készíti az embert, hogy figyelmét még inkább arra az alapszólamra fordítsa, amely egybefűzi e szövegeket.

A W. G. Sebald regényeit elemző szövegrészben (hogy tartsam magam az egységként kezeléshez) Bán felütésként Freud egyik sokat idézett terminusát, az *unheimlich* kifejezést hívja segítségül, ami olyasvalamit jelent, aminek rejtve kellett volna maradnia, de mégis előtérbe nyomult. E fogalmat bátran alkalmazhatjuk az ő szövegére is, hiszen va-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2009
216 oldal, 2300 Ft

lóban már-már *kísérteties*, ahogyan szinte minden szöveg mögött ott találunk valamiféle traumát, neuralgikus pontot, amelyet „jobb nem kimondani, jobb nem tisztázni, feldolgozni, szembesülni” (33.), de amely az elfojtás helyett itt mint aktív intellektuális és emocionális munka tárgya tér vissza, hogy e szövegekben feldolgozásra, formára találjon. Azonban e sorok ne tévesszenek meg, nem valamiféle önterápia lenyomata e könyv. Kétségtelen ugyan, hogy az egész kötetben (főleg visszafelé olvasva) nagyon intenzíven van saját személyével jelen a szerző, azonban traumái egyben közös kultúránk érzékeny, sérülékeny pontjai is. Legfőképpen ilyen a holokauszt, az arra való emlékezés formái és ábrázolhatóságának kérdése. Bán nemcsak Sebald vagy Kertész prózájában látja azt a „tudáshézagra” (44.) való vonatkoztatottságot, ami ezen esemény felfoghatatlanságából ered, hanem Nádas nagyregényében is azt tartja az egyik fő motívumnak, „hogyan képes egy korszak irodalma (művészete) eltéríteni magát az átélt rettenettől, azaz hogyan képes *nem* foglalkozni meghatározó történelmi traumáival” (24.). Az elfojtott trauma feldolgozásának, az emlékezet lehetséges munkájának elemzése a Sebald-„tanulmány”, s bizonyára más szemmel olvassa az ember a címadó főszereplő *Austerlitz* kétségbeesett próbálkozásának értelmezését, hogy Theresienstadtba deportált anyjáról fényképet találjon, ha a kötet egy későbbi pontján arról olvas, hogy a szerző hogyan kutat apja Auschwitzban elpusztult első feleségének („aki tulajdonképpen az anyám lehetett volna” 139.) fényképe után. Privát és kollektív összekapcsolódása révén áll össze az egész könyvben az emlékezésnek és a feldolgozásnak az a nyugtot nem lelő munkálkodása, ami mint ilyen folyton változó, nem megold, hanem ideiglenes érvényű *próbákat* tesz. A mélységes személyes érintettség okozza, hogy mindig a maga nevében beszél, hogy értelmezési javaslatait az esszé műfajának megfelelően mindig mint szubjektív kísérleteket adja elő.

A könyv több pontján visszatér Stanley Cavell *Knowing and Acknowledging* című esszéjének fogalmi megkülönböztetése. Cavell a tudást (*knowledge*) mint valami passzív tartalmat értelmezi, míg a tudomásulvételben (*acknowledgement*) aktív viszonyt feltételez, amelyben kifejezésre kell juttatni ezt a tudást valamilyen cselekvés, viselkedés, viszonyulás módján (vagy ennek elmaradásával). Bán Zsófia szövege már csak e fogalmi megkülönböztetés mentén is eltávolítható a tudományos írásművektől, hiszen őt nem az ilyen értelmű passzív tudás érdekli, nem jegyzeteit, céduláit akarja elsősorban használni (persze azért van neki bőven), hanem emlékezetét. Ezt a tudomásulvételt, melyben a visszaigazolás kötelme is benne foglaltatik, mindig valamilyen trauma hívja elő – az ikertornyok leomlása, Abu Ghraib fotói, vagy ahogyan Nádas a *Párhuzamos történetek*ben felfedi az emberi természetből mindazt, amit talán nem volna szabad látni. E fogalmi különbségtétel arra kérdez rá tehát, hogy mit jelent *tudni* mások szenvedéséről. Mi az, amit *valójában* tudhatunk mások szenvedéséről, más-e ez a tudás, mint annak egyéb módozatai, és ha egyszer tudomásul vesszük, vannak-e ennek következményei? A választ Susan Sontagtól közvetíti hozzánk: mai világunkban a trauma képei tömegesen kerülnek elénk, ám félreértés, sőt félrevezetés azt állítani, hogy e dömping által a rettenet virtualizálódik a néző szemében, hiszen a háború mégiscsak a valóságban, s nem a képeken folyik. A képek áradata által mindenki megfosztatik a nemtudás ártatlanságától, senki nem hivatkozhat arra, hogy ő mindennek nem volt tudatában. Ebben áll a képek hatalma, hogy mindannyiunkat szemtanúvá tesznek. De az irodalomban is megtörténik ez, húzza meg a párhuzamot Bán, például Sebald regényeiben a narrátornak elmesélt életek tanújává válik az olvasó is, így adva visszaigazolást, tanúságtételt ezen életekről. Nem egyszerű nézők, olvasók vagyunk tehát, hanem megszólítottak. A kívül maradási a könyv borítója képileg teszi lehetetlenné. Autóbelsőből fotózva szemben az út, de a forgalom elmosódott, a fókusz a visszapillantó tükörben megjelenő sofőr arcának részleténél éles. Feszülten figyeli az utat. S az olvasó, aki a könyvet kezében tartja, a kép logikájának megfelelően a sofőr mögött az autóban ül. Jobb, ha mi is figyelünk. Ez az etikai felelősség, amely alól tehát a

szerző nem ad sem magának sem olvasójának kibúvót, Bán esetében az írásban találja meg saját formáját. „Mert talán mégsem olyan bizonyos, hogy amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (39.) A wittgensteini mondat egy másik variációja az *Esti iskolában* is elhangzik: „Mert amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni is lehet, meg beszélni is.” (137.) E beszéd hiteles formájának megtalálása legalább annyira érdekli a szerzőt, mint a tartalma. Ezért „kísérteties” a visszatérése az *Esti iskola* motívumainak az új kötetben, amelynek írásai mind az előző könyv megjelenése előtt, 1997 és 2006 között keletkeztek. Vagyis úgy tűnik, műfaji, tárgyi, tónusbeli sokszínű próbákat tesz Bán Zsófia, hogy melankolikusz skepszis és remény („Mert nem mondhatjuk, hogy nincs remény, ha egyszer még az is lehet, hogy van.” 195.) között arányt találjon, ha csak pillanatnyit is.

Ebben egyik mestere Susan Sontag, a rá való emlékezéssel kezdődik az utolsó, a halottnak szentelt fejezet. S talán több is ő Bán számára, mint egy nagyra tartott író, hanem, megkockáztatom, a hiteles értelmiségi magatartás szerepmintája, akinek legfőbb motiválója a morális elhivatottság. Oly sok ponton húzódik meg párhuzam a két szerzőnő munkásságában – szépirodalom, esszé, kritika, elmélet együttes művelése, a fotográfiával való foglalkozás, az európai és amerikai kultúra közötti fáradhatatlan közvetítés, a kulturális különbségek hangsúlyozása, valóság és ábrázolás viszonyának visszatérő elemzése, az a késztetés, hogy a kultúrát ne szétszakított, hanem rétegzett elemek összességének tekintsék, és persze még sorolhatnám –, hogy, úgy vélem, Sontag a kötet egyik titkos hőse.

Munkásságukat, ahogy az előbb említettem, nagyban rokonítja a képek természetének vissza-visszatérő vizsgálata. Ezek a képek itt leginkább fotográfiákat jelentenek és az emlékezettechnika eszközei, s mint ilyenek lényegileg kötődnek a traumához. Ahogy Ulrich Baer nyomán megfogalmazza, „a fénykép és a trauma között is strukturális hasonlóság figyelhető meg, amennyiben valamely elmúlt, ám időben kimerevített dolognak az örök visszatérését jelenítik meg”. (53.) Kép, emlékezet és történet sokféle viszonyának lehetséges módosításait mutatja be a *Hiány negatívja* – mindezt a legszemélyesebb érintettség közegében. A kötetzáró *Papafilm* pedig az álló- és mozgókép által mozgásba hozott emlékezet különbségét állítja magánfényképek, magánfilmek Bán bemutatásában nem magánügyek, mert lezártáguk, kimerevítettségük ellenére olyan jelen idejű nyitottságba kerülnek, hogy a kollektív befogadás is utakat találhat hozzájuk. Nemcsak a privát emlékezet terepéről kiindulva ad számot Bán Zsófia a képek működéséről, hanem a valóság ábrázolhatóságának kérdését is az azt látszólag megjeleníteni képes fényképek felől közelíti meg. Sebald *Kivándoroltak* és *Austerlitz* című regényei és a *Sorstalanság* című film a szerző elemzésének tárgyai. Az utóbbit egyértelmű kudarcnak itéli, mivel nem születik meg benne egy olyan nyelv, amely a holokausz vizuális reprezentációjához érvényes módon lenne képes hozzászólni, az „elbeszélésmód semmilyen módon nem reflektál az elbeszélhetőség, megmutathatóság problematikájára” (87.), helyette egy esztétizáló és szentimentalizáló effektékkal teli hagyományos szerkezetű filmes narratívát hoz létre. Sebald regényei adják a pozitív példát, ahol szó és kép nem egymás reprezentációs kiegészítését sugallják, hanem dialektikájuk állandó termékeny feszültség forrása. Szöveg és a képek kapcsolatának hol felfedő, hol elrejtő jellege mutatnak rá, hogy a képek nem szavatolhatják mintegy a valóság dokumentumaiként a narráció hitelességét, legyen bármennyire összetett is, mégsem írható le kapcsolatuk az illusztráció vagy akár a kölcsönös átfordítás viszonyával. Inkább arra világítanak rá, hogy a valóság közvetlenül sem képekben, sem szövegekben nem ragadható meg. A „de mégis, akkor hogyan?” kérdésre a kötet nyitó szövege ad egy lehetséges választ. Ebben az írásban a szerző azt mutatja meg, hogy Nádas Péter *Mélabú* című esszéjének képleírása hogyan ismétlődik meg a *Párhuzamos történetekben*, hogyan válik mindaz, amit a művészi látásról, ábrázolásról az esszében megfogalmaz, a regényben írói gyakorlattá. A *Mélabú*-ban Nádas G. F. Kersting romantikus festő egyik képét írja le, amelyen barátja, Caspar David Friedrich, műtermében dolgozik. A műterem talányos megvilágítására abban találja meg az író a választ, hogy a helyiség alulról érkező visszfényt kap fölülről. S Bán Zsófia pontosan ugyanezt a visszfényt veszi észre Nádas regényének befejezésében, ahol

az utolsó fejezetben, az útéptítő cigányok lakókocsijában Tuba a folyó tükre által a mennyezetre felvert fényben „láta, amit látott”. A lakókocsi tehát megismétli a műterem körülményeit, amelyek között e szereplő valami olyasmit láthat, amit csak neki adatott meg látni, mint ahogy Kersting festményén sem látjuk, hogy mit lát az Elba által visszavert fényben a festő a vásznan. „A regény egyik központi gondolata éppen a kimondhatatlan dolgok kimondásának, ábrázolásának problematikája, melynek éppen a visszfény az egyetlen lehetséges eszköze, s megoldása. A kimondhatatlan kimondásához, ábrázolásához »a természetes fénynek háromszor kell megtörnie, háromszor kell átváltoznia, míg a szemébe juthat«.(19.) Bán Zsófia mindezt kitágítja, s a tényleges visszfény már – ismét csak Nádas-sal szólva - „»a kimondhatatlanra vonatkozó emberi szó-kép«” lesz. (21.) Vagyis a valóság közvetlenül megragadhatatlan, mégis a művészet háromszorosán megtört visszfényében közvetve megmutatható. Bár e megmutatásban csak annyira lehet az igazsághoz közel férközni, hogy helyét megláthassuk. „A hiány jele körül van rajzolva.” (57.) Vagy sontagi megfogalmazásban, „megmutatni [...] ez egyet jelent azzal: megmutatni, hogy el van rejtve”. (S. Sontag: *A fényképezésről*. 139.) Ezt a mindenkori közvetettséget látja El Kazovszkij képei alapanyagának is, melyekben ez mint a közvetlenség elérhetetlenségének tragikus tónusa van jelen. Ez az oka tehát, hogy a hiány, a fragmentum, a hézag, a törlés oly sokat fordulnak elő Bán Zsófia szótárában.

A „törlés” mint a megvan, és még sincs meg, a megvolt, de most nincs meg, a talán megvolt, s talán még előhívható, a nem volt, de mégis van metaforájaként számtalan helyen kerül elő, s valamilyen módon mindig az érzékelés, az emlékezet és a hiány kapcsolódnak össze benne, s a fentiek értelmében lesz világos, hogy miért annyira fontos a szerző számára, hogy itt nem egyszerű ürességről van szó, hanem benne *látszódik* ama másik nyoma. „Még látom, amint eltűnik a kanyarban.”(124.) Bár különböző árnyalatokkal, mégis rendre megjelenik ez a szó: az *Esti iskolában* a *Gustave és Maxime Egyiptomban* című írásában, ahol Jean-Pierre törléskutató; vagy a jelen kötetben egy utazás során Hanoiban fontossá válik, hogy az árva kisfiú által árult képeslap retusált, azaz törölt, vagy emléthetnének a vilniusi társulat *Hamlet* előadásáról szóló írást, amelyben Bán Zsófia a szöveg erős meghúzását, törlését tartja a legerősebb vonásnak.

A közvetítettség meghaladásának lehetetlensége azonban nem tragikus dikcióban jelenik meg a szerzőnél. Mert van abban nagy adag rejtett könnyedség s elegancia, ha a leküzdhetetlen idegenséget *accessoire*-rá alakítja valaki, hogy hol így, hol úgy *csomagolva* vonzóbbá tegye. Hawthorne-nál a skarlát betű, Kertésznél a sárga csillag azok a vizuális stigmák, melyek *accessoire*-rá familiarizálása az idegenség megszüntetésére tett kísérletek, ami által ugyan ez el nem érhető, de viselőjük – s ez a legnagyobb abszurditás – az idegenséget természetességgként éli meg. Az *Esti iskolában* Jolika csak egyszer panaszkodik, akkor azért, hogy nem lehet a stólára sárga csillagot rakni, mert az hogy néz, és Holvan Anya is hol skarlát betűt, hol sárga csillagot tűz a ruhájára, mert jobban passzol a kisbundájához. Az az ironikus gesztus, mely a jó ízlés (ó, ugyan, ki emlékszik már!) nevében megszelídíti a megszelídíthetlent, egyben metaforája annak a világlátásnak, amely tudja, hogy csak különböző csomagolásokkal állhat elő, próbaképp, de ezek között igenis számít a különbség, hiszen – pont az *accessoire*-nál ez oly világos – a csomagolás a tartalmat lényegíti át, s nem mindegy, mi van a bőröndben, ha itt az „élescomagolás”(193.).

A kötet keretező motívum az utazás, s nemcsak azért, mert a fejezetek alcímei az egyes részeket mint utazásokat jelölik meg kép és szöveg között, térben és időben, s téren és időn túl is, hanem mert az esszéista utazó. Na, nem üres turisztikából, hanem azért „utazik”, hogy a korlátoktól megszabaduljon, valamint hogy a perspektívaváltás képességét magában mind jobban kiművelje. Mert az emlékezőtehetség műveltsége mellett, a „P.O.V. – point of view” (173.o.) ironiája tesz alkalmassá arra, hogy a kételkedés az értelem játékvá váljon; „mindenkinek a maga halála, *évidemmant'*.(170.)

EGY ÚJ RÓHEIM-KÖNYVRŐL

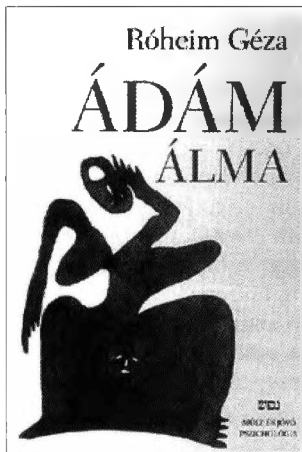
Róheim Géza: Ádám álma.

A kérdésre – mit tett Freud az antropológiáért – a szerző számára a válasz: mindent.

Róheim Géza

1.

A Múlt és Jövő Kiadó „Pszichológia” sorozatának köteteként jelentek meg Róheim Géza válogatott tanulmányai. Az új Róheim-tanulmánykötet számos kérdés végiggondolását teszi lehetővé a neves magyar etnográfus, etnológus, pszichoanalitikus életművét illetően.¹ A kötet szerkesztője és az új kérdésfeltevések elindítója Hárs György Péter, akit a magyar pszichoanalízis történetének kiváló szakírójaként ismerhetnek az olvasók. Mint-hogy Róheim életművének legnagyobb részében összekapcsolódnak az etnológiai és a mélylélektani kérdésfeltevések, nehéz megmondani, hogy az egyes válogatások diszciplináris hangsúlyai hol vannak; de az új válogatás talán egyértelműbben a *pszichoanalitikus* Róheim alakját helyezi előtérbe. Előjáróban talán nem felesleges Róheim izgalmas és fordulatos pályafutását röviden a *Jelenkor*-olvasók számára is összefoglalni.² 1891-ben született Budapesten; egyetemi tanulmányait ugyanitt kezdte el, majd széleskörű etnológiai tudását Berlinben és Lipcsében töltött szemeszterek során alapozta meg; 1914-ben doktori vizsgát tett. A Nemzeti Múzeum munkatársaként helyezkedett el; 1917-ben egyetemi magántanárságért folyamodott a budapesti egyetem bölcsészkarához, „Általános etnológia” tárgykörben. Kérelmét elutasították, Goldzieher Ignác egy naplóbejegyzéséből úgy tudjuk, kifejezetten zsidó származása miatt.³ Hazai tudományos pályafutása kezdetben a Magyar Néprajzi Társaság keretén belül bontakozott ki. 1919-ben felmerült, hogy a Tanácsköztársaság támogatásával egyetemi katedrát kap, és noha e terv nem valósult meg,

- ¹ A korábbi kötetek: Róheim Géza: *A bűvös tükör*, Magvető, Budapest, 1984; uő.: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*, Gondolat, Budapest, 1984; valamint: *Róheim Géza*, Tóth László (szerk.), Új Mandátum, Budapest, 1999. Itt említhető negyedikként az 1991-es Róheim-centenárium alkalmából rendezett konferencia anyagából készült összeállítás is (*Thalassa*, 1992/2.).
- ² Az életrajzi adatok forrása: Verebélyi Kincső: *Róheim Géza*, Akadémiai, Budapest, 1990.
- ³ Goldzieher Ignác: *Napló*, Magvető, Budapest, 1984. 355; id. Kapusi Gyula: „A gyógyító Róheim Géza”, *Thalassa*, 1992/2. 22–29, 23.

Fordította Friedrich Melinda, Friedrich Tímea, Hárs György Péter
 Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Hárs György Péter
 Múlt és Jövő
 Budapest, 2009
 310 oldal, 3200 Ft

hazai pályafutása során mindig érezhette a neheztelést, hogy (Kodályhoz, Babitshoz, Ferenczihez hasonlóan) aktív szerepet vállalt a kommun kulturális életében. 1919-ben elbocsátották a Néprajzi Múzeumból, ettől kezdve Magyarországon csak magántudósként és privát praxissal rendelkező analitikusként dolgozott.

A tízes években ismerkedett meg a pszichoanalízissel, Ferenczi Sándorhoz, majd Kovács Vilmához járt kiképző analízisbe. Mind Freud, mind Ferenczi rendkívül nagyra becsülte a freudi kultúraelmélet etnológiai-antropológiai alapjait továbbfejlesztő Róheim munkáit; 1921-ben Freud-díjat kapott. Ez időben sorra jelentek meg pszichoanalitikus szemléletű néprajzi és folklorisztikai tanulmányai, melyeket nagy elismeréssel fogadtak freudista körökben, viszont kiváltották a konzervatív néprajztudomány képviselőinek rosszallását is. Róheim 1928 végén Marie Bonaparte hercegnő pénzügyi támogatásával több kontinenst érintő antropológiai kutatóútra indult. Az expedíció előzménye, hogy a korszak talán legjelentősebb antropológusa, Bronislaw Malinowski elutasította az Ödipusz-komplexus egyetemességének freudi tézisének, azzal, hogy az anyajogú társadalmakban, ahol az apa jelentősége háttérbe szorul az anya és az anyai nagybácsi szerepéhez képest, nem ismerik ezt a jelenséget. Róheim kutatóútja olyan adatok és bizonyítékok gyűjtését tűzte ki célul, melyek megcáfolhatják Malinowski állításait. Útja során Róheim Észak-Afrikában, Ausztráliában, Új-Guineában és Észak-Amerikában végzett terepmunkát, és 1934 áprilisában érkezett vissza Budapestre.⁴ A birtokába jutott értékes anyag alapján Freud kultúraelméletéből kiindulva saját kultúrakonceptiójának kidolgozásába kezdett, megalkotva egy új irányzatot, a későbbi könyvek és tanulmányok sorában propagált *etnopszichoanalízist*. 1938-ban a fasizmus elől az Egyesült Államokba emigrált. Amerikai pályafutása sem volt zökkenőmentes, a bostoni pszichoanalitikus egyesület nem vette fel tagjai közé, mert nem volt orvosi végzettsége, csak később, New Yorkban tudott csatlakozni egy laikus analitikusokat tömörítő csoporthoz.⁵ Először kórházban dolgozott, ahol továbbképző előadásokat tartott orvosoknak, illetve skizofrén betegekkel foglalkozott. Laikus analitikus volta, illetve erősen a kontinentális hagyományokban gyökerező antropológiai nézetei megakadályozták abban, hogy az Egyesült Államokban akár analitikusként, akár etnológusként egyetemi karriert fusson be. Ennek ellenére számos antropológiai és pszichoanalitikus testület tagja volt, szakmai kiadványsorozatokat tervezett és gondozott. 1947-ban utolsó terepmunkáját végzi Új Mexikóban, a navajo indiánok körében. 1953-ban meghal felesége, Ceszik Ilona, aki egyben legközelebbi munkatársa-segítője is volt; és ugyanebben az évben Róheim is.

2.

A kötet három területre koncentrálna válogat Róheim publikációiból: zsidó-héber-ószövetségi tárgyú írások; az általánosabb etnológiai kérdéskörökben mozgó elméleti tanulmányok; és „határterületi” részproblémákkal foglalkozó dolgozatok (300.). Az első tanulmány az *Ádám álma*. Ha figyelembe vesszük, hogy az utószó nagy figyelmet szentel Róheim magyar-zsidó identitásának, akkor különösen fontos e tanulmány, mely egy Ma-

⁴ Verebélyi Kincső jelzi, hogy Róheim a magyar nagyközönséget is tájékoztatni kívánta az expedíció eredményeiről, *Az Újság* cikksorozatát tervezett erről 1929-ben, de ebből csak egy tudósítás valósult meg: Róheim Géza: „A színes ember pszichéje”, *Az Újság Vasárnapja*, 1929. 50. szám, 11–12. (új közlése *Thalassa*, 1992/2. 106–108; Verebélyi jegyzete uo., 99.). Az expedíció közönségfogadtatásához találtam egy érdekes adalékot a *Literatura* című korabeli lapban, ahol egy interjú során Róheim a primitív népek költészete és a pszichoanalízis összefüggéseiről beszélt. Rónay Márta: „A freudizmus az irodalomban”, *Literatura*, 1931. szeptember, 167–171, 170. skk.

⁵ Lásd Kapusi, i. m., 27.

dách-motívum pszichoanalitikus és folklorisztikai hátterét elemzi, hiszen Róheim írása a magyar irodalmi modernség központi műhelyében, a *Nyugatban* jelent meg, és e modernség zsidó származású képviselői számára – így például Karinthy Frigyes számára – Madách drámai költeménye bibliai alapjai és európai ívű irodalmi-filozófiai horizontja miatt egyaránt nagyjelentőségű volt. Két tanulmány foglalkozik a „bűnbak” bibliai motívumával – *Azazel kecskéje, Bűnbakok és beavatás* –, itt Róheim a tőle megszokott széles vallástörténeti horizont előtt mutatja be a bűnbakmotívum párhuzamait és kulturális érintkezéseit. A tanulmányok konklúziója egybecseng Róheim ortodox, mai szemmel olvasva kissé ómódi freudizmusával: a falloszt, illetve a libidót jelképező bűnbak kiűzése az archaikus közösség „önkasztrációját” jelképezi, melynek célja az incestuózus vágyak kordában tartása. Az *Édenkert*-tanulmány egyfelől az aranykor, az örök élet, a végső tudás, másrészt a bűnbeesés, a halál és a szexualitás motívumkörének átfogó etnológiai elemzése, a bibliai édenkerttől kezdve a Hesperidák kertjében termő aranyalmáig terjedően. A sokfelől összegyűjtött etnológiai, vallástörténeti, folklorisztikai anyagra épül a tanulmány pszichoanalitikus végkövetkeztetése: „megjelenik a világban a szorongás, a szegény, a láthatatlan isteni hang, a büntetés; azaz: az Ödipusz-komplexum elfojtódik, és teret nyit a felettes ének. Ahol a felettes-én megjelenik, számíthatunk rá, hogy a büntetés eszméjére bukkanunk” (78.). Az *Ábrahám szövetsége* az Örökkévaló és a pátriárka szövetségkötését, valamint Ábrahám és Izsák történetét elemzi. Ebben a tanulmányban Róheim a pszichoanalitikus szimbólumfejtés mellett egy általánosabb kultúraelméleti konklúziót is megfogalmaz, mely már a kötet következő tanulmánycsoportja felé mutat. Az ószövetségi zsidóság körében a szövetségkötés a kettévágott áldozati állat részei közötti áthaladásból állott; Róheim szerint e rituális cselekvéssor a közösülést jelképezi. Az ábrahámi szövetség pszichoanalitikus értelmezése egy alapsémára hívja fel a figyelmet: a test destrukciójából és a „jó testtartalmak” (újszülött, anyatej, az apa pénisze stb.) kiszabadításából az „ökonomizált agresszió” alapuló „bölcesség vagy ítélet” képzetköre születik meg (vö. 115, 117.); ez utóbbi a klasszikus pszichoanalitikus kultúraelmélet lapptézise, Freudtól kezdve Róheim Gézáig keresztül Norbert Eliasig. Az *Ábrahám szövetsége* mint esettanulmány konklúziója részletesebb kifejtésre kerül majd a *Freud és a kulturális antropológia* tanulmányban, mely elsősorban a *Totem és tabu* jelentőségét méltatja. „Az emberi lényeknek nehéz szeretniük egymást, mert éppenséggel nem nyájas, szeretetre méltó teremtmények, hanem olyan lények, akikben az erős agresszió eredeti ösztönadottságuk része. A civilizáció ezekkel az agresszív késztetésekkel megpróbál megbirkózni, az azonosulások, a céljukban gátolt szeretetkapcsolatok révén, és azáltal, hogy bűnbakokat talál más csoportok vagy nemzetek körében. Az egyénben az ellenséges és destruktív impulzusokat megzabolázza a felettes-én kifejlődése” (179)“.

A pszichoanalízis és a kulturális antropológia kapcsolatát bemutató tanulmánycsoport egy része szintén etnológiai anyagon alapszik, ugyanakkor Róheim általános kultúraelméletét, valamint Freud kultúraelméleti tanításaihoz való viszonyát is bemutatja. Noha Róheim több tekintetben is (gyermekanalízis, az analitikus terápiás szituáció mérévségének feloldása stb.) árnyalja a klasszikus freudi koncepciót, írásaiban jól érzékelhető a kettősség: „ontogenetikus” kultúraelmélete a freudi nézetek merész és kreatív továbbfejlesztéseként született meg, míg szimbólumértelmezéseiben merev, már-már iskolás freudistának mutatkozik.⁶ A *Pánikban az istenek* tanulmány azt a (Wagner *Rheingoldjából* jól ismert) helyzetet elemzi, amelyben a szörnyeteg (sárkány, óriás, fúria stb.) megfenyegeti az istenek gyülekezetét, és a válságot valamelyik főisten egy varázs-

⁶ A legjelentősebb eltérés egyébként az, hogy Róheim idővel elutasította Freud őshorda-elméletét, vö. Székács István dr.: „Róheim Géza a pszichoanalitikus”, in: Róheim: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*, 643–663, 656. skk.

erővel rendelkező segítőtől kapott csodás fegyver segítségével oldja meg. A kánaáni, az indiai, a görög, a germán mitológiából egyaránt ismerős történet Róheim által nyújtott értelmezése szerint a fegyver a falloszt, a harc után kimerülten elrejtőző győztes pedig az anyaméhbe való visszatérést, a regressziót jelképezi. E tanulmány azért is érdekes, mert Róheim felsorakoztatja az akkori tudományos iskolák által nyújtott mítoszértelmezési lehetőségeket (funkcionalista antropológia, diffuzionista antropológia, a jungi mélylélektan, Bachofen összehasonlító vallástörténete), és saját álláspontját ezekkel vitatkozva fejti ki. A Bachofen koncepciójára való utalás azért is lényeges, mert itt Róheim visszatér a Malinowskival folytatott vita alapkérdéséhez: szerinte (a freudi elmélettel *inkább* összhangban álló) patriarchátus az elsődleges társadalmi forma, melyben az erős és agresszív fiúk küzdenek meg egyrészt az apákkal, másrészt a női szexualitást jelképező alvilági szörnyetegekkel.

A *pszichoanalízis és antropológia* című tanulmány egyrészt bemutatja a kulturális antropológia és a pszichoanalízis közötti érintkezéseket, majd arról értekezik, hogy a freudi elmélet milyen válaszokat kínál a hagyományos antropológia vakfoltjaiból következő miértekre. Itt újra megjelenik a polémia Malinowskival: „Malinowski kutatásainak eredménye az a meglepő felfedezés volt, hogy a Trobriand-szigetek lakosainak olyan központi komplexusa van, mely különbözik a patrilineáris kultúrák népeinek komplexusától. A matrilineáris kultúrában élő ember anyja fiútestvérét akarja megölni, és saját lánytestvérét szeretné feleségül venni, s csak a patrilineáris kultúrára jellemző az, amit Freud állapított meg: a vágy tárgya az anya, az apa pedig csak a vetélytárs. Amennyiben Malinowski akár a legcsekélyebb mértékben is megértette volna a pszichoanalízist, önnön szavaival cáfolta volna meg saját elméletét”.⁷ Ehhez képest, írja Róheim, „tanulmányoztam Normanby szigetének matrilineáris társadalmát is, mely etnológiailag szoros kapcsolatban áll a Trobriand-szigetek területén élő lakossággal, és még szigorúbban matrilineáris. Elemeztem és közzétettem e terület lakosainak álmait, melyek kétséget kizáróan igazolták az Ödipusz-komplexum létezését” (148–149).

E tanulmányokban a két tudományterület (a pszichoanalízis és a kulturális antropológia) a módszertani-szemléleti szintézis igényével kapcsolódik egymáshoz. E kapcsolatot illetően látnunk kell, hogy egyfelől Freud és a Freud által ismert-olvasott etnológia, másfelől Róheim gondolkodása is milyen erős gyökerekkel kapcsolódik a 19. századba.⁸ Freud tudományhívó és optimista racionalizmusa, illetve a 19. századi „karosszék-antropológia” fejlődéshite és valláskritikája, továbbá a két említett diszciplína univerzális nézőpontja talál egymásra a freudi antropológiában, melynek centrumában a *Totem és tabu* helyezkedik el. Ehhez az antropológiai pozícióhoz képest jelent tudománytörténeti léptékben és szemléletben előrelépést Róheim. Egyrészt tereptapasztalataival és alapos bennszülött nyelvismeretével, másrészt azzal, hogy az evolucionista-összehasonlító szemléletet kiegészítette az akkor forradalminak számító lélektani irányzat, a pszichoanalízis felismeréseivel. Mindez alkalmas volt arra, hogy egységes fogalmi-szemléleti keretbe helyezze, sőt reményei szerint meg is *válaszolja* a korábbi antropológusok által feltett kérdéseket a mítoszok, rítusok, szokások, hiedelmek – általánosabban fogalmazva: a kultúra – *eredetét* illetően. De az is kétségtelen, hogy az „eredet”-re helyezett hangsúly maga is a 19. század gondolkodásából vezethető le, és itt a kör bezárul: Róheim ambiciózus válaszai ismét az evolucionista kultúrafelfogás optimizmusát, az ember maradéktalan megismerhetőségébe vetett hitét idézik fel.

A kötet utolsó tanulmánycsoportja az álmokat, a meséket, illetve az archaikus hitvilág

⁷ Látható, hogy Róheim frazeológiája időnként a korai „mozgalmi” pszichoanalízis kioktató-főlényes hangvételéhez igazodik.

⁸ Vö. Verebélyi Kincső: „Róheim Géza és kora”, *Thalassa*, 1992/2. 6–12, 7.

lélekfogalmát elemző tudóst mutatja be.⁹ E tanulmányokban – de a kötet más írásaiban is – megfigyelhető Róheim sajátos vonzalma, hogy (hasonlóan Ferenczihez, Junghez és magához Freudhoz is) erőteljesen, némely vonatkozásokban szinte gyerekesen vonzódott a „titokzatos” jelenségeihez. A kötet egészét figyelembe véve tehetünk kísérletet annak végiggondolására, hogy az etnográfus, etnológus és analitikus körökön túlmenően milyen tanulsága lehet e kötetnek azok számára, akik Róheim írásaiban inkább az irodalmi-irodalomtudományi jelentőséget keresik. A kötet tudománytörténeti értéke vitathatatlan, méltó része a huszadik század első évtizedeiben, a sajátos kelet-európai szociális és szellemi miliőben forradalmi vagy iskolaalapító eredményeket produkáló magyar tudósokat bemutató mai vállalkozásoknak. De találhatunk közelebbi szempontokat is. Egyrészt Róheim minden írása valóságos katalógusa vagy kincsháza a szépirodalmat is meghatározó vagy átszövő folklorisztikai, mesei, mitológiai motívumoknak, és mintegy működés közben mutatják be az emberi képzelet azon mélyrétegeit, melyekben a nagy univerzális (irodalmi) formák és jelentések megszülettek. Másrészt Róheim írásai nagy erővel hívják fel a figyelmet arra, hogy mind a kulturális antropológia, mind a pszichoanalízis afféle „alkalmazott” történetmondás (és történetértelmezés), mely eszközeit és tanulságait tekintve egyaránt az emberiség antropológiai egységében rejlik, illetve kultúrájának változatosságában megmutatkozó *konstans* elemekre, tapasztalatokra támaszkodik. Ez a felfogás jelenik meg azokban az elméletekben is, melyek a történetmondást az ember leg-sajátabb antropológiai ismérvének tekintik, embervoltunk biológiai-pszichológiai szükségleteiből eredeztetik.¹⁰

3.

A Hárs György Péter által írt utószó szakszerűen és érdekesítően foglalja össze Róheim és a pszichoanalízis kapcsolatát. Ennek ellenére az utószóhoz néhány kisebb kritikai észrevétel is fűzhető. A szerkesztő szerint 1945 előttről Róheim Gézának csupán két könyve olvasható magyarul, a *Magyar néphit és népszokások*, valamint *A csurunga népe*; itt nem említi Róheim *A varázserő fogalmának eredete* című 1914-es nagyszabású monográfiáját.¹¹ Úgy érzem továbbá, hogy egy olyan *par excellence* szimbólumfejtésre irányuló közegben, mint a pszichoanalitikus diskurzus, pusztán abból kiindulva, hogy Róheim sok nyelven beszélt és írt, kissé túlzás a nyelv és a nyelvészet problémái iránti kifejezett érdeklődésről beszélni (278–279); Hárs György Péter inkább csak utal egy ilyen kérdésselvetés és vizsgálódás lehetőségére, de nem győzi meg erről az olvasót. A másik árnyalható kérdés az „integrálatlan Róheim” szempontja. Kétségtelen, hogy Róheim napjainkban ritkán idézett szerző, a kortárs tudományos diskurzusok csak szórványosan találhatnak vele kapcsolatokat. Ennek oka több körülményben is kereshető. Egyrészt a pszichoanalízis mai irányaihoz képest Róheim kissé ortodox szerző; az okozza a problémát, ami kétségbevonhatatlan autentikusságának forrása is: „túl közel” van Freudhoz. Az etnopszichoanalízis pedig (minden tudománytörténeti és szellemi jelentősége ellenére) továbbra is a kulturális antropológia szakmai térképének a peremén helyezkedik el (ami az irányzat másik klasszikusának, a magyar származású francia George Devereux élet-

⁹ *Az animizmus és az álmok, Telepátia egy álomban, A tündérmese és az álom, A farkas és a hét kecszegida.*

¹⁰ Lásd Kurt Ranke „homo narrans”, illetve E. R. Curtius „Fabulierfunktion” kategóriáit; Voigt Vilmos: „A szóbeliség három rétege”, in: *A szájhagyományozás törvényszerűségei*, Voigt Vilmos (szerk.), Akadémiai, Budapest, 1974. 45–56; valamint Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Francke, Tübingen–Basel, 1993. 19. skk.

¹¹ Érdekes módon a *Magyar Zsidó Lexikon* Róheim-szócikkét idézve Hárs György Péter később említi a könyvet (a 270. oldalon), de talán tanulmánynak véli.

művére is vonatkozik).¹² Ezzel szemben a *folklorista* Róheimről, a magyar folklór területén alkotott nagy művéről napjaink egyik legkiválóbb folklórkutatója, Pócs Éva állapította meg, hogy „sikerült már 1925-ben végérvényesen kirajzolni a magyar néphit legfontosabb kulturális kapcsolatait. [...] A *Magyar néphit és népszokások*-ban megrajzolt kép nagyjából érvényes maradt az azóta eltelt több, mint fél évszázadban. Ha nem a régmúlt nyomaira sarkítjuk figyelmünket és lelkiismeretes összehasonlító vizsgálatnak vetjük alá a magyar néphit egészét, körülbelül az lesz az eredmény, amire Róheim jutott”.¹³ De Pócs voltaképpen a pszichoanalízis *ellenében* látja-láttatja Róheim e klasszikus munkájának értékeit, a pszichoanalízistől mintegy „visszatisztított” Róheim munkálkodásában, akit nem annyira Freud módszere, mint inkább egyetemes műveltsége, rendkívüli anyagi ismerete, megbízhatóan pozitivistá adatkezelése, valamint kritikai érzéke segített abban, hogy maradandó és jelentős művet írjon a magyar népszokásokról.

Róheim fogadtatását elsősorban a szocializmus tudománypolitikájából eredeztethető recepció törés jellemzi, amiben viszont beszédes módon osztozik másokkal. Hárs György Péter is utal rá, hogy a szocialista könyvkiadásban 1984 az áttörés éve Róheimet illetően, amikor egyszerre jelenik meg két terjedelmes válogatás, *A bűvös tükör* és a *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Korábban leginkább az *Ethnographia* lapjain olvashattunk Róheimről, például Muensterberger tollából, aki Róheim barátja, valamint hagyatékának gondozója volt.¹⁴ Róheim hatása a pszichoanalitikus gondolkodás szempontjából (Székács Istvánt nem számítva) Magyarországon megszakadt, néprajzi szempontból pedig szórványosnak és rejtettnek mondható.¹⁵ De a hasonlóan jelentős, szintén emigráns Szondi Lipót ennél *sokkal* kevesebb figyelmet kap a szocializmusban: először semmi, aztán megint semmi, majd 1987-ben jelenik meg a *Káin a törvényszegő – Mózes a törvényalkotó*. Hárs György Péter állítását – miszerint „Róheim Géza máig sem vált a magyar kultúra integráns részévé” (268.) – úgy finomítanám, hogy a hozzáférés lehetősége és az integrációt megalapozó szakmai és tudománytörténeti keretek kidolgozása már adottnak tekinthető. Ennél sokkal többet a tudománytörténet és a szakmai könyvkiadás nem tehet (ha csak nem vizionálunk egy magyar nyelvű „Róheim-összest”); most már a szélesebb körű tudományos-kulturális érdeklődésnek kellene valamiféle indíttatásból Róheim életművéhez fordulnia. Nyilvánvaló, hogy a Múlt és Jövő szép válogatáskötete az „inter- és intrakulturalista Róheim” alakjának előtérbe helyezésével erre tesz határozott javaslatot.

4.

Végül: az új kötet jelentős hangsúlyt fektet Róheim származására, a magyar zsidóság kultúrájában betöltött helyére-szerepére, illetve a műveiben található, a zsidó tradícióhoz kötődő tudományos témákra. A korábbi válogatások, noha említették a kiváló tudós szár-

¹² „Bár az analitikus antropológia nem szűnt meg [...], mindenképpen kiszakadt az antropológia főáramlatából. A kultúráközi összehasonlító vizsgálatokban az interakcionista és ökonómiai elméletek vették át szerepét, az új összegző munkákból rendre kimarad az analitikus iskolák ismertetése”. Mester Tibor: „Freudizmus és antropológia”, in: *Jelen lenni és antropológiát írni: a kutatás és a szöveg talányos viszonya*, Holló Imola Dalma – Komjáthy Zsuzsa (szerk.), MTA PTI, Budapest, 2001. 133–146, 141.

¹³ Pócs Éva: „Róheim és a magyar néphit kutatása”, *Thalassa*, 1992/2. 13–21, 19.

¹⁴ Muensterberger, Werner: „Róheim Géza, az ember és munkássága”, *Ethnographia*, 1979/1. 153–162.

¹⁵ Persze kettéválasztható az élő-inspiráló szellemi jelenlét, illetve a pusztán tudománytörténeti regisztráció: Róheim etnográfiai írásait a hazai néprajzi és folklorisztikai összefoglalások, kézikönyvek, tankönyvek, bibliográfiák mindig az alpművek között említik.

mazását, inkább csak családi háttereként értelmezték, illetve az emigráció kényszerű kiváltóját látták benne. Jelen esetben sokkal inkább az erős zsidó kötődésekkel rendelkező Róheim bemutatásáról van szó, megfelelően egyrészt e szempont eddigi viszonylagos háttérbe kerülésének, másrészt annak, hogy a vállalkozást gondozó könyvkiadó kiadványainak jelentős részében magyar zsidó tudósok (újra) hozzáférhetővé tételére, újrafelfedezésére vállalkozik. A kötet arra is lehetőséget teremt, hogy az Anschluss és a közelgő zsidótörvények árnyékából 1938-ban az Egyesült Államokba menekülő Róheim példáján elgondolkodjunk. Írásai, szép gesztusai, valamint a rá vonatkozó visszaemlékezések mind arra utalnak, hogy magyarsága sokkal tisztább és – ha tetszik – „mélyebb” volt, mint sok más nem-zsidó honfitársa esetében. A kötet szerkesztője a *kettős identitású* Róheim Gézát helyezi előtérbe, nagyon helyesen, és mindegyik vonatkozást külön is, de a kettő egységét is dokumentálja. „Egyik visszaemlékezésében Székács István felhívja a figyelmet Róheim önmagában is »érdekes« magyarságára, amely az utolsó mozzanatig és azon is túl – haláláig és temetéséig – konfliktusmentes összhangban állt identitása zsidó elemeivel. »Róheim etnológusnak indult, etnológusnak tanult. Érdekes módon etnológiai érdeklődését a magyar hitvilág és a magyar mondavilág kötötte le. Ez volt az a téma, mi őt a legjobban érdekelte, egész életén keresztül ezzel foglalkozott, és ez volt az a téma, amihez élete utolsó éveiben is visszatért. Engem nagyon meglepett Róheimnek a szinte naiv hazafias magatartása, mert amikor meghalt, a végrendelete vagy utolsó akarata szerint a temetésén a koporsója nemzeti színű zászlóval legyen letakarva [...] és egy magyar nyelvű búcsúztató legyen.«” (270). Az előkerült dokumentumokból tudjuk, hogy a búcsúztatót mondó Patai Raphael angol nyelven beszélt, de az utolsó mondat valóban magyarul hangzott el.¹⁶ Az utókor fontos tanulság ez; most, visszatekintve, szinte mintaszerű érvényességében látjuk-láthatjuk ezt a magyarságot – sok más nagyszerű magyar tudós és gondolkodó esetében is. Nyilvánvaló, hogy a magyar folklór Róheim Gézának, a „mese világa” Honti Jánosnak, a magyar irodalomtörténet Szerb Antalnak és Halász Gábornak ugyanazt jelentette: valódi (egyszerre reális és ideális) magyarságot, antiszemita törvényeket gyártó politikusoktól és sötétben gyanakvó kispolgároktól mentes szellemi világot. E szempontból különösen tanulságos az új kötet kísérőtanulmányának címe: „Drága Géza bátyám, Isten hozott” – formálja újra a búcsúbeszéd zárómondatát a szerkesztő.

¹⁶ Róheim végrendeletét lásd: „Levelek és dokumentumok”, *Thalassa*, 1992/2. 134–136. A búcsúztatót közli Voigt Vilmos cikke: „Raphael Patai öröksége”, *Múlt és Jövő*, 2008/2–3. 89–95. Az utószó címe a sírbeszéd utolsó mondatának – „Drága Géza bátyám, Isten veled!” – parafrázisa.